శ్రీరస్తు.

శ్రీమదఖిలనిగమనిగమాంతపరమతత్త్వార్థప్రకాశనకోశేన ప్రసిద్ధిం

ప్రవృత్త్యాస్తోత్రకృత్తతయా సేతుశీతాచలాన్తర్ధరణీతలమధ్యప్రసిద్ధి

వాల్మీకిమతావలంబిభిర్విశిష్టశిష్టజనైః పౌనఃపున్యేనోద్ఘుష్యమాణామ్

దుర్వ్యాఖ్యానపరిశోధననిబంధనపరనపాఠన

కథాశ్రవణాదిభిరశేషకలికల్మషాంధకారనిర్హరణప్రచండ

భాస్కరాయమాణామ్ వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతామ్

శ్రీమద్రామాయణమ్

సర్వేషామేవ జనానాం విశుద్ధపాఠపఠనసంప్రదాయార్థావబోధన

మూలకాఖిలపురుషార్థలాభోపాదనాయ

శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిషయసహిత

శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యయా, తిలకాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత

శ్రీమహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యయా చ సంయోజితం సత్.

ద్వితీయసంపుటః.

శ్రీవావిళ్లాన్వయజై, రఘువరచరితం విమర్శితం పూర్వం,

రామస్వామిభి రార్యై, రసకృత్తత్పూర్తిగౌరవాచ్చ యథా.

భూధరశిఖినవశశధర, పరిమితశకరాక్షసాహ్వయే వర్షే,

సానందం బహువారం, విమృశ్య తావ త్పరిష్కృతం సద్భిః.

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

వారి ఆదిసరస్వతీనిలయముద్రాలయమున ముద్రితము.

చెన్నపురి.

VOL. II.

V. RAMASWAMY SASTRULU AND SONS, MADRAS — 1915

శ్రీ ర స్తు.

శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణేనమః

శ్రీమద్వాల్మీకీయే రామాయణే కిష్కిన్ధాకాండసర్గాణాం

ప్రధానవిషయానుక్రమణికా.

రసికజనానా మనుసంధానసౌకర్యాయ సంగ్రహేణ ప్రకాశ్యతే

పృష్ఠ సంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా

అథ రామస్య సలక్ష్మణ స్యాతిరమణీయపంపాసరోదర్శనం-తత్తాదృశరమణీయపుష్కరిణీ ర్శనోద్దీపితసీతావిరహానలస్య చిత్తక్షోభపూర్వకం లక్ష్మణం ప్రతి నానావిధవృక్షలతా గుల్మరమణీయపుష్పాదివర్ణనం - నానావిధహంససారసక్రౌంచమద్గుమయూరనత్యూహ ప్రభృతిపక్షిణాం మిథునీభూయ చరతాం దర్శనేన స్వస్య కామోద్దీపనకథనం - ఏతా దృశవసంతఋతుసమయే అతిమనోహరమలయమారుతసంచారే కథం సీతాం వినా మమ జీవితధారణ మిత్యాదిరీత్యా అతీ వావసాదనం - తతో లక్ష్మణేనాభివాదృశా నా మేవ మతి రేవం చే త్కథ మితరే వర్తేరన్, ప్రియజనే అతిస్నేహః మహోపద్రవాయ భవేత్, అతోధైర్య మవలంబ్య సీతాధిగమసాధనప్రయత్నం కు ర్వి త్యాశ్వాసనం - తావతా రామస్య సధైర్యస్య లక్ష్మణేన సాకం పంపా మతీత్య ఋశ్యమూకసమీపగమనం - తౌ ద్వౌ విలక్షణరూపలావణ్యౌ మహౌజసౌ సర్వభయంకరశరచాపాసిధరౌ దృష్ట్వా సుగ్రీవస్య ససచివస్య వాలిప్రేరితబుద్ధ్యాఽతీవ త్రాసశ్చ ప్రథమే. ౧

19. అథ రామలక్ష్మణౌ దృష్ట్వా త్రస్తస్య సుగ్రీవస్య తయోః స్వరూపపరిజ్ఞానార్థం తత్స మీపం ప్రతి హనుమత్ప్రేషణం ద్వితీయే. ౨

23. అథ సుగ్రీవప్రేషితస్య హనుమతో భిక్షురూపస్య రామసమీపగతస్య రామలక్ష్మణరూప లావణ్యతేజఃపరాక్రమాయుధాదిప్రశంసావ్యాజేన తయోః కులగోత్రనామాదిప్రశ్నః- తావత్తద్వాక్యసౌహార్దోక్త్యగుణపౌష్కల్యపగవశహృదయేన శ్రీరామేణ స్వయం లక్ష్మణం ప్రతి తద్వాక్యశ్లాఘాపూర్వకం తత్ప్రతివచనకథనాయ లక్ష్మణనియోజనం - తతో తురేణ రామానుజేన సంగ్రహేణ సుగ్రీవదర్శనార్థ మే వావయో రాగ స్తత్యుక్తిశ్చ తృతీయే

తినిపుణం సౌమిత్రివచనం శ్రుతవతా తత్క్షణ ఏవ సుగ్రీవస్య రాజ్యాగప వేనేన హనుమతా సామాన్యతః కార్యార్థిత్వే దర్శితేఽపి పునః కులనా మనిమిత్తాదిప్రశ్నః-తదా నియుక్తేన లక్ష్మణేన పితుర్దశరథస్య తస్య జ్యేష్ఠపు జస్య రామస్య తద్దాస్యైకనిరతస్య స్వస్య చ యథోచితం గుణనామా

శ్లోకసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

పూర్వకం శ్రీరామస్య రాజ్యభ్రంశం స్వేన సీతయా చ సహ వనే వాసం రక్షసా కేనాపి తస్యా హరణం తన్నామాద్యపరిజ్ఞానం ఏతాదృశస్య రామస్య విషయే సుగ్రీవేణైవసాహాయ్యం కర్తవ్య మితి తచ్ఛరణవరణప్రయత్నం చోక్త్వా వచస్సమాపనం - తతో హనుమతా సుగ్రీవో యువయో స్సాహాయ్యం కరిష్యతీతి ప్రతికథనం - తతో లక్ష్మణేన శ్రీరామం ప్రతి సుగ్రీవసమీపగమనప్రార్థనం - తతో హనుమతా రామలక్ష్మణాభ్యాం సాకం సుగ్రీవసమీపగమనం చ చతుర్థే ౪

33. అథ హనుమతా ఋశ్యమూకే రాఘవౌ ప్రతిష్ఠాప్య సమీపస్థమలయగిరిం గతవత స్సుగ్రీవస్య సమీపం గత్వా రామవృత్తాంత మావేద్య తేన సాక మృశ్యమూకాగమనం- తతో రామస్య సుగ్రీవేణ అగ్నిప్రదక్షిణపూర్వకసఖ్యకరణం - అథ సుగ్రీవేణ వాలి సకాశా దభయప్రార్థనం - రామేణ వాలివధప్రతిజ్ఞానం చ పంచమే. ౫

36. అథ సుగ్రీవేణ శ్రీరామం ప్రతి సీతా మానీయ దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞా - తత స్సీతా త్యక్తాభరణప్రదర్శనం - తతశ్శ్రీరామేణ తద్దర్శనకృతపరిదేవనం - తత స్తేన రావణ వాసస్థానాదిప్రశ్నశ్చ షష్ఠే ౬

39. అథ సుగ్రీవేణ స్వస్య రావణస్థానాపరిజ్ఞానేఽపి రావణం హత్వా సీతా మానీయ దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞానం - తతో రామేణ సీతాన్వేషణకరణనియోజనం - తతః పున ర్వాలివధశపథేన సుగ్రీవస్య సంతోషణం చ సప్తమే.

42. అథ సుగ్రీవేణ దేహాదిత్యాగం కృత్వా మిత్రకార్యం కర్తవ్య మితి కథనం-తత శ్శ్రీరామేణ పున శ్శపథపూర్వకం వాలివధప్రతిజ్ఞానం - తత స్సుగ్రీవేణ స్వీయయౌవరాజ్య దారహరణాదికథనం-తత శ్శ్రీరామేణ సుగ్రీవస్య వాలినా సాకం వైరకారణప్రశ్నః- తత స్సుగ్రీవేణ వైరకారణకథనారంభ శ్చాష్టమే.

46. అథ సుగ్రీవేణ పురాస్వపితృమరణానంతరం జ్యేష్ఠతయా వాలినో మంత్రిభీ రాజ్యేఽభిషేచనం - తతః కదాచి న్మాయావినామ్నోఽసురస్య రణాయ వాల్యాహ్వానం - తత స్తేన సాకం వాలినిర్గమనం - వాలిభీతస్య మాయావినః బిలప్రవేశనం-తతో వాలినా బిలద్వారే స్వనిక్షేపపూర్వకబిలాంతఃప్రవేశనం - తతో మహతో రక్తప్రవాహస్య దర్శనే నాసురనిర్ఘోషశ్రవణేన చ వాలినం మృతం మత్వా బిలద్వారం గండశైలే నాచ్ఛాద్య స్వస్య నగరాగమనం - తతో మంత్రిభి స్స్వస్య రాజ్యాభిషేచనం- అసురం నిహత్యాఽఽగరం ప్రత్యాగతస్య వాలినో నమస్కారాదిపూర్వక మజ్ఞానకృత మిద మితి సాంత్వనేఽపి ప్రసాదాకరణం చ కథిత మితి కథా నవమే.

48. అథ పున స్సుగ్రీవేణ కుపితస్య వాలినః బహుశ స్సాంత్వనేఽపి ప్రసాదాకరణం ప్రభృతీ రానీయ మాయావియుద్ధే రాజ్యకాంక్షయా బిలేఽముం రురోధే త్యుక్త్వా మాం నితి కథనపూర్వక మభయప్రార్థనం - తతో రామేణ తథైవ కరిష్యామీతి - తచ్ఛ్రవణేన సుగ్రీవసంతోషశ్చ దశమే.

స్సుగ్రీవేణ వాలివిక్రమప్రకారోపక్షేపః తతః కదాచి ద్వాలిదుందు - వాలినా తం నిహత్య స్రవద్రుధిరప్రవాహస్య తదీయదేహస్య దూర - తత స్తద్రుధిరబిందుభి ర్మతంగాశ్రమదూషణం - క్రుద్ధేన మతంగేన శ్రమప్రవేశే వధోఽస్త్వితి శాపప్రదానం - తదీయవానరాణాం చ తత్ప

శ్రియై నమః

శ్రీవైష్ణవానాం శ్రీరామాయణపరనోపక్రమానుసంధేయక్రమః.

ప్రథమతః 'శ్రీశైలే'శేత్యాది స్వస్వసంప్రదాయనిర్వాహకాచార్యాను
సంధానం. తతః 'లక్ష్మీనా' థేత్యారభ్య 'ప ణతోస్మి నిత్య' మిత్యంతం - అనంతరం
శైలపూర్ణవిషయం 'పితామహ' స్యేతిశ్లోక మారభ్య శ్రీభాష్యకారప్రభృతిస్వా
చార్యపర్యంతవిషయా సాంప్రదాయికశ్లోకా అనుసంధేయాః యద్వా-శ్రీధరాది
స్వాచార్యపర్యంతాః ప్రతివ్యక్తిశ్లోకా అనుసంధేయాః తతః —

కూజంతం రామరామేతి మధురం మధురాక్షరం, ఆరుహ్య కవితాశాఖాం
ందే వాల్మీకికోకిలం వాల్మీకే ర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః, శృణ్వ న్రామ
థానాదం కో న యాతి పరాంగతిం. యః పిబ న్సతతం రామచరితామృతసాగ
రం, అతృప్త స్తం మునిం వందే ప్రాచేతస మకల్మషం గోష్పదీకృతవారాశిం
శకీకృతరాక్షసం, రామాయణమహామాలారత్నం వందేఽనిలాత్మజం అంజనా
దనం వీరం జానకీశోకనాశనం, కపీశ మక్షహంతారం వందే లంకాభయంకరం.
నోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠం, వాతాత్మజం
నరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి. ఉల్లంఘ్య సింధోః సలిలం
లీలం యః శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః, ఆదాయ తేనైవ దదాహ లంకాం
నమామి తం ప్రాంజలి రాంజనేయం. ఆంజనేయ మతిపాటలాననం కాంచనాద్రి
కమనీయవిగ్రహం, పారిజాతతరుమూలవాసినం భావయామి పవమాననందనం.
యత్రయత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్రతత్ర కృతమస్తకాంజలిం. బాష్పవారిపరిపూర్ణ
లోచనం మారుతిం నమత రాక్షసాంతకం వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతే దశరథా
త్మజే, వేదః ప్రాచేతసా దాసీ త్సాక్షా ద్రామాయణాత్మనా. తదుపగతసమాససంధి
యోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధం, రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ
వధం నిశామయధ్వం శ్రీరాఘవం దశరథాత్మజ మప్రమేయం సీతాపతిం రఘు
కులాన్వయరత్నదీపం, ఆజానుబాహు మరవిందదళాయతాక్షం రామం నిశాచర
వినాశకరం నమామి. వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామంటపే
మధ్యేపుష్పక మాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితం, అగ్రే వాచయతి ప్రభంజన
తే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాంతం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే
మలమ్. శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

తతో యథాశక్తి శ్రీకోశోపరి భగవదారాధనం కర్తవ్యమ్.

పారాయణసమాపనక్రమః

ఏవ మేతత్పురావృత్త మాఖ్యానం భద్ర మస్తు వః, ప్రవ్యాహరత విస్రబ్ధం బలం విష్ణోః ప్రవర్ధతాం. లాభ స్తేషాం జయ స్తేషాం కుత స్తేషాం పరాభవః, యేషా మిందీవరశ్యామో హృదయే సుప్రతిష్ఠితః కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ, దేశోఽయం క్షోభరహితో బ్రాహ్మణా స్సంతు నిర్భయాః. కావేరీ వర్ధతాం కాలే కాలే వర్షతు వాసవః, శ్రీరంగనాథో జయతు శ్రీరంగశ్రీశ్చ వర్ధతాం. స్వస్తి ప్రజాభ్యః పరిపాలయంతాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశాః, గోబ్రాహ్మణేభ్య శ్శుభ మస్తు నిత్యం లోకా స్సమస్తా స్సుఖినో భవంతు. మంగళం కోసలేంద్రాయ మహనీయగుణాబ్ధయే, చక్రవర్తితనూజాయ సార్వభౌమాయ మంగళం. వేదవేదాంతవేద్యాయ మేఘశ్యామళమూర్తయే, పుంసాం మోహనరూపాయ పుణ్యశ్లోకాయ మంగళం. విశ్వామిత్రాంతరంగాయ మిథిలానగరీపతేః, భాగ్యానాం పరిపాకాయ భవ్యరూపాయ మంగళం పితృభక్తాయ సతతం భ్రాతృభి స్సహ సీతయా, నందితాఖిలలోకాయ రామభద్రాయ మంగళం. త్యక్తసాకేతవాసాయ చిత్రకూటవిహారిణే, సేవ్యాయ సర్వయమినాం ధీరోదారాయ మంగళం సౌమిత్రిణా చ జానక్యా చాపబాణాసిధారిణే, సంసేవ్యాయ సదా భక్త్యా స్వామినే మమ మంగళం దండకారణ్యవాసాయ ఖండితామరశత్రవే, గృధ్రరాజాయ భక్తాయ ముక్తిదాయాస్తు మంగళం. సాదరం శబరీదత్తఫలమూలాభిలాషిణే, సౌలభ్యపరిపూర్ణాయ సత్త్వోద్రిక్తాయ మంగళం. హనుమత్సమవేతాయ హరీశాభీష్టదాయినే, వాలిప్రమథనాయాస్తు మహాధీరాయ మంగళం. శ్రీమతే రఘువీరాయ సేతూల్లంఘితసింధవే, జితరాక్షసరాజాయ రణధీరాయ మంగళం. ఆసాద్య నగరీం దివ్యా మభిషిక్తాయ సీతయా, రాజాధిరాజరాజాయ రామభద్రాయ మంగళం. మంగళాశాసనపరై ర్మదాచార్యపురోగమైః. సర్వైశ్చ పూర్వై రాచార్యై స్సత్కృతాయాస్తు మంగళమ్.

తతః - 'పితామహ' స్యేత్యారభ్య స్వాచార్యాంతా శ్లోకా అనుసంధేయాః. సీతావివాహపట్టాభిషేకసర్గయోస్తు - 'ఇయం సీతా మమ సుతా' - 'అభ్యషించ న్నరవ్యాఘ్రం' - ఇతి శ్లోకపఠనాత్ పూర్వం మధ్యే విశేషతో భగవదారాధనం చ కర్తవ్యమ్.

స్మార్తమాధ్వాదీనాం శ్రీరామాయణపఠనోపక్రమానుసంధేయక్రమః.

శ్రీమహాగణపతిధ్యానం.—శుక్లాంబరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజం, ప్రసన్నవదనం ధ్యాయే త్సర్వవిఘ్నోపశాంతయే వాగీశాద్యా స్సుమనస స్సర్వార్థానా ముపక్రమే, య న్నత్వా కృతకృత్యా స్స్యు స్తం నమామి గజాననం.

అనంతరం శ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదాదిగురుపరాఽనుసంధేయా. తతః —

సరస్వతీప్రార్థనా —దోర్భి ర్యుక్తా చతుర్భి స్స్ఫటికమణిమయీ మక్షమాలాం దధానా హస్తేనైకేన పద్మం సిత మపి చ శుకం పుస్తకం చాపరేణ, భాసా కుందేందుశంఖస్ఫటికమణినిభా భాసమానాఽసమానా సా మే వాగ్దేవతేయం నివసతు వదనే సర్వదా సుప్రసన్నా.

వాల్మీకినమస్కృతిః —కూజంతం రామరామేతి మధురం మధురాక్షరం, ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలం. వాల్మీకే ర్మునిసింహస్య కవితా వనచారిణః, శృణ్వన్ రామకథానాదం కో న యాతి పరాం గతిం. యః పిబన్ సతతం రామచరితామృతసాగరం, అతృప్త స్తం మునిం వందే ప్రాచేతస మకల్మషమ్.

హనుమన్నమస్కృతిః.—గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసం, రామాయణమహామాలారత్నం వందేఽనిలాత్మజం. అంజనానందనం వీరం జానకీశోకనాశనం, కపీశ మక్షహంతారం వందే లంకాభయంకరం. ఉల్లంఘ్య సింధో స్సలిలం సలీలం య శ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః, ఆదాయ తేనైవ దదాహ లంకాం నమామి తం ప్రాంజలి రాంజనేయం. ఆంజనేయ మతిపాటలాననం కాంచనాద్రికమనీయవిగ్రహం, పారిజాతతరుమూలవాసినం భావయామి పవమాననందనం యత్ర యత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్ర తత్ర కృతమస్తకాంజలిం, బాష్పవారిపరిపూర్ణలోచనం మారుతిం నమత రాక్షసాంతకం మనోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠం, వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి.

శ్రీరామాయణప్రార్థనా.—యః కర్ణాంజలిసంపుటై రహరహ స్సమ్య క్పిబత్యాదరా ద్వాల్మీకే ర్వదనారవిందగలితం రామాయణాఖ్యం మధు, జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణై రత్యంతసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గచ్ఛతి పుమా న్విష్ణోః పదం శాశ్వతం తదుపగతసమాససంధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధం, రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వం. వాల్మీకిగిరిసంభూతా రామసాగరగామినీ, పునాతు భువనం పుణ్యా రామాయణమహానదీ. కసారసమాకీర్ణం సర్గకల్లోలసంకులం, కాండగ్రాహమహామీనం వందే రామాయణార్ణవం. వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతే దశరథాత్మజే, వేదః ప్రాచేతసా దాసీత్ సాక్షాద్రామాయణాత్మనా.

శ్రీరామధ్యానక్రమః — వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామంటపే మధ్యేపుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితం, అగ్రే వాచయతి ప్రభంజనసుతే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాంతం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలం వామే భూమిసుతా పురశ్చ హనుమా న్పశ్చా త్సుమిత్రాసుత శ్శత్రుఘ్నో భరతశ్చ పార్శ్వదళయో ర్వాయ్వాదికోణేషు చ, సుగ్రీవశ్చ విభీషణ శ్చ యువరాట్ తారాసుతో జాంబవాన్ మధ్యే నీలసరోజకోమలరుచిం రామం భజే శ్యామలం నమోఽస్తు రామాయ సలక్ష్మణాయ దేవ్యై చ తస్యై జనకాత్మజాయై, నమోఽస్తు రుద్రేంద్రయమానిలేభ్యో నమోఽస్తు చంద్రార్కమరుద్గణేభ్యః. తత శ్శ్రీకోశోపరి శ్రీరామావాహనాదినైవేద్యాంతపూజా విధేయా. పారాయణావసానే చ పునఃపూజా కర్తవ్యా.

పారాయణసమాపనసమయానుసంధేయశ్లోకక్రమః

స్వస్తి ప్రజాభ్యః పరిపాలయంతాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశాః, గోబ్రాహ్మణేభ్య శ్శుభ మస్తు నిత్యం లోకా స్సమస్తా స్సుఖినో భవంతు. కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ, దేశోఽయం క్షోభరహితో బ్రాహ్మణా స్సంతు నిర్భయాః అపుత్రాః పుత్రిణ స్సంతు పుత్రిణ స్సంతు పౌత్రిణః, అధనా స్సధనా స్సంతు జీవంతు శరదాంశతం చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరం, ఏకైక మక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనం శృణ్వ న్రామాయణం భక్త్యా యః పాదం పదమేవ వా, స యాతి బ్రహ్మణ స్స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా. రామాయ రామభద్రాయ రామచంద్రాయ వేధసే, రఘునాథాయ నాథాయ సీతాయాః పతయే నమః. య న్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే, వృత్రనాశే సమభవ త్తత్తే భవతు మంగళం య న్మంగళం సుపర్ణస్య వినతాఽకల్పయ త్పురా, అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మంగళం మంగళం కోసలేంద్రాయ మహనీయగుణాత్మనే, చక్రవర్తితనూజాయ సార్వభౌమాయ మంగళం. అమృతోత్పాదనే దైత్యాన్ ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్, అదితి ర్మంగళం ప్రాదా త్తత్తే భవతు మంగళం. త్రీ న్విక్రమాన్ ప్రక్రమతో విష్ణో రమితతేజసః, యదాసీ న్మంగళం రామ తత్తే భవతు మంగళం. ఋతవ స్సాగరా ద్వీపాః వేదా లోకా దిశశ్చ తే, మంగళాని మహాబాహో దిశంతు తవ సర్వదా. కాయేన వాచా మనసేంద్రియైర్వా బుద్ధ్యాఽఽత్మనా వా ప్రకృతే స్స్వభావాత్, కరోమి యద్య త్సకలం పరస్మై నారాయణాయేతి సమర్పయామి

శ్రీసీతావివాహపట్టాభిషేక సర్గయోస్తు 'ఇయంసీతా' 'అభ్యషించన్' ఇతి శ్లోకపరనా త్పూర్వం విశేషతో ధ్యానావాహననైవేద్యాదినీరాజనాం సపర్యా సంవిధేయా

ఇతి శ్రీకిష్కిన్ధాకాణ్డసర్గాణాం ప్రధానవిషయానుక్రమణికా.

శ్రీమద్వాల్మీకీయే రామాయణే సున్దరకాణ్డసర్గాణాం

ప్రధానవిషయానుక్రమణికా.

పృష్ఠసంఖ్యా. | సర్గసంఖ్యా.

పృష్ఠసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

పృష్ఠ సంఖ్యా   సర్గసంఖ్యా.

ఇతి శ్రీమత్సున్దరకాణ్డసర్గాణాం ప్రధానవిషయానుక్రమణికా.

శ్రీమద్వాల్మీకీయే రామాయణే యుద్ధకాణ్డసర్గాణాం
ప్రధానవిషయానుక్రమణికా.

పృష్ఠసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

పృష్ఠ సంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా

గుల్మగండశైలశిఖరశిఖరినికరపరికరైః పంచభి రహోభి రాసువేల మతివిశాలస్య సకల లోకక్షేమహేతో స్సేతో ర్నిర్మాణం - అథ హనుమంత మంగదం చాధిరూఢాభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం సుగ్రీవేణ నిఖిలవానరసేనయా చ సహ తేనైవ సేతునా సాగర తరణం సేనాయాః సువేలప్రాంతే నివేశనం - తత్తాదృశం సేతుబంధనం నిరీక్ష్య విస్మయపరవశై ర్నిర్జరవ్రాతైః శ్రీరామసంస్తవం చ సముదర్శ్యాయ ద్వావింశే. ౨౨

684. ఏవం రామో నళసేతునా తీర్ణమహార్ణవో మహాసమరసూచకా న్ మహోత్పాతా న్ దృష్ట్వా చిరప్రార్థితాభీష్టసిద్ధి ర్భవిష్యతీతి సంతుష్టో దృష్టాని నిమిత్తాని లక్ష్మణా యాద ర్శయ దితి దర్శయామాస త్రయోవింశే. ౩౨

686. అథాత్యున్నతత్రికూటశిఖరిశిఖరాగ్రభువి విశ్వకర్మణా నిర్మితాం లంకాం లక్ష్మణాయ సందర్శయితా - తద్దర్శనజనితసీతాదుర్దశాస్మరణకంచళితసమరత్వరేణ రఘువరేణ బలౌ ఘస్య శిరఃపక్షపుచ్ఛాదిరూపేణ విభాగపూర్వకం సుగ్రీవం ప్రతి రావణచారభూతశుక మోచనాయ నియోజనం - తతో విముక్తేన శుకేన రావణసమీపం గతేన వానరసే నాయా అసాధ్యతాం సాగరేణ సేతుబంధనం తన్మార్గేణ తీర్ణసముద్రస్య శ్రీరామస్యససై న్యస్య సువేలోపాంతే నివేశనం చ నివేద్య రామాయ సీతాప్రదాన మేవ కర్తవ్య మితి రావణాయ విజ్ఞాపనం - తావ త్పరికుపితేన రావణేన తదధిక్షేపణం చాహ చతుర్వింశే ౨౪

691. అథ పునా రావణప్రహితాభ్యాం శుకసారణాభ్యాం వానరసైన్యం ప్రవిష్టాభ్యాం విభీషణేన గృహీత్వా వధ్యత్వేన రామసమీపం నీతాభ్యాం తదా యథార్థవచనప్రీతేన శ్రీరామేణ విభీషణ మేవ సహాయీకృత్య సర్వవానరసేనాపరిజ్ఞానపూర్వకం యథేష్టం గమనాయ నియుక్తాభ్యాం పునరాగతాభ్యాం రావణాయ సంగ్రహేణ సర్వవృత్తాంతో న్యవేదీతి నివేదయామాస పంచవింశే. ౨౫

694. అథ వానరసేనాదిదృక్షయా౽త్యున్నతం ప్రాసాదమధిరూఢాయ రావణాయ సారణేన, వానరయూథపతీనాం వీర్యాదికథనపూర్వక మంగుళ్యా నిర్దిశ్య తత్తత్ ప్రదర్శయామాస షడ్వింశే ౨౬

698. అథ పునా రావణాయ సారణేన ఉక్తేభ్యో౽ప్యుత్కృష్టాః ప్రధానయూథపతయః ప్రదర్శితా ఇ త్యదశ్శయ త్సప్తవింశే. ౨౭

703. అథ శుకేన రావణాయ సారణానుక్తానాం ప్రదర్శనం వ్యవృణు తాష్టావింశే. ౨౮

708. అథ రావణేన శుకసారణధిక్కారపూర్వకం శార్దూలాదీనాం చారాణాం పునః ప్రేష ణం - తై ర్వానరసేనాంగతై ర్విజ్ఞాతరామాగమనవృత్తాంతైః కథంచి ద్దయాళునా శ్రీరా మేణ మోచితైః పున ర్లంకాం ప్రతి గమనంచ జగా దైకోనత్రింశే. ౨౯

711. అథ రావణాయ శార్దూలాదిభి స్సువేలోపాంత మాగత స్ససైన్య శ్శ్రీరామో జగద ఇతి జగాద త్రింశే. ౩౦

714 అథ రావణో మాయావినా విద్యుజ్జిహ్వేన ఛిన్నం రామశిర స్సజ్యం ధను స్సీతా ప్రేషిత చూడామణిం చ మాయయా నిర్మాయ తత్సర్వం సీతాయై దర్శయిత్వా తాం మోహ యామాసే త్యవోచ దేకత్రింశే ౩౧

719. అథ తత్ సర్వం దృష్ట్వా భర్తారం రామం మృతం మన్యమానయా సీతయా ప్రాలప్యతే త్యభాణీ ద్ద్వాత్రింశే ౩౨

పృష్ఠసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

పృష్ఠసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

పృష్ఠసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

పృష్ఠసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

ఇతి శ్రీమద్యుద్ధకాండసర్గాణాం ప్రధానవిషయానుక్రమణికా.

శ్రీరామాయణమ్ - ద్వితీయసంపుటమ్.

హరిః ఓమ్.

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్న హనుమత్సమేత

శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్రామాయణే-వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే

కిష్కిన్ధాకాణ్డప్రారమ్భః.

స తాం పుష్కరిణీం గత్వా పద్మోత్పలఝషాకులాం, రామస్సౌమిత్రిసహితో

శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థ విషయ విశేషసహిత శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా

శ్లో. క్వాహం మందమతి? ర్గభీరమధురం రామాయణం తత్క్వచ?
వ్యాఖ్యానేఽస్య పరిభ్రము న్నహహ మహో! హాసాస్పదం ధీమతామ్,
కో భారోఽత్ర? మమ స్వయం కులగురుః కోదండపాణిః కృపా
కూపారో రచయ త్యద స్సపది మజ్జిహ్వాగ్రసింహాసనః
శ్రీరామాయణరాజస్య సమర్ప్య మణిమేఖలామ్,
సారోద్ధార మిమం హార మర్పయిష్యామి సంప్రతి.

ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే దీనజనసంరక్షణరూపో ధర్మోఽనుష్ఠాపితః. అథ కిష్కింధాకాండే మిత్రసంరక్షణరూపో ధర్మోఽనుష్ఠాప్యతే. తథా పూర్వస్మిన్ కాండే మోక్షప్రదత్వరూపం పరతత్త్వచిహ్న ముపదర్శితం. అత్రాసంఖ్యేయకల్యాణగుణాకరత్వం ప్రతిపాద్యతే. వస్తుతస్తు ప్రథమే కాండే శ్రీమత్త్వం శ్రీమత్పదోదీరిత ముక్తం. ద్వితీయే సర్వజనవ్యామోహవిషయత్వోక్త్యా నారాయణశబ్దార్థః, తృతీయే పంచవటీవాసపర్యంతవృత్తాంతేన మునిజనకృతకైంకర్యోక్త్యా చతుర్థ్యర్థ ఉక్తః. ఖరాదివధవృత్తాంతేన నమశ్శబ్దార్థ ఉక్తః. అథ మారీచదర్శనవృత్తాంత మారభ్య చేతనోజ్జీవనప్రకారః ప్రదర్శ్యతే. తత్ర మారీచదర్శనవృత్తాంతేన భగవన్నిత్యానుభవయోగ్యస్య చేతనస్యాప్రాప్తవిషయప్రావణ్యం, తేన రావణరూపమహామోహాక్రమణం, జటాయువ్యాపారేణ రావణానివృత్తికథనాత్ కేవలకర్మణా సంసారస్యానివర్త్యత్వం, లంకాప్రవేశేన సాంసారికశరీరప్రవేశః, ఏకాక్ష్యేకకర్ణిప్రభృతివ్యాపారై స్తాపత్రయాభిహతిః, రామాన్వేషణేన భగవత శ్చేతనోజ్జీవనోపాయచింతనం చోక్త

శ్రీ టీకాశిరోమణిసహిత మహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యా.

శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే వ్యాఖ్యేయాని వ్యాఖ్యాయంతే.

సతా మితి. సః విరాధఖరత్రిశిరోదూషణకబంధాదీనామయత్నసంహారప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తః శ్రీరామః - తాం చికీర్షితరావణవధోపయోగిసుగ్రీవాధిష్ఠితఋష్యమూకసమీపవర్తినీం - పుష్కరిణీం పంపాం-అకులేంద్రియః పుష్కరిణీదర్శనజనితసీతావిరహశోకాతిశయేన క్షుభితసర్వేంద్రియస్సన్-విలలాప పరిదేవయామాస. * టీకాశిరోమణిః. అథపూర్వస్మిన్ కాండే దండకారణ్యాం సీతాసౌమిత్రిభ్యాం

విలలాపాకులేంద్రియః ౧. తస్య దృష్ట్వైవ తాం హర్షా దింద్రియాణి చకంపిరే, స కామవశ మాపన్న స్సౌమిత్రి మిద మబ్రవీత్ ౨ సౌమిత్రే శోభతే పంపా వైడూర్యవిమలోదకా, ఫుల్లపద్మోత్పలవతీ శోభితా వివిధై ర్ద్రుమైః ౩. సౌమిత్రే పశ్య పంపాయాః కాననం శుభదర్శనం,యత్ర రాజంతి శైలాభా ద్రుమా స్సశిఖరా ఇవ ౪ మాం తు శోకాభిసంతప్తం మాధవః పీడయ న్నివ, భరతస్య చ దుఃఖేన వైదేహ్యా హరణేన చ. ౫. శోకార్తస్యాపి మే పంపా శోభతే చిత్ర

మారణ్యకాండే. అథాచార్యముఖేన చేతనస్య స్వవిషయభక్త్యుత్పాదనకృతే తదన్వేషణ ముచ్యతే కిష్కింధాకాండే తత్ర ప్రథమే సర్గే నిత్యకైంకర్యపరనిత్యసూరిదర్శనేన ఏతత్తుల్యభోగస్య ప్రాప్తో జీవవర్గః కిమితి న మాం ప్రాప్త ఇతి భగవతః క్లేశాతిశయం దర్శయతి 'స ఏకాకీ న రమే' తేతి హ్యుక్తం. సతామిత్యాది. పద్మోత్పలఝషైః కమలేందీవరమత్స్యైః ఆకులాం తాం పంపాఖ్యాం - పుష్కరిణీం సరసీం - గత్వా - ముఖనయనకటాక్షవత్యాః కాంతాయాః స్మారకత్వేన వ్యాకులేంద్రియః మోహం ప్రసాదం చ ప్రాప్తః - స రామః - తాదృశధైర్యవిశిష్టోఽపి - సౌమిత్రిసహితః ఆశ్వాసకాంతరంగపురుషసహితోఽపి - విలలాప * తనిశ్లోకే పద్మేతి సీతాయా ముఖానుస్మరణం, ఉత్పలేతి నేత్రానుస్మరణం, ఝషేతి నేత్రచాంచల్యానుస్మరణం, సౌమిత్రే ఇతి తస్యదుఃఖావిష్కరణపాత్రత్వం చ వ్యజ్యతే. ౧ ఆకులేంద్రియ ఇత్యేత ద్వివృణ్వ న్నాహ—తస్యేతి. దృష్ట్వా స్థితస్య తస్య - ఇంద్రియాణి హర్షాచ్చకంపిరే - చ్యుతానీత్యర్థః. ౨ ప్రలాపప్రకార మాహ- సౌమిత్రే ఇత్యాదినా. అనేన భక్తిద్రుతహృదయ స్తత్సూచకముఖప్రసాద స్సపరికరః పురుష ఉచ్యతే. ౩. సౌమిత్రేఇతి. యత్ర కాననే సశిఖరా ఇవ ఉన్నతాగ్రశాఖాభి స్సశృంగా ఇవ స్థితాః - అతఏవ శైలాభాః, అనేన భగవద్దయారసోపజీవిన ఆచార్యాః, తదుపజీవినోఽంతేవాసిన శ్చోచ్యంతే. అత్ర పరత్ర చాపీతి న్యాయేన నిత్యవిభూతా వపి శిష్యవత్త్వం సిద్ధం. ౪. మాంత్వితి. భరతస్య దుఃఖేన నగరాత్ బహి ర్వ్రితోపవాసాదినియమకృతదుఃఖేన - వైదేహ్యాః హరణేన చ పూర్వమేవ సంతప్తం మాం- మాధవో వసంతః-తు విశేషేణ-పీడ యన్నివ భవతీత్యర్థః వస్తుతః పీడాభావా దివశబ్దః. అనేన సంసారతో జీవస్య దుఃఖేన దుఃఖితత్వ ముక్తం * రామానుజీయా మాంత్విత్యాది. భరతస్య దుఃఖేన ప్రార్థనాభంగజనితభరతసంబంధిదుఃఖేన - వైదేహ్య హరణేనచ - పూర్వమేవ శోకాభిసంతప్తం మాం-మాధవః- అధికంపీడయన్నివ - వర్తత ఇతి శేషః. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే, 'అథ మాః పీడయంతి వై' ఇతి పాఠే వక్ష్యమాణవసంతవర్ణనస్వారస్యం నాస్తి. ౫. సర్వేషు మద్భక్తేషు సుఖం వసత్సు కిమర్థ మేతే

సహసంచరన్ శ్రీరామో దశముఖహృతాం సీతా మన్వేష్టుకామో మధ్యేమార్గం స్వకరస్పర్శనిర్ముక్తశాపబంధేన కబంధేన సూచితసీతాసమాగమసాధనం సుగ్రీవసఖ్య మపేక్షమాణః తత్ప్రదర్శితేన పథా సంచరమాణః పంపా మద్రాక్షీ దిత్యుక్తం. ఇదానీ మస్మిన్ కిష్కింధాకాండే తదేవ సుగ్రీవసఖ్యం వక్తుమనాః ప్రసంగా త్పురుషధౌరేయాణా మపీష్టజనవియోగినాం కామోద్దీపకదర్శనేన చిత్తవిభ్రమో భవతీతిసూచనాయ పంపావర్ణనముఖేన రామస్య చిత్తవిభ్రమం దర్శయితు ముపక్రమతే - పతామితి ౩ సౌమిత్రే ఇతి పంపాయాః కాననం పంపాపరిసరవర్తికాననం-యత్ర కాననే సశిఖరా ఇవ ఉన్నతాగ్రశాఖాభిః సశృంగాఇవ-అతఏవ శైలాభాః. ౪. మాంత్విత్యాది రాజ్యభ్రంశబంధువియోగాదినా పూర్వ మేవ శోకాభిసంతప్తం మాం-భరతస్య చ దుఃఖేన ప్రార్థనాలాభజనితభరతసంబంధిదుఃఖేన వైదేహ్యాహరణేన చ - భూయోఽప్యాధయః పీడయంతి వై పీడయంతి ఖలు 'మాధవః పీడయ'న్నివేతి పాఠే అయ

కాననా, వ్యవకీర్ణా బహువిధైః పుష్పైః శ్శీతోదకా శివా ౬. నళినై రపి సంఛన్నా హ్యత్యర్థం శుభదర్శనా, సర్పవ్యాళానుచరితా మృగద్విజసమాకులా ౭. అధికం ప్రతిభా త్యేత న్నీలపీతం తు శాద్వలం, ద్రుమాణాం వివిధైః పుష్పైః పరిస్తోమై రివార్పితం ౮ పుష్పభారసమృద్ధాని శిఖరాణి సమంతతః, లతాభిః పుష్పితాగ్రాభి రుపగూఢాని సర్వతః ౯. సుఖానిలోఽయం సౌమిత్రే కాలః ప్రచురమన్మథః, గంధవాన్ సురభి ర్మాసో జాతపుష్పఫలద్రుమః ౧౦ పశ్య రూపాణి సౌమిత్రే వనానాం పుష్పశాలినాం, సృజతాం పుష్పవర్షాణి తోయం తోయముచా మివ ౧౧. ప్రస్తరేషు చ రమ్యేషు వివిధాః కాననద్రుమాః, వాయువేగప్రచలితాః పుష్పై రవకిరంతి గాం ౧౨ పతితైః పతమానైశ్చ పాదపస్థైశ్చ మారుతః, కుసుమైః పశ్య సౌమిత్రే క్రీడన్నివ సమంతతః ౧౩. విక్షిప న్వివిధా శ్శాఖా నగానాం కుసుమో

సంసారిణః క్లిశ్యంతీ త్యభిప్రాయేణాహ — శోకార్తస్యేత్యాదినా. శోకార్తస్యాపి మయి శోకార్తేఽపి-శోభతే, వ్యర్థేయం శోభేతి భావః.* రామా శోకార్తస్యాపి మే పంపా శోభతే, 'దుఃఖితే మనసి సర్వ మసహ్య'మితి న్యాయేన సర్వాసహ్యతాపాదకశోకార్తస్యాపి మే - పంపా- అతిరమణీయతయా హృదయంగమా భవతీత్యర్థః. ౬. నళినైరితి. అపిశబ్దేన కుముదాదికం సముచ్చీయతే.వ్యాళోఽజగరః- సర్పవ్యాళా ఏ వానుచరాః తే అస్య సంజాతా ఇతి సర్పవ్యాళానుచరితా-సర్పవ్యాళానుచరితత్వేఽపి నళినసంఛన్నత్వా దత్యర్థం శుభదర్శనా భవతీత్యర్థః. అనేన జ్ఞానినో యః కశ్చి ద్దోషోఽపి న తస్య హేయతాపాదక ఇత్యుక్తం, శ్లో 'తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యతే' ఇతి స్మృతేః. ౭. అధికమితి. ఏతదితి పరిసరప్రదేశ మంగుళ్యా నిర్దిశతి, నీలపీతమితి మయూరకంఠవర్ణ ఉచ్యతే. పరిస్తోమైః కుథై రి 'పరిస్తోమః కుథో ద్వయో' రిత్యమరః. అనేన నానాగురుముఖలబ్ధజ్ఞానతయా భగవద్వాసయోగ్యః పురుష ఉచ్యతే. ౮ పుష్పేతి. శిఖరాణి వృక్షాగ్రాణి - సమంతతః సర్వత్ర ప్రదేశే - ఆమూలాగ్రం ఉపగూఢాని - శోభంతఇతి శేషః. అనేన గార్హస్థ్యేఽపి నిరవధికబోధా ఉచ్యంతే. ౯. సుఖేతి. అనేన జనకాదివదైశ్వర్యే సత్యపి భగవద్జ్ఞానరత ఉచ్యతే. ౧౦. పశ్యేతి. తోయం సృజతాం తోయముచాం రూపాణీవేతి పూర్ణోపమా. అనేన పరోపదేశప్రవృత్తా ఆచార్యా ఉచ్యంతే. ౧౧. ప్రస్తరేష్వితి ప్రస్తరేషు పాషాణేషు-గాం భూమిం - ప్రస్తరభూమి మిత్యర్థః. అనేన కఠినహృదయేష్వపి దయావశాత్ జ్ఞానవర్షిణ ఉచ్యంతే ౧౨. పతితైరితి. పతమానైః పతద్భిః. అనేన సర్వగురుశ్రేష్ఠైకలీల స్సర్వాంతర్యా మ్యుచ్యతే ౧౩. విక్షిపన్నితి. కుసుమోత్కటాః కుసు

మర్థః — భరతస్య చ దుఃఖేన వైదేహ్యా హరణేన చ పూర్వమేవ శోకాభిసంతప్తం మాం మాధవః పీడయ న్నివ, వర్తత ఇతి శేషః. ౬ నళినైరితి సర్పవ్యాళానుచరితా - సర్పాః బహుఫణాః తదన్యే వ్యాళాః* టీకా.వ్యాళాః స్వల్పఫణాః క్రూరమృగా వా. ౭ అధికమితి. పరిస్తోమః కుథః. ౮ పుష్పేతి. శిఖరాణి ద్రుమాగ్రాణి-సర్వతః సర్వస్థలం ౯ సుఖానిలఇతి. అయం కాలః గంధవాన్-అతఏవ సుఖానిలః అత ఏవ ప్రచురమన్మథః. అతిమన్మథోద్దీపక ఇత్యర్థః. కాలస్య గంధవత్త్వే హేతుః సురభిర్మాసః - వసంతమాస ఇత్యర్థః-కుతః జాతపుష్పఫలద్రుమః. *టీకా. తోయముచా మంబుదానాం ౧౧ ప్రస్తరేషు శిలాతలేషు. ౧౩. విక్షిపన్నితి. కుసుమోత్కటాః కుసుమోత్కటాః-చలితస్థానైః స్వస్థాన

త్కటాః, మారుత శ్చలితస్థానై ష్షట్పదై రనుగీయతే ౧౪ మత్తకోకిలసన్నాదై ర్న ర్తయ న్నివ పాదపాన్, శైలకందరనిష్క్రాంతః ప్రగీత ఇవ చానిలః ౧౫. తేన విక్షిపతాఽత్యర్థం పవనేన సమంతతః, అమీ సంసక్తశాఖాగ్రా గ్రథితా ఇవ పాదపాః ౧౬ స ఏష సుఖసంస్పర్శో వాతి చందనశీతలః, గంధ మభ్యావహ న్పుణ్యం శ్రమాపనయనోఽనిలః. ౧౭ అమీ పవనవిక్షిప్తా వినదంతీవ పాదపాః, షట్పదై రనుకూజంతో వనేషు మధుగంధిషు ౧౮. గిరిప్రస్థేషు రమ్యేషు పుష్ప

మోత్కటాః - విక్షిపన్ కంపయన్ - మారుతః - చలితస్థానైః స్వస్థానమనుమోచ్చాలితైః షట్పదైః అనుగీయతే. అనేన 'జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతి' మిత్యాత్మభూతజ్ఞానినాం భక్తిస్పర్ధయే భగవతి భువ మవతీర్ణే, శ్రు. 'ఇమాన్ లోకాన్ కామా న్నీకామరూప్యనుసంచరన్, ఏతత్సామ గాయ న్నాస్తే' ఇత్యుక్తరీత్యా త మనుగచ్ఛన్ భక్తలోక ఉచ్యతే. * రామా. గీయత ఇవ పుష్పరసోత్కటతయా స్తూయత ఇవ. 'అనుగీయతి' ఇతి పాఠే అనుసృత్య గీయతి ఇత్యర్థః ౧౪ మత్తేతి మత్తకోకిలసన్నాదైః ముఖవాద్యస్థానీయైః - పాదపా న్నర్తయన్ - శైలకందరనిష్క్రాంతతయా తన్నిష్క్రమణధ్వనియుక్తతయా - ప్రగీత ఇవ గాతు ముపక్రాంత ఇవ, 'ఆదికర్మణి క్తః కర్తరి' చేతి కర్తరి నిష్ఠా. యద్వా పాదపాన్ నర్తయన్ నర్తయితు మివ, 'లక్షణహేత్వోః' రితి శతృప్రత్యయః మత్తకోకిలసన్నాదైః ప్రగీతః ప్రహృష్టతీతి స్వన్ - శైలకందరాత్ నైపథ్యస్థానా న్నిష్క్రాంతః అనేన వేదప్రవర్తన ముఖేన లోకస్య భక్త్యుత్పాదనాయ వైకుంఠా దవతీర్ణో భగవా నిత్యుచ్యతే.* రామా. అత్ర వాయో ర్నర్తకగాయకసాధర్మ్య ముచ్యతే. నర్తయితుం ముఖవాద్యస్థానీయై ర్మత్తకోకిలసన్నాదైః పాదపా న్నర్తయ న్నివ. ౧౫. తేనేతి. విక్షిపతా వివిధం ప్రేరయతా - పవనేన - అత్యర్థం సమంతతః సంసక్తశాఖాగ్రాః అమీ పాదపాః గ్రథితాః మాలావ న్నిబద్ధా ఇవ - భాంతి. అనేన భగవత్కృపయా పరస్పర మనురక్తా భాగవతా ఉచ్యంతే ౧౬ మందమారుతం వర్ణయతి—స ఏష ఇతి స్పార్శనప్రత్యక్షత్వా దేష ఇత్యుక్తిః. చందనశీతలః మలయగతచందనేన శీతలః - దక్షిణమారుత ఇత్యర్థః. చందనవచ్ఛీతలో వా - గంధం పుష్పగంధం - పుణ్యం రమ్యం - సుఖసంస్పర్శ ఇత్యనేన మాంద్య ముక్తం. ఏవం శైత్యమాంద్యసౌరభ్యవాన్, అత ఏవ శ్రమాపనయనః అనేన 'సర్వగంధ స్సర్వరస' ఇత్యుక్తస్య భగవతో భక్తేషు సాన్నిధ్య ముక్తం * రామా. పూర్వశ్లోకే విక్షిపతేతి పతితం వాయో స్తీవ్రగతిత్వం నివారయతి—స ఏష ఇతి. అచక్షుర్విషయే త్వనిలే ఏష ఇతి నిర్దేశ స్తదానీం నానాసాంద్రపరాగదర్శనాత్. ౧౭. అమీ ఇతి. అనేన భగవదనుభవ బలాత్కారేణ 'ఏతత్సామగాయన్నాస్తే' ఇత్యుక్తసామగానరసికా ఉచ్యంతే. ౧౮. గిరీతి. గిరిప్రస్థేషు - నిజప్రస్థేష్విత్యర్థః. తదుత్పన్నై ర్వర్ధిష్ణుభిః సంసక్తశిఖరాః పరస్పరసంశ్లిష్టాగ్రాః - శైలా భాంతి - మహాంతః పుష్పరాశయ ఇవ భాంతీత్యర్థః. అనేన సర్వేషాం జ్ఞానినా మేకకంఠత్వముక్తం * రామా. గిరిప్రస్థేష్వితి అ తాన్వివక్షితసంబంధప్రస్థేష్విత్యర్థః. తతోత్పన్నై ర్మహాద్రుమై స్సంసక్తశిఖరా ఇతి సంబంధః. అనేన ద్రుమాణామున్నతత్వం మనుమోచ్చాలితైః - షట్పదైః మారుతః గీయత ఇవ ౧౪ మత్తేతి. అత్ర వాయోః నాట్యయితృగాయకసాధర్మ్యముచ్యతే. నర్తయితు ర్ముఖవాద్యస్థానీయైః మత్తకోకిలసన్నాదైః పాదపాన్ నర్తయన్నివ శైలకందరనిష్క్రాంతః ప్రగీత ఇవ శైలకందరనిర్గతధ్వనియుక్తతయా గాతు ముపక్రాంత ఇవ చ భవ త్యనిల ఇత్యర్థః. ౧౫.* టీకా. విక్షిపతా ద్రుమాగ్రాణీతి శేషః. ౧౭ అమీ ఇతి షట్పదై రనుకూజంతః వినదంతీవేతి సంబంధః. ౧౮. ప్రస్తరేష్వితి. ప్రస్తరేషు పుష్పవద్భిః ద్రుమై స్సంసక్తశిఖరాః

షడ్భిర్మనోరమైః, సంసక్తశిఖరా శ్శైలా విరాజంతే మహాద్రుమైః ౧౯. పుష్ప సంఛన్నశిఖరా మారుతోత్క్షేపచంచలాః అమీ మధుకరోత్తంసాః ప్రగీతా ఇవ పాదపాః. ౨౦ పుష్పితాగ్రాంస్తు పశ్యేమా న్కర్ణికారాన్ సమంతతః, హాటక ప్రతిసంఛన్నా న్నరా న్పీతాంబరా నివ ౨౧ అయం వసంత స్సౌమిత్రే నానా విహగనాదితః, సీతయా విప్రహీణస్య శోకసందీపనో మమ ౨౨ మాం హి శోక సమాక్రాంతం సంతాపయతి మన్మథః, హృష్టః ప్రవదమానశ్చ మా మాహ్వయతి కోకిలః. ౨౩. ఏష నత్యూహకో హృష్టో రమ్యే మాం వననిర్ఝరే, ప్రణద న్మన్మథా విష్టం శోచయిష్యతి లక్ష్మణ ౨౪ శ్రుత్వైతస్య పురా శబ్ద మాశ్రమస్థా మమ ప్రియా, మా మాహూయ ప్రముదితా పరమం ప్రత్యనందత ౨౫. ఏవం విచి త్రాః పతగా నానారావవిరావిణః, వృక్షగుల్మలతాః పశ్య సంపతంతి తత స్తతః ౨౬. విమిశ్రా విహగాః పుంభి రాత్మవ్యూహాభినందితాః, భృంగరాజప్రముదితా

సూచితం. ౧౯ పుష్పేతి మధుకరా ఏవ ఉత్తంసాః శిఖరాణి యేషాం తే ని 'పుంస్యుత్తం సావతంసౌ వా కర్ణపూరేఽపి శేఖరే' ఇత్యమరః పుష్పావృతశిఖోపరి నీలోష్ణీషధారిణ స్సగీతికం నృత్యంత ఇవ భాంతీత్యర్థః అనేన భగవద్భక్త్యా నర్తనపరా గమ్యంతే ౨౦ పుష్పితేతి. పుష్పితా గ్రాన్ పుష్పితోపరిప్రదేశాన్-అత ఏవ హాటకసంఛన్నాన్ పీతాంబరాంశ్చ నరా నివ పశ్య. పుష్పి తాగ్రాః కర్ణికారాః సువర్ణవస్త్రాభరణవంత ఇవ భాంతీత్యర్థః అనేన భగవత్సారూప్యం గతా ఉచ్యం తే. ౨౧ ఏవం మద్భక్తేషు సర్వేషు మదనుభవతృప్తేషు బద్ధా మాం దుఃఖీకుర్వంతీత్యాహ—అయ మితి. ఇదానీం వసంతవర్ణనేన నగరనిర్గమమారభ్య త్రయోదశవత్సరా గతా ఇతి గమ్యంతే ౨౨.ఏవం వాసంత పుష్పసమృద్ధిం వర్ణయిత్వా తదుద్దీపనభూతపక్షిరవా నాహ—మామిత్యాదినా పూర్వార్థం స్పష్టం- మాం శోకినం మాం-హృష్టః కోకిలః-ప్రవదమానః ప్రవదన్-విజయఘోషం కుర్వన్ సన్ - ఆహ్వ యతి స్వర్గత ఇవేతి గమ్యోత్ప్రేక్షా. జ్ఞానైకవత్సలం మా మవిజ్ఞాయ కేవలం కర్మిణం మాం స్పర్ధంత ఇతి భావః ౨౩. ఏషఇతి. నత్యూహకః కుక్కుటభేదః-వననిర్ఝరే ప్రణద న్నిత్యన్వయః.అనేన కేవల జపపరా ఉచ్యంతే. జ్ఞానభక్త్యోరేవ భగవతి స్వస్య ప్రీత్యావహత్వాత్ సాధనాంతరపరో నాతిప్రియ ఇతి రహస్యం, 'జ్ఞానీత్వాత్మైవ మే మతం'-'భక్తిక్రీతో జనార్దన' ఇత్యాదివచనాత్. ౨౪. కిమయం దేశ సర్వథా శోకావహః నేత్యాహ—శ్రుత్వేతి శ్రుత్వా ప్రముదితా ప్రియా-మా మాహూయ పరమం ప్రకామం-ప్రత్యనందత, నత్యూహరవాకర్ణనోద్దీపితా మా మాహూయ వివిధం క్రీడారస మనుభూత వతీత్యర్థః. అనన్యప్రయోజనస్య జపః ప్రీత్యావహ ఇతి భావః. ౨౫ ఏవ మితిస్పష్టం. ౨౬. విమిశ్రా ఇతి. విహగాః స్త్రియః-పుంభిః పుంవిహగైః-విమిశ్రాః ఆశ్లిష్టా స్సత్యః-ఆత్మవ్యూహాభినందితాః అను

శైలాః విరాజంత ఇతి సంబంధః * టీకా. ప్రస్తరేషూత్పన్నైర్ద్రుమైః ౧౯. పుష్పేతి. పుష్పసంఛన్న శిఖరాః పుష్పాలంకృతశాఖాః-మారుతోత్క్షేపచంచలాః వాయుచలనేన చలనవంతః మధుకరోత్తంసాః మధుకరావతంసాః-అమీ పాదపాః-ప్రగీతా ఇవ గాతుముపక్రాంతా ఇవేతి సంబంధః గాతు ముప క్రాంతసాలంకారవిలాసపురుషా ఇవ స్థితా ఇత్యర్థః. 'మధుకరోత్క్రోశా' ఇతి వా పాఠః. ౨౧. * టీకా. హాటకప్రతిసంఛన్నాః, అత్ర హాటకశబ్దేన తన్మయాన్యాభరణాని. ౨౩ ఏషఇతి. నత్యూహః జల కుక్కుటః. ౨౬. విమిశ్రా ఇతి. భృంగరాజప్రముదితాః మధురస్వరాః ఆత్మవ్యూహాభినందితాః ఆత్మీయ

సౌమిత్రే మధురస్వరాః ౨౭ †[అస్యాః కూలే ప్రముదితాః సంఘశః శకునా స్త్విహ] దాత్యూహరుతవిక్రందైః పుంస్కోకిలరుతై రపి, స్వనంతి పాదపా శ్చేమే మమానంగప్రదీపనాః ౨౮. అశోకస్తబకాంగార షట్పదస్వననిస్స్వనః, మాం హి పల్లవతామ్రార్చి ర్వసంతాగ్నిః ప్రధక్ష్యతి ౨౯ న హి తాం సూక్ష్మపక్ష్మాక్షీం సుకేశీం మృదుభాషిణీం, అపశ్యతో మే సౌమిత్రే జీవితేఽస్తి ప్రయోజనం ౩౦. అయం హి దయిత స్తస్యాః కాలో రుచిరకాననః, కోకిలాకులసీమాంతో దయితాయా మమానఘ. ౩౧ మన్మథాయాససంభూతో వసంతగుణవర్ధితః, అయం మాం ధక్ష్యతి క్షిప్రం శోకాగ్ని ర్నచిరా దివ ౩౨ అపశ్యత స్తాం దయితాం పశ్యతో రుచిరద్రుమాన్, మమాయ మాత్మప్రభవో భూయ స్త్వ ముపయాస్యతి ౩౩. అదృశ్యమానా వైదేహీ శోకం వర్ధయతే మమ, దృశ్యమానో వసంతశ్చ స్వేదసంసర్గదూషకః. ౩౪ మాం హ్యద్య మృగశాబాక్షీ చింతాశోకబలాత్కృతం, సంతాపయతి సౌమిత్రే క్రూర శ్చైత్రో వనానిలః ౩౫. అమీ మయూరా శ్శోభంతే

రూపేణ కాంతేన సహితాఽసీ త్యేవం సజాతీయై శ్లాఘితాః-భృంగరాజప్రముదితాః భృంగరాజరుతం కాంతశ్రవణసంతుష్టాః - తదుద్దీపనేన మధురస్వనాః రమ్యరతికూజితాః - వర్తంతే - ఏతాన్ పశ్యేతి శేషః-అనేనాచార్యపరతంత్రా స్సామగానపరా ఉచ్యంతే. ౨౭. దాత్యూహేతి విక్రందైః శబ్దైః స్వనంతి స్వనంతీవ అనేన నానావిధభగవన్నామకీర్తనపరా శ్లాఘ్యంతే ౨౮. అశోకేతి షట్పదస్వననిస్స్వన ఇతి - అగ్నేర్నిస్స్వనవత్త్వం జ్వలనావస్థాయాం దృష్టం అనేన స్వప్రేమజనకభక్తియుక్తా ఉచ్యంతే ౨౯. నహీతి ఏతేష్వేవం మత్ప్రేమపరతంత్రేషు సంసారిచేతనో దుఃఖ మనుభవతీ త్యేత న్మమాసహ్య మితి భావః. ౩౦. అయమితి. అయం కాలో మమ దయితాయాః రుచిరో హి-ప్రియతరో హీత్యర్థః. యదీ హేదానీం దయితా స్యాత్తదాఽతీవ తుష్యే దితి భావః కోకిలాకులసీమాంతః, కోకిలరవాకులచతుస్సీమ ఇత్యర్థః ౩౧. మన్మథేతి మన్మథాయాససంభూతః మదనపీడాజనితః-వసంతస్య గుణేన రామణీయకేన వర్ధితః-క్షిప్రం ధక్ష్యతి న తు చిరాత్ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ౩౨. అపశ్యతఇతి ఆత్మప్రభవః మన్మథః - భూయ స్త్వం ప్రవృద్ధత్వం. ౩౩. అదృశ్యమానేతి. దృశ్యమానః-పుష్పాదిద్వారా స్వేదసంసర్గదూషకః - మలయమారుతద్వారా స్వేదసంబంధనివర్తకః, రతిశ్రాంతిహార ఇత్యర్థః. ౩౪. మాంహీతి. క్రూరః మన్మథోద్దీపకత్వాత్, అత్ర చకారో ద్రష్టవ్యః ౩౫ అమీ ఇతి. తత స్తతః తత్ర తత్ర ప్రదేశే-పవనోద్ధూతైః అత ఏవ స్పష్టదృష్టశుభ్రనాళజాలత్వాత్ స్ఫాటికై ర్గవాక్షై

ర్వ్యాప్తైః అభినందితాః-విహంగాః స్త్రీవిహంగాః - పుంభిః పురుషవిహంగైః - విమిశ్రాః సంయుక్తాః-పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౭. దాత్యూహేతి దాత్యూహగతవిక్రందైః దాత్యూహగదితవిరావైః. ౨౮. అశోకఇతి. అగ్నేః స్వనవత్త్వం జ్వలనావస్థాయాం సంభవతి. ౩౦. అయమితి అయం కాలః-మమ దయితాయాః దయితః ఇష్ట ఇతి సంబంధః ౩౧ మన్మథాయాసేతి 'న చిరాది'వేత్యస్యోత్తరశ్లోకేన సంబంధః. మన్మథాయాససంభూతః మన్మథపీడాజనితః - క్షిప్రం ధక్ష్యతీతి సంబంధః. ౩౨ అపశ్యత ఇతి.న చిరా దివ ఇదానీ మేవ ఆత్మప్రభవః కామః భూయ స్త్వం ప్రవృద్ధత్వ ముపయాస్యతీతి సంబంధః. ౩౩. అదృశ్యమానేతి స్వేదసంసర్గశామకః, వసంతస్య స్వేదశామకత్వం మలయానిలసాహచర్యాత్ * టీకా. స్వేదసంసర్గదూషకః స్వేదసంసర్గశామకః. ౩౪ టీ. చింతాశోకబలాత్కృతం సంతత

---

† కుణ్డలితగ్రన్థః ప్రక్షిప్తో జ్ఞేయః. ఏవ మగ్రేఽపి.

ప్రనృత్యన్తస్తతస్తతః, సైన్వైః పక్షైః పవనోద్ధూతైర్గవాక్షైః స్ఫాటికైరివ. ౩౬. శిఖినీభిః పరివృతాస్త ఏతే మదమూర్ఛితాః, మన్మథాభిపరీతస్య మమ మన్మథవర్ధనాః ౩౭. పశ్య లక్ష్మణ నృత్యన్తం మయూర ముపనృత్యతి, శిఖినీ మన్మథార్తైషా భర్తారం గిరిసానుషు. ౩౮ తా మేవ మనసా రామాం మయూరోఽప్యుపధావతి, వితత్య రుచిరౌ పక్షౌ రుతైరుపహసన్నివ. ౩౯. మయూరస్య వనే నూనం రక్షసా న హృతా ప్రియా, తస్మాన్నృత్యతి రమ్యేషు వనేషు సహ కాన్తయా. ౪౦ మమ త్వయం వినా వాసః పుష్పమాసే సుదుస్సహః, ౪౦½ పశ్య లక్ష్మణ సంరాగం తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి యదేషా శిఖినీ కామా ద్భర్తారం రమతేఽన్తికే, ౪౧½. మమాప్యేవం విశాలాక్షీ జానకీ జాతసంభ్రమా. మదనేనాభివర్తేత యది నాపహృతా భవేత్, ౪౨½. పశ్య లక్ష్మణ

రివ స్థితైః - యద్వా—స్ఫాటికైః స్ఫటికప్రధానైః-చంద్రార్కపరంపరాయా స్తత్తుల్యత్వాదితి భావః. అనేన భగవత్కృపాప్రవృత్తివివిధకర్మపరా ఉచ్యంతే. * రామా. అమీ ఇతి పక్షైర్బర్హైః. బర్హాణాం స్ఫాటికగవాక్షసామ్యం నర్తనావస్థాయాం అంతరాంతరా వితతోర్ధ్వశుభ్రనాళతయా. ౩౬. శిఖినీభిరితి. శిఖినీభిః మయూరస్త్రీభిః- పరివృతాః- అత ఏవ మదమూర్ఛితాః మదవ్యాప్తాః-త ఏతే పూర్వశ్లోకోక్తా ఏతే శిఖినః - మన్మథాభిపరీతస్య పూర్వ మేవ మన్మథాభివ్యాప్తస్య - మమపున ర్మన్మథవర్ధనాః - అన్య రతిదర్శనస్య ఉద్దీపనత్వాదితి భావః సశిష్యభక్తదర్శనం మే సర్వత్ర భక్త్యుత్పాదనవ్యామోహం జనయతీత్యర్థః. ౩౭ పశ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం నృత్యంతం స్వయం లీలారసప్రవృత్తం భర్తారం ప్రతి మన్మథార్తా రత్యర్థం త మాకృష్టుకామా శిఖినీ ఉపనృత్యతి-తా మేవ రామాం కాంతాం - మనసా ఉపధావతి - సమీప మాగంతు మిచ్ఛతీత్యర్థః ఉపధావనం చ రత్యర్థ మితి ద్యోతయతి—వితత్యేతి. రుతైః రతికూజితైః- ఉపలక్షితః- పక్షవిస్తారణం చ రత్యర్థవ్యాపారః. అపహసన్నివ, ప్రసన్నముఖ ఇత్యర్థః యద్వా-—కాంతావిరహిణం మా మపహసన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా అత్ర శిష్యాచార్యయో రన్యోన్య ప్రావణ్య ముచ్యతే. ౩౯. మయూరస్యేతి.వనే ఉపభోగయోగ్యే దేశే- రావణ స్సీతాం హృతవాన్-న తు నగర ఇతి హార్దో భావః. న హృతా, అస్య భాగ్యవశాదితి భావః. తస్మాదిత్యాది ఏతాదృశరమ్య దేశకాలేషు ధన్యాః కాంతాభిః క్రీడంతీతి భావః ౪౦. అను మేవాశయ ముద్ఘాటయతి—మమత్వితి. వినా-సీతయేతి శేషః *రామా.మమేతి.వినా-సీతయేతి శేషః అస్య శ్లోకస్య 'మమాప్యేవ' మిత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరావస్థాన ముచితం,వనదుర్గవర్ణనప్రకరణస్వారస్యాత్ ౪౦½ పశ్యేతి. సమ్యగ్రాగః సంరాగః తం, కాంతానురాగ మిత్యర్థః. తిర్యగ్యోనిగతేషు తిర్యగ్యోనిజాతేషు-యదేషేతి లోకే స్త్రియం పుమా ననువర్తతే న తు స్త్రీ పురుషం. అతో తిర్యాస్యాః కామః అహో వసంతవైభవ ఇతి భావః ౪౧½. మమాప్యేవమితి.విశాలాక్షీ మదవలోకనవిస్ఫారితేక్షణా-జాతసంభ్రమా జాతత్వరా- యది నాపహృతా భవేత్,తదా మా మేవాభివర్తేత అత్ర చాపలం నామ సంచారీభావః ౪౨½ పశ్యేతి. శిశిరాత్యయే వసంతే-

స్మరణా ద్దుఃఖపరవశ మిత్యర్థః ౩౬ శిఖినీభిరితి.ఏతే మయూరాః-మదమూర్ఛితాః మదావిష్టాః ౩౭. పశ్యేతి మన్మథార్తా శిఖినీ గిరిసానుషు నృత్యంతం భర్తారం మయూరం ఉపనృత్యతి తామితి. రామాం శిఖినీం రుతైః అపహసన్నివేత్యర్థః. ౩౯.మయూరస్యేతి శ్లోకానంతరం.*టీకా 'మయూర'స్యేతి శ్లోకా

పుష్పాణి నిష్ఫలాని భవంతి మే పుష్పభారసమృద్ధానాం వనానాం శిశిరాత్యయే, ౨౩॥ రుచిరాణ్యపి పుష్పాణి పాదపానా మతిశ్రియా, నిష్ఫలాని మహీం యాంతి సమం మధుకరోత్కరైః, ౨౪॥ వదంతి రావం ముదితా శ్శకునా స్సంఘశః కలమ్. ఆహ్వయంత ఇవా న్యోన్యం కామోన్మాదకరా మమ, ౨౫॥ వసంతో యది తత్రాపి యత్ర మే వసతి ప్రియా. నూనం పరవశా సీతా సాఽపి శోచ త్యహం యథా, ౨౬॥ నూనం న తు వసంతోఽయం దేశం స్పృశతి యత్ర సా. కథం హ్యసితపద్మాక్షీ వర్తయే త్సా మయా వినా, ౨౭॥ అథ వా వర్తతే తత్ర వసంతో యత్ర మే ప్రియా కిం కరిష్యతి సుశ్రోణీ సా తు నిర్భర్త్సితా పరైః, ౨౮॥ శ్యామా పద్మపలాశాక్షీ మృదుపూర్వాభిభాషిణీ నూనం వసంత మాసాద్య పరిత్యక్ష్యతి జీవితం, ౨౯॥ దృఢం హి హృదయే బుద్ధి ర్మమ సంప్రతి వర్తతే. నాలం వర్తయితుం సీతా సాధ్వీ మద్విరహం గతా, ౩౦॥ మయి భావ స్తు వైదేహ్యా స్తత్త్వతో వినివేశితః మమాపి భావ స్సీతాయాం సర్వథా వినివేశితః, ౩౧॥ ఏష పుష్పవహో వాయు స్సుఖస్పర్శో హిమావహః తాం విచింతయతః కాంతాం పావకప్రతిమో

పుష్పభారసమృద్ధానాం పుష్పాణి-అమితాని పుష్పాణీత్యర్థః సంసారిదుఃఖం పశ్యతో మే జ్ఞానిలాభో కించిత్కర ఇవ భాతీత్యర్థః * రామా. పుష్పభారేతి. సమం మధుకరోత్కరై రిత్యం తేన పుష్పభారాణాం మకరందనిర్భరత్వం సూచితమ్. ౨౩॥ ఉక్త మర్థం విశిష్య దర్శయతి —రుచిరాణ్యపీతి. అతిశ్రియా అత్యంతకాంత్యా రుచిరాణ్యపి అస్మదనుపయోజనా న్నిష్ఫలాని భవంతి-నిర్భరమకరందభరితతయా మధుకరసమూహై స్సమం మహీం యాంతి. ౨౪॥ వదంతీతి. శకునాః మమ కామోన్మాదకరా స్సంతః అన్యోన్య మాహ్వయంత ఇవ-కలం మధురం రావం వదంతి - శబ్దం కుర్వంతీ త్యర్థః. మమ కామోన్మాదకరణార్థం సంఘీభవితు మన్యోన్య మాహ్వయంత ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా. అనేన స్వదయోత్తంభకజ్ఞానివ్యాపార ఉక్తః ౨౫॥ వసంతఇతి. శోచతి శోచేత్. ౨౬॥ గూఢదేశప్రాపణేవ తద్దేశే వసంతప్రసంగాభావా న్నత స్యా శ్శోకప్రసక్తి రిత్యాశంక్య వసంతాభావేఽపి మాం వినా న జీవితం ధారయిష్యతీత్యాహ—నూన మితి ౨౭॥ వసంతప్రాప్తి మంగీకృత్యాహ —అథవేతి. * రామా. వసంతగుణోపలంభనపక్షే మదనాతురా పరై ర్భర్త్సితా చ సా కా మవస్థాం ప్రపద్యేత ఇతి సంశయే నాహ—అథవేతి. ౨౮॥ శ్యామేతి. శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా. ౨౯॥ ఉక్త మర్థం సహేతుకం ద్రఢయతి—దృఢం హీతి. అస్యాం తే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం వర్తయితుం జీవితుం-నాలం న సమర్థా.* రామా. సాధ్వీ విరహం గతేతి చ విశేషణద్వయం హేతుగర్భితం. ౩౦॥ అత్ర హేతు మాహ —మయీతి. భావోఽనురాగః-తత్త్వతః ఏకతత్త్వతయా-సర్వథా'న చాస్య మాతా న పితా న చాన్య స్స్నేహా ద్విశిష్టోఽస్తి మయా సమో'వే త్యుక్తప్రకారేణ. అనేన స్వస్య జీవసంబంధ స్స్వాభావిక ఉక్తః ౩౧॥ ఏవం వసంతోద్దీపనతా ముక్త్వా మలయమారుతోద్దీపనతా మాహ—ఏషఇత్యాదినా పుష్పవహః పుష్పగంధవహః, అనేన సౌరభ్య ముక్తం. సుఖస్పర్శ ఇత్యనేన మాంద్యం, హిమావహః హిమవత్త్వావహ ఇతి శైత్యం ని. 'తుషార శ్శీతల శ్శీతో హిమ స్సప్తాన్యలింగకా' నంతరం 'మామప్యేవ'మితి శ్లోకః ౨౬॥ నూనమితి. యత్ర సా తం దేశం, వసంతో న స్పృశతి నూనం, తథాపి మయా వినా కథంకారం యాపయేదితి ఖిద్యతే—కథంహీతి ౨౭॥ సంత్యక్ష్యతి జీవిత మిత్యత్ర హేతు మాహ—దృఢంహీతి. సీతా వర్తయితుం జీవితుం- నాలం నసమర్థేతి, మమ హృదయే

మమ, ॥౨॥ సదా సుఖ మహం మన్యే యం పురా సహ సీతయా. మారుత స్స వినా సీతాం శోకం వర్ధయ తే మమ,॥౩॥ తాం వినా స విహంగో యః పక్షీ ప్రణదిత స్తదా. వాయసః పాదపగతః ప్రహృష్ట మభినర్దతి,॥౪॥ ఏష వై తత్ర వై దేహ్యా విహాగః ప్రతిహారకః.పక్షీ మాం తు విశాలాక్ష్యా స్సమీప ముపనేష్యతి,॥౫॥.శృణు లక్ష్మణ సన్నాదం వనే మదవివర్ధనమ్ పుష్పితాగ్రేషు వృక్షేషు ద్విజానా ముపకూజతాం. ॥౬॥. విక్షిప్తాం పవనేనైతా మసౌ తిలకమంజరీమ్ షట్పద స్సహసాఽభ్యేతి మదోద్ధూతా మివ ప్రియాం, ॥౭॥ కామినా మయ మత్యంత మశోక శ్శోకవర్ధనః. స్తబకైః పవనోత్క్షిప్తై స్తర్జయన్నివ మాం స్థితః, ॥౮॥ అమీ లక్ష్మణ దృశ్యంతే చూతాః కుసుమ

ఇత్యాదునా తాం విచింతయతః, విరహిణ ఇత్యర్థః.పావక ప్రతిమః,సంతాపకర ఇత్యర్థః ॥౨॥ ఉక్తమర్థం వివృణోతి—సదేతి, ఆభ్యాం సంసారి ణ్యాకించిత్కారీ స్వదయా స్వస్యా వ్యసహ్యే త్యుచ్యతే.॥౩॥. మధ్యే యత్కించ దాశ్వాసనం దృష్టి మనువదతి ద్వాభ్యాం.తామితి తదా ప్రథమదర్శనకాలే-సీతాయా వియోగపూర్వకాలే వా-వాయసః పక్షీవిహంగః-ఆకాశగత స్సన్-యః ప్రణదితః పరుషం వాశితవాన్-సః ఇదానీం తాం వినా తద్విరహావస్థాయాం-పాదపగత స్సన్ ప్రహృష్టం యథా తథా అభినర్దతి పూర్వ మాకాశగత స్సన్ పరుషనాదేన తద్విశ్లేషం సూచితవాన్ ఇదానీం పాదపగత స్సన్ ప్రహృష్టనాదే నాస్యా స్సంశ్లేషం సూచయతీత్యర్థః.॥౪॥ ఏతదేవ వివృణోతి — ఏషఇతి.తత్ర తదానీం-ప్రతిహారకః వియోజక స్సన్ ఆభ్యాం యాదృచ్ఛికప్రాసంగికసుకృతదర్శన ముక్తం ॥౫॥. శృణ్వితి. అనేన పరమపదే జ్ఞానప్రధానే సామగాయినాం నిత్యముక్తానాం స్థితి రుక్తా *రామా. పశ్యేతి. సన్నాదం పశ్య, శబ్దం శృణ్విత్యర్థః.॥౬॥.విక్షిప్తామితి. పవనేన విక్షిప్తాం కంపితాం-ప్రియా మివ స్థితాం తిలకమంజరీం షట్పదః భృంగోఽభ్యేతి అనేన భగవద్దయావిషయభూత స్యోత్తరక్షణే ద్వయప్రాప్తి ర్భవితే త్యుచ్యతే.॥౭॥.కామినామితి.కామినాం విరహిణాం శోకవర్ధనః దుఃఖవర్ధనస్వభావః-స్వభావతో దుష్టప్రకృతిరిత్యర్థః. అశోకః పవనోత్క్షిప్తైః వాయునా పత్రాణాం బహి శ్చాలితైః- స్తబకైః మాం తర్జయన్నివ స్థితః, త్వత్సంహారార్థ మిమే తిష్ఠబాణాః పంచబాణేన స్థాపితా ఇతి భీషయన్నివస్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా. సంసారిణ మనుజ్జీవయంతం మాం జ్ఞానినో లజ్జితం కుర్వంతీత్యర్థః ॥౮॥. పున రపి జ్ఞానినాం సమృద్ధిం దర్శయ న్వర్ణయతి—అమీ ఇత్యాదినా. కుసుమశాలినః - అతఏవ సాంగరాగాః-విభ్రమోత్సిక్తమనసః

వర్తత ఇతి సంబంధః సాధ్వీ మద్విరహాం గతేతి చాజీవన హేతుద్వయం ద్రష్టవ్యం. ॥౨॥ సదేతి. యం మారుతం-పురా సీతయా సహ వర్తమానకాలే. ॥౩॥ తాం వినేతి. తదా పంచవట్యాం సీతయా సహ వర్తమానకాలే-వాయసః పక్షీ విహంగ స్సన్ విహాయసా గచ్ఛన్-సంప్రణదితః పరుషం భాషితవాన్. ఇదానీం తాం వినా తయా విహీనావస్థాయాం - పాదపగతః ప్రహృష్ట మభినర్దతి,పూర్వ మాకాశగత స్సన్ పరుషనాదేన తస్యావిశ్లేషం సూచితవాన్ ఇదానీం పాదపగత స్సన్ ప్రహృష్టనాదేన తస్యాః సంశ్లేషం సూచయతీత్యర్థః టీకా సంప్రతి సీతాప్రాప్తిసూచకం శకునం వ్యతిరేకాన్వయముఖేనాహ — తాం వినేతి, శేషంతీర్థీయవత్. ॥౪॥. ఏతదేవ వివృణోతి—ఏషఇతి ఏష ఖలు విహంగః విహాయసా గచ్ఛతీతి విహంగః-తత్ర తదానీం-వైదేహ్యాః ప్రతిహారకః అపహారకః - వియోజక ఇతి యావత్. ఇదానీం తు స పక్షీ మాం తస్యా స్సమీప ముపనేష్యతీతి సంబంధః. ॥౫॥. పశ్యేతి. సన్నాదం పశ్య - శబ్దం శృణ్విత్యర్థః. ॥౬॥

శాలినః. విభ్రమోత్సిక్తమనస స్సాంగరాగా నరా ఇవ, ౧౯॥ సౌమిత్రే పశ్య పంపాయా శ్చిత్రాసు వనరాజిషు కిన్నరా నరశార్దూల విచరంతి తత స్తతః, ౨౦॥. ఇమాని శుభగంధీని పశ్య లక్ష్మణ సర్వశః. నళినాని ప్రకాశంతే జలే తరుణసూర్యవత్, ౨౧॥ ఏషా ప్రసన్నసలిలా పద్మనీలోత్పలాయుతా హంసకారండవాకీర్ణా పంపా సౌగంధికాయుతా, ౨౨॥. జలే తరుణసూర్యాభై ష్షట్పదాహతకేసరైః పంకజై శ్శోభతే పంపా సమంతా దభిసంవృతా, ౨౩॥ చక్రవాకయుతా నిత్యం చిత్రప్రస్థవనాంతరా. మాతంగమృగయూథైశ్చ శోభతే సలిలార్థిభిః, ౨౪॥ పవనాహితవేగాభి రూర్మిభి ర్విమలేఽంభసి. పంకజాని విరాజంతే తాడ్యమానాని లక్ష్మణ, ౨౫॥. పద్మపత్రవిశాలాక్షీం సతతం పంకజప్రియాం. అపశ్యతో మే వైదేహీం జీవితం నాభిరోచతే, ౨౬॥. అహో కామస్య వామత్వం యో గతా మపి దుర్లభాం. స్మారయిష్యతి కల్యాణీం కల్యాణతరవాదినీమ్, ౨౭॥. శక్యో ధారయితుం కామో భవే దద్యాగతో మయా. యది భూయో వసంతో మాం న హన్యా త్పుష్పితద్రుమః, ౨౮॥ యాని స్మ రమణీయాని తయా సహ భవంతి మే. తాన్యేవారమణీయాని జాయంతే మే తయా వినా, ౨౯॥. పద్మకోశపలాశాని దృష్ట్వా దృష్టిర్హి మన్యతే. సీతాయా నేత్రకోశాభ్యాం సదృశా నీతి లక్ష్మణ, ౩౦॥ పద్మకేసరసంసృష్టో

విలాసగర్వితమనసః - రాగిణ ఇతి యావత్. నరా ఇవ భాంతి. ౧౯॥. సౌమిత్ర ఇతి స్పష్టం ౨౦॥. ఇమానీతి.నళినాని రక్తోత్పలాని-జలే తరుణసూర్యవత్ ప్రతితరంగం ప్రతిఫలితబాలసూర్యవత్.౨౧॥. విరజాదృష్ట్యా పంపాం వర్ణయతి—ఏషేత్యాదిభి శ్చతుర్భిః. ని.'సౌగంధికం తు కల్హార'మిత్యమరః.శోభత ఇతి శేషః.*రామా.'పంపా సౌగంధికాన్వి' తేతి పాఠః ౨౨॥ జల ఇతి. పంకజై రభిసంవృతే త్యన్వయః. ౨౩॥. చక్రవాకేతి. చిత్రప్రస్థవనాంతరా చిత్రతీరవనపరిధానా - అంతరం పరిధానం ౨౪॥. పవనేతి. పవనాహితవేగాభిః పవనోత్పాదితవేగాభిః-తాడ్యమానాని కశాభి స్తాడ్యమానా నీవ. ౨౫॥. ఏవం పంపాదర్శనజకామోద్రేక మరత్యవస్థయా దర్శయతి—పద్మేతి. 'స ఏకాకీ న రమే' తేతివ ద్వైరజాతీరవాసో మే న రోచత ఇతి లక్ష్మణా యాభివ్యక్తిః.౨౬॥ అహో ఇతి. వామత్వం వక్రత్వం-గతాం దూరగతాం-స్మారయిష్యతి స్మారయతి- కల్యాణతరవాదినీం శుభతరవచనశీలాం - మృగమాహరేతి చరమశ్రుతమేవ వాక్య మస్య హృదయే వర్తతే. ౨౭॥. శక్య ఇతి అద్యాగతః ఇదానీం వర్తమానః-పుష్పితాః ద్రుమాః యేన స పుష్పితద్రుమః-సర్వథా కామో దుస్సహ ఇత్యుచ్యతే. ౨౮॥. భోగ్యస్య వసంతస్య కుతో బాధకత్వం తత్రాహ—యానీతి.౨౯॥. పద్మేతి నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రదళాభ్యాం-సీతానేత్రే స్మారయిత్వా సంతాపయంతీ త్యర్థః. *రామా. పద్మకోశపలాశాని పద్మముకుళోపరిదళాని- నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రకోశశబ్దేన నేత్రపిధానభూతపక్ష్మప్రదేశ ఉచ్యతే. ౩౦॥ సర్వప్రాణినాం ప్రాణహేతు ర్వాయురేవాస్మత్సర్వస్వాపహారం కురుత ఇత్యాహ—పద్మకేసరేతి పద్మకేసరసంసృష్టః-ధూళీకరణంవాయుకార్యం-

పవనేతి పవనాహతవేగాభిః-పవనాహతసంజాతవేగాభి రిత్యర్థః ౨౬॥. అహో ఇతి వామత్వం కుటిలత్వం. ౨౯॥ పద్మకోశేతి పద్మకోశపలాశాని పద్మముకుళోపరిదళాని- నేత్రకోశాభ్యాం- నేత్రకోశశబ్దేన నేత్రపిధానభూతపక్ష్మప్రదేశా ఉచ్యంతే. ౩౦॥ 'టీకా. పద్మకేసరసంసృష్ట ఇత్యనేన సౌరభ్య ముక్తం.

వృక్షాంతరవినిస్సృతః నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా వాతి వాయు ర్మనోహరః, ౨౦॥

తథాచ సర్వప్రాణహేతు రేవ సర్వధూళీకరణప్రవృత్తః, సర్వసంహారప్రవృత్త ఇత్యర్థః యద్వా—ప ద్మావిరహాత్ పద్మకేసరాణి ప్రతికూలాని సంతి వాయో స్సాహాయ్యం కుర్వంతి. 'పాదారుంతుద మేవ పంకజరజ'ఇతి స్వజనసహజబాధకం కథ న్నాస్మద్బాధకం. రాజస ప్రకృతిత్వా దస్మానపి బాధితు ముప క్రమతే కేసరశబ్దేన తత్స్థరజసోఽత్ర న వివక్షితత్వాత్, కింజల్కనా మానయనాయోగాత్ ఏతన్మూలం కంటకిసంసర్గః పద్మకేసరసంస్పృష్టః-నాయం వాతః, కింతు కేసరీ-సింహ ఇత్యపి ధ్వనిః. యద్వా—పద్మ కేసరై స్సంస్పృష్టః-స్వయమేవ సంహారక్షమః, తదుపరి ససహాయః యద్వా—రూపవాన్ హ్యసహాయ శూరః! రూపరహితోఽయం కథం న సహాయ మపేక్షేత? రూపవాన్ దృఢశరీర ఇత్యపి ధ్వనిః. వాయు ర్బాధక శ్చే త్త్వయా పూర్వ మేవ పరిహృత్య వర్తితవ్యం తత్రాహ—వృక్షాంతరవినిస్సృతః- దూరే దృష్ట్వా పరిహర్తుం శక్యతే, వృక్షషండే పూర్వ మాత్మానం సంగోప్య స్థిత్వా ఝుటితి వినిర్గతః. యద్వా—యథా రాజకుమార స్సౌకుమార్యేణ ఛాయామార్గే ణాగచ్ఛతి తథాఽయ మపీత్యర్థః. యద్వా—మన్మథతాపేన విశ్రమాయ తరుచ్ఛాయ మపి నాశ్రయితుం క్షమతే. యది తేఽహం బాధకః తర్హి దూరా దపస రేత్యత్రాహ—నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః - పూర్వపరిచితవ దవభాస మానతయా పరిహర్తు మపి న శక్నోమి. యద్వా—సీతానిశ్శ్వాసతుల్యతయా సాఽత్ర కిం వృక్ష మూలే నిలీనా సమాగచ్ఛతీతి చాపలాతిశయే నాన్యత్ర న చలితుం శక్నోమి, 'సురభినిశ్శ్వసితే దధత స్తృషా' మితి నిశ్శ్వాసస్య సౌరభ్యం కవిభి రుక్తం. యద్వా—న కేవల మనిల స్సపరికర ఏవ బాధతే, కింతు స్మారకతయాఽపి వాతి, న కదాచి దాయాతి, సర్వథా యాతి, సకల మపి కాననం సవిలాసం సంచరతి. యద్వా—వాతి-'వా గతిగంధనయోః'. స్వార్జితగంధేన సర్వాన్ పరవశీకరోతి ఏతాదృశబాధకోఽపి న యః కశ్చి దిత్యాహ—వాయుః సర్వోజ్జీవన హేతుః. యద్వా—'భీషాస్మా ద్వాతః పవత' ఇతి మత్తో భీతో మాం భర్త్సయతి. బాధనప్రకారమాహ— మనోహరః - ఆంతర మపి పదార్థ మపహరతి పద్మకేసరసంస్పృష్ట ఇత్యనేన శైత్యముక్తం. వృక్షాంతర వినిస్సృత ఇత్యనేన మాంద్యం నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా ఇతి సౌరభ్యం యద్వా—పద్మకేసరసం సృష్ట ఇత్యనేన చోరసమాధి రుచ్యతే, స్వస్వరూపాపరిజ్ఞానాయ భీరుజనభీషణాయ చ భస్మోద్ధూళిత వదన స్సమాయాతి, వృక్షాంతరవినిస్సృతః-పథికానాం స్వసమీపాగమనపర్యంతం గూఢతయా స్థిత్వా తేషు సమీప మాగతేషు సపది సముత్తిష్ఠ న్నివ భాతి. నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః - చిరపరిచిత ఇవ సరససల్లాపవిశేషైః క స్తే గ్రామః కిం తే నామేతి సంభాషమాణ ఇవ స్థితః. వాతి-ధనస్య హస్త గతిపర్యంతం నిస్స్పృహతయా తత స్తతః సంచర న్నివ స్థితః. వాయుః - చౌర్యం దృష్ట్వా కేన చిత్ గృహీతు ముద్యుక్త శ్చే ల్లాఘవేన హస్తగ్రహణానర్హః మనోహరః - నాపాతతోఽపాహరత్, అపి తు సుగుప్త మపి. అనేన నిర్హేతుకహారిదయా ప్రవాహ ఉపవర్ణ్యతే. పద్మకేసరసంస్పృష్టః-'ఙ్యాపో స్సంజ్ఞాఛందసో'రితి హ్రస్వః. పద్మాయాః కేసరైః తత్తుల్యానురాగైః సంస్పృష్టః - పురుషకారభూత లక్ష్మీప్రణయప్రవృత్త ఇత్యర్థః. శ్లో. 'పితేవ త్వత్ప్రేయాన్ జనని పరిపూర్ణాగసి జనే, హితస్రోతో వృత్త్యా భవతి చ కదాచి త్కలుషధీః, కి మేత న్నిర్దోషః క ఇహ జగతీతి త్వ ముచితై, రుపాయై ర్విస్మార్య స్వజనయసి మాతా త దసి నః'. వృక్షాంతరవినిస్సృతః-'ఊర్ధ్వమూల మధశ్శాఖ మశ్వత్థం ప్రాహు రవ్యయ'మితి వృక్షత్వేనోక్తసంసారమండలే ప్రవృత్తః నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః-'స్త్రీప్రాయ మితరత్సర్వ'మితి పరతంత్రతయా స్త్రీతుల్యానాం లోకానాం ఆశ్వాసకో ధారక శ్చేత్యర్థః వాతి- అనవరతం ప్రవహతి. వాయుః-సార్వత్రికః. మనోహరః - మానసికసకలకల్మషహరః. [ద్రవిడోపనిష

సౌమిత్రే పశ్య పంపాయా దక్షిణే గిరిసానుని. పుష్పితాం కర్ణికారస్య యష్టిం పరమశోభనాం, ౨౨½ అధికం శైలరాజోఽయం ధాతుభి స్సువిభూషితః విచిత్రం సృజతే రేణుం వాయువేగవిఘట్టితం, ౨౩½. గిరిప్రస్థాస్తు సౌమిత్రే సర్వత స్సంప్రపుష్పితైః నిష్పత్రై స్సర్వతో రమ్యైః ప్రదీప్తా ఇవ కింశుకైః, ౨౪½ పంపాతీరరుహా శ్చేమే సంసక్తా మధుగంధినః. మాలతీమల్లికాషండా కరవీరాశ్చ పుష్పితాః, కేతక్య స్సింధువారాశ్చ వాసంత్యశ్చ సుపుష్పితాః. మాధవ్యో గంధపూర్ణాశ్చ కుందగుల్మాశ్చ సర్వశః, చిరిబిల్వా మధూకాశ్చ వంజులా వకుళా స్తథా చంపకా స్తిలకాశ్చైవ నాగవృక్షా స్సుపుష్పితాః, నీపాశ్చ వరణాశ్చైవ ఖర్జూరాశ్చ సుపుష్పితాః. పద్మకా శ్చోపశోభంతే నీలాశోకాశ్చ పుష్పితాః, లోధ్రాశ్చ గిరిపృష్ఠేషు సింహకేసరపింజరాః. అంకోలాశ్చ కురంటాశ్చ పూర్ణకాః పారిభద్రకాః, చూతాః పాటలయశ్చైవ కోవిదారాశ్చ పుష్పితాః ముచుళిందార్జునాశ్చైవ దృశ్యంతే గిరిసానుషు, కేతకోద్దాలకాశ్చైవ శిరీషా శ్శింశుపా ధవాః శాల్మల్యః కింశుకాశ్చైవ రక్తాః కురవకా స్తథా, తినిశా నక్తమాలాశ్చ చందనా స్స్యందనా స్తథా. ౨౫ [హిన్తాలా

ద్వ్యాఖ్యాకారై ర్వ్యాఖ్యాతోఽయం శ్లోకః] ౨౧½. అథ విరజాయా అర్వాక్ప్రదేశవర్తినాం రాజసతామససాత్త్వికభేదభిన్నానాం చేతనానాం స్వరూపం స్వకటాక్షవిషయభూతం దర్శయతి—సౌమిత్ర ఇత్యాదినా. దక్షిణ ఇత్యనేన పంపాదక్షిణతీరం క్రమేణ ప్రవిష్ట ఇత్యవగమ్యతే. అనేన కర్ణికారవర్ణనేన సత్యలోకాదిషు జృంభమాణా రాజసీ వృత్తి రుచ్యతే యష్టిం లతాం ౨౨½. అధికమితి అనేన ఋశ్యమూకసమీపగమనం ద్యోతితం. రజోవర్ధకలోక ఉక్తః. ౨౩½. గిరీతి ప్రదీప్తాః జ్వలితాః. ౨౪½. పంపేత్యాదిసార్ధసప్తశ్లోకాః ఇమే ఉపశోభంత ఇత్యన్వయః. తదుపరి దృశ్యన్త ఇత్యన్వయః సంసక్తాః అవిరళాః-మధుగంధిన ఇతి సర్వవిశేషణం, లింగవచనవిపరిణామః కార్యః. ఏవం పుష్పితపదమపి పంపాతీరరుహా ఇమే మాలత్యాదయః పదార్థా ఉపశోభంతే ఇత్యేకోఽన్వయః. మాలతీ జాతిః-మల్లికాషండాః మల్లికాసమూహాః-కరవీరాః ప్రసిద్ధాః-సింధువారాః నిర్గుండ్యః - వాసంత్యః (ముల్లై) ఇతి ద్రమిడనామయుక్తాసు లతాసు పీతవర్ణపుష్పాః లతాః - అత్ర పీతాయాం 'వాసంతీ హేమపుష్పి'కేతి వైజయంతీ. మాధవ్యః అతిముక్తలతాః-గంధేన పూర్ణా గంధపూర్ణాః - కుందానాం గుల్మాః కక్షాః కుందగుల్మాః-చిరిబిల్వాః నక్తమాలాః-మధూకాః మధుద్రుమాఖ్యావృక్షాః-వంజులాః వేతసాః-వకుళాః ప్రసిద్ధాః-తిలకాః క్షురకాః-నాగవృక్షాః నాగకేసరాః-నీపాః జలకదంబాః-వరణాః వరుణవృక్షాః - ఖర్జూరాః ప్రసిద్ధాః - పద్మకాః పద్మపర్ణ్యాఖ్యా వృక్షవిశేషాః - లోధ్రాః శాబరవృక్షాః-సింహకేసరపింజరాః - సింహకేసరవర్ణా ఇత్యర్థః. అంకోలాః నికోచకాః - కురంటాః పీతవర్ణపుష్పా మహాసహాఖ్యా గుల్మాః-పూర్ణకాః శాల్మలిభేదా వృక్షవిశేషాః - పారిభద్రకాః నింబాః - పాటలయః-ఇకారాంత ఆర్షః. కోవిదారాః యుగపత్రకాఖ్యా వృక్షాః - ముచుళిందాః నారంగవృక్షాః-అర్జునాః కకుభవృక్షాః - కేతకాని హేమవర్ణపుష్పాణీతి పూర్వస్మా ద్విశేషః ఉద్దాలకాః శ్లేష్మాతకవృక్షాః - శిరీషాః కపీతనాఖ్యా వృక్షాః - శింశుపాః భస్మగర్భాఖ్యా వృక్షాః - ధవాః మధురాఖ్యా వృక్షవిశేషాః-కురవకాః రక్తవర్ణపుష్పా మహాసహాఖ్యా గుల్మాః - రక్తపదం విస్పష్టార్థం. తినిశాః నేమిద్రుమాః-నక్తమాలాః చిరిబిల్వభేదాః - చందనాః ప్రసిద్ధాః - స్యందనాః వృక్షవిశేషాః. ౨౫.

స్తిలకాశ్చైవ నాగవృక్షాశ్చ పుష్పితాః] పుష్పితా న్పుష్పితాగ్రాభి ర్లతాభిః పరివేష్టితాన్, ద్రుమాన్ పశ్యేహ సౌమిత్రే పంపాయా రుచిరాన్ బహూన్ ౭౩. వాతవిక్షిప్తవిటపాన్ యథాసన్నాన్ ద్రుమా నిమాన్, లతా స్సమనువర్తంతే మత్తా ఇవ వరస్త్రియః. ౭౪ పాదపా త్పాదపం గచ్ఛన్ శైలా చ్ఛైలం వనా ద్వనం, వాతి నైకరసాస్వాద స్సంమోదిత ఇవానిలః. ౭౫. కేచి త్పర్యాప్తకుసుమాః పాదపా మధుగంధినః, కేచి న్ముకుళసంవీతా శ్శ్యామవర్ణా ఇ వాబభుః ౭౬ ఇదం మృష్ట మిదం స్వాదు ప్రఫుల్ల మిద మిత్యపి, రాగమత్తో మధుకరః కుసుమే ష్వవలీయతే ౭౭. నిలీయ పున రుత్పత్య సహసాఽన్యత్ర గచ్ఛతి, మధులుబ్ధో మధుకరః పంపాతీరద్రుమే ష్వపి ౭౮. ఇయం కుసుమసంఘాతై రుపస్తీర్ణా సుఖా కృతా, స్వయం నిపతితై ర్భూమి శ్శయనప్రస్తరై రివ ౭౯ వివిధా వివిధైః పుష్పై స్తైరేవ నగసానుషు, వికీర్ణైః

పుష్పితానితి పంపాయాః-సంబంధిన ఇతి శేషః ౭౩ వాతేతి. వాతవిక్షిప్తవిటపాన్ వాయువిధూతశాఖా నితి తాత్కాలికకాంతివిశేషోక్తిః యథాసన్నాన్ యథా సంస్పృష్టుం శక్యతే తథా ఆసన్నాన్-సమీపవర్తిన ఇత్యర్థః, ఇయతా గ్రంథేన విషయాంతరప్రవణాః ప్రాకృతాః ఉక్తాః. ౭౪. పాదపా త్పాదపమితి కచ్ఛాత్ కచ్ఛ మిత్యపి జ్ఞేయం నైకరసాస్వాదః అనేకమధురసకబళనేన-సంమోదితః సంజాతసంమోద ఇవ. ౭౫. కేచిదితి. పర్యాప్తకుసుమా ఇత్యనేన ముకుళాల్పత్వం, ముకుళసంవీతాః ముకుళైః సమంతా ద్వేష్టితా ఇత్యనేన వికసితపుష్పస్వల్పత్వం చావగమ్యతే శ్యామవర్ణాః వృంతవర్ణేనేతి భావః. ఆబభుః ఆభాంతి. లడర్థే లిట్. ౭౬ ఇదమితి. మృష్టం రమ్యం - స్వాదు రసవత్-రాగమత్తః, అభినవపుష్పకుతూహలాకుల ఇత్యర్థః అవలీయతే సక్తో భవతి * రామః మధులిప్సయా పుష్పా త్పుష్పాంతరం గచ్ఛంతం మధుకరం విలోక్యోత్ప్రేక్షతే — ఇదమితి ౭౭. పున ర్మధుకరస్య చాపలం దర్శయతి— నిలీయేతి. నిలీయ క్వచి త్పుష్పే క్షణమాత్రం స్థిత్వా - పుష్పాంతరే భూయసీ మివ మధుసమృద్ధిం దృష్ట్వా తత్క్షణా దన్యత్ర పుష్పే గచ్ఛతి ఏవం సర్వత్రేతి జ్ఞాపయితుం పంపాతీరద్రుమే ష్విత్యుక్తం. ౭౮ ఇయమితి. ఇయం భూమిః - స్వయం నిపతితైః - అతిసుకుమారై రిత్యర్థః కుసుమసంఘాతైః ఉపస్తీర్ణా వ్యాప్తా సతీ శయనప్రస్తరైః శయనాస్తరణై రివ - సుఖా కృతా సుఖావహా కృతా. ౭౯. వివిధాఇతి నగసానుషు వికీర్ణైః వివిధైః ఇతస్తత స్స్వయం పతితైః పుష్పైః-వివిధాః ప్రస్తరాః కృతా హీ త్యుత్ప్రేక్షా వివిధా ఇత్యస్య వివరణం పీతరక్తా ఇతి. ఇద ముపలక్షణం. నానావర్ణా ఇత్యర్థః క్వచిత్పీతవర్ణచంపకాదిపుష్పాణి పతితాని హేమమయపర్యంక ఇవ భవతి క్వచి ద్రక్తవర్ణకర్ణికారాది

వృక్షాంతరవిసృత ఇత్యనేన మాంద్య ముక్తం ౭౪, పాదపా త్పాదప మితి. నైకరసాస్వాదసంమోదిత ఇవ అనేకరసాస్వాదనేన జాతసంమోద ఇవ ౭౫ కేచిదితి పర్యాప్తకుసుమా ముకుళసంవీతాః-ఏత త్పుష్పముకుళప్రాచుర్యాభిప్రాయేణోక్తం ౭౬. మధులిప్సయా పుష్పా త్పుష్పాంతరం గచ్ఛంతం మధుకరం విలోక్యోత్ప్రేక్షతే—ఇదమితి. * టీకా మృష్టం శోధితం, నిర్దోష మిత్యర్థః. స్వాదు మధురం ౭౭. ఇయమితి ఇయం భూమిః - శయనప్రస్తరైః స్వయం నిపతితైః కుసుమసంఘాతై రుపస్తీర్ణా అతఏవ సుఖాకృతిః - ఇమాం పశ్యేతి పరేణ సంబధ్యతే ౭౯. వివిధా ఇతి. నగసానుషు

పీతరక్తా హి సౌమిత్రే ప్రస్తరాః కృతాః ౯౦. హిమాంతే పశ్య సౌమిత్రే వృక్షాణాం పుష్పసంభవమ్, ౯౧. పుష్పమాసే హి తరవస్సంఘర్షా దివ పుష్పితాః. ఆహ్వయంత ఇవాన్యోన్యం నగాష్షట్పదనాదితాః, కుసుమోత్తంసవిటపా శ్శోభంతే బహు లక్ష్మణ. ౯౨. ఏష కారండవః పక్షీ విగాహ్య సలిలం శుభం, రమతే కాంతయా సార్ధం కామ ముద్దీపయ న్నమ. ౯౩. మందాకిన్యాస్తు య దిదం రూపమేవ మనోహరం, స్థానే జగతి విఖ్యాతా గుణా స్తస్యా మనోరమాః ౯౪ యది దృశ్యేత సా సాధ్వీ యది చేహ వసే మహి, స్పృహయేయం న శక్రాయ నాయోధ్యాయై రఘూత్తమ. ౯౫. న హ్యేవం రమ ణీయేషు శాద్వలేషు తయా సహ, రమతో మే భవే చ్చింతా న స్పృహాఽన్యేషు

పుష్పాణి పతితాని పట్టవస్త్రరచితతళిమానీ వ ఇత్యేవం నానావర్ణ నానాశయ్యా ఇవ భాంతీతి భావః ౯౦. హిమాంత ఇత్యర్ధం హిమాంతే వసంతే-వృక్షాణాం పుష్పసంభవం పుష్పసమృద్ధిం-వక్ష్యమాణస్య సంక్షే పేణోక్తిః * రామా. హిమాంతే శిశిరాదౌ-వృక్షాణాం యః పుష్పసంభవోఽస్తి త అస్మి న్కాలే పశ్యే త్యర్థః ౯౧ పుష్పేతి పుష్పమాసే వసంతే-సంఘర్షాత్ పుష్పితా అమీ తరవ షట్పదనాదితా స్సంతః పరస్పర మాహ్వయంతి ఇవ - యూయం వయ మివ న పుష్పితా ఇత్యన్యోన్యం భృంగరవేణ వ్యాజేన వదంతీ వేత్యుత్ప్రేక్షా అర్ధత్రయ మేకాన్వయం వా. ఆహ్వయంత ఇవే త్యుక్త్వా కుసుమోత్తంసవిట పాః పూర్వోక్తా స్తరవః-బహు అధికం-శోభంత ఇతి. ౯౨. ఏష ఇతి. కామ ముద్దీపయన్-అన్యరతిదర్శ నస్య ఉద్దీపకత్వా దితి భావః ౯౩. మందాకిన్యా ఇతి య దిదం పంపాయా రూపం-ఏవం మందా కిన్యాశ్చ మనోహరం రూపం. కథ మేతత్సాదృశ్యం తస్యా ఇత్యత్రాహ—స్థానఇతి. మనోరమాః జగతి విఖ్యాతాః-తస్యా గుణాః - స్థానే యుక్తాః ౯౪. యదీతి నను పరపురుషేణాపహృతా కథం రతయే ప్రార్థ్యతే తత్రాహ—సాధ్వీతి. వసేమహి శ్లో. 'భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే, అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతః స్వపత శ్చ తే' ఇత్యుక్తవతా త్వయా సహ వసేమే త్యాశయేన బహువచనం. శక్రాయ శక్రత్వాయ - ఐశ్వర్యే ఇంద్రత్వస్య ప్రాథమికత్వా త్తథోక్తం. 'రుచ్యర్థా నాం ప్రీయమాణ' ఇతి చతుర్థీ ఉత్తమం పురుషం ప్రతి నాసత్య ముచ్యత ఇత్యాశయేన రఘూత్తమే త్యుక్తిః *రామా. యది చేహ వసేన్మయి మత్సమీపే. ౯౫. ఉక్తేఽర్థే హేతు మాహ—నహీతి. రమతః రమమాణస్య-హి యస్మా-చ్చింతా న భవేత్ -అయోధ్యాయా అలాభకృతా చింతా న స్యాత్ -అన్యేషు శక్రత్వాదిషు - రహస్య మప్యేవంవిధమానుషత్వభావనానురూపం వచనం యోగినో బుద్ధ్యేర న్నితి. *రామా. నహీతి. న స్పృహాఽన్యేషు వా భవే దితి సమ్యక్ - అన్యేషు బ్రహ్మలోకాదిషు ౯౬.

విశీర్ణైః వివిధై స్తై రేవ పుష్పైః పీతరక్తాః వివిధాః ప్రస్తరాః కృతా హీత్యుత్ప్రేక్షా. ౯౦. హిమాంత ఇతి. హిమాంతే శిశిరాదౌ వృక్షాణాం పుష్పసంభవం-పుష్పమాసే వసంతే-సంఘర్షా దివ పుష్పితా యే వృక్షా స్తానపి పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః ౯౩. మందాకిన్యాస్త్వితి మందాకిన్యా స్తత్ప్రసిద్ధరూపం ఏవం మనోహరం యది భవేత్ -తర్హి తస్యా జగతి విఖ్యాతా మనోహరాః గుణాః-స్థానే యుక్తాః-ఇతి యోజనా. * టీకా మందాకిన్యా శ్చిత్రకూటపర్వతవర్తిన్యాః - స్థానే యుక్తాః. ని. 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన'ఇత్యమరః. 'రూప మేత న్మనోహర మితి' పాఠే - పంపాయా య దిదం మనోహరం రూప మస్తి, ఏతన్మందాకిన్యా విద్యతే చే త్తర్హి తస్యా జగతి విఖ్యాతా మనోహరా గుణాః స్థానే యుక్తా ఇతి యోజనా. ౯౪. యదితి. మయి మత్సమీపే - శక్రాయ శక్రత్వాయ. ౯౫. నహీతి.

వా భవేత్. ౯౬. అమీ హి వివిధైః పుష్పై స్తరవో రుచిరచ్ఛదాః, కాననేఽస్మి న్వినా కాంతాం చిత్త మున్మాదయంతి మే ౯౭. పశ్య శీతజలాం చేమాం సౌమిత్రే పుష్కరాయుతాం, చక్రవాకానుచరితాం కారండవనిషేవితాం ప్లవైః క్రౌంచైశ్చ సంపూర్ణాం వరాహమృగసేవితాం, ౯౮½ అధికం శోభతే పంపా వికూజద్భి ర్విహంగమైః. ౯౯ దీపయంతీవ మే కామం వివిధా ముదితా ద్విజాః, శ్యామాం చంద్రముఖీం స్మృత్వా ప్రియాం పద్మనిభేక్షణాం ౧౦౦. పశ్య సానుషు చిత్రేషు మృగీభి స్సహితా న్మృగాన్, మాం పున ర్మృగశాబాక్ష్యా వైదేహ్యా విరహీకృతం. ౧౦౧. వ్యథయంతీవ మే చిత్తం సంచరంత స్తత స్తతః, అస్మి న్సానుని రమ్యే హి మత్తద్విజగణాయుతే. ౧౦౨. పశ్యేయం యది తాం కాంతాం తత స్స్వస్తి భవేన్మమ, ౧౦౨½. జీవేయం ఖలు సౌమిత్రే మయా సహ సుమధ్యమా. సేవతే యది వైదేహీ పంపాయాః పవనం సుఖం, ౧౦౩½ పద్మసౌగంధికవహం శివం శోకవినాశనం.

అమీ ఇతి వినా వర్తమానస్యేతి శేషః. ౯౭ పశ్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకః. పుష్కరైః పద్మైః-ఆయుతాం వ్యాప్తాం-కారండవాః జలకాకాః-ప్లవైః జలకుక్కుటైః వరాహేతి తీర ఇతి శేషః. ౯౮½. అధిక మిత్యర్థమ్. విహంగమైః ఉక్తభిన్నైః. ౯౯. దీపయంతీతి. స్మృత్వా, వర్తమానస్యేతి శేషః. ౧౦౦. పశ్యేతి. పున స్త్వర్థః-విరహీకృతం, విరహిణ మిత్యర్థః. మృగీభిః సహితా న్మృగా న్పశ్య - వైదేహ్యా విరహీకృతం మాం పునః పశ్యేత్యన్వయః. ఏతేషు సకళత్రేషు సుఖం సంచరత్సు మమైక స్యాహో కష్టావస్థేతి భావః *రామా. పునశ్శబ్దోఽప్యర్థే మా మపి పశ్యేతి సంబంధః ౧౦౧. వ్యథయంతీతి. సంచరంతః-మృగాదయ ఇతి శేషః. ౧౦౨. పశ్యేయ మిత్యర్థమ్. తతః తదా - స్వస్తి శుభం. ౧౦౨½ జీవేయ మితి స్పష్టం. ౧౦౩½ పద్మేతి. పద్మకల్హారగంధవహమితి లక్షణయాఽర్థః. ధన్యాః సకాంతాః - పదప్రయోజనం త్వాచార్యా ఊచుః. పద్మం చ సౌగంధికం చ పద్మసౌగంధికే - తే వహతి ప్రాపయతీతి పద్మసౌగంధికవహం. అత్ర పద్మసౌగంధికయో ర్వహనానుపపత్తే స్తద్గంధో లక్ష్యతే, లక్షణాయాశ్చ ప్రయోజనేన భవితవ్యం. యథా గంగాయాం ఘోష ఇత్యత్ర పావనత్వాది, తథాఽత్ర ప్రయోజనం. యథా పద్మస్యైవ ఘ్రాణసమీపానయనేఽపి ఉపరిస్థితః పరిమళ శ్శీతళో గృహ్యతే - నాంతస్థిత ఉష్ణమిశ్రః, తథాఽయం వాయు రపి ఉపరిస్థశీతళపరిమళ మాదాయ సమాగచ్ఛతీ త్యర్థః యద్వా—పద్మకేసరసంస్పృష్ట ఇత్యుక్తేః పద్మసౌగంధికోపరివర్తిపరిమళావహ ఇత్యర్థః. గుణగుణినో రభేదవివక్షయా పద్మసౌగంధికేత్యుక్తిః. ఉభయోక్త్యా నానాపుష్పగ్రథితమాలికాధారిణ ఇవ నానాపుష్పపరిమళం వహతీ త్యుచ్యతే. శివం శుద్ధం, తథా చాన్యాసంస్పర్శితోక్త్యా ప్రాథమికమలయమారుత ఇత్యుచ్యతే. శోకవినాశనం - విరహిణో దక్షిణపవనశ్శోకవర్ధనః-న తు శోకవినాశనః తథా చ జీవతో హి శోకం కుర్యాత్. జీవితాపాయకరణేన శోకధర్మ్యభావా చ్ఛోకవినాశనం. ధన్యాః - ఏవం విధే మలయానిలే వాతి సతి ఏకాంతస్థల మన్విష్య శయనపరాః కేచన సంతి హి - సేవంతే కదా సమాగమిష్యత్యన్యేషు బ్రహ్మలోకాదిషు.

---

౯౯ దీపయంతీతి ప్రియాం స్మృత్వా స్థితస్య మే-కామం ద్రుమాః దీపయంతీతి సంబంధః. ౧౦౦. పశ్యేతి. పునశ్శబ్దోఽప్యర్థే - మామపి పశ్యేతి సంబంధః. ౧౦౧. వ్యథయంతీతి. సంచరంతః, మృగా ఇతి శేషః ౧౦౩½. పద్మేతి. పద్మసౌగంధికవహం పద్మసౌరభ

ధన్యా లక్ష్మణ సేవన్తే పంపోపవనమారుతం, ౧౦౪॥ శ్యామా పద్మపలాశాక్షీ ప్రియా విరహితా మయా. కథం ధారయతి ప్రాణాన్ వివశా జనకాత్మజా, ౧౦౫॥ కిన్ను వక్ష్యామి రాజానం ధర్మజ్ఞం సత్యవాదినం. సీతాయా జనకం పృష్టః కుశలం జనసంసది, ౧౦౬॥ యా మా మనుగతా మందం పిత్రా ప్రవ్రాజితం వనం. సీతా సత్పథమాస్థాయ క్వను సా వర్తతే ప్రియా, ౧౦౭॥ తయా విహీనః కృపణః కథం లక్ష్మణ ధారయే యా మా మనుగతా రాజ్యాద్భ్రష్టం విగతచేతసం, ౧౦౮॥ తచ్చార్వంచితపక్ష్మాక్షం సుగంధి శుభ మవ్రణం. అపశ్యతో ముఖం తస్యాః సీదతీవ మనో మమ, ౧౦౯॥ స్మితహాస్యాంతరయుతం గుణవన్మధురం హితమ్. వైదేహ్యా వాక్య మతులం కదా శ్రోష్యామి లక్ష్మణ, ౧౧౦॥ ప్రాప్య దుఃఖం వనే శ్యామా సా మాం మన్మథకర్శితం. నష్టదుఃఖేవ హృష్టేవ సాధ్వీ సా ధ్వభ్యభాషత, ౧౧౧॥ కిన్ను వక్ష్యామి

యం పవస ఇత్యవసరప్రతీక్షా భవంతి - సేవావ్యావసరప్రతీక్షా పంపోపవనమారుతం - ఆకరా దాగతాగ్ని మివ స్థితం, సముద్రా దుత్థితబడబానల మివేత్యర్థః [ప్రత్యేక శ్లోకవ్యాఖ్యానే ఉప్యయ మేవాభిప్రాయ ఉక్తః]. ౧౦౪॥ శ్యామేతి వివశప్రాణత్యాగేఽపి న స్వతన్త్రేత్యర్థః. ౧౦౫॥ కిన్న్వితి. సీతయా సహ మమకుశలం పృష్ట ఇత్యర్థః ౧౦౬॥ యేతి మందం భాగ్యరహితం ని. 'మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మందా స్స్యు'రిత్యమరః. సత్పథం పతివ్రతా మార్గ మాస్థాయ అనుగతే త్యన్వయః. ౧౦౭॥ తయేతి. ధారయే జీవామి-విగతచేతసం వికలహృదయం. ౧౦౮॥ తదితి. అంచితపక్ష్మాక్షం-అంచితాని పూజితాని-స్నిగ్ధానీతి యావత్. పక్ష్మాణి యయో స్తే-అంచితపక్ష్మణీ అక్షిణీ యస్యతత్ -శుభం శోభమానం-అవ్రణం, నిర్దోష మిత్యర్థః. వ్రణకిణరహితం వా ౧౦౯॥ స్మితేతి. స్మితహాస్యాంతరయుతం- 'కాంతి స్మితా లక్ష్మణ జాతహాసే'త్యుక్తరీత్యా స్మితేన నైసర్గికస్మితేన - హాస్యాంతరేణ ఆగంతుకహాస్యేనచ యుక్తం - గుణవత్ స్వవచనాపేక్షయా ఉత్కర్షవత్ - మధురం హితం ప్రియహితం అతులం, 'ప్రియావాదీ చ భూతానా'మిత్యుక్తరామవచనమ ప్యస్య న సదృశ మిత్యర్థః. సంసారా గుత్తీర్ణస్య చేతనస్య-'ఏతత్సామ గాయ న్నాస్తే' ఇత్యుక్తసామధ్వనిం కదా శ్రోష్యామీతి వ్యంజయతి. ౧౧౦॥ ప్రాప్యేతి. స్వయం దుఃఖం ప్రాప్య స్థితాఽపి స్వదుఃఖ మప్రకాశయంతీ హర్షం భావయంతీ సాధు మన్మథార్తినివర్తకం వచన మభ్యభాషత, పూర్వ మితి శేషః. అనాదికాలం మమ కైంకర్యయోగ్యో జీవ ఇత్యర్థః ౧౧౧॥ కిన్న్వితి

వహం-ధన్యా స్సకాంతాః. ౧౦౫॥ కిన్న్వితి సీతయేతి సహార్థే తృతీయా-సీతయా సహితస్య తవకుశల మితి పృష్టోఽహం జనకం కిం వక్ష్యామీతి సంబంధః ౧౦౭॥ *టీకా తయేతి. ధారయే, ప్రాణా నితి శేషః ౧౦౮॥. తదితి. అవ్రణం నిర్దోషం ౧౦౯॥. స్మితేతి. స్మితహాస్యాంతరయుతం ప్రసన్నహాస్యవిశేషేణ యుక్తం-గుణవత్ ఉపచారవత్ *టీకా స్మితేతి స్మితహాస్యాంతరయుతం ప్రసన్నహాస్యవిశేషేణ యుక్తం. యద్వా— స్మితం మందహాసః-హాస్యం ప్రకటహాసః - అంతరం అవసరః, యథావసరం తద్యుక్తమిత్యర్థః గుణవత్ ఉపచారవత్. ౧౧౦॥ *టీకా. ప్రాప్యేతి శ్యామాసంపూర్ణయావనా, ఉపభోగయోగ్యేతి యావత్ మన్మథకర్శితం మన్మథపీడితం, అల్పకాలవిళంబ మ ప్యసహమాన మిత్యర్థః. తథాపి నష్టదుఃఖేవ సా మనోనుకూలం యథా భవతి తథా అభ్యభాషత అభిముఖీభాషతే, ౧౧౧॥ కిన్న్వితి.

కౌసల్యా మయోధ్యాయాం నృపాత్మజ. క్వ సా స్నుషేతి పృచ్ఛంతీం కథం చాతి మనస్వినీం, ౧౧౨॥. గచ్ఛ లక్ష్మణ పశ్య త్వం భరతం భ్రాతృవత్సలం. న హ్యహం జీవితుం శక్త స్తామృతే జనకాత్మజాం, ౧౧౩॥. ఇతి రామం మహాత్మానం విలపన్త మనాథవత్. ఉవాచ లక్ష్మణో భ్రాతా వచనం యుక్త మవ్యయం,౧౧౪॥ సంస్తంభ రామ భద్రం తే మా శుచః పురుషోత్తమ నేదృశానాం మతి ర్మందా భవ త్యకలుషాత్మనాం,౧౧౫॥ స్మృత్వా వియోగజం దుఃఖం త్యజ స్నేహం ప్రియే జనే. అతి స్నేహపరిష్వంగా ద్వర్తి రార్ద్రాఽపి దహ్యతే, ౧౧౬॥. యది గచ్ఛతి పాతాళం తతోఽహ్యధిక మేవ వా సర్వథా రావణ స్తావ న్నభవిష్యతి రాఘవ,౧౧౭॥ ప్రవృత్తి ర్లభ్యతాం తావ త్తస్య పాపస్య రక్షసః తతో హాస్యతి వా సీతాం నిధనం వా గమిష్యతి, ౧౧౮॥.యది యాతి దితే ర్గర్భం రావణ స్సహ సీతయా. తత్రా ప్యేనం హనిష్యామి న చే ద్దాస్యతి మైథిలీం, ౧౧౯॥ స్వాస్థ్యం భద్రం భజస్వార్య త్యజ్యతాం కృపణా మతిః. అర్థో హి నష్టకార్యార్థై రయత్నే నాధిగమ్యతే, ౧౨౦॥.

సా స్నుషా క్వ - కథం కీదృక్ప్రకారేతి పృచ్ఛంతీం కౌసల్యాం కిం వక్ష్యామి. అతిమనస్వినీ మిత్యనేన యథార్థం వక్ష్యామి చే త్తదానీ మేవ వాత్సల్యాతిశయా న్మ్రియే దిత్యుచ్యతే. ౧౧౨॥. కి మత్ర యుక్తం తత్రాహ—గచ్ఛేతి ఋతే వినా *రామః. 'నహ్యహం జీవితుం శక్త స్తామృతే జనకాత్మజా'మి త్యస్యానంతరం 'ఇతి రామస్తు విలప'న్నిత్యాదయః కేచన శ్లోకాః కతిపయ కోశేషు దృశ్యంతే. తే బహుకోశే ష్వదృష్టత్వా ద్వాల్మీకిపాఠాప్రతీతేశ్చ తై ర్వినా కథా సంగత్యుపపత్తే శ్చ న వ్యాఖ్యాతాః ౧౧౩॥ ఇతీతి అవ్యయం యుక్తిభి రవినాశ్యం. ౧౧౪॥. సంస్తంభేతి. సంస్తంభ సంస్తంభస్వ, ధైర్య మవలంబ స్వేత్యర్థః. అకలుషాత్మనాం సధైర్యహృదయానాం - ఈదృశానాం త్వాదృశానాం - మందా అల్పా, కలుషితేత్యర్థః. ౧౧౫॥. స్మృత్వేతి. వియోగజం దుఃఖం భవతీ త్యేత ల్లోకవృత్తం స్మృత్వా తద్ధేతుభూతం ప్రియజనవిషయాతిస్నేహం త్యజేత్యర్థః. అత్ర శ్లేషగర్భ మర్థాంతరం న్యస్యతి—అతీతి. స్నేహః ప్రీతిః - తైలంచ. అతః వాత్సల్యప్రవృత్తిం విహాయ చేతనసంతరణోపాయం చింతయే త్యర్థః. ౧౧౬॥. యదీతి. న భవిష్యతి, వినశిష్యతీ త్యర్థః. ౧౧౭॥. ప్రవృత్తిరితి. ప్రవృత్తి ర్వార్తా. ౧౧౮॥. యదీతి. అదితేః ఇంద్రస్య మాతుః. ౧౧౯॥.స్వాస్థ్య మితి. స్వాస్థ్యం ధైర్యం-నష్టకార్యార్థైః నష్టకార్యరూపప్రయోజనైః పురుషైః-అయత్నేన యత్నాభావేన *రామా స్వాస్థ్యం స్వభావావస్థానం,ధైర్య మితి యావత్ ౧౨౦॥

సా స్నుషా - కుత్ర వర్తతే కథం చ కింప్రకారేతి చ పృచ్ఛంతీం కౌసల్యాం కిన్ను వక్ష్యామి, యథా వృత్తం వక్ష్యామి అన్యద్వక్ష్యామి వా. ఉభయ మపి వక్తుం నశక్య మితి భావః. * టీకా. ఇదం మదీయం దుఃఖం తావ దాస్తాం వనవాసానంతరం గతేన మయా బంధువిషయప్రశ్నోఽపి దురుత్తర ఇత్యాహ—కిన్న్వితి. ౧౧౩॥ ఇతి రామ మితి అవ్యయం యుక్తిభిః ఖండితుమశక్యం ౧౧౫॥. స్మృత్వేతి. వియోగజం దుఃఖం స్మృత్వా ప్రియేజనే స్నేహం త్యజ. కుతః—అతిస్నేహేతి. ౧౧౯॥ స్వాస్థ్యమితి స్వాస్థ్యం ధైర్య మిత్యర్థః. అర్థోహీతి. నష్ట

ఉత్సాహో బలవా నార్య నాస్త్యుత్సాహా త్పరం బలం సోత్సాహ స్యాస్తి లోకేఽ స్మిన్నకించి దపి దుర్లభం, ఉత్సాహవంతః పురుషా నావసీదంతి కర్మసు. ఉత్సాహ మాత్ర మాశ్రిత్య సీతాం ప్రతి లభేమహి, ౧౨౨॥. త్యజ్యతాం కామవృత్తత్వం శోకం సన్న్యస్యపృష్ఠతః.మహాత్మానం కృతాత్మాన మాత్మానం నావబుధ్యసే,౧౨౩॥. ఏవం సంబోధిత స్తత్ర శోకోపహతచేతనః. న్యస్య శోకం చ మోహం చ తతో ధైర్య ముపాగమత్, ౧౨౪॥ సోఽభ్యతిక్రామ దవ్యగ్ర స్తా మచింత్య ప్రరాక్రమః. రామః పంపాం సురుచిరాం రమ్యపారిప్లవద్రుమాం, ౧౨౫॥. నిరీక్షమాణ స్సహసా మహాత్మా సర్వం వనం నిర్ఝరకందరాంశ్చ ఉద్విగ్నచేతా స్సహ లక్ష్మణేన విచార్య దుఃఖోపహతః ప్రతస్థే, ౧౨౬॥ తం మత్తమాతంగవిలాసగామీ గచ్ఛంత మవ్యగ్రమనా మహాత్మా స లక్ష్మణో రాఘవ మప్రమత్తో ররక్ష ధర్మేణ బలేన చైవ, ౧౨౭॥. తా వృశ్యమూకస్య సమీపచారీ చరన్ దదర్శాద్భుతదర్శనీయౌ. శాఖా

అతో యత్నః కర్తవ్య ఇత్యాహ —ద్వాభ్యా ముత్సాహ ఇత్యాదిభ్యామ్. ౧౨౨॥ త్యజ్యతా మితి. కామే వృత్తో వ్యాపారో యస్య స తథా - త్వం - పృష్ఠతః సన్న్యస్య, తిరస్కృత్యేత్యర్థః. ఆత్మా నం - కృతాత్మానం శిక్షితమనస్కం - మహాత్మానం మహాధైర్యం - నావబుద్ధ్యసే. తస్మా త్త్యజ్య తా మిత్యన్వయః. కిం వాత్సల్యేన తప్యసే - సాధుకారీ సాధు ర్భవతి పాపకారీ పాపీ భవతీతి భవద్భి రేవ కృతాం శాస్త్రమర్యాదాం కిం నావబుద్ధ్యస ఇత్యర్థః ౧౨౩॥ ఏవమితి. అత్ర శోక మోహశబ్దాభ్యాం దయావాత్సల్యే ఉచ్యేతే. తయోస్త్యాగో నామ శాస్త్రమర్యాదానుసారేణ చేతనరక్ష ణోద్యోగః. ౧౨౪॥. స ఇతి. అభ్యతిక్రామత్ - అనిత్యత్వా దడభావః.పారిప్లవద్రుమాం చంచల ద్రుమాం. అనేన భగవతః సంసారిమండలాభిముఖ్యం సూచితం. ౧౨౫॥. సర్గార్థం పున స్సంగ్ర హేణ దర్శయతి ద్వాభ్యాం—నిరీక్షమాణ ఇతి విచార్య, సీతా మన్విష్యే త్యర్థః. ౧౨౬॥. తం మత్తేతి. మత్తగజవత్ విలాసేన గంతుం శీల మస్యా స్తీతి తథా అనేన వనదుర్గప్రదేశేఽపి నిర్భయ సంచారిత్వ ముచ్యతే. అవ్యగ్రమనాః అచంచలచిత్తః, అప్రకంప్యరామవిషయప్రేమభార ఇత్యర్థః. మహాత్మా అప్రచ్యుతధైర్యః - అప్రమత్తః గమనసౌందర్యానుభవేఽప్యసక్తః - సః 'రామేప్రమా దం మాకార్షీః పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛ'తీతి సుమిత్రయా సందిష్టః - లక్ష్మణః కైంకర్యలక్ష్మీయుక్తః - తం సీతావియోగార్తం - గచ్ఛంతం 'మత్తమాతంగగామిన'మిత్యుక్తరీత్యా గమనచాతురతయా సర్వాన్ వశీకుర్వంతం - రాఘవం - ధర్మేణ 'సంస్తంభే'త్యాదిరాజనీతికథనేన - బలేన 'తత్రాస్యైనం హనిష్యా' మీతి స్వబలకథనేన చ - ররక్ష నిర్దుఃఖ మకరోత్. ౧౨౭॥. అథ సీతాప్రాప్తిబీజ ముపక్షిపతి—తా వితి ఋశ్యమూకస్య ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతస్య - సమీపచారీ సమీపసంచరణశీలః - వాలిభయా దితి

కార్యార్థైః నష్టకార్యరూపప్రయోజనైః పురుషైః - నష్టధైర్యైః పురుషై ర్వా - అర్థః ప్రయోజనం అయత్నేన నాధిగమ్యతే. ౧౨౨॥. త్యజ్యతామితి ఆత్మానం - కృతాత్మానం శిక్షితాంతః కరణం - మహాత్మానం మహాధృతిం పరమాత్మానం వా - కి న్న బుధ్యస ఇత్యర్థః. * టీకా. త్యజ్యతా మితి. కామ వృత్తత్వం మన్మథపరతంత్రత్వం. ౧౨౪॥. సఇతి. పారిప్లవద్రుమాం చంచలద్రుమాంతాం పంపా మతిక్రామత్ అత్యక్రామత్. ౧౨౬॥ తంమత్తేతి. ధర్మేణ బలేన చ - 'సంస్తంభ రామభద్రం తే' ఇత్యాదిరాజనీతిరూపధర్మకథనేన - 'తత్రాప్యేనం హనిష్యామి' త్యాదిస్వబలకథనేన చేత్యర్థః. ౧౨౭॥. తా వితి. శాఖామృగాణాం అధిపః సుగ్రీవః - తౌ రామలక్ష్మణౌ దదర్శ - తతః తస్య సుగ్రీ

మృగాణా మధిప స్తరస్వీ విత్రత్రసే నైవ చిచేష్ట కించిత్, ౧౨౮॥ స తౌ మహాత్మా గజమందగామీ శాఖామృగ స్తత్ర చిరం చరంతౌ. దృష్ట్వా విషాదం పరమం జగామ చింతాపరీతో భయభారమగ్నః, ౧౨౯॥ త మాశ్రమం పుణ్యసుఖం శరణ్యం సదైవ శాఖామృగసేవితాంతం. త్రస్తాశ్చ దృష్ట్వా హరయోఽభి జగ్ము ర్మహౌజసౌ రాఘవలక్ష్మణౌ తౌ. ౧౩౦॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే-ప్రథమస్సర్గః.

ద్వితీయస్సర్గః.

తౌ తు దృష్ట్వా మహాత్మానౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, వరాయుధధరౌ వీరౌ సుగ్రీవ శ్శంకితోఽభవత్. ౧. ఉద్విగ్నహృదయ స్సర్వా దిశ స్సమవలోకయన్, న వ్యతిష్ఠత కస్మిం శ్చి ద్దేశే వానరపుంగవః. ౨. నైవ చక్రే మన స్స్థానే వీక్షమాణో

శేషః. చరన్ కదాచి త్పంపాప్రాంతే పర్యటన్ - అద్భుతం యథా భవతి తథా దర్శనీయతా - శాఖామృగాణాం వానరాణాం - అధిపః సుగ్రీవః - తరస్వీ బలవాన్ - విత్రత్రసే తత్రాస. వ్యత్యయే నాత్మనేపదమ్. భీతోఽభూత్ న చిచేష్ట న చిచేష్టే. వ్యత్యయేన పరస్మైపదం. స్తబ్ధోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౨౮॥. సఇతి. తత్ర పంపావనే విషాదచింతాభయహేతవ ఉత్తరసర్గే వ్యక్తీభవిష్యంతి ౧౨౯॥. న కేవలం సుగ్రీవ ఏవ త్రస్తః, తత్సచివా అపీత్యాహ — తమితి ఆశ్రమం మతంగాశ్రమం - పుణ్యం ధర్మవర్ధకం - సుఖం సుఖకరం - శరణ్యం మునిజనవాసయోగ్యం - సదైవ వానరసేవితాంతం - వానరసేవితమధ్య మితి దుష్ప్రవేశత్వోక్తిః తౌ దృష్ట్వా - హరయః వానరాః - విత్రస్తాః - మునివేషేణ వాలిప్రేరితౌ సమాగతా వితి శంకయేతి భావః. హరయః తౌ దృష్ట్వా త్రస్తా స్సంతః ఆశ్రమ మభి జగ్ము రిత్యన్వయః. అస్మిన్ సర్గే సార్ధత్రింశదుత్తరశతశ్లోకాః * రామా. తమితి. తం మతంగశాపా ద్వాలినో దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధం - హరయః సుగ్రీవాదయః. బహువచనప్రయోగస్తు సచివాపేక్షయా. ఏత దుపరితనసర్గే వ్యక్తీభవిష్యతి ౧౩౦॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః

అథ సుగ్రీవేణ హనుమత్ప్రేషణం ద్వితీయే తౌత్విత్యాది. మహాత్మానౌ మహాశరీరౌ, భద్రాకృతీ ఇత్యర్థః. వరాయుధధరౌ-అత ఏవ వీరౌ ౧ ఉద్విగ్నేతి ఉద్విగ్నహృదయః భీతమనస్కః ౨ నైవేతి.

వస్య చిత్తం విభ్రాంతిమత్ బభూవేతి సంబంధః. ౧౨౯॥ తమితి. తమాశ్రమం మతంగశాపాత్ వాలినో దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధం మతంగాశ్రమం - హరయః సుగ్రీవాదయః-త్రస్తాః వాలిప్రేరితా వితి బుద్ధ్యా భీతాః. * టీకా తమితి త మాశ్రమం మతంగశాపా ద్వాలినో దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధం మతంగాశ్రమం - హరయః సుగ్రీవాదయః - త్రస్తాః వాలిప్రేరితబుద్ధ్యా భీతాః - పుణ్యం పవిత్రం- సుఖం సుఖకరం - అనయోః పదయో ర్విశేషణసమాసః అయం శ్లోకః ఉత్తరసర్గార్థసంగ్రాహకః ఏవ మే వాన్యేషు పురాణేషు పంపాదర్శనేన రామస్య కామార్తత్వం ప్రతిపాదితం అతఏవ రామో విరహభరేణ భ్రమరాదీన్ శశాపే త్యుక్తం స్కాందే —శ్లో. 'వైముఖ్యం గంధఫల్యాస్తు భ్రమరా నశప త్ప్రభుః, కోకా న్నిశీథే విశ్లేషం పిక మన్యవివర్ధనం. చందనం సర్పనిలయం వాయుం సర్పాశనం తథా, జ్యోత్స్నాం కళంకసంఛన్నాం శశాప రఘునందనః' ఇతి. ౧౩౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ప్రథమస్సర్గః

టీకా. ౨. నైవేతి. తౌ వీక్షమాణో మనః స్థానే నచక్రే న స్థాపయామాస, వ్యసనాత్కర్తవ్యతా

మహాబలౌ, కపేః పరమభీతస్య చిత్తం వ్యవససాద హ. ౩. చింతయిత్వా స ధర్మాత్మా విమృశ్య గురులాఘవం, సుగ్రీవం పరమోద్విగ్న స్సర్వై రనుచరై స్సహ ౪. తత స్స సచివేభ్యస్తు సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః, శశంస పరమోద్విగ్నః పశ్యం స్తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౫. ఏతౌ వన మిదం దుర్గం వాలిప్రణిహితౌ ధ్రువం, ఛద్మనా చీరవసనౌ ప్రచరంతౌ విహాగతౌ ౬. తత స్సుగ్రీవసచివా దృష్ట్వా పరమధన్వినౌ, జగ్ము ర్గిరితటా త్తస్మా దన్య చ్ఛిఖర ముత్తమం ౭. తే క్షిప్ర మధిగ మ్యాథ యూథపా యూథపర్షభం, హరయో వానరశ్రేష్ఠం పరివా ర్యోపతస్థిరే. ౮. ఏక మేకాయనగతాః ప్లవమానా గిరే ర్గిరిం, ప్రకంపయంతో వేగేన గిరీణాం శిఖరా ణ్యపి ౯. తత శ్శాఖామృగా స్సర్వే ప్లవమానా మహాబలాః, బభంజు శ్చ నగాం స్తత్ర పుష్పితా న్దుర్గసంశ్రితాన్. ౧౦. ఆప్లవంతో హరివరా స్సర్వత స్తం మహాగిరిం, మృగమార్జారశార్దూలాం స్త్రాసయంతో యయు స్తదా ౧౧. తత స్సుగ్రీవసచివాః పర్వతేంద్రం

స్థానే స్వస్థానే - నిశ్చలత్వ ఇతి యావత్. వ్యవససాద దుఃఖిత మభూత్. ౩. చింతయిత్వేతి. ధర్మే రాజధర్మే ఆత్మా మతి ర్యస్య స ధర్మాత్మా - అనుచరై ర్మంత్రిభి స్సహ-చింతయిత్వా గురులాఘవం విమృశ్య స్థానే పలాయనే చ గురులాఘవం విమృశ్య చ - పరమోద్విగ్నోఽభవత్ ౪. తత ఇతి. రామలక్ష్మణౌ తత్స్వభావం శశంస. ౫. ఏతావితి. ప్రణిహితౌ చారౌ - ఛద్మనా ఋషివేష వ్యాజేన. ౬. తతఇతి. జగ్ముః - సుగ్రీవసచనే హితత్వబుద్ధ్యేతి శేషః ౭. తఇతి. అధిగమ్య నానా దిక్షు పలాయితాః ఏకత్ర సమాగమ్య. ౮. ఏకమితి. పున రపి గిరే ర్గిరిం ప్లవమానాః-గిరీణాం శిఖరా ణ్యపి ప్రకంపయంతః - ఏకాయనగతాః క్రమేణైకస్థానగతా స్సంతః - ఏకం ఏకాకినం - సుగ్రీవ ముపతస్థిర ఇత్యనుషంగః. 'ఏవ మేకాయనగతా' ఇతిపాఠే - ఏవం ఉక్తరీత్యా - ఏకాయనగతా స్తే ప్రకంపయంతోఽభవ న్నితి యోజనా * రామా ఏవమితి. అపిశబ్దో భిన్నక్రమః- ఏవ మేకాయనగతా అపి పూర్వోక్తప్రకారే ణైకస్థానగతా అపి-గిరీణాం శిఖరాణి ప్రకంపయంతః - గిరే ర్గిరిం ప్లవమానాః - జగ్ము రితి శేషః. అత్ర గిరిశబ్దో గిర్యేకదేశవాచీ 'ఏక మేకాయనగతా' ఇతి పాఠే ఏకం పలాయనేన ఏకాకినం యూథపర్షభం సుగ్రీవ 'మధిగమ్య - అత ఏవ ఏకాయనగతా ఏకస్థానగతాః-పరివార్యోపతస్థిర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః.౯. తత ఇతి. దుర్గం గిరిః ౧౦. ఆప్లవంతఇతి ఆప్లవంతో యయుః, న తు మందం యయు రిత్యర్థః. ౧౧ తతఇతి పర్వతేంద్రం ఋశ్యమూకం - పర్యంత

శూన్యోఽభూ దిత్యర్థః. ౩. చింతయిత్వేతి ధర్మాత్మా- ధర్మే రాజధర్మే ఆత్మా మతి ర్యస్య స తథోక్తః ని. 'ఆత్మా యత్నో ధృతి ర్బుద్ధి' రిత్యమరః సుగ్రీవః అనుచరై ర్మంత్రిభి స్సహ చింతయిత్వా - గురులాఘవం విమృశ్య అవస్థానే పలాయనే చ గురులాఘవం విమృశ్య - పరమోద్విగ్నోఽభవ దితి సంబంధః. ౮. ఏవ మితి. ఏవ మేకాయనగతా అపి పూర్వోక్తప్రకారేణ ఏకస్థానగతా అపి-గిరీణాం శిఖరాణి ప్రకంపయంతః గిరేః గిరిం ప్లవమానాః, జగ్ము రితి శేషః. 'ఏక మేకాయనగతా' ఇతి పాఠే - ఏకాకీభూయ భయేన పలాయంతం-అత ఏవ ఏకం ఏకాకినం యూథపర్షభం సుగ్రీవ మభిగమ్య - అత ఏవ ఏకాయనగతాః పూర్వోక్తప్రకారేణ ఏకస్థానగతాః. యద్వా—ఏకాయనగతాః ఏకమార్గగతాః ని. 'అయనం వర్త్మమార్గాధ్వపంథాన' ఇత్యమరః - సుగ్రీవేణ ఏకసుఖదుఃఖా హరయః - పరి

సమాశ్రితాః, సంగమ్య కపిముఖ్యేన సర్వే ప్రాంజలయ స్థ్సితాః. ౧౨. తతస్తం భయసంవిగ్నం వాలికిల్బిషశంకితం, ఉవాచ హనుమాన్వాక్యం సుగ్రీవం వాక్యకోవిదం. ౧౩ సంభ్రమ స్త్యజ్యతా మేష సర్వైర్వాలికృతే మహాన్, మలయోఽయం గిరివరో భయం నేహాస్తి వాలినః ౧౪ యస్మా దుద్విగ్నచేతా స్త్వం ప్రద్రుతో హరిపుంగవ, తం క్రూరదర్శనం క్రూరం నేహ పశ్యామి వాలినం. ౧౫. యస్మా త్తవ భయం సౌమ్య పూర్వజా త్పాపకర్మణః, స నేహ వాలీ దుష్టాత్మా న తే పశ్యా మ్యహం భయం. ౧౬. అహో శాఖామృగత్వం తే వ్యక్త మేవ ప్లవంగమ, లఘుచిత్తతయాఽఽత్మానం న స్థాపయసి యో మతౌ ౧౭.బుద్ధివిజ్ఞానసంపన్న ఇంగితైస్సర్వ మాచర, న హ్యబుద్ధిం గతో రాజా సర్వభూతాని శాస్తి హి. ౧౮. సుగ్రీవస్తు శుభం వాక్యం శ్రుత్వా సర్వం హనూమతః, తత శ్శుభతరం వాక్యం హనూమంత మువాచ హ ౧౯ దీర్ఘబాహూ విశాలాక్షౌ శరచాపాసిధారిణౌ,కస్య న స్యాద్భయం దృష్ట్వా హ్యేతౌ సురసుతోపమౌ ౨౦ వాలిప్రణిహితా వేతౌ శంకేఽహం పురుషోత్తమౌ, రాజానో బహుమిత్రాశ్చ విశ్వాసో నాత్ర హి క్షమః ౨౧

పర్వతేషు తత్ర తత్ర గత్వా పున స్త మేవ ఋశ్యమూకం యయు రిత్యర్థః * రామా. పర్వతేంద్రం ఋశ్యమూకైకదేశం ౧౨ తత ఇతి. వాలికిల్బిషేణ వాలికపటేన శంకితం, వాలినా ప్రేషితా విమా వితి శంకిత మిత్యర్థః ౧౩. సంభ్రమఇతి వాలికృతే వాలినిమిత్తం-సంభ్రమ స్త్యజ్యతాం. మలయ ఇతి పర్వతమాత్రస్య నామ. అయం మలయః - అయం పర్వతః గిరివరః-ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః. * రామా. సంభ్రమ ఇతి. మలయోఽయ మృశ్యమూకావయవపర్వతః. శ్లో. 'పర్వతా దృశ్యమూకాత్తు పుష్పవేయత్ర రాఘవా'వితి మలయస్యైవ ఋశ్యమూకశబ్దేన వక్ష్యమాణత్వాత్. ౧౪. వాలీ వేషాంతరధారీ సమాగత ఇతి భ్రమం వారయతి—యస్మాదిత్యాదినా యస్మాత్ వాలినః - క్రూరం క్రూరకర్మాణం. ౧౫. యస్మాదితి. పాపకర్మణః అనుజభార్యాపహారిణః - భయం భయహేతుం ౧౬ అహో ఇతి మతౌ సమ్యగ్విచారే *రామా మతౌ సమ్యగ్విచారవిషయబుద్ధౌ ౧౭ బుద్ధీతి బుద్ధిః సామాన్యతో జ్ఞానం - విశేషతో జ్ఞానం విజ్ఞానం - ఇంగితం అభిప్రాయసూచకో వ్యాపారః - సర్వం కార్యం-అబుద్ధిం అబుద్ధ్యాదికం. ౧౮. సుగ్రీవ ఇతి తత శ్శుభతరం తద్వాక్యా దత్యంతశుభం. ౧౯. దీర్ఘబాహూ ఇతి. దీర్ఘౌ బాహవో యయో స్తౌ దీర్ఘబాహూ-ఇత్యేవం సర్వత్ర సమాసః ౨౦ వాలిప్రణిహితా వితి వాలిప్రణిహితౌ - నాహం వాలీ సమాగత ఇతి బిభేమి, కింతు తత్ప్రేషితా వితి మత్వేతి భావః.ఏతాదృశతదీయపురుషస్య కా ప్రసక్తి స్తత్రాహ—రాజాన ఇతి. అత్ర రాజవిషయే. ౨౧

వారో వ్యపతిష్ఠిర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౧. తత ఇతి పర్వతేంద్రం ఋశ్యమూకం.౧౩ సంభ్రమ ఇతి మలయః ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః. * టీకా సంభ్రమ ఇతి సంభ్రమో భయం - మలయో ఋశ్యమూకః-భయం నాస్తి, మతంగశాపా దస్య వాలినో దుష్ప్రవేశత్వా దితి భావః ౧౪-౧౬. అహో ఇతి మతౌ సమ్యగ్విచారవిషయబుద్ధౌ ౧౭. బుద్ధీతి. బుద్ధిః సామాన్యతో జ్ఞానం-విజ్ఞానం విశేషజ్ఞానం-ఇంగిత మభిప్రాయసూచకో వ్యాపారః. ౧౯ * టీకా. దీర్ఘేతి. సురసుతః సురరాజః తదుపమౌ, ని 'పార్థివే తనయే సుత' ఇత్యమరః ౨౦ వాలిప్రణిహితా వితి ఏతౌ శంకే - కుతః? రాజానో బహుమిత్రాః, రాజానో వేషాంతరధారిభి ర్మిత్రైః శత్రూన్ ఘాతయిష్యంతీతి భావః ౨౧.

అరయశ్చ మనుష్యేణ విజ్ఞేయా శ్ఛన్నచారిణః, విశ్వస్తానా మవిశ్వస్తా రంధ్రేషు ప్రహరంతి హి ౨౨. కృత్యేషు వాలీ మేధావీ రాజానో బహుదర్శనాః, భవంతి పరహంతార స్తే జ్ఞేయాః ప్రాకృతై ర్నరైః. ౨౩. తౌ త్వయా ప్రాకృతేనైవ గత్వా జ్ఞేయౌ ప్లవంగమ, ఇంగితానాం ప్రకారైశ్చ రూపవ్యాభాషణేన చ. ౨౪. లక్షయస్వ తయో ర్భావం ప్రహృష్టమనసౌ యది, విశ్వాసయ న్ప్రశంసాభి రింగితైశ్చ పునఃపునః. ౨౫. మమైవాభిముఖం స్థిత్వా పృచ్ఛ త్వం హరిపుంగవ, ప్రయోజనం ప్రవేశస్య వనస్యాస్య ధనుర్ధరౌ. ౨౬. శుద్ధాత్మానౌ యది త్వేతౌ జానీహి త్వం ప్లవంగమ, వ్యాభాషితై ర్వా విజ్ఞేయా సా దుష్టాఽదుష్టతా తయోః. ౨౭. ఇత్యేవం కపిరాజేన సందిష్టో మారుతాత్మజః, చకార గమనే బుద్ధిం యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౨౮.

అరయశ్చేతి ఛన్నచారిణో ఽరయః మనుష్యేణ శత్రుమతా జ్ఞేయాః కుత ఇత్యత్రాహ—విశ్వస్తానామితి. విశ్వస్తానాం శత్రూణాం రంధ్రేషు ప్రమాదేషు సత్సు - స్వయ మవిశ్వస్తా స్సంతః ప్రహరంతి హి. ౨౨ కృత్యేష్వితి. కృత్యేషు కర్తవ్యకార్యేషు - వాలీ మేధావీ దూరదర్శీ. స్వభావ శ్చాయం రాజ్ఞా మిత్యాహ—రాజాన ఇతి రాజానః బహుదర్శనాః బహూపాయజ్ఞాః-పరహంతారో భవంతి తే ప్రాకృతైః దీనవేషధరైః - నరైః జ్ఞేయాః. ౨౩ తా వితి ప్రాకృతేన ప్రాకృతివేషేణ-ఇంగితానాం భావసూచకకాయికవ్యాపారాణాం - ప్రకారై రవాంతరభేదైః - రూపేణ సౌమ్యాసౌమ్యలక్షణేన - వ్యాభాషణేన అన్యోన్యసంభాషణేన చ తౌ జ్ఞేయౌ ౨౪ లక్షయస్వేతి. యది ప్రహృష్టమనసౌ యది శుద్ధభావౌ - తదా ప్రశంసాభిః తదనుకూలేంగితైశ్చ పునః పునః విశ్వాసయన్ - మమైవాభిముఖం అనుకూలం యథా భవతి తథా-స్థిత్వా స్థాపయిత్వా - ధనుర్ధరౌ, ధనుర్ధరతయా అత్ర వనే ప్రవేశస్య ప్రయోజనం పృచ్ఛ ౨౬ శుద్ధేతి యద్యేతౌ శుద్ధాత్మానౌ తదా పున రపి జానీహి, కిం తేనేత్యత్రాహ—వ్యాభాషితై రితి. వాకార శ్చార్థః అదుష్టతేతి ఛేదః * రామా. తావిత్యాది. రూపవ్యాభాషణేన చ తయో ర్భావం లక్షయస్వ యది ప్రదుష్టమనసౌ ప్రశంసాభి రింగితైశ్చ పునఃపునః ర్విశ్వాసయన్ మమైవాభిముఖం యథా భవతి తథా స్థిత్వా స్థాపయిత్వా - అస్య వనస్య ప్రవేశస్య ప్రయోజనం పృచ్ఛ. ధనుర్ధరా వేతౌ శుద్ధాత్మానౌ యది తదానీ మపి పూర్వోక్తప్రకారేణ తౌ మదీయౌ కృత్వా ఆగమనప్రయోజనం జానీహి. ౨౭. సుగ్రీవవచనం సమీచీన మమన్యతే త్యాహ—ఇతీతి ౨౮.

అరయ శ్చేతి. అరయో విజ్ఞేయాః శోధనీయాః. కుతః? అవిశ్వస్తాః అవిశ్వసనీయాః- అరయః విశ్వస్తానాం ఛిద్రేషు ప్రహరంతి విశ్వస్తానాం సంహారావకాశం దృష్ట్వా తాన్ ప్రహరంతీత్యర్థః. * టీకా. తర్హి కిం కర్తవ్య మిత్యత ఆహ—అ యశ్చేతి. విశ్వస్తానాం అమాయావినా మితి కర్మణి షష్ఠీ ౨౨. కృత్యేష్వితి బహుదర్శనాః అనేకోపాయజ్ఞాః-ప్రాకృతైః దీనవేషధారిభిః ౨౩. తావిత్యాదిశ్లోకచతుష్టయ మేకం వాక్యం ప్రాకృతేనైవ ప్రాకృతవేషధారిణైవ-ఇంగితానాం భావసూచకదేహవ్యాపారాణాం- ప్రకారైః భేదైః - రూపవ్యాభాషణేన చ రూపేణ సౌమ్యాసౌమ్యరూపేణ వ్యాభాషణే నాన్యోన్యసంభాషణేన చ - తయో ర్భావం లక్షయస్వ - యది ప్రదుష్టమనసౌ తర్హి ప్రశంసాదిభి రింగితైశ్చ పునఃపునః విశ్వాసయన్ మమైవాభిముఖం యథా తథా స్థిత్వా స్థాపయిత్వా - అస్య వనస్య ప్రవేశస్య ప్రయోజనం పృచ్ఛ ధనుర్ధరౌ శుద్ధాత్మానౌ యది-తదానీ మపి పూర్వోక్తప్రకారేణ తౌ మదీయౌ కృత్వా-ఆగమనప్రయోజనం జానీహి ఇంగితాదిభి ర్భావపరిజ్ఞానే హేత్వంతర మాహ—వ్యాభాషితైశ్చేతి. వ్యాభాషితైః తాభ్యాం సహ సంభాషణైః, ౨౮. * టీకా. ఉత్తరసర్గార్థం సంగృహ్ణాతి—

తథేతి సంపూజ్య వచ స్తు తస్య తత్కపే స్సుభీమస్య దురాసదస్య చ, మహాను భావో హనుమా న్యయౌ తదా స యత్ర రామోఽతిబలశ్చ లక్ష్మణః ౨౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ద్వితీయ స్సర్గః.

తృతీయ స్సర్గః

వచో విజ్ఞాయ హనుమాన్ సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, పర్వతా దృశ్యమూకా త్తు పుప్లువే యత్ర రాఘవౌ ౧. కపిరూపం పరిత్యజ్య హనుమా న్మారుతాత్మజః, భిక్షురూపం తతో భేజే శఠబుద్ధితయా కపిః ౨ తత స్స హనుమా న్వాచా శ్లక్ష్ణయా

తథేతి సంపూజ్య శ్లాఘయిత్వా-సుభీమస్య దురాసదస్యేత్యేతాభ్యాం సునీతిత్వం సూచితం.మహానుభావః వేషాంతరధారణసమర్థః-సః హనుమాన్-యత్ర రామో లక్ష్మణశ్చ తం దేశం యయా విత్యన్వయః. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-ద్వితీయ స్సర్గః.

అవ. ప్రథమే సర్గే వైకుంఠవాసినో భగవతః స్వీయేషు కేషాంచిత్ స్వపరత్వే వర్తమానే కేషాంచి ద్విషయాంతరప్రావణ్య మవలోక్య దూయమానమానసస్య దయావృత్తివిశేషః ప్రతిపాదితః, ద్వితీయే చేతనస్య భగవదపరాధదండభీతస్య తస్మి న్నాభిముఖ్య ముక్తం, అథ తల్లాభహేతావాచార్య కృత్యం దర్శయతి తృతీయే—వచ ఇత్యాదినా. ౧. కపీతి రూపాంతరపరిగ్రహ సామర్థ్య ముచ్యతే—మారుతాత్మజ ఇతి శఠబుద్ధితయా వంచకబుద్ధితయా - భిక్షురూపం సన్న్యాసివేషం. ని. 'భిక్షుః పరివ్రాట్ కర్మందీ పారాశ ర్యపి మస్కరీ' ఇత్యమరః. ౨. తత ఇతి సార్ధః వినీతవత్ సవినయం-ఉపాగమ్య - ప్రణిపత్య నమస్కృత్య - శ్లక్ష్ణయా అపరుషయా - సుమనోజ్ఞయా అర్థతోఽతిరమ్యయా-వాచా ఆబభాషే.యథావ త్పరమార్థతయా-ప్రశశంస చ. అత్ర భిక్షురూపస్య హనుమతః ప్రణామా దన్యత్రాపి భిక్షో ర్గృహస్థాదివిషయే ప్రణామః కర్తవ్య ఏవేతి విజ్ఞాయతే. సన్న్యాసినో గృహస్థాది ప్రణామనిషేధవచనా న్యజ్ఞవిషయాణీతి మంతవ్యాని. యది హి జ్ఞానాధికం దృష్ట్వా కర్మమాత్రేణాధికో యతి ర్న ప్రణమేత్, తర్హి 'విప్రాణాం జ్ఞానతో జ్యైష్ఠ్య' మితి మనువచనం విరుధ్యేతి. న హి తత్ప్రణామనిషేధకం మనువచనం కించి ద్దృశ్యతే. కిం త్వనారభ్యాధీత మదృష్టాకరం యత్కించి ద్యతిప్రణామనిషేధవచనం కింవదంతీసిద్ధం. తస్య చ విషయోఽజ్ఞగృహస్థాదిరూపః. యత్తు కైశ్చి దుక్తం—అత్యద్భుతరామలక్ష్మణరూపదర్శనసంజాతాతివిస్మయ స్స న్నంగీకృతం భిక్షురూపం విస్మృత్య 'అవశాః ప్రతిపేదిరే' ఇతివత్ ప్రణనామేతి న విరోధ ఇతి తన్న, ఉపక్రమవిరోధాత్. ఇంగిత వచనాదిభిః పరహృదయజ్ఞానార్థం హి ప్రేషితోఽయం న హి తథా నియుక్త స్సునిపుణమతి స్సచివ ధురంధరః స్వకార్యవిరోధకరం పరిగృహీతాకారవిరుద్ధ మవిస్రంభహేతుత్వేన పురేంగితానావిష్కార హేతుభూతం కార్యం కుర్యాత్. యదప్యుక్తం—'రూప మేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్టే' ఇతి న్యాయేన దర్శనమాత్రే జ్ఞాతౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనదక్షా వితి నిశ్చిత్య పరిగృహీతవేషాంతరస్య

తథేతి. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయ స్సర్గః.

౧. కపిరూపమితి. శఠబుద్ధితయా వంచకబుద్ధితయా. * టీకా భిక్షురూపం నైష్ఠికబ్రహ్మచర్యరూపం. ౨. తత ఇతి. నమస్కారో విధృతభిక్షువేషవిరోధ ఇతి చేత్, హనుమాన్ 'రూప మేవా

సుమనోజ్ఞయా, వినీతవ దుపాగమ్య రాఘవౌ ప్రణిపత్య చ ఆబభాషే తదా వీరౌ యథావ త్ప్రశశంస చ, ౩। సంపూజ్య విధివ ద్వీరో హనుమా న్మారుతాత్మజః. ఉవాచ కామతో వాక్యం మృదు సత్యపరాక్రమౌ, ౪। రాజర్షిదేవప్రతిమౌ తాపసౌ సంశితవ్రతౌ. దేశం కథ మిమం ప్రాప్తౌ భవంతౌ వరవర్ణినే, త్రాసయంతౌ మృగగణా నన్యాంశ్చ వనచారిణః. పంపాతీరరుహా న్వృక్షా న్వీక్షమాణౌ సమంతతః, ౬। ఇమాం నదీం శుభజలాం శోభయంతౌ తపస్వినౌ.

స్వస్య చారత్వం ప్రకటయితుం నమస్కారం కృతవా నితి న దోషః ఇతి. తదపి న తథాసతి 'సుగ్రీవోనా' మేత్యాది వక్ష్యమాణ మేవ ప్రథమం కథయేత్ కేచిత్తు—భిక్షు ర్బ్రహ్మచారీ - అతో న దోషః ఇత్యాహుః. తన్న, తాదృశభిక్షుత్వస్య పూర్వ మేవ సిద్ధత్వేన ఇదానీ మపరిగ్రాహ్యత్వాత్ అపరే తు—సర్వథా'కపిరూపం పరిత్య' జ్యేత్యుపక్రమాత్,ఉపరిష్టాత్ ప్రచ్ఛన్నతోక్త్యా చ మానుషరూపాంగీకారావశ్యంభావా త్తద్రూపవిశిష్టం,బ్రహ్మచర్య మేవాత్ర భిక్షుశబ్దేనోచ్యత ఇతి న విరోధ ఇత్యూచిరే. తత్పక్షే తు పూర్వోక్తయా దిశా దూషణం చింత్యమ్. * రామా. 'తత స్స హనుమా న్వాచా శ్లక్ష్ణయా సుమనోజ్ఞ' యేతి పాఠః ప్రణిపత్యేతి. నమస్కారః పరిగృహీతభిక్షువేషవిరుద్ధ ఇతి చేత్,అత్యద్భుతవస్తుదర్శనసంజాతాతివిస్మయ స్స న్ అంగీకృతం భిక్షురూపం విస్మృత్య 'అవశాః ప్రతి పేదిరే' ఇతివత్ ప్రణనామేతి న విరోధః.యద్వా—హనుమా న్ - శ్రు. 'రూప మేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్టే'ఇతి న్యాయేన దర్శనమాత్రే ణైతౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనదక్షుమహిమానా వితి జ్ఞాత్వా పరిగృహీతవేషాంతరస్య స్వస్య చారత్వం ప్రకటయితుం నమస్కారం కృతవా నితి న దోషః. అత ఏవ హ్యుత్తరత్ర తయోః ప్రత్యుత్తరకథనా త్పూర్వమేవ సుగ్రీవస్వరూపం స్వస్వరూపం స్వస్య సుగ్రీవసచివత్వం భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నత్వం సుగ్రీవస్య రామసఖ్యాభిలాషం చ కథితవా న్. వస్తుతస్తు—త్రిదండాదిబాహ్యవేషధారణమాత్రేణ ఆపాదమూలం రోమనిచితస్య సవాలస్య వానరరూపస్య ప్రతిచ్ఛన్నత్వాయోగా న్మానుషశరీరపరిగ్రహపూర్వక మేవ బాహ్యస్య కస్యచి ద్వేషస్య ధారణం వక్తవ్యం. అత ఏవ హి 'కపిరూపం పరిత్య' జ్యేత్యుపక్రాంతం! తత్ర హనుమతః స్వరూపేణ వటుత్వే ఽపి మానుషరూపేణ వటుత్వ మేవాత్ర ప్రకరణే భిక్షుశబ్దే నోచ్యతఇతి న యతేర్గృహస్థవందనాపత్తిరితి. ఆబభాషే ఆభిముఖీ చకార. ౩। సంపూజ్యేతి. కామతః భక్త్యా - పూర్వోక్తప్రశంసా భక్తికృతా, న తు కేవలపరీక్షాకృ తేతి భావః * రామా ఉవాచేతి. కామతః సుగ్రీవోపదేశావిరుద్ధస్వేచ్ఛాతః. ౪। రాజర్షీత్యాదిశ్లోకద్వయం మృగా న్ అన్యా న్ వనచారిణశ్చ త్రాసయంతౌ - సమంతతః పంపాతీరరుహా న్ వృక్షా న్ వీక్షమాణౌ చ భవంతౌ - వరవర్ణినౌ స్నిగ్ధరూపవంతౌ - కర్మధారయాదపి మత్వర్థీయో దృష్టచరః. అత ఏవ రాజర్షిదేవప్రతిమౌ - సంశితవ్రతౌ తీక్ష్ణవ్రతౌ- అత ఏవ తాపసౌ తపస్వివేషౌ-భూత్వా - ఇమం దుర్గమం దేశం-కథం ప్రాప్తౌ. * రామా. వరవర్ణినౌ - వర్ణినౌ ప్రశస్తవర్ణౌ - వరౌ చ తౌ వర్ణినౌ చేతి విగ్రహః. శ్లో.'పంపాతీరరుహా న్ వృక్షా న్ వీక్షమాణౌ సమంతత' ఇత్యంశస్య భవంతౌ కథం ప్రాప్తౌ విత్యనేన సంబంధః. ౬। ఇమా మిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయ

స్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్టే' ఇతి న్యాయేన తయో ర్దర్శనమాత్రేణైవ తౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనే క్షమా వితి జ్ఞాత్వా గృహీతవేషాంతరస్య స్వచారత్వం ప్రకటయితుం ప్రణనామేతి న విరోధః. ఆబభాషే అభిముఖీచకార. ౩। * ఉవాచేతి కామతః సుగ్రీవోపదేశా ద్విరుద్ధస్వేచ్ఛాతః ౪। * 'దేశం కథ' మిత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం.సమంతతో వీక్షమాణౌ కథం ప్రాప్తా వితి సంబంధః. ౬। 'ఇమాం

ధైర్యవంతౌ సువర్ణాభౌ కౌ యువాం చీరవాససౌ, నిశ్శ్వసంతౌ వరభుజౌ పీడయంతా వివూః ప్రజాః సింహవిప్రేక్షితౌ వీరౌ సింహాతిబలవిక్రమౌ. శక్రచాపనిభే చాపే గృహీత్వా శత్రుసూదనౌ. శ్రీమంతౌ రూపసంపన్నౌ వృషభశ్రేష్ఠవిక్రమౌ, హస్తిహస్తోపమభుజౌ ద్యుతిమంతౌ నరర్షభౌ ౧౦ ప్రభయా పర్వతేంద్రోఽయం యువయో రవభాసితః, ౧౦౹ రాజ్యార్హా వమరప్రఖ్యౌ కథం దేశ మిహాగతౌ. పద్మపత్రేక్షణౌ వీరౌ జటామండలధారిణౌ, ౧౧౹ అన్యోన్యసదృశౌ వీరౌ దేవలోకాదివాగతౌ. యదృచ్ఛయేవ సంప్రాప్తౌ చంద్రసూర్యౌ వసుంధరాం, ౧౨౹. విశాలవక్షసౌ వీరౌ మానుషౌ దేవరూపిణౌ. సింహస్కంధౌ మహోత్సాహౌ సమదా వివ గోవృషౌ, ౧౩౹. ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చ బాహవః పరిఘోపమాః సర్వభూషణభూ

మేకాన్వయం. పంపాయా స్సరస్త్వేఽపి స్వల్పతయా పూర్వాపరప్రవాహవత్త్వేన నదీత్వ మవిరుద్ధం. శోభయంతౌ - స్వతేజసేతి శేషః. సువర్ణాభౌ రామస్య శ్యామత్వేఽపి లక్ష్మణస్య పీతవర్ణత్వా చ్ఛత్రిన్యాయాత్ సువర్ణకాంతిత్వం నిశ్శ్వసంతౌ వనసంచారాయాసాత్. వరభుజౌ సుందరభుజౌ - హస్తిహస్తేత్యనేన దైర్ఘ్యపీవరత్వయో ర్వక్ష్యమాణత్వాత్ ఇమాః ప్రజాః పక్షిమృగాదీః - పీడయంతౌ - అపూర్వదర్శనేన విద్రావకా విత్యర్థః సింహస్యేవ విప్రేక్షితం వీక్షణం యయో స్తౌ - సింహాతిబలవిక్రమౌ సింహాతిశాయిబలపరాక్రమౌ - శక్రచాపనిభే ఇంద్రధనుస్తుల్యే చాపే గృహీత్వా శత్రుసూదనౌ శత్రుసంహారకౌ - నీలభేదపరభాగతయా ధనుషో రాభరణత్వం శత్రుసంహారకత్వే నాయుధకోటిప్రవిష్టత్వం చ దర్శిత మాభ్యాం విశేషణాభ్యాం శ్రీమంతౌ కాంతిమంతౌ - రూపసంపన్నౌ సౌందర్యయుక్తౌ - వృషభశ్రేష్ఠవిక్రమౌ వృషభశ్రేష్ఠగమనౌ - ద్యుతిమంతౌ తేజస్వినౌ - తేజస్తు శ్రియో భిన్నమితి న పునరుక్తిః. ఏవంభూతౌ యువాం కా విత్యన్వయః. ౧౦. ప్రభయేత్యర్థం ౧౦౹. రాజ్యేత్యాదిత్రయ ఏకాన్వయాః. అమరప్రఖ్యౌ దేవతుల్యపరాక్రమౌ - దేవలోకా దాగతౌ వీరా వివ స్థితౌ - యదృచ్ఛయా దైవాత్ - వసుంధరాం ప్రాప్తౌ - చంద్రసూర్యా వివ స్థితౌ - దేవరూపిణౌ దేవతుల్యరూపిణౌ - వీరౌ మానుషౌ యువాం రాజ్యార్హా వపి రాజ్యం త్యక్త్వా వీరౌ - జటామండలధారిణా వవిచ్ఛిన్నజటామండలధారిణౌ భూత్వా - ఇహ దేశం వనదేశం - కథం కిమర్థం - ఆగతౌ. సమస్తరాజలక్షణలక్షితయో ర్యువయోః రాజ్యభోగ ఏవోచితః న తు వనవాస ఇతి భావః ౧౩౹. ఆయతాశ్చేతి. ఆయతాః ఆజానువిలంబినః - సువృత్తాః భుజగభోగవద్వృత్తాః - బాహవః 'రామస్య దక్షిణో బాహు' రితి లక్ష్మణస్య రామబాహుత్వా త్తద్బాహుభ్యాం బహువచనం యద్వా—హనుమతో భక్తత్వేన తస్య చతుర్భుజవేషేణ దృశ్యోఽభవత్. యద్వా—ద్వయో ర్బాహుచతుష్టయవత్త్వా

నదీ'మిత్యారభ్య 'ద్యుతిమంతౌ నరర్షభౌ' విత్యంత మేకం - పంపాసరసో నదీత్వవ్యపదేశస్తు ఆయామవత్తయా. 'చాపే గృహీ' త్వేత్యస్య 'పీడయంతా విమాః ప్రజా' ఇత్యనేన సంబంధః. * టీకా. సింహవిప్రేక్షితౌ - శత్రుభయంకరత్వాత్. ౧౦౹ రాజ్యార్హావితి అమరప్రఖ్యౌ పద్మపత్రేక్షణౌ రాజ్యార్హౌ వీరౌ యువాం జటామండలధారిణౌ సంతౌ ఇహారణ్యప్రదేశం కథ మాగతౌ. ౧౧౹. వనాగమనయోగ్యతాయాం హేత్వంతరమాహ—అన్యోన్యసదృశా వితి దేవలోకా దాగతౌ అన్యోన్యసదృశౌ వీరౌ - ఇహ యదృచ్ఛయా వసుంధరాం ప్రాప్తౌ చంద్రసూర్యౌ వివ స్థితౌ - కథ మిమం దేశ ముపాగతా విత్యేత దత్రా ప్యనుషజ్యతే. ౧౨౹. మహారాజదేవత్వలక్షణోభయాకారప్రతీతే ర్వనాగమన మసంభావిత మిత్యాహ—విశాలవక్షసా వితి. * టీకా. 'కథం దేశమిహాగతా' వితి పునఃపునః ప్రశ్నః

షార్హాః కిమర్థం న విభూషితాః, ౧౪ ఉభౌ యోగ్యావహం మన్యే రక్షితుం పృథివీ మిమాం ససాగరవనాం కృత్స్నాం వింధ్యమేరువిభూషితాం, ౧౫ ఇమే చ ధనుషీ చిత్రే శ్లక్ష్ణే చిత్రానులేపనే ప్రకాశేతే యథేంద్రస్య వజ్రే హేమవిభూషితే, ౧౬. సంపూర్ణా నిశితైర్బాణై స్తూణాశ్చ శుభదర్శనాః జీవితాంతకరై ర్ఘోరై శ్శ్వసద్భి రివ పన్నగైః, ౧౭ మహాప్రమాణౌ విస్తీర్ణౌ తప్తహాటకభూషితౌ. ఖడ్గా వేతౌ విరాజేతే నిర్ముక్తా వివ పన్నగౌ, ౧౮ ఏవం మాం పరిభాషంతం కస్మా ద్వై నాభిభాషథః. ౧౯. సుగ్రీవో నామ ధర్మాత్మా కశ్చి ద్వానరయూథపః, వీరో వినికృతో భ్రాత్రా జగ ద్భ్రమతి దుఃఖితః. ౨౦ ప్రాప్తోఽహం ప్రేషిత స్తేన సుగ్రీవేణ మహాత్మనా, రాజ్ఞా వానరముఖ్యానాం హనుమా న్నామ వానరః. ౨౧. యువాభ్యాం సహ ధర్మాత్మా సుగ్రీవ స్సఖ్య మిచ్ఛతి, తస్య మాం సచివం విత్తం

ద్బహువచనం పరిఘోపమాః పరిఘో గదావిశేషః తనుపమాః - స్వసౌందర్యానుభవపరాణాం సమస్తవిరోధినివర్తనక్షమా ఇత్యర్థః సర్వభూషణభూషార్హాః ఆభరణస్యాభరణ మిత్యుక్తరీత్యా భూషణాన్యపి భూషయితు మర్హాః - కిమర్థం న విభూషితాః - ఇమాన్ భూషణై రలంకృత్య ఆభరణాభరణత్వం కి మితి న ప్రకాశిత మిత్యర్థః. యద్వా — దృష్టిదోషపరిహారాయ ఏతాదృశబాహుసౌందర్య మాచ్ఛాదయితవ్యం, త త్కిమర్థం నాచ్ఛాదిత మితి భావః. యద్వా — ఆభరణచ్ఛన్నసౌందర్య మేవాల మస్మద్వశీకరణాయ, అధికం నిరావరణసౌందర్యప్రదర్శన మితి భావః యద్వా — రాజకుమారాణాం క్షణమాత్రం తాంబూలాభావే మ్లానతావ త్క్షణమాత్రవిరహేఽపి స్థాతు మనర్హా భూషాః కిమర్థం విశ్లేషితా ఇతి భావః. యద్వా — ఏవంభూషణవిరహః కస్య వా శత్రో ర్మూలభూతా యేతి భావః. అనేన అప్రతిహతసంకల్పత్వేఽపి నిత్యసూరీన్ విహాయ చతుర్ధావతరణే కో హేతు రిత్యుక్తం. * తనిశ్లోకి. సర్వభూషణభూషార్హాః-సర్వేషాం భూషణానాం అంగదకేయూరాదీనాం భూషాయాం అలంకరణే అర్హాః; ఏతేన బాహూనాం సర్వభూషణాతీతకాంతిమత్త్వ ముక్తం. తమేవార్థం విశదయతి — ఆజానుదీర్ఘబాహుత్వ మాయతత్వం - వృత్తానుపూర్వత్వం సువృత్తత్వం - పీవరదృఢసంస్థానత్వం పరిఘోపమత్వం - కిమర్థం న విభూషితాః - భూషణధారణేన ఏతేషాం భూషణాధికకాంతిమత్త్వం కిమర్థం న ప్రకాశిత మిత్యభిప్రాయః (౮) ౧౪ ఉభావితి. వింధ్యమేరువిభూషితా మితి దృష్టాంతార్థః. యథా వింధ్యమేరూ భూరక్షకౌ తథా భవంతా వపీతి. ౧౫. ఇమేఇతి. చిత్రే లోకే ఏతాదృశధనుషో రదర్శనా దద్భుతావహే - వజ్రే ఇత్యభూతోపమా. ౧౬. సంపూర్ణాఇతి. తూణా ఇతి బహువచనం ఏకైకస్య పార్శ్వద్వయేఽపి తూణీరద్వయసత్త్వాత్. ౧౭. మహేతి. మహాప్రమాణా వితి దీర్ఘత్వం, విస్తీర్ణా వితి విశాలతా. తప్తహాటకం ద్రుతకనకం - నిర్ముక్తా నిర్ముక్తత్వచౌ. ౧౮ ఏవమితి పరిభాషంతం పునఃపున ర్భాషమాణం - నాభిభాషథః నాభిభాషేథే-వ్యత్యయ ఆర్షః. ౧౯.ఏవం స్వవాక్యావసానేఽపి తూష్ణీంభూతౌ దృష్ట్వా స్వకార్యమావేదయతి — సుగ్రీవ ఇత్యాదినా వినికృతః వంచితః. ౨౦. ప్రాప్త ఇతి. మహాత్మనా మహాబుద్ధినా ౨౧ యువాభ్యామితి. విత్తం, విదే

అత్యంతసౌకుమార్యా ద్విషమపాషాణదేశే కథం పద్భ్యా మేవాగమన మితి విస్మయేనేతి భావః. ౧౫. *టీక· 'యథేంద్రస్య వజ్రే' ఇతి ఏకత్వేన ప్రసిద్ధస్యాప్యుపమానత్వేనోపాత్తస్య వజ్రాయుధస్య అనేకత్వకల్పన ముపమేయానేకత్వనిబంధన మిత్యవిరుద్ధం ౧౯. కస్య త్వం కస్త్వం కిమర్థ మాగత ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ — సుగ్రీవఇత్యాదినా. * టీకా. 'తూష్ణీంభూతౌ రామలక్ష్మణౌ భాషయితుం స్వ

వానరం పవనాత్మజం ౨౨ భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నం సుగ్రీవప్రియకామ్యయా, ఋశ్యమూకా దిహ ప్రాప్తం కామగం కామరూపిణం ౨౩. ఏవ ముక్త్వా తు హనుమాం స్తౌ వీరౌ రామలక్ష్మణౌ, వాక్యజ్ఞౌ వాక్యకుశలః పున ర్నోవాచ కించన ౨౪. ఏతచ్ఛ్రుత్వా వచ స్తస్య రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, ప్రహృష్టవదన శ్శ్రీమా న్భ్రాతరం పార్శ్వత స్స్థితం ౨౫ సచివోఽయం కపీంద్రస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, త మేవ కాంక్షమాణస్య మమాంతిక ముపాగతః ౨౬ త మభ్యభాష సౌమిత్రే సుగ్రీవసచివం కపిం, వాక్యజ్ఞం మధురై ర్వాక్యై స్స్నేహయుక్త మరిందమ ౨౭ నానృగ్వేదవినీతస్య నాయజుర్వేదధారిణః, నాసామవేదవిదుష శ్శక్య మేవం ప్రభాషితుం.

శ్లోటిమధ్యమపురుషద్వివచనం తర్హి కథం భిక్షు రసీత్యత్రాహ—భిక్షురితి ౨౩ ఏవమితి నోవాచ-తద్వచనశ్రవణేచ్ఛయేతి భావః ౨౪ ఏత దితి. హనుమంతం స్తోతుం లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తిః ౨౫. సచివ ఇతి ఉపాగతః - స ఏవ సచివద్వారేతి శేషః ౨౬ త మితి. స్నేహయుక్తం - మయి సుగ్రీవే చ ప్రీతియుక్త మిత్యర్థః. అభ్యభాష అభిభాషస్వ - అడాగమపరస్మైపదే ఆర్షే మంత్రిణా స్వామినో వచనం న నీతి రితి సౌమిత్రిం నియోజయతి ౨౭ అథ చేతనోజ్జీవనస్యాచార్యముఖ మంతరేణాసంభవా దాచార్యలాభం దర్శయతి —నానృగ్వేదేత్యాదినా. శ్లో 'ఆచార్యో వేదసంపన్నో విష్ణుభక్తో విమత్సరః, మంత్రజ్ఞో మంత్రభక్తశ్చ సదా మంత్రార్థద శ్శుచిః. గురుభక్తిసమాయుక్తః పురాణజ్ఞో విశేషతః, ఏవం లక్షణసంపన్నో గురు రిత్యభిధీయత' ఇత్యుక్త మాచార్యలక్షణం దర్శయతి ఋగ్వేదేషు వినీతస్య శిక్షితస్య-వినయధారణవేదనాని సర్వత్ర వేదేషు యోజ్యాని యద్వా—ప్రతివర్ణం స్వరభూయస్త్వేన మనోనియమనేన సావధానోచ్చార్యత్వా దృగ్వేదవినీతస్యేత్యుక్తిః. ఏకైకానువాకే అనువాకాంతరవాక్యాసాంకర్యేణ ధారణస్య దుష్కరత్వా ద్యజుర్వేదధారిణ ఇత్యుక్తం. ఊహారహస్యాదిగర్భితగానవిశేషాణాం దుర్విజ్ఞేయత్వాత్ సామవేదవిదుష ఇతి. అథర్వణ స్యాధ్యయనాదినియమాభావా దనుక్తిః. ఏవం ప్రభాషితుం - 'దేశం కథ మిమం ప్రాప్తా' విత్యారభ్య ఉక్తరీత్యా వ్యక్తం వక్తుం న శక్య మితి అనృగ్వేదవినీతస్య ఏవం ప్రభాషితుం న శక్యం - అయజుర్వేదధారిణ ఏవం ప్రభాషితుం న శక్యం - అసామవేదవిదుషః ఏవం ప్రభాషితుం న శక్య మితి ప్రత్యేక మన్వయః. ప్రత్యేకం నఞ్ప్రయోగాత్ దార్ఢ్యార్థం వ్యతిరేకముఖేనోక్తిః. అనృగ్వేదవినీతస్య - 'ఉభౌ యోగ్యా వహం మన్యే రక్షితుం పృథివీ మిమా' విత్యాద నోక్తసృష్టిస్థితిసంహారకర్తృత్వం వక్తుం న శక్యం.ఐతరేయకే హి—శ్రు. 'బ్రహ్మ వా ఇద మేక ఏవాగ్ర ఆసీ'దిత్యాదినా తథాత్వం ప్రథమతః ప్రతిపాద్యతే అయజుర్వేదధారిణః - 'మానుషౌ దేవరూపిణా' విత్యాదినా శ్రు. 'అజాయమానో బహుధా విజాయతే'ఇత్యుక్తావతారరహస్యం వక్తుం న శక్యం. అసామవేదవిదుషః. 'సువర్ణాభౌ పద్మపత్రేక్షణా' విత్యేవం భాషితుం న శక్యతే ఛాందోగ్యే హి—శ్రు 'అథ య ఏషోఽంత రాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే'ఇత్యారభ్య తస్య 'యథా కప్యాసం పుండరీక మేవ మక్షిణీ' ఇత్యామ్నాయతే.

స్వామినామధేయం కథయతి—సుగ్రీవఇత్యాదినా. వినికృతః తిరస్కృతః ౨౪. * టీకా ప్రహృష్టవదనః హనుమద్వచనస్య వివక్షితవాక్యానుకూలత్వా దితి భావః ౨౭. నానృగ్వేదేతి. అనృగ్వేదవినీతస్య అనృగ్వేదేన ఋగ్వేదా దన్యేన వినీతస్య శిక్షితస్య ఏవం ప్రభాషితుం న శక్యం - అయజుర్వేదధారిణః యజుర్వేదధారణాంహితస్యైవం ప్రభాషితుం న శక్యం - అసామవేదవిదుషః అసామవేదజ్ఞస్యైవం భాషితుం న శక్య మితి సంబంధః. అయ మర్థః —ప్రతివర్ణం స్వరభూయస్త్వేన సావధానే

౨౮ నూనం వ్యాకరణం కృత్స్న మనేన బహుధా శ్రుతం, బహు వ్యాహరతా ఽనేన న కించి దపశబ్దితం. ౨౯ న ముఖే నేత్రయో ర్వాపి లలాటే చ భ్రువో స్తథా, అన్యే ష్వపి చ గాత్రేషు దోష స్సంవిదితః క్వచిత్ ౩౦. అవిస్తర మసందిగ్ధ మవిళంబిత మద్రుతం, ఉరస్థం కంఠగం వాక్యం వర్తతే మధ్యమే స్వరే. ౩౧. సంస్కారక్రమసంపన్నా మద్రుతా మవిళంబితాం, ఉచ్చారయతి కల్యాణీం వాచం

*రామా నాఽృగ్వేద ఇతి. వినయధారణవేదనాని ప్రతివేద మస్య సంతి త్యుక్తం భవతి *తనిశ్లోకి. (౫౪)

౨౮ న కేవలం వేదాధ్యయనం అంగాధ్యయనం చ కృత మిత్యాహ—నూనమితి. తత్ర హేతుమాహ—బహ్వితి అపశబ్దితం అపకృష్టం నశబ్దితం-అత్రౌదా య దిత్యధ్యాహార్యం. వ్యాకరణం శ్రుతం-అతో నాపశబ్దితం - కృత్స్నం శ్రుతం అతో న కించి దపశబ్దితం - ప్రకృతిప్రత్యయసమాససంధ్యాదిషు కించిదపి నాపభ్రంశిత మిత్యర్థః బహుధా శ్రుతం - ఏకవారశ్రవణే క్వచి దన్యథాభావోఽపి స్యాత్. * రామా. 'న కించి దపశబ్దిత' మిత్యనేన సంస్కృతభాషయైవ వ్యవహృతివా నిత్యవగమ్యతే. ౨౯. శిక్షా చానేన శ్రుతేత్యాహ—చతుర్భిః 'నముఖ' ఇత్యాదిభిః. లోకే కేషాంచి ద్వ్యవహారదశాయాం ముఖాదిషు సర్వత్ర యత్ర కుత్రాపి వా వికారో దృశ్యతే, న తథాఽత్రేతి భావః. దోషః వికృతిః - న సంవిదిత ఇత్యనేన స్వేన సూక్ష్మ మవలోకిత మితి గమ్యతే తదుక్తం శిక్షాయాం—శ్లో. 'గీతీ దీర్ఘీ శిరఃకంపీ తథా లిఖితపాఠకః, అనర్థజ్ఞోఽల్పకంఠశ్చ షడేతే పాఠకాధమాః. న శిరః కంపయే ద్గాత్రం భ్రువౌ చాప్యక్షిణీ తథా, తైలపూర్ణ మివాత్మానం తత్తద్వర్ణే ప్రయోజయే'దితి. ౩౦. ఏవ ముచ్చారణశక్తి రుక్తా అథ వాక్యప్రయోగచాతురీం దర్శయతి—అవిస్తర మితి అవిస్తరం శబ్దప్రపంచరహితం - 'ప్రథనే వావశబ్ద' ఇతి ఘఞో నిషేధాత్ 'ఋదోర' బితి త్యప్ప్రత్యయః. అసందిగ్ధం పదవర్ణసందేహరహితం - అవిళంబితం విళంబితత్వే స్వాశక్తిః ప్రకటితా స్యాత్ అద్రుతం ద్రుతోచ్చారణే పరప్రత్యాయనం న స్యాత్. ఉరస్థం మంద్రం - కంఠగం మధ్యమం - తాదృశం వాక్యం మధ్యమే స్వరే వర్తతే. న మంద్రం న మధ్యమం న ద్రుతం న విళంబితం చేత్యర్థః. ఇదం చతుర్దశదోషాభావానా ముపలక్షణం తథాఽఽహ శిక్షాకారః—శ్లో. 'శంకితం భీత ముద్ఘుష్ట మవ్యక్త మనునాసికమ్, కాకుస్వరం శిర్షగతం తథా స్థానవివర్జితమ్, విస్వరం విరసం చైవ విశ్లిష్టం విషమాన్వితమ్. వ్యాకులం తాలుభిన్నం చ పాఠదోషా శ్చతుర్ద' శేతి అన్యత్రాప్యుక్తం—శ్లో. 'ఉపాంశు దష్టం త్వరితం నిరస్తం విళంబితం గద్గదితం ప్రగీతమ్, నిష్పీడితం గ్రస్తపదాక్షరం చ వదే న్న దీనం న తు సానునాస్యమ్.' ౩౧ ఏవం పాఠదోషా ఉక్తాః, అథ తద్గుణా నాహ—సంస్కారేతి. సంస్కారో వ్యాకరణకృతా శబ్దశుద్ధిః - వ్యక్తపదత్వ మితి యావత్. క్రమః వర్ణానాం క్రమికతా - వ్యక్తాక్షరత్వ మితి యావత్. కల్యాణీం ఇతరగుణవతీం - హృదయహారిణీం మధురాం - వాణీం ఉచ్చారయతి ఉచ్చరతి - తదిద ముక్తం శిక్షాయాం—శ్లో. 'మాధుర్య మక్షరవ్యక్తిః పదచ్ఛేద స్తథా త్వరా, ధైర్యం లయసమత్వం చ

నోచ్చార్యమాణత్వా దృగ్వేదవినీతస్యేత్యుక్తిః. ఏకైకానువాకే అనువాకాంతరవాక్య స్యాసాంకర్యేణ ధారణస్య దుష్కరతాం ద్యోతయితుం అయజుర్వేదధారిణ ఇత్యుక్తం. ఊహరహస్యాదిగర్భితగాన విశేషాణాం దుర్జ్ఞేయతా మభిప్రే త్యాసామవేదవిదుష ఇత్యుక్తం. ౨౮. నూనమితి. న కించి దపశబ్దిత మిత్యనేన సంస్కృతభాషయైవ వ్యవహృతివా నితి గమ్యతే. ౩౦. అవిస్తర మితి. అవిస్తరం విస్తరరహితం-మధ్యమే స్వరే నోచ్చై ర్నచ నీచైః. ౩౧. సంస్కారేతి. సంస్కారక్రమసంపన్నాం వ్యుత్పత్తి

హృదయహారిణీం. ౩౨. అనయా చిత్రయా వాచా త్రిస్థానవ్యంజనస్థయా, కస్య నారాధ్యతే చిత్త ముద్యతాసే రరేరప ౩౩ ఏవంవిధో యస్య దూతో న భవేత్పార్థివస్య తు, సిధ్యంతి హి కథం తస్య కార్యాణాం గతయోఽనఘ ౩౪ ఏవం గుణగణై ర్యుక్తా యస్య స్యుః కార్యసాధకాః, తస్య సిధ్యంతి సర్వార్థా దూతవాక్యప్రచోదితాః. ౩౫. ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రి స్సుగ్రీవసచివం కపిం, అభ్యభాషత వాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞం పవనాత్మజం ౩౬, విదితా నౌ గుణా విద్వన్ సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, తమేవ చావాం మార్గావ స్సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం ౩౭. యథా బ్రవీషి హనుమన్ సుగ్రీవవచనా దిహ, తత్తథాహి కరిష్యావో వచనా త్తవ సత్తమ ౩౮. తత్తస్య వాక్యం నిపుణం నిశమ్య ప్రహృష్టరూపః పవనాత్మజః కపిః,మన స్సమాధాయ జయోపపత్తౌ సఖ్యం తదా కర్తు మియేష తాభ్యాం ౩౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, కిష్కిన్ధాకాణ్డే, తృతీయస్సర్గః

షడేతే పాంగా గుణా’ఇతి ౩౨ మాధుర్యపరకాష్ఠా మాహ—అనయేతి చిత్రయా ఆశ్చర్యావహయా త్రిస్థానాని ఉరఃకంఠశిరాంసి - వ్యజ్యంతే ఏషు వర్ణా ఇతి వ్యంజనాని - త్రిస్థానరూపవ్యంజనేషు తిష్ఠతీతి తథా - తథాత్వం చ న తదుత్పన్నత్వం, శిర స్యత్వస్య నిషిద్ధత్వాత్. శీర్షగతం తథేతి హ్యుదాహృతం, కింతు ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితవత్త్వం తదుక్తం శిక్షాయాం—శ్లో. ‘అనుదాత్తో హృది జ్ఞేయో మూర్ధ్న్యుదాత్త ఉదాహృతః, స్వరితః కంఠమూలీయః పార్శ్వాస్యే ప్రచయస్య’త్వితి. నారాధ్యతే న తోష్యతే - కస్యేత్యస్య వివరణం ‘ఉద్యతాసేరరేర’ పీతి. ఉద్యతాసేః - ఛేత్తు ముద్ధృతాసే రిత్యతికూరతోక్తిః అనేన హనుమదాదిభిః రామాదీనాం సంస్కృతభాషయైవ వ్యవహార ఇతి గమ్యతే. ౩౩.ఏవం హనుమతో వాక్చాతురీ మభినంద్య బుద్ధిచాతురీ మభినందతి—ఏవంవిధ ఇతి ఏవం విధః ఏవం ప్రష్టా-అస్మత్పరిశంసావ్యాజేన కులగోత్రనామధేయరాజ్యత్యాగకారణాదీనాం ప్రష్టా-గతయ స్సిద్ధయః. ౩౪. ఉక్త మర్థ మన్వయముఖేనాపి దర్శయతి—ఏవమితి దూతవాక్యప్రచోదితాః-దూతవాక్యమూలా ఏవ సిద్ధ్యంతి - న ప్రధానాపేక్షా ఇతి భావః. ౩౫. ఏవమితి. వాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞ మిత్యుక్త్యా యథా రీత్యా హనుమతోక్తం తథైవ సౌమిత్రిణా పీ త్యుచ్యతే, ౩౬. విదితాఇతి. విద్వన్నితి హనుమత్సంబోధనం. ౩౭. యథేతి. అనేన ఏతావత్ ఆచార్యాభిమాననిష్ఠాః తేషాం కార్యం తద్వచనాదేవ కరిష్యామీతి భగవతః ప్రతిజ్ఞా సూచితా ౩౮ తదితి జయోపపత్తౌ వాలిజయోపపత్తినిమిత్తం. ౩౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః.

సామగ్రీసంపన్నా మిత్యర్థః. * టీకా. అద్రుతాం - ద్రుతోచ్చారణరహితా మిత్యర్థః. ౩౨. అనయేతి. అనయా చిత్రయా విస్మయోత్పాదకయా - త్రిస్థానవ్యంజనస్థయా - త్రిస్థానేషు ఉరఃకంఠశిరస్సు వ్యంజనస్థయా వ్యక్తతయా స్థితయే త్యర్థః. ౩౩. * టీకా. ఏవ మితి. గతయో మార్గాః. ౩౬. * టీకా. విదితా ఇతి విదితాః - కబంధముఖేనేతి భావః ౩౮ తత్తస్యేతి. జయోపపత్తౌ సుగ్రీవస్య శత్రుజయసిద్ధౌ * టీకా ఫలశ్రుతిః శ్లో ‘సుగ్రీవో మారుతిం తత్ర ప్రేషయామాస రాఘవమ్, మారుతిప్రేషణం శ్రుత్వా సద్గురుం లభతే నరః రామమారుతిసంవాదశ్రవణా ద్రాజ్య మాప్నుయా’దితి స్కాందే. ౩౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - తృతీయ స్సర్గః.

చతుర్థస్సర్గః.

తతః ప్రహృష్టో హనుమాన్ కృత్యవానితి తద్వచః, శ్రుత్వా మధురసంభాషం సుగ్రీవం మనసా గతః. ౧. భవ్యో రాజ్యాగమ స్తస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, య దయం కృత్యవా న్ప్రాప్తః కృత్యం చైత దుపాగతం ౨ తతః పరమసంహృష్టో హనుమాన్ ప్లవగర్షభః, ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం రామం వాక్యవిశారదః. ౩ కిమర్థం త్వం వనం ఘోరం పంపాకాననమండితం, ఆగత స్సానుజో దుర్గం నానావ్యాళమృగాయుతం. ౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణో రామచోదితః, ఆచచక్షే మహాత్మానం రామం దశరథాత్మజం ౫. రాజా దశరథో నామ ద్యుతిమా న్ధర్మవత్సలః, చాతుర్వర్ణ్యం స్వధర్మేణ నిత్య మేవాభ్యపాలయత్. ౬. న ద్వేష్టా విద్యతే తస్య స చ న ద్వేష్టి కించన, స చ సర్వేషు భూతేషు పితామహ ఇవాపరః. అగ్నిష్టోమాదిభి ర్యజ్ఞై రిష్టవా నాప్తదక్షిణైః, ౭ తస్యాయం పూర్వజః పుత్రో రామో నామ జనై శ్శ్రుతః శరణ్య స్సర్వభూతానాం పితు ర్నిర్దేశపారగః,

---

అథ అథాచార్యముఖేన చేతనలాభశ్చతుర్థే —తత ఇత్యాది మధురసంభాషం మధురభాషణం- తద్వచ శ్శ్రుత్వా - కృత్యవాన్ కార్యవా న్రామ ఇతి హేతోః - ప్రహృష్ట స్సన్ 'సుగ్రీవం మనసా గతః' 'త మేవ చావాం మార్గావ' ఇతి వచనభావలయా రామస్య కృత్యవత్త్వజ్ఞానం. ౧. మనసా గత ఇత్యేత ద్దర్శయతి—భవ్య ఇతి. యద్యస్మా దయం కృత్యవాన్ ప్రాప్తః-తస్మాత్ మహాత్మనః మహాభాగ్యస్య - తస్య సుగ్రీవస్య - రాజ్యాగమః - భవ్యః భావీ - ఏతత్కృత్యం రాజ్యాగమనరూపకార్యం - ఉపాగతం సమీపే ఆగతం - నిష్పన్నప్రాయ మిత్యర్థః. ౨ తతఇతి. అస్మిన్ శ్లోకే ప్లవగర్షభ ఇత్యత్ర గకారో గాయత్ర్యాః దశమాక్షరం. నవసహస్రశ్లోకా గతాః. కిమర్థమితి. పంపాకాననేన పంపోపవనేన మండితం - వనం దండకారణ్యం-దండకారణ్యే౽ప్యేతత్ప్రదేశం కిమర్థ మాగత ఇతి భావః అనుజత్వ మాకారసామ్యా త్త మభ్యభాషేతి నియోజనా చ్చేతి జ్ఞేయం. ౪ తస్యేతి. మహాత్మత్వేన దశరథాత్మజత్వేన చాచచక్ష ఇత్యర్థః *రామా. తస్యేతి దశరథాత్మజం మహాత్మాన మిత్యేత ద్ద్వయమపి విధేయవిశేషణం. ౬. నద్వేష్టేతి. సర్వేషు భూతేషు మధ్యే పితామహ ఇవ శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః.

తత ఇతి. హనుమాన్ మధురసంభాషం మధురభాషణం తద్వచః శ్రుత్వా-కృత్యవా నితి సుగ్రీవేణ కార్యవాన్ రామ ఇతి హృష్టః - సుగ్రీవం మనసా గత శ్చ రామస్య కృత్యవత్త్వం తు 'త మేవ కాంక్షమాణస్య' 'త మేవ చావాం మార్గావ' ఇత్యేతాభ్యాం వాక్యాభ్యా మవగతం. ౧. భవ్య ఇతి. అయం రామః - కృత్యవాన్ సుగ్రీవేణకార్యవాన్ ప్రాప్తో యద్యస్మాత్ - తస్మాత్తస్య సుగ్రీవస్య రాజ్యాగమో - భవ్యః భావీ - ఏతదితి షష్ఠీ. ఏతస్య, రామస్యేత్యర్థః కృత్యం చ ఉపాగతం ఉపసమీపే ఆగతం - నిష్పన్నప్రాయ మితి యావత్. * టీకా. యద్వా— ఏతస్య సుగ్రీవస్య రాజ్యప్రాప్తిరూపం కృత్యం సిద్ధ మేవేత్యర్థః. ౨ తత ఇతి 'గ' ఇతి గాయత్ర్యా దశ మాక్షరం - తతః పరమితి శ్లోకస్య చతుర్దశాక్షరేణ 'గ' ఇత్యనేన గృహ్ణాతి. శ్లో. 'తతః పరమసంహృష్టో హనుమాన్ ప్లవగర్షభః, ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం రామం వాక్యవిశారదః'. ౩. * టీకా. సామాన్యాకారేణావగతకార్యవత్త్వం విశేషతః పృచ్ఛతి—కిమర్థమిత్యాదినా. ౫. * టీకా. విశ్వాసజననార్థం రామస్య కులశీలాదిక మాదితః కథయతి—రాజేత్యాదినా. ౬.

౮½. వీరో దశరథస్యాయం పుత్రాణాం గుణవత్తమః రాజలక్షణసంపన్న స్సంయు
క్తో రాజసంపదా, ౯½ రాజ్యా ద్భ్రష్టో వనే వస్తుం మయా సార్ధ మిహాగతః భా
ర్యయా చ మహాతేజా స్సీతయాఽనుగతో వశీ, దినక్షయే మహాతేజాః ప్రభయేవ
దివాకరః ౧౧ అహ మస్యావరో భ్రాతా గుణై ర్దాస్య ముపాగతః, కృతజ్ఞస్య
బహుజ్ఞస్య లక్ష్మణో నామ నామతః సుఖార్హస్య మహార్హస్య సర్వభూతహితా
త్మనః, ఐశ్వర్యేణ చ హీనస్య వనవాసాశ్రితస్య చ ౧౩. రక్షసాఽపహృతా భార్యా
రహితే కామరూపిణా, తచ్చ న జ్ఞాయతే రక్షః పత్నీ యేనాస్య సా హృతా ౧౪.
దను ర్నామ దితేః పుత్ర శ్శాపా ద్రాక్షసతాం గతః, ఆఖ్యాత స్తేన సుగ్రీవ స్సమ
ర్థో వానరర్షభః ౧౫ స జ్ఞాస్యతి మహావీర్య స్తవ భార్యాపహారిణం, ఏవ ముక్త్వా
దను స్స్వర్గం భ్రాజమానో గత స్సుఖం. ౧౬ ఏత త్తే సర్వ మాఖ్యాతం యా
థాతథ్యేన పృచ్ఛతః, ౧౬½. అహం చైవ హి రామశ్చ సుగ్రీవం శరణం గతౌ ౧౭
ఏష దత్వా చ విత్తాని ప్రాప్య చానుత్తమం యశః, లోకనాథః పురా భూత్వా

౮½ వీర ఇతి పుత్రాణాం పుత్రాణాం మధ్యే ౯½ రాజ్యాదిత్యాది భార్యయేతి. ఐశ్వర్యభ్రంశ
దశాయా మప్యనువర్తనద్యోతనాయ దినక్షయ ఇత్యుక్తం.*రా భార్యయేతి. దివాకరప్రభయా దివాక
రానుగమనస్య సాయంతన ఏవ సమ్యక్ప్రతీయమానత్వా ద్దినక్షయపదోపాదానం. ౧౧. అహ మితి.
భవా నస్య క ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ—అస్యావరో భ్రాతా ఏతదభిప్రాయేణ భ్రాతాఽస్మి-అహం
తు గుణై ర్దాస్య ముపాగతః గుణవశీకృతహృదయ స్సన్ తస్య దాసోఽస్మి యద్యపి పరవానస్మీత్యాదౌ
స్వరూపప్రయుక్తదాస్య ముక్తం తథాపి యోగ్యతాప్రకర్షాత్ గుణోత్తంభితం తద్దాస్య మితి తదవి
రోధో ద్రష్టవ్యః ఉపేత్యనేన సర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసర్వవిధకైంకర్యం ప్రాప్త ఇత్యుచ్యతే. ఇద
మపి కైంకర్యం తన్ముఖోల్లాసార్థం న తు మదర్థమిత్యాహ—కృతజ్ఞస్య బహుజ్ఞస్యేతి. అల్ప మపి కృతం
బహుతయా జానత ఇత్యర్థః. ఇద మపి కైంకర్యం సహజ మిత్యాశయేనాహ—నామ్నా లక్ష్మణో
నామేతి. స్వనామతః కైంకర్యలక్ష్మీసంపన్న ఇతి ప్రసిద్ధః. సుఖేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.
యద్వా—ప్రథమశ్లోకస్య పూర్వేణాన్వయః సహజత్వ ముపపాదయతి—సుఖేతి. మహార్హస్య
ఐశ్వర్యసంపన్నస్య - వనవాసాశ్రితస్య దుఃఖితస్యేత్యర్థః. తథా చ సమృద్ధిదశాయా మసమృద్ధిదశా
యాం చ దాస్యోక్త్యా సహజత్వ ముపపాదితం. సహజ మేవ కైంకర్యం గుణాస్తు తద్వర్ధకా ఇతి
భావః * తనిశ్లోకి అస్యావరో భ్రాతా-అహం తు దాస్యం గతః సర్వదేశసర్వకాలాదిషు అవిశ్లేషేణ
కైంకర్యకారిత్వం ద్యోతయితు ముపపదం. సహజసిద్ధదాస్యవ్రతసంబంధినోఽపి భోగ్యతమత్వ మాహ—
గుణైరితి. (౬). ౧౩ రక్షసేతి. రహితే ఆవాభ్యాం రహితదేశే. ౧౪. దనురితి. దనుః దనువంశజః
కబంధః - దితేః పుత్రః పుత్రప్రాయః - తేన సుగ్రీవ స్సమర్థ ఇత్యాఖ్యాతః. ౧౫. సఇతి స్పష్టం.
౧౬. ఏత దితి తే తుభ్యం - యాథాతథ్యే నాఖ్యాతం ౧౬½. అహ మిత్యర్థం ౧౭ పరత్వసౌశీల్యే
దర్శయతి—ఏషఇతి. త్రైలోక్యనాథత్వమేవ సుగ్రీవనాథత్వేచ్ఛాయాం హేతుః; పరత్వం వినా
సౌశీల్యస్యాగుణత్వాత్ ఇచ్ఛతి లప్స్యతే న వా స్వయ మభిలషతి - అపర్యనుయోజ్యా హి స్వతం
త్రా ఇతి భావః. చకారేణ లబ్ధా చేత్యుచ్యతే. అనుత్తమం పరత్వాపేక్షయాఽవతారప్రయుక్తా

టీకా ఆప్తవక్షిణైః పర్యాప్తదక్షిణైః ౯½ * టీకా సీతాయాః ప్రభాసామ్యం సర్వావస్థాస్వపి
నిత్యసన్నిహితత్వాత్. ౧౩. రక్షసేతి. రహితే-ఆవాభ్యాంరహితే దేశ ఇత్యర్థః ౧౪. దనురిత్యాదిసార్థ

సుగ్రీవం నాథ మిచ్ఛతి ౧౮ పితా యస్య పురాహ్యాసీ చ్ఛరణ్యో ధర్మవత్సలః, తస్య పుత్ర శ్శరణ్యశ్చ సుగ్రీవం శరణం గతః. ౧౯ సర్వలోకస్య ధర్మాత్మా శరణ్య శ్శరణం పురా, గురు ర్మే రాఘవ స్సోఽయం సుగ్రీవం శరణం గతః ౨౦. యస్య ప్రసాదే సతతం ప్రసీదేయు రిమాః ప్రజాః, స రామో వానరేంద్రస్య ప్రసాద మభికాంక్షతే. ౨౧ యేన సర్వగుణోపేతాః పృథివ్యాం సర్వపార్థివాః, మానితా స్సతతం రాజ్ఞా సదా దశరథేన వై తస్యాయం పూర్వజః పుత్ర స్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః, సుగ్రీవం వానరేంద్రం తు రామ శ్శరణ మాగతః. ౨౩ శోకాభిభూతే రామే తు శోకార్తే శరణం గతే, కర్తు మర్హతి సుగ్రీవః ప్రసాదం హరియూథపః. ౨౪. ఏవం బ్రువాణం సౌమిత్రిం కరుణం సాశ్రులోచనం, హనుమా న్ప్రత్యువా చేదం వాక్యం వాక్యవిశారదః ౨౫ ఈదృశా బుద్ధిసంపన్నా జితక్రోధా జితేం ద్రియాః, ద్రష్టవ్యా వానరేంద్రేణ దిష్ట్యా దర్శన మాగతాః ౨౬, స హి రాజ్యా త్పరిభ్రష్టః కృతవైరశ్చ వాలినా, హృతదారో వనే త్యక్తో భ్రాత్రా వినికృతో భృశం. ౨౭ కరిష్యతి స సాహాయ్యం యువయో ర్భాస్కరాత్మజః, సుగ్రీవ స్సహ చాస్మాభి స్సీతాయాః పరిమార్గణే. ౨౮. ఇత్యేవ ముక్త్వా హనుమా ఞ్శ్లక్ష్ణం మధురయా

తిశయవత్ - లోకనాథః సర్వలోకై ర్యాచ్యమానః సర్వస్వామీ చ - 'నాథృ నాథృ యాచ్ఞోపతాపై శ్వర్యాశీఃష్వితి ధాతుః *తనిశ్లోకి. అత్ర సౌశీల్య మభివ్యనక్తి—లోకనాథ ఇతి. నిరుపపదేన సకలలోకానాం నాథత్వం నాథనీయత్వం చ వ్యంజితం. అనుత్తమం యశ ఇతి పూర్వాపేక్షయా అవతార ప్రయుక్తాతిశయితకీర్తిమత్త్వం. ఏవంవిధః క్షోదీయసం జనం కథ మర్థయత ఇత్యత్రాహ—ఇచ్ఛతీతి- స్వాతంత్ర్యేచ్ఛయా తదర్థనం గుణాయైవేత్యర్థః. (౭) .౧౮. తదేవ సౌశీల్యం ప్రకారాంతరేణాహ— పితేతి. శరణ్యః ప్రాప్యః - శరణం రక్షకం. ౧౯. శరణ్య ఇత్యుక్తం విశేషయతి—సర్వలోక స్యేతి. గురుః అగ్రజః. * రామా. శరణ్యః ప్రాప్యః - శరణం రక్షకం. ౨౦ యస్య ప్రసాద ఇతి. ఇమాః ప్రజాః - సతతం ప్రసీదేయుః తత్ప్రసాదలబ్ధసకలపురుషార్థతయా సర్వదా ప్రసన్న చిత్తా భవేయుః - వానరేంద్రస్య స్వప్రసాద్యప్రజైకదేశక్షుద్రతరజనస్య ప్రసాద మభికాంక్షతే. స్వాతంత్ర్యేచ్ఛస్య నియంతు మశక్యత్వా దితి భావః. ౨౧ యేనేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యేన సతతం సర్వగుణోపేతా స్సర్వోపచారోపేతా యథా భవంతి తథా సదా మానితాః వానరేంద్రం వనమాత్రప్రసిద్ధశాఖామృగ మితి సౌశీల్యాతిశయధ్వనిః. * రామా. యేనేతి. సతత మిత్యస్య సర్వగుణోపేతా ఇత్యనేన సంబంధః, అన్యథా పునరుక్తి స్స్యాత్. ౨౩. శోకేతి. శోకేనాభిభూతే శోకపరతంత్రే - శోకార్తే శోకపీడితే - కర్మపరతంత్రం శోకాకులం స్వజన మాలోక్య స్వయం శోకాకుల స్యాచార్యముఖం వినోభయశోకానుద్ధారా దితి భావః. ౨౪. ఏవమితి. సాశ్రు లోచన మితి రామదుఃఖదర్శనా ద్దుఃఖిత్వ ముచ్యతే. ౨౫ ఈదృశా ఇతి ద్రష్టవ్యాః అన్వేషితవ్యాః. * రామా. 'దిష్ట్యా దర్శన మాగతా' ఇత్యనంతరం పఠ్యమాన 'ఇత్యేవ ముక్త్వే'తి శ్లోకః 'సీతాయాః పరి మార్గణ' ఇత్యస్యానంతరం ద్రష్టవ్యః. ౨౬. సహీతి. వినికృతః వంచితః ౨౭. కరిష్యతీతి. పరిమార్గణే సాహాయ్యం కరిష్యతి-తతః పరం భవతో ర క్రే కా శత్రు ప్రాణాత్రేతి భావః. ౨౮. ఇతీతి బభాషే-పున

శ్లోక మేకం వాక్యం. సజ్ఞాస్యతీతి. తేన ఆఖ్యాత ఇతి సంబంధః. ౧౯ సర్వలోకస్యేతి. శరణ్యః ప్రాప్యః- శరణం రక్షకం. ౨౧. యేనేతి. సతతం సర్వగుణోపేతాః సదా రాజ్ఞా మానితా ఇతి సంబంధః. ౨౩.

గిరా, బభాషే సోఽభిగచ్ఛేమ సుగ్రీవ మితి రాఘవం ౨౯. ఏవం బ్రువాణం ధర్మాత్మా హనుమంతం స లక్ష్మణః, ప్రతిపూజ్య యథా న్యాయ మిదం ప్రోవాచ రాఘవం. ౩౦. కపిః కథయతే హృష్టో యథాఽయం మారుతాత్మజః, కృత్యవా న్సోఽపి సంప్రాప్తః కృతకృత్యోఽసి రాఘవ ౩౧ ప్రసన్నముఖవర్ణశ్చ వ్యక్తం హృష్టశ్చ భాషతే, నానృతం వక్ష్యతే వీరో హనుమా న్మారుతాత్మజః ౩౨. తత స్స తు మహాప్రాజ్ఞో హనుమా న్మారుతాత్మజః, జగా మాదాయ తౌ వీరౌ హరిరాజాయ రాఘవౌ ౩౩ భిక్షురూపం పరిత్యజ్య వానరం రూప మాస్థితః, పృష్ఠ మారోప్య తౌ వీరౌ జగామ కపికుంజరః ౩౪ స తు విపులయశాః కపిప్రవీరః పవనసుతః కృతకృత్యవ త్ప్రహృష్టః, గిరివర మురువిక్రమః ప్రయాత స్సుశుభమతి స్సహ రామలక్ష్మణాభ్యాం ౩౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - చతుర్థ స్సర్గః.

పఞ్చమస్సర్గః.

ఋశ్యమూకాత్తు హనుమాన్ గత్వా తు మలయం గిరిం, ఆచచక్షే తదా వీరౌ కపిరాజాయ రాఘవౌ. ౧. అయం రామో మహాప్రాజ్ఞ స్సంప్రాప్తో దృఢ

రపీతి శేషః. ౨౯. ఏవమితి. యథాన్యాయం దూతానురూపం. ౩౦ కపిరితి. అయం హృష్టస్సన్ యథా యథార్థం కథయతే. యథార్థకథనే హృష్టత్వం హేతుః. సీతాపరిమార్గణం కరిష్యతీతి యథార్థ మేవ సోఽపి సుగ్రీవః కృత్యవాన్ ప్రాప్తః జాతః - తస్మాత్ కృతకృత్యోఽసి. * రామా. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం రాఘవ - సంప్రాప్తోఽయం కపి ర్మారుతాత్మజో - హృష్టః మద్వాక్యశ్రవణా త్సంజాతహర్షః - సోఽపి సుగ్రీవోఽపి-కృత్యవా నితి యథావత్ కథయతే అతః కృతకృత్యోసీతి యోజనా ౩౧ హృష్టపదసూచితం వివృణోతి—ప్రసన్నేతి. వక్ష్యతే వక్ష్యతి, అనృతం న వదేదిత్యర్థః. * రామా. హనూమదుక్తవాక్యస్య యాథార్థ్యం సమర్థయతే—ప్రసన్నేతి. ౩౨. తతఇతి. హరిరాజాయ వానరరాజాయ. ౩౩. ఉక్తం వివృణోతి—భిక్షీతి. ౩౪. సత్వితి. విపులయశాః సర్వదేవవరప్రసాదేన విశాలకీర్తిః - కపిప్రవీరః సుగ్రీవ మపి నియంతుం సమర్థః. అనేన భగవల్లాభ ఆచార్యాధీన ఇత్యుక్తమ్ ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుర్థ స్సర్గః.

అథ పాపభీతస్య కర్మానురూపం ఫలం దిశతో భగవతోఽపి త్రస్తస్య ఆచార్యముఖాత్ భగవద్గుణాన్ శ్రుత్వా తదేకోపాయనిష్ఠా సూచ్యతే పంచమే. ఋశ్యమూకాత్త్విత్యాది రామలక్ష్మణదర్శనభీత స్సుగ్రీవః ఋశ్యమూకా దుత్ప్లుత్య గహనం మలయాఖ్య మృశ్యమూకపర్యంతపర్వతం గతః. హనుమాన్ రామలక్ష్మణౌ తత్ర ప్రతిష్ఠాప్య సుగ్రీవం తత్రానీతవా నితి బోధ్యం. ౧. అయ

ఇతి సంబంధః. ౨౩. శోకాభిభూతఇతి. శోకాభిభూతే శోకావిష్టే- శోకార్తే శోకపీడితే. ౩౦. కపిరితి. హేరాఘవ సంప్రాప్తోఽయం కపిః - హృష్టః మద్వాక్యశ్రవణా త్సంజాతహర్షః - సోఽపి సుగ్రీవోఽపి-కృత్యవా నితి యథా కథయతే అతః కృతకృత్యోఽసీతి యోజనా. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం చతుర్థ స్సర్గః.

ఋశ్యమూకాదితి. ఋశ్యమూకాత్ - మలయగిరిం గత్వా - ఋశ్యమూకప్రదేశాంతరస్యైవ

విక్రమః, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా రామోఽయం సత్యవిక్రమః. ౨. ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతో రామో దశరథాత్మజః, ధర్మే నిగదితశ్చైవ పితు ర్నిర్దేశపారగః. ౩ తస్యాస్య వసతోఽరణ్యే నియతస్య మహాత్మనః, రావణేన హృతా భార్యా స త్వాం శరణ మాగతః. ౪. రాజసూయాశ్వమేధై శ్చ వహ్ని ర్యేనాభితర్పితః, దక్షిణా శ్చ తథోత్సృష్టా గావ శ్శతసహస్రశః. తపసా సత్యవాక్యేన వసుధా యేన పాలితా, స్త్రీహేతో స్తస్య పుత్రోఽయం రామ స్త్వాం శరణం గతః ౬. భవతా సఖ్య కామౌ తౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, ప్రతిగృహ్యార్చయ స్వైతౌ పూజనీయతమావుభౌ. ౭. శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం సుగ్రీవో హృష్టమానసః, భయం చ రాఘవా ద్ఘోరం ప్రజహౌ విగతజ్వరః. ౮. స కృత్వా మానుషం రూపం సుగ్రీవః ప్లవగర్షభః, దర్శనీయతమో భూత్వా ప్రీత్యా ప్రోవాచ రాఘవమ్.౯. భవా న్ధర్మ వినీత శ్చ విక్రాంత స్సర్వవత్సలః, ఆఖ్యాతా వాయుపుత్రేణ తత్త్వతో మే భవ ద్గుణాః.౧౦.త న్మమై వైష సత్కారో లాభ శ్చైవోత్తమః ప్రభో, యత్త్వ మిచ్ఛసి సౌహార్దం వానరేణ మయా సహ. ౧౧. రోచతే యది వా సఖ్యం బాహు రేష ప్రసారితః, గృహ్యతాం పాణినా పాణి ర్మర్యాదా బధ్యతాం ధ్రువా. ౧౨. ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవేణ సుభాషితం, స ప్రహృష్టమనా హస్తం పీడయామాస పాణినా. ౧౩. హృద్యం సౌహృద మాలంబ్య పర్యష్వజత పీడితం. ౧౪. తతో

మితి. అయం రామః సంప్రాప్తః - అయం రామ స్సత్యవిక్రమః, త్వచ్ఛత్రునిబర్హణక్షమ ఇత్యర్థః. *రామా. మహాప్రాజ్ఞో దృఢవిక్రమోఽయం సంప్రాప్తః - అయం రామ స్సత్యవిక్రమః, తవ శత్రు నిరసనదక్ష ఇతి భావః ఏవం వాక్యభేదేన యోజనా అయంరామశబ్దయోః పునరుక్తిపరిహారార్థా. ౨. ఇక్ష్వాకూణా మితి నిగదితః ప్రసిద్ధః. ౩. తస్యేత్యాది.౮ సకృత్వేతి. రాఘవం,ప్రాప్యేతి శేషః. * రామా హనుమద్వచనశ్రవణానంతరం సుగ్రీవస్య మానుషరూపపరిగ్రహాభిధానాత్ హనూమా న్రామ లక్ష్మణౌ స్థలాంతరే నివేశ్య తదాగమనం సుగ్రీవాయ న్యవేదయ దిత్యవగమ్యతే. ౧౧. రోచత ఇతి మర్యాదా వ్యవస్థా. * రామా. మర్యాదా అనుల్లంఘనీయా వ్యవస్థా. ౧౨. ఏతత్త్వితి. రామఇతి శేషః. ౧౩ హృద్య మిత్యర్థం పీడితం దృఢం. ౧౪ మర్యాదా బధ్యతా మితి వదత స్సుగ్రీవస్యా

మలయగిరి రితి నామ. ౧. అయం రామఇతి. భ్రాత్రా లక్ష్మణేన సహ - మహాప్రాజ్ఞః - దృఢవిక్రమోఽయం రామః సంప్రాప్తః - అయంరామః సత్యవిక్రమః. తవ శత్రునిరసనక్షమ ఇతి భావః. ఏవం వాక్యభేదేన యోజనా తు అయంరామశబ్దయోః పునరుక్తిపరిహారార్థా ౬. * టీకా. భవతేతి. ప్రతిగృహ్య ప్రత్యుద్గమ్య. ౮. స కృత్వేతి. హనుమద్వచనశ్రవణానంతర మేవ సుగ్రీవస్య మానుష రూపపరిగ్రహాభిధానాత్ - హనుమా న్రామలక్ష్మణౌ స్థలాంతరే నివేశ్య తయో రాగమనం సుగ్రీవాయ నివేదితవా నిత్యవగమ్యతే. ౯. * టీకా. భవానితి. వినీతః శిక్షితః. ౧౦. తదితి. వానరేణ, తిరశ్చా అసమానేనేత్యర్థః. ఏవంవిధేనాపి ౧౧. రోచత ఇతి. మర్యాదా హ్యనుల్లంఘనీయా వ్యవస్థా * టీకా. ఘయా సఖ్య మిచ్ఛసి చేత్ కలావలంబః క్రియతా మిత్యాహ —రోచతఇతి. ౧౨-౧౩. హృద్యమితి.

హనూమా న్సంత్యజ్య భిక్షురూప మరిందమః. కాష్ఠయో స్స్వేన రూపేణ జనయా మాస పావకం, ౧౪॥ దీప్యమానం తతో వహ్నిం పుష్పై రభ్యర్చ్య సత్కృతం. తయో ర్మధ్యేఽథ సుప్రీతో నిదధే సుసమాహితః, ౧౫॥ తతోఽగ్నిం దీప్యమానం తౌ చక్రతు శ్చ ప్రదక్షిణం. సుగ్రీవో రాఘవ శ్చైవ వయస్యత్వ ముపాగతౌ, ౧౬॥ తత స్సుప్రీతమనసౌ తా వుభౌ హరిరాఘవౌ అన్యోన్య మభివీక్షంతౌ న తృప్తి ముపజగ్మతుః, ౧౭॥ త్వం వయస్యోఽసి మే హృద్యో హ్యేకం దుఃఖం సుఖం చ నౌ. సుగ్రీవో రాఘవం వాక్య మిత్యువాచ ప్రహృష్టవత్, ౧౮॥ తత స్స పర్ణ బహుళాం ఛిత్త్వా శాఖాం సుపుష్పితాం సాలస్యాస్తీర్య సుగ్రీవో నిషసాద సరాఘవః, ౧౯॥ లక్ష్మణా యాథ సంహృష్టో హనుమాన్ ప్లవగర్షభః. శాఖాం చందనవృక్షస్య దదౌ పరమపుష్పితాం, ౨౦॥ తతః ప్రహృష్ట స్సుగ్రీవః శ్లక్ష్ణం మధురయా గిరా. ప్రత్యువాచ తదా రామం హర్ష వ్యాకులలోచనః, ౨౧॥. అహం వినికృతో రామ చరామీహ భయార్దితః. హృతభార్యో వనే త్రస్తో దుర్గమే తదుపాశ్రితః, ౨౨॥ సోఽహం త్రస్తో వనే భీతో వసా మ్యుద్భ్రాంతచేతనః. వాలినా నికృతో భ్రాత్రా కృతవైరశ్చ రాఘవ, ౨౩॥. వాలినో మే మహాభాగ భయార్త స్యాభయం కురు. కర్తు మర్హసి

శయం విదిత్వా చరతి—తతఇతి. భిక్షురూపం సంత్యజ్యే త్యనేన సుగ్రీవవిశ్వాసార్థం‘తౌ త్వయా ప్రాకృతే నైవ గత్వా జ్ఞేయౌ ప్లవంగ’మేతి తదుక్తప్రకారేణ పున ర్భిక్షురూపే ణైవ తదంతికం గత ఇత్యవ గమ్యతే స్వేన రూపేణ వానరరూపేణ - కాష్ఠయోః అరణిభూతశమీకాష్ఠయోః సప్తమ్యంతం పదం. ౧౪॥. దీప్యమానమితి. సత్కృత మిత్యభ్యర్చ్యే త్యస్యానువాదః, తయోః రామసుగ్రీవయోః, ౧౫॥. తతఇతి. ప్రదక్షిణం చక్రతుః,అన్యోన్యం పాణిం గృహీత్వేతి శేషః ఉపాగతౌ, అగ్నిసాక్షిక మితి శేషః. ౧౬॥. తత ఇతి. అభివీక్షంతౌ అభివీక్షమాణౌ.౧౭॥. త్వ మితి. ఏకం సమానం,త్వద్దుఃఖేన మమ దుఃఖంభవతు. త్వత్సుఖేన మమ సుఖం భవత్విత్యర్థః అనేన పరసామ్యాపత్త్యభ్యర్థనం సూచితం. ౧౯॥. తత ఇతి స రాఘవ ఇత్యనేన ఏకాసనత్వ ముక్తం. ౨౦॥.తత ఇతి. ‘ప్రత్యువాచ తదా రామ’ మితి పాఠః. ౨౧॥. *రామా అహ మితి. త్రస్తః చకితః అత్రస్త ఇతి వా. ౨౨॥.సోఽహ మితి. త్రస్తః భీతః ఉత్తరోత్తరం భీతః; యద్వా— అత్రస్తోఽహ మస్మిన్ వనే అభీతో వసామీత్యర్థః. ౨౩॥. వాలిన ఇతి. అభయం భయాభావం కురు. ఆర్త్యతిశయేన ద్విర్ధ్యాయ పున రుచ్యతే కర్తుమిత్యర్ధేన.

పీడితం దృఢం యథాతథా. ౧౩॥. తతఇతి. ‘భిక్షురూపం పరిత్య’ జ్యేత్యనేన - ‘తౌ త్వయా ప్రాకృతేనైవ గత్వా జ్ఞేయౌ ప్లవంగ’ మేతి సుగ్రీవోక్తనిదేశకరణప్రతీత్యర్థం సుగ్రీవస్య రామా గమననివేదనసమయే పునర్భిక్షురూపం గృహీతవా నిత్యవగమ్యతే. కాష్ఠయో రితి సప్తమ్యంతం. * టీకా. అత్ర హనుమతా పావకోత్పాదనం రామాభ్యనుజ్ఞయైవ, అగ్నిసాక్షికం స్నేహం కుర్వితి కబంధేనోక్తత్వాత్. ౧౪॥. దీప్యమానమితి. తయోః రామసుగ్రీవయోః-నిదధౌ నిహితవాన్. ౨౧॥. *టీకా. సుగ్రీవః స్వవృత్తాంతం విజ్ఞాపయతి—అహమిత్యాది. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ౨౨॥. సోఽహ మితి. త్రస్తః చకితః ౨౫॥ * టీకా అథ సుగ్రీవాభిమతం వాలివధం ప్రతిజానీతే—

కాకుత్స్థ భయం మే న భవే ద్యథా, ౨౫౹. ఏవ ముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మ వత్సలః, ప్రత్యభాషత కాకుత్స్థ స్సుగ్రీవం ప్రహస న్నివ, ౨౬౹ ఉపకారఫలం మిత్రం విదితం మే మహాకపే. వాలినం తం వధిష్యామి తవ భార్యాపహారిణం, ౨౭౹ అమోఘా స్సూర్యసంకాశా మమైతే నిశితా శ్శరాః. తస్మిన్ వాలిని దుర్వృత్తే నిపతిష్యంతి వేగితాః, కంకపత్ర ప్రతిచ్ఛన్నా మహేంద్రాశనిసన్నిభాః తీక్ష్ణాగ్రా ఋజుపర్వాణ స్సరోషా భుజగా ఇవ, ౨౮౹ తమద్య వాలినం పశ్య క్రూరై రాశీవిషోపమైః. శరై ర్వినిహతం భూమౌ వికీర్ణ మివ పర్వతం, ౨౯౹ స తు తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్యాత్మనో హితం సుగ్రీవః పరమప్రీత స్సుమహ ద్వాక్య మబ్రవీత్, ౩౦౹ తవ ప్రసాదేన నృసింహ రాఘవ ప్రియాం చ రాజ్యం చ సమాప్నుయా మహం తథా కురు త్వం నరదేవవైరిణం యథా నిహం స్యద్య రిపుం మమాగ్రజం, ౩౧౹. సీతాకపీంద్రక్షణదాచరాణాం రాజీవహేమజ్వలనోపమాని సుగ్రీవ రామప్రణయప్రసంగే వామాని నేత్రాణి సమం స్ఫురంతి, ౩౨౹ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - పఞ్చమస్సర్గః.

షష్ఠస్సర్గః.

పునరేవాబ్రవీత్ ప్రీతో రాఘవం రఘునందనమ్,౹ అయ మాఖ్యాతి మే రామ సచివో మన్త్రిసత్తమః. హనుమాన్ యన్నిమిత్తం త్వం నిర్జనం వనమాగతః, ౧౹. లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా వసతశ్చ వనే తవ రక్షసాఽపహృతా భార్యా మైథిలీ

మే భయం యథా న భవే త్తథా కర్తు మర్హసీ త్యన్వయః. ౨౫౹. ఏవముక్త ఇతి ప్రహసన్నివ. కియన్మాత్ర మేతదితివా హసిత్వా - ఇవశబ్దో మందస్మితత్వే. ౨౭౹. అమోఘా ఇత్యాది కంకపత్ర ప్రతిచ్ఛన్నాః, కంకపత్రై ర్బద్ధా ఇత్యర్థః. ౨౮౹. తమితి అన్య పశ్యేత్యనేన క్రియాఘటిత్యముక్తం. ౩౦౹ తవేతి. కురు, యతస్వేత్యర్థః వైరిణం రిపు మితి ద్విరుక్త్యా వైరకృతం శాత్రవం, న తు జాత్యేత్యుక్తం ౩౧౹. ప్రసంగాత్కవి రాహ—సీతేతి సీతానేత్రం రాజీవోపమం, వాలినేత్రం హేమోపమం; పింగాక్షత్వాత్ రావణనేత్రాణి జ్వలనోపమాని - పురుషస్య వామనేత్రస్ఫురణ మనర్థకరం, స్త్రియాస్తు శోభనమితి నిమిత్తశాస్త్రవిదః. ౩౨౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చమస్సర్గః.

ఏవం రామేణ వాలివధే ప్రతిజ్ఞాతే సుగ్రీవేణాపి రామకార్యసిద్ధిః ప్రతిజ్ఞాయతే షష్ఠే. పునరేవేత్యాది. రాఘవ మితి నామ - సుగ్రీవ ఇతి శేషః. ౹ అయ మితి త్వం యన్నిమిత్తం

ఉపకారేతి. ౨౭౹. అమోఘా ఇతి. వేగితాః సంజాతవేగాః. ౩౧౹ సీతేతి.కపీంద్రో వాలీ-క్షణదాచరో రావణః-వామనేత్రస్ఫురణం పుంసాం దుర్నిమిత్తం, స్త్రీణాం శుభకర మితి భావః ౩౨౹. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- పఞ్చమ స్సర్గః

పునరేవేత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకంవాక్యం. త్వం యన్నిమిత్తం వన మాగతః తదాఖ్యాతి ఆఖ్యాతవాన్. ౧౹. లక్ష్మణే త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. భ్రాత్రా సహ వనే వసత స్తవాంతరప్రేప్సు

జనకాత్మజా, త్వయా వియుక్తా రుదతీ లక్ష్మణేన చ ధీమతా. అంతరప్రేప్సునా తేన
హత్వా గృధ్రం జటాయుషం, ౩౹ భార్యావియోగజం దుఃఖ మచిరా త్త్వం
విమోక్ష్యసే. అహం తా మానయిష్యామి నష్టాం వేదశ్రుతీ మివ, ౪౹. రసాతలే
వా వర్తంతీం వర్తంతీం వా నభస్తలే. అహ మానీయ దాస్యామి తవ భార్యా
మరిందమ, ౬౹ ఇదం తథ్యం మమ వచ స్త్వ మవేహి చ రాఘవ న శక్యా సా
జరయితు మపి సేంద్రై స్సురాసురైః, తవ భార్యా మహాబాహో భక్ష్యం విష
కృతం యథా. ౭ త్యజ శోకం మహాబాహో తాం కాంతా మానయామి తే,
అనుమానా త్తు జానామి మైథిలీ సా న సంశయః. హ్రియమాణా మయా దృష్టా
రక్షసా క్రూరకర్మణా, క్రోశంతీ రామ రామేతి లక్ష్మణేతి చ విస్వరం. స్ఫురంతీ
రావణస్యాంకే పన్నగేంద్రవధూ ర్యథా, ౯౹ ఆత్మనా పంచమం మాం హి
దృష్ట్వా శైలతటే స్థితం ఉత్తరీయం తయా త్యక్తం శుభా న్యాభరణాని చ,
౧౦౹ తా న్యస్మాభి ర్గృహీతాని నిహితాని చ రాఘవ. ఆనయిష్యా మ్య
హం తాని ప్రత్యభిజ్ఞాతు మర్హసి, ౧౧౹ త మబ్రవీ త్తతో రామ స్సుగ్రీవం
ప్రియవాదినం. ఆనయస్వ సఖే శీఘ్రం కిమర్థం ప్రవిళంబసే, ౧౨౹. ఏవ

వన మాగతః తదాఖ్యాతేస్మ * రామా. ఆఖ్యాతి ఆఖ్యాతవాన్, 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవ' ద్వేతి భూతే లట్. ౧౹. లక్ష్మణేనేత్యాదిశ్లోకద్వయం. తేన పూర్వ మవిజ్ఞాతేన. ౩౹. భార్యేతి. విమోక్ష్యసే త్యక్ష్యసి - నష్టాం మధుకైటభాపహృతాం - వేదశ్రుతీం - శ్రూయత ఇతి శ్రుతిః శబ్దః - వేదరూపశ్రుతి మివ వేదగిర మివ - దీర్ఘ ఆర్షః * రామా 'నష్టాం వేదశ్రుతింయ' థేతి శ్రూయత ఇతి శ్రుతి రితి వ్యుత్పత్త్యా శ్రుతిత్వం వేదశాస్త్రాదే స్సాధారణం తద్వ్యావృత్త్యర్థం వేద శ్రుతి మిత్యుక్తం ౪౹. రసాతల ఇతి వర్తంతీం వర్తమానాం ౬౹. ఇద మిత్యాది. జరయితుం ఆత్మసాత్కర్తుం - విషకృతం విషేణ పక్వం ౭ త్యజశోక మిత్యాది. అనుమానాత్ యోగ్యతయా - యా దృష్టా సా మైథిలీ న సంశయః 'అనుమానాత్తు జానామి' త్యస్యైవ వివరణ మిదం. * రామా మైథిలీ త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౯౹ ఆత్మనేతి ఆత్మనా మయా పంచమం. ౧౦౹. తానీతి. ప్రత్యభిజ్ఞాతుం స్మర్తుం ౧౧౹. * రామా. 'కిమర్థం ప్రవిళంబసే' ఇతి పాఠః. ౧౩౹.

నా తవానవస్థానం ప్రాప్తు మిచ్ఛతా-రక్షసా రావణేన - గృధ్రం హత్వా త్వయా లక్ష్మణేన చ వియుక్తా వైదేహీ అపహృతేతి హనుమా నాఖ్యాతీ త్యబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౩౹ కించ-భార్యావియోగజ మిత్యాది. నష్టాం వేదశ్రుతీ మివ - శ్రూయత ఇతి శ్రుతిరితి వ్యుత్పత్త్యా శ్రుతి ర్వేదశాస్త్రసాధారణం. తద్వ్యావృత్త్యర్థం వేదశ్రుతీ మిత్యుక్తం మధుకైటభాభ్యాం పాతాళే గుప్తం వేదజాతం మత్స్యాకృతి ర్హరి ర్యథా ఆనీతవాన్, తద్వ త్సీతా మానయిష్యామి, ఆనేష్యామీత్యర్థః. ౭. * టీకా. అనుమానా దితి రావణేన హృతా కాచి న్మయా దృష్టా ఋశ్యమూకస్థితేన సా సీతా భవితు మర్హతీ త్యనుమానప్రకారః. ౯౹. * టీకా. రావణహృతా సీతేత్యస్మిన్నర్థే జ్ఞాపకాంతరమ స్తీత్యాహ—ఆత్మనేతి. ౧౦౹. * టీకా. నిహితాని నిగూఢాని- విధివద్రక్షితా నీత్యర్థః. ౧౨౹.

ముక్తస్తు సుగ్రీవ శ్శైలస్య గహనాం గుహాం. ప్రవివేశ తత శ్శీఘ్రం రాఘవ ప్రియకామ్యయా, ౧౩౹. ఉత్తరీయం గృహీత్వా తు శుభా న్యాభరణానిచ. ఇదం పశ్యేతి రామాయ దర్శయామాస వానరః, ౧౪౹. తతో గృహీత్వా తద్వాస శ్శుభా న్యాభరణాని చ. అభవ ద్బాష్పసంరుద్ధో నీహారేణేవ చంద్రమాః, ౧౫౹. సీతాస్నేహప్రవృత్తేన స తు బాష్పేణ దూషితః. హా ప్రియేతి రుదన్ ధైర్య ముత్సృజ్య న్యపత త్క్షితౌ, ౧౬౹. హృది కృత్వా తు బహుశ స్తమలంకార ముత్తమం. నిశశ్వాస భృశం సర్పో బిలస్థ ఇవ రోషితః, ౧౭౹. అవిచ్ఛిన్నాశ్రువేగ స్తు సౌమిత్రిం వీక్ష్య పార్శ్వతః. పరిదేవయితుం దీనం రామ స్సముపచక్రమే, ౧౮౹. పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యా సంత్యక్తం హ్రియమాణయా. ఉత్తరీయ మిదం భూమౌ శరీరా ద్భూషణాని చ, ౧౯౹. శాద్వలిన్యాం ధ్రువం భూమ్యాం సీతయా హ్రియమాణయా. ఉత్సృష్టం భూషణ మిదం తథారూపం హి దృశ్యతే, ౨౦౹ ఏవ ముక్త స్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్. నాహం జానామి కేయూరే నాహం జానామి కుండలే, నూపురే త్వభిజానామి నిత్యం పాదాభివందనాత్. ౨౨. తత స్తురాఘవో దీన స్సుగ్రీవ మిద మబ్రవీత్, ౨౨౹. బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హ్రియంతీ లక్షితా త్వయా. రక్షసా రౌద్రరూపేణ మమ ప్రాణైః ప్రియా ప్రియా, ౨౩౹. క్వ వా వసతి తద్రక్షో మహ ద్వ్యసనదం మమ. యన్నిమిత్త మహం సర్వా న్నాశయిష్యామి రాక్షసాన్, హరతా మైథిలీం యేన మాం చ రోషయితా భృశం. ఆత్మనో జీవితాంతాయ మృత్యుద్వార మపావృతం,౨౪౹.మమ దయితతరా హృతా వనాం తా ద్రజనిచరేణ విమథ్య యేన సా,కథయ మమ రిపుం త్వమద్యవై ప్లవగపతే య

ఉత్తరీయ మితి.ఉత్తరీయ మాభరణానిచ, ఉత్తరీయబద్ధానీత్యర్థః. ౧౬౹. హృదీతి. అలంకార మితి జాత్యేకవచనం రోషితః సంజాతరోషః ౧౭౹ అవిచ్ఛిన్నేతి. పరిదేవయితుం ప్రలపితుం-దీనమితి క్రియావిశేషణం ౧౮౹. పశ్యేతి. శరీరాత్, అపనీయేతి శేషః. ౧౯౹. శాద్వలిన్యా మిత్యాది అత్ర శాద్వలశబ్దేన హరితతృణా న్యుచ్యంతే-స్వార్థే నలజార్శ ఇ.తద్వత్యాం భూమౌ మృదుస్థలే ఉత్సృష్టత్వాత్ తథారూపం అవికలరూపం దృశ్యతే. * రామా. తథారూపం-పూర్వం యథారూపం తథారూపం- అక్షత మితియావత్. ౨౨౹. బ్రూహీతి. కం దేశం కాం దిశం ప్రతి-హ్రియంతీ, హ్రియమాణేత్యర్థః. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః ౨౩౹ క్వేత్యాది. అపావృతం ఉద్ఘాటితం యేన త త్క్వ వసతీ త్యన్వయః. ౨౪౹. మమేతి విషమవృత్తం * రామా అస్మిన్ సర్గాంతే 'మమ దయితత'రే త్యయం శ్లోకో బహుషు కోశేషు

---

* టీకా. గహనాం దుష్ప్రవేశాం. ౧౬౹. * టీకా. రోషితః సంజాతరోషః. ౧౯౹. శాద్వలిన్యా మితి. తథారూపం - పూర్వం యథారూపం, అక్షతరూప మిత్యర్థః. * టీకా. మృదుప్రదేశపాతా దితి భావః. ౨౨౹. * టీకా. కం దేశం - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. కస్మిన్ దేశే లక్షితేత్యర్థః.

మసాదనం నయామి. ౨౬-౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - షష్ఠస్సర్గః.

సప్తమ స్సర్గః.

ఏవ ముక్త స్తు సుగ్రీవో రామే ణార్తేన వానరః, అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం సబాష్పం బాష్పగద్గదః. ౧ న జానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్షసః, సామర్థ్యం

న దృశ్యతే ౨౬-౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః

ఏవ మాభరణదర్శనవ్యాజేన చేతనస్య యాదృచ్ఛికప్రాసంగికసుకృతదర్శనేన తల్లాభత్వరా భగవత ఉచ్యతే సప్తమే ఏవముక్త ఇత్యాది బాష్పగద్గదః రామబాష్పదర్శనేన స్వయ మపి బాష్పగద్గదః - 'ఏకం దుఃఖం సుఖం చ నౌ' విత్యస్య ప్రథమోదాహరణ మిదం ౧. నజానే ఇతి. దౌష్కులేయస్య, దుష్కులే భవో దౌష్కులేయః - 'దుష్కులాడ్ఢ'గితి ఢక్. తస్య పాపరక్షసః పరదారాపహరణరూపపాపకృతో రాక్షసస్య - నిలయం వాసస్థానం - సామర్థ్యం శక్తిం - విక్రమం వా - సర్వథా న జానే కించి దపి న జానామీత్యర్థః. నన్విదం వక్ష్యమాణేన విరుధ్యతే - వక్ష్యతి వానరప్రేషణావసరే—శ్లో. 'ద్వీప స్తస్యాపరే పారే శతయోజన మాయతః, అగమ్యో మానుషై ర్దీప్తం మార్గధ్వం సమంతతః. స హి దేశ స్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః, రాక్షసాధిపతే ర్వాస స్సహస్రాక్ష సమద్యుతే' రితి. తత్ర హి రావణస్య నిలయసామర్థ్యపరాక్రమా స్సుగ్రీవేణ స్పష్ట మవగతా ఇతి గమ్యతే-సత్యం తథాపి స్వకార్యే ప్రథమం ప్రవర్తయితు మేవ ముక్తవాన్ సుగ్రీవః అత ఏవ 'బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హ్రియంతీ లక్షితా త్వ'యేత్యస్యాపి ప్రతివచనం నోక్తవాన్. కథం గమనదేశ మపి న జానీయాత్ ? య ఏవ మాహ—'హ్రియమాణా మయాదృ'ష్టేతి వచైవ మాదావేవమిత్రద్రోహః కృతస్స్యా దితి వాచ్యం, దూరదర్శినా సుగ్రీవే ణైవం మనసి కృతం—'యది మయా రావణవృత్తాంతో మయా జ్ఞాత ఇత్యుక్తః స్యాత్ తదాఽతివ్యసనీ రామోఽయం సీతాన్వేషణే ప్రథమం మాం ప్రవర్తయేత్. తచ్చాయుక్తం; వానరాణాం వాలివశంవదత్వేనాస్మదధీనత్వాభావాత్. కథంచిత్ తేషాంచి ద్వశీకరణేఽపి రావణేన కృతసఖ్యో వాలీ చాస్మన్మనోరథానురూపాం ప్రవృత్తిం కథం సహేత ? తథాచోభయకార్యభంగః' ఇత్యజ్ఞాన మభినీతవాన్ సుమతి స్సుగ్రీవః న చైవం సతి వానరప్రేషణకాలిక సుగ్రీవవచనేన కథమివ రామో నాశంకతేతి వాచ్యం, తారోక్తలక్ష్మణవచనశ్రవణేన రామస్య న శంకావకాశః. పూర్వ మయం న జానాతి, పశ్చాత్తారావచనై ర్జ్ఞాతవా నితి రామస్యాపి ప్రతిపత్తి ర్భవేత్. ఏవం హ్యాహ లక్ష్మణం ప్రతి తారా—శ్లో. శతకోటిసహస్రాణి లంకాయాం కిల రాక్షసాః, అయుతాని చ షట్త్రింశత్సహస్రాణి శతాని చ. అహత్వా తాంశ్చ దుర్ధర్షాన్ రాక్షసాన్ కామరూపిణః, న శక్యో రావణో హంతుం యేన సా మైథిలీ హృ'తేత్యాది. కించ-కథం వా లోకాలోకపర్యంతం పర్యటత స్తదపరిజ్ఞానం ?. అత ఏవ హి రామబలపరీక్షాసమయే దుందుభ్యాదిధర్షణకథన ప్రసంగే వక్తవ్య మపి రావణజయవృత్తాంతం నోక్తవాన్. నన్వేవ మిదానీం పరమార్థతో న విజానాతి సుగ్రీవః, పశ్చాత్తారయా జ్ఞాతవా నితి కిన్న వికల్ప్యతే? ఇతి చేన్న, తారాదర్శనాత్ ప్రభృతి కామ

౨౬-౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః.

నజానఇతి. సర్వథా న జానే సర్వప్రకారేణ న జానే, కించిజ్జానామీత్యర్థః. ఉత్తరత్ర సీతాన్వేషణార్థం హనుమదాదివానరప్రేషణసమయే,—శ్లో. 'స హి దేశస్తు వధ్యస్య రావణస్య దురా

విక్రమం వాపి దౌష్కులేయస్య వా కులం.౨ సత్యం తే ప్రతిజానామి త్యజ శోకమరిందమ,కరిష్యామి తథా యత్నం యథా ప్రాప్స్యసి మైథిలీం ౩ రావణం సగణం హత్వా పరితోష్యాత్మపౌరుషం,తథాఽస్మి కర్తా న చిరా ద్యథా ప్రీతో భవిష్యసి. ౪ అలం వైక్లబ్య మాలంబ్య ధైర్య మాత్మగతం స్మర,త్వద్విధానా మసదృశ మీదృశం విద్ధి లాఘవం.౫ మయాపి వ్యసనం ప్రాప్తం భార్యాహరణజం మహత్,న చాహ మేవం శోచామి న చ ధైర్యం పరిత్యజే.౬.నాహం తా మనుశోచామి ప్రాకృతో వానరోఽపి సన్,మహాత్మా చ వినీతశ్చ కింపున ర్ధృతిమా న్భవాన్.౭ బాష్ప మాపతితం ధైర్యా న్నిగ్రహీతుం త్వ మర్హసి, మర్యాదాం సత్త్వయుక్తానాం ధృతిం నోత్స్రష్టు మర్హసి ౮ వ్యసనే వాఽర్థకృచ్ఛ్రే వా భయే వా జీవితాంతకే, విమృశ న్వై స్వయా బుద్ధ్యా ధృతిమా న్నావసీదతి. ౯. బాలిశస్తు నరో నిత్యం వైక్లబ్యం

పరవశేన సుగ్రీవేణ తారయా సహ రామకార్యపర్యాలోచనాప్రసక్తేః యది చ సుగ్రీవః సర్వథా న జానీయాత్ తదా సీతాక్రోశాదినా స్ఫుట మవగతాం దిశం వదే దేవ.యచ్చ కైశ్చి దుక్తం—'నిలయం న జానామీత్యస్య ఇదానీం తదవస్థానదేశం న జానామీత్యర్థ' ఇతి. తన్న; సర్వాత్మనా రావణవృత్తాంత మపరిజ్ఞాయ కియ దపి తత్స్వరూపజ్ఞానం భవత్వితి తాత్పర్యేణ క్వ వా వసతి తద్రక్షః?ఇతి పృష్టవంతం ప్రతి జ్ఞాతాంశమాత్ర మ ప్యనుక్త్వా ఇదానీం తదవస్థానభూమిం న జానామీ త్యుత్తరస్య ఛలత్వాపత్తేః తద్వాసమాత్రజ్ఞానే తద్భంజనే స స్వయమేవ గమిష్యతీతి హి రామాభిప్రాయః. కిం చ ఇదానీం నిలయాపరిజ్ఞానేఽపి సామర్థ్యపరాక్రమౌ వా వక్తవ్యౌ స్యాతాం ఇతరదిశః ప్రతి వానరాణాం ప్రేషణం, తాన్ ప్రతి 'రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తత' ఇతి వచనం,బహుకాలవిళంబేన యత్రకుత్రాపి సీతాం స్థాపయే త్తిష్ఠేద్వేతి సంగచ్ఛతే. ఏతేనేద మపి నిరస్తం సర్వథా సర్వప్రకారేణాపి తన్నిలయం న జానామీతి విశిష్టాభావోఽర్థః. తథాచాగ్రే కేనచిత్ ప్రకారేణ తన్నిలయజ్ఞానావిరోధ ఇతి వానరాన్ ప్రతి యావన్మాత్ర ముచ్యతే, తావ దాదావపి వక్తవ్యత్వాత్. యద పి కేనచి దున్నీతం—'సంవత్సరపర్యంతం సీతాదుఃఖకరణాభావే రావణకృతశివపూజాఫలం న భవే దితి దైవప్రతిబంధవశా త్తదానీం సుగ్రీవస్యా జ్ఞాన'మితి తత్తుచ్ఛం, దృష్టే సంభవ త్యదృష్టకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్ సమ్యక్చ పరదారధర్షణం శివపూజాఫల మితి తస్మా ద్యథోక్త ఏవార్థో గ్రాహ్యః. ౨—౩. రావణ మితి. సగణం సపరివారం - రావణం హత్వా భవంతం పరితోష్య ఆత్మపౌరుషం తథా కర్తాఽస్మి - యథా ప్రీతో భవిష్యసీతి సంబంధః ౪ అల మిత్యాది. వైక్లబ్యం దైన్యం. ౫. మయేతి. పరిత్యజే పరిత్యజామి. ౬ నాహ మితి ప్రాకృతః హీనః - వినీతః వృద్ధై స్సుశిక్షితః. ౭ బాష్ప మితి. సత్త్వయుక్తానాం వ్యవసాయవతాం.౮. 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతు' ష్విత్యమరః.మర్యాదాం వ్యవస్థారూపాం ధృతిం ౮ వ్యసన ఇతి. అర్థకృచ్ఛ్రే ధననాశే ౧౦.ఏష ఇతి. అంతరం

త్మనః, రాక్షసాధిపతే ర్వాస స్సహ ప్రాక్షసమద్యుతే'రితి వచనేన రావణావాసస్య సుగ్రీవావగతత్వప్రతీతే రేవం వ్యాఖ్యాతం. * టీకా. సామర్థ్యం శారీరం బలం - దౌష్కులేయస్య - 'దుష్కులాడ్ఢ'గితి ఢక్ ప్రత్యయః. ౩. * టీకా. సగణం సపరివారం. ౬. * టీకా. నాహంతామితి. తాం రుమాం, ప్రా

వశ శ్శోకే భారాక్రాంతేవ నౌర్జలే ౧౦. ఏషోఽఞ్జలిర్మయా బద్ధః ప్రణయాత్త్వాం ప్రసాదయే, పౌరుషం శ్రయ శోకస్య నాంతరం దాతు మర్హసి. ౧౧. యే శోక మనువర్తంతే న తేషాం విద్యతే సుఖం, తేజశ్చ క్షీయతే తేషాం న త్వం శోచితు మర్హసి. ౧౨. శోకే నాభిప్రపన్నస్య జీవితే చాపి సంశయః, సశోకం త్యజ రాజేంద్ర ధైర్య మాశ్రయ కేవలం.౧౩. హితం వయస్యభావేన బ్రూమి నోపదిశామి తే, వయస్యతాం పూజయ న్మే న త్వం శోచితు మర్హసి.౧౪. మధురం సాంత్వితస్తేన సుగ్రీవేణ స రాఘవః, ముఖ మశ్రుపరిక్లిన్నం వస్త్రాన్తేన ప్రమార్జయత్.౧౫. ప్రకృతిస్థస్తు కాకుత్స్థ సుగ్రీవవచనా త్ప్రభుః, సంపరిష్వజ్య సుగ్రీవ మిదం వచన మబ్రవీత్ ౧౬. కర్తవ్యం య ద్వయస్యేన స్నిగ్ధేన చ హితేన చ, అనురూపం చ యుక్తం చ కృతం సుగ్రీవ తత్త్వయా. ౧౭. ఏష చ ప్రకృతిస్థోఽహ మనునీత స్త్వయా సఖే, దుర్లభో హీదృశో బంధు రస్మి న్కాలే విశేషతః.౧౮. కింతు యత్న స్త్వయా కార్యో మైథిల్యాః పరిమార్గణే,రాక్షసస్య చ రౌద్రస్య రావణస్య దురాత్మనః. ౧౯. మయా చ య దనుష్ఠేయం విస్రబ్ధేన తదుచ్యతాం, వర్షాస్వివ చ సుక్షేత్రే సర్వం సంపద్యతే మయి.౨౦. మయా చ య దిదం వాక్య మభిమానా త్సమీరితం, త త్త్వయా హరిశార్దూల తత్త్వ మిత్యుపధార్యతాం. ౨౧. అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచన, ఏత త్తే ప్రతిజానామి సత్యే నైవ చ తే శపే.౨౨. తతః ప్రహృష్ట స్సుగ్రీవో వానరై స్సచివై స్సహ, రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతః. ౨౩. ఏవ మేకాంతసంపృక్తౌ తత స్తౌ నరవానరౌ, ఉభా వన్యోన్యసదృశం సుఖం దుఃఖం మభాషతాం. ౨౪. మహానుభావస్య వచో నిశమ్య హరి ర్నరాణా మృషభస్య తస్య, కృతం స మేనే హరివీరముఖ్య స్తదా స్వకార్యం

అవకాశం. ౧౩. హిత మితి బ్రూమి బ్రవీమి - వయస్యతాం మిత్రత్వం ౧౪ మధుర మితి. ప్రమార్జయత్ - స్వార్థే ణిచ్, 'అనిత్య మాగమశాసన' మి త్యడభావః ౧౬. కర్తవ్య మితి. అనురూపం మిత్రత్వానురూపం - యుక్తం శోకనివారణయోగ్యం - కృతం, ఉక్త మిత్యర్థః. ౧౯. మయేతి. విస్రబ్ధేన స్నిగ్ధేన. ౨౦ మయేతి అభిమానాత్ శౌర్యాభిమానాత్ - త్వయ్యభిమానాద్వా - తత్త్వం యథార్థం ౨౩. ఏవ మితి. ఏకాంతసంపృక్తౌ సంయుక్తౌ - ఏకాంతే రహసి సంపృక్తౌ-ఏకాంతం నియతం యథాతథా సంయుక్తౌ వా - ప్రభాషతాం, వ్యత్యయేన పరస్మైపదం, అడభావశ్చ ౨౪. మహాను

---

* టీకా. వ్యసనే విపది - అర్థకృచ్ఛ్రే కార్యసంకటే ౧౦ * టీకా శ్రయ ఆశ్రయ-అంతర మవకాశం ౧౪. మధురమితి. ప్రమార్జయత్ - స్వార్థే ణిచ్ ; అడభావ ఆర్షః. ౧౫. ప్రకృతిస్థ ఇతి. ప్రకృతిస్థః స్వభావస్థః, దుఃఖరహిత ఇత్యర్థః ౨౦ మయాచేతి ఇదం వాక్యం వాలినం వధిష్యామీతి వాక్యం. * టీకా. అభిమానాత్ త్వయి ప్రణయాత్ ౨౩ ఏవమితి. ప్రభాషతాం-అడభావః, పరస్మైపద మార్షం. ౨౪ * టీకా స్వకార్యం వాలివధరూపకార్యం * టీకా. సర్గశ్రుతిఫల ముక్తం స్కాందే.—శ్లో 'రామసుగ్రీవసల్లాపం శ్రుత్వా దుఃఖా ద్విముచ్యత' ఇతి. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వర

హృదయేన విద్వాన్. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే-సప్తమస్సర్గః.

అష్టమ స్సర్గః.

పరితుష్ట స్తు సుగ్రీవ స్తేన వాక్యేన వానరః, లక్ష్మణ స్యాగ్రతో రామ మిదం వచన మబ్రవీత్ ౧ సర్వథాఽహ మనుగ్రాహ్యో దేవతానా మసంశయ, ఉపపన్న గుణోపేత స్సఖా యస్య భవా న్మమ ౨. శక్యం ఖలు భవే ద్రామ సహాయేన త్వయాఽనఘ, సురరాజ్య మపి ప్రాప్తుం స్వరాజ్యం కిం పునః ప్రభో. ౩ సోఽహం సభాజ్యో బన్ధూనాం సుహృదాం చైవ రాఘవ, యస్యాగ్నిసాక్షికం మిత్రం లబ్ధం రాఘువంశజం. ౪. అహ మ ప్యనురూప స్తే వయస్యో జ్ఞాస్యసే శనైః,న తు వక్తుం సమర్థోఽహం స్వయ మాత్మగతా న్గుణాన్ ౫ మహాత్మనాం తు భూయిష్ఠం త్వద్విధానాం కృతాత్మనాం, నిశ్చలా భవతి ప్రీతి ర్ధైర్య మాత్మవతా మివ ౬ రజతం వా సువర్ణం వా వ స్త్రా ణ్యాభరణాని చ, అవిభ క్తాని సాధూనా మవగచ్ఛంతి సాధవః. ౭ ఆఢ్యో వాఽపి దరిద్రో వా దుఃఖిత స్సుఖితోఽపి వా, నిర్దోషో వా సదోషో వా వయస్యః పరమా గతిః. ౮. ధనత్యాగ స్సుఖత్యాగో దేహత్యాగోఽపి వా పునః,వయస్యార్థే ప్రవ ర్తంతే స్నేహం దృష్ట్వా తథావిధం.౯ త త్తథే త్యబ్రవీ ద్రామ స్సుగ్రీవం ప్రియవాదినం, లక్ష్మణ స్యాగ్రతో లక్ష్మ్యా వాసవస్యేవ ధీమతః. ౧౦. తతో రామం స్థితం దృష్ట్వా లక్ష్మణం చ మహాబలం, సుగ్రీవ స్సర్వత శ్చక్షు ర్వనే

భావస్యేతి స్పష్టం. ౨౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-సప్తమస్సర్గః

అథ సుగ్రీవస్య స్వశోకమూలవిజ్ఞాపన మష్టమే. పరితుష్ట మిత్యాది. ౧. సర్వథేతి. దేవతానా మనుగ్రాహ్యః దయనీయోఽభవం - యస్య మే భవాన్ సఖాఽసీత్ కీదృశ స్సఖా? ఉపపన్నగుణోపేతః రాజయోగ్యశౌర్యవీర్యాదిసర్వగుణోపపన్నః. ౨. శక్య మిత్యాది చతుశ్చత్వారింశత్. ౩. సోఽహ మితి. సభాజ్యః పూజ్యః ౫. మహాత్మనా మితి. భూయిష్ఠం అతిశయేన - ఆత్మవతాం ఆత్మజ్ఞానినాం ౬. రజతమితి సాధూనాం మిత్రాణాం - సాధవో మిత్రాణి ౮. ధనత్యాగ ఇతి. తథావిధం స్వస్నేహసదృశం స్నేహం దృష్ట్వా స్థితస్య - వయస్యస్య వయస్యార్థే - ధనత్యాగాదయః ప్రవర్తంత ఇతి యోజనా. అనయా సుగ్రీవవచనభంగ్యా ఆవాభ్యా మేనం వర్తితవ్య మితి వ్యవస్థా ద్యోత్యతే. ౯ తత్తథేతి లక్ష్మ్యా కాంత్యా-వాసవస్యేవ స్థితస్య లక్ష్మణస్యాగ్రత ఇతి సంబంధః. అనేనోక్తార్థే లక్ష్మణానుమతి ర్ద్యోతితా * రామా. లక్ష్మణ స్తేజోవిశేషేణ వాసవసదృశ ఇత్యర్థః. ౧౦. తత ఇతి. స్థితం, భూషణగ్రహణకాలాత్ప్రభృతి తిష్ఠంత మిత్యర్థః. లోలం చతురపాతయా దితి. సమీచీన

తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తమస్సర్గః.

౩. సోఽహమితి సభాజ్యః పూజ్యః, భజనీయ ఇత్యర్థః.౫.*టీకా మహాత్మనాం విమలాంతఃకరణానాం - ఆత్మవతాం ప్రశస్తబుద్ధీనాం. ౬ * టీకా అవిభక్తాని స్వేన తుల్యాని. ౯. తత్తథేతి. లక్ష్మ్యా కాంతివిశేషేణ-యుక్తః రామః, ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. వాసవస్య, వాసవసదృశస్యేత్యర్థః. లక్ష్మణ స్యాగ్రతః సుగ్రీవ మబ్రవీ దితి సంబంధః ౧౦. * టీకా, అపాత్యయాత్ ప్రసారిత

లోల మపాతయత్.౧౧.స దదర్శ తత స్సాల మవిదూరే హరీశ్వరః, సుపుష్ప మీష త్పత్రాఢ్యం భ్రమరై రుపశోభితం. ౧౨.తస్యైకాం పర్ణబహుళాం భఙ్క్త్వా శాఖాం సుపుష్పితాం,సాల స్యాస్తీర్య సుగ్రీవో నిషసాద స రాఘవః.౧౩.తావాసీనౌ తతో దృష్ట్వా హనూమా నపి లక్ష్మణం,సాలశాఖాం సముత్పాట్య వినీత ముపవేశయత్.౧౪. సుఖోపవిష్టం రామం తు ప్రసన్న ముదధిం యథా, ఫలపుష్పసమాకీర్ణే తస్మి న్గిరివరోత్తమే. తతః ప్రహృష్ట స్సుగ్రీవ శ్ల్శక్ష్ణం మధురయా గిరా, ఉవాచ ప్రణయా ద్రామం హర్షవ్యాకులితాక్షరం ౧౬. అహం వినికృతో భ్రాత్రా చరా మ్యేష భయార్దితః, ఋశ్యమూకం గిరివరం హృతభార్య స్సుదుఃఖితః ౧౭. సోఽహం త్రస్తో భయే మగ్నో వసా మ్యుద్భ్రాన్తచేతనః, వాలినా నికృతో భ్రాత్రా కృతవైర శ్చ రాఘవ. ౧౮. వాలినో మే భయార్తస్య సర్వలోకాభయంకర, మమాపి త్వ మనాథస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి ౧౯. ఏవ ముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః. ప్రత్యువాచ స కాకుత్స్థ స్సుగ్రీవం ప్రహస న్నివ. ౨౦. ఉపకారఫలం మిత్ర మపకారోఽరిలక్షణం, అద్యైవ తం హనిష్యామి తవ భార్యాపహారిణం. ౨౧. ఇమే హి మే మహావేగాః పత్త్రిణ స్తిగ్మతేజసః, కార్తికేయవనోద్భూతా శ్శరా హేమవిభూషితాః. కంకపత్త్రప్రతిచ్ఛన్నా మహేన్ద్రాశనిసన్నిభాః, సుపర్వాణ

శాఖాలాభార్థం సర్వత్రాన్వేషణమాసే త్యర్థః ౧౧ స దదర్శేతి. ఈషత్పత్త్రాఢ్య మితి. పల్లవప్రచుర మిత్యర్థః ౧౨. తస్యేతి పర్ణబహుళాం పల్లవబహుళాం. * రామా. తస్యేతి ఆస్తీర్యేతి పునరాసన ప్రదానకథనేన అయం పరేద్యుర్వృత్తాంత ఇత్యవగమ్యతే. ౧౩. తావితి వినీతం, ఏకాసనే స్థితి మనంగీకుర్వంత మిత్యర్థః ఉపవేశయత్ ఉపావేశయత్ ౧౪ సుఖోపవిష్టమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ద్వితీయరామపద మభిరామార్థకం ప్రసన్నముదధిం యథా - తద్వత్ ప్రసన్నం, గంభీర మిత్యర్థః * రామా. అత్ర ద్వితీయో రామశబ్దోఽభిరామవచనః, క్రియావిశేషణం వా. ౧౮ వాలి న ఇతి. హే సర్వలోకాభయంకర - వాలినః సకాశాత్ భయార్తస్య మే మమాపి అత్యంతభాగ్యహీనస్యాపి - ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. * రామా. వాలిన ఇతి. సర్వలోకాభయంకర,అతఏవ మమాప్యభయంకర-వాలినో భయార్తస్య మే-ప్రసాదం కర్తు మర్హసి-సఖిత్వేన మహ్యం విశేషతః ప్రసాదః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౯. ఏవమితి. ప్రహసన్నివ, పూర్వమేవ ప్రతిజ్ఞాతేఽపి చాపలాతిశయాత్ పునః ప్రార్థయతి ఇతి మందస్మితవా నిత్యర్థః. ౨౦. ఉపకారేతి. అరిలక్షణ మిత్యనంతరం అత ఇత్యుపస్కార్యం.౨౧.ఇమేహీతి.పత్త్రిణః ప్రశస్తపత్త్రిణః-తిగ్మతేజసః క్రూరతేజసః-కార్తికేయవనోద్భూతాః శరవణోద్భూతాః - కంకపత్త్రప్రతిచ్ఛన్నా ఇతి పత్త్రిణ ఇత్యుక్తం విశేష్యతే. మహేంద్రపదే నాశనే స్తత్సన్నిహితత్వాతిశయ ఉచ్యతే. ఇమే మే శరాః మహావేగత్వాదివిశిష్టా

వాః ౧౧ సదదర్శేతి ఈషత్పర్ణాఢ్యం పల్లవసంకులం. ౧౨. త స్యేతి. శాఖామాస్తీర్యేతి పునరాసనప్రదానేన అయం పరేద్యుర్వృత్తాంత ఇత్యవగమ్యతే. ౧౪. సుఖోపవిష్టమిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అత్ర ద్వితీయో రామశబ్దోఽభిరామవాచకః * ౧౮. టీకా వాలిన ఇతి పంచమీ. ౨౧. ఇమేహీతి. పత్త్రిణః ప్రశస్తపత్త్రాః కార్తికేయవనోద్భూతాః శరవణో

స్సుతీక్ష్ణాగ్రా స్సరోషా భుజగా ఇవ, భ్రాతృసంజ్ఞ మమిత్రం తే వాలినం కృతకిల్బిషం,
శరై ర్వినిహతం పశ్య వికీర్ణ మివ పర్వతం. ౨౪. రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా సుగ్రీ
వో వాహినీపతిః. ప్రహర్ష మతులం లేభే సాధు సాధ్వితి చాబ్రవీత్. ౨౫. రామ
శోకాభిభూతోఽహం శోకార్తానాం భవా న్గతిః, వయస్య ఇతి కృత్వా హి త్వయ్య
హం పరిదేవయే. ౨౬. త్వం హి పాణిప్రదానేన వయస్యో మేఽగ్నిసాక్షికం,
కృతః ప్రాణై ర్బహుమత స్సత్యే నాపి శపామి తే. ౨౭. వయస్య ఇతి కృత్వా చ
విస్రబ్ధం ప్రవదా మ్యహం, దుఃఖ మంతర్గతం య న్మే మనో హరతి నిత్యశః. ౨౮.
ఏతావ దుక్త్వా వచనం బాష్పదూషితలోచనః, బాష్పోపహతయా వాచా నోచ్చై
శ్శక్నోతి భాషితుం ౨౯, బాష్పవేగం తు సహసా నదీవేగ మివాగతం, ధారయా
మాస ధైర్యేణ సుగ్రీవో రామసన్నిధౌ. ౩౦. సన్నిగృహ్య తు తం బాష్పం ప్రమృ
జ్య నయనే శుభే, వినిశ్శ్వస్య చ తేజస్వీ రాఘవం వాక్య మబ్రవీత్ ౩౧. పురాఽ
హం వాలినా రామ రాజ్యా త్స్వా దవరోపితః, పరుషాణి చ సంశ్రావ్య నిర్ధూతో
ఽస్మి బలీయసా. ౩౨. హృతా భార్యా చ మే తేన ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీ, సుహృ
దశ్చ మదీయా యే సంయుతా బంధనేషు తే. ౩౩. యత్నవాంశ్చ సుదుష్టాత్మా
మద్వినాశాయ రాఘవ, బహుశ స్తత్ప్రయుక్తాశ్చ వానరా నిహతా మయా. ౩౪
శంకయా త్వేతయా చాహం దృష్ట్వా త్వా మపి రాఘవ, నోపసర్పా మ్యహం భీతో

హి-అతః ఏతై శ్శరై ర్వాలినం వినిహతం పశ్యేతి సంబంధః. ౨౪. రాఘవస్యేతి. వాహినీపతిః వానర
సేనాధిపతిః. ౨౫. రామేతి వయస్యఇతి. వయస్య ఇతి చేత్యర్థః. త్వయి త్వత్సమీపే. ౨౮. ఏతావదితి.
ఏతావదుక్త్వా 'పురాఽహం వాలి'నేత్యాదివక్తుకామ స్తదుపోద్ఘాతత్వేన — 'దుఃఖ మంతర్గతం యన్మే
మనోహరతి నిత్యశ' ఇత్యేతావ దుక్త్వా-శక్నోతి అశక్నోత్. *రామా. అత్ర పునశ్శబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః.
ఏతావదుక్త్వా వచనం 'రామశోకాభిభూతోఽహ' మిత్యారభ్య 'మనోహరతి నిత్యశ' ఇత్యేతదంతం
వచనజాతం పున రుక్త్వా-ఉచ్చై ర్భాషితుం న శక్నోతీతి సంబంధః శక్నోతీతి భూతే లట్. ౨౯.
బాష్పవేగమితి రామసన్నిధా వితి. మాం ప్రత్యుపదిశ్య స్వయం శక్నోతీతి రామో మన్యేతేతి భియా
ధారయామాసేతి భావః ౩౧ పురాహ మితి స్వా ద్రాజ్యాత్ యౌవరాజ్యాత్-నిర్ధూతః నిరస్తః. ౩౨.
హృతేతి. బంధనేషు కారాగృహేషు. *రామా. బంధనేషు-బధ్యతేఽస్మిన్నితి బంధనం కారాగారం. ౩౪.
శంకయేతి ఏతయా శంకయా-వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా-భీతః నోపసర్పామి నోపాసర్పం-భయే భయ
నిమిత్తే *రామా. హే రాఘవ-అహం-త్వామపి పరమకారుణికం త్వామపి-దృష్ట్వా ఏతయా శంకయా

త్పన్నాః. *టీకా. సుపర్వాణః నిశితగ్రంథయః. ౨౮. ఏతావదితి. అత్ర పునశ్శబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. ఏతా
వదుక్త్వా వచనం 'రామశోకాభిభూతోఽహ' మిత్యారభ్య 'మనోహరతి నిత్యశ' ఇత్యేతదంతం వచన
ముక్త్వా-పున రుచ్చై ర్భాషితుం న శక్నోతి-నాశక్నోదితి సంబంధః. ౩౧. *టీకా. నిర్ధూతః నిష్కాసితః.
౩౨. సుహృదఇతి. బంధనేషు బధ్యంతేఽస్మి న్నితి బంధనం కారాగారం-తత్ర సంయుతాః బద్ధాః.
౩౪. శంకయేతి. ఏతయా శంకయా వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా- నోపసర్పామి నోపాసర్పం - భయే

భయే సర్వే హి బిభ్యతి ౩౫. కేవలం హి సహాయా మే హనుమత్ప్రముఖా స్త్విమే, అతోఽహం ధారయా మ్యద్య ప్రాణాన్ కృచ్ఛ్రగతోఽపి సన్. ౩౬. ఏతే హి కప యస్స్నిగ్ధా మాం రక్షంతి సమంతతః, సహ గచ్ఛంతి గంతవ్యే నిత్యం తిష్ఠంతి చ స్థితే ౩౭. సంక్షేప స్త్వేష తే రామ కిముక్త్వా విస్తరం హి తే, స మే జ్యేష్ఠో రిపు ర్భ్రాతా వాలీ విశ్రుతపౌరుషః. తద్వినాశా ద్ధి మే దుఃఖం ప్రణష్టం స్యా దనంతరం, సుఖం మే జీవితం చైవ తద్వినాశనిబంధనమ్ ౩౯. ఏష మే రామ శోకాంత శ్శోకార్తేన నివేదితః, దుఃఖిత స్సుఖితో వాఽపి సఖ్యు ర్నిత్యం సఖా గతిః ౪౦ శ్రుత్వైత ద్వచనం రామ స్సుగ్రీవ మిద మబ్రవీత్, కింనిమిత్త మభూ ద్వైరం శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్త్వతః. ౪౧. సుఖం హి కారణం శ్రుత్వా వైరస్య తవ వానర, ఆనంతర్యం విధాస్యామి సంప్రధార్య బలాబలం. ౪౨. బలవాన్ హి మమా మర్ష శ్శ్రుత్వా త్వా మవమానితం, వర్తతే హృదయోత్కంపీ ప్రావృడ్వేగ ఇవాంభసః. ౪౩. హృష్టః కథయ విస్రబ్ధో యావ దారోప్యతే ధనుః, సృష్టశ్చ హి మయా బాణో నిరస్తశ్చ రిపు స్తవ ౪౪ ఏవ ముక్త స్తు సుగ్రీవః కాకుత్స్థేన మహాత్మనా, ప్రహర్ష మతులం లేభే చతుర్భి స్సహ వానరైః ౪౫. తతః ప్రహృష్టవదన స్సుగ్రీవో లక్ష్మణాగ్రజే, వైరస్య కారణం తత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౪౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- కిష్కిన్ధాకాణ్డే - అష్టమస్సర్గః.

వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా-భీతః, అత యేవాహం నోపసర్పామి. భూతే లట్. ౩౫.కేవలమితి. కేవలం అద్వితీయం యథాతథా ౩౬ కేవలత్వ ముపపాదయతి—ఏతేహీతి గంతవ్యే, మయి గచ్ఛతీ త్యర్థః. ౩౭. సంక్షేప ఇత్యాదిద్వయం తద్వినాశా దనంతరం మే దుఃఖం ప్రణష్టం స్యాత్, మే సుఖం మే జీవితం చైవ తద్వినాశనిబంధన మిత్యేష సంక్షేప ఇత్యన్వయః *రామా సఖ్యకరణాదినా లబ్ధ మపి సుఖాదికం న లబ్ధప్రాయ మితి భావః ౪౧. సుఖమితి. తవ వైరస్యకారణం శ్రుత్వా బలాబలం సంప్రధార్య వైరకారణం వా వైరం వా బలవ దితి విచార్య - ఆనంతర్యం అనంతరం-స్వార్థే ష్యఞ్. తవ సుఖం విధాస్యామి, స్వల్పాపరాధే ప్రబలవైరం తేన కృతం చేత్త మద్యైవ హత్వా తవ సుఖం విధాస్యామి, అల్పాపరాధే స్వల్పవైరం చే త్సమాధానముఖేన సుఖం విధాస్యామీతి భావః.*రామా. సంప్రధార్య బలాబలం గుణదోషౌ విచార్య- ఆనంతర్యం అనంతరప్రాప్తం కర్మ-తవ సుఖం యథా భవతి తథా విధాస్యామి హి విధాస్యామేన, గర్హిత మగర్హితం వా తవాభిమతం కరిష్యామ్యే వేత్యర్థః ౪౨.అపరాధ స్వల్పత్వపక్ష ఆహ—బలవానితి ప్రావృషి వేగః ప్రావృడ్వేగః ౪౩.వాలివైరస్వల్పత్వ ఆహ—హృష్టఇతి. హృష్ట ఇత్యనేన వాలిహననానంతరం శోకం మా కుర్విత్యర్థః. క్రమేణ తత్కాలే వక్ష్యత ఇత్యత్రాహ— సృష్టఇతి. యదా బాణో విసృష్ట స్తదైవ రిపు ర్నష్ట ఇత్యవేహీ త్యర్థః. ౪౫ తతఇతి. లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ, తన్నిమిత్త మిత్యర్థః. ౪౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే- అష్టమస్సర్గః.

భయనిమిత్తే. ౩౫.*టీకా. తర్హి కథం జీవసీ త్యత ఆహ—కేవలం హీతి. ౪౧ సుఖం హీతి. వైరస్యకారణం శ్రుత్వా-సంప్రధార్య బలాబలం గుణదోషౌ విచార్య-ఆనంతర్యం అనంతరప్రాప్తం కర్మ-తవ సుఖం యథా తథా విధాస్యామి హీతి సంబంధః. ౪౩.*టీకా. విస్రబ్ధః నిర్విశంకః. ౪౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-అష్టమస్సర్గః.

-॥ నవమస్సర్గః. ॥-

వాలీ నామ మమ భ్రాతా జ్యేష్ఠ శ్శత్రునిషూదనః, పితు ర్బహుమతో నిత్యం మమాపి చ తథా పురా. ౧ పిత ర్యుపరతేఽస్మాకం జ్యేష్ఠోఽయ మితి మన్త్రిభిః, కపీనా మీశ్వరో రాజ్యే కృతః పరమసంమతః ౨ రాజ్యం ప్రశాసత స్తస్య పితృపైతామహం మహత్, అహం సర్వేషు కాలేషు ప్రణతః ప్రేష్యవత్ స్థితః. ౩ మాయావీ నామ తేజస్వీ పూర్వజో దుందుభే స్సుతః, తేన తస్య మహద్వైరం స్త్రీకృతం విశ్రుతం పురా. ౪. స తు సుప్తజనే రాత్రౌ కిష్కిన్ధాద్వార మాగతః, నర్దతి స్మ సుసంరబ్ధో వాలినం చాహ్వయ ద్రణే. ౫ ప్రసుప్త స్తు మమ భ్రాతా నర్దితం భైరవస్వనం, శ్రుత్వా న మమృషే వాలీ నిష్పపాత జవా త్తదా. ౬ స తు వై నిస్సృతః క్రోధా త్తం హన్తు మసురోత్తమం, వార్యమాణ స్తత స్స్త్రీభి ర్మయా చ ప్రణతాత్మనా. ౭ స తు నిర్ధూయ సర్వా న్నో నిర్జగామ మహాబలః, తతోఽహ మపి సౌహార్దా న్నిస్సృతో వాలినా సహ. ౮ స తు మే భ్రాతరం దృష్ట్వా మాం చ దూరా దవస్థితం, అసురో జాతసంత్రాసః ప్రదుద్రావ తతో భృశం. ౯. తస్మిన్ ద్రవతి సంత్రస్తే హ్యావాం ద్రుతతరం గతౌ, ప్రకాశశ్చ కృతో మార్గ శ్చన్ద్రేణోద్గచ్ఛతా తదా ౧౦. స తృణై రావృతం దుర్గం ధరణ్యా వివరం మహత్, ప్రవివేశాసురో వేగా దావా మాసాద్య విష్ఠితౌ. ౧౧. తం ప్రవిష్టం రిపుం దృష్ట్వా బిలం రోషవశం గతః, మా మువాచ తదా వాలీ వచనం క్షుభితేన్ద్రియః. ౧౨. ఇహ త్వం తిష్ఠ సుగ్రీవ బిలద్వారి సమాహితః, యావ త్తత్ర ప్రవిశ్యాహం నిహన్మి సహసా రిపుం. ౧౩. మయా త్వేత ద్వచ శ్శ్రుత్వా యాచిత స్స పరం

అథ వాల్యపరాధవృత్తాంతో నవమే. వాలీ నామేత్యాది షడ్వింశతి శ్లోకాః. ౧. పితరీతి. అయం జ్యేష్ఠః-అతః కపీనా మీశ్వర ఇతి రాజ్యే కృతః స్థాపితః. ౨ రాజ్యమితి. పితృపైతామహం స్వపితుః ఋక్షరజసః పిత్రా బ్రహ్మణా తస్మై దత్తత్వాత్ ౩ మాయావీతి దుందుభేః పూర్వజః అగ్రజః-సుతః, మయస్యేతి శేషః. వక్ష్యత్యుత్తరకాండే మయః—'మాయావీ ప్రథమ స్తాత దుందుభి స్తదనన్తర' ఇతి. తేన మాయావినా-తస్య వాలినః-స్త్రీకృతం స్త్రీనిమిత్తం - మహద్వైర మస్తీతి పురా విశ్రుతం ౪. సత్వితి. సుప్తజనే సుప్తః జనో యస్మిన్ రాత్ర్యంశే స సుప్తజనః, అర్ధరాత్ర ఇత్యర్థః. ౬ ప్రసుప్తఇతి భైరవస్వనం భైరవస్వరూపం-నర్దితం గర్జితం. ౯. తస్మిన్నితి. ఉద్గచ్ఛతా ఉదయమానేన ౧౦ సఇతి ఆసాద్య-బిల ద్వార మితి శేషః ౧౩ మయాత్వితి యాచితః-సహ ప్రవేశన మితి

---

౨. రాజ్యమితి. పితృపైతామహం, ఋక్షరజసః పిత్రా బ్రహ్మణా తస్మై దత్తత్వా త్పైతామహత్వం. ౩ మాయావీతి. తస్య వాలినః స్త్రీకృతం, స్త్రీనిమిత్త మిత్యర్థః ౪ సత్వితి. సుప్తజనే, రాత్రౌ భాగ ఇతి శేషః. రాత్రౌ సుప్తజనే భాగే, అర్ధరాత్ర ఇత్యర్థః. * ౯ టీకా. ఉద్గచ్ఛతా ఉదయతా. ౧౦. * టీకా. ఆసాద్య వివర మిత్యనుషజ్యతే. ౧౩. మయేతి. యాచితః-వాలినా సహ బిలప్రవేశన మితి శేషః. * టీకా. శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యా మితి. బిలద్వార్యేవ తిష్ఠామి నానువ్రజామీతి స్వపాద

తపః. శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యాం ప్రవివేశ బిలం మహత్. ౧౪. తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్రస్సంవత్సరో గతః, స్థితస్య చ మమ ద్వారి స కాలో వ్యత్యవర్తత. ౧౫. అహం తు నష్టం జ్ఞాత్వా తం స్నేహా దాగతసంభ్రమః, భ్రాతరం న చ పశ్యామి పాపాశంకి చ మే మనః ౧౬. అథ దీర్ఘస్య కాలస్య బిలా త్తస్మా ద్వినిస్సృతం, స ఫేనం రుధిరం రక్త మహం దృష్ట్వా సుదుఃఖితః ౧౭ నర్దతా మసురాణాం చ ధ్వని ర్మే శ్రోత్ర మాగతః, నిరస్తస్య చ సంగ్రామే క్రోశతో నిస్స్వనో గురోః. ౧౮. అహం త్వవగతో బుద్ధ్యా చిహ్నై స్తై ర్భ్రాతరం హతం, పిధాయ చ బిలద్వారం శిలయా గిరిమాత్రయా శోకార్త శ్చోదకం కృత్వా కిష్కిన్ధా మాగత స్సఖే, ౧౯½ గూహమానస్య మే తత్త్వం యత్నతో మన్త్రిభి శ్శ్రుతం. తతోఽహం తైస్స మాగమ్య సమ్మతై రభిషేచితః, ౨౦½. రాజ్యం ప్రశాసత స్తస్య న్యాయతో మమ రాఘవ. ఆజగామ రిపుం హత్వా వాలీ త మసురోత్తమం, ౨౧½ అభిషిక్తం తు మాం దృష్ట్వా వాలీ సంరక్తలోచనః మదీయా న్మన్త్రిణో బద్ధ్వా పరుషం వాక్య మబ్రవీత్, ౨౨½ నిగ్రహేఽపి సమర్థస్య తం పాపం ప్రతి రాఘవ. న ప్రావర్తత మే బుద్ధి ర్భ్రాతృగౌరవయన్త్రితా, ౨౩½ హత్వా శత్రుం స మే భ్రాతా ప్రవివేశ పురం తదా. మానయం స్తం మహాత్మానం యథావ చ్చాభ్యవాదయం, ౨౪½. ఉక్తాశ్చ నాశిష స్తేన సంతుష్టే నాంతరాత్మనా. ౨౫ నత్వా పాదా వహం తస్య మకుటే

శేషః పద్భ్యాం స్వపదాభ్యాం-'శ్లాఘహ్నుఙ్ స్థాశపాం జ్ఞీప్స్యమాన' ఇతి చతుర్థీ ౧౪. తస్యేతి. తస్య ప్రవిష్టస్య తస్మిన్ప్రవిష్టే-సాగ్రః సంపూర్ణః-స కాలః సంవత్సరః-మమాపి సంవత్సరోగత ఇత్యర్థః. ౧౫. అహంత్వితి అహం తం నష్టం జ్ఞాత్వా సాగ్రసంవత్సర మదృష్టం బుద్ధ్వా-స్నేహా దాగతసంభ్రమోఽభవం-భ్రాతరం చ న పశ్యామి నాపశ్యం-తతః మే మనః-పాపాశంకి తన్మరణాశంకి జాతం. ౧౬ అథేతి రక్తం రక్తవర్ణం. ౧౮. అహంత్వితి చిహ్నైః మరణకాలికస్వరైః. ౧౯½. గూహమానస్యేతి. తత్త్వం యథార్థం వాలిమరణం-గూహమానస్య ప్రచ్ఛాదయతః - మే మత్తః - యత్నతః బహుయత్నేన-స్వవిషయశాపాదినా శ్రుత మాసీత్ ౨౨½. నిగ్రహేఽపీతి పాపం అజ్ఞానకృత మితి సాంత్వనేఽపి ధిక్కారణాత్ పాపిష్ఠం-తం ప్రతి నిగ్రహే సమర్థస్య ప్రకృతిబలసంపన్నత్వా దితి భావః. యన్త్రితా నియమితా ౨౩½ హత్వేతి. ప్రవివేశ పుర మిత్యుక్త్యా మన్త్రిబంధనాదికం పురా ద్బహి రితి జ్ఞేయం. ౨౫. నత్వేతి మమ క్రోధా న్మయి కోపాత్. ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-

స్పర్శనపూర్వకం శపథం మయా కారయిత్వేత్యర్థః. ౧౪. తస్యేతి. స కాలః సంవత్సరావధికాలః. ౧౫ అహంత్వితి అహం నష్టం జ్ఞాత్వా పూర్వోక్తసాగ్రసంవత్సర మదృష్ట్వా - స్నేహా దాగతసంభ్రమస్సన్ - తం భ్రాతరం న పశ్యామి - తతో మే మనశ్చ - పాపశంకి మరణశంకి జాత మిత్యర్థః. ౧౬. అతిదీర్ఘస్యేతి. రక్త మరుణం. ౧౮. *టీకా. గిరిమాత్రయా పర్వతప్రమాణయా ౧౬½. గూహమానస్యేతి. తత్త్వం వాలిమరణం. ౨౪½ *టీకా. తథాపి వాలీ కాలుష్యం న జహాతీత్యాహ—ఉక్తాఇతి. ౨౬. ఇతి

నాస్పృశం ప్రభో, అపి వాళీ మమ క్రోధా న్న ప్రసాదం చకార సః. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే - నవమస్సర్గః.

దశమ స్సర్గః.

తతః క్రోధసమావిష్టం సంరబ్ధం త ముపాగతం,అహం ప్రసాదయాంచక్రే భ్రాతరం ప్రియకామ్యయా. ౧. దిష్ట్యా ఽసి కుశలీ ప్రాప్తో నిహత శ్చ త్వయా రిపుః, అనాథస్య హి మే నాథ స్త్వ మేకో ఽనాథనందనః. ౨. ఇదం బహుశలాకం తే పూర్ణచంద్ర మివోదితం, ఛత్రం సవాలవ్యజనం ప్రతీచ్ఛస్వ మయోద్యతం. 3. ఆ ర్తశ్చాథ బిలద్వారి స్థిత స్సంవత్సరం నృప,దృష్ట్వాఽహం శోణితం ద్వారి బిలాచ్చాపి సముత్థితం. ౪. శోకసంవిగ్నహృదయో భృశం వ్యాకులితేంద్రియః, అపిధాయ బిలద్వారం శైలశృంగేణ త త్తథా. తస్మా ద్దేశా దపాక్రమ్య కిష్కింధాం ప్రావిశం పునః, ౫. విషాదా త్త్విహ మాం దృష్ట్వా పౌరై ర్మంత్రిభి రేవ చ. అభిషిక్తో న కామేన తన్మే త్వం క్షంతు మర్హసి, ౬. త్వమేవ రాజా మానార్హ స్సదాచాహం యథాపురం. రాజభావనియోగోఽయం మయా త్వద్విరహా త్కృతః. ౭. సామాత్యపౌరనగరం స్థితం నిహతకంటకం. న్యాసభూత మిదం రాజ్యం తవ నిర్యాతయా మ్యహం,౮. మా చ రోషం కృథా స్సౌమ్య మయి శత్రునిబర్హణ. యాచే త్వాం శిరసా రాజన్ మయా బద్ధోఽ య మంజలిః, ౯. బలా దస్మి సమాగమ్య మంత్రిభిః పురవాసిభిః. రాజభావే నియుక్తోఽహం శూన్య దేశజిగీషయా,౧౦.

శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః

అథ వాలిదోషదర్శనేన రామస్య దృఢతరా వాలివధప్రతిజ్ఞా దశమే తత ఇత్యాది. ౧. దిష్ట్యేతి. అనాథాన్ నందయతీ త్యనాథనందనః *రామా త్వ మేకోఽనాథనందన ఇత్యత్ర అనాథేతి పదచ్ఛేదః. ౨ ఇదమితి. ఉద్యతం అర్పితం - ప్రతీచ్ఛస్వ ప్రతీచ్ఛ 3. ఆ ర్తఇతి సంవత్సరం బిల ద్వారి స్థితః - అహం చ బిలద్వారి సముత్థితం శోణితం దృష్ట్వా ఆ ర్త శ్చాస్మి. ౪ శోకేతి. శోకసంవిగ్నహృదయః శోకకంపితహృదయః - తద్బిలద్వారం - తథా త్వయా దృష్టప్రకారేణ - అపిధాయ ప్రచ్ఛాద్య- ప్రావిశం. ౫ విషాదా దితి. ఇహ విషాదా దాగతం మాం దృష్ట్వా - విషాదాత్ రాజ్యనాశవిషాదాత్ ౬ త్వమేవేతి అహం యథాపురం పూర్వవ ద్యువరాజో భవామీ త్యర్థః. రాజభావనియోగః రాజత్వేన రాజ్యశాసనం ౯ బలాదితి. శూన్యదేశజిగీషయా రాజశూన్యదేశవశీకరణేచ్ఛయా. * రామా శూన్యదేశజిగీషయా-దేశస్య రాజశూన్యత్వాపనినీషయేత్యర్థః. ౧౦. స్నిగ్ధమితి.

శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయామ్ - నవమస్సర్గః.

౧. దిష్ట్యేతి. త్వ మేకో ఽనాథనందన ఇత్యత్ర అనాథనందన ఇతి ఛేదః. ౨. *టీకా. బహుశలాకం శితశలాకం ౪. శోకేతి. అపిధాయ తిరోధాయ. ౬. త్వమేవేతి. మమరాజభావే రాజత్వే - త్వద్విరహా దయం నియోగః కృత ఇతి సంబంధః, ౭. సామాత్యేతి. నిర్యాతయామి ప్రత్యర్పయామి,

స్నిగ్ధ మేవం బ్రువాణం మాం స తు నిర్భర్త్స్య వానరః. ధి క్త్వా మితి చ మా
ముక్త్వా బహు తత్త దువాచ హ, ౧౧½. ప్రకృతీశ్చ సమానీయ మన్త్రిణశ్చైవ
సంమతాన్. మా మాహ సుహృదాం మధ్యే వాక్యం పరమగర్హితం, ౧౨½. విది
తం వో యథా రాత్రౌ మాయావీ స మహాసురః, మాం సమాహ్వయత క్రూరో
యుద్ధకాంక్షీ సుదుర్మతిః, ౧౩½. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా నిస్సృతోఽహం నృపా
లయాత్. అనుయాతశ్చ మాం తూర్ణ మయం భ్రాతా సుదారుణః, ౧౪½ స తు
దృష్ట్వైవ మాం రాత్రౌ సద్వితీయం మహాబలః. ప్రాద్రవ ద్భయసంత్రస్తో వీక్ష్యా
వాం త మనుద్రుతౌ, అనుద్రుతశ్చ వేగేన ప్రవివేశ మహాబిలం. ౧౬. తం ప్రవిష్టం
విదిత్వా తు సుఘోరం సుమహ ద్బిలం, అయ ముక్తోఽథ మే భ్రాతా మయా తు
క్రూరదర్శనః. ౧౭. అహత్వా నాస్తి మే శక్తిః ప్రతిగన్తు మితః పురీం, బిలద్వారి
ప్రతీక్ష త్వం యావ దేనం నిహ న్మ్యహం. ౧౮. స్థితోఽయ మితి మత్వా తు ప్రవి
ష్టోఽహం దురాసదం, తం చ మే మార్గమాణస్య గత స్సంవత్సర స్తదా. ౧౯.
స తు దృష్టో మయా శత్రు రనిర్వేదా ద్భయావహః, నిహత శ్చ మయా తత్ర సోఽ
సురో బంధుభి స్సహ. ౨౦. తస్యాస్యాత్తు ప్రవృత్తేన రుధిరౌఘేణ తద్బిలం, పూర్ణ
మాసీ ద్దురాక్రామం స్తనత స్తస్య భూతలే. ౨౧. సూదయిత్వా తు తం శత్రుం
విక్రాన్తం దుందుభే స్సుతం, నిష్క్రామ న్నైవ పశ్యామి బిలస్య పిహితం ముఖం.
౨౨. విక్రోశమానస్య తు మే సుగ్రీవేతి పునఃపునః, యదా ప్రతివచో నాస్తి
తతోఽహం భృశదుఃఖితః ౨౩. పాదప్రహారైస్తు మయా బహుభి స్తద్విదారితం,

---

త్తత్పరుషభాషణం - అశ్లీలతయా విశిష్య నోక్తం ౧౧½. ప్రకృతీరితి మా ముద్దిశ్య ప్రకృత్యాదీ
నాహేత్యర్థః *రామా. మా ముపదిశ్య మన్త్ర్యాదీన్ ప్రత్యాహ ౧౯.సత్వితి అనిర్వేదాత్ అక్లేశాత్.
౨౦. తస్యేతి భూతలే భూవివరే - స్తనతః గర్జతః - త త్పూర్వోక్తం - తస్య బిలం స్తనతః తస్య ఆ
స్యాత్ ప్రవృత్తేన రుధిరౌఘేణ పూర్ణం సత్ దురాక్రమాసీదితి యోజనా.*రామా.భూతలే భువః అధ
స్తలే. ని. 'అధ స్స్వరూపయో రస్త్రీ తల' మిత్యమరః. తత్ ప్రసిద్ధం. ౨౧. సూదయిత్వేతి. దుం
దుభేః సుతం, భ్రాతర మిత్యర్థః. యద్వా—నాయం మాయావీ మయపుత్రః - కింతు దుందుభిపు
త్రోఽన్య ఇతి బోధ్యం. 'పూర్వజో దుందుభే స్సుత' ఇతి హి పూర్వ మప్యుక్తం. పిహిత మితి
హేతుగర్భం పిహితత్వా న్ముఖం న పశ్యామి. *రామా. అత్రైక స్తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధపరః,న పశ్యామి నా
పశ్యం.౨౨ విక్రోశమానస్యేతి. విక్రోశమానస్య ఆహ్వయతః 'క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చేతి ధాతుః.౨౩.

౯½. బలాదితి. శూన్యదేశజిగీషయా దేశస్య రాజశూన్యత్వాపనినీషయేత్యర్థః. ౧౧½ ప్రకృతీరితి మా
మాహ, మా ముద్దిశ్య మన్త్ర్యాదీన్ ప్రత్యాహేత్యర్థః ౧౯. సత్వితి. అనిర్వేదా దక్లేశాత్ నిహతః.
౨౦. తస్యేతి. భూతలే భువః అధ స్తలే - తద్బిలం తత్ప్రసిద్ధం తద్బిలం - తస్య బిలం స్తనత స్తస్య
రక్షసః ఆస్యాత్ ప్రవృత్తేన రుధిరౌఘేణ పూర్ణం స ద్దురాక్రామ మాసీదితి యోజనా ౨౧. సూదయి
త్వేతి. అత్రైక స్తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధపరః. బిలస్య ముఖం న పశ్యామి నాపశ్యం. ౨౩. పాదప్రహారై

తతోఽహం తేన నిష్క్రమ్య యథాపుర ముపాగతః. ౨౪. అత్రానే నాస్మి సంరుద్ధో రాజ్యం ప్రార్థయ తాత్మనః, సుగ్రీవేణ నృశంసేన విస్మృత్య భ్రాతృసౌహృదం. ౨౫. ఏవ ముక్త్వా తు మాం తత్ర వస్త్రే ణైకేన వానరః, నిర్వాసమాయాస తదా వాలీ విగతసాధ్వసః. ౨౬. తేనాహ మపవిద్ధశ్చ హృతదారశ్చ రాఘవ, తద్భయాచ్చ మహీ కృత్స్నా క్రాంతేయం సవనార్ణవా. ౨౭. ఋశ్యమూకం గిరివరం భార్యాహరణదుఃఖితః, ప్రవిష్టోఽస్మి దురాధర్షం వాలినః కారణాంతరే. ౨౮. ఏత త్తే సర్వ మాఖ్యాతం వైరానుకథనం మహత్, అనాగసా మయా ప్రాప్తం వ్యసనం పశ్య రాఘవ. ౨౯. వాలినస్తు భయా త్తస్య సర్వలోకాభయంకర, కర్తు మర్హసి మే వీర ప్రసాదం తస్య నిగ్రహాత్. ౩౦. ఏవ ముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మసంహితం, వచనం వక్తు మారేభే సుగ్రీవం ప్రహస న్నివ. ౩౧. అమోఘా స్సూర్యసంకాశా మమైతే నిశితా శ్శరాః, తస్మి న్వాలిని దుర్వృత్తే నిపతిష్యంతి వేగితాః. ౩౨. యావ త్తం నాభి పశ్యామి తవ భార్యాపహారిణం, తావ త్స జీవే త్పాపాత్మా వాలీ చారిత్రదూషకః. ౩౩. ఆత్మానుమానా త్పశ్యామి మగ్నం త్వాం శోకసాగరే, త్వా మహం తారయిష్యామి కామం ప్రాప్స్యసి పుష్కలం. ౩౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవ స్యాత్మనో హితం, సుగ్రీవః పరమప్రీత స్సుమహ ద్వాక్య మబ్రవీత్. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే - దశమస్సర్గః.

పాదేతి తద్బిలం - విదారితం క్వచి త్సరంధ్రీకృతం - తేన పథా రంధ్రమార్గేణ ౨౪. అత్రేతి. అత్ర బిలే. ౨౬. తేనేతి అపవిద్ధః తాడితః ౨౭. ఋశ్యమూకమితి. కారణాంతరే మతంగ శాపనిమిత్తే సతి - వాలినో దురాధర్షం దురాక్రమం. ౨౮. ఏతదితి. వైరానుకథనం వైరకారణాఖ్యానం. ౨౯. వాలిన ఇతి వాలిన ఇతి పంచమీ. ౩౩. ఆత్మానుమానాదితి. ఆత్మానుమానాత్, 'ఆత్మవత్స ర్వభూతా'నీతి న్యాయా దిత్యర్థః. తారయిష్యామి - శోకసాగరా దితి శేషః. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - దశమ స్సర్గః.

రితి సః బిలప్రదేశవిశేషః - తేన విదారణకృతమార్గేణ - యథాశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౨౪. తత్రేతి. భ్రాతృసౌహృదం విస్మృత్యాత్మనో రాజ్యం మార్గయతా సుగ్రీవేణ-తత్ర బిలే-సంరుద్ధోఽస్మీతి యోజనా. ౨౫. ఏవమితి. నిర్వాసయామాస నిష్కాసయామాస ౨౬. తేనేతి. అపవిద్ధః త్యక్తః. ౨౭. ఋశ్యమూకమితి. కారణాంతరే మతంగశాపనిమిత్తే సతి-వాలినో దురాధర్షం దుష్ప్రాపం. ౨౮. ఏత దితి. వైరానుకథనం వైరకారణాఖ్యానం. ౩౩ ఆత్మేతి. ఆత్మానుమానాత్ - 'ఆత్మవత్సర్వభూతా' నీతి న్యాయాత్ పుష్కలం సర్వం. *టీకా. పుష్కలం, శ్రేష్ఠ మిత్యర్థః. ౩౫, ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-దశమ స్సర్గః

ఏకాదశస్సర్గః.

రామస్య వచనం శ్రుత్వా హర్షపౌరుషవర్ధనం, సుగ్రీవః పూజయాంచక్రే
రాఘవం ప్రశశంస చ. ౧. అసంశయం ప్రజ్వలితై స్తీక్ష్ణై ర్మర్మాతిగై శ్శరైః, త్వం
దహేః కుపితో లోకా న్యుగాన్త ఇవ భాస్కరః. ౨. వాలినః పౌరుషం య త్త
ద్యచ్చ వీర్యం ధృతిశ్చ యా, త న్మమైకమనా శ్శ్రుత్వా విధత్స్వ య దనన్తరం. ౩.
సముద్రా త్పశ్చిమా త్పూర్వం దక్షిణా దపి చోత్తరం, క్రామ త్యనుదితే సూర్యే
వాలీ వ్యపగతక్లమః. ౪. అగ్రా ణ్యారుహ్య శైలానాం శిఖరాణి మహా న్త్యపి.
ఊర్ధ్వ ముత్క్షిప్య తరసా ప్రతిగృహ్ణాతి వీర్యవాన్. ౫. బహవ స్సారవన్తశ్చ వనేషు
వివిధా ద్రుమాః. వాలినా తరసా భగ్నా బలం ప్రథయ తాత్మనః. ౬. మహిషో
దున్దుభి ర్నామ కైలాసశిఖరప్రభః, బలం నాగసహస్రస్య ధారయామాస వీర్య
వాన్. ౭, వీర్యోత్సేకేన దుష్టాత్మా వరదానా చ్చ మోహితః, జగామ సుమహా
కాయ స్సముద్రం సరితాంపతిం. ఊర్మిమన్త మతిక్రమ్య సాగరం రత్నసంచయం,

---

అథ సుగ్రీవో వాలివధక్షమం రామబలం పరీక్షితుకామ స్తద్బలం దర్శయ త్యేకాదశే. రామస్యేత్యాది. పూజయాంచక్రే - అంజలిబంధాదినా - ప్రశశంస తుష్టావ ౧—౨. వాలిన ఇతి. పౌరుషం బలం - అనంతరం యత్కర్తవ్యం త ద్విధత్స్వ. ౩ సముద్రాదితి. 'బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయే'తి బ్రాహ్మముహూర్తస్య సంధ్యాకర్మకాలత్వేన తస్మి న్నుత్థాయ అనుదితే సూర్యే సంధ్యా కర్మకరణార్థం పశ్చిమా త్సముద్రా త్పూర్వసముద్రం దక్షిణా త్సముద్రా దుత్తరం సముద్రం చ వ్యప గతక్లమస్స న్క్రామతి. ఇదం వ్యక్త ముత్తరకాండే—తారః. శ్లో. 'చతుర్భ్యోఽపి సముద్రేభ్య స్సంధ్యా మన్వాస్య రావణ, ఇమం ముహూర్త మాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తక' మితి. నను కథం చతుర్ష్వ ప్యేకసంధ్యాకరణం ? ఉచ్యతే—ఏకస్మి న్తటాకే పార్శ్వభేద ఇవ స్నానాచమనార్ఘ్య ప్రదానజపానాం కర్తుం శక్యత్వాత్ * రామా. సముద్రాదితి. అనుదితే సూర్య ఇ త్యుత్తరావధి రభి హితః. పూర్వావధిస్తు 'బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయే' త్యనుష్ఠానాంగత్వేన విహితః కాలః. చతు స్సముద్రపరిక్రమణ స్యానుష్ఠానార్థత్వం. శ్లో. 'చతుర్భ్యోఽపి సముద్రేభ్యః సంధ్యా మన్వాస్య రావణ,ఇమం ముహూర్త మాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తక'మిత్యుత్తరశ్రీరామాయణో క్తతారవచనా దవగమ్యతే. ౪. అగ్రాణీతి. కంతుకానీ వేతి భావః. ౫ బహవఇతి. మత్సికోత్సారణరీ త్యేతి భావః. సారవంతః స్థిరాంశవంతః. * ని, 'సారో బలే స్థిరాంశే' చేత్యమరః. ౬. మహిషో దుందుభి ర్నామేతి. కైలాసశిఖరప్రభః, తదాకార ఇత్యర్థః. ౭. వీర్యేతి. వీర్యోత్సేకేన వీర్యగర్వేణ - దుష్టాత్మా దుర్బుద్ధిః-

---

౧—౨. *టీకా.రామేణ బహుశః ప్రతిజ్ఞాతేఽపి వాలివధే శ్రీరామం తత్సామర్థ్యజిజ్ఞాసుం మత్వా స్వేన ప్రత్యక్షానుభూతం వాలిపౌరుషం జ్ఞాపయితు మాహ—వాలినఇతి. వీర్యం శారీరబలం- యా త్ప్రసిద్ధం వాలిపరాక్రమాదికం త చ్ఛ్రుత్వా అనంతరం యత్కర్తవ్యం తద్విధత్స్వేతి మధ్యప ఠిత చ్ఛబ్ద ఏవ యోజనీయః. జ్ఞాతవ్య మేవ ప్రపంచయతి. యచ్ఛబ్దసమీపప ఠితచ్ఛబ్దః పాదపూరణార్థః, ఉత్తరత్ర పున స్తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్. ౩. సముద్రా దితి. అనుదితే సూర్యే ఇత్యుత్తరావధి రభిహితః. పూర్వావధిస్తు 'బ్రాహ్మే ముహూర్తే ఉత్థాయే' త్యనుష్ఠానాంగత్వేన విహితః కాలః. చతుస్సముద్ర పరిక్రమణస్యానుష్ఠానార్థత్వం, శ్లో. చతుర్భ్యోఽపి సముద్రేభ్యః సంధ్యా మన్వాస్య రావణ, ఇమం ముహూర్త మాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తక' మితి ఉత్తరరామాయణో క్తతారవచనా దవగమ్యతే.

మహ్యం యుద్ధం ప్రయచ్ఛేతి త మువాచ మహార్ణవం. ౯. తత స్సముద్రో ధర్మా త్మా సముత్థాయ మహాబలః, అబ్రవీ ద్వచనం రాజ న్నసురం కాలచోదితం. ౧౦. సమర్థో నాస్మి తే దాతుం యుద్ధం యుద్ధవిశారద, శ్రూయతాం చాభిధాస్యా మి యస్తే యుద్ధం ప్రదాస్యతి. ౧౧. శైలరాజో మహారణ్యే తపస్విశరణం పరం, శంకరశ్వశురో నామ్నా హిమవా నితి విశ్రుతః గుహాప్రస్రవణోపేతో బహుకందర నిర్దరః, స సమర్థ స్తవ ప్రీతి మతులాం కర్తు మాహవే. ౧౩. తం భీత ఇతి విజ్ఞా య సముద్ర మసురోత్తమః, హిమవద్వన మాగచ్ఛ చ్ఛర శ్చాపా దివ చ్యుతః.౧౪. తత స్తస్య గిరే శ్శ్వేతా గజేంద్రవిపులా శ్శిలాః, చిక్షేప బహుధా భూమౌ దుం దుభి ర్విననాద చ. ౧౫. తత శ్శ్వేతాంబుదాకార స్సౌమ్యః ప్రీతికరాకృతిః, హిమవా నబ్రవీ ద్వాక్యం స్వ ఏవ శిఖరే స్థితః. ౧౬. క్లేష్టు మర్హసి మాం న త్వం దుందుభే ధర్మవత్సల, రణకర్మ స్వకుశల స్తపస్విశరణం హ్యహం. ౧౭ తస్య తద్వ చనం శ్రుత్వా గిరిరాజస్య ధీమతః, ఉవాచ దుందుభి ర్వాక్యం రోషా త్సంరక్తలో చనః. ౧౮. యది యుద్ధే సమర్థ స్త్వం మద్భయా ద్వా నిరుద్యమః, త మాచక్ష్వ ప్రదద్యా న్మే యో౽ద్య యుద్ధం యుయుత్సతః. ౧౯ హిమవా నబ్రవీ ద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః, అనుక్తపూర్వం ధర్మాత్మా క్రోధా త్త మసురోత్తమం. ౨౦. వాలీ నామ మహాప్రాజ్ఞ శ్శక్రతుల్యపరాక్రమః, అధ్యాస్తే వా నర శ్శ్రీ మాన్ కిష్కింధా మతులప్రభాం. ౨౧. స సమర్థో మహాప్రాజ్ఞ స్తవ యుద్ధ విశారదః, ద్వంద్వయుద్ధం మహ ద్దాతుం నముచే రివ వాసవః. ౨౨. తం శీఘ్ర మభిగచ్ఛ త్వం యది యుద్ధ మిహేచ్ఛసి, స హి దుర్ధర్షణో నిత్యం శూర స్సమరకర్మణి. ౨౩. శ్రుత్వా హిమవతో వాక్యం క్రోధావిష్ట స్స దుందుభిః, జగా మ తాం పురీం తస్య కిష్కింధాం వాలిన స్తదా. ధారయ న్మాహిషం రూపం తీక్ష్ణశృంగో భయావహః, ప్రావృషీవ మహామేఘ స్తోయపూర్ణో నభ స్తలే. ౨౪. తత స్తద్ద్వార మాగమ్య కిష్కింధాయా మహాబలః, ననర్ద కంపయన్ భూమిం దుందుభి ర్దుందుభి ర్యథా. సమీపస్థాన్ ద్రుమాన్ భంజన్ వసుధాం దారయన్ ఖురైః, విషాణే నోల్లిఖన్ దర్పా త్తద్ద్వారం ద్విరదో యథా. ౨౬. అంతఃపుర

అతిక్రమ్య జగామ - పూర్వకాలో న వివక్షితః-ఆక్రామన్ జగామేత్యర్థః. ౯. తత ఇతి. సముత్థాయ పురుషవేషేణోత్థాయ. ౧౧. శైలరాజ ఇతి. పరం తపస్విశరణం తపస్వినాం పర మావాసస్థానం - నిత్యనపుంసకం ప్రస్రవణం నిర్ఝరః-నిర్దరాః విదీర్ణపాషాణరంధ్రాణి ౧౮. యదీతి. త్వం యుద్ధా సమర్థో యది యది వా సమర్థో౽పి మద్భయా న్నిరుద్యమః, ఉభయథా౽పి న త్వాం యోత్స్య ఇత్యర్థః యుయుత్సతః యోద్ధు మిచ్ఛతః. ౧౯. హిమవానితి. అనుక్తపూర్వం ఇతః పూర్వం కేనా ప్యనుక్తం వాక్యం అతఏవ క్రోధాత్. ౨౧. స ఇతి దాతుం సమర్థ ఇత్యన్వయః. ౨౫. తత ఇతి. తద్ద్వా రం కిష్కింధాద్వారం - విషాణేన ఉల్లిఖన్ ఉద్భిందన్. ౨౬ అంతఃపురగత ఇతి. సహ స్త్రీభి రితి మదా

గతో వాలీ శ్రుత్వా శబ్దమమర్షణః, నిష్పపాత సహ స్త్రీభి స్తారాభి రివ చన్ద్రమాః. ౨౮. మితం వ్యక్తాక్షరపదం త మువా చాథ దుందుభిం, హరీణా మీశ్వరో వాలీ సర్వేషాం వనచారిణాం ౨౯ కిమర్థం నగరద్వార మిదం రుద్ధ్వా వినర్దసి, దుందుభే విదితో మేఽసి రక్ష ప్రాణా న్మహాబల. ౩౦. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వానరేన్ద్రస్య ధీమతః, ఉవాచ దుందుభి ర్వాక్యం రోషా త్సంరక్తలోచనః. ౩౧. న త్వం స్త్రీసన్నిధౌ వీర వచనం వక్తు మర్హసి, మమ యుద్ధం ప్రయ చ్ఛాద్య తతో జ్ఞాస్యామి తే బలం. ౩౨. అథవా ధారయిష్యామి క్రోధ మద్య నిశా మిమాం, గృహ్యతా ముదయ స్స్వైరం కామభోగేషు వానర. ౩౩. దీయతాం సంప్రదానం చ పరిష్వజ్య చ వానరాన్, సర్వశాఖామృగేన్ద్ర స్త్వం సంసాదయ సుహృజ్జనాన్. సుదృష్టాం కురు కిష్కిన్ధాం కురు ష్వాత్మసమం పురే, క్రీడస్వ చ సహ స్త్రీభి రహం తే దర్పనాశనః ౩౪. యో హి మత్తం ప్రమత్తం వా సుప్తం వా రహితం భృశం, హన్యా త్స భ్రూణహా లోకే త్వద్విధం మదమోహితం ౩౫. స ప్రహ స్యాబ్రవీ న్మందం క్రోధా త్త మసురోత్తమం, విసృజ్య తా స్త్రియ స్సర్వా స్తారాప్రభృతికా స్తదా. ౩౬. మత్తోఽయ మితి మామంస్థా యద్యభీతోఽసి సం

తిరేకా దితి భావః. ౨౮ మితమితి వ్యక్తా న్యక్షరాణి యేషు తాని వ్యక్తాక్షరాణి పదాని యస్మిన్ కర్మణి తద్వ్యక్తాక్షరపద మితి క్రియావిశేషణం వనచారిణాం భల్లూకాదీనాం ౩౧. నత్వమితి. స్త్రీసన్నిధౌ వచనం, స్త్రీజనభ్రామకం వచన మిత్యర్థః. ౩౨. అథవేతి. ఉదయః సూర్యోదయః - గృహ్యతాం అవధిత్వేన గృహ్యతాం. ౩౩. దీయతామితి సంప్రదానం దేయద్రవ్యం - వానరాన్ బంధూన్ పరిష్వజ్య తేభ్యః సంప్రదానం దీయతాం, చరమకాలదానం దీయతా మిత్యర్థః. సంసాదయ కంచి దపి కాలం సంగచ్ఛస్వ, ఆత్మసమం రాజాన మిత్యర్థః. క్రీడస్వ క్రీడ, అద్యేతి శేషః. దర్పనాశనః - పశ్చాదితి శేషః. ౩౪. యో హీతి మత్తం మధుపానాదినా మత్తం ప్రమత్తం అనవహితం - రహితం ఆయుధాదిశూన్యం - త్వద్విధం త్వామివ స్త్రీమధ్యగతం-మదమోహితం - మదనమోహితం - యో హన్యా త్సః భ్రూణహా గర్భవధకృత్. * రామా. మదమోహితం స్త్రీభోగార్థమధుపానమదా దితికర్తవ్యతామూఢం. ౩౫. సఇతి, మందం ప్రహస్య-ధర్మాన్వితవాక్యత్వా దితి భావః. తా విసృజ్యాబ్రవీత్. ౩౬. మత్తఇతి. సంయుగే యద్యభీతోఽసి-తదా అయం మత్తఇతి మా మంస్థాః-

---

౩౨. అథవా ధారయిష్యామీతి. ఉదయః సూర్యోదయః - గృహ్యతాం అవధిత్వేన గృహ్యతాం, సూర్యోదయపర్యంతం స్త్ర్యాదిభోగా ననుభవేతి భావః. ౩౩ దీయతామితి. సంసాదయ సంగచ్ఛస్వ. * టీకా సంప్రదానం యుద్ధం. ౩౪. యో హి మత్తమితి. మత్తం మధుపానాదినా మత్తం-ప్రమత్తమనవహితం-రహితం ఆయుధాదిరహితం-త్వద్విధం త్వా మివ స్త్రీమధ్యగతం-మదమోహితం స్త్రీభోగార్థం మధుపానాత్ ఇతికర్తవ్యతామూఢం ౩౬.మత్తోఽయమితి.సంయుగే యద్యభీతోఽసి-అయం

యుగే, మదో౽యం సంప్రహారే౽స్మి న్వీరపాణం సమర్థ్యతాం. ౩౮. తమేవ ముక్త్వా సంక్రుద్ధో మాలా ముత్క్షిప్య కాంచనీం, పిత్రా దత్తాం మహేంద్రేణ యుద్ధాయ వ్యవతిష్ఠత. ౩౯ విషాణయో ర్గృహీత్వా తం దుందుభిం గిరి సన్నిభం, ఆవిధ్యత తదా వాలీ వినద న్కపికుంజరః. ౪౦ వాలీ వ్యాపాతయాం చక్రే ననర్ద చ మహాస్వనం, శ్రోత్రాభ్యా మథ రక్తం తు తస్య సుస్రావ పాత్యతః. ౪౧. తయో స్తు క్రోధసంరంభా త్పరస్పరజయైషిణోః, యుద్ధం సమభవ ద్ఘోరం దుందుభే ర్వానరస్య చ ౪౨. అయుధ్యత తదా వాలీ శక్ర తుల్యపరాక్రమః, ముష్టిభి ర్జానుభి శ్చైవ శిలాభిః పాదపై స్తథా. ౪౩. పరస్పరం ఘ్నతో స్తత్ర వానరాసురయో స్తదా, ఆసీద దసురో యుద్ధే శక్రసూను ర్వ్యవర్ధత. ౪౪. వ్యాపారవీర్యధై ర్యైశ్చ పరిక్షీణం పరాక్రమైః. తం తు దుందుభి ముత్పాట్యధ రణ్యా మభ్యపాతయత్. ౪౫. యుద్ధే ప్రాణహరే తస్మి న్నిష్పిష్టో దుందుభి స్తదా, పపాత చ మహాకాయః క్షితౌ పంచత్వ మాగతః ౪౬. తం తోలయిత్వా బాహు భ్యాం గతసత్త్వ మచేతనం, చిక్షేప బలవా న్వాలీ వేగే నైకేన యోజనం. ౪౭. త స్య వేగప్రవిద్ధస్య వక్త్రా త్క్షతజబిందవః. ప్రపేతు ర్మారుతోత్క్షిప్తా మతంగస్యాశ్రమం ప్రతి. ౪౮. తా న్దృష్ట్వా పతితాం స్తస్య ముని శ్శోణితవిప్రుషః, క్రుద్ధ స్తత్ర

అయం మదః - అస్మి న్సంప్రహారే యుద్ధే - వీరపాణం సమర్థ్యతాం వీరపాణం కృత మితి మన్యతాం - వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనాయ వీరైః క్రియమాణం పానం. ౩౮. తమేవమితి. ఉత్క్షిప్య అంసయో రుపరి విన్యస్య - ఏతత్కాంచనమాలాధారణకాలే యః పురో యుద్ధా యాగచ్ఛతి - తస్య బలం సర్వం తవైవ భవిష్యతీతి మహేంద్రేణ దత్తా మిత్యర్థః. వ్యవతిష్ఠత వ్యవాతిష్ఠత ౩౯ విషాణయోరితి. ఆవిధ్యత అభ్రామయత్ ౪౦. వాలీతి వ్యాపాతయాంచక్రే భూ మౌ పాతయామాస-అథ పాత్యతః పాత్యమానస్య-శ్రోత్రాభ్యాం రక్తం సుస్రావ, శ్రోత్రమూలవిషాణ పీడనా దితి భావః. ౪౧. తయోరితి క్రోధసంరంభాత్ క్రోధవేగాత్ ౪౩. పరస్పరమితి. ఘ్నతో స్సతోః. ౪౫. యుద్ధఇతి. ప్రాణహరే తస్మి న్యుద్ధే నిష్పిష్టో దుందుభిః - పంచత్వం భూతానాం పృథగ్భావం - మరణ మితి యావత్. ఆగతః ప్రాప్తః - పపాత. ౪౬. తమితి. తోలయిత్వా చాలయిత్వా - ఏకేన వేగేన ఏకప్రయత్నేన ౪౭ తస్యేతి వేగప్రవిద్ధస్య వేగేన క్షిప్తస్య. ౪౮. తా న్దృష్ట్వేతి. శోణితవిప్రుష ఇతి పుల్లింగత్వ మార్షం. తత్ర శోణితబిందువిషయే - క్రుద్ధస్స న్కో౽న్వయ మితి చింతయామాస. * రామా తానితి. శోణితరూపాః విప్రుషో యస్యేతి విగ్రహః. ౪౯. కో౽న్వయ మిత్యేత ద్వివృణోతి — యేనేతి. స్పృష్టః - అంతర్భావితణ్యర్థః. దురాత్మా దుస్స్వ

మత్త ఇతి మాపమంస్థాః-అయం మదః ఆస్మి న్ప్రహారే యుద్ధే-వీరపానం సమర్థ్యతాం వీరపానం కృత మితి విచార్యతాం-వీరపానం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనార్థం వీరైః క్రియమాణం పానం. ౩౮. తమితి. ఉత్క్షిప్య అంసయో రుపరి విన్యస్య * టీకా. యుద్ధసౌకర్యార్థం. ౪౦. శ్రోత్రా భ్యామితి. పాత్యతః పాత్యమానస్య. * టీకా. వ్యాపాతయాం చక్రే, హంతుమనా శ్చిక్షేపేత్యర్థః. స్రోతోభ్యః ఇంద్రియేభ్యః 'శ్రోత్రాభ్యా' మితి వా పాఠః. ౪౩. * టీకా. ఆసీదత్ క్షీణబలో౽భూత్. ౪౬. తమితి. ఏకేన వేగేన ఏకప్రయత్నేన. ౪౮. తానితి. కో౽న్విత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్ట

మహాభాగ శ్చింతయామాస కో న్వయం. ౪౯. యే నాహం సహసా స్పృష్ట శ్శోణి తేనదురాత్మనా, కోఽయం దురాత్మా దుర్బుద్ధి రకృతాత్మా చ బాలిశః ౫౦. ఇత్యుక్త్వా ఽథవినిష్క్రమ్య దదర్శ మునిపుంగవః, మహిషం పర్వతాకారం గతాసుం పతితం భువి. ౫౧. స తు విజ్ఞాయ తపసా వానరేణ కృతం హి తత్, ఉత్ససర్జ మహాశాపం క్షేప్తారం వాలినం ప్రతి. ౫౨ ఇహ తేనాప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవేత్, వనం మత్సంశ్రయం యేన దూషితం రుధిరస్రవైః సంభగ్నాః పాదపా శ్చేమే క్షిపతే హాసురీం తనుం, ౫౩ సమంతా ద్యోజనం పూర్ణ మాశ్రమం మామకం యది. ఆగమిష్యతి దుర్బుద్ధి ర్వ్యక్తం స న భవిష్యతి, ౫౪. యే చాపి సచివా స్తస్య సంశ్రితా మామకం వనం. న చ తై రిహ వస్తవ్యం శ్రుత్వా యాంతు యథాసుఖం, ౫౫. యది తేఽపీహ తిష్ఠంతి శపిష్యే తా నపి ధ్రువం. వనేఽస్మి న్మామకే నిత్యం పుత్రవత్పరిరక్షి తే, పత్రాంకురవినాశాయ ఫలమూలాభవాయ చ. ౫౬. దివస శ్చా స్య మర్యాదా యం ద్రష్టా శ్వోఽస్మి వానరం, బహువర్ష సహస్రాణి స వై శైలో భవిష్యతి. ౫౭, తత స్తే వానరా శ్శ్రుత్వా గిరం మునిసమీరితాం, నిశ్చక్రము ర్వనా త్తస్మా త్తాన్ దృష్ట్వా వాలి రబ్రవీత్. ౫౮. కిం భవంత స్సమస్తాశ్చ మతంగవన వాసినః, మత్సమీప మనుప్రాప్తా అపి స్వస్తి వనౌకసాం. ౬౦. తత స్తే కారణం సర్వం తదా శాపం చ వాలినః, శశంసు ర్వానరా స్సర్వే వాలినే హేమమాలినే. ౬౧. ఏత చ్ఛ్రుత్వా తదా వాలీ వచనం వానరేరితం, సమహర్షిం తదాఽఽసాద్య యాచతే స్మకృతాంజలిః. ౬౨. మహర్షి స్త మనాదృత్య ప్రవివే శాశ్రమం తదా, శాపధారణభీతస్తు వాలీ విహ్వలతాం గతః. ౬౩. తత శ్శాపభయా ద్భీత ఋశ్య మూకం మహాగిరిం, ప్రవేష్టుం నేచ్ఛతి హరి ర్ద్రష్టుం వాఽపి నరేశ్వర. ౬౪. త స్యాప్ర

భావః - అతఏవ దుర్బుద్ధిః - అకృతాత్మా అవశీకృతాంతఃకరణః - బాలిశః మూర్ఖః. * రామా. కోన్వయ మిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. అయం ఏతదకృత్యకారీ. ౫౧. సత్వితి. తపసా తపోమాహా త్మ్యేన. ౫౨. ఇహేతి. అప్రవేష్టవ్యం, న ప్రవేష్టవ్య మిత్యర్థః. సంభగ్నా ఇతి. ఆసురీం తను మిహ క్షిపతే త్యన్వయః. *రామా. ఇహ తేనాప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవే దిత్యతః పరం 'వనం మత్సంశ్రయం' 'సంభగ్నాః' 'సమంతాత్' 'ఆగమిష్యతి' 'యేచాస్య' 'నచతైరితిహ' 'యదితే' 'వనేఽస్మిన్''పత్రాంకుర''దివసశ్చాస్య' 'బహువర్ష''తత స్తే' 'నిశ్చక్రముః''కింభవంతః''మత్సమీపం' 'తత స్తేకారణం''శశంసుః''ఏతచ్ఛ్రుత్వా''సమహర్షింతదాసాద్యయాచతే స్మకృతాంజలి'రితి పాఠక్రమః. అన్యథాపాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః. ౫౩ సమంతాదితి. సనభవిష్యతి, నశ్యతీత్యర్థః ౫౪. యేచేతి. తస్య వాలినః ౫౫. యదీతి. అస్మిన్ వనే - పత్రాంకురవినాశాయ ఫలమూలాభవాయచ, యదీహ తిష్ఠంతీత్యన్వయః. ౫౬. దివసఇతి. అస్య శాపస్య - ఏకోఽయం దివసో మర్యాదా, శ్వః పరేద్యుః యం ద్రష్టాఽస్మి సః శైలో భవిష్యతి. ౫౭. తత స్త్వితి. గిరం శాపం. ౫౯. కింభవంత ఇతి వనౌక సాం వానరేభ్యః. ౬౦. తత స్తే కారణమితి కారణం దుందుభిపతనం. ౬౧. ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి. స్పష్టం. ౬౨. మహర్షిరితి. విహ్వలతాం గత ఇతి - జగామేతి శేషః. ౬౪ ఏషఇతి. అస్థినిచయః - శుష్క

వేశం జ్ఞాత్వాఽహ మిదం రామ మహావనం. విచరామి సహామాత్యో విషాదేన వివర్జితః ౬౫. ఏషోఽస్థినిచయ స్తస్య దుందుభే స్సంప్రకాశతే, వీర్యోత్సేకా న్నిరస్తస్య గిరికూటోపమో మహాన్ ౬౬, ఇమే చ విపులా స్సాలా స్సప్తశాఖావలంబినః, యత్రైకం ఘటతే వాలీ నిష్పత్రయితు మోజసా. ౬౭. ఏత ద స్యాసమం వీర్యం మయా రామ ప్రకీర్తితం, కథం తం వాలినం హంతుం సమరే శక్ష్యసే నృప. ౬౮. తథా బ్రువాణం సుగ్రీవం ప్రహస న్లక్ష్మణోఽబ్రవీత్, కస్మిన్కర్మణి నిర్వృత్తే శ్రద్దధ్యా వాలినో వధం. ౬౯ త మువా చాథ సుగ్రీవ స్సప్తసాలా నిమా న్పురా, ఏవ మేకైకశో వాలీ వివ్యాధాథ స చాకృత్. రామోఽపి దారయే దేషాం బాణే నైకేన చే ద్ద్రుమం, వాలినం నిహతం మన్యే దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం. హతస్య మహిషస్యాస్థి పాదే నైకేన లక్ష్మణ, ఉద్యమ్యాథ ప్రక్షిపే చ్చే త్తరసా ద్వే ధనుశ్శతే. ౭౨. ఏవ ముక్త్వా తు సుగ్రీవో రామం రక్తాంతలోచనం, ధ్యాత్వా ముహూర్తం కాకుత్స్థం పున రేవ వచోఽబ్రవీత్. ౭౩. శూరశ్చ శూరఘాతీ చ ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః, బలవా న్వానరో వాలీ సంయుగే ష్వపరాజితః ౭౪. దృశ్యంతే చాస్య కర్మాణి దుష్కరాణి సురై రపి, యాని సంచింత్య భీతోఽహ మృశ్యమూకం సమాశ్రితః ౭౫. త మజ

కాయ ఇతి యావత్ ౬౬. ఇమేచేతి విపులాః స్థూలాః - శాఖావలంబినః లంబితశాఖాః-శాఖావృతత్వేన దుర్జ్ఞేయలక్ష్యా ఇత్యర్థః. యత్ర సాలేషు - ఏకం సాలం - ఓజసా - న తు ధనుషా. నిష్పత్రయితుం నిర్గతశరపత్రం కర్తుం-ఘటతే శక్నోతి. ఏకం సాలం భిత్వా శరో నిష్పత్రం యథాతథా వృక్షాంతరాసక్తమూలం గచ్ఛతి, తథా వేద్ధుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ధనుర్వినా కేవలబాణేన ఏకం సాలం విధ్యతీత్యర్థః. యద్వా—వేద్ధుం శక్తః న తు కదాచి త్తథా కృతవా నితి ఘటత ఇతి పదేన వ్యజ్యతే. ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం యద్వా—స్వజాతివిరుద్ధత్వేన యుద్ధే ధనుర్గ్రహణాభావేఽపి లీలార్థం ధను రస్తీతి ధ్యేయం ౬౮ తథేతి కస్మిన్నితి - ముహూర్తేన చతుస్సముద్రగమనే ఉత్క్షిప్త పర్వతశిఖరగ్రహణే దుందుభికాయోత్క్షేపణే సాలభేదనే వేత్యర్థః. ౬౯. తమితి పురా వాలీ ఇమాన్ సప్తసాలాన్ వివ్యాధ-అథ చ అనంతరమపి-ఏవ మేకైకశః అసకృ ద్వివ్యాధేతి యోజనా. యద్వా—స వాలీ ఏవంవిధా నిమా స్సప్తసాలాన్ ఏకైకశః పురా వివ్యాధ-అనంతర మ ప్యసకృ ద్వివ్యాధ-రామఇతి. ఏషాం మధ్యే ఏకం ద్రుమం ఏకేన బాణేన యది విదారయేత్ - తదా తాదృశం విక్రమం దృష్ట్వా వాలినం నిహతం మన్యే. ఉద్యమ్య ప్రకోష్ఠే నోత్క్షిప్య-ద్వే ధనుశ్శతే ధనుశ్శతద్వయదూరం-ధనుర్నామ చతుర్హస్తమానం ని. 'కిష్కు స్స్యా ద్దవటో హస్త శ్చతుర్వింశతి రంగులః, చతుర్హస్తో ధనుర్దండో ధను ర్ధన్వంతరం యుగ'మితి వైజయంతీ ఏవం సుగ్రీవ స్తమువా చేతి పూర్వేణాన్వయః.
* రామా. 'ఉద్యమ్యాథ ప్రక్షిపేచ్చే'దితి పాఠః ౭౨. ఏవ మవిశ్వాసకరణే సుహృద్దుర్మనాయేతే

వ్యం. అయం ఏతదకృత్యకారీ. ౬౫. ఏషఇతి అస్థినిచయ ఇతి. శుష్కకాయఇతి యావత్
* టీకా. ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృత ముపసంహరతి—ఏషోఽస్థినిచయ ఇతి. ౬౬. ఇమేచేతి యత్ర యేషు సాలేషు-ఏకం సాలం నిష్పత్రయితుం నిర్గతశరపత్రం కర్తుం-ఘటతే సమర్థో భవతి-ఏకం సాలం భిత్వా శరో నిష్పత్రం యథా నిర్గచ్ఛతి, తథా వేద్ధుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ౬౯. తమితి. పురా స వాలీ-ఇమాం పురతః స్థితాన్ సప్తసాలాన్-ఏకైకశః ఏక మేకం - వివ్యాధ - అథ చ అనం

య్యా మధృష్యం చ వానరేంద్ర మమర్షణం, విచింతయ న్న ముంచామి ఋశ్యమూక మహం త్విమం. ౨౬. ఉద్విగ్న శ్శంకిత శ్చాపి విచరామి మహావనే, అనురక్తై స్సహామాత్యై ర్హనుమత్ప్రముఖై ర్వరైః. ౨౭. ఉపలబ్ధం చ మే శ్లాఘ్యం సన్మిత్రం మిత్రవత్సల, త్వా మహం పురుషవ్యాఘ్ర హిమవంత మి వాశ్రితః. ౨౮. కిం తు తస్య బలజ్ఞోఽహం దుర్భ్రాతు ర్బలశాలినః, అప్రత్యక్షం తు మే వీర్యం సమరే తవ రాఘవ. ౨౯. న ఖ ల్వహం త్వాం తులయే నావమన్యే న భీషయే, కర్మభి స్తస్య భీమై స్తు కాతర్యం జనితం మమ ౩౦. కామం రాఘవ తే వాణీ ప్రమాణం ధైర్య మాకృతిః, సూచయంతి పరం తేజో భస్మచ్ఛన్న మి వానలం. ౩౧ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, స్మితపూర్వ మథో రామః ప్రత్యువాచ హరిం ప్రభుః. ౩౨. యది న ప్రత్యయో ఽస్మాసు విక్రమే తవ వానర, ప్రత్యయం సమరే శ్లాఘ్య మహ ముత్పాదయామి తే. ౩౩. ఏవ ముక్త్వా తు సుగ్రీవం సాంత్వం లక్ష్మణ పూర్వజః, రాఘవో దుందుభేః కాయం పాదాంగుష్ఠేన లీలయా. తోలయిత్వా మహాబాహు శ్చిక్షేప దశయోజనం, ౩౪. అసురస్య తనుం శుష్కం పాదాంగుష్ఠేన వీర్యవాన్. క్షిప్తం దృష్ట్వా తతః కాయం సుగ్రీవః పున రబ్రవీత్, ౩౫. లక్ష్మణ స్యాగ్రతో రామ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౩౬. ఆర్ద్ర స్సమాంసః ప్రత్యగ్రః క్షిప్తః కాయః పురా సఖే, లఘు స్సంప్రతి నిర్మాంస స్తృణభూత శ్చ రాఘవ. ౩౭. పరిశ్రాం

త్యాలోచ్య యథా రామః సంతుష్యతి తథా వదతి—ఏవ ముక్త్వేత్యాదినా. ౨౬. ఉద్విగ్న ఇతి. ఉద్విగ్నః భీతః. ౨౯. నేత్యాది. కామ మితి - వాణీ ఏకరూపం వచనం - ప్రమాణం బుద్ధిః-ధైర్యం అచంచలతా - ఆకృతి ర్వపుశ్చ - భస్మచ్ఛన్న మనల మివ స్థితం, తే పరం తేజః-కామం అతిశయేన-సూచయంతి. అథాపి మే కాతర్యం జనిత మితి పూర్వేణాన్వయః * రామా. కామ మితి. భస్మచ్ఛన్న మనల మివ స్థితం తేజ ఇతి సంబంధః. ౩౨. యదీతి. విక్రమే విషయే ప్రత్యయం విశ్వాసం-సమరే విషయే. ౩౩. ఏవ మితి. సాంత్వ మిత్యనేన ప్రత్యయప్రశ్నేన సుగ్రీవస్య దుఃఖితత్వం ద్యోత్యతే పాదాంగుష్ఠేన అనుద్ధృతేన - తోలయిత్వా చాలయిత్వా. * రామా. 'రాఘవో దుందుభేః' 'తోలయిత్వా' 'అసురస్య' 'క్షిప్తం దృష్ట్వా' 'లక్ష్మణస్యాగ్రతో రామ మిదం వచన మర్థవ' దితి పాఠక్రమః. పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప, అనుద్ధృతపాదతలస్సన్ అంగుష్ఠాగ్రేణ చిక్షేపే త్యర్థః. ౩౪. అసురస్యేతి తనుం పూర్వాపేక్షయా స్వల్పం - కాయం శరీరం. ౩౫. కథం క మిత్య త్రాహ.—లక్ష్మణస్యేతి. ౩౬. ఆర్ద్ర ఇతి. ఆర్ద్రః సరక్తః-ప్రత్యగ్రః యత్కించిత్ ప్రాణచేష్టాయుక్తః. లఘుత్వం సదృష్టాంత మాహ.—తృణభూత ఇతి. * రామా ప్రత్యగ్రః అభినవః. ౩౭ ఏవం ప్రక్షేపే ఽప్యవైషమ్య

తరం ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ అసకృ ద్వ్యాధేతి సంబంధః. ఏతేషు సాలే ష్వేకం పూర్వం భిత్త్వా - తత్ర ఖానితం శరం సముద్ధృత్య - తస్మిన్ రంధ్రే పున రన్యం శరం నిధాయ - త మపి సముద్ధృత్య-తథా అన్యం విధ్వా-ఏవ మసకృ దేతాన్ ఛిద్రీకృతవా నితి వాక్యార్థః. ౨౯. * టీకా. మద్భీత్యైవ వాలిమహత్త్వం వర్ణితం, న తు త్వత్సాదృశ్యాపాదనాయే త్యాహ—నఖ ల్వితి. ౩౨. యదీతి. సమరే సమరవిషయే. ౩౩. రాఘవ ఇతి. పాదాంగుష్ఠేన లీలయా చిక్షేప, అనుద్ధృతపదచలనస్సన్

తేన మత్తేన భ్రాత్రా మే వాలినా తదా, క్షిప్త మేవం ప్రహర్షేణ భవతా రఘునందన, నాత్ర శక్యం బలం జ్ఞాతుం తవ వా తస్యవాఽధికం, ౮౮ ఆర్ద్రం శుష్కమితి హ్యేత త్సుమహా ద్రాఘు వాంతరమ్ స ఏవ సంశయ స్తాత తవ తస్య చ యద్బలే, ౮౯. సాల మేకం తు నిర్భింద్యా భవే ద్వ్యక్తి ర్బలాబలే. ౯౦. కృత్వేదం కార్ముకం సజ్యం హస్తిహస్త మి వాతతం, ఆకర్ణపూర్ణ మాయమ్య విసృజస్వ మహాశరం. ౯౧ ఇమం హి సాలం సహిత స్త్వయా శరో న సంశయో ఽత్రాస్తి విదారయిష్యతి, అలం విమర్శేన మమ ప్రియం ధ్రువం కురుష్వ రాజాత్మజ శాపితో మయా. ౯౨. యథా హి తేజస్సు వర స్సదా రవి ర్యథా హి శైలో హి మహాన్ మహాద్రిషు, యథా చతుష్పాత్సు చ కేసరీ వర స్తథా నరాణా మసి విక్రమే వరః. ౯౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ఏకాదశ స్సర్గః

ద్వాదశ స్సర్గః.

ఏతచ్చ వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవేణ సుభాషితం, ప్రత్యయార్థం మహాతేజా

ముక్త్వా ప్రక్షేప్తృతారతమ్య మాహ — పరిశ్రాంతేనేతి ఏవం ప్రహర్షేణ ఏవంవిధప్రహర్షవతా నాత్రేతి. అత్ర దుందుభికాయక్షేపకర్మణి - తవ వా తస్య వా - అధికం బల మితి జ్ఞాతుం న శక్యం ౮౮. పునస్సంగ్రహేణాహ.—ఆర్ద్ర మితి. ఆర్ద్రం శుష్క మిత్యేత త్సుమహత్ అంతరం తారతమ్యం యద్యస్మా దస్తి - అత స్తవ చ తస్య చ బలే యువయో ర్బలతారతమ్యే-స ఏవ సంశయో వర్తతే, సంశయో న నివృత్త ఇత్యర్థః. ౮౯. సాల మితి. నిర్భింద్యాః భంజయ - వ్యక్తిః విశేషజ్ఞానం. ౯౧. పునర్నిర్బంధేన కుపితో భవే దితి సాంత్వయతి —ఇమ మితి. సహితః సంహితః- 'సమో వా హితతతయో' రితి మలోపః.శరో విదారయిష్యతి-విమర్శేన పునః కిమర్థం ప్రత్యయోత్పాదన మితి విమర్శేన-మమప్రియం న తు త్వత్పరీక్షార్థం. ౯౨. యథేతి. తేజస్సు తేజస్విషు - విక్రమే- స్థితానా మితి శేషః అస్మిన్ సర్గే త్ర్యుత్తరనవతిశ్లోకాః. ౯౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశ స్సర్గః.

అథ ప్రత్యయపూర్వకం వాలివధాయ గమనం ద్వాదశే ఏతిచ్చేత్యాది. ౨ సవిసృష్ట ఇతి. సః

అంగుష్ఠాగ్రేణ చిక్షేపేత్యర్థః.౮౭ ఆర్ద్రేతి ప్రత్యగ్రః అభినవః. నాత్రేతి. అత్ర దుందుభికాయక్షేపకర్మణి కృతే. ౮౮. ఆర్ద్ర మితి. స ఏవేతి తవ తస్య చ యత్ యః బలే సంశయః స ఏవ సంశయో న నివృత్త ఇతి శేషః. ౮౯. కస్మిన్ కర్మణి కృతే తవ మదీయబలాభివ్యక్తి ర్భవిష్యతీ త్యత ఆహ—సాల మితి. ఏకం సాలం వినిర్భిద్య-బలాబలే-ప్రథమాద్వివచనం వ్యక్తి భవేత్, భవేతా మిత్యర్థః. ఏకసాలభేదనే కృతే త్వం బలాధిక ఇ త్యహం జ్ఞాస్యామిత్యర్థః. ౯౧. ఇమ మితి.త్వయా ప్రహితః క్షిప్తః శరః-ఇమం సాలం విదారయిష్యతి-అత్ర అస్మిన్నర్థే సంశయో న - త్వయి విమర్శేన త్వద్బలపరీక్షయా-అలం-మయా శాపితోఽసి రాజన్ మమ ప్రియం కురుష్వేతి సంబంధః. ౯౨.యథాహీతి. తేజస్సు తేజస్విషు.౯౩ *టీకా.సర్గఫలం. 'విద్యాబలం దైవబలం జ్ఞానబంధుబలం తథా, సేనాబలం భవేత్తస్య వాలినో బలకీర్తనా'దితి సాకల్యందే ౯౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవాఖ్యాయాం-ఏకాదశస్సర్గః.

*టీకా.ప్రత్యయార్థం విశ్వాసజననార్థం.౧.*టీకా. మానం బహుమానం దదాతీతి మానదః.౨,

రామో జగ్రాహ కార్ముకం. ౧. స గృహీత్వా ధను ర్ఘోరం శర మేకం చ మానదః,
సాల ముద్దిశ్య చిక్షేప జ్యాస్వనైః పూరయ న్దిశః. ౨ స విసృష్టో బలవతా బాణ
స్స్వర్ణపరిష్కృతః, భిత్త్వా సాలా న్గిరిప్రస్థే సప్తభూమిం వివేశ హ. ౩. ప్రవిష్టశ్చ
ముహూర్తేన ధరాం భిత్త్వా మహాజవః, నిష్పత్య చ పున స్తూర్ణం స్వతూణీం ప్రవి
వేశ హ. ౪. తా న్దృష్ట్వా సప్త నిర్భిన్నా న్సాలా న్వానరపుంగవః, రామస్య
శరవేగేన విస్మయం పరమం గతః. ౫. స మూర్ధ్నా న్యపత ద్భూమౌ ప్రలంబీకృత
భూషణః, సుగ్రీవః పరమప్రీతో రాఘవాయ కృతాంజలిః. ౬. ఇదం చోవాచ
ధర్మజ్ఞం కర్మణా తేన హర్షితః, రామం సర్వాస్త్రవిదుషాం శ్రేష్ఠం శూర మవ
స్థితం. ౭. సేంద్రా నపి సురా న్సర్వాం స్త్వం బాణైః పురుషర్షభ, సమర్థ స్సమరే
హంతుం కిం పున ర్వాలినం ప్రభో. ౮. యేన సప్త మహాసాలా గిరి ర్భూమిశ్చ
దారితాః, బాణే నైకేన కాకుత్స్థ స్థాతా తే కో రణాగ్రతః. ౯. అద్య మే విగత
శ్శోకః ప్రీతి రద్య పరా మమ, సుహృదం త్వాం సమాసాద్య మహేంద్రవరుణోప
మం. ౧౦. త మద్యైవ ప్రియార్థం మే వైరిణం భ్రాతృరూపిణం, వాలినం జహి
కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయ మంజలిః. ౧౧. తతో రామః పరిష్వజ్య సుగ్రీవం
ప్రియదర్శనం, ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో లక్ష్మణానుమతం వచః. అస్మా ద్గచ్ఛేమ

ఏకసాలోద్దేశేన విసృష్టః-స్వర్ణపరిష్కృతః స్వర్ణపట్టాలంకృతః-అనేన సర్వోత్తమత్వ ముక్తం. సాలా
నితి సప్తసాలా న్భిత్త్వా-గిరిప్రస్థే గిరిప్రస్థమార్గేణ-భూమిం వివేశ.ఇత్థం హ్యుక్త మభియుక్తైః—'సా
లాంశ్చ సప్త సగిరీ న్సరసాతలా' నితి సంక్షేపేచ—'గిరిం రసాతలం చై' వేతి.అన్య స్త్వపపాఠః. ౩.
ప్రవిష్ట ఇతి.ధరాం భిత్త్వా ప్రవిష్ట స్స శరః-మహాజవత్వా న్ముహూర్తేన నిష్పత్య నిర్గత్య-పున స్తాం తూ
ణీం ప్రవివేశ-మంత్రప్రభావే నాచేతనస్యాపి పున రాగమనం.౪.తా నితి.దృష్ట్వైవ త్యనే నాల్పజ్ఞత్వా
త్సుగ్రీవ స్సాలా నేవ భిన్నా న్దదర్శ-సప్తభూమిప్రవేశం త్వహ మేవ ధర్మవీర్యేణ పశ్యామీతి భావః.
౫.స ఇతి.స సుగ్రీవః పరమప్రీతస్స న్రాఘవాయ కృతాంజలిః మూర్ధ్నా భూమౌ న్యపతత్-శిరసా
భూమిం స్పృష్ట్వా ప్రణనామేత్యర్థః. ప్రలంబీకృతభూషణ ఇత్యనేన ఉదరాస్పర్శ ఉక్తః. అనేన
భగవద్విషయే ప్రణామప్రకార శ్శిక్షితో భవతి *రామా ప్రలంబగతభూషణః ప్రలంబత్వం ప్రాప్తభూ
షణ ఇత్యర్థః ౧౧. తత ఇతి. లక్ష్మణానుమత మితి క్రియావిశేషణం. భ్రాతృగంధినం భ్రాతృహింసకం-

---

స విసృష్ట ఇతి. సః ఏకసాలోద్దేశేన విసృష్టః శరః-సప్తసాలా న్గిరిప్రస్థే చ భిత్త్వా భూమిం వివే
శ, సప్తసాలా న్భిత్త్వా గిరిప్రస్థం పర్వత మపి భిత్త్వా భూమిం వివేశేత్యర్థః * టీకా. స ఇతి. సః
ఏకసాలోద్దేశేన విసృష్ట శ్శరః - సప్తసాలా న్గిరిప్రస్థం చ భిత్త్వా భూమిం వివేశ, సప్తసాలా న్
భిత్త్వా గిరిప్రస్థం పర్వత మపి భిత్త్వా భూమిం ప్రవిశ్య తా మపి భిత్త్వా రసాతలం గత్వేతి ద్రష్టవ్యం,
'గిరిం రసాతలం' చేత్యుక్తత్వాత్.తథాచ స్కాందే.—శ్లో. 'సప్తభూమీ స్సప్తగిరీ న్సప్తసాలా న్
మహాబలా న్, స బాణో వేగసంపన్నో భిత్త్వా తూణీర మావిశ' దితి. ౩. ప్రవిష్ట ఇతి. ప్రవిష్టః శరో
త్తమః ముహూర్తేన పున ర్ధరాం భిత్త్వా - స్థానే తూణీరే పపాతేతి యోజనా. ౫. స మూర్ధ్నేతి.
ప్రలంబగతభూషణః - ప్రలంబత్వం ప్రాప్తభూషణః. ౧౨. భ్రాతృగంధినం-గంధ స్సంబంధః - భ్రా

కిష్కిన్ధాం క్షిప్రం గచ్ఛ త్వ మగ్రతః, గత్వా చాహ్వాయ సుగ్రీవ వాలినం భ్రాతృగన్ధినం. ౧౩. సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలినః పురీం, వృక్షై రాత్మాన మావృత్య వ్యతిష్ఠ న్గహనే వనే. ౧౪ సుగ్రీవో వ్యనద ద్ఘోరం వాలినో హ్వానకారణాత్, గాఢం పరిహితో వేగా న్నాదై ర్భిన్ద న్నివాంబరం. ౧౫. తం శ్రుత్వా నినదం భ్రాతుః క్రుద్ధో వాలీ మహాబలః, నిశ్చక్రామ సుసంరబ్ధో భాస్కరోఽస్తతటా దివ ౧౬. తత స్సుతుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయో రభూత్, గగనే గ్రహయో ర్ఘోరం బుధాంగారకయో రివ. ౧౭. తలై రశనికల్పైశ్చ వజ్రకల్పైశ్చ ముష్టిభిః, జఘ్నతు స్సమరేఽన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితౌ. ౧౮. తతో రామో ధనుష్పాణి స్తా వుభౌ సముదీక్ష్య తు, అన్యోన్యసదృశౌ వీరా వుభౌ దేవా వి వాశ్వినౌ.య న్నావగచ్ఛ త్సుగ్రీవం వాలినం వాఽపి రాఘవః, తతో న కృతవా న్బుద్ధిం మోక్తు మంతకరం శరం ౨౦. ఏతస్మి న్నంతరే భగ్న స్సుగ్రీవ స్తేన వాలినా, అపశ్య న్రాఘవం నాథ మృశ్యమూకం ప్రదుద్రువే. ౨౧. క్లాంతో

‘గంధనావక్షేప’ణేత్యత్ర తథా ప్రయోగాత్. ఇతి రామ స్సుగ్రీవం ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౩. సర్వ ఇతి. ఆత్మానం - స్వం స్వ మిత్యర్థః. ౧౪. సుగ్రీవ ఇతి హ్వానం ఆహ్వానం-గాఢం పరిహితః బలవృద్ధయే దృఢబద్ధపరిధానః ౧౫. త మితి. భాస్కరోఽస్తతటా దివేతి. యథా సూర్యోఽస్తతటా దపతర న్నదృష్టరశ్మి ర్భవతి - తథేదానీం కిష్కింధానిర్గమనం వాలినో ఽల్పకాలేన నాశహేతు రితి ద్యోతనార్థ మస్తతటా దిత్యుక్తం. అస్మద్దేశోదయగిరిః ప్రదేశాంతరాపేక్షయా అస్తగిరి రిత్యుక్త మిత్యప్యాహుః *రామా. భాస్కరోఽస్తతటా దివేతి.అస్మాక ముదయపర్వతః సిద్ధపురవాసినా మస్తగిరి రితి తదపేక్షయా అస్తతటా దిత్యుక్తం.‘ఉదయో యో లంకాయాం సోఽస్తమయ స్సవితు రేవ సిద్ధపురే’ ఇత్యార్యభటోక్తేః. ఏత చ్ఛ్లోకానంతరం శ్లో. ‘తత స్సుతుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయో రభూత్, గగనే గ్రహయో ర్ఘోరం బుధాంగారకయో రివ. తలై రశనికల్పైశ్చ వజ్రకల్పైశ్చ ముష్టిభిః, జఘ్నతు స్సమరేఽన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితౌ’ వితి పాఠక్రమః. ౧౬. తత స్సుతుముల మితి.బుధాంగారకాఖ్యయో ర్గ్రహయో రివ. ౧౭. తలై రితి. అశనిః మేఘజ్యోతిః. ౧౮. తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఉభా వశ్వినౌ దేవా వివ స్థితౌ తా వుభౌ సముదీక్ష్య సుగ్రీవం వాలినం వా విశేషతో య న్నావగచ్ఛత్ - తతః తస్మాత్-రామ శ్శరం మోక్తుం బుద్ధిం న కృతవా నిత్యన్వయః. ౨౧. క్లాంత ఇతి. జర్ఝరీకృతః పరుషత్వక్కృతః. ౨౪. త మితి. వసుధా మవ

తృత్వమాత్రేణ సంబంధీ-న తు దానమానాదినేతి భావః. ౧౪. సుగ్రీవ ఇతి. గాఢం పరిహితః వాససా దృఢం సంవీతః. ౧౫. త మితి. భాస్కరః అస్తతటా దివ నిష్పపాత-మేరో రుత్తరవాసినః అధికృత్యేద ముచ్యతే. అస్మాక మస్తమయపర్వతో మేరో రుత్తరపార్శ్వస్థానా ముదయగిరిః. తేషా మస్తగిరి రస్మాక ముదయగిరిః.అతోఽస్తగిరే రపి భానో ర్నిర్గమనం సంభవతి. *టీకా. భాస్కరోఽస్తతటా దివ నిష్పపాత - మేరో రుత్తరవాసినః అధికృత్యేద ముచ్యతే. అస్మాక మస్తమయపర్వతః మేరో రుత్తరపార్శ్వస్థానా ముదయగిరిః, తేషా మస్తగిరి రస్మాక ముదయగిరి రితి. అతోఽస్తగిరే రపి భానో ర్ని

రుధిరసిక్తాంగః ప్రహారై ర్జర్జరీకృతః, వాలినాఽభిద్రుతః క్రోధా త్ప్రవివేశ మహా వనం. ౨౨ తం ప్రవిష్టం వనం దృష్ట్వా వాలీ శాపభయార్దితః, ముక్తో హ్యసి త్వ మిత్యుక్త్వా సన్నివృత్తో మహాద్యుతిః ౨౩. రాఘవోఽపి సహ భ్రాత్రా సహ చైవ హనూమతా, తదేవ వన మాగచ్ఛ త్సుగ్రీవో యత్ర వానరః. ౨౪ తం సమీక్ష్యాగతం రామం సుగ్రీవ స్సహలక్ష్మణం, హ్రీమాన్ దీన మువా చేదం వసుధా మవలోకయన్. ౨౫. ఆహ్వయస్వేతి మా ముక్త్వా దర్శయిత్వా చ విక్రమం, వైరిణా ఘాతయిత్వా చ కి మిదానీం త్వయా కృతం ౨౬. తా మేవ వేళాం వక్తవ్యం త్వయా రాఘవ తత్త్వతః, వాలినం న నిహన్మీతి తతో నాహ మితో వ్రజే, ౨౭. తస్య చైవం బ్రువాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, కరుణం దీనయా వాచా రాఘవః పున రబ్రవీత్. ౨౮. సుగ్రీవ శ్రూయతాం తాత క్రోధశ్చ వ్యపనీయతాం, కారణం యేన బాణోఽయం న మయా స విసర్జితః. ౨౯. అలంకారేణ వేషేణ ప్రమాణేన గతేన చ, త్వం చ సుగ్రీవ వాలీ చ సదృశౌ స్థః పరస్పరం. ౩౦. స్వరేణ వర్చసా చైవ ప్రేక్షితేన చ వానర, విక్రమేణ చ వాక్యైశ్చ వ్యక్తిం వాం నోపలక్షయే. తతోఽహం రూపసాదృశ్యా న్మోహితో వానరోత్తమ, ౩౧. నోత్సృజామి మహావేగం శరం శత్రునిబర్హణం. జీవితాంతకరం ఘోరం సాదృశ్యాత్తు విశంకితః,

లోకయన్నితి లజ్జానుభావః. ౨౫. ఆహ్వయస్వేతి. 'దర్శయిత్వా చ విక్రమ' మితి వ్యతిరేకోక్తిః. తయా కిం కృతం, కిం చింతిత మిత్యర్థః. కృతి రనేకార్థః. * రామా. ఆహ్వయస్వేతి విక్రమం దర్శయిత్వా, సాలభేదనా దినేతి శేషః ౨౬. తామేవవేళా మితి. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. వాలినం జహి కాకుత్స్థేతి. ప్రార్థనవేళాయా మిత్యర్థః తతః తథోక్తం చేత్. * రామా. తా మేవ వేలాం వేలాయాం - 'వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయ మంజలి'రితి ప్రార్థనా వేళాయాం వాలినం న నిహన్మీతి వక్తవ్యం. కుత శ్శక్తేన త్వయా స న హన్యతే?. 'తతో నాహ మితో వ్రజ' ఇతి వా పాఠః. ౨౭. త స్యేతి కరుణం సదయం - అబ్రవీత్. ౨౮. సుగ్రీవేతి. యేన కారణేన బాణో న విసర్జితః, తత్కారణం శ్రూయతాం. శ్రుత్వా క్రోధ శ్చాపనీయతా మితి యోజనా. * రామా. 'కారణం' 'యేన' 'అలంకారేణ' 'త్వం చ' 'సర్వేణ' 'విక్రమేణ' 'తతోఽహం' ఇతి పాఠక్రమః ౨౯. అలంకారేణేతి. వేషేణ ఆకారేణ - ప్రమాణేన ఔన్నత్యేన - గతేన గమనేన. ౩౦ స్వరేణేతి వర్చసా తేజసా - ప్రేక్షితేన వీక్షణేన-వాక్యైః భాషణైః- వ్యక్తిం విశేషం - తత ఇతి. మోహితః సంజాతమోహః, విశేషానభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౩౧ నోత్సృజామీత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ద్వయో రపి నౌ - మయా మూల

ఘాతనం సంభవతి. ౨౫. ఆహ్వయస్వేతి. విక్రమం సాలభేదనం ౨౬. తా మితి, తా మేవ వేళాం తస్యామేవ వేళాయాం - వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోఽయ మంజలి రితి, మత్ప్రార్థన వేళాయా మిత్యర్థః. ౨౯. అలంకారేణేతి. అలంకారేణ హారాద్యాభరణేన - వేషేణ సువర్ణాలంకరణకృతశోభయా. * టీకా. వర్చసా కాంత్యా. ౩౧. నోత్సృజామీత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ద్వయో రపి నౌ మూలఘాతో న స్యా దితి హి శరం నోత్సృజామీతి

మూలఘాతో న నో స్యాద్ధి ద్వయో రపి కృతో మయా ౩౩. త్వయి వీరే విపన్నే హి అజ్ఞానా ల్లాఘవా న్మయా, మౌఢ్యం చ మమ బాల్యం చ ఖ్యాపితం స్యా ద్ధరీశ్వర. ౩౪. దత్తాభయవధో నామ పాతకం మహ దుచ్యతే, ౩౪½. అహం చ లక్ష్మణశ్చైవ సీతా చ వరవర్ణినీ. త్వదధీనా వయం సర్వే వనే ఽస్మిన్ శరణం భవాన్, ౩౫½. తస్మా ద్యుధ్యస్వ భూయ స్త్వం మా మా శంకిష్ఠ వానర. ఏతన్ముహూర్తే సుగ్రీవ పశ్య వాలిన మాహవే, నిర స్త మిషు ణైకేన వేష్టమానం మహీతలే. ౩౬ అభిజ్ఞానం కురుష్వ త్వ మాత్మనో వానరేశ్వర, యేన త్వా మభిజానీయాం ద్వంద్వయుద్ధ ముపాగతం. ౩౭. గజపుష్పీం మిమాం ఫుల్లా ముత్పాట్య శుభలక్షణాం, కురు లక్ష్మణ కంఠేఽస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః. ౩౯ తతో గిరితటే జాతా ముత్పాట్య కుసుమాకులాం, లక్ష్మణో గజపుష్పీం తాం తస్య కంఠే వ్యసర్జయత్. ౪౦. స తయా శుశుభే శ్రీమాన్ లతయా కంఠసక్తయా, విపరీత ఇవాకాశే సూర్యో నక్షత్రమాలయా. ౪౧. మాల యేవ బలాకానాం ససంధ్య ఇవ తోయదః, విభ్రాజమానో వపుషా రామవాక్యసమాహితః. జగామ సహ రామేణ కిష్కింధాం వాలిపాలితాం. ౪౨½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కింధాకాణ్డే - ద్వాదశస్సర్గః.

ఘాతో న కృత స్స్యా దితి హి శరం నోత్సృజామి నోత్సృష్టవా నస్మీతి యోజనా. నను కాంచనమాలారూపో వాలినో విశేషోఽస్తి. సత్యం, తస్మిన్ దినే త న్న ధృత్వా గతవా నితి జ్ఞేయం. యద్యప్యత్ర మత్తత్వభోగచిహ్నశ్రాంతత్వపురనిర్గతత్వాదికం వాల్యసాధారణ మస్తి. సమీపస్థా హనుమదాదయశ్చ ద్రష్టుం శక్యాః స్వయంచ సూక్ష్మజ్ఞః, 'ప్రేక్షితజ్ఞాస్తు కోసలా' ఇత్యుక్తేః తథాపి- 'త్వయా మయా చ మంతవ్య' చేతిన్యాయేన సాధారణ్యం పరిహర్తుం దృష్టహేతూన్ కాంశ్చి దుక్తవాన్రామ ఇతి జ్ఞేయం. ౩౫½ తస్మా దితి. మా మా శంకీ రితి మా మాం ప్రతి-మా శంకీః శంకాం మా కురు - వ్యత్యయేన పరస్మైపదం ౩౬. అభిజ్ఞాన మితి అభిజ్ఞానం చిహ్నం. ౩౭ గజపుష్పీ మితి. గజపుష్పీం నాగపుష్పీం నామ లతాం ౩౯. తత ఇతి. వ్యసర్జయత్-ఆమోచయత్ బద్ధవాన్. ౪౦. సతయేత్యాది. విపరీత ఇవేత్యా ద్యుపరి విప్రియతే. 'ససంధ్య ఇవ తోయద' ఇతి. సుగ్రీవస్య హేమపింగళత్వా దితి భావః. ౪౨½. అస్మిన్ సర్గే సార్ధద్విచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశస్సర్గః.

సంబంధః. ఉత్సృజామీతి భూతే లట్. * టీకా. విపక్షే బాధకమాహ—మూలఘాత ఇతి మూలం ఆవయో శ్శత్రునిబర్హణకళత్రప్రాప్తిలక్షణం. ౩౩ * టీకా. అవిమృశ్యకరణే - న కేవలం మూలఘాత ఏవ, కింతు మహా ననర్థప్రాప్తి స్స్యా దిత్యాహ—మౌఢ్యంచేత్యాదినా. ౩౭. గజపుష్పీ నాగపుష్పీ నామ లతా. * టీకా. గజపుష్పీసంజ్ఞాం లతాం - కుందలతాం వా - శుభదారుజాం దేవదారుద్రుమాశ్రితాం ని. 'భద్రదారుద్రుకిలిమందేవదారు' ణీత్యమరః. ౪౨½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశ స్సర్గః.

త్రయోదశ స్సర్గః.

ఋశ్యమూకా త్స ధర్మాత్మా కిష్కింధాం లక్ష్మణాగ్రజః, జగామ సహసు
గ్రీవో వాలివిక్రమపాలితాం ౧.సముద్యమ్య మహ చ్చాపం రామః కాంచనభూషి
తం, శరాం శ్చాదిత్యసంకాశా న్గృహీత్వా రణసాధకాన్. ౨. అగ్రత స్తు యయౌ
తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః, సుగ్రీవ స్సంహతగ్రీవో లక్ష్మణ శ్చ మహాబలః. పృష్ఠ
తో హనుమా న్వీరో నళో నీలశ్చ వానరః, తారశ్చైవ మహాతేజా హరియూథప
యూథపః. ౪. తే వీక్షమాణా వృక్షాం శ్చ పుష్పభారావలంబినః, ప్రసన్నాంబు
వహా శ్చైవ సరిత స్సాగరంగమాః. కందరాణి చ శైలాం శ్చ నిర్దరాణి గుహా స్తథా,
శిఖరాణి చ ముఖ్యాని దరీశ్చ ప్రియదర్శనాః, వైడూర్యవిమలైః పర్ణైః పద్మై శ్చాకోశ
కుట్మలైః, శోభితా న్సజలా న్మార్గే తటాకాంశ్చ వ్యలోకయన్, కారండై స్సారసై
ర్హంసై ర్వంచులై ర్జలకుక్కుటైః. చక్రవాకై స్తథా చాన్యై శకునై రుపనాది
తాన్. ౫.మృదుశష్పాంకురాహారా న్నిర్భయా న్వనగోచరాన్, చరత స్సర్వతో పశ్యన్
స్థలీషు హరిణాన్ స్థితాన్. ౬. తటాకవైరిణ శ్చాపి శుక్లదంతవిభూషితాన్, ఘోరా
నేకచరా న్వన్యాన్ ద్విరదా న్కూలఘాతినః. మత్తా న్గిరితటోత్కృష్టా న్పర్వతా నివ

అథ పునః కిష్కింధాప్రవేశ స్త్రయోదశే. ఋశ్యమూకా దిత్యాది ౨ అగ్రత ఇతి. సంహతగ్రీవః, నిబిడకంఠ ఇత్యర్థః. ఇదం స్వరూపకీర్తనం-గజపృష్ఠీబంధనేన వా. ౪. అథ కార్యసిద్ధిసూచకపదార్థానుభవవిశేషం దర్శయతి—తే వీక్షమాణా ఇత్యాదినా. కందరాణి గృహాకారగుహావిశేషాన్ - నిర్దరాణి స్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాన్ - గుహాః దేవఖాతబిలాని - దరీః గుహావిశేషాన్- ఆకోశకుట్మలైః ఈషద్వికసితముకుళైః - కారండైః.' ని. 'కారణ్డకో మహాపక్షీ'తి వైజయంతీ. సారసైః సరోనివాసైః - శకునై రుపనాదితాన్ తటాకాన్ వ్యలోకయ న్నితి పూర్వేణాన్వయః. * రామా 'కందరాణి గుహాశ్చైవ శైలాం స్తాని వనాని చ, శిఖరాణి చ ముఖ్యాని దరీ శ్చ ప్రియదర్శనాః' ఇతి బహుకోశేషు పాఠః. కందరాణి మందిరాకారాకారితశిలావివరవిశేషాన్ - గుహా దేవఖాతబిలాని - దరీః స్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాన్. 'వైడూర్యవిమలైః పర్ణైః పద్మై శ్చాకోశకుట్మలైః, శోభితాన్ సజలా న్మార్గే తటాకాంశ్చ వ్యలోకయ'న్నితి పాఠః. ఆకోశకుట్మలైః ఆకోశైః వికసితైః కుట్మలైః ముకుళైః. ౫. మృదుశష్పేతి చరతః స్థితాం శ్చాపశ్యన్. * రామా. 'చరత స్సర్వతః పశ్య'న్నితి పాఠః. ౬. తటాకవైరిణ ఇత్యాది. తటాకవైరిణః - కలుషీకరణాత్. ఏకచరాన్ ఏకాకినః - ద్విరదాః ద్విదంతా ఇతి చతుర్దంతవ్యావృత్తిః. గిరితటోత్కృష్టాన్ ఉల్లిఖితగిరితటాన్. * రామా తటాక

* టీకా. అగ్రత ఇతి. సుగ్రీవః ప్రస్థానకాలే సంహతగ్రీవః దృఢకంధరః. ౪. * టీకా. కందరాణీతి. కందరాణి మందిరాకారాకారితశిలావివరవిశేషాః - గుహాః దేవఖాతబిలాని - దరీః స్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాః * టీకా. వైడూర్యేతి. ఆకోశకుట్మలైః ఆకోశైః వికసితైః కుట్మలైః ముకుళైశ్చ. * టీకా. కారండః కారండవః 'కన్నెలేడు' ఇతి భాషాయాం ప్రసిద్ధః. సామైకదేశే నామగ్రహణం. ఏతైరుపలక్షితాం స్తటాకా నపశ్య న్నిత్యన్వయః. ౬. తటాకవైరిణ ఇత్యాది. ద్విరదవారణశబ్దయోః తత్తత్

జంగమాన్, వారణాన్ ద్విరదప్రఖ్యాన్ మహీరేణుసముత్క్షితాన్ వనే వనచరాం శ్చాన్యాన్ ఖేచరాం శ్చ విహంగమాన్, పశ్యంత స్త్వరితా జగ్ముః సుగ్రీవవశవర్తినః. ౧౨. తేషాం తు గచ్ఛతాం తత్ర త్వరితం రఘునందనః, ద్రుమషండం వనం దృష్ట్వా రామ స్సుగ్రీవ మబ్రవీత్. ౧౩. ఏష మేఘ ఇవాకాశే వృక్షషండః ప్రకాశతే, మేఘసంఘాతవిపులః పర్యంతకదలీవృతః. ౧౪. కి మేత జ్జ్ఞాతు మిచ్ఛామి సఖే కౌతూహలం హి మే, కౌతూహలాపనయనం కర్తు మిచ్ఛా మ్యహం త్వయా. ౧౫. తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః, గచ్ఛన్నేవాచచక్షేఽథ సుగ్రీవ స్త న్మహద్వనం. ౧౬. ఏత ద్రాఘవ విస్తీర్ణ మాశ్రమం శ్రమనాశనం, ఉద్యానవనసంపన్నం స్వాదుమూలఫలోదకం. ౧౭. అత్ర సప్తజనా నామ మునయ స్సంశితవ్రతాః, సప్తైవాస న్నధశ్శీర్షా నియతం జలశాయినః ౧౮. సప్తరాత్రకృతాహారా వాయునా వనవాసినః, దివం వర్షశతై ర్యాతా స్సప్తభి స్సకళేబరాః. ౧౯. తేషా మేవం ప్రభావానాం ద్రుమప్రాకారసంవృతం, ఆశ్రమం సుదురాధర్ష మపి సేంద్రై స్సురాసురైః. ౨౦. పక్షిణో వర్జయం త్యేత త్తథాఽన్యే వనచారిణః, విశంతి మోహా ద్యే తత్ర నివర్తంతే న తే పునః. ౨౧. విభూషణరవా స్తత్ర శ్రూయంతే సకలాక్షరాః, తూర్యగీతస్వనా శ్చాత్ర గంధో దివ్య శ్చ రాఘవ. ౨౨. త్రేతాగ్నయోఽపి దీప్యంతే ధూమో హ్యత్ర ప్రకాశతే, వేష్టయ న్నివ వృక్షాగ్రా న్కపోతాంగారుణో ఘనః. ౨౩. ఏతే వృక్షాః ప్రకాశంతే ధూమసంసక్తమస్తకాః, మేఘజాలప్రతిచ్ఛన్నా వైడూర్యగిరయో యథా. ౨౪. కురు ప్రణామం ధర్మాత్మ న్

వైరిణ ఇత్యాది. ద్విరదవారణశబ్దయో స్తత్తత్స్థలావస్థితవ్యక్తిభేదవాచకత్వేన న పౌనరుక్త్యం. గిరితటా నుత్కర్షంతీతి గిరితటోత్కృష్టాః తాన్, కర్తరి క్తః. ౧౨. తేషాం త్వితి. ద్రుమషండం వృక్షషండమయ మితి లతాగుల్మవ్యావృత్తిః. ౧౩. ఏష ఇతి. మేఘఇవేతి. నీలవర్ణే ఉపమా. ౧౭. అత్రే త్యాది. సప్తరాత్రేతి. సప్తరాత్రకృతాహారాః వాయునా సప్తరాత్రస్య ఏకవారం కృతాహారాః- సప్తభి ర్వర్షశతై రిత్యన్వయః. ౧౯. తేషా మిత్యాది. విశంతీతి. యే మోహా దత్రాశ్రమే విశంతి న తే నివర్తంతే. కింతు తత్రైవ నశ్యంతీ త్యర్థః.౨౧. దివం గతా శ్శరీరాంతరేణ పున రత్రాగత్యాప్సరోభిః క్రీడంతీత్యాశయేనాహ—విభూషణేత్యాదినా. భూషణరవేణ నృత్త ముపలక్ష్యతే. సకళాక్షరా ఇతి గీతస్వనవిశేషణం. తూర్యశబ్దోఽత్ర గీతభిన్నవాద్యపరః. ౨౨. త్రేతేతి. త్రేతాగ్నిదీపనే లింగ మాహ—ధూమోహీతి. ఘనః నిబిడః. ౨౪. కు ర్వితి సముద్దిశ్య కించిత్ఫల ముద్దిశ్య - తేషాం

స్థలావస్థితవ్యక్తిభేదవాచకత్వేన న పౌనరుక్త్యం. గిరితటోత్కృష్టాన్ గిరితటా నుత్కర్షంతీతి తథా. ౧౫. * టీకా. గచ్ఛన్నేవేతి. శతృప్రత్యయేన కార్యత్వరా సూచితా ౧౮. *టీకా. సప్తరాత్రకృతాహారాః - సప్తసు రాత్రిషు వాయునైవ కృతాహారా ఇతి యావత్. సప్తరాత్రే సతి వాయునా కృతాహారా ఇతి వా. ౨౧. * టీకా, సకలాక్షరా కలా న్యవ్యక్తమధురాణి అక్షరాణి వాక్యాని

తా న్సముద్దిశ్య రాఘవ, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా ప్రయత స్సంయతాంజలిః. ౨౫. ప్రణమన్తి హి యే తేషాం మునీనాం భావితాత్మనాం, న తేషా మశుభం కించి చ్ఛరీరే రామ దృశ్యతే. ౨౬. తతో రామ స్సహభ్రాత్రా లక్ష్మణేన కృతాంజలిః, సముద్దిశ్య మహాత్మాన స్తా నృషీ నభ్యవాదయత్. ౨౭ అభివాద్య తు ధర్మాత్మా రామో భ్రాతా చ లక్ష్మణః,సుగ్రీవో వానరా శ్చైవ జగ్ము స్సంహృష్టమానసాః.౨౮. తే గత్వా దూర మధ్వానం తస్మా త్సప్తజనాశ్రమాత్, దదృశు స్తాం దురాధర్షాం కిష్కింధాం వాలిపాలితాం ౨౯ తతస్తు రామానుజరామవానరాః ప్రగృహ్య శస్త్రాణ్యుదితాగ్ర్యతేజసః, పురీం సురేశాత్మజవీర్యపాలితాం వధాయ శత్రోః పున రాగతా స్సహ. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - త్రయోదశ స్సర్గః.

⟶ చతుర్దశ స్సర్గః. ⟵

సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలిపాలితాం, వృక్షై రాత్మాన మావృత్య వ్యతిష్ఠ న్గహనే వనే. ౧. విచార్య సర్వతో దృష్టిం కాననే కానన ప్రియః, సుగ్రీవో విపులగ్రీవః క్రోధ మాహారయ ద్భృశం.౨.తత స్స నినదం ఘోరం కృత్వా యుద్ధాయ చాహ్వయత్,పరివారైః పరివృతో నాదై ర్భింద న్నివాంబరం. గర్జ న్నివ మహామేఘో వాయువేగపురస్సరః, ౩. అధ బాలార్కసదృశో దృప్తసిం హగతి స్తదా. దృష్ట్వా రామం క్రియాదక్షం సుగ్రీవో వాక్య మబ్రవీత్,౪. హరి

ప్రణామం కురు. ౨౫. ప్రణమంతీతి. శరీరే అశుభం వ్యాధ్యాదికం ౨౬ తతో రామ ఇతి. మహాత్మానః మహాత్మనః. ౨౭. అభివాద్యేతి. అనేన సర్వేషా మభివాదన మనూద్యతే అత్రాభివాదనం నమస్కారః, తేషాం పరోక్షత్వాత్. అనేన సజ్జనప్రణామో విజయావహ ఇత్యయ మర్థ స్సూచితః తదిదం ద్యోత్యతే ఉపరితనశ్లోకే 'ఉదితాగ్ర్యతేజస' ఇతి. ప్రణామేనేతి భావః ౨౯. తతఇతి. సహ యుగపత్ ౩౦ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశ స్సర్గః.

అథ వాల్యాహ్వానభీతం సుగ్రీవం నిస్త్రాసయతి రామ శ్చతుర్దశే. సర్వఇత్యాది. ౨. తత ఇత్యాది. వాయువేగపురస్సరః వాయువేగా న్మేఘే అధికో ధ్వని రితి ప్రసిద్ధిః. యతః - వాయువేగపురస్సరః అతఏవ గర్జన్మహామేఘ ఇవ స్థితః - పరివారైః పరివృతః సః నాదై రంబరం భింద న్నివ ఘోరం నినదం కృత్వా యుద్ధాయాహ్వాయత్, వాలిన మితి శేషః. ౪ హరీతి. హరివాగురయా

గంధర్వా, ప్రతీయత ఇతి శేషః. ౨౨. *టీకా. కపోతాంగారుణః- అరుణో ధూసరః. తపసా దేవత్వం గతా అపి స్వసామర్థ్యే నేచ్ఛయా అమరగణాః పూర్వస్థానే విహరంతీతి భావః. ౨౬. తతోరామఇతి. సముద్దిశ్య మహాత్మనః మహాత్మానః. ౩౦ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశ స్సర్గః.

౪. హరీతి. హరివాగురయా శత్రుభూతవానరగ్రాహిణ్యా. యద్వా—శత్రుగ్రాహకత్వేన

వాగురయావ్యాప్తాం తప్తకాంచనతోరణాం, ప్రాప్తాస్స్మ ధ్వజయంత్రాఢ్యాం కిష్కింధాం వాలినః పురీం, ౪½. ప్రతిజ్ఞా యా త్వయా వీర కృతా వాలివధే పురా. సఫలాం తాం కురు క్షిప్రం లతాం కాల ఇవాగతః, ౫½ ఏవ ముక్తస్తు ధర్మాత్మా సుగ్రీవేణ స రాఘవః తమథోవాచ సుగ్రీవం వచనం శత్రుసూదనః, ౬½. కృతాభిజ్ఞానచిహ్నస్త్వ మనయా గజసాహ్వయా లక్ష్మణేన సముత్పాట్య యైషా కంఠే కృతా తవ, శోభసే హ్యధికం వీర లతయా కంఠసక్తయా. విపరీత ఇవాకాశే సూ

హరయ ఏవ వాగురా మృగగ్రహణపాశః తయా -వ్యాప్తాం, ఇలరిదున్నవిరేతా మిత్యర్థః. యద్వా— హరివాగురయా హరిగ్రహైః, జాత్యేకవచనం ని 'వాగురా మృగశాలి'కేతి వైజయంతీ *రామా. హరి వాగురయా శత్రుభూతవానరగ్రాహిణ్యా వాగురయా, యద్వా—శత్రుగ్రాహకత్వేన వానరా ఏవ వాగురాత్వేన నిరూపితాః - తయా ౪½ ప్రతిజ్ఞేతి ఆగతః కాలః ఫలకాలః *రామా 'లతాం కాల ఇవాగత' ఇతి సమ్యక్ కాలో వసంతాదికాలః ౬½ కృతాభిజ్ఞానచిహ్న ఇత్యాది అభిజ్ఞాపకం చిహ్నం అభిజ్ఞానచిహ్నం - కృత మభిజ్ఞానచిహ్నం యస్యస తథా - గజపుష్ప్యమేవ గజసాశబ్దః. యద్వా—గజేన సమా ఆహ్వా ఆఖ్యా యస్యాస్సా గజసాహ్వా తయా - శోభస ఇతి. అత్రాహుః - విపరీతే రాత్రౌ - సూర్యః పూర్ణచంద్రః శ్లో. 'పరీతం తు దివా ప్రోక్తం విపరీతం తు శర్వరీ, రాకామధ్యగత శ్చంద్ర స్సూర్య ఇత్యభిధీయతే' ఇతివచనాత్. యద్వా—నక్షత్రమాలయా విపరీతః విశేషేణ పరివృతః - సూర్య ఇవ చంద్ర ఇవ అన్యశబ్దేనాన్యస్యాభిధానం కథ మితి చేత్ - 'నవో నవో భవ'తీతి శ్రుతౌ అహ్నాం కేతు స్సూర్యః చంద్రాప్యాయకత్వా చ్చంద్రమా ఇత్యుచ్యతే, తద్వచ్చంద్రోఽపి సూర్యకిరణానుప్రవేశాయత్తప్రకాశవిశేషసత్త్వాత్ సూర్యశబ్దేనాభిధీయత ఇతి. యద్వా— విశేషేణ పరితో విపరీతః - నక్షత్రావృత స్సూర్య ఇవే త్యభూతోపమా. విపరీత ఇత్యనేన తాత్కాలికతేజోవత్త్వ ముచ్యతే. యద్వా—విపరీతే విపరీతకాలే-సూర్యో నక్షత్రమాలయే వానయా లతయా శోభసే-ఉత్పాతకాలే హి మధ్యాహ్నే నక్షత్రాణి దృశ్యంతి ఇత్యుచ్యతే జ్యోతిశ్శాస్త్రే—శ్లో. 'రాత్రా వింద్రధనుర్దర్శే దివా నక్షత్రదర్శనే, తద్రాష్ట్రేనాథనాశ స్స్యా దితి గర్గస్య భాషిత'మితి అతః భావివాలివధరూపఫలానుసారేణ తేజసా జ్వలన్ సుగ్రీవ శ్శుభ్రపుష్పావలీశోభమానగజపుష్పీమాలయా ఉత్పాతకాలే నక్షత్రమాలయా సూర్య ఇవ బభా విత్యస్మదాచార్యోక్తం (అత్రాహురిత్యారభ్య సూర్యశబ్దేనాభిధీయతఇత్యంతం గోవిందరాజోక్త మేవ రామానుజీయేఽపిదృశ్యతే విశేష స్త్వయం). *రామా. చంద్రస్య సూర్యకిరణానుప్రవేశ ప్రకాశవత్త్వం విష్ణుపురాణే ప్రసిద్ధం—శ్లో. 'క్షీణం సోమం సురైః

వానరా ఏవ వాగురాత్వేన నిరూపితాః, తయా వ్యాప్తాం. ౬½. కృతేతి కృతాభిజ్ఞానచిహ్నః - కృత మభిజ్ఞానార్థం చిహ్నం యస్యేతి తథా. ౭½ శోభసఇతి. ఆకాశే నక్షత్రమాలయా - విపరీతో విశేషేణ పరీతః పరివృతః - సూర్యఇవ చంద్ర ఇవ - త్వం శోభసే - సువతి ప్రేరయతీతి సూర్య ఇతి వ్యుత్పత్త్యా నక్షత్రమండలపరివృతత్వవిశేషణేన చ చంద్ర ఏవ సూర్యశబ్దేనోచ్యతే. యద్వా— అభూతోప మేయం. ఆకాశే నక్షత్ర మాలయా విపరీతో విశేషేణ పరివృతః-సూర్య ఇవ త్వం శోభసే. యద్వా—విపరీత ఇతి సప్తమ్యంతం విపరీతే రాత్రౌ- సూర్యః పౌర్ణమాసీచంద్రః. శ్లో. 'పరీతం తు దివా ప్రోక్తం విపరీతం తు శర్వరీ, పౌర్ణమాసీగత శ్చంద్రః సూర్య ఇత్యభిధీయతే' ఇతివచనాత్. రాత్రా వాకాశే పూర్ణచంద్రో నక్షత్రమాలయా యథాశోభతే, తథా కంఠసక్తమాలయా త్వం

ర్యో నక్షత్రమాలయా, ౯॥ అద్య వాలిసముత్థం తే భయం వైరం చ వానర.
ఏకే నాహం ప్రమోక్ష్యామి బాణమోక్షేణ సంయుగే, ౧౦॥ మమ దర్శయ సుగ్రీవ
వైరిణం భ్రాతృరూపిణం. వాలీ వినిహతో యావ ద్వనే పాంసుషు వేష్టతే, ౧౧॥.
యది దృష్టిపథం ప్రాప్తో జీవ న్స వినివర్తతే. తతో దోషేణ మా గచ్ఛే త్సద్యో
గర్హేచ్ఛ మా భవాన్, ౧౨॥ ప్రత్యక్షం స ప్త తే సాలా మయా బాణేన దారితాః.
తేనావేహి బలే నాద్య వాలినం నిహతం మయా, ౧౩॥ అనృతం నోక్తపూర్వం
మే వీర కృచ్ఛ్రేఽపి తిష్ఠతా. ధర్మలోభపరీతేన న చ వక్ష్యే కథంచన, ౧౪॥. సఫ
లాం చ కరిష్యామి ప్రతిజ్ఞాం జహి సంభ్రమం. ప్రసూతం కలమం క్షేత్రే వర్షేణేవ
శతక్రతుః, ౧౫॥. తదాహ్వాననిమిత్తం త్వం వాలినో హేమమాలినః సుగ్రీవ కురు
తం శబ్దం నిష్పతే ద్యేన వానరః, ౧౬॥. జితకాశీ బలశ్లాఘీ త్వయా చాధర్షితః
పురా. నిష్పతిష్య త్యసంగేన వాలీ స ప్రియసంయుగః, ౧౭॥. రిపూణాం ధర్షణం

పీత మాప్యాయయతి దీప్తిమాన్, మైత్రేయైకకళం సంతం రశ్మినైకేన భాస్కరః' ఇత్యాదీతి. ౯॥. అద్యేతి. ప్రమోక్ష్యామి ప్రమోచయిష్యామి. అనిట్త్వ మార్షం ౧౧॥ మమేతి యావ ద్వేష్టతే వేష్టిష్యతే. 'యావత్పురానిపాతయో ర్లడ్'డితి లట్. ౧౧॥ యదీతి. స వాలీ దృష్టిపథం ప్రాప్తస్సన్ పున ర్జీవ న్యది నివర్తతే- తతః తదా-దోషే ణోపలక్షితం - మా మాం - ఆగచ్ఛేత్ - సద్యో మా మాం - భవాన్ గర్హేచ్ఛ గర్హేత చ. యది దృష్టమాత్రేణ తం న హన్యాం తదా మత్సమీప మాగచ్ఛ - మాం గర్హస్వేచే త్యర్థః. *రామా యది దృష్టిపథ మితి స యది దృష్టిపథం ప్రాప్తః జీవ న్న నివర్తతే తతః భవాన్ మాం దోషేణోపలక్షితం - మా గచ్ఛే న్నాగచ్ఛేత్ - సద్యో మా గర్హేచ్ఛ ౧౩॥. అనృతమితి. మే మయా 'తే మయా ఏకవచన'స్యేత్యేత త్తృతీయాయా మప్యార్షే దృశ్యతే.అత స్తద్విశేషణేఽపి తృతీయాప్రయోగః ధర్మలోభపరీతేన - లోభో లబ్ధస్య త్యాగసహిష్ణుతా, ధర్మహాన్యసహిష్ణు నేత్యర్థః. ౧౪॥ సఫలా మితి. సంభ్రమం సంశయకృతచాంచల్యం పరాక్రమేణ ప్రతిజ్ఞాసఫలత్వకారణే దృష్టాంత మాహ— ప్రసూత మితి. కళమం సస్యం. ౧౫॥ తదాహ్వానేతి తత్తస్మాత్. ౧౬॥ జితేతి. జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి జితకాశీ-తాచ్ఛీల్యే ణినిః అసంగేన అవిళంబేన *రామా. జితకాశీ జితశ్రమః. ౧౭॥. రిపూణా మితి స్త్రీసమక్ష మిత్యనేన తదానీం సాయంకాల ఇత్యవగమ్యతే శ్లో. 'ప్రాత

శోభస ఇతి. * టీకా గజసాహ్వయా గజేన సమా ఆహ్వా ఆఖ్యా యస్యాస్సా, కుండలతేతి యావ త్ తయా కంఠసక్తమాలయా త్వం శోభస ఇతి. ౯॥ అద్యేతి. ప్రమోక్ష్యామి, మోక్షయిష్యామీ త్యర్థః. ౧౧॥. యదీతి. సః వాలీ-దృష్ట్యోః పథం దృష్టివిషయం- ప్రాప్తో యది,మమేతి శేషః. తర్హి జీవ న్న నివర్తతే. తతః తదనంతరం-మాం దోషేణ ఉపేక్షారూపదోషేణ ఉపలక్షితం భవా న్నాగమ నం గచ్ఛేత్ న పశ్యేత్ సద్యో మా గర్హేచ్ఛేతి సంబంధః. ౧౨॥ ప్రత్యక్షమితి. యతః సాలా దారి తాః,తతః కారణాదేవ బలేన ఉపలక్షితం వాలినం మయా హతం వేత్సి. ౧౩॥. అనృతమితి. మ ఇతి తృతీయార్థే షష్ఠీ. ధర్మలోభపరీతేన, ధర్మాత్యాగయుక్తేనేత్యర్థః.మయా అనృతం నోక్తపూర్వ మితి సంబంధః. ౧౪॥. *టీకా. సంభ్రమం భయం-ప్రసూత ముత్పన్న మంకురాది.౧౫॥. తదాహ్వానేతి త త్తస్మాత్కారణాత్- యేన శబ్దేన. ౧౬॥. జితకాశీతి. జితకాశీ జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి

శూరా మర్షయంతి న సంయుగే జానంతస్తు స్వకం వీర్యం స్త్రీసమక్షం విశేషతః, ౧౮౹. స తు రామవచ శ్శ్రుత్వా సుగ్రీవో హేమపింగళః ననర్ద క్రూరనాదేన వినిర్భిందన్నివాంబరం, ౧౯౹. తస్య శబ్దేన విత్రస్తా గావో యాంతి హతప్రభాః. రాజదోషపరామృష్టాః కులస్త్రియ ఇవాకులాః, ౨౦౹ ద్రవంతి చ మృగా శ్శీఘ్రం భగ్నా ఇవ రణే హయాః. పతంతి చ ఖగా భూమౌ క్షీణపుణ్యా ఇవ గ్రహాః, ౨౧౹. తత స్సజీమూతగణప్రణాదో నాదం వ్యముంచ త్త్వరయా ప్రతీతః. సూర్యాత్మజ శ్శౌర్యవివృద్ధతేజా స్సరిత్పతి ర్వాఽనిలచంచలోర్మిః. ౨౨౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే-చతుర్దశ స్సర్గః.

పఞ్చదశ స్సర్గః.

అథ తస్య నినాదం తు సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, శుశ్రా వాంతఃపురగతో వాలీ భ్రాతు రమర్షణః. ౧. శ్రుత్వా తు తస్య నినదం సర్వభూతప్రకంపనమ్, మదశ్చైకపదే నష్టః క్రోధ శ్చాపతితో మహాన్. ౨ స తు రోషపరీతాంగో వాలీ సంధ్యాతప

ర్మూత్రపురీషాభ్యాం మధ్యాహ్నే క్షుత్పిపాసయా, సాయం కామేన పీడ్యంతే జంతవో నిశి నిద్రయే' తి వచనాత్. ౧౯౹. తస్యేతి. హతప్రభాః భీతివికృతముఖకాంతయః. గావ ఇత్యనేన గవాం పురీప్రవేశకాలసూచనా త్తత్కాలస్య సాయంతనత్వం గమ్యతే. 'రాజదోషపరామృష్టాః' రాజదోషేణ అరాజకత్వరూపదోషేణ - పరామృష్టాః పరైః పరపురుషైః ఆమృష్టాః కేశేషు గృహీతాః - కులస్త్రియ ఇవ ఆకులాః గంతవ్యప్రదేశాభావే నాకులాః. ౨౧౹. తత ఇతి. ప్రతీతః నాదమోచనే ప్రసిద్ధః. సరిత్పతి ర్వా సముద్ర ఇవ. ౨౨౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశ స్సర్గః.

అథ తారాబుద్ధిః పంచదశే. అథతస్యేత్యాది. మహాత్మనః మహాధైర్యస్య. ౧. శ్రుత్వేతి. స్థితస్యేతి శేషః. ఏకపదే ఏకస్మిన్నేవ స్థానే, సద్య ఇత్యర్థః ఆపతితః, ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. ౨. సత్వితి. రోషేణ పరీతాంగః విపరీతాంగః,వికృతవేష ఇత్యర్థః. అతఏవ సంధ్యాతపప్రభః - 'కోపపావకయావకితానన'ఇతి ప్రయోగా త్కోపరక్తదేహత్వా త్సంధ్యాతపప్రభత్వం. కించ - ఉపరక్తః సమీపరక్తః, కృతపరివేష ఇత్యర్థః. పరివేషయుక్తో హి సూర్యో నిష్ప్రభో దృశ్యతే. ఉపరక్తో రాహుగ్రస్తో వా. * రామా. సంధ్యాతపప్రభః సంధ్యాతపవ త్పింగళవర్ణః స వాలీ రోషపరీతాంగః - అతఏవో

తథా-అసంగేన అతిశీఘ్రేణ. ౧౯౹ తస్యేతి. రాజదోషపరామృష్టాః రాజదోషవ్యాప్తాః-రాజాజ్ఞాభావే బలాధికజారభీత్యాం కులస్త్రియో యథా నిష్ప్రభా యాంతి, తథా గావో యాంతీత్యర్థః. ౨౧౹. తత ఇతి. సరిత్పతి ర్వేత్యత్ర వాశబ్ద ఇవార్థే. సరితఃపతి రివ త్వరయా నాదం ముంచన్-ప్రతీతః ప్రసిద్ధః-స సుగ్రీవః వివృద్ధతేజాః, అభవ దితి శేషః. ౨౨౹. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశ స్సర్గః.

౧ * టీకా అథేతి. ఏకపదే తత్కాలే. ని. 'ఏకం పదం స్యా త్తత్కాలే పదవ్యా మేకపద్య'పీతి విశ్వః. ౨, సత్వితి. సంధ్యాతపప్రభః సంధ్యాతపవ త్పింగవర్ణః-రోషపరీతాంగః అతఏవ ఉపరక్తాదిత్య ఇవ సద్యో నిష్ప్రభతాం గత ఇతి సంబంధః. * టీకా. అనేన భావ్యనర్థ స్సూచ్యతే.

ప్రభః, ఉపరక్త ఇవాదిత్య స్సద్యో నిష్ప్రభతాం గతః. ౩. వాలీ దంష్ట్రాకరాళస్తు క్రోధా ద్దీప్తాగ్నిసన్నిభః, భా త్యుత్పతితపద్మాభ స్సమృణాళ ఇవ హ్రదః ౪ శబ్దం దుర్మర్షణం శ్రుత్వా నిష్పపాత తతో హరిః, వేగేన చరణన్యాసై ర్దారయ న్నివ మేదినీం ౫.తం తు తారా పరిష్వజ్య స్నేహా ద్దర్శితసౌహృదా, ఉవాచ త్రస్తసంభ్రాంతా హితోదర్క మిదం వచః ౬ సాధు క్రోధ మిమం వీర నదీవేగ మివాగతమ్, శయనా దుత్థితః కాల్యం త్యజ భుక్తా మివ స్రజం.౭.కాల్య మేతేన సంగ్రామం కరిష్యసి చ వానర, వీర తే శత్రుబాహుళ్యం ఫల్గుతా వా న విద్యతే. ౮. సహసా తవ నిష్క్రామో మమ తావ న్న రోచతే,శ్రూయతాం చాభిధాస్యామి యన్నిమిత్తం నివార్యసే.౯. పూర్వ మాపతితః క్రోధా త్స త్వా మాహ్వయతే యుధి, నిష్పత్య చ నిరస్త స్తే హన్యమానో దిశో గతః త్వయా తస్య నిరస్తస్య పీడితస్య విశేషతః,

---

పరక్త ఆదిత్య ఇవ సద్యోనిష్ప్రభతాం గత ఇతి సంబంధః ౩.వాలీతి దంష్ట్రాకరాళః దంష్ట్రాదంతురః. ని. 'కరాళో దంతురే తుంగ'ఇత్యమరః క్రోధా ద్ధేతోః దీప్తాగ్నిసన్నిభః అత ఏవోత్పతితపద్మః వికసితరక్తోత్పలః - 'ఉత్పతితపద్మాభ'ఇతి పాఠే - ఉత్పతితా స్యోపరి ప్రసృతా పద్మానా మాభా యస్మిన్ స ఇత్యర్థః సమృణాళో హ్రద ఇవ భాతి బభౌ * రామా. వాలీతి. దీప్తాగ్నిసన్నిభో వాలీ క్రోధా ద్దంష్ట్రాకరాళః, ఉత్పతితపద్మాభః గజాదిభి రుద్ధృతపద్మాభః-సమృణాళో హ్రద ఇవ భాతీతి యోజనా. దంష్ట్రా మృణాళస్థానీయా. ౪-౫ తం త్వితి పరిష్వజ్య స్వవచనశ్రవణాభిముఖ్యాయాలింగ్య, స్నేహాత్ పరిష్వజ్యేత్యన్వయః. దర్శితసౌహృదా యథా భవతి తథోవాచేత్యర్థః సంభ్రాంతా త్వరితా ని. 'సంభ్రమ స్త్వరే'త్యమరః. హితోదర్కం హితఫలకం ౬ సాధ్వీతి కాల్యం ప్రాతః శయనా దుత్థితః పురుషః భుక్తాం స్రజ మివ - నదీవేగ మివ ఆగతం అప్రతిబద్ధం క్రోధం- సాధు నిశ్శేషం-త్యజ. ౭ కాల్య మితి కాల్యం ప్రాతఃకాలే ఏతేన యుద్ధం కరిష్యసి - తేన ఫల్గుతా లాఘవం వా-శత్రుబాహుళ్యం శత్రుగౌరవం వా న విద్యతే. అతః కి మర్థ మద్యైవ నిర్గచ్ఛసీత్యర్థః. ౮. సహసా నిర్గమే కో దోష ఇత్య త్రాహ—సహసేతి ౯. ప్రథమం యుక్తి మాహ.—పూర్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పూర్వ మాపతితః - తే త్వయా - క్రోధా న్నిష్పత్య యో యుధి నిరస్తః - హన్యమానో దిశో గత శ్చ స త్వా మాహ్వయతే - పున రేత్య స్థితస్య తి సైన్యతదాహ్వానం - మే శంకాం సహాయసహితత్వశంకాం - జనయతీతి యోజనా. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే * రామా. అవ్య

---

౩. వాలీతి. ఉత్పతితపద్మాభః గజాదిభి రుద్ధృతపద్మాభః - సమృణాళో హ్రద ఇవ భాతీతి యోజనా. దంష్ట్రా మృణాళస్థానీయాః - దీప్తాగ్నిసన్నిభత్వం కాలుష్యకషాయసర్ణప్రాకట్యాయ. ౫. త మితి. దర్శితసౌహృదా దర్శితసౌమనస్యా ౬ సాధ్వీతి శయనా దుత్థితః పురుషః భుక్తాం అనుభూతాం-స్రజం మాల్యం - కాల్యం ప్రాతఃకాలే-యథా త్యజతి - తథా క్రోధం త్యజేతి సంబంధః ౭. కాల్య మితి. కాల్యం ప్రాతఃకాలే - తే తవ - ఫల్గుతా లాఘవం - శత్రుబాహుళ్యం శత్రోః బాహుళ్యం గౌరవం వా - న విద్యతే, శత్రువిషయబలాబలవిషయశంకా తవ నాస్తీతి భావః. యద్య ప్యేవం తథాపి.౮. సహసేతి పూర్వమితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. పూర్వ మాపతితః ఆగతః - తే త్వయా - క్రోధా న్నిష్పత్య యో యుధి నిరస్తః హన్యమానో దిశో గతశ్చ సః త్వా మాహ్వయతే,

ఇ హైత్య పునరాహ్వానం శంకాం జనయతీవ మే ౧౧ దర్పశ్చ వ్యవసాయశ్చ యాదృశ స్తస్య నర్దతః, నినాదశ్చాపి సంరంభో నైత దల్పం హి కారణం. ౧౨. నాసహాయ మహం మన్యే సుగ్రీవం త మిహాగతం, అవష్టబ్ధసహాయశ్చ య మాశ్రిత్యైష గర్జతి. ౧౩ ప్రకృత్యా నిపుణశ్చైవ బుద్ధిమాం శ్చైవ వానరః. అపరీక్షితవీర్యేణ సుగ్రీవ స్సహ నైష్యతి. ౧౪. పూర్వమేవ మయా వీర శ్రుతం కథయతో వచః, అంగదస్య కుమారస్య వక్ష్యామి త్వాహితం వచః ౧౫.అంగదస్తు కుమారోఽయం వనాంత ముపనిర్గతః, ప్రవృత్తి స్తేన కథితా చారై రాప్తై ర్నివేదితా. ౧౬. అయోధ్యాధిపతేః పుత్రౌ శూరౌ సమరదుర్జయౌ, ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతౌ ప్రథితౌ రామలక్ష్మణౌ. సుగ్రీవప్రియకామార్థం ప్రాప్తౌ తత్ర దురాసదౌ, ౧౭. తవ భ్రాతు

యానా మనేకార్థత్వా దవధారణే వా ౧౧ అవధారణే హేత్వంతర మప్యాహ—దర్పశ్చేతి. నర్దత స్తస్య దర్పశ్చ - వ్యవసాయశ్చ యత్నశ్చ - నినాదశ్చ సంరంభశ్చ - యాదృశః అస్య ఏతత్కారణ మల్పం న భవతీతి యోజనా ౧౨. ఫలిత మాహ—నాసహాయ మితి అవష్టబ్ధసహాయశ్చ పరిగృహీత సహాయ ఏవ - కుతః - ఏషః య మాశ్రిత్య గర్జతి - తాదృశగర్జన హేతుసహాయాశ్రిత ఏష ఇత్యర్థః. ౧౩ సహాయ స్యాతిశయే కిం మాన మిత్యత ఆహ—ప్రకృత్యేతి. ౧౪. నకేవలం యుక్త్యాఽయం నిర్ణయః, వచనాచ్చేత్యాహ—పూర్వ మితి వచో యత్ ప్రాసంగికం కథయతోఽంగదస్య వచః మయా శ్రుతం తత్ హితం వచః త్వాం ప్రతి వక్ష్యామి * రామా 'పూర్వమేవ మయా వీర శ్రుతం కథయతో వచః,అంగదస్య కుమారస్య వక్ష్యామి త్వా హితం వచ'ఇతి పాఠః ౧౫ అంగద ఇతి వనాంత ముపవనాంత మభినిర్గతః విహారార్థం గతః - ప్రవృత్తి ర్వార్తా. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. తత్ర ఋశ్యమూకే - దురాసదా విత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం ప్రాప్తావితి ప్రవృత్తి స్తేన కథితేతి సంబంధః. ౧౭. తౌ కీదృశా విత్యపేక్షాయాం ఏకస్య స్వరూపకథనే నాన్యస్య స్వరూప మప్యర్థా దుక్తం భవతీతి మత్వా ప్రధానభూతరామస్వరూప మాహ—తవేత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ. రామః ఉక్తవిశేషణవిశిష్ట ఇత్యన్వయః తత్త్వస్థితిం సూచయంత్యాహ—నివాసేతి. యథా సుగ్రీవస్య సహాయః, ఏవం మమాపి కుతో న స్యాది త్యత్రాహ—సాధూనా మితి స్వచ్ఛాయాపేక్షిణాం అనుకూలానాం నివాసవృక్షః వృక్ష ఇత్యభేదాధ్యవసాయేన సర్వథా సాదృశ్య ముచ్యతే. యథా వృక్షః ప్రథమం తాప మపహృత్య పుష్పఫలప్రదానాదినా సర్వేంద్రియతర్పణః, తథాఽయ మిత్యర్థః నివాస ఇతి విశేషణేన కాదాచిత్కచ్ఛాయకతరువ్యావృత్తిః. శ్లో. 'వాసుదేవతరుచ్ఛాయా

పున రేత్య స్థిత స్యైత దాహ్వానం మమ శంకాం సహాయవత్త్వశంకాం- జనయతీవ-జనయత్యేవేతియోజనా. ౧౧. దర్పశ్చేతి. నర్దతః - తస్య దర్పశ్చ వ్యవసాయః యత్నశ్చ నినాదస్య సంరంభశ్చ యాదృశః - తాదృశస్యైతత్కారణ మల్పం న భవతీతి యోజనా. ౧౨. నాసహాయమితి అవష్టబ్ధసహాయశ్చ పరిగృహీతసహాయ ఏవ - కుతః ఏషః య మాశ్రిత్య గర్జతి. అతః ససహాయ ఏవేత్యర్థః. ౧౪.
* టీకా. అస్తు సోఽపి సహాయ స్సుగ్రీవతుల్య ఏవేత్యత ఆహ—అపరీక్షితేతి. అపరీక్షితవీర్యేణ, సహాయేనేతి శేషః. అపరీక్షితం వీర్యం యస్యేతి విగ్రహః. ౧౫. అంగద స్త్వితి. చారై ర్నివేదితా ప్రవృత్తిః వార్తా - తే నాంగదేన కథితేతి సంబంధః. ౧౬. ప్రవృత్తి మేవాహ—అయోధ్యాధిపతే రిత్యాదినా. ౧౭. 'స్వరక్షణే ప్రశక్తస్య కో హేతుః పరరక్షణే' ఇతి న్యాయేన రాజ్యా ద్వివా

ర్హి విఖ్యాత స్సహాయో రణకర్కశః రామః పరబలామర్దీ యుగాంతాగ్ని రివోత్థితః,
౧౮౪ నివాసవృక్ష స్సాధూనా మాపన్నానాం పరా గతిః. ఆర్తానాం సంశ్రయ

నాతిశీతా నఘర్మదా, న రకాంగారశమనీ సా కి మర్థం న సేవ్యతే'ఇత్యుక్తత్వాత్ సుగ్రీవద్రోహ కరణేన నాస్మాకం సాధుత్వలేశ ఇత్యాశయః సాధూనా మేవం 'ఆపన్నానాం తు పరాగతిః' 'యోగక్షేమంవహామి'ఇత్యుక్తరీత్యా ఆశ్రితవిషయే ఉపాయదశాప్రభృతిఫలపర్యంతసర్వకార్యకర ఇత్యర్థః తత్రాప్యార్తానాం సంశ్రయశ్చైవ ఆశ్రితేష్వపి-ఆర్తానాం తు సర్వదా సమీచీనాశ్రయః, సర్వకార్యనిర్వాహక ఇత్యర్థః భవత్వేవం మమాపి కశ్చిదాశ్రయో భవిష్యతీ త్యత్రాహ—'యశ సశ్చైకభాజన'మితి ఏవంవిధరక్షకో లోకేఽన్యో నాస్తీత్యర్థః అత్ర —శ్లో 'చతుర్విధా భజంతే మాం జనా స్సుకృతినో ఽర్జున, ఆర్తో జిజ్ఞాసు రర్థార్థీ జ్ఞానీ చ భరతర్షభ' ఇత్యుక్తా శ్చతుర్విధాధికారిణ ఉచ్యంతే సాధూనాం జిజ్ఞాసూనాం, కైవల్యకామానా మిత్యర్థః ఆపన్నానాం అపూర్వైశ్వర్యకామానాం - ఆర్తానాం భ్రష్టైశ్వర్యకామానాం - యశసః 'జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మత'మిత్యుక్తయశోయుక్తస్య-ఏకవచనేన తస్య సుదుర్లభత్వ ముక్తం ఏకభాజనం అద్వితీయాశ్రయః యద్వా—సాధూనా ముపాసకానాం-ఆపన్నానాం 'సకృదేవ ప్రపన్నాయే'త్యుక్తరీత్యా ఈషత్ప్రపన్నానాం-ఆర్తానాం ఆర్తప్రపన్నానాం. 'ఆర్తో వా యది వా దృప్తః పరేషాం శరణాగత' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. 'యశస శ్చైకభాజన'మిత్యనేన ఏవంభూతోఽన్యో నాస్తీ త్యుచ్యతే. ఆశ్రితఫలప్రదానోపయోగిజ్ఞానసంపత్తి మాహ —'జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్న'ఇతి జ్ఞానం లౌకికజ్ఞానం - విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యజ్ఞానం-తాభ్యాం సంపన్నః. యద్వా—విజ్ఞానేన ధర్మభూతేన సంపన్నః - జ్ఞానశ్చాసౌ విజ్ఞానసంపన్నశ్చేతి కర్మధారయః జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞానగుణకశ్చేత్యర్థః. జ్ఞానసంపత్తి ముక్త్వాఽనుష్ఠానసంపత్తి మాహ—'నిదేశే నిరతః పితు'రితి ప్రధానత్వా త్పితృవచనపరిపాలనత్వ ముక్తం. ఇద ముపలక్షణం ధర్మాంతరాణాం అనేన సౌలభ్యం చోక్తం సమస్తకల్యాణగుణసమృద్ధి మాహ—'గుణానా మాకర'ఇతి. బహువచనే నాసంఖ్యేయత్వ ముక్తం ఆకర ఇత్యనేన గుణాతిరిక్తత్వం గుణిన ఉక్తం. మహా నిత్యనేన గుణానా మప్యుత్కర్షావహం గుణిస్వరూప ముచ్యతే ధాతూనా మిత్యనేన గుణానాం జ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యాదిభేదేన నానావిధత్వ ముక్తం. శైలేంద్రో హిమవాన్. అనేనాప్రకంప్యత్వ ముక్తం * రామా 'స్వరక్షణే ప్యశక్తస్య కో హేతుః పరరక్షణే' ఇతి న్యాయేన రాజ్యాద్వివాసితో రామ స్సుగ్రీవం కథం రక్షితుం శక్తః. శక్తో వా ఽసదృశం మాం విహాయ దుర్బలం సుగ్రీవం కథ మవలంబత ఇత్యాశంకాయా మాహ—తవ భ్రాతురిత్యాదినా. ఆర్తానాం నష్టైశ్వర్యకామానాం - జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నః - జ్ఞానం బ్రహ్మవిషయకం జ్ఞానం - విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయో ర్జ్ఞానం. ని. 'మోక్షే ధీ ర్జ్ఞాన మన్యత్ర విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయో'రిత్యమరః. యద్వా—జ్ఞానం సామాన్యజ్ఞానం-విజ్ఞానం విశేషజ్ఞానం. * తనిశ్లోకి, 'నివాసవృక్ష స్సాధూనాం' సాధూనాం సంసారతాపతప్తానాం-నివాసవృక్షః విశ్రమస్థానం శ్లో 'వాసుదేవతరుచ్ఛాయా నాతిశీతా న ఘర్మదా'ఇత్యుక్తత్వాత్. సాధూనాం 'సాధవ స్త్వభిగంతవ్యా' ఇత్యుక్త్యా అభిగంతవ్యతయా యే ప్రసిద్ధా స్తేషా మావాసవృక్షః అభిగంతవ్యస్థానం సాధూనాం జ్ఞానినాం - ఆవాసవృక్షః ప్రాప్యదేశ ఇతిచ. ఆపన్నానాం

సితో రామః సుగ్రీవం కథం రక్షితుం శక్తః? శక్తో వా బలవంతిం బ్రహ్మవిషయకం విజ్ఞానం శిల్పశా

స్త్వైవ యశస స్త్వేకభాజనం, ౧౯॥ జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదేశే నిరతః పితుః. ధాతూనా మివ శైలేంద్రో గుణానా మాకరో మహాన్, ౨౦॥ తత్క్షమం న విరోధ స్తే సహ తేన మహాత్మనా. దుర్జయే నాప్రమేయేన రామేణ రణకర్మసు, ౨౧॥ శూర వక్ష్యామి తే కించి న్నచేచ్ఛా మ్యభ్యసూయితుమ్ శ్రూయతాం క్రియతాం చైవ తవ వక్ష్యామి యద్ధితం, ౨౨॥ యౌవరాజ్యేన సుగ్రీవం తూర్ణం సాధ్వభిషేచయ విగ్రహం మా కృథా వీర భ్రాత్రా రాజ న్బలీయసా, ౨౩॥ అహం హి తే క్షమం మన్యే తేన రామేణ సౌహృదమ్ సుగ్రీవేణ చ సంప్రీతిం వైర ముత్సృజ్య దూరతః, ౨౪॥ లాలనీయో హి తే భ్రాతా యవీయా నేష వానరః తత్ర వా స న్నిహస్థో వా సర్వథా బంధు రేవ తే, ౨౫॥ న హి తేన సమం బంధుం భువి పశ్యామి కంచన. దానమానాదిసత్కారైః కురు ష్వ ప్రత్యనంతరం, ౨౬॥ వైర మేత త్సముత్సృజ్య తవ పార్శ్వే స తిష్ఠతు. సుగ్రీవో విపులగ్రీవ స్తవ బంధు స్సదా మతః, ౨౭॥ భ్రాతు స్సౌహృద మాలంబ నాన్యా గతి రిహా స్తి తే. ౨౮. యది తే మత్ప్రియం కార్యం యది చావైషి మాం హితాం, యాచ్యమానః ప్రయత్నేన సాధువాక్యం కురుష్వ మే. ౨౯. ప్రసీద పథ్యం శృణు జల్పితం హి మే న రోష మేవానువిధాతు మర్హసి, క్షమో హి తే

ఆకించన్యా త్సంగపురస్కారేణ శరణం గతానాం-దృప్తానాం-సదాగతిః అపునరావృత్తిప్రాప్యస్థానం, అభ్యుపగమప్రారబ్ధసహిష్ణుతయా దేహస్థితికాలేఽపి గతి రితి చ. ఆర్తానాం ప్రారబ్ధదేహే నార్దితానాం - సంశ్రయః ఇతరవైలక్షణ్యే నాశ్రయణీయః యద్వా—సాధూనాం భగవత్ప్రాప్తికామానాం - ఆపన్నానాం కైవల్యనిష్ఠానాం - ఆర్తానా మైశ్వర్యకామానాం - ఇతరవైలక్షణ్యే నాశ్రయణీయః యశసశ్చ యశస ఏవ - నాయశసః - ఏకభాజనం అనితరసాధారణ్యేనాశ్రయః. సుప్రతిష్ఠితత్వపరిపూర్ణత్వాదిద్యోతనాయ భాజనగ్రహణం. అత్ర యశశ్శబ్దే నౌదార్యప్రతాపజనితకీర్తి ర్లోకప్రసిద్ధా శ్రు 'న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహ ద్యశః' ఇత్యుక్తవైదికప్రసిద్ధా చ కీర్తిః కథితా (౮) ౨౦॥ త దితి రణకర్మసు దుర్జయేనే త్యన్వయః ౨౧॥ శూరేతి. తే అభ్యసూచయితుం నేచ్ఛామి, త్వద్విషయే అభ్యసూయాం దోషావిష్కరణం కర్తుం కదాచి దపి నేచ్ఛామీత్యర్థః. యద్వా—మయా వక్ష్యమాణే హి తే త్వయా అభ్యసూయా న కార్యేత్యర్థః. ౨౨॥ యౌవరాజ్యేనేతి యౌవరాజ్యేనాభిషేచయ, యౌవరాజ్యే నోపలక్షితో యథా భవతి తథాఽభిషించేత్యర్థః. ౨౫॥ నహీతి ప్రత్యనంతరం త్వదనంతరం - సమీపవర్తినం వా కురుష్వ. ౨౬ భ్రాతురిత్యర్థం. ఆలంబ ఆలంబస్వ. ౨౮ యదీతి. అవైషి జానాసి - ప్రయత్నేన బహుప్రయత్నేన. ౨౯. స్వవచనాశ్రవణే బాధకం సూచయం స్త్వాహ—ప్రసీదేతి ప్రసీద త్యక్తరోషో భవ - పథ్యం హితం -

---

పుణ్యం ౨౦॥ * టీకా. హితోపదేశకథనస్య ఫల మాహ—త దితి. న క్షమం, అయుక్తమిత్యర్థః. ౨౧॥ శూరేతి. తే అభ్యసూయితుం నేచ్ఛామి-త్వద్విషయే అభ్యసూయా న క్రియత ఇత్యర్థః. *టీకా. తర్హి కిం కర్తవ్య మిత్యత ఆహ—శూరేతి. అభ్యసూయితుం దోష మావిష్కర్తుం నేచ్ఛామి, ౨౨॥

కోసలరాజసూనునా న విగ్రహ శ్శక్రసమానతేజసా. ౩౦. తదా హి తారా హిత మేవ వాక్యం తం వాలినం పథ్య మిదం బభాషే, న రోచతే తద్వచనం హి తస్య కాలాభిపన్నస్య వినాశకాలే. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే- పఞ్చదశ స్సర్గః

షోడశస్సర్గః.

తామేవం బ్రువతీం తారాం తారాధిపనిభాననామ్, వాలీ నిర్భర్త్సయామాస వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧. గర్జతోఽస్య చ సంరంభం భ్రాతు శ్శత్రో ర్విశేషతః, మర్షయిష్యా మ్యహం కేన కారణేన వరాననే. ౨. అధర్షితానాం శూరాణాం సమరే ష్వనివర్తినాం, ధర్షణామర్షణం భీరు మరణా దతిరిచ్యతే. ౩. సోఢుం న చ సమర్థోఽహం యుద్ధకామస్య సంయుగే, సుగ్రీవస్య చ సంరంభం హీనగ్రీవస్య గర్జతః. ౪. న చ కార్యో విషాద స్తే రాఘవం ప్రతి మత్కృతే, ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ కథం పాపం కరిష్యతి. ౫. నివర్తస్వ సహ స్త్రీభిః కథం భూయోఽనుగచ్ఛసి, సౌహృదం దర్శితం తారే మయి భక్తిః కృతా త్వయా. ౬. ప్రతియోత్స్యా మ్యహం గత్వా సుగ్రీవం జహి సంభ్రమం, దర్పమాత్రం వినేష్యామి న చ ప్రాణై

జల్పితం వచనం - భావే క్తః. శక్రసమానతేజసా శక్రతేజస స్తుల్యతేజసా. అనేన వాలినో రామస్యాధిక్య ముక్తం. ౩౦ తదేతి. తదా వక్తవ్యకాలే-వాలినం ప్రతీతి శేషః. భాషతే రద్వికర్మకత్వాత్, తస్య తస్మై-చతుర్థ్యర్థేషష్ఠీ-'రుచ్యర్థానా' మితి హి స్మృతిః. వినాశకాలత్వే హేతుః కాలాభిపన్నస్యేతి మృత్యునా గృహీతస్యే త్యర్థః. ౩౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-పంచదశ స్సర్గః.

అథ వాలివధ ష్షోడశే. తామేవ మిత్యాది. ౧-౨ అధర్షితానామితి. ధర్షణామర్షణం ధర్షణస్య ఆమర్షణం సహన మితి వా - ధర్షణాయాః తిరస్కారస్య మర్షణ మితీ వాఽర్థః. ౩. సోఢుమితి. 'సుగ్రీవస్య చ సంరంభం హీనగ్రీవస్య గర్జత' ఇతి హీనగ్రీవస్యేతిపరుషోక్తిః. ౪. నచేతి. పాపం నిరపరాధవధం ౫. నివర్తస్వేతి నివర్తనే క్రియమాణేఽపి - భూయః సౌహృదం సుహృత్కర్తవ్యం - హితోపదేశ ఇతి యావత్. భక్తిః కృతా, ప్రకాశితేత్యర్థః. ౬. ప్రతియోత్స్యామీతి సుగ్రీవం ప్రతియోత్స్యామి. ౭. సంప్రహారవ్యాకులేన త్వయా కథం తస్య

దానమానేతి ప్రత్యనంతరం త్వదనంతరభూతం. ౩౦. తదాహీతి. తస్య తస్మై న రోచతే * టీకా. పథ్యం శుభోదర్కం-హితం న్యాయ్యం-తస్య తస్మై-న రోచతే హి. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చదశస్సర్గః.

౧. ౨ *టీకా. ధర్షణామర్షణం ధర్షణాయా స్తిరస్కారస్య మర్షణం సహనం. ౩. *టీకా. యుద్ధకాలే బంధో ర్ధర్షణం విశేషతః సోఢుం న శక్యత ఇత్యాహ—సోఢు మితి. ౪. నచేతి. పాపం మద్వధరూపం *టీకా. సుగ్రీవసహాయా ద్రామా న్మమ భయం మా శంకిష్ఠా ఇత్యాహ—నచేతి ౫. నివర్తస్వేతి. భూయః పునః-కథం కిమర్థం - అనుగచ్ఛసి, మా మనుసృత్యాగచ్ఛసీ త్యర్థః. ౭. మహాయుద్ధే

ర్వ్యమోక్ష్యతే. ౭ అహం హ్యాజిస్థితస్యాస్య కరిష్యామి యథేప్సితం, వృక్షైః ర్ముష్టి ప్రహారైశ్చ పీడితః ప్రతియాస్యతి. ౮. న మే గర్విత మాయ స్తం సహిష్యతి దురాత్మ వాన్, కృతం తారే సహాయత్వం సౌహృదం దర్శితం మయి. ౯. శాపితాసి మమ ప్రాణై ర్నివ ర్తస్వ జయేన చ, అహం జిత్వా నివ ర్తిష్యే త మహం భ్రాతరం రణే. ౧౦. తం తు తారా పరిష్వజ్య వాలినం ప్రియవాదినీ, చకార రుదతీ మందం దక్షి ణా సా ప్రదక్షిణం. ౧౧. తత స్స్వ స్త్యయనం కృత్వా మంత్రవ ద్విజయైషిణీ, అంతఃపురం సహ స్త్రీభిః ప్రవిష్టా శోకమోహితా. ౧౨. ప్రవిష్టాయాం తు తారా యాం సహ స్త్రీభి స్స్వ మాలయం, నగరా న్నిర్యయా క్రుద్ధో మహాసర్ప ఇవ శ్వసన్ . ౧౩. స నిశ్శ్వస్య మహాతేజా వాలీ పరమరోషణః, సర్వత శ్చారయన్ దృష్టిం శత్రుదర్శనకాంక్షయా ౧౪. స దదర్శ తత శ్శ్రీమాన్ సుగ్రీవం హేమపిం గళం, సుసంవీత మవష్టబ్ధం దీప్యమాన మివానలం. ౧౫. స తం దృష్ట్వా మహా వీర్యం సుగ్రీవం పర్యవస్థితం, గాఢం పరిదధే వాసో వాలీ పరమరోషణః. ౧౬. స వాలీ గాఢసంవీతో ముష్టి ముద్యమ్య వీర్యవాన్, సుగ్రీవ మేవాభిముఖో యయౌ యోద్ధుం కృతక్షణః. ౧౭. శ్లిష్టముష్టిం సముద్యమ్య సంరబ్ధతర మాగతః, సుగ్రీవోఽపి త ముద్దిశ్య వాలినం హేమమాలినం. ౧౮. తం వాలీ క్రోధతామ్రాక్ష స్సుగ్రీవం రణపండితం, ఆపతంతం మహావేగ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౯. ఏష ముష్టి ర్మయా బద్ధో గాఢ స్సన్నిహితాంగుళిః, మయా వేగవిముక్త స్తే ప్రాణా నాదాయ యాస్యతి. ౨౦. ఏవ ముక్త స్తు సుగ్రీవః క్రుద్ధో వాలిన మబ్రవీత్, తవైవ చాహర

ప్రాణరక్షణం కర్తుం శక్యం? తత్రాహ—అహంహీతి. యథేప్సితం ఈప్సితం తత్ప్రాణరక్షణ మనతిక్ర మ్య - ఆజౌ యుద్ధే - స్థితస్య. ౮, నేతి గర్వితం గర్వం - ఆయస్తం ఆయాసం - ప్రయత్న మితి యావత్. సహిష్యతీతి పరస్మైపద మార్షం సహాయత్వం బుద్ధిసాహాయ్యం. ౯. *రామా. జవేన మనోజ వేన, యద్వా—జయేనేతిపాఠః. జయాశిషేత్యర్థః చోఽవధారణే ౧౦. తంత్వితి. దక్షిణా స్వస్మిన్ పరస్మింశ్చ తుల్యహితా ౧౧ తతఇతి. మంత్రవత్ స్వస్త్యయనమంత్రవత్ - మంత్రశ్చ వైదికా దన్య ఇతి జ్ఞేయః. ౧౩. స నిశ్శ్వస్యేతి. చారయన్, ప్రస్థిత ఇతి శేషః ౧౪. సదదర్శేతి సుసంవీతం వాససా సుష్ఠు పరివీతం - అవష్టబ్ధం యుయుత్సయా భూమి మాక్రమ్య స్థితం. ౧౫. సతమితి పర్యవ స్థితం సమీపే అవస్థితం ౧౬. సవాలీతి. కృతక్షణః కృతోత్సవః - లబ్ధావసరో వా. ని 'నిర్వ్యాపార స్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః ౨౦. ఏవమితి. 'పతతు మూర్ధ' నీత్యనంతర మితికరణం

ప్రవృత్తే సతి దర్పాపనయపూర్వకప్రాణసంరక్షణవ్యవస్థా కథం శక్యేతే త్యత ఆహ—అహంహీతి అస్య సుగ్రీవస్య - యథేప్సితం ఈప్సిత మనతిక్రమ్య, యావదపేక్షిత మిత్యర్థః కరిష్యామి అతో వృక్షైః ముష్టిప్రహారైః పీడితః - ప్రతియాస్యతి పలాయిష్యతి. ౮. తేనేతి. గర్వితం గర్వం-ఆయస్తం ప్రయత్నం చ. ౯ శాపితేతి శాపితాసి-జయేన మనోజయేన - యద్వా - జయాశిషా, జయాశిషం కృత్వా నివర్తస్వేత్యర్థః ౯½ అహ మితి. అహం జిత్వా అహం నివర్తిష్య ఇతి అహంశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః ౧౩ సనిశ్శ్వస్యేతి. సర్వతో దృష్టిం చారయన్, స్థిత ఇతి శేషః. ౧౪ సదదర్శేతి. సుసం వీతం వాససా సుష్ఠు పరివీతం - అవష్టబ్ధం యుయుత్సయా భూమి మాక్రమ్య స్థితం. ౧౬ స ఇతి. కృతక్షణః కృతావసరః. ౨౧, ఏవ మితి. మూర్ధ్ని ముష్టిః పతత్విత్యబ్రవీ దితి యోజనా. ౨౧. తాడిత

న్పాణినా ముష్టిః పతతు మూర్ధని. ౨౧. తాడిత స్తేన సంక్రుద్ధ స్సమభిక్రమ్య వేగితః, అభవ చ్ఛోణితోద్గారీ సోత్పీడ ఇవ పర్వతః. ౨౨. సుగ్రీవేణ తు నిస్సంగం సాల ముత్పాట్య తేజసా, గాత్రే ష్వభిహతో వాలీ వజ్రేణేవ మహాగిరిః. ౨౩. స తు వాలీ ప్రచలిత స్సాలతాడనవిహ్వలః, గురుభారసమాక్రాంతో నౌసార్థ ఇవ సాగరే. ౨౪. తౌ భీమబలవిక్రాంతౌ సుపర్ణసమవేగినౌ, ప్రవృద్ధౌ ఘోరవపుషౌ చంద్రసూర్యా వివాంబరే పరస్పర మమిత్రఘ్నౌ ఛిద్రాన్వేషణతత్పరౌ, ౨౫. తతోఽవర్ధత వాలీ తు బలవీర్యసమన్వితః సూర్యపుత్రో మహావీర్య స్సుగ్రీవః పరిహీయతే, ౨౬. వాలినా భగ్నదర్పస్తు సుగ్రీవో మందవిక్రమః వాలినం ప్రతి సామర్షో దర్శయామాస లాఘవం, ౨౭. వృక్షై స్సశాఖై స్సశిఖై ర్వజ్రకోటినిభై ర్నఖైః.ముష్టిభి ర్జానుభిః పద్భి ర్బాహుభిశ్చ పునఃపునః, తయో ర్యుద్ధ మభూ ద్ఘోరం వృత్రవాసవయో రివ. ౨౮. తౌ శోణితాక్తౌ యుధ్యేతాం వానరౌ వనచారిణౌ, మేఘావివ మహాశబ్దై స్తర్జయానౌ పరస్పరం. ౩౦. హీయమాన మథోఽపశ్య త్సుగ్రీవం వానరేశ్వరం, వీక్షమాణం దిశశ్చైవ రాఘవ స్సముహు ర్ముహుః. ౩౧. తతో రామో మహాతేజా ఆర్తం దృష్ట్వా హరీశ్వరం, శరం చ వీక్షతే వీరో వాలినో వధకారణాత్. ౩౨. తతో ధనుషి సంధాయ శర మాశీవిషోపమం, పూరయామాస తచ్చాపం కాలచక్ర మివాంతకః. ౩౩. తస్య జ్యాతలఘోషేణ త్రస్తాః పత్రరథేశ్వరాః,

---

ద్రష్టవ్యం ౨౧ తాడితఇతి. తేన వాలినా - తాడితః - అతఏవ సంక్రుద్ధః - వేగితః సంజాతవేగః, పునః ప్రహారాయేతి శేషః. అత్ర సుగ్రీవ ఇత్యధ్యాహార్యం సోత్పీడః సనిర్ఝరః ౨౩. సత్వితి. నౌః పోతః *రామా. సత్వితి. నౌసార్థం నౌసమూహః. ౨౪. తావిత్యాది. విక్రాంతౌ విక్రమవంతౌ-భీమబలౌ చ తౌ విక్రాంతౌ చేతి కర్మధారయః. సుపర్ణసమవేగినౌ గరుడవేగతుల్యవేగవంతౌ - కర్మధారయా న్మత్వర్థీయః చంద్రసూర్యా వివ పౌర్ణమాసీచంద్రసూర్యా వివ - ప్రవృద్ధా వభూతా మిత్యర్థః. ౨౫. తతఇతి. అవర్ధత - తేజసేతి శేషః. పరిహీయతే, పర్యహీయతేత్యర్థః. ౨౬. వాలినేతి లాఘవం శైఘ్ర్యం ని. 'లఘుమాధుర్యశీఘ్రయో' రితి నిఘంటుః ౨౭. వృక్షైరిత్యాది. 'తయో ర్యుద్ధ మభూ ద్ఘోర' మితి పాఠః. ౨౯ తావితి. యుధ్యేతాం అయుధ్యేతాం - తర్జయానా వితి.ఉభయత్ర ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వా దడభావః ముమభావశ్చ.౩౦. *రామా.'హీయమాన మథోఽపశ్య త్సుగ్రీవం వానరేశ్వరం, వీక్షమాణం దిశశ్చైవ రాఘవ స్స ముహు ర్ముహు' రితి పాఠః.౩౧ తతోరామఇతి. శరం వీక్షతే-వాలివధోచితం శరం పర్యాలోచయ దిత్యర్థః.+రామా. 'శరం చ వీక్షతే వీరః'ఇతి సమ్యక్. ౩౨. తతఇతి. కాలచక్రం యమస్యాయుధవిశేషః ౩౩. తస్యేతి. పత్ర

ఇతి. తేన వాలినా —సోత్పీడ ఇవ సనిర్ఝర ఇవ. *టీకా. సమభిక్రమ్య-ధీరసమయ మితి శేషః- తథా చోక్తం—శ్లో. 'ధీరః ప్రవర్తతే పూర్వం ధిక్కర్తా తదనంతరమ్, సమయోఽయం ద్వంద్వయుద్ధే' ఇతి.వేగితః సంజాతచలనః-తేన వాలినా - సోత్పీడ ఇవ సనిర్ఝర ఇవ. ౨౩. స త్వితి సః సార్థనౌః సంఘసహితా నౌ రివ *టీకా. సార్థాః వ్యావహారికాః.౨౪. తావితి. ప్రవృద్ధౌ, అభూతామితిశేషః. ౨౬. వాలినేతి. లాఘవం యుద్ధశైఘ్ర్యం. ౨౭ వృక్షై రిత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం.*టీకా.

ప్రదుద్రువు ర్మృగాశ్చైవ యుగాంత ఇవ మోహితాః. ౩౪. ముక్త స్తు వజ్రనిర్ఘోషః ప్రదీప్తాశనిసన్నిభః, రాఘవేణ మహాబాణో వాలివక్షసి పాతితః ౩౫ తత స్తేన మహాతేజా వీర్యోత్సిక్తః కపీశ్వరః, వేగేనాభిహతో వాలీ నిపపాత మహీతలే ఇంద్రధ్వజ ఇవోద్ధూతః పౌర్ణమాస్యాం మహీతలే, ఆశ్వయుక్సమయే మాసి గతశ్రీకో విచేతనః. ౩౬. నరోత్తమః కాలయుగాంతకోపమం శరోత్తమం కాంచనరూప్యభూషితం, ససర్జ దీప్తం త మమిత్రమర్దనం సధూమ మగ్నిం ముఖతో యథా హరః. ౩౭. అథోక్షితః శోణితతోయవిస్రవైః సుపుష్పితాశోక ఇవానలోద్ధతః, విచేతనో వాసవసూను రాహవే విభ్రంశితేంద్రధ్వజవ త్క్షితిం గతః. ౩౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాండే - షోడశ స్సర్గః.

రథేశ్వరాః పక్షిశ్రేష్ఠాః ౩౪ ముక్తస్త్వితి. వజ్రస్యేవ నిర్ఘోషో యస్య - తథా - ప్రదీప్తాశనిసన్నిభః ప్రదీప్తవిద్యుత్తుల్యః. ని. 'అశని స్తు ద్వయో ర్వజ్రే సౌదామిన్యా' మితి దర్పణః ౩౫ తత ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఉద్ధూతః పాతితః-ఆశ్వయుక్ సమయే ఆశ్వయుక్సమయరూపే - మాసి పౌర్ణమాస్యాం - మహీతలే పాతితఇత్యన్వయః. ౩౬ ఉక్త మర్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్ణాతి—నరోత్తమ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన కాలయుగాంతకోపమం, యుగాంతకాలోపమ మిత్యర్థః స్వార్థే కప్రత్యయః. యుగాంతకాలో యుగాంతమృత్యుః-కాంచనరూప్యభూషితం పరిభాగాయ స్వర్ణరజతాభ్యా మలంకృతం సధూమ మిత్యనేనజ్వాలోన్ముఖత్వ ముచ్యతే. హరః ప్రళయే సంహర్తా సర్వత్ర ఏకవచనా దేకేన బాణేన వాలీ హత ఇత్యుక్తం - ఇదం ఉత్తరత్ర తారావాక్యేన 'రామేణ ప్రహితై రౌద్రై ర్మార్గణై ర్దూరపాతిభి' రిత్యనేన బహుబాణహతత్వవచనేన విరుధ్యతే. మైవం, వ్యాకులవచనత్వా త్తస్య. యతః తారా ఏకబాణహతం శ్రుత్వా ప్యేవ మాహ వక్ష్యతి హి—'తం భార్యా బాణమార్గేణ రామదత్తేన సంయుగే, హతం ప్లవగశార్దూలం తారా శుశ్రావ వాలిన' మితి. సర్గోపక్రమే చ—'నిజఘాన చ తత్రైనం శరేణైకేన రాఘవః' ఇత్యత్ర ఏకశబ్దః ప్రయుక్తః. 'ప్రతిజ్ఞాతం చ రామేణ తథా వాలివధం' ప్రతీతి ప్రతిజ్ఞానిర్వాహాయ ఛన్నేనాఽపి వాలివధః కృతః. ౩౮ అస్మిన్ సర్గే ఏకోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. *రామా. 'వాలివక్షసి పాతిత' ఇత్యతఃపరం 'తత స్తేనమహాతేజా' ఇత్యయం శ్లోకః, తతఃపరం 'ఇంద్రధ్వజ ఇవోద్ధూత' ఇతిశ్లోకః, తతఃపరం 'నరోత్తమః' - 'అథోక్షిత' ఇతి శ్లోకద్వయ ముక్తార్థనిగమనపరమ్. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశ స్సర్గః

సశిఖైః సాగ్నిభిః. ౩౫. * ఇంద్రధ్వజ ఇతి. గౌడదేశే కస్మింశ్చి దుత్సవే ఆశ్వయుక్పౌర్ణమాస్యా మింద్రముద్దిశ్య ధ్వజం సంస్థాప్య ఉత్సవానంతరం ధ్వజం పాతయంతి. తద్వ ద్వాలీ పాతిత ఇత్యర్థః. ౩౬. * టీకా. ఉక్తమేవార్థం శ్లోకద్వయేన సంగృహ్ణాతి—నరోత్తమ ఇతి. కాలయుగాంతకోపమం- అంతయతీ త్యంతకః యుగానాం కృతత్రేతాదీనా మంతకః యుగాంతకః - కాలశ్చాసౌ యుగాంతక శ్చేతి విశేష్యపూర్వపదః కర్మధారయః, విశేషణవిశేష్యభావస్య కామచారత్వాత్. స ఉపమా యస్య తం ౩౭. అథోక్షిత ఇతి శ్లోక ముక్తార్థనిగమనపరః. ౩౮. * టీకా. ఫలశ్రుతిః స్కాందే— శ్లో. 'గిరీణాం భేదనం చైవ కిష్కింధాగమనం తథా, వాలిసుగ్రీవయో ర్యుద్ధం శ్రుత్వా విజయపూర్వకం. యుద్ధే విజయ మాప్నోతి వాలినో విజయం య' థేతి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- షోడశ స్సర్గః.

సప్తదశస్సర్గః.

తత శ్శరేణాభిహతో రామేణ రణకర్కశః, పపాత సహసా వాలీ నికృత్త ఇవ పాదపః. ౧ స భూమౌ న్యస్తసర్వాంగ స్తప్తకాంచనభూషణః, అపత ద్దేవరాజస్య ముక్తరశ్మి రివ ధ్వజః ౨. తస్మి న్నిపతితే భూమౌ వానరాణాం గణేశ్వరే, నష్టచంద్ర మివ వ్యోమ న వ్యరాజత భూతలం ౩. భూమౌ నిపతితస్యాపి తస్య దేహం మహాత్మనః, న శ్రీ ర్జహాతి న ప్రాణా న తేజో న పరాక్రమః. ౪. శక్రదత్తా వరా మాలా కాంచనీ వజ్రభూషితా, దధార హరిముఖ్యస్య ప్రాణాం స్తేజ శ్శ్రియం చ సా. ౫. స తయా మాలయా వీరో హైమయా హరియూథపః, సంధ్యానుగతపర్యంతః పయోధర ఇవాభవత్. ౬. తస్య మాలా చ దేహశ్చ మర్మఘాతీ చ య శ్శరః, త్రిధేవ రచితా లక్ష్మీః పతితస్యాపి శోభతే ౭. తదస్త్రం తస్య వీరస్య స్వర్గమార్గప్రభావనం, రామబాణాసనక్షిప్త మావహ త్పరమాం గతిం. ౮. తం తదా పతితం సంఖ్యే గతార్చిష మివానలం, బహుమాన్య చ తం వీరం వీక్షమాణం శనై రివ. యయాతి మివ పుణ్యాంతే దేవలోకా త్పరిచ్యుతం, ఆదిత్య మివ కాలేన యుగాంతే భువి పాతితం. మహేంద్ర మివ దుర్ధర్షం మహేంద్ర మివ దుస్సహం, మహేంద్రపుత్రం పతితం వాలినం హేమమాలినం. సింహోరస్కం మహాబాహుం దీప్తాస్యం హరిలోచనం, లక్ష్మణానుగతో రామో దదర్శోపససర్పచ.౧౨. తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబలం, అబ్రవీ త్ప్రశ్రితంవాక్యం పరుషం

అథరామం ప్రతి వాలినిందా సప్తదశే. తతశ్శరేణేత్యాది ఆరంభణార్థోఽయ మనువాదః. ౧. స భూమావితి రశ్మిః బంధనరజ్జుః ౩ భూమావితి తేజః ప్రతాపః ౪ ఉక్తేఽర్థే హేతుమాహ—శక్రేతి. ౫ సఇతి. హైమయేతి జీబభావ ఆర్షః ౬ తస్యేతి లక్ష్మీః తేజః. ౭ తదస్త్రమితి. స్వర్గమార్గస్య ప్రభావనం ప్రాపకం, 'భూ ప్రాప్తా' విత్యస్మా ల్లుట్ అతఏవ పరమాం గతిం ఆవహత్. సంపాదయామాసేత్యర్థః. ౮. తం తదేత్యాదిచత్వారః సంఖ్యే యుద్ధే-తం వీరం రామం - బహుమాన్య సాధుబాణం పాతితవానసీతిశ్లాఘయిత్వా-సమత్ర స్థిత ఇతి శనైః వేదనాతిశయా న్మందం వీక్షమాణం- ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే యయాతి మివ - కాలేన దైవేన ని 'కాలశ్శ్యామళదిష్టయో'రితి దర్పణః. మహేంద్ర మివ దుస్సహం అభిముఖ్యేన స్థాతు మశక్యం సింహేతి. దీప్తాస్యం దీప్తముఖం- హరిలోచనం కపిలనేత్రం. ౧౨. తం దృష్ట్వేతి ప్రశ్రితం వినయాన్వితం. * రామా. తదస్త్రమితి. ఆవహాత్, సంపాదయామాసేత్యర్థః ఏతదనంతరం 'తం తథా పతిత' మితి శ్లోకః, అతః పరం 'యయాతి మివ పుణ్యాంత'ఇతి శ్లోకః, అతః పరం 'మహేంద్ర మి'వేతి శ్లోకః, అతః పరం 'సింహో

ఆరంభణార్థోఽయం సర్గాదౌ తత శ్శరేణేత్యాది పున రనువాదః ౫. సతయేతి. సంధ్యానుగతపర్యంతః, సంధ్యారాగానుసృతప్రాంతదేశ ఇత్యర్థః. పయోధర ఇవాభవత్. ౭. తదితి. స్వర్గమార్గః ప్రభవ త్యస్మాదితి స్వర్గమార్గప్రభావనం - ఆవహత్ సంపాదయామాస * టీకా. వాలినో ముక్తిరభూ దిత్యర్థః. ౧౨. * టీకా. ప్రశ్రితం మృదుపదం - పరుషం నిష్ఠురార్థం - తథాపి ధర్మసంహితం

ధర్మసంహితమ్.౧౩ త్వం నరాధిపతేః పుత్రః ప్రథితః ప్రియదర్శనః, కులీన స్సత్త్వసంపన్న స్తేజస్వీ చరితవ్రతః.౧౪.పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా కో ను ప్రాప్త స్త్వయా గుణః, యదహం యుద్ధసంరబ్ధ శ్శరే ణోరసి తాడితః.౧౫. రామః కరుణవేదీ చ ప్రజానాం చ హితే రతః, సానుక్రోశో జితోత్సాహ స్సమయజ్ఞో దృఢవ్రతః. ఇతి తే సర్వభూతాని కథయంతి యశో భువి, ౧౬½. దమ శ్శమః క్షమా ధర్మో ధృతి స్సత్యం పరాక్రమః.పార్థివానాం గుణా రాజ న్దండశ్చా ప్యపరాధిషు, ౧౭½. తా న్గుణా న్సంప్రధార్యాహ మగ్ర్యం చాభిజనం తవ. తారయా ప్రతిషిద్ధోఽపి సుగ్రీవేణ సమాగతః,౧౮½ న మా మన్యేన సంరబ్ధం ప్రమత్తం యోద్ధు మర్హతి. ఇతి మే బుద్ధి రుత్పన్నా బభూవాదర్శనే తవ, ౧౯½. న త్వాం వినిహతాత్మానం ధర్మధ్వజ మధార్మికం.జానే పాపసమాచారం తృణైః కూప మి వావృతం. ౨౦½ స తాం వేషధరం పాపం ప్రచ్ఛన్న మివ పావకం నాహం త్వా మభిజానామి ధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతం. ౨౧½ విషయే వా పురే వా తే యదా నాప కరోమ్యహం. న చ త్వా మవజానే చ కస్మా త్త్వం హ న్స్యకిల్బిషం, ఫలమూలాశనం నిత్యం వానరం వనగోచరం. మామి

రస్క'మితి శ్లోకః, అతః పరం 'తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబలం, అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం పరుషం ధర్మసంహిత'మిత్యేవం పాఠక్రమ స్సాధుః ౧౩. ప్రశ్రితం వచన మాహ—త్వమిత్యాదినా. ప్రియదర్శనః ప్రియం దర్శనం శాస్త్రం యస్యసః. ని 'దర్శనం దృశి శాస్త్రేస్వా'దితి దర్పణః పరాఙ్ముఖవధం పరయుద్ధాసక్తవధం-గుణః ఉత్కర్షః - యుద్ధసంరబ్ధః, అన్యయుద్ధపరాఙ్ముఖ ఇత్యర్థః. ౧౫. రామఇతి కరుణవేది కారుణ్యజ్ఞః - సానుక్రోశః సదయః - సమయజ్ఞః ఆచారజ్ఞః - తే యశ ఇత్యన్వయః ౧౬½ దమఇతి 'శమ శ్చిత్తప్రశాంతి స్స్యా ద్దమ ఇంద్రియనిగ్రహః' ౧౭½. అభిజన మాభిజాత్యం - సమాగతః యుద్ధం కృతవానస్మీత్యర్థః ౧౮½. నమా మితి. ప్రమత్తం యుద్ధపరవశం - అర్హతి, ఉక్తగుణో రామ ఇతి శేషః అదర్శనే తవ - దర్శనే త్వేవ మభూ దితి భావః. ౧౯½. నత్వామితి. వినిహతాత్మానం విశేషేణ నిహతబుద్ధిం - ధర్మధ్వజం ధర్మలింగం, వస్తుతో ధర్మరహిత మిత్యర్థః. * రామా. వినిహతాత్మానం గూఢాత్మానం ౨౦½. ఏతదేవ స్పష్టయతి—సతా మితి. ధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతం ధర్మవ్యాజయుక్తం. ౨౧½. విషయఇతి యదా నాపకరోమి యస్మాన్నాపాకరవం - త్వాం న్నావజానే, త్వ ద్యవమానం నాకరవ మిత్యర్థః తస్మా దకిల్బిషం మాం కిమర్థం హన్సీతి సంబంధః ఫలేత్యస్య శ్లోకస్య మా మితి పూర్వేణ సంబంధః. * రామా. అపకరోమిత్యాదౌ భూతే లట్. *తనిశ్లోకి. అవిభావ్యం కలహనిమిత్త 'మిత్యాహ—విషయే దేశే-పురే పట్టణే

అబ్రవీత్. ౧౩ * పరాఙ్ముఖేతి పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా, పరాఙ్ముఖస్య అన్యేన యుధ్యమానస్య మమ వధం కృత్వేత్యర్థః - యుద్ధసంరబ్ధః యుద్ధపరవశః. ౧౫. రామఇతి. సమయజ్ఞః, ఉచితానుచిత సమయజ్ఞ ఇత్యర్థః. * తీకా. కరుణవేదీ - విచారాదిసామగ్రీసమేతస్సన్ ఆశ్రయాన్ రక్ష్యత్వేన వేత్తీతి కరుణవేదీ. ౧౬½. దమఇతి. ఇమః ఇంద్రియనిగ్రహః - శమ శ్చిత్తప్రశాంతిః. ౧౭½. * టీకా అభిజనం వంశం. ౧౯½. నేతి. వినిహతాత్మానం గూఢాత్మానం. * టీకా. ధర్మధ్వజం ధర్మలింగ మాత్రధారిణం. ౨౧½. విషయేవేతి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. విషయే దేశే-యదా యస్మాత్కార

హాప్రతియుధ్యన్తమన్యేన చ సమాగతం, ౨౪ లింగ మప్యస్తి తే రాజన్ దృశ్యతే ధర్మసంహితం. కః క్షత్రియకులే జాతశ్శ్రుతవా న్నష్టసంశయః, ధర్మలింగప్రతిచ్ఛన్నః క్రూరం కర్మ సమాచరేత్ ౨౫. రామ రాజకులే జాతో ధర్మవా నితి విశ్రుతః. అభవ్యో భవ్యరూపేణ కిమర్థం పరిధావసి ౨౬. సామ దానం క్షమా ధర్మస్సత్యం ధృతిపరాక్రమౌ, పార్థివానాం గుణా రాజన్ దండశ్చాప్యపరాధిషు. ౨౭. వయం వనచరా రామ మృగా మూలఫలాశనాః, ఏషా ప్రకృతి రస్మాకం పురుష స్త్వం నరేశ్వరః. ౨౮.భూమి ర్హిరణ్యం రూప్యంచ విగ్రహే కారణాని చ, అత్ర క స్తే వనే లోభో మదీయేషు ఫలేషు వా. ౨౯. నయశ్చ వినయ శ్చోభౌ నిగ్రహానుగ్రహా వపి, రాజవృత్తి రసంకీర్ణా న నృపాః కామవృత్తయః. ౩౦. త్వం తు కామప్రధానశ్చ కోపన శ్చానవస్థితః, రాజవృత్తైశ్చ సంకీర్ణ శ్శరాసనపరాయణః. ౩౧. న తేఽ స్త్యపచితి ర్ధర్మే నార్థే బుద్ధి రవస్థితా, ఇంద్రియైః కామవృత్త

వా - తే తుభ్యం - నాపకరోమి - భూతే లట్ త్వాం నావజానే త్వయి విషయే అవజ్ఞాం నాకరవం - ఆవయో స్సామంతత్వాద్యభావా త్సీమావివాదో వా జలవివాదో వా గోభూమ్యాదివివాదో వా కులగతవైరం వా స్వయంవరాదౌ నార్యాదివిషయకవివాదో వా నా స్తీతి భావః. (౯). ౨౪. లింగమితి, హేరాజన్ అధర్మసంహితం అధర్మకృతం - లింగమపి - తే అస్తి దృశ్యతే చ, స్పష్ట మవగమ్యతే చేత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ—క ఇతి ౨౫. రామేతి. అభవ్యః క్రూరః - భవ్యరూపేణ సౌమ్యరూపేణ - పరిధావసి చరసి ౨౬. సామేతి సామ సాంత్వనం ౨౭. లోకే కస్యచి ద్వధే అపరాధ స్తదర్థలాభేచ్ఛా వా హేతు ర్భవేత్. తత్ర నాద్య ఇత్యాహ—వయమితి పురుషః మనుష్యః - న చ కేవల మనుష్యః - అపి తు నరేశ్వరః. *తనిశ్లోకి. వయం వనచరాః - భవంతః పురచరాః, వయం మృగాః - భవంతో మనుష్యాః, వయం మూలఫలాశనాః - యూయం రాజాన్నభోజనాః, నరేశ్వర స్త్వం - వయం పరిచారకాః. (౧౦). ౨౮. ద్వితీయోఽపి నేత్యాహ—భూమిరితి లోకే భూమ్యాదీని కలహే కారణాని భవంతి తత్ర అన్యేషు వా మదీయేషు ఫలేషు తే కో లోభః కింవిషయేచ్ఛా వర్తతే. ౨౯. నయశ్చేతి. నయోఽనుగ్రహశ్చ సద్రాజధర్మౌ-వినయో విపరీతనయః-నిగ్రహశ్చ కురాజధర్మౌ - ఇత్యేషా రాజవృత్తి రసంకీర్ణాఽగ్రాహ్యా తథా చ నృపాః కామవృత్తయో న స్యుః, స్వేచ్ఛయా నయో వినయశ్చ నిగ్రహోఽనుగ్రహశ్చ రాజభి ర్న కార్యా ఇత్యర్థః. ౩౦. త్వంత్వితి. అనవస్థితః అమర్యాదః - రాజవృత్తైః రాజచరిత్రైః హేతుభిః - సంకీర్ణః, సంకీర్ణరాజవృత్త ఇత్యర్థః శరాసనపరాయణః - యదృచ్ఛయా యం హంతు మిచ్ఛసి తం హంసీత్యర్థః ౩౧. నతఇతి. అపచితిః

జ్ఞాత్ - నాపకరోమి - త్వాం నావజానే చ - తస్మా దకిల్బిషం మాం కస్మా ద్ధంసీతి సంబంధః. ౨౬. రామేతి. అభవ్యః అవినీతః. ౨౭.అపకారిషు దండ ఇత్యుక్తం-తాదృశాపకారిత్వం మయి నా స్తీత్యత్ర హేతు మాహ—వయమితి. వయం వనచరాః - భవంతః పురచరాః, మృగా వయం - భవంతో మనుష్యాః, మూలఫలాశనా వయం - యూయం రాజాన్నభోజనాః, నరేశ్వర స్త్వం - పరిచారకా వయం. అతో వైరప్రసక్తి ర్నా స్తీతి భావః. ౨౯. * టీకా త్వం తు రాజధర్మవిలక్షిత ఇతి వక్తుం రాజధర్మా నాహ—నయశ్చేతి, వినయః ఇంద్రియజయః. ౩౧. న తేఽ స్తీతి. కామవృత్తస్సన్

స్సర్ కృష్యసే మనుజేశ్వర. ౩౨. హత్వా బాణేన కాకుత్స్థ మా మిహానపరాధి నం, కిం వక్ష్యసి సతాం మధ్యే కర్మ కృత్వా జుగుప్సితం. ౩౩. రాజహా బ్రహ్మహా గోఘ్నశ్చోరః ప్రాణివధే రతః, నాస్తికః పరివేత్తా చ సర్వే నిరయగామినః. ౩౪. సూచకశ్చ కదర్యశ్చ మిత్రఘ్నో గురుతల్పగః, లోకం పాపాత్మనా మేతే గచ్ఛంతే నాత్ర సంశయః. ౩౫. అధార్యం చర్మ మే సద్భి రోమా ణ్యస్థి చ వర్జితం, అభక్ష్యా ణి చ మాంసాని త్వద్విధై ర్ధర్మచారిభిః.౩౬. పంచ పంచనఖా భక్ష్యా బ్రహ్మక్షత్రే ణ రాఘవ, శల్యకః శ్వావిధో గోధా శశః కూర్మశ్చ పంచమః. ౩౭. చర్మ చాస్థి చ మే రాజన్ న స్పృశంతి మనీషిణః, అభక్ష్యాణి చ మాంసాని సోఽహం పంచనఖో హతః.౩౮. తారయా వాక్య ముక్తోఽహం సత్యం సర్వజ్ఞయా హితం, త దతిక్రమ్య

పూజా, ధర్మశ్రద్ధా నాస్తీత్యర్థః అవస్థితాఽవ్యవస్థితా - పరద్రవ్యాభిలాషిణీత్యర్థః. కామే చ న వ్యవస్థేత్యాహ—ఇంద్రియై రితి. ౩౨ హత్వేతి మాం హత్వా స్థితః త్వం జుగుప్సితం కర్మ కృత్వా సతాం సాధుకర్మకారిణాం మధ్యే కిం వక్ష్యసి ౩౩. రాజహేతి. పరివేత్తా జ్యేష్ఠేఽనూఢే దారపరి గ్రహకృత్. ని. 'పరివేత్తాఽనుజోఽనూఢే జ్యేష్ఠే దారపరిగ్రహా' దిత్యమరః. నిరయగామినః నరక గామినః. ౩౪ సూచకశ్చేతి. సూచకః పిశునః - కదర్యః లుబ్ధః - గచ్ఛంతే గచ్ఛంతి ౩౫. కిమేవం నిందసి?, మృగయాయాం మృగవధస్యాదోషత్వా దిత్యత్రాహ—అధార్య మితి. మృగచర్మవత్ మే చర్మ న ధార్యం మే రోమాణి ఊర్ణాదివ న్నాస్తరణార్హాణి, మే అస్థి చ గజాస్థివత్ న స్పృశ్యం, మాంసాని చ న భక్ష్యాణి, అతః కిమర్థం మాం హతవా నసి?. *తనిశ్లోకి. న ధార్యం చర్మ మేసద్భిః మే చర్మ వ్యాఘ్రాజినా దివ న్నధారణయోగ్యం, రోమాణి చామరాదివ న్న గ్రాహ్యాణి, అస్థి గజదం తాదిక మివ న గ్రాహ్యమ్. [౧౧] ౩౬ అభక్ష్యతా కుత ఇత్యత్రాహ—పంచేతి. శల్యకః శ్వావిట్, గోధా శశః కూర్మశ్చేతి పంచనఖాః పంచ భక్ష్యాః - పంచనఖేషు జంతుషు ఏతే పంచైవ భక్ష్యాః. నాన్య ఇత్యర్థః పరిసంఖ్యావిధి రయం. బ్రహ్మక్షత్రే ణేత్యుపలక్షణం, త్రైవర్ణికే నేత్యర్థః శలతీతి శల్యః- 'శల శ్వల్ల ఆశుగమనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః 'సానసి వర్ణసిపర్ణసితండులాంకుశచషాలేల్వలధిష్ణ్య శల్యా' ఇతి నిపాతనా ద్యత్ప్రత్యయః తతః స్వార్థే కః యద్వా---శల్యం శంకుః. ని. 'వా పుంసి శల్యం శంకుర్నే' త్యమరః. తత్సదృశాని రోమాణి శల్యాని తద్వాన్ శల్యః అర్శ ఆద్యజంతః. తతస్స్వార్థేకః . శ్వానం విధ్యతీతి శ్వావిధః - పచాద్యచ్ 'అన్యేషా మ'పీతి దీర్ఘః. పృషోదరాది త్వాడ్డకారః. ఇమౌ వరాహవిశేషౌ. ౩౭ ఉపసంహరతి—చర్మచేతి. సోఽహం అభక్ష్యపంచ

ఇంద్రియైః కృష్యస ఇతి సంబంధః. ౩౩. రాజహేతి. సూచకః పిశునః - కదర్యః లుబ్ధః - గచ్ఛంతే గచ్ఛంతి. ౩౫. * టీకా. చర్మాద్యపేక్షయా హత ఇత్యత ఆహ—అధార్య మితి. ౨౬. పంచపంచేతి. పంచ పంచనఖాః భక్ష్యాః పంచనఖేషు పంచైవ భక్ష్యా ఇతి నియమః తా నేవ పరిగణయతి—శల్యక ఇతి. శల్యవాన్ శల్యః - అర్శఆదిత్వా దచ్. శల్య ఏవ శల్యకః - శుక్తికాకారశల్యావృతసర్వాం గో జంతువిశేషః. శ్వావిధః కంటకాకారదీర్ఘరోమభిః శ్వానం విధ్యతీతి శ్వావిధః * టీకా. పంచ నఖత్వా త్కథ మయోగ్యా? మిత్యాశంక్య యోగ్యాన్ పంచనఖాన్ సంపరిచష్టే —పంచేతి. శల్యకః (ఏదు), శ్వావిధః (ముళ్ళయేదు). ౩౭. చర్మచేతి. సోఽహం అభక్ష్యపంచనఖాంతర్భూతోఽహం,

మోహేన కాలస్య వశ మాగతః. ౩౯. త్వయా నాథేన కాకుత్స్థ న సనాథా వసుంధరా, ప్రమదా శీలసంపన్నా ధూర్తేన పతినా యథా. ౪౦. శఠో నైకృతికః క్షుద్రో మిథ్యాప్రశ్రితమానసః, కథం దశరథేన త్వం జాతః పాపో మహాత్మనా. ౪౧. ఛిన్నచారిత్రకక్ష్యేణ సతాం ధర్మాతివర్తినా, త్యక్తధర్మాంకుశేనాహం నిహతో రామహస్తినా ౪౨. అశుభం చాప్యయుక్తం చ సతాం చైవ విగర్హితం, వక్ష్యసే చేదృశం కృత్వా సద్భి స్సహ సమాగతః ౪౩. ఉదాసీనేషు యోఽస్మాసు విక్రమ స్తే ప్రకాశితః, అపకారిషు తం రాజ న్నహి పశ్యామ విక్రమం. ౪౪. దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ, అద్య వైవస్వతం దేవం పశ్యే స్త్వం నిహతో మయా ౪౫. త్వయాఽదృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురాసదః, ప్రసుప్తః పన్నగే నేవ నరః పానవశం గతః. ౪౬. మామేవ యది పూర్వం త్వ మేతదర్థ మచోదయః, మైథిలీ మహ మేకాహ్నా తవ చానీతవా న్భవేత్ ౪౭. సుగ్రీవప్రియ కామేన యత్కృతేఽస్మి హత స్త్వయా, కంఠే బద్ధ్వా ప్రదద్యాం తే నిహతం రావణం రణే. ౪౮. న్యస్తాం సాగరతోయే వా పాతాళే వాఽపి మైథిలీం, ఆనయేయం

ఖాంతర్భూతోఽహం. ౩౮—౩౯. త్వయేతి పతినా పత్యా. ౪౦. శఠఇతి. శఠః గూఢవిప్రియ కృత్ - నికృత్యా అపకారేణ జీవతీతి నైకృతికః - క్షుద్రః క్షుద్రకర్మకారీ - మిథ్యాప్రశ్రితమానసః మిథ్యాశాంతమనస్కః. ౪౧. ఛిన్నేతి ఛిన్నా చారిత్ర మేవ కక్ష్యా ఇభబంధనం యేన స తథా- సతాం ధర్మాతివర్తినా - సతాం ధర్మాః పూర్వోక్తా స్సామదానసాపరాధిజనదండనాదయః తా నతీత్య వర్తత ఇతి తథా, గజవిషయే అతిక్రాంతమర్యాదేనేత్యర్థః ౪౨ అశుభమితి. ఈదృశం కృత్వా స్థిత స్త్వం సద్భిః - ఈదృశం అశుభత్వాదివిశిష్టం వక్ష్యసే, అశుభకారీత్యేవం వక్ష్యసీత్యర్థః. * రామా. అశుభమితి. చకారోఽప్యర్థే. వక్ష్యసే, వక్ష్యసీత్యర్థః ఆత్మనేపద మార్షం. ౪౩. ఉదాసీనే ష్వితి. అపకారిషు రావణాదిషు ౪౪. 'దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా' ఇతి పాఠః ౪౫. త్వయేతి. అదృశ్యేనేతి ఛేదః. ౪౬. మామేవేతి. ఏతదర్థం మైథిల్యానయనార్థం - భవేత్ భవేయం పురుషవ్యత్యయ ఆర్షః ౪౭. సుగ్రీవేతి. యత్కృతే యస్య రావణస్య కృతే - హతోఽస్మి - తం కంఠే బధ్వా తే ప్రదద్యామితి యోజనా సుగ్రీవసఖ్యనిమిత్తభూతం మైథిల్యానయనం చ తారయా పూర్వం నివేదిత మితి జ్ఞేయం. * రామా. య ద్యస్మాత్ రావణప్రధర్షణలక్షణాత్. 'కంఠే బధ్వా ప్రదద్యాం తే నిహతం రావణం రణ' ఇత్యుక్త్వా అంగదవాక్యా న్యనువదంత్యా తారయా రావణవధపూర్వకం సీతాప్రత్యాహరణార్థం రామ స్సుగ్రీవేణ సఖ్యం కృతవా నిత్యుక్త మిత్యవగమ్యతే. ౪౮. న్యస్తామితి.

శఠఇతి. నైకృతికః-నికృత్యా పరాపకారేణ జీవతీతి నైకృతికః - క్షుద్రః క్షుద్రకర్మకారీ - మిథ్యాప్రశ్రితమానసః మిథ్యాప్రశాంతమానసః. ౪౨. 'అశుభంచేతి చకారః కిమిత్యర్థే. కిం వక్ష్యసే - వక్ష్యసి ౪౫. త్వయేతి అదృశ్యేనేతి ఛేదః * టీకా. నను వాలిసుగ్రీవయో ర్యుద్ధే రామ స్త్వదృశ్యో భూత్వా కథం వాలినం హతవా నితి చేత్, సత్యం శ్లో. 'ఆహూయ వాలినం బ్రహ్మా దదౌ వర మనుత్తమమ్, ప్రతీపవర్తినో భూయా దర్థం బల మరింద' మేతి వరప్రదానా దాభిముఖ్యేన న యుద్ధకరణం. ౪౮. న్యస్తామితి. శ్వేతా మశ్వతరీ మివ మధుకైటభాభ్యాం పాతాళే నిరుద్ధాం శ్వేతాశ్వతరీరూపాం

తవాదేశా చ్ఛ్వేతా మశ్వతరీ మివ. ర్గ. యుక్తం యత్ప్రాప్నుయా

శ్వేతా వశ్వతరీ మివ, మధుకైటభాభ్యాం పాతాళే నిరుద్ధాం శ్వేతాశ్వతరీరూపాం శ్రుతిం హయగ్రీవ ఇవేత్యర్థః ర్గ. యుక్తమితి రాజ్యార్థం సుగ్రీవో మాం హతవా నిత్యేత ద్యుక్తం. త్వం

శ్రుతిం - హయగ్రీవో నారి ర్యథా - ఆజహార - తద్వదానయే యి మిత్యర్థః * టీకా. ఆనయేయ మితి. నను ఉక్తరీత్యా వాలిన స్సీతానయనసామర్థ్యం జ్ఞాత్వా వాలినా సఖ్యం రామేణ కిమితి న కృత మితి చేత్, తత్ర సుగ్రీవం ప్రతి వాలివధస్య ప్రతిజ్ఞాతత్వా ద్ధేత్వంతరసద్భావాచ్చ. తథాచ స్కాందే.—శ్లో.'అభయం వాలినే దత్తే ప్రతిజ్ఞా పరిహీయతే,రావణస్య సఖా వాలీ రావణోఽపి వ్రజేత్తు మామ్. రావణస్య వధాభావా దవతారఫలం న'హీతి. ర్గ. 'తం దృష్ట్వా రాఘవం వాలీ లక్ష్మణం చ మహాబల'మిత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థేఽయ మర్థః. వాలీ శ్రీరామనిష్ఠుర భాషణే ప్రవృత్తోఽపి వాలివాణీ శ్రీరామ మీశ్వరం మత్వా స్తౌతి— దృష్ట్వేత్యాది. పరుషం బాహ్యదృష్ట్యా పరుషవత్ ప్రతీయమానం - వస్తుతః ప్రశ్రితం ధర్మసంయుతం అగర్వితం వాక్య మబ్రవీ దిత్యన్వయః. తదేవాహ—పరాఙ్ముఖేత్యాది. పరాఙ్ముఖవధం పరాఙ్ముఖస్య విషయలోలుపస్య మమ వధం - కృత్వా - త్వయా కోను గుణః నిర్వక్తు మశక్యః సద్గుణః-ప్రాప్తః. యతః యస్మాత్కా- రణాత్ - యుద్ధసంరబ్ధోఽహం త్వత్కృతే నిధనం గతః - త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం, త్వయా నిధనం గత ఇత్యర్థః. అతో మయాఽపీతి శేషః. సుగుణః ప్రాప్త ఇతి యోజనా * 'రాజా త్వశాసన్ పాపస్య త దవాప్నోతి కిల్బిష' మితివచనాత్ మద్దండనేన తత్పరిహారరూపగుణ స్త్వయా ప్రాప్తః. శ్లో. 'రాజభి ర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః, నిర్మలాః స్వర్గమాయాంతి సంత స్సుకృతినో య' థేతివచనాత్ మయాఽపి నిష్కల్మషత్వరూపగుణః ప్రాప్తఇతి భావః. * మమ సుగ్రీవసఖ్యం శ్రుత్వాఽపి యుద్ధా యాగత్య మయా కిమర్థం హతోఽసీత్యాశంక్య, సుగ్రీవ హస్తవధా న్మమ దైవా దుత్కృష్టముక్తికారణత్వద్ధస్తవధో జాత ఇత్యాహ— కులీన ఇత్యాది శ్లోకపంచకేన. కులీనత్వాది తవ గుణాన్ శ్రుత్వా - శమదమాదిరాజధర్మ మపి విచార్య - తవా గ్ర్య మభిజనం చ సంప్రధార్య యుద్ధాయ న గంతవ్య మితి తారయా ప్రతిషిద్ధోఽపి - అన్యేన సంసక్తం వేద్ధుం నార్హతీతి తవాదర్శనే సతి మే బుద్ధి రుత్పన్నా బభూవేతి కృత్వా - సుగ్రీవేణ సమాగతః. తథాపి త్వం తు ప్రమత్తం మాం హతవాన్. అతో మమ త్వద్ధస్తహననం మంగళం జాత మిత్యంతే వాక్యశేషేణ యోజనా. * అతఏవ త్వా మేవం మన్య ఇత్యాహ—నత్వామిత్యాదినా. త్వాం వినిహితాత్మత్వధర్మధ్వజత్వాధార్మికత్వపాపసమాచారత్వాదివిశేషణవిశిష్టం న జానే, కించ సతాం వేషధరత్వాదివిశేషణవిశిష్టం చ న జానామి, కింతు అపహతపాప్మత్వాదిగుణక మీశ్వర మేవ త్వాం జానామీత్యర్థః. * నను అనపరాధిన స్తవ ఘాతుకస్య మమేశ్వరత్వం దోషరాహిత్యం వా కుత ఇత్యత ఆహ—విషయఇత్యాదినా. త్వ మ ప్యకిల్బిషం న హంసి. అహ మపి- తే విషయే దేశే - పురే వా యదా నాపకరోమి అపకారం న కృతవాన్ - త్వాం నావజానే చ తథాపి ఫలమూలాశినం వానరం - అప్రతియుధ్యంతం అన్యేన సమాగతం మాం హంసి - తత్తస్మాత్, మయి దోష సద్భావాదే వేత్యర్థః. * కించ క్షత్రియకులేఽవతీర్య లోకానుగ్రహార్థం జగన్మర్యాదాం పాలయతః పరమకరుణా శాలిన స్తవ సుతరా మన్యాయాచరణం న సంభవిష్యతీత్యాశయేనాహ— ధర్మలింగేత్యాదిసార్ధ శ్లోకేన. "హేరామ రాజకులే జాతః ధర్మవానితి విశ్రుతస్సన్ - అర్థం ప్రయోజన ముద్దిశ్య అభవ్య స్సన్ భవ్యరూపేణ పరిధావసి కిం క్రూరకర్మ సమాచరః కిం, ఉభయమపి తవ న ఘటత ఇతి భావః.

ద్రాజ్యం సుగ్రీవ స్స్వర్గదే మయి, అయుక్తం యదధర్మేణ త్వయాఽహం నిహ
తో రణే. ౫౦. కామ మేవంవిధో లోకః కాలేన వినియుజ్యతే, క్షమం చేద్భవతా
ప్రాప్త ముత్తరం సాధు చిన్త్యతాం. ౫౧. ఇత్యేవ ముక్త్వా పరిశుష్కవక్త్రో

తు మాం హతవా నిత్యేతత్త్వయుక్త మిత్యర్థః జ్ఞాతినా మేవంవిధకృత్యస్య స్వాభావికత్వా దితి భావః. ౫౦. కామమితి. లోకః ఏవంవిధే మరణరూపే కర్మణి వినియుజ్యతే. జాతస్య మరణం స్వభావ ఇత్యర్థః భవతా ప్రాప్తం అదృశ్యతయా ప్రహరణం క్షమంచేత్ తత్ర సాధూత్తరం చిన్త్య

* రాజనీతౌ విచార్యమాణాయాం మద్వధ స్తవ యుక్త ఏవేత్యాశయేనాహ—సామదానమితి. *అపకారిషు పాపిషు వైరబుద్ధ్యా హతవంతం మాం కథ మేవం స్తౌషీత్యాశంక్య విచార్యమాణే తవ మమ చ వైరప్రసక్తి రేవ నాస్తీత్యాశయేనాహ. వయమితి * కాని తర్హి వైరకారణానీత్యాకాంక్షాయా మాహ—భూమిరితి. తవ మమ చ ఏతాదృశకారణాని న సంతీతి భావః. * కించ నయశ్చేతి. నృపా అపి కామవృత్తయో న భవంతి, కిముతేశ్వర స్త్వ మితి భావః. * రాగద్వేషాదియుక్తస్య ఇంద్రియపరవశస్య మర్త్యస్య మ మేశ్వరత్వం కుత ఇత్యాకాంక్షాయాం నిర్గుణేశ్వరత్వ మేవ ప్రతిపాదయతి—త్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. తు కిమిత్యర్థే మనుజేశ్వర-మనుజశ్చాసా వీశ్వరశ్చేతి తథా, మనుష్యరూపేణావతీర్ణేశ్వర ఇత్యర్థః. కామప్రధానః కామస్య ప్రధానః, నిర్జితకామ ఇత్యర్థః కోపనః, శత్రుసంహారవిషయ ఇతి శేషః తత్సంహారార్థ మనవస్థితః తత్ర తత్ర సంచరమాణః - రాజవృత్తైశ్చ సంకీర్ణః, త్యక్తరాజధర్మ ఇత్యర్థః. వానప్రస్థధర్మయుక్తత్వా దితి భావః. తే ధర్మే సామాన్యధర్మేఽపి - అపచితిః పూజా, ఆదర ఇత్యర్థః కాఽస్తి?, మనుష్యాధికారత్వాచ్ఛాస్త్రస్యేతి భావః. * తే బుద్ధిః అర్థేఽపి నావస్థితా, లక్ష్మీపతిత్వాత్. అతఏవైతాదృశవిశేషణవిశిష్టస్త్వం కామవృత్తి స్సన్ ఇంద్రియైః కృష్యసే కిం?. న కృష్యస ఏవ. అతఏవ త్వమీశ్వర ఇతి భావః. * తథా ప్యనపరాధి త్వద్వధజనితదుష్కృతకర్మాఽహం సతాం కి ముత్తరం వక్ష్యామీత్యత ఆహ.—హత్వేతి. బాణేన అనపరాధినం మాం హత్వా - దుష్కృతం కర్మ కృత్వా - సతాం మధ్యే వక్ష్యసి కిం ?. కింతు అనపరాధిన మేవ మాం హత్వా అత ఏవ సుకృతం కృత్వా సతాం మధ్యే వక్ష్యసీత్యర్థః. * కించ సాపరాధినో వానరస్య మమ వధేన తవ దోషశంకైవ నాస్తీత్యాశయే నాహ —రాజహేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. ఏతాదృశానా మేవ నరకః - అనపరాధినో మమ ఘాతుకస్య, తవ తు నాస్తీతి భావః, * కించ అనుపయోగిచర్మాదియుక్తమద్వధ ఏవ మయి దోషసద్భావద్యోతక ఇత్యాశయేనాహ—అధార్యం చర్మేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ. * తారయా నివారితోఽపి త్వద్ధస్తవధకాంక్షయైవ యుద్ధా యాగతోఽస్మీత్యాశయే నాహ— తారయేతి. సర్వజ్ఞయాఽపి తారయా భర్తృమోహే నాహిత ముక్తస్సన్ - తదతిక్రమ్య కాలస్య ఈశ్వరస్య తవ-వశం పార్శ్వదత్వ మాగతః - సత్యం న సందేహః. * త్వయేతి. విధర్మిణా పత్యా శీలసంపన్నా ప్రమదా యథా సనాథా, తథా తాదృశనాథేన త్వయా పృథివీ సనాథా న. కింతు దుష్టనిగ్రహాదిరూపపరమకల్యాణగుణనాథేన త్వయా సనాథేత్యర్థః. * మమ కపటయుద్ధకరణహేతునా శఠత్వాదిగుణయుక్తత్వా దేతాదృశేన పృథివీ సనాథా కథం భవతీత్యాశంక్యాహ—శఠ ఇత్యాది. యతో మహాత్మనా దశరథేన త్వం జాతః - అతః కారణగుణపూర్వకత్వా త్కార్యగుణస్యేతి న్యాయేన సకలకల్యాణగుణయుక్త స్త్వం కథం శఠః? కథం నైకృతికః? కథం పాపః? ఇత్యేవం యోజనా. తాదృశో నభవసీతి భావః. * ఈశ్వరేణ త్వయా నిహతోఽహం కృతార్థ ఇత్యాశయేన

శ్శరాభిఘాతాద్వ్యథితో మహాత్మా, సమీక్ష్య రామం రవిసన్నికాశం తూష్ణీం బభూవామరరాజసూనుః ౫౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే - సప్తదశస్సర్గః.

తామిత్యర్థః ౫౧.ఇతీతి. పరిశుష్కవక్త్రః బహుభాషణక్లేశాదితి భావః.౫౨ అస్మిన్ సర్గే ద్విపంచాశ చ్ఛ్లోకాః ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః.

శ్రీరామే స్వతంత్రేశ్వరగుణాన్ ప్రకటయతి—భిన్నచారిత్రేత్యాది రామహస్తేనా నిహతోఽహం, కృతార్థ ఇతి శేషః రామస్యేశ్వరత్వా దేవ భిన్నచారిత్రత్వాదియుక్తత్వ మితి భావః. * మయా హతస్య తవ కథం కృతార్థత్వ మత ఆహ—అశుభమితి. సమాగతఇత్యత్ర సః మా గత ఇతి చ్ఛేదః అశుభ మయుక్తం సతాం విగర్హితం చ, మా మితి శేషః ఈదృశం కృత్వా హత్వేత్యర్థః. సః వాలీ-ఖా మాం - గతః - మత్పార్షదత్వం ప్రాప్త ఇతి - త్వం సద్భిస్సహ వక్ష్యసే ఏతాదృశత్వత్కథన మేవ మమ కృతార్థత్వసూచక మితి భావః * నిరుపాధికకరుణామృతసాగరస్య తవ మహిమానం కో వా వర్ణయితుం శక్త ఇత్యాశయేనాహ—ఉదాసీనేష్వితి హే రామ అపకారిష్వస్మాసు - త్వద్భక్త సుగ్రీవాయ కృతాపకార ఏవ. తస్మై కృతాపకార ఇతి కృత్వా అపకారిష్విత్యుక్తిః అస్మాస్వితి బహువచనం తారాంగదాద్యభిప్రాయేణ. ఏతాదృశాపకారిష్వస్మాసు తే యో విక్రమః-బ్రహ్మాదీనామపి దుర్లభః పాదారవిందవిన్యాసః ప్రకాశితః, పాదారవిందం ప్రదర్శిత మిత్యర్థః * ఉదాసీనేషు సర్వతో నివృత్తేషు మునిషు-తం విక్రమం పాదారవిందవిన్యాసం-న పశ్యామీతి యోజనా. అతోఽహం కృతకృత్య ఇతి భావః. పాదారవిందప్రదర్శనం తు.—శ్లో. 'బహుమాన్య చ తం వీరం వీక్షమాణం శనైరివ, ఉపయాతౌ మహావీరౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ' నిత్యుక్తేః. రామస్య పాదారవింద ప్రదర్శనార్థ మేవ ఆసన్నమరణవాలసమీపాగమన మిత్యవగంతవ్యం. * త్వయా దృశ్యమానః త్వత్ప్రీతి యోద్ధా జీవితుం న శక్నోతీతి శంకయా ఆహ మదృశ్య ఏవ త్వాం హతవా నిత్యాశంకాయాం సత్యాం తథా త్వం త్వదశ్యేపా మేవ, తవతు నాస్తీత్యాశయే నాహ—దృశ్యమానఇత్యాది. యదిః కిమిత్యర్థే. హే నృపాత్మజ అద్య వయా దృశ్యమానస్సన్ యుధ్యేథా అపి - మయా హతస్సన్ వైవస్వతం దేవం పశ్యేః కిం? న పశ్యేదిత్యర్థః. ఈశ్వరస్య తవ మరణశంకా నాస్తీతి భావః * సమక్షం రామేణ సహ ప్రతియుధ్య వాలీ నిహత ఇతి కీర్తిర్మయా న లబ్ధేతి దుఃఖితి ఆహ—త్వయా దృశ్యేనేతి. పాపవశంగతోఽహం అదృశ్యేన త్వయా నిహత ఇతి సంబంధః. * త్వదాజ్ఞాకరణరూపసేవాభాగ్యం మయా న లబ్ధ మిత్యాశయేన ఖిద్యతి—సుగ్రీవప్రియకామేనేత్యాది.* పూర్వంరాజ్యస్థం సుగ్రీవం కిమర్థం నిష్కాసితవా నిత్యత ఆహ—యుక్తమితి.అధర్మేణ మన్నాశనిమిత్తబిలద్వారపిధానరూపాధర్మేణ-సుగ్రీవః రాజ్యం ప్రాప్నుయా దితి యత్ - తదయుక్తం' అహం త్వయా రణే నిహతః - ఇతః పరం మయి స్వర్గతే సతి సుగ్రీవో రాజ్యం ప్రాప్నుయా దితి యత్ - తద్యుక్తమితి సంబంధః. అధర్మతో రాజ్యస్వీకారా న్నిష్కాసిత ఇతి భావః.* ఏతాదృశం కిమర్థం హతవా నసీతి చింతాక్రాంతం ప్రత్యాహ—కామమితి. ఏవంవిధో లోకః తుత్రియవృత్తిమాన్ జనః, యద్వా—లోక ఏవంవిధ శ్చేత్, మాదృశాధర్మచారీ జనశ్చేదిత్యర్థః. కామం కాలేన వినియుజ్యతే అతో హేతోః రామ భవతా ప్రాప్తం మద్వధరూపం ఉత్తరం ఉత్తమం క్షమం యుక్తం ఉత్తమం యథా తథా చింత్యతాం, మయా కృతపాపప్రాయశ్చిత్తరూపత్వాత్ మద్వధస్య యుక్తత్వ ముత్తమత్వం చేతి భావః.౫౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వర

అష్టాదశస్సర్గః.

ఇత్యుక్తః ప్రశ్రితం వాక్యం ధర్మార్థసహితం హితం, పరుషం వాలినా రామో నిహతేన విచేతసా. ౧. తం నిష్ప్రభ మివాదిత్యం ముక్తతోయ మివాంబుదం, ఉక్తవాక్యం హరిశ్రేష్ఠ ముపశాన్త మివానలం. ధర్మార్థగుణసంపన్నం హరీశ్వర మనుత్తమం, అధిక్షిప్త స్తదా రామః పశ్చా ద్వాలిన మబ్రవీత్. ౩. ధర్మ మర్థం చ కామం చ సమయం చాపి లౌకికం, అవిజ్ఞాయ కథం బాల్యా న్మా మిహాద్య విగర్హసే. ౪. అపృష్ట్వా బుద్ధిసంపన్నా న్వృద్ధా నాచార్యసమ్మతాన్, సౌమ్య వానరచాపల్యా త్కిం మాం వక్తు మిహేచ్ఛసి. ౫. ఇక్ష్వాకూణా మియం భూమి

అథ రామస్యోత్తర మష్టాదశే ఇత్యుక్తఇత్యాది వాలినా ఇత్యుక్తఇత్యన్వయః విచేతసేత్యనేన పరుషవచన మజ్ఞానకృత మిత్యుచ్యతే.* రామా. ఇత్యుక్త ఇతి శ్లోకః స్వతంత్రం వాక్యం ; అన్యథా రామశబ్దోఽరిరిచ్యతే. ౧. తమిత్యాది ద్వౌ. తదా పూర్వం అధిక్షిప్తో రామః ధర్మార్థగుణసంపన్నం అనుత్తమం యథా భవతి తథా - పశ్చా ద్వాలిన మబ్రవీదితి యోజనా. * రామా. తం నిష్ప్రభ మిత్యాది. అధిక్షిప్తో రామః ధర్మార్థగుణసంపన్న మనుత్తమం యథా భవతి తథా వాలిన మబ్రవీ దితి సంబన్ధః. ౩. ధర్మమితి. సమయం ఆచారం ని 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదః' ఇత్యమరః. బాల్యాత్ అజ్ఞానాత్ * తనిశ్లోకి. ధర్మం వైదికపురుషార్థం - లౌకికం సమయం లౌకికాచారం - తేన ద్వయోరేకభార్యాత్వేఽపి మాససంవత్సరాది ప్రతినియతకాలసంకేతః. (౧౨). ౪. అపృష్ట్వేతి. అపృష్ట్వా - ధర్మాదిక మితి శేషః. వానరచాపల్యాత్ వానరత్వకృతచాపల్యాత్. ౫. ఇక్ష్వాకూణామితి. ఇయం జంబూద్వీపాత్మికా - లోకే కస్య చిత్ భూమే స్స్వత్వేఽపి శైలవనాదిక మాక్రమ్యాన్యే భూమిం పీడయంతి తద్వ్యావృత్త్యర్థ మాహ — సశైలేతి. కాననం మహారణ్యం- మృగాదినిగ్రహానుగ్రహా వపి, ఇక్ష్వాకూణా మేవ కృత్యమితి శేషః. * తనిశ్లోకి. విషయే వా పురే వా తే కలహనిమిత్తం నాస్తీ త్యస్యోత్తరం త్వదుపభుక్తవనగిర్యుపవనపత్తనా న్యస్మదీయాని న భవంతి కిం ?. జ్ఞాతిభావోప్యస్తి. త్వం వయస్యశ్చ హృద్యో మే. 'ఏకం దుఃఖం సుఖంచ నా'వితి సుగ్రీవసఖస్య మమ భవాన్ జ్ఞాతి ర్న భవతి కిం ?. 'తేనాహం ప్రతిషిద్ధశ్చ హృతదారశ్చ రాఘు' వేతి తేన మాం ప్రతి నోక్తం కిం?.'వస్త్రే ణైకేన వానర' ఇత్యుక్తరీత్యా ఏకవస్త్ర స్స న నిర్వాసితః కిం?.సుగ్రీవ

తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశస్సర్గః.

ఇత్యుక్త ఇత్యాది. వాలినా రామః పరుష ముక్తః.' అధిక్షిప్త ఇత్యాదే రయ మాశయః— యద్యపి వాలినో వాణీ రామ మస్తౌషీత్ వాలీ తం రామం పరుష ముక్తవా నితి కృత్వా వాలినా రామః పరుష ముక్తః అధిక్షిప్త ఇత్యాద్యుక్తిః అతఏవ శ్రీరామోఽపి వాలిపరుషోక్తి మనుసృత్యైవ ఉత్తరం వక్తి— ధర్మ మర్థం చ కామంచేత్యాదినా. ఇత్యుక్తఇతి రామో వాలినా పరుషం వాక్య ముక్త ఇతి సంబన్ధః. ౧. తం నిష్ప్రభమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అధిక్షిప్తో రామః ధర్మార్థగుణసంపన్న మనుత్తమం యథా భవతి తథా వాలిన మబ్రవీ దితి సంబన్ధః. ౩. ధర్మమితి. సమయమాచారం. * టీకా. సమయాచారః సాంకేతికాచారః తం - బాల్యాత్ మౌఢ్యాత్. ౫. ఇక్ష్వాకూణా

స్సశైలవనకాననా, మృగపక్షిమనుష్యాణాం నిగ్రహప్రగ్రహో ఏపి. ౬. తాం పాలయతి ధర్మాత్మా భరత స్సత్యవా గృజుః, ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞో నిగ్రహానుగ్రహే రతః. ౭. నయశ్చ వినయ శ్శోభా యస్మి న్సత్యం చ సుస్థితం, విక్రమశ్చ యథా దృష్ట స్స రాజా దేశకాలవిత్. తస్య ధర్మకృతా దేశా వయ మన్యే చ పార్థివాః, చరామో వసుధాం కృత్స్నాం ధర్మసంతాన మిచ్ఛవః ౯. తస్మి న్నృపతిశార్దూలే భరతే ధర్మవత్సలే, పాలయ త్యఖిలాం భూమిం క శ్చరే ద్ధర్మనిగ్రహం. ౧౦. తే వయం ధర్మవిభ్రష్టం స్వధర్మే పరమే స్థితాః, భరతాజ్ఞాం పురస్కృత్య నిగృహ్ణీమో యథావిధి. ౧౧ త్వం తు సంక్లిష్టధర్మా చ కర్మణా చ విగర్హితః, కామతంత్రప్రధానశ్చ న స్థితో రాజవర్త్మని. ౧౨ జ్యేష్ఠో భ్రాతా పితా చైవ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మే చ పథి హి వర్తినః. ౧౩. యవీయా నాత్మనః పుత్ర శ్శిష్య శ్చాపి గుణోదితః, పుత్రవ త్తే త్రయ

గృహదారభూజలాదికం త్వయా న గృహీతం కిం? స్త్రీవివాదశ్చ 'భ్రాతు ర్వర్తసి భార్యాయా' మిత్యనేన దర్శితః. (౧౩) ౬. తామితి తాం భూమిం. * తనిశ్లోకీ. మమ తవ చ పరస్పరజ్ఞానం పరిచయశ్చ నాస్తి. మమ గృహ మాగత్య నిరపరాధినం హతవానసీత్యస్యోత్తరమాహ—'తాం పాలయతి ధర్మాత్మే'త్యారభ్య 'కామతంత్రప్రధానశ్చ న స్థితో రాజవర్త్మ'నీత్యంతం త్వం సాపరాధ ఏవేత్యర్థః. (౧౪). ౭. నయశ్చేతి. నయో నీతిః - వినయ శ్శిక్షా - తా వుభౌ - సత్యం చ - యథా దృష్టః శాస్త్రవిహితః-విక్రమశ్చ ఏతత్సర్వం యస్మిన్ సుస్థితం దేశకాలవిత్ స భరతో రాజేతి యోజనా. ౮. పశ్యేతి. ధర్మకృతా దేశాః ధర్మకృతనియోగాః - కథం కనిష్ఠేన జ్యేష్ఠనియోగ ఇత్యపేక్షాయాం రాజధర్మోఽయ మిత్యాశయేనోక్తం ధర్మపదం. ధర్మసంతానం ధర్మవృద్ధిం. యద్యపి భరతేన నాదేశః కృతః. తథాపి నేద మసత్యం, యథాకథంచిత్ భరతేన రాజ్యభరణస్య స్వీకృతత్వా త్తదన్యేషాం తత్కులీనానాం తదాదిష్టత్వం సిద్ధ మితి హృదయం అతఏవాయోధ్యాకాండే దర్శితం—'త్వం రా'జేతి ౯. తస్మిన్నితి. ధర్మనిగ్రహం ధర్మహానిం. ౧౦ తే వయ మితి. ధర్మవిభ్రష్టం, జన మితి శేషః. ౧౧. త్వంత్వితి. సంక్లిష్టధర్మాధర్మవిలోపకృత్ కర్మణాచ విగర్హిత ఇతి, అకృత్యకారీత్యర్థః. ౧౩. యవీయానితి. ఆత్మన ఇతి త్రిష్వప్యన్వేతి, గుణోదిత ఇతి చ. తే త్రయః పుత్రవచ్చింత్యాః-పుత్రశబ్దోఽత్ర దృష్టాంతార్థః యథా పుత్రే పుత్రవద్వర్తతే-తథాఽన్యయో రపి వర్తితవ్య మిత్యర్థః. పుత్రే పుత్రవద్వృత్తి ర్నామ సమ్యక్ స్నేహః.'గగనం గగనాకార'మి తివత్. ఏవం

మితి. నిగ్రహానుగ్రహో ఏపి ఇక్ష్వాకూణా మేవేత్యర్థః. ౭. నయశ్చేతి. నయశ్చ వినయశ్శోభా సత్యం చ - యథాదృష్ట శ్శాస్త్రదృష్టః - విక్రమశ్చ ఏతత్సర్వం యస్మిన్ సుస్థితం - దేశకాలవిభాగవిత్ స భరతో రాజేతి యోజనా. ౮. తస్యేతి. ధర్మకృతాదేశాః - ధర్మ ఇత్యధర్మస్యాప్యుపలక్షణం. ధర్మాధర్మకృన్నియోగాః, ధర్మాధర్మవిచారార్థం నియుక్తా ఇత్యర్థః. 'ధర్మకృతాదేశా' దితి చ పాఠః ధర్మసంతానం ధర్మపరంపరాం. * టీకా. అస్తు భరతో రాజా, తవ క స్సంబంధః ఇత్యత ఆహ.—తస్యేతి. ౯. తస్మిన్నితి. ధర్మనిగ్రహం ధర్మనాశనం. ౧౧. * టీకా. అస్త్వేవం మయా కి మపరాద్ధ మిత్యత ఆహ—త్వమితి. ౧౩. యవీయానితి. ధర్మః కారణం వ్యవ

శ్చిన్త్యో ధర్మశ్చే దత్ర కారణం ౧౪. సూక్ష్మః పరమదుర్జ్ఞేయ స్సతాం ధర్మః ప్లవంగమ, హృదిస్థ స్సర్వభూతానా మాత్మా వేద శుభాశుభం. ౧౫. చపల శ్చపలై స్సార్ధం వానరై రకృతాత్మభిః, జాత్యంధ ఇవ జాత్యంధై ర్మంత్రయన్ ద్రక్ష్యసే ను కిం. ౧౬. అహం తు వ్యక్తతా మస్య వచనస్య బ్రవీమి తే, న హి మాం కేవలం రోషా త్త్వం విగర్హితు మర్హసి. ౧౭. తదేత త్కారణం పశ్య యదర్థం త్వం మయా హతః, భ్రాతు ర్వర్తసి భార్యాయాం త్యక్త్వా ధర్మం సనాతనం. ౧౮. అస్య త్వం ధరమాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, రుమాయాం వర్తసే కామాత్ స్నుషాయాం పాపకర్మకృత్. ౧౯. తద్వ్యతీతస్య తే ధర్మా త్కామవృత్తస్య వానర, భ్రాతృభార్యావమర్శేఽస్మిన్ దండోఽయం ప్రతిపాదితః. ౨౦. న హి ధర్మవిరుద్ధస్య లోక

చింత్యత్వే కిం ప్రమాణం తత్రాహ—ధర్మశ్చేదితి. అత్ర అస్మిన్నర్థే-ధర్మః కారణం వ్యవస్థాపకం చేత్-యది ధర్మో నానువర్తనీయః, తదా నైవం ద్రష్టవ్యం. అనువర్తనీయశ్చేత్ అవశ్య మేవం ద్రష్టవ్య మితి చేచ్ఛబ్దస్య భావః ౧౪. సూక్ష్మ ఇతి. సూక్ష్మః అతీంద్రియః-అత ఏవ సతా మపి పరమదుర్జ్ఞేయః-కిముత భవాదృశస్యేతి భావః. యద్వా—జనస్య ధర్మాధర్మకరణం న కోఽపి వేత్తు మర్హతి. తర్హి కో వేత్తీత్యత్రాహ—హృదిస్థ ఇతి. సర్వభూతానాం హృదిస్థః సర్వాంతర్యామీ - అలుక్. ఆత్మా పరమాత్మా-శుభాశుభం, శుభాశుభకరణం వేత్తీత్యర్థః సూక్ష్మం ధర్మం పరమాత్మనా మయా వినా కో వేత్తుం దక్షః? ఇతి భావః. ౧౫. త్వయా తు న శక్య ఇత్యాహ—చపల ఇతి కిం ను ద్రక్ష్యసే?. న కిమపి ద్రక్ష్యసీత్యర్థః *రామా. వాలిన స్సూక్ష్మధర్మపరిజ్ఞానాభావే హేతు మాహ—చపల ఇతి. ౧౬. అహమితి. అస్య వచనస్య యవీయా నాత్మన ఇతి పూర్వోక్తవచనస్య ౧౭. తదితి. వర్తసి వర్తసే. ౧౮. అస్యేతి. ధరమాణస్య జీవితం ధారయతః అనేన జీవతో భ్రాతు ర్భార్యా భ్రాత్రా న గ్రాహ్యా, మృతస్య తు గ్రాహ్యేతి తత్కులధర్మ ఇతి ప్రతీయతే అత ఏవ హి వాలినో బిలగమనానంతరం మంత్రిభి రభిషిక్తస్య సుగ్రీవస్య తారాపరిగ్రహం రామో న నిందితవాన్. అత ఏవ ప్రాయోపవేశేఽంగదో వక్ష్యతి—శ్లో 'భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం, ధర్మేణ మాతరం యస్తు స్వీకరోతి జుగుప్సిత' ఇతి. (అత్ర రామానుజీయతీర్థీయయోర్న కశ్చిద్భేదో దృశ్యతే) ౨౧.

స్థాపకం ప్రమాణం. ౧౪. సూక్ష్మ ఇతి. హే ప్లవంగమ సర్వభూతానాం హృదిస్థః ఆత్మా పరమాత్మా-శుభాశుభం శుభాశుభహేతుధర్మాధర్మం-వేద వేత్తి, న తు త్వాదృశ ఇత్యర్థః. సూక్ష్మో ధర్మః సతా మపి పరమదుర్జ్ఞేయః తాదృశస్య కిముతేతి భావః. ౧౫. వాలినో ధర్మపరిజ్ఞానాభావే హేతు మాహ—చపల ఇతి ౧౬. అహమిత్యాది అస్య వచనస్య 'యవీయా నాత్మనః పుత్ర' ఇతి పూర్వోక్తవచనస్యార్థం వ్యక్తం బ్రవీ మీత్యర్థః. ౧౮. నను భ్రాతృభార్యావమర్శనం సుగ్రీవస్యాపి సమాన మిత్యాశంక్య సుగ్రీవో మాయావినా బిలాంతర్గతయుద్ధేన త్వన్మరణం నిశ్చిత్య తారాయా మవర్తిష్ట త్వం తు తజ్జీవనం జ్ఞాత్వాఽపి రుమాయాం వర్తస ఇతి వైషమ్య మస్తీ త్యాహ—అస్య త్వమితి. ధరమాణస్య ప్రాణాన్ ధారయితుః 'చరమాణ' స్యేతి పాఠేఽపి జీవత ఇత్యర్థః. వాలినో బిలనిర్గమనాత్పూర్వం సుగ్రీవస్య తారాపరిగ్రహోఽస్తీతి. శ్లో. 'భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం,

వృత్తా దపేయుషః, దండా దన్యత్ర పశ్యామి నిగ్రహం హరియూథప. ౨౦. న హి తే మర్షయే పాపం క్షత్త్రియోఽహం కులోద్భవః, ౨౧½ ఔరసీం భగినీం వాఽపి భార్యాం వా ప్యనుజస్య యః ప్రచరేత నరః కామా త్తస్య దండో వధః స్మృతః, ౨౨½ భరతస్తు మహీపాలో వయం త్వాదేశవర్తినః. త్వం తు ధర్మా దతిక్రాంతః కథం శక్య ఉపేక్షితుం, ౨౩½. గురు ర్ధర్మవ్యతిక్రాంతం ప్రాజ్ఞో ధర్మేణ పాలయన్. భరతః కామవృత్తానాం నిగ్రహే పర్యవస్థితః, ౨౪½ వయం తు భరతాదేశవిధిం కృత్వా హరీశ్వర. త్వద్విధా న్భిన్నమర్యాదాన్ నియంతుం పర్యవస్థితాః, ౨౫½. సుగ్రీవేణ చ మే సఖ్యం లక్ష్మణేన యథా తథా. దారరాజ్యనిమిత్తం చ నిశ్శ్రేయసి రత స్స మే, ౨౬½ ప్రతిజ్ఞా చ మయా దత్తా తదా వానరసన్నిధౌ. ప్రతిజ్ఞా చ కథం శక్యా మద్విధే నానవేక్షితుం, ౨౭½. తదేభిః కారణై స్సర్వై ర్మహద్భి ర్ధర్మసంహితైః. శాసనం తవ యద్యుక్తం తద్భవా ననుమన్యతాం, ౨౮½. సర్వ

తర్హి శిక్షైవ కర్తవ్యా కిమర్థ మవధీ? స్తత్రాహ—నహీతి ౨౧½ ఔరసీం పుత్రీం- ప్రచరేత గచ్ఛేత్. ౨౩½.'భరతస్తు మహీపాల' ఇత్యుక్తం వివృణోతి—గురురితి. ధర్మవ్యతిక్రాంతం ధర్మవ్యతిక్రమణం-పాలయన్ పరామృశన్-గురుః భరతశ్చ నిగ్రహే పర్యవస్థితః-వయం చ తదాదేశం విధిం శాస్త్రం కృత్వా నియంతుం పర్యవస్థితాః అతః కథం శక్య ఉపేక్షితు మితి పూర్వేణ సంబంధః. * రామా. ధర్మవ్యతిక్రాంతం వ్యతిక్రాంతధర్మాణం. ౨౫½. ఏవం నిరపరాధవధదోషశంకాయాః పరిహార ముక్త్వా మామేవ యది పూర్వం త్వ మేతదర్థ మచోదయ ఇత్యుక్తస్య పరిహార మాహ—సుగ్రీవేణేతి. మే సుగ్రీవేణ యత్సఖ్యం-తల్లక్ష్మణసఖ్యతుల్యం తద్వ దపరిహార్యం-దారరాజ్యనిమిత్తం చ దారరాజ్యఫలకం చ స చ మే నిశ్శ్రేయసి రత శ్చ.అతః కథ ముపేక్షితుం శక్య ఇత్యన్వయః. ౨౬. హేత్వంతర మప్యాహ—ప్రతిజ్ఞాచేతి. తదా సఖ్యకరణకాలే-అనపేక్షితుం, ఉపేక్షితు మితి యావత్. ౨౭½. తదితి. తత్తస్మాత్ ఉపేక్షితు మశక్యత్వాత్-ఏభిః భ్రాతృభార్యాపహరణాదికారణైః-తవ భ్రాతృభార్యావమర్శకస్య-యచ్ఛాసనం కృతం- తద్యుక్తం శాస్త్రవిహిత మితి భవా ననుమన్యతాం. (రామానుజీయతీర్థీయయోర్వ్యా

ధర్మేణ మాతరం యస్తు స్వీకరోతి జుగుప్సిత' మితి ప్రాయోపవేశసమయోక్తాంగదవాక్యా దవగమ్యతే. ౨౧½. ఔరసీమితి. ప్రచరేత్ గచ్ఛేత్-తస్య వధఏవ దండః స్మృత ఇతి సంబంధః. ౨౩½ గురురితి. ధర్మవ్యతిక్రాంతం ధర్మవ్యతిక్రమణం కృతవంతం-పాలయన్ పరామృశన్. ౨౪½. వయమితి. భరతాదేశవిధిం భరతాజ్ఞాకరణం. శ్లో 'ఔరసీం భగినీం వాపి భార్యాం వా ప్యనుజస్య యః, ప్రచరేత్స నరః కామా త్తస్య దండో వధః స్మృత' ఇత్యుక్తప్రకారేణామార్గవర్తిన స్తవ వధే దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలకసార్వభౌమభరత స్యాజ్ఞాకారిణో మమ దోషో నా స్తీతి. ౨౫½ ఏవం 'ఇక్ష్వాకూణా మియం భూమి స్సశైలవనకాన' నేత్యారభ్య 'వయం తు భరతాదేశవిధింకృత్వా హరీశ్వ' రేత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణోక్త్వా, సఖ్యు స్సుగ్రీవస్య ప్రియకరణహేతునాపి త్వద్వధే మమ దోషో నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ—సుగ్రీవేణేతి. దారరాజ్యనిమిత్తం దారరాజ్యే నిమిత్తే యస్య తత్ తథా సఖ్యం ఆసీదితి శేషః. తత్కిమర్థ మత ఆహ. స సుగ్రీవః మే నిశ్శ్రేయసకరః. ౨౬½. కించ ప్రతిజ్ఞాచకృతేత్యాహ—ప్రతిజ్ఞేతి. ౨౮½ తదితి తస్మాత్కారణసద్భావాత్ - ఏభిః కారణైః భ్రాతృభార్యాహరణ భరతాజ్ఞాకరణ సుగ్రీవసఖ్యకరణ ప్రతిజ్ఞాకరణరూపై రిత్యర్థః. తవ భ్రాతృభార్యావమర్శకస్య తవ-యచ్ఛాసనం

థా ధర్మ ఇత్యేవ ద్రష్టవ్య స్తవ నిగ్రహః. ౨౯. వయస్యస్యాపి కర్తవ్యం ధర్మమే వానుపశ్యతః, శక్యం త్వయాఽపి తత్కార్యం ధర్మమే వానుపశ్యతా. 3౦ శ్రూయతే మనునా గీతౌ శ్లోకౌ చారిత్రవత్సలౌ, గృహీతౌ ధర్మకుశలై స్తత్తథా చరితం హరే. 3౧. రాజభి ర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః, నిర్మలా స్స్వర్గ మాయాంతి సంత స్సుకృతినో యథా. 3౨ శాసనా ద్వా విమోక్షా ద్వా స్తేన స్తేనయా ద్విముచ్యతే, రాజా త్వశాస న్పాపస్య త దవాప్నోతి కిల్బిషం. 33. ఆర్యేణ మమ మాంధాత్రా వ్యసనం ఘోర మీప్సితం, శ్రమణేన కృతే పాపే యథా పాపం కృతం త్వయా. 3౪. అన్యై రపి కృతం పాపం ప్రమత్తై ర్వసుధాధిపైః,

త్రభేదః). ౨౮ పునశ్చాత్వంతరాణి వక్తుం పీఠికా మారచయతి—సర్వథేతి. ౨౯. వయస్యస్యాపీతి. శత్రువ ద్ధర్మమే వానుపశ్యతో వయస్యస్యాపి స్వమిత్రశత్రునిరసనం కర్తవ్యం. ధర్మమేవానుపశ్యతా త్వయాఽపి తత్కార్యం ఆత్మనిగ్రహరూపం శక్యం, ప్రాయశ్చిత్తత్వే నానుమంతుం యోగ్య మిత్యర్థః *రామా. వయస్యస్యాపీత్యయం శ్లోకః బహుషు కోశేషు న దృష్టః 3౦ స్వేనావశ్యం హంతవ్యత్వే వాలినాఽవశ్య మనుమంతవ్యత్వే చ సంవాదం దర్శయతి — శ్రూయతఇతి చారిత్రవత్సలౌ ఆచారైకపరౌ-గృహీతౌ ధృతౌ-తత్ శ్లోకద్వయోక్తం. 3౧ శ్లోకౌ పఠతి—రాజభి రిత్యాదినా. 3౨. శాసనే పరస్యాభ్యుదయ ముక్త్వా అశాసనే రాజ్ఞోఽనభ్యుదయ మాహ —శాసనాదితి. రాజ్ఞా శాసనే మోచనే వా స్తేన శ్చోరో ముచ్యత ఏవ పాపాత్-పాపస్య పాపిష్ఠస్యాశాసనా ద్రాజా తత్ కిల్బిషం పాప మాప్నోతి 33. న కేవలం వచనం, ఆచారశ్చాస్మిన్నర్థేఽస్తీత్యాహ—ఆర్యేణేతి. యథా త్వయా పాపం కృతం తథా శ్రమణేన క్షపణకేన-కేనచి త్పాపే కృతే మమ ఆర్యేణ వృద్ధప్రపితామహేన - మాంధాత్రా ఘోరం వ్యసనం దండనం-ఈప్సితం, ప్రయుక్త మితి యావత్. 3౪. అన్యైరపీతి. ప్రమత్తై ర్వసుధాధిపై స్హేతుభిః-అన్యైరపి జనైః పాపం కృతం-తే వసుధాధిపాః విగతానవధానా స్సంతః కర్మపరామర్శవేళాయాం పాపినాం ప్రాయశ్చిత్తం వధాదికం కుర్వంతి తేన ప్రాయశ్చిత్తేన తద్రజః తత్పాపం - శామ్యతి, అద్యాపీతి శేషః. *రామా కుర్వంతి శామ్యతఇత్యేత దుభయమపి భూతార్థే లట్.

కృతం - తద్యుక్తం శాస్త్రవిహిత మితి భవా ననుమన్యతా మితి యోజనా. ౨౯. వయస్యస్యాపీతి. ధర్మమేవానుపశ్యతో వయస్యస్యాపి సుగ్రీవస్యాపి కర్తవ్యం, మయా ప్రతిజ్ఞాతత్వద్వధరూపకార్య మితిశేషః. ధర్మమేవానుపశ్యతా త్వయాఽపి తత్కార్య మాత్మనిగ్రహరూపం శక్యం ప్రాయశ్చిత్తత్వే నానుమంతుం యోగ్యం 3౦. శ్రూయత ఇతి. చారిత్రవత్సలౌ చారిత్రైకతత్పరౌ. 3౧. త్వద్వధస్య త్వత్కృత పాపప్రాయశ్చిత్తరూపత్వా ద్వ్యథా న కార్యేత్యాశయే నాహ—రాజభి రిత్యాది శ్లోకద్వయేన 3౨. *టీకా. పాపస్య పాపకారిణః-కిల్బిషం దురితం. 33 ఆర్యేణేతి. యథాత్వయాపాపం కర్మకృతం - తథా శ్రమణేన క్షపణేన పాపే కృతే-మమార్యేణ మాంధాత్రా తస్మిన్ శ్రమణే - ఘోరం వ్యసనం దండనం-ఈప్సితం కాంక్షితం-ప్రయుక్త మితి యావత్. * టీకా. కింవక్ష్యసీ త్యస్యోత్తరత్వేన శిష్టాచారం దర్శయతి—ఆర్యేణేతి. 3౪. అన్యైరపీతి. ప్రమత్తైః వసుధాధిపైః హేతుభిః-అన్యైరపి జనైః-పాపం కృతం, రాజసు ప్రమత్తేషు అన్యేఽపి కేచి దేవం పాపం కృతవంత ఇత్యర్థః తే వసుధాధిపాః పశ్చాత్ ధర్మపరామర్శవేళాయాం-గతప్రమాదాస్సంతః - పాపినాం ప్రాయశ్చిత్తం

ప్రాయశ్చిత్తం చ కుర్వంతి తేన త చ్ఛామ్యతే రజః. ౩౫. తదలంపరితాపేన ధర్మతః పరికల్పితః, వధో వానరశార్దూల న వయం స్వవశే స్థితాః ౩౬. శృణు చాప్య పరంభూయః కారణం హరిపుంగవ, యచ్ఛ్రుత్వా హేతుమ ద్వీర న మన్యుం కర్తుమర్హసి ౩౭ న మేతత్రమనస్తాపో న మన్యుర్హరియూథప, వాగురాభిశ్చ పాశైశ్చకూటైశ్చ వివిధైర్నరాః ప్రతిచ్ఛన్నాశ్చ దృశ్యాశ్చ గృహ్ణంతి సుబహూ న్మృగాన్, ప్రధావితా న్వా విత్రస్తాన్ విస్రబ్ధాంశ్చాపి నిష్ఠితాన్ ప్రమత్తా నప్రమత్తాన్వా నరా మాంసార్థినో భృశం, విధ్యంతి విముఖాం శ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యతే యాంతి రాజర్షయ శ్చాత్రమృగయాం ధర్మకోవిదాః, తస్మా త్త్వం నిహతో యుద్ధేమయా బాణేన వానర, అయుధ్య న్ప్రతియుధ్యన్వాయస్మా చ్ఛాఖామృగో హ్యసి, ర౧౪, దుర్లభస్య చ ధర్మస్య

౩౫. తదలమితి. న స్వవశే స్థితాః న స్వతంత్రాః, శాస్త్రవశ్యా ఇత్యర్థః అనేన పరాఙ్ముఖవధస్య దోషత్వమపి పరిహృతం ప్రాయశ్చిత్తస్య యథాకథంచి త్కర్తవ్యత్వాత్. పంచమహాపాతకాదిప్రాయశ్చిత్తస్య మరణాంతికత్వా ద్బలా దేవ హి కార్యం భవతి నాన్యథా ౩౬ ఏవం సంధ్యోపాసనరాజ్యపాలనాదికం నియమే నానుతిష్ఠతో వాలిన శ్శాస్త్రవశ్యత్వ మవలంబ్యోక్తం. అథ శాఖామృగత్వ మవలంబ్యాహ— శృణుచేత్యాదినా. ౩౭ 'దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ, అద్య వైవస్వతం దేవం పశ్యేస్త్వం నిహతో మ'యేతి, 'త్వయాఽదృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురాసదః, ప్రసుప్తః పన్నగేనేవ నరః పానవశం గత' ఇతిచ వాలినా యదుక్తం తదుభయస్యోత్తర మాహ—న మే తత్ర మనస్తాప ఇతి. తత్ర యమసదనప్రాపణోక్తిప్రచ్ఛన్నవేధననిందోక్తివిషయే-మే మన్యు ర్నాస్తి, శాఖామృగస్య తవాలక్ష్యత్వా దితి భావః మనస్తాపాభావశ్చ మృగవిషయే ప్రచ్ఛన్నవేధనస్య రాజ్ఞాం స్వభావతయా దోషాభావా దితి భావః తదేవోపపాదయతి—వాగురాభిరిత్యాదినా కూటైః కపటవ్యాపారైః-విస్రబ్ధాన్ విశ్వస్తాన్ యద్యపి ప్రకృతే న మాంసార్థితా, తథాపి పరాఙ్ముఖవధా న్న దోష ఇతి తాత్పర్యం. *రామా 'విధ్యంతి విముఖాంశ్చా'పీతిపాఠః *తనిశ్లోకీ. 'వాగురాభి రనేకాభిఃకూటైశ్చ వివిధై ర్నరా' ఇతి ప్రయోజనాంతరాభావేఽపి జనపదహింసాపరిహారార్థం నిఘ్నంతీతి భావః 'విధ్యంతి విముఖాం శ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యతే, యాంతి రాజర్షయ శ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదాః' తేన మృగయాసక్తి ర్నదోషా యేతి సూచితం (౧౫) ర౧౹ పరపీడాకరో రాజ్ఞాం వ్యాపారో నిష్ఫల ఇత్యాశంక్య వ్రణచికిత్సాన్యాయేన సః శ్రేయస్కర ఏవేత్యాహ—దుర్లభస్యేతి. జీవి

వధబంధనాదికం కుర్వంతి తేన ప్రాయశ్చిత్తకరణేన - తద్రజః తత్పాపం శామ్యతే కుర్వంతి శామ్యత ఇత్యేత దుభయ మపి భూతార్థే లట్. ౩౫. తదలమితి. స్వవశేన స్థితాః, శాస్త్రవశ్యా ఇత్యర్థః. ౩౬. సంధ్యోపాసనరాజ్యపరిపాలనాదికం నియమే నానుష్ఠితవతో వాలినః శాస్త్రవశ్యత్వ మవలంబ్యైత త్సర్వ ముక్తం. ఇదానీం శాఖామృగత్వ మవలంబ్యాహ—శృణు చాప్య పరమిత్యాది. ౩౭. శ్లో 'దృశ్యమానస్తు యుధ్యేథా మయా యది నృపాత్మజ, అద్య వైవస్వతం దేవం పశ్యేస్త్వం నిహతో మయా. త్వయా దృశ్యేన తు రణే నిహతోఽహం దురాసద' ఇతి వాలినా యదుక్తం, తదుభయస్యోత్తరమాహ—నహితత్రేతి. తత్ర యమసదనప్రాపణ ప్రచ్ఛన్నవేధనోక్తివిషయే మన్యు ర్నాస్తి, శాఖామృగస్య తవా లక్ష్యత్వా దితి భావః మనస్తాపశ్చ న, మృగవిషయే ప్రచ్ఛన్నవేధనస్య రాజ్ఞాం స్వభావతయా దోషాభావా దితి, భావః. తదేవోపపాదయతి—వాగురాభి రిత్యాదినా. గూఢైః కపటోపాయైః ర౧౪. 'నావిష్ణుః పృథివీపతి' రితి స్మరణాత్ దేవతారూపరాజ్ఞా మధిక్షేప స్తవ న యుక్త ఇత్యా

జీవితస్య శుభస్య చ, రాజానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః, ౨౨. తాన్న హింస్యా న్నచాక్రోశే న్నాక్షిపే న్నాప్రియం వదేత్. దేవా మనుష్యరూపేణ చరన్త్యే తే మహీతలే, ౨౩. త్వం తు ధర్మ మవిజ్ఞాయ కేవలం రోష మాస్థితః ప్రదూషయసి మాం ధర్మే పితృపైతామహే స్థితం, ౨౪ ఏవ ముక్తస్తు రామేణ వాలీ ప్రవ్యథితో భృశం. న దోషం రాఘవే దధ్యౌ ధర్మేఽధిగతనిశ్చయః, ప్రత్యువాచ తతో రామం ప్రాంజలి ర్వానరేశ్వరః. ౨౫. య త్త్వ మాత్థ నరశ్రేష్ఠ తదేవం నాత్ర సంశయః, ప్రతివక్తుం ప్రకృష్టే హి నాప్రకృష్టస్తు శక్నుయాత్. ౨౬. తదయుక్తం మయా పూర్వం ప్రమాదా దుక్త మప్రియం, తత్రాపి ఖలు మే దోషం కర్తుం నార్హసి రాఘవ. ౨౭. త్వం హి దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః ప్రజానాంచహితేరతః, కార్యకారణసిద్ధౌ తే ప్రసన్నా బుద్ధి రవ్యయా. ౨౮. మా మ ప్యగతధర్మాణం వ్యతిక్రాన్త పురస్కృతం, ధర్మసంహితయా వాచా ధర్మజ్ఞ పరిపాలయ. ౨౯. న త్వాత్మాన

తస్య జీవనస్య. ౨౨. తానితి. నహింస్యా న్నపీడయేత్, తేష్వనర్థకరత్వబుద్ధిం న కుర్యాదిత్యర్థః. నాక్రోశే న్ననిందేత్ నాక్షిపేత్-సోక్తిఖండనం కుర్యాత్ - నోప్రియం వదేత్, పరుషం న వదేదిత్యర్థః తత్ర హేతుమాహ—దేవాఇతి. ఏతే పూర్వోక్తా రాజానః - దేవాః అష్టౌ లోకపాలాః. శ్లో. 'అష్టాభి ర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృపః ఇతివచనాత్. మనుష్యరూపేణ మనుష్య శరీరేణ-ఉపలక్షితా శ్చరంతి ౨౩. త్వంత్వితి. పితృపైతామహే పితృపితామహప్రాప్తే-ఽన్యేన మపి కథంచి త్పరిహార్యం-పరతనుహతిం వాలిద్రోహం మనాగపస్మరణ మిత్యాద్యపవాదకరం ఛన్నవేధనం సుమర్థోఽపి కిమర్థం కృతవాన్? తి దవహితమనా శ్శృణు యది రామో వాలినః పురత స్తిష్ఠేత్తదా విదితతదీయప్రభావతయా వాలీ ప్రహ్వో భవేత్. తదా తద్వధో న యుక్తః. ప్రతిజ్ఞా చ వ్యాహన్యేత. తద్ద్వారా తన్మిత్రం రావణోఽపి శరణం వ్రజేత్ దేవకార్యం చ లుప్యేత్. అతః ప్రచ్ఛన్నో వాలిన మవధీత్. ౨౪ ఏవమితి ప్రవ్యథితః అజ్ఞానా ద్రామ మధిక్షిప్తవానస్మీ త్యనుతప్తః. ౨౫. య త్త్వమితి. ప్రకృష్టే విషయే. ౨౬. తదితి కర్తుం చింతయితుం ౨౭. త్వంహీతి. దృష్టార్థ శ్చాసౌ తత్త్వజ్ఞశ్చ దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః. యద్వా—జ్ఞః పండితః - దృష్టార్థతత్త్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చేతి సమాసః. కార్యకారణసిద్ధౌ - కార్యం దండనం - కారణం తద్ధేతుభూతం పాపం-తయో స్సిద్ధౌ పరిజ్ఞానే-బుద్ధిః అంతఃకరణం. ౨౮. మామపీతి. అగతధర్మాణం కృత్యాకరణవంతం - వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం పురస్కృతవ్యతిక్రమం, అకృత్యకారిణ మిత్యర్థః వాచా పరిపాలయ, సర్వం మయా క్షాంత మితి వదేత్యర్థః. ౨౯. కార్యాంతర మప్యర్థయతే—నత్విత్యాదినా. నాత్మానం ప్రతి, శోచే - త్వయా దత్త

శయేనాహ దుర్లభస్యేత్యాది శ్లోకద్వయేన ౨౪. ఏవముక్త ఇతి. ప్రవ్యథితః అజ్ఞానాత్ ధర్మాత్మానంత్వా మధిక్షిప్తవా నహ మి త్యనుతప్తః. ౨౫. యదితి. ప్రకృష్టే శ్రేష్ఠే, సర్వజ్ఞ ఇత్యర్థః. అపకృష్టః కించిద్జ్ఞః. ౨౭. త్వమితి. దృష్టార్థశ్చాసౌ తత్త్వజ్ఞశ్చ దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః - కార్యకారణసిద్ధౌ - కార్యం దండనం కారణం తద్ధేతుభూతం పాపం - తయోః సిద్ధౌ పరిజ్ఞానే-బుద్ధి రంతఃకరణం-ప్రసన్నా నిర్మలా, వైషమ్యరహితే త్యర్థః. ౨౮. మామితి. అపగతకర్మాణం కృత్యాకరణవంతం - వ్యతిక్రాన్త

మహం శోచేన తారాం న చ బాంధవాన్, యథా పుత్రం గుణశ్రేష్ఠ మంగదం కనకాంగదం. ౫౧ స మమాదర్శనా ద్దీనో బాల్యాత్ప్రభృతి లాలితః, తటాక ఇవ పీతాంబు రుపశోషం గమిష్యతి. ౫౨. బాల శ్చాకృతబుద్ధిశ్చ ఏకపుత్రశ్చ మే ప్రియః, తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః ౫౩. సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మతి ముత్తమాం, త్వం హి శాస్తా చ గోప్తా చ కార్యాకార్యవిధౌ స్థితః. ౫౪. యా తే నరపతే వృత్తి ర్భరతే లక్ష్మణే చ యా, సుగ్రీవే చాంగదే రాజం స్తాం త్వ మాధాతు మర్హసి . ౫౫ మద్దోషకృతదోషాం తాం యథా తారాం తపస్వినీం, సుగ్రీవో నావమన్యేత తథాఽవస్థాతు మర్హసి ౫౬. త్వయా హ్యనుగృహీతేన రాజ్యం శక్య ముపాసితుం, త్వద్వశే వర్తమానేన తవ చిత్తానువర్తినా. ౫౭ శక్యం దివం చార్జయితుం వసుధాం చాపి శాసితుం, ౫౭½ త్వత్తోఽహం వధ మాకాంక్ష న్వార్యమాణోఽపి తారయా. సుగ్రీవేణ సహ భ్రాత్రా ద్వంద్వయుద్ధ ముపాగతః. ౫౮½. ఇత్యుక్త్వా సన్నతో రామం విరరామ హరీశ్వరః ౫౯. స త మాశ్వాసయద్రామో వాలినం వ్యక్తదర్శనం, సామసంపన్నయా వాచాధర్మతత్త్వార్థయుక్తయా. ౬౦.

సవ్యగ్గతికత్వాత్, నాపి తారాదికాన్ ప్రతి, సుగ్రీవస్యవిద్యమానత్వాత్. పుత్రం 'అంగా దంగాత్సంభవసీ' త్యుక్తరీత్యా స్వానతిరిక్తం - గుణశ్రేష్ఠం పితృశుశ్రూషాదిగుణై శ్శ్రేష్ఠం - కనకాంగదం, దర్శనీయమిత్యర్థః. ౫౩ సుగ్రీవేచేతి. మతిం, తుల్యా మితి శేషః. ౫౪. యాతఇతి. వృత్తిః, ప్రీతి రితి యావత్ ౫౫ మద్దోషేతి. నావమన్యేత, పుత్రనిర్వాసనే నేతి భావః అవస్థాతుం వ్యవస్థాపయితుం. ౫౬. త్వయేతి. ఉపాసితుం, మయేతి శేషః. న కేవలం మద్రాజ్యం, అన్యచ్చేత్యాహ—శక్యమితి. ౫౭½. తర్హి తథా కిం న కృతం?తత్రాహ—త్వత్తఇతి ఆకాంక్షన్, ఆకాంక్షమాణ ఇవేత్యర్థః. ౫౯. సతమితి వ్యక్తదర్శనం విశదజ్ఞానం - సామ సాంత్వనం. ౬౦. న సంతాపఇతి ఏతదర్థం పుత్రపాల

పురస్కృతం-పురస్కృతవ్యతిక్రాంతి మకృత్యకారిణ మిత్యర్థః. వాచా పరిపాలయ, వక్ష్యమాణం తథా కరిష్యామీతి వాచా సమాశ్వాసయే త్యర్థః. ౫౫. మద్దోషేతి. మద్దోషకృతదోషాం - సుగ్రీవాయ మత్కృతాపరాధేన కృతాపరాధాం - అవస్థాతుం అవస్థాపయితుం. ౫౯. *టీకా వ్యక్తదర్శనం అభివ్యక్త సర్వేశ్వరస్వరూపజ్ఞానం. ౬౦½. నవయమితి వయం భవతా న చింత్యాః న విచార్యాః - పరాఙ్ముఖస్య మే వధం ప్రచ్ఛన్నం కృత్వా - ఏష పాప మార్జితవాన్, ఉత పుణ్య మితి భవతా న విచార్యా ఇత్యర్థః. నాప్యాత్మా చింత్యః - భ్రాతృభార్యాహరణాదికం కృత్వా గతోఽహం - కిం భవిష్యామీతి త్వం చ త్వయా న విచార్యః-కుతః? వయం భవద్విశేషేణ భవతో విశేషేణ - ధర్మతః ధర్మే-కృతనిశ్చయాః, అస్య వధః కిం ధర్మ్యః? ఉతా ధర్మ్యః? ఇతి విశేషేణ విచార్య ధర్మే నిశ్చయం కృతవంత ఇత్యర్థః. యద్వా—భవద్విశేషేణ భవదకృత్యవిశేషేణ హేతునా - ధర్మతః ప్రాయశ్చిత్తరూపధర్మే- వయం కృతనిశ్చయాః అతో వయం భవతా అచింత్యాః అకృత్యం కృతవంత ఇతి న విచార్యాః - నాప్యాత్మా, మమ పరలోకప్రతిబంధక మస్తీతి భవా నపి న విచార్య ఇత్యర్థః. శ్లో. 'రాజభి ర్ధృతదండా స్తు కృత్వా పాపాని మానవాః, నిర్మలా స్స్వర్గ మాయాంతి సంత స్సుకృతినో యథా శాసనా ద్వా విమోక్షాద్వా స్తేన స్తేనయా ద్విముచ్యతే, రాజా త్వశాస న్పాపస్య తదవాప్నోతి కిల్బిష' మితి మనువచనానుసారేణ

న సంతాప స్త్వయా కార్య ఏతదర్థం ప్లవంగమ, ౨౦। న వయం భవతా చింత్యా నాప్యాత్మా హరిసత్తమ వయం భవద్విశేషేణ ధర్మతః కృతనిశ్చయాః, ౨౧। దండ్యే యః పాతయే ద్దండం దండ్యో యశ్చాపి దండ్యతే. కార్యకారణసిద్ధార్థా వుభౌ తౌ నావసీదతః. ౨౨। తద్భవా న్దండసంయోగా దస్మా ద్విగతకల్మషః. గత స్స్వాం ప్రకృతిం ధర్మ్యాం ధర్మదృష్టేన వర్త్మనా. ౨౩। త్యజ శోకం చ మోహం చ భయం చ హృదయే స్థితం త్వయా విధానం హర్యగ్ర్య న శక్య మతివర్తితుం, ౨౪। యథా త్వ య్యంగదో నిత్యం వర్తతే వానరేశ్వర. తథా వర్తేత సుగ్రీవే మయి చాపి న సంశయః, ౨౫। స తస్య వాక్యం మధురం మహాత్మన స్సమాహితం ధర్మపథానువర్తినః, నిశమ్య రామస్య రణావమర్దినో వచ స్సుయుక్తం నిజగాద వానరః, ౨౬। శరాభితప్తేన విచేతసా మయా ప్రదూషిత స్త్వం య దజానతా ప్రభో, ఇదం మహేంద్రోపమ భీమవిక్రమ ప్రసాదిత స్త్వం క్షమ మే నరేశ్వర, ౨౭। ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే-అష్టాదశస్సర్గః.

ఏకోనవింశస్సర్గః

స వానరమహారాజ శ్శయాన శ్శరవిక్షతః, ప్రత్యుక్తో హేతుమద్వాక్యై ర్నోత్తరం ప్రత్యపద్యత ౧ అశ్మభిః ప్రవిభిన్నాంగః పాదపై రాహతో భృశం.

నార్థం ౨౦। వయమితి వయం న చింత్యాః, అకృత్యకారిణ ఇతి శేషః నాప్యాత్మా, నివృత్తపాపత్వాత్. కుత ఇత్యత్రాహ—వయమితి భవద్విశేషేణ భవతో కృత్యరూపవిశేషేణ హేతునా-ధర్మతః ప్రాయశ్చిత్తరూపే ధర్మే-సప్తమ్యర్థే తసిః. కృతనిశ్చయాః - అతో వయం న చింత్యా ఇత్యాదిపూర్వేణాన్వయః ౨౧। ఉక్తం వివృణోతి—దండ్య ఇతి. కార్యకారణసిద్ధార్థౌ, దండ్యత్వదండయితృత్వాభ్యాం-నిష్పన్నప్రయోజనా విత్యర్థః. ౨౨। తదితి. ధర్మదృష్టేన ధర్మశాస్త్రదృష్టేన వర్త్మనా- దండసంయోగాత్ విగతకల్మషస్సన్ - ధర్మ్యాం ధర్మాదనపేతాం - స్వాం ప్రకృతిం యథావస్థితశుద్ధస్వరూపం- గతః. ౨౩। హేత్వంతరేణాశ్వాసయతి—త్యజేతి విధానం విధిః-ప్రారబ్ధం, కర్మేతి యావత్. ౨౪। ౨౫। ఉక్తమర్థం సర్గాంతే శ్లోకాభ్యాం పున స్సంగృహ్ణాతి—సతస్యేతి సమాహితం సమాధానరూపం. ౨౬। శరేతి ప్రదూషిత ఇతి యత్ ఇదం మే అపచరితం-క్షమ క్షమస్వ అస్మిన్ సర్గే సార్ధసప్తషష్టిశ్లోకాః ౨౭। ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః

తారాగమన మేకోనవింశే. స వానరమహారాజ ఇత్యాది విక్షతః విశేషేణ క్షతః-జీవితాంతే

ఉభయో రపి దోషాభావ ఇతి భావః. ౨౧। ఉక్తమేవార్థం వివృణోతి—దండ్య ఇతి. కార్యకారణసిద్ధార్థౌ - కార్యం దండనం-కారణ మపరాధః - భావప్రధానో ఽయం నిర్దేశః. దండ్యత్వదండయితృత్వాభ్యాం నిష్పన్నప్రయోజనా విత్యర్థః ౨౨। తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్ - స్వాం ప్రకృతిం స్వకీయం పరిశుద్ధతాస్వభావం. ౨౩। త్యజేతి. విధానం విధిః ౨౭। ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశస్సర్గః

౧. * టీకా. ముమోహ ముమూర్ఛ ౩. సేతి వివిధాత్ విచిత్రాంతః ప్రదేశాత్. ౪. తానితి,

రామబాణేన చ క్రాంతో జీవితాంతే ముమోహ సః ౨. తం భార్యా బాణ మోక్షేణ రామదత్తేన సంయుగే, హతం ప్లవగశార్దూలం తారా శుశ్రావ వాలి నం. ౩. సా సపుత్రా ఽప్రియం శ్రుత్వా వధం భర్తు స్సుదారుణం, నిష్పపాత భృశం త్రస్తా వివిధా ద్గిరిగహ్వరాత్ ౪. యే త్వంగదపరీవారా వానరా భీమ విక్రమాః, తే సకార్ముక మాలోక్య రామం త్రస్తాః ప్రదుద్రువుః ౫. సా దదర్శ తత స్త్రస్తా న్హరీ నాపతతో భృశం, యూథా దివ పరిభ్రష్టా న్మృగా న్నిహత యూథపాన్. ౬. తా నువాచ సమాసాద్య దుఃఖితా న్దుఃఖితా సతీ, రామ విత్రాసితా న్సర్వా ననుబద్ధా ని వేషుభిః ౭ వానరా రాజసింహస్య యస్య యూ యం పురస్సరాః, తం విహాయ సుసంత్రస్తాః కస్మా ద్ద్రవథ దుర్గతాః ౮ రాజ్యహేతో స్స చే ద్భ్రాతా భ్రాత్రా రౌద్రేణ పాతితః, రామేణ ప్రహితై రౌద్రై ర్మార్గణై ర్దూరపాతిభిః. ౯ కపిపత్న్యా వచ శ్శ్రుత్వా కపయః కామరూపిణః, ప్రాప్తకాల మవిశ్లిష్ట మూచు ర్వచన మంగనాం. జీవపుత్రే నివర్తస్వ పుత్రం రక్షస్వ చాంగ దం, అంతకో రామరూపేణ హత్వా నయతి వాలినం.౧౧. క్షిప్తా న్వృక్షా న్సమా విధ్య విపులాశ్చ శిలా స్తథా, వాలీ వజ్రసమై ర్బాణై రామేణ వినిపాతితః. ౧౨. అభిద్రుత మిదం సర్వం విద్రుతం ప్రసృతం బలం, అస్మి న్ప్లవగశా ర్దూలే హతే శక్రసమప్రభే ౧౩ రక్ష్యతాం నగరద్వార మంగదశ్చాభిషి చ్యతాం, పదస్థం వాలినః పుత్రం భజిష్యంతి ప్లవంగమాః. ౧౪. అథవాఽరుచితం

జీవితాంతకాలే. ౧—౩. సా సపుత్రా ప్రియమితి. అప్రియమితి ఛేదః వివిధా న్నానాకక్ష్యాత్- గిరిగహ్వరా ద్గిరిగుహాతః- గుహారూపా హి కిష్కింధే త్యుక్తం. * రామా. వివిధా ద్విచిత్రాంతఃప్రదే శాత్. ౪.యేత్విత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ౫.* రామా 'సా దదర్శ తత స్త్రస్తా న్హరీ నాప తతో ద్రుతమ్, యూథాధిపపరిభ్రష్టాన్మృగా న్నిహతయూథపా'నితి పాఠః ౬. పూర్వం సామాన్యతో విదితవృత్తాంతాఽపి విశేషజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి—తానితి ౭. వానరా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకా న్వయం దుర్గతాః అగతికాః. రాజ్యలాభాయ సుగ్రీవేణ వాలీ హత శ్చే ద్భవతాం కిం భయ మిత్యర్థః, మార్గణై రితి బహువచనం సంభావన యోక్తం. ౯ కపిపత్న్యా ఇతి అవిక్లిష్టం, సయుక్తిక మితి యావత్. ౧౦. జీవపుత్రే ఇతి. అపుత్రాయాః ఖలు మృతభర్త్రనుగమన మితి భావః. నయతి, లోకాం తర మితి శేషః ౧౧—౧౨ అభిద్రుతమితి. విద్రుతం పూర్వం కిష్కింధాతో నిర్గత మిదం బలం- ప్రసృతం ప్రకీర్ణం సత్-అభిద్రుతం కిష్కింధాభిముఖ్యేన ద్రుతం.౧౩—౧౪. అథవేతి. హే రుచి రాననే-తే ఇహ కిష్కింధాయాం-స్థానం అవస్థానం-అరుచితం అనభిమతం, అత్ర స్థాతుం అస్మాకం న

ఇషుభిః అనుబద్ధా నివ ఇషుభిః ప్రోతా నివ ౭ * రాజ్యహేతో రిత్యత్ర ఏకేనైవ బాణేన వాలిహననే సత్యపి వాలివిషయే బహుబాణప్రయోగసంభావనయా మార్గణై రితి బహువచననిర్దేశః. ౯. కపిపత్న్యా ఇతి. అవిశ్లిష్టం ఐకరూప్యం.౧౨.అభీతి.అభిద్రుతమితి అభిద్రుతం కిష్కింధాభిముఖ్యేన ద్రుతం-విద్రు తం విధావితం- ప్రసృతం ప్రకీర్ణం.౧౪.అథవేతి.తే తవ-ఇహ కిష్కింధాయాం-స్థాన మవస్థాన మరుచిరం

స్థాన మిహ తే రుచిరాననే, ఆవిశంతి హి దుర్గాణి క్షిప్ర మన్యాని వానరాః. ౧౫. అభార్యాశ్చ సభార్యాశ్చ సం త్యత్ర వనచారిణః, లుబ్ధేభ్యో విప్రయుక్తేభ్య స్తేభ్యో న స్తుములం భయం. ౧౬. అల్పాంతరగతానాం తు శ్రుత్వా వచన మంగనా, ఆత్మనః ప్రతిరూపం సా బభాషే చారుహాసినీ ౧౭. పుత్రేణ మమ కిం కార్యం కిం రాజ్యేన కిమాత్మనా, కపిసింహే మహాభాగే తస్మిన్ భర్తరి నశ్యతి. ౧౮. పాదమూలం గమిష్యామి తస్యైవాహం మహాత్మనః, యోఽసౌ రామప్రయుక్తేన శరేణ వినిపాతితః. ౧౯. ఏవ ముక్త్వా ప్రదుద్రావ రుదంతీ శోకకర్శితా, శిర శ్చోరశ్చ బాహుభ్యాం దుఃఖేన సమభిఘ్నతీ. ౨౦ ఆవ్రజంతీ దదర్శాథ పతిం నిపతితం భువి, హంతారం దానవేంద్రాణాం సమరే ష్వనివర్తినాం. క్షేప్తారం పర్వతేంద్రాణాం వజ్రాణా మివ వాసవం, మహావాతసమావిష్టం మహా మేఘౌఘనిస్స్వనం శక్రతుల్యపరాక్రాంతం

శోచత ఇత్యర్థః. హి యస్మాత్కారణాత్-వానరా శ్శత్రుభూతాః-దుర్గాణి కిష్కింధాయాః దుష్ప్రవేశస్థలాని-ఆవిశంతి ఆక్రమిష్యంతి - అన్యాని, అస్మదావాసస్థలభిన్నానీత్యర్థః. ౧౫. అస్తావక్రమణం తతః కి మిత్యత్రాహ—అభార్యాఇతి అభార్యాః భార్యావిరహితాః-సభార్యాః సమానభార్యాః, సాధారణభార్యా ఇత్యర్థః యే వాలినా విప్రవాసితాః వనచారిణ స్సంతి తేభ్యః-విప్రయుక్తేభ్యః స్వభార్యావిరహిభ్యః-లుబ్ధేభ్యః సాధారణభార్యాంతరాభిలాషిభ్యః - స్వేభ్యః - జ్ఞాతిభ్య స్సుగ్రీవాదిభ్యః-నః అస్మాకం-అత్ర కిష్కింధాస్థానే-తుములం నిరంతరం - భయం భవతి-అనేన భావిసుగ్రీవవ్యాపారస్సూచితః - రుచిరానన ఇత్యాదిసంబోధనాత్తస్యా స్సహ మరణసాహసం ద్యోత్యతే. ౧౬. అల్పేతి. అల్పాంతరగతానాం కించి దవకాశం ప్రాప్తానాం, సంభాషణాయ కియన్మాత్రావకాశం ప్రాప్తానా మిత్యర్థః. ఆత్మనః ప్రతిరూపం స్వబుద్ధ్యనుగుణం. యద్వా—అంతరం బుద్ధిః, అల్పబుద్ధీనా మిత్యర్థః. ౧౭—౧౯. ఏవమితి. బాహుభ్యాం,హస్తాభ్యా మిత్యర్థః. ౨౦. ఆవ్రజంతీత్యాది దానవేంద్రాణాం మాయావిప్రభృతీనాం వజ్రాణా మితి ప్రయోగబాహుళ్యాపేక్షయా బహువచననిర్దేశః. మహావాతసమావిష్టం సమావిష్టమహావాత మివ స్థితం-సమావేశః సంక్షోభావః. యద్వా—సమావిష్ట మితి భావే నిష్ఠా. మహావాతసమావేశ మివ స్థితం - పరాక్రాంతం పరాక్రమః - నర్దతాం మధ్యే భీమం నర్దంతం-శార్దూలేన సింహేన. ని. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్యో హర్యక్ష శ్శ్వేతపింగళః, వ్యాదీర్ణాస్యో మహానాద శ్శార్దూలోఽతులవిక్రమః' ఇతి వైజయంతీ. యద్వా —అసంభావితత్వద్యోతనాయ శార్దూలహింసితసింహ మివే త్యభూతోపమా. అర్చిత మితి అత్ర భాగవతాద్యుక్తకాళియనాగప్రహారణ

అనభిమతం-హి యస్మాత్కారణాత్ వానరాః శత్రుభూతాః దుర్గాణి కిష్కింధాదుష్ప్రవేశస్థలాని-ఆవిశంతి ఆక్రమిష్యంతి.* టీకా. ఏవ మకరణే బాధక మాహ—అథవేతి ౧౫.అత్రావస్థానే భయ మవశ్యం భావీతి ప్రతిపాదయంతి— అభార్యాఇతి. అభార్యాః భార్యావిరహితాః-సభార్యాశ్చ వాలినా విప్రకృతా యే వనచారిణః సంతి-తేభ్యః విప్రయుక్తేభ్యో లుబ్ధేభ్యః స్వేభ్యః సుగ్రీవాదిజ్ఞాతిభ్యః- నః అస్మాకం అత్ర కిష్కింధావస్థానే తుములం భయం భవతీతి యోజనా. ౧౬. అల్పేతి. అల్పాంతరగతానాం నాతిదూరవర్తినాం ఆత్మనః ప్రతిరూపం ఆత్మానురూపం. * టీకా. అల్పాంతరగతానాం నాతిదూరవర్తినాం ఏవం భయేన కించిద్భేదం ప్రాప్తానా మితి వా. ౨౧. క్షేప్తారమితి. వజ్రాణా మితి. కింకర

వృష్టేవోపరతం ఘనం, నర్దంతం నర్దతాం భీమం శూరం శూరేణ పాతితం. శార్దూలే నామిషస్యార్థే మృగరాజం యథా హతం, అర్చితం సర్వలోకస్య సపతాకం సవేదికం, నాగహేతోస్సుపర్ణేన చైత్య మున్మథితం యథా, అవష్టభ్య చ తిష్ఠంతం, దదర్శ ధను రుత్తమం రామం రామానుజం చైవ భర్తుశ్చైవానుజం శుభా, ౨౪౹. తా నతీత్య సమాసాద్య భర్తారం నిహతం రణే, సమీక్ష్య వ్యథితా భూమౌ సంభ్రాంతా నిపపాత హ, ౨౬౹. సుప్త్వేవ పున రుత్థాయ ఆర్యపుత్రేతి క్రోశతీ. రురోద సా పతిం దృష్ట్వా సందితం మృత్యుదామభిః, ౨౭౹ తా మవేక్ష్య తు సుగ్రీవః క్రోశంతీం కురరీ మివ. విషాద మగమ త్కష్టం దృష్ట్వా చాంగద మాగతం ౨౮౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

వేళాయాం బలిస్థానం చైత్య మప్యున్మథిత మిత్యనగంతవ్య మిత్యాహుః. సర్వలోకస్య సర్వలోకేన-అర్చితం-సపతాకం, అలంకృతమిత్యర్థః. సవేదికం శ్రమహరవేదికాసంపన్నం-ఏవం వర్తమాన మపి తత్ర నిగూఢనాగగ్రహణాయ గరుడోన్మథితం చైత్య మివ స్థిత మిత్యర్థః శౌర్యాదిసంపన్నోఽపి భ్రాతృభార్యాపహరణపాపవత్త్వేన హత ఇత్యత్ర దృష్టాంతోఽయం అవష్టభ్యేతి ఊర్జితం దృఢం-ధను రవష్టభ్య తిష్ఠంతం-అనే నాకర్షకాకార ఉచ్యతే. చకారేణ తాదృశసంస్థానవిశేషే ణాకర్షకతా కథ్యతే. భర్తారం హతవంతం రామం తత్సాహాయ్యకృతం తదనుజం తేన సంహారయితారం సుగ్రీవం చ దదర్శ శుభా తత్ర శత్రుత్వబుద్ధిం విహాయ శుభహృదయా - బభూవ. న రామస్య దోషోఽస్తి, కింతు వాలిన ఏవ. పానీయపానాయ తటాకే ఖాతే తత్ర కంఠే గుర్వీం శిలాం బద్ధ్వా పతిత్వా మ్రియమాణస్యైవ హి దోషః. అయ మప్యనుకూలశ్చేత్ కథ మేనం న రక్షేత్ ? కించ 'మమ ప్రాణా హి పాండవాః' ఇత్యుక్తరీత్యా స్వప్రాణభూతే స్వాశ్రితే హింసాం కుర్వంతం కథం మృష్యేత్ ?. అత ఏవ హి ప్రథమయుద్ధే న హింసితవాన్. కింతు స్వాశ్రితాపరాధం దృష్ట్వైవ పునర్యుద్ధే వాలినం హతవా నిత్యమన్యతేతి భావః. * రామా. క్షేప్తారమితి. వజ్రాణా మితి. కింకరవజ్రాదిభేదవివక్షయా బహువచననిర్దేశః ప్రయోగబాహుళ్యాపేక్షయా వా. నర్దంతమితి. నర్దతాం మధ్యే భీమం నర్దంతం - శూరం శూరేణ పాతిత మిత్యుభయో స్సమత్వాభిధానా దత్ర శార్దూలశబ్దేన సింహ ఉచ్యతే. ౨౨౹ త మిమ మర్థం వ్యంజయ న్నాహ—తానితి. అతీత్యేతి నాతిక్రమ ఉచ్యతే, సర్వేషాం సమీపస్థత్వాత్ కింతు తత్ర దోషబుద్ధి మకృత్వేత్యర్థః భర్తారం సమాసాద్యేతి. ఉపసర్గేణ స్వాజ్ఞానే నాయం హత ఇతి బుద్ధవతీతి జ్ఞాప్యతే. ౨౬౹ సుప్త్వేతి సందితం బద్ధం-మృత్యుదామభిః మృత్యుపాశైః, ఆసన్నప్రాణ మిత్యర్థః. * రామా. సందితం బద్ధం. ని. * 'బద్ధే సందానితం మూత ముద్దితం సందితం సితే' మిత్యమరః. ౨౭౹. తామితి. కష్టం విషాదం, అత్యంతవిషాద మిత్యర్థః ౨౮౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-ఏకోనవింశస్సర్గః.

వజ్రాదిభేదవివక్షయా బహువచన నిర్దేశః మహావాతసమావిష్టం - భావే నిష్ఠా. మహావాతస్యేవ సమావిష్టం సమావేశనం యస్య స తథోక్తః తం, యుద్ధే మహావాతసదృశ వేగ మిత్యర్థః * నర్దంతమితి నర్దతాం మధ్యే భీమం నర్దంతం - శార్దూలేన సింహేన. ని 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్యో హర్యక్షః కేసరీ హరిః' ... ఇతి వైజయంతీ అర్చిత మితి సర్వలోకస్య సర్వలోకేన చైత్య మున్మథితం-యథా గరుడేన కాళియప్రహరణవేళాయాం బలిస్థానచైత్య మప్యున్మథిత మిత్యవగంతవ్యం ౨౬౹ సుప్త్వేతి. సందితం బద్ధం. * టీకా కురరీ శారికా ౨౮౹. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనవింశస్సర్గః.

వింశస్సర్గః.

రామచాపవిసృష్టేన శరేణాంతకరేణ తం, దృష్ట్వా వినిహతం భూమౌ తారా తారాధిపాననా. సా సమాసాద్య భర్తారం పర్యష్వజత భామినీ,౧౨. ఇషుణాఽభిహతం దృష్ట్వా వాలినం కుంజరోపమం. వానరేంద్రం మహేంద్రాభం శోకసంతప్తమానసా, తారా తరు మి వోన్మూలం పర్యదేవయ దాతురా. ౩. రణే దారుణవిక్రాంత ప్రవీర ప్లవతాంవర, కిం దీనా మపురోభాగా మద్య త్వం నాభిభాషసే. ౪. ఉత్తిష్ఠ హరిశార్దూల భజస్వ శయనోత్తమం, నైవంవిధాః శేరతే హి భూమౌ నృపతిసత్తమాః. ౫. అతీవ ఖలు తే కాంతా వసుధా వసుధాధిప, గతాసు రపి యాం గాత్రై ర్మాం విహాయ నిషేవసే ౬. వ్యక్త మన్యా త్వయా వీర ధర్మత స్సంప్రవర్తితా, కిష్కింధేవ పురీ రమ్యా స్వర్గే మార్గవినిర్మితా. ౭ యా న్యస్మాభి స్త్వయా సార్ధం వనేషు మధుగంధిషు, విహృతాని త్వయా కాలే తేషా ముపరమః కృతః. ౮. నిరానందా నిరాశాఽహం నిమగ్నా శోకసాగరే, త్వయి పంచత్వ మాపన్నే మహాయూథపయూథపే. ౯. హృదయం సుస్థిరం మహ్యం దృష్ట్వా వినిహతం పతిం, య న్న శోకాభిసంతప్తం స్ఫుటతేఽద్య సహస్రధా ౧౦.సుగ్రీవస్య త్వయా భార్యా హృతా

అథతారాప్రలాపో వింశే. రామేత్యాదిసార్ధశ్లోకః. సా తారా - తం దృష్ట్వా పర్యష్వజత. ౧౨, ఇషుణేత్యాదిసార్ధః. * రామా. రామచాపేతి ఏతదనంతరం 'సా సమాసా' ద్యేతి శ్లోకః కతిపయకోశేషు ప్రమాదా ల్లిఖితో వర్తతే. అయం ఉపరి—'దుర్లభం దర్శనం తస్య తవ వత్స భవిష్య' తీత్యనంతరం ద్రష్టవ్యః. తారా ఉచ్చైస్స్వరా; అతో న పునరుక్తిః. ౩. రణఇతి, అపురోభాగాం దోషదర్శనరహితాం, అనపరాధా మితి యావత్. ౬. వ్యక్తమితి, హే వీర అత్ర నిర్మితా కిష్కింధే వాన్యా పురీ స్వర్గమార్గే త్వయా ధర్మతః ప్రవర్తితా. అతః ఖ ల్విమాం త్యక్త్వా గంతు ముద్యతోఽసీతి భావః. ౭. యానీతి అస్మాభి రితి ఇతరస్త్ర్యపేక్షయా బహువచనం అస్మాభి స్సహ త్వయా యాని విహృతాని విహారాః - కృతానీత్యధ్యాహారః. తేషాం త్వయా ఉపరమః విరామః-కృతః. ౮. నిరానందేతి అద్య నిరానందా నిరాశా కాలాంతరే ఆనందో భవిష్యతీ త్యాశారహితాఽహం శోకసాగరే నిమగ్నా, అస్మీతి శేషః. పంచత్వం మరణం ౯. హృదయమితి. మహ్యం మమ. * రామా. మహ్యం మమ. 'హృదయం సుస్థిరం మే య'దితి చ పాఠః. ౧౦ సుగ్రీవస్యేతి. వ్యుష్టిః ఫలం 'వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ' చేత్యమరః. వివాసిత ఇతి యత్తస్య

రామేతి. తారా ఉచ్చైస్స్వరా అతో న పునరుక్తిః. ౩. రణ ఇతి. అపురోభాగాం దోషదర్శనరహితాం, అనపరాధా మితి యావత్. ౬. తారా వసుధా మాత్మనోఽపి ప్రియతమాం కాంతా మభిధాయ, యుద్ధభూమౌ భోగస్థానగతాం పురీ ముత్ప్రేక్షతే—వ్యక్తమితి. హేవీర - ధర్మతః సంప్రవర్తతా ధర్మేణ యుద్ధ మాచరతా త్వయా - పరస్మైపద మార్షం. స్వర్గమార్గే వీరస్వర్గసాధనభూతరణభూమౌ - కిష్కింధేవ అన్యా రమ్యా పురీ వినిర్మితా-వ్యక్తం నూనం. నో చేత్ త్వం కథ మత్ర శేష ఇతి భావః. ౭. యానీతి. ద్వితీయ స్త్వయాశబ్దః ఉపరమః కృత ఇత్యనేన సంబధ్యతే. * టీకా. సంప్రతి స్వహృదయ ముపాలభతే—హృదయమితి. ౧౦. సుగ్రీవస్యేతి. సుగ్రీవస్య భార్యా త్వయా హృతా స నివాసితశ్చేతి యత్కర్మాస్తి-

స చ వివాసితః, యత్తు తస్య త్వయా వ్యుష్టిః ప్రాప్తేయం ప్లవగాధిప. ౧౧. నిశ్శ్రేయసప
రా మోహా త్త్వయా చాహం విగర్హితా, యైషాఽబ్రువం హితం వాక్యం
వానరేంద్రహితైషిణీ. ౧౨. రూపయౌవనదృప్తానాం దక్షిణానాం చ మానద, నూన
మప్సరసా మార్య చిత్తాని ప్రమథిష్యసి ౧౩. కాలో నిస్సంశయో నూనం జీవితాంత
కర స్తవ, బలా ద్యే నావపన్నోఽసి సుగ్రీవ స్యావశో వశం. ౧౪. వైధవ్యం శోకసంతా
పం కృపణం కృపణా సతీ, అదుఃఖోపచితా పూర్వం వర్తయిష్యా మ్యనాథవత్. ౧౫
లాలిత శ్చాంగదో వీర స్సుకుమార స్సుఖోచితః, వత్స్యతే కా మవస్థాం మే పితృవ్యే
క్రోధమూర్ఛితే. ౧౬. కురుష్వ పితరం పుత్ర సుదృష్టం ధర్మవత్సలం, దుర్లభం దర్శ
నం వత్స తవ తస్య భవిష్యతి. ౧౭. [సా సమాసాద్య భర్తారం పర్యష్వజత భామినీ,
ఇషుణాఽభిహతం దృష్ట్వా వాలినం కుంజరోపమం] సమాశ్వాసయ పుత్రం త్వం సం
దేశం సందిశస్వ చ, మూర్ధ్ని చైనం సమాఘ్రాయ ప్రవాసం ప్రస్థితో హ్యసి. ౧౮.
రామేణ హి మహత్కర్మ కృతం త్వా మభినిఘ్నతా, ఆనృణ్యం చ గతం తస్య సుగ్రీ

వ్యుష్టి రిత్యన్వయః. ౧౧ నిశ్శ్రేయసేతి. నిశ్శ్రేయసపరా శ్రేయస్కామా ౧౨. రూపేతి దక్షిణా
నాం అనంగతంత్రే కుశలానాం-ప్రమథిష్యసి, వశీకరిష్యసీతిభావః వీరస్వర్గసిద్ధే రితి భావః ౧౩. కాల
ఇతి. వశం అవపన్నః ప్రాప్తః. ౧౪. వైధవ్యమితి. అహం పూర్వం అదుఃఖోపచితా అకృపణాచ
సతీ సంప్రతి కృపణా భూత్వా వైధవ్యం శోకకృతసంతాపం చ వర్తయిష్యామి ధారయిష్యామి. ౧౫.
లాలితఇతి. మే మయా-లాలితః అంగదః పితృవ్యే పితృభ్రాతరి-క్రోధమూర్ఛితేసతి-కా మవస్థాం వత్స్యతే
వర్తయిష్యతి, నశ్యత్యేవేతి భావః. ౧౬. కురుష్వేతి అనేన తదానీ మంగద స్సమాగత ఇతి ద్యోత్య
తే. ౧౭. [అస్మిన్ సర్గే ద్వితీయశ్లోకతయా గోవిందరాజార్యవ్యాఖ్యాతస్య 'సాసమాసా'ద్యేతి శ్లోక
స్య 'దుర్లభం దర్శనం తస్య తవ వత్స భవిష్య'తీ త్య స్యానంతరపఠితత్వతా మంగీకృతవతా రామానుజా
ర్యేణ కృత మిదం వ్యాఖ్యానం]. * రామా సాసమాసాద్యేతి. సా అంగదం ప్రతి తథోక్తవతీ. ౧౮.
రామేణేతి. మహత్ అన్యై రశక్యం - కర్మ-కృతం - ఆనృణ్యం చ గతం ప్రాప్తం - ప్రతిశ్రవే

తస్యేయం వ్యుష్టిః ఫలం ప్రాప్తేతి యోజనా ని. 'వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధా'చేత్యమరః. ౧౧. * టీకా.
అహం చ నిరాకృతేత్యాహ—నిశ్శ్రేయసేతి నిశ్శ్రేయసం కల్యాణం పర ముద్దేశ్యం యస్యా స్సా.
౧౨ రూపేతి. దక్షిణానాం సరళానాం, విదగ్ధానా మితి యావత్ ౧౩ * టీకా. కాలఇతి.
బలాత్ సామర్థ్యాత్ -యేన కాలేన కర్త్రా-అవశః అస్వతంత్రః-సుగ్రీవస్య వశ మధీనతాం- అవపన్నః
ప్రాప్తః. ౧౪. వైధవ్యమితి అదుఃఖోపచితా, దుఃఖరహితేత్యర్థః. ౧౫ లాలితఇతి. మే మయా
లాలితః. ౧౬. కురుష్వేతి పితరం సుదృష్టం కురుష్వ, పితరం సమ్య క్పశ్యే త్యర్థః. * టీకా పుత్రం
ప్రత్యాహ—కురుష్వేతి. ౧౭. సమాశ్వాసయేతి యతః ప్రవాసం ప్రస్థితోఽసి అతః మూర్ధ్న్యే
వాఘ్రాయ పుత్రం సమాశ్వాసయ. సందేశం సందిశస్వేతి సంబంధః [టీకాశిరోమణికారమహేశ
తీర్థాభ్యా మపి రామానుజార్యేణే వాత్రైవ 'సా సమాసా'ద్యేతి శ్లోకో వ్యాఖ్యాతః.] సా సమాసాద్యేతి.
సా అంగదం ప్రతి తథోక్తవతీ. * టీకా. వాలినం ప్రత్యాహ—సమాశ్వాసయేతి. ౧౮ సందేశం
సందేశ్యం - ప్రవాసం దీర్ఘప్రవాసం. * టీకా. సుగ్రీవస్య ప్రతిశ్రవే ప్రతిజ్ఞావిషయే - ఆనృణ్యం

వస్య ప్రతిశ్రవే. ౧౯ సకామో భవ సుగ్రీవ రుమాం త్వం ప్రతిపత్స్యసే, భుఙ్క్ష్వ రాజ్య మనుద్విగ్న శ్శస్తో భ్రాతా రిపు స్తవ. ౨౦. కిం మా మేవం విలపతీం ప్రేమ్ణా త్వం నాభిభాషసే, ఇమాః పశ్య వరా బహ్వీ ర్భార్యా స్తే వానరేశ్వర. ౨౧. తస్యా విలపితం శ్రుత్వా వానర్య స్సర్వత శ్చ తాః, పరిగృహ్యాంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుశుః. ౨౨ కి మంగదం సాంగదవీరబాహో విహాయ యా స్యద్య చిరప్రవాసం, న యుక్త మేవం గుణసన్నికృష్టం విహాయ పుత్రం ప్రియపుత్ర గంతుం. ౨౩. కి మప్రియం తే ప్రియ చారువేష మయా కృతం నాథ సుతేన వా తే, సహాంగదాం మాం స విహాయ వీర య త్ప్రస్థితో దీర్ఘ మితః ప్రవాసం. ౨౪. య ద్యప్రియం కించిదసంప్రధార్య కృతం మయా స్యా త్తవ దీర్ఘబాహో, క్షమస్వ మే త ద్ధరివంశనాథ వ్రజామి మూర్ధ్నా తవ వీరపాదౌ. ౨౫. తథా తు తారా కరుణం రుదంతీ భర్తు స్సమీపే సహవానరీభిః, వ్యవస్యత ప్రాయ ముపోపవేష్టు మనింద్యవర్ణా భువి యత్ర వాలీ. ౨౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - వింశ స్సర్గః.

ఏకవింశస్సర్గః.

తతో నిపతితాం తారాం చ్యుతాం తారా మి వాంబరాత్, శనై రాశ్వా

ప్రతిజ్ఞావిషయే. ౧౯ సుగ్రీవం ప్రత్యాహ—సకామ ఇతి శస్తః హింసితః ౨౦. వాలినం ప్రత్యాహ—కిమితి. ౨౧. తస్యా ఇతి విలపితం విలాపం. * రామా. 'పరిగృహ్యాంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుశు'రిత్యతః పరం 'కి మంగద' మితి శ్లోకః, తతః పరం 'కిమప్రియ' మితిశ్లోకః, తతః పరం 'యద్యప్రియ'మితి శ్లోకః, తతః పరం 'తథా తు తా' రేతి సర్గాంతశ్లోకః. ౨౨. కిమంగదమితి. సాంగ వీరౌ వీర్యవంతౌ బాహూ యస్య స తథోక్తః గుణసన్నికృష్టం గుణైః ప్రత్యాసన్నం, గుణై స్తవ సదృశ మిత్యర్థః. హే ప్రియపుత్రేతి సంబుద్ధిః ప్రియః పుత్రో యస్య సః ప్రియపుత్ర ఇతి. ఇయం స్త్రీజనప్రలాపపరిపాటీ ౨౪. యదీతి. అసంప్రధార్య అవిజ్ఞాయ. ౨౫. తథాత్వితి. ప్రాయ ముపోపవేష్టుం, ప్రాయోపవేశం కర్తు మిత్యర్థః. 'ప్రసముపోదః పాదపూరణ' ఇతి ద్విర్వచనం అత్ర సర్గే శ్లోకవ్యత్యాసో లేఖకకృతః. అస్మిన్ సర్గే షడ్వింశతిశ్లోకాః * రామా. అస్మిన్ సర్గే 'పరిగృహ్యాంగదం దీనం దుఃఖార్తాః పరిచుక్రుశు'రిత్యతః పరం ఉపరితనసర్గస్థాః హనుమద్వాక్యభూతాః 'గుణదోషకృతం జంతు'రిత్యాదయ శ్చత్వార శ్లోకా స్సర్గసాంకర్యం చ కేషుచిత్ కోశేషు దృశ్యంతే. ఏత ల్లేఖకప్రమాదకృత మిత్యవగంతవ్యం. ౨౬ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-వింశ స్సర్గః.

అథ హనుమత్సమాశ్వాసన మేకవింశే. తత ఇత్యాది తారాం తారకాం. ౧. గుణేతి. జంతుః

అనృణత్వం. ౧౯. సకామ ఇతి. శస్తః హింసితః. ౨౨. కిమంగదమితి. సాంగదవీరబాహో - సాంగదౌ వీరౌ వీర్యవంతౌ బాహూ యస్య స తథోక్తః - గుణసన్నికృష్టం గుణైః ప్రత్యాసన్నం-స్వగుణై స్తవ సదృశమిత్యర్థః. ౨౫. తథాత్వితి ప్రాయ ముపోపవేష్టుం ప్రాయోపవేశం కర్తుం, అనశనదీక్షాం కర్తు మిత్యర్థః. వ్యవస్యత నిశ్చితవతీ. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - వింశ స్సర్గః.

సయామాస హనుమాన్ హరియూథపః. ౧ గుణదోషకృతం జన్తు స్స్వకర్మఫల హేతుకం, అవ్యగ్ర స్తదవాప్నోతి సర్వం ప్రేత్య శుభాశుభం. ౨. శోచ్యా శోచసి కం శోచ్యం దీనం దీనాఽనుకంపసే, కస్య కో వాఽనుశోచ్యోఽస్తి దేహేఽస్మి న్బుద్బుదోపమే. ౩. అంగదస్తు కుమారోఽయం ద్రష్టవ్యో జీవపుత్రయా, ఆయత్యాం చ విధేయాని సమర్థా న్యస్య చింతయ. ౪. జానా స్యనియతా మేవం భూతానా మాగతిం గతిం, తస్మా చ్ఛుభం హి కర్తవ్యం పండితే నైహలౌకికం. ౫. యస్మిన్ హరిసహస్రాణి ప్రయుతా న్యర్బుదాని చ, వర్తయంతి కృతాంశాని సోఽయం దిష్టాంత మాగతః. యదయం న్యాయదృష్టార్థ స్సామదానక్షమాపరః, గతో ధర్మజితాం భూమిం నైనం

గుణదోషకృతం జ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాం కృతం- స్వకర్మఫలం స్వకర్మవాసనా హేతు ర్యస్య త త్తథోక్తం- యత్ కర్మాస్తి - త త్తస్య - శుభాశుభం ఫలభూతం సుఖదుఃఖం - ప్రేత్య లోకాంతరం ప్రాప్య - అవ్యగ్రః ఏకాగ్రస్సన్ - అవాప్నోతి. అత్ర కృతం శుభాశుభరూపం కర్మ లోకాంతరే ఫలదానాయ సహైవ గచ్ఛతీ త్యర్థః. సుగ్రీవే ణాయం మారిత ఇతి న మంతవ్యం, కింతు స్వకర్మణైవ హతః. నిమిత్తమాత్రం సుగ్రీవ ఇతి భావః ౨. నాయం శోచనీయః, స్వకర్మానురూపేణ గతత్వాత్. కింతు స్వాత్మైవ శోచ్యః కేన కర్మణా కం లోకం గమిష్యామీతి. తద్దర్శయతి—శోచ్యేతి. స్వయం శోచ్యా త్వం కం ప్రతి శోచసి?. స్వయం దీనా కం దీనం అనుకంపసే దయసే? బుద్బుదోపమే జలబుద్బుదవ దస్థిరే - దేహే - నిమిత్తసప్తమీ కస్య కో వా నుశోచ్యోఽస్తి? సర్వేషా మప్యస్థిరత్వావిశేషాత్. స్వయం స్థిర ఏవ హ్యస్థిరం శోచే దితి భావః ౩. అంగద స్త్వితి. ద్రష్టవ్యః పరిపాలనీయః - ఆయత్యాం ఉత్తరకాలే - సమర్థాని హితాని. ౪. జానాసీతి అనియతా మాగతిం గతిం. అస్థిరతా మితి యావత్, శుభం ఔర్ధ్వదైహికం - ఐహలౌకికం రోదనాదికం. ౫ యస్మిన్నితి. యస్మిన్ విషయే - హరీత్యవిభక్తికనిర్దేశః, హరీణామిత్యర్థః. కృతాంశాని కృతవిభాగాని-సంతి వర్తయంతి జీవనం కుర్వంతి - సోఽయం దిష్టాంతం దిష్టస్య దైవకల్పితకాలస్య అంతం సమాప్తిం-ని. 'కాలో దిష్టోఽప్యనేహా' పీత్యమరః. బహూన్ స్వజనాన్ జీవయిత్వా గతః స్వసుకృతఫలం ప్రాప్తుం గతః. అత స్స న శోచ్య ఇతి భావః. ౬. యదితి. న్యాయదృష్టార్థః శాస్త్రదృష్టతత్త్వార్థః - సామ

౧. గుణదోషకృతమితి. జంతుః స్వకర్మఫలహేతుకం-స్వకర్మఫలం వాసనాపరంపరయా హేతుః యస్య తథోక్తం - గుణదోషకృతం జ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాం యత్కర్మాస్తి తత్ - తది త్యవిభక్తికనిర్దేశోఽయం. తస్య శుభాశుభం ఫలభూతం సుఖదుఃఖం ప్రేత్య అవ్యగ్రః అవాప్నోత్యేవేతి యోజనా. * టీకా. ఆశ్వాసనప్రకారమాహ—గుణదోషకృతమితి సుకృతదుష్కృతఫలం సర్వథా, సర్వై రనుభావ్య మిత్యర్థః. ౨. శోచ్యేతి. దీనమి త్యత్రాపి కమితి సంబధ్యతే. అనుశోకః అనుబంధశోకః. * టీకా. సర్వప్రాణిశరీరాణా మనిత్యతయా సర్వేషాం శోచ్యత్వేన న కుత్రాపి శోకః కార్య ఇత్యాహ—నశోచ్యేతి. ౩. అంగద స్త్వితి. ఆయత్యాం ఉత్తరకాలే - విధేయాని కర్తవ్యాని - సమర్థాని సప్రయోజకాని - అస్య అంగదస్య. ౪. జానాసీతి. పండితే ఇతి.సంబుద్ధ్యంత మేతత్. శుభం ఔర్ధ్వదైహికం హి కర్తవ్యం - ఐహలౌకికం రోదనాదికం న కర్తవ్యం. ౫. యస్మిన్నితి. యస్మిన్ వర్తయంతి జీవనం కుర్వంతి - కృతాంశాని కృతవిభాగాని - దిష్టాంతం పరికల్పితకాలాంతం - మరణమిత్యర్థః. ౬. యదయమితి. న్యాయదృష్టార్థః న్యాయేన నీతిమార్గేణ దృష్టార్థః దృష్టప్రయోజన

శోచితు మర్హసి. ౭ సర్వే హి హరిశార్దూలాః పుత్త్ర శ్చాయం తవాఙ్గదః, ఇదం హర్యృక్షరాజ్యం చ త్వత్సనాథ మనిన్దితే. ౮. తా విమౌ శోకసన్తాపౌ శనైః ప్రేరయ భామిని, త్వయా పరిగృహీతోఽయ మఙ్గద శ్శాస్తు మేదినీమ్ ౯. సన్తతి శ్చ యథా దృష్టా కృత్యం య చ్చాపి సాంప్రతం, రాజ్ఞ స్త త్క్రియతాం తావ దేష కాలస్య నిశ్చయః. ౧౦ సంస్కార్యో హరిరాజశ్చ అఙ్గదశ్చాభిషిచ్యతాం, సింహాసనగతం పుత్త్రం పశ్యన్తీ శాన్తి మేష్యసి ౧౧. సా తస్య వచనం శ్రుత్వా భర్తృవ్యసనపీడితా, అబ్రవీ దుత్తరం తారా హనుమన్త మవస్థితమ్. ౧౨ అఙ్గద ప్రతిరూపాణాం పుత్త్రాణా మేకత శ్శతం, హతస్యా ప్యస్య వీరస్య గాత్రసంశ్లేష ణం వరమ్. ౧౩. న చాహం హరిరాజస్య ప్రభవా మ్యఙ్గదస్య వా, పితృవ్య స్తస్య

దుఃఖితానాం స్వజనానాం సాన్త్వనం - దానం అభీష్టార్థదానం-క్షమా తత్కృతాపరాధసహనం - ఏతాసు పరః సక్తః-అయం ధర్మజితాం స్వాధీనధర్మాధర్మకాణాం-భూమిం లోకం-యత్ యస్మాత్-గతః - తస్మాన్నైనం శోచితు మర్హసి ౭. సర్వ ఇతి. హరీణాం ఋక్షాణాం చ-రాజ్యం త్వత్సనాథం త్వయా సనాథం. * రామా. 'హర్యృక్షపతిరాజ్యం' చేతిపాఠః. అన్యథా వక్ష్యమాణాఙ్గదాభిషేక వచనవిరోధ స్స్యాత్. ౮. తావిమావితి. తా విమౌ శోకసన్తాపౌ శోకతత్కృతతాపౌ-శనైః క్రమేణ ప్రేరయ నివర్తయ-భర్తృమరణశోకస్య సద్యో దుస్త్యజత్వా దితి భావః. * రామా. 'తావిమౌ శోకసన్తాపౌ శనైః ప్రేరయ భామి'నీతి పాఠః ప్రేరయ నివర్తయ త్వయేతి. అఙ్గదాభిషేచనం తారాదుఃఖశాన్తయే దర్శితం. ౯. సన్తతిశ్చేతి సన్తతిశ్చ యథా దృష్టా యత్ప్రయోజనక స్సన్తానో లబ్ధః-సాంప్రతం ఇదానీం-యచ్చ కృత్యం కర్తుం యోగ్యం తత్సర్వం-రాజ్ఞః క్రియతాం-ఏష నిశ్చ యోఽస్య కాలస్య, యోగ్య ఇతి శేషః. న తు శోక ఇతి భావః పుత్త్రోత్పాదనఫల మౌర్ధ్వదైహికం క్రియతా మిత్యర్థః. ౧౦. ఉక్త మర్థం వాచా దర్శయతి—సంస్కార్య ఇతి. శాన్తిం దుఃఖశమం. ౧౧—౧౨. అఙ్గదేతి. అఙ్గదప్రతిరూపాణాం అఙ్గదతుల్యానాం - పుత్త్రాణాం సత్పుత్త్రాణాం - శతం ఏకతః ఏకత్ర-ఏకతులాయా మస్తు-హతస్యా ప్యస్య గాత్రసంశ్లేషణం గాఢాలిఙ్గనం ఏకతోఽస్తు-తయో ర్మధ్యే భర్తృసంశ్లేషణ మేవ వర మిత్యర్థః. ౧౩. సంస్కార్య ఇత్యస్యోత్తరమాహ—నచేతి. హరిరాజస్య న ప్రభవామి తస్య సంస్కారకరణే న సమర్థాఽస్మి-అఙ్గదస్య వా న ప్రభవామి

ఇత్యర్థః. ధర్మజితాం వశీకృతధర్మాణాం-భూమిం స్థానం.* ౭. టీకా. త్వత్సనాథం త్వయా సనాథం. ౮. తావిమావితి. తౌ ఇమౌ హరిశార్దూలం అఙ్గదం-ప్రేరయ నివర్తయ, దుఃఖా దితి శేషః. ౯. సన్తతిరితి. సన్తతిశ్చ యథాదృష్టా, యత్ ప్రయోజకసన్తానో లబ్ధ ఇత్యర్థః. యత్కృత్యం సాంప్రతం యోగ్యం-తత్సర్వం రాజ్ఞః క్రియతాం-ఏష నిశ్చయః కర్తవ్యత్వేన విహితోఽయం నిశ్చయః-కాలస్య వర్తమాన కాలస్య సంబన్ధీత్యర్థః. ౧౦. సన్తతిరిత్యాద్యుక్త మేవ స్ఫుటయతి— సంస్కార్య ఇతి. ౧౧. *టీకా. పతివ్రతాధర్మ మనుసృ త్యాహ—సాతస్యేతి. ౧౨. అఙ్గదేతి. పుత్త్రాణా మేకతః శతం ఏకం శతం, భవత్వితి శేషః. తదపేక్షయా అస్య గాత్రసంశ్లేషణం వర మిత్యర్థః. ౧౩. *టీకా. వానరరాజ్యాఙ్గదయో రనాథత్వా త్త్వయా స్థాతవ్య మిత్యత ఆహ—న చేతి. క స్తర్హి నాథ ఇత్యత ఆహ —పితృవ్య ఇతి.

సుగ్రీవ స్సర్వకార్యే ష్వనంతరః. ౧౪. న హ్యేషా బుద్ధి రాస్థేయా హనుమ న్నంగదం ప్రతి, పితా హి బంధుః పుత్రస్య న మాతా హరిసత్తమ. ౧౫. న హి మమ హరిరాజసంశ్రయాత్ క్షమతర మస్తి పరత్ర చేహ వా, అభిముఖహతవీర సేవితం శయన మిదం మమ సేవితుం క్షమం. ౧౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ఏకవింశ స్సర్గః.

⁂ ద్వా విం శ స్స ర్గః. ⁂

వీక్షమాణ స్తు మందాసు స్సర్వతో మంద ముచ్ఛ్వసన్,ఆదా వేవ తు సుగ్రీవం దదర్శ త్వాత్మజాగ్రతః. ౧ తం ప్రాప్తవిజయం వాలీ సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరః, ఆభాష్య వ్యక్తయా వాచా సస్నేహ మిద మబ్రవీత్. ౨. సుగ్రీవ దోషేణ న మాం గంతు మర్హసి కిల్బిషాత్, కృష్యమాణం భవిష్యేణ బుద్ధిమోహేన మాం బలాత్.౩.యుగప ద్విహితం తాత న మన్యే సుఖ మావయోః, సౌహార్దం భ్రాతృ

తస్య రాజ్యాభిషేకకరణే న ప్రభవామిత్యర్థః ౧౪. నహీతి. నాస్థేయా నాదర్తవ్యా,న కర్తవ్యేత్యర్థః పితా పితృవ్యః. ౧౫ నహీతి: పరత్ర పరలోకే-ఇహ అస్మిన్ లోకే-శత్రవ్వదభిముఖతయా హతో అభిముఖహతః-స చాసౌ వీరశ్చ తేన సేవితం ౧౬ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశ స్సర్గః.

ఏవ మమోఘరామశరాభిఘాతేన మోహసమావిష్టం వాలినం మృతం నిశ్చిత్య సంస్కారాది కరణాయ త్వరమాణే హనుమతి దైవా త్కించి త్సమాశ్వస్తో వాలీ కర్తవ్యభాగం నియచ్ఛతి. ద్వావింశే వీక్షమాణఇత్యాది. మందాసుః అల్పప్రాణః. *రామ. నన్వత్ర వీక్షమాణ ఇత్యాదినా వాలినో జీవనం ప్రతీయతే, పూర్వసర్గే మరణోత్తరకాలీనసంస్కారాదివిధానం హనుమతా కథ ముచ్యత ఇతి చేత్?, అమోఘరామబాణాభిఘాతేన మోహసమావిష్టం వాలినం మృతం నిశ్చిత్య తథోక్తవా నితి న దోషః. ౧. తమితి, ఆభాష్య సంబోధ్య. ౨ సుగ్రీవేతి. కిల్బిషాత్ రాజ్యవివాసనదారహరణరూప కిల్బిషా ద్ధేతోః-మాం దోషేణ గంతుం దోషసహితం జ్ఞాతుం-నార్హసి. కింతు భవిష్యేణ భావిఫలేన హేతునా జాతేన-బుద్ధిమోహేన బలాత్కృష్యమాణం మాం గంతు మర్హసి ౩. యుగపదితి. ఆవయోః భ్రాత్రోః-భ్రాతృయుక్తం భ్రాతృత్వప్రయుక్తం- సౌహార్దం సుఖం రాజ్యసుఖం చ - ఏతదుభయం దైవేన యుగప న్న విహితం-మన్యే ధ్రువం-అన్యయ మేతత్. తదిదం దైవకృతం యుగప దవిధానం-

---

అనంతరః ప్రత్యాసన్నః. ౧౪. ఏషా బుద్ధిః అంగదాభిలషితా బుద్ధిః-నాస్థేయా న స్మరణీయా-పితా సుగ్రీవః. ౧౫. * టీకా. స్వనిశ్చయం నిగమయతి—నహీతి. ౧౬ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ఏకవింశ స్సర్గః.

వీక్షమాణఇతి. సర్వతో వీక్షమాణ ఇత్యాదినా వాలిజీవస్య ప్రతీయమానత్వే ఽప్యమోఘరామబాణఘాతేన మరణస్య నిశ్చితత్వాత్-పూర్వసర్గే 'సంస్కార్యో హరిరాజ'ఇతి హనుమదుక్తే ర్నదోషః. ౧. తమితి. ఆభాష్య సంబోధ్య. ౨ సుగ్రీవేతి. కిల్బిషాత్ రాజ్యవివాసనదారాపహరణకిల్బిషాద్ధేతోః-మాం దోషేణ గంతుం దోషసహితం జ్ఞాతుం నార్హసి-కింతు భవిష్యేణ భావిఫలేన హేతునా-జాతేన బుద్ధిమోహేన - బలాత్కృష్యమాణం మాం జ్ఞాతు మర్హసీతి సంబంధః. ౩ యుగపదితి. మన్య ఇత్యేత దవ్యయం. యః ఆవయోః భ్రాతృసౌహార్దం భ్రాతృత్వప్రయుక్తం సుఖం రాజ్యసుఖంచ -

యుక్తం హి త దిదం తాత నాన్యథా. ౪. ప్రతిపద్య త్వ మద్యైవ రాజ్య మే షాం వనౌకసాం, మా మప్య ద్యైవ గచ్ఛంతం విద్ధి వైవస్వతక్షయం ౫. జీవితం చ హి రాజ్యం చ శ్రియం చ విపులా మిమాం, ప్రజహా మ్యేష వై తూర్ణం మహా చ్చాగర్హితం యశః. ౬. అస్యాం త్వహ మవస్థాయాం వీర వక్ష్యామి యద్వచః, యద్య ప్యసుకరం రాజన్ కర్తు మేవ త దర్హసి ౭ సుఖార్హం సుఖసంవృద్ధం బాల మేన మబాలిశం, బాష్పపూర్ణముఖం పశ్య భూమౌ పతిత మంగదం మమ ప్రాణైః ప్రియతరం పుత్త్రం పుత్త్ర మివౌరసం, ౮ మయా హీన మహీనార్థం సర్వతః పరిపాలయ త్వమే వాస్య హి దాతా చ పరిత్రాతా చ సర్వతః, భయే ష్వభయదశ్చైవ యథాఽహం ప్లవగేశ్వర ౧౦. ఏష తారాత్మజ శ్శ్రీమాం స్త్వ యా తుల్యపరాక్రమః, రక్షసాం తు వధే తేషా మగ్రత స్తే భవిష్యతి ౧౧ అనురూపాణి కర్మాణి విక్రమ్య బలవా న్రణే, కరిష్య త్యేష తారేయ స్తరస్వీ తరుణోఽంగదః. ౧౨. సుషేణదుహితా చేయ మర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే, ఔత్పాతి కే చ వివిధే సర్వతః పరినిష్ఠితా ౧౩ య దేషా సాధ్వితి బ్రూయాత్ కార్యం

అన్యథా నహి అన్యప్రకారం న భవతి హి ౪. ప్రతీతి ప్రతిపద్య,పాలయేతి శేషః. యద్వా ప్రతిపద్య ప్రాప్నుహి-శ్యన్నంతోఽయం. యమక్షయం యమగృహం ౫. జీవితమితి. అగర్హితం యశః-కేనా ప్యవధ్యో వాలీతి ప్రసిద్ధం యశః. ౬ అస్యామితి. అస్యా మవస్థాయాం చరమావస్థాయాం యద్వచో వక్ష్యామి. ఏతద్య ద్య ప్యసుకరం తథా ప్యవశ్యం కర్తు మర్హసి.మదు క్తకారీత్వా రాజా భవేత్యర్థః. ౭.సుఖా ర్హమితి. వయసా బాలమ ప్యబాలిశం బాలబుద్ధిరహితం. మమేతి. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-మమ పుత్త్రం త్వం ఔరసం పుత్త్ర మివ పశ్యేతి సంబంధః. ౮. మయేత్యాది. అస్య అంగదస్య - దాతా-వస్త్రాభర ణాదీనా మితి శేషః. సర్వతః శత్రుభ్యః - పరిత్రాతా - భయేష్వభయదః శత్రుపుత్త్రత్వేన స్థానా న్నిష్కాసనాదిభయహేతుషు విషయే అభయదః. ౧౨. సుషేణేతి. అర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే సూక్ష్మార్థవిని శ్చయే-ఔత్పాతికే ఉత్పాతవిషయజ్ఞానే చ-పరినిష్ఠితా సంజాతనిష్ఠా-సమర్థేతి యావత్. ౧౩. యదితి.

తదుభయం దైవేన యుగప న్న విహితం మ స్యేత్యభిప్రాయం-తదిదం దైవకృతం యుగపదవిధానం-అన్యథా న హి-అన్యప్రకారం న భవతి హీతి. ౫ జీవితమితి. అగర్హితం యశః వాలీ కేనాప్యవధ్యో ప్రధృష్య శ్చేతి ప్రసిద్ధం యశః * టీకా. అబాలిశం వివేకినం. మమేతి. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. *టీకా. సర్వత స్సర్వే ష్వర్థేషు అహీనార్థం పరిపాలయ, పూర్ణ కామం కుర్విత్యర్థః. ౧౨. సుషేణేతి. అర్థసూక్ష్మవిని శ్చయే, దుర్జ్ఞయకార్యనిశ్చయ ఇత్యర్థః. ఔత్పాతికే, ఉత్పాతోద్భవజ్ఞాన ఇత్యర్థః. సర్వతః పరి నిష్ఠితా, సర్వత్ర చతురేత్యర్థః * టీకా సుషేణేతి నను సముద్రసంజాతాయా స్తారాయా స్సుషేణ దుహితృత్వం కథ మితి చేత్,తత్ర క్షీరాబ్ధిమథనసమయోత్పన్నాం తారాం దృష్ట్వా సుషేణో వామం కర మగ్రహీత్-వాలీ తు తారాయా దక్షిణం కర మగృహ్ణాత్. తదాఽన్యోన్యం వివాదే సతి దేవై స్సుషేణదుహితృత్వం తారాయాః వాలినో జాయాత్వం చ నిశ్చితం. తదు క్తం స్కాందే —శ్లో 'దేవై స్సుషేణకలహే పుత్త్రీతి ప్రతిపాదితా, సుషేణో దుహితు స్తస్యా స్స్వయంవర మకల్పయత్. ఇత్థ మూఢా కపీంద్రేణ తారా సర్వాంగసుందరీ, సుగ్రీవ మేకదా రాత్రౌ రూపసాదృశ్యమోహితా. ప్రార్థయామాస కామార్తా రంతుం రతిపతీ ప్రభుమ్, న మమాయోనిజాతాయా గమనం లోకగర్హిత'

తన్ముక్తసంశయం, న హి తారామతం కించి దన్యథా పరివర్తతే. ౧౪. రాఘవస్య చ తే కార్యం కర్తవ్య మవిశంకయా. స్యా దధర్మ్యో హ్యకరణే త్వాం చ హింస్యా ద్విమానితః. ౧౫. ఇమాం చ మాలా మాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీం, ఉదారా శ్రీ స్థితా హ్యస్యాం సంప్రజహ్యా న్మృతే మయి. ౧౬. ఇత్యేవ ముక్త స్సుగ్రీవో వాలినా భ్రాతృసౌహృదాత్ హర్షం త్యక్త్వా పున ర్దీనో గ్రహగ్రస్త ఇ వోడురాట్. ౧౭. తద్వాలివచనా చ్ఛాంతః కుర్వ న్యుక్త మతంద్రితః, జగ్రాహ సో౽భ్యనుజ్ఞాతో మాలాం తాం చైవ కాంచనీం ౧౮ తాం మాలాం కాంచనీం దత్వా వాలీ దృష్ట్వా౽౽త్మజం స్థితం, సంసిద్ధః ప్రేత్యభావాయ స్నేహా దంగద మబ్రవీత్ ౧౯ దేశకాలౌ భజ స్వాద్య క్షమమాణః ప్రియాప్రియే, సుఖదుఃఖసహః కాలే సుగ్రీవవశగో భవ. ౨౦. యథా హి త్వం మహాబాహో లాలిత స్సతతం మయా, న తథా వర్తమానం త్వాం సుగ్రీవో బహుమంస్యతే ౨౧. మా౽స్యామిత్రై ర్గతం గచ్ఛే ర్మా శత్రుభి రరిందమ, భర్తు రర్థపరో దాంత స్సుగ్రీవవశగో భవ. ౨౨. న చాతిప్రణయః కార్యః కర్తవ్యో౽ప్రణయశ్చ తే, ఉభయం హి మహా న్దోష స్తస్మా దంతరదృ గ్భవ. ౨౩. ఇత్యుక్త్వా౽థ వివృ

న పరివర్తతే, న భవతీత్యర్థః. ౧౪. రాఘవస్య చేతి. విమానితః, రాఘవ ఇతి శేషః. ౧౫. ఇమామితి. సంప్రజహ్యా న్మృతే మయి-మృతే సతి శ్రీ రిమాం కాంచనీం మాలాం సంప్రజహ్యాత్. తతః పూర్వ మేవ మయి జీవతి గృహాణేతి భావః.*రామా. సంప్రజహ్యాః సంప్రజహి, శత్రూనితి శేషః. ౧౬. ఇతీతి దీనః, అభూదితి శేషః. గ్రహగ్రస్తః రాహుగ్రస్తః ౧౭. తదితి. తత్తదనంతరం - శాంతః త్యక్తవైరః. ౧౮. తామితి. ప్రేత్యభావాయ మరణాయ సంసిద్ధః కృతనిశ్చయః. ౧౯ దేశేతి. అద్య మత్ప్రయాణానంతరం- దేశకాలౌ భజస్వ-గత్యర్థా జ్ఞానార్థాః. దేశకాలౌ జానీహి-అస్మి న్దేశే అస్మి న్కాలే చ ఏవం వర్తితవ్యం ఏవం న వర్తితవ్య మితి వివేచయేత్యర్థః ప్రియాప్రియే క్షమమాణః - ప్రభోః ప్రియవచనవ దప్రియవచన మపి సోఢవ్య మిత్యర్థః కాలే సుఖదుఃఖసహః - దుఃఖకాలే సుఖం సుఖకాలే దుఃఖం చ సహమాన ఇత్యర్థః. సుగ్రీవవశగో భవ సుగ్రీవపరతంత్రో భవ. ౨౦—౨౧ మా౽స్యేతి అస్య సుగ్రీవస్య అమిత్రైర్గతం ప్రాప్తం - పురుషం మా గచ్ఛేః - అస్య శత్రుమిత్రం న భజే రిత్యర్థః. శత్రుభి స్సహ చ మా గచ్ఛేః. ౨౨. నచేతి. అతిప్రణయః అతిస్నేహః - అప్రణయః స్నేహాభావశ్చ - అంతరదృగ్భవ, మధ్యమభావ మవలంబ స్వేత్యర్థః. ౨౩. ఇతీతి. వివృత్తాక్షః భ్రామితనేత్రః - వివృతైః ప్రకాశితైః - అతఏవ భీమైః - దశనైః

మితి ౧౩ అతఏవ-యదేషేతి ౧౬ ఇత్యేవమితి దీనః, అభూ దితి శేషః ౧౭. తదితి. తత్తదనంతరం. * టీకా. శాంతః త్యక్తవైరః ౧౮. తామితి. ప్రేత్యభావాయ సంసిద్ధః, నిశ్చితమరణ ఇత్యర్థః. ౧౯.* *టీకా. ప్రియాప్రియౌ అనుకూలప్రతికూలవ్యాపారౌ ౨౧. మాస్యేతి. అస్య సుగ్రీవస్య అమిత్రై ర్గతం సంసృష్టం-పురుషం మాగచ్ఛ-శత్రుభిశ్చ సహ మాగచ్ఛ, అస్య అమిత్రా నమిత్రసంబంధినశ్చ వర్జయే త్యర్థః. ౨౨. నచేతి. అంతరదృగ్భవ, మధ్యమభావ మవలంబస్వేత్యర్థః. * టీకా. ఉపదేశ్యం రహస్య

త్తాక్షు శ్శరసంపీడితో భృశం, వివృత్తై ర్దర్శనై ర్భీమై ర్బభూవోత్క్రాన్తజీవితః. ౨౬.
తతో విచుక్రుశు స్తత్ర వానరా హరియూధపాః, పరిదేవయమానా స్తే సర్వే
ప్లవగపుంగవాః ౨౭. కిష్కిన్ధా హ్యద్య శూన్యాఽఽసీ త్స్వర్గతే వానరాధిపే,
ఉద్యానాని చ శూన్యాని పర్వతాః కాననాని చ. హతే ప్లవగశార్దూలే నిష్ప్రభా
వానరాః కృతాః, ౨౮॥ యస్య వేగేన మహతా కాననాని వనాని చ. పుష్పౌ
ఘేణానుబధ్యంతే కరిష్యతి త దద్య కః, ౨౯॥ యేన దత్తం మహద్యుద్ధం గంధ
ర్వస్య మహాత్మనః. గోలభస్య మహాబాహో ర్దశవర్షాణి పంచ చ, నైవ రాత్రౌ న
దివసే తద్యుద్ధ ముపశామ్యతి. తత స్తు షోడశే వర్షే గోలభో వినిపాతితః, హత్వా
తం దుర్వినీతం తు వాలీ దంష్ట్రాకరాళవాన్. సర్వాభయకరోఽస్మాకం కథ మేష
నిపాతితః, ౩౦॥ హతే తు వీరే ప్లవగాధిపే తదా ప్లవంగమా స్తత్ర న శర్మ లేభి
రే, వనేచరా స్సింహయుతే మహావనే యథా హి గావో నిహతే గవాంపతౌ,
౩౧॥ తతస్తు తారా వ్యసనార్ణవాప్లుతా మృతస్య భర్తు ర్వదనం సమీక్ష్య సా,
జగామ భూమిం పరిరభ్య వాలినం మహాద్రుమం ఛిన్నమివాశ్రితా లతా. ౩౨॥
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ద్వావింశస్సర్గః.

దంతై రుపలక్షితః - ఉత్క్రాంతజీవితః ఉద్గతప్రాణః ౨౬. తతఇతి. పరిదేవయమానాః, రుదంత
ఇత్యర్థః. ప్లవగపుంగవాః బలేన శ్రేష్ఠాః - పురశ్చ హరియూథపాః యూథస్య నిర్వోఢారః- వానరాః
వానరజాతీయః. ౨౭. పరిదేవన మేవాహ—కిష్కింధేత్యాదినా. శూన్యా శూన్యప్రాయా. ౨౮॥
యస్యేతి వేగేన పరాక్రమేణ - కాననాని అరణ్యాని - వనాని జలాని, సరాంసీత్యర్థః. పుష్పౌ
ఘేణ అనుబధ్యంతే సంబధ్యంతే, సదా పుష్పితాని భవంతీ త్యర్థః. త త్పుష్పానుబంధనం - అద్య తు
వాలిమరణానంతరకాలే యద్వా—వనాని క్షుద్రారణ్యాని - యస్మిన్ వాలిని గచ్ఛతి సతి తదూరు
వేగే నావిశేషేణ సర్వాణి వనాని పుష్పైస్సహానుగచ్ఛంతీత్యర్థః ౨౯॥ యేనేతి. గోలభస్య గోలభా
ఖ్యస్య - ఉపశామ్యతి ఉపాశామ్యత్. భూతే లట్ దంష్ట్రాకరాళవాన్ కరాళదంష్ట్రావాన్. పర
నిపాతః * రామా. దంష్ట్రాకరాళవాన్-భావప్రధానో నిర్దేశః దంష్ట్రాభ్యాం కరాళవాన్ ౩౦॥
హతఇతి. శర్మ సుఖం - సింహయుత ఇతి. సింహస్థానీయో రామః. ౩౧॥. తత స్త్వితి. వ్యసనార్ణవే
ఆప్లుతా, మగ్నేతి యావత్. ౩౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహా
రాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః.

మాహ—నచేతి. అవసరజ్ఞానపురస్సరం మధ్యమభావ మవలంబస్వేత్యర్థః. ౨౮॥. యస్యేతి యస్య
మహతా వేగేన - కాననాని నిబిడారణ్యాని - వనాని విరళారణ్యాని-పుష్పౌఘైః సహ- అనుబధ్యంతే -
అనుబద్ధాని క్రియంతే-తదద్య కః కరిష్యతి-లఘుతరపుష్పౌఘైః సహ గురుతరారణ్యవనానాం స్వాను
గమన మిదానీం కో వా కరిష్యతీత్యర్థః. ౨౯॥. యేనేతి. గోలభస్య గోలభాఖ్యస్య - ఉపశామ్యతి.
భూతే లట్. * టీకా. షోడశే షోడశతమే తమితి దంష్ట్రాకరాళవాన్, కరాళదంష్ట్రావానిత్యర్థః.
౩౨॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డ
వ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః.

త్రయోవింశస్సర్గః.

తత స్సముపజిఘ్రంతీ కపిరాజస్య తన్ముఖం, పతిం లోకాచ్చ్యుతం తారా మృతం వచన మబ్రవీత్. ౧. శేషే త్వం విషమే దుఃఖ మకృత్వా వచనం మమ, ఉపలోపచితే వీర సుదుఃఖే వసుధాతలే. ౨. మత్తః ప్రియతరా నూనం వానరేంద్ర మహీ తవ, శేషే హి తాం పరిష్వజ్య మాం చ న ప్రతిభాషసే. ౩. సుగ్రీవస్య వశం ప్రాప్తో విధి రేష భవ త్యహో, సుగ్రీవ ఏవ విక్రాంతో వీర సాహసిక ప్రియ. ౪ ఋక్షవానరముఖ్యా స్త్వాం బలినం పర్యుపాసతే, ఏషాం విలపితం కృచ్ఛ్ర మంగదస్య చ శోచతః. మమ చేమాం గిరం శ్రుత్వా కిం త్వం న ప్రతిబుధ్యసే, ౫½. ఇదం తద్వీరశయనం యత్ర శేషే హతో యుధి శాయితా నిహతా యత్ర త్వయైవ రిపవః పురా, ౬½ విశుద్ధసత్త్వాభిజన ప్రియయుద్ధ మమ ప్రియ. మా మనాథాం విహాయైకాం గత స్త్వ మసి మానద, ౭½ శూరాయ న ప్రదాతవ్యా కన్యా ఖలు విపశ్చితా, శూరభార్యాం హతాం పశ్య సద్యో మాం విధవాం కృతాం, ౮½. అవభగ్నశ్చ మే మానో భగ్నా మే శాశ్వతీ గతిః. అగాధే చ నిమగ్నాఽస్మి విపులే శోకసాగరే, ౯½. అశ్మసారమయం నూన మిదం మే హృదయం దృఢం. భర్తారం నిహతం దృష్ట్వా యన్నాద్య శతధా గతం. ౧౦½. సుహృచ్చైవ హి భర్తా చ ప్రకృత్యా మమ చ ప్రియః, ఆహవే చ పరాక్రాంత శ్శూరః పంచత్వ

అథ మరణానంతరం తారావిలాప స్త్రయోవింశే. తతస్సముపజిఘ్రంతీత్యాది లోకాచ్చ్యుతం అస్మాల్లోకాచ్చ్యుతం, స్వర్గత మిత్యర్థః ౧. శేషఇతి దుఃఖ మిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం. సుదుఃఖే సుతరాం దుఃఖకరే. ౩. సుగ్రీవస్యేతి త్వం సుగ్రీవస్య తవ బహుశః కాందిశీకస్య వశం ప్రాప్తః - సుగ్రీవ ఏవ విక్రాంతఇత్యేషః - విధిః దైవవ్యాపారః - అహో ఆశ్చర్యకరో భవతి. ౪. ఋక్షవానరేతి. కృచ్ఛ్రం దుఃఖం. ౫½. ఇదమితి. యుధి హతో యత్ర శేషే - పురా త్వయా నిహతా రిపవో యత్ర శాయితాః తదిదం వీరశయన మిత్యన్వయః. యుద్ధపరాయణస్య తవ యుద్ధేనైవ మరణం ప్రాప్తం ఖల్వితి భావః. ౬½. విశుద్ధసత్త్వాభిజనేతి కూటయుద్ధాభావా ద్విశుద్ధబల - సత్కుల ప్రసూతత్వా దభిజనశుద్ధకుల. * రామా. ప్రియయుద్ధ యుద్ధపరాయణ. ౭½. శూరాయేతి అప్రదాతవ్యత్వే హేతు మాహ—శూరభార్యామితి ౮½ అవభగ్నశ్చేతి. గతిః, పతిశుశ్రూషేత్యర్థః. యద్వా—గమ్యత ఇతి గతిః, సుఖ మిత్యర్థః ౯½. అశ్మసారేతి. అశ్మసారమయత్వే హేతు ర్దృఢ మితి ౧౦½ హృదయభేదనే హేతు మాహ—సుహృదితి పంచత్వం మరణం. ౧౧½—౧౨½

తతఇతి. లోకాచ్చ్యుతం అస్మాల్లోకాద్విభ్రష్టస్య లోకాంతరగం ప్రాప్త మిత్యర్థః * టీకా. బంధుజనాద్వియుక్త మితి వా. ౧. శేషఇతి దుఃఖం యథా తథా - సుదుఃఖే సుతరాం దుఃఖకరే. ౩. * టీకా. సుగ్రీవ ఏవ విక్రాంతో భవతీతి యత్ ఏష విధి రహో ఇత్యన్వయః. ౫½ ఇదమితి. యుధి హతోయత్ర శేషే - పురా త్వయా నిహతా రిపవో యత్ర శాయితాః - త దిదం వీరశయన మితి యోజనా. యుద్ధపరాయణస్య తవ యుద్ధే నైవ మరణం ప్రాప్త మితి భావః. ౮½. అవభగ్నఇతి. శాశ్వతీ గతిః - గమ్యత ఇతి గతి రితి వ్యుత్పత్త్యా ప్రాప్యభూతపతిశుశ్రూషోచ్యతే. * టీకా. మానః త్వత్కృతశ్శ్ర మహా మిత్యేవంరూపః ౧౦½. హృదయభేదనే హేతు మాహ—సుహృదితి. ౧౧½.

మాగతః, ౧౧॥ పతిహీనా తు యా నారీ కామం భవతు పుత్త్రిణీ. ధనధాన్యై స్సుపూర్ణాఽపి విధవే త్యుచ్యతే జనైః,౧౨॥ స్వగాత్త్రప్రభవే వీర శేషే రుధిరమండలే. క్రిమిరాగపరిస్తోమే త్వ మాత్మశయనే యథా, ౧౩॥ రేణుశోణితసంవీతం గాత్త్రం తవ సమన్తతః. పరిరబ్ధుం న శక్నోమి భుజాభ్యాం ప్లవగర్షభ, ౧౪॥ కృతకృత్యోఽద్య సుగ్రీవో వైరేఽస్మిన్నతిదారుణే. యస్య రామవిముక్తేన హృత మేకేషుణా భయం, ౧౫॥. శరేణ హృది లగ్నేన గాత్త్రసంస్పర్శనే తవ. వార్యామి త్వాం నిరీక్షంతీ త్వయి పంచత్వ మాగతే, ౧౬॥ ఉద్వవర్హ శరం నీల స్తస్య గాత్త్రగతం తదా. గిరిగహ్వరసంలీనం దీప్త మాశీవిషం యథా.౧౭॥ తస్య నిష్కృష్యమాణస్య బాణస్య చ బభౌ ద్యుతిః. అస్తమస్తకసంరుద్ధో రశ్మి ర్దినకరా దివ,౧౮॥ పేతుః క్షతజధారా స్తు వ్రణేభ్య స్తస్య సర్వశః తామ్రగైరికసంపృక్తా ధారా ఇవ ధరాధరాత్,౧౯॥.అవకీర్ణం విమార్జంతీ భర్తారం రణరేణునా.అస్రై ర్నయనజైః శ్శూరం సిషేచాస్త్రసమాహతం, ౨౦॥. రుధిరోక్షితసర్వాంగం దృష్ట్వా వినిహతం పతిం, ఉవాచ తారా పింగాక్షం పుత్త్ర మంగద మంగనా, ౨౧॥. అవస్థాం పశ్చిమాం పశ్య

స్వగాత్త్రేతి క్రిమేః ఇంద్రగోపస్య రాగ ఇవ రాగో యస్మిన్ స క్రిమిరాగః-పరిస్తోమః ఆస్తరణం యస్మిన్ స తథా. ౧౩॥—౧౫॥. శరేణేతి. వార్యామి, వారితాస్మీత్యర్థః ౧౬॥. ఉద్వవర్హేతి. ఉద్వవర్హ ఉద్ధృతవాన్ - నీలః సుగ్రీవసేనాపతిః. ౧౮॥. తస్యేతి. నిష్కృష్యమాణస్య తస్య ద్యుతిః-అస్తమస్తకసంరుద్ధః అస్తాద్రిశిఖరనిరుద్ధః- దినకరా దుద్గచ్ఛన్ రశ్మి రివ బభౌ. పూర్వశ్లోకోక్తసర్పసామ్యాపేక్షయా చశబ్దః. ౧౯॥. పేతురితి వ్రణేభ్య ఇతి బహువచనం పాశాధికరణన్యాయే నావయవబహుత్వాత్. యద్వా— శిలాపాదపప్రహారకృతవ్రణాని ఏతావత్పర్యంతం శోణితనిర్గమశూన్యతయా స్థితాని, ఇదానీం శరవ్రణాచ్ఛోణితనిర్గమకాలే సర్వేభ్యోఽపి శోణితాని సుస్రువు రిత్యర్థః ఇదానీం రుధిరనిర్గమా దేతావత్పర్యంతం సర్వాత్మనా ప్రాణో న గత ఇతి గమ్యతే ౧౯॥—౨౧॥. అవ

పతిరహితేఽపి పుత్త్రిణ్యా త్వయా ఏతాదృశశోకో న కార్య ఇత్యత ఆహ—పతిహీనేతి. ౧౨॥. స్వగాత్త్రేతి. క్రిమిరాగో లాక్షారంజితః పరిస్తోమః కుథో యస్మిన్ తి త్తథా. ని. 'క్రిమిరాగం పదం త్వౌర్ణ్యా లాక్షికం ప్రియదర్శన'మిత్యుత్పలమాలా. యద్వా— క్రిమేః ఇంద్రగోపస్య రాగ ఇవ రాగో యస్య సః క్రిమిరాగః క్రిమిరాగః పరిస్తోమో యస్మిన్ శయనే త త్తథా. ౧౪॥. కృతకృత్య ఇతి. యస్య సుగ్రీవస్య అస్మి న్నతిదారుణే వైరే సతి - వాలినా సహేతి శేషః. రామవిముక్తే నైకేషుణా భయం హృతం సః అద్య కృతకృత్య ఇతి యోజనా. ౧౫॥. శరేణేతి. త్వయి పంచత్వ మాగతే సతి - త్వాం నిరీక్షం త్యహం తవ సంస్పర్శనే విషయే హృది లగ్నేన శరేణ వార్యామి వారితాస్మీత్యన్వయః. ౧౮॥. తస్యేతి నిష్కృష్యమాణస్య తస్య బాణస్య ద్యుతిః - అస్తమస్తకసంరుద్ధః అస్తాద్రిశిఖరసంరుద్ధో దినకరా దుద్గచ్ఛన్ రశ్మి రివ బభౌ. ౧౯॥. పేతురితి. శరపాదపశిలాజనితవ్రణాపేక్షయా వ్రణేభ్య ఇతి బహువచనప్రయోగః ౨౧॥. అవస్థామితి. పాపకర్మణా పాపరూప

పితుః పుత్ర సుదారుణాం. సంప్రసక్తస్య వైరస్య గతోఽన్తః పాపకర్మణా, ౨౨౹. బాలసూర్యోదయతనుం ప్రయాన్తం యమసాదనం అభివాదయ రాజానం పితరం పుత్ర మానదం, ౨౩౹. ఏవ ముక్త్వ సముత్థాయ జగ్రాహ చరణౌ పితుః. భుజాభ్యాం పీనవృత్తాభ్యా మంగదోఽహ మితి బ్రువన్, ౨౪౹ అభివాదయమానం త్వా మంగదం త్వం యథా పురా. దీర్ఘాయు ర్భవ పుత్రేతి కిమర్థం నాభిభాషసే, ౨౫౹. అహం పుత్రసహాయా త్వా ముపాసే గతచేతసం సింహేన నిహతం సద్యో గౌ స్సవత్సేవ గోవృషం, ౨౬౹. ఇష్ట్వా సంగ్రామయజ్ఞేన రామప్రహరణామ్భసి. అస్మి న్నవభృథే స్నాతః కథం పత్న్యా మయా వినా, ౨౭౹ యా దత్తా దేవరాజేన తవ తుష్టేన సంయుగే. శాతకుమ్భమయీం మాలాం తాం తే పశ్యామి నేహ కిం, ౨౮౹ రాజశ్రీ ర్న జహాతి త్వాం గతాసు మపి మానద. సూర్యస్యావర్తమానస్య శైలరాజ మివ ప్రభా. ౨౯౹. న మే వచః పథ్య మిదం త్వయా కృతం న చాస్మి శక్తా వినివారణే తవ, హతా సపుత్రాఽస్మి హతేన సంయుగే సహ త్వయా శ్రీ ర్విజహాతి మా మిహ. ౩౦౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే - త్రయోవింశ స్సర్గః.

చతుర్వింశ స్సర్గః.

తాం చాశ్రువేగేన దురాసదేన త్వభిప్లుతాం శోకమహార్ణవేన, పశ్యం స్తదా వాల్యనుజ స్తరస్వీ భ్రాతు ర్వధే నాప్రతిమేన తేపే. ౧. స బాష్పపూర్ణేన

స్థామితి. పాపకర్మణా పాపరూపకర్మణా - సంప్రసక్తస్యేతి సంబన్ధః ౨౪౹. అభివాదయమానమితి. త్వా మభివాదయమాన మిత్యన్వయః. * రామా 'అభివాదయమానం త్వా'మితి పాఠః. అత్ర-ఉవాచ తారే త్యనుషజ్యతే. ౨౫౹ * రామా. 'సింహేన నిహత' మితి పాఠః ౨౬౹. ఇష్ట్వేతి రామప్రహరణామ్భస్యే వావభృథ ఇతి వ్యస్తరూపకం ౨౮౹. రాజశ్రీరితి శైలరాజం మేరుం - ఆవర్తమానస్య, అస్తం గచ్ఛత ఇత్యర్థః. ౨౯౹ నమఇతి పథ్యం హితం వచః - న కృతం నానుష్ఠితం. ౩౦౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశ స్సర్గః.

అథ తారాప్రలాపశ్రవణదుఃఖితసుగ్రీవసమాశ్వాసనపూర్వకం తారాయా రామే ప్రతిపత్తిం దర్శయతి చతుర్వింశే. తామిత్యాది. అశ్రువేగేన చ - దురాసదేన దుష్ప్రాపేణ - శోకమహార్ణవేన చ-అభిప్లుతాం వ్యాప్తాం-తాం తారాం-పశ్యన్-తేన భ్రాతుర్వధేన చ - తేపే దుఃఖితోఽభూత్. ౧.

కర్మణా - సంప్రసక్తస్య ప్రాప్తస్య వైరస్యాన్తో గతః, వైరం సమాప్త మిత్యర్థః. ౨౯ రాజశ్రీరితి. శైలరాజం మేరుం - ఆవర్తమానస్య ప్రదక్షిణం కుర్వతః. * టీకా. పీరశ్రీరితి. శైలరాజం మేరుం ఆవర్తమానస్య ప్రదక్షిణం కుర్వతః, అవర్తమానస్యచేతి ఛేదః, అదృశ్యస్యేత్యర్థః. ౩౦౹. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశ స్సర్గః.

౧. సఇతి. బాష్పపూర్ణేన ముఖేన ఉపలక్షితాం, తారా మితి శేషః. ౩. యథేతి. దృష్టఫలం

ముఖేన వీక్ష్య క్షణేన నిర్విణ్ణమనా మనస్వీ, జగామ రామస్య శనైస్సమీపం భృత్యై
ర్వృత స్సంపరిదూయమానః. ౨ స తం సమాసాద్య గృహీతచాప ముదాత్త
మాశీవిషతుల్యబాణం, యశస్వినం లక్షణలక్షితాంగ మవస్థితం రాఘవ మిత్యువా
చ. ౩. యథా ప్రతిజ్ఞాత మిదం నరేంద్ర కృతం త్వయా దృష్టఫలం చ కర్మ. మ
మాద్య భోగేషు నరేంద్రపుత్ర మనో నివృత్తం సహ జీవితేన. ౪. అస్యాం మహి
ష్యాం తు భృశం రుదంత్యాం పురేచ విక్రోశతి దుఃఖతప్తే, హతేఽగ్రజే సంశయితేఽ
ఙ్గదేచ న రామ రాజ్యే రమతే మనో మే ౫. క్రోధా దమర్షాదతివిప్రధర్షాత్ భ్రాతు
ర్వధో మేఽనుమతః పురస్తాత్, హతే త్విదానీం హరియూథపేఽస్మిన్ సుతీవ్ర మిక్ష్వా
కుకుమార తప్స్యే ౬. శ్రేయోఽద్య మన్యే మమ శైలముఖ్యే తస్మిన్నివాస శ్చిర మృ
శ్యమూకే, యథా తథా వర్తయత స్స్వవృత్త్యా నేమం నిహత్య త్రిదివస్య లాభః.
౭ న త్వాం జిఘాంసామి చరేతి యన్మా మయం మహాత్మా మతిమా నువాచ, తస్యై
వ తద్రామవచోఽనురూప మిదం పునః కర్మ చ మేఽనురూపం ౮. భ్రాతా కథం నామ

స ఇతి. ముఖేన ఉపలక్షిత స్సః-వీక్ష్య, తారా మితి శేషః ౨ సతమితి. ఉదాత్తం శ్రేష్ఠం-లక్షణేన
సులక్షణేన లక్షితాంగం ౩ యథేతి. యథాప్రతిజ్ఞాతం ప్రతిజ్ఞాత మనతిక్రమ్య - దృష్టఫలం దృష్ట
రాజ్యఫలకం-కర్మ త్వయా కృతం-జీవితేన సహ స్థితేషు భోగేషు జీవితే భోగేషు చ, మనో నివృత్త
మిత్యర్థః. ౪ అస్యామితి. పురే పురస్థజనే - సంశయితే పితృమరణదుఃఖేన జీవతి వా నవేతి సంశయ
విషయీభూతే సతి-రాజ్యే మనః న రమతే రతిం న ప్రాప్నోతి ౫. క్రోధాదితి. క్రోధా న్నిర్నిమిత్త
నిర్వాసనకృతాత్ - అమర్షా త్పరుషభాషణాత్మకాత్ - అతివిప్రధర్షాత్ అత్యంత మాక్రమణాచ్చ.
౬. శ్రేయ ఇతి యథాతథా కథంచిత్-స్వవృత్త్యా వానరజాత్యుచితవృత్త్యా - తస్మిన్ శైలముఖ్యే
ఋశ్యమూకే-నివాసః శ్రేయస్కరః-ఇమం వాలినం నిహత్య త్రిదివస్య స్వర్గస్య-లాభోఽపి న శ్రేయ
ఇత్యర్థః ౭ నత్వామితి మహాత్మా మహాస్వభావః-మతిమాన్ కర్తవ్యాకర్తవ్యవివేకశీలః-అయం వాలీ
త్వాం న జిఘాంసామి న మారయితు మిచ్ఛామి-చర యథేష్టం గచ్ఛేతి మా మువాచేతి యత్-తద్వచః
తస్యైవ అనురూపం సదృశం-తద్బుద్ధిశీలతుల్యం-ఇదం భ్రాతృవధరూపం కర్మ తు - మే దురాత్మనో
దుర్మతే రనురూపం ౮ భ్రాతేతి రాజ్యస్య భ్రాతృవధసాధ్యస్య-దుఃఖస్య వధానంతరభావిదుఃఖస్య

దృష్టరాజ్యఫలం కర్మ కృతం. * టీకా. ఇదం వాలవధరూపం కర్మ యథా ప్రతిజ్ఞాతం తథైవ కృతం,
తర్హి తథైవ రాజ్య మనుభూయతా మిత్యాశంక్యాహ— మమాద్యేతి మనో న రమత ఇత్యన్వయః ౪.
అస్యామితి. సంశయితే పితు ర్మరణదుఃఖేన జీవతి వా నవేతి సంశయవిషయభూతే ౫. * టీకా. తర్హి
వాలివధప్రయత్నః కిమర్థం కృత ఇత్యాహ— క్రోధాదితి. పురస్తాత్ ఆదౌ-అతివిప్రధర్షాత్ అత్యంత
తిరస్కారా త్తన్నిమిత్తాత్ అమర్షా దసహనాత్ తదుత్పన్నాత్క్రోధాత్-మనఃప్రజ్వలనాత్ భ్రాతు
ర్వధో మేఽనుమత ఇత్యన్వయః ఇదానీం తు సుతీవ్రం అత్యంతం-తప్స్యే, వైరస్య మరణాంతత్వాదితి
భావః ౬ శ్రేయ ఇతి. స్వవృత్త్యా వానరజాత్యుచితయా ఇమం వాలినం గత్వా ౭. నత్వామితి.
ఇదం కర్మ భ్రాతృహననరూపం కర్మ. * టీకా వాలినా ప్రశంసన్ ఆత్మానం నిందతి—నత్వామితి.
౮. భ్రాతేతి. రాజ్యస్య దుఃఖస్య చ సారం నచింతయన్ భ్రాతృవధాత్ ప్రాప్తస్య రాజ్యస్య భ్రాతృ

మహాగుణస్య భ్రాతు ర్వధం రాఘవ రోచయేత, రాజ్యస్య దుఃఖస్య చ వీర సారం న చింతయ న్కామపురస్కృత స్సన్. ౯. వధో హి మే మతో నాసీ త్స్వమాహాత్మ్యా వ్యతిక్రమాత్, మమాసీ ద్బుద్ధిదౌరాత్మ్యా త్ప్రాణహారీ వ్యతిక్రమః ౧౦. ద్రుమశాఖావభగ్నోఽహం ముహూర్తం పరినిష్టనన్, సాంత్వయిత్వా త్వనే నోక్తో న పునః కర్తు మర్హసి. ౧౧. భ్రాతృత్వ మార్యభావశ్చ ధర్మశ్చానేన రక్షితః, మయా క్రోధశ్చ కామశ్చ కపిత్వం చ ప్రదర్శితం. ౧౨. అచింతనీయం పరివర్జనీయ మనీప్సనీయం స్వనవేక్షణీయం, ప్రాప్తోఽస్మి పాప్మాన మిమం నరేంద్ర భ్రాతు ర్వధా త్త్వాష్ట్రవధా దివేంద్రః. ౧౩. పాప్మాన మింద్రస్య మహీ జలం చ వృక్షాశ్చ కామం జగృహు స్స్త్రియశ్చ, కో నామ పాప్మాన మిమం క్షమేత శాఖామృగస్య ప్రతిపత్తు మిచ్ఛన్. ౧౪. నార్హామి సంమాన మిమం ప్రజానాం న యౌవరాజ్యం కుత ఏవ రాజ్యం, అధర్మ

చ-సారం ఉత్కర్షం-నచింతయన్-ఉభయో స్తారతమ్య మచింతయ న్నిత్యర్థః ౯ మహాత్మేత్యుక్తం విశదయతి —వధ ఇతి. అస్య వాలినః-స్వమాహాత్మ్యస్య స్వమహత్త్వస్య-అవ్యతిక్రమాత్ అనతిక్రమణాత్-మే వధః మన్నిధనం మతో నాసీత్-మమ తు బుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ బుద్ధే ర్దుస్స్వభావాత్-ప్రాణహారీ భ్రాతృవధకారీ-వ్యతిక్రమః అమర్యాదా-ఆసీత్. ౧౦. మతో నాసీదిత్యుక్తం విశదయతి — ద్రుమేతి. పరినిష్టనన్ ఆర్తరవం కుర్వన్-న పునః కర్తు మర్హసి, యుద్ధ మితి శేషః అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౨ అచింతనీయమితి అచింతనీయం, అపరిచ్ఛేద్య మిత్యర్థః పరివర్జనీయం సాధుభి స్త్యక్తవ్యం-అనీప్సనీయం అనభిలషణీయం, కదాచిదపి ఇచ్ఛాయా అయోగ్య మిత్యర్థః. స్వనవేక్షణీయం సుతరా మదర్శనీయం, జుగుప్సిత మిత్యర్థః త్వష్టుః పుత్రః త్వాష్ట్రః విశ్వరూపః-తం హత్వా ఇంద్రో మహాంతం పాప్మాన మగమ దితి కథా. ౧౩ పాప్మానమితి ఇంద్రస్య పరమైశ్వర్యసంపన్నస్య-పాప్మానం మహ్యాదయః ఊషరఫేననిర్యాసఋతురూపేణ జగృహుః, ఖాతపూరణాదివరప్రదత్వాత్. మమ తు శాఖామృగస్య కస్యాప్యనుపకారకస్య-పాప్మానం ప్రతిపత్తుం కించిద్వరం ప్రాప్తు మిచ్ఛన్ కో నామ క్షమేత?, గ్రహీతు మితి శేషః. యద్యపి విశ్వరూపాఖ్యాయికాయాం త్వాష్ట్రశిర శ్ఛేదకృతబ్రహ్మహత్యాత్రితయం పృథివీవనస్పతిస్త్రియ ఏవ జగృహు రిత్యుక్తం తథాపి శాఖాంతరానురోధేన జలేనాపి కశ్చి దంశో గృహీత ఇత్యవగంతవ్యం. ౧౪. నార్హామీతి. కులనాశయుక్తం కులనాశ

వధజనితదుఃఖస్య చోత్కర్షం నచింతయన్, ఉభయోస్తారతమ్యం నచింతయన్నిత్యర్థః. ౯. వధఇతి. మే మమ-వధః మతః సంమతః నాసీత్, వాలిన ఇతి శేషః. స్వమాహాత్మ్యవ్యతిక్రమాత్ స్వమాహాత్మ్యానుల్లంఘనాత్ -మమ బుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ బుద్ధివ్యామోహాత్-ప్రాణహానివ్యతిక్రమః, వాలివధరూపః అన్యాయ ఆసీ దిత్యర్థః. ౧౦. ద్రుమేతి పరినిష్టనన్ ఆర్తరవం ముంచ న్నహం న పునః కర్తు మర్హసీత్యనేన వాలినా ఉక్త ఇతి సంబంధః ౧౨. అచింతనీయమితి అచింతనీయం పాపచిత్తైరపి చింతితు మయోగ్యం-పరివర్జనీయం పాపకారిభి రపి దూరత స్త్యాజ్యం-అనీప్సనీయం పాపరుచిభి రప్యనాకాంక్షితవ్యం-స్వనవేక్షణీయం పాపదర్శిభి రప్యదర్శనీయం - త్వాష్ట్రవధాత్ త్వష్టృపుత్రవిశ్వరూపవధాత్. ౧౩. పాప్మానమితి. ప్రతిహర్తుం పరిహర్తుం కో వా ఇచ్ఛేత్ కో సహేతేతి సంబంధః. ౧౪. నార్హామీతి.

యుక్తం కులనాశయుక్త మేవంవిధం రాఘవ కర్మ కృత్వా. ౧౫. పాపస్య కర్తాఽస్మి విగర్హితస్య క్షుద్రస్య లోకాపకృతస్య చైవ, శోకో మహా న్మా మభివర్తతేఽయం వృష్టే ర్యథా నిమ్న మివాంబువేగః. ౧౬. సోదర్యఘాతాపరగాత్రవాల స్సంతాపహస్తాక్షిశిరోవిషాణః, ఏనోమయో మా మభిహంతి హస్తీ దృప్తో నదీకూల మివ ప్రవృద్ధః ౧౭. అంహో బతేఽదం నృవరా విషహ్యా నివర్తతే మే హృది సాధు వృత్తం, వివర్ణ మగ్నౌ పరితప్యమానం కిట్టం యథా రాఘవ జాతరూపం. ౧౮. మహాబలానాం హరియూథపానా మిదం కులం రాఘవ మన్నిమిత్తం,అస్యాంగదస్యా

ఫలకం వాలివినాశేనాంగదాదే రజీవనా దితి భావః ఏవంవిధం భ్రాతృవధరూపం కర్మ కృత్వా-ప్రజానాం సంమానం ప్రజాకర్తృకరాజసంమానం - నార్హామి. అత ఏవ యౌవరాజ్య మేవ నార్హామి కుతో మహారాజ్య మితి భావః ౧౫ పాపస్యేతి క్షుద్రస్య దుష్టస్య-విగర్హితస్య విశేషేణ శిష్టైర్నిందితస్య-లోకాపకృతస్య సర్వలోకై స్త్యక్తస్య-పాపస్య కర్తాఽస్మి. ఏతాదృశపాప స్యోత్తరపాపహేతుత్వ జ్ఞాపనాయ తృచ్ ప్రత్యయః వృష్టే రుత్పన్నోఽంబువేగో యథా తాదృశశోకో మాం నిమ్న మివాభివర్తతే ఉభయత్రాప్యుపమావాచక ప్రయోగో మహాకవినిబంధనే ష్వ స్త్యేవ ౧౬. సోదర్యేతి. సోదర్యస్య భ్రాతుః-ఘాత ఏవాపరగాత్రవాలౌ అపరకాయపుచ్ఛౌ యస్య స తథా-సంతాప ఏవ హస్తాదీని యస్య స తథా-వధా దపి సంతాపస్య ప్రాధాన్యా దూర్ధ్వకాయత్వరూపణం. వధప్రకారవైవిధ్యా త్సంతాపవైవిధ్యా చ్చ నానావయవత్వేన రూపణం. 'ఏనో మయ' ఇతి స్వార్థే మయట్. పాప మేవ హస్తీ-ఏనసో దృప్తత్వ ముత్కటత్వం-తస్య ప్రవృద్ధత్వం మహత్త్వం - గజస్యోన్నతత్వం. ౧౭. 'అంహో బతేదం నృవరా విషహ్యా నివర్తతే మే హృది సాధువృత్తమ్, వివర్ణ మగ్నౌ పరితప్యమానం కిట్టం యథా రాఘవ జాతరూపం' హే నృవర రాఘవ-మే హృది ఇదం సాధువృత్తం- అంహః స్వేన సహ వర్తమానం పాపం - అవిషహ్య అసోఢ్వా - నివర్తతే నిర్గచ్ఛతి. కథ మివ? వివర్ణం జాతరూపం అగ్నౌ పరితప్యమానం సత్ - కిట్టం యథా బుజీషాంశ మవిషహ్య నివర్తతే, కిట్టా ద్వియుజ్యత ఇత్యర్థః. బతేతి విషాదే. ౧౮. మహాబలానామితి. అపిచేతిసముచ్చయః పూర్వశ్లోకోక్తదోషాపేక్ష

ఏవంవిధం కర్మ భ్రాతృవధరూపం కృత్వా, స్థితోఽహ మితి శేషః. ప్రజానాం సమ్మానం ప్రతి నార్హామి. యౌవరాజ్యం ప్రతి నార్హామి కుతో రాజ్యం ప్రత్యర్హామీతి యోజనా. ౧౫ పాపస్యేతి. ఇవశబ్ద స్తథార్థే. వృష్టే రంబువేగో యథా-తథా మహాఞ్ శోకో మా మనువర్తతే. * టీకా. విగర్హితస్య నిషిద్ధస్య క్షుద్రస్య జుగుప్సితస్య లోకాపమతస్య లోకవిద్విష్టస్య. ౧౬. * టీకా. సోదర్యేతి ఏనో మయః పాపమయః. ౧౭. నను పురాకృతసుకృతలబ్ధవివేకధైర్యాదినా శోక స్సోఢవ్య ఇత్యత ఆహ—అంహ ఇతి. హేనృవర రాఘవ-మే హృది స్థితం సాధువృత్తం వివేకధైర్యరూపం సాధువృత్తం కర్తృ-ఇద మంహః భ్రాతృవధజనితం పాపఫలరూపం కర్మ-అసోఢ్వా నివర్తతే-కథమివ? వివర్ణ మత ఏవాగ్నౌ పరితప్యమానం జాతరూపం సువర్ణం కిట్టం బుజీషాంశం, మల మితి యావత్. అవిషహ్య పృథక్కృత్య యథా నివర్తతే-తథా అనేనాంహసా సహ వర్తమానం మమ హృది యత్కించిత్పూర్వకృతం సాధు వృత్త మస్తి త న్నతిష్ఠతి, యథా అగ్నౌ తప్యమానం కాంచనం కిట్టేన సహ న తిష్ఠతి తద్వదిత్యర్థః. ౧౮. మహాబలానామితి.

పి చ శోకతాపా దర్ధస్థితప్రాణ మితీవ మన్యే. ౧౯ సుత స్సులభ్య స్సుజన స్సువశ్యః కుత స్సుపుత్ర స్సదృశోఽంగదేన, న చాపి విద్యేత స వీర దేశో యస్మి న్భవే త్సోదరసన్నికర్షః. ౨౦ య ద్యంగదో వీర వరార్హ జీవే జ్జీవేచ్చ మాతా పరిపాలనార్థం, వినా తు పుత్రం పరితాపదీనా తారా న జీవే దితి నిశ్చిత మ్మే. ౨౧. సోఽహం ప్రవేక్ష్యా మ్యతిదీప్త మగ్నిం భ్రాత్రా చ పుత్రేణ చ సఖ్య మిచ్ఛన్, ఇమే విచేష్యంతి హరిప్రవీరా స్సీతాం నిదేశే తవ వర్తమానాః. ౨౨ కృత్స్నం తు తే సేత్స్యతి కార్య మేత న్మ య్యప్రతీతే మనుజేంద్రపుత్ర, కులస్య హంతార మజీవనార్హం రామానుజానీహి కృతాగసం మామ్ ౨౩ ఇత్యేవ మార్తస్య రఘుప్రవీర శ్శ్రుత్వా వచో వాల్యనుజస్య తస్య, సంజాతబాష్పః పరవీరహంతా రామో ముహూర్తం విమనా బభూవ. ౨౪ తస్మిన్ క్షణే భీక్ష్ణ మవేక్ష్యమాణః క్షితిక్షమావా న్భువనస్య

యా - మన్నిమిత్తం మత్తో నిమిత్తాత్ - అస్యాంగదస్య-శోకతాపాత్ మహాబలానాం హరియూథపానాం - ఇదం పరిదృశ్యమానం - కులం యూథం - అర్ధస్థితప్రాణమివ భవతీతి మన్యే ని 'సజాతీయైః కులం యూథం తిరశ్చాం పున్నపుంసక'మిత్యమరః ౧౯ సుతఇతి. సుజనః సౌజన్యవాన్ - సువశ్యః సుతరాం వశ్యః - స్వాధీన స్సతః - సులభ్యః లోకే సుఖేన లబ్ధుం యోగ్యః - అంగదేన తుల్యః పుత్రస్తు కుతో హేతో స్సులభ్యః?, దుర్లభ ఇత్యర్థః. సోదరసన్నికర్షోఽపి దుర్లభ ఇత్యాహ—నచాపీతి - సన్నికర్షః సన్నిధానం. ౨౦ అంగదో యది జీవేత్తదా తారాఽపి జీవేత్ అన్యథా నేత్యాహ—యదీతి. ౨౧. అంగదమరణం నిశ్చిత్యాహ—సోఽహమితి. పుత్రేణ అంగదేన, 'భ్రాతౄణా మేకజాతానాం యద్యేకః పుత్రవాన్ భవేత్, తేన పుత్రేణ తే సర్వే పుత్రిణో మనురబ్రవీ'దితిస్మృతిః సఖ్యమితి. తన్మరణే మరణం హి స్నేహస్య పరా కాష్ఠా. నిదేశే త్వదాజ్ఞాయాం. ౨౨. కృత్స్నమితి. అప్రతీతే అప్రకాశే, మృత ఇతి యావత్. మాం వినాఽపి త్వం సర్వం కార్యం కర్తుం క్షమ ఇత్యర్థః ౨౩. అథ రామస్యాశ్రితకార్య మేవ స్వకార్యం న తు స్వతః కించి దస్తి అత ఏవ మమ శత్రు ర్వాలీతి సుగ్రీవేణోక్తే తం నిహత్య తస్మి న్నశ్రూణి ముక్త్వా శోచతి స్వయ మపి తథా శోచతిస్మేత్యాహ—ఇత్యేవమితి. యద్వా—సర్వేశ్వరస్య కుత్రచిద్విషయీకార స్తత్సంతానపర్యంతః ఘంటాకర్ణమాలాకారాదిష్వి వేత్యాహ—ఇత్యేవమితి. రఘుప్రవీరఇత్యనేన స్వస్య వానరేణ సంబంధాంతరప్రసక్తి ర్నాస్తీ త్యుచ్యతే. వాల్యనుజస్య ఆర్తస్య, వాల్యనుజే ఆర్తే సతీత్యర్థః. వచశ్శ్రుత్వా తద్వచనం చ శ్రుత్వా - సంజాతబాష్పః, తదార్తినిమిత్తకార్తిక ఇత్యర్థః. పరవీరహంతా ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీలః. తాచ్ఛీల్యే తృచ్. సుగ్రీవవచనాత్ కృతవాలివధత్వేన తద్వ్యచనా దశోచ దిత్యర్థః. అనేన రామస్య క్రోధశోకా వాశ్రితక్రోధశోకాయత్తా విత్యయ మర్థ స్సూచితః. ౨౪ తస్మిన్నితి. తస్మిన్ క్షణే తస్మి న్నవసరే, అభీక్ష్ణం పునః పునః, అవేక్ష్యమాణః -

అపిచేతి సముచ్చయః పూర్వశ్లోకోక్తదోషాపేక్షయా మన్నిమిత్తం మత్తో నిమిత్తాత్ అస్యాంగదస్య శోకతాపాత్ మహాబలానాం హరియూథపానాం పరిదృశ్యమానం కులం యూథం అర్ధస్థితప్రాణ మివ భవతీతి మన్యే ౧౯.*టీకా. పితృవియోగా దంగదే నష్టే పుత్రః కథం సుసంపాదనీయ ఇత్యాహ—సుతఇతి. సులభ్యః, సుతమాత్ర స్సులభ ఏవేత్యర్థః. కింతు సుజనః సువశ్యః-అంగదేన సదృశః పుత్రః కుతః అతిదుర్లభ ఇత్యర్థః. కించ సోదరసంగః కుత్రాపి నా స్తీత్యాహ—నచేతి. ౨౧. * టీకా. త్వయి విపన్నే మత్కార్యం కథం సిద్ధ్యతీత్యత ఆహ—ఇమఇతి. ౨౪. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ క్షణే తస్మిన్నవసరే-

గోప్తా,రామో రుదంతీం వ్యసనే నిమగ్నాం సముత్సుక స్సోఽథ దదర్శ తారాం.౨౫. తాం చారునేత్రాం కపిసింహనాథం పతిం సమాశ్లిష్య తదా శయానాం, ఉత్థాపయామాసు రదీనసత్త్వాం మంత్రిప్రధానాః కపివీరపత్నీం. ౨౬. సా విస్ఫురంతీ పరిరభ్యమాణా భర్తు స్సకాశా దపనీయమానా, దదర్శ రామం శరచాపపాణిం స్వతేజసా సూర్య మివ జ్వలంతం ౨౭. సుసంవృతం పార్థివలక్షణైశ్చ తం చారునేత్రం మృగశాబనేత్రా, అదృష్టపూర్వం పురుషప్రధాన మయం స కాకుత్స్థ ఇతి ప్రజజ్ఞే. ౨౮. త స్యేంద్రకల్పస్య దురాసదస్య మహానుభావస్య సమీప మార్యా, ఆర్తాఽతితూర్ణం వ్యసనాభిపన్నా జగామ తారా పరివిహ్వలంతీ.౨౯.సా తం సమాసాద్య విశుద్ధసత్త్వా శోకేన సంభ్రాంతశరీరభావా, మనస్వినీ వాక్య మువాచ తారా రామం రణోత్కర్షణలబ్ధలక్షం. ౩౦. త్వ మప్రమేయ శ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియశ్చో

తారయేతి శేషః. అనేన తారాయాః రామవిషయమానుకూల్య ముక్తం. క్షితిక్షమావాన్ క్షితేర్యాదృశీ క్షమా తాదృశక్షమావాన్. క్షమావత్త్వభువనగోప్తృత్వగుణౌ తారయా చింతితౌ కవినోక్తౌ. రుదంతీ మిత్యాదినా తారాయా దయనీయతోక్తా. సముత్సుకః శోకాపనయనే కృతాదరః. ౨౫. రామాగమన మాలోక్య మంత్రిణ స్తా ముత్థాపయామాసు రిత్యాహ—తామితి. ౨౭. సుసంవృతమితి. పార్థివలక్షణైః రాజలక్షణైః - సుసంవృతం, అన్యూనతయా యుక్త మిత్యర్థః చారునేత్రం పుండరీకాక్షం - మృగశాబనేత్రా - 'విద్వానేవ విజానాతి విద్వజ్జనపరిశ్రమ'మితి న్యాయేన స్వయం చారునేత్రతయా తత్రైవ ప్రథమం దృష్టిం న్యధా దితి భావః. అదృష్టపూర్వం ఇతః పూర్వం కుత్రాప్యదృష్టచరం, యోగం వినా అదృష్ట మిత్యర్థః. పురుషప్రధానం పురుషోత్తమం - అయం స ఇతి విజజ్ఞే. యః పూర్వం భర్తారం హతవాన్ సోఽయ మితి జ్ఞాతవతీ. యద్వా—యః పూర్వ మంగదా చ్ఛ్రుతః; యద్వా—యః పూర్వం పుండరీకాక్షత్వాదిగుణవిశిష్టతయా మహాజనేభ్య శ్శ్రుతః; స ఏవాయ మిత్యర్థః. అత ఏవ వక్ష్యతి—త్వ మప్రమేయశ్చేతి * తనిశ్లోకీ. [౧౬]. ౨౮. తస్యేతి. వ్యసననివర్తనక్షమా గుణా ఉచ్యంతే. పరివిహ్వలంతీ, మూర్ఛంతీత్యర్థః. ౨౯. సేతి. రణే ఉత్కర్షణేన ఉత్కర్షేణ లబ్ధః లక్ష శ్శరవ్యం యస్య తథా,ఏకేన శరేణ స్వభర్తృహంతార మిత్యర్థః. తం రామం శోకేన సంభ్రాంతః అయథాభూతః శరీరభావః శరీరకృతభావః యస్యాస్సా, కుపితేత్యర్థః. మనస్వినీ మత్ప్రియహంతారం యావచ్ఛక్తి పరుషాణి వదేయ మితి కృతాధ్యవసాయా - సమాసాద్య విశుద్ధసత్త్వా రామసన్నిధిమాహాత్మ్యేన నివృత్తకాలుష్యతయా సమున్మిషితశుద్ధసత్త్వా - తారా వాక్య మువాచ,పరుషభాషణోద్యుక్తయైవ వాచా అస్తౌషీ దిత్యర్థః *తనిశ్లోకీ. విశుద్ధసత్త్వా తత్సన్నిధిమాహాత్మ్యేన సమున్మిషితసత్త్వా - పరుషభాషణోద్యుక్తాఽపి సత్త్వనిష్పన్నపరమజ్ఞానతయా నివృత్తకోపకలుషా సాంత్వ ముక్తవతీ. [౧౭]. ౩౦. ఏవం పురుషోత్తమత్వపుండరీకాక్షత్వాదిభి రనుసంహితం

సముత్సుకః శోకాపనయనపముత్సుకః ౨౭. సుసంవృతమితి. సా విస్ఫురంతీ వ్యపనీయమానా తారా ఉక్తవిశేషణవిశిష్టం తం అయం స కాకుత్స్థః అంగదవాక్యా దవగతః కాకుత్స్థ ఇతి ప్రజజ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౨౯. సాతమితి. రణోత్కర్షణలబ్ధలక్ష్యం - రణే ఉత్కర్షణ ముత్కర్షో యేషాం తే

పరత్వం తారాఽనుసన్ధత్తే—'త్వ మప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేన్ద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ,
అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్షః' త్వం - వక్ష్యమాణ కల్యాణగుణాను
గుణాధర్మివైలక్షణ్యయుక్తః; అప్రమేయః - 'వేదాహ' మిత్యుపక్రమ్య 'మహాన్తం క ఇత్థా వే' దేతి
వేదై రప్యపరిచ్ఛేద్యః, అప్రమేయః - 'సోఽఙ్గ వేద యది వా న వే' దేతి స్వేనాపి పరిచ్ఛిద్య జ్ఞాతు
మశక్యః, త్వ మప్రమేయః - ప్రత్యక్షగమ్యోఽపి మనసా దుర్విభావ్యస్వభావః, త్వప్రమేయః-
శరచాపధరోఽపి త్వం శఙ్ఖచక్రధరోఽసి, త్వమప్రమేయః-సౌలభ్యదశైవ న పరిచ్ఛేత్తుం శక్యతే,
త్వమప్రమేయః - పరికరరహితోఽపి ప్రతాపాతిశయేన నిరవధికపరికరపరిగత ఇవ దురవగాహోఽ
సీ త్యేకవచనస్య భావః ఏవ మన్తఃకరణేన దుష్ప్రాపోఽపి కిం బాహ్యకరణై స్సుప్రాపః? నేత్యా
హ—దురాసదశ్చ - మనసాఽపి దురాసదః, కథం ప్రకారాన్తరేణ స్యాసద? ఇతి భావః దురాస
దశ్చ - 'మహాజనో యేన గత స్సపన్థా' ఇత్యుక్తం సన్మార్గం వినా పథః స్ఖలితేన దుష్ప్రాప ఇత్యర్థః
దురాసదశ్చ - 'షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనే' ష్వితి ధాతుపాఠోక్తార్థత్రయ మపి తన్త్రేణోచ్యతే.
నిత్యత్వా న్న విశరణార్హః, విభుత్వాన్న విచాలనార్హః, నిత్యానన్దత్వా న్నావసాద మాపాదయితుం
శక్య ఇత్యర్థః దురాసదశ్చ - వాలివధకుపితానాం ప్రతీకారాయ సన్నిధాన మపి గన్తు మశక్య
ఇత్యర్థః. దురాసదశ్చ - బాహ్యకుదృష్టిభిర్యుక్త్యాభాసై రప్రకమ్ప్యవైభవ ఇత్యర్థః. ఏవ మప్రమే
యత్వదుర్ధర్షత్వాభ్యాం సుదృప్తోఽపి న పరదారరాజ్యపరిగ్రహలుబ్ధ ఇత్యాహ—జితేన్ద్రియశ్చ-
నిస్పృహతయా సుగ్రీవాయ దత్తరాజ్య ఇత్యర్థః జితేన్ద్రియశ్చ-యః కోఽపి పురుషః కాఞ్చి ద్యో
షిత మాలక్ష్య నిర్వర్ణయతి, త్వం తు న తథా - 'న రామః పరదారాన్ వై చక్షుర్భ్యా మపి పశ్య'
తీత్యుక్తేః; జితేన్ద్రియశ్చ-'పశ్య త్యచక్షు స్స శృణో త్యకర్ణః, అపాణిపాదో జవనో గ్రహీ'తేత్యాద్యు
క్తరీత్యా సర్వేన్ద్రియై ర్వినాపి సర్వం సర్వత్ర సర్వదా జానన్నిత్యర్థః. జితేన్ద్రియః - 'దుర్గ్రహం
మనసా ప్యన్యై రిన్ద్రియై రపి దుర్జయై' రిత్యుక్తరీత్యా వాఙ్మనసా గోచరః, త్వం జితేన్ద్రియః-
త్వ మేవ జితేన్ద్రియః; సర్వం వాక్యం సావధారణం, అబ్భక్షో వాయుభక్ష ఇతి వత్. శ్లో. 'అహ
ల్యాయై జార స్సురపతి రభూ దాత్మతనయాం ప్రజానాథో యాసీ దభజత గురో రిన్దు రబలా'వి
త్యుక్తరీత్యా త్వద్వ్యతిరిక్తా స్సర్వేఽపి విషయచపలాః. త్వ మేకో జితేన్ద్రియ ఇత్యర్థః. ఏవం
విరక్తోఽప్యయ మస్మద్ధింసయా అధార్మిక ఇతి మయా స్థితం న తథేత్యాహ—ఉత్తమధార్మికశ్చ -
స్వాశ్రితసంరక్షణార్థ మేవంవిధవ్యాపారకారితయా పరమధార్మికః, స్వార్థకర్మకారీ అధమధార్మికః;
స్వపరసాధారణకర్మకారీ మధ్యమధార్మికః, పరార్థమేవ ప్రవర్తమాన ఉత్తమధార్మికః యద్వా—వర్ణా
శ్రమాచారసమారాధ్యో ధార్మికః, ఉత్తమధార్మికో భక్తిమార్గభజనీయః. యద్వా—ఉత్తమధార్మిక
శ్శరణాగతసంరక్షకః, యద్వా—'ఉపాయో గురు రేవ స్యా త్తేనానుగృహీతో బ్రహ్మలోకం గచ్ఛ'
తీత్యుక్తధర్మవా నుత్తమధార్మికః, యద్వా—'ఆనృశంస్యం పరో ధర్మ' ఇత్యుక్తధర్మవాన్ ధార్మికః;
స్వార్థకర్మకారీ అధమధార్మికః, స్వపరసాధారణకర్మకారీ మధ్యమధార్మికః; పరార్థమేవ ప్రవర్త
మాన ఉత్తమధార్మికః యద్వా—వర్ణాశ్రమాచారసమారాధ్యో ధార్మికః, ఉత్తమధార్మికో భక్తి
మార్గభజనీయః. యద్వా—ఉత్తమధార్మిక శ్శరణాగతసంరక్షకః, యద్వా—'ఉపాయో గురు రేవ
స్యా త్తేనానుగృహీతో బ్రహ్మలోకం గచ్ఛ' తీత్యుక్తధర్మవా నుత్తమధార్మికః, యద్వా—'ఆనృశం
స్యం పరో ధర్మ' ఇత్యుక్తధర్మవాన్ ధార్మికః; స్వాశ్రితానా మాపత్సు స్వపక్షో లక్షీకుర్వ న్నుత్తమ
ధార్మికః; యద్వా—ఆర్తసుగ్రీవరక్షణా ద్ధార్మికః, అకృత్యకరణేన నారకిణం వాలినం నిహత్య

తస్య పూతత్వకరణా దుత్తమధార్మికః. ప్రచ్ఛన్నవేధితయా నిరపరాధవధేన చ కథ మస్య ధార్మికత్వ మిత్యాశంక్యాహ—అక్షయ్యకీర్తిశ్చ - ఆశ్రితాపరాధితయా తిర్యక్షుమృగయాన్యాయేన పరాఙ్ముఖ వధస్యాదోషత్వా త్తిర్యగ్భి రాభిముఖ్యేన యుద్ధకరణస్య సార్వభౌమ స్యావద్యావహత్వా చ్చ తవ కీర్తి ర్నదూషయితుం శక్యేత్యర్థః. అక్షయ్యకీర్తిశ్చ-'తస్య నామ మహద్యశ' ఇత్యుక్తరీత్యా పరత్వప్రథా యుక్తః విచక్షణశ్చ - దూరదృష్టితయా యుక్తాయుక్తవిచారపూర్వకం సర్వకార్యకృత్, అతఏవ హి నిరపరాధవధో మాభూ నితి కదాచి ద్వాలితః పరాభవం ప్రాపితవాన్ లక్ష్యవైపరీత్యపరిహారాయ గజపుష్పీం ధారితవాన్. ఏవం శత్రుసంహర్తాఽపి 'సపుత్త్రపౌత్త్రం సామాత్యం సమన్త్రిజ్ఞాతిబాన్ధవం, హత్వే'త్యుక్తరీత్యా అంగదాది ష్వకించిత్కరతయా ప్రశస్తక్షమావా నసీ త్యాహ—క్షితిక్షమావాన్ - స్వాశ్రితాపరాధకారివిషయే తవ సాన్వయవినాశకరణే ప్రాప్తేఽపి తత్క్షమణం తవాతిశ్లాఘ్య మిత్యర్థః. క్షితిక్షమావాన్- 'క్షమయా పృథివీసమ' ఇత్యుక్తరీత్యా పంచాశత్కోటివిస్తీర్ణాయాః పృథివ్యా యావతీక్షమా తావతీ తవైకస్యాస్తీతి భావః నిత్యయోగేమతుప్. తేన కదాచిదప్య స్యాక్షమాప్రసంగోఽపి నాస్తీతి ద్యోత్యతే. క్షతజోపమాక్షః - వాలివిషయే కోపాతిశయేనాద్యాపి శోణీకృతనయనోఽపి తదీయేషు క్షమావాన్, యద్వా—రక్తాస్య నేత్రప్రాణిః, 'త్రితామ్రః' ఇత్యాదిసాముద్రికోక్తరీత్యా రక్తాంతనేత్రః,'రామో రక్తాంతలోచన' ఇతిహ్యుక్తిః. అత్ర ప్రతిపదం చకారప్రయోగః ఏకైక ఏవ గుణః పరత్వే పర్యాప్తం లింగ మితి ద్యోతయితుం క్షమావా నిత్యత్ర చకారాప్రయోగస్తు రామేణ క్షాంతే సర్వై రపి క్షాంత మేవ. అతోఽన్యత్రాపి సంభవేన నిరపేక్షత్వాభావా చ్చకారాప్రయోగః క్షతజోపమాక్ష ఇత్యత్ర తు విగ్రహగుణత్వేన భిన్నాధికరణత్వాత్ సముచ్చయాభావః. క్షతజోపమాక్షేతిసంబుద్ధ్యంతం వా యద్వా—అప్రమేయః - అనాశ్రితానాం దుర్జ్ఞేయః, చకారా దాశ్రితానాం సుప్రమేయః, 'నాయ మాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన,య మేవైష వృణుతే తేన లభ్య స్తస్యైష ఆత్మా వివృతే తనూం స్వా' మితిశ్రుతేః, 'నమో నమో వాఙ్మనసైకభూమయ' ఇత్యుక్తేశ్చ, ఏవ మనాశ్రితానాం దురాసదో - దుష్ప్రాపః; చకారా దాశ్రితానాం సులభః, జితేంద్రియః - చకారా దాశ్రితవిషయే చపలః, ఉత్తమధార్మికః - చకారాద్దూరీకృతాధర్మః, అక్షయ్యకీర్తిః - తదనురూపకృత్య శ్చశబ్దార్థః, విచక్షణః - చకారా దాశ్రితవిషయత్యాగాశక్తశ్చ, 'మిత్రభావేనసంప్రాప్తం న త్యజేయ'మిత్యస్య శక్తి ర్హ్యుచ్యతే. అత్రత్యచకారః దేహలీదీపన్యాయే నోభయత్రాన్వేతి. తేన దయాదికం సముచ్చీయతే. * తనిశ్లోకీ. త్వ మప్రమేయః - రావణదుందుభినిగ్రహీతారం వాలినం హత్వా అకించిత్కుర్వన్నివ స్థిత స్త్వం వాలిభయప్రాప్తగిరివరస్య సుగ్రీవస్యాపి జయం దత్తవాన్, శాపాయోధ్యతాం మాం స్తోతుం ఘటయితా, త్వ మప్రమేయః - త్వత్స్వరూప మస్మత్స్వరూపంచ విచార్య స్తోతు ముద్యుక్తాఽహం త్వ మప్రమేయో వేదై రప్యపరిచ్ఛేద్యోఽసి. అతోఽహం కథం స్తోతుం శక్నోమి? త్వ మప్రమేయః - పురతో విద్యమానోఽప్యపరిచ్ఛేద్య శ్చక్షుషా మనసాఽప్రమేయః, 'న చక్షుషా గృహ్యతే మనసా తు విశుద్ధే' నేతిశ్రుతేః. త్వమప్రమేయః - ధనుష్పాణిసులభ స్త్వం శంఖచక్రగదాదిధరో నారాయణోఽసి త్వమప్రమేయః-పరత్వ మపరిచ్ఛేద్య మితి స్థితం. సౌలభ్యం చాపరిచ్ఛేద్యం జాతం. త్వమప్రమేయః-ఏకాకీసన్నపి పరికరపరీత ఇవా ప్రధృష్యోఽసి; త్వమప్రమేయః-తాపస ఇవ స్థితోఽసి. విరాధాదిదుష్టనిగ్రహం కృత్వా శిష్టాన్ పరిపాలితవాన్. [అత్రవ్యాఖ్యానే ఉపన్యస్తానా మర్థానాం ప్రాయశో గోవిందరాజీయే నైవ స్పష్టత్వా న్నాత్ర శ్లేషం

త్తమధార్మికశ్చ, అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్షః. ౩౧. త్వ మాత్తబాణాసనబాణపాణి ర్మహాబల స్సంహననోపపన్నః, మనుష్య దేహాభ్యుదయం విహాయ దివ్యేన దేహాభ్యుదయేన యుక్తః. ౩౨. యే నైకబాణేన హతః ప్రియో మే తే నైవ మాం త్వం జహి సాయకేన,హతా గమిష్యామి సమీప మస్య న మాం ఋతే రామ రమేత వాలీ. ౩౩. స్వర్గేఽపి పద్మామలపత్రనేత్ర స్సమేత్య సంప్రేక్ష్య చ మా మపశ్యన్, న హ్యేష ఉచ్చావచతామ్రచూడా విచిత్రవేషాప్సరసో ఽభజిష్యత్. ౩౪. స్వర్గేఽపి శోకం చ వివర్ణతాం చ మయా వినా ప్రాప్స్యతి వీర వాలీ, రమ్యే నగేంద్రస్య తటావకాశే విదేహకన్యా రహితో యథా త్వం. ౩౫. త్వం వేత్థ యావ ద్వనితావిహీనః ప్రాప్నోతి దుఃఖం పురుషః కుమారః, తత్త్వం ప్రజాన న్జహి మాం న వాలీ దుఃఖం మ మాదర్శనజం భజేత. ౩౬. యచ్చాపి మన్యేత భవా న్మహాత్మా స్త్రీఘాతదోషో న భవేత్తు మహ్యాం,

లిఖితమితి జ్ఞేయం](౧౮) ౩౧ త్వమితి. అనేనాప్రాకృతవిగ్రహవత్త్వ ముచ్యతే. సంహననేన సమీచీనావయవసంస్థానేన-ఉపపన్నః యుక్తః-మనుష్యదేహాభ్యుదయం మానుషశరీరపరిగ్రహం-విహాయ-దివ్యేన దేహాభ్యుదయేన దేహసౌభాగ్యేన - యుక్తః. * తనిశ్లోకి త్వ మాత్తబాణాసనబాణపాణి ర్మహాబలః. మహాబలత్వే హేతుమాహ— సంహననోపపన్న ఇతి. మహావీర్యత్వనిమిత్తాంతస్సారాభివ్యంజకశరీరసంస్థానవిశేష ఇత్యర్థః. అయం చ ప్రాకృతశరీరేషు న సంభవతీత్యాహ—మనుష్యేతి మహారాజలక్షణశౌర్యాదిగుణాభివ్యంజకమనుష్యశరీరసంస్థానవిశేషేష్వపి నైతాదృశ ఇతి ద్యోతయితు మభ్యుదయపదప్రయోగః. దివ్యేన - 'త్రిపాదస్యామృతం' దివీత్యాదిప్రమాణసిద్ధాప్రాకృతలోకస్థితదివ్యమంగళవిగ్రహసన్నివేశే నేత్యర్థః. (౧౯) ౩౨. ఏవం రామస్య దివ్యతేజోవిశేషదర్శనేన విస్మితా క్షణం విస్మృతశోకా తద్వైభవం వర్ణయిత్వా స్వప్రకృత్యనుసారేణ ప్రలపతి—యేనేత్యాదినా. ౩౩. స్వర్గేపీతి. పద్మామలపత్రనేత్రో వాలీ స్వర్గేఽపి - అప్సరోభి స్సమేత్య తా స్సంప్రేక్ష్య చ మా మపశ్యన్- ఉచ్చావచతామ్రచూడాః వివిధతామ్రకుసుమైః కృతశేఖరాః - విచిత్రవేషాప్సరసః నాభజిష్యత్ న భజిష్యతి. లృఙర్థే లృఙ్. ౩౪. స్వర్గేఽపీతి. నగేంద్రస్య ఋశ్యమూకస్య. ౩౫. త్వంవేత్థేతి. కుమారః యువా-తత్ వనితావిరహదుఃఖం-ప్రజానన్ త్వం మాం జహి వాలీ మమాదర్శనజం దుఃఖం న భజేత. * రామా. త్వంవేత్థేతి. 'తత్త్వం ప్రజానన్ జహి మాం న వాలీతి పాఠః. ౩౬. యచ్చాపీత్యాది సార్ధశ్లోకః. మహ్యాం స్త్రీఘాతదోషో న భవేదితి భవాన్ యన్మన్యేత, తన్న యుక్తం. ఇయం తారా- అస్య వాలినః-ఆత్మా ఇతి మత్వా మాం జహి. తేన తే స్త్రీవధః స్త్రీవధదోషో న స్యాత్. ఆత్మేత్యేతదుప

తథోక్తాః తైః ప్రథమగణనాయాం వీరాగ్రణీ రితి లక్ష్యత్వేన లబ్ధ ఇత్యర్థః *టీకా. సంభ్రాంతశరీరభావా సంభ్రాంతౌ వివశౌ శరీరభావౌ దేహాంతఃకరణే యస్యాస్సా. ౩౧. త్వమితి. దివ్యేన దివి భవేన-దేహాభ్యుదయేన సౌభాగ్యేన. ౩౩. స్వర్గ ఇతి. వాలీ స్వర్గేఽపి అప్సరోభిః సమేత్య తాః సంప్రేక్ష్య చ మా మపశ్యన్-ఉచ్చావచతామ్రచూడాః వివిధతామ్రకుసుమైః కృతశేఖరాః - విచిత్రవేషాప్సరసో నాభజిష్యత్, నభజిష్యతీతి లృఙర్థే లృఙ్. ౩౪. స్వర్గేఽపీతి. నగేంద్రస్య ఋశ్యమూకస్య. ౩౫. త్వమితి. తత్ స్త్రీవియోగజదుఃఖం. ౩౬. యచ్చాపీతి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. మహ్యాం స్త్రీఘాతదోషో భవే

ఆత్మేయ మ స్యేతి చ మాం జహి త్వం న స్త్రీవధ స్స్యా న్మనుజేంద్రపుత్ర. శాస్త్ర ప్రయోగా ద్వివిధాచ్చ వేదా దాత్మా హ్యనన్యః పురుషస్య దారాః, ౩౬. దారప్ర దానా న్నహి దాన మన్య త్ప్రదృశ్యతే జ్ఞానవతాం హి లోకే. ౩౭ త్వం చాపి మాం తస్య మమ ప్రియస్య ప్రదాస్యసే ధర్మ మవేక్ష్య వీర,అనేన దానేన న లప్స్య సే త్వ మధర్మయోగం మమ వీరఘాతాత్ ౩౮. ఆర్తా మనాథా మపనీయమానా మేవంవిధా మర్హసి మాం నిహంతుం, అహం హి మాతంగవిలాసగామినా ప్లవంగ మానా మృషభేణ ధీమతా వినా వరార్హోత్తమ హేమమాలినా చిరం న శక్ష్యామి నరేంద్ర జీవితుం, ౪౦, ఇత్యేవ ముక్తస్తు విభు ర్మహాత్మా తారాం సమాశ్వాస్య హితం బభాషే.౪౧ మా వీర భార్యే విమతిం కురుష్వ లోకో హి సర్వో విహితో విధాత్రా, తం చైవ సర్వం సుఖదుఃఖయోగం లోకో౽బ్రవీ త్తేన కృతం విధాత్రా. ౪౨. త్రయో హి లోకా విహితం విధానం నాతిక్రమంతే వశగా హి తస్య,ప్రీతిం పరాం ప్రాప్స్యసి తాం తథైవ పుత్రస్తు తే ప్రాప్స్యతి యౌవరాజ్యం. ధాత్రా

పాదయతి—శాస్త్రేతి. 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీ' - 'ఆత్మా హి దారాః' ఇత్యాదిరూపాత్ వివిధాత్-వేదాద్వేదరూపాత్-శాస్త్రప్రయోగాదిత్యన్వయః యద్వా—వేదాత్ శాస్త్రప్రయోగాత్, ధర్మశాస్త్రప్రయోగాచ్చేతివా౽ర్థః *రామా. 'యచ్చాపి మన్యేత' 'ఆత్మేయమస్యేతి' 'శాస్త్రప్రయోగాత్' 'దారప్రదానాత్' ఇతి పాఠక్రమః. ౩౬. సుకృతమప్యస్తీత్యాహ—దారేతి ౩౭. న కేవలం పాపనివృత్తిసుకృతే, ప్రాయశ్చిత్తం చేద మిత్యాహ.—త్వంచాపీతి. వీరఘాతాదిత్యేతత్సుగ్రీవ దుఃఖదుఃఖితరామహృదయానుసారేణోక్తం. త్వ ముత్తమధార్మికశ్చేతి పూర్వ ముక్తత్వాత్. ౩౮. ఆర్తామితి ఆపనీయమానాం వాలినా వంచితాం. ౪౧. హితవచన మేవాహ—మావీరేతి. విమతిం జీవితుం న శక్ష్యామీత్యాదివిరుద్ధమతిం - సర్వో లోకః-విధాత్రా బ్రహ్మణా-విహితో నిర్మితః. హిః ప్రసిద్ధౌ. తం సుఖదుఃఖయోగం చ విధాత్రాకృత మితి లోకః పండితః పామరశ్చాబ్రవీత్.౪౨. వస్తుస్థితిశ్చ తథేత్యాహ—త్రయ ఇతి. లోకాః లోకస్థజనాః-విహితం విధానం బ్రహ్మకల్పితం ప్రకారం - నాతిక్రమంతే. హి యస్మాత్తస్య వశగాః. ప్రీతిమితి. తాం వాలిసంభోగసదృశభోగ మితి ద్యోతయతి.

దితి భవా న్మన్యేత తస్య తవ స్త్రీవధో న స్యాత్. తత్ర హేతుః ఆత్మేయమితి అస్య వాలినః-ఇయం తారా-ఆత్మా-'అర్థోవా ఏష ఆత్మనః-యత్ప'త్నీతి శ్రుతేః మద్వధస్య వాలివధ ఏవాంతర్భావా న్న తవ స్త్రీవధదోషశంకేతి భావః. ౩౬. న కేవలం దోషాభావః - అపితు పుణ్య మప్యస్తీత్యాహ—దారప్రదానా దితి.౪౧.మావీరేత్యాది. విమతిం జీవితుం న శక్య ఇతి విరుద్ధాం మతిం-సర్వలోకః సర్వో౽పి జనః-విధాత్రా విహితః బ్రహ్మణా నిర్మితో హి.-తేన విధాత్రా కృతం సర్వం చ-సుఖదుఃఖయోగ మేవ సుఖదుఃఖయుక్త మేవ-లోకో మన్వాది రబ్రవీదితి యోజనా ౪౨ త్రయో౽పీతి లోకాః లోకత్రయ వాసినో జనాః-విహితం విధానం కల్పితం ప్రకారం - తస్య వశగాః విధే ర్వశగాః - నాతిక్రమంతే. బ్రహ్మాదయో౽పి విధికల్పితప్రకార ముల్లంఘితుం న శక్నువంతి. కిముత మర్త్యాదయః? ఇతి భావః. * టీకా. న కేవల మయ మేవ లోకో విధాతృపరతంత్రః-కింతు సర్వే౽పి లోకాఇత్యాహ—త్రయ ఇతి. *టీకా. మమాజ్ఞాకరణేన ఫల మస్తీత్యాహ—ప్రీతిమితి. జీవతి వాలిని యాదృశీ ప్రీతిః తాదృశీ

విధానం విహితం తథైవ న శూరపత్న్యః పరిదేవయంతి, ౪౩ ఆశ్వాసితా తేన తు రాఘవేణ ప్రభావయుక్తేన పరంతపేన. సా వీరపత్నీ ధ్వనతా ముఖేన సువేషరూపా విరరామ తారా. ౪౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే-చతుర్వింశస్సర్గః.

పఞ్చవింశ స్సర్గః.

సుగ్రీవం చైవ తారాం చ సాంగదం సహలక్ష్మణః, సమానశోకః కాకుత్స్థ స్సాంత్వయ న్నిద మబ్రవీత్ ౧. న శోకపరితాపేన శ్రేయసా యుజ్యతే మృతః, య దత్రానంతరం కార్యం త త్సమాధాతు మర్హథ. ౨. లోకవృత్త మనుష్ఠేయం కృతం వో బాష్పమోక్షణం, న కాలా దుత్తరం కించి త్కర్మ శక్య ముపాసితుం. ౩. నియతిః కారణం లోకే నియతిః కర్మసాధనం, నియతి స్సర్వభూతానాం నియోగే ష్విహ కారణం ౪. న కర్తా కస్యచి త్కశ్చి న్నియోగే చాపి నేశ్వరః, స్వభావే వర్తతే

౪౩. ఆశ్వాసితేతి. ప్రభావయుక్తేన అంగదయౌవరాజ్యప్రదానసమర్థేన - పరంతపేన తద్విరోధినిరసనసమర్థేన-ఆశ్వాసితా, అతఏవ ధ్వనతా శబ్దాయమానేన-ముఖేనోపలక్షితా-సువేషరూపేత్యనేనసమాశ్వాసనకృతాంతరహర్షవత్త్వం సూచితం స్వలంకారయుక్తశరీరేత్యర్థః ౪౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః.

అథ రామ స్సర్వసాంత్వనపూర్వకం వాలిన స్సంస్కారం కారయతి—పంచవింశే. సుగ్రీవ మిత్యాది. సాంగద మితి సుగ్రీవవిశేషణం. సమానశోకః తారాంగదాదిభి స్తుల్యశోకః. ౧. నేతి. శోకపరితాపేన శోకకృతపరితాపేన, యుష్మదీయేనేతి శేషః. మృతో వాలీ శ్రేయసా న యుజ్యతే. అత్ర వాలిని విషయే - అనంతరం మరణానంతరం- యత్ శ్రేయస్కరం కార్యం ఔర్ధ్వదైహికరూపం - తత్సమాధాతుం కర్తుం అర్హథ. ౨. లోకేతి. లోకవృత్తం లోకాచారసిద్ధం - అతఏవ సర్వై రనుష్ఠేయం బాష్పమోక్షణం-వః యుష్మాభిః-కృతం.బాష్పమోక్షణా దతిరిక్తం కిమపి న యుష్మాభిః కర్తుం శక్య మిత్యాహ—కాలాదితి.కాలా దుత్తరం, కాలంవినే త్యర్థః. కించిత్కర్మ - ఉపాసితుం కర్తుం-న శక్యం, దేవాజ్ఞా ముల్లంఘ్య స్వాతంత్ర్యేణ కించిదపి కర్మ కర్తుం న శక్య మిత్యర్థః.*రామా.కాలాద్విహితా త్కాలాత్-ఉత్తరం ఉత్తరస్మిన్ కాలే-'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే'ఇతి ద్వితీయా. ౩. తదేత దుపపాదయతి—నియతిరితి.నియమ్యతేఽనేనేతి నియతిః ఈశ్వరః-లోకే విషయే కారణం-సర్వలోకకర్తేత్యర్థః క్రియత ఇతి కర్మ కార్యం-తస్య సాధనం, సహకారీత్యర్థః. సర్వభూతానాం నియోగేషు ప్రేరణేషు నియతిః కారణం,సర్వప్రవర్తకోఽపీశ్వర ఇత్యర్థః.'తేన వినా తృణాగ్ర మపి న చల'తీతి న్యాయాత్ ఈశ్వరపరతంత్రతయా లోకః కర్మ కరోతి,న తు స్వాతంత్ర్యేణేత్యర్థః. ౪.

మిత్యర్థః. ౪౩. ఆశ్వాసితేతి. ధ్వనతా ముఖేనోపలక్షితా. ౪౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః.

౨. లోకవృత్తమితి. బాష్పమోక్షణం కృతం-అలం-లోకవృత్తం పారలౌకికం కర్మానుష్ఠేయం - కాలాద్విహితాత్ కాలా దుత్తరం ఉత్తరస్మిన్ కాలే - కించి త్కర్మ కిమపి కర్మ-ఉపాసితుం అనుష్ఠాతుం-న శక్యం. కాలస్యానుపాదేయత్వా దితి భావః. ౩. కాలస్య ప్రాధాన్య మేవోపపాదయతి—నియతిః కారణమిత్యాదినా.నియమ్యతే అనయేతి వ్యుత్పత్త్యా నియతిః కాలః-నియోగేషు నియమనేషు.

లోక స్తస్య కాలః పరాయణం. ౫. న కాలః కాల మత్యేతి న కాలః పరిహీయతే, స్వభావం చ సమాసాద్య న కశ్చి దతివర్తతే. ౬. న కాలస్యాస్తి బంధుత్వం న హేతు ర్నపరాక్రమః, న మిత్రజ్ఞాతిసంబంధః కారణం నాత్మనో వశః. ౭.కింతు కాలపరీ

ఏవ మన్వయముఖేన ఈశ్వరాధీనత్వ ముక్త్వా వ్యతిరేకముఖేన దర్శయతి—నకర్తేతి. కశ్చిత్పురుషః కస్యచి త్కర్మణః న కర్తా న స్వాతంత్ర్యేణ కర్తా,నియోగే కస్యచి త్ప్రేరణేచ నేశ్వరః.కింతు స్వభావే వర్తతే స్వభావాధీనో వర్తతే లోకః తత్ర హేతు మాహ—తస్యేతి కాలః తస్య పరాయణం గతిః- అత్ర స్వభావనియతికాలాదిశబ్దై రీశ్వర ఏవాభిధీయతే అన్యథాఽనేకరాజత్వాపత్తేః. శ్వేతాశ్వతర శ్రుతిశ్చ 'స్వభావ మేకే కవయో వదం' తీత్యాది కైవ మాహ. ౫. నకాలఇతి. కాలః ఈశ్వరః-కాలం ఆత్మానం-నాత్యేతి నాతిక్రామతి స స్వాధీన ఏవ, న తు లోకవత్ కస్యచి త్పరతంత్రః శ్రు. 'న చాస్య కశ్చి జ్జనితా న చాధిప'ఇతి శ్రుతేః. న కాలః పరిహీయతే న నశ్యతి.ఇద ముపలక్షణం,షడ్భావవికార రహిత ఇత్యర్థః. శ్లో. 'అపక్షయవినాశాభ్యాం పరిణామర్ధిజన్మభిః, వర్జిత శ్శక్యతే వక్తుం యస్సదాఽస్తీతి కేవల'మితి హ్యుక్తం.స్వస్మిన్ భవతీతి స్వభావ ఈశ్వరః-వాశబ్దోఽవధారణే స్వభావ మాసాద్యైవ వర్తతే. న తు కశ్చిత్త మతివర్తతే. నిరంకుశస్వతంత్రః-స్వకృతాం వ్యవస్థాం స్వయ మపి నాతి వర్తతే. తత్పరతంత్రోఽనీశః కిముతేతి భావః ౬ పునర పీశ్వరస్య స్వాతంత్ర్య ముపపాదయతి.— న కాలస్యేతి కాలస్యేశ్వరస్య - బంధుత్వం నాస్తి, పక్షపాతో నాస్తీత్యర్థః. హేతుశ్చ నాస్తి వశీకరణోపాయశ్చ నాస్తి, తత్ప్రసాదం వినా స్వయత్నేన వశీకర్తుం న శక్యేతేత్యర్థః. న పరాక్రమః తజ్జయహేతుపరాక్రమోఽపి నాస్తి. పురుషపరాక్రమస్య స న బిభేతీతి భావః. న మిత్రజ్ఞాతిసంబంధః న సుహృత్సగోత్రసంబంధః. అపరాధిషు దండధరత్వ ముక్తం —'ఏష సేతు ర్విధరణ ఏషాం లోకానా మసంభేదాయే'తి శ్రుతేః. అతః కారణ మీశ్వరః - ఆత్మనో జీవస్య-న వశః న పరతంత్రః. తత్తత్కర్మానుగుణ మేవ ఈశ్వర స్సర్వం వర్తయతీత్యర్థః. ౭. తర్హ్యనీశేన జంతునా కిం కర్త

౪.నకర్తేతి కస్యచిదపికశ్చిన్నకర్తా-నియోగే చ నియమనే చ-కశ్చిదపి ఈశ్వరః స్వతంత్రో న భవతి.కింతు లోకః స్వభావే కాలే వర్తతే పరతంత్రతయా వర్తతే అత స్తస్య కాలః పరాయణం,ఇష్టప్రాపకత్వేన అనిష్టనివారకత్వేన చ పరమప్రాప్యమిత్యర్థః. *టీకా. కి మనయా కాలాదృష్టకల్పనయా ప్రాణిన ఏవాన్యోన్యకర్తారః, కారయితార శ్చ భవంతీత్యత ఆహ—న కర్తేతి. ౫. నకాలఇతి. కాలః మహాకాలః- కాలం ప్రాణినాం సుఖదుఃఖప్రాపకత్వేన దివసపక్షమాసర్త్వాది - రూప మాపాధికం కాలం - నాత్యేతి నాతిక్రామతి. యస్మిన్ కాలే జంతునా సుఖం దుఃఖం వా భోక్తవ్యం త మతిక్రమ్య కాలాంతరేణ భోజయితు నసమర్థ ఇత్యర్థః. న కాలః పరిహీయతే, న న్యూనతాం ప్రాప్నోతి. స్వభావం కాలం సమాసాద్య కశ్చిన్నాతివర్తతే. వాశబ్దోఽవధారణే నిరంకుశస్వతంత్రకాలః స్వకృతాం వ్యవస్థాం స్వయమపి నాతిక్రామతి. తత్పరతంత్రోఽన్యః కిముతేతి భావః. ౬. కాలః కేనాపి హేతునా వశీకర్తుం న శక్య ఇత్యాహ—నకాలస్యేతి. కాలస్య పురుషేణ సహ వశీకరణ హేతుభూతం బంధుత్వం నాస్తి. తథా వశీకరణహేతుః మిత్రజ్ఞాతిసంబంధోఽపి నాస్తి న హేతుః వశీకరణోపాయభూతః పురుషకృతోపకారాది ర్నాస్తి న పరాక్రమః వశీకరణోపాయః పురుష కృతః పరాక్రమోఽపి నాస్తి అతః కారణం సర్వకారణభూతః కాలః-ఆత్మనః పురుషస్య-వశో న భవతి పురుషాధీనో న భవతి. ౭, కిం తర్హీత్యత ఆహ—కింత్వితి. సాధు పశ్యతా శ్రేయః పశ్యతా-

ణామో ద్రష్టవ్య స్సాధు పశ్యతా, ధర్మ శ్చార్థశ్చ కామశ్చ కాలక్రమసమాహితాః. ౮. ఇత స్స్వాం ప్రకృతిం వాలీ గతః ప్రాప్తః క్రియాఫలం, ధర్మార్థకామసంయోగైః పవిత్రం ప్లవగేశ్వరః. ౯. స్వధర్మస్య చ సంయోగా జ్జిత స్తేన మహాత్మనా, స్వర్గః పరిగృహీతశ్చ ప్రాణా నపరిరక్షతా. ౧౦. ఏషా వై నియతి శ్శ్రేష్ఠా యాం గతో హరి యూథపః, తదలం పరితాపేన ప్రాప్తకాల ముపాస్యతాం. ౧౧. వచనాంతే తు రామస్య లక్ష్మణః పరవీరహా, అవద త్ప్రశ్రితం వాక్యం సుగ్రీవం గతచేతసం. ౧౨. కురు త్వ మస్య సుగ్రీవ ప్రేతకార్య మనంతరం, ౧౩. తారాంగదాభ్యాం సహితో వాలి

న్యం తత్రాహ—కింత్వితి. సాధు సమ్యక్ - పశ్యతా శాస్త్రనిష్కర్ష మవగచ్ఛతేత్యర్థః. కాలస్య ఈశ్వరస్య - పరిణామః చేతనకర్మానుగుణ ప్రవృత్తివిశేషః - ద్రష్టవ్యః ఈశ్వరకృతవ్యాపారేషు న శోకః కర్తవ్యః, యద్ధితం తత్కరిష్యతీతి జ్ఞాతవ్య మితి భావః. ధర్మార్థకామాస్తు కాలక్రమేణ ఈశ్వరమర్యాదయా సమాహితాః సమర్పితా భవంతి. ధర్మాదిషు యత్ ప్రాప్తవ్యం తత్ ప్రాపయతీశ్వర ఏవేతి భావః. అత్ర నియతికాలస్వభావపదైః వ్యామిశ్రతయోక్తి స్తదానీం రహస్యం వక్తు మనర్హత్వా దితి బోధ్యం. ౮ ఏవ మర్థస్థితి ముక్త్వా తాం ప్రకృతే సంగమయతి—ఇతఇతి. స్వాం ప్రకృతిం గతః మద్బాణవేధకృతప్రాయశ్చిత్తతయా స్వకీయం శుద్ధభావం ప్రాప్తస్సన్ - ప్లవగేశ్వరో వాలీ - ఇతః అస్మా ల్లోకాత్ - ధర్మార్థకామసంయోగైః విహితకాలానుష్ఠితధర్మార్థకామసంబంధైః - పవిత్రం క్రియాఫలం స్వర్గం - ప్రాప్తః - 'సామదానార్థసంయోగై 'రితి పాఠే - నీతిశాస్త్రానుష్ఠానై రిత్యర్థః. ౯. కేన స్వాం ప్రకృతిం ప్రాప్త ఇత్యపేక్షాయా ముక్తం విశదయతి—స్వధర్మస్యచేతి. స్వధర్మస్య సంయోగా త్స్వవిహితధర్మానుష్ఠానాత్ - రణే ప్రాణా నపరిరక్షతేత్యనేన శౌర్యకృతధర్మోప్యుక్తః. ఉభాభ్యాం జితః పూర్వం స్వవశీకృతః స్వర్గః ఇదానీం పరిగృహీతశ్చ. ౧౦. ఏషేతి. హరియూథపః యాం నియతిం గతః సా నియతి ర్గతిః శ్రేష్ఠా. తత్తస్మాత్కారణాత్ - పరితాపేనాలం. సద్గతిం ప్రాప్తం ప్రతి శోకో న కార్యః. ప్రాప్తకాలం ఏతత్కాలోచితం - ఉపాస్యతాం అనుష్ఠీయతాం. ౧౧. వచనాంతఇతి. గతచేతసం, దుఃఖిత మితి యావత్. ౧౨. కురుత్వమస్యేత్యర్ధ మేకం వాక్యం. ౧౩. తారేత్యాది. వాలినో దహనం ప్రతి తారాంగదాభ్యాం సహితస్సన్ - వాలిసంస్కారకారణాత్

స్వాత్మహితం పశ్యతా వివేకినేత్యర్థః. సర్వోఽపి లోకవ్యవహారః కాలపరిణామో ద్రష్టవ్యః. స్వాపేక్షితహేతుభూతః కాలపరిణామః ప్రేక్షణీయః. ప్రేక్షణీయత్వే హేతు మాహ.—ధర్మశ్చేతి. ధర్మశ్చార్థశ్చ కామశ్చ కాలక్రమసమాహితాః పూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నాపరాహ్ణకాలక్రమాయత్తాః - యస్మిన్కాలే యత్కర్మ కర్తవ్యం, స కాలోఽనుల్లంఘనీయ ఇతి భావః. ౮. ఇతఇతి. స్వాం ప్రకృతిం గతః మద్బాణకృతవధేన కృతప్రాయశ్చిత్తతయా స్వకీయం శుద్ధభావం ప్రాప్తః-సః ప్లవగేశ్వరో వాలీ-ఇతః అస్మాల్లోకాత్ -ధర్మార్థకామసంయోగైః విహితకాలానుష్ఠితధర్మార్థకామసంబంధైః-పవిత్రం క్రియాఫలం స్వర్గం ప్రాప్త ఇతి యోజనా. ౯. స్వధర్మస్యచేతి. స్వధర్మసంయోగాత్ స్వవిహితకర్మానుష్ఠానాత్-స్వర్గో జితః. పూర్వం స్వవశీకృతః. ఇదానీం యుద్ధే ప్రాణా నపరిరక్షతా పరిగృహీతశ్చేతి సంబంధః. ౧౦. ఏషేతి. నియతిః మృతిః ప్రాప్తకాలం ఏతత్కాలోచితం. ౧౩. *

నో దహనం ప్రతి. సమాజ్ఞాపయ కాష్ఠాని శుష్కాణి చ బహూని చ, చందనాదీని దివ్యాని వాలిసంస్కారకారణాత్. సమాశ్వాసయ చైనం త్వ మంగదం దీనచేతసం, మాభూ ర్బాలిశబుద్ధి స్త్వం త్వదధీన మిదం పురం. అంగద స్త్వానయే న్మాల్యం వస్త్రాణి వివిధాని చ, ఘృతం తైల మథో గంధా న్య చ్చాత్ర సమనంతరం ౧౬. త్వం తార శిబికాం శీఘ్ర మాదా యాగచ్ఛ సంభ్రమాత్, త్వరా గుణవతీ యుక్తా హ్యస్మిన్కాలే విశేషతః. ౧౭. సజ్జీభవంతు ప్లవగా శ్శిబికావహనోచితాః, సమర్థా బలిన శ్చైవ నిర్హరిష్యంతి వాలినం ౧౮. ఏవ ముక్త్వా తు సుగ్రీవం సుమిత్రానందవర్ధనః, తస్థౌ భ్రాతృసమీపస్థో లక్ష్మణః పరవీరహా. ౧౯. లక్ష్మణస్య వచ శ్శ్రుత్వా తార స్సంభ్రాంతమానసః, ప్రవివేశ గుహాం శీఘ్రం శిబికాసక్తమానసః. ౨౦. ఆదాయ శిబికాం తార స్స తు పర్యాపత త్పునః, ౨౦౪. వానరై రుహ్యమానాం తాం శూరై రుద్వహనోచితైః దివ్యాం భద్రాసనయుతాం శిబికాం స్యందనోపమాం, పక్షికర్మభి రాచిత్రాం ద్రుమకర్మవిభూషితాం ఆచితాం చిత్రపత్తీభి స్సునివిష్టాం సమంతతః, విమాన మివ సిద్ధానాం జాలవాతాయనాన్వితాం. సునియుక్తాం విశాలాం చ సుకృతాం విశ్వకర్మణా, దారుపర్వతకోపేతాం చారుకర్మపరిష్కృతాం. వరాభరణహారైశ్చ చిత్రమాల్యోపశోభితాం, గుహాగహనసంఛన్నాం రక్తచందన

ణాత్ వాలిసంస్కారార్థం - చందనాదీని కాష్ఠాని సమాజ్ఞాపయ. యచ్చాత్ర సమనంతరం మరణానంతరం - య దానేతవ్య మస్తి, తత్సర్వ మంగదస్సమానయే దిత్యర్థః. ౧౬. త్వమితి. త్వరా గుణవతీ అస్మిన్కాలే విశేషతో యుక్తా. ౧౭. సజ్జీభవంత్వితి యే నిర్హరిష్యంతి తే సజ్జీభవం త్వితి యోజనా. నిర్హార శ్శవవహనం. ౧౮—౧౯. లక్ష్మణస్యేతి. గుహాం కిష్కింధాం. ౨౦—౨౦౪. వానరై రిత్యాది. భద్రాసనయుతాం రాజాసనయుక్తాం, [రాజార్హోన్నతాసనయుక్తామితిరామానుజార్యః] పక్షికర్మభి రాచిత్రాం కృత్రిమపక్షిభిస్సమంతా దాశ్చర్యభూతాం - క్రియత ఇతి కర్మ ప్రతికృతిః-ద్రుమప్రతికృతిభిః విభూషితాం ఆచితాం - చిత్రపత్తీభిః చిత్రలేఖాభిః - పదాతిభి రిత్యేకే. ఆర్షో దీర్ఘః. సునివిష్టాం శోభనసన్నివేశవతీం - జాలవాతాయనావృతాం సూక్ష్మరంధ్రసమూహో జాలం - గోనయనాకృతిరంధ్రసమూహో గవాక్షం తదావృతాం - సునియుక్తాం సుశ్లిష్టాం - సుకృతాం సుష్ఠు కృతాం, యత్నేన కృతామిత్యర్థః. దారుపర్వతకోపేతాం దారునిర్మితక్రీడాపర్వతయుక్తాం-చారు కర్మణా-ఉత్తేజనేన-పరిష్కృతాం అలంకృతాం - వరాభరణైః హారైశ్చ, యుక్తా మితి శేషః గుహా

సమాజ్ఞాపయేతి.వాలిసంస్కారకారణాత్ కాష్ఠాని సమాజ్ఞాపయ, కాష్ఠానయనార్థం సమాజ్ఞాపయేత్యర్థః వాలిసంస్కారకారణాత్-అంగదం చ సమాశ్వాసయేతి సంబంధః.* టీకా.గతచేతసం ఇతికర్తవ్యతామూఢం-అనంతరం య దానేతవ్యం త దానయేతి సంబంధః ౧౬.త్వమితి. సంభ్రమాత్ వేగా ద్గుణవతీ త్వరా అస్మిన్కాలే విశేషతో యుక్తా హీతి సంబంధః. ౧౭. సజ్జీభవంత్వితి. యే నిర్హరిష్యంతి తే సజ్జీభవంత్విత్యర్థః.౨౦౪. దివ్యామితి .భద్రాసనయుతాం రాజాసనయుక్తాం-పక్షికర్మభి రాచిత్రాం పక్షిప్రకృతికర్మభి రాసమంతాత్ విచిత్రాం - ద్రుమకర్మవిభూషితాం ద్రుమప్రకృతిభిః కర్మభిః భూషితాం. * ఆచితామితి చిత్రపత్తీభిః చిత్రరూపపదాతిభిః చిత్రరచనావిశేషైర్వా, 'చిత్రపఙ్క్తిభి'రితి

రూషితాం. పుష్పౌఘై స్సమభిచ్ఛన్నాం పద్మమాలాభి రేవ చ, తరుణాదిత్యవర్ణాభి ర్భ్రాజమానాభి రావృతాం. ఈదృశీం శిబికాం దృష్ట్వా రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, క్షిప్రం వినీయతాం వాలీ ప్రేతకార్యం విధీయతాం. ౨౮. తతో వాలిన ముద్యమ్య సుగ్రీవ శ్శిబికాం తదా, ఆరోపయత విక్రోశ న్నంగదేన సహైవ తు. ౨౯. ఆరోప్య శిబికాం చైవ వాలినం గతజీవితం, అలంకారైశ్చ వివిధై ర్మాల్యై ర్వస్త్రైశ్చ భూషితం. ఆజ్ఞాపయ త్తదా రాజా సుగ్రీవః ప్లవగేశ్వరః, ఔర్ధ్వదైహిక మార్యస్య క్రియతా మనురూపతః విశ్రాణయంతో రత్నాని వివిధాని బహూ న్యపి, అగ్రతః ప్లవగా యాంతు శిబికా సమనంతరం. ౩౧ రాజ్ఞా మృద్ధివిశేషా హి దృశ్యంతే భువి యాదృశాః, తాదృశం వాలినః క్షిప్రం ప్రాకుర్వ న్నౌర్ధ్వదైహికం ౩౨ అంగదం పరిగృహ్యాశు తారప్రభృతయ స్తదా, క్రోశంతః ప్రయయు స్సర్వే వానరా హతబాంధవాః. ౩౩. తతః ప్రణిహితా స్సర్వా వానర్యోఽస్య వశానుగాః, చుక్రుశు ర్వీర వీరేతి భూయః క్రోశంతి తా స్స్త్రియః. ౩౪ తారాప్రభృతయ స్సర్వా వానర్యో హతయూథపాః, అనుజగ్ము ర్హి భర్తారం క్రోశంత్యః కరుణస్వనాః. ౩౫ తాసాం రుదిత

గహనసంఛన్నాం-కృత్రిమై ర్గుహాగహనైః గుహాభిః కాననైశ్చ సంఛన్నాం - పుష్పౌఘైః ముక్తకపుష్పనిచయైః ఆస్తరణార్థైః - సమభిచ్ఛన్నాం వ్యాప్తాం - పద్మేతి చతుర్దిక్షు పుష్పసగోపేతత్వేఽప్యంతరాంతరా పద్మమాలాభిః పద్మపఙ్క్తిభి ర్యుక్తామిత్యర్థః ౨౭ ఈదృశీం శిబికా మితి పునరుక్తి ర్వ్యవహితానుస్మరణార్థా. * రామా. క్షిప్రం ప్రేతకార్యం విధీయతా మితి లక్ష్మణోద్దేశే నోక్తార్థస్య సుగ్రీవేణ క్రియమాణత్వా ల్లక్ష్మణేన సుగ్రీవోఽప్యాజ్ఞప్త ఇత్యవగమ్యతే ౨౮. తత ఇతి. తతః, లక్ష్మణం ప్రతి వాలీ వినీయతా మిత్యుక్తిశ్రవణానంతర మిత్యర్థః. యద్వా—లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తి స్స్వముద్దిశ్యైవేతి జ్ఞాత్వేత్యర్థః ఆరోపయత ఆరోపయత్. ౨౯. ఆరోప్యేతి ఆర్యస్య జ్యేష్ఠస్య - దేహాదూర్ధ్వం కర్తవ్యం ఔర్ధ్వదైహికం ఉత్తరక్రియా - శిబికాసమనంతరం ఆసందీసమీపే. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ఇత్యాజ్ఞాపయదితి పూర్వేణ సంబంధః * రామా. 'మాల్యైర్వస్త్రైశ్చ భూషిత'మితి పాఠః. ౩౧. రాజ్ఞామితి బుద్ధివిశేషాః బుద్ధివిశేషానురూపాః- యాదృశాః-ఔర్ధ్వదైహికప్రకారా దృశ్యంతే, తాదృశ మౌర్ధ్వదైహికం క్షిప్రం ప్రాకుర్వన్. * రామా రాజ్ఞామితి 'తాదృశం వాలినః క్షిప్రం ప్రాకుర్వ న్నౌర్ధ్వదైహిక'మితి పాఠః. ౩౨ అంగదమితి తారప్రభృతయో వానరా ఇతి సమ్యక్ * రామా. 'అంగదం పరిగృహ్యాశు తారప్రభృతయ స్తదా, క్రోశంతః ప్రయయు స్సర్వే వానరా హతబాంధవాః' ఇతి పాఠః ౩౩ తత ఇతి. ప్రణిహితాః ఆప్తాః. * రామా ప్రణిహితాః,

---

వా పాఠః. సునివిష్టాం శోభనసన్నివేశాం-జాలవాతాయనాన్వితాం జాలై ర్వాతాయనై రన్వితాం - కుడ్యోపరి తిర్యగవస్థితఫలకనిర్మితవివిధసన్నివేశరంధ్రాణి జాలాని - వాతాయనాని వాయుప్రవేశార్థ గవాక్షాకారరంధ్రాణి * సునియుక్తామితి సునియుక్తాం సుశ్లిష్టాం - దారుపర్వతకోపేతాం దారునిర్మిత క్రీడాపర్వతయుక్తాం. పరేతి పరాభరణభారైశ్చ, యుక్తామితి శేషః. గుహాగహనసంఛన్నాం క్రీడార్థం నిర్మితదుష్ప్రవేశగుహాకారావరణనిబిడాం. ౩౦ ఆజ్ఞాపయ దిత్యస్మిన్ శ్లోకే విశ్రాణయంత ఇతి శ్లోకే చ ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం. విశ్రాణయంతః వికిరంతః-శ్లోకద్వయస్యాజ్ఞాపయ దిత్యనేన సంబంధః ౩౩. తత ఇతి.

శబ్దేన వానరీణాం వనాంతరే, వనాని గిరయ స్సర్వే విక్రోశంతీవ సర్వతః. ౩౬. పులి
నే గిరినద్యాస్తు వివిక్తే జలసంవృతే, చితాం చక్రు స్సుబహవో వానరా శ్శోకకర్శి
తాః. అవరోప్య తత స్స్కంధా చ్ఛిబికాం వహనోచితాః, తస్థు రేకాంత మాశ్రిత్య
సర్వే శోకసమన్వితాః. ౩౭. తత స్తారా పతిం దృష్ట్వా శిబికాతలశాయినం, ఆరో
ప్యాంకే శిర స్తస్య విలలాప సుదుఃఖితా. ౩౮. హా వానరమహారాజ హా నాథ మమ
వత్సల, హా మహార్హ మహాబాహో హా మమ ప్రియ పశ్య మాం. జనం న పశ్య
సీమం త్వం కస్మా చ్ఛోకాభిపీడితం, ౪౦½ ప్రహృష్ట మివ తే వక్త్రం గతాసో రపి
మానద. అస్తార్కసమవర్ణంచ లక్ష్యతే జీవతో యథా, ౪౧½ ఏష త్వాం రామ
రూపేణ కాలః కర్షతి వానర. యేన స్మ విధవా స్సర్వాః కృతా ఏకేషుణా వనే,
౪౨½. ఇమా స్తా స్తవ రాజేంద్ర వానర్యో వల్లభా స్సదా. పాదై ర్వికృష్ట మధ్వాన
మాగతాః కిం న బుధ్యసే, త వేష్టా నను నామైతా భార్యా శ్చంద్రనిభాననాః.
౪౪. ఇదానీం నేక్షసే కస్మా త్సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం, ఏతే హి సచివా రాజన్ తార
ప్రభృతయ స్తవ. పురవాసీ జనశ్చాయం పరివార్యాస తేఽనఘ, విసర్జ యైతాన్
ప్లవగాన్ యథోచిత మరిందమ. తతః క్రీడామహే సర్వా వనేషు మదనోత్కటాః,
౪౫½. ఏవం విలపతీం తారాం పతిశోకపరిప్లుతాం. ఉత్థాపయంతిస్మ తదా వానర్య
శ్శోకకర్శితాః, ౪౬½. సుగ్రీవేణ తతస్సార్ధ మంగదః పితరం రుదన్. చితా మారో
పయామాస శోకేనాభిహతేంద్రియః, ౪౭½. తతోఽగ్నిం విధివ ద్దత్వా సోఽప
సవ్యం చకార హ. పితరం దీర్ఘ మధ్వానం ప్రస్థితం వ్యాకులేంద్రియః, ౪౮½. సం
స్కృత్య వాలినం తే తు విధిపూర్వం ప్లవంగమాః. ఆజగ్ము రుదకం కర్తుం నదీం
శీతజలాం శివాం, ౫౦½. తత స్తే సహితా స్తత్ర హ్యంగదం స్థాప్య చాగ్రతః. సు
గ్రీవ తారాసహితా స్సిషిచు ర్వాలినే జలం, ౫౧½. సుగ్రీవే ణైవ దీనేన దీనో

అత్యంతాప్తా ఇత్యర్థః. ౩౭ అవరోప్యేతి. వహనోచితాః వాహకాః ౪౨½. ఇమాస్తా ఇతి. వికృష్టం విప్ర
కృష్టం - అధ్వానం పాదై రాగతాః. ౪౪. ఇదానీమిత్యాది. మదనోత్కటాః ఉత్కటమదనాః. ౪౫½.
ఏవమితి. విలపతీం విలపంతీం. ౪౬½. సుగ్రీవేణేతి. పితరం పితృశరీరం. ౪౭½. తత ఇతి. అపసవ్యం
అప్రదక్షిణం. ౪౮½. సంస్కృత్యేతి వాలినం వాలిశరీరం-ఉదకం కర్తుం జలతర్పణం కర్తుం - నదీం
కిష్కింధాసమీపవర్తినీం. ౫౦½. తత స్త ఇతి. సుగ్రీవతారాసహితా ఇతి తారయాప్యుదకదానం కులా
చారః. ౫౧½. సుగ్రీవేణేతి. అనేన రామస్సహైవాగత ఇత్యవగమ్యతే. *రామా. 'సమానశోకః కాకుత్స్థ'

హితాః అత్యంతాప్తాః ౩౬. *టీకా. పులిన ఇతి. వివిక్తే పూతే. 'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' విత్యమరః. ౩౭. *టీకా.
పున స్తారావిలాప మాహ.—తతఇతి. ౪౨. *టీకా. వికృష్టం, దూరమిత్యర్థః. ౪౪. యథోచితం యథా
ర్హం. 'తతః క్రీడామహే సర్వా వనేషు మదనోత్కటా' ఇత్యత్ర ఇతి విలలాపేతి శేషః. ౪౭½ *టీకా.
తత ఇతి. అపసవ్య మప్రదక్షిణం-దీర్ఘ మధ్వానం ప్రస్థితం మృతం. ౫౧½. *టీకా. సుగ్రీవేణేతి. సుగ్రీవే

భూత్వా మహాబలః. సమానశోకః కాకుత్స్థః ప్రేతకార్యా ణ్యకారయత్. ౫౪ తత స్తు తం వాలిన మగ్న్యౌపౌరుషం ప్రకాశ మిక్ష్వాకువరేషుణా హతం, ప్రదీప్య దీప్తాగ్ని సమౌజసం తదా సలక్ష్మణం రామ ముపేయివా న్హరిః ౫౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - పఞ్చవింశ స్సర్గః.

షడ్వింశ స్సర్గః.

తత శ్శోకాభిసంతప్తం సుగ్రీవం క్లిన్నవాససం, శాఖామృగమహామాత్రాః పరివా ర్యోపతస్థిరే ౧ అభిగమ్య మహాబాహుం రామ మక్లిష్టకారిణం, స్థితాః ప్రాంజలయ స్సర్వే పితామహ మి వర్షయః. ౨. తతః కాంచనశైలాభ స్తరుణార్కనిభాననః, అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం హనూమా న్మారుతాత్మజః ౩. భవత్ప్రసాదా త్సుగ్రీవః పితృపైతామహం మహత్, వానరాణాం సుదుష్ప్రాపం ప్రాప్తో రాజ్య మిదం ప్రభో. ౪. భవతా సమనుజ్ఞాతః ప్రవిశ్య నగరం శుభం, సంవిధాస్యతి కార్యాణి సర్వాణి ససుహృజ్జనః. ౫. స్నాతో ఽయం వివిధై ర్గన్ధై రౌషధైశ్చ యథావిధి, అర్చయిష్యతి రత్నైశ్చ మాల్యైశ్చ త్వాం విశేషతః. ౬. ఇమాం గిరిగుహాం రమ్యా మభిగంతు మితో ఽర్హసి, కురుష్వ స్వామిసంబంధం వానరా న్సంప్రహర్షయన్. ౭. ఏవ ముక్తో హనుమతా రాఘవః పరవీరహా, ప్రత్యువాచ హనూమంతం బుద్ధిమా న్వాక్యకోవిదః ౮. చతుర్దశసమా స్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురం, న ప్రవేక్ష్యామి హనుమన్ పితు ర్నిర్దేశపాలకః. ౯. సుసమృద్ధాం

ఇత్యనేన సమానదుఃఖదుఃఖిత్వం సఖిత్వ మిత్యేతత్ ప్రకటితం భవతి ౫౪ తత స్త్వితి ప్రకాశం ప్రసిద్ధం - ప్రదీప్య దగ్ధ్వా - హరిః సుగ్రీవః, అన్యే పురం ప్రవివిశు రిత్యర్థసిద్ధం యద్యపి తిర్యగధికరణరీత్యా తిరశ్చాం న శాస్త్రవిహితసంస్కారాధికారః తథాపి దేవాంశసంభూతానాం తిర్యగవస్థామాత్రభాజాం వేదాధ్యయనసంయోగా దేవ క్షత్రజాతత్వాత్ సంస్కారార్హతా ఽస్తీతి బోధ్యం. ౫౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పంచవింశ స్సర్గః.

అథసుగ్రీవాభిషేకష్షడ్వింశే తతఇత్యాది. క్లిన్నవాససం ఆర్ద్రవస్త్రం, సద్యస్స్నానాదితి భావః. శాఖామృగమహామాత్రాః వానరరూపా మంత్రిణః ౧ అభిగమ్యేతి సర్వే సుగ్రీవాదయః ౨—౩. భవత్ప్రసాదాదితి. వానరాణాం రాజ్య మిత్యన్వయః. ౪—౫. అతినిపుణతయా హనుమాన్ ప్రథమం సంగ్రహేణ విజ్ఞాప్య తచ్ఛృణ్వతి రామే పున ర్విశద మాహ— స్నాతఇతి. ౬. ఇమామితి. గిరిగుహాం

ణై వాకారయత్, తత్ప్రముఖ్యై నై వాకారయ దిత్యర్థః. ౫౪. *టీకా రామ దేశాదేవ కర్తవ్యకరణానంతరంపున స్తత్సమీపం జగామే త్యుక్తానువాదపూర్వక మాహ—తత ఇతి. ప్రకాశం ప్రభూతం- ప్రదీప్యసంస్కార్య. ౫౫ *టీకా. గతసర్గాణాం ఫలశ్రుతిః. శ్లో 'తారా ప్రలాప మాకర్ణ్య వాలినో నిధనం తథా, కపీంద్రసంస్కృతిం నారీ శ్రుత్వా హ్యవిధవా భవేత్, దీర్ఘాయుష్యం భవే ద్భర్తుః పుత్రిణీ సంభవిష్యతి' ఇతి స్కాందే ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశ స్సర్గః.

తతఇతి. శాఖామృగాః మహామాత్రాః వానరప్రధానాః. ౫. స్నాతః అభిషిక్తః. *టీకా ఔషధైరభిషేకద్రవ్యైః. ౬. ఇమామితి. గిరిగుహాం కిష్కింధాం-స్వామిసంబంధం వానరాణాం స్వామినా సహ

గుహాం రమ్యాం సుగ్రీవో వానరర్షభః, ప్రవిష్టో విధివ ద్వీరః క్షిప్రం రాజ్యేఽభిషిచ్యతాం ౧౦. ఏవ ముక్త్వా హనూమంతం రామ స్సుగ్రీవ మబ్రవీత్, వృత్తజ్ఞో వృత్తసంపన్న ముదారబలవిక్రమం. ౧౧ ఇమ మ ప్యంగదం వీర యౌవరాజ్యేఽభిషేచయ, జ్యేష్ఠస్య స సుతో జ్యేష్ఠ స్సదృశో విక్రమేణ తే. అంగదోఽయ మదీనాత్మా యౌవరాజ్యస్య భాజనం, ౧౨½. పూర్వోఽయం వార్షికో మాస శ్శ్రావణ స్సలిలాగమః. ప్రవృత్తా స్సౌమ్య చత్వారో మాసా వార్షికసంజ్ఞికాః, నాయ ముద్యోగసమయః ప్రవిశ త్వం పురీం శుభాం. అస్మి న్వత్స్యా మ్యహం సౌమ్య పర్వతే సహలక్ష్మణః, ఇయం గిరిగుహా రమ్యా విశాలా యుక్తమారుతా. ప్రభూతసలిలా సౌమ్య ప్రభూతకమలోత్పలా, ౧౪½. కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వంరావణవధే యత ఏష న స్సమయ స్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వ మాలయం, అభిషిక్త స్స్వ రాజ్యే చ సుహృద స్సంప్రహర్షయ. ౧౬. ఇతి రామాభ్యనుజ్ఞాత స్సుగ్రీవో వానరాధిపః, ప్రవివేశ పురీం రమ్యాం కిష్కింధాం వాలిపాలితాం. ౧౭ తం వానర

కిష్కింధాం-వానరాణాం స్వామినా సంబంధం కురు, సుగ్రీవం వానరరాజం కుర్వి త్యర్థః ౧౧ ఇమ మపీత్యాది. భాజనం, యోగ్య మిత్యర్థః. ౧౨½. అ స్త్వభిషేకః, సీతాన్వేషణరావణవధాదికం ప్రత్యుద్యోగః క్రియత ఇత్యాశంక్యాహ—పూర్వ ఇత్యాది పూర్వః వర్ష ర్త్వపేక్షయా ప్రథమః,వర్షాః వర్షర్తుః ని 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా' ఇత్యమరః. తత్ర భవో వార్షికః-ద్వౌ ద్వౌ మార్గాదిమాసౌ స్యా దృతు'రితి శ్రావణభాద్రపదౌ వర్షర్తుః తదేకదేశత్వా చ్ఛ్రావణో వార్షిక ఇత్యుచ్యతే. 'వర్షాభ్య ష్ఠ'గితి ఠక్ ప్రత్యయః వార్షికసంజ్ఞికా శ్చత్వారోమాసా ఇతి.ఆశ్వయుజాషాఢాభ్యాం చతుష్ట్వ మితి జ్ఞేయం, ఛత్రిన్యాయాత్ వర్షముఖత్వా ద్వర్షానంతరకాలత్వా చ్చ చత్వారోఽప యుద్ధయోగ్యా న భవంతి కైశ్చిత్తు 'పక్షా వై మాసా' ఇతి శ్రుతిపక్ష మాశ్రిత్య చత్వారో వార్షికా మాసా ఇత్యుక్తం 'శ్రావణః ప్రథమో మాస' ఇత్యత్రాపి ప్రథమః పక్ష ఇత్యర్థః. చత్వారో వార్షికా మాసా గతా వర్షశతోపమాః' ఇత్యుపసంహారాదిత్యాహ ౧౪½ కార్తిక ఇతి. కార్తికే మాసి-సమనుప్రాప్తే సమీపం ప్రాప్తే, ఆశ్వయుజాంత ఇత్యర్థః. యత యతస్వ సేనాసన్నహనం కురు. కార్తిక శబ్దస్య ఆశ్వయుజాంతపరత్వం స్వయమేవ వక్ష్యతి—'వయ మాశ్వయుజే మాసి పింగాక్షప్రతిచోదితాః' ఇతి. ప్రచోదనం సన్నహనం, న తు నిర్గమః. నిర్గమస్తు మార్గశీర్షే స్వసంకేతితకార్తికాతిక్రమా దేవ రామస్య సుగ్రీవే కోపో లక్ష్మణప్రేషణం చ. స్వయంప్రభాబిలనిర్గమనానంతరం 'ద్రుమాన్ వాసంతికాన్ దృష్ట్వే'త్యేతద్వసంతపుష్పోద్గమోపక్రమభూతిపత్రవిగళన హేతుఫాల్గునాపేక్షయా పక్షాంతరే ఫాల్గునచైత్రయో ర్వసంతత్వోక్తే ర్వా. అయ మత్ర క్రమోఽనుసంధేయః. 'ఉత్తర స్యాదినా పూర్వస్యావధిం జానీయా' దితి న్యాయేన ఉత్తర స్యోత్తరస్య గ్రహణాత్ పూర్వపూర్వకాలసంఖ్యాజ్ఞాపనం వాల్మీకే శ్శైలీ తథా చ చైత్రే రామస్య సాకేతా న్నిర్గమః, అగస్త్యాశ్రమాగమనా

సంబంధం కురుష్వ, సుగ్రీవం వానరరాజానం కుర్విత్యర్థః.౧౨½ అస్తు భవదుక్తప్రకారేణాభిషేకాదికం, మత్ప్రార్థితః త్వయా సంపాదితః సీతాన్వేషణరావణనిరసనోద్యోగోఽద్యైవ కర్తవ్య ఇతి సుగ్రీవాభిప్రాయ మాశంక్యాహ— పూర్వోఽయమిత్యాదినా.*టీకా. ప్రవృత్తాః ప్రవర్తితు ముపక్రాంతాః.౧౪½.

సహస్రాణి ప్రవిష్టం వానరేశ్వరం, అభివాద్య ప్రవిష్టాని సర్వతః పర్యవారయన్. ౧౯. తతః ప్రకృతయ స్సర్వా దృష్ట్వా హరిగణేశ్వరం, ప్రణమ్య మూర్ధ్నా పతితా వసుధాయాం సమాహితాః ౨౦ సుగ్రీవః ప్రకృతీ స్సర్వా స్సంభాష్యోత్థాప్య వీర్యవాన్, భ్రాతు రంతఃపురం సౌమ్యం ప్రవివేశ మహాబలః. ౨౧. ప్రవిశ్య త్వభినిష్క్రాంతం సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరం, అభ్యషించంత సుహృద స్సహస్రాక్ష మివామరాః. ౨౨. తస్య పాండుర మాజహ్రు శ్ఛత్రం హేమపరిష్కృతం, శుక్లే చ వాలవ్యజనే హేమదండే యశస్కరే. తథా సర్వాణి రత్నాని సర్వబీజౌషధై రపి, సక్షీరాణాం చ వృక్షాణాం ప్రరోహా న్కుసుమాని చ. శుక్లాని చైవ వస్త్రాణి శ్వేతం చైవానులేపనం, సుగంధీని చ మాల్యాని స్థలజా న్యంబుజాని చ. చందనాని చ దివ్యాని గంధాంశ్చ వివిధా న్బహూన్, అక్షతం జాతరూపం చ ప్రియంగు మధు సర్పిషీ దధి చర్మ చ వైయాఘ్రం వారాహీ చాప్యుపానహౌ, ౨౬. సమాలంభన మాదాయ రోచనాం సమనశ్శిలాం. ఆజగ్ము స్తత్ర ముదితా వరాః కన్యాస్తు షోడశ, ౨౭ తత స్తే వానరశ్రేష్ఠం యథాకాలం యథావిధి రత్నై ర్వస్త్రైశ్చ భక్ష్యైశ్చ తోషయిత్వా ద్విజర్షభాన్, తతః కుశపరి స్తీర్ణం సమిద్ధం జాతవేదసం.

తుష్పూర్వం దశ సంవత్సరా గతా ఇత్యుక్తం అథ పంచవట్యాం వర్షత్రయానంతరం చైత్రే ప్రాప్తే శూర్పణఖానాసికాచ్ఛేదనఖరవధాదికం కృత మిత్యవగమ్యతే రావణేన చ మారీచవచనాదినా కించి ద్విళంబ్య తస్మిన్నేవ చైత్రే సీతా హృతా, సీతావిరహేణ దూయమానస్య రామస్య వసంత వర్ణనే 'చైత్రవనానిల' ఇత్యుక్తేః లంకాయాం సీతాయా స్సంవత్సరవాసోక్తేశ్చ. పునః ఫాల్గునే హి రావణవధః, ఆషాఢే వాలివధః, శరది సేనాసన్నహనం, మార్గశీర్షే వానరప్రస్థాపనం, స్వయంప్రభాబిలే బహుకాలయాపనం, 'కాలశ్చ నో మహా న్యాత' ఇత్యుక్తేః. బహిర్నిర్గమనానంతరం ఫాల్గునశుద్ధ త్రయోదశ్యాం హనుమత స్సముద్రతరణం, చతుర్దశ్యాం పున రాగమనం, పౌర్ణమాస్యాం దండయాత్రేత్యాది. అన్యద్యుద్ధకాండే వక్ష్యతే. సమయః సంకేతః ౧౯. తత ఇతి. ప్రణమ్యేతి. మూర్ధ్నా ప్రణమ్య వసుధాయాం పతితాః-సమాహితాః అనన్యమనస్కాః. ౨౦. సుగ్రీవ ఇతి. భ్రాతు రంతఃపురం ప్రవివేశేతి తారాంసంమాన్య, స్వవశీకరణార్థ మితి భావః ౨౨. తస్యేత్యాది. ప్రరోహాన్ పల్లవాన్-అనులేపనం కర్పూరాది-గంధాః అగరుప్రభృతయః- అక్షతం జాతరూపం అక్షతతండులం హరిద్రామిశ్రం-ప్రియంగుః సూక్ష్మధాన్యవిశేషః-వారాహీ వరాహచర్మవికృతీ-'సుపాం సులు' గిత్యాదినా పూర్వసవర్ణదీర్ఘః. ౨౬. సమాలంభనమితి. సమాలంభనం అనులేపనవిశేషః. 'సమాలంభో విలేపన' మిత్యమరః. రోచనాం గోరోచనాం-సమనశ్శిలాం-శైలధాతువిశేషసంహితం తిలకసాధనం మనశ్శిలా. ౨౭. 'తత స్తే వానరశ్రేష్ఠ' మిత్యారభ్య 'వసవో వాసవం య' థేత్యంత మేకం వాక్యం.

తర్హి కదా మదుద్యోగకాల ఇత్యత ఆహ—కార్తిక ఇతి ౨౧ * టీకా. ప్రవిశ్యేతి. ప్రవిశ్య, స్థితమితి శేషః. ౨౨. * టీకా. శుక్లానీతి. శ్వేత మనులేపనం కర్పూరద్రవః-ప్రియంగుః ఫలినీపుష్పం. ని. 'ప్రియంగుః ఫలినీ ఫలీ' త్యమరః (ప్రేంకణపుపువ్వు) యాదవ—ని. 'ప్రియంగు స్సిద్ధార్థకమే' చేతి విశ్వప్రకాశః (గసగసాలు) దధిచర్మచేతి. సమాలంభన మనులేపనం. ౨౭. తత స్తఇత్యాది. 'వసవో వాసవం య' థేత్యంత మేకం వాక్యం. ద్విజర్షభా న్వానరజాతీయద్విజర్షభాన్. తత ఇతి.

మన్త్రపూతేన హవిషా హుత్వా మన్త్రవిదో జనాః, తతో హేమప్రతిష్ఠానే వరా
స్తరణసంవృతే. ప్రాసాదశిఖరే రమ్యే చిత్రమాల్యోపశోభితే, ప్రాఙ్ముఖం వివిధై
ర్మన్త్రైః స్థాపయిత్వా వరాసనే నదీనదేభ్య స్సంహృత్య తీర్థేభ్య శ్చ సమన్తతః,
ఆహృత్య చ సముద్రేభ్య స్సర్వేభ్యో వానరర్షభాః అపః కనకకుమ్భేషు నిధాయ
విమలా శ్శుభాః, శుభై ర్వృషభశృఙ్గై శ్చ కలశై శ్చాపి కాఞ్చనైః శాస్త్రదృష్టేన
విధినా మహర్షివిహితేన చ, గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గన్ధమాదనః. మైన్ద
శ్చ ద్వివిదశ్చైవ హనుమాన్ జామ్బవా న్నళః, అభ్యషిఞ్చన్త సుగ్రీవం ప్రసన్నేన
సుగన్ధినా సలిలేన సహస్రాక్షం వసవో వాసవం యథా, ౩౫॥ అభిషిక్తే తు సు
గ్రీవే సర్వే వానరపుఙ్గవాః ప్రచుక్రుశు ర్మహాత్మానో హృష్టా స్తత్ర సహస్రశః,
౩౬॥ రామస్య తు వచః కుర్వన్ సుగ్రీవో హరిపుఙ్గవః అఙ్గదం సంపరిష్వజ్య
యౌవరాజ్యేఽభ్యషేచయత్, ౩౭॥ అఙ్గదే చాభిషిక్తే తు సానుక్రోశాః ప్లవం
గమాః సాధుసాధ్వితి సుగ్రీవం మహాత్మానోఽభ్యపూజయన్. ౩౮. రామం చైవ
మహాత్మానం లక్ష్మణం చ పునః పునః. ప్రీతాశ్చ తుష్టువు స్సర్వే తాదృశే తత్ర
వర్తతి, ౩౯॥. హృష్టపుష్టజనాకీర్ణా పతాకాధ్వజశోభితా. బభూవ నగరీ రమ్యా
కిష్కిన్ధా గిరిగహ్వరే. ౪౦॥ నివేద్య రామాయ తదా మహాత్మనే మహాభిషేకం
కపివాహినీపతిః, రుమాం చ భార్యాం ప్రతిలభ్య వీర్యవా నవాప రాజ్యం త్రిద
శాధిపో యథా. ౪౧॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - షడ్వింశస్సర్గః.

యథాకాలం విహితకాలమనతిక్రమ్య - యథావిధి యథాక్రమం-ద్విజర్షభాన్ యాజనార్థ మాహూ
తాన్-సమిద్ధం జ్వలితం-జాతవేదసం అగ్నిం-మన్త్రవిదః వానరపురోహితాః-హైమప్రతిష్ఠానే హేమ
మయపాదయుక్తే, వరాసనవిశేషణ మేతత్ నదీనదేభ్య స్తీర్థేభ్య స్సముద్రేభ్యశ్చ - అపః ఆహృత్య
ఆనీయ-సంహృత్య సంమిశ్రీకృత్య-త ద్విమలం జలం కనకకుమ్భేషు నిధాయ తేభ్యో వృషభశృఙ్గాదిభి
రుద్ధృత్య శాస్త్రదృష్టేన విధినా క్రమేణ - మహర్షివిహితేన కల్పసూత్రవిహితేన చ విధినా-అభ్య
షిఞ్చన్త ౩౭॥. అఙ్గదఇతి సానుక్రోశాః అఙ్గదే సదయాః ౩౮॥ రామంచైవేతి. తాదృశే సుగ్రీ
వాఙ్గదాభిషేకరూపోత్సవే-వర్తతి వర్తమానేసతి ౩౯॥. హృష్టేతి పతాకాధ్వజయో ర్భేద ఉక్తః.
౪౦॥ నివేద్యేతి. నివేద్య, రామసమీప మాగత్య నివేద్యేత్యర్థః, ౪౧॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-షడ్వింశస్సర్గః.

హేమప్రతిష్ఠానే వరా స్తరణసంవృతే, ఇత్యేతదుభయం వరాసనవిశేషణం హేమప్రతిష్ఠానే హేమమ
యపీఠయుక్తే-నదీనదేభ్యః తీర్థేభ్యః సముద్రేభ్యశ్చ-ఆహృత్య చ సమ్మిళితాః కృత్వా విమలం జలం కనక
కుమ్భేషు నిధాయేతి సమ్బన్ధః శాస్త్రదృష్టేన మహర్షివిహితేన-శాస్త్రం వేదః-మహర్షయః మన్వాదయః,
౩౮॥. రామమితి. తాదృశే సుగ్రీవాఙ్గదాభిషేకరూపమహోత్సవే-వర్తతి వర్తమానే సతి ౪౧॥.
* టీకా ఫలశ్రుతిః స్కాన్దే—శ్లో 'అభిషేకం చ తారాయా రుమాయాః ప్రాప్తి ముత్తమాం, సుగ్రీ
వస్య సదా శ్రుత్వా రాజ్యలాభం స గచ్ఛ'తీతి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షడ్వింశస్సర్గః.

సప్తవింశస్సర్గః

అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే ప్రవిష్టే వానరే గుహాం, ఆజగామ సహ భ్రాత్రా రామః ప్రస్రవణం గిరిం శార్దూలమృగసంఘుష్టం సింహై ర్భీమరవై ర్వృతం, నానా గుల్మలతాగూఢం బహుపాదపసంకులం. ఋక్షవానరగోపుచ్ఛై ర్మార్జారైశ్చ నిషేవితం, మేఘరాశినిభం శైలం నిత్యం శుచిజలాశ్రయం. ౩. తస్య శైలస్య శిఖరే మహతీ మాయతాం గుహాం, ప్రత్యగృహ్ణాత వాసార్థం రామ స్సౌమిత్రిణా సహ. ౪. కృత్వా చ సమయం సౌమ్య స్సుగ్రీవేణ సహానఘః, కాలయుక్తం మహ ద్వాక్య మువాచ రఘునందనః వినీతం భ్రాతరం భ్రాతా లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనం, ౫ ఇయం గిరిగుహా రమ్యా విశాలా యుక్తమారుతా. అస్యాం వసావ సౌమిత్రే వర్షరాత్ర మరిందమ, ౬ గిరిశృంగ మిదం రమ్య మున్నతం పార్థివాత్మజ. శ్వేతాభిః కృష్ణతామ్రాభి శ్శిలాభి రుపశోభితం, నానాధాతుసమాకీర్ణం దరీనిర్ఝరశోభితం. వివిధై ర్వృక్షషండైశ్చ చారుచిత్రలతావృతం, నానావిహగసంఘుష్టం మయూరరవనాదితం. మాలతీకుందగుల్మైశ్చ సింధువారకురంటకైః, కదంబార్జునసర్జైశ్చ పుష్పితై రుపశోభితం. ౧౦. ఇయం చ నళినీ రమ్యా ఫుల్లపంకజమండితా, నాతిదూరే గుహాయా నో భవిష్యతి నృపాత్మజ. ౧౧. ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే గుహా సాధు భవిష్యతి,

---

అథ రామస్యైకాంతవాససముద్భూతసీతావిరహశోకప్రశమనం లక్ష్మణేన క్రియతే సప్తవింశే. అభిషిక్త ఇత్యాది శైలం శిలామయ మితి మృచ్ఛిలోభయమయగిరిభ్యో వ్యావృత్తిః, అతో న గిరిం శైల మితి పునరుక్తిః ౪. కృత్వేతి కాలయుక్తం తత్కాలోచితం. ౫. ఇయమితి యుక్తమారుతా ఉచితమారుతా, యావదపేక్షమారుతేత్యర్థః. వసావ-లోడుత్తమద్వివచనం. వర్షరాత్ర మితి. అచ్ సమాసాంత ఆర్షః జాత్యేకవచనం ౬. గిరిశృంగమిత్యాది కదంబాః అర్జునాః నదీసర్జాః. * రామా. నానేతి చారు కాంతం- 'చిత్రలతావృత' మితిపాఠః. కదంబార్జునసర్జైః-కదంబాః నీపాః-అర్జునాః నదీసర్జాః-సర్జాః సాలాః ౧౦. ఇయంచేతి. నాతిదూరే భవిష్యతీ త్యనేన వర్షాకాలస్య ప్రవృత్తత్వా ద్భావిజలసమృద్ధ్యా సమీపవర్తినీ భవిష్యతీత్యర్థః ౧౧. ప్రాగితి. ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే వర్తమానా గుహా సాధు భవిష్యతి. ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే వర్తమానత్వాభిధానా ద్గుహాయా నైరృత్యభిముఖద్వారత్వ ముక్తం. అతఏవ పౌరస్త్యవర్షప్రవేశాభావేన సాధుత్వ ముక్తం భవతి ఇయం పశ్చాదున్నతా పశ్చా

౩—౪ కృత్వేతి సమయం కృత్వా, శరది దండయాత్రేతి సంకేతం కృత్వేత్యర్థః. కాలయుక్తం తత్కాలోచితం * టీకా. లక్ష్మివర్ధన మిత్యత్ర హ్రస్వ శ్ఛాందసః ౫ ఇయమితి. వర్షరాత్రం. జాత్యేకవచన మేతత్. ౬ *టీకా దరీదర్దురశోభితం-దర్దురాః పాషాణసంధయః. ౧౦. అత్ర వసతో రావయోః సౌకర్యాతిశయో భవిష్యతీత్యాహ—ఇయంచేత్యాది నళినీ పుష్కరిణీ-గుహాయాః నాతిదూరే భవిష్యతి. వర్షాకాలస్య ప్రవృత్తత్వాత్ భావివారిపూరసమృద్ధ్యా గుహాసమీపవర్తినీ భవిష్యతీత్యర్థః ౧౧. ప్రాగుదగితి. ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే వర్తమానా గుహా సాధు భవిష్యతి. ప్రాగుదక్ప్రవణ వర్తమానత్వాభిధానాత్ గుహాయా నైరృతిద్వారవత్త్వ మవగమ్యతే. అతఏవ పౌరస్త్యవర్షప్రవేశాభా

పశ్చా చ్చైవోన్నతా సౌమ్య నివాతేయం భవిష్యతి. ౧౨. గుహాద్వారే చ సౌమిత్రే శిలా సమతలా శుభా, శ్లక్ష్ణా చైవాయతా చైవ భిన్నాంజనచయోపమా ౧౩ గిరిశృంగ మిదం తాత పశ్య చోత్తరత శ్శుభం, భిన్నాంజనచయాకార మంభోధర మివోత్థితం దక్షిణస్యా మపి దిశి స్థితం శ్వేత మివాపరం, కైలాసశిఖరప్రఖ్యం నానాధాతువిభూషితం. ౧౪. ప్రాచీనవాహినీం చైవ నదీం భృశ మకర్దమాం, గుహాయాః పూర్వతః పశ్య త్రికూటే జాహ్నవీ మివ.౧౬. చంపకై స్తిలకై స్తాలై స్తమాలై రతిముక్తకైః, పద్మకై స్సరళై శ్చైవ అశోకై శ్చైవ శోభితాం ౧౭. వానీరై స్తిమిశై శ్చైవ వకుళైః కేతకై ర్ధవైః, హింతాలై స్తిరిటై ర్నీపై ర్వేత్రకైః కృతమాలకైః ౧౮. తీరజై శ్శోభితా భాతి నానారూపై స్తత స్తతః, వసనాభరణోపేతా ప్రమదే వాభ్యలంకృతా ౧౯ శతశః పక్షిసంఘైశ్చ నానానాదై ర్వినాదితా, ఏకైక మనురక్తైశ్చ చక్రవాకై రలంకృతా పులినై రతిరమ్యైశ్చ హంససారస సేవితైః, ప్రహసం తీవ భాత్యేషా నారీ సర్వవిభూషితా. ౨౧ క్వచి న్నీలోత్పలచ్ఛన్నా భాతి రక్తోత్పలైః క్వచిత్, క్వచి దాభాతి శుక్లైశ్చ దివ్యైః కుముదకుట్మలైః. ౨౨. పారిప్లవశతై ర్జుష్టా బర్హిణక్రౌంచనాదితా, రమణీయా నదీ సౌమ్య మునిసంఘై ర్నిషేవితా. ౨౩. పశ్య చందనవృక్షాణాం పఙ్క్తీ స్సురచితా ఇవ, కకుభానాం చ దృశ్యం తే మనసే వోదితా స్సమం. ౨౪. అహో సురమణీయోఽయం దేశ శ్శత్రునిషూదన, దృఢం రంస్యావ సౌమిత్రే సాధ్వత్ర నివసా

ద్భాగోన్నతా-అతఏవ పురోవాతనిరోధకత్వా న్నివాతా చ భవిష్యతి ౧౨ గుహాద్వారేచేతి అస్మిన్ శ్లోకే వర్తత ఇతి శేషః. ౧౩ గిరిశృంగమిత్యాది. శ్వేత మివ రూప్యమివ * ని ‘ దుర్వర్ణం రజతం రూప్యం ఖర్జూరం శ్వేత’మిత్యమరః * అపరం శృంగం పశ్యేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౪. ప్రాచీనవాహినీ మిత్యాది. అతిముక్తకైః పుండ్రకైః-పద్మకైః పద్మపర్ణాఖ్యవృక్షవిశేషైః - సరళైః యూపసరళైః- తిమిశైః స్యందనైః. * ని ‘ తిమిశే స్యందనో నేమి’ రిత్యమరః. ధవైః ధుంధురైః-హింతాలైః లతాం కురాఖ్యవృక్షైః. * ని ‘ అథ స్యా ల్లతాంకురః హింతాల స్తృణరాజ’శ్చేతి వైజయంతీ. తిరిటైః తిల్వ వృక్షైః - ‘ తిరిట స్తిల్వమార్జనా’ విత్యమరః. వేత్రకై రితి సమ్యక్ ౧౯ శతశ ఇతి ఏకైక మనురక్తైః అన్యోన్యానురాగయుక్తైః ౨౨ పారిప్లవేతి పారిప్లవైః జలోపరిసంచారిపక్షివిశేషైః.౨౩ పశ్యేతి సురచితా ఇవ మాలారూపేణ గ్రథితా ఇవ-కకుభానాం అర్జునవృక్షాణాం-దృశ్యంతే, పఙ్క్తయ ఇతి శేషః. మనసే వోదితా స్సమమితి మనసా సంకల్పేన-సమం యుగపత్-ఉదితా ఇవ స్థితాః.౨౪. అహో ఇతి.

వేన సాధుత్వ ముక్తం భవతి - ఇయం పశ్చాదున్నతా పశ్చాద్భాగోన్నతా - అతఏవ పురోవాతనిరోధకత్వాత్ - నివాతా చ భవిష్యతి. ౧౩. * దక్షిణస్యామితి. శ్వేత మివ రూప్య మివ. ని. ‘శ్వేతం రూప్యే’ పీ త్యమరః అపరం శృంగం పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౯. శతశ ఇతి ఏకైక మనురక్తైః అన్యోన్యానురాగయుక్తైః. ౨౨ పారిప్లవేతి పారిప్లవశతైః - పారిప్లవః జలోపరిసంచారీ పక్షివిశేషః. ౨౩. పశ్యేతి చందనవృక్షాణాం కకుభానా మర్జునవృక్షాణాం చ దృశ్యంతే, పఙ్క్తయ

వహై. ౨౫. ఇతశ్చ నాతిదూరే సా కిష్కింధా చిత్రకాననా. సుగ్రీవస్య పురీ రమ్యా భవిష్యతి నృపాత్మజ. ౨౬. గీతవాదిత్రనిర్ఘోష శ్శ్రూయతే జయతాం వర, నర్దతాం వానరాణాం చ మృదంగాడంబరై స్సహ. ౨౭. లబ్ధ్వా భార్యాం కపివరః ప్రాప్య రాజ్యం సుహృద్వృతః, ధ్రువం నందతి సుగ్రీవ స్సంప్రాప్య మహతీం శ్రియం. ౨౮. ఇత్యుక్త్వా న్యవస త్తత్ర రాఘవ స్సహలక్ష్మణః, బహుదృశ్యదరీకుంజే తస్మిన్ప్రస్రవణే గిరౌ. ౨౯. సుసుఖేఽపి బహుద్రవ్యే తస్మిన్హి ధరణీధరే, వసత స్తస్య రామస్య రతి రల్పాపి నాభవత్ హృతాం హి భార్యాం స్మరతః ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీం, ౩౦. ఉదయాభ్యుదితం దృష్ట్వా శశాంకం చ విశేషతః, ఆవివేశ న తం నిద్రా నిశాసు శయనం గతం, ౩౧. తత్సముత్థేన శోకేన బాష్పోపహతచేతసం. తం శోచమానం కాకుత్స్థం నిత్యం శోకపరాయణం, తుల్యదుఃఖోఽబ్రవీ ద్భ్రాతా లక్ష్మణోఽనునయ న్వచః. ౩౩. అలం వీర వ్యథాం గత్వా న త్వం శోచితు మర్హసి, శోచతో వ్యవసీదంతి సర్వార్థా విదితం హి తే. ౩౪. భవాన్ క్రియాపరో లోకే భవాన్ దైవపరాయణః, ఆస్తికో ధర్మశీలశ్చ వ్యవసాయీ చ రాఘవ. ౩౫. న హ్యవ్యవస్థిత శ్శత్రుం రాక్షసం తం విశేషతః, సమర్థ స్త్వం రణే హంతుం విక్రమై ర్జిహ్మకారిణం. ౩౬. సమున్మూలయ శోకం త్వం వ్యవసాయం స్థిరం కురు, తత స్సపరివారం తం నిర్మూలం కురు రాక్షసం. ౩౭. పృథివీ మపి కాకుత్స్థ ససాగరవనాచలాం, పరివర్త

రంస్యావ రంస్యావహే-అతః అత్ర గిరౌ - నివసావహై నివసావ ౨౫. అత్ర వాసే క్రియమాణే కిష్కింధా చ సమీపవర్తినీ భవిష్యతీ త్యాహ—ఇతశ్చేతి ౨౬. గీతేతి. మృదంగాడంబరై స్సహ నర్దతాం వానరాణాం నిర్ఘోష శ్శ్రూయత ఇత్యన్వయః ౨౮. ఇతీతి. తత్ర గుహాయాం-కుంజః లతాగృహం. *రామా. 'ఇత్యుక్త్వా న్యవస త్తత్ర రాఘవ స్సహలక్ష్మణః' ఇతి పాఠః. ౨౯ సుసుఖేఽపీతి బహుద్రవ్యే బహుపుష్పఫలాదిధనే. ౩౦. ఉదయేతి. ఉదయాభ్యుదితం ఉదయపర్వతా దుద్గతం. ౩౧ తత్సముత్థేనేత్యాది. 'లక్ష్మణోఽనునయన్ వచ' ఇతి పాఠః ౩౪ భవానితి. క్రియాపర ఇత్యనేన కార్యసిద్ధిహేతుభూతపురుషకారవత్త్వ ముక్తం, దైవపరాయణ ఇత్యనేన కార్యసిద్ధిహేతుభూతదేవతానిష్ఠతోక్తా. ౩౫. నహీతి. అవ్యవస్థితః, ధైర్యరహిత ఇత్యర్థః. రణే విక్రమై ర్హంతుం న సమర్థ ఇత్యన్వయః * రామా. నహీతి. విక్రమే జిహ్మకారిణం విక్రమవిషయే ఛద్మకారిణం. ౩౭ పృథివీమపీతి. పరివర్త

ఇతి శేషః. మనసేవోదితాః సమం మనసా సంకల్పేన సమం యథాతథా ఉదితాః - తేషాం పఙ్క్తిః-పశ్యేతి సంబంధః *టీకా. సమం మనసా ఉదితా ఇవ ఏకోచ్ఛ్రాయవిస్తారా ఉద్భవామ ఇతి సంకల్ప్య ఉత్థితా ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా. ౨౬. గీతేతి గీతవాదిత్రనిర్ఘోషః శ్రూయతే - మృదంగాడంబరై స్సహ నర్దతాం వానరాణాం నిర్ఘోషశ్చ శ్రూయత ఇతి సంబంధః *టీకా. 'ఆడంబరస్తూర్యరవ' ఇతి విశ్వః. ౨౮. ఇత్యుక్త్వేతి. తస్మిన్ ప్రస్రవణే గిరౌ తత్ర గుహాయాం న్యవస దితి సంబంధః. ౩౦. ఉదయేతి. ఉదయాభ్యుదితం ఉదయపర్వతా దుద్గతం ౩౧. * టీకా. తత్సముత్థేన సీతాస్మరణసముత్థేన ౩౩. అలమితి. శోచతః పురుషస్య ౩౪ భవానితి. క్రియాపరఇత్యనేన కార్యసిద్ధిహేతుభూతపురుషకారత్వ ముచ్యతే *టీకా. దైవపరాయణః భాగ్యసంపన్నః - ఉభయత్ర హేతుః ఆస్తికఇతి. వ్యవసాయీ ప్రశస్తోద్యోగః. ౩౫. నహీతి. విక్రమే జిహ్మకారిణం కుటిలం. *టీకా. త్వం అవ్యవసితః ఉద్యోగశూన్యః-శత్రుం

యితుం శక్తః కి మంగ పున రావణం ౩౮. శరత్కాలం ప్రతీక్షస్వ ప్రావృట్కాలో
ఽయమాగతః, తత స్సరాష్ట్రం సగణం రావణం త్వం వధిష్యసి. ౩౯. అహం తు
ఖలు తే వీర్యం ప్రసుప్తం ప్రతిబోధయే, దీప్తై రాహుతిభిః కాలే భస్మచ్ఛన్న మివా
నలం. ౪౦. లక్ష్మణస్య తు తద్వాక్యం ప్రతిపూజ్య హితం శుభం, రాఘవ స్సుహృ
దం స్నిగ్ధ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౪౧. వాచ్యం యదనురక్తేన స్నిగ్ధేన చ హితే
న చ, సత్యవిక్రమయుక్తేన తదుక్తం లక్ష్మణ త్వయా. ౪౨. ఏష శోకః పరిత్యక్త
స్సర్వకార్యావసాదకః, విక్రమే ష్వప్రతిహతం తేజః ప్రోత్సాహయా మ్యహం. ౪౩.
శరత్కాలం ప్రతీక్షిష్యే స్థితోఽస్మి వచనే తవ, సుగ్రీవస్య నదీనాం చ ప్రసాద
మనుపాలయన్ ౪౪. ఉపకారేణ వీరస్తు ప్రతికారేణ యుజ్యతే, అకృతజ్ఞో ప్రతికృతో
హంతి సత్త్వవతాం మనః. ౪౫. అథైవ ముక్తః ప్రణిధాయ లక్ష్మణః కృతాంజలి స్త
త్ప్రతిపూజ్య భాషితం, ఉవాచ రామం స్వభిరామదర్శనం ప్రదర్శయ న్దర్శన మా
త్మన శ్శుభం. ౪౬. యథోక్త మేత త్తవ సర్వ మీప్సితం నరేంద్రకర్తా న చిరాద్ధరీ
శ్వరః, శర త్ప్రతీక్షః క్షమతా మిమం భవా న్జలప్రపాతం రిపునిగ్రహే ధృతః.

యితుం అధరోత్తరం కర్తుం - అంగేతి సంబోధనం పునరిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః. ౩౮—౩౯.
అహంత్వితి. దీప్తైః జ్వలనకరైః - ఉద్బోధకైః, వాక్యై రితి శేషః. ౪౦—౪౧. వాచ్యమితి. అను
రక్తేన అనురాగయుక్తేన - స్నిగ్ధేన తత్కాలోచితప్రియపరేణ - హితేన హితపరేణ - సత్యవిక్రమ
యుక్తేన అమోఘవిక్రమయుక్తేన - యద్వాచ్యం తత్సర్వం త్వయోక్త మితి సంబంధః. ౪౪. ఉపకా
రేణేతి. తుశబ్దోఽవధారణే - ఉపకారేణ యుక్తో వీరః ప్రతికారేణ యుజ్యత ఏవ, ప్రత్యుపకారం
కరోత్యేవేత్యర్థః - అప్రతికృతః అకృతప్రత్యుపకారః పురుషః-సత్త్వవతాం సాత్త్వికానాం మనః-
హంతి పీడయతి, సాత్త్వికా స్త మజస్రం నిందంతీత్యర్థః. సజ్జనాపవాదభీత స్సుగ్రీవోఽస్మాకం ప్రత్యు
పకారం కరోత్యేవేతి భావః. ౪౫ అథైవమితి ప్రణిధాయ భావికార్య మాలోచ్య - దర్శనం మతిం,
ప్రణిధానేన దృష్టార్థ మిత్యర్థః ౪౬ యథోక్తమితి. నచిరాత్ అవిళంబితం - జలాని ప్రపాత్యంతే
ఽస్మిన్నితి జలప్రపాతో వర్షాకాలః - భవాన్ క్షమతాం త్వం క్షమస్వ, వర్షాకాలకృతవిరహవేద
నాం మాకుర్విత్యర్థః. రిపునిగ్రహే ధృతః ధైర్యయుక్తః. ౪౭. సుగ్రీవః ప్రత్యుపకారం కరోతు వా

హంతుం వ సమర్థ ఇతి యోజనా. ౩౭. పృథివీమితి పరివర్తయితుం అధరోత్తరయితుం. ౩౯.
అహంత్వితి. అహంతు దీప్తైః దీపకైః, వాక్యైరితి శేషః. ౪౧ వాచ్యమితి. అనురక్తేన అనురాగయుక్తే
న, స్నిగ్ధేన తత్కాలోచిత ప్రియపరేణ - హితేన ఉదర్కహితైషిణా-సత్యవిక్రమయుక్తేన అమోఘ
విక్రమయుక్తేన - యద్వాచ్యం తత్సర్వం త్వయోక్త మితి సంబంధః. ౪౪ సుగ్రీవ స్త్వవశ్య మస్మా
కం ప్రత్యుపకారం కరిష్యతీత్యాశయే నాహ—ఉపకారేణేతి. తుశబ్దోఽవధారణే. ఉపకారేణ
యుక్తో వీరః, కేనచిత్కృతోపకారః పురుష ఇత్యర్థః. ప్రతీకారేణ యుజ్యత ఏవ ప్రత్యుపకారం
కరోత్యేవ - అకృతజ్ఞః అప్రతికృతః, అకృతప్రత్యుపకార ఇత్యర్థః సత్త్వవతాం పరమసాత్త్వికా
నాం - మనః హంతి క్షోభయతి. ౪౫. అథైవమితి దర్శనం మతిం. ౪౬. నచిరాత్ - కర్తా కరిష్యతి.

౪౬. నియమ్య కోపం ప్రతిపాల్యతాం శరత్ క్షమస్వ మాసాం శ్చతురో మయా సహ, వసాచలేఽస్మి న్మృగరాజసేవితే సంవర్ధయ న్శత్రువధే సముద్యమం. ౪౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే-సప్తవింశస్సర్గః.

అష్టావింశస్సర్గః.

స తథా వాలినం హత్వా సుగ్రీవ మభిషిచ్య చ, వస న్మాల్యవతః పృష్ఠే రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౧. అయం సకాల స్సంప్రాప్త స్సమయోఽద్య జలాగమః, సంపశ్య త్వం నభో మేఘైః సంవృతం గిరిసన్నిభైః ౨ నవమాసధృతం గర్భం భాస్కరస్య గభస్తిభిః, పీత్వా రసం సముద్రాణాం ద్యౌః ప్రసూతే రసాయనం.

మావా, సద్య శ్శత్రువధః కర్తవ్య ఇతి పునస్సంజాతకోపం రామం ప్రత్యాహ —నియమ్యేతి చతురో మాసాన్ ఆషాఢశ్రావణభాద్రపదాశ్వయుజాన్ - శరత్కార్తికమాసః - శత్రువధే సముద్యమం ఉత్సాహం-సంవర్ధయన్ అభివర్ధయన్ - 'సముద్యత' ఇతి పాఠే - సంవర్తయన్ మృగరాజాదిన్యాశయన్ * రామా సంవర్తయన్ కాలం యాపయన్ ౪౭ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః

అథ రామః స్వస్యాశ్రితవిశ్లేషాసహిష్ణుత్వ మన్యాపదేశేన లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయన్ వర్షర్తువర్ణన మారభతేఽష్టావింశే. సతథేత్యాది. యత్కించి ద్విరోధినిరసనాశ్రితసంరక్షణలాభేఽప్యసత్కల్ప మేత న్మన్యమానః - మాల్యవతః పూర్వం ప్రస్రవణాఖ్యతయోక్తస్య గిరేః పృష్ఠే ఉపరి-వసన్ - సర్వజనోజ్జీవనాయ సన్నిహితే ఇత్యర్థః ౧ అయమితి సమయః సుగ్రీవస్య స్థానావధిత్వేన సంకేతితః-సోఽయం జలాగమః కాలః వర్షాకాలః - అద్య సంప్రాప్తః సంప్రవృత్తః. ౨. నవేతి ద్యౌః భాస్కరస్య గభస్తిభిః కిరణైః సముద్రాణాం రసం పీత్వా నవమాసధృతం కార్తికాద్యాషాఢపర్యంతనవమాసధృతం-రసాయనం షడ్రసానాం కారణం - గర్భం జలం - ప్రసూతే జనయతి. భాస్కరస్య గభస్తిభి రిత్యనేన- 'యాభి రాదిత్య స్తపతి రశ్మిభి స్తాభిః పర్జన్యో వర్ష' తీతి శ్రుతి స్సూచ్యతే. సముద్రాణాం రస మిత్యనేన హంసస్య క్షీరనీర విభాగచాతుర్యవత్ నీరలవణవిభాగసామర్థ్యం ద్యోత్యతే. అత్ర ప్రస్తుతద్యోతవర్షవృత్తాంతే నాప్రస్తుతస్యానేకనాయకాహితవీర్యగర్భం భర్త్రికాభి ర్ధృత్వా కాలే ప్రేమాస్పదసుతప్రసవకృద్వధూవృత్తాంతస్య ప్రతీతేః సమాసోక్తి రలంకారః యది సీతా సన్నిహితా సాపీదానీం నవప్రసూతి స్స్యా దితి రామమనోరథో గమ్యతే *తనిశ్లోకీ (౧౮).౩.శక్యమితి మేఘా ఏవ సోపా

౪౬.నను సుగ్రీవః ప్రత్యుపకారం కరోతు వా మావా,అస్మత్కర్తవ్యం రావణనిరసన మధునైవ కరిష్యావ ఇతి క్రోధావిష్టం రామం పున రనునయన్ ప్రత్యాహ—నియమ్య కోప మితి సంవర్తయన్ కాలం సమ్యక్ జ్ఞాపయన్ *టీకా. ప్రతిపాల్యతాం ప్రతీక్ష్యతామ్. ౪౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- సప్తవింశస్సర్గః.

౧. అయమితి. సమయః సుగ్రీవావస్థానావధిత్వేన సంకేతితః సోఽయం కాలః-అద్య సంప్రాప్తః సంప్రవృత్తః * టీకా. వర్షర్తో ర్దర్శో విరహిభి ర్దుస్సహ ఇతి హృది నిధాయ తల్లక్షణ మాహ—అయమితి. ౨. నవమాసేతి. ద్యౌః భాస్కరస్య గభస్తిభిః కిరణైః - సముద్రాణాం రసం పీత్వా నవమాసభృతం - కార్తికాద్యాషాఢపర్యంతం నవమాసభృతం - రసాయనం షడ్రసానాం కారణం-గర్భం

శక్య మంబర మారుహ్య మేఘసోపానపఙ్క్తిభిః, కుటజార్జునమాలాభి రలం కర్తుం దివాకరం. ౨౦. సంధ్యారాగోత్థితై స్తామ్రై రంతే ష్వధికపాండరైః, స్నిగ్ధై రభ్రపటచ్ఛేదై ర్బద్ధవ్రణ మి వాంబరం. ౨౧. మందమారుతనిశ్వాసం సంధ్యాచందనరంజితం, ఆపాండుజలదం భాతి కామాతుర మి వాంబరం ౨౨. ఏషా ఘర్మపరిక్లిష్టా నవవారిపరిప్లుతా, సీతేవ శోకసంతప్తా మహీ బాష్పం విముంచతి. ౨౩. మేఘోదరవినిర్ముక్తాః కల్హారసుఖశీతళాః, శక్య మంజలిభిః పాతుం వాతాః కేతకిగంధినః ౨౪. ఏష ఫుల్లార్జున శ్శైలః కేతకై రధివాసితః, సుగ్రీవ ఇవ శాంతారి ర్ధా

నాని తేషాం పఙ్క్తిభి రంబర మారుహ్య - కుటజార్జునానాం వార్షికపుష్పాణాం - మాలాభిః - దివాకరం అస్మత్కులగురుభూతసూర్యమధ్యే సదా ధ్యేయం విష్ణుం - 'అలంకారప్రియో విష్ణు' రితి న్యాయే నాలంకర్తుం శక్యం లింగసామాన్యే నపుంసకం. 'సహ పత్న్యా విశాలక్ష్యా నారాయణ ముపాగమ' దిత్యుక్తరీత్యా సీతయా సహారాధనం న లబ్ధ మిత్యుత్కంఠా ద్యోత్యతే ౨౦ సంధ్యేతి సంధ్యారాగోత్థితైః ఉత్థితసంధ్యారాగైః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వా త్పరనిపాతః వస్త్రఖండపక్షే ఉత్థితసంధ్యాతుల్యరాగైః - అతఏవ తామ్రైః - అంతేషు ప్రాంతేషు - అధికపాండరైః అత్యంతశుభ్రైః - స్నిగ్ధైః ఆర్ద్రైః-అభ్రపటచ్ఛేదైః - అభ్రాణి మేఘా ఏవ పటచ్ఛేదాః వస్త్రఖండాః తైః - బద్ధవ్రణమివాంబరం భాతి-ఉపమాలంకారః. * తనిశ్లోకీ. అంబరస్య వ్రణసంబంధాసంభవా దతిశయోక్తి రలంకారః (౨౦) ౨౧ మందేతి. మందమారుత ఏవ నిశ్వాసో యస్య స తథా. అనేన నిరంతరనిశ్వాసత్వ ముచ్యతే. సంధ్యా సంధ్యారాగః - స ఏవ చందనం తేన రంజితం ఆలిప్తం అనేన తాపశాంతికరశీతోపచార ఉక్తః. ఆపాండుజలదమిత్యనేన విరహపాండుతోక్తా; అతఏవ కామాతురం - కాంతావిరహపీడితమివేత్యుత్ప్రేక్షా, రూపకానుప్రాణితా. * తనిశ్లోకీ (౨౧). ౨౨. ఏషేతి ఘర్మేణ గ్రీష్మసంతాపేన - సీతాపక్షే విరహతాపేన - పరిక్లిష్టా నవవారిభిః పరిప్లుతా సిక్తా - సీతాపక్షే అశ్రుక్లిన్నా - బాష్పం ఊష్మ అశ్రుజలం చ విముంచతి ప్రథమజలనిపాతే హి భూమే రూష్మా సముదంచతి. శ్లేషాలంకారః ౨౩. మేఘేతి. మేఘేత్యాదినా మాంద్య ముక్తం, కల్హారేత్యాదినా శైత్యసౌరభ్యే; ఏవంగుణత్వాత్ - వాతాః ఆదరాతిశయేన అంజలిభి రాదాయ పాతుం శక్యం అతిశయోక్తి రలంకారః. * తనిశ్లోకీ. అంజలిభిః పాతుం శక్యమితి వాతానామవయవానా మతిప్రశ్లిష్టావయవత్వ మతిశీతలత్వం చ వ్యంజితం [౨౩]. ౨౪. ఏషఇతి ఫుల్లార్జున ఇత్యనేన మాలాలంకృతత్వ ముచ్యతే; కేతకై రధివాసిత ఇత్యనేన చందనాదిమత్త్వం చ సుగ్రీవస్య సూచ్యతే, శాంతారి రిత్యనేన శైలస్య

జలం-ప్రసూత ఇతియోజనా. *టీకా 'యాభిరాదిత్య స్తపతి రశ్మిభి స్తాభిః పర్జన్యో వర్ష'తీతి శ్రుతి రత్రానుసంధేయా. ౨౦ సంధ్యారాగేతి సంధ్యారాగోత్థితైః ఉత్థితసంధ్యారాగైః, అంతరాంతరాసముద్భిన్నసంధ్యారాగై రితి యావత్ అతఏవ తామ్రైః అంతేషు పర్యంతే ష్వధికపాండురైః-స్నిగ్ధైః కించిత్ జలరససంబంధైః అభ్రపటచ్ఛేదైః అభ్రాణ్యేవ పటచ్ఛేదాః తైః - అంబర మాకాశం కర్తృ-బద్ధవ్రణ మివ. * టీకా. వ్రణగోపనాయ నిహితేన ఘృతాదనేత్యర్థః ప్రతీయత ఇతి శేషః ౨౧. * టీకా. మందమారుతేతి నిశ్వాసనైరంతర్యం, సంధ్యాచందనేతి శీతోపచారః, ఆపాండురేతి విరహపాండుత్వం చోక్తం. ౨౩. మేఘోదరేతి 'శక్య మంజలిభిః పాతు'మిత్యనేన శైత్య మాంద్య

రాభి రభిషిచ్యతే. ౯. మేఘకృష్ణాజినధరా ధారాయజ్ఞోపవీతినః, మారుతాపూరితగుహాః ప్రాధీతా ఇవ పర్వతాః. ౧౦ కశాభి రివ హైమీభి ర్విద్యుద్భి రివ తాడితం, అంత స్స్తనితనిర్ఘోషం సవేదన మివాంబరం. ౧౧. నీలమేఘాశ్రితా విద్యుత్ స్ఫురంతీ ప్రతిభాతి మా, స్ఫురంతీ రావణస్యాంకే వైదేహీవ తపస్వినీ. ౧౨. ఇమా స్తా మన్మథవతాం హితాః ప్రతిహతా దిశః, అనులిప్తా ఇవ ఘనై ర్నష్టగ్రహనిశాకరాః. ౧౩. క్వచి ద్బాష్పాభిసంరుద్ధాన్ వర్షాగమసముత్సుకాన్, కుటజా న్పశ్య సౌమిత్రే పుష్పితాన్ గిరిసానుషు. మమ శోకాభిభూతస్య కామసందీపనాన్ స్థితాన్. ౧౪ రజః ప్రశాంతం సహిమోఽద్య వాయు ర్నిదాఘదోషప్రసరాః ప్రశాంతాః.

నిస్తాపత్వ ముక్తం, బింబప్రతిబింబభావేన సామ్యప్రతిపాదనా దుపమాలంకారః. ౯. మేఘేతి. మేఘా ఏవ కృష్ణాజినాని తేషాం ధరాః - నీలవర్ణతయా తద్రూపణం శుభ్రత్వేన ధారాయా ఉపవీతత్వరూపణం. ధారా నిర్ఝరధారాః - మారుతాపూరితగుహా ఇత్యనేన శబ్దహేతువాయుమత్కంఠత్వ ముచ్యతే, ప్రాధీతాః ప్రకర్షేణాధ్యేతు ముపక్రాంతాః - ఆదికర్మణి క్తః రూపకానుప్రాణిత ఉపమాలంకారః. ౧౦. కశాభిరితి. విద్యుద్భి రేవ హైమీభిః కశాభిః - వ్యస్తరూపకం. తాడితమివ స్థితం - స్తనిత మేవ నిర్ఘోషో యస్య తత్ - అతఏవ అంతస్సవేదన మివాంబరం భాతి. కశాభిఘాతేన ఉచ్చైరధీయానసఖేదమాణవకసామ్య ముచ్యతే. ఉపమోత్ప్రేక్షారూపకాణా మంగాంగిభావేన సంకరః *తనిశ్లోకే. అంత స్స్తనితశబ్దేన ప్రాధీయమానవేదానాం మాణవకానాం కశాఘాతజనితరుదితం గురూచ్చారణానుచ్చారణశబ్దమిశ్ర మిత్యుచ్యతే. [౨౩] ౧౧ నీలేతి స్ఫురంతీ చలంతీ - తపస్వినీ శోచ్యా. ౧౨. ఇమా ఇతి. ఘనై రనులిప్తా ఇవ స్థితాః - నష్టగ్రహనిశాకరాః అదృష్టశుక్రాదిగ్రహచంద్రాః - 'ణశ అదర్శనే' ఇత్యస్మా న్నిష్ఠా యద్వా—నష్టగ్రహాః గ్రహణరహితః, అదృశ్యమానఇత్యర్థః. తాదృశశ్చంద్రో యాసు తాః-అతఏవ ప్రతిహతాః అజ్ఞాతప్రాచ్యుదీచ్యాదిదిశావిభాగాః-తా ఇమాః దిశః - మన్మథవతాం సస్త్రీకాణాం - హితాః సుఖకరాః - విరహిణాం తు దుఃఖకరా ఇత్యర్థః.యద్వా—మన్మథవతాం అభిసారికజనానాం - హితాః ౧౩ క్వచిదిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. బాష్పాభిసంరుద్ధాన్ అభినవజలకణసేచనసముత్థనిదాఘోష్మసమావృతాన్ - కాముకపక్షే ఆనందబాష్పవతః - వర్షాగమేన సముత్సుకాన్ ఆప్యాయితాన్ - అన్యత్ర స్త్రీసంగమసంతుష్టాన్ - గిరిసానుషు - పుష్పితాన్ - అన్యత్ర సహాసాన్-అతఏవ మమ శోకాభిభూతస్య కామసందీపనాన్-అన్యరతిదర్శనస్యోద్దీపనత్వాదితి భావః అనేన కేషుచి దస్మదీయేషు బ్రహ్మానుభవసంతుష్టేషు సత్సు కేషాంచి దస్మదనుభవాభావో మమాతీవ దుస్సహ ఇత్యుక్తం. ౧౪. అథ భగవత్కటాక్షఫల మన్యాప

సౌరభ్యభూయస్త్వా దాదరాతిశయేన అంజలిభి రాదాయ పాతుం శక్యత ఇత్యుచ్యతే ౯. మేఘేతి ధారాయజ్ఞోపవీతినః నిర్ఝరధారోపవీతినః మారుతాపూరితగుహా ఇత్యనేన శబ్దహేతుత్వ ముచ్యతే. ప్రాధీతా ఇవ అధ్యేతు ముపక్రాంతా ఇవ ౧౨. ఇమా ఇతి. ఘనై రనులిప్తా ఇవ స్థితాః - నష్టగ్రహనిశాకరాః అతఏవ ప్రతిహతాః ప్రతిహతిం ప్రాప్తాః- అపరిజ్ఞాతప్రాచ్యుదీచ్యాదివిభాగా ఇత్యర్థః. తా ఇమా దిశః. మన్మథవతాం మన్మథోత్సవవతాం, సస్త్రీకాణా మితి యావత్. హితాః సుఖకరాః, విరహిణాం తు దుఃఖకరా ఇతి భావః. ౧౩ క్వచిదితి బాష్పాభిసంరుద్ధాన్ నవవారిపరిప్లుతమహీసముద్గతోష్మణా వృతత్వాత్. ౧౪. రజ ఇతి. సహిమః సశీకరః నిదాఘదోషా ఊష్మస్వేదాదయః

స్థితా హి యాత్రా వసుధాధిపానాం ప్రవాసినో యాంతి నరా స్స్వదేశాన్. ౧౫॥ సంప్రస్థితా మానసవాసలుబ్ధాః ప్రియాన్వితా స్సంప్రతి చక్రవాకాః,అభీక్ష్ణవర్షోదకవిక్షతేషు యానాని మార్గేషు న సంపతంతి, ౧౬॥ క్వచిత్ప్రకాశం క్వచిదప్రకాశం నభః ప్రకీర్ణాంబుధరం విభాతి, క్వచిత్క్వచి త్పర్వతసన్నిరుద్ధం రూపం యథా శాంతమహార్ణవస్య, ౧౭॥ వ్యామిశ్రితం సర్జకదంబపుష్పైః నవం జలం పర్వతధాతుతామ్రం. మయూరకేకాభి రనుప్రయాతం శైలాపగా శ్శీఘ్రతరం వహంతి, ౧౮॥ రసాకులం షట్పదసన్నికాశం ప్రభుజ్యతే జంబుఫలం ప్రకామం. అనేకవర్ణం పవనావధూతం భూమౌ పత త్యామ్రఫలం విపక్వం, ౧౯॥ విద్యుత్పతాకా స్సబలాకమాలా శ్శైలేంద్రకూటాకృతిసన్నికాశాః, గర్జంతి మేఘా స్సము

దేశేన ద్యోతయతి—రజఇత్యాదినా రజ ఇత్యుపలక్షణం రజస్తమసీ ప్రశాంతే - వాయుశబ్దేన సతతసంసారగతి ర్లక్ష్యత ఇత్యుచ్యతే, సహిమఇతి శీతళహృదయత్వం, నిదాఘేత్యాదినా ఆధ్యాత్మికాది తాపశాంతిః, యాత్రా సంసారగతిః - స్వదేశాన్ స్వప్రాప్యభూతపరమపదం - స్వభావార్థస్తు స్పష్ట ఏవ * రామా. రజఇతి. సహిమః సశీకరః - స్థితా నివృత్తా - స్థితా యాంతీతి చ సిద్ధవన్నిర్దేశః వర్షాకాలే సంభావితత్వా త్కృతః. ౧౫॥ సంప్రస్థితాఇతి మానసవాసలుబ్ధాః హంసాః సంప్రస్థితాః-వర్షభీతతయా క్వచిల్లీనాః - పరమహంసాఖ్యానాం సన్న్యాసినాం చాతుర్మాస్యతయా సంచారనివృత్తి ర్ద్యోత్యతే చక్రవాకాః కామోద్రేకేణ ప్రియాసమన్వితా భవంతి యానాసంపతనే హేతుః అభీక్ష్ణేతి యానాని శకటరథాదీని - సంప్రస్థితాఇత్యనేన కృతవైరాగ్యత్వ ముచ్యతే, ప్రియాన్వితా ఇతి భగవద్భక్తిః, అభీక్ష్ణేత్యాదినా భగవత్కటాక్షేణ నివృత్తకర్మత్వ ముచ్యతే ౧౬॥ క్వచిదితి ప్రకీర్ణాంబుధరం విప్రకీర్ణమేఘం - అతఏవ క్వచిత్ప్రకాశం క్వచిదప్రకాశం నభః క్వచిత్క్వచిత్ పర్వతసన్నిరుద్ధం - శాంతమహార్ణవస్య నిస్తరంగసముద్రస్య - రూపం స్వరూప మివ భాతి. అనేన మందాజ్ఞానేన ప్రకాశాప్రకాశం బ్రహ్మస్వరూప ముచ్యతే. ౧౭॥ వ్యామిశ్రితమితి. సర్జైః అసనపుష్పైః - కదంబపుష్పైశ్చ-వ్యామిశ్రితం సంమిళితం - పర్వతధాతుతామ్రమిత్యనేన నదీనాం పర్వతా దుత్పత్తి రుక్తా, మయూరాణాం కేకాభిః కేకారవైః - అనుప్రయాతం అనుస్యూతం-నవం జలం వహంతి. అత్ర సాత్త్వికరాజసజ్ఞానమిశ్రం భగవద్విషయానురాగయుక్తం భక్తిప్రేరితస్తుతిరవముఖరితపరిసరం హృదయం వహంతో భక్తాః కథ్యంతే ౧౮॥ రసేతి. రసాకులం మాధుర్యవ్యాప్తం-షట్పదసన్నికాశం భృంగవన్నీలం - జంబు జంబ్వాఖ్యం ఫలం. ని. 'జంబూః స్త్రీ జంబు జాంబవ' మిత్యమరః. ప్రకామం అతిశయేన ప్రభుజ్యతే, జనై రితి శేషః. అనేకవర్ణం రక్తహరితాద్యనేకరూపం - ఆమ్రఫలం చూతఫలం. అనేన భగవత్కృపయా జీవఫలాభోగ ఉచ్యతే. ౧౯॥ విద్యుదితి. నక్షత్రమాలాస్థానీయా బలాకమాలా - శైలేంద్రస్య కూటానాం శృంగాణా మాకృతేః సంస్థానస్య

స్థితాః నివృత్తాః ౧౫॥ సంప్రస్థితాఇతి. మానసవాసలుబ్ధాః మానసే సరసి వాసాయ లుబ్ధాః - యానాని రథశకటాదీని. * టీకా. న సంపతంతి న భ్రమంతి. క్వచిదితి శాంతమహార్ణవస్య నిస్తరంగజలధేః. ౧౭॥ వ్యామిశ్రితమితి. పర్వతధాతుతామ్రం పర్వతనిష్ఠధాతుసంబంధేన తామ్రం - జలం

దీర్ణనాదా మత్తా గజేంద్రా ఇవ సంయుగస్థాః, ౨౦॥ వర్షోదకాప్యాయితశాద్వలాని ప్రవృత్తనృత్తోత్సవబర్హిణాని. వనాని నిర్వృష్టబలాహకాని పశ్యాపరాహ్ణేష్వధికం విభాంతి, ౨౧॥ సముద్వహంత స్సలిలాతిభారం బలాకినో వారిధరా నదంతః. మహత్సు శృఙ్గేషు మహీధరాణాం విశ్రమ్య విశ్రమ్య పునః ప్రయాంతి, ౨౨॥ మేఘాభికామా పరిసంపతంతీ సంమోదినా భాతి బలాకపఙ్క్తిః, వాతావధూతా వరపౌండరీకీ లంబేవ మాలా రచితాంబరస్య, ౨౩॥ బాలేంద్రకోపాంతరచిత్రితేన విభాతి భూమి ర్నవశాద్వలేన గాత్రానువృత్తేన శుకప్రభేణ నారీవ లాక్షోక్షితకంబళేన, ౨౪॥ నిద్రా శనైః కేశవ మభ్యుపైతి ద్రుతం నదీ సాగర మభ్యుపైతి. హృష్టా బలాకా ఘన మభ్యుపైతి కాంతా సకామా ప్రియ మభ్యుపైతి, ౨౫॥ జాతా వనాంతా శ్శిఖిసంప్రనృత్తా జాతాః కదంబా స్సకదంబశాఖాః, జాతా వృషా గోషు సమానకామా జాతా మహీ సస్యవనాభి

సన్నికాశా స్తుల్యాః. అనేన సర్వలోకప్రసిద్ధాః సకలవాదదూకాః వేదమార్గప్రతిష్ఠాపకా ఉక్తాః. ౨౦॥ వర్షేతి నిర్వృష్టాః వర్షుకాః - వలాహకాః మేఘాః యేషు తాని - కర్తరి క్తః అత్ర దివ్యదంపత్యోః స్వకరోద్ధృతకుంభజలసిక్తాలవాలకలితోద్యానతుల్యా లోకా స్సర్వే భగవత్కృపావర్షేణ సంపన్నార్థకామా ఇత్యుచ్యతే. ౨౧॥ సముద్వహంతఇతి. గర్భస్త్రీజనాః పర్వత మారోహంత ఇవ మహత్సు శృంగేషు పునః పున ర్విశ్రమ్య ప్రయాంతి అనేన హృదయేనోద్వహన్ హరి మిత్యుక్తరీత్యా భగవద్ధ్యానేన యుక్తాః విశదజ్ఞానాః సంతతస్తుతిశీలాః పూర్వాఘోత్తరాఘక్లేశం క్రమేణోత్తీర్య పరాం కోటి మాపన్నాః ప్రతిప్రాద్యంతే ౨౨॥ మేఘేతి. గర్భధారణార్థం మేఘ మభికామయత ఇతి మేఘాభికామా పరిసంపతంతీ, మేఘం ప్రాప్తు మాగచ్ఛంతీత్యర్థః సంమోదితా సంజాతసంమోదా - పుండరీకాణాం సితపద్మానాం వికారః పౌండరీకీ వరా చాసౌ పౌండరీకీ చేతి కర్మధారయః లంబా రచితా లంబమానతయా కృతా - అనేన భగవంతం కాళమేఘశ్యామం ప్రాప్తుం ప్రవృత్తా భక్తిరూపాపన్నధీ ర్భవతి సత్పురుషస్యేతి ద్యోత్యతే. ౨౩॥. బాలేతి బాలేంద్రకోపైః అంతరేషు చిత్రితేన నానావర్ణీకృతేన, నవశాద్వలేన ఉపలక్షితా భూమిః శుకప్రభేణ ప్రాచుర్యేణ శుకవర్ణేన - లాక్షోక్షితకంబళేన మధ్యే మధ్యే లాక్షారసరంజితేన కంబళేన - నారీవ భాతి అత్ర భగవత్కటాక్షవర్షేణ కించి దుదంచితభక్తికా ఉచ్యంతే. ౨౪॥. నిద్రేతి ఆషాఢే స్వాపారంభః, శ్రావణే నిద్రాసక్తి రుచ్యతే అత్ర తుల్యయోగితాలంకారః లోకోజ్జీవనప్రవృత్త్యాహారే స్తదేకచిత్తత్వం శేషభూతానాం శేషిపారతంత్ర్యసిద్ధిశ్చ ద్యోతితా. ౨౫॥. జాతాఇతి శిఖిభిః సంప్రనృత్తం యేషు తే తథోక్తాః కదంబశబ్దేన కదంబపుష్ప ముచ్యతే, సకదంబపుష్పశాఖా ఇత్యర్థః సస్యవనేన సస్య

శైలాపగాః క్షుద్రనద్యః-వహంతి ప్రవహంతి ౨౧॥ సముద్వహంతఇతి. బలాకినః మేఘాః-సలిలాతిభారం సముద్వహంతః - అతఏవ వారిధరాః అతఏవ మహీధరాణాం శృంగేషు విశ్రమ్య ప్రయాంతీతి సంబంధః. * టీకా. లోకే భారభృతా మయం స్వభావ ఇతి భావః. ౨౨॥. మేఘేతి. మేఘాభికామాగర్భధారణార్థం మేఘ మభికామయత ఇతి తథా-పౌండరీకీ మాలేవ శ్వేతపంకజమాలేవ. ౨౩॥ బాలేంద్రేతి. శుకప్రభేణ లాక్షోక్షితేనేతి విశేషణద్వయేన కంబళస్య ప్రాచుర్యేణ శుకప్రభత్వం మధ్యేమధ్యే లాక్షారసరంజితత్వం చోచ్యతే. ౨౫॥. జాతాఇతి. శిఖిసుప్రలాపాః శిఖినాం మయూరాణాం

రామా, ౨౬॥. వహంతి వర్షంతి నదంతి భాంతి ధ్యాయంతి నృత్యంతి సమాశ్వసంతి. నద్యో ఘనా మత్తగజా వనాంతాః ప్రియావిహీనా శ్శిఖినః ప్లవంగాః, ౨౭॥. ప్రహర్షితాః కేతకపుష్పగంధ మాఘ్రాయ హృష్టా వననిర్ఝరేషు. ప్రపాతశబ్దాకులితా గజేంద్రా స్సార్ధం మయూరై స్సమదా నదంతి, ౨౮॥ ధారానిపాతై రభిహన్యమానాః కదంబశాఖాసు విలంబమానాః. క్షణార్జితం పుష్పరసావగాఢం శనై ర్మదం షట్చరణా స్త్యజంతి, ౨౯॥ అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశైః ఫలై స్సుపర్యాప్త రసై స్సమృద్ధైః, జంబూద్రుమాణాం ప్రవిభాంతి శాఖా నిలీయమానా ఇవ షట్పదౌఘైః, ౩౦॥. తటిత్పతాకాభి రలంకృతానా ముదీర్ణగంభీరమహారవాణాం, విభాంతి రూపాణి వలాహకానాం రణోద్యతానా మివ వారణానాం, ౩౧॥. మార్గానుగశ్శైలవనానుసారీ సంప్రస్థితో మేఘరవం నిశమ్య. యుద్ధాభికామః ప్రతినాగశంకీ మత్తో గజేంద్రః ప్రతిసన్నివృత్తః,౩౨॥ క్వచిత్ప్రగీతా ఇవ షట్పదౌఘైః క్వచిత్ప్రనృత్తా ఇవ నీలకంఠైః. క్వచిత్ప్రమత్తా ఇవ వారణేంద్రై ర్విభాం త్యనేకాశ్రయిణో

సమూహేన - అభిరామా రమ్యా. అనేన సర్వానుకూల్య ముక్తం. ౨౬॥. వహంతీతి. యథాసంఖ్య మలంకారః. ప్లవంగాః వానరాః-సమాశ్వసంతి, ఏకత్రైవ బహుభక్ష్యలాభేన అచలచిత్తా భవంతీత్యర్థః. ౨౭॥ ప్రహర్షితా ఇతి. హృష్టాః పూర్వ మేవ సంతుష్టాః-కేతకగంధ మాఘ్రాయ ప్రహర్షితాః ప్రకర్షేణ సంతుష్టాః - వననిర్ఝరేషుయః ప్రపాతశబ్దః పతనకృతశబ్దః తేనాకులితాః. ౨౮॥ ధారేతి. క్షణార్జితం తత్క్షణసంపాదితం-పుష్పరసే నావగాఢం ఉత్పన్నం మదం-ధారానిపాతైః అభిహన్యమానాః అతఏవ పుష్పం విహాయ కేవలం శాఖాసు లంబమానాః-షట్చరణాః భృంగాః-త్యజంతి,కదంబపుష్పేషు రసబాహుళ్యాత్క్షణేన మదః క్షణేన తద్ధానిశ్చ భవతీత్యర్థః ౨౯॥. అంగారేతి. అంగారచూర్ణానాం ఇంగాలచూర్ణానాం-ఉత్కరై స్సమూహై స్తుల్యాః అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశాః, తద్వన్నీలా ఇత్యర్థః *రామా.అత్రాంగారశబ్ద శ్శాంతాంగారవాచీ,అన్యథా షట్పదౌఘసామ్యం న స్యాత్. ౩౦॥. తటిదితి. విద్యుత్పతాకా ఇతి శ్లోకోక్త మేవార్థ మాదరాతిశయేన భంగ్యంతరే ణోక్తవాన్. ౩౧॥ మార్గేతి. మార్గానుగః సన్మార్గచారీ-వేదమార్గానుసారీ దిగ్జయాయ ప్రవృత్తః ప్రతివాదిశబ్దం శ్రుత్వా వాతాహవకాంక్షీ ప్రతిసన్నివృత్తః-పురుషధౌరేయోఽత్ర గమ్యతే. ౩౨॥ క్వచిదితి ప్రకృష్టం గీతం యేషాం తే ప్రగీతాః,

---

సుప్రలాపా యేషు తే తథోక్తాః - సకదంబశాఖాః కదంబపుష్పసహితశాఖాః ౨౭॥ వహంతీతి. నద్యాదయో యథాక్రమం వహంతీత్యాదిక్రియాభిః సంబధ్యంతే. ౨౯॥. ధారేతి. ధారానిపాతైః వర్షధారానిపాతైః - పుష్పరసైః, పుష్పమకరందపానై రిత్యర్థః. అవగాఢం నిబిడం - మదం త్యజంతీతి సంబంధః. ౨౯॥ అంగారేతి అత్రాంగారశబ్దః శాంతాంగారవాచీ - సమృద్ధైః ఫలై రుపలక్షితాః-జంబూద్రుమాణాం శాఖాః - ప్రతిభాంతీతి సంబంధః. ౩౧॥. మార్గానుగఇతి. స్వనివాసభూమిశైలవనానుసారీ - మార్గానుగః మార్గానుగమనేన సంప్రస్థితః పృష్ఠతో మేఘరవం నిశమ్య ప్రతినివృత్త ఇతి సంబంధః. ౩౨॥ క్వచిదితి అనేకాశ్రయిణః గీతనృత్తమదాశ్ర

18

వనాంతాః, ౩౩. కదంబసర్జార్జునకందళాఢ్యా వనాంతభూమి ర్నవవారిపూర్ణా. మ
యూరమత్తాభిరుతప్రనృత్తై రాపానభూమిప్రతిమా విభాతి, ౩౪. ముక్తాసకాశం
సలిలం పత ద్వై సునిర్మలం పత్రపుటేషు లగ్నం. హృష్టా వివర్ణచ్ఛదనా విహంగా
స్సురేంద్రదత్తం తృషితాః పిబంతి, ౩౫ షట్పాదతంత్రీమధురాభిధానం ప్లవంగ
మోదీరితకంఠతాళం. ఆవిష్కృతం మేఘమృదంగనాదై ర్వనేషు సంగీత మివ ప్ర
వృత్తం, ౩౬ క్వచిత్ప్రనృత్తైః క్వచిదున్నదద్భిః క్వచి చ్చ వృక్షాగ్రనిషణ్ణకాయైః.
వ్యాలంబబర్హాభరణై ర్మయూరై ర్వనేషు సంగీత మివ ప్రవృత్తం, ౩౭ స్వనై
ర్ఘనానాం ప్లవగాః ప్రబుద్ధా విహాయ నిద్రాం చిరసన్నిరుద్ధాం అనేకరూపాకృతివర్ణ
నాదా నవాంబుధారాభిహతా నదంతి, ౩౮. నద్య స్సముద్వాహితచక్రవాకా స్త

ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. అనేకాశ్రయిణః గీతనృత్తముదాశ్రయిణః. ౩౩ కదంబేతి. కదంబైః సర్జైః బంధూకైః-కందళైః భూతాళపుష్పైః శ్చాఢ్యా మయూరాణాం మత్తాభిరుతైః-ప్రనృత్తైశ్చ-ఆపానభూమిప్రతిమా మద్యపానస్థలీతుల్యా-విభాతి. సా హి సంస్కారపుష్పాఢ్యా మద్యపూర్ణా ఉన్మాదనృత్తవత్పురుషయుక్తా చ భవతి ౩౪ ముక్తేతి వివర్ణచ్ఛదనాః వివిధవర్ణపక్షాః-విహంగాః చాతకాః-సురేంద్రదత్తం దేవేంద్రదత్తం. చాతకాః భూస్థం జలం న పిబంతి, కింతు సద్యోవర్ష దేవతాభూతేంద్రదత్త మేవ పిబంతీతి ప్రసిద్ధిః. ౩౫ షట్పాదేతి షట్పాదా భృంగా ఏవ తంత్రీ తస్యా మధురాభిధానం మధురనాదః యస్మిన్ తత్ - ప్లవంగమోదీరితం మండూకనాద ఏవ కంఠతాళో యస్మిన్ తత్-మేఘా ఏవ మృదంగాః మర్దళాః తేషాం నాదై రావిష్కృతం ప్రకటీకృతం సంగీతం వనేషు ప్రవృత్త మివ సంబభూవేతి యోజనా. ౩౬. క్వచిదితి. సంగీతవిషయే కేచి న్నృత్యంతి కేచి ద్గాయంతి కేచిత్ ప్రధానా అనుభవంతి తత్సర్వం వనేఽపి దర్శయతి. నృత్యంతో మయూరాః నర్తక స్థానీయాః నదంతో మయూరాః గాయకస్థానీయాః, వృక్షాగ్రనిషణ్ణకాయాః మయూరాః అనుభవితృస్థానీయాః, అత స్తై స్సంగీతం ప్రవృత్త మివ. ౩౭. స్వనైరితి. ప్లవగాః మండూకాః-ఘనానాం స్వనైః చిరసన్నిరుద్ధాం చిరకాలవ్యాపారనిరోధకాం-నిద్రాం విహాయ ప్రబుద్ధా ఇతి సంబంధః. ౩౮.

యానః ౩౩ కదంబేతి. ఆపానభూమిః మధుపానస్థానం-తత్ర కదంబపుష్పాఢ్యం మధుపూర్ణం మత్తజనాభిరావం నృత్తయుక్తం చ-ఇయం వనాంతభూమి రపి వర్షాకాలసంభూతైః రక్తవర్ణైః కదంబాదిభిః పుష్పై రాఢ్యా మధుసదృశవారిపూర్ణా చ-మయూరనామ్నాం మత్తానా మభిరుతైః ప్రనృత్తై శ్చ యుక్తే త్యాపానభూమిసాదృశ్యం. ౩౪ ముక్తేతి వివర్ణచ్ఛదనాః వివిధవర్ణపక్షాః. * టీకా. ముక్తేతి ముక్తాభిః సమానః కాశః ప్రకాశో యస్య త త్తథోక్తం. ౩౫. షడితి షట్పాదతంత్రీమధురాభిధానం షట్పాదాః భ్రమరాః త ఏవ తంత్రీ తస్యాః మధురనాదో యస్మిన్ తత్ - ప్లవంగమోదీరిత మేవ కంఠతాళో యస్మిన్ తత్ - మేఘమృదంగనాదైః ఆవిష్కృతం ప్రకటితం - సంగీతం వనేషు ప్రవృత్త మివేతి సంబంధః సంగీతవిషయే కేచి న్నృత్యంతి, కేచిద్గాయంతి, కేచిత్ ప్రధానా అనుభవంతి, తత్సర్వం వనేఽపి సంపాద్యతే. ౩౬ క్వచిదితి. నృత్యంతో మయూరాః నర్తకస్థానీయాః; వృక్షాగ్రనిషణ్ణమయూరాః అనుభవితృస్థానీయాః, నదంతో మయూరాః మృదంగస్థానీయాః గాయకాశ్చ, అతః తైః సంగీతం ప్రవృత్త మివ ౩౭. * టీకా. స్వనైరితి. ప్లవగా మండూకాః-చిరసన్నిరుద్ధాం దీర్ఘ మనుసృతాం-నిద్రాం-విహాయ-ఘనస్వనైః ప్రబుద్ధాః పునర్జాతాః-అనేకాః కారణం యథా తథా నిరూప్యంతే జ్ఞాయంత ఇత్యనేకరూపా ఆకృతయః అవయవసన్నివేశాః-వర్ణాః నీల

టాని శీర్ణా న్యపవాహయిత్వా. దృప్తా నవప్రాభృతపూర్ణభోగా ద్రుతం స్వభర్తార ముపోపయాంతి, ౩౯॥ నీలేషు నీలాః ప్రవిభాంతి సక్తా మేఘేషు మేఘా నవ వారిపూర్ణాః. దవాగ్నిదగ్ధేషు దవాగ్నిదగ్ధా శ్శైలేషు శైలా ఇవ బద్ధమూలాః, ౪౦॥ ప్రహృష్టసన్నాదితబర్హిణాని సశక్రగోపాకులశాద్వలాని. చరంతి నీపార్జున వాసితాని గజా స్సురమ్యాణి వనాంతరాణి, ౪౧॥. నవాంబుధారాహతకేసరాణి ద్రుతం పరిత్యజ్య సరోరుహాణి. కదంబపుష్పాణి సకేసరాణి నవాని హృష్టా భ్రమరాః పతంతి, ౪౨॥. మత్తా గజేంద్రా ముదితా గవేంద్రా వనేషు విశ్రాంతతరా మృగేంద్రాః. రమ్యా నగేంద్రా నిభృతా నరేంద్రాః ప్రక్రీడితో వారిధరై స్సురేంద్రః, ౪౩॥. మేఘా స్సముద్ధూతసముద్రనాదా మహాజలౌఘై ర్గగనావలంబాః. నదీ స్తటాకాని సరాంసి వాపీ ర్మహీం చ కృత్స్నా మపవాహయంతి, ౪౪॥ వర్షప్రవేగా విపులాః పతంతి ప్రవాంతి వాతా స్సముదీర్ణఘోషాః. ప్రణష్టకూలాః ప్రవహంతి శీఘ్రం నద్యో జలై ర్విప్రతిపన్నమార్గాః, నరై ర్నరేంద్రా ఇవ

అథ నదీనాం స్వభర్తృసంగమ మిచ్ఛంతీభి రుత్కటమన్మథాభి ర్యువతిభి స్సామ్య ముచ్యతే. సముద్వాహితచక్రవాకాః వారిపూరోన్నమితచక్రవాకాః స్తనస్థానీయాః, అపవాహయిత్వేత్యేత న్నవోఢోచిత లజ్జాతిలంఘనస్థానీయం; నవప్రాభృతపూర్ణభోగాః ప్రాభృతం ఫలాద్యుపహారః భోగ శ్చందనకర్పూర కుసుమతాంబూలాదిః-స్వభర్తారం సముద్రం-ఉపోపయాంతి, ఉపయాంతీత్యర్థః. ౩౯॥ నీలేష్వితి. దవాగ్నిదగ్ధేషు బద్ధమూలా దవాగ్నిదగ్ధా శ్శైలా ఇవ నీలేషు మేఘేషు సక్తా నవవారిపూర్ణాః నీలా మేఘాః ప్రవిభాంతి బద్ధమూలత్వస్థానే నవవారిపూర్ణా ఇత్యుక్తం, ఉభయత్ర స్థాయిత్వ మర్థః. ౪౦॥. ప్రహృష్టేతి వనాంతరాణి వనమధ్యాని-చరంతి, వనమధ్యేషు చరంతీ త్యర్థః ౪౧॥ నవేతి. కదంబకేసరాణా మహతత్వే హేతు ర్నవానీతి ౪౨॥. మత్తా ఇతి మృగేంద్రాః సింహాః - నగేంద్రాః పర్వతశ్రేష్ఠాః-రమ్యాః, పల్లవపుష్పాంకురాదిమత్త్వా దితి భావః. ప్రక్రీడిత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా ౪౩॥. మేఘా ఇతి. అపవాహయంతి పరివాహయంతి * రామా. అపవాహయంతి వర్షంతి. ౪౪॥ వర్షేతి. వర్షప్రవేగాః, అతివేగా వృష్టయ ఇత్యర్థః. విపులాః నిరంతరాః నద్యో జలైః విప్రతిపన్నమార్గాః విరుద్ధం ప్రాప్త

పీతోదయో యేషాం తే, నదంతీత్యర్థః. ౩౮॥. స్వభర్తృసంగ మిచ్ఛంతీభి రుత్కటమన్మథావిష్టాభి ర్యువతిభిః నద్య ఉపమీయంతే— నద్య ఇతి. సముద్వాహితచక్రవాకాః వారిపూరేణోన్నమితచక్రవాకాః స్తనస్థానీయాః, తటాని శీర్ణా న్యపవాహయిత్వే త్యేతత్ వృద్ధపరిజనాతిక్రమస్థానీయం, నవోఢోచిత లజ్జాతిలంఘనస్థానీయం వా. అతఏవ దృప్తాః, యౌవనభరేణేతి భావః. నవప్రావృతపూర్ణభోగాః-ప్రావృతం ఫలాద్యుపహారః-భోగః చందనకర్పూరకుసుమతాంబూలాదిః-స్వభర్తారం సముద్రం. ౩౯॥. నీలేష్వితి. దవాగ్నిదగ్ధేషు శైలేషు బద్ధమూలాః దవాగ్నిదగ్ధాః శైలా ఇవ నీలేషు మేఘేషు సక్తా నవవారిపూర్ణాః నీలమేఘాః ప్రతిభాంతీ త్యన్వయః. ౪౦॥. ప్రమత్తేతి. సశక్రగోపాకులశాద్వలాని ఇంద్రగోపాఖ్యకీటవిశేషప్రచురశాద్వలసమేతాని. ౪౨॥. మత్తా ఇతి. ప్రక్రీడిత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా. * టీకా. నిభృతా నిశ్చలాః, దండయాత్రాదివ్యాపారరహితా ఇత్యర్థః. ౪౩॥ మేఘా ఇతి మేఘాః మహాజలౌఘైః నద్యాదీ నపవాహయంతి పరివాహయంతి. ౪౪॥. వర్షేతి. వర్షప్రవేగాః, అతివేగా వృష్టయ

పర్వతేంద్రా స్సురేంద్రదత్తైః పవనోపనీతైః ఘనాంబుకుంభై రభిషిచ్యమానా రూపం శ్రియం స్వా మివ దర్శయంతి, ౨౬౫. ఘనోపగూఢం గగనం సతారం న భాస్కరో దర్శన మభ్యుపైతి. నవై ర్జలౌఘై ర్ధరణీ విసృప్తా తమోవిలిప్తా న దిశః ప్రకాశాః, ౨౭౫. మహాంతి కూటాని మహీధరాణాం ధారాభిధౌతా న్యధికం విభాంతి. మహాప్రమాణై ర్విపులైః ప్రపాతై ర్ముక్తాకలాపై రివ లంబమానైః, ౨౮౫. శైలోపలప్రస్ఖలమానవేగా శ్శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః గుహాసు సన్నాదితబర్హిణాసు హారా వికీర్యంత ఇవాభిభాంతి, ౨౯౫ శీఘ్రప్రవేగా విపులాః ప్రపాతా నిర్ధౌతశృంగోపతలా గిరీణాం ముక్తాకలాపప్రతిమాః పతంతో మహాగుహోత్సంగతలై ర్ధ్రియంతే. ౩౦౫. సురతామర్దవిచ్ఛిన్నాః స్వర్గస్త్రీహారమౌక్తికాః. పతంతీవాకులా దిక్షు తోయధారా స్సమంతతః, ౩౧౫. నిలీయమానై ర్విహగై ర్నిమీలద్భిశ్చ పంకజైః. వికసంత్యా చ మాలత్యా గతో ఽస్తం జ్ఞాయతే రవిః, ౩౨౫. వృత్తా యాత్రా నరేంద్రాణాం సేనా ప్రతినివర్తతే. వైరాణి చైవ మార్గాశ్చ సలిలేన సమీకృతాః, ౩౩౫. మాసి ప్రోష్ఠ

మార్గాః. ౨౩౫ నవైరితి. అభిషిక్తాః నరేంద్రాః స్వాం శ్రియమివ అభిషిచ్యమానాః పర్వతాః-స్వంరూపం దర్శయంతి, నైర్మల్యాదినేతి భావః. ౨౬౫. ఘనేతి. తమోవిలిప్తా దిశః న ప్రకాశాః. ౨౭౫ మహాంతీతి. ప్రపాతైః నిర్ఝరైః. ౨౮౫. శైలేతి. శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః నిర్ఝరాః-శైలోపలప్రస్ఖలమానవేగాస్సంతః సన్నాదితబర్హిణాసు గుహాసు-వికీర్యంతః వికీర్యమాణాః-హారా ఇవ అవభాంతి. ౨౯౫. శీఘ్రేతి నిర్ధౌతాని నిర్మలీకృతాని శృంగోపతలాని శృంగసమీపతలాని యై స్తే తథా-గుహోత్సంగతలైః గుహామధ్యతలైః. ౩౦౫. సురతేతి తోయధారాః మౌక్తికా ఇవ పతంతీతి స్వరూపోత్ప్రేక్షా. ౩౧౫. నిలీయమానైరితి నిలీయమానైః నీడేషు గచ్ఛద్భిః ౩౨౫. వృత్తేతి. వృత్తా నివృత్తా-అతోఽగ్రే గతా సేనా ప్రతినివృత్తా-సలిలేన వైరాణి సమీకృతాని, సలిలప్రతిరోధా ద్వైరాణి శాంతానీత్యర్థః. మార్గాశ్చ సమీకృతాః, జలేన మార్గామార్గవివేకో నాసీదిత్యర్థః. ౩౩౫ మాసీతి. అనేన భాద్రపదో

ఇత్యర్థః. విపులాః నిరంతరాః - విప్రతిపన్నమార్గాః విరుద్ధం ప్రాప్తమార్గాః ౨౩౫ నవైరితి నవై రభిషిచ్యమానా నరేంద్రాః స్వాం శ్రియం రాజ్యం సంపద మివ ఘనాంబుకుంభై రభిషిచ్యమానాః పర్వతేంద్రాః రూపం స్వాకారం దర్శయంతి, నైర్మల్యవివిధధాతుభూషితత్వం నానావిధపుష్పిత వృక్షలతాద్యలంకృతత్వవిశిష్టం స్వాకారం దర్శయంతీత్యర్థః. ౨౭౫. మహాంతీతి. మహాంతి కూటాని శిఖరాణి ధారాభి ర్ధౌతాని వర్షధారాభిః క్షాళితాని-ప్రపాతైః నిర్ఝరైః ఉపలక్షితాని భాంతీతి సంబంధః. ౨౮౫. శైలేతి. శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః నిర్ఝరాః శైలోపరిప్రస్ఖలమానవేగాః స్సంతః-సన్నాదితబర్హిణాసు గుహాసు వికీర్యంతః వికీర్యమాణాః - హారా ఇవాభిభాంతీతి యోజనా. ౩౦౫. * టీకా. స్వర్గస్త్రీహారమౌక్తికాః - మౌక్తికశబ్దః పుంలింగోఽప్యస్తి; ని. 'ముక్తా స్త్రీ మౌక్తికోఽస్త్రియా' మిత్యుక్తేః ౩౧౫. * టీకా నిలీయమానైః, నీడేష్వితి శేషః. జ్ఞాయతే, అనుమీయతే ఇత్యర్థః. ౩౨౫. వృత్తేతి. నరేంద్రాణాం యాత్రా వృత్తా నివృత్తా. అతః పురః ప్రస్థితా సేనా ప్రతినివర్తతే సలిలేన సమీకృతాః వృష్టిబాహుళ్యా న్మార్గా నిరుద్ధాః అత ఏవ వైరాణ్యపి నిరుద్ధానీత్యర్థః ౩౩౫. మాసీతి. వివక్షతాం అధ్యయనం కర్తు మిచ్ఛతాం-

పదే బ్రహ్మ బ్రాహ్మణానాం వివక్షతాం. అయ మధ్యాయసమయ స్సామగానా ముప
స్థితః, ౫౪॥ నివృత్తకర్మాయతనో నూనం సంచితసంచయః ఆషాఢీ మభ్యుపగతో
భరతః కోసలాధిపః, ౫౫॥ నూన మాపూర్యమాణాయా స్సరయ్వా వర్ధతే రయః.
మాం సమీక్ష్య సమాయాంత మయోధ్యాయా ఇవ స్వనః, ౫౬॥ ఇమా స్స్ఫీత
గుణా వర్షా స్సుగ్రీవ స్సుఖ మశ్నుతే. విజితారి స్సదారశ్చ రాజ్యే మహతి చ స్థితః,
౫౭॥. అహం తు హృతదారశ్చ రాజ్యాచ్చ మహత శ్చ్యుతః నదీకూల మివ క్లిన్న
మవసీదామి లక్ష్మణ, ౫౮॥ శోకశ్చ మమ విస్తీర్ణో వర్షాశ్చ భృశదుర్గమాః. రావ
ణశ్చ మహా న్శత్రు రపారం ప్రతిభాతి మే, ౫౯॥ అయాత్రాం చైవ దృష్ట్వేవ
మాం మార్గాంశ్చ భృశదుర్గమాన్ ప్రణతే చైవ సుగ్రీవే న మయా కించ
దీరితం, ౬౦॥ అపి చాతిపరిక్లిష్టం చిరా ద్దారై స్సమాగతం ఆత్మకార్యగరీయస్త్వా

మాస స్సంప్రవృత్త ఇతి సూచయతి బ్రహ్మ వేదం - వివక్షతాం అధ్యేతు మిచ్ఛతాం - అధ్యాయ
సమయః వేదారంభసమయః ౫౪. నివృత్తేతి నివృత్తం కర్మ యస్య త న్నివృత్తకర్మ-ఆయతనం
గృహం యస్య సః నివృత్తకర్మాయతనః, ఉపరతసకలగృహోపకరణసంపాదన ఇత్యర్థః సంచితసం
చయః సంపాదితధననిచయః-ఆషాఢీం ఆషాఢమాసపరిసమాప్తిపౌర్ణమాసీం-అభ్యుపగతః వ్రతాంగత్వేన
స్వీకృతవాన్. అనేన 'చత్వారో వార్షికా మాసా' ఇతి పూర్వోక్తమాసానాం ఆషాఢః ప్రాథమిక ఇతి
సూచితం ౫౫. నూనమితి. అయోధ్యాయాః అయోధ్యావాసిజనస్య. ౫౬ ఇమాఇతి. వర్షా ఇత్య
త్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ౫౭ అహంత్వితి అజితారిశ్చేత్యపి జ్ఞేయం.క్లిన్నం ఆర్ద్రం. ౫౮.శోక
శ్చేతి మమ శోకశ్చ విస్తీర్ణః-వర్షాశ్చ భృశదుర్గమాః అత్యంతం దురత్యయాః-రావణశ్చ మహాన్ శత్రుః-
అతశ్చ ఏతత్త్రితయం అపారం దుస్తరం-ప్రతిభాతి. ౫౯ అయాత్రామితి అయాత్రాం రాజ్ఞా
మేతత్కాలోచితదండయాత్రాభావం- ప్రణతే చైవ, ఇదానీ మేవ సీతాన్వేషణరావణనిరసనోద్యోగః
కర్తవ్య ఇతి ప్రార్థనాపూర్వకం ప్రహ్వీభూతే సత్యపీ త్యర్థః. ౬౦ అపిచేతి. ఆత్మకార్యగరీయ

అధ్యాయః అధ్యయనం-తస్య సమయః. * టీకా. మాసీతి ఉపస్థితోఽయం కాలః ప్రోష్ఠపదే మాసి
భాద్రపదే-బ్రహ్మ వేదం-వివక్షతాం సామగానాం బ్రాహ్మణానాం అధ్యాయోఽధ్యయనం తస్య,అధ్యా
పనస్య వా సమయః ౫౪. నివృత్తేతి. నివృత్తకర్మాయతనః నివృత్తం కర్మ యస్య తత్ నివృత్తకర్మ
ఆయతనం గృహం యస్య స తథోక్తః, ఉపరతగృహవ్యాపార ఇత్యర్థః. ఆషాఢీం ఆషాఢమాసపరి
సమాప్తిపౌర్ణమాసీ మభ్యుపగతః వ్రతాంగత్వేన స్వీకృతవాన్.తదుక్త మ్మహాభారతే—శ్లో. 'ఆషాఢే తు
సితే పక్షే ఏకాదశ్యా ముపోషితః, చాతుర్మాస్యవ్రతం కుర్యా ద్యత్కించిత్ ప్రయతో నరః. వార్షి
కాం శ్చతురో మాసా న్వ్రతం కించి త్సమాపయేత్,అసంభవే తులార్కేఽపి కర్తవ్యం తత్ప్రయత్న
తః' ఇతి. ౫౬. * టీకా ఇమాఇతి వర్షాః వర్షాకాలాన్. ౫౭ * టీకా. క్లిన్నం ఆర్ద్రం. ౫౮.
శోకశ్చేతి. ఇమాః వర్షాః వర్షాకాలః-రావణః శోక శ్చేతి మే ఏతత్త్రితయం అపారం ప్రతిభాతి, దుర్ని
స్తరం ప్రతిభాతీ త్యర్థః. ౫౯ అయాత్రామితి. అయాత్రాం రాజ్ఞా మేతత్కాలోచితదండయాత్రా
భావం ప్రణతే చైవ ఇదానీ మేవ సీతాన్వేషణరావణహింసనోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి ప్రార్థనాపూర్వకం
ప్రహ్వీభూతే. ౬౦. అపిచేతి. ఆత్మకార్యగరీయస్త్వాత్ అస్మత్ప్రయోజనస్యాతిమహత్త్వాత్ అల్ప

ద్వక్తుం నేచ్ఛామి వానరం, ౬౧॥ స్వయమేవ హి విశ్రమ్య జ్ఞాత్వా కాలముపాగతం. ఉపకారం చ సుగ్రీవో వేత్స్యతే నాత్ర సంశయః, ౬౨॥ తస్మాత్కాలప్రతీక్షోఽహం స్థితోఽస్మి శుభలక్షణ సుగ్రీవస్య నదీనాం చ ప్రసాదమనుపాలయన్. ౬౩॥ ఉపకారేణ వీరో హి ప్రతికారేణ యుజ్యతే, అకృతజ్ఞోఽప్రతికృతో హంతి సత్త్వవతాం మనః ౬౪॥ తమేవ యుక్తం ప్రణిధాయ లక్ష్మణః కృతాంజలిస్తత్ప్రతిపూజ్య భాషితం. ఉవాచ రామం స్వభిరామదర్శనం ప్రదర్శయన్ దర్శనమాత్మనశ్శుభం, ౬౫॥ యథోక్తమేతత్తవ సర్వమీప్సితం నరేంద్ర కర్తా నచిరాద్ధరీశ్వరః శరత్ప్రతీక్షః క్షమతామిమం భవాన్ జలప్రపాతం రిపునిగ్రహే ధృతః. ౬౬॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - అష్టావింశస్సర్గః.

→ ఏకోనత్రింశస్సర్గః. ←

సమీక్ష్య విమలం వ్యోమ గతవిద్యుద్వలాహకం, సారసారవసంఘుష్టం రమ్యజ్యోత్స్నానులేపనం, సమృద్ధార్థం చ సుగ్రీవం మందధర్మార్థసంగ్రహం, అత్యర్థ

స్త్వాత్ అస్మత్ప్రయోజనస్యాతిమహత్త్వాత్, అల్పయత్నేన అల్పకాలేన చాసాధ్యత్వాదిత్యర్థః. వక్తుం నియోక్తుం నేచ్ఛామీతి భూతార్థే లట్ *రామా 'అపి చాతిపరిక్లిష్టశ్చిరాద్దారైస్సమాగత' ఇతి ప్రథమాంతపాఠే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ౬౧॥ స్వయమితి కాలం శరత్కాలం. ౬౨॥ ఉక్తోపపత్తిభిః పూర్వసర్గోక్తం ద్రఢయతి—తస్మాదిత్యాదినా ౬౩॥ ఉపకారేణేతి అకృతజ్ఞః కృతోపకారానభిజ్ఞః పురుషః-అప్రతికృతః ప్రత్యుపకారమకుర్వన్-సత్త్వవతాం మహాత్మనాం - మనో హంతి క్షోభయతి - వీరః ప్రత్యుపకారసమర్థః-ఉపకారేణ హేతునా ప్రతికారేణ ప్రత్యుపకారేణ-యుజ్యతే హి యుజ్యత ఏవ, సుగ్రీవోఽప్యేవంవిధత్వాత్ ప్రత్యుపకారం కరిష్యతీతి భావః అనేన ప్రత్యుపకారం కారయిత్వా లోకే ప్రత్యుపకారధర్మం ప్రవర్తయిష్యామీత్యాశయః ౬౪॥ అస్య రామవచనస్య పూర్వసర్గాంతోక్తత్వమాహ—తమితి. తం రామమిత్యన్వయః. దర్శనం మతం. ౬౫॥ యథోక్తమితి కర్తా కరిష్యతి-లుట్. ౬౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః.

అథ హనుమాన్ రామభక్తోఽపి స్వస్వామ్యనుజ్ఞాభావేన తం ధ్యాయన్ సుగ్రీవసమీప ఏవ స్థితః స్వస్వామినా సర్వస్వామిహితానుగుణం కార్యమారబ్ధవానిత్యాహైకోనత్రింశే. 'సమీక్ష్య'

యత్నేన అల్పకాలే నాసాధ్యత్వాదిత్యర్థః. వక్తుం నియోక్తుం నేచ్ఛామీతి భూతే లట్. పరిక్లిష్టః దారైస్సమాగత ఇతి ప్రథమాంతపాఠే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. * టీకా. అనివారణే యుక్త్యంతరమాహ—అపిచేతి. నను త్వత్కార్యస్యాల్పత్వాత్కిమనేన కాలవిళంబేనేత్యత ఆహ—అస్మేతి. ౬౩॥ ఉపకారేణేతి. అకృతజ్ఞః కృతోపకారానభిజ్ఞః పురుషః-అప్రతికృతః ప్రత్యుపకారమకుర్వన్-సత్త్వవతాం మహాత్మనాం మనో హంతి క్షోభయతి. వీరః ప్రత్యుపకారకరణసమర్థః-ఉపకారేణ హేతునా ప్రతికారేణ యుజ్యతే హి యుజ్యత ఏవ, సుగ్రీవోఽప్యేవంవిధత్వాత్ ప్రత్యుపకారం కరోతీతి భావః. ౬౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః.

సమీక్ష్యేత్యాది. 'సమృద్ధార్థం' చేత్యాదినా 'కామవృత్తమవస్థిత' మిత్యంతేనోక్తవిశేషణవిశిష్టం

మసతాం మార్గ మేకాంతగతమానసం నిర్వృత్తకార్యం సిద్ధార్థం ప్రమదాభిరతం సదా, ప్రాప్తవంత మభిప్రేతాన్ సర్వా నేవ మనోరథాన్. స్వాం చ పత్నీ మభిప్రేతాం తారాం చాపి సమీప్సితాం, విహరంత మహోరాత్రం కృతార్థం విగతజ్వరం క్రీడంత మివ దేవేశం నందనేఽప్సరసాం గణైః, మంత్రిషు న్యస్తకార్యం చ మంత్రిణా మనవేక్షకం. ఉత్పన్నరాజ్యసందేశం కామవృత్తమవస్థితం, నిశ్చితార్థోఽర్థతత్త్వజ్ఞః కాలధర్మవిశేషవిత్. ప్రసాద్య వాక్యై ర్మధురై ర్హేతుమద్భి ర్మనోరమైః, వాక్యవిద్వాక్యతత్త్వజ్ఞం హరీశం మారుతాత్మజః హితం తత్త్వం చ పథ్యం చ సామధర్మార్థనీతిమత్, ప్రణయప్రీతిసంయుక్తం విశ్వాసకృతనిశ్చయం హరీశ్వర ముపాగమ్య హనుమా న్వాక్య మబ్రవీత్, ౭॥ రాజ్యం ప్రాప్తం యశశ్చైవ కౌలీ శ్రీ రభివర్ధితా, మిత్రాణాం

త్యాది 'హనుమా న్వాక్య మబ్రవీ'దిత్యంత మేకం వాక్యం హనుమాన్ ఉక్తగుణవిశిష్టం వ్యోమ-ఉక్త గుణవిశిష్టం సుగ్రీవం చ సమీక్ష్య - హరీశం ప్రసాద్య హరీశ్వర ముపాగమ్య-ప్రణయా ద్వాక్య మబ్రవీదితి సంబంధః. విమలమిత్యాదినా సేనాసన్నాహస్య ప్రాప్తకాలత్వ ముక్తం, సమృద్ధార్థ మిత్యాదినా-సమయాతిక్రమహేతవః ప్రదర్శ్యంతే సమృద్ధార్థం సంపూర్ణరత్నవస్త్రాభరణాదికం - మందః అల్పధర్మార్థయోగ స్సంగ్రహః సంపాదనం యస్య తం - ఏకాంతగతమానసం ఏకస్మిన్ కామపురుషార్థే అంతం నిశ్చయం గతం మానసం యస్య తథోక్తం, యద్వా—అసతాం కాముకానాం మార్గం ఏకాంత గతం అత్యంతగతం మానసం యస్య స తథా. ని 'తీవ్రైకాంతనితాంతా'నీత్యమరః నిర్వృత్తకార్యం నిష్పన్నవాలివధరూపకార్యం-సిద్ధార్థం ప్రాప్తరాజ్యం-అభిప్రేతా నీప్సితాన్ - మనోరథాన్ రాజ్య ప్రాప్త్యనంతర మేవం కరిష్యామీతి సంకల్పవిషయీభూతా నర్థాన్ - తారాం చ ప్రాప్తవంత మితి సంబంధః. కృతార్థం నిష్పన్నధనం-మంత్రిణా మనవేక్షకం మంత్రికృతకార్యాపరామర్శకం - ఉత్పన్న రాజ్యసందేశం నష్టరాజ్యనియమనం - కామవృత్తం కామవ్యాపారం-అవస్థితం కామవ్యాపారపరతంత్ర తయాఽవస్థిత మిత్యర్థః. నిశ్చితార్థః నిశ్చితకర్తవ్యః-అత్ర హేతుః అర్థతత్త్వజ్ఞ ఇతి కాలోచితో ధర్మః కాలధర్మః-తద్విశేషవిత్ - వాక్యవిత్ తదుచితవ్యవహారవిత్-హితం ఉదర్కసుఖకరం- తత్త్వం య థార్థం-పథ్యం నీతిమార్గా దనపేతం - సామధర్మార్థనీతిమత్-సామ చ ధర్మశ్చ అర్థశ్చ నీతిశ్చ సామధర్మా ర్థనీతి-తదస్యాస్తీతి సామధర్మార్థనీతిమత్ - ప్రణయప్రీతిసంయుక్తం- ప్రణయః సమానవిషయస్నేహః- ప్రీతిః న్యూనవిషయః-విశ్వాసకృతనిశ్చయం-ఆప్తవాక్యత్వవిశ్వాసేవిషయే కృతనిశ్చయం ౭॥ రాజ్యమితి.

సుగ్రీవం చ సమీక్ష్య-మధురైః వాక్యైః హరీశ్వరం ప్రసాద్య హరీశ్వర ముపాగమ్య- హనుమాన్ ప్రణయా ద్వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః మందధర్మార్థసంగ్రహం మందో స్వల్పౌ ధర్మార్థౌ సంగృ హ్ణాతీతి తథా-ఏకాంతగతమానసం ఏకస్మి న్నేవ కామపురుషార్థే అంతం నిశ్చయం గతం మానసం యస్యస తథోక్తః-నివృత్తకార్యం నిష్పన్నవాలివధరూపకార్యం-సిద్ధార్థం ప్రాప్తరాజ్యం-అభిప్రేతాన్ ఈప్సి తార్థాన్-మనోరథాన్ రాజ్యప్రాప్త్యనంతర మేనం కరిష్యామీతి మనోరథావిషయభూతా నర్థాంశ్చ- సమీప్సితాం తారాం చాపి ప్రాప్తవంత మితి సంబంధః ఉత్పన్నరాజ్యసందేహః ఉత్పన్నః నష్టః రాజ్యసందేహో యస్య స తథోక్తః, స్వేనారక్షితస్య రాజ్యస్య కుశలం భవతి వా నవేతి శంకా రహిత మిత్యర్థః హితం ఉదర్కసుఖకరం- పథ్యం నీతిమార్గాదనపేతం-సామధర్మార్థనీతిమత్ సామ చ ధర్మార్థనీతిశ్చ సామధర్మార్థనీతి-తదస్యాస్తీతి తథా-విశ్వాసకృతనిశ్చయః ఆప్తవాక్యత్వవిశ్వాసేన కృత

సంగ్రహ శ్చైవ స్త్వం భవా న్కర్తు మర్హతి, ౯॥ యో హి మిత్రేషు కాలజ్ఞ స్సతతం సాధు వర్తతే. తస్య రాజ్యం చ కీర్తిశ్చ ప్రతాప శ్చాభివర్ధతే, ౧౦॥ యస్య కోశశ్చ దణ్డశ్చ మిత్రా ణ్యాత్మా చ భూమిప సమవేతాని సర్వాణి స రాజ్యం మహ దశ్నుతే,౧౧॥ తద్భవా న్వృత్తసంపన్న స్స్థితః పథి నిరత్యయే మిత్రార్థ మభినీతార్థం యథావత్కర్తు మర్హతి, ౧౨॥ సంత్యజ్య సర్వకార్యాణి మిత్రార్థే యోఽనువర్తతే. సంభ్రమా ద్ధి కృతోత్సాహ స్సోఽనర్థై ర్నావరుధ్యతే,౧౩॥ యస్తు కాలవ్యతీతేషు మిత్రకార్యేషు వర్తతే. స కృత్వా మహతోఽప్యర్థా న్న మిత్రార్థేన

శాలీ కులక్రమాగతా - శ్రీః సంపత్ - అభివర్ధితా, అప్రతిధ్వంస్వత్వా దితి భావః మిత్రాణాం సంగ్రహః తత్కార్యకరణం – శేషః అవశిష్టో భవతి - ఇద మేవ వచనం 'ప్రసాద్యవాక్యై' రిత్యాదినా పూర్వం ప్రశంసితం ౯॥ మిత్రకార్యస్యావశ్యకర్తవ్యత్వ మాహ—యో హీతి. కాలజ్ఞః మిత్రసంగ్రహకాలజ్ఞః, తత్కాలాతిక్రమే విపరీతం భవతీత్యర్థః మిత్రేషు వర్తతే, మిత్రాధీనో భవతీ త్యర్థః. ౧౦॥ యస్యేతి దండ్యతేఽనేనేతి దండః సేనావిశేషః - ఆత్మా, ప్రభు రిత్యర్థః. సమవేతాని సముదితాని, ఏకన్యూనత్వే మహారాజ్యహాని రితి భావః. * రామా. దండః దండ్యతేఽనేనేతి దండః సైన్యవిశేషః - తథాహ కామందకః—శ్లో. 'పితృపైతామహో వంశసంభవో దత్తవేతనః, విఖ్యాతపౌరుషో జన్యే కుశలః కుశలై ర్వృతః నానాప్రహరణోపేతో నానాయుద్ధవిశారదః, నానాయోధసమాకీర్ణో విరాజితహయద్విపః. ప్రవాస్య చ సుదుఃఖేషు యుద్ధేషు చ కృతశ్రమః, అద్వైధ్యః క్షత్రియప్రాయో దండో దండవిదాం మతః' ఇతి. ౧౧॥ తదితి. నిరత్యయే అవినాశిని - పథి, సన్మార్గ ఇత్యర్థః మిత్రార్థం మిత్రకార్యం - అభినీతార్థం ప్రాపితప్రయోజనం యథా భవతి తథా - యథావత్, యథాప్రతిజ్ఞ మితి యావత్. ౧౨॥ సంత్యజ్యేతి. సర్వకర్మాణి స్వభోగసాధనాని సంత్యజ్య - కృతోత్సాహస్సన్ సంభ్రమాత్ ఆదరాత్ మిత్రార్థవిషయే- యః అనువర్తతే అనుస్యూతతయా తిష్ఠతి. సోఽనర్థై ర్నావరుధ్యతే న సంబధ్యతే. ౧౩॥ ఏవం కర్తవ్యం మిత్రకార్య ముచితకాలే కర్తవ్య మిత్యాహ—యస్త్వితి.

నిశ్చయం. * టీకా. అథ త్రికాలవేదీ హనుమాన్ సుగ్రీవస్య కిష్కింధాప్రస్థాపనసమయే రామానుజ్ఞాతం సమయ మాసన్నం సుగ్రీవం కామాసక్తం చాలోచ్య తచ్చిత్తానురంజనపురస్సరం సమయోచితం హిత ముపదిశతి—సమీక్ష్యేత్యాది. సారసై రాకులం సంఘుష్టం తత్సంఘోషవత్సమృద్ధార్థః - ప్రణయః ప్రార్థనా - ప్రీతిః స్నేహవిశేషః. ౯॥ యో హీతి. కాలజ్ఞః ప్రత్యుపకారకాలజ్ఞస్సన్ - మిత్రేషు, స్వోపకర్తృష్వితి శేషః యః సాధు యథాతథా వర్తతే. * టీకా మిత్రసంగ్రహస్య ఆవశ్యకత్వ మన్వయవ్యతిరేకాభ్యా మాహ—యో హీతి. ౧౦॥ యస్యేతి. దండః దండ్యతే అనేనేతి దండః సైన్యవిశేషః - తథాహ కామందకః—'అద్వైధ్యః క్షత్రియప్రాయో దండో దండవిదాం మతః' ఇతి *టీకా. సమవేతా న్యన్యోన్య మనుకూలాని. ౧౧॥ తదితి. మిత్రార్థం మిత్రకార్యం - అభినీతార్థం ప్రాపితప్రయోజనం-యథార్థవత్, యథాప్రతిజ్ఞ మిత్యర్థః. ౧౩॥ యస్త్వితి. కాలవ్యతీతేషు ఉచితకాలవిశేషాతిక్రాంతేషు * టీకా. అకాలే కృత మకృత మేవేతి భావః.

యుజ్యతే, ౧౪ య దిదం వీర కార్యం నో మిత్రకార్య మరిందమ. క్రియతాం రాఘవస్యైత ద్వైదేహ్యాః పరిమార్గణం, ౧౫. త దిదం వీర కార్యం తే కాలాతీత మరిందమ. ౧౬. న చ కాల మతీతం తే నివేదయతి కాలవిత్, త్వరమాణోఽపి స న్ప్రాజ్ఞ స్తవ రాజ న్వశానుగః. ౧౭. కులస్య హేతు స్స్ఫీతస్య దీర్ఘబంధుశ్చ రాఘవః, అప్రమేయప్రభావశ్చ స్వయం చాప్రతిమో గుణైః. ౧౮. తస్య త్వం కురు వై కార్యం పూర్వం తేన కృతం తవ, హరీశ్వర హరిశ్రేష్ఠా నాజ్ఞాపయితు మర్హసి. ౧౯. న హి తావ ద్భవే త్కాలో వ్యతీత

కాలవ్యతీతేషు అతిక్రాంతకాలేషు ౧౪ యదిదమితి హే వీర-నః అస్మాభిః - యదిదం మిత్రకార్యం కర్తవ్యం - ఏతత్ వైదేహ్యాః పరిమార్గణం క్రియతా మితి సంబంధః. * రామా. 'యదిదం వీరకార్యం నో మిత్రకార్య మరిందమ, త దిదం వీరకార్యం తే కాలాతీత మరిందమ. న చ కాల మతీతం తే నివేదయతి కాలవి'దితి పాఠక్రమః. ౧౫.తదిదమితి. తే కార్యం త్వయా కర్తవ్యం-ఇదం మిత్రకార్యం ౧౬. నచేతి కాలవిత్, రామఇతిశేషః. త్వరమాణ ఇత్యర్థం పూర్వేణాన్వేతి. కాలవిత్ ప్రాజ్ఞో రామః త్వరమాణోఽపిసన్ వైదేహీసమానయనాయ త్వరమాణోఽపి సన్ - న నివేదయతీతి సంబంధః. ౧౭ కులస్యేతి. స్వయంచేతి. త్వమపి గుణై రప్రతిమ ఇత్యర్థః. ౧౮. తస్యేతి. ఆజ్ఞాపయితుం - వానరసేనా మానేతు మితి శేషః. ౧౯. ఇదానీం వానరానయనేఽపి కాలవ్యతిక్రమ స్తుల్య ఇత్యాశంక్యాహ—నహీతి.చోదనా ద్బతే రామప్రేషణం వినా-కాలో న వ్యతీతో భవేత్ - రామచోదనానంతరం కార్యం క్రియతే చే త్తదా కాలాతిక్రమః, తచ్చోదనా త్పూర్వ మస్మాభిః

---

౧౪ యదిదమితి వీర అరిందమ-నః కార్యం అస్మాభిః కర్తవ్యం - యదిదం మిత్రకార్య మస్తి త దిదం వీరకార్యం రామకార్యం - అరిందమ తే కాలాతీతం యుక్తకాల మతిక్రమ్య వర్తతఇత్యర్థః. *టీకా. అస్మిన్ శ్లోకే అరిందమేతి ద్విరుక్తిః శ్రీమద్యుగతేన సుగ్రీవేణ హర్షపురస్సరం స్వోక్త మంగీకారయితు మితి వేదితవ్యం. ౧౫. కథ మహం న జ్ఞాతవా నత ఆహ—నచేతి. కాలవిత్ కాలజ్ఞాపకః. కర్తవ్య మేవాహ—క్రియతామితి. తర్హి కార్యార్థీ రామ ఏవ జ్ఞాపయిష్యతీత్యత ఆహ—నచేతి. ౧౬. రామాప్రేరితై రస్మాభిః కిమర్థం కర్తవ్యం? కర్తవ్యం చేదపి కేన ప్రకారేణ కర్తవ్య మత ఆహ—త్వరమాణ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన. అప్రమేయస్వభావః కులస్య బంధుః స్వయం గుణై రప్రతిమశ్చ రామః త్వరమాణోఽపి తవ వశానుగః - అతః త్వాం న ప్రేరయతీతి శేషః. * టీకా. అనివేదనేఽపి త్వన్నిమిత్తానుసరణం స్వసామర్థ్యం చ కారణ మిత్యభిప్రాయేణాహ—త్వరమాణ ఇత్యాది. శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౧౮. తస్యేతి. కించ తేన పూర్వం తవ కార్యం కృతం - తస్య కార్యం కురు. కర్తవ్యప్రకారమాహ—హరీశ్వరేతి ౧౯. ఇదానీం వానరప్రేషణేఽపి కాలాత్యయదోష స్తదవస్థఏవేత్యాశంక్య నేత్యాహ—నహీతి. చోదితస్య కార్యస్య హి కాలవ్యతిక్రమో భవేత్, కాలాత్యయేన సత్యపి చోదనానంతరం కృతస్య కార్యస్య కాలాత్యయదోషో భవేదిత్యర్థః. చోదనా ద్బతే ఆజ్ఞాం వినా-క్రియమాణస్య కార్యస్య కాల స్తావ ద్వ్యతీతో న భవేత్ కాలాతిక్రమదోషో న భవేదేవ,అతో రామనియోగా త్పూర్వ మేవ సీతాన్వేషణార్థం వానరానయనోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి భావః.

శ్చోదనా ద్భృతే, చోదితస్య హి కార్యస్య భవే త్కాలవ్యతిక్రమః. ౨౦. అకర్తురపి కార్యస్య భవా న్కర్తా హరీశ్వర, కిం పునః ప్రతికర్తు స్తే రాజ్యేన చ ధనేన చ. ౨౧. శక్తిమా నపి విక్రాంతో వానరర్క్షగణేశ్వర, కర్తుం దాశరథేః ప్రీతి మాజ్ఞాయాం కి న్న సజ్జసే. ౨౨ కామం ఖలు శరై శ్శక్త స్సురాసురమహోరగాన్, వశే దాశరథిః కర్తుం త్వత్ప్రతిజ్ఞాం తు కాంక్షతే. ౨౩. ప్రాణత్యాగావిశంకేన కృతం తేన తవ ప్రియం, తస్య మార్గామ వైదేహీం పృథివ్యా మపి చాంబరే. ౨౪. న దేవా న చ గంధర్వా నాసురా న మరుద్గణాః, న చ యక్షా భయం తస్య కుర్యుః కిముత రాక్షసాః. ౨౫. త దేవంశక్తియుక్తస్య పూర్వం ప్రియకృత స్తవ, రామ స్యార్హసి పింగేశ కర్తుం సర్వాత్మనా ప్రియం. ౨౬. నాధస్తా దవనౌ నాప్సు గతి ర్నోపరి చాంబరే, కస్య చి త్సజ్జతేఽస్మాకం కపీశ్వర తవాజ్ఞయా. ౨౭. త దాజ్ఞాపయ కః కిం తే కృతే కుత్ర వ్యవస్యతు, హరయో హ్యప్రధృష్యా స్తే సంతి కోట్యగ్రతోఽనఘాః. ౨౮. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కాలే సాధు నివేదితం, సుగ్రీవ స్సత్వసంపన్న శ్చకార మతి ముత్తమాం. ౨౯. ససందిదేశాభిమతం నీలం నిత్యకృతోద్యమం, దిక్షు సర్వాసు సర్వేషాం సైన్యానా ముపసంగ్రహే. ౩౦. యథా సేనా సమగ్రా మే యూథపాలాశ్చ సర్వశః, సమాగచ్ఛం త్యసంగేన సేనాగ్రాణి తథా కురు. ౩౧. యే త్వంతపాలాః ప్లవగా శ్శీఘ్రగా వ్యవసాయినః, సమానయంతు తే సైన్యం త్వరితా శ్శాసనా న్మమ.

కార్యప్రవర్తనే న కాలాతిక్రమదోష ఇతి భావః ౨౦. అకర్తురపీతి. అకర్తుః అనుపకర్తుః. ౨౧ శక్తిమానపీతి ప్రీతిం కర్తుం - ఆజ్ఞాయాం ఆజ్ఞాపనే - న సజ్జసే నోద్యోగం కరోషి. ౨౩. ప్రాణత్యాగేతి. ప్రాణత్యాగావిశంకే నేత్యనేన ఉపకారమహత్త్వం ద్యోతితం. ౨౬ నాధస్తాదితి కస్యచిదితి. అస్మాకం మధ్యే కస్యచిత్ గతి ర్న సజ్జతే న మందీభవతి. ౨౭. తదితి. అప్రధృష్యాః కోట్యగ్రతః కోట్యధికాః - హరయః తే సంతి. తేషాం మధ్యే కః - తే కృతే త్వదర్థం - కిం, కరోత్వితి. శేషః. కుత్ర కుత్ర కార్యే - వ్యవస్యతు వ్యవసాయం కరోతు - త దాజ్ఞాపయ ౩౦. యథేతి. సేనాగ్రాణి సేనాగ్రేసరాన్, సేనానేతౄనిత్యర్థః తథా కురు తథా ఆజ్ఞాపయ. ౩౧. యేత్వితి.

---

౨౦. అకర్తు రపి అనుపకర్తురపి - కార్యస్య కర్తా రాజ్యేన ధనేన చ ప్రతికర్తుః. ౨౧. శక్తిమానితి ఆజ్ఞాయాం కిన్ను సజ్జసే కిమర్థం విళంబసే. ౨౨. * టీకా. అనుద్యోగే కా భీతి రిత్యత ఆహ —కామమితి. తథాపి మర్యాదాం పాలయతీ త్యాహ —త్వత్ప్రతిజ్ఞామితి. ౨౩. * టీకా. కిం కృతం తేనే త్యత ఆహ—ప్రాణత్యాగేతి ప్రాణత్యాగావిశంకేన, మహాబలినా వాలినా విరోధే స్వానిష్టశంకాపరిత్యాగే నేతి భావః. ౨౬. నేతి. అస్మాకం మధ్యే కస్య చి దపీతి సంబంధః. *టీకా. అధస్తాత్ పాతాళే అస్మాకం మధ్యే కస్యచి దపి న సజ్జత ఇతి సంబంధః. ౨౭ తదితి. అనఘాః అప్రధృష్యాః-కోట్యగ్రతః కోట్యధికాః- హరయః తే సంతి హి - తేషాం మధ్యే కః తే కృతే త్వదర్థ- కిం కరోత్వితి శేషః కుత్రచి త్కుత్ర వసతు-తదాజ్ఞాపయేతి యోజనా. ౩౦. యథేతి. సేనాగ్రాణి సేనాగ్రేసరాన్ - తథా కురు తథా ఆజ్ఞాపయ - అసంగేన అవిళంబేన. ౩౧. యేత్వితి. అంతపాలాః

స్వయం చానంతరం సైన్యం భవానేవానుపశ్యతు, 32. త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయాన్నేహ వానర తస్య ప్రాణాంతికో దండో నాత్ర కార్యా విచారణా, 33. హరీంశ్చ వృద్ధానుపయాతు సాంగదో భవాన్మమాజ్ఞామధికృత్య నిశ్చితాం, ఇతి వ్యవస్థాం హరిపుంగవేశ్వరో విధాయ వేశ్మ ప్రవివేశ వీర్యవాన్, 34.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

⟶ త్రింశస్సర్గః. ⟵

గుహాం ప్రవిష్టే సుగ్రీవే విముక్తే గగనే ఘనైః, వర్షరాత్రోషితో రామః కామశోకాభిపీడితః పాండురం గగనం దృష్ట్వా విమలం చంద్రమండలం, శారదీం రజనీం చైవ దృష్ట్వా జ్యోత్స్నానులేపనాం 2. కామవృత్తం చ సుగ్రీవం నష్టాం చ జనకాత్మజాం, బుద్ధ్వా కాలమతీతం చ ముమోహ పరమాతురః. 3. స తు సంజ్ఞాముపాగమ్య ముహూర్తాన్మతిమాన్ పునః, మనస్థామపి వైదేహీం చింత

అంతపాలాః సేనాపర్యంతపాలకాః. 32. త్రిపంచేతి త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం పంచదశరాత్రాదనంతరదివసే. * రామా. 'త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయాదిహ వానర' ఇతి పాఠే పంచదశరాత్రాదర్వాగేవ ఆగంతవ్యమితి భావః. 33. హరీంశ్చేతి. వృద్ధాన్ జాంబవత్ప్రభృతీన్ 34. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః

అథ శరత్సమాగమేఽపి సుగ్రీవస్యానుద్యోగాద్రామకోపస్త్రింశే గుహామిత్యాది. సుగ్రీవే గుహాం ప్రవిష్టే వర్షరాత్రోషితో రామః కామశోకాభిపీడితస్సన్, క్రమేణ గగనే ఘనైర్విముక్తే- పాండురం నిర్మలం - గగనం దృష్ట్వా - పరమాతురః వర్షాకాలికశోకాదధికం ప్రాప్తస్సన్ - ముమోహ ఏతావత్పర్యంతం కస్యచిదవధేర్విద్యమానతయా కథంచిద్ధృతవాన్, సంప్రతి తదభావాన్మమోహేత్యర్థః. 3 సత్వితి. మనస్థామపి వైదేహీం చింతయామాస. పునః పునర్విశేషతశ్చింతితవానిత్యర్థః. * రామా. సత్వితి. ముహూర్తాత్తు మతిమాన్ పునరితి. సమ్యక్ మనస్థామపి వైదేహీం చింతయామాస, చింత్యమానామపి వైదేహీం విశేషతశ్చింతయామాసేత్యర్థః. అస్మాచ్ఛ్లోకాత్పరతః - 'ఆసీనః పర్వతస్యాగ్రే' ఇతి శ్లోకః - అస్మాచ్చ పరతః 'దృష్ట్వా చ విమలం

సేనాపర్యంతపాలకాః. 32. త్రిపంచేతి. త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం పంచదశరాత్రాదనంతరదివసే ఇహ న ప్రాప్నుయాత్ తస్య ప్రాణాంతికో దండ ఇతి యోజనా. శ్లో. 'త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయాదిహ వానర' ఇతి పాఠే పంచదశరాత్రాదర్వాగేవాగంతవ్యమితి భావః *టీకా. త్రిరావృత్తానాం పంచానాం రాత్రీణాం సమాహారస్త్రిపంచరాత్రం. 34. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

గుహామితి. సుగ్రీవే విముక్త ఇత్యత్ర అవిముక్త ఇతి ఛేదః సుగ్రీవే గుహాం కిష్కిన్ధాం - ప్రవిష్టే - గగనే ఘనైరవిముక్తే ఆవృతే సతి - వర్షరాత్రోషితో రామః పాండురం గగనం దృష్ట్వా ముమోహేత్యుత్తరత్ర సంబంధః. * టీకా అథ ఉక్తానువాదపూర్వకం రామస్య వృత్తాంతమాహ—గుహామితి. 3. * టీకా. స త్వితి మనస్థామపి పరమప్రియాస్పదత్వేన నిత్యసన్నిహితా

యామాస రాఘవః. ౪. ఆసీనః పర్వతస్యాగ్రే హేమధాతువిభూషితే, శారదం గగనం దృష్ట్వా జగామ మనసా ప్రియాం ౫.దృష్ట్వా చ విమలం వ్యోమ గతవిద్యుద్వలాహకం, సారసారవసంఘుష్టం విలలాపార్తయా గిరా. ౬. సారసారవసన్నాదైస్సారసారవనాదినీ, యాఽఽశ్రమే రమతే బాలా సాఽద్య మే రమతే కథం. ౭. పుష్పితాం శ్చాసనాన్ దృష్ట్వా కాంచనానివ నిర్మలాన్, కథం సా రమతే బాలా పశ్యంతీ మా మపశ్యతీ. ౮. యా పురా కలహంసానాం స్వరేణ కలభాషిణీ, బుధ్యతే చారుసర్వాంగీ సాఽద్య మే బుధ్యతే కథం. ౯. నిస్స్వనం చక్రవాకానాం నిశమ్య సహచారిణాం, పుండరీకవిశాలాక్షీ కథ మేషా భవిష్యతి. ౧౦. సరాంసి సరితో వాపీః కాననాని వనాని చ, తాం వినా మృగశాబాక్షీం చర న్నాద్య సుఖం లభే. ౧౧ అపి తాం మద్వియోగా చ్చ సౌకుమార్యాచ్చ భామినీం, న దూరం పీడయే త్కామ శ్శరద్గుణనిరంతరః. ౧౨. ఏవ మాది నరశ్రేష్ఠో విలలాప నృపాత్మజః, విహంగ ఇవ సారంగ స్సలిలం త్రిదశేశ్వరాత్. ౧౩ తత శ్చంచూర్య రమ్యేషు ఫలార్థీ గిరిసానుషు, దదర్శ పర్యుపావృత్తో లక్ష్మీవా న్లక్ష్మణోఽగ్రజం ౧౪. తం చింతయా దుస్సహయా పరీతం విసంజ్ఞ మేకం విజనే మనస్వీ, భ్రాతు ర్విషాదా త్పరితాప

వ్యోమేతి' శ్లోకః. వ్యత్యాసస్తు లేఖకప్రమాదకృతః. ౪ ఆసీన ఇతి మనసా జగామ. చింతయామాసేతి యావత్. ౫. దృష్ట్వా చ విమల మితి. గిరా స్వరేణ. ౬. సారసేతి. సారసారవసన్నాదైః సారసారావోత్థితధ్వనిభిః. ౭. పుష్పితానితి. పశ్యంతీ మద్దిదృక్షయా ఇతస్తతో దృష్టిం నిక్షిపంతీ. ౮—౯ నిస్స్వనమితి. పుండరీకవిశాలాక్షీ - చక్రవాకనినదశ్రవణస్యాసహ్యతయా నాయకాగమపథం సలీల మవలోకయంతీత్యర్థః. కథం భవిష్యతి?, కథం సత్తాం ధారయిష్యతీత్యర్థః. ౧౦. సరాంసీతి. వాపీః కృత్రిమసరాంసి-కాననాని మహావనాని. ౧౧. అపితామితి శరద్గుణనిరంతరః శరద్గుణైస్సాధనైః నిరంతరః పూర్ణః - కామః సౌకుమార్యాత్ మద్వియోగాచ్చ హేతోః-తాం భామినీం-దూరం ఆమరణం-న పీడయేత్. అపి స్సంభావనాయాం; పీడయేదేవేత్యర్థః. ౧౨. ఏవమాదీతి. త్రిదశేశ్వరాత్ సలిల ముద్దిశ్య-సారంగ శ్చాతక ఇవ-విలలాపేతి సంబంధః. ౧౩. తతఇతి చంచూర్య కుటిలం చరిత్వా-ఫలాభిలాషేణ కుటిలమార్గేణ చరిత్వా - 'నిత్యం కౌటిల్యేగతౌ'

మపి రాక్షసగేహే కా మవస్థా మనుభవతీతి చింతయామాసేత్యర్థః ౭. దృష్ట్వేతి సారసారవసంఘుష్టం సారసానాం ఆరవైః సంఘుష్టం వ్యోమ దృష్ట్వేతి సంబంధః. ౬. సారసేతి. సారసారవసన్నాదైః సారసారవోత్థితధ్వనిభిః - యా మే బాలా ఆశ్రమే రమతే అరమత, సా అద్య రక్షోవశం ప్రాప్తా కథం రమతే? ౭. పుష్పితానితి. పశ్యంతీ మద్దిదృక్షయా ఇతస్తతః దృష్టిం విక్షిపంతీ. ౧౦. సరాంసీతి. సరాంసి కాననాని లతావృతగుల్మప్రదేశాన్. ౧౧. అపితామితి. శరద్గుణనిరంతరః శరద్గుణైస్సాధనైః నిరంతరః పూర్ణః కామః - సౌకుమార్యా న్మద్వియోగాచ్చ హేతోః-తాం భామినీం-దూరం ఆమరణం-న పీడయే దపి-అపిః పదార్థసంభావనాయాం; పీడయే దేవేత్యర్థః. ౧౨. ఏవమితి. త్రిదివేశ్వరాత్ సలిల ముద్దిశ్య సారంగ ఇవ చాతక ఇవ విలలాపేతి సంబంధః. ౧౩. తత

దీన స్సమీక్ష్య సౌమిత్రి రువాచ రామం. ౧౫. కి మార్య కామస్య వశంగతేన కిమాత్మపౌరుష్యపరాభవేన, అయం సదా సంహ్రియతే సమాధిః కి మత్ర యోగే న నివర్తితేన ౧౬. క్రియాభియోగం మనసః ప్రసాదం సమాధియోగానుగతం చ కాలం, సహాయసామర్థ్య మదీనసత్త్వ స్స్వకర్మహేతుం చ కురుష్వ హేతుం. ౧౭. న జానకీ మానవవంశనాథ త్వయా సనాథా సులభా పరేణ, న చాగ్నిచూడాం జ్వలితా ముపేత్య న దహ్యతే వీరవరార్హ కశ్చిత్. ౧౮. సలక్షణం లక్ష్మణ మప్రధృష్యం స్వభావజం వాక్య మువాచ రామః, హితం చ పథ్యం చ నయప్రసక్తం ససామ

వితి యఙ్. ౧౫. కిమితి. వశం గతేన, మనసేతి శేషః పౌరుష్యం పౌరుషం, స్వార్థే ష్యఙ్. అయం వర్తమానః-సమాధిః చిత్తసమాధానం-సదా తత్ర తత్ర కాలే సంహ్రియతే సంపాద్యతే అత్ర అస్మిన్ కాలే-నివర్తితే నాత్ర యోగేన కిం - 'అయం యదా సంహ్రియతే సమాధి' రితి పాఠాంతరం. యదా యస్మిన్కాలే అయం సమాధిః చిత్తసమాధానం-సంహ్రియతే సంపాద్యతే. అత్రాస్మిన్కాలే, నివర్తితేన యోగేన సన్నాహనేన ఉత్సాహేన-కి మిత్యర్థః. ౧౬. క్రియేతి క్రియాభియోగం కార్యోద్యోగం-మనసః ప్రసాదం-సమాధియోగాగతం ధైర్యోపాయాభ్యా మనుపదం-కాలం చ-సహాయసామర్థ్యం సుగ్రీవాదిసహాయసామర్థ్యం-స్వకర్మదేవతోపాసనాత్మకం తదేవ హేతుః. తం చ- హేతుం కురుష్వ, క్రియాభియోగాదికం సర్వం స్వకార్యసిద్ధౌ హేతుం కురుష్వేత్యర్థః. అత్ర ప్రకరణే లక్ష్మణేన రామస్యాశ్రితరక్షణత్వరా సందీప్యత ఇతి స్వాపదేశ స్సులభః ౧౭. న జానకీతి సులభా లబ్ధు మర్హా-అగ్నిచూడాం అగ్నిజ్వాలాం ౧౮. సలక్షణమితి. రామః అప్రధృష్యం యుక్తిభి రవిచాల్యం-స్వభావజం స్వభావసిద్ధం - హితం ఉదర్కసుఖకరం-పథ్యం తత్కాలసుఖకరం- నయప్రసక్తం రాజనీతియుక్తం-ససామ సాంత్వయుక్తం-ధర్మార్థసమాహితం చ వాక్య ముక్తవంతం సలక్షణం లక్ష్మణ మువాచేతి యోజనా. యద్వా—అప్రధృష్యత్వాదివిశేషణవిశిష్టం వాక్యం రామ ఉవాచ. లక్ష్మణోక్తానువాదరూపత్వాద్రామవాక్యస్యాపి తథాత్వ మితి బోధ్యం. *రామా. ఏతచ్ఛ్లోకోక్తాప్రధృష్యత్వాది

ఇతి. సంచార్య కుటిలం చరిత్వా, ఫలాభిలాషేణ కుటిలమార్గేషు చరిత్వేత్యర్థః. ౧౫. కిమితి. ఆర్య యదా యస్మిన్కాలే - సమాధి శ్చిత్తసమాధానం - సంపాదనీయం -అత్ర అస్మిన్కాలే - అయం కిం సంహ్రియతే కిమర్థం సంహ్రియతే - కామస్య వశం గతేన కిం కామవశంగమనేన కిం ? ద్వితీయాయా అలుగార్షః. భావే నిష్ఠా. ఆత్మపౌరుష్యపరాభవేన కిం - పౌరుషమేవ పౌరుష్యం - నివర్తితేన యోగేన కిం-యోగః సన్నహనం, ఉద్యోగ ఇత్యర్థః. *టీకా. ధైర్యాలంబనేన ఉద్యోగే కర్తవ్యే తత్పరిత్యాగేన కామపరతంత్రత్వాదిక మయుక్త మితి భావః. ౧౬. క్రియాభియోగ మితి. హే అధికసత్త్వ క్రియాభియోగం కార్యోద్యోగం మనః ప్రసాదం - సమాధియోగానుగతం ధైర్యోపాయాభ్యా మనుబద్ధం-కాలం చ సుగ్రీవాదిసహాయసామర్థ్యం స్వకర్మహేతుం చ స్వకర్మ దేవతోపాసనాత్మకం తదేవ హేతుః తం చ హేతుం కురుష్వ, క్రియాభియోగాదికం సర్వం స్వకార్యసిద్ధౌ హేతుం కురుష్వేత్యర్థః. ౧౭. నజానకీతి. అగ్నిచూడాం అగ్నిశిఖాం. *టీకా. త్వయైవ సనాథా న పరేణ నాన్యేన-అగ్నిచూడా ముపేత్య న న దహ్యతే కశ్చిత్?, కింతు దహ్యత ఏవేత్యర్థః. ౧౮. సలక్షణమితి. రామః

ధర్మార్థసమాహితం చ. ౧౯. నిస్సంశయం కార్య మవేక్షితవ్యం క్రియావిశేషో హ్యనువర్తితవ్యః, నను ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కుమార కార్యస్య ఫలం న చింత్యం ౨౦.అథ పద్మపలాశాక్షీం మైథిలీ మనుచింతయన్, ఉవాచ లక్ష్మణం రామో ముఖేన పరిశుష్యతా. ౨౧. తర్పయిత్వా సహస్రాక్షః సలిలేన వసుంధరాం, నిర్వర్తయిత్వా సస్యాని కృతకర్మా వ్యవస్థితః. ౨౨. స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషాః శైలద్రుమపురోగమాః, విసృజ్య సలిలం మేఘాః పరిశ్రాంతా నృపాత్మజ ౨౩. నీలోత్పలదళశ్యామా శ్శ్యామీకృత్వా దిశో దశ,విమదా ఇవ మాతంగా శ్శాంతవేగాః పయోధరాః.౨౪.జలగర్భా మహావేగాః కుటజార్జునగంధినః,చరిత్వా విరతాస్సౌమ్య వృష్టివాతా స్సముద్యతాః.౨౫. ఘనానాం వారణానాం చ మయూరాణాం చ లక్ష్మణ, నాదః ప్రస్రవణానాం చ ప్రశాంత స్సహసాఽనఘ.౨౬.అభివృష్టా మహామేఘై ర్నిర్మలా శ్చిత్రసానవః,అనులిప్తా ఇవాభాంతి గిరయశ్చిత్రదీప్తిభిః ౨౭.దర్శయంతి శరన్నద్యః పులినాని శనై శ్శనైః, నవసంగమసవ్రీడాజఘనా నీవ యోషితః.౨౮. శాఖాసు సప్తచ్ఛదపాదపానాం ప్రభాసు తారార్కనిశాకరాణాం,లీలాసు చైవోత్తమవారణానాం

ధర్మాణాం పూర్వోక్తలక్ష్మణవాక్యేషు విద్యమానత్వా దుపరిష్టా ద్రామే లక్ష్మణోక్తస్యాస్యైవ అనూద్యమానత్వా దుక్తవంత మితి పద మధ్యాహర్తవ్యమ్ ౧౯. నిస్సంశయమితి. కార్యం సీతాన్వేషణాదికం - నిస్సంశయం యథా భవతి తథా అవేక్షణీయం, తదనురూపం కర్తవ్యమిత్యర్థః క్రియావిశేషః ఉత్సాహాదిః - అనువర్తితవ్యః అనువర్తిత్య ఏవ - హే కుమార ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కార్యస్య - ఫలం సీతా ప్రాప్తిరూపం - నచింత్యం నను చింత్య మేవ. ౨౦. ఏవం లక్ష్మణసమాశ్వాసనేన ప్రతిష్ఠాపితధైర్యోఽపి సీతావిషయకామానువృత్త్యా పున శ్శరదం వర్ణయతి—అథేత్యాదినా.౨౧ తర్పయిత్వేతి. నిర్వర్తయిత్వా పరిపక్వాని కృత్వా-కృతకర్మా కృతకృత్యః. ౨౨. స్నిగ్ధేతి శైలద్రుమపురోగమాః శైలద్రుమాణా మగ్రే గచ్ఛంతః.అత్ర ప్రకరణె సర్వత్ర విషయే ప్రవృత్తిః రామావతారకృతా సూచ్యతే ౨౪. జలగర్భాఇతి వృష్టికరా వాతా వృష్టివాతాః, పురోవాతా ఇత్యర్థః ౨౬. అభివృష్టాఇతి. చిత్రదీప్తిభిః నానావర్ణకాంతిభిః ౨౭. దర్శయంతీతి అనేన చిరకాలానువర్తనేన గురూణాం శిష్యేభ్యో గహనార్థప్రకాశనం సూచ్యతే ౨౮. శాఖాస్వితి. సప్తచ్ఛదా నామ శరత్పుష్పవృక్షాః-శరత్కర్త్రీ-శ్రియం స్వసమృద్ధిం-విభజ్య త్రేధా విభజ్య-సప్తచ్ఛదశాఖాదిషు ప్రవృత్తా-సప్తచ్ఛదేషు పుష్పవికాసరూపా శ్రీః తారాదిప్రభాసు నిర్మలతారూపా-గజలీలాసు ఉన్మత్తకతారూపా.

అప్రధృష్యం యుక్తిభి రవిచాల్యం అస్వభావజం స్వభావసిద్ధం-హితం ఉదర్కసుఖకరం-పథ్యం తత్కాలసుఖకరం - నయప్రసక్తం రాజనీతియుక్తం - ససామ సామవాదసహితం - ధర్మార్థసహితం చ - వాక్య ముక్తవంతం లక్ష్మణం సలక్ష్మణ మువాచేత్యన్వయః ౧౯ నిస్సంశయమితి హేకుమార ప్రవృత్తస్య దురాసదస్య కార్యస్య ఫలం సీతాప్రాప్తిరూపం - న చింత్య మితి న-కింతు చింత్యమేవ - క్రియావిశేషః ఉత్సాహాదిః-సోఽపి అనువర్తితవ్యో హి అనువర్తితవ్య ఏవ - కార్యం సీతాన్వేషణాది - నిస్సంశయ మవేక్షణీయం,నిస్సంశయం యథాతథా కర్తవ్య మిత్యర్థః.౨౧. *టీకా. ఉక్తమేవాహ—తర్పయిత్వేతి. నిర్వర్తయిత్వా నిష్పాద్య - పరిశ్రాంతా ఉపరతాః. ౨౩ *టీకా. నీలేతి. శ్యామీ కృత్వా, స్వసంబంధీనేత్యర్థః.శ్యామీతి భిన్నపదం. అన్యథా ల్యబాదేశ స్స్యాత్.౨౪. *టీకా

శ్రియం విభజ్యాద్య శరత్ప్రవృత్తా. ౨౯.సంప్రత్యనేకాశ్రయచిత్రశోభా లక్ష్మీశ్శరత్కాలగుణోపనీతా, సూర్యాగ్రహస్తప్రతిబోధితేషు పద్మాకరేష్వభ్యధికం విభాతి ౩౦. సప్తచ్ఛదానాం కుసుమోపగన్ధీ షట్పాదబృన్దై రనుగీయమానః, మత్తద్విపానాం పవనోఽనుసారీ దర్పం వనేష్వభ్యధికం కరోతి.౩౧ అభ్యాగతైశ్చారువిశాలపక్షైః స్సరఃప్రియైః పద్మరజోవకీర్ణైః, మహానదీనాం పులినోపయాతైః క్రీడంతి హంసాస్సహ చక్రవాకైః. ౩౨. మదప్రగల్భేషు చ వారణేషు గవాం సమూహేషు చ దర్పితేషు, ప్రసన్నతోయాసు చ నిమ్నగాసు విభాతి లక్ష్మీ ర్బహుధా విభక్తా. ౩౩.నభస్సమీక్ష్యాంబుధరై ర్విముక్తం విముక్తబర్హాభరణా వనేషు, ప్రియాస్వసక్తా వినివృత్తశోభా గతోత్సవా ధ్యానపరా మయూరాః. ౩౪. మనోజ్ఞగన్ధైః ప్రియకై రనల్పైః పుష్పాతిభారావనతాగ్రశాఖైః, సువర్ణగౌరై ర్నయనాభిరామై రుద్యోతితా నీవ వనాంతరాణి. ౩౫ ప్రియాన్వితానాం నళినీ ప్రియాణాం వనేరతానాం కుసుమోద్ధతానాం, మదోత్కటానాం మదలాలసానాం గజోత్తమానాం గతయోఽద్య మందాః.౩౬ వ్యభ్రం నభశ్శస్త్రవిధౌతవర్ణం కృశప్రవాహాని నదీజలాని, కల్హారశీతాః పవనాః ప్రవాంతి తమోవిముక్తాశ్చ దిశః ప్రకాశాః. ౩౭.

౨౯. సంప్రతీతి అనేకాశ్రయచిత్రశోభా-సితరక్తనీలపంకజాదిరూపానేకాశ్రయతయా చిత్రశోభా, నానావర్ణకాంతిః-శరత్కాలగుణోపనీతా శరత్కాలోత్కర్షేణ ప్రాపితా-లక్ష్మీః సమృద్ధిః-సూర్యస్యాగ్రహస్తైః ప్రాథమికకిరణైః - హస్తశబ్దేన కరా లక్ష్యంతే. భగవత్కటాక్షుబోధితేషు పురుషేషు నానారూపసంవిత్ప్రకాశ ఉచ్యతే. ౩౦ సప్తేతి. అనుసారీ అనుసృత్య వర్తమానః, అవిచ్ఛేదేనైవ ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః. మత్తద్విపానాం దర్పం కరోతి, మదవృద్ధిహేతుత్వా దితిభావః ౩౧ అభ్యాగతైరితి. మిధునతయా ఆభిముఖ్యేన సంగతైః - చారు యథాతథా విశాలపక్షైః- హర్షేణ విస్తృతపక్షైః రిత్యర్థః. క్రీడంతి హంసా స్సహచక్రవాకైః, హంసాశ్చ క్రీడంతి చక్రవాకాశ్చ క్రీడంతీ త్యర్థః. * రామా. క్రీడంతి హంసా స్సహచక్రవాకైరితి. హంసచక్రవాకాః పరస్పరం వైరిణోఽపి శరద్గుణసంజాతహర్షపరవశాత్ వైరం విస్మృత్య విహరంతి, న విరోధః. ౩౨ - ౩౩. నభ ఇతి. గతోత్సవాః, నష్టహర్షా ఇత్యర్థః. బభూవు రితి శేషః. ౩౪. మనోజ్ఞగన్ధై రితి. ప్రియకైః బంధూకైః. * ని. 'సర్జకాసనబంధూకపుష్పప్రియకజీవకా' ఇత్యమరః. ౩౫. ప్రియాన్వితానా మితి. కుసుమోద్ధతానాం సప్తచ్ఛదకుసుమాఘ్రాణేన మత్తానాం - మదోత్కటానాం. ౩౬. వ్యభ్ర మితి. వ్యభ్రం విగతమేఘం-శస్త్రవిధౌతవర్ణం విధౌతవశస్త్రవర్ణం-కృశప్రవాహాని సంకుచితప్రవాహాని. ౩౭.

శాఖాస్వితి. ఏతే పదార్థా శ్శరది అతితరాం శోభంత ఇతి భావః. ౨౯. సంప్రతీతి. సూర్యాగ్రపాదప్రతిబోధితేషు సూర్యస్య ప్రథమప్రసృతకిరణవికసితేషు. ౩౦. సప్తచ్ఛదానా మితి. కర్మణి షష్ఠీ - తా ననుసారీ అనుసృత్య వర్తమానః - పవనః మత్తద్విపానాం దర్పం కరోతీతి సంబంధః. * టీకా. ప్రతిగజమదగంధశంకాజనకత్వేనేతి భావః. ౩౪. మనోజ్ఞేతి. ప్రియకై స్సర్జకైః. ౩౫. ప్రియాన్వితానా మితి. కుసుమోద్ధతానాం సప్తచ్ఛదకుసుమాఘ్రాణేన మత్తానాం-మదోత్కటానాం మదేనోద్భిన్నకటానాం. ౩౬. వ్యభ్ర మితి. శస్త్రవిధౌతవర్ణం ధౌతశస్త్రవర్ణం. ౩౭. సూర్యేతి. 'సముత్పాదిత

సూర్యాతపక్రామణనష్టపంకా భూమి శ్చిరోద్ఘాటిత సాంద్రరేణుః,అన్యోన్యవైరామ ర్షాయుతానా ముద్యోగకాలో౽ద్య నరాధిపానాం. శరద్గుణాప్యాయితరూపశోభాః ప్రహర్షితాః పాంసుసముత్క్షితాంగాః, మదోత్కటా స్సంప్రతి యుద్ధలుబ్ధా వృషా గవాం మధ్యగతా నదంతి. సమున్మథం తీవ్రగతానురాగాః కులాన్వితా మందగతిం కరిణ్యః, మదాన్వితం సంపరివార్య యాంతం వనేషు భర్తార మనుప్రయాంతి. ౪౦. త్యక్త్వా వరా ణ్యాత్మవిభూషణాని బర్హాణి తీరోపగతా నదీనాం, నిర్భర్త్స్యమానా ఇవ సారసౌఘైః ప్రయాంతి దీనా విమదా మయూరాః. ౪౧. విత్రాస్య కారండవచక్రవాకా న్మహారవై ర్భిన్నకటా గజేంద్రాః, సరస్సు బద్ధాంబుజభూషణేషు విక్షోభ్య విక్షోభ్య జలం పిబంతి ౪౨. వ్యపేతపంకాసు సవాలుకాసు ప్రసన్నతోయాసు సగోకులాసు, ససారసా రావవినాదితాసు నదీషు హృష్టా నిపతంతి హంసాః ౪౩. నదీఘనప్రస్రవణోదకానా మతిప్రవృద్ధానిలబర్హిణానాం, ప్లవంగమానాం చ గతోత్సవానాం ద్రుతం రవా స్సంప్రతి సంప్రణష్టాః. ౪౪ అనేకవర్ణా స్సువినష్టకాయా నవోదితే ష్వంబుధరేషు నష్టాః, క్షుధార్దితా ఘోరవిషాబిలేభ్య

సూర్యాతపేతి. చిరోద్ఘాటితసాంద్రరేణుః చిరాత్ ఈషత్ ఉత్పాదితనిబిడరేణుః, స్థూలరేణురిత్యర్థః. అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానా మిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః వైరం విరోధః - అమర్షః అసహిష్ణుతా- తాభ్యాం ఆయుతానాం ఆసమంతా ద్యుతానాం, వైరామర్షపూర్ణానామిత్యర్థః. * రామా. సూర్యాతపేతి. 'సముత్పాదితసాంద్రరేణు' రితి పాఠః. అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానా మిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః. వైరం విరోధః-అమర్షః అసహిష్ణుతా- తాభ్యా మాయుతానాం ఆసమంతా ద్యుక్తానాం, వైరామర్షపూర్ణానా మిత్యర్థః. ౩౮. శరద్గుణేతి. రూపశోభాః శరీరశోభాః. ౩౯. సమున్మథమితి కులాన్వితాః సజాతీయసమూహేన యుక్తాః. ౪౦ త్యక్త్వేతి. సారసౌఘైః హంససమూహైః ౪౧ విత్రాస్యేతి మహారవైః విత్రాస్యేతి సంబంధః భిన్నకటాః,మదేనేతి శేషః. ౪౨. వ్యపేతేతి సవాలుకాసు ససికతాసు-ససారసా ఇతి పదచ్ఛేదః రావవినాదితాసు నిజశబ్దేన సంజాతశబ్దాసు. ౪౩. నదీతి నద్యశ్చ ఘనప్రస్రవణాని చ తేషాం ఉదకానాం - ప్లవంగమానాం మండూనాకాం. ౪౪. అనేకేతి. అనేకవర్ణాః కృష్ణపీతాదివర్ణాః.-సువినష్టకాయాః అత్యంతకృశశరీరాః-నష్టా లీనాః. ౪౫ పంచదితి. చంచచ్చంద్రకరస్పర్శేన యో హర్షః తేన ఉన్మీలితతారకా నిర్మలనక్షత్రా-రాగవతీ అరుణ్యవతీ-సంధ్యా-అంబరం ఆకాశం-స్వయం జహాతి. అత్ర కాంతకరస్పర్శేన హర్షవిస్ఫారితనేత్రకనీనికా ఉత్తేజితానురాగా స్వయమేవ రతయే అంబరం త్యజంతీ. కాముకీ ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిః సంధ్యారాగః ప్రాయేణ శరద్యేవ

సాంద్రరేణు'రితి పాఠః. * టీకా. అన్యోన్యేతి. అత్ర వృత్తభంగపరిహారాయ అమరుష్యేతి రేఫస్యాకారః పఠనీయః. ౩౮. * టీకా. శరద్గుణైః ప్రసన్నసలిలాదిభి రాప్యాయితా వర్ధితా రూపశోభా యేషాం తే తథోక్తాః. ౪౧. * టీకా. విత్రాస్యేతి. విక్షోభ్య విక్షోభ్య పునః పునః ప్రసార్య. ౪౨ వ్యపేతేతి.ససారసా రావవినాదితాసుససారసాశ్చ తేషా మారావవినాదితాశ్చేతి తథా తాసు-యద్వా—ససారసాః రావవినాదితా స్వితి ఛేదః. ౪౩. నదీతి. ప్లవంగమానాం మండూకానాం. ౪౪. * టీకా అనేకేతి. అంబుధరేషు నవోదితేషు సత్సు సుతరాం నివిష్టా స్సంకుచితాః కృతాః కాయా యేషాం తే-

శ్చిరోషితా విప్రసరంతి సర్పాః. ౪౫. చంచచ్చంద్రకరస్పర్శహర్షోన్మీలిత తారకా, అహో రాగవతీ సంధ్యా జహాతి స్వయ మంబరం ౪౬. రాత్రి శ్శశాంకోదితసౌమ్య వక్త్రా తారాగణోన్మీలితచారునేత్రా, జ్యోత్స్నాంశుకప్రావరణా విభాతి నారీవ శు క్లాంశుకసంవృతాంగీ. ౪౭ విపక్వశాలిప్రసవాని భుక్త్వా ప్రహర్షితా సారసచారు పఙ్క్తిః, నభ స్సమాక్రామతి శీఘ్రవేగా వాతావధూతా గ్రథితేవ మాలా. ౪౮. సుప్తైకహంసం కుముదై రుపేతం మహాహ్రదస్థం సలిలం విభాతి, ఘనై ర్విముక్తం నిశి పూర్ణచంద్రం తారాగణాకీర్ణ మి వాంతరిక్షం. ౪౯. ప్రకీర్ణహంసాకులమేఖలా నాం ప్రబుద్ధపద్మోత్పలమాలినీనాం, వాప్యుత్తమానా మధికాఽద్య లక్ష్మీ ర్వరాం గనానా మివ భూషితానాం. ౫౦. వేణుస్వనవ్యంజితతూర్యమిశ్రః ప్రత్యూషకాలా నిలసంప్రవృద్ధః, సమ్మూర్ఛితో గర్గరగోవృషాణా మన్యోన్య మాపూరయతీవ శబ్దః. ౫౧. నవై ర్నదీనాం కుసుమప్రభాసై ర్వ్యాధూయమానై ర్మృదుమారుతేన, ధౌతామలక్షౌమపటప్రకాశైః కూలాని కాశై రుపశోభితాని. ౫౨. వనప్రచండా

ద్వ్యవ భవతీత్యేవ ముక్తం ౪౬ రాత్రిరితి. శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా ఉదితశశాంకరమ్యవక్త్రా-తారా గణోన్మీలితచారునేత్రా ఉన్మీలితతారాగణచారునేత్రా ౪౭ విపక్వేతి. భుక్త్వా ముఖాగ్రే గృహీ త్వా-మాలా నానావర్ణపుష్పమాలా. ౪౮. సుప్తైకహంసమితి. సుప్తైకహంస మితీదం చంద్రస్థానే, మహాహ్రదస్థ మితి. గాంభీర్యకృతనైర్మల్యాతిశయేన ఆకాశసామ్యాయ, ఘనై ర్విముక్త మితి పరిపూర్ణ త్వాయోక్తం. *తనిశ్లోకీ. మహాహ్రదశబ్దేనాగాధత్వ ముక్తం, తేనాతినీలాశ్రయస్థతయా హంసస్యాతి ధావళ్యం ప్రకాశ్యతే. (౨౪) ౫౦. వేణ్వితి వేణూనాం సుషిరవంశానాం స్వనేన వ్యంజితం యత్తూర్యం గీతవాద్యం తేన మిశ్రః - ప్రత్యూషకాలానిలేన ప్రాతః కాలవాయునా - సంప్రవృద్ధః అభివృద్ధః-సంమూర్ఛితః అభివ్యాప్తః-గర్గరగోవృషాణాం గర్గరాణాం దధిమంథనభాండానాం-గవాం వృషాణాం చ శబ్దః-అన్యోన్య మాపూరయతీవ పరస్పరమభివర్ధయతీవ-ప్రాతఃకాలికదధిమథనఘోషః-వత్సోత్సుకానాం గవాం పుష్ట్యా కామాతురాణాం వృషాణాం చ శబ్దః గోపాలవేణుస్వనైః ప్రాభా తికవాయుభి శ్చాపి వృద్ధో జాయత ఇత్యర్థః ౫౧ నవై రితి. కుసుమైః ప్రభాసంత ఇతి కుసుమప్ర భాసాః తైః - పటప్రకాశైః పటతుల్యైః-కాశైః శుభ్రపుష్పదర్భవిశేషైః-నదీనాం కూలాని తటా నీ త్యుక్త్యా స్త్రీణాం జఘనోపమా సూచ్యతే. ౫౨. వనేతి. వనే ప్రచండాః నిరంకుశగతయః-మధు

నష్టాః అదృశ్యమానాః, సంచారాభావాదితిభావః ౪౬ రాత్రిరితి శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా, ఉదిత శశాంకసౌమ్యవక్త్రా ౪౭ * టీకా. విపక్వేతి. గ్రథితా సూత్రప్రోతా మాలా స్రగివ ౪౮.*టీకా. సుప్తేతి. బింబప్రతిబింబభావేన ప్రవృత్తే ఉపమా. ౫౦ వేణుస్వనేతి వేణుస్వనవ్యంజితతూర్య మిశ్రః వేణుస్వనవిశేషితవాద్యమిశ్రః-ప్రత్యూషకాలానిలసంప్రవృత్తః అనిలసంప్రయాతః - అనిల సమాక్షిప్త ఇత్యర్థః. సమ్మూర్ఛితః గర్గరగోవృషాణాం గర్గరాణాం దధిమంథనభాండానాం గోవృషాణాం వృషభాణాం చ-శబ్దః - అన్యోన్య మాపూరయతీవ ప్రత్యూషకాలే ప్రబుద్ధా గోపాః గోష్ఠేషు వేణు వాద్యాని వాదయంతి-గోప్యో గర్గరాంశ్చ మథ్నంతి. గోవృషాశ్చ నదంతి తత్ర సముదితశబ్దః పవనేన ప్రథత ఇత్యర్థః. * టీకా. గర్గరీశబ్దస్య జీబభావ శ్ఛాందసః. * ని. 'గర్గరీ మంథనీ భాండీ పుమా న్మత్స్యవిశేషకే' ఇతి నిఘంటుః ౫౧. నవై రితి కుసుమప్రభాసైః కుసుమభాస్వరైః. ౫౨. వనేతి,

మధుపానశౌండాః ప్రియాన్వితా షట్చరణాః ప్రహృష్టాః, వనేషు మత్తాః పవనానుయాత్రాం కుర్వంతి పద్మాసనరేణుగౌరాః. ౪౩. జలం ప్రసన్నం కుముదం ప్రభాసం క్రౌంచస్వన శ్శాలివనం విపక్వం, మృదుశ్చ వాయు ర్విమల శ్చ చంద్ర శ్శంసంతి వర్షవ్యపనీతకాలం. ౪౪. మీనోపసందర్శితమేఖలానాం నదీవధూనాం గతయోఽద్య మందాః, కాంతోపభుక్తాలసగామినీనాం ప్రభాతకాలే ష్వివ కామినీనాం. ౪౫. సచక్రవాకాని సశైవలాని కాశై ర్దుకూలై రివ సంవృతాని, సపత్రలేఖాని సరోచనాని వధూముఖా నీవ నదీముఖాని. ౪౬. ప్రఫుల్లబాణాసనచిత్రితేషు ప్రహృష్టషట్పాదనికూజితేషు, గృహీతచాపోద్యతచండదండః ప్రచండచారో ఽద్య వనేషు కామః. ౪౭. లోకం సువృష్ట్యా పరితోషయిత్వా నదీ స్తటాకాని చ పూరయిత్వా, నిష్పన్నసస్యాం వసుధాం చ కృత్వా త్యక్త్వా నభ స్తోయధరాః ప్రణష్టాః. ౪౮. ప్రసన్నసలిలా స్సౌమ్య కురరీభి ర్వినాదితాః, చక్రవాకగణాకీర్ణా విభాంతి సలిలాశయాః. ౪౯. అసనా స్సప్తపర్ణా శ్చ కోవిదారా శ్చ పుష్పితాః, దృశ్యంతే బంధుజీవాశ్చ శ్యామాశ్చ గిరిసానుషు. ౫౦. హంససారసచక్రాహ్వైః కురరై శ్చ సమంతతః, పులినా న్యవకీర్ణాని నదీనాం పశ్య లక్ష్మణ. ౫౧. అన్యోన్యబద్ధవైరాణాం జిగీషూణాం నృపాత్మజ, ఉద్యోగసమయ స్సౌమ్య పార్థివానా ముపస్థితః.

పానే శౌండాః ధూర్తాః-పద్మానా మసనానాం చ రేణుభిః గౌరాః-షట్చరణాః భృంగాః-వనేషు పవనానుయాత్రాం వాతానుగమనం-కుర్వంతి పరిమళానుసారా దితి భావః.౪౩ జలమితి. ప్రభాసత ఇతి ప్రభాసం-పచాద్యచ్. వికస్వర మిత్యర్థః. వర్షవ్యపనీతకాలం వర్షాత్యయకాలం, శరత్కాల మితి యావత్. ౪౪. మీనేతి కామినీనాం, వారస్త్రీణా మిత్యర్థః ౪౫ సచక్రవాకా నీతి. చక్రవాకశైవలకాశాః గోచనాపత్రరేఖావకుంఠనదుకూలస్థానీయాః. ౪౬. ప్రఫుల్లేతి. బాణాః బాణవృక్షాః-అసనాః సర్జకాః-గృహీతచాపేన ఉద్యతః ప్రయుక్తః చండదండః తీక్ష్ణదండనం యేన స తథా, యద్వా—గృహీతచాపశ్చాసౌ ఉద్యతచండదండశ్చ-దండ శ్శరవిశేషః. * ని. 'దండాదయః కాండభేదాస్స్యు' రితి హలాయుధః. ప్రచండచారః ఉగ్రసంచారః, ౪౭. లోకమితి. లోకం జనం. ౪౮. ప్రసన్నేతి-కురరీభిః క్రౌంచీభిః-సలిలాశయాః సరాంసి.౪౯. అసనాఇతి. బంధుజీవాః శ్యామా శ్చ లతావిశేషాః. ౫౧. అన్యోన్యేతి. హేనృపాత్మజ! జిగీషూణాం పార్థివానా మిత్యన్వయః. * రామా. అన్యోన్యేతి.

పవనానుయాత్రాం పవనానుగమం - పద్మాసనరేణుగౌరాః పద్మానా మసనానాం బంధూకానాం చ రేణుభి ర్గౌరాః *టీకా. వనప్రచండాః వనసంచారదక్షాః-మధుపానేన శౌండాః విఖ్యాతాః. * ని. 'మత్తే శౌండోత్కటా క్షీబా' ఇత్యమరః. ౪౩. జలమితి. వర్షవ్యపనీతకాలం, శరత్కాల మితి యావత్. ౪౫. సచక్రవాకానీతి. చక్రవాకశైవలకాశాః - రోచనాపత్రరేఖావకుంఠనదుకూలస్థానీయాః ౪౬. ప్రఫుల్లేతి. గృహీతచాపోద్యతచండదండః-గృహీతచాప శ్చాసౌ ఉద్యతచండదండశ్చ-దండః శరవిశేషః, యద్వా—గృహీతచాపేన ఉద్యతః ప్రయుక్తః చండదండః తీక్ష్ణదండనం యేన

౬౨. ఇయం సా ప్రథమా యాత్రా పార్థివానాం నృపాత్మజ, న చ పశ్యామి సుగ్రీవ ముద్యోగం వా తథావిధం. ౬౩ చత్వారో వార్షికా మాసా గతా వర్షశతోపమాః, మమ శోకాభిభూతస్య సౌమ్య సీతా మపశ్యతః. చక్రవాకీవ భర్తారం పృష్ఠతోఽనుగతా వనం, విషమం దణ్డకారణ్య ముద్యాన మివ యా గతా. ౬౫. ప్రియావిహీనే దుఃఖార్తే హృతరాజ్యే వివాసితే, కృపాం న కురుతే రాజా సుగ్రీవో మయి లక్ష్మణ. ౬౬. అనాథో హృతరాజ్యోఽయం రావణేన చ ధర్షితః, దీనో దూరగృహః కామీ మాం చైవ శరణం గతః. ఇత్యేతైః కారణైః సౌమ్య సుగ్రీవస్య దురాత్మనః, అహం వానరరాజస్య పరిభూతః పరంతప. ౬౭. స కాలం పరిసంఖ్యాయ సీతాయాః పరిమార్గణే, కృతార్థ స్సమయం కృత్వా దుర్మతి ర్నావబుధ్యతే. ౬౮. త్వం ప్రవిశ్య చ కిష్కిన్ధాం బ్రూహి వానరపుంగవం, మూర్ఖం గ్రామ్యసుఖే సక్తం సుగ్రీవం వచనా న్మమ అర్థినా ముపపన్నానాం పూర్వం చాప్యుపకారిణాం, ఆశాం సంశ్రుత్య యో హన్తి స లోకే పురుషాధమః. శుభం వా యది వా పాపం యో హి వాక్య ముదీరితం, సత్యేన పరిగృహ్ణాతి స వీరః పురుషోత్తమః కృతార్థా హ్యకృతార్థానాం మిత్రాణాం న భవన్తి యే, తా న్మృతా నపి క్రవ్యాదాః కృతఘ్నా న్నోపభుంజతే. ౭౩. నూనం కాంచనపృష్ఠస్య వికృష్టస్య మయా రణే, ద్రష్టు మిచ్ఛతి చాపస్య రూపం విద్యుద్గణోపమం. ౭౪. ఘోరం

'జిగీషూణాం నృపాత్మజే' పాఠః. ౬౨. ఇయమితి యాత్రా, ఉపస్థితేతి శేషః. ౬౩. చత్వార ఇతి. చత్వారః ఆషాఢాద్యాః, కేచిదాహుః శ్రావణాద్యా ఇతి; 'పూర్వోఽయం వార్షికో మాస శ్శ్రావణ స్సలిలాగమ' ఇత్యుపక్రమోక్తేః ఆశ్వయుజకార్తికయో ర్వర్షానువృత్త్యా వార్షికత్వమ్, 'కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యతే'తి పూర్వోక్తవచనే తు కార్తికే సమనుప్రాప్త ఇత్యస్య సమాప్తే ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౬౫ — ౬౬. అనాథ ఇత్యాది. సుగ్రీవస్య పరిభూత ఇతి 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ. కృపాం న కురుత ఇత్యాదికం సుగ్రీవాభిమాన మనుసృత్యోక్తం ౬౮. త్వం ప్రవిశ్య చేత్యాది.—శుభమితి యః ఉదీరితం వాక్యం సత్యేన పరిగృహ్ణాతి సత్యత్వేన స్వీకరోతి, యథోక్త మనుతిష్ఠతీత్యర్థః. మిత్రాణాం న భవన్తి, మిత్రాణా ముపకారాయ న భవన్తీత్యర్థః. అస్య శ్లోకస్య అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఇతి సుగ్రీవం బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః. * రామా. శుభమితి. యో హి వాక్య ముదీరిత మితి పాఠః. ౭౩.—౭౪. ఘోరమితి. 'నిర్ఘోష మివ వజ్రస్య పునస

స తథోక్తః. ౬౨. ఇయమితి. యాత్రా ప్రథమా దండయాత్రా, ఉపస్థితేతి శేషః. ౬౩. చత్వార ఇత్యాది చక్రవాకీ భర్తార మివ - విషమం దండకారణ్యం ఉద్యాన మివ - యా పృష్ఠతోఽనుగతా - గతా ఇదానీం నష్టా చ - తా మపశ్యతో మే మాసా వర్షశతోపమా గతా ఇత్యన్వయః. * ఇత్యేతైరితి. సుగ్రీవస్య సుగ్రీవేః ౬౮. శుభమితి. యేన ప్రకారేణ వాక్య ముదీరితం - తేన ప్రకారేణ యః పరిగృహ్ణాతి నిష్పాదయతి 'యో హి వాక్య ముదీరిత' మితి చ పాఠః. * కృతార్థాహీతి. కృతార్థా మిత్రాణాం న భవన్తి, మిత్రాణా ముపకారకా న భవన్తీత్యర్థః. అస్య శ్లోకస్యాన్త ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ఇతి సుగ్రీవం బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః. * టీకా. అథ సుగ్రీవ ముద్దిశ్య లక్ష్మణం సంబోధ్యా

జ్యాతలనిర్ఘోషం క్రుద్ధస్య మమ సంయుగే, నిర్ఘోష మివ వజ్రస్య పున స్సంశ్రోతు మిచ్ఛతి. ౨౫. కామ మేవం గతే ఽప్యస్య పరిజ్ఞాతే పరాక్రమే, త్వత్సహాయస్య మే వీర న చింతా స్యా న్నృపాత్మజ. ౨౬. యదర్థ మయ మారంభః కృతః పరపురంజయ, సమయం నాభిజానాతి కృతార్థః ప్లవగేశ్వరః. ౨౭. వర్షాసమయకాలం తు ప్రతిజ్ఞాయ హరీశ్వరః, వ్యతీతాం శ్చతురో మాసా న్విహర న్నావబుధ్యతే ౨౮. సామాత్యపరిష త్క్రీడ న్పాన మేవోపసేవతే, శోకదీనేషు నాస్మాసు సుగ్రీవః కురుతే దయాం. ౨౯. ఉచ్యతాం గచ్ఛ సుగ్రీవ స్త్వయా వత్స మహాబల, మమ రోషస్య యద్రూపం బ్రూయా శ్చైన మిదం వచః. ౩౦. న చ సంకుచితః పంథా యేన వాలీ హతో గతః, సమయే తిష్ఠ సుగ్రీవ మా వాలిపథ మన్వగాః. ౩౧. ఏక ఏవ రణే వాలీ శరేణ నిహతో మయా, త్వాం తు సత్యా దతిక్రాంతం హనిష్యామి సబాంధవం. ౩౨. త దేవం విహితే కార్యే యద్ధితం పురుషర్షభ, తత్త

స్సంశ్రోతు మిచ్ఛ'తీతిపాఠః. ౨౫. కామమితి. వీరనృపాత్మజ - త్వత్సహాయస్య మే ఏవంగతే సాలగిరిభూదళనాదిషు ఇత్థ మప్రతిహతే పరాక్రమే కామం పరిజ్ఞాతే సత్యపి - అస్య సుగ్రీవస్య-చింతా సమయవ్యతిక్రమే మా మపి హనిష్యతీతి విచారః-మాభూ దిత్యర్థః ౨౬. యదర్థమితి అయ మారంభః సఖ్యకరణవాలినిరసనరూపః - యదర్థం యస్మై సీతాన్వేషణప్రయోజనాయ కృతః - సమయం తద్విషయసంకేతం - ప్లవగేశ్వరో నాభిజానాతీతి సంబంధః ౨౭. వర్షేతి, వర్షాసమయకాలం - వర్షా ఏవ సమయకాలః సంకేతకాలః తం - వర్షాశబ్దేన చత్వారో మాసా ఉపలక్ష్యంతే. ౨౮. సామాత్యేతి. సామాత్యపరిష త్సామాత్యబాంధవః. ౨౯. ఉచ్యతామితి. మమ రోషస్య యద్రూపం తత్సుగ్రీవ ఉచ్యతాం ఏన మిదం వక్ష్యమాణం వచశ్చ బ్రూయాః. ౩౦. నచేతి. హతో వాలీ యేన పథా గతః స పంథాః, పరలోక ఇత్యర్థః సమయే మర్యాదాయాం - తిష్ఠ వాలిపథం వాలిగతం మార్గం. ౩౨. తదేవమితి. కార్యే ఏవం విహితే ఏవ మవస్థితే సతి - యద్ధితం తత్ బ్రూహి - కాల

హ—నూనమితి.పునరితి. వాలివధకృతధనుర్ఘోషశ్రవణాపేక్షయోక్తం. ౨౫.కామమితి. వీర నృపాత్మజ త్వత్సహాయస్య మే-ఏవం గతే సాలగిరిభూవిదళనాదిషు ఇత్థ మప్రతిహతే పరాక్రమే కామం పరిజ్ఞాతే సత్యపి-అస్యసుగ్రీవస్య చింతా న స్యాత్, సమయవ్యతిక్రమేఽపి హనిష్యతీతి విచారో నాభూదిత్యర్థః. యద్వా—సుగ్రీవవ్యామోహాతిశయం ప్రతి విస్మయవచన మేతత్. ఏవంగతే త్వత్సహాయస్య మే పరాక్రమే కామం పరిజ్ఞాతేఽపి అస్య సుగ్రీవస్య చింతా మయి బుద్ధి ర్న స్యాత్ న భవేత్. అహో,విస్మయ ఇత్యర్థః.౨౬. యదర్థమితి. అయ మారంభః సఖ్యకరణవాలినిరసనరూపః-యదర్థం యస్మై సీతాన్వేషణప్రయోజనాయ కృతః - సమయం తద్విషయసంకేతం - ప్లవగేశ్వరో నాభిజానాతీతి సంబంధః. ౨౭. వర్షమితి. వర్షం తు వర్షాకాల మేవ సమయకాలం ప్రతిజ్ఞాయ అవస్థాయ, సంకేతకాలం ప్రతిజ్ఞాయేత్యర్థః. ౨౮. * టీకా. సామాత్యేతి. పీయత ఇతి పానం మద్యం ౨౯ ఉచ్యతామితి. మమ రోషస్య యద్రూపం తత్సుగ్రీవ స్యోచ్యతాం. ఇదం వక్ష్యమాణం వచశ్చ బ్రూయా ఇతి సంబంధః. ౩౨. తదేవమితి. కార్య ఏవం విహితే ఏవ మవస్థితే సతి యద్ధితం తత్ బ్రూహి-కాలవ్యతిక్రమో

ద్బ్రవీహి నరశ్రేష్ఠ త్వర కాలవ్యతిక్రమః. ౮౩ కురుష్వ సత్యం మయి వానరేశ్వర ప్రతిశ్రుతం ధర్మ మవేక్ష్య శాశ్వతం, మా వాలినం ప్రేత్య గతో యమక్షయం త్వ మద్య పశ్యే ర్మమ చోదితై శ్శరైః. ౮౪ స పూర్వజం తీవ్రవివృద్ధకోపం లాలప్యమానం ప్రసమీక్ష్య దీనం, చకార తీవ్రాం మతి ముగ్రతేజా హరీశ్వరే మానవవంశనాథః. ౮౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - త్రింశస్సర్గః.

ఏకత్రింశస్సర్గః

స కామినం దీన మదీనసత్వం శోకాభిపన్నం సముదీర్ణకోపం, నరేంద్రసూను ర్నరదేవపుత్రం రామానుజః పూర్వజ మి త్యువాచ. ౧. న వానర స్థాస్యతి సాధువృత్తే న మంస్యతే కర్మఫలానుషంగాన్, న భోక్ష్యతే వానరరాజ్యలక్ష్మీం తథాహి

వ్యతిక్రమః, మాభూ దితి శేషః. అతః త్వర త్వరస్వేతి సంబంధః. ౮౩ ఉక్త మర్థం పునస్సంక్షేపేణ సర్గాంతే దర్శయతి—కురుష్వేతి. మయి విషయే ప్రతిశ్రుతం సత్యం కురు - శాశ్వతం ధర్మ మవేక్ష్య ప్రతిశ్రుతకరణం అక్షయో ధర్మ ఇత్యవేక్ష్య ౮౪. సఇతి. సః లక్ష్మణః - హరీశ్వరే సుగ్రీవే - తీవ్రాం మతిం, నిగ్రహబుద్ధి మిత్యర్థః. లాలప్యమానం ప్రలపంతం ౮౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః.

అథాంగదేన లక్ష్మణకోపకథనం సుగ్రీవ స్యైకత్రింశే. సకామిన మితి. కామినం అధికకామం - అతఏవ దీనం - తథాప్యదీనసత్త్వం- ఏతేన వస్తుతః అదీనసత్వోఽపి దైన్యం భావయతీతి గమ్యతే శోకాభిపన్నం శోకం ప్రాప్తం - సముదీర్ణకోపం అభివృద్ధకోపం - అస్మిన్ శ్లోకే నరదేవపుత్ర మిత్యత్ర దేకారో గాయత్ర్యా ఏకాదశాక్షరం, దశసహస్రశ్లోకా గతాః. ౧ నేతి. సాధువృత్తే సాధూనాం మిత్రసమానసుఖదుఃఖానాం సుహృదాం వృత్తే ఆచారే- న స్థాస్యతి. కర్మఫలానుషంగాత్ అగ్నిసాక్షికసఖ్యరూపకర్మణా వాలినిరసనరాజ్యదారలాభరూపఫలానుబంధాత్ - న మంస్యతే వానరరాజ్యలక్ష్మీం న భోక్ష్యతే. తథాహ్యస్య బుద్ధిః నాభిక్రమతే, అస్మత్ప్రయోజనాభి

మాభూ దితి శేషః. అతః త్వరేతి సంబంధః. ౮౩ కురుష్వేత్యాద్యుపన్యాసః సంగ్రహేణ సుగ్రీవహితప్రదర్శనార్థం ౮౪. * టీకా. తీవ్రాం మతిం, జిఘాంసా మిత్యర్థః. ౮౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రింశస్సర్గః.

సకామినమితి. గాయత్ర్యాః దే ఇత్యేకాదశాక్షరం సకామినం దీన మిత్యస్య శ్లోకస్య త్రింశాక్షరేణ దే ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి. శ్లో 'సకామినం దీన మదీనసత్త్వం శోకాభిపన్నం సముదీర్ణకోపం, నరేంద్రసూను ర్నరదేవపుత్రం రామానుజః పూర్వజ మిత్యువాచ'. * టీకా. దీనం వైవర్ణ్యాదియుక్తం. ౧. న వానరఇతి. సాధువృత్తే సాధూనాం మిత్రసమానసుఖదుఃఖానాం సుహృదాం వృత్తే-న స్థాస్యతి. కర్మఫలానుషంగాత్ అగ్నిసాక్షికసఖ్యరూపకర్మణా ప్రాప్తవాలినిరసనరాజ్యదారరూపఫలానుబంధాద్ధేతోః - న మంస్యతే, అస్మానితి శేషః. వానరరాజ్యలక్ష్మీం న భోక్ష్యతే. తథాహి - అస్య బుద్ధి ర్నాభిక్రమతే, అస్మత్ప్రయోజనాభిముఖ్యేన న వర్తత ఇతి యోజనా. అస్మా

నాభిక్రమతేఽస్య బుద్ధిః. ౨. మతిక్షయాద్గ్రామ్యసుఖేషు సక్తస్తవ ప్రసాదాప్రతి కారబుద్ధిః, హతోఽగ్రజం పశ్యతు వీర తస్య న రాజ్యమేవం విగుణస్య దేయం. ౩. న ధారయే కోపముదీర్ణవేగం నిహన్మి సుగ్రీవమసత్యమద్య, హరిప్రవీరైస్సహ వాలిపుత్రో నరేంద్రపత్న్యా విచయం కరోతు. ౪. తమాత్తబాణాసనముత్ప తంతం నివేదితార్థం రణచండకోపం, ఉవాచ రామః పరవీరహంతా స్వవేక్షితం సానునయం చ వాక్యం. ౫. న హి వై త్వద్విధో లోకే పాపమేవం సమాచ రేత్, పాపమార్యేణ యో హంతి స వీరః పురుషోత్తమః. ౬. నేదమద్య త్వయా గ్రాహ్యం సాధువృత్తేన లక్ష్మణ, తాం ప్రీతిమనువర్తస్వ పూర్వవృత్తం చ సంగతం. ౭. సామోపహితయా వాచా రూక్షాణి పరివర్జయన్, వక్తుమర్హసి సుగ్రీవం వ్యతీతం కాలపర్యయే. ౮. సోఽగ్రజే నానుశిష్టార్థో యథావత్పురుషర్షభః, ప్రవివేశ పురీం వీరో లక్ష్మణః పరవీరహా. ౯. తతశ్శుభమతిః ప్రాజ్ఞో భ్రాతుః ప్రియహితే రతః,

---

ముఖ్యే న వర్తత ఇతి యోజనా ౨. మతీతి మతిభ్రమాత్ బుద్ధివిపర్యాసాత్ తవ ప్రసాదాప్రతికార బుద్ధిః ప్రసాదస్య రాజ్యప్రదానాదిరూపస్య అప్రతికారబుద్ధిః ప్రత్యుపకారబుద్ధిరహితః - అత ఏవ హత స్సుగ్రీవః - అగ్రజం వాలినం పశ్యతు. ఏవం విగుణస్య తస్య రాజ్యం న దేయం. 'వాలిన' మితి క్వచిత్పాఠః. తత్ర వృత్తిముపజాతిః * రామా. మతిక్షయాదితి. 'హతోఽగ్రజం పశ్యతు వీర వాలిన' మిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః. ౩. నేతి. న ధారయే, అకార్యకరణం కర్తుం న క్షమ ఇత్యర్థః. అసత్యం సత్యవచనరహితం - నరేంద్రపత్న్యాః సీతాయాః - విచయం అన్వేషణం. ౪ తమితి. మమ అహృదయవచనమాత్రేణ అయం తం హన్యాదేవేత్యనుతప్తో రామః ప్రాహ స్మ. పరవీర హంతా - న తు స్వాశ్రితహంతా. స్వవేక్షితం సుష్ఠు నిరూపితం. * రామా. సానునయం సప్రసాదం ౫. నహీతి పాపం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం - ఆర్యేణ సమ్యగ్వివేకేన. ౬. నేదమితి. ఇదం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం పాపం - పూర్వవృత్తం చ సంగతం పూర్వకృతం సఖ్యరూపం బాంధవం చ. ౭. సామేతి. కాలపర్యయే కాలక్రమే విషయే - వ్యతీతం వ్యతిక్రాంత వంతం - సుగ్రీవం - రూక్షాణి పరుషాణి - పరివర్జయన్ - సామోపహితయా సాంత్వయుక్తయా వాచా - వక్తుమర్హసి. ౮-౯. తతఇతి. ప్రతిసంరబ్ధః ప్రతినివృత్తహననాధ్యవసాయః. ౧౦. సోఽగ్రజేనే

త్యుపేక్ష్య ఏతత్సర్వమనుభవితుం నార్హతీతి భావః. * టీకా. వానరరాజ్యలక్ష్మీం వాలిరాజ్యలక్ష్మీం. ౨. ఏతదేవ విశదయతి—మతీతి. *టీకా. తవ ప్రసాదే ఉపకారే విషయే - అప్రతికారబుద్ధిః ప్రత్యుపకార బుద్ధిరహితః. ౩. నేతి విచయమన్వేషణం. ౪. తమితి. నివేదితార్థం జ్ఞాపితప్రయోజనం - స్వవేక్షితం సుష్ఠు నిరూపితం. *టీకా. రామో లక్ష్మణాభిప్రాయం విజ్ఞాయ చతుర్థోపాయనివారణపూర్వకం సాను నయమాహ— తమితి. ౫. నహీతి. పాపం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం - ఆర్యేణ సమ్యగ్వివేకేన * టీకా. యో హంతి నివారయతి ౬. నేదమితి. ఇదం మిత్రహననాధ్యవసాయరూపం - సాధువృత్తేన సాధుత్వేన పూర్వవృత్తం చ సంగతపూర్వకృతసఖ్యరూపబాంధవం చ. ౭ సామేతి. వ్యతీతం వ్యతిక్రాంతవంతం - కాలపర్యయే కాలక్రమవిషయే - 'వ్యతీతం కాలపర్యయ' మితి చ పాఠః. * టీకా. రూక్షాణి పరుష వచనాని, ౮. సోఽగ్రజేనేత్యాదిశ్లోకద్వయం వక్ష్యమాణస్య సంగ్రహః. ౯. తతఇతి. ప్రతిసంరబ్ధః,

లక్ష్మణః ప్రతిసంరబ్ధో జగామ భవనం కపేః. ౧౦. శక్రబాణాసనప్రఖ్యం ధనుః కాలాంతకోపమః, ప్రగృహ్య గిరిశృంగాభం మందర స్సానుమా నివ. ౧౧. యథో క్తకారీ వచన ముత్తరం చైవ సోత్తరం, బృహస్పతిసమో బుద్ధ్యా మత్వా రామా నుజ స్తథా. కామక్రోధసముత్థేన భ్రాతుః కోపాగ్నినా వృతః, ప్రభంజన ఇవా ప్రీతః ప్రయయౌ లక్ష్మణ స్తదా. సాలతాలాశ్వకర్ణాంశ్చ తరసా పాతయ న్మహాన్, పర్యస్య న్గిరికూటాని ద్రుమా నన్యాంశ్చ వేగతః. శిలాశ్చ శకలీకుర్వన్ పద్భ్యాం గజ ఇ వాశుగః, దూర మేకపదం త్యక్త్వా యయౌ కార్యవశా ద్ద్రుతం. ౧౪. తా మపశ్య ద్బలాకీర్ణాం హరిరాజమహాపురీం, దుర్గా మిక్ష్వాకుశార్దూలః కిష్కింధాం గిరిసంకటే. ౧౫. రోషాత్ ప్రస్ఫురమాణోష్ఠ స్సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణః, దదర్శ వానరాన్ భీమాన్ కిష్కింధాయా బహిశ్చరాన్. ౧౬. తం దృష్ట్వా వానరా స్సర్వే లక్ష్మణం పురుషర్షభం, శైలశృంగాణి శతశః ప్రవృద్ధాం శ్చ మహీరుహాన్. జగృహుః కుంజరప్రఖ్యా వానరాః పర్వతాంతరే, ౧౮½. తా న్గృహీతప్రహరణాన్ హరీన్ దృష్ట్వా తు లక్ష్మణః. బభూవ ద్విగుణం క్రుద్ధో బహ్వింధన ఇవానలః, ౧౯½. తం తే భయపరీతాంగాః క్రుద్ధం దృష్ట్వా ప్లవంగమాః. కాలమృత్యుయుగాం తాభం శతశో విద్రుతా దిశః, ౨౦½. తత స్సుగ్రీవభవనం ప్రవిశ్య హరిపుంగవాః. క్రోధ మాగమనం చైవ లక్ష్మణస్య న్యవేదయన్, ౨౧½. తారయా సహితః కామా సక్తః కపివృషో రహః. న తేషాం కపివీరాణాం శుశ్రావ వచనం తదా, ౨౨½. తత స్సచివసందిష్టా హరయో రోమహర్షణాః. గిరికుంజరమేఘాభా నగర్యా నిర్యయు

త్యాదిశ్లోకద్వయోక్తం విస్తరేణాహ—శక్రేత్యాదినా. ధనుః ప్రగృహ్య సానుమాన్ పర్వత ఇవ * స్థితః. ౧౧. యథోక్తేతి యథోక్తం రామోక్త మనతిక్రమ్య కరోతీతి యథోక్తకారీ - లక్ష్మణః-వచనం సుగ్రీవం ప్రతి స్వేన వక్తవ్యం వచనం యథోక్తకారీతి విశేషణా ద్రామోప దిష్టం వచన మితి సిద్ధం ఉత్తరం చ - స్వవచనస్య సుగ్రీవేణ వక్ష్యమాణ ముత్తరం చ - సోత్తరం స్వేన వక్ష్యమాణోత్తరసహితం-మత్వా ఆలోచ్య-ప్రయయావితి సంబంధః. దూరమితి-ఏక పదం పౌరస్త్యపదం-దూరం త్యక్త్వా దూరే క్షిప్త్వా. అనేన ద్రుతగమనం సూచితం. ద్రుతం గచ్ఛన్ హి పురుషః పురః పాదం దూరే క్షిపతి ౧౪. తామితి. గిరిసంకటే నిబిడగిరిమధ్యే. అనేన పూర్వో క్తగుహాశబ్దో వివృతః. ౧౫. *రామా 'కిష్కింధాయా బహిశ్చరా' నిత్యతః పరం - 'తం దృష్ట్వా వానరా స్సర్వే లక్ష్మణం పురుషర్షభ' మిత్యర్థం ద్రష్టవ్యం. ౧౬. తందృష్ట్వేత్యాది. వానరాః పూర్వోక్తా

ప్రతినివృత్తహననాధ్యవసాయ ఇత్యర్థః. ౧౦. * టీకా. మందరో మందరాఖ్యః సానుమాన్ పర్వత ఇవ. ౧౧ యథోక్తకారీతి. వచనం సుగ్రీవం ప్రతి స్వేన వక్తవ్యం వచనం- యథోక్తకారీతి విశేష ణా దిదం వచనం రామోపదిష్ట మితి మంతవ్యం. ఉత్తరం స్వవచనస్య సుగ్రీవేణ వక్ష్యమాణం ఉత్తరం సోత్తరం స్వేన వక్ష్యమాణేనోత్తరేణ సహితం - మత్వా ఆలోచ్య *టీకా. ప్రభంజన ఇవ వాయు రివ. *సాలేతి పర్యస్యన్ క్షిపన్ * శిలాశ్చేతి. దూర మేకపదం త్యక్త్వా ఏకపదం పాశ్చాత్యం పాదం దూరం

స్తదా, నఖదంష్ట్రాయుధా ఘోరా స్సర్వే వికృతదర్శనాః సర్వే శార్దూలదర్పాశ్చ సర్వే చ వికృతాననాః, ౨౪॥ దశనాగబలాః కేచి త్కేచి ద్దశగుణోత్తరాః. కేచి న్నాగసహస్రస్య బభూవు స్తుల్యవిక్రమాః, ౨౫॥ కృత్స్నం హి కపిభి ర్వ్యాప్తాం ద్రుమహస్తై ర్మహాబలైః అపశ్య ల్లక్ష్మణః క్రుద్ధః కిష్కింధాం తాం దురాసదాం, ౨౬॥ తత స్తే హరయ స్సర్వే ప్రాకారపరిఘాంతరాత్. నిష్క్రమ్యోదగ్ర సత్త్వా స్తు తస్థు రావిష్కృతం తదా, ౨౭॥ సుగ్రీవస్య ప్రమాదం చ పూర్వజం చార్త మాత్మవాన్. బుద్ధ్వా కోపవశం వీరః పునరేవ జగామ సః, ౨౮॥ స దీర్ఘోష్ణ మహోచ్ఛ్వాసః కోపసంరక్తలోచనః. బభూవ నరశార్దూల స్సధూమ ఇవ పావకః, ౨౯॥ బాణశల్యస్ఫురజ్జిహ్వ స్సాయకాసనభోగవాన్. స్వతేజోవిషసంఘాతః పంచాస్య ఇవ పన్నగః, ౩౦॥ తం దీప్త మివ కాలాగ్నిం నాగేంద్ర మివకోపితం. సమాసా ద్యాంగద స్త్రాసా ద్విషాద మగమ ద్భృశం, ౩౧॥ సోఽంగదం రోషతామ్రాక్ష స్సందిదేశ మహాయశాః. సుగ్రీవః కథ్యతాం వత్స మమాగమన మిత్యుత, ఏష రామానుజః ప్రాప్త స్త్వత్సకాశ మరిందమః. భ్రాతు ర్వ్యసనసంతప్తో ద్వారి తిష్ఠతి లక్ష్మణః, తస్య వాక్యే యది రుచిః క్రియతాం సాధు వానర ఇత్యుక్త్వా శీఘ్ర మాగచ్ఛ వత్స వాక్య మరిందమ, ౩౨॥ లక్ష్మణస్య వచ శ్శ్రుత్వా శోకావిష్టోఽంగదోఽబ్రవీత్. పితు స్సమీప మాగమ్య సౌమిత్రి రయ మాగతః. ౩౩॥ అథాంగద స్తస్య వచో నిశమ్య సంభ్రాంతభావః పరిదీనవక్త్రః, నిపత్య తూర్ణం నృపతే

బహిశ్చరాః. ౧౮॥—౨౬॥. తత స్తఇతి. ప్రాకారపరిఘాంతరా న్నిష్క్రమ్య ఆవిష్కృతం ప్రకాశం యథా భవతి తథా తస్థుః. ౨౭॥. సుగ్రీవస్యేతి ఆర్తం కామపీడితం. *రామా. 'పూర్వజం చార్త మాత్మవా' నితి సమ్యక్. ౨౮॥. సఇత్యాది. బాణేతి. బాణశల్యం బాణాగ్ర మేవ స్ఫురంతీ జిహ్వా యస్య స తథా-సాయకాసనం ధనుః తదేవ భోగః ఫణా తద్వాన్ - బభూవేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౩౦॥—౩౧॥. సోంగదమిత్యాది. వత్స-అరిందమ - ఏష రామానుజః-త్వత్సకాశం ప్రాప్త ఇతి మమాగమనం సుగ్రీవః కథ్యతాం-భ్రాతృవ్యసనసంతప్త స్స లక్ష్మణః ద్వారి తిష్ఠతి. తస్య వాక్యే తవ యది రుచిః తర్హి-సాధు యుక్తం-తత్ర తవ గమనం వా అత్రైవ తస్యానయనం వా క్రియతాం. ఇత్యేతద్వాక్య ముక్త్వా శీఘ్ర మాగచ్ఛ ఇతి సోఽంగదం సందిదేశేతి సంబంధః. ౩౨॥. లక్ష్మణస్యేతి. అయ మాగత మిత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం. ౩౩॥. ఉక్తం విస్తృణాతి—అథేతి.*రామా.'నిపత్య తూర్ణం నృప

యథాతథా త్యక్త్వా-అనేన పౌర స్త్యపాదస్య దూరనిక్షేప స్సూచితః. ౨౬॥. తతఇతి. ప్రాకారపరిఘాంతరాత్ నిష్క్రమ్య ఆవిష్కృతం ప్రకటం యథా తథా తస్థుః. *టీకా. ప్రాకారపరిఘాంతరాత్ ప్రాకారపరిఘామధ్యవర్తిమార్గాత్. ౨౯॥. బాణేతి బాణశల్యస్ఫురజ్జిహ్వః బాణశల్య మేవ స్ఫురంతీ జిహ్వా యస్య స తథోక్తః-పంచాస్యః పన్నగ ఇవ బభూవేతి పూర్వేణ సంబంధః. *టీకా. సాయకాసనం ధనుః తదేవ భోగ స్సర్పశరీరం తద్వాన్. ౩౦॥. *టీకా. తమితి. త్రాసా ల్లక్ష్మణాగమనకాల ఏవ సుగ్రీవో మత్తో వర్తతే - అహ మపి నాగత శ్చే దయం ధిక్కరిష్యతీతి భయాత్ -తం సమాసాద్య

స్తరస్వీ తతః కుమార శ్చరణౌ వవందే, ౩౬॥. సంగృహ్య పాదౌ పితు రగ్ర్యతేజా జగ్రాహ మాతుః పునరేవ పాదౌ, పాదౌ రుమాయాశ్చ నిపీడయిత్వా నివేదయామాస తత స్తమర్థం, ౩౭॥ స నిద్రామదసంవీతో వానరో న విబుద్ధవాన్. బభూవ మదమత్తశ్చ మదనేన చ మోహితః, ౩౮॥. తతః కిలకిలాం చక్రు ర్లక్ష్మణం ప్రేక్ష్య వానరాః. ప్రసాదయంత స్తం క్రుద్ధం భయమోహితచేతసః, ౩౯॥. తే మహౌఘనిభం దృష్ట్వా వజ్రాశనిసమస్వనం. సింహనాదం సమం చక్రు ర్లక్ష్మణస్య సమీపతః, ౪౦॥. తేన శబ్దేన మహతా ప్రత్యబుధ్యత వానరః. మదవిహ్వలతామ్రాక్షో వ్యాకులస్రగ్విభూషణః, ౪౧॥. అథాంగదవచ శ్శ్రుత్వా తేనైవ చ సమాగతౌ. మంత్రిణౌ వానరేంద్రస్య సమ్మతౌ దారదర్శినౌ, ప్లక్ష శ్చైవ ప్రభావ శ్చ మంత్రిణా వర్థధర్మయోః. వక్తు ముచ్చావచం ప్రాప్తం లక్ష్మణం తౌ శశంసతుః, ౪౩॥. ప్రసాదయిత్వా సుగ్రీవం వచనై స్సామనిశ్చితైః. ఆసీనం పర్యుపాసీనౌ యథా శక్రం మరుత్పతిం, సత్యసంధౌ మహాభాగౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. వయస్యభావం సంప్రాప్తౌ రాజ్యార్హౌ రాజ్యదాయినౌ, తయో రేకో ధనుష్పాణి ర్ద్వారి తిష్ఠతి లక్ష్మణః. యస్య భీతాః ప్రవేపంతో నాదా న్ముంచంతి వానరాః, స ఏష రాఘవ భ్రాతా లక్ష్మణో వాక్యసారథిః. వ్యవసాయరథః ప్రాప్త స్తస్య రామస్య శాసనాత్, అయం చ దయితో రాజన్ తారాయా స్తనయోఽంగదః. లక్ష్మణేన సకాశం తే ప్రేషిత స్త్వరయాఽనఘ, సోఽయం రోషపరీతాక్షో ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాన్.

తే స్తరస్వీ తతః కుమార శ్చరణౌ వవందే' ఇతిపాఠః. ౩౬॥ సంగృహ్యేతి మాతుః పున రేవే త్యనేన మాతుః పృథగ్వందన ముచ్యతే. *రామా. 'జగ్రాహ మాతుః పున రేవ పాదౌ' విత్యత్ర పుత్రశబ్దః పితృనమస్కారాపేక్షయా ప్రయుక్తః. ౩౭॥. సఇతి. మదమత్తః పానకృతమదమత్తః. ౩౮॥. తతఇతి. కిలకిలేతి వానరాణాం శబ్ద ఉచ్యతే. ౩౯॥. తఇతి. మహౌఘనిభం మహాప్రవాహతుల్యం - లక్ష్మణం- సమం యుగపత్. ౪౧॥ అథేతి తేనైవ సమాగతౌ తదాహ్వానేన సమాగతౌ - మంత్రిణౌ ప్రశస్త మంత్రౌ - అర్థధర్మయో ర్విషయే ఉచ్చావచం వక్తుం ప్రాప్తం లక్ష్మణం శశంసతుః. ౪౩॥. ప్రసాద యిత్వేత్యాది సామనిశ్చితైః-సాంత్వవిషయే నిశ్చితైః, ఊచతు రితి శేషః. యస్యేతి. యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః-వాక్యసారథిః, రామవాక్యప్రేరిత ఇత్యర్థః. కథ మిదం దుర్గ మేకః ప్రవిష్టవా నిత్యత్రాహ—వ్యవసాయరథఇతి. ప్రతిపక్షనిరాసాధ్యవసాయరథః - తస్య తస్మై - స్వసమయే స్వమర్యాదాయాం - సత్యప్రతిశ్రవాః సత్యప్రతిజ్ఞో భవ. * రామా ప్రసాదయిత్వేత్యాది. 'భవ సత్యప్రతి

విషాదం దుఃఖ మగమ దిత్యన్వయః. ౩౮॥ * టీకా. అథలక్ష్మణవృత్తాంత మాహ—తతఇతి.తతః అంగదస్య సుగ్రీవసమీపగమనానంతరం-కిలకిలాం కపిజాతిప్రయుక్తశబ్దం. ౩౯॥ * టీకా. మహౌఘనిభం సముద్రనిభం. ౪౧॥. అథేత్యాది. అంగదవచః శ్రుత్వా తేనైవ సమాగతౌ మంత్రిణౌ ఉచ్చావచం వక్తుం ప్రాప్తం లక్ష్మణం శశంసతు రితి సంబంధః. దారదర్శినౌ అంతఃపురప్రవేశయోగ్యౌ ౪౩॥. 'ప్రసాదయి'త్వేత్యాది 'భవ సత్యప్రతిశ్రవ' ఇత్యంత మేకం వాక్యం అత్ర శశంసతు రిత్యనుషజ్యతే.

వానరాన్వానరపతే చక్షుషా నిర్దహన్నివ, తస్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపు
త్ర స్సహ బంధుభిః. గచ్ఛ శీఘ్రం మహారాజ రోషో హ్యస్య నివర్త్యతాం, యథా
ఽహ రామో ధర్మాత్మా తత్కురుష్వ సమాహితః. రాజన్ తిష్ఠస్వ సమయే భవ
సత్యప్రతిశ్రవాః, ౫౧౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే-ఏకత్రింశస్సర్గః.

ద్వాత్రింశస్సర్గః.

అంగదస్య వచశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవస్సచివైస్సహ, లక్ష్మణం కుపితం శ్రుత్వా
ముమోచాసనమాత్మవాన్. ౧ సచివానబ్రవీద్వాక్యం నిశ్చిత్య గురులాఘవమ్,
మంత్రజ్ఞాన్మంత్రకుశలో మంత్రేషు పరినిష్ఠితాన్. ౨ న మే దుర్వ్యాహృతం కిఞ్చి
న్నాపి మే దురనుష్ఠితం, లక్ష్మణో రాఘవభ్రాతా క్రుద్ధః కిమితి చింతయే. ౩. అసు
హృద్భిర్మమామిత్రైర్నిత్యమన్తరదర్శిభిః, మమదోషానసంభూతాన్ శ్రావితో రా
ఘవానుజః. ౪ అత్ర తావద్యథాబుద్ధి సర్వైరేవ యథావిధి, భావస్య నిశ్చయస్తావ
ద్విజ్ఞేయో నిపుణం శనైః. ౫. నఖల్వస్తి మమ త్రాసో లక్ష్మణాన్నాపి రాఘవాత్,
మిత్రం త్వస్థానకుపితం జనయత్యేవ సంభ్రమం. ౬. సర్వథా సుకరం మిత్రం దు
ష్కరం పరిపాలనం, అనిత్యత్వాచ్చ చిత్తానాం ప్రీతిరల్పేఽపి భిద్యతే. ౭. అతో

శ్రవా' ఇత్యంత మేకం వాక్యం. అత్ర శశంసతు రిత్యనుషజ్యతే. యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః -
'రోషో హ్యస్య నివర్త్యతా'మితి పాఠః. ౫౧౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-
ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-ఏకత్రింశస్సర్గః.

అథ హనుమతా హితోపదేశో ద్వాంత్రింశే. అంగదస్యేత్యాది. అంగదస్య ప్రాధాన్యాదంగద
స్య వచశ్శ్రుత్వేత్యుక్తం. ఆసనం ముమోచ, భయేనాసనాదుదతిష్ఠదిత్యర్థః ౧. సచివానితి.
మంత్రకుశలః మంత్రప్రయోగకుశలః. * రామా. 'సచివానబ్రవీద్వాక్య' మితి సమ్యక్. ౨. నమ
ఇతి. దుర్వ్యాహృతం పరుషభాషణం - దురనుష్ఠితం అపకారః - కిం కిమర్థం. ౩. అసుహృద్భిరితి.
అసుహృద్భిః అశోభనహృదయైః. ౪. అత్రేతి. తావత్ ప్రథమం - యథావిధి యథాక్రమం -
భావస్య చేష్టాయాః - నిశ్చయః అధ్యవసాయః. ౫ నిజభయకృతమాసనచలనమపహ్నుతే—
న ఖల్వితి. ౬. మిత్రస్యాస్థానకోపసంభావనాయాం లోకన్యాయమాహ—సర్వథేతి. అల్పే, వై
షమ్యే ఇతి శేషః. ౭. అత ఇతి. మహాత్మనా రామేణ - మమ యదుపకృతం తన్మయా ప్రతి

* యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః * టీకా. వాక్యసారథిః వాక్యమేవ సారథివత్ ప్రవర్తకం యస్య
సః. ౫౧౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధా
కాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ఏకత్రింశస్సర్గః

అంగదస్యేతి అంగదస్య ప్రాధాన్యాదంగదవచః శ్రుత్వేత్యుక్తం. సచివానితి. మంత్రకుశలః మంత్ర
ప్రయోగకుశలః. *టీకా మంత్రేషు పరినిష్ఠితః, నీతిప్రయోగనిపుణ ఇత్యర్థః. ౨. *టీకా. లక్ష్మణక్రోధ
నిమిత్తాభావమాహ—నమఇతి. మే, మయేత్యర్థః. ౩. అసుహృద్భిరితి అసుహృద్భిః అశోభనహృదయైః. ౪.
అత్రేతి. తావత్ ప్రథమం-భావః చేష్టా నిశ్చయః అధ్యవసాయః- తావత్ సాకల్యేన. ౬. మిత్రస్యా
స్థానకోపసంభావనాయాం లోకన్యాయమాహ—సర్వథేతి. అల్పేప్యపరాధే సతీతి శేషః. *టీకా. మైత్రీ
మాత్రం సుకరం తద్రక్షణంతు న శక్యమితి లోకన్యాయమాహ—సర్వథేతి, ౭. అత ఇతి. మహాత్మనా

నిమిత్తం త్రస్తోఽహం రామేణ తు మహాత్మనా, యన్మమోపకృతం శక్యం ప్రతికర్తుం న తన్మయా. ౮. సుగ్రీవే ణైవ ముక్తస్తు హనుమాన్ హరిపుంగవః, ఉవాచ స్వేన తర్కేణ మధ్యే వానరమంత్రిణాం. ౯. సర్వథా నైతదాశ్చర్యం యత్త్వం హరిగణేశ్వర, న విస్మరసి సుస్నిగ్ధ ముపకారకృతం శుభం. ౧౦. రాఘవేణ తు వీరేణ భయముత్సృజ్య దూరతః, త్వత్ప్రియార్థం హతో వాలీ శక్రతుల్యపరాక్రమః. ౧౧. సర్వథా ప్రణయాత్ క్రుద్ధో రాఘవో నాత్ర సంశయః, భ్రాతరం సంప్రహితవాన్ లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనం. ౧౨. త్వం ప్రమత్తో న జానీషే కాలం కాలవిదాం వర, ఫుల్లసప్తచ్ఛదశ్యామా ప్రవృత్తా తు శరచ్ఛివా. ౧౩. నిర్మలగ్రహనక్షత్రా ద్యౌః ప్రణష్టవలాహకా, ప్రసన్నాశ్చ దిశ స్సర్వా స్సరితశ్చ సరాంసి చ. ప్రాప్తముద్యోగకాలం తు నావైషి హరిపుంగవ, త్వం ప్రమత్త ఇతి వ్యక్తం లక్ష్మణోఽయ మిహాగతః. ౧౪. ఆర్తస్య హృతదారస్య పరుషం పురుషాంతరాత్, వచనం మర్షణీయం తే రాఘవస్య మహాత్మనః. ౧౫. కృతాపరాధస్య హి తే నాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమం, అన్తరే ణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాత్. ౧౬. నియుక్తైర్మంత్రిభిః

కర్తుం న శక్యం - అతో నిమిత్తం అస్మాన్నిమిత్తాత్ - త్రస్తోఽహ మితి సంబంధః. ౮. సుగ్రీవేణేతి. తర్కేణ ఊహేన. ౯. సర్వథేతి. ఉపకారకృతం ఉపకారకారిణం. ౧౦—౧౪. ఆర్తస్యేతి. పురుషాంతరాత్ లక్ష్మణాత్, ఆగత మితి శేషః అత్ర మర్షణీయత్వే బహవో హేతవ ఉపన్యస్యంతే. హృతదారస్య పరుషవచనం మర్షణీయం - ఏవ మార్త స్యేత్యాదౌ - రాఘవస్య మహాత్మనః పరమాత్మనః, సర్వస్వామిన ఇత్యర్థః. ౧౫. అథాపరాధప్రాయశ్చిత్తం విదధాతి — కృతేతి. కృతాపరాధస్య - న త్వారబ్ధాపరాధస్య, ఆపరాధారంభకాలే సానుతాపో యది లఘుప్రాయశ్చిత్తేన తదా తస్య పరిహార స్స్యాత్. న తథా భూః. కింతు నిశ్చయేన కృతాపరాధోఽసి - తేన అంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనా దంతరేణ ప్రసాదనం వినా - అన్యత్ క్షమం అపరాధపరిహారక్షమం - సాధనం న పశ్యామి. శ్లో 'అంజలిః పరమా ముద్రా క్షిప్రం దేవప్రసాదినీ' తి శాస్త్రాత్. లక్ష్మణస్యేత్యనేన తదీయం ప్రత్యంజలి రేవ భగవదపచారపరిహారక ఇత్యుక్తం, త్వదంఘ్రి ముద్దిశ్యేతివత్ తే ఇత్యనే నాత్రాధికారినియమో నాస్తీ త్యుచ్యతే. అంజలి మిత్యేకవచనేన సకృత్కరణ మేవాల మిత్యుక్తం. బద్ధ్వేత్యనేన దేశకాలనియమాభావ స్సూచితః 'బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనా' దిత్యనేన క్షిప్రం దేవప్రసాదినీ త్యస్యార్థ ఉక్తః. *తనిశ్లోకీ. లక్ష్మణజ్యాఘోషం శ్రుత్వా కృతకాపేయచేష్టేన సుగ్రీవేణ తాదృశావస్థాయాం కర్తవ్యం కిమితి ప్రశ్నే కృతే సుగ్రీవం ప్రతి హనుమా నాహ — కృతాపరాధస్యేతి. అపరాధారంభ ఏవానుతాపో యది లఘుప్రాయశ్చిత్తేన పరిహార స్స్యాత్. ఇదానీం న తావన్మాత్రేణ పరిహర్తుం శక్యతే కింతు సాంత్వనం కార్యం తత శ్చాంజలిః కర్తవ్యా అనేన భగవదపచారే తదీయప్రసాదనం ప్రాయశ్చిత్త మితి వ్యంజితం. శ్లో. 'అనుతప్త స్తు తే నైవ క్షామయే న్నాన్యథా శమః, భగవ త్యపచారేఽపి సైషా శాంతి రనుత్తమే' తి స్మరణాత్. (౨౫) ౧౬. కి మేవం మాం ప్రతి హీనవృత్త ముపదిష్టవా నసీత్యత్రాహ — నియుక్తై

రామేణ యదుపకృతం తత్తు మయా ప్రతికర్తుం నశక్యం. అతోఽస్మా న్నిమిత్తాత్ త్రస్తోఽహమితి సంబంధః. ౮. సుగ్రీవేణేతి. తర్కేణ ఊహేన. ౯. "టీకా. సర్వథేతి ఉపకారం న విస్మరసీతి యత్ నైతదాశ్చర్యం. ౧౪. ఆర్తస్యేతి. పురుషాంతరాత్ లక్ష్మణాత్, ఆగతమితి శేషః, ౧౬. మత్పరుషవచనేన త్వయా ఆగ్రహో న కార్య ఇత్యాశయేనాహ — నియుక్తైరితి. పార్థివః రాజా - అవధృతం నిశ్చితం.

ర్వాచ్యో హ్యావశ్యం పార్థివో హితం, అత ఏవ భయం త్యక్త్వా బ్రవీ మ్యవధృతం వచః. ౧౮ అభిక్రుద్ధ స్సమర్థో హి చాప ముద్యమ్య రాఘవః, స దేవాసురగంధర్వ వశే స్థాపయితుం జగత్. ౧౯. న స క్షమః కోపయితుం యః ప్రసాద్యః పున ర్భవేత్, పూర్వోపకారం స్మరతా కృతజ్ఞేన విశేషతః. ౨౦. తస్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్ర స్ససుహృజ్జనః, రాజం స్తిష్ఠస్వ సమయే భర్తు ర్భార్యేవ తద్వశే. ౨౧. న రామ రామానుజశాసనం త్వయా కపీంద్ర యుక్తం మనసా ఽప్యపోహితుం, మనో హి తే జ్ఞాస్యతి మానుషం బలం సరాఘవ స్యాస్య సురేంద్రవర్చసః. ౨౨.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

త్ర య స్త్రిం శ స్స ర్గః.

అథ ప్రతిసమాదిష్టో లక్ష్మణః పరవీరహా, ప్రవివేశ గుహాం ఘోరాం కిష్కింధాం రామశాసనాత్. ౧. ద్వారస్థా హరయ స్తత్ర మహాకాయా మహాబలాః, బభూవు ర్లక్ష్మణం దృష్ట్వా సర్వే ప్రాంజలయ స్థ్సితాః. ౨. నిశ్శ్వసంతం తు తం దృష్ట్వా క్రుద్ధం దశరథాత్మజం, బభూవు ర్హరయ స్త్రస్తా న చైనం పర్యవారయన్. ౩. స తాం రత్నమయీం శ్రీమాన్ దివ్యాం పుష్పితకాననాం, రమ్యాం రత్నసమా

రితి. ౧౮. కథమిదం హితం తత్రాహ—అభిక్రుద్ధఇతి. ౧౯. హేత్వంతర మాహ—నసఇతి. ౨౦. అంజలిం బద్ధ్వేత్యుక్తం వివృణోతి—తస్యేతి. స్వసమయే తిష్ఠ తద్వశే చ తిష్ఠ ౨౧. నరామేతి. సురేంద్రవర్చసః సరాఘవస్య సలక్ష్మణస్య-అస్య రామస్య-మానుషం బలం దివ్యాస్త్రాదిబల మంతరేణ కేవలం స్వాభావికం బలం-తే మనో జ్ఞాస్యతి హి జానాత్యేవ. సాలగిరిభేదనాదౌ దృష్టచరత్వా దితి భావః. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథాంతఃపురం ప్రవిష్టస్య లక్ష్మణస్య తారయా ప్రసాదనం త్రయస్త్రింశే అథేత్యాది ప్రతిసమాదిష్టః ప్రత్యాహూతః, అంగదేనేతి శేషః. ౧—౨. నిశ్శ్వసంత మితి. న చైనం పర్యవారయన్, భయేన లక్ష్మణ ముపగంతుం నాశక్నువ న్నిత్యర్థః ౩ సతామితి రత్నమయీం రత్ననిర్మితాం - రత్న

---

౧౮. * టీకా. ఉక్తానంగీకారే బాధకసూచనాయ రామసామర్థ్య మాహ—అభిక్రుద్ధఇతి. ౨౦. తస్యేతి. తద్వశ ఇతి ప్రథమాంతపాఠ స్సాధుః సప్తమ్యంతపాఠే స్వసమయ ఇత్యత్ర వర్తమాన ఇతి శేషః. ౨౧. నరామేతి. సురేంద్రవర్చసః సరాఘవస్య సలక్ష్మణస్య-అస్య రామస్య - మానుషం బలం దివ్యాస్త్రాదిబల మంతరేణ కేవలం, స్వాభావికం బల మిత్యర్థః. తే మనో జ్ఞాస్యతి హి జానాత్యేవ. సాలగిరిభేదనాదౌ దృష్టచరత్వా దితి భావః. *టీకా. రామశాసనానభ్యుపగమే స్వాభావికబల మేవ త్వన్నియమనాయ పర్యాప్త మితి భావః. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథేతి. ప్రతిసమాదిష్టః పూర్వం ప్రేషితేనాంగదేన ప్రత్యేత్య సమాహూతః. ౧—౨. నిశ్శ్వసంతమితి. న చైనం పర్యవారయన్, ఏవం లక్ష్మణం ఉపగంతుం భయేన నాశక్నువ న్నిత్యర్థః. ౩. సతా మితి. రత్నసమాకీర్ణాం ఆపణస్థరత్నై స్సమాకీర్ణాం. చందనేతి. అత్ర పద్మశబ్ద ఆక్షేపేన ద్రవ్యవిశేష

కీర్ణాం దదర్శ మహతీం గుహాం. హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం నానాపణ్యోపశోభి
తాం, సర్వకామఫలై ర్వృక్షైః పుష్పితై రుపశోభితాం. దేవగంధర్వపుత్రైశ్చ
వానరైః కామరూపిభిః, దివ్యమాల్యాంబరధరై శ్శోభితాం ప్రియదర్శనైః. చంద
నాగరుపద్మానాం గంధై స్సురభిగంధినాం, మైరేయాణాం మధూనాం చ సంమో
దితమహాపథాం. దదర్శ గిరినద్యశ్చ విమలా స్తత్ర రాఘవః, ౨౪ అంగదస్య గృహం
రమ్యం మైందస్య ద్వివిదస్య చ. గవయస్య గవాక్షస్య గజస్య శరభస్య చ, విద్యు
న్మాలే శ్చ సంపాతే స్సూర్యాక్షస్య హనూమతః. వీరబాహో స్సుబాహో శ్చ నళస్య
చ మహాత్మనః, కుముదస్య సుషేణస్య తారజాంబవతో స్తథా. దధివక్త్రస్య నీలస్య
సుపాటలసునేత్రయోః, ఏతేషాం కపిముఖ్యానాం రాజమార్గే మహాత్మనాం. దదర్శ
గృహముఖ్యాని మహాసారాణి లక్ష్మణః, పాండురాభ్రప్రకాశాని దివ్యమాల్యయుతా
ని చ. ప్రభూతధనధాన్యాని స్త్రీరత్నై శ్శోభితాని చ, ౧౩౪. పాండురేణ తు
సాలేన పరిక్షిప్తం దురాసదం. వానరేంద్రగృహం రమ్యం మహేంద్రసదనోపమం,
శుక్లైః ప్రాసాదశిఖరైః కైలాసశిఖరోపమైః. సర్వకామఫలై ర్వృక్షైః పుష్పితై
రుపశోభితం, మహేంద్రదత్తై శ్శ్రీమద్భి ర్నీలజీమూతసన్నిభైః. దివ్యపుష్పఫలై
ర్వృక్షై శ్శీతచ్ఛాయై ర్మనోరమైః, హరిభి స్సంవృతద్వారం బలిభి శ్శస్త్రపాణి
భిః. దివ్యమాల్యావృతం శుభ్రం తప్తకాంచనతోరణం, సుగ్రీవస్య గృహం
రమ్యం ప్రవివేశ మహాబలః. అవార్యమాణ స్సౌమిత్రి ర్మహాభ్రమివ భా
స్కరః, ౧౭౪ స సప్త కక్ష్యా ధర్మాత్మా నానాజనసమాకులాః. ప్రవిశ్య సుమహ
ద్గుప్తం దదర్శాంతఃపురం మహత్, హైమరాజతపర్యంకై ర్బహుభిశ్చ వరాసనైః.

సమాకీర్ణాం ఆపణస్థరత్నై స్సమాకీర్ణాం - హర్మ్యాః ధనినాం వాసాః - ప్రాసాదాః దేవగృహాః - పద్మానాం ఆలేపవిశేషాణాం. దదర్శేతి. గిరినద్యః గిరినదీః, వ్యత్యయేన ద్వితీయా. ౨౪. అంగదస్యేత్యాది. మహాసారాణి అతిదృఢాని. ౧౩౪. పాండురేణేతి పాండురేణ సాలేన సుధాధవళిత ప్రాకారేణ, 'దివ్యపుష్పఫలై ర్వృక్షై' రిత్యనేన ఇంద్రదత్తాః స్వర్గీయా వృక్షా ఉచ్యంతే, పూర్వముక్తా వృక్షా భౌమా ఇత్యవగంతవ్యం. పూర్వం 'వానరేంద్ర గృహం రమ్య' మిత్యుక్తస్యానేకవిశేషణవ్యవధానేన సుగ్రీవస్య గృహం రమ్య మితి పునర్నిర్గమనం స్వరూపతో రమ్యం, ఉక్తవిశేషణైశ్చ రమ్య మితి రమ్యపదద్వయనిర్వాహః. యద్వా—వానరేంద్రగృహం వానరేంద్రయోః ఋక్షరజోవాలినోః - గృహభూతం ఇదానీం సుగ్రీవస్య గృహం, ప్రవివేశేతి

వాచీ *టీకా. మైరేయాణాం మిరాదేశజాతానాం*దదర్శేతి. గిరినద్యః-గిరిభ్యః ప్రసృతా నదీ రిత్యర్థః. ౧౩౪. పాండురేణేతి. పాండురేణ శైలేన పరిక్షిప్తంస్ఫటికశిలామయవప్రేణపరివేష్టితం*సర్వేతి. అత్రత్యవృక్షశబ్దః భౌమవృక్షవాచీ;ఉపరిదివ్యపుష్పఫలై ర్వృక్షైరితి దివ్యవృక్షాభిధానాత్.౧౭౪ *టీకా కక్ష్యాః

మహార్హాస్తరణోపేతై స్తత్ర తత్రోపశోభితం, ౧౯॥ ప్రవిశన్నేవ సతతం శుశ్రావ
మధురస్వరం. తంత్రీగీతసమాకీర్ణం సమగీతపదాక్షరం, ౨౦॥ బహ్వీశ్చ వివిధా
కారా రూపయౌవనగర్వితాః. స్త్రియ స్సుగ్రీవభవనే దదర్శ స మహాబలః. ౨౧॥
దృష్ట్వాఽభిజనసంపన్నా శ్చిత్రమాల్యకృతస్రజః. ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రా భూ
షణోత్తమభూషితాః, నాతృప్తా న్నాపి చావ్యగ్రా న్నానుదాత్తపరిచ్ఛదాన్. సుగ్రీ
వానుచరాం శ్చాపి లక్షయామాస లక్ష్మణః. ౨౩॥ కూజితం నూపురాణాం చ
కాంచీనాం నినదం తథా. స న్నిశమ్య తత శ్శ్రీమాన్ సౌమిత్రి ర్లజ్జితోఽభవత్,
౨౪॥ రోషవేగప్రకుపిత శ్శ్రుత్వా చాభరణస్వనం. చకార జ్యాస్వనం వీరో
దిశశ్శబ్దేన పూరయన్, ౨౫॥ చారిత్రేణ మహాబాహు రపకృష్ట స్స లక్ష్మణః. తస్థా
వేకాంత మాశ్రిత్య రామశోకసమన్వితః, ౨౬॥ తేన చాపస్వనే నాథ సుగ్రీవః
ప్లవగాధిపః. విజ్ఞాయాగమనం త్రస్త స్సంచచాల వరాసనాత్, అంగదేన యథా
మహ్యం పురస్తా త్ప్రతివేదితం. సువ్యక్త మేష సంప్రాప్త స్సౌమిత్రి ర్భ్రాతృవత్సలః,
౨౭॥ అంగదేన సమాఖ్యాతం జ్యాస్వనేన చ వానరః. బుబుధే లక్ష్మణం ప్రాప్తం
ముఖం చాస్య వ్యశుష్యత, ౨౯॥ తత స్తారాం హరిశ్రేష్ఠః సుగ్రీవః ప్రియదర్శనాం.
ఉవాచ హిత మవ్యగ్ర స్త్రాససంభ్రాంతమానసః, ౩౦॥ కిన్ను తత్కారణం సుభ్రు
ప్రకృత్యా మృదుమానసః. సరోష ఇవ సంప్రాప్తో యేనాయం రాఘవానుజః,

సంబంధః. ౧౯. ప్రవిశన్నేవేతి. సః లక్ష్మణః - తతం వీణాదివాద్యజాతం - మధురస్వరం మధురశ్రుతియుక్తం - తంత్రీశబ్దేన తంత్రీధ్వని ర్లక్ష్యతే. తద్రూపై ర్గీతై స్సమాకీర్ణం సమగీతపదాక్షరం సమతయా తంత్రీగీతసమతయా గీతాని కంఠై ర్గీతాని పదాన్యక్షరాణి చ యస్య, యద్వా — సమాని అన్యూనాతిరిక్తాని గీతసంబంధీని పదా న్యక్షరాణి చ యస్య. ౨౦—౨౧. దృష్ట్వేతి. ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రాః, ఫలమాల్యార్థం వ్యగ్రా ఇత్యర్థః. నానుదాత్తపరిచ్ఛదాన్ ఉత్కృష్టవస్త్రాభరణాదికాన్. ౨౩. కూజితమితి. లజ్జితోఽభవత్, ఉపరిసురతద్యోతకత్వా దితి భావః. ౨౪. రోషేతి. రోషవేగప్రకుపితః రోషప్రవృద్ధః - ప్రకోపశబ్దో హ్యభివృద్ధవాచీ ౨౫. చారిత్రేణేతి. రామశోకసమన్వితః రామవిషయశోకసమన్వితః - ఏకాంతం స్త్రీప్రసంగరహితప్రదేశం, ౨౬. తేనేతి. సౌమిత్రి స్సంప్రాప్త ఇత్యాగమనం విజ్ఞాయేతి సంబంధః. సంచచాల - వరాసనాత్, లాంగూలచాలనమాల్యచ్ఛేదనాదికాపేయవ్యాపారా న్నకరో దిత్యర్థః. ౨౭—౨౯. తత ఇతి.

ద్వారాంగణభూమయః. ౧౯. *టీకా ప్రవిశన్నితి. తంత్రీశబ్దేన ధ్వని ర్లక్ష్యతే. ౨౧. దృష్ట్వేతి. ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రాః, ఫలమాల్యార్థం వ్యగ్రా ఇత్యర్థః. నేతి. నానుదాత్తపరిచ్ఛదాన్ నానుత్కృష్టవస్త్రాభరణాదికాన్. ౨౩. *టీకా. లజ్జితోఽభవత్, అంతఃపురదర్శనా దితి భావః. ౨౪. రోషేతి. రోషవేగప్రకుపితః రోషవేగేన ప్రవృద్ధః. ౨౫. చారిత్రేణేతి. రామకోపసమన్వితః, బుద్ధిస్థరామకోప ఇత్యర్థః. చారిత్రేణాపకృష్టః సచ్చరిత్రయుక్తతయా పరస్త్రీదర్శనేన స్త్రీనూపురశబ్దశ్రవణేన చ లజ్జయా ఉదా

౩౧½. కిం పశ్యసి కుమారస్య రోషస్థాన మనిందితే. న ఖ ల్వకారణే కోప మాహా రే
న్నరస త్తమః, ౩౨½. యదస్య కృత మస్మాభి ర్బుధ్యసే కించి దప్రియం. తద్బుద్ధ్వా
సంప్రధా ర్యాశు క్షిప్ర మర్హసి భాషితుం, ౩౩½. అథవా స్వయమే వైనం ద్రష్టు
మర్హసి భాషితుం.వచనై స్సాంత్వయుక్తై శ్చ ప్రసాదయితు మర్హసి, ౩౪½ త్వద్దర్శన
విశుద్ధాత్మా న స కోపం కరిష్యతి. న హి స్త్రీషు మహాత్మానః క్వచి త్కుర్వంతి దా
రుణం, ౩౫½. త్వయా సాంత్వై రుపక్రాంతం ప్రసన్నేంద్రియమానసం. తతః కమల
పత్రాక్షం ద్రక్ష్యా మ్యహ మరిందమం. ౩౬½. సా ప్రస్ఖలంతీ మదవిహ్వలాక్షీ ప్ర
లంబకాంచీగుణహేమసూత్రా సలక్షణా లక్ష్మణసన్నిధానం జగామ తారా నమి
తాంగయష్టిః, ౩౭½ స తాం సమీక్ష్యైవ హరీశపత్నీం తస్థా వుదాసీనతయా
మహాత్మా. అవాఙ్ముఖోఽభూ న్మనుజేంద్రపుత్ర స్త్రీసన్నికర్షా ద్వినివృత్తకోపః,
౩౮½. సా పానయోగా ద్వినివృత్తలజ్జా దృష్టిప్రసాదా చ్చ నరేంద్రసూనోః. ఉవా
చ తారా ప్రణయప్రగల్భం వాక్యం మహార్థం పరిసాంత్వపూర్వం. ౩౯½. కిం

అవ్యగ్రః, కార్యాంశ ఇతి శేషః. ౩౦½—౩౫½. త్వయేతి. త్వయా సాంత్వైః ప్రసన్నేంద్రియ
మానస మితి సంబంధః. ఉపక్రాంతం ఉపాగతం. ౩౬½. సేతి. సా కాంతసంశ్లేషం వినాపి రమణీయ
గమనసౌందర్యా - ప్రస్ఖలంతీ సంశ్లేషకృతాయాసేన పదే పదం కృత్వా గచ్ఛంతీ - మదవిహ్వలాక్షీ -
భోగసంవర్ధకమధుపానమదేన విహ్వలనేత్రీ - ప్రలంబే కాంచీగుణహేమసూత్రే యస్యా స్సా
ప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రా - ఈషచ్ఛిథిలమకూలతయా శయనే యథాస్థితా తథైవ సమాగ
తేత్యర్థః సలక్షణా వ్యక్తై స్సంభోగలక్షణై స్సమాగతా - లక్ష్మణసన్నిధానం జగామ - కిం మాతు
రపి గోప్య మస్తీత్యాగతా. నమితాంగయష్టిః ద్రవీభావావస్థాయాం నమితం నార్జవ మర్హతి. అతః
నమ్రతైవ యథా నిరూపకం భవతి తథా స్థితేత్యర్థః. *రామా. సేతి. 'యేనైవ బాణేన హతః ప్రియో
మే తేనైవ మాం త్వం జహి సాయకేన, హతా గమిష్యామి సమీప మస్య న మా మృతే రామ రమే
త వా'లీతి యా రామం ప్రత్యుక్తవతీ సేత్యర్థః. యద్వా—సా 'స్వయ మే వైనం ద్రష్టు మర్హతి
భామినీ'తి సుగ్రీవేణోక్తా సా తారా. (శేషం వ్యాఖ్యానాంతరవత్). *తనిశ్లోకీ. (౨౭) ౩౭½ సతా
మితి. ఉదాసీనతయా తత్కాంతినిర్వర్ణనానాదరతయా. ౩౮½. సేతి. నరేంద్రసూనోః ధార్మికస్య
లక్ష్మణస్య దృష్టిప్రసాదాద్ధేతోః - ప్రణయప్రగల్భం స్నేహధృష్టం, ౩౯½. కిమితి. చతురో

సీనస్సన్ ఏకాంతే స్థితవా నితి భావః. ౩౧½.* టీకా. కిమితి. కుమారస్య లక్ష్మణస్య-రోషస్థానం రోష
నిమిత్తం. ౩౨½. యదితి. భాషితు మర్హసి,మహ్యం వక్తు మర్హసీ త్యర్థః. ౩౪½,*టీకా. త్వదితి. దారు
ణం క్రూరకర్మ, స్త్రీణాం కోపాలక్ష్యత్వా దితి భావః. ౩౫½. త్వయేతి. సాంత్వైః ప్రియవాక్యైః-
ప్రసన్నేంద్రియమానసః - తత ఉపక్రాంతం ఉపాగతం ద్రక్ష్యామీతి సంబంధః. ౩౬½. సేతి. 'అథ
వా స్వయ మేవైనం ద్రష్టు మర్హసి భామి' నీతి సుగ్రీవేణోక్తా సా తారా-ప్రస్ఖలంతీ మదాలసతయా
పదే పదే ప్రస్ఖలంతీ - మదవిహ్వలాక్షీ భోగసంవర్ధనమధుపానమదేన అలసచకితనేత్రా-ప్రలంబకాంచీ
గుణహేమసూత్రా కాంచీగుణః రశనా ప్రలంబే కాంచీగుణహేమసూత్రేయస్యాస్సా తథోక్తా-
సలక్షణా పరిదృశ్యమానభోగచిహ్నా - నమితాంగయష్టిః స్తనభారేణ కించిన్నమితాంగయష్టిః. ౩౭½.
*టీకా. సఇతి. అవాఙ్ముఖం, పరస్త్రీముఖావలోకస్య నిషిద్ధత్వా దితి భావః. ౩౮½, *టీకా. సేతి దృష్టిప్ర
సాదా ద్దృష్టే రవాక్పరిసారాత్. ౩౯½.* టీకా, కిమితి. ఆసీదతి అభిముఖ్యేన తిష్ఠతి-నిర్విశంకః నిర్భయః,

కోపమూలం మనుజేంద్రపుత్ర కస్తే న సంతిష్ఠతి వాఙ్నిదేశే కశ్శుష్కవృక్షం వన
మాపతంతం దవాగ్ని మాసీదతి నిర్విశంకః. ౪౦॥ స తస్యా వచనం శ్రుత్వా సాం
త్వపూర్వ మశంకితం. భూయః ప్రణయదృష్టార్థం లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్, ౪౧॥
కి మయం కామవృత్త స్తే లుప్తధర్మార్థసంగ్రహః. భర్తా భర్తృహితే యుక్తే న చై
న మవబుధ్యసే, ౪౨॥ న చింతయతి రాజ్యార్థం నాస్మా౯ శోకపరాయణా౯. సా
మాత్యపరిష త్తారే పాన మేవోపసేవతే, ౪౩॥ స మాసాం శ్చతురః కృత్వా ప్ర
మాణం ప్లవంగేశ్వరః. వ్యతీతాం స్తా న్మదవ్యగ్రో విహార న్నావబుధ్యతే, ౪౪॥
న హి ధర్మార్థసిద్ధ్యర్థం పాన మేవం ప్రశస్యతే, పానా దర్థశ్చ ధర్మశ్చ కామశ్చ
పరిహీయతే, ౪౫॥ ధర్మ లోపో మహాం స్తావ త్కృతే హ్యప్రతికుర్వతః. అర్థలోప
శ్చ మిత్రస్య నాశే గుణవతో మహా౯, ౪౬॥ మిత్రం హ్యర్థగుణశ్రేష్ఠం సత్యధర్మ

మాసా౯ రాజపుత్రా విద్యుత్ స్తనితసాత్కృత్య స్వయం భోగప్రవణా స్థితా-త జ్జానంత్యపి కిం కోప
మూలమిత్యాహ. తత్కృపారసవిశేషజ్ఞతయా దృష్టిప్రసాదా దితి హ్యుక్తం. మనుజేంద్రపుత్ర
షష్టివర్షసహస్రాణి రాజ్యం పరిపాల్య ప్రజాపరాధం క్షాంతవతో దశరథస్య పుత్ర స్త్వం, అపరాధి
జనానాం శిరశ్ఛేదనం కరిష్యామీతి సంప్రతి సమాగతోఽసి, సమ్యంచీ భవతో గతిః. క స్తే న సంతి
ష్ఠతి వాఙ్నిదేశే-యస్తే వాఙ్నిదేశే న తిష్ఠతి సః కః? అశాస్త్రవశ్యస్య దృష్టే వస్తుని సపది చాపలం
కృత్వా నివర్తితు మక్షమస్య తిర్యగ్జనస్య చ్యుతా న్భోగా౯ స్వయ మేవ దత్వా స్వాజ్ఞాం కుర్వం
తం హింసితు మిచ్ఛసి క ఇత్యాది దవాగ్నౌ పత౯ చపల శ్శలభః కిలేతి భావః. తద్వ చ్చపలో
ఽయ మిత్యేవం దృష్టాంతః. సంతిష్ఠతీత్యార్షం పరస్మైపదం * తనిశ్లోకీ. (౨౭) ౪౦॥ సఇతి. అసం
శయం నిస్సంశయం, అకుటిల మితి యావత్. ప్రణయదృష్టార్థం స్నేహసందర్శితప్రయోజనం
౪౧॥ అతీవాయుక్తం తవ భర్తు ర్విషయప్రావణ్య మిత్యాహ—కి మయ మిత్యాదినా. యుక్తే సక్తే
ఇతి సంబుద్ధిః. అయం కామవృత్త ఇతి. ఏనం నావబుధ్యసే కిమితి సంబంధః. ౪౨॥ న చింతయతీతి
రాజ్యార్థం రాజ్యరూపప్రయోజనం. ౪౩॥ సఇతి ప్రమాణం మర్యాదాం ౪౪॥ నహీతి. ధర్మార్థ
సిద్ధ్యర్థం, యతమానస్యేతి శేషః ౪౫॥ ధర్మేతి. కృతే ఉపకారవిషయే - అప్రతికుర్వతః మహా౯
ధర్మలోపో భవేత్, ప్రత్యుపకారాకరణా ద్గుణవతో మిత్రస్య నాశే సతి మహా నర్థలోపో భవేత్.
చకారా త్కామలోపశ్చ. ౪౬॥ ఉక్త మర్థ ముపపాదయతి.—మిత్రంహీతి. సత్యధర్మపరాయణం
మిత్రం అర్థగుణశ్రేష్ఠం హి - అత్ర గుణశబ్దః కామవాచీ - అర్థకామయో ర్మూలత్వా న్మిత్రం
తాభ్యాం శ్రేష్ఠం హి - తాదృశం మిత్రం త్యజతా సుగ్రీవేణ తద్ద్వయం అర్థకామద్వయం -

---

౪౦॥, సఇతి ప్రణయదృష్టార్థం ప్రకర్షేణ నయః ప్రణయః తేన దృష్టః అర్థః ప్రయోజనం యస్య తత్
౪౧॥. కిమితి. అయం కామవృత్త ఇతి ఏనం నావబుధ్యసే కిమితి సంబంధః. *టీకా. భర్తృహితే యుక్తే
ఇతి సంబోధనం ౪౨॥ నేతి. రాజ్యార్థం రాజ్యప్రయోజనం. ౪౫॥ పానాదర్థశ్చేత్యాదినోక్త ముప
పాదయతి— ధర్మలోపఇత్యాదినా. కృతే ఉపకారవిషయే అప్రతికుర్వతః ప్రత్యుపకార మకుర్వతః-
మహా౯ ధర్మలోపో భవేత్. ప్రత్యుపకారాకరణాత్ గుణవతో మిత్రత్వస్య నాశే సతి మహా నర్థ
లోపో భవే చ్చకారా త్కామలోపశ్చ. ౪౬॥ ఉక్తమేవార్థం విశదయతి—మిత్రంహీతి. సత్యధర్మ
పరాయణం మిత్రం అర్థగుణశ్రేష్ఠం - అత్ర గుణశబ్దః కామవాచీ, అర్థకామాభ్యాం శ్రేష్ఠం హి -
తాదృశం మిత్రం త్యజతా సుగ్రీవేణ తద్ద్వయం అర్థకామద్వయం తు పరిత్యక్త మేవ - ధర్మేతు

పరాయణం,తద్వయం తు పరిత్యక్తం న తు ధర్మే వ్యవస్థితం, ౧౮॥ తదేవం ప్రస్తుతే
కార్యే కార్య మస్మాభి రుత్తరం.యత్కార్యం కార్యతత్త్వజ్ఞే తదుదాహర్తు మర్హసి,
సా తస్య ధర్మార్థసమాధియుక్తం నిశమ్య వాక్యం మధురస్వభావం. తారా గతార్థే
మనుజేన్ద్రకార్యే విశ్వాసయుక్తం త మువాచ భూయః,౧౯॥ న కోపకాలః క్షితిపా
లపుత్రన చాతికోప స్స్వజనే విధేయః త్వదర్థకామస్య జనస్య తస్య ప్రమాద మ
ప్యర్హసి వీరసోఢుం,౨౦॥ కోపం కథం నామ గుణప్రకృష్టః కుమార కుర్యా దపకృష్ట
సత్త్వే. క స్త్వద్విధః కోపవశం హి గచ్ఛే త్సత్త్వావరుద్ధ స్తపసః ప్రసూతిః, ౨౧॥.
జానామి రోషం హరివీరబన్ధో ర్జానామి కార్యస్య చ కాలసంగం.జానామి కార్యం
త్వయి యత్కృతం న స్తచ్చాపి జానామి యదత్ర కార్యం,౨౨॥ తచ్చాపి జానామి

పరిత్యక్తం తు పరిత్యక్త మేవ - ధర్మే తు న వ్యవస్థితం, ధర్మోఽపి పరిత్యక్త ఇత్యర్థః. ౧౮॥ తదితి.
తత్తస్మాత్ - కార్యతత్త్వజ్ఞే-కార్యే ధర్మార్థకామవిలోపహేతుభూతే మిత్రపరిత్యాగలక్షణే కార్యే -
ఏవం ప్రస్తుతే సతి యదుత్తరం కార్య మస్మాభిః కార్యం కర్తవ్యం, తత్ ఉదాహర్తుం వక్తుం అర్హసి.
౧౯॥ సేతి ధర్మార్థయోః సమాధినా సంబన్ధేన యుక్తం - గతార్థే ప్రయోజనయుక్తే-నరేన్ద్రకార్యే
విషయే విశ్వాసయుక్తం ౨౦॥ నేతి. న కోపకాలః, సుగ్రీవస్య కామార్తత్వా దితి భావః. త్వదర్థ
కామస్య త్వత్ప్రయోజనపరస్య-జనస్య సుగ్రీవస్య ౨౧॥.కోపమితి. గుణప్రకృష్టః ఉత్కృష్టవీర్యగుణః.
అపకృష్టసత్త్వే హీనబలే-సత్త్వావరుద్ధః వ్యవసాయయుక్తః. * ని. 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ
తు జన్తు'ష్విత్యమరః.తపస శ్శాన్తిరూపస్య ప్రసూతిః ఉత్పత్తిస్థానం ౨౧॥. మద్రోష మేవ జానాసి
న తు తద్ధేతూ నిత్యత్రాహ—జానామీతి హరివీరబన్ధోః రామస్య- రోషం జానామి,రోష మమోఘస్వ
రూపం జానామీత్యర్థః కార్యస్య చ కాలసంగం ఉద్యోగరూపకార్యస్య కాలవిళంబనం చ జానామి.
జానామి కార్యం త్వయి యత్కృతం నః-యత్ వాలివధరూపం కార్యం-నః అస్మాకం కృతం, త్వయి
విద్యమానం త దపి జానామి.యదత్ర కార్యం అస్మిన్నుపకారే అస్మాభి ర్యత్సీతాన్వేషణాదికం కర్తవ్యం
తచ్చాపి జానామి. ౨౨॥. తచ్చేతి హే నరశ్రేష్ఠ-శరీరజస్య కామస్య బలం యథా అవిషహ్యం

న వ్యవస్థితం ధర్మోఽపి పరిత్యక్త ఇత్యర్థః ౧౮॥. తదితి తత్తస్మాత్ హే కార్యతత్త్వజ్ఞే-కార్యే ధర్మా
ర్థకామవిలోపహేతుభూతే మిత్రపరిత్యాగలక్షణే కార్యే ఏవం ప్రస్తుతే సతి - యదుత్తరం కార్య
మస్మాభిః కార్యం కర్తవ్యం - తదుదాహర్తు మర్హసీతి యోజనా ౧౯॥. సేతి ధర్మార్థసమాధియుక్తం,
ధర్మార్థధైర్యసంపాదక మిత్యర్థః . గతార్థా ఉపగతప్రయోజనా. ౨౦॥. నేతి. త్వదర్థకామస్య త్వత్
ప్రయోజనపరస్య ౨౦॥. రోషమితి అపకృష్టసత్త్వే సత్త్వగుణహీనే, క్షుద్ర ఇత్యర్థః. సత్త్వావరుద్ధః
రజస్తమసో రననుప్రవేశాయ సత్త్వగుణేన నిరుద్ధః - తపసః ప్రసూతి రుపశమరూపతపస ఉత్ప
త్తిస్థానం. * టీకా. సత్త్వగుణేన విరుద్ధః, సత్త్వగుణప్రధాన ఇతి యావత్. ౨౧॥. అస్మద్రోషమేవ
నివారయన్తీ త్వం తద్ధేతుం న జానాసీ త్యత ఆహ—జానామీతి. హరివీరబన్ధోః రామస్య-రోషం
రోషస్వభావం జానామి - కార్యస్య ఉద్యోగరూపకార్యస్య - కాలసంగం కాలవిళంబంచ -
జానామి-కార్యం త్వయి యత్కృతం నః యద్వాలివధరూపకార్యం నోఽస్మాకం త్వయి విద్యమానం-
తదపి జానామి - యదత్ర కార్య మస్మి న్నుపకారే అస్మాభి ర్యత్సీతాన్వేషణాదికం కర్తవ్యం -
తచ్చాపి జానామి ౨౨॥. తచ్చేతి. హే నరశ్రేష్ఠ శరీరజస్య కామస్య బలం యథా అవిషహ్యం

యథా విషహ్యం బలం నరశ్రేష్ఠ శరీరజస్య. జానామి యస్మింశ్చ జనేన బద్ధం కామేన సుగ్రీవ మసక్త మద్య, ౫౩॥ న కామతంత్రే తవ బుద్ధి రస్తి త్వం వై యథా మన్యువశం ప్రపన్నః. న దేశకాలౌ హి న చార్థధర్మా వవేక్షతే కామరతి ర్మనుష్యః, ౫౪॥. తం కామవృత్తం మమ సన్నికృష్టం కామాభియోగాచ్చ నివృత్తలజ్జం. క్షమస్వ తావ త్పరవీరహంత స్త్వద్భ్రాతరం వానరవంశనాథం, ౫౫॥ మహర్షయో ధర్మతపోభికామాః కామానుకామాః ప్రతిబద్ధమోహాః. అయం ప్రకృత్యా చపలః కపి స్తు కథం న సజ్జేత సుఖేషు రాజా, ౫౬॥ ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం మహార్థం సా వానరీ లక్ష్మణ మప్రమేయం పున స్సఖేలం మదవిహ్వలం చ భర్తుర్హితం వాక్య మిదం బభాషే, ౫౭॥ ఉద్యోగస్తు చిరాజ్ఞప్త స్సుగ్రీవేణ నరోత్తమ. కామస్యాపి విధేయేన తవార్థప్రతిసాధనే, ౫౮॥. ఆగతా హి మహావీర్యా హరయః కామరూపిణః . కోటీశతసహస్రాణి నానానగనివాసినః, ౫౯॥. తదాగచ్ఛ మహాబాహో చారిత్రం రక్షితం త్వయా. అచ్ఛలం మిత్రభావేన సతాం

తచ్చాపి జానామి-అద్య సుగ్రీవం యస్మిన్ జనే కామేన అసక్తం అనవరతం అనుబద్ధం జానామి, తం చ స్త్రీజనం జానామీతి యోజనా. ౫౩॥ లక్ష్మణసంరంభోపశమనాయ స్వప్రాగల్భ్యేన లోకస్థితి దర్శయతి—న కామతంత్రే ఇత్యాదినా. త్వం యథా యేన ప్రకారేణ-మన్యువశం ప్రపన్నః-తేన ప్రకారేణ కామమంత్రే రతిక్రీడాదౌ తవ బుద్ధి ర్నాస్తి, కామతంత్రాభిజ్ఞశ్చే త్తాదృశం న ద్విష్యా ఇతి భావః.కిం కామతంత్రప్రవణః కిమపి న జానాతీ త్యత్రాహ —న దేశకాలా వితి ౫౪॥. తమితి. మమ సన్నికృష్టం సమీపస్థం-అతఏవ కామవృత్తం కామవ్యాపార మితి క్రమేణ యోజనా. ౫౫॥ మహర్షయో ఽపి కామవశాః - కిముత పృథగ్జన ఇత్యాహ—మహర్షయ ఇతి ధర్మతపసీ అభికామయంత ఇతి ధర్మతపోభికామాః-కామస్యాభిలాషస్య అను పశ్చాత్ కామో యేషాం తే కామానుకామాః-ప్రతిబద్ధమోహాః నియత స్త్రీవ్యామోహాః. ౫౬॥. ఇతీతి. సఖేలం సలీలం. * రామా. ఇత్యేవమితి. 'పునస్సఖేల' మితి సమ్యక్. ౫౭॥—౫౯॥ తదితి. చారిత్రం రక్షితం త్వయా-అంతఃపుర స్త్రీ్యవలోకన మనుచిత మితి బహి రేవ తిష్ఠతా త్వయా సదాచార స్సమ్యగనుష్ఠిత ఇత్యర్థః. శరణాగతరక్షణాచార స్త్వయా

తచ్చాపి జానామి. అద్య సుగ్రీవం యస్మిన్ జనే కామేన అసక్త మనవరత మనుబద్ధం - జానామి తం స్త్రీజనం జానామీతి యోజనా. కామేన అసక్తం సుగ్రీవం - అద్య యస్మిన్ జనే అనుబద్ధం జానామీతి వా యోజనా ౫౩॥. లక్ష్మణసంరంభోపశమనార్థం స్వప్రాగల్భ్యేన సఖేలోక్తి మాహ—న కామతంత్ర ఇత్యాది. త్వం యథా యేన ప్రకారేణ మన్యువశం ప్రపన్నః - తేన ప్రకారేణ మమేవ కామతంత్రే జలక్రీడాదౌ తవ బుద్ధి ర్నాస్తి - కామతంత్రాభిజ్ఞశ్చేత్ తాదృశం నద్వేక్షీతి భావః. కామతంత్రప్రవణః కిమపి నజానాతీత్యాహ—న దేశకాలా వితి. ౫౫॥. * టీకా. కించ విశేషతో రాజ్ఞః కామాసక్తి ర్నాశ్చర్యకారిణీ త్యభిప్రాయేణాహ—మహర్షయ ఇతి కామ మనుసృత్య కామయంత ఇతి కామానుకామాః ౫౬॥. * టీకా. ఉద్యోగ ఇతి. అర్థప్రతిసాధనే కార్యసాధన విషయే. ౫౯॥ తదితి. చారిత్రం రక్షితం-అంతః పురస్త్ర్యవలోకనం అనుచిత మితి అత్రైవ తిష్ఠతా

దారావలోకనం, ౬౦౪. తారయా చాభ్యనుజ్ఞాత స్త్వరయా చాపి చోదితః. ప్రవివేశ మహాబాహు రభ్యంతర మరిందమః, తతస్సుగ్రీవ మాసీనం కాంచనే సరమాసనే. మహార్హాస్తరణోపేతే దదర్శాదిత్యసన్నిభం, దివ్యాభరణచిత్రాంగం దివ్యరూపం యశస్వినం. దివ్యమాల్యాంబరధరం మహేంద్ర మివ దుర్జయం, దివ్యాభరణమాల్యాభిః ప్రమదాభి స్సమావృతం. సంరబ్ధతరరక్తాక్షో బభూవాంతకసన్నిభః. ౬౪౪. రుమాంతు వీరః పరిరభ్య గాఢం వరాసనస్థో వరహేమవర్ణః, దదర్శ సౌమిత్రి మదీనసత్వం విశాలనేత్ర స్సువిశాలనేత్రం. ౬౬౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

చతుస్త్రింశస్సర్గః.

తమప్రతిహతం క్రుద్ధం ప్రవిష్టం పురుషర్షభం, సుగ్రీవో లక్ష్మణం దృష్ట్వా బభూవ వ్యథితేంద్రియః. ౧. క్రుద్ధం నిశ్శ్వసమానం తం ప్రదీప్త మివ తేజసా, భ్రాతుర్వ్యసనసంతప్తం దృష్ట్వా దశరథాత్మజం. ఉత్పపాత హరిశ్రేష్ఠో హిత్వా సౌవర్ణమాసనం, మహాన్మహేంద్రస్య యథా స్వలంకృత ఇవ ధ్వజః. ౩. ఉత్పతంత మనూత్పేతూ రుమాప్రభృతయ స్స్త్రియః, సుగ్రీవం గగనే పూర్ణచంద్రం తారాగణా ఇవ ౪. సంరక్తనయన శ్శ్రీమాన్ విచచాల కృతాంజలిః, బభూవావస్థిత స్తత్ర కల్పవృక్షో మహా నివ. ౫. రుమాద్వితీయం సుగ్రీవం నారీమధ్యగతం స్థితం, అబ్రవీ

సమ్యగవస్థిత ఇతి వా. అచ్ఛలం అదోషావహం. ౬౦౪. తారయేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయ మేకం వాక్యం. సమావృతం పరివృతం - సంరబ్ధతరః కుపితతరః అతఏవ రక్తాక్షశ్చ. ౬౬౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

అథ సుగ్రీవం ప్రతి రామసందేశకథనం చతుస్త్రింశే. త మప్రతిహత మిత్యాది. ౧. క్రుద్ధ మిత్యాది. మహేంద్రస్య ధ్వజ ఇవ ఉత్పపాత - స్వలంకృత ఇత్యుభయవిశేషణం. *రామా. ఉత్పపాతేతి. మహేంద్రస్య ధ్వజో యథా స్వలంకృతః తథా స్వలంకృతో హరిశ్రేష్ఠః సౌవర్ణ మాసనం హిత్వా మహాధ్వజ ఇవోత్పపాతేతి సంబంధః. ౩. ఉత్పతంతమితి. అనూత్పేతుః పశ్చా దుత్పేతుః. * రామా. 'ఉత్పతంత మనూత్పేతు'రితి సమ్యక్. ౪. సంరక్తేతి సంరక్తనయనః, మదేనేతి శేషః.

త్వయా సదాచారో రక్షిత ఇతి భావః. అచ్ఛలం, అదోషావహ మిత్యర్థః. ౬౦౪. తారయా చేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. ప్రమదాభి స్సమం తత ఇత్యత్ర ప్రమదాభిః సమ మితి చ్ఛేదః. ప్రమదాభి స్సమం సుగ్రీవం దదర్శ - తత స్సంరబ్ధతరరక్తాక్షో బభూవేతి సంబంధః. * టీకా. అరిందమః అరిషడ్వర్గజేతా. ౬౪౪. * టీకా. సుగ్రీవస్య తదానీంతనావస్థా మాహ— రుమామిత్యాదినా. ౬౬౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

* టీకా. తమితి. లక్ష్మణ స్తారయా ప్రసాదితోఽపి క్రుద్ధో వర్తతే మమాపరాధే నేతి సుగ్రీవో వ్యథితేంద్రియో బభూవ. * టీకా. రుమాద్వితీయం - సత్యపి స్త్రీసమూహే ప్రాధాన్యా దేవ

ల్లక్ష్మణః క్రుద్ధ స్సతారం శశినం యథా ౬. సత్త్వాభిజనసంపన్న స్సానుక్రోశో జితేంద్రి యః,కృతజ్ఞ స్సత్యవాదీ చ రాజా లోకే మహీయతే ౭. యస్తు రాజా స్థితో ధర్మే మిత్రాణా ముపకారిణాం,మిథ్యాప్రతిజ్ఞాం కురుతే కో నృశంసతర స్తతః.౮.శతమశ్వా నృతే హంతి సహస్రంతు గవానృతే,ఆత్మానం స్వజనం హంతి పురుషః పురుషానృతే.౯.పూర్వం కృతార్థో మిత్రాణాం న తత్ప్రతికరోతి యః,కృతఘ్న స్సర్వభూతానాం స వధ్యః ప్లవగేశ్వర. ౧౦. గీతోఽయం బ్రహ్మణాశ్లోక స్సర్వలోకనమస్కృతః, దృష్ట్వా కృతఘ్నం క్రుద్ధేన తం నిబోధ ప్లవంగమ ౧౧. బ్రహ్మఘ్నే చ సురాపే చ చోరే భగ్నవ్రతే తథా,నిష్కృతి ర్విహితా సద్భిః కృతఘ్నే నాస్తి నిష్కృతిః.౧౨. అనార్య స్త్వం కృతఘ్నశ్చ మిథ్యావాదీ చ వానర,పూర్వం కృతార్థో రామస్య న తత్ప్రతికరోషి. యత్.౧౩. నను నామ కృతార్థేన త్వయా రామస్య వానర, సీతా యా మార్గణే యత్నః కర్తవ్యః కృత మిచ్ఛతా. ౧౪. స త్వం గ్రామ్యేషు భోగేషు సక్తో మిథ్యాప్రతిశ్రవః, న త్వాం రామో విజానీతే సర్పం మండూకరావి ణం. ౧౫. మహాభాగేన రామేణ పాపః కారుణవేదినా, హరీణాం ప్రాపితో రాజ్యం త్వం దురాత్మా మహాత్మనా ౧౬. కృతం చే న్నాభిజానీషే రామస్యా క్లిష్టకర్మణః,సద్య స్త్వం నిశితై ర్బాణైః హతో ద్రక్ష్యసి వాలినం ౧౭ న చ సంకు చితః పంథా యేన వాలీ హతో గతః,సమయే తిష్ఠ సుగ్రీవ మా వాలిపథ మన్వ

స.—౭. యస్త్వితి అధర్మ ఇతి ఛేదః. ౮. శతమితి పురుషః అశ్వానృతే అశ్వవిషయానృతే - శతం హంతి, శతాశ్వహననదోషభాక్ భవే దిత్యర్థః. ఏవం గవానృతే గోవిషయానృతే - సహస్రం హంతి, సహస్రగోహననదోషభాగ్భవేత్. పురుషానృతే ఆత్మానం స్వజనం హంతి, ఆత్మస్వజనహనన దోషభాక్ భవే దిత్యర్థః. మహాపురుషరామవిషయానృతే తు సర్వహననదోషభాగ్భవే దితి భావః ౯. పూర్వమితి. తన్మిత్రకార్యం న ప్రతికరోతి పున ర్నకరోతి ౧౦ గీతోఽయమితి. బ్రహ్మణా స్వాయం భువమనునా. ౧౧. బ్రహ్మఘ్నేచేతి నిష్కృతిః ప్రాయశ్చిత్తం ౧౩. నన్వితి కృత మిచ్ఛతా ఉప కారం స్మరతా. ౧౪. సత్వమితి మండూకరావిణం మండూకగ్రహణార్థం మండూకవ ద్రౌతి త మివ వంచకం త్వాం న జానాతీ త్యర్థః. ౧౮. రామస్య సందిష్టం వాక్య మభిధాయ ప్రకృతకార్యోచితం స్వవాక్య మాహ—ననూనమితి. ఇక్ష్వాకువరస్య కార్ముకచ్యుతాన్ బాణాన్ వజ్రసన్నిభాన్ న పశ్యసి

ము క్తం. ౭. యఇతి. 'యస్తు రాజాస్థితో ధర్మ' ఇత్యత్ర అధర్మ ఇతి చ్ఛేదః. ౮ శతమితి. పురుషః అశ్వానృతే అశ్వవిషయానృతే-శతం హంతి, శతాశ్వహననదోషభాగ్భవే దిత్యర్థః. ఏవం గవానృతే గోవిషయానృతే - సహస్రం హంతి. సహస్రగోహననదోషభాగ్భవేత్ పురుషానృతే ఆత్మానం స్వ జనం హంతి, ఆత్మస్వజనహననదోషభాగ్భవేదిత్యర్థః. మహాపురుషరామవిషయానృతే తు సర్వహనన దోషభాగ్భవేదితి భావః. ౯. అనృతవాదినో దోష మభిధాయ కృతఘ్నస్య దోష మాహ—పూర్వ మితి ౧౦. *టీకా. ఉక్తేఽర్థే సమ్మతి మాహ—గీత ఇతి.అయం శ్లోకః కృతఘ్నం దృష్ట్వా బ్రహ్మణా గీతః - తం నిబోధే త్యన్వయః. నమస్కృతః, ఆదృతఇత్యర్థః ౧౩. కర్తవ్యం ప్రత్యుపకారమాహ— నన్వితి. కృత మిచ్ఛతా ఉపకారం స్మరతా -౧౪. సత్వమితి. సర్పం మండూకరావిణం - మండూకగ్ర హణార్థం సర్పో మండూకవ ద్రౌతి - త మివ వంచకం త్వాం నాజ్ఞాసీ దిత్యర్థః. ౧౮. రామసందిష్టం

గా॥.౧౮. న నూన మిక్ష్వాకువరస్య కార్ముకచ్యుతా న్శరా న్పశ్యసి వజ్రసన్నిభాన్, తత స్సుఖం నామ నిషేవసే సుఖీ న రామకార్యం మనసా ఽప్యవేక్షసే. ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

— పఞ్చత్రింశ స్సర్గః. —

తథా బ్రువాణం సౌమిత్రిం ప్రదీప్త మివ తేజసా, అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం తారా తారాధిపనిభాననా ౧. నైవం లక్ష్మణ వక్తవ్యో నాయం పరుష మర్హతి, హరీణా మీశ్వర శ్శ్రోతుం తవ వక్త్రా ద్విశేషతః. ౨. నైవాకృతజ్ఞ స్సుగ్రీవో న శఠో నాపి దారుణః, నైవానృతకథో వీర న జిహ్మశ్చ కపీశ్వరః. ౩ ఉపకారం కృతం వీరో నాప్యయం విస్మృతః కపిః, రామేణ వీర సుగ్రీవో య దన్యై ర్దుష్కరం రణే. ౪. రామప్రసాదా త్కీర్తిం చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం, ప్రాప్తవా నిహ సుగ్రీవో రుమాం మాం చ పరన్తప ౫ సుదుఃఖం శయితః పూర్వం ప్రాప్యేదం సుఖ ముత్తమం, ప్రాప్తకాలం న జానీతే విశ్వామిత్రో యథా మునిః. ౬. ఘృతాచ్యాం కిల సంసక్తో దశవర్షాణి లక్ష్మణ, అహో ఽమన్యత ధర్మాత్మా విశ్వామిత్రో మహామునిః. ౭. స హి ప్రాప్తం న జానీతే కాలం కాలవిదాం వరః, విశ్వామిత్రో మహాతేజాః కింపున ర్యః పృథగ్జనః. దేహ ధర్మం గతస్యాస్య పరిశ్రాన్తస్య లక్ష్మణ, అవితృప్తస్య

నాద్రాక్షీః నూనం, తతో నామ తస్మాత్ ఖలు - సుఖం నిషేవసే-సుఖీ సన్ రామకార్యం మనసాఽపి నావేక్షస ఇతి యోజనా. *రామా. నూనంత్వమితి. న నూన మితి వా పాఠః. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

అథ పున స్తారయా లక్ష్మణసాన్త్వనం పంచత్రింశే. తథాబ్రువాణ మిత్యాది. ౧ నైవ మితి, వక్తవ్యః, పరుష మితి శేషః. ౨. నైవేతి. జిహ్మః కుటిలః. ౩ ఉపకారమితి విస్మృత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా. అన్యై ర్దుష్కరం తం ఉపకారం న విస్మృత ఇతి యోజనా. ౬. ఘృతాచ్యా మితి. విశ్వామిత్రో ఘృతాచ్యా మాసక్తో దశ వర్షాణి అహో ఽమన్యతి దిన మమన్యత - ఘృతాచీశబ్దే నాత్ర మేనకైవోచ్యతే. మేనకాసంగస్య బాలకాండేఽభిధానాత్. * రామా. అత్ర ఘృతాచీశబ్దో మేనకాయా నామాంతరం. 'తాం దదర్శ మహాతేజా మేనకాం కుశికాత్మజ' ఇత్యాదినా 'తస్యాం వసంత్యాం వర్షాణి పంచ పంచచ రాఘవ'ేత్యంతేన విశ్వామిత్రస్య మేనకాయాం దశవర్షాసక్తి ర్బాలకాండేఽభిహితత్వాత్. ౮. దేహేతి. దేహధర్మం గతస్య శరీరస్వభావం ప్రాప్తస్య - కామం కామ

వాక్య మభిధాయ ప్రకృతకార్యోచితం స్వవాక్య మాహ—ననూనమితి. ఇక్ష్వాకువరస్య కార్ముకాత్ చ్యుతాన్ బాణాన్ వజ్రసన్నిభాన్ న పశ్యసి నాద్రాక్షీః-నూనం తతో నామ తస్మాత్ ఖలు-సుఖం నిషేవసే, సుఖీ సన్ రామకార్యం మనసాఽపి నాపేక్షస ఇతి యోజనా. ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-చతుస్త్రింశస్సర్గః.

౩ * టీకా. ఉపకారమితి. అత్ర యచ్ఛబ్దస్య ఉక్తార్థమాత్రపరామర్శిత్వా న్నపుంసకత్వ మవిరుద్ధం.౬. ఘృతాచ్యామితి. అత్ర ఘృతాచీశబ్దో మేనకాయా నామాంతరం. *టీకా. అహః ఏకదినం-అమన్యత, విషయాసక్త్యేతి భావః ౭. *టీకా. సహీతి. పృథగ్జనః ప్రాకృతః,స్తుచ్ఛ ఇత్యర్థః.౮. దేహేతి.

కామేషు కామం క్షంతు మిహార్హసి. ౯. న చ రోషవశం తాత గంతు మర్హసి లక్ష్మణ, నిశ్చయార్థ మవిజ్ఞాయ సహసా ప్రాకృతో యథా. ౧౦. సత్త్వయుక్తా హి పురుషా స్త్వద్విధాః పురుషర్షభ, అవిమృశ్య న రోషస్య సహసా యాంతి వశ్యతాం. ౧౧. ప్రసాదయే త్వాం ధర్మజ్ఞ సుగ్రీవార్థే సమాహితా, మహా న్క్రోధసముత్పన్న స్సంరంభ స్త్యజ్యతా మయం. ౧౨. రుమాం మాం కపిరాజ్యం చ ధనధాన్య వసూని చ, రామప్రియార్థం సుగ్రీవ స్త్యజే దితి మతి ర్మమ. ౧౩. సమానేష్యతి సుగ్రీవ స్సీతయా సహ రాఘవం, శశాంక మివ రోహిణ్యా నిహత్వా రావణం రణే. ౧౪. శతకోటిసహస్రాణి లంకాయాం కిల రాక్షసాః, అయుతాని చ షట్త్రింశ త్సహస్రాణి శతాని చ. అహత్వా తాం శ్చ దుర్ధర్షా న్రాక్షసా న్కామరూపిణః, న శక్యో రావణో హంతుం యేన సా మైథిలీ హృతా. ౧౫. తేన శక్యా రణే హంతు మసహాయేన లక్ష్మణ, రావణః క్రూరకర్మా చ సుగ్రీవేణ విశేషతః. ౧౬. ఏవ మాఖ్యాతవా న్వాలీ స హ్యభిజ్ఞో హరీశ్వరః, ఆగమ స్తు న మే వ్యక్త శ్శ్రవా త్తస్మాద్బ్రవీ మ్యహం. ౧౭. త్వత్సహాయనిమిత్తం వై ప్రేషితా హరిపుంగవాః, ఆనేతుం వాన

వర్తనం. ౯. అపరాధ మంగీకృత్య సాంత్వయిత్వా ఇదానీం విచార్యమాణే అపరాధ ఏవ నాస్తీత్యాహ—నచేతి. నిశ్చయార్థం నిశ్చయరూప మర్థం, సుగ్రీవాభిప్రాయ మితి యావత్. ౧౧. ప్రసాదయ ఇతి. సంరంభః అభినివేశః. ౧౨. రుమామితి ధనధాన్యేత్యత్ర ధనశబ్దో హస్తిరథాశ్వాదిపరః-వసుశబ్దో రత్నపరః. ౧౩. సమానేష్యతీతి. సమానేష్యతి ఘటయిష్యతి. నిహత్వేత్యత్ర ల్యబభావ ఆర్షః. ౧౫. తేన శక్యా ఇతి. తే-న శక్యా ఇతి చ్ఛేదః. తే రాక్షసాః - హంతుం న శక్యాః - రావణో విశేషేణాసహాయేన సుగ్రీవేణ హంతుం న శక్యః. ౧౬. తర్హి రావణవృత్తాంత స్సర్వోఽప్యాఖ్యాయతా మిత్యత్రాహ—ఏవమితి. ఆగమః స్వయ మవగమః - శ్రవాత్ శ్రవణాత్ - అత్ర సుగ్రీవేణ

దేహధర్మం గతస్య శరీరస్వభావం ప్రాప్తస్య- కామం కామవర్తనం. ౯. అపరాధ మంగీకృత్య సాంత్వయిత్వా ఇదానీం విచార్యమాణే అపరాధ ఏవ నాస్తీత్యాహ—న చేతి. నిశ్చయార్థం నిశ్చయరూప మర్థం, సుగ్రీవాభిప్రాయ మితి యావత్. ౧౦. *టీకా. సత్త్వేతి. అవిమృశ్య అవిచార్య. ౧౧. *టీకా ప్రసాదయ ఇతి. సంరంభః సంభ్రమః. ౧౪. *టీకా. అధునైవ రావణః కిం న హన్యత ఇత్యత ఆహ—శతకోటీత్యాది. కిలేతి వార్తాయాం. ౧౫. తేనేతి. అత్ర నకారోఽనుషజ్యతే-తేన రాక్షసవధేన వినా రావణవధస్యాశక్యత్వేన - అసహాయేన సహాయరహితేన - సుగ్రీవేణ క్రూరకర్మా రావణో విశేషతో రణే హంతుం న శక్యశ్చ, న శక్య ఏవేతి యోజనా. ౧౬. ఏవ మాఖ్యాతవా నితి. నను సహాయరహితేన సుగ్రీవేణ రావణో హంతుం న శక్య ఇతి చ - పూర్వోక్తం రావణబలాదికం తారాయై వాలీ కదాఽబ్రవీదితి చేత్, తారాముఖేనాంగదోక్తరామసుగ్రీవసఖ్యకరణవృత్తాంతశ్రవణానంతర మతిబలపరాక్రమరావణనిరసనవిషయే మాం విహాయ దుర్బలం సుగ్రీవం రామః కథ మవలంబత ఇతి తారాయాః ప్రత్యుత్తరత్వేనోక్తవా నిత్యవగమ్యతే. * టీకా. పూర్వం సుగ్రీవో రావణం హత్వా సీతాం సమానేష్యతీ త్యుక్తం, ఇదానీ మసమర్థో రావణహనన ఇతి తయైవోచ్యతే. ఏతత్పూర్వోత్తరవిరుద్ధ మిత్యత ఆహ—ఆగమ ఇతి. ఆగమ స్సీతాప్రాప్తిలక్షణః - కార్యాగమ స్సుగ్రీవేణ భవిష్యతీతి

రా న్యుద్ధే సుబహూన్హరియూథపాన్. తాంశ్చ ప్రతీక్షమాణోఽయం విక్రాంతాన్సుమహాబలాన్, రాఘవ స్యార్థసిద్ధ్యర్థం న నిర్యాతి హరీశ్వరః. ౨౦. కృతా తు సంస్థా సౌమిత్రే సుగ్రీవేణ యథా పురా, అద్య తై ర్వానరై స్సర్వై రాగంతవ్యం మహాబలైః. ౨౧. ఋక్షకోటిసహస్రాణి గోలాంగూలశతాని చ, అద్య త్వా ముపయాస్యంతి జహి కోప మరిందమ. కోట్యోఽనేకాస్తు కాకుత్స్థ కపీనాం దీప్తతేజసాం. ౨౨. తవ హి ముఖ మిదం నిరీక్ష్య కోపా త్క్షతజనిభే నయనే నిరీక్షమాణాః, హరివరవనితా న యాంతి శాంతిం ప్రథమభయస్య హి శంకితా స్స్మ సర్వాః. ౨౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - పఞ్చత్రింశ స్సర్గః.

✶ షట్త్రింశ స్సర్గః. ✶

ఇత్యుక్త స్తారయా వాక్యం ప్రశ్రితం ధర్మసంహితం, మృదుస్వభావ స్సౌమిత్రిః ప్రతిజగ్రాహ తద్వచః. ౧ తస్మి న్ప్రతిగృహీతే తు వాక్యే హరిగణేశ్వరః

యుద్ధాయ నిర్గమకాలే తారయాఽంగదోక్తరామసుగ్రీవసఖ్యకరణే ఽభిహితే ఏతాదృశో రావణః-సుగ్రీవో దుర్బలః-తం కథం రామోఽవలంబతే? ఇతి వాలినోక్త మితి జ్ఞేయం. *రామా - 'శ్రవా త్తస్మాద్బ్రవీమ్యహ' మితి పాఠః. ౨౦. కృతేతి అత్ర సీతాన్వేషణకార్యవిషయే - సుగ్రీవేణ పురా త్వదాగమనా త్పూర్వమేవ - సంస్థా వ్యవస్థా - త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం నాగంతవ్య మిత్యేవంరూపా- యథా యేనప్రకారేణ - కృతా - తథా అద్య అస్మిన్ దినే - తై రాగంతవ్యం. ౨౨ తవహీతి హిశబ్దః పాదపూరణే - సర్వాః హరివరవనితాః. తవేదం ముఖం నిరీక్ష్య ప్రథమభయస్య శంకితాః, వాలివధజనితభయశంకితా స్సత్యః కోపా ద్ధేతోః - క్షతజసమే నయనే-నిరీక్షమాణాః శాంతిం న యాంతి హి నయాంత్యేవ - ప్రథమభయస్య శంకితా ఇతి కర్మణిషష్ఠీ 'న లోకావ్యయే'త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధే ఽపి తత్ప్రయోగ ఆర్షః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చత్రింశ స్సర్గః.

అథ లక్ష్మణసుగ్రీవసౌహృదభాషణం షట్త్రింశే ఇత్యుక్తఇత్యాది. ౧. తస్మిన్నితి. సుమహత్త్రాస మితి.'ఆన్మహత' ఇత్యాకారాభావ ఆర్షః-క్లిన్నం ఆర్ద్రం.* రామా. సుమహత్ సుమహాం

న వ్యక్తః న స్ఫుటః, తర్హి రావణహననే సుగ్రీవో నిమిత్త మితి కథం బ్రవీషీత్యత ఆహ—శాపాదితి తస్య రావణస్య-కర్మప్రాప్తశాపాత్, కపిభి స్సహాయైః రావణో నఙ్క్ష్యతీతి నందికేశ్వరశాపా దిత్యర్థః, ['శాపా త్తస్య బ్రవీమ్యహ' మి త్యస్య వ్యాఖ్యాతుః పాఠః] ౨౦. కృతేతి. హే సౌమిత్రే-అత్ర సీతాన్వేషణకార్యవిషయే - సుగ్రీవేణ పురా త్వదాగమనా త్పూర్వమేవ - సంస్థా వ్యవస్థా- త్రిపంచరాత్రా దూర్ధ్వ మాగంతవ్య మిత్యేవం రూపా, యథా యేనప్రకారేణ కృతా-తథా అద్య అస్మిన్ దినే - తై ర్మహాబలై రాగంతవ్య మితి యోజనా. ౨౨ తవహీతి హరివరవనితాః తవేదం ముఖం నిరీక్ష్య ప్రథమభయశంకితాః వాలివధజనితశంకితా స్సత్యః కోపా ద్ధేతోః క్షతజసమే నయనే నిరీక్షమాణాః - శాంతిం న యాంతి హి నయాంత్యేవ - ప్రథమభయస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ ౨౩. ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చత్రింశ స్సర్గః.

౧. * టీకా. తస్మిన్నితి. స్నానానంతరం క్లిన్న మార్ద్రం వస్త్ర మివ. ౨. తతఇతి. బహుగుణం

లక్ష్మణా త్తుమహత్త్రాసం వస్త్రం క్లిన్నమి వాత్యజత్. ౨. తతః కంఠగతం మాల్యం
చిత్రం బహుగుణం మహత్, చిచ్ఛేద విమద శ్చాసీ త్సుగ్రీవో వానరేశ్వరః ౩. స
లక్ష్మణం భీమబలం సర్వవానరసత్తమః, అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం సుగ్రీవ స్సం
ప్రహర్షయ న్నర, ప్రణష్టా శ్రీశ్చ కీర్తిశ్చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం, రామప్రసాదా
త్సౌమిత్రే పునః ప్రాప్త మిదం మయా. ౪. క శ్శక్త స్తస్య దేవస్య ఖ్యాతస్య స్వేన
కర్మణా, తాదృశం విక్రమం వీర ప్రతికర్తు మరిందమ. ౬. సీతాం ప్రాప్స్యతి ధర్మా
త్మా వధిష్యతి చ రావణం, సహాయమాత్రేణ మయా రాఘవ స్స్వేన తేజసా. ౭.
సహాయకృత్యం కిం తస్య యేన సప్తమహాద్రుమాః, శైలశ్చ వసుధా చైవ బాణే
నైకేన దారితాః. ౮. ధను ర్విస్ఫారయానస్య యస్య శబ్దేన లక్ష్మణ, సశైలా కంపి
తా భూమి స్సహాయై స్తస్య కిన్ను వై. ౯. అనుయాత్రాం నరేంద్రస్య కరిష్యే
ఽహం నరర్షభ, గచ్ఛతో రావణం హంతుం వైరిణం సపురస్సరం. ౧౦. యది
కించి దతిక్రాంతం విశ్వాసా త్ప్రణయేన వా, ప్రేష్యస్య క్షమితవ్యం మే న కశ్చి
న్నాపరాధ్యతి ౧౧. ఇతి తస్య బ్రువాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, అభవ
ల్లక్ష్మణః ప్రీతః ప్రేమ్ణా చైన మువాచ హ ౧౨. సర్వథా హి మమ
భ్రాతా సనాథో వానరేశ్వర, త్వయా నాథేన సుగ్రీవ ప్రశ్రితేన విశే
షతః. ౧౩. యస్తే ప్రభావ స్సుగ్రీవ యచ్చ తే శౌచ మార్జవం, అర్హ స్త్వం

తం. ౨. తతఇతి. బహుగుణం బహువిధభోగప్రదం - మహత్ దివ్యం. ౪. ప్రణష్టేతి ఇదం పూ
ర్వోక్తం సర్వం. ౫. కఇతి. తాదృశం విక్రమం ప్రతికర్తుం, తాదృశస్య విక్రమస్య ప్రతికర్తుమిత్యర్థః.
౭. సీతామితి. సహాయమాత్రేణ మయేత్యుపలక్షణే తృతీయా. స్వయమేవార్థసాధకః అహం
తు తస్య పరికరమాత్ర మితి భావః. ౧౦. యదీతి అతిక్రాంతం అతిక్రమణం- క్షమితవ్యం క్షంతవ్యం.
*తనిశ్లోకీ ఇదం కృతాపరాధస్యేతి - పూర్వోపదిష్టార్థస్యానుష్ఠానం కించిదితి. అధికాతిక్రమణస్య
ప్రసాదనేనానివర్త్యత్వం యదతి స్వల్పస్యాప్యసంభావనా చ ద్యోత్యతే విశ్వాసాదితి. బుద్ధి
పూర్వాపరాధవ్యావృత్తిః ప్రణయేనేతి అతిక్రమస్యాభాసత్వం. ప్రేష్యస్యేతి. బుద్ధిపూర్వక
వాస్తవాపరాధేఽపి క్షంతవ్య మితి వ్యంజితం. క్షమితవ్య మిత్యుక్త్యా అక్షమణే ప్రత్య
వాయోఽపి వ్యంజితః - 'న కశ్చి న్నాపరాధ్య' తీతి విశ్వాసప్రణయపాత్రభూతస్య స్వల్పాపరా

బహువిధభోగప్రదం - మహత్ దివ్యం *టీకా. చిచ్ఛేద తత్యాజ, వినయేనేతి భావః. ౫. కఇతి.
కః శక్తః కో దక్షః. ౭. సీతామితి. సహాయమాత్రేణ మయేతి ఉపలక్షణే తృతీయా స్వయ మేవార్థ
సాధకః - అహం తు తస్య పరికరమాత్ర మితి భావః. ౯. అన్వితి నరేన్ద్రస్య రామస్య - అను
అనుసృత్య - యాత్రాం కరిష్యే. ౧౦ యదీతి. అతిక్రాంతం అతిక్రమణం. * టీకా విశ్వా
సాత్ - ఆశ్రిత మపరాధిన మపి న బాధత ఇతి, జ్ఞానాదిత్యర్థః. ప్రేష్యస్య పరిచారకస్య - క్షమి
తవ్యం - తత్ర హేతు మాహ—కశ్చిదితి. కశ్చి దపి నాపరాధ్యతీతి న పరిచారకేషు మధ్యే సర్వో
ఽప్యపరాధీ, తస్మాత్ క్షంతవ్య మితి భావః. ౧౩. * టీకా. 'యస్తే ప్రభావ స్సుగ్రీవ

కపిరాజ్యస్య శ్రియం భోక్తు మనుత్తమాం. ౧౪. సహాయేన చ సుగ్రీవ త్వయా
రామః ప్రతాపవాన్, వధిష్యతి రణే శత్రూ న్నచిరా న్నాత్ర సంశయః. ౧౫. ధర్మ
జ్ఞస్య కృతజ్ఞస్య సంగ్రామే ష్వనివర్తినః, ఉపపన్నం చ యుక్తం చ సుగ్రీవ తవ భా
షితం. ౧౬. దోషజ్ఞ స్సతి సామర్థ్యే కోఽన్యో భాషితు మర్హతి, వర్జయిత్వా మమ
జ్యేష్ఠం త్వాం చ వానరసత్తమ ౧౭. సదృశశ్చాసి రామస్య విక్రమేణ బలేన చ, సహా
యో దైవతై ర్దత్త శ్చిరాయ హరిపుంగవ. ౧౮. కిం తు శీఘ్ర మితో వీర నిష్క్రా
మ త్వం మయా సహ, సాంత్వయస్వ వయస్యం త్వం భార్యాహరణకర్శితం. ౧౯. య
చ్చ శోకాభిభూతస్య శ్రుత్వా రామస్య భాషితం, మయా త్వం పరుషా ణ్యుక్త స్త
చ్చ త్వం క్షంతు మర్హసి ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కింధాకాండే-షట్త్రింశస్సర్గః.

ధత్వే అయ మపరాధ స్సర్వత్ర వర్జనీయ ఇతి భావః. ౧౫ ధర్మజ్ఞస్యేతి ఉపపన్నం అర్హం-యుక్తం యుక్తియుక్తం. ౧౬. దోషజ్ఞ ఇతి. దోషజ్ఞః స్వదోషజ్ఞః-లోకే హి సమర్థః పురుషః స్వదోష మప హ్నుతే,న తు ప్రకాశయతి న తథా త్వ మితి భావః ౧౯.స్వోక్తపరుషవాక్యానాం రామోక్తత్వశంకా మాభూ దితి స్వేనైవోక్తత్వ ముపపాదయన్ స్వాపరాధం శమయతి—యచ్చేతి భాషితం సీతోద్దేశేన శ్రవణాసహ్యం విలాపం * తనిశ్లోకీ. 'శోకాభిభూతస్యే'త్యనేన రామః స్వభావతః పరుషభాషణం న వక్తీతి వ్యజ్యతే 'ఉచ్యమానోఽపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యత' ఇతి ప్రసిద్ధే రితి భావః. తాదృ శస్య రామస్య భాషణం శ్రుత్వా మయా త్వ ముక్త ఇత్యనేన ఉక్తానువాద స్యాదోషత్వం వ్యంజితం. తచ్చేతి సూచనస్యాపి యద్భవే దిత్యనువాదితా ప్రయుక్త మిత్యర్థః. అత్రేదం వేదితవ్యం. కార్యాభిసంధి సద్భావే జాగ్రతి స్వామిన శ్శ్రీరామస్య సన్నిధిం ప్రతి గంతవ్యత్వరాం విస్మృత్య భోగప్రసంగ సంగే నానన్యపరత్వా త్సమయాతిలంఘనాపరాధం కృతవతి మహారాజే - లక్ష్మణక్రోధవేగం నిరీక్ష్య మిత్రశ్రేష్ఠేన హనుమతా 'కృతాపరాధస్య హి తే నాన్యం పశ్యా మ్యహం క్షమం, అంతరేణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనా' దితి మహారాజాయ హితోపదేశే కృతే సతిమహారాజోఽపి ప్రబుద్ధ్వా 'యది కించి దతిక్రాంతం విశ్వాసా త్ప్రణయేన వా, ప్రేష్యస్య క్షమితవ్యం మే న కశ్చిన్నాపరాధ్య' తీతి కథనేన భగవద్విషయే కృతాపరాధేనాపి భాగవతక్షమాపణే కృతే సతి తన్ముఖేన భగవా నపరాధాన్ క్షమయతే. తతో భగవదపచారరహితస్సన్ తత్కైంకర్యయోగ్యో భవతీత్యేన మర్థం విశదీచకార. తదనంతరం-'యచ్చ శోకాభిభూతస్య క్రోధా ద్రామస్య భాషితం, మయా త్వం పరుషా ణ్యుక్త స్తచ్చ త్వం క్షంతు మర్హ' సీతి లక్ష్మణ స్తావ దాత్మీయపరుషవాక్యానాం శోకవివశరామక్రోధ మవే క్ష్య తదనురూపాణి వాక్యా న్యుక్తానీతి సోపాధికత్వ ముపపాద్య సోపాధికస్యాపరాధనివృత్తయే సు మిత్రాత్మజ స్సుగ్రీవం ప్రసాదయన్ సాపరాధేషు శ్రీవైష్ణవేషు పశ్చాత్తాపేన కృతప్రాయశ్చిత్తే ష్వప రాధా న్నివృత్తేషు చ సత్సు సాపరాధదశాయాం స్వాచరితానా మపచారాణాం వ్యుదాసార్థం తే ప్రసాదనీయా ఇతి శాస్త్రార్థప్రకటనం కృతవా నితి భావః. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయ ణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః.

యచ్చ తే శౌచ మార్జవ' మిత్యత్ర తేనే త్యధ్యాహార్యః ౧౫ ధర్మజ్ఞస్యేతి. ఉపపన్న మహం-యుక్తం యుక్తియుక్తం. ౧౬. దోషజ్ఞ ఇతి. దోషజ్ఞః విద్వాన్. * ని. 'విద్వా న్విపశ్చి ద్దోషజ్ఞ' ఇత్యమరః. ౧౯.స్వోక్తపరుషవాక్యానాం రామోక్తత్వశంకా మాభూ దితి స్వేనైవోక్త ముపపాదయన్ స్వాప రాధం శమయతి—యచ్చేతి. రామస్య భాషితం సీతోద్దేశేన శ్రవణాసహ్యవిలాపం ౨౦ ఇతి శ్రీమ హేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః.

సప్తత్రింశ స్సర్గః.

ఏవ ముక్త స్తు సుగ్రీవో లక్ష్మణేన మహాత్మనా, హనుమంతం స్థితం పార్శ్వే సచివం త్విద మబ్రవీత్. ౧. మహేంద్రహిమవద్వింధ్యకైలాసశిఖరేషు చ, మందరే పాండుశిఖరే పంచశైలేషు యే స్థితాః. తరుణాదిత్యవర్ణేషు భ్రాజమానేషు సర్వతః, పర్వతేషు సముద్రాంతే పశ్చిమాయాం తు యే దిశి. ఆదిత్యభవనే చైవ గిరౌ సంధ్యాభ్రసన్నిభే, పద్మతాళవనం భీమం సంశ్రితా హరిపుంగవాః అంజనాంబుదసంకాశాః కుంజరప్రతిమౌజసః, అంజనే పర్వతే చైవ యే వసంతి ప్లవంగమాః. మనశ్శిలాగుహావాసా వానరాః కనకప్రభాః, మేరుపార్శ్వగతా శ్చైవ యే ధూమ్రగిరిసంశ్రితాః తరుణాదిత్యవర్ణా శ్చ పర్వతే చ మహారుణే, పిబంతో మధు మైరేయం భీమవేగాః ప్లవంగమాః. వనేషు చ సురమ్యేషు సుగంధిషు మహత్సు చ, తాపసానాం చ రమ్యేషు వనాంతేషు సమంతతః. తాం స్తాం సమానయ క్షిప్రం పృథివ్యాం సర్వవానరాన్, ౨-౫. సామదానాదిభి స్సర్వై రాశు ప్రేషయ వానరాన్. ౯. ప్రేషితాః ప్రథమం యే చ మయా దూతా మహాజవాః, త్వరణార్థం తు భూయ స్త్వం హరీ న్సంప్రేషయాపరాన్. ౧౦. యే ప్రసక్తా శ్చ కామేషు దీర్ఘసూత్రా శ్చ వానరాః, ఇహానయస్వ తా న్సర్వాన్ శీఘ్రం తు మమ శాసనాత్. ౧౧. అహోభి ర్దశభి ర్యేహి నాగచ్ఛంతి మమాజ్ఞయా, హంతవ్యా స్తే దురాత్మానో రాజశాసనదూషకాః. ౧౨. శతా న్యథ సహస్రాణాం కోట్య శ్చ మమ శాసనాత్, ప్రయాంతు కపిసింహానాం దిశో మమ మతే స్థితాః. ౧౩. మేఘపర్వతసంకాశా శ్ఛాదయంత ఇవాంబరం, ఘోరరూపాః కపిశ్రేష్ఠా యాంతు మచ్ఛాసనా దితః. ౧౪. తే గతిజ్ఞా గతిం

అథ సర్వవానరసమానయనం సప్తత్రింశే ఏవమిత్యాది ౧ మహేంద్రాదయ ఏవ పంచశైలాః. తరుణేతి పశ్చిమాయాం దిశి యే స్థితాః తేషు యే వానరా స్థ్సితా ఇతి యోజనా అస్తగిరిపర్యంత పర్వతేష్విత్యర్థః. ఆదిత్యభవనే ఉదయగిరౌ-పద్మాః చందనవిశేషాః-మనశ్శిలాగుహావాసాః మనశ్శిలామయగుహావాసాః-మహారుణే మహారుణాఖ్యే - యత్ర యచ్ఛబ్దో నాస్తి తత్రాధ్యాహర్తవ్యః. సామేతి. కల్పైః ఉపాయైః-సమానయ తదర్థం ప్రేషయ. * రామా. 'మనశ్శిలాగుహావాసా' ఇతి సమ్యక్. ౯. ప్రేషితా ఇతి. ప్రేషితదూతత్వరణార్థోక్తిః. స్వస్య ప్రకృతకార్యేఽపూర్వ మేవ సావధానతాం లక్ష్మణాయ ద్యోతయితుం ౧౦. యే ప్రసక్తా ఇతి దీర్ఘసూత్రాః చిరక్రియాః, ఉద్యోగం కుర్వాణా ఇవ కాలయాపకా ఇత్యర్థః. ౧౧. * రామా. అహోభి రితి హేతౌ తృతీయా ౧౨. శతానీతి. బహుసంఖ్యాభిధానం లక్ష్మణాయ వానరాసంఖ్యేయత్వద్యోతనార్థం * రామా. ఆనేతృబహుసంఖ్యాభిధాన మానేతవ్యానా మసంఖ్యాతత్వం లక్ష్మణాయ ద్యోతయితుం ౧౩---౧౪. త ఇతి గమ్యత

---

౧ మహేన్ద్రేతి. పంచశైలేషు పరిగణితమహేంద్రాదిమందరాంతేషు తరుణాదిత్యేతి. అస్తమయపర్వతం పరితః సౌవర్ణాః షష్టిసహస్రాణి గిరయ స్సంతి తేషు. ఆదిత్యభవనఇతి ఆదిత్యోఽస్మిన్ భవతి ప్రాదుర్భవతీ త్యాదిత్యభవనం ఉదయాద్రిః *టీకా యే స్థితా ఇతి సంబంధః. పద్మతాళేతి పద్మః చందనవృక్షవిశేషః. *టీకా. పలాశాఖ్యో వృక్షో వా. ౧౦. యే ప్రసక్తా ఇతి. దీర్ఘసూత్రాః చిరక్రియాః, ఉద్యోగం కుర్వాణా ఇవ కాలయాపకా ఇత్యర్థః, ౧౧ --౧౪ త ఇతి. గతిం-గమ్యత ఇతిగతిః నిలయం-

గత్వా పృథివ్యాం సర్వవానరాః, ఆనయంతు హరీ న్సర్వాం స్త్వరితా శ్శాసనా
న్మమ. ౧౫. తస్య వానరరాజస్య శ్రుత్వా వాయుసుతో వచః. దిక్షు సర్వాసు
విక్రాంతాన్ ప్రేషయామాస వానరాన్. ౧౬. తే పదం విష్ణువిక్రాంతం పతత్రి
జ్యోతిరధ్వగాః, ప్రయాతాః ప్రహితాః రాజ్ఞా హరయ స్తత్క్షణేన వై. ౧౭. తే సము
ద్రేషు గిరిషు వనేషు చ సరస్సు చ, వానరా వానరా న్సర్వాన్ రామహేతో ర
చోదయన్. ౧౮. మృత్యుకాలోపమ స్యాజ్ఞాం రాజరాజస్య వానరాః, సుగ్రీవస్యాయ
యు శ్శ్రుత్వా సుగ్రీవభయదర్శినః. ౧౯ తత స్తేఽంజనసంకాశా గిరే స్తస్మా న్మహాజ
వాః, తిస్రః కోట్యః ప్లవంగానాం నిర్యయు ర్యత్ర రాఘవః. ౨౦. అస్తం గచ్ఛతి యత్రా
ర్క స్తస్మిన్ గిరివరే స్థితాః, తప్తహేమమహాభాస స్తస్మా త్కోట్యో దశచ్యుతాః. ౨౧.
కైలాసశిఖరేభ్య శ్చ సింహకేసరవర్చసాం, తతః కోటిసహస్రాణి వానరాణా
ముపాగమన్. ౨౨. ఫలమూలేన జీవంతో హిమవంత ముపాశ్రితాః, తేషాంకోటిసహ
స్రాణాం సహస్రం సమవర్తత. ౨౩. అంగారకసమానానాం భీమానాం భీమకర్మ
ణాం, వింధ్యా ద్వానరకోటీనాం సహస్రా ణ్యపతన్ ద్రుతం. ౨౪ క్షీరోదవేలానిలయా
స్తమాలవనవాసినః, నారికేళాశనా శ్చైవ తేషాం సంఖ్యా న విద్యతే. ౨౫. వనే
భ్యో గహ్వరేభ్య శ్చ సరిద్భ్య శ్చ మహాజవా, ఆగచ్ఛ ద్వానరీ సేనా పిబంతీవ దివా
కరం. ౨౬. యే తు త్వరయితుం యాతా వానరా స్సర్వవానరాన్, తే వీరా హిమవ
చ్ఛైలం దదృశు స్తం మహాద్రుమం. ౨౭. తస్మి న్గిరివరే రమ్యే యజ్ఞో మాహేశ్వరః
పురా, సర్వదేవమనస్తోషో బభౌ దివ్యో మనోహరః. ౨౮ అన్ననిష్యందజాతాని మూ

ఇతి గతిః వాసస్థానం-పృథివ్యాం సర్వాన్ హరీన్ ఆనయంత్వితి సంబంధః ౧౫—౧౬. తే పదమితి
పతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః పక్షినక్షత్రమార్గగా స్సంతః-విష్ణువిక్రాంతం పదం ఆకాశం-ప్రయాతాః. ౧౭.
౧౮. * రామా. 'సుగ్రీవస్యాయు శ్శ్రుత్వా సుగ్రీవభయదర్శిన' ఇతి పాఠః. ౧౯ తతఇతి. యత్ర
యేన హేతునా రాఘవో వర్తతే-తతః తస్మా ద్ధేతోః. తస్మాత్ గిరేః అంజనగిరేః-నిర్యయుః. ౨౦—౨౪.
క్షీరోదేతి. అత్రాపతన్ ద్రుత మిత్యనుషజ్యతే. సంఖ్యా న విద్యత ఇతి ఉత్తరత్ర సంఖ్యాకీర్తనం ప్ర
ధానాభిప్రాయేణ. ౨౫. *రామా. 'వనేభ్యో గహ్వరేభ్య శ్చ సరిద్భ్య శ్చ మహాజవే'తిపాఠః. ౨౬. యే
త్వితి తుశబ్దో హనుమత్ప్రేరితవానరవ్యావర్తకః, నీలేన పూర్వం ప్రేరితా ఇత్యర్థః. తేషా మేవ లక్ష్మణ

పృథివ్యాం సర్వాన్ హరీ నానయంత్వితి సంబంధః. ౧౬. తే పద మితి. హరయః పతత్రిజ్యోతి
రధ్వగాః పక్షినక్షత్రమార్గగాః విష్ణువిక్రాంతం పద మాకాశం-తత్ క్షణేన ప్రయాతా ఇతి సంబంధః,
౧౮. *టీకా. అథ దూతముఖేన సుగ్రీవాజ్ఞాశ్రవణానంతరం సర్వేఽపి కపయ స్సమాగతా ఇత్యాహ—
మృత్యుకాలేతి. మృత్యుకాలోపమస్య ప్రళయకాలతుల్యస్య. ౧౯. తతఇతి. యేన హేతునా రాఘవో
వర్తతే-తస్మా ద్ధేతోః అంజనసంకాశప్లవంగమానాం తిస్రః కోట్యః-తస్మా ద్గిరే రంజనగిరేః నిర్యయు రితి
యోజనా. ౨౪. క్షీరోదేతి. అత్ర అపతన్ ద్రుత మిత్యనుషజ్యతే ౨౬. యేత్వితి. 'యే తు త్వర
యితుం యాతా' ఇత్యుక్త్వా వానరాః పూర్వం నీలేన ప్రేషితాః, నతు హనుమతా అయం నిశ్చయో

లాని చ ఫలాని చ, అమృతాస్వాదకల్పాని దదృశు స్తత్ర వానరాః. ౨౯. తదన్న సంభవం దివ్యం ఫలం మూలం మనోహరం,యః కశ్చి త్సకృ దశ్నాతి మాసం భవతి తర్పితః. ౩౦. తాని మూలాని దివ్యాని ఫలాని చ ఫలాశనాః, ఔషధాని చ దివ్యాని జగృహు ర్హరియూథపాః. ౩౧. తస్మా చ్చ యజ్ఞాయతనా త్పుష్పాణి సురభీణి చ,ఆనిన్యు ర్వానరా గత్వా సుగ్రీవప్రియకారణాత్. ౩౨. తే తు సర్వే హరివరాః పృథివ్యాం సర్వవానరాన్, సంచోదయిత్వా త్వరితా యూథానాం జగ్ము రగ్రతః.౩౩. తే తు తేన ముహూర్తేన యూథపా శ్శీఘ్రగామినః, కిష్కింధాం త్వరయా ప్రాప్తా స్సుగ్రీవో యత్ర వానరః. ౩౪. తే గృహీత్వౌషధీ స్సర్వాః ఫలం మూలం చ వానరాః, తం ప్రతిగ్రాహయామాసు ర్వచనం చేద మబ్రువన్ ౩౫. సర్వే పరిగతా శ్శైలా స్సముద్రా శ్చ వనాని చ,పృథివ్యాంవానరా స్సర్వే శాసనా దుపయాంతి తే. ౩౬.ఏవం శ్రుత్వా తతో హృష్ట స్సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః,ప్రతిజగ్రాహ తత్ప్రీత స్తేషాం సర్వ ముపాయనం. ౩౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కింధాకాండే-సప్తత్రింశ స్సర్గః.

అష్టత్రింశ స్సర్గః.

ప్రతిగృహ్య చ తత్సర్వ ముపాయన ముపాహృతం, వానరా న్సాంత్వయిత్వా చ సర్వా నేవ వ్యసర్జయత్ ౧. విసర్జయిత్వా స హరీన్ శూరాం స్తాన్కృతకర్మణః, మేనే కృతార్థ మాత్మానం రాఘవం చ మహాబలం. ౨. సలక్ష్మణో భీమబలం సర్వవానరసత్తమం, అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం సుగ్రీవం సంప్రహర్షయన్. కిష్కింధాయా వినిష్క్రామ యది తే సౌమ్య రోచతే, ౩½. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య సుభాషితం. సుగ్రీవః పరమప్రీతో వాక్య మేత దువాచ హ, ౪½. ఏవం భవతు గచ్ఛావః స్థేయం త్వచ్ఛాసనే మయా. ౫. త మేవ ముక్త్వా సుగ్రీవో లక్ష్మణం శుభలక్ష్మణం, విసర్జయామాస తదా తారా మన్యా శ్చ యోషితః. ౬. ఏ తే త్యుచ్చై ర్హరివరాన్ సుగ్రీవ స్సముదాహరత్, ౬½.తస్య

సన్నిధానే సమాగమనం సద్యో హనుమత్ప్రేరితానాం తదసంభవాత్-తం ప్రసిద్ధం.౩౭ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తత్రింశ స్సర్గః.

అథ రామేణ సుగ్రీవసమాగమో౽ష్టత్రింశే - ప్రతిగృహ్యేత్యాది. ఉపాయనం ఉపదాం.

విశేషవాచీ, తుశబ్దశ్రవణాత్.లక్ష్మణసన్నిధౌ తదానీం ప్రేషితానాం తదానీ మే వాగమనాసంభవా చ్చ. ౨౯.అన్నేతి.అన్ననిష్పత్త్యందజాతాని హోమద్రవ్యాజ్యాదిప్రవహా జ్జాతాని-తత్ర యజ్ఞాయతనే ౩౩. తేత్వితి. తే వానరా కారణార్థం గతా యూథపాః. * టీకా. తేత్వితి. తేన ముహూర్తేన-సప్తమ్యర్థే తృతీయా. ౩౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తత్రింశ స్సర్గః.

* టీకా. దూతాగమనానంతరం సుగ్రీవః కిమకార్షీ దిత్యత ఆహ— ప్రతిగృహ్యేతి. ౨. సలక్ష్మణ ఇతి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౬. ఏతేతి. ఏత ఆగచ్ఛత.—౬½.

తద్వచనం శ్రుత్వా హరయ శ్శీఘ్ర మాయయుః ౭. బద్ధాంజలిపుటా స్సర్వే యే స్యు స్త్రీస్త్రీదర్శనక్షమాః, ౭½. తా నువాచ తతః ప్రాప్తాన్ రాజార్కసదృశ ప్రభః. ఉపస్థాపయత క్షిప్రం శిబికాం మమ వానరాః, ౮½ శ్రుత్వా తు వచనం తస్య హరయ శ్శీఘ్రవిక్రమాః. సముపస్థాపయామాసు శ్శిబికాం ప్రియదర్శనాం, ౯½. తా ముపస్థాపితాం దృష్ట్వా శిబికాం వానరాధిపః. లక్ష్మణారుహ్యతాం శీఘ్ర మితి సౌమిత్రి మబ్రవీత్, ౧౦½ ఇత్యుక్త్వా కాంచనం యానం సుగ్రీవ స్సూర్య సన్నిభం. బృహద్భి ర్హరిభి ర్యుక్త మారురోహ సలక్ష్మణః, ౧౧½. పాండురేణాత పత్రేణ ధ్రియమాణేన మూర్ధని శుక్లైశ్చ వాలవ్యజనై ర్ధూయమానై స్సమం తతః, ౧౨½ శంఖభేరీనినాదైశ్చ హరిభి శ్చాభినందితః నిర్యయౌ ప్రాప్య సుగ్రీవో రాజ్యశ్రియ మనుత్తమాం, ౧౩½. స వానరశతై స్తీక్ష్ణై ర్బహుభి శ్శస్త్రపాణిభిః. పరికీర్ణో యయౌ తత్ర యత్ర రామో వ్యవస్థితః, ౧౪½. స తం దేశ మనుప్రాప్య శ్రేష్ఠం రామనిషేవితం అవాతర న్మహాతేజా శ్శిబికాయా స్సలక్ష్మణః, ౧౫½. ఆసాద్య చ తతో రామం కృతాంజలిపుటోఽభవత్. కృతాంజలౌ స్థితే తస్మిన్ వానరా శ్చాభవం స్తథా, ౧౬½. తటాక మివ త ద్దృష్ట్వా రామః కుట్మలపంకజం. వానరాణాం మహత్సైన్యం సుగ్రీవే ప్రీతిమా నభూత్, ౧౭½. పాదయోః పతితం మూర్ధ్నా త ముత్థాప్య హరీశ్వరం. ప్రేమ్ణా చ బహుమానా చ్చ రాఘవః పరిషస్వజే, ౧౮½. పరిష్వజ్య చ ధర్మాత్మా నిషీదేతి తతోఽబ్రవీత్. ౧౯. తం నిషణ్ణం తతో దృష్ట్వా క్షితౌ రామోఽబ్రవీద్వచః, ౧౯½ ధర్మ మర్థం చ కామం చ య స్తు కాలే నిషేవతే. విభజ్య సతతం వీర స రాజా హరిసత్తమ, ౨౦½ హిత్వా ధర్మం తథాఽర్థం చ కామం య స్తు నిషేవతే. స వృక్షాగ్రే యథా సుప్తః పతితః ప్రతిబుధ్యతే, ౨౧½ అమిత్రాణాం వధే యుక్తో మిత్రాణాం సంగ్రహే రతః. త్రివర్గ

౧.—౬. ఏతేతి. ఏత ఆగచ్ఛత. ౬½—౧౦½. ఇత్యుక్త్వేతి. హరిభిః వాహకహరిభిః. ౧౧½. ౧౫½. ఆసాద్యేతి. తథాఽభవన్ కృతాంజలిపుటా అభవన్ ౧౬½ * రామా. 'తటాక మివ తాం దృష్ట్వా రామః కుట్మలపంకజ'మితి పాఠః. ౧౭½. పాదయోరితి. పూర్వం దూరా దంజలిః కృతా, సంప్రతి సమీపే పాదయోః పతనం. ౧౮½.—౨౧½. అమిత్రాణామితి. త్రివర్గఫలభోక్తా యథా కాలం ధర్మార్థకామరూపఫలభోక్తా - అయథాకాలానుష్ఠానవైషమ్యం ద్యోతయతి తుశబ్దః - ధర్మేణ

౭. * టీకా బద్ధేతి. స్త్రీదర్శనక్షమాః అంతఃపురయువతిదర్శనయోగ్యా, వశీకృతేంద్రియా ఇత్యర్థః. ౭½. * టీకా. తానితి అర్కసదృశప్రభ ఇతి ఛేదః ఉపస్థాపయత ఆనయత. ౮½. * టీకా శ్రుత్వేతి. శీఘ్రవిక్రమాః సత్వరపాదవిన్యాసాః - రాజ్ఞాం కాలవిళంబస్యాసహిష్ణుత్వా దితి భావః. ౧౦½. ఇత్యుక్త్వేతి. హరిభిః వాహకైః * టీకా. యుక్తం అవలంబితం. ౧౩½. * టీకా. సఇతి. పరికీర్ణః పరివేష్టితః. ౧౫½ ఆసాద్యేతి. తథా అభవన్ - కృతాంజలిపుటా అభూవన్ ౨౧½. అమిత్రాణామితి. త్రివర్గఫలభోక్తా, ధర్మార్థకామఫలాధిష్ఠాతేత్యర్థః. అయథాకాలానుష్ఠానవైషమ్యద్యోతక

ఫలభోక్తా తు రాజా ధర్మేణ యుజ్యతే, ౨౨। ఉద్యోగసమయ స్త్వేష ప్రాప్త శ్శత్రువినాశన. సంచింత్యతాం హి పింగేశ హరిభి స్సహ మంత్రిభిః, ౨౩। ఏవ ముక్త స్తు సుగ్రీవో రామం వచన మబ్రవీత్, ౨౪। ప్రణష్టా శ్రీ శ్చ కీర్తి శ్చ కపి రాజ్యం చ శాశ్వతం, త్వత్ప్రసాదా న్మహాబాహో పునః ప్రాప్త మిదం మయా. తవ దేవ ప్రసాదా చ్చ భ్రాతు శ్చ జయతాంవర, ౨౫। కృతం న ప్రతికుర్యా ద్యః పురుషాణాం స దూషకః. ౨౬. ఏతే వానరముఖ్యా శ్చ శతశ శ్శత్రుసూదన, ప్రాప్తా శ్చాదాయ బలినః పృథివ్యాం సర్వవానరాన్. ౨౭. ఋక్షా శ్చావహితా శ్శూరా గోలాంగూలా శ్చ రాఘవ, కాంతారవనదుర్గాణా మభిజ్ఞా ఘోరదర్శనాః. ౨౮. దేవగంధర్వపుత్త్రా శ్చ వానరాః కామరూపిణః, స్వైః స్వైః సైన్యైః పరివృతా స్సైన్యై ర్వర్తంతే పథి రాఘవ. ౨౯. శతై శ్శతసహస్రై శ్చ కోటిభి శ్చ ప్లవంగమాః, అయుతై శ్చావృతా వీరా శ్శంకుభి శ్చ పరంతప అర్బుదై రర్బుదశతై ర్మధ్యై శ్చాంత్యై శ్చ వానరాః, సముద్రై శ్చ పరార్ధై శ్చ హరయో హరియూథపాః. ఆగమిష్యంతి తే రాజన్ మహేంద్రసమవిక్రమాః. ౩౦। మేరుమందరసంకాశా వింధ్యమేరు కృతాలయాః. తే త్వా మభిగమిష్యంతి రాక్షసం యే సబాంధవం, నిహత్య రావణం

రాజధర్మేణ. ౨౨। —౨౮. ప్రణష్టేత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం దేవ త్వత్ప్రసాదా త్తవ భ్రాతుః ప్రసాదా చ్చ కపిరాజ్యాదికం పున శ్చ ప్రాప్తం. ౨౫। —౨౬. ఏతఇతి. ఆదాయ ఆహూయ. ౨౯. శతైరిత్యాది. అత్ర కేచిత్ పద మధ్యాహర్తవ్యం కేచిత్ ప్లవంగమాః శతైః కపిశతైః ఆవృతాః ఆగమిష్యంతి. కేచి చ్ఛతసహస్రై రావృతా ఆగమిష్యంతి, కేచి త్కోటిభి రావృతా ఆగమిష్యంతి, కేచి దయుతై రావృతా ఆగమిష్యంతి. కేచి చ్ఛంకుభిః - కేచి దర్బుదైః-కేచి న్మధ్యైః-కేచి దంత్యైః-ఆవృతా ఆగమిష్యంతి, కేచిద్ధరయః సముద్రై రావృతా ఆగమిష్యంతి-కేచి త్పరార్ధై రావృతా ఆగమిష్యంతీతియోజనా. సంఖ్యాలక్షణ ముక్తం జ్యోతిశ్శాస్త్రే—శ్లో 'ఏకం దశ శత మస్మా త్సహస్ర మయుతం తతః పరం లక్షం, ప్రయుతం కోటి మథార్బుదబ్బందే ఖర్వం నిఖర్వం చ. తస్మా న్మహాసరోజం శంకుం సరితాం పతిం త్వంతం, మధ్యం పరార్ధ మాహు ర్యథోత్తరం దశగుణం తథా జ్ఞేయ'మితి హరి

స్తుశబ్దః - ధర్మేణ రాజధర్మేణ. ౨౪. ప్రణష్టేతి-సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం హే దేవ త్వత్ప్రసాదాత్ తవ భ్రాతుః ప్రసాదా చ్చ - ఇదం రాజ్యాదికం పునః ప్రాప్త మితి సంబంధః. ౨౬। ఏతఇతి. ఆదాయ ఆహూయ * టీకా స్వస్యోపకారవిస్మరణం నాస్తీతి ద్యోతయితు మాహ—ఏతఇతి. ౨౯. శతైరిత్యాది. అత్ర కేచిత్పద మధ్యాహర్తవ్యం. కేచిత్ ప్లవంగమాః శతైః కపిశతైః, ఆవృతా ఆగమిష్యంతి. కేచి త్సహస్రై రావృతాః-కేచి త్కోటిభి రావృతాః - కేచి దర్బుదైః- కేచి దర్బుదశతైః- కేచి న్మధ్యైః- కేచి దంత్యైః- కేచి త్సముద్రైః-కేచి త్పరార్ధై రావృతా ఆగమిష్యంతీతి యోజనా. హరియూథపా ఇత్యేతత్ ప్రథమాంతవిశేషణత్వేన సర్వత్ర సంబధ్యతే. శతసహస్రం లక్షం శతలక్షం కోటిః, అయుతం దశసహస్రం, కోటిలక్షంశంకుః, శంకుసహస్ర మర్బుదం, అర్బు

సంఖ్యే హ్యానయిష్యంతి మైథిలీం. ౩౩. తత స్త ముద్యోగ మవేక్ష్య బుద్ధిమా౯ హరిప్రవీరస్య నిదేశవ ర్తినః, బభూవ హర్షా ద్వసుధాధిపాత్మజః ప్రబుద్ధనీలోత్పల తుల్యదర్శనః. ౩౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే-అష్టత్రింశ స్సర్గః.

ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

ఇతి బ్రువాణం సుగ్రీవం రామో ధర్మభృతాం వరః, బాహుభ్యాం సంప రిష్వజ్య ప్రత్యువాచ కృతాంజలిం ౧. య దింద్రో వర్షతే వర్షం న త చ్చిత్రం భవే త్క్వచిత్, ఆదిత్యో వా సహస్రాంశుః కుర్యా ద్వితిమిరం నభః చంద్రమా రశ్మిభిః కుర్యా త్పృథివీం సౌమ్య నిర్మలాం, త్వద్విధో వాఽపి మిత్రాణాం ప్రతి కుర్యా త్పరంతప. ఏవం త్వయి న తచ్చిత్రం భవే ద్య త్సౌమ్య శోభనం, జానా మ్యహం త్వాం సుగ్రీవ సతతం ప్రియవాదినం త్వత్సనాథ స్సఖే సంఖ్యే జేతాఽ స్మి సకలా నరీ౯, త్వ మేవ మే సుహృ న్మిత్రం సాహాయ్యం కర్తు మర్హసి. ౫ జహారాత్మవినాశాయ వైదేహీం రాక్షసాధమః, వంచయిత్వా తు పౌలోమీ మనుహ్లాదో యథా శచీం. న చిరా త్తం హనిష్యామి రావణం నిశితై శ్శరైః, పౌలోమ్యాః పితరం దృప్తం శతక్రతు రి వాహవే. ౬ ఏతస్మి న్నంతరే చైవ

యూథపా ఇత్యేత త్పరిగమాంతవిశేషణత్వేన సర్వత్ర సంబధ్యతే. ౩౧౪ —౩౩. తతఇతి ప్రబుద్ధ నీలోత్పలతుల్యదర్శనః వికసితనీలోత్పలదర్శనీయవర్ణః ౩౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా యణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టత్రింశ స్సర్గః

అథ సర్వవానరసేనాసమాగమ ఏకోనచత్వారింశే ఇతి బ్రువాణ మిత్యాది. ౧. యదిం ద్ర ఇత్యాది. త్వద్విధః త్వాదృశసత్పురుషః - మిత్రాణాం ప్రతికుర్యాత్ ప్రత్యుపకారం కుర్యాత్. న త చ్చిత్ర మితి సంబంధః. శోభనం ప్రత్యుపకారరూపం - సుహృత్ శోభనహృదయః ౫. జహా రేతి. ఇంద్రేణ ఈప్సితాం పౌలోమీం తత్పితుః పులోమస్యానుమత్యా అనుహ్లాదో జహార, ఇంద్ర స్త్వ నుమంతారం పులోమం హత్వా తాం పున రానీ యోదవహ దితి పౌరాణికీ కథా జ్ఞేయా ౬.ఏతస్మిన్నితి.

దా ద్దశగుణం మధ్యం, అస్మా ద్దశగుణోఽంతః, అస్మా ద్వింశతిగుణ స్సముద్రః, అస్మాత్ త్రింశద్గుణః పరార్థః * టీకా శతాదయః పరార్ధాంతా శ్శబ్దా స్సంఖ్యావాచకాః ౩౩. తతఇతి. ప్రబుద్ధనీలో త్పలతుల్యదర్శనః వికసితనీలోత్పలవ ద్దర్శనీయవర్ణః. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణత త్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టత్రింశ స్సర్గః.

౧.త్వద్విధఇతి. త్వద్విధ స్త్వాదృశః సత్పురుషః - మిత్రాణాం ప్రతికుర్యాత్ ప్రత్యుపకారం కుర్యాత్ ,న తచ్చిత్ర మితి సంబంధః *ఏతదితి హే సౌమ్య త్వయి యచ్ఛోభనం ప్రత్యుపకారలక్ష ణం భవేత్ - ఏతత్ నచిత్ర మితి సంబంధః * త్వమితి సుహృత్ శోభనహృదయః. *టీకా. వర్షతే- ఆత్మనేపద మార్షం. త్వద్విధః త్వాదృశః సత్పురుషః - ప్రతికుర్యా న్నతచ్చిత్ర మితి సంబంధః. యథేంద్రాదీనాం ప్రవర్షణాదిశీలత్వం నాశ్చర్యకరం తద్వ త్త్వయ్యపి ప్రత్యుపకారశీలత్వాదికం న విస్మయావహ మిత్యర్థః ౫. జహారేతి. అత్రేంద్రేణేప్సితాం పౌలోమీం - తత్పితుః పులోమ స్యానుమత్యా తా మనుహ్లాదో జహార ఇంద్ర స్త్వనుమంతారం పులోమం హత్వా తత స్తాం ప్రత్యా నీతవా నితి పౌరాణికీ ప్రసిద్ధి రనుసంధేయా. ౬. *టీకా. ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మి న్నంతరే రామసుగ్రీవ

రజ స్సమభివర్తత. ఉష్ణాం తీవ్రాం సహస్రాంశో శ్ఛాదయ ద్గగనే ప్రభాం.
దిశః పర్యాకులా శ్చాస న్రజసా తేన మూర్ఛితా, చచాల చ మహీ సర్వా సశైల
వనకాననా. ౯. తతో నగేంద్రసంకాశై స్తీక్ష్ణదంష్ట్రై ర్మహాబలైః, కృత్స్నా
సంఛాదితా భూమి రసంఖ్యేయైః ప్లవంగమైః. ౧౦. నిమేషాంతరమాత్రేణ తత స్తై
ర్హరియూథపైః, కోటీశతపరీవారైః కామరూపిభి రావృతా. నాదేయైః పార్వతీయై
శ్చ సాముద్రైశ్చ మహాబలైః, హరిభి ర్మేఘనిర్హ్రాదై రన్యైశ్చ వనచారిభిః. ౧౨.
తరుణాదిత్యవర్ణైశ్చ శశిగౌరైశ్చ వానరైః, పద్మకేసరవర్ణైశ్చ శ్వేతై ర్మేరుకృతాలయైః.
కోటీసహస్రై ర్దశభి శ్శ్రీమా న్పరివృత స్తదా, వీర శ్శతవలి ర్నామ వానరః ప్రత్య
దృశ్యత. ౧౪ తతః కాంచనశైలాభ స్తారాయా వీర్యవా న్పితా, అనేకై ర్దశసా
హస్రైః కోటిభిః ప్రత్యదృశ్యత ౧౫. తథాఽపరేణ కోటీనాం సహస్రేణ సమన్వితః,
పితా రుమాయా స్సంప్రాప్త స్సుగ్రీవశ్వశురో విభుః. ౧౬. పద్మకేసరసంకాశ స్తరు
ణార్కనిభాననః, బుద్ధిమా న్వానరశ్రేష్ఠ స్సర్వవానరసత్తమః అనీకై ర్బహు
సాహస్రై ర్వానరాణాం సమన్వితః, పితా హనుమత శ్శ్రీమాన్ కేసరీ ప్రత్యదృశ్యత.
౧౮. గోలాంగూలమహారాజో గవాక్షో భీమవిక్రమః, వృతః కోటిసహస్రేణ వాన
రాణా మదృశ్యత. ౧౯. ఋక్షాణాం భీమవేగానాం ధూమ్ర శ్శత్రునిబర్హణః,
వృతః కోటిసహస్రాభ్యాం ద్వాభ్యాం సమభివర్తత. ౨౦. మహాచలనిభై ర్ఘోరైః
పనసో నామ యూథపః, ఆజగామ మహావీర్య స్తిసృభిః కోటిభి ర్వృతః. ౨౧.
నీలాంజనచయాకారో నీలో నామాథ యూథపః,అదృశ్యత మహాకాయః కోటిభి
ర్దశభి ర్వృతః. ౨౨. తతః కాంచనశైలాభో గవయో నామ యూథపః, ఆజగామ
మహావీర్యః కోటిభిః పంచభి ర్వృతః. ౨౩. దరీముఖశ్చ బలవాన్ యూథపోఽభ్యా

సమభివర్తత సమభ్యవర్తత. మూర్ఛితా వ్యాప్నువతా ౯. అథ సేనాసముదాయవ్యాప్తి మాహ—తత
ఇతి తతః రజోవ్యాప్త్యనంతరం ౧౦. నిమేషేతి తతః సేనాసముదాయవ్యాప్త్యనంతరం- నాదేయైః
నదీతీరవనభవైః-పార్వతీయైః పర్వతోత్పన్నైః-వనచారిభిః-ఆవృతేతి పూర్వేణాన్వయః ౧౪. తతఇతి.
తారాయాః పితా సుషేణః. ౧౫. తథేతి. రుమయాః పితా తారః. ౧౬—౨౦.మహాచలేతి. కోటిభిః
కోటిసంఖ్యాకైః.౨౧—౨౩ దరీముఖశ్చేతి.సుగ్రీవం సముపస్థితః ప్రాప్తః. *రామా.'సుగ్రీవం సముప

స్లాపావసరే * దిశఇతి. మూర్ఛితా వ్యాప్నువతా. ౯. తతఇతి. తతః రజోవ్యాప్త్యనంతరం అనేన
శ్లోకేన సేనాసముదాయవ్యాప్తి రుచ్యతే. ౧౦ నిమేషేతి, తతః సేనాసముదాయవ్యాప్త్యనంతరం
నాదేయైరితి. అన్యైశ్చ వనచారిభి రావృతేతి పూర్వేణ సంబంధః. * టీకా. నాదేయైః నదీజాతైః -
నద్యాదిభ్యో ఢక్.పార్వతీయైః-'పర్వతాచ్ఛః' 'తత ఆగత' ఇత్యణ్ ప్రత్యయః, ౧౨. * టీకా.వానర
మాత్రాగమన ముక్త్వా ఇదానీం తత్తత్సంఖ్యావిశిష్టకపివరాగమన మాహ—కోటీత్యాదినా. ౧౪. తత
ఇతి తారాయాః పితా సుషేణః. ౧౫. తథేతి. రుమాయాః పితా తారః. ౨౦, మహాచలేతి, తిసృభిః

యయా తదా, వృతః కోటిసహస్రేణ సుగ్రీవం సముపస్థితః. ౨౪. మైందశ్చ ద్వివిద శ్చోభా వశ్విపుత్రౌ మహాబలౌ, కోటికోటిసహస్రేణ వానరాణా మదృశ్యతాం. ౨౫. గజశ్చ బలవా న్వీరః కోటీభి స్తిసృభి ర్వృతః, ఆజగామ మహా తేజా స్సుగ్రీవస్య సమీపతః. ౨౬. ఋక్షరాజో మహాతేజా జాంబవాన్నామ నామతః, కోటిభి ర్దశభిః ప్రాప్త స్సుగ్రీవస్య వశే స్థితః. ౨౭. రుమణ్వా న్నామ విక్రాంతో వానరో వానరేశ్వరం, ఆయయా బలవాం స్తూర్ణం కోటీశతసమావృతః. ౨౮. తతః కోటి సహస్రాణాం సహస్రేణ శతేన చ, పృష్ఠతోఽనుగతః ప్రాప్తో హరిభి ర్గంధమాదనః. ౨౯ తతః పద్మసహస్రేణ వృత శ్శంకుశతేన చ, యువరాజోఽంగదః ప్రాప్తః పితృతుల్యపరాక్రమః. ౩౦. తత స్తారాద్యుతి స్తారో హరి ర్భీమపరాక్రమః, పంచభి ర్హరికోటీభి ర్దూరతః ప్రత్యదృశ్యత. ౩౧. ఇంద్రజానుః కపి ర్వీరో యూథపః ప్రత్యదృశ్యత, ఏకాదశానాం కోటీనా మీశ్వర స్తైశ్చ సంవృతః. ౩౨. తతో రంభ స్త్వనుప్రాప్త స్తరుణాదిత్యసన్నిభః, అయుతే నావృత శ్చైవ సహస్రేణ శతేన చ. ౩౩. తతో యూథపతి ర్వీరో దుర్ముఖో నామ వానరః, ప్రత్యదృశ్యత కోటీభ్యాం ద్వాభ్యాం పరివృతో బలీ. ౩౪. కైలాసశిఖరాకారై ర్వానరై ర్భీమవిక్రమైః, వృతః కోటీసహస్రేణ హనుమా న్ప్రత్యదృశ్యత. ౩౫. నళ శ్చాపి మహావీర్య స్సంవృతో ద్రుమవాసిభిః, కోటీశతేన సంప్రాప్త స్సహస్రేణ శతేన చ. ౩౬. తతో దధిముఖ శ్శ్రీమాన్ కోటిభి ర్దశభి ర్వృతః, సంప్రాప్తోఽభిమత స్తస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః. ౩౭. శరభః కుముదో వహ్ని ర్వానరో రంహ ఏవ చ, ఏతే చాన్యే చ బహవో వానరాః కామరూపిణః. ౩౮. ఆవృత్య పృథివీం సర్వాం పర్వతాంశ్చ వనాని చ, యూథపా స్సమనుప్రాప్తా స్తేషాం సంఖ్యా న విద్యతే. ౩౯. ఆగతాశ్చ విశిష్టాశ్చ పృథివ్యాం సర్వవానరాః, ౩౯-4. ఆప్లవంతః ప్లవంతశ్చ గర్జంత శ్చ ప్లవంగమాః. అభ్యవర్తంత సుగ్రీవం

స్థిత' మితిపాఠః ౨౪. మైందశ్చేతి అదృశ్యతాం అదృశ్యేతాం. ౨౭. రుమణ్వానితి. రుమణ్వా న్నామ విక్రాంతో వానరో వానరేశ్వర మాయయా. ౨౮—౩౦. తతఇతి తారాద్యుతిః నక్షత్రతుల్యప్రభః-తారః రుమాయాః పితు రన్యోఽయం. *రామా. 'తత స్తారాద్యుతి స్తారో హరి ర్భీమపరాక్రమః' ఇతిపాఠః. ౩౪. కైలాసేతి, కోటీసహస్రేణోపలక్షితై ర్వానరై ర్వృత ఇతి సంబంధః. ౩౫ నళ ఇతి, కోటీశతే నేత్యాద్యుపలక్షణే తృతీయా. ౩౬—౩౯. ఆగతా ఇతి. పృథివ్యాం విశిష్టా శ్చ అప్రాకృతాః, దేవయోనయ ఇత్యర్థః. సర్వవానరాశ్చ ప్రాకృతవానరాశ్చ - ఆగతా ఏవ. ౩౯-4. ఆప్లవంత ఇతి

కోటిభి రుపలక్షితైః మహాచలనిభై ర్వానరైః వృత ఇతి సంబంధః. ౩౦. తతఇతి. తారః రుమాపితు రన్యః కశ్చిత్. ౩౧. *టీకా. ఇంద్రేతి. తైః, ఏకాదశకోటిసంఖ్యాకైః కపిభి రిత్యర్థః. ౩౪. కైలాసేతి. కోటీసహస్రేణ ఉపలక్షితైః వానరైః వృత ఇతి సంబంధః. ౩౫ నలశ్చేతి. కోటీశతేన సహస్రేణ శతేన చేత్యుపలక్షణే తృతీయా. ౩౬—౩౯. ఆగతా ఇతి. పృథివ్యాం విశిష్టా శ్చ సర్వే వానరాః-ఆగతాశ్చ ఆగతా ఏవ. * టీకా. పృథివ్యాం విశిష్టా అప్రాకృతా దేవయోనయః-సర్వవానరాః ప్రాకృతవానరా శ్చ. ౩౯-4. ఆప్లవంతఇతి. ఆప్లవంతః ఆసమంతాత్ ప్లవంతః లంఘయంతః. ౪౦4.

సూర్య మభ్రగణా ఇవ, ౪౦॥. కుర్వాణా బహుశబ్దాంశ్చ ప్రహృష్టా బాహుశాలినః. శిరోభి ర్వానరేంద్రాయ సుగ్రీవాయ న్యవేదయన్, ౪౧॥. అపరే వానరశ్రేష్ఠా స్సంయమ్య చ యథోచితం. సుగ్రీవేణ సమాగమ్య స్థితాః ప్రాంజలయ స్తదా, ౪౨॥. సుగ్రీవ స్త్వరితో రామే సర్వాం స్తా న్వానరర్షభాన్. నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞః స్థితః ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౪౩॥ యథాసుఖం పర్వతనిర్ఝరేషు వనేషు సర్వేషు చ వానరేంద్రాః, నివేశయిత్వా విధివ ద్బలాని బలం బలజ్ఞః ప్రతిపత్తు మీష్టే. ౪౪॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ రాజా సమృద్ధార్థ స్సుగ్రీవః ప్లవగేశ్వరః, ఉవాచ నరశార్దూలం రామం పరబలార్దనం ౧. ఆగతా వినివిష్టాశ్చ బలినః కామరూపిణః, వానరా వారణేంద్రాభా యే మద్విషయవాసినః. ౨. త ఇమే బహువిక్రాంతై ర్హరిభి ర్భీమవిక్రమైః, ఆగతా వానరా ఘోరా దైత్యదానవసన్నిభాః. ౩ ఖ్యాతకర్మాపదానాశ్చ బలవంతో జితక్లమాః,

---

ఆప్లవంతః లంఘయంతః-అభ్రగణాః మేఘగణాః *రామా. 'సూర్య మభ్రగణా ఇ' వేతిపాఠః. ౪౦॥. కుర్వాణా ఇతి. న్యవేదయన్, ఆత్మాన మితి శేషః. ౪౧॥. అపరఇతి సంయమ్య వస్త్రాదికం సంకుచితం కృత్వా, 'సన్నమ్యే'తిచ పాఠః. ౪౨॥. సుగ్రీవఇతి సుగ్రీవః ప్రాంజలి స్త్వరితస్సన్ సర్వాన్ రామే నివేదయిత్వా స్థితః తా నబ్రవీచ్చ. తదేవాహ—యదేతి భో వానరేంద్రాః పర్వతాదిషు స్వాని బలాని యథాసుఖం నివేశయిత్వా బలజ్ఞో యూథపః స్వం బలం - ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం - ఈష్టే ఈశో భవేత్. లిఙర్థే లట్. యద్వా—రామే నివేదయిత్వా తదధీనం కృత్వా - అబ్రవీత్. తత్తత్స్వరూప మబ్రవీత్. ౪౩॥. యథేతి. 'వానరేంద్ర' ఇతి చ పాఠః. సుగ్రీవః బలం ప్రతిపత్తు మీష్టే స్మ. ౪౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

అథ సీతాన్వేషణాయ పూర్వస్యాం దిశి సుగ్రీవేణ వినతప్రేషణం చత్వారింశే అథ రాజేత్యాది. ౧ ఆగతాఇతి. మద్విషయవాసినః మదనగతదేశవాసినః. ౨. 'విషయో యస్య యో జ్ఞాత స్తత్ర శబ్దాదికే ష్వ'పీ త్యమరః. యద్వా—మద్రాజ్యవాసినః. ౨—౩. ఖ్యాతేతి. ఖ్యాతకర్మాపదానాః-

---

కుర్వాణా ఇతి. సుగ్రీవాయ న్యవేదయన్, ఆత్మాన మితి శేషః. ౪౧॥. అపరఇతి. సంయమ్య వస్త్రాదికం సంకుచితం కృత్వా. ౪౨॥. సుగ్రీవఇతి సుగ్రీవః ప్రాంజలిః త్వరితః సర్వా న్వానరర్షభాన్ రామే నివేదయిత్వా స్థితః తా నబ్రవీత్ భో వానరేంద్రాః పర్వతనిర్ఝరేషు వనేషు - స్వాని బలాని యథాసుఖం నివేశయిత్వా - బలజ్ఞో యూథపః - స్వం స్వం బలం ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతు మీష్టే ఈశో భవేత్. వ్యత్యయేన లిఙర్థే లట్. ౪౪॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

*టీకా. అథ సుగ్రీవో రామాజ్ఞాపురస్సర మేవసీతాన్వేషణం కారయితుం తదనుజ్ఞాం ప్రార్థయతే- అథేతి ౧. ఆగతా ఇతి. మద్విషయవాసినః మదవగతదేశవాసినః, యద్వా—మద్రాజ్యవాసినః. ౩. ఖ్యాతేతి,

పరాక్రమేషు విఖ్యాతా వ్యవసాయేషు చోత్తమాః. పృథివ్యంబుచరా రామ
నానానగనివాసినః, కోట్యగ్రశ ఇమే ప్రాప్తా వానరా స్తవ కింకరాః ౫. నిదేశవర్తి
న స్సర్వే సర్వే గురుహితే రతాః,అభిప్రేత మనుష్ఠాతుం తవ శక్ష్యం త్వరిందమ.౬.
త ఇమే బహుసాహస్రై రనీకై ర్భీమవిక్రమైః, య న్మన్యసే నరవ్యాఘ్ర ప్రాప్తకాలం
తదుచ్యతాం. త్వ త్సైన్యం త్వద్వశే యుక్త మాజ్ఞాపయితు మర్హసి,౭॥ కామ మే
షా మిదం కార్యం విదితం మమ తత్త్వతః. తథాపితు యథాతత్త్వ మాజ్ఞాపయితు
మర్హసి,౮॥ ఇతి బ్రువాణం సుగ్రీవం రామో దశరథాత్మజః. బాహుభ్యాం సంపరిష్వ
జ్య ఇదం వచన మబ్రవీత్, ౯॥ జ్ఞాయతాం మమ వైదేహీ యది జీవతి వా
నవా స చ దేశో మహాప్రాజ్ఞ యస్మి న్వసతి రావణః,౧౦॥. అధిగమ్య తు వైదే
హీం నిలయం రావణస్య చ ప్రాప్తకాలం విధాస్యామి తస్మి న్కాలే సహ త్వయా,
౧౧॥. నాహ మస్మి న్ప్రభుః కార్యే వానరేశ న లక్ష్మణః. త్వ మస్య హేతుః కార్య
స్య ప్రభుశ్చ ప్లవగేశ్వర, ౧౨. త్వమేవాజ్ఞాపయ విభో మమ కార్యవినిశ్చయం.
త్వం హి జానాసి యత్కార్యం మమ వీర న సంశయః, ౧౩॥. సుహృ ద్ద్వితీయో
విక్రాంతః ప్రాజ్ఞః కాలవిశేషవిత్. భవా నస్మద్ధితే యుక్త స్సుకృతార్థోఽర్థవిత్త
మః, ౧౪॥. ఏవ ముక్త స్తు సుగ్రీవో వినతం నామ యూథపం. అబ్రవీ ద్రామసా
న్నిధ్యే లక్ష్మణస్య చ ధీమతః, శైలాభం మేఘనిర్ఘోష మూర్జితం ప్లవగేశ్వరః.౧౫.
సోమసూర్యాత్మజై స్సార్థం వానరై ర్వానరోత్తమ, దేశకాలనయై ర్యుక్తః కార్యా
కార్యవినిశ్చయే. వృత శ్శతసహస్రేణ వానరాణాం తరస్వినాం, అధిగచ్ఛ దిశం
పూర్వాం సశైలవనకాననాం. తత్ర సీతాం చ వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ,
మార్గధ్వం గిరిశృంగేషు వనేషు చ నదీషు చ. ౧౬. నదీం భాగీరథీం రమ్యాం సర

కర్మ దూరలంఘనాదిక్రియా-అపదానం పూర్వవృత్తం విస్మయనీయశత్రునిరసనం-ఖ్యాతే కర్మాపదానే యేషాం తే తథా-కోట్యగ్రశ ఇతి బహుసంఖ్యోపలక్షణం. ౫. నిదేశేతి. గురుహితే స్వామిహితే. ౬. తఇమఇతి. బహుసాహస్రై ర్భీమవిక్రమై రనీకై స్సహితాః-త ఇమ, ఇత్యంగుళ్యా నిర్దేశః ప్రాప్తకాలం కాలోచితం. ౭॥. కామమితి. ఏషాం కాలం ఏభిః కర్తవ్యం-మమ విదితం మయా విదితం.౯॥—౧౩॥. 'సుహృద్వినీత' ఇతి చ పాఠః.౧౪॥—౧౫ సోమేత్యాది. దేశేతి. కార్యాకార్యవిషయే-దేశకాలనయైః, దేశోచితనీతిభిః కాలోచితనీతిభి శ్చేత్యర్థః దేశకాలానుగుణమప్రవర్తనం కర్తవ్య మిత్యర్థః.౧౬.

ఖ్యాతకర్మాపదానాః - అత్ర కర్మశబ్దః అతిదూరలంఘనక్రియావాచీ. అపదానశబ్దః పూర్వవృత్తాదివిస్మయనీయవీర్యశత్రునిరసనరూపక్రియావాచీ * కోట్యగ్రశ ఇత్యేతద్బహుసంఖ్యోపలక్షణం. ౫. నిదేశేతి గురుహితే స్వామిహితే * టీకా. అభిప్రేత మభిలషితం కార్యం. ౬ తఇతి. ప్రాప్తకాలం కాలోచితం. ౭॥ కామమితి. ఏషాం కార్యం ఏభిః కర్తవ్యం మమ మయా విదితం *టీకా. తథాపి త్వ మాజ్ఞాపయితు మర్హసి. భవత స్సర్వస్వామిత్వా దితి భావః. ౧౧॥. నాహమితి. అస్మిన్ కార్యే వానరప్రేషణరూపకార్యే - సుహృద్ద్వితీయః సుహృల్లక్ష్మణాపేక్షయా ద్వితీయత్వం-

యాం కౌశికీం తథా, కాళిందీం యమునాం రమ్యాం యామునం చ మహాగిరిం. సరస్వతీం చ సింధుం చ శోణం మణినిభోదకం, మహీం కాలమహీం చైవ శైల కాననశోభితాం. బ్రహ్మమాలా న్విదేహాంశ్చ మాళవా న్కాశికోసలాన్, మాగ ధాంశ్చ మహాగ్రామా న్పుండ్రా న్వంగాం స్తథైవ చ. పత్తనం కోశకారాణాం భూమిం చ రజతాకరాం, సర్వ మేత ద్విచేతవ్యం మార్గయద్భి స్తత స్తతః. రామస్య దయితాం భార్యాం సీతాం దశరథస్నుషాం, ౨౩౹. సముద్ర మవగాఢాంశ్చ పర్వ తా న్పత్తనాని చ. మందరస్య చ యే కోటిం సంశ్రితాః కేచి దాయతాం, కర్ణ ప్రావరణా శ్చైవ తథా చాప్యోష్ఠకర్ణకాః ఘోరలోహముఖా శ్చైవ జవనా శ్చైక పాదకాః, అక్షయా బలవంత శ్చ పురుషాః పురుషాదకాః. కిరాతాః కర్ణచూడాశ్చ హేమాంగాః ప్రియదర్శనాః, ఆమమీనాశనా స్తత్ర కిరాతా ద్వీపవాసినః అంత ర్జలచరా ఘోరా నరవ్యాఘ్రా ఇతి శ్రుతాః, ఏతేషా మాలయా స్సర్వే విచేయాః,

---

'నదీ' మిత్యాది 'రజతాకరా' మిత్యంత మేకం వాక్యం ప్రాప్యేతిశేషః. తత స్తత స్సీతాం మృగయద్భి ర్భవద్భిః భాగీరథ్యాదికం ప్రాప్య - ఏతత్పూర్వోక్తం సర్వం విచేతవ్య మితి సంబంధః. అత్రేద మవ ధేయం- శరావతీ నామ కాచి న్నదీ హిమవద్వింధ్యమధ్యదేశే వలయాకారేణ ప్రవహతి తదపేక్షయా ప్రాచీ దిగిదానీం విచేయత్వేనోచ్యతే,న తు కిష్కింధాపేక్షయా నాపి మేర్వపేక్షయేతి యామునం మహాగిరిం యమునాసంబంధినం పర్వతం-మహ్యాదయో దేశవిశేషాః-మాగధాన్ మగధదేశాన్-మహా గ్రామాన్ మహాగ్రామయుక్తాన్-కోశకారాణాం రాజవిశేషాణాం. ౨౩౹ సముద్రమిత్యాది సముద్రం అవగాఢాన్ ప్రవిష్టాన్ పర్వతాన్ మందరస్య ఆయతాం కోటిం చ సంశ్రితాః యే కర్ణప్రావరణా దయః ఏతేషా మాలయా స్సర్వే విచేయా ఇతి సంబంధః కాననౌకస ఇతి సంబోధనం. కర్ణప్రావరణాః ఆచ్ఛాదితకర్ణాః,నిష్కర్ణా ఇత్యర్థః ఓష్ఠే కర్ణౌ యేషాం తే ఓష్ఠకర్ణకాః-లోహముఖాః లోహతుల్య ముఖాః-కర్ణేషు చూడా యేషాంతే కర్ణచూడాః-ఆమమీనాశనా ఇతి పూర్వోక్తకిరాతా వ్యావర్త్యం తే. ద్వీపవాసినః ద్వీపాంతరేఽపి వసంతో, మందరేఽపి వసంతీత్యర్థః నరవ్యాఘ్రాః, అర్ధనరరూపా

'నదీం భాగీరథీ' మిత్యారభ్య 'భూమిం చ రజతాకరా' మిత్యంతేన ప్రాప్యేతి శేషః తతః సీతాం మృగయద్భి ర్భవద్భిః భాగీరథ్యాదికం ప్రాప్య - ఏతత్పూర్వోక్తం సర్వం విచేతవ్య మితి సంబంధః. నను మేరోః పూర్వదిగవస్థితోదయాచలపర్యంత మన్వేష్టుం ప్రేషితాన్ వ్యానరా నృతి - మేరోః దక్షిణదిగవస్థితభాగీరథ్యాదినదిపర్వతాద్యన్వేషణవిధానం కథ ముపపద్యత ఇతి చేత్ - హేమాచల వింధ్యమధ్యదేశవర్త్యార్యావర్తాపేక్షయా ప్రాచ్యాదివిభాగో వివక్షితః, న తు మేర్వపేక్షయా స్వావస్థిత మాల్యవదపేక్షయా వేతి న దోషః *టీకా. మహీకాలమహ్యౌ నద్యౌ-కోశకారాణాం స్వర్ణకారాణాం. ౨౩౹ సముద్రమితి. సముద్ర మవగాఢాన్ ప్రవిష్టాన్ పర్వతాన్ - పట్టణాని వనాని మందరస్య కోటిం చ యే సంశ్రితాః- ఏతేషా మాలయాః సర్వే విచేతవ్యా ఇతి సంబంధః. ఏషామితి. కాననౌ కస ఇతి సంబోధనం-'కామరూపిణ' ఇతి చ పాఠః.నరవ్యాఘ్రాః నరాశ్చ తే వ్యాఘ్రాశ్చ, నరరూ పాః వ్యాఘ్రరూపా ఇత్యర్థః. *టీకా. కర్ణా వేవ ప్రావరణం యేషాం తే కర్ణప్రావరణాః-పర్ణచోళాః పర్ణకృతకంచుకాః - ఆమమీనాశనా అపక్వమత్స్యాశనాః - కిరాతా అల్పతనవః. ని. 'స్యాత్కిరాత

కానకౌకసః. ౨౮. గిరిభి ర్యే చ గమ్యంతే ప్లవనేన ప్లవేన చ, రత్నవంతం యవద్వీపం సప్తరాజ్యోపశోభితం. సువర్ణరూప్యకం చైవ సువర్ణాకరమండితం, యవద్వీపమతిక్రమ్య శిశిరో నామ పర్వతః దివం స్పృశతి శృంగేణ దేవదానవసేవితః, ఏతేషాం గిరిదుర్గేషు ప్రపాతేషు వనేషు చ. మార్గధ్వం సహితా స్సర్వే రామపత్నీం యశస్వినీం,౩౧౪.తతో రక్తజలం శోణ మగాధం శీఘ్రగామినం గత్వా పారం సముద్రస్య సిద్ధచారణసేవితం. తస్య తీర్థేషు రమ్యేషు విచిత్రేషు వనేషు చ. రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః,౩౩౪. పర్వతప్రభవా నద్య స్సురమ్యా బహునిష్కుటాః.మార్గితవ్యా దరీమంతః పర్వతాశ్చ వనాని చ, తత స్సముద్రద్వీపాం శ్చ సుభీమా న్ద్రష్టు మర్హథ ౩౫. ఊర్మిమంతం సముద్రం చ క్రోశంత మనిలోద్ధతం,

---

వ్యాఘ్రరూపా శ్చేత్యర్థః ౨౮ ఏవం జంబూద్వీపాన్వేషణం విధాయ ద్వీపాంతరాన్వేషణం విధత్తే 'గిరిభిరి' త్యాది 'రామపత్నీం యశస్వినీ' మిత్యంత మేకం వాక్యం. యే ద్వీపాః గిరిభి ర్గమ్యంతే - ప్లవనేన లంఘనేన చ యేగమ్యంతే - ప్లవేన ఉడుపేన యే గమ్యంతే - తాన్ ద్వీపాన్ - సప్తరాజ్యోపశోభితం సప్తఖండోపశోభితం - యవద్వీపం చ గచ్ఛత తం యవద్వీప మతిక్రమ్య యశ్శిశిరో నామ పర్వతః శృంగేణ దివం స్పృశతి తం గచ్ఛత. ఏతేషాం ద్వీపాదీనాం గిరిదుర్గేషు వనేషు చ - ప్రపాతేషు నిర్ఝరేషు చ - రామపత్నీం మార్గధ్వ మితి సంబంధః. యవద్వీపసువర్ణరూప్యకా వపి లంకాద్వీపవత్ సముద్రాంతర్వర్తినౌ ద్వీపవిశేషౌ. ౩౧౪. ఏవం జంబూద్వీపం లవణసముద్రం చోక్త్వా ప్లక్షద్వీపప్రదేశా నాహ—తతఇత్యాదినా. సముద్రస్య పారం లవణసముద్రాపరపారస్థం - రక్తజలం అగాధం శీఘ్రగామినం సిద్ధచారణసేవితం శోణం శోణాఖ్యం నదం - గత్వా - తస్య తీర్థేషు అవతారేషు - వనేషుచ, వైదేహ్యా సహ రావణో మార్గితవ్యః కేవలం రావణం కేవలం సీతాం చ దృష్ట్వా నాగంతవ్యం. రావణహననాయ సీతానయనాయ చ ఉభావపి దృష్ట్వా ఆగంతవ్య మితి భావః. ౩౩౪. ప్లక్షద్వీపపర్వతాదీనాహ—పర్వతేతి. నిష్కుటా ఉద్యానవిశేషాః. అథేక్షుసముద్రద్వీపానాహ—తతఇతి ౩౫.ఇక్షుసముద్రవిశేషం వక్తు మాహ—ఊర్మిమంత మిత్యర్ధం ఊర్మిమంతం సముద్రం

స్తు భూనింబే మ్లేచ్ఛే చాల్పతనావ' పీతి విశ్వః ౨౮ 'గిరిభి ర్యేచగమ్యంతె' ఇత్యారభ్య 'రామపత్నీం యశస్వినీ' మిత్యంతె మేకం వాక్యం. గిరిభి ర్యేచ గమ్యంతే. ప్లవనేన లంఘనేన చ యే గమ్యంతే ప్లవేన ఉడుపేన చ యే గమ్యంతే. రత్నవంతమితి. యవద్వీపం యవకోటిపర్యుపలక్షితద్వీపం. అస్తీతి శేషః. సప్తరాజ్యోపశోభితం సువర్ణరూప్యకం చ యవద్వీపం చాతిక్రమ్య యః శిశిరో నామ పర్వతః శృంగేణ దివం స్పృశతి. ఏతేషాం గిరిదుర్గేషు వనేషు చ రామపత్నీం మార్గధ్వమితి సంబంధః. యవద్వీపసువర్ణరూప్యకా వపి లంకాద్వీపాదివ త్సముద్రాంతర్వర్తిద్వీపవిశేషా ౩౧౪. 'తత' ఇత్యాదినా 'పర్వతాం శ్చ వనాని' చేత్యంతేన ప్లక్షద్వీపప్రదేశా ఉచ్యంతే.సముద్రస్య పారం లవణసముద్రపారస్థం - రక్తజల మగాధం - శీఘ్రగామినం సిద్ధచారణసేవితం శోణం శోణాఖ్యం నదం-గత్వా తస్య తీర్థేషు అవతరణప్రదేశేషు వనేషు చ - వైదేహ్యా సహ రావణో మార్గితవ్య ఇతి సంబంధః. 'తతో నిత్యజలం భీమ' మితి పాఠే నిత్యజల మితి తదస్య సంజ్ఞా. ౩౪౪. తతఇతి. సముద్రద్వీపాన్ ఇక్షుసముద్రస్థితద్వీపాన్ ౩౫. ఊర్మిమంతమితి. ఊర్మిమంతం ఇక్షుసముద్రం తత్రేక్షు

౩౭॥ తత్రాసురా మహాకాయా శ్ఛాయాం గృహ్ణంతి నిత్యశః. బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతా దీర్ఘకాలం బుభుక్షితాః, ౩౮॥ తం కాలమేఘప్రతిమం మహోరగనిషేవితం. అభిగమ్య మహానాదం తీర్థే నైవ మహోదధిం, తతో రక్తజలం భీమం లోహితం నామ సాగరం, గతా ద్రక్ష్యథ తాం చైవ బృహతీం కూటశల్మలీం, గృహం చ వైనతేయస్య నానారత్నవిభూషితం తత్ర కైలాససంకాశం విహితం విశ్వకర్మణా, ౩౯॥ తత్ర శైలనిభా భీమా మందేహా నామ రాక్షసాః శైలశృంగేషు లంబంతే నానారూపా భయావహాః, తే పతంతి జలే నిత్యం సూర్యస్యోదయనం ప్రతి నిహతా బ్రహ్మతేజోభి రహన్యహని రాక్షసాః. అభితప్తా శ్చ సూర్యేణ లంబంతే స్మ పునఃపునః ౪౦. తతః పాండురమేఘాభం క్షీరోదం నామ సాగరం, గతా ద్రక్ష్యథ దుర్ధర్షా ముక్తా

ఇక్షుసముద్రమిత్యర్థః అభిగచ్ఛతేతి శేషః. 'లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిదుగ్ధజలైస్సమ' మితి సముద్రక్రమః. ౩౭॥. ఇక్షుసముద్రస్య దుర్గమత్వం దర్శయతి — తత్రేతి తత్ర ఇక్షుసముద్రే ౩౮॥ తమితి. తీర్థే నాభిగమ్య ఉపాయే నాభిగమ్య. ని 'తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రే ష్వంభసి పావనే. పాత్రోపాయావతరణే' ష్వితి వైజయంతీ. ఛాయాగ్రాహిపరిహారేణ గంతవ్య మిత్యర్థః యద్వా — తీర్థే నావతరణేన గంతవ్యం. నాన్యేన, తేన ఛాయాగ్రాహిపరిహారో భవిష్యతీతి భావః. తతో గతాః, ఇక్షుసముద్రా న్నిర్గతాః-తాం కూటశల్మలీం - లోహితం నామ సాగరం మధుసముద్రం చ ద్రక్ష్యథ. గృహంచేతి. తత్ర శల్మలిద్వీపే. ౩౯॥. తత్రేతి. తత్ర మధుసముద్రే - 'సూర్యస్యోదయనం ప్రతీ' త్యతః పరం 'నిహతా' ఇత్యర్థం తతఃపరం 'అభితప్తా' శ్చేత్యర్థం-లంబంతే, వర్తంత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మతేజోభిః గాయత్రీప్రభావైః. ౪౦. తతః పాండురేతి. అత్ర మధుసముద్రానంతరం సర్పిర్దధిసముద్రయోః కుశక్రౌంచద్వీపయో శ్చ వక్తవ్యత్వేఽపి తాన్ విహాయ క్షీరోదప్రాప్త్యభిధానం తదుభయప్రాప్తి మంతరేణ క్షీరోదప్రాప్తే రసంభవాత్. అతః అనుక్తా అపి తా వుక్తా ఏవ సముద్రా ద్వీపా శ్చేతి బోధ్యం. యద్వా — లవణసముద్రం తన్మధ్యద్వీపాం శ్చోక్త్వా ప్లక్షద్వీప శాల్మలిద్వీప కుశద్వీప క్రౌంచద్వీపాన్ ఇక్షుసురాసర్పిర్దధిసముద్రాం శ్చ తంత్రేణ దర్శయతి — తత స్సముద్రద్వీపాం శ్చ సుభీమాన్ ద్రష్టు మర్హథేతి. తత ఊర్మిమంత మిత్యాదినా ఇక్షుసముద్రస్య విశేష ముక్త్వా - తతో రక్తజలమిత్యాదినా సురాసముద్రస్య స్వరూప ముక్త్వా - తత శ్శల్మలిద్వీపవృత్తాంతం ప్రదర్శ్య - అన్యత్ర విశేషాభావాత్ క్షీరసముద్రగమనం నిర్దిశతి — తతః పాండురమేఘాభ

సముద్రే. ౩౮॥. త మితి. త మిక్షుసముద్రం-తీర్థేన ఉపాయే నాధిగమ్య. ని 'తీర్థం మంత్రాద్యుపాయే' చేతి నిఘంటుః. ఉపాయేన గమనం నామ ఛాయాగ్రాహిపరిహారేణ గమనం. తత ఇతి. తతో గతాః తతః ఇక్షుసముద్రా ద్గతాః, నిర్గతాః తాం కూటశాల్మలిం లోహితం నామ సాగరం మధుసముద్రం చ ద్రక్ష్యథేతి సంబంధః. గృహమితి. తత్ర శాల్మలిద్వీపేన. ౩౯. తత్రేతి. తత్ర మధుసముద్రే. ౪౦. నిహతా ఇతి. బ్రహ్మతేజోభిః గాయత్రీప్రభావైః * 'తతః పాండుర మేఘాభం క్షీరోదం నామ సాగర' మితి. లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిదుగ్ధజలై స్సమ' మిత్యుక్తప్రక్రియయా - మధుసముద్రానంతరం సర్పిర్దధిసముద్రా న్వేషణే వక్తవ్యే, తౌ విహాయ క్షీరోదప్రాప్తే రభిధానాత్ తదుభయప్రాప్తి మంతరేణ క్షీరోదప్రాప్తే రసంభవా త్తదుభయప్రాప్తి రనుక్తా ప్యుక్తే త్యవగంతవ్యా.*టీకా. బ్రహ్మతేజోభి ర్గాయత్రీ

హార మివోర్మిభిః. ౪౩. తస్య మధ్యే మహా-శ్వేత ఋషభో నామ పర్వతః, దివ్య గన్ధైః కుసుమితై రాజతైశ్చ నగై ర్వృతః. సరశ్చ రాజతైః పద్మై ర్జ్వలితై ర్హేమ కేసరైః, నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంసై స్సమాకులం. విబుధా శ్చారణా యక్షాః కిన్నరా స్సాప్సరోగణాః, హృష్టా స్సమభిగచ్ఛంతి నళినీం తాం రిరంసవః. ౪౬. క్షీరోదం సమతిక్రమ్య తతో ద్రక్ష్యథ వానరాః, జలోదం సాగరశ్రేష్ఠం సర్వభూతభయావహం. ౪౭ తత్ర తత్కోపజం తేజః కృతం హయముఖం మహత్, అస్యాహు స్తన్మహావేగ మోదనం సచరాచరం ౪౮. తత్ర విక్రోశతాం నాదో భూతానాం సాగరౌకసాం, శ్రూయతే చ సమర్థానాం దృష్ట్వా తద్బడబాముఖం. ౪౯. స్వాదూదస్యోత్తరే దేశే యోజనాని త్రయోదశ, జాతరూపశిలో నామ మహా న్కనకపర్వతః. ౫౦. తత్ర చంద్రప్రతీకాశం పన్నగం ధరణీధరం, పద్మపత్రవిశాలాక్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరాః. ఆసీనం పర్వతస్యాగ్రే సర్వభూతనమస్కృతం, సహస్రశిరసం దేవ మనంతం నీలవాససం ౫౧. త్రిశిరాః కాంచనః కేతు స్తాల స్తస్య మహాత్మనః, స్థాపితః పర్వతస్యాగ్రే విరాజతి సవేదికః. ౫౨. పూర్వస్యాం దిశి నిర్మాణం కృతం త త్త్రిదశేశ్వరైః, ౫౩౪. తతః పరం హేమమయ శ్శ్రీమా నుదయపర్వతః. తస్య కోటి ర్దివం స్పృష్ట్వా శతయోజన మాయతా, జాతరూపమయీ దివ్యా విరాజతి సవేదికా. సాలై స్తాలై స్తమాలైశ్చ కర్ణికా

మిత్యాదినా. ఊర్మిభి ర్ముక్తాహారం ముక్తాహారయుక్త మివ స్థితం ౪౩. తస్యేత్యాది. సరశ్చేతి. నామ్నా సుదర్శనం సర ఇత్యన్వయః * రామా. సరశ్చేతి. 'నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంససమాకుల'మితి పాఠః. ౪౬ క్షీరోదమితి. జలోదం శుద్ధజలసముద్రం. * రామా. 'జలోదం సాగరశ్రేష్ఠ'మితి పాఠః 'ఘృతోదం సాగరశ్రేష్ఠ'మితి పాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః. ౪౭ తత్రేతి. తత్ర శుద్ధోదకే - కృతం నిక్షిప్తం - కోపజం ఔర్వకోపజం - హయముఖం తత్ప్రసిద్ధం - మహ త్తేజః, వర్తత ఇతి శేషః. అస్య తేజసః - సచరాచరం మహావేగం, తత్ జల మితి శేషః. ఓదన మాహుః, సంహారవేళాయా మింధన మాహు రిత్యర్థః ౪౮ తత్రేతి. సమర్థానా మపి బడబాముఖం తత్తేజో దృష్ట్వా విక్రోశతాం నాద శ్శ్రూయతే. ౪౯. స్వాదూదస్యేతి. స్వాదూదస్య శుద్ధజలసముద్రస్య - ఉత్తరే దేశే అపరే పారే * రామా 'స్వాదూదస్యోత్తరే దేశే' ఇతి పాఠః. ౫౦. * రామా. 'తత్ర చంద్రప్రతీకాశం పన్నగం ధరణీధరం, పద్మపత్రవిశాలాక్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరా'ఇతి పాఠః. ౫౩. పూర్వస్యామితి. పూర్వస్యాం దిశి తన్నిర్మాణం కృతం, పూర్వదిగవధిత్వేన తాలరూపః కేతుః

ప్రభావైః- అత్ర 'రక్షాగ్ంసి హవా పురోఽనువాక' ఇత్యనువాకార్థోఽనుసంధేయః. ౪౫—౪౬. క్షీరోదమితి. జలోదం శుద్ధోదకం. ౪౭ తత్రేతి. కోపజం ఔర్వకోపజం-హయముఖం తన్మహ త్తేజః-తత్ర శుద్ధోదకే-కృతం నిక్షిప్త మితి సంబంధః. హయముఖం కృతం తత్తేజః తత్ర వర్తత ఇతి వా. అస్య తేజసః- (సచరాచరం తజ్జల మితి శేషః.) ఓదన మాహుః, సంహారవేళాయాం ఇంధన మాహు రిత్యర్థః. ౪౮. తత్రేతి. 'శ్రూయతే చ సమర్థానా' మిత్యత్ర చకారోఽప్యర్థః. ౫౦.—౫౩. పూర్వస్యా మితి. పూర్వస్యాం దిశి నిర్మాణం కృతం, పూర్వదిగవధిత్వేన తాలరూపః కేతుః త్రిదశేశ్వరైః

శైలైశ్చ పుష్పితైః, జాతరూపమయై ర్దివ్యై శ్శోభతే సూర్యసన్నిభైః. ౫౬. తత్ర యోజనవిస్తార ముచ్ఛ్రితం దశయోజనం, శృంగం సౌమనసం నామ జాతరూపమయం ధ్రువం. ౫౭. తత్ర పూర్వం పదం కృత్వా పురా విష్ణు స్త్రివిక్రమే, ద్వితీయం శిఖరే మేరో శ్చకార పురుషోత్తమః. ౫౮. ఉత్తరేణ పరిక్రమ్య జంబూద్వీపం దివాకరః, దృశ్యో భవతి భూయిష్ఠం శిఖరం తన్మహోచ్ఛ్రియం. ౫౯. తత్ర వైఖానసా నామ వాలఖిల్యా మహర్షయః. ప్రకాశమానా దృశ్యంతే సూర్యవర్ణా స్తపస్వినః. ౬౦. అయం సుదర్శనో ద్వీపః పురో యస్య ప్రకాశతే, యస్మి౯ తేజ శ్చ చక్షు శ్చ సర్వప్రాణభృతా మపి. ౬౧ శైలస్య తస్య శృంగేషు కందరేషు వనేషు చ, రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః ౬౨ కాంచనస్య చ శైలస్య సూర్యస్య చ మహాత్మనః, ఆవిష్టా తేజసా సంధ్యా పూర్వా రక్తా ప్రకాశతే. ౬౩.

కల్పిత ఇత్యర్థః. ౫౩|| ౫౬ తత్ర యోజనేతి తత్ర ఉదయపర్వతకోటౌ ౫౭ తత్ర పూర్వమితి విష్ణుః త్రివిక్రమే త్రివిక్రమప్రస్తావే - తత్ర సౌమనసశృంగే - పూర్వం పదం కృత్వా-ద్వితీయం పదం - మేరోః పశ్చిమదిగవధిభూతస్య సావర్ణిమేరోః - శిఖరే చకార పూర్వపశ్చిమదిగవధిభూతయో రుదయాచలసావర్ణిమేర్వో ర్విష్ణోః పదవిన్యాసః బలేః కృత్స్నరాజ్యగ్రహణార్థః. భూమధ్యస్థమేరౌ పదవిన్యాసే కృత్స్నాక్రమణం న లభ్యేత. వస్తుతస్తు - మేరో రేవ శిఖరే ద్వితీయం పదం న్యస్తం, మేరుశిఖరస్య స్వర్గత్వాత్. భూమా వేకం - స్వర్గే ద్వితీయం - తృతీయం బ్రహ్మలోక ఇతి పౌరాణికీ గాథా. ౫౮. ఉత్తరేణేతి. దివాకరః జంబూద్వీప ముత్తరేణ జంబూద్వీపోత్తరభాగే - 'ఏనపా ద్వితీయే'తి ద్వితీయా. పరిక్రమ్య - మహోచ్ఛ్రియం తత్ సౌమనసం శిఖరం, ప్రాప్యేతి శేషః. దృశ్యో భవతి, మేరో ర్దక్షిణపార్శ్వవర్తినాం దృశ్యో భవతీ త్యర్థః ౫౯. తత్రేతి. వైఖానసాః బ్రహ్మనఖోత్పన్నాః-వాలఖిల్యాః బ్రహ్మరోమోత్పన్నాః - 'యే నఖా స్తే వైఖానసాః, యే వాలా స్తే వాలఖిల్యాః' ఇతి శ్రుతేః. ౬౦. అయమితి అయం ఉదయపర్వతపార్శ్వస్థో-ద్వీపః సుదర్శనో నామ. సుదర్శనసంజ్ఞాఽన్వర్థేత్యాహ—యస్యేతి యస్య తేజసః పురః సన్నిధౌ-సర్వప్రాణభృతా మపి చక్షుః ప్రకాశతే విషయగ్రహణశక్తం భవతి. తత్తేజః సూర్యాఖ్యం యస్మి౯ ద్వీపే ప్రకాశతే, అయం ద్వీప స్సుదర్శనో నామేతి యోజనా. ౬౧ శైలస్యేతి శైలస్య, ఉదయశైలస్యేత్యర్థః ౬౨-౬౩.

కల్పిత ఇత్యర్థః ౫౪ —౫౭. తత్రేతి. తత్ర కోట్యాం-పూర్వం విష్ణుః త్రివిక్రమే త్రివిక్రమ ప్రస్తావే - తత్ర సౌమనసశృంగే - పూర్వపదం కృత్వా ద్వితీయపదం మేరోః పశ్చిమదిగవధిభూతస్య సావర్ణినివాసమేరుశిఖరే చకారేతి సంబంధః. ౫౮ ఉత్తరేణేతి. అత్ర ప్రాప్యే త్యధ్యాహర్తవ్యం. దివాకరః అస్తమయానంతరం జంబూద్వీప ముత్తరేణ పరిక్రమ్య, మహోచ్ఛ్రియం తత్సౌమనసశిఖరం ప్రాప్య భూయిష్ఠం దృశ్యో భవతి, మేరో ర్దక్షిణభాగవర్తినాం దృశ్యో భవతీ త్యర్థః. ౬౦. అయమితి యస్య తేజసః పురః సన్నిధౌ-అయం సుదర్శనో ద్వీపః శోభనదర్శనోఽయం ద్వీపః-ప్రకాశతే. అయమితి శృంగగ్రాహికయా నిర్దేశాత్ జంబూద్వీప ఉచ్యతే యద్వా—సుదర్శనాకారత్వా త్సుదర్శనశబ్దేన జంబూద్వీప ఉచ్యతే సర్వప్రాణభృతాం చక్షు శ్చ యస్య తేజసః పురః ప్రకాశతే-తస్య శైలస్య శృంగేషు కందరేషు చ వైదేహ్యా సహ రావణో మార్గితవ్య ఇతి సంబంధః. ౬౩.

పూర్వ మేత త్కృతం ద్వారం పృథివ్యా భువనస్య చ, సూర్యస్యోదయనం చైవ పూర్వా హ్యేషా దిగుచ్యతే. ౬౪. తస్య శైలస్య పృష్ఠేషు నిర్ఝరేషు గుహాసు చ, రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౬౫. తతః పర మగమ్యా స్స్యా ద్దిక్పూర్వా త్రిదశావృతా, రహితా చంద్రసూర్యాభ్యా మదృశ్యా తిమిరావృతా ౬౬ శైలేషు తేషు సర్వేషు కందరేషు వనేషు చ, యే చ నోక్తా మయా దేశా విచేయా తేషు జానకీ ౬౭ ఏతావ ద్వానరై శ్శక్యం గంతుం వానరపుంగవాః, అభాస్కర మమర్యాదం న జానీమ స్తతః పరం. ౬౮. అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ, మాసే పూర్ణే నివర్తధ్వ ముదయం ప్రాప్య పర్వతం. ౬౯. ఊర్ధ్వం మాసా న్న వస్తవ్యం వస న్వధ్యో భవే న్మమ, సిద్ధార్థా స్సన్నివర్తధ్వ మధిగమ్య చ మైథిలీం. ౭౦ మహేంద్రకాంతాం వనషండమండితాం దిశం చరిత్వా నిపుణేన వానరాః, అవాప్య సీతాం రఘువంశజప్రియాం తతో నివృత్తా స్సుఖినో భవిష్యథ ౭౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే-చత్వారింశ స్సర్గః.

పూర్వమితి. హి యస్మా దేతదుదయపర్వతః - ద్వారశబ్దాపేక్షయా నపుంసకత్వం. పృథివ్యాః భువనస్య చ - పూర్వం ద్వారం కృతం ప్రథమద్వారత్వేన బ్రహ్మణా సృష్ట్యాదౌ కల్పితం సూర్యస్య పరితో భ్రమణాయ ప్రథమం ఏత దుదయనం చ కృత ముదయస్థానం కల్పితం తస్మా దేషా పూర్వా దిగుచ్యతే ౬౪. తస్యేత్యాది సమ్యగన్వేషణాయ పునరుక్తిః *గామా. 'తస్య శైలస్య పృష్ఠేష్వి'తిపాఠః. ౬౫. తతఇతి త్రిదశావృతా త్రిదశాధిష్ఠితా - దిక్ ఉదయాచలప్రదేశరూపా - తతః పరం ఉదయాద్రేః పరం - అగమ్యా ౬౬. ఉపసంహరతి—శైలేష్వితి. యే మయా నోక్తా స్తేషు శైలాదిషు విచేయా ౬౭ ఏతావదితి అమర్యాదం గ్రామనగరాదిమర్యాదారహితం, కేవలాంధకారభూత మిత్యర్థః. ౬౮—౭౦. మహేంద్రేతి. మహేంద్రకాంతాం ఇంద్రప్రియాం - నిపుణేన నైపుణ్యేన. ౭౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-చత్వారింశ స్సర్గః

పూర్వదిశో నిర్వచన మాహ—పూర్వమేత దితి హి యస్మాత్కారణాత్ - పృథివ్యా భువనస్య చ పూర్వద్వారం కృతం ప్రథమద్వారం బ్రహ్మణా సృష్ట్యాదౌ కల్పితం - సూర్యస్య పరితో భ్రమణాయ ప్రథమే తదుదయనం చ కృతం ఉదయస్థానం కల్పితం. తస్మా దేషా పూర్వా దిగిత్యుచ్యతే ౬౫. తతఇతి. త్రిదశావృతా ఇంద్రాదిదేవావృతా - తతః పర ముదయాద్రేః పరం- అగమ్యేతి సంబంధః ౬౬-౭. యేచేతి ఉక్తేష్వనుక్తప్రదేశాః నిపుణేన నైపుణ్యేన. + టీకా. అభాస్కరం సూర్యరహితం-అతఏవ అమర్యాదం. ౭౧ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చత్వారింశ స్సర్గః

ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

తతః ప్రస్థాప్య సుగ్రీవ స్తన్మహ ద్వానరం బలం, దక్షిణాం ప్రేషయామాస వానరా నభిలక్షితాన్. ౧ నీల మగ్నిసుతం చైవ హనుమంతం చ వానరం, పితా మహసుతం చైవ జాంబవంతం మహాబలం. ౨ సుహోత్రం చ శరారిం చ శర గుల్మం తథైవ చ, గజం గవాక్షం గవయం సుషేణ మృషభం తథా. ౩. మైందం చ ద్వివిదం చైవ విజయం గంధమాదనం, ఉల్కాముఖ మసంగం చ హుతాశన సుతా వుభౌ. ౪. అంగదప్రముఖా న్వీరాన్ వీరః కపిగణేశ్వరః, వేగవిక్రమసంప న్నాన్ సందిదేశ విశేషవిత్. ౫. తేషా మగ్రేసరం చైవ మహద్బల మసంగగం, విధాయ హరివీరాణా మాదిశ ద్దక్షిణాం దిశం. ౬ యేకే చన సముద్దేశా స్త స్యాం దిశి సుదుర్గమాః, కపీశః కపిముఖ్యానాం స తేషాం తా నుదాహరత్. ౭. సహస్రశిరసం వింధ్యం నానాద్రుమలతాయుతం, నర్మదాం చ నదీం దుర్గాం మహోరగనిషేవితాం. ౮. తతో గోదావరీం రమ్యాం కృష్ణవేణీం మహానదీం, వరదాం చ మహాభాగాం మహోరగనిషేవితాం ౯. మేఖలా ముత్కలాం చైవ దశార్ణనగరా ణ్యపి, అశ్వవంతీ మవంతీం చ సర్వ మే వానుపశ్యత. ౧౦. విదర్భా నృషికాం శ్చైవ రమ్యా న్మాహిషకా నపి, తథా వంగా న్కళింగాం శ్చ కౌశికాం శ్చ సమంతతః. ౧౧. అన్వీక్ష్య దండకారణ్యం సపర్వతనదీం గుహాం, నదీం గోదావరీం చైవ సర్వ మే వానుపశ్యత. ౧౨ తథై వాంధ్రాం శ్చ పుండ్రాం శ్చ చోళా న్పాండ్యా

అథ దక్షిణదిశి వానరప్రేషణ మేకచత్వారింశే. తతః ప్రస్థాప్యేత్యాది. అభిలక్షితాన్ దృష్టాపదానాన్. ౧ నీలమిత్యాది. అత్రోక్త స్సుషేణ స్తారాపితు రన్యః- వేగవిక్రమసంపన్నప్రేషణే హేతు మాహ — విశేషవిదితి. *రామా 'సందిదేశ విశేషవి'దితి పాఠః ౫ 'తేషా మగ్రేసరం చైవ మహ త్బల మసంగగ'మితి అసంగగం అవిళంబగామి, వేగవదితి యావత్. బలం సైన్యం-అగ్రేసరం అగ్రచరం- విధాయ ౬ యేకేచనేతి తాన్ సముద్దేశాన్ ౭ సహస్రశిరసమిత్యాది పూర్వమధ్యదేశాపేక్షయా వింధ్యస్య దక్షిణత్వవ్యపదేశః *రామా. సహస్రశిరస మిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాన్ దేశా నుపదిశతి ౮— ౧౦. తత్ర 'సర్వమేవానుపశ్య' తేత్యంతేన వింధ్యస్య పశ్చిమభాగస్థాం స్తద్దక్షిణపార్శ్వస్థాం శ్చ నదీనగర దేశా నుపదిశతి విదర్భానిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాన్ దేశానుపదిశతి. నదీం గోదావరీ మితి దండ

తత ఇతి అభిలక్షితాన్ దృష్టాపదానాన్ ౧. నీలమిత్యాది. అత్రోక్త స్సుషేణ స్తారాపితు రన్యః. ౫. * టీకా తేషాం సహాయ మాజ్ఞాపయతి—తేషా మితి తేషాం నీలాదీనాం. ౬. *టీకా. తత్ర విచేయప్రదేశా నాహ—యేకే చ నేతి ౭ సహస్రశిరస మిత్యాది. పూర్వవత్ మధ్యదేశాపేక్షయా వింధ్యాద్రేః దక్షిణదిక్త్వవ్యపదేశః. * టీకా తదేవ వివృణోతి—సహస్ర శిరసమిత్యాది. సహస్రశిఖరం * టీకా వరారోహాం మహాభాగాం - వరః ఆరోహో దైర్ఘ్యం యస్యాస్తాం. ని 'ఆరోహో దైర్ఘ్యమానయో' రితి విశ్వః ౧౦. 'సహస్రశిరస' మిత్యాదినా 'సర్వ మేవానుపశ్య' తేత్యంతేన వింధ్యస్య పశ్చిమభాగస్థాన్ దక్షిణపార్శ్వస్థాం శ్చ నదీనగరదేశా నుపదిశ్య-

సకేరళాన్, ౧౩½ అయోముఖ శ్చ గంతవ్యః పర్వతో ధాతుమండితః. విచిత్రశిఖర
శ్శ్రీమాం శ్చిత్రపుష్పితకాననః, సచందనవనోద్దేశో మార్గితవ్యో మహాగిరిః ౧౪.
తత స్తా మాపగాం దివ్యాం ప్రసన్నసలిలాం శివాం, తత్ర ద్రక్ష్యథ కావేరీం విహి
తా మప్సరోగణైః ౧౫. తస్యాసీనం నగస్యాగ్రే మలయస్య మహౌజసం, ద్రక్ష్య
థాదిత్యసంకాశ మగస్త్య మృషిసత్తమం. ౧౬. తత స్తేనా భ్యనుజ్ఞాతాః ప్రసన్నేన
మహాత్మనా, తామ్రపర్ణీం గ్రాహజుష్టాం తరిష్యథ మహానదీం. ౧౭ సా చందన
వనై ర్దివ్యైః ప్రచ్ఛన్నా ద్వీపశాలినీ, కాంతేవ యువతిః కాంతం సముద్ర మవగా
హతే. ౧౮. తతో హేమమయం దివ్యం ముక్తామణివిభూషితం, యుక్తం కవాటం
పాండ్యానాం గతా ద్రక్ష్యథ వానరాః. ౧౯. తత స్సముద్ర మాసాద్య సంప్రధా
ర్యార్థనిశ్చయం, అగస్త్యే నాంతరే తత్ర సాగరే వినివేశితః ౨౦. చిత్రనానానగ
శ్శ్రీమా న్మహేంద్రః పర్వతోత్తమః, జాతరూపమయ శ్శ్రీమా నవగాఢో మహార్ణవం.
౨౧ నానావిధై ర్నగైః స్సర్వై ర్లతాభి శ్చోపశోభితం, దేవర్షియక్షప్రవరై రప్సరో
భి శ్చ సేవితం ౨౨. సిద్ధచారణసంఘై శ్చ ప్రకీర్ణం సుమనోహరం, త ముపైతి సహస్రా
క్ష స్సదా పర్వసు పర్వసు ద్వీప స్తస్యాపరే పారే శతయోజన మాయతః, అగమ్యో
మానుషై ర్దీప్త స్తం మార్గధ్వం సమంతతః. తత్ర సర్వాత్మనా సీతా మార్గితవ్యా
విశేషతః, ౨౪½. స హి దేశ స్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః. రాక్షసాధిపతే

కారణ్యావర్తి గోదావరీఖండ మిత్యర్థః. ౧౩½. అయోముఖఇతి. అయోముఖః సహ్యః. ౧౪. తతఇతి. అప్సరోగణైః విహితాం, పూజితా మిత్యర్థః. ౧౫. తస్యేతి తస్య ప్రసిద్ధస్య. ౧౬. ౯ రామా. 'తామ్రపర్ణీం గ్రాహజుష్టా' మితి పాఠః. ౧౮. తతో హేమమయమితి. పాండ్యానాం పాండ్యరాజానాం-యుక్తం యోగ్యం కవాటం, అనేన నగరం లక్ష్యతే ముక్తారూపై ర్మణిభిః రత్నైః భూషితం - తదుత్పత్తిదేశత్వా దితి భావః. ౧౯. అథ మహేంద్రం వర్ణయతి--తతఇత్యాదినా. 'మార్గితవ్యా విశేషత' ఇత్యంత మేకాన్వయం. తతః పాండ్యనగరాత్ - సముద్ర మాసాద్య అర్థనిశ్చయం కర్తవ్యసముద్రలంఘనాద్యర్థనిశ్చయం - సంప్రధార్య కృత్వా - అగస్త్యేన తత్ర సాగరే-అంతరే అవకాశే-నివేశితః - శ్రీమాన్ పుష్పఫలాదిసమృద్ధిమాన్ - శ్రీమాన్ కాంతిమాన్ - మహేంద్రోఽస్తి. తం పర్వతం - పర్వసు పర్వసు సముద్రస్నానా యాగచ్ఛతి. తస్యాపరే పారే ఆంతరాళికతీరే - ద్వీపోఽస్తి - తం మార్గధ్వం - తత్ర సర్వాత్మనా - సర్వప్రయత్నేన - విశేషత స్సీతా మార్గితవ్యేత్యర్థః. ౨౪½. సహీతి ఏవం రావణాలయావగమేఽపి ఇతరదిక్షు వానరప్రేషణం స్థానాంతరే సీతా మాదాయ

'విదర్భా' నిత్యాదినా పూర్వభాగస్థాన్ దేశా నుపదిశతి—విదర్భానితి. నదీం గోదావరీ మితి. అత్ర గోదావరీశబ్దేన దండకారణ్యవర్తిగోదావరీఖండ ఉచ్యతే * టీకా. అతో న పునరుక్తిః ౧౮ తతో హేమమయ మితి. కవాటం పాండ్యానాం నగరద్వారకవాటం. ౧౯. తతఇతి. అర్థనిశ్చయః సంప్రధార్యః, భవద్భి రితి శేషః *టీకా దుర్గప్రదేశత్వాదితి భావః. ౧౯½ అగస్త్యేనేతి. అత్ర శ్రీశబ్దః పుష్పఫలాదిసమృద్ధిపరః - ద్వితీయః శ్రీశబ్దః శోభాపరః. ౨౩. ద్వీపఇతి తస్య సముద్రస్యాపరే పారే, పరపారాతిరిక్తే ఆంతరాళికే పార ఇత్యర్థః ౨౪½. సహీతి. తస్య దేశస్య రావణసంబంధితయా సామాన్యే

శ్వాస స్సహసా౽క్షసమద్యుతేః, ౨౫. దక్షిణస్య సముద్రస్య మధ్యే తస్య తు రాక్షసీ అంగారకేతి విఖ్యాతా ఛాయా మాకృష్య భోజనీ, ౨౬. ఏవం నిస్సంశయా న్కృత్వా సంశయా న్నష్టసంశయాః మృగయధ్వం నరేంద్రస్య పత్నీ మమిత తేజసః, ౨౭. త మతిక్రమ్య లక్ష్మీవాన్ సముద్రే శతయోజనే గిరిః పుష్పితకో నామ సిద్ధచారణసేవితః, చంద్రసూర్యాంశుసంకాశ స్సాగరాంబుసమావృతః భ్రాజతే విపులై శ్శృంగై రంబరం విలిఖ న్నివ, తస్యైకం కాంచనం శృంగం సేవతే ౽యం దివాకరః శ్వేతం రాజత మేకం చ సేవతే౽యం నిశాకరః, న తం కృతఘ్నాః పశ్యంతి న నృశంసా న నాస్తికాః ప్రణమ్య శిరసా శైలం తం విమార్గత వానరాః, ౩౦. త మతిక్రమ్య దుర్ధర్షా సూర్యవా న్నామ పర్వతః అధ్వనా దుర్విగాహేన యోజనాని చతుర్దశ, ౩౧. తత స్తమ ప్యతిక్రమ్య వైద్యుతో నామ పర్వతః.

కిం గచ్ఛే దితి శంకయేతి బోధ్యం. ౨౬॥. నను పూర్వం 'న జానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్షస' ఇత్యుక్తం సంప్రతి 'న హి దేశ స్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మన' ఇత్యుచ్యతే అతో విరుద్ధ మిద మిత్యాశంక్య పరిహరతి—ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా-సంశయాన్ సంశయవిషయభూతాన్-దేశాన్-నిస్సంశయాన్ సంశయావిషయీభూతాన్-నిశ్చితసదసద్భావాన్ కృత్వా నష్టస శయాస్సంతః అమితతేజసో నరేంద్రస్య పత్నీం మృగయధ్వం యదృచ్ఛాదర్శనాపరిస్ఫుటజ్ఞాత మర్థం కథం నిశ్చయేన కథయామీతి న జాన ఇతి పూర్వముక్తం. ఇదానీం తథావిధ మప్యర్థ మన్వేషణగౌరవాయ నిశ్చయేన బ్రవీమీతి భావః. ౨౭. తమతిక్రమ్యేతి 'పరాపరయోగే' చేతి క్త్వాప్రత్యయః. ఏవం పూర్వత్రాపి పరత్ర చ బోధ్యం. ౨౯. తస్యైకమితి దక్షిణాయన ఇతి శేషః ౩౦. త మతిక్రమ్య దుర్ధర్షా ఇతి. హే దుర్ధర్షాః-సూర్యవాన్నామ పర్వతః, వర్తత ఇతి శేషః. దుర్విగాహే నాధ్వనా ఉపలక్షితః-యోజనాని చతుర్దశ-పుష్పితకసూర్యవతో రంతరాళ ఇతి శేషః. ౩౧. తత ఇతి. వరాణాం శ్రేష్ఠానా మర్హాణీతి

నైవాగతత్వే౽పి - సుదృఢాన్వేషణార్థం తం దేశం తదీయత్వేన నిశ్చిత్యోక్తవాన్. * టీకా. నహీతి 'న జానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్షస' ఇత్యాదినా పూర్వం రావణనివాసాపరిజ్ఞానం ప్రకటీకృత మిదానీ మేతత్కథ ముచ్యత ఇతి చేత్, వాలివధాత్పూర్వ మేవ రావణనివాసస్థాన ముక్తం చేత్ వాలివధ మకృత్వైవ స్వయ మేవ రావణం హత్వా సీతా మానేష్యతి. తతః స్వస్య రాజ్యప్రాప్తి ర్వాలివధ శ్చ న భవిష్యతీతి భియా తదానీం నోక్తం. ఇదానీం సర్వార్థపరిపూర్ణత్వా దుక్తవా న్నిత్య విరోధః. యద్వా—యాదృచ్ఛికదర్శనాపరిస్ఫుటపరిజ్ఞాత మర్థం కథం నిశ్చయేన కథయామీతి న జాన ఇతి పూర్వ ముక్తవాన్. ఇదానీం త్వపరిస్ఫుటజ్ఞాత మప్యర్థ మన్వేషణగౌరవాయ నిశ్చయేన బ్రవీమీతి నిశ్చిత్యాకథయత్ ద్వితీయపక్షే తస్య దేశస్య రావణసంబంధితయా సామాన్యే నావగతత్వే౽పి సుదృఢాన్వేషణార్థం తం దేశం తదీయత్వేన నిశ్చిత్యోక్తవాన్. ౨౫. సముద్రే అప్రమత్తై ర్గంతవ్య మిత్యభిప్రాయేణ తత్రత్యం బాధక మాహ—దక్షిణస్యేతి. ౨౬. ఏవమితి. ఏవం నిస్సంశయాన్ కృత్వా సంశయాన్ నష్టసంశయాః - యథా సంశయితో రావణదేశో నిశ్చయే నాన్విష్యతే, ఏవం సంశయాన్ సంశయితాన్ దేశాన్ నిస్సంశయాన్ కృత్వా - నిశ్చితసదసద్భావాన్ కృత్వా-నష్టసంశయాః నరేంద్రపత్నీం మృగయధ్వం. యథా శంకాసద్భావే౽పి రావణో౽పి లంకాద్వీపే౽పి నిశ్చయేన మృగ్యతే. ఏవం శంకాకారణవత్స్వన్యేష్వపి దేశేషు నిశ్చయేన మృగయతే త్యర్థః. ౨౭. తమితి. త మతిక్రమ్య లంకాద్వీప మతిక్రమ్య. ౨౯—౩౧. అగస్త్యభవన మేవ

సర్వకామఫలై ర్వృక్షై స్సర్వకాలమనోహరైః, తత్ర భుక్త్వా వరార్హాణి మూలాని చ ఫలాని చ. మధూని పీత్వా ముఖ్యాని పరం గచ్ఛత వానరాః, ౩౪॥ తత్ర నేత్రమనఃకాంతః కుంజరో నామ పర్వతః అగస్త్యభవనం యత్ర నిర్మితం విశ్వకర్మణా, ౩౫॥ తత్ర యోజనవిస్తార ముచ్ఛ్రితం దశయోజనం శరణం కాంచనం దివ్యం నానారత్నవిభూషితం, ౩౬॥ తత్ర భోగవతీనామ సర్పాణా మాలయః పురీ విశాలకక్ష్యా దుర్ధర్షా సర్వతః పరిరక్షితా, రక్షితా పన్నగై ర్ఘోరై స్తీక్ష్ణదంష్ట్రై ర్మహావిషైః. సర్పరాజో మహాప్రాజ్ఞో యస్యాం వసతి వాసుకిః, నిర్యాయ మార్గితవ్యా చ సా చ భోగవతీ పురీ. ౩౭. తత్ర చానంతరా దేశా యే కే చన సుసంవృతాః, ౩౭॥ తం చ దేశమతిక్రమ్య మహా నృషభసంస్థితః సర్వరత్నమయ శ్శ్రీమా నృషభో నామ పర్వతః, ౪౦॥. గోశీర్షకం పద్మకం చ హరిశ్యామం చ చందనం. దివ్య ముత్పద్యతే యత్ర తచ్చైవాగ్నిసమప్రభం, ౪౧॥ న తు తచ్చందనం దృష్ట్వా స్ప్రష్టవ్యం చ కదాచన రోహితా నామ గంధర్వా ఘోరా రక్షంతి తద్వనం, తత్ర గంధర్వపతయః పంచ సూర్యసమప్రభాః. శైలూషో గ్రామణీ శ్శిగ్రు శ్శుభ్రో బభ్రు స్తథైవ చ, ౪౩॥ రవి సోమాగ్నివపుషాం నివాసః పుణ్యకర్మణాం. అంతే పృథివ్యా దుర్ధర్షా స్తత్ర స్వర్గజిత స్థ్సితాః, ౪౪॥. తతః పరం న వ స్సేవ్యః పితృలోక స్సుదారుణః. రాజధానీ యమ స్యైషా కష్టేన తమసా వృతా, ౪౫॥ ఏతావ దేవ యుష్మాభి ర్వీరా వానరపుంగవాః. శక్యం విచేతుం గంతుం వా నాతో గతిమతాం గతిః, ౪౬॥. సర్వ మేత త్సమాలోక్య యచ్చాన్య దపి దృశ్యతే. గతిం విదిత్వా వైదేహ్యా

వరార్హాణి - పరం తతః పరం దేశం. ౩౪॥ ౩౫॥ అగస్త్యభవనం విశేషయతి—తత్ర యోజనేతి. శరణం గృహం. ౩౬॥ తత్రేత్యాది నిర్యాయ అగస్త్యభవనా న్నిర్గత్య ౩౭ తత్రేతి. యే అనంతరాః అవ్యవహితా దేశాః - తే, మార్గితవ్యా ఇతి శేషః ౩౭॥ తంచేతి తం చ దేశ మతిక్రమ్య, తస్మా ద్దేశాత్ పరత ఇత్యర్థః ఋషభసంస్థితః ఋషభతుల్యసంస్థానః. ౪౦॥ గోశీర్షకమితి. గోశీర్షకం గోరోచనాసదృశవర్ణం - పద్మకం పద్మదళసవర్ణం - హరిశ్యామం తమాలదళవర్ణం - అగ్నిసమప్రభం అగ్నిసదృశవర్ణం - ఏవంవిధం 'దివ్యం చందనం - యతో ఉత్పద్యతే - స ఋషభః

విశినష్టి—తత్రేతి. తత్ర కుంజరపర్వతే - యోజనవిస్తారం శతయోజనం శరణం గృహ మితి సంబంధః నిర్యాయేతి సా భోగవతీ పురీ మార్గితవ్యా. తస్యాః నిర్యాయ నిర్గత్య. ౩౭ తత్రేతి. తత్ర యే కేచన సుసంవృతాః అనంతరదేశా మార్గితవ్యా ఇతి సంబంధః. ౩౭॥ *టీకా. తమితి ఋషభస్యేవ సంస్థితి రవస్థానం యస్యేతి విగ్రహః ౪౦॥ గోశీర్షకమితి గోశీర్షకం గోరోచనాసదృశవర్ణం-పద్మకం పద్మదళసమానవర్ణం - హరి కుంకుమసమానవర్ణం - శ్యామం తమాలదళనిభం - అగ్నిసమప్రభం అగ్నిసదృశవర్ణం *టీకా తచ్చందనం చ, యతో ఉత్పద్యత ఇతి సంబంధః ౪౧॥. *టీకా. తత్ర కాంక్షా న కర్తవ్యేత్యాహ—నత్వితి. తత్రైవ తు మాహ—రోహితా ఇతి. ౪౩॥ *టీకా. రవీతి స్వర్గజితః, ప్రాప్తస్వర్గా ఇత్యర్థః. ౪౪॥. *టీకా. తతఇతి. కష్టేన దుష్ప్రవేశేన.

స్సన్నివర్తితు మర్హథ, ౪౭॥ యస్తు మాసా న్నివృత్తోఽగ్రే దృష్టా సీతేతి వక్ష్యతి. మత్తుల్య విభవో భోగైస్సుఖం స విహరిష్యతి, ౪౮॥ తతః ప్రియతరో నాస్తి మమ ప్రాణా ద్విశేషతః. కృతాపరాధో బహుశో మమ బంధు ర్భవిష్యతి. ౪౯॥ అమితబలపరాక్రమా భవంతో విపులగుణేషు కులేషు చ ప్రసూతాః, మనుజపతిసుతాం యథా లభధ్వం తదధిగుణం పురుషార్థ మారభధ్వం ౫౦॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ప్రస్థాప్య సుగ్రీవ స్తాన్ హరీ న్దక్షిణాం దిశం, అబ్రవీ న్మేఘసంకాశం సుషేణం నామ యూథపం. ౧. తారాయాః పితరం రాజా శ్వశురం భీమవిక్రమం, అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్య మభిగమ్య ప్రణమ్య చ. ౨ మరీచిపుత్రం మారీచ మర్చిష్మంతం మహాకపిం, వృతం కపివరై శ్శూరై ర్మహేంద్రసదృశద్యుతిం. బుద్ధివిక్రమసంపన్నం వైనతేయసమద్యుతిం, మరీచిపుత్రా న్మారీచా నర్చిర్మాలా న్మహాబలాన్. ఋషిపుత్రాంశ్చ తా న్సర్వాన్ ప్రతీచీ మాదిశ ద్దిశం, ౪॥ ద్వాభ్యాం శతసహస్రాభ్యాం కపీనాం కపిసత్తమాః. సుషేణప్రముఖా యూయం వైదేహీం పరిమార్గత, ౫॥ సురాష్ట్రాన్ సహబాహ్లీకాన్ శూరా న్భీమాం స్తథైవ చ. స్ఫీతా న్జనపదా న్రమ్యా న్విపులాని పురాణి చ, పున్నాగగహనం కుక్షిం వకుళో

పర్వతో వర్తత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౪౭॥. ౪౮॥. తత ఇతి తతః తస్మాత్ పురుషాత్ ప్రియతరో నాస్తి. మమ ప్రాణాత్ విశేషతః, సః ప్రియతర ఇతి శేషః. ౪౯॥. అమితేతి. తదధిగుణం తదనుగుణం - పురుషార్థం పురుషవ్యాపారం - అత్ర సంయమినీపర్యంత మభిధానాత్ సప్తద్వీపసాగరగమన మర్థసిద్ధం ఏవ ముత్తరసర్గయోరపి బోధ్యం అత్ర సార్ధపంచాశ చ్ఛ్లోకాః. ౫౦॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

అథ పశ్చిమదిశి వానరనియోజనం ద్విచత్వారింశే అథేత్యాది. ౧. తారాయా ఇతి, ప్రాంజలిత్వాదికథనార్థ మబ్రవీదితి. అతో న పౌనరుక్త్యం ౨ మరీచిపుత్రమితి మారీచపద మన్వర్థసంజ్ఞేతి ద్యోతయితుం మరీచిపుత్ర మిత్యుక్తిః. మరీచిపుత్రాన్ మారీచా నిత్యత్రాపి తథా మారీచమితి జ్యేష్ఠ ఉక్తః, మారీచా ఇతి తదనుజా ఉచ్యంతే. అర్చిర్మాలాన్ అర్చిష్మతః. ౪॥ —౫॥. సురాష్ట్రానిత్యాది. పున్నాగేతి. పున్నాగగహనం పున్నాగవనం - కుక్షిః మధ్యదేశవిశేషః- ఉద్దాలకాః

౪౮॥. తత ఇతి. తతః ప్రియతరో నాస్తి తస్మాత్ప్రియతరో నాస్తి - మమ ప్రాణా ద్విశేషతః స ప్రియతర ఇతి సంబంధః. ౪౯॥.— ౫౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

* టీకా. అథేతి. ప్రస్థాప్య ప్రయాణోపదేశం కృత్వా - పూర్వోక్తసుషేణా దన్య స్సోమపుత్ర స్సుషేణ ఇతి వేదితవ్యం. ౧. తారాయా ఇతి. అబ్రవీదితి. పునర్వచనం ప్రాంజలిత్వాభిగమనాదివిశేషకథనార్థం ౨. మహర్షీతి. మహర్షిపుత్రం మారీచం మహర్షే ర్మరీచేః పుత్రం మారీచం ౪॥ ౫॥ 'పున్నాగగహనం కుక్షి' మిత్యాదినా కేతుమాలప్రదేశా నుపదిశతి—పున్నాగేతి. కుక్షి ర్దేశవిశేషః,

ద్దాలకాకులం. తథా కేతకషండాం శ్చ మార్గధ్వం హరియూథపాః, ప్రత్యక్స్రోతో గమా శ్చైవ నద్య శ్శీతజలా శ్శివాః తాపసానా మరణ్యాని కాంతారా గిరయ శ్చ యే, ౯౹. తత స్థలీం మరుప్రాయా మత్యుచ్ఛశిరస శ్శిలాః. గిరిజాలావృతాం దుర్గాం మార్గిత్వా పశ్చిమాం దిశం, తతః పశ్చిమ మాసాద్య సముద్రం ద్రష్టు మర్హథ. తిమినక్రాయుతజల మక్షోభ్య మథ వానరాః, ౧౦౹ తతః కేతకషండేషు తమాలగహనేషు చ. కపయో విహరిష్యంతి నారికేళవనేషు చ, ౧౧౹ తత్ర సీతాం చ మార్గధ్వం నిలయం రావణస్య చ వేలాతటనివిష్టేషు పర్వతేషు వనేషు చ, ౧౨౹. మురచీపత్తనం చైవ రమ్యం చైవ జటీపురం, అవంతీ మంగలోపాం చ తథా చాలక్షితం వనం, రాష్ట్రాణి చ విశాలాని పత్తనాని తత స్తతః. ౧౩. సింధుసాగర యోశ్చైవ సంగమే తత్ర పర్వతః, మహాన్ హేమగిరి ర్నామ శతశృంగో మహాద్రుమః తస్య ప్రస్థేషు రమ్యేషు సింహాః పక్షగమాః స్థితాః, తిమిమత్స్యగజాం శ్చైవ నీడా న్యారోపయంతి తే. ౧౪. తాని నీడాని సింహానాం గిరిశృంగగతా శ్చ యే. దృప్తా స్తృప్తా శ్చ మాతంగా స్తోయదస్వననిస్స్వనాః. విచరంతి విశాలే ఽస్మిన్

వృక్షవిశేషాః - కేతకషండాన్ కేతకవనాని - ప్రత్యక్స్రోతో గచ్ఛంతీతి ప్రత్యక్స్రోతోగమాః- శివాః పావనాః - కాంతారాః దుర్గమమార్గాః - తాన్ మార్గధ్వ మితి పూర్వేణ సంబంధః. ౯౹ తత స్థలీ మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం స్థల్యాదికం మార్గిత్వా తతః తస్మా ద్దేశాత్ పశ్చిమం సముద్ర మాగమ్య తిమినక్రాయుత మక్షోభ్యం తం ద్రష్టు మర్హథ * రామా 'తిమినక్రాయుతజల మక్షోభ్య మథ వానరా' ఇతి పాఠః ౧౦౹. తత ఇతి కపయో భవదీయాః ౧౧౹ తత్రేతి వేలాతటనివిష్టేషు వేలాయాం అంబువికృతౌ తటే చ స్థితేషు ని 'అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోర' పీత్యమరః ౧౨౹. మురచీతి పూర్వస్యాం దిశ్యేవం త్వన్యా - ఇయం చాన్యా - యత్ర ప్రవిష్టా వనసైరంతర్యేణ న లక్ష్యంతే. తదలక్ష్యం నామ - మార్గధ్వ మిత్యనుషంగః ౧౩. సింధ్వితి. సింధు ర్నద విశేషః. తత్ర పశ్చిమదిశి - పక్షై ర్గచ్ఛంతీతి పక్షగమాః - సపక్షా ఇతి విశేషణం. నీడాని వృక్షాగ్రస్థస్వావాసస్థానాని - అతఏవ మహాద్రుమ ఇతి పూర్వ ముక్తం ౧౪. తానీత్యాద్యర్ధత్రయం. సమంతత స్తోయపూర్ణేఽస్మిన్ స్థలే యే గజా స్సంతి గిరిశృంగగతా శ్చ యే తే గజా స్తాని నీడాని

కాంతారగిరయ శ్చ - ఏతా నపి మార్గధ్వ మితి పూర్వేణ సంబంధః. ౯౹.—౧౦౹. తతః కేతకషండేష్వితి. కపయః భవదీయాః ౧౧౹. తత్రేతి 'పత్తనాని తత స్తత' ఇత్యేతత్పర్యంతం మార్గధ్వ మిత్యనుషజ్యతే. ౧౨౹. * టీకా. ఆవంతీం అంగలోపాంచేతి ద్వే నగర్యౌ ౧౩. తత్రేతి. పక్షగమాః పక్షాభ్యాం గచ్ఛంతీతి పక్షగమాః, సపక్షా ఇత్యర్థః సింహాః - తిమిమత్స్యగజాన్ నీడా న్యారోపయంతి స్వావాసస్థానాని ప్రాపయంతి. ౧౪ తానీతి సమంతతః తోయపూర్ణే అస్మిన్ స్థలే యే గజా స్సంతి - గిరిశృంగగతా శ్చ యే తే గజా స్తాని నీడాని విచరంతి, సింహనీడాశ్రయసానుషు విచరంతీత్యర్థః. బాధకబాహుళ్యేఽపి సంచారాత్ పర్వతస్యాతిరమణీయత్వ మవగమ్యతే.

తోయపూర్ణే సమంతతః, ౧౭॥ తస్య శృంగం దివస్పర్శం కాంచనం చిత్రపాదపం. సర్వ మాశు విచేతవ్యం కపిభిః కామరూపిభిః, ౧౮॥. కోటిం తత్ర సముద్రే తు కాంచనీం శతయోజనాం. దుర్దర్శాం పారియాత్రస్య గతా ద్రక్ష్యథ వానరాః. కోట్య స్తత్ర చతుర్వింశ ద్గంధర్వాణాం తరస్వినాం. వసం త్యగ్నినికాశానాం ఘోరాణాం కామరూపిణాం, ౨౦॥ పావకార్చిఃప్రతీకాశా స్సమవేతా స్సహస్రశః. నాత్యాసాదయితవ్యా స్తే వానరై ర్భీమవిక్రమైః,నాదేయం చ ఫలం తస్మా ద్దేశా త్కించిత్ ప్లవంగమైః. దురాసదా హి తే వీరా స్సత్త్వవంతో మహాబలాః, ఫలమూలాని తే తత్ర రక్షంతే భీమవిక్రమాః.తత్ర యత్న శ్చ కర్తవ్యో మార్గితవ్యా చ జానకీ, న హి తేభ్యో భయం కించి త్కపిత్వ మనువర్తతాం. ౨౧. తత్ర వైడూర్యవర్ణాభో వజ్రసంస్థానసంస్థితః నానాద్రుమలతాకీర్ణో వజ్రో నామ మహాగిరిః. శ్రీమా న్సముదిత స్తత్ర యోజనానాం శతం సమం, ౨౨॥. గుహా స్తత్ర విచేతవ్యాః ప్రయత్నేన ప్లవంగమాః ౨౩ చతుర్భాగే సముద్రస్య చక్రవా న్నామ పర్వతః, తత్ర చక్రం సహస్రారం నిర్మితం విశ్వకర్మణా. ౨౪. తత్ర పంచజనం

విచరంతి, సింహానీడాశ్రయసానుషు విచరంతీత్యర్థః. బాధకస్థానగమనే హేతు మాహ—దృష్ట్వేతి. ౧౭॥ తస్యేతి. కపిభిః, భవద్భి రితి శేషః ౧౮॥. కోటిమితి. తత్ర సముద్రే గతాం పారియాత్రస్య కోటిం శృంగం. * రామా 'కోటిం తత్ర సముద్రస్యే'తి పాఠః ౧౯॥ —౨౦॥. పావకార్చిః ప్రతీకాశా ఇత్యాది. నాత్యాసాదయితవ్యాః నాతిసమీపం ప్రాప్తవ్యాః - నాదేయం న స్వీకార్యం తర్హి తే గంధర్వా అస్మాన్ హనిష్యంతీ త్యత్రాహ—తత్రేతి యత్నః ఫలచాపలనివృత్తౌ యత్నః కర్తవ్యః - విశాలత్వా దన్వేషణే యత్నో వా - న కించి ద్భయం - కపిసంచారస్య వనమాత్రధర్మత్వా దితి భావః. అనువర్తతాం అనువర్తమానానాం * రామా. నాదేయమితి న ఆదేయ మితి చ్ఛేదః తేషాం దురాసదత్వే తత్ర కథం మార్గణం ఘటత ఇత్యాశంక్యాహ—తత్రేతి. హి యస్మాత్కారణాత్ - కపిత్వ మనువర్తతాం ప్రాకృతకపిత్వ మనువర్తమానానాం - భవతాం తేభ్యో భయం న తస్మా త్తత్ర యత్నః కర్తవ్యః. జానకీ మార్గితవ్యా చేతి సంబంధః ౨౧ తత్ర వైడూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. శ్రీమానితి. యోజనానాం శతం సమం యథా భవతి తథా సముదితః సమున్నతః. ౨౨॥ —౨౩. చతుర్భాగ ఇతి. చతుర్భాగే చతుర్థభాగే - సముద్రస్య లవణసముద్రస్య. ౨౪ తత్ర పంచజన మితి తత్ర చక్రవత్పర్వతే-పురుషోత్తమో విష్ణుః. ని. 'శ్రీపతిః పురుషోత్తమః'

---

*టీకా జాతిప్రయుక్తవైరై స్సింహై ర్బాధ్యమానా అపి గజా స్తద్గిరిం న జహతీతి భావః. ౧౭॥ — ౧౮॥ కోటిమితి తత్ర సముద్రే పారియాత్రస్య కోటిం ద్రక్ష్యథేతి సంబంధః. ౨౦॥. * టీకా. నాదేయం ఆదాతు మర్హం న భవతి. * టీకా నహీతి. తేభ్యో గంధర్వేభ్యో భయం నాస్తి, తేషాం రామకార్యసహాయత్వా దితి భావః. ౨౧. తత్ర వైడూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. యోజనానాం శతం సమం యథా తథా సముదితః సమ్యగుత్పన్నః. ౨౩. చతుర్భాగ ఇతి. చతుర్భాగే-సముద్రస్య లవణసముద్రస్య. ౨౪. తత్ర పంచజనమితి. కస్మింశ్చి ద్దేవాసురయుద్ధే విష్ణో రవతారః పురుషోత్తమః

హత్వా హయగ్రీవం చ దానవం,ఆజహార తత శ్చక్రం శంఖం చ పురుషోత్తమః.౨౮. తస్య సానుషు చిత్రేషు విశాలాసు గుహాసు చ,రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౨౯. యోజనానాం తత ష్షష్టి ర్వరాహో నామ పర్వతః, సువర్ణశృంగ స్సుశ్రీమా నగాధే వరుణాలయే. ౩౦. తత్ర ప్రాగ్జ్యోతిషం నామ జాతరూపమయం పురం, యస్మి న్వసతి దుష్టాత్మా నరకో నామ దానవః. ౩౧ తత్ర సానుషు చిత్రేషు విశాలాసు గుహాసు చ, రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౩౨. త మతిక్రమ్య శైలేంద్రం కాంచనాంతరనిర్దరః, పర్వత స్సర్వసౌవర్ణో ధారాప్రస్రవణాయుతః. ౩౩. తం గజా శ్చ వరాహా శ్చ సింహా వ్యాఘ్రా శ్చ సర్వతః, అభిగర్జంతి సతతం తేన శబ్దేన దర్పితాః ౩౪. యస్మి న్హరిహయ శ్శ్రీమా న్మహేంద్రః పాకశాసనః, అభిషిక్త స్సురై రాజా మేఘవా న్నామ పర్వతః. ౩౫. త మతిక్రమ్య శైలేంద్రం మహేంద్రపరిపాలితం, షష్టి ర్గిరిసహస్రాణి కాంచనాని గమిష్యథ. తరుణాదిత్యవర్ణాని భ్రాజమానాని సర్వతః, జాతరూపమయై ర్వృక్షై శ్శోభితాని సుపుష్పితైః. ౩౬. తేషాం మధ్యే స్థితో రాజా మేరు రుత్తరపర్వతః, ఆదిత్యేన ప్రసన్నేన శైలో దత్తవరః పురా. ౩౭. తేనైవ ముక్త శ్శైలేంద్రః సర్వ ఏవ త్వదాశ్రయాః, మత్ప్రసాదా ద్భవిష్యంతి దివారాత్రం చ కాంచనాః. త్వయి యే చాపి వత్స్యంతి దేవగంధర్వదానవాః, తే భవిష్యంతి రక్తా శ్చ ప్రభయా కాంచనప్రభాః. ౪౦. విశ్వేదేవా శ్చ మరుతో వసవ శ్చ దివౌకసః, ఆగమ్య పశ్చిమాం సంధ్యాం మేరు ముత్తరపర్వతం, ఆదిత్య ముపతిష్ఠంతి తై శ్చ సూర్యోఽభిపూజితః. అదృశ్య

ఇత్యమరః. చక్రరక్షకం హయగ్రీవాఖ్యం దానవం హత్వా చక్రం-పంచజనాఖ్యం దానవంచ హత్వా తదస్థిభూతం పాంచజన్యాఖ్యం శంఖం చ జగ్రాహ కృష్ణః పంచజనం హత్వా పాంచజన్యం జగ్రాహేత్యుచ్యతే తద్విష్ణ్వవతారే ఽప్యస్తీతి జ్ఞేయం.౩౦.తత్ర ప్రాగితి. తత్ర వరాహపర్వతే. ౩౨. తమతిక్రమ్యేతి త మతిక్రమ్య, తస్మాత్పరత ఇత్యర్థః. కాంచనాంతరనిర్దరః సౌవర్ణమయాంతరప్రదేశవత్కందరః,అంతర్బహి శ్చ సౌవర్ణ కందర ఇత్యర్థః. ౩౩. తంగజా శ్చేతి. తేన శబ్దేన స్వశబ్దేన-దర్పితా గజాదయ స్తం పర్వత మభిగర్జంతి. ౩౪. యస్మిన్నితి. హరిహయః శ్యామవర్ణాశ్వయుక్తః-రాజాభిషిక్తః రాజత్వే నాభిషిక్తః ౩౭ వర మేవాహ—తేనైవమితి ప్రభయా రక్తా భవిష్యంతీ త్యన్వయః.౪౦.విశ్వేదేవా ఇతి. పశ్చిమాం సంధ్యాం - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. మేరుసదృశత్వా న్మేరుం-మేరు మాగమ్య ఆదిత్య ముపతిష్ఠంతి పూజయంతి మంత్రకరణాభావా త్పరస్మైపదం. అ స్తగిరిసమీపస్థసావర్ణి మేరో

పంచజనం హయగ్రీవాఖ్యం దానవం చ హత్వా సుదర్శనపాంచజన్యౌ జగ్రాహేతి పౌరాణికీ కథా ౨౮—౩౦.తత్ర ప్రాగ్జ్యోతిషమితి. తత్ర వరాహపర్వతే ౩౧—౩౨. *టీకా.తమితి.కాంచనాః స్వర్ణవికారా అంతరనిర్దరా మధ్యపాషాణసంధయో యస్య సః.౩౩.తం గజాఇతి. తేన శబ్దేన స్వకీయ ధ్వన్యుత్పన్న ప్రతిధ్వనినా దర్పితాః గజాదయః తం పర్వత మభిగర్జంతి. ౩౫—౩౭. తేనేతి. తేన ఆదిత్యేన. ౪౦. విశ్వేదేవాఇతి, విశ్వేదేవాదయః-పశ్చిమాం సంధ్యాం-అస్మదపేక్షయా ఉత్తరపర్వతం మేరు

స్సర్వభూతానా మస్తం గచ్ఛతి పర్వతం. ౪౨. యోజనానాం సహస్రాణి దశ తాని దివాకరః, ముహూర్తార్ధేన తం శీఘ్ర మభియాతి శిలోచ్చయం. ౪౩. శృంగే తస్య మహ ద్దివ్యం భవనం సూర్యసన్నిభం, ప్రాసాదగణసంబాధం విహితం విశ్వకర్మణా. శోభితం తరుభి శ్చిత్రై ర్నానాపక్షిసమాకులైః, నికేతం పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః. ౪౪. అంతరా మేరు మస్తం చ తాలో దశశిరా మహాన్, జాతరూపమయ శ్శ్రీమాన్ భ్రాజతే చిత్రవేదికః. ౪౬. తేషు సర్వేషు దుర్గేషు సరస్సు చ సరిత్సు చ, రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౪౭. యత్ర తిష్ఠతి ధర్మజ్ఞ స్తపసా స్వేన భావితః, మేరుసావర్ణి రిత్యేవ ఖ్యాతో వై బ్రహ్మణా సమః. ౪౮. ప్రష్టవ్యో మేరుసావర్ణి ర్మహర్షి స్సూర్యసన్నిభః, ప్రణమ్య శిరసా భూమౌ ప్రవృత్తిం మైథిలీం ప్రతి. ౪౯. ఏతావ జ్జీవలోకస్య భాస్కరో రజనీక్షయే, కృత్వా వితిమిరం సర్వ మస్తం గచ్ఛతి పర్వతం. ౫౦. ఏతావ ద్వానరై శ్శక్యం గంతుం వానర పుంగవాః, అభాస్కర మమర్యాదం న జానీమ స్తతః పరం. ౫౧. అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ, అస్తపర్వత మాసాద్య పూర్ణే మాసే నివర్తత. ఊర్ధ్వం మాసా న్నవస్తవ్యం వస న్వధ్యో భవే న్మమ, ౫౨½, సహైవ శూరో యుష్మాభి శ్శ్వశురో మే గమిష్యతి. శ్రోతవ్యం సర్వ మేతస్య భవద్భి ర్దిష్టకారిభిః, ౫౩½. గురు రేష మహాబాహుః శ్వశురో మే మహాబలః భవంత శ్చాపి విక్రాంతాః ప్రమాణం సర్వకర్మసు, ౫౪½ ప్రమాణ మేనం సంస్థాప్య పశ్యధ్వం పశ్చిమాం

రభిధానా త్సర్వేఽపి సముద్రద్వీపాదయోఽపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తాః. * రామా. విశ్వేదేవాఇతి. విశ్వేదేవాశ్చ వసవో మరుతశ్చ దివౌకసః, పశ్చిమాం సంధ్యాం అస్మదపేక్షయా పశ్చిమసంధ్యాయాం ఉత్తమపర్వతం మేరు మాసాద్య వర్తమాన మాదిత్య ముపతిష్ఠంతి పూజయంతి మంత్రకరణాభావాత్పరస్మైపదం. అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణిమేరో రభిధానా త్తతః పూర్వస్థా అనుక్తా స్సముద్రద్వీపాదయోఽపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తా ఇత్యవగంతవ్యం ౪౨ *రామా 'యోజనానాం సహస్రాణి దశ తాని దివాకర' ఇతి పాఠః. ౪౩—౪౯ ఏతావదితి. భాస్కరః రజనీక్షయే జీవలోకస్య ఏతావత్ ఉదయాస్తాది మధ్యం వితిమిరం కృత్వా అస్తం గచ్ఛతీతి యోజనా. ౫౨½ సహైవేతి. దిష్టకారిభిః ఆదిష్టకారిభిః *రామా. 'శ్వశురో మే గమిష్య' తీతి పాఠః. ౫౪½. 'ప్రమాణ మేనం సంస్థాప్య పశ్యధ్వం పశ్చిమాం

మాసాద్య - వర్తమాన మాదిత్య ముపతిష్ఠంతి పూజయంతి. అస్తగిరి సమీపస్థసావర్ణిమేరో రభిధానాత్ తతః పూర్వస్థా అనుక్తా స్సముద్రద్వీపాదయోఽపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తా ఇత్యవగంతవ్యం ౪౨. * టీకా. మేరుపర్వతాస్తాచలమధ్యదేశప్రమాణం సూర్యస్య గతే ర్వేగం చాహ—యోజనానామితి. దివాకర స్త మస్తాఖ్యం శిలోచ్చయ మభిముఖీభూయ ముహూర్తార్ధేన-ముహూర్తార్ధో ఘటికాయా అపి స్వల్ప కాల ఇతి మంతవ్యం యోజనానాం దశసహస్రాణి గచ్ఛతీతి సంబంధః. మేరో రస్తాచలస్య చాంతర మయుతయోజనపరిమిత మితి యావత్ ౪౪ అంతరేతి అంతరా మేరు మస్తం చ సావర్ణిమేరో రస్తాచలస్య చ మధ్యే. ౪౭.* యత్ర తిష్ఠతీతి. యత్ర మేరౌ. ౪౮—౪౯. ఏతావదితి. భాస్కరః రజనీక్షయే జీవలోకస్య ఏతావ త్సర్వ ముదయాస్తమయాద్రిమధ్యం - వితిమిరం కృత్వా - అస్తం గచ్ఛ

దిశం ౫౫. దృష్టాయాం తు నరేంద్రస్య పత్న్యా మమితతేజసః, కృతకృత్యా భవిష్యామః కృతస్య ప్రతికర్మణా. ౫౬. అతోఽన్య దపి యత్కార్యం కార్యస్యాస్య హితం భవేత్, సంప్రధార్య భవద్భిశ్చ దేశకాలార్థసంహితం. ౫౭. తత స్సుషేణ ప్రముఖాః ప్లవంగా స్సుగ్రీవవాక్యం నిపుణం నిశమ్య, ఆమంత్ర్య సర్వే ప్లవగాధిపం తే జగ్ము ర్దిశం తాం వరుణాభిగుప్తాం. ౫౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

తత స్సందిశ్య సుగ్రీవ శ్శ్వశురం పశ్చిమాం దిశం, వీరం శతవలిం నామ వానరం వానరర్షభః. ఉవాచ రాజా ధర్మజ్ఞ స్సర్వవానరసత్తమం, వాక్య మాత్మహితం చైవ రామస్య చ హితం తథా. ౨. వృత శ్శతసహస్రేణ త్వద్విధానాం వనౌకసాం, వైవస్వతసుతై స్సార్ధం ప్రతిష్ఠస్వ స్వమంత్రిభిః. దిశం హ్యుదీచీం విక్రాంతాం హిమశైలావతంసకాం, సర్వతః పరిమార్గధ్వం రామపత్నీ మనిందితాం. ౪. అస్మిన్కార్యే వినిర్వృత్తే కృతే దాశరథేః ప్రియే, ఋణా న్ముక్తా భవిష్యామః కృతార్థార్థవిదాంవరాః. ౫. కృతం హి ప్రియ మస్మాకం రాఘవేణ మహాత్మనా. తస్య చేత్ ప్రతికారోఽస్తి సఫలం జీవితం భవేత్. ౬. అర్థినః కార్యనిర్వృత్తి మకర్తు రపి యశ్చరేత్. తస్య స్యా త్సఫలం జన్మ కింపునః పూర్వకారిణః. ౭. ఏతాం బుద్ధి మవస్థాయ దృశ్యతే జానకీ యథా, తథా భవద్భిః కర్తవ్య మస్మ

దిశ' మితిపాఠః ప్రమాణం వ్యవస్థాపకం - పశ్యధ్వం పశ్యత - ఆత్మనేపద మార్షం. ౫౫—౫౬. అతోఽన్యదితి అస్య కార్యస్య సీతాన్వేషణరూపస్య-అన్య దపి యద్ధితం భవేత్ దేశకాలార్థసంహితం-త త్సంప్రధార్య భవద్భిః కార్య మిత్యన్వయః. *రామా. 'అతోఽన్యదపి యత్కార్యం కార్యస్యాస్య హితంభవేత్, సంప్రధార్య భవద్భిశ్చ దేశకాలార్థసంహిత' మితి పాఠః. ౫౮. అత్ర అష్టపంచాశచ్ఛ్లోకాః. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

అథోత్తరదిశి శతవలిప్రేషణం త్రిచత్వారింశే. తతస్సందిశ్యేత్యాది. ౨. వృతఇత్యాది. హిమశైలావతంసకాం హిమశైలాలంకారాం. * రామా. 'ప్రతిష్ఠస్వ స్వమంత్రిభి' రితి సమ్యక్. ౪. అస్మిన్నితి. కృతార్థా శ్చార్థవిదశ్చ కృతార్థార్థవిదః తేషాం వరాః. ౫—౯. ఇమానీత్యాది. ఇమాని వక్ష్య

తీతి యోజనా. ౫౦—౫౩. * భవంతశ్చేతి. ఏవం సుషేణం - ప్రమాణం వ్యవస్థాపకం. ౫౪-౫౬. *టీకా. అతఇత్యాది అస్య రామస్య యత్కార్యం ప్రియ మనుకూలం భవేత్తద్భవద్భి స్సంప్రధార్య కర్తవ్య మిత్యర్థః ౫౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

౨. * టీకా. దిశమితి. విక్రాంతా మధికాం. ౪. అస్మిన్నితి. కృతార్థార్థవిదాం వరా ఇత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘ ఆర్షః. *టీకా సీతాన్వేషణస్య ఫల మాహ—అస్మిన్నితి. అస్మిన్ కార్యే సీతాన్వేషణకార్యే ౬. * టీకా. ప్రత్యుపకారస్యావశ్యకర్తవ్యత్వం కైముత్యన్యాయేన ద్రఢయతి—అర్థినఇతి. యఃపురుషః-

త్ప్రియహితైషిభిః. ౮. అయం హి సర్వభూతానాం మాన్యస్తు నరసత్తమః. అస్మాసు చాగతప్రీతీ రామః పరపురంజయః. ౯ ఇమాని వనదుర్గాణి నద్యశ్శైలాంతరాణి చ. భవంతః పరిమార్గంతు బుద్ధివిక్రమసంపదా. తత్ర మ్లేచ్ఛా న్పుళిందాం శ్చ శూరసేనాం స్తథైవ చ, ప్రస్థలా న్భరతాం శ్చైవ కురూం శ్చ సహ మద్రకైః. కాంభోజా న్యవనాం శ్చైవ శకా నారట్టకా నపి, బాహ్లీకా నృషికాం శ్చైవ పౌరవా నథ టంకణాన్. చీనా న్పరమచీనాం శ్చ నిహారాం శ్చ పునఃపునః, అన్వీక్ష్య దరదాం శ్చైవ హిమవంతం తథైవ చ, ౧౩. లోధ్రపద్మకషండేషు దేవదారువనేషు చ, రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౧౪. తత స్సోమాశ్రమం గత్వా దేవగంధర్వసేవితం, కాళం నామ మహాసానుం పర్వతం తు గమిష్యథ. ౧౫. మహాత్సు తస్య శైలస్య నిర్దరేషు గుహాసు చ, విచినుధ్వం మహాభాగాం రామపత్నీం తత స్తతః. ౧౬. త మతిక్రమ్య శైలేంద్రం హేమగర్భం మహాగిరిం. తత స్సుదర్శనం నామ గంతు మర్హాథ పర్వతం. ౧౭. తతో దేవసఖో నామ పర్వతః పతగాలయః, నానాపక్షిగణాకీర్ణో వివిధద్రుమభూషితః. తస్య కాననసండేషు నిర్ఝరేషు గుహాసు చ, రావణ స్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః. ౧౯. త మతిక్రమ్య చాకాశం సర్వత శ్శతయోజనం, అపర్వతనదీవృక్షం సర్వసత్త్వవివర్జితం. ౨౦. తం తు శీఘ్ర మతిక్రమ్య కాంతారం రోమహర్షణం, కైలాసం

మాణాని - నద్యః నదీః - తత్రేతి. భరతా నింద్రప్రస్థాదిప్రదేశాన్ - కురూన్ దక్షిణకురూన్ హిమవదంతాన్ పునః పున రన్విష్య పరిమార్గంత్వితి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౩. లోధ్రేతి. పద్మకాశ్చందనవిశేషాః-సాహచర్యాత్. *రామా. 'లోధ్రపద్మకషండే' ష్విత్యత్ర పద్మకశబ్ద శ్చందనవ్యతిరిక్తవృక్షవిశేషవాచీ , అకాలే వనద్రవ్యభూతలోధ్రాదిసహపాఠాత్. ౧౬ తమతిక్రమ్యేతి. తం కాళం నామ మహాగిరి మతిక్రమ్య - తతః తస్మాత్ - సుదర్శనం పర్వతం గంతు మర్హాథ. ౧౭ తతఇతి. పతగాలయః - పక్షిణా మావాసభూతః. పక్షిణాం వైవిధ్య మాహ— నానాపక్షిసమాకీర్ణ ఇతి *రామా. 'తతో దేవసఖో నామ పర్వతః పర్వతాలయా' ఇతి పాఠః. పర్వతాలయా ఇతి వానరాణాం సంబోధనం. ౧౯. తమితి.త మతిక్రమ్య తస్మా ద్దేవసఖాఖ్యపర్వతా త్పరం అపర్వతనదీవృక్షం శూన్యారణ్యస్థలం, వర్తతి ఇతి శేషః. ౨౦. తంత్వితి. కైలాసమితి. యద్యపి కైలాసో హిమవదేకదేశ ఇతి పురాణాంతరోక్తం. తథాపి తదవిరుద్ధం జ్ఞేయం. మధ్యే శూన్యప్రదేశేఽపి తావత్పర్యంతం హిమవా

అకర్తుః పూర్వ ముపకార మకుర్వతోఽపి - అర్థినః కార్యాపేక్షిణః పురుషస్య-కార్యనిష్పత్తిం చ కేత్ కుర్యాత్ - తస్య జన్మ సఫలం స్యాత్ - పూర్వకారిణః కింపునః. ౭—౯. ఇమానీతి. నద్యః నదీః * తత్రేతి. భరతాన్ ఇంద్రప్రస్థహస్తినాపురప్రదేశాన్ - కురూన్ కురుక్షేత్రప్రదేశాన్-మ్లేచ్ఛాదీన్ హిమవదంతాన్ దేశాన్ - పునఃపున రన్వీక్ష్య పరిమార్గంత్వితి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౭. తతఇతి. పర్వతాలయా ఇతి కపిసంబోధనం ౧౯. తమితి. త మతిక్రమ్య - దేవసఖాఖ్యపర్వతా

పాండురం శైలం ప్రాప్య హృష్టా భవిష్యథ. ౨౧. తత్ర పాండురమేఘాభం జాంబూనదపరిష్కృతం, కుబేరభవనం దివ్యం నిర్మితం విశ్వకర్మణా. విశాలా నళినీ యత్ర ప్రభూతకమలోత్పలా, హంసకారండవాకీర్ణా హ్యప్సరోగణసేవితా. ౨౩ తత్ర వైశ్రవణో రాజా సర్వభూతనమస్కృతః, ధనదో రమతే శ్రీమాన్ గుహ్యకై స్సహ యక్షరాట్. ౨౪. తస్య చంద్రనికాశేషు పర్వతేషు గుహాసు చ. రావణ స్సహవై దేహ్యా మార్గితవ్య స్తత స్తతః ౨౫. క్రౌంచం తు గిరి మాసాద్య బిలం తస్య సుదుర్గమం, అప్రమత్తైః ప్రవేష్టవ్యం దుష్ప్రవేశం హి తత్ స్మృతం. ౨౬. వసంతి హి మహాత్మాన స్తత్ర సూర్యసమప్రభాః, దేవై రప్యర్చితా స్సమ్య గ్దేవరూపా మహర్షయః. ౨౭. క్రౌంచస్య తు గుహాశ్చాన్యా స్సానూని శిఖరాణి చ, నిర్దరాశ్చ నితంబాశ్చ విచేతవ్యా స్తత స్తతః ౨౮. క్రౌంచస్య శిఖరం చాపి నిరీక్ష్య చ తత స్తతః, అవృక్షం కామశైలం చ మానసం విహగాలయం. ౨౯. న గతి స్తత్ర భూతానాం దేవదానవరక్షసాం, స చ సర్వై ర్విచేతవ్య స్ససానుప్రస్థభూధరః. ౩౦. క్రౌంచం గిరి మతిక్రమ్య మైనాకో నామ పర్వతః, మయస్య భవనం యత్ర దానవస్య స్వయంకృతం. ౩౧ మైనాకస్తు విచేతవ్య స్ససానుప్రస్థకందరః, స్త్రీణా మశ్వముఖీనాం చ నికేతా స్తత్ర తత్ర తు. ౩౨ తం దేశం సమతిక్రమ్య ఆశ్రమం సిద్ధసేవితం, సిద్ధా వైఖానసా స్తత్ర వాలఖిల్యాశ్చ తాపసాః. ౩౩.

నితి. ౨౧. తత్రేత్యాద. తత్ర కైలాసే - నళినీ మానసాఖ్యసరసి. ౨౩. తత్రేతి. తత్ర కైలాసే, ౨౪. తస్యేతి. తస్య కైలాసస్య - పర్వతేషు పర్యంతపర్వతేషు. ౨౫. క్రౌంచంత్వితి బిలం స్కందశక్తి కృతం. ౨౬——౨౮. క్రౌంచస్యేత్యాది. శిఖరం చ ప్రధానభూతం శిఖరం చ-అవృక్షం అవృక్షాఖ్యం ప్రత్యంతపర్వతం - విహగాలయం - మానసం మానసాఖ్యం గిరించ - నిరీక్ష్య తే విచేతవ్యా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౯ నగతిరితి. తత్ర మానసాఖ్యే పర్వతే - ససానుప్రస్థభూధరః - సానవః ఉపత్యకాః - ప్రస్థా మధ్యతటాః - భూధరా అధిత్యకాః. ౩౦. క్రౌంచమితి క్రౌంచం గిరి మతిక్రమ్య క్రౌంచగిరేః పరతః. మైనకో నామ పర్వతః, వర్తత ఇతి శేషః ౩౧. మైనాకస్త్వితి. అశ్వముఖీనాం కింపురుషస్త్రీణాం. ౩౨. తం దేశ మితి. ఆశ్రమం సిద్ధసేవితం, అస్తీతి శేషః. ౩౩

త్సరం - ఆకాశం శూన్యారణ్యస్థలం, వర్తత ఇతి శేషః ౨౧. * విశాలేతి. నళినీ మానసాఖ్య సరసీ. ౨౪. తస్యేతి. తస్య కైలాసస్య - పర్వతేషు పర్యంతపర్వతేషు. ౨౫. క్రౌంచమితి. బిలం స్కందశక్తికృతం రంధ్రం. ౨౮. క్రౌంచస్యేతి, క్రౌంచస్య శిఖరం ప్రదానభూతం శిఖరం చ - అవృక్షం అవృక్షాఖ్యప్రత్యంతిపర్వతం - కామశైలం చ - మానసం మానసాఖ్యగిరిం - తతో నిరీక్ష్య విచేతవ్యా ఇతి పూర్వేణ సంబందః ౨౯. నగతిరితి. తత్ర మానసాఖ్యే పర్వతే - సః మానసపర్వతః- సానుః పర్వతపార్శ్వసమతలః - ప్రస్థస్తు విషమతలః. ౩౦. క్రౌంచమితి. క్రౌంచం గిరి మతిక్రమ్య క్రౌంచగిరేః పరం మైనాకో నామ పర్వతో వర్తత ఇతి శేషః. ౩౧. మైనాకఇతి స్త్రీణా మశ్వముఖీనాం కింపురుషయోషితాం. ౩౨. తమితి. ఆశ్రమం సిద్ధసేవిత మస్తీతి శేషః ౩౩.

వంద్యా స్తేతు తపస్సిద్ధా స్తపసా వీతకల్మషాః, ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తి ర్వినయాన్వితైః. ౩౪ హేమపుష్కరసంఛన్నం తస్మిన్ వైఖానసం సరః, తరుణాదిత్యసంకాశై ర్హంసై ర్విచరితం శుభైః. ౩౫ ఔపవాహ్యః కుబేరస్య సార్వభౌమ ఇతి స్మృతః. గజః పర్యేతి తం దేశం సదా సహ కరేణుభిః. ౩౬. తత్సర స్సమతిక్రమ్య నష్టచంద్రదివాకరం, అనక్షత్రగణం వ్యోమ నిష్పయోద మనాదితం. ౩౭. గభస్తిభి రివార్కస్య స తు దేశః ప్రకాశతే, విశ్రామ్యద్భి స్తపస్సిద్ధై ర్దేవకల్పై స్స్వయంప్రభైః. ౩౮. తం తు దేశ మతిక్రమ్య శైలోదా నామ నిమ్నగా, ౩౮½ ఉభయో స్తీరయో స్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః, తే నయంతి పరం తీరం సిద్ధాన్ ప్రత్యానయంతి చ, ౩౯½. ఉత్తరాః కురవ స్తత్ర కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః.

వంద్యా ఇతి. తపస్సిద్ధాః అణిమాద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధియుక్తాః * రామా. 'ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తి ర్వినయాన్వితై'రితిపాఠః. ౩౫ ఔపవాహ్య ఇతి ఔపవాహ్యః రాజార్హం వాహనం. ని. 'రాజవాహ స్త్వౌపవాహ్య' ఇత్యమరః. ౩౬. అథ మహామేరుపర్యంతేశాన్యత్ప్రదేశా నుపదిశతి—తత్సర ఇతి. ఉత్తరత్ర 'హిమవంతం చ మేరుం చ సముద్రం చ తథోత్తర'మితి వక్ష్యమాణత్వా దత్ర మేరుకీర్తనప్రసక్తి రేవ నాస్తీతి న భ్రమితవ్యం. వ్యోమ, వర్తత ఇతి శేషః. వ్యోమ్నో నష్టచంద్రదివాకరాదిత్వం నియతమార్గవర్తినాం చంద్రసూర్యాదీనాం మేరునికటే కిరణసంచారాభావాత్. తదుక్తం విష్ణుపురాణే—శ్లో 'యావ త్పురస్తా త్తపతి తావత్పృష్ఠే చ పార్శ్వయోః, ఋతే హేమగిరే శ్శైలో రుపరి బ్రహ్మణ స్సభా'మితి. ౩౭. గభస్తిభి రితి స దేశః అర్కస్య గభస్తిభి రివ స్థితైః స్వయంప్రభైః స్వతేజస్సిద్ధజ్ఞానైః - తపస్సిద్ధైః ప్రకాశతే ౩౮. తంత్వితి నిమ్నగా, వర్తత ఇతి శేషః. ౩౮½ ఉభయో రితి. తస్యా శ్శైలోదాయాః - ఉభయో స్తీరయోః కీచకా నామ వేణవ స్సంతి. తే ఉభయతీరజాః కీచకాః అన్యోన్యసంగ్రథితతయా గమనసాధనభూతా స్సంతః సిద్ధాన్ పరం తీరం నయంతి ప్రత్యానయంతి చ. * రామా. 'ఉభయో స్తీరయో స్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః, తే నయంతి పరం తీరం సిద్ధాన్ ప్రత్యానయంతి'చేతి పాఠః ౩౯½. ఉత్తరా ఇతి. ఉత్తరాః కురవః ఉత్తరకురుసంజ్ఞకాః - దేశాః వర్తంత ఇతి శేషః. కృతపుణ్యానాం ప్రతిశ్రయాః ఆశ్రయభూతాః

వంద్యాఇతి తపస్సిద్ధాః తపసా సిద్ధాః-అణిమాద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధియుక్తాః ౩౫ ఔపవాహ్య ఇతి ఔపవాహ్యః రాజవాహనం-పర్యేతి అటతి. ౩౬. తత్సరఇతి. వ్యోమ వర్తత ఇతి శేషః వ్యోమ్నో నష్టచంద్రదివాకరత్వం నియతమార్గవర్తినాం చంద్రాదీనాం తత్ర సంచారాభావాత్. ౩౮. తమిత్యాదిశ్లోక మేకం వాక్యం. ఉభయో స్తీరజాః కీచకాః - అన్యోన్యసంగ్రథితతయా గమనసాధనభూతా స్సంతః సిద్ధాన్ పరం తీరం నయంతి ప్రత్యానయంతి చేతి సంబంధః. * టీకా. దేశం సిద్ధాశ్రమసరః ప్రాంతదేశం - తస్యా శ్శైలోదాయా ఉభయో స్తీరయోః కీచకా నామ వేణవః, సంతీతి శేషః. ని. 'వేణవః కీచకా స్తే స్యు ర్యే స్వనం త్యనిలోద్ధతా' ఇత్యమరః, ౩౯½ ఉత్తరా ఇతి. ఉత్తరకురు సంజ్ఞకాః తత్ర, వర్తంత ఇతి శేషః. కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః - పుణ్యానాం ప్రతిశ్రయా ఆశ్రయభూతాః జ్యోతిష్టోమాదయః తే కృతా యై స్తే కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః-| యద్వా కృతపుణ్యానాం సుకృతినాం ప్రతిశ్రయా ఇతి వాఽతతః కృతపుణ్యప్రతిశ్రయత్వాత్ - కాంచనపద్మాభాః పద్మినీభిః

౪౦. తతః కాంచనపద్మాభిః పద్మినీభిః కృతోదకాః, నీలవైడూర్యపత్రాభి ర్నద్య స్తత్రసహస్రశః. ౪౧. రక్తోత్పలవనై శ్చాత్ర మండితా శ్చ హిరణ్మయైః, తరుణాదిత్యసదృశై ర్భాంతి తత్ర జలాశయాః. ౪౨ మహార్హమణిపత్రైశ్చ కాంచనప్రభకేసరైః, నీలోత్పలవనై శ్చిత్రైః స దేశ స్సర్వతో వృతః ౪౩. నిస్తులాభి శ్చ ముక్తాభి ర్మణిభి శ్చ మహాధనైః. ఉద్భూతపులినా స్తత్ర జాతరూపై శ్చ నిమ్నగాః, సర్వరత్నమయై శ్చిత్రై రవగాఢా నగోత్తమైః, జాతరూపమయై శ్చాపి హుతాశనసమప్రభైః. ౪౪ నిత్యపుష్పఫలా స్తత్ర నగాః పత్రరథాకులాః, దివ్యగంధరసస్పర్శా స్సర్వకామాన్ స్రవంతి చ ౪౫ నానాకారాణి వాసాంసి ఫలం త్యన్యే నగోత్తమాః, ౪౬½ ముక్తావైడూర్యచిత్రాణి భూషణాని తథైవ చ స్త్రీణాం చా ప్యనురూపాణి పురుషాణాం తథైవ చ, సర్వ ర్తుసుఖసేవ్యాని ఫలం త్యన్యే నగోత్తమాః. ౪౭ మహార్హాణి విచిత్రాణి హైమా న్యన్యే నగోత్తమాః, శయనాని ప్రసూయంతే చిత్రా స్తరణవంతి చ ౪౮. మనఃకాంతాని మాల్యాని ఫలం త్యత్రాపరే ద్రుమాః, పానాని చ మహార్హాణి భక్ష్యాణి వివిధాని చ. ౫౦ స్త్రియ శ్చ గుణసంపన్నా రూపయౌవనలక్షితాః, గంధర్వాః కిన్నరా స్సిద్ధా నాగా విద్యాధరా స్తథా. రమంతే సహితా స్తత్ర నారీభి ర్భాస్కరప్రభాః, ౫౧½ సర్వే సుకృతకర్మాణ స్సర్వే రతిపరాయణాః. సర్వే కామార్థసహితా వసంతి సహయోషితః, ౫౨½ గీతవాదిత్ర

ఆవాసభూతాః. ౪౦ తతఇత్యాది తతః కృతపుణ్యప్రతిశ్రయత్వా ద్ధేతోః కృతపుణ్యభోగ్యభూమిత్వాత్ - ఉక్తవిశేషా నద్య స్సంతీతి భావః పద్మినీభిః పద్మలతాభిః - కృతోదకాః పర్యాప్తోదకాః. ని. 'యుగపర్యాప్తయోః కృత'మిత్యమరః ౪౧ రక్తేతి. రక్తేత్యవిభక్తికనిర్దేశః - రక్తై రుత్పలవనై ర్హిరణ్మయై రుత్పలవనైః, తరుణాదిత్యసదృశై రుత్పలవనై శ్చేత్యర్థః తత్రాత్ర తే ష్వేతేషు కురుష్విత్యన్వయః ౪౨ మహార్హేతి మహార్హమణయో నీలరత్నాని- తత్తుల్యపత్రైః ౪౩. నిస్తులాభిరితి. నిస్తులాభిః వర్తులాభిః. ని 'వర్తులం నిస్తులం వృత్త'మిత్యమరః మహాధనైః బహుమూల్యైః - ఉద్భూతపులినాః ఉన్నతపులినాః - నిమ్నగాః, భాంతీతి శేషః సర్వేతి. నగోత్తమైః పర్వతశ్రేష్ఠైః-అవగాఢాః ప్రవిష్టా ఇతి నిమ్నగావిశేషణం ౪౪. నిత్యపుష్పఫలా ఇతి పత్రరథాకులాః పక్షిభి రాకులాః - సర్వకామాన్ సర్వాభీష్టాన్. ౪౫. నానాకారాణీతి * రామా. 'నానాకారాణి వాసాంసి ఫలం త్యన్యే నగోత్తమాః'ఇతి పాఠః నగోత్తమా వృక్షశ్రేష్ఠాః ౪౬½ ముక్తేతి సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని హేమంతా దృతు ష్వపి సుఖేన సేవితుం యోగ్యాని ౪౭ —౫౧½ సర్వఇతి. సహయోషితః యోషిత్సహితాః * రామా. 'సహయోషిత' ఇత్యేత దేకం పదం ౫౨½. గీతేతి సోత్కృష్టహసితస్వనః

కృతోదకాశ్చ దివ్యసరసీభిః కృతజలక్రీడాదికాః. ౪౦½. నీలవైడూర్యేత్యాదినా ఉత్తరకురుదేశో వర్ణ్యతే * టీకా. నీలవైడూర్యాణి పత్రాణి చ తై రాఢ్యాః నీలవైడూర్యపత్రాఢ్యాః. ౪౩ నిస్తులాభిరితి. నిస్తులాభిః వర్తులాభిః ని 'నిస్తులం వర్తులం వృత్త'మిత్యమరః * సర్వరత్నమయైరితి నగోత్తమైః పర్వతశ్రేష్ఠైః. ౪౪. నిత్యేతి. పత్రరథాః పక్షిణః. ౪౬½. స్త్రీణామితి. నగోత్తమాః వృక్ష

నిర్ఘోష స్సోత్కృష్టహాసితస్వనః శ్రూయతే సతతం తత్ర సర్వభూతమనోహరః, ౨౩. తత్ర నాముదితః కశ్చి న్నాస్తి కశ్చి దసత్ప్రియః అహన్యహని వర్ధంతే గుణా స్తత్ర మనోరమాః, ౨౪ సమతిక్రమ్య తం దేశ ముత్తరః పయసాన్నిధిః. ౨౫. తత్ర సోమగిరి ర్నామ మధ్యే హేమమయో మహాన్, ఇంద్రలోకగతా యే చ బ్రహ్మలోకగతా శ్చ యే. దేవా స్తం సమవేక్షంతే గిరిరాజం దివం గతాః, ౨౬ స తు దేశో విసూర్యోఽపి తస్య భాసా ప్రకాశతే. సూర్యలక్ష్మ్యాఽభివిజ్ఞేయ స్తపతేవ వివస్వతా, ౨౭ భగవా నపి విశ్వాత్మా శంభు రేకాదశాత్మకః బ్రహ్మా వసతి దేవేశో బ్రహ్మర్షిపరివారితః, ౨౮

ఉత్కృష్టహాసశబ్దసహితః ౨౩ తత్రేతి అసత్ప్రియః అవిద్యమానాంగనః - గుణా స్సుఖాదయః. ౨౪ సమతిక్రమ్యేతి పయసాం నిధిః లవణసముద్రః, అస్తీతి శేషః. ౨౫ తత్రేతి తత్ర లవణసముద్రే - మధ్యే మధ్యే దేశే - యే దివం గతా ఇత్యనుషజ్యతే. ౨౬ సత్వితి. స దేశః విసూర్యోఽపి రాత్రౌ విగతసూర్యోఽపి - తస్య సోమగిరే ర్భాసా ప్రకాశతే. కథ మివ - సూర్యలక్ష్మ్యా అభివిజ్ఞేయః జ్ఞాతవ్యపదార్థకో దేశః- తపతా వివస్వతేవ ౨౭ భగవానితి విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః - భగవాన్ షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవః శ్లో 'ఏవ మేవ మహాన్ శబ్దో మైత్రేయ భగవానితి, పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగః' ఇత్యుక్తేః న చేద మపి శంభువిశేషణం, ఏకాదశాత్మకత్వ విరోధాత్ న హి విశ్వాత్మకత్వ మేకాదశాత్మకత్వం చైకత్ర సంభవతి ఏకాదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తిః - శంభుః రుద్రః - దేవేశో బ్రహ్మా - బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వసతి ఇయం చ క్రియా సర్వత్రాపి సంబధ్యతే. యద్యత్ర కశ్చి త్ప్రకరణాభావా ద్విష్ణు రత్ర నోచ్యత ఇతి కథయేత్ - తర్హి రుద్రోఽపి నోచ్యతే కథ మితి చేత్ - శం భావయతీతి శంభు రితి వ్యుత్పత్త్యా 'శంభూ బ్రహ్మత్రిలోచనౌ' ఇతి కోశకారవచనాచ్చ సర్వాణ్యపి విశేషణాని బ్రహ్మపరాణి భవేయు రితి. * రామా. భగవానితి. విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః - భగవాన్ భగవచ్ఛబ్దేన షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవోఽభిధీయతే, తత్ర తస్యైవ ముఖ్యత్వాత్ తదుక్తం శ్రీవిష్ణుపురాణే—శ్లో 'ఏవ మేవ మహా న్ఛబ్దో మైత్రేయ భగవా నితి, పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగః' ఇతి. ఏకాదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తి-శ్శంభుః దేవేశో బ్రహ్మా బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వసతి వసతిక్రియా పూర్వత్రాపి సంబధ్యతే. బ్రహ్మర్షిపరివారిత ఇత్యేతచ్చ భగవాన్ శంభు రిత్యత్రాపి సంబధ్యతే. అన్యథా తస్య సన్నిహితబ్రహ్మమాత్రసంబంధే ఆద్యయో రేకైకవిశేషణత్వం తృతీయస్య ద్వివిశేషణత్వ మితి వైరూప్యం స్యాత్. ౨౮.

శ్రేష్ఠాః ౨౪. సమతిక్రమ్యేతి ఉత్తర స్తోయసన్నిధిః ఉత్తరలవణసముద్రః, అస్తీతి శేషః. ౨౫. తత్ర సోమగిరి రితి తత్ర లవణసముద్రే - మధ్యే మధ్యప్రదేశే ౨౬ సత్వితి. స దేశో విసూర్యోఽపి రాత్రౌ విగతసూర్యోఽపి - విగతసూర్యకిరణోఽపీతి వా - తస్య సోమగిరేః - భాసా ప్రకాశతే - కథమివ - సూర్యలక్ష్మ్యాభివిజ్ఞేయః సూర్యప్రభయా విజ్ఞేయో దేశః - తపతా వివస్వతేవేతి యోజనా ౨౭ భగవానిత్యాది. భగవా న్నారాయణః-రూఢనామేదం, స హి భగవచ్ఛబ్దేన ఝటితి ప్రతీయతే అయ మత్ర పదాన్వయః. విశ్వాత్మా భగవాన్ బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వసతి - ఏకాదశాత్మకః శంభుః బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వసతి - దేవేశో బ్రహ్మా బ్రహ్మర్షిపరివారిత స్తత్ర వసతీతి యోజనా * టీకా. భగవానిత్యాది. భగవాన్ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నః- బ్రహ్మా వేదాత్మకః శంభు శ్శివః తత్ర వసతి త్యాశయః, ౨౮ న కథంచనేతి. వః యుష్మాభిః - అన్యేషా మపి శక్తివిశేషవిశిష్ట

న కథంచన గన్తవ్యం కురూణా ముత్తరేణ వః, అన్యేషా మపి భూతానాం నాతి క్రామతి వై గతిః. న హి సోమగిరి ర్నాను దేవానా మపి దుర్గమః, త మాలోక్య తతః క్షిప్ర ముపావర్తితు మర్హథ,౬౦ ఏతావ ద్వానరై శ్శక్యం గన్తుం వానర పుంగవాః. అభాస్కర మమర్యాదం న జానీమ స్తతఃపరం, ౬౧ సర్వ మేత ద్విచేతవ్యం య న్మయా పరికీర్తితం య దన్య దపి నోక్తం చ తత్రాపి క్రియతాం మతిః, ౬౨.తతః కృతం దాశరథే ర్మహత్ప్రియం మహత్తరం చాపి తతో మమ ప్రియం. కృతం భవిష్య త్యనిలానలోపమా విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా. ౬౩. తతః కృతార్థా స్సహితా స్సబాంధవా మయార్చితా స్సర్వగుణై ర్మనోరమైః, చరిష్య థోర్వీం ప్రతిశాంతశత్రవ స్సహప్రియా భూతధరాః ప్లవంగమాః, ౬౪. ఇతి శ్రీమ ద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

న కథంచ నేతి కురూణా ముత్తరేణ - 'షష్ఠ్యపీష్యతే' ఇత్యేనేన ఏనపాయోగే షష్ఠీ. అన్యేషా మపి శక్తివిశేషవిశిష్టదైత్యాదీనా మపి-వః యుష్మాభిః - న గన్తవ్యం ౬౦ ఏతావదితి. ఏతావత్ ఉత్తరకురుదేశపర్యంతం - తతః పరం ఉత్తరకురుదేశా త్పరం- సముద్రద్వీపాదికం అభాస్కర మమర్యాదం చ ప్రదేశం న జానీమః. తతఃపరస్య దేశస్య సర్వైర్గంతు మశక్యత్వేన మయా ప్యనవగతత్వా దితి భావః ౬౧. సర్వమేతదితి. యదన్యదపి నోక్తం చ తత్రాపి క్రియతాం మతిః, గమ్యత్వేనోక్తప్రదేశానాం యత్పార్శ్వాదిక మనుక్తం తత్రాప్యన్వేషణే మతిః కర్తవ్యేత్యర్థః ౬౨. తతఇతి. తతః అన్వేషణానంతరం - విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా దాశరథే ర్మహత్ప్రియం కృతం భవిష్యతి. మమ చాపి తతః దాశరథిప్రియాత్ మహత్తరం ప్రియం కృతం భవిష్యతీతి యోజనా. ౬౩. తతఇతి. భూతధరాః ప్రాణిభృతః, ప్రాణిభి రుపజీవ్యా ఇతి యావత్. ౬౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

దైత్యాదీనా మపి. ౬౦. ఏతావదితి. ఏతావత్ ఉత్తరకురుదేశపర్యంతం - తతః పర ముత్తరకురుదేశా త్పరం సముద్రద్వీపాదికం అస్తి అభాస్కరం తత్కిరణసంచారరహితం - అమర్యాదం అజ్ఞాతమర్యాదా ప్రదేశం న విజానీమః, తతః పరస్య దేశస్య సర్వైర్గంతు మశక్యత్వేన మయాఽప్యనవగతత్వా దితి భావః ౬౧ సర్వమితి. * య దన్య దపి నోక్తం చ తత్రాపి క్రియతాం మతిః, గమ్యత్వేనోక్తప్రదేశానాం యత్పార్శ్వాదిక మనుక్తం తత్రాప్యన్వేషణే మతిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౬౨. తతఇతి. తతః అన్వేషణానంతరం - విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా దాశరథేః మహత్ప్రియం కృతం భవిష్యతి - మమాపి తతః దాశరథిప్రియాత్ - మహత్తరం ప్రియం కృతం భవిష్యతీతి యోజనా. ౬౩. తతఇతి. భూతధరాః ప్రాణభృద్ధరాః ప్రాణిభి రుపజీవ్యా స్సంతః - ఉర్వీం చరిష్యథేతి సంబంధః.*టీకా. భూతధరా మితి పాఠే ఉర్వీవిశేషణం ౬౪.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

విశేషేణ తు సుగ్రీవో హనుమ త్యర్థ ముక్తవాన్, స హి తస్మి న్హరిశ్రేష్ఠే నిశ్చితార్థోఽర్థసాధనే. ౧. అబ్రవీ చ్చ హనూమంతం విక్రాంత మనిలాత్మజం, సుగ్రీవః పరమప్రీతః ప్రభు స్సర్వవనౌకసాం. న భూమౌ నాంతరిక్షే వా నాంబరే నామరాలయే, నాప్సు వా గతిసంగం తే పశ్యామి హరిపుంగవ. సాసురా స్సహ గంధర్వా స్సనాగనరదేవతాః, విదితా స్సర్వలోకా స్తే ససాగరధరాధరాః. గతి ర్వేగ శ్చ తేజ శ్చ లాఘవం చ మహాకపే, పితు స్తే సదృశం వీర మారుతస్య మహౌజసః. తేజసా వాఽపి తే భూతం సమం భువి న విద్యతే, త ద్యథా లభ్యతే సీతా త త్త్వ మేవోపపాదయ. త్వయ్యేవ హనుమ న్నస్తి బలం బుద్ధిః పరాక్రమః, దేశకాలానువృత్తిశ్చ నయశ్చ నయపండిత ౨. తతః కార్యసమాసంగ మవగమ్య హనూ

అథనిశ్చితకార్యసాధనసామర్థ్యాయ హనుమతే అంగులీయకదానం చతుశ్చత్వారింశే విశేషేణ త్విత్యాది. హనుమతి విషయే-అర్థం వక్ష్యమాణార్థం - ఉక్తవాన్ విశేషార్థకథనే హేతుమాహ—సహీతి. అర్థసాధనే విషయే నిశ్చితార్థః * రామా సవిశేషేణేతి. హనుమత్యర్థ ముక్తవాన్ నిక్షిప్తవాన్. ధాతూనా మనేకార్థత్వా త్కార్యాధికరణవాచిపదసమభివ్యాహృతో వచి ర్నిక్షేపే వర్తతే. ౧. సంగ్రహేణోక్త మర్థం విస్తరేణ దర్శయతి—అబ్రవీచ్చేత్యాదినా. నభూమావితి భూమౌ సజాతీయప్రతిపక్షబహుళాయాం - అంతరిక్షే నిరాలంబే మేఘాదిసంచారమార్గే - అంబరే వాతచక్రాక్రాంతప్రదేశే - అమరాలయే ప్రబలాధిష్ఠితే స్వర్గే - అప్సు తిర్యక్సంచారానర్హాసు వా-గతిసంగం గతివిళంబం - న పశ్యామి. గతిః అప్రతిహతగతిః తేజసేతి. భూతం జంతుః - త త్తస్మాత్కారణాత్ - త త్సీతాన్వేషణం - ఉపపాదయ సంపాదయ. త్వయీతి. నయపండితే త్యనంతర మితికరణం బోధ్యం ఇత్యబ్రవీ దితి పూర్వేణాన్వయః ౨ తతఇతి తతః సుగ్రీవవచనాత్ - హనూమతి-కార్యసమాసంగం కార్యవిషయాసక్తిం - అవగమ్య - అస్మిన్ సుగ్రీవేణ స్వకార్యభారో నిక్షిప్త

సవిశేషేణేతి.అర్థం ప్రయోజనముక్త్వా న్నిక్షిప్తవానిత్యర్థః *టీకా. విశేషోపదేశస్తు అయం రామః శ్రీవిష్ణు రిత్యేవంరూపోఽపి. తథోక్తం నృసింహపురాణే—శ్లో. 'వాయుపుత్రసమీపం తు గత్వా తం వాక్య మబ్రవీత్, శృణు మద్వచనం వీర హనుమ న్మారుతాత్మజ అయ మిక్ష్వాకుదాయాదో రాజా రామః ప్రతాపవాన్, సర్వాత్మా సర్వలోకేశో విష్ణు ర్మానుషరూపధృ' దితి అత్ర హేతుమాహ—సహీతి యస్మాత్కారణా త్సుగ్రీవః అర్థసాధనే విషయే తస్మిన్ హరిశ్రేష్ఠే నిశ్చితార్థః. అయం భావః:—సీతాన్వేషణాయ సర్వాస్వపి దిక్షు వానరా న్నియుజ్య హనుమత స్సర్వోత్తమత్వాత్ అనేనైవ కార్యసిద్ధి ర్భవిష్యతీతి నిశ్చిత్య తత్ప్రశంసాపూర్వకం తం ప్రత్యర్థ ముక్తవానితి. ౧ నభూమావితి. అంతరిక్షే పతత్రిమేఘసంచారప్రదేశే - అంబరే తదుపరి సిద్ధవిద్యాధరాదిసంచరణప్రదేశే - అమరాలయే స్వర్గే - ఏత దుపరితనలోకానా మప్యుపలక్షణం * తేజసేతి భూతం సత్త్వం- త త్త్వమిత్యత్ర త దితి చ్ఛేదః. త త్తథాశబ్దార్థే - నయపండితే త్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. తస్యాబ్రవీచ్చేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. తతఇతి తతః సుగ్రీవవచనాత్ హనుమతి కార్యసమాసంగ మవగమ్య - సుగ్రీవేణ హనుమతి కార్యభారో నివేశిత ఇతి బుద్ధ్వా హనుమంతం స్వయ మేవ కార్యసాధకం విదిత్వా

మతి, విదిత్వా హనుమన్తం చ చిన్తయామాస రాఘవః. ౯. సర్వథా నిశ్చితా ర్థోఽయం హనూమతి హరీశ్వరః, నిశ్చితార్థకరశ్చాపి హనుమా న్కార్యసాధనే. తదేవం ప్రస్థిత స్యాస్య పరిజ్ఞాతస్య కర్మభిః, భర్త్రా పరిగృహీతస్య ధ్రువః కార్య ఫలోదయః. ౧౦. తం సమీక్ష్య మహాతేజా వ్యవసాయోత్తరం హరిం, కృతార్థ ఇవ సంవృత్తః ప్రహృష్టేన్ద్రియమానసః ౧౧ దదౌ తస్య తతః ప్రీతః స్వనా మాంకోపశోభితం, అంగులీయ మభిజ్ఞానం రాజపుత్ర్యాః పరన్తపః ౧౨. అనేన త్వాం హరిశ్రేష్ఠ చిహ్నేన జనకాత్మజా, మత్సకాశా దనుప్రాప్త మనుద్విగ్నాఽను పశ్యతి ౧౩. వ్యవసాయశ్చ తే వీర సత్త్వయుక్తశ్చ విక్రమః, సుగ్రీవస్య చ సందేశ స్సిద్ధిం కథయతీవ మే ౧౪ స తం గృహ్య హరిశ్రేష్ఠః స్థాప్య మూర్ధ్ని కృతాం జలిః, వన్దిత్వా చరణౌ చైవ ప్రస్థితః ప్లవగోత్తమః. ౧౫. స తత్ప్రకర్ష న్హరీణాం బలం మహ ద్బభూవ వీరః పవనాత్మజః కపిః, గతాంబుదే వ్యోమ్ని విశుద్ధమండల శ్శశీవ నక్షత్రగణోపశోభితః ౧౬. అతిబల బల మాశ్రిత స్తవాహం హరివరవిక్రమ

ఇతి జ్ఞాత్వే త్యర్థః. స్వయ మపి హనుమన్తం కార్యసాధకం విదిత్వా చిన్తయామాస ౯ చిన్తాప్ర కారమాహ—సర్వథేత్యాదినా శ్లోకద్వయేన. అంతే ఇతికరణం బోధ్యం. కార్యసాధనే విషయే నిశ్చి తార్థః నిశ్చితకార్యసాధకః - హనుమా నపి నిశ్చితార్థకరః తదేవ మితి అస్య కార్యఫలోదయః అస్యసంబన్ధినీ కార్యసిద్ధిః - ధ్రువః నిశ్చితః. ౧౦. తమితి. వ్యవసాయోత్తరం వ్యవసాయేన ఉత్తరం శ్రేష్ఠం - కృతార్థ స్సంవృత్త ఇవ, అమన్యతేతి శేషః ౧౧ దదావితి రాజపుత్ర్య అభిజ్ఞానం అభి జ్ఞాయతే ఽనేనేత్యభిజ్ఞానం, నను త్యక్త సకలధనస్య వన్యవృత్త్యా వర్తమానస్య కుతోఽంగులీయక మితి చేత్, ఇద మేక మేతత్కార్యార్థం రక్షితవాన్ అతఏవాంగులీయ ముస్మృత్యేతి నోక్తం. యద్వా— రామనామాంకిత మంగులీయకం సీతాయాః కదాచి ద్రావణాగమనా త్పూర్వం ప్రణయపరత్వేన రామేణ స్వీకృత మితి బోధ్యం. యద్వా—భార్యాస్నేహేన కనిష్ఠికాయాం సదా ముద్రికా ధార్యేత ఇతి దేశాచారః. యద్వా—వివాహకాలే జనకేన దత్త మిదం వరాలంకారత్వేన, 'గృహీత్వా ప్రేక్ష మాణా సా భర్తుః కరవిభూషణ' మిత్యుక్తేః. ౧౨. భవద్వచన మే వాలం కిమర్థ మేత ద్దీయతే? తత్రా హ—అనేనేతి. పశ్యతి ద్రక్ష్యతి. ౧౩. హనుమన్తం ప్రశంసతి —వ్యవసాయ ఇతి సత్త్వయుక్తో విక్రమః, బలం చ విక్రమ శ్చేత్యర్థః. ౧౫ సతదితి. ప్రకర్ష న్నయన్ - హరీణా మిత్యత్ర దీర్ఘా భావ ఆర్షః. ౧౬ పున రపి గచ్ఛన్తం ప్రతి రామవచనం - అతిబలేతి సంబుద్ధిః హరివరవిక్రమ సింహ

చ-రాఘవ శ్చిన్తయామాస. *టీకా. అథ రామ స్సుగ్రీవవచనై ర్హనుమతో న దుర్లభ మస్తీ త్యాలో చ్య సమనన్తరకర్తవ్యం చిన్తయతి—తతఇతి. ౯ *చిన్తాప్రకార మాహ—సర్వథేత్యాదిశ్లోకద్వయే న. కర్మభిః పరిజ్ఞాతస్య అస్య హనుమతః-ఫలోదయ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఏతస్య చిన్త యామాసేతి పూర్వేణ సంబన్ధః.౧౦. *టీకా. తం సమీక్ష్యేతి వ్యవసాయోత్తరం ముద్యోగప్రధానం. ౧౧. దదావితి. అభిజ్ఞాయతే అనేనే త్యభిజ్ఞాన మంగులీయకం ౧౩. 'అనుద్విగ్నా తు పశ్యతీ' తి కథ నం కథ మిత్యాశంక్యాహ—వ్యవసాయఇతి. 'సిద్ధిం కథయతీవ మే' ఇత్యత్ర ఇత్యవాది దిత్యధ్యాహ ర్తవ్యం. ౧౫. సఇతి. హరిణా మిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః ౧౬ అతిబలేతి తథా కురుష్వే త్యనన్తరం

విక్రమై రనల్పైః, పవనసుత యథాఽభిగమ్యతే సా జనకసుతా హనుమం స్తథా కురుష్వ. ౧౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః

పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః.

సర్వాం శ్చాహూయ సుగ్రీవః ప్లవగా న్ప్లవగర్షభః, సమస్తా నబ్రవీ ద్భూయో రామకార్యార్థసిద్ధయే. ఏవ మేత ద్విచేతవ్యం య న్మయా పరికీర్తితం, ౧౹ తదుగ్రశాసనం భర్తు ర్విజ్ఞాయ హరిపుంగవాః. శలభా ఇవ సంఛాద్య మేదినీం సంప్రతస్థిరే, ౨౹. రామః ప్రస్రవణే తస్మి న్న్యవస త్సహలక్ష్మణః. ప్రతీక్షమాణ స్తం మాసం య స్సీతాధిగమే కృతః, ౩౹ ఉత్తరాం తు దిశం రమ్యాం గిరిరాజసమావృతాం. ప్రతస్థే సహసా వీరో హరి శ్శతవలి స్తదా, ౪౹. పూర్వాం దిశం ప్రతియయౌ వినతో హరియూథపః. ౫. తారాంగదాదిసహితః ప్లవగో మారుతాత్మజః, అగ స్త్యచరితా మాశాం దక్షిణాం హరియూథపః. ౬. పశ్చిమాం తు భృశం ఘోరాం సుషేణః ప్లవగేశ్వరః, ప్రతస్థే హరిశార్దూలో దిశం వరుణపాలితాం. ౭. తత స్సర్వా దిశో రాజా చోదయిత్వా యథాతథం, కపిసేనాపతీ న్ముఖ్యా న్ముమోద సుఖిత స్సుఖం. ౮. ఏవం సంబోధితా స్సర్వే రాజ్ఞా వానర

శ్రేష్ఠవిక్రమ-సుగ్రీవతుల్యవిక్రమేతి వా - శ్లోకాంతే ఇతి రామో ఽబ్రవీ దిత్యధ్యాహార్యం. ౧౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ప్రేషితానాం వానరాణాం సన్నాహ ఉచ్యతే పంచచత్వారింశే. సర్వాంశ్చేత్యాది. సర్వా నాహూయ తత స్సమస్తా న్ - సంఘీభూతా న్ ప్లవగా నబ్రవీత్. యద్వా—సమ ఇతి ఛేదః. సమః సర్వత్ర పక్షపాతరహితః- ఏత త్పూర్వోక్తం-స్వాం స్వాం దిశం స్వాంశభూమండలం - ఏవం అస్మదుక్తప్రకారేణ-ఇత్యబ్రవీదితి సంబంధః. ౧౹. తదితి. శలభా ఇతి బహుత్వమాత్రే దృష్టాంతః. ౨౹. రామఇతి. సీతాధిగమే సీతాధిగమనిమిత్తం - కృతః కృతసంకేతః. ౩౹. ఉత్తరామితి. ప్రతస్థే ప్రస్థాతు ముద్యుక్తః - సర్గాంతే సుగ్రీవసన్నిధౌ సన్నాహకథనాత్. ౭ తతఇతి. ముమోద సుఖిత స్సుఖ మితి. పూర్వం రాజ్యలాభేన సుఖితో రాజా సుఖం యథా భవతి తథా ముమోద - ఉత్తరోత్తరసుఖం ప్రాపే త్యర్థః. ౮. ఏవం సంబోధితా ఇత్యాది. ఆనయిష్యామహ ఇత్యత్ర ఇతి

ఇతి చ రామో ఽబ్రవి దిత్యధ్యాహ ర్తవ్యం. * టీకా. అతిబలేతి సంబోధనం. ౧౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

౧౹. * టీకా. వానరప్రస్థాన మాహ—తదితి. శలభోపమానేన వానరాణా మసంఖ్యేయత్వ ముక్తం. ౨౹. రామఇతి. సీతాభ్యధిగమ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ. ౮. ఆనయిష్యామహ ఇతి. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. నదంతః నాదమాత్రం కుర్వంతః - ఉన్నదంతః ఉచ్చైర్నదంతః - గర్జంతః ఆత్మశ్లాఘాం కుర్వంతః - క్ష్వేళంతః సింహనాదా న్కుర్వంతః - వినదంతః

యూథపాః, స్వాం స్వాం దిశ మభిప్రేత్య త్వరితా స్సంప్రతస్థిరే ఆనయిష్యామ
హే సీతాం హనిష్యామశ్చ రావణం, నదంత శ్చోన్నదంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగ
మాః. క్ష్వేళంతో ధావమానాశ్చ వినదంతో మహాబలాః, ౧౦౪ అహ మేకో
హనిష్యామి ప్రాప్తం రావణ మాహవే. తత శ్చోన్మథ్య సహసా హరిష్యే జనకా
త్మజాం, వేపమానాం శ్రమే ణాద్య భవద్భి స్థీయతా మితి. ఏక ఏవాహరిష్యామి
పాతాళా దపి జానకీం, విధమి ష్యా మ్యహం వృక్షా న్పాతయిష్యా మ్యహం గిరీన్.
ధరణీం దారయిష్యామి క్షోభయిష్యామి సాగరాన్, ౧౩౪. అహం యోజన
సంఖ్యాయాః ప్లవితా నాత్రసంశయః, శతం యోజనసంఖ్యాయా శ్శతం సముధికం
హ్యహం. భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు చ వనేషు చ. పాతాళస్యాపి వా
మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతిః, ౧౫౪ ఇత్యేకైకం తదా తత్ర వానరా బలదర్పి
తాః, ఊచుశ్చ వచనం తత్ర హరిరాజస్య సన్నిధౌ. ౨౬౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయ
ణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

గతేషు వానరేంద్రేషు రామ స్సుగ్రీవ మబ్రవీత్, కథం భవా న్విజానీతే
సర్వం వై మండలం భువః ౧. సుగ్రీవ స్తు తతో రామ మువాచ ప్రణతాత్మ
వాన్, ౧౪. శ్రూయతాం సర్వ మాఖ్యాస్యే విస్తరేణ నరర్షభ. ౨. యదా తు

కరణం ద్రష్టవ్యం. ఆనయిష్యామహ ఇతి నదంత ఇత్యన్వయః. నదంతః శబ్దం కుర్వంతః-ఉన్నదంతః పునస్సంతో ఽతిశయేన ఉచ్చైర్నదంతః - గర్జంతః ఆత్మశ్లాఘాం కుర్వంతః - క్ష్వేళంతః సింహనాదం కుర్వంతః - వినదంతః వివిధా న్వికృతా న్నాదా న్కుర్వంతః - సంప్రతస్థిర ఇతి పూర్వేణాన్వయః * రామా. 'ముమోద సుఖిత స్సదా' మిత్యతః పరం 'ఏవం సంచోదితా స్సర్వే రాజ్ఞా వానరయూథపాః, స్వాం స్వాం దిశ మభిప్రేత్య త్వరితా స్సంప్రతస్థిరే. ఆనయిష్యామహే సీతాం హనిష్యామ శ్చ రావణ'మితి పాఠక్రమః. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. అస్యాభిప్రేత్యేత్యనేన సంబంధః. ౧౦౪. 'అహ' మిత్యాది 'సాగరా' నిత్యంత మేకాన్వయం. * రామా. తత ఇతి 'భవద్భి స్థీయతా' మితి పాఠః ౧౩౪. అహం యోజనసంఖ్యాయాః శ్శతం ప్లవితే త్యేకస్య వచనం, యోజనసంఖ్యాయా శ్శతం సముధిక మిత్యన్యస్య. హిః ప్రసిద్ధౌ. ౧౬౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ రామాయ సుగ్రీవేణ స్వస్య సర్వభూమండలజ్ఞానమూలకథనం షట్చత్వారింశే గతేష్విత్యాది. ౧ సుగ్రీవ స్త్వితి. ప్రణతాత్మవాన్ ప్రణతదేహవాన్ ౨. యదేతి కేచి దత్ర 'దుందుభి

వికృతనాదా న్కుర్వంతః. ౧౧. * అహమితి. అహం యోజనసంఖ్యాయాః శతం ప్లవితా నాత్రసంశయ ఇత్యేకస్య వచనం యోజనసంఖ్యాయాః శతం సముధిక మిత్యన్యస్య. ౧౫౪ * టీకా ఇతీతి. ఊచుశ్చ అత్ర చకారః ప్రస్థానకీరవాదయో స్సముచ్చయవాచకః. ఉక్త్వా ప్రతస్థిర ఇత్యర్థః ౧౬౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పంచచత్వారింశ స్సర్గః

గతేష్వితి. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧—౨. యదేతి. 'యదా తు దుందుభిర్నా' మేతి

దుందుభిం నామ దానవం మహిషాకృతిం, పరికాలయతే వాలీ మలయం ప్రతి పర్వతం తదా వివేశ మహిషో మలయస్య గుహాం ప్రతి, ౩½ వివేశ వాలీ తత్రాపి మలయం తజ్జిఘాంసయా ౪ తతోఽహం తత్ర నిక్షిప్తో గుహాద్వారి వినీతవత్, న చ నిష్క్రామతే వాలీ తదా సంవత్సరే గతే. ౫. తతః క్షతజవేగేన ఆపుపూరే తదా బిలం, తదహం విస్మితో దృష్ట్వా భ్రాతృశోకవిషార్దితః ౬ అథాహం కృతబుద్ధి స్తు సువ్యక్తం నిహతో గురుః, ౬½. శిలా పర్వతసంకాశా బిలద్వారి మయా వృతా. అశక్నువ న్నిష్క్రమితుం మహిషో వినశే దితి, ౭½ తతోఽహ మాగాం కిష్కింధాం నిరాశ స్తస్య జీవితే రాజ్యం చ సుమహ త్ప్రాప్తం తారయా రుమయా సహ, ౮½ మిత్రైశ్చ సహిత స్తత్ర వసామి విగతజ్వరః, ఆజగామ తతో వాలీ హత్వా తం దానవర్షభం, ౯½ తతోఽహ మదదాం రాజ్యం గౌరవా ద్భయయంత్రితః. ౧౦. స మాం జిఘాంసు ర్దుష్టాత్మా వాలీ ప్రవ్యథితేంద్రియః, పరికాలయతే క్రోధా ద్ధావంతం సచివై స్సహ ౧౧. తతోఽహం వాలినా తేన సానుబంధః ప్రధావితః, నదీశ్చ వివిధాః పశ్య న్వనాని నగరాణి చ ౧౨. ఆదర్శ

శబ్దేన ఉపచారా న్మాయా వ్యేవోచ్యతే, మాయావినో వృత్తాంతస్యానువాదా'దిత్యాహుః. తన్న, మహిషాకృతి మిత్యస్య విరోధాత్. 'తదా వివేశ మహిషః' 'మహిషో వినశే'దితి పునఃపున రుక్తేశ్చ. రామేణ విదితవృత్తాంతశ్చ న వచన మర్హతి తర్హి కథ ముపపత్తి రితి చేత్, ఉచ్యతే—పూర్వం మాయావివృత్తాంతాభిధానా దత్ర మహిషవృత్తాంతాభిధానాచ్చ తదానీ ముభావ ప్యాగతా వితి వేదితవ్యం. తత్ర మహిషః కథం చి త్స్వాత్మానం గోపయిత్వా వాలిని వినిర్గతే పున ర్మత్తః కదాచి దాగత్య వాలినా హత ఇ త్యవిరోధః. వక్ష్య త్యేవ మన్యత్రాపి విషయే రావణేన సీతోపప్లవే ఉద్యుక్తే మండోదరీధాన్యమాలిన్యౌ నివారిణ్యౌ తత్రైకా పూర్వ ముక్తా అన్యా వానరసన్నిధా వనువాదే. తస్మా దయ మృషేః స్వభావ ఇతి బోధ్యం పరికాలయతే పలాయయతి. కలతే ర్గత్యో వృద్ధి రార్షః. తత్రాపి గుహాయా మపి-తజ్జిఘాంసయా మలయం వివేశ ౪ తతోఽహమితి వినీతవత్ వినయయుక్త మితి క్రియావిశేషణం. ౫ తత ఇతి భ్రాతృశోక ఏవ విషం తేన అర్దితః అభవ మితి శేషః. ౬ అథేతి. అహం గురు ర్నిహత ఇతి కృతబుద్ధిః, అభవ మితి శేషః వినశేత్, వినశ్యే దిత్యర్థః. ౮½. మిత్రైశ్చేతి. వసామి అవసం దానవర్షభం మాయావినం. ౯½ తతోఽహమితి. భయయంత్రితః భయపరవశః ౧౦ స ఇతి. పరికాలయతే నిరకాసయత్ ౧౧ తతోఽహమితి. సానుబంధః సామాత్యః-

---

పూర్వోక్తమాయావివృత్తాంత స్యైవ వేదానీ మనూద్యమానత్వాత్ అత్ర దుందుభిశబ్దే నాభేదోపచారా త్తత్పుత్రో మాయా వ్యేవోచ్యతే. ౩½. వివేశేతి. తత్రాపి గుహాయా మపి - తజ్జిఘాంసయా మలయం మలయగుహాం - వివేశేతి సంబంధః. ౪. తత ఇతి. వినీతవత్ భృత్యవత్. ౫ తత ఇతి తద్రక్తపూర్ణం బిలం దృష్ట్వా - విస్మితః భ్రాతృశోకవిషార్దిత శ్చాభూవ మితి శేషః ౬. అథేతి అథానంతరం గురుః వాలీ - సువ్యక్తం నిహత ఇతి గతబుద్ధిః ప్రాప్తబుద్ధి - రాస మితి శేషః. ౬½. *టీకా. శిలేతి. వినశేత్, వినశ్యేదిత్యర్థః. ౮½. మిత్రైరితి వసామి అవసం ౧౦. సమామితి పరికాలయతే నిరకాసయత్.౧౧ * టీకా. తత ఇతి. సానుబంధః సామాత్యః ౧౨. * టీకా. ఆదర్శేతి. అలాతచక్రప్రతిమా

తలసంకాశా తతో వై పృథివీ మయా, అలాతచక్రప్రతిమా దృష్టా గోష్పదవ త్తదా. ౧౩. పూర్వాం దిశం తతో గత్వా పశ్యామి వివిధాన్ ద్రుమాన్, పర్వ తాంశ్చ నదీ రమ్యా స్సరాంసి వివిధాని చ. ఉదయం తత్ర పశ్యామి పర్వతం ధాతుమండితం, క్షీరోదం సాగరం చైవ నిత్య మప్సరసాలయమ్ పరికాలయమా నస్తు వాలినాఽభిద్రుత స్తదా,౧౫ పున రావృత్య సహసా ప్రస్థితోఽహం తదా విభో పునరావర్తమానస్తు వాలినాఽభిద్రుతో ద్రుతం, దిశ స్తస్యా స్తతో భూ యః ప్రస్థితో దక్షిణాం దిశం వింధ్యపాదపసంకీర్ణాం చందనద్రుమభూషితాం, ౧౭ ద్రుమశైలాం స్తతః పశ్యన్ భూయో దక్షిణతోఽపరాన్. పశ్చిమాం తు దిశం ప్రాప్తో వాలినా సమభిద్రుతః, సంపశ్య న్వివిధాన్ దేశా న స్తం చ గిరి సత్తమం ప్రాప్య చాస్తం గిరిశ్రేష్ఠ ముత్తరాం సంప్రధావితః, ౧౯ హిమవంతం చ మేరుంచ సముద్రం చ తథోత్తరం ౨౦. యదా న విందం శరణం వాలినా సమ భిద్రుతః, తదా మాం బుద్ధిసంపన్నో హనుమా న్వాక్య మబ్రవీత్. ఇదానీం మే స్మృతం రాజన్ యథా వాలీ హరీశ్వరః, మతంగేన తదా శప్తో హ్యస్మి న్నాశ్రమ మండలే ప్రవిశే ద్యది వై వాలీ మూర్ధాఽస్య శతధా భవేత్, తత్ర వాస స్సు

నదీః పశ్య న్నహం ప్రధావిత ఇత్యన్వయః. ౧౩ పూర్వాం దిశమితి. పశ్యామి అపశ్యం-అప్సరసా అప్సరసాం-పూర్వసవర్ణదీర్ఘః వాలినాఽభిద్రుతః పరికాలయమానోఽహం ద్రుమాదిక మపశ్య మితి పూర్వేణాన్వయః. * రామా 'పర్వతాంశ్చ నదీ రమ్యా'ఇతి పాఠ స్సాధుః. ఉదయ మిత్యాద్య ర్ధత్రయ మేకం వాక్యం ఏతదనంతరం - 'పున రావృత్య సహసా ప్రస్థితోఽహం తదా విభో', పున రావర్తమానస్తు వాలినాఽభిద్రుతో ద్రుత'మితి పాఠః. ౧౫. పునరిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అస్యాః పూర్వస్యా దిశః పునరావృత్య ప్రస్థితోఽస్మి ఆవర్తమానోఽహం పునర్వాలినాఽభిద్రు తోఽస్మి - వింధ్యపాదపేత్యనేన కిష్కింధాయా దక్షిణతోఽపి వింధ్యపర్వతశేషోఽస్తీతి గమ్యతే. ౧౯. హిమవంతమితి. అపశ్య మితి శేషః ౨౦ యదేత్యాది శరణం రక్షణం - న విందం నా విందం - ఇదానీ మిత్యాది. రాజన్ అస్మిన్నాశ్రమమండలే వాలీ ప్రవిశేద్యతి తదాఽస్య మూర్ధా శతధా భవే దితి మతంగేన పురా హరీశ్వరో యథాఽభిశప్త స్తథా ఇదానీం మే స్మృత మితి యోజనా.

అగ్నియుక్తకాష్ఠభ్రమణసమా - గైరికాదిధాతుచిత్రితచక్రవాళపరివృతత్వా ద్భూమే రలాతచక్ర సామ్యం. ౧౫ * దిశ ఇతి. తస్యాః పూర్వస్యాః దిశః పునరావర్తమానః * వింధ్యపాదపసంకీర్ణా మితి విశేషణేన పునరావర్తనం వింధ్య మిత్యవగమ్యతే * టీకా. వింధ్యపాదపసంకీర్ణాం దక్షిణాం దిశం ప్రస్థిత ఇతి సంబంధః ౧౯. ప్రాప్యేతి. సంపశ్య న్నిత్యనుషజ్యతే. హిమవంతం చ మేరుం చ ఉత్తరసముద్రం చ సంపశ్యన్ ఉత్తరాం దిశం సంప్రధావిత ఇతి సంబంధః, హిమవంతం సంపశ్య న్నిత్యభిధానాత్. పశ్చిమదేశోఽపి హిమవత్పర్యంతం పునరావృత్య ఉత్తరాం దిశం ప్రధావిత ఇత్య వగమ్యతే. ౨౦ యదేతి యదా శరణం రక్షితారం న విందం నావిందం. అడభావ ఆర్షః. ౨౧. ఇదానీమిత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. రాజ న్నస్మి న్నాశ్రమమండలే వాలీ ప్రవిశే ద్యది అస్య

ఖో౽స్మాకం నిరుద్విగ్నో భవిష్యతి. ౨౩. తతః పర్వత మాసాద్య ఋశ్యమూకం నృపాత్మజ, న వివేశ తదా వాలీ మతంగస్య భయా త్తదా. ౨౪. ఏవం మయా తదా రాజన్ ప్రత్యక్ష ముపలక్షితం, పృథివీమండలం కృత్స్నం గుహా మస్యాగత స్తతః. ౨౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

—సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.—

దర్శనార్థం తు వైదేహ్యా స్సర్వతః కపియూథపాః, వ్యాదిష్టాః కపిరాజేన యథోక్తం జగ్ము రంజసా. ౧. సరాంసి సరితః కక్షా నాకాశం నగరాణి చ, నదీదుర్గాం స్తథా శైలాన్ విచిన్వంతి సమంతతః ౨ సుగ్రీవేణ సమాఖ్యాతా స్సర్వే వానరయూథపాః, ప్రదేశాన్ ప్రవిచిన్వంతి సశైలవనకాననాన్ 3. విచిత్య దివసం సర్వే సీతాధిగమనే ధృతాః, సమాయాంతి స్మ మేదిన్యాం నిశాకాలేషు వానరాః ౪. సర్వర్తుకామాన్ దేశేషు వానరా స్సఫలా న్ద్రుమాన్, ఆసాద్య రజనీం శయ్యాం చక్రు స్సర్వే ష్వహస్సుతే. ౫. త దహః ప్రథమం కృత్వా మాసే ప్రస్రవణం గతాః, కపిరాజేన సంగమ్య

నిరుద్విగ్నః నిర్భయః - భావే నిష్ఠా ఇతి హనుమా న్వాక్య మబ్రవీదితి సంబంధః. ౨౩ తతఇతి ఆసాద్య, స్థితో౽హ మితి శేషః ౨౪. ఏవమితి. అస్య ఋశ్యమూకస్య - గుహాం సీతాభరణస్థానభూతాం. ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశ స్సర్గః

అథ దక్షిణేతరదిగ్గతవానరాగమనం సప్తచత్వారింశే దర్శనార్థం త్విత్యాది. యథోక్తం-దేశం. ౧. తదేవ వివృణోతి— సరాంసీత్యాదినా. కక్షాన్ గుల్మాన్, లతాగృహానిత్యర్థః. ఆకాశం వృక్షగుల్మాదిరహితప్రదేశం - నదీదుర్గాన్ నదీభి ర్దుర్గమాన్. 3. విచిత్యేతి. ధృతాః తత్పరాః ౪. విచిత్యేతి శ్లోకోక్తం వివృణోతి—సర్వేతి. సర్వర్తుకామాన్ - కామ్యంతఇతి కామాః పుష్పఫలాదయః, సర్వర్తుసంభవఫలపుష్పాదియుక్తా నిత్యర్థః. సఫలాన్ వానరై రుపభుజ్యమానత్వేన సఫలాన్-ద్రుమా నాసాద్య - సర్వే ష్వహస్సు ఏకమాసాంతర్గతసర్వదినేషు - రజనీం రజన్యా మేవ - శయ్యాం చక్రుః - అనే నాహారవిశ్రమాదిక మహస్సు నాస్తీ త్యవగమ్యతే. ౫. తదితి త దహః ప్రస్థానదినం

మూర్ధా శతధా భవేదితి మతంగేన పురా హరీశ్వరో౽భిశప్తః. తత్ ఇదానీం మే స్మృత మితి యోజనా. ౨౪ ఏవమితి. గుహాం మతంగాశ్రమస్థఋశ్యమూకగుహాం సీతాభరణనిక్షేపస్థానభూతాం. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

* టీకా. అథ ప్రస్థితానాం వానరాణాం వృత్తాంత మాహ—దర్శనార్థమితి ౧. సఇతి· సరిత్కక్షాన్ నదీకుంజాన్ - నదీదుర్గాన్ నదీభి ర్దుర్గమాన్ ప్రదేశాన్. 3 *టీకా. సువిచిత్యేతి. ధృతాః నియుక్తాః ౪. సర్వర్తుకాంశ్చేతి తే వానరాః సర్వే ష్వహస్సు దివసేషు సీతాం విచిత్య సర్వర్తుకా న్సార్వకాలికపుష్పఫలయుక్తాన్ సఫలాన్ తత్తత్కాలీనఫలయుక్తాంశ్చ ద్రుమా నాసాద్య ఫలాదిభక్షణార్థం - రజనీం రజన్యాం శయ్యాం చక్రు రితి యోజనా. అనేన ఆహారవిశ్రమాదికం అహస్సు నాస్తీ త్యవగమ్యతే. ౫.తదహఇతి. ప్రస్థానవిశిష్ట మహః నిరాశాః,

నిరాశాః కపియూథపాః. ౬. విచిత్య తు దిశం పూర్వాం యథోక్తాం సచివై స్సహ, అదృష్ట్వా వినత స్సీతా మాజగామ మహాబలః. ౭. ఉత్తరాం చ దిశం సర్వాం విచిత్య స మహాకపిః, ఆగత స్సహ సైన్యేన వీర శ్శతవలి స్తదా. ౮. సుషేణః పశ్చిమా మాశాం విచిత్య సహ వానరైః, సమేత్య మాసే సంపూర్ణే సుగ్రీవ ముపచక్రమే. ౯. తం ప్రస్రవణపృష్ఠస్థం సమాసా ద్యాభివాద్య చ, ఆసీనం సహ రామేణ సుగ్రీవ మిద మబ్రువన్. విచితాః పర్వతా స్సర్వే వనాని గహనాని చ, నిమ్నగా స్సాగరాంతా శ్చ సర్వే జనపదా శ్చ యే గుహా శ్చ విచితా స్సర్వా స్త్వయా యాః పరికీర్తితాః, విచితా శ్చ మహాగుల్మా లతా వితత సంతతాః, గహనేషు చ దేశేషు దుర్గేషు విషమేషు చ, సత్త్వా న్యతిప్రమాణాని విచితాని హతాని చ. ఉదారసత్త్వాభిజనో మహాత్మా స మైథిలీం ద్రక్ష్యతి వానరేంద్రః, దిశం తు యా మేవ గతా తు సీతా తా మాస్థితో వాయుసుతో హనూమాన్. ౧౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

ప్రథమం కృత్వా - తదారభ్య మాసే పూర్ణే సతి - నిరాశాః సీతాన్వేషణే నిరుత్సాహా స్సంతః - కపిరాజేన సంగమ్య, తస్మై స్వాగమనం నివేద్యేత్యర్థః ప్రస్రవణం మాల్యవంతం-గతాః. ౬. ఏవం సామాన్యేన వానరాగమన ముక్త్వా ప్రత్యేకం చ దర్శయతి—విచిత్యేత్యాదినా. సచివైః సహాయభూతైః. ౮. సుషేణఇతి ఉపచక్రమే ఉపాగతః. ౯. తమితి. ప్రస్రవణపృష్ఠస్థం ప్రస్రవణాగ్రస్థం - రామేణ సహాసీనం, రామేణసహిత మిత్యర్థః. వనాని క్షుద్రవనాని-గహనాని మహావనాని, సాగరాంతా స్సముద్రతీరాణి, లతావితతసంతతాః లతాభి ర్వితతా వ్యాప్తాః సంతతాః నిరంతరా ఇతి మహాగుల్మవిశేషణం. గహనేష్వితి. గహనేషు దుష్ప్రవేశేషు, నానాద్వీపే ష్విత్యర్థః. దుర్గేషు దుఃఖేన గంతవ్యేషు, నిమ్నోన్నతే ష్విత్యర్థః అతిప్రమాణాని అతిమాత్రశరీరాణి - విచితాని - కి మయం రావణః? ఉతనేతీతి భావః. ఉదారసత్త్వః శ్రేష్ఠసత్త్వోఽభిజనో వంశో యస్య ఉదారసత్త్వాభిజనః, మహాబలవతః పుత్ర ఇతి సీతాదర్శనే ప్రథమో హేతుః. మహాత్మా మహాధైర్య ఇతి ద్వితీయః. దిశం త్విత్యాదినా తృతీయో హేతుః. ఇత్యబ్రువన్ వానరాఇతి పూర్వేణాన్వయః. అస్మిన్ సర్గే చతుర్దశశ్లోకాః. ౧౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అభవ న్నితిశేషః. *టీకా ఇదానీం తేషాం ప్రతిప్రయాణ మాహ—తదహ ఇతి. సంగమ్య కపిరాజేన, వ్యాదిష్టా ఇతి శేషః ప్రస్థానదివసం ప్రథమ మాదిమం కృత్వా, మాసే సంపూర్ణ ఇతి శేషః. సీతాదర్శనాభావేన నిరాశా స్సంతః - ప్రస్రవ మృశ్యమూకం-గతాః ప్రాప్తా ఇతి సంబంధః. ౬. ఏకైకస్యాగమన మాహ—విచిత్యేత్యాది ౯. విచితాశ్చేతి. లతావితతసంతతాః లతాభి ర్వితతాః సంతతాశ్చ, తిర్యగూర్ధ్వంచ వ్యాప్తా ఇత్యర్థః * టీకా సత్త్వా న్యతిప్రమాణాని రావణభ్రాంత్యేతి భావః. తర్హి కో వా సీతాం ద్రక్ష్యతీ త్యపేక్షాయా మాహ--ఉదారేతి. ౧౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

సహ తారాంగదాభ్యాం తు గత్వా స హనుమా న్కపిః, సుగ్రీవేణ యథోద్దిష్టం తం దేశ ముపచక్రమే ౧. స తు దూర ముపాగమ్య సర్వై స్తైః కపిసత్తమైః, విచినోతి స్మ విన్ధ్యస్య గుహాశ్చ గహనాని చ. పర్వతాగ్రా న్నదీదుర్గా న్సరాంసి విపులాన్ ద్రుమాన్, వృక్షషండాం శ్చ వివిధా న్పర్వతాన్ ఘనపాదపాన్. 3 అన్వేషమాణా స్తే సర్వే వానరా స్సర్వతో దిశం, న సీతాం దదృశు ర్వీరా మైథిలీం జనకాత్మజాం. ౪. తే భక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధాని చ. అన్వేషమాణా దుర్ధషా న్యవసం స్తత్ర తత్ర హ ౫. స తు దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవా న్మహాన్, ౫౫ నిర్జలం నిర్జనం శూన్యం గహనం రోమహర్షణం త్యక్త్వా తు తం తదా దేశం సర్వే వై హరియూథపాః, తాదృశా న్యప్యరణ్యాని విచిత్య భృశపీడితాః. దేశ మన్యం దురాధర్షం వివిశు శ్చాకుతోభయాః యత్ర వంధ్యఫలా వృక్షా విపుష్పాః పర్ణవర్జితాః. నిస్తోయా స్సరితో యత్ర మూలం యత్ర సుదుర్లభం. న సంతి మహిషా యత్ర న మృగాని చ హస్తినః. శార్దూలాః పక్షిణో వాఽపి యే చాన్యే వనగోచరాః, న యత్ర వృక్షా నౌషధ్యో న లతా నాపి వీరుధః. ౧౦. స్నిగ్ధపత్రా స్థలే యత్ర పద్మిన్యః ఫుల్లపంకజాః, ప్రేక్షణీయా స్సుగంధా శ్చ భ్రమరై శ్చాపి వర్జితాః. ౧౧.

అథ సీతాన్వేషణాయ దక్షిణాం దిశం గతానాం అసురనిరసనపర్యంతో వృత్తాంతోఽష్టచత్వారింశే. సహ తారాంగదాభ్యా మిత్యాది. ౧ స ఇతి పర్వతాగ్రాన్ విన్ధ్యాగ్రప్రదేశాన్- పర్వతాన్ పర్యంతపర్వతాన్.*రామా సత్వితి 'విచినోతి స్మ విన్ధ్యస్యేతి' పాఠ స్సాధుః ౫౫. నిర్జలమిత్యాది. వంధ్యఫలాః ఫలై ర్వన్ధ్యాః, నిష్ఫలా ఇత్యర్థః. స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాది అత్రాపి న సంత్యనుషజ్యత ఇతి కేచిత్. తన్న, భ్రమరై శ్చాపి వర్జితా ఇత్యస్యానన్వయాత్ కిం తు భ్రమరై రప్యనుపభుక్తం స్థలపద్మినీమాత్ర మిత్యర్థః. సర్వేఽపి మహాతటాకాః స్థలపద్మినీత్వం గతా ఇతి భావః. అన్యం దేశం వివిశు రితి పూర్వేణాన్వయః. *రామా 'తే భక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధాని చ, అన్వేషమాణా దుర్ధర్షా న్యవసం స్తత్ర తత్ర హ. స తు దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవా న్మహాన్, నిర్జలం నిర్జనం శూన్యం గహనం రోమహర్షణం. త్యక్త్వా తు తం తదా దేశం సర్వే వై హరియూథపాః, తాదృశా న్యప్యరణ్యాని విచిత్య భృశపీడితాః దేశ మన్యం దురాధర్షం వివిశు శ్చాకుతోభయాః' ఇతి పాఠక్రమః. స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాదా వపి న సంతీత్యనుషజ్యతే 'భ్రమరై శ్చాపి వర్జితా' ఇతి పాఠః.

---

*టీకా. ఇతరదిక్ప్రస్థితవానరవృత్తాంతస్య అల్పత్వేన ప్రథమత ఏవ సంవర్ణ్య ఇదానీం దక్షిణదిక్ప్రస్థితవానరవృత్తాంత మాహ— సహేతి. ౧ పర్వతాగ్రానితి. పర్వతా న్విన్ధ్యస్య ప్రత్యంతపర్వతాన్ గోమంతత్ర్యంబకాదీన్ - ఘనపాదపా నితి సర్వత్ర విశేషణం *టీకా. సతు దేశ ఇత్యాది. స ప్రసిద్ధో దేశః, అస్తీతి శేషః. ౬౫. తై ప్రవిష్టం దేశం వర్ణయతి— యత్రవంధ్యఫలేత్యాదినా *టీకా. వంధ్యా న్యనుపభోగ్యాని ఫలాని యేషాం తే - ఓషధ్యో వ్రీహ్యాదయః. ౧౦ స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాదా

కణ్డు ర్నామ మహాభాగ స్సత్యవాదీ తపోధనః,మహర్షిః పరమామర్షీ నియమై ర్దుష్ప్ర
ధర్షణః. ౧౨. తస్య తస్మి న్వనే పుత్రో బాల ష్షోడశవార్షికః, ప్రణష్టో జీవితాంతాయ
క్రుద్ధ స్తత్ర మహామునిః. ౧౩. తేన ధర్మాత్మనా శ ప్తం కృత్స్నం తత్ర మహా ద్వ
నం, అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షివివర్జితం. ౧౪ తస్య తే కాననాంతాం శ్చ
గిరీణాం కందరాణి చ, ప్రభవాని నదీనాం చ విచిన్వంతి సమాహితాః. ౧౫. తత్ర
చాపి మహాత్మానో నాపశ్య న్జనకాత్మజాం, హర్తారం రావణం వాఽపి సుగ్రీవప్రియ
కారిణః. ౧౬ తే ప్రవిశ్యాశు తం భీమం లతాగుల్మసమావృతం,దదృశుః క్రూర
కర్మాణ మసురం సురనిర్భయం. ౧౭. తం దృష్ట్వా వానరా ఘోరం స్థితం శైల మివా
పరం, గాఢం పరిహితా స్సర్వే దృష్ట్వా తా న్పర్వతోపమాన్ ౧౮. సోఽపి తాన్
వానరా న్సర్వా న్నష్టా స్థే త్యబ్రవీ ద్బలీ,అభ్యధావత సంక్రుద్ధో ముష్టి ముద్యమ్య
సంహితం. ౧౯. త మాపతంతం సహసా వాలిపుత్రోఽంగద స్తదా, రావణో
ఽయ మితి జ్ఞాత్వా తలే నాభిజఘాన హ. ౨౦ స వాలిపుత్రాభిహతో వక్త్రా చ్ఛో
ణిత ముద్వమన్,అసురోఽభ్యపత ద్భూమౌ పర్యస్త ఇవ పర్వతః. ౨౧. తేఽపి తస్మి
న్నిరుచ్ఛ్వాసే వానరా జితకాశినః,వ్యచిన్వన్ ప్రాయశ స్తత్ర సర్వం తద్గిరిగహ్వరం.
౨౨. విచితం తు తతః కృత్వా సర్వే తే కాననం పునః,అన్య దే వాపరం ఘోరం
వివిశు ర్గిరిగహ్వరం. ౨౩ తే విచిత్య పునః ఖిన్నా వినిష్పత్య సమాగతాః, ఏకాంతే

---

౧౧. దేశస్య తాదృశత్వే నిమిత్తమృషి రిత్యాహ—కండురిత్యాదినా ౧౨. తస్యేతి. తత్ర వనే
విషయే - జీవితాంతాయ తస్య నాశాయ కుపితః ౧౩ తేనేతి. అశరణ్యం అనాశ్రయం, అభవదితి
శేషః *రామా. తేనేతి 'మృగపక్షిణివర్జిత' మితి పాఠః ౧౪. తస్య తఇతి నదీనాం ప్రభవాని గిరిగణ
మధ్యప్రదేశాః. ౧౬ తే ప్రవిశ్యేతి. సురనిర్భయం సురేభ్యో నిర్భయం. ౧౭. తందృష్ట్వేతి. గాఢం
పరిహితాః దృఢం పరిహితవసనాః అభవన్ ౧౮. సోఽపీతి సంహితం, దృఢ మిత్యర్థః. *రామా. తం
దృష్ట్వేతి. గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిహితవాసనః, స్థితా ఇతి శేషః 'దృష్ట్వా తా న్పర్వతోప
మా' నితి పాఠః సోఽపి తా నిత్యత్ర తచ్ఛబ్దస్య ఇత్యబ్రవీ దిత్యనేన సంబంధః. ౨౦ పర్యస్తః పాతితః.
౨౧. తేఽపీతి. తస్మి న్నసురే నిరుచ్ఛ్వాసే, మృత ఇత్యర్థః. తస్మి న్నసురే రావణభ్రాంత్యా తత్స
మీపవనే చిర మన్వేషితవంత ఇతి బోధ్యం. ౨౨. విచితంత్వితి. అపరం అదూరం - ని. 'పరం దూరా
న్యముఖ్యే' ష్వితి వైజయంతీ. గిరిగహ్వరం గిరిమధ్యప్రదేశం. ౨౩. తే విచిత్యేతి వినిష్పత్య వినిర్గత్య-

---

వపి న సంతీ త్యనుషజ్యతే. ౧౧. తస్య దేశస్యోక్తరూపత్వే కారణ మాహ—కండూర్నామేత్యాదినా.
౧౨. * టీకా. తస్యేతి. జీవితాంతాయ జీవితాంతకరాయ-వనాయ క్రుద్ధ ఇత్యర్థః ౧౪ తస్యేతి. తస్య
దేశస్య-నదీశబ్దేన నిస్తోయనదీప్రదేశా ఉచ్యంతే 'నిస్తోయాః సరితో య' త్రేతి పూర్వమభిధానాత్.
*టీకా. తస్యేతి. ప్రభవాని ఉత్పత్తిస్థానాని ౧౭ తందృష్ట్వేతి. గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిధానం కృత
వంతః. ౧౯. తస్యేతి. అంగదః సంహతం ముష్టి ముద్య మ్యాపతంత మయం రావణ ఇతి జ్ఞాత్వా తస్య
మూర్ధ్ని తలే నాభిజఘా నేతి సంబంధః. ౨౨. విచితమితి అపరం పరం న భవతీ త్యపరం -

వృక్షమూలే తు నిషేదు ర్దీనమానసాః. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథాంగద స్తదా సర్వా న్వానరా నిద మబ్రవీత్, పరిశ్రాంతో మహాప్రాజ్ఞ స్సమాశ్వాస్య శనై ర్వచః, వనాని గిరయో నద్యో దుర్గాణి గహనాని చ, దర్యో గిరిగుహా శ్చైవ విచితాని సమంతతః. తత్ర తత్ర సహాస్మాభి ర్జానకీ న చ దృశ్యతే, త ద్వా రక్షోహృతా యేన సీతా సురసుతోపమా. కాల శ్చ నో మహా న్యాత స్సుగ్రీవ శ్చోగ్రశాసనః, తస్మా ద్భవంత స్సహితా విచిన్వంతు సమంతతః. విహాయ తంద్రీం శోకం చ నిద్రాం చైవ సముత్థితాం, విచినుధ్వం యథా సీతాం పశ్యామో జనకాత్మజాం. అనిర్వేదం చ దాక్ష్యం చ మనస శ్చాపరాజయః, కార్యసిద్ధికరా ణ్యాహు స్తస్మా దేత ద్బ్రవీ మ్యహం. అద్యాపి తద్వనం దుర్గం విచిన్వంతు వనౌకసః, ఖేదం త్యక్త్వా పున స్సర్వై ర్వన మేత ద్విచీయతాం. అవశ్యం క్రియమాణస్య దృశ్యతే కర్మణః ఫలం, అలం నిర్వేద మాగమ్య న హి నో మీలనం క్షమం. సుగ్రీవః కోపనో రాజా తీక్ష్ణదండ శ్చ వానరః, భేతవ్యం తస్య సతతం రామస్య చ మహాత్మనః. ౯. హితార్థ మేత దుక్తం వః క్రియతాం యది రోచతే, ఉచ్యతాం వా క్షమం య న్న సర్వేషా మేవ వానరాః ౧౦. అంగదస్య వచ శ్శ్రుత్వా వచనం గంధమాదనః, ఉవా చావ్యక్తయా వాచా పిపాసా శ్రమఖిన్నయా.

సమాగతాః సంఘీభూతాః. అస్మి న్సర్గే చతుర్వింశతిశ్లోకాః ౨౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

పునః ప్రదేశాంతరాన్వేషణ మేకోనపంచాశే అథాంగద ఇత్యాది సహ యుగపత్ - దాక్ష్యం ఉత్సాహః-'దక్షఉత్సాహ' ఇత్యుక్తేః. మనస శ్చాపరాజయః, ధైర్యమిత్యర్థః వన మేతత్ - విచీయతాం అన్విష్యతాం-మీలనం నేత్రమీలనం-కర్తవ్య మకృత్వా తూష్ణీంభావ ఇత్యర్థః. * రామా. విచయప్రకార మేవాహ—ఖేదమితి. విచిన్వతామితి. చినోతే ర్లోటి ప్రథమపురుషబహువచనే రూపం. విచయతా మితి పాఠే యుష్మాభి రితి శేషః ౧౦. అంగదస్యేత్యాది కందరా న్భేదా న్ -

---

సన్నికృష్ట మిత్యర్థః. ౨౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

తత్ర తత్రేతి సహాస్మాభి రిత్యాత్మని బహువచనం. అస్మాభిః సహ విచితాని, యుష్మాభి రితి శేషః * టీకా. కాలశ్చేతి. సమయాతిక్రమేణ మారయిష్యతీతి భావః * తంద్రీం ప్రమీలాం నిద్రా మాలస్య మితి యావత్. * కిం తత్కార్యసాధక మిత్యత ఆహ—అనిర్వేదమితి. మనస శ్చాపరాజయః, మనోజయ ఇత్యర్థః * తీ. అద్యాపీతి. హేవనౌకసః, ఇదం దుర్గం వనం అద్యాపి విచిన్వంతు. భవంత ఇతి శేషః. కథ మితి చేత్ - ఖేదం త్యక్త్వా పున రేతద్వనం విచీయతాం. భవద్భి రితి శేషః. * అవశ్యమితి. నిర్వేద మాగమ్యాలం - వతః మీలనం నేత్రే నిమీల్యావస్థానం నిరుద్యోగతేతి యావత్. నః అస్మాకం న క్షమం * టీకా విచయనాభావే బాధాం సూచయతి—సుగ్రీవ

సదృశం ఖలు వో వాక్య మంగదో య దువాచ హ, హితం చైవానుకూలం చ క్రియతా మస్య భాషితం పున ర్మార్గామహై శైలాన్ కందరాంశ్చ దరీ స్తథా, కాననాని చ శూన్యాని గిరిప్రస్రవణాని చ. యథోద్దిష్టాని సర్వాణి సుగ్రీవేణ మహాత్మనా, విచిన్వంతు వనం సర్వే గిరిదుర్గాణి సర్వశః. ౧౪. తత స్సముత్థాయ పున ర్వానరా స్తే మహాబలాః, వింధ్యకాననసంకీర్ణాం విచేరు ర్దక్షిణాం దిశం. ౧౫. తే శారదాభ్రప్రతిమం శ్రీమ ద్రజతపర్వతం, శృంగవంతం దరీమంత మధిరుహ్య చ వానరాః. తత్ర లోధ్రవనం రమ్యం సప్తపర్ణవనాని చ, వ్యచిన్వం స్తే హరివరా స్సీతాదర్శనకాంక్షిణః. ౧౬. తస్యాగ్ర మధిరూఢా స్తే శ్రాంతా విపుల విక్రమాః, న పశ్యంతి స్మ వైదేహీం రామస్య మహిషీం ప్రియాం ౧౭. తే తు దృష్టిగతం కృత్వా తం శైలం బహుకందరం, అవరోహంత హరయో వీక్షమాణా స్సమంతతః. ౧౯. అవరుహ్య తతో భూమిం శ్రాంతా విగతచేతసః, స్థిత్వా ముహూర్తం తత్రాథ వృక్షమూల ముపాశ్రితాః. ౨౦. తే ముహూర్తం సమాశ్వస్తాః కించి ద్భగ్నపరిశ్రమాః, పున రేవోద్యతాః కృత్స్నం మార్గితుం దక్షిణాం దిశం. ౨౧. హనుమత్ప్రముఖా స్తే తు ప్రస్థితాః ప్లవగర్షభాః, వింధ్య మే వాదిత స్తావ ద్విచేరు స్తే తత స్తతః. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ఏకోన పఞ్చాశ స్సర్గః.

పఞ్చాశ స్సర్గః.

సహ తారాంగదాభ్యాం తు సంగమ్య హనుమా న్కపిః, విచినోతి స్మ వింధ్యస్య గుహాశ్చ గహనాని చ. సింహశార్దూలజుష్టేషు శిలాశ్చ సరిత స్తథా, విషమేషు నగేంద్రస్య మహాప్రస్రవణేషు చ. ౨. ఆసేదు స్తస్య శైలస్య కోటిం దక్షిణ

విచిన్వంతు వనం సర్వ ఇతి భవంత ఇతి శేషః ౨౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశ స్సర్గః.

అథ ఋక్షబిలే స్వయంప్రభాదర్శనం పంచాశే. సహేత్యాది సింహేతి. నగేంద్రస్య శార్దూలజుష్టేషు - విషమేషు విషమప్రదేశేషు - శిలాః - మహాప్రస్రవణేషు సరిత శ్చ విచినోతి స్మేతి పూర్వేణాన్వయః ౨. ఆసేదురితి. కాలః సుగ్రీవోక్తమాసః - 'మాసః పూర్ణో బిలస్థానా'మిత్యు

ఇత్యాది. తస్య, తస్మాదిత్యర్థః * టీకా. సదృశమితి. అంగదః యద్వాక్య మువాచ తద్వాక్యం వో యుష్మాకం సదృశం ఖలు సమ్మతం ఖల్వితి సంబంధః * తీ. యథోద్దిష్టానీతి.. విచిన్వంతు-భవంత ఇతి శేషః. ౨౨ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశ స్సర్గః

౧. సింహేతి. నగేంద్రస్య సింహశార్దూలజుష్టేషు విషమేషు శిలాశ్చ మహాప్రస్రవణేషు సరిత శ్చ విచినోతి స్మేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. ఆసేదురితి స కాలః సుగ్రీవకల్పితో మాసరూపః

పశ్చిమాం, తేషాం తత్రైవ వసతాం స కాలో వ్యత్యవర్తత. ౩. స హి దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవా న్మహాన్, ౩½. తత్ర వాయుసుత స్సర్వం విచినోతి స్మ పర్వతం. పరస్పరేణ హనుమా నన్యోన్య స్యావిదూరతః, ౪½. గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదనః మైందశ్చ ద్వివిదశ్చైవ సుషేణో జాంబవా న్నళః, అంగదో యువరాజశ్చ తారశ్చ వనగోచరః. గిరిజాలావృతా న్దేశా న్మార్గిత్వా దక్షిణాం దిశం, విచిన్వంత స్తత స్తత్ర దదృశు ర్వివృతం బిలం. ౬. దుర్గ మృక్షబిలం నామ దానవే నాభిరక్షితం, క్షుత్పిపాసాపరీతా శ్చ శ్రాంతా శ్చ సలిలార్థినః అవకీర్ణం లతావృక్షై ర్దదృశు స్తే మహాబిలం, ౭½ తతః క్రౌంచా శ్చ హంసా శ్చ సారసా శ్చాపి నిష్క్రామం జలార్ద్రా శ్చక్రవాకా శ్చ రక్తాంగాః పద్మరేణుభిః, ౮½ తత స్తద్బిల మాసాద్య సుగంధి దురతిక్రమం. విస్మయవ్యగ్రమనసో బభూవు ర్వానరర్షభాః, ౧౦½ సంజాతపరిశంకా స్తే తద్బిలం ప్లవగోత్తమాః అభ్యపద్య న్నసంహృష్టా స్తేజోవంతో మహాబలాః, నానాసత్త్వసమాకీర్ణం దైత్యేంద్రనిలయోపమం దుర్దర్శ మతిఘోరం చ దుర్విగాహం చ సర్వశః, ౧౨½. తతః పర్వతకూటాభో హనుమా న్పవనాత్మజః. అబ్రవీ ద్వానరా న్సర్వా న్కాంతారవనకోవిదః, ౧౩½ గిరిజాలావృతా న్దేశా

త్తర త్రాంగదవచనస్య బిల ఏవాన్యో మాసో గత ఇత్యర్థో వక్ష్యతే. ౩. నను విచేతవ్యప్రదేశేషు బహుషు విద్యమానేషు కథ మత్రైవ మాసం క్షపితవంత ఇత్యాశంక్యాహ—సహీతి ౩½. తత్రేతి. సంగమ్యేత్యధ్యాహార్యం వాయుసుతః హనుమాన్ - అన్యోన్య స్యావిదూరతః పరస్పరేణ సంగమయ్య సర్వం పర్వతం విచినోతిస్మేతి సంబంధః ౪½. గజ ఇత్యాది. చకారా ద్ధనూమాంశ్చ-గజాదయః గిరిజాలావృతాన్ దేశా న్మార్గిత్వా- తతో దక్షిణాం దిశం విచిన్వంతః - తత్ర వివృతం విస్మృతం - బిలం దదృశు రితి సంబంధః. ౬. దుర్గమిత్యాది దానవేన మయేన - ఋక్షబిలం నామ ఋక్షబిల మితి ప్రసిద్ధం-మహాబిలం దదృశు రితి పునరుక్తి ర్గుణాంతరవిధానాయ ౭½ తతఇతి నిష్క్రామన్ నిరక్రమన్ ౮½. తత స్తదితి. దురతిక్రమం దుష్ప్రవేశం. ౧౦½ సంజాతేతి సంజాతపరిశంకాః కి మిదం పాతాళం? ఉతస్వి న్మాయామయ మితి సందిహానాః- అసంహృష్టా స్సంతః అభ్యపద్య న్నభ్యపద్యంత. నానేతి శ్లోకో బిలవిశేషణం. ౧౨½ తతఇతి కాంతారే దుర్గమార్గే - వనే కోవిదః సమర్థః * రామా. 'తతః పర్వతకూటాభో హనుమాన్ పవనాత్మజ'ఇతి పాఠః ౧౩½. గిరీతి గిరిజాలవృతాన్ దేశాన్దక్షిణాం

వ్యత్యవర్తత, వ్యతీతప్రాయ ఇత్యర్థః. 'మాసః పూర్ణో బిలస్థానా'మిత్యుత్తర త్రాంగదేనాభిధానాత్. * టీకా దక్షిణపశ్చిమాం దక్షిణపశ్చిమయో రంతరాళం, నైరృతి మిత్యర్థః. ౩½.*తీ. తత్రేతి తత్ర సంగమ్యేత్యధ్యాహార్యం. వాయుసుతః అన్యోన్యస్యావిదూరతః పరస్పరేణ సంగమ్య సర్వపర్వతం విచినోతి స్మేతి సంబంధః. సమంతతో వానరా నవిదూరే స్థాపయిత్వా - సానుగహ్వరాదివిశిష్టం కృత్స్నం పర్వతం వాయుసుతో మహతా వేగేన విచితవా నిత్యర్థః ౬. దుర్గమిత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. దుర్గం దుర్గమం - దానవేన మయేన - బిలస్య విశిష్టతాం ద్యోతయితుం దదృశు రితి పున రభిధానం. ౧౦½. సంజాతపరిశంకా ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. * టీకా. సంజాతపరిశంకాః ఇద మేవ రావణస్థాన మితి సంజాతా పరిశంకా ఊహా యేషాం తే తథోక్తాః. ౧౨½. తతఇతి. కాంతారవన కోవిదః కాంతారే దుర్గమార్గే వనే చ కోవిదః. ౧౩½. గిరిజాలేతి. దక్షిణాం దిశం - దక్షిణస్యాం

న్మార్గిత్వా దక్షిణాం దిశం. వయం సర్వే పరిశ్రాంతా న చ పశ్యామ మైథిలీం, అస్మా
చ్చాపి బిలా ద్ధంసాః క్రౌంచాశ్చ సహ సారసైః. జలార్ద్రా శ్చక్రవాకాశ్చ నిష్ప
తంతి స్మ సర్వతః, నూనం సలిలవా నత్ర కూపో వా యది వా హ్రదః. తథాచేమే
బిలద్వారే స్నిగ్ధా స్తిష్ఠంతి పాదపాః, ౧౬½. ఇత్యుక్త్వా తద్బిలం సర్వే వివిశు స్తిమి
రావృతం. అచంద్రసూర్యం హరయో దదృశూ రోమహర్షణం, ౧౭½. నిశామ్య
తస్మా త్సింహాం శ్చ తాం స్తాం శ్చ మృగపక్షిణః ప్రవిష్టా హరిశార్దూలా బిలం తిమి
రసంవృతం, ౧౮½. న తేషాం సజ్జతే చక్షు ర్న తేజో న పరాక్రమః. వాయో రివ
గతి స్తేషాం దృష్టి స్తమసి వర్తతే, ౧౯½ తే ప్రవిష్టా స్తు వేగేన తద్బిలం కపికుంజ
రాః. ప్రకాశ మభిరామం చ దదృశు ర్దేశ ముత్తమం, ౨౦½ తత స్తస్మి న్బిలే
దుర్గే నానాపాదపసంకులే అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య జగ్ము ర్యోజన మంతరం, ౨౧½.
తే నష్టసంజ్ఞా స్తృషితా స్సంభ్రాంతా స్సలిలార్థినః. పరిపేతు ర్బిలే తస్మి న్కంచి
త్కాల మతంద్రితాః, ౨౨½ తే కృశా దీనవదనాః పరిశ్రాంతాః ప్లవంగమాః.
ఆలోకం దదృశు ర్వీరా నిరాశా జీవితే తదా, ౨౩½ తత స్తం దేశ మాగమ్య సౌమ్యం
వితిమిరం వనం. దదృశుః కాంచనా న్వృక్షా న్దీప్తవైశ్వానరప్రభాన్, సాలాం
స్తాలాం శ్చ పున్నాగా న్కకుభా న్వంజులా న్ధవాన్. చంపకా న్నాగవృక్షాం శ్చ కర్ణికా
రాం శ్చ పుష్పితాన్, ౨౪½ స్తబకైః కాంచనై శ్చిత్రై రక్తైః కిసలయై స్తథా.

దిశం, తాదృశదేశరూపాం దక్షిణాం దిశమిత్యర్థః. నూన మితి. అస్తీతి శేషః ౧౬½. ఇత్యుక్త్వేతి హనుమదుక్తప్రకారేణ సర్వే ఉక్త్వా వివిశుః, తిమిరావృతం దదృశు శ్చ. అచంద్రసూర్యం చంద్రసూర్యకిరణ రహితం ౧౭½. నిశామ్యేతి. తస్మా న్నిర్గచ్ఛతః సింహాన్ తాంస్తా న్నానా ప్రకారాన్ - మృగపక్షిణశ్చ ౧౮½ న తేషామితి. వర్తతే, అయత్నపూర్వం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. * రామా తేజః ప్రభావః. 'తేజః ప్రభావే దీప్తౌ' చేతి విశ్వః ౧౯½ తే ప్రవిష్టా ఇతి. ప్రకాశం నిస్తమస్కం. ౨౦½. సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి—తత స్తస్మి న్నిత్యాదినా అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య అన్యోన్యం హస్తావలంబనం కృత్వా. ౨౧½ త ఇతి పరిపేతుః జగ్ముః కంచిత్కాల మిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ౨౨½ తే కృశా ఇతి. ఆలోకం ప్రకాశం ౨౪½. ఆపీడైః శేఖరైః లతాభి శ్చ, ఉపశోభితా నితి శేషః. హేమాభరణభూషితా న్ఫలితహేమాభరణాన్ - పాద

దిశీత్యర్థః. ౧౬½. ఇత్యుక్త ఇతి ఇత్యుక్తే సతి సర్వే హరయః తద్బిలం వివిశుః ౧౭½ నిశామ్యేతి. హరిశార్దూలాః - తస్మాత్ బిలాత్ నిర్గచ్ఛతః సింహాదీన్ నిశామ్య దృష్ట్వా - తద్బిలం ప్రవిష్టా ఇతి యోజనా. ౧౮½ న తేషామితి తేజః ప్రభావః - తేజ ఆది తద్బిలస్థతమసి న ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. *టీకా. కథ మంధకారావృతబిలప్రవేశ ఇత్యత్రాహ—న తేషామితి. ౧౯½. * టీకా త ఇతి. ప్రకాశం తిమిరరహితం దేశం దూరా ద్దదృశు రిత్యర్థః ౨౦½ ఏవం సంగ్రహేణోక్త్వా సప్రపంచ మాహ—తత స్తస్మిన్నిత్యాదినా. అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య అన్యోన్యం హస్తావలంబనం కృత్వా. ౨౨½. *టీకా. త ఇతి. ఆలోకం ప్రకాశవంతం దేశం-'ఆలోకో దర్శనోద్యోతౌ' విత్యమరః ౨౪½. స్తబకై రితి శ్లోకద్వయ

ఆపీడైశ్చ లతాభిశ్చ హేమాభరణభూషితాన్, తరుణాదిత్యసంకాశాన్ వైడూర్యకృతవేదికాన్. విభ్రాజమానా న్వపుషా పాదపాంశ్చ హిరణ్మయాన్, ౨౮॥ నీలవైడూర్యవర్ణాశ్చ పద్మినీః పతగావృతాః మహద్భిః కాంచనైః పద్మై ర్వృతా బాలార్కసన్నిభైః, జాతరూపమయై ర్మత్స్యై ర్మహద్భిశ్చ సకచ్ఛపైః నళినీ స్తత్ర దదృశుః ప్రసన్నసలిలావృతాః, ౨౯॥ కాంచనాని విమానాని రాజతాని తథైవ చ. తపనీయగవాక్షాణి ముక్తాజాలావృతాని చ, హైమరాజతభౌమాని వైడూర్యమణిమంతి చ. దదృశు స్తత్ర హరయో గృహముఖ్యాని సర్వశః, ౩౦॥ పుష్పితా న్ఫలినో వృక్షాన్ ప్రవాళమణిసన్నిభాన్. కాంచనభ్రమరాం శ్చైవ మధూని చ సమంతతః, మణికాంచనచిత్రాణి శయనా న్యాసనాని చ. మహార్హాణి చ యానాని దదృశు స్తే సమంతతః, ౩౩॥ హైమరాజతకాంస్యానాం భాజనానాం చ సంచయాన్. అగరూణాం చ దివ్యానాం చందనానాం చ సంచయాన్, శుచీ న్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ. మహార్హాణి చ పానాని మధూని రసవంతి చ, దివ్యానా మంబరాణాం చ మహార్హాణాం చ సంచయాన్. కంబళానాం చ చిత్రాణా మజినానాం చ సంచయాన్, తత్ర తత్ర చ విన్యస్తా న్దీప్తా న్వైశ్వానరప్రభాన్. దదృశు ర్వానరా శ్శుభ్రాన్ జాతరూపస్య సంచయాన్. తత్ర తత్ర విచిన్వంతో బిలే తస్మి న్మహాబలాః దదృశు ర్వానరా శ్శూరాః స్త్రియం కాంచి దదూరతః, ౩౮॥ తాం

పాంశ్చ హిరణ్మయాన్ రజతమయాంశ్చ వృక్షాన్. ౨౮॥ నీలవైడూర్యేత్యాదిశ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాః పద్మినీః ఉక్తవిశేషణయుక్తా నళినీశ్చ దదృశు రిత్యన్వయః. అతో న పునరుక్తిః. ౨౯॥ కాంచనానీత్యాది హైమరాజతభౌమానీతి శేషః గృహముఖ్యవిశేషణం వా. * రామా. హైమరాజతభౌమాని హేమరజతమయభూప్రదేశాని ౩౦॥ *రామా. 'మణికాంచనచిత్రాణి శయనాన్యాసనానిచే' త్యతః పరం - 'మహార్హాణి చ పానాని మధూని రసవంతి చ. దివ్యానా మంబరాణాం చ మహార్హాణాం చ సంచయాన్, కంబళానాం చ చిత్రాణా మజినానాం చ సంచయాన్, తత్ర తత్ర చ విన్యస్తాన్ దీప్తాన్ వైశ్వానరప్రభాన్, దదృశు ర్వానరా శ్శుభ్రాన్ జాతరూపస్య సంచయాన్' ఇత్యేవ పాఠక్రమః. ౩౩॥ హైమేత్యాది. శుభ్రాన్ నిర్మలాన్. ౩౮॥ తాందృష్ట్వేతి.

మేకం వాక్యం. ఆపీడైః శేఖరైః హేమాభరణభూషితాన్ ఫలితహేమాభరణాన్ - హిరణ్మయాన్ రజతమయాన్ - స్తబకాదిభిశ్చ యుతాన్ పాదపాన్ దదృశు రితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౮॥ నీలవైడూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. పతగావృతాః బాలార్కసన్నిభైః మహద్భిః కాంచనైః కాంచనమయైః పద్మైః వృతాః - నీలవైడూర్యవర్ణాః పద్మినీః సకచ్ఛపై ర్జాతరూపమయైః మత్స్యై ర్వృతాః - ప్రసన్నసలిలావృతాః నళినీశ్చ దదృశు రితి యోజనా. ౩౦॥ *టీకా. పుష్పితానితి. మధూని పుష్పరసాః. 'మధుమద్యే పుష్పరసే' ఇత్యమరః. ౩౩॥ *టీకా. పానా న్యుదకాని. ౩౮॥ *టీకా. తామితి.

దృష్ట్వా భృశసంత్రస్తా శ్చీరకృష్ణాజినాంబరాం. తాపసీం నియతాహారాం జ్వలంతీ మివ తేజసా, విస్మితా హరయ స్తత్ర వ్యవాతిష్ఠంత సర్వశః. ౪౦. పప్రచ్ఛ హనుమాం స్తత్ర కాఽసి త్వం కస్య వా బిలం ౪౦½.తతో హనూమా న్గిరిసన్నికాశః కృతాంజలి స్తా మభివాద్య వృద్ధాం,పప్రచ్ఛ కా త్వం భవనం బిలం చ రత్నాని హేమాని వదస్వ కస్య, ౪౧½ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే - పఞ్చాశ స్సర్గః.

ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః.

ఇత్యుక్త్వా హనుమాం స్తత్ర పునః కృష్ణాజినాంబరాం,అబ్రవీ త్తాం మహాభాగాం తాపసీం ధర్మచారిణీం ఇదం ప్రవిష్టా స్సహసా బిలం తిమిరసంవృతం.క్షుత్పిపాసాపరిశ్రాంతాః పరిఖిన్నా శ్చ సర్వశః. మహ ద్ధరణ్యా వివరం ప్రవిష్టాః స్మ పిపాసితాః. ఇమాం స్త్వేవంవిధా న్భావా న్వివిధా నద్భుతోపమా న్. దృష్ట్వా వయం ప్రవ్యథితా స్సంభ్రాంతా నష్టచేతసః,క స్యై తే కాంచనా వృక్షా స్తరుణాదిత్యసన్నిభాః శుచీ న్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ,కాంచనాని విమానాని రాజతాని గృహాణి చ తపనీయగవాక్షాణి మణిజాలావృతాని చ, పుష్పితాః ఫలవంతశ్చ పుణ్యా స్సురభిగంధినః ఇమే జాంబూనదమయాః పాదపాః కస్య తేజసా, కాంచనాని చ పద్మాని జాతాని విమలే జలే. కథం మత్స్యాశ్చ సౌవర్ణా శ్చరంతి సహ కచ్ఛపైః, ఆత్మాన మనుభావం చ కస్య చైత త్తపో బలం. అజానతాం న స్సర్వేషాం సర్వ మాఖ్యాతు మర్హసి,౮½. ఏవ ముక్తా హనుమతా తాపసీ ధర్మచారిణీ ప్రత్యువాచ హనూమంతం సర్వభూతహితే రతా, ౯½. మయో

వ్యవాతిష్ఠంతి, దూరే స్థితా ఇత్యర్థః *రామా.'తాం దృష్ట్వా భృశసంత్రస్తా' ఇతి పాఠః.౪౦ *రామా. 'విస్మితా హరయ స్తత్ర వ్యవాతిష్ఠంత సర్వశ'ఇత్యతఃపరం-'పప్రచ్ఛ హనుమాం స్తత్ర కాఽసి త్వం కస్య వా బిల'మిత్యర్థం కేషుచి త్కోశేషు దృశ్యతే.తేన వినాపి కథాసంగతే రవిరోధః ౪౦½ పప్రచ్ఛేత్యర్థస్య వివరణం తతో హనూమానితి అస్మి న్సర్గే సార్ధైకచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౪౧½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-పఞ్చాశస్సర్గః.

అథ స్వయంప్రభయా ఋక్షబిలవృత్తాంతోక్తి రేకపంచాశే ఇత్యుక్త్వేత్యాది. పరిఖిన్నాః అధ్వశ్రమఖిన్నాః - క్షుత్పిపాసా పరిశ్రాంతత్వేఽపి పిపాసైవ ప్రవేశహేతు రిత్యాశయేనోక్తం పిపాసితా ఇతి. భావా న్పదార్థా న్-ప్రవ్యథితాః కిమిద మసురాదిమాయేతి సంజాతవ్యథాః - నష్టచేతసః కర్తవ్యబుద్ధిరహితాః - మణిజాలావృతాని రత్నమయజాలకాని - జాలకగవాక్షయో ర్భేద ఉక్తః. ఆత్మానం త్వాం - అనుభావం ప్రభావం - కస్య చైత త్తపోబలం తచ్చేత్యర్థః. ౯½. మయో నామేతి మయో నామ త్రిపురాధిపతి స్త్రిపురే నష్టే స్వరక్షణార్థ మిదం బిలం కృతవా నితి

సంత్రస్తాః తదీయాతిరిక్త తేజోదర్శనే నేతి భావః. ౪౦½ *టీకా. తతఇతి. వదస్వ వద ౪౧½.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-పఞ్చాశస్సర్గః.

ఇమాం స్త్వితి. భావా న్పదార్థా న్.*టీకా. వయం ప్రవ్యథితాః,అలౌకికవస్తుసందర్శనజనితభయేనేతి భావః. *తీ. కథం మత్స్యాశ్చేతి. ఆత్మనా స్త్వనుభావాత్, తవానుభావా దిత్యర్థః.౯½. మయో

నామ మహాతేజా మాయావీ దానవర్షభః. తే నేదం నిర్మితం సర్వం మాయయా కాంచనం వనం, ౧౦॥ పురా దానవముఖ్యానాం విశ్వకర్మా బభూవ హ యే నేదం కాంచనం దివ్యం నిర్మితం భవనోత్తమం, ౧౧॥ స తు వర్ష సహస్రాణి తప స్తప్త్వా మహావనే. పితామహా ద్వరం లేభే సర్వ మౌశనసం ధనం, ౧౨॥. వనం విధాయ బలవా న్సర్వకామేశ్వర స్తదా. ఉవాస సుఖితః కాలం కంచి దస్మి న్మహావనే, ౧౩॥. త మప్సరసి హేమాయాం సక్తం దానవపుంగవం, విక్రమ్యైవాశనిం గృహ్య జఘా నేశః పురందరః, ౧౪॥. ఇదం చ బ్రహ్మణా దత్తం హేమాయై కాయ ముత్తమం. శాశ్వతాః కామభోగా శ్చ గృహం చేదం హిరణ్మయం, ౧౫॥. దుహితా మేరుసావర్ణే రహం తస్యా స్స్వయంప్రభా ఇదం రక్షామి భవనం హేమాయా వానరోత్తమ,౧౬॥ మమ ప్రియసఖీ హేమా నృత్తగీతవిశారదా.తయా దత్తవరా చాస్మి, రక్షామి భవనోత్తమం, ౧౭॥. కిం కార్యం కస్య వా హేతోః కాంతారాణి ప్రపశ్యథ.కథం చేదం వనం దుర్గం యుష్మాభి రుపలక్షితం,౧౮॥ ఇమా న్యభ్యవహార్యాణి మూలాని చ ఫలాని చ. భుక్త్వా పీత్వా చ పానీయం సర్వం మే వక్తు మర్హథ. ౧౯॥.ఇతి శ్రీమద్రా మాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే-ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః.

—— ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః. ——

అథ తా నబ్రవీ త్సర్వా న్విక్రాంతా న్హరిపుంగవా న్,ఇదం వచన మేకాగ్రా

మాత్స్యపురాణే త్రిపురదహనప్రస్తావేఽభిహితం మాయయా విచిత్రశక్త్యా - మాయావీ మాయాయుక్తః-దానవర్షభ ఇత్యనేన నాయ మసురతక్షో మయ ఇతి సూచితం ౧౩॥ తమితి.తం స్వపుత్రీం మందోదరీం రావణాయ దత్తవంతం - ఏకాంతే హేమాయాం సక్తం విదిత్వా ఈశః త్రైలోక్యాధిపతిః-అశనిం వజ్రం-గృహీత్వా జఘాన *రామా. విక్రమ్యేతి గృహ్య గృహీత్వా ౧౪॥ ఇదంచేతి మయనాశానంతరం - ఇదం వనం బ్రహ్మణా హేమాయై దత్తం. ౧౫॥—౧౬॥. మమేతి. సేదానీం బ్రహ్మసదనం గతేత్యాశయే నాహ—నృత్తేతి. ౧౭॥ కిమితి కిం కార్యం కిం ప్రయోజనం? కస్య హేతోః కస్మాత్ ప్రయోజనాత్. ౧౮॥. అస్మి న్సర్గే సార్ధైకోనవింశతిశ్లోకాః ౧౯॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకపఞ్చాశస్సర్గః

అథ హనుమతా స్వాగమనహేతు రుచ్యతే ద్విపంచాశే అథేత్యాది. ౧—౨.తస్యా ఇతి.

నామేతి. మాయయా విచిత్రశక్త్యా ౧౧॥. సత్వితి. ఔశనసం ధనం విచిత్రనిర్మాణప్రతిపాదకశిల్పశాస్త్రజ్ఞానం-శిల్పస్యోశనసా ప్రణీతత్వా త్తద్ధనత్వవ్యపదేశః ౧౨॥ *టీకా. వనమితి విధాయ సర్వం వనం కాంచనం కృత్వా ౧౪॥. ఇదమితి. విచిత్రనిర్మాణసామర్థ్యగుణయోగాత్ అత్ర బ్రహ్మశబ్దో దానవవిశ్వకర్మమయవాచీ. ౧౫॥. తర్హి త్వం కా కిమర్థం చాత్ర తిష్ఠసీ త్యత ఆహ—దుహితేతి. తస్యా హేమాయా ఇతి సంబంధః ౧౫॥. మమేతి దత్తవరా - వరః వరాప్రగృహ్యత్వాదిరూపః. *టీకా. యువయోః క స్సంబంధ ఇత్యత ఆహ—మమేతి. తథాపి రక్షణసామర్థ్యం తవ కథమిత్య త ఆహ—తయేతి. ౧౭॥. వానరాగమనం పృచ్ఛతి—కిం కార్యమితి. ౧౯॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః.

తాపసీ ధర్మచారిణీ. ౧ వానరా యది వః ఖేదః ప్రణష్టః ఫలభక్షణాత్, యది చైత న్మయా శ్రావ్యం శ్రోతు మిచ్ఛామి కథ్యతాం ౨. తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా హను మా న్మారుతాత్మజః, ఆర్జవేన యథాతత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౩ రాజా సర్వస్య లోకస్య మహేన్ద్రవరుణోపమః, రామో దాశరథి శ్శ్రీమా న్ప్రవిష్టో దండ కావనం. లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చాపి భార్యయా, తస్య భార్యా జనస్థా నా ద్రావణేన హృతా బలాత్. ౫. వీర స్తస్య సఖా రాజ్ఞ స్సుగ్రీవో నామ వానరః, రాజా వానరముఖ్యానాం యేన ప్రస్థాపితా వయం అగస్త్యచరితా మాశాం దక్షి ణాం యమరక్షితాం, ౬½ సహైభి ర్వానరై ర్ఘోరై రంగదప్రముఖై ర్వయం. రావ ణం సహితా స్సర్వే రాక్షసం కామరూపిణం, సీతయా సహ వైదేహ్యా మార్గధ్వ మితి చోదితాః.౭ విచిత్య తు వయం సర్వే సమగ్రాం దక్షిణాం దిశం, బుభుక్షితాః పరిశ్రాంతా వృక్షమూల ముపాశ్రితాః. ౮. వివర్ణవదనా స్సర్వే సర్వే ధ్యానపరా యణాః, నాధిగచ్ఛామహే పారం మగ్నా శ్చింతామహార్ణవే. ౧౦. చారయంత స్తత శ్చక్షు ర్దృష్టవంతో వయం బిలం, లతాపాదపసంఛన్నం తిమిరేణ సమావృతం. ౧౧. అస్మా ద్ధంసా జలాక్లిన్నాః పక్షై స్సలిలవిస్రవైః. కురరా స్సారసా శ్చైవ నిష్ప తంతి పతత్రిణః సాధ్వత్ర ప్రవిశా మేతి మయా తూక్తాః ప్లవంగమాః, ౧౨½. తేషా మపి హి సర్వేషా మనుమాన ముపాగతం. గచ్ఛామ ప్రవిశా మేతి భర్తృకార్య త్వరాన్వితాః, ౧౩½. తతో గాఢం నిపతితా గృహ్య హస్తౌ పరస్పరం. ఇదం ప్రవి ష్టా స్సహసా బిలం తిమిరసంవృతం, ౧౪½. ఏత న్నః కార్య మేతేన కృత్యేన వయ మాగతాః. త్వాం చైవోపగతా స్సర్వే పరిద్యూనా బుభుక్షితాః, ౧౫½. ఆతిథ్య ధర్మదత్తాని మూలాని చ ఫలాని చ. అస్మాభి రుపభుక్తాని బుభుక్షాపరిపీడితైః, ౧౬½. య త్త్వయా రక్షితా స్సర్వే మ్రియమాణా బుభుక్షయా. బ్రూహి ప్రత్యు

ఆర్జవేన అకపటేన.౫. వీరఇతి దక్షిణా మాశాం యేన ప్రస్థాపితాః స రాజాఽస్తీతి పూర్వేణాన్వయః. *రామా. 'వీర స్తస్య సఖా రాజ్ఞ' ఇతిపాఠః * అగస్త్యచరితా మాశాం దక్షిణాం - యమరక్షితా మిత్యస్య యేన ప్రస్థాపితా వయ మిత్యనేన సంబంధః. ౭. * రామా. విచిత్యేతి. 'బుభుక్షితాః పరి శ్రాంతా వృక్షమూల ముపాశ్రితా' ఇతిపాఠః ౧౨½. తేషా మితి. అనుమాన ముపాగతం-జలచరసత్త్వ దర్శనేన జలబుద్ధి ర్జాతేత్యర్థః. యద్వా—తేషా మపీతి భర్తృకార్యత్వరాన్వితా స్సంతో గచ్ఛామః, బిలద్వార మితి శేషః. బిలం ప్రవిశామ ఇతి అనుమానం అంగికరణం. ౧౪½. ఏతదితి పరిద్యూనాః

౧. వానరాఇతి. మయా శ్రావ్యం మయా శ్రోతుం యోగ్యం. ౫ * అగస్త్యచరితామితి.దక్షిణా మాశాం ప్రతియేన ప్రస్థాపితా వయ మితి సంబంధః. *టీకా.యమరక్షితా మిత్యనేన దుర్గమత్వ ముక్తం. ౧౨½.తేషామితి. తేషా మపి హి సర్వేషా మనుమాన ముపాగతం- జలక్లిన్నపక్షినిర్గమరూప లింగదర్శనా ద్బిలప్రవేశన మంగీకృత మిత్యర్థః. ౧౩½ * టీకా. తతఇతి. నిపతితాః మిళితాః, ౧౪½,*త్వాం చేతి

పకారార్థం కిం తే కుర్వంతు వానరాః, ౧౭. ఏవ ముక్తా తు సర్వజ్ఞా వానరై స్తైః స్వయంప్రభా ప్రత్యువాచ తత స్సర్వా నిదం వానరయూథపాన్, ౧౮. సర్వేషాం పరితుష్టాఽస్మి వానరాణాం తరస్వినాం. చరంత్యా మమ ధర్మేణ న కార్యమిహ కేనచిత్, ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే-ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః.

త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః.

ఏవ ముక్త శ్శుభం వాక్యం తాపస్యా ధర్మసంహితం, ఉవాచ హనుమా న్వాక్యం తా మనిందితచేష్టితాం. ౧. శరణం త్వాం ప్రపన్నా స్మ స్సర్వే వై ధర్మచారిణి, యః కృత స్సమయోఽస్మాకం సుగ్రీవేణ మహాత్మనా. స చ కాలో హ్యతిక్రాంతో బిలే చ పరివర్తతాం, సా త్వ మస్మా ద్బిలా ద్ఘోరా దుత్తారయితు మర్హసి తస్మా త్సుగ్రీవవచనా దతిక్రాంతా న్గతాయుషః, త్రాతు మర్హసి న స్సర్వాన్ సుగ్రీవభయకర్శితాన్. ౪. మహ చ్చ కార్య మస్మాభిః కర్తవ్యం ధర్మచారిణి, తచ్చాపి న కృతం కార్య మస్మాభి రిహ వాసిభిః. ౫. ఏవ ముక్తా హనుమతా తాపసీ వాక్య మబ్రవీత్, జీవతా దుష్కరం మన్యే ప్రవిష్టేన నివర్తితుం. తపసస్తు ప్రభావేన నియమోపార్జితేన చ, సర్వా నేవ బిలా దస్మా దుద్ధరిష్యామి వానరాన్. నిమీలయత చక్షూంషి సర్వే వానరపుంగవాః, న హి నిష్క్రమితుం శక్య మనిమీలితలోచనైః. ౮. తత స్సంమీలితా స్సర్వే సుకుమారాంగుళైః కరైః, సహసాఽపి దధు ర్దృష్టిం హృష్టాగమనకాంక్షయా. ౯. వానరాస్తు మహాత్మానో హస్తరుద్ధముఖా స్తదా. నిమేషాంతరమాత్రేణ బిలా దుత్తారితా స్తయా. ౧౦. తత స్తాన్వానరాన్ సర్వాం స్తాపసీ ధర్మచారిణీ, నిస్సృతా న్విషమా త్తస్మా త్సమాశ్వాస్యేద మబ్రవీత్ ౧౧. ఏష వింధ్యో గిరి శ్శ్రీమాన్ నానాద్రుమలతాకులః, ఏష ప్రస్రవణ శ్శైల స్సాగరోఽయం మహోదధిః. స్వస్తి వోఽస్తు గమిష్యామి భవనం వానరర్షభాః, ఇత్యుక్త్వా తద్బిలం శ్రీమత్ ప్రవివేశ స్వయంప్రభా. ౧౩. తత స్తే దదృశు ర్ఘోరం సాగరం వరుణాలయం, అపార మభిగర్జంతం ఘోరై రూర్మిభి రా

పరిక్షీణాః.౧౭. ఏవమితి.౧౮ సర్వేషా మితి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ ౧౯.ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ బిలా దుత్తీర్ణానాం వానరాణాం నిర్వేద స్త్రిపంచాశే—ఏవముక్తఇత్యాది. ౧.శరణమిత్యాది 'బిలే చ పరివర్తతా' మిత్యనేన బహుకాలం వానరై ర్బిలే స్థితి మితి గమ్యతే. ౯. * రామా 'వానరా స్తు మహాత్మానో హస్తరుద్ధముఖా స్తదా, నిమేషాంతరమాత్రేణ బిలా దుత్తారితా స్తయే'తి పాఠః. ౧౦ తతఇతి విషమా త్సంకటప్రదేశాత్. * రామా. ధర్మచారిణీ యాన్ బిలా

పరిద్యూనాః పరిక్షీణాః. ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః.

వృతం. ౧౪. మయస్య మాయావిహితం గిరిదుర్గం విచిన్వతాం, తేషాం మాసో వ్యతిక్రాంతో యో రాజ్ఞా సమయః కృతః. ౧౫. వింధ్యస్య తు గిరేః పాదే సంప్రపుష్పితపాదపే, ఉపవిశ్య మహాత్మాన శ్చింతా మాపేదిరే తదా. ౧౬. తతః పుష్పాతిభారాగ్రాన్ లతాశతసమావృతాన్, ద్రుమా న్వాసంతికా న్దృష్ట్వా బభూవు ర్భయశంకితాః. ౧౭. తే వసంత మనుప్రాప్తం ప్రతిబుద్ధ్వా పరస్పరం, నష్టసందేశకాలార్థా నిపేతు ర్ధరణీతలే ౧౮. తత స్తాన్ కపివృద్ధాం స్తు శిష్టాం శ్చైవ వనౌకసః, వాచా మధురయాఽఽభాష్య యథావ దనుమాన్య చ స తు సింహవృషస్కంధః పీనాయతభుజః కపిః, యువరాజో మహాప్రాజ్ఞః అంగదో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౦. శాసనా త్కపిరాజస్య వయం సర్వే వినిర్గతాః, మాసః పూర్ణో బిలస్థానాం హరయః కి న్న బుధ్యతే. వయ మాశ్వయుజే మాసి కాలసంఖ్యావ్యవస్థితాః, ప్రస్థితా

దుత్తారయామాస, తాన్ సమాశ్వాస్య ఇద మబ్రవీ దితి సంబంధః ౧౫ వింధ్యస్యేతి. పాదే దక్షిణపార్శ్వే, దక్షిణపశ్చిమకోటా విత్యర్థః. 'హిమవద్వింధ్యశైలాభ్యాం ప్రాయో వ్యాప్తా వసుంధ' రేతి భేుజకల్పోక్తిః. ౧౬. తతఇతి పుష్పాతిభారా గ్రాన్ పుష్పైప్రతిభారాణి అగ్రాణి యేషాం తాన్-వాసంతికా న్వసంతఫలిన శ్చూతాదీన్-యే వసంతే ఫలంతి తే శిశిరే పుష్ప్యంతి. భయశంకితాః సుగ్రీవాద్భయవిషయశంకావంతః ౧౭ తఇతి వసంతం అనుప్రాప్తం ప్రత్యాసన్నం-తదానీం హి శిశిరః. తథాహి-శరత్కాలాంతే మార్గశీర్షే మాసి సేనాం సన్నిధాప్య పౌషమాస మవధిం కృత్వా ప్రస్థాపితవాన్, స పౌషో మాఘ శ్చాతీతః ఫాల్గున ఏవ ప్రవృత్త ఇతి తేన వసంతః ప్రత్యాసన్న ఏవ, న ప్రాప్తః. ౧౮—౨౦. శాసనాదిత్యాది వయ మాశ్వయుజే మాసీతి కాలసంఖ్యావ్యవస్థితాః కాలసంఖ్యయా నియమితాః - వయం ఆశ్వయుజే మాసి హనుమచ్చోదితేన సుగ్రీవేణ పంచదశరాత్రసంఖ్యయా నియమ్య సమాహూతాః. తతో మార్గశీర్షే లక్ష్మణచోదితేన తేన దశరాత్రసంఖ్యయా సమాహూతాః. తతస్సీతాన్వేషణే పౌషమా స మవధిం కృత్వా తేన ప్రేషితాః. ఏవ మాశ్వయుజమాస మారభ్య కాలసంఖ్యావ్యవస్థితానా మస్మాకం కాలవిస్మరణం న యుక్త మిత్యర్థః. అన్యేత్వాహుః — ఆశ్వయుజే మాసి దశమ్యా ముత్థితాయా మితివ త్సామీపికాధికరణవివక్షయా సప్తమీ. తేన 'కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత' ఇత్యుక్తకాలాతిక్రమణప్రయుక్తరామకోపదర్శనా త్కార్తి

౧౪. మయస్యేతి గిరిదుర్గం ఋక్షబిలం ౧౫ * టీకా. వింధ్యస్యేతి. చింతాం అతః పరం కిం కుర్మ ఇత్యేవంరూపాం. ౧౬. తతః పుష్పాతిభారా గ్రా నితి. వాసంతికాన్ ద్రుమాన్ వసంతకాలఫలినో ద్రుమాన్ చూతాదీన్ - యే వసంతే ఫలంతి - తే శిశిరాదౌ పుష్ణంతి హి ౧౭. తే వసంతమితి. వసంతం ప్రాప్తం వసంతకాలం ప్రత్యాసన్నం - తదానీం శిశిరః కథం?. తథాహి - శరత్కాలాంతే సుగ్రీవో మార్గశీర్షే సేనాం సన్నిపాత్య - పౌషమాస మవధిం దత్వా సీతాన్వేషణార్థ మస్మాన్ ప్రస్థాపితవాన్ స పౌషోఽతీతః-మాఘః ప్రవృత్త ఇతి తేన వసంతః ప్రత్యాసన్న ఏవ న ప్రాప్త ఇతి మంతవ్యం ౧౮. * టీకా సత్వితి. సింహవృషయో రివ స్కంధో యస్య స తథా ౨౦. శాసనాదితి బిలస్థానాం బిలే పరివర్తమానానాం - అస్మాక మవధిత్వేన సుగ్రీవపరికల్పితమాసః పూర్ణః, కిం న బుధ్యతే భవద్భి ర్నజ్ఞాయతే కిం?, ఖేదం త్యక్త్వా పున రేతద్వనం విచేయం భవద్భి రితి శేషః. ఇదానీం శిశిర ర్తులింగభూతపుష్పదర్శనేన న జానీథ కి మితి భావః. ౨౧ కాలస్యాతీతత్వ ముపపాదయన్నాహ—వయమితి వయ మాశ్వయుజే మాసి హనమచ్చోదితేన సుగ్రీవేణ త్రిపంచరాత్రసంఖ్యయా

స్సోఽపి చాతీతః కి మతః కార్య ముత్తరం ౨౩. భవంతః ప్రత్యయం ప్రాప్తా నీతి మార్గ విశారదాః, హితే ష్వభిరతా భర్తు ర్నిసృష్టా స్సర్వకర్మసు. కర్మ స్వప్రతిమా స్సర్వే దిక్షు విశ్రుతపౌరుషాః, మాం పురస్కృత్య నిర్యాతాః పింగాక్షప్రతిచోదితాః ఇదానీ మకృతార్థానాం మర్తవ్యం నాత్ర సంశయః, హరిరాజస్య సందేశ మకృత్వా కః స్సుఖీ భవేత్. ౨౪. తస్మి న్నతీతే కాలే తు సుగ్రీవేణ కృతే స్వయం, ప్రాయోపవేశనం యుక్తం సర్వేషాం చ వనౌకసాం. ౨౬ తీక్ష్ణః ప్రకృత్యా సుగ్రీవ స్స్వామిభావే వ్యవస్థితః, న క్షమిష్యతి న స్సర్వా నపరాధకృతో గతాన్. ౨౭. అప్రవృత్తౌ చ సీతాయాః పాప మేవ కరిష్యతి, తస్మా త్క్షమ మిహాద్యైవ ప్రాయోపవిశనం హి నః. ౨౮ త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ ధనాని చ గృహాణి చ, ధ్రువం నో హింసితా రాజా సర్వా న్ప్రతిగతా నితః వధే నాప్రతిరూపేణ శ్రేయా న్మృత్యు రిహైవ నః. ౨౯½ న చాహం యౌవరాజ్యేన సుగ్రీవేణాభిషేచితః. నరేంద్రే ణాభిషిక్తోఽస్మి రామే ణాక్లిష్టకర్మణా, ౩౦½ స పూర్వం బద్ధవైరో మాం రాజా దృష్ట్వా వ్యతిక్రమం ఘాతయిష్యతి దండేన తీక్ష్ణేన కృతనిశ్చయః, కిం మే సుహృద్భి ర్వ్యసనం పశ్యద్భి ర్జీవితాంతరే. ఇహైవ ప్రాయ మాసిష్యే

కాంతో వివక్షితః సోఽపి చాతీతః-స మార్గణా వధిభూత మార్గశీర్ష మాసః - అపిచే త్యాభ్యాం పదాభ్యాం తదనంతరభూతౌ పౌషమాఘౌ సముచ్చీయేతే అతశ్చ ఫాల్గున ఏవ ప్రాప్త ఇతి భావ ఇత్యాహుః. అత ఉత్తరం కిం కార్యం ౨౩. భవంతఇతి. ప్రత్యయం విశ్వాసం - నీతిమార్గే విశారదాః ప్రగల్భాః. - నిసృష్టాః, దక్షా ఇతి యావత్ ౨౪ తస్మిన్నితి 'ప్రాయా య అంతగమనాయ ఉపవేశనం శయనం ప్రాయోపవేశనం. ౨౭. అప్రవృత్తావితి అప్రవృత్తౌ అవార్తాయాం - ప్రాయోపవిశన మితి గుణాభావ ఆర్షః. ౨౮. * రామా 'ధ్రువం నో హింసితా రాజా సర్వాన్ ప్రతిగతా నితః, వధే నాప్రతిరూపేణ శ్రేయా న్మృత్యు రిహైవ నః' ఇతి పాఠః ౨౯½. త్వాం యౌవరాజ్యే కృతవా న్సుగ్రీవః కథం హింస్యా దిత్యత్రాహ—న చాహమితి. ౩౦½. కిమితి. మే జీవితాంతరే జీవితావధౌ-

---

నియమ్య సమాహూతాః తతో మార్గశీర్షే లక్ష్మణచోదితేన తేన దశరాత్రసంఖ్యయా సమాహూతాః తతః సీతాన్వేషణే పౌషమాస మవధిం దత్వా తేన ప్రేషితాః ఏవ మాశ్వయుజమాస మారభ్య కాల సంఖ్యయా వ్యవస్థితానా మస్మాకం కాలవిస్మరణం న యుక్త మిత్యర్థః యద్వా—ఆశ్వయుజే మాసి దశమ్యా ముత్థితాయా మితివత్ సామీప్యాధికరణవివక్షయా సప్తమీ. తేన కార్తికమాస ఉచ్యతే. 'కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత, ఏష న స్సమయ స్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వ మాలయ' మిత్యుక్తకాలాతిక్రమప్రయుక్తరామకోపదర్శనాత్ కార్తికాంతో వివక్షితః. 'ప్రస్థితాః సోఽపి చాతీతః కి మతః కార్య ముత్తర' మిత్యత్ర అపి చేత్యనేన మార్గణావధిభూతమార్గశీర్షానంతరమాస స్సముచ్చీయతే. ౨౩. భవంత ఇతి. ప్రత్యయం విశ్వాసం ప్రాప్తాః ౨౬½. తస్మాదితి. ప్రాయోపవిశనం - గుణాభావ ఆర్షః * టీకా. అప్రవృత్తౌ వార్తాభావే-పాపం వధం - ప్రాయోపవిశనం అనశన దీక్షా. ని. 'ప్రాయశ్చానశనే మృత్యా'వితి కోశః. * తత్రైవ వధో భవ త్వి త్యత ఆహ—వధేనేతి, వధాదిత్యర్థః. అప్రతిరూపేణ, అనర్హే ణేత్యర్థః. ౨౯½. పుత్రప్రీత్యా త్వాం యువరాజం కృతవాన్. సుగ్రీవః కథం హనిష్యతీ త్యాశంక్యాహ—నచాహ మితి. ౩౦½. కిమ్మ ఇతి. మే జీవితాంతరే జీవితా

ఘుణ్యే - సాగరరోధసి, ౩౨॥ ఏత చ్ఛ్రుత్వా కుమారేణ యువరాజేన భాషితం. సర్వే తే వానరశ్రేష్ఠాః కరుణం వాక్య మబ్రువన్, ౩౩॥ తీక్ష్ణః ప్రకృత్యా సుగ్రీవః ప్రియాసక్తశ్చ రాఘవః అదృష్టాయాం తు వై దేహ్యా న్దృష్ట్వా చైవ సమాగతాన్, రాఘవప్రియకామార్థం ఘాతయిష్య త్యసంశయం న క్షమం చాపరాద్ధానాం గమనం స్వామిపార్శ్వతః, ౩౪॥ ఇహైవ సీతా మన్విష్య ప్రవృత్తి ముపలభ్య వా. నోచే ద్గచ్ఛామ తం వీరం గమిష్యామో యమక్షయం, ౩౫॥ ప్లవంగమానాం తు భయార్దితానాం శ్రుత్వా వచ స్తార ఇదం బభాషే. అలం విషాదేన బిలం ప్రవిశ్య వసామ సర్వే యది రోచతే వః. ఇదం హి మాయావిహితం సుదుర్గమం ప్రభూతవృక్షోదకభోజ్యపేయకం. ఇహా స్తి నో నైవ భయం పురందరా న్న రాఘవా ద్వా నరరాజతోఽపి వా, ౩౬॥ శ్రుత్వాఽంగదస్యాపి వచోఽనుకూల మూచుశ్చ సర్వే హరయః ప్రతీతాః. యథా న హింస్యేమ తథా విధాన మసక్త మద్యైవ విధీయతాం నః. ౩౭॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః.

చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః.

తథా బ్రువతి తారే తు తారాధిపతివర్చసి, అథ మేనే హృతం రాజ్యం

వ్యసనం పశ్యద్భి స్సుహృద్భిః కిం?. సుహృదో మద్వ్యసన ప్రదర్శనేన క్లేశయిత్వా మమ కిం ప్రయోజన మిత్యర్థః ౩౪॥. ఇహైవేతి సీతా మన్విష్య తస్యాః ప్రవృత్తిం వృత్తాంత ముపలభ్య-వీరం తం గచ్ఛామః. నో చే దిహైవ యమక్షయం యమగృహం - గమిష్యామః. ౩౬॥ శ్రుత్వేతి. అంగదస్యాప్యనుకూలం తారస్య వచనం శ్రుత్వేత్యన్వయః విధానం కార్యం-కర్మణి ల్యుట్ అసక్తం అవిళంబం- అస్మిన్ సర్గే సార్ధైకోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ హనుమతా అంగదమతభేదనపూర్వక మంగదస్య సుగ్రీవసమీపగమనాయ నియోజనం చతుఃపంచాశే—తథేత్యాది రాజ్యం హృతం మేనే. రాజ్యం కర్తుం సామర్థ్య మస్తీతి మేన

వథో-వ్యసనం పశ్యద్భిః సుహృద్భిః కిం!, సుహృదో మద్వ్యసనప్రదర్శనేన క్లేశయిత్వా మమ కిం ప్రయోజన మిత్యర్థః * టీకా బంధుషు విన్యయానేషు ప్రాయోపవేశనం న యుక్త మిత్యత ఆహ— కిమ్మ ఇతి. ౩౬॥ శ్రుత్వేతి శ్రుత్వాఽంగదస్యాపి, వచోఽనుకూలం-అంగదస్యా ప్యనుకూలం తారస్య వచనం శ్రుత్వేత్యర్థః. [ప్రతీతా హృష్టా స్సంతః] అసక్త మవిలంబం. ౩౭॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః.

తథేతి రాజ్యం హృతం మేనే, రాజ్యం కర్తుం సామర్థ్య మస్తీతి మేన ఇత్యర్థః *టీకా. అథ మహాప్రాజ్ఞో హనుమాన్ తారాదిమత స్యాప్రతిషిద్ధత్వా దంగదం తిన్మతావలంబిన మవగమ్య తస్యాశం

హనుమా నంగదేన తత్. ౧. బుద్ధ్యా హ్యష్టాంగయా యుక్తం చతుర్బలసమన్వితం, చతుర్దశగుణం మేనే హనుమాన్ వాలినస్సుతం. ౨ ఆపూర్యమాణం శశ్వచ్చ తేజోబలపరాక్రమైః, శశినం శుక్లపక్షాదౌ వర్ధమాన మివ శ్రియా బృహస్పతిసమం బుద్ధ్యా విక్రమే సదృశం పితుః, శుశ్రూషమాణం తారస్య శుక్రస్యేవ పురందరం. భర్తు రర్థే పరిశ్రాన్తం సర్వశాస్త్రవిదాం వరం, అభిసంధాతు మారేభే హనుమా నంగదం తతః ౩ స చతుర్ణా ముపాయానాం తృతీయ ముపవర్ణయన్, భేదయామాస తాన్ సర్వా న్వానరా న్వాక్యసంపదా ౪. తేషు సర్వేషు భిన్నేషు తతోఽభీషయ దంగదం, భీషణై ర్బహుభి ర్వాక్యైః కోపోపాయసమన్వితైః ౫. త్వం సమర్థతరః పిత్రా యుద్ధే తారేయ వై ధురం, దృఢం ధారయితుం శక్తః కపి

ఇత్యర్థః ౧ బుద్ధ్యేతి అష్టాంగయా, శ్లో. 'గ్రహణం ధారణం చైవ స్మరణం ప్రతిపాదనం, ఊహోఽపోహోఽర్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణాః' ఇత్యుక్తాష్టాంగయుక్తయా - చతుర్బలసమన్వితం బాహుబలమనోబలోపాయబలబన్ధుబలయుక్తం - చతుర్దశగుణం శ్లో 'దేశకాలజ్ఞతా దార్ఢ్యం సర్వక్లేశసహిష్ణుతా, సర్వవిజ్ఞానితా దాక్ష్య మూర్జ స్సంవృతమన్త్రతా అవిసంవాదితా శౌర్యం శక్తిజ్ఞత్వం కృతజ్ఞతా, శరణాగతవాత్సల్య మమర్షిత్వ మచాపల' మిత్యుక్తచతుర్దశగుణయుక్తం. ౨ ఆపూర్యమాణమిత్యాది. తారస్య శుశ్రూషమాణం - నలుస్య శృణోతీతివ త్కారకశేషత్వాత్ షష్ఠీ. శుక్రస్యేవ పురందర మితి. పురందరశబ్దసన్నిధానా దత్ర శుక్రశబ్దో బృహస్పతిపరః. యద్వా—కస్యాంచి దవస్థాయాం హిత ముపదిశత శ్శుక్రస్య వచనం పురందర శ్శ్రుతవా నిత్యవగమ్యతే 'గురో రివ పురందర' మితి క్వచిత్పాఠః అభిసందాతుం అనుకూలయితుం. ౩ సఇతి. చతుర్ణాం సామాదీనాం - తృతీయం భేదం 'సామ దానం చ భేద శ్చ దండ శ్చేతి యథాక్రమ' మితి క్రమనియమాత్ ౪. తేష్వితి. కోపరూప ఉపాయః కోపోపాయః దండః తత్సమన్వితైః ౫. త్వమితి. పిత్రా పితుః.

సితం ప్రతిషేధయతి—తథా బ్రువతీత్యాదినా ౧ సామర్థ్య మేవ ప్రతిపాదయతి—బుద్ధ్యేత్యాదినా. అష్టాంగయా అష్టగుణయా - తే చ గుణాః—'శుశ్రూషా శ్రవణం చైవ గ్రహణం ధారణం తథా, ఊహోఽపోహోఽర్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణాః' ఇతి. చతుర్బలసమన్వితం బాహుబలమనోబలోపాయబలబంధుబలసమన్వితం; యద్వా—చతుర్విధబలాని సామాదయ శ్చతురుపాయాః, చతుర్దశగుణాస్తు—శ్లో 'దేశ కాలజ్ఞతా దార్ఢ్యం సర్వక్లేశసహిష్ణుతా, సర్వవిజ్ఞానితా దాక్ష్య మూర్జ స్సంవృతమంత్రతా. అవిసంవాదితా శౌర్యం శక్తిజ్ఞత్వం కృతజ్ఞతా, శరణాగతవాత్సల్య మమర్షిత్వ మచాపల' మిత్యుక్తచతుర్దశగుణయుక్తం ౨ * శుశ్రూషమాణమితి తారస్య శుశ్రూషమాణం, వాక్యమితి శేషః [తారమతపక్షపాతినమిత్యర్థః] శుక్రస్యేవ పురందరం - పురందరసన్నిధానా దత్ర శుక్రశబ్దో బృహస్పతిపరః యద్వా—స కస్యాంచి దవస్థాయాం హిత ముపదిశతః శుక్రస్య వచనం పురందరః శ్రుతవా నితి గమ్యతే* భర్తురితి అభిసంధాతుం సమాధాతుం* టీకా. ఉక్తవిచారా న్నినర్తయితు మితి యావత్ ౩ సఇతి. చతుర్ణాం సామాదీనాం మధ్యే తృతీయం భేద మనువర్ణయన్. ౪. తేష్వితి. కోపోపాయసమన్వితైః-కోపజన్యోపాయః కోపోపాయః దండః తత్సమన్వితైః-కోపోపాయాభ్యాం సమన్వితై రితి వా. ౫ * టీకా. త్వమితి. పితు స్సుగ్రీవాత్ - యథా పితా వాలీ కపిరాజ్యం యుద్ధే

రాజ్యం యథా పితా. ౮. నిత్య మస్థిరచిత్తా హి కపయో హరిపుంగవ, నాజ్ఞాప్యం విషహిష్యంతి పుత్త్రదారా న్వినా త్వయా. ౯. త్వాం నై తే హ్యనుయుంజేయుః ప్రత్యక్షం ప్రవదామి తే, యథాఽయం జాంబవా న్నీల స్సుహోత్రశ్చ మహాకపిః. న హ్యహం త ఇమే సర్వే సామదానాదిభి ర్గుణైః, దండేన వా త్వయా శక్యా స్సుగ్రీవా దపకర్షితుం. ౧౧. విగృహ్యాసన మ ప్యాహు ర్దుర్బలేన బలీయసః, ఆత్మరక్షాకర స్తస్మా న్న విగృహ్ణీత దుర్బలః ౧౨. యాం చేమాం మన్యసే ధాత్రీ మేతద్బిల మితి శ్రుతం, ఏత ల్లక్ష్మణబాణానా మీషత్కార్యం విదారణే. ౧౩. స్వల్పం హి కృత మిందేణ క్షిపతా హ్యశనిం పురా, లక్ష్మణో నిశితై ర్బాణై ర్భింద్యా త్పత్త్రపుటం

౮ నిత్యమితి ఆజ్ఞాప్యం ఆజ్ఞాపనం భావే కృత్యప్రత్యయః. పుత్త్రదారా న్వినా పుత్త్రదారై ర్విరహితాః-త్వయేతి కర్తరి తృతీయా అస్య ఆజ్ఞాప్య మిత్యనేన సంబంధః. ౯. త్వామితి. అయం జాంబవా న్నీల స్సుహోత్ర శ్చ ఏతే త్వాం యథా నానుయుంజేయుః నానువర్తేరన్, త థాహ మపి నానువర్తే హి. త ఇమే సర్వే సామాదిభి సుగ్రీవా దపకర్షితుం న శక్యాః *రామా. 'దండేన న త్వయా శక్యా' ఇతి పాఠః. ౧౧. విగృహ్యాసనమితి బలీయసః ప్రబలస్య-దుర్బలేన సమం విగృహ్య ఆసన మప్యవస్థానమపి-కర్తవ్య మాహుః, న తు దుర్బలస్య బలీయసా తస్మాత్ ఆత్మరక్షాకరః, స్వక్షేమకామఇతి యావత్. దుర్బలః బలీయసా న విగృహ్ణీత విగృహ్య నాసీత ౧౨. స్వతో బలాభావేఽపి దుర్గబల మస్తీత్యాశంక్యాహ—యాం చేతి యామిమాం గుహాం ధాత్రీం రక్షకాం మన్యసే-ఏతద్బిలమితి తారాచ్ఛ్రుతం-ఏతత్ ఋక్షబిలం-విదారణే విషయే-లక్ష్మణబాణానా మీషత్కార్యం, అయత్నసాధ్య మిత్యర్థః. ౧౩. స్వల్పమితి. పురా బిలవాసినం మయ ముద్దిశ్యాశనిం వజ్రం క్షిపతేంద్రేణ-స్వల్పం కృతం ద్వారమాత్రం కృతం-లక్ష్మణ

ధురం చ గృఢం ధారయితుం శక్త ఇతి సంబన్ధః ౮½ నాజ్ఞాప్యమితి. ఆజ్ఞాప్యం ఆజ్ఞాపనం - పుత్త్రదారం వినా పుత్త్రై ర్దారైః విరహితాః - త్వయేతి కర్తరి తృతీయా. త్వయా ఆజ్ఞాపనం నసహిష్యంతి. *టీకా తథా చే దేభి స్సహాస్మిన్ బిల ఏవ రాజ్యం కరిష్యామీ త్యత ఆహ—నిత్యమితి. ౯½. త్వామితి. ఏతే పుత్త్రదారాదీన్ త్యక్త్వా త్వాం న యుంజేయుః, నానువర్తేరన్నిత్యర్థః. ౯. ఏతే నానుయుంజేయు రిత్యుక్తం తా న్నేవాహ—యథేతి యథా జాంబవా న్నీలః సుహోత్రశ్చ ఏతే త్వాం నానుయుంజేయుః - తథా అహ మపి నానువర్త ఇతి యోజనా. ౧౦½. దండేనేత్యర్థ మేకం వాక్యం. సుగ్రీవాత్ పూర్వోక్తా హరయః దండేన సుగ్రీవా దపకర్షితుం న శక్యాః. ౧౧. నను తథా ప్యహ మేక ఏవ సుగ్రీవేణ విగృహ్య స్థాస్యామీ త్యత ఆహ.—విగృహ్యేతి. విగృహ్యాసన మపి విగృహ్యావస్థాన మపి - దుర్బలేన సహ బలీయస ఏవ కర్తవ్య మాహుః, న తు దుర్బలస్య బలీయసా. తస్మా దాత్మరక్షాకరః స్వక్షేమకారీ దుర్బలః బలీయసా న విగృహ్ణీత విగృహ్యనాసీతేతి యోజనా. ౧౨. స్వతో బలాభావేఽపి దుర్గబల మస్తీ త్యాశంక్య పరిహరతి—యాంచేతి. యా మిమాం గుహాం ధాత్రీం రక్షిత్రీం - మన్యసే - ఏతదృక్షబిలం ఋక్షబిల మితి చ తారాద్శ్రుతం ఏతదృక్షబిలం - విదారణే విదారణవిషయే - లక్ష్మణబాణానా మీషత్కార్యం, అయత్నసాధ్యమిత్యర్థః. ౧౩. స్వల్పమితి. పురా బిలవాసినం మయ ముద్దిశ్య అశనిం క్షిపతేంద్రేణ - స్వల్పం కృతం ద్వారమాత్ర మేవ కృతం - న తు బిలభేదనం-లక్ష్మణ స్తు నిశితై ర్బాణైః పత్త్రపుట మివ భింద్యాదితి. ౧౪. *టీకా. లక్ష్మణస్య తథా

యథా.౧౪. లక్ష్మణస్య తు నారాచా బహవ స్సంతి తద్విధాః, వజ్రాశనిసమస్పర్శా గిరీణా మపి దారణాః. ౧౫ అవస్థానే యదైవ త్వ మాసిష్యసి పరంతప, తదైవ హరయ స్సర్వే త్యక్ష్యంతి కృతనిశ్చయాః. ౧౬. స్మరంతః పుత్రదారాణాం నిత్యో ద్విగ్నా బుభుక్షితాః, ఖేదితా దుఃఖశయ్యాభి స్త్వాం కరిష్యంతి పృష్ఠతః. ౧౭. స త్వం హీన స్సుహృద్భిశ్చ హితకామైశ్చ బంధుభిః, తృణా దపి భృశోద్విగ్న స్స్పంద మానా ద్భవిష్యసి.౧౮. న చ జాతు న హింస్యు స్త్వాం ఘోరా లక్ష్మణసాయకాః. అపవృత్తం జిఘాంసంతో మహావేగా దురాసదాః. ౧౯. అస్మాభి స్తు గతం సార్ధం వినీతవ దుపస్థితం, ఆనుపూర్వ్యా త్తు సుగ్రీవో రాజ్యే త్వాం స్థాపయిష్యతి. ౨౦. ధర్మకామః పితృవ్య స్తే ప్రీతికామో దృఢవ్రతః, శుచి స్సత్యప్రతిజ్ఞ శ్చ న త్వాం జాతు జిఘాంసతి. ౨౧. ప్రియకామ శ్చ తే మాతు స్తదర్థం చాస్య జీవితం, తస్యా పత్యం చనా స్త్యన్య స్తస్మా దంగద గమ్యతాం. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః.

పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః.

శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం ప్రశ్రితం ధర్మసంహితం, స్వామిసత్కారసం యుక్తమంగదో వాక్య మబ్రవీత్.౧. స్థైర్య మాత్మమనశ్శౌచ మానృశంస్య మథా

స్తు నిశితై ర్బాణైః పత్రపుట మివ భింద్యా ద్ధి ౧౪ లక్ష్మణస్యేతి తద్విధాః తాదృశాః-అపరిచ్ఛిన్నవై భవా ఇతి యావత్.గిరీణా మపి దారణాః బిలస్య కిముతేతి భావః. ౧౫. అవస్థానఇతి అవస్థానేబిలే-యద్వా- విగృహ్యావస్థానే ఆసిష్యసి స్థా స్యసి -విగృహ్యాస్థానం యదాఽధ్యవసిష్యసీత్యర్థః ౧౮.నచేతి. లక్ష్మణసాయకాః-అపవృత్తం వృత్తహీనం-స్వకార్యాకరమిత్యర్థః. త్వాం న హింస్యు రితి న,హింస్యు రేవేత్యర్థః. ౧౯. అస్మాభిరితి ఆనుపూర్వ్యాత్ క్రమప్రాప్తైః. ౨౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ హరీణాం ప్రాయోపవేశః పఞ్చపఞ్చాశే. శ్రుత్వేత్యాది. ౧. స్థైర్యమితి. స్థైర్యం స్థిర బుద్ధితా - ఆత్మమనశ్శౌచం ఆత్మశుచిః మనస శ్శౌచం, అంతఃకరణశుద్ధిశ్చేత్యర్థః. ధైర్యం గాంభీర్యం

విధం సామర్థ్యం కథ మిత్యత ఆహ—లక్ష్మణస్యేతి. తద్భిదాః బిలభేదకాః. ౧౫. అవస్థాన ఇతి. అవ స్థానే బిలే, యద్వా అవస్థానే విగృహ్యావస్థానే - యథా ఆసిష్యసి స్థాస్యసి- విగృహ్యావస్థానం యథా అధ్యవసిష్యసీత్యర్థః. ౧౭. *టీకా. తతః కిమిత్యత ఆహ—సత్వమితి. భయోద్విగ్నః భయచలితః.౧౮. నచేతి. లక్ష్మణసాయకాః అసంవృత్తం వృత్తహీనం, స్వకార్యాకర మిత్యర్థః. త్వాం న హింస్యు రితి న, హింస్యురేవేత్యర్థః. * టీకా. న కేవలం భయ మేవ, కింతు అత్యంతహాని రపీత్యాహ—నచేతి. ఏత ద్బిలం లక్ష్మణబాణానా మేవాలక్ష్యం కిముత రామబాణానా మిత్యభిప్రాయేణలక్ష్మణబాణగ్రహణం ౧౯. అస్మాభిరితి. ఆనుపూర్వ్యాత్ క్రమపాప్తాత్. *టీకా. కిష్కింధాప్రవేశే తథా భవిష్యతీ త్యాహ—అస్మాభి రితి. ౨౧—౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః.

ర్జవం,విక్రమ శ్చైవ ధైర్యం చ సుగ్రీవే నోపపద్యతే. ౩. భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్య యో భార్యాం జీవతో మహిషీం ప్రియాం, ధర్మేణ మాతరం య స్తు స్వీకరోతి జుగుప్సితః.కథం స ధర్మం జానీతే యేన భ్రాత్రా మహాత్మనా, యుద్ధా యాభినియుక్తేన బిలస్య పిహితం ముఖం. ౪. సత్యా త్పాణిగృహీత శ్చ కృతకర్మా మహాయశాః, విస్మృతో రాఘవో యేన స కస్య తు కృతం స్మరేత్. ౫ లక్ష్మణస్య భయా ద్యేన నాధర్మభయభీరుణా, ఆదిష్టా మార్గితుం సీతాం ధర్మ మస్మి న్కథం భవేత్.౬. తస్మి న్పాపే కృతఘ్నే తు స్మృతిహీనే చలాత్మని, ఆర్యః కో విశ్వాసే జ్జాతు తత్కులీనో జిజీవిషుః.౭.రాజ్యే పుత్రః ప్రతిష్ఠాప్య స్సగుణో నిర్గుణోఽపి వా, కథం శత్రుకులీనం మాం సుగ్రీవో జీవయిష్యతి. ౮. భిన్నమన్త్రోఽపరాద్ధ శ్చ హీనశక్తిః కథం హ్యహం, కిష్కింధాం ప్రాప్య జీవేయ మనాథ ఇవ దుర్బలః. ౯. ఉపాంశుదండేన హి మాం బంధనే నోపపాదయేత్,శఠః క్రూరో నృశంస శ్చ సుగ్రీవో రాజ్యకారణాత్. ౧౦. బంధనాద్వాఽవసాదా న్మే శ్రేయః ప్రాయోపవేశనం, అనుజానీత మాం సర్వే గృహం గచ్ఛంతు వానరాః. ౧౧. అహం వః ప్రతిజానామి నాగమిష్యా మ్యహం పురీం, ఇహైవ ప్రాయ మాసిష్యే శ్రేయో మరణ మేవ మే. అభివాదనపూర్వం తు రాఘవౌ బలశాలినౌ. ౧౨. అభివాదనపూర్వం తు రాజా

---

౩. మనశ్శౌచాభావ ముపపాదయతి—భ్రాతు రితి. స కథం ధర్మం జానీత ఇతి వక్ష్యమాణ మాకృష్యతే. జీవత ఇత్యనేన భ్రాతు ర్మరణానంతరం తద్భార్యాపరిగ్రహః కులధర్మ ఇత్యవగమ్యతే. ఆనృశంస్యాభావ ముపపాదయతి—యుద్ధాయేతి. యుద్ధాయాభినియుక్తేన. ద్వారా న్నిర్గతస్య శత్రోః యుద్ధాయ వాలినా నియుక్తే నేత్యర్థః. ౪. ఆర్జవాభావ ముపపాదయతి—సత్యాదితి. పాణిగృహీతః పాణౌ గృహీతః. ౫. కథం తర్హి సేనా మానీతవా న్సుగ్రీవ ఇత్యాశంక్యాహ—లక్ష్మణస్యేతి. నాధర్మభయభీరుణా - భయశబ్దోఽత్ర భయహేతుపరః - అధర్మరూపభయహేతో ర్భీరుణాన చ కింతు లక్ష్మణస్య భయాత్, లక్ష్మణదండనిమిత్తభయా దిత్యర్థః. ౭. తవ యౌవరాజ్యస్థాపనం కిం విస్మృతోఽసీత్యత్రాహ—రాజ్యఇతి. పుత్రః జనిష్యమాణః స్వపుత్రః. ౮. భిన్నేతి. భిన్నమంత్రః ప్రకాశితవిగృహ్యావస్థానమంత్రః - అపరాద్ధః కృతాపరాధః - యద్వా—పితృహింసనేన సంజాతాపరాధః ౯. ఉపాంశ్వితి. ఉపాంశుదండేన రహస్యదండరూపేణ - ఉపపాదయేత్ ప్రాపయేత్. ౧౦. బంధనా ద్వావసాదా న్మ ఇతి వేతి ప్రసిద్ధౌ. బంధనరూపావసాదాత్. ౧౨. అభివాదనేతి.

---

౩. కథమితి. భ్రాత్రా వాలినా నియుక్తేన త్వం బిలద్వారి తిష్ఠ అహ మంతః ప్రవిశ్య యోత్స్యామీతి యుద్ధాయ అభినియుక్తేన దురాత్మనా సుగ్రీవేణ బిలస్య ముఖం పిహితం ఆచ్ఛాదితం. [సకథం ధర్మం జానీత ఇతి సంబంధః]. ౪. సత్యాదితి. పాణిగృహీతః పాణౌ గృహీతవా న్. ౫. లక్ష్మణస్యేతి. అధర్మభయభీరుణా అధర్మరూపం భయం హేతుః తస్మాత్ భీరుణా నాదిష్టాః - కింతు లక్ష్మణస్య భయాదే వాదిష్టాః * టీకా తర్హి సీతాగవేషణ ప్రయత్నః కథ మాకారీత్యత ఆహ—లక్ష్మణస్యేతి. ౬. *టీకా తస్మిన్నితి. స్మృతిహీనే పూర్వోపకారస్మరణశూన్యే. ౭—౮. భిన్నేతి.

కుశల మేవ చ, వాచ్య స్తాతో యవీయా న్మే సుగ్రీవో వానరేశ్వరః,౧౩॥.ఆరోగ్య పూర్వం కుశలం వాచ్యా మాతా రుమా చ మే, మాతరం చైవ మే తారా మాశ్వాసయితు మర్హథ, ౧౪॥. ప్రకృత్యా ప్రియపుత్రా సా సానుక్రోశా తపస్వినీ. వినష్ట మిహ మాం శ్రుత్వా వ్యక్తం హాస్యతి జీవితం, ౧౫॥ ఏతావ దుక్త్వా వచ నం వృద్ధాం స్తా నభివాద్య చ. వివేశ చాంగదో భూమౌ రుద న్దర్భేషు దుర్మనాః, ౧౬॥. తస్య సంవిశత స్తత్ర రుదంతో వానరర్షభాః, నయనేభ్యః ప్రముముచు రుష్ణం వై వారి దుఃఖితాః, ౧౭॥ సుగ్రీవం చైవ నిందంతః ప్రశంసంత.శ్చ వాలినం. పరివా ర్యాంగదం సర్వే వ్యవస న్ప్రాయ మాసితుం, ౧౮॥. మతం తద్వాలిపుత్ర స్య విజ్ఞాయ ప్లవగర్షభాః. ఉపస్పృశ్యోదకం తత్ర ప్రాఙ్ముఖా స్సముపావిశన్, దక్షి ణాగ్రేషు దర్భేషు ఉద క్తీరం సమాశ్రితాః. ముమూర్షవో హరిశ్రేష్ఠా ఏతత్ క్షమ మితి స్మ హ, ౨౦॥. రామస్య వనవాసం చ క్షయం దశరథస్య చ. జనస్థానవధం చైవ వధం చైవ జటాయుషః, హరణం చైవ వైదేహ్యా వాలిన శ్చ వధం రణే. రామకోపం చ వదతాం హరీణాం భయ మాగతం. ౨౨॥. స సంవిశద్భి ర్బహుభి ర్మహీధరో మహాద్రికూటప్రతిమైః ప్లవంగమైః, బభూవ సన్నాదితనిర్దరాంతరో భృ శం నదద్భి ర్జలదై రి వోల్బణైః. ౨౩॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే-పఞ్చ పఞ్చాశ స్సర్గః.

⋯⇝ షట్పఞ్చాశ స్సర్గః ⇜⋯

ఉపవిష్టా స్తు తే సర్వే యస్మి న్ప్రాయం గిరిస్థలే,హరయో గృధ్రరాజశ్చ తం

రాఘవౌ కుశలం వాచ్యా వి త్యనుషంగః. * రామా. 'అభివాదనపూర్వం తు రాఘవౌ బలశాలినౌ, అభివాదనపూర్వం తు రాజా కుశలమేవ చ వాచ్య స్తాతో యవీయా న్మే సుగ్రీవో వానరేశ్వర' ఇతి పాఠక్రమః.౧౪॥ ప్రకృత్యేతి. తపస్వినీ శోచనీయా ౧౬॥. తస్య సంవిశత స్తస్మి న్సంవిశతి-సంవేశః శయనం. ౧౮॥. మతంతదితి. తత్ర వింధ్యే-ఉద క్తీరం సముద్రస్యోత్తరతీరం-ఏతత్ ప్రాయోపవేశనం. క్షమ మితి. మత్వేతి శేషః ౨౦॥ రామస్యేత్యాది జనస్థానవధం జనస్థానస్థరక్షోవధం-ఆగతంభయం ప్రాయోపవేశరూపభయనిమిత్తం చ. వదతాం వసత్సు చ - స మహీధరో భృశం సన్నాదితనిర్ద రాం తరో బభూవే త్యుత్తరేణాన్వయః అస్మిన్ సర్గే సార్ధత్రయోవింశతిశ్లోకాః.౨౩॥.ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-పఞ్చపఞ్చాశస్సర్గః.

అథ సంపాతిసంవాదః షట్పంచాశే ఉపవిష్టా ఇత్యాది. ఉపచక్రమే ప్రాప్తు ముప

భిన్నమంత్రః ప్రకాశితవిగృహ్యావస్థానవిషయమంత్రః. ౯—౧౬॥. తస్యేతి. సమీప ఇతిశేషః ౧౭॥—౧౮॥ మతమితి. తత్ర వింధ్యే. దక్షిణాగ్రేష్వితి. ఉత్తరీయం సమాహితా ఇతి కర్తరి నిష్ఠా. ఉత్తరీయం సంవసితవంత ఇత్యర్థః. 'ఉద క్తీరం సమాశ్రితా' ఇతి చ పాఠః. ౨౦॥. * రామేతి. హరీణాం భయ మాగతం సంపాతిరూపం భయనిమిత్తం ప్రాప్తం - ఏతచ్చానంతరసర్గాదౌ స్పష్టీభవిష్యతి. ౨౨॥ భయనిమిత్తాగమనే హేతు మాహ—ససంవిశద్భిరితి. సన్నాదితనిర్దరాంతర త్వస్య భయనిమిత్తసంపాత్యాగమనహేతుత్వాత్. * టీకా. నదద్భి స్సంపాతిదర్శనజనితభయేన నాదం కుర్వద్భిః ౨౩॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యా యాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః.

దేశ ముపచక్రమే. ౧. సంపాతి ర్నామ నామ్నా తు చిరంజీవీ విహంగమః, భ్రాతా జటాయుషః శ్శ్రీమాన్ ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః. కందరా దభినిష్క్రమ్య స విన్ధ్యస్య మహాగిరేః, ఉపవిష్టా న్హరీ న్దృష్ట్వా హృష్టాత్మా గిర మబ్రవీత్. ౩. విధిః కిల నరం లోకేవిధానే నానువర్తతే,యథాఽయం విహితో భక్ష్య శ్చిరా న్మహ్యా ముపాగతః. ౪.పరంపరాణాం భక్షిష్యే వానరాణాం మృతం మృతం,ఉవాచేదం వచః పక్షీ తా న్నిరీక్ష్య ప్లవంగమాన్ ౫.తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా భక్ష్యలుబ్ధస్య పక్షిణః,అంగదః పరమాయస్తో హనుమంత మథాబ్రవీత్ ౬.పశ్య సీతాపదేశేన సాక్షా ద్వైవస్వతో యమః,ఇమం దేశ మనుప్రాప్తో వానరాణాం విపత్తయే.౭ రామస్య న కృతం కార్యం రాజ్ఞో న చ వచఃకృతం, హరీణా మియ మజ్ఞాతా విపత్తి స్సహసా గతా.౮. వైదేహ్యాః ప్రియకామేన కృతం కర్మ జటాయుషా, గృధ్రరాజేన య త్తత్ర శ్రుతం వ స్త దశేషతః. ౯. తథా సర్వాణి భూతాని తిర్యగ్యోనిగతా న్యపి, ప్రియం కుర్వంతి

క్రాంతః. ౧. సంపాతి రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం ౩. విధి రితి. విధిః దైవం-విధానేన యోగ క్షేమసంపాదనేన - యథా యస్మా త్కారణాత్. ౪. పరమితి పరాణాం వానరాణాం మధ్యే మృతం మృతం పరం వానరం భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచే త్యన్వయః. * రామా. పరాణాం శ్రేష్ఠానాం వానరాణాం మధ్యే పరం వానరం మృతం మృతం మారయిత్వా మారయిత్వా భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచేతి సంబంధః. పూర్వత్ర 'హరీణాం భయ మాగత' మితి వచనస్య పరత్ర 'పశ్య సీతాప దేశే' నేత్యాద్యంగదనిర్వేదవచనస్య చ స్వయం మృతభక్షణే అనుపపన్నత్వా న్మారయిత్వా మారయి త్వేతి వ్యాఖ్యాతం. ౫ తస్యేతి పరమాయస్తః, పరమోద్విగ్న ఇత్యర్థః అజ్ఞాతా అచింతితా - స్నేహకారుణ్యయంత్రితాః స్నేహకారుణ్యాభ్యాం బద్ధాః - అన్యోన్యం ప్రత్యేకం ప్రత్యేకం - పరమాం గతిం, ముక్తి మిత్యర్థః రామలక్ష్మణయో రిత్యాది రామవనవాస మారభ్య ప్రాయోపవేశ పర్యంతం య దస్తి తత్సర్వ మిదం వికృతం కైకేయ్యా వరదానేన కృతం హీతి సంబంధః. ఇత్యం గదోఽబ్రవీ దితి సంబంధః. ౬. * రామా. ఇమం దేశ మనుప్రాప్త ఇతి సమ్యక్. ౭. * రామా.

౧—౩. విధిరితి. విధిః దైవం-విధానేన యోగక్షేమసంపాదనేన. [నరం ప్రాణిన మనువర్తతే] యదా యస్మా త్కారణాత్ - మహ్యం విహితోఽయం భక్ష్యః వానరరూపః చిరా దిహాగత ఇతి సంబంధః. ౪. పరమితి. పరాణాం శ్రేష్ఠానాం వానరాణాం మధ్యే పరం ముఖ్యం వానరం మృతం మృతం హత్వా హత్వా భక్షిష్య ఇత్యేవం వచ ఉవాచేతి సంబంధః. అన్యథా స్వయం మృతభక్షణే పూర్వం వానరాణాం భయ మాగత మితి సంపాతినిమిత్తభయాగమనవచనం - 'పశ్యగృధ్రాప దేశే' నేతి వక్ష్యమాణ మంగదనిర్వేదవచనం చ నోపపద్యతే. న హి స్వయం మృతభక్షిణః పక్ష్యా దయో భయహేతవో భవంతి. కించ క్షుధితః తదానీ మామిషార్థం నిర్గత స్సః - తేషాం స్వయం మరణం నాపేక్షతే - అతో హత్వాహత్వేతి వ్యాఖ్యాతం. ౫. తస్యేతి. పరమాయస్తః పరమశ్రాంతః. ౬—౭. రామస్యేతి. అజ్ఞాతా విపత్తిః అచింతితా విపత్.౮ తథేతి. సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం.స్నేహ కారుణ్యయంత్రితాః రామస్నేహకారుణ్యాభ్యాం నిబద్ధాః - వయం యథా - తథా ఉపకుర్వంతి. ఉపకుర్వాణాని తిర్యగ్యోనిగతా న్యపి సర్వా ణ్యపి భూతాని - అన్యోన్యం ప్రత్యేకం ప్రత్యేకం-

రామస్య త్యక్త్వా ప్రాణా న్వృథా వయం అన్యోన్య ముపకుర్వంతి స్నేహకారుణ్యయం త్రితాః,౧౦॥. తేన తస్యోపకారార్థం త్యజతాఽఽత్మాన మాత్మనా. ప్రియం కృతం హి రామస్య ధర్మజ్ఞేన జటాయుషా,౧౧॥ రాఘవార్థే పరిశ్రాంతా వయం సంత్యక్త జీవితాః. కాంతారాణి ప్రపన్నాస్మ న చ పశ్యామ మైథిలీం, ౧౨॥. స సుఖీ గృధ్ర రాజ స్తు రావణేన హతో రణే ముక్తశ్చ సుగ్రీవభయా ద్గత శ్చ పరమాంగతిం,౧౩॥. జటాయుషో వినాశేన రాజ్ఞో దశరథస్య చ. హరణేన చ వైదేహ్యా స్సంశయం హరయో గతాః,౧౪॥ రామలక్ష్మణయో ర్వాస అరణ్యే సహ సీతయా. రాఘవస్య చ బాణేన వాలినశ్చ తథా వధః, రామకోపా దశేషాణాం రాక్షసానాం తథా వధః. కైకేయ్యా వర దానేన ఇదం హి వికృతం కృతం,౧౬॥. త దసుఖ మనుకీర్తితం వచో భువి పతితాంశ్చ సమీక్ష్య వానరాన్. భృశచలితమతి ర్మహామతిః కృపణ ముదాహృతవా న్స గృధ్ర రాట్,౧౭॥. త త్తు శ్రుత్వా తదా వాక్య మంగదస్య ముఖోద్గతం. అబ్రవీ ద్వచనం

'హరీణా మియ మజ్ఞాతా విపత్తి' రితి పాఠః. ౧౬॥ తదసుఖ మితి. సమీక్ష్య, జ్ఞాత్వేత్యర్థః. జ్ఞానం చ వచనశ్రవణం వానరాణాం దర్శనం చ - అస్య శ్లోక స్యానంతరం న సర్గసమాప్తి ర్భవితు మర్హతి. * రామా. తదసుఖ మితి. శ్రుత్వేతి శేషః. స గృధ్రరా డితి సమ్యక్. అన్యథా వృత్తభంగ స్స్యాత్. కేషు చి త్కోశే ష్వస్య శ్లోకస్యానంతరం సర్గకరణం దృశ్యతే. కేషుచి త్స్వర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వా దితి శ్లోకస్యానంతరం దృశ్యతే. ప్రాయేణ సర్గసమాప్తిద్యోతక వృత్తభేదసద్భావాత్ 'తదసుఖ' మితి శ్లోకానంతరం సర్గకరణ ముపపన్న మితి ప్రతీయతే.

రామస్య ప్రియం కుర్వంతి. ౧౦॥. జటాయుషా రామస్య ప్రియం కృత మిత్యుక్తం. తదేవ వివృణోతి—తేనేతి. తస్య రామస్య ఉపకారార్థం ఆత్మానం త్యజతా జటాయుషా ప్రియం కృత మితి సంబంధః. ౧౧॥. రాఘవార్థ ఇతి సంత్యక్తజీవితాః సంత్యక్తజీవితాశాః. ౧౨॥. ససుఖీతి. సుగ్రీవ భయా న్ముక్తః, సుగ్రీవస్య వనచరేశ్వరత్వేన వానరాణా మివ జటాయుషోఽపి సుగ్రీవనిమి త్తకం భయం సంభవిష్యతీ త్యాలోచ్యైవ ముక్త మితి భావః. ౧౩॥. జటాయుష ఇతి. జటాయుషో వినాశేన దశరథస్య వినాశేన వైదేహ్యా హరణేన చ హరయః - సంశయం ప్రాణసంశయం- గతా ఇతి యోజనా జటాయు ర్యది న వినశ్యేత్ సీతా నాపహ్రియేత - దశరథో యది జీవేత్ - రామాదీనాం వనా త్ప్రత్యానయనం సంభవే దితి భావః. * టీకా. జటాయు ర్వైదేహ్యాః కృతే రావణేన సహ యుద్ధం కృత్వా రామసన్నిధానమరణేన ఉత్తమగతిభా గభూత్. వయం తు రామసమీపే న వసామః, సీతా మపి న పశ్యామః అతో వృథా ప్రాణాం స్త్యజామ ఇతి దుఃఖాతిశయోక్తి రితి జ్ఞేయం. ౧౪॥. ఉక్తహేతూనాం కారణ మాహ—రామలక్ష్మణయో రిత్యాదినా శ్లోకద్వయేన. రామాదీనాం వనవాసః రాక్షసానాం ఖరాదీనాం వాలినో వధ శ్చ- ఇతీదం వికృతం కైకేయ్యా వరదానేన కృతం హీతి సంబంధః. కైకేయీవరదానేన హేతునా రామ వనవాస మారభ్య ప్రాయోపవేశపర్యంతం యదస్తి తత్సర్వం ప్రాప్త మితి భావః. ౧౬॥. తదసుఖ మితి. వచః, శ్రుత్వేతి శేషః. *టీకా. తదసుఖమితి వచః భ్రాతృనిధనజ్ఞాపకం వచః-వానరాన్ భువి పతితాంశ్చ సమీక్ష్య జ్ఞాత్వా - కృపణం భ్రాతృవధప్రకారప్రశ్నత్వా ద్దీనం వచ ఇత్యనుషంగః.

గృధ్ర స్తీక్ష్ణతుండో మహాస్వనః, ౧౭½. కోఽయం గిరా ఘోషయతి ప్రాణైః ప్రియ
తమస్య మే. జటాయుషో వధం భ్రాతుః కంపయ న్నివ మే మనః, ౧౮½. కథ మాసీ
జ్జనస్థానే యుద్ధం రాక్షసగృధ్రయోః. నామధేయ మిదం భ్రాతు శ్చిరస్యాద్య మ
యా శ్రుతం, ౨౦½. ఇచ్ఛేయం గిరిదుర్గా చ్చ భవద్భి రవతారితుం. ౨౧. యవీయసో
గుణజ్ఞస్య శ్లాఘనీయస్య విక్రమైః, అతిదీర్ఘస్య కాలస్య తుష్టోఽస్మి పరికీర్తనాత్.
౨౨. త దిచ్ఛేయ మహం శ్రోతుం వినాశం వానరర్షభాః, భ్రాతు ర్జటాయుష స్తస్య
జనస్థాననివాసినః. ౨౩. తస్యైవ చ మమ భ్రాతు స్సఖా దశరథః కథం, యస్య
రామః ప్రియః పుత్రో జ్యేష్ఠో గురుజనప్రియః. ౨౪. సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వా న్న
శక్నో మ్యుపసర్పితుం. ఇచ్ఛేయం పర్వతా దస్మా దవతర్తు మరిందమాః. ౨౫.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - షట్పఞ్చాశ స్సర్గః.

సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

శోకా ద్భ్రష్టస్వర మపి శ్రుత్వా తే హరియూథపాః, శ్రద్దధు ర్నైవ తద్వా
క్యం కర్మణా తస్య శంకితాః. ౧ తే ప్రాయ ముపవిష్టా స్తు దృష్ట్వా గృధ్రం ప్లవం
గమాః, చక్రు ర్బుద్ధిం తదా రౌద్రాం సర్వా న్నో భక్షయిష్యతి. ౨. సర్వథా
ప్రాయ మాసీనా న్యది నో భక్షయిష్యతి, కృతకృత్యా భవిష్యామః క్షిప్రం
సిద్ధి మితో గతాః. ౩. ఏతాం బుద్ధిం తత శ్చక్రు స్సర్వే తే వానరర్షభాః, ౩½.
అవతార్య గిరే శ్శృంగాత్ గృధ్ర మాహాంగద స్తదా. ౪. బభూ వర్క్షరజా నామ
వానరేంద్రః ప్రతాపవాన్, మమార్యః పార్థివః పక్షిన్ ధార్మిక స్తస్య చాత్మజౌ.
౫. సుగ్రీవ శ్చైవ వాలీ చ పుత్రా వోఘబలా వుభౌ, లోకే విశ్రుతకర్మాభూ ద్రాజా

౧౬½ త త్త్వితి. తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః. ని. 'వక్త్రాస్యే వదనం తుండ'మిత్యమరః. ౧౭½—౨౫. అత్ర 'కథమాసీ జ్జనస్థానే యుద్ధం రాక్షసగృధ్రయోః, సఖా దశరథః కథ'మిత్యేవ మనువాదాత్ పూర్వ మిద మప్యంగదేనోక్త మితి ధ్యేయం. అస్మిన్ సర్గే పంచవింశతిశ్లోకాః. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-షట్పఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ సంపాతిప్రశ్నోత్తరం సప్తపంచాశే. శోకాదిత్యాది. కర్మణా హింసాకర్మణా. ౧. తఇతి. రౌద్రాం ఆత్మహత్యాగాధ్యవసాయరూపత్వేన క్రూరాం. ౩—౪. బభూవేత్యాది. ఆర్యః పితా

ఉదాహృతవాన్ పృష్టవాన్. ౧౬½—౧౭½ ౨౫. కథ మాసీ జ్జనస్థానే యుద్ధం-సఖా దశరథః కథ మిత్యనువాదేన చ తదుభయ మప్యంగదేన పూర్వ ముక్త మిత్యవగంతవ్యం. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షట్పఞ్చాశ స్సర్గః.

శోకాదితి. కర్మణా శంకితాః - 'మృతం మృతం చ భక్షిష్యే' ఇతి భక్షణకర్మప్రతిపాదకవాక్యేన భీతాః. ౧. త ఇతి రౌద్రాం బుద్ధిం - ఆత్మహత్యాగాధ్యవసాయరూపత్వేన క్రూరాం మతిం. ౪. * మమేతి. ఆర్యః పితామహః * సుగ్రీవఇతి. ఓఘబలౌ ఓఘసంఖ్యాకపురుషబలౌ * టీకా. ఓఘ

వాలీ పితా మమ. ౬. రాజా కృత్స్నస్య జగత ఇక్ష్వాకూణాం మహారథః, రామో దాశరథి శ్శ్రీమాన్ ప్రవిష్టో దండకావనం. లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చాపి భార్యయా, పితు ర్నిర్దేశనిరతో ధర్మ్యం పంథాన మాశ్రితః. తస్య భార్యా జనస్థానా ద్రావణేన హృతా బలాత్, ౭½. రామస్య తు పితు ర్మిత్రం జటాయు ర్నామ గృధ్రరాట్. దదర్శ సీతాం వైదేహీం హ్రియమాణాం విహాయసా, ౯½. రావణం విరథం కృత్వా స్థాపయిత్వా చ మైథిలీం. పరిశ్రాంత శ్చ వృద్ధ శ్చ రావణేన హతో రణే, ౧౦½ ఏవం గృధ్రో హత స్తేన రావణేన బలీయసా. సంస్కృత శ్చాపి రామేణ గత శ్చ గతి ముత్తమాం, ౧౧. తతో మమ పితృవ్యేణ సుగ్రీవేణ మహాత్మనా. చకార రాఘవ స్సఖ్యం సోఽవధీ త్పితరం మమ, మమ పిత్రా విరుద్ధో హి సుగ్రీవ స్సచివై స్సహ. ౧౩. నిహత్య వాలినం రామ స్తత స్త మభిషేచయత్, ౧౩½. స రాజ్యే స్థాపిత స్తేన సుగ్రీవో వానరాధిపః. రాజా వానరముఖ్యానాం యేన ప్రస్థాపితా వయం, ౧౪½. ఏవం రామప్రయుక్తా స్తు మార్గమాణా స్తత స్తతః. వైదేహీం నాధిగచ్ఛామో రాత్రౌ సూర్యప్రభా మివ, ౧౫½ తే వయం దండకారణ్యం విచిత్య సుసమాహితాః. అజ్ఞానా త్తు ప్రవిష్టా స్స్మ ధరణ్యా వివృతం బిలం, ౧౬½. మయస్య మాయావిహితం తద్బిలం చ విచిన్వతాం. వ్యతీత స్తత్ర నో మాసో యో రాజ్ఞా సమయః కృతః, ౧౭½ తే వయం కపిరాజస్య సర్వే వచనకారిణః. కృతాం సంస్థా మతిక్రాంతా భయా త్ప్రాయ ముపాస్మహే ౧౮½. క్రుద్ధే తస్మిం స్తు కాకుత్స్థే సుగ్రీవే చ సలక్ష్మణే. గతానా మపి సర్వేషాం తత్ర నో నాస్తి జీవితం, ౧౯½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-కిష్కిన్ధాకాణ్డే-సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

మహా ః-ఆత్మజా ఔరసా-ఓఘబలా ఓఘసంఖ్యాకపురుషబలా-ఓఘసంఖ్యా చ పూర్వోక్తా. ౬—౭½. రామస్యత్యేతి. 'రామస్య తు పితు ర్మిత్ర' మితి కథనాత్ మైత్రీప్రకారం తు న జానామీత్యుక్తం భవతి. *రామా. రామస్యేతి. మమ భ్రాతు స్సఖా దశరథః కథ మితి మైత్రీప్రకారే పృష్టే మిత్రత్వ మాత్రం వదతోఽఙ్గదస్య మైత్రీప్రకారం న జానామీతి తాత్పర్యం. ౯½—౧౩. నిహత్యేతి. అభిషేచయత్ అభ్యషేచయత్ ౧౩½—౧౭½ తే వయ మితి. సంస్థాం వ్యవస్థాం. ౧౯½. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

స్సేనాసముదాయః *మమ పిత్రేతి, అభిషేచయత్ అభ్యషేచయత్. ౧౮½ తే వయ మితి. సంస్థాం వ్యవస్థాం. *టీకా. సంస్థాం మర్యాదాం. ౧౯½ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః.

ఇత్యుక్తః కరుణం వాక్యం వానరై స్త్యక్తజీవితైః,సబాష్పో వానరా న్గృధ్రః ప్రత్యువాచ మహాస్వనః ౧.యవీయా న్మమ స భ్రాతా జటాయు ర్నామ వానరాః, య మాఖ్యాత హతం యుద్ధే రావణేన బలీయసా. ౨. వృద్ధభావా దపక్షత్వా చ్ఛృణ్వం స్త దపి మర్షయే,న హి మే శక్తి ర ద్యాద్య భ్రాతు ర్వైరవిమోక్షణే. ౩.పురా వృత్రవధే వృత్తే పరస్పరజయైషిణౌ, ఆదిత్య ముపయాతౌ స్వో జ్వలంతం రశ్మిమాలినం. ౪. ఆవృత్యాకాశమార్గే తు జవేన స్మ గతౌ భృశం, మధ్యం ప్రాప్తే దినకరే జటాయు రవసీదతి ౫. త మహం భ్రాతరం దృష్ట్వా సూర్యరశ్మిభి రర్దితం, పక్షాభ్యాం ఛాదయామాస స్నేహా త్పరమవిహ్వలః ౬. నిర్దగ్ధపక్షః పతితో వింధ్యేఽహం వానరర్షభాః,అహ మస్మి న్వస న్భ్రాతుః ప్రవృత్తిం నోపలక్షయే.౭. జటాయుష స్త్వేవ ముక్తో భ్రాత్రా సంపాతినా తదా,యువరాజో మహాప్రాజ్ఞః ప్రత్యువా చాంగద స్తదా.౮ జటాయుషో యది భ్రాతా శ్రుతం తే గదితం మయా,ఆఖ్యాహి యది జానాసి నిలయం తస్య రక్షసః.౯.అదీర్ఘదర్శనం తం వై రావణం రాక్షసాధిపం,అంతికే యది వా దూరే యది జానాసి శంస నః.౧౦.తతోఽబ్రవీ న్మహాతేజా జ్యేష్ఠో భ్రాతా జటాయుషః,ఆత్మానురూపం వచనం వానరా న్సంప్రహర్షయన్.౧౧. నిర్దగ్ధపక్షో గృధ్రోఽహం హీనవీర్యః ప్లవంగమాః,వాఙ్మాత్రేణ తు రామస్య కరిష్యే సాహ్య ముత్తమం.౧౨ జానామి వారుణా న్లోకా న్విష్ణో స్త్రైవిక్రమా నపి,మహాసుర విమర్దా న్వా ప్యమృతస్య చ మంథనం.౧౩ రామస్య య దిదం కార్యం కర్తవ్యం ప్రథమం మయా. జరయా చ హృతం తేజః ప్రాణా శ్చ శిథిలా మమ. ౧౪.తరుణీ రూప

అథ సంపాతినా సీతాస్థానకథన మష్టపంచాశే. ఇత్యుక్త ఇత్యాది. ౧ యవీయానితి. ఆఖ్యాత ఘ్నాతే లోట్ ౩ పురేతి పరస్పర వేగాతిశయఖ్యాపనపరా విత్యర్థః. ఆదిత్య ముపయాతౌ సూర్యసమీపం గతౌ స్వః ౪.ఆవృత్యేతి ఆవృత్య మండలగత్యా-స్మశబ్దస్య అవసీదతీత్యనేన సంబంధః. ౫. తమితి ఛాదయామాస ఆచ్ఛాదయం. ౯. అదీర్ఘదర్శన మితి. అదీర్ఘదర్శనం ఆగామ్యనర్థానవేక్షకం. ౧౨. జానామీతి. వారుణాన్ లోకాన్ అతః వితలాదిలోకాన్ - త్రైవిక్రమాన్, త్రివిక్రమమితానుపరితనలోకా నిత్యర్థః.మహాసురవిమర్దాన్ దేవాసురసంగ్రామాన్ *రామా.త్రైవిక్రమాన్ త్రివిక్రమమితాన్ - గోబలీవర్దన్యాయేన త్రివిక్రమశబ్ద ఉపరితనలోకమాత్రవాచీ. ౧౪ తరుణీత్యాది. ఆప

ఇతీతి 'సబాష్పో వానరా న్గృధ్ర' ఇతి పాఠః. 'సబాష్పం దారయ న్నృధ్ర' ఇతి పాఠే క్రోధో రావణవిషయః ౧—౩ పురేతి. ఆదిత్య ముపయాతౌ స్వః ఆదిత్యం ప్రాప్తా వభూవ. *టీకా. అపక్షత్వే హేతు మాహ —పురేతి. స్వః అభూవ.౪.ఆవృత్యేతి. స్మశబ్దస్య అవసీదతీత్యనేన సంబంధః. ౫ తమితి.ఛాదయామాస ఆచ్ఛాదయం ౮ *టీకా. జటాయుష ఇతి. యది భ్రాతా తర్హి రామదాసోఽసీత్యభిప్రాయః మయా గదితం-'తస్య భార్యా జనస్థానా' దిత్యాదినా ఉక్తం.౯. అదీర్ఘేతి. అదీర్ఘదర్శనం, ఆగామ్యనర్థానవేక్షక మిత్యర్థః ౧౨. జానామీతి. వారుణాన్లోకాన్ అతలాదిలోకాన్-త్రైవిక్రమాన్ త్రివిక్రమక్రమితాన్, ఊర్ధ్వలోకా నిత్యర్థః మహాసురవిమర్దాన్ దేవాసురసంగ్రామాన్. * టీకా.వక్ష్యమాణకర్మణి ప్రామాణికత్వ సంపాదనాయ స్వజ్ఞానాతిశయ మాహ—జానామీతి. ౧౩.

సంపన్నా సర్వాభరణభూషితా, హ్రియమాణా మయా దృష్టా రావణేన దురాత్మనా. క్రోశంతీ రామ రామేతి లక్ష్మణేతి చ భామినీ, భూషణా న్యపవిధ్యంతీ గాత్రాణి చ విధూన్వతీ. ౧౬. సూర్యప్రభేవ శైలాగ్రే తస్యాః కౌశేయ ముత్తమం, అసితే రాక్షసే భాతి యథా వా తటి దంబుదే తాం తు సీతా మహం మన్యే రామస్య పరికీర్తనాత్, శ్రూయతాం మే కథయతో నిలయం తస్య రక్షసః. ౧౮. పుత్రో విశ్రవస స్సాక్షా ద్భ్రాతా వైశ్రవణస్య చ, అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రావణో నామ రాక్షసః. ౧౯ ఇతో ద్వీప స్సముద్రస్య సంపూర్ణే శతయోజనే, తస్మిన్ లంకాపురీ రమ్యా నిర్మితా విశ్వకర్మణా. జాంబూనదమయై ర్ద్వారై శ్చిత్రైః కాంచనవేదికైః, ప్రాకారే ణార్కవర్ణేన మహతా సుసమావృతా. ౨౧. తస్యాం వసతి వైదేహీ దీనా కౌశేయవాసినీ, రావణాంతఃపురే రుద్ధా రాక్షసీభి స్సురక్షితా. ౨౨. జనక స్యాత్మజాం రాజ్ఞ స్తత్ర ద్రక్ష్యథ మైథిలీం, ౨౩. లంకాయా మథ గుప్తాయాం సాగరేణ సమంతతః సంప్రాప్య సాగర స్యాంతం సంపూర్ణం శతయోజనం, ఆసాద్య దక్షిణం తీరం తతో ద్రక్ష్యథ రావణం. ౨౪. తత్రైవ త్వరితాః క్షిప్రం విక్రమధ్వం ప్లవంగమాః, జ్ఞానేన ఖలు పశ్యామి దృష్ట్వా ప్రత్యాగమిష్యథ. ౨౫ ఆద్యః పంథాః కులింగానాం యే చాన్యే ధాన్యజీవినః, ద్వితీయో బలిభోజానాం యే చ వృక్షఫలాశినః. భాసా స్తృతీయం గచ్ఛంతి క్రౌంచా శ్చ కురరై స్సహ, శ్యేనా శ్చతుర్థం గచ్ఛంతి గృధ్రా గచ్ఛంతి పంచమం. ౨౭. బలవీర్యోపపన్నానాం రూపయౌవనశాలినాం, షష్ఠ స్తు పంథా

విధ్యంతీ ఛేదయంతీ. ౧౬. * రామా. సూర్యప్రభేతి. తస్యా ఉత్తమం కౌశేయం అసితే రాక్షసే శైలాగ్రే సూర్యప్రభేవ భాతి అంబుదఇవాసితే రాక్షసే విద్యు ద్యథా తథా భాతీతి యోజనా. ౧౮. పుత్ర ఇతి. అధ్యాస్తే - 'అధిశీఙ్ స్థాసాంక'ర్మేతి నగర్యాః కర్మత్వం ౨౪ తత్రైవేతి. విక్రమధ్వం- 'వేః పాదవిహరణ'ఇత్యాత్మనేపదం. జ్ఞానేన దివ్యజ్ఞానేన ౨౫. దూరస్థదర్శనం భవతః కుతో జాతం తత్రాహ—ఆద్య ఇత్యాదినా. కులింగానాం భూమిప్రత్యాసన్నగగనచారిణాం - ధాన్యజీవినః పక్షివిశేషాః కులింగాః, 'యే చాన్యే ధాన్యజీవినః' ఇతి వచనాత్. బలిభోజానాం కాకానాం. ౨౬. భాసా ఇతి భాసాః జలవాయసాః ని 'భాసస్తు జలవాయస' ఇతి నిఘంటుః, శ్యేనవిశేషా ఇత్యప్యాహుః ౨౭. బలేత్యాది వైనతేయాత్ గరుడాత్-నః అస్మాకం-జన్మ ఉత్పత్తిః-

౧౯ *టీకా. ఇతో ద్వీపః, అస్తీతి శేషః. తస్మిన్ ద్వీపే. ౨౪ తత్రైవేతి. విక్రమధ్వం గచ్ఛత జ్ఞానేన దివ్యజ్ఞానేన. ౨౫. ఏతాదృశదివ్యజ్ఞానం భవతః కథ మభూ దిత్యాకాంక్షాయాం దివ్యా వయ మితి ప్రతిపాదయన్నాహ—ఆద్య ఇత్యాది. 'యేచాన్యే ధాన్యజీవిన' ఇత్యభిధానాత్ కులింగాః భూప్రత్యాసన్నగగనచారిణః-ధాన్యజీవినః పక్షివిశేషాః. *టీకా. ఆద్య ఇతి ఆకాశే సప్తస్కంధా స్సంతి, తేష్వాద్యః పంథాః కులింగానాం భూప్రత్యాసన్నగగనచారిణాం. ౨౬. భాసా ఇతి. భాసాః జలవాయసాః. ౨౭

హంసానాం వైనతేయగతిః పరా. వైనతేయాచ్చ నో జన్మ సర్వేషాం వానరర్షభాః, ౨౮॥ ఇహస్థోఽహం ప్రపశ్యామి రావణం జానకీం తథా. అస్మాకమపి సౌవర్ణం దివ్యం చక్షుర్బలం తథా, తస్మాదాహారవీర్యేణ నిసర్గేణ చ వానరాః. ఆయోజనశతాత్సాగ్రాద్వయం పశ్యామ నిత్యశః, ౩౦॥ అస్మాకం విహితా వృత్తిర్నిసర్గేణ చ దూరతః. విహితా పాదమూలే తు వృత్తిశ్చరణయోధినాం, ౩౧॥ గర్హితం తు కృతం కర్మ యేన స్మ పిశితాశినా. ప్రతీకార్యం చ మే తస్య వైరం భ్రాతుః కృతం భవేత్, ౩౨॥ ఉపాయో దృశ్యతాం కశ్చిల్లంఘనే లవణాంభసః అభిగమ్య తు వైదేహీం సమృద్ధార్థా గమిష్యథ, ౩౩॥ సముద్రం నేతు

తేన తస్య యా సప్తమీ గతిః సైవాస్మాకమపీత్యర్థః నన్వారణ్యకాండే—'ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ, తస్మాజ్జాతోఽహమరుణాత్సంపాతిస్తు మమాగ్రజః' ఇతి వచనేన జటాయుషోక్తే నేదం విరుద్ధమితి చేత్, న, వైనతేయాదిత్యస్య వినతాపుత్రాదరుణాదిత్యర్థ ఇత్యదోషాత్ వైనతేయగతిరిత్యత్ర వైనతేయయోరరుణగరుడయోర్గతిరిత్యర్థః. అనేన దివ్యజ్ఞానహేతుర్జన్మోత్కర్ష ఉక్తః. ౨౮॥. న కేవలం దివ్యజ్ఞానం-దివ్యచక్షురప్యస్తీత్యాహ—ఇహస్థ ఇతి. అపిశబ్దో భిన్నక్రమః చక్షురిత్యనేన సంబధ్యతే సౌవర్ణమిత్యనేన విశేషణేనాతిదూరదర్శిత్వముక్తం ఆహారవీర్యేణ-చక్షుష్యాహారబలేనేత్యర్థః. నిసర్గేణ సౌవర్ణత్వనిబంధనస్వభావేన. ౩౦॥ అస్మాకమితి. వృత్తిః భక్ష్యగ్రహణం-చరణయోధినాం కుక్కుటానాం-పాదమూలే పాదవికీర్ణప్రదేశే-వృత్తిః జీవనం. ౩౧॥. గర్హితమితి. యేన పిశితాశినా - గర్హితం కర్మ సీతాపహరణరూపం కృతం-మే భ్రాతుర్హేతోః ప్రతీకార్యం తస్య వైరం కృతం ప్రతికృతం భవేత్, భవద్భిరితి శేషః అయం శ్లోకః చరణయోధినామిత్యనంతరం నివేశనీయ ఇత్యాహుః. * గామా 'గర్హితం తుకృతంక' ర్మేత్యస్య శ్లోకస్య - 'వృత్తిశ్చరణయోధినా' మిత్యస్యానంతరమవస్థానే కథాయాస్సుసంగతత్వాత్తత్రైవాయం ద్రష్టవ్యః. ౩౨॥. *ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృతమాహ—ఉపాయ ఇతి. గమిష్యథేత్యత్ర కిష్కింధామితి శేషః. ౩౩॥ సముద్ర

* వైనతేయాదితి. వానరర్షభాః వైనతేయాచ్చ నో జన్మ - వినతాపత్యాన్నారో రస్మాకముత్పత్తిః - సర్వేషాం అస్మత్కులీనానాం 'వైనతేయాచ్చ నో జ'న్మేత్యనేన దివ్యజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిపాదితం 'గర్హితం తు కృతం క'ర్మేత్యస్య శ్లోకస్య 'వృత్తిశ్చరణయోధినా'మిత్యస్యానంతరమవస్థానే కథాయాస్సుసంగతత్వాత్తత్రైవాయం ద్రష్టవ్యః ౨౮॥.న కేవలం దివ్యజ్ఞానం దివ్యచక్షురప్యస్తీత్యాహ— ఇహస్థ ఇతి. అపిశబ్దో భిన్నక్రమః చక్షురిత్యనేన సంబధ్యతే. సౌవర్ణమితి విశేషణం అతిదూరదర్శిత్వద్యోతనార్థం. ఆహారవీర్యేణ ఆహారబలేన - నిసర్గేణ సౌవర్ణత్వనిబంధనస్వభావేన. ౩౦॥. అస్మాకమితి. వృత్తిర్భక్ష్యగ్రహణం - పాదమూలే పాదవికీర్ణప్రదేశే - చరణయోధినాం కుక్కుటాదీనాం. ౩౧॥. భవతాం లంకాగమనోద్యోగో మమాప్యుపకారాయ భవిష్యతీత్యాశయేనాహ—గర్హితమితి. యేన పిశితాశినా రావణేన-గర్హితం కర్మ సీతాహరణరూపం-కృతం మయా భ్రాతుర్హేతోః ప్రతీకార్యం తస్య వైరం కృతం ప్రతికృతం భవేత్, భవద్భిరితి శేషః. * టీకా. మయా కర్తవ్యో రావణవినాశో యుష్మాభిః కర్తవ్య ఇతి భావః. ౩౨॥. అతో లంఘనోపాయశ్చింత్యతాం. అవశ్యం భావిని కార్యసిద్ధిరిత్యాహ— ఉపాయ ఇతి. గమిష్యథ, కిష్కింధాం ప్రతీతి శేషః. ౩౩॥.సముద్రం నేతు మితి.

మిచ్ఛామి భవద్భి ర్వరుణాలయం ప్రదాస్యా మ్యుదకం భ్రాతు స్స్వర్గతస్య మహా త్మనః, ౩౪౫ తతో నీత్వా తు తం దేశం తీరం నదనదీపతేః నిర్దగ్ధపక్షం సంపాతిం వానరా స్సుమహౌజసః, పునః ప్రత్యానయిత్వా చ తం దేశం పతగేశ్వరం. బభూవు ర్వానరా హృష్టాః ప్రవృత్తి ముపలభ్య తే. ౩౬౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః.

ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

[తత స్తదమృతాస్వాదం గృధ్రరాజేన భాషితం, నిశమ్య ముదితా హృష్టా స్తే వచః ప్లవగర్షభాః. ౧. జాంబవా న్వానరశ్రేష్ఠ స్సహ సర్వైః ప్లవంగమైః, భూతలా త్సహ సోత్థాయ గృధ్రరాజ మ థాబ్రవీత్ ౨ క్వ సీతా కేన వా దృష్టా కో వా హరతి మైథిలీం, తదాఖ్యాతు భవా న్సర్వం గతి ర్భవ వనౌకసాం. ౩. కో దాశరథిబాణానాం వజ్రవేగనిపాతినాం, స్వయం లక్ష్మణముక్తానాం న చింత

మితి. నేతు మిచ్ఛామి. మా మితి శేషః భవద్భి రితి కరణే తృతీయా ౩౪౫. తతఇత్యాది తీరం దేశం, తీరప్రదేశ మిత్యర్థః. తం దేశం సంపాత్యావాసభూతం దేశం పునః ప్రత్యానయిత్వా ప్రవృత్తిం వృత్తాంతం-ఉపలభ్య తే వానరాః - హృష్టా బభూవుః ౩౬౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః.

'తత స్తదమృతాస్వాద' మిత్యారభ్య పంచసర్గాః ప్రక్షిప్తాః సర్వకోశే ష్వదర్శనాత్, తాన్వినాపి కథాసంఘట్టనాత్, పూర్వోక్తార్థవిరోధస్ఫోరకత్వా చ్చ. తథాపి తే వ్యాఖ్యాస్యంతే తత ఇత్యాది. హృష్టాః రోమాంచాంచితాః, బభూవు రితి శేషః * రామా 'తత స్తదమృతాస్వాద' మిత్యారభ్య 'అభిజిదభిముఖా దిశం యయు ర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖా' ఇత్యంతాః పంచసర్గాః కేషుచి త్కోశేషు న దృశ్యంతే, కేషుచి ద్దృశ్యంతే. తేషు పూర్వోక్తార్థవిరోధ స్స్ఫురతి. తాన్వినాఽపి కథాఽపి సంగచ్ఛతే. తథాపి స్థితస్య గతి శ్చింతనీయేతి న్యాయేన తే వ్యాఖ్యాయంతే. ౧—౨ * రామా. అథ జాంబవాన్ మ్లానపక్షః కందరాంతర్గత స్సంపాతిః దూరనివృత్తం సీతాపహరణాదికం కేన ప్రకారే ణావగతవా నితి మత్వా విశేషతోఽవగంతుం పృచ్ఛతి—క్వసీతేత్యాదినా. ౩.

మామితి శేషః. భవద్భి రితి కరణే తృతీయా. ౩౪౫. తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వానరాః పతగేశ్వరం సంపాతిం - నదనదీపతేః తీరం దేశం తీరప్రదేశం - నీత్వా పునః తం దేశం ఆవాసభూతదేశం ప్రత్యానయిత్వా - ప్రవృత్తిం సీతావృత్తాంత ముపలభ్య - తే వానరా హృష్టా బభూవు రితి సంబంధః. ౩౬౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః.

* టీకా. తత ఇత్యాది. అమృతస్యేవ ఆస్వాదో యస్య త త్తథోక్తం, అమృతతుల్య మిత్యర్థః. ౨. అథ జాంబవాన్ లూనపక్షః కందరాంతర్గతస్సన్ సంపాతిః దూరవృత్తసీతాపహరణాదికం కేన ప్రకారేణావగతవా నితి మత్వా విశేషతోఽవగంతుం పునః పృచ్ఛతి— క్వ సీతేత్యాదినా. ౩.

యతి విక్రమం. ౪. స హరీ న్ప్రీతిసంయుక్తాన్ సీతాశ్రుతిసమాహితాన్, పునరాశ్వాసయన్ ప్రీత ఇదం వచన మబ్రవీత్ ౫. శ్రూయతా మిహ వైదేహ్యా యథా మే హరణం శ్రుతం, యేన చాపి మమాఖ్యాతం యత్ర వాఽఽయతలోచనా ౬. అహ మస్మి న్గిరౌ దుర్గే బహుయోజన మాయతే, చిరా న్నిపతితో వృద్ధః క్షీణప్రాణపరాక్రమః. ౭ తం మా మేవం గతం పుత్త్ర స్సుపార్శ్వో నామ నామతః, ఆహారేణ యథాకాలం బిభర్తి పతతాంవరః ౮. తీక్ష్ణకామా స్తు గంధర్వా స్తీక్ష్ణకోపా భుజంగమాః, మృగాణాం తు భయం తీక్ష్ణం తత స్తీక్ష్ణక్షుధా వయం ౯. స కదాచిత్ క్షుధార్తస్య మమాహారాభికాంక్షిణః, గతసూర్యేఽహని ప్రాప్తో మమ పుత్త్రో హ్యనామిషః ౧౦. స మయా వృద్ధభావా చ్చ కోపా చ్చ పరిభర్త్సితః, క్షుత్పిపాసాపరీతేన కుమారః పతతాంవరః ౧౧ స మా మాహారసంరోధా త్పీడితం ప్రీతివర్ధనః, అనుమాన్య యథాతత్త్వ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౨. అహం తాత యథాకాల మామిషార్థీ ఖ మాప్లుతః, మహేంద్రస్య గిరే ర్ద్వార మావృత్య చ సమాస్థితః. ౧౩. తత స్సత్త్వసహస్రాణాం సాగరాంతరచారిణాం, పంథాన మేకోఽధ్యవసం సన్నిరోద్ధు మవాఙ్ముఖః. ౧౪ తత్ర కశ్చి న్మయా దృష్ట స్సూర్యోదయసమప్రభాం, స్త్రియ మాదాయ గచ్ఛ న్వై భిన్నాంజనచయప్రభః. ౧౫ సోఽహ మభ్యవహారార్థీ తౌ దృష్ట్వా కృతనిశ్చయః, తేన సామ్నా వినీతేన పంథాన మభియాచితః. ౧౬. న హి సామోపపన్నానాం ప్రహర్తా విద్యతే క్వచిత్, నీచే ష్వపి జనః కశ్చి త్కి మంగ బత మద్విధః. ౧౭. స యాత స్తేజసా వ్యోమ సంక్షిపన్నివ వేగతః, అథాహం ఖచరై ర్భూతై రభిగమ్య సభాజితః ౧౮. దిష్ట్యా జీవసి తాతేతి హ్యబ్రువ న్మాం మహర్షయః, కథం చి త్సకళత్రోఽసౌ గత స్తే స్వ స్త్యసంశయం ౧౯.

౪. * రామా. సహరీనితి. సీతాశ్రుతసమాహితాన్ సీతావృత్తాంతశ్రవణేన సమాహితాన్ ౫—౯. * రామా. సఇతి. క్షుధార్తస్య మమ, సమీపమితి శేషః. ౧౫. * రామా 'సోఽహ మభ్యవహారా'ర్థీతి సమ్యక్. ౧౬—౧౭. సయాతఇతి. సభాజితః పూజితః. ౧౮. దిష్ట్యేతి అసౌ కళత్రః సరక్ష్యవర్గః- అతః కథంచి ద్గతః-అత స్తే స్వస్త్యాసీత్ అసంశయం-ఇతి మాం మహర్షయోఽబ్రువ న్నితి యోజనా.

---

౪. సహరీనితి. సీతాశ్రుతిసమాహితాన్, సీతావృత్తాంతశ్రవణే ఏకాగ్రచిత్తా నిత్యర్థః. ౫. * టీకా. శ్రూయతామితి. యత్ర దృష్టా యేన చాఖ్యాతం తత్సర్వం శ్రూయతాం. ౯. సఇతి క్షుధార్తస్య మమ, సమీప మితి శేషః. ౧౧. సమామితి. అనుమాన్య సంప్రార్థ్య. * టీకా. ఆహారసంరోధా దాహారాభావాత్. ౧౫. సోఽహమితి. కృతనిశ్చయః ఆహారో లబ్ధ ఇతి కృతనిశ్చయోఽహం తేన యాచితః. * టీకా. కృతనిశ్చయః, అభవ మితి శేషః. తర్హి కిం నిమిత్తం నావధీ రిత్యత ఆహ— తేనేతి. ౧౬. * టీకా. నహీతి నీచేష్వపి వర్తమానః కశ్చిదపి జనః సామోపపన్నానాం ప్రహర్తా న విద్యతే. మద్విధః కిముత. అంగేత్యామంత్రణే, బతేతి ఖేదే. ౧౭. అథాహమితి. ఖేచరైః భూతైః సిద్ధచారణాదిభిః ౧౮ దిష్ట్యేతి. అసౌ సకళత్రః సరక్ష్యవస్తుః కథంచిద్గతో హి. హే తాత దిష్ట్యా జీవసి - తే అసంశయం స్వస్తీతి మాం మహర్షయోఽబ్రువ న్నితి యోజనా. ౧౯.

ఏవ ముక్త స్తతో౽హం తై స్సిద్ధైః పరమశోభనైః, ౧౯॥. స చ మే రావణో రాజా రక్షసాం ప్రతివేదితః హరన్ దాశరథే ర్భార్యాం రామస్య జనకాత్మజాం, భ్రష్టాభరణకౌశేయాం శోకవేగపరాజితాం. రామలక్ష్మణయో ర్నామ క్రోశంతీం ముక్తమూర్ధజాం, ౨౦॥. ఏష కాలాత్యయ స్తావ దితి కాలవిదాంవరః. ఏత మర్థం సమగ్రం మే సుపార్శ్వః ప్రత్యవేదయత్, ౨౧॥. తచ్ఛ్రుత్వా౽పి హి మే బుద్ధి ర్నాసీ త్కాచి త్పరాక్రమే. అపక్షో హి కథం పక్షీ కర్మ కించి దుపక్రమే, ౨౨॥. యత్తు శక్యం మయా కర్తుం వాగ్బుద్ధిగుణవర్తినా. శ్రూయతాం త త్ప్రవక్ష్యామి భవతాం పౌరుషాశ్రయం, ౨౩॥ వాఙ్మతిభ్యాం తు సర్వేషాం కరిష్యామి ప్రియం హి వః. యద్ధి దాశరథేః కార్యం మమ తన్నాత్ర సంశయః, ౨౪॥. తే భవంతో మతి శ్రేష్ఠా బలవంతో మనస్వినః ప్రేషితాః కపిరాజేన దేవై రపి దురాసదాః, ౨౫॥. రామలక్ష్మణబాణా శ్చ నిశితాః కంకపత్రిణః. త్రయాణా మపి లోకానాం పర్యాప్తా స్త్రాణనిగ్రహే, ౨౬॥ కామం ఖలు దశగ్రీవ స్తేజోబలసమన్వితః. భవతాం తు సమర్థానాం న కించి దపి దుష్కరం, ౨౭॥ తదలం కాలసంగేన క్రియతాం బుద్ధినిశ్చయః. న హి కర్మసు సజ్జంతే బుద్ధిమంతో భవద్విధాః. ౨౮॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

షష్టితమ స్సర్గః.

తతః కృతోదకం స్నాతం తం గృధ్రం హరియూథపాః, ఉపవిష్టా గిరౌ

౧౯॥. సచేతి. మే మయా - ప్రతివేదితః జ్ఞాతః - సుపార్శ్వవచన మిదం. * రామా. 'భ్రష్టాభరణకౌశేయా' మితి పాఠః. ౨౦॥ ఏషఇతి కాలాత్యయః కాలాతిక్రమహేతుః - రావణదర్శన మితి భావః. ౨౪॥. వాగితి సర్వేషాం వః యుష్మాకం - వాఙ్మతిభ్యాం ప్రియం కరిష్యామి హి. దాశరథే ర్యత్కార్యం తన్మమైవ. ౨౭॥ తదితి కాలసంగేన కాలవిళంబేన. ౨౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

ఏవ మితి. అహం తై రేవ ముక్తః ౧౯॥. సఇతి. రామలక్ష్మణయో ర్నామ క్రోశంతీం జనకాత్మజాం హరన్-సరక్షసాంరాజా రావణ ఇతి మే మయా ప్రతివేదిత ఇతి సంబంధః. ౨౦॥.*టీకా. ఏష కాలాత్యయః కాలాతిక్రమః-కాలాతిక్రమే ఏష హేతు రితి భావః. ౨౪॥.వాగితి సర్వేషాం సర్వప్రాణినాం- వాఙ్మతిభ్యాం ప్రియం కరిష్యామి హి. దాశరథేః వః దాశరథిసంబంధినాం, యుష్మాకం - యత్కార్యం - తత్తు-మమ హి మమైవ - అత్ర సంశయో నేతి యోజనా. ౨౫॥. రామలక్ష్మణేతి లోకానాం త్రాణనిగ్రహే త్రాణే రక్షణే నిగ్రహే చ. ౨౬॥. కామమితి. న కించిదపి దుష్కరం, భవిష్యతీతి శేషః. ౨౭॥. తదితి. కాలసంగేన కాలవిళంబేన - భవిష్యదర్థజ్ఞాపనేన తేన బుద్ధ్యా ప్రియం కృతం భవతీతి వేదితవ్యం. ౨౮॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. కృతోదకం, జటాయుర్నిమిత్తం కృతపారలౌకిక క్రియ మిత్యర్థః. గృధ్రం పరివార్య

దుర్గే పరివార్య సమన్తతః. ౧. త మఙ్గద ముపాసీనం తైస్తైశ్చ హరిభి ర్వృతం, జనితప్రత్యయో హర్షా త్సంపాతిః పున రబ్రవీత్. ౨. కృత్వా నిశ్శబ్ద మేకాగ్రా శ్శృణ్వం తు హరయో మమ, తం త్త్వ సంకీర్తయిష్యామి యథా జానామి మైథిలీం. ౩. అస్య విన్ధ్యస్య శిఖరే పతితోఽస్మి పురా వనే. సూర్యాతపపరీతాఙ్గో నిర్దగ్ధ స్సూర్యరశ్మిభిః. ౪. లబ్ధసంజ్ఞ స్తు షడ్రాత్రా ద్వివశో విహ్వల న్నివ, వీక్షమాణో దిశ స్సర్వా నాభిజానామి కిఞ్చన. ౫. తత స్తు సాగరా న్శైలా న్నదీ స్సర్వా స్సరాంసి చ, వనా న్యుదధివేలాం చ సమీక్ష్య మతి రాగమత్. ౬. హృష్టపక్షిగణాకీర్ణః కన్దరాన్తరకూటవాన్, దక్షిణ స్యోదధే స్తీరే విన్ధ్యోఽయ మితి నిశ్చయః. ౭. ఆసీ చ్చాత్రాశ్రమం పుణ్యం సురై రపి సుపూజితం, ఋషి ర్నిశాకరో నామ యస్మి న్నుగ్రతపా భవత్. ౮. అష్టౌ వర్షసహస్రాణి తే నాస్మి న్నృషిణా వినా, వసతో మమ ధర్మజ్ఞ స్స్వర్గతే తు నిశాకరే. ౯. అవతీర్య చ విన్ధ్యాగ్రా త్కృచ్ఛ్రేణ విషమా చ్ఛనైః, తీక్ష్ణదర్భాం వసుమతీం దుఃఖేన పున రాగతః. ౧౦. త మృషిం ద్రష్టుకామోఽస్మి దుఃఖే నాభ్యాగతో భృశం, జటాయుషా మయా చైవ బహుశోఽభిగతో హి సః. ౧౧ తస్యాశ్రమపదాభ్యాశే వవు ర్వాతా స్సుగన్ధినః, వృక్షో వా పుష్పితః కశ్చి దఫలో వా న విద్యతే. ౧౨. ఉపేత్య చాశ్రమం పుణ్యం వృక్షమూల ముపాశ్రితః, ద్రష్టుకామః ప్రతీక్షేఽహం భగవన్తం నిశాకరం. ౧౩. అథాపశ్య మదూరస్థ మృషిం జ్వలిత తేజసం, కృతాభిషేకం దర్ధర్ష ముపావృత్త ముదఙ్ముఖం ౧౪ త మృక్షా స్సృమరా వ్యాఘ్రా

తతః కృతోదక మిత్యాది. ౧ తమితి జనితప్రత్యయః జనితవిశ్వాసో యథా భవతి తథా-అబ్రవీదితి యోజనా వానరదర్శనరూపస్వకార్యతో జనితవిశ్వాస ఇత్యర్థః. ౪. లబ్ధసంజ్ఞస్త్వితి. విహ్వలన్నివ మూర్ఛన్నివ నిశ్చయః.౫ *రామా 'తతస్తు సాగరా'నిత్యత్ర సాగర మిత్యర్థః విన్ధ్యప్రదేశపతితస్య సకలసాగరదర్శనస్య అనుపపన్నత్వాత్, మతిః ప్రత్యభిజ్ఞా ౬. హృష్టేతి. అభూదితి శేషః. ౭. ఆసీదితి. భవత్ అభవత్. ౮ అష్టావితి వర్షసహస్రాణి,గతానీతి శేషః. ౧౭. సౌమ్యేతి.

ఉపవిష్టా ఇతి సంబంధః ౧. తమితి జనితప్రత్యయః - నిశాకరమునినోక్తప్రకారేణ రామదూతవానరాగమనదర్శనాత్ పక్షప్రరోహా చ్చ నిశాకరోక్తార్థే జనితవిశ్వాసః ౨ కృత్వేతి స్వవృత్తాన్తకథనం సీతావృత్తాన్తకథనోపయుక్త మితి ద్యోతయితుం 'యథా జానామి మైథిలీ' మిత్యుక్తం ౩. *టీకా. అస్యేతి. నిర్దగ్ధః నిర్దగ్ధపక్షః-వివశః శారీరపారవశ్యయుక్తః-విహ్వలో దీనః - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౪—౫. తతస్త్వితి సాగరాన్ సాగరం - మతిః ప్రత్యభిజ్ఞా. ౬ తమేవాహ—హృష్టపక్షీతి. నిశ్చితః నిశ్చితవాన్. ౭—౮ అష్టావితి. నిశాకరే స్వర్గతే తేన ఋషిణా వినా అస్మిన్ గిరౌ వసతో మమ అష్టౌ వర్షసహస్రాణి, వ్యతీతా నీతి శేషః. ౯. ఋషే రవస్థానకాలే మమ పతనానన్తరం ఋషిదర్శనప్రకార మాహ—అవతీర్యేత్యాది. ౧౦. *టీకా తమితి.దర్శనే నిమిత్త మాహ—జటాయుషేతి. బహుశ ఇత్యనేన పూర్వపరిచిత స్సూచ్యతే.౧౪. తమితి. ధాతారం పోషకం యయుః

స్సింహా నాగా స్సరీసృపాః, పరివా ర్యోపగచ్ఛంతి ధాతారం ప్రాణినో యథా. తతః ప్రా స్త మృషిం జ్ఞాత్వా తాని సత్వాని వై యయుః, ప్రవిష్టే రాజని యథా సర్వం సామాత్యకం బలం. ౧౬. ఋషి స్తు దృష్ట్వా మాం ప్రీతః ప్రవిష్ట శ్చాశ్రమం పునః, ముహూ ర్తమా త్రా న్నిష్క్రమ్య తతః కార్య మపృచ్ఛత. ౧౭ సౌమ్యవైకల్యతాం దృష్ట్వా రోమ్ణాం తే నావగమ్యతే, అగ్నిదగ్ధా విమౌ పక్షౌ త్వ క్చైవ వ్రణితా తవ ౧౮. గృధ్రౌ ద్వౌ దృష్టపూర్వౌ మే మాతరిశ్వసమౌ జవే, గృధ్రాణాం చైవ రాజానౌ భ్రాతరౌ కామరూపిణౌ ౧౯ జ్యేష్ఠో హి త్వం తు సంపాతే జటా యు రనుజ స్తవ, మానుషం రూప మాస్థాయ గృహ్ణీతాం చరణౌ మమ. ౨౦. కిం తే వ్యాధిసముత్థానం పక్షయోః పతనం కథం, దండో వాఽయం కృతః కేన సర్వ మాఖ్యాహి పృచ్ఛతః ౨౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - షష్టితమ స్సర్గః

ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

తత స్త ద్దారుణం కర్మ దుష్కరం సాహసా త్కృతం, ఆచచక్షే మునే స్సర్వం సూర్యానుగమనం తదా. ౧. భగవ న్వ్రణయు క్తత్వా ల్లజ్జయా వ్యాకులేన్ద్రియః, పరిశ్రాంతో న శక్నోమి వచనం ప్రతిభాషితుం. ౨. అహం చైవ జటాయు శ్చ సంఘర్షా ద్దర్పమోహితౌ, ఆకాశం పతితౌ వీరౌ జిజ్ఞాసంతౌ పరాక్రమం ౩. కైలాసశిఖరే బద్ధ్వా మునీనా మగ్రతః పణం, రవి స్స్యా దనుయాతవ్యో యావ ద స్తం మహాగిరిం. అథావాం యుగప త్ప్రాప్తా వపశ్యావ మహీతలే, రథచక్రప్రమాణాని నగరాణి పృథక్పృథక్. ౫. క్వచి ద్వాదిత్రఘోషాంశ్చ బ్రహ్మ

వికల ఏవ వైకల్యం - చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్. తస్య భావో వైకల్యతా - వ్రణితా సంజాతవ్రణా - తే నావగమ్యత ఇత్యత్ర త ఇతి భిన్నపదం. హే సౌమ్య తే రోమ్ణాం వైకల్యతాం దృష్ట్వా నావగమ్యతే. రోమవికలత్వే హేతుః, స్వరూప మితి శేషః. అగ్నిదగ్ధావితి. దృశ్యేతే ఇతి శేషః. వ్రణితేత్యత్ర దృశ్యత ఇతి శేషః ౨౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షష్టితమ స్సర్గః

పా॥ప్రః. ౧౭ సౌమ్యేతి. హే సౌమ్య తే రోమ్ణాం వైకల్యతాం వికలత్వం దృష్ట్వా - నావగమ్యతే, త్వత్స్వరూప మితి శేషః. రోమవికలత్వే హేతుః అగ్నిదగ్ధావితి. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షష్టితమ స్సర్గః.

౧—౨. అహమితి. ఆకాశం పతితౌ పా॥ప్తౌ * టీకా సంఘర్షాత్ మత్సరాత్. ౩. కైలాసేతి. పణబంధనప్రకార మాహ — రవిరితి. యావద స్తం సమావిశతి. *టీకా. యావద స్తం మహాగిరిం అస్తాచలావధిక మావాభ్యాం రవి రనుసృత్య యాతవ్య స్స్యా దిత్యేవం రూపం పణం బధ్వా యుగపత్ ప్రాప్తౌ మహీతలే నగరా ణ్యపశ్యావేతి సంబంధః. ని. 'యావ త్తావచ్చ సాకల్యే' ఇత్యమరః. యావ ద స్తం యాతి

ఘోషాంశ్చ శుశ్రువః, గాయంతీ శ్చాంగనా బహ్వీః పశ్యావో రక్తవాససః. ౬. తూర్ణ ముత్పత్య చాకాశ మాదిత్యపథ మాశ్రితౌ, ఆవా మాలోకయావ స్త ద్వనం శాద్వలసన్నిభం. ౭. ఉపలై రివ సంఛన్నా దృశ్యతే భూ శ్శిలోచ్చయైః, ఆపగాభి శ్చ సంవీతా సూత్రై రివ వసుంధరా. ౮. హిమవాం శ్చైవ వింధ్య శ్చ మేరు శ్చ సుమహా న్నగః, భూతలే సంప్రకాశంతే నాగా ఇవ జలాశయే. ౯. తీవ్ర స్స్వేద శ్చ ఖేద శ్చ భయం వాసీ త్తదాఽఽవయోః, సమావిశతి మోహ శ్చ తమో మూర్ఛా చ దారుణా. ౧౦. న ది గ్విజ్ఞాయతే యామ్యా నాగ్నేయీ న చ వారుణీ, యుగాంతే నియతో లోకో హతో దగ్ధ ఇ వాగ్నినా. ౧౧. మనశ్చ మే హతం భూయ స్సన్నివర్త్య తు సంశ్రయం, యత్నేన మహతా హ్యస్మిన్ పున స్సంధాయ చక్షుషి. యత్నేన మహతా భూయో రవి స్సమవలోకితః, ౧౨½. తుల్యః పృథ్వీప్రమాణేన భాస్కరః ప్రతిభాతి నౌ. ౧౩. జటాయు ర్మా మనాపృచ్ఛ్య నిపపాత మహీం తతః, తం దృష్ట్వా తూర్ణ మాకాశా దాత్మానం ముక్తవా నహం. ౧౪. పక్షాభ్యాం చ మయా గుప్తో జటాయు ర్న ప్రదహ్యతే,

---

తత స్తవేత్యాది. ౧—౫. అహమితి. పతితౌ ప్రాప్తౌ. ౯. తీవ్రఇతి. మోహః చిత్తవిభ్రమః - మూర్ఛా ఇంద్రియై స్సహ మనస ఉపప్లవః-తమః అజ్ఞానం. ౧౦. న దిగితి. యామ్యేత్యాదికం దిగంతరాణా ముపలక్షణం. నియతో లోకః నియతసన్నివేశో లోకః - యుగాంతే అగ్నినా దగ్ధో హత ఇవ, అదృశ్యతేతి శేషః ౧౧. మనశ్చేత్యాది. సంశ్రయం ఆశ్రయభూతం - చక్షురింద్రియం సన్నివర్త్య స్వేన విప్రయుజ్య - భూయో భృశం-హతం మే మనః మహతా యత్నేన అస్మిన్ చక్షుషి పున స్సంధాయ మహతా యత్నేన భూయో రవి స్సమవలోకిత ఇతి సంబంధః. *రామా. 'మనశ్చ మే హతం భూయ స్సన్నివర్త్య తు సంశ్రయమ్, యత్నేన మహతా హ్యస్మిన్ పున స్సంధాయ చక్షుషి. యత్నేన మహతా భూయో రవి స్సమవలోకితః' ఇతి పాఠః ౧౩ జటాయురితి. నిపపాతి మహీం, మహీం ప్రతి నిపపాతే త్యర్థః. పతంతం దృష్ట్వా అహ మాకాశా త్పూర్వాధిష్ఠితాకాశప్రదేశాత్ - ఆత్మానం తూర్ణం ముక్తవాన్ - జటాయుషో రక్షణార్థం తదుపరి సత్వర మాగచ్ఛ మిత్యర్థః ౧౪. పక్షాభ్యా

తావత్పర్యంత మితి భావః ౬. *టీకా. తూర్ణమితి తత్స్థానలోన్నతవృక్షాధారత్వేన ప్రసిద్ధం వనం-శాద్వలస్యేవ సంస్థితి రవస్థానం యస్య తత్ శాద్వలసంస్థితిః - స్థూలోన్నతవృక్షనికరోఽపి భూప్రదేశగతతృణగణరూపేణ ప్రతీయత ఇత్యర్థః. ఏతాదృశప్రతీతి రతివిప్రకర్షనిబంధనే త్యవగంతవ్యం ౯. తీవ్రఇతి. మోహః చిత్తవిభ్రమః-అత్ర మూర్ఛా నామ ఇంద్రియై స్సహ మనస ఉపప్లవః. ౧౦.నదిగితి నియతస్థానవిశేషా యామ్యా దిక్ న విజ్ఞాయతే. కిమివ? పూర్వం నియతః నియతస్థానవిశేషః - యుగాంతే అగ్నినా దగ్ధో హతో లోక ఇవ. ౧౧. మనఇతి సంశ్రయం అవలోకనాశ్రయభూతం-చక్షురింద్రియం సన్నివర్త్య స్వేన విప్రయుజ్య - భూయో భృశం - హతం మూఢం మే మనః మహతా యత్నేన అస్మిన్ చక్షుషి పునః సంధాయ మహతా యత్నేన భూయో రవిః సమవలోకిత ఇతి యోజనా. ౧౩. జటాయురితి. జటాయుః మహీం ప్రతి నిపపాత. తం పతంతం దృష్ట్వా - ఆకాశాత్ పూర్వాధిష్ఠితాకాశప్రదేశాత్ - ఆత్మానం తూర్ణం ముక్తవాన్ - జటాయుషో రక్షణార్థం తదుపరి సత్వర మాగచ్ఛ మిత్యర్థః. ౧౪. ప్రమాదాదితి. పక్షయోర్వివృతత్వే

ప్రమాదా త్తత్ర నిర్దగ్ధః పత న్వాయుపథా దహం.౧౫. ఆశంకే తం నిపతితం జనస్థానే జటాయుషం, అహం తు పతితో వింధ్యే దగ్ధపక్షో జడీకృతః. ౧౬. రాజ్యేన హీనో భ్రాత్రా చ పక్షాభ్యాం విక్రమేణ చ, సర్వథా మర్తు మేవేచ్ఛ న్పతిష్యే శిఖరా ద్గిరేః.౧౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

ద్విషష్టితమ స్సర్గః

ఏవ ముక్త్వా మునిశ్రేష్ఠ మరుదం దుఃఖితో భృశం, అథ ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు భగవా నిద మబ్రవీత్. ౧ పక్షౌ చ తే ప్రపక్షౌ చ పున రన్యౌ భవిష్యతః, ప్రాణాశ్చ చక్షుషీ చైవ విక్రమశ్చ బలం చ తే. ౨. పురాణే సుమహత్కార్యం భవిష్యతి మయా శ్రుతం. దృష్టం మే తపసా చైవ శ్రుత్వా చ విదితం మమ. 3. రాజా దశరథో నామ కశ్చి దిక్ష్వాకునందనః, తస్య పుత్రో మహాతేజా రామో నామ భవిష్యతి.౪. అరణ్యం చ సహ భ్రాత్రా లక్ష్మణేన గమిష్యతి,అస్మి న్నర్థే నియుక్త స్స న్పిత్రా సత్యపరాక్రమః. ౫. నైరృతో రావణో నామ తస్య భార్యాం హరిష్యతి, రాక్షసేంద్రో జనస్థానా దవధ్య స్సురదానవైః ౬ సా చ కామైః ప్రలోభ్యంతీ భక్ష్యై ర్భోజ్యైశ్చ మైథిలీ, న భోక్ష్యతి మహాభాగా దుఃఖే మగ్నా యశస్వినీ. ౭. పరమాన్నం తు వైదేహ్యా జ్ఞాత్వా దాస్యతి వాసవః, ౮. య దన్న మమృతప్రఖ్యం సురాణా మపి దుర్లభం. తదన్నం మైథిలీ ప్రాప్య విజ్ఞా యేంద్రా దిదం త్వితి, అగ్ర 'ముద్ధృత్య రామాయ భూతలే నిర్వపిష్యతి.యది జీవతి మే భర్తా లక్ష్మణేన సహ ప్రభుః,దేవత్వం గచ్ఛతో ర్వాపి తయో రన్న మిదం త్వితి. ౧౦. ఏష్యం త్యన్వేషకా స్తస్యా రామదూతాః ప్లవంగమాః, ఆఖ్యేయా

మితి. ప్రమాదాత్సూర్యో ధక్ష్యతీతి బుద్ధ్యవధానాభావాత్. ౧౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

ఏవ ముక్త్వేత్యాది. ౧—౨—౪. అరణ్యమితి. అస్మిన్నర్థే అరణ్యగమనే. ౬. సాచేతి, కామ్యంత ఇతి కామైః అపేక్షణీయైః - ప్రలోభ్యంతీ ప్రలోభ్యమానా. ౭. పరమాన్నమితి. జ్ఞాత్వా,

సూర్యో దహిష్యతీతి బుద్ధ్యభావాత్. ౧౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

* టీకా. ఏవమితి. ఏవం స్వవ్యాపార ముక్త్వా ౧. పక్షౌచేతి. ప్రాణాదయ శ్చ భవిష్యంతీతి వచనవ్యత్యయః కర్తవ్యః. * టీకా ప్రపక్షౌ ప్రధానపక్షౌ, పూర్వవత్సర్వవ్యవహారసమర్థా విత్యర్థః. ౨. * టీకా. పురాణఇతి. పురాణే శాస్త్రరహస్యే - శ్రుత్వా స్థితస్య మమ చ తపసా దృష్ట మితి సంబంధః. ౬. * టీకా. సాచేతి. కామ్యంత ఇతి కామా అపేక్షణీయాః తైః-ప్రలోభ్యంతీ ౭ * టీకా. పరమాన్నమితి. జ్ఞాత్వా, అవశనా మితి శేషః. ౮. * టీకా. యదితి ఇంద్రా దిదంత్వితి విజ్ఞానం పాతివ్రత్యమహిమ్నేతి భావః ప్రకారాంతరేణ రావణా దాగతం చే త్తత్పరిహరతీతి తాత్పర్యం. 'అగ్ర ముద్ధృత్య భూతలే నిర్వపిష్య'తీ త్యనేన పతివ్రతాచార ఉక్తః. 'భుక్తవత్యేవ

రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమ. ౧౧. సర్వథా హి న గంతవ్య మీదృశః క్వ గమిష్యసి, దేశకాలౌ ప్రతీక్షస్వ పక్షౌ త్వం ప్రతిపత్స్యసే.౧౨. నోత్సహేయ మహం కర్తు మద్యైవ త్వాం సపక్షకం, ఇహస్థ స్త్వం తు లోకానాం హితం కార్యం కరిష్యసి. ౧౩. త్వయాఽపి ఖలు తత్కార్యం తయో శ్చ నృపపుత్రయోః, బ్రాహ్మణానాం సురాణాం చ మునీనాం వాసవస్య చ. ౧౪. ఇచ్ఛా మ్యహ మపి ద్రష్టుం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, నేచ్ఛే చిరం ధారయితుం ప్రాణాం స్త్యక్ష్యే కళేబరం.మహర్షి స్త్వబ్రవీ దేవం దృష్టతత్త్వార్థదర్శనః.౧౫ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- కిష్కిన్ధాకాణ్డే - ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

ఏతై రన్యై శ్చ బహుభి ర్వాక్యై ర్వాక్యవిదాంవరః, మాం ప్రశ స్యాభ్య నుజ్ఞాప్య ప్రవిష్ట స్స స్వ మాశ్రమం ౧. కందరా త్తు విసర్పిత్వా పర్వతస్య శనై శ్శనైః, అహం వింధ్యం సమారుహ్య భవతః ప్రతిపాలయే. ౨. అద్య త్వేతస్య కాలస్య సాగ్రం వర్షశతం గతం, దేశకాలప్రతీక్షోఽస్మి హృది కృత్వా మునే ర్వచః.౩. మహాప్రస్థాన మాసాద్య స్వర్గతే తు నిశాకరే, మాం నిర్దహతి సంతాపో వితర్కై ర్బహుభి ర్వృతం ౪. ఉత్థితాం మరణే బుద్ధిం మునివాక్యై ర్నివర్తయే, బుద్ధి ర్యా తేన మే దత్తా ప్రాణానాం రక్షణాయ తు. సా మేఽపనయతే

అనశనా మితి శేషః. ౯—౧౩. త్వయాపీతి నృపపుత్రయోః తత్ప్రయోజనం త్వయాఽపికార్యం కర్తవ్యం. బ్రాహ్మణాదీనాం చ కార్య మితి సంబంధః. ౧౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

ఏతైరిత్యాది. ౧. * రామా 'కందరాత్తు విసర్పిత్వా పర్వతస్య శనై శ్శనై'రితి పాఠః. ౨. అద్యత్వితి. పూర్వం నిశాకరమునిప్రయాణానంతరం అష్టౌ వర్షసహస్రాణి వ్యతీతానీత్యుక్తవాన్ అత స్సాగ్రం వర్షశతం గత మిత్యేతదష్టవర్షసహస్రోప లక్షణం. ౩. మహాప్రస్థానమితి. వితర్కైః వివిధ

భుంజీయా త్స్వపత్యథశయీత'చేతిస్మరణాత్. ౧౧ సర్వథేతి. దేశకాలప్రతీక్షణస్య ఫల మాహ— పక్షావితి. ౧౨. * టీకా. తవ పక్షసంపాదనసామర్థ్యం కి మిదానీం నా స్తీత్యత్రాహ—నోత్సహేయ మితి.అధునైవ పక్షసంపాదనం మయా కృతం చే త్తవాత్రావస్థానాసంభవా దిహస్థేన త్వయా కర్తవ్యం న సిద్ధ్యతీత్యర్థః. ౧౩. త్వయాపీతి. నృపపుత్రయో స్తత్ప్రయోజనం త్వయాఽపి కార్యం కర్తవ్యం బ్రాహ్మణాదీనాం చ కర్తవ్య మితి సంబంధః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

౧—౨. అద్య త్వేతస్యేతి, పూర్వం నిశాకరమునిప్రయాణానంతరం - అష్టౌ వర్షసహస్రాణి మమ వ్యతీతా నీ త్యుక్తత్వాత్. ఇదానీం సాగ్రవర్షశత మిత్యేత దష్టవర్షసహస్రోపలక్షణం. ౩. మహాప్రస్థానమితి, వితర్కైః వివిధవిచారైః. * టీకా. మహాప్రస్థానసంజ్ఞికం వ్రతం - వితర్కైర్వివిధవిచారైః - కదా వానరా స్సమేష్యంతి కదా పక్షాదికం మమ ప్రాదుర్భవిష్యతీత్యేవంరూపో

దుఃఖం దీప్తే వాగ్నిశిఖా తమః,౫౪. బుధ్యతా చ మయా వీర్యం రావణస్య దురా త్మనః. పుత్ర స్సంతర్జితో వాగ్భి ర్న త్రాతా మైథిలీ కథం. ౬౪. తస్యా విలపితం శ్రుత్వా తౌ చ సీతావినాకృతౌ. న మే దశరథస్నేహా త్పుత్రే ణోత్పాదితం ప్రియం, ౭౪. తస్య త్వేవం బ్రువాణస్య సంపాతే ర్వానరై స్సహ. ఉత్పేతతు స్తదా పక్షౌ సమక్షం వనచారిణాం, ౮౪. స దృష్ట్వా స్వాం తనుం పక్షై రుద్గతై రరుణచ్ఛదైః. ప్రహర్ష మతులం లేభే వానరాం శ్చేద మబ్రవీత్, ౯౪. ఋషే ర్నిశాకర స్యైవ ప్రభావా దమితాత్మనః. ఆదిత్యరశ్మినిర్దగ్ధౌ పక్షౌ మే పున రుత్థితౌ, యౌవనే వర్తమానస్య మమాసీ ద్యః పరాక్రమః. త మేవా ద్యానుగచ్ఛామి బలం పౌరుష మేవ చ, సర్వథా క్రియతాం యత్న స్సీతా మధిగమిష్యథ. పక్షలాభో మమాయం వ స్సిద్ధిప్రత్యయకారకః,౧౨౪. ఇత్యుక్త్వా స హరీ న్సర్వా న్సంపాతిః పతగోత్తమః. ఉత్పపాత గిరే శ్శృంగా జ్జిజ్ఞాసుః ఖగమాం గతిం, ౧౩౪. తస్య తద్వ చనం శ్రుత్వా ప్రీతిసంహృష్టమానసాః. బభూవు ర్హరిశార్దూలా విక్రమాభ్యుద యోన్ముఖాః, ౧౪౪. అథ పవనసమానవిక్రమాః ప్లవగవరాః ప్రతిలబ్ధపౌరుషాః. అభిజిదభిముఖా దిశం యయు ర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖాః. ౧౫౪. ఇతి శ్రీమ ద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

ఆఖ్యాతా గృధ్రరాజేన సముత్పత్య ప్లవంగమాః,సంగతాః ప్రీతిసంయుక్తా

విచార్యైః. ౫౪. * రామా. 'బుద్ధ్యతా చ మయా వీర్య'మితి పాఠః. ౮౪. సదృష్ట్వేతి. అరుణచ్ఛదైః అరుణబహిష్పత్రైః. ౧౪౪. అథేతి. అభిజిదభిముఖాః అభిజిన్ముహూర్తప్రతీక్షకాః.౧౫౪ ఇతి శ్రీగో విందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

ఏవం ప్రక్షిప్తాః పంచసర్గా గతాః. ఏవం కృతోదకం సంపాతిం స్వస్థాన మానీయ ప్రకృత కార్యాయ వానరా గతా ఇత్యాహ—ఆఖ్యాతా ఇతి. సముత్పత్య హర్షేణ తత్ర లంఘనం కృత్వా

విచారః. ౫౪. * టీకా. బుధ్యతేతి. తస్యాః విలపితం శ్రుత్వా మైథిలీ కథం న త్రాతా న గుప్తా ఇతి వాగ్భి స్తర్జితః. ౭౪. * టీకా. తస్యేతి. పక్షావితి ప్రపక్షయో రుపలక్షణం, అన్యథా ఉత్తరత్ర పక్షైరితి బహువచనాయోగాత్.౮౪. సదృష్ట్వేతి. అరుణచ్ఛదైః అరుణబహిష్పత్రైః- 'అరుణప్రభై' రితి పాఠః. ౧౧. * టీకా. బలం పౌరాణ మేవ చ. పురాణమేవ పౌరాణం - స్వార్థేఽణ్. పురా ణేషు దివ్యానాం యాదృశం బలం శ్రూయతే తాదృశ మితి వా. ౧౪. అథ పవనసమానవిక్రమా ఇతి. అభిజిదభిముఖాః అభిజిన్ముహూర్తప్రతీక్షకాః * టీకా. 'సూర్యా చ్చతుర్థకం లగ్న మభిజిత్పరికీర్తి తం, సర్వదోషహరం చైవ ప్రశస్తం శుభకర్మ'స్వితి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ౧౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- త్రిషష్టితమస్సర్గః.

వినేదు స్సింహవిక్రమాః. ౧. సంపాతే ర్వచనం శ్రుత్వా హరయో రావణ క్షయం, హృష్టా స్సాగర మాజగ్ము స్సీతాదర్శనకాంక్షిణః. ౨ అభిక్రమ్య తు తం దేశం దదృశు ర్భీమవిక్రమాః, కృత్స్నం లోకస్య మహతః ప్రతిబింబ మివ స్థితం. 3. దక్షిణస్య సముద్రస్య సమాసా ద్యోత్తరాం దిశం, సన్నివేశం తత శ్చక్రు ర్హరివీరా మహాబలాః. ౪. సత్త్వై ర్మహద్భి ర్వికృతైః క్రీడద్భి ర్వివిధై ర్జలే, వ్యాత్తాస్యై స్సుమహాకాయై రూర్మిభి శ్చ సమాకులం. ప్రసుప్త మివ చాన్యత్ర క్రీడంత మివ చాన్యతః, క్వచి త్పర్వతమాత్రై శ్చ జలరాశిభి రావృతం. సంకులం దానవేంద్రై శ్చ పాతాళతలవాసిభిః, రోమహర్షకరం దృష్ట్వా విషేదుః కపికుంజరాః. ౬. ఆకాశ మివ దుష్పారం సాగరం ప్రేక్ష్య వానరాః, విషేదు స్సహసా సర్వే కథం కార్య మితి బ్రువన్. ౭. విషణ్ణాం వాహినీం దృష్ట్వా సాగరస్య నిరీక్షణాత్, ఆశ్వాసయామాస హరీ న్భయార్తాన్ హరిసత్తమః. ౮. తాన్విషాదేన మహతా విషణ్ణా న్వానరర్షభాన్, ఉవాచ మతిమా న్కాలే వాలిసూను ర్మహాబలః. న విషాదే మనః కార్యం విషాదో దోషసత్తమః, విషాదో హంతి పురుషం బాలం క్రుద్ధ ఇవోరగః. విషాదోఽయం ప్రసహతే విక్రమే పర్యుపస్థితే, తేజసా తస్య హీనస్య పురుషార్థో న సిధ్యతి. ౧౨ తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మంగదో వానరై స్సహ, హరివృద్ధై స్సమాగమ్య పున ర్మంత్ర మమంత్రయత్. ౧౩. సా వానరాణాం ధ్వజినీ పరివార్యాంగదం బభౌ, వాసవం పరివార్యేవ మరుతాం వాహినీ స్థితా. ౧౪. కోఽన్య స్తాం వానరీం సేనాం శక్త స్సంభయితుం భవేత్, అన్యత్ర వాలితనయా దన్యత్ర చ

సంగమ్య పున రన్యోన్యం సమేత్య వినేదుః. ౧. సంపాతేరితి హరయ స్సంపాతే ర్వచనం శ్రుత్వా సీతాదర్శనకాంక్షిణ స్సంతః - రావణక్షయం రావణనిలయభూతం లంకాద్వీప ముద్దిశ్య సాగరం తన్మార్గభూతం సాగరం-ఆజగ్మురితి సంబంధః. ౨. అభిక్రమ్యేతి ప్రతిబింబ మివ ప్రతినిధి మివ-ఇదం తటవిశేషణం, సర్వలోకస్థసమస్తవస్తుసంపూర్ణ మిత్యర్థః. ని. 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనా, ప్రతిచ్ఛాయా ప్రతికృతి రర్చా పుంసి ప్రతినిధి రుపమోపమానం స్యా'దిత్యమరః 3. దక్షిణస్యేతి. సన్నివేశం స్థానం ౪ సత్త్వై రిత్యాది. విషాదేన విషాదకారణేన - విషాదోఽయం ప్రసహతే అభిభవతి - న సిద్ధ్యతీత్యనంతరం ఇతికరణం బోధ్యం. ౧౨—౨౨. పునరేవేత్యాది.

---

* టీకా. ఆఖ్యాతా ఇతి సముత్పత్య ఉత్థాయ. ౧ సంపాతేరితి. హరయః సంపాతే ర్వచనం శ్రుత్వా - సీతాదర్శనకాంక్షిణ స్సంతః రావణక్షయం ప్రతి రావణనిలయభూతలంకాద్వీప ముద్దిశ్య - సాగరం తన్మార్గభూతసముద్ర మాజగ్ము రితి సంబంధః. ౨. అభిక్రమ్యేతి. ప్రతిబింబ మివ ప్రతిబింబాధారభూతాదర్శతల మివే త్యర్థః. అత్ర సాగర మిత్యనుకృష్యతే. 3. దక్షిణస్యేతి. ఉత్తరాం దిశ మిత్యత్ర దిక్ఛబ్దేన తీరం లక్ష్యతే ఉత్తరం తట మితి సమ్యక్ ౬. ఆకాశమితి. [సముద్రలంఘనం కథం కర్తవ్య మితి] బ్రువన్ బ్రువంతః. ఆర్షో వచనవ్యత్యయః. ౭—౮. తానితి. విషాదేన విషాదకారణేన * విషాదఇతి. యం విషాదో న సహతే య మభిభవతి. 'పురుషార్థో న సిద్ధ్య'

హనూమతః. ౧౫. తత స్తాన్ హరివృద్ధాంశ్చ తచ్చ సైన్య మరిందమః, అనుమా న్యాంగద శ్శ్రీమా న్వాక్య మర్థవ దబ్రవీత్. ౧౬. క ఇదానీం మహాతేజా లంఘ యిష్యతి సాగరం, కః కరిష్యతి సుగ్రీవం సత్యసంధ మరిందమం. ౧౭. కో వీరో యోజనశతం లంఘయేచ్చ ప్లవంగమాః, ఇమాంశ్చ యూథపా న్సర్వా న్మోక్షయే త్కో మహాభయాత్. ౧౮. కస్య ప్రభావా ద్దారాంశ్చ పుత్రాంశ్చైవ గృహాణి చ, ఇతో నివృత్తాః పశ్యేమ సిద్ధార్థా స్సుఖినో వయం. ౧౯. కస్య ప్రసాదా ద్రామం చ లక్ష్మణం చ మహాబలం, అభిగచ్ఛేమ సంహృష్టా స్సుగ్రీవం చ మహాబలం. ౨౦. యది కశ్చి త్సమర్థో వ స్సాగరప్లవనే హరిః, స దదా త్విహ న శ్శీఘ్రం పుణ్యా మభయదక్షిణాం. ౨౧. అంగదస్య వచ శ్శ్రుత్వా న కశ్చి త్కించి దబ్రవీత్, స్తిమితే వా భవ త్సర్వా తత్ర సా హరివాహినీ. ౨౨ పునరే వాంగదః ప్రాహ తా న్హరీ న్హరిసత్తమః, సర్వే బలవతాం శ్రేష్ఠా భవంతో దృఢవిక్రమాః. వ్యపదేశ్య కులే జాతాః పూజితా శ్చా ప్యభీక్ష్ణశః, న హి వో గమనే సంగః కదాచి త్కస్యచి త్క్వచిత్. బ్రువధ్వం యస్య యా శక్తిః ప్లవనే ప్లవగర్షభాః. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః.

తతోఽంగదవచ శ్శ్రుత్వా సర్వే తే వానరోత్తమాః, స్వం స్వం గతౌ సముత్సాహ మాహు స్తత్ర యథాక్రమం గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధ మాదనః, మైంద శ్చ ద్వివిద శ్చైవ సుషేణో జాంబవాం స్తథా. ౨. ఆబభాషే గజ

సంగః ప్రతిహతః బ్రువధ్వ మిత్యార్షో నిర్దేశః. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

తతోఽంగదవచ ఇత్యాది. గతౌ గమనవిషయే - యద్యపి గజాదయోఽపి శతయోజనలంఘనే శక్తాః. 'భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు చ వనేషు చ, పాతాళస్యాపి మధ్యే వా న మమాచ్ఛిద్యతే

తీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. అస్య 'ఆశ్వాసయామ'సేతి పూర్వేణ సంసంధః. ౨౦. * టీకా. యదీతి. అభయదక్షిణాం, అహం యాస్యామీత్యేవంరూపాభయవచన మిత్యర్థః. ౨౧ * టీకా. న కశ్చిత్కించి దబ్రవీత్. న స్వమితయోజనదేశలంఘనసమర్థవానరాణా మసమర్థానా మివ శతయోజనపరిమితసముద్రలంఘనప్రసంగే కథం తూష్ణీం భావ ఇతి చేత్, అలంఘ్యశాసన సుగ్రీవనియమిత కాలాతిక్రమేణ చ్యుతధైర్యత్వా దప్రమేయరావణబలపరిజ్ఞానా చ్చే త్యవగంతవ్యం తథాచోక్తం స్కాందే—శ్లో. 'నీలోఽంగదో హనూమాంశ్చ జాంబవా నథ కేసరీ, సముద్రతీర మాగమ్య న శేకు స్స్పందితుం పదం. రావణస్య బలం జ్ఞాత్వా తీరే నదనదీపతే' రితి. ౨౨. * నహివఇతి. సంగః ప్రతిహతిః * బ్రువధ్వ మితి నిర్దేశః ఛాందసః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

తతఇతి. గతౌ గమనవిషయే-స్వం స్వం స్వకీయం స్వకీయం, ఉత్సాహ మాహు రితి సంబంధః. ౨. ఆబభాషఇతి. 'ఆబభాషే గజ స్తత్ర ప్లవేయం దశయోజన' మిత్యాదినా గజాదీనాం దశ

స్తత్ర ప్లవేయం దశయోజనం,గవాక్షో యోజనా న్యాహ గమిష్యామీతి వింశతిం. ౩. గవయో వానర స్తత్ర వానరాం స్తా నువాచ హ, త్రింశతం తు గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః. ౪. శరభ స్తా నువా చాథ వానరా న్వానరర్షభః, చత్వారింశ ద్గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః. ౫. వానర స్తు మహాతేజా అబ్రవీ ద్గంధమాదనః, యోజనానాం గమిష్యామి పంచాశ త్తు న సంశయః. ౬. మైంద స్తు వానర స్తత్ర వానరాం స్తా నువాచ హ, యోజనానాం పరం షష్టి మహం ప్లవితు ముత్సహే. ౭. తత స్తత్ర మహాతేజా ద్వివిదః ప్రత్యభాషత, గమిష్యామి న సందేహ స్సప్తతిం యోజనా న్యహం. ౮. సుషేణ స్తు హరిశ్రేష్ఠః ప్రోక్తవా న్కపిసత్తమాన్, అశీతిం యోజనానాం తు ప్లవేయం ప్లవగేశ్వరాః. ౯ తేషాం కథయతాం తత్ర సర్వా స్తా ననుమాన్య చ,తతో వృద్ధతమ స్తేషాం జాంబవా న్ప్రత్యభాషత. ౧౦. పూర్వ మస్మాక మ ప్యాసీ త్కశ్చి ద్గతిపరాక్రమః, తే వయం వయసః పార మనుప్రాప్తా స్మ సాంప్రతం. ౧౧. కింతు నైవం గతే శక్య మిదం కార్య ముపేక్షితుం, యదర్థం కపిరాజ శ్చ రామశ్చ కృతనిశ్చయౌ. ౧౨. సాంప్రతం కాలభేదేన యా గతి స్తాం నిబోధత, నవతిం యోజనానాం తు గమిష్యామి న సంశయః. ౧౩. తాంస్తు సర్వాన్ హరిశ్రేష్ఠాన్ జాంబవా న్పునరబ్రవీత్, ౧౩౪. న ఖ ల్వేతావ దే వాసీ ద్గమనే మే పరాక్రమః. మయా మహా

గతి' రితి సుగ్రీవసన్నిధౌ వానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ఖ్యాపితత్వాత్, 'నహి వోగమనే సంగః కదాచి త్కస్యచి త్క్వచి'దితి పూర్య మంగదోక్తేశ్చ. తథాపి రావణాధిష్ఠితలంకాప్రవేశసీతాన్వేషణాదికం దుష్కర మన్యేనేతి తత్సాధకహనుమతో ప్రోత్సాహనాయ తథోక్తవంత ఇతి ధ్యేయం. *రామా. 'స్వం స్వం గతౌ సముత్సాహ'మితి పాఠః *'సుషేణో జాంబవాం స్తథే'తిపాఠః. ౩. *రామా.'గవయో వానర స్తత్ర వానరాం స్తా నువాచ' హేతిపాఠః ౪. * రామా 'శరభ స్తా నువాచాథ వానరా న్వానరర్షభ' ఇతి పాఠః. ౮. * రామా. 'సుషేణస్తు కపి స్తత్ర ప్రోక్తవాన్ కపిసత్తమ' ఇతి పాఠః. ౯. తేషామితి. తేషాం కథయతాం తేషు కథయత్సు సత్సు. ౧౦—౧౩౪. నఖల్వేత్యాది.

యోజనమాత్రవిషయస్వస్వప్లవనశక్తికథనం న వాస్తవం శ్లో 'భూతలే సాగరే వాఽపి శైలేషూపవనేషు చ, పాతాళస్యాపి వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతి' రితి సుగ్రీవసన్నిధౌ వానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ప్రఖ్యాపితత్వాత్ శ్లో 'న హి వో గమనే సంగః కదాచి త్కస్యచి త్క్వచిత్, బ్రువధ్వం యస్య యా శక్తి ర్గమనే ప్లవగర్షభాః' ఇత్యంగదేన యూథపాన్ ప్రతి సన్నిహితపూర్వసర్గవిధానాచ్చ. తర్హి 'ప్లవేయం దశయోజన' మిత్యాదినా కిమర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతా ముక్తవంత ఇతి చేత్, సత్యం; అధికశక్తియుక్తా అప్యేతే రావణాధిష్ఠితలంకాప్రవేశః సీతాన్వేషణం చ దుష్కరమితి మత్వా తాదృశకార్యసాధకస్య వీరస్య హనూమతః ప్రోత్సాహనార్థం తథోక్తవంత ఇతి సర్వం సమంజసం. ౪. *టీకా. చత్వారింశత్పంచాశచ్ఛబ్దయో ర్ద్వితీయార్థే ప్రథమా ౯ తేషామితి. తేషాం కథయతాం తేషు కథయత్సు. ౧౦ *టీకా. గతిపరాక్రమః గత్యతిశయ ఇతి యావత్. పార వంతం. ౧౧.*టీకా తర్హి ఉపేక్షణీయం కిం నేత్యాహ—కింత్వితి. తత్ర హేతు మాహ—యదర్థమితి.౧౩౪.

బలేశ్చైవ యజ్ఞే విష్ణు స్సనాతనః, ప్రదక్షిణీకృతః పూర్వం క్రమమాణ స్త్రివి క్రమం. ౧౫. స ఇదానీ మహం వృద్ధః ప్లవనే మందవిక్రమః, యౌవనే చ తదాసీ న్మే బల మప్రతిమం పరైః. ౧౬. సంప్ర త్యేతావతీం శ క్తిం గమనే తర్కయా మ్యహం, నై తావతా చ సంసిద్ధిః కార్య స్యాస్య భవిష్యతి. ౧౭. అథో త్తర ముదా రార్థ మబ్రవీ దంగద స్తదా, అనుమాన్య మహాప్రాజ్ఞం జాంబవంతం మహాకపిః. ౧౮. అహ మేత ద్గమిష్యామి యోజనానాం శతం మహత్, నివర్తనే తు మే శ క్తి స్స్యా న్నవేతి న నిశ్చితా. ౧౯. త మువాచ హరి శ్రేష్ఠం జాంబవా న్వాక్యకోవిదః, ౧౯½ జ్ఞాయతే గమనే శ క్తి స్తవ హర్యృక్షస త్తమ. ౨౦. కామం శతం సహస్రం వా న హ్యేష విధి రుచ్యతే, యోజనానాం భవా న్శక్తో గంతుంప్రతినివ ర్తితుం. ౨౧ న హి ప్రేషయితా తాత స్వామీ ప్రేష్యః కథం చ న, భవతాఽయం జన స్సర్వః ప్రేష్యః ప్లవగస త్తమ ౨౨ భవా న్కళత్ర మస్మాకం స్వామిభావే వ్యవస్థితః, స్వామీ కళత్రం సైన్యస్య గతి రేషా పరంతప. తస్మా త్కళత్రవ త్తాత ప్రతిపాల్య స్సదా భవాన్, ౨౩½. అపి చైతస్య కార్యస్య భవా న్మూల మరిందమ. మూల మర్థస్య సంరక్ష్య మేష కార్యవిదాం నయః, మూలే హి సతి సిధ్యంతి గుణాః పుష్పఫలోదయాః. ౨౪. తద్భవా నస్య కారస్య సాధనే సత్యవిక్రమ, బుద్ధివిక్రమ సంపన్నో హేతు రత్ర పరంతప. ౨౫. గురుశ్చ గురుపుత్రశ్చ త్వం హి నః

త్రయాణాం విక్రమాణాం సమాహార స్త్రివిక్రమం *రామా త్రివిక్రమమాత్రేణ విక్రమా న్వీక్షితు మితి భావః. ౧౯½ .జ్ఞాయత ఇతి. హర్యృక్షసత్తమేతి. ఋక్షత్వం వానరావాంతరజాతిః - అత స్సుగ్రీవాదేః ఋక్షరాజత్వ మితి ౨౦ కామమితి భవాన్ యోజనానాం శతం సహస్రం వా గం తుం ప్రతినివ ర్తితుం చ కామం శ క్తః.ఏష విధిః భృత్యైః స్వామిప్రస్థాపనం నోచ్యతే న విధీయతే. ౨౧.తదేవ వివృణోతి—నహీతి ౨౨.భవానితి కళత్రం రక్షణీయం వస్తు *రామా 'తస్మాత్కళత్రవ త్తాత ప్రతిపాల్య' ఇతి పాఠః. ౨౩½. *రామా. 'గుణాః పుష్పఫలోదయా' ఇతి సమ్యక్. ౩౦. * రామా.

మయేతి. త్రివిక్రమం త్రయాణాం విక్రమాణాం పాదవిన్యాసానాం సమాహార స్త్రివిక్రమం - క్రమ మాణః సనాతనః ప్రభవిష్ణుః - పూర్వం మయా ప్రదక్షిణీకృత ఇతి సంబంధః. అనేన బ్రహ్మాండ ప్రదక్షిణ ముక్తం భవతి. ౧౯. 'త మువాచ హరిశ్రేష్ఠో జాంబవా న్వాక్యకోవిదః' హరిశ్రేష్ఠ ఇతి జాంబవతో వ్యపదేశో హరిసాధర్మ్యాత్. అల్ప మంతరం ఋక్షాణాం హరీణాం చ. అతఏవాసౌ హర్యృక్షసత్తమే త్యంగదం సంబోధయతి. సజాతీయస్య హి నిర్ధారణం భవతి. 'న నిర్ధారణే' ఇతి షష్ఠీసమాసస్య నిషేధేఽపి మునిప్రయోగా త్సాధుత్వం. సప్తమీసమాసో వా. ౨౦. కామమితి. భవాన్ యోజనానాం శతం సహస్రం వా గంతుం ప్రతినివ ర్తితుం కామం శ క్తః తథాపి ఏష విధిః భృత్యైః స్వామిప్రస్థాపనం నోచ్యతే న విధీయతే హి. ౨౧. తదేవ వివృణోతి—నహీతి. హే తాత ప్రేషయితా స్వామీ - కథంచన కేనప్రకారేణాపి- ప్రేష్యో న హి. ౨౨, భవానితి. కళత్రం రక్షణీయం వస్తు. *టీకా. ఏషా గతిః, లోకస్థితి రిత్యర్థః. ౨౩½. అపిచేతి. ఏతస్య కార్యస్య సముద్ర లంఘనస్య-అర్థస్య ప్రయోజనస్య. ఉక్తార్థ మర్థాంతరన్యాసే నాహ—మూలేహీతి.వృక్షస్య చేతి శేషః,

కపిసత్తమ, భవన్త మాశ్రిత్య వయం సమర్థా హ్యర్థసాధనే. ౨౭. ఉక్తవాక్యం మహాప్రాజ్ఞం జాంబవన్తం మహాకపిః, ప్రత్యువాచోత్తరం వాక్యం వాలిసూను రథాంగదః. ౨౮. యది నాహం గమిష్యామి నాన్యే వానరపుంగవాః, పునః ఖల్విద మస్మాభిః కార్యం ప్రాయోపవేశనం. ౨౯. న హ్యకృత్వా హరిపతే స్సందేశం తస్య ధీమతః, తత్రాపి గత్వా ప్రాణానాం పశ్యామి పరిరక్షణం. ౩౦. స హి ప్రసాదే చాత్యర్థం కోపే చ హరి రీశ్వరః, అతీత్య తస్య సందేశం వినాశో గమనే భవేత్. ౩౧. త ద్యథా హ్యస్య కార్యస్య న భవ త్యన్యథా గతిః, తద్భవా నేవ దృష్టార్థ స్సంచిన్తయితు మర్హతి. ౩౨. సోఽంగదేన తదా వీరః ప్రత్యుక్తః ప్లవగర్షభః, జాంబవా నుత్తరం వాక్యం ప్రోవా చేదం తతోఽంగదం. ౩౩ అస్య తే వీర కార్యస్య న కించి త్పరిహీయతే, ఏష సంచోదయా మ్యేనం యః కార్యం సాధయిష్యతి. ౩౪. తతః ప్రతీతం ప్లవతాం వరిష్ఠ మేకాన్త మాశ్రిత్య సుఖోపవిష్టం, సంచోదయామాస హరిప్రవీరో హరిప్రవీరం హనుమన్త మేవ. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. కిష్కిన్ధాకాణ్డే - పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః.

షట్షష్టితమ స్సర్గః.

అనేకశతసాహస్రీం విషణ్ణాం హరివాహినీం, జాంబవా న్సముదీక్ష్యైవం హనుమన్త మథాబ్రవీత్. ౧. వీర వానరలోకస్య సర్వశాస్త్రవిశారద, తూష్ణీ మేకాన్త మాశ్రిత్య హనుమ న్కిం న జల్పసి. ౨. హనుమ న్హరిరాజస్య సుగ్రీవస్య సమో హ్యసి, రామలక్ష్మణయో శ్చాపి తేజసా చ బలేన చ. ౩. అరిష్టనేమినః పుత్రో వైనతేయో మహాబలః, గరుత్మా నితి విఖ్యాత ఉత్తమ స్సర్వపక్షిణాం. ౪. బహుశో హి మయా దృష్ట స్సాగరే స మహాబలః, భుజగా నుద్ధర న్పక్షీ మహావేగో మహాయశాః. ౫. పక్షయో ర్యద్బలం తస్య తావ ద్భుజబలం తవ, విక్రమ

'కోపే చ హరి రీశ్వర' ఇతి సమ్యక్. ౩౪. తతఇతి. ప్రతీతం ప్రఖ్యాతం. *రామా 'తతః ప్రతీతం ప్లవతాం వరిష్ఠ'మితి పాఠః. ప్రతీతం ప్రఖ్యాతం. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమ స్సర్గః.

అనేకేత్యాది ౩. అరిష్టనేమిన ఇతి. అరిష్టనేమినః కాశ్యపస్య-నకారాంతత్వ మార్షం. ౪—౫ పక్షయోరితి. అత్ర సమానపద మధ్యాహార్యం. విక్రమాదికం తేన గరుత్మతా సమానం, నావహీ

౨౮. * టీకా. యదీతి. నాన్యే గమిష్యంతీతి వ్యత్యయః. గతిసామర్థ్యాభావా దిత్యర్థః. ౩౪. తతః ప్రతీత మితి. ప్రతీతం ప్రఖ్యాతం * టీకా. సుఖోపవిష్టం - ప్రకృతకార్యస్య అనన్యసాధ్యత్వా త్స్వస్య సుకరత్వా చ్చేతి భావః. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పంచషష్టితమ స్సర్గః.

౧-౨-౩. అరిష్టేతి అరిష్టనేమినః అరిష్టనేమేః కాశ్యపస్య - నకారాంతత్వ మార్షం. ౫. పక్షయోరితి. విక్రమాదికం తేన గరుత్మతా, సమాన మితి శేషః. నావహీయతే, న న్యూనం భవతీ త్యర్థః.

శ్చాపి వేగశ్చ న తే తేనావహీయతే. ౬. బలం బుద్ధిశ్చ తేజశ్చ సత్త్వం చ హరి
పుంగవ, విశిష్టం సర్వభూతేషు కిమాత్మానం న బుధ్యసే. ౭ అప్సరాప్సరసాం శ్రేష్ఠా
విఖ్యాతా పుంజికస్థలా, అంజనేతి పరిఖ్యాతా పత్నీ కేసరిణో హరేః. ౮. విఖ్యాతా
త్రిషు లోకేషు రూపేణాప్రతిమా భువి, అభిశాపా దభూ త్తాత వానరీ కామ
రూపిణీ. దుహితా వానరేంద్రస్య కుంజరస్య మహాత్మనః, ౯½. కపిత్వే చారు
సర్వాంగీ కదాచి త్కామరూపిణీ. మానుషం విగ్రహం కృత్వా రూపయౌవనశా
లినీ, విచిత్రమాల్యాభరణా మహార్హక్షౌమవాసినీ. అచర త్పర్వత స్యాగ్రే ప్రావృడం
బుదసన్నిభే, ౧౧½. తస్యా వస్త్రం విశాలాక్ష్యాః పీతం రక్తదశం శుభం. స్థితాయాః
పర్వత స్యాగ్రే మారుతోఽపహర చ్ఛనైః, ౧౨½. స దదర్శ తత స్తస్యా వృత్తా వూ
రూ సుసంహతౌ. స్తనౌ చ పీనౌ సహితౌ సుజాతం చారు చాననం, ౧౩½ తాం
విశాలాయతశ్రోణీం తనుమధ్యాం యశస్వినీం. దృష్ట్వైవ శుభసర్వాంగీం పవనః
కామమోహితః, ౧౪½. స తాం భుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాం పర్యష్వజత మారుతః.
మన్మథావిష్టసర్వాంగో గతాత్మా తా మనిందితాం, ౧౫½ సా తు తత్రైవ సంభ్రాం
తా సువృత్తా వాక్య మబ్రవీత్ ఏకపత్నీవ్రత మిదం కో నాశయితు మిచ్ఛతి, ౧౬½.
అంజనాయా వచ శ్శ్రుత్వా మారుతః ప్రత్యభాషత ౧౭. న త్వాం హింసామి
సుశ్రోణి మాభూ త్తే సుభగే భయం, మనసాఽస్మి గతో య త్త్వాం పరిష్వజ్య
యశస్వినీం. వీర్యవా న్బుద్ధిసంపన్న స్తవ పుత్రో భవిష్యతి, మహాసత్త్వో మహాతేజా
మహాబలపరాక్రమః. లంఘనే ప్లవనే చైవ భవిష్యతి మయా సమః, ౧౯½ ఏవ ము
క్తా తత స్తుష్టా జననీ తే మహాకపే. గుహాయాం త్వాం మహాబాహో ప్రజజ్ఞే ప్లవ
గర్షభం, ౨౦½. అభ్యుత్థితం తత స్సూర్యం బాలో దృష్ట్వా మహావనే. ఫలం చేతి

యతే న న్యూనం భవతి తేనేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా ౬. బలమితి. విశిష్టం శ్రేష్ఠం ౭. అప్సరేతి నిర్దేశ ఆర్షః. *రామా. 'అభిశాపా దభూ త్తాత వానరీ కామరూపిణీ, దుహితా వానరేంద్రస్య కుంజరస్య మహాత్మనః' ఇతి పాఠక్రమః ౧౧½ తస్యా ఇతి. రక్తదశం రక్తాగ్రం. ౧౪½. స తామితి. తాం గతాత్మా తద్గతచిత్తః-తాం పర్యష్వజ తేతి సంబంధః ౧౭. న త్వామితి. న హింసామి పాతివ్రత్యా న్న ప్రచ్యావయామి. న కేవలం పాతివ్రత్యభంగాభావః శ్రేయోఽపి భవిష్యతీ త్యాహ—వీర్యవానితి. * రామా. 'భవిష్యతి మయా సమః' ఇత్యతః పరం—'ఏవ ముక్తా' 'గుహాయాం' 'అభ్యుత్థితం' 'ఫలంచేతి జిఘృక్షు

యద్వా—తేనేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా. ౭ అప్సరాప్సరసా మితి నిర్దేశ ఆర్షః ౧౧½. తస్యా ఇతి రక్తదశం రక్తాగ్రం ౧౪½. స తామితి. తాం గతాత్మా తాం పర్యష్వజతేతి సంబంధః. సతీమితి వా పాఠః. ౧౭. న త్వామితి త్వాం న హింసామి - పాతివ్రత్యా న్న చ్యావయామి మారుతోఽహం త్వాం పరిష్వజ్య గతోఽస్మీతి యత్ - అత స్తే భయం పాతివ్రత్యప్రచ్యుతినిమిత్తభయం మాభూదితి యోజనా. *న కేవలం పాతివ్రత్యభంగాభావః శ్రేయోఽపి భవిష్యతీత్యాహ—వీర్యవానితి. ౧౯½.

జిఘృక్షు స్త్వ ముత్ప్లుత్యాభ్యుద్గతో దివం, ౨౧½. శతాని త్రీణి గత్వాఽథ యోజనానాం మహాకపే. తేజసా తస్య నిర్ధూతో న విషాదం గత స్తతః, ౨౨½. తావ దాపతత స్తూర్ణ మంతరిక్షం మహాకపే. క్షిప్త మింద్రేణ తే వజ్రం క్రోధా విష్టేన ధీమతా, ౨౩½. తత శ్శైలాగ్రశిఖరే వామో హను రభజ్యత. తతో హి నామధేయం తే హనుమా నితి కీర్త్యతే, ౨౪½. తత స్త్వాం నిహతం దృష్ట్వా వాయు ర్గంధవహ స్స్వయం త్రైలోక్యే భృశసంక్రుద్ధో న వవౌ వై ప్రభంజనః. ౨౫½. సంభ్రాంతా శ్చ సురా స్సర్వే త్రైలోక్యే క్షోభితే సతి. ప్రసాదయంతి సంక్రుద్ధం మారుతం భువనేశ్వరాః. ౨౬½ ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మా తుభ్యం వరం దదౌ. అశస్త్రవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమ, ౨౭½. వజ్రస్య చ నిపా తేన విరుజం త్వాం సమీక్ష్య చ. సహస్రనేత్రః ప్రీతాత్మా దదౌ తే వర ముత్తమం, స్వచ్ఛందత శ్చ మరణం తే భూయా దితి వై ప్రభో. ౨౮. స త్వం కేసరిణః పుత్రః క్షేత్రజ్ఞో భీమవిక్రమః, మారుత స్యౌరసః పుత్ర స్తేజసా చాపి తత్సమః. ౩౦. త్వం హి వాయుసుతో వత్స ప్లవనే చాపి తత్సమః. వయ మద్య గతప్రాణా భవా న్న స్త్రాతు సాంప్రతం. దాక్ష్యవిక్రమసంపన్నః పక్షిరాజ ఇవాపరః, ౩౧½. త్రివిక్రమే మయా తాత సశైలవనకాననా. త్రిస్సప్తకృత్వః పృథివీ పరిక్రాంతా ప్రదక్షిణం, ౩౨½. తథా చౌషధయోఽస్మాభి స్సంచితా దేవశాసనాత్. నిష్పన్న మమృతం యాభి స్తదాసీ న్నో మహద్బలం. ౩౩½ స ఇదానీ మహం వృద్ధః పరిహీనపరాక్రమః. సాంప్రతం కాల మస్మాకం భవా న్సర్వగుణాన్వితః, ౩౪½. తద్విజృంభస్వ విక్రాంతః ప్లవతా ముత్తమో హ్యసి. ౩౫. త్వద్వీర్యం ద్రష్టుకామేయం సర్వ వానరవాహినీ, ఉత్తిష్ఠ హరిశార్దూల లంఘయస్వ మహార్ణవం. ౩౬. పరా హి సర్వ

స్త్వ' మితి పాఠక్రమః. గుహాయాం మందరగుహాయాం. ౨౧½. శతానీతి. శతాని త్రీణి-ఏత దనేక శతయోజనానా ముపలక్షణం, 'బహుయోజనసాహస్రం క్రామత్యేష' ఇత్యుత్తరకాండే వక్ష్యమాణ త్వాత్. ౨౩½. రామా. 'తతో హి నామధేయం తే హనుమా నితి కీర్త్యతే' ఇత్యతః పరం 'తత స్త్వాం త్రైలోక్యే' 'సంభ్రాంతాశ్చ', 'ప్రసాదయంతి' 'ప్రసాదితేచ' 'అశస్త్రవధ్యతాం' 'వజ్రస్యచ' 'సహస్రనేత్రః' 'స్వచ్ఛందతశ్చ' 'సత్యంకేసరిణః' 'మారుతస్యౌరసః పుత్ర స్తేజసా చాపి తత్సమ' ఇత్యేష పాఠక్రమః. అన్యస్తు లేఖకప్రమాదకృతః ౩౧½. త్రివిక్రమ ఇతి పృథివీ త్యనేనాండకటాహమధ్య ఉక్తః. తస్యా స్త్రిస్సప్తకృత్వః క్రమణం మధ్యప్రదేశే. యద్వా—యావతీ మహాబలిభూమిః తావతీ పృథి వ్యత్ర వివక్షితా. తస్యాః ప్రదక్షిణం తద్బహిఃప్రదేశే న సంగచ్ఛతే. యద్వా—క్రమణా నంతరం జాంబవా న్విజయఘోషణార్థం పృథివీమాత్రప్రదక్షిణం కృతవా నితి ప్రసిద్ధిః. అన్యత్సర్వ

ఏవ ముక్తేతి. గుహాయాం మందరగుహాయాం. ౨౧½ శతానీతి. శతాని త్రీణ్యేతదనేకయోజనసహస్రాణా ముపలక్షణం. ఉత్తరశ్రీరామాయణే.—శ్లో. 'బహుయోజనసాహస్రం క్రామత్యేష

భూతానాం హనుమ న్నా గతి స్తవ, విషణ్ణా హరయ స్సర్వే హనూమ న్ని మ్ముపే
క్షసే. విక్రమస్వ మహావేగో విష్ణు స్త్రీ న్విక్రమా నివ ౩౪. తత స్తు వై జాంబ
వతా ప్రచోదితః ప్రతీతవేగః పవనాత్మజః కపిః, ప్రహర్షయం స్తాం హరివీర
వాహినీం చకార రూపం మహ దాత్మన స్తదా. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే -
కిష్కిన్ధాకాణ్డే - షట్షష్టితమ స్సర్గః.

సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

తం దృష్ట్వా జృంభమాణం తే క్రమితుం శతయోజనం, వీర్యే ణాపూర్య
మాణం చ సహసా వానరోత్తమం. సహసా శోక ముత్సృజ్య ప్రహర్షేణ సమ
న్వితాః, వినేదు స్తుష్టువు శ్చాపి హనుమంతం మహాబలం. ౨. ప్రహృష్టా విస్మితా
శ్చైవ వీక్షంతే స్మ సమంతతః, త్రివిక్రమకృతోత్సాహం నారాయణ మివ
ప్రజాః. ౩. సంస్తూయమానో హనుమా న్వ్యవర్ధత మహాబలః, సమావిధ్య చ
లాంగూలం హర్షా చ్చ బల మేయివాన్. ౪. తస్య సంస్తూయమానస్య వృద్ధై
ర్వానరపుంగవైః, తేజసా పూర్యమాణస్య రూప మాసీ దనుత్తమం. ౫.
యథా విజృంభతే సింహో వివృద్ధో గిరిగహ్వరే, మారుత స్యౌరసః పుత్ర
స్తథా సంప్రతి జృంభతే. ౬. అశోభత ముఖం తస్య జృంభమాణస్య
ధీమతః, అంబరీష మి వాదీప్తం విధూమ ఇవ పావకః.౭ హరీణా ముత్థితో మధ్యా
త్సంప్రహృష్టతనూరుహః, అభివాద్య హరీ న్వృద్ధా న్హనుమా నిద మబ్రవీత్.౮.

మతిరోహితార్థం. ౩౪. *రామా. 'చకార రూపం మహ దాత్మన స్త'దేతి పాఠః ౩౫. ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షట్షష్టి
తమ స్సర్గః.

తం దృష్ట్వేత్యాది. జృంభమాణం వర్ధమానం. *రామా. 'తం దృష్ట్వా జృంభమాణం తే'
'వీర్యేణ' 'సహసా' 'వినేదుః' 'ప్రహృష్టాః' 'త్రివిక్రమకృతోత్సాహం నారాయణ మివ
ప్రజా' ఇతి పాఠక్రమః. ఏషాం శ్లోకానాం కేషుచి త్కోశేషు భ్రంశో లేఖకప్రమాద
కృతః. ౬. అశోభతేతి. ఆదీప్త మంబరీష మివ స్థితం జృంభమాణస్య తస్య ముఖం విధూమః
పావక ఇవ అశోభత. అంబరీషం భ్రాష్ట్రం - 'క్లీబే ఽంబరీషం భ్రాష్ట్రో' నేత్యమరః ౮.

తతోఽమ్బరం, పితు ర్బలా చ్చ బాల్యా చ్చ భాస్కరాభ్యాశ మాగతః' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. ౩౫.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డ
వ్యాఖ్యాయాం - షట్షష్టితమ స్సర్గః.

౬. అశోభతేతి. ఆదీప్త మంబరీష మివ స్థితం జృంభమాణస్య తస్య ముఖం-విధూమః పావక ఇవ
అశోభతేతి సంబంధః. 'అంబరీషోపమం దీప్త'మితి చ పాఠః.*టీకా.అంబరీషం భ్రాష్ట్ర మివ స్థితం. ని.
'క్లీబేఽంబరీషం భ్రాష్ట్రో' నేత్యమరః ౭—౮ అర జదిత్యాది అనిలః గమనశీలః*తస్యేతి. శీఘ్రవేగస్య

అరుజ త్పర్వతాగ్రాణి హుతాశనసఖోఽనిలః, బలవా నప్రమేయశ్చ వాయు రాకాశగోచరః. యస్యాహం శీఘ్రవేగస్య శీఘ్రగస్య మహాత్మనః, మారుతస్యౌరసః పుత్రః ప్లవనే నాస్తి మత్సమః. ౧౦. ఉత్సహేయం హి విస్తీర్ణ మాలిఖంత మివాంబరం, మేరుం గిరి మసంగేన పరిగంతుం సహస్రశః. ౧౧. బాహువేగప్రణున్నేన సాగరేణాహ ముత్సహే, సమాప్లావయితుం లోకం సపర్వతనదీహ్రదం. ౧౨. మమోరుజంఘవేగేన భవిష్యతి సముత్థితః, సముచ్ఛ్రితమహాగ్రాహ స్సముద్రో వరుణాలయః. ౧౩. పన్నగాశన మాకాశే పతంతం పక్షిసేవితే, వైనతేయ మహం శక్తః పరిగంతుం సహస్రశః. ౧౪. ఉదయాత్ప్రస్థితం వాఽపి జ్వలంతం రశ్మిమాలినం, అనస్తమిత మాదిత్య మభిగంతుం సముత్సహే. ౧౫. తతో భూమి మసంస్పృశ్య పున రాగంతు

అరుజదిత్యాది. అనిలః గమనశీలః-'అన ప్రాణనే' ఇత్యస్మా దౌణాదిక ఇలప్రత్యయః. శీఘ్రవేగస్య శీఘ్రాః వైనతేయాదయః తేషాం వేగ ఇవ వేగో యస్య సః తస్య తత్సామ్య మసహమాన స్తతోఽప్యాధిక్య మాహ—శీఘ్రగస్యేతి. యద్వా—శీఘ్రవేగస్య - అతఏవ శీఘ్రగస్య. ౧౦. ఉత్సహేయ మితి. విస్తీర్ణమితి మేరువిశేషణం. వానరసేనాభయనివృత్త్యర్థం స్వోత్కర్ష మపి స్వయం నివేదయతి. ౧౩. పన్నగేతి పన్నగాశనం స్వోచితాహారలాభాయ నిరవధికత్వరాసంపన్నం యద్వా— ఆహారగ్రహణత్వరయా సర్వేషాం భయావహం పతంతం - న తు వర్తమానం - ఆకాశే స్వోచితక్షేత్రే - పక్షిసేవిత ఇతి స్వపరికరసంపత్తి రుచ్యతే. వైనతేయం వినతాపుత్రం-అనేన కౌమారావస్థాయాం బలవేగోత్కర్ష స్సూచ్యతే అహం తస్యాపి ప్రాణదాతుః పుత్రః - పరిగంతుం పరితో గంతుం ప్రదక్షిణీకర్తుం - సహస్రశః ఏకయత్నేన సహస్రశః పరిగంతుం శక్తః - ఆజానసిద్ధసామర్థ్యోఽస్మి. ౧౪. ఉదయాదితి. ఉదయాత్ ప్రస్థితం ఉదయగిరే ర్నిర్గచ్ఛంతం - ఆదిత్యం స్వస్థానాత్ ప్రాప్య తేన సహ గంతుం ప్రారభ్య-తతః పూర్వ మేవాస్తగిరి మాసాద్యానస్తమితం జ్వలంతం రశ్మిమాలిన మాదిత్య మభిగంతుం ప్రత్యుద్గంతుం సముత్సహే. జ్వలంతి మిత్యనేన మధ్యాహ్న ఏవాభిగమనం సూచ్యతే ౧౫. తతఇతి. తతః సూర్యప్రత్యుద్గమనానంతరం-భూమి మసంస్పృశ్య కుత్రాప్యవిశ్రమ్య-

---

శీఘ్రాః వైనతేయాదయః తేషాం వేగ ఇవ వేగో యస్య తస్య. వేగవత్సామ్య మసహమాన స్తతోఽప్యాధిక్య మాహ—శీఘ్రగస్యేతి శీఘ్రాన్ పురత స్త్వరితం గచ్ఛతో వైనతేయాదీన్ గచ్ఛతీతి శీఘ్రగః తస్య. ౧౦. ఉత్సహేయమితి. అసంగేన అవిళంబేన. *టీకా సంప్రతి హనుమాన్ వీరవాదా న్నాహ—ఉత్సహేయమితి అసంగే నావిళంబేన పరిగంతుం పరితః ప్రదక్షిణం కర్తుం ౧౧. బాహువేగేతి. సమాప్లావయితుం సమ్యగాసమంతాత్ ప్లావయితుం. ౧౨. *టీకా మమేతి. ఊరూ చ జంఘే చ ఊరుజంఘం తస్య వేగేన-ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. ౧౩. పన్నగాశన మితి. పక్షిసేవితే ఆకాశే వైనతేయగతిః పదే త్యక్తస్య పదే స్థిత్వా-తతోఽధః పతంతం పన్నగాశనం వైనతేయ ముపర్యధో భ్రమణేన సహస్రశః పరిగంతుం శక్తః. పన్నగాశనం పతంత మితి పదద్వయేన ఆమిషార్థః పవన వేగాతిశయః సూచ్యతే. ౧౪. ఉదయాదితి. ప్రస్థితం ఉదయగిరే ర్నిర్గచ్ఛంత మాదిత్యం స్వస్థానా త్ప్రాప్య - తేన సహ గంతుం ప్రారభ్య తతః పూర్వ మేవాస్తగిరి మాసాద్య అనస్తమితం జ్వలంతం రశ్మిమాలినం అభిగంతుం ప్రత్యుద్గంతుం సముత్సహ ఇత్యర్థః జ్వలంతి మితి విశేషణేన ఆదిత్యస్యాస్తగిరేః ప్రాప్త్యాం దూరవర్తిత్వం ద్యోత్యతే. ౧౫. తత ఇతి. తతః సూర్యప్రత్యుద్గమనానంతరం - భూమి

ముత్సహే, ప్ర వేగే నైవ మహతా భీమేన ప్లవగర్ష భాః.౧౬ ఉత్సహేయ మతిక్రాంతుం సర్వా నాకాశగోచరాన్,౧౬½.సాగరం శోషయిష్యామి దారయిష్యామి మేదినీం. పర్వతాం శ్చూర్ణయిష్యామి ప్లవమానః ప్లవంగమాః,౧౭½.హరిష్యా మ్యూరువేగేన ప్లవమానో మహార్ణవం, ౧౮½. లతానాం వివిధం పుష్పం పాదపానాం చ సర్వశః,అనుయాస్యంతి మా మద్య ప్లవమానం విహాయసా ౧౯.భవిష్యతి హి మే పంథా స్స్వాతేః పంథా ఇ వాంబ రే,౧౯½ చరంతం ఘోర మాకాశ ముత్పతిష్యంత మేవ వా. ద్రక్ష్యంతి నిపతంతం చ సర్వభూతాని వానరాః, ౨౦½. మహామేఘప్రతీకాశం మాం చ ద్రక్ష్యథ వానరాః. దివ మావృత్య గచ్ఛంతం గ్రసమాన మివాంబరం,౨౧½.విధమిష్యామి జీమూతా న్కంపయిష్యామి పర్వతాన్. సాగరం క్షోభయిష్యామి ప్లవమాన స్సమాహితః, ౨౨½. వైనతేయస్య సా శక్తి ర్మమ యా మారుతస్య వా. ౨౩. ఋతే సుపర్ణరాజానం మారుతం వా మహాజవం, న తద్భూతం ప్రపశ్యామి య న్మాం ప్లుత మనువ్రజేత్. ౨౪ నిమేషాంతరమాత్రేణ నిరాలంబన మంబరం, సహసా నిపతిష్యామి ఘనా ద్విద్యు ది వోత్థితా. ౨౫. భవిష్యతి హి మే రూపం ప్లవమానస్య సాగరే, విష్ణో ర్విక్రమమాణస్య పురా త్రీ న్విక్రమా నివ. ౨౬. బుద్ధ్యా చాహం ప్రపశ్యామి మన శ్చేష్టా చ మే తథా, అహం ద్రక్ష్యామి వైదేహీం ప్రమోదధ్వం ప్లవంగమాః. ౨౭. మారుతస్య సమో వేగే గరుడస్య సమో జవే, అయుతం యోజనానాం తు గమిష్యా మీతి

భీమేన మహతా ప్రవేగేన ప్రారబ్ధవేగేనైవ పున రాగంతుం పునరి ప్యేకవారం సూర్య మభిగంతు ముత్సహ ఇత్యర్థః. శతయోజనస్థాం లంకాం గంతుం కిముతేతి భావః. ౧౬. ఉత్సహేయ మితి. ఆకాశగోచరాన్ గ్రహనక్షత్రాదీన్. ౧౮. లతానామితి. పుష్పమితి జాత్యేకవచనం *రామా వివిధమితి. వైవిధ్యాభిధానాత్ - అనుయాస్యంతి, పుష్పాణీతి శేషః ౧౯ భవిష్యతీతి. స్వాతేః పంథాః పరిపూర్ణతారాచ్ఛాయాపథః. ౨౨½. వైనతేయస్యేతి మమ యా శక్తిః సా మారుతస్య వైనతేయస్య వేతి

మసంస్పృశ్య కుత్రచి ద ప్యవిశ్రమ్య భీమేన మహతా వేగేనైవ పున రాగంతు ముత్సహ ఇతి సంబంధః. శతయోజనాంతరితలంకాం గంతుం కిముతేతి భావః. ౧౬. ఉత్సహేయ మితి ఆకాశగోచరాన్ గ్రహనక్షత్రాదీన్. ౧౭½. హరిష్యామీతి. పుష్పమి త్యేత జ్జాత్యేకవచనం. ౧౯ భవిష్యతీతి. స్వాతేః పంథా ఇవ పరిపూర్ణతారాపథ ఇవ *టీకా పుష్పానుగతిచిహ్నా దితి భావః. ౨౨½. వైనతేయస్యేతి. మమ యా శక్తిః సా వైనతేయస్య మారుతస్య వేతి సంబంధః సుపర్ణరాజాన మితి ఛాందసః. ౨౪. *టీకా.నిమేషేతి ఉత్థితా ఉద్భూతా.౨౬. *టీకా.న కేవలం పరాక్రమః కింతు జ్ఞానసంపత్తి ర ప్యస్తీత్యాహ—బుద్ధ్యేతి.౨౭. మారుతస్యేతి. వేగే మారుతస్య సమః, అహ మితి శేషః. అమితబలపరాక్రమశాలీ హనుమాన్ వస్తుతః స్వోక్తవిశేషణవిశిష్టోఽపి - దుఃఖసాగరమగ్నవానరవాహినీసంతోషార్థ మేతాదృశాన్యౌద్ధత్యవచనా న్యుక్తవాన్ 'ప్రహృష్టా హరయ స్తత్ర సముదైక్షంత విస్మితా' ఇతి వచనాత్. 'జ్ఞాతీనాం విపుల శ్శోక స్త్వయా తాత ప్రణాశితః'ఇతి జాంబవద్వచనా చ్చే త్యవగంతవ్యమ్.

మే మతిః. ౨౮. వాసవస్య సవజ్రస్య బ్రహ్మణో వా స్వయంభువః, విక్రమ్య సహసా హస్తా దమృతం త దిహానయే. లంకాం వాఽపి సముత్క్షిప్య గచ్ఛేయ మితి మే మతిః, ౨౯॥ త మేవం వానరశ్రేష్ఠం గర్జంత మమితౌజసం. ప్రహృష్టా హరయ స్తత్ర సముదైక్షంత విస్మితాః, ౩౦॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా జ్ఞాతీనాం శోకనాశనం. ఉవాచ పరిసంహృష్టో జాంబవాన్ హరిసత్తమం, ౩౧॥ వీర కేసరిణః పుత్ర హనుమ న్మారుతాత్మజ. జ్ఞాతీనాం విపుల శ్శోక స్త్వయా తాత వినాశితః, ౩౨॥ తవ కల్యాణరుచయః కపిముఖ్యా స్సమాగతాః మంగళం కార్యసిద్ధ్యర్థం కరిష్యంతి సమాహితాః, ౩౩॥ ఋషీణాం చ ప్రసాదేన కపివృద్ధమతేన చ. గురూణాం చ ప్రసాదేన ప్లవస్వ త్వం మహార్ణవం, ౩౪॥ స్థాస్యామ శ్చైకపాదేన యావ దాగమనం తవ. త్వద్గతాని చ సర్వేషాం జీవితాని వనౌకసాం, ౩౫॥ తత స్తు హరిశార్దూల స్తా నువాచ వనౌకసః ౩౬ నేయం మమ మహీ వేగం లంఘనే ధారయిష్యతి, ఏతా నీహ నగ స్యాస్య శిలాసంకటశాలినః శిఖరాణి మహేంద్రస్య స్థిరాణి చ మహాంతి చ, ౩౭॥ ఏషు వేగం కరిష్యామి మహేంద్రశిఖరే ష్వహం, నానాద్రుమవికీర్ణేషు ధాతునిష్యందశోభిషు, ౩౮॥ ఏతాని మమ నిష్పేషం పాదయోః ప్లవతాం వరాః. ప్లవతో ధారయిష్యంతి యోజనానా మిత శ్శతం, ౩౯॥ తత స్తం మారుతప్రఖ్య స్సహరి ర్మారుతాత్మజః. ఆరురోహ నగశ్రేష్ఠం మహేంద్ర మరిమర్దనః, ౪౦॥ వృతం నానావిధై ర్వృక్షై ర్మృగసేవితశాద్వలం లతాకుసుమసంబాధం నిత్యపుష్పఫలద్రుమం, సింహశార్దూలచరితం మత్తమాతంగసేవితం మత్తద్విజగణోద్ఘుష్టం సలిలోత్పీడసంకులం, మహద్భి రుచ్ఛ్రితం శృంగై ర్మహేంద్రం స మహాబలః. విచచార హరిశ్రేష్ఠో మహేంద్రసమవిక్రమః, ౪౩॥ పాదాభ్యాం పీడిత స్తేన మహాశైలో మహాత్మనః. రరాజ సింహాభిహతో మహాన్మత్త ఇవ ద్విపః, ౪౪॥ ముమోచ సలిలో

సంబంధః. ౨౩. * రామా. 'సుపర్ణరాజాన' మిత్యత్ర టజభావ శ్ఛాందసః ౩౪॥ స్థాస్యామ ఇతి. స్థాస్యామ శ్చైకపాదేన-తథా స్థోరాః స్మేత్యర్థః * రామా 'స్థాస్యామ శ్చైకపాదేన' 'త్వద్గతాని' 'తతస్తు' 'నేయంమమ' ఇతి పాఠక్రమః అనయో ర్మధ్యే 'సవేగవా' నితి శ్లోక స్సర్గకరణం చ లేఖక ప్రమాదకృతం. ౩౬. నేయమిత్యాది. శిలాసంకటశాలినః, శిలాతుంగప్రదేశభూయిష్ఠస్య - 'సంకటో దంతురే తుంగే విపద్రోగవిశేషయో' రితి విశ్వః ౩౭॥. * రామా. 'ఏషు వేగం కరిష్యామి మహేంద్రశిఖరే ష్వహ' మిత్యతః పరం 'నానాద్రుమవికీర్ణేషు' 'ఏతాని మమ' 'ప్లవతో ధారయిష్యంతి' 'తత స్తం' ఇతి పాఠక్రమః. ౪౦॥. వృతమిత్యాది. సలిలోత్పీడైః సలిలప్రవాహైః సంకులం * రామా. 'నిత్యపుష్పఫలద్రుమ'

---

౨౮. * టీకా. వాసవస్యేతి సహసా బలేన సముత్క్షిప్య ఉద్ధృత్య గచ్ఛేయం, ఖే గచ్ఛేయ మిత్యర్థః. ౩౦॥ * టీకా తస్యేతి. జ్ఞాతిశబ్దోఽత్ర బంధుమాత్రపరః. ౩౩॥. * టీకా. కల్యాణీ రుచిః ఛాయా యేషాం తే కల్యాణరుచయః, హితకాంక్షిణ ఇత్యర్థః మాంగళం మంగళానుశాసనం. ౩౬. అమూనీతి. శిలాసంకటశాలినః శిలాతుంగప్రదేశభూయిష్ఠస్య ని. 'సంకటో దంతురే తుంగే' ఇతి నిఘంటుః ౩౭॥. * టీకా. ఏష్వితి ధాతునిష్యందో ధాతురసః తేన శోభన్త ఇతి తద్భోక్తేషు ౪౦॥. సింహేతి. సలిలో

త్పీడాన్వి ప్రకీర్ణశిలోచ్చయః ౪౫. విత్రస్తమృగమాతంగః ప్రకంపితమహాద్రుమః, నాగగంధర్వమిథునైః పానసంసర్గకర్కశైః. ఉత్పతద్భిశ్చ విహగై ర్విద్యాధరగణై రపి, త్యజ్యమానమహాసాను స్సంనిలీనమహోరగః. చలశృంగశిలోద్ఘాతస్తదాఽభూత్స మహాగిరిః, నిశ్శ్వసద్భిస్తదాఽఽర్తైస్తు భుజంగై రర్ధనిస్సృతైః. సపతాక ఇవాభాతి స తదా ధరణీధరః,౪౭॥ ఋషిభిస్త్రాససంభ్రాంతైస్త్యజ్యమాన శ్శిలోచ్చయః, సీద న్మహతి కాంతారే సార్థహీన ఇవాధ్వగః,౪౯॥. స వేగవా న్వేగసమాహితాత్మా హరిప్రవీరః పరవీరహంతా, మన స్సమాధాయ మహానుభావో జగామ లంకాం మనసా మనస్వీ ౫౦॥ ఇత్యార్షే-శ్రీమద్రామాయణే-ఆదికావ్యే-శ్రీమద్వాల్మీకీయే - చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం-శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాణ్డే - సప్తషష్టితమ స్సర్గః

మితి పాఠః * 'సలిలోత్పీడసంకుల' మితి సన్యాక్. ౪౫. విత్రస్తమృగమాతంగఇత్యాది. పానసంసర్గకర్కశైః పానసంసర్గదృఢైః ని 'కర్కశం కఠినం క్రూరం కఠోరం నిష్ఠురం దృఢ' మిత్యమరః. పానప్రవృత్త్యా దృఢాభినివేశై రిత్యర్థః ఉద్ఘాతః సమూహః. ౪౭॥ ఋషిభి రితి సార్థహీనః, అభూదితి శేషః. * రామా. 'త్యజ్యమాన శ్శిలోచ్చయ' ఇతి పాఠః ౪౯॥. స ఇతి వేగసమాహితాత్మా వేగవిషయే సమర్పితమనాః - మనస్సమాధాయ మనః సమాహితం కృత్వా. ౫౦॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యానే-సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

శ్లో. ఇత్థం శఠారిగురువర్యపదారవిందసేవారసాధిగతసర్వరహస్యబోధః,
గోవిందరాజవిబుధః ప్రముదే బుధానాం కైష్కిన్ధకాణ్డవిషయాం వితతాన టీకామ్.

శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థ విశిష్టవిషయసహిత శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యానే
కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్సమాప్తః

త్పీడసంకులం తత్ర తత్ర నిస్సృతనిర్ఝరసలిలసంకులం. ౪౪॥ ముహుర్వేతి సలిలోత్పీడాన్ సలిలసమూహాన్. ౪౫.విత్రస్తేతి. పానసంసర్గకర్కశైః పానసంసర్గదృఢైః, పానప్రవృత్త్యా దృఢాభినివేశై రిత్యర్థః. *టీకా.చలశృంగశిలోద్ఘాతః చలానాం శృంగాణాం శిలానాం చ ఉద్ఘాతా ఆహతయో యస్మిన్ స తథోక్తః. ౪౭॥. ఋషిభిరితి. సార్థహీనః సహాయహీనోఽధ్వగః పథిక ఇవాభూదితి శేషః.౪౯॥. సవేగవానితి. వేగసమాహితాత్మా వేగే గమనే సమ్యగాహితః అర్పితః ఆత్మా బుద్ధిర్యేన - మనః సమాధాయ మనస్సమాధానం కృత్వా ౫౦॥. ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీనారాయణతీర్థశిష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

శ్లో. మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా, కిష్కిన్ధాకాణ్డటీకాయాం సమాప్తా తత్త్వదీపికా.

* టీకా. ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యరామచంద్రానందసరస్వతీస్వామివిరచితే-శ్రీరామాయణటీకాశిరోమణౌ - కిష్కిన్ధాకాణ్డే - సప్తషష్టితమ స్సర్గః

శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్.

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేత

శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్రామాయణే-వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే

సున్దరకాణ్డప్రారమ్భః.

ప్రథమస్సర్గః.

తతో రావణనీతాయా స్సీతాయా శ్శత్రుకర్శనః, ఇయేష పద మన్వేష్టుం

శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిశిష్టవిషయసహిత శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా.

శ్రీగోవిందరాజీయమ్.—

శ్లో. తత్త్వజ్ఞానసముచ్చయో ఘనదయాసారస్య సారో మహా
న్నిష్కర్షః కమలానివాసచరణద్వంద్వానురాగస్మృతేః,
అక్లేశః పరిపాక ఏష జగతా మత్యుచ్చపుణ్యావళే
రస్మాకం నిధి రక్షయో విజయతే శ్రీమా న్నరారి ర్గురుః.
శ్రీరామాయణభూషాయై ప్రవృత్తో రామభక్తితః,
వ్యాఖ్యాం సున్దరకాణ్డస్య తిలకం కలయా మ్యహమ్

ఉక్తం పరత్వాసాధారణం సమస్తకల్యాణగుణాకరత్వం కిష్కిన్ధాకాణ్డే అత్ర సర్వసంహర్తృత్వ ముచ్యతే, వక్ష్యతి హి తత్ 'బ్రహ్మా స్వయంభూ' రిత్యాదినా యద్వా—పూర్వస్మిన్కాణ్డే సర్వథా మిత్రసంరక్షణం కార్య మిత్యుక్తం, అత్ర దూతేన పతివ్రతయా చైవం వర్తితవ్య మిత్యర్థః ప్రతిపాద్యతే. యద్వా—పూర్వత్ర సర్వరక్షణప్రవృత్తస్య విష్ణో రాచార్యరూపపురుషకారలాభ ఉక్తః; అధునా ఆచార్యకృత్య ముచ్యతే. తత్ర ప్రథమే సర్గే శిక్షణీయశిష్యాన్వేషణ ముపపాద్యతే.— తత ఇత్యాది. తతః జాంబవత్ప్రోత్సాహనానంతరం - చారణాః సంఘచారిణో దేవగాయకాః - తై రాచరితే పథి ఆకాశే - రావణనీతాయాః సీతాయాః - పదం స్థానం- అన్వేష్టుం ఇయేష - శత్రుకర్శనః తదన్వేషణవిరోధినిరసనసమర్థః. యద్వా—చారణాచరితే పథి గత్వా సీతాయాః పద మన్వేష్టు మియేష. యద్వా—యథాశ్రుత మేవాన్వయః. ఆకాశేఽపి

తిలకాదివ్యాఖ్యానస్థవిశిష్టవిషయసహితశ్రీమహేశతీర్థీయవ్యాఖ్యా.

మహేశతీర్థీయమ్ శ్రీమత్సున్దరకాణ్డే వ్యాఖ్యేయాని వ్యాక్రియంతే:—

పూర్వస్మిన్కాణ్డే 'జగామ లంకాం మనసా మనస్వీ'తి మనసా గమన ముక్తం, ఇదానీం కాయే నాపి గమనం కర్తు మైచ్ఛ దిత్యాహ—తతో రావణనీతాయా ఇత్యాదినా. వ ఇతి గాయత్ర్యా ద్వాదశాక్షరం 'తతో రావణనీతాయా' ఇత్యస్య శ్లోకస్య చతుర్థాక్షరేణ వ ఇత్యనేన సంగ్ర

చారణాచరితే పథి.౧.దుష్కరం నిష్ప్రతిద్వంద్వం చికీర్షన్కర్మ వానరః,సముదగ్ర శిరోగ్రీవో గవాంపతి రివాబభౌ.౨. అథ వైడూర్యవర్ణేషు శాద్వలేషు మహాబలః, ధీర స్సలిలకల్పేషు విచచార యథాసుఖం ౩. ద్విజా న్విత్రాసయన్ ధీమా నురసా పాదపాన్ హరన్,మృగాంశ్చ సుబహూ న్నిఘ్నన్ ప్రవృద్ధ ఇవ కేసరీ, ౪. నీల

పదన్యాసాన్వేషణసమర్థోఽయ మితి బుద్ధిచాతుర్యాతిశయ ఉచ్యతే. అనేన శిష్యస్థానాన్వేషణ పరగురుస్వరూప ముచ్యతే తతః ముద్రాప్రదానపూర్వకభగవదనుజ్ఞాలాభానంతరం-శత్రుకర్శనః * శ్లో 'గుశబ్ద స్త్వంధకార స్స్యా ద్రుశబ్ద స్తన్నిరోధకః,అంధకారనిరోధిత్వా ద్గురు రిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తరీత్యా అజ్ఞాననివర్తనశీలో గురుః,చారయంతి ఆచారయంతి ధర్మా నితి చారణాః పూర్వాచార్యాః-తైరాచరితే పథి-'మహాజనో యేన గత స్స పంథా'' ఇత్యుక్తసదాచారే, స్థిత ఇతి శేషః. రావయతి అసత్ప్రలాపాన్ కారయతీతి రావణః అవివేకః-తేన సీతాయాః స్వవశం ప్రాపితాయాః-సీతాయాః అనాదిభగవత్పరతంత్రచేతనస్య - సీతాశబ్దేనాయోనిజత్వోక్తేః, స్త్రీలింగేన పారతంత్ర్యోక్తేశ్చ, 'స్త్రీప్రాయ మితరత్సర్వ' మితి హ్యుక్తం. పదం స్థానం సంసారమండలం-అన్వేష్టుం- సాత్త్వికసంభాషణాదిచిహ్నం వా. తథోక్తం—శ్లో.'విష్ణోః కటాక్ష శ్చాద్వేష అభిముఖ్యం చ సాత్త్వికైః, సంభాషణం ష డేతాని త్వాచార్యప్రాప్తిహేతవః' ఇతి. యద్వా—పదం వ్యవసాయ మన్వేష్టుం,కస్య చేతనస్య భగవత్ప్రాప్త్యావధ్యవసాయ? ఇత్యన్వేష్టుం - ఇయేష. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తు' ష్విత్యమరః. అత్రైకాదశసహస్రశ్లోకా గతాః. ద్వాదశసహస్ర స్యాదిమోఽయం శ్లోకః. అత్ర గాయత్ర్యాః ద్వాదశ మక్షరం ప్రయుక్తం తదవలోకనీయం విద్వద్భిః

* రామానుజీయమ్. శ్రీమత్సుందరకాణ్డే వ్యాఖ్యేయాని వ్యాక్రియంతే:—పూర్వస్మిన్ కాండే మనసా గమనం కృతమిత్యుక్తం.ఇదానీం కాయేనాపి గమనం కర్తు మైచ్ఛ దిత్యాశయే నాహ—తత ఇత్యాది.అత్ర గంతు మితి పద మధ్యాహర్తవ్యం. శత్రుకర్శనో హనుమాన్-రావణనీతాయా స్సీతాయాః- పదం నివాసస్థానం - అన్వేష్టుం చారణాచరితే పథి వర్తని-గంతు మియేషేతి యోజనా. ౧. దుష్కరమితి. నిష్ప్రతిద్వంద్వం యథా భవతి తథా దుష్కరం చికీర్షన్ సముదగ్రశిరోగ్రీవః సమున్నతశిరోగ్రీవః - గవాంపతిః వృషభః. *రామా. దుష్కరమితి. నిష్ప్రతిద్వంద్వం ప్రతిద్వంద్వాన్నిష్క్రాంతం, ప్రతిబంధకరహిత మిత్యర్థః. ౨. అథేతి శాద్వలానాం సలిలకల్పత్వం వైడూర్యవర్ణతయా. * రామా. అథేతి. వైడూర్యవర్ణేషు - హరితత్వసంవలితశౌక్ల్యవిశిష్టతయా వైడూర్యవర్ణత్వం; శాద్వలానాం సలిలకల్పత్వం శైత్యమార్దవాదినా. ౩. ద్విజానితి. కేసరీవ, బభా వితి శేషః. * రామా. ద్విజానితి. కేసరీవ విచచారేతి పూర్వేణాన్వయః ౪. నీలేతి. అత్ర యచ్ఛబ్దోఽధ్యా

హ్రతి.'తతో రావణనీతాయా స్సీతాయా శ్శత్రుకర్శనః, ఇయేష పద మన్వేష్టుం చారణాచరితే పథి' అత్ర గంతు మితి పద మధ్యాహర్తవ్యం. శత్రుకర్శనో హనుమాన్ - రావణనీతాయాః రావణే నాపహృతాయాః - సీతాయాః పదం స్థాన మన్వేష్టుం-చారణాచరితే పథి సురవర్తని- గంతు మియేషేతి యోజనా. ౧. దుష్కరమితి నిష్ప్రతిద్వంద్వం ప్రతిద్వంద్వాన్నిష్క్రాంతం, ప్రతిబంధకరహిత మిత్యర్థః. కర్మ సముద్రలంఘనకర్మ - సముదగ్రశిరోగ్రీవః సముదగ్రే శిరోగ్రీవే యస్య స తథోక్తః - అతఏవ గవాంపతిః వృషభ ఇవ - బభౌ. ౨ అథేతి. వైడూర్యవర్ణేషు మరకతచ్ఛాయేషు-సలిలకల్పేషు, తద్వత్ శీతలేష్విత్యర్థః. ద్విజానితి. కేసరీవ విచచారేతి పూర్వేణ సంబన్ధః. ౪, నీలేత్యాది

లోహితమాంజిష్ఠపత్రవర్ణైస్సితాసితైః, స్వభావవిహితై శ్చిత్రై ర్ధాతుభి స్సమలంకృతం, కామరూపిభి రావిష్ట మభీక్ష్ణం సపరిచ్ఛదైః,యక్షకిన్నరగంధర్వై ర్దేవకల్పై శ్చ పన్నగైః. స తస్య గిరివర్యస్య తలే నాగవరాయుతే, తిష్ఠ న్కపివర స్తత్ర హ్రదే నాగ ఇ వాబభౌ. ౭. ససూర్యాయ మహేంద్రాయ పవనాయ స్వయంభువే,భూతేభ్య శ్చాంజలిం కృత్వా చకార గమనే మతిం. ౮. అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కుర్వ న్పవనాయాత్మయోనయే, తతోఽభివవృధే గంతుం దక్షిణో దక్షిణాం దిశం. ౯. ప్లవంగప్రవరై ర్దృష్టః ప్లవనే కృతనిశ్చయః, వవృధే రామవృద్ధ్యర్థం సముద్ర ఇవ పర్వసు. ౧౦. నిష్ప్రమాణశరీరస్స న్లిలంఘయిషు రర్ణవం, బాహుభ్యాం పీడయామాస చరణాభ్యాం చ పర్వతం ౧౧. స చచాలాచల శ్చాపి ముహూర్తం కపిపీడితః, తరూణాం పుష్పితాగ్రాణాం సర్వం పుష్ప మశాతయత్. ౧౨. తేన పాదపముక్తేన పుష్పౌఘేణ సుగంధినా, సర్వత స్సంవృత శ్శైలో బభౌ పుష్పమయో యథా. ౧౩. తేన చోత్తమవీర్యేణ పీడ్యమాన స్స పర్వతః, సలిలం సంప్రసుస్రావ మదం మత్త ఇవ ద్విపః. ౧౪. పీడ్యమాన స్తు బలినా మహేంద్ర స్తేన పర్వతః, రీతీ

హార్యః. య దేవంవిధం తలం తత్ర తిష్ఠ న్నిత్యన్వయః. పత్రవర్ణైః పత్రశ్యామైః. ని.'పలాశో హరితో హరి'దితి హలాయుధః. సితాసితైః కల్మాషైః - స్వభావవిహితైః స్వతస్సిద్ధైః. ౭. ససూర్యాయేతి. స్వయంభువే చతుర్ముఖాయ - భూతేభ్యః దేవయోనిభ్యః. ౮. అంజలిమితి. ఆత్మయోనయే స్వకారణభూతాయ - దక్షిణః సమర్థః - హనుమా న్ప్రాఙ్ముఖస్స న్నాత్మయోనయే పవనాయ అంజలిం కృత్వా తతో దక్షిణాం దిశం గంతుం వవృధ ఇత్యన్వయః. హిః పాదపూరణే. 'అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కుర్వ'న్నితి పాఠ స్త్వయుక్తః; శతృప్రత్యయేన ప్రాఙ్ముఖత్వవిశిష్టాంజలికరణదక్షిణదిగ్గమనోద్యోగయో రైకకాలికత్వప్రతీత్యా విరోధాత్. నహి ప్రాఙ్ముఖస్యైవ సతో దక్షిణదిగ్గమనోద్యోగో యుజ్యతే. ౯. ప్లవంగేతి. రామవృద్ధ్యర్థం రామప్రయోజనార్థం ౧౦. నిష్ప్రమాణేతి. నిష్ప్రమాణశరీరః నిర్మర్యాదశరీరః - బాహుభ్యా మిత్యుక్తి ర్వానరస్య చతుర్భి స్సంచారాత్ ౧౧. సచచాలేతి చాపీత్యేక మవ్యయ మప్యర్థకం. అశాతయత్ అగచ్ఛత్.స్వార్థే ణిచ్. *రామా. సచచాలేతి. అశాతయత్,అపాతయదిత్యర్థః.అత్రా ప్యచలః కర్తా.౧౨.*రామా. తేనేతి. పుష్పౌఘేణే త్యత్ర 'కుమతి' చేతి ణత్వం. పుష్పమయో యథా పుష్పమయ ఇవ. ౧౪ పీడ్యమానఇతి. రీతీ రేఖాః - కాంచనాం

సార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - అత్ర యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. నీలాదిపత్రసమానవర్ణైః - మాంజిష్ఠః పాటలః. సితాసితైః కల్మాషవర్ణైః-స్వభావవిహితైః స్వభావసిద్ధైః-చిత్రధాతుభిః సమలంకృతం - సపరిచ్ఛదైః సాలంకారై ర్యక్షాదిభి రావిష్టం యత్-తత్ర తలే తిష్ఠ న్బభౌ. ౭. అభీష్టదేవతాప్రార్థనాపూర్వకం యాత్రాసమారబ్ధే త్యాహ —ససూర్యాయేత్యాది.౯ ప్లవంగేతి రామవృద్ధ్యర్థం రామాభ్యుదయార్థం.౧౧.స ఇతి. ముహూర్త మల్పకాలం-అశాతయత్ అపాతయత్ ౧౪ రీతీ రితి మహేంద్రః కాంచనాంజనరాజతీః కాంచనాంజనరజతమయీః - రీతీః పద్ధతీః, ధారా ఇత్యర్థః. నిర్వర్తయా

ర్నిర్వర్తయామాస కాంచనాంజనరాజతీః ౧౫. ముమోచ చ శిలా శ్శైలో విశా
లా స్సమనశ్శిలాః, మధ్యమే నార్చిషా జుష్టో ధూమరాజీ రివానలః. ౧౬. గిరిణా
పీడ్యమానేన పీడ్యమానాని సర్వతః, గుహావిష్టాని భూతాని వినేదు ర్వికృతై స్స్వ
రైః. ౧౭. స మహాసత్త్వసన్నాద శ్శైలపీడానిమిత్తజః, పృథివీం పూరయామాస
దిశశ్చోపవనానిచ ౧౮. శిరోభిః పృథుభి స్సర్పా వ్యక్తస్వస్తికలక్షణైః, వమంతః పావకం
ఘోరం దదంశు ర్దశనై శ్శిలాః. ౧౯. తా స్తదా సవిషై ర్దష్టాః కుపితై స్తై ర్మహా
శిలాః, జజ్వలుః పావకోద్దీప్తా బిభిదుశ్చ సహస్రధా. ౨౦. యాని చౌషధజాలాని
తస్మి న్జాతాని పర్వతే, విషఘ్నా న్యపి నాగానాం న శేకు శ్శమితుం విషం. ౨౧.
భిద్యతేఽయం గిరి ర్భూతై రితి మత్వా తపస్వినః, ౨౧½ త్రస్తా విద్యాధరా స్తస్మా
దుత్పేతుః స్త్రీగణై స్సహ. పానభూమిగతం హిత్వా హైమ మాసవభాజనం,
పాత్రాణి చ మహార్హాణి కరకాంశ్చ హిరణ్మయాన్. లేహ్యా నుచ్చావచా న్భక్ష్యా
న్మాంసాని వివిధాని చ, ఆర్షభాణి చ చర్మాణి ఖడ్గాంశ్చ కనకత్సరూన్. ౨౪ కృత
కంఠగుణాః క్షీబా రక్తమాల్యానులేపనాః, రక్తాక్షాః పుష్పరాక్షాశ్చ గగనం ప్రతి
పేదిరే ౨౫. హారనూపురకేయూరపారిహార్యధరాః స్త్రియః, విస్మితా స్సస్మితా
స్తస్థు రాకాశే రమణై స్సహ. ౨౬. దర్శయంతో మహావిద్యాం విద్యాధరమహా

జనరజతగర్భాసు శిలాసు విదీర్యమాణాసు దృశ్యమానా స్తా స్తా భేదధారా ఇత్యర్థః. ౧౫ ముమోచేతి.
సమనశ్శిలాః ధాతువిశేషసహితాః - మధ్యమే నార్చిషా మధ్యమయా జ్వాలయా- పార్శ్వజ్వాలా హీ
న ధూమనివర్తికా. ౧౬. గిరిణేతి. వికృతైః వికృతిమద్భిః, దైన్యవ్యంజకై రిత్యర్థః ౧౭. సఇతి. సత్త్వ
సన్నాదః భూతసన్నాదః ౧౮. శిరోభిరితి. స్వస్తికం నామ ఫణోపరిదృశ్యమానార్ధచంద్రకం.
దదంశు రితి దంశనం కోపవ్యాపారః. ౧౯ తా ఇతి. బిభిదుః భిన్నాః. ౨౦. యానీతి. అత్ర తానీ త్యధ్యా
హార్యం. శమితుం శమయితుం. ౨౧. భిద్యత ఇత్యర్ధ మేకం. ఉత్పేతు రిత్యనుషజ్యతే. ౨౧½. త్రస్తా
ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఆసవభాజనం మద్యపాత్రం - పాత్రాణి భోజనపాత్రాణి -
ఆర్షభాణి చర్మాణి ఋషభచర్మపినద్ధాని ఖేటకాని - త్సరుః ముష్టిబంధనం. ౨౪ కృతేతి. కృతకంఠ
గుణాః కృతకంఠస్రజః - క్షీబాః మత్తాః - రక్తాక్షాః మధుపానాత్ పుష్కరాక్షాః - స్వభావత ఇత్య
ర్థః. ౨౫. హారేతి. పారిహార్యం వలయం - తస్థుః తస్థుశ్చ. ౨౬ దర్శయంత ఇతి దర్శయంతః ప్రయో

మాస, ప్రాదుర్భావయామాసే త్యర్థః. ౧౫. ముమోచేతి సమనశ్శిలాః ధాతువిశేషసహితాః -
మధ్యమే నార్చిషా జుష్టః, కాళీ కరాళీ విస్ఫులింగినీ ధూమ్రవర్ణా విశ్వరుచి లోహితా మనోజవాభి
ధానాసు సప్తస్వగ్నిజిహ్వాసు - మధ్యమయా ధూమాభిఖ్యయా విశిష్టః - అగ్నిః ధూమరాజీ రివ ధూ
మనిచయా నివ - శైలః పర్వతః శిలా ముమోచేతి సంబంధః. ౧౭ సఇతి. మహాసత్త్వాః మహా
జంతవః తేషాం సన్నాదః. ౧౮. శిరోభిరితి. శిరోభి రుపలక్షితాః- స్వస్తికః ఫణస్థో నీలరేఖా
విశేషః. ౨౦. యానీతి. శమితుం శమయితుం. ౨౧. భిద్యత ఇతి. భూతైః పృథివ్యాదిభి
స్సహ. * లేహ్యానితి. ఆర్షభాణి ఋషభచర్మపినద్ధాని చర్మాణి ఫలకాని-కనకత్సరూన్ ఖడ్గముష్టీన్.
౨౪. కృతేతి. కంఠగుణాః కంఠస్రజః-క్షీబా మత్తాః. ౨౫. హారేతి. పారిహార్యాః వలయాః. ని॰
'ఆవాపకః పారిహార్యః కటకం వలయోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. ౨౬. దర్శయంత ఇతి. విద్యాధరమహా

ర్షయః, సహితా స్తస్థు రాకాశే వీక్షాంచక్రుశ్చ పర్వతం. ౨౭. శుశ్రువుశ్చ తదా శబ్ద మృషీణాం భావితాత్మనాం, చారణానాం చ సిద్ధానాం స్థితానాం విమలేఽంబరే. ౨౮. ఏష పర్వతసంకాశో హనూమా న్మారుతాత్మజః, తితీర్షతి మహావేగ స్సముద్రం మకరాలయం. ౨౯. రామార్థం వానరార్థం చ చికీర్ష న్కర్మ దుష్కరం, సముద్రస్య పరం పారం దుష్ప్రాపం ప్రాప్తు మిచ్ఛతి ౩౦. ఇతి విద్యాధరా శ్శ్రుత్వా వచ స్తేషాం మహాత్మనాం, త మప్రమేయం దదృశుః పర్వతే వానరర్షభం. ౩౧. దుధువే చ స రోమాణి చకంపే చాచలోపమః, ననాద సుమహానాదం సుమహా నివ తోయదః ౩౨ అనుపూర్వ్యేణ వృత్తం చ లాంగూలం రోమభి శ్చితం, ఉత్పతిష్య న్విచిక్షేప పక్షిరాజ ఇవోరగం ౩౩. తస్య లాంగూల మావిద్ధ మాత్తవేగస్య పృష్ఠతః, దదృశే గరుడే నేవ హ్రియమాణో మహోరగః ౩౪. బాహూ సంస్తంభయామాస మహాపరిఘసన్నిభౌ, ససాద చ కపిః కట్యాం చరణౌ సంచుకోచ చ. ౩౫. సంహృత్య చ భుజౌ శ్రీమా న్తథైవ చ శిరోధరాం, తేజ స్సత్త్వం తథా వీర్య మావివేశ స వీర్యవాన్. ౩౬ మార్గ మాలోకయ న్దూరా దూర్ధ్వం ప్రణిహి తేక్షణః, రురోధ హృదయే ప్రాణా నాకాశ మవలోకయన్. ౩౭. పద్భ్యాం

జయంతిః - మహావిద్యాం అణిమాద్యష్టమహాసిద్ధిం - విద్యాధరమహర్షయః విద్యాధరాః మహర్షయ ఇవేత్యుపమితసమాసః, 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాప్రయోగ' ఇత్యనుశాసనాత్. విద్యాధరశ్రేష్ఠా ఇత్యర్థః విద్యాధరామహర్షయశ్చేతి ద్వంద్వసమాసో న యుక్తః, 'ఇతి విద్యాధరాశ్శ్రుత్వే' త్యుపరితనశ్లోకే విద్యాధరాణా మేవోపాదానాత్. ౨౭ శుశ్రువురితి. సా పున రత్రాకాశస్థితిః. శుశ్రువుః, విద్యాధరా ఇతి శేషః, 'ఇతివిద్యాధరాశ్శ్రుత్వే' త్యుపసంహారాత్. ౨౮. * రామా. ఏష ఇతి తితీర్షతి మహావేగ మితి క్రియావిశేషణం. ౨౯. సముద్రం తితీర్షతీ త్యుక్తం, తస్యప్రయోజనకథనాయోక్తమనువదతి—రామార్థ మితి. ౩౨ ఆనుపూర్వ్యేణేతి. ఆనుపూర్వ్యేణ వృత్తం క్రమేణ వృత్తం ౩౪. లంఘనోద్యోగకాలికావస్థాం వర్ణయతి—బాహూ ఇత్యాదినా బాహూ సంస్తంభయామాస నిశ్చలీచకార-కట్యాం ససాద,శరీరం సంచుకోచేత్యర్థః చరణౌ సంచుకోచ చ. * రామా. బాహూఇతి సంస్తంభయామాస పర్వతోపరి దృఢవిన్యాసేన నిష్పందీచకార కట్యాం ససాద కటిప్రదేశే కృశో బభూవ-చరణౌ సంచుకోచ సంకోచయామాస చ. ౩౫ సంహృత్యేతి. సంహృత్య సంకోచ్య. * రామా సంహృత్యేతి వీర్యవాన్ వీర్య మావివేశేత్యభిధానాత్ పూర్వం విద్యమాన మేవ వీర్యం విశేషతోఽధిష్ఠితవా నిత్యవగమ్యతే. తేజస్సత్త్వయో రప్యేవం ద్రష్టవ్యం తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం-సత్త్వం బలం - వీర్యం ఆకాశాద్యభినిష్క్రమణసామర్థ్యం ౩౬. మార్గ మితి. ప్రాణాన్ ఉచ్ఛ్వాస

ర్షయః, విద్యాధరశ్రేష్ఠా ఇత్యర్థః. మహావిద్యాం అణిమాదిసిద్ధిం. ౨౭. శుశ్రువురితి. శబ్దం వాక్యం. ౨౮ తమేవాహ—ఏషఇత్యాది. ౨౯. రామార్థమితి. వానరార్థం, తేషాం రామకార్యే తథాభిమానాత్. ౩౨. అనుపూర్వ్యాత్ వృత్తం లాంగూలం విచిక్షేపేత్యన్వయః. ౩౩. తస్యేతి ఆవిద్ధం భుగ్నం. ౩౪. బాహూఇతి. బాహూ సంస్తంభయామాస పర్వతోపరి దృఢవిన్యాసేన నిష్పందీచకార, 'ససాద చ కపిఃకట్యా' మితి కాయప్రసారణాత్ కటిప్రదేశే కృశోఽభూ దిత్యర్థః. చరణౌ సంచుకోచ

దృఢ మవస్థానం కృత్వా స కపికుంజరః, నికుంచ్య కర్ణౌ హనుమా నుత్పతిష్య న్మహా బలః. వానరా న్వానరశ్రేష్ఠ ఇదం వచన మబ్రవీత్, ౩౮½ యథా రాఘవనిర్ముక్త శ్శర శ్శ్వసనవిక్రమః. గచ్ఛే త్తద్వ ద్గమిష్యామి లంకాం రావణపాలితాం,౩౯½. న హి ద్రక్ష్యామి యది తాం లంకాయాం జనకాత్మజాం. అనే నైవ హి వేగేన గమిష్యామి సురాలయం, యది వా త్రిదివే సీతాం న ద్రక్ష్యా మ్యకృతశ్రమః. బద్ధ్వా రాక్షసరాజాన మానయిష్యామి రావణం, సర్వథా కృతకార్యోఽహ మేష్యామి సహ సీతయా. ఆనయిష్యామి వా లంకాం సముత్పాట్య సరావణాం, ఏవ ముక్త్వా తు హనుమా న్వానరా న్వానరోత్తమః. ఉత్పపాతాథ వేగేన వేగవా నవిచారయన్, సుపర్ణ మివ చాత్మానం మేనే స కపికుంజరః ౪౪. సముత్పతతి తస్మిం స్తు వేగా త్తే నగరోహిణః, సంహృత్య విటపా న్సర్వా న్సముత్పేతు స్సమంతతః. ౪౫. సమత్తకోయష్టిమకా న్పాదపా న్పుష్పశాలినః, ఉద్వహ న్నూరువేగేన జగామ విమలేఽంబరే.౪౬. ఊరువేగోద్ధతా వృక్షా ముహూర్తం కపి మన్వయుః, ప్రస్థితం దీర్ఘమధ్వానం స్వబంధు మివ బాంధవాః. ౪౭. త మూరువేగోన్మథితా స్సాలా శ్చాన్యే నగోత్తమాః, అనుజగ్ము ర్హనూమంతం సైన్యా ఇవ మహీపతిం. ౪౮. సుపుష్పితాగ్రై ర్బహుభిః పాదపై రన్వితః కపిః, హనుమా న్పర్వతాకారో బభూ వాద్భుతదర్శనః. ౪౯. సారవంతోఽథ యే వృక్షా న్యమజ్జ న్లవణాంభసి, భయా దివ మహేంద్రస్య పర్వతా వరుణాలయే. ౫౦. స నానాకుసుమైః కీర్ణః కపి స్సాంకురకోరకైః, శుశుభే మేఘసంకాశః ఖద్యోతై రివ పర్వతః. ౫౧. విముక్తా

రూపా న్- ప్రాణనిరోధో వ్యోమోత్పతనార్థం ౩౮½ * రామా. యథేతి, రాఘవశరదృష్టాంతేన స్వస్యావిళంబత్వాప్రతిహతత్వామోఘత్వాదికం సూచితవా న్. ౩౯½.నహీతి. హిశబ్దః పాదపూరణే.౪౦½. యదీతి. అకృతశ్రమః అప్రాప్తశ్రమః-రాక్షసరాజాన మిత్యత్ర టజభావ ఆర్షః. ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి ౪౪. సముత్పతతీతి. తస్మి న్హనుమతి వేగా త్సముత్పతతి సతి నగరోహిణః శైలరుహో వృక్షాః-విటపా న్సంహృత్య ఆదాయ, సముత్పేతు రిత్యర్థః.౪౫. సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి— సమత్తేత్యాదినా.కోయష్టిమకః కోయష్టిః. ౪౭ తమితి. 'తమూరువేగే'తి పాఠః ఊరువేగేన ఉన్మథితాః సాలాః సాలవృక్షాః - అన్యే నగోత్తమాః అన్యే వృక్షశ్రేష్ఠాః - సైన్యాః సేనాయాం సమవేతాః పురుషాః. ని. 'సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యా స్తే సైనికా శ్చతే'ఇత్యమరః. ౪౮—౪౯. సారవంత ఇతి. సారవంతః స్థిరాంశవంతః. ని 'సారో బలే స్థిరాంశే'చే త్యమరః. ౫౦. స నానాకుసుమై రితి మేఘసంకాశః స కపి రిత్యన్వయః ఖద్యోతైః, రాత్రా వితి శేషః. ౫౧. విముక్తా ఇతి. అవశీర్యంత అవా

సంకోచ యామాస. ౩౯½ తేజఇతి. తేజః పరాభిభవనే సామర్థ్యం-సత్త్వం బలం. ౪౦½ యదీతి. ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి ౪౧—౪౪ సముత్పతతీతి. సముత్పతతి హనూమతి సముద్గచ్ఛతి సతి-నగరోహిణః పర్వతస్థవృక్షాః-విటపా న్సంహృత్య సంక్షిప్య-వేగాత్ సముత్పేతు రిత్యర్థః.౪౯. సారవంత ఇతి. సారవంతః గురుత్వాతిశయయుక్తాః. ౫౧. విముక్తాఇతి. తస్య హనుమతో వేగేన విముక్తాః

స్తస్య వేగేన ముక్త్వా పుష్పాణి తే ద్రుమాః, అవశీర్యన్త సలిలే నివృత్తా స్సుహృదో యథా. ౫౨. లఘుత్వేనోపపన్నం త ద్విచిత్రం సాగరేఽపతత్, ద్రుమాణాం వివిధం పుష్పం కపివాయుసమీరితం. ౫౩. తారాశత మి వాకాశం ప్రబభౌ చ మహార్ణవః, ౫౩½ పుష్పౌఘే ణానుబద్ధేన నానావర్ణేన వానరః. బభౌ మేఘ ఇ వాకాశే విద్యుద్గణవిభూషితః, ౫౪½ తస్య వేగసమాధూతైః పుష్పై స్తోయ మదృశ్యత. తారాభి రభిరామాభి రుదితాభి రివాంబరం, ౫౫½. తస్యాంబరగతౌ బాహూ దదృశాతే ప్రసారితౌ. పర్వతాగ్రా ద్వినిష్క్రాంతౌ పంచాస్యా వివ పన్నగౌ, ౫౬½. పిబ న్నివ బభౌ చాపి సోర్మిజాలం మహార్ణవం పిపాసు రివ చాకాశం దదృశే స మహాకపిః, ౫౭½ తస్య విద్యుత్ప్రభాకారే వాయుమార్గానుసారిణః. నయనే విప్రకాశేతే పర్వతస్థా వివానలౌ, ౫౮½. పింగే పింగాక్షముఖ్యస్య బృహతీ పరిమండలే. చక్షుషీ సంప్రకాశేతే చంద్రసూర్యా వివోదితౌ, ౫౯½. ముఖం నాసికయా తస్య తామ్రయా తామ్ర మాబభౌ. సంధ్యయా సమభిస్పృష్టం యథా త త్సూర్యమండలం, ౬౦½. లాంగూలం చ సమావిద్ధం ప్లవమానస్య

శీర్యంత - ఆగమశాసన స్యానిత్యత్వా దడభావః. స్థితవంత ఇత్యర్థః. నివృత్తాః బంధూ ననుగమ్య నివృత్తాః - సుహృత్పక్షే సలిల ఇతి సామీప్యే సప్తమీ. 'ఉదకాంతాత్ స్నిగ్ధో బంధు మనువ్రజే' దిత్యుక్తేః. * రామా. విముక్తాఇతి. తస్య వేగేన విముక్తాః దూరగమనహేతుభూతవేగేన హేతునా విముక్తాః గతసంబంధాః - అవశీర్యంత - ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వా దడభావః పుష్పాణి ముక్త్వా సలిలే అవశీర్యంతే త్యనేన ప్రస్థితేభ్య స్సుహృద్భ్యో నివృత్తానా మశ్రుమోక్షణపూర్వకం శోకసాగరే నిమగ్నానాం సుహృదాం సమాధి ర్ధ్వన్యతే. ౫౨. లఘుత్వేనేతి. లఘుత్వేనోపపన్నం లఘుత్వేన యుక్తం. * రామా. హనుమంత మనుద్రుతా స్సారవంతో వృక్షాః ప్రథమం సాగరే పతితాః - అల్పసారా స్తతోఽప్యధికం గత్వా జలే విశీర్ణా ఇత్యుక్త్వా పుష్పాణ్యత్యతిలఘుత్వా త్తయా మహద్దూరం గత్వా పతితానీత్యాహ—లఘుత్వేనేతి. ౫౩. తారే త్యర్ధ మేకం వాక్యం. 'తారాచిత మివాకాశం ప్రబభౌ స మహార్ణవః'. ౫౩½ పుష్పౌఘేణేతి. అనుబద్ధేన వ్యాప్తేన. ౫౫½. * రామా. తస్యేతి. బాహ్వోః పంచశాఖత్వాత్ పంచాస్యపన్నగదృష్టాంతః. ౫౬½. పిబన్నివేతి. అర్ణవం పిబన్నివ ఆకాశం పిపాసు రివే త్యాభ్యా మస్య మహా నుద్యోగ స్సూచ్యతే. లంఘనవేగేన సహసా క్షీయమాణే సాగరవిస్తారే స పీయమాన ఇవ భవతి, ఏవ మంబరం చ. తతోఽతివేగేన గచ్ఛన్ స మహార్ణవం పిబన్నివ బభౌ, తథా ఆకాశ మపీ త్యాహుః. * రామా. పిబన్నివేతి. సాగరప్రత్యాసన్నప్రదేశగమనవేళాయాం మహోదధిం పిబన్నివ బభౌ. తదుపరిగమనావస్థాయా మాకాశం పిపాసు రివ దదృశే. ౫౮½ పింగేఇతి పింగే పింగళవర్ణే-పింగాక్షాణాం వానరాణాం ముఖ్యస్య పరిమండలే మండలాకారే - చంద్రసూర్యా వి త్యభూతోపమా. ౫౯½ ముఖమితి తత్సూర్యమండలం సంధ్యాసూర్యమండలం.

ద్రుమాః పుష్పాణి ముక్త్వా సలిలే ఆవశీర్యంత - అడభావ ఆర్షః. సుహృదో యథేతి బంధుప్రస్థాపనార్థం గతాః సుహృదో బంధూన్ ప్రస్థాప్య యథా నివర్తంతే-తథా ద్రుమా నివృత్తా ఇత్యర్థః. ౫౬½. పిబన్నివేతి, అర్ణవసమీపగమనవేళాయా ముదధిం పిబన్నివ బభౌ. ఉపరి గమనావస్థాయాం

శోభతే. అంబరే వాయుపుత్రస్య శక్రధ్వజ ఇవోచ్ఛ్రితః, ౬౧½. లాంగూలచక్రేణ
మహాన్ శుక్లదంష్ట్రో உనిలాత్మజః. వ్యరోచత మహాప్రాజ్ఞః పరివేషీవ భాస్కరః,
౬౨½. స్ఫిగ్దేశే నాభితామ్రేణ రరాజ స మహాకపిః. మహతా దారితే నేవ గిరి
ర్గైరికధాతునా, ౬౩½ తస్య వానరసింహస్య ప్లవమానస్య సాగరం. కక్షాంతరగతో
వాయు ర్జీమూత ఇవ గర్జతి, ౬౪½ ఖే యథా నిపతం త్యుల్కా హ్యుత్తరాంతా
ద్వినిస్సృతా. దృశ్యతే సానుబంధా చ తథా స కపికుంజరః, ౬౫½ పతత్పతంగసం
కాశో వ్యాయత శ్శుశుభే కపిః ప్రవృద్ధ ఇవ మాతంగః కక్ష్యయా బధ్యమా
నయా, ౬౬½ ఉపరిష్టా చ్ఛరీరేణ ఛాయయా చావగాఢయా. సాగరే మారుతా
విష్టా నౌ రివాసీ త్తదా కపిః, ౬౭½ యం యం దేశం సముద్రస్య జగామ స
మహాకపిః సస తస్యోరువేగేన సోన్మాద ఇవ లక్ష్యతే, ౬౮½ సాగరస్యోర్మి
జాలానా మురసా శైలవర్ష్మణాం. అభిఘ్నం స్తు మహావేగః పుప్లువే స మహాకపిః,
౬౯½. కపివాత శ్చ బలవాన్ మేఘవాత శ్చ నిస్సృతః సాగరం భీమనిర్ఘోషం

౬౧½. లాంగూలమితి సమావిద్ధం ఉన్నతీకృతం ౬౨½ స్ఫిగ్దేశేనేతి స్ఫిగ్దేశేన వాలమూలప్రదేశేన.
౬౩½. తస్యేతి. గర్జతి అగర్జత్ ౬౪½ ఖేయథేతి. సానుబంధా సపుచ్ఛా - ఉల్కా హి పుచ్ఛయుక్తా
నిపతతి. * రామా. ఖే యథేతి. ఉల్కాపాతోపమయా రావణస్య భావ్యశుభం సూచ్యతే. ౬౫½.
పతదితి. పతంగః సూర్యః - వ్యాయతో దీర్ఘః - ప్రవృద్ధ ఇవ దీర్ఘ ఇవ - కక్ష్యాయాం బధ్యమానా
యాం హి మాతంగో దీర్ఘో భవతి. * రామా పతదితి. పతత్పతంగ×సంకాశః గచ్ఛత్సూర్యసదృశః -
వ్యాయతః కపిః బధ్యమానయా కక్ష్యయా ప్రవృద్ధః దీర్ఘభూతో మాతంగ ఇవ, శుశుభ ఇతి యోజనా.
కక్ష్యా ఇభమధ్యబంధనం. ని. 'కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన' ఇత్యమరః.
౬౬½. ఉపరిష్టాదితి. నౌ ర్జలావగాఢే నాధోభాగేన వ్యోమావగాఢేన చోర్ధ్వభాగేన గచ్ఛతి. అయం
చ ఉపరిగతశరీరేణాధోజలావగాఢచ్ఛాయయా చైకాకారస్సన్ మారుతపూరితకటా నౌ రివాసీత్.
౬౭½. యంయమితి. సోన్మాద ఇవ సముద్ధర్ష ఇవ, సముద్ధతజల ఇత్యర్థః * రామా. యమితి. సోన్మాద
ఇవ అపస్మారీవ - భ్రమణఫేనజలోద్గమనక్రోశనాదిమత్త్వా దియ ముపమా. ౬౮½. సాగరస్యేతి శైల
వర్ష్మణాం శైలతుల్యానాం. ని. 'వర్ష్మ దేహప్రమాణయో' రితి సజ్జనః *రామా సాగరస్యేతి ఊర్మిజా
లానా మిత్యత్ర 'న లోకావ్య' యేతి షష్ఠ్యా నిషేధే உపి ఋషిప్రయోగాత్ సాధుత్వం. ఉరసా -

---

ఆకాశం పిపాసు రివ దదృశే.౫౮½. పింగేఇతి. పరిమండలే వర్తులాకారే. ౬౨½ స్ఫిగ్దేశేనేతి. స్ఫిగ్దేశేన
వాలమూలప్రదేశేన. ౬౩½ తస్యేతి. గర్జతి జగర్జ. ౬౪½. ఖఇతి. సానుబంధా సూక్ష్మోల్కాసహితా.
౬౫½ పతదితి. పతత్పతంగసంకాశః గచ్ఛత్సూర్యసదృశః-వ్యాయతః దీర్ఘాకారః- కపిః-బధ్యమానయా
కక్ష్యయా గజమధ్యబంధనరజ్జ్వా- ప్రవృద్ధః దీర్ఘీభూతో-మాతంగ ఇవ శుశుభఇతి యోజనా.౬౬½ ఉప
రిష్టాత్ స్థితశరీరే ణావగాఢయా సాగరాంతః ప్రవిష్టయా ఛాయయా ప్రతిబింబేన చైకాకారస్సన్
సాగరాంతర్మగ్నమూలా బహిష్ఠోర్ధ్వభాగా మారుతావిష్టా వాయుప్రేరితా నౌ రివాసీదితి యోజనా
౬౭½.యమితి. సోన్మాద ఇవ సముద్రః అపస్మారీవ లక్ష్యతే- భ్రమణఫేనజలోద్గమనఘోషాదిమత్త్వా దియ
ముపమా.౬౮½ సాగరస్యేతి. శైలవర్ష్మణా శైలసదృశేన-ఉరశ్శబ్దేన ఉరోవేగతో జనితవాయు ర్లక్ష్యతే.

కంపయామాస తు భృశం, ౭౦॥ వికర్ష న్నూర్మిజాలాని బృహంతి లవణాంభసి.
పుప్లువే కపిశార్దూలో వికిర న్నివ రోదసీ, ౭౧॥ మేరుమందరసంకాశా నుద్ధతాన్
స మహార్ణవే అతిక్రామ న్మహావేగ స్తరంగాన్ గణయ న్నివ, ౭౨॥ తస్య వేగసము
ద్ధూతం జలం సజలదం తదా. అంబరస్థం విబభ్రాజ శారదాభ్ర మివాతతం, ౭౩॥
తిమినక్రఝషాః కూర్మా దృశ్యంతే వివృతా స్తదా వస్త్రాపకర్షణే నేవ శరీరాణి శరీరి
ణాం, ౭౪॥ ప్లవమానం సమీక్ష్యాథ భుజంగా స్సాగరాలయాః వ్యోమ్ని తం కపి
శార్దూలం సుపర్ణ ఇతి మేనిరే, ౭౫॥ దశయోజనవిస్తీర్ణా త్రింశద్యోజనమాయతా.
ఛాయా వానరసింహస్య జలే చారుతరాఽభవత్, ౭౬॥ శ్వేతాభ్రఘనరాజీవ వాయు
పుత్రానుగామినీ. తస్య సా శుశుభే ఛాయా వితతా లవణాంభసి, ౭౭॥ శుశుభే స
మహాతేజా మహాకాయో మహాకపిః. వాయుమార్గే నిరాలంబే పక్షవా నివ పర్వతః,
౭౮॥ యేనాసౌ యాతి బలవాన్ వేగేన కపికుంజరః. తేన మార్గేణ సహసా
ద్రోణీకృత ఇవార్ణవః, ౭౯॥ ఆపాతే పక్షిసంఘానాం పక్షిరాజ ఇవ వ్రజన్.
హనుమాన్ మేఘజాలాని ప్రకర్ష న్మారుతో యథా, ౮౦॥ పాండురారుణవర్ణాని
నీలమాంజిష్ఠకాని చ. కపినాఽఽకృష్యమాణాని మహాభ్రాణి చకాశిరే, ౮౧॥
ప్రవిశ న్నభ్రజాలాని నిష్పతంశ్చ పునఃపునః ప్రచ్ఛన్నశ్చ ప్రకాశశ్చ చంద్రమా
ఇవ లక్ష్యతే, ౮౨॥ ప్లవమానం తు తం దృష్ట్వా ప్లవంగం త్వరితం తదా. వవర్షుః

ఊరశబ్దేన ఊరోవేగజనితో వాయు ర్లక్ష్యతే ౭౦॥ వికర్ష న్నితి. వికిర న్నివ విభజ న్నివ - రోదసీ ద్యావాపృథివ్యౌ. ౭౧॥ మేర్వితి అతిక్రామత్ అత్యక్రామత్ ౭౨॥. తస్యేతి. తస్య హనుమతః వేగేన ఊరువాతేన-సముద్ధూతం సముత్థాపితం-సజలదం, జలం, జలదో జలం చోద్ధూత మిత్యర్థః. *రామా తస్యేతి. 'తస్య వేగసముద్ధూత' మితి పాఠః జలం సజలద మిత్యనేన సముద్ధూతం జలం మేఘమండలపర్యంత మభూ దిత్యవగమ్యతే ౭౩॥ తిమీతి తిమయో మహామత్స్యాః - నక్రాః గ్రాహాః - ఝషాః మకరాః-వివృతాః జలవిభేదేన ప్రకాశితాః. ౭౪॥—౭౫॥. దశయోజనవిస్తీర్ణేతి. నను త్రింశద్యోజనాయతత్వే చతుర్థపదేఽపి లంకాప్రాప్తి స్స్యాత్, మైనాకసంవాదసురసాసంవాదాదికం చ విరుధ్యేత. న హి బింబా దధికపరిమాణత్వం ప్రతిబింబస్య సంభవతీతి న శంకనీయం. ఛాయాశబ్దోఽపి నాత్ర ప్రతిబింబపరః, కిం త్వనాతపపరః, ప్రాత రేవ హి సముద్రతరణ ముక్తం, తదా తస్య ఛాయా సముద్రే తథా ప్రమాణా దృశ్యతైవ. ౭౬॥ శ్వేతాభ్రేతి అభ్రఘనః అభ్రమూర్తిః. *రామా. శ్వేతేతి. 'శ్వేతాభ్రఘనరాజీవ. అత్ర శ్వేతశబ్దేన స్వచ్ఛతోచ్యతే ఘనశబ్దేన సాంద్రతా. ని 'ఘనం నిరంతరం సాంద్ర' మిత్యమరః. నిర్మలాభ్రసాంద్రపఙ్క్తి రివేత్యర్థః ౭౯॥ యేనేతి. ద్రోణీ కటాహః. ౮౦॥. ఆపాత

౭౦॥. వికర్ష న్నితి. వికిర న్నివ రోదసీ ద్యావాపృథివ్యౌ ఊర్మిజాలాని వికిరన్ విక్షిప న్నివ - పుప్లువ ఇతి సంబంధః ౭౨॥. తస్యేతి వేగసముద్ఘుష్టం వేగేనోత్కీర్ణం - అతఏవాంబరస్థం అతఏవ సజలదం జలదసహచరం జలం- శారదాభ్రమివ స్వయం చ జలదవిశేషవత్ విబభ్రాజేత్యర్థః. 'వేగ సముద్భూత' మిత్యపి పాఠః. ౭౩॥. తిమీతి శరీరాణి అవయవాః ౭౬॥ శ్వేతేతి శ్వేతాభ్రఘనరాజీవ - అత్ర శ్వేతశబ్దేన స్వచ్ఛతోచ్యతే. ఘనశబ్దేన సాంద్రతా తథాచ నిర్మలాభ్రసాంద్రపఙ్క్తిరిత్యర్థః.

పుష్పవర్షాణి దేవగంధర్వదానవాః, ౮౩॥ తతాప న హి తం సూర్యః ప్లవంతం వానరోత్తమం సిషేవే చ తదా వాయూ రామకార్యార్థసిద్ధయే, ౮౪॥ ఋషయ స్తుష్టువు శ్చైనం ప్లవమానం విహాయసా. జగుశ్చ దేవగంధర్వాః ప్రశంసంతో మహౌజసం, ౮౫॥ నాగాశ్చ తుష్టువు ర్యక్షా రక్షాంసి విబుధాః ఖగాః ప్రేక్ష్య సర్వే కపివరం సహసావిగతక్లమం, ౮౬॥ తస్మిన్ ప్లవగశార్దూలే ప్లవమానే హనూమతి. ఇక్ష్వాకుకులమానార్థీ చింతయామాస సాగరః, ౮౭॥ సాహాయ్యం వానరేంద్రస్య యది నాహం హనూమతః. కరిష్యామి భవిష్యామి సర్వవాచ్యో వివక్షతాం, ౮౮॥ అహ మిక్ష్వాకునాథేన సగరేణ వివర్ధితః. ఇక్ష్వాకుసచివశ్చాయం నావసీదితు మర్హతి, ౮౯॥ తథా మయా విధాతవ్యం విశ్రమేత యథా కపిః. శేషం చ మయి విశ్రాంత స్సుఖే నాతిపతిష్యతి, ౯౦॥ ఇతి కృత్వా మతిం సాధ్వీం సముద్ర శ్ఛన్న మంభసి. హిరణ్యనాభం మైనాక మువాచ గిరిసత్తమం, ౯౧॥ త్వ మిహాసురసంఘానాం పాతాళతలవాసినాం. దేవరాజ్ఞా గిరిశ్రేష్ఠ పరిఘ స్సన్నివేశితః, ౯౨॥ త్వ మేషాం జాతవీర్యాణాం పున రేవోత్పతిష్యతాం. పాతాళ స్యాప్రమేయస్య ద్వార మావృత్య తిష్ఠసి, ౯౩॥ తిర్యగూర్ధ్వమధశ్చైవ శక్తి స్తే శైలవర్ధితుం. తస్మా త్సంచోదయామి త్వా ముత్తిష్ఠ గిరిసత్తమ, ౯౪॥ స ఏష కపిశార్దూల స్త్వా ముపర్యేతి వీర్యవాన్. హనుమాన్ రామకార్యార్థం భీమకర్మా ఖ మాప్లుతః, ౯౫॥

ఇతి. ఆపాతే మార్గే ౮౩॥ తతాపేతి రామకార్యం సీతాన్వేషణం తదేవార్థః ప్రయోజనం తస్య సిద్ధయే లాభాయ, తద్ధేతుభూతహనుమచ్ఛ్రమనివర్తనా యేత్యర్థః * రామా. తతాపేతి. నిషేవ ఇత్యనేన పుత్రత్వేఽపి రామకార్యప్రవృత్తత్వాత్ పూజ్యత్వైవ ద్యోత్యతే. ౮౫॥ నాగాఇతి. రక్షాంసి దిక్పాలకరక్షస్సంబంధీని. ౮౬॥ తస్మిన్నితి మానార్థీ బహుమానార్థీ, స్వయం సాగరత్వా దితి భావః. ౮౭॥ సాహాయ్యమితి సర్వవాచ్యః సర్వప్రకారేణ నింద్యః-వివక్షతాం వక్తు మిచ్ఛతాం. *రామా. సాహాయ్యమితి. వివక్షతాం వక్తు మిచ్ఛతాం, వాగింద్రియవతా మిత్యర్థః సర్వవాచ్యో భవిష్యామి, సర్వనిందావాగ్విషయో భవిష్యామీత్యర్థః ౮౮॥ *రామా. అహమితి. 'నావసీదితు మర్హతీ' తి పాఠః. ౮౯॥ *రామా. తదేతి శేషం మార్గశేషం. ౯౦॥ ఇతీతి హిరణ్యనాభం హిరణ్యశృంగం - నాభిశబ్దో హ్యధ్యక్షవాచీ, శృంగం చ పర్వత స్యాధ్యక్ష మేవ ని. 'నాభి రధ్యక్షకస్తూర్యో' రితి దర్పః. ౯౧॥ త్వమితి. పరఘః అర్గళం - 'పరిఘో ముద్గరేఽర్గళే' ఇతి దర్పః ౯౨॥ పరిఘత్వమేవాహ — త్వ మేషా మితి. ౯౩॥ తిర్యగితి. శక్తిః, అస్తీతి శేషః. ౯౫॥ అస్యేతి ఇక్ష్వాకోః కులే వంశే వర్తతే.

౭౯॥ ఆపాతఇతి. ఆపతంతి సంచరంత్యస్మిన్ని త్యాపాతో మార్గః. ౮౬॥ తస్మిన్నితి. సాగరః సగరసంబంధీ అతఏవ ఇక్ష్వాకుకులమానార్థీ పూజార్థీ. ౮౭॥ చింతాప్రకారమేవాహ — సాహాయ్యమితి. వివక్షతాం వక్తు మిచ్ఛతాం, వాగింద్రియవతా మిత్యర్థః సర్వవాచ్యః, సర్వనిన్దావాగ్విషయో భవిష్యామీత్యర్థః. ౮౮—౮౯॥ తథేతి శేషం మార్గశేషం. ౯౦॥ ఇతీతి హిరణ్యనాభం హిరణ్యప్రధానం, హిరణ్మయ మిత్యర్థః. ని. 'నాభిః ప్రధానే కస్తూర్యా' మితి విశ్వః. ౯౧॥ త్వమితి. పరిఘ స్సన్నివేశితః ఆయుధవిశేషత్వేన సన్నివేశితః - అనేన పక్షచ్ఛేదభయా త్సముద్రప్రవేశానంతరం పాతాళస్థరాక్షసనిరోధార్థం దేవరాజేన మైనాకః స్థాపిత ఇత్యవగమ్యతే ౯౩॥ తిర్యగితి. వర్ధితుం శక్తిః, అస్తీతి శేషః.

అస్య సాహ్యం మయా కార్య మిక్ష్వాకుకులవర్తినః. మమ హీక్ష్వాకవః పూజ్యాః
పరం పూజ్యతమా స్తవ, ౯౬॥ కురు సాచివ్య మస్మాకం న నః కార్య మతిక్ర
మేత్. కర్తవ్య మకృతం కార్యం సతాం మన్యు ముదీరయేత్, ౯౭॥ సలిలా
దూర్ధ్వ ముత్తిష్ఠ తిష్ఠత్వేష కపి స్త్వయి. అస్మాక మతిథి శ్చైవ పూజ్య శ్చ ప్లవ
తాంవర, ౯౮॥ చామీకరమహానాభ దేవగంధర్వసేవిత. హనుమాం స్త్వయి
విశ్రాంత స్తత శ్శేషం గమిష్యతి] సఏష కపిశార్దూల స్త్వా ముప ర్యేతివీర్యవాన్].
౯౯॥. కాకుత్స్థ స్యానృశంస్యం చ మైథిల్యా శ్చ వివాసనం. శ్రమం చ ప్లవ
గేంద్రస్య సమీ క్ష్యోత్థాతు మర్హసి, ౧౦౦॥ హిరణ్యనాభో మైనాకో నిశమ్య
లవణాంభసః. ఉత్పపాత జలా త్తూర్ణం మహాద్రుమ లతాయుతః, ౧౦౧॥.స సాగరజ
లం భిత్వా బభూ వాభ్యుత్థిత స్తదా. యథా జలధరం భిత్వా దీప్తరశ్మి ర్దివాకరః,
౧౦౨॥. స మహాత్మా ముహూర్తేన పర్వత స్సలిలావృతః దర్శయామాస శృంగాణి
సాగరేణ నియోజితః, ౧౦౩॥. శాతకుంభమయై శ్శృంగై స్స కిన్నరమహోరగైః.
ఆదిత్యోదయసంకాశై రాలిఖద్భి రి వాంబరం, ౧౦౪॥. తప్తజాంబూనదై శ్శృం
గైః పర్వతస్య సముత్థితైః. ఆకాశం శస్త్రిసంకాశ మభవ త్కాంచన ప్రభం.
౧౦౫॥. జాతరూపమయై శ్శృంగై ర్భ్రాజమానై స్స్వయంప్రభైః. ఆదిత్యశత
సంకాశ స్సోఽభవ ద్గిరిస త్తమః, ౧౦౬॥. త ముత్థిత మసంగేన హనుమా నగ్రత
స్స్థితం. మధ్యే లవణతోయస్య విఘ్నోఽయ మితి నిశ్చితః,౧౦౭॥. స త ముచ్ఛ్రిత

శుశూ్రిషత ఇతి. ఇక్ష్వాకుకులవర్తీ - తస్య పూజ్యతమా స్తవ, మత్సంబంధా దితిభావః. యద్వా
త్వదుపకారకవాయుపుత్ర ముద్దిశ్య. * రామా. తస్యేతి. సాహాయ్యం సహాయకర్మ, సహకారిత్వమితి
యావత్. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్.మమ ఇక్ష్వాకవః పూజ్యా హి-మద్వృద్ధిహేతుత్వాత్ తవ పరం
పూజ్యతమాః - సగరవివృద్ధమదంతః ప్రవేశసుఖావస్థానాదిఫలభోక్తృత్వా దితి భావః. ౯౬॥. కుర్వితి.
కార్యం ప్రయోజనం విశ్రాంత్యాది - కర్తవ్యం కార్య మకృతం - సతాం మన్యుం కోపం - ఉదీర
యేత్ ప్రేరయేత్ - ఉత్పాదయేత్. ౯౮॥. చామీకరేతి చామీకరమహానాభ స్వర్ణమయమహాశృం
గ. ౯౯॥. కాకుత్స్థస్యేతి. కాకుత్స్థ స్యానృశంస్యం రామస్య సీతావిషయాం దయాం.౧౦౦॥. హిర
ణ్యనాభఇతి. నిశమ్య, వచన మితి శేషః. ౧౦౧॥—౧౦౨॥. శాతకుంభేతి శాతకుంభనిభైః స్వర్ణసదృ
శైః - ఆదిత్యోదయసంకాశైః, ఆదిత్యోదయతుల్యైరిత్యర్థః. శృంగై రుపలక్షితః శృంగాణి దర్శ
యామాసేతి యోజనా.౧౦౪॥.తప్తేతి. శస్త్రసంకాశం-నీల మిత్యర్థః *ని.‘శస్త్రి మాయుధలోహయో’
రితి విశ్వః. ౧౦౬॥. తమితి. నిశ్చితః నిశ్చితవాన్-కర్తరి నిష్ఠా. ౧౦౭॥ * రామా. సతమితి. ‘జీమూత

౯౪॥.సఏషఇతి.త్వా ముపరి తవోపరి.౯౬॥ కుర్వితి. అతః సాచివ్యకరణాత్-అస్మాకం కార్యం ప్రయో
జనం—నాతిక్రమేత్, న లుప్యతా మిత్యర్థః ౯౭.కార్యాతిక్రమే అరిష్టమాహ— కర్తవ్యమితి.౯౮॥.
చామీకరేతి. చామీకర హిరణ్యాత్మక. ౧౦౦॥. హిరణ్యనాభఇతి. నిశమ్య, వచన మితి శేషః. ఆనృ
శంస్యం కృతజ్ఞత్వం ౧౦౨॥ సమహాత్మేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. శాతకుంభమయై శృంగై
రుపలక్షితః. ౧౦౪॥. తప్తేతి. శస్త్రిసంకాశం శస్త్రిశ్యామ మాకాశం-కాంచనప్రభం కనకగౌర మాసీ

మత్యర్థం మహావేగో మహాకపిః. ఉరసా పాతయామాస జీమూత మివ మారుతః.
౧౦౮½. స తదా పాతిత స్తేన కపినా పర్వతోత్తమః. బుద్ధ్వా తస్య కపే ర్వేగం
జహర్ష చ ననంద చ, ౧౦౯½ త మాకాశగతం వీర మాకాశే సముపస్థితః.
ప్రీతో హృష్టమనా వాక్య మబ్రవీ త్పర్వతః కపిం, మానుషం ధారయ న్రూప
మాత్మనః శిఖరే స్థితః ౧౧౧. దుష్కరం కృతవా న్కర్మ త్వ మిదం వానరోత్తమ,
నిపత్య మమ శృంగేషు విశ్రమస్వ యథాసుఖం. ౧౧౨. రాఘవస్య కులే జాతై
రుదధిః పరివర్ధితః, స త్వాం రామహితే యుక్తం ప్రత్యర్చయతి సాగరః. ౧౧౩.
కృతే చ ప్రతికర్తవ్య మేష ధర్మ స్సనాతనః, సోఽయం త్వత్ప్రతికారార్థీ త్వత్త
స్సమ్మాన మర్హతి. ౧౧౪. త్వన్నిమిత్త మనే నాహం బహుమానా త్ప్రచోదితః,
తిష్ఠ త్వం కపిశార్దూల మయి విశ్రమ్య గమ్యతాం. యోజనానాం శతం చాపి కపి
రేష సమాప్లుతః, తవ సానుషు విశ్రాంత శ్శేషం ప్రక్రమతా మితి ౧౧౫. త దిదం
గంధవ త్స్వాదు కందమూలఫలం బహు, త దాస్వాద్య హరిశ్రేష్ఠ విశ్రాంతోఽను
గమిష్యసి. ౧౧౬ అస్మాక మపి సంబంధః కపిముఖ్య త్వయాఽస్తి వై, ప్రఖ్యాత స్త్రిషు

మివ మారుత' ఇత్యనేన అనాయాసేన పర్వతం పాతితవా నితి ద్యోత్యతే ౧౦౮½ సఇతి. జహర్ష విసిస్మయే. * రామా. సతదేతి జహర్ష చ ననందచేతి పదద్వయేన కాయమనసో ర్వికృతి రుచ్యతే. అస్య వేగేన గ్లానిరాహిత్యం బుధ్వా హృష్టమనా బభూవేత్యర్థః. ౧౦౯½. తమితి. ప్రీతః ప్రీతిద్యోతక వ్యాపారః. * రామా. తమితి. ప్రీతః సుఖితః - హృష్టమనాః ప్రసన్నమనాః ౧౧౧ * రామా. దుష్కర మితి. విశ్రమస్వేతి. శ్రమిగాత్మనేపదీ కశ్చి దస్తి, తథావోక్తం భట్టమల్లేన—'విశ్రామ్యతీతి విశ్రాంతౌ క్వచిద్విశ్రమతేఽపి' చేతి. ౧౧౩. కృతఇతి. కృతే ఉపకారే-త్వత్ప్రతికారార్థీ త్వదాతిథ్య కరణాపేక్షీ-త్వత్త స్సంమాన మర్హతీతి. త్వయా తత్కృతాతిథ్యపరిగ్రహ ఏవాస్య సంమాన మిత్యర్థః. ౧౧౪. చోదనాప్రకార మాహ.—*యోజనానా మితి. ప్రక్రమతా మితి ప్రచోదిత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. *రామా. త్వన్నిమిత్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ఏష కపిః యోజనానాం శతం చాపి సమాప్లుతః సమాపతితు ముపక్రాంతః - తవ సానుషు విశ్రాంతః శేషం మార్గశేషం- ప్రక్రమతా మితి, త్వన్నిమిత్తం అహం అనేన సాగరేణ బహుమానాత్ ప్రచోదితః, అతః కపిశార్దూల త్వం తిష్ఠ, మయి విశ్రమ్యగమ్యతా మిత్యన్వయః. ౧౧౫. తదితి. తత్ప్రసిద్ధం-కందః కరహాటః-మూలం పాదః-త త్తస్మాత్. ౧౧౬. అస్మాకమితి. ప్రఖ్యాత ఇతిసంబంధవిశేషణం. మహాగుణానాం పరిగ్రహో యస్మి న్సతథా. *రామా.

దిత్యర్థః. ౧౦౯½. తమితి. అసంగేన ఏకాకినా. ౧౦౮½. సఇతి జహర్షచ ననంద చేత్యనేన కాయమనసో ర్వికృతి రుచ్యతే. ౧౧౩. కృతేచేతి కృతే ఉపకారే సోఽయ ముదధిః తత్ప్రతికారార్థీ తస్యోపకారస్య ప్రత్యుపకారార్థీ - త్వత్తః సమ్మాన మర్హతి, త్వత్సకాశాత్ త్వత్స్వీకారరూపాం పూజాం ప్రాప్తుం యోగ్యో భవతీత్యర్థః ౧౧౪. త్వన్నిమిత్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ఏష కపిః యోజనానాం శతం సమాప్లుతః సమాప్లవితు ముపక్రాంతః-శేషం మార్గశేషం ప్రక్రమతామితి త్వన్నిమిత్త మనేన సాగరే ణాహం బహుమానా త్ప్రచోదితః, అతః కపిశార్దూల త్వం తిష్ఠ, మయి విశ్రమ్యగమ్యతా మిత్యన్వయః. ౧౧౫. తదితి. త త్ప్రసిద్ధం. ౧౧౬. అస్మాకమితి. మహాగుణపరిగ్రహః

లోకేషు మహాగుణపరిగ్రహాః. ౧౧౮ వేగవన్తః ప్లవన్తో యే ప్లవగా మారుతా
త్మజ, తేషాం ముఖ్యతమం మన్యే త్వా మహం కపికుంజర ౧౧౯. అతిథిః కిలపూ
జార్హః ప్రాకృతోఽపి విజానతా, ధర్మం జిజ్ఞాసమానేన కిం పున స్త్వాదృశో మహాన్.
౧౨౦. త్వం హి దేవ వరిష్ఠస్య మారుతస్య మహాత్మనః, పుత్ర స్తస్యైవ వేగేన సదృ
శః కపికుంజర. ౧౨౧. పూజితే త్వయి ధర్మజ్ఞ పూజాం ప్రాప్నోతి మారుతః, తస్మా
త్త్వం పూజనీయో మే శృణు చా ప్యత్ర కారణం. ౧౨౨. పూర్వం కృతయుగే
తాత పర్వతాః పక్షిణోఽభవన్, తే హి జగ్ము ర్దిశ స్సర్వా గరుడానిలవేగినః. ౧౨౩.
తత స్తేషు ప్రయాతేషు దేవసంఘా స్సహర్షిభిః, భూతాని చ భయం జగ్ము స్తేషాం
పతనశంకయా. ౧౨౪. తతః క్రుద్ధ స్సహస్రాక్షః పర్వతానాం శతక్రతుః, పక్షాం
శ్చిచ్ఛేద వజ్రేణ తత్ర తత్ర సహస్రశః. ౧౨౫. స మా ముపగతః క్రుద్ధో వజ్ర
ముద్యమ్య దేవరాట్, తతోఽహం సహసా క్షిప్తః శ్వసనేన మహాత్మనా. ౧౨౬.
అస్మిన్ లవణతోయే చ ప్రక్షిప్తః ప్లవగోత్తమ, గుప్తపక్షసమగ్ర శ్చ తవ పిత్రా
ఽభిరక్షితః. ౧౨౭. తతోఽహం మానయామి త్వాం మాన్యో హి మమ మారు
తః, త్వయా మే హ్యేష సంబంధః కపిముఖ్య మహాగుణః. ౧౨౮. అస్మి న్నేవం
గతే కార్యే సాగరస్య మమైవ చ, ప్రీతిం ప్రీతమనాః కర్తుం త్వ మర్హసి మహా
కపే. ౧౨౯. శ్రమం మోక్షయ పూజాం చ గృహాణ కపిసత్తమ, ప్రీతిం చ బహు
మన్యస్వ ప్రీతోఽస్మి తవ దర్శనాత్. ౧౩౦. ఏవ ముక్తః కపిశ్రేష్ఠ స్తం నగోత్త
మ మబ్రవీత్, ౧౩౦½. ప్రీతోఽస్మి కృత మాతిథ్యం మన్యు రేషోఽపనీయతాం.

హనుమతః పూజ్యతమత్వే హేత్వంతరం దర్శయతి—అస్మాకమపీతి. సంబంధః - ఆతిథ్యాతిథిమద్భావ లక్షణః. మహాగుణపరిగ్రహాః- పరిగృహ్యత ఇతి పరిగ్రహః మహాగుణానాం సతాం పరిగ్రహాః మహాగుణ పరిగ్రహాః. ౧౧౯. * రామా. అతిథిరితి. 'త్వాదృశో మహా'నితి పాఠః. ౧౨౦. * రామా. కించాతిథే స్తస్య పూజాయాం కామ్యార్థసిద్ధిర్ ద్వయో రపి ప్రత్యుపకారసిద్ధి స్స్యా దిత్యాహ—త్వంహీత్యా దినా. ౧౨౨. సంబంధం వివృణోతి—పూర్వమిత్యాదినా పక్షిణః పక్షవంతః-హిః పాదపూరణే ౧౨౬. అస్మిన్నితి. సమగ్రపక్షః గుప్తసమగ్రపక్షశ్చ యథా భవామి తథా అభిరక్షితోఽస్మీత్యర్థః. ౧౨౯ * రామా. శ్రమమితి మోక్షయ ముంచ-'మోక్షనిరసనే' ఇతి చౌరాదికో ధాతుః. ౧౩౦½. ప్రీతోఽస్మీతి. కృత మాతిథ్యం-తవ దర్శనాదినేతి భావః. మన్యుః కోపః-మత్కృతా పూజా న గృహీతేతి కోపో నిరస్యతా మిత్యర్థః కార్యకాలః త్వరతే శీఘ్రం గచ్ఛేతి మాం ప్రేరయతి. అహ శ్చాప్యతివర్తతే. అత్ర విళంబః క్రియతే చేదిద మహోఽతివర్తత ఇత్యర్థః. ఇహ సముద్రే-అంతరే మధ్యే-మయా న స్థాతవ్య మితి వానరసన్నిధౌ ప్రతిజ్ఞా కృతా. * రామా. త్వరతే కార్యకాల ఇతి. కార్యః కరణయోగ్యః కాలః

మహాగుణేన వాయునా పరిగృహ్యత ఇతి తథా. ౧౧౯. అతిథిరితి 'త్వాదృశో మహా' నితి పాఠః. ౧౨౯. అస్మిన్నితి. ఏవం గతే ప్రాప్తే సతి-కార్యే ఉపకారరూపకార్యే-ప్రీతిం కర్తు మర్హసి, పూజా స్వీకారే ణేతి భావః. ౧౩౦½. ప్రీత ఇతి. మన్యుః పూజానంగీకారనిబంధనం దైన్యం. త్వరత ఇతి. కార్యకాలః

*త్వరతే కార్యకాలో మే అహశ్చాప్యతివర్తతే, ప్రతిజ్ఞా చ మయా దత్తా న స్థాతవ్య
మిహాంతరే. ౧౩౨. ఇత్యుక్త్వా పాణినా శైల మాలభ్య హరిపుంగవః, జగామా
కాశ మావిశ్య వీర్యవా న్ప్రహస న్నివ. ౧౩౩. స పర్వతసముద్రాభ్యాం బహు
మానా దవేక్షితః, పూజిత శ్చోపపన్నాభి రాశీర్భి రనిలాత్మజః ౧౩౪. అథోర్ధ్వం
దూర ముత్పత్య హిత్వా శైలమహార్ణవౌ, పితుః పంథాన మాస్థాయ జగామ విమ
లేఽంబరే. ౧౩౫ భూయ శ్చోర్ధ్వగతిం ప్రాప్య గిరిం త మవలోకయన్, వాయు
సూను ర్నిరాలంబే జగామ విమలేఽంబరే. ౧౩౬ త ద్ద్వితీయం హనుమతో దృష్ట్వా
కర్మ సుదుష్కరం, ప్రశశంసు స్సురా స్సర్వే సిద్ధా శ్చ పరమర్షయః. ౧౩౭. దేవతా
శ్చాభవన్ హృష్టా స్తత్రస్థా స్తస్య కర్మణా, కాంచనస్య సునాభస్య సహస్రాక్ష
శ్చ వాసవః. ౧౩౮. ఉవాచ వచనం ధీమాన్ పరితోషా త్సగద్గదం, సునాభం పర్వ
తశ్రేష్ఠం స్వయ మేవ శచీపతిః. ౧౩౯. హిరణ్యనాభ శైలేంద్ర పరితుష్టోఽస్మి తే
భృశం, అభయం తే ప్రయచ్ఛామి తిష్ఠ సౌమ్య యథాసుఖం. ౧౪౦. సాహ్యం
కృతం తే సుమహ ద్విక్రాంతస్య హనూమతః, క్రమతో యోజనశతం నిర్భయస్య
భయే సతి. ౧౪౧. రామ స్యైష హి దూత్యేన యాతి దాశరథే ర్హరిః, సత్క్రి
యాం కుర్వతా తస్య తోషితోఽస్మి దృఢం త్వయా. ౧౪౨. తతః ప్రహర్ష మగమ
ద్విపులం పర్వతోత్తమః, దేవతానాం పతిం దృష్ట్వా పరితుష్టం శతక్రతుం.

కార్యకాలః-త్వరతే త్వరయతి. అహశ్చాప్యతివర్తతే లంకాద్వీపప్రవేశయోగ్య మహశ్చాతివర్తతే. ప్రతి
జ్ఞా చేతి. 'యథా రాఘవనిర్ముక్త శ్శర శ్శ్వసనవిక్రమః, గచ్ఛే త్తద్వ ద్గమిష్యామి లంకాం రావణపా
లితా' మితి ప్రతిజ్ఞా దత్తా. తస్మా దిహాంతరే న స్థాతవ్యం. ౧౩౨ ఇత్యుక్త్వేతి. ప్రహస న్నివ-ప్రస
న్నముఖ ఇవేత్యర్థః. * రామా. ఇత్యుక్త్వేతి. ఆలభ్య స్పృష్ట్వా ప్రహస న్నివేత్యత్ర ఇవశబ్దో హాస
ప్రకర్షస్య పారమార్థ్యపరః ప్రీతిసూచకః, మందస్మితం కుర్వ న్నిత్యర్థః. ౧౩౩. * రామా. సఇతి.
ఉపపన్నాభిః రామకార్యసిద్ధ్యుచితాభిః. ౧౩౪. అథేతి. హిత్వా శైలమహార్ణవౌ, మూర్తిమంతౌ తౌ
హిత్వేత్యర్థః. అనేన శైలవత్సముద్రోఽపి మూర్తిమత్తయా తత్రాదృశ్యతేతి సూచితం. ౧౩౬ తద్ద్వి
తీయమితి. ద్వితీయం సముద్రలంఘనాపేక్షయా ద్వితీయం - తత్పర్వతజయరూపం కర్మ ౧౩౭.
* రామా. దేవతాశ్చేతి. తస్య మైనాకస్య కర్మణా దేవతా హృష్టా అభవన్ సహస్రాక్ష శ్చ హృష్టోఽభవ
దితి వచనవిపరిణామేన సంబంధః ౧౪౦. సాహ్యమితి. భయే సతి, సముద్రలంఘనేఽస్య కిం భవిష్యతీ
త్యస్మాకం భయే సతీత్యర్థః. * రామా. సాహ్యమితి. సాహ్యం సహాయకర్మ, సహకారిత్వ మితి యావత్.
బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్. తే త్వయా-నిర్భయస్య భయే సతి-అతివిస్మృతసముద్రోపర్యాకాశగమనే
సముద్రపతనాదిభయనిమిత్తసంభావనాయా మపి నిర్భయస్య ౧౪౩. * రామా. సఇతి బభూ

లంకాప్రవేశకాలః-త్వరతే విళంబం న సహతే. ౧౩౨ ఇతీతి. ఆలభ్య స్పృష్ట్వా-ప్రహసన్నివ ప్రసన్న
ముఖస్సన్. ౧౩౪. అథేతి. పితుః పంథానం వాయుమార్గం. ౧౩౬. తదితి. సముద్రలంఘనం ప్రథమం కర్మ
ద్వితీయం మైనాకగిరా ఏవ విశ్రమ్య గమనం. ౧౩౭ దేవతాశ్చేతి. వాసవ శ్చ హృష్ట ఇతి సంబంధః ౧౪౦.
సాహ్యమితి. సాహ్యం సహాయకర్మ, సహకారిత్వ మితి యావత్. తే తవ-మన్నిమిత్తభయే సత్యపి నిర్భ

౧౪౩. స వై దత్తవర శ్శైలో బభూ వావస్థిత స్తదా, హనుమాం శ్చ ముహూర్తేన
వ్యతిచక్రామ సాగరం. ౧౪౪. తతో దేవా స్సగంధర్వా స్సిద్ధా శ్చ పరమర్షయః,
అబ్రువ న్సూర్యసంకాశాం సురసాం నాగమాతరం. ౧౪౫ అయం వాతాత్మజ
శ్శ్రీమాన్ ప్లవతే సాగరోపరి, హనుమా న్నామ తస్య త్వం ముహూర్తం విఘ్న
మాచర ౧౪౬ రాక్షసం రూప మాస్థాయ సుఘోరం పర్వతోపమం, దంష్ట్రా
కరాళం పింగాక్షం వక్త్రం కృత్వా నభస్సమం. ౧౪౭. బల మిచ్ఛామహే జ్ఞాతుం
భూయ శ్చాస్య పరాక్రమం, త్వాం విజేష్య త్యుపాయేన విషాదం వా గమి
ష్యతి ౧౪౮ ఏవ ముక్తా తు సా దేవీ దైవతై రభిసత్కృతా, సముద్రమధ్యే సురస
సా బిభ్రతీ రాక్షసం వపుః ౧౪౯. వికృతం చ విరూపం చ సర్వస్య చ భయావహం,
ప్లవమానం హనూమంత మావృత్యేద మువాచ హ. ౧౫౦. మమ భక్షః ప్రదిష్ట
స్త్వ మీశ్వరై ర్వానరర్షభ, అహం త్వాం భక్షయిష్యామి ప్రవిశేదం మమా
ననం ౧౫౧ ఏవ ముక్త స్సురసయా ప్రాంజలి ర్వానరర్షభః, ప్రహృష్టవదన శ్శ్రీమా
నిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౫౨. రామో దాశరథి ర్నామ ప్రవిష్టో దండకావనం,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వై దేహ్యా చాపి భార్యయా. ౧౫౩. అన్యకార్యవిషక్తస్య
బద్ధవైరస్య రాక్షసైః, తస్య సీతా హృతా భార్యా రావణేన యశస్వినీ. ౧౫౪.
తస్యా స్సకాశం దూతోఽహం గమిష్యే రామశాసనాత్, కర్తు మర్హసి రామస్య
సాహ్యం విషయవాసిని. ౧౫౫. అథవా మైథిలీం దృష్ట్వా రామం చాక్లిష్టకారిణం,
ఆగమిష్యామి తే వక్త్రం సత్యం ప్రతిశృణోమి తే. ౧౫౬ ఏవ ముక్తా హనుమతా

వావస్థిత స్తదా, తస్మిన్ కాలే స్వస్థోఽభూదిత్యర్థః ప్రతిప్రయాణవేళాయా మపి 'పర్వతేంద్రం
సునాభం చ సముపస్పృశ్య వీర్యవా, నితి మైనాకావస్థానాభిధానాత్ ; సాగరం మైనాకాధిష్ఠితసాగర
ప్రదేశం. ౧౪౫ * రామా. అయమితి. శ్రీమాన్-అత్ర శ్రీశబ్దేన అతిదూరసముద్రలంఘనే ఽప్యుప
ర్యుపరి బలాభివృద్ధిప్రయుక్తా సుషుమోచ్యతే. ౧౫౩. అన్యేతి అన్యకార్యవిషక్తస్య మారీచమృగగ్ర
హణవ్యాసక్తస్య. ౧౫౪. తస్యాఇతి. విషయవాసినీ రామరాజ్యవాసినీ. ౧౫౬.ఏవమితి నాతివర్తే న్మాం
మమాననమప్రవిశ్య న గచ్ఛేత్ అతివర్తే దిత్యత్ర పరస్మైపదమార్షం. అత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం.
'అబ్రవీ న్నాతివర్తే న్మాం కశ్చిదేష వరో మమే' త్యస్యానంతరం 'త ద్దృష్ట్వా వ్యాదితం వక్త్రం
వాయుపుత్ర స్సుబుద్ధిమా' నిత్యాదిశ్లోకా ద్రష్టవ్యాః. మధ్యే 'తం ప్రయాంత' మిత్యాదయః కేచన
శ్లోకాః ప్రక్షిప్తాః అసంగతాశ్చ, శతయోజనాయతత్వే వానరై ర్లంకావాసిభి శ్చ జ్ఞాత స్స్యా దితి

యస్య హనూమతఃసాహ్యంకృతం,అతః అభయం ప్రయచ్ఛామీతిసంబంధః ౧౪౩ హనుమానితి సాగరం
మైనాకాధిష్ఠితసింధుప్రదేశం.౧౪౭.త్వామితి త్వా ముపాయేన విజేష్యతి వా-విషాదం దైన్యం మిష్యతి
వేతి జ్ఞాతు మిచ్ఛామహ ఇతి సంబంధః ౧౫౦.మమేతి ఈశ్వరైః దైవతైః ౧౫౩ అన్యేతి.కార్యవిషక్తస్య
మాయామృగవధప్రస్థితస్య.౧౫౪.తస్యాఇతి విషయవాసిని రామరాజ్యవాసిని-త్రైలోక్యనాథత్వా ద్రఘు
నాథస్యేతిభావః,౧౫౬.ఏవమితి. కశ్చిదపిజనః నాతివర్తేత,మా మితి శేషః-'నాతివర్తే న్మా'మిత్యపిపాఠః,

సురసా కామరూపిణీ, అబ్రవీ న్నాతివ_ర్తేత కశ్చి దేష వరో మమ ౧౫౬. [తం ప్రయాంతం సముద్వీక్ష్య సురసా వాక్య మబ్రవీత్, బలం జిజ్ఞాసమానా వై నాగమాతా హనూమతః, ప్రవిశ్య వదనం మేఽద్య గంతవ్యం వానరో_త్తమ. వర ఏష పురా దత్తో మమ ధాత్రేతి సత్వరా, వ్యాదాయ వక్త్రం విపులం స్థితా సా మారుతేః పురః. ఏవ ము_క్త స్సురసయా క్రుద్ధో వానరపుంగవః, అబ్రవీ త్కురు వై వక్త్రం యేన మాం విషహిష్యసే ఇత్యు_క్త్వా సురసాం క్రుద్ధో దశయోజనమాయతః, దశయోజనవిస్తారో బభూవ హనుమాం స్తదా తం దృష్ట్వా మేఘసంకాశం దశయోజన మాయతం, చకార సురసా చాస్యం వింశద్యోజన మాయతం, తాం దృష్ట్వా వి_స్తృతాస్యాం తు వాయుపుత్ర స్సుబుద్ధిమాన్.హనూమాం స్తు తతః క్రుద్ధ స్త్రింశద్యోజనమాయతః, చకార సురసా వక్త్రం చత్వారింశ_త్తథోచ్ఛ్రితం. బభూవ హనుమా న్వీరః పంచాశద్యోజనోచ్ఛ్రితః, చకార సురసా వక్త్రం షష్టియోజన మాయతం. తథైవ హనుమా న్వీర స్స_ప్తతీయోజనోచ్ఛ్రితః, చకార సురసావక్త్రం

విరోధాత్ త ఇమే ప్రక్షి_ప్తశ్లోకాః "తం ప్రయాంతం సముద్వీక్ష్య సురసా వాక్య మబ్రవీత్, బలం జిజ్ఞాసమానా వై నాగమాతా హనూమతః. ప్రవిశ్య వదనం మేఽద్య గంతవ్యం వానరో_త్తమ, వర ఏష పురా దత్తో మమ ధాత్రేతి సత్వరా. వ్యాదాయ విపులం వక్త్రం స్థితా సా మారుతేః పురః, ఏవ ము_క్త స్సురసయా క్రుద్ధో వానరపుంగవః. అబ్రవీ త్కురు వై వక్త్రం యేన మాం విషహిష్యసే, ఇత్యు_క్త్వా సురసాం క్రుద్ధో దశయోజన మాయతః, దశయోజనవిస్తారో బభూవ హనుమాం స్తదా. తం దృష్ట్వా మేఘసంకాశం దశయోజన మాయతం, చకార సురసా చాస్యం వింశద్యోజన మాయతం, హనూమాం స్తు తతః క్రుద్ధ స్త్రింశద్యోజన మాయతః చకార సురసా వక్త్రం చత్వారింశ_త్తథోచ్ఛ్రితమ్. బభూవ హనుమాన్ వీరః పంచాశద్యోజనోచ్ఛ్రితః, చకార సురసా వక్త్రం షష్టియోజనమాయతం. తథైవ హనుమా న్వీర స్స_ప్తతీయోజనోచ్ఛ్రితః, చకార సురసా వక్త్ర మశీతీయోజనోచ్ఛ్రితం. హనూమా నచలప్రఖ్యో నవతీయోజనోచ్ఛ్రితః, చకార సురసా వక్త్రం శతయోజన మాయత" మితి. *రామా. 'దేవమాతా హనూమత' ఇత్యతఃపరం 'ప్రవిశ్యవదనం మేఽద్య గంతవ్యం వానరో_త్తమ, వర ఏష పురా దత్తో మమ ధాత్రేతి సత్వ' రేతి పాఠః ఏవమితి. విషహిష్యసే అభిభవిష్యసి, గ్రసిష్య సీత్యర్థః. ఇత్యు_క్త్వేతి. దశయోజన మాయతః- 'దశయోజనవిస్తారో బభూవ హనుమా' నిత్యనేన 'దశయోజనవిస్తీర్ణా త్రింశద్యోజన మాయతా, ఛాయా వానరసింహ' స్యేత్యు_క్తచ్ఛాయోచితం పరిమాణాంతరం సురసాదర్శనా త్పూర్వం సంక్షి_ప్తవా నిత్యవగమ్యతే. 'చకార సురసా చాస్యం వింశద్యోజన మాయత' మిత్యతఃపరం 'హనూమాం స్తు తతః క్రుద్ధస్త్రింశద్యోజన మాయత' ఇత్యాదిక్రమేణ 'చకార సురసా వక్త్రం శతయోజనమాయత' మిత్యేవ పాఠక్రమః ఏతే శ్లోకాః కేషుచి త్కోశేషు లేఖకప్రమాదా త్పతితాః స_ప్తతీయోజనోచ్ఛ్రిత ఇత్యాదౌ దీర్ఘ ఆర్షః. ౧౫౬. ప్రకృతం విలిఖ్యతే—'తద్దృష్ట్వా వ్యాదితం త్వాస్యం వాయుపుత్ర స్సుబుద్ధిమాన్, సుసంక్షిప్యాత్మనః కాయం బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః' * రామా తద్దృష్ట్వావ్యాదితంత్వాస్య మితి. వ్యాదితం వ్యా_త్తం. ఇడాగమ

౧౫౬.అథవరదానంశ్రుత్వాఽపి జిగమిషంతంప్రత్యాహ— తమితి.ఏవమితి.విషహిష్యసే అభిభవిష్యసి,

అశీతీయోజనాయతం. హనుమా నచలప్రఖ్యో నవతీయోజనోచ్ఛ్రితః, చకార సుర సా వక్త్రం శతయోజన మాయతం].తద్దృష్ట్వా వ్యాదితం త్వాస్యం వాయుపుత్ర స్సు బుద్ధిమాన్. [దీర్ఘజిహ్వం సురసయా సుఘోరం నరకోపమం,]సుసంక్షి ప్యాత్మనః కా యం బభూ వాంగుష్ఠమాత్రకః. ౧౫౮ సోఽభిపత్యాశు తద్వక్త్రం నిష్పత్య చ మహా జవః, అంతరిక్షే స్థితః శ్రీమా నిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౫౯. ప్రవిష్టోఽస్మి హి తే వక్త్రం దాక్షాయణి నమోఽస్తు తే,గమిష్యే యత్ర వై దేహీ సత్య శ్చాసీ ద్వర స్తవ. ౧౬౦. తం దృష్ట్వా వదనా న్ముక్తం చంద్రం రాహుముఖా దివ, అబ్రవీ త్సురసా దేవీ స్వేన రూపేణ వానరం.౧౬౧ అర్థసిద్ధ్యై హరిశ్రేష్ఠ గచ్ఛ సౌమ్య యథాసుఖం, సమానయస్వ వై దేహీం రాఘవేణ మహాత్మనా. ౧౬౨. తత్తృతీయం హను మతో దృష్ట్వా కర్మ సుదుష్కరం,సాధుసా ధ్వితి భూతాని ప్రశశంసు స్తదా హరిం. ౧౬౩. స సాగర మనాధృష్య మభ్యేత్య వరుణాలయం, జగా మాకాశ మావిశ్య వేగేన గరుడోపమః. ౧౬౪. సేవితే వారిధారాభిః పతగై శ్చ నిషేవితే, చరితే కైశికాచార్యై రైరావతనిషేవితే సింహకుంజరశార్దూలపతగోరగవాహనైః, విమానై స్సంపతద్భి శ్చ విమలై స్సమలంకృతే. వజ్రాశనిసమాఘాతైః పావకై రుపశోభితే, కృతపుణ్యై ర్మహాభాగై స్స్వర్గజిద్భి రలంకృతే. వహతా హవ్య మత్యర్థం సేవితే చిత్రభానునా,గ్రహనక్షత్రచంద్రార్కతారాగణవిభూషితే.మహర్షి గణగంధర్వనాగయక్షసమాకులే, వివిక్తే విమలే విశ్వే విశ్వావసునిషేవితే. దేవ రాజగజాక్రాంతే చంద్రసూర్యపథే శివే,వితానే జీవలోకస్య వితతే బ్రహ్మనిర్మితే.

స్వార్థః.అతివిస్తృతం వక్త్రం సూక్ష్మరూపేణ ప్రవి శ్యాక్లేశేన నిర్గంతు మయం సమీచీనః సమయ ఇతి జ్ఞానయోగాత్ సుబుద్ధిమా నితి విశేషణం.౧౫౮. ప్రవిష్టోస్మీతి.దక్ష స్యాపత్యం దాక్షాయణి,తత్త్వం చ పూర్వం వరప్రదానకథనసమయే తయైవ కథిత మిత్యనువాదాత్ కల్ప్యతే. *రామా. ప్రవిష్టోస్మిహీతి. దాక్షాయణీ త్యనువాదాత్ స్వవరప్రదానకథనసమయే హనుమంత ముద్దిశ్య స్వకీయం దాక్షాయణీత్వ మపి తయైవ కథిత మిత్యవగంతవ్యం. సత్యశ్చాసీ ద్వరం తవ- త్వదాస్యం ప్రవిశ్య నిర్గమనాత్ బ్రహ్మ ణా దత్తో వర స్సత్య ఆసీ దిత్యర్థః వరశబ్దస్య నపుంసకత్వ మార్షం.౧౬౧. * రామా. అర్థేతి సమానయ స్వసంగమయ. ౧౬౪. ఆకాశగమన మతి దుష్కర మి త్యము మర్థం కథయితుం ఆకాశస్వరూపం వర్ణ్యతే—సేవితఇత్యాదినా శ్లోకసప్తకేన. కైశికాచార్యైః కైశికే రాగవిశేషే ఆచార్యైః,విద్యాధర విశేషైరిత్యర్థః. వజ్రాశనిసమాఘాతైః పావకైః వజ్రాశనిసమాఘాతై స్తైస్తుభి ర్జాతైః పావకైః. హవ్యం వహతా దేవేభ్యో హవ్యవహనార్థం గతేన-చిత్రభానునా వహ్నినా - విశ్వే విశ్వగతే, వ్యాపక

గ్రసిష్యసీత్యర్థః * తద్దృష్ట్వేతి. సురసయా వ్యాదిత మాస్యం. ౧౬౧. అర్థేతి. సమానయ సంయో జయ. ౧౬౨. తదితి. తృతీయం కర్మ సురసావక్త్రాన్నిష్క్రమణం.౧౬౪. సేవిత ఇతి. కైశికాచార్యైః కైశికం నృత్తాది తదాచార్యై స్తుంబురుప్రభృతిభిః- ఐరావతనిషేవితే - ఐరావత మితి ఋజుదీర్ఘ మింద్రధను రుచ్యతే * వజ్రాశనిసమాఘాతైః - వజ్రాశన్యోః సమ స్తుల్య ఆఘాతోఽభిఘాతో యే

బహుశ స్సేవితే వీరై ర్విద్యాధరగణై ర్వరైః, జగామ వాయుమార్గే తు గరుత్మా
నివ మారుతిః. ౧౭౧. ప్రదృశ్యమాన స్సర్వత్ర హనుమా న్మారుతాత్మజః, భేజే
ఽంబరం నిరాలంబం లంబపక్ష ఇవాద్రిరాట్. ౧౭౨ ప్లవమానం తు తం
దృష్ట్వా సింహికా నామ రాక్షసీ, మనసా చింతయామాస ప్రవృద్ధా కామరూపిణీ.
౧౭౩. అద్య దీర్ఘస్య కాలస్య భవిష్యామ్యహ మాశితా, ఇదం హి మే మహ
త్సత్త్వం చిరస్య వశ మాగతం.౧౭౪. ఇతి సంచింత్య మనసా ఛాయా మస్య సమా
క్షిపత్, ౧౭౫ ఛాయాయాం గృహ్యమాణాయాం చింతయామాస వానరః.
౧౭౬.సమాక్షిప్తోఽస్మి సహసా పంగూకృతపరాక్రమః, ప్రతిలోమేన వాతేన మహా
నౌ రివ సాగరే. ౧౭౭, తిర్యగూర్ధ్వ మధ శ్చైవ వీక్షమాణ స్తతః కపిః, దదర్శ స
మహత్ సత్త్వ ముత్థితం లవణాంభసి. ౧౭౮. త ద్దృష్ట్వా చింతయామాస మారుతి
ర్వికృతాననం, కపిరాజేన కథితం సత్త్వ మద్భుతదర్శనం. ఛాయాగ్రాహి మహావీర్యం
త దిదం నాత్ర సంశయః, ౧౭౯ స తాం బుద్ధ్వాఽర్థతత్త్వేన సింహికాం మతిమా
న్కపిః. వ్యవర్ధత మహాకాయః ప్రావృషీవ వలాహకః, ౧౮౦. తస్య సా కాయ
ముద్వీక్ష్య వర్ధమానం మహాకపేః. వక్త్రం ప్రసారయామాస పాతాళాంతరసన్నిభం,
౧౮౧. ఘనరాజీవ గర్జంతీ వానరం సమభిద్రవత్. ౧౮౨. స దదర్శ తత స్తస్యా

ఇత్యర్థః దేవరాజగజాక్రాంతే ఐరావతభిన్నదిగ్గజాక్రాంతే- వితానే వితానతుల్యే- వితత ఇతి వితాన విశేషణం. * రామా సేవితఇతి కైశికాచార్యైః కైశికం రాగవిశేషః తదాచార్యైః, తుంబురుప్ర భృతిభి రిత్యర్థః ఐరావతనిషేవితే - ఐరావతమితి ఋజుదీర్ఘ మింద్రధను రుచ్యతే. తేన నిషేవితే యుక్తే ని. 'ఇంద్రాయుధం త్వింద్రధను స్తద్దీర్ఘ మృజు రోహితం, ఐరావతం చ విద్యుత్తు చంచలా చప' లేతివైజయంతీ.వజ్రాశనిసమాఘాతైః వజ్రాశనో్య స్సమః తుల్యః ఆఘాతః అభిఘాతః యేషాం తైః-వివిక్తఇతి విశ్వే- విశతీతి విశ్వః,వ్యాపక ఇత్యర్థః వితానే ఉల్లోచభూతే.ని. 'అస్త్రీ వితాన ముల్లోచ' ఇత్యమరః.'విద్యాధరగణై ర్వరై'రిత్యతః పరం-'జగామ వాయుమార్గే తు గరుత్మా నివ మారుతి' రితి పాఠక్రమః. ఉపరితు—'హనుమాన్ మేఘజాలా' నీత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయం ప్రమాదాల్లిఖితం. 'ప్రదృశ్యమానస్సర్వ'త్రేతి పాఠః. ౧౭౩ అద్యేతి దీర్ఘస్య కాలస్య దీర్ఘకాలే గతే సతి - అద్య ఆశితా అశిత్రీ భుక్తవతీ-భవిష్యామి. ౧౭౪. ఇతీతి. సమాక్షిపత్ సమ్యగ్గృహీతవతీ. ౧౭౬. సమాక్షిప్త ఇతి పంగూకృతపరాక్రమః కుంఠితగతిః-ప్రతిలోమేన ప్రతికూలేన. ౧౭౮. ఛాయాగ్రాహీతి తదిదం ఛాయాగ్రాహి కపిరాజేన కథితం నాత్ర సంశయ ఇతి యోజనా. ౧౮౧.ఘనరాజీవేతి.సమభిద్రవత్

షాంతై - పావకైః.* ఆకాశస్య ఏకోనపంచాశదగ్నిసంబంధ ముక్త్వా తత్ప్రధానభూతచిత్రభాను సంబంధ మాహ— వహతేతి. * వివిక్తఇతి. విశ్వే విశ్వవ్యాపకే - విశ్వావసుః గంధర్వరాజః. ౧౭౩. అద్యేతి. ఆశితా భుక్తవతీ - సమాక్షిపత్ జగ్రాహ. ౧౮౦. తస్యేతి. పాతాళాంతర సన్నిభం పాతాళవివరసదృశం. ౧౮౧. సదదర్శేతి. కాయమాత్రం శరీరప్రమాణం - స్వశరీరకబళన

వివృతం సుమహ న్ముఖం, కాయమాత్రం చ మేధావీ మర్మాణి చ మహాకపిః. ౧౮౨. స తస్యా వివృ తే వక్త్రే వజ్రసంహననః కపిః, సంక్షిప్య ముహు రాత్మానం నిష్పపాత మహాబలః. ౧౮౩. ఆస్యే తస్యా నిమజ్జంతం దదృశు స్సిద్ధచారణాః, గ్రస్యమానం యథా చంద్రం పూర్ణం పర్వణి రాహుణా. ౧౮౪. తత స్తస్యా నఖై స్తీక్ష్ణై ర్మర్మా ణ్యుత్కృత్య వానరః, ఉత్పపాతాథ వేగేన మనస్సంపాతవిక్రమః. ౧౮౫. తాం తు దృష్ట్వా చ ధృత్యా చ దాక్షిణ్యేన నిపాత్య చ, స కపిప్రవరో వేగా ద్వవృధే పున రాత్మవాన్. ౧౮౬. హృతహృత్సా హనుమతా పపాత విధురాఽంభసి, ౧౮౬½. తాం హతాం వానరే ణాశు పతితాం వీక్ష్య సింహికాం. భూతా న్యాకాశచారీణి త మూచుః ప్లవగోత్తమం, ౧౮౭½. భీమ మద్య కృతం కర్మ మహ త్సత్త్వం త్వయా హతం. సాధయార్థ మభిప్రేత మరిష్టం ప్లవతాం వర, యస్య త్వేతాని చత్వారి వానరేంద్ర యథా తవ. ధృతి ర్దృష్టి ర్మతి ర్దాక్ష్యం స్వకర్మసు న సీదతి, ౧౮౯½. స తై స్సంభావితః పూజ్యః ప్రతిపన్నప్రయోజనః. జగా మాకాశ మావిశ్య పన్నగాశనవ త్కపిః, ౧౯౦½ ప్రాప్తభూయిష్ఠపార స్తు సర్వతః ప్రతిలోకయన్. యోజనానాం శత స్యాంతే వనరాజిం దదర్శ సః, ౧౯౧½. దదర్శ చ పత న్నేవ వివిధ

సమభ్యద్రవత్. ౧౮౧. సదదర్శేతి. కాయమాత్రం దేహప్రమాణం. ౧౮౨. సఇతి. ముహు స్సంక్షిప్య సన్నికర్షానుగుణం సంకుచ్య. ౧౮౪. తతఇతి. తతః తేన రూపేణ - మనస్సంపాతవిక్రమః మనోవేగతుల్యగతిః. * రామా. తతఇతి. అథ వానరః - మనస్సంపాతవిక్రమస్సన్ మనోగమనసమానగతిస్సన్ - తీక్ష్ణై ర్నఖై స్తస్యా మర్మా ణ్యుత్కృత్య తతః ఆస్యాత్ వేగే నోత్పపాత - ఆస్యపిధానా త్పూర్వ మే వోత్పపా తేత్యర్థః. ౧౮౫. తామితి. దృష్ట్వా దూరా దేవ దర్శనేన - ధృత్యాఆస్యనియమనజననధార్ష్ట్యేన దాక్షిణ్యేన పాటవేన. ౧౮౬. హృతహృదితి. విధురా ఆర్తా. ౧౮౭½. భీమమిత్యాది. అరిష్టం శుభం యథా భవతి తథా - యస్య సింహికారూపసత్త్వస్య - దృష్టిః ఆయతిక్షమసూక్ష్మేక్షణం - మతిః అర్థతత్త్వనిశ్చయః - క్రియావత్త్వం దాక్ష్యం - యథా తవ తథా యస్య చత్వారి సంతి, తత్త్వయా హతం. తా న్యేవ చత్వార్యాహ—ధృతిరితి. యా ధృతిః స్వకర్మసు స్వానుకూల్యకార్యేషు నావసీదతి - యాదృష్టి ర్నావసీదతి - యా మతి ర్నావసీదతి - య ద్దాక్ష్యం నావసీదతి - ఏతాని చత్వారి యస్య సంతి త త్త్వయా హత మితి యోజనా. ౧౮౯½. సఇతి. సంభావితః పూజితః - ప్రతిపన్నప్రయోజనః ప్రాకృప్రతిభాసితకార్యసారః - స చ స్త్రీత్వే దోషే సమానేఽపి సురసాయా జయప్రతిపత్తిః సింహికాయా వధప్రతిపత్తిశ్చ. ౧౯౦½. ప్రాప్తేతి. ప్రాప్తభూయిష్ఠపారః ప్రాప్తప్రాయతీరః. ౧౯౧½. దదర్శేతి. మలయోపవనాని లంకామలయ ఇతి దక్షిణతీరే స్థితమలయః తస్యో

పర్యాప్తమిత్యర్థః. ముఖం దదర్శ - మర్మాణి ప్రాణస్థానాని - సంక్షిప్య. ౧౮౪. తతఇతి. మనస్సంపాతవిక్రమః మనోగమనసమానగతిః. ౧౮౫. తామితి. దృష్ట్వా సూక్ష్మదర్శనేన - ధృత్యాధైర్యేణ - దాక్షిణ్యేన కౌశలేన, క్షిప్రకారిత్వే నేత్యర్థః. తస్యాః సంహారనైపుణ్యేన వా. ౧౮౬. హృతేతి. సా సింహికా - హృతహృత్ విదారితహృదయా - అతఏవ విధురా విహ్వలా. ౧౮౬½. భీమమితి. అరిష్టం శుభం. ౧౮౯½. సఇతి. ప్రతిపన్నప్రయోజనః ప్రాప్తప్రకృతకార్యః. ౧౯౦½. ప్రాప్తేతి. ప్రాప్తం ప్రాప్తప్రాయం భూయిష్ఠపారం మహాతీరం యేన. ౧౯౧½. దదర్శేతి. పతన్ గచ్ఛన్ - మలయః

ద్రుమభూషితం. ద్వీపం శాఖామృగశ్రేష్ఠో మలయోపవనాని చ, ౧౯౨॥. సాగరం సాగరానూపం సాగరానూపజాన్ ద్రుమాన్. సాగరస్య చ పత్నీనాం ముఖాన్యపి విలోకయన్,౧౯౩॥.స మహామేఘసంకాశం సమీక్ష్యాత్మాన మాత్మవాన్. నిరుంధంత మివాకాశం చకార మతిమా న్మతిం, ౧౯౪॥. కాయవృద్ధిం ప్రవేగం చ మమ దృష్ట్వైవ రాక్షసాః. మయి కౌతూహలం కుర్యు రితి మేనే మహాకపిః, ౧౯౫॥. తత శ్శరీరం సంక్షిప్య త న్మహీధరసన్నిభం. పునః ప్రకృతి మాపేదే వీతమోహ ఇ వాత్మవాన్,౧౯౬॥.తద్రూప మతిసంక్షిప్య హనుమా న్ప్రకృతౌ స్థితః. త్రీన్క్రమా నివ విక్రమ్య బలివీర్యహరో హరిః, ౧౯౭॥ స చారునానావిధరూపధారీ పరం సమాసాద్య సముద్రతీరం. పరై రశక్యః ప్రతిపన్నరూప స్సమీక్షితాత్మా సమవేక్షితార్థః, ౧౯౮॥. తత స్స లంబస్య గిరే స్సమృద్ధే విచిత్రకూటే నిపపాత కూటే. స కేతకోద్దాలకనాళికేరే మహాద్రికూటప్రతిమో మహాత్మా,౧౯౯॥. తత స్తు సంప్రాప్య సముద్రతీరం సమీక్ష్య లంకాం గిరివర్యమూర్ధ్ని.కపి స్తు తస్మి

పవనాని. ౧౯౨॥. సాగరమితి. సాగరస్య పత్నీనాం నదీనాం త్రికూటోత్పన్నానాం - ఆత్మానం స్వశరీరం-మతిం చకార, మేన ఇతి యావత్. ౧౯౪॥ కథం మేన ఇత్యత్రాహ—కాయవృద్ధిమితి. ౧౯౫॥. తతఇతి. పునః ప్రకృతి మాపేదే పున ర్నిజాకారం ప్రాప్తవాన్. ౧౯౬॥. ఉక్తం శరీరసంక్షేపం దృష్టాంతార్థ మనువదతి—తద్రూపమితి. ౧౯౭॥. సచార్వితి. ప్రతిపన్నరూపః ప్రతిపన్నస్వభావశరీరః, అభూ దితి శేషః. సమీక్షితాత్మా సమీక్షితదేహః - సమవేక్షితార్థః నిరూపితకార్యః - పూర్వోక్తోపసంహారశ్లోక ఏషః.*రామా.సచార్వితి. పూర్వోక్తార్థసంగ్రహశ్లోకోఽయం-చారునానావిధరూపధారీ తత్తత్కార్యానుగుణ్యేన పరిగృహీతరమణీయస్థూలసూక్ష్మాదిరూపః - పరైః సింహికాదిభిః - అశక్యః అప్రధృష్యః - సః పరం సముద్రతీర మాసాద్య - సమీక్షితాత్మా సమాలోకితాతిప్రమాణస్వశరీరః - సమవేక్షితార్థః సమాలోచితకార్యః - ప్రతిపన్నరూపః అంగీకృతనిజశరీరః, అభూ దితి శేషః. ౧౯౮॥ తతఇతి. లంబస్య లంబమానస్యేవ స్థితస్య, అవిజ్ఞాతాగ్రస్యేత్యర్థః. విచిత్రకూటే వివిధాశ్చర్యసమూహే. ని. 'కూట స్త్వస్త్రియాం పుంజపాలయో'రితి దర్పణః. ఉద్దాలకాః శ్లేష్మాతకాః. ౧౯౯॥. వ్యర్థయన్ మృగద్విజా నిత్యాదివిశేషం వక్తు ముక్త మర్థ మనువదతి—తత స్త్వితి. సముద్రతీరం తీరోపర్యాకాశం - విధూయ రూపం పూర్వరూపం విహాయ - ప్రవృత్త

లంకాయాం మలయో నామ గిరిః * మతిం కర్తవ్యనిశ్చయం. ౧౯౪॥. తా మేవాహ—కాయవృద్ధిమిత్యాది. కౌతూహలం ఆశ్చర్యధియా దిదృక్షాం. ౧౯౫॥. తతఇతి. ప్రకృతిం నిజాకారం- వీతమోహః నివృత్తావిద్యః. ౧౯౬॥. ఉక్తశరీరసంక్షేపం దృష్టాంతకథనార్థం అనువదతి.— తద్రూపమితి. ౧౯౭॥. సచార్వితి. నానావిధరూపధారీ - పరైః శత్రుభిః - అశక్యః అప్రధృష్యః - సమీక్షితాత్మా సమాలోకితాతిప్రమాణస్వశరీరః - సమవేక్షితార్థః ఆలోచితానంతరకార్యః - ప్రతిపన్నరూపః అంగీకృతపృషదంశదేహః, అభూదితి శేషః,౧౯౮॥.తతఇతి. లంబస్య లంబాఖ్యస్య గిరేః - విచిత్రకూటే విచిత్రాః కూటాః అవాంతరశిఖరాణి యస్మిన్ తస్మిన్- కూటే శృంగే- పపాతేతి సంబంధః. ౧౯౯॥.

న్నిపపాత పర్వతే విధూయ రూపం వ్యథయన్ మృగద్విజాన్, ౨౦౦౪. స సాగరం దానవపన్నగాయుతం బలేన విక్రమ్య మహోర్మిమాలినం. నిపత్య తీరే చ మహోదధే స్తదా దదర్శ లంకా మమరావతీ మివ.౨౦౧౪.ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-సున్దర కాణ్డే-ప్రథమ స్సర్గః.

ద్వితీయ స్సర్గః.

స సాగర మనాధృష్య మతిక్రమ్య మహాబలః, త్రికూటశిఖరే లంకాం స్థితాం స్వస్థో దదర్శ హ. ౧ తతః పాదపముక్తేన పుష్పవర్షేణ వీర్యవాన్, అభివృష్ట స్థిత స్తత్ర బభౌ పుష్పమయో యథా.౨. యోజనానాం శతం శ్రీమాం స్తీర్త్వా ప్యుత్తమవిక్రమః, అనిశ్శ్వాస న్కపి స్తత్ర న గ్లాని మధిగచ్ఛతి. ౩. శతా న్యహం యోజనానాం క్రమేయం సుబహూ న్యపి, కిం పున స్సాగర స్యాంతం సంఖ్యాతం శతయోజనం. ౪. స తు వీర్యవతాం శ్రేష్ఠః ప్లవతా మపి చోత్తమః,జగామ వేగ వాన్ లంకాం లంఘయిత్వా మహోదధిం. ౫. శాద్వలాని చ నీలాని గంధవంతి వనాని చ, గండవంతి చ మధ్యేన జగామ నగవంతి చ. శైలాం శ్చ తరుసంఛన్నాన్ వనరాజీ శ్చ పుష్పితాః, అభిచక్రామ తేజస్వీ హనుమాన్ ప్లవగర్షభః.౬.స తస్మి

ముపజాతిః. ౨౦౧౪ అస్మిన్ సర్గే సార్ధైకాధికద్విశతశ్లోకాః ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.

ససాగరమిత్యాది. * రామా. 'త్రికూటశిఖరే లంకాం స్థితా' మితి పాఠః. ౩. సముద్రలంఘనే కుతో గ్లానిం నాధ్యగచ్ఛ దిత్యత్రాహ.—శతానీతి. * రామా. సముద్రలంఘనే కుతః శ్రమం నాధ్యగచ్ఛ త్తత్రాహ—శతాన్యహ మితి. అహం సుబహూన్యపి యోజనానాం శతాని క్రమేయం-శతయోజనసంఖ్యాకం సాగరస్యాంతం కిం పున రితి, అమన్యతేతి శేషః ౫ శాద్వలానీతి. గండవంతి స్థూలోపలవంతి - నామైకదేశే నామగ్రహణేన గండశబ్దేన గండశైల ఉచ్యతే * రామా. శాద్వలానీతి. వనాని పర్వతస్థవనాని - గండవంతి స్థూలపాషాణవంతి - మధ్యేన మధ్యమార్గేణ - నగవంతి ప్రశస్త వృక్షయుక్తాని. ౬. * రామా. శైలానితి అత్ర శైలశబ్ద శ్శృంగపరః-లంబాఖ్యగిరే రుపరితన స్యోచ్యమానత్వాత్. ౭. సఇతి. స తస్మి న్నిత్యర్ధే దదర్శే త్యపకృష్యతే. *రామా సఇతి.తస్మి న్నచలే లంబగిరా-

ఉక్తార్థం పునః శ్లోకద్వయే నాహ—తత స్త్విత్యాది. ౨౦౧౪. ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీనారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం ప్రథమ స్సర్గః.

౧. తతఇతి. పుష్పమయో యథా, పుష్పమయకపి రివే త్యర్థః. ౨. యోజనానామితి. అనిశ్శ్వసన్ శ్రమనిబంధనదీర్ఘనిశ్శ్వాసమముంచన్-తత్ర లంఘననిమిత్తే-నాధిగచ్ఛతి నాధ్యగచ్ఛత్ ౩. శతానీతి అహం సుబహూన్యపి యోజనానాం శతాని క్రమేయం-శతయోజనం యథా తథా సంఖ్యాతం సాగర స్యాంతం కిం పున రిత్యమన్యతేతి శేషః. ౫. శాద్వలానీతి. గండవంతి స్థూలపాషాణవంతి-నగవంతి క్షుద్రగిరివంతి-శాద్వలాని వనానిచ, పశ్య న్నితి శేషః. మధ్యేన మార్గేణ జగామేతి సంబంధః.

న్నచలే తిష్ఠన్ వనా న్యుపవనాని చ, ౭౪ స నగాగ్రేచ తాం లంకాం దదర్శ పవ నాత్మజః. ౮. సరళా న్కర్ణికారాం శ్చ ఖర్జూరాం శ్చ సుపుష్పితాన్, ప్రియాళా న్ముచులిందాం శ్చ కుటజా న్కేతకా నపి. ప్రియంగూ న్గంధపూర్ణాం శ్చ నీపా న్స ప్తచ్ఛదాం స్తథా, అసనా న్కోవిదారాం శ్చ కరవీరాంశ్చ పుష్పితాన్. పుష్ప భారనిబద్ధాం శ్చ తథా ముకుళితా నపి, పాదపా న్విహగాకీర్ణాన్ పవనాధూత మ స్తకాన్. హంసకారండవాకీర్ణా వాపీః పద్మోత్పలాయుతాః, ఆక్రీడా న్వివిధా న్ర మ్యాన్ వివిధాం శ్చ జలాశయాన్. సంతతా న్వివిధై ర్వృక్షై స్సర్వర్తుఫల పుష్పితైః, ఉద్యానాని చ రమ్యాణి దదర్శ కపికుంజరః. ౧౩. సమాసాద్య చ లక్ష్మీవాన్ లంకాం రావణపాలితాం, పరిఘాభి స్సపద్మాభి స్సోత్పలాభి రలం కృతాం. సీతాపహరణార్థేన రావణేన సురక్షితాం, సమంతా ద్విచరద్భిశ్చ రాక్షసై రుగ్రధన్విభిః. కాంచనే నావృతాం రమ్యాం ప్రాకారేణ మహాపురీం, గృహైశ్చ గ్రహసంకాశై శ్శారదాంబుదసన్నిభైః. పాండురాభిః ప్రతోళీభి రుచ్చాభి రభిసం వృతాం, అట్టాలకశతాకీర్ణాం పతాకాధ్వజమాలినీం. ౧౭ తోరణైః కాంచనై ర్దివ్యై ర్లతాపఙ్క్తివిచిత్రితైః, దదర్శ హనుమా న్లంకాం దివి దేవపురీ మివ. ౧౮. గిరిమూర్ధ్ని స్థితాం లంకాం పాండురై ర్భవనై శ్శుభైః, దదర్శ స కపిశ్రేష్ఠః పుర మాకాశగం యథా ౧౯. పాలితాం రాక్షసేంద్రేణ నిర్మితాం విశ్వకర్మణా, ప్లవ

తిష్ఠన్ వనా న్యుపవనాని చ దదర్శే త్యపకృష్య సంబంధనీయం. అన్యథా తచ్ఛబ్దోఽతిరిచ్యేత. ౭౪. * రామా. సఇతి. నగాగ్రే త్రికూటశిఖరే. ౮. సరళానితి. యూపసరళాన్ కర్ణికారా న్పరివ్యా ధాన్-ఖర్జూరాన్ కంటకచ్ఛదాన్ - ప్రియాళాన్ ధనుఃపటాన్ - ముచులిందాన్ జంబీరాన్ - కుట జాన్ - ప్రియంగూన్ ఫలినః - గంధపూర్ణాన్ నీపాన్ - అసనాన్ - కోవిదారాన్ చమరికాన్ - ఆక్రీడాన్ సర్వసాధారణక్రీడాస్థానాని - ఉద్యానాని రాజయోగ్యాని - సర్వర్తుఫలపుష్పితైః సర్వర్తుషు ఫలపుష్పా ణ్యేషాం సంజాతానీతి తైః. ౧౩. సమాసాద్యేతి. సమాసాద్య దదర్శేతి క్రియా భేదా ల్లంకాపదావృత్తిః. లక్ష్మీవాన్ జయహేతుకాంతిమాన్ - ఉత్పలాని పద్మవ్యతిరిక్తాని సర సిజాని - సీతాపహరణం అర్థః ప్రయోజనం యస్య తేన - సురక్షితత్వే హేతు రయం. విచ రద్భి శ్చే త్యత్ర చకారో భిన్నక్రమః. రాక్షసైశ్చ సురక్షితాం - గ్రహసంకాశైః నవగ్రహ తుల్యైః - పాండురాభిః సుధాలిప్తభూమికత్వాత్ సితాభిః - ప్రతోళీభిః వీథీభిః - అట్టాలకాః అట్టాః-పతాకాధ్వజమాలినీం, లతాదిరేఖావిచిత్రితపటవిశిష్టాః పతాకాః - మత్స్యమకరాద్యాకారాః

---

౭౪. సఇతి. స నగాగ్రే శిఖరసహితే-అచలే లంబగిరౌ-తిష్ఠన్ ౮. *హంసేతి. ఆక్రీడాన్ రాజసంబ ధిత్వేఽపి సాధారణోద్యానాని-ఉద్యానాని రాజ్ఞా మసాధారణాని.౧౩.సమాసాద్యేతి లంకాం లంకా సమీపం *సీతాపహరణార్థేన సీతాపహరణహేతునా, అపహృతద్రవ్యత్వేన హేతునా సురక్షితా మిత్య ర్థః. *పాండురాభిరితి. ప్రతోళ్యః రథ్యాః తాసాం పాండురత్వ ముచ్చత్వంచ తత్రత్యసౌధసంబంధేన. అట్టాలకశతాకీర్ణాం-ప్రాకారవేదికోపరి యుద్ధార్థం పరికల్పితమంచవిశేషశతసంకులాం-మత్స్యాద్యాకా

మానా మివాకాశే దదర్శ హనుమా న్పురీం. ౨౦. వప్రప్రాకారజఘనాం విపులాంబునవాంబరాం, శతఘ్నీశూలకేశాంతా మట్టాలకవతంసకాం. మనసేవ కృతాం లంకాం నిర్మితాం విశ్వకర్మణా, ౨౧. ద్వార ముత్తర మాసాద్య చింతయామాస వానరః. ౨౨. కైలాసశిఖరప్రఖ్యా మాలిఖంతీ మివాంబరం, డీయమానా మివాకాశ ముచ్ఛ్రితై ర్భవనోత్తమైః. సంపూర్ణాం రాక్షసై ర్ఘోరై ర్నాగై ర్భోగవతీ మివ, అచింత్యాం సుకృతాం స్పష్టాం కుబేరాధ్యుషితాం పురా. దంష్ట్రిభి ర్బహుభి శ్శూరై శ్శూలపట్టసపాణిభిః, రక్షితాం రాక్షసై ర్ఘోరై ర్గుహా మాశీవిషై రివ. తస్యాశ్చ మహతీం గుప్తిం సాగరం చ నిరీక్ష్య సః, రావణం చ రిపుం ఘోరం చింతయామాస వానరః. ౨౩. ఆగత్యాపీహ హరయో భవిష్యంతి నిరర్థకాః, నహి యుద్ధేన వై లంకా శక్యా జేతుం సురై రపి ౨౪. ఇమాం తు విషమాం దుర్గాం లంకాం రావణపాలితాం, ప్రాప్యాపి న మహాబాహుః కిం కరిష్యతి రాఘవః.

ధ్వజాః - వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. లతాపఙ్క్తయః లతాకారరేఖాః ౨౦ వప్రేతి వప్రేత్యాదావపి 'దదర్శ హనుమా& కపి' రిత్యనువర్తతే వప్రం ప్రాకారమూర్తికః - ప్రాకారః సాలః - విపులాంబుపరిఘారూపం నవాంబరం యస్యా స్సా-శతఘ్నీ యంత్రవిశేషః-వతంసః అవతంసః - వాగురిమతే నాల్లోపః. వస్తుతో విశ్వకర్మణా నిర్మితాం-విచార్యమాణే కేనాపి మనసా నిర్మితా మివ స్థితా మిత్యుత్ప్రేక్షా. * రామా. వప్రేతి. వప్రం చయః - ప్రాకారాధారవేదికేతి యావత్. ని. 'స్యా చ్చయో వప్ర మస్త్రియా' మిత్యమరః ప్రాకారః సాలః - విపులాంబునవాంబరాం - అత్రాంబుశబ్దేన పరిఘాంతర్గతజల ముచ్యతే అట్టాలకాః వతంసః కర్ణాభరణం యస్యా స్సా - మనసా కృత మివ స్థితాం - విశ్వకర్మణా నిర్మితాం - లంకాం దదర్శే త్యనుషజ్యతే ౨౧ ద్వారమితి. ఉత్తరం ద్వారమాసాద్య చింతయామాస మనసా నిరూపయామాస, వైదేహీదర్శనోపాయ మితి శేషః. ౨౨. కైలాసేత్యాది. డీయమానాం గచ్ఛంతీం-'డీ ఙ్విహాయసా గతా' విత్యస్మా చ్ఛానచ్ * రామా. కైలాసేత్యాది. ఆలిఖంత మితి లింగవ్యత్యయః. డీయమానా మివ ఉద్గచ్ఛంతీ మివ - డీయమానత్వాదివిశేషణవిశిష్టాయాః తస్యా లంకాయాః మహతీం గుప్తిం - సాగరంచ - రావణం ఘోరం రిపుం చ - నిరీక్ష్య జ్ఞాత్వా-వానరశ్చింతయామాసేతి సంబంధః. ౨౩ *రామా చింతాప్రకారమాహ —ఆగత్యాపీత్యాదినా. అత్ర అపిశబ్దేన దుస్తరసాగరలంఘనపూర్వక మాగమన మేవ దుర్ఘట మితి సూచ్యతే ౨౪. *రామా. న కేవలం వానరై రసాధ్యా కింతు రామేణా ప్యసాధ్యేత్యాహ—ఇమామితి. సః, సాలగిరిభూవిదళనా

రాధ్వజాః తతోఽన్యాః పతాకాః-లతాపఙ్క్తయః విచిత్రరచనావిశేషాః-'దదర్శ హనుమా& లంకా' మితి పునర్దర్శనాభిధానం విశేషాంతరవివక్షయా ఉపమానాంతరవివక్షయా చ. ౨౦. లంకాం స్త్రీత్వేన నిరూపయతి.—వప్రేతి. వప్రః చయః, ప్రాకారాధారవేదికేతి యావత్. ని 'స్యా చ్చయో వప్ర మస్త్రియా' మిత్యమరః. విపులాంబునవాంబరాం - అత్రాంబుశబ్దేన పరిఘాంతర్గతజల ముచ్యతే, నిర్మితా మిత్యత్ర దదర్శే త్యనుషజ్యతే. ౨౧. ద్వారమితి. చింతయామాస, లంకా కేన ప్రదేశేన విజ్ఞాత మితి భావః. ౨౨. కైలాసేతి. డీయమానా మివ ఆకాశం ప్రత్యుద్గచ్ఛంతీ మివ స్థితాం-డీయమానత్వాదివిశేషణవిశిష్టాం లంకాం - తస్యాః మహతీం గుప్తిం చ సాగరం చ నిరీక్ష్య - రావణం ఘోరం రిపుం నిరీక్ష్య జ్ఞాత్వా - వానరః చింతయామాసేతి సంబంధః. ౨౩. చింతాప్రకార

౨౮. అవకాశో న సాంత్వస్య రాక్షసే ష్వభిగమ్యతే, న దానస్య న భేదస్య నైవ యుద్ధస్య దృశ్యతే. ౨౯. చతుర్ణా మేవ హి గతి ర్వానరాణాం మహాత్మనాం, వాలిపుత్రస్య నీలస్య మమ రాజ్ఞశ్చ ధీమతః. ౩౦. యావ జ్జానామి వైదేహీం యది జీవతి వా న వా, తత్రైవ చింతయిష్యామి దృష్ట్వా తాం జనకాత్మజాం. ౩౧. తత స్స చింతయామాస ముహూర్తం కపికుంజరః, గిరిశృంగే స్థిత స్తస్మిన్ రామస్యా భ్యుదయే రతః. ౩౨. అనేన రూపేణ మయా న శక్యా రక్షసాం పురీ, ప్రవేష్టుం రాక్షసై ర్గుప్తా క్రూరై ర్బలసమన్వితైః. ౩౩. ఉగ్రౌజసో మహావీర్యా బలవంత శ్చ రాక్షసాః, వంచనీయా మయా సర్వే జానకీం పరిమార్గతా. ౩౪. లక్ష్యా లక్ష్యేణ రూపేణ రాత్రౌ లంకా పురీ మయా, ప్రవేష్టుం ప్రాప్తకాలం మే కృత్యం సాధయితుం మహత్. ౩౫. తాం పురీం తాదృశీం దృష్ట్వా దురాధర్షాం సురాసురైః, హనుమాం శ్చింతయామాస వినిశ్వస్య ముహు ర్ముహుః. ౩౬. కేనోపాయేన పశ్యేయం మైథిలీం జనకాత్మజాం, అదృష్టో రాక్ష

దిషు దృష్టపరాక్రమ ఇత్యర్థః ౨౮ *రామా. అవకాశ ఇతి సాంత్వ స్యావకాశాభావః-ఆసుర ప్రకృతిత్వాత్, దానస్యావకాశాభావః - అర్థోపచితత్వాత్, భేదస్యావకాశాభావః-బలదర్పితత్వాత్, యుద్ధ స్యావకాశాభావః-బుద్ధిపరాక్రమయుక్తత్వాత్ ౨౯. *రామా. చతుర్ణామితి గతిః ప్రాప్తిః, సంభావితేతి శేషః. ౩౦. ఏవం విచార్య నాయ మేతద్విచారకాల ఇత్యాశ శేతే—యావదితి. యావత్ యదా- జీవతి వా నవేతి వైదేహీం జానామి తత్రైవ కాలే తాం జనకాత్మజాం దృష్ట్వా చింతయిష్యామి. యద్వా—యావచ్ఛబ్దోఽవధారణే. జానామ్యేవ జీవతి వా నవేతి జానామ్యేవ - యది జీవతి తదా తాం జనకాత్మజాం దృష్ట్వా - తత్రైవ తత్కాలఏవ - చింతయిష్యామీత్యన్వయః. ౩౧. తత ఇతి, చింతయామాస, వైదేహీదర్శనోపాయ మితి, శేషః. ౩౪. లక్ష్యాలక్ష్యేతి. లక్ష్యశరీరత్వే రాక్షసా గృహ్ణీయుః. అలక్ష్యశరీరత్వే సర్వా లంకా న విచేతుం శక్యా. కృత్యం సాధయితుం ప్రవేష్టుం కృత్యసాధనాయ ప్రవేష్టుం-ప్రాప్తకాలం యుక్తం. ౩౫ తామితి. వినిశ్చిత్య సీతాన్వేషణప్రకారం వినిశ్చిత్య-ముహుర్ముహు స్త మేవ చింతయామాసేత్యర్థః. *రామా. తామితి 'వినిశ్వస్య ముహుర్ముహు'

మేవాహ—ఆగత్యాపీత్యాదినా ౨౮. అవకాశో నేతి ఆసురప్రకృత్యా అర్థోపచయబలదర్పపరాక్రమసంపన్నత్వా త్సామాదీనా మవకాశో నాస్తీతి భావః. ౨౯. చతుర్ణామితి. గతిః ప్రాప్తిః, సంభావితేతి శేషః. ౩౦ యావదితి. జీవతి వా నవేతి వైదేహీం జానామి యావత్ జానామ్యేవ- యది జీవతి - తాం జనకాత్మజాం దృష్ట్వా - తత్రైవ తస్మిన్కాలఏవ - చింతయిష్యామీతి యోజనా. యద్వా—జీవతి వా జీవతీతి - వైదేహీం న జానామి యావత్ న జానామ్యేవ వా. ఉత- యది జీవతి - తాం జనకాత్మజాం దృష్ట్వా - తత్రైవ తస్మిన్కాల ఏవ చింతయిష్యామీ త్యర్థః. ౩౪. లక్ష్యేతి లక్ష్యాలక్ష్యేణ రూపేణ సూక్ష్మశరీరేణ - మహత్కృత్యం సీతాన్వేషణరూపం - ప్రాప్తకాలం ఉచిత మితి చింతయామాసేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౩౫ తామితి. తాం దృష్ట్వా చింతయామాసేతి సంబంధః. చింతాప్రకారమే వాహ— కేనేత్యాదినా. 'తాం పురీ' మిత్యాది 'విచిన్వ న్భవన' మిత్యంతస్య గ్రంథస్య 'హనుమాన్ చింతయామా'సేత్యనేన సంబంధః. ౩౬. కేనో

సేంద్రేణ రావణేన దురాత్మనా. ౩౭. న వినశ్యే త్కథం కార్యం రామస్య విదితాత్మనః, ఏకా మేక శ్చ పశ్యేయం రహితే జనకాత్మజాం. ౩౮ భూతా శ్చార్థా విపద్యంతే దేశకాలవిరోధితాః, విక్లబం దూత మాసాద్య తమ స్సూర్యోదయే యథా. ౩౯. అర్థానర్థాంతరే బుద్ధి ర్నిశ్చితాఽపి న శోభతే, ఘాతయంతి హి కార్యాణి దూతాః పండితమానినః. ౪౦ న వినశ్యే త్కథం కార్యం వైక్లబ్యం న కథం భవేత్, లంఘనం చ సముద్రస్య కథం ను న వృథా భవేత్. ౪౧. మయి దృష్టే తు రక్షోభీ రామస్య విదితాత్మనః, భవే ద్వ్యర్థ మిదం కార్యం రావణానర్థ మిచ్ఛతః ౪౨. న హి శక్యం క్వచిత్ స్థాతు మవిజ్ఞాతేన రాక్షసైః, అపి రాక్షసరూపేణ కిముతాన్యేన కేనచిత్ ౪౩. వాయు ర ప్యత్ర న జ్ఞాత శ్చరే దితి మతి ర్మమ, న హ్యా స్త్యవిదితం కించి ద్రాక్షసానాం బలీయసాం. ౪౪. ఇహా

రిత్యనేన సముద్రలంఘనా దపి లంకాప్రవేశస్య దుష్కరత్వం ద్యోత్యతే. ౩౭. నవినశ్యేదితి. ఏకశ్చ పశ్యేయ మితి. అత్రాపి కథ మిత్యనుషంజనీయమ్. రహితే ఏకాంతే. *రామా రహితే జనరహితే ౩౮. పండితేన ముహుర్ముహు ర్విచార్య కార్యాణి కర్తవ్యాని, న తు పండితమానినా సకృద్విచార్యకర్తవ్యాని. తథా సతి దోషస్స్యా దిత్యాహ—భూతా శ్చేతి. భూతా శ్చార్థాః సమ్యగుపాయప్రయోగా న్నిష్పన్నప్రాయా అప్యర్థాః - విక్లబం అధీరం అవిమృశ్యకారిణం - దూత మాసాద్య - దేశకాలవిరోధితా స్సంతః - సూర్యోదయే తమో యథా తమ ఇవ - తద్దూత స్యావిమృశ్యకారిత్వేన సద్య ఏవ విపద్యంతే, నశ్యంతీత్యర్థః ౩౯. నకేవలం కార్యహానిః - కింతు స్వామ్యాదీనాం బుద్ధిశూన్యతాఽపి స్యాదిత్యాహ—అర్థేతి అత్రాపి విక్లబం దూత మాసాద్యే త్యనువర్తతే అర్థానర్థాంతరే-అర్థానర్థయోః ప్రయోజనసాధనయోః కార్యాకార్యయోః అంతరే విషయే - నిశ్చితా రాజ్ఞా సచివైశ్చ నిర్ణీతా - బుద్ధిః - విక్లబం దూత మాసాద్య న శోభతే, అనర్థకారిణీ భవతీ త్యర్థః. ఇద మేవ సమర్థయతే— ఘాతయంతీతి ౪౦. ప్రాగుక్తదోషా స్స్వస్మిన్ కథం న స్యు రితి చింతయతి——నవినశ్యేదితి. కార్యం రామకార్యం-కథం కేనోపాయేన - న వినశ్యేత్ - కి మద్యాపరాహ్ణ ఏవ లంకా ప్రవేష్టవ్యా?, ఉత రాత్రౌ?, కిమనేనైవ మహతా రూపేణ ప్రవేష్టవ్యా?, ఉత హ్రస్వేన రూపేణేత్యర్థః. వైక్లబ్యం మమాపాండిత్యం కథం న భవేత్. ౪౧.అపరాహ్ణే ప్రవేశదోష మాహ—మయీతి. ౪౨. మహతా రూపేణ ప్రవేశం నిరాచష్టే—నహీతి. స్వేన రూపేణ స్వాభావికమహతా

భూతా శ్చార్థాః నిష్పన్నాన్యపి ప్రయోజనాని - విక్లబం అవివేకినం-ఆసాద్య - దేశకాలవిరోధితా స్సంతః విపద్యంతే నశ్యంతీతి సంబంధః. ౩౯.కించ నకేవలం కార్యహానిః కింతు స్వామ్యాదీనాం బుద్ధిశూన్యతాఽపి స్యాదిత్యాహ——. అర్థేతి. అర్థానర్థాంతరే కార్యాకార్యవిషయే - నిశ్చితాఽపి స్వామినా సచివై స్సహ నిశ్చితాఽపి బుద్ధిః - విక్లబం దూత మాసాద్యే త్యనుకర్షః. న శోభతే, అకించిత్కరా భవతీత్యర్థః. తస్మాత్ దూతదోషా దేవ రాజ్ఞాం కార్యహాని రిత్యాహ—ఘాతయంతి హీతి. ౪౦. ప్రాగుక్తదోషాః స్వస్మి న్యథా న స్యుః తథా కర్తవ్య మిత్యాహ—— నేతి. కార్యం స్వామికార్యం-వైక్లబ్యం బుద్ధిహీనతాం - వైక్లబ్య మిత్యాదౌ స్వస్యేతి శేషః. తథాకర్తవ్య మితి శ్లోకశేషః. ౪౧,

హం యది తిష్ఠామి స్వేన రూపేణ సంవృతః, వినాశ ముపయాస్యామి భర్తురర్థశ్చ హీయతే ౪౫ తదహం స్వేన రూపేణ రజన్యాం హ్రస్వతాం గతః, లంకా మధిపతిష్యామి రాఘవస్యార్థసిద్ధయే. ౪౬ రావణస్య పురీం రాత్రౌ ప్రవిశ్య సుదురాసదాం, విచిన్వ న్భవనం సర్వం ద్రక్ష్యామి జనకాత్మజాం. ౪౭. ఇతి సంచిత్య హనుమా న్సూర్యస్యాస్తమయం కపిః, ఆచకాంక్షే తదా వీరో వైదేహ్యా దర్శనోత్సుకః. ౪౮. సూర్యే చాస్తంగతే రాత్రౌ దేహం సంక్షిప్య మారుతిః, పృషదంశకమాత్ర స్సన్ బభూవాద్భుతదర్శనః. ౪౯. ప్రదోషకాలే హనుమాం స్తూర్ణ ముత్ప్లుత్య వీర్యవాన్, ప్రవివేశ పురీం రమ్యాం సువిభక్తమహాపథాం. ౫౦ ప్రాసాదమాలావితతాం స్తంభైః కాంచనరాజతైః, శాతకుంభమయై ర్జాలై ర్గంధర్వనగరోపమాం. సప్తభౌమాష్టభౌమైశ్చ స దదర్శ మహాపురీం, తలై స్స్ఫటికసంకీర్ణైః కార్తస్వరవిభూషితైః. ౫౧. వైడూర్యమణిచిత్రైశ్చ ముక్తాజాలవిభూషితైః,

---

రూపేణ. ౪౬ పరిశేషాద్రాత్రౌ హ్రస్వరూపేణైవ ప్రవేష్టవ్య మిత్యాహ.—తదహమితి. ౪౮. సూర్య ఇతి స్వేన రూపేణ పృషదంశకమాత్రః బిడాలప్రమాణః ౪౯ ప్రదోషకాల ఇతి ప్రవివేశ ప్రవేష్టు ముపక్రాంతః, చతుర్థే సర్గే ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ లంకాదర్శనం తు త్రికూటదర్శన స్థిత్యా ౫౦. ప్రాసాదేత్యాది. కాంచనరాజతైః స్తంభైః శాతకుంభమయై ర్జాలైశ్చ ఉపలక్షితాం-గంధర్వనగరోపమామితి గంధర్వనగరం నామ నానారత్నమయగోపురప్రాసాదాదియుక్తనగరాదివ చ్ఛాభసమాన మభ్రచిత్రం, తద్వదాశ్చర్యావహా మిత్యర్థః. యథోక్తం—'అనేన రత్నాకృతి ఖే విరాజతే పురం పతాకాధ్వజతోరణాన్వితం, యదా తదా హస్తిమనుష్యవాజినాం పిబత్యసృ గ్భూరి రణే వసుంధ' రేతి సప్తభూమాష్టభూమైశ్చేతి భూమిశబ్దేన ఆసనశయనాదియోగ్యం తల ముచ్యతే. సప్త భూమయో యేషాం తే సప్తభూమాః-'కృష్ణోదక్పాండుసంఖ్యాపూర్వాయా భూమే ర జిష్యత' ఇత్యచ్ సమాసాంతః. ఏవ మష్టభూమాః సప్తభూమాదిశబ్దేన తాదృశాః ప్రాసాదవిశేషా ఉచ్యంతే. యద్వా—ప్రాసాదై రితి శేషః. తై రుపలక్షితాం * రామా. ప్రాసాదేతి అభ్రంలిహత్వాతివిచిత్రత్వాభ్యాం గంధర్వనగరౌపమ్యం - స్ఫటికసంకీర్ణైః కార్తస్వరవిభూషితైశ్చ తలై రుపలక్షితైః - సప్తభౌమాష్టభౌమాః - భూమిషు భవంతీతి భౌమాని స్థలాని - సప్తభౌమాని యేషాం తే సప్తభౌమాః-ఏవ మష్టభౌమాః - సప్తభౌమా శ్చాష్టభౌమాశ్చ తైః, ప్రాసాదై రితి శేషః. తై రుపలక్షితాం పురీం దద

ప్రస్తుతకార్యావిరోధాయ యావ దస్తమయం స్వగోపన ముచిత మితి హృది నిధాయాహ—మయి దృష్ట ఇత్యాదినా. ౪౬. తదహమితి. స్వేన రూపేణ వానరరూపేణ ౪౮. సూర్యే చేతి. పృషదంశకమాత్రః పృషాన్ మూషికాన్ దశతీతి పృషదంశః మార్జారః. ని 'ఓతు ర్బిడాలో మార్జారః పృషదంశక ఆఖుభు' గిత్యమరః. ౪౯. ప్రదోషేతి. ప్రదోషే ప్రవివేశ ప్రవేష్టు ముపక్రాంతః శ్లో. 'అద్వారేణ మహాబాహుః ప్రాకార మభిపుప్లువ' ఇతి చతుర్థే సర్గే సాక్షాత్ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౫౦. ప్రాసాదేతి. స్తంభాదిభి రుపలక్షితాం * సప్తభౌమేతి. భూమిషు భవంతీతి భౌమాని తలాని సప్తభౌమాని యేషాంతే తథా, ఏవ మష్టభౌమాః తైః, ప్రాసాదై రితి శేషః. తై రుపలక్షితాం పురీం

తస్మై శ్శుశుభిరే తాని భవనా న్యత్ర రక్షసాం. ౫౩. కాంచనాని విచిత్రాణి తోర
ణాని చ రక్షసాం, లంకా ముద్యోతయామాసుః సర్వత స్సమలంకృతాం. ౫౪.
అచింత్యా మద్భుతాకారాం దృష్ట్వా లంకాం మహాకపిః, ఆసీ ద్విషణ్ణో హృష్టశ్చ
వై దేహ్యా దర్శనోత్సుకః. ౫౫. స పాండురోద్విద్ధవిమానమాలినీం మహార్హజాం
బూనదజాలతోరణాం, యశస్వినీం రావణబాహుపాలితాం క్షపాచరై ర్భీమబలై
స్సమావృతాం. ౫౬. చంద్రోఽపి సాచివ్య మి వాస్య కుర్వం స్తారాగణై ర్మధ్యగతో
విరాజన్, జ్యోత్స్నావితానేన వితత్య లోక ముత్తిష్ఠతే నైకసహస్రరశ్మిః. ౫౭.
శంఖప్రభం క్షీరమృణాళవర్ణ ముద్గచ్ఛమానం వ్యవభాసమానం, దదర్శ చంద్రం
స హరిప్రవీరః పోప్లూయమానం సరసీవ హంసం. ౫౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
సున్దరకాణ్డే - ద్వితీయ స్సర్గః.

ర్యేతి యోజనా ౫౩ * రామా. కాంచనానీతి. రక్షసాం తోరణాని రక్షోగృహద్వారస్థతోరణాని.
౫౪. అచింత్యేతి. విషణ్ణో హృష్టశ్చేతి అచింత్య దుష్ప్రవేశేతి చ విషణ్ణః, యతోఽద్భుతాకారా
అతో విస్మయనీయతయా హృష్టః. ౫౫. సేతి పూర్వశ్లోకే నాయ మేకాన్వయః - సుధాధవళ
నిమ్నోన్నతవిమానాకారభవనమాలినీ మిత్యర్థః.*రామా.సపాండురేత్యస్య దృష్ట్వేతి పూర్వేణ సంబంధః.
పాండురోద్విద్ధవిమానమాలినీం సుధాధౌతోన్నతసప్తభూమగృహమాలినీం. ని 'విమానోఽస్త్రీ దేవ
యానేసప్తభూమే చ సద్మ' నీతి వైజయంతీ ౫౬. ఇదానీం చంద్రోదయకాల ఇత్యాహ—చంద్రో
ఽపీతి.మధ్యగతః సన్నిధానా త్తారాగణమధ్యగతః-తారాగణై రితి సహయోగే తృతీయా.జ్యోత్స్నావితా
నేన లోకం వితత్య వ్యాప్య ఉత్తిష్ఠతే ఆవిర్భవతిస్మ. 'ఉదోనూర్ధ్వకర్మ' ణీత్యాత్మనేపదం. *రామా.
చంద్ర ఇతి. చంద్రోఽపి నైకసహస్రరశ్మిః జ్యోత్స్నావితానేన లోకం వితత్య - అస్య సాచివ్యం
కుర్వన్నివ విరాజన్ - మధ్యగతః తారాగణై స్సహ ఉత్తిష్ఠతే ప్రాదురభూ దిత్యన్వయః. అత్ర తిష్ఠ
తేః పరస్మైపదిత్వా 'దుదోనూర్ధ్వకర్మణీ' త్యాత్మనేపదం.నైకసహస్రరశ్మి రిత్యత్ర - నఞర్థస్య నశబ్ద
స్య 'సుప్సుపే' తి సమాసః సాగరమైనాకదివాకరాదివ చ్చంద్రోఽపి సాచివ్యం కుర్వన్ ప్రాదు
రభూ దిత్యపిశబ్దే నావగమ్యతే.౫౭. *రామా శంఖప్రభమితి. పోప్లూయమానం ఉడ్డీయమానం ౫౮.
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే-
ద్వితీయ స్సర్గః.

స దదర్శేతి యోజనా ౫౩. కాంచనానీతి రక్షసాం తోరణాని రక్షోగృహస్థద్వారతోరణాని. ౫౪.
అచింత్యామితి. విషణ్ణః లంకాయా దుర్ధర్షత్వా ద్విషణ్ణః- అత్యద్భుతత్వాత్ హృష్టశ్చ ౫౫. సఇతి.
పాండురోద్విద్ధవిమానమాలినీం ధవళోన్నతసప్తభౌమప్రాసాదపఙ్క్తిమతీం.౫౬. చంద్రోపీతి. జ్యోత్స్నా
వితానేన లోకా న్వితత్య విస్తారీకృత్య - అస్య హనుమతః మైనాకసింధువత్ సాచివ్యం కుర్వన్నివ
కుర్వన్నేవ- విరాజన్ మధ్యగతః తారాగణమధ్యగతః - తారాగణై స్సహ ఉత్తిష్ఠతే ప్రాదురభూ
దిత్యన్వయః. ౫౭. శంఖేతి పోప్లూయమానం భృశం ప్లవమానం. ౫౮. ఇతి శ్రీమహేశతీర్థవిరచితా
యాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయ స్సర్గః.

⸻ తృ తీ య స్స ర్గః. ⸻

స లంబశిఖరే లంబే లంబతోయదసన్నిభే, సత్త్వమాస్థాయ మేధావీ హనుమాన్మారుతాత్మజః. నిశి లంకాం మహాసత్త్వో వివేశ కపికుంజరః, రమ్యకాననతోయాఢ్యాం పురీం రావణపాలితాం. ౨. శారదాంబుధరప్రఖ్యై ర్భవనై రుపశోభితాం, సాగరోపమనిర్ఘోషాం సాగరానిలసేవితాం. సుపుష్టబలసంఘుష్టాం యథైవ విటపావతీం, చారుతోరణనిర్యూహాం పాండురద్వారతోరణాం భుజగాచరితాం గుప్తాం శుభాం భోగవతీ మివ, తాం స విద్యుద్ఘనాకీర్ణాం జ్యోతిర్మార్గనిషేవితాం. ౫. మందమారుతసంచారాం యథేంద్ర స్యామరావతీం, శాతకుంభేన మహతా ప్రాకారే ణాభిసంవృతాం. కింకిణీజాలఘోషాభిః పతాకాభి రలంకృతాం, ఆసాద్య సహసా హృష్టః ప్రాకార మభిపేదివాన్. విస్మయావిష్టహృదయః పురీ మాలోక్య సర్వతః. ౯, జాంబూనదమయై ర్ద్వారై ర్వైడూర్యకృతవేదికైః. వజ్రస్ఫటికముక్తాభి ర్మణికుట్టిమభూషితైః, తప్తహాటకనిర్యూహై రాజతామలపాండురైః. వైడూర్యకృతసోపానైః స్ఫాటికాంతరపాంసుభిః, చారుసంజవనోపేతైః ఖమివోత్పతితైః శుభైః.

సలంబేత్యాది. లంబే లంబాఖ్యే-లంబశిఖరే లంబగిరిశిఖరే ఇతి చాహుః. యద్వా—లంబే లంబమాన ఇవ స్థితే - లంబశిఖరే త్రికూటశిఖరే - సత్త్వం వ్యవసాయం, ధైర్య మితి యావత్. వివేశ ప్రాప. * రామా. పూర్వసర్గోక్త లంకాప్రవేశోపక్రమం విస్తరేణాహ—సలంబశిఖరఇత్యాదినా. సః సాగరాక్లేశతరణేన ప్రసిద్ధః- మహాసత్త్వః సముద్రలంఘనాదావప్రతిహతశక్తిః - హనుమాన్ లంబే లంబమానాకారే - లంబతోయదసన్నిభే - లంబశిఖరే లంబపర్వతశిఖరే-మేధావీ తత్కాలోచితకర్తవ్యవిషయప్రజ్ఞాయుక్తస్సన్ - సత్త్వ మాస్థాయ లంకాప్రాప్తిమాత్రోపయుక్తలంఘనశక్తి మాస్థాయ నిశి వివేశేతి సంబంధః ౨. శారదేత్యాది విటపావతీం అళకాం - నిర్యూహో మత్తవారణః - పాండురద్వారతోరణాం-పాండురే ద్వారతోరణే యస్యా స్తాం, అభూ దితి శేషః * రామా. సాగరేతి. సాగరోపమనిర్ఘోషాం సాగరనిర్ఘోషోపమనిర్ఘోషాం-విటపావతీం అళకాం. శ్లో. 'క్షయః పుణ్యజనానాం స్యా దళకా విటపావ' తీతి వచనాత్. చారుతోరణనిర్యూహాం-నిర్యూహో మత్తవారణః తోరణస్య నిర్యూహః తోరణ నిర్యూహః - చారుః తోరణనిర్యూహో యస్యా స్తాం - పాండుర ద్వారతోరణాం-పాండురేసుధాధవళితే ద్వారతోరణే యస్యాస్తాం-శాతకుంభేన స్వర్ణవికారేణ ప్రాకారమభిపేదివానితి ప్రాకారశబ్దేన ప్రాకారసమీపోలక్ష్యతే. 'అద్వారేణ మహాబాహుః ప్రాకార మభిపుప్లువ' ఇత్యుపరివక్ష్యమాణత్వాత్. ౯.పునర్హర్షహేతూ నాహ. జాంబూనదమయై రిత్యాదినా. జాంబూనదమయైర్ద్వారై రిత్యాదౌ సహయోగే తృతీయా.వజ్రస్ఫటికముక్తాభి రిత్యత్రాపి కృతవేదికై రితి సంబధ్యతే. రాజతామలపాండురైః అవయవైః స్ఫాటికాంతరపాంసుభిః స్ఫటికమయాంగణపాంసుభిః- సంజవనం

సఇతి. లంబే లంబాకారే-లంబశిఖరే లంబగిరిశృంగే-సత్త్వ మాస్థాయ బల మాస్థాయ. ౧—౨. * సుపుష్టేతి. విటపావతీం అలకాపురీం. చా ర్వితి. చారుతోరణనిర్యూహాం-నిర్యూహో మత్తవారణః-తోరణస్య నిర్యూహః తోరణనిర్యూహః - చారుస్తోరణనిర్యూహో యస్యాం తాం-పాండురద్వారతోరణాం, పాండురే - సుధాధవళితే ద్వారే తోరణం యస్యాం తాం. ౯ జాంబూనదమయై రితి,

క్రౌంచబర్హిణసంఘుష్టై రాజహంసనిషేవితైః, తూర్యాభరణనిర్ఘోషై స్సర్వతః ప్రతినాదితాం. వస్వోకసారాప్రతిమాం తాం వీక్ష్య నగరీం తతః,ఖ మివోత్పతితుం కామాం జహర్ష హనుమాన్ కపిః. ౧౨. తాం సమీక్ష్య పురీం రమ్యాం రాక్షసాధిపతే శ్శుభాం, అనుత్తమా మృద్ధియుతాం చింతయామాస వీర్యవాన్. ౧౩. నేయ మన్యేన నగరీ శక్యా ధర్షయితుం బలాత్, రక్షితా రావణబలై రుద్యతాయుధధారిభిః. ౧౪. కుముదాంగదయో ర్వాపి సుషేణస్య మహాకపేః, ప్రసిద్ధేయం భవే ద్భూమి ర్మైందద్వివిదయో రపి. ౧౫. వివస్వత స్తనూజస్య హరేశ్చ కుశపర్వణః, ఋక్షస్య కేతుమాలస్య మమచైవ గతి ర్భవేత్ ౧౬. సమీక్ష్య తు

చతుశ్శాలం- వస్వోకసారా అలకా-యద్వా—వస్వోకసారా పూర్వదిగవస్థితా శక్రపురీ. శ్లో 'వస్వోకసారా శక్రస్య పూర్వస్యాం దిశి వై పురీతి' పురాణవచనాత్. * రామా జాంబూనదమయై ర్ద్వారై రిత్యుపలక్షణే తృతీయా. రాజహంసనిషేవితై రిత్యంతవిశేషణవిశిష్టై ర్ద్వారై రుపలక్షితాం లంకాం నగరీం సమీక్ష్యేతి సంబంధః. వజ్రస్ఫటికముక్తాభిః, భూషితై రితి శేషః తప్తహాటకనిర్యూహైః తప్తహేమమయమత్తవారణైః-రాజతామలపాండురైః, రజతమయామలపాండురోపరిప్రదేశై రిత్యర్థః. స్ఫాటికాంతరపాంసుభిః అంతర మవకాశః, అంగణ మితి యావత్. స్ఫాటికాః అంతరపాంసవో యేషాం తైః-చారుసంజవనోపేతైః రమణీయచతుశ్శాలోపేతైః. ని 'సభా సంజవనం త్విదం, చతుశ్శాల' మిత్యమరః 'వస్వోకసారాప్రతిమాం యథైవ విటపావతీ' మిత్యత్రాళకాసామ్యస్య పూర్వ ముక్తత్వా దత్ర 'వస్వోకసారాప్రతిమా' మితి పూర్వదిగవస్థితశక్రపురీసామ్య ముచ్యతే. శ్లో 'వస్వోకసారా శక్రస్య యామ్యా సంయమనీ తథా, పురీ సుఖా జలేశస్య సోమస్య చ విభావ' రీతి శ్రీవిష్ణుపురాణవచనాత్ వస్వోకసారాశబ్దస్య శక్రపురీవాచకత్వం ౧౪. ప్రసిద్ధేయమితి. ఇయం లంకా విదితా భవేత్. *రామా. కుముదేతి ప్రసిద్ధా దుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధేయం నగరీ కుముదాంగదయోః మహాకపే స్సుషేణస్యాపి మైందద్వివిదయో రపి భూమి ర్భవే ద్విషయో భవేత్ ౧౫ వివస్వతఇతి. గతిస్తు సుగ్రీవస్య కుశపర్వణః కేతుమాలస్య మమ చైవ భవేత్ పూర్వం నీలాదీనా మేవ గతి రుక్తా. అత్ర త్వన్యేషా మిత్యుక్తి శ్చింతాప్రకారవిశేషః.*రామా. వివస్వతఇతి. అత్ర ఇయ మిత్యనువజ్యతే. వివస్వత స్తనూజస్య కుశపర్వణో హరేశ్చ ఋక్షస్య కేతుమాలస్య మమ చైవ గతి ర్భవేత్ విషయో భవేత్. మమచేతి పశ్చాన్నిర్దేశేన సర్వోత్తరేణాపి హనుమతా స్వనైచ్య మనుసంహిత మిత్యవగమ్యతే. ౧౬.*రామా.సమీక్ష్యేతి.

జాంబూనదమయై ర్ద్వారై రిత్యుపలక్షణే తృతీయా. రాజహంసనిషేవితై రిత్యంతవిశేషణవిశిష్టైః ద్వారై రుపలక్షితాం లంకానగరీం సమీక్ష్య హనుమాన్ జహర్షేతి సంబంధః. వజ్రస్ఫటికముక్తాభిః, భూషితై రితి శేషః. రాజతామలపాండురైః రజతమయామలపాండురోపరిప్రదేశైః-చారుసంజవనోపేతైః రమణీయచతుశ్శాలోపేతైః. ని. 'సభా సంజవనం త్విదం, చతుశ్శాల' మిత్యమరః. వస్వోకసారా పూర్వదిక్స్థేంద్రపురీ. ఖమితి ఉత్పతితుంకామాం ఉత్పతితు మివ స్థితాం. ౧౪. అన్యేషా మసాధ్యత్వే ప్యేతేషాం సాధ్యే త్యాహ—కుముదాంగదయో రితి. ప్రసిద్ధాదుష్ప్రవేశత్వేన ప్రసిద్ధేయం నగరీ-కుముదాంగదాదీనా మపి భూమిః విషయః భవేత్. వివస్వత స్తనూజస్య - సుగ్రీవస్య కుశపర్వణః మమ చ - గతి ర్భవే ద్గమ్యా భవేత్. ౧౬. సమీక్ష్యేతి. విక్రాంతం విక్రమం - రామలక్ష్మ

మహాబాహూ రాఘవస్య పరాక్రమం, లక్ష్మణస్య చ విక్రాంత మభవ త్ప్రీతిమాన్ కపిః ౧౭. తాం రత్నవసనోపేతాం కోష్ఠాగారావతంసకాం, యంత్రాగార స్తనీ మృద్ధాం ప్రమదా మివ భూషితాం. తాం నష్టతిమిరాం దీప్తై ర్భాస్వరై శ్చ మహాగృహైః, నగరీం రాక్షసేంద్రస్య దదర్శ స మహాకపిః. ౧౯. అథ సా హరిశార్దూలం ప్రవిశంతం మహాబలం, నగరీ స్వేనరూపేణ దదర్శ పవనాత్మజం. ౨౦ సా తం హరి వరం దృష్ట్వా లంకా రావణపాలితా, స్వయమే వోత్థితా తత్ర వికృతాననదర్శనా. పురస్తా త్కపివర్యస్య వాయుసూనో రతిష్ఠత, ముంచమానా మహానాద మబ్రవీ త్పవనాత్మజం. ౨౧. క స్త్వం కేన చ కార్యేణ ఇహ ప్రాప్తో వనాలయ, కథయ స్వేహ య త్తత్త్వం యావ త్ప్రాణా ధరంతి తే. ౨౩. న శక్యం ఖ ల్వియం లంకా ప్రవేష్టుం వానర త్వయా, రక్షితా రావణబలై రభిగుప్తా సమంతతః. ౨౪. అథ తా మబ్రవీ ద్వీరో హనూమా నగ్రత స్స్థితాం, కథయిష్యామి తే తత్త్వం య న్మాం త్వం పరిపృచ్ఛసి. కా త్వం విరూపనయనా పురద్వారేఽవతిష్ఠసి, కిమర్థం చాపి మాం రుద్ధ్వా నిర్భర్త్సయసి దారుణా. ౨౬. హనుమద్వచనం శ్రుత్వా లంకా సా కామరూపిణీ, ఉవాచ వచనం క్రుద్ధా పరుషం పవనాత్మజం. ౨౭. అహం రాక్షసరాజస్య రావణస్య మహాత్మనః, ఆజ్ఞాప్రతీక్షా దుర్ధర్షా రక్షామి నగరీ మిమాం. ౨౮. న శక్యా మా మవజ్ఞాయ ప్రవేష్టుం నగరీ త్వయా, అద్య ప్రాణైః పరిత్యక్తః స్వప్స్యసే నిహతో మయా. ౨౯. అహం హి నగరీ లంకా స్వయ మేవ ప్లవంగమ,

---

విక్రాంతం విక్రమం - భావేనిష్ఠా. ప్రీతిమా నభవత్. రామలక్ష్మణాభ్యా మనాయాసేన జేతుం శక్యేతి మత్వా ప్రీతిమా నభూ దిత్యర్థః. ౧౭. తామితి. తాం రత్నేత్యత్ర దదర్శే త్యపకృష్యతే. నత్వేకం వాక్యం శ్లోకద్వయం, తచ్ఛబ్దద్వయప్రయోగా త్ప్రథమే శ్లోకే స్త్రీసామ్యోక్తే శ్చ. ౧౮. *రామా. తామితి. అత్ర దదర్శే త్యపకృష్యతే. యద్వా—ఏకస్య తచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధపరత్వేన శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౧౯. *రామా అథేతి స్వేన రూపేణ అధిదేవతారూపేణ. ౨౦. *రామా. పురస్తాదితి. అతిష్ఠత - తస్మై స్వాత్మానం ప్రదర్శితవతీ. 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయో' శ్చేత్యాత్మనేపదం. ౨౧. *రామా. కఇతి. తే తవ - ప్రాణాః యావ ద్ధరంతి ధ్రియంతే - తావద్య త్తత్త్వం - తత్కథయస్వ కథయ - 'ధృఙ్ అవస్థానే' వికరణాదిప్రత్యయ ఆర్షః. 'యావత్ ప్రాణాన్ హరామి తే' ఇతి వా పాఠః ౨౩. సేతి. అభిగుప్తా, సమావృతేత్యర్థః. అతో న రక్షితేత్యనేన పున రుక్తిః. *రామా. న శక్యమితి లింగసామాన్యే నపుంసకం. తథా చోక్తం భగవతా భాష్యకారేణ — 'శ్వమాంసేనాపి శక్యం క్షు దపహంతు' మితి. రావణబలైః సమంతతః అభిగుప్తా సమంతత స్సంవృతా- అత ఏవ రక్షితా. ౨౬. *రామా. అహమితి ఆజ్ఞాప్రతీక్షా ఆజ్ఞానువర్తినీ ౨౮. *రామా. అహం

ణాభ్యా మనాయాసేన జేతుం శక్యేతి మత్వా ప్రీతిమా నభూ దిత్యర్థః. ౧౭. తాం రత్నేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం తత్రైక స్తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిపరః ప్రకృతపరామర్శీ. ౧౯. అథేతి. స్వేన రూపేణ అధిదేవతా రూపేణ. ౨౦ *పురస్తాదితి. అతిష్ఠత స్వాత్మానం ప్రకాశితవతీ ౨౧ క స్త్వమితి తే తవ ప్రాణా యావ ద్ధరంతి ధ్రియంతే - తావత్ య త్తత్త్వం త త్కథయస్వ. ౨౭, అహమితి. ఆజ్ఞాప్రతీక్షా

సర్వతః పరిరక్షామి హ్యేత త్తే కథితం మయా. ౩౦. లంకాయా వచనం శ్రుత్వా హనుమా న్మారుతాత్మజః, యత్నవా న్స హరిశ్రేష్ఠ స్స్థిత శ్శైల ఇవాపరః. ౩౧. స తాం స్త్రీరూపవికృతాం దృష్ట్వా వానరపుంగవః, ఆబభాషేఽథ మేధావీ సత్త్వవా న్ప్లవగర్షభః, ౩౨. ద్రక్ష్యామి నగరీం లంకాం సాట్టప్రాకారతోరణాం, ఇత్యర్థ మిహ సంప్రాప్తః పరం కౌతూహలం హి మే. 33. వనా న్యుపవనా నీహ లంకాయాః కాననాని చ, సర్వతో గృహముఖ్యాని ద్రష్టు మాగమనం హి మే. ౩౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా లంకా సా కామరూపిణీ, భూయ ఏవ పున ర్వాక్యం బభాషే పరుషాక్షరం ౩౫ మా మనిర్జిత్య దుర్బుద్ధే రాక్షసేశ్వరపాలితాం, న శక్య మద్య తే ద్రష్టుం పురీయం వానరాధమ. ౩౬. తత స్స కపిశార్దూల స్తా మువాచ నిశాచరీం, దృష్ట్వా పురీ మిమాం భద్రే పున ర్యాస్యే యథాగతం. ౩౭. తతః కృత్వా మహానాదం సా వై లంకా భయావహం, తలేన వానరశ్రేష్ఠం తాడయామాస వేగితా. ౩౮. తత స్స కపిశార్దూలో లంకయా తాడితో భృశం, ననాద సుమహానాదం వీర్యవా న్పవనాత్మజః. ౩౯. తత స్సంవర్తయామాస వామహ స్తస్య సోఽంగుళీః, ముష్టినాఽభిజఘానైనాం హనూమా న్క్రోధమూర్ఛితః. ౪౦ స్త్రీచేతి మన్యమానేన నాతిక్రోధ స్స్వయంకృతః, ౪౦½ సా తు తేన ప్రహారేణ విహ్వ లాంగీ నిశాచరీ. పపాత సహసా భూమౌ వికృతాననదర్శనా, ౪౧½. తత స్తు హను మా న్ప్రాజ్ఞ స్తాం దృష్ట్వా వినిపాతితాం. కృపాం చకార తేజస్వీ మన్యమానః స్త్రియం తు తాం, ౪౨½ తతో వై భృశసంవిగ్నా లంకా సా గద్గదాక్షరం. ఉవాచా గర్వితం వాక్య హనుమంతం ప్లవంగమం, ౪౩½ ప్రసీద సుమహాబాహో త్రాయస్వ హరిసత్తమ. సమయే సౌమ్య తిష్ఠంతి సత్త్వవంతో మహాబలాః, ౪౪½. అహం తు

హి నగరీ లంకా స్వయమేవ ప్లవంగమేతి స్వయ మేవ సర్వతః సర్వం పరిరక్షామీతి సంబంధః, ౩౨ * రామా. ద్రక్ష్యామీతి. ఇత్యర్థం ఏతదర్థం. 33 వనానీతి ఉపవనాని గృహోద్యానాని - కాననాని మహారణ్యాని. ౩౪. తస్యేతి. భూయః అతిశయేన - పరుషాక్షర మిత్యన్వయః. ౩౫. మామితి. శక్య మిత్యేత దవ్యయం. తదాహ కాళిదాసః—శ్లో 'శక్య మరవిందసురభిః కణవాహీ మాలినీతరంగాణాం, అంగై రనంగతప్తై రవిరళ మాలింగితుం పవనః' ఇతి. పురీరూపం వస్తు శక్య మితి శక్యపుర్యో స్సామానాధికరణ్యం వా ౩౬ తత ఇతి యాస్యే యాస్యామి - ఇత్యువాచేతి సంబంధః. ౩౭. తత ఇతి. వేగితా సంజాతవేగా. ౩౮. తత ఇతి. సంవర్తయామాస సంకోచయామాస ౪౩½. ప్రసీదేతి. సమయే స్త్రీవధవర్జనవ్యవస్థాయాం-సత్త్వవంతః ధైర్యవంతః ౪౪½. అహమితి. అహం త్విత్యర్థం భిన్నం వాక్యం ఏకవాక్యత్వేఽహంశబ్దస్య పునరుక్తిః. ౪౫½ వరదానస్వరూప

ఆజ్ఞానువర్తినీ 33 వనానీతి. ఉపవనాని కృత్రిమవనాని - వనాని క్షుద్రాణి. ౩౪. తస్యేతి. భూయః భృశం - పరుషాక్షరం వాక్యం పున ర్బభాషే ఇతి సంబంధః. ౩౭. తత ఇతి వేగితా సంజాతవేగా. ౩౯. అంగుళీః సంవర్తయామాస ముష్టి మాబబంధేత్యర్థః. ౪౦½. సాత్వితి. వికృ తానన దర్శనా వికృతాననదృష్టిః. ౪౩½. ప్రసీదేతి. సమయే స్త్రీ న హంతవ్యేతి వ్యవస్థాయాం. ౪౪. దుర్జయత్వజ్ఞాపనాయ స్వస్వరూపం తావ దాహ—అహం త్వితి. అహం స్వయం సాక్షాత్-

నగరీ లంకా స్త్వయ మేవ ప్లవంగమ నిర్జితాఽహం త్వయా వీర విక్రమేణ మహాబల, ౪౫. ఇదం తు తథ్యం శృణు వై బ్రువంత్యా మే హరీశ్వర. స్వయం భువా పురా దత్తం వరదానం యదా మమ, ౪౬. యదా త్వాం వానరః కశ్చి ద్విక్రమా ద్వశ మానయేత్. తదా త్వయా హి విజ్ఞేయం రక్షసాం భయ మాగతం, ౪౭ స హి మే సమయ స్సౌమ్య ప్రాప్తోఽద్య తవ దర్శనాత్. స్వయంభూవిహిత స్సత్యో న త స్యాస్తి వ్యతిక్రమః, ౪౮ సీతానిమిత్తం రాజ్ఞ స్తు రావణస్య దురాత్మనః. రక్షసాం చైవ సర్వేషాం వినాశ స్సముపాగతః, ౪౯ త త్ప్రవిశ్య హరిశ్రేష్ఠ పురీం రావణపాలితాం. విధత్స్వ సర్వకార్యాణి యాని యానీహ వాంఛసి, ౫౦. ప్రవిశ్య శాపోపహతాం హరీశ్వర శ్శుభాం పురీం రాక్షసముఖ్యపాలితాం యదృచ్ఛయా త్వం జనకాత్మజాం సతీం విమార్గ సర్వత్ర గతో యథాసుఖం. ౫౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - తృతీయ స్సర్గః

⟶ చతుర్థ స్సర్గః. ⟵

స నిర్జిత్య పురీం శ్రేష్ఠాం లంకాం తాం కామరూపిణీం, విక్రమేణ మహాతేజా హనూమా న్కపిసత్తమః. అద్వారేణ మహాబాహుః ప్రాకార మభిపుప్లువే, ౧.

మాహ — యదేతి అత్ర రావణస్య దిగ్విజయే నందికేశ్వరాదిభి ర్లంకాయా స్సద్యోవినాశశాపే దత్తే సా బ్రహ్మాణం గత్వా ప్రార్థయామాస వినాశో మే మాభూ దితి. స చ తస్యై వర మదాత్ - తవ సద్యో వినాశో న భవిష్యతి - యదా తు వానర స్త్వా మభిభవిష్యతి తదా తు వినాశో భవిష్యతీతి కథోన్నీయతే. ౫౦ ప్రవిశ్యేతి. శాపో నందికేశ్వరాదికృతః - యదృచ్ఛయే త్యస్య గత ఇతి సంబంధః. యదృచ్ఛయాఽత్ర ప్రాప్త స్త్వ మిత్యర్థః * రామా. ప్రవిశ్యేతి. హరీశ్వర స్త్వం యదృచ్ఛయా స్వైరం విమార్గేతి సంబంధః. ౫౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - తృతీయ స్సర్గః.

సనిర్జిత్యేత్యాది. అద్వారేణేత్యనేన లంకాపరిభవో రాక్షసై ర్న జ్ఞాతుం శక్య ఇతి ద్యోత్యతే * రామా. అద్వారేణేతి. శ్లో. 'గ్రామం వా నగరం వాఽపి పత్తనం వా పరస్య హి, విశేష త్సమయే సౌమ్య న ద్వారేణ విశే న్నృప' ఇత్యుక్తప్రకారేణ అద్వారేణ ప్రవిష్టవాన్. ౧.

లంకానగర్యేవ లంకానగర్యధిష్ఠాత్రీ దేవతైవ - అధిష్ఠానదేవతాత్వా దే వాహం దుర్జయేత్యర్థః. ౪౫. తతః కిమిత ఆహ — నిర్జితేతి. దుర్జయాప్యహం త్వయా బలా న్నిర్జితా - అతః సత్యం సర్వే లంకాం తర్వ్యర్థినో రాక్షసాః నిర్జితా ఇతి భావః ౪౫. స్వనిర్జయేన రక్షసాం నిర్జితత్వప్రతిపాదనస్య కారణ మాహ — ఇదమిత్యాదినా. వరదానం దత్తం, వరదానం కృత మిత్యర్థః. ౪౬. వరస్వరూప మాహ — యదేతి. అత్ర రావణాధిక్షేపక్షుభితనందికేశ్వరశాపాత్ సద్యః ప్రాప్తో వినాశః స్వయంభూవర ప్రసాదాత్ వానరాస్కందనపర్యంతం ప్రతిబద్ధ ఇతి కథాఽనుసంధేయా. ౫౦. ప్రవిశ్యేతి. యదృచ్ఛయా స్వైరం. ౫౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - తృతీయ స్సర్గః.

అద్వారేణేతి. శత్రుస్థాన మద్వారేణ ప్రవేష్టవ్య మితి శాస్త్రా దద్వారేణేత్యుక్తం. ౧.

ప్రవిశ్య నగరీం లంకాం కపిరాజహితం కరః. చక్రేఽథ పాదం సవ్యం చ శత్రూణాం స తు మూర్ధని, ౨½. ప్రవిష్ట స్సత్త్వసంపన్నో నిశాయాం మారుతాత్మజః స మహాపథ మాస్థాయ ముక్తాపుష్పవిరాజితం, ౩½. తత స్తు తాం పురీం లంకాం రమ్యా మభియయౌ కపిః. ౪. హసితోత్కృష్టనినదై స్తూర్యఘోషపురస్సరైః, వజ్రాంకుశనికాశై శ్చ వజ్రజాలవిభూషితైః. గృహమేఘైః పురీ రమ్యా బభాసే ద్యా రివాంబుదైః, ౫½ ప్రజజ్వాల తదా లంకా రక్షోగణగృహై శ్శుభైః. సితాభ్రసదృశై శ్చిత్రైః పద్మస్వస్తికసంస్థితైః, వర్ధమానగృహై శ్చాపి సర్వత స్సువిభూషితా. [గృహముఖ్యైః పురీ రమ్యా బభాసే ద్యా రివాంబుదైః] ౬ తాం చిత్రమాల్యాభరణాం

ప్రవిశ్యేతి. చక్ర ఇతి. శత్రుదేశప్రవేశే ప్రథమం సవ్యపాదః కార్యః. స తు శత్రో ర్మూర్ధ్ని కృతో భవేదితి రాజశాస్త్రం. అనేన ప్రథమం సవ్యం పాదం లంకాయాం కృతవా నిత్యర్థ స్సిద్ధః. తదాహ బృహస్పతిః — శ్లో 'ప్రయాణకాలే చ గృహప్రవేశే వివాహకాలేఽపి చ దక్షిణాంఘ్రిం, కృత్వాఽగ్రత శ్శత్రుపురప్రవేశే వామం నిదధ్యా చ్చరణం నృపాల' ఇతి. * రామా ప్రవిశ్యేతి. ప్రవిశ్య ప్రవేష్టు ముపక్రమ్య-సవ్యం పాదం చక్రే, అగ్రత ఇతి శేషః. శ్లో 'ప్రయాణకాలే చ గృహప్రవేశే వివాహకాలేఽపి చ దక్షిణాంఘ్రిం, కృత్వాఽగ్రత శ్శత్రుపురప్రవేశే వామం నిదధ్యా చ్చరణం నృపాల' ఇతి బృహస్పతి వచనప్రకారేణ సవ్యం పాద మగ్రతః కృతవాన్ సః అగ్రతః పాదః శత్రూణాం మూర్ధని తు మూర్ధ్న్యేవ కృతో భవతి. అగ్రత స్సవ్యపాదనిక్షేపే శత్రవః పరాభూతా స్స్యు రితి భావః. ౨½. ప్రవిష్టఇతి. మహాపథం ఆస్థాయ గమ్యత్వే నావలంబ్య ప్రవిష్ట ఇతి సంబంధః. ౩½—౪. హసితేతి. తూర్యఘోషపురస్సరైః - హసితోత్కృష్టనినదైః హసితానా ముత్కృష్టస్వరైః - యుక్తే త్యర్థః. వజ్రాంకుశనికాశైః వజ్ర మంకుశో యస్య సః వజ్రాంకుశః ఐరావతః తత్తుల్యైః, తద్వ దుచ్ఛ్రితై రిత్యర్థః. వజ్రాంకుశతుల్యసంస్థానై ర్వా - వజ్రజాలవిభూషితైః - వజ్రో రత్నవిశేషః - గృహమేఘైః గృహశ్రేష్ఠైః-'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి' రిత్యుపమితసమాసః. * రామా. హసితోద్ఘుష్టనినదైః హసితోచ్చధ్వనిభిః నినదైశ్చ - ఉపలక్షణే తృతీయాంత మేతత్ గృహముఖ్యవిశేషణం. వజ్రాంకుశనికాశైః వజ్రసంస్థానై రంకుశసంస్థానైశ్చ - వజ్రజాలభూషితైః వజ్రాఖ్యరత్నాలంకృతైః- 'గృహముఖ్యై' రితి పాఠః 'గృహమేఘై' రితి పాఠే మేఘశబ్ద శ్శ్రేష్ఠవాచీ. ౫½. ప్రజజ్వాలేత్యాది. పద్మస్వస్తికసంస్థితైః పద్మస్వస్తికనామభ్యాం సంస్థానవిశేషాభ్యాం సంస్థితైః-వర్ధమానగృహైః వర్ధమాననామ్నా సంస్థానేన సంస్థితైః గృహైః - తల్లక్షణాని వరాహమిహిరసంహితాయాం వ్యక్తాని. విస్తరభయా న్న లిఖ్యంతే. ౬. * రామా. తామితి. శ్రీమాన్-అత్ర శ్రీశబ్దేన స్వామికార్యకరణరూపసంప

ప్రవిశ్యేతి. ప్రవేష్టు ముపక్రమ్య సవ్యం పాదం చక్రే, అగ్ర ఇతి శేషః. సః అగ్రతః కృతః సవ్యపాదః శత్రూణాం మూర్ధన్యేవ కృతో భవతి. అగ్రతః సవ్యపాదనిక్షేపే శత్రవః పరాభూతా స్స్యు రితి భావః. ౨½. ప్రవిష్టఇతి. మహాపథ మాస్థాయ గమ్యత్వే నావలంబ్య ప్రవిష్టః. ౪. హసితేతి. హసితానా ముత్కృష్టనినదైః అట్టహాసైః-వజ్రాంకుశనికాశైః వజ్రనికాశై రంకుశనికాశైశ్చ - గృహమేఘైః గృహశ్రేష్ఠైః-'గృహముఖ్యై' రిత్యపి పాఠః ౫½. ప్రజజ్వాలేతి ప్రజజ్వాల ప్రచకాశే-పద్మస్వస్తికసంస్థితైః పద్మస్వస్తికనామభ్యాం సంస్థానవిశేషాభ్యాం సంస్థితైః-వర్ధమావగృహైః వర్ధమాననామ్నాసంస్థానేన సంస్థితైః-స్వస్తికాఖ్యగృహాః ఆకృత్యా చతురశ్రాః. *శ్లో. చతుశ్శాలాచతుర్ద్వారా

కపిరాజహితంకరః, రాఘవార్థం చరన్ శ్రీమాన్ దదర్శ చ ననంద చ. ౮. భవనా ద్భవనం గచ్ఛన్ దదర్శ పవనాత్మజః, వివిధాకృతిరూపాణి భవనాని తత స్తతః. ౯. శుశ్రావ మధురం గీతం త్రిస్థానస్వరభూషితం, స్త్రీణాం మదసమృద్ధానాం దివి చాప్సరసా మివ. ౧౦. శుశ్రావ కాంచీనినదం నూపురాణాం చ నిస్స్వనం, సోపానని నదాం శ్చైవ భవనేషు మహాత్మనాం ఆస్ఫోటితనినాదాం శ్చ క్ష్వేళితాం శ్చ తత స్తతః, ౧౧. శుశ్రావ జపతాం తత్ర మంత్రా న్రక్షోగృహేషు వై. ౧౨. స్వాధ్యాయ నిరతాం శ్చైవ యాతుధానా న్దదర్శ సః, రావణ స్తవసంయుక్తాన్ గర్జతో రాక్షసా నపి. ౧౩. రాజమార్గం సమావృత్య స్థితం రక్షోబలం మహత్, దదర్శ మధ్యమే గుల్మే రావణస్య చరాన్ బహూన్. ౧౪. దీక్షితా న్జటిలా న్ముండాన్ గోజినాంబరవాససః, దర్భముష్టిప్రహరణా నగ్నికుండాయుధాం స్తథా. కూటముద్గర పాణీం శ్చ దండాయుధధరా నపి, ఏకాక్షా నేకకర్ణాం శ్చ లంబోదరపయోధరాన్. కరాళా న్భుగ్నవక్త్రాం శ్చ వికటా న్వామనాం స్తథా, ధన్వినః ఖడ్గిన శ్చైవ శతఘ్ని

దుచ్యతే. దదర్శచ ననంద చ, దుష్ప్రవేశా మపి లంకా మక్లేశేన ప్రవిశ్య సర్వతః పశ్యామి తస్మా ద్రామసుగ్రీవయో ర్మనోరథసిద్ధి రవశ్యం భావినీతి ననం దేత్యర్థః. ౮.—౯. శుశ్రావేతి. త్రిస్థానస్వర భూషితం - త్రిస్థానేషు ఉరః కంఠశిరస్సు భవై స్స్వరై ర్భూషితం - తే చ మంద్రమధ్యతారాః. ౧౦. శుశ్రావ కాంచీనద మిత్యాది. సోపాననినదాం శ్చ మణిహేమకృతానాం సోపానానాం నూపు రాదితాడనేన యే నినాదా స్సంభవంతి తాన్ - ఆస్ఫోటితనినాదాన్ వ్యత్య స్తకరతలాభ్యాం భుజా గ్రాస్ఫాలనశబ్దాన్ - క్ష్వేళితా న్సింహనాదాన్. ౧౧. శుశ్రావ జపతామితి. మంత్రాన్ ఋగ్వేదాదీన్. ౧౨. స్వాధ్యాయనిరతాన్ బ్రహ్మభాగపారనిరతాన్. ౧౩. రాజమార్గమితి మధ్యమే గుల్మే నగర మధ్యస్థితసైన్యసమాజే - చరాన్ స్వజనవృత్తాంతజిజ్ఞాసయా ప్రధానప్రేరితాన్ ప్రణిధీన్. ౧౪. దీక్షి తానిత్యాది గోజినాంబరధారిణః వృషభచర్మరూపవస్త్రధారిణః - దర్భముష్టి ప్రహరణాన్. శ్లో. 'యథా వజ్రం హరేః పాణౌ తథా విప్రకరే కుశ' ఇతి స్మరణా దితి భావః. అగ్నికుండాయుధాన్ జయార్థంహోమ శీలాన్ - కూటముద్గరపాణీన్ - కూటో నామాయస్కారకూటసదృశ ఆయుధవిశేషః. ని. 'కూటోఽస్త్రీ పుంజమాయాద్రిశృంగాయోఘనవేశ్మసు, ఛలే బాణాంతరే దంభే భగ్నశృంగవృషే తు నా' ఇతి శబ్దర త్నాకరే. ముద్గరో ద్రుఘణః. ని. 'ముద్గరో ద్రుఘణో ఘనః' ఇతి వైజయంతీ కరాళా న్భీమాన్. ని 'కరాళో

సర్వతోభద్రసంజ్ఞితా, పశ్చిమద్వారరహితా మధ్యావర్తా హయానవా. దక్షిణద్వారరహితా వర్ధమానా ధనప్రదా, ప్రాగ్ద్వారరహితా స్వస్తికాఖ్యా పుత్రధనప్ర'దేత్యుక్తేః. పద్మస్వస్తికవర్ధమానాఖ్య గృహాః ప్రభుగృహభేదా ఇత్యర్థః. ౯. శుశ్రావేతి త్రిస్థానస్వరభూషితం ఉరఃకంఠశిరస్థానత్రయో త్పన్నైః మంద్రమధ్యమతారకైః స్వరైః భూషితం ౧౦. శుశ్రావేతి. సోపాననినదాన్, సోపాన సంచరత్కాంతాజనమంజీరధ్వనీ నిత్యర్థః ఆస్ఫోటితనినాదాన్ హర్షోత్పన్నక్రియావిశేషజనితశబ్దాన్ - క్ష్వేళితా న్సింహనాదాన్. ౧౩. రాజమార్గమితి. మధ్యమే గుల్మే నగరమధ్యస్థసైన్యసంఘే - చరా న్నగర వృత్తాంతనివేదకాన్, గూఢచారా నిత్యర్థః ౧౪ దీక్షితానితి. గోజినాంబరవాససః గోచర్మవాససః వివసనా శ్చ - దర్భముష్టిప్రహరణాన్ - అనిష్టనివారకానుష్ఠానసాధనతయా దర్భముష్టీనా మాయుధత్వం;

ముసలాయుధాన్. పరిఘోత్తమహస్తాం శ్చ విచిత్రకవచోజ్జ్వలాన్, నాతిస్థూలా న్నాతికృశా న్నాతిదీర్ఘాతిహ్రస్వకాన్ నాతిగౌరా న్నాతికృష్ణా న్నాతికుబ్జా న్నవామనాన్, విరూపా న్బహురూపాం శ్చ సురూపాం శ్చ సువర్చసః. ధ్వజీన్ పతాకిన శ్చైవ దదర్శ వివిధాయుధాన్, ౧౯. శక్తివృక్షాయుధాం శ్చైవ పట్టసాశనిధారిణః. క్షేపణీపాశహస్తాం శ్చ దదర్శ స మహాకపిః, స్రగ్విణ స్త్వనులిప్తాం శ్చ వరాభరణభూషితాన్. నానావేషసమాయుక్తాన్ యథా స్వైరగతాన్ బహూన్, తీక్ష్ణశూలధరాం శ్చైవ వజ్రిణశ్చ మహాబలాన్. ౨౨. శతసాహస్ర మవ్యగ్ర మారక్షం మధ్యమం కపిః, రక్షోధిపతినిర్దిష్టం దదర్శాంతఃపురాగ్రతః. ౨౩. స తదా తద్గృహం దృష్ట్వా మహాహాటకతోరణం, రాక్షసేంద్రస్య విఖ్యాత మద్రిమూర్ధ్ని ప్రతిష్ఠితం. పుండరీకావతంసాభిః పరిఘాభి రలంకృతం, ప్రాకారావృత మత్యంతం దదర్శ స మహాకపిః. ౨౪. త్రివిష్టపనిభం దివ్యం దివ్యనాదవినాదితం, వాజిహేషితసంఘుష్టం నాదితం భూషణై స్తథా. రథై ర్యానై ర్విమానై శ్చ తథా హయగజై శ్శుభైః, వారణై శ్చ చతుర్దంతై శ్శ్వేతాభ్రనిచయోపమైః. భూషితం రుచిరద్వారం మత్తైశ్చ మృగపక్షిభిః, రక్షితం సుమహావీర్యై ర్యాతుధానై స్సహస్రశః. రాక్షసాధిపతే ర్గుప్త మావివేశ మహాకపిః, ౨౫. స హేమజాంబూనదచక్రవాళం మహార్హముక్తామణి

దంతురే తుంగే విశాలే వికృతేఽపి'చేతి వాగురిః. భుగ్నవక్త్రా న్కుటిలవక్త్రాన్. ని. 'ఆవిద్ధం కుటిలం భుగ్న'మిత్యమరః. వికటా న్విషమాంగాన్-శతఘ్నీ శతశంకు రయోగదా. ని. 'అయఃకంటకసంఛన్నా శతఘ్నీ పరికీర్తితే'తి వైజయంతీ. ముసలం అయసోఽరత్నిప్రమాణకోదండః. ని. 'ముసలంత్వాయసో దండో ధార్యోఽరత్నిప్రమాణక' ఇతి శబ్దరత్నాకరే. పరిఘః దండవిశేషః-నాతిదీర్ఘాతిహ్రస్వకా నిత్యత్ర హకారోపరి ఋకారోచ్చారణం వృత్తభంగపరిహారాయ. ఏవం ధ్వజిన ఇతి వక్తవ్యే ధ్వజీనీత్యుక్తిశ్చ ఛందోభంగపరిహారాయైవ. ౧౯. శక్తీత్యాది పట్టసః తీక్ష్ణధారో లోహదండః. ని. పట్టసో యో దీర్ఘదండ స్తీక్ష్ణధారః క్షురోపమః' ఇతి నిఘంటుః. క్షేపణీ క్షేపణీయః - వేషః అలంకారః - యథా స్వైరగతాన్ యథేష్టచారిణః. ౨౨. శతేతి. శతసహస్ర మేవ శతసాహస్రం - స్వార్థే అణ్. ఆరక్షం గుల్మం అంతఃపురాగ్రతః అంతర్నగరాగ్రతః - రక్షోధిపతినిర్దిష్టం మధ్యమగుల్మభూతం రావణమూలబలం, దదర్శేత్యర్థః. ౨౩. సతదేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సః కపిః-తత్ ఆరక్షం - దృష్ట్వా సః రాక్షసేంద్రస్య గృహం దదర్శేత్యన్వయః క్రియాభేదా త్తచ్ఛబ్దద్వయం. ౨౪. త్రివిష్టపేత్యాది యానైః శిబికాదిభిః-విమానైః వ్యోమయానైః - హయగజై రిత్యత్ర గజశబ్దః ద్విదంతగజపరః. అతోనవారణై రిత్యనేన పునరుక్తిః. మృగపక్షిభి శ్చ భూషిత మిత్యన్వయః. రక్షిభి ర్యాతుధానై ర్గుప్త మితి సంబంధః ఆవివేశ జగామ - గృహప్రవేశస్య దూరే వక్ష్యమాణత్వాత్. ౨౫. సహేమేతి. హేమ ఆస్యత్ర జాతం సువర్ణం - జాంబూనదం జంబూనద్యాం జాతం - చక్రవాళం

అగ్నికుండాయుధాన్ - కృత్యాద్యుత్పాదనద్వారా శత్రుమారకతయా అగ్నికుండానా మాయుధత్వం. వికటాన్ విషమాంగాన్. ౧౯. శక్తీతి క్షేపణీ క్షేపణీయః. ౨౨. శతేతి. ఆరక్షం ఆసమంతా ద్రక్షతీత్యారక్షం సైన్యం - అంతఃపురాగ్రతః రావణగృహ స్యాగ్రతః. ౨౩. సఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ద్వితీయ స్తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిపరః. రథై రితి. యానైః శిబికాదిభిః-ఆవివేశ ఆససాద, సాక్షాత్ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౨౫. సహేమేతి చ్ఛేదః. హేమసహితం-జాంబూనదచక్రవాళసహితం-

భూషితాంతం. పరార్ధ్య కాలాగరుచందనార్తం స రావణాంతఃపుర మావివేశ. ౨౯౫.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - చతుర్థ స్సర్గః.

పఞ్చమ స్సర్గః.

తత స్స మధ్యం గత మంశుమంతం జ్యోత్స్నావితానం మహ దుద్వమంతం, దదర్శ ధీమాన్ దివి భానుమంతం గోష్ఠే వృషం మత్త మివ భ్రమంతం ౧. లోకస్య పాపాని వినాశయంతం మహోదధిం చాపి సమేధయంతం, భూతాని సర్వాణి విరాజయంతం దదర్శ శీతాంశు మథాభియాంతం. ౨. యా భాతి లక్ష్మీ ర్భువి మందరస్థా తథా ప్రదోషేషు చ సాగరస్థా, తథైవ తోయేషు చ పుష్కరస్థా రరాజ సా చారునిశాకరస్థా. ౩. హంసో యథా రాజతపంజరస్థః సింహో యథా మందరకందరస్థః, వీరో యథా గర్వితకుంజరస్థ శ్చంద్రో విబభ్రాజ తథాఽంబరస్థః. ౪. స్థితః కకుద్మా నివ తీక్ష్ణశృంగో మహాచల శ్శ్వేత ఇవోచ్చశృంగః, హస్తీవ జాంబూనదబద్ధశృంగో రరాజ చంద్రః పరిపూర్ణశృంగః. ౫. వినష్టశీతాంబుతుషారపంకో మహా

ప్రాకారమండలం-రావణాంతఃపురం రావణాంతర్నగరం. ౨౯౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థ స్సర్గః.

తత స్సమధ్యమిత్యాది. దివి ఆకాశే - మధ్యం గతం, ఆకాశమధ్యగత మిత్యర్థః. లంకాప్రవేశే చంద్రోదయోక్తేః. రావణనగరప్రవేశే అర్ధరాత్ర ఇతి సూచ్యతే. ఉత్తరశ్లోకే అభియాంత మిత్యనేనాభిగమన ముచ్యతే. దక్షిణాం దిశం గచ్ఛతోఽభిముఖత్వాసంభవాత్. కింతు గమనమాత్రం సప్తదశే సర్గేఽపి 'ప్రజగామ నభ శ్చంద్ర' ఇతి ప్రకర్షేణ గమనవచనం నభోమధ్యాతీతత్వ మాచష్టే. అంశుమంత మితి చంద్ర ఏ వోచ్యతే. భానుమంతం దీప్తిమంతం - వృషం శ్వేతం. అస్మిన్ సర్గే ఛేకానుప్రాసః, న తు యమకం, అర్థభేదాభావాత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'భిన్నార్థానాం తాదృశానాం వర్ణానాం వివృత్తి ర్యమక' మితి. ౧. లోకస్యేతి. పాపాని దుఃఖాని. ౨. యేతి. భువిమందరో లక్ష్మీవాన్ - ప్రదోషేషు సాగరః తోయేషు పద్మం శ్రీమత్ - తద్వత్తదానీం చంద్రో విశిష్టలక్ష్మీకో బభూవేత్యర్థః. అత్రాన్యస్యాన్యత్ర సంబంధా న్మందరాదిలక్ష్మీ రివాస్యలక్ష్మీ రితి సాదృశ్యాక్షేపా న్నిదర్శనాలంకారః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే నిదర్శనాయాం— 'అభిమాన్యస్తు సంబంధ ఉపమా పరికల్పక' ఇతి. ౩. హంసఇతి రాజతపంజరస్థః గగనగర్భస్య జ్యోత్స్నాధవళితత్వాత్ - మందరకందరస్థః తస్య శ్వేతగిరిత్వాత్ - గర్వితకుంజరస్థః నీలరూపస్య నభస ఉపర్యవస్థానాత్, అత్ర పుష్టత్వాదీనాం సాధారణధర్మాణా మనుపాదానా ల్లుప్తోపమాలంకారః. స్థితఇతి. ప్రతిపూర్ణశృంగః పరిపూర్ణకలః - అత్ర శృంగశబ్దస్య విషాణాద్యర్థభేదేఽపి బింబప్రతిబింబభావే సామ్యం. ౫. వినష్టేతి. శీతాంబు హిమాంబు - తుషారాః పృషతాః - పంకః త మువినష్టాః శీతాంబు

స్వర్ణప్రాకారమండలయుక్తం-అంతఃపురం అంతర్నగరం-ఆవివేశ. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్థ స్సర్గః.

తతఇతి. తతః ప్రవేశానంతరం - మధ్యంగతం, గగనస్యేతిశేషః. యద్వా—తారామధ్యంగతం అంశుమంతం చంద్రం-భానుమంతం దీప్తిమంతం. ౧. లోకస్యేతి. పాపశబ్దేన పాపఫలం దుఃఖ ముచ్యతే, లోకాహ్లాదకత్వా చ్చంద్రస్య దుఃఖవినాశకరత్వం. యద్వా—సూర్యచంద్రాదీనాం లోకపావనత్వా దితి భావః. ౨. యాభాతీతి. యా లక్ష్మీః మందరాదిస్థానేషు భాతి - సా లక్ష్మీః చారునిశాకరస్థా భాతీతి సంబంధః. ౪. స్థితఇతి. పరిపూర్ణశృంగః పరిపూర్ణకలః. ౫. వినష్టేతి. మహాగ్రహా గ్రాహా

గ్రహాగ్రహవినష్టపంకః, ప్రకాశలక్ష్మ్యాశ్రయనిర్మలాంకో రరాజ చంద్రో భగవాన్ శశాంకః. ౬. శిలాతలం ప్రాప్య యథా మృగేంద్రో మహారణం ప్రాప్య యథా గజేంద్రః, రాజ్యం సమాసాద్య యథా నరేంద్ర స్తథా ప్రకాశో విరరాజ చంద్రః. ౭. ప్రకాశచంద్రోదయనష్టదోషః ప్రవృత్తరక్షఃపిశితాశదోషః, రామాభిరామేరితచిత్తదోషః స్వర్గప్రకాశో భగవా న్ప్రదోషః. ౮. తంత్రీస్వనాః కర్ణసుఖాః ప్రవృత్తాః స్వపంతి నార్యః పతిభి స్సువృత్తాః, నక్తంచరా శ్చాపి తథా ప్రవృత్తా విహర్తు మత్యద్భుతరౌద్రవృత్తాః. ౯. మత్తప్రమత్తాని సమాకులాని రథాశ్వభద్రాసన

తుషారా ఏవ పంకాః యస్మిన్ తథా. ని 'తుషార శ్శీకరే హిమ' ఇతి విశ్వః. మహాగ్రహాణాం శుక్రబృహస్పత్యాదీనాం గ్రాహేణ గ్రహణేన ఆచ్ఛాదనేన వినష్టః పంకో మలం యస్య సః మహాగ్రహగ్రాహవినష్టపంకః - స్వతేజసా మహాగ్రహతిరస్కారేణ వ్యక్తనైర్మల్య ఇత్యర్థః. యద్వా—మహాగ్రహ స్సూర్యః తస్య గ్రాహేణ కిరణపరిగ్రహేణ వినష్టః వినాశితః పంకః తమః యేన సః-తదాతరణికిరణసంక్రమణేన దేదీప్యమానమండల ఇత్యర్థః తదుక్తం వరాహమిహిరేణ—శ్లో. 'సలిలసమే శశిని రవే ర్దీధితయో మూర్ఛితా స్తమో నైశం, క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంత' రితి. ప్రకాశలక్ష్మ్యాశ్రయనిర్మలాంకః తేజస్సమృద్ధియోగా త్సవిష్టకళంకః-అతిధవళే చంద్రే పరభాగయోగేన కళంకస్యా ప్యౌజ్జ్వల్యం భవతీత్యర్థః. శశాంక ఇతి. భూచ్ఛాయామయ శ్శశరూప అంకః యస్య స తథా. 'లోకచ్ఛాయామయం లక్ష్మ తవాంకే శశసన్నిభ' మితి హరివంశోక్తేః. భగవాన్ మహాప్రభావవాన్. ౬ శిలేతి. ప్రకాశః ప్రకాశమానః. ౭. ప్రకాశేన చంద్రోదయేన నష్టః దోషః తిమిరం యస్మిన్ సః-ప్రవృద్ధః రక్షసాం పిశితాశానాం చ దోషః సంచారరూపో యస్మిన్ స తథా - రామాభిః - అభిరామైః కాంతై శ్చ ఈరితః త్యక్తః చిత్తదోషః కోపాభిమానరూపః యస్మిన్-స్వర్గప్రకాశః స్వర్గతుల్యః - తద్వదానందావహ ఇత్యర్థః భగవాన్ శ్రీమాన్. ని. 'భగ శ్శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తి' ష్విత్యమరః ప్రదోషః, గత ఇతి శేషః ౮ తంత్రీతి. స్పష్టం ౯. మత్తేతి.

వినష్టపంకః - మహాగ్రహః సూర్యః తస్య గ్రాహేణ కిరణసంక్రమేణ వినష్టః వినాశితః పంక స్తమో యేన తథోక్తః. చంద్రస్య సూర్యకిరణసంక్రమణద్వారా తమోవినాశకత్వం తదుక్తం—శ్లో. 'సలిలమయే శశిని రవే ర్దీధితయో మూర్ఛితా స్తమో నైశం, క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంత' రితి. వినష్టశీతాంబుతుషారపంకః - శీతాంబు హిమం తస్య తుషారాః పృషతః త ఏవ పంకః మాలిన్యం వినష్టః శీతాంబుతుషారపంకో యస్మిన్ స తథా. ఏతదపి సూర్యకిరణసంక్రమణాదిత్యవగంతవ్యం. ప్రకాశలక్ష్మ్యాశ్రయనిర్మలాంకః - ప్రకాశసమృద్ధ్యాశ్రయత్వా త్సువ్యక్తచిహ్న ఇత్యర్థః. ౬—౭. ప్రకాశచంద్రోదయనష్టదోషః ప్రకాశచంద్రోదయేన నష్టః దోషః తిమిరరూపదోషో యస్య స తథా - ప్రవృత్తరక్షఃపిశితాశదోషః - ప్రవృత్తః రక్షసాం పిశితభక్షణరూపదోషో యస్మిన్-పిశితభక్షణస్య దోషత్వ మహితజనహింసాహేతుత్వాత్. రామాభిరామేరితచిత్తదోషః - రామాః కాంతాః అభిరామాః రమణాః స్త్రీభిః కాంతై శ్చ ఈరితః నిరస్తః చిత్తదోషః ప్రణయకలహరూపో యేన స తథోక్తః-స్వర్గప్రకాశః - సీతాన్వేషణస్యానుకూలత్వే నానంద హేతుతయా ప్రదోషకాలస్య స్వర్గసదృశత్వోక్తిః. అతఏవ భగవాన్ పూజ్యః, ఆదరణీయ ఇతి యావత్. అత్ర విరరాజే త్యనుషజ్యతే. ౯. మత్తేతి. మత్తాని మదజనకద్రవ్యేణ - అతఏవ ప్రమత్తాని అనవహితాని -

సంకులాని, వీరశ్రియా చాపి సమాకులాని దదర్శ ధీమాన్ స కపిః కులాని. ౧౦.
పరస్పరం చాధిక మాక్షిపంతి భుజాంశ్చ పీనా నధినిక్షిపంతి, మత్తప్రలాపా నధికం
క్షిపంతి మత్తాని చాన్యోన్య మధిక్షిపంతి. రక్షాంసి వక్షాంసి చ విక్షిపంతి గాత్రాణి
కాంతాసు చ విక్షిపంతి, రూపాణి చిత్రాణి చ విక్షిపంతి దృఢాని చాపాని చ
విక్షిపంతి ౧౨. దదర్శ కాంతాశ్చ సమాలభంత్య స్తథాఽపరా స్తత్ర పున స్స్వ
పంత్యః, సురూపవక్త్రాశ్చ తథా హసంత్యః క్రుద్ధాః పరా శ్చాపి వినిశ్శ్వసంత్యః.
౧౩. మహాగజై శ్చాపి తథా నదద్భి స్సుపూజితై శ్చాపి తథా సుసద్భిః, రరాజ
వీరై శ్చ వినిశ్శ్వసద్భిః హ్రదో భుజంగై రివ నిశ్శ్వసద్భిః ౧౪. బుద్ధిప్రధానాన్
రుచిరాభిధానాన్ సంశ్రద్దధానా న్జగతః ప్రధానాన్, నానావిధానా న్రుచిరాభి
ధానాన్ దదర్శ తస్యాం పురి యాతుధానాన్. ౧౫. ననంద దృష్ట్వా స చ తా
న్సురూపా న్నానాగుణా నాత్మగుణానురూపాన్, విద్యోతమానా న్స తదాఽను
రూపా న్దదర్శ కాంశ్చిచ్చ పున ర్విరూపాన్. ౧౬. తతో వరార్హా స్సువిశుద్ధభావా

మత్తాః మధుమదక్షీబాః - ప్రమత్తాః ప్రస్తుతకార్యవిస్మారిణః - మత్తప్రమత్తజనయోగాత్ కులా
న్యపి తథోచ్యంతే. కులాని గృహాణి - సమాకులాని సమాకులజనాని - వీరశ్రియా వీరలక్ష్మ్యా - వీర
ఇతి భిన్నపదం వా కపివిశేషణం. ౧౦. పరస్పరం చేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం దదర్శేతిసంబ
ధ్యతే. ఆక్షిపంతీత్యాదీని శత్రంతాని రక్షోవిశేషణాని ఆక్షిపంతి అపహసంతి. అధివిక్షిపంతి
అన్యోన్య స్యోపరి దధంతి - అధివిక్షిపంతి అధికం ముంచంతి - అధిక్షిపంతి భర్త్సయంతి - విక్షి
పంతి వివృణ్వంతి-చిత్రాణి రూపాణి వివిధాన్ వేషాన్-విక్షిపంతి వితన్వంతి - చాపాని చాపాన్-
విక్షిపంతి విస్ఫారయంతి. ౧౨ దదర్శేతి సమాలభంత్యః అంగరాగేణానులింపంత్యః - 'సమాలపంత్య'
ఇతి చ పాఠః. సర్వత్ర వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే ప్రథమా. ౧౩ మహాగజైరితి. సా, పురీతి శేషః.
సుసద్భిః సుతరాం సద్భిః - వినిశ్వసద్భిః, యుద్ధయోగ్యవీరాలాభాత్ ౧౪ బుద్ధీతి. బుద్ధిప్రధానాన్
బుద్ధ్యా శ్రేష్ఠాన్ - ప్రధానబుద్ధీన్వా, ఉత్తమబుద్ధీ నిత్యర్థః. రుచిరాభిధానాన్ శోభనవ్యవహారాన్-
సంశ్రద్దధానాన్ ఆస్తికాన్-నానావిధానా న్నానాకారాన్ - రుచిరాభిధానాన్ హృద్యనామ్నః.
౧౫. ననందేతి. ఆత్మగుణానురూపాన్ ఆత్మగుణానురూపవ్యవహారాన్. ౧౬. తత ఇతి. వరాణాం

ప్రమత్తజనయోగాత్ కులాని భవనాన్యపి తథోచ్యంతే- భద్రా గజాః. ౧౦. పరస్పరంచేత్యాదిశ్లోక
ద్వయ మేకం వాక్యం, ఆక్షిపంతీత్యాదిశత్రంతాని రక్షాంసీ త్యస్య విశేషణాని. ఆక్షిపంతి ఆక
ర్షంతి - భుజా నధినిక్షిపంతి అన్యోన్యస్యోపరి నిక్షిపంతి - మత్తప్రలాపా నధికం క్షిపంతి ముం
చంతి, భర్త్సయంతీత్యర్థః. అన్యోన్య మధిక్షిపంతి తిరస్కుర్వంతి - రూపాణి చిత్రాణి చ
విక్షిపంతి వివిధాన్వేషా న్విదధతి - చాపాని విక్షిపంతి విస్ఫారయంతి - వక్షాంసి విక్షిపంతి
వివృణ్వంతి - ఏతాదృశరక్షాంసి కపి ర్దదర్శేతి పూర్వక్రియయా సంబంధః. ౧౨. దదర్శేతి సమా
లభంత్య ఇత్యాదౌ ద్వితీయార్థే ప్రథమా సమాలభంత్యః చందనాదినా అనులింపత్యః. ని.
'సమాలంభో విలేపన' మిత్యమరః. ౧౩. మహాగజైరితి రరాజ, పూ రితి శేషః. ౧౪. బుద్ధీతి.
రుచిరాభిధానాన్ రుచిరవచనాన్ - అన్యత్ర రుచిరనామధేయాన్ - నానావిధానా న్నానా
వ్యాపారాన్. ౧౫. ననందేతి. ఆత్మగుణానురూపాన్ ఆత్మగుణానురూపవ్యాపారాన్. ౧౬.

స్తేషాం స్త్రియ స్తత్ర మహానుభావాః, ప్రియేషు పానేషు చ సక్తభావా దదర్శ తారా ఇవ సుప్రభావాః. ౧౭. శ్రియా జ్వలంతీ స్త్రప యోపగూఢా నిశీథకాలే రమణోపగూఢాః, దదర్శ కాశ్చి త్ప్రమదోపగూఢాః యథా విహంగాః కుసుమోపగూఢాః ౧౮. అన్యాః పున ర్హర్మ్యతలోపవిష్టా స్తత్ర ప్రియాంకేషు సుఖోపవిష్టాః, భర్తుః ప్రియా ధర్మపరా నివిష్టా దదర్శ ధీమా న్మదనాభివిష్టాః. ౧౯. అప్రావృతాః కాంచనరాజివర్ణాః కాశ్చి త్పరార్థ్యా స్తపనీయవర్ణాః, పున శ్చ కాశ్చి చ్ఛశలక్ష్మవర్ణాః కాంతప్రహీణా రుచిరాంగవర్ణాః. ౨౦ తతః ప్రియా న్ప్రాప్య మనోభిరామా స్సుప్రీతియుక్తాః ప్రసమీక్ష్య రామాః, గృహేషు హృష్టాః పరమాభిరామా హరిప్రవీర స్స దదర్శ రామాః. ౨౧. చంద్రప్రకాశా శ్చ హి వక్త్రమాలా వక్రాక్షిపక్ష్మా శ్చ సునేత్రమాలాః, విభూషణానాం చ దదర్శ మాలా శ్శత

శ్రేష్ఠానాం అర్హాః వరార్హాః - సువిశుద్ధభావాః కాంతేషు నిర్మలహృదయాః - మహానుభావాః పాతివ్రత్యరూపమహాప్రభావాః యద్వా—మహానుభావాః అనుభావాః కటాక్షభుజక్షేపాదయః-సుప్రభావాః శోభనవైభవాః. ౧౭ శ్రియేతి. ప్రమదోపగూఢాః హర్షోపగూఢాః-విహంగాః విహంగీః. ౧౮. అన్యాఇతి. నివిష్టాః ఊఢాః, పాణిగృహీతా ఇత్యర్థః. ని. 'నివేశ శ్శిబిరోద్వాహవిన్యాసే' ష్వితి విశ్వః. ౧౯ అప్రావృతాఇతి. అప్రావృతాః అనవగుంఠితాః - కాంచనరాజివర్ణాః కనకరేఖాకారాః - తపనీయవర్ణాః తప్తకాంచనవర్ణాః-శశ లక్ష్మవర్ణాః చంద్రపాండురాః - కాంతప్రహీణాః విరహిణ్యః. తతఇతి. ప్రియాన్ ప్రాప్య అభిసృత్య - సుప్రీతియుక్తాః మనోభిరామాః రామాః ప్రసమీక్ష్య గృహేషు రామా శ్చ దదర్శ - అభిసారికాః కులపాలికాశ్చ దదర్శేత్యర్థః. ౨౧. చంద్రేతి వక్త్రనేత్రదర్శనం మానుషీత్వరాక్షసీత్వవివేకార్థం, ఆభరణదర్శనం స్వదృష్టసీతాభరణతుల్యాభరణదర్శనార్థం.

* రామా. చంద్రప్రకాశాశ్చహీతి. వక్రాణి అక్షిపక్ష్మాణి యాసాం తాః - 'డాబుభాభ్యా మన్యతరస్యా'మితి డాప్. సీతా మన్వేషమాణస్య హనుమతః స్త్రీణాం ముఖనయనాదిదర్శనం మానుషీత్వరాక్షసీత్వవిభాగపరిజ్ఞానార్థం, ఆభరణదర్శనం రామోక్తసీతాభరణస్వరూపనిరూపణార్థం. ఏతచ్చ—శ్లో. 'తాం సమీక్ష్య విశాలాక్షీం రాజపుత్రీ మనిందితాం, తర్కయామాస సీతేతి కారణై రుపపాదయన్. వైదేహ్యా యాని చాంగేషు తదా రామోఽన్వకీర్తయత్, తా న్యాభరణజాలాని శాఖాశోభీన్యలక్షయ'దితి రాజపుత్రీత్వవిశాలాక్షీత్వాభరణదర్శనైః సీతాత్వనిర్ణయ స్యోపరివక్ష్యమాణత్వా దవ

తతఇతి. వరార్హాః శ్రేష్ఠభూషణానులేపనాదియోగ్యాః. ౧౭. శ్రియేతి. ప్రమదోపగూఢాః హర్షపూర్ణాః-విహంగాః, విహంగీరిత్యర్థః ౧౮ అన్యాఇతి నివిష్టాః ఊఢాః, పాణిగృహీతా ఇత్యర్థః. ని. 'నివేశ శ్శిబిరోద్వాహవిన్యాసే'ష్విత్యమరః. ౧౯ అప్రావృతా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అత్ర దదర్శేతి క్రియాయా స్సర్వత్ర సంబంధః ఉత్తరీయరహితాః- కాంచనరాజివర్ణాః కనకరేఖాకారాః - తపనీయవర్ణాః తప్తస్వర్ణవర్ణాః - శశలక్ష్మవర్ణాః చంద్రవర్ణాః - కాంతప్రహీణాః ప్రియవియుక్తాః - రామాశ్చ దదర్శ - తతః ప్రియాన్ ప్రసమీక్ష్య ప్రాప్య సుప్రీతియుక్తా రామాశ్చ దదర్శ - గృహేషు హృష్టాః రామా శ్చ దదర్శేతి సంబంధః యద్వా—తతఇతి స హరిప్రవీరః మనోభిరామాన్ ప్రియాన్ - ప్రాప్య అభిసృత్య - సుప్రీతియుక్తాః రామాః ప్రసమీక్ష్య గృహేషు హృష్టాః స్వగృహేషు రమణం ప్రాప్య హృష్టాః-పరమాభిరామా శ్చ దదర్శేతి సంబంధః. పూర్వోక్తా

హ్రాదానా మివ చారుమాలాః. ౨౨. న త్వేవ సీతాం పరమాభిజాతాం పథి స్థితే రాజకులే ప్రజాతాం, లతాం ప్రఫుల్లా మివ సాధు జాతాం దదర్శ తన్వీం మనసాఽభిజాతాం. ౨౩. సనాతనే వర్త్మని సన్నివిష్టాం రామేక్షణాం తాం మదనాభివిష్టాం, భర్తు ర్మన శ్శ్రీమ దనుప్రవిష్టాం స్త్రీభ్యో వరాభ్య శ్చ సదా విశిష్టాం. ఉష్ణార్దితాం సానుసృతాస్రకంఠీం పురా వరార్హోత్తమనిష్కకంఠీం, సుజాతపక్ష్మా మభిరక్తకంఠీం వనే ప్రనృత్తా మివ నీలకంఠీం. ' అవ్యక్త రేఖా మివ చంద్ర రేఖాం పాంసు ప్రదిగ్ధా మివ హేమ రేఖాం, క్షతప్రరూఢా మివ బాణ రేఖాం వాయుప్రభిన్నా మివ మేఘ రేఖాం. * సీతా మపశ్య న్మనుజేశ్వరస్య రామస్య పత్నీం వదతాంవరస్య,

గమ్యతే ౨౨. నత్వేత్యాతి పరమాభిజాతాం అత్యంతాభిరామాం - సాధుజాతాం సురూపాం-మనసాఽభిజాతాం, అయోనిజామిత్యర్థః * రామా నత్వేతి. సాధుజాతా మిత్యేతల్లతావిశేషణం. మనసాఽభిజాతాం *'యస్మా త్తు ధర్షితా చాహ మపాపా చాప్యనాథవత్, తస్మా త్తవ వధార్థం వై ఉత్పత్స్యేఽహం ధ్రువం పున'రిత్యుత్తర శ్రీరామాయణోక్తప్రకారేణ స్వసంకల్పే నావతీర్ణా మిత్యర్థః. ౨౩. సనాతనఇత్యాది. సనాతనే అవిచ్ఛిన్నే - వర్త్మని పాతివ్రత్యధర్మే- రామేక్షణే అంతో నిశ్చయో యస్యా స్తాం - శ్రీమ త్సీతాచింతనశ్రీమత్ - విశిష్టాం ఉత్కృష్టాం. * ఉష్ణేతి. సానుసృతాస్రకంఠీం - అనుగతాస్రేణ అనుగతబాష్పేణ కంఠేన సహ వర్తమానాం - పురా రామపార్శ్వావస్థానకాలే - వరార్హోత్తమనిష్కకంఠీం వరార్హః ఉత్తమశ్చ నిష్కః కంఠే యస్యాః తాం - ఉరఃకంఠసంబంధీ భూషణవిశేషో నిష్కః. అభిరక్తకంఠీం స్నిగ్ధకంఠీం. * అవ్యక్తేతి. అవ్యక్తరేఖాం అవ్యక్తస్వరూపాం - చంద్రరేఖాం చంద్రకలామివ స్థితాం - అత్యంతకృశత్వే కాంతిహీనత్వే చ దృష్టాంతోఽయం. పాంసుప్రదిగ్ధాం పాంసుకలుషితాం- హేమరేఖాం కనకశలాకా మివ స్థితాం- సహజశుద్ధస్వభావస్య ఆగంతుకమాలిన్యే దృష్టాంతోఽయం. క్షతప్రరూఢాం క్షతేన ప్రరూఢాం ఔషధాదినా సమాహితాం - అంతశ్శల్యదోషవతీం బహిస్సమాహితాం - బాణరేఖాం బాణక్షతి మివ స్థితాం-అంతర్వేదనాతిశయే దృష్టాంతోఽయం. వాయుప్రభగ్నా మివ మేఘలేఖాం-పునరసమాధేయ శైథిల్యే దృష్టాంతోఽయం. * సీతామితి చిరస్యాపశ్యత్ చిరకాలం నిరీక్ష్య వ్యపశ్యత్ - అచిరస్య అచిరేణ, సపదీత్యర్థః మందో ముగ్ధ ఇవ-దుఃఖాభిహతో బభూవ. ని 'ముగ్ధో మందో వివర్ణ'శ్చేతి

నియతభర్తృకా అభిసారికా సమభివ్యాహారా దుత్తరార్ధేన స్వగృహప్రాప్తరమణా వారాంగనా ఉచ్యతే ౨౨. నత్వేతి. సాధుజాతా మిత్యేతల్లతావిశేషణం. పరమాభిజాతాం అత్యంతాభిరూపాం-మనసాఽభిజాతాం అయోనిజాం. ౨౩. సనాతనఇతి. సనాతనే వర్త్మని అవిచ్ఛేదేన ప్రవృత్తే పాతివ్రత్యరూపమార్గే - సన్నివిష్టాం సవ్యాజ్ఞ్యస్థాతాం. * ఉష్ణేతి. ఉష్ణార్దితాం విరహతాపపీడితాం - అనుసృతాస్రేణ కంఠేన సహ వర్తత ఇతి సానుసృతాస్రకంఠీం - నిష్కం ఉరోభూషణం (పతకము). * అవ్యక్తేతి. అవ్యక్తరేఖాం అస్పష్టప్రకాశాం-చంద్రరేఖాం చంద్రకలాం-పాంసుప్రవృత్తాం పాంసుదూషితాం - హేమరేఖాం స్వర్ణశలాకాం - క్షతప్రరూఢాం క్షతా చ సా ప్రరూఢా చ తాం - అంతర్వ్రణాం బహి శ్ఛాదితా మిత్యర్థః. యద్వా—క్షతే వ్రణే ప్రరూఢాం ప్రలీనాం - బాణరేఖాం, బాణశకల మిత్యర్థః. * సీతామితి, చిరస్యాపశ్యత్ చిర మన్వి ష్యాపశ్యత్ - దుఃఖాభిభూతః - అచిరస్య సద్య

బభూవ దుఃఖాభిహత శ్చిరస్య ప్లవంగమో మంద ఇ వాచిరస్య. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - పఞ్చమ స్సర్గః.

—— షష్ఠ స్సర్గః. ——

స నికామం విమానేషు విషణ్ణః కామరూపధృత్, విచచార పున ర్లంకాం లాఘవేన సమన్వితః. ౧ ఆససా దాథ లక్ష్మీవా న్రాక్షసేంద్రనివేశనం, ప్రాకారే ణార్కవర్ణేన భాస్వరే ణాభిసంవృతం. ౨ రక్షితం రాక్షసై ర్ఘోరై స్సింహై రివ మహ ద్వనం, సమీక్షమాణో భవనం చకాశే కపికుంజరః. ౩. రూప్యకోపహితై శ్చిత్రై స్తోరణై ర్హేమభూషితైః, విచిత్రాభి శ్చ కక్ష్యాభి ర్ద్వారై శ్చ రుచిరై ర్వృతం. * గజాస్థితై ర్మహామాత్రై శ్శూరై శ్చ విగతశ్రమైః, ఉపస్థిత మసంహార్యై ర్హయైః స్యందనయాయిభిః. * సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణై ర్దాంతకాంచనరాజతైః, ఘోషవద్భి ర్విచిత్రై శ్చ సదా విచరితం రథైః. * బహురత్నసమాకీర్ణం పరార్ధ్యాసన

హాలాయుధః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చమ స్సర్గః

సనికామమిత్యాది విమానేషు విషణ్ణః, విమానేషు సీతా మదృష్ట్వా విషణ్ణ ఇత్యర్థః. లాఘవేన వేగేన. * రామా. సఇతి. సః లంకాయా మన్విష్టాయా మపి వైదేహ్యా అదర్శనేన విషణ్ణః-'కామరూపధృక్, విచచార పున ర్లంకా' మితి సమ్యక్. 'విచచార కపిర్లంకా' మితి పాఠేఽపి వైదేహ్యా అన్వేషణేన విషణ్ణస్య హనుమతోఽన్వేషణకర్తృత్వాభిధానాత్ పున రన్వేషణం కృతవా నిత్యయమర్థో లభ్యతే. ౧. * రామా. 'ఆససాదాథ లక్ష్మీవా న్రాక్షసేంద్రనివేశన' మితి రావణభవనం ప్రవిష్టస్య హనుమతః పున రపి రావణభవనప్రాప్త్యభిధానా న్మధ్యే లంకాన్వేషణాభిధానా చ్చ పూర్వం రావణభవనం ప్రవిష్టో హనుమా న్తదానీం జాగ్రద్బహుజనసంకీర్ణతయా సీతాన్వేషణావసరోఽయం న భవతీతి మత్వా తతో నిష్క్రమ్య పున ర్లంకాం విచిత్య రాక్షసేంద్రనివేశన మాససాదే త్యవగమ్యతే. ౨. రక్షితమితి. చకాశే, జహర్షేత్యర్థః. * రామా. రక్షితమితి. 'సమీక్షమాణో భవనం చకాశే' ఇతి. భవన మిత స్తతో నిరీక్షమాణ స్స న్నర్కవర్ణప్రాకారభవనతేజస్సంబంధా త్సప్రకాశోఽభూ దిత్యర్థః. 'చకార కపికుంజర' ఇతి వా పాఠః. ౩. రూప్యకేత్యాది. రూప్యకోపహితైః రజతనిర్మితైః-కక్ష్యాభిః ప్రకోష్ఠైః-అసంహార్యైః అవధ్యైః-స్యందనయాయిభిః స్యందనవాహకైః-సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైః, సింహవ్యాఘ్రచర్మపరివృతై రిత్యర్థః. మహారథసమావాపం మహారథానాం రక్షసా మాకరం-మహారథమహాస్వనం మహతాం రథానాం మహా న్స్వనః యస్మి న్-అంతపాలైః బాహ్యారక్షిభిః-రాక్షసేంద్రనివేశనం రాక్షసేంద్రాః రాక్షసశ్రేష్ఠాః నివిశంతే సమీపే నివసంత్యస్మిన్నితి రాక్షసేంద్రనివేశన

ఏవ - మంద ఇవ మూఢ ఇవ - బభూవ. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చమ స్సర్గః.

౧ — ౨. రక్షితమితి. చకాశే, విస్మయా దుల్లలాసేత్యర్థః. 'చచార కపికుంజర' ఇతి వా పాఠః. ౩. రూప్యకేతి. రూప్యకోపహితైః రజతనిర్మితైః-కక్ష్యాభిః ప్రకోష్ఠైః.ని. 'కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదే' రిత్యమరః. * గజాస్థితైరితి. మహామాత్రైః ప్రధానైః. ని. 'మహామాత్రాః ప్రధానా' నిత్యమరః. అసంహార్యైః అవార్యైః. * సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైః, తచ్చర్మనిర్మితవర్మభి రిత్యర్థః. బహ్వీతి. మహా

భాజనం,మహారథసమావాసం మహారథమహాస్వనం. *దృశ్యైశ్చ పరమోదారైస్తై
స్తైశ్చ మృగపక్షిభిః, వివిధై ర్బహుసాహస్రైః పరిపూర్ణం సమంతతః. * వినీతై రంత
పాలై శ్చ రక్షోభి శ్చ సురక్షితం, ముఖ్యాభి శ్చ వరస్త్రీభిః పరిపూర్ణం సమంతతః. *
ముదితప్రమదారత్నం రాక్షసేంద్రనివేశనం, వరాభరణసంహ్రాదై స్సముద్రస్వనని
స్స్వనం. *తద్రాజగుణసంపన్నం ముఖ్యైశ్చాగరుచందనైః, మహాజనై స్సమాకీర్ణం
సింహై రివ మహద్వనం. *భేరీమృదంగాభిరుతం శంఖఘోషవినాదితం, నిత్యార్చితం
పర్వహుతం పూజితం రాక్షసై స్సదా. * సముద్ర మివ గంభీరం సముద్ర మివ
నిస్స్వనం, మహాత్మనో మహ ద్వేశ్మ మహారత్నపరిచ్ఛదం మహారత్నసమాకీర్ణం
దదర్శ స మహాకపిః, ౧౩౪ విరాజమానం వపుషా గజాశ్వరథసంకులం. లంకా

మిత్యర్థః. అన్యథా వక్ష్యమాణవేశ్మపదేన పునరుక్తి స్స్యాత్. సంహ్రాదః శబ్దః-సముద్రస్వనవన్నిస్వన
తీతి సముద్రస్వననిస్వనం, పచాద్యచ్. తత్ ప్రసిద్ధం-రాజగుణసంపన్నం రాజోపచారై ర్ధూపాదిభిః
సంపన్నం-అగరుచందనై రిత్యత్రాపి సంపన్న మితి సంబధ్యతే. పర్వసు హుతం హోమో యస్మిన్
తత్ పర్వహుతం-సముద్ర మివ నిస్స్వనం నిశ్శబ్దం, రావణభీత్యా జనకోలాహలరహిత మిత్యర్థః. సము
ద్రస్వనమితి తు బాహ్యకక్ష్యాపేక్షయా. *రామా. రూప్యకేతి రూప్యకోపహితైః రజితవిహితైః-
కక్ష్యాభిః ప్రకోష్ఠైః. * ని. 'కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదే' రిత్యమరః * గజాస్థితై రితి. మహామాత్రైః
ప్రధానైః. * ని. 'మహామాత్రాః ప్రధానా' నిత్యమరః. అసంహార్యైః సంహర్తు మశక్యైః, అవధ్యై
రితి యావత్. సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైః సింహవ్యాఘ్రచర్మతనుత్రాణైః-మహారథసమావాసం రథిక
విశేషాణా మావాసస్థానం-'మహారథసమావాప, మితి పాఠేఽపి మహారథానాం రథికవిశేషాణాం ఆవా
పం, ఆవాసభూత మిత్యర్థః. మహారథమహాసనం మహారథం చ తన్మహాసనం చ మహారథమహాసనం-
దృశ్యైః దర్శనీయైః-పరమోదారైః అతిమహద్భిః * ని. 'ఉదారో దాతృమహతో' రిత్యమరః. అంత
పాలైః బాహ్యరక్షకైః - రాక్షసేంద్రనివేశనం రాక్షసేంద్రాణాం నివేశనాని యస్మిన్ తత్ - సము
ద్రస్వననిస్వనం సముద్రస్వనయుక్తం - రాజగుణసంపన్నం రాజగుణా శ్ఛత్రచామరాదయః తైస్స
మృద్ధం-నిత్యార్చితం గంధపుష్పాదిభి ర్నిత్య మర్చితం-పర్వసు హుతం హోమో యస్మిన్ తత్పర్వహు
తం - రావణ స్యాహితాగ్నిత్వా త్తద్గృహే పర్వసు దర్శపూర్ణమాసాదిహోమసద్భావః. అస్యాహితా
గ్నిత్వం యుద్ధకాండే ప్రసిద్ధం. పూజితం రాక్షసై స్సదా స్వామిగృహత్వా ద్రాక్షసై స్సదా నమ
స్కృతం. * ని. 'పూజా నమస్యాఽపచితి' రిత్యమరః 'నిత్యార్చితం సర్వసుఖ మూర్జిత' మితి వా
పాఠః. 'పర్వయుత' మితి పాఠే పర్వశబ్దే నోత్సవ ఉచ్యతే * సముద్రమితి సముద్ర మివ నితరాం

రథసమావాసం మహారథానాం రథికవిశేషాణాం సమావాసం స్థానం, 'సమావాప' మితి పాఠేఽప్యయ
మేవార్థః. మహారథం చ తన్మహాసనం చ మహారథమహాసనం * గృశ్యైరితి దృశ్యైః దర్శనీయైః-
పరమోదారై రతిమహద్భిః. ని. 'ఉదారో దాతృమహతో' రిత్యమరః. వినీతై రితి అంతపాలైః బాహ్య
రక్షకైః. * ముదితేతి. రాక్షసేంద్రనివేశనం నివాసభూతం. తదితి. రాజగుణాః రాజోపచారాః తైః
సంపన్నం * భేరీతి. నిత్యార్చితం గంధాదిభిః - పర్వహుతం పర్వసు హుతం హోమో యస్మిన్

భరణ మిత్యేవ సోఽమన్యత మహాకపిః, ౧౪½. చచార హనుమాం స్తత్ర రావణస్య సమీపతః. ౧౫. గృహా ద్గృహం రాక్షసానా ముద్యానాని చ వానరః, వీక్షమాణో హ్యసంత్ర స్తః ప్రాసాదాం శ్చ చచార సః. ౧౬. అవప్లుత్య మహావేగః ప్రహ స్తస్య నివేశనం, తతోఽన్య త్పుప్లువే వేశ్మ మహాపార్శ్వస్య వీర్యవాన్. ౧౭. అథ మేఘప్రతీకాశం కుంభకర్ణనివేశనం, విభీషణస్య చ తదా పుప్లువే స మహాకపిః. ౧౮. మహోదరస్య చ గృహం విరూపాక్షస్య చైవహి, విద్యుజ్జిహ్వస్య భవనం విద్యున్మాలే స్తథైవ చ. * వజ్రదంష్ట్రస్య చ తథా పుప్లువే స మహాకపిః, ౧౯½. శుకస్య చ మహాతేజా స్సారణస్య చ ధీమతః. తథా చేంద్రజితో వేశ్మ జగామ హరియూథపః, ౨౦½. జంబుమాలే స్సుమాలే శ్చ జగామ హరిస త్తమః. రశ్మికేతో శ్చ భవనం సూర్యశత్రో స్తథైవ చ, ౨౧½. వజ్రకాయస్య చ తథా పుప్లువే స మహాకపిః. ధూమ్రాక్షస్య చ సంపాతే ర్భవనం మారుతాత్మజః, ౨౨½. విద్యుద్రూపస్య భీమస్య ఘనస్య విఘనస్య చ * శుకనాసస్య వక్రస్య శఠస్య వికటస్య చ, బ్రహ్మకర్ణస్య దంష్ట్రస్య రోమశస్య చ రక్షసః. * యుద్ధోన్మత్తస్య మత్తస్య ధ్వజగ్రీవస్య నాదినః, విద్యుజ్జిహ్వేంద్రజిహ్వానాం తథా హ స్తిముఖస్య చ. * కరాళస్య పిశాచస్య శోణితాక్షస్య చైవహి, క్రమమాణః క్రమేణైవ హనుమా న్మారుతాత్మజః * తేషు తేషు మహార్హేషు భవనేషు మహాయశాః, తేషా మృద్ధిమతా మృద్ధిం దదర్శ స మహాకపిః. ౨౬. సర్వేషాం సమతిక్రమ్య భవనాని సమంతతః, ఆససాదాథ లక్ష్మీవాన్ రాక్షసేంద్రనివేశనం. ౨౮. రావణ స్యోపశాయిన్యో దదర్శ హరిస త్తమః, విచరన్ హరిశార్దూలో రాక్షసీ ర్వికృతేక్షణాః. శూలముద్గరహస్తాశ్చ శ క్తితోమరధారిణీః, ౨౯½. దదర్శ వివిధా న్గుల్మాం స్తస్య రక్షఃపతే ర్గృహే. రాక్షసాం శ్చ మహాకాయా న్నానాప్రహరణోద్యతాన్, ౩౦½ రక్తాన్ శ్వేతాన్ సితాం

స్వనతీతి నిస్వనం, పచాద్యచ్. ౧౪½ చచారేతి. రావణస్య రావణగృహస్య. * రామా. చచారేతి. తత్ర పూర్వోక్తప్రాకారవేష్టితస్థలే-రావణస్య సమీపతః రావణభవనస్య సమీపతః. ౧౫ * రామా. గృహా ద్గృహమితి. రాక్షసానాం రావణభ్రాతృకుమారామాత్యాదీనాం - గృహాత్ గృహం ఉద్యానాని చచారేతి యోజనా. ౨౨½ విద్యుద్రూపస్యేత్యాది. విద్యుజ్జిహ్వేంద్రజిహ్వానా మితి బహువచనం తన్నామ్నాం బహూనాం సత్త్వాత్. ౨౮. రావణస్యేతి. ఉపశాయిన్యః పర్యాయశాయినీః, రావణే శయానే జాగ్రతీ రిత్యర్థః. ౨౯½. * రామా. దదర్శేతి. గుల్మాన్ సేనాః. * ని. 'గుల్మా రుక్ స్తంబ సేనా' శ్చేత్యమరః. ౩౦½. రక్తానిత్యాది. సితాన్ బద్ధాన్ * 'షిఞ్ బంధనే' ఇత్య

తత్ - రావణస్యాహితాగ్నిత్వాత్ ౧౪½. చచారేతి. రావణస్య సమీపతః రావణభవనస్య సమీపతః ౨౨½. యుద్ధేతి. విద్యుజ్జిహ్వేంద్రజిహ్వానామితి బహువచనమార్షం. యద్వా—తన్నామానో బహవ స్సంతి ౨౮. రావణస్యేతి. ఉపశాయిన్యః సమీపశాయిన్యః. ౨౯½. దదర్శేతి. గుల్మాన్ సేనాః. ని. 'గుల్మా రుక్ స్తంబసేనా' స్విత్యమరః. ౩౦½. రక్తానితి వహీన్ అశ్వాన్ - కలీనాన్ వరగజారుజాన్

శ్చైవ హరీం శ్చాపి మహాజవాన్. కులీనా న్రూపసంపన్నా న్గజా న్పరగజారుజాన్, నిష్ఠితా న్గజశిక్షాయా మైరావతసమా న్యుధి.* నిహంతౄ న్పరసైన్యానాం గృహే తస్మిన్ దదర్శ సః, క్షరత శ్చ యథా మేఘాన్ స్రవత శ్చ యథా గిరీన్. మేఘ స్తనిత నిర్ఘోషా న్దుర్ధర్షా న్సమరే పరైః,౩౩॥ సహస్రం వాహినీ స్తత్ర జాంబూనదపరిష్కృతాః. హేమజాలపరిచ్ఛన్నా స్తరుణాదిత్యసన్నిభాః, దదర్శ రాక్షసేంద్రస్య రావణస్య నివేశనే. ౩౫॥ శిబికా వివిధాకారా స్స కపి ర్మారుతాత్మజః, లతాగృహాణి చిత్రాణి చిత్రశాలాగృహాణి చ. * క్రీడాగృహాణి చాన్యాని దారుపర్వతకా నపి, కామస్య గృహకం రమ్యం దివాగృహక మేవ చ.* దదర్శ రాక్షసేంద్రస్య రావణస్య నివేశనే, ౩౭॥ స మందరగిరిప్రఖ్యం మయూరస్థానసంకులం ధ్వజయష్టిభి రాకీర్ణం దదర్శ భవనోత్తమం, అనేకరత్నసంకీర్ణం నిధిజాలం సమంతతః. ధీరనిష్ఠితకర్మాంతం గృహం భూతపతే రివ, ౩౯॥ అర్చిర్భి శ్చాపి రత్నానాం తేజసా రావణస్య చ.* విరరాజా థ తద్వేశ్మ రశ్మిమా నివ రశ్మిభిః. ౪౦॥ జాంబూనదమయా న్యేవ శయనా న్యాసనాని చ. భాజనాని చ ముఖ్యాని దదర్శ హరియూథపః,౪౧॥ మధ్వాసవకృతక్లేదం మణిభాజనసంకులం. మనోరమ మసంబాధం కుబేరభవనం యథా, నూపురాణాం చ ఘోషేణ కాంచీనాం నినదేన చ. మృదంగతలఘోషై శ్చ ఘోషవద్భి ర్వినాదితం, ప్రాసాద

స్తాత్ క్తః.హరీన్ అశ్వాన్-పరగజా నారుజంతి పీడయంతీతి పరగజారుజాన్. క్షరతశ్చేతి శ్లోకః పూర్వోక్తగజవిశేషకః. క్షరతః కించిద్వర్షతః-స్రవన్మదత్వే దృష్టాంతః స్రవతః నిర్ఝరిణః. ౩౩॥ సహస్రమితి. వాహినీః సేనాః, పదాతీ నిత్యర్థః. జాంబూనదం జంబూనదీప్రభవం స్వర్ణం- హేమ కేవలస్వర్ణం, ఉభయవిధస్వర్ణమయాభరణయుక్తా ఇత్యర్థః. ౩౫ శిబికా ఇత్యాది. దారుపర్వతకాన్ క్రీడాపర్వతకాన్-కామస్య గృహకం రతిగృహం-దివాగృహకం దివావినోదస్థానం - 'రావణస్య నివేశన' ఇతి పాఠః. ౩౭॥ స ఇత్యాది మయూరస్థానం క్రీడామయూరవిశ్రమస్థానం-కపోతానా మివ మయూరాణా మపి స్థానాని శిలాభిః కల్ప్యంతి ఇతి ప్రసిద్ధం. ధీరనిష్ఠితకర్మాంతం ధీరైః కృతకల్పకర్మకం.భూతపతేః ప్రమథాధిపస్య.౩౯॥ అర్చిర్భిరితి.రశ్మిమాన్ సూర్యః ౪౧॥ మధ్వాసవేతి. మధ్వాసవకృతక్లేదం మధ్వాసవైః మధువికారమద్యైః కృతక్లేదం కృతసేకం-ఘోషవద్భిః నాదవద్భిః.నాద శ్చ దీర్ఘశబ్దస్య విరామసమయసంభవో ధ్వనిః.వ్యూఢకక్ష్యం విశాలప్రకోష్ఠమ్.౪౪॥ అస్మిన్ సర్గే సార్ధచతు

పరగజానాం భంజకాన్-నిష్ఠితాన్ గజశిక్షాయాం గజవిద్యాభ్యాసే శిక్షితాన్. ౩౫.లతాగృహాణీతి.చిత్రశాలాగృహాణి చిత్రశాలాయుక్తగృహాణి. * దారుపర్వతకాన్ దారుమయక్రీడాపర్వతాన్-కామస్య గృహకం కామోద్దీపకం గృహం - దివాగృహకం దివావిహారోచితచిత్రగృహం - మయూరస్థానాని క్రీడామయూరస్థానాని. * ధీరనిష్ఠితకర్మాంతం నిష్ఠితా నిష్ఠితవంతః దృఢవ్రతాః ధీరా శ్చ తే నిష్ఠితా శ్చ ధీరనిష్ఠితాః తేషాం కర్మ తపోరూపం తస్యాంతరఫలం, మహాతపఃఫల మితి యావత్. భూతపతేః శివస్య. ౪౧॥ మధ్వితి. మధ్వాసవకృతక్లేదం మధ్వాసవైః క్షౌద్రవికారమద్యైః కృతద్రవం. నూపురాణామితి. ఘోషవద్భిః నాదవిశేషయుక్తైః - అనురక్తై రసైశ్చ. ప్రాసాదేతి. సువ్యూఢకక్ష్యం

సంఘాతయుతం స్త్రీరత్నశతసంకులం. సువ్యూఢకక్ష్యం హనుమా న్ప్రవివేశ మహా గృహం. ౪౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - షష్ఠ స్సర్గః.

సప్తమ స్సర్గః.

స వేశ్మజాలం బలవా న్దదర్శ వ్యాసక్తవైడూర్యసువర్ణజాలం, యథా మహా త్ప్రావృషి మేఘజాలం విద్యుత్పినద్ధం సవిహంగజాలం ౧. నివేశనానాం వివిధా శ్చ శాలాః ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః, మనోహరా శ్చాపి పున ర్విశాలా దదర్శ వేశ్మాద్రిషు చంద్రశాలాః. ౨. గృహాణి నానావసురాజితాని దేవాసురై శ్చాపి సుపూజితాని, సర్వై శ్చ దోషైః పరివర్జితాని కపి ర్దదర్శ స్వబలార్జితాని ౩ తాని ప్రయత్నాభిసమాహితాని మయేన సాక్షా దివ నిర్మితాని, మహీతలే సర్వగుణో

శ్చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షష్ఠ స్సర్గః.

సవేశ్మజాలమిత్యాది. వ్యాసక్తవైడూర్యసువర్ణజాలం వైడూర్యఘటితసువర్ణమయజాలకరంధ్రం. ౧ నివేశనానామితి. నివేశనానాం శాలాః గృహాంతశ్శాలాః - ప్రధానై ర్ముఖ్యై శ్శంఖాయుధచాపై శ్శాల్యంతే ప్రకాశంత ఇతి ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః - పచాద్యచ్. వేశ్మాదిషు హర్మ్యప్రాసాదాదిషు - చంద్రశాలాః శిరోగృహాణి * రామా. కక్ష్యా ఇతి నానావిధాని కర్మాణి యాసాం తాః నానావిధకర్మాణః శాలా శ్చ నానావిధకర్మశాలాః - 'కక్ష్యా శ్చ నానావిధకర్మశాలా' ఇత్యయం పాఠః. 'నివేశనానాం వివిధా శ్చ శాలా' ఇతి పాఠే ప్రధానభవనానాం సంబంధినీ ర్వివిధా శ్శాలా ఇత్యర్థః. ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః ప్రధానై ర్ముఖ్యై శ్శంఖై రాయుధై శ్చాపై శ్చ శాలంత ఇతి ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః తాః - పచాద్యచ్ వేశ్మా న్యద్రయ ఇవ వేశ్మాద్రయః తేషు - 'వేశ్మాది' ష్వితి పాఠే ఆదిశబ్దేన ప్రాసాదాదయ ఉచ్యంతే చంద్రశాలాః శిరోగృహాణి. 'చంద్రశాలా శిరోగృహ' మిత్యమరః. ౨. గృహాణీతి. నానావసురాజితాని నానారత్నరాజితాని. ౩. తానీతి. ప్రయత్నాభిసమాహితాని ప్రయత్నేన యథాయోగం స్థాపితాని - మయేనేతి. విశ్వకర్మా లక్ష్యతే. మహీతలే నిర్మితాని - ఇవశబ్దేన మయస్య నిర్మాతృత్వవ్యాజమాత్రం, రావణప్రయత్నేనైవ నిర్మితా నీత్యర్థః. యద్వా — అన్యాని గృహాణి విశ్వకర్మనిర్మితాని - ఇమాని తు మయం వ్యాజీకృత్య స్వయ ముపాయప్రదర్శనముఖేన నిర్మితా నీతి పూర్వగృహేభ్యో విశేష ఉచ్యతే ౪. తదంతర్వర్తిపుష్పకవిమానం దర్శయతి — తతఇతి. అప్రతిరూపరూపం అప్రతిమసౌందర్యం - ప్రకీర్ణం దైవాచ్ఛ్యుతం - రజసా పుష్పరజసా - నారీప్రవేకైః

సన్నివేశితప్రకోష్ఠం - వ్యూహాః పద్మస్వస్తికాదిరచనావిశేషః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠ స్సర్గః.

సవేశ్మేతి. వ్యాసక్తవైడూర్యసువర్ణజాలం ఖచితవైడూర్యస్వర్ణగవాక్షం - సవిహంగజాల మిత్యుపమేయేఽపి యోజ్యం. ౧. నివేశనానామితి. నివేశనానాం గృహాణాం సంబంధినీః - శాలాః అవాంతరగృహాణి - ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః ప్రధానై ర్ముఖ్యైః శంఖాదిభిః శాల్యంతఇతి పచాద్యచ్. వేశ్మాద్రిషు వేశ్మా న్యద్రయ ఇవ తేషు - చంద్రశాలాః శిరోగృహాణి - 'వేశ్మాది' ష్వితి పాఠే ఆదిశబ్దేన. ప్రాసాదాదయ శ్చ లక్ష్యంతే. ౨ గృహాణీతి. స్వబలార్జితాని కుబేర మాక్రమ్య హృతాని. ౩. తానీతి. ప్రయత్నాభిసమాహితాని ప్రయత్నేనాభితః సమ్యగాహితాని, యథాయోగం సంస్థాపితా నీత్యర్థః. మయేన నిర్మితా నీవ విశ్వకర్మనిర్మితా న్యపి మయేన విచిత్రవిధానేన సమాహితత్వాత్. తేనైవ సాక్షా న్నిర్మితా

త్తరాణి దదర్శ లంకాధిపతేర్గృహాణి ౯ తతో దదర్శోచ్ఛ్రితమేఘరూపం మనోహరం కాంచనచారురూపం, రక్షోధిపస్యాత్మబలానురూపం గృహోత్తమం హ్యప్రతిరూపరూపం. *మహీతలే స్వర్గ మివ ప్రకీర్ణం శ్రియా జ్వలంతం బహురత్నకీర్ణం, నానాతరూణాం కుసుమావకీర్ణం గిరే రివాగ్రం రజసాఽవకీర్ణం * నారీప్రవేకై రివ దీప్యమానంతటిద్భిరంభోదవ దర్చ్యమానం,హంసప్రవేకై రివ వాహ్యమానంశ్రియా యుతం ఖే సుకృతాం విమానం *యథా నగాగ్రం బహుధాతుచిత్రం యథా నభశ్చ గ్రహచన్ద్రచిత్రం,దదర్శ యుక్తీకృతమేఘచిత్రం విమానరత్నం బహురత్నచిత్రం.౭ మహీ కృతా పర్వతరాజిపూర్ణా శైలాః కృతా వృక్షవితానపూర్ణాః,వృక్షాః కృతాః పుష్పవితానపూర్ణాః పుష్పం కృతం కేసరపత్రపూర్ణం. ౮. కృతాని వేశ్మాని చ పాండురాణి తథా సుపుష్పా ణ్యపి పుష్కరాణి,పునశ్చ పద్మాని సకేసరాణి ధన్యాని

నారీశ్రేష్ఠైః-ని. 'ప్రవేకానుత్తమోత్తమా' ఇత్యమరః ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే అర్చ్యమానం,సర్వైరితి శేషః హంసప్రవేకై ర్వాహ్యమానం సుకృతాం పుణ్యకృతాం విమాన మివ స్థిత మిత్యన్వయః.యుక్తీకృతమేఘచిత్రం పుంజీకృతమేఘచిత్రం,చిత్రమేఘసంఘాతసదృశ మిత్యర్థః. విమానరత్నం పుష్పకం. * రామా. వైశ్రవణం నిర్జిత్య గృహీతం పుష్పకం వర్ణ్యతే—తతఇత్యాదినా. తతః గృహదర్శనానంతరం-ఆత్మబలానురూపం ఆత్మనో ప్రతిబలస్య సదృశం-గృహోత్తమ మితి పుష్పక ముచ్యతే,పుష్పకస్యాపి గృహలక్షణసద్భావాత్.ఏతచ్చ పుష్పాహ్వ మిత్యనేన వ్యక్తీభవిష్యతి. రజసా పుష్పరజసా-*నారీతి.తటిద్భి రివ స్థితై ర్నారీప్రవేకై రంభోదవ ద్దీప్యమాన మివ స్థిత మితి సంబంధః.నారీప్రవేకైః నారీశ్రేష్ఠైః ని.'ప్రవేకానుత్తమోత్తమా' ఇత్యమరః అర్చ్యమానం, సర్వై రితి శేషః. హంసప్రవేకైః ఖే వాహ్యమానం సుకృతాం విమాన మివే త్యన్వయః వాహ్యమానం ఊహ్యమానం.ఆర్షస్స్వార్థే ణిచ్. అత ఏవ సంప్రసారణాభావః. యద్వా— హంసప్రవేకై ర్వాహ్యమానం, స్వామినేతి శేషః*యథేతి. యుక్తీకృతమేఘచిత్రం,సమూహీకృతనానావర్ణమేఘచిత్ర మిత్యర్థః విమానరత్నం పుష్పకం.౭.మహీతి. యత్రేతి శేషః యత్ర విమానే-పర్వతరాజిపూర్ణా మహీ కృతా చిత్రరూపేణ లిఖితా-ఏవ ముత్తరత్రాపి బోధ్యం. అత్ర పూర్వపూర్వా ప్రత్యుత్తరోత్తరస్య విశేషవత్త్వా దధికాలంకారః. ౮. కృతానీతి. అత్రాపి యత్రే త్యధ్యాహార్యం, పుష్కరాణి పుష్కరిణ్యః ౧౦ పుష్పేతి పుష్పాహ్వయం పుష్పకం-

---

నీ వేత్యర్థః ౯. అథ పుష్పకం వర్ణయతి.—తతఇత్యాదినా. ఆత్మబలానురూపం ఆత్మనో ప్రతిబలస్య సదృశం - గృహోత్తమ మితి పుష్పక ముచ్యతే * మహీతలఇతి. బహురత్నకీర్ణం బహురత్నపూర్ణం-రజసా పుష్పరజసా * నారీతి. తటిద్భిః అంభోదవత్ నారీప్రవేకై రివ నారీశ్రేష్ఠై రేవ-ఇవ ఏవార్థే. దీప్యమానం అర్చ్యమానం-హంసప్రవేకైః వాహ్యమానం సుకృతాం విమాన మివేత్యన్వయః. వాహ్యమానం ఊహ్యమానం స్వార్థే ణిచ్ * యథేతి. యుక్తీకృతమేఘచిత్రం,సమూహీకృతనానావర్ణమేఘవద్విచిత్ర మిత్యర్థః యద్వా— ఇంద్రచాపమిశ్రీకృతమేఘచిత్రవిమానరత్నం పుష్పకం. ౭ మహీత్యాది యత్రేతి శేషః. దదర్శేత్యనుషజ్యతే, 'మహీకృతే' త్యారభ్య 'పద్మిని పద్మహా' స్త్వేత్యంత మేకం వాక్యం. యత్ర మహ్యాదయో లక్ష్యపదార్థాః కృతాః-తత్ పుష్పాహ్వయం నామ విమానం దదర్శేతి సంబంధః. యత్ర పుష్పకే పర్వతరాజైః పూర్ణా మహీ కృతా చిత్రరూపేణ లిఖితా-తత్ర శైలాదయోఽప్యేవం లిఖితా ఇతి జ్ఞేయాః. ౧౦. పుష్పాహ్వయ మితి. వేశ్మోత్తమానా మితి పంచమ్యర్థే షష్ఠీ తే.భ్యోఽప్యుచ్చ

చిత్రాణి తథా వనాని. ౧౦. పుష్పాహ్వయం నామ విరాజమానం రత్నప్రభాభి
శ్చ వివర్ధమానం, వేశ్మోత్తమానా మపి చోచ్చమానం మహాకపి స్తత్ర మహావిమా
నం. ౧౧. కృతా శ్చ వైడూర్యమయా విహంగా రూప్యప్రవాలై శ్చ తథా విహంగాః,
చిత్రా శ్చ నానావసుభి ర్భుజంగా జాత్యానురూపా స్తురగా శ్శుభాంగాః. ౧౨ ప్రవా
ళజాంబూనదపుష్పపక్షాః సలీల మావర్జితజిహ్మపక్షాః, కామస్య సాక్షా దివ భాంతి
పక్షాః కృతా విహంగా స్సుముఖా స్సుపక్షాః ౧౩ నియుజ్యమానా స్తు గజా స్సుహ
స్తా స్సకేసరా శ్చోత్పలపత్రహస్తాః, బభూవ దేవీ చ కృతా సుహస్తా లక్ష్మీ స్తథా
పద్మిని పద్మహస్తా ౧౪ ఇతీవ తద్గృహ మభిగమ్య శోభనం సవిస్మయో నగ మివ

ఉచ్చమానం అధికమానం - సర్వత్ర దదర్శే త్యన్వయః ౧౧ కృతాశ్చేతి యత్రేతి శేషః. నానా
వసుభిః నానారత్నైః జాత్యాఽనురూపాః జాత్యా సదృశాః-స్పష్టజాతిస్వభావా ఇత్యర్థః. ౧౨. ప్రవా
ళేతి. ప్రవాళజాంబూనదకృతాని పుష్పాణి పక్షేషు యేషాం తే ప్రవాళజాంబూనదపుష్పపక్షాః-
సలీల మావర్జితజిహ్మపక్షాః సలీల మాలంబితవక్రపక్షాః-కామస్య పక్షా ఇవ కామస్య సహాయా ఇవ. ౧౩.
నియుజ్యమానా ఇతి. నియుజ్యమానాః స్వయ మేవాత్మానం నియోజయంతః-కర్మకర్తరి యక్. యత్ర
విమానే-పద్మిని పద్మాకరే- స్వయమే వోత్పలపత్రాభిషేకకర్మణి ప్రవర్తమానాః - సుహస్తాః శోభన
శుండాదండాః-సకేసరాః కృతజలావగాహత్వే నాంగలగ్నకింజల్కాః-ఉత్పలపత్రహస్తాః ఉత్పలపత్ర
వర్షిణః-గజా శ్చ కృతాః - తదభిషిచ్యమానా పద్మహస్తా అతఏవ సుహస్తా లక్ష్మీ శ్చ కృతా, బభూవే
త్యర్థః *రామా. మహీత్యాది యత్రేతి శేషః. దదర్శే త్యనుషజ్యతే మహీ కృతే త్యారభ్య పద్మిని పద్మ
హస్తే త్యంత మేకం వాక్యం యత్ర మహ్యాదయో లక్ష్మ్యంతాః పదార్థాః కృతాః. తత్పుష్పాహ్వయం
నామ మహావిమానం దదర్శేతి సంబంధః. మహీ కృతా మహీ నిర్మితా. ఏవ ముత్తరత్రాపి కృతశబ్దార్థః.
వేశ్మోత్తమానా మితి పంచమ్యర్థే షష్ఠీ వేశ్మోత్తమేభ్య ఉచ్యచ్చమానం- యద్వా—పూర్వం 'గృహో
త్తమం హ్యప్రతిరూపరూప' మితి పుష్పకస్య గృహోత్తమత్వప్రతిపాదనేన సజాతీయత్వా న్నిర్ధారణే
షష్ఠీ. తేషాం మధ్యే ఉచ్చమానం, ఉన్నతమితి యావత్. అపిచేతి నిపాతసముదాయో విశేషణాంతర
సముచ్చయపరః. జాత్యానురూపాః-ఆరట్టజత్వవనాయుజత్వాదివిశిష్టాశ్వాకారసదృశాః- ప్రవాళజాం
బూనదమయాని పుష్పాణి పక్షేషు యేషాం తే తథోక్తాః-సలీల మావర్జితజిహ్మపక్షాః సలీల మానమిత
వక్రపక్షాః-కామస్య సాక్షా త్పక్షా ఇవ మదనస్య సాక్షా త్సహాయా ఇవ, కామోద్దీపకా ఇతి యావత్.
నియుజ్యమానాః స్వయ మేవ వ్యాప్రియమాణాః-కర్మకర్తరి యక్ సకేసరాః-పద్మాకరవిహారిగజాకార
నిర్మాణాత్ సకేసరత్వం. పద్మిని పద్మాకరే. ౧౪ ఇతీవేతి. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే తద్గృహం తస్య రావ

మానం ఉన్నతప్రమాణం. ౧౧ తత్ర కృత్రిమాః పక్ష్యాదయ శ్చ సంతీ త్యాహ —కృతా శ్చేత్యా
దినా. జాత్యానురూపాః జాతితురంగసదృశాః ౧౨ ప్రవాళేతి. ప్రవాళజాంబూనదమయాని
పుష్పాణి పక్షేషు యేషాం తే తథోక్తాః-సలీల మావర్జితజిహ్మపక్షాః సలీల మావర్జితా ఆకుంచితాః జిహ్మా
వక్రాః పక్షా యేషాం తే-కామస్య పక్షాః సహాయాః, కామోద్దీపకా ఇతి యావత్. ౧౩ నియుజ్య
మానా ఇతి. నియుజ్యమానాః స్వయ మేవ వ్యాప్రియమాణాః - యత్ర కృత్రిమగజా స్సంతీతి శేషః.
కర్మకర్తరి యక్-సకేసరాః పద్మాకరవిహారిగజాకారనిర్మాణాత్ సకేసరత్వాదికం. పద్మిని పద్మాకరే-పద్మ
హస్తా లక్ష్మీః-యత్ర కృతా, బభూవేతి శేషః. ౧౪. ఇతీవేతి. ఇతీవేతి నిపాతసముదాయః ప్రకాశవాచీ-

చారుశోభనం, పునశ్చ తత్పరమసుగంధి సుందరం హిమాత్యయే నగమివ చారుకందరం. ౧౫. తతస్స తాం కపి రభిపత్య పూజితాం చర న్పురీం దశముఖబాహుపాలితాం, అదృశ్యతాం జనకసుతాం సుపూజితాం సుదుఃఖితః పతిగుణవేగనిర్జితాం ౧౬. తతస్తదా బహువిధభావితాత్మనః కృతాత్మనో జనకసుతాం సువర్త్మనః, అపశ్యతోఽభవ దతిదుఃఖితం మన స్సుచక్షుషః ప్రవిచరతో మహాత్మనః. ౧౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - సప్తమ స్సర్గః.

ణస్య గృహం-సవిస్మయః,అభూదితి శేషః నగం పర్వత మివ స్థితం. శోభనం శోభమానం - చారుశోభనం చారుమంగళం-ఇతీవేత్యేకనిపాతో వా ప్రకారార్థః ఇతీవ-తద్గృహం-అభిగమ్య అభిగత్య-అద్భుతదర్శనా త్పున శ్చాభిగమ్య సవిస్మయోఽభూ దితి యోజనా రుచిరావృత్త మిదం. 'చతుర్గ్రిహైరిహ రుచిరా జభస్జగా' ఇతి లక్షణాత్. * రామా ఇతీవేతి. ఇతీవ శోభనం - ఇతీవేతి నిపాతసముదాయః ప్రకారవాచీ శ్లో. 'ప్రాసాదసంఘాతయుతం స్త్రీరత్నశతసంకులమ్, సువ్యూఢకక్ష్యం హనుమాన్ ప్రవివేశ మహాగృహ' మిత్యుక్తప్రకారేణ రమణీయం. చారుశోభనం చారుమంగళం - నగ మివ స్థితం తత్ గృహ మభిగమ్య అభితోగత్వా - సవిస్మయః, అభూదితి శేషః. అభిత శ్చరిత్వాపి సస్త్రీకరావణస్థితప్రదేశానధిగమాత్ సవిస్మయోఽభూ దిత్యర్థః. హిమాత్యయే శీతకాలాత్యయే, వసంతకాల ఇతి యావత్. చారుకందరం నగమివ పరమసుగంధి - సుందరం తద్గృహం - పునశ్చాభిగమ్య అభితో గత్వా - సవిస్మయోఽభూత్. పరిచ్ఛేదానధిగమా దితి భావః. ౧౫. తతఇతి. అదృశ్య అదృష్ట్వా - ఋషినిపాతనా న్నఞ్పూర్వేఽపి ల్యప్. సుదుఃఖితః, అభూదితి శేషః. పతిగుణవేగనిర్జితాం భర్తృగుణజవేన వశీకృతాం. ౧౬ తతస్తదేతి. బహువిధభావితాత్మనః బహువిధం యథా భవతి తథా చింతితాత్మనః - కృతాత్మనః నిశితబుద్ధేః - సువర్త్మనః సదాచారసంపన్నస్య - సుచక్షుషః దూరసూక్ష్మాదిదర్శనేషు అప్రతిహతనయనతేజసః - మహాత్మనః మహాధైర్యస్య * రామా. తతస్తదేతి. బహువిధభావితాత్మనః బహువిధభావితమనసః, బహువిధచింతాన్వితస్యేతి యావత్. కృతాత్మనః కృతప్రయత్నస్య. ని. 'ఆత్మా దేహే ధృతౌ యత్నే స్వభావపరమాత్మనో' రితి వైజయంతీ సువర్త్మనః శోభననీతిమార్గవర్తిన ఇత్యర్థః సుచక్షుషః సకృదాలోకనేన ద్రష్టవ్యం సర్వం కరతలామలకవ త్సాక్షాత్కర్తుం క్షమస్య. ౧౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తమ స్సర్గః.

ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ రమణీయం - చారుశోభనం నగ మివ పర్వతమివ స్థితం-తద్గృహం రావణగృహం,అభిగమ్య అభితో గత్వా-విస్మయోఽభూ దితి శేషః అభితో గత్వాఽపి సస్త్రీకరావణావస్థితప్రదేశం నాగమ మితి సవిస్మయోఽభూ దిత్యర్థః హిమాత్యయే వసంతకాలే-చారుకందరం నగ మివ-పరమసుగంధి సుందరం తద్గృహం పున శ్చాభిగమ్య అభితో గత్వా సవిస్మయోఽభూత్, పరిచ్ఛేదానధిగమా దితి భావః. ౧౫ తతఇతి. తాం పురీం చరన్ కపిః - పతిగుణవేగనిర్జితాం పతిగుణోత్కర్షవశీకృతాం - జనకాత్మజాం - అదృశ్య అదృష్ట్వా - సుదుఃఖితోఽభూ దితి శేషః. ౧౬. తతఇతి. బహువిధభావితాత్మనః, బహువిధచింతాన్వితచిత్తస్యేత్యర్థః. కృతాత్మనః కృతప్రయత్నస్య-సువర్త్మనః శోభననీతిమార్గవర్తినః - సుచక్షుషః, దూరసాక్షాత్కారసమర్థస్యే త్యర్థః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తమస్సర్గః.

అష్టమస్సర్గః.

స తస్య మధ్యే భవనస్య సంస్థితం మహద్విమానం మణివజ్రచిత్రితమ్, ప్రతప్తజాంబూనదజాలకృత్రిమం దదర్శ వీరః పవనాత్మజః కపిః. ౧. తదప్రమేయాప్రతికారకృత్రిమం కృతం స్వయం సాధ్వితి విశ్వకర్మణా, దివం గతం వాయుపథప్రతిష్ఠితం వ్యరాజతాదిత్యపథస్య లక్ష్మవత్. ౨. న తత్ర కించి న్న కృతం ప్రయత్నతో న తత్ర కించి న్న మహార్హరత్నవత్, న తే విశేషా నియతా స్సురేష్వపి న తత్ర కించి న్న మహావిశేషవత్. ౩. తపస్సమాధానపరాక్రమార్జితం మనస్సమాధానవిచారచారిణమ్, అనేకసంస్థానవిశేషనిర్మితం తత స్తత స్తుల్యవిశేషదర్శనమ్. ౪.

పూర్వోక్తవిమానవర్ణనం విస్తృణీతే—సతస్యేత్యాది. ప్రతప్తజాంబూనదజాలకృత్రిమం నిష్టప్తస్వర్ణవిశేషకృతకృత్రిమపక్ష్యాదికమ్. ౧. తదితి. అప్రతిమేయాప్రతికారకృత్రిమం అపరిచ్ఛేద్యాప్రతిక్రియకృత్రిమమ్. తత్ర హేతు మాహ—కృతం స్వయం సాధ్వితి విశ్వకర్మణా. స్వయం నిర్మాత్రా-విశ్వకర్మణా ఇదం సాధు సుందర మితి శ్లాఘాపూర్వం కృతమ్. సర్వత్రాప్రతిహతసంచారం చైత దిత్యాహ—దివంగతమ్. ఆకాశం గతం వాయుపథప్రతిష్ఠితం వాయుమార్గభూతాంతరిక్షస్థితమ్ - మధ్యే భవనస్య సంస్థిత మితి పూర్వ ముక్తత్వాత్ భూతలప్రత్యాసన్నాంతరిక్షస్థిత మిత్యర్థః. ఆదిత్యపథస్య లక్ష్మవత్ లక్ష్మ లక్షణం వ్యావర్తకం-వ్యరాజత, ప్రచకాశ ఇత్యర్థః. ౨. నతత్రేతి. తే విశేషాః తద్విమానస్థితవిశేషాః-సురేష్వపి సురాలయేష్వపి. ౩. తపస్సమాధానేత్యాదిపంచశ్లోకీ కులకమ్. సర్వత్ర దదర్శేతి సంబంధః. తపస్సమాధానపరాక్రమార్జితం తపస్సమాధానేన తపోనుష్ఠానేన పరాక్రమేణ చ ఆర్జితమ్ - మనస్సమాధానవిచారచారిణం సమాన మభిసంధానమ్ - కర్మణి చైతత్. విచారో వివిధా గతిః - మనోభిసంహితవివిధగతిచారిణం-అనేకసంస్థానవిశేషనిర్మితం అనేకై స్సంస్థానవిశేషైః విమానగోపురాదిసన్నివేశైః నిర్మితం-తత స్తత స్తుల్యవిశేషదర్శనం తత్రతత్ర తుల్యం విశేషదర్శనం యస్మిన్

భూయః పుష్పకం వర్ణయతి.— సతస్యేత్యాదినా. ప్రతప్తజాంబూనదజాలకృత్రిమమ్ - తప్తహేమగవాక్షాణాం కృత్రిమం నిర్మాణం యస్మిన్ తత్ ప్రతప్తజాంబూనదసమూహైః నిష్పన్న మితి వా. ౧. తదితి. అప్రమేయాప్రతికారకృత్రిమమ్ - అపరిచ్ఛేద్య మప్రతికార మప్రతినిర్మాణం యథా భవతి తథా నిర్వృత్తమ్ - కృతం స్వయం సాధ్వితి విశ్వకర్మణా - స్వయం సాధ్వితి కృతమ్ - నిర్మాణవేళాయాం ప్రశంసాపూర్వకం కృత మిత్యర్థః. దివం గతం ఆకాశగతమ్ - వాయుపథప్రతిష్ఠితం అంతరిక్షస్థితమ్ - ఆదిత్యపథస్య లక్ష్మవత్ ఆదిత్యమార్గచిహ్న మివ. ౨. న కృత మిత్యాదౌ నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సు'పేతి సమాసః. తత్ర విమానే - ప్రయత్నతో నకృత మకృతమ్ - సర్వ మపి ప్రయత్నతః కృత మేవే త్యర్థః. యే విశేషా రచనావిశేషాః-తత్ర నియతాః ప్రతిష్ఠితాః - తే సురేష్వపి సురవిమానేష్వపి. తపఇతి. తపస్సమాధానం తపోనుష్ఠానం తేన చ పరాక్రమేణ చార్జితమ్ - మనస్సమాధానవిచారచారిణం-సమాధీయంత ఇతి సమాధానాః మనస స్సమాధానాః మనోహితసంహితాః తే చ తే విచారా వివిధమార్గాః తైః సంచరణశీలం-మనోభిలషితసర్వదేశగమనశీల మిత్యర్థః. యద్వా—మనస్సమాధానేన మనోనైశ్చల్యేన-యత్ర విచారః చింతా-తత్ర చరణశీలమ్, మనస్సంకల్పితదేశగమనశీల మిత్యర్థః. తత స్తత స్తుల్యవిశేషదర్శనం తుల్యానాం రమణీయత్వేన సదృశానాం విశేషాణాం

మన స్సమాధాయ తు శీఘ్రగామినం దురావరం మారుతతుల్యగామినం, మహాత్మనాం పుణ్యకృతాం మహర్ధినాం యశస్వినా మగ్ర్యముదా మివాలయం. ౫. విశేష మాలంబ్య విశేషసంస్థితం విచిత్రకూటం బహుకూటమండితం, మనోభిరామం శరదిందునిర్మలం విచిత్రకూటం శిఖరం గిరే ర్యథా. ౬. వహంతి యం కుండలశోభితాననా మహాశనా వ్యోమచరా నిశాచరాః, వివృత్తవిధ్వస్తవిశాలలోచనా మహాజవా భూతగణా స్సహస్రశః. ౭ వసంతపుష్పోత్కరచారుదర్శనం వసంతమాసా దపి కాంతదర్శనం, సపుష్పకం తత్ర విమాన ముత్తమం దదర్శ తద్వానరవీరసత్తమః. ౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - అష్టమ స్సర్గః.

---

౪ మనస్సమాధాయ మన ఏకాగ్రీకృత్య - స్వయం, మనస్స్వేతి యావత్. దురావరం దుర్వారం - మహర్ధినాం మహర్ద్ధీనాం- 'అపి మాషం మషం కుర్యా చ్ఛందోభంగం న కారయే'దిత్యుక్తరీత్యా వృత్తభంగభియా హ్రస్వోచ్చారణం అగ్ర్యముదాం ఇంద్రాదీనాం. ౫. విశేషమితి. విశేష మాలంబ్య విశేషసంస్థితం విశేషం గృహీత్వా విశేషేణ సంస్థితం, సవిశేషణవిశేషణసంస్థిత మితి యావత్. సవిశేషసంస్థానవిశేషవిశిష్ట మిత్యర్థః. కూటానాం విచిత్రత్వబహుత్వే విశేషశ్చాయమేవ దర్శయతి— విచిత్రేత్యాదినా. విచిత్రకూటం శిఖరం గిరే ర్యథా. కూటం అవాంతరశృంగం శిఖరం మహాశృంగమితి ప్రయోగా దవధార్యతే. ౬. వహంతీతి. యం యత్ - ఆర్షో వ్యత్యయః మహాశనాః, మహాకాయా ఇత్యర్థః. వ్యోమచరాః వ్యోమచరసదృశసంస్థానాః - వివృత్తవిధ్వస్తవిశాలలోచనాః వివృత్తాని వర్తులాని విధ్వస్తాని భుగ్నాని విశాలాని లోచనాని యేషాం తే తథా - మహాజవాః మహాజవా ఇవ స్థితాః - భూతగణాః గోపురవాహకా ఇవ ప్రతిమారూపేణ స్థితాః-అన్యథా రావణాంతఃపురే పురుషసంచారాయోగాత్, కామగస్య విమానస్య వహనాసంభవా చ్చ యద్వా—శిబికావాహకా ఇవ భూతగణా అధోభాగే వహంతి తద్ద్వారేణైవ కామగత్వ మపి, చేతనప్రేరణం వినా అచేతనసంచారస్యాత్యంత మనుచితత్వా చ్చ. * రామా. వహంతీత్యనేన శ్లోకేన విమానస్య రాక్షసవాహ్యత్వం ప్రతీయతే. కామగస్య దివ్యస్య త న్నోపపద్యతే. ఏతద్విరోధపరిహారార్థం వహతే ర్ధాతోః రక్షణార్థత్వస్వీకారోఽపి నోపపద్యతే. అంతఃపురమధ్యే విమానరక్షణార్థం రాక్షసావస్థానాయోగాత్. అతోఽత్ర సమాధానం విద్వద్భి శ్చింత్యం. ౭ వసంతేతి ఉత్కరః సమూహః ౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ

దర్శనం యస్మిన్ తత్ - సర్వతోరమణీయ మిత్యర్థః ౪ మనఇతి మనః సమాధాయ స్వామిచిత్తం స్వహృది నిధాయ, స్వామిచిత్తం విదిత్వేతి యావత్. దురావరం దుర్నివారం - మహర్ధినాం - దీర్ఘాభావః ఛాందసః. అగ్ర్యముదాం మహానందానా మింద్రాదీనా మాలయం త్రివిష్టప మివ స్థిత మిత్యర్థః. ౫. విశేషమితి. విశేషం విశిష్టదివ్యరత్నాదివస్తుజాతం - ఆలంబ్య అవలంబ్య - విశేషసంస్థితం దివ్యసంస్థానవిశేషేణావస్థితం - బహుకూటమండితం బహుభి రవాంతరకూటై రలంకృతం - విచిత్రకూటం విచిత్రశిఖరం. ౬. వహంతీతి. మహద్దర్శనం యేషాం తే తథా - వివృత్తవిధ్వస్తవిశాలలోచనాః వివృత్తాని విఘూర్ణితాని విధ్వస్తాని విపర్యస్తాని విశాలాని లోచనాని యేషాం తే నిశాచరాః-వహంతి వహంతీవ-ఇవశబ్దోఽత్రాధ్యాహార్యః. తథాచ విమానే నిర్మితనిశాచరాకారాః ప్రతిమాః వహంతీ వేత్యర్థః. తం విమానం దదర్శేత్యుత్తరేణ సంబంధః. అన్యథా కామగమనస్య అంతఃపురే విద్యమానస్య రాక్షసవహనరక్షణయో రయోగాత్. ౭. వసంతేతి. వసంతపుష్పోత్కరచారుదర్శనం వసంతకాలీనపుష్ప

నవమ స్సర్గః.

త స్యాలయవరిష్ఠస్య మధ్యే విపుల మాయతం,దదర్శ భవనశ్రేష్ఠం హనుమా న్మారుతాత్మజః. ౧. అర్ధయోజనవిస్తీర్ణ మాయతం యోజనం హి తత్, భవనం రాక్షసేంద్రస్య బహుప్రాసాదసంకులం. ౨. మార్గమాణ స్తు వైదేహీం సీతా మాయతలోచనాం,సర్వతః పరిచక్రామ హనుమా నరిసూదనః. ౩ ఉత్తమం రాక్షసావాసం హనుమా నవలోకయన్, ఆససాదాథ లక్ష్మీవాన్ రాక్షసేంద్రనివేశనం. చతుర్విషాణై ర్ద్విరదై స్త్రివిషాణై స్తథైవ చ, పరిక్షిప్త మసంబాధం రక్ష్యమాణ ముదాయుధైః రాక్షసీభి శ్చ పత్నీభీ రావణస్య నివేశనం,ఆహృతాభి శ్చ విక్రమ్య రాజకన్యాభి రావృతం. తన్నక్రమకరాకీర్ణం తిమింగిలఝషాకులం, వాయువేగ సమాధూతం పన్నగై రివ సాగరం.౭ యా హి వైశ్రవణే లక్ష్మీ ర్యా చేంద్రే హరివాహనే, సా రావణగృహే సర్వా నిత్య మేవానపాయినీ.౮. యా చ రాజ్ఞః కుబే

విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్సర్గః.

తస్యేత్యాది. ఆలయవరిష్ఠస్య పుష్పకస్య. * రామా. తస్యాలయవరిష్ఠస్య-'స తస్య మధ్యే భవనస్య సంస్థిత'మితి పుష్పక ధారత్వేన ప్రకృతస్యగృహశ్రేష్ఠస్య-భవనశ్రేష్ఠం పుష్పకాఖ్యం.౧.తద్భవనం కియత్ ప్రయాణ మిత్యత్రాహ—అర్ధయోజనేతి ౨.మార్గమాణ ఇతి. సర్వతః పుష్పకా దన్యత్ర సర్వత్ర-పుష్పకారోహణస్య పశ్చా ద్వక్ష్యమాణత్వాత్. * రామా. మార్గమాణఇతి. సర్వతఃపరిచక్రామ-రావణ భవనపర్యంతవర్తితద్భ్రాతృకుమారామాత్యాదిభవనేషు పరిత శ్చచారేత్యర్థః. ఉత్తరశ్లోకే రావణగృహప్రాప్తే రభిధానాత్.౩ ఉత్తమమితి.రాక్షసేంద్రనివేశనం పుష్పకమధ్యస్థాలయా దన్యం మూలస్థానం-రాక్షసీభి రిత్యాది శ్లోకద్వయే ఆససాదేతి సంబధ్యతే. రావణస్య నివేశన మితి పునరుపాదాన మపూర్వవిశేషణ వివక్షయా. నక్రః కుంభీరః-తిమింగిలః మహామత్స్యః-ఝషః కేవలమత్స్యః. ౭. * రామా. హనుమతా ప్రాప్తరావణభవనస్య రాక్షసభవనానాం చ సర్వోత్తరతాం దర్శయితుం తత్సమృద్ధి మనుసంధత్తే—'యా హి వైశ్రవణ' ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన. వైశ్రవణేంద్రయో ర్గ్రహణ మితరదిక్పాలానా మప్యుపలక్షణం. 'రావణస్య గృహే సర్వా నిత్యమేవానపాయినీ'త్యభిధానాత్. సర్వదిక్పాలానా మైశ్వర్య మేకస్మిన్ రావణభవనే సర్వదా వర్తత ఇత్యవగమ్యతే ౮ * రామా. యాచేతి. తద్విశిష్టా తతోఽ

సమూహచారుదర్శనం ౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమస్సర్గః.

౧. * తస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తస్యాలయవరిష్ఠస్య పూర్వోక్తపుష్పకస్య-మధ్యే భవనశ్రేష్ఠం భవనోత్తమం రాక్షసేంద్రస్య భవనం-దదర్శేతి సంబంధః. ౨. మార్గమాణఇతి. సీతాం మార్గమాణః. సర్వతః పుష్పకా దన్యత్ర సర్వత్ర పరిచక్రామ సంచచార - పుష్పకారోహణ స్యోపరివక్ష్యమాణత్వాత్. ౩. ఉత్తమమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాక్షసావాస మిత్యనేన సర్వోపజీవ్యత్వా త్సర్వరాక్షససాధారణత్వ ముక్తం. రాక్షసేంద్రనివేశనం రావణ భవనం - పరిక్షిప్తం పరివేష్టితం - ఉదాయుధైః, రాక్షసై రితి శేషః. * రాక్షసీభిరితి. రావణస్య నివేశనం నివేశ్యంతే పరిగృహ్యంతే పత్న్యోఽత్రేతి నివేశనం, రమణస్థాన మిత్యర్థః ఆపశ్యదితి శేషః. అత ఏవ పత్నీభి రావృతం. ౮. యాచేత్యాదిశ్లోకద్వయేన రావణగృహసర్వరాక్షసగృహవర్తి

రస్య యమస్య వరుణస్య చ, తాదృశీ తద్విశిష్టా వా ఋద్ధీ రక్షోగృహే ష్విహ. ౯. తస్య హర్మ్యస్య మధ్యస్థం వేశ్మ చాన్య త్సునిర్మితం, బహునిర్యూహసంకీర్ణం దదర్శ పవనాత్మజః. బ్రహ్మణో ఽర్థే కృతం దివ్యం దివి య ద్విశ్వకర్మణా, విమానం పుష్పకం నామ సర్వరత్నవిభూషితం. పరేణ తపసా లేభే య త్కుబేరః పితామహాత్, ౧౧. కుబేర మోజసా జిత్వా లేభే తద్రాక్షసేశ్వరః. ఈహామృగసమాయుక్తైః కార్తస్వరహిరణ్మయైః, సుకృతై రాచితం స్తంభైః ప్రదీప్త మివ చ శ్రియా. మేరుమందరసంకాశై రుల్లిఖద్భి రివాంబరం, కూటాగారై శ్శుభాకారై స్సర్వత స్సమలంకృతం. ౧౨. జ్వలనార్కప్రతీకాశం సుకృతం విశ్వకర్మణా, హేమసోపానసంయుక్తం చారుప్రవరవేదికం. జాలవాతాయనై ర్యుక్తం కాంచనై స్స్ఫాటికై రపి, ఇంద్రనీలమహానీలమణిప్రవరవేదికం. విద్రుమేణ విచిత్రేణ మణిభి శ్చ మహా

ప్యధికా - రక్షోగృహేషు రావణభ్రాతృపుత్రామాత్యాదిరాక్షసగృహేషు. అత్ర ఋద్ధే స్సర్వశబ్దేనావిశేషితత్వా త్కుబేరాద్యైకైకదిక్పాలైశ్వర్యం రక్షసాం గృహేషు ప్రత్యేకం వర్తత ఇత్యర్థః. ౯. తస్య హర్మ్యస్యేత్యాది. పూర్వ ముక్తార్థస్యాపి పున రుపన్యాసః పుష్పకస్య మధ్యే రావణస్య నివాసభవన మన్య దస్తీత్యస్యార్థస్య స్పష్టీభావార్థం నిర్యూహః మత్తవారణః * రామా. తస్యేతి. తస్య హర్మ్యస్య పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టస్య రావణభవనస్య - బహునిర్యూహసంకీర్ణం నిర్యూహో మత్తవారణః *బ్రహ్మణో ఽర్థ ఇత్యాది. బ్రహ్మణో ఽర్థే కృతం య త్కుబేర స్తపసా లేభే తద్వేశ్మ దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౧. కుబేరమిత్యాది. ఈహామృగసమాయుక్తైః వృకప్రతికృతియుక్తైః - కార్తస్వరహిరణ్మయైః కార్తస్వరం సువర్ణం హిరణ్యం రజతం. ని. 'కృతాకృతం హేమరూప్యం హిరణ్య మభిధీయత' ఇతి రజతస్యాపి హిరణ్యత్వాభిధానాత్. జాలవాతాయనైః జాలాని తిర్యగూర్ధ్వవిన్యస్తఫలకఘటితాని - వాతాయనాని కేవలాని రంధ్రాణి - అర్థవైశద్యార్థ మేకార్థే శబ్దద్వయప్రయోగో వా. మహానీలాః సింహళద్వీపోద్భవనీలరత్నాని - మహార్ఘైః మహామూల్యైః - నిస్తులాభిః సువృత్తాభిః - తలేన, నిర్మితేనేతి శేషః. ఆదిత్యతరుణోపమం తరుణాదిత్యోపమం - ఏతదంతే లేభే తద్రాక్షసేశ్వర ఇతి సంబధ్యతే. అన్యథా కూటాగారై రిత్యనేన పునరుక్తిస్స్యాత్. * రామా. 'కుబేర' మిత్యారభ్య 'సర్వత స్సమలంకృత' మిత్యంత మేకం వాక్యం. అతో వక్ష్యమాణేన కూటాగారశబ్దేన న పౌనరుక్త్యం. ఈహామృగసమాయుక్తైః కృత్రిమవృకయుక్తైః - కార్తస్వరహిరణ్మయైః సువర్ణ

మానాం లక్ష్మీం అనుసంధత్తే. యా లక్ష్మీః వైశ్రవణాదిషు నిత్యానపాయినీ సా సర్వాఽపి రావణగృహే సర్వరాక్షసగృహేషు చ తాదృశీ తద్విశిష్టా తతోఽప్యధికా వేతి సంబంధః. లక్ష్మీః శోభా - ఋద్ధిః ఐశ్వర్యం. ౯. తస్య హర్మ్యస్యేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య పవనాత్మజః తద్విమానం దదర్శేతి సంబంధః. నిర్యూహో మత్తవారణః. ౧౨. ఈహామృగేతి. 'ఈహామృగసమాయుక్తై' రిత్యాదినా 'మారుతోహ మహాకపి' రిత్యుత్తరేణ సంబంధః. ఈహామృగాః కృత్రిమమృగాః-కార్తస్వరహిరణ్మయైః సువర్ణరజతమయైః - జాలవాతాయనై ర్యుక్తం - కుడ్యోపరిభాగే అలంకారార్థం స్వస్తికసర్వతోభద్రాద్యాకారేణాయామవత్తయా కృతం జాలం; వాయుసంచారార్థం కృతో గవాక్షః వాతాయనం; ఇంద్రనీలః క్షీరస్య నైల్య ప్రకాశకో ఽప్యకః మహానీలః సింహళద్వీపాకరోద్భూతః-విద్రుమేణ మహార్ఘైః మణిభిః-

ధనైః, నిస్తులాభి శ్చ ముక్తాభి స్తలే నాభివిరాజితం చందనేన చ రక్తేన తపనీయ నిభేన చ, సుపుణ్యగంధినా యుక్త మాదిత్యతరుణోపమం. కూటాగారై ర్వరాకారై ర్వివిధై స్సమలంకృతం, విమానం పుష్పకం దివ్య మారురోహ మహాకపిః. ౧౯. తత్రస్థ స్స తదా గంధం పానభక్ష్యాన్నసంభవం, దివ్యం సంమూర్ఛితం జఘ్రి ద్రూపవంత మివానిలం. ౨౦. స గంధ స్తం మహాసత్త్వం బంధు ర్బంధు మివోత్త మం, ఇత ఏహీత్యువాచేవ తత్ర యత్ర స రావణః. ౨౧. తత స్తాం ప్రస్థిత శ్శాలాం దదర్శ మహతీం శుభాం, రావణస్య మనఃకాంతాం కాంతా మివ పరస్త్రియం. మణిసోపానవికృతాం హేమజాలవిభూషితాం, స్ఫాటికై రావృతతలాం దంతాంతరిత రూపికాం. ముక్తాభి శ్చ ప్రవాళై శ్చ రూప్యచామీకరై రపి, విభూషితాం మణి స్తంభై స్సుబహుస్తంభభూషితాం. సమైర్ఋజుభి రత్యుచ్చై స్సమంతా త్సువిభూ షితైః, స్తంభైః పక్షై రివాత్యుచ్చై ర్దివం సంప్రస్థితా మివ. మహత్యా కుథయా ఽఽస్తీర్ణాం పృథివీలక్షణాంకయా, పృథివీ మివ విస్తీర్ణాం సరాష్ట్రగృహమాలినీం. నాదితాం మత్తవిహగై ర్దివ్యగంధాధివాసితాం, పరార్థ్యాస్తరణోపేతాం రక్షోధిప నిషేవితాం. ధూమ్రా మగరుధూపేన విమలాం హంసపాండురాం, చిత్రాం

రజతమయైః. ని. 'కృతాకృతం హేమరూప్యం హిరణ్య మభిధీయతే, ఇతి రజతస్యాపి హిరణ్యత్వాభి ధానాత్. 'జ్వలనార్కప్రతీకాశ' మిత్యారభ్య 'ఆరురోహ మహాకపి' రిత్యంత మేకం వాక్యం. జాల వాతాయనై ర్యుక్తం - కుడ్యోపరిభాగే అలంకారార్థం స్వస్తికసర్వతోభద్రాద్యాకారేణ యత్నవ త్తయా కృతం జాలం, వాయుసంచారార్థం కృతో గవాక్షో వాతాయనం. ఇంద్రనీలమహానీలేతి. శ్లో. 'క్షీరమధ్యే క్షిపే న్నీలం క్షీరం చే న్నీలతాం వ్రజేత్, ఇంద్రనీల మితి ఖ్యాత మితి చాగస్త్య భాషిత'మితి రత్నశాస్త్రోక్తలక్షణ మింద్రనీలం. శ్లో. 'సింహళాకరసంభూతా మహానీలా ఇతి స్మృ తా' ఇత్యుక్తా మహానీలా ఇతి తయో ర్భేదః. విద్రుమేణ మహాధనై ర్మణిభిః నిస్తులాభి ర్ముక్తాభి శ్చ కరణైః విచిత్రేణ తలే నాభివిరాజిత మితి సంబంధః. ఆదిత్యతరుణోపమం తరుణాదిత్యోపమం - ఉప సర్జనస్య పరనిపాత ఆర్షః ౧౯ తత్రస్థఇతి. జిఘ్రత్ ఆజిఘ్రత్. ౨౧. తతస్తా మిత్యాది. దంతాం తరితరూపికాం దంతైః వ్యవహితరూపికాం, అంతరాంతరాకృతదంతఫలకా మితి యావత్. సుబహు స్తంభభూషితాం అవాంతరబహుస్తంభభూషితాం - 'సుబహుస్తంభభూషితై' రితి పాఠే - సుబహు

నిస్తులాభిః వర్తులాభిః- ముక్తాభి శ్చ కరణైః-విచిత్రేణ తలేన కుట్టిమేన-విరాజిత మితి సంబంధః. ఆదిత్య తరుణోపమం తరుణాదిత్యోపమం. ౧౯. తత్రస్థఇతి. జిఘ్రత్ ఆజిఘ్రత్ - రూపవంత మివానిలం- అరూపస్య వాయోః గంధవద్రేణుభూయస్త్వా ద్రూపవత్త్వోత్ప్రేక్షా ౨౧. 'తత స్తా' మిత్యారభ్య 'తాంశోకనాశినీం దివ్యాం శ్రియస్సంజననీ'మి వేత్యంత మేకం వాక్యం. ఏక స్తచ్ఛబ్దః ప్రస్థిత ఇత్యనేన సంబధ్యతే. అపరో దదర్శే త్యనేన. దంతాంతరితరూపికాం దంతై రంతరితాని మధ్యే నిర్మితాని రూపాణి యస్యాం తాం - సుబహుస్తంభభూషితా మిత్యత్ర బహుత్వవిధానాయ స్తంభానువాదా న్న పౌనరుక్త్యం * స్తంభైరితి. 'పక్షై రివ స్థితైః స్తంభై ర్దివం సంప్రస్థితా' మివేత్యుత్ప్రేక్షా. పృథివీ లక్షణాంకయా సరిత్సముద్రగిరరాష్ట్రాదిభిః పృథివీలక్షణై రంకితయా-కుథయా పరిస్తోమేన - విశాల

పుష్పోపహారేణ కల్మాషీ మివ సుప్రభాం. మన స్సంహ్లాదజననీం వర్ణస్యాపి ప్రసాది నీం, తాం శోకనాశినీం దివ్యాం శ్రియ స్సంజననీ మివ ౨౯.ఇంద్రియా ణీంద్రియా ర్థైస్తు పంచపంచభి రుత్తమైః, తర్పయామాస మాతేవ తదా రావణపాలితా. స్వర్గోఽయం దేవలోకోఽయ మింద్ర స్యేయం పురీ భవేత్, సిద్ధి ర్వేయం పరా హి స్యా దిత్యమన్యత మారుతిః. 3౧. ప్రధ్యాయత ఇవాపశ్య త్ప్రదీప్తాం స్తత్ర కాంచ నాన్, ధూర్తా నివ మహాధూర్తై ర్దేవనేన పరాజితాన్. 3౨.దీపానాం చ ప్రకాశేన తేజసా రావణస్య చ, అర్చిర్భి ర్భూషణానాం చ ప్రదీప్తే త్యభ్యమన్యత. 33. తతో ఽపశ్య త్కుథాసీనం నానావర్ణాంబరస్రజం, సహస్రం వరనారీణాం నానావేషవిభూ షితం. పరివృత్తేఽర్ధరాత్రే తు పాననిద్రావశం గతం, క్రీడిత్వోపరతం రాత్రౌ సుష్వా ప బలవత్తదా 3౪ తత్ప్రసుప్తం విరురుచే నిశ్శబ్దాంతరభూషణం, నిశ్శబ్దహంస భ్రమరం యథా పద్మవనం మహత్. 3౫. తాసాం సంవృతదంతాని మీలితా క్షాణి మారుతిః, అపశ్య త్పద్మగంధీని వదనాని సుయోషితాం. 3౬. ప్రబుద్ధానీవ

స్తంభైః స్తంభదార్ఢ్యకారిపట్టై రలంకృతా మిత్యర్థః. అత్యుచ్చైః అత్యంతోన్నతైః-దివం ఆకాశం- కుథయా ఆస్తరణేన - పృథివిలక్షణాంకయా సరిత్సముద్రగిరివనాదిభిః పృథివీలక్షణై రంకితయా - కల్మాషీం శబళవర్ణాం - వసిష్ఠధేనుమివ సర్వకామప్రదత్వేన కల్మాషీసాదృశ్యం. వర్ణస్యాపి ప్రసా దినీం, వర్ణోత్కర్షకరీ మిత్యర్థః తాం శోకనాశినీ మితి. తత స్తా మితి. వర్తమానే పున స్తచ్ఛబ్ద ఉపసంహారార్థః. తాం ప్రతి ప్రస్థితః దగర్శేతి వా సంబంధః. ౨౯. ఇంద్రియాణీతి హనుమత ఇతి శేషః. 30. స్వర్గోఽయమితి. సాన్యతః స్వర్గోఽయం. తత్రాపి దేవలోకః త్రయస్త్రింశద్దేవానాం లోకః - తత్రాపీంద్రస్య పురీ అమరావతీ - పరా సిద్ధిః బ్రహ్మణః స్థాన మిత్యుత్తరోత్తరోత్కర్షః. 3౧. ప్రధ్యాయఇతి. ప్రధ్యాయత ఇవ నిశ్చలతయా ప్రకృష్టధ్యానయుక్తా నివ - ధూర్తాన్ అక్ష ధూర్తాన్ - దేవనేన ద్యూతేన. 3౨. దీపానామితి. ప్రదీప్తా శాలా దగ్ధేతి - అభ్యమన్యత. 33. తత ఇత్యాది. కుథాసీనం కుథశయితం - నానావర్ణాంబరస్రజ మితి హలంతస్య స్రక్ఛబ్దస్య వాగురి మతేన టాబంతత్వా దజంతత్వోపపత్తిః. 3౪. తదితి నిశ్శబ్దాంతరభూషణం నిశ్శబ్దవిశేషాణి భూష ణాని యస్య*అథాంతరం రంధ్రేఽప్యపవ్యవధానయోః - ని. 'అవకాశావసరయో రవసానవినా ర్థయోః, విశేషమధ్యతాదర్థ్యే' ష్వితి దర్పః అతినిద్రాపరవశత్వేన నిశ్చలాంగతయా నిశ్శబ్దభూ షణ మిత్యర్థః. 3౬. ప్రబుద్ధానీతి. అత్ర వదనానీ త్యనుషజ్యతే తాసాం వదనాని క్షపాక్షయే

చిత్రరత్నకంబళే నేత్యర్థః కల్మాషీ మివ-కల్మాషీశబ్దేన వసిష్ఠధేను రుచ్యతే. అనేన సర్వానందదాయినీ సూచ్యతే. ౨౯. ఇంద్రియాణీతి. హనుమత ఇతి శేషః. తర్పయామాస,ఉక్తశాలేతి శేషః. 30. స్వర్గ ఇతి. స్వర్గః పాతాళాదిః - దేవలోకః వాయువరుణాదిలోకః - ఇంద్రపురీ అమరావతీ - పరా సిద్ధిః ఉత్కృష్టతపఃఫలభూతో బ్రహ్మలోకః. 3౧. ప్రధ్యాయతి ఇవ ధ్యాననిష్ఠా నివ - 'ప్రత్యాయత' ఇతి పాఠే ఝుడితిప్రకాశసంభారాత్ ప్రత్యాగచ్ఛత ఇవ స్థితాన్ - కాంచనాన్, కాంచన స్తంభగతా నిత్యర్థః. ధూర్తాన్ అక్షధూర్తాన్ - దేవనేన ద్యూతేన - కవాటజాలై రితి. కవాటజాలైః-ప్రభా ము ద్వమంతీవ స్థితా శాలా ప్రదీప్తేత్యభ్యమన్యతేతి సంబంధః. పరివృత్తే ప్రవృత్తే సతి - నిశ్శబ్దాంతరభూ షణం నిశ్శబ్దోదరాణి భూషణాని యస్య తత్. 3౬. ప్రబుద్ధానీతి. వదనానీత్యనుషజ్యతే.తాసాం వదనాని

పద్మాని తాసాం భూత్వా క్షపాక్షయే, పున స్సంవృతపత్రాణి రాత్రావివ బభు స్తదా. ౩౯. ఇమాని ముఖపద్మాని నియతం మత్తషట్పదాః, అంబుజానీవ ఫుల్లాని ప్రార్థయంతి పునః పునః. ఇతి చామన్యత శ్రీమా నుపపత్త్యా మహాకపిః, మేనే హి గుణత స్తాని సమాని సలిలోద్భవైః. ౪౦. సా తస్య శుశుభే శాలా తాభిః స్త్రీభి ర్విరాజితా, శారదీవ ప్రసన్నా ద్యౌ స్తారాభి రభిశోభితా. ౪౧. స చ తాభిః పరివృత శ్శుశుభే రాక్షసాధిపః, యథా హ్యుడుపతి శ్శ్రీమాం స్తారాభి రభిసంవృతః. ౪౨. యా శ్చ్యవంతేఽంబరా త్తారాః పుణ్యశేషసమావృతాః, ఇమా స్తా స్సంగతాః కృత్స్నా ఇతి మేనే హరి స్తదా ౪౩. తారాణా మివ సువ్యక్తం మహతీనాం శుభార్చిషాం, ప్రభావర్ణప్రసాదా శ్చ విరేజు స్తత్ర యోషితాం ౪౪ వ్యావృత్తగురుపీనస్రక్ప్రకీర్ణవరభూషణాః, పానవ్యాయామకాలేషు నిద్రాపహృతచేతసః ౪౫. వ్యావృత్తతిలకాః కాశ్చి త్కాశ్చి దుద్భ్రాంతనూపురాః, పార్శ్వే గళితహారా శ్చ కాశ్చి త్పరమయోషితః. ౪౬. ముక్తాహారావృతా శ్చాన్యాః కాశ్చి ద్విస్రస్త

దివసే- పద్మానీవ ప్రబుద్ధాని భూత్వా రాత్రౌ పున స్సంవృతపత్రాణి సంకుచితపత్రాణి పద్మానీవ బభుః. ౩౯. ఇమానీతి. ప్రార్థయంతి ప్రార్థయేరన్- మధురసలుబ్ధతయా అత్ర పునః పునః పతేయు రిత్యర్థః. వ్యత్యయేన పరస్మైపదం. అనుదాత్తత్త్వేనాత్మనేపదత్వాత్ - నియతం నూనం - ఉపపత్త్యా యుక్త్యా- ఉపపత్తి మేవాహ—మేనఇతి. తాని ముఖాని - గుణతః సౌరభాదిగుణైః- సలిలోద్భవైః పద్మైః ౪౩. తారాణామితి. ప్రభా కాంతిః - వర్ణః రూపం - ప్రసాదః ప్రసన్నతా ౪౪ వ్యావృత్తేతి. పానవ్యాయామకాలేషు పానానంతరభావిరతివ్యాపారసమయేషు - వ్యావృత్తగురుపీనస్రక్ప్రకీర్ణవరభూషణాః విపర్యస్తగురుపీనస్రజః ప్రకీర్ణవరభూషణా శ్చ సత్యః - నిద్రాపహృతచేతసః విరేజుః. ౪౫ వ్యావృత్తతిలకాఇతి వ్యావృత్తతిలకాః ఉన్మృష్టతిలకాః - ఉద్భ్రాంతనూపురాః స్వస్థానానవస్థితనూపురాః. ౪౬. ముక్తాహారేతి. ముక్తాహారావృతాః ముక్తాహారై రావృతాః, ఛిన్నముక్తాహారా ఇత్యర్థః. వ్యావిద్ధరశనాదామాః ఛిన్నకాంచీగుణాః - కిశోర్యః ప్రథమవయస్కాః బడబాః - వాహితాః

క్షపాక్షయే దివసే-పద్మానీవ ప్రబుద్ధాని భూత్వా రాత్రౌ పునః సంవృతపత్రాణి పద్మానీవ బభు రిత్యన్వయః. ౩౯ ఇమానీతి మత్తషట్పదాః ఇమాని ముఖపద్మాని ఫుల్లా న్యంబుజానీవ పునఃపునః ప్రార్థయంతి ప్రార్థయేరన్. నియతం నూనం - 'ప్రార్థయంత' ఇతి పాఠే ప్రార్థయమానా భవేయు రితి శేషః. ఉపపత్త్యా యుక్త్యా - ఇతీవ ఇత్యేవామన్యత ఉత్ప్రేక్షితవాన్ * తామేవాహ—మేన ఇతి. తాని ముఖాని - గుణతః శైత్యసౌరభ్యాదిగుణైః - సలిలోద్భవై రంబుజైః - సమాని మేనే హీతి యోజనా. ౪౩. తారాణామితి ప్రభా దేహకాంతిః-వర్ణః రూపం - ప్రసాదః ఔజ్జ్వల్యం. ౪౪. వ్యావృత్తేతి. పానవ్యాయామకాలేషు పానానంతరగీతనృత్తాదివ్యాపారకాలేషు - వ్యావృత్తగురుపీనస్రక్ప్రకీర్ణవరభూషణాః వ్యావృత్తాః విపర్యస్తాః గురుపీనస్రజశ్చ ప్రకీర్ణవరభూషణాని చ యాసాం తాః - తథాభూతా విరేజు రితి పూర్వేణ సంబంధః ౪౫. వ్యావృత్తేతి ఉద్భ్రాంతనూపురాః స్వస్థానానవస్థితనూపురాః-వ్యావిద్ధరశనాదామా శ్ఛలత్కాంచీగుణాః- కిశోర్యః బడబాః- వాహితాః అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం భూవేష్టనం కారితాః - శ్లథబంధా భవంతి - తద్వ దిత్యర్థః.

వాససః, వ్యావిద్ధరశనాదామాః కిశోర్య ఇవ వాహితాః. ౪౭. సుకుండలధరా శ్చాన్యా విచ్ఛిన్నమృదితస్రజః, గజేంద్రమృదితాః ఫుల్లా లతా ఇవ మహావనే. ౪౮. చంద్రాంశుకిరణాభాశ్చ హారాః కాసాంచి దుత్కటాః, హంసా ఇవ బభు స్సుప్తా స్తనమధ్యేషు యోషితాం. ౪౯. అపరాసాం చ వైడూర్యాః కాదంబా ఇవ పక్షిణః, హేమసూత్రాణి చాన్యాసాం చక్రవాకా ఇవాభవన్. ౫౦. హంసకారండవాకీర్ణా శ్చక్రవాకోపశోభితాః, ఆపగా ఇవ తా రేజు ర్జఘనైః పులినై రివ. ౫౧. కింకిణీజాలసంకోశా స్తా హైమవిపులాంబుజాః, భావగ్రాహా యశస్తీరా స్సుప్తా నద్య ఇవాబభుః ౫౨. మృదు ష్వంగేషు కాసాంచి త్కుచాగ్రేషు చ సంస్థితాః, బభూవు ర్భూషణానీవ శుభా భూషణరాజయః. ౫౩. అంశుకాంతాశ్చ కాసాంచిన్ముఖమారుతకంపితాః, ఉప ర్యుపరివక్త్రాణాం వ్యాధూయంతే పునః పునః.౫౪. తాః పతాకా ఇవోద్ధూతాః పత్నీనాం రుచిరప్రభాః, నానావర్ణసువర్ణానాం వక్త్రమూలేషు రేజిరే.

మార్గశ్రమనివృత్త్యర్థం భూమా ప్రవేష్టనం కారితాః- సర్వత్ర రేజు రిత్యన్వయః. ౪౭—౪౮. చంద్రాంశ్వితి చంద్రాంశుకిరణాభాః-అంశుః సూర్యః. ని. 'అథాంశుస్స్యా న్మయూఖే సవితర్య' పీతిదర్పణః. చంద్రసూర్యయోః కిరణానా మాభే వాభా యేషాం తే తథా - ఉత్కటాః స్థూలాః. ౫౧. అథాసాం నదీసమాధిం దర్శయతి—కింకిణీతి. కింకిణీజాలసంకోశాః కింకిణీజాలాన్యేవ సంకోశా ముకుళాని యాసాం తాః-ఏతత్స్థానే సతోక్లేశా ఇతి పాఠాంతరదర్శనా త్సంకోశశబ్దో ముకుళవాచీ త్యవగమ్యతే. భావాః శృంగారచేష్టాః త ఏవ గ్రాహాః నక్రాః యాసాం తాః-సుప్తిదశాయా మపి వాసనావశా ద్భావాభివ్యంజకసంస్థానవత్త్వా ద్భావగ్రాహా ఇత్యుక్తం యశ స్తీరాః యశశ్శబ్దేన యశో హేతుభూతా పర్యంతప్రసృతి ప్ర భోచ్యతే—సైవ తీరం యాసాం తాః. ౫౨ మృదుష్వితి. సంస్థితాః లగ్నాః- భూషణరాజయః- భ్రమరా ణీవ-భ్రమరా ఇవ-వ్యత్యయ ఆర్షః. కాముకా ఇవ-బభూవుః.ని. 'భ్రమరః కాముకే భృంగ' ఇతిదర్పణః. కేచిత్తు భూషణానీతి పాఠం కల్పయిత్వా భూషణరాజయః భూషణవిమర్దకృతరేఖాః-విస్రస్తభూషణానా మపి కాసాంచి ద్భూషణానీవ బభూవు రిత్యర్థ ఇత్యాహుః.* రామా. మృదుష్వితి. భూషణరాజయః భూషణవిమర్దజనితరేఖాః - విస్రస్తభూషణానా మపి కాసాంచి ద్భూషణస్థానదేశా భూషణా నీవ బభు రిత్యర్థః. ౫౩. అంశ్వితి. ముఖమారుతకంపితాః అంశుకాంతాన్యూన్యత్తువస్త్రదశాః - ఉపర్యుపరివక్త్రాణాం వక్త్రాణ్యుపర్యుపరి - 'ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు, ద్వితీయామ్రేడితాంతే' ష్వితి ద్వితీయాభావ ఆర్షః. వ్యాధూయంత ఇతి శ్య నార్షః. ధునాతేః క్ర్యాదిత్వాత్. ౫౪. తా ఇతి. విధేయత్వాత్ స్త్రీలింగతా, నానావర్ణసువర్ణానాం నానావిధశోభవర్ణానాం.

---

౪౭ సుకుండలేతి. అస్మి న్నేవ రేజు రిత్యనుషజ్యతే ౪౮ చంద్రేతి అంశవః సూక్ష్మరశ్మయః - కిరణాః స్థూలరశ్మయః.౫౧. కింకిణీతి కింకిణీజాలాన్యేవ సంకోశాః ముకుళా యాసాం తాః-హైమాని హేమభూషణాన్యేవ విపులా న్యంబుజాని యాసాం తాః - భావగ్రాహాః భావాః విలాసా ఏవ గ్రాహాః నక్రాదయో యాసాం తాః - యశస్తీరాః, లక్షణయా కాంతిరోధస ఇత్యర్థః. ౫౨. మృదుష్వితి. భూషణరాజయః భూషణప్రమర్దనజనితరేఖాః - విస్రస్తభూషణానా మపి కాసాంచి ద్భూషణస్థానరేఖాః భూషణానీవ బభూవు రిత్యర్థః.౫౪. తా ఇతి. తాః అంశుకాంతాః-నానావర్ణసువర్ణానాం నానా

౫౫. వవల్గు శ్చాత్ర కాసాం చి త్కుండలాని శుభార్చిషాం, ముఖమారుతసంసర్గా న్మందమందం సుయోషితాం. ౫౬. శర్కరాసవగంధై శ్చ ప్రకృత్యా సురభి స్సుఖః, తాసాం వదననిశ్వాస స్సిషేవే రావణం తదా ౫౭. రావణాననశంకా శ్చ కా శ్చి ద్రావణయోషితః, ముఖాని స్మ సపత్నీనా ముపాజిఘ్ర న్పునః పునః. ౫౮. అత్యర్థం స క్తమనసో రావణే తా వరస్త్రియః, అస్వతంత్రా స్సపత్నీనాం ప్రియ మే వాచరం స్తదా. ౫౯. బాహూ నుపనిధా యాన్యాః పారిహార్యవిభూషితాన్, అంశుకాని చ రమ్యాణి ప్రమదా స్తత్ర శిశ్యిరే. ౬౦. అన్యా వక్షసి చాన్యస్యా స్తస్యాః కా శ్చి త్పునర్భుజం, అపరా త్వంక మన్యస్యా స్తస్యా శ్చా ప్యపరా భుజౌ. ౬౧. ఊరుపార్శ్వకటీపృష్ఠ మన్యోన్యస్య సమాశ్రితాః, పరస్పరనివిష్టాంగ్యో మద స్నేహవశానుగాః. ౬౨. అన్యోన్యభుజసూత్రేణ స్త్రీమాలా గ్రథితా హి సా, మాలేవ గ్రథితా సూత్రే శుశుభే మ త్తషట్పదా. ౬౩. లతానాం మాధవే మాసి ఫుల్లానాం వాయుసేవనాత్, అన్యోన్యమాలాగ్రథితం సంస క్తకుసుమోచ్చయం.

---

౫౫ వవల్గురితి. ఉపధానపరిసరే ఘనమణిఖచితతయా లంబమానాని కుండలాని మందమందం చేలురిత్యర్థః. ౫౮. అత్యర్థమితి. రావణే అత్యర్థం స క్తమనసః అస్వతంత్రాః పానని ద్రాపరవశాంతాః. సపత్నీభి రాఘ్రాతముఖాః-పరస్త్రియః తథా ముఖాఘ్రాణసమయే సపత్నీనాం ప్రియమేవాచరన్ రావణోఽజిఘ్రదితి బుద్ధ్యా స్వయము పాజిఘ్ర న్నిత్యర్థః అథవా కథం సపత్న్యోఽపి సహ స్వపం తీ త్యాశంక్యాహ — అత్యర్థమితి ౫౯. బాహూనితి. పారిహార్యో వలయః - అంశుకాని చ ఉపనిధాయే త్యనుషజ్యతే. ౬౦. 'అన్యా వక్షసి చాన్యస్యా' ఇత్యాదిశ్లోకద్వయే శిశ్యిర ఇత్యేత ద్వచనవిపరిణామేన యథా యోగం సంబధ్యతే, ఉపనిధాయేతి చ. * రామా. అన్యావక్షసీత్యాదిశ్లోకద్వయే శిశ్యిర ఇత్యేత ద్వచనవిపరిణామేన యథాయోగం సంబధ్యతే, ఉపనిధాయేతి చ. ౬౨. అన్యోన్యేతి. మాలేవ పుష్పమా లేవ - మ త్తషట్పదస్థానీయాః కేశాః. ౬౩ లతానామిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తద్రావణస్య స్త్రీవనం లతానాం వన మివాసీ దితి సంబంధః. విశేషణా న్యుభయత్ర యోజ్యాని. వాయుసేవనా ద్ధేతోః - అన్యోన్యమాలాగ్రథితం అన్యోన్యమాలారూపేణ గ్రథితం - సుఖముఖమారుతసేవనా దన్యోన్యమాలాగ్రథిత మితి స్త్రీపక్షే సంస క్తకుసుమోచ్చయం అన్యోన్యసంస క్తనీకం - సంస క్తకుసుమసమూహం చే త్యర్థః. వ్యతివేష్టితసుస్కంధం అన్యోన్యపరివేష్టితాంసం - అన్యోన్య

వర్ణాః సువర్ణాః శోభనవర్ణాః యాసాం తాః. ౫౮. నను తాః సపత్నీభిః కృతముఖాఘ్రాణం కథం సహంత ఇత్యత ఆహ — అత్యర్థమితి అస్వతంత్రాః రాగాంధాః-రావణే అత్యర్థం స క్తమనసః తాః సపత్నీభి రాఘ్రాతముఖాః పరస్త్రియః-తదాఘ్రాణనం పత్యుః ప్రియ మితి మత్వా సపత్నీనాం ప్రియ మే వాచరన్, రాగాంధాః కిం కిం న కుర్వంతీతి భావః ౫౯. బాహూనితి. పారిహార్యవిభూషితాన్-పారిహార్యైః వలయైః - ఉపనిధాయ ఉపధానం కృత్వా ౬౦. అన్యేత్యాదిశ్లోకద్వయే శిశ్యిర ఇత్యేత ద్యథాయోగం వచనవిపరిణామేన ఉపనిధాయేతి పదం చ అనువ ర్తనీయం. ౬౨. అన్యోన్యేతి. మాలేవ పుష్పమాలేవ - ఉపమేయే మ త్తషట్పదస్థానీయాః కచభారాః ౬౩. లతానా మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తద్రావణస్య స్త్రీవనం లతానాం వన మివాసీ దితి సంబంధః. విశేషణా న్యుభయత్ర

వ్యతివేష్టితసుస్కంధ మన్యోన్యభ్రమరాకులం, ఆసీ ద్వన మివోద్ధూతం స్త్రీవనం రావణస్య తత్. ౬౫. ఉచితే ష్వపి సువ్యక్తం న తాసాం యోషితాం తదా, వివేక శ్శక్య ఆధాతుం భూషణాంగాంబరస్రజాం. ౬౬. రావణే సుఖసంవిష్టే తా స్త్రియో వివిధప్రభాః, జ్వలంతః కాంచనా దీపాః ప్రైక్షం తానిమిషా ఇవ. ౬౭. రాజర్షిపితృదైత్యానాం గంధర్వాణాం చ యోషితః, రాక్షసానాం చ యాః కన్యా స్తస్య కామవశం గతాః. ౬౮. యుద్ధకామేన తా స్సర్వా రావణేన హృతాః స్త్రియః, సమదా మదనే నైవ మోహితాః కాశ్చి దాగతాః. ౬౯. న తత్ర కాచి త్ప్రమదా ప్రసహ్య వీర్యోపపన్నేన గుణేన లబ్ధా, న చాన్యకామాఽపి న చాన్యపూర్వా వినా వరార్హాం జనకాత్మజాం తాం. ౭౦. న చాకులీనా న చ హీనరూపా నాదక్షిణా నానుపచారయుక్తా, భార్యా

పరివేష్టితప్రకాండంచ-అన్యోన్యం భ్రమరై శ్చికురై రాకులం- భ్రమరైః భృంగై రాకులంచ.ని, 'భ్రమర శ్చికురే భృంగ' ఇతి విశ్వః. ౬౫. ఉచితేష్వితి ఉచితేషు స్థానేషు స్థితానా మపి భూషణాంగాంబరస్రజాం సాధారణ్యా దేకతా మాపన్నానా మితి భావః. వివేకః సువ్యక్త మాధాతుం న శక్యః - అన్యోన్య సంగ్రథితత్వేన సుప్తత్వాత్. ఇమా అస్యా భూషణాంగాంబరస్రజః ఇమా అపరస్యా ఇతి వివేకః కర్తుం న శక్య ఇత్యర్థః. ౬౬. రావణఇతి. సుఖసంవిష్టే సుఖసుప్తే - కాంచనాః కాంచనదీపస్తంభస్థాః - దీపాః అనిమిషా స్సంతః ప్రైక్షంత ఇవ. అనేన రావణస్య జాగ్రద్దశాయాం దీపై రపి తాః స్త్రియో నిశ్చలం ద్రష్టు మశక్యా ఇతి గమ్యతే ౬౭ అథ సీత యైకయా అకామ్యత్వం వక్తుం సర్వ స్త్రీకామ్యత్వ మాహ — రాజర్షీత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ. తస్య కామవశం గతాః తం ప్రతి యః కామః తస్య వశం గతాః - తం కామయిత్వా స్వయ మేవాగతా స్తాః, న తు తేన కామయిత్వా హృతా ఇత్యర్థః. ౬౮. హృతాశ్చ కాశ్చన శ్రూయంతే తత్ర కథ మి త్యత్రాహ—యుద్ధేతి తాసు హృతాసు తాసాం సంబంధిభి స్సహ యుద్ధం భవిష్యతీతి యుద్ధం కామయిత్వాఽనేన హృతాః న తు తాః కామయిత్వా హృతాః. ౬౯. అము మేవార్థం వివృణోతి.—నతత్రేతి. తత్ర తాసు కాశ్చి దపి ప్రమదాః ప్రసహ్య వీర్యేణ న లబ్ధాః, కింతు స్వసంవాదే నైవేత్యర్థః వీర్యోపపన్నేన రావణేన న లబ్ధాః, అపి తు గుణేన లబ్ధాః. అన్యకామా చ కాచి త్తత్ర నాస్తి. అన్యపూర్వా చ న, అన్య

యోజ్యాని. ౬౫. ఉచితేష్వితి. తదా తాసాం యోషితా ముచితేషు స్థానేషు స్థితానా మపి భూషణాంగాంబరస్రజాం వివేకః సువ్యక్త మాధాతుం న శక్యః, అన్యోన్యసంగ్రథితత్వేన సుప్తత్వాత్. ఇమా అస్యా భూషణాంగాంబరస్రజః ఇమా అపరస్యా ఇతి వివేకః కర్తుం న శక్య ఇత్యర్థః. ౬౬. రావణ ఇతి. సుఖసంవిష్టే సతి కాంచనాః కాంచనస్తంభగతా దీపాః కర్తారః - యాః స్త్రియః కర్మ - అనిమిషా ఇవ ప్రేక్షంతే అనేన జాగ్రదవస్థాయాం దీపా అపి నిశ్చలతయా ద్రష్టు మిచ్ఛంతీతి ధ్వన్యతే ౬౭. రాజర్షీతి తస్య యోషితోఽభవ న్నితి సంబంధః. ౬౮. యుద్ధకామేనేతి. యుద్ధకామేన తా హృతాః ఆహృతాః-తాసు హృతాసు - తాసాం బంధుభి స్సహ యుద్ధం భవిష్యతీతి యుద్ధం కామయిత్వా తేనాహృతాః, న తు తాః కామయిత్వా. ౬౯. ఏవమేవార్థం వివృణోతి—న తత్రేతి. తత్ర ఆహృతాసు కాచిదపి ప్రమదా వీర్యోపపన్నేన రావణేన

ఉభవత్తస్య న హీనసత్త్వా న చాపి కాంతస్య నకామనీయా. ౭౧. బభూవ బుద్ధిస్తు హరీశ్వరస్య యదీదృశీ రాఘవధర్మపత్నీ, ఇమా యథా రాక్షసరాజభార్యా

త్రాసక్తా చ న కాచి దిత్యర్థః ౭౧. బభూవేతి. రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ యది స్వయంవరా త్పూర్వమే వాస్య ధర్మపత్నీ చేత్ - అస్య సుజాతం సుకృతం - ఇయ మసాధ్వీ బుద్ధిః కాపేయత్వప్రమాదకృతా న తు స్వయం తస్య బుద్ధి రితి ద్యోతయితుం సాధుబుద్ధే రిత్యుక్తం ఏవం ప్రమాదోపస్థితబుద్ధ్యా పశ్చాత్తాపోఽభూ దిత్యాహ—'పునశ్చ సోఽచింతయ దార్తరూప' ఇతి. యద్వా—ఇమాః రాక్షసరాజభార్యాః యథా స్వభర్త్రా విశిష్టా స్సకలభోగయుక్తా శ్చ తథా రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ యది స్వభర్త్రా సహితా భోగయుక్తా చ యది - తదాఽస్య రావణస్య - సుజాతం శోభనం జన్మేతి-సాధుబుద్ధేః పరసమృద్ధిపరస్య-హరీశ్వరస్య స్వయి మాధిపత్యార్హస్య-బుద్ధి ర్బభూవ. అయం రావణః-రాఘవధర్మపత్నీం యది ప్రత్యర్పయే త్తదాఽస్య శోభనం జన్మ స్యా దితి బుద్ధి ర్జాతే త్యర్థః.*రామా. బభూవేతి. ఇమా రాక్షసరాజభార్యాః యథా స్వభర్తృవిశిష్టాః సకలభోగయుక్తా శ్చ రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ స్వభర్తృసహితా యది-అస్య రావణస్య సుజాత మితి సాధుబుద్ధే ర్హరీశ్వరస్య బుద్ధి ర్బభూవ. అయం రావణః రాఘవధర్మపత్నీం యది ప్రత్యర్పయేత్ తదా అస్య జన్మ శోభనం స్యా దితి

న లబ్ధా. కింతు గుణేన సౌందర్యాదిగుణేన లబ్ధా ౭౧ బభూవేతి ఇమాః రాక్షసరాజభార్యాః యథా స్వభర్తృవిశిష్టాః సకలభోగయుక్తాః - తథా రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ స్వభర్తృసహితా యది-అస్య రావణస్య-సుజాతం శోభనం-ఇతి సాధుబుద్ధేః హరీశ్వరస్య హనుమతః-బుద్ధిః బభూవ అయం రావణః రాఘవధర్మపత్నీం యది ప్రత్యర్పయేత్ - తదా అస్య జన్మ శోభనం స్యా దితి హరీశ్వరస్య బుద్ధి ర్జాతేత్యర్థః. యద్వా—రాఘవధర్మపత్నీ యథా రావణేన బలా దానీతా - ఇమా రాక్షసరాజభార్యా స్తథా యది సుగ్రీవేణ బలా ద్ధృతా యది - తదా హరీశ్వరస్య సుగ్రీవస్య సుజాతం హీతి సాధుబుద్ధేః సన్మంత్రిబుద్ధేః - అస్య హనుమతః - ఈదృశీ బుద్ధి ర్బభూవే త్యన్వయః. యద్వా—ఇమా రాక్షసరాజభార్యా యథా రావణే నాహృతా ఇత్యర్థః రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ యది అనేనాహృతా యది - తదా అస్య రావణస్య-సుజాతం కిం సమ్య గ్భవిష్యతి కిం ? న భవిష్యత్యేవేతి హరీశ్వరస్య బుద్ధి ర్బభూవ. శ్లో. 'మమ దయితతరా హృతా వనాంతా ద్రజనిచరేణ తదా విమథ్య సా, కథయ మమ రిపుం త మద్య వై ప్లవగపతే యమసాదనం నయా' మితి రామవాక్యా ద్రావణస్య న సమ్యగ్భవిష్యతీత్యర్థః. యద్వా—ఇమా రాక్షసరాజభార్యాః - యథా మయా - దృష్టా ఇతి శేషః. రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ మయా దృష్టా యదీత్యర్థః. తదా అస్య మమ సుజాతం అస్య మమ జన్మ సఫల మితి హరీశ్వరస్య బుద్ధి ర్బభూవ. శ్లో. 'యశ్చ మానా న్నివృత్తోఽగ్రే దృష్ట్వా సీతేతి వక్ష్యతి, మత్తుల్యవిభవో భోగైః సుఖం స విహరిష్యతి. తతః ప్రియతరో నాస్తి మమ ప్రాణా ద్విశేషతః' ఇతి సుగ్రీవవచనాత్ ప్రభోః సుగ్రీవస్య ప్రియసంపాదకత్వేన మమ జన్మ సఫల మితి భావః. యద్వా—ఇమా రాక్షసరాజభార్యాః యథా మయా దృష్టాః-రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ యది దృష్టా యది - అస్య, సీతాయా అదర్శనహేతునా సుగ్రీవరామాదిభయాత్ ప్రాయోపవేశనా యోద్యుక్తాంగదాదివానరసమూహస్యేత్యర్థః. సుజాత మితి హరీశ్వరస్య బుద్ధి ర్బభూవ. శ్లో. 'అప్రవృత్తౌ చ సీతాయాః పాపమేవ కరిష్యతి, తస్మాత్ క్షమ మిహాద్యైవ ప్రాయోపవిశనం హి నః. త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ ధనాని చ గృహాణి'చేతి సీతాదర్శనవ్యథితాంగదాదీనాం పునర్జీవితలాభా త్సుజాత మితి భావః.

స్సుజాత మస్యేతి హి సాధుబుద్ధేః ౭౨ పునశ్చ సోఽచింతయ దార్తరూపో ధ్రువం

సాధుబుద్ధే ర్హరీశ్వరస్య బుద్ధి ర్జాతేత్యర్థః ౹తనిశ్లోకీ. రావణః స్వస్త్రీభి స్సహ యథా సంతతసంశ్లేషేణ తిష్ఠతి - ఏవం రామ స్సీతాయా స్సంశ్లేషేణ తిష్ఠతి చే ద్రావణసై ్యశ్వర్య మవిచ్ఛిన్నం స్యాత్. సాధుబుద్ధేః శత్రూణా మపి హిత మన్వేషయతః. ౭౨ కించ చింతాంతర మాహ—పునశ్చేతి. అథ సః హనుమాన్ - సీతాగుణతః పాతివ్రత్యాదిగుణతః - ధ్రువం విశిష్టా హి అస్యాం ఏతద్విషయే - మహాత్మా మహాకులప్రసూతోఽపి-అయం లంకేశ్వరః - అనార్యకర్మ అపహరణరూపం కర్మ-కృతవాన్-కష్ట మితి ఆర్తరూపః అత్యంత మార్తః - ప్రశంసాయాం రూపప్. పుం శ్చాచింతయత్, వైదేహ్యాః దృఢవ్రతత్వా త్పాతివ్రత్యభంగో న భవే దేవ అప తు మిథ్యాపవాద మేవ ప్రాప్తా,దితవా నితి భృశం దుఃఖిత స్సన్ చింతితవా నిత్యర్థః. యద్వా—బభూవేత్యాది. రాక్షసరాజపత్నీవ త్సీతా స్వభర్త్రా సంగతా చే త్సీతాపహరణం న కృతవాంశ్చే త్తదాఽస్య సుజాత మిత్యుక్తం తత్ర నిరతిశయ సౌందర్యాదిశాలిన్యా మైథిల్యాః రక్షస్స్త్రీసామ్యం చింతయతా మయా హీనోపమా కృతేతి పశ్చాత్తాపయుక్తస్సన్ అచింతయత్, హి యస్మా త్సీతా గుణతః విశిష్టా - అతః ఆర్తస్వరూప స్సన్నచింతయత్, మయా హీనోప మైవ కృతే త్యచింతయత్. అథ అథాఽపి - అస్యాం సీతాయాం-అనార్య కర్మ ధర్షణరూపం కర్మ - కృతవాన్ - కష్టం సర్వ మిదం లంకైశ్వర్యం భ్రష్టం భవిష్య తీ త్యచింతయ చ్చేత్యర్థః. యద్వా—రాఘవధర్మపత్నీ యథా రావణేన బలా దానీతా తథా రాక్షసరాజభార్యాః బలా త్సుగ్రీవేణ బందీకృతా శ్చే దస్య హరీశ్వరస్య సుగ్రీవస్య సుజాతం హీతి సాధుబుద్ధేః సన్మంత్రిబుద్ధేః - అస్య హనుమతః - బుద్ధి ర్బభూవే త్యర్థః. యద్వా—ఇమా రాక్షసరాజభార్యాః-యథా రావణే రక్తాః - ఈదృశీ రఘువధర్మపత్నీ యది ఏవ మనురక్తా చేత్-అస్య సుజాత మితి సాధుబుద్ధే రపి బుద్ధి ర్బభూవ. ఐశ్వర్యాతిశయదర్శనవిస్మయా దితి భావః. అతఏవ వక్ష్యతి— 'అహోవీర్య' మిత్యాదినా. ఏవం హరా దుక్త్వాఽనుశయితవా నిత్యాహ—పునశ్చేతి. హి యస్మా త్సీతా గుణతః పాతివ్రత్యేన - విశిష్టా సర్వోత్కృష్టా-అతః ఆర్తరూపః కిం మయా వ్యాహృత

యద్వా—ఇమా రాక్షసరాజభార్యా యథా జీవంతీత్యర్థః రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ జీవతి యది-తదా అస్య రామస్య-సుజాత మితి హరీశ్వరస్య బుద్ధి ర్బభూవ. శ్లో. 'జ్ఞాయతాం సౌమ్య వైదేహీ యది జీవతి వా న వా, న హ్యహం జీవితుం శక్త స్తా మృతే జనకాత్మజా' మితి సీతాజీవితసంశయవ్యథితస్య రామస్య సీతాజీవితనిశ్చయే సతి స్వజీవితలాభా త్సుజాత మితి భావః యద్వా—హే రాక్షసరాజ ఇమాః స్త్రియో యథా భార్యాః-ఏవం రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ యది - అస్య తవ - సర్వసంపత్సమృద్ధియుక్తపుత్రపౌత్రాదిసహితస్యాస్య తవేత్యర్థః. సుజాతం హి కిం సమ్యగ్భవిష్యతి కిం-న భవిష్యతీతి రావణస్య హిత ముపదేష్టవ్య మితి హరీశ్వరస్య బుద్ధి ర్బభూవ. శ్లో. 'తద్భవాన్ దృష్టధర్మార్థః తపఃకృతపరిగ్రహః, పరదారా న్మహాప్రాజ్ఞ నోపరోద్ధుం త్వ మర్హ'సీతి హితోపదేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. యద్వా—ఏతాసాం మధ్యే సీతా నాస్తీతి నిశ్చినోతి—బభూవేతి. ఇమా రాక్షసరాజభార్యా యథా, యాదృగ్రూపవత్య ఇత్యర్థః యది కిమిత్యర్థే. రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ కిం ఈదృగ్రూపవతీ కిం?, కింతు త్రిలోకసుందరీత్యర్థః. అతఏవాత్ర నాస్తీతి శేషః. ఇ త్యస్య హరీశ్వరస్య సుజాతం నిశ్చితం యథా తథా బుద్ధి ర్బభూవ. ౭౨. చింతాంతరమాహ—పునశ్చేతి. సీతాగుణతః పాతివ్రత్యాదిగుణతః - ధ్రువం విశిష్టా హి-అస్యా మేతద్విషయే - లంకేశ్వరః అనార్యకర్మ అప

విశిష్టా గుణతో హి సీతా, అథాయ మన్యాం కృతవా న్మహాత్మా లంకేశ్వరః కష్ట మనార్యకర్మ. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - నవమ స్సర్గః

దశమ స్సర్గః.

తత్ర దివ్యోపమం ముఖ్యం స్ఫాటికం రత్నభూషితం, అవేక్షమాణో హనుమా న్దదర్శ శయనాసనం. ౧. దాంతకాంచనచిత్రాంగై ర్వైడూర్యైశ్చ వరాసనైః, మహార్హాస్తరణోపేతై రుపపన్నం మహాధనైః. ౨. తస్య చైకతమే దేశే సోఽగ్ర్యమాలావిభూషితం, దదర్శ పాండురచ్ఛత్రం తారాధిపతిసన్నిభం. ౩. జాతరూపపరిక్షిప్తం చిత్రభానుసమప్రభం, అశోకమాలావితతం దదర్శ పరమాసనం. ౪. వాలవ్యజనహస్తాభి ర్వీజ్యమానం సమంతతః, గంధైశ్చ వివిధై

మిత్యనుతప్తస్సన్ - ఆస్యా మనార్యకర్మ కృతవా నిత్యచింతయత్. అస్మిన్ సర్గే త్రిసప్తతిశ్లోకాః ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - నవమ స్సర్గః.

తత్ర దివ్యోపమమిత్యాది. శయనాసనం శయనస్యాసనం, ఖట్వా మిత్యర్థః. దాంతేతి. దాంతాని దంతవికారభూతాని - కాంచనాని కాంచనమయాని చ - అత ఏవ చిత్రాణి నానావర్ణాని అంగాని యేషాం తైః - ప్రాంతే దంతమయైః తతః పరం కాంచనమయైః, సర్వత్ర వైడూర్యనిర్మితై రిత్యర్థః. మహాధనైః మహామూల్యైః - వరాసనైః శయనావరోహణకాలే విశ్రమాయ స్థాపితైః - ఉపపన్నం ఆవృతం * రామా. తత్రేతి. శయనాసనం-ఆస్యతేఽస్మిన్నిత్యాసనం శయనస్యాసనం శయనాసనం, పర్యంకాదారధిష్ణ్య మితి యావత్. ౨ తస్యేతి. ఏకతమే దేశే, శిరోభాగ ఇత్యర్థః * రామా. తస్యేతి. తస్య చైకతమే దేశే పర్యంకాధారే ధిష్ణ్యస్య కస్మింశ్చిత్ప్రదేశే. ౩. ఉక్తమేవ పర్యంకం పున ర్వర్ణయ న్నాహ—జాతరూపే త్యాదినా. చిత్రభానోః సూర్యస్య - ఆవికాజినం ఊర్ణాయుచర్మ - తేన పర్యంకస్యోపరి ఫలకా సంధీయతే. వరమాల్యానాం

పూరణరూపం కర్మ-కృతవాన్ కష్టమితి స మహాత్మా హనుమాన్ ఆర్తిరూపస్సన్ పున శ్చాచింతయ దితి సంబంధః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - నవమ స్సర్గః

తత్రేతి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తత్ ప్రసిద్ధం - దివ్యోపమం ఇంద్రశయనోపమం-అవేక్షమాణః ఇతస్తతోఽవలోకయన్ - శయనాసనం శయనం చ తదాసనం చ శయనాసనం పర్యంకం- ఉభయోపకారా దుభయవ్యపదేశః. యద్వా—ఆస్యతేఽస్మిన్నిత్యాసనం శయన స్యాసనం శయనాసనం, శయనగృహ మిత్యర్థః. వైడూర్యై ర్వరాసనైః ఉపపన్న మభిత ఆవృతం శయనాసనం దదర్శేతి సంబంధః. *తిలకం. తత్ర శాలాయాం - శయనాసనం పల్యంకప్రతిష్ఠాపనవేదికా. తస్యైవ వర్ణనం దాంతేత్యాది. గజదంతమయాని స్వర్ణమయాని చ చిత్రాణి చిత్రయుతాని అంగాని పాదాదిరూపాణి యేషాం తైః - మహార్హాస్తరణోపేతైః బహుమూల్యాస్తరణయుక్తైః. వైడూర్యై రిత్యుపలక్షణం. వైడూర్యపద్మరాగాదినిర్మితై ర్వరాసనైః స్త్రీశయనపల్యంకై ర్మహాధనై ర్బహుమూల్యై రుపపన్నం. ౨. తస్యేతి తస్య పర్యంకస్య ఏకతమే దేశే శిరోభాగే. ౩. అథాత్ర రావణదర్శనాయ పునః పర్యంకదర్శన మాహ—జాతరూపేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ.జాతరూపపరిక్షిప్తం స్వర్ణ

ర్జుష్టం వరధూపేన ధూపితం. పరమాస్తరణా_స్తీర్ణ మావికాజినసంవృతం, దామభి ర్వరమాల్యానాం సమంతా దుపశోభితం. తస్మిన్ జీమూతసంకాశం ప్రదీప్తో_త్తమ కుండలం, లోహితాక్షం మహాబాహుం మహారజతవాససం లోహి తే నాను లిప్తాంగం చందనేన సుగంధినా, సంధ్యారక్త మివాకాశే తోయదం సతటి ద్గణం. వృత మాభరణై ర్దివ్యై స్సురూపం కామరూపిణం, సవృక్షవనగుల్మాఢ్యం ప్రసు_ప్త మివ మందరం. క్రీడిత్వోపరతం రాత్రౌ వరాభరణభూషితం, ప్రియం రాక్షసకన్యానాం రాక్షసానాం సుఖావహం. పీత్వా ఉప్యుపరతం చాపి దదర్శ స మహాకపిః, ౧౧. భాస్వరే శయనే వీరం ప్రసు_ప్తం రాక్షసాధిపం. నిశ్శ్వసంతం యథా నాగం రావణం వానరర్షభః, ఆసాద్య పరమోద్విగ్న స్సోపాసర్ప త్సుభీత వత్. ౧౨. అథారోహణ మాసాద్య వేదికాంతర మాశ్రితః, సు_ప్తం రాక్షసశార్దూలం ప్రేక్షతే స్మ మహాకపిః. ౧౩. శుశుభే రాక్షసేంద్రస్య స్వపత శ్శయనో_త్తమం,

---

అశోకాతిరి_క్తపుష్పాణాం. * రామా. తత్రైవ ప్రదేశే పరమాసనం చ దదర్శేత్యాహ—జాతరూప పరిక్షి_ప్త మిత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ. పరమాసనం పర్యంకం - అస్మాచ్ఛ్లోకా త్ప్రాక్ 'తస్యచైకతమే దేశ' ఇతి శ్లోకః ఏతస్మా దనంతరం కేషుచి త్కోశేషు లేఖకప్రమాదా ల్లిఖితః. వరమాల్యానాం వర పుష్పాణాం. ౯. తస్మిన్నిత్యాది మహారజతవాససం హేమచిత్రితవాససం - మహారజతం హేమ - 'మహారజనవాసస' మితిపాఠే కుసుంభరాగరంజితవస్త్ర మిత్యర్థః. సవృక్షవనగుల్మాఢ్యం సవృక్షై ర్వనైః గుల్మై శ్చాఢ్యం-ప్రసు_ప్తం, నిశ్చల మిత్యర్థః. ౧౧—౧౨. అథేతి. అథ అపసర్పణానంతరం - ఆరో హణం సోపానం - ఆసాద్య అధిరుహ్య - వేదికాంతరం సోపానపర్వమధ్యం. * రామా. అథేతి. అథ అపసర్పణానంతరం - ఆరోహణ మాసాద్య వేదికాంతర మాశ్రితః, సోపానమార్గే ణాన్యవేదికా మారూఢ ఇత్యర్థః. ౧౩. శుశుభ ఇతి. యస్య గంధే నాశ్యే హ_స్తినో భీతా భవంతి స గంధహ_స్తీ-

---

నిర్మితం-గంధై ర్జుష్టం దివ్యగంధై రధివాసితం - ఆవికాజినసంవృతం ఆవికాజినం ఊర్ణాయుచర్మ - వర మాల్యానాం వరపుష్పాణాం. *తిలకం. పరమాసనం పల్యంకం తస్యైకదేశే దదర్శ-అశోకమాలావితతం అశోకపుష్పమాలాయు_క్తం. యద్వా—యత్సన్నిధానే శోకాభావ స్తాదృశమాలాయు_క్తం-చిత్రభాను రగ్నిః-వాలవ్యజనం చామరం. నను సంభోగగృహే తత్రాపి నిద్రాణస్య కథం వాలవ్యజనవీజనం కథం చ హనూమత స్తాభి రదర్శన మితి చే న్న ; యంత్రనిర్మితస్త్రీప్రతిమాదిభిః తత్రాపి తత్సంభవాత్. ఆవికాజినం ఊర్ణాయుచర్మ-తద్ధిపరమమృదులం - తేన సంవృతం సంవృతపర్యంతప్రదేశం - మాల్యం పుష్పం.౯. తస్మిన్నితి. మహారజతవాససం హేమవిచిత్రితవసనం. *తిలకం. తస్మిన్ ప్రసు_ప్తమితి శేషః. మహారజతం స్వర్ణం త_త్తంతునిర్మితవాసోధారిణం-రావణస్య తటిత్స్థానీయం సౌవర్ణం వాసః. సవృక్ష వనగుల్మాఢ్యం పుష్పసహితవృక్షవనగుల్మాఢ్యం-మందర మివ స్థితం - బాహవో యస్య వృక్షాః నానా దయో గుల్మాః. ౧౧. *తిలకం. యథానాగం గజమివ-నిశ్వసంతం రావణం ఆసాద్య ప్రాప్య-పరమో ద్విగ్నః అయం పాపీ దేవీం హృతవాని త్యేతత్సమీపేఽవస్థాన మనుచిత మితి ఖిన్నచిత్తోఽపాసర్ప త్సుభీతవత్-సుభీతో యథా భయహేతౌ పిశాచాదిసంముఖే స్థాతు మశక్తోఽపసర్పతి తద్వత్. ౧౨. అథేతి.ఆరోహణం సోపానం-వేదికాంతరం సోపానపర్వమధ్యం. ౧౩. శుశుభఇతి.గంధహ_స్తిని యస్య

గంధహ _స్తిని సంవిష్టే యథా ప్రస్రవణం మహత్. ౧౮. కాంచనాంగదనద్ధౌ చ దదర్శ స మహాత్మనః, విక్షిప్తౌ రాక్షసేంద్రస్య భుజా వింద్రధ్వజోపమౌ ఐరావత విషాణాగ్రై రాపీడనకృతవ్రణౌ, వజ్రోల్లిఖితపీనాంసౌ విష్ణుచక్రపరిక్షతౌ. పీనౌ సమసుజాతాంసౌ సంగతౌ బలసంయుతౌ, సులక్షణనఖాంగుష్ఠౌ స్వంగుళీతలలక్షితౌ. సంగతౌ పరిఘాకారౌ వృత్తౌ కరికరోపమౌ, విక్షిప్తౌ శయనే శుభ్రే పంచశీర్షా వివోరగౌ. ౧౯. శశక్షతజకల్పేన సుశీతేన సుగంధినా, చందనేన పరార్ధ్యేన స్వనులిప్తౌ స్వలంకృతౌ. ఉ_త్తమస్త్రీవిమృదితౌ గంధో_త్తమనిషేవితౌ, యక్షకిన్నరగంధర్వదేవదానవరావిణౌ. దదర్శ స కపి _స్తస్య బాహూ శయనసంస్థితౌ, మందర స్యాంతరే సుప్తౌ మహాహీ రుషితా వివ. ౨౧ తాభ్యాం స పరిపూర్ణాభ్యాం భుజాభ్యాం రాక్షసేశ్వరః, శుశుభేఽచలసంకాశ శ్శృంగాభ్యా మివ మందరః. ౨౨. చూతపున్నాగసురభి ర్వకుళో_త్తమసంయుతః, మృష్టాన్నరససంయు_క్తః పానగంధపురస్సరః. తస్య రాక్షససింహస్య నిశ్చక్రామ మహాముఖాత్, శయానస్య వినిశ్వాసః పూరయ న్నివ

ప్రస్రవణం నిర్ఝరం ౧౮. కాంచనాంగదేత్యాది విక్షిప్తౌ ప్రసారితౌ - విష్ణుచక్రపరిక్షతౌ - విష్ణుః ఉపేంద్రః - సంగతౌ దేహానురూపౌ - సంహతౌ దృఢసంధిబంధౌ - విక్షిప్తౌ శయనే నిహితౌ - పంచాంగులిమ_త్తయా పంచశీర్షా విత్యు_క్తం. ఏతవంతస్య దదర్శే త్యనే నాన్వయః. అత్ర ద్విభుజత్వైకముఖత్వో_క్తిః స్త్రీణాం కామనీయత్వాయ ౧౯ శశక్షతజేత్యాది. యక్షాదీ న్రావయితుం శీల మనయో ర స్తీతి తథా-దదర్శేతి పున రభిధానం విశేషణాంతరవివక్షయా.* రామా శశక్షతజకల్పేన శశరుధిరసదృశేన. ౨౧. తాభ్యామితి. పరిపూర్ణాభ్యాం, దీర్ఘవృత్తాభ్యా మిత్యర్థః ౨౨ చూతేత్యాది. నిశ్వాసస్య చూతాదిసురభిత్వం తదధివాసితరసావల్యాదిమధుసేవనాత్. మృష్టాన్నరససంయు_క్తః షడ్రస

గంధేన ఆన్యేగజా బిభ్యతి స గంధహ_స్తీ *తిలకం మ_త్తగజేన నితరాం సంవిష్టం అధిష్ఠితం మహత్ప్రస్రవణ మివ ౧౮. కాంచనేతి. విక్షిప్తౌ దీర్ఘౌ*వజ్రోల్లిఖితపీనాంసౌ వజ్రేణ ఉల్లిఖితౌ క్షతౌ పీనాంసౌ యయో _స్తౌ*పీనావితి. సమౌ పరస్పరసదృశౌ - సంగతౌ దృఢసంధిబంధౌ - 'సంహతౌ' వితి పాఠేఽప్యయ మేవార్థః. విక్షిప్తౌ ప్రసారితౌ - ఏతాదృశౌ బాహూ దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. దదర్శ స కపి రిత్యత్ర దదర్శేతి క్రియాపదావృ_త్తి ర్విశేషణబాహుళ్యాత్ *తిలకం మహాత్మనః మహాశరీరస్య- ఆపీడనే యుద్ధే కృతవ్రణౌ కృతౌ వ్రణకిణౌ,వజ్రచక్రయో రప్యసాధ్యమృత్యు రితి భావః. స్వంగుళీయకలక్షితౌ శోభనాంగుళీయకభూషితౌ. ౧౯. * తిలకం. శశస్య క్షతజం ర_క్త మతిలోహితవర్ణం. ఉ_త్తమస్త్రీణాం విమృదితం విమర్దన మాలింగనాది యయో _స్తౌ - దదర్శ ఇత్యాదరేణాపశ్యత్ - నాతః పునరు_క్తిః - మహాహీ మహాసర్పౌ ౨౧. తాభ్యామితి భుజాభ్యా మితి ద్విభుజత్వం మహాముఖా దితి వక్ష్యమాణ మేకముఖత్వం చ రావణస్య కామరూపిత్వా త్సంగచ్ఛతే *తిలకం.అత్ర ద్విభుజత్వకథనాత్ యుద్ధాదికాల ఏవ వింశతిభుజత్వం దశశీర్షత్వం చ బోధ్యం. ౨౨. చూతేతి. నిశ్వాసస్య చూతాది సురభిత్వం తదధివాసితవస్తుసేవనాదిద్వారా. మృష్టాన్నరససంయు_క్తః షడ్రసపదార్థగంధోపేతః - పాన

తద్గృహం. ౨౮. ముక్తామణివిచిత్రేణ కాంచనేన విరాజితం, మకుటే నాపవృత్తేన కుండలోజ్జ్వలితాననం. రక్తచందనదిగ్ధేన తథా హారేణ శోభినా, పీనాయతవిశాలేన వక్షసాఽభివిరాజితం పాండరే ణాపవిద్ధేన క్షౌమేణ క్షతజేక్షణం, మహార్హేణ సుసంవీతం పీతేనోత్తమవాససా. మాషరాశిప్రతీకాశం నిశ్శ్వసంతం భుజంగవత్, గాంగే మహతి తోయాంతే ప్రసుప్త మివ కుంజరం. చతుర్భిః కాంచనై ర్దీపై ర్దీప్యమానచతుర్దిశం, ప్రకాశీకృతసర్వాంగం మేఘం విద్యుద్గణై రివ. పాదమూలగతా శ్చాపి దదర్శ సుమహాత్మనః, పత్నీ స్సప్రియభార్యస్య తస్య [౨౯] రక్షఃపతే ర్గృహే. శశిప్రకాశవదనా శ్చారుకుండలభూషితాః, అమ్లానమాల్యాభరణా దదర్శ హరియూథపః. ౩౧. నృత్తవాదిత్రకుశలా రాక్షసేంద్రభుజాంకగాః, వరాభరణ ధారిణ్యో నిషణ్ణా దదృశే హరిః. ౩౨ వజ్రవైడూర్యగర్భాణి శ్రవణాంతేషు యోషితాం, దదర్శ తాపనీయాని కుండలా న్యంగదాని చ. ౩౩. తాసాం చంద్రోపమై

పదార్థగంధయుక్తః - పానగంధపురస్సరః పీయత ఇతి పానం మధు తద్గంధయుక్తః.౨౮.ముక్తామణీతి. అపవృత్తేన స్థానాత్ కించి చ్చలితేన - అపవిద్ధేన పర్యస్తేన - క్షౌమేణ ఉత్తరీయరూపేణ- విద్యుద్గణై రివ విద్యుత్సమూహై రివ - రావణం తస్య పత్నీశ్చ దదర్శే త్యన్వయః. * రామా. విరాజతా వక్షసే త్యుపలక్షణే తృతీయా. వక్షసా విరాజిత మితి వా పాఠః.౨౯. రక్షఃపతే ర్గృహ ఇతి పరశేషః. ౩౧. నృత్తేతి రాక్షసేంద్రస్య భుజం అంకం గచ్ఛంతీతి రాక్షసేంద్రభుజాంకగాః-ఉత్సంగోపవేశనాలింగనాభ్యాం లాలితా ఇత్యర్థః. వరాభరణధారిణ్య ఇతి ద్వితీయార్థే ప్రథమా. నిషణ్ణాః శయానాః - దదృశ ఇత్యాత్మనేపద మార్షం. ౩౨ వజ్రేతి శ్రవణాంతే ష్వంగదర్శనం బాహూ నుపధాయ శయనాత్. ౩౩—౩౪ అంగహారై రితి. అంగహారః నృత్తవిశేషా దంగవిక్షేపవిశేషః తథోక్తం భరతశాస్త్రే—శ్లో.

గంధపురస్సరః పీయత ఇతి పానం మధు తద్గంధయుక్తః *తిలకం వసుశోత్తమసంయుతః ఉత్తమవకుళగంధయుతః అయం పురుషవిశేషశ్వసనధర్మ ఇతి కతకః పానం మధు - రాక్షసత్వా దేవ వామాచారేణ పూజాకరణా న్మధుపానం ౨౮ ముక్తేతి అపవృత్తేన స్వస్థానా త్కించి చ్చలితేన - ఉపలక్షితం *రక్తేతి ఏతాదృశవక్షసా ఉపలక్షితం అపవిద్ధేన పర్యస్తేన క్షౌమేణ ఉత్తరీయతయా ధృతేన ఉపలక్షితం*చతుర్భిరితి. 'విద్యుల్లతై' రితిపాఠే లింగవ్యత్యయ ఆర్షః. 'విద్యుద్గణై'రితి వా పాఠః ఉక్తవిశేషణవిశిష్టం రావణం తస్య పాదమూలగతాః పత్నీశ్చ దదర్శేతి సంబంధః రక్షఃపతే ర్గృహ ఇతి పరశేషః. *తిలకం అపవృత్తేన నిద్రావశా త్పర్యస్తేన-విరాజతా మకుటేన ఉపలక్షితం. శోభినా హారేణ శోభనహారవతా - వక్షసోపలక్షితం పాండురేణ క్షౌమేన పరిధానీయేన - కటే రధ స్సంవీతం, పీతేనోత్తరీయేణ సుసంవీత మిత్యర్థః. తోయాంతే తోయమధ్యే - కాంచనైః కాంచనస్తంభగైః - చతుర్దిశం చతుర్దిక్షు దీప్యమానం-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా రక్షఃపతే ర్గృహ ఇత్యుత్తరాన్వయి. అమ్లానమాల్యాభరణాః,దేవకన్యా ఇత్యర్థః. ౩౧ నృత్తేతి, రాక్షసేంద్రస్య భుజాంకగాః-రాక్షసేంద్రస్య భుజావంకం చ గచ్ఛంతీతి తథా,వల్లభా ఇతి యావత్. ధారిణ్యః ధారిణీః-నిషణ్ణాః శయితాః. ౩౨. *తిలకం. బాహూపధానత్వా దంగదానా మపి శ్రవణాంతే దర్శనం బోధ్యం. ౩౩ *తిలకం. విమానం మంచ

ర్వస్త్రైఽ శ్శుభ్రై ర్గలితకుండలైః, విరరాజ విమానం త న్నభ స్తారాగణై రివ. ౩౪.
మదవ్యాయామఖిన్నా స్తా రాక్షసేంద్రస్య యోషితః, తేషు తే ష్వవకాశేషు ప్రసుప్తా
స్తనుమధ్యమాః. ౩౫ అంగహారై స్తథై వాన్యా కోమలై ర్నృత్తశాలినీ, విన్యస్త
శుభసర్వాంగీ ప్రసుప్తా వరవర్ణినీ. ౩౬. కాచి ద్వీణాం పరిష్వజ్య ప్రసుప్తా సంప్ర
కాశతే, మహానదీప్రకీర్ణేవ నళినీ పోత మాశ్రితా. ౩౭. అన్యా కక్షగతే నైవ మడ్డు
కే నాసితేక్షణా, ప్రసుప్తా భామినీ భాతి బాలపుత్రేఽవ వత్సలా. ౩౮. పటహం చారు
సర్వాంగీ పీడ్య శేతే శుభ స్తనీ, చిరస్య రమణం లబ్ధ్వా పరిష్వ జ్యేవ భామినీ. ౩౯.
కాచి ద్వంశం పరిష్వజ్య సుప్తా కమలలోచనా, రహః ప్రియతమం గృహ్య సకా
మేవ చ కామినీ. ౪౦ విపంచీం పరిగృ హ్యాన్యా నియతా నృత్తశాలినీ, నిద్రా
వశ మనుప్రాప్తా సహకాంతేవ భామినీ. ౪౧ అన్యా కనకసంకాశై ర్మృదుపీనై
ర్మనోరమైః, మృదంగం పరిపీ డ్యాంగైః ప్రసుప్తా మత్తలోచనా. ౪౨. భుజపార్శ్వాం
తరస్థేన కక్షగేన కృశోదరీ, పణవేన సహానింద్యా సుప్తా మదకృతశ్రమా. ౪౩.
డిండిమం పరిగృ హ్యాన్యా తథై వాసక్తడిండిమా, ప్రసుప్తా తరుణం వత్స ముపగూ-

---

'అంగానాంయోగ్యదేశేషుహరణేఽయథోచితం, అంగనిర్వ_ర్తనీయత్వా దంగహార స్తథోచ్యత' ఇత్యాది. కోమలైః సుకుమారైః-నృత్తశాలినీ సుషు ప్త్యవస్థాయా మపి వాసనాబలేన నృత్తసన్నివేశవిశిష్టా స్థితే త్యుచ్యతే. ౩౭. కాచిద్వీణామితి. మహానదీప్రకీర్ణా మహానదీప్రసృతా-నళినీ సమూలనాళదళం పద్మజాలకం-పోతం యానపాత్రం-వీణాం పరిష్వజ్య ప్రసుప్తా - కాచిత్ నద్యాం ప్లవమానా యదృచ్ఛయా పోతసంయుక్తా నళినీవ ప్రకాశత ఇత్యర్థః ౩౮. అన్యేతి మడ్డుకేన (డమండైఇతి ద్రమిడనామయుక్తేన.) వాద్యవిశేషేణ ౩౯. కాచిద్వంశమితి. వంశం వేణుం ౪౦. విపంచీమితి. విపంచీ సప్తతంత్రీ-షట్తంత్రీ వీణా. ౪౧—౪౨. భుజేతి. పణవేన మర్దళేన. ౪౩. డిండిమమితి. యథా పూర్వా తథైవా సక్తడిండిమాఽన్యా - తం డిండిమం - పరిగృహ్య పరిష్వజ్య - ప్రసుప్తా - కథమివ - తరుణం వత్స ముపగూహ్యేవ - డిండిమః పణవభేదః. యద్వా—అన్యా భామినీ డిండిమం పరిగృ హ్యావలంబ్య - తథైవ ఆసక్తడిండిమా ఆలింగితాన్యడిండిమా - తరుణం రమణ ముపగూహ్య - వత్సం పుత్రం-

---

విశేషః పుష్పక మిత్యన్యే విరాజత వ్యరాజత. ౩౪. మదేతి. మదవ్యాయామః మదాధిక్యం. ౩౫. అంగహారై రితి. అంగహారైః అంగవిక్షేపైః - నృత్తశాలినీతి విశేషణాత్ సుషుప్త్యవస్థాయా మపి వాసనాబలేన నృత్తసన్నివేశవిశిష్టా స్థితేతి సూచయతి. * తిలకం. విశేషేణ న్యస్తం శుభం యేషు ధాత్రా తాదృశాని సర్వా ణ్యంగాని యస్యాః. ౩౭. కాచిదితి. మహానదీప్రకీర్ణేవ మహానద్యాం ప్లవమానా స్త్రీ - నళినీపోతం నళినీసమూలనాళదళం పద్మజాలకం పోతం - యాదృచ్ఛయాఽగతం ప్లవ మాశ్రితవతీవ - వీణాం పరిష్వజ్య ప్రకాశత ఇతి సంబంధః. * తిలకం. మహానదీప్రకీర్ణా మహానద్యాం ప్రకీర్ణపుష్పపత్రా - దైవా త్సంగతం ప్లవ మాశ్రితా పద్మినీవ పోతస్థానే అత్ర వీణా. ౩౮.*తిలకం. మడ్డుకో వాద్యభేదః. ౩౯. *తిలకం. పీడ్య,ఆలింగ్యే త్యర్థః ౪౦. విపంచీమితి. విపంచీం వీణాభేదం. ౪౨. *తిలకం. మదకృతశ్రమా మదవతీ - వాదనేన కృతశ్రమా చ. ౪౩. డిండిమమితి. పరిగృహ్యావలంబ్య - తథైవాసక్తడిండిమా ఆలింగితాన్యడిండిమా - తరుణం రమణం - వత్సం పుత్రం చ - పరి

హ్యైవ భామినీ. ౪౪. కాచి దాడంబరం నారీ భుజసంయోగపీడితం, కృత్వా కమల పత్త్రాక్షీ ప్రసుప్తా మదమోహితా. ౪౫. కలశీ మపవి ధ్యాన్యా ప్రసుప్తా భాతి భా మినీ, వసంతే పుష్పశబలా మాలేవ పరిమార్జితా ౪౬. పాణిభ్యాం చ కుచౌ కాచి త్సువర్ణకలశోపమౌ, ఉపగూహ్యాబలా సుప్తా నిద్రాబలపరాజితా. ౪౭. అన్యా కమలపత్త్రాక్షీ పూర్ణేందుసదృశాననా, అన్యా మాలింగ్య సుశ్రోణీం ప్రసుప్తా మద విహ్వలా.౪౮. ఆతోద్యాని విచిత్రాణి పరిష్వజ్య వరస్త్రియః,నిపీడ్య చ కుచై స్సుప్తాః కామిన్యః కాముకా నివ. ౪౯ తాసా మేకాంతవిన్యస్తే శయానాం శయనే శుభే,దదర్శ రూపసంపన్నా మపరాం స కపి స్స్త్రియం. ౫౦. ముక్తామణిసమా యుక్తై ర్భూషణై స్సువిభూషితాం, విభూషయంతీ మివ త త్స్వశ్రియా భవనోత్తమం. గౌరీం కనకవర్ణాభా మిష్టా మంతఃపురేశ్వరీం, కపి ర్మందోదరీం తత్ర శయానాం చారురూపిణీం.౫౧ స తాం దృష్ట్వా మహాబాహు ర్భూషితాం మారుతాత్మజః,

---

పరిగృహ్యైవ ప్రసుప్తా-యద్వా—డిండిమం పరిగృహ్య వాదనార్థం పరిగృహ్య-తథైవ వాదనకాల ఏవ- ఆసక్తడిండిమా అన్యా తరుణం వత్స ముపగూహ్యైవ ప్రసుప్తా. ౪౪ కాచిదితి. ఆడంబరం తూర్య భేదం - భుజసంభోగపీడితం భుజపరిణాహపీడితం - భుజపరిశ్లేషపీడితంవా * రామా ఆడంబర స్తూర్యభేదః * ని. 'ఆడంబర స్సమారంభే గజగర్జితతూర్యయో'రితి విశ్వః. ౪౫. కలశీమితి. అపవిధ్య పర్యస్య - అనేన సలిలసంబంధ స్సూచ్యతే పరిమార్జితా సలిలలవసమ్మార్జితా - అపవిద్ధకలశనిర్గళిత గంధోదకసిక్తా కాచిత్ వసంతే మ్లానిపరిహారాయ సలిలలవసముక్షితా మాలేవ బభా విత్యర్థః పుష్ప శబళేత్యనేన కలశస్థజలస్య కుంకుమాదిరససిక్తత్వ ముచ్యతే, సర్వాభరణభూషితత్వం వా. ఇయం చ రావణస్య కరకధారిణీతి గమ్యతే. ౪౬—౪౮. ఆతోద్యానీతి. ఆతోద్యాని. * ని. 'తతం వీణాదికం వాద్య మానద్ధం మురజాదికం, వంశాదికం తు సుషిరం కాంస్యం తాలాదికం ఘనం. చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామక'మిత్యమరః. ౫౦. ముక్తామణీత్యాది 'కిమివ గౌరీ మిత్యత్రాహ—

గృహ్య ప్రసుప్తా * తిలకం. డిండిమం పరిగృహ్య ఆలింగ్య - ఆసక్తడిండిమా పృష్ఠదేశసంబద్ధాన్య డిండిమా-తరుణం రమణం - వత్సం పుత్త్రం చ - పరిగృహ్య ప్రసుప్తైవ. ౪౪. కాచిదితి. ఆడంబరః తూర్యభేదః - భుజసంయోగః భుజసంశ్లేషః. ౪౫. కలశీమితి. కలశీం, సలిలసంభృతా మిత్యర్థః. అప విధ్య పర్యస్య-పరిమార్జితా విపర్యస్తస్వకీయకలశోదకార్ద్రీకృతశరీరా నారీ- వసంతే మ్లానిపరిహారాయ పరిమార్జితా జలసిక్తా - అతఏవ పుష్పశబలా, శబలపుష్పే త్యర్థః మాలేవ భాతీతి సంబంధః ౪౮. ఆతోద్యానీతి. ఆతోద్యాని తతానద్ధసుషిరకాంస్యనామకాని చతుర్విధవాద్యాని. ని 'తతం వీణాదికం వాద్య మానద్ధం మురజాదికం, వంశాదికం తు సుషిరం కాంస్యం తాళాదికం ఘనం చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామక'మిత్యమరః. ౪౯. * తిలకం. అథ ప్రధానమహిషీదర్శనం. తాసా మితి. ఏకాంతవిన్యస్తే తాసాం శయనా త్పృథగ్విన్యస్తే-తాం వక్ష్యమాణగుణాం. ౫౦. గౌరీమితి. గౌరీం హరిద్రాభాం. కిమివ గౌరీ మిత్యత ఆహ—కనకవర్ణాభా మితి. తర్కయామాస సీతేతి రూపయౌవన సంపదా, ఔచిత్య మనాలోచ్య రూపయౌవనసంపన్నాత్రదర్శ నేన సీతేతి విచారితవానిత్యర్థః.* తిలకం. ఇష్టాం రావణస్యాతిప్రియాం - అంతఃపుర స్త్రీణా మీశ్వరీం కపి ర్మందోదరీం దదర్శేత్యన్వయః.

తర్కయామాస సీతేతి రూపయౌవనసంపదా. ౫౩ హర్షేణ మహతా యుక్తో ననంద హరియూథపః, ౫౩½. ఆస్ఫోటయామాస చుచుంబ పుచ్ఛం ననంద చిక్రీడ జగౌ జగామ స్తంభా నరోహ న్నిపపాత భూమౌ నిదర్శయన్ స్వాం ప్రకృతిం కపీనాం. ౫౪½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - దశమ స్సర్గః

ఏ కా ద శ స్స ర్గః

అవధూయ చ తాం బుద్ధిం బభూ వావస్థిత స్తదా, జగామ చాపరాం చింతాం సీతాం ప్రతి మహాకపిః. ౧. న రామేణ వియుక్తా సా స్వప్తు మర్హతి భామినీ, న భోక్తుం నా ప్యలంకర్తుం న పాన ముపసేవితుం. నాన్యం నర ముపస్థాతుం సురాణా మపి చేశ్వరం, న హి రామసమః కశ్చి ద్విద్యతే త్రిదశే ష్వపి. అన్యేయ మితి నిశ్చిత్య పానభూమౌ చచార సః, ౩½ క్రీడితే నాపరాః క్లాంతా గీతేన చ తథా

కనకవర్ణాంగీ మితి. ఇష్టాం, రావణస్యేతి శేషః ౫౩ హర్షేణేత్యర్థం. హర్షేణ యుక్తః ననంద, ఉత్తరోత్తర మానంద మవాపేత్యర్థః * రామా. హర్షేణ రోమాంచేన. ౫౩½ తదేవోపపాదయతి— ఆస్ఫోటయామాసేతి చిక్రీడ, నృత్తతీయావత్. స్వాం ప్రకృతిం స్వాసాధారణం చాపల్యం. అస్మిన్ సర్గే సార్ధచతుఃపంచాశచ్ఛ్లోకాః. ౫౪½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - దశమ స్సర్గః

అవధూయేత్యాది. తాం బుద్ధిం మందోదర్యాం సీతాబుద్ధిం - అవస్థితో బభూవ స్వస్థచిత్తో బభూవ. ౧. న రామేణేత్యాది. 'త్రిదశేష్వ'పీత్యనంతరం 'అన్యేయ'మిత్యర్థం. పానభూమౌ, తతోఽన్యత్రేత్యర్థః. * రామా. 'సీతాం ప్రతి మహాకపి'రిత్యతః పరం 'అన్యేయ' మిత్యర్థం ప్రమాదా ల్లిఖితం. 'విద్యతే త్రిదశేష్వపీ' త్యతః పర మస్య స్థానం ౩½. 'క్రీడితే' నేత్యా 'ద్యపరాః స్త్రియ'ఇత్యంత

౫౩. *తిలకం హర్షో ముఖవికాసాదిః - ఆనందో మానసః. ౫౩½ సీతేతి. వ్యామోహా త్కాపేయం ప్రదర్శితవా నిత్యాహ—ఆస్ఫోటయామాసేతి. జగౌ, హర్షాత్ మందగానం కృతవా నిత్యర్థః. *తిలకం. ఆనందం కార్యద్వారాహ—ఆస్ఫోటః పుచ్ఛచుంబనాదిజాతిధర్మః - జగామ, స్తంభా నిత్యనుకర్షః. సర్వా ఆ ప్యేతా శ్చేష్టాః ఉపాంశ్వితి బోధ్యం ఏవం చేష్టాయాం హేతుః 'స్వాం కపీనాం ప్రకృతిం నిదర్శయ'న్నితి. ౫౪½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - దశమ స్సర్గః.

అవధూయేతి. తాం బుద్ధిం తస్మిన్ తద్బుద్ధిం - అవస్థితః స్వస్థచిత్తః. *తిలకం. అవధూయ చ తాం బుద్ధిం సీతాసంభావనయా ప్రవృత్తాం కాపేయవిషయాం బుద్ధిం- అవధూయ త్యక్త్వా- అవస్థితః స్థిరతాస్వభావే ప్రతిష్ఠితః-సీతాంప్రతి తద్విషయా మితరా మన్యాం చింతాం పూర్వచింతావిఘటితాం- జగామ. ౧. అవిచారాత్ మమైతాదృశీ బుద్ధి ర్జాతేత్యాహ—నరామేణేత్యాదిశ్లోకద్వయేన *తిలకం. అన్యం నరం ఉపస్థాతు మంగీకర్తుం నార్హతి నాధ్యవస్యతి. తత్ర హేతు 'ర్న హి రామే'తి. యద్యేవ మతోఽన్యేయ మనుభూతేతి నిశ్చిత్య తత్ర గృహే పానభూమౌ పానశాలాయాం-చచార, పునస్సమ్యగన్వేషణా యేతి శేషః. ౩½. 'పానభూమి'మిత్యారభ్య 'దదర్శ హరియూథప'ఇత్యంత మేకం వాక్యం. రతాభిరతసంసుప్త మిత్యత్ర విశేష్యత్వేన రావణ మిత్యధ్యాహర్తవ్యం. తథాచ హరియూథపః పానభూమిం చ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాః స్త్రియ శ్చ - అంగనాసహస్రేణ సహ రావణం చ దదర్శేతి సంబంధః. క్రీడితేనేతి క్రీడాభి రుపలక్షితాః-పానవిప్రహతాః పానేన మత్తాః - సంవిష్టాః

పరాః. నృత్తేన చాపరాః క్లాంతాః పానవిప్రహతా స్తథా, మురజేషు మృదంగేషు పీఠికాసు చ సంస్థితాః.తథాఽఽ స్తరణముఖ్యేషు సంవిష్టా శ్చాపరాస్త్రియః,౬॥.అంగనానాం సహస్రేణ భూషితేన విభూషణైః రూపసల్లాపశీలేన యుక్తగీతార్థభాషిణా, దేశకాలాభియుక్తేన యుక్తవాక్యాభిధాయినా.రతాభిరతసంసుప్తం దదర్శ హరియూథపః,౭॥.తాసాం మధ్యే మహాబాహు శ్శుశుభే రాక్షసేశ్వరః.గోష్ఠే మహతిముఖ్యానాం గవాం మధ్యే యథా వృషః, ౮॥. స రాక్షసేంద్ర శ్శుశుభే తాభిః పరివృత స్స్వయం. కరేణుభి ర్యథాఽరణ్యే పరికీర్ణో మహాద్విపః,౯॥. సర్వకామైరుపేతాం చ పానభూమిం మహాత్మనః. దదర్శ హరిశార్దూల స్తస్య రక్షఃపతే ర్గృహే,మృగాణాం మహిషాణాం చ వరాహాణాం చ భాగశః, తత్ర న్యస్తాని మాంసాని పానభూమౌ దదర్శ సః,౧౦॥.రౌక్మేషు చ విశాలేషు భాజనే ష్వర్ధభక్షితాన్. దదర్శ హరిశార్దూలో మయూరాన్కుక్కుటాం స్తథా,౧౨॥. వరాహవార్ధ్రాణసకాన్ దధిసౌవర్చలా

మేకం వాక్యం. దదర్శే త్యనుషజ్యతే. క్రీడితేన క్రీడయా. భావే నిష్ఠా. విప్రహతాః, క్లాంతా ఇత్యర్థః. సుస్థితాః ఉపధానీకృత్య శయితాః - సంవిష్టాః సుప్తాః. * రామా. అత్ర పునరపి పానభూమౌ స్త్రీణాం రావణస్య చ దర్శనాభిధానాత్ క్షణ మన్యత్రాన్విష్య విశేషేణ మార్గితుం పునః పానభూమ్యాదికం దృష్ట్వా నిత్యవగమ్యతే ౬॥ తత్ర సీతాయా అదర్శనా త్పునరపి రావణస్థానమాగత్య దదర్శేత్యాహ—అంగనానామితి రూపసల్లాపశీలేన స్వసౌందర్యవర్ణనశీలేన - రావణవిషయరూపప్రశంసాశీలేన వా. యుక్తగీతార్థభాషిణా యుక్తం ఉపపన్నం గీతార్థం భాషితుం శీలమస్యేతి యుక్తగీతార్థభాషీ తేన - దేశకాలాభియుక్తేన. దేశకాలాభిజ్ఞే నే త్యర్థః. అంగనానాం సహస్రేణ రతాభిరతసంసుప్త మిత్యన్వయః. రతశబ్దేన బాహ్యసురత ముచ్యతే. అభిరతశబ్దేన కరణబంధాదిక ముచ్యతే. రతాభిరతశ్చాసౌ సంసుప్తశ్చ తం తథా - స్నాతానులిప్తాదివత్సమాసః క్రీడాఖేదేన సుప్తమిత్యర్థః. రావణ మితి శేషః. ౭॥—౮॥. సఇతి. పరికీర్ణః పరివృతః. ౯॥. సర్వకామైరితి. పానభూమేః పునర్దర్శనోక్తి స్తత్రత్యపదార్థకథనాయ. ౧౦॥. మృగాణామితి. భాగశః పిండశః. ౧౧॥. రౌక్మేష్వితి. మయూరాదిశబ్దాః మయూరాదివికారమాంసపరాః * రామా. మయూరాన్ కుక్కుటానితి స్వరూపేణ నిర్దేశా త్తత్తదాకారవిశిష్టతయా తే పక్వ ఇత్యవగమ్యతే. ౧౨॥. వరాహేతి. వార్ధ్రా

సుప్తాః. * రూపసల్లాపశీలేన, స్వస్వసౌందర్యవర్ణనస్వభావే నే త్యర్థః.యుక్తగీతార్థభాషిణా యుక్తముపపన్నం యథాతథా గీతస్య భరతశాస్త్ర స్యార్థం భాషితుం శీల మస్యేతి తథా తేన, భరతశాస్త్రార్థవ్యాఖ్యానచతురేణే త్యర్థః దేశకాలాభియుక్తేన, దేశకాలాభిజ్ఞే నేత్యర్థః. యుక్తవాక్యాభిధాయినా అవసరోచితభాషిణా.*రతాభిరతసంసుప్తం రతాభిరత శ్చాసౌ సంసుప్తశ్చ తం, రతిశ్రాంత్యాసుప్త మిత్యర్థః.*తిలకం. అథ పానభూమౌ దర్శనప్రకారః-క్రీడితేన అక్షాదిక్రీడయా క్లాంతాస్సత్యః తథైవనిద్రితా ఇతి శేషః. విప్రహతాః అతినిద్రితాః,దదర్శేతి శేషః.౮॥ సఇతి.పరికీర్ణః పరివేష్టితః.౯॥.*తిలకం. సస్త్రీకరావణగృహే పున స్సమ్య గన్విష్య పున ర్బహిః పానభూమి మాగత్య విచినోతి—సర్వకామైరితి. పూర్వం నృత్త్యాది యుక్తతత్ స్థస్త్రీమాత్రదర్శనం.ఇదానీం తస్యా స్సర్వకామోపేతత్వదర్శనం.* తిలకం.తదేవప్రపంచయతి మృగాణామితి, ౧౨॥. వరాహేతి. వరాహః సూకరః - వార్ధ్రాణసః పక్షివిశేషః. శ్లో. 'కృష్ణ

యుతాన్. శల్యా న్మృగమయూరాంశ్చ హనుమా నన్వవైక్షత, ౧౩½ క్రకరా న్వివిధా న్సిద్ధాం శ్చకోరా నర్ధభక్షితాన్ మహిషా నేకశల్యాంశ్చ ఛాగాంశ్చ కృతనిష్ఠితాన్, లేహ్యా నుచ్చావచా న్పేయాన్ భోజ్యాని వివిధాని చ ౧౪ తథామ్లలవణోత్తంసై ర్వివిధై రాగషాడబైః, హారనూపురకేయూరై రపవిద్ధై ర్మహాధనైః. పానభాజనవిక్షిప్తైః ఫలైశ్చ వివిధై రపి, కృతపుష్పోపహారా భూ రధికం పుష్యతి శ్రియం. ౧౬. తత్ర తత్ర చ విన్యస్తై స్సుశ్లిష్టై శ్శయనాసనైః, పానభూమి ర్వినా వహ్నిం ప్రదీప్తే వోపలక్ష్యతే. ౧౭. బహుప్రకారై ర్వివిధై ర్వరసంస్కారసంస్కృతైః,

---

ణసాః ఛాగవిశేషాః. శ్లో. 'త్రిపిబం త్విన్ద్రియక్షీణం యూప స్యాగ్రచరం తథా, రక్తవర్ణం చ రాజేన్ద్ర ఛాగం వార్ధ్రీణసం విదు'రితి స్మృతేః పక్షివిశేష ఇత్యన్యే ఖడ్గమృగ ఇత్యపరే. ని. 'వార్ధ్రీణసః ఖడ్గమృగ' ఇతి హలాయుధః. దధిసౌవర్చలాయుతాన్, దధిసౌవర్చలాభ్యాం సంస్కృతా నిత్యర్థః. సౌవర్చలం రుచకాఖ్యో లవణవిశేషః. ని. 'సౌవర్చలం స్యా ద్రుచక'మిత్యమరః. శల్యాన్ శ్వావిధః. ని. 'శ్వావిత్తు శల్య' ఇత్యమరః, మృగమయూరాదీనాం పునః కథనం ప్రదేశభేదాత్. ౧౩½. క్రకరానితి. క్రకరాన్ పక్షివిశేషాన్. ని. 'కృకణక్రకరౌ సమా'విత్యమరః. సిద్ధాన్ పక్వాన్ - ఏకశల్యాన్ మత్స్యవిశేషాన్ - కృతనిష్ఠితాన్ పర్యాప్తపక్వాన్ ని. 'యుగపర్యాప్తయోః కృత'మిత్యమరః. ౧౪. తథేత్యాది. ఆమ్లలవణోత్తంసైః అమ్లప్రధానైః లవణప్రధానైశ్చ - రాగషాడబైః రాగయుక్తైః షాడబైః - రాగః శ్వేతసర్షపః - 'రాగ స్సిద్ధార్థకో జ్ఞేయ' ఇతి సూపశాస్త్రం షాడబాః షడ్రససంయోగకృతా భక్ష్యవిశేషాః. ప్రదీపే త్వన్యథోక్తం శ్లో. 'సితామధ్వాదిమధురో ద్రాక్షా దాడిమజో రసః, విరళశ్చే త్కృతో రాగ స్సాన్ద్ర శ్చేత్ షాడబః స్మృత' ఇతి ౧౭. బహుప్రకారై రిత్యాది. కుశలసంయుక్తైః సమర్థ

గ్రీవో రక్తశిరాః శ్వేతపక్షో విహంగమః, సవై వార్ధ్రీణసః పక్షీ'తి విష్ణుధర్మోక్తేః. ఛాగవిశేషో వా* శ్లో. 'త్రిపిబం త్విన్ద్రియక్షీణం శ్వేతం వృద్ధ మజాపతిం, వార్ధ్రీణసం చ తం ప్రాహు ర్యాజ్ఞికా శ్శ్రాద్ధకర్మ'ణీతి స్మరణాత్. త్రిపిబం త్రిభిః ముఖేన కర్ణాభ్యాం చ పిబతీతి త్రిపిబం - ఖడ్గమృగో వా. ని. 'వార్ధ్రీణసః ఖడ్గమృగ' ఇతి హలాయుధః దధిసౌవర్చలాయుతాన్, దధిసౌవర్చలాభ్యాం సంస్కృతా నిత్యర్థః. సౌవర్చలం రుచకాఖ్యం లవణం ని. 'సౌవర్చలం స్యా ద్రుచక'మిత్యమరః శల్యాన్ - శల్యః శ్వావిత్. ౧౩½. క్రకరాఖ్యపక్షివిశేషాన్ - 'కృసరా' నితిపాఠే తైలాదిమిశ్రితోదనాన్ - సిద్ధాన్ పక్వాన్ - ఏకశల్యాన్ మత్స్యవిశేషాన్ - కృతనిష్ఠితాన్ కృతేన హింగుమరీచ్యాదినా నిష్ఠితాన్ నిష్పన్నాన్, పాకసంస్కారాదినా సంస్కృతా నిత్యర్థః. ౧౪ తథేతి. రాగషాడబైః శర్కరాక్షౌద్రద్రాక్షాదాడిమమధురద్రవ్యాణాం వికారాః విరళరసా రాగాః - త ఏవ వస్త్రగళితాః సాన్ద్రాః షాడబాః తదుక్తం * శ్లో. 'సితామధ్వాదిమధురా రాగా స్తే స్వచ్ఛతాం గతాః, తే సాన్ద్రా షాడబా లేహ్యా స్తే వస్త్రగళితా' ఇతి* 'సితామధ్వాదిమధురో ద్రాక్షాదాడిమజో రసః, విరళశ్చే త్కృతో రాగః సాన్ద్ర శ్చేత్ షాడబః స్మృత' ఇతి చ. *తిలకం మహాధనైః బహుమూల్యైః. ౧౬. తత్ర తత్రేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. పానభూమిః తైః ప్రదీప్తే వోపలక్ష్యత ఇతి సంబంధః. *తిలకం. సుశ్లిష్టైః సుష్ఠుకృతసంధిబంధైః - ఉక్తైః సౌవర్ణరత్నమయశయనాసనైః - పానభూమిః ప్రదీప్తే వోపలక్ష్యతే. ౧౭. *తిలకం. బహుప్రకారైః

మాంసైః కుశలసంయుక్తైః పానభూమిగతైః పృథక్. దివ్యాః ప్రసన్నా వివిధా
స్సురాః కృతసురా అపి, శర్కరాసవమాధ్వీకపుష్పాసవఫలాసవాః. వాసచూర్ణై
శ్చ వివిధై ర్దృష్టా స్తైస్తైః పృథక్పృథక్, సంతతా శుశుభే భూమి ర్మాల్యైశ్చ బహు
సంస్థితైః. హిరణ్మయై శ్చ వివిధై ర్భాజనై స్స్ఫాటికై రపి, జాంబూనదమయై శ్చా
న్యైః కరకై రభిసంవృతా. ౨౨ రాజతేషు చ కుంభేషు జాంబూనదమయేషు చ,
పానశ్రేష్ఠం తదా భూరి కపి స్తత్ర దదర్శ సః. ౨౩. సోఽపశ్య చ్ఛాతకుంభాని శీధో
ర్మణిమయాని చ, రాజతాని చ పూర్ణాని భాజనాని మహాకపిః. ౨౪. క్వచిదర్ధావశే
షాణి క్వచిత్పీతాని సర్వశః, క్వచి న్నైవ ప్రపీతాని పానాని స దదర్శ హ. ౨౫. క్వచి

సూపసంయోజితైః *(రామా. 'కలశసంయుక్తై రితివా పాఠః) ఏవంభూతైః మాంసై స్సహ దృష్టా ఇతి వక్ష్యమాణే నాన్వయః. దివ్యాః అమృతమథనోద్భూతవారుణీజాతీయాః - ప్రసన్నాః నిష్కల్మషాః- కృతసురాః కృత్రిమసురాః-కృత్రిమసురా ఏవాహ—శర్కరేతి. శర్కరాసవాః శర్కరయా కృతాః- మాధ్వీకాః మధునాకృతాః పుష్పాసవాః పుష్పమకరందకృతాః -ఫలాసవాః ఫలరసకృతాః- తథోక్త మర్ణవే—శ్లో 'పానకంద్రాక్షమాధూకం ఖార్జూరం తాళ మైక్షవం,మధూత్థం శీధు మాధ్వీకం మైరేయంనారికేళజ' మితి వాసచూర్ణై రధివాసచూర్ణైః సహ దృష్టాః, హనుమతేతి శేషః. బహుప్రకారై ర్మాంసై స్సహ సురాః వాసచూర్ణైః స్సహ హనుమతా తత్ర పానభూమౌ దృష్టా ఇతి సంబంధః. తైస్తైరిత్యా ద్యుత్తరశేషః. తైస్తై ర్మాంసవిశేషైః స్సురావిశేషై ర్వాసచూర్ణై శ్చ పృథక్పృథక్ సంతతేతి సంబంధః. బహుసంస్థితైః బహుసంస్థానైః హిరణ్మయై రితి. అత్రాపి సంతతేతి పూర్వేణాన్వయః. హిరణ్మయైః రజతమయైః * 'కృతాకృతం హేమరూప్యం హిరణ్యమభిధీయత'ఇతి వచనాత్. తైస్తైః పృథక్పృథక్ సంతతా - బహుసంస్థితై ర్మాల్యై ర్హిరణ్మయైః స్ఫాటికై రపి భాజనై స్సంతతా - జాంబూనదమయై రన్యైః కరకై శ్చాభిసంవృతా భూమి శ్శుశుభ ఇతి సంబంధః. ౨౩. సోఽపశ్యదితి. శీధోః మద్యస్య ౨౪. క్వచిదితి పానాని పానపాత్రాణి ౨౫. 'క్వచిద్భక్ష్యై'నిత్యాది 'నిద్రాబలపరాజితా' ఇత్యంత మేకం వాక్యం. క్వచిత్ ప్రభిన్నై రిత్యాదిషు సహయోగే తృతీయా. హేతౌ తృతీ

బహూపాదానభేదైః-అతఏవ వివిధైః వివిధరసవద్భిః-వరసంస్కారేణ శ్రేష్ఠ సంస్కారక ద్రవ్యయోగేన సంస్కృతైః-కుశలసంయుక్తైః నిపుణపాచకపక్వై ర్మాంసైః ౧౯. దివ్యాఇతి. దివ్యాః సురాః సముద్రమథనోత్పన్నాః సురాః-కృతసురాః కృత్రిమసురాః. తాఏవాహ—శర్కరాసవేత్యాదినా. శర్కరాసవాః శర్కరయా కృతాః - మాధ్వీకాః మధునా కృతాః - 'మార్ద్వీకా' ఇతి పాఠే ద్రాక్షాఫలవికారా వా. ని. 'మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షే'త్యమరః. పుష్పాసవాః పుష్పమకరందకృతాః - ఫలాసవాః ఫలరసైః కృతాః - వాసచూర్ణైః అధివాసచూర్ణైః, సుగంధీచూర్ణై రిత్యర్థః. సహ ఉక్తసురా దృష్టాః, కపి నేతి శేషః. ౨౦½ సంతతేత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం హిరణ్మయైః రజతమయైః మాల్యాదిభిః సంవృతా భూమిః శుశుభ ఇతి సంబంధః. *తిలకం. అథ భూవర్ణనం. బహుషు దేశేషు సంస్థితై ర్మాల్యైః సంతతా వ్యాప్తా భూమిః శుశుభే. ఉచ్యమానవిశేషణైః కరకై ర్ఘటై శ్చ సంతతా. ౨౩. సఇతి శీధోః ర్మద్యస్య. ౨౪. *తిలకం. అర్ధావశేషాణి అర్ధావశిష్టపానాని-పీతాని పీతాసవాని-నైవ ప్రపీతాని పూర్ణాసవాన్యేవ-పానాని పానభాజనాని. ౨౫. క్వచిదితి. కరకై ర్ఘటై రితి సహయోగే తృతీయా. 'నిద్రాబల

ధృతబ్యాం శ్చ వివిధాన్ క్వచిత్పానాని భాగశః, క్వచి దన్నావశేషాణి పశ్య
న్నైవ విచచార హ క్వచి త్ప్రభిన్నైః కరకైః క్వచి దాలోళితై ర్ఘటైః,క్వచి త్సంపృ
క్తమాల్యాని జలాని చ ఫలాని చ.శయనా న్యత్ర నారీణాం శుభ్రాణి బహుధా పు
నః,పరస్పరం సమాశ్లిష్య కాశ్చి త్సుప్తా వరాంగనాః.కాశ్చి చ్చ వస్త్ర మన్యస్యా స్స్వ
పంత్యాః పరిధాయ చ, ఆహృత్య చాబలా స్సుప్తా నిద్రాబలపరాజితాః ౨౯ తా
సా ముచ్ఛ్వాసవాతేన వస్త్రం మాల్యం చ గాత్రజం, నాత్యర్థం స్పందతే చిత్రం
ప్రాప్య మంద మివానిలం ౩౦ చందనస్య చ శీతస్య శీధో ర్మధురసస్య చ,వివిధస్య
చ మాల్యస్య ధూపస్య వివిధస్య చ. బహుధా మారుత స్తత్ర గంధం వివిధ ము
ద్వహన్, రసానాం చందనానాం చ ధూపానాం చైవ మూర్ఛితః ప్రవవౌ సురభి
ర్గంధో విమానే పుష్పకే తదా, ౩౨॥ శ్యామా వదాతా స్తత్రాన్యాః కాశ్చిత్కృ
ష్ణా వరాంగనాః, కాశ్చి త్కాంచనవర్ణాంగ్యః ప్రమదా రాక్షసాలయే, ౩౩॥
తాసాం నిద్రావశత్వా చ్చ మదనేన విమూర్ఛితం. పద్మినీనాం ప్రసుప్తానాం
రూప మాసీ ద్యథైవ హి, ౩౪॥ ఏవం సర్వ మశేషేణ రావణాంతఃపురం కపిః.
దదర్శ సుమహాతేజా న దదర్శ చ జానకీం, ౩౫॥ నిరీక్షమాణ శ్చ తదా తా

యా వా ప్రభిన్నత్వా దాలోళితత్వాచ్చ సంపృక్తమాల్యాని - మాల్యమిశ్రాణీత్యర్థః 'పరస్పర' మిత్యా
ది 'పశ్యన్ వై విచచా'రేతి పూర్వేణాన్వయః ౨౯. తాసామితి గాత్రజం గాత్రస్థం - మంద మని
లం ప్రాప్యేవ అత్యర్థం న స్పందత ఇత్యన్వయః. ౩౦.చందనస్యేత్యాది ఉద్వహన్ ప్రవవా విత్యపకృష్య
తే. ౩౧॥. రసానామితి. రసాదీనాం సురభి ర్గంధః - విమానే మూర్ఛితః వ్యాప్తస్సన్ - ప్రవవౌ
చచార.*రామా. చందనస్యేత్యాది.చందనస్య అనులేపనచందనస్య-ధూపస్య గృహాధివాసార్థధూపస్య-
స్నానానాం చందనానాం స్నానార్హచందనానాం - ధూపానాం కేశాధివాసధూపానాం - మా
రుతః ఏతేషాం వివిధం గంధ ముద్వహన్ ప్రవవౌ అతఏవ సురభిః ఘ్రాణతర్పణో
గంధః - విమానే పుష్పకే - మూర్ఛితః వ్యాప్త ఇతి సంబంధః. ౩౨॥. శ్యామా ఇతి వదాతాః
అవదాతాః - వాగురిమతే నాల్లోపః. శుభ్రా ఇత్యర్థః. ౩౩॥ తాసామితి. చకారో ఽప్యర్థకః.
నిద్రాపరవశానామపి తాసాం రూపం ప్రసుప్తానాం పద్మినీనాం రూప మివ రమ్య మాసీ దిత్యర్థః.
౩౪॥—౩౫॥ నిరీక్షమాణ ఇత్యాది ధర్మసాధ్వసశంకితః ధర్మలోపభయా చ్ఛంకితః - పరదారావ

పరాజితా' ఇత్యంతస్య 'పశ్యన్నైవ విచచా'రేతి పూర్వేణ సంబంధః * తిలకం భాగశః విభా
గేన - పానాని దదర్శ ఇద మముక మిద మముక మితి విభజ్య దదర్శేత్యర్థః. శూన్యాని బహుధా
పునః - శూన్యాని పతిశూన్యాని - అతఏవ పరస్పరం సమాశ్లిష్యేతి ౨౯. తాసామితి. గాత్రజం
గాత్రస్థం. ౩౦. చందనస్యేత్యాది. మారుతః చందనాదే శ్చ స్నానానాం స్నానార్హచంద
నానాం ధూపానాం వివిధం గంధ ముద్వహన్ ప్రవవౌ. అతఏవ సురభిః ఘ్రాణతర్పణః-
గంధః విమానే మూర్ఛితః వ్యాప్త ఇతి సంబంధః ౩౨॥. శ్యామేతి. రాక్షసాలయే, సుప్తా ఇతి శేషః.
* తిలకం రాక్షసాలయే - అంతరమధ్యబహిఃకక్ష్యోపలక్షితే సర్వత్ర ౩౩॥.తాసామితి నిద్రావరవశ
త్వా చ్చ మదనేన మదనహేతుకంత్వాచ - విమూర్ఛితం క్లాంతం-తాసాం రూపం - పద్మినీనాం
రూపం యథా రమణీయం - తద్వ దాసీ దిత్యర్థః. ౩౫॥ నిరీక్షమాణ ఇతి. ధర్మసాధ్వసశంకితః ధర్మ

స్స్త్రియ స్స మహాకపిః. జగామ మహతీం చింతాం ధర్మసాధ్వసశంకితః, పరదారావ
రోధస్య ప్రసుప్తస్య నిరీక్షణం. ఇదం ఖలు మమాత్యర్థం ధర్మలోపం కరిష్యతి, న
హి మే పరదారాణాం దృష్టి ర్విషయవర్తినీ. అయంచాత్ర మయా దృష్టః పరదార
పరిగ్రహః. ౩౮॥ తస్య ప్రాదురభూ చ్చింతా పున రన్యా మనస్వినః. నిశ్చితైకాంత
చిత్తస్య కార్యనిశ్చయదర్శినీ, ౩౯॥ కామం దృష్టా మయా సర్వా విశ్వస్తా రావణ
స్త్రియః. న హి మే మనసః కించి ద్వైకృత్య ముపపద్యతే, ౪౦॥ మనో హి హేతు
స్స ర్వేషా మింద్రియాణాం ప్రవర్తనే శుభాశుభా స్వవస్థాసు తచ్చ మే సువ్యవస్థితం,
౪౧॥ నాన్యత్ర హి మయా శక్యా వై దేహీ పరిమార్గితుం. స్త్రియో హి స్త్రీషు దృశ్యం
తే సదా సంపరిమార్గణే, ౪౨॥ యస్య సత్త్వస్య యా యోని స్తస్యాం తత్పరిమార్గ్యతే.
న శక్యా ప్రమదా నష్టా మృగీషు పరిమార్గితుం, ౪౩॥ త దిదం మార్గితం తావ చ్ఛుద్ధేన
మనసా మయా రావణాంతఃపురం సర్వం దృశ్యతే న చ జానకీ, ౪౪॥ దేవగంధర్వ
కన్యాశ్చ నాగకన్యా శ్చ వీర్యవాన్ అవేక్షమాణో హనుమా న్నైవాపశ్యత
జానకీం, ౪౫॥ తా మపశ్య న్కపి స్తత్ర పశ్యం శ్చాన్యా వరస్త్రియః. అపక్రమ్య
తదా వీరః ప్రధ్యాతు ముపచక్రమే, ౪౬॥ స భూయ స్తు పరం శ్రీమాన్
మారుతి ర్యత్న మాస్థితః. ఆపానభూమి ముత్సృజ్య తద్విచేతుం ప్రచక్రమే. ౪౭॥
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ఏకాదశ స్సర్గః.

రోధస్య పరదారరూపాంతఃపురస్య నహీతి మే దృష్టిః కదాచి దపి పరదారాణాం విషయవర్తినీ న హి, పరదారసంబంధివిషయపరా నహీత్యర్థః. తథా ప్యయం పరదారపరిగ్రహః దృష్టః - ఇద మసంగత మిత్యర్థః ౩౮॥. తస్యేతి. నిశ్చితైకాంతచిత్తస్య నియతైకరూపచిత్తస్య * రామా. తస్యేతి. నిశ్చితే నిశ్చయే ఏకాంతం నియతం చిత్తం యస్య తస్య. యద్వా—నియతైకచిత్తస్య. ౩౯॥. కామమితి. వైకృత్యం వికారః - ఉపపద్యతే ఉత్పద్యతే. * రామా. విశ్వస్తాః విస్రబ్ధాః. ౪౦॥. మనఇతి. శుభాశుభా స్వవస్థాసు శుభకరణాశుభకరణేషు విషయేషు - ఇంద్రియాణాం ప్రవర్తనే మన ఏవ హేతుః. సువ్యవస్థితం - న తదభిలాషజాత మిత్యర్థః. ౪౧॥. నను పరదారదర్శన మపి పరిహరణీయం, తత్కిమర్థం కృతం తత్రాహ—నాన్యత్రేతి. అన్యస్త్రీవ్యతిరిక్తే- సంపరిమార్గణే కర్తవ్యే స్త్రీష్వేవ హి స్త్రియో దృశ్యంతే. యస్యేతి యోనిః జాతిః, సజాతీయ ఇత్యర్థః ౪౩॥. * రామా తదితి. తత్తస్మాత్. ౪౪॥. దేవేతి. అపశ్యత అపశ్యత్. ౪౬॥ సభూయ స్తు పరమితి. తత్ రావణాంతఃపురం. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే- సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః.

లోపభయా చ్ఛంకితః- పరదారపరిగ్రహః పరదారా ఏవ పరిగ్రహః. *తిలకం 'తతో నిరీక్షణానంతరం* 'నేక్షే తార్క్యం న నగ్నాం స్త్రీ' మితి స్మరణా దితి శేషః. గదే వాహ—ధర్మేతి. ధర్మలోపనిమిత్తం యత్సాధ్వసం భయం తేన శంకితః, భీత ఇత్యర్థః ధర్మలోపం దర్శయతి—పరదారావరోధస్య. దారశబ్దః స్త్రీసామాన్యవాచీ, అవరోధశబ్దః స్వధర్మయుక్తకులస్త్రీవాచీ ప్రసుప్తస్యేత్యనేన నగ్నప్రాయత్వం సూచితం. తత్సమయే వసనానాం విపర్యాసాత్ ౩౮॥. తస్యేతి . నిశ్చితైకాంతచిత్తస్య నిశ్చయనియతచిత్తస్య. ౩౯॥ కామమితి. వైకృత్యం వికృతత్వం. ౪౨॥ యస్యేతి యోనిః జాతిః. ౪౬॥. సఇతి. తత్ రావణస్యగృహం. ౪౭॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాదశ స్సర్గః

ద్వాదశ స్సర్గః.

స తస్య మధ్యే భవనస్య మారుతి ర్లతాగృహాం శ్చిత్రగృహా న్నిశాగృహాన్, జగామ సీతాం ప్రతి దర్శనోత్సుకో న చైవ తాం పశ్యతి చారుదర్శనాం. ౧. స చింతయామాస తతో మహాకపిః ప్రియా మపశ్య న్రఘునందనస్య తాం, ధ్రువం హి సీతా మ్రియతే యథా న మే విచిన్వతో దర్శన మేతి మైథిలీ, ౨ సా రాక్షసానాం ప్రవరేణ జానకీ స్వశీలసంరక్షణతత్పరా సతీ, అనేన నూనం ప్రతిదుష్టకర్మణా హతా భవే దార్యపథే పరే స్థితా. 3. విరూపరూపా వికృతా వివర్చసో మహాననా దీర్ఘవిరూపదర్శనాః, సమీక్ష్య సా రాక్షసరాజయోషితో భయా ద్వినష్టా జనకేశ్వరాత్మజా. ౪. సీతా మదృష్ట్వా హ్యనవాప్య పౌరుషం విహృత్య కాలం సహ వానరై శ్చిరం, న మేఽస్తి సుగ్రీవసమీపగా గతి స్సుతీక్ష్ణదండో బలవాంశ్చ వానరః. ౫. దృష్ట మంతఃపురం సర్వం దృష్టా రావణయోషితః, న సీతా దృశ్యతే సాధ్వీ వృథా జాతో మమ శ్రమః. ౬. కిన్ను మాం వానరా స్సర్వే గతం వక్ష్యంతి సంగతాః, గత్వా తత్ర త్వయా వీర కింకృతం త ద్వదస్వ నః. అదృష్ట్వా కిం

సతస్యేత్యాది.నిశాగృహాన్ రాత్రినివాసయోగ్యగృహాన్ *ని 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యే'వేతి పుల్లింగత్వం. పశ్యతి అపశ్యత్.౧ సఇతి. యథా యస్మాత్కారణాత్-విచిన్వతో మే మైథిలీ దర్శనం నైతితస్మాత్ మ్రియతే మమార. యద్వా—అథవా నేతివాక్యం పఠనీయం. తదా అపశ్యన్నితి హేతుగర్భం అదర్శనా న్మృతా వా అథవా దర్శనం నైతి.కుత్రచిత్ గహనే ప్రదేశే స్థితా వేత్యర్థః.౨. సేతి. ప్రతిదుష్టకర్మణా అతిదుష్టకర్మణా-వీప్సాయాం ప్రతిః ని.'ప్రతి ప్రతినిధౌ వీప్సాలక్షణాదౌ' విత్యమరః పరే ఉత్కృష్టే-ఆర్యపథే సన్మార్గే 3 విరూపేతి విరూపాణి న్యూనాధికాని రూపాణి శరీరావయవాః యాసాం తాః-వికృతాః వికృతవేషాః-వివర్చసో నిస్తేజస్కాః-మహాననాః అతివిశాలముఖాః-దీర్ఘాణి విరూపాణి దర్శనాని చక్షూంషి యాసాం తాః-రాక్షసరాజయోషితః రావణస్యాజ్ఞాకారిణ్యః స్త్రియః ౪ సీతామితి. పౌరుషం శత్రువిషయపరాక్రమం-చిరంకాలం విహృత్య,అతిక్రమ్యే త్యర్థః. ఏవంభూతస్య మే సుగ్రీవసమీపగా తత్సమీపగామినీ-గతిః మార్గః-నాస్తి-సుగ్రీవసమీపగతిః మమాయోగ్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ—సుతీక్ష్ణేతి యత ఇతి శేషః. ౬ కిమితి. కిన్నిత్యతిసామాన్యేన నిర్వేదోక్తిః విశేషత శ్చాహ—గత్వేతి ఇత్యుక్త ఇతి శేషః. వదస్వ న ఇత్యుక్తః కిం ప్రవక్ష్యామి?. యద్వా—కిం త్వితిపాఠః. పూర్వపదర్ధత్రయ మేకంవాక్యం. కిం త్వితి పూర్వస్మాద్విశేషోక్తిః. మాం

సతస్యేతి. నిశాగృహాన్ రాత్రినివాసయోగ్యాన్ గృహాన్-పశ్యతి అపశ్యత్.౧ స ఇతి.జానకీ-విచిన్వతో మే దర్శనం యథా యస్మా న్నైతి-తథా తస్మాత్-ధ్రువం మ్రియతే మమారేతి సంబంధః. ౨ సేతి. స్వశీలసంరక్షణం పాతివ్రత్యసంరక్షణం-ప్రతిదష్టకర్మణా అతిదుష్టకర్మణా-ఆర్యపథే సన్మార్గే. 3.విరూపదర్శనాః విరూపాణి దర్శనాని చక్షూంషి-దీర్ఘాశ్చ విరూపదర్శనాశ్చ తా స్తథోక్తాః రాక్షసరాజయోషితః రావణస్యాజ్ఞాకారిణీః. ౪. సీతా మితి సుగ్రీవసమీపగా గతిః గమ్యత ఇతి గతిర్మార్గః సుగ్రీవసమీపసంబంధీమార్గో-మే నాస్తి,సుగ్రీవసమీపం ప్రతి న గంతవ్య మితి భావః.౬ మాస్తు తత్సమీపగమనం జాంబవదాదిసమీపగమన మపి దురంత మిత్యాహ—కిన్నిత్యాది.తద్వదస్వనః, ఇత్యుక్త

ప్రవక్ష్యామి తా మహం జనకాత్మజాం, ౭. ధ్రువం ప్రాయ ముపైష్యంతి కాలస్య వ్యతివర్తనే. ౮. కిం వా వక్ష్యతి వృద్ధశ్చ జాంబవా నంగదశ్చ సః, గతం పారం సముద్రస్య వానరాశ్చ సమాగతాః ౯. అనిర్వేద శ్శ్రియో మూల మనిర్వేదః పరం సుఖం, అనిర్వేదో హి సతతం సర్వార్థేషు ప్రవర్తకః కరోతి సఫలం జంతోః కర్మ య త్తత్కరోతి సః, తస్మా దనిర్వేదకృతం యత్నం చేష్టేహ ముత్తమం, ౧౧. భూయ స్తావ ద్విచేష్యామి దేశా న్రావణపాలితాన్, ఆపానశాలా విచితా స్తథా పుష్పగృహాణి చ *చిత్రశాలా శ్చ విచితా భూయః క్రీడాగృహాణి చ, నిష్కుటాంతరరథ్యా శ్చ విమానాని చ సర్వశః. ఇతి సంచింత్య భూయోఽపి విచేతు ముపచక్రమే, భూమీగృహాం శ్చైత్యగృహాన్ గృహాతిగృహకా నపి. ౧౨. ఉత్పతన్నిప

వానరాః వదస్వ న ఇతి వక్ష్యంతి, తదా అదృష్ట్వా కిం ప్రవక్ష్యామీతి యోజనా. ౭. తర్హి అత్రైవ కాలవిళంబః క్రియతాం తత్రాహ—ధ్రువమితి కాలస్య వ్యతివర్తనే అస్మదాగమనకాలేఽతీతే ప్రాయ ముపైష్యంతి, జాంబవత్ప్రభృతయ ఇతి శేషః. ౮. సామాన్యేన నిర్వేదం ప్రతివక్తి—కింవేతి. సముద్రలంఘనరూపం మహత్కర్మ కృతవంతం మాం తే కిం వక్ష్యంతి కి మపి వక్ష్యంతి యద్వా—మద్వృత్తాంతం ప్రశంసన్ జాంబవాన్ తదుత్సాహకోఽంగద స్తదుపశృణ్వంతోఽన్యే చ మాం కిం వా జుగుప్సితం వక్ష్యంతి. ని, 'కిం పృచ్ఛాయాం జుగుప్సనే' ఇత్యమరః. *రామా. కిం మామితి. సముద్రస్య పారం తీరం - గతం మాం వృద్ధోజాంబవాన్ కిం వక్ష్యతి జుగుప్సితం వక్ష్యతి జన్మప్రభృతి మత్పరాక్రమకథనేన ప్రశస్య ప్రేషయిత్వా జాంబవాన్ మాం ప్రతి జుగుప్సితవాక్యో భవిష్యతి. సోఽంగదశ్చ బిలప్రవేశనోద్యోగా న్మయా విఘటితోఽంగదశ్చ-జుగుప్సితవాక్యో భవిష్యతి సమాగతా వానరాశ్చ-'సర్వథాకృతకార్యోఽహమేష్య' మితి మదుక్త్యా జనితవిశ్వాసా వానరా శ్చ జుగుప్సితవాక్యా భవిష్యంతీ త్యర్థః. ౯. చిరం నిర్వేదే కార్యహాని స్స్యా దితి మత్వా అనిర్వేద మవలంబతే—అనిర్వేద ఇతి. అనిర్వేద ఉత్సాహః - తత్కృతం తత్ప్రయుక్తయత్నం-చేష్టే, కరోమీత్యర్థః. యత్కరోతి - జంతురితి సిద్ధం జంతో స్సంబంధి తత్సర్వం కర్మ - సః అనిర్వేద ఏవ - సఫలం కరోతీ త్యన్వయః. ౧౧. భూయస్తావదిత్యాది. ఆపానేతి. ఏతా విచితాః అథాపి పునర్విచేష్యామీత్యనుషజ్యతే. నిష్కుటాః గృహారామాః - అంతరరథ్యాః అవాంతరవీథ్యః - భూమీతి భూమీగృహాన్ భూమిబిలగృహాన్-చైత్యగృహాన్ చతుష్పథమండపాన్-గృహా నతి గృహాన్ గృహా నతీత్య దూరే స్వైరవిహారార్థం నిర్మితాన్ గృహాన్. ౧౨. ఉత్పతన్నిత్యాది. ఉత్పత న్నిపతన్ పూర్వ ముచ్ఛ్రస్థానా న్యధిరుహ్య తతోఽవ

ఇతి శేషః తా మదృష్ట్వా కిం ప్రవక్ష్యామీతి సంబంధః న కిమపి వక్తుం శక్య మిత్యర్థః ౭ తత్ర హేతు మాహ—ధ్రువ మితి. సీతానదృష్టేతి వచనం శ్రుత్వా ధ్రువం ప్రాయోపవేశ నేన ప్రాణాం స్త్యక్ష్యం తీత్యర్థః. ౮. హేత్వంతరమాహ—కిమితి. సముద్రస్య పారం తీరం గతం మాం జాంబవాన్ కిం కుత్సితం-వక్ష్యతి-సోఽంగదః కిం కుత్సితం-వక్ష్యతి-సమాగతాః సీతాన్వేషణార్థ మాగతాః-కింకుత్సితం-వక్ష్యం తీత్యర్థః. ౯. ఏవం క్షణమాత్రం నిర్విద్య పున రుత్సాహ మవలంబ్యాహ—అనిర్వేదఇత్యాదినా అనిర్వేదః అలంబుద్ధిరాహిత్యం, ఉత్సాహ ఇత్యర్థః అనిర్వేదకృతం ఉత్సాహప్రయుక్తం ౧౧. *చిత్రేతి నిష్కుటా గృహారామాః-తన్మధ్యగాః వీథీశ్చ భూమీతి. భూమీగృహాన్ భూబిలగృహాన్-చైత్యగృహాన్ బుద్ధాయతనాని-గృహాతిగృహకా నపి గృహా నతీత్య అనతిదూరే స్వైరవిహారార్థం నిర్మితగృహాన్.

తం శ్చాపి తిష్ఠ న్గచ్ఛ న్పునః స్సృనః, అపావృణ్వం శ్చ ద్వారాణి కవాటా న్యవ
ఘాటయ న్ప్రవిశ న్నిష్పతం శ్చాపి ప్రపత న్నుత్పతన్నపి, సర్వ మ ప్యవకాశం స
విచచార మహాకపిః. ౧౬ చతురంగుళమాత్రోఽపి నావకాశ స్స విద్యతే, రావ
ణాంతఃపురే త స్మి న్యం కపి ర్న జగామ సః.౧౭ ప్రాకారాంతరరథ్యాశ్చ వేదికా
శ్చైత్యసంశ్రయాః, దీర్ఘికాః పుష్కరిణ్య శ్చ సర్వం తే నావలోకితం. ౧౮. రాక్ష
స్యో వివిధాకారా విరూపా వికృతా స్తథా, దృష్టా హనుమతా తత్ర న తు సా
జనకాత్మజా ౧౯ రూపేణాప్రతిమా లోకే వరా విద్యాధరస్త్రియః, దృష్టా హను
మతా తత్ర న తు రాఘవనందినీ. ౨౦ నాగకన్యా వరారోహాః పూర్ణచంద్ర
నిభాననాః, దృష్టా హనుమతా తత్ర న తు సీతా సుమధ్యమా. ౨౧. ప్రమథ్య
రాక్షసేంద్రేణ నాగకన్యా బలాద్ధృతాః, దృష్టా హనుమతా తత్ర న సా జనక
నందినీ. ౨౨ సోఽపశ్యం స్తాం మహాబాహుః పశ్యం శ్చాన్యా వరస్త్రియః, విషసాద
ముహు ర్ధీమా న్హనుమా న్మారుతాత్మజః. ౨౩ ఉద్యోగం వానరేంద్రాణాం
ప్లవనం సాగరస్య చ, వ్యర్థం వీక్ష్యానిలసుత శ్చింతాం పున రుపాగమత్ ౨౪.
అవతీర్య విమానా చ్చ హనుమా న్మారుతాత్మజః, చింతా ముపజగామాథ శోకోప
హతచేతనః ౨౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ద్వాదశ స్సర్గః

రోహ న్ అవఘాటయ న్ పాటయ న్-నిష్పత న్ నిర్గచ్ఛ న్ ప్రపత న్నుత్పత న్ బిలగృహాదీని నీచస్థానాని ప్రథమ మధిరుహ్య తత స్సముద్గచ్ఛ న్.౧౬—౧౭. ప్రాకారేతి. ప్రాకారాంతరరథ్యాః ప్రాకారమధ్యవర్తివీథ్యః-వేదికాశ్చైత్యసంశ్రయాః చైత్యవృక్షమూలపీఠికాబంధాః ౧౯—౨౧. ప్రమథ్యేతి ప్రమథ్య ప్రసహ్య - 'బలాద్ధృతా నాగకన్యా' ఇత్యభిధానా దత్ర బందీకృతానాం గ్రహణం. పూర్వశ్లోకే ఊఢానాం నాగకన్యానామిత్యపునరుక్తిః. ౨౨—౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశ స్సర్గః.

---

౧౪. ఉత్పతన్నితి. ఉత్పత న్ ఉన్నత మారుహ న్ - నిపత న్ తతోఽవరోహ న్ - నిష్పత న్ నిష్క్రామ న్ - బిలగృహే ష్వవతర న్ - ఉత్పత న్ పున స్తేభ్య ఉద్గచ్ఛ న్. ౧౬. * తిలకం యం స కపి ర్న జగామ స తాదృశ శ్చతురంగుళమాత్రో ఽప్యవకాశో న విద్యతే. ౧౭. ప్రాకారేతి. ప్రాకారాంతరరథ్యాః ప్రాకారాంతరమధ్యవర్తిమంత్రికుమారాదిగృహవీథ్యః - వేదికా శ్చైత్యసంశ్రయాః చతుష్పథవర్తివృక్షాధారభూతవేదికాః ౧౯. * తిలకం. రాఘవనందినీ రామప్రియా. ౨౧. ప్రమథ్యేతి. 'ప్రమథ్య నాగకన్యా బలాద్ధృతా' ఇత్యనేన బందీకృతానాం గ్రహణం పూర్వం తూఢానాం నాగకన్యానాం. అతో న పునరుక్తిః. ౨౨—౨౪. అవతీర్య విమానాచ్చేతి పున రారు హ్యావరుహ్య చేత్యర్థః. విమానస్థై తత్సర్వదర్శన మితి తత్త్వం. ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయాం-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాదశ స్సర్గః.

త్రయోదశ స్సర్గః.

విమానాత్తు సుసంక్రమ్య ప్రాకారం హరియూథపః, హనుమా న్వేగవా
నాసీ ద్యథా విద్యు ద్ఘనాంతరే ౧ సంపరిక్రమ్య హనుమాౝ రావణస్య నివేశ
నాత్, అదృష్ట్వా జానకీం సీతా మబ్రవీ ద్వచనం కపిః. ౨. భూయిష్ఠం లోళితా
లంకా రామస్య చరతా ప్రియం, న హి పశ్యామి వైదేహీం సీతాం సర్వాంగశో
భనాం. ౩. పల్వలాని తటాకాని సరాంసి సరిత స్తథా, నద్యోఽనూపవనాంతా శ్చ
దుర్గా శ్చ ధరణీధరాః లోళితా వసుధా సర్వా న తు పశ్యామి జానకీం, ౪౹ ఇహ
సంపాతినా సీతా రావణస్య నివేశనే. ఆఖ్యాతా గృధ్రరాజేన న చ పశ్యామి తా
మహం, ౫౹ కిన్ను సీతాఽథ వైదేహీ మైథిలీ జనకాత్మజా. ఉపతిష్ఠేత వివశా
రావణం దుష్టచారిణం, ౬౹ క్షిప్ర ముత్పతతో మన్యే సీతా మాదాయ రక్షసః.

విమానాదిత్యాది ఇదానీం విమానాదవతరణోక్త్యా మధ్యే విమాన మధిరూఢ ఇత్యవగమ్యతే. వేగవత్త్వే దృష్టాంత మాహ—విద్యుదితి.౧ సంపరిక్రమ్యేతి సంపరిక్రమ్య,ప్రాకార మితి శేషః అబ్రవీత్, స్వయ మితి శేషః. ౨. భూయిష్ఠమితి లోళితా, బహుశోఽన్విష్టేత్యర్థః ౩ పల్వలానీత్యాది. సరితః క్షుద్రనద్యః - అనూపవనాంతాః జలప్రాయవనప్రదేశాః. ౪౹—౫౹. కిన్న్వితి. సీతా అయోనిజా - వైదేహీ జన్మభూమిప్రయుక్తాతిశయవతీ - మైథిలీ ఆచారప్రధానకులోత్కర్షవతీ - అథశబ్ద స్సముచ్చయే. ఏవంభూతా జనకాత్మజా-దుష్టచారిణం రావణం-వివశా కామపరవశా సతీ - ఉపతిష్ఠేత కింను ?, నేత్యర్థః. * రామా. కిన్న్వితి. సీతేత్యనే నాయోనిజత్వప్రయుక్తవైశిష్ట్యం ద్యోత్యతే. అథ శబ్దార్థో గుణసముచ్చయః. వైదేహీత్యనేన దేశసంబంధకృతవైశిష్ట్యం, మైథిలీత్యనేన సదాచారయుక్త సత్పురుషవాసభూతనగరసంబంధకృతవైశిష్ట్యం, జనకాత్మజేత్యనేన 'కర్మణైవహిసంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ' ఇతి ప్రసిద్ధజనకసంబంధకృతవైశిష్ట్యం, ఏవంగుణవిశిష్టా దేవీ-దుష్టచారిణం రావణం-ఉపతిష్ఠేతకింను ప్రాప్నుయా త్కింను?, మిత్రత్వేన ప్రాప్నుయా త్కింను ?న ప్రాప్నుయా దేవేత్యర్థః.*'ఉపాద్దేవపూజా సంగతికరణమిత్రకరణపథిష్వితి వక్తవ్య'.మిత్యాత్మనేపదమ్.౬౹ అథాస్యా అదర్శనే హేతూ నుత్ప్రే

విమానాదితి. స వేగవాౝ హనుమాౝ విమానాత్ ప్రాకారం సంక్రమ్య ఘనాంతరే విద్యుది వాసీదిత్యన్వయః. అనేనౌపమ్యేన ప్రాకార ఇంద్రనీలకృత ఇత్యవగమ్యతే. ౧ సమితి నివేశనా త్సంపరిక్రమ్య, ప్రాకార మితిశేషః. ౨. భూయిష్ఠమితి. భూయిష్ఠం లోడితా, బహుశోఽన్విష్టే త్యర్థః. ౩.పల్వలానీతి. సరితః క్షుద్రనద్యః-అనూపవనాంతాః జలప్రచురవనప్రదేశాః. ౪౹ *తిలకం. న న్వనుపలబ్ధిప్రమాణా దభావనిశ్చయ ఏవా స్త్విత్యత ఆహ—ఇహేతి. రావణనివేశన ఏవాఖ్యాతా తద్వచశ్చ ప్రమాణం-నతు దృశ్యతేఽత్రకిమిదమితి.౫౹ కిన్న్వితి. సీతేత్యనేనఅయోనిజత్వ ప్రయుక్తంవైశిష్ట్యం ద్యోత్యతే. అథశబ్ద శ్చార్థో గుణసముచ్చయపరః. వైదేహీత్యనేన దేశసంబంధకృతవైశిష్ట్యం, మైథిలీత్యనేన సదాచారయుక్తసత్పురుషావాసనగరసంబంధనిబంధనవైశిష్ట్యం, జనకాత్మజేత్యనేన 'కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ' ఇతి ప్రసిద్ధజనకసంబంధకృతవైశిష్ట్యం, ఏవంగుణవిశిష్టా దేవీ - దుష్టచారిణం రావణ ముపతిష్ఠేత కిన్ను మిత్రత్వేన ప్రాప్నుయాత్కిన్ను?, న ప్రాప్నుయా దేవేత్యర్థః.

బిభ్యతో రామబాణానా మంతరా పతితా భవేత్, ౭॥ అథవా హ్రియమాణా
యాః పథి సిద్ధనిషేవితే మన్యే పతిత మార్యాయా హృదయం ప్రేక్ష్య సాగరం,
౮॥. రావణ స్యోరువేగేన భుజాభ్యాం పీడితేన చ తయా మన్యే విశాలాక్ష్యా
త్యక్తం జీవిత మార్యయా, ౯॥ ఉపర్యుపరి వా నూనం సాగరం క్రమత స్తదా
వివేష్టమానా పతితా సముద్రే జనకాత్మజా, ౧౦॥ అహో క్షుద్రేణ వాఽనేన
రక్షంతీ శీల మాత్మనః అబంధు ర్భక్షితా సీతా రావణేన తపస్వినీ, ౧౧॥ అథ వా
రాక్షసేంద్రస్య పత్నీభి రసితేక్షణా అదుష్టా దుష్టభావాభి ర్భక్షితా సా భవిష్యతి,
౧౨॥ సంపూర్ణచంద్రప్రతిమం పద్మపత్రనిభేక్షణం రామస్య ధ్యాయతీ వక్త్రం
పంచత్వం కృపణా గతా, ౧౩॥ హా రామలక్ష్మణే త్యేవం హాయోధ్యే చేతి మైథిలీ.
విలప్య బహు వైదేహీ న్యస్తదేహా భవిష్యతి, ౧౪॥ అథ వా నిహితా మన్యే
రావణస్య నివేశనే. నూనం లాలప్యతే సీతా పంజరస్థేవ శారికా, ౧౫॥ జనకస్య
సుతా సీతా రామపత్నీ సుమధ్యమా. కథ ముత్పలపత్రాక్షీ రావణస్య వశం
వ్రజేత్, ౧౬॥ వినష్టా వా ప్రణష్టా వా మృతా వా జనకాత్మజా రామస్య ప్రియ
భార్యస్య న నివేదయితుం క్షమం, ౧౭॥ నివేద్యమానే దోష స్స్యా ద్దోష స్స్యా

క్షతే—క్షిప్రమిత్యాదినా రామబాణానాం రామబాణేభ్యః ౭॥ అథవేతి.సాగరం ప్రేక్ష్య భీతం హృద
యం సాగరే పతితి మితి మన్యే-హృదయస్య భయస్థానత్వేన తన్మూలతయా తచ్ఛరీరం లక్ష్యతే ౮॥.
రావణస్యేతి. పీడితేన పీడితేన. ౯॥ ఉపర్యుపరీతి. ఉపర్యుపరి సాగరం - సాగరస్య సన్నిహితోపరి
ప్రదేశే * 'ఉపర్యధ్యధస స్సామీప్యే' ఇతి ద్విర్వచనం, 'ధిగుపర్యాదిషు త్రి'ష్వితి ద్వితీయా. ౧౦॥.
అహో ఇతి ఖేదే. ౧౧॥. అథవేతి దుష్టభావాభిః సాపత్న్యప్రయుక్తక్రోధాభిః ౧౨॥—౧౩॥ హా
రామేతి. న్యస్తదేహా త్యక్తదేహా - భవిష్యతి, భవే దిత్యర్థః. ౧౪॥ అథవేతి. నిహితా భూగృహాదౌ
గూఢం స్థాపితా - లాలప్యతే ముహు ర్ముహుః ప్రలపతి. ౧౫॥. ఏవం నిరుధ్యమానాఽపి సీతా రావ
ణస్య వశం న వ్రజే దిత్యాహ—జనకస్యేతి కథం వ్రజేత్'' న వ్రజేదే వే త్యర్థః ౧౬॥. నను కిం
చింతయా? గత్వా యథావృత్తం నివేద్యతా మిత్యాశంక్య త దనుచిత మిత్యాహ—వినష్టేతి వినష్టా
భూగృహాదౌ స్థాపనే నా దర్శనం గతా * 'ణశ అదర్శన' ఇతిధాతో ర్నిష్ఠా. ప్రనష్టా సముద్రపత
నాదినా త్యక్తజీవితా - 'ఉపసర్గా దసమాసేఽపి ణోపదేశ'స్యేతి ణత్వం. మృతా రామవిరహదుఃఖాస
హిష్ణుతయా స్వయం మృతా. ౧౭॥. నివేద్యమానఇతి. నివేద్యమానే వక్ష్యమాణో దోష స్స్యాత్.

౬॥. అదర్శనే హేతూ నాహ—క్షిప్ర మిత్యాదినా. రామబాణానాం బాణేభ్యః. ౭॥. *తిలకం.
రామపరోక్షం తథాభయారోగా త్పక్షాంతరం. అథవేతి. హృదయం పతితం మన ఉత్క్రాంతం -
మనఉత్క్రమణస్యైవ మరణత్వాత్. ౮॥ రావణస్యేతి పీడితేన పీడనేన. ౧౪॥. అథవేతి. నిహి
తాం భూగృహాదౌ స్థాపితాం మన్యే. ౧౫॥. ఏవం పీడ్యమానాఽపి సీతా రావణస్య వశం న వ్రజే
దిత్యాహ—జనకస్యేతి. ౧౬॥. నను కి మేతాదృశవిచారేణ? గత్వా యథావృత్తం నివేద్యతా మిత్యత
ఆహ—వినష్టేత్యాది దృశ్యదేశే మాయయా అదర్శనం వినాశః-అదృశ్యదేశే అవస్థాపనం ప్రణాశః-
రామవిశ్లేషజనితదుఃఖేన స్వయం మృతా వా. ౧౭॥. నివేద్యమానఇతి. దోషో వక్ష్యమాణః - అని

దనివేదనే కథ న్ను ఖలు క ర్తవ్యం విషమం ప్రతిభాతి మే, ౧౮॥ అస్మి న్నేవం గతే కార్యే ప్రా ప్త కాలం క్షమం చ కిం భవే దితి మతం భూయో హనుమా న్ప్రవిచారయత్, ౧౯॥. యది సీతా మదృష్ట్వాఽహం వానరేంద్రపురీ మితః గమిష్యామి తతః కో మే పురుషార్థో భవిష్యతి, ౨౦॥ మమేదం లంఘనం వ్యర్థం సాగరస్య భవిష్యతి ప్రవేశ శ్చైవ లంకాయా రాక్షసానాం చ దర్శనం, ౨౧॥ కిం మాం వక్ష్యతి సుగ్రీవో హరయో వా సమాగతాః కిష్కింధాం సమను ప్రా ప్తం తౌ వా దశరథాత్మజౌ, ౨౨॥. గత్వా తు యది కాకుత్స్థం వక్ష్యామి పర మప్రియం న దృష్టేతి మయా సీతా తత స్త్యక్ష్యతి జీవితం, ౨౩॥. పరుషం దారుణం క్రూరం తీక్ష్ణ మింద్రియతాపనం. సీతానిమి త్తం దుర్వాక్యం శ్రుత్వా స న భవిష్యతి, ౨౪॥ తం తు కృచ్ఛ్రగతం దృష్ట్వా పంచత్వగతమానసం భృశానురక్తో మేధావీ న భవిష్యతి లక్ష్మణః, ౨౫॥ వినష్టౌ భ్రాతరౌ శ్రు త్వా భరతోఽపి మరిష్యతి. భరతం చ మృతం దృష్ట్వా శత్రుఘ్నో న భవిష్యతి, ౨౬॥. పుత్రాన్ మృతాన్ సమీక్ష్యాథ న భవిష్యంతి మాతరః. కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ కై కేయీ చ న సంశయః, ౨౭॥ కృతజ్ఞ స్సత్యసంధ శ్చ సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః. రామం తథా గతం దృష్ట్వా తత స్త్యక్ష్యతి జీవితం, ౨౮॥ దుర్మనా వ్యథితా దీనా నిరానందా తపస్వినీ. పీడితా భ ర్తృశోకేన రుమా త్యక్ష్యతి జీవితం, ౨౯ వాలిజేన తు దుఃఖేన పీడితా శోకకర్శితా. పంచత్వం చ గతే రాజ్ఞి తారాఽపి న భవిష్యతి, ౩౦॥ మాతాపిత్రో ర్వినాశేన సుగ్రీవవ్యసనేన చ. కుమారో ఽప్యంగదః కస్మా ద్ధారయిష్యతి జీవితం, ౩౧॥. భ ర్తృజేన తు దుఃఖేన హ్యభిభూతా వనౌకసః. శిరాం స్యభిహనిష్యంతి తలై ర్ముష్టిభి రేవ చ, ౩౨॥ సాంత్వే నానుప్రదానేన మానేన చ యశస్వినా. లాళితాః కపిరాజేన ప్రాణాం స్త్యక్ష్యంతి వానరాః, ౩౩॥. న వనేషు న శై లేషు న నిరోధేషు వా పునః.

దోష స్స్యా దనివేదనే యథావృత్తానివేదనే స్వామివంచనదోష స్స్యాత్. విషమం పరస్పరవిరుద్ధం ౧౮॥. అస్మిన్నితి హనుమాన్ - అస్మిన్ కార్యే ఏవంగతే ఏవం విషమత్వం ప్రాప్తే సతి - కిం ప్రా ప్త కాలం కాలోచితం - క్షమం సమర్థం చ - భవే దితి - మతం పక్షం - భూయః ప్రవిచారయత్. ౧౯॥—౨౦॥.పురుషార్థాభావ మాహ—మమేదమితి.౨౧॥—౨౨॥.నివేద్యమానే దోషస్స్యా దిత్యేత దుపపాదయతి—గత్వేత్యాదినా. అప్రియ మితి చ్ఛేదః. ౨౩॥. పరుషమితి. పరుషం శ్రవణకటుకం- దారుణం భయంకరం-క్రూరం ఉగ్రం-తీక్ష్ణం అసహ్యం-ఇంద్రియతాపనం ఇంద్రియక్షోభకం - సీతా నిమి త్తం సీతావిషయం.౨౪॥ తంత్వితి. పంచత్వగతమానసం మరణే కృతనిశ్చయం. ౨౫॥— ౩౨॥సాం. త్వే నేతి. మానేన ప్రత్యుత్థానాదినా. ౩౩॥. నవనేష్వితి. నిరోధేషు గృహాదిసంవృతప్రదేశేషు ౩౪॥.

వేదనే యథావృత్తాంతాకథనే దోషః స్వామివంచనకరణ రూపః స్యాత్. ౧౮॥. అస్మిన్నితి. ప్రాప్తకాలం కాలోచితం - క్షమం సమర్థం - కిం భవేత్ - ఇతి మతం పక్షం - భూయః. ప్రవి చారయత్ ప్రవ్యచారయత్. ౧౯॥—౨౩॥. పరుషమితి. పరుషం కర్ణకఠోరం - దారుణం భయం కరం - క్రూర ముగ్రం - తీక్ష్ణ మసహ్యం - ఇంద్రియతాపనం ఇంద్రియక్షోభకం - స రామః. ౨౪॥. తమితి. పంచత్వగతమానసం మరణే కృతనిశ్చయం. ౩౩॥. నేతి. నిరోధేషు గృహాదిసంవృత

క్రీడా మనుభవిష్యంతి సమేత్య కపికుంజరాః, ౩౪॥ సపుత్రదారా స్సామాత్యా భర్తృవ్యసనపీడితాః.. శైలాగ్రేభ్యః పతిష్యంతి సమేత్య విషమేషు చ, ౩౫॥ విష ముద్బంధనం వాఽపి ప్రవేశం జ్వలనస్య వా. ఉపవాస మథో శస్త్రం ప్రచరిష్యంతి వానరాః, ౩౬॥ ఘోర మారోదనం మన్యే గతే మయి భవిష్యతి. ఇక్ష్వాకుకుల నాశ శ్చ నాశశ్చైవ వనౌకసాం, ౩౭॥ సోఽహం నైవ గమిష్యామి కిష్కింధాం నగరీ మితః. న చ శక్ష్యా మ్యహం ద్రష్టుం సుగ్రీవం మైథిలీం వినా, ౩౮॥ మయ్య గచ్ఛతి చేహస్థే ధర్మాత్మానౌ మహారథౌ. ఆశయా తౌ ధరిష్యేతే వానరా శ్చ మనస్వినః, ౩౯॥ హస్తాదానో ముఖాదానో నియతో వృక్షమూలికః వానప్రస్థో భవిష్యామి హ్యదృష్ట్వా జనకాత్మజాం, ౪౦॥ సాగరానూపజే దేశే బహుమూల ఫలోదకే. చితాం కృత్వా ప్రవేక్ష్యామి సమిద్ధ మరణీసుతం, ౪౧॥ ఉపవిష్టస్య వా సమ్య గ్లింగినీం సాధయిష్యతః. శరీరం భక్షయిష్యంతి వాయసా శ్శ్వాపదాని చ, ౪౨॥ ఇదం మహర్షిభి ర్దృష్టం నిర్యాణ మితి మే మతిః. సమ్య గాపః ప్రవేక్ష్యామి న చే త్పశ్యామి జానకీం, ౪౩॥ సుజాతమూలా సుభగా కీర్తిమాలా యశ

విషమితి. ప్రచరిష్యంతి,కరిష్యంతీత్యర్థః. శస్త్రం శస్త్రపతనం ౩౬॥ ఘోరమితి. ఆరోదనం ఆసమంతాద్రోదనం. ౩౯॥ హస్తేతి హస్తాదానః హస్తపతితభోజీ-ముఖాదానః ముఖపతితభోజీ-వృక్షమూలికః వృక్షమూలవాసీ. ౪౦॥ సాగరానూపజ ఇతి. బహుమూలఫలోదక ఇతి స్వరూపకథనం. అరణీసుతం అరణ్యుత్పన్నం. ౪౧॥ ఉపవిష్టస్యేతి ఉపవిష్టస్య ప్రాయోపవిష్టస్య-లింగినీం. లింగం సన్యాసః అనశనం తద్వతీ లింగినీ తాం-సాధయిష్యతః. లింగిన మితి క్వచిత్పాఠః తత్ర లింగం శరీరం తద్వాన్ లింగీ ఆత్మా-తం సాధయిష్యతః, శరీరా దాత్మానం మోచయిష్యత ఇత్యర్థః. శ్వాపదాని శ్వాపదాః వ్యాఘ్రాదయః. ౪౨॥ న చైవ మాత్మత్యాగే దోష ఇత్యాహ—ఇదమితి. నిర్యాణం మరణం- ఆపః అపః ౪౩॥ సుజాతేతి. సుజాతమూలా ఆదౌ లంకాధిదేవతాజయేన శోభనప్రారంభా-సుభగా చంద్రోదయేన రమ్యా-కీర్తిమాలా మమకీర్తిమయమాలా-యశస్వినీ హనుమతో లంకాప్రవేశరాత్రి రితి లోకేవిఖ్యాతా - చిరరాత్రీ జాగరణేన దీర్ఘభూతా రాత్రిః-ప్రభగ్నా సమాప్తా-ఏవం కల్యాణీయం రాత్రిః సీతా మపశ్యతో

ప్రదేశేషు. ౩౮॥ మయీతి ధరిష్యతి,ప్రాణా నితి శేషః ౩౯॥ హస్తేతి. హస్తాదానః హస్తపతితఫలపర్ణాద్యాశీ - ముఖాదానః ముఖపతితభోజీ - వృక్షమూలికః వృక్షమూలవాసీ. ౪౦॥ సాగరేతి అరణీసుతం అగ్నిం. ౪౧॥ ఉపవిష్టస్యేతి ఉపవిష్టస్య ప్రాయోపవిష్టస్య - లింగినం లింగం శరీర మస్యాస్తీతి లింగీ తం, ఆత్మాన మిత్యర్థః. సాధయిష్యతః శరీరాన్మోచయిష్యతః - శ్వాపదాని శ్వాపదాః వ్యాఘ్రాదయః. ౪౨॥ స చాత్మహత్యాదోషోఽపీత్యాహ—ఇదమితి. నిర్యాణం మరణం - ఆపః అపః. ౪౩॥ సుజాతేతి సుజాతమూలా ఆదిత ఆరభ్య సీతాన్వేషణోపయుక్తతయా శోభనమూలా - సుభగా సీతాన్వేషణసౌకర్యాపాదకచంద్రికయా మనోహరా - కీర్తిమాలా కీర్తనం కీర్తిః సీతాన్వేషణసహకారిణీతి సర్వైః క్రియమాణా కీర్తి రేవ మాలా యస్యా స్సా - యశస్వినీ హనుమల్లంకాప్రవేశరాత్రి రితి ఖ్యాతిమతీ - చిరరాత్రిః చిరకాలవిశిష్టరాత్రిః, దీర్ఘరాత్రి రితి యావత్. అనేన రామకార్యసహాయేచ్ఛయా రాత్రి రపి వర్ధితవతీ త్యవగమ్యతే సీతా మపశ్యతో మమ-ప్రభగ్నా నిష్ఫలా-జాతే

స్వినీ. ప్రభగ్నా చిరరాత్రీయం మమ సీతా మపశ్యతః, ౪౪॥ తాపసో వా భవి ష్యామి నియతో వృక్షమూలికః. నేతః ప్రతిగమిష్యామి తా మదృష్ట్వాఽసితేక్ష ణాం, ౪౫॥ యదీతః ప్రతిగచ్ఛామి సీతా మనధిగమ్య తాం అంగద స్సహ తైః స్సర్వై ర్వానరై ర్నభవిష్యతి,౪౬॥ వినాశే బహవో దోషా జీవ న్భద్రాణి పశ్యతి తస్మా త్ప్రాణా న్ధరిష్యామి ధ్రువో జీవితసంగమః,౪౭॥ ఏవం బహువిధం దుఃఖం మ నసా ధారయ న్ముహుః. నాధ్యగచ్ఛ త్తదా పారం శోకస్య కపికుంజరః,౪౮॥ రావణం వా వధిష్యామి దశగ్రీవం మహాబలం కామ మస్తు హృతా సీతా ప్రత్యాచీర్ణం భవిష్యతి, ౪౯॥ అథ వైనం సముత్క్షిప్య ఉపర్యుపరి సాగరం. రామాయోపహరి ష్యామి పశుం పశుపతే రివ, ౫౦॥ ఇతి చింతాం సమాపన్న స్సీతా మనధిగమ్య తాం ధ్యానశోకపరీతాత్మా చింతయామాస వానరః, ౫౧॥ యావ త్సీతాం హి పశ్యామి రామపత్నీం యశస్వినీం తావ దేతాం పురీం లంకాం విచినోమి పునః పునః,౫౨॥ సంపాతివచనా చ్చాపి రామం యద్యానయా మ్యహం అపశ్య న్రాఘ వో భార్యాం నిర్దహే త్సర్వవానరాన్, ౫౩॥ ఇహైవ నియతాహారో వత్స్యామి

మే వ్యథైవ జాతేత్యర్థః. 'కృదికారా దక్తిన' ఇతి దీర్ఘః. ౪౪॥. ఆత్మత్యాగాపేక్షయా తాపసభావ ఏవ జ్యాయానిత్యాహ—తాపసఇతి. వాశబ్దోఽవధారణే ని 'వా స్యా ద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సము చ్చయ' ఇతి విశ్వః. ౪౫॥. మా భూ త్సుగ్రీవసమీపగమనం, అంగదాదిభి స్సంయుజ్యతా మిత్యాశం క్యాహ—యదీతఇతి. ౪౬॥. వినాశఇతి బహవో దోషాః పూర్వోక్తా స్సర్వవినాశాదయః-సంగమః శ్రేయస్సంగమః. ౪౮॥. రావణమితి. ప్రత్యాచీర్ణం ప్రత్యాచరితం, ప్రతికృత మితి యావత్. *రామా. రావణమితి. వాశబ్దోఽవధారణే- హృతా సీతా కామ మస్తు యథా తథా వా భవతు-రావణం వధిష్యా మ్యేవ. వధేన కిం భవిష్యతీ త్యతాహ—ప్రత్యాచీర్ణం భవిష్యతీతి. ప్రత్యాచీర్ణం ప్రత్యాచరణం, వైరనిర్యాతన మితి యావత్. ౪౯॥. అథవేతి. పశుం పశుపతేరివేతి పశుపతేః-అగ్నేః - పశుం అజ మివ * 'ఇమం పశుం పశుపతే అద్య బధ్నా మ్యగ్న' ఇతి శ్రుతేః. అనేన సుప్రాపత్వముక్తం. ౫౦॥ ఇతీతి ప్రథమం చింతా విచారః తతో ధ్యానం జ్ఞాతవ్యవిషయనిరంతరప్రత్యయః-తత శ్చింతేతి దురంతచింతోచ్యతే. ౫౧॥ చింతాప్రకారమాహ—యావదితి ౫౨॥ యది పూర్వమేవ సంపాతి వచనప్రామాణ్యేన రామోఽతానీయేత తదా మహా న్ప్రమాద స్స్యా దిత్యాహ.—సంపాతీతి.

త్యర్థః. ౪౪॥. పూర్వోక్తయోః తాపసపక్షమరణపక్షయోః ప్రథమం పక్ష మవలం బ్యాహ—తాపస ఇత్యాదినా. ౪౬॥. వినాశఇతి. జీవితసంగమః జీవితే,సంగమః శ్రేయస్సంగమః ధ్రువః. ౪౮॥. కిం దైన్యేన? విక్రమిష్యామీ త్యాహ—రావణమితి హృతా సీతా కామ మస్తు యథా తథా వా భవతు- రావణం వధిష్యామ్యేవ-తేన కిం ప్రత్యాచీర్ణం ప్రత్యాచరణం, వైరనిర్యాతన మితి యావత్.౫౧॥. చిం తాప్రకారమే వాహ—యావదితి. పశ్యామి విచినోమీతి చ లట్ భవిష్యదర్థే ౫౨॥.సీతా మదృష్ట్వైవ సంపాతివచనా ద్రామః సమానీయేత తదా మహా ననర్థో భవే దిత్యాహ—సంపాతీతి.౫౩॥. ఇహైవేతి,

నియతేంద్రియః న మత్కృతే వినశ్యేయు స్సర్వే తే నరవానరాః, ౫౪ అశోక
వనికా చేయం దృశ్యతే యా మహాద్రుమా ఇమా మధిగమిష్యామి న హీయం
విచితా మయా, ౫౫ వసూ న్రుద్రాం స్తథా ఽఽదిత్యా నశ్వినౌ మరుతోఽపి చ.
నమస్కృత్వా గమిష్యామి రక్షసాం శోకవర్ధనః, ౫౬ జిత్వా తు రాక్షసా న్సర్వా
నిక్ష్వాకుకులనందినీం సంప్రదాస్యామి రామాయ యథా సిద్ధిం తపస్వినే, ౫౭ స
ముహూర్త మివ ధ్యాత్వా చింతావగ్రథితేంద్రియః ఉదతిష్ఠ న్మహాతేజా హనూమా
న్మారుతాత్మజః, ౫౮ నమోఽస్తు రామాయ సలక్ష్మణాయ దేవ్యై చ తస్యై జనకా
త్మజాయై. నమోస్తు రుద్రేంద్రయమానిలేభ్యో నమోఽస్తు చంద్రార్కమరుద్గణే
భ్యః, స తేభ్యస్తు నమస్కృత్య సుగ్రీవాయ చ మారుతిః దిశ స్సర్వా స్సమాలో
క్య హ్యశోకవనికాం ప్రతి, ౬౦. స గత్వా మనసా పూర్వ మశోకవనికాం శుభాం.
ఉత్తరం చింతయామాస వానరో మారుతాత్మజః, ౬౧ ధ్రువం తు రక్షోబహు
లా భవిష్యతి వనాకులా అశోకవనికాఽచింత్యా సర్వసంస్కారసంస్కృతా, ౬౨
రక్షిణ శ్చాత్ర విహితా నూనం రక్షంతి పాదపా న్భగవా నపి సర్వాత్మా నాతిక్షో
భం ప్రవాతి వై, ౬౩ సంక్షిప్తోఽయం మయాఽఽత్మా చ రామార్థే రావణస్య

---

౫౭. జిత్వాత్వితి సిద్ధిం తపఃఫలం ౫౯ 'సర్వా న్దేవా న్నమస్యంతి రామ స్యార్థే యశస్వినః' ఇత్యు క్తరీత్యా అభిమతలాభత్వరయా సర్వా న్నమస్కరోతి నమోఽస్త్వితి. ౬౦. స తేభ్య స్త్వితాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నమస్కృత్యాలోకనరూపక్రియాభేదా త్తచ్ఛబ్దద్వయం. నమస్కృత్య అశోకవనికాం ప్రతి ఉద్దిశ్య సర్వాదిశ స్సమాలోక్య అశోకవనికాం పరిచ్ఛేత్తుం తస్యా స్సర్వా దిశో దృష్ట్వా- తాం స మనసా గత్వా ఉత్తరం చింతయామా సేతి యోజనా అశోకశబ్ద స్సంక్షేపే వ్యాఖ్యాతః. ౬౨. ధ్రువమితి రక్షోబహులా రక్షకరాక్షసబహులా - వనాకులా జలావృతా, ద్రుమషండమండితా వా - సర్వసంస్కారైః కర్షణతృణనిరసనాదిభిః సంస్కృతా కృతాతిశయాధానా - అశోకవనికా ధ్రువం చింత్యా భవిష్యతి. అవశ్య మన్వేషణీయా భవే దిత్యర్థః. ౬౩. రక్షిణ ఇతి. అత్ర అశోకవనికాయాం - విహితాః నియుక్తాః - సర్వాత్మా సర్వమాప్నోతీతి సర్వాత్మా వాయుః. సోఽపి నాతిక్షోభం ప్రవాతి - అతికంపనపూర్వకం నాత్ర సంచరతీ త్యర్థః ౬౪. ఏవంభూతప్రదేశే భవతః కథం గమన మిత్యాశంక్యాహ—సంక్షిప్త ఇతి. మయా - అయ మాత్మా దేహః - రామార్థే రామప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం - రావణస్య చార్థే రావణాదృశ్యత్వార్థం చ - సంక్షిప్తః అల్పీకృతః -

---

వినశ్యేయుః-సీతా మదృష్ట్వా తత్ర మద్గమనానంతర మితి భావః. ౫౭. జిత్వేతి సిద్ధిమివ తపఃఫల మివ. ౫౮. స ఇతి. చింతావిగ్రథితేంద్రియః వ్యాకులేంద్రియః ౬౦. స త్వితి. సుగ్రీవాయ చే త్యత్ర నమశ్చక్ర ఇతి కరోతే ర్విపరిణామః అశోకవనికాం గతః, మనసేతి శేషః. 'అశోక వనికాం ప్ర' తీతి పాఠే సమాలోకయ దిత్యాలోకయతే ర్విపరిణామః. అన్యథా తచ్ఛబ్దోఽతిరిచ్యతే. ౬౧. మనసా గత్వా, గంతుం నిశ్చిత్యే త్యర్థః. ఉత్తరం ఉత్తరకర్తవ్యం-వనాకులా కాననావృతా. ౬౨. రక్షిణ ఇతి. అత్ర అశోకవనికాయాం-నిహితాః నియుక్తాః-సర్వాత్మా వాయుః. ౬౩. సంక్షిప్త ఇతి రామార్థే రావ

చ. సిద్ధిం మే సంవిధాస్యంతి దేవా స్సర్షిగణా స్త్విహ, ౬౪ బ్రహ్మా స్వయం భూ ర్భగవాన్ దేవాశ్చైవ దిశంతు మే సిద్ధి మగ్ని శ్చ వాయు శ్చ పురుహూతశ్చ వజ్రభృత్, వరుణః పాశహ స్తశ్చ సోమాదిత్యౌ తథైవ చ అశ్వినౌ చ మహాత్మా నౌ మరుత శ్శర్వ ఏవ చ ౬౫ సిద్ధిం సర్వాణి భూతాని భూతానాం చైవ యః ప్రభుః. దాస్యంతి మమ యే చాన్యే హ్యదృష్టాః పథిగోచరాః ౬౬ త దున్న సం పాండురదంత మవ్రణం శుచిస్మితం పద్మపలాశలోచనం, ద్రక్ష్యే త దార్యా వదనం కదా న్వహం ప్రసన్నతారాధిపతుల్యదర్శనం, ౬౭ క్షుద్రేణ పాపేన నృశంసకర్మణా సుదారుణాలంకృతవేషధారిణా, బలాభిభూతా హ్యబలా తపస్వినీ కథన్ను మే దృష్టిపథేఽద్య సా భవేత్. ౬౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - త్రయోదశ స్సర్గః.

⟶ చతుర్దశ స్సర్గః ⟵

స ముహూర్త మివ ధ్యాత్వా మనసా చాధిగమ్య తాం, అవప్లుతో మహా తేజాః ప్రాకారం తస్య వేశ్మనః. ౧ స తు సంహృష్టసర్వాంగః ప్రాకారస్థో మహా కపిః, పుష్పితాగ్రా న్వసంతాదౌ దదర్శ వివిధాన్ ద్రుమాన్. సాలా నశోకా

ఏవం మయా కార్యానుకూలో యత్నః కృతః కార్యసిద్ధిం తు దేవా విధాస్యంతీ త్యాహ — సిద్ధి మితి. సంవిధాస్యంతి, దదత్వి త్యర్థః ౬౪। బ్రహ్మేత్యాది. శర్వః రుద్రః. ౬౫। ఉక్త మర్థం పునస్సంగ్రహేణాహ—సిద్ధిం సర్వాణి భూతానీతి భూతానాం ప్రభుః ఉక్తబ్రహ్మరుద్రా ద్యధిపతిః- పరిశేషా ద్విష్ణు రిత్యవగమ్యతే పంథాః గోచరః యేషాం తే పథిగోచరాః మార్గవర్తినః. ౬౬। తదితి. త త్తస్మాత్కారణాత్ - ఉన్నతా నాసికా యస్య త దున్నసం * 'ఉపసర్గా' చ్చేతి సమాసాంతోఽచ్ ప్రత్యయః, నసాదేశశ్చ. అవ్రణం అనవద్యం - తత్ అభిజ్ఞాతత్వేన రామేణ నివే దితం. ౬౭। క్షుద్రేణేతి. సుదారుణత్వే ఽప్యాపాతప్రసన్నవేష ధారిణా. ౬౮।. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దర కాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః.

సముహూర్తమిత్యాది ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ప్రాకారం అశోకవనికా ప్రాకారం-తస్య వేశ్మనః రావణస్య గృహాత్ -అవప్లుతః ప్రాప్తః.౧. సత్వితి. సంహృష్టసర్వాంగః పులకితసర్వాంగః-వసంతాదౌ పౌర్ణ మాస్యా మాసాన్ సంపాద్యేతి పక్ష మనుసృత్య ఫాల్గునపౌర్ణమాసీప్రపూర్వదినత్వేన వసంతాదా విత్యు క్తం. సాలాన్ సర్జకాన్-భవ్యాన్ శుభా నిత్యశోకవిశేషణం. యద్వా —భవం రుద్రమర్హంతీతిభవ్యాన్ రుద్రప్రియపుష్పాన్ వృక్షవిశేషాన్-ఉద్దాలకాన్ బహువారకాన్-నాగవృక్షాన్ నాగకేసరవృక్షాన్-

---

ణస్య చేతి గూఢవృత్త్యా సీతాదర్శన స్యాకాంక్షితత్వాత్ రావణదర్శనపరిహారార్థత్వా చ్ఛ్రేభయా ర్థత్వం. కాంచనై స్తురగణైః. ౬౪। సిద్ధిమితి. దాస్యంతి, దదతీత్యర్థః. పథిగోచరాః అదృష్టాశ్చ యే తే సిద్ధిం దాస్యంతు. ౬౬। తదితి. సమున్నతా నాసా యస్య త త్సముున్నసం- అవ్రణ మనవద్యం. ౬౭। క్షుద్రేణేతి. సుదారుణత్వే ఽప్యలంకృతవేషధారిణా ప్రసన్నవేషధారిణా, రావణేనేతి శేషః. ౬౮। ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డ వ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః

సఇతి. తాం అశోకవనికాం మనసా అధిగమ్య, తత్ర మనో నిధాయే త్యర్థః. తస్య రావణస్య-

స్భవ్యాంశ్చ చంపకాంశ్చ సుపుష్పితాన్,ఉద్దాలకాన్నాగవృక్షాంశ్చూతాన్కపి ముఖానపి ౩. అథామ్రవణసంఛన్నాం లతాశతసమావృతాం, జ్యాముక్త ఇవ నారాచః పుప్లువే వృక్షవాటికాం. ౪ స ప్రవిశ్య విచిత్రాం తాం విహగైరభినాదితాం, రాజతైః కాంచనైశ్చైవ పాదపైస్సర్వతో వృతాం.౫.విహగైర్మృగసంఘైశ్చ విచిత్రాం చిత్రకాననాం,ఉదితాదిత్యసంకాశాం దదర్శ హనుమాన్కపిః.౬. వృతాం నానావిధైర్వృక్షైః పుష్పోపగఫలోపగైః,కోకిలైర్భృంగరాజైశ్చ మత్తైర్నిత్యనిషేవితాం. ౭ ప్రహృష్టమనుజే కాలే మృగపక్షిసమాకులే, మత్తబర్హిణసంఘుష్టాం నానాద్విజగణాయుతాం ౮. మార్గమాణో వరారోహాం రాజపుత్రీమనిందితాం, సుఖప్రసుప్తాన్విహగాన్ బోధయామాస వానరః ౯. ఉత్పతద్భిర్ద్విజగణైః పక్షైస్సాలాస్సమాహతాః, అనేకవర్ణా వివిధా ముముచుః పుష్పవృష్టయః ౧౦ పుష్పావకీర్ణశ్శుశుభే హనుమాన్మారుతాత్మజః, అశోకవనికామధ్యే యథా పుష్పమయో గిరిః. ౧౧ దిశస్సర్వాః ప్రధావంతం వృక్షషండగతం కపిం, దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని వసంత ఇతి మేనిరే. ౧౨ వృక్షేభ్యః పతితైః పుష్పైరవకీర్ణా పృథగ్విధైః, రరాజ వసుధా తత్ర ప్రమదేవ విభూషితా. ౧౩ తరస్వినా తే తరవస్తరసాఽభిప్రకంపితాః, కుసుమాని విచిత్రాణి ససృజుః కపినా తదా. ౧౪. నిర్ధూతపత్రశిఖరాశ్శీర్ణపుష్పఫలా ద్రుమాః, నిక్షిప్తవస్త్రాభరణా ధూర్తా ఇవ పరాజితాః. ౧౫. హనూమతా వేగవతా కంపితాస్తే నగోత్తమాః, పుష్పపర్ణఫలాన్యాశు ముముచుః పుష్పశాలినః ౧౬ విహంగసంఘైర్హీనాస్తే స్కంధమాత్రాశ్రయా ద్రుమాః, బభూవురగమాస్సర్వే మారుతేనేవ నిర్ధుతాః. ౧౭. నిర్ధూతకేశీ యువతి

కపిముఖాన్ మర్కటకాన్. ౩—౪ సప్రవిశ్యేత్యాది. కాంచనైః కాంచనమయైరివ స్థితైః. చిత్రకాననాం చిత్రావాంతరవనాం-చంపకవనం చూతవన మిత్యేవంవిధవనవతీం – పుష్పాణ్యుపగచ్ఛంతీతి పుష్పోపగాః పుష్పసంపన్నాః తైః- ఫలోపగైః ఫలసంపన్నైః-ప్రహృష్టమనుజే కాలే వసంతే-వసంతస్య ప్రచురమన్మథత్వాత్ ప్రహృష్టమనుజత్వం. ౮—౯ ఉత్పతద్భిరితి. సాలాః వృక్షాః. ని.'అనోకహః కుట స్సాల' ఇత్యమరః. పుష్పవృష్టయః పుష్పవృష్టీః. ౧౦—౧౪. నిర్ధూతేతి. ధూర్తాః అక్షధూర్తాః. ౧౫—౧౬. విహంగేతి. స్కంధమాత్రాశ్రయాః, పుష్పాదినా మనాశ్రయా ఇత్యర్థః. అత ఏవ అగమాః అగమ్యాః, అసేవ్యా ఇత్యర్థః. నిర్ధుతాః కంపితాః. ౧౭. నిర్ధూతకేశీతి మృదితవర్ణకా

వేశ్మనః, వేశ్మప్రాకారా దిత్యర్థః. ప్రాకారం వనప్రాకారం - అవప్లుతః ప్రాప్తః ౩. అథేతి. ఆమ్రవణం చూతవనం. ౪. * విహగైరితి. చిత్రకాననాం చిత్రద్రుమషండాం * వృతామితి. పుష్పోపగఫలోపగైః పుష్పాణ్యుపగచ్ఛంతీతి పుష్పోపగాః పుష్పసంపన్నాః- ఏవం ఫలోపగాః * ప్రహృష్టమనుజే ప్రహృష్టజనే కాలే,వసంతాదా విత్యర్థః. ౯. ఉత్పతద్భిరితి. పుష్పవృష్టయః పుష్పవృష్టీః. ౧౪. నిర్ధూతేతి. ధూర్తాః అక్షధూర్తాః. ౧౬. విహంగేతి. స్కంధమాత్రాశ్రయాః స్కంధానామేవాశ్రయాః-న తు పత్రపుష్పాదీనాం.అతఏ వాగమాః అగమ్యాః,అసేవ్యా ఇతి యావత్.నిర్ధుతాః కంపితాః

ర్యథా మృదితవర్ణకా, నిష్పీతశుభదంతోష్ఠీ నఖై ర్దంతై శ్చ విక్షతా. తథా లాంగూలహస్తైశ్చ చరణాభ్యాం చ మర్దితా, బభూ వాశోకవనికా ప్రభగ్నవరపాదపా ౧౯ మహాలతానాం దామాని వ్యధమ త్తరసా కపిః, యథా ప్రావృషి వింధ్యస్య మేఘజాలాని మారుతః ౨౦ స తత్ర మణిభూమీ శ్చ రాజతీ శ్చ మనోరమాః, తథాకాంచనభూమీశ్చ దదర్శ విచర న్కపిః వాపీశ్చ వివిధాకారాః పూర్ణాః పరమ వారిణా, మహార్హై ర్మణిసోపానై రుపపన్నా స్తత స్తతః ముక్తాప్రవాళసికతాః స్ఫాటికాంతరకుట్టిమాః, కాంచనై స్తరుభి శ్చిత్రై స్తీరజై రుపశోభితాః.ఫుల్లపద్మోత్పల వనా శ్చక్రవాకోపకూజితాః,నత్యూహరుతసంఘుష్టా హంససారసనాదితాః. దీర్ఘాభి ర్ద్రుమయుక్తాభి స్సరిద్భి శ్చ సమంతతః, అమృతోపమతోయాభి శ్శివాభి రుపసంస్కృతాః. లతాశతై రవతతా స్సంతానకుసుమావృతాః, నానాగుల్మావృతఘనాః కరవీరకృతాంతరాః ౨౫ తతో౽ంబుధరసంకాశం ప్రవృద్ధశిఖరం గిరిం,విచిత్రకూటం కూటైశ్చ సర్వతఃపరివారితం. శిలాగృహై రవతతం నానావృక్షై స్సమావృతం, దదర్శ హరిశార్దూలో రమ్యం జగతి పర్వతం ౨౬ దదర్శ చ నగా త్తస్మా న్నదీం నిపతితాం కపిః, అంకా దివ సముత్పత్య ప్రియస్య పతితాం ప్రియాం జలే నిపతితాగ్రైశ్చ పాదపై రుపశోభితాం, వార్యమాణా మివ క్రుద్ధాం ప్రమదాం ప్రియబంధుభిః. పునరావృత్తతోయాం చ దదర్శ స మహాకపిః, ప్రసన్నా మివ కాంతస్య కాంతాం

మృష్టాంగరాగా * 'అంగరాగ స్సమాలంభో వర్ణకశ్చ విశేషక'మిత్యుక్తేః. నిష్పీతశుభదంతోష్ఠీ, నిష్పీతతయా శుభదంతతుల్యోష్ఠీ. మహాలతానా మితి. లతానాం దామాని ప్రతానాని. ౨౦ సతత్రేత్యాది. నత్యూహాః దాత్యూహాః-సంతానకాః కల్పవృక్షాః తై స్సమావృతాః-ఘనాః నిబిడాః-నానాగుల్మావృతాశ్చ తాః ఘనాశ్చేతి సమాసః. కరవీరకృతాంతరాః కరవీరైః కృతవిశేషాః. ౨౫. తతఇత్యాది జగతి లోకే-రమ్యం,ఏతత్సదృశం రమ్యం కించి న్నాస్తీత్యర్థః. పర్వతం దదర్శే త్యన్వయః.*రామా. శిలాగృహైరితి. జగతి పర్వతం - జగతీశబ్దస్య హ్రస్వభావ ఆర్షః జగతీ భూమిః, మృదితి యావత్ తత్ప్రాధాన్యా జ్జగతిపర్వత మిత్యుక్తం. యద్వా—జగతిపర్వత ఇతి సంజ్ఞా ౨౬. అథ నద్యాః కుపితయా నిర్గతయా సఖీసాంత్వనేన పున రాగతయా సామ్యం దర్శయతి—దదర్శచేతి. పునరావృత్తతోయాం వృక్షాగ్రప్రతిహత్యా పునః పర్వతాభిముఖతోయప్రవాహాం - ఉపమానే ఉపమేయే చాన్వయాయ

---

౧౯. నిర్ధూతేతి మృదితవర్ణకా మృదితాంగరాగా. ౧౯. మహాలతానామితి. దామాని సమూహాః ౨౦. * వాపీ రిత్యాదిసార్ధశ్లోకచతుష్టయ మేకం వాక్యం.ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా వాపీ ర్దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః * లతాశతైరితి. సంతానకుసుమావృతాః కల్పవృక్షకుసుమావృతాః - కరవీరకృతాంతరాః కరవీరైః కృతవిశేషాః. ౨౫. తతఇతి. గిరిం క్రీడాపర్వతం-తస్య విశేషణం జగతిపర్వత మితి. హ్రస్వ ఆర్షః. జగతీ భూమిః, మృదితి యావత్. తత్ప్రాధాన్యా జ్జగతిపర్వత మిత్యుక్తిః.౨౬. దదర్శేతి. నిపతితాం నిర్గతాం- అస్యా నద్యాః కుపితకాంతాసామ్యం సార్ధశ్లోకద్వయే నాహ—అంకాదితి. పతితాం క్రోధా న్నిర్గతాం- జలే నిపతితాగ్రైః పాదపైః ప్రియబంధుభిః వార్యమాణాం క్రుద్ధాం ప్రమదా మివ ఉపశోభితాం- అతఏవ కాంతస్య ప్రసన్నా మతఏవ పున రుపస్థితాం కాంతా మివ పునరావృత్త

పున రుపస్థితాం. ౩౧ తస్యా దూరా త్స పద్మిన్యో నానాద్విజగణాయుతాః,దదర్శ హరిశార్దూలో హనుమా న్మారుతాత్మజః. ౩౨. కృత్రిమాం దీర్ఘికాం చాపి పూర్ణాం శీతేన వారిణా, మణిప్రవరసోపానాం ముక్తాసికతశోభితాం. వివిధై ర్మృగసంఘై శ్చ విచిత్రాం చిత్రకాననాం, ప్రాసాదై స్సుమహద్భి శ్చ నిర్మితై ర్విశ్వకర్మణా కాననైః కృత్రిమై శ్చాపి సర్వత స్సమలంకృతాం, ౩౪½. యే కేచి త్పాదపా స్తత్ర పుష్పోపగఫలోపగాః. సచ్ఛత్రా స్సవితర్దికాః సర్వే సౌవర్ణ వేదికాః, ౩౫½. లతాప్రతానై ర్బహుభిః పర్ణై శ్చ బహుభి ర్వృతాం. కాంచనీం శింశుపా మేకాం దదర్శ హనుమా న్కపిః, వృతాం హేమమయీభి స్తు వేదికాభి స్సమంతతః.౩౭. సోఽపశ్య ద్భూమిభాగాం శ్చ గర్తప్రస్రవణాని చ, సువర్ణవృక్షా నపరా న్దదర్శ శిఖిసన్నిభాన్. ౩౮. తేషాం ద్రుమాణాం ప్రభయా మేరో రివ దివాకరః, అమన్యత తదా వీరః కాంచనోఽస్మీతి వానరః.౩౯ తాం కాంచనై స్తరుగణై ర్మారుతేన చ వీజితాం, కింకిణీశతనిర్ఘోషాం దృష్ట్వా విస్మయ మాగమత్ ౪౦. స పుష్పితాగ్రాం రుచిరాం తరుణాంకురపల్లవాం, తా మారుహ్య మహాబాహు శ్శింశుపాం పర్ణసంవృతాం ౪౧ ఇతో ద్రక్ష్యామి వైదేహీం రామదర్శనలాలసాం, ఇతశ్చేతశ్చ దుఃఖార్తాం సంపతంతీం యదృచ్ఛయా. అశోకవనికా చేయం దృఢం రమ్యా దురాత్మనః,చంపకై శ్చందనై శ్చాపి వకులై శ్చ విభూషితా. ఇయం చ నళినీ రమ్యా ద్విజసంఘనిషేవితా,ఇమాం

దదర్శేతి పదద్వయం.౩౧. తస్యేతి. తస్య పర్వతస్య-పద్మిన్యః పద్మినీః-కృత్రిమాం క్రియయా నిర్వృత్తాం, నిర్మితా మిత్యర్థః ౩౪½ యేకేచిదితి. సచ్ఛత్రాః, సవితానా ఇత్యర్థః. సవితర్దికాః సవేదికాః-సౌవర్ణ వేదికాః వితర్దికారోహణార్థం సువర్ణమయసోపానవేదికాయుక్తాః. ౩౫½— ౩౯.తామితి. కాంచనైః స్తరుగణైః-ఉపలక్షితాం-తాం శింశుపాం-కింకిణీశతనిర్ఘోషాం కింకిణ్యః క్షుద్రఘంటికాః తాసాం నిర్ఘోషో యస్యాః-యద్వా—కింకిణీభిః శతం అనంతాః నిర్ఘోషా యస్యాస్సా తాం.౪౦.సపుష్పితాగ్రామిత్యా ద్యాసర్గసమా ప్త్యేకం వాక్యం. ఇతో ద్రక్ష్యామి ఇమా మారుహ్య ద్రక్ష్యామి. ల్యబ్లోపే పంచమీ. దురాత్మనః రావణస్య - అథవేతి పక్షాంతరే విచక్షణా తాపాపనోదనచతురా - అస్య వన

తో యాం దదర్శేతి సంబంధః. ౩౧. తస్యేతి. పద్మిన్య పద్మినీః. ౩౨. కృత్రిమాం దీర్ఘికా మిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయస్య దదర్శేతి పూర్వక్రియయా సంబంధః. ౩౪½. యే కేచి దితి. సచ్ఛత్రా ఇత్యేతత్ శయనాసనాదీనా మప్యుపలక్షణం. సవితర్దికాః సౌవర్ణవేదికా శ్చేతి. మహావేదికోపరి కృతకాంచనవేదికాః, ఆసన్నితి శేషః. ౩౫½. లతాప్రతానై రితి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ౩౭. తేషామితి. మేరోః ప్రభయేవ ద్రుమాణాం ప్రభయా - కాంచనః కాంచనమయోఽస్మీ త్యమన్యత. ౩౯. తదితి. తరుగణై రుపలక్షితం తద్వనం దృష్ట్వా. ౪౦. సుపుష్పితాగ్రామితి. శింశుపా మారుహ్య వక్ష్యమాణ మచింతయ దితి శేషః. ౪౧. చింతాప్రకారమే వాహ—ఇతో ద్రక్ష్యా మీత్యాదినా * అశోకవనికేతి. చందనాదిభి ర్భూషితా రమ్యేయ మశోకవనికా - దురాత్మనో రావణస్య రావణసంబంధినీ - దృఢం ధ్రువం * ఇయమితి. ద్విజసంఘనిషేవితా ఇయం చ నళినీ రమ్యా - సా రామమహిషీ

సా రామమహిషీ నూన మేష్యతి జానకీ ౨౨. సా రామా రామమహిషీ రాఘవస్య ప్రియా సతీ, వనసంచారకుశలా నూన మేష్యతి జానకీ అథవా మృగశాబాక్షీ వనస్యాస్య విచక్షణా, వన మేష్యతి సాఽఽర్యేహ రామచింతానుకర్శితా. రామ శోకాభిసంతప్తా సా దేవీ వామలోచనా, వనవాసే రతా నిత్య మేష్యతే వనచారిణీ. వనే చరాణాం సతతం నూనం స్పృహయతే పురా, రామస్య దయితా భార్యా జనకస్య సుతా సతీ. ౨౩. సంధ్యాకాలమనా శ్శ్యామా ధ్రువ మేష్యతి జానకీ, నదీం చేమాం శివజలాం సంధ్యార్థే వరవర్ణినీ తస్యా శ్చా ప్యనురూపేయ మశోకవనికా శుభా, శుభా యా పార్థివేంద్రస్య పత్నీ రామస్య సమ్మతా. యది జీవతి సా దేవీ తారాధిపనిభాననా, ఆగమిష్యతి సాఽవశ్య మిమాం శివజలాం నదీమ్. ఏవం తు మత్వా హనుమా న్మహాత్మా ప్రతీక్షమాణో మనుజేంద్రపత్నీం, అవేక్షమాణ శ్చ దదర్శ సర్వం సుపుష్పితే పర్ణఘనే నిలీనః. ౫౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దర కాణ్డే - చతుర్దశ స్సర్గః.

పఞ్చదశ స్సర్గః.

స వీక్షమాణ స్తత్రస్థో మార్గమాణ శ్చ మైథిలీం, అవేక్షమాణశ్చ మహీం

స్యాశోకవనస్య - ఇహవనం నళినీపరిసరవర్తినం - రామచింతానుకర్శితా సతీ ఏష్యతి, రామవిశ్లేషజనిత తాపాపనోదనార్థ మేతద్వనప్రదేశ మాగమిష్యతీ త్యర్థః. సా ఆర్యేతి పదచ్ఛేదః.ఏష్యతే ఏష్యతి. వనే చరాణాం స్పృహయతే వనేచరేభ్య స్స్పృహయతే. సంధ్యాకాలే మనః యస్యాస్సా సంధ్యాకాల మనాః, సంధ్యోపాసనతత్పరేత్యర్థః. సంధ్యార్థే ఏష్యతి, ప్రతిదిన మితి శేషః. పర్ణఘనే పర్ణసమూహే - మహాత్మా స హనుమాన్-పుష్పితాగ్రత్వాదివిశిష్టాం తా మారుహ్య 'ఇతో ద్రక్ష్యామి' త్యారభ్య 'ఆగమిష్యతి సాఽవశ్య మిమాం శివజలా న్నదీ'మిత్యంతేన యః ప్రకార ఉక్తః, ఏవ ముక్తప్రకారేణ మత్వా మనుజేంద్రపత్నీం ప్రతీక్షమాణః అవేక్షమాణః మార్గమాణః - సుపుష్పితే పర్ణఘనే నిలీనశ్చ సన్ సర్వం దదర్శే త్యన్వయః. ౫౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశ స్సర్గః.

సవీక్షమాణఇత్యాది. సః తత్రస్థః శింశుపాస్థః - మైథిలీం మార్గమాణః - మైథిలీమార్గణా ద్ధేతోః * 'లక్షణహేత్వోః క్రియాయా' ఇతి శానచ్. వీక్షమాణః వివిధం చక్షు ర్విక్షిపన్ - మహీం

ఇమాం నళినీం నూన మేష్యతీతి యోజనా * సారామేతి. వనసంచారకుశలా, రామమహిషీత్వా దుద్యానవనసంచారచతురేత్యర్థః * అథవేతి పక్షాంతరే. వనస్యాస్య అశోకవనస్య - విచక్షణా, వనసంబంధిసుఖానుభవచతురేత్యర్థః. ఇహ వనం నళినీపరిసరవర్తివనం-వనేచరాణాం స్పృహయతే, కుశల మితి శేషః.*సంధ్యాకాలమనాః సంధ్యాకాలే మనో యస్యాః సాతథా, సంధ్యావందనతత్పరేత్యర్థః *ఏవమితి.పర్ణఘనే పర్ణసాంద్రే-పూర్వోక్తశింశుపావృక్షేనిలీనఅభూదితి శేషః ౫౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్దశ స్సర్గః.

సవీక్షమాణఇతి. సః హనుమాన్-తత్రస్థః శింశుపాపర్ణఘనస్థః- శింశుపా తీక్ష్ణధారః (ఇరుగుడు మాను) మైథిలీం మార్గమాణః మైథిలీమార్గణాద్ధేతోః * 'లక్షణహేత్వోః క్రియాయా' ఇతి శానచ్.

సర్వాం తా మన్వవైక్షత. ౧. సంతానకలతాభి శ్చ పాదపై రుపశోభితాం, దివ్య గంధరసోపేతాం సర్వత స్సమలంకృతాం తాం స నందనసంకాశాం మృగపక్షిభి రావృతాం, హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం కోకిలాకులనిస్వనాం. కాంచనోత్పలపద్మాభి ర్వాపీభి రుపశోభితాం, బహ్వాసనకుథోపేతాం బహుభూమిగృహాయుతాం. సర్వర్తు కుసుమై రమ్యాం ఫలవద్భి శ్చ పాదపైః, పుష్పితానా మశోకానాం శ్రియా సూర్యోదయప్రభాం. ప్రదీప్తా మివ తత్రస్థో మారుతి స్సముదైక్షత, నిష్పత్రశాఖాం విహగైః క్రియమాణా మివాసకృత్ వినిష్పతద్భి శ్శతశ శ్చిత్రైః పుష్పావతంసకైః, ఆమూల పుష్పనిచితై రశోకై శ్శోకనాశనైః పుష్పభారాతిభారై శ్చ స్పృశద్భి రివ మేదినీం, కర్ణికారైః కుసుమితైః కింశుకై శ్చ సుపుష్పితైః ౮ స దేశః ప్రభయా తేషాం ప్రదీప్త ఇవ సర్వతః, ౮౪ పున్నాగా స్సప్తపర్ణాశ్చ చంపకోద్దాలకా స్తథా వివృద్ధ మూలా బహవ శ్శోభంతే స్మ సుపుష్పితాః, శాతకుంభనిభాః కేచి త్కేచి దగ్నిశిఖోపమాః నీలాంజననిభాః కేచి త్తత్రాశోకా స్సహస్రశః, ౧౦౪. నందనం వివిధోద్యానం చిత్రం చైత్రరథం యథా. అతివృత్త మి వాచింత్యం దివ్యం రమ్యం శ్రియా

చావేక్షమాణః సర్వాం తాం అశోకవనికాం అన్వవైక్షతే త్యన్వయః ౧ సంతానకలతాభిరిత్యాది బహ్వాసనైః కుథైః ఆస్తరణై శ్చోపేతాం-భూమిగృహాణి బిలగృహాణి-సర్వర్తుకుసుమైః పాదపైః రమ్యా మిత్యన్వయః. సూర్యోదయప్రభాం ఉద్యత్సూర్యప్రభాం - విహగైః నిష్పత్రశాఖాం క్రియమాణా మివ స్థితాం, యుగపత్పాతిపక్షిపక్షవిహితపత్రతయా పత్రరహితశాఖా మివ స్థితా మిత్యర్థః. పుష్పావతంసకైః, చంచూపుటలగ్నపుష్పాలంకృతై రిత్యర్థః ఆమూలేతి ఆమూలం పుష్పై శ్నిచితైః వ్యాప్తైః-పున్నాగాదౌ తథా దృష్టం పుష్పభారః పుష్పసమూహః స ఏవాతిభారో యేషాం తైః - అశోకై రిత్యాదా వుపలక్షణే తృతీయా. అశోకాదిభి రుపలక్షితాం సముదైక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః. ౮—౧౦౪. పునరశోకవనం వివిధోపమానగర్భేణ వర్ణయతి —నందనమిత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన ఉద్యానం అశోకవనం - అత్ర దదర్శేత్యపకృష్యతే. నందనం ఇంద్రక్రీడావనం - వివిధోద్యానం వివిధవృక్షషండం - చైత్రరథం కుబేరక్రీడావనం - నందన మతివృత్త మివ అతిక్రమ్య స్థిత మివ - చైత్రరథం

వీక్షమాణః వివిధం చక్షు ర్విక్షిపన్-మహీం చావేక్షమాణః మహీం ప్రత్యధోవీక్షణం కుర్వన్-సర్వాం తా మశోకవనికా మన్వవైక్షతే త్యన్వయః ౧ * బహ్వేతి బహ్వాసనకుథోపేతాం బహ్వాసనైః కుథై రాస్తరణైశ్చ ఉపేతాం - భూమిగృహాః భూబిలగృహాః * సర్వర్తుకుసుమైః సర్వర్తుషు కుసుమాని యేషు తైః-పాదపై రుపలక్షితాం - సూర్యోదయప్రభాం, ఉద్యత్సూర్యప్రభా మిత్యర్థః * నిష్పత్రేతి. పుష్పావతంసకైః పుష్పా ణ్యవతంసవత్ ప్రతీయమానాని యేషాం పక్షిణాం తైః యుగపత్పాతి బహుపక్షిపక్షపిహితపర్ణతయా పత్రరహిత శాఖా మివ స్థితా మిత్యర్థః. కిం చ ఆమూలపుష్పనిచితైః మూలా దారభ్య పుష్పపూర్ణైః * పుష్పభారః పుష్పసమూహః-కుసుమితైః కర్ణికారాదిభి రుపలక్షితాం-అశోకవనికా మన్వవైక్షతేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౮ సఇతి. తేషాం వృక్షాణాం ప్రదీప్త ఇవ స్థిత ఇతి శేషః. ౮౪. పున్నాగా ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౧౦౪ అథ పునః ప్రాకారాంతరే జాశోక వనం వర్ణయతి—నందనమిత్యాదినా. వివిధోద్యానం నానావిధావాంతరవనవిచిత్రం - యన్నందనం

వృతం, ద్వితీయ మివ చాకాశం పుష్పజ్యోతిర్గణాయుతం. పుష్పరత్నశతై శ్చిత్రం పంచమం సాగరం యథా, సర్వర్తుపుష్పై ర్నిచితం పాదపై ర్మధుగంధిభిః. నానా నినాదై రుద్యానం రమ్యం మృగగణై ర్ద్విజైః, అనేకగంధప్రవహం పుణ్యగంధం మనోరమం శైలేంద్ర మివ గంధాఢ్యం ద్వితీయం గంధమాదనం, ౧౮౫. అశోక వనికాయాం తు తస్యాం వానరపుంగవః. స దదర్శావిదూరస్థం చైత్యప్రాసాద ముచ్ఛ్రితం, మధ్యే స్తంభసహస్రేణ స్థితం కైలాసపాండురం ప్రవాళకృతసోపానం తప్తకాంచనవేదికం, ముష్ణంత మివ చక్షూంషి ద్యోతమాన మివ శ్రియా. విమలం ప్రాంశుభావత్వా దుల్లిఖంత మి వాంబరం, ౧౭౫ తతో మలినసంవీతాం రాక్షసీభి స్సమావృతాం. ఉపవాసకృశాం దీనాం నిశ్వసంతీం పునః పునః, దదర్శ శుక్ల పక్షాదౌ చంద్రరేఖా మివామలాం మందప్రఖ్యాయమానేన రూపేణ రుచిర ప్రభాం, పినద్ధాం ధూమజాలేన శిఖా మివ విభావసోః ౨౦ పీతే నైకేన సంవీతాం క్లిష్టే నోత్తమవాససా, సపంకా మనలంకారాం విపద్మా మివ పద్మినీం. వ్రీళితాం దుఃఖసంతప్తాం పరిమ్లానాం తపస్వినీం, గ్రహే ణాంగారకేణేవ పీడితా మివ రోహిణీం. అశ్రుపూర్ణముఖీం దీనాం కృశా మనశనేన చ, శోకధ్యానపరాం దీనాం నిత్యం దుఃఖపరాయణాం ప్రియం జన మపశ్యంతీం పశ్యంతీం రాక్షసీగణం, స్వగణేన

యథా చైత్రరథ మివ - చిత్ర మిత్యన్వయః. ఆకాశసామ్యే సాధారణధర్మ మాహ—పుష్పేతి. ఏవం సాగరౌపమ్యే పుష్పరత్నేతి. ౧౮౫. అశోకవనికాయా మిత్యాది. చైత్యప్రాసాదం చైత్యం బుద్ధ మందిరం తదాకారం ప్రాసాదం - ప్రాంశుభావత్వాత్ దీర్ఘస్వభావత్వాత్. ౧౭౫. తతఇత్యాది. మలిన సంవీతాం మలినవస్త్రేణావృతాం - మలినై రంగై స్సంవీతాం వా - శుక్లపక్షాదా విత్యనేన వర్ధిష్ణుత్వం ద్యోతితం. మందం ప్రఖ్యాయమానేన ఇదం తదితి కథంచిత్ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానేన - రూపేణోపలక్షితాం - పినద్ధా మితి. మలింసుమీతత్వే ఉపమా పినద్ధాం బద్ధాం - ఉత్తరీయరాహిత్యం ద్యోతయితు మేకేనే త్యుక్తిః. సపంకాం భూమే రావిర్భవంతీ మివ స్థితాం - అనలంకారాం పంకం నివర్త్య అలంకుర్వతో సన్నిధానా దలంకారరహితాం- విపద్మా మివ పద్మినీం రామాగమనేఽప్యయ మాశ్రయో నోత్సాసయితు మర్హతీ త్యేవం మన్యమానాం - పద్మరహితాం సరసీ మివ స్థితాం - గ్రహేణ క్రూరగ్రహేణ - ద్వితీయ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే అశ్విరితి. కృశాం దీనా మితి పునః పునరుక్తిః కార్శ్యదైన్యయో రతిశయప్రదర్శనాయ. అత్ర ఉపవాసకృశాం కృశా మనశనే

ఇంద్రోద్యానం-చైత్రరథం కుబేరోద్యానం-తదుభయ మతివృత్తమతిక్రాంత మివ స్థిత మిత్యర్థః. *పుష్ప జ్యోతిర్గణాయుతం పుష్పాణ్యేవ జ్యోతిర్గణాః నక్షత్రగణాః-ఉద్యానం అశోకవనం, అపశ్య దితి శేషః. ౧౮౫. అశోకవనికాయా మిత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం చైత్యప్రాసాదం బుద్ధాండాకారప్రాసాదం-ప్రాంశుభావత్వాత్ ఉన్నతస్వరూపత్వాత్ 'తత' ఇత్యారభ్య 'దుఃఖసంతప్తాం వ్యసనానామకోవిదా' మిత్యంతస్య గ్రంథస్య దదర్శేతి క్రియయా సంబంధః మలినసంవీతాం మలినవస్త్రోపేతాం-మందప్రఖ్యాయమానేన ఇదం తదితి కథంచి దూహ్యమానేన రూపేణోపలక్షితాం-క్లిష్టేన జీర్ణేన-నీలనాగాభయా

మృగీం హీనాం శ్వగణాభివృతా మివ నీలనాగాభయా వేణ్యా జఘనం గత యైకయా, నీలయా నీరదాపాయే వనరాజ్యా మహీ మివ సుఖార్హాం దుఃఖసంతప్తాం వ్యసనానా మకోవిదాం, ౨౫॥ తాం సమీక్ష్య విశాలాక్షీ మధికం మలినాం కృశాం. తర్కయామాస సీతేతి కారణై రుపపాదిభిః, ౨౬॥ హ్రియమాణా తదా తేన రక్షసా కామరూపిణా యథారూపా హి దృష్టా వై తథారూపేయ మంగనా, ౨౭॥ పూర్ణచంద్రాననాం సుభ్రూం చారువృత్తపయోధరాం కుర్వంతీం ప్రభయా దేవీం సర్వా వితిమిరా దిశః, తాం నీలకేశీం బింబోష్ఠీం సుమధ్యాం సుప్రతిష్ఠితాం. సీతాం పద్మపలాశాక్షీం మన్మథస్య రతిం యథా, ఇష్టాం సర్వస్య జగతః పూర్ణచంద్రప్రభా మివ. భూమౌ సుతను మాసీనాం నియతా మివ తాపసీం, నిశ్శ్వాసబహుళాం భీరుం భుజగేంద్రవధూ మివ శోకజాలేన మహతా వితతేన నరాజతీం, సంసక్తాం ధూమజాలేన శిఖా మివ విభావసోః తాం స్మృతీ మివ సందిగ్ధా మృద్ధిం నిపతితా మివ, విహతా మివ చ శ్రద్ధా మాశాం ప్రతిహతా మివ, సోపసర్గాం యథా సిద్ధిం బుద్ధిం సకలుషా మివ, అభూతే నాపవాదేన కీర్తిం నిపతితా మివ రామోపరోధవ్యథితాం రక్షోహరణకర్శితాం,అబలాం మృగశాబాక్షీం

నేత్యుక్త్వా పూర్వకాండాంతే ఇంద్రదత్తపాయసాశనవృత్తాంతః కల్పిత ఇతి తత్రైవోక్తం. నీలనాగాభయా కృష్ణసర్పతుల్యయా-నీరదాపాయే శరది. * తనిశ్లోకీ. ౨౫॥ తామితి. ఉపపాదిభిః ఉపపాదనశీలైః. మందప్రఖ్యాయమానే నేత్యారభ్య సీతాం సమీక్ష్య ఉపపాదిభిః కారణైః సీతేతి తర్కయామా సేత్యన్వయః ౨౬॥ ఏవం లింగై స్సీతేతి విచార్య ప్రత్యభిజ్ఞాయాపి తథా తర్కయామాసేత్యాహ— హ్రియమాణేతి. ఇతి, తర్కయామాసేతి శేషః. ౨౭॥ 'పూర్ణచంద్రాననా' మిత్యారభ్య 'విద్యాం ప్రశిథిలా మి'వేత్యంత మేకం వాక్యం. సుభ్రూం సుభ్రువం - ఉవజభావ ఆర్షః కుర్వంతీ మితి. దశమాసా త్స్నానేన వినా మలినాఽపి ప్రభయా దిశః వితిమిరాః కుర్వంతీ మితి ప్రభాతిశయోక్తిః. సుప్రతిష్ఠితాం సుప్రతిష్ఠితపాదతలాం - నరాజతీం నరాజంతీం- తాం ప్రసిద్ధాం - స్మృతిం మన్వాద్యుక్తిం - సందిగ్ధాం సందిగ్ధార్థాం-ఋద్ధిం సంపదం - నిపతితాం క్షీణాం-విహతాం అవిశ్వాసబహుళాం- ప్రతిహతాం అలబ్ధకార్యాం-సోపసర్గాం సవిఘ్నాం-సకలుషాం సకాలుష్యాం - భావప్రధానో నిర్దేశః. అభూతేన అసత్యేన - రామోపరోధవ్యథితాం రామప్రాప్తినిరోధేన వ్యథితాం పున స్సీతా

కృష్ణసర్పతుల్యయా - వనరాజ్యా ఉపలక్షితాం మహీ మిన స్థితాం. ౨౫॥ తామితి. తాం పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టాం - ఉపపాదిభిః ఉపపాదనశీలైః వక్ష్యమాణలింగైః - సీతేతి తర్కయామాస. సంశయితవా నిత్యర్థః. ౨౬॥ కారణాన్యేవాహ— హ్రియమాణేతి. అతః సీతేయ మితి తర్కయామాసేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౭॥ కించ—పూర్ణచంద్రేత్యాది. సుభ్రూం సుభ్రువం - చంద్రప్రభా మివేతి సర్వానందకరత్వ ముక్తం, భుజగేంద్రవధూ మివేతి దుష్ప్రధర్షత్వం, శిఖామివ విభావసో రితి పాతివ్రత్యం, తాం ప్రసిద్ధాం - స్మృతిః మన్వాదివాక్యం - దీర్ఘ స్త్వార్షః సందిగ్ధాం సందిగ్ధార్థాం - సోపసర్గాం సాంతరాయాం - సకలుషాం సకపటాం - అభూతే నాపవాదేన మిథ్యాపవాదేన-రామోపరోధవ్యథితాం రామప్రాప్తినిరోధేన వ్యథితాం-తస్య హనుమతః - బుద్ధిః సందిదిహే,

వీక్షమాణాం తత స్తతః బాష్పాంబుపరిపూర్ణేన కృష్ణవక్రాక్షిపక్ష్మణా, వదనే నాప్రసన్నేన నిశ్శ్వసంతీం పునః పునః మలపంకధరాం దీనాం మణ్డనార్హా మమండితాం, ప్రభాం నక్షత్రరాజస్య కాలమేఘై రివావృతాం. ౩౭. తస్య సందిదిహే బుద్ధి ర్ముహు స్సీతాం నిరీక్ష్య తు, ఆమ్నాయానా మయోగేన విద్యాం ప్రశిథిలా మివ. ౩౮ దుఃఖేన బుబుధే సీతాం హనుమా ననలంకృతాం, సంస్కారేణ యథా హీనాం వాచ మర్థాంతరం గతాం ౩౯ తాం సమీక్ష్య విశాలాక్షీం రాజపుత్రీ మనిందితాం, తర్కయామాస సీతేతి కారణై రుపపాదిభిః. ౪౦ వైదేహ్యా యాని చాంగేషు తదా రామోఽన్వకీర్తయత్, తా న్యాభరణజాలాని శాఖాశోభీ న్యలక్షయత్ సుకృతౌ కర్ణవేష్టౌ చ శ్వదంష్ట్రౌ చ సుసంస్థితౌ, మణివిద్రుమచిత్రాణి హస్తే ష్వాభరణాని చ. శ్యామాని చిరయుక్తత్వా త్తథా సంస్థానవంతి చ, ౪౧-౫

శబ్దో వ్యవహితానుస్మరణార్థః. ఆమ్నాయానాం వేదానాం - అయోగేన అసంబంధేన - ప్రశిథిలాం అప్రాప్తప్రతిష్ఠాం - విద్యాం వేదబాహ్యవిద్యాం - యద్వా—ఆమ్నాయానాం అభ్యాసానా మభావేన ప్రశిథిలాం అస్థిరపదాం విద్యా మివ - సీతాం నిరీక్ష్య తస్య హనుమతో బుద్ధి స్సందిదిహే ఇత్యన్వయః. కార్శ్యమాలిన్యాదినా తిరోహితరూపత్వా దితి భావః. ౩౮. దుఃఖేనేతి. సంస్కారః శబ్దవ్యుత్పత్తిః తేన హీనాం - అతఏవ వివక్షితా దర్థాంతరం గతాం, విపరీతార్థా మిత్యర్థః. సంస్కారహీనతయా ప్రతిపిపాదయిషితార్థం వక్తు మశక్నువంతీ మవివక్షిత మర్థం బోధయంతీం- వాచ మివ - సమ్యగ్వ్యుత్పత్త్యభావా దర్థాంతరం గతాం, వ్యుత్పత్త్యనంతరం స్వార్థం ప్రతిపాదయంతీ మివ స్థితా మిత్యర్థః. ౪౦. వైదేహ్యేతి. శాఖాయాం శోభంత ఇతి శాఖాశోభీని-భర్తృవిరహకాలే భూషణధారణ స్యానుచితత్వాత్ స్వాంగేభ్య ఉన్ముచ్య శాఖాయాం న్యస్తానీత్యర్థః. కర్ణవేష్టౌ కుండలే. ని. 'కర్ణికా తాళపత్రం స్యాత్ కుండలం కర్ణవేష్టన' మితి సజ్జనః. శ్వదంష్ట్రః త్రికర్ణకాఖ్యః పుష్పాకారః కర్ణపార్శ్వభూషణవిశేషః. ని. 'త్రికర్ణక శ్వదంష్ట్రౌ' శ్చే త్యభిధానరత్నమాలా. హస్తేషు హస్తావయవేషు - శ్యామాని విరహతాపోష్ణ్యవశా చ్ఛాయ్యమీభూతాని - తథా చిరయుక్తత్వాత్ -చిరధృతత్వాత్ -సంస్థానవంతి, హస్తేషు త త్తదాభరణసంస్థానాని దృశ్యంత ఇత్యర్థః. ౪౧-౫.

కార్శ్యమాలిన్యాదినా తిరోహితత్వా దితి భావః ఆమ్నాయానా మయోగేన అభ్యాసానా మభావేన. ౩౮. దుఃఖేనేతి. దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ - సంస్కారేణ యథా హీనాం వాచ మర్థాంతరం గతాం - సంస్కారో వ్యుత్పత్తిః తయా హీనాం - అతఏవ వివక్షితా దర్థాంతరం గతాం విపరీతార్థం బోధయంతీం - సమ్యక్ వ్యుత్పత్త్యభావదశాయా మర్థాంతరం గతా వా గ్వ్యుత్పత్త్యనంతరం స్వార్థం ప్రదర్శయతి తద్వత్. సీతాం దుఃఖేన బుబుధ ఇత్యర్థః. ౩౯. తామితి, కారణైః లింగైః. ౪౦. తాన్యేవాహ—వైదేహ్యా ఇత్యాది. శాఖాశోభీని శాఖాయాం శోభంత ఇతి తథా - అనేన రామవిశ్లేషసమయే భూషణధారణ స్యానుచితత్వాత్ వైదేహ్యా భూషణాని స్వాంగేభ్య ఉన్ముచ్య శాఖాయాం న్యస్తానీ త్యవగమ్యతే. * సుకృతావితి. కర్ణవేష్టౌ కుండలే. ని. 'కుండలం కర్ణవేష్టన' మిత్యమరః. శ్వదంష్ట్రౌ త్రికర్ణాఖ్యౌ కుసుమాకారకర్ణాభరణవిశేషౌ. ని. 'త్రికర్ణకః శ్వదంష్ట్రౌ' శ్చేత్యభిధానరత్నమాలాయాం. హస్తేషు హస్తతదవయవేషు - చిరయుక్తత్వాత్ చిరధృతత్వాత్ -సంస్థాన

తా న్యే వైతాని మన్యేఽహం యాని రామోఽన్వకీర్తయత్. ౪౩ తత్ర యా న్యవహీనాని తా న్యహం నోపలక్షయే,యా న్యస్యా నావహీనాని తా నీమాని న సంశయః.౪౪.పీతం కనకపట్టాభం స్రస్తం తద్వసనం శుభం,ఉత్తరీయం నగాసక్తం తదా దృష్టం ప్లవంగమైః భూషణాని చ ముఖ్యాని దృష్టాని ధరణీతలే, అనయై వాపవిద్ధాని స్వనవంతి మహాంతి చ ౪౫. ఇదం చిరగృహీతత్వా ద్వసనం క్లిష్టవ త్తరం, తథాపి నూనం తద్వర్ణం తథా శ్రీమ ద్య థేతరత్ ౪౬.ఇయం కనకవర్ణాంగీ రామస్య మహిషీ ప్రియా, ప్రణష్టాఽపి సతీ యాఽస్య మనసో న ప్రణశ్యతి ౪౭. ఇయం సా యత్కృతే రామ శ్చతుర్భిః పరితప్యతే, కారుణ్యే నానృశంస్యేన శోకేన మదనేనచ స్త్రీ ప్రణష్టేతి కారుణ్యా దాశ్రితే త్యానృశంస్యతః,పత్నీ నష్టేతిశోకేన

'తా న్యే'వేత్యేక మేకం వాక్యం. ౪౩. తత్రేతి. తత్ర ఋశ్యమూకే - యాన్యవహీనాని పతితాని తాన్యహం నోపలక్షయే, అత్రేతి శేషః అస్యా స్సీతాయా స్సకాశా ద్యాని నావహీనాని న పతితాని తానీమాని, తత్తుల్యత్వాత్. ౪౪. పీత మిత్యాది. ప్లవంగమైః సుగ్రీవాదిప్లవంగమైః - య దుత్తరీయం దృష్టం యాని భూషణాని దృష్టాని తాని సర్వా ణ్యనయైవ అపవిద్ధాని పాతితాని. నగాసక్త మిత్య నేన పతనసమయే ముత్తరీయాగ్రం వృక్షే కించి త్సక్త మితి ద్యోత్యతే ౪౫. ఇదమితి. ఇతరత్ ఉత్సృష్టం - తదుత్తరీయం యథా యాదృశవర్ణయుక్తం - యథా శ్రీమత్ ఇదం ఇదానీం ధార్యమాణం - తద్వర్ణం తథా శ్రీమత్ - నూన మితి యోజనా. ౪౬. ఇయ మితి. యా రామస్య ప్రియా సతీ మహిషీతి కృత్వా ప్రణష్టాఽపి అస్య రామస్య మనస స్సకాశాత్ న ప్రణశ్యతి-సదా మనసా దృష్టా భవతీ త్యర్థః. సా కనకవర్ణాంగీ ఇయం, మయా పరిదృశ్యమా నేత్యర్థః. ౪౭. ఇయం సీతి. రామః కారుణ్యాదిభి శ్చతుర్భిః యత్కృతే పరితప్యంతే - సేయం. కారుణ్యాదీనాం పరితాప హేతుత్వం విభజ్య దర్శయతి—స్త్రీతి. అపత్కాలే స్త్రియో రక్షణీయాః త న్నకృత మితి కారుణ్యా త్పరితప్యతే ఆనృశంస్య మక్రూరత్వం, ఆశ్రితసంరక్షణైకస్వభావత్వ మితి యావత్. తస్మాత్ ఆశ్రితా న రక్షితేతి పరితప్యతే. * 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ'త్యుక్తరీత్యా ఆత్మార్ధభూతా

వంతి చిర మంగేష్వేవానస్థానవంతి చ. ౪౩. తత్రేతి. తత్ర ఋశ్యమూకే - యా న్యాభరణాని అవహీనాని పతితాని - యాని నావహీనాని తత్ర న పతితాని-అస్యాః సకాశాత్ తా నీమానీతి సంబంధః. ౪౪. పీతమితి. స్రస్త మంతరిక్షా ద్భ్రష్టం - నగాసక్తం వృక్షలగ్నం-ప్లవంగమైః సుగ్రీవాదిభిః. ౪౫. ఇదమితి చిరగృహీతత్వాత్ చిరధృతత్వాత్ - ఇతరత్ స్రస్త ముత్తరీయం-యథా యాదృశ వర్ణయుక్తం - యథాశ్రీమత్ - ఇద మిదానీం ధార్యమాణం - తథావర్ణం తథాశ్రీమత్-నూన మితి యోజనా. ౪౬. ఇయమితి. ఇయం రామస్య ప్రియా సతీ మహిషీతి కృత్వా - ప్రణష్టాపి అస్య రామస్య మనసః సకాశాత్ న ప్రణశ్యతి, సదాఽనుచింతయతీ త్యర్థః. ౪౭. ఇయమితి. కారుణ్యా దిభి శ్చతుర్భి ర్యత్కృతే పరితప్యతే సేయ మితి సంబంధః కారుణ్యాదీనాం పరితాప హేతుత్వం విభజ్య దర్శయతి—స్త్రీతి. స్త్రీ ప్రణష్టేతి కారుణ్యాత్, అపత్కాలే స్త్రియో రక్షణీయాః త న్న కృత మితి కారుణ్యాత్ - పరితప్యతే - ఆశ్రితే త్యానృశంస్యతః, ఆనృశంస్య మక్రూరత్వం, ఆశ్రిత సంరక్షకస్వభావత్వ మితి యావత్. తస్మా దాశ్రితా న రక్షితేతి పరితప్యతే. పత్నీ నష్టేతి శోకేన, ఆత్మార్ధభూతపత్నీనాశో జాత ఇతి శోకేన - పరితప్యతే, ప్రియేతి మదనేన చ, ప్రియానష్టేతి

ప్రియేతి మదనేన చ ౫౦ అస్యా దేవ్యా యథారూప మంగప్రత్యంగసౌష్ఠవం, రామస్య చ యథారూపం తస్యేయ మసితేక్షణా. ౫౧ అస్యా దేవ్యా మన స్తస్మిం స్తస్య చాస్యాం ప్రతిష్ఠితం, తేనేయం స చ ధర్మాత్మా ముహూర్త మపి జీవతి ౫౨. దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో య దనయా ప్రభుః, ధారయ త్యాత్మనో దేహం న శోకే నావసీదతి. ౫౩ దుష్కరం కురుతే రామో య ఇమాం మత్తకాశినీం, సీతాం వినా మహాబాహు ర్ముహూర్త మపి జీవతి ౫౪ ఏవం సీతాం

పత్నీ నష్టేతి శోకేన పరితప్యతే ప్రియా నష్టేతి మదనేన పరితప్యత ఇతి యోజనా ౫౦ అథానయో రన్యోన్యాభిరూప్యానుగుణ్య మాహ—అస్యా ఇతి అస్యాః సీతాయాః రూపం శరీరం - అంగప్రత్యంగసౌష్ఠవం చ యథా యథావిధం-తథావిధ మేవ రామస్యాపి రూపం అంగప్రత్యంగసౌష్ఠవంచ - తథా రామస్య రూపమంగప్రత్యంగసౌష్ఠవం చ యథా యథావిధం-తథావిధ మే వాస్యా రూప మంగ ప్రత్యంగ సౌష్ఠవం చ అతః ఇయ మసితేక్షణా తస్య యోగ్యేతి శేషః.౫౧ తథా ఽనయో రన్యోన్యానురాగ మహ—అస్యాఇతి అస్యా దేవ్యా మనః తస్మి న్రామే ప్రతిష్ఠితం-తేన హేతునా ఇయం ముహూర్త మపి జీవతి.తస్య చ మనో ఽస్యాం ప్రతిష్ఠితం.తేన కారణేన స ముహూర్త మపి జీవతి, తయో రన్యోన్యమనోనివేశనాభావే ముహూర్తజీవన మపి న ఘటత ఇతి భావః.౫౨.మాల్యవతి శైలే రామస్య సీతావిరహక్లేశాతిశయం నిశమ్య హంత! వసిష్ఠశిష్యః కస్యాశ్చిత్ స్త్రియాః కృతే కథ మేవ మభూదితి వినింద్య పరిహసితవాన్ స్వయం విరక్తతయా. సంప్రత్యస్యా వైలక్షణ్యాతిశయదర్శనేన విశేషజ్ఞతయా ఏతద్విరహే రామస్య దేహధారణం సర్వాత్మనా అశక్య మిత్యాహ—దుష్కరమితి. దుష్కరంకృతవాన్ రామః, ఇమాం వియుజ్య సమాధానపరో రామః ప్రకామ మశక్యం కృత్య మకరోత్ హీనో యదనయా ప్రభుః,అనయా వినా దేహం ధృత్వాఽవస్థిత ఇతి య త్తదత్యంత మశక్యం. ప్రభుః, గజాశ్వాదికం శిక్షయితుం రాజ్యం పాలయితుం చ జానాతి న ప్రణయధారాయాం ప్రథమాంశ మపి భుక్తవాన్. ధారయత్యాత్మనోదేహం, కిమిదం యాతితకం శరీరం ధారయతి? స్వస్యైవ హి దేహోఽయం - దేహం భోగాయతనం హీదం - న దుఃఖాయతనం. * 'దిహ ఉపచయే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః - 'ఇగుపధే'త్యాదినాకః. తేనాయమర్థో లభ్యతే సీతాశరీరస్య పరతంత్రతయా తత్త్యక్తుమయుక్తం, న తు స్వాధీనశరీరస్య ధారణం యుక్త మితి భావః. విశేషజ్ఞేనాపి కథ మిదం త్యక్తుం శక్యం?తత్రాహ—న శోకే నావసీదతి. * తనిశ్లోకే ౫౩.ఉక్త మర్థం కించిద్విశేషాంతరేణవర్ణయతి.—దుష్కరం కురుతఇతి ౫౪.ఏవమితి ఏవం దృష్ట్వా మలినసంవీతత్వోపవాసకృశత్వశోకధ్యానపరాయణ

మదనేన పరితప్యత ఇతి యోజనా ౫౦. అథ సీతారామయో రన్యోన్యాభిరూప్యానుగుణ్య మాహ—అస్యాఇతి. అస్యాః సీతాయాః యథా యథావిధం రూపం అంగప్రత్యంగసౌష్ఠవం - తథావిధ మేవ రామస్యాపి రూపం-రామస్య యథావిధం రూపం తథావిధ మేవ అస్యా రూపం.అతః ఇయ మసితేక్షణా తస్య యోగ్యేతి శేషః.౫౧.అథానయో రన్యోన్యానురాగ మాహ.—అస్యాఇతి. అస్యా స్సీతాయాః మనః తస్మి న్రామే ప్రతిష్ఠితం - తేన హేతునా ఇయం స చ జీవతీతి సంబంధః. ౫౨ సీతావిరహేణ రామస్య శరీరాకార్శ్యం ప్రాణధారణం చ విచిత్ర మిత్యాహ—దుష్కరమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. మత్తకాశినీం వరారోహాం ని 'వరారోహా మత్తకాశి' నీత్యమరః. రామగ్రహణం సీతాయా అప్యుపలక్షణం. సాఽపి తం వినా జీవతీతి చిత్ర మేవేత్యర్థః. ౫౪. ఏవమితి ఏవం మలినసంవీతత్వోపవాసకృశత్వ

తదా దృష్ట్వా హృష్టః పవనసంభవః, జగామ మనసా రామం ప్రశశంస చ తం ప్రభుం ౫౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - పఞ్చదశ స్సర్గః

→ షో డ శ స్స ర్గః. ←

ప్రశస్య తు ప్రశస్తవ్యాం సీతాం తాం హరిపుంగవః, గుణాభిరామం రామం చ పున శ్చింతాపరోఽభవత్ ౧ సముహూర్త మివ ధ్యాత్వా బాష్పపర్యాకులేక్షణః, సీతా మాశ్రిత్య తేజస్వీ హనుమా న్విలలాప హ. ౨. మాన్యా గురువినీతస్య లక్ష్మణస్య గురుప్రియా, యది సీతాఽపి దుఃఖార్తా కాలోఽహి దురతిక్రమః 3. రామస్య వ్యవసాయజ్ఞా లక్ష్మణస్య చ ధీమతః, నాత్యర్థం క్షుభ్యతే దేవీ గంగేవ జల

త్వాదిపతివ్రతాధర్మయుక్తాం సీతాం దృష్ట్వా హృష్టస్సన్ మనసా రామం జగామ సస్మార-తం ప్రభుం బుద్ధిస్థం రామం ప్రశశంస చ - పునః ప్రాప్త్యుపయుక్తపతివ్రతాధర్మనిష్ఠత్వదర్శనాత్ భాగ్యోత్తరో రామ ఇత్యస్తౌషీత్ యద్వా ఏతాదృశసౌందర్యవతీం సీతాం దృష్ట్వా ఏతద్విరహితస్య మహాన్ శోకః ప్రాప్తః అతః యుక్త మేవ కృతవాన్ రామ ఇత్యస్తౌషీత్. ౫౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చదశ స్సర్గః.

ప్రశస్యేత్యాది. ప్రశస్తవ్యాం ప్రశంసితవ్యాం - రామం సీతాంచ ప్రశస్యేతి - అస్యా దేవ్యా ఇత్యాది నోభయో రపి ప్రశంసితత్వాత్. ౧ స ఇతి. సీతా మాశ్రిత్య సీతాం విషయీకృత్య ౨. మాన్యేతి. గురువినీతస్య గురుభి శ్శిక్షితస్య - గురుప్రియా రామప్రియా - కాలో హి దురతిక్రమః, కాలో దురతిక్రమ ఏవేత్యయ మర్థ స్సిద్ధో భవతీత్యర్థః. హిశబ్దోఽవధారణే, అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్. జగద్రక్షకరామలక్ష్మణగుప్తాయా స్సీతాయా అపి యదీదృశం దుఃఖం ప్రాప్తం తదా కాలో దురతిక్రమ ఏవేతి భావః. 3. రామస్యేతి. వ్యవసాయజ్ఞా స్వయత్నం విహాయ తద్వ్యవసాయ మేవ ప్రేక్షమాణా - ఏత ద్విరతం మమ - 'అప్యహం జీవితం జహ్యా' మిత్యేవం రామవ్యవసాయం జానంతీ త్యర్థః లక్ష్మణస్య చ ధీమతః-రామే మాయామృగానుసారిణ్యపి మారీచోఽయ మితి తదానీ మపి నిశ్చితవతో లక్ష్మణస్య, యద్వా—సర్వేశ్వరా దప్యాశ్రితసంరక్షణే సముద్యుక్తస్య, నాత్యర్థం క్షుభ్యతే అత్యర్థమితి క్షోభాభావవిశేషణం. క్షోభవిశేషణత్వే యత్కించిత్క్షోభః ప్రాప్తస్స్యాత్. సత్తానాశకాలే ప్రాప్తేఽపి క్షోభలేశరహితే త్యర్థః. దేవీ రామేణ శిరసా వోఢవ్యావాల్లభ్య

శోకధ్యానపరాయణత్వాదిపతివ్రతాధర్మయుక్తాం సీతాం దృష్ట్వా హృష్టస్సన్ - మనసా రామం జగామ సస్మార - తం ప్రభుం బుద్ధిస్థం రామం ప్రశశంసచ. పునః ప్రాప్త్యుపయుక్తపతివ్రతాధర్మనిష్ఠత్వదర్శనాత్ భాగ్యోత్తరో రామ ఇత్యస్తౌషీ దితి భావః ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చదశ స్సర్గః.

ప్రశస్యేతి. ప్రశస్తవ్యాం ప్రశంసితవ్యాం ౧ సఇతి. సీతా మాశ్రిత్య సీతా ముద్దిశ్య. ౨. మాన్యేతి గురువినీతస్య గురుభిః శిక్షితస్య - గురుప్రియా రామప్రియా సీతాఽపి యది దుఃఖార్తా - కాలో దురతిక్రమో హి, సకలజగద్రక్షకరామలక్ష్మణగుప్తాయాః సీతాయా ఈదృశం దుఃఖంప్రాప్తం యతః-అతః కాలో దురతిక్రమ ఏవేత్యర్థః 3. రామస్యేతి. వ్యవసాయజ్ఞా అభిప్రాయజ్ఞా - పరాక్రమ

దాగమే ౪ తుల్యశీలవయోవృత్తాం తుల్యాభిజనలక్షణాం, రాఘవోఽ ర్హతి వైదేహీం తం చేయ మసితేక్షణాం ౫ తాం దృష్ట్వా నవహేమాభాం లోకకాంతా మివ శ్రియం,జగామ మనసా రామం వచనం చేద మబ్రవీత్.౬.అస్యా హేతో ర్విశాలాక్ష్యా హతో వాలీ మహాబలః, రావణప్రతిమో వీర్యే కబంధశ్చ నిపాతితః ౭.విరాధశ్చ హత స్సంఖ్యే రాక్షసో భీమవిక్రమః,వనే రామేణ విక్రమ్య మహేంద్రేణేవ శంబరః. ౮ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం, నిహతాని జనస్థానే శరై రగ్నిశిఖోపమైః ౯. ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే త్రిశిరాశ్చ నిపాతితః, దూషణశ్చ మహాతేజా రామేణ విదితాత్మనా. ౧౦ ఐశ్వర్యం వానరాణాం చ దుర్లభం వాలిపాలితం, అస్యా నిమిత్తే సుగ్రీవః ప్రాప్తవాన్ లోకసత్కృతం ౧౧ సాగరశ్చ మయా క్రాంత శ్శ్రీమా న్నదనదీపతిః, అస్యా హేతో ర్విశాలాక్ష్యాః పురీ చేయం నిరీక్షితా ౧౨. యది రామ స్సముద్రాంతాం మేదినీం పరివర్తయేత్, అస్యాః

వతీ - గంగేవ జలదాగమే, క్షోభహేతౌ సత్యపి యథా గంగా న క్షుభ్యతే తథేత్యర్థః. ౪. తుల్యేతి. తుల్యశీలవయోవృత్తాం - శీలం స్వభావః - 'అస్యా దేవ్యా మన స్తస్మిం స్తస్య చాస్యాం ప్రతిష్ఠిత' మితి ప్రక్రియయా తుల్యస్వభావాం - తుల్యవయస్కాం, షోడశవార్షికస్య ద్వాదశవార్షికీ తుల్యా. అన్యథా వైరస్యాపత్తేః శాస్త్రవిరోధాచ్చ. అతఏవ విష్ణుః—'వర్షై రేకగుణాం భార్యా ముద్వహే త్త్రిగుణో వరః, ద్వ్యష్టవర్షోఽష్టవర్షాం వా వయోమాత్రా వరా చ' యేతి-తుల్యవృత్తాం, 'దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్ సతా మేత దగర్హిత' మితిరామవృత్తం. 'పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ, కార్యం కరుణ మార్యేణ న కశ్చి న్నాపరాధ్య'తీత్యుక్తవత్యా స్సీతాయా వృత్తేన తుల్యం. తుల్యశబ్దోఽనురూపపరః. రామానురూపశీలవయశ్చారిత్రా మిత్యర్థః. తుల్యాభిజనలక్షణాం, అభిజనః కులం - లక్షణం సాముద్రికం - సార్వభౌమలక్షణవతో భార్యయా యై స్సాముద్రికలక్షణై ర్భావ్యం తై ర్యుక్తా మిత్యర్థః. ఏవంవిధత్వా ద్రాఘవో వైదేహీ మర్హతి వైదేహీ రాఘవ మర్హతి. లోకే సౌందర్యాదిమత స్సౌందర్యాదిసర్వసహితా న లభ్యతే. సౌందర్యాదిమత్యా న సౌందర్యాదిసర్వవాన్. అనయో స్తు సర్వం సంపన్న మితి విస్మయతే అసితేక్షణేత్యధికవిశేషణదానా ద్రామాపేక్షయా సీతాయా నయనసౌందర్య మధిక మిత్యుచ్యతే అతఏవ రామోవక్ష్యతి— 'న జీవేయం క్షణ మపి వినా తా మసితేక్షణా' మితి. *తనిశ్లోకీ. ౫—౬. అస్యా హేతో రితి. 'సర్వనామ్న స్తృతీయా'చేతి షష్ఠీ.అనయా, హేతునే త్యర్థః. ౭—౧౦. ఐశ్వర్యమితి. అస్యా నిమిత్తే * 'నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శన' మితి షష్ఠీ సప్తమ్యర్థే. అస్యాం నిమిత్తే సత్యా మిత్యర్థః. ౧౧—౧౨ యదీతి. పరివర్తయేత్ అధరోత్తరాం కుర్యాత్. అస్యాః కృతే ఏతదర్థం జగచ్చాపి -

---

క్షేత్యర్థః.౪. తుల్యేతి. తుల్యశీలవయోవృత్తా రామానురూపస్వభావవయశ్చారిత్రా - తుల్యాభిజనలక్షణా అభిజనంకులం - లక్షణం సాముద్రికోక్తం ౫—౬. అస్యాఇతి. అస్యాహేతోః - అనయా హేతునేత్యర్థః. ౧౦. ఐశ్వర్యమితి. అస్యా నిమిత్త ఇతి సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ. అస్యాం నిమిత్తభూతాయాం సత్యా మిత్యర్థః. ౧౨. రామః మేదినీం-కించ జగచ్చ, సర్వలోకా నపీత్యర్థః. అస్యాః కృతేసీతార్థం-పరివర్తయే ద్యది అధరోత్తరాం కుర్యాత్, సంహారే దిత్యర్థః. యుక్త మిత్యేవ మే మతి రితి

కృతే జగచ్చాపి యుక్త మిత్యేవ మే మతిః.౧౩.రాజ్యం వా త్రిషు లోకేషు సీతా వా జనకాత్మజా, త్రైలోక్యరాజ్యం సకలం సీతాయా నాప్నుయా త్కలాం. ౧౪. ఇయం సా ధర్మశీలస్య మైథిలస్య మహాత్మనః, సుతా జనకరాజస్య సీతా భర్తృదృఢవ్రతా. ఉత్థితా మేదినీం భిత్త్వా క్షేత్రే హలముఖక్షతే, పద్మరేణునిభైః కీర్ణా శుభైః కేదారపాంసుభిః.౧౬.విక్రాంత స్యార్యశీలస్య సంయుగే ష్వనివర్తినః, స్నుషా దశరథ స్యైషా జ్యేష్ఠా రాజ్ఞో యశస్వినీ.౧౭ ధర్మజ్ఞస్య కృతజ్ఞస్య రామస్య విదితాత్మనః, ఇయం సా దయితా భార్యా రాక్షసీవశ మాగతా. ౧౮. సర్వా న్భోగా న్పరిత్యజ్య భర్తృస్నేహబలాత్కృతా, అచింతయిత్వా దుఃఖాని ప్రవిష్టా నిర్జనం వనం. సంతుష్టా ఫలమూలేన భర్తృశుశ్రూషణే రతా, యా పరాం భజతే ప్రీతిం వనేఽపి భవనే యథా. * సేయం కనకవర్ణాంగీ నిత్యం సుస్మితభాషిణీ, సహతే యాతనా మేతా మనర్థానా మభాగినీ ౨౧. ఇమాం తు శీలసంపన్నాం ద్రష్టు మర్హతి రాఘవః, రావణేన ప్రమథితాం ప్రపా మివ పిపాసితః.౨౨.అస్యా నూనం పునర్లాభా ద్రాఘవః ప్రీతి మేష్యతి, రాజా రాజ్యపరిభ్రష్టః పునః ప్రాప్యేవ మేదినీం. ౨౩. కామభోగైః పరిత్యక్తా హీనా బంధుజనేన చ, ధారయత్యాత్మనో దేహం తత్సమాగమకాంక్షిణీ.౨౪.నైషా పశ్యతి రాక్షస్యో నేమా న్పుష్పఫలద్రుమాన్ ,ఏకస్థహృదయా

నకేవలం మేదినీం. సర్వలోకానపి పరివర్తయే దిత్యర్థః తనిశ్లోకీ. ౧౩ రాజ్యంవేతి. రాజ్య ముత్కృష్టం వా సీతా ఉత్కృష్టా వా ఇతి, విచార్యమాణ ఇతి శేషః. కలాం లేశం. ౧౪. ఇయమితి. భర్తృదృఢవ్రతా భర్తరి దృఢవ్రతా - కేదారపాంసుభిః యజ్ఞక్షేత్రపాంసుభిః ౧౬. విక్రాంతస్యేతి. ఆర్యశీలస్య శ్రేష్ఠస్వభావస్య. ౧౭—౧౮. సర్వానితి. సర్వాన్ భోగాన్-భుజ్యంత ఇతి భోగాః శుకశారికాకంతుకప్రభృతిభోగసాధనాని - మాతృప్రభృతీంశ్చ పరిత్యజ్య పరివిశేషేణ పున స్తత్రాశాలేశం వినైవ త్యక్త్వా. అయం చ పరిత్యాగో న స్వవశేనేత్యాహ—భర్తృస్నేహబలాత్కృతా - అభిమతవిషయస్నేహాతిరేక స్తదితర మఖిల మపి త్యాజయతి హి. త్యక్తేషు స్మరణాభావేఽపి గంతవ్యదేశీయదుఃఖం వా కిం స్మరతి? నేత్యాహ—అచింతయిత్వాదుఃఖాని,రామాతిరిక్తవస్త్వనుభవే హి దుఃఖానుభవసంభావనేతి భావః. ప్రవిష్టా నిర్జనం వనం - భోగస్యైకాంతస్థల మితి హ్యస్యా హృది లగ్న మితి భావః. యాతనాం తీవ్రవేదనాం. అనర్థానా మభాగినీ, ఆపదా మనర్హేత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౨౧. ఇమామితి ప్రపాం పానీయశాలికాం. ని. 'ప్రపా పానీయశాలికే' త్యమరః. ౨౨—౨౩. కామ్యంత ఇతి కామాః తే చ తే భోగా శ్చ స్రక్చందనాదయః తైః. ౨౪. నైషేతి. నైషా పశ్యతి రాక్షస్యః రాక్షసీ ర్న పశ్యతి - నేమాన్ పుష్పఫలద్రుమాన్ - రామవిరహక్లేశాతిశయేన రాక్షసీదర్శనవ త్పుష్పఫలవతాం ద్రుమాణా మపిదర్శన మస్యా అసహ మిత్యర్థః. ఏకస్థ

సంబంధః. ౧౩. రాజ్యమితి. రాజ్య ముత్కృష్టం వా సీతా ఉత్కృష్టా వా? ఇతి విచార్యమాణే సతీతి శేషః. కలాం లేశం. ౧౪ ఇయమితి. భర్తరి దృఢవ్రతా ౧౯. సర్వానితి భర్తృస్నేహబలాత్కృతా, భర్తుః స్నేహబలా జ్జీవతీత్యర్థః. * సేయమితి యాతనాం తీవ్రవేదనాం - అనర్థానా మభాగినీ ఆపదా మనర్హా. ౨౧. ఇమమితి. ప్రపాం పానీయశాలాం. ౨౩. కామేతి, కామభోగైః కామ్యంత ఇతి

నూనం రామ మే వానుపశ్యతి ౨౫ భర్తా నామ పరం నార్యా భూషణం భూషణా దపి, ఏషా తు రహితా తేన భూషణార్హా న శోభతే. ౨౬ దుష్కరం కురుతే రామో హీనో య దనయా ప్రభుః, ధారయ త్యాత్మనో దేహం న దుఃఖే నావసీదతి. ౨౭ ఇమా మసితకేశాంతాం శతపత్రనిభేక్షణాం, సుఖార్హాం దుఃఖితాం దృష్ట్వా మమాపి వ్యథితం మనః ౨౮. క్షితిక్షమా పుష్కరసన్నిభాక్షీ యా రక్షితా రాఘవలక్ష్మణాభ్యాం, సా రాక్షసీభి ర్వికృతేక్షణాభి స్సంరక్ష్యతే సంప్రతి వృక్షమూలే. ౨౯ హిమహతనళినీవ నష్టశోభా వ్యసనపరంపరయా నిపీడ్యమానా, సహచరరహితేవ చక్రవాకీ జనకసుతా కృపణాం దశాం ప్రపన్నా. ౩౦. అస్యా హి పుష్పావనతాగ్రశాఖా శ్శోకం దృఢం వై జనయం త్యశోకాః, హిమ

హృదయా ఏకాగ్రచిత్తా-రామ మే వానుపశ్యతి, ధ్యాయంతీత్యర్థః. రామాగమనసంభావనావతీ దిశో౽వలోకయతీతి వా౽ర్థః. యద్వా — నిరంతరేణ రామానుభవేన పరిసరవర్తిని కో౽పి పదార్థో న దృష్టిపథం గచ్ఛతీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౨౫—౨౭. ఇమామితి. అసితః కేశాంతః యస్యా స్తాం - కేశానా మగ్రే నైల్యం స్త్రీణాం దుర్లభం. అత స్త దేవాహ —అసితకేశాంతాం గుడాళకావృతస్యాపి వ్యామోహకరీం-శతపత్రనిభేక్షణాం - యద్యపీయ మసితేక్షణా తథాపి సంస్థానవిశేషే ఉపమేయం కమలపత్రాక్షస్యాపి వ్యామోహదాయినీం, సుఖార్హాం రామోత్సంగే స్థాతు మర్హాం - దుఃఖితాం రాక్షసీమధ్యే స్థితాం దృష్ట్వా మమాపి వ్యథితం మనః-శాఖామృగస్య మమాపి మనో వ్యథితం కిముత పరమదయాళోః రామస్యేతి భావః. శోకహర్ష యో రపదస్య మమాపి మనోవ్యథితం - కింపునః కామినః? ఇతి వా. ౨౮. ౨౯. హిమహతేతి. హిమహతేతివిశేషణేన నళిన్యాః పూర్వంబహుకాలశోభితత్వం సిద్ధం. తద్వన్నష్టశోభా-ద్వాదశవర్షం నిష్ప్రతిబంధం భోగాన్ భుంజానాయా ఆగంతుకో హి విశ్లేషః తేన హి నష్టశోభే త్యుక్తం. వ్యసనపరంపరయా విరహ ఇవ సంశ్లేషో౽పి మధ్యేమధ్యే నాగత్య నివృత్తః - వ్యసన మేవ నైరంతర్యేణ వృత్తం. అతిపీడ్యమానాఅతిక్రమ్య పీడ్యమానా, ఆశ్రయానురూపం వ్యసన మనుభవతీత్యర్థః. సహచరరహితేవ చక్రవాకీ - లాభకాల మనగమ్య దుఃఖం సోఢు మసమర్థా - చక్రవాకీ సామ్యే నాయ మర్థో లభ్యతే. సా హి రాత్రివిరామకాలం ప్రబుధ్య దుఃఖం సోఢు మదక్షేతి ప్రసిద్ధం. జనకసుతా ఏవం వ్యసనం భవిష్యతీతి జ్ఞాత్వా న సంవర్ధితా, కేవలం సుఖసంవర్ధితే త్యర్థః. కృపణాం దశాం ప్రపన్నా-పూర్వోక్తనళిన్యాదికం నోపమానం భవితు మర్హతి కించి దుక్తిమాత్రం-వాఙ్మనసా౽పరిచ్ఛేద్యాం దుర్దశాం ప్రాప్తేత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౩౦. అస్యాఇతి హిమవ్యపాయేన వసంతేన-నైకసహస్రరశ్మి రభ్యుత్థితః మందరశ్మిసూర్యాపేక్షయా మందకరః చంద్ర ఇతి యావత్.

కామాః తేచతేభోగాః స్రక్చందనాదయః. ౨౫. నేతి. రాక్షస్యః రాక్షసీః-ఏకస్థహృదయా ఏకాగ్రచిత్తా. ౨౬. దుష్కరమితి. ప్రభుః రామః- అనయా హీన స్సన్-ఆత్మనో దేహం ధారయతి శోకేన నావసీదతీతి చ యత్ ఏతత్ దుష్కరం కురుత ఇతి సంబంధః ౨౭. ఇమామితి. మమాపి-కిముత పరమదయాళోః రామస్యేతిభావః. ౨౮. క్షితీతి. క్షితే రివ క్షమా క్షాంతి ర్యస్యాః క్షితిక్షమా ౩౦. అస్యాఇతి. అశోకాః శోకంజనయంతి. హిమవ్యపాయేన నైకసహస్రరశ్మిః మందరశ్మిశ్చ అతీక్ష్ణరశ్మిః శీతాంశురితి యావత్. అభ్యుత్థితస్సన్ శోకంజనయతీతిశేషః. ౩౧ *తిలకం. ఇత్యేవ మితి. శీతేషు మిత్యేవ ఇయం

వ్యపాయేన చ మందరశ్మి రభ్యుత్థితో నైకసహస్రరశ్మిః ౩౧ ఇత్యేవ మర్థం కపి రన్వవేక్ష్య సీతేయ మిత్యేవ నివిష్టబుద్ధిః, సంశ్రిత్య తస్మి న్నిషసాద వృక్షే బలీ హరీణామృషభ స్తరస్వీ ౩౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - షోడశ స్సర్గః

సప్తదశ స్సర్గః

తతః కుముదషణ్డాభో నిర్మలో నిర్మలం స్వయం, ప్రజగామ నభ శ్చంద్రో హంసో నీల మి వోదకం. ౧ సాచివ్య మివ కుర్వ న్న ప్రభయా నిర్మలప్రభః, చంద్రమారశ్మిభి శ్శీతై స్సిషేవే పవనాత్మజం. ౨. స దదర్శ తత స్సీతాం పూర్ణచంద్రనిభాననాం, శోకభారై రివ న్యస్తాం భారై ర్నావ మి వాంభసి. ౩ దిదృక్షమాణో వైదేహీం హనుమా న్మారుతాత్మజః, స దదర్శావిదూరస్థా రాక్షసీ ర్ఘోరదర్శనాః. ఏకాక్షీ మేకకర్ణాం చ కర్ణప్రావరణాం తథా, అకర్ణాం శంకుకర్ణాం చ మస్తకోచ్ఛ్వాసనాసికాం. అతికాయోత్తమాంగీం చ తనుదీర్ఘశిరోధరాం, ధ్వస్తకేశీం తథా కేశీం కేశకంబళధారిణీం. ౬. లంబకర్ణలలాటాం చ లంబోదరపయోధరాం, లంబోష్ఠీం

శోకం జనయతీతి వచనవిపరిణామేన సంబంధః ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షోడశ స్సర్గః

తతఇత్యాది. ప్రజగామ ప్రకర్షేణ జగామ, ఆకాశపరభాగం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౧. సఇతి. శోకభారైః న్యస్తా మివ ఆక్రాంతా మివ స్థితాం-అతఏవ భారై ర్న్యస్తాం నావ మివ స్థితాం. ౩. దిదృక్షమాణఇత్యాది. కర్ణౌ ప్రావరణే శిరస ఆచ్ఛాదకౌ యస్యా స్సా కర్ణప్రావరణాం తాం - శంకువత్కర్ణౌ యస్యా స్తాం శంకుకర్ణాం - మస్తకోచ్ఛ్వాసనాసికాం, ఊర్ధ్వముఖనాసికా మిత్యర్థః. అతికాయోత్తమాంగీం - అత్రాతికాయశబ్దేన మహత్త్వ ముచ్యతే. మహాశిరస్కా మిత్యర్థః. ధ్వస్తకేశీం స్వల్పకేశీం - అకేశీం అనుత్పన్నకేశీం - కేశకంబళధారిణీం కంబళరూపకేశధారిణీం - లంబే కర్ణలలాటే యస్యా స్సా లంబకర్ణలలాటాం తాం - చుబుకే ఓష్ఠః యస్యా స్సా చుబుకోష్ఠీం తాం - హ్రస్వదీర్ఘాం, అధఃకాయే ఊర్ధ్వకాయే చ క్వచిత్ హ్రస్వాం క్వచి ద్దీర్ఘా మిత్యర్థః కుబ్జాం స్థగుమతీం -

---

సీతైవేతి జాతబుద్ధిః-తామేవ బుద్ధిం సంశ్రిత్య తతః పరాన్వేషయా విశీర్ణయా తస్మిన్ శింశుపావృక్ష ఏవ నిషసాద. తద్రాత్రిశేషం పరదినంచ స్థిత ఇత్యర్థః. ఏవం చ సరావణాంతఃపురా సర్వాపి లంకా యామత్రయేణ సముద్రలంఘనదినరాత్రావేవ విచితా. తుర్యే యామే అశోకవనికాప్రవేశ ఇతి బోధ్యం. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షోడశ స్సర్గః.

తతఇతి. నభః ప్రజగామ ఆకాశపరభాగం ప్రాప్తః. ౧. *తిలకం సాచివ్యమితి. సీతాదర్శనాదౌ ప్రభయా స్వకాంత్యా-సాచివ్యమివ సాహాయ్య మివ-దివాక్వచిదేకాంతప్రదేశే స్థితత్వా న్నిద్రావ్యాకులత్వాచ్చ న సమ్య గ్రాక్షసీనాం సీతాయాశ్చ దర్శనం రాత్రౌ చంద్రోదయే సతి తు పున స్సమీపదేశే ఆగత్య స్థితస్య సమ్యక్సర్వదర్శనం. ౨ సఇతి. శోకభారైః న్యస్తా మివ అధోనీతా మివ, మజ్జమానా మివే త్యర్థః. ౩. * అతికాయోత్తమాంగీం అతికాయం మహదుత్తమాంగం యస్యా స్తాం - తనుదీర్ఘ

చుబుకోష్ఠీం చ లంబాస్యాం లంబజానుకాం హ్రస్వాం దీర్ఘాం తథా కుబ్జాం వికటాంవామనాం తథా, కరాళాం భుగ్నవక్త్రాం చ పింగాక్షీం వికృతాననాం. ర. వికృతాఃపింగళాఃకాళీః క్రోధనాః కలహప్రియాః, కాళాయసమహాశూలకూటముద్గరధారిణీః. వరాహమృగశార్దూలమహిషాజశివాముఖీః, గజోష్ట్రహయపాదీశ్చ నిఖాతశిరసోఽపరాః. ఏకహస్తైకపాదాశ్చ ఖరకర్ణ్యశ్వకర్ణికాః, గోకర్ణీ ర్హస్తికర్ణీశ్చ హరికర్ణీస్తథాపరాః అనాసా అతినాసా శ్చ తిర్యఙ్నాసా వినాసికాః,గజసన్నిభనాసాశ్చ లలాటోచ్చాభ్యసనాసికాః.హస్తపాదా మహాపాదా గోపాదాః పాదచూళికాః, అతిమాత్రశిరోగ్రీవా అతిమాత్రకుచోదరీః.అతిమాత్రాస్యనేత్రా శ్చ దీర్ఘజిహ్వానఖా స్తథా, అజాముఖీ ర్హస్తిముఖీ ర్గోముఖీః సూకరీముఖీః. హయోష్ట్రఖరవక్త్రా శ్చ రాక్షసీ ర్ఘోరదర్శనాః, శూలముద్గరహస్తా శ్చ క్రోధనాః కలహప్రియాః. కరాళా ధూమ్రకేశీ శ్చరాక్షసీ ర్వికృతాననాః, పిబంతీ స్సతతం పానం సదా మాంససురాప్రియాః. మాంసశోణితదిగ్ధాంగీః మాంసశోణితభోజనాః, తా దదర్శ కపిశ్రేష్ఠో రోమహర్షణదర్శనాః. స్కంధవంత ముపాసీనాః పరివార్య వనస్పతిం, ౨౪. తస్యాధస్తాచ్చ తాం దేవీం రాజపుత్రీ మనిందితాం. లక్షయామాస లక్ష్మీవాన్ హనుమా న్జనకాత్మజాం, నిష్ప్రభాం శోకసంతప్తాం మలసంకులమూర్ధజాం క్షీణపుణ్యాం చ్యుతాం భూమౌ తారాం నిపతితా మివ,చారిత్రవ్యపదేశాఢ్యాం భర్తృదర్శనదుర్గతాం.భూషణైరుత్తమై ర్హీనాంభర్తృవాత్సల్యభూషణాం,రాక్షసాధిపసంరుద్ధాంబంధుభిశ్చవినాకృతాం.

వికటాం స్థూలజంఘాం - కరాళాం దంతురాం. ని. 'కరాళో దంతురే తుంగ' ఇత్యమరః. భుగ్నవక్త్రాం నిమ్నవక్త్రాం - వికృతాననాం, నాసికోష్ఠవిరహితాననా మిత్యర్థః. ఏతదంతస్య పూర్వేణ దదర్శేత్య నేనాన్వయః. ర. వికృతా ఇత్యాదే రుత్తరేణ దదర్శే త్యనేనాన్వయః. ఏతా ఏకాక్ష్యాదిరాక్షసీభ్యోఽన్యాః - వికృతాః వికృతవేషాః - నిఖాతశిరసః గాత్రాంతర్వర్తిశిరసః - హరికర్ణీః కపికర్ణీః- పాదే చూడికా యాసాం తాః పాదచూడికాః ని 'శిఖా చూడా కేశపా' శీత్యమరః. 'రాక్షసీ ర్వికృతాననా' ఇత్యత్ర పునః రాక్షసీపద మవిస్మరణార్థం ౨౪. తస్యాధస్తాదిత్యాది. లక్ష్మీవాన్ సీతాదర్శనజనితశోభాయుక్తః - చ్యుతాం స్థానాచ్చలితాం - చారిత్ర్యవ్యపదేశాఢ్యాం పతివ్రతాధర్మాచరణఖ్యాతిసంపన్నాం-భర్తృదర్శనేన దుర్గతాం దరిద్రాం, భర్తృదర్శనరహితా మిత్యర్థః. భర్తృవాత్సల్య

శిరోధరాం - అస్థూలదీర్ఘకంఠీ మిత్యర్థః. కేశకంబళధారిణీం - కంబళా ఇవ కేశాః కేశకంబళాః తాన్ ధారయితుం శీల మస్తీతి తథా-లంబకర్ణలలాటాం లంబే కర్ణలలాటే యస్యా స్తాం - చుబుకోష్ఠీం చుబుకే ఓష్ఠో యస్యా స్తాం * హ్రస్వామితి. కుబ్జాం స్థగుమతీం - కరాళాం దంతురాం - పింగాక్షీ మిత్యంతస్య పూర్వేణ సంబంధః. వికృతా ఇత్యాదిశ్లోకనవక మేకం వాక్యం. నిఖాతశిరసః గాత్రాంతర్వర్తిశిరసః *పాదచూళికాః పాదే చూళా శిఖా యాసాం తాః-'రాక్షసీ ర్వికృతాననా' ఇత్యత్ర అపరా ఇతి శేషః అతో న పౌనరుక్త్యం. ౨౪. 'తస్యాధస్తా' దిత్యారభ్య 'వల్లకీ' మిత్యేతంత మేకం వాక్యం * క్షీణేతి. చ్యుతాం, దివ ఇతి శేషః చారిత్ర్యవ్యపదేశాఢ్యాం పాతివ్రత్యవ్రతసంపన్నాం-

వియూథాం సింహసంరుద్ధాం బద్ధాం గజవధూ మివ,చంద్రరేఖాం పయోదాంతే శారదాభ్రై రివావృతాం. క్లిష్టరూపా మసంస్పర్శా దయుక్తా మివ వల్లకీం. ౨౨౹౹. సీతాం భర్తృవశే యుక్తా మయుక్తాం రాక్షసీవశే. అశోకవనికామధ్యే శోకసాగర మాప్లుతాం, తాభిః పరివృతాం తత్ర సగ్రహా మివ రోహిణీం. దదర్శ హనుమా న్దేవీం లతా మకుసుమా మివ,౨౮౹౹ సా మలేన చ దిగ్ధాంగీ వపుషా చాప్యలంకృతా. మృణాళీ పంకదిగ్ధేవ విభాతి న విభాతి చ, ౨౯౹౹ మలినేన తు వస్త్రేణ పరిక్లిష్టేన భామినీం.సంవృతా మ్మృగశాబాక్షీం దదర్శ హనుమా న్కపిః,తాం దేవీం దీనవదనా మదీనాం భర్తృతేజసా. రక్షితాం స్వేన శీలేన సీతా మసితలోచనాం,౨౭౹౹. తాం దృష్ట్వా హనుమా న్సీతాం మృగశాబనిభేక్షణాం మృగకన్యా మివ త్రస్తాం వీక్షమాణాం సమంతతః, దహంతీ మివ నిశ్శ్వాసై ర్వృక్షా న్పల్లవధారిణః. సంఘాత మివ శోకానాం దుఃఖ స్యోర్మి మి వోత్థితాం,తాం క్షమాం సువిభక్తాంగీం వినాభరణశోభినీం. ప్రహర్ష మతులం లేభే మారుతిః ప్రేక్ష్య మైథిలీం, ౩౦౹౹ హర్షజాని చ సోఽశ్రూణి తాం దృష్ట్వా మదిరేక్షణాం. ముమోచ హనుమాం స్తత్ర నమశ్చక్రే చ రాఘవం, ౩౧౹౹. నమస్కృత్వా స రామాయ లక్ష్మణాయ చ వీర్యవాన్.

భూషణాం-వాత్సల్యపద మత్ర స్నేహమాత్రవాచి. పయోదాంతే వర్షాంతే-చంద్రరేఖాయా స్స్పష్టా స్పష్టత్వ ద్యోతనాయేదం విశేషణం. అసంస్పర్శాత్ ఉద్వర్తనాదిసంస్కారరాహిత్యాత్ - అయుక్తాం అనారోపితతంత్రీం - వల్లకీం వీణాం. ౨౨౹౹. సీతామిత్యాది పరశేషః. రాక్షసీవశే అయుక్తాం అనవస్థితాం-తద్వచనా న్యశృణ్వంతీ మిత్యర్థః. లతాం కుసుమితా మివ, తథా దర్శనీయా మిత్యర్థః. ౨౮౹౹-౨౯౹౹. 'మలినే' నేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౨౭౹౹ 'తా' మిత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకంవాక్యం. క్షమాం క్షమా మివ స్థితాం-నిగీర్యాధ్యవసానా దభేదోక్తిః. తాందృష్ట్వా తాం ప్రేక్ష్యేత్యనయో ర్విశేషణవిశేష్యభేదా న్న పౌనరుక్త్యం. దూరప్రయుక్త స్యానుస్మరణార్థం వా పునరుక్తిః. ౩౦౹౹ హర్షజానీతి. రాఘవం నమశ్చక్రే. ఉపపదవిభక్త్యపేక్షయా కారకవిభక్తే ర్బలీయస్త్వాత్ 'నమస్కరోతి దేవా' నిత్యాదా విప ద్వితీయా. ౩౧౹౹. నమస్కృత్వేతి. సంవృతః రాక్షస్యదర్శనాయ శింశుపాపర్ణై

భర్తృదర్శనదుర్గతాం భర్తృదర్శనహీనాం * వియూథామితి. పయోదాంతే వర్షాంతే - అసంస్పర్శాత్ ఉద్వర్తనాదిసంస్కారాభావాత్ - అయుక్తా మనారోపితతంత్రీం. ౨౨౹౹. 'సీతా' మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రక్షసాం వశే అయుక్తాం అయోగ్యాం-శోకసాగరమాప్లుతాం తత్ర మగ్నాం - సగ్రహాం క్రూరగ్రహావిష్టాం - లతా మకుసుమా మివ-ఆభరణపరిహారా దితి భావః ౨౮౹౹. సేతి. వపుషాఽలంకృతా, స్వభావరమణీయే త్యర్థః. విభాతి న విభాతి చేతి. స్వభావసౌందర్యాదసంస్కారాచ్చేతి భావః. అత్ర తాంతా మితి తచ్ఛబ్దావృత్త్యా తత్తదవస్థాభేదస్య వర్ణితత్వా దపౌనరుక్త్యం.౨౯౹౹.*తిలకం. భర్తృతేజసా భర్తృపరాక్రమానుసంధానేన-అదీనహృదయాం.౨౭౹౹.* తిలకం. దుఃఖస్య దుఃఖసాగరస్య - అత్రాభేయే నాధారనిగిరణం. క్షామాం కృశాం - వినాభరణశోభినీం ఆభరణానుగ్రహ మనపేక్ష్యైవ స్వసౌందర్యేణ శోభమానాం. ౩౦౹౹. * తిలకం. రాఘవం నమశ్చక్రే ఇతి. భగవతో రాఘవస్యానుగ్రహా దేవేయం మయా దృష్టేతి పునఃపునః స్మృత్వా నమస్కారః.

సీతాదర్శనసంహృష్టో హనుమా న్సంవృతోఽభవేత్ ౩౨ ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - సున్దరకాణ్డే - సప్తదశ స్సర్గః.

అష్టాదశ స్సర్గః.

తథా విప్రేక్షమాణస్య వనం పుష్పితపాదపం, విచిన్వత శ్చ వైదేహీం కించి
చ్ఛేషా నిశాఽభవత్. ౧ షడంగవేదవిదుషాం క్రతుప్రవరయాజినాం, శుశ్రావ
బ్రహ్మఘోషాం శ్చ విరాత్రే బ్రహ్మరక్షసాం. ౨. అథ మంగళవాదిత్రై శ్శబ్దై శ్శ్రోత్ర
మనోహరైః, ప్రాబుధ్యత మహాబాహు ర్దశగ్రీవో మహాబలః. ౩ విబుధ్య తు
యథాకాలం రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్, స్రస్తమాల్యాంబరధరో వైదేహీ మన్వ
చింతయత్. ౪. భృశం నియుక్త స్తస్యాం చ మదనేన మదోత్కటః, న స తం

గూఢోఽభూత్. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తదశ స్సర్గః.

తథేత్యాది విప్రేక్షమాణస్య విచిన్వతశ్చ - విప్రేక్షమాణే విచిన్వతి చ తస్మి న్నిత్యర్థః * 'యస్య చ భావే' నేత్యర్థే షష్ఠీ. ౧. షడంగేతి. విరాత్రే అపరరాత్రే * 'అహ స్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రే'రిత్యత్ర చకారాదవ్యయా దుత్తరస్య రాత్రిశబ్దస్య సమాసాంతోఽచ్ ప్రత్యయః. బ్రహ్మరక్షసాం బ్రాహ్మణత్వవిశిష్టరక్షసాం - బ్రహ్మఘోషా న్వేదఘోషా న్ ౨—౪. భృశమితి. నియుక్తః-

---

౩౧ * తిలకం. సంవృతోఽభవత్ రాక్షసీనాం దర్శనపరిహారాయ సూక్ష్మరూప మవలంబ్య వృక్షమూలసమీపశాఖాసు నిలీనోఽభవత్. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశ స్సర్గః.

*తిలకం. తథేతి. కించిచ్ఛేషా అపరయామమాత్రశేషా - విచిన్వతః తస్యాః స్పష్టదర్శనాయ రాక్షసీనిద్రారూప మవసర మన్వేషయతః. ౧. షడంగేతి. షడంగాని శిక్షాదీని - విరాత్ర ఇతి - విరాత్రిః విపర్యస్తా రాత్రిః, అపరరాత్ర ఇత్యర్థః. తస్మిన్ - బ్రహ్మరక్షసాం బ్రాహ్మణత్వవిశిష్టరాక్షసానాం. ౨. ౩. *తిలకం. నిద్రావశాదేవ స్రస్తమాల్యాంబరధరః. ౪ భృశమితి. నియుక్తః ప్రేరితః- వస్తుతస్తు మదనే సత్యపి మదనోత్కటో న- అతఏవ తస్యాం సీతాయాం నియుక్తః నితరాం యుక్తః, వినీత ఇత్యర్థః. అతఏవ రాక్షసః తం కామ మాత్మని గూహితుం న శశాకేతి కాకుః. *తిలకం. భృశం నియుక్తః గూఢాభినివేశితచిత్తః- కామం కామవేగం- ఈదృశేషు తీర్థస్యాన్యథాయోజనం భ్రాంత్యైవ. రక్షస స్తమోగుణావిష్టస్య భగవన్మాయామోహితస్యాకృత్యేష్వేవ ప్రవృత్తేః. తథా క్రియమాణం భగవద్ధ్యాన మపి పాపభోగోత్తరం జన్మాంతరే ఉత్తమఫలాయేతి బోధ్యం. అతఏవ ఋక్షాశ్వమేధనామ్నో రాజ్ఞో దానస్తావక ఋఙ్మంత్రః—*'న యుష్మే వాజబంధవో నినిత్సు శ్చ న మర్త్యః. అవద్య మధిదీధరత్.' ఇతి. అస్యార్థః. వాజ మిత్యన్ననామ - అన్నదానేన యే సర్వేషాం బంధవ స్తేషాం సంబోధనం. హే వాజబంధవః! యుష్మే యుష్మాసు - అధి స్సప్తమ్యర్థానువాదీ. నినిత్సుశ్చ నిందనేచ్ఛాశీలోఽపి- మర్త్యః- అవద్యం న దీధరత్ న ధారయతి. భవదనుసంధానేనైవ నిష్పాపత్వాదితి. ఏవంచ భగవతో నిందావరుద్ధభావేన ధ్యాన మపి నరకభోగోత్తరం జన్మాంతరే ఉత్తమఫలాయ. అతఏవాస్య మరణోత్తరం చతుర్థచతుర్యుగ్యాం చేదిరాజకులే జన్మ- చతుర్వింశతిచతుర్యుగ్యాం రామావతార ఇతి హరివంశోక్తేః.

రాక్షసః కామం శశా కాత్మని గూహితుం.౫ స సర్వాభరణై ర్యుక్తో బిభ్ర చ్ఛ్రియ మను త్తమాం, తాం నగై ర్బహుభి ర్జుష్టాం సర్వపుష్పఫలోపగైః వృతాం పుష్క-రిణీభి శ్చ నానాపుష్పోపశోభితాం,సదామదై శ్చ విహగై ర్విచిత్రాం పరమాద్భుతాం. ఈహామృగై శ్చ వివిధై ర్జుష్టాం దృష్టిమనోహరైః, వీథీ స్సంప్రేక్షమాణశ్చ మణి కాంచనతోరణాః నానామృగగణాకీర్ణాం ఫలైః ప్రపతితై ర్వృతాం, అశోకవనికా మేవ ప్రావిశ త్సంతతద్రుమాం. అంగనాశతమాత్రం తు తం వ్రజంత మనువ్రజత్, మహేంద్ర మివ పౌలస్త్యం దేవగంధర్వయోషితః ౧౦ దీపికాః కాంచనీః కాశ్చి జ్జగృహు స్తత్ర యోషితః, వాలవ్యజనహస్తాశ్చ తాలవృంతాని చాపరాః ౧౧. కాంచనై రపి భృంగారై ర్జహ్రు స్సలిల మగ్రతః, మండలాగ్రా న్బ్రసీం చైవ గృహ్యాన్యాః పృష్ఠతో యయుః.౧౨ కాచి ద్రత్నమయీం స్థాలీం పూర్ణాం పానస్య భామినీ, దక్షిణా దక్షిణే నైవ తదా జగ్రాహ పాణినా. ౧౩. రాజహంసప్రతీకాశం ఛత్రం పూర్ణశశిప్రభం, సౌవర్ణదండ మపరా గృహీత్వా పృష్ఠతో యయౌ. ౧౪. నిద్రామదపరీతాక్ష్యో రావణస్యోత్తమాః స్త్రియః, అనుజగ్ముః పతిం వీరం ఘనం విద్యుల్లతా ఇవ ౧౫ వ్యావిద్ధహారకేయూరా స్సమామృదితవర్ణకాః, సమాగళిత కేశాంతా స్సస్వేదవదనా స్తథా. ౧౬. ఘూర్ణంత్యో మదశేషేణ నిద్రయా చ శుభాననాః, స్వేదక్లిష్టాంగకుసుమా స్సుమాల్యాకులమూర్ధజాః ౧౭. ప్రయాంతం నైరృతపతిం నార్యో మదిరలోచనాః, బహుమానాచ్చ కామాచ్చ ప్రియభార్యా స్త మన్వయుః. ౧౮. స చ కామపరాధీనః పతి స్తాసాం మహాబలః, సీతాసక్తమనా

ప్రేరితః. ౫. సఇత్యాది. వీథీః ఉద్యానవీథీః. ౯. అంగనేతి. మహేంద్రం దేవగంధర్వయోషిత ఇవ వ్రజంతం తం అంగనాశతమాత్రం - అనువ్రజత్ అన్వవ్రజత్. ౧౦. దీపికాఇతి. తాలవృంతాని వ్యజనాని. ౧౧. కాంచనైరితి. భృంగారైః కనకాలుకాభిః. ని. 'భృంగారః కనకాలు'కేత్యమరః * మండలాగ్రాన్ అసివిశేషాన్ ని. 'మండలాగ్రో నతార్థక'ఇతి వైజయంతీ. బ్రసీం ఆస్తరణం-గృహ్య గృహీత్వా. ౧౨. కాచిదితి. పానస్య పూర్ణాం-పీయత ఇతి పానం మధు-తస్య పూర్ణాం తేన పూర్ణాం * 'పూరణగు'ణేత్యాదినా సుహితార్థయోగే షష్ఠీసమాసనిషేధజ్ఞాపకా దత్ర షష్ఠీ స్థాలీం పాత్రీం. ౧౩—౧౫. వ్యావిద్ధేతి వ్యావిద్ధాః వ్యత్యస్తతయా న్యస్తాః-సమామృదితవర్ణకాః సమ్మృష్టానులేపనాః. ని. 'అంగరాగ స్సమాలంభో వర్ణకశ్చ విలేపన'మితి నిఘంటుః ౧౮. సచేతి మదేనాంచితా గతి ర్యస్య

తాపత్పర్యంతం చైతత్పాపఫలభోగ ఇత్యర్థాయాత మితి బోధ్యం.౫. * తిలకం. వీథీః అశోకవనికా మార్గగమనవీథీః, ౯. అంగనేతి. అనువ్రజత్ - అడభావ ఆర్షః. ౧౦. దీపికాఇతి. దీపికాః కాంచనీః కాంచనదండారోపితదీపికాః. ౧౧. కాంచనైరితి. కాంచనైః భృంగారైః కనకాలుకాభిః-భృంగారాః దుత్తూరకుసుమసదృశజలపాత్రాణి - గృహ్య గృహీత్వా. ౧౨. కాచిదితి. పానేన పూర్ణాం. ౧౫. వ్యావిద్ధేతి. సమామృదితవర్ణకాః సమ్యగామృష్టాంగరాగాః. ౧౮. * తిలకం. మందో దుర్మతిః-మందం యథా

మందో మదాంచితగతి ర్బభౌ. ౧౯. తతః కాంచీనినాదం చ నూపురాణాం చ నిస్స్వనం, శుశ్రావ పరమస్త్రీణాం స కపి ర్మారుతాత్మజః.౨౦ తం చాప్రతిమకర్మాణ మచింత్యబలపౌరుషం, ద్వారదేశ మనుప్రాప్తం దదర్శ హనుమా న్కపిః. దీపికాభి రనేకాభి స్సమంతా దవభాసితం, గంధతైలావసిక్తాభి ర్ధ్రియమాణాభి రగ్రతః. కామదర్పమదై ర్యుక్తం జిహ్మతామ్రాయతేక్షణం, సమక్ష మివ కందర్ప మపవిద్ధ శరాసనం. మథితామృతఫేనాభ మరజోవస్త్ర ముత్తమం, సలీల మనుకర్షంతం విముక్తం సక్త మంగదే. తం పత్రవిటపే లీనః పత్రపుష్పఘనావృతః, సమీప మివ సంక్రాంతం నిధ్యాతు ముపచక్రమే.౨౫ అవేక్షమాణ స్తు తతో దదర్శ కపికుంజరః, రూపయౌవనసంపన్నా రావణస్య వరస్త్రియః. ౨౬. తాభిః పరివృతో రాజా సురూపాభి ర్మహాయశాః, తన్మృగద్విజసంఘుష్టం ప్రవిష్టః ప్రమదావనం.౨౭. క్షీబో విచిత్రాభరణ శ్శంకుకర్ణో మహాబలః, తేన విశ్రవసః పుత్ర స్స దృష్టో రాక్షసాధిపః. వృతః పరమనారీభి స్తారాభి రివ చంద్రమాః, ౨౮. తం దదర్శ మహాతేజా స్తేజోవంతం మహాకపిః. ౨౯ రావణోఽయం మహాబాహు రితి సంచింత్య వానరః,అవప్లుతో మహాతేజా హనుమా న్మారుతాత్మజః ౩౦. స తథాఽప్యుగ్రతేజాస్స న్నిర్ధూత స్తస్య తేజసా, పత్రగుహ్యాంతరే సక్తో హనుమా న్సంవృతోఽభవత్.౩౧. స తా

స మదాంచితగతిః. ౧౯——౨౦ తంచేత్యాది. ద్వారదేశం అశోకవనద్వారదేశం - గంధతైలం గంధవాసితతైలం - సమక్షం ప్రత్యక్షం - అపవిద్ధశరాసనం అధృతశరాసనం - మథితామృతఫేనాభం - మథితం తక్రం అమృతం ధారోష్ణం తయో ర్యత్ ఫేనం తదాభం ని 'నిరంబు ఘోళం మథితం ధారోష్ణం త్వమృతం పయః' ఇత్యుభయత్ర వైజయంతీ. విముక్తం స్వస్థానా త్పరిచలితం - అంగదే సక్తం వస్త్రం సలీలం యథా భవతి తథా అనుకర్షంత మిత్యన్వయః. ౨౪. తమితి. పత్రవిటపే పత్రవతి విటపే - లీనః ఛన్నః - పత్రపుష్పఘనావృతః పత్రపుష్పసమూహావృతః - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. యద్వా—దూరే సమాగత మపి తేజసా సమీపే సంక్రాంత మివ స్థితం - తం నిధ్యాతుం ద్రష్టుముపచక్రమే. ని. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః. ౨౫—౨౬ తాభిరితి. ప్రమదావనం అంతఃపురోద్యానం. ౨౭. క్షీబ ఇతి. క్షీబః మత్తః - శంకుకర్ణః, గర్వేణ స్తబ్ధకర్ణ ఇత్యర్థః. ౨౮——౨౯. రావణోఽయమితి. అవప్లుతః అవరూఢః - రావణచేష్టా స్సర్వా ద్రష్టుం పూర్వస్థానా దధశ్శాఖాం సమాశ్రిత ఇత్యర్థః ౩౦. సఇతి. సః హనుమాన్ - తథా పూర్వోక్త

తథా అంచితా గతి ర్యస్య. ౨౦. ద్వారదేశం అశోకవనికాప్రాకారదేశం * కామేతి. అపవిద్ధ శరాసనం త్యక్తేక్షుచాపం - సమక్షం ప్రత్యక్షం - కందర్ప మివ స్థితం * మథితేతి. 'సలీల మను కర్షంత' మితి పాఠః. విముక్తం స్వస్థానా చ్చలితం * తమితి. పత్రవిటపే పత్రబహుళ విటపే - నిధ్యాతు మీక్షితుం ౨౬. తాభిరితి. ప్రమదావనం ప్రమదానాం వనం. ౨౭. క్షీబ ఇతి. క్షీబో మత్తః. ౨౯. రావణ ఇతి. అవప్లుతః రావణరూపచేష్టితావలోకనార్థ మగ్రవిటపారూఢ ఇత్యర్థః. ౩౦. సఇతి. పత్రగుహ్యాంతరే పత్రగూఢప్రదేశే. ౩౧. * తిలకం. ఉపావృత్త సమీపం

మసితకేశాంతాం సుశ్రోణీం సంహతస్తనీం, దిదృక్షు రసితాపాంగా ముపావర్తత రావణః. 3౨ ఇతిశ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - అష్టాదశ స్సర్గః.

ఏ కో న విం శ స్స ర్గః

తస్మిన్నేవ తతః కాలే రాజపుత్రీ త్వనిందితా, రూపయౌవనసంపన్నం భూషణోత్తమభూషితం. తతో దృష్ట్వైవ వైదేహీ రావణం రాక్షసాధిపం, ప్రావేపత వరారోహా ప్రవాతే కదళీ యథా ౨ ఆచ్ఛాద్యోదర మూరుభ్యాం బాహుభ్యాం చ పయోధరౌ, ఉపవిష్టా విశాలాక్షీ రుదంతీ వరవర్ణినీ 3 దశగ్రీవస్తు వైదేహీం రక్షితాం రాక్షసీగణైః, దదర్శ సీతాం దుఃఖార్తాం నావం సన్నా మివార్ణవే. అసంవృతాయా మాసీనాం ధరణ్యాం సంశితవ్రతాం, ఛిన్నాం ప్రపతితాం భూమౌ శాఖా మివ వనస్పతేః. మలమండనచిత్రాంగీం మండనార్హా మమండితాం, మృణాళీ పంకదిగ్ధేవ విభాతి నవిభాతి చ ౬ సమీపం రాజసింహస్య రామస్య విదితాత్మనః, సంకల్పహయసంయుక్తై ర్యాంతీ మివ మనోరథైః. ౭. శుష్యంతీం రుదతీ మేకాం ధ్యానశోకపరాయణాం, దుఃఖ స్యాంత మపశ్యంతీం రామాం రామ మనువ్రతాం. ౮. వేష్టమానాం తథావిష్టాం పన్నగేంద్రవధూ మివ, ధూప్యమానాం

రీత్యా ఉగ్రతేజా స్సన్నపి తస్య రావణస్య తేజసా నిర్ధూతస్సన్ - పత్రగుహ్యంతరే పత్రగూఢప్రదేశే - సంవృతోభవత్ గూఢోఽభవత్. 3౨. ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృఙ్గారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశ స్సర్గః.

తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. తతః రావణాగమనానంతరం - తస్మిన్నేవ కాలే తదాగమనానంతరకాల ఏవ - భూషణోత్తమభూషితం రూపయౌవనసంపన్నం రావణం - తతో దృష్ట్వైవ తత్ర దూరదేశ ఏవ దృష్ట్వా - ప్రావేపతేతి సంబంధః. ౨—3. దశగ్రీవస్త్విత్యాది. మలమండనచిత్రాంగీం మలరూపమండనేన చిత్రాంగీం - మలావృతా మ ప్యాశ్చర్యావహదేహా మిత్యర్థః. మృణాళీపంకదిగ్ధేవేత్యత్ర యే త్యధ్యాహార్యం. ౬. సమీపమిత్యాది. ఆవిష్టాం మణిమంత్రాద్యభిభూతాం- ధూప్యమానాం సంతప్యమానాం-ధూమః కేతు రివ ధూమకేతుః-కేతునా, గ్రహేణేత్యర్థః యద్వా—

ప్రాప్తః. ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశ స్సర్గః.

తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తస్మిన్నేవ కాలే ఆగమనకాలఏవ-తం రావణం-తతో దృష్ట్వా తత్రదూరదేశఏవదృష్ట్వా తతః దర్శనానంతరం-ప్రావేపతేతి సంబంధః. ౨. *తిలకం. రుదంతీ ఉపవిష్టాఽభూత్. భీతస్వభావోక్త్యా స్వభావోక్తి రత్రాలంకారః ౨. దశగ్రీవఇతి. సన్నాం శీర్ణాం-నావం.సంశితవ్రతాం అతితీక్ష్ణవ్రతాం-మలమండనచిత్రాంగీం మలమేవ మండనం తేన చిత్రాంగీం కర్బురగాత్రీం-తాం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః ౬. సమీపమితి. సంకల్పహయసంయుక్తైః సంకల్పాః ఏవమేవం కరిష్యామీతి విచారాః త ఏవ హయాః తత్సంయుక్తైః మనోరథైః-రామస్య సమీపం యాంతీం గతా మివ స్థితాం * ఆవిష్టాం మణిమంత్రాదిభి రభిభూతాం - ధూప్యమానాం సంతప్యమానాం,

గ్రహేణేవ రోహిణీం ధూమకేతునా. వృత్తశీలకులే జాతా మాచారవతి ధార్మికే, పునస్సంస్కార మాపన్నాం జాతా మివ చ దుష్కులే అభూతే నాపవాదేన కీర్తిం నిపతితా మివ, ఆమ్నాయానా మయోగేన విద్యాం ప్రశిథిలా మివ. సన్నా మివ మహాకీర్తిం శ్రద్ధా మివ విమానితాం, పూజా మివ పరిక్షీణా మాశాం ప్రతిహతా మివ. ఆయతీ మివ విధ్వస్తా మాజ్ఞాం ప్రతిహతా మివ, దీప్తా మివ దిశం కాలే పూజా మపహృతా మివ పద్మినీ మివ విధ్వస్తాం హతశూరాం చమూ మివ, ప్రభా మివ తమోధ్వస్తా ముపక్షీణా మివాపగాం. వేదీ మివ పరామృష్టాం శాంతా మగ్నిశిఖా మివ, పౌర్ణమాసీ మివ నిశాం రాహుగ్రస్తేందుమండలాం. ఉత్కృష్ట పర్ణకమలాం విత్రాసితవిహంగమాం, హస్తిహస్తపరామృష్టా మాకులాం పద్మినీ మివ. పతిశోకాతురాం శుష్కాం నదీం విస్రావితా మివ, పరయా మృజయా హీనాం కృష్ణపక్షనిశా మివ సుకుమారీం సుజాతాంగీం రత్నగర్భగృహోచితాం, తప్యమానా మి వోష్ణేన మృణాలీ మచిరోద్ధృతాం. గృహీతా మాళితాం స్తంభే

గ్రహేణ గ్రాహకేణ ఆచ్ఛాదకే నేతి ధూమకేతు ర్విశిష్యతే వృత్తేతి వృత్తం దృఢం శీలం స్వభావో యస్య తత్-తచ్చ తత్ కులం చ తస్మిన్-ఆచారవతి సముదాచారవతి-ధార్మికే యజ్ఞాదిధర్మప్రధానే ఏవంభూతే కులే జాతాం సంస్కార మాపన్నాం వివాహరూప సంస్కార మాపన్నాం - అత స్సంస్కారద్వారా దుష్కులే పున ర్జాతా మివ స్థితాం - కుమారాణా ముపనయన మివ కుమారీణాం వివాహో ద్వితీయం జన్మ * 'వైవాహికో విధిః స్త్రీణా మౌపనాయనికః స్మృత' ఇతి స్మృతేః. సన్నాం క్షీణాం - శ్రద్ధా మివ విమానితాం, అవమానితా మిత్యర్థః అవనే హి కృతే అవమంతరి శ్రద్ధా మందీభవతి. పూజా మివ పరిక్షీణాం, స్వల్పపూజాద్రవ్యా మిత్యర్థః ప్రతిహతాం నిష్ఫలాం - ఆయతీం ధనలాభం - విధ్వస్తాం మందీభూతాం- ప్రతిహతాం అననుష్ఠితాం - దీప్తాం దాహయుక్తాం-కాలే ఉత్పాతకాలే-పూజా మపహృతా మివ-అత్ర పూజాశబ్దేన పూజాద్రవ్య ముచ్యతే.విధ్వస్తాం హిమాదిహతాం - తమోధ్వస్తాం తమస్సంవృతాం - ఉపక్షీణాం, స్వల్పజలా మిత్యర్థః. పరామృష్టాం, శూద్రాదిభి రితి శేషః. ఉత్కృష్టపర్ణకమలాం ఉద్ధృతపత్రకమలాం - విస్రావితాం, రోధోభంగాదినా అన్యనిర్గమితజలా మిత్యర్థః. మృజయా ఉద్వర్తనాద్యంగశోధనేన - సుజాతాంగీం

వృత్తేతి. వృత్తశీలకులే జాతాం - వృత్తం మర్యాదానుల్లంఘనం - శీలం తత్స్వభావః - ఆచారవతి విహితకర్మానుష్ఠానవతి-దుష్కులే సంస్కార మాపన్నాం దుష్కులే పాణిగ్రహణలక్షణం సంస్కారం ప్రాప్తాం - అతఏవ దుష్కులే పునర్జాతా మివ - వివాహలక్షణం ద్వితీయం జన్మ గతాం - సత్కుల ప్రసూతాం, దుష్కులోఢా మిత్యర్థః. స్త్రీణాం వివాహస్య ఉపనయనస్థానత్వాత్ తదేవ ద్వితీయం జన్మేతిభావః సన్నాం క్షీణాం-విమానితాం అనాదృతాం *ఆయతీం ఆగామిఫలం-దీప్తాం దహ్యమానాం-కాలే ఉత్పాతకాలే. వేదీమివేతి. పరామృష్టాం అపవిత్రై రుపహతాం - ఉత్కృష్టపర్ణకమలాం ఉద్ధృతపత్రపద్మాం - విస్రావితాం రోధోభంగాదినా నిర్జలీకృతాం - మృజయా ఉద్వర్తనాద్యంగ పరిశోధనేన - ఆళితాం బద్ధాం. ఆయాచమానా మితి. ప్రాంజలిం బద్ధాంజలిం - రఘుముఖ్యస్య కర్తుః

యూథపేన వినాకృతాం,నిశ్శ్వసంతీం సుదుఃఖార్తాం గజరాజవధూ మివ.౨౨.ఏక యా దీర్ఘయా వేణ్యా శోభమానా మయత్నతః, నీలయా నీరదాపాయే వనరాజ్యా మహీ మివ ఉపవాసేన శోకేన ధ్యానేన చ భయేన చ, పరిక్షీణాం కృశాం దీనా మల్పాహారాం తపోధనాం ఆయాచమానాం దుఃఖార్తాం ప్రాంజలిం దేవతామివ, భావేన రఘుముఖ్యస్య దశగ్రీవపరాభవం. సమీక్షమాణాం రుదతీ మనిందితాం సుపక్ష్మతామ్రాయతశుక్లలోచనాం, అనువ్రతాం రామ మతీవ మైథిలీం ప్రలోభ యామాస వధాయ రావణః. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ఏకోన వింశ స్సర్గః

వింశ స్సర్గః

స తాం పతివ్రతాం దీనాం నిరానందాం తపస్వినీం, సాకారై ర్మధురై ర్వాక్యై ర్న్యదర్శయత రావణః ౧ మాం దృష్ట్వా నాగనాసోరు గూహమానా స్తనోదరం,అదర్శన మివాత్మానం భయా న్నేతుం త్వ మిచ్ఛసి. ౨. కామయే త్వాం విశాలాక్షి బహుమన్యస్వ మాం ప్రియే, సర్వాంగగుణసంపన్నే సర్వలోకమనో హరే. ౩ నేహ కేచి న్మనుష్యా వా రాక్షసాః కామరూపిణః, వ్యపసర్పతు తే సీతే భయం మత్త స్సముత్థితం ౪. స్వధర్మో రక్షసాం భీరు సర్వథైవ న

సుందరాంగీం - ఆశితాం బద్ధాం - అల్పాహారాం, తోయమాత్రాహారా మిత్యర్థః. యద్వా—అల్పా హారాం మితభోజినీ మిత్యుత్తమస్త్రీలక్షణ ముచ్యతే. ఆయాచమానా మితి. రఘుముఖ్యస్య కర్తుః - దశగ్రీవపరాభవం భావేన మనసా - ఆయాచమానాం ప్రార్థయంతీ మివ స్థితాం - సమీక్షమాణాం రక్షకం సమీక్షమాణాం - సుపక్ష్మేతి. అంతే తామ్రం మధ్యే శుక్ల మస్యా లోచన మిత్యుచ్యతే. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డ వ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశ స్సర్గః.

సతామిత్యాది సాకారైః సేంగితైః. ని 'ఆకారా వింగితాకృతీ' ఇత్యమరః. న్యదర్శయత, స్వాభిప్రాయ మితి శేషః. సీతాయై స్వాభిప్రాయం ప్రకాశితవా నిత్యర్థః ౧ మాందృష్ట్వేతి. అద ర్శనం అదృశ్యత్వం. ౨ మాం దృష్ట్వా భీతి ర్న కర్తవ్యే త్యాహ —కామయ ఇతి. ౩. అన్యే చ భయ హేతవోఽత్ర న సంతీ త్యాహ —నేహేతి. ౪ పరదారేచ్ఛా దోష ఇత్యాశంక్యాహ —స్వధర్మ

దశగ్రీవవిషయకపరాభవం - భావేన మనసా - దేవతా మాయాచమానా మివ ప్రార్థయంతీ మివేతి సంబంధః. ౨౩ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సున్దర కాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనవింశ స్సర్గః.

సఇతి. సాకారైః సాభిప్రాయైః, సేంగితై రిత్యర్థః. న్యదర్శయత. స్వాభిప్రాయ మితి శేషః. ౧. మామితి. అదర్శనం అదృశ్యత్వం - భయా దివ నేతుం నాయయితుం - వస్తుతస్తు పుత్రసమదృ ష్ట్యదర్శనవిషయే భయాదికం నోచిత మితి భావః.౨ కించ —కామయ ఇతి. వస్తుతస్తు త్వాం కామయే, ఈశ్వరీత్వే నేతి శేషః. అతో మాం బహుమన్యస్వ. ౩. కించ నేహేతి. మనుష్యా రాక్షసా వా, తద్భయకర్తార ఇతి శేషః వస్తుతస్తు సర్వేశ్వర్యా స్తవ న కుత్రాపి భయశంకేతి భావః. ౪. యద్యపి

సంశయః, గమనం వా పరస్త్రీణాం హరణం సంప్రమథ్య వా ఏవం చైత దకామాం తు న త్వాం స్ప్రక్ష్యామి మైథిలి, కామం కామ శ్శరీరే మే యథాకామం ప్రవర్తతాం. ౬. దేవి నేహ భయం కార్యం మయి విశ్వసిహి ప్రియే, ప్రణయస్వ చ తత్త్వేన మైవం భూ శ్శోకలాలసా. ౭ ఏకవేణీ ధరాశయ్యా ధ్యానం మలిన మంబరం, అస్థానేఽప్యుపవాసశ్చ నైతాన్యౌపయికాని తే. విచిత్రాణి చ మాల్యాని చందనా న్యగరూణి చ, వివిధాని చ వాసాంసి దివ్యా న్యాభరణాని చ మహార్హాణి చ పానాని శయనా న్యాసనాని చ, గీతం నృత్తం చ వాద్యంచ లభ మాం ప్రాప్య మైథిలి. ౧౦. స్త్రీరత్న మసి మైవం భూః కురు గాత్రేషు భూషణం, మాం ప్రాప్య హి కథం ను స్యా స్త్వ మనర్హా సువిగ్రహే. ౧౧. ఇదం తే చారు సంజాతం యౌవనం వ్యతివర్తతే, య దతీతం పున ర్నైతి స్రోత శ్శీఘ్ర మపా మివ. ౧౨. త్వాం కృ త్వోపరతో మన్యే రూపకర్తా స విశ్వసృక్, స హి రూపోపమా

ఇతి. సంప్రమథ్య బలాత్కృత్య-కామం అత్యంతం యథాకామం యథేచ్ఛం ౬. దేవీతి. ప్రణయస్వ స్నేహం కురు. ౭. ఏకవేణీతి. ఏకవేణీ అసీమంతితవేణీ - ధరాశయ్యా భూశయనం - ఔపయికాని యుక్తాని. ని. 'యుక్తమౌపయికం' ఇత్యమరః.౧౦ స్త్రీరత్నమితి. మాం ప్రాప్యహీతి హిపాదపూరణే - అప్యర్థో వా. హే సువిగ్రహే మాం ప్రాప్యాపి కథ మనర్హా స్యాః? ౧౧—౧౨.త్వామితి. ఉపరతః నివృత్తః. అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ఉత్తరోత్తరం సాతిశయం రూపం సిసృక్షు ర్విధాతా

పరదారాభిమర్శః స్వధర్మః. తథాపి నాహం త్వా మకామయమానాం స్ప్రక్ష్యామీ త్యాహ—స్వధర్మ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన. కామ మత్యర్థం - యథాకామం యథేచ్ఛం- మే శరీరే కామః - తవేతి శేషః. మయి తవ ఇచ్ఛా ప్రవర్తతా మితి భావః స్వధర్మ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాస్తవార్థస్తు- కాముకః త్వం నవిశ్వసనీయ ఇత్యత ఆహ—స్వధర్మ ఇత్యాది. యద్యపి రక్షసాం పరదారాహరణాదిస్స్వధర్మః స్వభావః- మే శరీరే కామ మత్యర్థం- యథాకామం యథేచ్ఛం- కామః ప్రవర్తతాం నామ మన్మథవికారోఽస్తు నామ- తథాప్యేతత్సర్వం మమేష్టదేవతాయాం త్వయి - న ఘటత ఇతి శేషః అత ఏవ అకామాం మయి భృత్యత్వకామనాగహితాం, యద్వా—అకామాం విష్ణుకామాం- త్వాం నస్ప్రక్ష్యామి త్వదాజ్ఞాం వినా పూజాం కర్తు మపి బిభేమీతి శేషః ౬. దేవీతి ప్రణయస్వ ప్రసీద ౭. ఏకేతి ధరాశయ్యా భూశయనం-ఔపయికాని న యుక్తాని ౮. విచిత్రాణీత్యాది స్పష్టార్థః వస్తుతస్తు- విచిత్రాణీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. మాం ప్రాప్య, భృత్యత్వేనేతి శేషః. మాల్యాదీని లభ ప్రాప్నుహీతి సంబంధః. ౧౦. స్త్రీరత్నమితి. మాం ప్రాప్య హి ప్రాప్యాపి - భూషణాదినా మనర్హా స్యా ఇతి సంబంధః. ౧౧. ఇదమితి. యదిదం తే సంజాతం యౌవనం తత్ వ్యతివర్తతే అతిక్రమ్య గచ్ఛతి. 'అతీతం న పునరేతి. అతో భుంక్ష్వ, భోగా నితి శేషః. వస్తుతస్తు త్వత్పూజాత్మకం, మదీయ మాయుః వ్యర్థం గచ్ఛతీతి ఖిద్యతి—ఇదంత ఇతి. తే తవ - భృత్యస్య, మమేతి శేషః. యౌవనం దార్ఢ్యావస్థా- యత్ యతో భృత్యస్య మమాయుః వ్యర్థం గచ్ఛతి - అతో మమ తవ పూజార్థ మనుజ్ఞాం దేహీతి శేషః, ౧౨, *తిలకం, రూపకర్తా దివ్య

త్వన్యా తవాస్తి శుభదర్శనే. ౧౩. త్వాం సమాసాద్య వైదేహి రూపయౌవనశాలినీం, కః పుమా నతివర్తేత సాక్షా దపి పితామహః. ౧౪. యద్య త్పశ్యామి తే గాత్రం శీతాంశుసదృశాననే, తస్మిం స్తస్మిన్ పృథుశ్రోణి చక్షు ర్మమ నిబధ్యతే. ౧౫. భవ మైథిలి భార్యా మే మోహ మేనం విసర్జయ, బహ్వీనా ముత్తమస్త్రీణా మాహృతానా మిత స్తతః. సర్వాసా మేవ భద్రం తే మమాగ్రమహిషీ భవ, ౧౬. లోకేభ్యో యాని రత్నాని సంప్రమథ్యాహృతాని వై. తాని మే భీరు సర్వాణి రాజ్యం చైత దహం చ తే, ౧౭. విజిత్య పృథివీం సర్వాం నానానగరమాలినీం. జనకాయ ప్రదాస్యామి తవ హేతో ర్విలాసిని, ౧౮. నేహ పశ్యామి లోకే ఽన్యం యో మే ప్రతిబలో భవేత్. పశ్య మే సుమహ ద్వీర్య మప్రతిద్వన్ద్వ మాహవే, ౧౯. అసకృ త్సంయుగే భగ్నా మయా విమృదితధ్వజాః. అశక్తాః ప్రత్యనీకేషు స్థాతుం మమ సురాసురాః, ౨౦. ఇచ్ఛయా క్రియతా మద్య ప్రతికర్మ తవోత్తమం ౨౧. సప్రభా ణ్యవసజ్యంతాం తవాంగే భూషణాని చ, సాధు పశ్యామి తే రూపం సంయుక్తం ప్రతికర్మణా. ౨౨. ప్రతికర్మాభిసంయుక్తా దాక్షి

త్వాం సృష్ట్వా ఇతఃపరం సాతిశయం రూపం స్రష్టుం న శక్యత ఇతి ధియా సృష్టే రుపరత ఇతి మన్య ఇత్యర్థః. ౧౩. త్వా మితి. కః అతివర్తేత? న కోపీత్యర్థః. ౧౪—౧౯. అసకృదితి. విమృదితధ్వజాః భగ్నధ్వజాః - ప్రత్యనీకేషు శత్రుషు మధ్యే. ౨౦. ఇచ్ఛయేతి. ప్రతికర్మ అలంకారః. ని. 'ప్రతికర్మప్రసాధనమ్' ఇత్యమరః. అవసజ్యంతాం అర్ప్యంతాం - ప్రతికర్మణా సంయుక్తం పశ్యామి పశ్యేయం ౨౨. ప్రతికర్మేతి. దాక్షిణ్యేన సరళత్వేన - భుఙ్క్ష్వ అనుభవ. ని. 'దక్షిణే సరళోదారౌ'

రూపస్రష్టా త్వాం-కృత్వా నిర్మాయ - ఉపరతో దివ్యరూపనిర్మాణా ద్విరత ఇతి మన్యే - ఉత్ప్రేక్షాయాం హేతుః. హి యతః - తవ రూపోపమా నాస్తి యది పున స్స ఉత్తమరూపనిర్మాణే యతేత న తథాపి తవోపమే త్యాశయః. ౧౩. త్వామితి. నాతివర్తేత న క్షుభ్యేత - 'కః పుమా నతివర్తేత' ఇతి పాఠే న కోఽప్యతిక్రమే తేత్యర్థః. వస్తుతస్తు - మదారాధనే తవ బుద్ధిః కథం స్యా? దత ఆహ— త్వామితి. త్వాం లక్ష్మీం * 'సీతా లక్ష్మీ ర్భవా న్విష్ణు' రితి వక్ష్యమాణత్వాత్. సమాసాద్య సాక్షాత్పితామహోఽపి నాతివర్తేత అనారాధితుం న శక్నుయాత్. పుమాంస్తు కో వా అతివర్తే? తేత్యర్థః. ౧౪. యద్యదితి. గాత్రం అవయవవిశేషం - తస్మిన్ తస్మిన్ అవయవవిశేషే - చక్షు ర్నిబధ్యతే, ఇష్టదేవతాయా స్తవ దర్శనస్య ముక్తిసాధకత్వా దితి భావః. ౧౫. భవేతి. ప్రకృతార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు- భవేతి. మైథిలి భార్యా భయా కాంత్యా - ఆర్యా శ్రేష్ఠా - భవ - ఏతన్మోహం మయి శత్రుత్వశంకాం- విసర్జయ- మే మమ- ఉత్తమస్త్రీణాం మమ యా అగ్రమహిషీ మందోదరీ - తస్యాశ్చ మమ చ భవ, ఈశ్వరీతి శేషః. ౧౬. లోకేభ్య ఇత్యస్య వాస్తవార్థస్తు. ఇష్టదేవతాయై దేవ్యై రావణ స్స్వాత్మాత్మీయసమర్పణం కరోతి—లోకేభ్య ఇతి శ్లోకద్వయేన. అహమిత్యనే నాత్మసమర్పణం - రత్నానీత్యాదినాఽఽత్మీయసమర్పణ మితి జ్ఞేయం. ౧౭. * తిలకం. తవ హేతో స్త్వత్ప్రీత్యర్థం. ౧౮. ప్రతిబలో యుద్ధే జేతా. ౧౯. ప్రత్యనీకేషు శత్రుషు. ౨౦. ఇచ్ఛయేతి. వస్తుతస్తు-మాం లక్ష్మీం, సంపద మిత్యర్థః *తిలకం. ప్రతికర్మణా యుక్తం తే రూపం పశ్యామి భావిక మాత్రాలంకారః. ౨౨. ప్రతికర్మేతి.

ణ్యేన వరాననే, భుఙ్క్ష్వ భోగా న్యథా కామం పిబ భీరు రమస్వ చ. ౨౩. యథే ష్టం చ ప్రయచ్ఛ త్వం పృథివీం వా ధనాని చ, లలస్వ మయి విస్రబ్ధా ధృష్ట మాజ్ఞాపయస్వ చ. మత్ప్రసాదా ల్లలంత్యాశ్చ లలంతాం బాంధవా స్తవ, ౨౪. బుద్ధిం మమానుపశ్య త్వం శ్రియం భద్రే యశశ్చ మే ౨౫. కిం కరిష్యసి రామేణ సుభగే చీరవాససా, నిక్షిప్తవిజయో రామో గతశ్రీ ర్వనగోచరః వ్రతీ స్థండిల శాయీ చ శంకే జీవతి వా న వా, ౨౬. న హి వైదేహి రామ స్త్వాం ద్రష్టుం వా ప్యుపలప్స్యతే పురో బలాకై రసితై ర్మేఘై ర్జ్యోత్స్నా మి వావృతాం, ౨౭. న చాపి మమ హస్తా త్త్వాం ప్రాప్తు మర్హతి రాఘవః హిరణ్యకశిపుః కీర్తి మింద్ర హస్తగతా మివ, ౨౮. చారుస్మితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని. మనో హరసి

ఇత్యమరః. ౨౩. యథేష్టమితి. లలస్వ ప్రీతిం కురు * 'లల ఈప్సాయామ్' ఇతి ధాతుః. ౨౫. ఏవ మాత్మానం ప్రశస్య రామం నిందతి—కింకరిష్యసీత్యాదినా నిక్షిప్తవిజయః, త్యక్తవిజయ ఇత్యర్థః స్థండిలశాయీ భూతలశాయీ. ౨౬. నహీతి వాశబ్దోఽవధారణే - ద్రష్టు మపి నోపలప్స్యత ఏవే త్యర్థః. దర్శనమాత్రఫల మపి దర్శనం న ప్రాప్స్యసీత్యర్థః పురోఽగ్రే బలాకా యేషాం తే పురో బలాకాః తైః - అనేన మేఘానా మపివిపుల తోచ్యతే, మహామేఘేష్వేవ బలాకసంచారవర్ణనాత్ ౨౪. * రామా. బుద్ధిమిత్యాది. బుద్ధిం సంపదం- శ్రియం భాం. నహీతి-వాశబ్దోఽవధారణే ద్రష్టుం వా నోపలప్స్యత ఏవేత్యర్థః. పురోబలాకై రసితై రితి విశేషణా ద్వర్షాసంబంధితా ద్యోత్యతే * న చాపీతి. 'హిరణ్యకశిపుః కీర్తి మింద్రహస్తగతామివ' ఇతివైధర్మ్యదృష్టాంతః. అత్ర కీర్తిశబ్దేన భార్యా లక్ష్యతే. హిరణ్యకశిపురింద్రహస్తగతాం భార్యాం పునః ప్రాప్తవా నిత్యేత చ్ఛ్రీభాగవతే. ప్రసిద్ధం * శ్లో. 'వ్యలుంపన్ రాజశిబిర మమరా రాజ్యకాంక్షిణః, ఇంద్రస్తు రాజమహిషీం మాతరం

దాక్షిణ్యేన, మయీతి శేషః ౨౩. మత్ప్రసాదాదితి లలంతాం రమంతాం - వస్తుతస్తు - మత్ప్రసాదాత్ మయి ప్రసాదోఽనుగ్రహః తస్మాత్ - తవ లలంత్యాః రమంత్యాః సత్యాః-బాంధవాశ్చ రమంతా మితి సంబంధః. ౨౪. బుద్ధి మిత్యాదీనాం వాస్తవార్థస్తు - సరామాఽహం-తేఽఖిలసంప త్సమృద్ధిం దదామి మాం రామేణ సహ సంయోజయే త్యాశంక్య - నాహం సంపదాద్యర్థీ కింతు మోక్షకామీ అతో యావన్మోక్షం త్వత్పాదాబ్జం న త్యజామీ త్యభిప్రాయే ణాహ—బుద్ధింమమే త్యాదిశ్లోకచతుష్టయేన. హేసుభగే మమ బుద్ధ్యాదికం పశ్య - నిక్షిప్తవిజయః, స్వతస్సిద్ధవిజయ ఇత్యర్థః. వనగోచరః వనం జలం గోచరం నివాసస్థానం యస్య సః, నారాయణ ఇత్యర్థః. అతఏవ గతశ్రీః గతా ప్రాప్తా శ్రీః లక్ష్మీః యేన - అతఏవ ప్రతిభక్తసంరక్షణవ్రతశీలః- అతఏవ పితృవాక్య పరిపాలనాయ స్థండిలశాయీ యో రామః - అచీరవాససేతిచ్ఛేదః. చీరవాసోరహితేన, పీతాంబరధారిణేత్యర్థః. ఏతాదృశేన తేన రామేణ సహ వా, త్వం ఇదానీం విద్యమానైశ్వర్యాద్యపేక్షయా న కిమపి కరిష్యసీది శంకే మన్యే. అతో జీవతి - మయి సతీతి శేషః రామ స్త్వాం ద్రష్టు మపి నోపలప్స్యతే న చ మమ హస్తాత్ త్వాం రాఘవః ప్రాప్తు మర్హతి. మద్వధానంతరం రామ స్త్వాం ద్రష్టు మప్యుపలప్స్యతే - ప్రాప్తు మప్యర్హతీతిభావః. 'హిరణ్యకశిపుః కీర్తి మింద్రహస్తగతామి' వేతి వైధర్మ్యదృష్టాంతః పురా కిల హిరణ్యకశిపో ర్భార్యాం హృత్వా నారదముఖేన ప్రార్థితః తస్మై పునః ప్రాదా

మే భీరు సుపర్ణః పన్నగం యథా, ౨౯౹ క్లిష్టకౌశేయవసనాం తన్వీ మ ప్యనలం కృతాం. త్వాం దృష్ట్వా స్వేషు దారేషు రతిం నోపలభా మ్యహం, ౩౦౹. అంతః పురనివాసిన్యః స్త్రియ స్సర్వగుణాన్వితాః. యావంత్యో మమ సర్వాసా మైశ్వర్యం కురు జానకి, ౩౧౹ మమ హ్యసితకేశాంతే త్రైలోక్యప్రవరా స్త్రియః తా స్త్వాం పరిచరిష్యంతి శ్రియ మప్సరసో యథా. ౩౨౹. యాని వైశ్రవణే సుభ్రు రత్నాని చ ధనాని చ. తాని లోకాంశ్చ సుశ్రోణి మాం చ భుఙ్క్ష్వ యథాసుఖం, ౩౩౹. న రామ స్తపసా దేవి న బలేన న విక్రమైః న ధనేన మయా తుల్య స్తేజసా యశసాఽపి వా, ౩౪౹ పిబ విహర రమస్వ భుఙ్క్ష్వ భోగాన్ ధననిచయం ప్రదిశామి మేదినీం చ. మయి లల లలనే యథాసుఖం త్వం త్వయి చ సమేత్య లలంతు బాంధవా స్తే. ౩౫౹. కుసుమితతరుజాలసంతతాని భ్రమరయుతాని సముద్రతీరజాని కనకవిమలహారభూషితాంగీ విహర మయా సహ భీరు కాననాని. ౩౬౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - వింశ స్సర్గః.

ఏకవింశ స్సర్గః.

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సీతా రౌద్రస్య రక్షసః, ఆర్తా దీనస్వరా దీనం ప్రత్యువాచ శనై ర్వచః. ౧. దుఃఖార్తా రుదతీ సీతా వేపమానా తపస్వినీ,

మను చాగ్రహీత్'ఇత్యాదిప్రహ్లాదవచనాత్. ౨౯౹—౩౦౹. అంతఃపురేతి. ఐశ్వర్యం అంతఃపురైశ్వర్యం - స్వామినీత్వం - కురు, ప్రాప్నుహీ త్యర్థః. ౩౧౹—౩౨౹. యానీతి. భుఙ్క్ష్వ స్వాధీనం కురు. ౩౩౹—౩౪౹. పిబేతి. పిబ, మద్యమితి శేషః. విహర సంచర. విహారశబ్దస్య సంచారేఽపి ప్రయోగాత్. ౩౫౹—౩౬౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః.

తస్యేత్యాది. ౧. దుఃఖార్తేత్యాది. తృణమితి - రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్ తృణవ్యవధానకరణం. ప్రత్యువాచేతి పునరభిధానం వచనప్రకారవిశేషకథనార్థం. దుఃఖార్తాయా

దితి భాగవతే కథాఽస్తి. తథా చ భార్యాహరణ మేవ కీర్తిహరణ మితి భావః. ౨౯౹. క్లిష్టకౌశేయే త్యస్య వాస్తవార్థస్తు త్వాం మమేష్టదేవతాం దృష్ట్వా- స్వేషు ధనేషు దారేషు చ రతిం నోపలభామి. ఇష్టదేవతాయా స్తవ దర్శనమాత్రేణానందపూర్ణోఽహం సర్వతో నివృత్తోఽస్మీతి భావః. ౩౦౹. అంతఃపురేతి. ఐశ్వర్యం ఆధిపత్యం. ౩౩౹. నరామ ఇత్యస్య వాస్తవార్థస్తు - రామః తపఆదినా మయా తుల్యో న భవతి - కింతు నిరవధికషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నభగవాన్ శ్రీరామః మత్తోఽప్యధిక ఏవేతి భావః. ౩౪౹. పిబేతి. పిబ, మధ్వితి శేషః - మయి లల రమస్వ-వస్తుతస్తు మయి భృత్యే సతి - లల. ౩౫౹. కుసుమితేతి. మయా సహ - వస్తుతస్తు—సహైకదైవ మయా-సంవర్ధితా నీతి శేషః. కాననాని విహర. ౩౬౹ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - వింశ స్సర్గః.

*తిలకం. తస్యేతి దీనమితి క్రియావిశేషణం ౧.దుఃఖార్తేత్యాది.తృణ మంతరతః కృత్వా-రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్ తృణవ్యవధానకరణం,ప్రత్యువాచేతి పునరభిధానం వచనప్రకార

చింతయంతీ వరారోహా పతిమేవ పతివ్రతా తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యువాచ శుచిస్మితా, ౨. నివర్తయ మనో మత్తః స్వజనే క్రియతాం మనః. న మాం ప్రార్థయితుం యుక్తం సుసిద్ధి మివ పాపకృత్, ౩. అకార్యం న మయా కార్య మేకపత్న్యా విగర్హితం. కులం సంప్రాప్తయా పుణ్యం కులే మహతి జాతయా, ౪. ఏవ ముక్త్వా తు వైదేహీ రావణం తం యశస్వినీ రాక్షసం పృష్ఠతః కృత్వా భూయో వచన మబ్రవీత్, ౫. నాహ మౌపయికీ భార్యా పరభార్యా సతీ తవ. సాధు ధర్మ మవేక్షస్వ సాధు సాధువ్రతం చర, ౬. యథా తవ తథాఽన్యేషాం దారా రక్ష్యా నిశాచర ఆత్మాన ముపమాం కృత్వా స్వేషు దారేషు రమ్యతాం, ౭. అతుష్టం స్వేషు దారేషు చపలం చలితేంద్రియం నయంతి నికృతి ప్రజ్ఞం పర దారాః పరాభవం, ౮. ఇహ సంతో న వాసంతి సతో వా నానువర్తసే. తథాహి

అపి శుచిస్మితత్వాభిధానం వస్తుస్వభావేన సస్మితవత్ ప్రతీయమానత్వాత్. "తనిశ్లోకీ. తృణమంతరతఃకృత్వేతి. పరపురుషముఖం నిరీక్ష్య వార్తా న కర్తవ్యేతి మర్యాదయా వా, తృణవ దలక్షీకృత్య వా, అస్మద్వక్ష్యమాణవచనం తృణసమాన మిత్యయం న లక్షీకరోతీతి బుద్ధ్యా వా, 'స శ్లాఘ్య స్స గుణీ ధన్య స్స కులీన స్సబుద్ధిమాన్, స శూర స్స చ విక్రాంతో యం త్వం దేవి నిరీక్షసే' ఇత్యుక్తకటాక్షపాత్రో భవతీతి వా, స్వామినా తృణమాదాయ కాకాసురనిరాసవత్ అనేన తృణే నైతన్నిరాసః కార్య ఇతి వా, అచేతనం చేతనం కృత్వా సంబోధనేన వాక్యం వదామీతి బుద్ధ్యా వా, ఆసన్నస్యాస్య వృత్వధానేన భావ్య మితి బుద్ధ్యా వా, పశుసమానస్య తవ ఇద మేవ భోగ్య మితి బుద్ధ్యా వా, రామవిరోధేన భవాన్ సానుబంధో నశిష్యతి తృణం ఛిత్వా నివేదయే ఇతి వా, తృణం మధ్యే స్థాపయిత్వా ౨—౩. అకార్యమితి. ఏకః పతి ర్యస్యా స్సా ఏకపత్నీ తయా * 'నిత్యం సపత్న్యాదిషు' ఇతిజీప్. ౪, ఏవమితి పృష్ఠతః కృత్వా, అనాదృత్యే త్యర్థః. ౫. నాహమితి. సతీ అహం తవ ఔపయికీ యుక్తా - భార్యా న - కింతు పరిహార్యా - సాధూనాం సతాం ధర్మం సాధుధర్మం - సాధూనాం వ్రతం సాధువ్రతం - సాధు సమ్యక్-చర. ౬. యథేతి. ఆత్మాన ముపమాం కృత్వా యథా తవ దారా రక్ష్యా స్తథా ఽన్యేషాం దారా రక్ష్యాః. తస్మాత్ స్వేషు దారేషు రమ్యతాం. ౭. అతుష్టమితి. అతుష్టం అతృప్తం - నికృతిప్రజ్ఞం నికృతౌ శాఠ్యే ప్రజ్ఞా యస్య తం - పరాభవం ఆయు రైశ్వర్యాదిక్షయరూపం. ౮. ఇహసంత ఇతి. ఇహ

విశేషకథనార్థం శుచిస్మితేతి వస్తుతః స్వభావవర్ణనం. ౨. నివర్తయేతి. స్వజనే స్వీయభార్యాదిజనే-సిద్ధిం ముక్తిం. ౩. అకార్యమితి. ఏకపత్న్యా-ఏకః పతి ర్యస్యా స్తయా మయా, పతివ్రతయే త్యర్థః. కులం భర్తృకులం-పుణ్యం పవిత్రం. ౪. ఏవమితి. పృష్ఠతః కృత్వా, పరావృత్యే త్యర్థః. ౫. నాహమితి. పర భార్యా సతీ పతివ్రతాఽహం ఔపయికీ యుక్తా భార్యా న-సాధూనాం ధర్మం సాధుధర్మం-సాధూనాం వ్రతం సాధువ్రతం వస్తుతస్తు—నాహమితి. అహం తవ త్వయా భార్యా భర్తవ్యా న-కింతుపరభార్యా పరేణ రామేణ భార్యాభర్తవ్యా. ౬. యథేతి. యథా తవ నిజదారాణాం శుద్ధి రిష్టా-ఏవ మన్యేషా మపీత్యాత్మదృష్టాంతా దేవ నిశ్చిత్య త్వ మపి పరదారనిస్పృహః స్వదారనిరతో భవేత్యర్థః. ౭. అతుష్ట మితి. అతుష్టం అతృప్తం-నికృతిప్రజ్ఞం నికృతౌ శాఠ్యే ప్రజ్ఞా యస్య తం-పరాభవం ఆయు రైశ్వరాది

విపరీతా తే బుద్ధి రాచారవర్జితా, ౯॥ వచో మిథ్యాప్రణీతాత్మా పథ్య ముక్తం విచక్షణైః రాక్షసానా మభావాయ త్వంవా న ప్రతిపద్యసే, ౧౦॥ అకృతాత్మాన మాసాద్య రాజాన మనయే రతం సమృద్ధాని వినశ్యంతి రాష్ట్రాణి నగరాణి చ, తథేయం త్వాం సమాసాద్య లంకా రత్నౌఘసంకులా. అపరాధా త్తవైకస్య న చిరా ద్వినశిష్యతి, ౧౧॥ స్వకృతై ర్హన్యమానస్య రావ ణాదీర్ఘదర్శినః. అభినందంతి భూతాని వినాశే పాపకర్మణః, ఏవం త్వాం పాపకర్మాణం వక్ష్యంతి నికృతా జనాః. దిష్ట్యైత ద్వ్యసనం ప్రాప్తో రౌద్ర ఇత్యేవ హర్షితాః, ౧౨॥ శక్యా లోభయితుం నాహ మైశ్వర్యేణ ధనేన వా అనన్యా రాఘవే ణాహం భాస్కరేణ ప్రభా

అతివిశాలేఽపి దుర్జనసంకులే దేశే - సంతః త్వా మనర్థా న్నివారయంతః. న సంతి వా, న సంతి కిం? సంత్యేవ, శ్రీవిభీషణప్రభృతీనాం సంభవా న్నసంతీతి కథం వక్తుం శక్యం?. సతో వా నానువర్తసే. 'తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయా, ఉపదేక్ష్యంతి తే జ్ఞానం జ్ఞానిన స్తత్త్వదర్శినః' ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రణిపాత మంతరేణ న తేఉపదిశంతి త్వం చ తత్పాదేషు కదాచిదపి న ప్రణతవా నసి. కథ మిదం భవతీ జానా?తీత్యాశంక్యాహ—తథాహీతి. తథాహి విపరీతా తే బుద్ధిః. తవ బుద్ధివైపరీత్య మేవ తవ శిష్టాననువర్తనం సూచయతీత్యర్థః. పరబుద్ధే రప్రత్యక్షత్వాత్ కథం మదీయా బుద్ధి స్త్వయా జ్ఞాయతే? ఇత్యత్రాహ—ఆచారవర్జితేతి ఆచారవర్జితా-తవదురనుష్ఠాన మేవ తవ బుద్ధిం ద్యోతయతీతి భావః. *తని శ్లోకీ ౯॥ వచఇతి పూర్వశ్లోకే రావణస్యాభావ ఉపన్యస్తః అనేన రాక్షసాభావపక్ష ఉపన్యస్యతే. మిథ్యాప్రణీతాత్మా మిథ్యాస్నిగ్ధాత్మా - స్నేహీతి భావయ న్నివేతి యావత్ త్వం విచక్షణై స్సాధుభి రుక్తం పథ్యం హితం వచః రాక్షసానా మభావాయ న ప్రతిపద్యసే నాంగీకరోషి వా? రాక్షసేషు స్నేహం భావయ౯ తద్వినాశ మేవ హృది కృత్వా సాధువచనం న శృణోషీ త్యర్థః. ౧౧॥ స్వకృతైరితి. రావణాదీర్ఘదర్శిన ఇత్యత్ర రావణేతి సంబుద్ధిః నికృతాః త్వయా వంచితాః. ౧౨॥ శక్యేతి అనేన రావణోక్తప్రలోభనానా ముత్తర ముచ్యతే ఐశ్వర్యేణ అంతఃపురస్త్రీణా మీశ్వరత్వేన - ధనేన ఆభరణాదినా వా - లోభయితుం వంచయితుం - అహం న శక్యా. అత్ర హేతు మాహ—అనన్యేతి. అహం నిత్యానపాయినీ - రాఘవేణ రఘుకులావతీర్ణేన విష్ణునా - అనన్యా అవిభక్తా. యత్రయత్ర కులే విష్ణు రవతరతి తత్రతత్రావతీర్ణా లక్ష్మీ రిత్యర్థః తృతీయయా తత్పరతంత్రా చాస్మీతి ద్యోత్యతే. న కేవలం తస్య పరతంత్రాఽహం - ప్రత్యుత తస్యా ప్యతిశయావహేతి

క్షయరూపం. ౮॥ ఇహేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ఇహ సంతో న సంతి వా సతో వా నానువర్తసే విద్యమానా నపి తా౯ ధర్మజిజ్ఞాసయా నానువర్తసే వా? - మిథ్యాప్రణీతాత్మా మిథ్యావినీతాత్మా - త్వం విచక్షణైః విద్వద్భి రుక్తం పథ్యం వచః రాక్షసానా మభావాయ - న ప్రతిపద్యసే నాంగీకరోషి వా?-తథాహి అత ఏవ ఖలు తవ బుద్ధిః- ఆచారవర్జితా విహితాచారవిముఖా-విపరీతనిషిద్ధాచారపరేతి యోజనా. ౧౦॥ * తిలకం నను మయా సజ్జనోపదేశాస్వీకారే కుతో రాక్షసనాశప్రసంగ ఇత్యత్రోత్తరం వక్తుం లోకస్థితి మాహ—అకృతేతి. అకృతాత్మానం సదుపదేశాగ్రాహిబుద్ధిం తథైవేతి రాజాపరాధతోఽశేషప్రజానాశస్య లోకప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. ౧౧॥. స్వకృతైరితి స్వకృతై రపరాధైః-రావణేతి సంబోధనం. రౌద్రః దిష్ట్యా వ్యసనంప్రాప్త ఇతి వక్ష్యంతీతి సంబంధః. ౧౨॥. రావణోక్త

యథా, ౧౫౪. ఉపధాయ భుజం తస్య లోకనాథస్య సత్కృతం. కథం నామోప ధాస్యామి భుజ మన్యస్య కస్యచిత్, ౧౬౪. అహ మౌపయికీ భార్యా తస్యైవ వసుధాపతేః. వ్రతస్నాతస్య ధీరస్య విద్యేవ విదితాత్మనః, ౧౭౪. సాధు రావణ రామేణ మాం సమానయ దుఃఖితాం. వనే వాశితయా సార్ధం కరేణ్వేవ గజాధిపం, ౧౮౪ మిత్ర మౌపయికం కర్తుం రామ స్థ్సానం పరీప్సతా. వధం చానిచ్ఛతా

దృష్టాంతేన ద్యోతయతి—భాస్కరేణేతి. ప్రభా హి భాస్కర స్యా ప్యతిశయ మావహతి. తథైవ హి మారీచో భవంతం ప్రతి నివేదితవాన్ 'అప్రమేయం హి త త్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా' ఇతి. కిం తద్ధితవచన మపి మోహేన విస్మృతో౽సీతి తత్త్వ మాహ—౧౫౪. ఉపధాయేతి. లోకనాథస్య సర్వై ర్బ్రహ్మాదిదేవగణైః స్వస్వపదప్రాప్తయే నాథ్యమానస్య యాచ్యమానస్య-'నాథృ యాచ్ఞాయామ్' ఇతి ధాతుః తస్య రామస్య - సత్కృతం భుజం దక్షిణం భుజ మిత్యర్థః. ఉపధాయ ఉపధానీ కృత్య. తేన తత్పరిష్వక్తత్వం గమ్యతే ఏవం శ్లాఘితా౽హం-అన్యస్య తతో భోగం యాచమానస్య-కస్యచి దనామధేయస్య క్షుద్రస్య త్వాదృశః - భుజం అసత్కృతం కథం నామోపధాస్యామి? న కథంచి దపీత్యర్థః. ౧౬౪ అహమితి. అహం తుల్యశీలవయోవృత్తా - తస్యైవ తుల్యశీలవయోవృత్త స్య-వసుధాపతేః ఔపయికీ ఉచితా - భార్యా * 'హ్రీ శ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ' ఇతి భూమినాథ స్యాహం లక్ష్మీదే వ్యుచితేతి హృదయం. కథమివ? వ్రతస్నాతస్య వేదవ్రతైః స్నాతస్య-ధీరస్య ధీమతః బ్రాహ్మణస్య-విదితాత్మనః ఆత్మజ్ఞానవతః-విద్యేవ యోగాభ్యాసరూపవిద్యేవ ౧౭౪. పథి చోరం పానీయ యాచకవ ద్రావణ మర్థయతే—సాధ్వితి. సాధు రావణ - మద్వియోగేన త్వత్కౌర్య మధికం జాత మితి భావః. ఏవ ముత్కటకౌర్యం ప్రతి సూచనాత్ స్వస్యాతిశయో వ్యజ్యతే. రామేణ సర్వాంగసుందరేణ మాం. త స్యానన్యార్హాం తద్వియోగే జీవితం ధారయితు మశక్తాం. నచసీతేత్యాది. సమానయ సంగమయ - తత్ర హేతుః దుఃఖితా మితి. కరేణ్వా గజవధ్వా - వాశితయా యౌవనం గతయా * 'వాశితా యువతిః ప్రోక్తా కళభః కరిపోతకః' ఇతివచనాత్. యద్వా—వాసితయేతి పాఠః. వనే వాసితయా బద్ధయా-అత్ర విభక్తివ్యత్యాసః కార్యః వనేవాసితాం కరేణుం గజాధిపేనే వేతి. వస్తుతస్తు యథాన్యాస ఏవాన్వేతి రామేణ సంగమనం నామ రామాహ్వానం న హి పునరపి రామస్థానం తేన నేతు మిష్టే. కింత్వత్ర రామ మాహూయ సమర్పణమేవ అతఏవ కరేణ్వా గజాధిప మిత్యుక్తం ౧౮౪ ఏవం రావణో జననీత్వప్రతిపత్తిం విహాయ కానిచి దసంగతాని జల్పతి దేవీ ఖిన్నా సతీ కో౽యు మస్య స్వభావః? కథ మస్య కోప్యుపదేష్టా నేత్స్య?తీతి 'ఇహ సంతో నవా సంతి' ఇత్యాదినా విచింత్య దయావతీ స్వయ మే వోపదిశతి మాతృత్వప్రయుక్తవాత్సల్యేన మిత్ర మితి. రామంశరణం గచ్ఛే త్యుక్తే త న్న రావణ స్సహేత దుర్మానితయా. అత్మసుబుద్ధ్యనుసారేణ మిత్ర మిత్యాహ—కించ శరణాగతం స్వస్యాధీనం మన్యతే దేవీ దేవ శ్చ అతఏవ రామో వక్ష్యతి—'*మిత్ర భావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయం కథంచన' ఇతి ఇయం చ తథాహ— మిత్రమితి. రామః మిత్రం కర్తుం

ప్రలోభనవాక్యానా ముత్తరమాహ—శక్యేతి. ఐశ్వర్యేణ అంతఃపురనియంతృత్వేన. ౧౫౪. ఉపధాయేతి. ఉపధాయ శీర్షోపధానం కృత్వా ౧౬౪ అహమితి. వ్రతస్నాతస్య. విద్యావ్రతస్నాతస్య- విద్యేవ సాంగవేదవిద్యేవ. ౧౭౪ సాధ్వితి. సమానయ 'సంగమయ-వనే వాసితయా సార్ధం కరేణ్వేవ గజాధిప మితి. వనే వాసితాం బద్ధాం కరేణుం గజాధిపేన సార్ధ మితి విభక్తివిపరిణామేన యోజ్యం. అన్యథా విరో

ఘోరం త్వయాఽసౌ పురుషర్షభః. విదిత స్స హి ధర్మజ్ఞ శ్శరణాగతవత్సలః తేన మైత్రీ భవతు తే యది జీవితుమిచ్ఛసి, ప్రసాదయస్వ త్వం చైనం శరణాగతవత్సలం. మాంచాస్మై ప్రయతో భూత్వా నిర్యాతయితుమర్హసి, ౨౦౹ ఏవం హి తే భవే త్స్వస్తి సంప్రదాయ రఘూత్తమే. అన్యథా త్వం హి కుర్వాణో వధం ప్రాప్స్యసి రావణ, ౨౧౹ వర్జయే ద్వజ్ర ముత్సృష్టం వర్జయే దంతక శ్చిరం. త్వద్విధం తు న సంక్రుద్ధో లోకనాథ స్స రాఘవః, ౨౩౹ రామస్య ధనుష శ్శబ్దం శ్రోష్యసి త్వం మహాస్వనం శతక్రతువిసృష్టస్య నిర్ఘోష మశనే రివ, ౨౪౹ ఇహ శీఘ్రం సుపర్వాణో జ్వలితాస్యా ఇవోరగాః ఇషవో నిపతిష్యంతి రామలక్ష్మణలక్షణాః, రక్షాంసి పరినిఘ్నంతః పుర్యా మస్యాం సమంతతః. అసంపాతం కరిష్యంతి పతంతః

యుక్త మిత్యర్థః. మిత్రశబ్దాపేక్షయా ఔపయిక మితి నపుంసకనిర్దేశః స్థానం పరీప్సతా - మార్గచోరస్యాపి భూమౌ పదాని స్థాపయిత్వా చౌర్యం కర్తవ్యం తదాపి యది స్థాన మభీప్సితం తర్హి తమేవ భజేత్యర్థః శరణాగతిదైన్యా దపి మరణ మేవ వర మితి యది మన్యసే తదానీం తద్భజనం కర్తవ్య మిత్యాహ—వధం చానిచ్ఛతా ఘోరం తవ సమ్యక్మరణం న దాస్యతి త్వాం సంస్థాప్య త్వత్సమక్షం త్వత్సంతానజాన్ హింసిత్వా తత స్తే చిత్రవధం కరిష్యతి-తం యది నేచ్ఛసి తదా ప్రపత్తవ్య ఇత్యర్థః త్వయా తత్ ప్రతీకారావలోకనేన త్వయాఽవశ్యం తచ్ఛరణాగతిః కర్తవ్యా. ఏవం స రక్షక ఇత్యత్ర కిం ప్రమాణం? తత్రాహ—అసౌ. నిరంతరప్రత్యయే నాస్యా రామః ప్రత్యక్ష ఇవ భాసతే రావణస్యాపి మాయామృగానుసరణసమయే తదాకారదర్శనజభయేన 'వృక్షేవృక్షేచ పశ్యామీ'త్యుక్తరీత్యా పురస్థిత ఇవ భాసతే పురుషర్షభః. మత్కృతాపరాధేన కథం మా మంగీకరిష్యతీత్యేవం త్వయా న చింతనీయం ఆనుకూల్యలేశే సతి సర్వ మపరాధం విస్మరిష్యతి, పురుషధౌరేయత్వాత్ మిత్రకరణప్రకార మాహ—ప్రసాదయస్వేతి త్వం చేత్యనేనాహ మపి ప్రసాదయిష్యామీతి సిద్ధం ప్రయతో భూత్వా, పునః కాలుష్యం త్యక్త్వేత్యర్థః నిర్యాతయితుం ప్రత్యర్పయితుం *తనిశ్లోకీ ౨౧౹. ఏవమితి. సంప్రదాయ, స్థితాయేతి శేషః. ౨౨౹ వర్జయేదితి ఉత్సృష్టం ఇంద్రముక్తం వజ్రం అంతకశ్చ త్వద్విధం వర్జయేత్-రాఘవ స్త్వద్విధం న వర్జయేదితి సంబంధః ౨౩౹. రామస్యేతి. మహాస్వనం మహానాదం-నాదో నామ స్వరావయవవిశేషః. ౨౪౹ ఇహేతి రామలక్ష్మణలక్షణాః రామలక్ష్మణనామాంకాః-

---

ధాత్ ౧౮౹. మిత్ర మితి. స్థానం పరీప్సతా, లంకావాస మిచ్ఛతే త్యర్థః. అథవా ఘోరం వధం బహువిధపీడాకరవధం - రామేణ అనిచ్ఛతా వా త్వయా పురుషర్షభో రామః-మిత్రం కర్తు మౌపయికం, యోగ్య ఇత్యర్థః. ౧౯౹. సాపరాధం మాం శరణాగతత్వమాత్రేణ కథం రక్షిష్యతీతి శంకా న కర్తవ్యేత్యాహ—విదితఇతి. నిర్యాతయితుం ప్రత్యర్పయితుం. ౨౦౹ ఏవమితి. మామిత్యనువర్తతే. మాం రఘూత్తమే సంప్రదాయ దత్వా, స్థితాయేతి శేషః. ౨౨౹. వర్జయేదితి. ఉత్సృష్టం ఇంద్రముక్తం వజ్రం కర్త్రీ, త్వద్విధం వర్జయేత్. సంక్రుద్ధో రాఘవస్తు న వర్జయేత్. ౨౩౹ రామస్యేతి. మహాస్వనం మహానాదం-నాదో నామ కశ్చిచ్ఛబ్దధర్మః. ౨౪౹ ఇహేతి. రామలక్ష్మణనామాంకాః-అసంపాతం అనవకాశం

కంకవాససః, రాక్షసేంద్ర మహాసర్పాన్ స రామగరుడో మహాన్. ఉద్ధరిష్యతి వేగేన వైనతేయ ఇవోరగాన్, ౨౭॥ అపనేష్యతి మాం భర్తా త్వత్తశ్శీఘ్ర మరిందమః. అసురేభ్య శ్శ్రియం దీప్తాం విష్ణుస్త్రిభి రివ క్రమైః. ౨౮॥ జనస్థానే హతస్థానే నిహతే రక్షసాం బలే. అశక్తేన త్వయా రక్షః కృత మేత దసాధువై, ౨౯॥ ఆశ్రమం తు తయో శ్శూన్యం ప్రవిశ్య నరసింహయోః. గోచరం గతయో ర్భ్రాత్రో రపనీతా త్వయాఽధమ, ౩౦॥ నహి గంధ ముపాఘ్రాయ రామలక్ష్మణయో స్త్వయా. శక్యం సందర్శనే స్థాతుం శునా శార్దూలయో రివ ౩౧॥ తస్య తే విగ్రహే తాభ్యాం యుగగ్రహణ మస్థిరమ్ వృత్రస్యే వేంద్ర బాహుభ్యాం బాహో రేకస్య నిగ్రహః, ౩౨॥ క్షిప్రం తవ స నాథో మే రామ స్సౌమిత్రిణా సహ. తోయ మల్ప మి వాదిత్యః ప్రాణా నాదాస్యతే శరైః, ౩౩॥ గిరిం కుబేరస్య గతో ఽపధాయ వా

అసంపాతం అనవకాశం. ౨౬॥. రాక్షసేంద్రమహాసర్పానితి రూపకోక్తమే వోపమయాఽప్యాహ— వైనతేయఇతి. ౨౭॥ న చాపి మమ హస్తాత్త్వాం ప్రాప్తు మర్హతీ త్యుక్త స్యోత్తర మాహ— అపనేష్యతీతి ౨౮॥. జనస్థానఇతి. ఏతత్ యుద్ధం వినా చౌర్యేణాపహరణం. ౨౯॥. ఆశ్రమమితి. గోచరం గతయోః బాహ్యదేశం గతయోః. ౩౦॥—౩౧॥. తస్యతఇతి. తస్య తే అసమర్థతయా చోరవృత్తే స్తవ-తాభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం- విగ్రహే సతి యుద్ధే సతి-యుగగ్రహణం సంయుగే జయగ్రహణం - అస్థిరం అసంభావితం-యద్వా—యుగగ్రహణం యుద్ధారంభః-అస్థిరం అధ్రువం- కింతు తాభ్యాం ప్రసహ్య వధ స్తే సిద్ధ ఇతి దృష్టాంతేనాహ—వృత్రస్యేవేతి వృత్రస్య ఏకస్య బాహో ర్ద్వాభ్యా మింద్రస్య బాహుభ్యాం సహ-విగ్రహే సతి నిగ్రహ ఇవ జయ ఇవ-వృత్రస్యై కేన బాహునా ఇంద్రస్య ద్వయో ర్బాహ్వో రివ ఏకేన త్వయా తయో ర్ద్వయో ర్జయో న శక్య ఇత్యర్థః ౩౨॥ క్షిప్రమితి సః నాథ ఇతి పదచ్ఛేదః. ౩౩॥. గిరిం కుబేరస్య గతోపధాయ వేతి.

౨౬॥. *తిలకం. రాక్షసేంద్రరూపాన్ మహాసర్పాన్. ఉద్ధరణశైఘ్ర్యే ఉపమా వైనతేయ ఇవేతి. ౨౭॥ 'న చాపి మమ హస్తాత్త్వాం ప్రాప్తు మర్హతి రాఘవః' ఇత్యస్యోత్తర మాహ—అపనేష్యతీతి. ౨౮॥. జనస్థానఇతి. ఏతత్ యుద్ధం వినా చౌర్యేణాపహరణం. ౨౯॥. ఆశ్రమమితి. గోచరం గత యోః మాయామృగరూప మింద్రియార్థం గతయోః ౩౦॥ *తిలకం. యస్మాద్రామలక్ష్మణయోః గంధ ముపాఘ్రాయ శార్దూలయో స్సందర్శనే శునేవ సమక్షం స్థాతుం త్వయా న శక్యం. ౩౧॥. తస్యేతి. తస్య తే యుద్ధాసమర్థతయా చౌర్యవృత్తేః తవ - తాభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం సహ - విగ్రహే యుద్ధే సతి - యుగగ్రహణం యుద్ధజయం - అస్థిరం అధ్రువం - వృత్రస్యైకస్య బాహోః ద్వాభ్యా మింద్రస్య బాహుభ్యాం సహ విగ్రహే సతి నిగ్రహ ఇవ వృత్రస్యైకేన బాహునా ఇంద్రస్య ద్వయో ర్బాహ్వో రివ - ఏకేన త్వయా తయోః ద్వయోః జయో న శక్య ఇత్యర్థః. ౩౨॥. * తిలకం. మే నాథః స రామ ఇత్యన్వయః. ౩౩॥. గిరిమితి. కుబేరస్య గిరిం గంధమాదనం- అపధాయ అతిక్రమ్య - పురీమితివారే - కుబేరస్య పురీ మిత్యేత దుపరితనలోకానా ముపలక్షణం. వరుణస్య సభా మిత్యనేన అధస్తనలోకానా ముపలక్షణం. తత్త్వదృష్ట్యా అపరుషవచనం తం రావణ ముద్దిశ్య-సీతయో క్తానాం పరుషవాక్యానా మయ మాశయః. రావణేన దేవీం ప్రతి తత్త్వదృష్ట్యా సౌమ్యరూపాణ్యేవ వాక్యా న్యుక్తాని. యద్యపి తథాపి బాహ్యదృష్ట్యా పరుషవాక్యవత్ ప్రతీయమానత్వేన దేవ్యపి

సభాం గతో వా వరుణస్య రాజ్ఞః అసంశయం దాశరథే ర్న మోక్ష్యసే మహా ద్రుమః కాలహతోఽశనే రివ. ౩౮౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ఏకవింశస్సర్గః.

ద్వావింశ స్సర్గః

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా పరుషం రాక్షసాధిపః, ప్రత్యువాచ తత స్సీతాం విప్రియం ప్రియదర్శనాం. ౧. యథా యథా సాంత్వయితా వశ్యః స్త్రీణాం తథా తథా, యథా యథా ప్రియం వక్తా పరిభూత స్తథా తథా. ౨. సన్నియచ్ఛతి మే క్రోధం త్వయి కామ స్సముత్థితః, ద్రవతోఽమార్గ మాసాద్య హయా నివ సుసారథిః. ౩. వామః కామో మనుష్యాణాం యస్మిన్ కిల నిబధ్యతే, జనే తస్మిం స్త్వనుక్రోశ స్స్నేహశ్చ కిల జాయతే. ఏతస్మా త్కారణా న్న త్వాం ఘాతయామి వరాననే, వధార్హా మవమానార్హాం మిథ్యాప్రవ్రజితే రతాం. ౫. పరుషాణీహ వాక్యాని యాని యాని బ్రవీషి మాం, తేషు తేషు వధో యుక్త స్తవ మైథిలి దారుణః.

అపధాయ అపక్రమ్య-కుబేరస్య గిరిం కైలాసం. ని. 'కైలాస స్థాన మళకా' ఇత్యమరః. ౩౮౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృఙ్గారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశ స్సర్గః.

సీతాయా ఇత్యాది. ౧. సాంత్వయితా అనునేతా. ౨. సన్నియచ్ఛతీతి. సన్నియచ్ఛతి నిరుణద్ధి - ద్రవతః ధావతః-అమార్గ మితి ఛేదః. ౩. వామఇతి. వామః ప్రతికూలః-మనుష్యాణాం ప్రాణినాం-అనుక్రోశః కృపా - పరిభవాదిప్రదానేన మనుష్యాణాం ప్రతికూలః కామః యస్మిన్ జనే నిబధ్యతే తస్మిం స్త్వనుక్రోశః స్నేహశ్చ జాయతే కిల-మిథ్యాప్రవ్రజితే కపటేన వన్యవృత్తిభాజి-

---

తత్త్వదృష్టిం సంగోప్య బాహ్యదృష్టి మనుసృత్య పరుషవాక్యై రేవ తస్యోత్తర మాహేతి. ౩౮౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశ స్సర్గః.

సీతాయా ఇత్యస్య వాస్తవార్థస్తు - రాక్షసాధిపః సీతాయాః పరుషం - అతఏవ విప్రియం వచనం శ్రుత్వా ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ౧. యథేతి. సాంత్వయితా అనునేతా-వశ్యః వశంగతః. ౨. సన్నియచ్ఛతీతి. సన్నియచ్ఛతి సన్నిరుణద్ధి - ద్రవతః ధావతః-అమార్గమితి ఛేదః. వస్తుతస్తు ఇష్టదేవతాయాం సముత్థితః కామః ఇచ్ఛా - సముత్పన్నా భక్తి రిత్యర్థః. మే క్రోధం రాక్షసజాతే ర్మమ సర్వదా విద్యమానం నైజం క్రోధం - క్రోధశబ్దేన కామక్రోధాద్యరిషడ్వర్గ ఉచ్యతే. తం నియచ్ఛతీతి సంబంధః. ౩. వామఇతి. మనుష్యాణాం వామః ప్రతికూలః-యస్మిన్ జనే కామో నిబధ్యతే-తస్మిన్ జనే శిక్షణీయే తస్మిన్ జనే - అనుక్రోశశ్చ స్నేహశ్చ జాయతే కిలేతి యోజనా. ఏతస్మాదితి. మిథ్యాప్రవ్రజితే రతాం కపటవృత్తే రామే సక్తాం. ఏతస్మా దిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాస్తవార్థస్తు-నను మద్వధోద్యుక్తః స్త్రీఘాతకశ్చ త్వం న సంభావ్య ఇత్యత్రాహ —ఏతస్మాదితి ఏతస్మాత్కారణాత్ త్వద్భర్తృకారణాత్ - ప్రవ్రజితే - మత్స్వామిని, రామఇతి శేషః. రతాం త్వాం మమేష్టదేవతాం త్వాం - న ఘాతయామ్యేవ - వధార్హా మవమానార్హా మపి స్త్రియం ఘాతయామీతి మిథ్యేతి సంబంధః. ౫. పరుషాణీతి. తవ మాం-త్వదీయభృత్యం మా మిత్యర్థః. యాని యాని పరుషవాక్యాని బ్రవీషి తేషు తేషు

౭. ఏవముక్త్వా తు వైదేహీం రావణో రాక్షసాధిపః, క్రోధసంరంభసంయుక్తస్సీతా ముత్తరమబ్రవీత్. ౮ ద్వౌ మాసౌ రక్షితవ్యౌ మే యోఽవధిస్తే మయా కృతః, తతశ్శయనమారోహ మమ త్వం వరవర్ణిని ఊర్ధ్వం ద్వాభ్యాం తు మాసాభ్యాం భర్తారం మామనిచ్ఛతీం, మమ త్వాం ప్రాతరాశార్థమారభంతే మహానసే. ౯. తాం తర్జ్యమానాం సంప్రేక్ష్య రాక్షసేంద్రేణ జానకీం, దేవగంధర్వకన్యాస్తా విషేదుర్వికృతేక్షణాః. ౧౦. ఓష్ఠప్రకారైరపరా వక్త్రనేత్రైస్తథాపరాః, సీతామాశ్వాసయామాసుస్తర్జితాం తేన రక్షసా ౧౧. తాభిరాశ్వాసితా సీతా రావణం రాక్షసాధిపం, ఉవాచాత్మహితం వాక్యం వృత్తశౌండీర్యగర్వితం. ౧౨. నూనం న తే జనః కశ్చిదస్తి నిశ్శ్రేయసే స్థితః, నివారయతి యో న త్వాం

రామే రతాం సక్తాం. ౭. ఏవమితి. క్రోధసంరంభసంయుక్తః క్రోధప్రణయాభ్యాం సంయుక్తః. ౮. ద్వౌమాసావితి. తే మయా యోఽవధిః కృతః 'మాసాన్ ద్వాదశ భామిని' ఇత్యారణ్యకాండోక్తేర్ద్వాదశమాసాత్మకోఽవధిః కల్పితః. అత్ర ద్వౌ మాసౌ వశిష్టౌ-తౌ ద్వౌ మాసౌ - మే మయా-రక్షితవ్యౌ ప్రతీక్షణీయౌ - తతః తస్మాత్కారణాత్ -మమ శయనమారోహేత్యన్వయః. ప్రాతరాశార్థం - మాసద్వయాంతగతరాత్రిసమాప్త్యనంతరం హింసాయాం కాలవిళంబం వినా ప్రాతఃకాలికాశనార్థమిత్యర్థః.. ఆరభంతే ఆలభంతే-రలయోరభేదః. ని.'ఆలంభస్స్పర్శహింసయోః' ఇత్యమరః మహానసే పాకశాలాయాం. ౯—౧౦. ఓష్ఠప్రకారైరితి. ఓష్ఠప్రకారైః - రురుదిషతా మోష్ఠేషు భంగస్ఫురణాదయో యే వికారాస్తే ఓష్ఠప్రకారాః, ఓష్ఠభంగాదిరూపసంజ్ఞాదిభిరిత్యర్థః. ఏవం వక్త్రనేత్రైః, వక్త్రనేత్రసంజ్ఞాదిభిరిత్యర్థః. ౧౧. తాభిరితి. వృత్తశౌండీర్యగర్వితం - వృత్తం పాతివ్రత్యం తస్య శౌండీర్యం బలం తేన గర్వితమితి క్రియావిశేషణం. ౧౨. నూనమితి. తే నిశ్శ్రేయసే స్థితః

తేభ్యస్తేభ్యః-దారుణో వధో యుక్తః - మమేతి శేషః ౮. ద్వౌమాసావితి. తే మయా యోఽవధిః కృతః- 'శృణు మైథిలి మద్వాక్యం మాసాన్ ద్వాదశ భామిని' ఇత్యరణ్యకాండే-ద్వౌ మాసౌ తత్ర అవశిష్టౌ ద్వౌ మాసౌ - మే మయా రక్షితవ్యౌ పరిపాలనీయౌ-తతః తస్మాత్కారణాత్ -మమ శయనమారోహేతి యోజనా. ఊర్ధ్వమితి ప్రాతరాశార్థమిత్యత్ర - ప్రాతశ్శబ్దేన మాసద్వయసమాప్త్యనంతరప్రాతఃకాల ఉచ్యతే. ఏవముక్త్వేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య వాస్తవార్థస్తు - క్రోధసంరంభసంయుక్త ఇత్యనేన రాక్షసస్వభావో వర్ణితః. పతివియోగదుఃఖితాం నిద్రాహారరహితాం ప్రత్యాహ—ద్వౌమాసావిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. హే మే లక్ష్మి సీతే-మయా యోఽవధిః కృతః-'మాసాన్ ద్వాదశ భామిని, ప్రతీక్షస్వ' ఇతి యః సమయః ప్రార్థితః-తస్మధ్యతః పరం రక్షితవ్యౌ ప్రతీక్షణీయౌ ద్వౌమాసావేవ-ద్వాభ్యాం మాసాభ్యామూర్ధ్వం న- తతః తదనంతరం-తే తవ-భర్తారం అనిచ్ఛతీం మా మనంగీ కుర్వాణాం- మమ మాం మదీయరాజ్యలక్ష్మీం చ, ప్రాప్స్యసీతి శేషః. త్వాం ప్రార్థయ ఇతి శేషః. మమ మహానసే ప్రాతరాశార్థం ఆలభంతే పశూన్ తాన్, భక్షయేతి శేషః. శయనమారోహ, శయనం కుర్విత్యర్థః. ౯. తామిత్యస్య వాస్తవార్థస్తు—తర్జ్యమానామితి. తాసాం తథా ప్రతీతేరితి భావః. ఓష్ఠేతి. ఓష్ఠప్రకారైః ఓష్ఠభంగాదిరూపసంజ్ఞాభిః వక్త్రనేత్రైః వక్త్రనేత్రసంజ్ఞాభిః. ౧౧. తాభిరితి వృత్తశౌండీర్యగర్వితం- వృత్తం పాతివ్రత్యం - శౌండీర్యం బలం, పాతివ్రత్యబలగర్వితమిత్యర్థః. ౧౨. నూనమితి. తే తవ-

కర్మణోఽస్మా ద్వినిగర్హితాత్ ౧౩ మాం హి ధర్మాత్మనః పత్నీం శచీ మివ శచీపతేః, త్వదన్య స్త్రిషు లోకేషు ప్రార్థయే న్మనసాఽపి కః. ౧౪. రాక్షసాధమ రామస్య భార్యా మమితతేజసః, ఉక్తవా నసి యత్పాపం క్వ గత స్తస్య మోక్ష్యసే. ౧౫ యథా దృప్తశ్చ మాతంగ శ్శశశ్చ సహితో వనే, తథా ద్విరదవ ద్రామ స్త్వం నీచ శశవత్ స్మృతః. ౧౬ స త్వ మిక్ష్వాకునాథం వై క్షిప న్నిహ న లజ్జసే, చక్షుషో ర్విషయం తస్య న తావ దుపగచ్ఛసి. ౧౭. ఇమే తే నయనే క్రూరే విరూపే కృష్ణపింగళే, క్షితౌ న పతితే కస్మా న్మా మనార్య నిరీక్షితః ౧౮. తస్య ధర్మాత్మనః పత్నీం స్నుషాం దశరథస్య చ, కథం వ్యాహరతో మాం తే న జిహ్వా వ్యవశీర్యతే ౧౯. అసందేశాత్తు రామస్య తపస శ్చానుపాలనాత్, న త్వాం కుర్మి దశగ్రీవ భస్మ భస్మార్హ తేజసా. ౨౦. నాపహర్తు మహం శక్యా త్వయా రామస్య ధీమతః, విధి స్తవ వధార్థాయ విహితో నాత్ర సంశయః. ౨౧. శూరేణ ధనదభ్రాత్రా బలై స్సముదితేన చ, అపోహ్య రామం కస్మా ద్ధి దారచౌర్యం త్వయా కృతం ౨౨. సీతాయా వచనం శ్రుత్వా రావణో రాక్షసాధిపః, వివృత్య

కశ్చిజ్జనః నాస్తి-యః అస్మా ద్విగర్హితాత్ కర్మణ స్త్వాం నివారయతి స చాపి నాస్తి-నూన మితియోజనా తవేష్టప్రాపకః అనిష్టనివారకశ్చ నాస్తీత్యర్థః. ౧౩—౧౪. రాక్షసాధమేతి. తస్య మోక్ష్యసే తస్మా న్మోక్ష్యసే. ౧౫. యథేతి యథా మాతంగ శ్శశశ్చ - సహితః యుయుత్సాదినా సంగతః - తథా న్యోన్యసంగతో రామ స్త్వం చ-అత్ర రావణః స్వస్య మాతంగసామ్య ముక్త మితి భ్రామ్యే దితి పరిహరతి—తథేతి. తత్ర గజ ఇవ రామః శశ ఇవ త్వం ౧౬ సత్వమితి ఇక్ష్వాకునాథం క్షిపన్ మాయామృగవ్యాజేన దూరం నిస్సారయన్ - ఇహ స్వజనేషు - న తావ దుపగచ్ఛసి తదా తత్ప్రభావం వేత్స్యసీత్యర్థః ౧౭—౧౯. అసందేశాదితి. రామస్య భర్తుః - అసందేశాత్ అపకారిషు శపేథా ఇతి సందేశాభావాత్ - తపసః పాతివ్రత్యరూపస్య - కుర్మి కరోమి - ఉత్వవికరణప్రత్యయలోపా వార్షౌ. భస్మార్హా భస్మీకరణార్హా - తేజసా పాతివ్రత్యప్రభావేన. * తనిశ్లోకీ ౨౦. నేతి తస్యరామస్య తస్మా ద్రామాత్-విధిః చౌర్యేణాపహరణం- విహితః, దైవేనేతి శేషః ౨౧ శూరేణేతి బలై స్సముదితేన-బలేన సర్వశ్రేష్ఠే నేత్యర్థః. అపోహ్య రామం మృగచ్ఛద్మనాఽప్రవాహ్య.౨౨ సీతాయా ఇతి వివృత్య

నిశ్శ్వాసే స్థితః కశ్చి జ్జనోఽస్తి - యః అస్మా ద్విగర్హితా త్కర్మణః త్వాం నివారయతి. స చ నాస్తి?-నూనమితి యోజనా-తవ ఇష్టప్రాపకః అనిష్టనివారకశ్చ నాస్తీతి భావః ౧౩.*తిలకం. మనసాఽపి కః ప్రార్థయేత్?- కింపున ర్వచసేతి భావః ౧౪. రాక్షసాధిపేతి.తస్య తస్మాత్. ౧౫. * తిలకం. దృప్తో మాతంగః శశశ్చ యథా వనే దైవా త్సహితౌ యుయుత్సూ భవతః తయోశ్చ శశో యథాఽతిక్షుద్ర స్తథా రామేణ సంయుగే త్వం శశవత్ క్షుద్రః- రామో గజవ దిత్యర్థః ౧౬. సత్త్వమితి. ఉపగచ్ఛసి - వ్యత్యయేన భూతే లట్. ౧౯ అసందేశాదితి. రామస్య అసందేశాత్ - రామానుజ్ఞాభావాత్ తపసః పాతివ్రత్యతపసః-భస్మార్హా భస్మీకరణార్హా-కుర్మి కరోమి.౨౦. నేతి.రామస్యాహం రామసంబంధిన్యహం - విధిః విధాన మదపహరణరూపం - విహితః - దైవేనేతి శేషః ౨౧. శూరేణేతి. అపోహ్య

నయనే క్రూరే జానకీ మన్వవైక్షత. ౨౩ నీలజీమూతసంకాశో మహాభుజశిరోధరః, సింహసత్త్వగతి శ్శ్రీమాన్ దీప్తజిహ్వాగ్రలోచనః. చలాగ్రమకుటప్రాంశు శ్చిత్రమాల్యానులేపనః, రక్తమాల్యాంబరధర స్తప్తాంగదవిభూషణః శ్రోణిసూత్రేణ మహతా మేచకేన సుసంవృతః, అమృతోత్పాదనద్ధేన భుజగేనేవ మందరః. తాభ్యాం స పరిపూర్ణాభ్యాం భుజాభ్యాం రాక్షసేశ్వరః, శుశుభేఽచలసంకాశ శ్శృంగాభ్యా మివ మందరః. ౨౮. తరుణాదిత్యవర్ణాభ్యాం కుండలాభ్యాం విభూషితః, రక్తపల్లవపుష్పాభ్యా మశోకాభ్యా మివాచలః. స కల్పవృక్షప్రతిమో వసంత ఇవ మూర్తిమాన్, శ్మశానచైత్యప్రతిమో భూషితోఽపి భయంకరః. అవేక్షమాణో వైదేహీం కోపసంరక్తలోచనః, ఉవాచ రావణ స్సీతాం భుజంగ ఇవ నిశ్శ్వసన్. 30 అనయేనాభిసంపన్న మర్థహీన మనువ్రతే, నాశయా మ్యహ మద్య త్వాం సూర్య స్సంధ్యా మివౌజసా. 3౧. ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం రాజా రావణ శ్శత్రురావణః, సందిదేశ తతస్సర్వా రాక్షసీ ర్ఘోరదర్శనాః. 3౨. ఏకాక్షీ మేకకర్ణాంచ కర్ణప్రావరణాం తథా, గోకర్ణీం హస్తికర్ణీంచ లంబకర్ణీ మకర్ణికాం. 33. హస్తిపాద్యశ్వపాద్యౌ చ గోపాదీం పాదచూళికాం, ఏకాక్షీ మేకపాదీం చ పృథుపాదీ మపాదికాం అతిమాత్రశిరోగ్రీవా మతిమాత్రకుచోదరీం, అతిమాత్రాస్యనేత్రాం చ దీర్ఘజిహ్వ మజిహ్వికాం. అనాసికాం సింహముఖీం గోముఖీం సూకరీముఖీం, 3౫ యథా మద్వశగా సీతా క్షిప్రం భవతి జానకీ. తథా కురుత రాక్షస్య స్సర్వాః క్షిప్రం సమేత్య చ, 3౬ ప్రతిలోమానులోమై శ్చ సామదానాదిభేదనైః. ఆవర్జయత వైదేహీం దండస్యోద్యమనేనచ,

---

వివర్త్య. ౨౩. నీలజీమూతేతి. సింహస్యేవ బలగమనే యస్యాసౌ సింహసత్త్వగతిః జిహ్వాగ్రం లోచనే చ దీప్తాని యస్య సోఽయం దీప్తజిహ్వాగ్రలోచనః - కోపేన చలం అగ్రం యస్య తత్ చలాగ్రం చ తత్ మకుటం చ తేన ప్రాంశుః దీర్ఘః - చిత్రమాల్యవత్త్వేఽపి రక్తమాల్యవత్త్వం తత్పారిచర్యా దుక్తం. తప్తాంగదవిభూషణః - తప్తశబ్దేన తేజిష్ఠత్వ ముక్తం. మేచకేన నీలేన - అమృతోత్పాదనద్ధేన అమృతోత్పాదనార్థం నద్ధేన - తాభ్యాం ప్రసిద్ధాభ్యాం. ౨౮ తరుణేత్యాది. అలంకృతత్వే కల్పకసామ్యం - భయంకరత్వే పునశ్చైత్యసామ్యం - చైత్యం శ్మశానవృక్షః - శ్మశానమంటపో వా - సీతాయా అత్యంతభయంకరత్వజ్ఞాపనాయ రావణవర్ణనం కృతం 30 — 3౧. ఇత్యుక్త్వేత్యాది. ప్రధానాప్రధానభూతే ద్వే ఏకాక్ష్యౌ - అతో న పునరుక్తిః. అథవా అక్షం ఇంద్రియం - ఏకాక్షీం ఏకైకేంద్రియాం - శ్రోత్రనాసాదా వేకమాత్రవతీ మిత్యర్థః. 3౫—3౬ ప్రతిలోమేతి. ప్రతిలోమానులోమైః ప్రతికూలానుకూలాచరణైః - సామదానాదిభేదనైః సామదానముఖై ర్భేదైః -

---

మాయామృగచ్ఛద్మనా అన్యత్ర నీత్వా. ౨౨—౨౩ శ్రోణీతి. శ్రోణీసూత్రేణ రశనాగుణేన - మేచకేన ఇంద్రనీలనద్ధముఖత్వా న్మేచకత్వం. 30. అనయేతి శ్లోకః కేషుచిత్కోశేషు నాస్తీతి కృత్వా న వ్యాఖ్యాతః. 3౧. * ఏకాక్షీమితి. ద్విరుపాదానం వ్యక్తిభేదాత్. 3౬. ప్రతిలోమేతి.

౩౭॥ ఇతి ప్రతిసమాదిశ్య రాక్షసేంద్రః పునఃపునః. కామమన్యుపరీతాత్మా జానకీం పర్యతర్జయత్, ౩౮॥ ఉపగమ్య తతః క్షిప్రం రాక్షసీ ధాన్యమాలినీ పరిష్వజ్య దశగ్రీవ మిదం వచన మబ్రవీత్, ౩౯॥ మయా క్రీడ మహారాజ సీతయా కిం తవా నయా. వివర్ణయా కృపణయా మానుష్యా రాక్షసేశ్వర, ౪౦॥ నూన మస్యా మహా రాజ న దివ్యా న్భోగస త్తమాన్. విదధా త్యమరశ్రేష్ఠ స్తవ బాహుబలార్జితాన్, ౪౧॥ అకామాం కామయానస్య శరీర ముపతప్యతే. ఇచ్ఛంతీం కామయానస్య ప్రీతి ర్భవతి శోభనా, ౪౨॥ ఏవముక్త స్తు రాక్షస్యా సముత్క్షిప్త స్తతో బలీ. ప్రహస న్మేఘసంకాశో రాక్షస స్సన్యవర్తత, ౪౩॥ ప్రస్థిత స్స దశగ్రీవః కంపయ న్నివ మేదినీం. జ్వలద్భాస్కరవర్ణాభం ప్రవివేశ నివేశనం, ౪౪॥ దేవగంధర్వకన్యా శ్చ నాగకన్యాశ్చ సర్వతః పరివార్య దశగ్రీవం వివిశు స్తద్గృహోత్తమం, ౪౫॥ స మైథిలీం ధర్మపరా మవస్థితాం ప్రవేపమానాం పరిభర్త్స్య రావణః, విహాయ సీతాం మదనేన మోహిత స్స్వ మేవ వేశ్మ ప్రవివేశ భాస్వరం. ౪౬॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ద్వావింశ స్సర్గః.

త్రయోవింశ స్సర్గః.

ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం రాజా రావణ శ్శత్రురావణః, సందిశ్య చ తత స్సర్వా రాక్షసీ ర్నిర్జగామ హ. ౧॰ నిష్క్రాంతే రాక్షసేంద్రే తు పున రంతఃపురం గతే, రాక్షస్యో భీమరూపా స్తా స్సీతాం సమభిదుద్రువుః ౨ తత స్సీతాముపాగమ్య రాక్షస్యః

ప్రథమప్రయుక్తసామదానై రిత్యర్థః. ఆవర్జయత వశీకురుత ౩౭॥—౩౮॥. ఉపగమ్యేతి. ధాన్యమాలినీ రావణస్య కనిష్ఠపత్నీ - ఇదం మందోదర్యా అప్యుపలక్షణం ఉత్తరత్ర వానరాన్ ప్రతి హనుమద్వచనే తథా వక్ష్యమాణత్వాత్. ౩౯॥—౪౦॥. నూనమితి. అస్యాః సీతాయాః - అమరశ్రేష్ఠ బ్రష్టః - దివ్యాన్ భోగా న్న విదధాతి-అస్యా దివ్యభోగే భాగ్యం నాస్తీత్యర్థః. ౪౧॥—౪౫॥. సర్గార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి—సఇతి. ౪౬॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగారతిలకాఖ్యానే సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే-ద్వావింశ స్సర్గః.

ప్రతిలోమానులోమైః ప్రతికూలానుకూలాచరణైః - సామదానాదిభేదనైః. ౩౯॥. మయేతి. అకృపణయేతి ఛేదః అకృపణయా పతివ్రతయా-సీతయా కింకరిష్యసి- అమానుష్యేతి ఛేదః. అమానుష్యా అతఏవ వివర్ణయా మనుష్యభోగవిలక్షణయా-ఉత్తమవర్ణయే త్యర్థః మయా సహ క్రీడేతి సంబంధః. ౪౦॥. నూనమితి. భోగసత్తమాన్ ఉత్తమభోగాన్. ౪౨॥. ఏవమితి. రాక్షస్యా ధాన్యమాలిన్యా. ౪౫॥. సఇతి మదనేన మోహిత ఇతి తస్య స్వరూపకథనం ౪౬॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశ స్సర్గః.

అస్మిన్ సర్గద్వయేఽపి విద్యమానభార్యాశబ్దస్య వాస్తవార్థస్తు - భార్యా భర్తవ్యా - భార్యాత్వం, భర్తవ్యత్వ మిత్యర్థః. * తిలకం. శత్రూన్ రావయతి హాహాశబ్దం కారయతి స శత్రురావణః. ౧—౨, *తిలకం. తతఃపరం రావణగమనాదనంతరం-లోకోక్త్యా వా పరమితి. ౩. *తిలకం భార్యాత్వం

క్రోధమూర్ఛితాః, పరం పరుషయా వాచా వైదేహీ మిద మబ్రువన్. ౩. పౌలస్త్యస్య వరిష్ఠస్య రావణస్య మహాత్మనః, దశగ్రీవస్య భార్యా త్వం సీతే న బహు మన్యసే. ౪. తత స్త్వేకజటా నామ రాక్షసీ వాక్య మబ్రవీత్, ఆమంత్ర్య క్రోధతామ్రాక్షీ సీతాం కరతలోదరీం ౫. ప్రజాపతీనాం షణ్ణాం తు చతుర్థో యః ప్రజాపతిః, మానసో బ్రహ్మణః పుత్రః పులస్త్య ఇతి విశ్రుతః. ౬ పులస్త్యస్య తు తేజస్వీ మహర్షి ర్మానస స్సుతః, నామ్నా స విశ్రవా నామ ప్రజాపతి సమప్రభః. ౭. తస్య పుత్రో విశాలాక్షి రావణ శ్శత్రురావణః, తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య భార్యా భవితు మర్హసి. ౮ మయోక్తం చారు సర్వాంగి వాక్యం కి న్నానుమన్యసే, ౮౹. తతో హరిజటా నామ రాక్షసీ వాక్య మబ్రవీత్ వివర్త్య నయనే కోపా న్మార్జారసదృశేక్షణా, ౯౹ యేన దేవా స్త్రయస్త్రింశ ద్దేవరాజశ్చ నిర్జితాః తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య భార్యా భవితు మర్హసి, ౧౦౹ తత స్తు ప్రఘసా నామ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా భర్త్సయంతీ తదా ఘోర మిదం వచన మబ్రవీత్, ౧౧౹.వీర్యో త్సిక్తస్య శూరస్య సంగ్రామే ష్వనివర్తినః. బలినో వీర్యయుక్తస్య భార్యా త్వం కి న్న లప్స్యసే,౧౨౹ ప్రియాం బహుమతాం భార్యాం త్యక్త్వా రాజా మహాబలః.సర్వా సాం చ మహాభాగాం త్వా ముపైష్యతి రావణః, ౧౩౹ సమృద్ధం స్త్రీసహస్రేణ నానా రత్నోపశోభితం. అంతఃపురం సముత్సృజ్య త్వా ముపైష్యతి రావణః,౧౪౹ అన్యా తు వికటా నామ రాక్షసీ వాక్య మబ్రవీత్ ౧౫ అసకృ ద్దేవతాయుద్ధే నాగగంధర్వ దానవాః,నిర్జితా స్సమరే యేన స తే పార్శ్వ ముపాగతః, ౧౬.తస్య సర్వసమృద్ధస్య రావణస్య మహాత్మనః,కి మద్య రాక్షసేంద్రస్య భార్యా త్వం నేచ్ఛసేఽధమే ౧౭.తత స్తు దుర్ముఖీ నామ రాక్షసీ వాక్య మబ్రవీత్, ౧౭౹ యస్యసూర్యో న తపతి భీతో

ఇత్యుక్త్వేత్యాది. ౧—౫. ప్రజాపతీనామితి. 'మరీచి రత్ర్యంగిరసౌ పులస్త్యః పులహః క్రతుః' ఇతి షట్ ప్రజాపతయః. తేషాం చతుర్థః పులస్త్యః. ౧౨౹. ప్రియామితి. సర్వా సాం మధ్యే ప్రియాం బహుమతాం మహాభాగాం చ-భార్యాం మందోదరీం - త్యక్త్వా త్వా ముపై ష్యతి. ౧౩౹. ౧౪౹. ౧౫౹. ౧౬౹. ౧౭౹. యస్యేతి. యస్య యస్మాత్ తస్య న తిష్ఠసి

భార్యాభావం-న బహుమన్యసే. మోహా దితి శేషః ౪, *తిలకం. తత స్సర్వసాధారణ్యైతద్వాక్య ప్రయోగో త్తరం ఏకజటా విశి ష్యాబ్రవీత్. కరతలోదరీం, అతుందిలమధ్యా మిత్యర్థః. ౫. ప్రజా పతీనామితి. 'మరీచి రత్ర్యంగిరసౌ పులస్త్యః పులహః క్రతుః' ఇతిషట్ప్రజాపతయః. తేషాం చతుర్థః పులస్త్యః. ౬—౭. * తిలకం. తస్య పుత్ర ఇత్యనేన కులీనత్వం సూచితం. ౮. కిం కిమర్థం. ౧౨౹. ప్రియా మితి. సర్వాసాం మధ్యే బహుమతాం ప్రియాం - భార్యాం మందోదరీ మపి త్యక్త్వా త్వా ముపైష్యతీతి సంబంధః. ౧౭. యస్యేతి. యస్య యస్మాత్ - తస్య న తిష్ఠసే

చ మారుతః న వాతి స్త్వాయతాపాంగే కిం త్వం తస్య న తిష్ఠసి, ౧౮॥ పుష్పవృష్టిం చ తరవో ముముచుర్యస్య వై భయాత్ శైలాశ్చ సుభ్రు పానీయం జలదాశ్చ యదేచ్ఛతి, తస్య నైరృతరాజస్య రాజరాజస్య భామిని. కిం త్వం న కురుషే బుద్ధిం భార్యార్థే రావణస్య హి, ౨౦॥ సాధు తే తత్త్వతో దేవి కథితం సాధు భామిని. గృహాణ సుస్మితే వాక్య మన్యథా న భవిష్యసి. ౨౧॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - త్రయోవింశ స్సర్గః

చతుర్వింశ స్సర్గః.

తత స్సీతాముపాగమ్య రాక్షస్యో వికృతాననాః, పరుషం పరుషా నార్య ఊచు స్తాం వాక్య మప్రియం. ౧. కిం త్వ మంతఃపురే సీతే సర్వభూతమనోహరే, మహార్హశయనోపేతే నవాస మనుమన్యసే ౨ మానుషీ మానుషస్యైవ భార్యా త్వం బహుమన్యసే, ప్రత్యాహర మనో రామా న్న త్వం జాతు భవిష్యసి.
౩ త్రైలోక్యవసుభోక్తారం రావణం రాక్షసేశ్వరం, భర్తార ముపసంగమ్య విహరస్వ యథా సుఖం మానుషీ మానుషం తం తు రామ మిచ్ఛసి శోభనే, రాజ్యాద్భ్రష్ట మసిద్ధార్థం విక్లబం త్వ మనిందితే ౫. రాక్షసీనాం వచ శ్శ్రుత్వా సీతా పద్మనిభేక్షణా, నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యా మిదం వచన మబ్రవీత్. ౬. యదిదం లోకవిద్విష్ట ముదాహరథ సంగతాః, నైత న్మనసి వాక్యం మే కిల్బిషం ప్రతిభాతి వః. ౭. న మానుషి రాక్షసస్య భార్యా భవితు మర్హతి, కామంఖాదత మాం సర్వా న కరిష్యామి వో వచః ౮. దీనో వా రాజ్యహీనో వా యోమే

తస్మై న తిష్ఠసే - ప్రకాశనార్థేఽప్యార్షత్వా త్పరస్మైపదం షష్ఠీ చ. ౧౮॥. పుష్పవృష్టి మిత్యాది. శైలాశ్చ జలదాశ్చ పానీయం రావణః యదేచ్ఛతి తదా ముంచంతీతి విపరిణమ్యతే. ౨౦॥. సాధ్వితి. సాధు తే కథితం సాధు గృహాణేతి సాధుశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః ౨౧॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృఙ్గారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశ స్సర్గః.

తతఇత్యాది. ౧. ౨ మానుషీతి. న త్వం జాతు భవిష్యసి, తస్యేతి శేషః. మానుషీతి హేతుగర్భం-మానుషీ త్వం మానుషం త మిచ్ఛతి ౩—౬. యదిదమితి కిల్బిషం పాపావహం. ౭—౮. దీనో

వశ ఇతి శేషః. తస్మై న తిష్ఠస ఇతి వార్థః ౨౦॥. సాధ్వితి. సాధు కథితం సాధు గృహాణచేతి సంబంధః. ౨౧॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశ స్సర్గః.

౧—౨ మానుషీతి. ప్రత్యాహర నివర్తయ - న త్వం జాతు భవిష్యసి. రామస్యేతి శేషః. మానుషీత్వస్య వాస్తవార్థస్తు - మానుషీత్వం - మానుషస్య మానుషావతారస్య రామస్య భార్యాత్వమనుమన్యసే తదుక్తం - అతః రామాత్ మనో న ప్రత్యాహర - త్వం జాతు భవిష్యసి, రామస్యేతి శేషః. ౩—౪ మానుషీతి. రాజ్యాత్ భ్రష్టం - పితృవాక్యపరిపాలనాయ త్యక్తరాజ్య మిత్యర్థః. అసిద్ధార్థం అ శ్వాసా సిద్ధార్థశ్చ అసిద్ధార్థః తం - సిద్ధసర్వప్రయోజనం విష్ణు మిత్యర్థః. విక్లబం దయాళుం. రాక్షసీనామితి. నేత్రాభ్యా ముపలక్షితా. ౬. యదితి కిల్బిషం కిల్బిషవిషయం. ౭ నేతి. భార్యా భర్తవ్యా. ౮ తం నిత్యమిత్యాది. అత్రాతిదుర్దశా, స్వపి దృఢప్రతత్వద్యోతనాయ - నానావిధానేకసాధ్వీ

భర్తా స మే గురుః, తం నిత్య మనురక్తాస్మి యథా సూర్యం సువర్చలా. ౯.
యథా శచీ మహాభాగా శక్రం సముపతిష్ఠతి, అరుంధతీ వసిష్ఠంచ రోహిణీ శశినం
యథా. లోపాముద్రా యథాగస్త్యం సుకన్యా చ్యవనం యథా, సావిత్రీ సత్య
వంతం చ కపిలం శ్రీమతీ యథా. సౌదాసం మదయంతీ వ కేశినీ సగరం యథా,
నైషధం దమయంతీవ భైమీ పతి మనువ్రతా. తథాఽహ మిక్ష్వాకువరం
రామం పతి మనువ్రతా, ౧౨॥ సీతాయా వచనం శ్రుత్వా రాక్షస్యః క్రోధ
మూర్ఛితాః భర్త్సయంతిస్మ పరుషై ర్వాక్యై రావణచోదితాః, ౧౩॥ అవలీ
న స్స నిర్వాక్యో హనుమా న్శింశుపాద్రుమే సీతాం సంతర్జయంతీ స్తా రాక్షసీ
రశృణో త్కపిః, ౧౪॥ తా మభిక్రమ్య సంక్రుద్ధా వేపమానాం సమంతతః భృశం
సంలిలిహు ర్దీప్తా న్ప్రలంబా న్దశనచ్ఛదాన్, ఊచుశ్చ పరమక్రుద్ధాః ప్రగృహ్యాశు
పరశ్వధాన్. నేయ మర్హతి భర్తారం రావణం రాక్షసాధిపం, ౧౫॥ సంభర్త్స్య
మానా భీమాభీ రాక్షసీభి ర్వరాననా సా బాష్ప ముపమార్జంతీ శింశుపాం తాము
పాగమత్, ౧౬॥ తతస్తాం శింశుపాం సీతా రాక్షసీభి స్సమావృతాం, అభిగమ్య విశా
లాక్షీ తస్థౌ శోకపరిప్లుతా, ౧౭॥ తాం కృశాం దీనవదనాం మలినాంబరధారిణీం.
భర్త్సయాం చక్రిరే సీతాం రాక్షస్య స్తాం సమంతతః, ౧౮॥ తత స్తాం వినతా నామ
రాక్షసీ భీమదర్శనా. అబ్రవీ త్కుపితాకారా కరాళా నిర్ణతోదరీ, ౨౦॥ సీతే పర్యా
ప్త మేతావ ద్భర్తు స్స్నేహో నిదర్శితః, సర్వత్రాతికృతం భద్రే వ్యసనా యోప
కల్పతే, ౨౧॥ పరితుష్టాస్మి భద్రం తే మానుష స్తేకృతో విధిః. మమాపి తు వచః

వేతి. సువర్చలేత్యాదిబహుదృష్టాంతప్రదర్శనం స్వస్యాః పాతివ్రత్యదార్ఢ్యద్యోతనాయ. ౧౩॥. అవ
లీనఇతి. అవలీనః ఛన్నః - రాక్షసీ రశృణోత్ రాక్షసీవాక్యా న్యశృణో దిత్యర్థః. ౧౪॥. తా మభిక్ర
మ్యేత్యాది. నేయ మర్హతీ త్యత్రేతికరణం బోధ్యం. అస్య ఊచు రిత్యనేన సంబంధః. ౧౫॥. సంభ
ర్త్స్యమానేతి. 'సా భర్త్స్యమా' నేతి పాఠే - భర్త్సనోపగమనరూపక్రియాభేదా త్తచ్ఛబ్దద్వయం.
తాం హనుమదధిష్ఠితాం శింశుపాం. ౧౮॥ తత స్తాం వినతా నామేతి. నిర్ణతోదరీ. ౨౦॥. సీతఇతి.
అతికృతం అతిమాత్రకృతం. ౨౧॥. పరితుష్టాస్మీతి. మానుషో విధిః కృతః మనుష్యజాత్యుచితపాతివ్రత్య
నిదర్శనోపన్యాసఇత్యనుసంధేయం. అవలీనఇతి. తర్జయంతీ రశృణోత్ - రాక్షసీనాం తర్జనవాక్యా
న్యశృణో దిత్యర్థః. ౧౪॥. ఊచురితి. నేయ మర్హతీ త్యూచు రితి సంబంధః. ౧౫॥. నేతి. సా భర్త్స్య
మానా, అభూదితి శేషః. ౧౬. సేతి. సా - తాం హనుమదధిష్ఠితాం శింశుపా ముపాగమ దితి యో
జనా. ౧౮॥. తతఇతి. నిర్ణతోదరీ కృశోదరీ. ౨౦॥. సీతేతి. అతికృతం అతిమాత్రాచరణం.
౨౧॥. పరితుష్టేతి. మానుషో విధిః మనుష్యజాత్యుచితపాతివ్రత్యప్రకటనం కృతం - కింతు
ఏతావతా అల మిత్యర్థః. వాస్తవార్థస్తు - పరితుష్టాస్మీత్యాదిశ్లోకత్రయం కులకం. అస్యార్థః -
హే మైథిలి మానుషం మనుష్యధర్మం భయం త్యక్త్వా - రావయతీతి రావణం దశాననం - తథాపి
కృపణం - భర్తారం - భ్రియతే శుశ్రూషాదినా స్వామిన మితి భర్తా భృత్యః తం ఆశ్రయ -
రావణం భృత్యత్వేన అంగీకుర్విత్యర్థః. విక్రాంతాదిగుణయుక్తం రామం చ భజేతి సంబంధః,

పథ్యంబ్రువంత్యాః కురు మైథిలి, ౨౩½ రావణం భజ భర్తారం భర్తారం సర్వ రక్షసాం. విక్రాంతం రూపవంతం చ సురేశ మివ వాసవం, దక్షిణం త్యాగశీలం చ సర్వస్య ప్రియదర్శనం ౨౪. మానుషం కృపణం రామం త్యక్త్వా రావణ మాశ్రయ, దివ్యాంగరాగా వై దేహి దివ్యాభరణభూషితా అద్యప్రభృతి సర్వేషాం లోకానా మీశ్వరీ భవ, అగ్నే స్స్వాహా యథా దేవీ శచీవేంద్రస్య శోభనే. ౨౬. కింతే రామేణ వై దేహి కృపణేన గతాయుషా, ఏత దుక్తం చ మే వాక్యం యది త్వం న కరిష్యసి. అస్మి న్ముహూర్తే సర్వా స్త్వాం భక్షయిష్యామహే వయం, ౨౭½ అన్యా తు వికటా నామ లంబమానపయోధరా అబ్రవీ త్కుపితా సీతాం ముష్టి ముద్యమ్య గర్జతీ, ౨౮½ బహూ న్యప్రియరూపాణి వచనాని సుదుర్మతే. అనుక్రోశా న్మృదుత్వాచ్చ సోఢాని తవ మైథిలి, ౨౯½. న చ నః కురుషే వాక్యం హితం కాల పురస్సరం. ౩౦. ఆనీతాసి సముద్రస్య పార మన్యై ర్దురాసదం, రావణాంతఃపురం ఘోరం ప్రవిష్టా చాసి మైథిలి. రావణస్య గృహే రుద్ధా మస్మాభి స్తు సురక్షితాం. న త్వాం శక్తః పరిత్రాతు మపి సాక్షా త్పురందరః ౩౨ కురుష్వ హితవాదిన్యా వచనం మమ మైథిలి, అల మశ్రుప్రపాతేన త్యజ శోక మనర్థకం. ౩౩. భజ ప్రీతిం ప్రహర్షం చ త్యజైతాం నిత్యదైన్యతాం, సీతే రాక్షసరాజేన సహ క్రీడ యథా సుఖం. ౩౪. జానాసి హి యథా భీరు స్త్రీణాం యౌవన మధ్రువం, యావన్న తే వ్యతిక్రామే త్తావ త్సుఖ మవాప్నుహి ౩౫. ఉద్యానాని చ రమ్యాణి పర్వతోప వనాని చ, సహ రాక్షసరాజేన చర త్వం మదిరేక్షణే. ౩౬. స్త్రీసహస్రాణి తే

ప్రకటనం కృతం - ఏతావత్కాల మిత్యర్థః. ౨౩½—౨౮½. బహూనీతి. సోఢాని, రావణేనేతి శేషః. ౨౯½. నచేతి. కాలపురస్సరం కాలానురూపం. ౩౦—౩౩. భజేతి. ప్రీతిం రావణవిషయ ప్రీతిం-ప్రహర్షం కాలకృతమనోవికాసం. * రామా. అలమితి. ప్రీతిం స్నేహం-ప్రహర్షం ఆనందం-

---

౨౪½. దివ్యేతి. అద్యేతి. అగ్నేః స్వాహా ఇంద్రస్య శచీ యథా - తథా అద్యప్రభృతి లోకానా మీశ్వరీ భవేతి సంబంధః. దివ్యాంగరాగేత్యాదిశ్లోకత్రయం కుళకం. తస్యవా స్తవార్థస్తు- హేవై దేహి గతాయుషా ప్రాప్తాయుషా-రామేణ సంగమో భవిష్యతీతి శేషః. తే తవ-కృపణేన, కార్పణ్యే నేత్యర్థః. కిం మాస్తు-అగ్నేః స్వాహా ఇంద్రస్య శచీ యథా - తథా అద్యప్రభృతి దివ్యాంగరాగాదియుక్తా సతీ-సర్వేషా మస్మదాదీనాం లోకానాం చేశ్వరీ భవ-మే మయా ఉక్త మేతద్వాక్యం న కరిష్యసి యది-తర్హి త్వా ముద్దిశ్య అస్మి న్ముహూర్తే సర్వా వయం భక్షయిష్యామహే, విష మితి శేషః. సుదుర్మతే-వస్తుతస్తు - సుదుష్టేష్వపి మతిః అనుగ్రాహికా యస్యా స్సా - కాలపురస్కృతం కాలోచితం. ౨౮½. * తిలకం. అనుక్రోశో దయా-మృదుత్వ మల్పప్రమాణత్వం. ౨౯½. * తిలకం. కాలపురస్కృతం కాలోచితం - నో వాక్యం న చ కురుషే నైత త్తే హిత మితి శేషః. ౩౦—౩౨. తుల్యమితి. తుల్యం-సహేత్యర్థః. 'అల మశ్రునిపాతేన' ఇత్యపి పాఠః. ప్రీతిం స్నేహం-ప్రహర్షం ఆనందం - నిత్యదైన్యతాం నిరంతరదైన్యత్వం. ౩౩½. సీతేత్యస్య వా స్తవార్థస్తు - రాక్షసరాజేన యత్కించి దుక్త మితి శేషః. సహ సహస్వ యథాసుఖం క్రీడ. ౩౪. తత్ర హేతుః జానాసిహీతి. ౩౫. ఉద్యానానీత్యస్య వా స్తవార్థస్తు - రాక్షసరాజేన సహ ఏకదా సంవర్ధితా నితి శేషః. ఉద్యానాని వ - రావణం భర్తారం

సప్త వశే స్థాస్యంతి సుందరి, రావణం భజ భర్తారం భర్తారం సర్వరక్షసాం. ౩౭ ఉత్పాట్య వా తే హృదయం భక్షయిష్యామి మైథిలి, యది మే వ్యాహృతం వాక్యం న యథావత్కరిష్యసి. ౩౮ తత శ్చండోదరీ నామ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా, భ్రామయంతీ మహచ్ఛూల మిదం వచన మబ్రవీత్. ౩౯. ఇమాం హరిణలోలాక్షీం త్రాసోత్కంపిపయోధరాం, రావణేన హృతాం దృష్ట్వా దౌహృదో మే మహా నభూత్. ౪౦ యకృత్ప్లీహ మథోత్పీడం హృదయం చ సబంధనం, ఆంత్రాణ్యపి తథా శీర్షం ఖాదేయ మితి మే మతిః. ౪౧ తత స్తు ప్రఘసా నామ రాక్షసీ వాక్య మబ్రవీత్, ౪౧½. కంఠ మస్యా నృశంసాయాః పీడయామ కి మాస్యతే నివేద్యతాం తతో రాజ్ఞే మానుషీ సా మృతేతి హ, నాత్ర కశ్చన సందేహః ఖాదతేతి స వక్ష్యతి. ౪౩ తత స్త్వజాముఖీ నామ రాక్షసీ వాక్య మబ్రవీత్, ౪౩½. విశ స్యేమాం తత స్సర్వా స్సమా న్కురుతపీలుకాన్ విభజామ తత స్సర్వా వివాదో మే న రోచతే, పేయ మానీయతాం క్షిప్రం లేహ్య ముచ్చావచం బహు. ౪౫. తత శ్శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ వాక్య మబ్రవీత్, ౪౫½ అజాముఖ్యా యదుక్తం హి తదేవ మమ రోచతే. సురా చానీయతాం క్షిప్రం సర్వశోకవినాశినీ, మానుషం మాంస మాస్వాద్య నృత్యామోఽథ నికుంభిలాం. ౪౭ ఏవం సంభర్త్స్యమానా సా సీతా

నిత్యదైన్యతాం నిత్యం దైన్యం యస్యాస్సా నిత్యదైన్యా తస్యా భావో నిత్యదైన్యతా - తాం. ౩౭. ఉత్పాట్యేతి. ఉత్పాట్య వా ఉత్పాట్యైవ ౩౯. ఇమామితి. దౌహృదః ఇచ్ఛా. ౪౦ యకృదితి. కుక్షి దక్షిణభాగస్థః కాలఖండాఖ్యో మాంసపిండో యకృత్. ని. 'స్నాయుః స్త్రియాం కాలఖండయకృతీ తు సమే ఇమే' ఇత్యమరః. ప్లీహాతు గుల్మాఖ్యో వామభాగస్థో మాంసపిండవిశేషః, నకారాంతస్య ప్లీహన్ శబ్దస్యఆకారాంతత్వ మార్షం ని 'ఆంత్రంపురీత ద్గుల్మస్తుప్లీహా పుంసి' ఇత్యమరః. ఉత్పీడం తస్యోపరిస్థితం మాంసం-హృదయం పద్మకోశ ప్రతీకాశం మాంసం-బంధనంతస్య ధారణ మధోమాంసం-'ఉత్క్రోడ' మితి పాఠే ఉత్క్రోడో హృదయస్య స్థానం-ఆంత్రం పురీతత్. ౪౩. తత స్త్వజాముఖీ నామేత్యాది. పీలుకాన్ మాంసఖండకాన్-పేయం లేహ్యం చాస్యా ఉపదంశత్వే నోచ్యతే ౪౫ తత శ్శూర్పణఖా నామే త్యాది. నికుంభిలా నామలంకాయాః పశ్చిమద్వారప్రదేశవాసినీ భద్రకాళీ. ౪౭. ఏవమితి. రోదితి

భృత్యత్వేన భజ, అంగీకుర్వి త్యర్థః. ౩౭ ఉత్పాట్య వా ఉత్పాట్యైవ. ౩౮. ఇమామితి. ౪౦. దౌహృదః ఇచ్ఛా. యకృత్ ప్లీహమిత్యాదినా దౌహృదస్య స్వరూపం కథయతి—యకృన్నామ హృదయస్య దక్షిణభాగస్థో మాంసవిశేషః (గుండెలు) ప్లీహా తు హృది వామభాగస్థో మాంసవిశేషః. ని. 'ఆంత్రం పురీత ద్గుల్మస్తు ప్లీహా పుం స్యథ వస్నసే' త్యమరః. క్రోడం భుజాంతరం-వక్షః గోముఖాకృతిమాంసయుక్త మస్థితహృదయోపరిస్థితమాంసవిశేషో వా - 'అథోత్పీడ' మితి పాఠే-ఉత్పీడం ప్లీహోపరిస్థితం మాంసం-హృదయం చ సబంధనం నాడీబంధనసహితం, ముకుళాకారహృత్పద్మాఖ్యం మాంసవిశేషం ౪౩. తత ఇతి. పిండకాన్ మాంసఖండాన్. ౪౫. సురేతి. నికుంభిలా నామ లంకాయాః పశ్చిమభాగవర్తినీ కాచన శక్తిః. ౪౭. ఏవమితి. రోదితి అరుదత్ - సురసుతోపమా దేవకన్యకాసమా. 'స్త్రీసహస్రాణితే సప్తే' త్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు రావణం భర్తారం భజ - భృత్యత్వేనాంగీ

సురసుతోపమా, రాక్షసీభి స్సుఘోరాభి ర్ధైర్య ముత్సృజ్య రోదితి. ४ర. ఇతి శ్రీమ ద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - చతుర్వింశ స్సర్గః

పఞ్చవింశ స్సర్గః.

తథా తాసాం వదంతీనాం పరుషం దారుణం బహు, రాక్షసీనా మసౌమ్యా నాం రురోద జనకాత్మజా. ౧ ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ రాక్షసీభి ర్మనస్వినీ, ఉవాచ పరమత్రస్తా బాష్పగద్గదయా గిరా ౨. న మానుషీ రాక్షసస్య భార్యా భవితు మర్హతి, కామం ఖాదత మాం సర్వా న కరిష్యామి వో వచః 3. సా రాక్షసీ మధ్య గతా సీతా సురసుతోపమా, న శర్మ లేభే దుఃఖార్తా రావణేన చ తర్జితా. ర. వేపతే స్మాధికం సీతా విశంతీ వాంగ మాత్మనః, వనే యూథపరిభ్రష్టా మృగీ కోకై రివా ర్దితా. ౫ సా త్వశోకస్య విపులాం శాఖా మాలంబ్య పుష్పితాం, చింతయామాస శోకేన భర్తారం భగ్నమానసా. ౬ సా స్నాపయంతీ విపులౌ స్తనౌ నేత్రజల

అరుదత్. ४ర. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృఙ్గారతిలకాఖ్యానే-సున్దర కాణ్డవ్యాఖ్యానే-చతుర్వింశ స్సర్గః.

తథా తాసాం వదంతీనా మిత్యాది. తాసాం వదంతీనాం తాసు వదంతీషు. ౧. ఏవ ముక్తేతి.మన స్వినీ పాతివ్రత్యే దృఢమనాః. ౨. నమానుషీతి. ఖాదత భక్షయత 3 సారాక్షసీతి. శర్మ సుఖం. ర. వేపతఇతి. కోకైః ఈహామృగైః. ని. 'కోక స్త్వీహామృగో వృకః'ఇత్యమరః. ౫. సాత్వితి. అశో కస్య హనుమదధిష్ఠితశింశుపాసన్నిహితస్య. ౬. సాస్నాపయంతీతి. అంతం అవధిం - అధిగచ్ఛతి అధ్య

వస్యత్యర్థః. ఉత్పాట్యేతి. హేమైథిలి తే తుభ్యం వ్యాహృతం వాక్యం - రావణం భృత్యత్వేనాంగీ కుర్వితి వాక్య మిత్యర్థః. యథావన్న కరిష్యసి. యది మే మమ హృదయ ముత్పాట్య భక్షయిష్యామీతి సంబంధః. సీతా మద్దిశ్యోక్తాని వికటాయాః పరుషవాక్యా న్యసహమానానాం చండోదరీప్రభృతీనాం వివిధప్రలాపా నాహ—'తతశ్చండోదరీనా'మేత్యాదినా 'నృత్యామోథనికుంభిలా' మిత్యంతేన. 'తత శ్చండోదరీనా' మేత్యాదశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. రావణేన హృతా మిమాం సీతాం దృష్ట్వా - మే మమ - దౌహృదః స్నేహః - అస్యా మభూ దితి శేషః. ఏషాం పరుషం వదంత్యా వికటాయాః- యకృత్ ప్లీహాదీని ఖాదేయ మితి మే మతి రితి చండోదరీ నామ రాక్షసీ వచన మబ్రవీ దితి సంబంధః. తతస్తు ప్రఘసేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-నృశంసాయాః క్రూరాయాః అస్యా వికటాయాః కంఠం పీడయామః-అమానుషీ మితి చ్ఛేదః. అమానుషీ వికటా నామ రాక్షసీ. తత స్త్వజాముఖీత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ఇతి ఇమాం వికటాం. ४ర ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశ స్సర్గః.

తథాతాసామితి. ౧. ఉవాచేతి. మనస్వినీ పాతివ్రత్యే దృఢమనాః. ౨ నేతి. కామం యథే చ్ఛం. సీతావిలాపస్య వా స్తవార్థస్తు - శ్రీరామవియోగేన ఘోరరాక్షసపురావస్థానేన విరూపరాక్షసీ సమాగమేన చ వివిధప్రలాపాదిక మితి జ్ఞేయం. అస్మిన్ కాండే యత్ర యత్ర సీతాప్రలాపః- తత్ర తత్ర ఏవ మేవ ఊహనీయః. ర. వేపతఇతి. కోకైః వృకైః. ౫. సాత్వితి. అశోకస్య విపులాం శాఖా మవలంబ్య హనుమదధిష్ఠితశింశుపామూలం ప్రాప్తాయా స్సీతాయా అశోకశాఖాలంబనాభిధా

ప్రస్రైః. చింతయంతీ న శోకస్య తదాఽంత మధిగచ్ఛతి. ౭ సా వేపమానా పతితా ప్రవాతే కదలీ యథా, రాక్షసీనాం భయత్రస్తా వివర్ణవదనాఽభవత్. ౮. తస్యా స్సా దీర్ఘవిపులా వేపంత్యా సీతయా తదా, దదృశే కంపినీ వేణీ వ్యాళీవ పరిసర్పతీ. ౯. సా నిశ్శ్వసంతీ దుఃఖార్తా శోకోపహతచేతనా, ఆర్తా వ్యసృజ దశ్రూణి మైథిలీ విలలాప హ. ౧౦. హా రామేతి చ దుఃఖార్తా హా పునర్లక్ష్మణేతి చ, హాశ్వశ్రు మమ కౌసల్యే హా సుమిత్రేతి భామినీ. ౧౧. లోకప్రవాద స్సత్యోఽయం పండితై స్సముదాహృతః, అకాలే దుర్లభో మృత్యుః స్త్రియా వా పురుషస్య వా. యత్రా హ మేవం క్రూరాభీ రాక్షసీభి రిహార్దితా, జీవామి హీనా రామేణ ముహూర్త మపి దుఃఖితా. ౧౩. ఏషాఽల్పపుణ్యా కృపణా వినశిష్యా మ్యనాథవత్, సముద్రమధ్యే నౌః పూర్ణా వాయువేగై రివాహతా. ౧౪. భర్తారం త మపశ్యంతీ రాక్షసీవశ మాగతా, సీదామి ఖలు శోకేన కూలం తోయహతం యథా. ౧౫.

గచ్ఛత్. ౭. సా వేపమానేతి. రాక్షసీనాం రాక్షసీభ్యః. ౮. తస్యా ఇతి. సీతయేతి వ్యత్యయేన షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. పరిసర్పతీ పరిసర్పంతీ - నుమభావ ఆర్షః. ౯. సా నిశ్వసంతీతి దుఃఖార్తా రాక్షసీవచన శ్రవణజదుఃఖార్తా - ఆర్తా రామవిరహార్తా. ౧౦. హా రామేతి. సుమిత్రేత్యత్ర సంబుద్ధా వాప ఏకారాదేశాభావ ఆర్షః. ౧౧. లోకప్రవాద ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అకాలే అప్రాప్తకాలే-దుర్లభ ఇత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. యత్ర యతః, * రామా. తథేతి. తాసాం వదంతీనాం, తాసు వదంతీషు సతీష్విత్యర్థః. అస్మా చ్ఛ్లోకాత్ పరం ఏవముక్తేతి శ్లోకః. మనస్వినీతి. పాతివ్రత్యే దృఢమనాః - అతఃపరం - నమానుషీతి శ్లోకః. నమానుషీతి. కామం ఖాదత యథేచ్ఛం భక్షయత - అతః పరం - 'సారాక్ష'సీతిశ్లోకః. అతఃపరం 'వేపత'ఇతి శ్లోకః. శోకైః ఈహామృగైః. ని. 'కోక స్త్వీహామృగో వృకః'ఇత్యమరః. అతఃపరం 'సా'త్వితి శ్లోకః. అశోకస్య విపులాం శాఖా మాలంబ్య-హనుమదధిష్ఠితశింశుపామూలం ప్రాప్తాయా స్సీతాయా అశోకశాఖాలంబనాభిధానా దశోకశింశుపాశాఖాః పరస్పరం సంమిళితా వర్తంత ఇత్యవగమ్యతే. అతఃపరం - 'సా వేపమా'నేతిశ్లోకః. రాక్షసీనాం రాక్షసీభ్యః. అతఃపరం 'తస్యా' ఇతి శ్లోకః వేపంత్యా సీతయేత్యత్ర షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. పరిసర్పతీ పరిసర్పంతీ - నుమభావ ఆర్షః. అతఃపరం-'సానిశ్వసం'తీతి శ్లోకః. అతఃపరం-'హారా'మేతి శ్లోకః. హాసుమిత్రేతీత్యత్ర ఏకారాభావ ఆర్షః. అతఃపరం - 'లోకప్రవాద' ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దుర్లభ ఇత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. యత్ర యతః-ఏవం పాఠక్రమః. కేషుచిత్కోశేషు వ్యుత్క్రమస్తు లేఖకప్రమాదకృతః ౧౩. ఏషేతి. పూర్ణా, పదార్థై రితి శేషః. ౧౪--౧౫. మమ

నాత్ - అశోకశాఖాః శింశుపాశాఖాశ్చ సమ్మిళితా వర్తంత ఇత్యవగమ్యతే. ౭. సేతి. రాక్షసీనాం రాక్షసీభ్యః. ౮. తస్యా ఇతి. వేపంత్యా సీతయే త్యత్ర షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. పరిసర్పతీ పరిసర్పంతీ. ౧౦. హేతి. హాసుమిత్రేత్యత్ర ఏకారాభావ ఆర్షః. ౧౧. లోకప్రవాద ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దుర్లభ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. యత్ర యతః. ౧౩. ఏషేతి. పూర్ణా పదార్థైః. ౧౫. తమితి పద్మదళపత్రాక్షం దళతీతిదళం వికసితపద్మం అస్య పత్రమివాక్షం వికసిత పద్మ

తం పద్మదళపత్త్రాక్షం సింహవిక్రాంతగామినం, ధన్యాః పశ్యంతి మే నాథం కృతజ్ఞం ప్రియవాదినం. ౧౬. సర్వథా తేన హీనాయా రామేణ విదితాత్మనా, తీక్ష్ణం విష మివాఽఽస్వాద్య దుర్లభం మమ జీవితం. ౧౭ కీదృశం తు మయా పాపం పురా జన్మాంతరే కృతం, యేనేదం ప్రాప్యతే దుఃఖం మయా ఘోరం సుదారుణం ౧౮. జీవితం త్యక్తు మిచ్ఛామి శోకేన మహతా వృతా, రాక్షసీభి శ్చ రక్ష్యంత్యా రామో నాసాద్యతే మయా ౧౯ ధిగస్తు ఖలు మానుష్యం ధిగస్తు పరవశ్యతాం, న శక్యం య త్పరిత్యక్తు మాత్మచ్ఛందేన జీవితం ౨౦ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-సున్దరకాణ్డే - పంచవింశ స్సర్గః.

షడ్వింశ స్సర్గః

ప్రసక్తాశ్రుముఖీ త్యేవం బ్రువంతీ జనకాత్మజా, అధోముఖముఖీ బాలా విలప్తు ముపచక్రమే. ఉన్మత్తేవ ప్రమత్తేవ భ్రాంతచిత్తేవ శోచతీ, ఉపావృత్తా కిశోరీవ వివేష్టంతీ మహీతలే. ౨ రాఘవస్య ప్రమత్తస్య రక్షసా కామరూపిణా, రావణేన ప్రమథ్యాహ మానీతా క్రోశతీ బలాత్ రాక్షసీవశ మాపన్నా భర్త్స్యమానా సుదారుణం, చింతయంతీ సుదుఃఖార్తా నాహం జీవితు ముత్సహే. ४. న

ధనం సర్వేషాం స్వం భవిష్యతీ త్యాహ—తమితి. తం - 'బహవో నృప కల్యాణగుణాః పుత్త్రస్య సంతి తే'ఇతి ప్రసిద్ధం. ఆత్మగుణా ఉక్త్వా నిగ్రహగుణా నాహ—పద్మదళపత్త్రాక్షం-దళతీతి దళం-వికసితపద్మాక్ష మిత్యర్థః. యద్వా—దళతీతి దళం గర్భపత్త్రం - విస్పష్టార్థ మేకార్థే శబ్దద్వయం వా - సింహవిక్రాంతగామినం - విక్రాంతం విక్రమః గమనం - తద్వత్ గచ్ఛతీతి తథా ౧౬--౧౭. కీదృశంత్వితి. పురా జన్మాంతరే పూర్వజన్మని - ఘోరం సుదారుణం, అత్యంతఘోర మిత్యర్థః. ౧౮. జీవితమితి. రక్ష్యంత్యా రక్ష్యమాణయా.౧౯. ధిగితి. పరవశ్యతాం భర్తృపరతంత్రతాం-పరస్వభూతం శరీరం న స్వేచ్ఛయా త్యక్తుం శక్య మిత్యర్థః. ఆత్మచ్ఛందేన మదిచ్ఛయా. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృఙ్గారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చవింశ స్సర్గః.

ప్రశక్తేత్యాది. ఉన్మత్తేతి - ఉన్మత్తా చిత్తవిభ్రమవతీ - ఉన్మాద శ్చిత్తవిభ్రమ ఇత్యుక్తేః- ప్రమత్తా అనవధానా. ని. 'ప్రమాదోఽనవధాన' తేత్యమరః. భ్రాంతచిత్తా అనవస్థితచిత్తా - ఉపావృత్తా శ్రమాపనోదనార్థం వేష్టితా - కిశోరీవ బడబేవ. ౨. రాఘవస్యేత్యాది. ప్రమత్తస్య అనవహితస్య. ४.

పత్త్రాక్ష మిత్యర్థః. ౧౭ *తిలకం. తీక్ష్ణం విషం వత్సనాభాదిక మాస్వాద్య స్థితస్యేవ మమ మే జీవితం దుర్లభం. ౧౮. జీవితమితి. రక్ష్యంత్యా - రక్ష్యమాణయేత్యర్థః. ౧౯. ధిగితి. ఛందేన ఇచ్ఛయా.౨౦, ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చవింశ స్సర్గః.

* తిలకం. ప్రసక్తాని ప్రవృత్తాని అశ్రూణి ముఖే యస్యా స్సా ఏవం బ్రువంతీ - వక్ష్యమాణరీత్యా బ్రువంతీ వక్ష్యమాణరీత్యా బ్రువంతీ - విలప్తుం విలపితుం. ౧. ఉన్మత్తేతి. ఉన్మత్తేవ భూతావిష్టేవ - ప్రమత్తేవ మదకరద్రవ్యసేవనాత్ ప్రకర్షేణ మత్తేవ - భ్రాంతచిత్తేవ వ్యామూఢచిత్తేవ - ఉపావృత్తా కిశోరీవ శ్రమాపనోదనార్థం వేష్టితా బడబేవ ౨. రాఘవస్యేతి ప్రమత్తస్య అన

హి మే జీవితై రర్థో నైవార్థై ర్న చ భూషణైః, వసంత్యా రాక్షసీమధ్యే వినా రామం మహారథం. ౫. అశ్మసార మిదం నూన మథవాఽప్యజరామరం, హృదయం మమ యేనేదం న దుఃఖే నావశీర్యతే. ౬. ధిఙ్మా మనార్యా మసతీం యాహం తేన వినాకృతా, ముహూర్త మపి రక్షామి జీవితం పాపజీవితా ౭. కా చ మే జీవితే శ్రద్ధా సుఖే వా తం ప్రియం వినా, భర్తారం సాగరాంతాయా వసుధాయాః ప్రియంవదం ౮ భిద్యతాం భక్ష్యతాం వాఽపి శరీరం విసృజామ్యహం, న చాప్యహం చిరం దుఃఖం సహేయం ప్రియవర్జితా. ౯ చరణే నాపసవ్యేన న స్పృశేయం నిశాచరం, రావణం కిం పున రహం కామయేయం విగర్హితం ౧౦. ప్రత్యాఖ్యాతం న జానాతి నాత్మానం నాత్మనః కులం, యో నృశంసస్వభావేన మాం ప్రార్థయితు మిచ్ఛతి. ౧౧ ఛిన్నా భిన్నా విభక్తా వా దీప్తే వాఽగ్నౌ ప్రదీపితా, రావణం నోపతిష్ఠేయం కిం ప్రలాపేన వ శ్చిరం. ౧౨. ఖ్యాతః ప్రాజ్ఞః కృతజ్ఞశ్చ సానుక్రోశశ్చ రాఘవః, సద్వృత్తో నిరనుక్రోశః శంకే మద్భాగ్యసంక్షయాత్ ౧౩. రాక్షసానాం సహస్రాణి జనస్థానే చతుర్దశ, యే నైకేన నిరస్తాని స మాం కిం నాభిపద్యతే ౧౪ నిరుద్ధా రావణే నాహ మల్పవీర్యేణ రక్షసా, సమర్థః ఖలు మే భర్తా రావణం హంతు

నహీతి. మే జీవితైర్జీవనైః - కోఽప్యర్థో నాస్తి - కేవలజీవితస్యానపేక్షితత్వేఽప్యర్థసహితత్వేన తదపేక్షా స్యాత్, నేత్యాహ — నైవార్థై ర్న చ భూషణైః - భూషణై రర్థైశ్చ సహితై ర్జీవనై స్తై ర్నార్థః- కుత ఇత్యత్రాహ — వసంత్యా ఇతి. రాక్షసీమధ్యవాసా ద్రామవిరహాచ్చ సర్వోపకరణసహిత మపి జీవితం నాపేక్షిత మిత్యర్థః ౫. ౧౦ ప్రత్యాఖ్యాతమితి. ప్రత్యాఖ్యాతం ప్రత్యాఖ్యానం-భావే నిష్ఠా. ఆత్మానం స్వస్వరూపం. ౧౧. ఛిన్నేతి. ఛిన్నా ద్విఖండతయా కృతా - భిన్నా దళితా - విభక్తా అవయవశః కృతా - దీప్తేవ అగ్నౌ ప్రదీపితా వా. ౧౨. ఏవం పాతివ్రత్యదార్ఢ్యముక్త్వా రామస్యానాగమనే కారణాని బహునా శంకతే — ఖ్యాతఇత్యాదినా. ప్రాజ్ఞః - దోషవత్యపి గుణదర్శీ 'న తేఽంబా మధ్యమా మాతా గర్హితవ్యా కథంచ' నేత్యుక్తం - కృతజ్ఞః - 'కథంచి దుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్య'తీత్యుక్తరీత్యా స్వాశ్రితైః కృతం కించిదుపకారం సర్వదా మనసి కుర్వ న్నిత్యర్థః సానుక్రోశః - కించిదుపకారకరణే 'భృశం భవతిదుఃఖిత 'ఇత్యుక్తరీత్యా తేషాం వ్యసనే సతి అతిదుఃఖితః, రాఘవః జనిత్వార్జితానాం గుణాంతరాణా ముపసంగ్రహణ మిదం - సద్వృత్తః పరసమృద్ధ్యైకప్రయోజనః- ఖ్యాతః - ఏవంశత్రుగోష్ఠ్యామపిప్రసిద్ధః, నిరనుక్రోశః శంకే అస్యా మప్యవస్థాయాం ముఖప్రదానాభావా న్నృశంస మాశంకే - మద్భాగ్యసంక్షయాత్ మద్భాగ్యవిపర్యయే ణైవం వైపరీత్యం జాతం ౧౩. ఏకమాత్రసహాయ స్స కింకరిష్యతీ త్యత్రాహ — రాక్షసానామితి. జనస్థానే రక్షసాం చతుర్దశసహస్రాణి ఏకేన యేన రామేణ నిరస్తాని ఘాతితాని - సః నాభిపద్యతే న రక్షతి. ౧౪. ప్రబలో రావణః

వహితస్య. ౪. తిలకం. అర్థై ర్ధనైః ౫. తిలకం. అసతీం అసతీవ త్పరగృహస్థాం ౭. ౧౦. ప్రత్యాఖ్యాతం నిరాకరణం. ౧౧. ఛిన్నేతి. ఛిన్నా లూనా భిన్నా విదారితా - విభక్తా శీర్ణా. ౧౨. ఖ్యాతఇతి.

మాహవే. ౧౫. విరాధో దండకారణ్యే యేన రాక్షసపుంగవః, రణే రామేణ నిహత
త స్స మాం కిన్నాభిపద్యతే ౧౬ కామం మధ్యే సముద్రస్య లంకేయం దుష్ప్ర
ధర్షణా, న తు రాఘవబాణానాం గతిరోధీహ విద్యతే. ౧౭. కింతు తత్కారణం
యేన రామో దృఢపరాక్రమః, రక్షసాఽపహృతాం భార్యా మిష్టాం నాభ్యవప
ద్యతే. ౧౮. ఇహస్థాం మాం న జానీతే శంకే లక్ష్మణపూర్వజః, జాన న్నపి హి
తేజస్వీ ధర్షణం మర్షయిష్యతి. ౧౯ హృతేతి యోఽధిగత్వా మాం రాఘవాయ
నివేదయత్, గృధ్రరాజోఽపి స రణే రావణేన నిపాతితః. ౨౦. కృతం కర్మ మహ
త్తేన మాం తథాఽభ్యవపద్యతా, తిష్ఠతా రావణద్వంద్వే వృద్ధే నాపి జటాయుషా.
౨౧. యది మా మిహ జానీయా ద్వర్తమానాం సరాఘవః, అద్య బాణై రభిక్రుద్ధః
కుర్యా ల్లోక మరాక్షసం విధమే చ్చ పురీం లంకాం శోషయేచ్చ మహోదధిం, రావ
ణస్యచ నీచస్య కీర్తిం నామ చ నాశయేత్ ౨౩ తతో నిహతనాథానాం రాక్షసీనాం
గృహేగృహే, యథాఽహ మేవం రుదతీ తథా భూయో న సంశయః. ౨౪ అన్విష్య
రక్షసాం లంకాం కుర్యా ద్రామ స్సలక్ష్మణః, నహి తాభ్యాం రిపు ర్దృష్టో ముహూ
ర్త మపి జీవతి. ౨౫ చితాధూమాకులపథా గృధ్రమండలసంకులా, అచిరేణ
తు లంకేయం శ్మశానసదృశీ భవేత్ ౨౬ అచిరేణైవ కాలేన ప్రాప్స్యామ్యేవ
మనోరథం, దుష్ప్రస్థానోఽయ మాఖ్యాతి సర్వేషాం వో విపర్యయం. ౨౭. యాదృ

కథం నిరస్య ఇత్యత్రాహ—నిరుద్ధేతి. ౧౫. సామర్థ్యం నిదర్శయతి—విరాధఇతి. ౧౬. అస్తురామ స్స
మర్థః తథాపి సముద్ర మధ్యస్థా లంకా దుష్ప్రధర్షే త్యాశంక్యాహ—కామమితి. గతిరోధి గతిప్రతి
బంధకం - కించిదితి శేషః. ౧౭ ఏతత్ఫలిత మాహ—కింత్వితి. ౧౮. ఇహేతి. లక్ష్మణపూర్వజ ఇత్యనేన
నిరనుక్రోశత్వాదిప్రసక్త్యభావ స్సూచ్యతే, మర్షయిష్యతీత్యత్ర కాకు రనుసంధేయా ౧౯. ఇహాస్తీ
త్యజ్ఞానే హేతు మాహ—హృతేతి. ౨౦. ప్రసంగా దాహ—కృతమితి. అభ్యవపద్యతా రక్షతా -
రావణద్వంద్వే రావణద్వంద్వయుద్ధే. ౨౧-౨౩. తతఇతి. అహం యథా ఏవం రుదతీ రుదంత్యస్మి -
తథా నిహతనాథానాం రాక్షసీనాం గృహేగృహే - భూయః భూరి - రుదంత్యః భవిష్యంతీత్యర్థః.
౨౪. అన్విష్యేతి. రక్షసాం లంకా మన్విష్య - కుర్యాత్ - రిపునాశన మితి శేషః ౨౫. ౨౬. అచిరే
ణేతి. దుష్ప్రస్థానః దుర్మార్గః - దురాచారఇతి యావత్. ౨౭ యాదృశానీతి. అశుభాని అశుభసూచ

ప్రాజ్ఞత్వాదిగుణో రామః మద్భాగ్యసంక్షయాత్ నిరనుక్రోశ ఇతి శంక ఇతి సంబంధః ౧౮. ఇహ
స్థామితి మర్షయిష్యతీ త్యత్ర కాకు రనుసంధేయా - తథాచ న సహిష్యతీత్యర్థః. ౨౦ కృతమితి.
మాం తథాఽభ్యవపద్యతా మన్మోచనార్థ మాగతేన-రావణద్వంద్వే రావణయుద్ధే ౨౩. తతఇతి. యథా
హ మేవం రుదత్యస్మి తథా తాసాం గృహేగృహే రుదంత్యో రాక్షస్యో భూయో భూయిష్ఠం భవి
ష్యంతీత్యర్థః. ౨౪ *తిలకం. నను జ్ఞానే ఖల్విదం సంభావ్యేత జ్ఞాన మేవ దుర్లభం తత్రాహ—అన్విష్యేతి.
అచింత్యసామర్థ్యత్వాత్ దైవానుగ్రహాచ్చ లంకా మప్యన్విష్య మాం జ్ఞాత్వా రక్షసాం కుర్యాత్
వినాశన మితి శేషః. వినాశస్యోపపత్తికరత్వ మాహ—నహీతి. ౨౫. ౨౬. అచిరేణేతి. కుతః దుష్ప్రస్థా
నః దుర్మార్గవర్తనం కర్తృ-విపర్యయ మాఖ్యాతి. ౨౭. *తిలకం యాదృశానీతి. యాదృశాని దృశ్యంతే

శానీహ దృశ్యంతే లంకాయా మశుభాని వై, అచిరేణ తు కాలేన భవిష్యతి హత ప్రభా. ౨౮. నూనం లంకా హతే పాపే రావణే రాక్షసాధమే, శోషం యాస్యతి దుర్ధర్షా ప్రమదా విధవా యథా. ౨౯. పుణ్యోత్సవసముత్థా చ నష్టభర్త్రీ సరాక్షసీ, భవిష్యతి పురీ లంకా నష్టభర్త్రీ యథాఙ్గనా. ౩౦. నూనం రాక్షసకన్యానాం రుదంతీనాం గృహేగృహే, శ్రోష్యామి న చిరాదేవ దుఃఖార్తానా మిహ ధ్వనిం. ౩౧. సాంధకారా హతద్యోతా హతరాక్షసపుంగవా, భవిష్యతి పురీ లంకా నిర్దగ్ధా రామసాయకైః. యది నామ స శూరో మాం రామో రక్తాంతలోచనః, జానీయా ద్వర్తమానాం హి రావణస్య నివేశనే. ౩౩. అనేన తు నృశంసేన రావణే నాధమేన మే, సమయో యస్తు నిర్దిష్ట స్తస్య కాలోఽయ మాగతః. ౩౪. అకార్యం యే న జానంతి నైరృతాః పాపకారిణః, అధర్మాత్తు మహోత్పాతో భవిష్యతి హి సాంప్రతం. ౩౫. నైతే ధర్మం విజానంతి రాక్షసాః పిశితాశనాః, ధ్రువం మాం ప్రాతరాశార్థే రాక్షసః కల్పయిష్యతి. ౩౬. సాఽహం కథం కరిష్యామి తం వినా ప్రియదర్శనం, రామం రక్తాంతనయన మపశ్యంతీ సుదుఃఖితా. ౩౭. యది కశ్చి త్ప్రదాతా మే విషస్యాద్య భవే దిహ, క్షిప్రం వైవస్వతం దేవం పశ్యేయం పతినా వినా. ౩౮. నాజానా జ్జీవతీం రామ స్స మాం లక్ష్మణపూర్వజః, జానం

కాని - హతప్రభేత్యత్ర లంకేత్యనుకర్షః. లంకా అచిరేణ కాలేన హతప్రభా భవిష్యతీత్యత్ర యాదృశాని సూచకాని స్యుః - ఇహ లంకాయాం తాదృశా న్యశుభాని దృశ్యంత ఇత్యన్వయః. ౨౮. నూనమితి. దుర్ధర్షేతి లంకావిశేషణం ౨౯. పుణ్యేతి. పుణ్యోత్సవేభ్య స్సముత్థా - నివృత్తపుణ్యోత్సవేత్యర్థః సరాక్షసీ రాక్షసీజనమాత్రయుక్తేత్యర్థః - ఇయం లంకాపురీ నష్టభర్త్రీ సరాక్షసీ అర్థాత్ హతరాక్షసా - నష్టభర్త్రీ అంగనా యథా అంగనేవ - పుణ్యోత్సవసముత్థా భవిష్యతీ త్యన్వయః. ౩౦. ౩౧. సాంధకారేత్యాది. యదీతి - స రామః రావణస్యనివేశనే మాం వర్తమానాం జానీయా ద్యది తదా లంకా నిర్దగ్ధా భవిష్యతీతి పూర్వేణ సంబంధః. ౩౩. అనేనేతి, సమయః ద్వాదశమాసాత్మక స్సంకేతః - తస్య కాలః ఆగతః సన్నిహితః - మాసద్వయమాత్రపరిశేషాదితి భావః. ౩౪. అకార్యమితి. పాపకారిణః యే నైరృతాః అధర్మా ద్ధేతోః అకార్యం న జానంతి తైర్మహోత్పాత స్సంభవిష్యతి. ౩౫. ఏతదేవ వివృణోతి — నైతఇతి. ౩౭. యదీతి పతినేతి నాభావ ఆర్షః ౩౮ నాజానాదితి. జీవతీం

తైరేవ హతప్రభా భవిష్యతీతి జ్ఞాయత ఇత్యర్థః ౨౮ తిలకం. శోషం - ఐశ్వర్యాదే రితి శేషః. ౨౯. ౩౦. *తిలకం. ధ్వనిం రోదనశబ్దం - 'దుఃఖార్తానా'మివేతి చ పాఠః. ౩౧. యదినామేతి. సః రామః మాం రావణస్య నివేశనే వర్తమానాం జానీయా ద్యతి. తర్హి లంకా రామసాయకై ర్విదగ్ధా భవిష్యతీతి పూర్వేణ సంబంధః ౩౮. తర్హి జితం త్వయే త్యాశంక్య సత్యం కింతు తతః ప్రాగేవ మా మయం మా రయిష్యతీ త్యాహ — అనేనేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ సమయః 'మాసా ద్వాదశ భామినీ, త్యుక్తసమయః. ౩౪. నను బిభీషికామాత్ర మేతత్ కథ మకార్యం కరిష్యతీత్యత ఆహ — అకార్యమితి. యే పాపకారిణో నైరృతాః అధర్మాద్ధేతో రకార్యం న జానంతి తైర్మహోత్పాతః మద్వధరూప వహో ననర్థః - సాంప్రతం భవిష్యతి హి. ౩౫, తదేవ వివృణోతి — నైత ఇతి.

తౌ తౌ న కుర్యాతాం నోర్వ్యాం హి మమ మార్గణం. ౩౯. నూనం మమైవ శోకేన స వీరో లక్ష్మణాగ్రజః, దేవలోక మితో యాత స్త్యక్త్వా దేహం మహీతలే ౪౦. ధన్యా దేవా స్సగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, మమ పశ్యంతి యే నాథం రామం రాజీవలోచనం. ౪౧. అథవా న హి తస్యార్థో ధర్మకామస్య ధీమతః, మయా రామస్య రాజర్షే ర్భార్యయా పరమాత్మనః. ౪౨. దృశ్యమానే భవేత్ప్రీతి స్సౌహృదం నా స్త్యపశ్యతః, నాశయంతి కృతఘ్నా స్తు న రామో నాశయిష్యతి. ౪౩. కిన్ను మే న గుణాః కేచిత్ కిం వా భాగ్యక్షయో మమ, యాఽహం సీదామి రామేణ హీనా ముఖ్యేన భామినీ. ౪౪ శ్రేయో మే జీవితా న్మర్తుం విహీనాయా మహాత్మనః, రామా దక్లిష్టచారిత్రా చ్ఛూరా చ్ఛత్రునిబర్హణాత్ ౪౫. అథవా న్యస్తశస్త్రౌ తౌ వనే మూలఫలాశినౌ, భ్రాతరౌ హి నరశ్రేష్ఠౌ సంవృత్తౌ వనగోచరౌ. ౪౬. అథవా రాక్షసేంద్రేణ రావణేన దురాత్మనా, ఛద్మనాఽఽసాదితౌ శూరౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ౪౭ సాఽహ మేవం గతే కాలే మర్తు మిచ్ఛామి సర్వథా, నచ మే విహితో మృత్యు రస్మి న్దుఃఖేఽపి వర్తతి ౪౮. ధన్యాః ఖలు

జీవంతీం - న న కుర్యాతాం - కుర్యాతా మేవ - తదాహ వామనః * 'సంభావ్యనిషేధ నివర్తనే ద్వౌప్రతిషేధా' వితి. ౪౧ అథవేతి. ధర్మకామస్య తస్య కామానపేక్షిణ - ఇత్యర్థః. మయా భార్యయా కోఽర్థః. పరమాత్మనః ఉత్కృష్టస్వభావస్య. ౪౨. దృశ్యమానఇతి సౌహృదం నా స్త్యపశ్యతః అదృశ్యమానే ప్రీతి ర్న భవతి - తస్మా దదృశ్యాయాం మయి రామస్య కిం ప్రీతి ర్నాసీ దిత్యర్థః. ఏవ మాశంకితం ప్రతిషేధతి - నాశయంతీతి - కృతఘ్నాః ప్రథమ ముత్పన్నాం ప్రీతిం నాశయంతి న తు రామో నాశయిష్యతి - మయి ప్రీతిమితిశేషః. ౪౩. కిన్న్వితి సగుణాః దుష్కృతాని. ౪౪. శ్రేయఇతి. మర్తుమితి భావార్థే తుమున్ - మరణ మిత్యర్థః మహాత్మనః రామాద్విహీనాయాః మహాత్మనా రామేణ హీనాయాః-తృతీయార్థే పంచమీ. ౪౫.అథవేతి. న్యస్తశస్త్రౌ సంవృత్తౌ కిమితి సంబంధః. ౪౬ అథవేతి. సాదితౌ హతౌ. ౪౭. సాఽహమితి. వర్తతి వర్తమానే ౪౮. ధన్యాఇతి. మహాత్మానః మహా

న్నైత ఇతి. ౩౮. తదేవం మహావీరస్య మయ్యనురక్తస్య రామస్య మమాన్వేషణే కారణం మజ్జీవనాపరిజ్ఞానం వా, స్వవిపత్తి ర్వా, తాత్వికవైరాగ్యం వా, ప్రవాసదోషా న్మయి ప్రేమనాశో వా, మామకగుణహీనతా వా 'మద్భాగ్యవిపర్యయో వే' తి షట్కారణా న్యుత్ప్రేక్షతే. నాజానాదిత్యాది శ్లోకషట్కేన—అథవా నహీత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం ధర్మకామస్య న తు కామపరస్య-పరమాత్మనః అత్మారామస్యేత్యర్థః. ౪౨. అథ రామగుణాభిజ్ఞతయా ప్రేమనాశపక్ష స్తత్రాసంభావిత ఇతి స్వయమేవాహ—దృశ్యమానఇతి. కేషాంచి ద్దృశ్యమానే వస్తునీతి శేషః. సౌహృదం యథాభవతి తథా ప్రీతి ర్భవేత్ - అపశ్యతః అదృశ్యమానే సతి ప్రీతి ర్న భవేత్ - కుతః - కృతఘ్నాః నాశయంతి ప్రీతిమితి శేషః. రామస్తు న నాశయతీతి సంబంధః. యద్వా సౌహృదం స్నేహం అపశ్యతః పుంసః దృశ్యమానేఽపి సుహృదీతిశేషః. ప్రీతి ర్న భవేత్ - కిముత అదృశ్యమానే - కుతః ? కృతఘ్నాః నాశయంతి సౌహృద మిత్యనుకర్షః - కృతజ్ఞో రామస్తు న నాశయతీతి సంబంధః. ౪౪. అథాస్య మవస్థాయాం స్వకర్తవ్య మాహ—శ్రేయఇతి. మర్తుం శ్రేయః - మరణ మేవ శ్రేయ ఇత్యర్థః.

మహాత్మానో మునయ స్త్యక్తకిల్బిషాః, జితాఽఽత్మానో మహాభాగా యేషాం న
స్తః ప్రియాప్రియే ౨౯. ప్రియాన్న సంభవే ద్దుఃఖ మప్రియా దధికం భయం,
తాభ్యాం హి యే వియుజ్యంతే నమ స్తేషాం మహాత్మనాం ౩౦ సాఽహం త్యక్తా
ప్రియార్హేణ రామేణ విదితాత్మనా, ప్రాణాం స్త్యక్ష్యామి పాపస్య రావణస్య గతా
వశం. ౩౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - షడ్వింశ స్సర్గః.

సప్తవింశ స్సర్గః

ఇత్యుక్తా స్సీతయా ఘోరా రాక్షస్యః క్రోధమూర్ఛితాః, కాశ్చి జ్జగ్ము స్త
దాఖ్యాతుం రావణస్య తరస్వినః. ౧ తత స్సీతా ముపాగమ్య రాక్షస్యో ఘోర
దర్శనాః, పునః పరుష మేకార్థ మనర్థార్థ మథాబ్రువన్ అద్యేదానీం తవానార్యే
సీతే పాపవినిశ్చయే, రాక్షస్యో భక్షయిష్యంతి మాంస మేత ద్యథాసుఖం ౩.
సీతాం తాభి రనార్యాభి ర్దృష్ట్వా సంతర్జితాం తదా, రాక్షసీ త్రిజటా వృద్ధా
శయానా వాక్య మబ్రవీత్. ఆత్మానం ఖాదతానార్యా న సీతాం భక్షయిష్యథ,
జనకస్య సుతా మిష్టాం స్నుషాం దశరథస్యచ. స్వప్నో హ్యద్య మయా దృష్టో దా
రుణో రోమహర్షణః, రాక్షసానా మభావాయ భర్తు రస్యా భవాయ చ ౬. ఏవ

ధైర్యాః - త్యక్తకిల్బిషాః త్యక్తపాపాః - జితాత్మానః జితాంతఃకరణాః - మహాభాగాః మహా భాగ్యాః. ౨౯. ప్రియాదితి. ప్రియాన్నసంభవే దుఃఖం - కింతు సుఖమేవ భవేదిత్యర్థః. ప్రియాత్ అనుకూలవస్తునః-అప్రియాత్ ప్రతికూలవస్తునః-అధికం భయం, తాభ్యాం ప్రియాప్రియాభ్యాం నమ స్తేషాం-తఏవ సర్వోత్తమా ఇత్యర్థః.౩౦. సాఽహమితి. సాఽహం తద్విలక్షణాఽహం-కేవలప్రియపరే త్యర్థః ప్రియేణ త్యక్తా అప్రియం ప్రాప్తా-ప్రాణాం స్త్యక్ష్యామీత్యర్థః ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - శృఙ్గారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశ స్సర్గః.

ఇత్యుక్తాఇత్యాది. తత్ మరణాధ్యవసాయం. ౧. తతఇత్యాది. ఏకార్థం పూర్వోక్తవచనై కాభిధేయం - అనర్థార్థం అనర్థఫలకం - ఏకాక్ష్యాదయః పూర్వోక్తార్థ మేవ పరుషవచనం పున రబ్రువ న్నిత్యర్థః. అద్య అస్మిన్ దినే - ఇదానీం అస్మిన్ క్షణే - భక్షయిష్యంతి త్యబ్రువ న్నితి పూర్వేణ సంబంధః. ౩. సీతా మిత్యాది. త్రిజటా విభీషణపుత్రీ - శయానే త్యనేన స్వప్నవృత్తాంత

---

౨౮. ధన్యా ఇతి. ప్రియాప్రియే ఇష్టానిష్టే ౨౯. ప్రియాదితి ప్రియా దభిమతాద్వస్తునః- దుఃఖం న సంభవేత్ కింతు సుఖంభవేత్, అప్రియా దనభిమతా ద్వస్తునః- అధికం భయం భవేత్ -తాభ్యాం-ప్రియాప్రియరూపవిషయజన్యసుఖభయాభ్యా మిత్యర్థః.౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- షడ్వింశ స్సర్గః.

ఇత్యుక్తాఇతి తత్ మరణాధ్యవసాయం. ౧. తతఇతి ఏకార్థం ఏకాభిధేయం - అనర్థంఅనర్థఫలకం. అద్యేతి అద్యేదానీం-అద్య అస్మిన్ దినే-ఇదానీ మస్మిన్ క్షణే, అద్యేత్యస్య వాస్తవార్థస్తు. హే సీతే - పాపనిశ్చయే అనార్యే అపరాధే సతి - రాక్షస్య స్తవ మాంసం భక్షయిష్యంతీతి కాశ్చన రాక్షస్యః పరుష మబ్రువ న్నితి పూర్వేణ సంబంధః. ౩. స్వప్న ఇతి. రాక్షసానా మభావాయ వినాశాయ - భవాయ అభ్యుదయాయ. ౬. *తిలకమ్. పూర్వం క్రోధమూర్ఛితాః పశ్చా త్రిజటావచనా

ముక్తా స్త్రిజటయా రాక్షస్యః క్రోధమూర్ఛితాః, సర్వా ఏవాబ్రువన్ భీతా స్త్రిజ
టాం తా మిదం వచః. కథయస్వ త్వయా దృష్టః స్వప్నోఽయం కీదృశో నిశి, ౭॥
తాసాం శ్రుత్వా తు వచనం రాక్షసీనాం ముఖాచ్చ్యుతం ఉవాచ వచనం కాలే
త్రిజటా స్వప్నసంశ్రితం, ౮॥. గజదంతమయీం దివ్యాం శిబికా మంతరిక్షగాం.
యుక్తాం హంససహస్రేణ స్వయమాస్థాయ రాఘవః, శుక్లమాల్యాంబరధరో లక్ష్మ
ణేన సహాగతః. ౧౦. స్వప్నే చాద్య మయా దృష్టా సీతా శుక్లాంబరావృతా, సాగ
రేణ పరిక్షిప్తం శ్వేతం పర్వత మాస్థితా రామేణ సంగతా సీతా భాస్కరేణ ప్ర
భాయథా, ౧౧॥. రాఘవశ్చ మయా దృష్ట శ్చతుర్దంతం మహాగజం. ఆరూఢ శ్శై
లసంకాశం చచార సహలక్ష్మణః, ౧౨॥ తత స్తౌ నరశార్దూలౌ దీప్యమానౌ స్వతేజ
సా. శుక్లమాల్యాంబరధరౌ జానకీం పర్యుపస్థితౌ, ౧౩॥ తత స్తస్య నగస్యాగ్రే హ్యా
కాశస్థస్య దంతినః. భర్త్రా పరిగృహీతస్య జానకీ స్కంధ మాశ్రితా, ౧౪॥ భర్తు రం
కా త్సముత్పత్య తతః కమలలోచనా. చంద్రసూర్యౌ మయా దృష్ట్వా పాణినా
పరిమార్జతీ, ౧౫॥ తత స్తాభ్యాం కుమారాభ్యా మాస్థిత స్సగజోత్తమః. సీతయా
చ విశాలాక్ష్యా లంకాయా ఉపరి స్థితః, ౧౬॥. పాండురర్షభయుక్తేన రథేనాష్ట
యుజా స్వయం. ఇహోపయాతః కాకుత్స్థ స్సీతయా సహ భార్యయా, ౧౭॥. లక్ష్మ

కథనత్వరోచ్యతే. ౬. ఏవముక్తా ఇత్యాది. నిశీత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౭॥. తాసామితి.
కాలే ఉషఃకాలే-య స్స్వప్నః తత్సంశ్రితం. ౮॥ గజదంతమయీ మితి. ఆగతః లంకా మితి శేషః.
౧౦. ౧౧॥ రాఘవశ్చేతి మహాగజ మారూఢ ఇతి - శిబికాత ఇతి శేషః - తథోక్తం స్వప్నాధ్యా
యే. శ్లో. 'ఆరోహణం గోవృషకుంజరాణాం ప్రాసాదశైలాగ్రవనస్పతీనాం, విష్ఠానులేపో రుదితం
మృతం చ స్వప్నే ష్వగమ్యాగమనం చ ధన్య,' మితి - చచార. సీతాం ప్రతీతి శేషః ౧౨॥ ౧౩॥.
తత స్తస్య నగస్యాగ్ర ఇతి. అత్ర ద్వాదశసహస్రశ్లోకా గతాః - త్రయోదశ సహస్రాదిమోఽయం
శ్లోకః - గాయత్ర్యా స్త్రయోదశ మక్షర మత్ర బోధ్యం. ౧౪॥ భర్తురితి. చంద్రసూర్యౌ పాణినా
పరిమార్జతీతి - అత్ర స్వప్నాధ్యాయవచనం. శ్లో. 'ఆదిత్యమండలం వా తు చంద్రమండల మేవ వా,
స్వప్నే గృహ్ణాతి హస్తాభ్యాం రాజ్యం సంప్రాప్నుయా న్మహా'దితి. ౧౫॥—౧౭॥. అయ మిహ స్వప్న

ద్భీతా ఇత్యర్థః. కాలే ప్రాతఃకాలే-స్వప్నసంశ్రితం ప్రాతఃకాలదృష్ట స్వప్న దృష్టార్థ విషయకం -
అనేన స్వప్నస్య శీఘ్రఫలదత్వం సూచితం. ౮॥—౧౦. *తిలకమ్ సాగరేణ క్షీరసాగరేణ-పరిక్షిప్త
మావృతం - సంగతా తత్రైవ పర్వత ఇతి శేషః. ఏతేన లంకాయా మేవ రామస్య సీతాదర్శనం సూ
చితం. ౧౧॥—౧౩॥ తతఇతి జానకీం పర్యుపస్థితౌ జానకీసమీపస్థితౌ - తస్య ఇతి గాయత్ర్యా స్త్ర
యోదశాక్షరం 'తత స్తస్యే' త్యస్య శ్లోకస్య చతుర్థాక్షరేణ 'స్య' ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి - 'తత స్తస్య
నగస్యాగ్రే హ్యాకాశస్థస్య దంతినః, భర్త్రా పరి గృహీతస్య జానకీ స్కంధ మాశ్రితా' తస్య నగస్య
పూర్వోక్తస్య శ్వేతపర్వతస్యేత్యర్థః భర్త్రా పరిగృహీతస్య రామేణాధిష్ఠితస్య. ౧౪॥. భర్తురంకా దితి.
పర్వతాగ్రే గజస్కంధే భర్తురంకే స్థిత్వా తస్మా త్సముత్పత్య-కాయ మూర్ధ్వ మాయమ్యేత్యర్థః. ౧౬॥

ణేన సహ భ్రాత్రాస్సీతయా సహ వీర్యవాన్. ఆరుహ్య పుష్పకం దివ్యం విమానం సూర్యసన్నిభం,ఉత్తరాం దిశ మాలోక్య జగామ పురుషోత్తమః. ౧౯. ఏవం స్వప్నే మయా దృష్టో రామో విష్ణు పరాక్రమః,లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా సీతయా సహ భార్యయా ౨౦ న హి రామో మహాతేజా శ్శక్యో జేతుం సురాసురైః,రాక్షసై ర్వాపి చాన్యైర్వా స్వర్గః పాపజనై రివ రావణశ్చ మయా దృష్టః క్షితౌ తైలసముత్క్షితః, రక్తవాసాః పిబన్మత్తః కరవీరకృతస్రజః విమానా త్పుష్పకా దద్య రావణః పతితో భువి, కృష్యమాణః స్త్రియా దృష్టో ముండః కృష్ణాంబరః పునః. ౨౩. రథేన ఖర యుక్తేన రక్తమాల్యానులేపనః, పిబం స్తైలం హసన్నృత్యన్ భ్రాంతచిత్తాకులేంద్రియః. ౨౪. గర్దభేన యయా శీఘ్రం దక్షిణాం దిశ మాస్థితః, ౨౪౫. పున రేవ మయా దృష్టో రావణో రాక్షసేశ్వరః. పతితోఽవాక్ఛిరా భూమౌ గర్దభా ద్భయమోహితః, ౨౫౫ సహసోత్థాయ సంభ్రాంతో భయార్తో మదవిహ్వలః. ఉన్మత్త ఇవ దిగ్వాసా దుర్వాక్యం ప్రలప న్బహు, దుర్గంధం దుస్సహం ఘోరం తిమిరం నరకోపమం మలపంకం ప్రవిశ్యాఽఽశు మగ్న స్తత్ర స రావణః,౨౬౫.కంఠే బధ్వా దశగ్రీవం ప్రమదా రక్తవాసినీ. కాళీ కర్దమలిప్తాంగీ దిశం యామ్యాం ప్రకర్షతి, ౨౭౫. ఏవం తత్ర మయా దృష్టః కుంభకర్ణో నిశాచరః. ౨౯. రావణస్య సుతా

క్రమః:—శిబికాస్థితో రామో దృష్టః, శ్వేతపర్వతస్థా సీతా చ, తత శ్శిబికాయా గజ మారుహ్య, లక్ష్మణేన సహ పర్వత మభ్యేత్య, తత స్సీతాం గజస్కంధే ఽధిరోప్య, లంకాయా ఉపరి స్థిత్వా తాభ్యాం సహోష్ట్రర్షభయుక్తేన రథేనేహాగత్య స్వం దేశం ప్రతి తాభ్యాం పుష్పక మధిరుహ్య గత ఇతి. అన్యే శ్లోకాః ప్రక్షిప్తాః. తేన తే న వ్యాఖ్యాతా ఇత్యాహుః. 'లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రే'తి-ఏతత్పాద స్యానంతరం - 'సీతయా సహ వీర్యవాన్, ఆరుహ్య పుష్పకం దివ్యం విమానం సూర్యసన్నిభమ్, ఉత్తరాం దిశ మాలోక్య జగామ పురుషోత్తమః ఏవం స్వప్నే మయా దృష్టో రామో విష్ణుపరాక్రమః, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా సహ భార్యయా' - ఇతిపాఠక్రమః. విమానే పుష్పకే స్థితః - 'సాండంత్రిభువనమిత్యారభ్య 'రామస్సత్యపరాక్రమ' ఇత్యంతో గ్రంథః ప్రక్షిప్తః, ప్రకృతాసంగతశ్చ 'విష్ణురేవ స్వయంభూత్వేతి ప్రక్షిప్తవచనస్య విష్ణుపరాకక్రమ ఇత్యనేన విరోధాత్. ౧౯—౨౧.రావణశ్చేతి. పిబన్నితి. తైలసముక్షిత ఇత్యనేన తైల మిత్యుపస్థాప్యతే. కరవీరకృతస్రజ. ఇత్యకారాంతత్వ మార్షం - 'హలంతా'ద్వేత్యాపోవిధానాత్ స్రక్ఛబ్దస్యాబంతత్వేన వా నిర్వాహః.

పాండురర్షభేత్యాదిసార్థశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. తస్మిన్ గజే లంకోపరి స్థితే రామః సీతాలక్ష్మణాభ్యాం సహ పాండుర వృషభాష్ట్రయుక్తేన రథేనే హాఽఽగత్య-పుష్పకారూఢ స్తాభ్యాం సహ ఉత్తరాం దిశం ప్రస్థితో దృష్ట ఇతి సంబంధః ఇహ శైలారోహణాదీనాం శుభావేదకత్వం 'ఆరోహణం గోవృషకుంజరాణా' మిత్యాది శాస్త్రా దవగంతవ్యం ౨౧. రావణశ్చేతి. కరవీరకృతస్రజ ఇత్యేత ద్రథవిశేషణం. ౨౨. *తిలకం. మలాని పంకాని - యస్మిన్ తత్ తిమిరం. ౩౦౪. వైహాయసం

సర్వే దృష్టా స్తైలసముత్క్షితాః, ౨౯॥ వరాహేణ దశగ్రీవ శ్శింశుమారేణ చేన్ద్రజిత్ ఉష్ట్రేణ కుంభకర్ణశ్చ ప్రయాతో దక్షిణాం దిశం, ౩౦॥ ఏక స్తత్ర మయా దృష్ట శ్శ్వేతచ్ఛత్రో విభీషణః శుక్లమాల్యాంబరధర శ్శుక్లగంధానులేపనః, శంఖదుందుభినిర్ఘోషై ర్నృత్తగీతై రలంకృతః. ఆరుహ్య శైలసంకాశం మేఘస్తనితనిస్స్వనం, చతుర్దంతం గజం దివ్య మాస్తే తత్ర విభీషణః. చతుర్భి స్సచివై స్సార్థం వైహాయస ముపస్థితః, ౩౩॥ సమాజశ్చ మయా దృష్టో గీతవాదిత్రనిస్స్వనః. పిబతాం రక్తమాల్యానాం రక్షసాం రక్తవాససాం, ౩౪॥ లంకా చేయం పురీ రమ్యా సవాజిరథకుంజరా. సాగరే పతితా దృష్టా భగ్నగోపురతోరణా, ౩౫॥ లంకా దృష్టా మయా స్వప్నే రావణేనాభిరక్షితా. దగ్ధా రామస్య దూతేన వానరేణ తరస్వినా, ౩౬॥ పీత్వా తైలం ప్రనృత్తాశ్చ ప్రహసంత్యో మహాస్వనాః. లంకాయాం భస్మరూక్షాయాం ప్రవిష్టా రాక్షసస్త్రియః, ౩౭॥ కుంభకర్ణాదయశ్చేమే సర్వే రాక్షసపుంగవాః రక్తం నివసనం గృహ్య ప్రవిష్టా గోమయహ్రదే, ౩౮॥ అపగచ్ఛత నశ్యధ్వం సీతా మాప సరాఘవః ఘాతయే త్పరమామర్షీ సర్వై స్సార్థం హి రాక్షసైః, ౩౯॥ ప్రియాం బహుమతాం భార్యాం వనవాస మనువ్రతాం. భర్త్సితాం తర్జితాం వాఽపి నానుమంస్యతి రాఘవః, ౪౦॥ త దలం క్రూరవాక్యైర్వ స్సాంత్వ మేవాభిధీయతాం. అభియాచామ వైదేహీ మేతద్ధి మమ రోచతే, ౪౧॥ యస్యా మేవంవిధ స్స్వప్నో దుఃఖితాయాం ప్రదృశ్యతే సా దుఃఖై ర్వివిధై ర్ముక్తా ప్రియం ప్రాప్నో త్యనుత్తమం ౪౨॥ భర్త్సితా మపి యాచధ్వం రాక్షస్యః కిం వివక్షయా రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం రాక్షసానా ముపస్థితం, ౪౩॥ ప్రణిపాతప్రసన్నా హి మైథిలీ జనకాత్మజా. అల మేషా పరిత్రాతుం రాక్షస్యో మహతో భ

ఏవం రావణవినాశసూచక ముక్త్వా విభీషణస్య రాజ్యప్రాప్తిసూచక మాహ—ఏక స్తత్ర మయా దృష్ట శ్శ్వేతచ్ఛత్ర ఇత్యాదినా. వైహాయసం విమానం. ౩౩॥——౩౮॥ అపగచ్ఛతేతి. అపగచ్ఛత అపసరత-నశ్యధ్వం అదర్శనం ప్రాప్నుత - ఆత్మనేపద మార్షం సీతా మాప సీతా మచిరేణాప్స్యతీత్యర్థః. సర్వైః రాక్షసై స్సార్ధం ఘాతయేత్. వఇతి సిద్ధం అపగచ్ఛత నశ్యధ్వ మిత్యుక్తేః రావణ మిత్యధ్యాహారో వా. ౩౯॥ ప్రియామితి నానుమంస్యతి - న సహిష్యత ఇత్యర్థః ౪౦॥ తదలమితి. అభియాచామ - అభయమితి శేషః. ౪౧॥——౪౨॥ భర్త్సితామితి కిం వివక్షయా? అస్మాభి స్తదా భర్త్సితా కథం ప్రసన్నా భవిష్యతీతి వక్తు మిచ్ఛయా కిం - శంకా న కర్తవ్యేత్యర్థః ౪౩॥ కుతఇత్యత ఆహ—ప్రణిపా

ఖేచరత్వం. ౩౩॥——౩౬॥ * తిలకం. భస్మరూక్షాయాం భస్మనా రూక్షాయాం. ౩౯॥ * తిలకం. భర్త్సితాం యుష్మత్కృతభర్త్సనాదిమతీం - నానుమంస్యతి నానుమంస్యతే న క్షమిష్యతే. అత స్తత్క్రోధో ఘాతయే దితి భావః ౪౦॥ తదల మితి. అభియాచామ - అభయ మితి శేషః. ౪౨॥ భర్త్సితా మితి. యాచధ్వం: అభయ మితి శేషః. అభయవచనకారణ మాహ— రాఘవా దితి.

యాత్, ౨౫. అపి చాస్యా విశాలాక్ష్యా న కించి దుపలక్షయే. విరూప మపి చాంగేషు సుసూక్ష్మ మపి లక్షణం, ౨౬ ఛాయావైగుణ్యమాత్రం తు శంకే దుఃఖ ముపస్థితం అదుఃఖార్హా మిమాం దేవీం వైహాయస ముపస్థితాం, ౨౭. అర్థసిద్ధిం తు వైదేహ్యాః పశ్యామహ ముపస్థితాం. రాక్షసేంద్ర వినాశం చ విజయం రాఘవస్య చ, ౨౮ నిమిత్తభూత మేతత్తు శ్రోతు మస్యా మహత్ప్రియం. దృశ్యతే చ స్ఫురచ్చక్షుః పద్మపత్ర మివాయతం, ఈషచ్చ హృషితో వాస్యా దక్షిణాయా హ్యదక్షిణః. అకస్మాదేవ వైదేహ్యా బాహు రేకః ప్రకంపతే, కరేణుహస్తప్రతిమ స్సవ్యశ్చోరు రనుత్తమః. వేపమాన స్సూచయతి రాఘవం పురతస్థితం ౩౦ పక్షీ చ శాఖానిలయః

తప్రసన్నాహీతి ౨౫ స్వప్నదర్శనకథనేన సీతాయా శ్శోభనం భావీత్యభిధాయ శరీరలక్షణప్రదర్శనే నాపి శుభం భావీత్యాహ—అపిచేతి లక్షణం దుఃఖప్రాప్తిహేతుభూతం రేఖోపరేఖాదికం. ౨౬. తర్హి కుత స్తాదృశదుఃఖానుభవ ఇత్యత్రాహ—ఛాయేతి. ఛాయావైగుణ్యమాత్రం - ఉపలక్షయ ఇత్యనుషజ్యతే. వైహాయసం విమానం - ఉపస్థితాం ప్రాప్తాం - దివ్యభోగార్హామితి యావత్, అన్వయస్తు ఛాయావైగుణ్యమాత్రం తూపలక్షయే- అతః అదుఃఖార్హాం దివ్యభోగార్హా- మిమాం దుఃఖం ఉపస్థిత మితి శంక ఇతి, అత్ర ఛాయావైగుణ్యం నామ కాంతివైకల్యం ని. 'ఛాయాత్వనాతపే కాంతా'విత్యమరః. యద్వా ఛాయాఽత్రానాతపః-తద్వైగుణ్యం తస్య విషమత్వం సర్వలక్షణలక్షితాయా అపి ఛాయావైగుణ్య మేతావ ద్దుఃఖకర మాసీదితి భావః. ౨౮. ఇదానీం రామవార్తాశ్రవణసూచక మాహ—నిమిత్తభూతమితి. చక్షు రితి - అదక్షిణ మిత్యేత దత్రాప్యనుషజ్యతే - హృషితో వా హృష్ట ఇవ - పులకిత ఇవ - పద్మపత్ర మిత్యనేన రోగాదిదృష్టహేత్వంతరరాహిత్యముక్తం - అకస్మాత్ దృష్టహేత్వంతరం వినా. ౩౦. ఏవం దేహనిమిత్త ముక్త్వా శాకున మప్యాహ—పక్షీతి పక్షీ పింగళికా - శాఖానిలయః ప్రహృష్టః - పునఃపున శ్శోభనోత్తమసాంత్వవాదీ భూయోభూయో మధురవాదీ- ఉత్తరోత్తర ముత్తమసాంత్వస్వరవాదీ వా సుస్వాగతాం శోభనబంధ్వాగమనమితి యావత్. ని. 'బంధు స్స్వ స్వజనా స్సమా' ఇత్యమరః వాచం స్వర ముదీరయానః-చోదయతీవరామాగమనం కథయతీవ - యద్వా—పూర్వోక్తరాఘవ ఏవ కర్మ - రాఘవ ముపపాదయతీ వేత్యర్థః ఆచార్యాస్తు - పక్షా వస్య స్త ఇతి పక్షీ - గరుత్మాన్ - భూమ్ని ప్రశంసాయాం చ మత్వర్థీయః - తదుక్తం *'భూమనిందాప్రశంసాసు నిత్యయోగేఽతిశాయనే, సంసర్గేఽస్తివివక్షాయాం భవంతి మతుబాదయ' ఇతి -

---

౨౫. న కేవలం స్వప్నదర్శన మేవాస్యాః శుభావేదకం - కింతు ప్రత్యక్షదర్శన మపి బహ్వస్తీత్యాసర్గసమాప్తే చాహ—అపిచేత్యాదినా. అంగేషు విరూపం లక్షణం నోపలక్షయ ఇతి సంబంధః.—౨౬. ఛాయేతి. ఛాయావైగుణ్యం కాంతివైకల్యం - వైవర్ణ్యమితి యావత్. తావన్మాత్ర ముపలక్షయ ఇత్యనుకృష్యతే. ఏతావతైవ అదుఃఖార్హాం దుఃఖానర్హాం - ప్రత్యుత వైహాయస ముపస్థితాం దివ్యభోగార్హాం ఇమాం ఇదం దుఃఖ ముపస్థితం ప్రాప్త మితి శంకే - మన్య ఇత్యర్థః. అర్థసిద్ధిం ప్రయోజనసిద్ధిం - కుత ఇత్యత ఆహ—రాక్షసేంద్రేతి రాక్షసేంద్రవినాశరాఘవవిజయరూపం. ౨౮. నిమిత్తేతి మహత్ప్రియం శ్రోతుం ఏతత్స్వప్నదర్శనం అస్యా నిమిత్తభూత మితి సంబంధః. ౨౯. ఈషదితి హృషితో వా హృషిత ఇవ. ౩౦ పక్షీతి. పక్షీ శాఖానిలయః శాఖాస్థనీడం ప్రవిష్టః-

ప్రహృష్టః పునః పునశ్చోత్తమసాంత్వవాదీ, సుస్వాగతాం వాచ ముదీరయాన

తథాచ పక్షౌ విస్తార్య ప్రదక్షిణం సంచరన్ - శాఖానిలయః కుసుమితపల్లవితశాఖాయాం దృఢతరం స్థితః - ఆర్ద్రీతరతరుభాగ ఏవ శాఖాత్వవ్యపదేశః. ప్రదక్షిణభ్రమణం ఆర్ద్రశాఖావరోహణం దృఢతరావస్థానం చ శుభశంసీత్యర్థః ప్రహృష్టః తత్ర ఫలభోజనాదినా సంతుష్టః-పునఃపునశ్చోత్తమసాంత్వవాదీ ఉత్తరోత్తరం సాంత్వవచనం కుర్వన్నివ స్థితః 'మాశుచః సద్య స్సమాగమిష్యతి తే భర్తా నాయ మవసర శ్శోకస్య' ఇత్యేవం సాంత్వయ న్నివ స్థితః- తదుపరి సుస్వాగతాం వాచ ముదీరయానః- ఏతావన్మాత్రం న భవతి తస్య సంతాపాతిరేక ఇతి కథయన్నివ స్థితః. విరహక్లిష్టాయా స్స్వాగతవచనం హి నామ ప్రతియోగిన స్సంతాపాతిశయకథన మేవ - ఉక్తం హి * శ్లో. తపతి తనుగాత్రి మదన స్త్వా మనిశం మాం పున ర్దహ త్యేవ, గ్లపయతి యథా శశాంకం న తథా హి కుముద్వతీం దివస' ఇతి - పునఃపున శ్చోదయతీవ - ప్రియాగమనే నిశ్చితే మజ్జనాలంకరణాదికం కిమర్థం నకరోషీ త్యేవం సీతాం చోదయతీ వేత్యుత్ప్రేక్షా-హృష్టః - నాయికాగమనకాలికహర్షః స్వస్యైవే త్యేతద్వైలక్షణ్యం హృషితతనూరుహై స్సూచయ న్నివ స్థితః, ఇదం హి రామాయణముత్తమం కావ్యం - తథాహి—కావ్యం తావత్త్రివిధం - ఉత్తమం మధ్యమ మధమం చేతి, యత్ర వాచ్యాతిశాయివ్యంగ్యం తదుత్తమం, సఏవధ్వని రిత్యుచ్యతే యత్ర వాచ్యానతిశాయివ్యంగ్యం తన్మధ్యమం కావ్యం, తదేవగుణీభూతవ్యంగ్య మిత్యుచ్యతే యత్ర వ్యంగ్య మేవ నాస్తి తదధమం, తదేవ చిత్ర మిత్యుచ్యతే వ్యంగ్యం చ పదగతం వాక్యగతం ప్రబంధగతం చేతి త్రివిధం భవతి. ఏతత్కాండరూపప్రబంధేనా నాదిభగవత్సంబంధవత శ్చేతనస్యోజ్జీవనే ప్రవృత్తస్యాఽఽచార్యస్య ప్రవృత్తి రభివ్యజ్యతే. ఉక్తశ్చాయ మర్థ 'స్తతోరావణనీతాయా' ఇతి శ్లోకే- అత్ర లంకాపదేన శరీరం ద్యోతితం- ఏకాక్షీప్రభృతయ ఇంద్రియాణి, రావణకుంభకర్ణా వహంకార మమకారౌ, ఇంద్రజిత్ప్రభృతయః కామక్రోధలోభమోహమదమాత్సర్యాదయః, తాదృశలంకానిరుద్ధసీతాసదృశ శ్చేతనః, తస్య భగవత్ జ్ఞానోపదేష్టాఽఽచార్యస్తు హనుమాన్. తాదృశాచార్యలక్షణ మనేనశ్లోకేనసూచ్యతే. పక్షీ - పక్షశబ్దేన గమనసాధనత్వాత్ జ్ఞానకర్మణీ ఉచ్యేతే, తదుక్తం * శ్లో 'ఉభాభ్యా మేవ పక్షాభ్యాం యథా ఖే పక్షిణాం గతిః, తథైవ జ్ఞానకర్మభ్యాం నియతా పరమాగతి'రితి - జ్ఞానకర్మణో రంగాంగిభావే నాత్ర సముచ్చయో వివక్షితః * 'బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన దానేన తపసా నాశకే' నేతిశ్రుతేః అనే నాచార్యశబ్దనిర్వచన ముక్తం * శ్లో ఆచినోతి హి శాస్త్రార్థా నాచారే స్థాపయ త్యపి, స్వయ మాచరతే యస్మా త్తస్మాదాచార్య ఉచ్యతే'ఇతి-శాఖాశబ్దేన వేదశాఖా ఉచ్యంతే నిలయశబ్దేన తదేకపరత్వం, త్యాగే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్, తదుక్తం శిక్షాయాం * 'శ్లో అధీత మపి యో వేదం విముంచతి నరాధమః, భ్రూణహా స తు విజ్ఞేయో వియోని మధిగచ్ఛ'తీతి కించ - నిలయఇత్యనేన తదర్థవిషయక శ్రవణమనననిధ్యాసనరూపతదనుష్ఠానా న్యుచ్యంతే అనేనాచార్యలక్షణ ముక్తం - తథాహుః. * శ్లో ఆచార్యో వేదసంపన్నో విష్ణుభక్తో విమత్సరః, మంత్రజ్ఞో మంత్రభక్తశ్చ సదామంత్రాశ్రయ శ్శుచిః. గురుభక్తిసమాయుక్తః పురాణజ్ఞో విశేషతః, ఏవం లక్షణసంపన్నో గురు రిత్యభిధీయత'ఇతి- ప్రహృష్టః సదా సంతుష్టహృదయః, అనేన సర్వదా సేవనీయత్వ ముక్తం తథోక్తం - * 'శ్లో. అహ్లాదశీతనేత్రాంబుః

ఉత్తమసాంత్వవాదీ ఉత్తమశాంతస్వరవాదీ - సుస్వాగతాం సుష్ఠు శోభన మాగత మిత్యేవం రూపాం వాచ ముదీరయానః ఉచ్చరన్ - పునఃపున శ్చోదయతీవ శోభన మాగతం ప్రత్యుద్గచ్ఛేతి

పునఃపున శ్చోదయతీవ హృష్టః. ౫౧౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - సప్తవింశ స్సర్గః.

అష్టావింశస్సర్గః.

సా రాక్షసేంద్రస్య వచో నిశమ్య తద్రావణస్యాప్రియ మప్రియార్తా, సీతా వితత్రాస యథా వనాంతే సింహాభిపన్నా గజరాజకన్యా ౧ సా రాక్షసీమధ్యగతా చ భీరు ర్వాగ్భి ర్భృశం రావణతర్జితా చ, కాంతారమధ్యే విజనే విసృష్టా బాలేవ కన్యా విలలాప సీతా. ౨. సత్యం బతేదం ప్రవదంతి లోకే నాకాలమృత్యు ర్భవతీతి సంతః, యత్రాహ మేవం పరిభర్త్స్యమానా జీవామి కించిత్ క్షణ మప్యపుణ్యా. ౩ సుఖా ద్విహీనం బహుదుఃఖపూర్ణ మిదం తు నూనం హృదయం స్థిరం మే, విశీర్యతే యన్న సహస్రధాఽద్య వజ్రాహతం శృంగ మివాచలస్య. ౪.

పుళకీకృతగాత్రవాన్ - సదాపరగుణావిష్టో ద్రష్టవ్య స్సర్వదేహిభి' రితి. పునఃపున శ్చోత్తమసాంత్వవాదీ—ఉత్తమః-'ఉత్తమః పురుష స్త్వన్యః పరమాత్మే త్యుదాహృత' ఇత్యుక్తః పరమాత్మా-తద్విషయం సాంత్వం శిష్యేభ్యో వదతీ త్యుత్తమసాంత్వవాదీ "శ్లో. త్వం మేఽహం మే కుత స్తత్తదపికుత ఇదం వేదమూలప్రమాణా దేతచ్చానాదిసిద్ధా దనుభవవిభవా త్తర్హి సాక్రోశ ఏవ, క్వాఽఽక్రోశః కస్య గీతాదిషు మమ విదితః కోఽత్ర సాక్షీ సుధీ స్యా ద్ధంత త్వత్పక్షపాతీ స ఇతి నృకలహే మృగ్యమధ్యస్థవత్త్వ'మిత్యుక్తరీత్యా భగవతి మనుష్యాణాం కలహే శ్లో. యమో వైవస్వతో రాజా య స్తవైష హృది స్థితః, తేన చే దవివాద స్తే మా గంగాం మా కురూన్ గమ' ఇతి - సాంత్వవాదశీల ఇత్యర్థః. పునఃపున రిత్యనేన కర్షకః కదాచి న్న ఫలిత మిత్యేతావతా యథా కృషిం న పరిత్యజతి పునఃపున స్తత్రైవ ప్రవర్తతే. తథాఽఽచార్యోఽప కదాచిత్ స్వవచనాశ్రవణేఽపి న నివర్తత ఇత్యుక్తం అనేనాచార్యస్య భగవతో ఽప్యతిశయ ఉక్తః. స హి పార్థాయ గీతా ముపదిశ్య పునరాశ్వమేధికే తేన పూర్వోక్త మర్థం విస్మృత్య పునః పృష్టే నాహం వక్ష్యామి త్యుక్తవాన్ 'నూన మశ్రద్ధధానోఽసి దుర్మేధా హ్యసిపాండ' వేత్యాదినా. కించ సుస్వాగతాం వాచ ముదీరయానః-సుష్ఠు సంప్రదాయావిచ్ఛేదో యథాతథాఽఽచార్యపరంపరయా స్వస్మై ఆగతాం వాచం అష్టాక్షరాదిమంత్ర రాజరూపాం నిర్హేతుకైవ దయయా సముదీరయన్ *'ఆచార్యాణా మసా వసా' విత్యాభగవత్త ఇతిగురుపరంపరాయా అనుసంధేయత్వ మనేన సూచితం - పునఃపున శ్చోదయతీవ ఉక్తార్థస్యానుష్ఠానాయ చోదనాం దర్శయతి, అన్యథా హ్యుపదేశోఽప్యనర్థక ఏవ స్యాత్ - అతఏవాహు రాచార్యాః 'స్థాలిత్యే శాసితారమితి. హృష్టః-ఏతేన శిష్యశిక్షణం స్వప్రయోజన మాచార్యస్యే త్యుక్తం. * తనిశ్లోకి. ౫౧౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశ స్సర్గః

సా రాక్షసేంద్రస్యేత్యాది ౧—౭. సత్యమితి యత్ర యేన కించి జ్జీవామి కుత్సితం జీవామి

సీతాం పునఃపునః ప్రేరయతీ వేత్యర్థః ౫౧౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశ స్సర్గః.

* ౧. తిలకం. విసృష్టా బాలా కన్యేవ మహాదుర్భిక్షక్షోభవశాత్ బాలకన్యాయాః పరిత్యాగః. ౨. సత్యమితి. యత్ర యతః. ౩—౪. ఆత్మహననే దోషస్యాస్య దిశ్యత ఆహ—నైవేతి. అత్ర ఆత్మహననే-

నైవాస్తి దోషం మమ నూనమత్ర వధ్యాఽహ మస్యాప్రియదర్శనస్య, భావం న చాస్యాహ మనుప్రదాతు మలం ద్విజో మంత్ర మివాద్విజాయ. ౪. నూనం మమాంగా న్యచిరా దనార్య శ్శస్త్రై శ్శితై శ్ఛేత్స్యతి రాక్షసేంద్రః, తస్మి న్ననాగచ్ఛతి లోకనాథే గర్భస్థజంతో రివ శల్యకృంతః. ౫. దుఃఖం బతేదం మమ దుఃఖితాయా మాసౌ చిరాయాధిగమిష్యతో ద్వౌ, బద్ధస్య వధ్యస్య తథా నిశాంతే రాజాపరాధా దివ తస్కరస్య. ౬ హా రామ హా లక్ష్మణ హా సుమిత్రే హా రామమాత స్సహ మే జనన్యా, ఏషా విపద్యామ్యహ మల్పభాగ్యా మహార్ణవే నౌ రివ మూఢవాతా ౭ తరస్వినా ధారయతా మృగస్య సత్త్వేన రూపం మనుజేంద్రపు

3. నన్వాత్మహననే మహాన్ దోష స్స్యా దిత్యాశంక్యాహ—నైవేతి దోషం దోషః - ఆర్షం నపుంసకం. అత్ర ఆత్మహననే - కథ మదోష ఇత్యాశంక్య రావణకృతా న్మరణా దాత్మనైవ మరణం శ్రేయ ఇత్యాహ—వధ్యేతి - అప్రియదర్శనస్య అస్య రావణస్య - దుర్మరణత్వావిశేషేఽపి దుష్టరాక్షసేన మరణ మతికష్ట మితి భావః తర్హి తదనుప్రవేశేనాత్మా రక్ష్యతాం - సర్వతః ఆత్మానం గోపాయే దితి శ్రుతే రిత్యాశంక్యాహ—భావమితి - అస్య అస్మిన్ రావణే - భావం హృదయం-అనుప్రదాతుం నాలం న శక్తా - రామస్వత్వా దస్య న హ్యన్యస్య స్వ మన్యోఽన్యస్మై దాతు మర్హతీతి భావః అనర్హా శ్చాయం భావోఽన్యప్రదాన స్యేత్యము మర్థం దృష్టాంతముఖే నాహ—ద్విజఇతి - మంత్రం వేదం - అద్విజాయ శూద్రాయ ౪. నూనమితి, అనాగచ్ఛతి-మాసద్వయా దర్వాగితి శేషః. గర్భస్థజంతోః - నిరుద్ధనిర్గమస్య గర్భస్థజంతోః - శల్యకృంతః నాపితః. ౫. దుఃఖమితి. చిరాయ దుఃఖితాయాః - మమ ద్వౌ మాసౌ వధస్యావధిభూతౌ అధికమిష్యతః ఇదం దుఃఖం బత - కస్య దుఃఖ మివ - రాజాపరాధాత్ - బద్ధస్య తథా నిశాంతే వధ్యస్య తస్కరస్యేవ - 'దుఃఖం యథేతి పాఠే ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ౬ హారామేతి. మూఢో వాత్యారూపో వాతో యస్యాస్సా మూఢవాతాః - వాత్యాహతేత్యర్థః 'మూఢ స్తంద్రితవాత్యయోరి' తి విశ్వః. ౭. తరస్వినా వితి మృగస్య రూపం ధారయతా - సత్త్వేన జంతునా - మమ కారణాత్ మన్నిమిత్తం - విశస్తౌ హింసితౌ -

దోషం దోషః - నాస్తి - కుతః - వధ్యాఽహ మితి. ఆత్మహననాభావేఽపి మమ రావణకర్తృదుర్మరణస్య దుర్వారత్వాత్ దోషాభావోఽస్తి రితి భావః. నను దుర్మరణాభావాయ రావణానుకూలత్వం ప్రాప్యతా మత ఆహ—భావమితి. భావం చిత్తం - మంత్రం వేదం - అద్విజాయ శూద్రాయ. ౪. స్త్రీణాం వ్యభిచారా న్మరణ మేవ వరం - కులాకీర్తికరజనాపవాదాదీనా మభావాదితి భావః. తథాప్యాత్మఘాతదోషస్యాతిదోషత్వా త్సాహస మయుక్త మిత్యాశంక్య - సత్యం - విచిత్రవధా ద్బిభేమీ త్యాశయే నాహ—నూనమితి లోకనాథే రామే అనాగచ్ఛతి సతి - మాసద్వయా దర్వాగితి శేషః - గర్భస్థజంతోః - మృతస్యేతి శేషః. అంగాని శల్యకృంతః నాపిత ఇవ - రాక్షసేంద్రః మమ జీవంత్యా ఏవాంగాని ఛేత్స్యతీతి సంబంధః. ౫ దుఃఖమితి చిరాయ దుఃఖితాయా మమ - ఇదమేవ దుఃఖం యౌ ద్వౌ మాసౌ నవధిభూతౌ తావ ప్యాగమిష్యతః. బతేతి. రాజాపరాధా ద్బద్ధస్య నిశాంతే ప్రాతఃకాలే వధ్యస్య తస్కరస్య-యథా యాదృక్ దుఃఖం-తాదృ జ్మమాఽఽగత మిత్యర్థః. ౬. హారామేతి. మూఢవాతా మూఢో వాత్యారూపో వాతో యస్యాస్సా తథా ౭. తరస్వినావితి.

త్రౌ, నూనం విశస్తౌ మమ కారణాత్తౌ సింహర్షభౌ ద్వావివ వైద్యుతేన ౯ నూనం స కాలో మృగరూపధారీ మామల్పభాగ్యాం లులుభే తదానీం, యత్రార్యపుత్రం విససర్జ మూఢా రామానుజం లక్ష్మణపూర్వజం చ ౧౦. హా రామ సత్యవ్రతదీర్ఘబాహో హా పూర్ణచంద్రప్రతిమానవక్త్ర, హా జీవలోకస్య హితః ప్రియశ్చ వధ్యాం న మాం వేత్సి హి రాక్షసానాం. ౧౧. అనన్యదైవత్వమియం క్షమా చ భూమౌ చ శయ్యా నియమశ్చ ధర్మే, పతివ్రతాత్వం విఫలం మమేదం కృతం కృతఘ్నేష్వివ మానుషాణాం ౧౨. మోఘో హి ధర్మశ్చరితో మయాఽయం తథైకపత్నీత్వమిదం నిరర్థం, యా త్వాం న పశ్యామి కృశా వివర్ణా హీనా త్వయా సంగమనే నిరాశా. ౧౩. పితుర్నిదేశం నియమేన కృత్వా వనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ, స్త్రీభిస్తు మన్యే విపులేక్షణాభిస్త్వం రంస్యసే వీతభయః కృతార్థః. ౧౪.

ద్వౌ సింహర్షభావివ - ద్వౌసింహావివ - ద్వౌ వృషభావివేత్యర్థః. వైద్యుతేన అశనినా. ౯ నూనమితి. లులుభే ప్రలోభయామాస - యత్ర యస్మిన్ కాలే - విససర్జేతి స్వచేష్టితమ్యుక్తమపురుషైక వచనం రామానుజం లక్ష్మణపూర్వజంచ పరస్పరస్య సదృశావిత్యుక్తపరస్పరసాదృశ్యాత్ బాల్యాత్ ప్రభృతి సుస్నిగ్ధతయా చ పరస్పరనిరూపకభూతౌ. ౧౦—౧౧ అనన్యదైవత్వమితి. అనన్యదైవత్వం - ఆశ్రయణీయా దేవతాఽన్యాస్తి సా రక్షిష్యతీతి బుద్ధిర్మే నాస్తి 'నారాయణము పాగమ' దిత్యత్రాప్యప్రాధాన్యేన 'సహపత్న్యే' తి హ్యుక్తం. నారాయణ మారాధయతో రామస్య పరిచారికాఽస్మీత్యర్థః. ఇయం క్షమా చ - రావణపరుషాక్షరాణి రాక్షసీనాం తర్జనభర్త్సనాదీని రామమధురాలాపశ్రవణకుతూహలేన హ్యహం క్షాంతవతీ - భూమౌ చ శయ్యా. - 'తవాంకే సముపావిశ' మిత్యేవంవిధభోగః కదాచిదపి కిం న సేత్స్యతీ త్యాశయా హి మయా భూమౌ శయనం క్రియతే, నియమశ్చ ధర్మే, రక్షకత్వధర్మోఽపి తస్మిన్నేవేతి మనీషయా హి మయాస్థితం, 'న త్వాం కుర్మి దశగ్రీవ భస్మ భస్మార్హ తేజసే' త్యుక్తిరపి తం దృష్ట్వైవ పతివ్రతాత్వం-ఏతద్వ్రితం మమే త్యుక్తం వ్రతం వినా మమ కించిద్వ్రితం నాస్తీత్యర్థః పత్యుర్వ్రిత మేవ వ్రతం యస్యాస్సా పతివ్రతా - తస్యాభావః పతివ్రతాత్వం, విఫలం మమేదం - అమోఘమపి మోఘమాసీత్. కస్యేవేతి చే త్తత్రాహ—కృతం కృతఘ్నేష్వివ మానుషాణాం- 'ఆత్మానం మానుషం మన్యే' ఇత్యుక్తరీత్యా మానుషత్వం రామస్యాప్యస్తి. అత స్తదితరమానుషాణాం మధ్యే కృతఘ్నేషు కృతం కార్యమివ, అస్య కిం మూల మితి చేత్ - మమేదం - తస్మిన్న కాచిన్న్యూనతా మమైవ దుష్కృతమత్ర హేతుః. * తనిశ్లోక. ౧౨—౧౩. పితురితి. పితుర్నిదేశం ఆజ్ఞాం- నియమేన అవిచ్ఛేదేన కృత్వా-చరితవ్రతః చరితవన్యవృత్తివ్రతః - వనాన్నివృత్తశ్చ సన్ - స్త్రీభిస్తు మత్తోఽపివిలక్షణాభిః స్త్రీభిః - త్వం రంస్యసే - వీతభయః గతవనవాసభయః - కృతార్థః - నిష్పన్నసర్వపురుషార్థః మద్వినాశేన పునర్బహ్వీ రూఢ్వా రంస్యస ఇతి భావః ౧౪. అహంత్వితి. త్వయి జాతకామా - అతఏవ

మృగస్య మాయామృగస్య - రూపం ధారయతా సత్త్వేన జంతునా - వైద్యుతేన విద్యుదగ్నినా. ౯. నూనమితి. మృగరూపధారీ కాలః కర్తా - లులుభే లోభయామాస - యత్ర యస్మిన్కాలే - విససర్జ వ్యసృజం. ౧౦. ౧౧. అనన్యదైవత్వమితి అనన్యదైవత్వం పత్యేకదేవతాత్వం - కృత ముపకృతం.

అహం తు రామ త్వయి జాతకామా చిరం వినాశాయ నిబద్ధభావా, మోఘం చరి
త్వాఽథ తపోవ్రతం చ త్యక్ష్యామి ధిగ్జీవిత మల్పభాగ్యా. ౧౫ సా జీవితం క్షిప్ర
మహం త్యజేయం విషేణ శస్త్రేణ శితేన వాఽపి, విషస్య దాతా న హి మేఽస్తి
కశ్చి చ్ఛస్త్రస్య వా వేశ్మని రాక్షసస్య ౧౬. ఇతీవ దేవీ బహుధా విలప్య సర్వా
త్మనా రామ మనుస్మరంతీ, ప్రవేపమానా పరిశుష్కవక్త్రా నగోత్తమం పుష్పిత
మాససాద. ౧౭. శోకాభితప్తా బహుధా విచింత్య సీతాఽథ వేణ్యుద్గ్రథనం గృహీ
త్వా,ఉద్బధ్య వేణ్యుద్గ్రథనేన శీఘ్ర మహం గమిష్యామి యమస్య మూలం ౧౮
ఉపస్థితా సా మృదుసర్వగాత్రీ శాఖాం గృహీత్వాఽథ నగస్య తస్య,౧౯. తస్యాస్తు
రామం ప్రవిచింతయంత్యా రామానుజం స్వం చ కులం శుభాంగ్యాః శోకా
నిమిత్తాని తథా బహూని ధైర్యార్జితాని ప్రవరాణి లోకే, ప్రాదు ర్నిమిత్తాని తదా
బభూవుః పురాఽపి సిద్ధా న్యుపలక్షితాని. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దర
కాణ్డే - అష్టావింశ స్సర్గః.

త్వయి నిబన్ధభావా నిబద్ధహృదయా - వినాశాయ త్వయి నిబద్ధభావేతి దుఃఖాతిరేకోక్తిః - తపః
అనశనం - వ్రతం నియమం - అల్పభాగ్యా జన్మాంతరసుకృతరహితా - ఇదానీ మనుష్ఠితానాం
తపోవ్రతాదీనాం జన్మాంతరఫలదత్వేన మోఘత్వోక్తిః-అతఏ వాల్పభాగ్యే త్యుక్తం. ౧౫ సాజీవిత
మితి. వేశ్మని రాక్షసస్య - ఏవం సమ్యక్స్మరణకారీ క్రూరస్యాస్య గృహే కథం లభ్యేత ఇతి భావః.
౧౭. ఇతీవేత్యాది. శోకేతి వేణ్యుద్గ్రథనం వేణీబంధనం - యమస్య మూలం యమస్య సమీపం -
అత్రేతికరణం బోధ్యం - ఇతి విచింత్య నగోత్తమం శింశుపా మాససాద 'శింశుపాం తా ముపాగ
మదితిపూర్వ ముక్తం - తస్య సామీప్యేన గమన మహోచ్యతే - పుష్పితం శుభసూచనం - యద్వా
పుష్పిత మాససాద అగ్నిప్రవేశం కుర్వంతీవేత్యర్థః ౧౮. ఉపస్థితే త్యర్థ మేకం వాక్యం. నగస్య
శాఖాం గృహీత్వా ఉపస్థితా. ౧౯. తస్యాస్త్వితి స్వం చ కులం విచింతయంత్యా ఇత్యనేన దుర్మ
రణాత్ భీతత్వం వ్యజ్యతే. శోకానిమిత్తాని - శుభసూచకానీత్యర్థః. ధైర్యార్జితాని ఆర్జితధైర్యాణి -
ధైర్యకరాణీత్యర్థః లోకే ప్రవరాణి - లోకే ప్రసిద్ధానీత్యర్థః, ప్రవరం హి ప్రసిద్ధం భవతి
ప్రాదుర్బభూవు రిత్యన్వయః పురాఽపి సిద్ధా న్యుపలక్షితాని పూర్వమపి ఫలవ్యాప్తత్వేన దృష్టాని -
తా న్యుత్తరసర్గే వివరిష్యతి.౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిల
కాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశ స్సర్గః.

---

౧౮. శోకేతి శోకాభితప్తేత్యాదసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం శోకాభితప్తా సీతా బహుధా విచింత్య -
వేణ్యుద్గ్రథనం వేణీం గృహీత్వా వేణ్యుద్గ్రథనేన ఉద్గ్రథ్య ఉద్బంధనం - కృత్వా - యమస్య
మూలంగమిష్యామీతి నగస్య శాఖాం గృహీత్వా ఉపస్థితా అవస్థితేతి సంబంధః, ౧౯. తస్యా
ఇతి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. శోకానిమిత్తాని - శుభసూచకానీత్యర్థః - ధైర్యార్జితాని - ధైర్యసం
పాదకానీ త్యర్థః పురాఽపి సిద్ధాన్యుపలక్షితాని పూర్వమపి లబ్ధసంవాదత్వేన దృష్టాని. ౨౦.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యా
యాం - అష్టావింశ స్సర్గః

⁓ ఏకోనత్రింశస్సర్గః ⁓

తథాగతాం తాం వ్యథితా మనిందితాం వ్యపేతహర్షాం పరిదీనమానసాం, శుభాం నిమిత్తాని శుభాని భేజిరే నరం శ్రియా జుష్ట మివోపజీవినః. ౧ తస్యాశ్శుభం వామ మరాళపక్ష్మరాజీవృతం కృష్ణవిశాలశుక్లం, ప్రాస్పంద తైకం నయనం సుకేశ్యా మీనాహతం పద్మ మివాభితామ్రం ౨. భుజశ్చ చార్వంచితపీనవృత్తః పరార్థ్యకాళాగరుచందనార్హః, అనుత్తమే నాధ్యుషితః ప్రియేణ చిరేణ వామస్సమవేప తాఽఽశు ౩. గజేంద్రహస్తప్రతిమశ్చ పీన స్తయో ర్ద్వయో స్సంహతయో స్సుజాతః, ప్రస్పందమానః పున రూరు రస్యా రామం పురస్తాత్ స్థిత మాచచక్షే ౪ శుభం పున ర్హేమసమానవర్ణ మీషద్రజోధ్వస్త మివామలాక్ష్యాః, వాస

తథాగతామిత్యాది తథాగతాం - 'రహస్యం చ ప్రకాశంచేత్యుక్తరీత్యా సర్వం యథావత్సాక్షాత్కృతవతో మునే రపి తథాశబ్దప్రయోగా దిత్థ మితి పరిచ్ఛిద్య వక్తు మశక్యదుఃఖాం, తాం ధర్మిస్వరూపాతిరిక్తయత్కించిదతిశయరహితాం, వ్యథితాం - * ఆశంసాయాంభూతవచ్చేతినిష్ఠా. తథాచ పూర్వోక్తం సర్వం ధర్మిస్వరూపమాత్రం - ఇతఃపర మేవ వ్యసనాని భవిష్యంతీతి మన్యమానాం, 'స్సమా ద్వాదశ తత్రాహం రాఘవస్య నివేశనే, భుంజానామానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధినీ'త్యుక్తం భోగజాతం సర్వ మకించిత్కర మాసీత్ - దుఃఖమేవవిరూపక మాసీత్. అనిందితాం- రామవిరహే యథా స్థాతవ్యం తథాస్థితాం, ఏవ మనవస్థానే నిందితైవ భవతి వ్యపేతహర్షాం- హర్షః పూర్వ మస్యాం వసిత్వా గత ఇతి న జ్ఞాతా మిత్యర్థః. వ్యపాభ్యా ముపసర్గాభ్యాం తథా ప్రతీయతే - పరిదీనమానసాం - హర్షే సమాగతే ప్యాశ్రయరహితాం, పరిత్యాగేన తథాఽవగమ్యతే. శుభాం - గుణాధికవిషయవిరహకృతవికృతిత్వేన తద్దశాయా ఏవ నీరాజనా కర్తవ్యే త్యేవం స్థితాం, నిమిత్తాని శుభాని భేజిరే-నిమిత్తాని తద్విషయే శుభాని సూచయిత్వా స్వసత్తాం లేభిరే, నరం శ్రియాజుష్ట మివోపజీవినః - అర్థినో హి లక్ష్మీకటాక్షవద్విషయే కించిత్కృత్య స్వప్రయోజనం లభంతే ఇమాని తు సాక్షాల్లక్ష్మీవిషయే కించిత్కృత్యనిమిత్తస్వామిత్వం లేభిర ఇత్యర్థః. *తనిశ్లోకి.౧ శుభనిమిత్తాన్యేవాహ—తస్యాఇత్యాదినా. అరాళం వక్రం - కృష్ణవిశాలశుక్లం-మధ్యేకనీనికాయాం కృష్ణం - సర్వతో విశాలం శుభ్రం చ, అభితామ్రం అభిత స్తామ్రం - ప్రాంతరక్త మిత్యర్థః. *'ప్రాంతరక్తేచ నేత్రే' ఇతి పద్మినీలక్షణాత్. ౨—౩. గజేంద్రేతి. తయోః సులక్షణవత్తయా ప్రసిద్ధయోః-ఊరుః వామ ఇత్యనుషజ్యతే, సుజాతః సుందరః. ౪. శుభమితి. శిఖరాగ్రదత్యాః వృత్తాగ్రదంతయుక్తాయాః. ౫. 'శిఖరం నిస్తులం వృత్త' మిత్యుత్పలమాలా. శిఖరం దాడిమఫలబీజ మిత్యన్యే నైఘంటుకాః - యద్వా—శిఖరాకారాగ్రదంతాయాః * 'అగ్రాంతశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్య' శ్చేతి దంతస్య దత్రాదేశః-వాసః వస్త్రం - పరిస్రంసత పర్యస్రంసత - అడభావ ఆర్షః - ఊరుకంపాదితి భావః. స్థితాయాః తిష్ఠంత్యా ఇతి వస్త్రస్రంసనానుగుణావస్థోక్తిః. యద్వా—వాసస్స్రంసనం కాంతాగమనసూచక మితి భావః. శిఖర దంతత్వే

* తిలకం. తథేతి. ఉపసేవినః సేవకాః-త ఇవ.౧.తస్యాఇతి. అరాళానాం వక్రాణాం-పక్ష్మణాం అక్షిరోమ్ణాం-రాజ్యా పఙ్క్త్యా-వృతం *'పక్ష్మాక్షిలోమ్ని కింజల్కే' ఇత్యమరః.వక్రం కృష్ణవిశాలశుక్లం మధ్యే కృష్ణం సర్వతో విశాలం శుక్లం చ - అభిత స్తామ్రం అభితామ్రం ప్రాంతరక్త మిత్యర్థః ౩. గజేంద్రేతి ద్వయో ర్మధ్యే ఊరుః - వామ ఇత్యనుషజ్యతే. ౪ శుభమితి. శిఖరాగ్రదత్యాః శిఖరాకారా

స్థితాయా శ్శిఖరాగ్రదత్యాః కించి త్పరిస్రంసత చారుగాత్ర్యాః. ౫. ఏతై ర్నిమి త్తై రపరైశ్చ సుభ్రూ స్సంబోధితా ప్రాగపి సాధుసిద్ధైః, వాతాతపక్లాంత మివ ప్రణ ష్టం వర్షేణ బీజం ప్రతిసంజహర్ష ౬. తస్యాః పునర్బింబఫలాధరోష్ఠం స్వక్షిభ్రు కే శాంత మరాళపక్ష్మ, వక్త్రం బభాసే సితశుక్లదంష్ట్రం రాహో ర్ముఖా చ్చంద్ర ఇవ ప్రముక్తః ౭ సా వీతశోకా వ్యపనీతతంద్రీ శాంతజ్వరా హర్షవివృద్ధసత్త్వా, అశో భ తార్యా వదనేన శుక్లే శీతాంశునా రాత్రి రివోదితేన. ౮ ఇతి శ్రీమద్రామా యణే - సున్దరకాణ్డే - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

⟶ త్రింశ స్సర్గః ⟵

హనుమా నపి విక్రాంత స్సర్వం శుశ్రావ తత్త్వతః, సీతాయా స్త్రిజటాయాశ్చ రాక్షసీనాం చ తర్జనం. ౧ అవేక్షమాణ స్తాం దేవీం దేవతా మివ నందనే, తతో బహువిధాం చింతాం చింతాయామాస వానరః ౨. యాం కపీనాం సహస్రాణి సుబహూన్యయుతాని చ, దిక్షు సర్వాసు మార్గంతే సేయమాసాదితా మయా. చారేణ తు సుయుక్తేన శత్రో శ్శక్తి మవేక్షతా, గూఢేన చరతా తావ దవేక్షిత

సాముద్రికం *'శ్లో స్నిగ్ధా స్సమానరూపా స్సుపఙ్క్తయ శ్శిఖరిణ శ్శ్లక్ష్ణాః, దంతా భవంతి యాసాం తాసాం పాదే జగత్సర్వ' మితి * 'యాసాం శిఖరిణో దంతా దీర్ఘం జీవంతి తాః స్త్రియ' ఇతిచ. ౫. ఏతైరితి. అపరైః పూర్వోక్తశకునైః - సంబోధితా సద్యః కాంతాగమవార్తా భవిష్యతీతి బోధితా - వాతాతపక్లాంతం సమ్యగ్వాతాతపసంశోషితం - ప్రణష్టం భూమా వదర్శనం గతం - యద్వా—ప్రణష్టం ప్రకర్షేణ కృశీభూతం - బీజం వర్షేణేవ ప్రతిసంజహర్ష - బీజస్య ప్రహర్షో నామ అంకురాది భావేన స్థూలీభూయ బహిర్నిర్గమః. ౬ తస్యాఇతి స్వక్షిభ్రు శోభనాక్షిభ్రూయుక్తం - కేశాః అంతే యస్య తత్కేశాంతం - ఉపరిభాగప్రకీర్ణాళక మిత్యర్థః. సితశుక్లదంష్ట్రం అత్యంతశుక్లదంతం - ఏకార్థే శబ్దద్వయప్రయోగో ఽతిశయజ్ఞాపనాయ - యథా—'ముగ్ధమనోజ్ఞ' ఇతి నీరంధ్రత్వేన సంసక్తశుక్లదంష్ట్ర మితి వాఽర్థః * 'షిఙ్ బంధన' ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్నిష్ఠా. ౭ సేతి- వ్యపనీతతంద్రీ నిరస్త జాడ్యా - హర్షవివృద్ధసత్త్వా హర్షవికసితచిత్తా - శుక్లే శుక్లపక్షే ౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః

హనుమానపీత్యాది విక్రాంతః పరాక్రమశాలీ - సీతాయా స్త్రిజటాయాశ్చ - సర్వం సర్వవృత్తాంతం - తర్జనం తర్జనవచనం. ౧. అవేక్షమాణఇతి చింతాం చింతయామాస - చింతాం చకార. ౨. యామితి. సర్వవానరాభిలషితోఽర్థో మయైకేన లబ్ధ ఇతి విస్మితవాన్. ౩. చారేణేతి. ఇదం వక్ష్య

గ్రగంతాయాః-వాసః-పరిస్రంసత పర్యస్రంసత. ౫. * తిలకం సాధుసిద్ధైః సమ్యక్ సంబంధిభిః-సంవాదిభి రితి పాఠాంతరం. ౬ తస్యాఇతి. సితశుక్లదంష్ట్రం పఙ్క్తిబద్ధధవళదంత మిత్యర్థః. ౭. వ్యపనీత తంద్రీ - నిరస్తజాడ్యా - హర్షవివృద్ధసత్త్వా హర్షేణ వికసితచిత్తా-సా సీతా - వదనేన కర్త్రా - అశోభత - శుక్లే శుక్లపక్షే. ౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

హనుమానితి. విశ్రాంతః విగతవ్యాపారః - సీతాయా స్త్రిజటాయాశ్చ సర్వం - వృత్తాంత మితి శేషః. ౧. అవేక్షమాణఇతి, చింతాం చింతయామాస - చింతాం చకారేత్యర్థః ౩. చారేణేతి. ఇదం

మిదం మయా. ౪. రాక్షసానాం విశేషశ్చ పురీ చేయ మవేక్షితా, రాక్షసాధిపతే రస్య ప్రభావో రావణస్య చ. ౫. యుక్తం తస్యాప్రమేయస్య సర్వసత్త్వ దయావతః, సమాశ్వాసయితుం భార్యాం పతిదర్శనకాంక్షిణీం. ౬. అహ మాశ్వాసయామ్యేనాం పూర్ణచంద్రనిభాననాం, అదృష్టదుఃఖాం దుఃఖార్తాం దుఃఖస్యాంత మగచ్ఛతీం ౭. యద్యప్యహ మిమాం దేవీం శోకోపహతచేతనాం, అనాశ్వాస్య గమిష్యామి దోషవ ద్గమనం భవేత్. ౮. గతే హి మయి తత్రేయం రాజపుత్రీ యశస్వినీ, పరిత్రాణ మవిందంతీ జానకీ జీవితం త్యజేత్. ౯. మయా చ స మహాబాహుః పూర్ణచంద్రనిభాననః, సమాశ్వాసయితుం న్యాయ్య స్సీతాదర్శనలాలసః ౧౦. నిశాచరీణాం ప్రత్యక్ష మనర్హం చాపి భాషణం, కథన్ను ఖలు కర్తవ్యమిదం కృచ్ఛ్రగతోఽప్యహం ౧౧. అనేన రాత్రిశేషేణ యది నాశ్వాస్యతే మయా, సర్వథా నాస్తి సందేహః పరిత్యక్ష్యతి జీవితం. ౧౨. రామశ్చ యది పృచ్ఛేన్మాం కిం మాం సీతాఽబ్రవీ ద్వచః, కిమహం తం ప్రతిబ్రూయా మసంభాష్య సుమధ్యమాం. ౧౩. సీతాసందేశరహితం మా మిత స్త్వరయాఽఽగతం, నిర్దహే దపి కాకుత్ స్థః క్రుద్ధ స్తీవ్రేణ చక్షుషా ౧౪. యది చోద్యోజయిష్యామి భర్తారం రామకారణాత్, వ్యర్థ మాగమనం తస్య ససైన్యస్య భవిష్యతి. ౧౫ అంతరం త్వహ మాసాద్య రాక్షసీనా మిహ స్థితః, శనై రాశ్వాసయిష్యామి సంతాపబహులా మిమాం. ౧౬. అహం త్వతితను శ్చైవ వానరశ్చ విశేషతః, వాచం చోదాహరిష్యా

మాణం - తావత్ కార్త్స్న్యేన. ౪-౫ యుక్తమితి. సమాశ్వాసయితుం-యుక్తం న్యాయ్యం ౬. అహమితి. ఆశ్వాసయామి * 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవ' ద్వేతి లట్ ౭ ౮. దోషవత్త్వ ముపపాదయతి—గతే హీతి ౯. మయేతి సమాశ్వాసయితుం న్యాయ్యః-సీతా సందేశకథనేనేతి శేషః. ౧౦—౧౨ రామశ్చేతి. సీతాఽబ్రవీద్వచ ఇత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౩—౧౪ యదిచేతి. భర్తారం సుగ్రీవం - వ్యర్థం-అనాశ్వాస్య గమనే తదాగమనపర్యంతం దేవ్యాః ప్రాణానవస్థానా దితి భావః. ౧౫. అంతరమితి. రాక్షసీనాం అంతరం అవకాశం విచ్ఛేదం వా - రాక్షస్యసన్నిధానసమయ మిత్యర్థః. ౧౬ అహంత్వితి అతితనుః అతిసూక్ష్మతనుః సంస్కృతాం ప్రయోగసౌష్ఠవలక్షణసంస్కారయుక్తాం

వక్ష్యమాణం.౪. *తిలకం.రాక్షసానాం విశేషత స్తారతమ్య మైశ్వర్యాదికృతం-అస్య రావణస్య ప్రభావశ్చావేక్షితః ౫. యుక్తమితి యుక్తం న్యాయ్యం ౬.అహమితి. ఆశ్వాసయామి ఆశ్వాసయిష్యామి. ౭.*తిలకం. దోషవ త్కార్యహానిదోషవత్.౮—౯ మయేతి.సమాశ్వాసయితుం న్యాయ్యః-సీతాసందేశకథనేనేతి శేషః ౧౦ *తిలకం సీతాసమాశ్వాసనం చ కష్ట మిత్యాహ —నిశాచరీణామితి. తాసాం ప్రత్యక్షం సీతయా అభిభాషణ మయుక్తం అయోగ్యం-అత ఇదం కార్యం కథం కర్తవ్య మిత్యేవం కృచ్ఛ్రగతోఽహ మస్మి ౧౧. *తిలకం.కాలవిలంబశ్చ ఆశ్వాసన స్యాయుక్త ఇత్యాహ.—అనేనేతి. ౧౨.రామశ్చేతి. సీతా మబ్రవీ దిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౪. యదిచేతి. భర్తారం సుగ్రీవ ముద్యోజయిష్యామి ఉద్యోగం కరిష్యామి - తస్య సుగ్రీవ స్యాగమనం వ్యర్థం,తదాగమనపర్యంతం దేవ్యాః ప్రాణానవస్థానా దితి భావః ౧౫ అంతరమితి,అంతర మవకాశం-తాసా మనవధానసమయ మిత్యర్థః.౧౬.

మి మానుషీ మిహ సంస్కృతాం ౧౭. యది వాచం ప్రదాస్యామి ద్విజాతి రివ సంస్కృతాం, రావణం మన్యమానా మాం సీతా భీతా భవిష్యతి.౧౮ వానరస్య విశేషేణ కథం స్యా దభిభాషణం, ౧౮॥ అవశ్య మేవ వక్తవ్యం మానుషం వాక్యమర్థవత్ మయా సాన్త్వయితుం శక్యా నాన్యథే య మనిన్దితా, ౧౯॥. సేయ మాలోక్య మే రూపం జానకీ భాషితం తథా రక్షోభి స్త్రాసితా పూర్వం భూయస్త్రాసం గమిష్యతి. ౨౦॥ తతో జాతపరిత్రాసా శబ్దం కుర్యా న్మనస్వినీ. జానమానా విశాలాక్షీ రావణం కామరూపిణం, ౨౧॥ సీతయా చ కృతే శబ్దే సహసా రాక్షసీగణః నానాప్రహరణో ఘోర స్సమేయా దన్తకోపమః, ౨౨॥ తతో మాం సంపరిక్షిప్య సర్వతో వికృతాననాః. వధేచ గ్రహణే చైవ కుర్యు ర్యత్నం యథాబలం, ౨౩॥ గృహ్య శాఖాః ప్రశాఖాశ్చస్కన్ధాం శ్చోత్తమ శాఖినాం. దృష్ట్వా విపరిధావన్తం భ వేయు ర్భయశంకితాః, ౨౪॥. మమ రూపం చ సంప్రేక్ష్య వనే విచరతో మహత్ రాక్షస్యో భయవిత్రస్తా భ వేయు ర్వికృతా ననాః ౨౫॥ తతః కుర్యు స్సమాహ్వానం రాక్షస్యో రక్షసా మపి రాక్షసేన్ద్ర నియుక్తానాం రాక్షసేన్ద్రనివేశనే ౨౬॥ తే శూలశక్తినిస్త్రింశవివిధాయుధపాణ యః ఆపతేయు ర్విమర్దేఽస్మి న్వేగేనోద్విగ్నకారిణః, ౨౭॥ సంరుద్ధ స్తైస్తు పరితో విధమ న్రక్షసాం బలం. శక్నుయా న్న తు సంప్రాప్తుం పరం పారంమహోదధేః, ౨౮॥ మాంవా గృహ్ణీయు రాప్లుత్య బహవ శ్శీఘ్రకారిణః. స్యాదియం చా

---

౧౭. గీర్వాణభాషయా వ్యవహారే దోష మాహ — యదీతి ౧౮॥. అథ మానుషభాషయా వ్యవహర్తవ్య త్వం నిశ్చినోతి — అవశ్యమితి అత్రవాక్యస్య మానుషత్వం కోసలదేశవర్తిమనుష్యసంబన్ధిత్వం వివక్షి తం-తాదృగ్వాక్యస్యైవ దేవీపరిచితత్వాత్. ౧౯॥. ఏవం మానుషభాషయా వ్యవహర్తవ్యత్వం నిశ్చిత్య సంప్రతి తయాఽపిభాషయాఽనేన వానరరూపేణ పురస్థిత్వాఽభిభాషణే దోషోఽస్తీతి విచార యతి — సేయమితి ౨౦॥ తతఇతి. జానమానా జానానా-ముమాగమ ఆర్షః. ౨౧॥—౨౩॥ గృహ్యేతి. ప్రశాఖాః ఉపశాఖాః-విపరిధావన్తం-మామితి శేషః. ౨౪॥ — ౨౬॥ తఇతి. ఉద్విగ్నకారిణః.౨౭॥. సంరుద్ధఇతి. తైః పరితః సంరుద్ధః - అతఏవ రక్షసాం బలం విధమన్ ప్రహరన్- అహం మహోదధేః పరం పారం ప్రాప్తుం న శక్నుయా మిత్యన్వయః. ౨౮॥ మామితి. అగృహీతార్థా - అవిదితరామసం

---

౧౬. అహమితి. అతితనుః సూక్ష్మః-సంస్కృతాం గీర్వాణాం.౧౭. గీర్వాణభాషయా వ్యవహారే దోష మాశంక్య మానుషభాషయైవ వ్యవహర్తవ్య మితి నిశ్చినోతి — యదివాచ మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన.౧౯॥. మానుషభాషయా సంభాషణేఽపి దోషోఽస్తీతి విచారయతి— సేయమితి రూపం- వానరరూపం - భాషితం మనుష్యరూపేణ భాషితంచ.౨౦॥.తతఇతి జానమానా మన్వానా-శబ్దం ఆర్తరవం కుర్యాత్. ౨౩॥. గృహ్యేతి. ప్రశాఖాః ఉపశాఖాః.౨౬॥. తఇతి. ఉద్విగ్నకారిణః, ఉద్వేగకారిణః, ౨౮॥.

గృహీతార్థా మయ చ గ్రహణం భవేత్, ౨౯॥ హింసాభిరుచయో హింస్యు
రిమాం వా జనకాత్మజాం. విపన్నం స్యా త్తతః కార్యం రామసుగ్రీవయోరిదం,
౩౦॥ ఉద్దేశే నష్టమార్గేఽస్మి న్రాక్షసైః పరివారితే. సాగరేణ పరిక్షిప్తే గుప్తే
వసతి జానకీ, ౩౧॥ విశస్తే వా గృహీతే వా రక్షోభి ర్మయి సంయుగే. నాన్యం
పశ్యామి రామస్య సాహాయ్యం కార్యసాధనే, ౩౨॥ విమృశంశ్చ నపశ్యామి యో
హతే మయి వానరః శతయోజనవిస్తీర్ణం లంఘయేత మహోదధిం, ౩౩॥ కామం
హంతుం సమర్థోఽస్మి సహస్రాణ్యపి రక్షసాం న తు శక్ష్యామి సంప్రాప్తుం పరం
పారం మహోదధేః, ౩౪॥ అసత్యాని చ యుద్ధాని సంశయో మే న రోచతే. కశ్చ
నిస్సంశయం కార్యం కుర్యాత్ ప్రాజ్ఞస్సంశయం, ౩౫॥ ప్రాణత్యాగశ్చ వైదేహ్యా భ
వే దనభిభాషణే ఏష దోషో మహాన్ హి స్యా న్మమ సీతాభిభాషణే. ౩౬॥. భూ
తా శ్చార్థా వినశ్యంతి దేశకాలవిరోధితాః. విక్లబం దూత మాసాద్య తమ స్సూ
ర్యోదయే యథా, ౩౭॥. అర్థానర్థాంతరే బుద్ధి ర్నిశ్చితాఽపి న శోభతే ఘాతయం

దేశార్థా ౨౯॥—౩౦॥. ఉద్దేశ ఇతి ఉద్దేశే ప్రదేశే - నష్టమార్గే అదృష్టమార్గే - ఉక్తవిశేషణే ఉద్దేశే వసతీత్యన్వయః. ౩౧॥.విశస్తే వేతి. సహాయ ఏవ సాహాయ్యః తం - కార్యసాధనే-సీతాదర్శననివేదన లక్షణకార్యసాధనే. ౩౨॥. విమృశన్నితి. యో లంఘయేత తం నపశ్యామీ త్యన్వయః ౩౩॥—౩౪॥ అసత్యానీతి.అసత్యాని అనిశ్చితజయాపజయాని-క్లేశస్తు భూయా నితి భావః. తతో నైత న్మమ మత మిత్యాహ—సంశయఇతి, సంశయః సంశయితార్థః-స చ సంగ్రామః-అథాపి తథాకరణే స ఏవ కార్య హంతా బుద్ధిహీనో నిందాభాజనం చేత్యాశయే నాహ—కశ్చేతి - ప్రాజ్ఞః కః ససంశయం కార్యం. నిస్సంశయం నిర్విచారం - కుర్యాత్ ౩౫॥. ప్రాణత్యాగశ్చేతి అనభిభాషణే రామసందేశానివేదనే - ఏష దోషః- పూర్వోక్తసీతాసంత్రాసాకోశ తన్నిమిత్తరాక్షసాగమనాదిః - సీతాభిభాషణే - వానర రూపేణ పురస్థిత్వాఽభిభాషణే ౩౬॥. భూతాశ్చేతి. భూతా శ్చార్థాః నిష్పన్నార్థాః - విక్లబం అవి వేకినం - దూత మాసాద్య దేశకాలవిరోధితా స్సంతః సూర్యోదయే తమో యథా వినశ్యతి తథా విన శ్యంతీతి సంబంధః. ౩౭॥ అర్థేతి. అత్ర విక్లబం దూత మాసాద్యే త్యనుషజ్యతే - అర్థానర్థాంతరే కార్యాకార్యవిషయే - నిశ్చితాఽపి స్వామినా సచివై స్సహ నిశ్చితాఽపి - బుద్ధిః విక్లబం దూత

మామితిమాం వా గృహ్ణీయుః మమ గ్రహణం భవేద్యది-ఇయం చ సీతా అగృహీతార్థాస్యాత్,అవిదితరా మవృత్తాంతాస్యాదితి సంబంధః. ౩౦॥ ఉద్దేశఇతి.ఉద్దేశే ప్రదేశే-నష్టమార్గే అదృష్టమార్గే ౩౧॥ విశ స్తఇ తి. కార్యసాధనే-సీతాదర్శననివేదనరూపకార్యకరణే. ౩౩॥ కామమితి పారంప్రాప్తుం న శక్ష్యామి-యు ద్ధశ్రాంతత్వాదితి భావః. ౩౪॥ అసత్యానీతి-అనిశ్చితజయాపజయానీత్యర్థః సంశయః సంశయితోఽర్థః- సంశయరూపకార్యకారీ మూఢ ఇత్యాశయే నాహ—కశ్చేతి ప్రాజ్ఞః ససంశయం కార్యం నిస్సంశయః నిర్వికారస్సన్ కుర్యాత్ ౩౫॥ ప్రాణేతి పూర్వోక్తజయాపజయయోః సంశయరూపదోషః అనభిభా షణే రామసందేశానివేదనే ౩౬॥. భూతాఇతి భూతాశ్చార్థాః నిష్పన్నా అప్యర్థాః-విక్లబం అవివేకినం- దూత మాసాద్య దేశకాలవిరోధితా స్సంతః-వినశ్యంతే నశ్యంతి-అయుక్తదేశా యుక్తకాలప్రయుక్త త్వాదితి భావః. ౩౭॥. అర్థానర్థాంతరఇతి. అర్థానర్థాంతరే- కార్యాకార్యవిషయే- నిశ్చితాఽపి స్వామి

తి హి కార్యాణి దూతాః పండితమానినః. ౩౮॥ న వినశ్యేత్కథం కార్యం వైక్ల
బ్యం న కథం భవేత్. లంఘనం చ సముద్రస్య కథన్ను న వృధా భవేత్. ౩౯॥
కథన్ను ఖలు వాక్యం మే శృణుయా న్నోద్విజేత వా ఇతి సంచింత్య హనుమాం శ్చ
కార మతిమా న్మతిం. ౪౦॥ రామ మక్లిష్టకర్మాణం స్వబంధు మనుకీర్తయన్ నైనా
ముద్వేజయిష్యామి తద్బంధుగతమానసాం. ౪౧॥ ఇక్ష్వాకూణాం వరిష్ఠస్య రామ
స్య విదితాత్మనః. శుభాని ధర్మయుక్తాని వచనాని సమర్పయన్, శ్రావయిష్యామిస
ర్వాణి మధురాం ప్రబ్రువన్ గిరం. శ్రద్ధాస్యతి యథా హీయం తథా సర్వం సమా
దధే.౪౩॥ ఇతి స బహువిధం మహానుభావో జగతిపతేః ప్రమదా మవేక్షమాణః.
మధుర మవితథం జగాద వాక్యం ద్రుమవిటపాంతర మాస్థితో హనూమాన్.౪౪॥
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - త్రింశ స్సర్గః.

మానాద్య న శోభతే - అకించిత్కరా భవతీ త్యర్థః ఏతదేవోపపాదయతి —ఘాతయంతీతి. ౩౮॥
ప్రాగుక్తా దూతదోషా స్స్వస్మిన్ యథా న స్యు స్తథాకర్తవ్య మిత్యాహ—న వినశ్యేదితి. కార్యం
స్వామికార్యం - కథం కేన ప్రకారేణ - న వినశ్యేత్, వైక్లబ్యం బుద్ధిహీనతా - మమ కథం న
భవేత్ - సముద్రలంఘనం కథం న వృధా భవేత్ - తథా కర్తవ్య మితి శేషః. ౩౯॥ కథమితి అథ
సీతే త్యధ్యాహార్యం - హనుమాన్ మే వాక్యం సీతా కథం కేనప్రకారేణ - శృణుయా త్కథం నో
ద్విజేతేతి విచార్య - మతిమాన్ ప్రశస్తమతిః మతిం తత్కాలోచితకర్తవ్యవిషయాం చకార నిష్పా
దయామాస. ౪౦॥ రామ మితి. స్వబంధుం రామ మనకీర్తయన్ * 'లక్షణహేత్వోః' రితి హేత్వర్థే
శతృప్రత్యయః నైనా ముద్వేజయిష్యామి ఏనాం మద్రూపప్రదర్శన మంతరేణ రామస్య కీర్తనే
నైవానుద్విగ్నాం కరిష్యామీత్యర్థః. తద్బంధుగతమానసాం - సచాసౌ బంధుశ్చ తద్బంధుః రామః తద్గ
తమానసాం. ౪౧॥ ౪౩॥. ఇతీతి. జగతిపతే ఽతి దీర్ఘాభావ ఆర్షః - జగాదేతి వక్ష్యమాణసర్గార్థసం
గ్రహః. ౪౪॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్ద
రకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రింశ స్సర్గః.

నాసచివై స్సహ నిశ్చితా ఽపి-బుద్ధిః-తత్ర విక్లబం దూత మాసాద్యే త్యనుషజ్యతే, న శోభతే- అకించి
త్కరా భవతీత్యర్థః. ఏతదేవోపపాదయతి— హీతి. ౩౮॥ ప్రాగుక్తా దూతదోషాః స్వస్మిన్యథా న స్యుః-
తథా కర్తవ్య మిత్యాహ— నేతి కర్యం స్వామికర్యం-వైక్లబ్యం బుద్ధిహీనతా-మమ కథం న భవేత్-
సముద్రస్య లంఘనం కథన్ను వృధా న భవేత్ - తథా కర్తవ్య మితి శేషః. ౩౯॥ కథమితి శృణు
యాత్ - సీతేతి శేషః. ఇతీతి. మతిం చకార - సీతాసంభాషణోపాయం నిశ్చితవా నిత్యర్థః ౪౦॥.
తదేవాహ—రామమితి స్వబంధుం - స్వస్యా దేవ్యాః బంధుం - అనుకీర్తయన్ - హేతౌ శతృప్ర
త్యయః. అనుకీర్తనా ద్ధేతోః. నేతి నైనా ముద్వేజయిష్యామి - మదూపదర్శన మంతరేణ రామసం
కీర్తనేనైవ అనుద్విగ్నాం కరిష్యామీత్యర్థః సచాసౌబంధుశ్చ తద్బంధుః రామః తం గతం మానసం
యస్యాస్సా తాం.౪౩॥. ఇతీతి. జగతిపతేః దీర్ఘాభావఆర్షః. జగాద మనసా. ౪౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వర
తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-త్రింశ స్సర్గః.

ఏకత్రింశ స్సర్గః.

ఏవం బహువిధాం చింతాం చింతయిత్వా మహాకపిః, సంశ్రవే మధురం వాక్యం వైదేహ్యా వ్యాజహారహ ౧. రాజా దశరథో నామ రథకుంజరవాజిమాన్, పుణ్యశీలో మహాకీర్తిః ఋజు రాసీ న్మహాయశాః రాజర్షీణాం గుణశ్రేష్ఠ స్తపసా చ ర్షిభి స్సమః, చక్రవర్తికులే జాతః పురందరసమో బలే. అహింసారతి రక్షుద్రో ఘృణీ సత్యపరాక్రమః, ముఖ్య శ్చేక్ష్వాకువంశస్య లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మివర్ధనః. పార్థివవ్యంజనై ర్యుక్తః పృథుశ్రీః పార్థివర్షభః, పృథివ్యాం చతురంతాయాం విశ్రుత స్సుఖద స్సుఖీ. ౪. తస్య పుత్రః ప్రియో జ్యేష్ఠ స్తారాధిపనిభాననః, రామో నామ విశేషజ్ఞః శ్రేష్ఠ స్సర్వధనుష్మతాం. రక్షితా స్వస్యధర్మస్య స్వజనస్య చ రక్షితా, రక్షితా జీవలోకస్య ధర్మస్య చ పరంతపః ౬. తస్య సత్యాభిసంధస్య వృద్ధస్య వచనా త్పితుః, సభార్య స్సహ చ భ్రాత్రా వీరః ప్రవ్రాజితో వనం ౮. తేన తత్ర మహారణ్యే మృగయాం పరిధావతా, రాక్షసా నిహతా శ్శూరా బహవః కామరూపిణః. ౯. జనస్థానవధం శ్రుత్వా హతౌ చ ఖరదూషణౌ, తత స్త్వమర్షాపహృతా జానకీ రావణేన తు. వంచయిత్వా వనే రామం మృగరూపేణ మాయయా, ౧౦॥ స మార్గమాణ స్తాం దేవీం రామ స్సీతా మనిందితాం. ఆససాద వనే మిత్రం సుగ్రీవం నామ వానరం, ౧౧॥. తత స్స వాలినం హత్వా రామః పరపురంజయః. ప్రాయచ్ఛ త్కపిరాజ్యం త త్సుగ్రీవాయ మహాబలః, ౧౨॥ సుగ్రీవేణాపి సం

ఏవ మిత్యాది. చింతాం చింతయిత్వా చింతాం కృత్వా - కర్తవ్య మర్థం నిశ్చిత్యేత్యర్థః. సంశ్రవే - సమ్యక్ శ్రూయతేఽస్మిన్నితి సంశ్రవః సమీపం - సమీపే వ్యాజహార - యద్వా— 'పార్శ్వే గేయే చ మధుర' మితి సంశ్రవే శ్రవణే - మధురం - జ్ఞానప్రసరణద్వారా ఇంద్రియేభ్యో నిస్సృత్య విషయాన్ గృహీత్వా తదనంతరం హి రసో జాయతే లోకే - అత్ర న తథా - యత్ర శబ్దసంసర్గో జాయతే తత్ర రసో జాయత ఇత్యతిశయోక్తిః - మధురం జ్ఞాన మపి తద్ద్వారా రసజనకం పూర్వాప నిరూపణం వినా స్వయం రసజనకం - వైదేహ్యాః వైదేహినిమిత్తం - కులానురోధేన దేహే నిస్స్పృహః యాః దేహ మపి దత్వ సావనాత్వ ముచ్యతే. ౧. రాజేత్యాది. వితరణవిక్రమాదిజనితత్వేన కీర్తియశసో ర్భేదోఽవగంతవ్యః- పార్థివవ్యంజనైః - రాజలక్షణైః ౪— ౬. తస్యేతి. తస్య పితు ర్వచనా ద్వనం ప్రవ్రాజితః గతః - స్వార్థే ణిచ్. ౮. తేనేతి. మృగయాం పరిధావతా - మృగయా ముద్దిశ్య పరిధావతా- అనేన లీలయా ఖరాదివధ స్సూచ్యతే. ౯. జనస్థానేతి. జనస్థానవధం జనస్థానరక్షోవధం - అమర్షేణా పహృతా అమర్షాపహృతా - మృగరూపేణ మృగసౌందర్యేణ

ఏవమితి చింతా చింతయిత్వా-కృత్వా - కర్తవ్య మర్థం నిశ్చిత్యేత్యర్థః. సంశ్రవే సంశ్రవణే- మధురం-వైదేహ్యాః వైదేహీనిమిత్తం-యద్వా — సమ్యక్ శ్రూయతేఽస్మిన్నితి సంశ్రవః తస్మిన్ సమీపదేశే- యత్రోక్తం సీతైవ శృణుయా న్నాన్య ఇత్యర్థః ౧. పార్థివేతి. పార్థివవ్యంజనైః పార్థివలక్షణైః. ౬. తస్యేతి. సత్యాభిసంధస్య సత్యసంకల్పస్య ౯. వంచయిత్వేతి. మృగరూపేణ ప్రశస్తమృగరూపేణ-

దిష్టా హరయః కామరూపిణః దిక్షు సర్వాసు తాం దేవీం విచిన్వంతి సహ
స్రశః, ౧౩॥ అహం సంపాతివచనా చ్ఛతయోజన మాయతం. అస్యా హేతో
ర్విశాలాక్ష్యా స్సాగరం వేగవాన్ ప్లుతః, ౧౪॥ యథారూపాం యథావర్ణాం
యథాలక్ష్మీం చ నిశ్చితాం. అశ్రౌషం రాఘవస్యాహం సేయ మాసాదితా మయా,
౧౫॥ విరరామైవ ముక్త్వాఽసౌ వాచం వానరపుంగవః. జానకీ చాపి తచ్ఛ్రుత్వా
విస్మయం పరమం గతా, ౧౬॥ తత స్సా వక్రకేశాంతా సుకేశీ కేశసంవృతం.
ఉన్నమ్య వదనం భీరు శ్శింశుపావృక్ష మైక్షత, ౧౭॥ నిశమ్య సీతా వచనం కపేశ్చ
దిశశ్చ సర్వాః ప్రదిశశ్చ వీక్ష్య స్వయం ప్రహర్షం పరమం జగామ సర్వాత్మనా
రామ మనుస్మరంతీ, ౧౮॥ సా తిర్యగూర్ధ్వం చ తథాఽ ప్యధస్తా న్నిరీక్షమాణా
త మచింత్యబుద్ధిం. దదర్శ పింగాధిప తే రమాత్యం వాతాత్మజం సూర్య మివోదయ
స్థం. ౧౯॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ఏకత్రింశ స్సర్గః

ప్రశ స్తస్మృగేణ వా - ప్రశంసాయాం రూపప్. ౧౦॥—౧౪॥. యథారూపామితి యథారూపాం
యాదృశశరీరాం - యథావర్ణాం యాదృశరూపాం - యథాలక్ష్మీం యాదృశకాంతిం-రాఘవస్య రాఘ
వాత్. ౧౫॥. ౧౬॥. తతఇతి. సుకేశీ నీలసూక్ష్మకేశీ - వక్రిమ్ణః పూర్వ ముక్తత్వాత్ —౧౭॥. ౧౮॥
నేతి. పార్శ్వం ఆకాశం భూమిం చావేక్షమాణా - అధస్తా దిత్యనేన యథాభూమిం భిత్వా
కశ్చి న్నరః రామనామాని కీర్తయే త్తథాఽన్యత్రాపీత్యపినా సంభావనోచ్యతే - శింశుపావృక్షస్యా
ధస్తా త్తిర్యగూర్ధ్వ మితి వా-త మచింత్యబుద్ధిం దదర్శ - తద్వపు రవలోకనాత్ పూర్వం తస్యా
హృదయ మేవం పరిచ్ఛినత్తి స్మ ఇహ లంకాయాం ప్రవిశ్య వరోధారామ మధ్య ప్రవేశేనాయం
నిపుణతరమతి రితి నిశ్చితవతీత్యర్థః పింగాధిపతే రమాత్యం - స్వరవిశేషేణాయం వానరః తత్రాపి న
స్వతంత్రః కింతు స్వసజాతీయస్య రాజ్ఞః కస్యచి దమాత్యోఽయం తద్రాజ్యకార్య మేతద్ధస్తగత మితి
నిశ్చితవతీ, వాతాత్మజం- రామప్రాణనహేతుభూత మత్వాత్ప్రాణనహేతుత్వేన సర్వప్రాణిప్రాణనహేతు
త్వేన వాయుపుత్రోఽయ మిత్యవగతవతీ, సూర్యమివోదయస్థం - రామదివాకరస్యోదయసూచక
ముదయగిరిస్థ మరుణమివ స్థితం, సూరః సూర్యః. ని. 'సూరసూర్యార్యమాదిత్య ద్వాదశాత్మదివాకరా'
ఇత్యమరః 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు రిత్యుక్తే సూరస్య సంబంధీ సూర్యః-దిగాదిత్వాద్యత్.
భవతాఽపి సంబంధః విశేష ఏవ యద్వా—సూర్యశబ్దేన తత్సంబంధ్యరుణో లక్ష్యతే-సూర్యోఽరుణే
చ సూర్య'చేతి నిఘంటు రస్తీత్యాహుః. ఔచిత్యా దత్ర సూర్యోఽరుణః. తనిశ్లోకి. ఇతి శ్రీ
గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏక
త్రింశ స్సర్గః

౧౪॥. యథేతి. యథారూపాం యాదృగ్రూపాం-యథావర్ణాం యాదృశవర్ణాం - యథాలక్ష్మీం యా
దృశలక్ష్మీకాం - రాఘవస్య రాఘవాత్-అశ్రౌషం వినిశ్చితం నూనం-సేయ మాసాదితేత్యర్థః. ౧౯॥.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యా
యాం - ఏకత్రింశ స్సర్గః.

⟶ ద్వాత్రింశస్సర్గః. ⟵

తత శ్శాఖాంతరే లీనం దృష్ట్వా చలితమానసా, వేష్టితార్జునవస్త్రం తం విద్యుత్సంఘాతపింగళం. సా దదర్శ కపిం తత్ర ప్రశ్రితం ప్రియవాదినం, ఫుల్లాశోకోత్కరాభాసం తప్తచామీకరేక్షణం ౨. మైథిలీ చింతయామాస విస్మయం పరమం గత్వా, ౨౹ అహో భీమ మిదం రూపం వానరస్య దురాసదం. దుర్నిరీక్ష మితి జ్ఞాత్వా పున రేవ ముమోహ సా, ౩౹ విలలాప భృశం సీతా కరుణం భయమోహితా రామరామేతి దుఃఖార్తా లక్ష్మణేతి చ భామినీ, ౪౹ రురోద బహుధా సీతా మందం మందస్వరా సతీ ౫. సా తం దృష్ట్వా హరిశ్రేష్ఠం వినీతవ దుపస్థితం, మైథిలీ చింతయామాస స్వప్నోఽయ మితి భామినీ. ౬. సా వీక్షమాణా పృథుభగ్నవక్త్రం శాఖామృగేంద్రస్య యథోక్తకారం, దదర్శ పింగాధిపతే రమాత్యం వాతాత్మజం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠం. ౭. సా తం సమీక్ష్యైవ భృశం విసంజ్ఞా గతాసుకల్పేవ బభూవ సీతా, చిరేణ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య భూయో విచింతయామాస విశాలనేత్రా. ౮. స్వప్నే మయాఽయం వికృతోఽద్య దృష్ట శ్శాఖామృగ శ్శాస్త్రగణై ర్నిషిద్ధః, స్వస్త్యస్తు రామాయ సలక్ష్మణాయ తథా పితు ర్మే జనకస్య రాజ్ఞః. ౯ స్వప్నోఽపి నాయం న హి మేఽస్తి నిద్రా శోకేన దుఃఖేన చ పీడితాయాః, సుఖం హి మే నాస్తి యతోఽస్మి హీనా తేనేందుపూర్ణప్రతిమాననేన.

'తత శ్శాఖాంతరే లీన' మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం దృష్ట్వా పూర్వంసామాన్యతో దృష్ట్వా భయా చ్చలితమానసా సతీ విశేషతో దదర్శ - వేష్టితార్జునవస్త్రం వేష్టితధవళవస్త్రం-తం పూర్వోక్తం ౧—౪౹.రురోదేత్యర్థం మందం - రాక్షస్యః శ్రుత్వా కిమిద మితి విచారయిష్యంతీతి భయేనేతి భావః. ౫. ౬. సేతి.వీక్షమాణా విచారయంతీ - దదర్శ - పున రనుకూలోఽయం స్యాదితి దదర్శేత్యర్థః భుగ్నవక్త్రం-వక్రముఖం యథోక్తకారం-ఆజ్ఞాకరం. ౭ సాతమితి. విసంజ్ఞా మూర్ఛితా-గతాసుకల్పా మృతప్రాయా-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - చిరేణ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య - కాలేనైవ ప్రబోధకేన ప్రబుద్ధవతీత్యర్థః వికృత వానర వేషదర్శనేన మూర్ఛితా పునః కాలేన ప్రబుద్ధేత్యర్థః. ౮. స్వప్న ఇతి. స్వప్నే స్వప్నస్థానే-స్వప్నే వానరదర్శనం బంధువినాశకర మితి భావః.౯ ఏవం దర్శనస్య స్వప్నత్వం సంభావ్య పునర్యాథార్థ్య మాహ— స్వప్నోఽపీతి స్వప్నాభావే హేతు మాహ - న హి మేఽస్తి నిద్రేతి. నిద్రాభావే హేతు శ్శోకేనేత్యాది ఏవం ప్రతిబంధకేన నిద్రాభావ ముక్త్వా సుఖరూపహేత్వభావా చ్చ న నిద్రేత్యాహ— సుఖంహీతి - ఇందుపూర్ణ ప్రతిమాననేవ పూర్ణేందు

తతఇతి. చలితమానసా-అభూ దితి శేషః. వేష్టిత ర్జునవస్త్రం - సంవేష్టితధవళవస్త్రస్వరూపం - యద్వా వేష్టితం అర్జునం ధవళం వస్త్రం యస్యసః వేష్టితార్జునవస్త్రః తం. ౧. సేతి. దదర్శ, విశేషతో దదర్శేత్యర్థః. ౭. సేతి. వీక్షమాణా ఇదం వాక్యం రాక్షస్యః శ్రుతవత్యః కి మితి శంకయా పరితో వీక్షమాణేత్యర్థః-శాఖామృగేంద్రస్య సుగ్రీవస్య - యథోక్తకారం ఆజ్ఞాకరం. ౯. స్వప్న ఇతి. ఇందు

౧౦. రామేతి రామేతి సదైవ బుద్ధ్యా విచిన్త్య వాచా బ్రువతీ త మేవ, తస్యాను రూపాం చ కథాం తమర్థ మేవం ప్రపశ్యామి తథా శృణోమి. ౧౧ అహం హి తస్యాద్యమనోభవేన సంపీడితా తద్గతసర్వభావా, విచిన్తయన్తీ సతతం తమేవ తథైవ పశ్యామి తథా శృణోమి ౧౨ మనోరథ స్స్యాదితి చిన్తయామి తథాఽపి బుద్ధ్యా చ వితర్కయామి, కిం కారణం తస్య హి నాస్తి రూపం సువ్యక్తరూపశ్చ వదత్యయం మాం ౧౩. నమోఽస్తు వాచస్పతయే సవజ్రిణే స్వయంభువే చైవ హుతాశనాయ్యచ, అనేన చోక్తం యదిదం మమాగ్రతో వనౌకసా తచ్చ తథాఽస్తు నాన్యథా ౧౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

సోఽవతీర్య ద్రుమా త్తస్మా ద్విద్రుమప్రతిమాననః, వినీతవేషః కృపణః ప్రణిపత్యోపసృత్య చ. తా మబ్రవీ న్మహాతేజా హనూమా న్మారుతాత్మజః, శిర

ప్రతిమాననేన. ౧౦ రామేతి. సదైవ బుద్ధ్యా విచిన్త్య తమేవ రామమేవ - వాచా బ్రువతీ - తస్యానురూపాం విచిన్తితస్యాభివదనస్యానురూపాం కథాం తథా శృణోమి తమర్థం కథార్థమేవం ప్రపశ్యామి - ఏవం ఉక్తప్రకారేణ జానామీత్యన్వయః 'తదర్థా' మితి పాఠే అయమర్థః- తస్యానురూపాం రామకీర్తనస్యానురూపాం తదర్థాం - స రామోఽర్థోఽభిధేయో యస్యాః తాం. ౧౧ ఉక్త మర్థం వివృణోతి—అహంహీతి ౧౨. మనోరథ ఇతి. ప్రథమం-ఇదం రామనామకథయితృదర్శనం - మనోరథః అభిలాషమాత్ర మితి చిన్తయామి-తథాఽపి తథా చిన్తాయాం సత్యా మపి - బుద్ధ్యా వితర్కయామి మనోరథో న భవతీతి విచారయామి-కిం కారణ మితి చేత్ తస్య మనోరథస్య రూపం నాస్తి-అయం వానరస్తు సువ్యక్తరూపశ్చ మాం వదతి చ-తస్మా న్మనోరథో న భవే దేవేత్యర్థః. ౧౩ అనేనోక్తం సత్య మస్త్వితి దేవతాః ప్రార్థయతే—నమ ఇతి. హుతాశనాయ చ అగ్నయే చ * రామా. నమోఽస్త్వితి హుతాశనాయచేతి సమ్యక్-అన్యథా వృత్తిభంగస్స్యాత్. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః

సోఽవతీర్యేత్యాది సః-రాక్షసీషు సుప్తాసు లబ్ధావసర ఇత్యర్థః. కృపణః సీతాదౌస్థ్యదర్శనేన

పూర్ణప్రతిమాననేన పూర్ణేందుప్రతిబింబేన. ౧౦. రామేతి. రామేతి సదైవ బుద్ధ్యా విచిన్త్య తమేవ రామమేవ వాచా బ్రువతీ - తస్యానురూపాం చిన్తనస్య అభివదనస్యచ అనురూపాం కథాం తథా శృణోమి-తమర్థం కథార్థం ఏవం ప్రపశ్యామి - ఏతదుక్తప్రకారేణైవ జానామీతి యోజనా. ౧౨. ఉక్త మర్థం వివృణోతి మనోరథ స్స్యాదితి బుద్ధ్యా చింతయామి-తథా వితర్కయామి మనోరథో న భవతీతి విచారయామి-కిం కారణ మితి చేత్ తస్య మనోరథస్య - రూపం రూప్యతే ప్రాప్యతేఽనేనేతి రూపం ప్రాపకం-నాస్తి హి-కుతః అయం వానరః సువ్యక్తరూపశ్చ మాం వదతి చ - తస్మా న్మనోరథో న భవత్యేవేత్యర్థః. ౧౪ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశ స్సర్గః

సఇతి. కృపణః దీనః-సీతాదైన్యాత్ స్వయం కృపణ ఇత్యర్థః, అత్ర రాక్షసీనాం నిద్రాజా

స్యాంజలి మాధాయ సీతాం మధురయా గిరా. ౨ కా ను పద్మపలాశాక్షి క్లిష్టకౌశేయవాసిని, ద్రుమస్య శాఖా మాలంబ్య తిష్ఠసి త్వ మనిందితే ౩. కిమర్థం తవ నేత్రాభ్యాం వారి స్రవతి శోకజం, పుండరీకపలాశాభ్యాం విప్రకీర్ణ మివోదకం ౪. సురాణా మసురాణాం వా నాగగంధర్వరక్షసాం, యక్షాణాం కిన్నరాణాం వా కా త్వంభవసి శోభనే ౫ కా త్వం భవసి రుద్రాణాం మరుతాం వా వరాననే, వసూనాం వా వరారోహే దేవతా ప్రతిభాసి మే ౬. కిన్ను చంద్రమసా హీనా పతితా విబుధాలయాత్, రోహిణీ జ్యోతిషాం శ్రేష్ఠా శ్రేష్ఠసర్వగుణాన్వితా. ౭ కా త్వం భవసి కల్యాణి త్వ మనిందితలోచనే, ౭½ కోపా ద్వా యది వా మోహా ద్భర్తార మసితేక్షణే వసిష్ఠం కోపయిత్వా త్వం నాసి కల్యాణ్యరుంధతీ, ౮½. కో ను పుత్రః పితా భ్రాతా భర్తా వా తే సుమధ్యమే అస్మా ల్లోకా దముం లోకం గతం త్వ మనుశోచసి, ౯½ రోదనా దతినిశ్శ్వాసా ద్భూమిసంస్పర్శనా దపి న త్వాం దేవీ మహం మన్యే రాజ్ఞ స్సంజ్ఞావధారణాత్, ౧౦½ వ్యంజనాని చ తే యాని లక్షణాని చ లక్షయే. మహిషీ భూమిపాలస్య రాజకన్యాఽసి మే

దీనః-జానన్నపి వైదేహ్యా వాచయితు మబ్రవీత్ ౨ ౩. కిమర్థమితి తవ నేత్రాభ్యాం ఆనందాశ్రుయోగార్హాభ్యాం-కిమర్థం కస్యచిచ్ఛేదాయ - యద్వా—కిమర్థం కిం చేతసి కృత్వా-పుండరీకేత్యాది హంతైతత్సౌందర్యం ప్రణయినా రామేణ న దృష్ట మాసీదితి భావః *తనిశ్లోకి ౪. సురాణా మిత్యాదిషు నిర్ధారణేషష్ఠీ-కా త్వం-కస్య సంబంధినీ త్యర్థః. * రామా 'విప్రకీర్ణ మివోదక' మిత్యతః పరం 'సురాణా' మితి శ్లోకః అయ ముపరి ప్రమాదా ల్లిఖితః. ౫—౭. కాత్వమితి. హే కల్యాణి త్వం కా, అనిందితలోచనే త్వం కా భవసీతి యోజనా ౭½ కోపా ద్వేతి. వసిష్ఠం కోపయిత్వేత్యత్రాపి పతితా విబుధాలయా దిత్యనుషజ్యతే. నాసీత్యత్ర కాను రనుసంధేయా. ౮½ కాన్వితి. అముం లోకం గతం-యమితి శేషః. పరలోకం గతం యం పుత్రం పితరం భ్రాతరం భర్తారం వాఽనుశోచసి స క ఇత్యర్థః. 'గతా త్వ' మిత్యపిపాఠః-అస్మాత్, స్వర్గా దముం మనుష్యలోకం గతా-యా త్వ మనుశోచసి-తస్యాస్తే కో వా పుత్రాది రితి యోజనా ౯½ రోదనాదితి. దేవీం దేవస్త్రియం - సంజ్ఞావధారణాత్-సంజ్ఞాయతే అనయేతి సంజ్ఞా లక్షణం-రాజలక్షణనిశ్చయా దిత్యర్థః ౧౦½ వ్యంజనానీతి. వ్యంజనాని

ద్యాత్-త్రిజటాస్వప్నశ్రవణజన్యభయానంతర మాత్మత్రాణాయ సీతైకశరణత్వే నోపేక్షణాచ్చ సీతాహనుమతో రయ మప్రత్యూహ స్సల్లాప ఇత్యనుసంధేయం అస్యార్థస్య అష్టపంచాశత్సర్గే అంగదాగ్రే హనుమతైవ-'తత స్తా స్సహితా స్సర్వా' ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణత్వా దితి ౨ అథ లింగై రేవ సీతేతి నిశ్చిత్యాపి తయైవ వాచయితు మజానన్నివ పృచ్ఛతి - కాన్వీత్యాదినా ఇయం త్వం కాఽసి. ౪ సురాణామితి. యక్షాణాం కిన్నరాణాం-కా త్వం భవసి-కస్య సంబంధినీ భవసీత్యర్థః. ౭. కేతి. కా త్వం భవసి కల్యాణి త్వ మనిందితలోచనే - హే కల్యాణి త్వం కా - అనిందితలోచనే త్వం కా భవసీతి వాక్యభేదేన యుష్మచ్ఛబ్దప్రయోగః తజ్జిజ్ఞాసాతిశయద్యోతనార్థః వసిష్ఠం కోపయిత్వే త్యత్ర పతితా విబుధాలయా దిత్యనుషంగః ౮½. కోన్వితి అముం లోకం పరలోకం గతం త్వం అను శోచసి కిం-యం కంచన బంధు మితి శేషః. ౧౦½. వ్యంజనానీతి. వ్యంజనాని సంస్థానవిశేషవిశిష్ట

మతా, ౧౧॥ రావణేన జనస్థానా ద్బలా దపహృతా యది, సీతా త్వ మసి భద్రం
తే తన్మమాఽఽచక్ష్వ పృచ్ఛతః, ౧౨॥ యథాహి తవ వై దైన్యం రూపం చాప్యతి
మానుషం. తపసా చాన్వితో వేష స్త్వం రామమహిషీ ధ్రువం, ౧౩॥ సా తస్య
వచనం శ్రుత్వా రామకీర్తనహర్షితా. ఉవాచ వాక్యం వైదేహీ హనుమంతం
ద్రుమాశ్రితం, ౧౪॥ పృథివ్యాం రాజసింహానాం ముఖ్యస్య విదితాత్మనః, స్నుషా
దశరథస్యాహం శత్రుసైన్యప్రతాపినః, ౧౫॥ దుహితా జనకస్యాహం వైదే
హస్య మహాత్మనః, సీతాచ నామ నామ్నాఽహం భార్యా రామస్య ధీమతః,
౧౬॥ సమా ద్వాదశ తత్రాహం రాఘవస్య నివేశనే. భుంజానా మానుషా
న్భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధినీ, ౧౭॥ తత్ర త్రయోదశే వర్షే రాజ్యేనేక్ష్వాకు
నందనం. అభిషేచయితుం రాజా సోపాధ్యాయః ప్రచక్రమే, ౧౮॥ తస్మిన్ సంభ్రి
యమాణే తు రాఘవస్యాభిషేచనే. కైకేయీ నామ భర్తారం దేవీ వచన మబ్ర
వీత్, ౧౯॥ న పిబేయం నఖాదేయం ప్రత్యహం మమ భోజనం. ఏష మే జీవిత
స్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే, ౨౦॥ యత్తదుక్తం త్వయా వాక్యం ప్రీత్యా

స్తనజఘనాదీని 'వ్యంజనం తేమనే చిహ్నే శ్మశ్రుణ్యవయవేఽపి' చేతి విశ్వః.) లక్షణాని శుభావర్త రేఖాదిసాముద్రికలక్షణాని ౧౧॥—౧౨॥. యథేతి. యథా యాదృశం. ౧౩॥ సేతి. ద్రుమాశ్రితం ద్రుమమూలాశ్రితం-సోఽవతీర్యేతి. ద్రుమావతరణస్య పూర్వముక్తత్వాత్ -యద్వా—పూర్వ సర్గాదవ తరణముక్త మితి జ్ఞేయం. ౧౪॥ పృథివ్యామితి. శత్రుసైన్యప్రతాపినః - శత్రుషు జీవత్సు న మే శ్వశురో జీవితవాన్ స చే దిదానీం వర్తేత కథ మహ మేతాదృశీ మవస్థాం ప్రాప్నుయా మితి భావః ౧౫॥. దుహితేతి. సీతాచనామేత్యత్ర నామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ౧౬॥. సమా ఇతి. అహం ఏతాదృశావస్థా అహం - తత్ర మమ శ్వశురగృహే - ద్వాదశసమాః ద్వాదశసంవత్సరాన్ - 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' - తేనావిచ్ఛిన్నైకరూపభోగభోక్తృత్వ ముచ్యతే మానుషా నిత్యనేన నాత్మనో మాను షత్వం స్వాభావిక మితి సూచ్యతే. భోగాన్ భుంజానా అనుభవంతీ - కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణాని స్రక్చందనాదీని - తేషాం సమృద్ధం సమృద్ధిః - భావేనిష్ఠా. తదస్యా అస్తీతి సర్వ కామసమృద్ధినీ * 'అత ఇని ఠనా'వితి ఇనిప్రత్యయః. అభవ మితి శేషః. ౧౭॥—౧౮॥. తస్మిన్నితి. సంభ్రియమాణే సంభారాన్ సంపాదయతి సతి - రాఘవస్యాభిషేచనే - రామాభిషేకనిమిత్తం - దేవీ మహిషీ. ౧౯॥ న పిబేయ మితి. భుజ్యత ఇతి భోజనం ఖాద్యం పేయంచ - రామో యద్యభిషి చ్యతే తదా మమ సంబంధి యత్ భోజనం తన్న పిబేయం న ఖాదేయం, ఏషః అయ మభిషేకః - జీవితస్యాంతశ్చ. ౨౦॥. యత్తదితి. తత్పూర్వోక్తం యద్వరదానరూపం వాక్యం తన్న వితథం కా

తయా ఉత్తమస్త్రీత్వ వ్యంజకాని స్తనజఘనాదీని-లక్షణాని భాగ్యావేదనశుభరేఖాదీని ౧౨॥. యథేతి. యథా యాదృశం. ౧౩॥. సేతి. ద్రుమాశ్రితం - ద్రుమమూలాశ్రితం - సోఽవతీర్య ద్రుమా దితి. పూర్వముక్తత్వాత్ ౧౫॥ సీతాచ నామేతి నామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ౧౬॥. సమా ఇతి. సమా ద్వాదశే త్యత్ర న్యవస మితి శేషః. ౧౯॥. నపిబేయమితి. మమ భోజన మిత్యత్ర ప్రథమార్థే షష్ఠీ. ౨౦॥.

నృపతిసత్తమ. తచ్చేన్నవితథం కార్యం వనం గచ్ఛతు రాఘవః, ౨౧౹. స రాజా సత్యవాగ్దేవ్యా వరదాన మనుస్మరన్. ముమోహ వచనం శ్రుత్వా కైకేయ్యాః క్రూర మప్రియం, ౨౨౹. తతస్తు స్థవిరో రాజా సత్యే ధర్మే వ్యవస్థితః, జ్యేష్ఠం యశస్వినం పుత్రం రుద రాజ్య మయాచత, ౨౩౹ స పితు ర్వచనం శ్రీమా నభిషేకాత్పరం ప్రియం. మనసా పూర్వ మాసాద్య వాచా ప్రతిగృహీతవాన్, ౨౪౹. దద్యా న్న ప్రతిగృహ్ణీయా న్న బ్రూయా త్కించి దప్రియం. అపి జీవితహేతో ర్వా రామ స్సత్యపరాక్రమః, ౨౫౹ స విహాయోత్తరీయాణి మహార్హాణి మహాయశాః. విసృజ్య మనసా రాజ్యం జనన్యై మాం సమాదిశత్, ౨౬౹. సాఽహం తస్యా గ్రత స్తూర్ణం ప్రస్థితా వనచారిణీ, న హి మే తేన హీనాయా వాస స్స్వర్గేఽపి రోచతే, ౨౭౹ ప్రాగేవ తు మహాభాగ స్సౌమిత్రి ర్మిత్రనందనః పూర్వజస్యానుయాత్రార్థే ద్రుమచీరై రలంకృతః, ౨౮౹. తే వయం భర్తు రాదేశం బహుమాన్య దృఢవ్రతాః ప్రవిష్టాః స్మ పురాఽదృష్టం వనం గంభీరదర్శనం, ౨౯౹. వసతో దండకారణ్యే తస్యాహ మమితౌజసః. రక్షసాఽపహృతా భార్యా రావణేన దురాత్మనా, ౩౦౹ ద్వౌ మాసౌ తేన మే కాలో జీవితానుగ్రహః కృతః, ఊర్ధ్వం ద్వాభ్యాం తు మాసాభ్యాం తత

ర్యం చే త్తదా రామో వనం గచ్ఛతు ౨౧౹. సఇతి దేవ్యా స్సంబంధి స్వకృతం వరదానం స్మృత్వా కైకేయ్యాః వచనం శ్రుత్వా ముమోహ. ౨౩౹. సఇతి. అభిషేకాత్పరం ప్రియం - పితు ర్వచనం- వివాసయాచనారూపం - పూర్వం మనసా ఆసాద్య అంగీకృత్య - అథ వాచా ప్రతిగృహీతవాన్ - మనఃపూర్వక మంగీకృతవా నిత్యర్థః. ౨౫౹. సఇతి. ఉత్తరీయాణి వాసాంసి - జనన్యై కౌసల్యాయై- మాం సమాదిశత్ - తన్నికటే త్వయా స్థాతవ్య మిత్యుక్తవా నిత్యర్థః ౨౬౹ సాఽహమితి. అగ్రతః ప్రస్థానే హేతు మాహ—నహీతి ౨౭౹ ప్రాగేవేతి ప్రాగేవ - యద్యపి రామానంతర మేవ లక్ష్మణేన ద్రుమచీరాదిస్వీకారః- తథాఽపి తస్య త్వరాతిశయవ్యంజనాయ తథోక్తిః. మహాభాగః-'అహం సర్వం కరిష్యా'మీతి ప్రతిజ్ఞానుసారేణ సర్వవిధకైంకర్యకరణోచితాభిషేకవిఘ్నహేతుభాగ్య సంపన్నః. సౌమిత్రిః - 'సృష్టస్త్వం వనవాసా'యేత్యుక్తవత్యాః గర్భే సంజాతః, మిత్రనందనః - స లక్ష్మణ స్సర్వవిధకైంకర్యకర్తేత్యనుకూలై రభివందనీయః, పూర్వజస్యేత్యాది రామకైంకర్యానురూపత్వేన ద్రుమచీరాదీనా మలంకరణత్వ మిత్యర్థః. ౨౮౹ తే వయ మితి పురాదృష్టం పూర్వ మదృష్టం - అత్ర గంభీరశబ్దేన దుష్ప్రవేశత్వం, దర్శనశబ్దేన స్వరూపము ప్యుచ్యతే. ౨౯౹—౩౦౹. ద్వావితి. ద్వౌమాసౌ ద్విమాసరూపః కాలః - మే జీవితానుగ్రహః జీవితానుగ్రాహకః - జీవితధారణానుకూలః

యదితి. వాక్యం త్వదుక్తం సర్వం కరిష్యామీతి శపథపూర్వక ముక్తమిత్యర్థః. ౨౫౹ సఇతి. ఉత్తరీయాణి-వాసాంసీ త్యర్థః. ౨౮౹ తే వయ మితి పురా-అదృష్ట మితి ఛేదః ౩౦౹ ద్వావితి. జీవితానుగ్రహః జీవితాభ్యనుజ్ఞా-త్యక్ష్యామి జీవితం రావణేత్యాదికే సతీతి భావః. ౩౧౹ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ

స్త్యక్ష్యామి జీవితం, ౩౧॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-సున్దరకాణ్డే-త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా హనుమా న్హరియూథపః, దుఃఖా ద్దుఃఖాభిభూతాయా స్సాన్త్వ ముత్తర మబ్రవీత్ ౧ అహం రామస్య సందేశా ద్దేవి దూత స్తవాఽఽగతః. వైదేహి కుశలీ రామ స్త్వాం చ కౌశల మబ్రవీత్. ౨. యో బ్రాహ్మ మస్త్రం వేదాంశ్చ వేద వేదవిదాం వరః, స త్వాం దాశరథీ రామో దేవి కౌశల మబ్రవీత్ ౩. లక్ష్మణశ్చ మహాతేజా భర్తు స్తేఽనుచరః ప్రియః, కృతవా న్ఛోకసంతప్త శ్శిరసా తేఽభివాదనం. ౪. సా తయోః కుశలం దేవీ నిశమ్య నరసింహయోః, ప్రీతి సంహృష్టసర్వాంగీ హనుమంత మథాబ్రవీత్. ౫. కల్యాణీ బత గాథేయం లౌకికీ ప్రతిభాతి మా, ఏతి జీవంత మానందో నరం వర్షశతా దపి ౬. తయా సమాగతే తస్మి న్ప్రీతి రుత్పాదితాఽద్భుతా, పరస్పరేణ చాలాపం విశ్వస్తౌ తౌ ప్రచక్రతుః. ౭. తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా హనుమా న్హరియూథపః, సీతాయా శ్శోకదీనాయా స్సమీప ముపచక్రమే ౮. యథా యథా సమీపం స హనుమా నుపసర్పతి, తథా

కృతః, త్యక్ష్యామి- స్వయమేవేతి భావః. ౩౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే- త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

తస్యా ఇతి. దుఃఖా ద్దుఃఖాభిభూతాయాః, ఉత్తరోత్తరం దుఃఖం ప్రాప్తాయాః. ౧. అహమితి. తవ దూతః త్వాం ప్రతి ప్రేషితో దూతః. ౨ య ఇతి వేద వేత్తి - వేదవిదాం వేదార్థజ్ఞానవతాం. ౪. సేతి ప్రీతిసంహృష్టసర్వాంగీ ప్రీత్యా పులకితసర్వాంగీ. ౫. దుఃఖబాహుళ్యేఽపి రామదర్శన ప్రత్యాశయా కృచ్ఛ్రేణ జీవంత్యాః దేవ్యా జీవనఫలస్య లబ్ధత్వా త్తత్సంవాదినీం గాథాం స్తౌతి కల్యాణీతి. కల్యాణీ సత్యార్థా - మా ప్రతిభాతి - మాం ప్రతిభాతి - వర్షశతాదపీత్యంతే ఇతికరణం బోధ్యం. ౬. తయేతి తయా సీతయా - తస్మి న్హనుమతివిషయే - అద్భుతా ప్రీతి రుత్పాదితా - పరస్పరేణేత్యాదికం వక్ష్యమాణస్య సర్గస్య సంగ్రహః. ౭. తస్యా ఇతి. ఉపచక్రమే - గంతు మితి శేషః ప్రాపేతి వార్థః. ౮ యథా యథేతి రావణం పరిశంకతే - రామకుశలకథనేన సంజాతరావణమా

విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

తస్యా ఇతి. దుఃఖాద్దుఃఖాభిభూతాయాః-సంతతదుఃఖాభిభూతాయా ఇత్యర్థః. ౧. అహమితి. తవాఽఽగతః-సమీప మితి శేషః. ౨ *తిలకం. బ్రాహ్మ మస్త్రం యో వేద-అనేన సర్వాస్త్రపారగత్వ ముక్తం-తదస్త్రస్వామినః బ్రహ్మణః సర్వజగత్సమష్టిత్వాత్ తదస్త్రస్యాపి సర్వాస్త్రసమష్టిత్వాత్ - వేదాంశ్చేత్యనేన సర్వకర్మమార్గపారగత్వం వేదవిదాం వర ఇత్యనేన జ్ఞానమార్గపారగత్వ ముక్తం. ౩ — ౪. సేతి. ప్రీతిసంహృష్టసర్వాంగీ పులకితసర్వగాత్రీ ౫. జీవితహారిదుఃఖబాహుళ్యేఽపి రామదర్శనప్రత్యాశయా కృచ్ఛ్రేణ జీవంత్యా దేవ్యా జీవనఫలస్య లబ్ధత్వాత్ తత్సంవాదినీం గాథాం స్తౌతి—కల్యాణీతి. జీవంతం నరం-వర్షశతాదపి వర్షశతమధ్యే వా-ఆనంద ఏతీతి ఇయం లౌకికీ గాథా జనవార్తా-మా మాం ప్రతి-కల్యాణీ సత్యార్థా- ప్రతిభాతి. బతేతి హర్షే. ౬. తయేతి. సమాగతే. తస్మి న్హనుమతి-తయా-కల్యాణీబతేత్యాద్యభివదంత్యా దేవ్యా-అద్భుతా-ప్రీతి రుత్పాదితేతి సంబంధః. ౭. తస్యా ఇతి సమీప

తథా రావణం సా తం సీతా పరిశంకతే. ౯. అహో ధిగ్దుష్కృత మిదం కథితం హి యదస్య మే, రూపాంతర ముపాగమ్య స ఏవాయం హి రావణః. ౧౦. తా మశోకస్య శాఖాం సా విముక్త్వా శోకకర్శితా, తస్యా మేవానవద్యాంగీ ధరణ్యాం సముపావిశత్. ౧౧ హనుమా నపి దుఃఖార్తాం తాం దృష్ట్వా భయమోహితామ్, అవందత మహాబాహు స్తత స్తాం జనకాత్మజాం. సా చైనం భయవిత్రస్తా భూయో నైవాభ్యుదైక్షత, ౧౨. తం దృష్ట్వా వందమానం తు సీతా శశినిభాననా. అబ్రవీ ద్దీర్ఘ ముచ్ఛ్వస్య వానరం మధురస్వరా, ౧౩. మాయాం ప్రవిష్టో మాయావీ యది త్వం రావణస్స్వయం. ఉత్పాదయసి మే భూయ స్సంతాపం త న్న శోభనం, ౧౪. స్వం పరిత్యజ్య రూపం యః పరివ్రాజకరూపధృత్. జనస్థానే మయా దృష్ట స్త్వం స ఏవాసి రావణః, ౧౫. ఉపవాసకృశాం దీనాం కామరూప నిశాచర. సంతాపయసి మాం భూయ స్సంతప్తాం త న్న శోభనం, ౧౬. అథవా నైతదేవం హి యన్మయా పరిశంకితం మనసో హి మమ ప్రీతి రుత్పన్నా తవ దర్శనాత్, ౧౭. యది రామస్య దూత స్త్వ మాగతో భద్ర మస్తు తే పృచ్ఛామి త్వాం హరిశ్రేష్ఠ ప్రియా రామకథా హి మే, గుణా న్రామస్య కథయ ప్రియస్య మమ వానర. చిత్తం హరసి మే సౌమ్య నదీకూలం యథా రయః. ౧౯. అహో

యాస్మరణా పుచశ్శంకితవతీత్యర్థః ౯ అహో ఇతి మే మయా-అస్య పురతః యత్కథితం తత్-దుష్కృతం అనుచితం కృతం-ఇదం అనాలోచ్య కథనం ధిక్ అహో ఇతి ఖేదే ఖేదహేతుమాహ—రూపాంతరమితి-వర్తత ఇతి శేషః. ౧౦. తా మశోకస్యేతి యద్యపి పూర్వం శింశుపాశాఖావలంబన ముక్తం-తథాఽపి శింశుపాశాఖా అశోకసంవలితేతి క్వచి చ్ఛింశుపేత్యుచ్యతే; క్వచి దశోక ఇతి-అతో న కశ్చి ద్దోషః ౧౧ హనుమానితి. భయవిత్రస్తా భయహేతునా విత్రస్తా ౧౩. మాయామితి. మాయావీ స్వత ఏవ మాయావాన్. * 'అస్మాయామేధాస్రజో విని' రితి విని ప్రత్యయః ఇదానీం మాయాం ప్రవిష్టః ఆశ్రితః-స్వయం రావణస్సన్ మమ సంతాప ముత్పాదయసీతి యది - ఉత్పాదయసీతి యత్ -తత్సంతాపోత్పాదనం తే న శోభనం - అవాప్యభీష్టవిరహసంతాపో భవిష్యతీత్యర్థః ౧౬ హనుమంతం రావణ మాశంక్య తజ్జనిత మనః ప్రసాద మాలోచ్య తాం శంకాం నిరచష్టే—అథవేతి. మయా యత్ పరిశంకితం - ఏతన్నైవం హి నైవ మేవ - కుత ఇత్యత ఆహ—మనస ఇతి ౧౭—౧౯ ఇహ

ముపచక్రమే-గంతు మితి శేషః ౮—౯. రామకుశలకథనేన సంజాతవిశ్వాసాఽపి రావణమాయాబాహుళ్యం స్మృత్వా పున రవిశ్వసంత్యాహ—అహో ఇతి. మే అస్య పురతః యత్కథితం కథనం - తద్దుష్కృతం అనుచితం కృతం-ఇద మనాలోచ్యకథనం ధిక్-అహో ఇతిఖేదే. ఖేదే హేతు మాహ—రూపాంతరమితి. యః పూర్వం మాయయా మా ముపాహరత్ - స ఏవాయం రావణః. రూపాంతర ముపాగమ్య వర్తత ఇతి శేషః. ౧౦. తామితి అశోకస్య - అశోకవనస్థశింశుపావృక్షస్యేత్యర్థః. ౧౧. * తిలకం. తాం ధరణ్యుపవిష్టాం-అవందత నమస్కృతవాన్ - ఏవం దృష్ట్వా భయసంత్రస్తా భూయః పున రేనం నాపశ్యత్. ౧౨—౧౬. ఏవం రావణదౌరాత్మ్యాత్ హనుమంతం రావణ మాశంక్య తద్దర్శనజనితమనః ప్రసాద మాలోచ్య తాం శంకాం నిరాచష్టే.—అథవేతి మయా యత్పరిశంకితం - ఏత న్నైవం హి నైవ మేవ - కుతః-మనస ఇతి. ౧౯. ఇహ రామదూతాగమన

స్వప్నస్య సుఖతా యాఽహ మేవం చిరాహృతా. ప్రేషితం నామ పశ్యామి రా
ఘవేణ వనౌకసం, ౨౦॥ స్వప్నేఽపి యద్యహం వీరం రాఘవం సహలక్ష్మణం.
పశ్యేయం నావసీదేయం స్వప్నోఽపి మమ మత్సరీ, ౨౧॥ నాహం స్వప్న మిమం
మన్యే స్వప్నే దృష్ట్వా హి వానరం న శక్యోఽభ్యుదయః ప్రాప్తుం ప్రాప్తశ్చాభ్యు
దయో మమ, ౨౨॥ కిన్ను స్యాచ్చిత్తమోహోఽయం భవే ద్వాతగతి స్త్వియం.
ఉన్మాదజో వికారో వా స్యా దియం మృగతృష్ణికా, ౨౩॥ అథవా నాయ మున్మా
దో మోహో ప్యున్మాదలక్షణః. సంబుధ్యే చాహ మాత్మాన మిమం చాపి వనౌక

రామదూతాగమన మత్యంతాసంభావిత మితి మత్వా పున ర్బహుధా శంకతే—అహో ఇత్యాదినా. ౨౦॥.
స్వప్నేఽపీతి. స్వప్నేఽపి యద్యహం వీరం-రాక్షసీమధ్యవాసకృతం దుఃఖం స్వప్నదృష్టోఽపి నివ ర్త
యితుం క్షమ ఇతి వీర్యాతిశయోక్తిః రాఘవం సహ లక్ష్మణం-విశ్లేషదశాయా ముభయో ర్దర్శనాత్.
స్వప్నదర్శనేఽప్యుభయో ర్దర్శనం భవేత్. యద్వా—తదానీ ముభయో ర్విశ్లేషా త్తౌ కింపరస్పరం
సంయుక్తౌ న వేత్యతిశంకతే పశ్యేయం నావసీదేయం - ఏవ ముభయోస్స్వప్నే దర్శనేఽపి మహ
ద్దుఃఖం నివ ర్తేత - కథంచి జ్జీవితం ధారయేయం - స్వప్నోఽపి మమ మత్సరీ - మద్దశాం విజ్ఞాయ
రామ ఇవ స్వప్నోఽపి మయి మాత్సర్యం కరోతి. ౨౧॥—౨౨॥. ఏవం యథార్థస్వప్నపక్షౌ నిరస్య
పునశ్చతురో విభ్రమపక్షా నుత్ప్రేక్షతే—కిన్నుస్యాదితి. చిత్తమోహః- రామక్షేమవార్తాశ్రవణమహా
హాలకందళితనిరంతరచింతాసంతతిపరిణతివిశేషరూపః కోఽపి మనసో విభ్రమ ఇత్యర్థః అసత్యశ్చిత్త
సంకల్పో వా - వాతగతిః ఉపవాసాదిప్రయుక్తధాతుక్షోభజో వాతవికారరూపో భ్రమః - తదధ్యా
రోపో వా యథాత్వరూపస్య వాయోః పాంసుపుంజరూపవిశేషోఽధ్యారోపః- 'ఉన్మాదజో వికారో
వా, ఉన్మాదో నామ విరహిణాం కశ్చి దవస్థావిశేషః. తజ్జో వికారో భ్రమః-మృగతృష్ణికా-అన్యస్యా
న్యరూపేణావభాసః - చిత్తమోహో న్మాదా వప్రకృతిస్థ ప్రతిభాసవిశేషౌ - వాతగతిమృగతృష్ణికేతు
ప్రకృతిస్థస్య. ౨౩॥ అనంతరోక్తచతుష్టయం నిరాకరోతి—అథవేత్యాదినా. అథవా-అయం వానర
తద్భాషణాదిప్రతిభాసః-ఉన్మాదో న- మోహోఽప్యున్మాదలక్షణః - ఉన్మాదస్య లక్షణ మివ-లక్షణం
యస్యస తథోక్తః-అతః ఉన్మాదనిరాకరణేనైవ సోఽపి నిరాకృత ఇత్యర్థః అనయో ర్నిరాకరణమి

మత్యంతాసంభావిత మితి మత్వా పున ర్బహుధా శంకతే. అహో ఇత్యాదినా. ౨౨॥. ఏవం యథార్థ
స్వప్నపక్షౌ నిరస్య - పునశ్చతురో విభ్రమపక్షా నుత్ప్రేక్షతే— కిన్ను స్యాదితి చిత్తమోహః నిరం
తరరామధ్యానజనితతత్ప్రేషితదూతదర్శనసంభాషణాదివిషయో భ్రమః. వాతగతిః-ఉపవాసాదిప్రయు
క్తధాతుక్షోభజాతవికారరూపో భ్రమ ఇత్యర్థః ఉన్మాదజో వికారః ఉన్మాదో నామ విరహిణాం
కశ్చి దవస్థావిశేషః- మృగతృష్ణికా - సర్వశరీరిసాధారణో దేశకాలవిశేషజన్యశ్చాక్షుషో భ్రమ ఇత్యర్థః.
౨౩॥ బాధారాహిత్యేన భ్రమచతుష్టయపక్షం నిరాచష్టే.— అథవేతి అయం వానరః తద్భాషణాది
ప్రతిభాసః ఉన్మాదో న భవతి. మోహోఽప్యున్మాదలక్షణః. ఉన్మాదస్య లక్షణ మివ లక్షణం యస్య
మోహస్య స తథోక్తః - అత ఉన్మాదనిరాకరణేనైవ మోహోఽపి నిరాకృతః - ఉన్మాదమోహయో
ర్నిరాకరణేన చిత్తమోహమృగతృష్ణికయో ర్నిరాకరణం కృత మితి ద్రష్టవ్యం - సర్వేఽపి పక్షాః
ఉన్మాదప్రాయా ఏవ - భ్రమత్వావిశేషాదితి భావః. కుతః అత ఆహ—సంబుధ్యఇతి. యతః - అహ

సం, ౨౭½ ఇత్యేవం బహుధా సీతా సంప్రధార్య బలాబలం. రక్షసాం కామ రూపత్వా న్మేనే తం రాక్షసాధిపం, ౨౮½ ఏతాం బుద్ధిం తదా కృత్వా సీతా సా తనుమధ్యమా న ప్రతివ్యాజహారాథ వానరం జనకాత్మజా, ౨౯½. సీతాయా శ్చింతితం బుద్ధ్వా హనుమా న్మారుతాత్మజః. శ్రోత్రానుకూలై ర్వచనై స్తదా తాం సంప్రహర్షయత్, ౨౭½. ఆదిత్య ఇవ తేజస్వీ లోకకాంత శ్శశీ యథా. రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవో వైశ్రవణో యథా, విక్రమేణోపపన్నశ్చ యథా విష్ణు ర్మహాయశాః సత్యవాదీ మధురవా గ్దేవో వాచస్పతి ర్యథా, రూపవా న్సుభగ శ్శ్రీమాన్ కందర్ప ఇవ మూర్తిమాన్., స్థానక్రోధః ప్రహర్తాచ శ్రేష్ఠో లోకే మహారథః, ౩౦½ బాహుచ్ఛాయా మవష్టబ్ధో యస్య లోకో మహాత్మనః. అపకృష్యాఽఽశ్రమపదా న్మృగరూపేణ రాఘవం, శూన్యే యేనాపనీతాఽసి తస్య ద్రక్ష్యసి యత్ఫలం ౩౨. న చిరా ద్రావణం సంఖ్యే యో వధిష్యతి వీర్యవాన్. రోషప్రముక్తై రిషుభి ర్జ్వలద్భి రివ పావకైః. తే, నాహం ప్రేషితో దూత స్త్వత్సకాశ మిహాఽఽగతః, ౩౩½. త్వద్వియోగేన దుఃఖార్త స్స త్వాం కౌశల మబ్రవీత్ లక్ష్మణశ్చ మహాతేజా స్సుమిత్రానందవర్ధనః, అభివాద్య మహాబాహు స్స త్వాం కౌశల మబ్రవీత్. ౩౫. రామస్య చ సఖా దేవి సుగ్రీవో నామ వానరః, రాజా వానర ముఖ్యానాం స త్వాం కౌశల మబ్రవీత్. నిత్యం స్మరతి రామ స్త్వాం ససుగ్రీవ స్సలక్ష్మణః, దిష్ట్యా జీవసి వై దేహి రాక్షసీవశ మాగతా. ౩౭. న చిరా ద్ద్రక్ష్యసే

తరపక్షద్వయనిరాకరణస్యోపలక్షణం-కుత ఇత్యత ఆహ—సంబుధ్యేతి-అహం ఆత్మాన మిమం వనౌకసం చాపి సంబుధ్యే సమ్యక్ జానామి. ౨౭½ ఇత్యేవమితి. బలాబలం-మోహాత్వాదీనా మబలత్వం రావణత్వస్య బలవత్త్వం చ. ౨౯½ సీతాయా ఇతి. సంప్రహర్షయ త్సం ప్రాహర్షయత్ ౨౭½. ఆదిత్యఇత్యాది రాజేతి-కుబేరస్య సర్వలోకరాజత్వ ముక్తం. * 'రాజాధిరాజాయ ప్రసహ్య సాహినే నమో వయం వైశ్రవణాయ కుర్మహే' ఇతి సత్య మధురవాక్త్వం బృహస్పతే ర్వాచస్పతిత్వాదేవ- రూపవాన్ సౌందర్యవాన్ - సుభగః రమణీయః - శ్రీమాన్ కాంతిమాన్ - స్థానే క్రోధస్థానే క్రోధః యస్యాసౌ స్థానక్రోధః-ప్రహర్తా క్రోధవిషయే ప్రహర్తా - ఆదిత్య ఇవేత్యాదినా ఉక్తై ర్విశేషణై ర్విశిష్టో రామ ఇతి యోజ్యం ౩౦½. బాహుచ్ఛాయామిత్యాది లోకః మహాత్మనో యస్య బాహుచ్ఛాయాం అవష్టబ్ధః ఆశ్రితః తం మృగరూపేణ ప్రశస్తమృగేణ హేతునా-ఆశ్రమపదా దప కృష్య శూన్యే యేనా పనీతాఽసి తస్య రావణస్య యత్ఫలం మరణరూపం తద్ద్రక్ష్యసీతి యోజనా- యద్వా—బాహుచ్ఛాయా మవష్టబ్ధో యస్య లోకో మహాత్మనః అసావాదిత్య ఇవ తేజస్వీ త్యేవం

మాత్మానం ఇమం వనౌకసం చాప సంబుధ్యే సమ్యక్ జానామి నిర్బాధం జానామీ త్యర్థః. ౨౭½. ఇత్యేవ మితి. బలాబలం - బలం రక్షసాం కామరూపధారణం బలం - అబలం రామదూతస్యాపి వానరస్యాత్రాగమనాసామర్థ్య మబలం - సంప్రధార్యేత్యర్థః ౨౯½. స్థానేతి స్థానక్రోధః స్థానే క్రోధనీయే విషయే క్రోధో యస్య సః. ౩౦½. బాహ్వితి. యస్య బాహుచ్ఛాయా మవష్టబ్ధః ఆశ్రితో లోకః - తం రాఘవం మృగరూపేణ ఆశ్రమా దపకృష్య - శూన్యే యేన రావణేన అపనీతాసి, తస్య

రామం లక్ష్మణం చ మహాబలం, మధ్యే వానరకోటీనాం సుగ్రీవం చామితౌజసం. ౩౮.అహం సుగ్రీవసచివో హనుమాన్నామ వానరః, ప్రవిష్టో నగరీం లంకాం లంఘయిత్వా మహోదధిం. ౩౯ కృత్వా మూర్ధ్ని పదన్యాసం రావణస్య దురాత్మనః, త్వాం ద్రష్టు ముపయాతోఽహం సమాశ్రిత్య పరాక్రమం ౪౦. నాహ మస్మి తథా దేవి యథా మా మవగచ్ఛసి, విశంకా త్యజ్యతా మేషా శ్రద్ధత్స్వ వదతో మమ. ౪౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - చతుస్త్రింశ స్సర్గః

పఞ్చత్రింశ స్సర్గః

తాం తు రామకథాం శ్రుత్వా వైదేహీ వానరర్షభాత్, ఉవాచ వచనం సాన్త్వ మిదం మధురయా గిరా ౧. క్వ తే రామేణ సంసర్గః కథం జానాసి లక్ష్మణం, వానరాణాం నరాణాం చ కథ మాసీ త్సమాగమః. ౨ యాని రామస్య లింగాని లక్ష్మణస్య చ వానర, తాని భూయ స్సమాచక్ష్వ న మాం శోక స్సమావిశేత్. ౩. కీదృశం తస్య సంస్థానం రూపం రామస్య కీదృశం, కథ మూరూ కథం బాహూ లక్ష్మణస్య చ శంస మే. ౪. ఏవ ముక్తస్తు వైదేహ్యా హనుమా న్మారుతాత్మజః, తతో రామం యథా తత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౫. జానంతీ బత దిష్ట్యా మాం వైదేహి పరిపృచ్ఛసి, భర్తుః కమలపత్రాక్షి సంస్థానం లక్ష్మణస్య చ. యాని రామస్య చిహ్నాని లక్ష్మణస్య చ యాని వై, లక్షితాని విశాలాక్షి వదత శ్శృణు తాని మే. ౬ రామః కమలపత్రాక్ష స్సర్వసత్త్వమనో

యోజనా ౩౭—౪౦. నాహమితి. వంచనార్థం పరిగృహీతవేష ఇతి మాం యథాఽవగచ్ఛసి తథా నాస్మీత్యర్థః ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశ స్సర్గః

తాం త్విత్యాది ౧ *తనిశ్లోకి గురుకులవాసాయోగ్యానాం వానరాణాం వసిష్ఠశిష్యాణాం చ ఈదృశసమాగమః కథం జాతః, శాస్త్రవశ్యానా మేవ గురుకులవాసయోగ్యత్వాత్. ౨ యానీతి. లింగాని చిహ్నాని. ౩ కీదృశమితి సంస్థానం అవయవసన్నివేశః-రూపం ఆకారః-వర్ణః కాంతిర్వా. ౪—౫. జానంతీత్యాది. బతేత్యామంత్రణే-జానంతీ త్వం దిష్ట్యా మాం పరిపృచ్ఛసీతి సంబంధః. లక్షితాని త్వయా దృష్టాని మే మత్తః. ౬.రామఇతి రామః సర్వాంగసుందరః,కమలపత్రాక్షః-కాంతిప్రవాహే ఆవర్తఇవ

యత్ఫలం మరణరూపం - తత్ ద్రక్ష్యసీతి యోజనా ౪౦. నాహమస్మితథేతి నాహం మాయావీ-వానరోఽస్మీత్యర్థః ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

* తిలకం తాంత్వితి ఆపేత్య ఇవేత్యాదికాం ౧—౨. యానీతి. యాని లింగాని చిహ్నాని. ౩. కీదృశమితి సంస్థానం అవయవసన్నివేశః - రూపం ఆకారః - జానంతీతి బతేత్యామంత్రణే-మాం రామదూత ఇతి జానంతీ సతీ - దిష్ట్యా మద్భాగ్యేన - పరిపృచ్ఛసీతి యోజనా యానీతి లక్షితాని త్వయా దృష్టాని - మే మత్తః ౬. రామఇతి. రూపదాక్షిణ్య సంపన్నః - రూపమిత్యేతద్వి

హారః, రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూతో జనకాత్మజే. ౮ తేజసాఽఽదిత్యసంకాశః క్షమయా పృథివీసమః, బృహస్పతిసమో బుద్ధ్యా యశసా వాసవోపమః రక్షితా జీవలోకస్య స్వజనస్యాభిరక్షితా, రక్షితా స్వస్య వృత్తస్య ధర్మస్య చ పరంతపః. రామో భామిని లోకస్య చాతుర్వర్ణ్యస్య రక్షితా, మర్యాదానాం చ లోకస్య కర్తా కారయితా చ సః, అర్చిష్మానర్చితోఽత్యర్థం బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థితః,సాధూనా ముపకారజ్ఞః ప్రచారజ్ఞశ్చ కర్మణాం రాజవిద్యావినీతశ్చ బ్రాహ్మణానా ముపాసితా, శ్రుతవాన్ శీలసంపన్నో వినీతశ్చ పరంతపః యజుర్వేదవినీతశ్చ వేదవిద్భి స్సు

అత్యంతమాకర్షకనయనశోభః తాదృశనయనసౌందర్యసీమాభూమి మాహ— 'సర్వసత్త్వమనోహరః, తిర్యగ్జాతితయా విటపా ద్విటపం ప్లవతో మమాపి చిత్తాపహారకః - అవిశేషజ్ఞ స్యాపి మనోహర ఇత్యర్థః. రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః - రూప మిత్యేతద్విగ్రహగుణానా ముపలక్షణం, దాక్షిణ్య మి త్యాత్మగుణానా ముపలక్షణం, దేహగుణై రాత్మగుణై శ్చానూన ఇత్యర్థః సంపన్నః ప్రసూతః - ఇదం సర్వం నాగంతుకం కింతు ఔత్పత్తిక మిత్యర్థః అత్యుత్కటం వదసి - కి మేవంవిధోపరోఽప్యస్తి న వేత్యపేక్షాయా మాహ—జనకాత్మజ ఇతి - భవతీ చ తాదృశీ త్యర్థః. * తనిశ్లోకి రామ - స్సర్వాంగసుందర ఇత్యర్థః కమలపత్రాక్షః - సౌందర్యప్రవాహమజ్జతా మావర్తవ దాకర్షకనయనశోభావాన్, నయనశోభాయా అవధిః క ఇత్యపేక్షాయా మాహ—సర్వసత్త్వమనోహర ఇతి. తిర్యగ్జాతీయత్వేన శాఖాచంక్రమణపరస్య వాతాత్మజస్యాపి మనోహరత్వేన సర్వజనమనోహరః, రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూతః - స్వాభావికానవధికదివ్యదేహగుణగణః - జనకాత్మజే త్వ మేవ తత్సదృశీతి వక్తుం శక్యా నాన్యేత్యర్థః. యద్వా—రమయతీతి రమంతే యోగిన ఇతి చ రామః, రామత్వ మే వాహ—కమలపత్రాక్ష ఇతి - అథవా రామ సౌందర్యప్రవాహభూతః - కమలపత్రాక్షః ప్రవాహే ఆవర్తాయమానశ్రీనయనః, తేన హృదయాకర్షకత్వం వ్యంజితం-తచ్చ సకలజంతుసాధారణ మిత్యాహ—సర్వసత్త్వమనోహర ఇతి - తత్ర వానరజాతీయమచ్చిత్తాకర్షణమేవ ప్రమాణ మితి ధ్వన్యతే. స్వరూపవిగ్రహగుణైః సకలజంతుమనోహారత్వం జన్మసిద్ధ మిత్యాహ—రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇతి-తర్హి ఏవంవిధః పుమాన్ విద్యతే కి మితి చేత్ నేత్యాహ—జనకాత్మజే ఇతి తుల్యశీలేత్యాదినా భవత్యేవ ప్రసిద్ధా న పుమా నన్యశ్చి దతి భావః. ౮. సంగ్రహేణోక్తాన్ గుణాన్ వివృణోతి—తేజసేత్యాదినా బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థితః - గృహస్థస్యాస్య బ్రహ్మచర్యం నామ ఋతో రన్యత్ర స్త్రీసంగమత్యాగః - తదాహ మనుః. శ్లో. 'షోడశర్తుర్నిశాః స్త్రీణాం తస్మిన్ యుగ్మాసు సంవిశేత్, బ్రహ్మచార్యేవ పర్వాద్యా శ్చతస్రశ్చ వివర్జయేత్, ప్రచారజ్ఞః ప్రయోగజ్ఞః - ఐహికాముష్మికానాం కర్మణాం ప్రచారం గతిం హేతుఫలభావవ్యవస్థాం తత్త్వతో జానాతీత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః - రాజవిద్యావినీతశ్చ - చతస్రో రాజవిద్యాః-'ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ, ఏతా విద్యా శ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితి హేతవ' ఇత్యుక్తాః - తాసు వినీతః శిక్షితః, శ్రుతవాన్-అవధృతవాన్, శీలసంపన్నః - సదాచారసంపన్నః

గ్రహగుణానా ముపలక్షణం, ప్రసూతి ఇత్యనేన గుణానా ముత్పత్తివిశిష్టత్వ మవగమ్యతే. ౮. సంగ్రహేణోక్తా న్గుణా న్వివృణోతి—తేజసేత్యాదినా. అర్చిష్మానితి అర్చిత స్సద్భి రితి శేషః. బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థితః-తత్ర ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః ప్రచారజ్ఞః ప్రయోగజ్ఞః—యజురితి. యజుర్వేదవినీతః-

పూజితః, ధనుర్వేదే చ వేదేషు వేదాంగేషు చ నిష్ఠితః. విపులాంసో మహాబా
హుః కంబుగ్రీవ శ్శుభాననః, గూఢజత్రు స్సుతామ్రాక్షో రామో దేవి జనై శ్శ్రు
తః దుందుభిస్వననిర్ఘోష స్స్నిగ్ధవర్ణః ప్రతాపవాన్, సమ స్సమవిభక్తాంగో వర్ణం
శ్యామం సమాశ్రితః ౧౬ త్రిస్థిర స్త్రిప్రలంబశ్చ త్రిసమ స్త్రిషుచోన్నతః, త్రితామ్ర

సంపన్నః, పూర్వం యాజ్ఞాదికర్మానుష్ఠాతృత్వ ముక్త మితి న పునరుక్తిః వేదేషు - యజుర్వ్యతిరిక్త
వేదేషు అనేన స్వస్య యజుర్వేదత్వం సూచితం - ఏవ మాత్మగుణా నభిధాయ విగ్రహగుణా నాహా
స్తే—విపులాంస ఇత్యాదినా గూఢజత్రుః - అస్పష్టభుజసంధ్యస్థిః, సమః - అన్యూనాతిరిక్తదేహ
ప్రమాణః ౧౬ త్రిస్థిర ఇతి. త్రిషుస్థానేషు స్థిరః - తదుక్తం సాముద్రికే * 'ఉరశ్చ మణిబం
ధశ్చ ముష్టిశ్చ నృపతే స్థ్సిరా'ఇతి త్రిప్రలంబః - త్రిషు ప్రలంబః * 'దీర్ఘభ్రూ బాహుముష్క
స్తు చిరజీవీ ధని నర'ఇతివచనాత్ అన్యత్ర తు * 'త్రయశ్చ యస్య విద్యంతే ప్రలంబా మేఢ్ర
బాహవ'ఇతి. త్రిసమః - త్రిషుసమః * 'కేశాగ్రం వృషణం జాను సమా యస్య స భూపతి'రితి
వచనాత్ త్రిషు చోన్నతః - తదాహ వరాహమిహిరః * శ్లో. 'ఉన్నతకుక్షిః క్షితిపః పరిమండ
లోన్నతనాభయః క్షితిపాః, హృదయం న వేపనం పృథు సమోన్నతం మాంసళం చ నృపతీనా'మితి-
త్రితామ్రః త్రిషుతామ్రః * శ్లో 'శ్లిష్టాంగులీ రుచిరతామ్రనఖౌ సుపార్ష్ణీ పాదౌ కరా వపి సు
రక్తనఖాత్మరేఖా'వితి వచనాత్ * 'నేత్రాంతనఖపాణ్యంఘ్రితలై స్తామ్రై స్త్రిభి స్సుఖీ'తి చ. త్రిషు
స్నిగ్ధః *'స్నిగ్ధా భవంతి వై యేషాం పాదరేఖా శ్శిరోరుహాః, తథా లింగమణి స్తేషాం మహాభాగ్యం
వినిర్దిశే' దితి సాముద్రికవచనాత్ త్రిషు గంభీరః - అత్రవరరుచిః. * 'స్వర స్సత్త్వం చ నాభిశ్చ
గంభీర శ్శస్యతే బుధై' రితి. బ్రాహ్మేతు. * 'స్వరే గతౌ చ నాభౌ చ గంభీర స్త్రిషు శస్యత' ఇతి.
నిత్యశ ఇతి సర్వత్ర విశేషణీయం-తేన రోగాద్యుపాధికృతరాగాదినివృత్తిః * తదనిశ్లోకీ. ౧౭ త్రివలీ
వాన్-ఉదరే వలిత్రయవాన్,కంఠవలిత్రయవానా న్వా, అత్ర గర్గః *శ్లో.'స్థిరా త్రిరేఖా సుభగోపపన్నా
స్నిగ్ధా సుమాంసోపచితా సువృత్తా. నచాతిదీర్ఘా చతురంగులా చ గ్రీవా సుదీర్ఘా భవతీహ ధన్యే'తి.
త్ర్యవనతః - త్రీణ్యవనతాని నిమ్నాని యస్యాసౌ త్ర్యవనతః - తాని స్తనచూచుకపాదరేఖాః-అత్ర
మిహిరః. * శ్లో 'పీనోపచితై ర్నిమ్నైః క్షితిపతయ శ్చూచుకై స్తనై స్సుఖినః, స్నిగ్ధా నిమ్నా
రేఖా ధనినాం తద్వ్యత్యయేన నిస్వానా'మితి. చత్వారి వ్యంగాని హ్రస్వాని యస్యాసౌ చతుర్వ్యం
గః, అత్రవరరుచిః * గ్రీవా ప్రజననం పృష్ఠం హ్రస్వం జంఘా చ పూజ్యత'ఇతి. యద్వా—
చత్వారో వ్యంగాః వికలాః యస్య సః చతుర్వ్యంగః, తే చ సిరావికలః పాదః - రోమాంతర
వికలో రోమకూపః - దైర్ఘ్యవికలో మేఢ్రః - మాంసవికలో వస్తిః - అత్ర నారదః. * 'పాదైః
ప్రస్వేదరహితై స్సిరాహీనశ్చ పార్థివః, ఏకరోమా భవే ద్రాజా ద్విరోమా పండితో భవేత్,
త్రిరోమా చతురోమా చ భవే ద్భాగ్యవివర్జితః. సముపావోపవిష్టస్య గుల్ఫం స్పృశతి మేహనం, య
స్యేశ్వరం తం జానీయా త్సుఖినం చైవ మానవం. నిర్మాంస స్సంహతో వస్తిః యేషాం తే సుఖభాగిన'
ఇతి త్రిశీర్షవాన్ - త్రిభిర్లక్షణై ర్వ్యక్తం శీర్షం తదస్యాస్తీతి త్రిశీర్షవాన్, తాని లక్షణా న్యా

తస్మిన్ రత ఇత్యర్థః. పూర్వ మాత్మగుణా నభిధాయ ఇదానీం విగ్రహగుణా నాహ—విపులాంస
ఇత్యాదినా. దుందుభీతి. సమః అన్యూనాతిరిక్తదేహప్రమాణః. ౧౬. త్రిస్థిర ఇత్యాది. త్రిస్థిరః
త్రిషుస్థానేషు స్థిరః తదుక్తం—'ఉరశ్చ మణిబంధశ్చ ముష్టిశ్చ నృపతేః స్థిరా'ఇతి - త్రిప్రలంబః,

స్త్రిషు చ స్నిగ్ధో గంభీర స్త్రిషు నిత్యశః ౧౭ త్రివలీవాం స్త్ర్యవనత శ్చతుర్వ్యంగ
స్త్రిశీర్షవాన్, చతుష్కల శ్చతుర్లేఖ శ్చతుష్కిష్కు శ్చతుస్సమః. ౧౮. చ
తుర్దశసమద్వంద్వ శ్చతుర్దంష్ట్ర శ్చతుర్గతిః, మహోష్ఠహనునాస శ్చ పంచస్నిగ్ధోఽ

వర్తాః. * 'ఆవర్తత్రయరుచిరం యస్య శిరస్స క్షితిభృతాం నేతే'తి కథనాత్ - యద్వా— త్రిప్ర కారం సమున్నత్తం ఛత్త్రాకారం విశాలం చ శీర్ష మస్యాస్తీతి త్రిశీర్షవాన్, అత్ర నారదః * 'సమ వృత్తశిరా శ్చైవ ఛత్త్రాకారశిరా స్తథా, ఏకచ్ఛత్త్రాం మహీం భుజ్క్తే- దీర్ఘ మాయుశ్చ విందతి. చతస్రః కలాః వేదాః యస్య స చతుష్కలః, అత్ర శరీర లక్షణప్రకరణే కలాశబ్ద స్తత్సూచకరేఖా పరః - అత్ర నందీ * 'మూలేఽంగుష్ఠస్య వేదానాం చతస్ర స్తిస్ర ఏవ వా, ఏకా ద్వే వా యథా యోగం రేఖా జ్ఞేయా ద్విజన్మనా'మితి. చతుర్లేఖః, లలాటే పాదయోః పాణ్యో శ్చతస్రో లేఖా రేఖా యస్య స చతుర్లేఖః. శ్లో. 'లలాటే యస్య దృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యేకరేఖికాః, శతద్వయం శతం షష్టి స్తస్యాఽఽయు ర్వింశతి స్తథే'తి కాత్యాయనః శ్లో. 'యస్య పాదతలే వజ్రధ్వజశంఖాంకుశో పమాః, రేఖా స్సమ్య క్ప్రకాశంతే మనుజేంద్రం త మాదిశే'దితి నారదః. *పాణౌ చతస్రో రేఖాశ్చ యస్య తిష్ఠంత్యభంగురా'ఇతి బ్రహ్మే, చత్వారః కిష్కవః యస్య స చతుష్కిష్కుః-చతుర్వింశత్యం గులాత్మకో హస్తః కిష్కుః - షణ్ణవత్యంగుళోఛ్ఛ్రాయ ఇత్యర్థః. * 'షణ్ణవత్యంగుళోత్సేధో యః పుమాన్ స దివౌకస'ఇతి బ్రాహ్మపురాణవచనం చతుస్సమః - చత్వార స్సమా యస్యస చతుస్సమః, తే చ బాహుజానూరుగండాః. తదుక్తం బ్రహ్మాండే * 'బాహుజానూరుగండాశ్చ చత్వార్యథ సమా ని'చేతి. *తదిశ్లోకీ. ౧౮. చతుర్దశసమద్వంద్వః - చతుర్దశసంఖ్యాని సమాని ద్వంద్వాని యస్యసః, తథాఽత్రసాముద్రికం. శ్లో. 'భ్రువౌ నాసాపుటే నేత్రే కర్ణా వోష్ఠౌ చ చూచుకే, కూర్పరౌ మణి బంధౌ చ జానునీ వృషణౌ కటీ. కరౌ పాదౌ స్ఫిజౌ యస్య సమౌ జ్ఞేయ స్స భూపతి'రితి. చత్వారో దంష్ట్రాకారా దంతా యస్య స చతుర్దంష్ట్రః-తథాఽఽహ మిహిరః. శ్లో 'స్నిగ్ధా ఘనాశ్చ దశనా స్సుతీక్ష్ణదంష్ట్రా స్సమాశ్చ శుభా' ఇతి, చతుర్గతిః - చతుర్ణాం సింహశార్దూలగజవృషభాణాం గతి రివ గతి ర్యస్యసః,'గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమా'వితి బాలకాండోక్తేః. మహోష్ఠహనునాసశ్చ- ఓష్ఠస్య మహత్త్వం బంధుజీవబింబఫలారుణమాంసలత్వం-హనోస్తు పరిపూర్ణమాంసలత్వం- నాసికాయా దీర్ఘతుంగత్వం-తథాచ సంహితా. శ్లో. బంధుజీవకుసుమోపమోఽధరో మాంసలో రుచిరబింబరూపధృ త్, పూర్ణమాంసళహనుస్తు భూమిప స్తుంగతుండరుచిరాకృతి స్తథేతి. తుండశబ్దేన నాసికోచ్యతే. పంచ స్నిగ్ధః-పంచ స్నిగ్ధాః అవయవాః యస్య సః-తే చ వాక్య వక్త్ర నఖలోమత్వచః-కేశ నేత్రదంతత్వక్ పాదతలాని వా, అత్రవరరుచిః శ్లో. 'చక్షు స్స్నేహేన సౌభాగ్యం దంతస్నేహేన భోజనం, త్వచ

తదుక్తం. * 'ప్రలంబౌ యస్య స ధనీ త్రయో భూరిముష్కబాహవ'ఇతి. ముష్కః వృషణః-త్రిస మః త్రిషు సమః - తదుక్తం - 'కేశాగ్రం వృషణం జాను సమం యస్య స భూపతి'రితి. త్రిషు చోన్నతః - తదుక్తం. 'నాభ్యంతః కుక్షివక్షోభి రున్నతః క్షితిపో భవే'దితి - త్రితామ్రః-తదుక్తం- 'నేత్రాంతనఖపాణ్యంఘ్రితలై స్తామ్ర స్త్రిభి స్సు'ఖీతి - త్రిషుస్నిగ్ధః - తదుక్తం. శ్లో. 'స్నిగ్ధా భవంతి వై యేషాం పాదరేఖా శ్శిరోరుహాః,తథా లింగమణి స్తేషాం మహాభాగ్యం వినిర్దిశే'దితి - త్రిషుగంభీ రః * 'స్వరే సత్త్వేచ నాభౌ చ గంభీర స్త్రిషుశస్యత,ఇతి.౧౭. త్రివళీవాన్ ఉదరే కంఠే వళిత్రయవాన్

ష్టవంశవాన్. దశపద్మో దశబృహ త్త్రిభి ర్వ్యాప్తో ద్విశుక్లవాన్, షడున్నతో నవత
ను స్త్రిభి ర్వ్యాప్నోతి రాఘవః సత్యధర్మపర శ్శ్రీమా న్సంగ్రహానుగ్రహే రతః,

స్నేహేన శయనం పాదస్నేహేన వాహన' మితి స్నిగ్ధనీలమృదుకుంచితా స్తథా మూర్ధజా స్సుఖకరా స్సమం శిర ఇతి మిహిరః, పూర్వం త్రిషుస్నిగ్ధ ఇత్యుక్తేః అత్ర పంచస్నిగ్ధ ఇతీదం మతభేద మాశ్రిత్యోక్తం, అష్టవంశవాన్ అష్టౌవంశాః ఆయతాఅవయవా యస్య సః ఆయతాష్టావయవ ఇత్యర్థః అత్ర సాముద్రికం శ్లో. 'పృష్ఠవంశ శ్శరీరం చ హస్త పాదాంగులీ కరౌ, నాసికా చక్షుషీ కర్ణౌ ప్రజనో యస్య చాయతా' ఇతి. ప్రజనస్యాఽఽయతత్వ మార్జవం *తనిశ్లోకే ౧౯ దశపద్మః దశపద్మాకారావయవాః యస్య సః దశపద్మః శ్లో. 'ముఖనేత్రాఽఽస్యజిహ్వోష్ఠతాలు స్తనవఖాః కరౌ, పాదౌ చ దశపద్మానిపద్మాకారాణి యస్య' చేతి. దశబృహత్ దశబృహదవయవా యస్య సః తేచ. శ్లో 'ఉర శ్శిరో లలాటం చ గ్రీవా బాహ్వంసనాభయః, పార్శ్వపృష్ఠస్వరా శ్చేతి విశాలా స్తే శుభప్రదా' ఇతి సాముద్రికం. బ్రాహ్మేతు. శ్లో. 'శిరో లలాటే శ్రవణే గ్రీవా వక్షశ్చ హృత్తథా, ఉదరం పాణిపాదౌ చ పృష్ఠం దశబృహంతి' చేతి-త్రిభిర్వ్యాప్తః శ్లో. 'త్రిభి ర్వ్యాప్తిశ్చ యస్య స్యాత్తేజసా యశసా శ్రియే'తి బ్రాహ్మోక్తరీత్యా త్రిభి ర్వ్యాప్తః-ద్విశుక్లవాన్-షడున్నతః షట్ ఉన్నతా అవయవా యస్యసః తే చ శ్లో 'కక్షః కుక్షిశ్చ వక్షశ్చ ఘ్రాణస్స్కంధో లలాటికా, సర్వభూతేషు నిర్దిష్టా ఉన్నతాంగా శ్శుభప్రదా' ఇతి వరరుచిః అత్ర మతభేదేనోక్తే ర్నపునరుక్తిః, మతభేద శ్రవణం చ రామస్య సకలశాస్త్రోక్త మహాపురుషలక్షణపరిపూర్ణత్వద్యోతనాయ - నవతనుః నవ తనవ స్సూక్ష్మా యస్య-తాని చ కేశ శ్మశ్రునఖ లోమ త్వ గంగులి పర్వ శేఫో బుద్ధిదర్శనాని, శ్లో. 'సూక్ష్మాణ్యంగులిపర్వాణి కేశలోమనఖత్వచః, శేఫశ్చ యేషాం సూక్ష్మాణి తే నరా దీర్ఘజీవిన' ఇతి వరరుచిః - త్రిభి ర్వ్యాప్నోతి త్రిభిః పూర్వాహ్ణ మధ్యాహ్నాపరాహ్ణైః కాలైః ధర్మార్థకామాన్ వ్యాప్నోతి, అనుష్ఠతీతి తదుక్తం బ్రాహ్మే. శ్లో. 'ధర్మార్థకామాః కాలేషు త్రిషు యస్య స్వనిష్ఠితాఇతి' ఇతి.

స్థిరా త్రిరేఖా సుభగోపపన్నా స్నిగ్ధా సుమాంసోపచితా సువృత్తా, న చాతిదీర్ఘా చతురంగులా చ గ్రీవాచదీర్ఘా భవతీహ ధ న్యేతి. త్ర్యవనతః త్రీణ్యవనితాని నిమ్నాని యస్య సః - తదుక్తం. * శ్లో, 'పీనోపచితై ర్నిమ్నైః క్షితిపతయ శ్చూచుకైః స్తనై స్సుఖినః, స్నిగ్ధా నిమ్నా రేఖా ధనినాం తద్వ్యత్యయేన నిస్స్వానా' మితి. చతుర్వ్యంగః - చత్వారి వ్యంగాని హ్రస్వాని యస్య సః * 'గ్రీవా ప్రజననం పృష్ఠం హ్రస్వం జంఘాచ పూజ్యత' ఇతి. త్రిశీర్షవాన్ - త్ర్యావర్తయుక్తశీర్షవా న్నిత్యర్థః. తదుక్తం. * 'ఆవర్తత్రయరుచిరం యస్య శిరః క్షితిభృతాం భవే న్నాథ' ఇతి. చతుష్కలః చతస్రః కలా శ్చత్వారో వేదా యస్య సః, అత్రకలాశబ్దేన తత్ప్రాప్తిసూచకా అంగుష్ఠమూలగతా శ్చతస్రో రేఖా ఉచ్యంతే - తదుక్త *శ్లో. 'మూలేఽంగుష్ఠస్య వేదానాం చతస్ర స్తిస్ర ఏవ వా, ఏకా ద్వేవా యథాయోగం రేఖా జ్ఞేయా ద్విజన్మనా' మితి. చతుర్లేఖః - లలాటే పాదయోః పాణ్యోః చ చతస్రో రేఖా యస్యసః. * శ్లో. 'లలాటే యస్య దృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యేకరేఖికాః, శతద్వయం శతం షష్టి స్తస్యాయు ర్వింశతి స్త' థేతి * 'యస్య పాదతలే వజ్రధ్వజశంఖాంకుశోపమాః, రేఖా స్సమ్యక్ప్రజాయంతే మనుజేంద్రం త మాదిశే' దితి 'పాణ్యో శ్చతస్రో రేఖాశ్చ యస్య తిష్ఠం త్యభంగురా' ఇతి. చతుష్కిష్కుః - చత్వారః కిష్కవః ప్రమాణం యస్య సః తథోక్తః - కిష్కుః చతుర్వింశత్యంగులాత్మకో హస్తః * 'షణ్ణవత్యంగులో త్సేధో యః పుమాన్ స దివౌకస' ఇతి స చతుస్సమః-

దేశకాలవిభాగజ్ఞ స్సర్వలోకప్రియంవదః ౨౧. భ్రాతా చ తస్య ద్వైమాత్ర స్సౌమిత్రి రపరాజితః, అనురాగేణ రూపేణ గుణై శ్చైవ తథావిధః. ౨౨ తౌ

తనిశ్లోకి. ౨౦ సంగ్రహానుగ్రహ ఇతి సంగ్రహ ఆర్జనం *అనుగ్రహః ఫలదానం ౨౧ భ్రాతా చ తస్యేతి ద్వైమాత్రః సపత్నీపుత్రః*రామా భ్రాతా చ తస్యేతి. ద్వైమాత్రః ద్వయోర్మాత్రో రప త్యం పుమాన్ ద్వైమాత్రః - 'మాతు ర త్సంఖ్యా సంభద్ర పూర్వాయా' ఇతి అణ్ ప్రత్యయః ఉకారాభావ ఆర్షః సుమిత్రాపత్యస్య లక్ష్మణస్య ద్వైమాతురత్వం జన్మప్రభృతి రామవత్ కౌసల్య

తదుక్తం * 'బాహుజానూరుజఙ్ఘాశ్చ చత్వార్యథసమాని' చేతి. ౧౯. చతుర్దశ సమద్వన్ద్వః - సమ పరిమాణచతుర్దశాంగద్వంద్వయుక్త ఇత్యర్థః అదుక్తం *శ్లో.'భ్రువౌ నాసాపుటే నేత్రే కర్ణా వోష్ఠౌ చ చూచుకే, కూర్పరౌ మణిబంధే చ జానునీ వృషణౌ కటీ, కరౌ పాదౌ స్ఫిజౌ యస్య సమాః జ్ఞేయ స్స భూపతి' రతి (స్ఫిజౌ=పృష్ఠములు) బ్రాహ్మేతు * శ్లో. 'కర్ణాక్షిభ్రూగండనాసాదంతోష్ఠస్కంధజత్రుణీ, పాదౌ కరౌ స్తనౌ ఊరూ స్ఫిజౌ ద్వంద్వా శ్చతుర్దశే'తి. 'సమాశ్చ యస్య విద్యంతే క్రమేణోపచితా స్త'థేతి. చతుర్దంష్ట్రః-దంతపఙ్క్తిద్వయే ప్రతిపార్శ్వం చతస్రశ్చతస్రో దంష్ట్రాదంత విశేషా యస్య స తథోక్తః. యద్వా—దంతపఙ్క్తిద్వయేఽపి మధ్యదంతచతుష్క మధతో ద్వౌద్వౌ దంతవిశేషౌ దంష్ట్రా అభిధీయంతే. చతుర్గతిః-చతుర్ణాం సింహశార్దూలగజవృషభాణాం గతిర్యస్య సః- మహోష్ఠహనునాసశ్చ-ఓష్ఠస్యమహత్త్వం బంధు జపాకుసుమ బింబఫలారుణమాంసలత్వం హనోస్తు పరి పూర్ణ మాంసలోన్నతత్వం, నాసికాయాః దీర్ఘోన్నతరుచిరపుటత్వం-తదుక్తం. శ్లో. 'బంధుజీవ కుసుమో పమాధరో మాంసలోరుచిరబింబరూపధృత్, పూర్ణమాంసలహనుస్తు భూమిప స్తుంగతుంగరుచిరాకృతి స్త'థేతి. తుండమితినాసికోచ్యతే-పంచస్నిగ్ధః, తదుక్తం శ్లో. వాగ్వక్త్రనఖలోమాని త్వచ'శ్చేతి-అష్ట వంశవాన్ అష్టౌ వంశా ఆయతా అస్య సంతీ త్యష్టవంశవాన్,తదుక్తం శ్లో 'బాహూ చ నలకావూరూ జంఘే చేత్యష్టవంశకా' ఇతి నలకా అంగుళిః-దశపద్మః దశ పద్మాకారా అవయవా యస్య సఃతథోక్తం. శ్లో. 'ముఖనేత్రాఽఽస్యజిహ్వోష్ఠ తాలు స్తననఖాః కరౌ,పాదౌ చ దశ పద్మాని పద్మాకారాణి యస్య'చేతి దశబృహత్ - తదుక్తం. 'శిరో లలాటే శ్రవణే గ్రీవా వక్షశ్చ హృత్తథా, ఉదరం పాణిపాదౌ చ పృష్ఠం దశ బృహంతిచే'తి. త్రిభి ర్వ్యాప్తః - తదుక్తం శ్లో. 'త్రిభి ర్వ్యాప్తశ్చ యశ్చ స్యా త్తేజసా యశసా శ్రియే'తి. ద్విశుక్లవాన్ ద్వౌ శుక్లౌ శుద్ధౌ మాతృపితృవంశౌ యస్య సః, తదుక్తం. 'ద్వౌ శుక్లౌ తు శుభౌ శుద్ధౌ వంశౌ మాతుః పితు స్తథేతి - షడున్నతః - తదుక్తం- 'కక్షః కుక్షిశ్చ వక్షశ్చ ఘ్రాణస్కంధౌ లలాటికా, సర్వభూతేషు నిర్దిష్టా ఉన్నతాంగా శ్శుభప్రదా' ఇతి, నవతనుః-నవసు స్థానేషు సూక్ష్మః - తదుక్తం శ్లో 'సూక్ష్మాణ్యంగులిపర్వాణి కేశరోమనఖ త్వచః. శేఫశ్చ యేషాం సూక్ష్మాణి తే నరా దీర్ఘజీవినః. అస్ఫుటితాగ్రం సూక్ష్మం శ్మశ్రుశుభం మృదు చ సంతతం స్నిగ్ధం, సూక్ష్మదృక్ సూక్ష్మబుద్ధిశ్చ యో నర స్స సుఖీ భవే'దితి. త్రిభి ర్వ్యాప్నో తీతి-త్రిభిః పూర్వాహ్ణ మధ్యాహ్న పరాహ్ణకాలైః ధర్మార్థకామా నవాప్నోతి అనుతిష్ఠతీతి త్రిభిర్వ్యాప్నోతి-బ్రాహ్మే. 'ధర్మార్థ కామాః కాలేషు త్రిషు యస్య స్వనుష్ఠితా' ఇతి నను త్రిసము స్త్రిషున్నతః త్రిషుస్నిగ్ధః త్రిభి ర్వ్యాప్త ఇత్యుక్తం ప్రాక్ ఇహ తు చతుస్సమః షడున్నతః పంచస్నిగ్ధః త్రిభి ర్వ్యాప్నోతీ త్యుచ్యతే సత్యం - మతభేద మాశ్రిత్యోక్తత్వా దదోషః, అన్యేషా మప్యేవం విధానాం సకలశాస్త్రోక్త మహాపురుషలక్షణానాం ఏకః సకలగుణారామో రామ ఏవ లక్ష్య మితి సూచ నాయ. సత్యేతి సంగ్రహానుగ్రహ ఇతి-సంగ్రహ ఆర్జనం-అనుగ్రహః ఫలదానం. ౨౦. భ్రాతేతి. ద్వై

వృభౌ నరశార్దూలౌ త్వద్దర్శన సముత్సుకౌ, విచిన్వంతౌ మహీం కృత్స్నా మస్మా
భి రభిసంగతౌ. ౨౩ త్వా మేవ మార్గమాణౌ తౌ విచరంతౌ వసుంధరాం, దదర్శ
తు మృగపతిం పూర్వజే నావరోపితం ఋశ్యమూకస్య పృష్ఠే తు బహుపాదప
సంకులే, భ్రాతు ర్భయార్త మాసీనం సుగ్రీవం ప్రియదర్శనం. ౨౫ వయం తు
హరిరాజం తం సుగ్రీవం సత్యసంగరం, పరిచర్యాస్మహే రాజ్యా త్పూర్వజే నావ
రోపితం. ౨౬. తత స్తౌ చీరవసనౌ ధనుఃప్రవరపాణినౌ, ఋశ్యమూకస్య శైలస్య
రమ్యం దేశ ముపాగతౌ. ౨౭. స తౌ దృష్ట్వా నరవ్యాఘ్రౌ ధన్వినౌ వానరర్షభః,
అవప్లుతో గిరే స్తస్య శిఖరం భయమోహితః ౨౮ తత స్స శిఖరే తస్మిన్ వాన
రేంద్రో వ్యవస్థితః, తయో స్సమీపం మా మేవ ప్రేషయామాస సత్వరం. ౨౯.
తా వహం పురుషవ్యాఘ్రౌ సుగ్రీవవచనా త్ప్రభూ, రూపలక్షణసంపన్నౌ కృతాం
జలి రుపస్థితః ౩౦. తౌ పరిజ్ఞాతతత్త్వార్థౌ మయా ప్రీతిసమన్వితౌ, పృష్ఠ మా
రోప్య తం దేశం ప్రాపితౌ పురుషర్షభౌ. ౩౧ నివేదితౌ చ తత్త్వేన సుగ్రీవాయ మ
హాత్మనే, తయో రన్యోన్యసల్లాపా ద్భృశం ప్రీతి రజాయత ౩౨. తత స్తౌ ప్రీతి
సంపన్నౌ హరీశ్వరనరేశ్వరౌ, పరస్పరకృతాశ్వాసౌ కథయా పూర్వవృత్తయా.
౩౩. తత స్స సాంత్వయామాస సుగ్రీవం లక్ష్మణాగ్రజః, స్త్రీహేతో ర్వాలినా భ్రా
త్రా నిరస్త మురుతేజసా ౩౪. తత స్త్వన్నాశజం శోకం రామస్యాక్లిష్టకర్మణః,
లక్ష్మణో వానరేంద్రాయ సుగ్రీవాయ న్యవేదయత్ ౩౫. స శ్రుత్వా వాన
రేంద్రస్తు లక్ష్మణే నేరితం వచః, తదాఽఽసీన్నిష్ప్రభోఽత్యర్థం గ్రహగ్రస్త ఇవాం
శుమాన్. ౩౬ తత స్త్వద్గాత్రశోభీని రక్షసా హ్రియమాణయా, యాన్యాభరణజా
లాని పాతితాని మహీతలే తాని సర్వాణి రామాయ ఆనీయ హరియూథపాః,
సంహృష్టా దర్శయామాసు ర్గతిం తు న విదు స్తవ. ౩౭. తాని రామాయ దత్తాని
మయైవోపహృతాని చ, స్వనవం త్యవకీర్ణాని తస్మి న్విగతచేతసి. తా న్యంకే దర్శ

యా సంవర్ధితత్వాత్ ౨౨. ౨౩. త్వామేవేతి. మృగపతిం సుగ్రీవం - పూర్వజేన వాలినా అవరో
పితం రాజ్యాదితి శేషః. ౨౫ * రామా వయంత్వితి పరిచర్య పరిచర్యాం కృత్వా ఆస్మహే తిష్ఠా
మ ఇత్యర్థః. ౨౬. తత ఇతి పాణినా వితి నాంతత్వ మార్షం. ౨౭—౩౫. సశ్రుత్వేతి. అత్యర్థం
నిష్ప్రభ ఇతి - ఆత్మన దారిమస్యాపి దుఃఖహేతు శ్రవణా దితి భావః - యద్వా—రామాపేక్షయా
అత్యంత నిష్ప్రభః రామ స్సీతావిరహేణ నిష్ప్రభోఽభూత్ సుగ్రీవస్తు తయో స్సాహిత్యాదర్శనా
దారిమక్లేశదర్శనా చ్చాత్యర్థం నిష్ప్రభోఽభూత్. ౩౬. తతఇత్యాది 'ఆనీయ హరియూథపా' ఇతి
పూర్వంసుగ్రీవేణాఽఽనయన ముక్తం తద్ధరియూథపద్వారే త్యతోఽచ్యతే గతిం రావణస్థానం. ౩౭.

మాత్రః ద్వయో ర్మాతో ర్గపత్యం పుమాన్ ద్వైమాత్రః ౨౨. * తిలకమ్. అస్మాభి స్సుగ్రీవమంత్రిభి
రిత్యర్థః. ౨౩. త్వామితి. మృగపతిం సుగ్రీవం - అవరోపితం రాజాసనా దితి శేషః ౨౫. వయమితి.
పరిచర్యాస్మహే, పరిచర్యాం కృత్వా ఆస్మహే తిష్ఠామ ఇత్యర్థః. ౨౬. తత ఇతి. పాణినా విత్యత్ర

నీయాని కృత్వా బహువిధం తవ, తేన దేవప్రకాశేన దేవేన పరిదేవితం. ౪౦. పశ్యత స్తాని రుదత స్తామ్యతశ్చ పునఃపునః, ప్రాదీపయ న్దాశరథే స్తాని శోకహుతాశనం. ౪౧. శయితం చ చిరం తేన దుఃఖార్తేన మహాత్మనా, మయాఽపి వివిధై ర్వాక్యైః కృచ్ఛ్రా దుత్థాపితః పునః. ౪౨. తాని దృష్ట్వా మహాబాహు ర్దర్శయిత్వా ముహుర్ముహుః, రాఘవః సహ సౌమిత్రిః సుగ్రీవే సన్న్యవేదయత్. ౪౩. స తవాదర్శనా దార్యే రాఘవః పరితప్యతే, మహతా జ్వలతా నిత్య మగ్ని నేవాగ్నిపర్వతః. ౪౪. త్వత్కృతే త మనిద్రా చ శోక శ్చింతా చ రాఘవం, తాపయంతి మహాత్మాన మగ్న్యగార మివాగ్నయః. ౪౫. తవాదర్శన శోకేన రాఘవః ప్రవిచాల్యతే, మహతా భూమికంపేన మహా నివ శిలోచ్చయః. ౪౬. కాననాని సురమ్యాణి నదీః ప్రస్రవణాని చ, చర న్న రతి మాప్నోతి త్వా మపశ్య న్నృపాత్మజే. ౪౭. స త్వాం మనుజశార్దూలః క్షిప్రం ప్రాప్స్యతి రాఘవః, సమిత్రబాంధవం హత్వా రావణం జనకాత్మజే. ౪౮. సహితౌ రామసుగ్రీవా వుభా వకురుతాం తదా, సమయం వాలినం హంతుం తవ చాన్వేషణం తథా. ౪౯. తతః స్తాభ్యాం కుమారాభ్యాం వీరాభ్యాం స హరీశ్వరః, కిష్కింధాం సముపాగమ్య వాలీ యుద్ధే నిపాతితః. ౫౦. తతో నిహత్య తరసా రామో వాలిన మాహవే, సర్వర్క్షహరిసంఘానాం సుగ్రీవ మకరో త్పతిం. ౫౧. రామసుగ్రీవయో రైక్యం దేవ్యేవం సమజాయత, హనుమంతం చ మాం విద్ధి తయో ర్దూత మిహాగతం. స్వరాజ్యం ప్రాప్య సుగ్రీవ స్సమానీయ హరీశ్వరాన్, త్వదర్థం ప్రేషయామాస దిశో దశ మహాబలాన్. ౫౩. ఆదిష్టా వానరేంద్రేణ సుగ్రీవేణ మహౌజసా, అద్రిరాజప్రతీకాశా స్సర్వతః

తానీతి దత్తాని సుగ్రీవేణేతి శేషః మయైవోపహృతాని పూర్వం పతనకాల ఇతి శేషః. ఇదానీం హరియూథపై రానీతతో క్తేః-స్వనవంతి ఆకాశా త్పతనకాలే ౩౯—౪౧. శయితమితి: శయితం మూర్ఛితం. ౪౨. తానీతి సుగ్రీవే సన్న్యవేదయత్ సుగ్రీవహస్తే న్యస్తవా నిత్యర్థః ౪౩. సతవేతి అగ్నిపర్వతో నామ మేరుశిఖరవర్తీ కశ్చిద్గిరిః ఉక్తం చ భారతే. శ్లో. 'అత్ర మాల్యవతశ్శృంగే దృశ్యతే హవ్యవా ట్సదా, నామ్నా సంవర్తకో నామ కాలాగ్ని ర్భరతర్షభ' ఇతి. ౫౦—౫౧. నను 'వానరాణాం వానరాణాం చ కథ మాసీ త్సమాగమ' ఇతి - వామదక్షిణహస్తవైషమ్య ముపవిజానానాం శాఖాయా శ్శాఖా మాప్లుత్య జీవతాం తిరశ్చాం వసిష్ఠశిష్యతయా నిరతిశయాచార సంపన్నయోశ్చక్రవర్తిపుత్రయోశ్చ కథం సమాగమో జాత ఇతి పృష్టం-తస్య కి ముత్తర ముక్త మిత్యత్రాహ-రామసుగ్రీవయోరితి. రామసుగ్రీవయో రైక్య మేవం సమజాయత ఏవమితి ప్రత్యక్షనిర్దేశః-న్యానుజేవిద్యమానేఽపి యథాఽహం సుగ్రీవదూతోఽంతః పురకార్య సమాధానా యాఽఽగతః తథా తయో

ఇన్నంతత్వ మార్షం. ౨౭—౪౦. పశ్యతఇతి తాన్యాభరణాని శోకహుతాశనం ప్రాపయన్నితిసంబంధః. ౪౩. సతవేతి. అగ్నిపర్వతః ఆగ్న్యావాసపర్వతః ౫౪ తతఇతి. సుగ్రీవవచనాతురాః - సుగ్రీవాజ్ఞా

ప్రస్థితా మహీం ౫౪ తత స్తు మార్గమాణా వై సుగ్రీవవచనాతురాః, చరంతి వసుధాం కృత్స్నాం వయ మన్యే చ వానరాః ౫౫ అంగదో నామ లక్ష్మీవాన్ వాలిసూను ర్మహాబలః, ప్రస్థితః కపిశార్దూల స్త్రిభాగబలసంవృతః ౫౬ తేషాం నో విప్రణష్టానాం వింధ్యే పర్వతస త్తమే, భృశం శోకపరీతానా మహో రాత్రగణా గతాః. ౫౭. తే వయం కార్యనై రాశ్యా త్కాలస్యాతిక్రమేణ చ, భయాచ్చ కపిరాజస్య ప్రాణాం స్త్యక్తుం వ్యవస్థితాః ౫౮. విచిత్య వనదుర్గాణి గిరిప్రస్రవణాని చ, అనాసాద్య పదం దేవ్యాః ప్రాణాం స్త్యక్తుం సముద్యతాః. ౫౯. దృష్ట్వా ప్రాయోపవిష్టాంశ్చ సర్వా న్వానరపుంగవాన్, భృశం శోకార్ణవే మగ్నః పర్యదేవయ దంగదః ౬౦ తవ నాశం చ వైదేహి వాలినశ్చ వధం తథా, ప్రాయోపవేశ మస్మాకం మరణం చ జటాయుషః ౬౧ తేషాం న స్స్వామి సందేశా న్నిరాశానాం ముమూర్షతాం, కార్యహేతో రివాయాత శ్శకుని ర్వీర్యవాన్ మహాన్. ౬౨ గృధ్రరాజస్య సోదర్య స్సంపాతి ర్నామగృధ్ర రాట్, శ్రుత్వా భ్రాతృవధం కోపా దిదం వచన మబ్రవీత్ ౬౩ యవీయా న్కేన మే భ్రాతా హతః క్వ చ నిపాతితః, ఏతదాఖ్యాతు మిచ్ఛామి భవద్భి ర్వానరోత్తమాః ౬౪. అంగదోఽకథయ త్తస్య జనస్థానే మహద్వధం, రక్షసా భీమరూపేణ త్వా ముద్దిశ్య యథాతథం ౬౫. జటాయుషో వధం శ్రుత్వా దుఃఖిత స్సోఽరుణాత్మజః, త్వాం శశంస వరారోహే వసంతీం రావణాలయే ౬౬. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సంపాతేః ప్రీతివర్ధనం, అంగదప్రముఖా స్తూర్ణం తత స్సంప్రస్థితా వయం. ౬౭ వింధ్యా దుత్థాయ సంప్రాప్తా స్సాగరస్యాంత ముత్తరం, త్వద్దర్శనకృతోత్సాహా హృష్టా స్తుష్టాః ప్లవంగమాః ౬౮. అంగదప్రముఖా స్సర్వే

మైత్రీ జాతేత్యర్థః యద్వా ఏవం సమజాయత అహ మప్యేవం దృష్టవాన్ నయోగ్యతా మవగచ్ఛామీ త్యర్థః. ౫౨—౫౪. తతఇతి సుగ్రీవవచనాతురాః సుగ్రీవాజ్ఞాభీతాః—'సుగ్రీవవచనానుగా' ఇతి చపాఠః. ౫౫ అంగదఇతి. త్రిభాగబలసంవృతః-తృతీయాంశేన బలేన సైన్యేన సంవృత ఇత్యర్థః. వృత్తివిషయే పురాణార్థత్వం సంఖ్యాశబ్ద స్యేష్యతే. ౫౬. తేషామితి విప్రణష్టానాం బిలే అదర్శనం గతానాం. ౫౭. తేవయమితి. కాలస్య సుగ్రీవకల్పితమాసస్య కపిరాజస్య సుగ్రీవాత్. ౫౯. దృష్ట్వేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం పరిదేవనక ర్మాఽఽహ—తవేతి ౬౧. తేషామితి. స్వామిసందేశాత్ మాసా దూర్ధ్వ మాగతానాం భయ మిత్యేవం రూపాత్ తేషాం కార్యహేతోః. ౬౨—౬౭ వింధ్యాదితి. హృష్టాః ఉత్సాహవంతః-తుష్టా ఆనందవంతః. ౬౮ అంగదప్రముఖాఇతి వేలోపాంతం-

---

భీతా ఇత్యర్థః. ౫౬ తేషామితి విప్రణష్టానాం- బిలనిర్గమనమార్గా ద్విభ్రష్టానామిత్యర్థః ౫౭ తఇతి. కాలస్య సుగ్రీవకల్పితమాసరూపకాలస్య-కపిరాజస్య కపిరాజాత్ ౫౯ దృష్ట్వేత్యాదిసార్ధ మేకం వాక్యం. అత్ర ద్వితీయాంతాన్ దృష్ట్వా పర్యదేవయదితి సంబంధః ౬౧. తేషామితి. స్వామిసందేశాత్-మాసా

వేలోపాంత ముపస్థితాః, చింతాం జగ్ముః పునర్భీతా స్త్వద్దర్శనసముత్సుకాః ౧౯.
అథాహం హరిసైన్యస్య సాగరం ప్రేక్ష్య సీదతః, వ్యవధూయ భయం తీవ్రం యో
జనానాం శతం ప్లుతః ౨౦ లంకాచాపి మయా రాత్రౌ ప్రవిష్టా రాక్షసాకులా,
రావణశ్చ మయా దృష్ట స్త్వం చ శోకపరిప్లుతా. ౨౧. ఏతత్తే సర్వ మాఖ్యాతం
యథా వృత్త మనిందితే, అభిభాషస్వ మాం దేవి దూతో దాశరథే రహం. ౨౨.
తం మాం రామకృతోద్యోగం త్వన్నిమిత్త మిహాఽఽగతం,సుగ్రీవసచివం దేవి బు
ధ్యస్వ పవనాత్మజం.౨౩ కుశలీ తవ కాకుత్స్థ స్సర్వశస్త్రభృతాం వరః,గురో రారా
ధనే యుక్తో లక్ష్మణశ్చ సులక్షణః ౨౪. తస్య వీర్యవతో దేవి భర్తు స్తవ హితే
రతః, అహ మేకస్తు సంప్రాప్త స్సుగ్రీవవచనా దిహ ౨౫. మయేయ మసహాయేన
చరతా కామరూపిణా,దక్షిణా దిగనుక్రాంతా త్వన్మార్గవిచయైషిణా ౨౬. దిష్ట్యాఽ
హం హరిసైన్యానాం త్వన్నాశ మనుశోచతాం, అపనేష్యామి సంతాపం తవాభి
గమశంసనాత్ ౨౭. దిష్ట్యా హి మమ న వ్యర్థం దేవి సాగరలంఘనం, ప్రాప్స్య
మ్యహ మిదం దిష్ట్యా త్వద్దర్శనకృతం యశః ౨౮. రాఘవశ్చ మహావీర్యః క్షిప్రం
త్వా మభిపత్స్యతే, సమిత్రబాంధవం హత్వా రావణం రాక్షసాధిపం. ౨౯. మా
ల్యవా న్నామ వైదేహి గిరీణా ముత్తమో గిరిః, తతో గచ్ఛతి గోకర్ణం పర్వతం
కేసరీ హరిః. ౩౦ స చ దేవర్షిభి ర్దిష్టః పితా మమ మహాకపిః, తీర్థే నదీపతేః పు
ణ్యే శంబసాదన ముద్ధరత్ ౩౧. తస్యాహం హరిణః క్షేత్రే జాతో వాతేన మైథిలి,
హనుమా నితి విఖ్యాతో లోకే స్వేనైవ కర్మణా. ౩౨ విశ్వాసార్థం తు వైదేహి
భర్తు రుక్తా మయా గుణాః,అచిరా ద్రాఘవో దేవి త్వా మితో నయితాఽనఘే.

వేలా సింధుపూరః తస్యోపాంతం *'వేలాంబుధేః స్త్రీవృద్ధ్యోః కాలమర్యాదయో రపీతిదర్పః.౧౯—
౨౨. తంమామితి. రామకృతోద్యోగం రామకృతోత్సాహం ౨౩ కుశలీతి. గురోః జ్యేష్ఠస్య ఆరా
ధనే శుశ్రూషణే రతః లక్ష్మణశ్చ కుశలీ. ౨౫ మయేయమితి విచయైషిణా అన్వేషణేచ్ఛునా. ౨౭.
దిష్ట్యేతి. తవాభిగమశంసనాత్ త్వత్సమీపప్రాప్తికథనాత్ ౨౮—౨౯ 'బుధ్యస్వ పవనాత్మజ' మితి
పవనాత్మజత్వ ముక్తం తత్కథం వానరస్యే త్యపేక్షాయా మాహ —మాల్యవానితి. గచ్ఛతి అగచ్ఛత్
౩౦. సచేతి. సః గోకర్ణం గతః దేవర్షిభిః తత్రత్యైః దిష్టః నియుక్తః - శంబసాదనం తీర్థోపద్రవ

మాధ్వమనాగతానాం వధ ఏవేతి సుగ్రీవవచనాత్-ముమూర్షతాం సతాం ౨౬. దిష్ట్యాఽహమితి.తవా
భిగమశంసనాత్ తవ సమీపప్రాప్తిశంసనాత్-'తవాధిగమశంసనాది' తి పాఠే తవ దర్శనశంసనాత్.
౨౯ బుధ్యస్వ పవనాత్మజ మితి పవనాత్మజత్వం తవ ప్రతిపాదితం - వానరస్య తవ పవనాత్మజత్వం
కథ మిత్యాకాంక్షాయా మాహ —మాల్యవా నిత్యాదినా గచ్ఛతి అగచ్ఛత్. ౩౦. సఇతి. దిష్టః
ఆదిష్టః నియుక్తః - శంబసాదన ఇతి కశ్చ నాసురః ఉద్ధరత్ ఉదహరత్ - అవధీదిత్యర్థః ౩౧.
తస్యేతి. హరిణః హరేః - నకారాంతత్వ మార్షం కేసరిణ ఇత్యర్థః ౩౨. విశ్వాసార్థమితి. నయితా

౮౩. ఏవం విశ్వాసితా సీతా హేతుభి శ్శోకకర్శితా, ఉపపన్నై రభిజ్ఞానై ర్దూతం త మవగచ్ఛతి. ౮౪. అతులం చ గతా హర్షం ప్రహర్షేణ చ జానకీ, నేత్రాభ్యాం వక్రపక్ష్మాభ్యాం ముమోచానందజం జలం. ౮౫. చారు తద్వదనం తస్యా స్తామ్రశుక్లాయతేక్షణం, అశోభత విశాలాక్ష్యా రాహుముక్త ఇవోడురాట్ ౮౬. హనుమంతం కపిం వ్యక్తం మన్యతే నాన్యథేతి సా, ౮౬½. అథోవాచ హనూమాం స్తా ముత్తరం ప్రియదర్శనాం. ౮౭. ఏతత్తే సర్వ మాఖ్యాతం సమాశ్వసి హి మైథిలి, కింకరోమి కథం వా తే రోచతే ప్రతియామ్యహం. ౮౮. హతేఽసురే సంయతి శంబసాదనే కపిప్రవీరేణ మహర్షిచోదనాత్, తతోఽస్మి వాయుప్రభవో హి మైథిలి ప్రభావత స్తత్ప్రతిమశ్చ వానరః. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-సున్దరకాణ్డే-పఞ్చత్రింశ స్సర్గః

షట్త్రింశ స్సర్గః

భూయ ఏవ మహాతేజా హనుమా న్మారుతాత్మజః, అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం సీతాప్రత్యయకారణాత్ ౧. వానరోఽహం మహాభాగే దూతో రామస్య ధీమతః, రామనామాంకితం చేదం పశ్య దేవ్యంగులీయకం. ౨. ప్రత్యయార్థం తవానీతం తేన దత్తం మహాత్మనా, సమాశ్వసిహి భద్రం తే క్షీణదుఃఖఫలాహ్యసి ౩ గృహీత్వా ప్రేక్షమాణా సా భర్తుః కరవిభూషణం, భర్తార

కారిణ మసురం శంబసాదనాఖ్యం - ఉద్ధరత్ ఉదహరత్ - దేవర్షి ప్రార్థనయా అవధీ దిత్యర్థః. ౭౧. తస్యేతి. హరిణః హరేః కేసరిణః - క్షేత్రే పత్న్యాం- అంజనాయాం - జాతః పితుర్దేశాంతరగమన కాలే జాతః-అనేనాన్యక్షేత్రే కథ మన్యేనోత్పాదన మితి శంకా పరాకృతా ౭౨. విశ్వాసార్థమితి. నయితా నేతా. ౮౩. ఏవమితి. అవగచ్ఛతి అవాగచ్ఛత్. ౮౪—౮౬.*రామా. హనుమంతమితి.మన్యతే అమన్యత ౮౮. దేవీనియుక్తార్థకరణే స్వస్య శక్తి రస్తీతి ద్యోతయితుం స్వమాహాత్మ్య మాహ—హతే ఇతి. తతః అసురవధోపకారాత్. ౮౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృఙ్గారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చత్రింశ స్సర్గః.

భూయఇత్యాది ౧ ఇత్థం సందేశకథనాదినా దేవీం విశ్వాస్యాభిజ్ఞానాంగులీయకదానేన దృఢం విశ్వాసయతి — వానరోఽహ మిత్యాదినా ౩. గృహీత్వేతి గృహీత్వా దేశాంతరా దాగతం బంధుం దృష్ట్వేవ స్వయంగృహీతవతీ ప్రేక్షమాణా - వర్తమానార్థేన శానచా దత్తదృష్టిం న విచాలితవతీ త్యుచ్యతే. సా పూర్వం రావణత్వేన శంకితవతీ- భర్తుః కరవిభూషణం పాణిగ్రహణకాలే హస్తస్పృ

నేతా. ౮౩. ఏవ మితి అవగచ్ఛతి అవాగచ్ఛత్. ౮౬. హనుమంతమితి మన్యతే అమన్యత. ౮౮. దేవీనియుక్తార్థకరణే స్వస్య శక్తిర స్తీతి జ్ఞాపయితుం స్వమాహాత్మ్య మాహ —హతేఽసురఇతి. ౮౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-పఞ్చత్రింశ స్సర్గః.

*తిలకం. అథ దృఢతరవిశ్వాసాయ రామాంగులీయకం దాతు మాహ—భూయ ఇతి. ప్రత్యయో విశ్వాసః. ౧. సందేశకథనాదినా దేవీం విశ్వాస్య అభిజ్ఞానాంగులీయకప్రదానేనాపి దృఢం విశ్వాస

మివ సంప్రాప్తా జానకీ ముదితాఽభవత్ ౪. చారు తద్వదనం తస్యా స్తామ్ర శుక్లాయతేక్షణం, అశోభత విశాలాక్ష్యా రాహుముక్త ఇవోడురాట్. ౫. తత స్సా హ్రీమతీ బాలా భర్తృసందేశహర్షితా, పరితుష్టా ప్రియం కృత్వా ప్రశశంస మహాకపిం ౬. విక్రాంత స్త్వం సమర్థ స్త్వం ప్రాజ్ఞ స్త్వం వానరోత్తమ, యేనేదం రాక్షసపదం త్వయైకేన ప్రధర్షితం. ౭. శతయోజనవిస్తీర్ణ స్సాగరో మకరాలయః, విక్రమశ్లాఘనీయేన క్రమతా గోష్పదీకృతః ౮. న హి త్వాం ప్రాకృతం మన్యే వానరం వానరర్షభ, యస్య తే నాస్తి సంత్రాసో రావణా న్నాపి సంభ్రమః. ౯ అర్హసే చ కపిశ్రేష్ఠ మయా సమభిభాషితుం. యద్యపి ప్రేషిత స్తేన రామేణ విదితాత్మనా.౧౦. ప్రేషయిష్యతి దుర్ధర్షో రామో న హ్యపరీక్షితం, పరాక్రమ మవిజ్ఞాయ మత్సకాశం విశేషతః ౧౧ దిష్ట్యా చ కుశలీ రామో ధర్మాత్మా సత్యసంగరః, లక్ష్మణశ్చ మహాతేజా స్సుమిత్రానందవర్ధనః ౧౨. కుశలీ యది కాకుత్స్థః కిన్ను సాగరమేఖలాం, మహీం దహతి

ష్ట మాభరణం - కరవిభూషణ మిత్యనేన భోగాతిశయాత్ ప్రణయకోపే ప్రవృత్తే పరస్పర మాలోకనభాషణాదివిరహదశాయాం కాంక్షితే భాషణే మానాతిశయేన మౌనే కృతే రామోఽంగులీయకం భూమౌ చ్యావయతి స్మ. తదా వ్యాజేన చ్యుత మంగులీయక మితి సీతయాఽభిహితే ప్రణయకోప శైథిల్యాత్ పరస్పరసంశ్లేషో భూయోఽప్యభూత్ - ఏవం ఘటకభూతం కరవిభూషణం - భర్తార మివ సంప్రాప్తా - అంగులీయకదర్శనా త్తస్య కాంతస్య కరం స్మృతవతీ తత్స్మృత్యా బాహుం తత్స్మరణేన తద్విగ్రహం ఏవం భావనాప్రకర్షేణ తం పురస్థిత మివ మత్వా త మాలింగితవతీ, జననీ బుద్ధ్యా ముని స్సంప్రాప్తే వేత్యాహ — జననీకృతభోగస్య వర్ణ్యత్వాత్ - జానకీశోకహర్షాభ్యాం క్లేష్టు మనర్హే కులే జాతా - ముదితాఽభవత్ ఇయ మిదానీం ముదితా - ఉదర్కే కిం భవిష్యతీతి న జాన ఇత్యాహర్షిః *తనిశ్లోకి ౪—౫ తత ఇతి. ప్రియం కృత్వా సంమానం కృత్వా.౬. విక్రాంత స్త్వమితి- విక్రాంతఇత్యాదిపదత్రయేణ తద్వ్యుత్క్రమేణ జ్ఞానశక్తిబలాన్యుచ్యంతే. ఇదం రాక్షసపద మితి ప్రజ్ఞోక్తా-త్వయైకేనేతి సామర్థ్యం-ప్రధర్షిత మితి విక్రమః ౭—౮. నహీతి. ప్రాకృతం క్షుద్రం- సంభ్రమః వ్యగ్రతా.౯. అర్హసఇతి. యద్యపీతి నిపాతసముదాయో యస్మా దిత్యర్థే-అన్యథానామనే కార్థత్వాత్. ౧౦—౧౨. అథ ప్రణయదోషేణ దూతసన్నిధౌ రామం గర్హతే. కుశలీతి. కాకుస్థః పరపరిభవాసహకులే జాతః-అనేన పరపరిభవ ఏవ పరిహరణీయః న స్వీయ ఇతి నియమోఽస్తి కిం - కిన్ను సాగరమేఖలాం మహీం దహతి. అత్ర కాకుత్స్థః దహతి కిం ను న దహతీత్యర్థః. సాగర

యతి — వానరోఽహ మిత్యాదినా. ౩—౫.తత ఇతి ప్రియం కృత్వా-ఆదరం కృత్వేత్యర్థః.౬ *తిలకం. విక్రాంతః శూరః- సమర్థో దేశకాలోచితకృత్యచతురః-ప్రాజ్ఞః సర్వశాస్త్రార్థతత్వజ్ఞః -పదం స్థానం. ౭—౮. *తిలకం. సంత్రాసః సముద్రా దితి శేషః.౯. అర్హస ఇతి. యద్యపీత్యవధారణే-మయా సమభిభాషితుం అర్హసే యద్యపి-అర్హస్యేవేత్యర్థః. కుతః విదితాత్మనా రామేణ ప్రేషిత ఇతి సంబంధః. యద్వా—అప్యవధారణే - యది యస్మాత్ విదితాత్మనా రామేణ ప్రేషితః - తస్మాత్ మయా సమ

కోపేన యుగాంతాగ్ని రివోత్థితః. ౧౩. అథవా శక్తిమంతౌ తౌ సురాణా మపి నిగ్రహే, మమైవ తు న దుఃఖానా మస్తి మన్యే విపర్యయః. ౧౪. కచ్చి న్న వ్యథితో రామః కచ్చి న్న పరితప్యతే, ఉత్తరాణి చ కార్యాణి కురుతే పురుషోత్తమః. ౧౫. కచ్చి న్న దీన స్సంభ్రాంతః కార్యేషు చ న ముహ్యతి, కచ్చి త్పురుష కార్యాణి కురుతే నృపతే స్సుతః ౧౬. ద్వివిధం త్రివిధోపాయ ముపాయ మపి సేవతే, విజిగీషు స్సుహృ త్కచ్చి న్మిత్రేషు చ పరంతపః. ౧౭. కచ్చి న్మిత్రాణి లభతే మిత్రైశ్చాప్యభిగమ్యతే, కచ్చి త్కల్యాణమిత్రశ్చ మిత్రైశ్చాపి పురస్కృతః. ౧౮. కచ్చి దాశాస్తి దేవానాం ప్రసాదం ప్రార్థివాత్మజః, కచ్చి త్పురుషకారం చ దైవం చ ప్రతిపద్యతే. ౧౯. కచ్చి న్నవిగతస్నేహః ప్రవాసా న్మయి రాఘవః, కచ్చి న్మాం వ్యసనా దస్మా న్మోక్షయిష్యతి వానర. ౨౦. సుఖానా ముచితో నిత్య మసు

మేఖలా మితి విశేషణేన ద్రవద్రవ్యస్యైకేన కఠినద్రవ్యస్య చైకేన బాణేన భవితవ్యం కిం - సాగర సలిల మేవ తైలం కృత్వా మహీం దగ్ధుం సమర్థో న కి మిత్యర్థః. యద్వా—స్వపత్నీం వా సుర క్షితపరిధానాం కరోతీతి భావః. అనాదికృతమర్యాదా మహీ కథం దగ్ధుంశక్యేత్యత్రాహ—యుగాంతేతి. మహీ మర్యాదా - తన్నయనరాగపర్యంతైవేతి భావః. 'కిం ససాగరమేఖలా' మిత్యపిపాఠః. కాకుత్స్థః కుశలీ యది తదా మహీం కిం న దహతి. శక్తశ్చే ద్దహత్యేవ న దహతి-అతో న శక్త ఇత్యర్థః. *తనిశ్లోకి. ౧౩. పక్షాంతర మాహ—అథవేతి. ౧౪. కచ్చిదితి. న వ్యథితః న కృశః - ఉత్తరాణి కార్యాణి మత్ప్రాప్తిసాధకాని కచ్చి త్కురుతే. ౧౫. కచ్చి న్న దీన ఇతి. న దీనః కచ్చిత్సంభ్రాంతస్సన్ కార్యేషు న ముహ్యతి కచ్చి దిత్యన్వయః - పురుషకార్యాణి పురుషేణ కర్తవ్యాని. ౧౬. తా న్యేవాహ—ద్వివిధమితి. పరంతపో రామః మిత్రేషు విషయే సుహృత్సన్ ద్వివిధం సామ దానరూప ముపాయ ముప సేవతే కచ్చిత్ - చకారేణామిత్రా స్సముచ్చీయంతే, అమిత్రేషు విషయే విజిగీషుస్సన్ త్రివిధోపాయం దానభేదదండాన్ సేవతే ప్రయుఙ్క్తే కచ్చిత్. సుహృత్సు కదాచి దపి భేదదండౌ న కార్యౌ - శత్రుషు ససామేతి భావః. యోజనాంతరే విజిగీషుసుహృత్పదయోః ప్రయోజనం మృగ్యం. ౧౭.కచ్చిన్మిత్రాణీతి. అభిగమ్యతే లభ్యతే మిత్రస్య కంచిదుపకారం కృత్వా స్వయ ముపకారం మిత్రాదపేక్షతే కచ్చి దిత్యర్థః. కల్యాణమిత్రః - పురస్కృతమిత్ర ఇత్యర్థః. ౧౮. కచ్చిదాశాస్తీతి. ఆశాస్తి ఆశాస్తే - పురుషకారం స్వబలం - ఏకైకస్యానర్థహేతుత్వా దితి భావః. ౨౦. సుఖానామితి. అనూచిత ఇతి దీర్ఘ ఆర్షః - ఉత్తరం ఉత్కృష్టం. * రామా. సుఖానామితి.

భిభాషితు మర్హస్యేవేతి సంబంధః. ౧౪. కచ్చిదితి. ఉత్తరాణి చ కార్యాణి పురుషకారాన్ ౧౫. *తిలకం.దీనో న సంభ్రాంత ఇత్యనుషంగః.౧౬.ద్వివిధమితి. సుహృత్ పరంతపో రామః విజిగీషుస్సన్-త్రివిధోపాయం సామదానభేదరూప ముపాయం ఉపాయ మపి దండోపాయ మపి - మిత్రేషు చకారా దమిత్రేషుచ - ద్వివిధం యథా భవతి తథా సేవతే కచ్చిత్ - మిత్రేషు సామదానే అమిత్రేషు భేదదండౌ చేత్యేవం విభజ్య ప్రయుఙ్క్తే కచ్చిత్ ౧౭.*తిలకం. మిత్రాణి లభతే స్వయత్నేన మిత్రైశ్చ స్వయత్నతోఽభిగమ్యతే కళ్యాణమిత్రస్సౌమ్యమిత్రః మిత్రైః పురస్కృతో బహుమతః కచ్చిత్.౧౮.*తిలకం. ఆశాస్తి ఆశాస్తే ప్రార్థయతె ఇత్యర్థః.౧౯—౨౦.సుఖానామితి. అనుచిత

ఖానా మనూచితః, దుఃఖ ముత్తర మాసాద్య కచ్చి ద్రామో న సీదతి. ౨౧. కౌసల్యాయా స్తథా కచ్చి త్సుమిత్రాయా స్తథైవ చ, అభీక్ష్ణం శ్రూయతే కచ్చి త్కుశలం భరతస్య చ. ౨౨ మన్నిమిత్తేన మానార్హః కచ్చిచ్ఛోకేన రాఘవః, కచ్చి న్నాన్యమనా రామః కచ్చి న్మాం తారయిష్యతి ౨౩ కచ్చి దక్షౌహిణీం భీమాం భరతో భ్రాతృవత్సలః, ధ్వజినీం మంత్రిభి ర్గుప్తాం ప్రేషయిష్యతి మత్కృతే ౨౪. వానరాధిపతి శ్శ్రీమాన్ సుగ్రీవః కచ్చి దేష్యతి, మత్కృతే హరిభి ర్వీరై ర్వృతో దంతనఖాయుధైః ౨౫. కచ్చిచ్చ లక్ష్మణ శ్శూరః సుమిత్రానందవర్ధనః, అస్త్రవి చ్ఛరజాలేన రాక్షసా న్విధమిష్యతి. ౨౬. రౌద్రేణ కచ్చి దస్త్రేణ జ్వలతా నిహతం రణే, ద్రక్ష్యా మ్యల్పేన కాలేన రావణం ససుహృజ్జనం. ౨౭. కచ్చి న్న తద్ధేమసమానవర్ణం తస్యాననం పద్మసమానగంధి, మయా వినా శుష్యతి శోకదీనం జలక్షయే పద్మ మివాతపేన. ౨౮ ధర్మాపదేశా త్త్యజతశ్చ రాజ్యం మాంచాప్యరణ్యం నయతః పదాతిం, నాసీ ద్వ్యథా యస్య న భీ ర్న శోకః కచ్చిచ్చ ధైర్యం హృదయే కరోతి ౨౯. న చాస్య మాతా న పితా చ నాన్య స్స్నేహా ద్విశిష్టో

అనుచిత ఏవానౌచితః - ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అణ్ ప్రత్యయః - ఉత్తరం దుఃఖం ఉత్కృష్టం దుఃఖం. ౨౧. మన్నిమిత్తేనేతి. మన్నిమిత్తేన మయా హేతునా - అన్యమనాః కార్యాంతరాసక్తః. ౨౩. కచ్చి దక్షౌహిణీమితి. ధ్వజినీం సేనాం. ౨౭. కచ్చిన్నత దితి. హేమశబ్దేన తద్వర్ణ ఉచ్యతే. అభేదేన - హేమవత్స్పృహణీయ మిత్యర్థః. మయా వినేతి జలక్షయస్థానం - శోకదీన మిత్యాతపస్థానం. *తనిశ్లోకి. ౨౮. ధర్మాపదేశాదితి. ధర్మాపదేశా ద్ధర్మోద్దేశార్థం · ధర్మ ముద్దిశ్యేత్యర్థః. యద్వా—ధర్మవ్యాజా ద్ధేతోః - రాజ్యత్యాగా ద్వ్యథా నాసీత్ - అరణ్యసంచారా ద్భీ ర్నాసీత్ - మత్పాదసంచారా చ్ఛోకో నాసీత్ - సః తాదృశధైర్యయుక్తో రామో మద్విశ్లేషేఽపి హృదయే ధైర్యం కరోతి కచ్చిత్. ౨౯. ధైర్యాకరణే హేతు మాహ—నచాస్యేతి. ప్రవృత్తిం మదానయనవార్తాం - ప్రణయరోషపక్షే కి మేష పితృవచనపరిపాలనాయ వనం ప్రాప్తః - న కింతు మమైవహింసాయై ఇతి భావః. రామస్యైవ దోషః న మమేతి సీతయోక్తే వయ మేవ కిం సమ్యక్ స్థితవంతః రామవిశ్లేషానన్తరక్షణే న తను స్త్యక్తా హీత్యేవం హనుమదాశయం జ్ఞాత్వాఽఽహ—నచాస్యేతి రామస్య మాత్రాదయః అన్యో బంధుశ్చ స్నేహాద్విశిష్టా న భవంతి - లోకే కస్యచి న్మాతా పితా భ్రాతేత్యేవం స్నేహో విసృత్వరో భవతి - న చైవం రామస్య మాత్రాదిషు సంభావితః - సర్వోఽపి మయ్యేక మార్గః కృతః యావత్ప్రియస్య ప్రవృత్తిం శృణుయాం శృణోమి - తావజ్జీవిష్యేయం జీవేయం -

---

ఏవ అనౌచితః - ఉత్తరం దుఃఖం ఉత్కృష్టం దుఃఖం. ౨౨. మన్నిమిత్తేనేతి శోకేన రాఘవ ఇతి పరితప్యత ఇతి శేషః. ౨౭. కచ్చిదితి హేమసమానవర్ణం హేమవర్ణవత్ - స్పృహణీయ వర్ణ మిత్యర్థః. ౨౮. ధర్మాపదేశాదితి ధర్మాపదేశాత్ ధర్మోద్దేశేన ధర్మ ముద్దిశ్యేతి యావత్ - రాజ్యత్యాగాత్ వ్యథా మనశ్చలనం - అరణ్యసంచారా ద్భీతిః. సీతాపాదసంచారా చ్ఛోకః - యస్య నాస్తి - సః హృదయే ధైర్యం కరోతి కచ్చి దితి సంబంధః. ౨౯. ఇదానీం ధైర్యాకరణే కిం కారణ మిత్యా

ఽస్తి మయా సమో వా, తావ త్త్వహం దూత జిజీవిషేయం యావత్ప్రవృత్తిం శృణుయాం ప్రియస్య ౩౦. ఇతీవ దేవీ వచనం మహార్థం తం వానరేంద్రం మధు రార్థ ముక్త్వా, శ్రోతుం పున స్తస్య వచోఽభిరామం రామార్థయుక్తం విరరామ రామా. ౩౧. సీతాయా వచనం శ్రుత్వా మారుతి ర్భీమవిక్రమః, శిరస్యంజలి మాధాయ వాక్య ముత్తర మబ్రవీత్. ౩౨. న త్వా మిహస్థాం జానీతే రామః కమలలోచనే, తేన త్వాం నానయత్యాశు శచీ మివ పురందరః ౩౩. శ్రుత్వైవ

ఇచ్ఛయా ఇష్యమాణప్రధానత్వా దిష్యమాణం జీవన మిహాభిధీయతే - రామః 'న మాంసం రాఘవో భుఙ్క్తే' ఇత్యుక్తరీత్యా భోజనం 'అనిద్ర స్సతతం రామ' ఇతి నిద్రాం చ హిత్వా సముద్రం బద్ధ్వా సమాగచ్ఛే త్తావా త్తే ప్రపాం గతే తస్యాం భిన్నపానీయపాత్రాయాం సత్యా మివ మయి నష్టా యాం న జీవేత్ - అత స్తదాగమనపర్యంతం మయా జీవితవ్యం పరతంత్రశరీరత్వాత్ - తదాగమ నానంతర మపి యది జీవిష్యామి తదేత్థం వదే దితి భావః ఏతావత్పర్యంతం వానరేతిసంబోధ్య సంప్రతి దూతేత్యాహ—రామవిషయప్రణయరోషస్య దూతపర్యంతం వ్యాపనాత్ - తేన ప్రహితః ఖలు భవా నపీతి భావః. ప్రణయరోషాభావపక్షేఽపి - న చాస్యేతి. అస్య మాతా చాస్మిన్ స్నేహాత్ - మత్తః న విశిష్టా మయా న సమా చ - యథాఽహ మస్మిన్ స్నిగ్ధా తథా నాన్య ఇత్యర్థః ఏతదేవో త్తరార్థేన సమర్థయతి—తావదితి. ౩౦. ఇతీవేతి. ఇతీవ-పూర్వం కతిపయా నర్థాన్ వివిచ్యోక్తవాన్- సంప్రతి ప్రణయధారాసూక్ష్మ మృషిణా మపదం హి తత ఇతీవేత్యాహ—దేవీ - వల్లభాయా వ్యవ హారో బహిస్థానాం న ప్రతిభాతి హి, వచనం మహార్థం - న కేవలం బహిస్థానాం దేశికానా మస్మాక మపీత్యర్థః. మహార్థ మిత్యుక్తేః - తం వానరేంద్రం - సుగ్రీవస్య శేషత్వేఽభిషిక్తత్వేఽపి పార తంత్ర్యే హనుమా నభిషిక్త ఇత్యర్థః మధురార్థం - మాధుర్యేణ మధ్యే హనుమా న్న వక్తు మారభ తేతి భావః.ఉక్త్వా స తదీయాశ్చ యథాభివర్ధంతే తథోక్త్వా శ్రోతుం పున స్తస్య వచోఽభిరామం స్వవచనానురూపోత్తరం శ్రోతుం - రామార్థయుక్తం రామప్రయోజనయుక్తం రామరూపాభిధేయ యుక్తం వా - విరరామ - స్వయంచిరభాషిణా త్వావ్యమిన్యాం భాషమాణాయాం మధ్యే భృత్యే నోక్త్యయోగాచ్చ తూష్ణీంభూత స్యావకాశప్రదాన మకరోత్ - * రామా - పారంపర్యం వినా సాక్షా ద్వచస్సౌందర్యదర్శనం రామేణ న లబ్ధం హీతి మునిః ఖిద్యతి * తనిశ్లోకి. ౩౧ ౩౨. నత్వా మితి. రామః. 'న జీవేయం క్షణ మపి వినా తా మసితేక్షణా' మిత్యధ్యవసాయీ కథం నాగచ్ఛేత్ - కమలలోచనే - త్వన్నయనసౌందర్యం దర్పణతలేఽపి కిం న దృష్టవతీ భవతీ,ఏతత్సౌందర్యవతీం కథం త్వాం వినా స తిష్ఠేత్ - తేన అనేన హేతునా - ఆశు త్వాం నానయతి - శచీం పురందరఇవ - అనుహ్లాదహ స్తగతాం శచీ మింద్రః కంచిత్కాల మవిజ్ఞాయ జ్ఞానానంతరం యథా ఆనీతవాన్ తథేతి భావః. * తనిశ్లోకి. ౩౩. శ్రుత్వేతి మహ్యాం మమ - వ్యత్యయేన షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ. ౩౪. సముద్రం

శంక్య మద్వియోగ ఏవ కారణ మిత్యాశయే నాహ— నచాస్యేతి అస్య రామస్య అస్మిన్ సమయే మాతాచ స్నేహా న్మత్తో విశిష్టా - మయా న సమా చ - యథా అహ మస్మి తథా పితా చ నభవతీ త్యర్థః. అతఏవ ప్రవృత్తిం మదానయనోద్యోగవార్తాం. ౩౦. ఇతీవేతి. రామార్థయుక్తం రామఏవాభి ధేయః తద్యుక్తం. ౩౨. నత్వా మితి. శచీం పురందర ఇవేతి. అనుహ్లాదనీతాం శచీం పురందరః కంచి త్కాల మవిజ్ఞాయ తతో జ్ఞాత్వా యథా ఆనీతవాన్ తద్వదిత్యర్థః. ౩౩. శ్రుత్వేతి. మహ్యాం మమ.

తు వచో మహ్యాం క్షిప్ర మేష్యతి రాఘవః, చమూం ప్రకర్ష న్మహతీం హర్యృక్షగణసంకులాం. ౩౪. విష్టంభయిత్వా బాణౌఘై రక్షోభ్యం వరుణాలయం, కరిష్యతి పురీం లంకాం కాకుత్స్థ శ్శాంతరాక్షసాం. ౩౫ తత్ర యద్యంతరా మృత్యు ర్యది దేవా స్సహాసురాః, స్థాస్యంతి పథి రామస్య స తా నపి వధిష్యతి. ౩౬. తవాదర్శనజేనార్యే శోకేన స పరిప్లుతః, న శర్మ లభతే రామ స్సింహార్దిత ఇవ ద్విపః. ౩౭. మలయేన చ వింధ్యేన మేరుణా మందరేణ చ, దర్దురేణ చ తే దేవి శపే మూలఫలేన చ. యథా సునయనం వల్గు బింబోష్ఠం చారుకుండలం, ముఖం ద్రక్ష్యసి రామస్య పూర్ణచంద్ర మివోదితం. ౩౯ క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి వైదేహి రామం ప్రస్రవణే గిరౌ, శతక్రతు మివాసీనం నాకపృష్ఠస్య మూర్ధని. ౪౦. న మాంసం రాఘవో భుఙ్క్తే న చాపి మధుసేవతే, వన్యం సువిహితం నిత్యం భక్త మశ్నాతి పంచమం. ౪౧. నైవ దంశా న్న మశకా న్న కీటా న్న సరీసృపాన్, రాఘవోఽపనయే ద్గాత్రా త్త్వద్గతే నాంతరాత్మనా. ౪౨. నిత్యం ధ్యానపరో రామో

కథ మతిక్రమిష్యతీ త్యత్రాహ—విష్టంభయిత్వేతి విష్టంభయిత్వా - స్తబ్ధం కృత్వే త్యర్థః. ౩౫. తత్రేతి. స్థాస్యంతి ప్రతిబంధకతయేతి శేషః. ౩౭. గిరీణాం స్వజీవనస్థానత్వా త్తై శ్శపతి - మలయేనేతి. దర్దురో నామ మలయపరిసరవర్తీ చందనప్రభవః కశ్చిత్పర్వతః - యథేతి - తథా శప ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౩౯. క్షిప్రమితి. నాకపృష్ఠో నామ ఇంద్రస్యాసాధారణ స్వర్గస్థాన విశేషః. ౪౦. నమాంస మితి. 'దృఙ్మనస్సంగ సంకల్పజాగరాః కృతశతా ఽరతిః. హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశ' ేతి. దశావస్థాస్వరతి రనేనోచ్యతే - మాంసాద్యభోజనం అరత్యా - తతః పూర్వం తద్భోజనోక్తేః - వన్యం వనే భవం కందమూలాదికం - సువిహితం వానప్రస్థయోగ్యత్వేన విహితం భక్తం అన్నం - పంచమం ప్రాతస్సంగమ మధ్యాహ్న పరాహ్ణసాయంరూపేషు పంచమకాలికం-శరీరధారణమాత్రోపయుక్తం భుఙ్క్త ఇత్యర్థః. *తనిశ్లోకీ. ౪౧ అథ మనస్సంగావస్థా మాహ— నైవేతి. దంశాస్తు వనమక్షికాః - తాన్ మశకాంశ్చేత్యనేన దంశమశకాపరిజ్ఞాన ముక్తం - కీటసరీసృపోక్త్యా ఉపరిశరీరం చరతా మనివృత్తి రుచ్యతే. తత్ర హేతుః త్వద్గతే నాంతరాత్మనా - పరకాయ ప్రవిష్టస్య కథం త్యక్తశరీరవికృతిజ్ఞానం - తత్ర స్థితః ఖలు తత్రత్య పీడాం జ్ఞాస్యతీతి భావః. ౪౨.

---

౩౪. విష్టంభయిత్వేతి. విష్టంభయిత్వా అపవిధ్యేత్యర్థః. ౩౫. తత్రేతి తత్ర త్వదానయన రూప కార్యే - మృత్యు ర్యది అంతరా పథి రామస్య స్థాస్యతి - దేవాః యది స్థాస్యంతి- విఘ్నకారిత్వేనేతి శేషః - తానపి వధిష్యతీతి యోజనా. ౩౭. స్వోక్తార్థే దేవీ విశ్వాసార్థం స్వోపజీవనివాస ఫలమూలాదినా శపథం కరోతి దర్దురేణేతి. దర్దురేణ పర్వతేన యథా రామస్య ముఖం ద్రక్ష్యసి. అస్మిన్నర్థే దర్దురాదినా శపే విశ్వాసయామీతి శ్లోకత్రయస్య సంబంధః. ౩౯. క్షిప్ర మితి. నాగరాజస్య ఐరావతస్య - 'నాకపృష్ఠ' స్యేతి పాఠే స్వర్గోపరీత్యర్థః. ౪౦. నమాంసమితి. వన్యం మూలఫలాదికం- సువిహితం పరిగ్రాహ్యత్వేన ఆరణ్యకశాస్త్రచోదితం- భక్తం అన్నం పంచమం పంచానా మన్నానాం పూరణం - వానప్రస్థా హి మూలఫలాదికం పంచధా కృత్వా - దేవపితృతిథిభూతేభ్య స్తద్భాగా

నిత్యం శోకపరాయణః, నాన్య చ్చిన్తయతే కించి త్స తు కామవశం గతః ౪౩. అని ద్ర స్సతతం రామః సుప్తోఽపి చ నరోత్తమః, సీతేతి మధురాం వాణీం వ్యాహర న్ప్రతిబుధ్యతే. ౪౪. దృష్ట్వా ఫలం వా పుష్పం వా యద్వాఽన్య త్సుమనోహరం, బహుశో హా ప్రియే త్యేవం శ్వసం స్త్వా మభిభాషతే ౪౫ స దేవి నిత్యం పరిత ప్యమాన స్త్వా మేవ సీతేత్యభిభాషమాణః, ధృతవ్రతో రాజసుతో మహాత్మా తవైవ లాభాయ కృతప్రయత్నః ౪౬. సా రామసంకీర్తనవీతశోకా రామస్య శో కేన సమానశోకా, శరన్ముఖే సాంబుదశేషచంద్రా నిశేవ వైదేహసుతా బభూ వ ౪౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - షట్త్రింశ స్సర్గః

✤ సప్తత్రింశస్సర్గః. ✤

సీతా తద్వచనం శ్రుత్వా పూర్ణచంద్రనిభాననా, హనూమంత మువాచే దం ధర్మార్థసహితం వచః ౧. అమృతం విషసంస్పృష్టం త్వయా వానర భాషితం,

---

౪౩. అథాస్య జాగరావస్థా మాహ—అనిద్ర ఇతి 'అనిద్ర స్సతతం రామః' - నిద్రయా స్సర్వదా కాలక్షేపాభావోఽపి సంతత మనిద్రోఽభూత్ - సుప్తోఽపి చేత్యనేన పరగతార్థాను సంధానాభావ ఉచ్యతే. నరోత్తమః - అభిమతవిశ్లేషే తథావస్థాన మేవ హి పురుషోత్తమత్వస్య లక్షణ మితి భావః. సీతేతి - అప్రాకృతసౌందర్యా ద్యనుసంధానేన వాసనావశా ద్విలపతి - మధురాం వాణీం - వాసనా వశా ద్విలపత్యపి శబ్దస్వభావా ద్రసనా జలస్యందినీ భవతీత్యర్థః. ప్రతిబుధ్యతే * క్లేశహేతుదశావిగ మా త్పునరపి బాధకోద్దీపన సంసర్గేనేన బాధార్హ స్థిత ఇత్యర్థః. ౪౪—౪౬. సారామేతి. రామస ద్భావాతి శంకయా కశ్చిచ్ఛోక స్సీతాయాః రామవిరహేణ కశ్చి చ్ఛోకః తత్రాద్యో హనుమదుక్త్యా నివృత్తః ద్వితీయస్తు వర్తత ఇత్యాహ—రామస్య శోకేన సమానశోకా తద్విరహకృతత్వేన తత్తుల్య శోకా - అధికశోకస్తు నివృత్త ఇతి భావః. యద్వా రామసంకీర్తనేన వీతశోకాఽపి నైవదంశాన్న మశకానిత్యాదిశ్రవణేన రామతుల్యశోకా ప్రకాశాప్రకాశసశన్ముఖనిశే వాభూది త్యర్థః ౪౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే- షట్త్రింశ స్సర్గః

సీతేత్యాది. ౧. అమృత మితి. యచ్చ నాన్యమనా ఇత్యమృతత్వే హేతుః - యచ్చ శోక

దత్వా - పంచమం స్వయం భుంజతే. పంచమకాలసిద్ధం పంచమ మితి వా ప్రాతస్సంగవమధ్యాహ్న పరాహ్ణ సాయాహ్నపంచమకాలేషు చతురో భోజనకాలా నతీత్య- పంచమే కాలే భుఙ్క్త ఇత్యర్థః యద్వా—షోడశారణ్యవాసిన ఇత్యుక్తవానప్రస్థభోజ్యస్య - పంచమాంశం భుఙ్క్తే - అనేన రామ స్యాత్యల్పాహారతోక్తా. ౪౩ అనిద్ర ఇతి. అనిద్ర ఏవ కథం చిత్ సుప్తోపీతి సంబంధః. ౪౭. సారామేతి. రామసంకీర్తన వీతశోకా - అనిద్ర స్సతతం రామ ఇతి రామసంకీర్తనేన వీతశోకా - 'న మాంసం రాఘవో భుఙ్క్త'ఇత్యుక్తశోకేన హేతునా సమానశోకా సా- సాంబుదశేషః చంద్రో యస్యా స్సా సాంబుదశేషచంద్రా - ప్రకాశాప్రకాశ యుక్తా నిశేవ బభూవేత్యర్థః. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- షట్త్రింశ స్సర్గః.

౧. * తిలకం, యచ్చ అనన్యమనా ఇతి వాక్య మాఖ్యాయతే తదమృతం యచ్చ శోకపరాయణ

యచ్చ నాన్యమనా రామో యచ్చ శోకపరాయణః, ౨. ఐశ్వర్యే వా సువిస్తీర్ణే వ్యసనే వా సుదారుణే, రజ్జ్వేవ పురుషం బద్ధ్వా కృతాంతః పరికర్షతి. ౩ విధి ర్నూన మసంహార్యః ప్రాణినాం ప్లవగోత్తమ, సౌమిత్రిం మాం చ రామం చ వ్యసనైః పశ్య మోహితాన్. ౪. శోకస్యాస్య కదా పారం రాఘవోఽధిగమిష్యతి, ప్లవమానః పరిశ్రాంతో హతనౌ స్సాగరే యథా. ౫. రాక్షసానాం వధం కృత్వా సూదయిత్వా చ రావణం, లంకా మున్మూలితాం కృత్వా కదా ద్రక్ష్యతి మాం పతిః ౬. స వాచ్య స్సంత్వరస్వేతి యావదేవ న పూర్యతే, అయం సంవత్సరః కాల స్తావద్ధి మమజీవితం ౭. వర్తతే దశమో మాసో ద్వౌ తు శేషౌ ప్లవంగమ, రావణేన నృశంసేన సమయో యః కృతో మమ. ౮. విభీషణేన చ భ్రాత్రా మమ నిర్యాతనం ప్రతి, అనునీతః ప్రయత్నేన న చ తత్కురుతే మతిం. ౯. మమ ప్రతిప్రదానంహి రావణస్య న రోచతే, రావణం మార్గతే సంఖ్యే మృత్యుః కాలవశం గతం ౧౦ జ్యేష్ఠా కన్యాఽనలా నామ విభీషణసుతా కపే, తయా మమేద మాఖ్యాతం మాత్రా ప్రహితయా స్వయం. ౧౧. అసంశయం హరిశ్రేష్ఠ క్షిప్రం మాం ప్రాప్స్యతే పతిః, అంతరాత్మా హి మే శుద్ధ స్తస్మింశ్చ బహవో గుణాః. ౧౨ ఉత్సాహః పౌరుషం సత్త్వ మానృశంస్యం కృతజ్ఞతా, విక్రమశ్చ ప్రభావశ్చ సంతి వానర రాఘవే. ౧౩. చతుర్దశసహస్రాణి రాక్షసానాం జఘాన యః, జనస్థానే వినా భ్రాత్రా శత్రుః క స్తస్య నోద్విజేత్. ౧౪. న స శక్య స్తులయితుం వ్యసనైః పురుషర్షభః, అహం తస్య ప్రభావజ్ఞా శక్రస్యేవ పులోమజా. ౧౫ శరజాలాంశుమాం చ్ఛూరః కపే రామదివాకరః, శత్రురక్షో

పరాయణ ఇతి విపసంసృష్టత్వే. *తనిశ్లోకి ౨. రామవియోగో న స్వబుద్ధికృత ఇత్యాహ—ఐశ్వర్యేఇతి. కృతాంతః దైవం. ౩. విధిరితి విధిః దైవం - అసంహార్యః అనివార్యః. ౪—౭. వర్తత ఇతి. దశమో మాసః దశమమాసాంతః. ౮. విభీషణేనేతి. నిర్యాతనం ప్రత్యర్పణం. ౯—౧౨. ఉత్సాహఇతి. లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థైర్యాన్ ప్రయత్న ఉత్సాహః - పౌరుషం తాదృక్కార్యకరణం - సత్త్వం బలం-ఆనృశంస్యం అక్రూరత్వం - కృతజ్ఞతా ఉపకారజ్ఞత్వం- విక్రమః శౌర్యం - ప్రభావః శక్తిః. ౧౩—౧౪. నస ఇతి. తులయతుం చాలయితుం. ౧౫.

ఇతి వాక్యమాఖ్యాయతే తద్విషం ౨ ఐశ్వర్యఇతి - కృతాంతః దైవం. ౩. విధిరితి అసంహార్యః అనివార్యః ౮ విభీషణేనేతి. నిర్యాతనం ప్రత్యర్పణం - తత్ నిర్యాతనం ప్రతి ౧౧. అసంశయమితి పతిః ప్రాప్స్యతే - కుతః అంతరాత్మేతి ౧౨ గుణా నేవాహ - ఉత్సాహఇతి. లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థైర్యాన్ ప్రయత్నః ఉత్సాహః పౌరుషం తాదృక్కార్యకరణం - సత్త్వం బలం - ఆనృశంస్యం అక్రౌర్యం - విక్రమః శౌర్యం- ప్రభావః శక్తిః. ౧౩. చతుర్దశేతి. తస్య తస్మాత్. ౧౪. నేతి.

~~[illegible]~~మయం తోయ ముపశోషం నయిష్యతి.౧౬. ఇతి సంజల్పమానాం తాం రామార్థే శోకకర్శితాం, అశ్రుసంపూర్ణ నయనా మువాచ వచనం కపిః.౧౭. శ్రుత్వైవ న తు వచో మహ్యం క్షిప్ర మేష్యతి రాఘవః, చమూం ప్రకర్ష న్మహతీం హర్యృక్షగణసంకులాం.౧౮.అథవా మోచయిష్యామి త్వా మద్యైవ వరాననే, అస్మా ద్దుఃఖా దుపారోహ మమ పృష్ఠ మనిందితే.౧౯. త్వాం తు పృష్ఠ గతాం కృత్వా సంతరిష్యామి సాగరం, శక్తి ర స్తిహి మే వోఢుం లంకా మపి సరావణాం. ౨౦. అహం ప్రస్రవణస్థాయ రాఘవాయాద్యమైథిలి, ప్రాపయిష్యామి శక్రాయ హవ్యం హుతమివానలః. ౨౧. ద్రక్ష్య స్యద్యైవ వైదేహి రాఘవం సహలక్ష్మణం, వ్యవసాయసమాయుక్తం విష్ణుం దైత్యవధే యథా ౨౨ త్వద్దర్శనకృతోత్సాహ మాశ్రమస్థం మహాబలం, పురందర మివాసీనం నాకరాజస్య మూర్ధని.౨౩ పృష్ఠ మారోహ మే దేవి మావికాంక్షస్వ శోభనే, యోగ మన్విచ్ఛ రామేణ శశాంకేనేవ రోహిణీ. ౨౪. కథయంతీవ చంద్రేణ సూర్యేణ చ మహార్చిషా, మత్పృష్ఠ మధిరుహ్య త్వం తరాకాశమహార్ణవౌ. ౨౫. న హి మే సంప్రయాతస్య త్వా మితో నయతోఽంగనే, అనుగంతుం గతిం శక్తా స్సర్వే లంకానివాసినః.౨౬. యథైవాహ మిహ ప్రాప్త స్తథైవాహ మసంశయః, యాస్యామి పశ్య వైదేహి త్వా ముద్యమ్య విహాయసం.౨౭. మైథిలీ తు హరిశ్రేష్ఠా చ్ఛ్రుత్వా వచన మద్భుతం, హర్షవిస్మితసర్వాంగీ హనుమంత మథాబ్రవీత్. ౨౮. హనుమ న్దూర మధ్వానం కథం మాం వోఢు మిచ్ఛసి,తదేవ ఖలు తే మన్యే కపిత్వం హరియూథప ౨౯. కథం వాఽల్పశరీర స్త్వం మా మితో నేతు మిచ్ఛసి, సకాశం మానవేంద్రస్య భర్తు ర్మే ప్లవగర్షభ. ౩౦. సీతాయా వచనం శ్రుత్వా హనుమా న్మారుతాత్మజః, చింతయామాస లక్ష్మీవా న్నవం పరిభవం కృతం ౩౧. న మే జానాతి సత్త్వం వా ప్రభావం వాఽసితేక్షణా, తస్మాత్పశ్యతువైదేహీ యద్రూపం మమ కామతః.౩౨ ఇతి సంచిత్య హనుమాం స్తదా

౨౨ త్వద్దర్శనేతి నాకరాజస్య మూర్ధని నాకపృష్ఠసంజ్ఞస్య మూర్ధని - నగరాజస్యేతి పాఠే మేరోరిత్యర్థః. ౨౩. పృష్ఠమితి. మావికాంక్షస్వ మోపేక్షిష్ఠాః. ౨౪. కథయంతీవేతి చంద్రేణ కథయంతీవ చంద్రేణ భాషమాణేవ తరేత్యన్వయః. ౨౫—౨౭. మైథిలీత్వితి. హర్షవిస్మితసర్వాంగీ హర్షేణ పులకితసర్వాంగీ ౨౮—౩౧. 'న మే జానాతి సత్త్వంవా ప్రభావం వాఽసితేక్షణా, తస్మాత్పశ్యతు

తులయితుం - చలయితుం. ౧౯. సముద్రలంఘనపూర్వకం దేవీప్రాపణే స్వస్య మహతీ శక్తిరస్తీతి దేవీం విశ్వాసయతి - త్వాంహీతి ౨౩. పృష్ఠ మితి. మావికాంక్షస్వ మోపేక్షిష్ఠా ఇత్యర్థః. ౨౪. కథయంతీతి. మత్పృష్ఠ మధిరుహ్య - మహార్చిషా చంద్రేణ - సూర్యేణ చ కథయంతీవ సంభాషమాణేవ ఆకాశమహార్ణవౌ తరేతి సంబంధః. తథా అత్యున్నతపథా త్వాం గృహీత్వా గచ్ఛామీతి భావః.౨౬.

ప్లవగసత్తమః, దర్శయామాస వైదేహ్యాః స్వరూప మరిమర్దనః. ౩౩. స తస్మాత్పా దపాద్ధీమా నాప్లుత్య ప్లవగర్షభః, తతో వర్ధితు మారేభే సీతాప్రత్యయకారణాత్. ౩౪ మేరుమందరసంకాశో బభౌ దీప్తానలప్రభః, అగ్రతో వ్యవతస్థే చ సీతాయా వానరోత్తమః. ౩౫. హరిః పర్వతసంకాశ స్తామ్రవక్త్రో మహాబలః, వజ్రదంష్ట్రనఖో భీమో వైదేహీ మిద మబ్రవీత్. ౩౬. సపర్వతవనోద్దేశాం సాట్టప్రాకారతోరణాం, లంకా మిమాం సనాథాం వా నయితుం శక్తి రస్తి మే ౩౭. తదవస్థాప్యతాం బుద్ధి రలం దేవి వికాంక్షయా, విశోకం కురు వైదేహి రాఘవం సహలక్ష్మణం ౩౮. తం దృష్ట్వా భీమసంకాశ మువాచ జనకాత్మజా, పద్మపత్రవిశాలాక్షీ మారుతస్యౌరసం సుతం. ౩౯ తవ సత్త్వం బలం చైవ విజానామి మహాకపే, వాయో రివ గతిం చాపి తేజశ్చాగ్నే రివాద్భుతం. ౪౦. ప్రాకృతోఽన్యః కథం చేమాం భూమి మాగంతు మర్హతి, ఉదధే రప్రమేయస్య పారం వానరపుంగవ. ౪౧. జానామి గమనే శక్తిం నయనే చాపి తే మమ, అవశ్యం సంప్రధార్యాశు కార్యసిద్ధి ర్మహాత్మనః. ౪౨. అయుక్తం తు కపిశ్రేష్ఠ మమ గంతుం త్వయాఽనఘ, వాయువేగసవేగస్య వేగో మాం మోహయే త్తవ. ౪౩. అహ మాకాశ మాపన్నా హ్యుపర్యుపరి సాగరం, ప్రపతేయం హి తే పృష్ఠా ద్భయా ద్వేగేన గచ్ఛతః. ౪౪. పతితా సాగరే చాహం తిమినక్రఝషాకులే, భవేయ మాశు వివశా యాదసా మన్న ముత్తమం. ౪౫. న చ శక్ష్యే త్వయా సార్ధం గంతుం శత్రువినాశన, కళత్రవతి సందేహ స్త్వయ్యపి

వైదేహీ యద్రూపం మమ కామత' ఇతి పాఠః అన్యథా పాఠే వక్ష్యమాణే న విరోధ స్స్యాత్. ౩౨. ఇతి సంచింత్యేతి. స్వరూపం స్వస్య శరీరం. ౩౩. 'ఏతదేవాహ—సతస్మా దితి. అయం శ్లోకో వర్ధనార్థం వృక్షా దవరోహణం దర్శయతి స్మ అనేన సోఽవతీర్య ద్రుమాదితి పూర్వం ద్రుమాగ్రా త్సీతాసమీపస్థశాఖాయా మవతరణ ముక్తం అత్ర భూమావితి బోధ్యం. ౩౪. మేరు మందరేతి. అగ్రతో వ్యవతస్థే - సంభాషణాయ వృక్షమూలగతో బభూవేత్యర్థః. ౩౫—౩౭. తదితి. అవస్థాప్యతాం నిశ్చలీక్రియతాం - వికాంక్షయా ఉపేక్షయా ౩౮—౪౧ జానామీతి. సంప్రధార్యా విచారణీయా. ౪౨. స్వప్రాపణే ప్రధానం దోషం హృది కృత్వా ఆపాతతో దోష మాహ—అయుక్తమితి. ౪౩. అహమితి. ఉపర్యుపరి సాగరమితి - 'ఉపర్యధ్యధ స్సామీప్య' ఇతి ద్వివచనం, ధిగుపర్యాదిష్వితి ద్వితీయా. ౪౪. పతితేతి. యాదసాం జలజంతూనాం. ౪౫ నచేతి.

మైథిలీతి. హర్షవిస్మితసర్వాంగీ హర్షేణ పులకితసర్వాంగీత్యర్థః ౩౩ సఇతి పాదపాత్ పాద పమూలాత్ ఆప్లుత్య శరీరవర్ధనవేగకృతశాఖాభంగధ్వనినా రాక్షస్యో జ్ఞాస్యంతీతి మత్వా అస్య త్రాపసృతవా నిత్యర్థః. ౩౪ మేర్వితి అగ్రతో వ్యవతస్థే యోగ్యప్రదేశే ౩౭. తదితి. వికాంక్షయా ఉపేక్షయా - అశ్రద్ధయే త్యర్థః. ౪౩ అహమితి. సాగరం సాగరోల్లంఘన ముద్దిశ్యేత్యర్థః ఉపర్యుపరి వేగేన గచ్ఛత స్తే పృష్ఠాత్ ఆకాశ మాపన్నాఽహం భయాత్ ప్రపతేయ మితి సంబంధః. ౪౫ నచేతి. కళత్రవతి రక్ష్యద్రవ్యవతి త్వయ్యపి సందేహః ప్రాణసందే

స్యా దసంశయః. ౪౬. మ్రియమాణాం తు మాం దృష్ట్వా రాక్షసా భీమవిక్రమాః, అనుగచ్ఛేయు రాదిష్టా రావణేన దురాత్మనా. ౪౭. తైస్త్వం పరివృత శ్శూరై శ్శూలముద్గరపాణిభిః, భవే స్త్వం సంశయం ప్రాప్తో మయా వీరకళత్రవాన్. ౪౮. సాయుధా బహవో వ్యోమ్ని రాక్షసా స్త్వం నిరాయుధః, కథం శక్ష్యసి సంయాతుం మాం చైవ పరిరక్షితుం ౪౯. యుధ్యమానస్య రక్షోభి స్తవ తైః క్రూరకర్మభిః, ప్రపతేయం హి తే పృష్ఠా ద్భయార్తా కపిసత్తమ. ౫౦. అథ రక్షాంసి భీమాని మహాంతి బలవంతి చ, కథంచిత్సాంపరాయే త్వాం జయేయుః కపిసత్తమ. ౫౧. అథవా యుధ్యమానస్య పతేయం విముఖస్య తే, పతితాం చ గృహీత్వా మాం నయేయుః పాపరాక్షసాః. ౫౨. మాం వా హరేయు స్త్వద్ధస్తా ద్విశసేయు రథాపి వా, అవ్యవస్థౌ హి దృశ్యేతే యుద్ధే జయపరాజయౌ. ౫౩ అహం వాఽపి విపద్యేయం రక్షోభి రభితర్జితా, త్వత్ప్రయత్నో హరిశ్రేష్ఠ భవే న్నిష్ఫలఏవ తు ౫౪. కామం త్వమసి పర్యాప్తో నిహంతుం సర్వరాక్షసాన్, రాఘవస్య యశో హీయే త్త్వయా శస్త్రైఽస్తు రాక్షసైః. ౫౫. అథవా దాయ రక్షాంసి న్యసేయు స్సంవృతే హి మాం, యత్ర తే నాభిజానీయు ర్హరయో నాపి రాఘవౌ. ఆరంభ స్తు మదర్థోఽయం తత స్తవ నిరర్థకః, ౫౬. త్వయా హి సహ రామస్య మహా నాగమనే గుణః ౫౭. మయి జీవిత మాయత్తం రాఘవస్య మహాత్మనః, భ్రాతౄణాం చ మహాబాహో తవ రాజకుల

కళత్రవతి రక్ష్యవతి - త్వయి సందేహ స్స్యాత్ - మయి రక్ష్యాయాం త్వయి విపత్సందేహ స్స్యా దిత్యర్థః. ౪౬. ఏతదేవ ప్రపంచయతి—మ్రియమాణా మిత్యాదినా. ౪౭. తై రితి. త్వం తైః పరివృతో భవేః - కళత్రవాన్ రక్ష్యవాన్ - త్వం సంశయం ప్రాప్తశ్చ భవే రితి యోజనా. ౪౮. సాయుధాఇతి సంయాతుం సమ్యగ్యోద్ధుం. ౪౯. పూర్వశ్లోకోక్తం సమర్థయతి—యుధ్యమానస్యే త్యాదినా. ౫౦. అథేతి సాంపరాయే యుద్ధే. ౫౧. అథవేతి. విముఖస్య- యుద్ధపరవశస్యేత్యర్థః ౫౫. అథవేతి. సంవృతే గూఢప్రదేశే. ౫౬. * రామా.అతో మమావస్థానం రామాయ విజ్ఞాప్య తేన సహాగమనే మచ్ఛ్రేయ స్స్యా దిత్యాహ—త్వయా హీతి. ౫౭. మయీతి. తవ రాజకులస్య సుగ్రీవరాజ

హః. ౪౭. తైరితి. తైః పరివృతో భవేః - సంశయం ప్రాప్తో భవే రితి వాక్యభేదేన యుష్మచ్ఛబ్దయో ర్ద్విర్వాహః- కళత్రవాన్ రక్ష్యభార్యావా నిత్యర్థః ౪౯. తథాఽపి సాహసకరణం న కర్తవ్య మిత్యాశయే నాహ—యుధ్యమానస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. ౫౧. తత్ర పతనపక్షే అనర్థ మాహ—అథవేతి. తే - పృష్ఠా దితి శేషః. ౫౨. పరాజయపక్షే అత్యనర్థ మాహ—మాం వేతి. పరాజయం సంభావయతి—అవ్యవస్థౌహీతి ౫౩. అథ మాభూతాం పతనపరాజయౌ రక్షస్తర్జనై రేవ మే మరణం స్యా దిత్యాహ—అహం వేతి. ౫౪. ఇదానీం హానుమతః సర్వశక్తి మంగీకృత్య యుక్త్యంతర మాహ—కామమితి. శస్త్రైః నిహతైః ౫౫ పరాజయపక్షే దోషాంతర మాహ—అథవేతి. సంవృతే గూఢప్రదేశే. ఆరంభః సముద్రలంఘనాదిప్రయత్నః. ౫౬. కిమత్ర హిత మత ఆహ—త్వయేతి. ౫౭. మమ నాశాదర్శనయో ర్న కేవలం త్వదారంభవైకల్యం - దురంతో మహా ననర్థః స్స్యా దిత్యాశయే

స్య చ ౫౮ తౌ నిరాశౌ మదర్థం తు శోకసంతాపకర్శితౌ, సహ సర్వైర్హరిభి
స్త్వ్యక్ష్యతః ప్రాణసంగ్రహం. ౫౯. భర్తృభక్తిం పురస్కృత్య రామా దన్యస్య
వానర, న స్పృశామి శరీరం తు పుంసో వానరపుంగవ ౬౦ య దహం గాత్రసం
స్పర్శం రావణస్య బలాద్గతా, అనీశా కిం కరిష్యామి వినాథా వివశా సతీ. ౬౧.
యది రామో దశగ్రీవ మిహ హత్వా సబాంధవం, మా మితో గృహ్య గచ్ఛేత
త్తత్తస్య సదృశం భవేత్. ౬౨. శ్రుతా హి దృష్టాశ్చ మయా పరాక్రమా మహా
త్మన స్తస్య రణావమర్దినః, న దేవగంధర్వభుజంగరాక్షసా భవంతి రామేణ సమా
హి సంయుగే. ౬౩ సమీక్ష్య తం సంయతిచిత్రకార్ముకం మహాబలం వాసవతు
ల్యవిక్రమం, సలక్ష్మణం కో విషహేత రాఘవం హుతాశనం దీప్త మివానిలేరితం.
౬౪. సలక్ష్మణం రాఘవ మాజిమర్దనం దిశాగజం మత్త మివ వ్యవస్థితం, సహేత
కో వానరముఖ్య సంయుగే యుగాంతసూర్యప్రతిమం శరార్చిషం ౬౫. సమే హరి
శ్రేష్ఠ సలక్ష్మణం పతిం సయూథపం క్షిప్ర మిహోపపాదయ, చిరాయ రామం
ప్రతిశోకకర్శితాం కురుష్వ మాం వానరముఖ్యహర్షితాం ౬౬. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - సున్దరకాణ్డే - సప్తత్రింశస్సర్గః.

కులస్య. ౫౯—౬౦. యదహ మితి. అనీశా స్వయం కించి త్కర్తు మసమర్థా-వినాథా విగతస్వామికా
వివశా విచేష్టా. ౬౧—౬౨. శ్రుతా ఇతి. ప్రథమహిశబ్దో గుణప్రసిద్ధౌ - ద్వితీయో నిస్సమత్వ
ప్రసిద్ధౌ. ౬౩—౬౫. సఇతి. హర్షితాం హర్ష మాసాదితాం - ఉత్తరోత్తరహర్షవతీ మిత్యర్థః -
అనయా భక్తితయా ఉపాయాంతరం స్వరూపవిరుద్ధం - భగవత్ప్రాప్తౌ స ఏవోపాయ ఇతి దర్శితః.
౬౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డ
వ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశ స్సర్గః

నాహ—మయీత్యాదినా. రాఘవస్య జీవితం మయి ఆయత్తం మజ్జీవితాధీనంజీవిత మిత్యర్థః రాజకు
లస్య సుగ్రీవకులస్య. ౫౮. తావితి. ప్రాణసంగ్రహం ప్రాణసర్వస్వం. ౫౯ నను రావణాంగసంస్ప
ర్శః కథం స్యా దిత్యత ఆహ—భర్తురితి. యస్మా త్కారణాత్ - భర్తు ర్భక్తిం పురస్కృత్య భర్తు ర్భ
క్త్యా లక్ష్మణః ప్రస్థాపితః - తస్మాత్ రావణస్య గాత్రసంస్పర్శం బలాద్గతేతి సంబంధః. హాసీతే లక్ష్మ
ణేతి మారీచవాక్యం శ్రుత్వా రామానర్థశంకయా భర్తృభక్త్యై లక్ష్మణ ప్రస్థాపనాత్ ప్రాప్తోఽయ
మనర్థో న కామకృత ఇతి భావః. అనీశా స్వయం కించి త్కర్తు మశక్నువతీ - వివశా విచేష్టా - వినా
థా విగతస్వామికా - అసన్నిహితనాథేత్యర్థః. ౬౧. అథ సిద్ధాంత మావిష్కరోతి—యదీతి. రాక్షస
వధరావణవధపూర్వకం మత్ ప్రాపణం రామస్య సదృశం అన్యముఖేన మత్ప్రాపణ మనుచిత మితి
భావః. ౬౨. నచాశక్తిచింతా రామే కార్యేత్యాహ—శ్రుతాహీతి. ౬౫. సఇతి. హరిశ్రేష్ఠ సత్వం
మే పతి మిహోపపాదయ - ఇహానయేత్యర్థః - చిరాయ చిరకాలం శోకకర్శితాం. ౬౬. ఇతి శ్రీ
మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం -
సప్తత్రింశ స్సర్గః.

అష్టత్రింశ స్సర్గః.

తత స్స కపిశార్దూల స్తేన వాక్యేన హర్షితః, సీతా మువాచ తచ్ఛ్రుత్వా వాక్యంవాక్యవిశారదః. ౧ యుక్తరూపం త్వయా దేవి భాషితం శుభదర్శనే,సదృశం స్త్రీస్వభావస్య సాధ్వీనాం వినయస్య చ. ౨. స్త్రీత్వం న తు సమర్థం హి సాగరం వ్యతివర్తితుం, మా మధిష్ఠాయ విస్తీర్ణం శతయోజన మాయతం ౩. ద్వితీయం కారణం యచ్చ బ్రవీషి వినయాన్వితే,రామా దన్యస్య నార్హామి సంస్పర్శ మితి జానకి. ఏతత్తే దేవి సదృశం పత్న్యా స్తస్య మహాత్మనః, కా హ్యన్యా త్వా మృతే దేవి బ్రూయా ద్వచన మీదృశం. ౪ శ్రోష్యతే చైవ కాకుత్స్థ స్సర్వం నిరవశేషతః, చేష్టితం యత్త్వయా దేవి భాషితం మమ చాగ్రతః. ౫. కారణై ర్బహుభి ర్దేవి రామప్రియచికీర్షయా, స్నేహప్రసన్నమనసా మయైత త్సముదీరితం. ౬. లంకాయా దుష్ప్రవేశత్వా ద్దుస్తరత్వా న్మహోదధేః, సామర్థ్యా దాత్మనశ్చైవ మయైత త్సముదీరితమ్. ౭. ఇచ్ఛామి త్వాం సమానేతు మద్యైవ రఘుబంధునా,

తతస్సఇత్యాది తచ్ఛ్రుత్వా తేన వాక్యేన హర్షితః వాక్య మువాచ. ౧ యుక్తరూపమితి. యుక్తరూపం - యుక్తతర మిత్యర్థః. 'ప్రశంసాయాం రూపప్' - ప్రాశస్త్యం చాత్ర ప్రకృత్యర్థ వైశిష్ట్యం - స్త్రీస్వభావస్య భీరుత్వాదేః - సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం వినయస్య వృత్తస్య. ౨. స్త్రీత్వమితి. విస్తీర్ణం మా మధిష్ఠాయ శతయోజన మాయతం సాగరం - వ్యతివర్తితుం తర్తుం- స్త్రీత్వం న సమర్థం హి - స్త్రీ న సమర్థేత్యర్థః. యద్వా—సాగరస్య శతయోజనం ఆయతం విస్తీర్ణం చ మా మధిష్ఠాయాపి - స్త్రీత్వం వ్యతివర్తితుం అపగంతుం - న సమర్థం హి. సాగరస్య శతయోజనం యావత్తావదాయతం తథా విస్తీర్ణం చ మా మధితిష్ఠంత్యా అపి తవ స్త్రీత్వం భీరుత్వం నాపగచ్ఛతీత్యర్థః. ౩. శ్రోష్యతఇతి. త్వయా చేష్టితం ఉద్బంధనాదికం - భాషితం రావణం తృణీకృత్య భణితం - మమ ప్రత్యుత్తరత్వేన కథితంచ. ౫. కారణైరితి. బహుభిః కారణైః బహుభిరుపాయైః - స్నేహప్రస్కన్నమనసా స్నేహశిథిలమనసా ౬. లంకాయాఇతి. దుష్ప్రవేశ లంకాప్రవేశే దుస్తరసాగరతరణే చ మమ శక్తి రస్తీతి జ్ఞాపయితుం ఏవ ముక్త మిత్యర్థః. ౭.

౧. యుక్తరూపమితి. యుక్తరూపం యుక్తతమం - 'ప్రశంసాయాం రూపప్'ిత్యయః 'స్త్రీస్వభావస్య భీరుత్వాదేః - సాధ్వీనాం త్వాదృశీనాం పతివ్రతానాం వినయస్య వృత్తస్య సదృశం. ౨. సంక్షేపేణోక్త మర్థం శ్లోకద్వయేన వివృణోతి. స్త్రీత్వమిత్యాదినా. విస్తీర్ణ మపి మా మధిష్ఠాయ-శతయోజన మాయతం సాగరం వ్యతివర్తితుం తర్తుం- స్త్రీత్వం నసమర్థం హి- స్త్రీ న సమర్థేత్యర్థః. యద్వా— స్త్రీత్వ మిత్యత్ర స్త్రీ ఇతి ఛేదః-సమర్థ మితి లింగవ్యత్యయ ఆర్షః- స్త్రీభూతా త్వం సాగరం వ్యతివర్తితుం న సమర్థా హీత్యర్థః. స్త్రీణాం భీరుస్వభావత్వా త్తత్తు భూయణ మేవేతి భావః. 'సాగరస్య నివర్తితు' మితి పాఠే సాగరస్య యాదృక్ఛతయోజనం తావదాయతం విస్తీర్ణ మపి మా మధిష్ఠాయ-నివర్తయితు ముపగంతుం స్త్రీ త్వం న సమర్థేతి యోజనా. ౪. శ్రోష్యతేచేతి. చేష్టితం ఉద్బంధనాదికం మమాగ్రతః భాషితం రావణం తృణీకృత్య కథితం చ. ౫. కారణైరితి. కారణైః త్వద్దుఃఖహేతూన్ దృష్ట్వే త్యర్థః. ౭. ఇచ్ఛామీతి. రఘుబంధునా రఘుసగోత్రేణ రామేణ - త్వాం సమానేతుం సంగమయితు

గురుస్నేహేన భక్త్యా చ నాన్యథైత దుదాహృతం ౯. యది నోత్సహసే యా తుం మయా సార్ధ మనిందితే, అభిజ్ఞానం ప్రయచ్ఛ త్వం జానీయా ద్రాఘవో హి తత్. ౧౦ ఏవ ముక్తా హనుమతా సీతా సురసుతోపమా, ఉవాచ వచనం మందం బాష్పప్రగ్రథితాక్షరం. ౧౧ ఇదం శ్రేష్ఠ మభిజ్ఞానం బ్రూయా స్త్వం తు మమ ప్రియం, శైలస్య చిత్రకూటస్య పాదే పూర్వోత్తరే పురా. ౧౨. తాపసాశ్రమవాసిన్యాః ప్రాజ్యమూలఫలోదకే, తస్మిన్ సిద్ధాశ్రమే దేశే మందాకిన్యా హ్యదూరతః. ౧౩ తస్యోపవనషండేషు నానాపుష్పసుగంధిషు, విహృత్య సలిలక్లిన్నా తవాంకే సముపావిశం ౧౪ తతో మాంససమాయుక్తో వాయసః పర్యతుండయత్, త మహం లోష్ట ముద్యమ్య వారయామి స్మ వాయసం. ౧౫. దారయన్ స చ మాం కాక స్తత్రైవ పరిలీయతే, న చాప్యుపారమ న్మాంసా ద్భక్షార్థీ బలిభోజనః. ౧౬. ఉత్కర్షంత్యాం చ రశనాం క్రుద్ధాయాం మయి పక్షిణి, స్రస్యమానే చ

ఇచ్ఛామీతి రఘుబంధునా రఘువంశ్యేన. ని. 'సగోత్రబాంధవజ్ఞాతి బంధుస్వస్వజనాస్సమా' ఇత్యమరః. రఘువంశ్యానాం బంధునా - తత్కీర్తిసంపాదకే నేత్యర్థః. సమానేతుం సంగమయితుం - ఇచ్ఛామి ఐచ్ఛం ౯. యదీతి ౧౦. ఏవ మితి బాష్పప్రగ్రథితాక్షరం బాష్పేణ విఘ్నితాక్షరం - ఏకాంతవృత్తాంతస్మరణాత్ బాష్పః. ౧౧. ఇద మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. చిత్రకూటస్య పాదే చిత్రకూట పర్యంతపర్వతే- మందాకిన్యా అదూరే సిద్ధైరాశ్రితే ప్రాజ్యమూలఫలోదకే తస్మిన్ దేశే - తాపసాశ్రమవాసిన్యాః తాపసాశ్రమే వసంత్యా మమ - ఇదం వక్ష్యమాణం శ్రేష్ఠ మభిజ్ఞానం ప్రియం ప్రతి త్వం బ్రూయా ఇతి యోజనా. ౧౩ రామాయ సీతయా వక్తవ్యం వచనం హనుమంతం ప్రత్యుచ్యతే—తస్యేత్యాది ౧౪. తతఇతి. మాంససమాయుక్తః మాంసప్రతిలుబ్ధః - 'అయుక్తకుశలాభ్యాం' చేత్యత్ర అయుక్తశబ్దస్య తాత్పర్యపరతయా వ్యాఖ్యానాత్ - లోష్టం మృత్పిండం - పర్యతుండయ త్పర్యఖండయత్ - స్తనాంతర ఇతి శేషః 'తుడితోదన' ఇత్యయం ధాతు శ్చౌరాదికః. ౧౫. దారయన్నితి. పరిలీయతే అంతర్హితో భవతి స్మ- బలిభోజనః కాకః. ౧౬.

మిచ్ఛామీ త్యుదాహృతం ఏతత్ గురుస్నేహేన అన్యథా నేతి సంబంధః. ౧౧ ఇదమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. చిత్రకూటస్య పాదే చిత్రకూటస్య సమీపపర్వతే - పూర్వోత్తరే ఈశాన్యకోణే - మందాకిన్యా హ్యదూరతః సిద్ధాశ్రమే ప్రాజ్యం బహు - బహుమూలఫలోదకే తస్మిన్ దేశే వృత్తం - తాపసాశ్రమవాసిన్యా మమ ఇదం వక్ష్యమాణం - శ్రేష్ఠ మభిజ్ఞానం - ప్రియం ప్రతి త్వం బ్రూయా ఇతి యోజనా. ౧౩. తస్యేతి. తవాంకే సముపావిశ మితి. నను హనుమంత ముద్దిశ్యాభిజ్ఞానం వక్తు ముపక్రాంతా దేవీ రామం సంబోధ్య కిమర్థం కథయతీతి చేత్ సత్యం, మహ్యా మభిజ్ఞానం వక్తు ముపక్రాంతా త్వా మేవాభిముఖీకృత్య ఏవ ముత్తరం ప్రాదా దితి హనుమతా రామాయ వాచయితు మితి న దోషః. ౧౪. తతఇతి. పర్యతుండయ త్పర్యఖండయత్ - స్తనాంతర ఇతి శేషః. ౧౫—౧౬ ఉత్కర్షంత్యామితి పక్షిణా వసనే స్రస్యమానే సతి - రశనా ముత్కర్షంత్యాం ఆకృష్యమాణాయాం మయి - క్రుద్ధాయాం సత్యాం-తతః తదా త్వయా అహం దృష్టా ఉక్షీతి సంబంధః

వసనే తతో దృష్టా త్వయా హ్యహం, ౧౭ త్వయాఽపహసితా చాహం క్రుద్ధా
సంలజ్జితా తదా, భక్షగృధ్నేన కాకేన దారితా త్వా ముపాగతా ఆసీనస్య చ
తే శ్రాన్తా పున రుత్సంగ మావిశం, క్రుధ్యంతీ చ ప్రహృష్టేన త్వయాఽహం
పరిసాంత్వితా ౧౯. బాష్పపూర్ణముఖీ మందం చక్షుషీ పరిమార్జతీ, లక్షితా
ఽహం త్వయా నాథ వాయసేన ప్రకోపితా. ౨౦. పరిశ్రమాత్ప్రసుప్తా చ రాఘ
వాంకేఽప్యహం చిరం, పర్యాయేణ ప్రసుప్తశ్చ మమాంకే భరతాగ్రజః. ౨౧.
స తత్ర పునరేవాథ వాయస స్సముపాగమత్, ౨౧½ తతస్సుప్తప్రబుద్ధాం మాం
రామస్యాంకా త్సముత్థితాం. వాయస స్సహ సాఽఽగమ్య విదదార స్తనాంతరే,
౨౨½. పునః పున రథోత్పత్య విదదార స మాం భృశం తత స్సముత్క్షితో
రామో ముక్తై శ్శోణితబిందుభిః, ౨౩½ వాయసేన తత స్తేన బలవత్ క్లిశ్య
మానయా. స మయా బోధిత శ్శ్రీమా న్సుఖసుప్తః పరంతపః, ౨౪½ స మాం దృష్ట్వా
మహాబాహు ర్వితున్నాం స్తనయో స్తదా ఆశీవిష ఇవ క్రుద్ధ శ్శ్వసన్ వాక్య
మభాషత, ౨౫½. కేన తే నాగనాసోరు విక్షతం వై స్తనాంతరం కః క్రీడతి

ఉత్కర్షంత్యామితి ఉత్కర్షంత్యాం చ రశనాం - కాకోత్సారణార్థ మితి శ్లో.౧౬. ౧౭ త్వయేతి.
భక్షగృధ్నేన భక్షలోలుపేన - దారితా విదారితా - త్వా ముపాగతా పునరుత్సంగమావిశమిత్యేతా
భ్యాం కాకోత్సారణార్థ మంకా దుత్థాన మనుధావనం చ కృతం దేవ్యేత్యవగమ్యతే. ౧౯ బాష్పేతి.
రామాంకే కేవలం స్థితాఽస్మి - తదా కాకో మాం కించి దదారయత్-తం దృష్ట్వా తత్పలాయనార్థం
స్వయమాయాసం కుర్వంతీం తదశక్త్యా రుదంతీం మాం రామః పరిహాసపూర్వకం సాంత్వితవా నిత్యర్థః-
అనేన స్వరక్షణే స్వయం ప్రవృత్తశ్చే దీశ్వర ఉపేక్షతే స్వయ మప్రవృత్తా న్స రక్షతీతి ద్యోతితం
౨౩½. 'వాయసేన తత స్తేన బలవత్ క్లిశ్యమానయా, స మయా బోధిత శ్శ్రీమా న్సుఖసుప్తః పరం
తపః'. సః నిఖిలలోక విదితనిరతిశయసౌందర్య ప్రసిద్ధః - మయా బోధితః మయైవాహం హతా -
స్వాపకాలికశ్రీవిశేషానుభవాత్, లోకే కశ్చిత్సంచారదశాయాం సుందర ఇవ భాతి. శయనే దుర్ల
క్షణాదిభి ర్దోషా దృశ్యంతే. న తథాఽయం, శ్రీమాన్ స్వాపకాలికశ్రీ రుచ్యతే-సుఖసుప్తః
తత్వానుగుణైవహి సుప్తి రపి, పరంతపః- శయన మేవ సకల శత్రునివర్తనక్షమ మిత్యర్థః సుప్త
శ్శ్రీమాన్ - లోకే స్థానగమనశయనాదిదశాయాం రూపవా నివ లక్ష్యతే కశ్చిత్ - సంశయనే ప్రకా
శితప్రచ్ఛన్నదోషతయా జుగుప్సితో భవతి - అయం తు శయనావస్థాయా మేవ నీరాజనా కర్తవ్యా
దృష్టిదోషపరిహారాయేత్యేవం స్థితః. ౨౪½. సమామితి వితున్నాం దారితాం. ౨౫½. కేనేతి. పంచ
వక్త్రేణ వ్యాత్తముఖేన - 'పచివిస్తారే' ఇత్యస్మా త్పచాద్యచ్ కార్యాతిశయద్యోతనార్థం వా పంచ
సంఖ్యాకపక్తిత్యోక్తిః - నాగనాసోరు నాగహస్తోరు - కుపితపంచవక్త్రి క్రీడాసమం తవ స్తన

---

౧౭. భక్షగృధ్నేతి భక్షగృధ్నేన భక్షలోలుపేన - దారితా విదారితా - త్వా ముపా
గతా పున రుత్సంగ మావిశ మిత్యేతాభ్యాం కాకోత్సారణార్థం అంకా దుత్థాన మనుధావనం
చ దేవ్యా కృత మిత్యవగమ్యతే ౨౧. * తిలకం. సతత్రేతి త్వయి స్వపతి మయి జాగ్రత్యా
మిత్యర్థః. సుప్తప్రబుద్ధాంరాఘవాంకే సుప్త్వా తతః ప్రబుద్ధా మత ఏవ రాఘవాంకా దుత్థితాం

సరోషేణ పంచవక్త్రేణ భోగినా, ౨౬½. వీక్షమాణ స్తత స్తం వై వాయసం సము
దైక్షత, నఖై స్సరుధిరై స్తీక్ష్ణై ర్మా మేవాభిముఖం స్థితం, ౨౭½ పుత్త్రః కిల స
శక్రస్య వాయసః పతతాం వరః ధరాంతరగత శ్శీఘ్రం పవనస్య గతౌ సమః, ౨౮½.
తత స్తస్మి న్మహాబాహుః కోపసంవర్తితేక్షణః వాయసే కృతవా న్క్రూరాం
మతిం మతిమతాం వరః, ౨౯½ స దర్భం సంస్తరా ద్గృహ్య బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ
యోజయత్. స దీప్త ఇవ కాలాగ్ని ర్జజ్వాలాభిముఖో ద్విజం, ౩౦½ స తం
ప్రదీప్తం చిక్షేప దర్భం తం వాయసం ప్రతి. తత స్తం వాయసం దర్భ స్సోఽం
బరేఽను జగామహ, ౩౧½. అనుసృష్ట స్తదా కాకో జగామ వివిధాం
గతిం. లోకకామ ఇమం లోకం సర్వం వై విచచార హ, ౩౨½. స పిత్రా

విదారణ మితి భావః. ౨౬½—౨౭½ నను వాయసమాత్రే కిమర్థ మస్త్రం ముక్త మిత్యాశంక్యాహ— పుత్త్రః కిలేతి ఇదం రక్షణానంతరం తేనైవోక్తమితి జ్ఞేయం - కిలేతి ప్రసిద్ధౌ ఇంద్రపుత్త్రత్వేన ప్రసిద్ధో జయంత ఏవ వాయసరూపేణాగత ఇత్యాహుః. వాయసరూపోఽన్యః పుత్త్ర ఇత్యప్యాహుః. ౨౯½. సదర్భమితి. సంస్తరాత్ ఆస్తరణాత్ - గృహ్య గృహీత్వా - అస్త్రేణ అస్త్రమంత్రేణ - యోజయత్ అయోజయత్ - అభిమంత్రితవా నిత్యర్థః ద్విజంకాకం ౩౦½—౩౧½ అనుసృష్టఇతి. అనుసృష్టః అనుసృతః - వివిధాం గతిం వివిధం స్థానం - లోకకామః లోకయితృకామః - రక్షకాపేక్షీత్యర్థః. ౩౨½. భగవద్వ్యతిరిక్తా బాంధవాభాసా న రక్షకా ఇత్యాహ—సపిత్రేతి. సః పురుషకారభూతాయా మపి కృతాపరాధః - సః ఆర్ద్రాపరాధః - పిత్రా చ పరిత్యక్తః - అస్త్రక్షతిభీతతయా ప్రథమం పితరం రక్షకం గతః - తేన త్రైలోక్యాధిపతినా చ త్యక్తః. 'ఇంద్రో మహేంద్ర స్సురనాయకో' వేతి తస్యాసమర్థతోక్తేః. పరిత్యక్తః త్యాగోఽపి నాపాతతః బుద్ధిపూర్వం త్యక్తః. 'త్యజే దేకం కులస్యార్థే గ్రామస్యార్థే కులం త్యజే'దితి న్యాయాత్ - యద్వా—పరిత్యక్తః భార్యాపుత్రాదిభి స్సహ త్యక్తః. చకారేణ మాతా సముచ్చీయతే, న కేవలం హితపరేణ పిత్రా - ప్రియపరయా మాత్రా చ పరిత్యక్తః- 'సీతా నారీ జనస్యాస్య యోగక్షేమం విధాస్యతీ'తి స్వరక్షకభూతాయా మపి సాపరాధత్వా దితి భావః పిత్రపేక్షయా మాతు ర్వాత్సల్యాతిశయా త్తామేవ ప్రథమం గచ్ఛతి స్మ - తతః పితరం - పిత్రా త్యాగవచనా న్మాత్రా త్యాగస్సిద్ధ ఏవేతి చకారేణ సూచితం - పితృభ్యాం త్యాగేఽపి బాంధవా న త్యజంతి, కింపితరౌ సర్వథా త్యక్ష్యత ఇతి తై రపి త్యక్తః ఇత్యాహ—సురై శ్చ - 'కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చ జాతరోషస్య సంయుగ' ఇతి రామనయనే రక్తే తేఽపి బిభ్యతి హి - ఏవం పూర్వసజాతీయై స్త్యక్తత్వేఽపి పరిగృహీతపక్షిరూపసజాతీయైః కిం త్యక్త ఇత్యపేక్షాయాం

వాయసః పున రాగమ్య స్తనాతరే విదదార వ్యలిఖత్. ౨౨—౨౬½ *తిలకం. వీక్షమాణ ఇత స్తతః ప్రాంతదేశ మిత్యర్థః. ౨౭½. పుత్త్ర ఇతి ధరాంతరగతః భూమిం ప్రాప్తః. ౨౮½. *తిలకం కోపేన సంవర్తితే వివర్తితే ఈక్షణే యేన సః. ౨౯½. సదర్భమితి దర్భం సంస్తరాత్ గృహ్య గృహీత్వా - యోజయత్ అయోజయత్ ద్విజం కాకం. ౩౧½. అనుసృష్టఇతి. అనుసృష్టః అనుసృతః - లోకకామః రక్షకజనాకాంక్షీ. ౩౨½ * తిలకం. పిత్రా పరిత్యక్తః.

చ పరిత్యక్త స్సురైశ్చ సమహర్షిభిః త్రీన్ లోకా న్సంపరిక్రమ్య త మేవ శరణం గతః, 33½ స తం నిపతితం భూమౌ శరణ్య శ్శరణాగతం వధార్హ మపి కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయత్, 34½ న శర్మ లబ్ధ్వా లోకేషు త మేవ శరణంగతః. పరిద్యూనం విషణ్ణం చ స త మాయాంత మబ్రవీత్, మోఘం కర్తుం న శక్యం తు బ్రాహ్మ మస్త్రం త దుచ్యతాం. 36. హింసస్తు దక్షిణాక్షి త్వచ్ఛర ఇత్యథ సోఽబ్రవీత్, 36½ తత స్తస్యాక్షి కాకస్య హినస్తి స్మ స దక్షిణం. 37 దత్వా స దక్షిణం నేత్రం ప్రాణేభ్యః పరిరక్షితః, 37½ స రామాయ నమస్కృత్వా రాజ్ఞే దశర

తథేత్యాహ చకారేణ - 'పక్షిణోఽపి ప్రయాచంతే సర్వభూతానుకంపిన' మితి పక్షిణా మపి శరణ్యత్వాత్ స్వరాయక గరుడస్వామిత్వాచ్చ పక్షిభి రపి పరిత్యక్తః, సమహర్షిభిః - పిత్రాదిబంధూనా మరక్షకత్వేఽపి అనృశంస్యప్రధానా మహర్షయో రక్షిష్యంతీతి గతః - తైరపి ప్రకామం దూరదర్శిభిః పరిత్యక్తః - ఆనృశంస్యవిషయవ్యవస్థాఽస్తీతి తై స్త్యక్త ఇత్యర్థః. ఏతదంగీకారే వయమపి సంసర్గదోషేణ నశ్యేమ - అస్మాభి స్త్యక్తేఽనన్యగతికత్వా ద్రామ ఏవం స్వీకరిష్యతీతి తై స్త్యక్తః - మహర్షిభిః - 'యో విష్ణుం సతతం ద్వేష్టి తం విద్యా దంత్యరేతస' మితి విష్ణుద్వేషేణ చండాళత్వాత్ చండాళః పక్షిణాం కాక' ఇత్యుక్తేశ్చ చండాళో నాస్మ న్యాటమాగచ్ఛేదితి త్యక్తః ఏవం రక్షకాంతరాదర్శనా న్నష్టగజో ఘట మప్య న్వేషత ఇతి న్యాయేన సైన్యగవిసృతద్వారా న్సర్వాన్ గృహాన్ గత ఇత్యాహ — త్రీన్లోకాన్సంపరిక్రమ్య-పరిక్రమ్య-ఏతదేవ నవకృత్వో గతః, సంపరిక్రమ్య - గృహస్థైరవిజ్ఞాతతయా కవాటమూలేషు లీన శ్చేత్యర్థః అపి కదాచిత్ కృపైషా ముత్పద్యేతేతి మత్వా పునః పునర్గతః ఇత్యర్థః అముం నిష్కాస్య కవాటబంధనం సర్వైః కృత మిత్యర్థః తతః కింకృత మిత్యత్రాహ— తమేవ శరణం గతః రక్షకత్వేన ప్రాప్తాపేక్షయా హింసకత్వేన స్థితస్య ముఖమేవ శీతళ మిత్యవస్థితః. అత స్తమేవ శరణం గతః 'యది వా రావణ స్స్వయ మిత్యేవం స్థితో హి రామః త మేవ సర్వలోకశరణ్య మేవ, తమేవ - 'దోషో యద్యపి న త్యజేయ' మితి స్థితం, శరణం గతః నివాసంగతః - నతూపాయతయాగతః - 'నివాసవృక్ష స్సాధూనా'మిత్యుక్తేః. 33½ సతమితి. సః రక్షణైకస్వభావః - తంప్రాతికూల్యైకనిరతం - భూమౌ నిపతితం దేవజాతితయా భూమి మస్పృశ న్నపి భూమౌ పతితంభూమౌ దుష్పుత్రం పితరి శిక్షమాణే స యథా మాతుః పాదయోః పతతి తథాఽపతత్, శరణ్యః సర్వావస్థాస్వపి శరణవరణార్హః - శరణాగతం అనన్యగతికతయా స్వ ముపాగతం - వధార్హ మపిరామసిద్ధాంతే నాపి వధార్హం - కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయత్ - కులోచితస్వభావేన రక్షితవాన్ - కృపయా అస్మదాద్యారబ్ధం కార్యం ప్రబలకర్మణా న సమాప్యతే - తథా తేనారబ్ధ మపి కృపయా న పూర్యత ఇతి భావః. * తనిశ్లోకి 34½ న శర్మేత్యాది. పరిద్యూనం పరితప్తం - తదుచ్యతా మిత్యనంతరం 'హింసస్తు దక్షిణాక్షి త్వచ్ఛర ఇత్యథ సోఽబ్రవీ' దిత్యర్థ మనుసంధేయం. *రామా. తదుచ్యతా మితి ప్రశ్నానంతరం. 'హినస్తిస్మసదక్షిణ' మితి వచనా దస్త్రలక్ష్యత్వేన దక్షిణాక్షి ప్రదానపరం ప్రతివచనం కాకేన కృత మిత్యవగమ్యతే 36½-37½.

స్వర్గేఽపీతి శేషః-పితేత్యుపలక్షణం బ్రహ్మాంతానాం. 33½ * తిలకమ్. పర్యపాలయత్ ప్రాణరక్షణేనేతి శేషః. 34½. నశర్మేతి. పరిద్యూనం పరితప్తం. 35½. మోఘమితి. ఉచ్యతా మితి ప్రశ్నానం

ధాయ చ. విసృష్ట స్తేన వీరేణ ప్రతిపేదే స్వ మాలయం, ౩౮॥ మత్కృతే కాక మాత్రే తు బ్రహ్మాస్త్రం సముదీరితం కస్మా ద్యో మాం హర త్త్వత్తః క్షమసే తం మహీపతే, ౩౯॥ స కురుష్వ మహోత్సాహః కృపాం మయి నరర్షభ. త్వయా నాథవతీ నాథ హ్యనాథా ఇవ దృశ్యతే, ఆనృశంస్యం పరో ధర్మ స్త్వత్త ఏవ మ యా శ్రుతః. జానామి త్వాం మహావీర్యం మహోత్సాహం మహాబలం, అపారపార మక్షోభ్యం గాంభీర్యా త్సాగరోపమం. భర్తారం ససముద్రాయా ధరణ్యా వాసవో పమం, ౪౨॥ ఏవ మస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠ స్సత్యవా న్బలవా నపి. కిమర్థ మస్త్రం రక్ష స్సు న యోజయతి రాఘవః, ౪౩॥ న నాగా నాపి గంధర్వా నాసురా న మరుద్గ ణాః రామస్య సమరే వేగం శక్తాః ప్రతిసమాధితుం, ౪౪॥ తస్య వీర్యవతః కశ్చి ద్యద్య స్తి మయి సంభ్రమః కిమర్థం న శరై స్తీక్ష్ణైః క్షయం నయతి రాక్షసాన్, ౪౫॥ భ్రాతు రాదేశ మాదాయ లక్ష్మణో వా పరంతపః. కస్య హేతో ర్న మాం వీరః పరిత్రాతి మహాబలః, ౪౬॥ యది తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ వాయ్వగ్నిసమ తేజసౌ.

సరామాయేతి దశరథాయ స్వాలోకస్థయా పూర్వ మేవ మిత్రభూతాయ. ౩౮॥ మత్కృతేఇతి సముదీరితం ప్రయుక్తం - హరేత్ ఆహరత్. ౩౯॥ సఇతి. సః పరదుఃఖం దృష్ట్వా న సహే మహ ఇత్యుక్తవాన్ త్వం-మహోత్సాహః ఏతదనుష్ఠానపర్యంతం కుర్వన్ - మయి అత్యంతదుఃఖితాయాం కృపాం పరదుఃఖాసహిష్ణుత్వం - ప్రకాశయితు మర్హసి నరోత్తమ - ఏవం న కరోషి చే త్తవ నరో త్తమత్వస్య హానిరేవ స్యాత్, తస్మా దేతద్వచన మనుష్ఠానపర్యంతం కృత్వా మాం జీవయిత్వా తవ న రోత్తమత్వం పరిపాలయేతి భావః. అనాథా ఇవ అనాథేవ - ఆర్షో గుణాభావః-ఆనృశంస్యం పరో ధర్మః - నావారోపణానంతరం వేతనాభ్యర్థనవ త్సంశ్లేషదశాయాం తవాత్యంతాభిమతో ధర్మః క ఇతి మయా పృష్టే పరదుఃఖం దృష్టం చే త్తదసహిష్ణుత్వ మేవ పరమో ధర్మ ఇతి మమాభిమతం తథైవ మ త్స్వభావ ఇతి త్వయా రహస్యోద్భేదనం కృతం - త్వత్త ఏవ - న తు దూతముఖేన మయా శ్రుతః - ఇదం శ్రవణమాత్రపర్యవసాయిజాతం న త్వనుష్ఠాన పర్యవసాయీతి రామం పృచ్ఛేతి భావః - ఏవం పృచ్ఛంత్యా స్సీతాయాః ప్రత్యుత్తరం దిశతో రామస్య చ కోఽభిప్రాయ ఇతి చేదుచ్యతే - ఏతస్య సంశ్లేషస్య విచ్ఛేదో భవతి చేత్ - కింకరిష్యామీతి కాతరతయా పృష్టవతీ, సోఽపి మద్విరహక్లేశేన తామ్యంతీం త్వాం న కదాచి దపి పశ్యేయ మిత్యుక్తవాన్ - అయమర్థోఽప్యరణ్యకాండే అప్యహం జీవితం జహ్యా' మితి శ్లోకప్రఘట్టికాదౌ దర్శితః. ౪౧. జానామీతి అపారపారం దురధిగమపారం అసీమ మిత్యర్థః దురధిగమగుణసీమ మిత్యర్థో వా *రామా. జానామీతి అపారపారం-పారకర్మస మాప్తా' వితి ధాతో ర్నిష్పన్నత్వా దత్ర పారశబ్దేన కర్మసమాప్తి రుచ్యతే - అపారాః పారాః కర్మసమాప్తయో యస్యస తథోక్తః - నిరవధికాపదాన ఇత్యర్థః ౪౨॥—౪౩॥ ననాగాఇతి. ప్రతి సమాధితుం ప్రతిబద్ధుం. ౪౪॥ తస్యేతి సంభ్రమః భావవృత్తిః. ౪౫॥—౪౬॥. యదితావితి. ఉపే

తరం హిన స్తి స్మ సదక్షిణ మితి వచనా దస్త్రలక్ష్యత్వేన దక్షిణాక్షి కాకేన దత్త మిత్యవగమ్యతే. ౩౮॥. ఏవం హనుమతే రామైకసంవేద్య మభిజ్ఞాన మభిధాయ-దుఃఖావేశా ద్రామ మేవ బుద్ధిస్థం సంబోధ్య-సోపాలంభం ప్రార్థయతే. మత్కృతేత్యాది సార్థ చతుష్టయేన. యః త్వత్తో మా మహరత్ - తం రావణం కస్మాత్ క్షమసే ఉపేక్షస ఇత్యర్థః. ౩౯॥. సఇతి. స త్వం అనృశంస్యం అకార్కశ్యం. ౪౧. జానామీతి. అపారం దూరపారం. అప్రాప్యగుణసీమాంతం. ౪౪॥. తస్యేతి. సంభ్రమః త్వరా. ౪౬॥. యదితా

సురాణా మపి దుర్ధర్షౌ కిమర్థం మా ముపేక్షతః, ౨౭॥ మమైవ దుష్కృతం కించి న్మహదస్తి న సంశయః. సమర్థా వపి తౌ యన్మాం నావేక్షేతే పరంతపౌ, ౨౮॥ వైదేహ్యా వచనం శ్రుత్వా కరుణం సాశ్రు భాషితం. అథాబ్రవీ న్మహాతేజా హనూమా న్మారుతాత్మజః, ౨౯॥ త్వచ్ఛోకవిముఖో రామో దేవి సత్యేన మే శపే రామే దుఃఖాభిపన్నే చ లక్ష్మణః పరితప్యతే, ౩౦॥ కథంచి ద్భవతీ దృష్టా న కాలః పరిశోచితుం ౩౧. ఇమం ముహూర్తం దుఃఖానాం ద్రక్ష్యస్యంత మనిందితే, తా వుభౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ రాజపుత్రౌ మహాబలౌ త్వద్దర్శనకృతోత్సాహౌ లంకాం భస్మీకరిష్యతః, ౩౨॥ హత్వా చ సమరే క్రూరం రావణం సహబాంధవం. రాఘవ స్త్వాం విశాలాక్షి నేష్యతి స్వాం పురీం ప్రతి, ౩౩॥ బ్రూహి య ద్రాఘవో వాచ్యో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః. సుగ్రీవో వాఽపి తేజస్వీ హరయోఽపి సమాగతాః, ౩౪॥ ఇత్యుక్తవతి తస్మింశ్చ సీతా సురసుతోపమా. ఉవాచ శోకసంతప్తా హనుమంతం ప్లవంగమం, ౩౫॥ కౌసల్యా లోకభర్తారం సుషువే యం మనస్వినీ. తం

క్షతః ఉపేక్షేతే - యది తౌ - సంగతా వితి శేషః. ౨౭॥. మమైవేతి. సమర్థౌ విరోధివర్గ మున్మూల్య మద్రక్షణానుగుణశక్తిమంతౌ - పరంతపౌ ఇతః పూర్వం ప్రతిపక్షనిర్దహనం కుర్వంతౌ - ఏవంభూతా వపి - తౌ మాం ప్రాణపర్యంతం రక్షణప్రవృత్త్యర్హదశాం ప్రాప్తాం మాం - నావేక్షేతే ఇతి యత్ న కటాక్షయత ఇతి యత్ - అస్య నిమిత్తం తయో ర్వా మయి వా కించి ద్భవితు మర్హతి. తత్ర తద్విషయే తాదృశనిమిత్తప్రసక్తి ర్నాస్తి - సామర్థ్యపరంతపత్వాదిదర్శనాత్, పరిశేషా న్మమైవ పాపం అస్యనిమిత్తం భవితు మర్హతి. యద్వా—మమైవ - ద్విషంతః పాపకృత్యా మిత్యుక్తరీత్యా అన్యతోఽనాగత మిత్యర్థః. కించిత్ నహి వయం సర్వజ్ఞాః అస్మాభి రజ్ఞాతం కించి ద్భవితు మర్హతి-మహత్వాత్ ప్రారబ్ధఫలతయాఽనుభవం వినా దుష్పరిహారం - అస్తి న సంశయః కార్యే సతి కారణే కిమస్తి సందేహః యద్వా కించిత్ అనిర్వచనీయం - మహద్దుష్కృత మస్తీత్యనేన 'కింత్వాఽమన్యత వై దేహా' ఇత్యాది శ్లోకోక్తో భగవదపచారః. ఉక్తం హి - 'కీదృశం తు మయా పాపం పురా దేహాంతరే కృత' మితి దేహాంతరే బాలశరీరే. ౨౮॥. వైదేహ్యా ఇతి. సాశ్రు యథాతథా భాషితం ఉక్తం. ౨౯॥. త్వచ్ఛోకేతి. త్వచ్ఛోకవిముఖః త్వచ్ఛోకేన విముఖః - విషయాంతరపరాఙ్ముఖః - ప్రత్యుత త్వయ్యేవ దత్తచిత్త ఇత్యర్థః. ౩౧. ఇమమిత్యాది. ఇమం ముహూర్తం అస్మిన్ ముహూర్తే - సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా. ౩౨॥. ౩౫॥. కౌసల్యేతి. మనస్వినీ లోకభర్తారం సుషువే - లోకే స్త్రియః ఇహలోకపరలోకయోః స్వరక్షణార్థం పుత్రాన్ సువతే నైవం మే శ్వశ్రూః, మనస్వినీ విపులమనస్కా - సర్వలోకరక్షకః పుత్రో మే భవే దితి వ్రతమనుష్ఠాయ లోకోపకారాయ పుత్రం సూతవతీ, ఏవంభూతః కౌసల్యా సంకల్పః కథం మోఘ స్స్యాత్ ? అహ మత్ర లోకే న కిమంతర్భూతా ? తం మమార్థే సుఖం పృచ్ఛ ! అస్మద్రక్షణం న మయా ప్రార్థ్యం తచ్చింతా తస్యైవ అస్తు త్వరా తు విళంబాసహిష్ణుతయా, తస్మాత్ త్వత్త్వాచే న్మద్రక్షణస్య న కాపి హానిః, తస్య స్తత్సత్తైవాస్మాభి రాశాస్యతే, తేన తస్య సుఖ మస్తి

తివి. సంగతా వితి శేషః ఉపేక్షతః ఉపేక్షేతే. ౨౭॥. మమేతి. కించి ల్కమపి. ౨౯॥. త్వదత్ర త్వచ్ఛోకవిముఖః త్వద్విశ్లేషశోకేన స్వశరీరరక్షణే పరాఙ్ముఖః త్వద్దేశగమనాయేత్యర్థః. ౩౦॥.

మమార్థే సుఖం పృచ్ఛ శిరసా చాభివాదయ, ౫౬ ప్రజశ్చ సర్వరత్నాని ప్రియా యాశ్చ వరాంగనాః ఐశ్వర్యం చ విశాలాయాం పృథివ్యా మపి దుర్లభం, పితరం మాతరం చైవ సంమాన్యాభిప్రసాద్య చ. అనుప్రవ్రజితో రామం సుమిత్రా యేన సుప్రజాః, ౫౭ ఆనుకూల్యేన ధర్మాత్మా త్యక్త్వా సుఖ మనుత్తమం. అనుగచ్ఛతి కాకుత్స్థం భ్రాతరం పాలయ న్వనే, ౫౮. సింహస్కంధో మహాబాహు ర్మనస్వీ ప్రియదర్శనః పితృవద్వర్తతే రామే మాతృవన్మాం సమాచరన్, ౬౦ హ్రియ మాణాం తదా వీరో న తు మాం వేద లక్ష్మణః ౬౧. వృద్ధోపసేవీ లక్ష్మీ వాన్ శక్తో న బహుభాషితా, రాజపుత్రః ప్రియ శ్శ్రేష్ఠ స్సదృశ శ్శ్వశురస్య మే. మమ ప్రియతరో నిత్యం భ్రాతా రామస్య లక్ష్మణః, నియుక్తో ధురి యస్యాం తు తా ముద్వహతి వీర్యవాన్ ౬౩. యం దృష్ట్వా రాఘవో నైవ వృత్త మార్య

కిమితి మయా పృష్ట మితి వద. ఏవం చ లోకవ ఏస్మాభి శ్చ తస్మా త్కించి దపేక్షితం చేత్ లోకై ర్య త్కార్యం తత్ కార్యం మయాఽపి కార్య మిత్యాహ—శిరసా చాభివాదయ-అహం తం శిరసా ప్రణతవ త్యస్మీతి త మభివాదయ - ప్రణిపాతం కుర్విత్యర్థః కథం నాయికా నాయకం శిరసా ప్రణ మే దితి చేత్ ఆచారప్రధానజనకకులనందిన్యైవ మనుష్ఠిత మితి కిమత్ర ప్రమాణం ప్రష్టవ్యం ప్రణ యరోషేణైవ మాహేతి చేన్న - హనుమద్వచనేన తస్య శాంతత్వాత్, నను మమార్థే మత్కార్యసి ద్ధ్యర్థం తం ప్రణమే త్యర్థః. కిం న స్యాదితి చేత్ - మమార్థ ఇత్యస్యోభయత్రాన్వయాత్ -పూర్వ మత్ర మయా పృష్ట మితి పృచ్ఛే త్యర్థస్యావశ్యకత్వా దత్రాపి మయా ప్రణత మితి ప్రణమేత్యస్య స్వరస త్వాత్. *తనిశ్లోకి. లోకే స్త్రియః స్వజీవనదశాయాం పోషకం పరతో నిస్తారకం చ పుత్ర మభిలషంతి కౌసల్యా తు విపులమనస్కతయా సర్వలోకరక్షకం పుత్రం ప్రార్థ్య వ్రతాచరణేన లబ్ధవతీ తత్ప్రా ర్థనా విఫలా కిం? అహం లోకశబ్దాంతర్భూతా న భవామి కిం? జలసమీపస్థితసస్యస్య శుష్కతావత్ సర్వావస్థాస్వ ప్యనుసృతాయా మమ రక్షణే తత్ప్రార్థనా సంకుచితా కిం? తం మమార్థే సుఖం పృచ్ఛ మమరక్షణం న ప్రార్థనీయం తస్య మనసి తిష్ఠత్యేవ కింతు త్వయా తస్య సుఖజననేన భావ్యం - తస్యా వస్థానే అస్మద్రక్షణం భవిష్యతీతి తదేవాశాస్యతే - శిరసాచాభివాదయ - అగ్నిసాక్షికం గృహీతపా ణినా చ రక్షణం కార్యం త న్న క్రియతే. ఇతరసాధారణ్యేన వా రక్షణం క్రియతాం-తై ర్యత్క్రి యతే తన్మయాఽప్యభివాదనం క్రియతే ఇత్యస్మదర్థ మభివాదనం కురు. ౫౬. ప్రజశ్చేతి. సంతీతి శేషః. స్రగాదయ స్సంతి పృథివ్యాం దుర్లభ మైశ్వర్య మప్యస్తి - తథా పితరం మాతరం చైవ సం మాన్య సుమిత్రా యేన సుప్రజాః సః రామ మనుప్రవ్రజితః ౫౭. అనుకూల్యేనేతి ఆనుకూల్యేన భక్త్యేత్యర్థః. ౫౮ సింహస్కంధ ఇతి. సమాచరన్ పరిచరన్. ౬౧ వృద్ధోపసేవీత్యాది. యస్యాం ధురి యస్మిన్ కార్యనిర్వాహ ఇత్యర్థః ౬౩. యమితి. ఆర్యం శ్వశురం దశరథం- నానుస్మరేత్ - పితృవ

కథంచిదితి. ఇమం ముహూర్తం అస్మిన్ ముహూర్తే. ౫౬. ప్రజశ్చేత్యాది. పృథివ్యా మపి దుర్లభ మిత్యత్ర త్యక్త్వేత్యాకృష్య యోజ్యం - అనుప్రవ్రజితో రామ మిత్యత్ర స ఇతి శేషః. ౫౮. సింహస్కంధ ఇతి. సమాచరన్ పరిచరన్. ౬౨ నియుజ్యేతి యస్యాం ధురియం లక్ష్మణం ని యుజ్యైవ-స్వయం తాం ధురం రామ ఉద్వహతి. ౬౩ యం దృష్ట్వేతి. రాఘవః - యం దృష్ట్వా

మనుస్మరేత్, స మమార్థాయ కుశలం వక్తవ్యో వచనా న్మమ. మృదు ర్నిత్యం శుచి ర్దక్షః ప్రియో రామస్య లక్ష్మణః, ౬౪॥ యథాహి వానరశ్రేష్ఠ దుఃఖక్షయ కరో భవేత్. త్వ మస్మిన్కార్యనిర్యోగే ప్రమాణం హరిసత్తమ, ౬౫॥ రాఘవ స్త్వత్సమారంభా న్మయి యత్నపరో భవేత్ ఇదం బ్రూయాశ్చ మే నాథం శూరం రామం పునఃపునః, జీవితం ధారయిష్యామి మాసం దశరథాత్మజ. ఊర్ధ్వం మాసా న్న జీవేయం సత్యేనాహం బ్రవీమి తే, రావణేనోపరుద్ధాం మాం నికృత్యా పాపకర్మణా త్రాతు మర్హసి వీర త్వం పాతాళాదివ కౌశికీం, ౬౭॥ తతో వస్త్రగతం ముక్త్వా దివ్యం చూడామణిం శుభం ప్రదేయో రాఘవాయేతి సీతా హనుమతే దదౌ, ౬౮॥ ప్రతిగృహ్య తతో వీరో మణిరత్న మనుత్తమం. అంగు

త్యస్యాగ్రక్షకత్వా దితి భావః. ౬౪॥. యథాహీతి. రామః యథా దుఃఖక్షయకరో భవే త్తథా వక్తవ్య మిత్యర్థః కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే - ప్రమాణం వ్యవస్థాపకః. ౬౫॥ రాఘవఇతి. త్వత్సమారంభా త్త్వదుత్సాహాత్. ౬౬. ఇదమిత్యాది. ఊర్ధ్వం మాసాత్ - రావణకృతిమాసద్వయావధిం న సహిష్య ఇతి భావః. నికృత్యా వంచనేన - పాతాళా దివ కౌశికీం - అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ఇదంచ బ్రూయా ఇతి పూర్వేణాన్వయః. కౌశికః ఇంద్రః - తత్సంబంధినీ శ్రీః కౌశికీ - తా మివ - ఏవంబ్రహ్మపురాణేశ్రూయతే - పురా వృత్రవధే బ్రహ్మ హత్యాభిభూతం నిశ్శ్రీక మింద్రం భగవాన్నారాయణో దేవై స్సహ వైష్ణవే నాశ్వమేధేన నిష్కల్మషం కృత్వా త్రైలోక్యరాజ్యేఽభిషిచ్య పురాతనీం పౌరందరీం శ్రియ ముపాహ్వాయత్ - తతోఽశరీరవాక్యా ద్గవాక్షతీర్థవర్తినీం తా ముపశ్రుత్య స దేవదేవో దేవాశ్చ తత్ర జగ్ముః తత స్తాన్ దృష్ట్వా సా శ్రీః పాతాళం ప్రవివేశ - తత్ర ప్రవేష్టు మశక్నువంతో దేవాః పునర ప్యశరీరవాక్యం యుష్మాసు సర్వలక్షణ సంపన్న స్తాం ప్రతినేతు మర్హతీ త్యుపశ్రుత్య త మేవ పురుషోత్తమం ప్రార్థయామాసుః - స తత్ర ప్రవిశ్య పాతాళా త్తాం సముద్ధృత్య తై స్సహ శక్రాయ ప్రాదా దితి. మహాభారతేతు—ఉచథ్యస్య భార్యాం యమునాయాం స్నాంతీం వరుణో హృత్వా పాతాళ మనయత్-తా ముచథ్యో నారదేన యాచిత్వా తా మలబ్ధ్వాపి తః పాతాళప్రదేశోషేణ తా మవాపేతి శ్రూయతే. సా కౌశికీతి కేచిత్కథయంతి. ౬౭॥— ౬౮॥. ప్రతిగృహ్యేతి. మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం - అంగుళ్యా యోజయామాస. చూడామణే రధిష్ఠానస్య

వృత్త మతీతం ఆర్యం దశరథం నానుస్మరేత్ - పితృవత్సవ్యాగ్రక్షకత్వాత్ పితరం న స్మరతీతి భావః. ౬౪॥. యథేతి దుఃఖక్షయకరో భవే ల్లక్ష్మణః. తథాక ర్తవ్య మితి శేషః. త్వమితి. త్వ మేవ కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే ప్రమాణం వ్యవస్థాపకః - యతః - అతః రాఘవః మయి యత్నపరో భవేదితి సంబంధః. ౬౬—౬౭. ఊర్ధ్వం మాసా న్నజీవేయమితి రావణదత్తమాసద్వయావధి మపి న సహిష్య ఇతి భావః. రావణేనేతి. వికృత్యా తిరస్కారేణ - పాతాళాదివ కౌశికీమితి - కౌశికీం దేవేంద్రస్య శ్రియం-పురాకిల వృత్రవధా ద్బ్రహ్మహత్యాభిభూతస్యేంద్రస్య లక్ష్మీం పాతాళప్రవిష్టాం దేవప్రార్థితో భగవా నాదినారాయణః పాతాళా దుద్ధృత్య - పునరింద్రాయ శ్రియం ప్రాయచ్ఛ దితి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసంధేయా. ౬౮॥. ప్రతిగృహ్యేతి. మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం - అంగుళ్యా యోజయామాస. అంగుళ్యా దధార-చూడామణే రధిష్ఠానస్య హేమపుష్పస్య కేశప్రవేశార్థం రో

శ్యా యోజయామాస న హ్యస్య ప్రాభవద్భుజః, ౭౦౪. మణిరత్నం కపివరః ప్రతి
గృహ్యాభివాద్య చ సీతాం ప్రదక్షిణం కృత్వా ప్రణతః పార్శ్వత స్థితః, ౭౧౪.
హర్షేణ మహతా యుక్త స్సీతా దర్శనజేన సః హృదయేన గతో రామం శరీరేణ
తు విష్ఠితః, ౭౨౪ మణివర ముపగృహ్య తం మహార్హం జనకనృపాత్మజయా
ధృతం ప్రభావాత్. గిరి రివ పవనావధూతముక్తః సుఖితమనాః ప్రతిసంక్రమం
ప్రపేదే ౭౩౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - అష్టత్రింశ స్సర్గః.

ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

మణిం దత్వా తత స్సీతా హనుమన్త మథాబ్రవీత్, అభిజ్ఞాన మభిజ్ఞాత మేత
ద్రామస్య తత్వతః ౧ మణిం తు దృష్ట్వా రామో వై త్రయాణాం సంస్మరిష్యతి,
వీరో జనన్యా మమ చ రాజ్ఞో దశరథస్య చ ౨. స భూయ స్త్వం సముత్సాహే

పృష్ఠే యా కేశసరణిః తత్రాంగుళిం ప్రావేశయ దిత్యర్థః ఏవం తనీయసీ కి మంగుళి రిత్యత్రాహ—
నహీతి - అస్య హనుమతః భుజః న ప్రాభవ న్న స్థూలోఽభవత్ - న తదానీం స మహాకాయః
భుజశ్చ న స్థూలః - తేనాంగుళి స్తనీయ సీత్యర్థః - ఏతేన దేవ్యై ప్రదర్శితం మహద్రూపం విహాయ
పురప్రవేశకాలికం సూక్ష్మరూప మంగీకృతవా నిత్యవగమ్యతే. ౭౦౪. మణిరత్నమితి. ప్రణతః నమ్ర
గాత్రః. ౭౧౪—౭౨౪. మణివరమితి. పవనావధూతముక్తః-మహావాతకంపితః తేనరహిత శ్చేత్యర్థః.
ప్రతిసంక్రమం ప్రతిప్రయాణం - ప్రపేదే ప్రాప్తు ముద్యుక్తః. అస్మిన్సర్గే సార్ధత్రిసప్తతిశ్లోకాః.
౭౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డ
వ్యాఖ్యానే - అష్టత్రింశ స్సర్గః

మణిమిత్యాది అభిజ్ఞాతం సమ్యగ్జ్ఞాతం ౧. మణింత్వితి. త్రయాణా మితి - 'అధీగర్థదయే
శాం కర్మ'ణీతి షష్ఠీ - వివాహకాలే శిరోమణిదాతృత్వా త్పిత్రోః గృహీతృత్వాచ్చ మమ స్మరణ మితి
భావః. పాణిగ్రహణోత్సవే మమ శ్వశురాభ్యాం ప్రథమం శిరోభూషణతయా ఏష దత్తః - అతః త్రీ
నస్మాన్ యుగపత్ స్మరిష్యతీత్యర్థ ఇత్యాహ—కశ్చిత్-తదనుచితం - 'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదే
హ్యా శ్శ్వశురేణ మే, వధూకాలే తదా బద్ధ మధికం మూర్ధ్ని శోభత' ఇత్యుపరివక్ష్యమాణత్వా ద్వివా
హకాలే రామజనన్యా అనాగమనాచ్చ. ౨—౩. త్వమితి. కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే-ప్రమాణం

రంధ్రః తత్ర అంగుళీం ప్రావేశయదిత్యర్థః. నను తదానీం హనూమతః సూక్ష్మరూపత్వా త్తన్మణి
వివరే సూక్ష్మరూపభూతాసంజనమేవసమంజస మత ఆహ—నహీతి. అస్య హనుమతో భుజః సూక్ష్మో
ఽపి న ప్రాభవన్నమాతి స్మ - తత్ర న ప్రావిశ దిత్యర్థః. న ప్రాభవ ద్భుజ ఇతి ప్రతిషేధస్య ప్రస
క్తిపూర్వకత్వాత్ - ప్రసక్తేస్సూక్ష్మరూప ఏవ సంభవాత్-భుజప్రతిషేధేన దేవ్యై ప్రదర్శితమాత్రం
రూపం విహాయ సూక్ష్మరూపేణ స్థితవా నిత్యవగమ్యతే. ౭౨౪.మణివరమితి.పవనావధూతముక్తఃమహావా
తకంపవిశిష్టః-ప్రతిసంక్రమం ప్రతిప్రయాణం-ప్రపేదే ప్రారభత. ౭౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-అష్టత్రింశ స్సర్గః.

మణిమితి. మణిం దత్వా రామస్య ఏతదభిజ్ఞాత మభిజ్ఞాన మిత్యబ్రవీదితి సంబంధః. మణింత్వితి.
త్రయాణాం సంస్మరిష్యతి త్రయాణా మితి కర్మణిషష్ఠీ-పాణిగ్రహణకాలే మమ జననీ ఇమం మణిం
దశరథసన్నిధౌ జనకహస్తా దాదాయ - శిరోభూషణతయా మహ్యం దత్తవతీ - అతో మమ జననీం
దశరథం జనకం మాంచ స్మరిష్యతీ త్యర్థః. ౩. త్వమితి. కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే - ప్రమాణం

చోదితో హరిసత్తమ, అస్మి న్కార్యసమారంభే ప్రచింతయ యదుత్తరం. ౩. త్వ
మస్మిన్ కార్యనిర్యోగే ప్రమాణం హరిసత్తమ, హనుమ న్యత్న మాస్థాయ దుఃఖ
క్షయకరో భవ. తస్య చింతయతో యత్నో దుఃఖక్షయకరో భవేత్, ౪½ సతథే
తి. ప్రతిజ్ఞాయ మారుతి ర్భీమవిక్రమః శిరసాఽఽవంద్య వైదేహీం గమనాయోప
చక్రమే, ౫½ జ్ఞాత్వా సంప్రస్థితం దేవీ వానరం మారుతాత్మజం బాష్పగద్గద
యా వాచా మైథిలీ వాక్య మబ్రవీత్, ౬½ కుశలం హనుమన్ బ్రూయా స్సహి
తౌ రామలక్ష్మణౌ. సుగ్రీవం చ సహామాత్యం వృద్ధాన్ సర్వాంశ్చ వానరాన్,
బ్రూయా స్త్వం వానరశ్రేష్ఠ కుశలం ధర్మసంహితం. ౮ యథా స చ మహా
బాహు ర్మాం తారయతి రాఘవః, అస్మాద్దుఃఖాంబుసంరోధా త్త్వం సమాధాతు
మర్హసి. ౯. జీవంతీం మాం యథా రామః సంభావయతి కీర్తిమాన్, తత్తథా
హనుమన్వాచ్యం వాచా ధర్మ మవాప్నుహి. ౧౦ నిత్య ముత్సాహయుక్తాశ్చ
వాచశ్శ్రుత్వా త్వయేరితాః, వర్ధిష్యతే దాశరథేః పౌరుషం మదవాప్తయే ౧౧
మత్సందేశయుతా వాచ స్త్వత్త శ్శ్రుత్వైవ రాఘవః, పరాక్రమవిధిం వీరో
విధివ త్సంవిధాస్యతి. ౧౨ సీతాయా వచనం శ్రుత్వా హనుమా న్మారుతాత్మజః,
శిరస్యంజలి మాధాయ వాక్య ముత్తర మబ్రవీత్ ౧౩. క్షిప్ర మేష్యతి కాకుత్
స్థో హర్యృక్షప్రవరై ర్వృతః, య స్తే యుధి విజిత్యారీన్ శోకం వ్యపనయిష్యతి.
౧౪. నహి పశ్యామి మర్త్యేషు నాసురేషు సురేషు వా, య స్తస్య క్షిపతో బా
ణాన్ స్థాతు ముత్సహతేఽగ్రతః. ౧౫. అప్యర్క మపి పర్జన్య మపి వైవస్వతం
యమం, స హి సోఢుం రణే శక్త స్తవ హేతో ర్విశేషతః. ౧౬. స హి సాగర
పర్యంతాం మహీం శాసితు మీహతే, త్వన్నిమిత్తో హి రామస్య జయో జనక
నందిని. ౧౭. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సమ్యక్సత్యం సుభాషితం, జానకీ బహు
మేనేఽథ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧౮ తత స్తం ప్రస్థితం సీతా వీక్షమాణా పునః

వ్యవస్థాపకః - చింతయత స్తస్య - తవేతి శేషః. ౪½ సతథేతి. ఆవంద్యేతి పదచ్ఛేదః ౫½—౬½.
కుశలమితి. బ్రూయా ఇతి - ధర్మసంహితం ధర్మసహితం - ధర్మపురస్సరం కుశలం బ్రూయా ఇత్యర్థః.
౮ యథేతి. దుఃఖాంబుసంరోధాత్ అంబూని సంరుధ్యంతే అనేనే త్యంబుసంరోధః జలధిః - సమా
ధాతుం రామ మనుకూలయితుం ౯. జీవంతీమితి. జీవంతీం సంభావయతి - జీవంతీం కరోతీత్యర్థః -
తత్తథా అన్వయ మేతత్ - వచనస్య ప్రయోజన మాహ—వాచేతి - వాచాధర్మం వాచికధర్మం.
౧౦. తమేవ ధర్మ ముపపాదయతి ద్వాభ్యాం—నిత్య మిత్యాది ౧౧—౧౫ అప్యర్క మితి. పర్జన్యం
ఇంద్రం - 'పర్జన్యౌ రసదబ్దేంద్రా' విత్యమరః. ౧౬. సహీతి త్వన్నిమిత్త ఇతి - జయః భవిష్యతీతి
శేషః. ౧౭. తస్యేతి సమ్యక్ సోపపత్తికం - సత్యం పరమార్థం - సుభాషితం శ్రుతిమధురం. ౧౮.

వ్యవస్థాపకః. ౮. యథేతి. దుఃఖాంబుసంరోధాత్ - అంబుసంరోధో జలధిః - దుఃఖసాగరాదిత్యర్థః.
సమాధాతుం వక్తు మిత్యర్థః. ౯—౧౧ * తిలకం. ఉక్తార్థ మేవ ఆదరేణ పున రాహ—మత్సందేశ
యుతా ఇతి. ౧౮. తత ఇతి. భర్తుః-స్నేహాన్వితం ఆత్మని యో భర్తుః స్నేహః తేనాన్వితం - రామస్య

పునః, భర్తృస్నేహాన్వితం వాక్యం సౌహార్దా దనుమానయత్. ౧౯. యది వా మన్యసే వీర వసైకాహ మరిందమ, కస్మింశ్చి త్సంవృతే దేశే విశ్రాంత శ్శ్వో గమిష్యసి. ౨౦ మమ చే దల్పభాగ్యాయా స్సాన్నిధ్యా త్తవ వానర, అస్య శోకస్య మహతో ముహూర్తం మోక్షణం భవేత్ ౨౧. గతే హి హరిశార్దూల పున రాగమనాయ తు, ప్రాణానా మపి సందేహో మమ స్యా న్నాత్ర సంశయః. ౨౨. తవాదర్శనజ శ్శోకో భూయో మాం పరితాపయేత్, దుఃఖా ద్దుఃఖపరా మృష్టాం దీపయన్నివ వానర. ౨౩. అయం చ వీర సందేహ స్తిష్ఠతీవ మమాగ్రతః, సుమహాం స్త్వత్సహాయేషు హర్యృక్షేషు హరీశ్వర ౨౪. కథం ను ఖలు దుష్పారం తరిష్యంతి మహోదధిం, తాని హర్యృక్షసైన్యాని తౌ వా నరవరాత్మజౌ. ౨౫. త్రయాణా మేవ భూతానాం సాగరస్యాస్య లంఘనే, శక్తిస్స్యా ద్వైనతేయస్య తవ వా మారుతస్య వా. ౨౬. తదస్మి న్కార్యనిర్యోగే వీరైవం దురతిక్రమే, కిం పశ్యసి సమాధానం త్వం హి కార్యవిదాం వరః. ౨౭. కామ మస్య త్వ మేవైకః కార్యస్య పరిసాధనే, పర్యాప్తః పరవీరఘ్న యశస్య స్తే ఫలోదయః ౨౮. బలై స్సమగ్రై ర్యది మాం రావణం జిత్య సంయుగే, విజయీ స్వపురీం యాయా త్తత్తు

'వచనం చేద మబ్రవీ'దిత్యుక్తం వివృణోతి—తత స్తమితి భర్తృస్నేహాన్వితం ఆత్మని యో భర్తుస్స్నేహ స్తేనాన్వితం - స్వవిషయభర్తృస్నేహప్రకాశక మితి యావత్ - అనుమానయ దన్వమానయత్ - వక్ష్యమాణోక్తిరూపం సంమానవచన మబ్రవీ దిత్యర్థః. ౨౨. తవేతి. దుఃఖాద్దుఃఖపరామృష్టాం పూర్వదుఃఖా దధికేన దుఃఖేన స్పృష్టాం - దీపయన్నివ - వర్ధయన్నివేత్యర్థః ౨౩. అయమితి. అయం వక్ష్యమాణః తిష్ఠతీవ-మూర్తీభూత ఇత్యర్థః. ౨౬. తదస్మిన్నితి. సమాధానం పరిహారం ౨౭. అహమేవ సాధయిష్యామి త్యాశంక్యాహ—కామమితి హే పరవీరఘ్న త్వం అస్య కార్యస్య సర్వరాక్షసవధపూర్వకమత్ప్రాపణరూపస్య - పరిసాధనే కామం పర్యాప్తః శక్తః-ఏవంచేత్ఫలోదయః శక్తిసమృద్ధిః తే యశస్యః తవ యశస్కరః-న తు మమేతి భావః. ౨౮. తర్హి తవ కిం

స్వవిషయే స్నేహప్రకాశక మితి యావత్-వాక్యం పూర్వోక్తం హనుమతో వచనం-అనుమానయత్ సమ్మానయంతీ - ఇతి పూర్వేణ సంబంధః ౧౯. యదీతి. ఏకాహం వస - తేన కిం ? కస్మింశ్చి దితి. మమ చేదితి - శ్వోగమిష్యసి చేదిత్యర్థః. ౨౨. తవేతి దుఃఖాద్దుఃఖపరామృష్టాం - అతి దుఃఖం ప్రాప్తా మిత్యర్థః - 'దుఃఖం దుఃఖపరామృష్టా' మితిపాఠే దుఃఖం మాం దీపయత్ జ్వాలయన్నివ పరితాపయే దితి సంబంధః. ౨౩. అయమితి. సందేహః వక్ష్యమాణః - తిష్ఠతీవ మమాగ్రతః-మూర్తీభూత ఇతి శేషః. ౨౪. హర్యృక్షేషు విషయే సందేహ మేవాహ—కథంన్విత్యాది ౨౬. తదితి. కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే - సమాధాన ముపాయ ఇత్యర్థః. ౨౭ మాస్తు రామాదీనా మత్రాగమనం అహ మేవ సర్వం సాధయిష్యామీత్యత ఆహ—కామ మితి. అస్య కార్యస్య రావణాదివధపూర్వకమన్మోక్షణస్య కామం పర్యాప్తః శక్తః - ఏవంచే ద్ఫలోదయః శక్తిసమృద్ధిః-తే తవైవ-యశస్కరః - న తు మమేతి భావః. ౨౮. తర్హి తవ కిం యశస్కర మత ఆహ—

మే స్యా ద్యశస్కరం. ౨౯. శరైస్తు సంకులాం కృత్వా లంకాం పరబలార్దనః,
మాం నయేద్యది కాకుత్స్థ స్తత్తస్య సదృశం భవేత్. ౩౦. తద్యథా తస్య విక్రాన్త
మనురూపం మహాత్మనః, భవే దాహవశూరస్య తథా త్వ ముపపాదయ ౩౧. తద
ర్థోపహితం వాక్యం సహితం హేతుసంహితం, నిశమ్య హనుమా౯ శేషం వాక్య
ముత్తర మబ్రవీత్. ౩౨ దేవి హర్యృక్షసైన్యానా మీశ్వరః ప్లవతాం వరః,
సుగ్రీవ స్సత్త్వసంపన్న స్తవార్థే కృతనిశ్చయః. ౩౩ స వానరసహస్రాణాం కోటీభి
రభిసంవృతః, క్షిప్ర మేష్యతి వైదేహి రాక్షసానాం నిబర్హణః. ౩౪ తస్య విక్రమ
సంపన్నాస్సత్త్వవన్తో మహాబలాః, మనస్సంకల్పసంపాతా నిదేశే హరయ స్స్థితాః.
యేషాం నోపరి నాధస్తా న్న తిర్యక్సజ్జతే గతిః, న చ కర్మసు సీదన్తి మహత్స్వ
మితతేజసః. ౩౬. అసకృత్తై ర్మహోత్సాహైః ససాగరధరా ధరా, ప్రదక్షిణీకృతా
భూమి ర్వాయుమార్గానుసారిభిః ౩౭. మద్విశిష్టాశ్చ తుల్యాశ్చ సన్తి తత్ర వనౌ
కసః, మత్తః ప్రత్యవరః కశ్చిన్నాస్తి సుగ్రీవసన్నిధౌ. ౩౮. అహం తావ దిహ
ప్రాప్తః కింపున స్తే మహాబలాః, న హి ప్రకృష్టాః ప్రేష్యన్తే ప్రేష్యన్తే హీతరే
జనాః. ౩౯. తదలం పరితాపేన దేవి శోకో వ్యపైతు తే, ఏకోత్పాతేన తే లంకా
మేష్యన్తి హరియూథపాః. ౪౦. మమ పృష్ఠగతౌ తౌ చ చన్ద్రసూర్యా వివోదితౌ,
త్వత్సకాశం మహాసత్త్వౌ నృసింహా వాగమిష్యతః. ౪౧. తౌ హి వీరౌ నరవరౌ
సహితౌ రామలక్ష్మణౌ, ఆగమ్య నగరీం లంకాం సాయకై ర్విధమిష్యతః. ౪౨.
సగణం రావణం హత్వా రాఘవో రఘునన్దనః, త్వా మాదాయ వరారోహే
స్వపురం ప్రతియాస్యతి. ౪౩. తదాశ్వసిహి భద్రం తే భవ త్వం కాలకాంక్షిణీ,

---

యశస్య మిత్యాకాంక్షాయా మాహ—బలైరితి. జిత్య జిత్వా - మాం గృహీత్వేతిశేషః. యాయాత్
రామఇతి చ శేషః. ౨౯. ఏత న్న కేవలం మమ రామస్యాపీ త్యాహ—శరైరితి * తచ్ఛ్లోకి. ౩౦.
తదితి. తస్య అనురూపం విక్రాన్తం యథా భవే త్తథా-ఉపపాదయ కురు. ౩౧. తదర్థోపహితమితి.
అర్థోపహితం అర్థయుక్తం-సహితం పరస్పరంసంగతం- హేతుసంహితం యుక్తియుక్తం-శేషం పూర్వ
మనుక్తం-ఉత్తరం వాక్య మబ్రవీత్. ౩౨—౩౪. తస్యేతి మనస్సంకల్పసంపాతాః మనోవ్యాపార
తుల్యగమనాః-న సజ్జతే న విళంబతే. ౩౬—౩౭. మద్విశిష్టాశ్చేతి ప్రత్యవరః హీనః-పూర్వం చతు
ర్ణామేవాత్రగతి రితి విచారప్రకారమాత్ర ముక్తం-అత్ర తు పరమార్థః-యద్యపి బలే హనుమా నధికః-
తథాఽపి వేగే సుగ్రీవసన్నిహితా నీలాదయ స్సర్వే తుల్యా ఏవేతి నానృతో క్తిః.*తనిశ్లోకి ౩౮—౩౯.
తదలమితి. ఏకోత్పాతేన ఏకయత్నేన. ౪౦—౪౧. తౌహీతి. విధమిష్యతః దహిష్యతః. ౪౩. తదితి.

బలైరతి మాం-గృహీత్వేతి శేషః యాయా ద్రామ ఇతి శేషః. ౨౯. ఏత ద్రామస్యాపి యశస్కర
మిత్యాహ—శరైరితి. ౩౦ తదితి విక్రాన్తం విక్రమః. ౩౧. తదతి అర్థోపహితం అర్థయుక్తం
పరస్పరం సంగతం-హేతుసంహితం యుక్తియుక్తం-శేషం ప్రాగనుక్తం. ౩౪. తస్యేతి. మనస్సంకల్ప
సంపాతాః - మనోవేగసదృశవేగవంత ఇత్యర్థః. ౩౯. తదితి, ఏకోత్పాతేన ఏకప్లుతేన ౪౩. తదితి.

న చిరాద్ద్రక్ష్యసే కామం ప్రజ్వలంత మివానలం ౪౪ నిహతే రాక్షసేంద్రేఽస్మిన్
సపుత్రామాత్యబాంధవే, త్వం సమేష్యసి రామేణ శశాంకేనేవ రోహిణీ. ౪౫.
క్షిప్రం త్వం దేవి శోకస్య పారం యాస్యసి మైథిలి, రావణం చైవ రామేణ నిహతం
ద్రక్ష్యసేఽచిరాత్ ౪౬. ఏవ మాశ్వాస్య వైదేహీం హనుమా న్మారుతాత్మజః,
గమనాయ మతిం కృత్వా వైదేహీం పున రబ్రవీత్. ౪౭. త మరిఘ్నం కృతా
త్మానం క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి రాఘవం,లక్ష్మణం చ ధనుష్పాణిం లంకాద్వార ముపస్థితం.
౪౮. నఖదంష్ట్రాయుధా న్వీరాన్ సింహశార్దూలవిక్రమాన్, వానరా న్వారణేంద్రాభాన్ క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి సంగతాన్. ౪౯. శైలాంబుదనికాశానాం లంకామ
లయసానుషు, నర్దతాం కపిముఖ్యానా మార్యే యూథా న్యనేకశః. ౫౦. స తు
మర్మణి ఘోరేణ తాడితో మన్మథేషుణా, న శర్మ లభతే రామః సింహార్దిత ఇవ
ద్విపః ౫౧ మారుదో దేవి శోకేన మాభూత్తే మనసోఽప్రియం, శచీవ పత్యా
శక్రేణ భర్త్రా నాథవతీ హ్యసి ౫౨. రామా ద్విశిష్టః కోఽన్యోఽస్తి కశ్చిత్సౌమి
త్రిణా సమః, అగ్నిమారుతకల్పౌ తౌ భ్రాతరౌ తవ సంశ్రయౌ.౫౩. నాస్మింశ్చిరం
వత్స్యసి దేవి దేశే రక్షోగణై రధ్యుషితేఽతిరౌద్రే,న తే చిరా దాగమనం ప్రియ
స్య క్షమస్వ మత్సంగమకాలమాత్రం. ౫౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-సున్దరకాణ్డే-
ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

చత్వారింశ స్సర్గః.

శ్రుత్వా తు వచనం తస్య వాయుసూనో ర్మహాత్మనః, ఉవాచాత్మహితం
వాక్యం సీతా సురసుతోపమా. ౧. త్వాం దృష్ట్వా ప్రియవక్తారం సంప్రహృష్యా
మి వానర, అర్ధసంజాతసస్యేవ వృష్టిం ప్రాప్య వసుంధరా. ౨. యథా తం పురుష

కాలకాంక్షిణీ భవ-దివసగణనాయాం తత్పరా భవేత్యర్థః నచిరాత్ అచిరాత్. ౪౪—౪౬. ఏవమితి. పునరబ్రవీదితి - దార్ఢ్యాయ పునరుక్తిః ౪౭—౪౯. శైలాంబుదేతి. ద్రక్ష్యసీతి శేషః ౫౦—౫౧. మారుద ఇతి. మారుదః రోదనం మాకురు. ౫౨—౫౩. నాస్మిన్నితి. మత్సంగమకాలమాత్రం మమ రామేణసంగమకాలమాత్రం. ౫౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగార తిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

శ్రుత్వేత్యాది. ౧. త్వామితి. అర్ధసంజాతసస్యా అర్ధోత్పన్నసస్యా ౨—౩. అభిజ్ఞానంచేతి.

కాలకాంక్షిణీ భవ - దివసగణనాయాం తత్పరా భవ. ౪౯ శైలాంబుదేత్యాది. యూథాన్యనేకశ ఇత్యత్ర ద్రక్ష్యసీత్యనుషంగః. ౫౩ నాస్మిన్నితి. మత్సంగమకాలమాత్రం-మమ రామేణ సంగమకాల మాత్ర మిత్యర్థః. ౫౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

*తిలకం ఆత్మహితం ఆత్మదుఃఖోద్ధారప్రయోజనం.౧. * తిలకం. అర్ధసంజాతాని అర్ధం వయః ప్రాప్తాని-తతఃపరం జలాభావా దాసన్నశోషాణి సస్యాని యస్యాస్సా యథా దైవా త్సంపన్నవృష్ట్యా సంపన్నసస్యా భవతి, తథా అహమపి ప్రాప్తజీవితనాశా అమృతోపమా త్త్వద్దర్శనా ద్ధృతజీవితేతి

వ్యాఘ్రం గాత్రై శ్శోకాభికర్శితైః, సంస్పృశేయం సకామాఽహం తథా కురు దయాం మయి ౩. అభిజ్ఞానం చ రామస్య దద్యా హరిగణోత్తమ, క్షిప్తా మిషీకాం కాకస్య కోపా దేకాక్షిశాతనీం మనశ్శిలాయా స్తిలకో గండపార్శ్వే నివేశితః, త్వయా ప్రణష్టే తిలకే తం కిల స్మర్తు మర్హసి. ౫. స వీర్యవా న్కథం సీతాం హృతాం సమనుమన్యసే, వసంతీం రక్షసాం మధ్యే మహేంద్రవరుణోపమః ౬. ఏష చూడామణి ర్దివ్యో మయా సుపరిరక్షితః,ఏతం దృష్ట్వా ప్రహృష్యామి వ్యసనే త్వా మివానఘ ౭. ఏష నిర్యాతిత శ్శ్రీమా న్మయా తే వారిసంభవః, అతః పరం న శక్ష్యామి జీవితుం శోకలాలసా. ౮. అసహ్యా ని చ దుఃఖాని వాచశ్చ హృదయ చ్ఛిదః, రాక్షసీనాం సుఘోరాణాం త్వత్కృతే మర్షయా మ్యహం. ౯ ధారయి ష్యామి మాసం తు జీవితం శత్రుసూదన, మాసా దూర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్మజ ౧౦ ఘోరో రాక్షసరాజోఽయం దృష్టిశ్చ న సుఖా మయి, త్వాం చ శ్రుత్వా విషజ్జంతం న జీవేయ మహం క్షణం ౧౧. వైదేహ్యా వచనం శ్రుత్వా కరుణం సాశ్రు భాషితం, అథాబ్రవీ న్మహాతేజా హనుమాన్మారుతాత్మజః ౧౨. త్వచ్ఛోకవిముఖో రామో దేవి సత్యేన తే శపే, రామే దుఃఖాభిభూతే తు లక్ష్మణః పరితప్యతే. ౧౩ కథంచి ద్భవతీ దృష్టా న కాలః పరిశోచితుం, ఇమం ముహూర్తం దుఃఖానా మంతం ద్రక్ష్యసి భామిని. ౧౪. తావుభౌ పురుష వ్యాఘ్రౌ రాజపుత్రా వరిందమౌ, త్వద్దర్శనకృతోత్సాహౌ లంకాం భస్మీకరి ష్యతః. ౧౫ హత్వా తు సమరే క్రూరం రావణం సహబాంధవం, రాఘవౌ త్వాం విశాలాక్షి స్వాం పురీం ప్రాపయిష్యతః. ౧౬ యత్తు రామో విజానీయా దభిజ్ఞాన మనిందితే, ప్రీతిసంజననం తస్య భూయ స్త్వం దాతు మర్హసి. ౧౭.

కాకస్యైకాక్షిశాతనీం క్షిప్తాం ఇషీకాం ఇషీకతృణరూప మభిజ్ఞానం పూర్వోక్తం-దద్యాః అన్యచ్చ వక్ష్యామీతి భావః. తదేవాహ —మన ఇతి తిలకే పూర్వతిలకే-ప్రణష్టేసతి-గండపార్శ్వే గండస్థలే-గండశైలపార్శ్వేవా-మనశ్శిలాయా స్తిలకః మనశ్శిలాకృతతిలకః - తత్ మనశ్శిలాతిలకనిర్మాణం-స్మర్తు మర్హసి. ఇద మప్యభిజ్ఞానం దద్యా ఇతి యోజనా. ౫—౬. ఏష ఇతి. ప్రహృష్యామీతి-అస్య చూడామణే స్త్వయా బహుశో లాలితత్వేన త్వత్సారకత్వా దితి భావః ౭. ఏషనిర్యాతితఇతి. వారి సంభవః. రత్నంహి రత్నాకరే ఉత్పద్యతే-అతఃపరం మాసాత్పరం. ౮—౧౦ ఘోరఇతి. విష జ్జంతంవిళంబమానం. ౧౧—౧౩ కథంచి దితి. ఇమం ముహూర్తం అస్మిన్ ముహూర్తే ౧౪—

భావః. ౨— ౩. అభిజ్ఞానాంతరం దాస్యామీ త్యాహ—అభిజ్ఞానమిత్యాది. ఏకాక్షిశాతనీం క్షిప్తా మిషీకాం ఇషీకా మమ. మనఇతి తిలకే ప్రణష్టే మనశ్శిలాయా స్తిలకః త్వయా గండపార్శ్వే నివేశితః కిల - తం స్మర్తు మర్హసీ త్యభిజ్ఞానం చ రామస్య రామాయ దత్తం భవతీతి యోజనా ౮. అసహ్యానీతి. త్వత్కృతే త్వత్ప్రాప్త్యాశయా. ౧౦ ఘోరఇతి విషద్యంతం క్లిశ్యంతం ౧౩.

నాఽబ్రవీ ద్దత్త మేవేతి మయాఽభిజ్ఞానముత్తమం, ఏతదేవ హి రామస్య దృష్ట్వా మత్కేశభూషణం. శ్రద్ధేయం హనుమన్వాక్యం తవ వీర భవిష్యతి, ౧౮. సతం మణివరం గృహ్య శ్రీమాన్ ప్లవగసత్తమః. ప్రణమ్య శిరసా దేవీం గమనాయోపచక్రమే, ౧౯. త ముత్పాతకృతోత్సాహ మవేక్ష్య హరిపుంగవం. వర్ధమానం మహావేగ మువాచ జనకాత్మజా, అశ్రుపూర్ణముఖీ దీనా బాష్పగద్గదయా గిరా. ౨౧. హనుమ న్సింహసంకాశౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, సుగ్రీవం చ సహామాత్యం సర్వా న్బ్రూయా హ్యనామయం. ౨౨. యథా చ స మహాబాహు ర్మాం తారయతి రాఘవః, అస్మా ద్దుఃఖాంబుసంరోధా త్త్వం సమాధాతు మర్హసి. ౨౩. ఇమం చ తీవ్రం మమ శోకవేగం రక్షోభి రేభిః పరిభర్త్సనం చ, బ్రూయాస్తు రామస్య గత స్సమీపం శివశ్చ తేఽధ్వాఽస్తు హరిప్రవీర. ౨౪. స రాజపుత్ర్యా ప్రతివేదితార్థః కపిః కృతార్థః పరిహృష్టచేతాః, అల్పావశేషం ప్రసమీక్ష్య కార్యం దిశం హ్యుదీచీం మనసా జగామ. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - చత్వారింశ స్సర్గః.

—— ఏకచత్వారింశ స్సర్గః. ——

స చ వాగ్భిః ప్రశస్తాభి ర్గమిష్య న్పూజిత స్తయా, తస్మాద్దేశా దపక్రమ్య చింతయామాస వానరః. అల్పశేష మిదం కార్యం దృష్టేయ మసితేక్షణా, త్రీను

---

౨౩ ఇమంచేతి. శివశ్చ తేఽధ్వాస్తు హరిప్రవీరేతి-శివః-అవ్యాహత ఇత్యర్థః. ౨౪, సఇతి. అల్పావశేషం అల్పావశిష్టం - ప్రసమీక్ష్య విచార్య. ౨౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః.

సచేత్యాది. అల్పేతి - 'అభిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య' చేత్యుక్తకార్యద్వయే సీతాదర్శనరూపం కార్యం జాతం, ఇదం కార్యం రావణనిలయపరిజ్ఞానరూపం - అల్పశేషం అల్పావశిష్టం-సాంతఃపురలంకాయాస్సమ్యక్ పరిజ్ఞాతత్వేఽపి రాక్షసబలాబలరావణహృదయాద్యపరిజ్ఞానా త్కార్యస్యాల్పశేషతోక్తిః - ఇహ రాక్షసబలాబలరావణహృదయపరిజ్ఞానరూపకార్యే - త్రీ నుపాయా నతి

కథంచిదితి. ఇమం ముహూర్తం అస్మిన్ ముహూర్తే ౧౯. తమితి. ఉత్పాతకృతోత్సాహం ఉత్పాతే ఉత్పతనే- కృతోత్సాహం. ౨౪. సరాజపుత్ర్యేతి అల్పశేషం అల్పావశిష్టం - ప్రసమీక్ష్య విచార్య. ౨౫ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చత్వారింశ స్సర్గః.

చింతాప్రకార మాహ—అల్పశేషమిత్యాదికపీశ్వరాలయ మిత్యంతేన. ద్వయ మిహ కార్యం దేవీదర్శనం పరబలాదిపరిజ్ఞానం చేతి, తత్ర దేవీదర్శనస్య మహతః ప్రధానకృత్యస్య నిష్పన్నత్వా దితరస్య త్వానుషంగికత్వా దల్పశేష మిత్యభిప్రాయః. తత్ర నిష్పన్నం సందర్శయతి—దృష్టేయమితి. ఇతరనిష్పత్తా ఉపాయం నిర్ధారయతి —త్రీనితి. ఇహ రాక్షసబలే రావణహృదయపరిజ్ఞానరూపే కార్యే త్రీనుపాయాన్ సామదానభేదా నతిక్రమ్య చతుర్థో దృశ్యతే. సాధనతయా దండో దృశ్యతే-

పాయా నతిక్రమ్య చతుర్థ ఇహదృశ్యతే. న సామ రక్షస్సు గుణాయ కల్పతే న
దాన మర్థోపచితేషు యుజ్యతే, న భేదసాధ్యా బలదర్పితా జనాః పరాక్రమ స్త్వే
వ మమేహ రోచతే న చాస్య కార్యస్య పరాక్రమాదృతే వినిశ్చయః కశ్చిదిహో
పపద్యతే,హతప్రవీరా హి రణేహి రాక్షసాః కథంచి దీయు ర్యది హాద్య మార్దవం.
కార్యేకర్మణి నిర్దిష్టే యో బహూన్యపి సాధయేత్, పూర్వకార్యావిరోధేన స కార్యం
కర్తు మర్హతి. న హ్యేక స్సాధకో హేతుః స్వల్పస్యాపీహ కర్మణః, యో హ్యర్థం
బహుధా వేద స సమర్థోఽర్థసాధనే. ఇహైవ తావ త్కృతనిశ్చయో హ్యహం య
ది వ్రజేయం ప్లవగేశ్వరాలయం, పరాత్మసంమర్దవిశేషతత్త్వవి త్తతః కృతంస్యా
న్మమ భర్తృశాసనం కథం ను ఖల్వద్య భవే త్సుఖాగతం ప్రసహ్య యుద్ధం మ
మ రాక్షసై స్సహ, తథైవ ఖల్వాత్మబలం చ సారవ త్సంమానయే న్మాం చ రణే
దశాననః. తతస్సమాసాద్య రణే దశాననం సమంత్రివర్గం సబలప్రయాయినం, హృ
దిస్థితం తస్య మతంబలం చ వై సుఖేన మత్వాఽహ మితః పున ర్వ్రజే. ఇదమస్య
నృశంసస్య నందనోపమ ముత్తమం, వనం నేత్రమనఃకాంతం నానాద్రుమలతా
యుతం ఇదం విధ్వంసయిష్యామి శుష్కం వన మివానలః, అస్మి న్భగ్నే తతః కో

క్రమ్య సామదానభేదా నతిక్రమ్య - చతుర్థో లక్ష్యతే. సాధనతయా దండ ఏవ దృశ్యత ఇత్యర్థః.
ఉపపత్తిపూర్వక మేతదేవ వివృణోతి—నసామేతి. శ్లో. 'అనిత్యో విజయో యస్మా ద్దృశ్యతే యుధ్య
మానయోః, పరాజయశ్చ సంగ్రామే తస్మా ద్యుద్ధం వివర్జయే' దితియుద్ధస్యావ్యవస్థితఫలకత్వేఽపి 'సర్వం
బలవతః పథ్య'మి న్యాయేన సర్వాతిశాయిబలపరాక్రమస్య మమ పరాజయప్రసంగ ఏవ నాస్తీత్యభిప్రా
యే ణాహ—పరాక్రమఇతి - మమ తు ఇహ రక్షోవిషయే - పరాక్రమ ఏవ రోచత ఇతి సంబంధః.
'అభిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్యచే'త్యనుజ్ఞాత స్యాతిరిక్తకార్యకరణే దోష మాశంక్య పరి
హరతి—కార్యఇతి. కార్యే విహితే కర్తవ్యే - బహూని కార్యాణి నహీతి - అల్పస్యాపి కర్మణః
ఏకో హేతు స్సాధకో న - కిముత మహతః కర్మణ ఇతి భావః. బహుధా బహుభి ర్హేతుభిః - పూ
ర్వోక్తసమర్థనా యాహ—ఇహైవేతి. అహ మిహైవ - పరాత్మసంమర్దవిశేషతత్త్వవి త్పరాత్మనో
ర్యుద్ధతారతమ్యతత్త్వవిత్ - కృతనిశ్చయః కృతబలాబలనిశ్చయస్సన్ - యది ప్లవగేశ్వరాలయం వ్రజే

సాధనతయా దండో దృశ్యతే ఉపపత్తిపూర్వకం ఏతదేవ వివృణోతి—న సామేతి. ఋజుషు సామ
ప్రయోగః ఫలాయ కల్పతే న శఠేష్విత్యాశయే నాహ—రక్షస్స్వితి. జయాపజయా వవ్యవస్థితా
విత్యాశంక్య - 'సర్వం బలవతః పథ్య'మితివ త్సర్వాతిశాయిబలపరాక్రమస్య మమ పరాజయప్రసంగ
ఏవ నాస్తీత్యభిప్రాయే ణాహ—పరాక్రమఇతి. ఉక్తం సామాద్యుపాయ ముపసంహరతి—నచేతి.
వినిశ్చయః ఉపాయః-తథాఽపి పరాక్రమే కిం కారణ మత ఆహ.—హతేతి. హతాః ప్రవీరాః ము
ఖ్యాః యేషాం తే హతప్రవీరాః - యతః కతిపయవధే శేషామార్దవ మీయుః - అతః పరాక్రమ
ఏవ రోచత ఇత్యర్థః, * 'అభిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య' చేత్యనుజ్ఞాతవ్యతిరిక్తకార్యకరణే
దోష మాశంక్య పరిహరతి—కార్యఇతి. కార్యే కర్తవ్యే కర్మణి - బహూని కార్యాణి. నహీతి,

పం కరిష్యతి దశాననః. తతో మహ త్సాశ్వమహారథద్విపం బలం సమాదేక్ష్యతి రాక్షసాధిపః, త్రిశూలకాలాయసపట్టసాయుధం తతో మహద్యుద్ధ మిదం భవిష్యతి అహం తు తై స్సంయతి చండవిక్రమై స్సమేత్య రక్షోభి రసహ్య విక్రమః, నిహత్య తద్రావణచోదితం బలం సుఖం గమిష్యామి కపీశ్వరాలయం. ౧౩ తతో మారుతవత్ క్రుద్ధో మారుతి ర్భీమవిక్రమః, ఊరువేగేన మహతా ద్రుమా న్క్షేప్తుమథారభత్. ౧౪ తతస్తు హనుమా న్వీరో బభంజ ప్రమదావనం, మత్తద్విజసమాఘుష్టం నానాద్రుమలతాయుతం. ౧౫. తద్వనం మథితై ర్వృక్షై ర్భిన్నైశ్చ సలిలాశయైః, చూర్ణితైః పర్వతాగ్రైశ్చ బభూవాప్రియదర్శనం. ౧౬. నానాశకుంతవిరుతైః ప్రభిన్నై స్సలిలాశయైః, తామ్రైః కిసలయైః క్లాంతైః క్లాంతద్రుమలతాయుతం. న బభౌ తద్వనం తత్ర దావానలహతం యథా, ౧౭ వ్యాకులావర

యం - తతః భర్తృశాసనం సీతాదర్శనరావణనిలయ సమ్యక్పరిజ్ఞానవిషయం శాసనం - తావత్సాకల్యేన కృతం స్యాత్ - అన్యథా రాక్షసబలాబలం కీదృశ మితి భర్త్రా పృష్టే నిరుత్తరస్స్యా మితి భావః. కథంన్వితి. యుద్ధం కథం సుఖాగతం సుఖేనప్రాప్తం - భవే త్తథా కర్తవ్య మిత్యర్థః యుద్ధస్యఫల మాహ—తథైవేత్యాదినా సార్ధశ్లోకేన - తథైవ ఖలు యుద్ధకరణే ఖలు - సః దశాననః - రణే ఆత్మ బలం స్వపక్షబలం మాం చ - సారవత్ మానయే త్పరిచ్ఛింద్యాత్ - బలప్రయాయినా సేనాన్యా సహ వర్తత ఇతి సబలప్రయాయీ - తం - తస్య హృది స్థితం మతం సీతావిషయాధ్యవసాయం బలం చ మత్వా - సుఖేన ఇతః అస్మాత్ స్థానాత్ - పునః వ్రజే వ్రజిష్యామి - ఇదమితి - నేత్రమనఃకాంతం- వర్తతఇతిశేషః. తతఇతి - సమాదేక్ష్యతి నియోజయిష్యతి - ఇదం అవ్యవహితోత్తరకాలికం - కపీశ్వరాలయ మిత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ఇతి చింతయామాసేత్యన్వయః. ౧౩ తతఇతి. తతః తేన చింతితేన హేతునా. ౧౪. తతస్త్వితి ప్రమదావనం అంతఃపురవనం - 'ప్రమదావన మంతఃపురోచితే'మిత్యమరః ౧౫.తద్వనమితి.పర్వతాగ్రైః క్రీడాపర్వతాగ్రైః. ౧౬ *రామా 'నానాశకుంతవిరుతైః ప్రభిన్నై స్సలిలాశయై' రిత్యతఃపరం 'తామ్రైః కిసలయైః క్లాంతైః కాంతిద్రుమలతాయుతం, న బభౌ తద్వనం తత్ర దావానలహతం య'థేతి పాఠక్రమః. ౧౭.వ్యాకులావరణా ఇతి.వ్యాకులావరణాః

స్వల్పస్యాపి కర్మణః - ఏకో హేతుః న సాధకో భవతి. కిముత మహతః కర్మణ ఇతి భావః యోహీతి. అర్థం కార్యం - బహుధా బహూపాయసాధ్యం వేద. నను స్వామినా నిర్దిష్టసీతాదర్శనం కృతమేవ, అన్యత్తు సుగ్రీవసన్నిభో భవిష్యతీత్యత ఆహ—ఇహైవేతి పరాత్మసంమర్దవిశేషతత్త్వవి దహం- పరస్య ఆత్మనశ్చ సమ్మర్దం యుద్ధతారతమ్యం -తస్య తత్త్వవిత్ -కృతనిశ్చయః కృతబలాబలనిశ్చయస్సన్- యది ప్లవగేశ్వరాలయం వ్రజేయం - తతో మమ భర్తృశాసనం సీతాదర్శనరావణనిలయసమ్యక్పరిజ్ఞానవిషయం శాసనం - తావ త్సాకల్యేన-కృతంస్యాత్ - అన్యథా రాక్షసబలాబలం కీదృశ మితి భర్త్రా పృష్టో నిరుత్తరః స్యా మితి భావః కథన్న్వితి. యుద్ధం సుఖాగతం సుఖేన ప్రాప్తం భవేత్ - తథా కర్తవ్య మితి శేషః యుద్ధస్య ఫల మాహ—తథైవేత్యాదినా సార్ధేన - తథైవ ఖలు యుద్ధకరణే

ణారే జు ర్విహ్వలా ఇవ తా లతాః. ౧౮. లతాగృహై శ్చిత్రగృహై శ్చ నాశితై ర్మహోరగై ర్వ్యాళమృగైశ్చ నిర్ధుతైః, శిలాగృహై రున్మథితై స్తథా గృహైః ప్రణష్టరూపం త దభూ న్మహద్వనం ౧౯. సా విహ్వలా శోకలతాప్రతానా వనస్థలీ శోకలతాప్రతానా జాతా దశాస్యప్రమదావనస్య కపే ర్బలాద్ధి ప్రమదావనస్య. ౨౦. స తస్యకృత్వాఽర్థపతే ర్మహాకపి ర్మహద్వ్యళీకం మనసో మహాత్మనః, యుయుత్సు రేకో బహుభి ర్మహాబలై శ్శ్రియా జ్వలం స్తోరణ మాస్థితః కపిః ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

ఆవరణా దుపఘ్నా ద్వ్యాకులాః - విహ్వలాః స్త్రియ ఇవ ౧౮. లతాగృహైరిత్యాది. వ్యాళమృగైః శ్వాపదాదిహింస్రమృగైః - నిర్ధుతైః పీడితైః - గృహైః కేవలగృహైః. ౧౯ సేతి. శోచ్యత ఇతి శోకః - ప్రతానం వితతిః - అశోకం అశోచ్యం లతాప్రతానం యస్యా స్సా అశోకలతాప్రతానా - దశాస్యప్రమదావనస్య భోగవర్ధనేన రావణవనితారక్షకస్య - ప్రమదావనస్య అంతఃపురోద్యానస్య - సా వనస్థలీ తృణగుల్మలతాదివిశిష్టప్రదేశః- కపే ర్బలాద్ధి విహ్వలా లుళితా - శోకలతాప్రతానా చ జాతా - యద్వా—శోకలతా శ్శోకకరతాః - రలయో రభేదః. అప్ప్రితానాః అప్సుప్రతానాః కమలకల్హారాదయో యస్యాం సా శోకలతాప్రతానా - మ్లానజలజేతి యావత్ - దశాస్యప్రమదావనస్య రావణప్రమదావనస్య - 'జ్యాపో స్సంజ్ఞాఛందసో ర్బహుళ'మితి బహుళవచనా ద్ధ్రస్వాభావః. దశాస్యప్రమదావనస్య వనస్థలీత్యత్ర శిలా పుత్రకస్య శరీర మితివ దుపచారాత్ షష్ఠీ - ప్రమదావనస్య సీతారూపప్రమదాపాలకస్య వనస్థలీకపే ర్బలా ద్విహ్వలా - శోకలతాప్రతానా చ జాతా అశోకలతేత్యుపలక్షణం. ౨౦. సఇతి. అర్థపతేః రాజ్ఞో రావణస్య - మనసః వ్యళీకం అప్రియం పీడనం వా. ని 'అళీకం త్వప్రియాకార్యవైలక్ష్యాన్యృతపీడన' ఇతినిఘంటుః, యుయుత్సుః యోద్ధు మిచ్ఛుః - తోరణం ఉద్యానబహిర్ద్వారం. ని. 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్యమరః. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

ఖలు - దశాననః - ఆత్మబలం స్వపక్షబలం మాం చ సారవత్ సమ్మానయే త్సన్యక్పరిచ్ఛింద్యాత్ - సబలప్రయాయినం ససైన్యం హృది స్థితం మతిం హృద్గతనిశ్చయం అహమితి. కపీశ్వరాలయ మిత్యత్ర ఇతిశబ్దో ద్రష్టవ్యః తస్య చింతయామాసేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౯. సావిహ్వలేతి. ప్రమదావనస్య అంతఃపురవిహారవనస్యేత్యర్థః ని. 'స్యా దేతదేవ ప్రమదావన మంతఃపురోచిత' మిత్యమరః. 'జ్యాపోః సంజ్ఞాఛందసో ర్బహుళ'మితి బహుళగ్రహణా దనియతో హ్రస్వః. అతఏవ దశాస్యప్రమదావనస్య దశాస్యప్రమదానాం స్త్రీణాం భోగసంవర్ధనద్వారా అవనస్య రక్షకస్య - అశోకలతాప్రతానా అశోకలతాసమూహా వనస్థలీతృణగుల్మలతాజలాశయాదిభిః పూర్ణభూమిః - కపే ర్బలాత్ శోకలతాప్రతానా శోచ్యత ఇతి శోకః శోచ్యలతాప్రతానా జాతేతి యోజనా ౨౦. సఇతి. అర్థపతేః రాజ్ఞో రావణస్య - వ్యళీక మప్రియం. ౨౧. ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

తతః పక్షినినాదేన వృక్షభంగస్వనేన చ, బభూవు స్త్రాససంభ్రాంతా స్సర్వే లంకానివాసిన ౧ విద్రుతాశ్చ భయత్రస్తా వినేదు ర్మృగపక్షిణః, రక్షసాం చ నిమిత్తాని క్రూరాణి ప్రతిపేదిరే ౨ తతో గతాయాం నిద్రాయాం రాక్షస్యోవికృతాననాః, తద్వనం దదృశు ర్భగ్నం తం చ వీరం మహాకపిం ౩ స తా దృష్ట్వా మహాబాహుర్మహాసత్వో మహాబలః, చకార సుమహద్రూపం రాక్షసీనాం భయావహం. ౪. తతస్తం గిరిసంకాశ మతికాయం మహాబలం, రాక్షస్యో వానరం దృష్ట్వా పప్రచ్ఛు ర్జనకాత్మజాం. కోఽయం కస్య కుతో వాఽయం కిన్నిమిత్త మిహాగతః, కథం త్వయా సహానేన సంవాదః కృత ఇత్యుత. ఆచక్ష్వ నో విశాలాక్షి మాభూత్తే సుభగే భయం, సంవాద మసితాపాంగే త్వయా కిం కృతవా నయం. ౭. అథాబ్రవీ త్తదా సాధ్వీ సీతా సర్వాంగసుందరీ, రక్షసాం భీమరూపాణాం విజ్ఞానే మమ కా గతిః యూయ మేవాభిజానీత యోఽయం యద్వా కరిష్యతి, అహి రేవ హ్యహేః పాదా న్విజానాతి న సంశయః. అహ మప్యస్య భీతాఽస్మి నైనం జానామి కో న్వయం, వేద్మి రాక్షస మేవైనం కామరూపిణ మాగతం. ౧౦ వైదేహ్యా వచనం శ్రుత్వా రాక్షస్యో విద్రుతా దిశః, స్థితాః కాశ్చి ద్గతాః కాశ్చి ద్రావణాయ నివేదితుం. ౧౧. రావణస్య సమీపే తు రాక్షస్యో వికృతాననాః, విరూపం వానరం భీమ మాఖ్యాతు ముపచక్రముః ౧౨. అశోకవనికామధ్యే రాజన్భీమవపుః కపిః, సీతయా కృతసంవాద స్తిష్ఠత్యమితవిక్రమః. ౧౩. న చ తం జానకీ సీతా హరిం హరిణలోచనా, అస్మాభి ర్బహుధా పృష్టా నివేదయితు మిచ్ఛతి. ౧౪.

తతఃపక్షీత్యాది. ౧—౪. తతస్తమిత్యాది. ఉతశబ్దో వార్థే. ని.'ఉతాప్యర్థవికల్పయో'రిత్యమరః. సంవాదో వా కథం కృత ఇతి పప్రచ్ఛు రితి పూర్వేణ సంబంధః. కః కిన్నామకః - కస్య కస్యసంబంధీ పురుషః - కుతః కస్మాద్దేశా దాగతః - కిన్నిమిత్తం కింప్రయోజన ముద్దిశ్య - సంవాదం కింకృతవాన్ కిముద్దిశ్య కృతవాన్ - సర్వస్యాపి పప్రచ్ఛు రితి పూర్వేణాన్వయః ౭. అథాబ్రవీదిత్యాది. అయం యః యాదృశః - యద్వా—కార్యం కరిష్యతి తద్యూయ మేవాభిజానీతేతి సంబంధః నైనం జానామీతి. 'వివాహకాలే రతిసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే, మిత్రస్య చార్థేఽప్యనృతం వదేయుః పంచానృతా న్యాహు రపాతకానీతి స్మరణా దసత్యోక్తిః. ౧౦ వైదేహ్యేతి.దిశః దిక్షు వనస్య పార్శ్వేష్విత్యర్థః. విద్రుతాః విలీనాః-నివేదితుం నివేదయితుం ౧౧—౧౫ తేనత్వితి.

---

౧. * తిలకమ్. ప్రతిపేదిరే ప్రాప్తాని. ౨ * తిలకమ్ గతాయాం నిద్రాయాం - వనభంగధ్వని నేత్యర్థః. ౩—౪. కోఽయమితి ఉతశబ్దో వార్థే-సంవాదో వా కథం కృత ఇతి పప్రచ్ఛు రితి పూర్వేణ సంబంధః. ఆచక్ష్వేతి. త్వయా సంవాదం కిం కృతవాన్ - కిముద్దిశ్య సంవాదం కృతవాన్-ఆచక్ష్వేతి. పప్రచ్ఛురితి పూర్వేణ సంబంధః. ౭. అథేతి. కా గతిః క ఉపాయః. యూయమితి, యోఽయం యద్వా కరిష్యతి - తద్యూయమేవ జానీతేతి సంబంధః. అహమితి. అస్యఅస్మాత్ భీతాఽస్మి. ౧౦ * తిలకం. వైదేహ్యా వచనం అజ్ఞానప్రతిపాదకం - అనేనాత్మత్రాణాదౌ మృషావాదో న దోషాయేతి ధ్వనితం - కాశ్చి ద్విద్రుతాః కాశ్చి ద్దృఢం స్థితా ఏవ కాశ్చి ద్రావణాయ నివేదితుం గతాః,౧౧—౧౩,* తిలకం, న నివేదయితు మిచ్ఛతి ప్రాయేణేయం తం జానాతీతి తాసా మాశయః,

వాసవస్య భవే ద్దూతో దూతో వైశ్రవణస్య వా, ప్రేషితో వాఽపి రామేణసీ తా
న్వే షణకాంక్షయా. ౧౫. తేన త్వద్భుతరూపేణ యత్త త్తవ మనోహరం, నా
నాఃమృగగణాకీర్ణం ప్రమృష్టం ప్రమదావనం. ౧౬. నతత్ర కశ్చి దుద్దేశో య స్తేనన
వినాశితః, యత్ర సా జానకీ సీతా స తేన న వినాశితః ౧౭. జానకీరక్షణార్థం వా
శ్రమా ద్వా నోపలభ్యతే, అధవా క శ్శ్రమ స్తస్య సైవ తేనాభిరక్షితా. చారు
పల్లవపుష్పాఢ్యం యం సీతా స్వయ మాస్థితా, ప్రవృద్ధ శ్శింశుపావృక్ష స్స చ తే నా
భిరక్షితః. ౧౯ తస్యోగ్రరూపస్యోగ్రత్వం దండ మాజ్ఞాతు మర్హసి, సీతా సంభా
షితా యేనతద్వనం చ వినాశితం ౨౦ మనఃపరిగృహీతాం తాం తవ రక్షోగణేశ్వర,
కస్సీతా మభిభాషేత యో న స్యా త్త్య క్తజీవితః ౨౧ రాక్షసీనాం వచ శ్శ్రుత్వా రా
వణోరాక్షసేశ్వరః,హుతాగ్ని రివ జజ్వాల కోపసంవ ర్తితేక్షణః ౨౨. తస్య క్రుద్ధస్య
నేత్రాభ్యాం ప్రాపత న్నాస్రబిం దవః,దీప్తాభ్యా మివ దీపాభ్యాం సార్చిష స్స్నేహబిం
దవః. ౨౩. ఆత్మన స్సదృశా ఞ్ఛూరా న్కింకరా న్నామ రాక్షసాఞ్, వ్యాదిదేశ
మహా తేజా నిగ్రహార్థం హనూమతః. ౨౪ తేషా మశీతిసాహస్రం కింకరాణాం తరస్వి
నాం, ౨౫ నిర్యయు ర్భవనా త్తస్మా త్కూటముద్గరపాణయః. మహోదరా మహా
దంష్ట్రా ఘోరరూపా మహాబలాః, యుద్ధాభిమనస స్సర్వే హనుమద్గ్రహణోన్ముఖాః.
౨౬ తే కపీంద్రం సమాసాద్య తోరణస్థ మవస్థితం, అభిపేతు ర్మహావేగాః పతం
గా ఇవ పావకం. ౨౭. తే గదాభి ర్విచిత్రాభిః పరిఘైః కాంచనాంగదైః, ఆజఘ్ను
ర్వానరశ్రేష్ఠం శరై శ్చాదిత్యసన్నిభైః. ౨౮. ముద్గరైః పట్టసై శ్శూలైః ప్రాసతో
మరశక్తిభిః, పరివార్య హనూమంతం సహసాతస్థు రగ్రతః. ౨౯. హనుమా నపి తే
జస్వీ శ్రీమా న్పర్వతసన్నిభః, క్షితా వావిధ్య లాంగూలం ననాద చ మహాస్వనం.

ప్రమృష్టం భగ్న మిత్యర్థః ౧౬—౧౯ తస్యేతి హే ఉగ్ర-త్వం-ఆజ్ఞాతుంఆజ్ఞాపయితుం ౨౦—౨౧. రాక్షసీనా మితి. పంవర్తితేక్షణః పరివర్తితేక్షణః ౨౩. ఆత్మనఇతి నామ ప్రసిద్ధా - కింకరా నితి ప్రసిద్ధా నిత్యర్థః. ౨౪. కింకరాణాం సంఖ్యాం నిర్దిశతి తేషా మితి ౨౫ నిర్యయురితి. సర్వ ఇతి విశేష్యం - కూటో నామ అయస్కారకూటసదృశ ఆయుధవిశేషః - ముద్గరః దుఘణః. ౨౬. తత ఇతి అవస్థితం యుద్ధాయ సన్నద్ధ మిత్యర్థః ౨౭. తేగదాభిరితి. పరిఘైః పరిఘుపాతనైః - కాంచనాం గదైః కాంచనపట్టైః. ౨౮. ముద్గరైరితి పట్టసో నామ లోహదండః తీక్ష్ణధారః క్షురోపమ ఆయుధ విశేషః. అత్రేత్థంభూతలక్షణే తృతీయా - ప్రాసః కుంతః - తోమరః 'వల్లయ' మితిద్రమిడ నామ యుక్త ఆయుధవిశేషః. ౨౯. హనుమానితి శ్రీమానిత తాత్కాలికహర్ష కృతకాంతి రుచ్యతే. ౩౦.

---

౧౬. నతత్రేతి ఉద్దేశః ప్రదేశః ౧౯ తస్యేతి ఆజ్ఞాతుం ఆజ్ఞాపయితుం.౨౦. సీతయా సహ సంభాష ణస్య అపరాధత్వం సాధయంతి - మనఃపరిగృహీతా మితి రాజపరిగ్రహసంభాషణం పుంసోఽపరా ధ ఇతిభావః ౨౪. వ్యాదిష్టాః కింకరాః కియంత ఇత్యత ఆహ — తేషామితి. నిర్యయు రిత్యాద్యుత్తర శేషః. తే కపీంద్రమితి అవస్థితం యుద్ధాయ సన్నద్ధం. ౨౭, తఇతి. కాంచనాంగదైః కాంచనభూ

౩౦. సభూత్వా సుమహాకాయో హనుమా న్మారుతాత్మజః, ధృష్టమాస్ఫోటయా మాస లంకాం శబ్దేన పూరయన్. ౩౧ తస్యాస్ఫోటితశబ్దేన మహతా సానునాదినా, పేతు ర్విహంగా గగనా దుచ్చై శ్చేద మఘోషయత్ ౩౨.జయత్యతిబలో రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః, రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవేణాభిపాలితః. దాసోఽహం కోసలేంద్రస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః, హనుమాం చ్ఛత్రుసైన్యానాం నిహంతా మారుతాత్మజః న రావణసహస్రం మే యుద్ధే ప్రతిబలం భవేత్, శిలాభి స్తు ప్రహరతః పాదపైశ్చ సహస్రశః. ౩౫ అర్దయిత్వా పురీం లంకా మభివాద్య చ మైథిలీం, సమృద్ధార్థో గమిష్యామి మిషతాం సర్వరక్షసాం ౩౬ తస్య సన్నాదశబ్దేన తేఽభవ న్భయశంకితాః,దదృశు శ్చ హనూమంతం సంధ్యామేఘ మివోన్నతం.౩౭.స్వామిసందేశనిశ్శంకా స్తత స్తే రాక్షసాః కపిం, చిత్రైః ప్రహరణై ర్భీమై రభిపేతు స్తత స్తతః.౩౮. స తైః పరివృత శ్శూరై స్సర్వత స్స మహాబలః,ఆససా దాయసం భీమం పరిఘం తోరణాశ్రితం. ౩౯. సతం పరిఘ మాదాయ జఘాన రజనీచరాన్, ౩౯½. స పన్నగ మివా దాయ స్ఫురంతం వినతాసుతః. విచచారాంబరే వీరః పరిగృహ్య చ మారుతిః, ౪౦½. స హత్వా రాక్షసా న్వీరా న్కింకరా న్మారుతాత్మజః, యుద్ధకాంక్షీ పున ర్వీర స్తోరణం సముపాశ్రితః, ౪౧½. తత స్తస్మా ద్భయా న్ముక్తాః కతిచి త్తత్ర రాక్షసాః, నిహతా న్కింకరా న్సర్వా న్రావణాయ న్యవేదయ న్, ౪౨½. స రాక్షసానాం నిహతం మహద్బలం నిశమ్య రాజా పరివృత్తలో

సఇతి ధృష్ట మితి క్రియా విశేషణం. ౩౧ తస్యేత్యాది సానునాదినా సప్రతిధ్వనినా-యద్వా—అనునాదినః పర్వతగుహాదయః తత్సహితేన- యద్వా—సానుషు ప్రతిధ్వనిం కుర్వతా - ఉచ్చై శ్చేద మఘోషయదితి. సహనుమాన్ ఇదం వక్ష్యమాణం-వచన ముచ్చై రఘోషయత్. ౩౨. ఘోషణవచన మాహ - జయతీత్యాది - అభిపాలితః వాలివధేన - అక్లిష్టకర్మణ ఇత్యనేన స్వదాస్యం న కర్మకృతం కింతు స్వరూపప్రయుక్త మిత్యుచ్యతే - ప్రతిబలం సమానబలం - ప్రహరతః - రాక్షసానితి శేషః. ప్రహారమాత్రేణ వా హనుమద్విశేషణం - అర్దయిత్వేతి - మిషతాం పశ్యతాం - అనాదరే షష్ఠీ. ౩౬. తస్యేతి. సంధ్యామేఘ మివేతి రక్తవర్ణత్వాత్ స్వామిసందేశేతి. తత స్తతఇతి. అనేనాస్యసమీపం సహసా గంతు మశక్తా ఇత్యవగమ్యతే. ౩౮ — ౩౯½. సపన్నగమితి సపరిఘత్వమాత్రే దృష్టాంతః - పరిగృహ్య పరిఘ మితి శేషః. స్ఫురంతం పన్నగ మాదాయ వినతాసుత ఇవ స వీరో మారుతిః పరిఘం పరిగృహ్యాంబరే విచ చారేతి సంబంధః ౪౧½. తత ఇతి. తస్మాత్ భయా న్ముక్తాః

పక్షైః. ౩౧. తస్యేతి. ఆస్ఫోటితశబ్దేవ క్ష్వేళాశబ్దేన - సానునాదినా సప్రతిధ్వనినా - ఇన్నంతో బహువ్రీహిః - స్వస్య జయార్థం స్వామినం స్తౌతి - జయతీతి అర్దయిత్వేతి. మిషతాం పశ్యతాం - అనాదరే షష్ఠీ. ౩౬. తస్యేతి. :సన్నాదశబ్దేన - సన్నాదజనితశబ్దేన - ఆస్ఫోటితస్వనజనిత ప్రతిధ్వనినేత్యర్థః. ౩౭. స్వామీతి. ప్రహరణై రభిపేతుః ఆయుధైః ప్రాహర న్నిత్యర్థః. ౩౯½. సపన్నగమితి.

చనః. సమాదిదేశా ప్రతిమం పరాక్రమే ప్రహస్తపుత్రం సమరే సుదుర్జయం. ర౩౫.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

తతస్స కింకరాన్ హత్వా హనుమా న్ధ్యాన మాస్థితః. ౧ వనం భగ్నం మయా చైత్యప్రాసాదో న వినాశితః. తస్మా త్ప్రాసాద మప్యేవం భీమం విధ్వంసయా మ్యహం, ఇతి సంచింత్య మనసా హనుమా న్దర్శయ న్బలం చైత్య ప్రాసాద మాప్లుత్య మేరుశృంగ మివోన్నతం, ఆరురోహ, ౨ హరిశ్రేష్ఠో హనుమా న్మారుతాత్మజః. ఆరుహ్య గిరిసంకాశం ప్రాసాదం హరియూథపః, బభౌ స సుమహాతేజాః ప్రతిసూర్య ఇవోదితః. ౩ సంప్రధృష్య చ దుర్ధర్షం చైత్య ప్రాసాద ముత్తమం, హనుమాన్ ప్రజ్వల ల్లక్ష్మ్యా పారియాత్రోపమోఽభవత్ ౪. స భూత్వా సుమహాకాయః ప్రభావా న్మారుతాత్మజః, ధృష్టమాస్ఫోటయామాస లంకాం శబ్దేన పూరయన్. ౫. తస్యాస్ఫోటితశబ్దేన మహతా శ్రోత్రఘాతినా, పేతు ర్విహంగమా స్తత్ర చైత్యపాలాశ్చ మోహితాః. ౬ అత్రవి జయతాం రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః, రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవేణాభి పాలితః. దాసోఽహం కోసలేంద్రస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః, హనుమాం ఛ్ఛత్రుసై న్యానాం నిహంతా మారుతాత్మజః ౭. న రావణసహస్రం మే యుద్ధే ప్రతిబలం భవేత్, శిలాభిస్తు ప్రహరతః పాదపైశ్చ సహస్రశః అర్దయిత్వా పురీం లంకామభి వాద్య చ మైథిలీం, సమృద్ధార్థో గమిష్యామి మిషతాం సర్వరక్షసాం. ఏవ ముక్త్వా విమానస్థ శ్చైత్యస్థా న్హరియూథపః, ననాద భీమనిర్హ్రాదో రక్షసాం జనయ

దూరస్థా ఇత్యర్థః. ర౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

తతస్సకింకరా నిత్యాది ౧ వనమిత్యాది. ధ్వంసనఫలమాహ—దర్శయన్ బలమితి-బలదర్శనార్థమి త్యర్థః.ధ్వంసన ప్రకారమాహ—చైత్యేతి. చైత్యం దేవాయతనం-తద్రూపః ప్రాసాదః చైత్యప్రాసాదః తం-ఆప్లుత్య తోరణాల్లంఘయిత్వా. ౨. 'హరిశ్రేష్ఠో హనుమాన్ మారుతాత్మజ'ఇత్యస్యోత్తరశ్లోకే నాన్వయః. హరియూథపత్వేఽప్యహంర్భవిష్యతీతి తద్వ్యావృత్త్యర్థం హరిశ్రేష్ఠ ఇత్యుక్తం - ప్రతి సూర్యః-ద్వితీయసూర్యఇత్యర్థః అనేన సూర్యోదయ స్సూచితః. ౩. సంప్రధృష్యేతి. సంప్రధృష్య ఆక్రమ్య-పారియాత్రో నామ కులపర్వతః.౪—౬.అత్రవిజయతామిత్యాది చైత్యస్థాన్ చైత్యపాలాన్.

పరిగృహ్యేత్యత్ర పరిఘః కర్మ. ర౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

* తిలకమ్. అథ రావణసందిష్టసేనాంతరాగమనా త్పూర్వం తూష్ణీం స్థిత్వా న కించి త్ప్రయోజన మితి విచార్య ప్రాసాదభంగాది చికీర్షతి—తత ఇతి. ధ్యానం విచారః-చైత్యప్రాసాదః

న్భయం. ౧౨. తేన శబ్దేన మహతా చైత్యపాలా శ్శతం యయుః, గృహీత్వా
వివిధా నస్త్రాన్ ప్రాసా న్ఖడ్గా న్పరశ్వధాన్. విసృజంతో మహాకాయా మారుతిం
పర్యవారయన్, ౧౩॥ తే గదాభి ర్విచిత్రాభిః పరిఘైః కాంచనాంగదైః. ఆజఘ్ను
ర్వానరశ్రేష్ఠం బాణై శ్చాదిత్యసన్నిభైః, ౧౪॥. ఆవర్త ఇవ గంగాయా స్తోయస్య
విపులో మహాన్ పరిక్షిప్య హరిశ్రేష్ఠం స బభౌ రక్షసాం గణః, ౧౫॥ తతో వా
తాత్మజః క్రుద్ధో భీమరూపం సమాస్థితః ౧౬. ప్రాసాదస్య మహాంతస్య స్తంభం
హేమపరిష్కృతం, ఉత్పాటయిత్వా వేగేన హనుమా న్పవనాత్మజః. తత స్తం భ్రా
మయామాస శతధార మ్మహాబలః, ౧౭॥ తత్ర చాగ్ని స్సమభవ త్ప్రాసాదశ్చా
ప్యదహ్యత ౧౮. దహ్యమానం తతో దృష్ట్వా ప్రాసాదం హరియూథపః, స రాక్ష
సశతం హత్వా వజ్రేణేంద్ర ఇవాసురాన్. అంతరిక్షే స్థిత శ్శ్రీమా నిదం వచన
మబ్రవీత్, ౧౯॥ మాదృశానాం సహస్రాణి విసృష్టాని మహాత్మనామ్. బలినాం
వానరేంద్రాణాం సుగ్రీవవశవర్తినాం, ౨౦॥ అటంతి వసుధాం కృత్స్నాం వయ
మన్యే చ వానరాః. ౨౧. దశనాగబలాః కేచి త్కేచిద్దశగుణోత్తరాః, కేచి న్నాగ
సహస్రస్య బభూవు స్తుల్యవిక్రమాః ౨౨. సంతి చౌఘబలాః కేచి త్కేచి ద్వాయు
బలోపమాః, అప్రమేయబలాశ్చాన్యే తత్రాస న్హరియూథపాః ౨౩. ఈదృగ్వి
ధై స్తు హరిభి ర్వృతో దంతనఖాయుధైః, శతై శ్శతసహస్రైశ్చ కోటీభి రయుతై రపి
ఆగమిష్యతి సుగ్రీవ స్సర్వేషాం వో నిషూదనః, ౨౪॥. నేయ మస్తి పురీ లంకా న
యూయం న చ రావణః. యస్మాదిక్ష్వాకునాథేన బద్ధం వైరం మహాత్మనా. ౨౫॥
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - త్రిచత్వారింశ స్సర్గః

౧౩॥—౧౭. ప్రాసాదస్యేతి. పవనాత్మజః భ్రామయామాసే త్యన్వయః శతధారం-ధారా కోటిః వజ్ర
వత్ స్థిత మిత్యర్థః. యద్వా— శతధా అర మితి ఛేదః, అరం శీఘ్రం * రామా ప్రాసాదస్యేతి మహాం
తస్య మహాగ్రస్య - అత్యున్నతశిఖరస్యేత్యర్థః. 'మహార్హ'స్యేతి వా పాఠః. ౧౮॥. తత్రేతి అగ్నిస్స
మభవత్ భ్రామిత స్తంభైః స్తంభాంతరసంఘట్టనా దితి భావః ౧౯॥. రాక్షసానా ముత్సాహభంగం
కారయితు మాహ— మాదృశానామిత్యాది. ౨౦॥—౨౨. ఓఘబలాః ఓఘాఖ్యసంఖ్యాకబలాః ౨౩.
౨౫॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డ
వ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశ స్సర్గః

రక్షుగకులదేవతా ప్రాసాదః. ౧౫॥. తత ఇతి. వాతాత్మజః పవనాత్మజః - భీమరూపం సమాస్థితః
ఆస్థితవాన్. ౧౬. ప్రాసాదస్యేతి మహాంతస్య మహాగ్రస్య - అత్యున్నతశిఖరస్యేత్యర్థః. 'మహా
ర్హ'స్యేతి చ పాఠః ౧౮॥ తత్రేతి. తత్ర భ్రామితః స్తంభైః స్తంభాంతరసంఘట్టనేన అగ్ని రభూ
దిత్యర్థః. ౧౯॥ రాక్షసహృదయాని విదారయితు మాహ—మాదృశానా మిత్యాది. ౨౨ సంతిచేతి.
ఓఘబలాః ఓఘసంఖ్యాసంఖ్యాతగజబలాః. ౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

⊸ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః ⊷

సందిష్టో రాక్షసేంద్రేణ ప్రహస్తస్య సుతో బలీ, జంబుమాలీ మహాదంష్ట్రో నిర్జగామ ధనుర్ధరః. ౧ రక్తమాల్యాంబరధరః స్రగ్వీ రుచిరకుండలః, మహాన్వివృత్తనయన శ్చండ స్సమరదుర్జయః. ధను శ్శక్రధనుః ప్రఖ్యం మహద్రుచిరసాయకం, విష్ఫారయానో వేగేన వజ్రాశనిసమస్వనం ౩ తస్య విష్ఫారఘోషేణ ధనుషో మహతా దిశః, ప్రదిశశ్చ నభశ్చైవ సహసా సమపూర్యత ౪ రథేన ఖరయుక్తేన త మాగత ముదీక్ష్య సః, హనుమా న్వేగసంపన్నో జహర్ష చ ననాద చ. ౫ తంతోరణవిటంకస్థం హనుమంతం మహాకపిం, జంబుమాలీ మహాబాహు ర్వివ్యాధ నిశితై శ్శరైః ౬. అర్ధచంద్రేణ వదనే శిరస్యేకేన కర్ణినా, బాహ్వో ర్వివ్యాధ నారాచై ర్దశభి స్తం కపీశ్వరం. ౭. తస్య త చ్ఛుశుభే తామ్రం శరేణాభిహతం ముఖం, శరదీవాంబుజం ఫుల్లం విద్ధం భాస్కరరశ్మినా. ౮ తత్తస్య రక్తం రక్తేన రంజితం శుశుభే ముఖం, యథాఽఽకాశే మహాపద్మం సిక్తం చందనబిందుభిః. ౯. చుకోప బాణాభిహతో రాక్షసస్య మహాకపిః, ౯½ తతః పార్శ్వేఽతివిపులాం దదర్శ మహతీం శిలాం తరసా తాం సముత్పాట్య చిక్షేప బలవద్బలీ, ౧౦½. తాం శరై ర్దశభిః క్రుద్ధ స్తాడయామాస రాక్షసః. ౧౧. విపన్నం కర్మ తద్దృష్ట్వా హనుమాం శ్చండవిక్రమః, సాలం విపుల ముత్పాట్య భ్రామయామాస వీర్యవాన్. ౧౨. భ్రామయంతం కపిం దృష్ట్వా సాలవృక్షం మహాబలం, చిక్షేప సుబహూన్ బాణాన్ జంబుమాలీ మహాబలః ౧౩. సాలం చతుర్భి శ్చిచ్ఛేద వానరం పంచభి ర్భుజే, ఉరస్యేకేన బాణేన దశభిస్తు స్తనాంతరే. ౧౪. స శరైః పూరితతనుః క్రోధేన

సందిష్టఇత్యాది. వివృత్తనయనః మండలీకృతనయనః - రుచిరసాయకం రుచిరసాయకార్హం - విష్ఫారయానః విష్ఫారయమాణః - జ్యాకర్షణం కుర్వన్నిత్యర్థః. వజ్రాశనిసమస్వన మితి విష్ఫారణక్రియావిశేషణం. ౩. తస్యేతి. నభ స్సమపూర్యత దిశః ప్రదిశశ్చ సమపూర్యంతేతి విభక్తిపరిణామే నానుషంగః. ౪—౫. తమితి. తోరణవిటంకం తోరణస్య కపోతపాలికా ని. 'కపోతపాలికాయాం తు విటంకం పున్నపుంసక'మిత్యమరః. స్తంభోపరితిర్యఙ్నిహితదార్విత్యర్థః. ౬. అర్ధచంద్రేణేతి. ఏకేనేత్యే తదర్థం చంద్రస్యాపి విశేషణం - అర్ధచంద్రాకారాగ్రశరేణేత్యర్థః. కర్ణినా కర్ణవచ్ఛరేణ ౭. తస్యేతి. అంబుజం రక్తపద్మం-భాస్కరరశ్మినా విద్ధం అతఏవ ఫుల్లమిత్యర్థః. ౮. తత్తస్యేతి. రక్తం స్వత ఏవ రక్తం - రక్తేన శోణితేన - మహాపద్మం రక్తోత్పలం - చందనబిందుభిః రక్తచందనబిందుభిః. ౯. చుకోపేత్యర్థః. రాక్షసస్య రాక్షసవిషయే ౯½—౧౩. సాలమితి. పంచభి ర్భుజఇత్యాదా వివ్యాధేత్య

ధనురితి. విష్ఫారయానః విష్ఫారయమాణః ౩. తస్యేతి. సమపూర్యత - దిగాదిసముదాయగోచర మేకవచనం. ౪. * తిలకం. జహర్ష స్వబలానురూపశత్రుప్రాప్త్యా ౫ త మితి. తోరణవిటంకస్థం తోరణకపోతపాలికాస్థం - విటంకో నామ తోరణ స్తంభయో రుపరి తిర్యఙ్నిహితదారుః. ౬. * తిలకం. కర్ణీ అంకుశాకారాగ్రశరవిశేషః. ౭ తస్యేతి. అంబుజం రక్తాంబుజం. ౮. తత్తస్యేతి.

మహతా వృతః, తమేవ పరిఘం గృహ్య భ్రామయామాస వేగతః. ౧౫. అతివే గోఽతివేగేన భ్రామయిత్వా బలోత్కటః, పరిఘం పాతయామాస జంబుమాలే ర్మహోరసి. ౧౬. తస్య చైవ శిరో నాస్తి న బాహూ న చ జానునీ, న ధను ర్న రథో నాశ్వా స్తత్రాదృశ్యంత నేషవః. ౧౭. స హత స్తరసా తేన జంబుమాలీ మహాబలః, పపాత నిహతో భూమౌ చూర్ణితాంగవిభూషణః. ౧౮. జంబుమాలిం చ నిహతం కింకరాంశ్చ మహాబలాన్, చుక్రోధ రావణ శ్శ్రుత్వా కోపసంరక్తలో చనః ౧౯. సరోషసంవర్తితతామ్రలోచనః ప్రహస్తపుత్రే నిహతే మహాబలే, అమాత్యపుత్రా నతివీర్యవిక్రమా న్సమాదిదేశాశు నిశాచరేశ్వరః ౨౦. ఇతి శ్రీ మద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః.

తత స్తే రాక్షసేంద్రేణ చోదితా మంత్రిణ స్సుతాః, నిర్యయు ర్భవనా త్తస్మా త్సప్త సప్తార్చివర్చసః. మహాబలపరీవారా ధనుష్మంతో మహాబలాః, కృతాస్త్రాస్త్ర విదాం శ్రేష్ఠాః పరస్పరజయైషిణః. హేమజాలపరిక్షిప్తై ర్ధ్వజవద్భిః పతాకిభిః, తోయదస్వననిర్ఘోషై ర్వాజియుక్తై ర్మహారథైః తప్తకాంచనచిత్రాణి చాపా న్యమితవిక్రమాః, విస్ఫారయంత స్సంహృష్టా స్తటిత్వంత ఇవాంబుదాః. ౪. జనన్య స్తు తత స్తేషాం విదిత్వా కింకరా న్హతాన్, బభూవు శ్శోకసంభ్రాంతా స్సబాంధవసుహృజ్జనాః. ౫ తే పరస్పరసంఘర్షా త్తప్తకాంచనభూషణాః, అభిపేతు ర్హనూమంతం తోరణస్థ మవస్థితం ౬ సృజంతో బాణవృష్టిం

ధ్యాహారః. ౧౪—౧౭. తస్యచైవేతి. నాశ్వా ఇతి అశ్వశబ్దేనాత్ర ఖరా ఉచ్యంతే-'రథేనఖరయుక్తే నేతి' పూర్వముక్తత్వాత్. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగార తిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

తత స్తఇత్యాది. భవనా త్తస్మాత్ రావణభవనా త్సప్తార్చివర్చస ఇత్యత్ర సప్తార్చీతి ఇకారాం తత్వమార్షం - కృతాస్త్రాః శిక్షితాస్త్రాః - ఆర్ష స్సంధిః - కృతాస్త్రాణా మస్త్రవిదాం చ శ్రేష్ఠా ఇతి వా - జ్ఞానశక్తే ఉభే అప్యేషాం స్త ఇతి భావః - పరస్పరజయైషిణః ప్రత్యేకం హనుమజ్జయైషిణ ఇత్యర్థః. హేమజాలపరిక్షిప్తైః సువర్ణజాలవినిర్మితైః - స్వాసాధారణచిహ్నయుక్తం ధ్వజం - కేవలచిత్రవస్త్రాలంకృతా పతాకా - తోయదస్వననిర్ఘోషైః తోయదస్వనతుల్యనిర్ఘోషవద్భిః. ౪— ౮. స శరాన్ మోఘయామాస. యథా శరా స్స్వస్మి న్న పతంతి తథా చకారేత్యర్థః -

చందనబిందుభిః రక్తచందనబిందుభిః. ౧౭. తస్యేతి నాశ్వాః రథేన ఖరయుక్తేనేత్యుక్తత్వా దశ్వ శబ్దేన ఖరా ఉచ్యంతే. ౨౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా ఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

తత ఇతి. సప్తార్చివర్చసః. మహాబలేతి. కృతాస్త్రాస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠాః కృతాస్త్రాణాం అస్త్రవిదాం చ శ్రేష్ఠాః - పరస్పరజయైషిణః అహమహమికయా పరస్పరోత్కర్షాపేక్షిణ ఇత్యర్థః. ౧౪. వినేదు

తే రథగర్జితనిస్వనాః, వృష్టిమన్త ఇవాంభోదా విచేరు ర్నైరృతాంబుదాః. ౭. అవకీర్ణ స్తత స్తాభి ర్హనుమాం చ్ఛరవృష్టిభిః, అభవ త్సంవృతాకార శ్శైలరాడివ వృష్టిభిః. ౮ స శరా న్మోఘయామాస తేషా మాశుచరః కపిః, రథవేగం చ వీరాణాం విచర న్విమలేఽంబరే. ౯. స తైః క్రీడ న్ధనుష్మద్భి ర్వ్యోమ్ని వీరః ప్రకాశతే, ధనుష్మద్భి ర్యథా మేఘై ర్మారుతః ప్రభు రంబరే. ౧౦ స కృత్వా నినదం ఘోరం త్రాసయం స్తాం మహాచమూం, చకార హనుమా న్వేగం తేషు రక్షస్సు వీర్యవాన్. ౧౧. తలే నాభ్యహన త్కాంశ్చి త్పాదైః కాంశ్చి త్పరంతపః, ముష్టినాఽభ్యహన త్కాంశ్చి న్నఖైః కాంశ్చి ద్వ్యదారయత్. ౧౨ ప్రమమాథోరసా కాంశ్చి దూరుభ్యా మపరా న్కపిః, కేచి త్తస్య నినాదేన తత్రైవ పతితా భువి ౧౩ తత స్తేష్వవసన్నేషు భూమౌ నిపతితేషు చ, తత్సైన్య మగమ త్సర్వం దిశో దశ భయార్దితం ౧౪. వినేదు ర్విస్వరం నాగా నిపేతు ర్భువి వాజినః, భగ్ననీడధ్వజచ్ఛత్రై ర్భూశ్చ కీర్ణాఽభవ ద్రథైః.౧౫ స్రవతా రుధిరేణాథ స్రవంత్యో దర్శితాః పథి,వివిధైశ్చ స్వరై ర్లంకా ననాద వికృతం తదా. ౧౬. స తా న్ప్రవృద్ధా న్వినిహత్య రాక్షసాన్ మహాబల శ్చండపరాక్రమః కపిః, యుయుత్సు రన్యైః పున రేవ రాక్షసై స్తమేవ వీరోఽభిజగామ తోరణం. ౧౭ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః.

షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

హతాన్ మంత్రిసుతాన్ బుద్ధ్వా వానరేణ మహాత్మనా, రావణ స్సంవృతాకార శ్చకార మతి ముత్తమాం. ౧ స విరూపాక్షయూపాక్షౌ దుర్ధరం చైవ రాక్షసం, ప్రఘసం భాసకర్ణం చ పంచసేనాగ్రనాయకాన్. ౨. సందిదేశ దశగ్రీవో వీరా న్నయవిశారదాన్, హనుమ ద్గ్రహణవ్యగ్రా న్వాయువేగసమా న్యుధి. ౩ యాంత

రథవేగం చ మోఘయామాసే త్యన్వయః యథా రథవేగా స్స్వప్రహారాయ న భవంతి తథా సమచరదిత్యర్థః ౯—౧౦. సకృత్వేతి. వేగం సంహారోద్యోగం. ౧౧. తలే నేతి. పాదైః కాంశ్చిదితి బహువచనం - వానరాణాం ద్విపాత్త్వ చతుష్పాత్త్వ చ గ్రహణాత్ ౧౨—౧౪ వినేదురతి నీడం ధ్వజావయవవిశేషం. ౧౫. స్రవతేతి స్రవంత్యః నద్యః - వికృతం యథా తథా ననాద ప్రతిధ్వానవతీ బభూవ. ౧౬—౧౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే- సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః.

హతానిత్యాది సంవృతాకారః అంతర్మనాః - మతిం చింతాం. ౧ సఇతి ౨—౩. యాంతే

రతి. నీడో రథావయవవిశేషః. ౧౭ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః.

హతా నితి. సంవృతాకారః గూఢాకారః - అంతస్సంజాతశంక ఇత్యర్థః. ఉత్తమాం మతిం ధైర్యం. ౧—౩. యాంత్వితి.ఇతీత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ కపి శ్శాస్యతాం - యత్తైః యతమానైః-

సేనాగ్రగా స్సర్వే మహాబలపరిగ్రహాః, సవాజిరథమాతంగా స్స కపి స్య తాశ్శ్వా మితి. యత్తైశ్చ ఖలు భావ్యం స్యా త్త మాసాద్య వనాలయం, కర్మ చాపి సమాధేయం దేశకాలవిరోధినం. న హ్యహం తం కపిం మన్యే కర్మణా ప్రతితర్కయన్, సర్వథా తన్మహద్భూతం మహాబలపరిగ్రహం భవే దింద్రేణ వా సృష్ట మస్మదర్థం తపోబలాత్, ౬½ సనాగయక్షగంధర్వా దేవాసురమహర్షయః యుష్మాభి స్సహితై స్సర్వై ర్మయా సహ వినిర్జితాః, తై రవశ్యం విధాతవ్యం వ్యళీకం కించి దేవ నః. తదేవ నాత్ర సందేహః ప్రసహ్య పరిగృహ్యతాం, ౭½ నావమాన్యో భవద్భిశ్చ హరి ర్ధీరపరాక్రమః దృష్టా హి హరయః పూర్వం మయా విపులవిక్రమాః, వాలీ చ సహ సుగ్రీవో జాంబవాంశ్చ మహాబలః నీల స్సేనాపతిశ్చైవ యే చాన్యే ద్వివిదాదయః, నైవం తేషాం గతి ర్భీమా న తేజో న పరాక్రమః. న మతి ర్న బలోత్సాహౌ న రూపపరికల్పనం, మహత్సత్త్వ మిదం జ్ఞేయం కపిరూపం వ్యవస్థితం. ప్రయత్నం మహ దాస్థాయ క్రియతా మస్య విగ్రహః, కామం లోకా స్త్రయ స్సేంద్రా స్ససురాసురమానవాః భవతా మగ్రత స్థాతుం న పర్యాప్తా రణాజిరే, తథాఽపి తు నయజ్ఞేన జయ మాకాంక్షతా రణే. ఆత్మా రక్ష్యః ప్రయత్నేన యుద్ధసిద్ధి ర్హి చంచలా, ౧౮½ తే స్వామివచనం సర్వే ప్రతిగృహ్య మహౌజసః. సము

త్యేతి ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ - త మేవాహ — యత్తై రిత్యాదినా - యత్తైః యతమానైః - అప్రమత్తై రితి యావత్ - యతేః కర్తరి క్తః - సమాధేయం పరిహర్తవ్యం - దేశకాలవిరోధినం - దేశకాలవిరోధీత్యర్థః. మహద్భూతం - మన్య ఇత్యనుషజ్యతే ఇంద్రేణ వా అన్యై ర్వేతి శేషః. వాశబ్దశ్చ వికల్పార్థస్య ప్రయోగాత్ ౬½ సనాగేతి వ్యళీకం అప్రియం. ౭½. 'నావమాన్యో భవద్భిశ్చ హరి ర్ధీరపరాక్రమ' ఇతి. అత్ర తయోదశసహస్రశ్లోకా గతాః - అయం చతుర్దశసహస్రస్యాగ్రః ధృతిగాయత్ర్యా శ్చతుర్దశాక్షరం నైవం తేషా మితి - గతిః వేగః - రూపపరికల్పనం యథేష్టరూపగ్రహణం-మహదితి- ఇత్థం మహత్సత్త్వం కిమపి కపిరూపం సత్ వ్యవస్థిత మితి జ్ఞేయ మిత్యర్థః

అప్రమత్తై రితి యావత్ కించాత్ర దేశకాలావిరుద్ధం కర్మ కార్య మిత్యాహ—కర్మ చేతి. దేశకాలవిరోధినం - దేశకాలవిరోధీత్యర్థః ఆర్షో లింగవిభక్తివ్యత్యయః కర్మ సమాధేయం పరిహర్తవ్యం- 'దేశకాలావిరోధిన' మితి పాఠే సమాధేయం కర్తవ్యం అత్ర హేతుమాహ — హేతి - సర్వథేతి - ఇంద్రేణ వేతి వాశబ్దావశ్యైవ వేత్యర్థః అస్మదర్థం అస్మన్నిగ్రహార్థం *తిలకం. 'యాత సేనాగ్రగా' ఇతిపాఠః యాత గచ్ఛత ౬½ అత్ర హేతుః-సనాగేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం పరిగృహ్యతాం కపి రితి శేషః. ౭½.ధృతిగాయత్ర్యా శ్చతుర్దశాక్షరం నావమాన్య ఇత్యస్య శ్లోకస్య ఏకాదశాక్షరేణ ధృత్యేనేన సంగృహ్ణాతి 'శ్లో నావమాన్యో భవద్భిశ్చ హరి ర్ధీరపరాక్రమః, దృష్టా హి హరయః పూర్వం మయా విపులవిక్రమాః.' నైవేతి నైవతేషా మిత్యాదౌ సర్వత్ర ఈదృక్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. తథా చేత్థం యోజనా - తేషాం వాల్యాదీనాం హనుమతో భీమా గతిః తేజఆదికంచ యథా తథా ఈదృక్

త్పేతు ర్మహావేగా హుతాశసమతేజసః, రథైర్మత్తైశ్చ మాతంగై ర్వాజిభిశ్చ మహాజవైః శస్త్రైశ్చ వివిధై స్తీక్ష్ణై స్సర్వైశ్శోపచితా బలైః, ౧౬॥ తత స్తం దదృశు ర్వీరా దీప్యమానం మహాకపిం. రశ్మిమంత మివోద్యంతం స్వతేజోరశ్మిమాలినం, ౧౭॥ తోరణస్థం మహోత్సాహం మహాసత్వం మహాబలం. మహామతిం మహావేగం మహాకాయం మహాబలం, ౧౮॥ తం సమీక్ష్యైవ తే సర్వే దిక్షు సర్వాస్వవస్థితాః. తైస్తైః ప్రహరణై ర్భీమై రభిపేతు స్తత స్తతః, ౧౯॥ తస్య పంచాయసా స్తీక్ష్ణా శ్శితాః పీతముఖా శ్శరాః శిరస్యుత్పలపత్రాభా దుర్ధరేణ నిపాతితాః, ౨౦॥ స తైః పంచభి రావిద్ధ శ్శరై శ్శిరసి వానరః. ఉత్పపాత నదన్వ్యోమ్ని దిశో దశ వినాదయన్, ౨౧॥ తతస్తు దుర్ధరో వీరః సరథస్సజ్యకార్ముకః. కిరన్ శరశతై స్తీక్ష్ణై రభిపేదే మహాబలః, ౨౨॥ స కపి ర్వారయామాస తం వ్యోమ్ని శరవర్షిణం. వృష్టిమంతం పయోదాంతే పయోద మివ మారుతః, ౨౩॥ అర్ద్యమాన స్తత స్తేన దుర్ధరేణానిలాత్మజః. చకార కదనం భూయో వ్యవర్ధతచ వేగవాన్, ౨౪॥ స దూరం సహసోత్పత్య దుర్ధరస్య రథే హరిః. నిపపాత మహావేగో విద్యుద్రాశి ర్గిరా వివ, ౨౫॥ తత స్సమథితాష్టాశ్వం రథం భగ్నాక్షకూబరం విహాయ న్యపత ద్భూమౌ దుర్ధర స్త్యక్తజీవితః, ౨౬॥ తం విరూపాక్షయూపాక్షౌ దృష్ట్వా నిపతితం భువి. సంజాతరోషౌ దుర్ధర్షా వుత్పేతతు రరిందమౌ, ౨౭॥ స తాభ్యాం సహసోత్పత్య విష్ఠితో విమలేఽంబరే ముద్గరాభ్యాం మహాబాహు ర్వక్షస్యభిహ

ర్థః. ౧౫॥ — ౧౬॥ తత స్త మిత్యాది స్వతేజోరశ్మిమాలినం స్వతేజసా సూర్యం - రశ్మిమంత మివే త్యత్ర ఉపమా అత్ర రూపక మితి భిదా - తోరణస్థమితి ఉత్సాహః లోకోత్తరకార్యేషు స్థేయాన్ ప్రయత్నః - మహాసత్వం మహాధ్యవసాయం ని. 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్వ మస్త్రీ తు జంతు'ష్విత్యమరః. ద్వితీయబలశబ్ద శ్శక్తివచనః ని 'బలం రూపేఽస్థిని స్థౌల్యే శక్తిరేత శ్చమూషు' చేతి వైజయంతీ. ౧౮॥—౧౯॥ తస్యేతి. తీక్ష్ణాః కూరాః - శితాః నిశితాః- పీతముఖాః సమీచీనాయసనిర్మితత్వేన పీతరేఖాగ్రాః - ఉత్పలపత్రాభాః - ఉత్పలపత్రాణి యథా నిపాత్యంతే తథానిపాతితా ఇత్యర్థః. ౨౨॥. సకపిరితి వారయామాస - స్వవేగేన ప్రాపయామాసే త్యర్థః.. ౨౩॥. అర్ద్యమాన ఇతి. కదనం యుద్ధం ౨౪॥ సమారమితి విద్యుద్రాశిః అశనిః ౨౫॥. తత ఇతి. కూబరః యుగంధరః.

నాస్తీతి సంబంధః రూపపరికల్పనం యథేప్సితరూపపరిగ్రహణం. *తిలకం. ప్రయత్న మిత్యార్షం క్లీబత్వం కామం యద్యపీ త్యర్థః నయజ్ఞేన నీతిజ్ఞేన- ఆత్మా స్వదేహః- యుద్ధసిద్ధి ర్యుద్ధే జయః ౧౫॥— ౧౬॥. * తిలకం. సత్వం చిత్తం ౧౮॥. * తిలకం. దిక్షు సర్వా. స్వవస్థితాః- ద్రాక్ తత్సమీప మాగంతుం చకితా ఇతి భావః. ౧౯॥. తస్యేతి. తీక్ష్ణాః మర్మచ్ఛిదః - పీతముఖాః పీతాని రుధిరాణి ముఖాని శల్యాని యేషాంతే- తథా శత్రుశోణితరంజితా ఇత్యర్థః. ఉత్పలపత్రాభాః తద్వర్ణాః ౨౨॥. *తిలకం. కపిర్వ్యోమ్ని స్థిత్వా తం స్వనాదేన హుంకారాదిరూపేణ వారయామాస పయోదాంతే జలదాత్ప్రవర్షాకాలాంతే. ౨౪॥ సమారమితి. విద్యుద్రాశిః అశనిసంఘాతః. ౩౨. ఏకతః అవస్థితా విత్యన్వయః. ఏక

తః కపిః, ౨౮౹. తయో ర్వేగవతో ర్వేగం వినిహత్య మహాబలః. నిపపాత పునర్భూమౌ సుపర్ణసమవిక్రమః, ౨౯౹ స సాలవృక్ష మాసాద్య త ముత్పాట్య చ వానరః. తౌ వుభౌ రాక్షసౌ వీరౌ జఘాన పవనాత్మజః,౩౦౹. తత స్తాం స్త్రీ౯ హతా౯ జ్ఞాత్వా వానరేణ తరస్వినా. అభిపేదే మహావేగః ప్రసహ్య ప్రఘసో హరిం, ౩౧౹. భాసకర్ణశ్చ సంక్రుద్ధ శ్శూల మాదాయ వీర్యవా౯. ఏకతః కపిశార్దూలం యశస్విన మవస్థితం, ౩౨౹ పట్టసేన శితాగ్రేణ ప్రఘసః ప్రత్యయోధయత్ భాసకర్ణశ్చ శూలేన రాక్షసః కపిసత్తమం, ౩౩౹ స తాభ్యాం విక్షతై ర్గాత్రై రసృగ్దిగ్ధతనూరుహః. అభవ ద్వానరః క్రుద్ధో బాలసూర్యసమప్రభః, ౩౪౹ సముత్పాట్య గిరే శ్శృంగం సమృగవ్యాళపాదపం జఘాన హనుమా న్వీరో రాక్షసౌ కపికుంజరః, ౩౫౹ తత స్తేష్వవసన్నేషు సేనాపతిషు పంచసు. బలం తదవశేషం చ నాశయామాస వానరః, ౩౬౹ అశ్వై రశ్వా న్గజై ర్నాగా౯ యోధై ర్యోధా న్రథై రథా౯. స కపి ర్నాశయామాస సహస్రాక్ష ఇవాసురా౯, ౩౭౹ హతై ర్నాగైశ్చ తురగై ర్భగ్నాక్షైశ్చ మహారథైః. హతైశ్చ రాక్షసై ర్భూమీ రుద్ధమార్గా సమంతతః. ౩౮౹ తతః కపి స్తా౯ ధ్వజినీపతీ న్రణే నిహత్య వీరా౯ సబలా న్సవాహనా౯. సమీక్ష్య వీరః పరిగృహ్య తోరణం కృతక్షణః కాల ఇవ ప్రజాక్షయే ౩౯౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - షట్చత్వారింశ స్సర్గః

సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

సేనాపతీ న్పంచ స తు ప్రమాపితా౯ హనూమతా సానుచరా౯ సవాహనా౯, సమీక్ష్య రాజా సమరోద్ధతోన్ముఖం కుమార మక్షం ప్రసమైక్షతాగ్రతః. ౧, స తస్య దృష్ట్యర్పణసంప్రచోదితః ప్రతాపవా న్కాంచనచిత్రకార్ముకః, సము

౨౬౹—౨౮౹. తయో రితి. వేగం వినిహత్య పరిహృత్య ౨౯౹—౩౮౹. తత ఇతి ధ్వజినీపతీ౯ సేనాపతీ౯ - కృతక్షణః దత్తావసరః - అభూ దితి శేషః ౩౯౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

సేనాపతీనిత్యాది. సమీక్ష్య విజ్ఞాయ * రామా. సేనాపతీనితి. సమీక్ష్య విజ్ఞాయ-'ప్రసమైక్షతాగ్రత'ఇతి పాఠః.౧.స ఇతి. ద్విజాతిముఖ్యైః హవిషా ఉదీరితః అభివర్ధితః పావక ఇవేత్యన్వయః.

త్ర స్థితావిత్యర్థః. ౨౭౹. * తిలకం తాభ్యాం కర్తృభ్యాం ముద్గరాభ్యాం కరణాభ్యా మభిహతః. ౩౩౹ 'విక్షతైః గాత్రై' రుపలక్షితః. ౩౮౹. తత ఇతి. ధ్వజినీపతీ౯ సేనాపతీ న్పరిగృహ్య ఆశ్రిత్య-స్థిత ఇతి శేషః *కృతక్షణః లబ్ధావసరః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

* తిలకం. ప్రమాపితా౯ మారితా౯ - సమరోద్ధతోన్ముఖం సమరోద్ధతశ్చాసౌ సమరాయోన్ముఖశ్చ తం - అక్షం సమక్ష మవస్థితం అక్షాఖ్యం కుమారం - నిశమ్య దృష్ట్వా ప్రసమైక్షత - యుద్ధార్థ మాజ్ఞాపయామా సేత్యర్థః. ౧. సతస్యేతి. ద్విజాతిముఖ్యై ర్హవిషా ఉదీరితః పావక ఇవేతి సంబంధః.

త్పపాతాథ సదస్యుదీరితో ద్విజాతిముఖ్యై ర్హవిషేవ పావకః. ౨. తతో మహా ద్బాలదివాకరప్రభం ప్రతప్తజాంబూనదజాలసంతతం, రథం సమాస్థాయ యయౌ స వీర్యవాన్ మహాహరిం తం ప్రతి నైరృతర్షభః. ౩ తత స్తపస్సంగ్రహసంచయార్జితం ప్రతప్తజాంబూనదజాలశోభితం, పతాకినం రత్నవిభూషితధ్వజం మనోజవాష్టాశ్వవరై స్సుయోజితం సురాసురాధృష్య మసంగచారిణం రవిప్రభం వ్యోమచరం సమాహితం, సతూణ మష్టాసినిబద్ధబంధురం యథాక్రమావేశితశక్తితోమరం. విరాజమానం ప్రతిపూర్ణవస్తునా స హేమదామ్నా శశిసూర్యవర్చసా, దివాకరాభం రథ మాస్థిత స్తతః స నిర్జగామామరతుల్యవిక్రమః. స పూరయన్ ఖం చ మహీం చ సాచలాం తురంగమాతంగమహారథస్వనైః, బలై స్సమేతై స్స హి తోరణస్థితం సమర్థ మాసీన ముపాగమ త్కపిం ౬. స తం సమాసాద్య హరిం హరీక్షణో యుగాంతకాలాగ్ని మివ ప్రజాక్షయే, అవస్థితం విస్మితజాతసంభ్రమ స్సమైక్షతాక్షో బహుమానచక్షుషా ౭. స తస్య వేగం చ కపే ర్మహాత్మనః పరా

౨—౩. తతో మహదిత్యాదినోక్తం విస్తరేణాహ—తత స్తపస్సంగ్రహేత్యాదినా తపస్సంగ్రహసంచయార్జితం తపోనుష్ఠానసమూహసంపాదితం - సమాహితం సజ్జీకృతం - అష్టాసినిబద్ధబంధురం అష్టాసిభి ర్నిబద్ధం అతఏవ బంధురం సుందరం. ని. 'బంధురం సుందరే నమ్రే' ఇతి విశ్వః. యద్వా—అష్టాసిభి ర్నిబద్ధం బంధురం యస్య స తథా-బంధురం ఫలకాసంఘాట ఇత్యాహుః. అన్యే ఘంటా ఇత్యప్యాహుః. తదానీం అష్టాసిశ్చాసౌ నిబద్ధబంధురశ్చేతి సమాసః. యథాక్రమావేశితశక్తితోమరం పఙ్క్తితయా స్థాపితశక్తితోమరం - ప్రతిపూర్ణవస్తునా సమగ్రోపకరణేన - శరధనుఃకవచాదీన్యుపకరణాని - ప్రతిపూర్ణ మస్తీ'నేతి పాఠే అస్తినా ధనేనేత్యర్థః. హేమదామ్నా హేమమయాశ్వాదిబంధనరజ్జునా - శశిసూర్యవర్చసా - దామసు కించిత్సితవర్ణం కించిత్సూర్యవత్పీతవర్ణ మిత్యర్థః. ప్రతిపూర్ణవస్తునా శశిసూర్యవర్చసా హేమదామ్నా చ విరాజమాన మిత్యన్వయః. యద్వా—క్వచిచ్ఛశివర్చసా క్వచిత్సూర్యవర్చసా చ విరాజమాన మిత్యన్వయః. వితానాదిషు శశివర్చసా - హేమమయరథాంగేషు సూర్యవర్చసా - దివాకరాభ మిత్యకాశచారిత్వే దృష్టాంతః. అతో న రవిప్రభ మిత్యనేన పునరుక్తిః తచ్ఛబ్దద్వయం చ పూర్వానుస్మరణార్థం. ౫. సపూరయన్నితి. సః అక్షః - హిః ప్రసిద్ధౌ. ౬ సతమితి హరీక్షణః సింహప్రేక్షణః - ప్రజాక్షయే అవస్థితం ప్రాణినాశే ప్రవృత్తం-విస్మితశ్చాసౌ జాతసంభ్రమశ్చ విస్మితజాతసంభ్రమః. ౭. సతస్యేతి. విధారయన్ నిర్ధారయన్-'విచా

౨ * తిలకం. మహాన్ స ఇత్యన్వయః జాంబూనదజాలేన తత్సమూహేన - సంతతం వ్యాప్తం. ౩. తతో మహదిత్యాది శ్లోకోక్త మేవార్థం ప్రపంచయతి. తత స్తప ఇత్యాదిశ్లోకత్రయేణ - తపస్సంగ్రహసంచయార్జితం తపోఽనుష్ఠానసమూహసంపాదితం. సురేతి. సమాహితం సజ్జీకృతం-సతూణమితి-అష్టాసినిబద్ధబంధురం అష్టాభి రసిభి ర్నిబద్ధం అత ఏవ బంధురం సుందరం. విరాజమానమితి. పరిపూర్ణవస్తునా సమగ్రసమరోపకరణేన - సః అక్షః శశిసూర్యవర్చసా హేమదామ్నా 'విరాజమానం రథ మాస్థితో నిర్జగామేతి సంబంధః. దివాకరాభ మిత్యాది పునర్వచనం రవిప్రభ మిత్యస్యానుస్మరణార్థం. ౫. * తిలకం, తోరణస్థితం తోరణాశ్రయాం ఆసీన ముపవిష్టం. ౬. సతమితి. హరీక్షణః సింహదృష్టిః

క్రమం చారిషు పార్థివాత్మజః, విధారయ న్స్వం చ బలం మహాబలో హిమక్షయే సూర్య ఇవాభివర్ధతే. ౯ స జాతమన్యుః ప్రసమీక్ష్య విక్రమం స్థిరం స్థిత స్సం యతి దుర్నివారణం, సమాహితాత్మా హనుమంత మాహవే ప్రచోదయామాస శరై స్త్రిభి శ్శితైః ౧౦. తతః కపిం తం ప్రసమీక్ష్య గర్వితం జితశ్రమం శత్రుపరాజయోర్జితం, అవైక్షతాక్ష స్సముదీర్ణమానసః స బాణపాణిః ప్రగృహీతకార్ముకః. ౧౧. స హేమనిష్కాంగదచారుకుండలః సమాససాదాశు పరాక్రమః కపిం, తయో ర్బభూవాప్రతిమ స్సమాగమ స్సురాసురాణా మపి సంభ్రమప్రదః. ౧౨. రరాస భూమి ర్న తతాప భానుమా న్వవౌ న వాయుః ప్రచచాల చాచలః, కపేః కుమారస్య చ వీక్ష్య సంయుగం ననాద చ ద్యౌ రుదధిశ్చ చుక్షుభే. ౧౩. తత స్స వీర స్సుముఖా న్పతత్రిణః సువర్ణపుంఖా న్సవిషా నివోరగాన్, సమాధిసంయోగవిమోక్షతత్త్వవి చ్ఛరా నథ త్రీ న్కపిమూర్ధ్న్యపాతయత్. ౧౪. స తై శ్శరై ర్మూర్ధ్ని సమం నిపాతితైః క్షరన్నసృగ్దిగ్ధవివృత్తలోచనః, నవోదితాదిత్యనిభ శ్శరాంశుమా న్వ్యరాజతాదిత్య ఇవాంశుమాలికః. ౧౫. తత స్స పింగాధిపమంత్రిసత్తమః సమీక్ష్య తం రాజవరాత్మజం రణే, ఉదగ్రచిత్రాయుధచిత్రకార్ముకం జహర్ష చాపూర్యత చాహవోన్ముఖః. ౧౬. స మందరాగ్రస్థ ఇవాంశుమాలికో వివృద్ధకోపో బలవీర్యసంయుతః, కుమార మక్షం సబలం సవాహనం దదాహ నేత్రాగ్నిమరీచిభి

రయ'న్నితి చపాఠః. ౯—౧౨. రరాసేతి న తతాప భానుమాన్-సూర్యోదయః పూర్వం సూచితః-సః న తతాపే త్యుచ్యతే.౧౩. తత ఇతి. సమాధిసంయోగ విమోక్షతత్త్వవిత్-సమాధిః లక్ష్యవేదనం-సంయోగః శరసంధానం - విమోక్షః తద్విసర్గః - తేషాం తత్త్వవిత్ యథార్థవిత్. ౧౪ సతై రితి. రక్తసిక్తత్వే దృష్టాంతో నవోదితేతి - శరాచితత్వే దృష్టాంత ఆదిత్య ఇవాంశుమాలిక ఇతి ౧౫. తత ఇతి. ఆపూర్యత వ్యవర్ధత. ౧౬. స ఇతి. మందరాగ్రస్థః మందరో నామ భూమధ్యపర్వతః-తదగ్రే మధ్యాహ్నే వర్తత ఇత్యౌగోళికోక్తిః * రామా స ఇతి మందరాగ్రస్థః మందరో నామ సాలగ్రామపర్వతో త్తరభాగే భారతఖండమధ్యే వర్తమానః కశ్చన పర్వతః - తదగ్రస్థః-అనేన ఉత్తరాయణే

ర. * తిలకం. అభివర్ధత తేజసా అభ్యవర్ధతేత్యర్థః ౯ స్థిరంస్థితః-సః ప్రసమీక్ష్య విక్రమం దర్శనీయపరాక్రమం - సంయతి రణే - దుఃఖం నివారణం యస్య తం - త్రిభిశ్శరైః ప్రచోదయామాస యుద్ధాయ ప్రేరయామాస. ౧౦. తత ఇతి. ౧౧. స ఇతి ఆశుపరాక్రమః తీక్ష్ణపౌరుషః - సమాగమః సంప్రహారః ౧౨ రరాసేతి అక్షయుద్ధసమయే సూర్యోదయాభావాత్ దేశాంతరస్థోఽపి సూర్యః-ప్రతత్ జ్ఞాత్వా న తతాపేతి భావః ౧౩ తత ఇతి. సమాధిసంయోగవిమోక్షతత్త్వవిత్-సమాధిః లక్ష్యే దృష్టిః-సంయోగః శరసంధానం-విమోక్షః తద్విసర్గః-తేషాం తత్త్వవిత్ తేషు విశారద ఇత్యర్థః. ౧౪. *తిలకం. అసృగ్దిగ్ధశ్చాసౌ వివృత్తనేత్రశ్చ - 'వివృత్తలోచన' ఇతి పాఠే ఆవసరోచితచక్షు రిత్యర్థః. నవోదితాదిత్యసన్నిభః రక్తవర్ణ ఇత్యర్థః. శరాంశుమాన్ స్వమస్తకస్థ శరరూపాంశుమాన్ - అంశుమాలావా న్సూర్య ఇవ వ్యరాజత. ౧౫. తత ఇతి. ఆపూర్యత వ్యవర్ధత. ౧౬ స ఇతి మందరాగ్రస్థః

స్తదా. ౧౭. తత స్సబాణాసనచిత్రకార్ముక శ్శరప్రవర్షో యుధి రాక్షసాంబుదః,
శరా న్ముమోచాశు హరీశ్వరాచలే వలాహకో వృష్టి మివాచలోత్తమే. ౧౮. తతః
కపి స్తం రణచండవిక్రమం వివృద్ధతేజోబలవీర్యసంయుతం, కుమార మక్షం ప్రస
మీక్ష్య సంయుగే ననాద హర్షాద్ఘనతుల్యవిక్రమః. ౧౯. స బాలభావా ద్యుధి
వీర్యదర్పితః ప్రవృద్ధమన్యుః క్షతజోపమేక్షణః, సమాససాదాప్రతిమం కపిం రణే
గజో మహాకూప మివావృతం తృణైః. ౨౦. స తేన బాణైః ప్రసభం నిపాతితై
శ్చకార నాదం ఘననాదనిస్వనః, సముత్పపాతాశు నభ స్స మారుతి ర్భుజోరువిక్షే
పణఘోరదర్శనః ౨౧ సముత్పతం తం సమభిద్రవ ద్బలీ స రాక్షసానాం ప్రవరః
ప్రతాపవాన్, రథీ రథిశ్రేష్ఠతమః కిర న్శరైః పయోధర శ్శైల మివాశ్మవృష్టిభిః.
౨౨. స తాన్ శరాం స్తస్య హరి ర్విమోక్షయన్ చచార వీరః పథి వాయుసేవితే,
శరాంతరే మారుతవ ద్వినిష్పత న్మనోజవ స్సంయతి చండవిక్రమః. ౨౩. త మాత్త
బాణాసన మాహవోన్ముఖం ఖ మాస్తృణంతం విశిఖై శ్శరోత్తమైః,అవైక్షతాక్షం
బహుమానచక్షుషా జగామ చింతాం చ స మారుతాత్మజః.౨౪. తత శ్శరై ర్భిన్న
భుజాంతరః కపిః కుమారవీరేణ మహాత్మనా నదన్, మహాభుజః కర్మవిశేషతత్త్వవి
ద్విచింతయామాస రణే పరాక్రమం. ౨౫ అబాలవ ద్బాలదివాకరప్రభః కరో
త్యయం కర్మ మహ న్మహాబలః, న చాస్య సర్వాహవకర్మశోభినః ప్రమాపణే మే
మతి రత్ర జాయతే. ౨౬. అయం మహాత్మా చ మహాంశ్చ వీర్యతః సమాహిత
శ్చాతి సహశ్చ సంయుగే, అసంశయం కర్మగుణోదయాదయం సనాగయక్షై ర్మని
భిశ్చ పూజితః. ౨౭. పరాక్రమోత్సాహ వివృద్ధమానస స్సమీక్షతే మాం ప్రము

మధ్యాహ్నగతత్వ ముక్తం భవతి. ౧౭ తతస్సబాణాసనేతి. బాణాసనచిత్రకార్ముకః-బాణాః అస్యంతే
క్షిప్యంతే ఽనేనేతి బాణాసనః - బాణవిమోక్షకచిత్రకార్ముక ఇత్యర్థః. * రామా తత ఇతి. బాణా
సనచిత్రకార్ముకః బాణానా మాసనం బాణాన్ క్షిపత్ చిత్రం చ కార్ముకం యస్య స తథోక్తః.
'బాణాసనచక్రకార్ముక'ఇతి పాఠే బాణాన్ క్షిప చ్చక్రాకారం కార్ముకం యస్య సః. ౧౮—౨౨
సతా నితి. విమోక్షయన్ శరీరే అసంయోజయన్-లాఘవాతిశయేనేతి భావః. ౨౩. త మితి. ఆస్తృ
ణంతం ఆచ్ఛాదయంతం - విశిఖైః వివిధవిశిఖైః - చింతాం జగామ. కథ మేతాదృశ మేనం వధి
ష్యామీ త్యేవం. ౨౪. ఇద మేవోపపాదయతి. తతశ్శరై రిత్యాదినా. ౨౫—౨౭. అయ మితి. అతి

మందరాగ్రే మధ్యాహ్నకాలీనః సూర్య ఇత్యర్థః ౧౭ తత ఇతి. బాణాసనచిత్రకార్ముకః బాణానా
మాసనం బాణాన్ క్షిప చ్చిత్రం కార్ముకం యస్య సతథోక్తః - 'బాణాసనచక్రకార్ముక' ఇత్యపి
పాఠః. ౧౯.* తిలకం. తృణై రావృతం మహాకూపం గజపాతనార్థకృతగర్తం. ౨౦ *తిలకం. ఘననాదని
స్స్వనః మేఘశబ్దసదృశశబ్దః-భుజయో రూర్వో ర్విక్షేపణేన ఘోరం దర్శనం యస్య సః.౨౧. * తిల
కం. సమభిద్రవత్ అభ్యద్రవత్. ౨౨. *తిలకం శరాన్ విమోక్షయన్ వ్యర్థీకుర్వన్ - తదుపాయ
శ్శరాంతర ఇతి. ౨౩. తమితి. ఆస్తృణంతం ఆచ్ఛాదయంతం. ౨౫.అబాలవ దితి. ప్రమాపణే హననే

ఖాగత స్థ్సితః, పరాక్రమో హ్యస్య మనాంసి కంపయే త్సురాసురాణా మపి శీఘ్ర గామినః. ౨౮ న ఖల్వయం నాభిభ వే దుపేక్షితః పరాక్రమో హ్యస్య రణే వివర్ధతే, ప్రమాపణం త్వేవ మమాస్య రోచతే న వర్ధమానోఽగ్ని రుపేక్షితుం క్షమః ౨౯. ఇతి ప్రవేగం తు పరస్య తర్కయన్ స్వకర్మయోగం చ విధాయ వీర్యవాన్, చకార వేగం తు మహాబల స్తదా మతిం చ చక్రేఽస్య వధే మహాకపిః. ౩౦. స తస్య తా నష్టహయా న్మహాజవాన్ సమాహితాన్ భారసహా న్వివర్తనే, జఘాన వీరః పథి వాయుసేవితే తలప్రహారైః పవనాత్మజః కపిః. ౩౧ తత స్తలేనాభిహతో మహారథః స తస్య పింగాధిపమంత్రినిర్జితః, ప్రభగ్ననీడః పరిముక్తకూబరః పపాత భూమౌ హతవాజి రంబరాత్. ౩౨. స తం పరిత్యజ్య మహారథో రథం సకార్ముకః ఖడ్గధరః ఖముత్పతన్, తపోఽభియోగా దృషి రుగ్రవీర్యవా న్విహాయ దేహం మరుతా మివాలయం. ౩౩. తతః కపి స్తం విచరంత మంబరే పతత్రిరాజానిలసిద్ధసేవితే, సమేత్య తం మారుతతుల్యవిక్రమః క్రమేణ జగ్రాహ స పాదయో ర్దృఢం. ౩౪ స తం సమావిధ్య సహస్రశః కపి ర్మహోరగం గృహ్యా ఇవాండజేశ్వరః, ముమోచ వేగా త్పితృతుల్యవిక్రమో మహీతలే సంయతి వానరోత్తమః. ౩౫. స భగ్నబాహూరుకటీశిరోధరః క్షర న్నసృఙ్నిర్మథితాస్థిలోచనః, స భగ్నసంధిః ప్రవికీర్ణబంధనో హతః క్షితౌ వాయుసుతేన రాక్షసః. ౩౬. మహాకపి ర్భూమితలే నిపీడ్య తం చకార రక్షోధిపతే ర్మహద్భయం, ౩౭ మహర్షిభి శ్చ

సహః అతిసోఢా- కర్మగుణోదయాత్ యుద్ధకర్మోత్కర్షాభివృద్ధేః.౨౯.ఇతి ప్రవేగ మితి. పరస్య శత్రోః ప్రవేగం - తర్కయన్ ఆలోచయన్-స్వకర్మయోగం విధాయ యుద్ధక్రమం చ సంకల్ప్య - పూర్వ మశ్వాన్ హత్వా తతో రథం భఙ్క్ష్యామీతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. * రా ఇతిప్రవేగమితి. స్వకర్మయోగం విధాయ స్వకర్తవ్యచింతాం కృత్వా - 'మతిం చ చక్రేఽస్య వధే మహాకపి'రితి పాఠః ౩౦. వివర్తనే సవ్యాపసవ్యభ్రమణేఽపి-భారసహాన్ రథభారసహాన్ ౩౧ తత ఇతి. తలేనాభిహతః అతఏవ పింగాధిపమంత్రినిర్జితః- హనుమతా నిర్జిత ఇత్యర్థః. ప్రభగ్ననీడః ప్రభగ్నరథాంగః- కూబరః యుగంధరః- వాజిరితి ఇకారాంతత్వ మార్షం. ౩౨.సతమితి.మరుతా మాలయ ముత్పతన్ ఋషి రివ- అభవదితి శేషః. ౩౩—౩౪.సత మితి. గృహ్యా ఇవేత్యత్ర గుణాభావ ఆర్షః. ౩౫. సభగ్నేతి. ప్రవికీర్ణబంధనః ప్రవికీర్ణకట్యాదిబంధనః - ప్రభిన్నసంధి రితి సంధిబంధభంగస్యోక్తత్వాత్. ౩౭. మహర్షిభి రితి. చక్రచ

౨౮, అయమితి. సమాహితః అనహితః - అతిసహః అతిసహిష్ణుః. ౨౯. ఇతీతి స్వకర్మయోగం విధాయ స్వకర్తవ్యచింతాం కృత్వా - పూర్వ మశ్వాన్ హత్వా పశ్చా ద్రథం భఙ్క్ష్యామీతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ౩౧. సతస్యేతి. వివర్తనే రథగతిషు సంచరణసమయే - హయాన్ జఘాన. ౩౧ తతఇతి. ప్రభగ్ననీడః ప్రభగ్నరథగర్తః కూబరః యుగంధరః. ౩౨. సత మితి. మరుతా మాలయ ముత్పతన్ ఋషి రివ - బభూవేతి శేషః. ౩౪. * తిలకం. సమావిధ్య భ్రామయిత్వా - గృహ్యా ఇవ - అసంధిల్యభావావార్షౌ. గృహీత్వేవేత్యర్థః ౩౬. మహర్షిభి రితి. చక్రచరైః జ్యోతిశ్చక్రవర్తిభిః. ౩౭. వజ్రి

క్రచరై ర్మహావ్రతై స్సమేత్య భూతైశ్చ సయక్షపన్నగైః. సురైశ్చ సేంద్రై ర్భృశ జాతవిస్మయై ర్హతే కుమారే స కపి ర్నిరీక్షితః, ౩౬ నిహత్య తం వజ్రసుతోపమ ప్రభం కుమార మక్షం క్షతజోపమేక్షణః త మేవ వీరోఽభిజగామ తోరణం కృత క్షణః కాల ఇవ ప్రజాక్షయే. ౩౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - సప్త చత్వారింశ స్సర్గః

అష్టాచత్వారింశ స్సర్గః

తత స్స రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా హనూమతాఽక్షే నిహతే కుమారే, మన స్సమాధాయ తదేంద్రకల్పం సమాదిదేశేంద్రజితం సరోషం. ౧ త్వ మస్త్రవి చ్ఛస్త్రవిదాం వరిష్ఠ స్సురాసురాణా మపి శోకదాతా, సురేషు సేంద్రేషు చ దృష్ట కర్మా పితామహారాధనసంచితాస్త్రః ౨ తవాస్త్రబల మాసాద్య నాసురా న మరుద్గణాః, న శేకు స్సమరే స్థాతుం సురేశ్వరసమాశ్రితాః ౩ న కశ్చి త్త్రిషు లోకేషు సంయుగే నగతశ్రమః, ౪ భుజవీర్యాభిగుప్తశ్చ తపసా చాభిరక్షితః. దేశకాల విభాగజ్ఞ స్త్వ మేవ మతిసత్తమః, ౫. న తేఽస్త్యశక్యం సమరేషు కర్మణా న తేఽ స్త్యకార్యం మతిపూర్వమంత్రణే. న సోఽస్తి కశ్చిత్త్రిషు సంగ్రహేషు వై న వే

రైః జ్యోతిశ్చక్రచరైః - నభశ్చక్రచరై ర్వా ౩౬—౩౭ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

తత స్త్విత్యాది. మన స్సమాధాయ - ధైర్యం కృత్వేత్యర్థః. ౧ త్వమితి అస్త్రవిత్ బ్రహ్మాస్త్ర విత్ - సంచితాస్త్రః సంచితాస్త్రవిశేషః. ౨. తవేతి. తవ అస్త్రబల మాసాద్య అసురాః న - నశ్యంతీ త్యర్థః. ౩. నకశ్చి దితి త్రిషు లోకేషు - తవ సంయుగే - నగతశ్రమః అప్రాప్తశ్రమః కశ్చిన్న - 'సుప్సుపే'తి సమాసః. సర్వే ప్రాప్తశ్రమా ఇత్యర్థః హరిహరాదయోఽపి శ్రమం ప్రాప్నువంతీ త్యర్థః. ౪. భుజవీర్యేతి మతిసత్తమః - మతిశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః ౫. నేతి. సమరేషు కర్మణా పురుష కారేణ - తే అశక్యం నాస్తీత్యర్థః. తథామతి పూర్వమంత్రణే వివేకపూర్వవిచారే - అకార్యం అజ్ఞా తకార్యం - జ్ఞాతు మశక్యం కార్యంనాస్తీత్యర్థః. సంగ్రహేషు సంగృహ్యంతే భోగ్యతయా స్వీక్రి యంతే భోక్తృభిరితి సంగ్రహాః లోకాః - తేషుత్రిష్వపి - య స్తవాస్త్రబలం శారీరం బలం చ న

సుతః ఇంద్రసుతః ౩౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా ఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

*తిలకం తత ఇతి. మన స్సమాధాయ పుత్రనాశఖిన్న మపి చేతో ధీరతయా అప్రకాశితభయం ప్రతిష్ఠాప్య ౧ *తిలకం. పితామహారాధనేన సంచితాస్త్రః-ప్రాప్తబ్రహ్మాస్త్రోఽసీత్యర్థః. ౨ తవేతి. తవ అస్త్ర బల మాసాద్య ఆభిముఖ్యేన స్థిత్వా సురేశ్వరసమాశ్రితాశ్చ న శేకుః. ౩ నేతి కశ్చిదపి న గతశ్ర మో న-సర్వే ప్రాప్తశ్రమా ఇత్యర్థః ౫. న తేఽస్తీతి సమరేషు కర్మణా పరాక్రమేణ తే అశక్యం నాస్తి - మతిపూర్వమంత్రణే బుద్ధిపూర్వకం విచారితే - అకార్యం అకార్యవిషయజ్ఞానం నాస్తి - భోక్తృభిః కర్మణా సంగృహ్యంత ఇతి సంగ్రహా లోకాః తేషు త్రిషు. తే అస్త్రబలం స్వాభావికం

దయ స్తేఽస్త్రబలం బలం చ తే, ౬ మమానురూపం తపసో బలం చ తే పరాక్రమ శ్చాస్త్రబలం చ సంయుగే న త్వాం సమాసాద్య రణావమర్దే మనశ్శ్రమం గచ్ఛతి నిశ్చితార్థం, ౭ నిహతాః కింకరా స్సర్వే జంబుమాలీ చ రాక్షసః, అమాత్యపుత్రా వీరాశ్చ పంచసేనాగ్రయాయినః, బలాని సుసమృద్ధాని సాశ్వనాగరథాని చ. సహోదర స్తే దయితః కుమారోఽక్షశ్చ సూదితః, ౮ నహి తేష్వేవ మే సారో య స్త్వయ్యరినిషూదన. ౯. ఇదం హి దృష్ట్వా మతిమ న్మహద్బలం కపేః ప్రభావం చ పరాక్రమం చ, త్వమాత్మనశ్చాపి సమీక్ష్య సారం కురుష్వ వేగం స్వబలానురూపం. ౧౦. బలావమర్ద స్త్వయి సన్నికృష్టే యథాగతే శామ్యతి శాంతశత్రౌ, తథా సమీక్ష్యాత్మబలం పరం చ సమారభస్వాస్త్రవిదాం వరిష్ఠ ౧౧.

వేగ స నాస్తి - సర్వలోకప్రఖ్యాతశస్త్రాస్త్రబలసంపన్న స్త్వ మిత్యర్థః. ౬. మమానురూపమితి. రణావమర్దే రణసంకటే - నిశ్చితార్థం నిశ్చితజయరూపార్థం - త్వాం ఆసాద్య విచింత్య - మే మనశ్శ్రమం న గచ్ఛతి - విషాదం న గచ్ఛతీ త్యర్థః ౭ — ౮ నహీతి త్వయి మే యస్సారః ఉత్కర్షప్రత్యయః - సః తేషు నాస్త్యేవ హీతి యోజనా ౯. ఇదంహీతి. ఇదం కింకరాద్యక్షకుమారాంతమారకం - మతిమత్ ప్రశస్తమతియుక్తం - బలం శారీరం - ప్రభావం అంతశ్శక్తిం - పరాక్రమం పౌరుషం ౧౦. బలేతి. శాంతశత్రౌ శమితశత్రౌ శత్రుశమనస్వభావ ఇతి యావత్ * వాదాం తశాంతేత్యాదినా నిపాతనా ణ్ణిలోప ఇడభావశ్చ త్వయి సన్నికృష్టే కపే రాసన్నే సతి - యథాబలావమర్దః సేనాక్షయః - శామ్యతి. తథా ఆత్మబలం - పరం పరబలం చ - సమీక్ష్య సమారభస్వ - బలనాశాత్పూర్వ మేవ శత్రుశాంతిం కుర్విత్యర్థః. ౧౧. నవీరేతి. హే వీర - గణశోచి గణానాం శోచయితరి - శోచతే ర్ణ్యంతా త్క్విప్ ఏకదాఽనేకప్రహర్తరిత్యర్థః. ఏవం భూతే హనుమతి నిమిత్తే - సేనాః నావంతి నరక్షంతి - యుగపదనేకవినాశకే సేనా అప్రయోజికేత్యర్థః అత స్సేనాభిస్సహ మాగచ్ఛేత్యర్థః ఉపాయాంతరం ప్రతిషేధతి — నవజ్రమితి - అల్పసారం హనుమద్విషయే జీర్ణసారం - వజ్రాం వజ్రఖ్యమాయుధవిశేషం - ఆదాయ - న విశ - తత్సమీప మితి శేషః. తత్ర

బలం చ యో న వేద - స కశ్చి న్నాస్తి - సర్వే జానంతీత్యర్థః ౬ మమేతి. రణావమర్దే రణసంకటవిషయే - మనశ్చ త్వాం సమాసాద్య చింతయిత్వా నిశ్చితార్థం నిశ్చితవిజయరూపప్రయోజనం సత్ శ్రమం విషాదం న గచ్ఛతీత్యర్థః ౭ *తిలకం. ప్రకృత మాహ — నిహతా ఇతి ౮. నహీతి. అరినిషూదన త్వయి మే యః సారః ఉత్కర్షప్రత్యయః స తేషు నాస్త్యేవ హీతి యోజనా. ౯. ఇద మితి ఇదం కింకరాద్యక్షకుమారాంతమారకం - మతిమత్ ప్రశస్తమతియుక్తం - బలం శారీరం - ప్రభావం మాహాత్మ్యం - పరాక్రమం పౌరుషం. ౧౦. బలేతి. అస్త్రవిదాం వరిష్ఠః - శాంతశత్రౌ త్వయి గతే ఇతో నిర్గతే - సన్నికృష్టే హనుమత్సమీపం ప్రాప్తే సతి - బలావమర్దః సేనానాశః యథా శామ్యతి సేనాక్షయో యథా న స్యాత్ - తథా ఆత్మబలం పరం చ సమీక్ష్య సమారభస్వ - స్వసేనానాశాత్పూర్వ మేవ శత్రుసంహారం కుర్విత్యర్థః న చాయం సేనాభి ర్జేతుం శక్య ఇత్యాహ — నవీరేతి. హేవీర గణశోచి గణాన్ శోచయతీతి గణశోక్ హనుమాన్ తస్మి న్నిమిత్తే - సేనాః నావంతి న రక్షంతి - 'గణశోప్యవంతీతి పాఠే సంఘశోఽపి నావంతి. తత్ర హేతుః — నేతి మారుతస్య మారుతేః గతేః పరసేనా

న వీర సేనా గణశో చ్యవంతి న వజ్ర మాదాయ విశాలసారం, న మారుతస్యాస్య గతేః ప్రమాణం న చాగ్నికల్పః కరణేన హంతుం ౧౨. త మేవ మర్థం ప్రసమీక్ష్య సమ్యక్ స్వకర్మసామ్యాద్ధి సమాహితాత్మా, స్మరంశ్చ దివ్యం ధనుషోఽస్త్రవీర్యం వ్రజాక్షతం కర్మసమారభస్వ ౧౩ న ఖల్వియం మతి శ్శ్రేష్ఠా యత్త్వాం సంప్రేషయామ్యహం, ఇయం చ రాజధర్మాణాం క్షత్రస్య చ మతి ర్మతా. ౧౪. నానాశస్త్రైశ్చ సంగ్రామె వైశారద్య మరిందమ, అవశ్య మేవ యోద్ధవ్యం కామ్యశ్చ విజయో రణే. ౧౫ తతః పితు స్తద్వచనం నిశ

హేతు మాహ—నమారుతస్యేతి - అస్య గతిప్రమాణం మారుతస్య నాస్తి - మారుతా దప్యతిశయిత గతిప్రమాణ ఇత్యర్థః అత స్తరసా యయా కయాఽపి దిశా సమాగమ్య ప్రహర్తరి నవజ్రం కించిత్కర మితి భావః యది సమీప మాగమిష్యతి తదా ముష్ట్యాదిభి రేన నిహన్యతి ఇత్యాశంక్యాహ— నచేతి - అగ్నికల్పో హనుమాన్ - కరణేన ముష్ట్యాదినా హంతుం న శక్యః - అగ్నితుల్యే ముష్ట్యాది ప్రహారాప్రవృత్తే రితి భావః. ౧౨ తర్హి కథం కర్తవ్యం తత్రాహ —త మితి. తం పూర్వోక్తమర్థం ఏవం సమ్యక్ ప్రసమీక్ష్య విచార్య - స్వకర్మసామ్యా త్స్వకార్యసిద్ధ్యర్థం - ఫలస్యాపి హేతుత్వాత్వంచమీ - సామ్యం సమత్వం అన్యూనాతిరిక్తత్వం - సమాహితాత్మా ఏకాగ్రచిత్తః - దివ్యం ధనుస్సంబంధి - అస్త్రవీర్య మస్త్రబలం - స్మరన్ వ్రజ - అస్త్రబలం వినా స నిగృహీతు మశక్యః - తేన తన్మంత్రం స్మర న్నేవ గచ్ఛేతి భావః. ౧౩. నఖల్వితి అహం త్వాం సంప్రేషయామీతి యత్ ఇయం మతిః న శ్రేష్ఠా ఖలు - నోచితేత్యర్థః. ఇయం మతిః త్వత్ప్రేషణవిషయా మతిః - రాజధర్మాణాం రాజనీతిస్వరూపధర్మాణాం - క్షత్రస్య తదనుష్ఠాతుః క్షత్రియస్య చ మతా ఉచితా - యద్యపి బాలస్య ప్రేషణ మనుచితం తథాఽపి స్వీయేషు సత్సు ప్రధానగమనం నీతిశాస్త్రవిరుద్ధ మితి త్వాం ప్రేషయామీతి భావః. ౧౪ నానేతి నానాశస్త్రైః వైశారద్యం ప్రహరణసామర్థ్యం - అవశ్యం యోద్ధవ్యం - స్మర్తవ్య మిత్యర్థః. రణే విజయశ్చ కామ్యః ప్రార్థనీయః - జయార్థం సర్వాణ్యస్త్రాణి స్మర్తవ్యాని

క్రమణార్థగమనస్య - ప్రమాణ మియత్తా - నాస్తి మారుతేః సర్వదిగ్గమనశీలతయా కయా దిశాసమాగత్య సేనాః ప్రహరిష్యతీతి జ్ఞాయత ఇతి భావః. యద్వా—అస్య హనుమతో గతేః ప్రమాణం మారుతస్య వాయో రపి నాస్తి, తతోఽప్యధిక ఇత్యర్థః కించ అగ్నికల్పః అగ్నిసదృశః అతఏవ కరణేన ముష్ట్యాదినా హంతుం న శక్య ఇతిశేషః అతః వజ్రం వజ్రప్రాయ మప్యాయుధం - అలసారం కుంఠితదారం - త దాదాయ న విశ రణం న ప్రవిశ ౧౨. తర్హి కింకర్తవ్య మిత్యత ఆహ—తమేవమితి తమర్థం పూర్వోక్త మర్థం ఏవం ప్రసమీక్ష్య ఉక్తప్రకారేణ నిరూప్య - స్వకర్మసామ్యాత్ స్వకార్యార్థితాద్ధేతోః-సమాహితాత్మా సమాహితమనాస్సన్-దివ్య మస్త్రవీర్యం ధనుషశ్చ వీర్యం స్మరన్-అక్షతం యథా భవతి తథా కర్మ సమారభస్వ వ్రజేతి యోజనా ౧౩ నఖల్వితి.అహంత్వాం ప్రేషయామీతి యత్-ఇయం మతి ర్న శ్రేష్ఠా ఖలు-నోచితే త్యర్థః ఇయం మతిః త్వత్ప్రేషణవిషయా మతిః-రాజధర్మాణాం రాజనీతిరూపధర్మాణాం-క్షత్రియస్య తదనుష్ఠాతుః క్షత్రియస్య చ-మతా-ఉచితేత్యర్థః. ౧౪ నానేతి. హే అరిందమ సంగ్రామే నానాశస్త్రైః వైశారద్యం సామర్థ్యం-తవాస్తీతి శేషః. అతః అవశ్య మేవ యోద్ధవ్యం - రణే విజయః కామ్యః ప్రార్థనీయ ఏవ. ౧౫. తత ఇతి. దక్షసుతప్రభావః

మ్య ప్రదక్షిణం దక్షసుతప్రభావః, చకార భర్తార మదీనసత్త్వో రణాయ వీరః ప్రతి
పన్నబుద్ధిః ౧౬. తతస్తై స్స్వగణై రిష్టై రింద్రజిత్ప్రతిపూజితః, యుద్ధోద్ధతః కృతో
త్సాహ స్సంగ్రామం ప్రత్యపద్యత. ౧౭ శ్రీమా న్పద్మపలాశాక్షో రాక్షసాధిపతే
స్సుతః, నిర్జగామ మహాతేజా స్సముద్ర ఇవ పర్వసు ౧౮. స పక్షిరాజోపమతుల్య
వేగై ర్వ్యాళై శ్చతుర్భి స్సితతీక్ష్ణదంష్ట్రైః, రథం సమాయుక్త మసంగవేగం
సమారురోహేంద్రజి దింద్రకల్పః.౧౯.స రథీ ధన్వినాం శ్రేష్ఠ శ్శస్త్రజ్ఞోఽస్త్రవిదాం
వరః, రథేనాభియయౌ క్షిప్రం హనూమా న్యత్ర సోఽభవత్ ౨౦ స తస్య రథ
నిర్ఘోషం జ్యాస్వనం కార్ముకస్య చ, నిశమ్య హరివీరో ఽసౌ సంప్రహృష్టతరోఽభ
వత్.౨౧. సుమహచ్చాప మాదాయ శితశల్యాంశ్చ సాయకాన్, హనుమంత మభి
ప్రేత్య జగామ రణపండితః. ౨౨. తస్మిం స్తత స్సంయతి జాతహర్షే రణాయ నిర్గ
చ్ఛతి బాణపాణౌ, దిశశ్చ సర్వాః కలుషా బభూవు ర్మృగాశ్చ రౌద్రా బహుధా
వినేదుః. ౨౩. సమాగతా స్తత్ర తు నాగయక్షా మహర్షయ శ్చక్రచరాశ్చ సిద్ధాః,
నభ స్సమావృత్య చ పక్షిసంఘా వినేదు రుచ్చైః పరమప్రహృష్టాః. ౨౪. ఆయాం
తం సరథం దృష్ట్వా తూర్ణ మింద్రజితం కపిః, వినవాద మహానాదం వ్యవర్ధత చ
వేగవాన్ ౨౫. ఇంద్రజిత్తు రథం దివ్య మాస్థిత శ్చిత్రకార్ముకః, ధను ర్విస్ఫార
యామాస తటిదూర్జితనిస్స్వనం ౨౬. తత స్సమేతా వతితీక్ష్ణవేగౌ మహాబలౌ తౌ
రణనిర్విశంకౌ,కపిశ్చ రక్షోఽధిపతేశ్చ పుత్ర స్సురాసురేంద్రా వివ బద్ధవైరౌ. ౨౭.

నీత్యర్థః.౧౫. తత ఇతి. దక్షసుతప్రభావః దక్షసుతా దేవాః-తదుక్తం విష్ణుపురాణే "మనసా త్వేవ
భూతాని పూర్వం దక్షోఽసృజ త్తథా, దేవా నృషీ,న్సగంధర్వా నురగాన్ పక్షిణ స్త" థేతి ౧౬.
తతస్తైరితి 'యుద్ధోద్ధతః కృతోత్సాహ' ఇతిపాఠః. ౧౭—౧౮ స ఇతి. పక్షిరాజోపమతుల్యవేగైః
పక్షిరాజోపమైః అన్యోన్యతుల్యవేగైశ్చ - వ్యాళైః హింస్రపశుభిః-సింహై రితి యావత్-సింహాశ్చ
రక్షసాం వాహనాని భవంతి. ని. 'సర్పహింస్రపశూ వ్యాళా'విత్యమరః. ౧౯—౨౦. సతస్యేతి.
జ్యాస్వనమిత్యత్ర జ్యాఇతి లుప్తషష్ఠీవిభక్తికం పృథక్పదం - కార్ముకస్యేత్యత్ర స్వన మితి వాఽధ్యా
హారః ౨౨ తస్మిం స్తతఇతి సంయతి యుద్ధే - జాతహర్షే జాతోత్సాహే. ౨౩. సమాగతా ఇతి.
చక్రచరాః సంఘచారిణః ౨౫. ఇంద్రజిత్త్వితి. తటిదూర్జితనిస్వనం-అత్ర తటిచ్ఛబ్దేన తత్సంఘాతోఽ
శని రుచ్యతే - విద్యుత్సంఘాతనిస్వన మితి పూర్వ ముక్తత్వాత్ అశనివ ద్దృఢనిస్వన మిత్యర్థః ౨౬.
తతఇతి. సురాసురేంద్రా వివ సమేతా విత్యన్వయః ౨౭ సతస్యేతి శంప్రవేగం వ్యహనత్ చచార

దక్షసుతా దేవాః తత్సదృశప్రభావః. ౧౬. * తిలకం. స్వగణై ఇష్టైః సభాస్థైః రాక్షసైః - యుద్ధే
ఉద్ధత శ్చాసౌ కృతోత్సాహశ్చ - సంప్రపద్యత సంప్రాపద్యత ౧౮. స ఇతి పక్షిరాజోపమతుల్య
వేగైః పక్షిరాజోపమైః తుల్యవేగైః-అన్యోన్యసమవేగైశ్చ వ్యాళైః హింస్రపశుభిః ౨౩. సమా
గతా ఇతి చక్రచరాః జ్యోతిశ్చక్రసంచారిణః ౨౫. ఇంద్రజిత్త్వితి. తటిదూర్జితనిస్వనం - తటిచ్ఛబ్దే

స తస్య వీరస్య మహారథస్య ధనుష్మత స్సంయతి సంమతస్య, శరప్రవేగం వ్యహన త్ప్రవృద్ధ శ్చచార మార్గే పితు రప్రమేయే ౨౮ తత శ్శరా నాయతతీక్ష్ణశల్యాన్ సుపత్రిణః కాంచనచిత్రపుంఖాన్, ముమోచ వీరః పరవీరహంతా సుసన్నతా న్వజ్రనిపాతవేగాన్. ౨౯. తతస్తు తత్స్యందన నిస్స్వనం చ మృదంగభేరీపటహస్వనం చ, వికృష్యమాణస్య చ కార్ముకస్య నిశమ్య ఘోషం పున రుత్పపాత. ౩౦. శరాణా మంతరేష్వాశు వ్యవర్తత మహాకపిః, హరి స్తస్యాభిలక్ష్యస్య మోఘయన్ లక్ష్యసంగ్రహం. ౩౧ శరాణా మగ్రత స్తస్య పున స్సమభివర్తత, ప్రసార్య హస్తౌ హనుమా నుత్పపాతానిలాత్మజః. ౩౨. తా వుభౌ వేగసంపన్నౌ రణకర్మవిశారదౌ, సర్వభూతమనోగ్రాహి చక్రతు ర్యుద్ధ ముత్తమం ౩౩. హనూమతో వేద న రాక్షసోఽంతరం న మారుతి స్తస్య మహాత్మనోఽంతరం, పరస్పరం నిర్విషహా బభూవతు స్సమేత్య తౌ దేవసమానవిక్రమౌ. ౩౪ తతస్తు లక్ష్యే స విహన్యమానే శరేష్వ

చేత్యన్వయః. ౨౮. * రామా. తత ఇతి సుపత్రిణ ఇతి - పత్రిణః ప్రశస్తపత్రాః శోభనాశ్చ తే పత్రిణ శ్చేతి విగ్రహః. ౨౯—౩౦. శరాణా మితి. అభిలక్ష్యస్య లక్ష్యవేధనే ప్రసిద్ధస్య-లక్ష్యసంగ్రహం లక్ష్యసంగ్రహణం - లక్ష్యవిషయదృష్టి మితి యావత్-మోఘయన్ వితథయన్. * రామా. శరాణామితి. 'శరాణా మంతరేష్వాశు వ్యవర్తత మహాకపి'రితి పాఠః. అభిలక్ష్యస్య లక్ష్యవేధప్రసిద్ధస్య-మోఘయన్ వితథీకుర్వన్-'మోహయ'న్నితి పాఠే విపర్యాసయ న్నిత్యర్థః లక్ష్యసంగ్రహం లక్ష్యసంగ్రహణం-లక్ష్యవిషయదృష్టి మితి యావత్. ౩౧ శరాణామగ్రత ఇతి.సమభివర్తత సమభ్యవర్తత-ఉత్పపాత చేత్యన్వయః. ౩౨. తావుభా వితి మనోగ్రాహి మన ఆకర్షకం. ౩౩. హనూమత ఇతి. అంతరం ఛిద్రం. ౩౪. తతస్త్వితి. అమోఘేషు శరేషు సంపతత్స్వపి లక్ష్యే లక్ష్యభూతే హనుమతి విహన్యమానే స్వయం తేభ్యో విముచ్యమానే సతి - హంతే ర్గత్యర్థా త్కర్మకర్తరి లట శ్శానజాదేశః. సమాధిసంయోగ సమాహితాత్మా సమ్యగాధీయత ఇతి సమాధిః లక్ష్యం తస్మిన్ సంయోగే శరసంధానే సమాహితాత్మా అప్రమత్తచిత్తః - స మహాత్మా ఇంద్రజిత్ - మహతీం చింతాం జగామ. * రామా. తతస్త్వితి అమోఘేషు శరేషు సంపతత్స్వపి లక్ష్యే లక్ష్యభూతే హనుమతి - విహన్యమానే స్వయమేవ తేభ్యో విముచ్యమానే సతి - హంతే ర్గత్యర్థాత్ కర్మకర్తరి లట శ్శానజాదేశః - సమాధి సంయోగ సమాహితాత్మా సమాధీయత ఇతి సమాధిః లక్ష్యం తస్మిన్ సంయోగే శరసంధానే

నాశని రుచ్యతే ౨౮. తతఇతి. సుపత్రిణః ప్రశస్తపత్రాః ౩౦. శరాణా మితి. అభిలక్ష్యస్య లక్ష్యవేధనప్రసిద్ధస్య - తస్య ఇంద్రజితః - లక్ష్యసంగ్రహం లక్ష్యసంగ్రహణం - లక్ష్యవిషయదృష్టి మితి యావత్ - మోఘయన్ వితథీకుర్వన్ - మోహయన్నితిపాఠేవిపర్యాసయన్ వ్యవర్తతేతి సంబంధః. ౩౧. * తిలకం. అభివర్తత అభ్యవర్తత తతః శరమోక్షసమయే పున రుత్పపాత. ౩౩. హనూమత ఇతి. అంతరం రంధ్రం. ౩౪. తతస్త్వితి. అమోఘేషు శరేషు సంపతత్స్వపి - లక్ష్యే లక్ష్యభూతే హనుమతి విహన్యమానే స్వయ మేవ శరేభ్యో విముచ్యమానే సతి-శరై రభిద్యమానే సతీత్యర్థః. హంతే ర్గత్యర్థా త్కర్మకర్తరి లట శ్శానజాదేశః. సమాధి సంయోగ సమాహితాత్మా సమాధీయత ఇతి సమాధిః లక్ష్యం తస్మిన్ సంయోగే శరసంధానే సమాహితాత్మా అప్రమత్తచిత్తః - లక్ష్యసంధానశరసంధాన

మోఘేషు చ సంపతత్సు, జగామ చింతాం మహతీం మహాత్మా సమాధిసంయోగ
సమాహితాత్మా ౩౫. తతో మతిం రాక్షసరాజసూను శ్చకార తస్మిన్ హరివీర
ముఖ్యే, అవధ్యతాం తస్య కపే స్సమీక్ష్య కథం నిగచ్ఛేదితి నిగ్రహార్థం. ౩౬
తతః పైతామహం వీర స్సోఽస్త్ర మస్త్రవిదాం వరః, సందధే సుమహాతేజా స్తం
హరిప్రవరం ప్రతి ౩౭ అవధ్యోఽయ మితి జ్ఞాత్వా త మస్త్రేణాస్త్రతత్త్వవిత్,
నిజగ్రాహ మహాబాహు ర్మారుతాత్మజ మింద్రజిత్. ౩౮. తేన బద్ధ స్తతోఽ
స్త్రేణ రాక్షసేన స వానరః, అభవ న్నిర్విచేష్ట శ్చ పపాత చ మహీతలే. ౩౯ తతోఽ
థ బుద్ధ్వా స తదాఽస్త్రబంధం ప్రభోః ప్రభావా ద్విగతాత్మవేగః, పితామహాను
గ్రహ మాత్మన శ్చ విచింతయామాస హరిప్రవీరః. ౪౦ తత స్స్వాయంభువై ర్మం
త్రై ర్బ్రహ్మాస్త్ర మభిమంత్రితం, హనూమాం శ్చింతయామాస వరదానం పితామ
హాత్. ౪౧. న మేఽస్త్రబంధస్య చ శక్తి రస్తి విమోక్షణే లోకగురోః ప్రభావాత్,
ఇత్యేవ మత్వా విహితోఽస్త్రబంధో మయాఽఽత్మయోనే రనువర్తితవ్యః. ౪౨. స
వీర్య మస్త్రస్య కపి ర్విచార్య పితామహానుగ్రహ మాత్మన శ్చ, విమోక్షశక్తిం పరి
చింతయిత్వా పితామహాజ్ఞా మనువర్తతే స్మ ౪౩ అస్త్రేణాఽపి హి బద్ధస్య

చ సమాహితాత్మా అప్రమత్తచిత్తః మహాత్మా స ఇంద్రజిత్ - మహతీం చింతాం జగామేతి యోజనా - ‘శరేషు మోఘే’ష్వితి పాఠే సంపతత్సు శరేషు మోఘేషు సత్సు-లక్ష్యే లక్ష్యభూతే హనుమతి విహన్యమానే చ సతి - సః చింతాం జగామేతి సంబన్ధః ౩౫. తత ఇతి అవధ్యతాం తస్య కపే స్సమీక్ష్య నిగ్రహార్థం కథం నిగచ్ఛేత్ నీచతాం గచ్ఛేదితి మతిం చకార ౩౬—౩౭. అవధ్యోఽయ మితి నిజగ్రాహ బబంధ. ౩౮—౪౦. తత ఇతి. బ్రహ్మాస్త్ర మభిమంత్రితం - విజ్ఞాయేతి శేషః. ౪౧. నమ ఇతి లోకగురోః ప్రభావాత్ అస్య బంధస్య మోక్షణే మే శక్తి ర్నాస్తీత్యేవం మత్వా - ఏవం విహితః ఇంద్రజితా అనేన ప్రకారేణ కృతః - ఆత్మయోనే రస్త్రబంధః మయా అనువర్తితవ్య ఇత్యన్వయః. ౪౨. స ఇతి. పితామహానుగ్రహం విమోక్షహేతుభూత మనుగ్రహం. ౪౩. అస్త్రేణేతి స్వస్యాదిత్య

దత్తచిత్త ఇత్యర్థః. ‘శరేషు మోఘే’ష్విత్యపి పాఠః. ౩౫ తత ఇతి. రాక్షసరాజసూనుః తస్య కపేః అవధ్యతాం సమీక్ష్య నిగ్రహార్థం బంధనార్థం - కథం నిగచ్ఛేత్ - నిశ్చేష్టతాం గచ్ఛేత్ - ఇతి తస్మిన్ హరివీరముఖ్యే మతిం చకారేతి సంబంధః. ౩౭. అవధ్య ఇతి. నిజగ్రాహ బబంధ ౩౯. * తిలకం. స హనుమాన్ స్వస్య తదస్త్రబంధం బ్రహ్మాస్త్రబంధం-కృతం బుద్ధ్వాఽపి ప్రభో ర్బ్రహ్మణః-ప్రభావా ద్వరదానాత్ - విగతాల్పవేగః విగతః అప్రాప్తః అల్పోఽపి వేగః పీడా యేన తాదృశః-అభీతచిత్త ఇతి యావత్ - ఆత్మనః పితామహానుగ్రహం ముహూర్తమాత్రేణ మదస్త్రనిరోధముక్తి రిత్యేవం రూపం. ౪౦. తత ఇతి. బ్రహ్మాస్త్ర మభిమంత్రితం - విదిత్వేతి శేషః. ౪౧. అథేంద్రజిదభిప్రాయానువాదపూర్వకం స్వకర్తవ్యమాహ—నమ ఇతి. లోకగురోః ప్రభావా దస్య బంధస్య విమోక్షణే మమ శక్తి ర్నాస్తి ఇత్యేవం మత్వా ఏవం విహితః ఇంద్రజితా అనేనప్రకారేణ కృతః - తత ఆత్మయోనే రస్త్రబంధః - మయా అనువర్తితవ్య ఇత్యన్వయః ౪౨. * తిలకం విమోక్షణశక్తిం ముహూర్తానంతరభావినీం - తాం చింతయిత్వా ముహూర్తమాత్రం పితామహాజ్ఞా మనువర్తతే స్మ. ౪౩. అస్త్రేణేతి

భయం మమ న జాయతే, పితామహమహేంద్రాభ్యాం రక్షితస్యానిలేన చ. ౨౨. గ్రహణే చాపి రక్షోభి ర్మహా న్మే గుణదర్శనః, రాక్షసేంద్రేణ సంవాద స్తస్మా ద్గృహ్ణంతు మాం పరే. ౨౪. స నిశ్చితార్థః పరవీరహంతా సమీక్ష్యకారీ వినివృత్తచేష్టః, పరైః ప్రసహ్యాభిగతై ర్నిగృహ్య ననాద తైస్తైః పరిభర్త్స్యమానః ౨౫. తత స్తం రాక్షసా దృష్ట్వా నిర్విచేష్ట మరిందమం, బబంధు శ్శణవల్కైశ్చ ద్రుమచీరైశ్చ సంహతైః. ౨౬ స రోచయామాస పరైశ్చ బంధనం ప్రసహ్య వీరై రభినిగ్రహం చ, కౌతూహలా న్మాం యది రాక్షసేంద్రో ద్రష్టుం వ్యవస్యేదితి నిశ్చితార్థః ౨౭. స బద్ధ స్తేన వల్కేన విముక్తోఽస్త్రేణ వీర్యవాన్, అస్త్రబంధ స్స చాన్యం హి న బంధ మనువర్తతే. ౨౯ అథేంద్రజిత్తు ద్రుమచీరబద్ధం విచార్యవీరః కపిసత్తమం తం, విముక్త మస్త్రేణ జగామ చింతాం నాన్యేన బద్ధో హ్యనువర్తతేఽస్త్రం. ౩౦. అహో మహత్కర్మ కృతం నిరర్థకం న రాక్షసై ర్మంత్రగతి ర్విమృష్టా, పునశ్చ నాస్త్రే విహతేఽస్త్ర మన్య త్ప్రవర్తతే సంశయితా స్స్మ సర్వే. ౩౧ అస్త్రేణ హనుమా న్ముక్తో నాత్మాన మవబుధ్యత, కృష్యమాణ స్తు రక్షోభి స్తైశ్చ బంధైః

గ్రాసానంతరం పితామహమహేంద్రాభ్యా మనిలేన చ రక్షితత్వా న్న మే భయ మిత్యర్థః. ౨౨. గ్రహణ ఇతి. గుణదర్శనః గుణపర్యవసాయీ - సంవాదః. ౨౪—౨౫ తత స్తమితి. శణవల్కైః శణత్వగ్భిః - సంహతైః సజ్జీకృతైః - ద్రుమచీరైః వల్కలైః. ౨౬. స ఇతి. రాక్షసేంద్రః కౌతూహలాత్ మాం ద్రష్టుం వ్యవస్యే దితి నిశ్చితార్థ స్సన్ బంధనాదికం రోచయామాసేతి సంబంధః. ౨౯. అథేంద్రజిత్త్వితి. అన్యేన శణవల్కలాదినా - బద్ధః అస్త్రం నానువర్తతే నాస్త్రేణ బద్ధ ఇవ వర్తత ఇత్యర్థః. అహో ఇతి - మంత్రగతిః బ్రహ్మాస్త్రమంత్రపద్ధతిః న విమృష్టా - న పర్యాలోచితేత్యర్థః - బంధాంతరేణ సహానవస్థానరూపం బ్రహ్మాస్త్రస్వభావ మనాలోచ్య శణబంధాదికం రాక్షసైః కృత మితి భావః. అస్త్రే విహతే బ్రహ్మాస్త్రే ప్రతిహతే - అన్యదస్త్రం న ప్రవర్తతే న ప్రభవతీత్యర్థః. తదేవ బ్రహ్మాస్త్రం ప్రయుజ్యతా మిత్యాశంక్యాహ— పునశ్చేతి- పున ర్న ప్రవర్తతే ప్రయుక్తం బ్రహ్మాస్త్రం పునర్న ప్రభవతీత్యర్థః సర్వ ఇత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం- ఇతి చింతాం జగామేతి పూర్వేణ సం

పితామహమహేంద్రాభ్యాం రక్షితస్యానిలేన చేత్యుక్తిః ఆదిత్యగ్రాసప్రవృత్త్యనంతర మితి జ్ఞేయం- ౨౪. సఇతి. సమీక్ష్యకారీ-విచార్య కరోతీతి సమీక్ష్యకారీ. ౨౫. తత ఇతి. శణవల్కైః శణత్వగ్భిః. సంహతైః త్రిగుణితైః. ౨౬. స ఇతి. స హనుమాన్ - రాక్షసేంద్రః కౌతూహలా న్మాం ద్రష్టుం వ్యవస్యేదితి నిశ్చితార్థస్సన్ - బంధనాదికం రోచయామాసేతి సంబంధః ౨౭. * తిలకం. అస్త్రబంధమోక్షోఽపి తద్దైవాజాయతేత్యాహ—స ఇతి వల్కలేన తజ్జన్యరజ్జ్వైవ బద్ధః అస్త్రేణ తు విముక్తః కుత స్తత్రాహ— అస్త్రబంధో మంత్రబంధోఽన్యం బంధం నానువర్తతే ఇతరబంధేన సహ నతిష్ఠతి - తస్మిన్ సతి మంత్ర బంధో నశ్యతీ త్యర్థః ౨౯. అథేంద్రజిదితి. ద్రుమచీరబద్ధం - అత ఏవ అస్త్రేణ విముక్తం విచార్య - అన్యేన శణవల్కలాదినా బద్ధో హనుమాన్ అస్త్ర మనువర్తతే - అస్త్రేణ బద్ధ ఇవ వర్తతే- ఇత్యపి విచార్య-చింతాం జగామేతి సంబంధః.అథాఽఽత్మాన ముపాలభతే—

ర్నిపీడితః. ౪౨. హన్యమాన స్తతః క్రూరై రాక్షసైః కాష్ఠముష్టిభిః, సమీపం
రాక్షసేంద్రస్య ప్రాకృష్యత స వానరః. ౪౩ అథేంద్రజి త్తం ప్రసమీక్ష్య ముక్త
మస్త్రేణ బద్ధం ద్రుమచీరసూత్రైః, వ్యదర్శయ త్తత్ర మహాబలం తం హరిప్రవీరం
సగణాయ రాజ్ఞే ౪౪. తం మత్త మివ మాతంగం బద్ధం కపివరోత్తమం, రాక్షసా
రాక్షసేంద్రాయ రావణాయ న్యవేదయన్. ౪౫ కోఽయం కస్య కుతో వాఽత్ర
కిం కార్యం కో వ్యపాశ్రయః, ఇతి రాక్షసవీరాణాం తత్ర సంజజ్ఞిరే కథాః ౪౬.
హన్యతాం దహ్యతాం వాఽపి భక్ష్యతా మితి చాపరే, రాక్షసా స్తత్ర సంక్రుద్ధాః
పరస్పర మథాబ్రువన్ ౪౭. అతీత్య మార్గం సహసా మహాత్మా స తత్ర రక్షోఽధిప
పాదమూలే, దదర్శ రాజ్ఞః పరిచారవృద్ధాన్ గృహం మహారత్నవిభూషితం చ. ౪౮.
స దదర్శ మహాతేజా రావణః కపిసత్తమం, రక్షోభి ర్వికృతాకారైః కృష్యమాణ
మిత స్తతః. ౪౯ రాక్షసాధిపతిం చాపి దదర్శ కపిసత్తమః, తేజోబలసమాయు
క్తం తపంత మివ భాస్కరం ౫౦. స రోషసంవర్తితతామ్రదృష్టి ర్దశానన స్తం కపి
మన్వవేక్ష్య, అథోపవిష్టా న్కులశీలవృద్ధాన్ సమాదిశ త్తం ప్రతి మంత్రిముఖ్యాన్.
౫౧. యథాక్రమం తైః స కపి ర్విపృష్టః కార్యార్థ మర్థస్య చ మూల మాదౌ,
నివేదయామాస హరీశ్వరస్య దూత స్సకాశా దహ మాగతోఽస్మి. ౫౨. ఇతిశ్రీ
మద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః.

తత స్స కర్మణా తస్య విస్మితో భీమవిక్రమః, హనుమా న్రోషతామ్రాక్షో

బంధః. ౪౧ అస్త్రేణేతి. నావబుధ్యత నావధృతవాన్. ౪౭—౪౮. అతీత్యేతి. పరిచారవృద్ధాన్ అమాత్యవృద్ధాన్ ౪౯—౫౧. యథాక్రమితి. కార్యార్థం కర్తవ్యార్థం - అర్థస్య కర్తవ్యార్థస్య - మూలం నిమిత్తం - ప్రేషయితార మిత్యర్థః - అనయో ర్విపృష్ట ఇత్యనేన సంబంధః - శ్లోకాంత ఇతి కరణం బోధ్యం - వక్ష్యమాణసంగ్రహోఽయం. ౫౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

తతస్స ఇత్యాది. కర్మణా తస్య విస్మితః - యుద్ధార్థం రావణేనాగంతవ్య మితి మయా యత్నః

అహో ఇతి. మహత్కర్మ బ్రహ్మాస్త్రేణ హనుమద్బంధనకర్మ - రాక్షసై ర్నిరర్థకం కృతం - కుతః మంత్రస్మృతిః న శక్యా - బ్రహ్మాస్త్ర మంత్రధారణ మశక్య మిత్యర్థః. న చ పునః కరణం శక్య మిత్యాహ— పునశ్చేతి న ప్రవర్తతే- ప్రయుక్తం బ్రహ్మాస్త్రం పున ర్న ప్రభవతీత్యర్థః—అతః సంశయితాః స్మ సర్వ ఇతి చింతాం జగామేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪౫ కోఽయ మితి. అత్ర రావణపురే కో వ్యపాశ్రయః కో వా ఆశ్రయః. ౪౮ అతీత్యేతి. పరిచారవృద్ధాన్ అమాత్యవృద్ధాన్. ౫౧. యథాక్రమ మితి. కార్యార్థం కర్తవ్యార్థం - అర్థస్య చ మూలం అర్థకారణం - కార్యం ప్రతి ప్రేషయితార మితి యావత్ - పృష్టస్సన్ దూతస్స న్నహ మాగతోఽస్మీతి నివేదయామాసేతి సంబంధః. ౫౨ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

తత ఇతి. కర్మణా తస్య విస్మితః స్వయం సింహాసనా దచలిత ఏవ బ్రహ్మాస్త్రేణ స్వబంధనకర్మ

రక్షోధిప మవైక్షత. ౧. భ్రాజమానం మహార్హేణ కాంచనేన విరాజతా, ముక్తాజాలావృతే నాథ మకుటేన మహాద్యుతిం. వజ్రసంయోగసంయుక్తై ర్మహార్హమణివిగ్రహైః, హైమై రాభరణై శ్చిత్రై ర్మనసేవ ప్రకల్పితైః. మహార్హక్షౌమసంవీతం రక్తచందనరూషితం, స్వనులిప్తం విచిత్రాభి ర్వివిధాభి శ్చ భక్తిభిః. వివృతై ర్దర్శనీయై శ్చ రక్తాక్షై ర్భీమదర్శనైః, దీప్తతీక్ష్ణమహాదంష్ట్రైః ప్రలంబదశనచ్ఛదైః. శిరోభి ర్దశభి ర్వీరం భ్రాజమానం మహౌజసం, నానావ్యాళసమాకీర్ణై శ్శిఖరై రివ మందరం. నీలాంజనచయప్రఖ్యం హారే ణోరసి రాజతా, పూర్ణచంద్రాభవక్త్రేణ సబలాక మివాంబుదం. బాహుభి ర్బద్ధకేయూరై శ్చందనోత్తమరూషితైః, భ్రాజమానాంగదైః పీనైః పంచశీర్షై రివోరగైః మహతి స్ఫాటికే చిత్రే రత్నసంయోగసంస్కృతే, ఉత్తమాస్తరణాస్తీర్ణే సూపవిష్టం వరాసనే అలంకృతాభి రత్యర్థం ప్రమదాభి స్సమంతతః, వాలవ్యజనహస్తాభి రారా త్సముపసేవితం. దుర్ధరేణ ప్రహస్తేన మహాపార్శ్వేన రక్షసా, మంత్రిభి ర్మంత్రతత్త్వజ్ఞై ర్నికుంభేన చ మంత్రిణా. సుఖోపవిష్టం రక్షోభి శ్చతుర్భి ర్బలదర్పితైః, కృత్స్నః పరివృతో లోక శ్చతుర్భి రివ సాగరైః. మంత్రిభి ర్మంత్రతత్త్వజ్ఞై రన్యై శ్చ శుభబుద్ధిభిః, అన్వాస్యమానం రక్షోభి స్సురై రివ సురేశ్వరం. అపశ్య ద్రాక్షసపతిం హనుమా నతితేజసం, విష్ఠితం మేరుశిఖరే సతోయ మివ తోయదం. ౧౪. స తై స్సంపీడ్యమానోఽపి రక్షోభి ర్భీమవిక్రమైః, విస్మయం పరమం గత్వా రక్షోఽధిప మవైక్షత ౧౫. భ్రాజమానం తతో దృష్ట్వా హనుమా న్రాక్షసేశ్వరం, మనసా చింతయామాస తేజసా తస్య మోహితః. ౧౬. అహో రూప మహో ధైర్య మహో సత్త్వ మహో ద్యుతిః, అహో రాక్షసరాజస్య స

కృతః - స తు నీతిజ్ఞ ఆసనస్థ ఏవ ఇంద్రజిన్ముఖే మాం నిబధ్యానీతవా నిత్యానయనకర్మణా జాతవిస్మయ ఇత్యర్థః. ౧. భ్రాజమానమిత్యాది వజ్రసంయోగసంయుక్తైః వజ్రకీలనేన సంబద్ధైః - అత్ర భ్రాజమాన మిత్యనుషజ్యతే - మహార్హేతి - భక్తిభిః పఙ్క్తిభిః - ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా - యథా పఙ్క్తయో భవంతితథాఽనులిప్త ఇత్యర్థః. పూర్ణచంద్రాభవక్త్రేణ పూర్ణచంద్రతుల్యనాయకరత్నేన-వక్త్రం నాయకరత్నం - అభితో లగ్నముక్తామణిమండలం - కేయూరం భుజోపరిధార్యమాణ మాభరణం - అంగదం బాహుమధ్యస్థాభరణం - మంత్రిభిః ప్రశస్తమంత్రైః - అత స్సచివై రిత్యపునరుక్తిః. ౧౪—౧౬. అహో ఇత్యాది. యదీతి - అయం రావణకృతః అధర్మః బలవా న్న స్యాద్యది - తదాఽ

విస్మిత ఇత్యర్థః. ౧. వజ్రేతి. వజ్రేతి. వజ్రసంయోగసంయుక్తైః వజ్రకీలేన సంబద్ధైః-ఆభరణై ర్భ్రాజమాన మిత్యనుషంగః. మహార్హేతి. భక్తిభిః కస్తూర్యాదిరచనావిశేషైః మంత్రిభి రితి మంత్రీబుద్ధిసహాయః-సచివః కార్యసహాయః. ౧౪. *తిలకం. రక్షోధిప మవైక్షత న తు రక్షఃకృతపీడా మిత్యర్థః ౧౫—౧౬. యద్యధర్మ ఇతి అయ మధర్మః రావణకృతో ఽధర్మః న స్యా ద్యది-అయం రాక్షసేశ్వరః బలవాన్

ర్వాలక్షణ యుక్తతా, యద్యధర్మో న బలవాన్ స్యాదయం రాక్షసేశ్వరః, స్యాదయం సురలోకస్య స శక్రస్యాపి రక్షితా అస్య క్రూరై ర్నృశంసైశ్చ కర్మభి ర్లోకకుత్సితైః, తేన బిభ్యతి ఖల్వస్మా ల్లోకా స్సామరదానవాః అయం హ్యుత్సహతే క్రుద్ధః కర్తు మేకార్ణవం జగత్, ఇతి చింతాం బహువిధా మకరో న్మతిమాన్ హరిః. దృష్ట్వా రాక్షసరాజస్య ప్రభావ మమితౌజసః. ౨౦౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. సున్దరకాణ్డే - ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః.

పఞ్చాశ స్సర్గః.

తముద్వీక్ష్య మహాబాహుః పింగాక్షం పురత స్థితం, కోపేన మహతా ఽఽవిష్టో రావణో లోకరావణః. శంకాహతాత్మా దధ్యౌ స కపీంద్రం తేజసా వృతం,కి మేష భగవా న్నందీ భవే త్సాక్షా దిహాగతః. యేన శప్తో ఽస్మి కైలాసే మయా సంచాలితే పురా, సోఽయం వానరమూర్తి స్స్యా త్కింస్వి ద్బాణో ఽపి వాఽసురః. ౩ స రాజా రోషతామ్రాక్షః ప్రహస్తం మంత్రిసత్తమం,కాలయుక్త మువాచేదం వచో విపుల మర్థవత్. ౪. దురాత్మా పృచ్ఛ్యతా మేష కుతః కిం వా ఽస్య కారణం, వనభంగే చ కోఽస్యార్థో రాక్షసీనాం చ తర్జనే. ౫. మత్పురీ మప్రధృష్యాం వా గమనే కిం ప్రయోజనం,ఆయోధనే వా కిం కార్యం పృచ్ఛ్యతా మేష దుర్మతిః. ౬. రావణస్య వచ శ్శ్రుత్వా ప్రహస్తో వాక్య మబ్రవీత్, సమాశ్వసిహి భద్రం తే న భీః కార్యా త్వయా కపే.౭. యది తావ త్త్వమింద్రేణ

యం రాక్షసేశ్వరః సశక్రస్య సురలోకస్యాపి రక్షితా స్యాత్ - అస్యేతి - తేన కర్మభిః కృతేన పూర్వోక్తే నాధర్మేణ హేతునా ౨౦౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః

తముద్వీక్ష్యేత్యాది బాణః మహాబలిసుతః - అనేన తేనాపి కించిత్ శప్త మితి గమ్యతే అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౩—౪ దురాత్మా పృచ్ఛ్యతా మితి అస్య వివరణం కుత ఇత్యాది - కుతః కస్మా ద్దేశా దాగతః-కిం వాఽస్య కారణం-అస్య కః ప్రేరకః - మత్పురీం ప్రతీతి శేషః - ఆయోధనే యుద్ధే - కిం కార్యం కిం ప్రయోజనం ౬—౭ యది తావత్త్వ మింద్రేణేత్యాది. యది వైశ్ర

స్యాత్ - సశక్రస్య సురలోకస్య రక్షితాఽపి స్యాదితి సంబంధః. అస్యేతి. క్రూరైః భీషణైః నృశంసైః పరద్రోహాచరణశీలైః - తేన పూర్వోక్తే నాధర్మేణ చ. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః

* తిలకం. ఆవిష్టః ఆసీదితి శేషః. ౧. * తిలకం. తేజసా వృతం - దృష్ట్వేతి శేషః శంకాహతాత్మేత్యుక్తాం శంకా మేవాహ—నందీ వానరముఖ్య ఏషః ప్రమథగణాధిపః. ౨ శప్తః-మన్ముఖసదృశముఖైః తవ నాశో భవిష్యతీతి శప్తః. సోఽయమితి. బాణో బలిసుతః మహాసుర ఇతి దధ్యావితి పూర్వేణ సంబంధః. ౩ * తిలకమ్. కాలయుక్తం కాలోచితం. ౪. దురాత్మేతి. కుతః కస్మా ద్దేశా దాగతః కిం వాఽస్య కారణం అస్య కో వా ప్రేషకః మత్పురీ మితి - ఉద్దిశ్యేతి శేషః.

ప్రేషితో రావణాలయం, తత్త్వ మాఖ్యాహి మా భూ త్తే భయం వానర మో
క్ష్యసే. యది వై శ్రవణస్య త్వం యమస్య వరుణస్య చ, చారరూప మిదం కృత్వా
ప్రవిష్టో నః పురీ మిమాం. విష్ణునా ప్రేషితో వాఽపి దూతో విజయకాంక్షిణా,
౯½. నహి తే వానరం తేజో రూపమాత్రం తు వానరం. తత్త్వతః కథయస్వాద్య
తతో వానర మోక్ష్యసే, అనృతం వదత శ్చాపి దుర్లభం తవ జీవితం అథవా
యన్నిమిత్తం తే ప్రవేశో రావణాలయే, ౧౧½. ఏవ ముక్తో హరిశ్రేష్ఠ స్తదా రక్షో
గణేశ్వరం అబ్రవీ న్నాస్మి శక్రస్య యమస్య వరుణస్య వా, ధనదేన న మే సఖ్యం విష్ణునా నాస్మి చోదితః. జాతి రేవ మమ త్వేషా వానరోఽహ మిహాగతః, దర్శనే రాక్షసేంద్రస్య దుర్లభే త దిదం మయా. వనం రాక్షసరాజస్య దర్శనార్థే వినాశితం, తత స్తే రాక్షసాః ప్రాప్తా బలినో యుద్ధకాంక్షిణః రక్షణార్థం తు దేహస్య ప్రతి యుద్ధా మయా రణే, అస్త్రపాశై ర్న శక్యోఽహం బద్ధుం దేవాసురై రపి పితా మహాదేవ వరో మమాప్యేషోఽభ్యాగతః, రాజానం ద్రష్టుకామేన మయాఽస్త్ర మనువర్తితం. విముక్తో హ్యహ మస్త్రేణ రాక్షసై స్త్వభిపీడితః, కేనచి ద్రాజకార్యేణ సంప్రాప్తోఽస్మి తవాంతికం. దూతోఽహ మితి విజ్ఞేయో రాఘవస్యామితౌజసః, శ్రూయతాం చాపి వచనం మమ పథ్య మిదం ప్రభో. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - పఞ్చాశ స్సర్గః

వణ'స్యేత్యాదేః 'దూతో విజయకాంక్షి'ణేత్యంతస్య 'తత్త్వ మాఖ్యా'హీతి పూర్వేణ సంబంధః
౯½. నహీత్యాది అథవేతి య న్నిమిత్తం కృత్వా తే ప్రవేశః తన్నిమిత్తం కథయస్వేతి పూర్వేణ సంబంధః.
౧౧½. ఏవ ముక్త ఇత్యాది రక్షోగణేశ్వరమిత్యన్తం ప్రస్తారం ప్రహస్తం పృష్ఠతః కృతవా నితి గమ్యతే. ఏషా వానరతా - రాక్షసేంద్రస్య, తవేతి శేషః ప్రతి యుద్ధాః ప్రతిప్రహృతాః - మమాపీతి తవే వేత్యర్థః తర్హి కథం బద్ధోఽసీత్యాశంక్యాహ — రాజానమితి. పీడితః బద్ధ స్సన్ అస్త్రేణ విముక్తః - హిశబ్దోఽవధారణే. బ్రహ్మాస్త్రస్య సాధనాంతరాసహత్వా దితి భావః. అస్తు సర్వ మేత న్మద్దర్శనార్థం - మద్దర్శనం వా కిమర్థం తత్రాహ — కేనచిదితి ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చాశ స్సర్గః.

౯½. అథవేతి. య న్నిమిత్తం కృత్వా తే ప్రవేశః త న్నిమిత్తం కథయస్వేతి పూర్వేణ సంబంధః. 'అథ వా యన్నిమిత్త స్త' ఇతి పాఠే బహువ్రీహిః దర్శన ఇతి రాక్షసేంద్రస్య తవేతి శేషః. దర్శనే దుర్లభే సతి రాక్షసేంద్రస్య తవ దర్శనార్థం - త దిదం వనం నాశిత మితి సంబంధః రక్షణార్థమితి ప్రతి యుద్ధాః ప్రహృతాః. నను తవాస్త్రబంధాభావే కిమితి బ్రహ్మాస్త్రేణ బద్ధో రాక్షసైః పీడ్యస ఇత్యత ఆహ. — రాజాన మితి. అస్త్రవిముక్తోఽపి కార్యవశా ద్బుద్ధిపూర్వక మేవాహ మేభిః పీడ్యే ఏత స్మా మాకించిత్కర మితి భావః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చాశ స్సర్గః

ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః.

తం సమీక్ష్య మహాసత్త్వం సత్త్వవా న్హరిసత్తమః, వాక్య మర్థవ దవ్యగ్ర స్త మువాచ దశాననం. ౧. అహం సుగ్రీవసందేశా దిహ ప్రాప్త స్తవాలయం, రాక్షసేన్ద్ర హరీశ స్త్వాం భ్రాతా కుశల మబ్రవీత్ ౨ భ్రాతు శ్శృణు సమాదేశం సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, ధర్మార్థోపహితం వాక్య మిహ చాముత్ర చ క్షమం ౩ రాజా దశరథో నామ రథకుంజరవాజిమాన్, పితేవ బంధు ర్లోకస్య సురేశ్వరసమద్యుతిః ౪ జ్యేష్ఠ స్తస్య మహాబాహుః పుత్త్రః ప్రియకరః ప్రభుః, పితు ర్నిదేశా న్నిష్క్రాంతః ప్రవిష్టో దండకావనం ౫. లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా చాపి భార్యయా, రామో నామ మహాతేజా ధర్మ్యం పంథాన మాశ్రితః ౬ తస్య భార్యా వనే నష్టా సీతా పతి మనువ్రతా, వైదేహస్య సుతా రాజ్ఞో జనకస్య మహాత్మనః. ౭. స మార్గమాణ స్తాం దేవీం రాజపుత్త్ర స్సహానుజః, ఋశ్యమూక మనుప్రాప్త స్సుగ్రీవేణ సమాగతః. ౮. తస్య తేన ప్రతిజ్ఞాతం సీతాయాః పరిమార్గణం, సుగ్రీవస్యాపి రామేణ హరిరాజ్యం నివేదితం ౯ తత స్తేన మృధే హత్వా రాజపుత్త్రేణ వాలినం, సుగ్రీవ స్థాపితో రాజ్యే హర్యృక్షాణాం గణేశ్వరః. ౧౦. త్వయా విజ్ఞాతపూర్వ శ్చ వాలీ వానరపుంగవః, రామేణ నిహత స్సంఖ్యే శరేణైకేన వానరః ౧౧. స సీతామార్గణే వ్యగ్ర స్సుగ్రీవ స్సత్యసంగరః, హరీ

తం సమీక్ష్యేత్యాది. సమీక్షణోక్తిక్రియాభేదా త్తచ్ఛబ్దద్వయం. ౧. అహ మితి అహం రామదూత ఏవ-సందేశ స్తు సుగ్రీవస్యేతిభావః సుగ్రీవసందేశా త్సుగ్రీవసందేశాద్ధేతోః-సందేశప్రాపణార్థ మిత్యర్థః. ని. 'సందేశవా గ్వాచికం స్యా'దిత్యమరః ఇహ లంకాయాం- భ్రాతా భ్రాతృవద్ధితకరః-అబ్రవీత్ అప్రాక్షీత్ - యద్యపి సుగ్రీవేణ న సందిష్టం-తథాపి దూతోక్తం సర్వం స్వామ్యుక్త మేవేత్యాశయేనోక్తం ౨. భ్రాతు రితి. సమాదేశం సందేశరూప మితి వాక్యవిశేషణం ఇహ అస్మిన్ లోకే-అముత్ర పరలోకే - క్షమం అభ్యుదయసాధనం ౩—౪ ధర్మ్యం ధర్మా దనపేతం * 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయా దనపేత' ఇతి యత్ ప్రత్యయః. ౬—౭ స మార్గమాణ ఇతి సుగ్రీవేణ, సమేతి శేషః. యద్వా— లోకే వక్తారః స్వాత్మాన మన్య మివ నిర్దిశం త్యౌద్ధత్యాతిశయాత్ , యద్వా—అత్రానువాదా త్పూర్వం సుగ్రీవే నైవం వక్తవ్య మితి పరితం తదైవ హనుమాన్ పఠతీతి సమాదేశప్రాధాన్యా దన్యవాక్య మపి తథోచ్యత ఇతి కేచిత్ ప్రాహుః. యద్వా—సుగ్రీవసందేశస్య రామప్రయోజనపరత్వా త్సందేశోపయోగితయా రామసుగ్రీవయో స్సఖ్యాదికం దర్శయతి—రాజా దశరథ ఇత్యాదినా ౮ —౧౧

---

* తిలకం. అథ సుగ్రీవసందేశకథనవ్యాజేన సామదండాన్యతరవిషయత్వనిశ్చయాయ న్యాయానుసారీ న వేతి జిజ్ఞాసతి.—తి మిత్యాది ౧. అహ మితి వాలిరావణయోః సఖిత్వసంబంధత్వాత్ భ్రాతృత్వం - కుశల మబ్రవీత్, అప్రాక్షీ దిత్యర్థః ౨. భ్రాతు రితి. సమాదేశం సందేశరూపం వాక్య మితి సామానాధికరణ్యం ౩ నను కిం త త్సుగ్రీవసందిష్ట మిత్యాకాంక్షాయాం య న్మయోచ్యతే తదేవ తదీయాశయేన హనుమాన్ స్వయ మేవ సర్వం సందిశతి—'రాజా దశరథ' ఇత్యాదినా 'జానకీ ప్రతిదీయతా'మిత్యంతేన ౧౦. త్వయేతి. త్వయా విజ్ఞాతపూర్వ శ్చ వాలీతి మర్మోక్తిః స తేన నిహత ఇతి,

స్సంప్రేషయామాస దిశ స్సర్వా హరీశ్వరః ౧౨. తాం హరీణాం సహస్రాణి శతాని నియుతాని చ, దిక్షు సర్వాసు మార్గంతే హ్యధ శ్చోపరి చాంబరే.౧౩ వైనతేయ సమాః కేచి త్కేచి త్తత్రానిలోపమాః, అసంగగతయ శ్శీఘ్రా హరివీరా మహాబలాః. ౧౪. అహం తు హనుమా న్నామ మారుతస్యౌరస స్సుతః, సీతాయాస్తు కృతే తూర్ణం శతయోజన మాయతం. సముద్రం లంఘయిత్వైవ తాం దిదృక్షు రిహాగతః, భ్రమతా చ మయా దృష్టా గృహే తే జనకాత్మజా ౧౫. తద్భవాన్ దృష్టధర్మార్థ స్తపః కృతపరిగ్రహః, పరదారాన్ మహాప్రాజ్ఞ నోపరోద్ధుం త్వ మర్హసి ౧౬. న హి ధర్మవిరుద్ధేషు బహ్వపాయేషు కర్మసు మూలఘాతిషు, సజ్జంతే బుద్ధిమంతో భవద్విధాః. ౧౭. క శ్చ లక్ష్మణముక్తానాం రామకోపానువర్తినాం,

---

స ఇతి సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః. ని. 'కర్బురే చ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర' ఇత్యమరః ౧౨. తామితి అధశ్చోపరి చాంబరే, పాతాళే భూమా ఆకాశే చేత్యర్థః ౧౩. వైనతేయేతి. అసంగగతయ ఇతి శీఘ్రత్వే హేతుః. ౧౪ అహం త్వితి ఔరస స్సుతః క్షేత్రజత్వవ్యావృత్తయే ఔరసపదం సీతాయా స్తు కృతే సీతాలాభాయ - తాం దిదృక్షు రితి యోజ్యం. * రామా. రావణహృదయపరిజ్ఞానార్థం తత్కాలోదితప్రతిభయా సుగ్రీవసందేశం కల్పయిత్వా వదతి— భ్రాతురితి. సమాదేశం సందేశం- సుగ్రీవసందేశస్య రామప్రయోజనపరత్వా త్సందేశోపయోగితయా రామసుగ్రీవయో స్సఖ్యాదికం 'రాజా దశరథ' ఇత్యారభ్య 'భ్రమతా చ మయా దృష్టా గృహే తే జనకాత్మ' జేత్యంతేన ప్రతిపాదయన్ - 'తద్భవా' నిత్యాదినా 'కృత్వా సుఖమ వాప్నుయా' దిత్యంతేన సుగ్రీవసందేశం వదతి. ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం - 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయా దనపేత' ఇతి యత్ప్రత్యయః. సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః. ని. 'కర్బురే చ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర' ఇత్యమరః. ౧౫. ఏవం సుగ్రీవసంబంధం ప్రతిపాద్య సుగ్రీవసందేశం వదతి—తద్భవానిత్యాదినా దృష్టధర్మార్థః, శాస్త్రేణ విదితధర్మార్థస్వరూప ఇత్యర్థః. తపఃకృతపరిగ్రహః తపసి విషయే కృతస్వీకారః-యద్వా—తపసా స్వయంకృతపరిగ్రహః, స్వారసికతపస్క ఇతి యావత్, హేతుగర్భ విశేషణే ౧౬ నహీతి ధర్మవిరుద్ధేషు ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధేషు ధర్మవిరుద్ధత్వేఽపి యా త్సౌఖ్యావహం తత్కార్య మిత్యత్రాహ—బహ్వపాయేష్వితి బహుహానికరేష్విత్యర్థః అపాయాః కథంచి త్పరిహ్రియంత ఇత్యాశంక్యాహ——మూలఘాతిష్వితి. స్వవినాశకరే ష్విత్యర్థః. కర్మసు పరదారాపహారేషు న సజ్జంతే నోద్యుక్తా భవంతి ౧౭. కశ్చేతి. రామ

రామోత్కర్షశ్చ ప్రతిపాదిత ఇతి జ్ఞేయం ౧౪. * తిలకం. 'త్వాం దిదృక్షు రిహాగత' ఇతి పాఠః. త్వాం సుగ్రీవభ్రాతరం రావణం - గస్మిన్ దృష్టే సర్వలోకవృత్తాంతజ్ఞః స సీతాగతిం వక్ష్యతీతి సుగ్రీవేణోక్తత్వా త్త్వాం దిదృక్షు రిహాగతః దైవా త్వంగూపరి గంగాపాతవత్ తవ గృహే భ్రమతా మయా జానకీ దృష్టా. ౧౫ తద్భవా నితి. దృష్టధర్మార్థః ధర్మార్థశాస్త్రపారదృశ్వా- తపః కృతపరిగ్రహః కృతతపఃపరిగ్రహః - మహాతపస్సంపన్న ఇత్యర్థః. యస్మా దేతాదృశ స్త్వం-తస్మా త్పరదారా నుపరోద్ధుం నార్హసీతి యోజనా. ౧౬ అనేన మమ కా హాని రిత్యత ఆహ—నహీతి. ధర్మవిరుద్ధేషు, అధర్మేష్విత్యర్థః. అధర్మఫల మాహ—బహ్వపాయేషు బహ్వనర్థేషు నను సర్వాపాయప్రతీకారసమర్థస్య కిమియం వాచో యుక్తిః? ఇత్యత్రాహ— మూలఘాతిషు-మూలతో వినష్టః కిం ప్రతికరిష్యతీతి భావః. ౧౭.

శరాణా మగ్రత స్థాతుం శక్తో దేవాసురే ష్వపి. ౧౯. న చాపి త్రిషు లోకేషు రాజ న్విద్యేత కశ్చన, రాఘవస్య వ్యలీకం యః కృత్వా సుఖ మవాప్నుయాత్. ౨౦. త త్త్రికాలహితం వాక్యం ధర్మ్య మర్థానుబంధి చ, మన్యస్వ నర దేవాయ జానకీ ప్రతిదీయతాం. ౨౧. దృష్టా హీయం మయా దేవీ లబ్ధం య దిహ దుర్లభం, ఉత్తరం కర్మ య చ్ఛేషం నిమిత్తం తత్ర రాఘవః. ౨౨. లక్షితేయం మయా సీతా తథా శోకపరాయణా, గృహ్య యాం నాభిజానాసి పంచాస్యా మి వ పన్నగీం ౨౩. నేయం జరయితుం శక్యా సాసురై రమరై రపి, విషసంసృష్ట మత్యర్థం భుక్తమ న్నమివౌజసా. తపస్సంతాపలబ్ధ స్తే యోఽయం ధర్మపరిగ్రహః, న స నాశయితుం న్యాయ్య ఆత్మ

కోపానువర్తినాం, రామకోపానుసారేణ నిర్గతానా మిత్యర్థః ౧౯ నచాపీతి వ్యలీకం అప్రియం. ని 'వ్యలీకం త్వప్రియేఽనృత' ఇత్యమరః. ౨౦ త దితి త త్తస్మాత్ - అధర్మాపహత్వాత్ రామాపరాధస్య పరిహర్తవ్యత్వా చ్చ - త్రికాలహితం భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలహితం దారుణా ధర్మస్య స్వపూర్వపురుషవినాశకత్వేన తత్పరిహారస్య భూతకాలహితత్వం మన్యస్వ - మత్వా ప్రతిదీయతా మితి యోజ్యం. ౨౧. జానకీహరణే కిం మానం తత్రాహ—దృష్టా హీతి. య త్సీతాదర్శనం - దుర్లభం ఇతరవానరాలభ్యం - త ల్లబ్ధం. తర్హి సా నీయతా మిత్యత్రాహ—ఉత్తర మితి - సీతాదర్శనోత్తరం-య చ్ఛేషం కర్మ సీతానయనం-తత్ర రాఘవో నిమిత్తం-అజ్ఞప్తస్యైవ మయా కర్తవ్యత్వా దితి భావః. ౨౨. దృష్టయాఽపి మద్వశంవదయా సీతయా రామః కింకరిష్యతీత్యాశంక్యాహ—లక్షితేయ మితి. తథేతి వాచామగోచరత్వోక్తిః. నేయం తవ వశ్యా- ప్రత్యుత పన్నగీవ తవ ప్రాణహారిణీతి భావః ౨౩. నేయ మితి. ఓజసా అమరపక్షే ప్రతాపేన - అన్నపక్షే జాఠరాగ్నినా. ౨౪. తపః కృచ్ఛ్రలబ్ధ మిష్టం మహా జ్జీవనం వృథా మా నాశయే త్యాహ—తపఇతి. తప స్సంతాపః తపశ్చర్యా - ఓదనపాకం పచతీతివ న్నిర్దేశః. తేన లబ్ధః - పరిగృహ్యత ఇతి పరిగ్రహః ఫలం - ధర్మపరిగ్రహః ధర్మఫలం-తాదృశో యోఽయ మాత్మప్రాణపరిగ్రహః ఆత్మనః ప్రాణానాం చ పరిగ్రహః స్వీకారః - జీవన మితి యావత్. స నాశయితుం - న న్యాయ్యం న యుక్తం - అవ్యయ మేతత్. తపః క్లేశలబ్ధం తద్వ్యతి

ననూ సర్వమూలఫలచ్ఛేదినో మే కో మూలచ్ఛేదీ త్యత ఆహ—కశ్చేత్యాది. ౧౯ నేతి వ్యలీకం అపరాధం. ౨౦. తదితి త్రికాలహితం త ద్వాక్యం సుగ్రీవోక్తం - త్రికాలహితం సీతానుపరోధేన పూర్వాపరాధనాశాత్ వర్తమానైశ్వర్యావిరోధాత్ భావిశుభహేతుత్వా చ్చ త్రికాలహితం-ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం - అర్థానుబంధి చ మన్యస్వ జానీహి - అతో నరదేవాయ జానకీ ప్రతిదీయతా మితి సంబంధః ౨౧. న చ సీతాఽత్ర నాస్తీత్యపహ్నోతుం శక్యమి త్యాహ—దృష్టా హీతి. య త్సీతాదర్శనరూపం వస్తు దుర్లభం - సీతాన్వేషణప్రేషితైః సర్వై రపి వానరైః ప్రాప్తు మశక్యం-త దిహ మయా లబ్ధం యావ దాజ్ఞప్తం తావ త్కృతం, ఉత్తరకర్తవ్యం తు రామాయత్త మిత్యాహ—ఉత్తర మితి ౨౨. లక్షితేతి పంచాస్యాం పన్నగీ మివ యాం గృహ్య గృహీత్వా నాభిజానాసి-తథా శోకపరాయణా వాచా మగోచరశోకతత్పరా - ఇయం సీతా - మయా లక్షితేతి సంబంధః. పరమపతివ్రతా సీతా శోకపరాయణా సతీ లంకయాం రుద్ధేతి కృత్వా లంకా వినజ్క్ష్యతీతి భావః. ౨౩. *తిలకం. ఓజసా ఆహారశక్తిః తేన. ౨౪ తపఇతి తపస్సంతాపలబ్ధః తపశ్చర్యాలబ్ధో యోఽయం ధర్మపరిగ్రహః

ప్రాణపరిగ్రహః. ౨౨ అవధ్యతాం తపోభి ర్యాం భవా న్సమనుపశ్యతి, ఆత్మన స్సాసురై ర్దేవై ర్హేతు స్తత్రా ప్యయం మహాన్. ౨౩. సుగ్రీవో న హి దేవోఽయం నాసురో న చ రాక్షసః, న దానవో న గంధర్వో న యక్షో న చ పన్నగః. తస్మా త్ప్రాణపరిత్రాణం కథం రాజ న్కరిష్యసి, ౨౪. న తు ధర్మోపసంహార మధర్మఫలసంహితం తదేవ ఫల మన్వేతి ధర్మశ్చాధర్మనాశనః,

---

రిక్తధర్మ ఫలభూతం చ యజ్జీవన మాయుః తస్య వినాశయే త్యర్థః చకారాభావా దిత్థ మేవ యోజనా ౨౨ సర్వావధ్య స్యేహ మే కోఽయ మాయుర్వినాశక? ఇత్యాశంక్య పరిహరతి—అవధ్యతా మితి. తపోభి రార్జితాం సాసురై ర్దేవై ర్యాం ఆత్మనోఽవధ్యతాం భవాన్ సమనుపశ్యతి-తత్రాపి అవధ్యతాయాం సత్యా మపి - అయం వక్ష్యమాణః - హేతుః భవద్వధహేతు రస్తి-మహాన్ అపరిహార్యః. ౨౩. త మేవ హేతు మాహ—సుగ్రీవ ఇతి 'న చ రాక్షస' ఇతి పాఠ స్సమ్యక్. 'న చ మానుష' ఇతి పాఠే ప్రతిషేధప్రసక్తి రపి నాస్తీత్యుచ్యతే. 'తృణభూతా హి మే సర్వే ప్రాణినో మానుషాదయ' ఇత్యుత్తరశ్రీరామాయణే మనుష్యాదిభి రవధ్యత్వ స్యాప్రార్థితత్వాత్, న చ తిర్యంచ ఇతి వ ప్రసజ్య చ ప్రతిషిధ్యత ఇతి భావః తస్మా త్సుగ్రీవాత్. ౨౪. నను కి మనేనోపదేశేన?. కృతాని మయా పాపాని - తై శ్చావశ్యం ఫలప్రదై ర్భవితవ్య మిత్యాశంక్యాహ—నత్వితి తుశబ్ద ఉక్తశంకావ్యావర్తకః - ధర్మః ఉపసంహ్రియతేఽనేనేతి ధర్మోపసంహారం ధర్మఫలం - ఫలేన ధర్మస్యోపసంహ్రియమాణత్వాత్ క్లీబత్వ మార్షం తత్ అధర్మఫలసంహితం న భవతి కుతః? ఇత్యత్రాహ—తదేవ ఫల మన్వేతీతి. ధర్మఫల మేవానువర్తతే - నన్వధర్మే చ విద్యమానే కథం తత్ఫలాననువృత్తి స్తత్రాహ— ధర్మశ్చాధర్మనాశన ఇతి. చ ఉక్తశంకా నివృత్త్యర్థః- విరోధిని ధర్మే జాగ్రతి కథ మధర్మావార్తాపీత్యర్థః 'ధర్మేణ పాప మపనుద'తీతి శ్రుతేః యద్వా వ్యత్యయో వా కిం న స్యా త్తత్రాహ— ధర్మశ్చేతి. చోఽవధారణే. ధర్మ ఏవాధర్మనాశనః - తథా శ్రుతేః - న త్వధర్మః - ప్రమాణాభావా దితి భావః నను యది ధర్మః అధర్మనాశనః తర్హి ప్రాథమిక ఏవ ధర్మః - ఆధునికా న ధర్మా న్నివర్తయే దిత్యాశంక్యాహ— ప్రాప్త మితి. తావ చ్ఛబ్దః కార్త్స్న్యవాచీ - కృత్స్నం ధర్మఫలం -

---

ఆత్మప్రాణపరిగ్రహః - ఆత్మప్రాణానాం పరిగ్రహః తవాయుర్వర్ధక ఇతి యావత్. నాశయితుం న న్యాయ్య ఇతి యోజనా. ౨౨. పితామహ వరావధ్యస్య మే కేయం విభీషికే త్యాశంక్యాహ— అవధ్యతా మితి. తపోభి ర్హేతుభి - సాసురై ర్దేవై రాత్మనో యా మవధ్యతాం భవాన్ సమనుపశ్యతి తత్రాపి యథా అవధ్యత్వే - తథైవ వధ్యత్వేఽపి అయం హేతు రితి యోజనా. కోఽసౌ హేతు స్తత్రాహ— సుగ్రీవ ఇత్యాది. యద్యపి మానుషా దవధ్యత్వం న ప్రార్థితం - తథాప్యంగీకృత్యోత్తర మాహ—న చ మానుష ఇతి. 'నాసురో న చ రాక్షస' ఇతి పాఠ స్సమ్యక్ ఫలిత మాహ—తస్మా దితి. ౨౪. నను మహతా పూర్వసంచితేనైవ ధర్మేణ మమ త్రాణం భవిష్యతీత్యాశంక్య రోగరాజ్యాదివత్ ధర్మాధర్మఫలయోః సంభూయానుభవసిద్ధే రాత్మత్రాణసిద్ధిః? ఉతాధర్మబాధేన ధర్మఫలానుభవశ్చేతి ద్వేధా వికల్ప్య ద్వయస్యాసంభవ మాహ నత్వితి ధర్మోపసంహారం-ధర్మస్య ఫలవినాశ్యత్వాత్. ధర్మః ఉపసంహ్రియతేఽనేనేతి ధర్మోపసంహారం ధర్మఫలం సుఖం - తత్ అధర్మఫలసంహితం న భవతి, అధర్మేణ సహ భోగ్యం న భవతీత్యర్థః. తీవ్రతపఃపరదారాపహరణభవదీయధర్మాధర్మఫలయో ర్వధ్యత్వావధ్యత్వయోః జీవనతదభావయోః సహావస్థానవిరోధాత్ -రోగరాజ్యాదివత్ సంభూయానుభవో న సంభవతీతి భావః. ద్వితీయం దూషయతి - తదేవేతి. తత్ ధర్మఫల మేవాన్వేతి, ధర్మఫలం ధర్మఫలేన సహ తిష్ఠతీతి యావత్. ధర్మో నాధర్మనాశనః - అధర్మబాధేన ధర్మఫలానుభవో న ఘటతే

ప్రాప్తం ధర్మఫలం తావ ద్భవతా నాత్ర సంశయః. ఫల మస్యాప్యధర్మస్య క్షిప్రమేవ ప్రపత్స్యసే, ౨౯. జనస్థానవధం బుద్ధ్వా బుద్ధ్వా వాలివధం తథా. రామసుగ్రీవసఖ్యం చ బుధ్యస్వ హిత మాత్మనః, ౩౦. కామం ఖల్వహ మప్యేక స్సవాజిరథకుంజరాం. లంకాం నాశయితుం శక్త స్తస్యైష తు న నిశ్చయః, ౩౧. రామేణ హి ప్రతిజ్ఞాతం హర్యృక్షగణసన్నిధౌ. ఉత్సాదన మమిత్రాణాం సీతా యై స్తు ప్రధర్షితా, ౩౨. అపకుర్వన్హి రామస్య సాక్షా దపి పురందరః న సుఖం ప్రాప్ను యా దన్యః కింపున స్త్వద్విధో జనః, ౩౩. యాం సీతే త్యభిజానాసి యేయం తిష్ఠతి తే వశే. కాళరాత్రీతి తాం విద్ధి సర్వలంకావినాశినీం, ౩౪. త దలం కాలపాశేన

ఫల మస్యేతి తథాచ క్షిప్రం ధర్మ మాచర అన్యథా సద్య స్తే వినాశో భవిష్యతీతి భావః. అత్ర కర్తవ్యత్వేన విధీయమానో ధర్మ స్సీతాప్రదానపూర్వకరామవిషయశరణాగతి రేవ - శూరస్యా శౌర్యప్రవృత్త్యా ధర్మఫలం సర్వం క్షీణ మితి హనుమతాఽవగత మితి మంతవ్యం ౨౯. మాభూ ద్ధర్మాపేక్షా కార్యోపస్థితి రపేక్ష్యతా మిత్యాహ—జనస్థానేతి. రామసుగ్రీవసఖ్యం చేతి పరోక్షనిర్దే శస్య గతిః పూర్వ ముక్తా ౩౦. కామ మితి కామం అత్యంతం - అహం సుగ్రీవః-త స్యాశసం- ఏతస్య రామస్య - నిశ్చయః నిశ్చయవిషయః. ౩౧. కథ మిత్యత్రాహ—రామేణేతి. హర్యృక్ష గణసన్నిధౌ - వృద్ధసభాయాం ప్రతిజ్ఞాత మనతిక్రమణీయ మితి భావః. ౩౨—౩౩. యామితి. కాళరాత్రీతి కాచి చ్ఛక్తి రితి వదంతి ని. 'సమీ చ కాళరాత్రిశ్చ భైరవీ గణనాయి'కేత్యమరశేషః. ౩౪. త దల మితి. కాలపాశేన యమపాశేన-అతి స్సీతాం రామాయ దేహీతి హృదయం ౩౫. సీతాయా

ఇతి భావః. యద్వా—నను యేభ్యో అవధ్యత్వం న ప్రార్థితం తేభ్యోఽపి పూర్వోపార్జితో మహాసుకృతసంచయ ఏవ రక్షిష్యతీ త్యాశంక్య - ఏవం చే త్తుల్యన్యాయతయా త్వత్కృతః అధర్మ నిచయోఽపి త్వాం నాశయిష్యతీత్యాహ—నత్వితి. ధర్మోపసంహారం ధర్మస్య ఫలవినాశ్యత్వాత్. ధర్మః ఉపసంహ్రియతేఽనేనేతి ధర్మోపసంహారం ధర్మఫలం సుఖం - తత్ అధర్మఫలసంహితం విరుద్ధకారణకత్వా ద్దుఃఖసంహితం న భవతీత్యర్థః కింతు త దేవ ఫల మన్వేతి సుఖ మేవ ఫలత్వే నానువర్తతే. తుః చార్థే తేన అధర్మఫల మపి ధర్మఫలసహితం న భవతి. అధర్మఫల మేవ ఫలత్వే నానవర్తత ఇతి లభ్యతే న త్వధర్మం ధర్మో నాశయిష్యతీ త్యాశంక్యాహ.— ధర్మశ్చేతి. అత్ర నఞ్ అనువర్తతే. ధర్మః అధర్మనాశనో న భవతి - పూర్వకృతో ధర్మః ఇదానీంకృతాధర్మనాశ నో న భవతీత్యర్థః. చకారా దేవ మధర్మోఽపి ధర్మనాశనం నభవతీతి లభ్యతే. ధర్మాధర్మా వనుభవైక వినాశ్యా వితి భావః. నను మహతః పుణ్యఫలానుభవస్య సమాప్త్యనంతరం అధర్మఫలానుభవో భవిష్యతీత్యత్రాహ— ప్రాప్తమితి ధర్మఫలం తావత్ సాకల్యేన-ప్రాప్తం భుక్తం - అస్యాధర్మస్య సీతాహరణరూపస్య. ౨౯. మానుషో రామః కిం మాం కరిష్యతీతి మాశంకే రిత్యాశయే నాహ— జనస్థానేతి. ౩౦. కామ మితి ఏష తు మత్కర్తృకలంకావినాశ స్తు - తస్య రామస్య-ననిశ్చయః, న సమ్మత ఇత్యర్థః ౩౧. కుత ఇత్యత ఆహ—రామేణేతి ౩౨. అతిబలశాలినో మే సీతాపహారేణ రామా దిభిః కి మిత్యత ఆహ— అపకుర్వన్ హీతి. ౩౩ * తిలకమ్. కాళరాత్రి ర్మహాప్రలయకర్త్రీ భగ వత శ్శక్తిః ౩౪. * తిలకమ్ విగ్రహ శ్శరీరం స్కంధావసక్తేన స్కంధసంబంధకరణేన ఆత్మని

సీతావిగ్రహరూపిణా. స్వయం స్కంధావసక్తేన క్షమమాత్మని చింత్యతాం, ౩౫½.
సీతాయా స్తేజసా దగ్ధాం రామకోపప్రపీడితాం దహ్యమానా మిమాంపశ్యపురీం
సాట్టప్రతోళికాం, ౩౬½. స్వాని మిత్రాణి మంత్రీంశ్చ జ్ఞాతీన్ భ్రాతౄన్ సుతాన్
హితాన్. భోగాన్ దారాంశ్చ లంకాంచ మావినాశ ముపానయ, ౩౭½ సత్యం రాక్షస
రాజేంద్ర శృణుష్వ వచనం మమ రామదాసస్యదూతస్య వానరస్య విశేషతః, ౩౮½.
సర్వాన్ లోకాన్సుసంహృత్య సభూతాన్ సచరాచరాన్. పునరేవ తథా స్రష్టుం శ
క్తో రామో మహాయశాః, ౩౯½ దేవాసురనరేన్ద్రేషుయక్షరక్షోగణేషుచ విద్యాధరేషు
సర్వేషు గంధర్వేషూరగేషుచ, సిద్ధేషు కిన్నరేంద్రేషు పతత్రిషుచసర్వతః సర్వభూతే
షు సర్వత్ర సర్వకాలేషు నాస్తి సః, యో రామం ప్రతియుధ్యేత విష్ణుతుల్యపరాక్ర
మం ౪౨ సర్వలోకేశ్వర స్యైవం కృత్వా విప్రియ ముత్తమం, రామస్య రాజసిం
హస్య దుర్లభం తవ జీవితం ౪౩ దేవా శ్చ దైత్యాశ్చ నిశాచరేంద్ర గంధర్వ
విద్యాధరనాగయక్షాః, రామస్య లోకత్రయనాయకస్య స్థాతుం న శక్తా స్సమరేషు
సర్వే. ౪౪ బ్రహ్మా స్వయంభూ శ్చతురాననో వా రుద్ర స్త్రిణేత్ర స్త్రిపురాంతకో వా,

---

ఇతి అట్టః అట్టాలః - ప్రతోళికా వీథికా. ౩౬½ స్వానీతి మంత్రీన్ మంత్రిణః - ఇకారాంతత్వ
మార్షం. ౩౭½ సత్యమితి రామదాసస్యే త్యనేన రామసామర్థ్యపరిజ్ఞాన ముక్తం దూతస్యే త్యనేన
హితోపదేశాధికారః - వానరస్యేతి మాధ్యస్థ్యం ౩౮½ సర్వానితి లోకాన్ భూరాదీన్ - సభూ
తాన్ పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశరూపపంచమహాభూతయుక్తాన్ - సచరాచరాన్ చతుర్ముఖ
ద్వారా సృష్టజంగమాజంగమయుక్తాన్ - సంహృత్య ప్రళయావసానే రుద్రద్వారా స్వయం చ చ
సంహృత్య, పునః కల్పాదౌ తథైవ 'ధాతా యథా పూర్వ మకల్పయ' దితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా
స్రష్టుం సమర్థః తత్ర ప్రమాణ మాహ— మహాయశా ఇతి 'న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ
మహ ద్యశ' ఇతి హి శ్రుతిః. శ్రుతిస్మృతిషు తథా ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః ౩౯½ *రామా 'సర్వభూతేషు
సర్వత్ర సర్వకాలేషు నాస్తి స'ఇతి పాఠ స్సాధుః. ౪౨—౪౪ మాభూవన్ శక్తా స్సామాన్యదేవాః
ఈశ్వరా శ్శక్తాస్స్యు రిత్యాశంక్యాహ —బ్రహ్మేతి అత్ర విశేషణాంతరోపాదానం తేషాం సామర్థ్య
విశేషద్యోతనార్థం. ఏతత్త్రికర్తృత్వపరిహారాయ వ్యుత్క్రమేణ యోజనీయం. ఇంద్రః పరమైశ్వ
ర్యవాన్ - 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః 'ఋజ్రేంద్రా' గ్రేత్యాదినా నిపాతనా త్సాధుత్వం.
త్రైలోక్యాధిపతి రపి త్రాతుం న శక్త ఇత్యర్థః తస్య త్రైలోక్యాధిపతిత్వేఽపి పరనిరసనసామర్థ్యా
భావా దశక్తతే త్యత్రాహ—మహేంద్ర ఇతి వృత్రహననప్రసిద్ధసామర్థ్యోఽపి న శక్తః.
* 'యో వృత్ర మవధీ' దితి తన్మహేంద్రస్య మహేంద్రత్వ మితి శ్రౌతనిర్వచనం స్వయం చతు

ఆత్మత్రాణే. ౩౫½ సీతాయా ఇతి. ప్రతోళికా రథ్యా. ౩౬½ స్వానీతి. మంత్రీన్ మంత్రిణః. ౩౭½.
సత్య మితి. రామదాసస్యేత్యాదివిశేషణత్రయేణ స్వస్య రామసామర్థ్యపరిజ్ఞానం హితోపదేశాధికారం
మాధ్యస్థ్యం చ సూచితం. ౪౪ బ్రహ్మేతి బ్రహ్మా స్వయంభూ రిత్యాదివిశేషణాని తేషాం సామర్థ్య
విశేషద్యోతనార్థం. ఇంద్రః పరమైశ్వర్యవా నింద్రః - 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' ఇతి ధాతుః. యో వృ
త్రహా స మహేంద్రః *'మహాన్వా అయ మభూ ద్యో వృత్ర మవధీ దితి తన్మహేంద్రస్య
మహేంద్రత్వ' మితి శ్రుతేః. త్రైలోక్య యంతృత్వ వృత్రహంతృత్వ సర్వాసురసంవృతత్వాదిధర్మవిశిష్టో
వజ్రపాణిర్వా-రుద్రః సంహారకాలే ప్రజాః సంహరన్ రోదయతీతి రుద్రః, రుతం శబ్దం వేదాత్మానం

ఇన్ద్రో మహేన్ద్ర స్సురనాయకో వా త్రాతుం న శక్తా యుధి రామవధ్యం. ౨౫.
స సౌష్ఠవోపేత మదీనవాదినః కపే ర్నిశమ్యాప్రతిమోఽప్రియం వచః, దశాననః
కోపవివృత్తలోచన స్సమాదిశ త్తస్య వధం మహాకపేః. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - సున్దరకాణ్డే - ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః

రోఽపి సహాయసంపత్త్యభావా న్న శక్త ఇత్యత్రాహ — సురనాయక ఇతి స్వతుల్యత్రయస్త్రిం
శత్కోటిసురగణసహాయోఽపి న శక్త ఇత్యర్థః. మాభూ త్క్షుద్ర ఇన్ద్ర శ్శక్తః సర్వసంహార
కో రుద్రస్తు శక్తస్స్యా దిత్యత్రాహ — రుద్ర ఇతి సంహారకాలే ప్రజాః రోదయతీతి రుద్రః- 'రోదే ర్ణి
లుక్' చేతి రక్ప్రత్యయః కాలవిశేషే సంహారకోఽపీదానీ మప్రాప్తకాలత్వా దశక్త ఇత్య
త్రాహ — త్రినేత్ర ఇతి. నిటలనయనదహనజ్వాలావిశోషితమదనోఽపీత్యర్థః కాకతాలీయత్వశంకా
వ్యుదాసాయాహ — త్రిపురాన్తక ఇతి ప్రబలతరమహాసురసంహారకోఽపీత్యర్థః మాభూ త్తస్య శక్తిః
*'బ్రహ్మణః పుత్రాయ జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయే'త్యుక్తరీత్యా రుద్రస్యాపి పితా బ్రహ్మా శక్తస్స్యా
దిత్యత్రాహ — బ్రహ్మేతి - బృంహతీతి బ్రహ్మా 'బృంహే రమ్ నలోప'శ్చేతి మనిన్, అమాగమో నకార
లోపశ్చ రుద్రపితా స్వయంకర్మవశ్యః కథం శక్నుయా త్తత్రాహ — స్వయంభూ రితి. కర్మవశ్యత్వే
ఽపీతరసాధారణ్యే నానుత్పన్నః స్వయంభూః-స్వయంభూత్వేఽపి సహాయసంపత్త్యభావా త్కథం
త్రాయేతేత్యత్రాహ — చతురానన ఇతి. ముఖచతుష్టయేన సర్వవేదోచ్చారణసంపాదితాతిశయోఽపి న
శక్తః ప్రత్యేక మశక్తత్వేఽపి కిం సంభూయాగతా శ్శక్నువంతి తత్రాహ — న శక్తా ఇతి. బహువచనే
నాయ మర్థో లభ్యతే వధ మర్హతీతి వధ్యః దండాదిత్వా ద్యః. రామస్య వధ్యో రామవధ్యః తం-
త్రాతుం న శక్తాః-స్థానవిన్నిగ్రహస్య చేత్యుచితవధార్హస్య త్రాతా కః-యుధి యుద్ధే-న శక్తాః,కింతు
శరణం గత్వా త్రాతుం శక్తా ఇత్యర్థః అత్ర * 'హిరణ్యగర్భ స్సమవర్తతాగ్రే' 'న సన్న చాసీ
చ్ఛివ ఏవ కేవలః' 'ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే' ఇతి పరదేవతాత్వేన ప్రసక్తాత్రికా దధి
కత్వ ముక్తం. రామ ఇత్యనేన వేదాన్తోదితానాం సద్బ్రహ్మాదిసామాన్యశబ్దానాం హిరణ్యగర్భశివేన్ద్రాది
విశేషశబ్దానాం చ వ్యక్తివిశేషపరత్వం వ్యంజితం త్రాతృత్వేన ప్రసక్తప్రధానదేవతానిరాకరణప్రక
రణే విష్ణో రనుపాదానా త్పారిశేష్యా ద్రామ ఏవ విష్ణు రితి ప్రతిపాదితం అస్మా చ్ఛ్లోకా త్పరం
'స సౌష్ఠవే'తి శ్లోకః 'తస్య తద్వచన'మితి శ్లోకస్తు ఉత్తరసర్గాదిః అత్ర స ప్రమాదా ల్లిఖితః. * తని
శ్లోకీ. ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దర
కాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః

బ్రహ్మణే కల్పాదౌ రాతీతి వా రుద్రః, యద్వా రుతా నాదేన సకలంజగదిదం ద్రావయతీతి రంజయతీతి
నాదాత్మకత్వా ద్రుద్రః, యద్వా — రుతా నాదేన ప్రణవరూపేణ వేదరూపేణ వా దాపయతి ఇష్ట
మర్థం గమయతీతి వా రుద్రః,యద్వా రుతం సంసారదుఃఖం దుఃఖహేతుం వా ద్రావయ తీతి రుద్రః.
తదుక్తమ్ — 'రుద్దుఃఖం దుఃఖహేతుంవా తద్ద్రావయతియః ప్రభుః, రుద్ర ఇత్యుచ్యతే తస్మా
చ్ఛివః పరమకారణ' మితి. ఏవం వ్యుత్పత్తియుక్తరుద్రత్వశత్రుభస్మీకరణసమర్థఫాలలోచనయుక్త
త్వత్రిపురాన్తకత్వాదిధర్మవిశిష్టో మహేశ్వరో వా.బ్రహ్మా బృంహతీతి బ్రహ్మా స్వయంభూః స్వయ
మేవ స్వతంత్రో భవతి న పరతంత్ర ఇతి స్వయంభూః - బృహత్త్వరతం స్వతంత్రత్వబహుముఖత్వ
కార్యనిర్వాహకత్వాదిధర్మవిశిష్టో విరించి ర్వా యుధి రామవధ్యం త్రాతుం న శక్తా ఇత్యర్థః. ౨౫.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యా
ఖ్యాయాం - ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః.

ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః.

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వానరస్య మహాత్మనః, ఆజ్ఞాపయ ద్వధం తస్య రావణః క్రోధమూర్ఛితః ౧ వధే తస్య సమాజ్ఞప్తే రావణేన దురాత్మనా, నివేదితవతో దౌత్యం నానుమేనే విభీషణః. ౨. తం రక్షోధిపతిం క్రుద్ధం తచ్చ కార్య ముపస్థితం, విదిత్వా చింతయామాస కార్యం కార్యవిధౌ స్థితః ౩ నిశ్చితార్థ స్తత స్సామ్నా ఽపూజ్య శత్రుజిదగ్రజం, ఉవాచ హిత మత్యర్థం వాక్యం వాక్యవిశారదః ౪. క్షమస్వ రోషం త్యజ రాక్షసేంద్ర ప్రసీద మద్వాక్య మిదం శృణుష్వ, వధం న కుర్వంతి పరావరజ్ఞా దూతస్య సంతో వసుధాధిపేంద్రాః. ౫. రాజధర్మ విరుద్ధం చ లోకవృత్తే శ్చ గర్హితం, తవ చాసదృశం వీర కపే రస్య ప్రమాపణం. ౬. ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ రాజధర్మవిశారదః, పరావరజ్ఞో భూతానాం త్వ మేవ పరమార్థవిత్. ౭ గృహ్యంతే యది రోషేణ త్వాదృశోఽపి విపశ్చితః, తత శ్శాస్త్ర విపశ్చిత్త్వం శ్రమ ఏవ హి కేవలం. ౮ తస్మా త్ప్రసీద శత్రుఘ్న రాక్షసేంద్ర దురాసద, యుక్తాయుక్తం వినిశ్చిత్య దూతదండో విధీయతాం. ౯. విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః, రోషేణ మహతాఽఽవిష్టో వాక్య ముత్తర మబ్రవీత్.

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వేతి శ్లోక స్సర్గస్య ప్రథమః. ౧ వధ ఇతి. దౌత్యం దూతకర్మ. బ్రాహ్మణాదే రాకృతిగణత్వాత్ ష్యఞ్. తన్నివేదితవతః ఉక్తవతః నానుమేనే వధ మిత్యనువర్తనీయం. 'నివేదితమతౌదూత్య' మితి పాఠాంతరం. మన్యత ఇతి మతిః కార్యం-నివేదితమతౌ నివేదితకార్యాంశే యథార్థవాదిత్వే నావధ్యే హనుమతి-దూత్యం దూతసంబంధితయా రావణాదిష్టం వధం-'దూతవణిగ్భ్యాం చేతి సక్తవ్య' మితి భావకర్మణో ర్విహితో యప్రత్యయః. అర్థానుగుణ్యా త్సంబంధమాత్రే గమయితవ్యః ౨ తమితి తచ్చ కార్యం దూతవధరూపకార్యం-కార్యం అనంతరానుష్ఠేయం-కార్యవిధౌ కార్యకరణే-స్థితః నిశ్చితార్థః, సాధ్వసాధువివేకనిశ్చితకార్య ఇత్యర్థః ౩ * నిశ్చితార్థఇతి. అపూజ్యేతి చ్ఛేదః ౪. క్షమస్వేతి. పరావరజ్ఞాః త్యాజ్యోపాదేయవివేకయుక్తాః ౫. * రాజేతి. ప్రమాపణం మారణం. ౬. ధర్మజ్ఞశ్చేతి. భూతానా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. భూతానాం మధ్యే ౭ గృహ్యంత ఇతి శాస్త్రవిపశ్చిత్త్వం-వివిధం పశ్యతీతి విపశ్చిత్-తస్య భావః విపశ్చిత్త్వం, శాస్త్రవిషయే వివిధజ్ఞానోపేతత్వ మితి

---

౧ వధ ఇతి నివేదితవతౌ మన్యత ఇతి మతిః కార్యం-నివేదితస్వాగమనకార్యే హనుమతి-అనేన అస్య యథాదిష్టార్థవాదిత్వేన అనపరాధిత్వా దవధ్యత్వ ముక్తం-అతోఽస్మిన్ విషయే దూత్యం దూతసంబంధినం రావణనిర్దిష్టం వధం నానుమేనే ౨.త మితి. తచ్చ కార్యం దూతవధరూపం కార్యం-కార్యవిధౌ కర్తవ్యవిధానే స్థితః, కార్యకరణే కృతనిశ్చయ ఇత్యర్థః. ౩. * తిలకం. శత్రుజితం చ త మగ్రజం చ ౪. క్షమస్వేతి. రోషం త్యజ పరావరజ్ఞాః త్యాజ్యోపాదేయవివేకయుక్తాః ౫ రాజేతి. ప్రమాపణం మారణం *తిలకం లోకవృత్తే ర్లోకవ్యవహారస్య-ప్రమాపణం వధః. ౬.* తిలక.కృతజ్ఞత్వేనాపకారిణ్యేవ వధో న్యాయ్యో న తాదృశేఽస్మిన్. ౭. * తిలకం. తాదృశ ఇతి క్వినంతే బహువచనం. శాస్త్రవిపశ్చిత్త్వం శాస్త్రపాండిత్యసంపాదనం- శ్రమః కేవలం శ్రమ ఏవ,వ్యర్థప్రయాస ఏవేత్యర్థః. ౮.* తిలకం. దూతదండః దూతే విహితో దండః. ౯ —౧౦. *తిలకం.పాపచారిణం రాజద్రోహిణం.౧౧. *తిలకం.

౧౦ న పాపానాం వధే పాపం విద్యతే శత్రుసూదన, తస్మాదేనం వధిష్యామి వానరం పాపచారిణమ్ ౧౧. అధర్మమూలం బహుదోషయుక్తమనార్యజుష్టం వచనం నిశమ్య, ఉవాచ వాక్యం పరమార్థతత్త్వం విభీషణో బుద్ధిమతాం వరిష్ఠః ౧౨. ప్రసీద లంకేశ్వర రాక్షసేంద్ర ధర్మార్థయుక్తం వచనం శృణుష్వ, దూతా నవధ్యాస్సమయేషు రాజన్ సర్వేషు సర్వత్ర వదంతి సంతః ౧౩. అసంశయం శత్రురయం ప్రవృద్ధః కృతం హ్యనేనాప్రియమప్రమేయం, న దూతవధ్యాం ప్రవదంతి సంతో దూతస్య దృష్టా బహవో హి దండాః ౧౪ వైరూప్యమంగేషు కశాభిఘాతో మౌండ్యం తథా లక్షణసన్నిపాతః, ఏతాన్ హి దూతే ప్రవదంతి దండాన్ వధస్తు దూతస్య న నః శ్రుతోఽపి ౧౫. కథం చ ధర్మార్థవినీతబుద్ధిః పరావరప్రత్యయనిశ్చితార్థః, భవద్విధః కోపవశే హి తిష్ఠేత్ కోపం నియచ్ఛంతి హి సత్త్వవంతః ౧౬ న ధర్మవాదే న చ లోకవృత్తే న శాస్త్రబుద్ధిగ్రహణేషు చాపి, విద్యేత కశ్చిత్తవ వీర తుల్యస్త్వం హ్యుత్తమస్సర్వసురాసురాణాం. ౧౭ న చాప్యస్య కపేర్ఘాతే కంచిత్పశ్యామ్యహం గుణం, తేష్వయం పాత్యతాం దండో యైరయం ప్రేషితః కపిః. సాధుర్వా యది వాఽసాధుః పరైరేష సమర్పితః, బ్రువన్ పరార్థం పరవాన్ న దూతో వధమర్హతి ౧౮. అపి చాస్మిన్ హతే రాజన్ నాన్యం

యావత్. ౧౦. తస్మాదితి. దూతదండః దూతయోగ్యదండః. ౧౨ ప్రసీదేతి సర్వేషు సర్వత్ర, సర్వదేశేషు సర్వజాతిష్విత్యర్థః. ౧౩. న కేవలం దూతోఽయం అక్షాదివధేన శత్రుశ్చ. తథా చ హంతవ్య ఇత్యాశంక్యాహ—అసంశయమితి. దూతవధ్యాం దూతవధం - స్త్రియాం భావే క్యప్. హంతేర్వధాదేశ ఆర్షః ౧౪. వైరూప్యమితి. లక్షణసన్నిపాతః దూతయోగ్యాంకనసంబంధః-నః అస్మాభిః. ౧౫. కథం చేతి ధర్మార్థవినీతబుద్ధిః ధర్మార్థయోశ్శిక్షితబుద్ధిః-పరావరప్రత్యయనిశ్చితార్థః ఉత్కృష్టాపకృష్టపరిజ్ఞాననిశ్చితార్థః. అస్మిన్ విషయే ఇదం కార్యం పరం ఇదమపరమితి వివేకనిశ్చితకార్య ఇత్యర్థః నియచ్ఛంతి నిగృహ్ణంతి-సత్త్వవంతః వ్యవసాయవంతః ౧౬ నధర్మవాద ఇతి ధర్మవాదే ధర్మశాస్త్రే-లోకవృత్తే లౌకికాచారే-శాస్త్రబుద్ధిగ్రహణేషు శాస్త్రశబ్దేన శాస్త్రార్థ ఉచ్యతే, శాస్త్రార్థజ్ఞానతద్ధారణేష్విత్యర్థః. ౧౭ న కేవలం దూతస్య వధే శాస్త్రవిరోధః గుణమపి న కంచిత్పశ్యామి అతః ఏతత్ప్రేషకేష్వేవ వధరూపో దండః పాత్యతామిత్యాహ—న చేత్యాది. సాధుర్వేతి. సమర్పితః ప్రేషితః. ౧౮ అస్మిన్-

---

అధర్మస్య మూలం అధర్మమూలం దోషః అపకీర్తిరూపః. ౧౨ *తిలకం. సమయేషు స్వస్వామినియోగానుష్ఠానకాలేషు. ౧౩ — ౧౪. వైరూప్యమితి లక్షణసన్నిపాతః దూతయోగ్యాంకనసంబంధః-న నః శ్రుతోఽపి నోఽస్మాభిః న శ్రుతః ౧౫ కథమితి. పరావరప్రత్యయనిశ్చితార్థః ఉత్కృష్టాపకృష్టజ్ఞానేన నిశ్చితకార్యః-అస్మిన్ విషయే ఇదం కార్యం పరం ఇదమపరమితి వివేకేన నిశ్చితప్రయోజన ఇత్యర్థః భవద్విధః త్వాదృశః-సత్త్వవంతః బలవంతః. ౧౬ న తు తవాన్యేనోపదేష్టవ్యాంశోఽస్తీత్యాహ—నధర్మవాద ఇతి. ౧౭. *తిలకం పరాక్రమోత్సాహమనస్వినాం చ-'ఇత్థంవిధస్యామరదైత్యశత్రో'రిత్యేతచ్ఛ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమితి కతకః. 'న చాప్యస్య కపే' రితి. (౧౮) *తిలకం సమర్పితః ప్రేషితః. *తిలకం,

పశ్యామి ఖేచరమ్, ఇహ యః పునరాగచ్ఛేత్పరం పారం మహోదధేః. తస్మాన్నాస్య
వధే యత్నః కార్యః పరపురంజయ, భవాన్ సేంద్రేషు దేవేషు యత్నమాస్థాతు
మర్హతి ౨౧. అస్మిన్వినష్టే న హి దూతమన్యం పశ్యామి యస్తౌ నరరాజపుత్రౌ,
యుద్ధాయ యుద్ధప్రియదుర్వినీతావుద్యోజయేద్దీర్ఘపథావరుద్ధౌ. ౨౨. పరా
క్రమోత్సాహమనస్వినాం చ సురాసురాణామపి దుర్జయేన, త్వయా మనో
నందననైరృతానాం యుద్ధాయతిర్నాశయితుం న యుక్తా. ౨౩. హితాశ్చ శూరా
శ్చ సమాహితాశ్చ కులేషు జాతాశ్చ మహాగుణేషు, మనస్వినశ్శస్త్రభృతాం
వరిష్ఠాః కోట్యగ్రతస్తే సుభృతాశ్చ యోధాః. ౨౪. తదేకదేశేన బలస్య తావత్కే
చిత్తవాదేశకృతోఽభియాంతు, తౌ రాజపుత్రౌ వినిగృహ్య మూఢౌ పరేషు తే
భావయితుం ప్రభావమ్ ౨౫ నిశాచరాణామధిపోఽనుజస్య విభీషణస్యోత్తమవాక్య

హతే సతి వృత్తాంతనివేదకాభావాద్రామలక్ష్మణయో రిహాగమనాభావేన తవ శత్రుక్షయో న
స్యాత్, విముక్తే ఽస్మిన్నేతన్నివేదితవృత్తాంతయోస్తయో రిహాగమనాదయత్నేన తవ శత్రునాశో
భవేదిత్యభిప్రేత్యాహ — అపి చేత్యాదినా. ఇహ పరం పారం ఇహ విద్యమానం మహోదధేః పరంపారం,
ఇదం దక్షిణకూల మిత్యర్థః ౨౧. అస్మిన్వినష్ట ఇతి. దీర్ఘపథావరుద్ధౌ, దూరమార్గేణ నిరుద్ధగమనా విత్యర్థః.
ఏతచ్ఛ్లోకానంతరం 'పరాక్రమోత్సాహమనస్వినాం' చేతి శ్లోకః. అథ 'తదేకదేశే' నేతి శ్లోకః. అథ
'నిశాచరాణా' మితి సర్గాంతశ్లోకః అయమేవ పాఠక్రమ స్సమీచీనః అన్యే ఽప్యత్ర సర్గే శ్లోకాః
కల్పితా దృశ్యంతే. * రామా. అస్మిన్నితి 'ఉద్యోజయే ద్దీర్ఘపథావరుద్ధా' విత్యతః పరం 'పరాక్రమో
త్సాహ మనస్వినాం' చేతి శ్లోకః. తతః పరం 'హితా' శ్చేతి శ్లోకః. తదనంతరం 'తదేకదేశే' నేతి. తతో
'నిశాచరాణా' మితి సర్గాంతశ్లోకః. అయమేవ సమీచీనః పాఠక్రమః. ౨౨—౨౪. త దితి. తత్తస్మా

న్నాన్యం పశ్యామి యోఽత్రాగచ్ఛే దిత్యర్థః ౨౧ * తిలకం. నన్వస్మిన్ హతే అన్యస్యానాగమనే చ
కా మమ క్షతిః? ఇష్ట మేవేదం-తత్రాహ — అస్మిన్ వినష్ట ఇతి. తౌ రాజపుత్రౌ ద్వౌ య ఉద్యోజయేత్
తం న పశ్యామి నను తదుద్యోగాభావోఽపి మమేష్ట ఏవ నేత్యాహ — యుద్ధప్రియేతి. సంబోధనేన
రణపరాక్రమవిజయకీర్తి తవేష్టే కిల- తేఽుభే అప్యేతద్వినాశే నశ్యేత ఇత్యాశయః. రావణస్య రజః ప్రకృ
తిత్వాత్తత్ప్రకృత్యనుసారేణ యుద్ధాదివ్యాపారేణ ప్రలోభనం - తత్ప్రీత్యర్థ మేవ దుర్వినీతా విత్యా
ద్యుక్తిః. ౨౧—౨౨. మహావీరస్య తవ న కుత్రాపి భయశంకే త్యాశయే నాహ — పరాక్రమే
త్యాదినా పరుషవక్తాఽయ మవశ్యం హంతవ్య ఇత్యత ఆహ — సాధు రితి. సమర్పితః ప్రేషితః -
అస్మిన్ హతే సతి వృత్తాంతనివేదకాభావా ద్రామలక్ష్మణయో రిహాగమనాభావేన తవ శత్రుక్షయో న
స్యాత్. విముక్తే త్వస్మిన్ ఏతన్నివేదితవృత్తాంతయో స్తయో రిహాగమనా దయత్నేన తవ శత్రునాశో
భవే దిత్యాశయే నాహ — అపిచేత్యాది. ఇహ పారం, ఇదం పార మిత్యర్థః తస్మా దితి తస్మాత్పునరా
గంతుకాభావా దిత్యర్థః. అత్ర అన్యస్యాగమనే ఏతద్ధననే వా మమ కా క్షతి రిత్యత ఆహ —
అస్మిన్నితి. యుద్ధప్రియస్య తవ తయో రనాగమన మేవ క్షతి రితి భావః ౨౩. హితాశ్చేతి. సమా
హితాః, దానమానాభ్యాం వశీకృతా ఇత్యర్థః. సుభృతాః సద్భృత్యాః యోధాశ్చ, వర్తంతే
ఖల్వితి శేషః ౨౪. త దితి. తత్తస్మాత్కారణాత్ -బలస్య సైన్యస్య - ఏకదేశేన ఏకాంశేన సహ- ఆదేశ

మిష్టం, జగ్రాహ బుద్ధ్యా సురలోకశత్రు ర్మహాబలో రాక్షసరాజముఖ్యః. ౨౬.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః

త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా దశగ్రీవో మహాబలః, దేశకాలహితం వాక్యం భ్రాతు రుత్తర మబ్రవీత్. ౧. సమ్యగుక్తం హి భవతా దూతవధ్యా విగర్హితా, అవశ్యం తు వధా దన్యః క్రియతా మస్య నిగ్రహః. ౨. కపీనాం కిల లాంగూల మిష్టం భవతి భూషణం, త దస్య దీప్యతాం శీఘ్రం తేన దగ్ధేన గచ్ఛతు. ౩. తతః పశ్యం త్విమం దీన మంగవైరూప్యకర్శితం, సమిత్రజ్ఞాతయ స్సర్వే బాంధవా స్ససుహృజ్జనాః ౪. ఆజ్ఞాపయ ద్రాక్షసేంద్రః పురం సర్వం సచత్వరం, లాంగూలేన ప్రదీప్తేన రక్షోభిః పరిణీయతాం ౫. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసాః కోపకర్శితాః, వేష్టయంతి స్మ లాంగూలం జీర్ణైః కార్పాసకైః పటైః. ౬ సంవేష్ట్యమానే లాంగూలే వ్యవర్ధత మహాకపిః, శుష్క మింధన మాసాద్య వనేష్వివ హుతాశనః తైలేన పరిషిచ్యాథ తేఽగ్నిం తత్రాభ్యపాతయన్, లాంగూలేన ప్రదీప్తేన రాక్షసాం స్తా నపాతయత్. రోషామర్షపరీతాత్మా బాలసూర్యసమాననః, లాంగూలం సంప్రదీప్తం తు ద్రష్టుం తస్య హనూమతః. సహస్త్రీబాలవృద్ధాశ్చ జగ్ముః ప్రీతా నిశాచరాః, ౨౫. స భూయ

త్కారణాత్ - ఏకదేశేనేతి సహయోగే తృతీయా. బలస్యసైన్యస్య ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపఞ్చాశస్సర్గః

తస్యేత్యాది. దేశకాలహితం - దేశకాలోచిత మితి విభీషణవచనవిశేషణం ౧ సమ్యగుక్త మితి. దూతవధ్యా దూతవధః. ౨—౩. తత ఇతి సమిత్రేతి. మిత్రాణి ఆప్తాః - సమసుఖదుఃఖా వా సహాయా వా - జ్ఞాతయః భ్రాత్రాదయః - బాంధవాః సంబంధినః - సుహృజ్జనాః స్నిగ్ధజనాః ౪ ఆజ్ఞాపయ దితి. ప్రదీప్తేన లాంగూలేన యుక్తో హనుమాన్ సచత్వరం సర్వం పురం - పరిణీయతాం పరితో నీయతాం - ఇత్యాజ్ఞాపయ దిత్యన్వయః. ౫ *రామా తస్యేతి 'వేష్టయంతి స్మ లాంగూల' మితిపాఠః. ౬—౨౫. లాంగూలేనేతి. అపాతయత్, లాంగూలభ్రామణేన అద్రావయ దిత్యర్థః. ౭—౨౫ స భూయ ఇత్యాది

కృతః ఆజ్ఞాకారిణః - కేచిత్కృతి చిద్భావయితుం ప్రకాశయితుం. ౨౬ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః

* తిలకమ్. తస్య విభీషణస్య. ౧. తిలకమ్. దూతవధ్యా దూతవధః. ౨. *తిలకమ్. దగ్ధేన లాంగూలేనోపలక్షితో గచ్ఛతు, స్వస్వామిసమీప మితి శేషః. ౩ తత ఇతి. మిత్రాణ్యాప్తాః యే సమసుఖదుఃఖాః - జ్ఞాతయో భ్రాత్రాదయః - బాంధవాః సంబంధినః - సుహృజ్జనాః స్నిగ్ధజనాః. ౪. *తిలకమ్. ఆజ్ఞాపయ దితి. పరిణీయతా మిత్యాజ్ఞాపయ దితి యోజనా. ౫—౬. *తిలకమ్. శుష్క మితి. ఆరణ్యకా యథా శుష్క మింధన మాసాద్య హుతాశనముత్పాదయంతి - తథా జీర్ణపటవేష్టితలాంగూలం తైలేన పరిషిచ్య తత్ర తేఽగ్ని ముపపాదయన్ - ఉదపాదయ న్నిత్యర్థ ఇతి కతకః. 'హుతాశన' ఇతి పాఠే - వృద్ధో దృష్టాంతోఽయం ఉపపాదయ న్నిత్యస్య సమయోజయ న్నిత్యర్థ ఇత్యన్యే. తాన్ - బద్ధ్వా నేతౄన్. ౭—౨౫. *తిలకమ్. సంగతై ర్మిళితైః - రాక్షసైః స భూయో నిబద్ధ ఇతి శేషః. బంధ

స్సంగతైః క్రూరైరాక్షసై ర్ధారిస త్తమః నిబద్ధః కృతవా న్వీర స్తత్కాలసదృశీంమతిం.
౧౪.కామంఖలు న మే శక్తా నిబద్ధస్యాపి రాక్షసాః ఛిత్వా పాశా న్సముత్పత్య హ
న్యామహామిమా న్పునః,యది భ ర్తు ర్హితార్థాయ చరంతం భర్తృశాసనాత్.బధ్నం
త్యే తే దురాత్మానో న తు మే నిష్కృతిః కృతా,సర్వేషా మేవ పర్యాప్తో రాక్షసానా
మహం యుధి. కిం తు రామస్య ప్రీత్యర్థం విషహిష్యేఽహ మీదృశం,లంకా చార
యితవ్యా వై పునరేవ భ వే దితి.రాత్రౌ న హి సుదృష్టా మే దుర్గకర్మవిధానతః, అవ
శ్య మేవ ద్రష్టవ్యా మయా లంకా నిశాక్షయే. కామం బద్ధస్య మే భూయః పుచ్ఛ
స్యోద్దీపనేన చ, పీడాం కుర్వంతు రక్షాంసి న మేఽస్తి మనస శ్శ్రమః. ౧౫. తత స్తే
సంవృతాకారం స త్త్వవంతం మహాకపిం, పరిగృహ్య యయు ర్హృష్టా రాక్షసాః కపి
కుంజరం.౧౬. శంఖభేరీనినాదై స్తం ఘోషయంత స్స్వకర్మభిః,రాక్షసాః క్రూరకర్మాణ
శ్చారయంతి స్మ తాం పురీం.౧౭ అన్వీయమానో రక్షోభి ర్యయౌ సుఖ మరిందమః,

---

న మే శక్తాః,న మే పర్యాప్తా ఇత్యర్థః. మమ నిగ్రహే న సమర్థా ఇతి యావత్ యదీతి.భర్తృహితా
ర్థాయ రామహితార్థాయ-చరంతం ప్రవర్తమానం, మా మితి శేషః భర్తృశాసనాత్ రావణశాసనాత్ -
యది బధ్నంతి తావతా మే నిష్కృతిః ప్రతిక్రియా-న కృతా,ఇదం బంధన మకించిత్కర మితి భావః.
సర్వేషా మితి. రామస్య ప్రీత్యర్థ మిదం విషహిష్యే-రావణాదివధస్య స్వేనైవ కర్తవ్యత్వేన రామాభి
మతత్వా ద్రాక్షసానా మహ మీదృశం బంధనాకర్షణాదిరూపం పరిభవం సహిష్య ఇతి భావః. రామస్య
ప్రీత్యర్థ మిత్యత్ర చ్ఛందోభంగ ఆర్షః. లంకేతి. లంకా రాత్రౌ దుర్గకర్మవిధానతః దుర్గకర్మవిధానా
ద్ధేతోః - నహి సుదృష్టా నైవ సుదృష్టా- యద్వా - దుర్గకర్మవిధానతః, నగరగుప్తివిశేషజ్ఞానపూర్వక
మిత్యర్థః. న దృష్టేతి హేతో ర్మయా లంకా పున శ్చారయితవ్యా భవేత్ - విచరిత్వా ద్రష్టవ్యా
భవే దిత్యర్థః. అయం చ ప్రాతఃకాలః న తూషఃకాలః - ప్రాతఃకాలేఽపి తథా వ్యవహారోపపత్తేః
కామ మితి మనసః శ్రమ ఇత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం.౧౫. తత స్త ఇతి. సంవృతాకారం గూఢస్వ
భావం - మహాకపి మితి బుద్ధ్యా మహత్త్వం - కపికుంజర మితి సజాతీయశ్రైష్ఠ్యం. ౧౬. శంఖేతి.
స్వకర్మభిః, ఆస్ఫోటనసింహనాదై రిత్యర్థః. తాం పురీం ఘోషయంతః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా.

సంహారశక్తా వపి స నోచిత ఇత్యచింతయ దిత్యాహ—కృతవా నితి. ౧౪. కామ మితి. నిబద్ధస్యాపి మే
నశక్తాః, మమ నిగ్రహే న సమర్థా ఇత్యర్థః యదీతి. భర్తుః స్వామినో రామస్య - భర్తృశాసనా
ద్రావణశాసనాత్ - నిష్కృతిః ప్రతిక్రియా - న కృతా - మయా కృతస్య కార్యస్య బంధనమా
త్రం ప్రతిక్రియా న భవతీతి భావః సర్వేషా మితి. సర్వేషాం హనన ఇతి శేషః. అహం పర్యాప్తః
రామస్య ప్రీత్యర్థం ఈదృశం అవమానం విషహిష్యే - సర్వరాక్షససంహారస్య రామేణ ప్రతిజ్ఞాతత్వా
దితి భావః. లంకేతి దుర్గకర్మవిధానతః విధానా ద్ధేతోః రాత్రౌ లంకా న హి సుదృష్టా-అతో మే మ
యా-లంకా పున శ్చారయితవ్యా భవేత్ శోధయితవ్యా భవే దితి యోజనా. యద్వా—దుర్గకర్మవిధా
నతః. నగరగుప్తివిశేషజ్ఞానపూర్వక మిత్యర్థః. అనేన ఉషఃకాలః సంప్రాప్త ఇత్యవగమ్యతే. కామ
మితి. మనసః శ్రమ మిత్యత్ర చింతాసమాప్తిద్యోతక మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౫—౧౬. శంఖేతి.
స్వకర్మభిః ఆస్ఫోటసింహనాదైః - తాం పురీం ఘోషయంతః తం చారయంతి స్మేతి సంబంధః. ౧౭.

హనుమాం శ్చారయామాస రాక్షసానాం మహాపురీం. ౧౯ అథాపశ్య ద్విమానాని విచిత్రాణి మహాకపిః, సంవృతాన్ భూమిభాగాం శ్చ సువిభక్తాం శ్చ చత్వరాన్. వీథీ శ్చ గృహసంబాధాః కపి శ్శృంగాటకాని చ,తథా రథ్యోపరథ్యా శ్చ తథై వ గృహకాంతరాన్ గృహాం శ్చ మేఘసంకాశాన్ దదర్శ పవనాత్మజః, ౨౧॥ చత్వరేషు చతుష్కేషు రాజమార్గే తథైవ చ ఘోషయంతి కపిం సర్వే చారీక ఇతి రాక్షసాః, ౨౨॥ స్త్రీబాలవృద్ధా నిర్జగ్ము స్తత్రతత్ర కుతూహలాత్ తం ప్రదీపితలాంగూలం హనుమంతం దిదృక్షవః, ౨౩॥ దీప్యమానే తత స్తస్య లాంగూలాగ్రే హనూమతః. రాక్షస్య స్తా విరూపాక్ష్య శ్శంసు ర్దేవ్యా స్తదప్రియం, ౨౪॥. య స్త్వయా కృతసంవాద స్సీ తే తామ్రముఖః కపిః. లాంగూలేన ప్రదీ ప్తేన స ఏష పరిణీయతే, ౨౫॥ శ్రుత్వా తద్వచనం క్రూర మాత్మాపహరణోపమం. వైదేహీ శోకసంతప్తా హుతాశన ముపాగమత్, ౨౬॥ మంగళాభిముఖీ తస్య సా తదాసీ న్మహాకపేః. ఉపతస్థే విశాలాక్షీ ప్రయతా హవ్యవాహనం, ౨౭॥. యద్య స్తి పతిశుశ్రూషా యద్య స్తి చరితం తపః. యది చా స్త్యేకపత్నీత్వం శీతో భవ హనూమతః, ౨౮॥. యది కిఞ్చి దనుక్రోశ స్తస్య మయ్య స్తి ధీమతః యది వా భాగ్య శేషో మే శీతో

చారయంతి స్మ, త మితి శేషః. ౧౮. అన్వీయమాన ఇతి చారయామాస శోధయామాస. ౧౯. అథేతి, చత్వరాన్ గృహబహిరంగణాని ౨౦. వీథీశ్చేతి. శృంగాటకాని చతుష్పథాని - రథ్యాః మహావీథీః - ఉపరథ్యాః అవాంతరవీథీః - గృహకాంతరాన్ గృహకాణి క్షుద్రగృహాణి అంతరాణి ప్రచ్ఛన్నద్వారాణి, అంతర్ద్వారాణీత్యర్థః. 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారం ప్రచ్ఛన్నద్వార మంతర'మితి వైజయంతీ. ఆక్లీబత్వ మార్షం. ౨౧॥. చత్వరే ష్వితి. చత్వరేషు చతసృణాం రథ్యానాం సంభేదేషు - చతుష్కేషు చతు స్తంభమంటపేషు - చార ఏవ చారీకః, స్వార్థేక ప్రత్యయః ఆర్షో దీర్ఘః. ౨౨॥—౨౩॥. దీప్యమాన ఇతి. శంసుః శశంసుః - ఆర్షో ద్విర్వచనాభావః ౨౪॥ య స్త్వయేతి. పరిణీయతే పరితో నీయతే. ౨౫॥. శ్రుత్వేతి ఉపాగమత్ ఉపాసితవతీ ౨౬॥. మంగళాభిముఖీతి. తస్య హనుమతః మంగళాభిముఖీ ఆదాహపరా - ప్రయతా శుద్ధిమతీ. ని. 'పవిత్రః ప్రయతః పూత'ఇత్యమరః ౨౭॥. యద్య స్తీతి. పతిశుశ్రూషాదిపదం తత్ఫలపరం - శీతో భవ, తేనేతి శేషః. ఏకపత్నీత్వం ప్రాతివ్రత్యం. ౨౮॥ యదికించిదితి కించిదనుక్రోశ ఇతి సమస్తం పదం తస్య రామస్య భాగ్య శేషః.ఇదానీం నిరంతర

అన్వీయమాన ఇతి చారయామాస, చోదయామా సేత్యర్థః. ౧౯. అథేతి. చత్వరాన్ గృహబహిరంగణాని. వీథీశ్చేతి. గృహసంబాధాః గృహైః సంబాధాః నిబిడాః రథ్యాః శృంగాటకాని చతుష్పథాని- ఉపరథ్యాః క్షుద్రవీథీః - చత్వరేషు చతసృణాం రథ్యానాం సంబంధేషు - చతుష్కేషు చతు స్తంభమంటపేషు - చార ఏవ చారీకః. ౨౩॥. దీప్యమాన ఇతి శంసుః శశంసుః ౨౪॥ య ఇతి పరిణీయతే పరితో నీయతే. ౨౫॥ శుశ్రుత్వేతి. ఆత్మాపహరణోపమం, తాదృగ్దుఃఖజనక మిత్యర్థః. హుతాశన ముపాగమత్ ఉపాసితవతీ. ౨౬॥. మంగళేతి. ప్రయతా శుద్ధిమతీ- యది ఏకపత్నీత్వం ఏకః పతి ర్యస్యా స్సా ఏకపత్నీ తస్యాభావ స్తత్త్వం,పాతివ్రత్య మిత్యర్థః ౨౮॥. యదికశ్చి దితి. తస్య రామస్య. ౩౧॥. తత ఇతి. మృగశాబాక్ష్యాః సీతాయాః, మహిమ్నేతి శేషః అనలః పుచ్ఛానలః- ప్రదక్షిణశిఖః

భవ హనూమతః, ౨౯౺ యది మాం వృత్తసంపన్నాం తత్సమాగమలాలసాం.
స విజానాతి ధర్మాత్మా శీతో భవ హనూమతః, ౩౦౺ యది మాం తారయే దార్య
స్సుగ్రీవ స్సత్యసంగరః. అస్మా ద్దుఃఖాంబుసంరోధా చ్ఛీతో భవ హనూమతః,
౩౧౺. తత స్తీక్ష్ణార్చి రవ్యగ్రః ప్రదక్షిణశిఖోఽనలః జజ్వాల మృగశాబాక్ష్యా
శ్శంస న్నివ శివం కపేః, ౩౨౺. హనుమజ్జనక శ్చాపి పుచ్ఛానలయుతోఽనిలః.
వవౌ స్వాస్థ్యకరో దేవ్యాః ప్రాలేయానిలశీతళః, ౩౩౺ దహ్యమానే చ లాం
గూలే చింతయామాస వానరః ౩౪ ప్రదీప్తోఽగ్ని రయం కస్మా న్న మాం
దహతి సర్వతః, దృశ్యతే చ మహాజ్వాలః కరోతి న చ మే రుజం, శిశిరస్యేవ సం
పాతో లాంగూలాగ్రే ప్రతిష్ఠితః, ౩౫౺ అథవా త దిదం వ్యక్తం య ద్దృష్టం
ప్లవతా మయా రామప్రభావా దాశ్చర్యం పర్వత స్సరితాం పతౌ, ౩౬౺ యది

దుఃఖానుభవాత్ భాగ్యప్రసక్తి రేవ నాస్తీతి మన్యమానాయా ఇదం వచనం. ౨౯౺. మమ పాతివ్రత్యం యది హనుమాన్ జానాతి తదా శీతో భవేత్యాహ — యది మా మితి. ౩౦౺. యది మాం తారయే దితి మత్తాగణే ఇద మేవ జ్ఞాపక మితి భావః. ౩౧౺. తత ఇతి. తతః సీతో పగమాత్ - కపే రనలః కపివాలాగ్నిః - మృగశాబాక్ష్యాః సీతాయాః - శుభం శంస న్నివ ప్రద క్షిణశిఖో జజ్వాలేత్యన్వయః ౩౨౺ హనుమ దితి అనిల శ్చ పుచ్ఛానలయుతోఽపి - ప్రాలే యానిలశీతళః హిమమారుతవ చ్ఛీతళ స్సన్ - దేవ్యాః సీతాయాః - స్వాస్థ్యకరః సుఖకరః వవౌ- అస్మా త్పరం 'దహ్యమానే చ లాంగూల'ఇతి శ్లోకః అనయో శ్శ్లోకయో ర్మధ్యే కే చన శ్లోకాః కతిప యకోశేషు దృశ్యంతే. బహుకోశే ష్వదర్శనా దర్థాధిక్యాభావా చ్చ తే అనాదరణీయాః *రామా. హనుమజ్జనకఇతి అనిలః పుచ్ఛానలయుతోఽపి - ప్రాలేయానిలశీతళః హిమమారుతవ చ్ఛీతళ స్సన్- దేవ్యాః స్వాస్థ్యకరో వవా వితి సంబంధః అస్మా త్పరతః'దహ్యమానే చ లాంగూల' ఇతిశ్లోకః అనయో శ్శ్లోకయో ర్ద్వయో ర్మధ్యే సరమావాక్యమాత్రాః కే చన శ్లోకాః కతిపయకోశేషు దృశ్యంతే బహు కోశే ష్వదర్శనా దర్థాధిక్యాభావా చ్చ తే అనాదరణీయాః. ౩౩౺ — ౩౪ ప్రదీప్త ఇతి రుజంపీడా శిశిరస్యేవ సంపాతః శిశిరస్య చందనోశీరాదేః సంపాతః సంఘట్ట ఇవ స్థితః, అత్యంతశీతళ ఇత్యర్థః. ఏతేన హేతువిశేషం న పశ్యామీత్యుక్తం. ౩౫౺ హేతువిశేషా న్నిశ్చినోతి — అథ వేత్యాదినా. ప్లవతా మయా-సరితాంపతౌ-ఆర్షం షష్ఠిసంజ్ఞాకార్యం. సముద్రమధ్యే పర్వతః పర్వతరూపం-య దా శ్చర్యం అద్భుతరూపం వస్తు దృష్టం-తద్వ దిద మగ్నే శ్శైత్యం రామప్రభావాత్ సంజాతం-వ్యక్తం

ప్రదక్షిణాకారజ్వాల స్సన్ - కపేః శివం శంస న్నివ జజ్వాలేతి సంబంధః. ౩౨౺ కించ. హనుమ దితి. హనుమ జ్జనకః అనిలః-పుచ్ఛానలయుతః హనుమత్పుచ్ఛానల సంయుతోఽపి - దేవ్యాః ప్ర భావాదితి శేషః కపే రిత్యనుకర్షః ప్రాలేయానిలశీతలః హిమమారుతవచ్ఛీతలస్సన్ - స్వాస్థ్య కరః సుఖకరో - వవా వితి సంబంధః ౩౪౺ దృశ్యత ఇతి. మే రుజం న కరోతి ప్రత్యుత శిశిర స్య సంపాత ఇవ హిమసంఘాత ఇవ - వర్తతే, అత్ర హేతుం న పశ్యామీతి శేషః. ౩౫౺ హేతువిశేషాన్ నిశ్చినోతి — అథేత్యాది ప్లవతా మయా సరితాంపతౌ రామప్రభావాత్ పర్వతః పర్వతరూప మాశ్చర్యం యత్ యస్మాత్కారణాత్ దృష్టం- తస్మా త్కారణాత్ ఇదం అగ్నేః శైత్య

తావత్సముద్రస్య మైనాకస్య చ ధీమతః, రామార్థం సంభ్రమ స్తాదృక్కి మగ్ని ర్న
కరిష్యతి, ౩౬½ సీతాయా శ్చానృశంస్యేన తేజసా రాఘవస్య చ. పితుశ్చ మమ
సఖ్యేన న మాం దహతి పావకః, ౩౭½. భూయ స్స చింతయామాస ముహూర్తం
కపికుంజరః. ౩౯. ఉత్పపాతాథ వేగేన ననాద చ మహాకపిః, ౩౯½. పురద్వారం తత
శ్శ్రీమా శ్శైలశృంగ మివోన్నతం. విభక్తరక్షస్సంబాధ మాససా దానిలాత్మజః,
౪౦½ స భూత్వా శైలసంకాశః క్షణేన పున రాత్మవా న్హ్రస్వతాం పరమాం
ప్రాప్తో బంధనా న్యవశాతయత్, ౪౧½ విముక్తశ్చాభవ చ్ఛ్రీమా న్పునః పర్వత
సన్నిభః. వీక్షమాణశ్చ దదృశే పరిఘం తోరణాశ్రితం, ౪౨½ స తం గృహ్య
మహాబాహుః కాలాయసపరిష్కృతం. రక్షిణ స్తా న్పునస్సర్వా న్సూదయామాస
మారుతిః, ౪౩½. స తా న్నిహత్వా రణచండవిక్రమ స్సమీక్షమాణః పున రేవ
లంకాం, ప్రదీప్తలాంగూలకృతార్చిమాలీ ప్రకాశ తాదిత్య ఇవార్చిమాలీ. ౪౪½.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః.

చతుష్పఞ్చాశ స్సర్గః.

వీక్షమాణ స్తతో లంకాం కపిః కృతమనోరథః, వర్ధమాన సముత్సాహః కార్య

౩౬½. ఏత దేవోపపాదయతి — యదీతి సంభ్రమః త్వరా- కి మగ్ని ర్న కరిష్యతి, సంభ్రమ మితి శేషః రామార్థం మైనాకస్య సంభ్రమో యది స్యా దగ్నే స్తాదృశ స్సంభ్రమః కుతో న భవిష్యతీ త్యర్థః. ౩౭½. సీతాయా ఇతి. ఆనృశంస్యేన దయయా. ౩౮½. భూయ ఇతి స చింతయామాస, అనంత రక ర్తవ్య మితి శేషః. ౩౯ చింతిత మేవాహ — ఉత్పపాతేతి ౩౯½. పురద్వారమితి. విభక్తరక్షస్సం బాధం నివృత్తరక్షస్సంచారం. ౪౦½ స ఇతి. అవశాతయత్ అవాశాతయత్, అచ్యావయ దిత్యర్థః, ౪౧½—౪౩½. స తానితి నిహత్వా నిహత్య- ల్యబభావ ఆర్షః లాంగూలకృతార్చిమాలీ లాంగూలేకృత జ్వాలామాలః అర్చిమాలీ తేజఃపుంజవా నాదిత్య ఇవ- ప్రకాశత ప్రాకాశత- అనిత్యత్వా దడభావః. అర్చీ తీకారాంతత్వ మార్షం. ౪౪½ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగారతిలకా ఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః.

వీక్షమాణ ఇత్యాది కృతమనోరథః పర్యాప్తమనోరథః. ౧—౨. వన మితి బలైకదేశః సేనైక

మపి రామప్రభావా త్సంజాతం. వ్యక్తం నిశ్చితమితి యోజనా ౩౬½. మత ఇత్యత ఆహ — యదీతి సంభ్రమః త్వరా యది- తదా అగ్నిః కిం కిమితి నకరిష్యతి, శైత్య మితి శేషః ౩౭½. సీతాయా ఇతి. ఆనృశంస్యేన- కృపయా ౩౮½ భూయ ఇతి భూయః సః చింతయామాస అనంతరక ర్తవ్య మితి శేషః. ౩౯½ పురద్వార మితి విభక్తరక్షస్సంబాధం, వియుక్తరక్షస్సంచారమిత్యర్థః ౪౦½ *తిలకం శైలసంకాశో మహాన్భూ త్వా - హ్రస్వతాం ప్రాప్త ఇత్యనేన దేహసౌక్ష్మ్యాత్స్వయమేవ బంధగళన ముక్తం. ఏవంరీత్యా బంధనా న్యవశాతయత్ ౪౧½ *తిలకం విముక్త్యనంతరం పునః పర్వతాకారోఽభవత్. ౪౨½ —౪౩½. స ఇతి ప్రదీప్తలాంగూలకృతార్చిమాలీ పుచ్ఛానృతిజ్వలన ఇత్యర్థః అత్ర రేఫాభావ ఆర్షః. ౪౪½. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- సున్దరకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః

*తిలకం. వీక్షమాణ ఇతి ౧ *తిలకం. యదేషాం భూయస్సంతాపజననం భవేత్ - తాదృశ మవ

శేష మచింతయత్ ౧ కిన్ను ఖల్వవశిష్టం మే కర్తవ్య మిహ సాంప్రతం, యదేషాం రక్షసాం భూయ స్సంతాపజననం భవేత్. ౨ వనం తావ త్ప్రమథితం ప్రకృష్టా రాక్షసా హతాః, బలైకదేశః క్షపిత శ్శేషం దుర్గ వినాశనం ౩. దుర్గే వినాశితే కర్మ భవే త్సుఖపరిశ్రమం, అల్పయత్నేన కార్యే ఽస్మిన్ మమ స్యా త్సఫల శ్శ్రమః ౪. యో హ్యయం మమ లాంగూలే దీప్యతే హవ్యవాహనః, అస్య సంతర్పణం న్యాయ్యం కర్తు మేభి ర్గృహోత్తమైః. ౫. తతః ప్రదీప్తలాంగూల స్సవిద్యు దివ తోయదః, భవనాగ్రేషు లంకాయా విచచార మహాకపిః ౬ గృహా ద్గృహం రాక్షసానా ముద్యానాని చ వానరః, వీక్షమాణో హ్యసంత్రస్తః ప్రాసాదాం శ్చ చచార సః ౭ అవప్లుత్య మహావేగః ప్రహస్తస్య నివేశనం, అగ్నిం తత్ర స నిక్షిప్య శ్వసనేన సమో బలీ. తతోఽన్య త్పుప్లువే వేశ్మ మహాపార్శ్వస్య వీర్యవాన్, ముమోచ హనుమా నగ్నిం కాలానలశిఖోపమం. ౯. వజ్రదంష్ట్రస్య చ తథా పుప్లువే స మహాకపిః, శుకస్య చ మహాతేజా స్సారణస్య చ ధీమతః ౧౦. తథా చేంద్రజితో వేశ్మ దదాహ హరియూథపః, ౧౦½. జంబుమాలే స్సుమాలే శ్చ దదాహ భవనం తతః. ౧౧ రశ్మికేతో శ్చ భవనం సూర్యశత్రో స్తథైవ చ, హ్రస్వకర్ణస్య దంష్ట్రస్య రోమశస్య చ రక్షసః. యుద్ధోన్మత్తస్య మత్తస్య ధ్వజగ్రీవస్య రక్షసః, విద్యుజ్జిహ్వస్య ఘోరస్య తథా హస్తిముఖస్య చ. కరాళస్య పిశాచస్య శోణితాక్షస్య చైవ హి, కుంభకర్ణస్య భవనం మకరాక్షస్య చైవ హి. యజ్ఞశత్రో శ్చ భవనం బ్రహ్మశత్రో స్తథైవ చ,

వేశః-క్షపితః నాశితః-దుర్గవినాశనం పురవినాశనం-శేషంఅవశిష్టం ౩ దుర్గఇతి కర్మ పూర్వోక్తం వనభంగాదికం-సముద్రలంఘనం దూత్యం వా-సుఖపరిశ్రమం సఫలాయాసం. శక్యమేతది త్యాహ—అల్పయత్నేనేతి. అస్మిన్ కార్యే, కృతే సతీతి శేషః. ౪ కేనోపాయే నేదం సుకర మిత్యాశంక్య త్మాహ—యో హీతి యః అగ్నిః-అతిశీతళతయా మమ మహోపకారం కృతివాన్-అస్య సంతర్పణం న్యాయ్య మిత్యర్థః ౫. తత ఇత్యాది అత్ర బంధవిస్రంసనాయ పూర్వం తనుసంకోచే కృతేఽపి కార్యార్థ మగ్నివర్తిస్థాపితేతి బోధ్యం.'సవిద్యు దివతోయద'ఇతి సర్వత్ర అవృత్య సంచారే దృష్టాంతః. ౬—౯.వజ్రదంష్ట్రస్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకః ౧౦½. జంబుమాలే రిత్యర్థం. ౧౧ రశ్మికేతో రిత్యాదిపంచ

సాంప్రతం కర్తవ్యం కి మితి కార్యశేష మచింతయదిత్యర్థః ౨ త దేవ నిశ్చినోతి—శేషం దుర్గవినాశన మితి ౩. దుర్గఇతి. కర్మ సముద్రలంఘనాదికం-సుఖపరిశ్రమం సఫలప్రయాసం - న చాశక్య మేత దిత్యాహ—అల్పయత్నేనేతి అస్మిన్ కార్యే దుర్గవినాశకార్యే, కృతే సతీతి శేషః. ౩. కేనోపాయేన దుర్గవినాశనం స్యాత్ అత ఆహ—యో హీతి వర్జయిత్వేతి విభీషణగృహం ప్రతి వర్జయిత్వేతి సంబంధః ౫ *తిలకమ్ తోయదః సంధ్యాతోయదః హనూమతో రక్తవర్ణత్వాత్. ౬.*తిలకమ్. ఉద్యానాని గృహారామాః ౭ *తిలకమ్ ప్రహస్తస్య ప్రధానమంత్రిత్వా దాదౌ తద్గృహేఽగ్నిప్రక్షేపః; ప్రథమం తత్సంభావన స్యాచిత్యాత్. ౮—౧౩. భవనం దదాహే త్యనుకర్షః. ౧౫.*తిలకమ్. విభీష

నరాంతకస్య కుంభస్య నికుంభస్య దురాత్మనః వర్జయిత్వా మహాతేజా విభీషణ గృహం ప్రతి, క్రమమాణః క్రమేణైవ దదాహ హరిపుంగవః ౧౬. తేషు తేషు మహార్హేషు భవనేషు మహాయశాః, గృహేష్వృద్ధిమతా మృద్ధిం దదాహ స మహాకపిః. ౧౭. సర్వేషాం సమతిక్రమ్య రాక్షసేంద్రస్య వీర్యవాన్, ఆససాదాథ లక్ష్మీవాన్ రావణస్య నివేశనం ౧౯. తత స్తస్మిన్గృహే ముఖ్యే నానారత్నవిభూషితే, మేరుమందరసంకాశే సర్వమంగళశోభితే ప్రదీప్త మగ్ని ముత్సృజ్య లాంగూలాగ్రే ప్రతిష్ఠితం, ననాద హనుమాన్వీరో యుగాంతజలదో యథా. ౨౦. శ్వసనేన చ సంయోగా దతివేగో మహాబలః, కాలాగ్ని రివ జజ్వాల ప్రావర్ధత హుతాశనః. ప్రదీప్త మగ్నిం పవన స్తేషు వేశ్మ స్వచారయత్, అభూ చ్ఛ్వసనసంయోగా దతివేగో హుతాశనః. ౨౨ తాని కాంచనజాలాని ముక్తామణిమయాని చ, భవనా న్యవశీర్యంత రత్నవంతి మహాంతి చ. ౨౩. తాని భగ్నవిమానాని నిపేతు ర్వసుధాతలే, భవనానీవ సిద్ధానా మంబరా త్పుణ్యసంక్షయే ౨౪. సంజజ్ఞే తుముల శ్శబ్దో రాక్షసానాం ప్రధావతాం, స్వగృహస్య పరిత్రాణే భగ్నోత్సాహోర్జితశ్రియాం. నూన మేషోఽగ్ని రాయాతః కపిరూపేణ హా ఇతి, ౨౫ క్రందంత్య స్సహసా పేతు స్స్తనంధయధరాః స్త్రియః. కాశ్చి దగ్నిపరీతేభ్యో హర్మ్యేభ్యో ముక్తమూర్ధజాః, ౨౬ పతంత్యో రేజిరేఽభ్రేభ్య స్సౌదామిన్య ఇవాంబరాత్. ౨౭ వజ్ర

శ్లో॰టీ. వర్జయిత్వేతి. ప్రతివర్జయిత్వేతి సంబంధః ౧౬ తేషుతేష్వితి భవనేష్వితి గృహవిశేషణం సమృద్ధిమత్పరం. ఋద్ధింమణిముక్తాప్రవాళాదికాం ౧౭——౧౯. తతఇత్యాది సర్వమంగళశోభితేసర్వమంగళద్రవ్యయుక్తే. ౨౦. శ్వసనేనేతి. పూర్వం రావణాదభీతా వగ్న్యనిలౌ-ఇదానీం రాక్షసక్షయం దేవబలోదయం చ ప్రత్యాసన్నం విదిత్వా నిశ్శంకా వభూతా మితి భావః. ౨౧——౨౪. సంజజ్ఞ ఇత్యాది 'స్వగృహస్య పరిత్రాణే భగ్నోత్సాహగతశ్రియా' మితి పాఠః. 'స్వగృహస్య పరిత్రాణే భగ్నోత్సాహోర్జితశ్రియా' మితి పాఠే-ఉత్సాహ శ్చఊర్జితశ్రీశ్చ ఉత్సాహోర్జితశ్రియౌ భగ్నే ఉత్సాహోర్జితశ్రియా యేషామితి విగ్రహః. స్వగృహస్య పరిత్రాణే భగ్నోత్సాహానాం శ్రీమతాం రాక్షసానా మితి వాఽర్థః. హా ఇతి * 'నిపాత ఏకా జన' ఇతి ప్రకృతిభావః ౨౫ క్రందంత్య ఇతి. కాశ్చిత్ స్త్రియః హర్మ్యేభ్యః పేతు రితి సంబంధః. సుకేశవంశ్యానాం జననమాత్రే రుద్రేణ మాతృతుల్యత్వవరప్రదానేఽపి తదితరేషు తదభావాత్ స్తనంధయధరత్వం. అన్యజాతీయా శ్చ రాక్షసా స్తత్ర సంత్యేవ. ౨౬ పతంత్య ఇతి. అంబరాత్ పతంత్యః అభ్రేభ్యో మేఘేభ్యః పతంత్యః-సౌదామిన్యః తటిత ఇవ-రేజిరే ౨౭. వజ్రేతి. భవనా

ణేవ స్వస్య వధతో రక్షణా ద్విభీషణగృహం వర్జయిత్వా ప్రతిగృహం క్రమమాణ ఇత్యన్వయః. ౧౬. *తిలకమ్. పూర్వం రావణా ద్భీతోఽప్యగ్నిః సీతాతేజస్సంబంధేన నిశ్శంకం దదాహే త్యుక్తం. ౧౭——౨౦. శ్వసనేనేతి. పూర్వం రావణా దతిభీతా వగ్న్యనిలౌ ఇదానీం రాక్షసబలక్షయం దేవబలోదయం చ ప్రత్యాసన్నం విదిత్వా నిశ్శంకావభూతా మితి భావః. ౨౧ *తిలకం ఆచారయ దితి. హేతౌ యత శ్చారయతి స్మ తత శ్చారణా ద్ధేతో స్తాని వ్యశీర్యంతేత్యన్వయః. ౨౨——౨౩. భగ్నవిమానాని భగ్నప్రాసాదాని. ౨౪. సంజజ్ఞ ఇతి భగ్నోత్సాహోర్జితశ్రియాం భగ్నోత్సాహోర్జితశ్రియశ్చేతి

విద్రుమవైదూర్యముక్తారజతసంహితాన్, విచిత్రాన్భవనాద్ధాతూన్ స్యందమానా
న్దదర్శ సః. ౨౮. నాగ్నిస్తృప్యతి కాష్ఠానాం తృణానాం హరియూథపః, నాగ్నే
ర్నాపి విశస్తానాం రాక్షసానాం వసుంధరా. ౨౯. క్వచి త్కింశుకసంకాశాః క్వచి
చ్ఛాల్మలిసన్నిభాః, క్వచిత్కుంకుమసంకాశా శ్శిఖా వహ్నేశ్చకాశిరే ౩౦. హనూ
మతా వేగవతా వానరేణ మహాత్మనా, లంకాపురం ప్రదగ్ధం తద్రుద్రేణ త్రిపురం
యథా. ౩౧. తతస్తు లంకాపురపర్వతాగ్రే సముత్థితో భీమపరాక్రమోఽగ్నిః, ప్ర
సార్య చూడావలయం ప్రదీప్తో హనూమతా వేగవతా విసృష్టః. ౩౨ యుగాంత
కాలానలతుల్యవేగ స్స మారుతోఽగ్ని ర్వవృధే దివిస్పృక్, విధూమరశ్మి ర్భవనేషు
సక్తో రక్షశ్శరీరాజ్యసమర్పితార్చిః. ౩౩ ఆదిత్యకోటీసదృశ స్సుతేజా లంకాం సమా

నితి పుల్లింగత్వ మార్షం ధాతూన్ సువర్ణాదీని-ని.'ధాతుస్తు గైరికే స్వర్ణ'ఇతి దర్పణః స్యందమానాన్ స్యందతః-అగ్నితప్తత్వేన ద్రవీభూతస్వర్ణాదీ నిత్యర్థః ౨౮. నాగ్నిరితి. కాష్ఠానాం తృణానాం చేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. కాష్ఠై స్తృణై శ్చేత్యర్థః 'పూరణగుణే'త్యాదినా షష్ఠీ వా. అగ్నిః కాష్ఠై స్తృణైశ్చ నతృప్యతి-హరియూథపః అగ్నేః న తృప్యతి అగ్నినా న తృప్యతి, అగ్నిప్రక్షేపణేన న తృప్యతీత్యర్థః. ఏవం వసుంధరావిశస్తానాం రాక్షసానాం విశస్తైః రాక్షసైః - న తృప్యతీతి యోజ్యం. అనేన రాక్షసశవాకీర్ణా భూ రభూ దిత్యర్థః * రామానుజీయం. నాగ్నిరితి. 'తృణానాం చ యథాతథా, హనుమాన్ రాక్షసేంద్రాణాం వధే కించిన్న తృప్యతి. న హనూమద్విశస్తానాం రాక్షసానాం వసుంధరే'తి పాఠః. ౨౯. క్వచిదితి. శిఖాః జ్వాలాః. ౩౦. హనూమతేతి. నను ఏతావత్పర్యంత మల్పబలతయాఽపి తస్య హనుమతః కథ మేతాదృశీ శక్తి రిత్యత్రాహ—రుద్రేణ త్రిపురం యథేతి. 'విష్ణు రాత్మా భగవతో భవ స్యామితతేజసః, తస్మా ద్ధనుర్జ్యాసంస్పర్శం స విషేహే మహేశ్వర' ఇత్యుక్తరీత్యా విష్ణ్వాప్యాయితతేజసా రుద్రేణ త్రిపురం యథా దగ్ధం తథాఽనేనేతి భావః. ౩౧. తతస్త్వితి. లంకాపురపర్వతాగ్రే లంకాపురాధారత్రికూటశిఖరే - తద్వర్తిత్వా త్తస్యా స్తథా నిర్దేశః. పర్వతాగ్రస్థలంకాపుర ఇతి పరనిపాతో వా - చూడావలయం, జ్వాలాజాల మిత్యర్థః. తత్ ప్రసార్య విస్తార్య - ప్రదీప్తః విసృష్టః, గృహేష్వితి శేషః. ౩౨. యుగాంతేతి. దివిస్పృక్ అభ్రంలిహః - 'హృద్యుభ్యాం ఙే రలు గ్వక్తవ్య'ఇతి సప్తమ్యా అలుక్. రక్షశ్శరీరాజ్యసమర్పితార్చిః రక్షశ్శరీరాణ్యే వాజ్యాని తై స్సమర్పితార్చిః ఉత్థాపితజ్వాలః. ౩౩. ఆదిత్యకోటీతి. సమాప్తాం నిశ్శేషాం - అశనిప్రరూఢైః

విశేషణసమాసః. నూన మితి. స్తనంధయః శిశుః. *తిలకమ్. అభ్రేభ్యో మేఘేభ్యః. ౨౮. నాగ్నిరితి. తృణానాం కాష్ఠానాం తృణైః, కాష్ఠైరిత్యర్థః ౩౧. తతఇతి. లంకాపురపర్వతాగ్రే లంకాపురాధారత్రికూటశిఖరే-చూడావలయం జ్వాలాసమూహం-ప్రసార్య సముత్థితోఽగ్నిః విసృష్టః, గృహేష్వితి శేషః. భీమపరాక్రమః భయంకరవేగః. ౩౨ యుగాంతేతి. దివిస్పృక్, అభ్రంలి డిత్యర్థః రక్షశ్శరీరాజ్యసమర్పితార్చిః రక్షశ్శరీరాణ్యేవాజ్యానితైః సమర్పితార్చిః ఉత్థాపితజ్వాలః. (సతా మితి. వహ్నిః జ్వాలామాలాపరిక్షిప్తైః జ్వాలాసమూహానాం ప్రసారణైః - లంకాం అత్యర్థ మదహదితిసంబంధః. స హనుమాన్. సచేతి. సంక్రామన్ గచ్ఛన్. స ఇతి. లాంగూలోపసక్తాగ్నిః లాంగూలస్థితోఽగ్నిః-మృత్యుగృహ స్సాక్షా ఇవ, తథా అతిభీకర ఇత్యర్థః. హుతాశనేతి. కాలోపహతేవ ప్రళయకాలోపహతేవ). ౩౩. ఆదిత్యేతి.

ష్టాం పరివార్య తిష్ఠన్, శబ్దై రనేకై రశనిప్రగాఢై ర్భింద న్నివాండం ప్రబభౌ మహాగ్నిః ౩౭. తత్రాంబరా దగ్ని రతిప్రవృద్ధో రూక్షప్రభః కింశుకపుష్పచూడః, నిర్వాణధూమాకులరాజయ శ్చ నీలోత్పలాభాః ప్రచకాశిరేఽభ్రాః ౩౮ వజ్రీ మహేంద్ర స్త్రిదశేశ్వరో వా సాక్షా ద్యమో వా వరుణోఽనిలో వా, రుద్రోఽగ్ని రర్కో ధనదశ్చ సోమో న వానరోఽయం స్వయ మేవ కాలః. కిం బ్రహ్మణ స్సర్వపితామహస్య సర్వస్య ధాతు శ్చతురాననస్య, ఇహాగతో వానరరూపధారీ రక్షోపసంహారకరః ప్రకోపః. కిం వైష్ణవం వా కపిరూప మేత్య రక్షోవినాశాయ పరం సుతేజః, అనంత మవ్యక్త మచింత్య మేకం స్వమాయయా సాంప్రత మాగతం వా. ఇత్యేవ మూచు ర్బహవో విశిష్టా రక్షోగణా స్తత్ర సమేత్య సర్వే, సప్రాణిసంఘాం సగృహాం సవృక్షాం దగ్ధాం పురీం తాం సహసా సమీక్ష్య. ౩౯ తతస్తు లంకా సహసా ప్రదగ్ధా సరాక్షసా సాశ్వరథా సనాగా, సపక్షిసంఘా సమృగా సవృక్షా రురోద దీనా తుములం సశబ్దం. ౪౦. హా తాత హా పుత్త్రక కాంత మిత్ర హా జీవితం భోగ

అశనివ న్నిష్ఠురైః - అండం బ్రహ్మాండం. ౩౭. తతేతి అంబరాత్ అంబరపర్యంతం - కింశుకపుష్పచూడః తత్తుల్యశిఖః - నిర్వాణధూమాకులరాజయః పూర్వపూర్వదగ్ధభవనాగ్నినిర్వాణసముత్థితధూమైః వ్యాప్తపఙ్క్తయః-అతఏవ నీలోత్పలాభాః,నిర్వాణధూమానాం నీలవర్ణత్వా దితి భావః. అభ్రాః మేఘాః-పుల్లింగత్వ మార్షం. ౩౮. అథ రక్షోవచనం--వజ్రీత్యాది. మహేంద్రః-వజ్రీత్యాదివిశేషణం సామర్థ్యవిశేషద్యోతనార్థం. ఉత్తరత్రా ప్యేవ మేవ గతిః. యమకాలయో ర్మూర్తిభేదా న్న పునరుక్తిః. రక్షోపసంహారకర ఇత్యత్ర ఆర్ష స్సలోపః ప్రకోపః ప్రకోపకృతమూర్తివిశేషః-కిం వైష్ణవమితి అత్రా ద్యో వాశబ్దోఽవధారణే. 'వా స్యాద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సముచ్చయే' ఇతి విశ్వః ద్వితీయో వితర్కే. అనంతం త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితం - అవ్యక్తం చక్షురాద్యగోచరం - అచింత్యం కేవలమనసోఽవిషయం-ఏకం అద్వితీయం యద్వైష్ణవం సుతేజః పూజ్యం ధామ-తదేవ స్వమాయయా స్వాసాధారణయాఽఽశ్చర్యశక్త్యా కపిరూప మేత్య సాంప్రత మాగతంవా ఇతి యోజనా. వైష్ణవ మితి స్వార్థే అణ్. విష్ణుశరీరాంతర్వ ర్తీతి వార్థః విశిష్టాః జ్ఞానాధికాః. ౩౯—౪౦. హాతాతేతి. యుగపదేవ శ్లోకే

శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అంబరాత్ అంబరపర్యంతం ప్రవృద్ధః - కింశుకపుష్పచూడః తత్సమజ్వాలః - అగ్నిః హనూమద్విసృష్టోఽగ్నిః - అశనిప్రగాఢైః అశనివ న్నిష్ఠురై రనేకై శ్శబ్దైః - సుమస్తాం నిశ్శేషాం లంకాం- పరివార్య పరివేష్ట్య-తిష్ఠన్ బ్రహ్మాండం భిందన్ - మహాగ్నిః ప్రళయాగ్ని రివ- ప్రబభౌ. ౩౭. తతేతి, తత్ర తదా - నిర్వాణధూమాకులరాజయః పూర్వదగ్ధభవనాత్ నిర్వాణసముత్థితధూమై ర్వ్యాకులపఙ్క్తయః-అభ్రాః ప్రచకాశిర ఇతి సంబంధః అభ్రా ఇతి పుల్లింగత్వ మార్షం. ౩౮. * తిలకమ్ వజ్రీత్వత్రిదశేశ్వరత్వవిశిష్టో మహేంద్ర ఇత్యర్థః. రౌద్రోఽగ్నిః రుద్రతృతీయనయనసంబంధ్యగ్నిః. కిం వైష్ణవమితి అనంతం త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితం- అవ్యక్తం చక్షురాద్యగోచరం - అచింత్యం మనసోఽవిషయం - ఏక మద్వితీయం - వైష్ణవం సుతేజః - స్వమాయయా శక్త్యా కపిరూప మేత్య రక్షోవినాశా యాగతం కిం వేతి యోజనా, * తిలకమ్. విశిష్టా మహాబలాః, ప్రహస్తాదయ ఇత్యర్థః. సమీక్ష్య ఇత్యేవ మూచు రిత్యన్వయః. ౩౯—౪౦. * తిలకమ్ సుపుణ్య

యుతం సుపుణ్యం, రక్షోభి రేవం బహుధా బ్రువద్భిః శబ్దః కృతో ఘోరతర స్సు
భీమః. ౪౧ హుతాశనజ్వాలసమావృతా సా హతప్రవీరా పరివృత్తయోధా,
హనూమతః క్రోధబలాభిభూతా బభూవ శాపోపహతేవ లంకా. ౪౨ స సంభ్రమత్రస్త
విషణ్ణరాక్షసాం సముజ్జ్వలజ్జ్వాలహుతాశనాంకితాం, దదర్శ లంకాం హనుమా
మహామనాః స్వయంభుకోపోపహతా మివావనిం. ౪౩ భఙ్క్త్వా వనం పాదప
రత్నసంకులం హత్వా తు రక్షాంసి మహాంతి సంయుగే, దగ్ధ్వా పురీం తాం
గృహరత్నమాలినీం తస్థౌ హనూమా న్పవనాత్మజః కపిః. ౪౪ త్రికూటశృంగాగ్ర
తలే విచిత్రే ప్రతిష్ఠితో వానరరాజసింహః, ప్రదీప్తలాంగూలకృతార్చిమాలీ
వ్యరాజ తాదిత్య ఇవాంశుమాలీ. ౪౫. స రాక్షసాం స్తా న్సుబహూంశ్చ హత్వా
వనం చ భఙ్క్త్వా బహుపాదపం తత్, విసృజ్య రక్షోభవనేషు చాగ్నిం జగామ
రామం మనసా మహాత్మా ౪౬. తతస్తు తం వానరవీరముఖ్యం మహాబలం మారుత
తుల్యవేగం, మహామతిం వాయుసుతం వరిష్ఠం ప్రతుష్టువు ర్దేవగణాశ్చ సర్వే. ౪౭.
భఙ్క్త్వావనం మహాతేజా హత్వా రక్షాంసి సంయుగే, దగ్ధ్వా లంకాపురీం రమ్యాం
రరాజ స మహాకపిః. ౪౮. తత్ర దేవా స్సగంధర్వా స్సిద్ధా శ్చ పరమర్షయః, దృష్ట్వా
లంకాం ప్రదగ్ధాం తాం విస్మయం పరమం గతాః. ౪౯. తం దృష్ట్వా వానరశ్రేష్ఠం
హనుమంతం మహాకపిం, కాలాగ్ని రితి సంచింత్య సర్వభూతాని తత్రసుః. ౫౦.
దేవా శ్చ సర్వే మునిపుంగవా శ్చ గంధర్వవిద్యాధరనాగయక్షాః, భూతాని సర్వాణి

దూరాహ్వానేచ హాశబ్దో వర్తతే. హా జీవిత మిత్యత్ర సంబుద్ధ్యలోప ఆర్షః హత మితి శేష ఇత్యన్యే.
'అభితస్సమయానికషాహాప్రతియోగి' ఇతి ద్వితీయా వా దరిద్రే రశో ర్చ్యత్వా ద్విశిసప్తి—భోగయుతం
సుపుణ్య మితి. సుఖాఢ్యం, సుకృతైకఫలం చేత్యర్థః. ఘోరతరః తీవ్రతరః- అత ఏవ సుభీమః భయం
కరః. ౪౧. హుతాశనేతి. పరివృత్తయోధా పరివృత్తభటా. ౪౨. ససంభ్రమేతి. 'హనుమా న్మహామ
నా' ఇతి పాఠః. 'హనుమా న్మహా' త్మేతి పాఠే విషమవృత్తం వా. స్వయంభుకోపోపహతాం, ప్రళ
యే భగవతా దగ్ధా మిత్యర్థః. ౪౩. భఙ్క్త్వేతి. రత్నశబ్ద శ్శ్రేష్ఠవాచీ. తస్థౌ, సంకల్పితకార్యస్య పరి
సమాప్తత్వా దుపరతోద్యోగోఽభూ దిత్యర్థః. ౪౪—౪౫. సఇతి. జగామ రామం మనసేతి కృతి
కృత్యత్వా ద్రామం గంతు మియేషేత్యర్థః. ౪౬. తతస్తు తమితి. వరిష్ఠమితి. బలవతా మితి శేషః.
౪౭—౪౮. *రామా. 'రరాజ స మహాకపి' రిత్యతః పరం ఉత్తరసర్గాదిభూతో 'లంకాం సమస్తాం సందీ'
ప్యేత్యయం శ్లోకః కేషుచి త్కోశేషు ప్రమాదా ల్లిఖితః. ౪౯—౫౦. దేవాశ్చేతి. పరా మిత్యస్య విప
రీతాం అతుల్యరూపా మితి. అస్మి న్సర్గే ఏకపంచాశచ్ఛ్లోకాః. 'తతో మహాత్మే' తి శ్లోక 'స్సరాక్షసా'
నితి శ్లోకోక్తార్థకతయా బహుకోశే ష్వదర్శనా చ్చ ప్రక్షిప్తః. బహుకోశే ష్వేతత్సర్గసమాప్తిరపి

మతిశయేనార్జితం పుణ్యం. ౪౧. హుతాశనేతి. పరివృత్తయోధా పరావృత్తభటా. ౪౩. భఙ్క్త్వేతి.
తస్థౌ సంకల్పితకార్యస్య పరిసమాప్తత్వా దుపరతోద్యోగోఽభూ దిత్యర్థః. లంకామితి. నిర్వాపయా

మహాంతి తత్ర జగ్ముః పరాం ప్రీతి మతుల్యరూపాం. ౫౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-సున్దరకాణ్డే - చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః

⟶ పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః ⟵

లంకాం సమస్తాం సందీప్య లాంగూలాగ్నిం మహాబలః, నిర్వాపయామాస తదా సముద్రే హరిసత్తమః ౧. సందీప్యమానాం విధ్వస్తాం త్రస్తరక్షోగణాం పురీం, అవేక్ష్య హనుమాన్ లంకాం చింతయామాస వానరః. ౨. తస్యాభూ త్సుమహాం స్త్రాసః కుత్సా చాత్మ న్యజాయత, లంకాం ప్రదహతా కర్మ కింస్వి త్కృత మిదం మయా ౩. ధన్యా స్తే పురుషశ్రేష్ఠా యే బుద్ధ్యా కోప ముత్థితం, నిరుంధంతి మహాత్మానో దీప్త మగ్ని మివాంభసా ౪. క్రుద్ధః పాపం న కుర్యాత్కః క్రుద్ధో హన్యా ద్గురూ నపి, క్రుద్ధః పరుషయా వాచా నర స్సాధూ నధిక్షిపేత్. వాచ్యావాచ్యం ప్రకుపితో న విజానాతి కర్హిచిత్, నాకార్య మస్తి క్రుద్ధస్య నావాచ్యం విద్యతే క్వచిత్ ౬. య స్సముత్పతితం క్రోధం క్షమయైవ నిరస్యతి, యథోరగ స్త్వచం జీర్ణాం స వై పురుష ఉచ్యతే ౭ ధి గస్తు మాం సుదుర్బుద్ధిం నిర్లజ్జం పాపకృత్తమం, అచింతయిత్వా తాం సీతా మగ్నిదం స్వామిఘాతకం. ౮ యది దగ్ధా త్వియం లంకా నూన మార్యాఽపి జానకీ, దగ్ధా తేన మయా భర్తు ర్హతం కార్య మజానతా. ౯. యదర్థ మయ మారంభ స్తత్కార్య మవసాదితం, మయా హి దహతా లంకాం న సీతా పరిరక్షితా. ౧౦. ఈషత్కార్య మిదం

ర్వయః ఉత్తరసర్గారంభవిపర్యయ శ్చ దృశ్యతే. ౫౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః.

లంకా మిత్యాది. లాంగూలాగ్నిం సముద్రే నిర్వాపయామా సేత్యన్వయః ౨. తస్యేతి. కుత్సా నిందా. ౩—౮. యదీతి. జానక్యపి యది దగ్ధేత్యన్వయః. ౧౦. ఈషత్కార్య మితి ఇదం కార్యం అన్వేషణపూర్వకరావణనిలయపరిజ్ఞానసీతాదర్శనతన్నివేదనరూపం మహత్కార్యం - ఈషత్కార్యం

మాస లాంగూలాగ్నిం శమయామాస. ౫౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః.

౧—౨ *తిలకమ్. 'కుత్సా చాత్మన్యజాయ'తే త్యుక్తాం కుత్సా మాహ—లంకా మితి కింస్వి త్కర్మ కృతం,కుత్సిత మేవ కృత మిత్యర్థః ౩ *తిలకమ్. ఉక్తం కుత్సితకార్యమూలం కోప ఇతి నిశ్చిత్య తిద్రహితాన్ స్తౌతి—ధన్యా ఇతి దుఃఖాతిశయా దేవ మహాత్మపదపౌనరుక్త్యం న దోషాయ. ౪. *తిలకమ్. 'క్రుద్ధః పాపం న కుర్యా ద్య' ఇతి పాఠే-క్రుద్ధో యః కశ్చి త్పాపం కుర్యా న్న-నక్షి కాకుః అపితు కుర్యా దేవ,అకరణ మశక్య మేవేత్యర్థః అదేవ దర్శయతి—క్రుద్ధో హన్యా దితి ౫ *తిలకమ్. న జానాతీత్యేత దేవ స్పష్టయతి—నాకార్యమితి. క్రుద్ధస్యాకార్య మయుక్తబుద్ధ్యా కరణీయం న కించి దప్యస్తి-అతో గురుహననా ద్యపి కరో త్యే వేత్యర్థః. ౭—౮.యదీతి.యది జానకీ దగ్ధా భర్తుః కార్యం హత మితి సంబంధః. ౯ *తిలకమ్. ఏత దేవ వివృణోతి— యదర్థమితి ౧౦. ఈషదితి. అన్వే

కార్యం కృత మాసీ న్న సంశయః తస్య క్రోధాభిభూతేన మయా మూలక్షయః కృతః ౧౧. వినష్టా జానకీ న్నూనం న హ్యదగ్ధః ప్రదృశ్యతే, లంకాయాం కశ్చి దుద్దేశః సర్వా భస్మీకృతా పురీ ౧౨ యది తద్విహతం కార్యం మమ ప్రజ్ఞావిపర్యయాత్, ఇహైవ ప్రాణసన్న్యాసో మమాపి హ్యద్య రోచతే ౧౩ కి మగ్నౌ నిపతా మ్యద్య ఆహోస్విద్ బడబాముఖే. శరీర మాహో సత్త్వానాం దద్మి సాగరవాసినాం. ౧౪. కథం హి జీవతా శక్యో మయా ద్రష్టుం హరీశ్వరః, తౌ వా పురుషశార్దూలౌ కార్యసర్వస్వఘాతినా ౧౫ మయా ఖలు తదేవేదం రోషదోషా త్ప్రదర్శితం, ప్రథితం త్రిషు లోకేషు కపిత్వ మనవస్థితం ౧౬. ధిగస్తు రాజసం భావ మనీశ మనవస్థితమ్, ఈశ్వరేణాపి యద్రాగా న్మయా సీతా న రక్షితా ౧౭ వినష్టాయాం తు సీతాయాం తా వుభౌ వినశిష్యతః తయో ర్వినాశే సుగ్రీవః సబంధు ర్వినశిష్యతి ౧౮. ఏత దేవ వచ శ్శ్రుత్వా భరతో భ్రాతృవత్సలః ధర్మాత్మా సహశత్రుఘ్నః కథం శక్ష్యతి జీవితుం ౧౯ ఇక్ష్వాకువంశే ధర్మిష్ఠే గతే నాశ మసంశయం, భవిష్యంతి ప్రజా స్సర్వా శ్శోకసంతాపపీడితాః ౨౦ త దహం భాగ్యరహితో లుప్తధర్మార్థసంగ్రహః, రోషదోషపరీతాత్మా వ్యక్తం లోకవినాశనః, ౨౧ ఇతి చింతయత స్తస్య నిమిత్తా న్యుపపేదిరే, పూర్వ మప్యుపలబ్ధాని సాక్షా త్పునరచింతయత్. ౨౨. అథవా చారుసర్వాంగీ రక్షితా స్వేన తేజసా న నశిష్యతి కల్యాణీ

ఈషదవశిష్టకార్యం అసమగ్రప్రాయ మేవ కృత మాసీత్, రామనివేదనమాత్రావశేషం కృత మాసీదిత్యర్థః కిం త్విదానీం క్రోధాభిభూతేన క్రోధాంధేన మయా-తస్య కార్యస్య-మూలక్షయః కృతః న సంశయః, విఫలీకృత మిత్యర్థః ౧౧ సీతానాశే తత్త్వద్యైవ-సఏవ తు కుత ఇత్యత్రాహ—వినష్టేతి ౧౨. యదీతి. విహతం యది సీతానాశా ద్వినష్టం యది-ప్రాణసన్న్యాసః ప్రాణత్యాగః ౧౩—౧౫. మయేతి. కపిత్వం కాపేయం-అనవస్థితం, చాపలాత్మక మిత్యర్థః ౧౬ ధిగస్త్వితి. రాజసం భావం రజోగుణనిబంధనచేష్టావిశేషం-అనీశం నియామకరహితం, స్వాతంత్ర్య మితి యావత్ అనవస్థితం కపిత్వస్వభావం-ఈశ్వరేణాపి రక్షణసమర్థేనాపి-రాగాత్ మాత్సర్యాత్-'రాగోఽనురాగే మాత్సర్యే రక్తవర్ణే కుసుంభకే' ఇతి యాదవః. యద్వా రాగాత్ రజోగుణాత్, ఆగ్రహా దితి యావత్ ౧౭—౨౧. ఇతీతి. నిమిత్తా న్యుపపేదిరే, శుభశంసినిమిత్తాని ప్రాదుర్బభూవు రిత్యర్థః. ౨౨. ఏవం లోకదృష్ట్యాఽనర్థ

షణపూర్వక రావణనిలయపరిజ్ఞానసీతాదర్శనతన్నివేదనరూపం మహత్కార్యం - ఈషత్కార్యం కృత మాసీత్, రామనివేదన మాత్రావశిష్టం యథా భవతి తథా కృత మాసీదిత్యర్థః అతః ఇదానీం క్రోధాభిభూతేన మయా తస్య కార్యస్య మూలక్షయః కృతః న సంశయ ఇతి యోజనా ౧౧. *తిలకమ్. నను సీతావినాశనిశ్చయ స్తే కథం తత్రాహ—వినష్టేతి ౧౩. కిమితి. దద్మి దదామి ౧౫. మయేతి. అనవస్థిత మవ్యవస్థితం ౧౬. ధిగితి. రాజసం భావం రజోగుణనిబంధనచేష్టావిశేషం-అనీశం నియామకరహితం-స్వతంత్రమితి యావత్ ఈశ్వరేణాపి రక్షణసమర్థేనాపి-రాగాత్ మాత్సర్యాత్, ఆగ్రహా దితి యావత్. ౧౭. *తిలకమ్. ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ. ౨౧. ఇతీతి. నిమిత్తాని శుభశంసీని-ఉపపేదిరే ప్రాదుర్బభూవుః ౨౨. అథవేతి నాగ్ని రగ్నౌ ప్రవర్తతే. అగ్ని రగ్నిం న దహతీత్యర్థః. ౨౪. నూనమితి.

నాగ్నిరగ్నౌ ప్రవర్తతే. ౨౩ నహి ధర్మాత్మన స్తస్య భార్యా మమితతేజసః, స్వచారిత్రాభిగుప్తాం తాం స్ప్రష్టు మర్హతి పావకః. ౨౪. నూనం రామప్రభావేన వైదేహ్యా స్సుకృతేన చ, యన్మాం దహనకర్మాఽయం నాదహ ద్ధవ్యవాహనః. ౨౫. త్రయాణాం భరతాదీనాం భ్రాతృణాం దేవతా చ యా, రామస్య చ మనః కాంతా సా కథం వినశిష్యతి. ౨౬. యద్వా దహనకర్మాఽయం సర్వత్ర ప్రభు రవ్యయః, న మే దహతి లాంగూలం కథ మార్యాం ప్రధక్ష్యతి. ౨౭. పునశ్చా చింతయ త్తత్ర హనుమా న్విస్మిత స్తదా, హిరణ్యనాభస్య గిరే ర్జలమధ్యే ప్రదర్శనం ౨౮. తపసా సత్యవాక్యేన అనన్యత్వాచ్చ భర్తరి, అపి సా నిర్దహే దగ్నిం న తా మగ్నిః ప్రధక్ష్యతి. ౨౯ స తథా చింతయం స్తత్ర దేవ్యా ధర్మపరిగ్రహం, శుశ్రావ హనుమా న్వాక్యం చారణానాం మహాత్మనాం. 30. అహో ఖలు కృతం కర్మ దుష్కరం హి హనూమతా, అగ్నిం విసృజతాఽభీక్ష్ణం భీమం రాక్షసవేశ్మని. ప్రపలాయితరక్షస్త్రీస బాలవృద్ధసమాకులా, జనకోలాహలాధ్మాతా క్రందంతీవాద్రికందరే దగ్ధేయం నగరీ సర్వా సాట్టప్రాకారతోరణా, జానకీ న చ దగ్ధేతి విస్మయోఽద్భుత ఏవ నః. 33 సనిమిత్తైశ్చ దృష్టార్థైః కారణైశ్చ మహాగుణైః, ఋషివాక్యైశ్చ హనుమా నభవత్ప్రీతమానసః. 34. తతః కపిః ప్రాప్తమనో

మాశంక్యత త్తేవస్పష్ట్యాసమాధత్తే-అథవేత్యాదినా. నాగ్ని రగ్నౌ ప్రవర్తతే - అగ్ని రగ్నిం న దహతీత్యర్థః. ౨3—౨౪. నూనమితి. దహనకర్మా భస్మీకరణస్వభావః- యత్ప్రభావా దయం మాం నాదహత్, స తా మేవ కథం దహతీత్యర్థః ౨౫—30. అహో ఇత్యాది విస్మయోఽద్భుత ఏవ న ఇతి అయం విస్మయః అద్భుతఏవ 'అద్భుత మాశ్చర్యం కల్యాణం' చేత్యుణాదివృత్తిః. యద్వా- విస్మయః, ఆశ్చర్యం- అద్భుతః, అభూతపూర్వ ఇత్యర్థః అద్భుతః అద్భుతరసః-తస్య స్థాయీభావో విస్మయః-తథాచ అద్భుత ఏవ అద్భుతరసతాం ప్రాప్త ఏవ-మహా నయం విస్మయః, న విస్మయమాత్ర ఇత్యర్థః 33. సఇతి. నిమిత్తైః దక్షిణాక్షిస్పందాదిభిః - దృష్టార్థైః దృష్టఫలసంవాదైః కారణైః-సీతాపాతివ్రత్యరామప్రభావాదిభిః- ఋషివాక్యైః చారణవాక్యైః 34. తతఇతి పూర్వం చారణవాక్యై ర్విదిత్వా పునః ప్రత్యక్షం

దహనకర్మా భస్మీకరణస్వభావః-అయం హవ్యవాహనః-మాం తత్కింకరం మాం-యత్ యతో-నాదహత్-అతి స్తాం ద్రష్టుం నార్హతీతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౫. *తిలకమ్. త్రయాణాం భరతలక్ష్మణశత్రుఘ్నానాం-దేవతాత్వాత్తస్యా మగ్న్యప్రవృత్తి రాముభయాచ్చేతి భావః. ౨౬ *తిలకమ్ సర్వత్ర ప్రభు రపి యత్సేనకత్వా న్మే లాంగూలం న దహతి. తతస్తాం కథం ప్రధక్ష్యతి? ౨౭ దేవీప్రభావాత్సింధా మధ్యే విశ్రాంతినిమిత్తగిరిదర్శనహేతునాఽపి దేవీ మగ్ని ర్నదహతీ త్యాహ—పునశ్చేతి. ౨౯. సఇతి. దేవ్యా ధర్మపరిగ్రహం, ధర్మప్రభావ మిత్యర్థః చింతయన్ హనుమాన్-చారణానాం వాక్యం శుశ్రావేతిసంబంధః. దగ్ధేతి. విస్మయః ఆశ్చర్యం- అద్భుతః, అభూతపూర్వ ఇత్యర్థః. 33. స ఇతి. నిమిత్తై ర్దక్షిణాక్షిస్పందనాదిభిః-కారణైః సీతాపాతివ్రత్యరామప్రభావాదిభిః- ఋషివాక్యైః, చారణవాక్యై రిత్యర్థః దృష్టార్థైః దృష్టఫలసంవాదైః. 34. తతఇతి విదిత్వా పూర్వం చారణై ర్విదిత్వా-

రథార్థ స్తా మక్షతాం రాజసుతాం విదిత్వా ప్రత్యక్షత స్తాం పునరేవ దృష్ట్వా ప్రతిః ప్రయాణా యమతిం చకార. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః.

⟶ షట్పఞ్చాశ స్సర్గః ⟵

తత స్తు శింశుపామూలే జానకీం పర్యవస్థితాం, అభివాద్యాబ్రవీ ద్దిష్ట్యా పశ్యామి త్వా మిహాక్షతాం. ౧. తత స్తం ప్రస్థితం సీతా వీక్షమాణా పునఃపునః, భర్తృస్నేహాన్వితం వాక్యం హనుమన్త మభాషత. ౨ కామ మస్య త్వ మేవైకః కార్యస్య పరిసాధనే, పర్యాప్తః పరవీరఘ్న యశస్య స్తే బలోదయః. ౩. శరైస్తు సంకులాం కృత్వా లంకాం పరబలార్దనః, మాం నయే ద్యది కాకుత్స్థ స్తత్తస్య సదృశం భవేత్ ౪. త ద్యథా తస్య విక్రాన్త మనురూపం మహాత్మనః, భవ త్యాహవశూరస్య తథా త్వ ముపపాదయ ౫. తదర్థోపహితం వాక్యం ప్రశ్రితం హేతుసంహితం, నిశమ్య హనుమాం స్తస్యా వాక్య ముత్తర మబ్రవీత్. ౬. క్షిప్ర మేష్యతి కాకుత్స్థో హర్యృక్షప్రవరై ర్వృతః, య స్తే యుధి విజిత్యారీ౯ శోకం వ్యపనయిష్యతి. ౭. ఏవ మాశ్వాస్య వైదేహీం హనుమా న్మారుతాత్మజః, గమనాయ మతిం కృత్వా వైదేహీ మభ్యవాదయత్. ౮. తత స్స

దృష్ట్వా తతః ప్రతిప్రయాణాయ మతిం చకార, ప్రతియాస్యామీతి సంకల్పితవా నిత్యర్థః. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః.

తతఇత్యాది ౧. తత స్త మితి. ప్రస్థితం ప్రస్థానోద్యుక్తం. ౨ వనభంగాక్షవధాదినా హనుమత శ్శక్తిం విజ్ఞాయ అసౌ రామాయ నివేద్య స్వయమేవ సకలరాక్షససంహారపూర్వకం మమ నేతా మాభూ దిత్యభిప్రాయేణాహ — కామ మితి. అస్య కార్యస్య సర్వరాక్షసవధపూర్వకమత్ప్రాపణరూప కార్యస్య - బలోదయః సత్త్వప్రకర్షః - సైన్యోత్థాపనం వా - తే యశస్యః యశస్కరః - న తు రామస్యేతి భావః. ౩. తర్హి రామస్య కిం యశస్కర మిత్యత్రాహ — శరైరితి. తత్ స్వపరాక్రమేణ మన్నయనం - తస్య కాకుత్స్థస్య - సదృశం - ఏతదేవ మమాభిలషితం అన్యథా మే కథం వీరపత్నీత్వ మితి భావః ౪ త చ్చ త్వదాయత్త మేవే త్యాహ — తద్యథేతి విక్రాన్తం విక్రమణం.౫—౮.

పునః ప్రత్యక్షతో దృష్ట్వా-తతః ప్రతిప్రయాణాయ మతిం చకారేతి సంబంధః. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః.

అయ మితి హర్యృక్షేషు మధ్యే మహాబలః సుగ్రీవః-కార్యనిర్బంధే కార్యసంకటే. ౨. కామ మితి అస్య కార్యస్య సర్వరాక్షససంహారపూర్వకమత్ప్రాపణరూపకార్యస్య పరిసాధనే త్వమేక ఏవ కామం పర్యాప్తః - తథాపి బలోదయః - తే తవైవ - యశస్యః యశస్కరః, న తు రామస్యేతి శేషః. ౩. తర్హి రామస్య కిం యశస్కర మిత్యత్రాహ — శరైరితి. ౪. తదితి. విక్రాన్తం విక్ర

కపిశార్దూల స్స్వామిసందర్శనోత్సుకః, ఆరురోహ గిరిశ్రేష్ఠ మరిష్ట మరిమర్దనః. ౯.
తుంగపద్మకజుష్టాభి ర్నీలాభి ర్వనరాజిభిః, సోత్తరీయ మివాంభోదై శ్శృంగాంతరవిలంబిభిః. బోధ్యమాన మివ ప్రీత్యా దివాకరకరై శ్శుభైః, ఉన్మిషంత మివోద్ధూతై ర్లోచనై రివ ధాతుభిః. తోయౌఘనిస్స్వనై ర్మందైః ప్రాధీత మివ పర్వతం, ప్రగీత మివ విస్పష్టై ర్నానాప్రస్రవణస్వనైః. దేవదారుభి రత్యుచ్చై రూర్ధ్వబాహు మివ స్థితం, ప్రపాతజలనిర్ఘోషైః ప్రాక్రుష్ట మివ సర్వతః. వేపమాన మివ శ్యామైః కంపమానై శ్శరద్ఘనైః, వేణుభి ర్మారుతోద్ధూతైః కూజంత మివ కీచకైః. నిశ్శ్వసంత మి వామర్షా ద్ఘోరై రాశీవిషోత్తమైః, నీహారకృతగంభీరై ర్ధ్యాయంత మివ

తత స్స ఇతి. అరిష్టం అరిష్టాఖ్యం ౯. అథైనం గిరిం చతుర్దశభిర్విశినష్టి—తుంగేత్యాదినా. పద్మకాః పద్మవర్ణవృక్షాః - పరిధానాలేఖ్యస్థానీయతయా విశేషణ మితి బోధ్యం సపరిధాన మివ స్థిత మితి శేషః ఉత్తరార్ధే సోత్తరీయత్వోత్ప్రేక్షణాత్. బోధ్యమాన మితి శుభైః తరుణైః - కరైః అంశుభిః హస్తైశ్చ-బోధ్యమాన మివ స్థితం తత్రజ్ఞాపక మాహ—ఉద్ధూతై రితి.ఉద్ధూతైః ఉద్గతైః లోచనై రివ స్థితైః ధాతుభిః - ఉన్మిషంతం పశ్యంత మివ స్థితం-తోయౌఘనిస్వనైః గిరినదీఘోషైః-మందైః గంభీరైః - ప్రాధీత మివ ప్రాధ్యేతుం ప్రవృత్త మివ - ఆదికర్మణి కర్తరి క్తః అధీయాన మివేత్యర్థః. ప్రస్రవణస్వనైః పర్వతమూలా ద్బహిః ప్రవహంతి జలాని ప్రస్రవణాని తేషాం స్వనైః - ప్రగీత మివ గాతుం ప్రవృత్త మివ, గాయంత మివేత్యర్థః ఆదికర్మణి కర్తరి క్తః దేవదారుభి రితి ఊర్ధ్వబాహు మివేతి తపోవిశేష ఉచ్యతే. ప్రపాతజలనిర్ఘోషైః - ప్రపాతాః భృగవః - 'ప్రపాతస్తు తటో భృగు' రిత్యమరః. తేషాం జలాని, తేభ్యః పతంతో నిర్ఝరా ఇత్యర్థః. తేషాం నిర్ఘోషైః- ప్రాక్రుష్ట మివ ఆక్రోశంత మివ-పూర్వవత్ క్తః. శరది యే ఘనా భవంతి తే శరద్ఘనాః- శరత్కాలపుష్పిణ స్సప్తచ్ఛదాదయః తైః శ్శుభ్రీభూతైః జరయా కంపమాన మివ స్థిత మిత్యర్థః. 'శరద్వనై 'రితి పాఠే బహువార్షికవృక్షై రిత్యర్థః శరవణై రితి వాఽర్థః-తకారాంతోఽప్యస్తి. శరవణే జాతస్య కృపాచార్యస్య శారద్వత ఇతి నామదర్శనాత్ కీచకైః కీచకాఖ్యై ర్వేణుభిః తథాహామరః- 'వేణవః కీచకా స్తే స్యు ర్యే స్వనం త్యనిలోద్ధతా' ఇతి. ఆశీవిషోత్తమైః నిశ్వసంత మివ సర్పశ్రేష్ఠనిశ్వాసై ర్నిశ్వసంత మివ - అమర్షాత్, హనుమతి క్రోధా దిత్యర్థః. నీహారకృతగంభీరైః నీహారపూర్ణైః గంభీరై శ్చ-గహ్వరై గుహాభిః - ధ్యాననిరుద్ధేంద్రియస్థానీయైః - ధ్యాయంత మివ స్థితం, నిరుద్ధం

మణం ౮. తతఇతి. అరిష్టం అరిష్టాఖ్యం పర్వతం ౯. తుంగేత్యాది పద్మకో వృక్షవిశేషః-సపరిధాన మివ. బోధ్యమాన మితి ఉద్ధూతైః ఉద్గతైః తోయేతి. ప్రాధీత మివ అధ్యేతు ముపక్రాంతమివ కర్తరి క్తః ప్రగీతం గాతు ముపక్రాంతం, గాయంత మివేత్యర్థః ప్రస్రవణస్వనైః పర్వతమూలా ద్బహిః ప్రవహంతి జలాని ప్రస్రవణాని తేషాం స్వనైః. దేవేతి ప్రపాతజలనిర్ఘోషైః-ప్రపాతా భృగవః తేషాం జలాని-భృగుదేశేభ్యః పతంతో నిర్ఝరా ఇత్యర్థః. తేషాం నిర్ఘోషైః ఉత్క్రుష్టం క్రోశంత మివేత్యర్థః కర్తరి క్తః. వేపమాన మితి. శరది వనైః శరద్వనైః, సప్తపర్ణాదిశారదవృక్షసంఘై రిత్యర్థః. నిశ్శ్వసంత మితి. నీహారకృతాని కృతనీహారాణి, నీహారరుద్ధానీత్యర్థః. తై ర్గంభీరై శ్ఛ్వయంతగహ్వరై ర్ధా

గహ్వరైః. మేఘపాదనిభైః పాదైః ప్రక్రాంత మివ సర్వతః, జృంభమాణ మివాకాశే శిఖరై రభ్రమాలిభిః. కూటైశ్చ బహుధా కీర్ణైః శోభితం బహుకందరైః, సాలతాలాశ్వకర్ణైశ్చ వంశైశ్చ బహుభి ర్వృతం. లతావితానై ర్వితతైః పుష్పవద్భి రలంకృతం, నానామృగగణాకీర్ణం ధాతునిష్యందభూషితం బహుప్రస్రవణోపేతం శిలాసంచయసంకటం, మహర్షియక్షగంధర్వకిన్నరోరగసేవితం. లతాపాదపసంఘాతం సింహాధ్యుషితకందరం, వ్యాఘ్రసంఘసమాకీర్ణం స్వాదుమూలఫలద్రుమం. త మారురోహ హనుమాన్ పర్వతం పవనాత్మజః, రామదర్శనశీఘ్రేణ ప్రహర్షేణాభిచోదితః. ౨౧. తేన పాదతలాక్రాంతా రమ్యేషు గిరిసానుషు, సఘోషా స్సమశీర్యంత శిలా శ్చూర్ణీకృతా స్తతః ౨౨ స త మారుహ్య శైలేంద్రం వ్యవర్ధత మహాకపిః, దక్షిణా దుత్తరం పారం ప్రార్థయన్ లవణాంభసః. ౨౩ అధిరుహ్య తతో వీరః పర్వతం పవనాత్మజః, దదర్శ సాగరం భీమం మీనోరగనిషేవితం. ౨౪. స మారుత ఇవాకాశం మారుతస్యాత్మసంభవః, ప్రపేదే హరిశార్దూలో దక్షిణా దుత్తరాం దిశం. ౨౫ స తదా పీడిత స్తేన కపినా పర్వతోత్తమః, రరాస సహ తై ర్భూతైః ప్రవిశ న్వసుధాతలం. కంపమానైశ్చ శిఖరైః పతద్భి రపి చ ద్రుమైః, ౨౬. తస్యోరువేగోన్మథితాః పాదపాః పుష్పశాలినః నిపేతు ర్భూతలే రుగ్ణా శ్శక్రాయుధహతా ఇవ, ౨౭ కందరాంతరసంస్థానాం పీడితానాం మహౌజసాం. సింహానాం నినదో భీమో నభో భిందన్ స శుశ్రువే, ౨౮ స్రస్తవ్యావిద్ధవసనా వ్యాకులీకృతభూష

ద్రియద్వారా ధ్యానారూఢ మివ స్థిత మిత్యర్థః. మేఘపాదనిభైః మేఘావరోహనిభైః-పాదైః ప్రత్యంతపర్వతైః- ప్రక్రాంత మివ-గంతు ముద్యుక్త మివ-పూర్వవత్ క్తః జృంభమాణ మివ గాత్రభంగం కుర్వాణ మివ-అభ్రమాలిభిః మేఘమాలావద్భిః- బహుధా కీర్ణైః, హనుమత్పాదస్పర్శేన శిథిలై రిత్యర్థః. ధాతునిష్యందః ధాతుస్రావః - లతాపాదపానాం సంఘాతో యస్మి న్నితి వ్యధికరణబహువ్రీహిః. రామదర్శనశీఘ్రేణ రామదర్శనత్వరావతా. ౧౨ తేనేతి చూర్ణీకృతా స్సమశీర్యంత - యథా చూర్ణీకృతా భవంతి తథా సమశీర్యంతేత్యర్థః. ౨౨. సతమితి. దక్షిణాత్ దక్షిణపారాత్ - ప్రార్థయన్, గంతు మితి శేషః ౨౩—౨౪ సమారుత ఇతి. సహరిశార్దూల ఇతి సంబంధః. పితృతుల్యవేగవత్త్వం సూచయతి—మారుతస్యేతి. ౨౫. సతదేతి. తై ర్భూతైః తత్రత్యజంతుభిః. ౨౬. తస్యేతి. రుగ్ణా, శీర్ణా ఇతి యావత్ శక్రాయుధహతాః వజ్రహతాః. ౨౭ కందరాంతరేతి నభో భిందన్ భిందన్నివ-మహత్త్వాయాం తాత్పర్యం ౨౮. స్రస్తేతి. స్రస్తాని వ్యావిద్ధాని చ వసనాని యాసాం తాః స్రస్త

మివ, నిరుద్ధేంద్రియద్వారా ధ్యానారూఢ మివ స్థిత మిత్యర్థః. మేఘేతి. మేఘపాదనిభైః పాదైః మేఘపాదాః మేఘప్రరోహాః తేషాం నిభైః - పాదైః ప్రత్యంతపర్వతైః-ప్రక్రాంత మివ గచ్ఛంత మివ-జృంభమాణ మివ గాత్రభంగం కుర్వాణ మివ-అభ్రమాలిభిః అభ్రంకషైః. లతేతి. ధాతునిష్యందభూషితం ధాతునిష్యందాః ధాతునిర్గమాః బహిస్స్రావాః. శిలాసంచయసంకటం శిలాబాహుళ్యనీరంధ్రం. తమితి. రామదర్శనశీఘ్రేణ ఉత్కంఠేన దక్షిణా దుత్తరం పారం జిగమిషు రితి శేషః. ౨౧—౨౮

ణాః. విద్యాధర్య స్సముత్పేతుః సహసా ధరణీధరాత్, ౨౯॥ అతిప్రమాణా బలినో దీప్తజిహ్వా మహావిషాః నిపీడితశిరోగ్రీవా వ్యవేష్టంత మహాహయః, ౩౦॥ కిన్నరోరగగంధర్వయక్షవిద్యాధరాస్తదా పీడితం తం నగవరం త్యక్త్వా గగన మాస్థితాః, ౩౧॥ స చ భూమిధర శ్శ్రీమా న్బలినా తేన పీడితః. స వృక్షశిఖరోదగ్రః ప్రవివేశ రసాతలమ్,౩౨॥ దశయోజనవిస్తార స్త్రింశద్యోజన ముచ్ఛ్రితః ధరణ్యాం సమతాం యాతః స బభూవ ధరాధరః, ౩౩॥ స లిలంఘయిషు ర్భీమం సలీలం లవణార్ణవం. కల్లోలాస్ఫాల వేలాంత ముత్పపాత నభో హరిః. ౩౪॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - షట్పఞ్చాశ స్సర్గః.

సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

సచంద్రకుముదం రమ్యం సార్కకారండవం శుభం, తిష్యశ్రవణకాదంబ మభ్రశైవాలశాద్వలం. ౧ పునర్వసుమహామీనం లోహితాంగమహాగ్రహం, ఐరావతమహాద్వీపం స్వాతీహంసవిలోళితం. వాతసంఘాతజాతోర్మిచంద్రాంశుశిశిరాంబుమత్, భుజంగయక్షగంధర్వ ప్రబుద్ధకమలోత్పలం, హనుమా న్మారుతగతి ర్మహానౌ రివ

వ్యావిద్ధవసనాః. ౨౯॥ అతి ప్రమాణా ఇతి. నిపీడితశిరోగ్రీవాః, శిథిలపతితశిలాతలై రితి శేషః. ౩౦॥—౩౧॥ సచేతి. సవృక్షశిఖరోదగ్రః సవృక్షైః శిఖరైః ఉదగ్రః శ్రేష్ఠః ౩౨॥—౩౩॥. సఇతి. కల్లోలాస్ఫాలవేలాంతం తరంగై రాస్ఫాల్యమానతీరోపాంతం ౩౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షట్పఞ్చాశ స్సర్గః.

'ఉత్పపాత నభో హరి' రిత్యుక్తం తల్లంఘనం రూపకేణ చతుర్భి ర్వర్ణయతి— సచంద్రేత్యాదినా. కారండవః జలకుక్కుటః - కాదంబః కలహంసః - 'కాదంబః కలహంస స్స్యా' దిత్యమరః. అభ్రశైవాల శాద్వలం - మేఘస్య శైవాలత్వేన పర్యంతస్థశాద్వలత్వేన చ రూపణం. లోహితాంగః అంగారకః - స ఏవ మహాగ్రహః మహాగ్రాహః యస్య తం - ఐరావతస్యాభ్రమాతంగత్వేనాభ్రగామిత్వా త్తత్ర సంభవః - విలోళితం అవగాఢం - వాతసంఘాతజాతోర్మయ ఏవ చంద్రాంశవః తైః - శీతళజలవత్ - భుజంగాదీనాం కమలోత్పలత్వేన రూపణం తత్తద్వర్ణభేదేన. అత్ర గగన స్యార్ణవత్వేన చంద్రాదీనాం తదవయవకుముదాదిత్వేన చ రూపణా త్సావయవరూపకం. తస్య నా

త్రస్తేతి త్రస్తేన త్రాసేన వ్యావిద్ధాని వ్యత్యస్తాని వసనాని యాసాం తాః ౨౯॥. తిలకమ్. వ్యవేష్టంత కుండలీకృతశరీరా అజాయంత. 'వ్యచేష్టం' తేతి పాఠే పీడయా అలుఠ న్నిత్యర్థః. ౩౧॥ సవృక్షేతి. సవృక్షశిఖరోదగ్రః సవృక్షైః శిఖరైః ఉదగ్ర ఉన్నతః కల్లోలేతి. కల్లోలాస్ఫాలవేలాంతం - ఆస్ఫాల్యత ఇత్యాస్ఫాలః కల్లోలానా మాస్ఫాలో వేలాంతో యస్య తస్య. ౩౪॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షట్పఞ్చాశస్సర్గః.

లంఘనీయం గగన మర్ణవత్వేన నిరూపయతి —ఆప్లుత్యేత్యాదినా. భుజంగయక్షగంధర్వా ఏవ ప్రబుద్ధకమలోత్పలాని యస్మిన్ తం సచంద్రేతి చంద్ర ఏవ కుముదం- కారండవః జలపక్షివిశేషః- కాదంబః కలహంసః లోహితాంగః అంగారకః - ఐరావతః ఇంద్రగజః-చంద్రాంశుశిశిరాంబుమత్ చంద్రాంశవ ఏవ శిశిరాంబు తదస్యాస్తీతి తద్వత్ -అత్ర గగన స్యార్ణవత్వేన చంద్రాదీనాం తదవయవ

సాగరం, అపార మపరిశ్రాన్తః పుప్లువే గగనార్ణవం. ౪. గ్రసమాన ఇవాకాశం తారాధిప మివోల్లిఖన్, హర న్నివ సనక్షత్రం గగనం సార్కమండలం మారుత స్యాత్మజ శ్శ్రీమా న్కపి ర్వ్యోమచరో మహాన్, హనుమా న్మేఘజాలాని వికర్షన్నివ గచ్ఛతి, ౬. పాండరారుణవర్ణాని నీలమాంజిష్ఠకాని చ, హరితారుణవర్ణాని మహాభ్రాణి చకాశిరే ౭. ప్రవిశ న్నభ్రజాలాని నిష్పతంశ్చ పునఃపునః, ప్రచ్ఛన్నశ్చ ప్రకాశ శ్చ చంద్రమా ఇవ లక్ష్యతే ౮. వివిధాభ్రఘనాపన్నగోచరో ధవళాంబరః, దృశ్యాదృశ్యతను ర్వీర స్తదా చంద్రాయతేఽంబరే. ౯. తార్క్ష్యాయమాణో గగనే బభాసే వాయునందనః, దారయ న్మేఘబృందాని నిష్పతంశ్చ పునఃపునః. నద న్నాదేన మహతా మేఘస్వనమహాస్వనః, ప్రవరా న్రాక్షసా న్హత్వా నామ విశ్రావ్య చాత్మనః. ఆకులాం నగరీం కృత్వా వ్యథయిత్వా చ రావణం, అర్దయిత్వా బలం ఘోరం వైదేహీ మభివాద్య చ. ఆజగామ మహాతేజాః పున ర్మధ్యేన సాగరం. ౧౨. పర్వతేంద్రం సునాభం చ సముపస్పృశ్య వీర్యవాన్. జ్యాముక్త ఇవ నారాచో మహావేగోఽభ్యుపాగతః. ౧౩. స కించి దనుసంప్రాప్తః సమాలోక్య మహాగిరిం. మహేంద్రం మేఘసంకాశం ననాద హరిపుంగవః ౧౪ స పూరయామాస కపి ర్దిశో దశ సమంతతః. నద న్నాదేన మహతా మేఘస్వనమహాస్వనః, స తం దేశ మనుప్రాప్తః సుహృద్దర్శన

రిపేత్యుభయా తిలతండులవ త్సంసృష్టిః. ౪. అథ తదేవోత్ప్రేక్షయా వర్ణయతి —గ్రసమాన ఇవేత్యాదినా ౬. పాండరేతి. వ్యక్తావ్యక్తవాచిత్వేన అరుణశబ్దయోః కథంచి దపౌనరుక్త్యమున్నేయం. యద్వా—'అరుణః కృష్ణలోహిత' ఇత్యమరశేషః. మహాభ్రాణి చకాశిరే, హనుమత్సంపర్కా దిత్యర్థః. అన్యథా వాజపేయశరద్వర్ణనవ దభ్రవర్ణన స్యాసంగతత్వాపాతః హనుమత స్తేజస్విత్వేన మేఘానాం నానావర్ణత్వాపత్తిః సూర్యేందుసంపర్కవత్ ౭—౮. వివిధేతి. వివిధే ష్వభ్రఘనేషు మేఘసంఘాతేషు - ఆపన్నగోచరః ప్రాప్తవిషయః, లబ్ధమార్గ ఇతి యావత్. ధవళాంబరః శుక్లవాసాః - దృశ్యాదృశ్యతనుః, మేఘాంతఃప్రవేశనిష్క్రమణాభ్యా మితి భావః చంద్రాయతే చంద్ర ఇవాచరతి ౯. తార్క్ష్యాయమాణ ఇతి తార్క్ష్య ఇవాచరన్ తార్క్ష్యాయమాణః - ఉభయ 'త్రోపమానా దాచారే' 'కర్తుః క్యఙ్ సలోప' శ్చేతి క్యఙ్. ౧౨. పర్వతేంద్రమితి సునాభం మైనాకం ౧౩ స ఇతి కించిదనుసంప్రాప్తః మైనాకా త్పరం కంచిత్ ప్రదేశం ప్రాప్తః ౧౪—౧౫. స త మితి. లాలసః సాభిలాషః -తం దేశం సుహృదావాససమీప

కుము దాదిత్వేన చ నిరూపణాత్ సావయవరూపకం. ౪.*తిలకమ్. తారాధిప ముల్లిఖ న్నివ, నక్షై రితి శేషః. హరన్నివ గృహ్ణన్నివ ౫—౬. * తిలకమ్ మహాభ్రాణీత్యస్య కపినా కృష్యమాణానీతి శేషః ౭.—౮. వివిధేతి వివిధాభ్రఘనాపన్నగోచరః వివిధే ష్వభ్రఘనేషు మేఘసంఘాతే ష్వాపన్నః ప్రాప్తః గోచరో మార్గో యేన సః - దృశ్యాదృశ్యతనుః, మేఘాంతః ప్రవేశనిష్క్రమాభ్యా మితి భావః. ౧౨. పర్వతేంద్రమితి సునాభం మైనాకం. ౧౬. తస్యేతి. ఫలతీవ దళతీవ.

లాలసః. ననాద హరిశార్దూలో లాంగూలం చాప్యకంపయత్ ౧౬. తస్య నాన
ద్యమానస్య సుపర్ణచరితే పథి. ఫలతీ వాస్య ఘోషేణ గగనం సార్కమండలం,
౧౭ యే తు తత్రోత్తరే తీరే సముద్రస్య మహాబలాః. పూర్వం సంవిష్ఠితా
శ్శూరా వాయుపుత్రదిదృక్షవః, మహతో వాయునున్నస్య తోయద స్యేవ గర్జితం.
శుశ్రువు స్తే తదా ఘోష మూరువేగం హనూమతః, ౧౯ తే దీనమనస స్సర్వే
శుశ్రువుః కాననౌకసః. వానరేంద్రస్య నిర్ఘోషం పర్జన్యనినదోపమం ౨౦ నిశ
మ్య నదతో నాదం వానరా స్తే సమంతతః బభూవు రుత్సుకా స్సర్వే సుహృద్దర్శన
కాంక్షిణః, ౨౧ జాంబవాన్ స హరిశ్రేష్ఠః ప్రీతిసంహృష్టమానసః ఉపా
మంత్ర్య హరీన్ సర్వా నిదం వచన మబ్రవీత్, సర్వథా కృతకార్యోఽసౌ హనూ
మా న్నాత్ర సంశయః న హ్యస్యాకృతకార్యస్య నాద ఏవంవిధో భవేత్. ౨౩
తస్య బాహూరువేగం చ నినాదం చ మహాత్మనః. నిశమ్య హరయో హృష్టాః
సముత్పేతు స్తత స్తతః ౨౪ తే నగాగ్రా న్నగాగ్రాణి శిఖరా చ్ఛిఖరాణి చ.
ప్రహృష్టా స్సమపద్యంత హనూమంతం దిదృక్షవః. ౨౫ తే ప్రీతాః పాదపా
గ్రేషు గృహ్య శాఖా స్సువిష్ఠితాః వాసాంసీవ ప్రశాఖా శ్చ సమావిధ్యంత వాన
రాః, ౨౬ గిరిగహ్వరసంలీనో యథా గర్జతి మారుతః ఏవం జగర్జ బలవాన్
హనూమా న్మారుతాత్మజః, ౨౭. త మభ్రఘనసంకాశ మాపతంతం మహాకపిం.
దృష్ట్వా తే వానరా స్సర్వే తస్థుః ప్రాంజలయ స్తదా, ౨౮. తత స్తు వేగవాం

ప్రదేశం ౧౬. తస్యేతి. నానద్యమానస్య పునఃపున ర్భృశం నదత ఇత్యర్థః ఫలతీవ దళతీవ. ౧౭. యేత్విత్యాది వాతనున్నస్య వాతసంఘట్టితస్య - ఘోషం - ఊరువేగమితి ఊరువేగజన్యం ఘోష మిత్యర్థః. ౧౯. తే దీనమనస ఇతి. అనిష్టశ్రవణశంకయేతి భావః. ౨౦—౨౩. తస్యేతి. నిశమ్య, జ్ఞాత్వే త్యర్థః యద్వా—దృష్ట్వా చేత్యధ్యాహార్యం. అన్యథా బాహూరువేగపదానన్వయాత్. ౨౪. సముత్పేతు రిత్యుక్తం వివృణోతి—తే నగాగ్రాదితి నగాగ్రాత్ వృక్షాగ్రాత్ - సమపద్యంత సంఘీభూతాః ౨౫ తఇతి ప్రీతా ఇతి హేతుగర్భం విశేషణం యథా మనుష్యాః దూరస్థస్వకీయానయనాయ వాసాంసి ధూన్వంతి తథా వానరా శ్చాన్యోన్యాహ్వానాయ పుష్పిత శాఖాః గృహీత్వా - ప్రశాఖాః ప్రాగ్రశాఖాః - సమావిధ్యంత పర్యభ్రామయన్. ౨౬—౨౭. తమితి అభ్రఘనసంకాశం అభ్రసమూహతుల్యం ౨౮ తత స్త్వితి. నిపపాత నిర్భర మాక్రాంత

---

౧౭ *తిలకమ్. యే పూర్వం సంవిష్ఠితాః తే తోయదనిస్వన మివ ఊరువేగం తజ్జన్యం ఘోషం శుశ్రువు రిత్యన్వయః. ౧౯ *తిలకమ్ వానరేంద్రస్య నిర్ఘోషం తదీయసింహనాదం. ౨౦ * తిలకమ్ సుహృద్దర్శనకాంక్షిణః తేన శబ్దేన హనూమా న్నేవైతీతి నిశ్చిత్య తద్దర్శనలాలసాః ౨౩ *తిలకమ్ బాహూరువేగం తజ్జన్యశబ్దం నినాదం చ కంఠశబ్దం చ. ౨౪. నగాగ్రాత్, స్వాశ్రయా దూర్ధ్వదేశస్థాని నగాగ్రాణీత్యర్థః. ౨౫ తే ప్రీతా ఇతి. పాదపాగ్రేషు నిష్ఠితాః ప్రశాఖాః ప్రాగ్రశాఖాః-వాసాంసీవ సమావిధ్యంత వ్యాధున్వన్. ౨౬. తమితి. అభ్రఘనసంకాశం మేఘసమూహసదృశం-అంచితాయతదీర్ఘాణి దీర్ఘశబ్దసన్నిధానా దాయతశబ్దేన స్థౌల్య ముచ్యతే. ౨౮. *తిలకమ్. తతో గిరేః అరిష్టాఖ్యా ద్రేః-ప్లుతః

స్తస్య గిరే ర్గిరినిభః కపిః. నిపపాత మహేంద్రస్య శిఖరే పాదపాకులే, ౨౯½.
హర్షేణాపూర్యమాణోఽసౌ రమ్యే పర్వతనిర్ఝరే. ఛిన్నపక్ష ఇవాకాశా త్పపాత
ధరణీధరః, ౩౦½. తత స్తే ప్రీతమనసః సర్వే వానరపుంగవాః హనుమంతం మహా
త్మానం పరివా ర్యోపతస్థిరే, పరివార్య చ తే సర్వే పరాం ప్రీతి ముపాగతాః. ౩౨.
ప్రహృష్టవదనా స్సర్వే త మరోగ ముపాగతం, ఉపాయనాని చాదాయ మూలా
ని చ ఫలాని చ ప్రత్యర్చయన్ హరిశ్రేష్ఠం హరయో మారుతాత్మజం. ౩౩½.
హనుమాం స్తు గురూ న్వృద్ధా న్జాంబవత్ప్రముఖాం స్తదా కుమార మంగదం
చైవ సోఽవందత మహాకపిః, ౩౪½. స తాభ్యాం పూజితః పూజ్యః కపిభి శ్చ ప్రసా
దితః దృష్టా సీతేతి విక్రాంత స్సంక్షేపేణ న్యవేదయత్, ౩౫½. నిషసాద చ హస్తేన
గృహీత్వా వాలిన స్సుతం. రమణీయే వనోద్దేశే మహేంద్రస్య గిరే స్తదా, హను
మా నబ్రవీ త్పృష్ట స్తదా తా న్వానరర్షభాన్ ౩౮. అశోకవనికా సంస్థా దృష్టా
సా జనకాత్మజా, రక్ష్యమాణా సుఘోరాభీ రాక్షసీభి రనిందితా. ఏకవేణీధరా
బాలా రామదర్శనలాలసా, ఉపవాసపరిశ్రాంతా జటిలా మలినా కృశా. ౩౯.
తతో దృష్టేతి వచనం మహార్థ మమృతోపమం, నిశమ్య మారుతే స్సర్వే ముదితా
వానరా భవన్. ౪౦. క్ష్వేళం త్యన్యే నదం త్యన్యే గర్జం త్యన్యే మహాబలాః,
చక్రుః కిలికిలా మన్యే ప్రతిగర్జంతి చాపరే. ౪౧ కేచి దుచ్ఛ్రితలాంగూలాః
ప్రహృష్టాః కపికుంజరాః, అంచితాయతదీర్ఘాణి లాంగూలాని ప్రవివ్యధుః ౪౨.
అపరే చ హనూమంతం వానరా వారణోపమం, ఆప్లుత్య గిరిశృంగేభ్యః సంస్పృ
శంతి స్మ హర్షితాః ౪౩. ఉక్తవాక్యం హనూమంత మంగద స్త మథాబ్రవీత్,
సర్వేషాం హరివీరాణాం మధ్యే వచన ముత్తమం. ౪౪. సత్త్వే వీర్యే న తే కశ్చి

వాన్. ౨౯½. హర్షేణేతి పపాతేతి అచ్ఛిన్నపక్షస్య - షాత్రాసంభవా చ్ఛిన్నపక్ష ఇత్యుక్తం.
౩౦½—౩౨ ప్రహృష్టవదనా ఇతి. ప్రహృష్టవదనాః ప్రసన్నముఖాః, ఆసన్నితి శేషః. అరోగం,
కుశలిన మిత్యర్థః ఉపాయనాని ఉపహారాన్ ౩౩½ హనుమాం స్త్విత్యాది. కుమార మంగదం చేతి
స్వామిత్వా దితి భావః. ౩౯. తతఇతి భవన్ అభవన్ - అనిత్యత్వా దడభావః ౪౦ క్ష్వేళంతీతి.
క్ష్వేళంతి సింహనాదం కుర్వంతి - నదంతి అవ్యక్తశబ్దం కుర్వంతి - గర్జంతి వృషభనాదం కుర్వంతి-
కిలికిలాం స్వజాత్యుచితకిలికిలాశబ్దం ౪౧. కేచిదితి. అంచితాయతదీర్ఘాణి - అత్ర దీర్ఘపదసన్నిధానా
దాయతపదం స్థూలపరం ప్రవివ్యధుః. లాంగూలా నుద్ధృత్య భూమా వతాడయ న్నిత్యర్థః ౪౨.
అపరేచేతి సంస్పృశంతి, ఆలింగంతీ త్యర్థః. ౪౩—౪౪ సత్త్వఇతి. అవప్లుత్య వి స్తీర్ణ మిత్యంగదేతర

కపిః-తస్య మహేంద్రస్య గిరేః శిఖరే-నిపపాత,అనేనావిశ్రమ మాగమనం ధ్వనితం ౨౯½. *తిలకమ్.
ఛిన్నపక్షో ధరణీధర ఇవాకాశా త్పపాత-హర్షేణాపూర్యమాణః పూర్యమాణహృదయః-పర్వతనిర్ఝరే
నిర్ఝరప్రవర్తకే శిఖరే ఇత్యర్థ ఇత్యేకే. శ్రమనివృత్తయే జల ఏవ పతిత ఇత్యన్యే. ౩౦½—౩౪½.
*తిలకమ్ తాభ్యాం జాంబవదంగదాభ్యాం - ప్రసాదితః ప్రసన్నగృష్ట్యా కారితాత్మనిరీక్షణః. ౩౫½—
౪౧. *తిలకమ్. ఆయతాంచితదీర్ఘాణి ఆయామో విస్తారః - స్థౌల్య మిత్యన్యే. ౪౨—౪౫. *తిలకమ్.

త్సమో వానర విద్యతే, య దనప్లుత్య విస్తీర్ణం సాగరం పున రాగతః ౪౫. అహో స్వామిని తే భక్తి రహో వీర్య మహో ధృతిః, దిష్ట్యా దృష్టా త్వయా దేవీ రామపత్నీ యశస్వినీ దిష్ట్యా త్యక్ష్యతి కాకుత్స్థ శ్శోకం సీతావియోగజం, ౪౬. తతోఽంగదం హనూమంతం జాంబవంతం చ వానరాః పరివార్య ప్రముదితా భేజిరే విపులా శ్శిలాః, శ్రోతుకామా స్సముద్రస్య లంఘనం వానరోత్తమాః. దర్శనం చాపి లంకాయా స్సీతాయా రావణస్య చ, తస్థుః ప్రాంజలయ స్సర్వే హనుమద్వదనోన్ముఖాః. ౪౯. తస్థౌ తత్రాంగద శ్శ్రీమా న్వానరై ర్బహుభి ర్వృతః, ఉపాస్యమానో విబుధై ర్దివి దేవపతి ర్యథా. ౫౦. హనూమతా కీర్తిమతా యశస్వినా తథాఽంగదే నాంగదబద్ధబాహునా, ముదా తదాధ్యాసిత మున్నత మ్మహా న్మహీధరాగ్రం జ్వలితం శ్రియాఽభవత్ ౫౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః.

తత స్తస్య గిరే శ్శృంగే మహేంద్రస్య మహాబలాః, హనుమత్ప్రముఖా ప్రీతిం హరయో జగ్ము రుత్తమాం. ౧. తం తతః ప్రీతిసంహృష్టః ప్రీతిమంతం మహాకపిం, జాంబవా న్కార్యవృత్తాంత మపృచ్ఛ దనిలాత్మజం. ౨. కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం వా తత్ర వర్తతే, తస్యాం వాసః కథం వృత్తః క్రూరకర్మా దశాననః. ౩. తత్త్వత స్సర్వ మేత న్నః ప్రబ్రూహి త్వం మహాకపే, శ్రుతార్థా శ్చింతయిష్యామో భూయః కార్యవినిశ్చయం. ౪. య శ్చార్థ స్తత్ర వక్తవ్యో గతై రస్మాభి

వ్యావృత్తిః. పున రాగత ఇత్యంగదవ్యావృత్తిః. ౪౫—౫౦. హనూమతేతి కీర్తిమతేతి హనుమద్విశేషణం. యశస్వి నేత్యంగదవిశేషణం భృత్యకీర్త్యా స్వామినః కీర్తిః. అన్యథా పౌనరుక్త్యాత్. యద్వా— బుద్ధిమత్త్వజన్యా కీర్తిః - శౌర్యజన్యం యశః. ౫౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే-సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

తత స్తస్యేత్యాది.౧ త మితి. కార్యవృత్తాంతం కార్యవిషయవృత్తాంతం సీతాదర్శనవిషయవృత్తాంతం. ౨ కథ మితి. కథం కేనప్రకారేణ-కథంవృత్తః కీదృగ్వ్యాపారః. ౩ తత్త్వతఇతి. తత్త్వకథనస్య ప్రయోజన మాహ— శ్రుతార్థాఇత్యాది. ౪. యశ్చేతి తత్ర రామసన్నిధా యోఽర్థో వక్తవ్యః

అహోఇతి శివ స్వామిభక్త్యాదిక మాశ్చర్య మిత్యర్థః ౪౯. * తిలకమ్. వివిధై ర్దేవై రుపాస్యమాన ఇత్యర్థః.౫౦ హనూమతేతి. యశస్వినేతి అంగదవిశేషణం. అతో న పునరుక్తిః ౫౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

* తిలకమ్ హనుమత్ప్రముఖాః, పరస్పరంమిళితా ఇతి శేషః. ౧ * తిలకమ్. కార్యవిషయం వృత్తాంతం. ౨ కథ మితి. దశాననః-కథం వృత్తః కీదృగ్వ్యాపారః, ౪. యశ్చేతి యత్ర రామసన్నిధా

రాత్మవాన్, రక్షితవ్యం చ యత్తత్ర త ద్భవా న్వ్యాకరోతు నః. ౫. స నియుక్త స్తత స్తేన సంప్రహృష్టతనూరుహః, ప్రణమ్య శిరసా దేవ్యై సీతాయై ప్రత్యభాషత. ౬. ప్రత్యక్ష మేవ భవతాం మహేంద్రాగ్రా త్ఖ మాప్లుతః, ఉదధే ర్దక్షిణం పారం కాంక్షమాణ స్సమాహితః. ౭. గచ్ఛత శ్చ హి మే ఘోరం విఘ్నరూప మివాభవత్, కాంచనం శిఖరం దివ్యం పశ్యామి సుమనోహరం. ౮. స్థితం పంథాన మావృత్య మేనే విఘ్నం చ తం నగం, ౮½. ఉపసంగమ్య తం దివ్యం కాంచనం నగసత్తమం. కృతా మే మనసా బుద్ధి ర్భేత్తవ్యోఽయం మ యేతి చ, ౯½ ప్రహతం చ మయా తస్య లాంగూలేన మహాగిరేః. శిఖరం సూర్యసంకాశం వ్యశీర్యత సహస్రధా, ౧౦½ వ్యవసాయం చ తం బుద్ధ్వా సహోవాచ మహాగిరిః. పు త్రేతి మధురాం వాణీం మనః ప్రహ్లాదయ న్నివ, ౧౧½. పితృవ్యం చాపి మాం విద్ధి సఖాయం మాతరిశ్వనః. మైనాక మితి విఖ్యాతం నివసంతం మహోదధౌ, ౧౨½. పక్షవంతః పురా పుత్ర బభూవుః పర్వతోత్తమాః. ఛందతః పృథివీం చేరు ర్బాధమానా స్సమంతతః, ౧౩½. శ్రుత్వా నగానాం చరితం మహేంద్రః పాకశాసనః. చిచ్ఛేద భగవా న్పక్షా న్వజ్రేణైషాం సహస్రశః, ౧౪½ అహం తు మోక్షిత స్తస్మాత్తవ పిత్రా మహాత్మనా. మారుతేన తదా వత్స ప్రక్షిప్తోఽస్మి మహార్ణవే, ౧౫½. రామస్య చ మయా సాహ్యే వర్తితవ్య మరిందమ. రామో ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠో మహేంద్రసమవిక్రమః, ౧౬½. ఏత చ్ఛ్రుత్వా వచ స్తస్య మైనాకస్య మహాత్మనః.

వక్తు మర్హః - య చ్చ రక్షితవ్యం గోప్తవ్యం తత్- ఆత్మవాన్ బుద్ధిమాన్ - భవా న్వ్యాకరోతు. ౫—౭. ప్రత్యక్ష మేవేతి. ఇదం న వక్తవ్య మేవేతి భావః. ఆప్లుతః ఆప్లుతోఽస్మి,పారం గంతు మితి శేషః. సమాహితః ఏకాగ్రః-ఇత్యేత ద్భవతాం ప్రత్యక్ష మేవేతి సంబంధః. ౭.గచ్ఛత ఇత్యాది విఘ్నరూప మివ,వస్తుతో న తథేతి భావః. పశ్యామీత్యాదౌ వ్యత్యయేన లట్. శిఖరం విఘ్నరూప మివాభవత్ -తత్ పశ్యామీతి యోజనా. ౮ స్థిత మితి మేనే ఇతి. లిట్యుత్తమపురుషైకవచనం. పరోక్షత్వాద్యభావేఽపి చ్ఛాందసం.అమనీషీత్యర్థః ౮½. ఉపసంగమ్యేతి. గమనదశాయా మురసా పాతయామాసేతి సూచితం వివృణోతి—భేత్తవ్యోఽయ మిత్యాదినా ౯½—౧౧½. పితృవ్యం చేతి. పితృవ్యత్వే హేతు మాహ—సఖాయ మితి. పితృసఖత్వాత్ పితృవ్యత్వవ్యపదేశ ఇత్యర్థః. ౧౨½. పక్షవంత ఇతి ఛందతః యథేచ్ఛం ౧౩½—౧౪½. అహంత్వితి. మోక్షణప్రకార మాహ—ప్రక్షిప్తోస్మిమహార్ణవ ఇతి.౧౫½. రామస్యేతి సాహ్యే సాహాయ్యే సాహాయ్యకరణే హేతు మాహ—రామో ధర్మ

రక్షితవ్యం గోపనీయం, అవక్తవ్య మితి యావత్. ఆత్మవాన్ ధవాన్. ౭. గచ్ఛత ఇతి. పశ్యామి అపశ్యం ౮. స్థితమితి. మేన ఇతి లిడుత్తమపురుషైకవచనం. ౧౦½. * తిలకం. వ్యవసాయం స్వభేదనరూపం. ౧౨½ * తిలకం. ఛందతః స్వేచ్ఛ యేత్యర్థః. ౧౩½ * తిలకం. చరితం ప్రజాబాధనరూపం. ౧౪½. * తిలకం. మోచనప్రకార మాహ—మారుతేనేతి. ౧౫½. సాహ్యే సాహాయ్యే - తత్ర హేతుః ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠ ఇత్యాది. ౧౬½. * తిలకం. ఉద్ధృతం -

కార్య మావేద్య తు గిరే రుద్యతం చ మనో మమ, ౧౮ తేన చాహ మను
జ్ఞాతో మైనాకేన మహాత్మనా. స చాప్యంతర్హిత శ్శైలో మానుషేణ వపుష్మతా,
శరీరేణ మహాశైలః శైలేన చ మహోదధౌ. ౧౯. ఉత్తమం జవ మాస్థాయ శేషం
పంథాన మాస్థితః, తతో౽హం సుచిరం కాలం వేగే నాభ్యగమం పథి. ౨౦. తతః
పశ్యా మ్యహం దేవీంసురసాం నాగమాతరం,సముద్రమధ్యే సా దేవీ వచనం మా
మభాషత ౨౧ మమ భక్షః ప్రదిష్ట స్త్వ మమరై ర్హరిసత్తమ, అత స్త్వాం భక్ష
యిష్యామి విహిత స్త్వం చిరస్య మే. ౨౨. ఏవ ముక్త స్సురసయా ప్రాంజలిః
ప్రణత స్స్థితః, వివర్ణవదనో భూత్వా వాక్యం చేద ముదీరయం ౨౩. రామో దాశ
రథి శ్శ్రీమా న్ప్రవిష్టో దండకావనం,లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా చ పరంతపః.
తస్య సీతా హృతా భార్యా రావణేన దురాత్మనా,తస్యా స్సకాశం దూతో౽హం
గమిష్యే రామశాసనాత్. ౨౪ కర్తు మర్హసి రామస్య సాహాయ్యం విషయే సతీ,
అథవా మైథిలీం దృష్ట్వా రామం చాక్లిష్టకారిణం. ఆగమిష్యామి తే వక్త్రం సత్యం
ప్రతిశృణోమి తే, ౨౫ ఏవ ముక్తా మయా సా తు సురసా కామరూపిణీ. అబ్ర
వీ న్నాతివర్తేత కశ్చి దేష వరో మమ,౨౬ ఏవ ముక్త స్సురసయా దశయోజన
మాయతః. తతో౽ర్ధగుణవిస్తారో బభూ వాహం క్షణేన తు, ౨౭. మత్ప్రమాణా
నురూపం చ వ్యాదితం తు ముఖం తయా. ౨౮. త ద్దృష్ట్వా వ్యాదితం చాస్యం
హ్రస్వం హ్యకరవం వపుః,తస్మి న్ముహూర్తే చ పున ర్బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః.౩౦.
అభిప త్యాశు తద్వక్త్రం నిర్గతో౽హం తతః క్షణాత్, అబ్రవీ త్సురసా దేవీ స్వేన

భృతాం శ్రేష్ఠ ఇతి. ౧౮. ఏత మ్మ్భి త్వేతి ఉద్యతం ఉద్యుక్తం. ౧౯ తేన చేతి. అనుజ్ఞాతః-అ
స్మీతి శేషః. వపుష్మతా పుష్కలవపుషా-మానుషేణ శరీరేణాంతర్హితః శైలేన తు శరీరేణ మహోదధౌ
సాగరోపరి స్థిత ఇతి శేషః 'స వై దత్తవర శ్శైలో బభూ వాస్థిత స్త' థేతి ప్రథమసర్గో క్తేః. ప్రతి
ప్రయాణే చ 'పర్వతేంద్రం సునాభం చ సముపస్పృశ్య వీర్యవా' నిత్యుక్తం.'హిరణ్యనాభం శైలేం
ద్రం కాంచనం పశ్య మైథిలీ'తి రామేణ చో క్తం ౧౯—౨౪.కర్తుమితి.విషయే సతీ స్వరాజ్యే వసంతీ.
౨౬.ఏవ ముక్త ఇతి.తత ఇతి. అర్ధగుణవిస్తారః-అ త్రార్ధశబ్దః ఏకదేశవాచీ - కించిదధికవిస్తారో౽భవ
మిత్యర్థః. ఏవ మే వార్థః.ప్రథమసర్గో క్తశతయోజనవిస్తార స్తు విరుద్ధః తద్గ్రంథః కల్పిత శ్చేత్యుక్తం.
౨౭. మత్ప్రమా ణేతి. వ్యాదితం వ్యాత్తం. ౨౯. త ద్దృష్ట్వేతి. హ్రస్వత్వం విశేషయతి—అంగుష్ఠ

అగ్రే చలితం. ౧౯. స చేతి వపుష్మతా పౌష్కల్యవతా మానుషేణ శరీరే ణాంతర్హితః - శైలేన
శిలారూపేణ శరీరేణ తు మహోదధౌ సాగరోపరి, స్థిత ఇతి శేషః. ౨౧. మమేతి. ప్రదిష్టః దత్తః-
విహితః లబ్ధః. ౨౪ తస్యా ఇతి.విషయే సతీ విషయవాసినీ ౨౫ *తిలకమ్. నాతివర్తేత నాతిక్రమేత-
మాంప్రాప్తో మదాహారతాం ప్రాప్తో న గచ్ఛేదిత్యర్థః.౨౬ ఏవమితి.తతో౽ర్ధగుణవిస్తారఃతతో దశయో
జనా దర్ధస్య పంచయోజనస్య గుణ ఆవృత్తిః తద్విస్తారో దశయోజనవిస్తారః - ప్రథమసర్గే దశయో

రూపేణ మాం పునః. ౩౧. అర్థసిద్ధ్యై హరిశ్రేష్ఠ గచ్ఛ సౌమ్య యథాసుఖం, సమానయ చ వైదేహీం రాఘవేణ మహాత్మనా సుఖీ భవ మహాబాహో ప్రీతాఽస్మి తవ వానర, ౩౨౪. తతోఽహం సాధు సాధ్వీతి సర్వభూతైః ప్రశంసితః. ౩౩. తతోఽన్తరిక్షం విపులం ప్లుతోఽహం గరుడో యథా, ఛాయా మే నిగృహీతా చ న చ పశ్యామి కించన. ౩౪. సోఽహం విగతవేగస్తు దిశో దశ విలోకయన్, న కించిత్తత్ర పశ్యామి యేన మేఽపహృతా గతిః. ౩౫. తతో మే బుద్ధిరుత్పన్నా కిం నామ గగనే మమ, ఈదృశో విఘ్న ఉత్పన్నో రూపం యత్ర న దృశ్యతే. ౩౬. అధోభాగేన మే దృష్టిః శోచతా పాతితా మయా, తతోఽద్రాక్ష మహం భీమాం రాక్షసీం సలిలేశయాం ౩౭ ప్రహస్య చ మహానాద ముక్తోఽహం భీమయా తయా, అవస్థిత మసంభ్రాంత మిదం వాక్య మశోభనం. ౩౮. క్వాసి గన్తా మహాకాయ క్షుధితాయా మమేప్సితః, భక్షః ప్రీణయ మే దేహం చిర మాహారవర్జితం. ౩౯. బాఢ మిత్యేవ తాం వాణీం ప్రత్యగృహ్ణా మహం తతః, ఆస్యప్రమాణా దధికం తస్యాః కాయ మపూరయం తస్యా శ్చాస్యం మహద్భీమం వర్ధతే మమ భక్షణే, ౪౦౪. న చ మాం సాధు బుబుధే మమ వా నికృతం కృతం. ౪౧. తతోఽహం విపులం రూపం సంక్షిప్య నిమిషాంతరాత్, తస్యా హృదయ మాదాయ ప్రపతామి నభస్థలం. ౪౨ సా విసృష్టభుజా భీమా పపాత లవణాంభసి, మయా పర్వత సంకాశా నికృత్తహృదయా సతీ. ౪౩ శృణోమి ఖగతానాం చ సిద్ధానాం చారణైః

త్రక ఇతి ౩౦—౩౧ అర్థసిద్ధ్యై ఇతి సమానయ సంయోజయ. ౩౨౪. తతోఽహ మితి సాధు సాధ్వీతి దీర్ఘశ్ఛాందసః. ౩౩—౩౬. అధోభాగేనేతి సలిలేశయాం సలిలే స్థితాం ౩౭. ప్రహస్యేతి. అవస్థితం దృఢభూతం-అసంభ్రాంతం అవ్యగ్రం ౩౯. బాఢ మితి. తస్యాః ఆస్యప్రమాణా దధికం యథా తథా-కాయం ఆత్మదేహం-అపూరయం అవర్ధయం - మయి వృద్ధే సాఽప్యవర్ధిష్టేత్యర్థః. ౪౦౪. న చేతి. అయం కామరూపీతి మాం సాధు సమ్యక్-న బుబుధే న జ్ఞాతవతీ-మమ కృతం నికృతిం మయా కృతాం నికృతిం వా-న బుబుధే. ౪౧. నికృత మేవ దర్శయతి—తతోఽహ మితి. ౪౨ సేతి. విసృష్ట

జన విస్తారోక్త్యానుగుణ్యే నైవం వ్యాఖ్యాతం ౨౯. *తిలకమ్. హ్రస్వం, స్వశరీర మితి శేషః ౩౧. అర్థేతి. సమానయ సంగమయ. ౩౨౪ తత ఇతి. సాధు సాధ్వీత్యత్ర దీర్ఘ ఆర్షః. ౩౩. తతఇతి. న పశ్యామి నాపశ్యం ౩౪. *తిలకమ్. యేన గతి ర్వ్యాహతా తత్కించి న్న పశ్యామి నాపశ్య మిత్యన్వయః ౩౭. *తిలకమ్. అవస్థితం నిశ్చేష్టం-తథా ప్యసంభ్రాంతం భయహీనం-మాం లక్షీకృత్యేదం వాక్యమహాముక్త ఇత్యన్వయః. ౩౮ *తిలకం. మ మేప్సితో భక్షస్త్వ మతో మే దేహం ప్రీణ యేత్యన్వయః ౩౯. ఆస్యేతి. తస్యా ఆస్యప్రమాణా దధికం కాయం ఆత్మనః కాయం అపూరయం-వర్ధతే అవర్ధత. ౪౦౪. న చేతి సా మాం న బుబుధే-అయం కామరూపీతి మాంన జ్ఞాతవతీత్యర్థః. మమ కృతం వికృతం-సామయా కృతం వికారస్వరూపం వా న బుబుధే ౪౧ తద్వికృతం కి మిత్యత ఆహ—తతోఽహమితి. హృదయ మాదాయ హృదయం నికృత్య - ప్రపతామి ప్రాపతం. ౪౨. సేతి విసృష్టభుజా విస్రంసితభుజా. ౪౩.

సృహా, రాక్షసీ సింహికా భీమా క్షిప్రం హనుమతా హతా. ౨౨. తాం హత్వా పున రేవాహం కృత్య మాత్యయికం స్మరన్, గత్వా చాహం మహాధ్వానం పశ్యామి నగమండితం. దక్షిణం తీర ముదధే ర్లంకా యత్ర చ సా పురీ, ౨౩½. అస్తం దినకరే యాతే రక్షసాం నిలయం పురం. ప్రవిష్టోఽహ మవిజ్ఞాతో రక్షోభి ర్భీమవిక్రమైః, ౨౫½ తత్ర ప్రవిశత శ్చాపి కల్పాంతఘనసన్నిభా. అట్టహాసం విముంచంతీ నారీ కాఽప్యుత్థితా పురః, ౨౭½ జిఘాంసంతీం తత స్తాం తు జ్వలదగ్నిశిరోరుహాం. సవ్యముష్టిప్రహారేణ పరాజిత్య సుభైరవాం, ప్రదోషకాలే ప్రవిశం ౨౯. భీతయాఽహం త యోదితః. అహం లంకాపురీ వీర నిర్జితా విక్రమేణ తే, యస్మాత్తస్మా ద్విజేతాఽసి సర్వరక్షాం స్యశేషతః. ౩౦ త త్రాహం సర్వరాత్రం తు విచిన్వన్ జనకాత్మజాం, రావణాంతఃపురగతా న చాపశ్యం సుమధ్యమామ్. ౩౧. తత స్సీతా మపశ్యం స్తు రావణస్య నివేశనే, శోకసాగర మాసాద్య న పార ముపలక్షయే. ౩౨ శోచతా చ మయా దృష్టం ప్రాకారేణ సమావృతః, కాంచనేన వికృష్టేన గృహోపవన ముత్తమం. ౩౩. స ప్రాకార మవప్లుత్య పశ్యామి బహుపాదపం, ౩౩½. అశోకవనికామధ్యే శింశుపాపాదపో మహాన్ త మారుహ్య చ పశ్యామి కాంచనం కదలీవనం, ౩౪½. అదూరే శింశుపావృక్షా త్పశ్యామి వరవర్ణినీం.

భుజా విసృష్టసంధికభుజా. ౨౩. శ్రుణోమీతి. హతేత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం. ౨౨. తామితి. కృత్య మాత్యయికం స్మరన్ - ప్రాణాంతికం తత్కార్యం విచింతయ న్నిత్యర్థః. ౨౩½—౨౭½. * రామా. జిఘాంసంతీ మిత్యాది. ప్రవిశం ప్రావిశం. ౨౯. భీత యేత్యాది భీతయా తయా నార్యా- అశేషత ఇత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౩౦. త త్రేతి. సర్వరాత్రం సర్వాం రాత్రిం-అహస్స'ర్వే త్యాదినా సమాసాంతోఽచ్. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. తత్ర లంకాయాం-విచిన్వన్ అనంతరం రావణాంతఃపుర మపి గత స్సన్ సుమధ్యమాం నాపశ్యం * రామా. తత్రేతి. సర్వరాత్రం సర్వాం రాత్రిం-'అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యా చ్చ రాత్రే'రిత్యచ్ ప్రత్యయః,'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ'ఇతి ద్వితీయా. 'త త్రాహం మధ్యరాత్రే'త్వితి పాఠ స్సాధుః ౩౧ * రామా తత ఇతి. ఉపలక్షయే ఉపాలక్షయం. ౩౨. శోచతా చేతి వికృష్టేన విప్రకృష్టేన,అతిదీర్ఘేణేతి యావత్. ౩౩. సప్రాకార మితి. బహుపాదపం అనేకపాదప్రమాణ మితి ప్రాకారవిశేషణం.౩౩½ అశోకేతి. శింశుపాపాదపః, అస్తీతి శేషః. ౩౪½. అదూరే శింశుపావృక్షా దిత్యాది. శింశుపావృక్షాత్ శింశుపా

శృణోమీతి.సింహికా హనుమతా హతేతి.వ్యోగతానాం దేవానాం వచః శృణోమీతి సంబంధః.౨౨. తా మితి.కృత్యం ఆత్యయికం-ప్రాణాంతికం కర్మ చింతయ న్నిత్యర్థః.౨౭½.*తిలకమ్ మాం జిఘాంసంతీంజ్వలదగ్నితుల్యకేశపాశాం. స వ్యేతి ప్రవిశం ప్రావిశం.౩౦.త త్రేతి సర్వరాత్రం సర్వాం రాత్రిం- త త్రాహం మధ్యరాత్రే'త్వితి పాఠః సాధుః ౩౧.తత ఇతి.ఉపలక్షయే ఉపాలక్షయం ౩౨.శోచతేతి. వికృష్టేన విప్రకృష్టేన, అతిదీర్ఘేణేతి యావత్.౩౩ స ఇతి బహుపాదపం గృహోపవనం గృహారామం దృష్ట మితి సంబంధః.౩౪½.తదితి.తదేకవాసస్సంవీతాం తేన తత్కాలదృష్టేన పూర్వధృతేనైవ వాససా

శ్యామాం కమలపత్రాక్షీ ముపవాసకృశాననాం, తదేకవాసస్సంవీతాం రజోధ్వస్త శిరోరుహాం. శోకసంతాపదీనాంగీం సీతాం భర్తృహితే స్థితాం, రాక్షసీభి ర్విరూపాభిః క్రూరాభి రభిసంవృతాం. మాంసశోణితభక్షాభి ర్వ్యాఘ్రీభి ర్హరిణీ మివ, ౫౯. సా మయా రాక్షసీమధ్యే తర్జ్యమానా ముహుర్ముహుః. ఏకవేణీధరా దీనా భర్తృచింతాపరాయణా, భూమిశయ్యా వివర్ణాంగీ పద్మినీవ హిమాగమే రావణా ద్వినివృత్తార్థా మర్తవ్యకృతనిశ్చయా, కథంచి న్మృగశాబాక్షీ తూర్ణ మాసాదితా మయా. ౬౦. తాం దృష్ట్వా తాదృశీం నారీం రామపత్నీం యశస్వినీం, తత్రైవ శింశుపావృక్షే పశ్య న్నహ మవస్థితః. ౬౧ తతో హలహలాశబ్దం కాంచీనూపురమిశ్రితం, శృణో మ్యధికగంభీరం రావణస్య నివేశనే ౬౨. తతోఽహం పరమోద్విగ్నః స్వం రూపం ప్రతిసంహరన్, అహం తు శింశుపావృక్షే పక్షీవ గహనే స్థితః. ౬౩. తతో రావణదారాశ్చ రావణశ్చ మహాబలః, తం దేశం సమనుప్రాప్తా యత్ర సీతాఽభవత్ స్థితా. ౬౪ తద్దృష్ట్వాఽథ వరారోహా సీతా రక్షో మహాబలం, సంకుచ్యోరూ స్తనౌ పీనౌ బాహుభ్యాం పరిరభ్య చ. ౬౫. విత్రస్తాం పరమోద్విగ్నాం వీక్షమాణాం తత స్తతః, త్రాణం కించి దపశ్యంతీం వేపమానాం తపస్వినీం. తా మువాచ దశగ్రీవః సీతాం పరమదుఃఖితాం, అవాక్ఛిరాః ప్రపతితో బహుమన్యస్వ మా మితి యది చేత్త్వం తు దర్పా న్మాం నాభినందసి గర్వితే, ద్వౌ మాసా వంతరం సీతే పాస్యామి రుధిరం తవ. ౬౮. ఏతచ్ఛ్రుత్వా వచ స్తస్య రావణస్య దురాత్మనః, ఉవాచ పరమక్రుద్ధా సీతా వచన ముత్తమం. ౬౯. రాక్షసాధమ రామస్య భార్యా మమితతేజసః, ఇక్ష్వాకుకులనాథస్య స్నుషాం దశరథస్య చ. అవాచ్యం వదతో జిహ్వా కథం న పతితా తవ, ౭౦. కించి ద్వీర్యం తవా

వృక్షస్య-శ్యామాం యౌవనమధ్యస్థాం-తదేకవాసస్సంవీతాం యేన వాససా హృతా తేనైకవాససా సంవీతాం, యద్వా—తేన తదాకాలదృష్టేన పూర్వదృష్టేన ఏకేన వాససా సంవీతాం, వేషాంతరనిస్పృహా మిత్యర్థః. మానసికత్వకాయికత్వభేదేన శోకసంతాపయో ర్భేదః. ౫౯. సామ యేతి. ఆమయః ఖేదః తేన సహ వర్తత ఇతి సామయా-మర్తవ్యే మరణే-'కృత్యల్యుటో బహుళ'మితి సాధుః. ౬౦. తాం దృష్ట్వేతి. పశ్య న్పరామృశన్ ౬౧—౬౨. తతోఽహ మితి. గహనే పర్ణగూఢప్రదేశే-'పర్ణఘనే విలీన' ఇత్యథస్తా దప్యుక్తేః ౬౪. * రామా. 'తద్దృష్ట్వాఽథ వరారోహా సీతా రక్షో మహాబలం, సంకుచ్యోరూ స్తనౌ పీనౌ బాహుభ్యాం పరిరభ్య' చేతి పాఠః. పరిరభ్య, విత్రస్తేతి శేషః. ౬౫. విత్రస్తా మితి పరమోద్విగ్నాం అతీవోద్భ్రాంతహృదయాం-తత స్తతః వీక్షమాణాం నానాదిక్షు వీక్షమాణాం- త్రాణ మిత్యనుషజ్యతే. అవాక్ఛిరాః అవనతమూర్ధా- ప్రపతితః, భూమా వితి శేషః. ద్వౌ మాసౌ అంతర మవధిః-తతః పాస్యా మీతి యోజ్యం. ౬౮—౬౯—౭౦ కించి ద్వీర్య మితి. కించిద్వీర్యం కుత

సంవీతాం. ౫౬. * తిలకమ్. వ్యాఘ్రీపరివృతాం హరిణీ మివ తా మపశ్య మితి సంబంధః రాక్షసీమధ్యే తాభిరేవ తర్జ్యమానా సా సదుఃఖా మయా కథంచి దాసాది తేత్యన్వయః. ౫౯. సా మ యేతి. సా మయా ఆమయసహితా, దుఃఖసహితేత్యర్థః. అత స్తూర్ణమాసాదితా మ యేత్యనేన న పున రుక్తిః మర్తవ్య కృతనిశ్చయా, మరణకృతనిశ్చ యేత్యర్థః ౬౧. * తిలకమ్. శృణోమి శ్రుతవాన్ రావణస్య నివేశనే తత్సమీపే - యద్వా-నివేశనే 'సీతాసమీపప్రవేశనకాలే ౬౩ తత ఇతి. గహనే స్థితః అత్ర గహనశబ్దేన పర్ణసంహతిగూఢప్రదేశ ఉచ్యతే. ౬౪. తమితి పరిరభ్య, విత్రాసేతి శేషః. ౭౦ * తిలకమ్. తదసన్నిధౌ అపహృత్య తేనాదిష్టా ఇతి లంకా మాగతః అన్యథా

నార్య యో మాం భర్తు రసన్నిధౌ, అపహృత్యాగతః పాప తే నాదృష్టో మహా
త్మనా, ౨౧౹ న త్వం రామస్య సదృశో దాస్యేఽప్యస్య న యుజ్యసే యజ్ఞీయ
స్సత్యవాదీ చ రణశ్లాఘీ చ రాఘవః, ౨౨౹ జానక్యా పరుషం వాక్య మేవ ముక్తో
దశాననః జజ్వాల సహసా కోపా చ్చితాస్థ ఇవ పావకః, ౨౩౹ వివృత్య నయనే
క్రూరే ముష్టి ముద్యమ్య దక్షిణం. మైథిలీం హంతు మారబ్ధః స్త్రీభి ర్హాహాకృతం
తదా, ౨౪౹ స్త్రీణాం మధ్యా త్సముత్పత్య తస్య భార్యా దురాత్మనః. వరా మండో
దరీ నామ తయా చ ప్రతిషేధితః, ౨౫౹ ఉక్తశ్చ మధురాం వాణీం తయా స మద
నార్దితః. సీతయా తవ కిం కార్యం మహేంద్రసమవిక్రమ, దేవగంధర్వకన్యాభి ర్యక్ష
కన్యాభి రేవ చ సార్ధం ప్రభో రమ స్వేహ సీతయా కిం కరిష్యసి, ౨౬౹. తత స్తాభి
స్సమేతాభి ర్నారీభి స్స మహాబలః. ప్రసాద్య సహసా నీతో భవనం స్వం నిశాచరః,
౨౭౹. యాతే తస్మిన్ దశగ్రీవే రాక్షస్యో వికృతాననాః. సీతాం నిర్భర్త్సయా
మాసు ర్వాక్యైః క్రూరై స్సుదారుణైః, ౨౮౹ తృణవ ద్భాషితం తాసాం గణయా
మాస జానకీ. గర్జితం చ తదా తాసాం సీతాం ప్రాప్య నిరర్థకం, ౨౯౹. వృథాగర్జిత
నిశ్చేష్టా రాక్షస్యః పిశితాశనాః. రావణాయ శశంసు స్తా స్సీతాధ్యవసితం మహత్,
౩౦౹. తత స్తా స్సహితా స్సర్వా విహతాశా నిరుద్యమాః.పరిక్షిప్య సమంతా త్తాం
నిద్రావశ ముపాగతాః, ౩౧౹. తాసు చైవ ప్రసుప్తాసు సీతా భర్తృహితే రతా.
విలప్య కరుణం దీనా ప్రశుశోచ సుదుఃఖితా, ౩౨౹ తాసాం మధ్యా త్సముత్థాయ

ఇ త్యతాహ—యో మా మితి భర్తురసన్నిధౌ తేన భర్త్రా అస్పృష్ట స్సన్ యో మా మపహృ త్యాగతః,
తస్య తవ-కించి ద్వీర్య మితి యోజ్యం ౨౧౹—౨౨౹ జానక్యేతి ఘోరత్వసిద్ధయే చితాస్థ ఇ త్యు
క్తం. ౨౩౹. వివృత్యేతి. ఆరబ్ధః, రావణ ఇతి శేషః. హాహాకృతం - హాహేత్యేత త్కృతం. ౨౪౹.
స్త్రీణా మితి సముత్పత్య, రావణసమీపం గతేతి శేషః. మండోదరీ మండనభూతోదరీ - 'మడిభూ
షాయా' మిత్యస్మా ద్ధాతోః పచాద్యచ్. మందోదరీ వా-డడయో రభేదః. దంభోదాడిను మిత్యాదివత్.
యద్వా—మందత్వం చాల్పత్వం- 'మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మందా' ఇత్యమరః. సూక్ష్మోద రీత్యర్థః.
'మందా స్థూలపిపీలికే' త్యాచక్షతే.తస్యా ఇవ కృశ మస్యా ఉదర మిత్యర్థః. నను పూర్వం ధాన్యమా
లిన్యా ప్రతిషిద్ధ ఇత్యుక్తం-సంప్రతి మండోదర్యేత్యుచ్యతే.విప్రతిషిద్ధ మిదం మైవం, ఉభాభ్యా
మపి ప్రతిషిద్ధత్వేనాన్యతరోక్త్యా అవిరోధాత్. మండోదర్యాదీనా మపరిజ్ఞానం చ హనుమత స్తదీయ
వ్యవహారాత్. ౨౫౹—౨౬౹ తత ఇతి తాభిః దేవకన్యాభిః-అనేన మండోదర్యాదివ దన్యాసా మపి
నివారయితృత్వ ముక్తం. ౨౭౹ యాతఇతి. క్రూరైః కూరశబ్దైః-సుదారుణైః అర్థతోఽపి క్రూరైః
౨౮౹. తృణవ దితి. తృణవత్ గణయామా సేత్యన్వయః. ౩౦౹ వృ థేతి వృథాగర్జితనిశ్చేష్టాః వృథా
గర్జితేన నిర్వ్యాపారాః. ౩౧౹. తత స్తా ఇతి. తూష్ణీం రక్షతేతి. రావణోక్త్యా ఇతి శేషః.పరిక్షిప్య పరి
వార్య. ౩౨౹. తా స్వితి సుదుఃఖితా ప్రశుశోచ-ఉత్తరోత్తరం దుఃఖితవతీ త్యర్థః ౩౩౹—౩౭.

త దైవ తేహననం స్యా దిత్యర్థః. ౨౧౹ *తిలకమ్ సాదృశ్యసంభావనాఽపి దూరాపా స్తేత్యాహ—
దాస్యేఽపీతి. ౨౪౹. స్త్రీణా మితి. పూర్వం ధాన్యమాలిన్యా ప్రతిషిద్ధం ఇ త్యుక్తం. ఇదానీం

త్రిజటా వాక్య మబ్రవీత్. ఆత్మానం ఖాదత క్షిప్రం న సీతా వినశిష్యతి, జనక స్యా
త్మజా సాధ్వీ స్నుషా దశరథస్య చ. స్వప్నో హ్యద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమ
హర్షణః, రక్షసాం చ వినాశాయ భర్తు రస్యా జయాయ చ. ౮౬. అల మస్మాత్
పరిత్రాతుం రాఘవా ద్రాక్షసీగణం, అభియాచామ వై దేహీ మేతద్ధి మమ
రోచతే. ౮౭ యస్యా హ్యేవంవిధ స్స్వప్నో దుఃఖితాయాః ప్రదృశ్యతే, సా దుఃఖై
ర్వివిధై ర్ముక్తా సుఖ మాప్నో త్యనుత్తమం. ౮౮. ప్రణిపాతప్రసన్నా హి మైథిలీ జన
కాత్మజా, ౮౮½. తత స్సా హ్రీమతీ బాలా భర్తు ర్విజయహర్షితా. అవోచ ద్యది త
త్తథ్యం భవేయం శరణం హి వః,౮౯½. తాం చాహం తాదృశీం దృష్ట్వా సీతాయా
దారుణాం దశాం చింతయామాస విక్రాంతో న చ మే నిర్వృతం మనః,౯౦½.
సంభాషణార్థం చ మయా జానక్యా శ్చింతితో విధిః. ఇక్ష్వాకూణాం హి వంశ స్తు
తతో మమ పురస్కృతః,౯౧½.శ్రుత్వా తు గదితాం వాచం రాజర్షి గణపూజితాం.
ప్రత్యభాషత మాం దేవీ బాష్పైః పిహితలోచనా,౯౨½ క స్త్వం కేన కథం చేహ
ప్రాప్తో వానరపుంగవ. కా చ రామేణ తే ప్రీతి స్తన్మే శంసితు మర్హసి,౯౩½ తస్యా
స్తద్వచనం శ్రుత్వా హ్యహ మప్యబ్రువం వచః. ౯౪. దేవి రామస్య భర్తు స్తే
సహాయో భీమవిక్రమః, సుగ్రీవో నామ విక్రాంతో వానరేంద్రో మహాబలః.
తస్య మాం విద్ధి భృత్యం త్వం హనుమంత మిహాగతం,౯౫½.భర్త్రాఽహం ప్రేషిత
స్తుభ్యం రామే ణాక్లిష్టకర్మణా. ౯౬. ఇదం చ పురుషవ్యాఘ్రః శ్రీమాన్ దాశ
రథి స్స్వయం, అంగులీయ మభిజ్ఞాన మదా త్తుభ్యం యశస్విని. ౯౭. త దిచ్ఛామి

అల మస్మా త్పరిత్రాతు మితి. అలం శక్తా-'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. పరిత్రా
తుం,ఇయేషేతి శేషః. ౮౭—౮౮. అపరాధిజనప్రాణత్రాణే హేతు మాహ—ప్రణిపా తేతి ౮౮½.
తత ఇతి. తతః త్రిజటావాక్యానంతరం-భర్తు ర్విజయహర్షితా త్రిజటాకథితస్వప్నసూచితరామవిజయ
హర్షితా-తత్ త్రిజటాస్వప్నవాక్యం - శరణం హి వ ఇ త్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౮౯½. తాం
చాహమితి. న చ మే నిర్వృతం, కింతు దుఃఖిత మి త్యర్థః ౯౦½ సంభాషణార్థ మితి. విధిః.
ఉపాయః. ౯౨½. * రామా. 'త న్మే శంసితు మర్హసీ' త్యతఃపరం - 'తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా
హ్యహ మ ప్యబ్రువం వచ' ఇ త్యర్ధం ద్రష్టవ్యం. కేషు చి త్కోశేషు ప్రమాదాత్ పతితం.

మండోద రీత్యభిధానాత్ - ఉభాభ్యామపీతి కల్పనీయం ౮౬. అల మస్మా త్పరిత్రాతు మితి ఇయం, సీ
తేతి శేషః ౮౮½ తత ఇతి. తతః త్రిజటావాక్యానంతరం-భర్తు ర్విజయహర్షితా త్రిజటాకథితస్వప్న
సూచితరామవిజయ హర్షితా - తత్ త్రిజటాస్వప్నవాక్యం తథ్యం యది - వః శరణం భవేయ
మి త్యవోచ దితి సంబంధః. ౮౯½ తా మితి. చింతయామా సేతి లిడు త్తమపురుషైకవచనం.
౯౦½. సంభాషణార్థ మితి. మను మయా - స్తుతః ౯౭ తదితి త్వయా ఆజ్ఞప్త మిచ్ఛామి -
త్వత్కర్తృక మాజ్ఞాపన మిచ్ఛామీత్యర్థః.౧౦౧. ఇ త్యుక్త్వేతి వాచా మాం సందిదేశ, స్వరామైక

త్వయాఽఽజ్ఞప్తం దేవి కింకరవా ణ్యహం, రామలక్ష్మణయోః పార్శ్వం నయామి త్వాం కి ముత్తరం. ౯౮. ఏత చ్ఛ్రుత్వా విదిత్వా చ సీతా జనకనందినీ, ఆహ రావణ ముత్సాద్య రాఘవో మాం నయ త్వితి. ౯౯. ప్రణమ్య శిరసా దేవీ మహ మా ర్యా మనిందితాం, రాఘవస్య మనోహ్లాద మభిజ్ఞాన మయాచిషం. ౧౦౦. అథ మా మబ్రవీ త్సీతా గృహ్యతా మయ ముత్తమః, మణి ర్యేన మహాబాహు రామ స్త్వాం బహుమన్యతే. ౧౦౧. ఇ త్యుక్త్వా తు వరారోహా మణిప్రవర మద్భుతం, ప్రాయచ్ఛ త్పరమోద్విగ్నా వాచా మాం సందిదేశ హ. ౧౦౨. తత స్తస్యై ప్రణ మ్యాహం రాజపుత్ర్యై సమాహితః, ప్రదక్షిణం పరిక్రామ మి హాభ్యుద్గత మానసః. ౧౦౩. ఉత్తరం పునరే వేదం నిశ్చిత్య మనసా తయా, హనుమ న్మమ వృత్తాంతం వక్తు మర్హసి రాఘవే. యథా శ్రుత్వైవ న చిరా త్తా వుభౌ రామ లక్ష్మణౌ, సుగ్రీవసహితౌ వీరా వుపేయాతాం తథా కురు. యద్యన్యథా భవే దేత ద్ద్వౌ మాసౌ జీవితం మమ, న మాం ద్రక్ష్యతి కాకుత్స్థో మ్రియే సాఽహ మనాథ వత్. ౧౦౬. త చ్ఛ్రుత్వా కరుణం వాక్యం క్రోధో మా మభ్యవర్తత, ఉత్తరం చ మయా దృష్టం కార్యశేష మనంతరం. ౧౦౭. తతోఽవర్ధత మే కాయ స్తదా పర్వత సన్నిభః, యుద్ధకాంక్షీ వనం త చ్చ వినాశయితు మారభే. ౧౦౮. త ద్భగ్నం వన షండం తు భ్రాంతత్ర స్తమృగద్విజం, ప్రతిబుద్ధా నిరీక్షంతే రాక్షస్యో వికృతా ననాః. ౧౦౯. మాం చ దృష్ట్వా వనే తస్మిన్ సమాగమ్య తత స్తతః, తా స్సమ

౯౭. * రామా. త దితి. త్వయా ఆజ్ఞప్త మిచ్ఛామి - త్వత్కర్తృక మాజ్ఞాపన మిచ్ఛా మీ త్యర్థః. కింశబ్దః క్షేపే. రామలక్ష్మణయోః పార్శ్వం త్వాం నయామి-ఉత్తరం కిం?, ఏవ మేనం వదే త్యాజ్ఞా పనరూప ముత్తరం కిమిత్యర్థః. ౯౮—౧౦౧. ఇ త్యుక్త్వేతి. వాచా మాం సందిదే శేతి. స్వరా మైకవేద్యం ప్రాగుక్తం కాకాసురవృత్తాంతం తిలకనిర్మాణాదికం చ సందిష్టవ తీత్యర్థః. ౧౦౨. తత ఇతి. పరిక్రామం పర్యక్రామం-ఇ హాభ్యుద్గతమానసః ఇ హాభ్యుద్గతే ఇ హాభ్యాగమనే మానసం యస్య స తథా. ౧౦౩. ఉక్తోఽహం పున రే వేదం నిశ్చిత్య మనసా త యేత్యాది. ఏతత్ ఉపయానం- య ద్యన్యథా భవేత్-యది నోపేయా తా మిత్యర్థః తదా ద్వౌ మాసౌ మమ జీవితం-తతః పరం న జీవా మీత్యర్థః. న మాం ద్రక్ష్యతి మాసద్వయాభ్యంతరే మాం న ద్రక్ష్యతి చేత్-తదా మ్రియ ఇతి యోజ్యం. మాస శబ్దోఽత్ర పక్షపరః 'పక్షా వై మాసా' ఇతి శ్రుతేః. ౧౦౬. త చ్ఛ్రుత్వేతి. ఉత్తరం అనంతరం-అనం తరం అనంతరక ర్తవ్యం, ఉత్తరకార్య మి త్యర్థః. ౧౦౭—౧౧౩. *రామా. తేషా మితి. శూలముద్గర

వేద్యం ప్రాగుక్తం కాకాసురవృత్తాంతం తిలకనిర్మాణాదికం చ సందిష్టవ తీత్యర్థః. ౧౦౨ * తిలకం. ఇ హాభ్యుద్గతమానసః ఇ హాగంతుం నిశ్చితమానసః-మమ వృత్తాంతం త్వయాఽనుభూతం మద్విషయం రావణరాక్షసీవృత్తాంతం ౧౦౩—౧౦౫. * తిలకం. య ద్యస్మా దన్యథా అనాగమనే ద్వౌ మాసౌ మమ జీవితం భవేత్. అనాథవత్ మ్రియే. రాక్షసీకృత వధే నేతి భావః. ౧౦౬. * తిలకం. ఉత్తరం కార్యశేషం లంకానాశవర్ధనం. ౧౦౯. * తిలకం. సమాగమ్య మిళిత్వా. ౧౧౩. తేషామితి. శూలముద్గర

భ్యాగతాః క్షిప్రం రావణాయాచచక్షిరే. ౧౧౦. రాజ న్వనమిదం దుర్గం తవ భగ్నం దురాత్మనా, వానరేణ హ్యవిజ్ఞాయ తవ వీర్యం మహాబల. ౧౧౧ దుర్బుద్ధే స్తస్య రాజేంద్ర తవ విప్రియకారిణః, వధ మాజ్ఞాపయ క్షిప్రం యథా ఽసౌ విలయం వ్రజేత్. ౧౧౨. తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రేణ విసృష్టా భృశదుర్జయాః, రాక్షసాః కింకరా నామ రావణస్య మనోనుగాః ౧౧౩. తేషా మశీతిసాహస్రం శూలముద్గరపాణినాం, మయా తస్మి న్వనోద్దేశే పరిఘేణ నిషూదితం ౧౧౪. తేషాం తు హతశేషా యే తే గత్వా లఘువిక్రమాః, నిహతం చ మహత్సైన్యం రావణా యాచచక్షిరే ౧౧౫. తతో మే బుద్ధి రుత్పన్నా చైత్యప్రాసాద మాక్రమం, తత్రస్థా న్రాక్షసాన్ హత్వా శతం స్తంభేన వై పునః లలామభూతో లంకాయా స్స వై విధ్వంసితో మయా, ౧౧౬½ తతః ప్రహస్తస్య సుతం జంబుమాలిన మాదిశత్ రాక్షసై ర్బహుభి స్సార్ధం ఘోరరూపై ర్భయానకైః, ౧౧౮½ త మహం బలసంపన్నం రాక్షసం రణకోవిదం పరిఘేణాతిఘోరేణ సూదయామి సహానుగం. ౧౧౯½, త చ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్ర స్తు మంత్రిపుత్రా న్మహాబలాన్. పదాతిబలసంపన్నాన్ ప్రేషయామాస రావణః, పరిఘేణైవ తా న్సర్వా న్నయామి యమసాదనం ౧౨౦ మంత్రిపుత్రా న్హతాం చ్ఛ్రుత్వా సమరే లఘువిక్రమాన్, పంచసేనాగ్రగాం చ్ఛూరాన్ ప్రేషయామాస రావణః. తా నహం సహ సైన్యా న్వై సర్వానే వాభ్యసూదయం, ౧౨౧½ తతః పున ర్దశగ్రీవః పుత్ర మక్షం మహాబలం. బహుభీ రాక్షసై స్సార్ధం ప్రేషయామాస రావణః, ౧౨౩½. తం తు మండోదరీ పుత్త్రం కుమారం రణపండితం. సహసా ఖం సముత్క్రాంతం పాదయోశ్చ గృహీతవాన్, చర్మాసినం శతగుణం భ్రామయిత్వా వ్యపేషయం. ౧౨౪. త మక్ష మాగతం భగ్నం నిశమ్య స దశాననః, తత ఇంద్రజితం నామ ద్వితీయం రావణ స్సుతం వ్యాదిదేశ సుసంక్రుద్ధో బలినం యుద్ధదుర్మదం, ౧౨౫½ తచ్చాప్యహం బలం సర్వం తం చ రాక్షసపుంగవం. నష్టౌజసం రణే కృత్వా పరం హర్ష ముపాగమం, ౧౨౬½. మహతాఽపి మహాబాహుః ప్రత్యయేన మహాబలః. ప్రేషితో రావణేనైవ సహ వీరై ర్మదోత్కటైః, ౧౨౭½. సోఽవిషహ్యం హి మాం బుద్ధ్వా స్వబలం చావమర్దితం.

పాణినా మిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః ౧౧౪—౧౧౫. తతఇతి తతో మే బుద్ధి రుత్పన్నా, వక్ష్యమాణ కార్యవిషయేత్యర్థః. తాదృశం బుద్ధికార్య మాహ—చైత్యేత్యాదినా. చైత్యప్రాసాదం నగరమధ్యస్థప్రాసాదం - లలామభూతః అలంకారభూతః ౧౧౬½—౧౧౯½. తచ్ఛ్రుత్వేతి. పదాతిబలసంపన్నాన్ పదాతి ప్రభృతిసైన్యసంపన్నాన్. ౧౨౦—౧౨౩½. *రామా సహసేతి చర్మాసిన మిత్యత్ర ఇనంతత్వ మార్షం ౧౨౪½ * రామా. తతఇతి. ద్వితీయం - ప్రేషితపుత్త్రాపేక్షయా ద్వితీయత్వం ౧౨౫½—

పాణినా మిత్యత్ర దీర్ఘాభావఆర్షః. ౧౨౪. తమితి. ద్వితీయం ప్రేషితపుత్త్రాపేక్షయా ద్వితీయం -

బ్రాహ్మే ణాస్త్రేణ స తు మాం ప్రాబధ్నా చ్చాతివేగితః, ౧౨౮½ రజ్జుభి శ్చాభి బధ్నంతి తతో మాం తత్ర రాక్షసాః, రావణస్య సమీపం చ గృహీత్వా మా ముపానయన్, ౧౨౯½ దృష్ట్వా సంభాషిత శ్చాహం రావణేన దురాత్మనా, పృష్టశ్చ లంకాగమనం రాక్షసానాం చ తం వధం, ౧౩౦½ తత్సర్వం చ మయా తత్ర సీతార్థ మితి జల్పితం. ౧౩౧. అస్యాహం దర్శనాకాంక్షీ ప్రాప్త స్త్వద్భవనం విభో, మారుత స్యౌరసః పుత్రో వానరో హనుమా నహం ౧౩౨. రామదూతం చ మాం విద్ధి సుగ్రీవసచివం కపిం, సోఽహం దూత్యేన రామస్య త్వత్సకాశ మిహాగతః ౧౩౩. సుగ్రీవశ్చ మహాతేజా స్స త్వాం కుశల మబ్రవీత్, ధర్మార్థకామసహితం హితం పథ్య మువాచ చ. ౧౩౪. వసతో ఋశ్యమూకే మే పర్వతే విపులద్రుమే, రాఘవో రణవిక్రాంతో మిత్రత్వం సముపాగతః. ౧౩౫. తేన మే కథితం రాజన్ భార్యా మే రక్షసా హృతా, తత్ర సాహాయ్య మస్మాకం కార్యం సర్వాత్మనా త్వయా. ౧౩౬. మయా చ కథితం తస్మై వాలినశ్చ వధం ప్రతి, తత్ర సాహాయ్యహేతో ర్మే సమయం కర్తు మర్హసి. ౧౩౭. వాలినా హృతరాజ్యేన సుగ్రీవేణ మహాప్రభుః, చక్రేఽగ్నిసాక్షికం సఖ్యం రాఘవ స్సహలక్ష్మణః. ౧౩౮ తేన వాలిన ముత్పాట్య శరే ణైకేన సంయుగే, వానరాణాం మహారాజః కృత స్స ప్లవతాం ప్రభుః ౧౩౯. తస్య సాహాయ్య మస్మాభిః కార్యం సర్వాత్మనా త్విహ, తేన ప్రస్థాపిత స్తుభ్యం సమీప మిహ ధర్మతః. క్షిప్ర మానీయతాం సీతా దీయతాం రాఘవాయ చ, యావన్న

౧౨౮½. * రామా. రజ్జుభిరితి అభిబధ్నంతి అభ్యబధ్నన్ ౧౩౧ అస్యాహమితి. అస్యాః సీతాయాః - విసంధిరార్షః * రామా. అస్యాఇతి అస్యాహ మిత్యత్ర అస్య ఇతిపదచ్ఛేదః. సంధిరార్షః. అహం ప్రాప్తః-అహం హనుమా నిత్యహంశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః. ౧౩౩. సుగ్రీవశ్చేతి. ధర్మార్థకామసహితమితి. తత్ర ధర్మసాహిత్యాత్ హితం పరత్ర ఉపకారకం - అర్థసాహిత్యా త్పథ్యం ఇహోపకారకం చేత్యర్థః. ౧౩౭. సుగ్రీవశ్చేత్యాదినా సుగ్రీవోక్తం కియ దనూద్య సంప్రతి శేషం స్వయం వక్తా సన్నాహ— వాలినేతి * రామా వాలినేతి. సుగ్రీవేణ, మయేతి శేషః. 'చక్రేఽగ్నిసాక్షికం సఖ్య' మితి పాఠః. ౧౩౮ * రామా. తేనేతి. వానరాణాం మహారాజః కృతః, అహ మితిశేషః. ౧౩౯. * రామా. తస్యేతి తేన సాహాయ్య స్యాస్మాభిః కర్తవ్యత్వేన ప్రస్థాపితః, దూతఇతి శేషః ౧౪౦ * రామా. యావదితి. విదుమంతి 'యావత్పురా నిపాతయోర్ల'డితి లృడర్థే లట్. వాన

౧౨౮½. రజ్జుభిరితి అభిబధ్నంతి అభ్యబధ్నన్ ౧౩౧ అస్యాహమితి. అస్యాహం దర్శనాకాంక్షీ త్యత్ర సంధిరార్షః. త్వద్భవనం ప్రాప్తోఽహం హనుమా నిత్యహ మిత్యస్మచ్ఛబ్దద్వయస్య నిర్వాహః. ౧౩౩. సుగ్రీవఇతి ధర్మకామార్థసహితం ధర్మసహితత్వాత్ హితం పరలోకోపయోగి - అర్థకామయుక్తత్వా త్పథ్యం. ౧౩౭. వాలినేతి. సుగ్రీవేణ, మయేతి శేషః. ౧౩౮ తేనేతి వానరాణాం మహారాజః కృతః, అహమితి శేషః ౧౩౯. తస్యేతి. తస్య రామస్య తేన సాహాయ్యస్య కర్తవ్యత్వేన ప్రస్థాపితః, దూతఇతి శేషః, తుభ్యం తవ-ధర్మతః, కలహం వినేత్యర్థః. ౧౪౦. క్షిప్రమితి. సీతా దీయతాం విపక్షే

హారయో వీరా విధమంతి బలం తవ వానరాణాం ప్రభావోహి న కేన విదితః పురా, దేవతానాం సకాశం చ యే గచ్ఛంతి నిమంత్రితాః ౧౪౨ ఇతి వానరరాజ స్త్వా మాహే త్యభిహితో మయా, మా మైక్షత తతః క్రుద్ధ శ్చక్షుషా ప్రదహ న్నివ. ౧౪౩. తేన వధ్యోఽహ మాజ్ఞప్తో రక్షసా రౌద్రకర్మణా, మత్ప్రభావ మవిజ్ఞాయ రావణేన దురాత్మనా. ౧౪౪. తతో విభీషణో నామ తస్య భ్రాతా మహామతిః, తేన రాక్షసరాజోఽసౌ యాచితో మమ కారణాత్ నైవం రాక్షసశార్దూల త్యజ్యతా మేష నిశ్చయః, రాజశాస్త్రవ్యపేతో హి మార్గ స్సంసేవ్యతే త్వయా. దూతవధ్యా న దృష్టా హి రాజశాస్త్రేషు రాక్షస, దూతేన వేదితవ్యం చ యథార్థం హితవాదినా సుమహత్యపరాధేఽపి దూతస్యాతులవిక్రమ,విరూపకరణం దృష్టం న వధోఽస్తీతి శాస్త్రతః.౧౪౭ విభీషణే నైవ ముక్తో రావణ స్సందదేశ తాన్, రాక్షసా నేత దేవాస్య లాంగూలం దహ్యతా మితి. ౧౪౯. తత స్తస్య వచ శ్శ్రుత్వా మమ పుచ్ఛం సమంతతః, వేష్టితం శణవల్కైశ్చ జీర్ణైః కార్పాసజైః పటైః. ౧౫౧. రాక్షసా స్సిద్ధసన్నాహా స్తత స్తే చండవిక్రమాః, తదాఽదహ్యంత మే పుచ్ఛం నిఘ్నంతః కాష్ఠముష్టిభిః బద్ధస్య బహుభిః పాశై ర్యంత్రితస్య చ రాక్షసైః,౧౫౧½. తత స్తే రాక్షసా శ్శూరా బద్ధం మా మగ్నిసంవృతం. అఘోషయ న్రాజమార్గే నగరద్వార మాగతాః, ౧౫౨½. తతోఽహం సుమహద్రూపం సంక్షిప్య పున రాత్మనః. విమోచయిత్వా తం బంధం ప్రకృతిస్థ స్థితః పునః, ఆయసం పరిఘం గృహ్య తాని రక్షాంసి అసూదయం ౧౫౪ తత స్తన్నగరద్వారం వేగేనాప్లుతవానహం, ౧౫౪½. పుచ్ఛేన చ ప్రదీప్తేన తాం పురీం సాట్టగోపురాం. దహామ్యహ మసంభ్రాంతో యుగాంతాగ్ని రివ ప్రజాః, వినష్టా జానకీ వ్యక్తం న హ్యదగ్ధః ప్రదృశ్యతే. లంకాయాం కశ్చి దుద్దేశ స్సర్వా భస్మీకృతా పురీ, దహతా న మయా లంకాం దగ్ధా సీతా న సంశయః. రామస్య హి మహత్కార్యం మయేదం

రాణామితి యే హి నిమంత్రితాః యుద్ధసాహాయ్యార్థ మాహూతాః-దేవతానాం సకాశం గచ్ఛంతి తేషాం వానరాణాం ప్రభావః. పురా కేన నవిదితః - త్వయావిజ్ఞాత ఏవేతి భావః ౧౪౨. ఇదం వచ స్సుగ్రీవోక్త మేవ మయోక్త మిత్యాహ—ఇ తీతి. ౧౪౪. తత ఇత్యాది. నైవ మితి కర్తవ్య మితి శేషః. రాజశాస్త్రం రాజధర్మశాస్త్రం-వేదతవ్యం, వక్తవ్య మిత్యర్థః. ౧౫౦. రాక్షసా ఇత్యాదిః యంత్రితస్య ఆవృతస్య. ౧౫౧½. తత ఇతి. నగరద్వార మాగతా స్సంతః రాజమార్గే అఘో

బాధకమాహ—యావదితి విధమంతి విధమిష్యంతి. లంకానాశ నే వానరాణాం సామర్థ్య మస్తీత్యాశయే నాహ—వానరాణామితి. యే నిమంత్రితాః యుద్ధసాహాయ్యార్థ మాహూతాః-దేవతానాం సకాశం గచ్ఛంతి. తేషాం వానరాణాం ప్రభావః పురా త్వయా న విదితః న విజ్ఞాతో హీతి యోజనా. ౧౪౩. తే నేతి. మత్ప్రభావం వరదానలబ్ధావధ్యత్వరూపం. ౧౪౪. తత ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. శాస్త్రేణ దూతవధ్యా న దృష్టా-విరూపకరణం తాడనం వా-శాస్త్రతః దృష్ట మితి. రాక్షసరాజః

వితథీకృతం, ఇతి శోకసమావిష్ట శ్చింతా మహ ముపాగతః. ౧౫౮. అథాహం వాచ మశ్రౌషం చారణానాం శుభాక్షరాం, జానకీ న చ దగ్ధేతి విస్మయోదంత భాషితాం. ౧౫౯. తతో మే బుద్ధి రుత్పన్నా శ్రుత్వా తా మద్భుతాం గిరం, అదగ్ధా జానకీ త్యేవం నిమిత్తై శ్చోపలక్షితా. ౧౬౦ దీప్యమానే తు లాంగూలే న మాం దహతి పావకః, హృదయం చ ప్రహృష్టం మే వాతా స్సురభిగంధినః ౧౬౧. తై ర్నిమిత్తై శ్చ దృష్టార్థైః కారణైశ్చ మహాగుణైః, ఋషివాక్యైశ్చ సిద్ధార్థై రభవం హృష్టమానసః. ౧౬౨. పున ర్దృష్ట్వా చ వైదేహీం విసృష్టశ్చ తయా పునః. ౧౬౨½ తతః పర్వత మాసాద్య తత్రారిష్ట మహం పునః. ప్రతిప్లవన మారేభే యుష్మద్దర్శనకాంక్షయా, ౧౬౩½ తతః పవనచంద్రార్కసిద్ధగంధర్వసేవితం. పంథాన మహ మాక్రమ్య భవతో దృష్టవా నిహ, ౧౬౪½. రాఘవస్య ప్రభావేన భవతాం చైవ తేజసా. సుగ్రీవస్య చ కార్యార్థం మయా సర్వ మనుష్ఠితం, ౧౬౫½. ఏతత్సర్వం మయా తత్ర యథావ దుపపాదితం. అత్ర య న్నకృతం శేషం తత్సర్వం క్రియతా మితి. ౧౬౬½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే-అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః.

షయ న్నితి యోజనా. ౧౫౭½ పుచ్ఛేన చేతి. అట్టం వలభిః. ౧౫౮ అథాహ మితి విస్మయోదంత భాషితాం భాషితవిస్మయోదంతాం, ఉక్తాద్భుతవార్తా మిత్యర్థః. విస్మయవృత్తాంతవ్యవహృతా మితి వా ౧౫౯. తత ఇతి. నిమిత్తై శ్చోపలక్షితా-శకునాదిభి శ్చ సీతా న దగ్ధేతి జ్ఞాతేత్యర్థః ౧౬౧. దీప్యమాన ఇతి. హృదయం ప్రహృష్టం, ఆసీ దితి శేషః. సురభిగంధినః, ఆస న్నితిశేషః ౧౬౧ తై రితి. దృష్టార్థైః దృష్టఫలైః-నిమిత్తైః శకునైః-కారణైః నేత్రస్ఫురణాదిభిః-మహాగుణైః ఫలవ్యాప్తైః-సిద్ధార్థైః అబాధితార్థైః-తత్ర హేతుత్వేన ఋషిపదోపాదానం ౧౬౨ పున రిత్యర్ధ మేకం వాక్యం విసృష్టః ప్రేషితోఽస్మి. ౧౬౨½.తతఇతి. తత్ర లంకాసమీపే-సామీప్యే సప్తమీ తత్ర వర్తమానం అరిష్టం పర్వతం. ౧౬౩½. తతఇతి భవతో దృష్టవా నిహ-భవతః యుష్మాన్ - ఇహ సముద్రతీరే. ౧౬౪½. రాఘవస్యేతి. భవతాం చైవ తేజసా, భవదనుగ్రహేణేత్యర్థః. సుగ్రీవస్య చ కార్యార్థం స్వామికార్య స్యావశ్యకర్తవ్యత్వా దితి భావః. కార్యార్థం కార్యవస్తు-క్లీబత్వ మార్షం. అస్యానువాదవాక్యవిస్తరస్య ప్రయోజనం వానరాణాం శ్రవణకుతూహలాతిశయప్రకాశనం ౧౬౫½. అస్మిన్ సర్గే సార్ధషట్షష్ట్యుత్తరశతశ్లోకాః. ౧౬౬½ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే-అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః.

రావణః-తేన విభీషణేన-యాచిత ఇతి సంబంధః. బద్ధ స్యేతి యంత్రితస్య నిరుద్ధస్య. ౧౫౮. అథేతి. విస్మయోదంతభాషితాం విస్మయవృత్తాంతవిషయవ్యవహారాం- 'విస్మయోదంతభాషిణా' మితి వా పాఠః. ౧౫౯. *తిలకమ్. నిమిత్తైః శుభసూచకైః ౧౬౦. *తిలకం.నిమిత్తా న్యాహ—దీప్యమాన ఇత్యాది.౧౬౧ *తిలకం. దృష్టార్థైః దృష్టసంవాదైః- మహాగుణైః కారణైః మత్ప్రవృత్తికారణైః సీతారామరూపైః. ౧౬౨½. తత ఇతి. ఆరేభే-లిడుత్తమపురుషైకవచనం. ౧౬౩½ తత ఇతి. 'అహం పంథాన మాక్రమ్య భవతో దృష్టవా ని'హేతి పాఠః.అన్యథా ఉహంశబ్దపౌనరుక్త్యాత్ ౧౬౬½ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః.

ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

ఏత దాఖ్యాయ తత్సర్వం హనుమా న్మారుతాత్మజః, భూయ స్సముపచక్రా మ వచనం వక్తు ముత్తరం ౧. సఫలో రాఘవోద్యోగ స్సుగ్రీవస్య చ సంభ్రమః, శీల మాసాద్య సీతాయా మమ చ ప్రవణం మనః ౨. తపసా ధారయే ల్లోకా న్క్రుద్ధో వా నిర్దహే దపి సర్వథా ఽతిప్రవృద్ధోఽసౌ రావణో రాక్షసాధిపః. తస్య తాంస్పృశతో గాత్రం తపసా న వినాశితం, ౩½ న తదగ్నిశిఖా కుర్యా త్సంస్పృష్టా పాణినా సతీ. జనక స్యాత్మజా కుర్యా ద్యత్క్రోధకలుషీకృతా, ౪½. జాంబవత్ప్రి

ఏత దితి త దేతి దాఖ్యాయ ఉత్తరం వచనం వక్తు ముపచక్రా మేత్యన్వయః. ౧ అథ సంప్ర త్యేవ రావణం జిత్వా సీతయా స హైవా స్మాభిః ప్రతియాతవ్య మితి హృది నిధా యాహ — సఫల ఇతి. సంభ్రమః త్వరా, ఉత్సాహ ఇతి యావత్. కుత స్సాఫల్య మి త్యాశంక్య సీతాపాతివ్రత్యోపలంభా దిత్యాహ — శీల మితి శీలం వృత్తం, పాతివ్రత్య మితి యావత్. అహం తు ప్రా గేవ తదేకశరణ ఇ త్యాహ — మమ చేతి ప్రవణం ప్రహ్వం, తత్పర మితి యావత్. సీతాచరిత్రస్య న కించి దసాధ్య మ స్తీతి భావః ౨. తర్హి తం దురాత్మానం రావణం స్పృశంత మేవ కిమితి నాదహ ది త్యాశంక్య తస్యాపి తపస్సంపత్తిసద్భావా ది త్యాహ — తపసేత్యాదినా. యద్వా — రావణతపఃకథనద్వారా సీతాయాః పాతివ్రత్యాతిశయ మాహ — తప సేత్యాదినా. తపసా అతిప్రవృద్ధ ఇత్యన్వయః. కోపప్రసాదాభ్యాం సర్వలోకనిగ్రహానుగ్రహసమర్థోఽసౌ రావణ స్సర్వథా మహాతపస్సంపన్నః. అతఏవ సీతాస్పర్శేఽప్యవి నాశిత ఇత్యర్థః. ౩½. తర్హి సీతాశీలం దుర్బల మస్మాకం కి ముపకరిష్య తీత్యాశంక్య నేత్యాహ — న త దితి. సీతాశీల మేవ బలీయస్త్వా దుపకరిష్య తీత్యర్థః. క్రోధకలుషీకృతేతి వచనా ద్భర్తృముఖేన వైర నిర్యాతనం వీరపత్నీధర్మః. అన్యథా మహాలాఘవం భర్తు రి త్యద్యాపి పారతంత్ర్యపాలనాయ తాదృ క్క్రోధాకరణా ద్రావణో జీవ తీతి గమ్యతే. ఏత దేవోక్తం ప్రాక్ - 'అసందేశా త్తు రామస్య తపస శ్చానుపాలనాత్, న త్వాం కుర్మి దశగ్రీవ భస్మ భస్మార్హతేజ' సేతి. ౪½. ఏవం స్థితే యుష్మదనుమత్యా

౧ సఫల ఇతి. సంభ్రమః త్వరా, ఉత్సాహ ఇత్యర్థః. కుతః సాఫల్య మి త్యాశంక్య సీతాపాతి వ్రత్యా దిత్యాహ — శీల మితి. శీలం సద్వృత్తం, పాతివ్రత్య మితి యావత్. ఆసాద్య, దృ ష్ట్వేత్యర్థః. మమ మనః ప్రవణం ప్రహ్వం, అభూ దితి శేషః సీతాపాతివ్రత్యస్య న కించి దసాధ్య మ స్తీతి మమ నిశ్చయోఽభూ దితి భావః. ౨ తర్హి దురాత్మానం రావణం కిమితి నాదహ దిత్యాశంక్య తస్యాపి తపస్సంపత్తిమత్త్వా ది త్యాహ — తప సేతి సార్ధశ్లోకేన. సర్వథాఽసౌ తపసా అతిప్రవృద్ధః. కోప ప్రసాదాభ్యాం సర్వలోకనిగ్రహానుగ్రహసమర్థోఽసౌ రావణో మహాతపస్సంపన్న ఇత్యర్థః. అతఏవ తాం సీతాం స్పృశతోఽపి-తస్య గాత్రం తపసా న వినాశిత మితి సంబంధః. ౩½. తర్హి సీతాశీలం దుర్బల మస్మాకం కి ముపకరిష్య తీత్యాశంక్య దుర్బలం న భవతీత్యాహ — న త దితి జనకస్యాత్మజా క్రోధకలుషీకృతా సతీ య త్కుర్యాత్ - పాణినా స్పృష్టా అగ్నిశిఖా త న్న కుర్యా దితి సంబంధః. క్రోధకలుషీకృ తేతి విశేషణాత్ - భర్తృముఖేన వైరనిర్యాతనం వీరపత్నీధర్మః. అన్యథా మహాల్లాఘవం భర్తు రిత్యద్యాపి భర్తృవీర్యపరిపాలనాయ తాదృక్క్రోధాకరణాత్ రావణో జీవతి అతఏవ ప్రాక్- 'అసందేశా త్తు రామ' స్యేత్యుక్త మితిభావః. ౪½. భృత్యజయోఽపి స్వామిన ఏ వేతి కృత్వా-సీతాపాతి వ్రత్యమహిమ్నా రావణం వయ మేవ జిత్వా దేవ్యా సహ రాఘవౌ ద్రక్ష్యామ ఇ త్యాహ — జాంబవత్ప్రి

ముఖ్యా న్సర్వా ననుజ్ఞాప్య మహాహరీన్. అస్మి న్నేవం గతే కార్యే భవతాం చ
నివేదితే, న్యాయ్యం స్మ సహ వైదేహ్యా ద్రష్టుం తౌ పార్థివాత్మజౌ ౬. అహ
మేకోఽపి పర్యాప్త స్సరాక్షసగణాం పురీం, తాం లంకాం తరసా హంతుం రావణం
చ మహాబలం. కిం పున స్సహితో వీరై ర్బలవద్భిః కృతాత్మభిః, కృతాస్త్రైః ప్లవ
గై శ్శూరై ర్భవద్భి ర్విజయైషిభిః ౮. అహం తు రావణం యుద్ధే ససైన్యం సపు
రస్సరం, సహపుత్రం వధిష్యామి సహోదరయుతం యుధి. ౯. బ్రాహ్మ మైంద్రం చ
రౌద్రం చ వాయవ్యం వారుణం తథా, యది శక్రజితోఽస్త్రాణి దుర్నిరీక్షాణి
సంయుగే. తాన్యహం విధమిష్యామి నిహనిష్యామి రాక్షసాన్, భవతా మభ్యను
జ్ఞాతో విక్రమో మే రుణద్ధి తం. ౧౧. మయా ఽతులా విసృష్టా హి శైలవృష్టి
ర్నిరంతరా, దేవానపి రణే హన్యా త్కిం పున స్తా న్నిశాచరాన్. ౧౨ సాగరో
ప్యతియా ద్వేలాం మందరః ప్రచలే దపి, న జాంబవంతం సమరే కంపయే దరివా
హినీ ౧౩. సర్వరాక్షససంఘానాం రాక్షసా యే చ పూర్వకాః, అలమేకో వినా
శాయ వీరో వాలిసుతః కపిః ౧౪. పనస స్యోరువేగేన నీలస్య చ మహాత్మనః,
మందరోఽప్యవశీర్యేత కింపున ర్యుధి రాక్షసాః ౧౫. సదేవాసురయక్షేషు గంధర్వో
రగపక్షిషు, మైందస్య ప్రతియోద్ధారం శంసత ద్వివిదస్య వా. ౧౬ అశ్విపుత్రౌ
మహాభాగా వేతౌ ప్లవగసత్తమా, ఏతయోః ప్రతియోద్ధారం న పశ్యామి రణాజిరే.
౧౭ పితామహవరోత్సేకా త్పరమం దర్ప మాస్థితౌ, అమృతప్రాశినా వేతౌ సర్వ
వానరసత్తమా. ౧౮. అశ్వినో ర్మాననార్థం హి సర్వలోకపితామహః, సర్వావధ్యత్వ
మతుల మనయో ర్దత్తవా న్పురా. ౧౯. వరోత్సేకేన మత్తౌ చ ప్రమథ్య మహతీం
చమూం, సురాణా మమృతం వీరౌ పీతవంతౌ ప్లవంగమా. ౨౦. ఏతావేవ హి

భృత్యవిజయోఽపి స్వామిన ఏ వేతి కృత్వా సీతారాముపదావలంబా దహ మేవ రావణం నిర్జిత్య సీతా
పురస్కారేణైవ రాఘవౌ ద్రక్ష్యా మీత్యాహ—జాంబవ దితి ౬. న చాశక్తిశంకా కార్యేతి బహుధా
ప్రపంచయ న్నాహ—అహ మి త్యాదినా. ౭—౯ బ్రాహ్మ మిత్యాది. అభ్యనుజ్ఞాతః అభ్యనుజ్ఞా
నాత్. పంచమ్యా స్తసిః మే విక్రమః తం రావణం - రుణద్ధి, హం తీత్యర్థః. ౧౧—౧౨. సాగ
రోఽపీత్యాది. అతియాత్. ఆర్షం హ్రస్వత్వం ౧౩. సర్వేతి. పూర్వకాః, తేషా మితి శేషః. ౨౧

ముఖా నితి. అస్మిన్ కార్యే ఏవం గతే భవతాం నివేదితే సతి-జాంబవత్ప్రముఖాన్ సర్వా ననుజ్ఞాప్య
వైదేహ్యా సహ తౌ పార్థివాత్మజౌ ద్రష్టుం న్యాయ్యం స్మేతి సంబంధః. జాంబవదాదయో యద్యనుజా
నీయుః-తదా రాక్షసాన్ హత్వా దేవ్యా సహైవ రామసమీపం గమిష్యామ ఇతి భావః. ౬. న చాశక్తి
శంకా కార్యే త్యాహ—అహ మేకోఽపీత్యాది ౭.*తిలకమ్.కృతాస్త్రైః దేవాంశత్వా దస్త్రప్రయోగ
సమర్థైః. ౯. భవతా మితి. అభ్యనుజ్ఞాతః, అభ్యనుజ్ఞానా దిత్యర్థః. మే విక్రమః తం ఇంద్రజితం రుణద్ధి
వారయతి, ఆక్రమ తీత్యర్థః. భవతా మనుజ్ఞయా ఇంద్రజిత మపి వధిష్యా మీతి భావః ౧౨. *తిలకమ్
ఇదానీం సర్వే ఽపి భవంత స్తద్వధే సమర్థా ఇత్యాహ—సాగరోఽపీతి.౧౩. సర్వేతి. యేచ పూర్వ

సంక్రుద్ధా సవాజిరథకుంజరాం, లంకాం నాశయితుం శక్తా స్సర్వే తిష్ఠంతు వానరాః. ౨౧ మయైవ నిహతా లంకా దగ్ధా భస్మీకృతా పునః, రాజమార్గేషు సర్వత్ర నామ విశ్రావితం మయా. ౨౨ జయ త్యతిబలో రామో లక్ష్మణ శ్చ మహాబలః, రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవే ణాభిపాలితః అహం కోసలరాజస్య దాసః పవనసంభవః హనుమా నితి సర్వత్ర నామ విశ్రావితం మయా. ౨౪. అశోకవనికామధ్యే రావణస్య దురాత్మనః, అధస్తా చ్ఛింశుపావృక్షే సాధ్వీ కరుణ మాస్థితా. రాక్షసీభిః పరివృతా శోకసంతాపకర్శితా, మేఘలేఖాపరివృతా చంద్రలేఖేవ నిష్ప్రభా. అచింతయంతీ వైదేహీ రావణం బలదర్పితం, ౨౬. పతివ్రతాచ సుశ్రోణీ అవష్టబ్ధా చ జానకీ అనురక్తా హి వైదేహీ రామం సర్వాత్మనా శుభా, అనన్యచిత్తా రామే చ పౌలోమీవ పురందరే. ౨౭ తదేకవాసస్సంవీతా రజోధ్వస్తా తథైవ చ, శోకసంతాపదీనాంగీ సీతా భర్తృహితే రతా. ౨౯ సా మయా రాక్షసీమధ్యే తర్జ్యమానా ముహు ర్ముహుః, రాక్షసీభి ర్విరూపాభి ర్దృష్టా హి ప్రమదావనే. 3౦ ఏకవేణీధరా దీనా భర్తృచింతాపరాయణా, అధశ్శయ్యా వివర్ణాంగీ పద్మినీవ హిమాగమే రావణా ద్వినివృత్తార్థా మర్తవ్యకృతనిశ్చయా, కథంచి న్మృగశాబాక్షీ విశ్వాస ముపపాదితా. తత స్సంభాషితా చైవ సర్వ మర్థం చ దర్శితా, రామసుగ్రీవసఖ్యం చ శ్రుత్వా ప్రీతి ముపాగతా. 33. నియత స్సముదాచారో భక్తి ర్భర్తరి చోత్తమా, య న్న హంతి దశగ్రీవం స మహాత్మా కృతాగసం.

మయైవేతి దగ్ధత్వేఽప్యంగారావస్థా భవతి సాపి నాస్తీ త్యాహ—భస్మీకృతేతి. ౨౨. నామవిశ్రావణమేవాహ—జయతీతి జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే తదుక్తం హరిణా—'జయర్జయాభిభవయో రాద్యర్థేఽసా వకర్మకః, ఉత్కర్షప్రాప్తి రాద్యార్థో ద్వితీయేఽర్థే సకర్మకః' ఇతి. ౨౪. అథ సీతాదుర్దశావిమర్శేఽపిసంప్రత్యసౌ సమానేతవ్యే త్యాశయేన తద్దశాం దర్శయతి—అశోకేత్యాదినా—౨౬. పతివ్రతాత్యాది. పౌలోమీవ పురందర ఇతి. బహుబన్ధఇతి భావః ౨౯ సామయేత్యాది ప్రమదావనే అశోకవనికాయాం - వినివృత్తార్థా త్యక్తప్రయోజనా - రావణప్రలోభనవాక్యై రవశీకృతేత్యర్థః. సర్వ మర్థం రామోద్యోగాదికం - దర్శితా బోధితా 33 నియతఇతి సముదాచారః - చారిత్రమితి యావత్. నన్వేవంమాహాత్మ్యా సీతా స్వయమేవ రావణం కిమితి న హంతీ త్యాశంక్యాహ—యన్న హంతీతి దశగ్రీవం నహంతీతి యత్ తత్ర కారణం స దశాననః-మహాత్మా మహానుభావః శాప

జాః. తేషా మ పీతి శేషః. ౨౧ మయేతి. నామ విశ్రావితం, సుగ్రీవాదే రితి శేషః. ౨౨ తదేవాహ.—జయతీతి. ౨౪. సీతాదుర్దశావిమర్శేఽపి సంప్రతి సా సమానేతవ్యే త్యాశయేన తద్దశాం వర్ణయతి—అశోకవనికేత్యాది. అచింతయంతీతి అవష్టబ్ధా విరుద్ధా - పౌలోమీవ పురందర ఇతి. బహుషుబద్ధా పీతి భావః రావణాదితి రావణా ద్వినివృత్తార్థా వినివృత్తః అర్థః ప్రయోజనం యస్యా స్సా, రావణప్రలోభనవాక్యై రవశీకృతే త్యర్థః. తతఇతి. దర్శితా, ఉక్తేత్యర్థః. 33. నియతఇతి. నియతః సముదాచారః దృఢపాతివ్రత్యం-భర్తరి ఉత్తమా భక్తిశ్చ దశగ్రీవం న హంతీతి యత్ - అతః స దశాననో

నిమిత్తమాత్రం రామస్తు వధే తస్య భవిష్యతి, ౩౪. సా ప్రకృత్యైవ తన్వంగీ తద్వియోగాచ్చ కర్శితా। ప్రతిపత్పాఠశీలస్య విద్యేవ తనుతాం గతా, ౩౫. ఏవమాస్తే మహాభాగా సీతా శోకపరాయణా యదత్ర ప్రతికర్తవ్యం తత్సర్వ ముపపద్యతాం. ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

—— షష్టితమ స్సర్గః ——

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వాలిసూను రభాషత, ౧. అయుక్తం తు వినా దేవీం దృష్టవద్భి శ్చ వానరాః. సమీపం గన్తు మస్మాభీ రాఘవస్య మహాత్మనః, ౨ దృష్టా దేవీ న చానీతా ఇతి తత్ర నివేదనం. అయుక్తమివ పశ్యామి భవద్భిః ఖ్యాతవిక్రమైః, ౨ న హి నః ప్లవనే కశ్చి న్నాపి కశ్చి త్పరాక్రమే. తుల్య స్సామర దైత్యేషు లోకేషు హరిసత్తమాః, ౩ తేష్వేవం హతవీరేషు రాక్షసేషు హనూమతా. కి మన్య దత్ర కర్తవ్యం గృహీత్వా యామ జానకీం, ౪ త మేవం కృతసంకల్పం జాంబవా న్హరిసత్తమః. ఉవాచ పరమప్రీతో వాక్య మర్థవ దర్థవిత్, ౫. న తావదేషా మతి రక్షమా నో యథా భవా న్పశ్యతి రాజపుత్ర. యథా తు

నిబంధనదుర్మరణాభావా దితి భావః. అత స్తస్య వధే-రామ స్తు రామ ఏవ-నిమిత్తమాత్రం భవిష్యతి. తథా తస్యోత్కర్షాత్ - సీతా తు నిమిత్తకారణ మితి శేషః. భర్త్రైవ వైరనిర్యాతనం వీరపత్నీధర్మః-అన్యథా భర్తు ర్శ్లాఘాహాని రితి మనీషయా న స్వయం హంతి న త్వసామర్థ్యా దితి భావః. ౩౫ ఫలిత ముపసంహరతి—ఏవమితి ఉపపద్యతాం అనుష్ఠీయతాం - అస్మిన్ సర్గే సార్ధషట్త్రింశ చ్ఛ్లోకాః. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

తస్యేత్యాది. ౧. అయుక్తం త్వితి వానరా ఇతి సంబోధనం. ౨—౫. అథ జాంబవా నంగద వాక్యం బహుమన్యమాన స్సుహృద్భావేన ప్రతిషేధతి—నతావదితి అక్షమా న అయుక్తా న, కింతు యుక్తై వేత్యర్థః. యద్యపి సమ్యగుక్తం సమర్థై శ్చాపి రామాజ్ఞానుసారేణ కర్తవ్యం. న స్వాతం

మహాత్మా,శాపనిబంధనదుర్మరణాభావాదితి భావః. దేవ్యా తస్య వధాకరణే హేతు మాహ—నిమిత్తమాత్రమితి తు శబ్దో ఽవధారణే నిమిత్తమాత్రం, సీతేతి శేషః. తస్య వధే రామ ఏవ భవిష్యతి. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

౨ దృష్టేతి. దృష్టా దేవీ న చానీతేతి భవద్భి ర్నివేదితుం - నయుక్త మివ పశ్యామీతి సంబంధః. ౩. తేష్వితి. హనుమతా తేషు రాక్షసేషు హతశేషేషు సత్సు-అత్ర రాక్షసేషు అన్యత్ కింకర్తవ్యం? న కిమపి. కింతు జానకీం గృహీత్వా యామేతి సంబంధః ౫. జాంబవా నంగదస్య మతం బహుమాన్య సుహృద్భావేన నివర్తయతి—న తావదితి హే రాజపుత్ర యథా భవాన్ పశ్యతి - ఏషా మతిః - నః అస్మాకం - అక్షమా న అయుక్తా న-కింతు యుక్తైవ. తథాపి యథా రామస్య మతి

రామస్య మతి ర్నివిష్టా తథా భవా న్పశ్యతు కార్యసిద్ధిం. ౧౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - షష్టితమ స్సర్గః

ఏ క ష ష్టి త మ స్స ర్గః.

తతో జాంబవతో వాక్య మగృహ్ణంత వనౌకసః, అంగదప్రముఖా వీరా హనుమాంశ్చ మహాకపిః ౧ ప్రీతిమంత స్తత స్సర్వే వాయుపుత్రపురస్సరాః, మహేంద్రాద్రిం పరిత్యజ్య పుప్లువుః ప్లవగర్షభాః. మేరుమందరసంకాశా మత్తా ఇవ మహాగజాః, ఛాదయంత ఇవా కాశం మహాకాయా మహాబలాః. సభాజ్యమానం భూతై స్త మాత్మవంతం మహాబలం, హనుమంతం మహావేగం వహంత ఇవ దృష్టిభిః రాఘవే చార్థనిర్వృత్తిం కర్తుం చ పరమం యశః, సమాధాయ సమృద్ధార్థాః కర్మసిద్ధిభి రున్నతాః. ప్రియాఖ్యానోన్ముఖా స్సర్వే సర్వే యుద్ధాభినందినః, సర్వే రామప్రతీకారే నిశ్చితార్థా మనస్వినః. ౬. ప్లవమానాః ఖ మాప్లుత్య తత స్తే కాననౌకసః, నందనోపమ మాసేదు ర్వనం ద్రుమలతాయుతం ౭. యత్త న్మధువనం నామ సుగ్రీవస్యాభిరక్షితం, అధృష్యం సర్వభూతానాం సర్వభూతమనోహరం. ౮. య ద్రక్షతి మహావీర్య స్సదా దధిముఖః కపిః, మాతులః కపిముఖ్యస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః. తే తద్వన ముపాగమ్య బభూవుః పరమోత్కటాః, వానరా వానరేంద్రస్య మనః కాంతతమం మహత్. ౧౦. తత స్తే వానరా హృష్టా దృష్ట్వా మధువనం మహత్, కుమార మభ్యయాచంత మధూని మధుపింగళాః.౧౧.తతః కుమార

త్రేత్యణే త్యర్థః. అస్మిన్ సర్గే సార్ధషట్ ఛ్లోకాః ౭౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షష్టితమ స్సర్గః.

తత ఇత్యాది. ౧ ప్రీతిమంతఇత్యాది. సభాజ్యమానం సంపూజ్య మానం. వహంత ఇవ దృష్టిభి రితి. ప్రీతిపూర్వకానిమిషదర్శనా ద్దృష్టి ష్వారోప్య నయంతఇవే త్యుత్ప్రేక్షా. అర్థనిర్వృత్తిం అర్థసిద్ధిం - సమాధాయ నిశ్చిత్య - సంకల్ప్య వా - సమృద్ధార్థాః సిద్ధకార్యాః - కర్మసిద్ధిభిః కార్యసిద్ధిభిః - ఉన్నతాః ఇతరేభ్య ఉత్కృష్టాః - రామప్రతీకారే రామప్రత్యుపకారే-పుప్లువు రితి పూర్వేణ సంబంధః. ౬.—౭ యత్తన్మధువన మిత్యాది. పరమోత్కటాః పరమోత్సుకాః ౧౦. తతఇతి. మధుపింగళాః మధువత్పింగళవర్ణాః వానరాః. ౧౧. తతః కుమారఇతి అనుమాన్య అనుమతిం కారయిత్వా-

---

ర్నివిష్టా అవస్థితా - తథా భవాన్ కార్యసిద్ధిం పశ్యత్వితి సంబంధః. ౭౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవాఖ్యాయాం - షష్టితమ స్సర్గః.

* తిలకమ్ అగృహ్ణంత యుక్తియుక్తత్వేనామన్యంత. * తిలకమ్. పుప్లువుః ప్లవంతో జగ్ముః. ౨. * తిలకమ్ ఆకాశం ఛాదయంత ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా ౩. సభాజ్యమాన మితి. సభాజ్యమానం పూజ్యమానం - వహంత ఇవ దృష్టిభి రితి ప్రీతిపూర్వకానిమిషదర్శనాత్ దృష్టీనాం వాహకత్వోత్ప్రేక్షా: రాఘవ ఇతి. అర్థనిర్వృత్తిం కార్యసిద్ధిం - సమాధాయ నిశ్చిత్య - పుప్లువు రితి పూర్వేణ సంబంధః. ప్రియాఖ్యానేతి. రామప్రతీకారే రామస్య ప్రత్యుపకారే. ౬. * తిలకమ్. వనం సుగ్రీవస్య మధువనం. తఇతి పరమోత్కటాః పరమోత్సుకాః. ౧౦. తతఇతి. మధుపింగళాః మధువత్పింగళవర్ణాః. ౧౧.

స్తానవృద్ధా న్జాంబవత్ప్రముఖాన్ కపీన్, అనుమాన్య దదౌ తేషాం నిసర్గం మధు భక్షణే ౧౨ తత శ్చానుమతాః సర్వే సంప్రహృష్టా వనౌకసః, ముదితాః ప్రేరితాశ్చాపి ప్రనృత్యంతో ఽభవం స్తతః. ౧౩. గాయంతి కేచి త్ప్రణమంతి కేచి నృత్యంతి కేచి త్ప్రహసంతి కేచిత్, పతంతి కేచి ద్విచరంతి కేచిత్ ప్లవంతి కేచిత్ ప్రలపంతి కేచిత్. ౧౪. పరస్పరం కేచి దుపాశ్రయంతే పరస్పరం కేచి దుపాక్రమంతే, పరస్పరం కేచి దుపబ్రువంతే పరస్పరం కేచి దుపారమంతే ౧౫ ద్రుమాద్ద్రుమం కేచి దభిద్రవంతే క్షితౌ నగాగ్రా న్నిపతంతి కేచిత్, మహీతలా త్కేచి దుదీర్ణవేగా మహాద్రుమాగ్రా ణ్యభిసంపతంతి. ౧౬ గాయంత మన్యః ప్రహస న్నుపైతి హసంత మన్యః ప్రరుద న్నుపైతి, రుదంత మన్యః ప్రణుద న్నుపైతి నుదంత మన్యః ప్రణద న్నుపైతి ౧౭. సమాకులం తత్కపిసైన్య మాసీ న్మధుప్రపానోత్కట సత్త్వచేష్టం, నచాత్ర కశ్చి న్న బభూవ మత్తో న చాత్ర కశ్చి న్న బభూవ తృప్తః ౧౮. తతో వనం తత్పరిభక్ష్యమాణం ద్రుమాంశ్చ విధ్వంసితపత్రపుష్పాన్, సమీక్ష్య కోపా ద్దధివక్త్రనామా నివారయామాస కపిః కపీం స్తాన్. ౧౯. స తైః ప్రవృద్ధైః పరిభర్త్స్యమానో వనస్య గోప్తా హరివీరవృద్ధః, చకార భూయో మతి ముగ్రతేజా వనస్య రక్షాం ప్రతి వానరేభ్యః ౨౦. ఉవాచ కాంశ్చి త్పరుషాణి ధృష్ట మసక్త మన్యాంశ్చ తలై ర్జఘాన, సమేత్య కైశ్చి త్కలహం చకార తథైవ సామ్నోపజగామ కాంశ్చిత్. ౨౧. స తై ర్మదా త్సంపరివార్య వాక్యై ర్బలాచ్చ తేన ప్రతివార్యమాణైః, ప్రధర్షిత స్త్యక్తభయై స్సమేత్య ప్రకృష్యతే చాప్యనవేక్ష్య దోషం. ౨౨. నఖై స్తుదంతో దశనై ర్దశంత స్తలైశ్చ పాదైశ్చ సమా

నిసర్గం విసర్జనం, అనుమతి మితియావత్. ౧౨ తతశ్చేతి. పూర్వ మేవ సీతాదర్శనా త్ప్రహృష్టాః-తతః మధువనభంగే అంగదేనానుమతా స్సంత స్తతో ముదితాః - తత్ప్రేరితాః ప్రనృత్యంతో ఽభవన్. * రామా. 'ముదితా శ్చ తత' శ్చేతిపాఠః. ౧౩. మధువనభంగాభ్యనుజ్ఞానకృతం వానరహర్ష వికారమేవ వర్ణ యతి—సర్గశేషేణ. 'గాయంతి కేచిత్ ప్రణమంతి కేచి న్నృత్యంతి కేచిత్ ప్రహసంతి కేచిత్, పతంతి కేచి ద్విచరంతి కేచిత్ ప్లవంతి కేచిత్ ప్రలపంతి కేచి'దితి పాఠః. ప్రణమంతి అవాక్ఛిరసః పతంతి. పతంతి ఊర్ధ్వపాదాః పృష్ఠేన పతంతి. ౧౭. సమాకులమితి మధుప్రపానోత్కటసత్త్వచేష్టం మత్త చిత్తచేష్టం. * రామా. మధుప్రపానోత్కటసత్త్వచేష్ట మితి సమ్యక్ ౨౨. నఖైరితి. నిర్విషయం;

తతఇతి. అనుమాన్య అనుమతిం కారయిత్వా, నిసర్గ మనుజ్ఞా మిత్యర్థః. ౧౨ * తిలకమ్. అనుమతాః మధుపానాదౌ కృతానుమతికాః - హర్షముదో ర్బాహ్యాభ్యంతరకృతో భేదః. ౧౩. * తిలకమ్. తత్ర బాహ్యా మానందసూచక మాహ — గాయంతీతి ౧౭. సమాకులమితి మధుప్రపానోత్కటసత్త్వచేష్టం మధుప్రపానేన ఉత్కటసత్త్వచేష్టం, మత్తచిత్తచేష్ట మిత్యర్థః.౨౧. సతైరితి తేన దధిముఖేన-బలాచ్చ ప్రతివార్యమాణై స్త్యక్తభయైః- సమేత్య సంపరివార్య- మదా ద్వాక్యైః ప్రధర్షణ దోష మనవేక్ష్య ప్రకృష్యత ఇతి సంబంధః.౨౨.నఖైరితి. నిర్విషయం చక్రుః నిర్గతమధుఫలాదిభోజ్యం చక్రు రిత్యర్థః,

పయన్తః, మదా త్కపిలం కపయ స్సమగ్రా మహావనం నిర్విషయం చ చక్రుః.
౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

తా నువాచ హరిశ్రేష్ఠో హనుమా న్వానరర్షభః, అవ్యగ్రమనసా యూ
యం మధు సేవత వానరాః. అహ మావారయిష్యామి యుష్మాకం పరిపన్థినః,౧½.
శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం హరీణాం ప్రవరోఽఙ్గదః ప్రత్యువాచ ప్రసన్నాత్మా
పిబన్తు హరయో మధు, అవశ్యం కృతకార్యస్య వాక్యం హనుమతో మయా.
అకార్య మపి కర్తవ్యం కి మఙ్గ పున రీదృశం, ౩½. అఙ్గదస్య ముఖాచ్ఛ్రుత్వా
వచనం వానరర్షభాః సాధు సాధ్వితి సంహృష్టా వానరాః ప్రత్యపూజయన్, ౪½.
పూజయిత్వాఽఙ్గదం సర్వే వానరా వానరర్షభం. జగ్ము ర్మధువనం యత్ర నదీ
వేగా ఇవ ద్రుతం, ౫½ తే ప్రవిష్టా మధువనం పాలా నాక్రమ్య వీర్యతః. అతి
సర్గా చ్చ పటవో దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ మైథిలీం, పపు స్సర్వే మధు తదా రసవ
త్ఫల మాదదుః ౭. ఉత్పత్య చ తత స్సర్వే వనపాలా న్సమాగతాన్, తాడయన్తి
స్మ శతశ స్సక్తా న్మధువనే తదా.౮.మధూని ద్రోణమాత్రాణి బాహుభిః పరిగృహ్య

నిర్గతమధుమూలాదిభోగ్యవస్తుకం చక్రు రిత్యర్థః * రామా. ఇయం సంగ్రహోక్తిః.౨౩. ఇతి శ్రీగో
విన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృఙ్గారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే -
ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

తానిత్యాది. తాన్ దధిముఖకలహవ్యాకులితాన్ - అన్యే తు తానువాచేత్యాదినా పూర్వ
సర్గోక్తం సంక్షేపే ణానూద్య ఉపరిగచ్ఛతీ త్యాచక్షతే అపరే తు సర్గముఖే కేచి చ్ఛ్లోకాః పతితా
ఇత్యాహుః ౧½ శ్రుత్వేత్యాది. అఙ్గేతి సంబోధనే నిపాతః ౩½. అఙ్గదస్యేతి. అఙ్గదస్య స్వామి
నః ముఖా ద్వచనం హనుమదుక్తం శ్రుత్వా. ౫½. పూజయిత్వేతి. జగ్ము ర్మధువన మితి ప్రదేశభేద
వివక్షయా. యద్వా దధిముఖనివారణేన భీతానాం హనుమదఙ్గదాభ్యాం పునరనుజ్ఞాపనేన పునర్జగ్ము
రిత్యర్థః ౬½. తఇతి వీర్యతః బలాత్ - అతిసర్గా దఙ్గదాభ్యనుజ్ఞానాత్ - దృష్ట్వా శ్రుత్వాచ మైథిలీం
దర్శనశ్రవణాభ్యాం చ హేతునా - వనపాలా నాక్రమ్య ఆక్షిప్య. ౭. ఉత్పత్యేతి. సక్తాన్ వన
పాలనే రతాన్ ౮. మధూనీతి మధూని మధుపటలాని - ద్రోణమాత్రాణి ద్రోణప్రమాణాని ఆఢక

---

౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డ
వ్యాఖ్యాయాం -ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

* తిలకం. పునరుక్త మేవ విస్తరేణాహ—తానితి. ౧½. శ్రుత్వేతి పిబన్త్వితి. ప్రత్యు
వాచేతి సంబన్ధః ౪½. జగ్ము ర్మధువన మితి. పున ర్వచనం ప్రదేశభేదవివక్షయేతి ద్రష్టవ్యం. ౬½
తఇతి. తే ప్రవిష్టాః-పటవః సమర్థాః-హరయః మైథిలీం దృష్ట్వా స్వవర్గస్థహనుమద్దర్శనేన సర్వే హ్యా
ష్టవన్తః-శ్రుత్వా హనుమన్ముఖేన - అతిసర్గా దఙ్గదాభ్యనుజ్ఞానాత్ - మధువనం ప్రవిష్టాః - వీర్యతః
పాలా న్పాలా నాక్రమ్య - మధు పపుః రసవత్ఫల మాదదురితి యోజనా. ౭. * తిలకం. మధువనే
సక్తాన్ మధుభక్షణార్థం లగ్నాన్. ౮. మధూనీతి. మధుపటలాని - ఘ్నన్తి ఛిందంతి - హృష్టవత్

తే, పిబంతి సహితా స్సర్వే నిఘ్నంతి స్మ తథా ఽపరే ౯. కేచి త్పీత్వాఽపవిధ్యంతి మధూని మధుపింగళాః, మధూచ్ఛిష్టేన కేచిచ్చ జఘ్ను రన్యోన్య ముత్కటాః. ౧౦. అపరే వృక్షమూలే తు శాఖాం గృహ్య వ్యవస్థితాః, అత్యర్థం చ మదగ్లానాః పర్ణా న్యాస్తీర్య శేరతే. ౧౧. ఉన్మత్తభూతాః ప్లవగాః మధుమత్తాశ్చ హృష్టవత్, క్షిపంతి చ తదాఽన్యోన్యం స్ఖలంతి చ తథాఽపరే. ౧౨ కేచిత్ క్ష్వేళాం ప్రకుర్వంతి కేచి త్కూజంతి హృష్టవత్, హరయో మధునా మత్తాః కేచి త్సుప్తా మహీతలే ౧౩. కృత్వా కేచి ద్ధసం త్యన్యే కేచి త్కుర్వంతి చేతరత్, కృత్వా కేచి ద్వదం త్యన్యే కేచి ద్బుధ్యంతి చేతరత్ ౧౪ యే ప్యత్ర మధుపాలా స్స్యుః ప్రేష్యా దధిముఖస్య తు, తేఽపి తై ర్వానరై ర్భీమైః ప్రతిషిద్ధా దిశో గతాః. ౧౫. జానుభి స్తు ప్రకృష్టా శ్చ దేవమార్గం ప్రదర్శితాః, అబ్రువన్ పరమోద్విగ్నా గత్వా దధిముఖం వచః. ౧౬ హనూమతా దత్తవరై ర్హతం మధువనం బలాత్, వయంచ జానుభిః కృష్టా దేవమార్గం చ దర్శితాః ౧౭. తతో దధిముఖః క్రుద్ధో వనప స్తత్ర వానరః, హతం మధువనం శ్రుత్వా సాంత్వయామాస తాన్ హరీన్. ౧౮. ఇహా గచ్ఛత గచ్ఛామో వానరాన్ బలదర్పితాన్, బలేన వారయిష్యామో మధు భక్షయతో వయం. ౧౯ శ్రుత్వా దధిముఖస్యేదం వచనం వానరర్షభాః, పున ర్వీరా మధువనం తేనైవ సహసా యయుః ౨౦. మధ్యే

ప్రమాణాని - ఘ్నంతి స్మ. పీతావశిష్టాని మధుపటలాని భిందంతి స్మ. ౯. కేచిదితి అపవిధ్యంతి అపక్షిపంతి-మధూచ్ఛిష్టేన సిక్థకేన. 'మధూచ్ఛిష్టం తు సిక్థక' మిత్యమరః.ఉత్కటాః మత్తాః.౧౧.ఉన్మత్తభూతా ఇతి హృష్టవత్-హర్షయుక్త మితి క్రియావిశేషణం హృష్టావ మితివాఽర్థః.క్షిపంతి ఉత్క్షిప్యపాతయంతి. స్ఖలంతి, పాదేన నుదంతీత్యర్థః. ౧౨ కేచిదితి క్ష్వేళాం సింహనాదం ని 'క్ష్వేళా తు సింహనాద స్స్యా' దిత్యమరః. కూజంతి పక్షివ చ్ఛబ్దాయంతే.౧౩. కృత్వేతి. అన్యే అవాచ్యం కించిత్ గ్రామ్యం కర్మ కృత్వా హసంతి. ఇతర త్తద్విలక్షణం గ్రామ్యం కర్మ కేచిత్కుర్వంతి. కేచిదన్యత్ గ్రామ్యం కర్మ కృత్వా అస్మాభి రిదం కృత మితి - వదంతి ఉచ్చారయంతి - కేచిదితర ద్బుధ్యంతి, ఏవంకరిష్యామీతి సంకల్పయంతీత్యర్థః. ౧౫. జానుభిరితి జానుభిః ప్రకృష్టాః - జానూన్యవలంబ్యకృష్టా ఇత్యర్థః దేవమార్గం అపానద్వారం - దేవశబ్దో వాయువాచీ - ఉపనిషది వాయులోకే దేవలోకశబ్దప్రయోగాత్ .దర్శితాదర్శనం కారితాః-దృశే రుపసంఖ్యానా దణికర్తుః కర్మత్వం.'ణ్యంతా త్కర్తుశ్చ కర్మత్వం, ణ్యంతా త్కర్తుశ్చ కర్మణ' ఇతి తస్యైవాభిధేయత్వం చ ౧౮. ఇహేతి.

హృష్టాః.౯. కేచిదితి మధూని మధుపటలాని-అపవిధ్యంతి క్షిపంతి ౧౦—౧౧ ఉన్మత్తేతి మధుమత్తాః-అత ఏవ ఉన్మత్తభూతాః, ఉన్మత్తసదృశా ఇత్యర్థః హృష్టవత్ హృష్టాః ౧౩. కృత్వేతి. అద్య కించిదవాచ్యం కర్మ కృత్వా హసంతి కేచి దితరత్ గ్రామ్యకర్మ కుర్వంతి - కేచిత్ అన్యత్కర్మ కృత్వా తద్వదంతి - కేచిత్ అన్య త్కర్మ బుధ్యంతి మనసా సంకల్పయంతి ౧౫. జానుభిరితి ప్రకృష్టాః, ప్రహృతా ఇత్యర్థః, దేవమార్గం అపానం-దర్శితాః ౧౭.*తిలకం. తాన్ స్వసంబంధినః పాలాన్. ౧౮.

చైషాం దధిముఖః ప్రగృహ్య తరసా తరుం, సమభ్యధావ ద్వేగేన తే చ సర్వే
ప్లవంగమాః. ౨౧. తే శిలాః పాదపాం శ్చాపి పర్వతాం శ్చాపి వానరాః, గృహీ
త్వా ఽభ్యగమం స్క్రుద్ధా యత్ర తే కపికుంజరాః ౨౨. తే స్వామివచనం వీరా
హృదయే ష్వవసజ్య తత్, త్వరయా హ్యభ్యధావంత సాలతాలశిలాయుధాః. ౨౩.
వృక్షస్థాం శ్చ తలస్థాం శ్చ వానరా న్బలదర్పితాన్, అభ్యక్రామం స్తతో వీరాః
పాలా స్తత్ర సహస్రశః. ౨౪. అథ దృష్ట్వా దధిముఖం క్రుద్ధం వానరపుంగవాః,
అభ్యధావంత వేగేన హనుమత్ప్రముఖా స్తదా ౨౫. తం సవృక్షం మహాబాహు
మాపతంతం మహాబలం, ఆర్యకం ప్రాహర త్తత్ర బాహుభ్యాం కుపితో ఽంగదః.
౨౬. మదాంధశ్చ న వేదైన మార్యకో ఽయం మమేతి సః, అథైనం నిష్పిపేషాశు
వేగవద్వసుధాతలే. ౨౭ స భగ్నబాహూరుభుజో విహ్వల శ్శోణితోక్షితః, ము
మోహ సహసా వీరో ముహూర్తం కపికుంజరః ౨౮. స సమాశ్వస్య సహసా
సంక్రుద్ధో రాజమాతులః, వానరా న్వారయామాస దండేన మధుమోహితాన్
౨౯. స కథంచి ద్విముక్త స్తై ర్వానరై ర్వానరర్షభః, ఉవా చైకాంత మాశ్రిత్య
భృత్యాన్ స్వాన్ సముపాగతాన్. ౩౦. ఏతే తిష్ఠంతు గచ్ఛామో భర్తా నో
యత్ర వానరః. సుగ్రీవో విపులగ్రీవ స్సహ రామేణ తిష్ఠతి. ౩౧. సర్వం చై వాంగ
దే దోషం శ్రావయిష్యామి పార్థివే, అమర్షీ వచనం శ్రుత్వా ఘాతయిష్యతి
వానరాన్ ౩౨ ఇష్టం మధువనం హ్యేత త్సుగ్రీవస్య మహాత్మనః, పితృపైతా
మహం దివ్యం దేవై రపి దురాసదం. ౩౩. స వానరా నిమాన్ సర్వాన్ మధులు
బ్ధాన్ గతాయుషః, ఘాతయిష్యంతి దండేన సుగ్రీవ స్ససుహృజ్జనాన్. ౩౪. వధ్యా
హ్యే తే దురాత్మానో నృపాజ్ఞాపరిభావినః, అమర్షప్రభవో రోష స్సఫలో నో
భవిష్యతి. ౩౫. ఏవ ముక్త్వా దధిముఖో వనపాలా న్మహాబలః, జగామ సహసో
త్పత్య వనపాలై స్సమన్వితః ౩౬. నిమేషాంతరమాత్రేణ స హి ప్రాప్తో వనాలయః,
సహస్రాంశుసుతో ధీమాన్ సుగ్రీవో యత్ర వానరః. ౩౭. రామం చ లక్ష్మణం
చైవ దృష్ట్వా సుగ్రీవ మేవచ, సమప్రతిష్ఠాం జగతీ మాకాశా న్నిపపాత హ. ౩౮.
సన్నిపత్య మహావీర్య స్సర్వై స్తైః పరివారితః, హరి ర్దధిముఖః పాలైః పాలానాం

గచ్ఛామ ఇతి. తై స్సహే త్యేన బహువచనం. ఆత్మని బహువచనం వా. ౩౩, సఇతి. గతాయుష ఇత్యధి
క్షేపవచనం. ౩౪. వధ్యా హ్యేత ఇతి. అమర్షప్రభవః అక్షమాజన్యః - రోషస్య తజ్జన్యత్వం చ యో
యస్మై న సహతే తస్మై క్రుధ్యతీతి ప్రసిద్ధం. ౩౬. నిమేషాంతరేతి. నిమేషాంతరమాత్రేణ నిమేషా
వకాశమాత్రేణ - వనాలయః వానరః. ౩౭. రామంచేతి. సమప్రతిష్ఠాం సమతలాం-జగతీం భూమిం-

---

౨౬. తిలకం. ఆర్యకః - సుగ్రీవమాతులత్వా త్పూజ్యః ౩౦. *తిలకం భర్తా రాజా. ౩౪. వధ్యాఇతి.
అమర్షప్రభవః అక్షమాజన్యః. ౩౭. రామమితి. సమప్రతిష్ఠాం సమాస్పదాం సమతలాం-జగతీం భువం.

పరమేశ్వరః. స దీనవదనో భూత్వా కృత్వా శిరసి చాంజలిం, సుగ్రీవస్య శుభౌ మూర్ధ్నా చరణౌ ప్రత్యపీడయత్. ౪౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

⟶ త్రిషష్టితమ స్సర్గః. ⟵

తతో మూర్ధ్నా నిపతితం వానరం వానరర్షభః, దృష్ట్వైవో ద్విగ్నహృదయో వాక్య మేత దువాచ హ. ౧. ఉత్తిష్ఠో త్తిష్ఠ కస్మా త్త్వం పాదయోః పతితో మమ, అభయం తే భవే ద్వీర సర్వమేవాభిధీయతాం. ౨. స తు విశ్వాసిత స్తేన సుగ్రీవేణ మహాత్మనా, ఉత్థాయ సుమహాప్రాజ్ఞో వాక్యం దధిముఖో ఽబ్రవీత్. ౩. నైవర్క్షరజసా రాజ న్న త్వయా నాపి వాలినా, వనం విసృష్టపూర్వం హి భక్షితం తచ్చ వానరైః ౪. ఏభిః ప్రధర్షితా శ్చైవ వానరా వనరక్షిభిః, మధూ న్యచింతయిత్వేమా న్భక్షయంతి పిబంతి చ. ౫. శిష్ట మత్రాపవిధ్యంతి భక్షయంతి తథా పరే, నివార్యమాణా స్తే సర్వే భ్రువౌ వై దర్శయంతి హి. ౬. ఇమే హి సంరబ్ధతరా స్తథా తైః సంప్రధర్షితాః, వారయంతో వనా త్తస్మా త్క్రుద్ధై ర్వానరపుంగవైః. ౭. తత స్తై ర్బహుభి ర్వీరై ర్వానరై ర్వానరర్షభ, సంరక్తనయనైః క్రోధా ద్ధరయః ప్రవిచాలితాః. ౮. పాణిభి ర్నిహతాః కేచి త్కేచి జ్జానుభి రాహతాః, ప్రకృష్టా శ్చ యథాకామం దేవమార్గం చ దర్శితాః. ౯. ఏవ మేతే హతా శ్శూరా స్త్వయి తిష్ఠతి భర్తరి, కృత్స్నం మధువనం చైవ ప్రకామం తైః ప్రభక్ష్యతే. ౧౦. ఏవం విజ్ఞాప్యమానం తం సుగ్రీవం వానరర్షభం, అపృచ్ఛ త్తం మహాప్రాజ్ఞో లక్ష్మణః పరవీరహా.

---

౩౮. అస్మిన్ సర్గే చత్వారింశ చ్ఛ్లోకాః. ౪౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

తత ఇత్యాది. ఉద్విగ్నహృదయః భీతిహృదయః - మాతులస్యాపి పాదపతనం స్వామిత్వానుసారేణ. ౩. నైవేతి. న నిసృష్ట పూర్వం యథేచ్ఛభోగాయ న దత్తపూర్వం - వానరైః అంగదప్రముఖైః - అన్యథా సుగ్రీవవాక్యే అంగదానువాదవిరోధాత్. భక్షిత మితి. వనైకదేశమధుపటలవిషయం. ౪. ఏభిరితి. అచింతయిత్వా అగణయ్య - మధూనీతి ఫలానా ముపలక్షణం. భక్షయంతి పిబంతి చేత్యుక్తేః. యద్వా — మధూన్యేవ భక్షయంతి, భక్షవ త్కుర్వంతీత్యర్థః. ౫. శిష్టమితి. శిష్టం అవశిష్టం. మధుపటలం అత్ర మధువనే - అపవిధ్యంతి ధ్వంసయంతి, భక్షయంతి మధుపటల మిత్యర్థః. ౬. ఇమేహీతి. హి శబ్దః పాదపూరణే-

---

౪౦ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

౧—౩. నైవేతి. నిసృష్టపూర్వం సర్వేషాం యథేచ్ఛభోగాయ పూర్వం త్యక్తం న భవతి ౪. ఏభిరితి. అచింతయిత్వా ఇమా నవిగణయ్య - భక్షయంతి పిబంతి - ఫలాని భక్షయంతి - మధు పిబంతీత్యర్థః. ౬. ఇమేహీతి. ఇమే మద్భృత్యాః ౧౧. అపృచ్ఛతేతి. సహైవాసతో లక్ష్మణస్య 'కం చార్థ మభినిర్దిశ్య

౧౧. కిమయం వానరో రాజ న్వనపః ప్రత్యుపస్థితః, కం చార్థ మభినిర్దిశ్య దుఃఖితో వాక్య మబ్రవీత్. ౧౨. ఏవ ముక్త స్తు సుగ్రీవో లక్ష్మణేన మహాత్మనా, లక్ష్మణం ప్రత్యువా చేదం వాక్యం వాక్యవిశారదః ౧౩ ఆర్య లక్ష్మణ సంప్రాప్తో వీరో దధిముఖః కపిః, అంగదప్రముఖై ర్వీరై ర్భక్షితం మధు వానరైః. విచిత్య దక్షిణా మాశా మాగతై ర్హరిపుంగవైః, ౧౪½ నైషా మకృతకృత్యానా మీదృశ స్స్యా దుపక్రమః. ఆగతై శ్చ ప్రమథితం యథా మధువనం హి తైః, ధర్షితం చ వనం కృత్స్న ముపయుక్తం చ వానరైః ౧౬. వనం యదాభిపన్నా స్తే సాధితం కర్మ వానరైః, దృష్టా దేవీ న సందేహో న చాన్యేన హనూమతా. న హ్యన్య స్సాధనే హేతుః కర్మణో ఽస్య హనూమతః, ౧౭½ కార్యసిద్ధి ర్మతి శ్చైవ తస్మి న్వానరపుంగవే. వ్యవసాయ శ్చ వీర్యం చ శ్రుతం చాపి ప్రతిష్ఠితం, ౧౮½. జాంబవా న్యత్ర నేతా స్యా దంగద శ్చ మహాబలః హనూమాం శ్చా ప్యధిష్ఠాతా న తస్య గతి రన్యథా, ౧౯½. అంగదప్రముఖై ర్వీరై ర్హతం మధువనం కిల. వారయంత శ్చ సహితా స్తథా జానుభి రాహతాః, ఏతదర్థ మయం ప్రాప్తో వక్తుం మధురవా గిహ నామ్నా దధిముఖో నామ హరిః ప్రఖ్యాతవిక్రమః ౨౧½. దృష్టా సీతా మహాబాహో సౌమిత్రే పశ్య తత్త్వతః అభిగమ్య తథా సర్వే పిబంతి మధు వానరాః, ౨౨½ న చా ప్యదృష్ట్వా వైదేహీం విశ్రుతాః పురుషర్షభ. వనం దత్తవరం దివ్యం ధర్షయేయు ర్వనౌకసః, ౨౩½ తతః ప్రహృష్టో ధర్మాత్మా లక్ష్మణ స్సహరాఘవః. శ్రుత్వా కర్ణసుఖాం వాణీం సుగ్రీవవదనా చ్చ్యుతాం, ప్రాహృష్యత భృశం రామో లక్ష్మణ శ్చ మహాబలః. ౨౫. శ్రుత్వా దధిముఖస్యేదం సుగ్రీవ స్తు ప్రహృష్య చ, వనపాలం పున ర్వాక్యం సుగ్రీవః ప్రత్యభాషత. ౨౬. ప్రీతో ఽస్మి సో ఽహం యద్భుక్తం వనం తైః కృతకర్మభిః, మర్షితం మర్షణీయం

సంప్రధర్షణచిహ్నస్య దృశ్యమానత్వాభిప్రాయేణ ప్రసిద్ధిపరో వా ౧౩ ఆర్యేత్యాది. అంగదప్రముఖై రితి. అత్ర విశి ష్యానువాదా ద్దధిముఖవాక్యే వానరపుంగవై రిత్యత్రాపి విశేషణపరత్వం బోధ్యం. ౧౪½. నైషామితి. వనం ప్రమథితం భగ్నం - ధర్షితం ఆక్రాంతం - మధు చ భక్షితం - యథా యేన ప్రకారేణ - ఏషా మకృతకృత్యానా మీదృశ ఉపక్రమో న స్యా దితి యున్య ఇతియోజనా. ౧౬. కృతకృత్యత్వం విశేషయతి—వన మిత్యాదినా. ౨౨½. నచేతి వన మితి. మధువనధర్షణ మేవ సీతాదర్శనే లింగ మితి భావః. దత్తవరం దివ్య మిత్యనేన ఋక్షరజసే బ్రహ్మణా దత్త మిత్యవగమ్యతే. ౨౫. శ్రుత్వేతి. ద్వితీయసుగ్రీవశబ్దస్య శోభనగ్రీవ ఇత్యవయవార్థో వివక్షితః క్రియాభేదే నాపునరుక్తిర్వా ౨౭ ఇచ్ఛామీతి హనుమత్ప్రధానా న్హనుమత్ప్రముఖా న్-కృతార్థా న్

దుఃఖితో వాక్య మబ్రవీ' దితి ప్రశ్నకరణాత్. దధిముఖేన వనభంగాదికం స్వజాత్యుచితభాషయోక్త మిత్యవగంతవ్యం. ఉపాంశూక్తమితి వా ద్రష్టవ్యం. ౧౬. వనమితి. అభిపన్నాః ప్రాప్తాః. ఆగతై రితి. ఉపయుక్తం భుక్తం ౨౫. శ్రుత్వేతి. అత్ర ద్వితీయసుగ్రీవశబ్దః శోభనగ్రీవపరః. ౨౬. ఇచ్ఛా

చ చేష్టితం కృతకర్మణాం. ౨౭. ఇచ్ఛామి శీఘ్రం హనుమత్ప్రధానా న్శాఖామృగాం స్తాన్ మృగరాజదర్పాన్, ద్రష్టుం కృతార్థాన్ సహ రాఘవాభ్యాం శ్రోతుం చ సీతాధిగమే ప్రయత్నం.౨౮. ప్రీతిస్ఫీతాక్షౌ సంప్రహృష్టౌ కుమారౌ దృష్ట్వా సిద్ధార్థౌ వానరాణాం చ రాజా, అఙ్గై స్సంహృష్టైః కర్మసిద్ధిం విదిత్వా బాహ్వో రాసన్నాం సోఽతిమాత్రం ననంద. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

⊰ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః. ⊱

సుగ్రీవే ణైవ ముక్తస్తు హృష్టో దధిముఖః కపిః, రాఘవం లక్ష్మణం చైవ సుగ్రీవం చాభ్యవాదయత్. ౧ స ప్రణమ్య చ సుగ్రీవం రాఘవౌ చ మహాబలౌ, వానరైః సహితైః శ్శూరై ర్దివ మే వోత్పపాత హ ౨. స యథై వాగతః పూర్వం తథైవ త్వరితం గతః, నిపత్య గగనాద్భూమౌ తద్వనం ప్రవివేశ హ ౩. స ప్రవిష్టో మధువనం

కృతకృత్యాన్ - ప్రయత్నం ప్రయాసం - తేభ్యః శ్రోతు మిచ్ఛామీ త్యన్వయః. ౨౮. అథ ప్రత్యుపకారార్థం సుగ్రీవ స్స్వోద్యోగసాఫల్యదర్శనాత్ భృశం ననందే త్యాహ.—'ప్రీతిస్ఫీతాక్షౌ సంప్రహృష్టౌ కుమారౌ దృష్ట్వా సిద్ధార్థౌ వానరాణాం చ రాజా, అఙ్గై స్సంహృష్టైః కర్మసిద్ధిం విదిత్వా బాహ్వో రాసన్నాం సోఽతిమాత్రం ననంద'. ప్రీత్యా సంతోషేణ-సంప్రహృష్టౌ, రోమ స్వితి శేషః. హృషితరోమాణా మిత్యర్థః. 'హృషే ర్లోమ'స్వితి వికల్పాదిడభావః. ఏవం అఙ్గైస్సంహృష్టై రిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం కర్మసిద్ధిం బాహ్వో రాసన్నాం హస్తప్రాప్తాం-విదిత్వా, నిశ్చిత్యే త్యర్థః జాగతం వైశ్వదేవీవృత్తం. 'పంచాశ్వై శ్ఛిన్నా వైశ్వదేవీ మమౌ యౌ' వితిలక్షణాత్. అస్మిన్ సర్గే ఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే త్రిషష్టితమ స్సర్గః

సుగ్రీవేణేత్యాది. సహితై స్స్నేహాతిరేకే ణాన్యోన్యం యుక్తైః - వానరై స్సహితై రితి పాఠః. ౩. స ప్రవిష్టఇతి విమదా నిత్యత్ర హేతు మాహ—మేహమానా నితి మేహమానాన్ మేహయతః, మూత్రయత ఇత్యర్థః. ఏతేన మూత్రణా న్మధూని జీర్ణానీతి గమ్యతే. అత ఏవ విమదత్వం-మధూని చ ఉదకాని చ మధూదక మితి ద్వంద్వైకవద్భావః. ఉదకాని చా త్ర అనుపానత్వేన పీతాని.

మీతి. సీతాధిగమప్రయత్నం సీతాధిగమే కృతప్రయత్నం చ-శ్రోతు మిచ్ఛామీతిసంబంధః. ౨౮. అథ రామప్రత్యుపకారార్థీ సుగ్రీవః స్వోద్యోగసాఫల్యదర్శనాత్ భృశం ననందే త్యాహ—ప్రీతీతి. ప్రీతిస్ఫీతాక్షౌ ప్రీత్యా సంతోషేణ వికసితనేత్రౌ - సంప్రహృష్టౌ పులకితగాత్రౌ - సంప్రహృష్టైః పులకితైః - అఙ్గై రుపలక్షితః-కర్మసిద్ధిం కార్యసిద్ధిం బాహ్వో రాసన్నాం హస్తప్రాప్తాం-విదిత్వా నిశ్చిత్య ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

౧—౩ స ప్రవిష్టఇతి విమదత్వే హేతు మాహ—మేహమానా న్మధూదక మితి. మేహమానాన్ మూత్రయతః. ఏతేన మూత్రణా న్మధూనాం జీర్ణతా విజ్ఞేయా. అతో విమదాన్ మధూని

దదర్శ హరియూథపాన్, విమదా నుత్థితాన్ సర్వాన్ మేహమానాన్ మధూ
దకం ౪ స తా నుపాగమ్య వీరో బద్ధ్వా కరపుటాంజలిం, ఉవాచ వచనం శ్లక్ష్ణ మిదం
హృష్టవ దంగదం. ౫. సౌమ్య రోషో నకర్తవ్యో యదేభి రభివారితః. అజ్ఞానా ద్రక్షిభిః
క్రోధా ద్భవంతః ప్రతిషేధితాః ౬. యువరాజ స్త్వ మీశశ్చ వనస్యాస్య మహాబల,
మౌర్ఖ్యా త్పూర్వం కృతో దోష స్తం భవాన్ క్షంతు మర్హతి. ౭. ఆఖ్యాతం హి
మయా గత్వా పితృవ్యస్య త వానఘ, ఇహోపయాతం సర్వేషా మేతేషాం వన
చారిణాం ౮ స త్వదాగమనం శ్రుత్వా సహైభి ర్హరియూథపైః, ప్రహృష్టో న తు
రుష్టో ఽసౌ వనం శ్రుత్వా ప్రధర్షితం. ౯ ప్రహృష్టో మాం పితృవ్య స్తే సుగ్రీవో
వానరేశ్వరః, శీఘ్రం ప్రేషయ సర్వాం స్తా నితి హోవాచ పార్థివః. ౧౦. శ్రుత్వా దధి
ముఖ స్యేదం వచనం శ్లక్ష్ణ మంగదః, అబ్రవీ త్తా న్హరిశ్రేష్ఠో వాక్యం వాక్యవిశారదః.
౧౧. శంకే శ్రుతో ఽయం వృత్తాంతో రామేణ హరియూథపాః, తత్క్షమం నేహ
న స్థాతుం కృతే కార్యే పరంతపాః ౧౨. పీత్వా మధు యథాకామం విశ్రాంతా
వనచారిణః, కిం శేషం గమనం తత్ర సుగ్రీవో యత్ర మే గురుః. ౧౩ సర్వే
యథా మాం వక్ష్యంతి సమేత్య హరియూథపాః, తథాస్మి కర్తా కర్తవ్యే భవద్భిః

తదాహ బాహటః — 'అనుపానం హిమం వారి యవగోధూమయో ర్హితం, దధ్ని మద్యే బిసే క్షౌద్రే కోష్ణం పిష్టమయేషు చే'తి ౪ సతానితి. కరపుటాంజలిం కరతలయో రంజలిం, సమ్యక్సంయుక్త కరతలాంజలి మిత్యర్థః ౫. సౌమ్యేతి ఏభిః వానరైః - అభివారితః అభివారితో ఽసీతి యత్ - అత్రార్థే రోషో నకర్తవ్యః. భవంత ఇతి పూజాయాం బహువచనం. నచ హనుమదాదిక మాదాయ బహువచనం, ఉత్తరశ్లోకే ఽపి యువరాజ స్త్వ మిత్యుక్తేః అజ్ఞానా త్క్రోధాత్, అజ్ఞానప్రయుక్త క్రోధా దిత్యర్థః 'అభివారిత' మితి పాఠే లింగవ్యత్యయ ఆర్షః. కేచిత్తు అజ్ఞానా త్క్రోధాచ్చ భవంతః ప్రతిషేధితా ఇత్యేతత్ పరివారితం పరివారణం ప్రతి రోషో నకర్తవ్య ఇతి యోజయంతి ౬. క్రోధా ద్వారణే కృతే కుతో రోషో న కర్తవ్య స్స్యా దిత్యాశంక్య క్రోధస్యాజ్ఞానకృతత్వా దిత్యాహ-యువరాజ ఇతి దోషః నివారణరూపాపరాధః. ౭. ఆఖ్యాతంహీతి. ఉపయాతం ఆగమనం. ౧౧. శంక ఇతి. అయం వృత్తాంతః అస్మదాగమనవృత్తాంతః ౧౨. పీత్వేతి కిం శేషం, న కించిదపి శిష్ట మిత్యర్థః. కిం తు మే గురు స్సుగ్రీవో యత్ర వర్తతే తత్ర గమన మేవ శేషమిత్యర్థః. 'కిం శేషం గమనం తచ్చ సుగ్రీవో యత్ర మే గురు'రితి పాఠే అస్మాకం గమనం కిం శేషం కించి చ్ఛేషం - తచ్చ గమనశేషం చ సుగ్రీవో యత్ర తత్ర గమన మితి సంబంధః ౧౩ వినయపూర్వకం సర్వసంమేళనం సమర్థయతే—సర్వ ఇతి. తథా స్మి కర్తా, ఆహ్వానం కరిష్యామీత్యర్థః. కర్తవ్యే కార్యే - భవద్భిః అహం పరవాన్ - భవద్భి ర్యథా నియుక్తం తథా కరిష్యామి. గంతవ్య మిత్యుక్తే గమిష్యామః స్థాతవ్య

చోదకాని చ మధూదక మితి ద్వంద్వైకవద్భావః ఉదకాని చానుపానత్వేన పీతానీ తి ద్రష్టవ్యం. ౪—౫. సౌమ్యేతి. హే సౌమ్య ఏభి రజ్ఞానా త్క్రోధాచ్చ భవంతః ప్రతిషేధితా ఇతి యత్ - ఏత త్పరివారితం పరితో వారణం ప్రతి రోషో న కర్తవ్య ఇతి యోజనా ౬.* తిలకమ్. రోషః కృతో, మదీయై రితి శేషః ౧౧ * తిలకమ్ శంకే దధిముఖస్య పరావృత్త్య గమనాత్. ౧౨ కింశేషమితి కిం శేషం న కిమపి శిష్ట మిత్యర్థః. గమనం, కర్తవ్య మితిశేషః ౧౪. నాజ్ఞాపయితుమితి. అయుక్త

పరవానహం. ౧౪. నాజ్ఞాపయితు మీశో౽హం యువరాజో౽స్మి యద్యపి, అయు
క్తం కృతకర్మాణో యూయం ధర్షయితుం మయా ౧౫ బ్రువతశ్చాంగదస్యైవం
శ్రుత్వా వచన మవ్యయం, ప్రహృష్టమనసో వాక్య మిద మూచు ర్వనౌకసః. ౧౬
ఏవం వక్ష్యతి కో రాజన్ ప్రభు స్సన్ వానరర్షభ, ఐశ్వర్యమదమత్తో హి సర్వో౽హ
మితి మన్యతే ౧౭ తవ చేదం సుసదృశం వాక్యం నాన్యస్య కస్య చిత్, సన్నతిర్హి త
వాఖ్యాతి భవిష్యచ్ఛుభయోగ్యతాం. ౧౮. సర్వే వయ మపి ప్రాప్తా స్తత్ర గంతుం
కృతక్షణాః, స యత్ర హరివీరాణాం సుగ్రీవః పతి రవ్యయః ౧౯ త్వయా హ్యనుక్తై
ర్హరిభి ర్నైవ శక్యం పదాత్పదం, క్వచి ద్గంతుం హరిశ్రేష్ఠ బ్రూమ స్సత్య మిదం తు
తే. ౨౦ ఏవం తు వదతాం తేషా మంగదః ప్రత్యభాషత, బాఢం గచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వా
ఖ ముత్పేతు ర్మహాబలాః ౨౧ ఉత్పతంత మనూత్పేతు స్సర్వే తే హరియూథ
పాః, కృత్వా౽౽కాశం నిరాకాశం యంత్రోత్క్షిప్తా ఇ వాచలాః ౨౨ తే౽౦బరం
సహసోత్పత్య వేగవంతః ప్లవంగమాః, వినదంతో మహానాదం ఘనా వాతేరితా య
థా. ౨౩. అంగదే హ్యననుప్రాప్తే సుగ్రీవో వానరాధిపః, ఉవాచ శోకోపహతం
రామం కమలలోచనం ౨౪ సమాశ్వసిహి భద్రం తే దృష్టా దేవీ న సంశయః,
నాగంతు మిహ శక్యం తై రతీతే సమయే హి నః. ౨౫ న మత్సకాశ మాగచ్ఛే
త్కృత్యే హి వినిపాతితే, యువరాజో మహాబాహుః ప్లవతాం ప్రవరో౽ంగదః ౨౬.

మిత్యుక్తే స్థాస్యామ ఇత్యర్థః. ౧౪. యువరాజత్వాత్ భవానేవ కర్తవ్యాకర్తవ్యనియంతేత్యత ఆహ—
నాజ్ఞాపయితుమితి. ఈశః స్వతంత్రః - కృతకర్మాణః కృతోపకారాః యూయం - మయా ధర్షయితుం
అనాదర్తుం, పరతంత్రీకర్తుమితి యావత్. అయుక్తం, అయుక్తా ఇత్యర్థః. ఆర్షమవ్యయమేతత్. శక్యమితి
వత్సామాన్యోపక్రమాన్నపుంసకైకత్వనిర్దేశ ఇత్యప్యాహుః. ౧౬. ఏవమితి. అహమితి మన్యతే,
గర్విష్ఠో భవతీతి యావత్. ౧౭. తవచేతి. సన్నతిః వినయః ౧౮. సర్వేవయమితి కృతక్షణాః కృతా
వసరాః - అవసరప్రతీక్షా ఇతి యావత్ ౨౦. ఏవంత్వితి. బాఢమిత్యంగీకారే ఇతి శబ్దః కాకాక్షి
న్యాయేన పూర్వాపరయో రన్వేతి. ఏవం తేషాం వదతాం తేషు వదత్సు - అంగదః బాఢ
మితి ప్రత్యభాషత - గచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వా ఽపి ఉత్పపాత. ౨౧. ఉత్పతంతమితి నిరాకాశం నిరవ
కాశం ౨౨. తే౽ంబరమితి అత్ర జగ్ము రిత్యధ్యాహార్యం ౨౪. నేతి వినిపాతితే విఘ్నితే ౨౬.

మిత్యేతదవ్యయం అయుక్తాః, అనర్హా ఇత్యర్థః - ధర్షయితుం నియంతుం. ౧౭. సన్నతిరితి సన్నతిః
వినయః నమ్రతా - భవిష్యతీం శుభయోగ్యతాం భావినీం భాగ్యోన్నతి మాఖ్యాతి సూచయతి ౧౮.
* తిలకమ్. అత్ర దేశే ప్రాప్తా వయం యత్ర సుగ్రీవ స్తత్ర గంతుం కృతక్షణాః కృతోత్సాహాః.
౧౯—౨౦. ఏవ మితి. ఏవం వదతాం తేషాం పురతః అంగదో బాఢ మిత్యభ్యభాషత. మహా
బలా స్తే గచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వా ఖ ముత్పేతు రితి యోజనా. ౨౧ ఉత్పతంతమితి ఉత్పతంత
మంగదం - నిరాకాశం నిరవకాశం. ౨౨. తే౽ంగదమిత్యాది సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. తే
వానరాః అంగదం హనూమంతం చ పురతః కృత్వా అంబరం సహసోత్పత్య జగ్ము రితి శేషః. ౨౩.
అంగదయితి. అంగదే సమనుప్రాప్తే సుగ్రీవో వానరేశ్వర ఉవాచేతి. అంగదాగమనాత్ప్రాగితి ద్రష్ట
వ్యం. ఆగమనస్య వక్ష్యమాణత్వాదితిభావః. ౨౪ నను మధువనధర్షణమాత్రేణ కథం కార్యసిద్ధిః -

యద్యప్యకృతకృత్యానా మీదృశ స్స్యా దుపక్రమః, భవే త్స దీనవదనో భ్రాన్త విప్లుత మానసః ౨౭. పితృపైతామహం చైత త్పూర్వకై రభిరక్షితం, న మే మధు వనం హన్యా దహృష్టః ప్లవగేశ్వరః ౨౮ కౌసల్యా సుప్రజా రామ సమాశ్వసిహి సువ్రత, ౨౮॥ దృష్టా దేవీ న సందేహో నచాన్యేన హనూమతా. న హ్యన్యః కర్మణో హేతు స్సాధనే ఽస్య హనూమతః,౨౯॥ హనూమతి హి సిద్ధిశ్చ మతిశ్చ మతిసత్తమ.వ్యవసాయ శ్చ వీర్యం చ సూర్యే తేజ ఇవ ధ్రువం,౩౦॥ జాంబవా న్యత్ర నేతాస్స్యా దంగద శ్చ బలేశ్వరః. హనుమాం శ్చా ప్యధిష్ఠాతా న తస్య గతి రన్యథా, మాభూ శ్చింతాసమాయుక్త స్సంప్ర త్యమితవిక్రమ. ౩౨. తతః కిలకిలాశబ్దం శుశ్రా వాసన్న మంబరే, హనుమత్కర్మ దృప్తానాం నర్దతాం కాననౌకసాం. కిష్కింధా ముపయాతానాం సిద్ధిం కథయతా మివ, ౩౩॥ తత శ్శ్రుత్వా నినాదం తం కపీనాం కపిసత్తమః ఆయతాంచితలాంగూల సోఽభవ ద్ధృష్టమానసః, ౩౪॥ ఆజగ్ము స్తేఽపి హరయో రామదర్శనకాంక్షిణః అంగదం పురతః కృత్వా హనూమంతం చవానరం, ౩౫॥ తేఽంగదప్రముఖా వీరాః ప్రహృష్టా శ్చ ముదా న్వితాః. నిపేతు ర్హరిరాజస్య సమీపే రాఘవస్యచ, ౩౬॥ హనూమాం శ్చ మహాబాహుః ప్రణమ్య శిరసా తతః నియతా మక్షతాం దేవీం రాఘ వాయ న్యవేదయత్, ౩౭॥ నిశ్చితార్థ స్తత స్తస్మి న్సుగ్రీవః పవనాత్మజే.

యద్యపి అకృతకృత్యానాం అకృతకార్యాణాం - ఈదృశః మధువనభంగరూపః - ఉపక్రమః ఉద్యోగః-యది స్యా త్తదాఽంగదో దీనవదనత్వాదివిశిష్టో భవేత్ ౨౭ పితృపైతామహ మితి.పితా చాసౌ పితామహ శ్చ పిత్రా బ్రహ్మణా ఋక్షరజసే దత్తం పితృపైతామహం - ప్లవగేశ్వరః అంగదః. ౨౮. కౌసల్యేతి. హే రామ - కౌసల్యా సుప్రజాః సుప్రజావతీ - 'నిత్య మసిచ్ ప్రజా మేధయో' రి త్యసిచ్ ప్రత్యయః. ఏవం దేవ్యవస్థానజ్ఞానేన భవత స్సత్తాలాభా దిదానీం కౌసల్యా సుప్రజావతీ, అభూదితిశేషః. ౩౦॥. జాంబవా నితి యత్ర కార్యే - నేతా మంత్రీ - బలేశ్వరః సేనాపతిః - అధిష్ఠాతా, సంరక్షక ఇత్యర్థః తస్య కార్యస్య - గతిః సిద్ధిః - అన్యథా విపరీతా - న భవేత్ సంప్రతి చింతాసంయుక్తో మాభూః. ౩౨ తత ఇత్యాది సిద్ధిం కథయతా మివ - ఉత్సాహేనేతి శేషః ౩౩॥. తత ఇతి. ఆయతాంచితలాంగూలః - ఆయతః దీర్ఘీకృతః - అంచితః మాల్యవచ్ఛృంగే సమాస్థాపితః. ౩౫॥ త ఇతి. ప్రహృష్టాః సంజాతపులకాః ౩౬॥ హనుమాంశ్చేతి. నియతామితి. అక్షతత్వే ఽప్యనియతత్వే వైయర్థ్యం-నియతత్వే ఽపి క్షతత్వే చ తథా-అతః ఆవశ్యక

కాపేయాది నాపి సంభవా దిత్యాశంక్య సత్యం అన్యేషాం తాదృశత్వేఽపి అంగద స్తు నైతాదృశ ఇత్యాశయే నాహ— యద్యపీత్యాది శ్లోకద్వయేన. అకృతకృత్యానాం అన్యేషాం వానరాణాం-ఈదృశ ఉపక్రమః మధువనభంగహర్షవ్యాపారో యద్యపి స్యాత్. తథాపి తత్ర అంగద స్తు దీనవదనో భ్రాంతవిప్లుతమానసశ్చ భవేత్ - కుతః? పితృపైతామహం పితృపితామహపరంపరాగతం మే మధువనం - జనకాత్మజా మదృష్ట్వా న హన్యాత్. ౨౮. కౌసల్యేతి. హే రామ కౌసల్యా సుప్రజాః సీతాయాః స్థితిపరిజ్ఞానేన భవతః సత్తాలాభాత్ ఇదానీం కౌసల్యా సుపుత్రవ త్యభూదితి భావః. ౩౦॥. *తిలకం. అధిష్ఠాతా కార్యకరణోద్యోగవాన్ ౩౩॥.ఆయతాంచితలాంగూల ఇతి. స్వభావోక్త్యలంకారః. ౩౬॥

లక్ష్మణః ప్రీతిమా న్స్వీతం బహుమానా దవైక్షత, ३०५. ప్రీత్యా చ రమమాణో ఽథ రాఘవః పరవీరహా. బహుమానేన మహతా హనుమంత మవైక్షత ३१५

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః

పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః

తతః ప్రస్రవణం శైలం తే గత్వా చిత్రకాననం, ప్రణమ్య శిరసా రామం లక్ష్మణం చ మహాబలం యువరాజం పురస్కృత్య సుగ్రీవ మభివాద్య చ, ప్రవృత్తి మథ సీతాయాః ప్రవక్తు ముపచక్రముః. ౨. రావణాంతఃపురే రోధం రాక్షసీభి శ్చ తర్జనం, రామే సమనురాగం చ య శ్చాయం సమయః కృతః. ఏత దాఖ్యాంతి తే సర్వే హరయో రామసన్నిధౌ, ३५ వైదేహీ మక్షతాం శ్రుత్వా రామ స్తూత్తర మబ్రవీత్. ४. క్వసీతా వర్తతే దేవీ కథం చ మయి వర్తతే, ఏ తన్మే సర్వ మాఖ్యాతం వైదేహీం ప్రతి వానరాః.౫. రామస్య గదితం శ్రుత్వా హరయో రామ సన్నిధౌ, చోదయంతి హనూమంతం సీతావృత్తాంతకోవిదం. ౬ శ్రుత్వా తు వచనం తేషాం హనూమా న్మారుతాత్మజః, ప్రణమ్య శిరసా దేవ్యై సీతాయై తాం దిశం ప్రతి ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞ స్సీతాయా దర్శనం యథా,౭५ సముద్రంలంఘయిత్వా ఽహం శతయోజన మాయతం. అగచ్ఛం జానకీం సీతాం మార్గమాణో దిదృక్షయా, ८५. తత్ర లంకేతి నగరీ రావణస్య దురాత్మనః. దక్షిణస్య సముద్రస్య తీరే వసతి దక్షిణే,९५.తత్ర దృష్టా మయా సీతా రావణాంతఃపురే సతీ. సన్న్యస్య

ముభయాం సంగ్రహేణ దర్శయతి అస్మిన్ సర్గే సార్ధకోనచత్వారింశ చ్ఛ్లోకాః ३१५. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే-సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. ప్రవృత్తిం వార్తాం.౨.రావణేతి రోధం నిరోధం-య శ్చాయం సమయః కృతః-మాసద్వయా దూర్ధ్వం హనిష్యామీ తి య స్సంకేతో రావణేన కృత ఇత్యర్థః. మాసశబ్దః పక్షపర ఇత్యుక్తం ప్రాక్. తమితి శేషః. ౬. శ్రుత్వేత్యాది. ప్రణామ శ్చ సీతాయాః స్మరణకృత ఇతి బోధ్యం. సీతాదర్శనం యథేతి. యేన ప్రకారేణ సీతాదర్శనం జాతం తేన ప్రకారేణోవాచే త్యన్వయః. ७५ సముద్ర మితి. దిదృక్షయా న తు శ్రోతు మిచ్ఛయా, మార్గమాణ ఇత్యర్థః. ८५ తత్రేతి. తత్ర లంఘనే కృతే సతి.९५.తత్ర దృష్టేతి. హేరామ-రామా సీతా-త్వయి మనోరథం స్వాభిలాషం-

హనూమానితి నియతాం పాతివ్రత్యవ్రతసంపన్నాం. ३१५ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

౨ రావణాంతఃపుర ఇతి. సమయః మాసద్వయావధిరూపసమయః - తంచేతి శేషః. ५. * తిలకమ్. చోదయంతి ప్రేరయంతిస్మ. ౭ *తిలకమ్. సీతాయై ప్రణమ్య తాం దిశం ప్రతి ప్రణమ్యే త్యాకర్షః. ఉవాచేతి సీతాయా దర్శనం యథా యేన ప్రకారేణ జాతం తత్పరం వాక్య ముపాచేత్యర్థః. ౭५.*తిలకం. దేవ్యా దిదృక్షయా తాం మార్గమాణో ఽగచ్ఛం. ९५. తత్ర సీతేతి. హేరామ త్వయి

త్వయి జీవంతి రామా రామ మనోరథం, ౧౦½ దృష్టా మే రాక్షసీమధ్యే తర్జ్య
మానా ముహు ర్ముహుః రాక్షసీభి ర్విరూపాభీ రక్షితా ప్రమదావనే, ౧౧½. దుఃఖ
మాసాద్య తే దేవీ తథా దుఃఖోచితా సతీ ౧౨. రావణాంతఃపురే రుద్ధా రాక్షసీభి
స్సురక్షితా, ఏకవేణీధరా దీనా త్వయి చింతాపరాయణా అధశ్శయ్యా వివ
ర్ణాంగీ పద్మినీ వ హిమాగమే, రావణా ద్వినివృత్తార్థా మర్తవ్యకృతనిశ్చయా.
దేవీ కథంచి త్కాకుత్స్థ త్వన్మనా మార్గితా మయా, ౧౩½. ఇక్ష్వాకువంశ
విఖ్యాతిం శనైః కీర్తయతాఽనఘ. సా మయా నరశార్దూల విశ్వాస ముపపాదితా,
౧౪½. తత స్సంభాషితా దేవీ సర్వ మర్థం చ దర్శితా. రామసుగ్రీవసఖ్యం చ
శ్రుత్వా ప్రీతి ముపాగతా, ౧౫½ నియత స్సముదాచారో భక్తి శ్చాస్యా స్తథా
త్వయి. ఏవం మయా మహాభాగా దృష్టా జనకనందినీ, ఉగ్రేణ తపసా యుక్తా త్వ
ద్భక్త్యా పురుషర్షభ. ౧౮. అభిజ్ఞానం చ మే దత్తం యథా వృత్తం తవాంతికే, చిత్ర
కూటే మహాప్రాజ్ఞ వాయసం ప్రతి రాఘవ.౧౯. విజ్ఞాప్య శ్చ నరవ్యాఘ్రో రామో
వాయుసుత త్వయా, అఖిలే నేహ య ద్దృష్ట మితి మా మాహ జానకీ. ౨౦.
అయం చాస్మై ప్రదాతవ్యో యత్నా త్సుపరిరక్షితః,బ్రువతా వచనా న్యేవం సుగ్రీవ
స్యోపశృణ్వతః. ఏష చూడామణి శ్శ్రీమా న్మయా సుపరిరక్షితః, మనశ్శిలాయా స్తిల
కో గండపార్శ్వే నివేశితః. త్వయా ప్రణష్టే తిలకే తం కిల స్మర్తు మర్హసి, ఏష నిర్యా
తిత శ్శ్రీమా న్మయా తే వారిసంభవః. ఏతం దృష్ట్వా ప్రమోదిష్యే వ్యసనే త్వా
మివానఘ, జీవితం ధారయిష్యామి మాసం దశరథాత్మజ. ఊర్ధ్వం మాసా న్న
జీవేయంరక్షసాం వశ మాగతా, ౨౩½. ఇతి మా మబ్రవీ త్సీతా కృశాంగీ ధర్మ

సన్నద్ధస్య జీవంతీ, త్వదభిలాషేణ ధృతజీవితే త్యర్థః. ౧౧½ దుఃఖ మిత్యర్థం. ఆసాద్యతే
ఆసీదతి - ఆర్షో యత్. ౧౨. రావణాంతఃపుర యిత్యాది. ఏకవేణీధరా-త్రిధా విభాగం వినా బద్ధః
కేశపాశః ఏకవేణీ త్యుచ్యతే అధశ్శయ్యా స్థండిలశాయినీ - మర్తవ్యే మరణే కృతనిశ్చయా. ౧౪½.
తతఇతి సర్వమర్థం చ దర్శితా సుగ్రీవసఖ్యప్రభృతి సర్వ మర్థం చ బోధితా. ౧౫½. నియతఇతి.
సముదాచారః - పరపురుషాచింతకత్వాదిః - త్వయి భక్తిశ్చ, వర్తతఇతిశేషః - తపసా అనశనేన.
౧౮ అభిజ్ఞానమితి అభిజ్ఞానం చిహ్నభూతం వాక్యం తవాంతికే పూర్వం యథా యేన ప్రకా
రేణ జాతం తథా దత్త మిత్యర్థః తదేవ దర్శయతి—చిత్రకూట ఇతి. సద స్యవక్తవ్యత్వాత్ సూ
చనోక్తిః. ౧౯. విజ్ఞాప్యశ్చేతి. అఖిలేనేతి. రావణాగమనాదిక మిత్యర్థః. ౨౦. అయం చాస్మా
ఇత్యాది సుగ్రీవస్యోపశృణ్వతః సుగ్రీవే సమీపే శృణ్వతి సతి-ఏవం ఏష చూడామణి రిత్యారభ్య
రక్షసాం వశ మాగతే త్యంతం వక్ష్యమాణప్రకారేణ - వచనాని రామం ప్రతి మయోక్తవచనాని -
బ్రువతా త్వయా - అయం, మణి రిత్యర్థః. ప్రదాతవ్యః. ౨౩½. ఇతి మా మితి. మృగీ వోత్ఫుల్ల

మనోరథం సన్నద్ధస్య సమ్యఙ్నద్ధస్య - జీవంతీ ధృతప్రాణా. అధఇతి. అధశ్శయ్యా స్థండిలశయనా.
౧౪½ తతఇతి. సర్వ మర్థం చ దర్శితా జ్ఞాపితా. ౨౦ ఏషఇతి నిర్యాతితః ప్రేషితః - వారిసం

చారిణీ, రావణాంతఃపురే రుద్ధా మృగీ వోత్ఫుల్లలోచనా, ౨౫. ఏత దేవ మయా ఖ్యాతం సర్వం రాఘవ యద్యథా. సర్వథా సాగరజలే సంతారః ప్రవిధీయతాం, ౨౬. తౌ జాతాశ్వాసౌ రాజపుత్రౌ విదిత్వా త చ్చాభిజ్ఞానం రాఘవాయ ప్రదాయ, దేవ్యా చాఖ్యాతం సర్వ మే వానుపూర్వ్యా ద్వాచా సంపూర్ణం వాయుపుత్ర శ్శశంస. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః.

⟶ షట్షష్టితమ స్సర్గః ⟵

ఏవ ముక్తో హనుమతా రామో దశరథాత్మజః, తం మణిం హృదయే కృత్వా ప్రరురోద సలక్ష్మణః ౧. తం తు దృష్ట్వా మణిశ్రేష్ఠం రాఘవ శ్శోకకర్శితః, నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యాం సుగ్రీవ మిద మబ్రవీత్ ౨. యథైవ ధేను స్స్రవతి స్నేహా ద్వత్సస్య వత్సలా, తథా మమాపి హృదయం మణిరత్నస్య దర్శనాత్. ౩. మణిరత్న మిదం దత్తం వైదేహ్యా శ్శ్వశురేణ మే, వధూకాలే యథా బద్ధ మధికం మూర్ధ్ని శోభతే. ౪. అయం హి జలసంభూతో మణి స్సజ్జనపూజితః, యజ్ఞే పరమతుష్టేన దత్త శ్శక్రేణ ధీమతా. ౫. ఇమం దృష్ట్వా మణిశ్రేష్ఠం యథా

చనా త్రాసాతిశయా దితిభావః. ౨౫. ఏతదేవేతి సంతీర్యతే ఽనేనేతి సంతారః సేతుః ౨౬. తావితి పూర్వాపరై ర్వైశ్వదేవీవృత్తం-సముద్రతరణే సురసానిరసనాదికం అక్షవధలంకాదహనాదికం సజాతీయేభ్యః పూర్వ ముక్త మపి ప్రభుసన్నిధా వాత్మశ్లాఘాయాం పర్యవస్యే దితి నోక్త మితిధ్యేయం. స్వవృత్తాంతం సర్వ మాఖ్యాతవా నితి సామాన్యేన వక్తుంయుక్తత్వే ఽప్యంగదసన్నిధౌ ప్రపంచనం గోప్యవిశేషగోపనార్థం అత్రి త్వప్రపంచనం అకథనీయాకథనార్థం చేతి జ్ఞేయం అస్మిన్ సర్గే సార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః.

ఏవమిత్యాది. ౧—౨. యథైవేతి. యథా వత్సలా వత్సే స్నేహవతీ ధేనుః - వత్సస్య స్నేహా ద్వత్సవిషయకస్నేహాత్ - స్రవత్యేవ ద్రవత్యేవ-తథా మణిరత్నస్య మణిశ్రేష్ఠస్య దర్శనా న్మమ హృదయం ద్రవతి. ౩. మణే రాగతి మాహ—మణిరత్నమితి మే శ్వశురేణ జనకేన- వధూకాలే వధూప్రతిగ్రహకాలే, వివాహకాల ఇత్యర్థః. యథా శోభతే తథా బద్ధ మిత్యన్వయః. ౪. జనకేనాపి కుత స్తల్లబ్ధం తత్రాహ—అయమ హీతి ౫. 'మణిం తు దృష్ట్వా రామోవై త్రయాణాం సంస్మరిష్యతీ'తి సీతయోక్త ప్రకారేణస్మరతి—ఇమమితి. ఇమందృష్ట్వా-తాతస్యదశరథస్య-వైదేహస్యజనకస్య దర్శన మద్యావగతః ప్రాప్తో ఽస్మి-తదా తాభ్యాం తస్యా మూర్ధ్ని బద్ధత్వా దితి భావః ఇహ వైదేహగ్రహణంసీతాజనన్యా

భవో మణిః ఏత మితి. ఏతం అంగులీయకం ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః.

౧. త మితి. నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యాం ఉపలక్షితః. ౨. యథైవేతి. స్రవతి ద్రవతి. వత్సస్యే త్యత్రాపి దర్శనా దితి సంబధ్యతే. హృదయ మిత్యత్రాపి స్నేహాత్ ద్రవతీతి సంబంధః ౩. అథ సీతాయా మణే రాగతిమాహ—మణిరత్నమితి. మే శ్వశురేణ జనకరాజేన-వధూకాలే వివాహకాలే-వైదేహ్యా మూర్ధ్ని శోభతే తి సంబంధః. ౪. జనకస్యాపి కుత ఆగమో ఽత ఆహ —అయంహీతి. ౫. *

తాతస్య దర్శనం, అద్యాస్మ్యవగత స్సౌమ్య వైదేహస్య తథా విభోః. ౬. అయం హి శోభతే తస్యాః ప్రియాయా మూర్ధ్ని మే మణిః, అస్యాద్య దర్శనే నాహం ప్రాప్తాం తా మివ చిన్తయే ౭ కి మాహ సీతా వైదేహీ బ్రూహి సౌమ్య పునః పునః, పిపాసు మివ తోయేన సిఞ్చన్తీ వాక్యవారిణా ౮ ఇత స్తు కిం దుఃఖతరం యదిమం వారిసమ్భవం, మణిం పశ్యామి సౌమిత్రే వైదేహీ మాగతం వినా. ౯. చిరం జీవతి వైదేహీ యది మాసం ధరిష్యతి, క్షణం సౌమ్య న జీవేయం వినా తా మసితేక్షణాం ౧౦ నయ మా మపి తం దేశం యత్ర దృష్టా మమ ప్రియా, న తిష్ఠేయం క్షణ మపి ప్రవృత్తి ముపలభ్య చ ౧౧ కథం సా మమ సుశ్రోణీ భీరు భీరు స్సతీ సదా, భయావహానాం ఘోరాణాం మధ్యే తిష్ఠతి రక్షసాం. ౧౨ శారద స్తిమిరోన్ముక్తో నూనం చన్ద్ర ఇవామ్బుదైః, ఆవృతం వదనం తస్యా న విరాజతి రాక్షసైః ౧౩. కి మాహ సీతా హనుమం స్తత్త్వతః కథ యాద్య మే, ఏతేన ఖలు జీవిష్యే భేషజే నాతురో యథా ౧౪ మధురా మధురాలాపా కి మాహ మమ భామినీ, మద్విహీనా వరారోహా హనుమ న్కథయస్వ మే. ౧౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - షట్షష్టితమ స్సర్గః

అప్యుపలక్షణం సీతావాక్యే 'పితరో జనన్యా మమ' చేత్యుక్తేః. తత్ర త్రయాణాం సంస్మరిష్యతీ తి త్రయగ్రహణం బహుమాత్రోపలక్షణం. ఇహ వైదేహస్యాపి స్మరణోక్తేః. ౬—౮ ఇత స్త్వితి. ఆగతం మణి మిత్యన్వయః ౯—౧౧. కథమితి. భీరుభీరుః అత్యన్తభీరుః ౧౨—౧౩. కిమాహేతి. తత్త్వతః సంకోచేన న కించిత్ గోపనీయ మితి భావః. ౧౪. మధురేతి మధురా సుందరీ - మధురాలాపా-యేన తద్వచనాను వాదేఽపి భవద్వచనం మధురం భవతీత్యర్థః ౧౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షట్షష్టితమ స్సర్గః.

---

*తిలకమ్. తథా తథా సీతాదర్శనం అవగతః ప్రాప్త స్తథా తాతస్య దశరథస్య ప్రాప్తః తద్ధస్తే జనకేన దానా త్తస్య స్మరణం తథా వైదేహస్య రాజ్ఞో జనకస్య సపత్నీకస్య దర్శనం ప్రాప్త ఇత్యర్థః ౮. మణిమితి వైదేహీం వినా ఆగతం మణిం పశ్యామీ తి సంబన్ధః. * తిలకమ్ వైదేహీం వినా ఆగతం మణిం పశ్యామి-ఇతః కిం దుఃఖతరం ౯ * తిలకమ్. యది మాసం ధరిష్యతి జీవిష్యతి తదా చిరం జీవతి, జీవిష్యతీ త్యర్థః. తాం వినా యథాఽహం న జీవేయం తథా మాం వినా సాపి నజీవిష్యతీత్యర్థః, ౧౦. * తిలకమ్. ప్రవృత్తి ముపలభ్య క్షణ మపి న తిష్ఠేయం స్థాతుం న శక్యమిత్యర్థః. ౧౧. * తిలకమ్ భీరుభీరుః-అత్యన్తం భీరుః. ౧౨ * తిలకమ్ అమ్బుదై రావృత స్తిమిరోన్ముక్తః శారద శ్చన్ద్ర ఇవ తస్యా వదనం న రాజతి. ౧౩. ఏతేన తద్వాక్యశ్రవణరూపేణ. ౧౪. * తిలకమ్. మధురా మధురాకారా. ౧౫ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షట్షష్టితమస్సర్గః.

సప్తషష్టితమస్సర్గః.

ఏవముక్తస్తు హనుమా న్రాఘవేణ మహాత్మనా, సీతాయా భాషితం
సర్వం న్యవేదయత రాఘవే. ౧ ఇద ముక్తవతీ దేవీ జానకీ పురుషర్షభ, పూర్వ
వృత్త మభిజ్ఞానం చిత్రకూటే యథాతథం ౨ సుఖసుప్తా త్వయా సార్ధం జానకీ
పూర్వ ముత్థితా, వాయస స్సహసోత్పత్య విరదార స్తనాంతరే ౩ పర్యాయేణ
చ సుప్త స్త్వం దేవ్యంకే భరతాగ్రజ, పునశ్చ కిల పక్షీ స దేవ్యా జనయతి
వ్యథాం ౪ పునః పున రుపాగమ్య విరరాద భృశం కిల, తత స్త్వం బోధిత
స్తస్యా శ్శోణితేన సముత్థితః ౫ వాయసేన చ తేనైవ సతతం బాధ్యమానయా,
బోధితః కిల దేవ్యా త్వం సుఖసుప్తః పరంతప ౬ తాం తు దృష్ట్వా మహాబాహో
దారితాం చ స్తనాంతరే, ఆశీవిష ఇవ క్రుద్ధో నిశ్వస న్నభ్యభాషథాః. నఖాగ్రైః
కేన తే భీరు దారితం తు స్తనాంతరం. కః క్రీడతి సరోషేణ పంచవక్త్రేణ భోగినా.
౮ నిరీక్షమాణ స్సహసా వాయసం సమవైక్షథాః, నఖై స్సరుధిరై స్తీక్ష్ణై
స్తా మే వాభిముఖం స్థితం ౯ సుతః కిల స శక్రస్య వాయసః పతతాం వరః, ధరాం
తరచర శ్శీఘ్రం పవనస్య గతౌ సమః ౧౦. తత స్తస్మి న్మహాబాహో కోపసంవర్తితే
క్షణః, వాయసే త్వం కృథాః క్రూరాం మతిం మతిమతాం వర. ౧౧. సదర్భం సం
స్తరా ద్గృహ్య బ్రహ్మాస్త్రేణ హ్యయోజయః, స దీప్త ఇవ కాలాగ్ని ర్జజ్వాలా
భిముఖః ఖగం. ౧౨ క్షిప్తవాం స్త్వం ప్రదీప్తం హి దర్భం తం వాయసం ప్రతి,
తత స్తు వాయసం దీప్తస్స దర్భోఽనుజగామ హ. ౧౩. స పిత్రా చ పరిత్యక్త స్సురై
శ్చ సమహర్షిభిః, త్రీ న్లోకా న్సంపరిక్రమ్య త్రాతారం నాధిగచ్ఛతి. ౧౪. పున రేవా
గత స్త్రస్త స్త్వత్సకాశ మరిందమ, ౧౪ స తం నిపతితం భూమౌ శరణ్య శ్శర
ణాగతం. వధార్హ మపి కాకుత్స్థ కృపయా పర్యపాలయః, ౧౫. మోఘ మస్త్రం
న శక్యం తు కర్తు మిత్యేవ రాఘవ. భవాం స్తస్యాక్షి కాకస్య హినస్తి స్మ సద
క్షిణం, ౧౬ రామ త్వాం స నమస్కృత్య రాజ్ఞే దశరథాయ చ. విసృష్ట స్తు తదా
కాకః ప్రతిపేదే స్వ మాలయం, ౧౭ ఏవ మస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠ స్సత్వవాం చ్ఛీలవా
నపి. కిమర్థ మస్త్రం రక్షస్సు న యోజయతి రాఘవః, ౧౮ న నాగా నాపి గం
ధర్వా నాసురా న మరుద్గణాః న చ సర్వే రణే శక్తా రామం ప్రతి సమాసితుం,
౧౯ తస్య వీర్యవతః కశ్చి ద్యద్యస్తి మయి సంభ్రమః. క్షిప్రం సునిశితై ర్బాణై
ర్హన్యతాం యుధి రావణః, ౨౦ భ్రాతు రాదేశ మాజ్ఞాయ లక్ష్మణో వా పరం

ఏవమిత్యాది ౧—౨ పూర్వం సంకుచితం విస్తృణోతి —స ఖేత్యాదినా ఉభా వపి పర్యాయేణ
సుప్తా వితి త్వయా సార్ధ మిత్యుక్తం ౬ త్వాం త్వి త్యాది. దారితాం విదారితాం. ౮—౧౮. నవా
గా ఇతి. ప్రతిసమాసితుం ప్రతిముఖం స్థాతుం. ౧౯—౨౪ త్వచ్ఛోకేతి. త్వచ్ఛోకవిముఖః-

తపః స కిమర్థం నరవరో న మాం రక్షతి రాఘవః, ౨౧॥ శక్తౌ తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ
వాయ్వగ్నిసమతేజసౌ, సురాణా మపి దుర్ధర్షౌ కిమర్థం మా ముపేక్షతః, ౨౨॥
మ మైవ దుష్కృతం కించి న్మహ దస్తి న సంశయః. సమర్థౌ సహితౌ య న్మాం నా
వేక్షేతే పరంతపౌ, ౨౩॥ వైదేహ్యా వచనం శ్రుత్వా కరుణం సాశ్రుభాషితం. పున
ర ప్యహ మార్యాం తా మిదం వచన మబ్రువం, ౨౪॥ త్వచ్ఛోకవిముఖో రామో
దేవి సత్యేన తే శపే రామే దుఃఖాభిభూతే తు లక్ష్మణః పరితప్యతే, ౨౫॥. కథంచి
ద్భవతీ దృష్టా న కాలః పరిశోచితుం. అస్మి న్ముహూర్తే దుఃఖానా మంతం ద్రక్ష్యసి
భామిని, ౨౬॥ తా వుభౌ నరశార్దూలౌ రాజపుత్రా వనిందితౌ త్వద్దర్శనకృతో
త్సాహౌ లంకాం భస్మీకరిష్యతః, ౨౭॥ హత్వా చ సమరే రౌద్రం రావణం సహ
బాంధవం. రాఘవ స్త్వాం వరారోహే స్వాం పురీం నయతే ధ్రువం, ౨౮॥. య త్తు
రామో విజానీయా దభిజ్ఞాన మనిందితే ప్రీతిసంజననం తస్య ప్రదాతుం త్వ మిహా
ర్హసి, ౨౯॥ సా ఽభివీక్ష్య దిశ స్సర్వా వేణ్యుద్గ్రథన ముత్తమం. ముక్త్వా వస్త్రా
ద్దదౌ మహ్యం మణి మేతం మహాబల, ౩౦॥. ప్రతిగృహ్య మణిం దివ్యం తవ హేతో
రఘూద్వహ. శిరసా తాం ప్రణమ్యార్యా మహ మాగమనే త్వరే, ౩౧॥. గమ
నేచ కృతోత్సాహ మవేక్ష్య వరవర్ణినీ. వివర్ధమానం చ హి మా మువాచ జనకా
త్మజా, ౩౨॥. అశ్రుపూర్ణముఖీ దీనా బాష్పసందిగ్ధభాషిణీ. మమోత్పతనసంభ్రాం
తా శోకవేగసమాహతా, ౩౩॥. హనుమన్ సింహసంకాశౌ వుభౌ తౌ రామలక్ష్మ
ణౌ. సుగ్రీవం చ సహామాత్యం సర్వాన్ బ్రూయా హ్యనామయం, ౩౪॥. యథా
చ స మహాబాహు ర్మాం తారయతి రాఘవః. అస్మా ద్దుఃఖాంబుసంరోధా త్త్వం
సమాధాతు మర్హసి, ౩౫॥. ఇమం చ తీవ్రం మమ శోకవేగం రక్షోభి రేభిః పరి
భర్త్సనం చ, బ్రూయా స్తు రామస్య గత స్సమీపం శివ శ్చ తే ఽధ్వా స్తు హరిప్ర
వీర, ౩౬॥. ఏత త్తవార్యా నృపరాజసింహ సీతా వచః ప్రాహ విషాదపూర్వం. ఏత

త్వచ్ఛోకేన కార్యాంతరవిముఖః. ౨౫॥—౨౭॥ హత్వేతి. నయతే నేష్యతే-వర్తమానసామీప్యే వర్త మానవత్ ప్రయోగః. ౨౮॥—౨౯॥. సా ఽభివీక్ష్య దిశ ఇతి. దిగవలోకనం రాక్షస్యో దృష్ట్వా రావణాయ వక్ష్యం తీతి భయేన. వేణ్యా ముద్గ్రథ్యత ఇతి వేణ్యుద్గ్రథనం, వేణీధార్య మి త్యర్థః ముక్త్వా వస్త్రా దితి. వస్త్రాంచలేన గ్రథితం మణిం ముక్త్వా తతః దదా మి త్యర్థః. ౩౦॥—౩౭॥. అస్మిన్

---

౨౪. త్వ దితి. త్వచ్ఛోకవిముఖః త్వచ్ఛోకేన కార్యాంతరవిముఖః. ౨౫॥. * తిలకమ్. భవతీ మయా దృష్టా-అతః పరం పరిశోచితుం న కాల స్తవ యోగ్య ఇతి శేషః.చిరం లంకాయాం ఆసితుం న కాలో యోగ్య ఇతి-ఇమం ముహూర్తం అస్మి న్నేవ ముహూర్తే ఇ త్యర్థః. ౨౬॥—౨౯॥. సా సమీక్ష్యేతి. వేణ్యుద్గ్రథితం 'శిరసి కతిపయకేశరచితవేణ్యుద్గ్రథితం - వస్త్రాన్ముక్త్వా వస్త్రాంతగ్రథిత మున్ముచ్య-దదా వి త్యర్థః. ౩౦॥. * తిలకమ్. త్వరే త్వరావాన్ జాత ఇ త్యర్థః. ౩౧॥. * తిలకమ్.

చ్చ బుద్ధ్వా గదితం మయా త్వం శ్రద్ధత్స్వ సీతాం కుశలాం సమగ్రాం, ౩౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - సున్దరకాణ్డే - సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అష్టషష్టితమ స్సర్గః

అ థాహ ముత్తరం దేవ్యా పున రుక్త స్ససంభ్రమ, తవ స్నేహా న్నరవ్యాఘ్ర సౌహార్ద్రా దనుమాన్య వై ౧. ఏవం బహువిధం వాచ్యో రామో దాశరథి స్త్వయా, యథా మా మాప్నుయా చ్ఛీఘ్రం హత్వా రావణ మాహవే ౨. యది వా మన్యసే వీర వసైకాహ మరిందమ, కస్మింశ్చి త్సంవృతే దేశే విశ్రాంత శ్శ్వో గమిష్యసి. మమ చా ప్యల్పభాగ్యాయా స్సాన్నిధ్యా త్తవ వీర్యవన్, అస్య శోకవిపాకస్య ముహూర్తం స్యా ద్విమోక్షణం ౪ గతే హి త్వయి విక్రాంతే పున రాగమనాయ వై, ప్రాణానా మపి సందేహో మమ స్యా న్నాత్ర సంశయః. ౫. త వాదర్శనజ శ్శోకో భూయో మాం పరితాపయేత్, దుఃఖా ద్దుఃఖపరాభూతాం దుర్గతాం దుఃఖభాగినీం, ౬. అయం చ వీర సందేహ స్తిష్ఠతీవ మ మాగ్రతః, సుమహాం స్త్వత్సహాయేషు హర్యృక్షేషు హరీశ్వర ౭ కథం ను ఖలు దుష్పారం తరిష్యంతి మహోదధిం, తాని హర్యృక్షసైన్యాని తౌ వా నరవరాత్మజౌ. ౮. త్రయాణా మేవ భూతానాం సాగర స్యాస్య లంఘనే, శక్తి స్స్యా ద్వైనతేయస్య తవ వా మారుతస్య వా. ౯ త దస్మి న్కార్యనిర్యోగే వీ రైవం దురతి

సర్గే సార్ధసప్తత్రింశ చ్ఛ్లోకాః ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అథేత్యాది. హే నరవ్యాఘ్ర తవ స్నేహాత్, మ యీతి శేషః. సౌహార్దాత్ సుహృద్భావాత్, ఆప్తత్వా దితి యావత్ అనుమాన్య సంమాన్య- ఉత్తరం తతః పరం ఉత్తరం కార్యం వా-పున ర్దేవ్యాహ ముక్త ఇ త్యన్వయః ససంభ్రమః, గమనత్వరాన్విత ఇ త్యర్థః.౧—౨. యది వే త్యాది. శోకవిపాకస్య,శోకవృద్ధే రిత్యర్థః. *రామా.' ప్రాణానా మపి సందేహో మమ స్యా న్నాత్ర సంశయ' ఇత్యతః

వివర్ధమానం, సముద్రతరణా యేతి శేషః. ౩౦౪ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అథేతి. హే నరవ్యాఘ్ర తవ స్నేహాత్ - మ యీతి శేషః. సౌహృదాత్ సుహృద్భావాత్, ఆప్తత్వా దితి యావత్. అనుమాన్య సంమాన్య చ-ఉత్తరం తతః పరం ఉత్తరం కార్యం వా పునః పున ర్దేవ్యా-స సంభ్రమః గమనత్వరాన్వితః-అహం ఉక్త ఇ త్యన్వయః.౧ కి ముక్తంత దాహ—ఏవమి త్యాది.౨ య దీ త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం, హే వీర యది వా మన్యసే-ఏకాహం వస-తావతా కి మాయాత మత ఆహ—కస్మింశ్చి దితి.అరిందమ కస్మింశ్చి త్సంవృతే దేశే విశ్రాంతః శ్వో గమిష్యసి చేత్ -తవ సాన్నిధ్యా దల్పభాగ్యాయా మమ- అస్య మహతః శోకవిపాకస్య శోకరూపస్య పాపపరిణామస్య ఫల స్యే త్యర్థః.ముహూర్తం మోక్షణం స్యా దితి యోజనా.౪. ౫ తేహీతి.పునరాగమనాయ ప్రతీక్షమాణాయా మమ-ప్రాణానా మపి సందేహః స్యా దితి సంబంధః.౧౦. *తిలకమ్. య ద్యపి త్వ

క్రమే, కిం పశ్యసి సమాధానం బ్రూహి కార్యవిదాం వర. ౧౦ కామ మస్య త్వ
మే వైకః కార్యస్య పరిసాధనే, పర్యాప్తః పరవీరఘ్న యశస్య స్తే బలోదయః. ౧౧.
బలై స్సమగ్రై ర్యది మాం హత్వా రావణ మాహవే, విజయీ స్వాం పురీం
రామో నయే త్తత్స్యా ద్యశస్కరం ౧౨.యథా ఒహం తస్య వీరస్య వనా దుప
ధినా హృతా, రక్షసా తద్భయా దేవ తథా నార్హతి రాఘవః.౧౩. బలై స్తు సంకు
లాం కృత్వా లంకాం పరబలార్దనః, మాం నయే ద్యది కాకుత్స్థ స్త త్తస్య సదృ
శం భవేత్. ౧౪. త ద్యథా తస్య విక్రాంత మనురూపం మహాత్మనః, భవ త్యాహవ
శూరస్య తథా త్వ ముపపాదయ ౧౫. తదర్థోపహితం వాక్యం ప్రశ్రితం హేతు
సంహితం, నిశ మ్యాహం తత శ్శేషం వాక్య ముత్తర మబ్రువం.౧౬. దేవి హర్యృ
క్షసైన్యానా మీశ్వరః ప్లవతాంవరః, సుగ్రీవ స్సత్వసంపన్న స్తవార్థే కృతనిశ్చ
యః, ౧౭ తస్య విక్రమసంపన్నా స్సత్వవంతో మహాబలాః,మనస్సంకల్పసంపాతా
నిదేశే హరయ స్థ్సితాః. ౧౮ ఏషాం నోపరి నాధస్తా న్న తిర్యక్ సజ్జతే గతిః
న చ కర్మసు సీదంతి మహ త్స్వమితతేజసః ౧౯. అసకృ త్తై ర్మహాభాగై ర్వానరై
ర్బలదర్పి తైః, ప్రదక్షిణీకృతా భూమి ర్వాయుమార్గానుసారిభిః. ౨౦. మద్విశిష్టా
శ్చ తుల్యాశ్చ సంతి తత్ర వనౌకసః, మత్తః ప్రత్యవరః కశ్చి న్నాస్తి సుగ్రీవసన్నిధౌ.
౨౧. అహం తావ దిహ ప్రాప్తః కిం పున స్తే మహాబలాః,న హి ప్రకృష్టాః ప్రేష్యంతే
ప్రేష్యంతే హీతరే జనాః.తదలం పరితాపేన దేవి మన్యుర్వ్యపైతు తే,ఏకోత్పాతేన
వై లంకా మేష్యంతి హరియూథపాః. ౨౩. మమ పృష్ఠగతౌ తౌ చ చంద్రసూర్యా
వివోదితౌ,త్వత్సకాశం మహాభాగే నృసింహా వాగమిష్యతః.౨౪.అరిఘ్నం సింహసం
కాశం క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి రాఘవం,లక్ష్మణం చ ధనుష్పాణిం లంకాద్వార ముపస్థితం.
౨౫ నఖదంష్ట్రాయుధా న్వీరా న్సింహశార్దూలవిక్రమాన్, వానరా న్వారణేన్ద్రా
భా న్క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి సంగతాన్. ౨౬. శైలాంబుదనికాశానాం లంకామలయ
సానుషు, నర్దతాం కపిముఖ్యానా మచిరా చ్ఛ్రోష్యసి స్వనం. ౨౭. నివృత్తవన

పరం-'త వాదర్శనజ శ్శోక' ఇతి శ్లోకః. అతః పరం. 'అయం చ వీర సందేహ' ఇతి శ్లోకః. కేషు చి
త్కో-శే ష్వేతచ్ఛ్లోకద్వయం ప్రమాదా త్పతితం ౯. త దస్మిన్నితి. కార్యనిర్యోగే కార్యగతా-
దురతిక్రమే దుర్నిర్వహే.౧౦—౨౨. తదల మితి. మన్యుః దైన్యం.* ని. 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి'

మేవ పర్యాప్తః సకలరాక్షసవధపూర్వం మన్నోచన ఇతి శేషః.తథాఒపి ఈదృశో బలోదయ స్తవైవ
యశస్యో యశోవర్ధకః స్యాత్. ౧౧. * తిలకమ్. యది తు రామో రావణం హత్వా మాం నయేత్-
తదా తిన్నయనం తస్య యశస్కరం స్యాత్. ౨౨. తదల మితి. మన్యుః దైన్యం ౨౮. తత ఇతి. త్వ
శ్లోకే నాపి- నైవ దంశా ని త్యాది పూర్వ ముక్తయా మదుక్త్యా శ్రుతేన త్వచ్ఛ్లోకేనాపి మమ పురత
స్తదాఒభిపీడితా-అదీనభాషిణా మయా శివాభి రిష్టాభిః వాగ్భి రభిప్రసాదితా- శాంతిం దుఃఖనివృత్తిం-

వాసం చ త్వయా సార్ధ మరిందమం, అభిషిక్త మయోధ్యాయాం క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి రాఘవం. ౨౮. తతో మయా వాగ్భి రదీనభాషిణా శివాభి రిష్టాభి రభిప్రసాదితా, జగామశాంతిమ్మమ మైథిలాత్మజా తవాపి శోకేన తదాఽభిపీడితా ౨౯. ఇత్యార్షే శ్రీరామాయణే ఆదికావ్యే వాల్మీకీయే చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం శ్రీమత్సున్దరకాణ్డే - అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

శ్రీమత్సున్దరకాణ్డ స్సమాప్తః.

శ్రీమత్సున్దరకాణ్డపరనశ్రవణయోః ఫలం బ్రహ్మాండపురాణే
సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే.—

కాండస్య సుందరాఖ్యస్య శ్రవణా త్పఠనా దపి,
మాం ప్రాప్నుయా జ్జగద్ధేతుం నాత్ర సందేహ ఇష్యతే.

ఇత్యమరః. ౨౭—౨౮. తతో మయేతి తవ శోకే నాపి - నైవ దంశా నిత్యాది మదుక్త్యా శ్రుతేన-తదా మమ పురస్తాదభిపీడితా - అదీనభాషిణా మయా - శివాభిః ఇష్టాభిః వాగ్భిః - అభిప్రసాదితా - శాంతిం దుఃఖనివృత్తిం- జగౌ జగామ. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

ఇత్థం కౌశికవంశమౌక్తికమణి ర్గోవిందరాజాభిధో
వాత్స్యశ్రీశఠకోపదేశికపదద్వంద్వైకసేవారతః,
పూర్వాచార్యకృతా విలోక్య వివిధా వ్యాఖ్యా ముహుర్జానకీ
కాంత స్యాప్రతిమాజ్ఞ యైవ తిలకం సౌందర్యకాండే వ్యధాత్

శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహితశ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యానే
సున్దరకాణ్డ స్సమాప్తః.

జగామేతి యోజనా. ౨౯. ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

శ్లో. మహేశ్వరతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా,వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య సమాప్తా తత్త్వదీపికా.

తిలకాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత శ్రీమహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యానే
సున్దరకాణ్డ స్సమాప్తః.

శ్రీవాల్మీకిమహర్షిణా విరచితే రామాయణేఽభీష్టదే
గోవిందార్యమహేశతీర్థరచితవ్యాఖ్యావిభూషోజ్జ్వలే,
శ్రీమత్సున్దరకాణ్డ ఏష నితరాం సు ష్ఠూత్పలోపాధినా
శ్రీమద్వేంకటనారసింహవిదుషా సంశోధిత స్సాదరమ్.

హ రిః ఓ మ్.

శ్రీ సీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేత
శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్రామాయణే-వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే

యుద్ధకాణ్డప్రారమ్భః.

ప్రథమస్సర్గః.

శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం యథావదభిభాషితం, రామః ప్రీతిసమాయుక్తో

{ శ్రీ రామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిశిష్టవిషయసహిత శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా. }

శ్రీగోవిందరాజీయమ్:—

శ్లో. ఆచార్యం శఠగోపదేశికవరం ప్రాచార్యపారంపరీ
మప్యాసమ్య సనారదం కుశలవాచార్యం మునీనాం వరమ్,
పూర్వాచార్యకృతా విలోక్య బహుధా వ్యాఖ్యా స్సతాం ప్రీతయే
కుర్వే సంప్రతి యుద్ధకాండవివృతిం శ్రీరత్నకిరీటాభిధామ్.

ఉక్తం పురుషకారభూతాయా లక్ష్మ్యాః కృత్యం సుందరకాణ్డే - అథోపాయకృత్యం వక్తుం షష్ఠః కాండ ఆరభ్యతే. తత్ర స్వామినా కృతకార్యే భృత్యే ఏవం వర్తితవ్య మిత్యము మర్థ ముప దేష్టుం సుగ్రీవాదీనా ముత్సాహం వర్ధయన్ సమాహృతసీతావృత్తాంతం హనుమంతం రామ స్సత్కరోతి ప్రథమసర్గే. అత్ర గాయత్ర్యక్షరం మకారః. శ్రుత్వేతి. యథావత్ యథా వస్థితప్రకారేణ - అభి

తిలకవ్యాఖ్యానసహిత శ్రీమహేశతీర్థీయవ్యాఖ్యా.

మహేశతీర్థీయమ్:—

అథ శ్రీమద్యుద్ధకాండే వ్యాఖ్యేయాని వ్యాక్రియంతే. ఏవ మపారం పారావారం గోవత్స పదవ త్సముత్తీర్య - నిరాతంకం లంకాం ప్రవిష్టేన - సీతాన్వేషణపూర్వక మశోకవనభంగాదిక మతి మానుషం పౌరుషం కృత్వా ప్రతినివృత్తేన హనుమతా - ప్రత్యభిజ్ఞానప్రదానపూర్వక మభిభాషితం సీతావృత్తాంతం శ్రుత్వా - రామ స్తదాకర్ణనముదితమనాః - కృతకార్యే భృత్యజనే స్వామినా ఏవం భవితవ్య మితి సదాచార ముపదేష్టుం సుగ్రీవాదిహరివీరాణాం ఉత్సాహ ముత్పాదయితుం చ- సమా హృతప్రేయసీవృత్తాంతం హనుమంత మస్తౌషీ దిత్యాహ.—శ్రుత్వేతి. గాయత్ర్యా మ ఇతి పంచదశా క్షరం శ్రుత్వా హనుమత ఇత్యస్య శ్లోకస్య పంచమాక్షరేణ మ ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి—'శ్రుత్వా హను మతో వాక్యం యథావదభిభాషితమ్, రామః ప్రీతిసమాయుక్తో వాక్య ముత్తర మబ్రవీత్' ఉత్తరం

వాక్య ముత్తర మబ్రవీత్. ౧. కృతం హనుమతా కార్యం సుమహ ద్భువి దుర్లభం. మనసాఽపి య దన్యేన న శక్యం ధరణీతలే ౨. న హి తం పరిపశ్యామి య స్తరేత మహార్ణవం, అన్యత్ర గరుడా ద్వాయో రన్యత్ర చ హనూమతః. ౩. దేవదానవయక్షాణాం గన్ధర్వోరగరక్షసాం, అప్రధృష్యాం పురీం లంకాం రావణేన సురక్షితాం. [యో వీర్యబలసంపన్నో ద్విషద్భి రనివారితః] ప్రవిష్ట స్సత్త్వ మాశ్రిత్య శ్వస న్కో నామ నిష్క్రమేత్, ౪. కో విశే త్సుదురాధర్షాం రాక్షసైశ్చ సురక్షితాం యో వీర్యబలసంపన్నో న సమ స్స్యా ద్ధనూమతః, ౫. భృత్యకార్యం హనుమతా సుగ్రీవస్య కృతం మహత్. ఏవం విధాయ స్వబలం సదృశం విక్రమస్య చ, ౬. యో హి భృత్యో

భాషితం ఉక్తం- ఉత్తరం ప్రియశ్రవణోత్తరకాలార్హం ౧ అథ 'ప్రత్యక్షే గురవ స్తుత్యాః పరోక్షే మిత్రబాంధవాః, కర్మాంతే దాసభృత్యాశ్చ న కదాచన పుత్రకాః' ఇతి వచనా త్కర్మాంతే దాసం స్తౌతి—కృత మి త్యాదినా. అత్ర మహ ది త్యనేన సాగరతరణ ముచ్యతే. సుమహ దిత్యనేన లంకా ప్రవేశః. దుర్లభ మి త్యనేన లంకాధర్షణం. మనసా ఽపి న శక్య మి త్యనేన పున ర్నిర్గమః. ప్రథమం సాగర ఏవ న తర్తుం శక్యః - తీర్త్వా ఽపి తం లంకా న ప్రవేష్టుం - ప్రవిశ్యాపి న ధర్షయితుం - ధర్షయిత్వా పి న తతో నిర్గంతు మితి భావః. *రామానుజీయం. సీతావృత్తాంతశ్రవణజనితహర్షాతిశయా దుత్తమదూతలక్షణవైశిష్ట్యకథనేన సుగ్రీవాదీనాం పురతో హనుమంతం స్తౌతి—కృత మి త్యాదినా ౨. మహత్త్వ ముపపాదయతి—న హీతి. గరుడవాయూ మిళిత్వా తరేతాం - అయం త్వేక ఏ వాతర దిత్యర్థః. ౩. సుమహత్ మనసాఽపి న శక్య మిత్యేతద్ద్వయ ముపపాదయతి— దేవదాన వేత్యాదినా సార్ధశ్లోకేన. సత్త్వం బలం-ఆశ్రిత్య శ్వసన్ జీవన్ - నిష్క్రమేత్ నిష్క్రమేత్-లంకాం ప్రవిశ్య స్వబలేన పున ర్నిర్గచ్ఛన్ హనుమతో ఽన్యః కో ఽపి నాస్తీ త్యర్థః. ౪. దుర్లభత్వ ముపపాదయతి— కో విశేదితి. ౫. న కేవలం స్వామినియుక్తకార్యకరణేన భృత్యకార్యం నిర్వ్యూఢ మనేన-కిం త్వనియుక్తప్రకృతకార్యానకూలకార్యాంతరకరణేనా పి మహ త్కార్యం సంపాదిత మి త్యాహ—భృత్యేతి. విక్రమః అతిశక్తిః - 'విక్రమ స్త్వతిశక్తి' తే త్యమరః. విక్రమస్య సదృశం స్వబలం అశోకవనికాభంగాదికం - పౌరుషం స్వయం ఆత్మనః స్వామినియోగం వినా - విధాయ - సుగ్రీవస్య భృత్యకార్యం భృత్యేన కర్తవ్యం - మహత్ అధికం, కృత మి త్యర్థః. ౬. హనుమత ఉత్తమభృత్యత్వం దర్శయితు

ప్రియశ్రవణోత్తరకాలార్హం. *తిలకమ్ 'యుద్ధే రక్షోగణాన్ హత్వా పుష్పకేణ నిజాం పురీం, సీతయా సహ చాగత్య రేజే రామో ఽభిషేచితః.' ఏవం హనుమత స్సకాశా త్సీతావృత్తాంతం శ్రుత్వా కృతకార్యే భృత్యే స్వామిన ఉచితాం వృత్తిం లోకేభ్య ఉపదేష్టుం హనుమంత మస్తౌషీ ది త్యాహ—శ్రుత్వేతి. ౧. కృతమితి. భువి దుర్లభం సుమహ ద్య త్కార్యం హనుమతః కార్యం - త ద్ధరణీతలే అన్యేన మనసా ఽపి న శక్యం, కర్తు మితి శేషః. ౩. దేవదాన వేతి. దేవదానవయక్షాణా మి త్యత్ర తృతీయార్థే షష్ఠీ - నిష్క్రమేత్ నిష్క్రమేత్. ౪. య ఇతి. యో వీర్యబలసంపన్నో ఽపి హనూమతః సమో న స్యాత్ - సః-కో వా లంకాం విశే ది త్యన్వయః. ౫. భృత్యకార్య మితి. హనుమతా సుగ్రీవస్య మహ ద్భృత్యకార్యం సముద్రలంఘనలంకాప్రవేశసీతాదర్శనరూపం కృతం - ఏవం విధాయ ఉక్తప్రకారేణ భృత్యకార్యం కృత్వా - విక్రమస్య సదృశం స్వబలం చ కృతం - స్వవిక్రమానురూపం అనుక్తవనభంగాదికం కృత మి త్యర్థః. ౬. హనుమతో భృత్యోత్తమత్వం దర్శయితు

యుక్తస్స న్భర్త్రా కర్మణి దుష్కరే. కుర్యా త్తదనురాగేణ త మాహుః పురుషోత్తమం, ౭॥ నియుక్తో యః పరం కార్యం న కుర్యా న్నృపతేః ప్రియం. భృత్యో యుక్త స్సమర్థశ్చ త మాహు ర్మధమం నరం, ౮॥ నియుక్తో నృపతేః కార్యం న కుర్యా ద్య స్సమాహితః. భృత్యో యుక్తస్సమర్థ శ్చ త మాహుః పురుషాధమం, ౯॥ తన్నియోగే నియుక్తేన కృతం కృత్యం హనూమతా, న చాత్మా లఘుతాం

ముత్తమమధ్యమాధమభృత్యానాం క్రమేణ లక్షణ మాహ—యో హీ త్యాదినా. యో భృత్యః - భర్త్రా స్వామినా - దుష్కరే కర్మణి నియుక్తః తత్ కృత్వా - అనురాగేణ స్వామిభక్త్యతిశయేన - తదపేక్షిత మనియుక్త మపి కార్యం కుర్యాత్ - తం పురుషోత్తమం ఉత్తమభృత్యం-ఆహుః *రామా. 'కుర్యా త్తదనురాగే'ణేతి పాఠః. ధాతూనా మనేకార్థత్వా దత్రానురాగశబ్దో ఽనుబంధవచనః తదనుబంధేన ప్రకృతకార్యానుబంధేన అనియుక్త మపి కార్యం యః కుర్యా దిత్యర్థః. భృత్య స్తు యః పరం కార్యం న కుర్యా దిత్యధికకార్యాకర్తు ర్మధ్యమభృత్యత్వాభిధానా దేవం వ్యాఖ్యాతం. 'తదనురాగుర్య'ఇతి పాఠే యచ్ఛబ్దో ఽతిరిచ్యతే ౮॥ నియుక్తఇతి 'నియుక్తో యః పరం కార్యం న కుర్యా న్నృపతేః ప్రియం, భృత్యో యుక్త స్సమర్థ శ్చ త మాహు ర్మధ్యమం నర' మితి పాఠః. భర్త్రా నియుక్తః యో భృత్యః-యుక్తః ఉత్సాహయుక్తః - సమర్థ శ్చ-నృపతేః స్వామినః-ప్రియం పరం కార్యం స్వామినిర్దిష్టా దధికం కార్యం-న కుర్యాత్ తం మధ్యమం నరం మధ్యమభృత్యం - ఆహుః.'భృత్య స్తు యః పరం కార్యం న కుర్యా న్నృపతేః ప్రియం, భృత్యో భృత్య స్సమర్థో ఽపి మాహు ర్మధ్యమం నర' మితి పాఠాంతరం తత్ర త్వయ మర్థః. య స్తు భృత్య స్సమర్థో ఽపి పరం కార్యంన కుర్యాత్ ఉక్తమాత్రమేవ కుర్యా త్స భృత్యో భృత్యః ఉక్తానుష్ఠానాత్ భృత్యః. అధికాకరణా దభృత్యః. తత స్తం మధ్యమ మాహు రితి. ౯॥ నియుక్తఇతి, సమాహితః కార్యాంతరావ్యగ్రః-యుక్త స్సమర్థ శ్చ-యో భృత్యో నియుక్తో ఽపి-నృపతేః కార్యం నృపతేః ఉక్త మాత్ర మపి కార్యం-సమ్యక్ న కుర్యాత్ తం పురుషాధమం అధమభృత్యం-ఆహుః. ౯॥. ఉక్తేషు త్రివిధభృత్యే షూత్తమభృత్యో ఽయ మిత్యాహ—త దితి. తత్ ఉత్తమభృత్యలక్షణలక్షితత్వాత్ -నియుజ్యతే ఽస్మిన్నితి నియోగః కార్యం తస్మి న్నియుక్తేన ఉత్తమభృత్యేన-కృత్యం కర్తవ్యం కార్యం-హను

ముత్తమమధ్యమాదమభృత్యానాం లక్షణ మాహ—యో హీ త్యాదిశ్లోకత్రయేణ. యో హి భృత్యో భర్త్రా దుష్కరే కర్మణి నియుక్తః తదనురాగేణ నియుక్తకార్యానుకూల్యే నో పలక్షితం అనియుక్త మపి కార్యాంతరం కుర్యాత్, తం పురుషోత్తమ మాహుః. ౭॥. య ఇతి. యో భృత్యః నియుక్త స్సమర్థ స్స న్నపి-యుక్త ఉత్సాహీ సన్-నృపతేః ప్రియం పరం కార్యం స్వామిసందిష్టా త్కార్యా దధికం కార్యం న కుర్యాత్ - కింతు నియుక్త మేవ కుర్యాత్-తం భృత్యం మధ్యమ మాహుః.'భృత్య స్తు యః పరం కార్యం న కుర్యా న్నృపతేః ప్రియమ్, భృత్యో భృత్య స్సమర్థో ఽపి త మాహు ర్మధ్యమం నర'మితి క్వచి త్పాఠః.అ స్యార్థః—యస్తు భృత్యః సమర్థో ఽపి పరం కార్యంన కుర్యాత్ - ఉక్తమాత్ర మేవ కుర్యాత్ స భృత్యో భృత్యః ఉక్తానుష్ఠానాద్భృత్యః. ప్రకృతకార్యానుకూలకార్యాంతరాననుష్ఠానా దభృత్యః. తత స్తం మధ్యమ మి త్యాహుః ౮॥ నియుక్త ఇతి.యో భృత్యః నియుక్తో ఽపి నృపతేః కార్యం న కుర్యాత్ నియుక్త మపి కార్యం న కుర్యా దిత్యర్థః.౯॥. ఉత్తమోత్తమభృత్యలక్షణం హనుమతి ప్రదర్శయతి— తన్నియోగ ఇతి. త దితి ఛేదః. నియోగే సీతాన్వేషణ

సీత స్సుగ్రీవ శ్చాపి తోషితః.౧౦॥.అహం చ రఘువంశ శ్చ లక్ష్మణ శ్చ మహాబలః,
వైదేహ్యా దర్శనే నాద్య ధర్మతః పరిరక్షితః ౧౧॥. ఇదం తు మమ దీనస్య మనో
భూయః ప్రకర్షతి యదిహాస్య ప్రియాఖ్యాతు ర్న కుర్మి సదృశం ప్రియం,౧౨॥.
ఏష సర్వస్వభూత స్తు పరిష్వంగో హనూమతః మయా కాల మిమం ప్రాప్య దత్త

మతా కృతం - కిం చాత్మా స్వయం లఘుతాం న నీతః - రాక్షసై రపరాజితత్వాత్ - సుగ్రీవ శ్చాపి తోషితః ఉక్తకార్యాతిరిక్తకార్యకరణాత్. ౧౦॥ న కేవలం సుగ్రీవతోషణం ధర్మపరిరక్షణం చాస్మాక మాసీ దిత్యాహ—అహ మితి. ధర్మతః ధర్మే- సప్తమ్యర్థే తసిః. ధర్మతః పరిరక్షితాః ధర్మే స్థాపితాః - ధర్మస్థాపనం చా త్రాధర్మా న్మోచనం - యది హనుమతా సీతా న దృశ్యేత - తదాఽహం తావ దాత్మానం జహ్యాం - తతో లక్ష్మణాదయ శ్చ - తత ఆత్మహానిరూపోఽధర్మ స్సర్వేషాం స్యాదితి భావః. యద్వా వైదేహీదర్శనరూపేణ ధర్మేణ ఉపకారేణ సర్వే వయం పరిరక్షితాః నిరప వాదాః కృతాః స్మేతి భావః. ౧౧॥. ఏవం నిరతిశయానందకరం వచనం కథయతో హనుమతః తత్స దృశ ప్రత్యుపకారాలాభాత్ ఖిద్యతే—ఇదం త్వితి. ప్రకర్షతి వ్యాకులయతి - సంతాపయతి వా - కుర్మి కరోమి.౧౨॥ స చ సంతాప స్సర్వస్వదానరూపేణ ప్రత్యుపకారేణ వినా న శామ్యతి తస్య సర్వస్వదానస్య మయా క్రియమాణః పరిష్వంగ ఏవ ప్రతినిధి ర్భవత్వి త్యాహ—'ఏష సర్వస్వభూత స్తు పరిష్వంగో హనూమతః, మయా కాల మిమం ప్రాప్య దత్త స్తస్య మహాత్మనః.' తుశబ్దోఽవధా రణే.ఇమం ప్రత్యుపకారార్హం కాలం ప్రాప్య మయా దత్తోఽయం పరిష్వంగ ఏవ సర్వస్వభూతో ఽస్తు సర్వస్వదానసదృశోఽస్త్వి తి సంబంధః.ఏష స్వానుభవసిద్ధః. ఇష్వాకుగృహీతాభిమతోరు దేహ త్వేన స్వస్య నిరవధికభోగ్యతయా స్థితః. లోకే స్వస్య రస్యం హి స్వాభిమతాయ దిశతి. సర్వస్వభూతః- ఏతద్వ్యతిరిక్తప్రదానే ఇదం న దత్త మితి న్యూనతా స్యాత్. ఏతత్ప్రదానే తు సర్వం దత్తం, ఏత ద్విగ్రహస్య సర్వాశ్రయత్వాత్. పరిష్వంగో హనూమతః - అమృతాశినో హి తృణకబళాదికం న దేయం-'స్నేహో మే పరమో రాజ' న్ని త్యేతద్విగ్రహే ప్రేమవత స్స ఏవ దాతవ్యః. మయా కాల మిమంప్రాప్య దత్తః. అయం కించి దపి మత్తోఽనపేక్షమాణో వర్తతే కదా మయాఽస్మై కించి ద్దత్తం స్యా దితి సోత్కంఠేన మయా స్థితం సంప్రత్య ప్రతిషేధసమయలాభా ద్దత్తవా నస్మి తస్య మహాత్మనః మహాస్వభావస్య, మహోదార స్యే త్యర్థః. దేహస్యాయ ముపకృతవతః కి మేకదేహ ప్రదాన ముచిత మితి భావః వేణ్యుద్గ్రథనసమయే సీతాం సంరక్ష్య దత్వా 'అనగా హ్యర్హణం స్వప్నస్య'

మాత్రే-నియుక్తేన హనుమతా తత్ నియుక్త మపి కృత్యం కృతం-న చాత్మా లఘుతాం నీతః రక్షోభి రపరాజితత్వాత్. సుగ్రీవ శ్చాపి తోషితః నియుక్తకార్యానుకూలకార్యాంతరకరణా దితి భావః. ౧౦॥. అహ మితి. ధర్మతః సార్వవిభక్తిక స్తసిః. ధర్మతః పరిరక్షితాః ధర్మే స్థాపితాః-అధర్మా న్నివ ర్తితా ఇతి యావత్. యది హనుమాన్ వైదేహీం నాద్రాక్షీత్-తదా ఽహం జీవితం జహ్యాం - మద్వియోగాసహిష్ణవో లక్ష్మణాదయ శ్చ తథా కుర్యుః. తథా చాత్మహననరూపాధర్మః సర్వేషాం సంభవే దితి భావః. ౧౧॥. ఏవం హనూమత్కర్మ మాం సుఖయ త్యేవ - కింతు తస్య ప్రత్యుపకారా కరణజనితవిషాదః-ప్రేయసీ వృత్తాంతశ్రవణానంద మపి తిరోధాయ మాం సంతాపయతీ త్యాహ — ఇదం త్వి త్యాది. కుర్మి కరోమి. ౧౨॥. స సంతాపః సర్వస్వదానరూపేణ ప్రత్యుపకారేణ వినా న శామ్యతి తస్య చేదానీ మసంభవాన్మదీయః పరిష్వంగ ఏవ ప్రతినిధి ర్భవత్విత్యాహ—ఏష ఇ త్యాది.

స్తస్య మహాత్మనః, ౧౩॥. ఇ త్యుక్త్వా ప్రీతిహృష్టాంగో రామ స్తం పరిషస్వజే. హనూమంతం మహాత్మానం కృతకార్య ముపాగతం, ౧౪॥. ధ్యాత్వా పున రుపా చేదం వచనం రఘునందనః. హరీణా మీశ్వర స్యైవ సుగ్రీవ స్యోపశృణ్వతః,౧౫॥. సర్వథా సుకృతం తావ త్సీ తాయాః పరిమార్గణం. సాగరం తు సమాసాద్య పున ర్నష్టం మనో మమ, ౧౬॥. కథం నామ సముద్రస్య దుష్పారస్య మహాంభసః. హరయో దక్షిణం పారం గమిష్యంతి సమాహితాః, ౧౭॥ య ద్య ప్యేష తు వృత్తాంతో వై దేహ్యా గదితో మమ. సముద్ర పారగమనే హరీణాం కి మి వో త్తరం, ౧౮॥ ఇ త్యుక్త్వా శోకసంభ్రాంతో రామ శ్శత్రునిబర్హణః. హనుమంతం మహా

ఇతి దశాయాం రామదేహం చ సీతాసందేశవచనే నాజీవయ ద్ధి - ఏవం దేహద్వయం దత్తవతః కిమేక దేహదాన ముచిత మితి భావః. * తనిశ్లోకి. * రామా. 'మయా కాల మిమం ప్రాప్య దత్త శ్చాస్తు మహాత్మన' ఇతి పాఠః. ౧౩॥ ఇ త్యుక్త్వేతి. ప్రీతిహృష్టాంగః ప్రీత్యా పుళకితగాత్రః - మహాత్మాన మి త్యాది విశేషణాని పరిష్వంగహేతవః. ౧౪॥. ఏవం హనుమంతం స్తుత్వా సాగరస్య దు స్తరత్వం విచార్య విషణ్ణ స్సన్ ప్రయాసకృతం సీతాన్వేషణం నిరర్థక మితి మన్వాన ఆహ—ధ్యా త్వేతి. ఏవ కారో భిన్నక్రమః - ధ్యాత్వా దు స్తరం సాగరం సర్వవానరవాహినీసహితో ఽహం కథం సంతరి ష్యా మీతి సంచింత్య - సుగ్రీవ స్యోపశృణ్వతః సుగ్రీవే ఉపశృణ్వ త్యేవ - వ్యత్యయేన సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ ౧౫॥. సర్వ థేతి. సర్వథా సర్వప్రకారేణ సముద్రతరణాంతఃపురప్రవేశాదినా - సుకృతం తావ త్సుష్ఠు కృత మేవ - పరిమార్గణం అన్వేషణం- కిం తు సాగరం సమాసాద్య సాగరస్య దు స్తరత్వ మాలోచ్య - పున ర్నష్టం మనో మమ - సీతావృత్తాంతశ్రవణేన హృష్ట మపి మే మనః పున ర్నష్టం ప్రకృతం విషాదం పునః ప్రాప్త మి త్యర్థః.౧౬॥. విషాద మేవ ప్రకటయతి—కథ మితి. దుష్పారస్య దుష్ప్రాపతీరస్య - 'పార తీరకర్మసమాప్తౌ' వి త్యస్మా ద్ధాతోః ఖచ్ ప్రత్యయః. మహాంభసః అగాధ జలస్య - సమాహితాః సంగతాః.౧౭॥. సర్వథేతి శ్లోకోక్తం వివృణోతి—యదీతి. వై దేహ్యా వృత్తాంతః - గదితో య ద్యపి గదిత ఏవ - హరీణాం సముద్రపారగమనే ఉ త్తరం కిం ఉ త్తరకాలోచితం సాధకం కిం? న కి మ పీ త్యర్థః ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే ౧౮॥ ఇ త్యుక్త్వేతి ధ్యాన ముపాగమత్, సాగరతరణోపాయచింతా మకరో ది త్యర్థః. శత్రునిబర్హణమహాబాహుపదాభ్యాం సాగరశోషణాదిక

౧౩॥ ఇ త్యు క్త్వేతి ప్రీతిహృష్టాంగః ప్రీత్యా పులకితగాత్రః. ౧౪॥ ధ్యా త్వేతి. ధ్యాత్వా సర్వ వానరసహితో ఽహం కథం సింధుం తరిష్యా మీ తి సంచిం త్యే త్యర్థః. సుగ్రీవ స్యోపశృణ్వతః - సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ. ౧౫॥. సర్వ థేతి. సాగరం తు సమాసాద్య, దు స్తరత్వ మాలోచ్యే త్యర్థః పున ర్నష్టం మనో మమ, సీతావృత్తాంతశ్రవణేన హృష్టం మే మనః ప్రకృతవిషాదంపున రపి ప్రాప్త మి త్యర్థః. ౧౬॥ సమాహితాః మిళితాః. ౧౭॥ య ద్యపీతి. వై దేహ్యావృత్తాంతో గదితో య ద్యపి గదిత ఏవ - హరీణాం సముద్రపారగమనే ఉ త్తరం కిం ఉ త్తరకాలోచితం సాధనం కి మి త్యర్థః ౧౮॥ ఇ త్యుక్త్వేతి. శోకసంభ్రాంతః- విదితే ఽపి సీతావృత్తాంతే తత్ప్రాప్తి ప్రతిబంధకసద్భావా

బాహు స్తతో ధ్యాన ముపాగమత్. ౧౯౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-ప్రథమ స్సర్గః

ద్వితీయ స్సర్గః.

తం తు శోకపరిద్యూనం రామం దశరథాత్మజం, ఉవాచ వచనం శ్రీమాన్సుగ్రీవ శ్శోకనాశనం. ౧. కిం త్వం సంతప్యసే వీర యథా ఽన్యః ప్రాకృత స్తథా, మైవం భూ స్త్యజ సంతాపం కృతఘ్న ఇవ సౌహృదం ౨. సంతాపస్య చ తే స్థానం న హి పశ్యామి రాఘవ, ప్రవృత్తా వుపలబ్ధాయాం జ్ఞాతే చ నిలయే రిపోః. ౩. మతిమాం చ్ఛాస్త్రవిత్ ప్రాజ్ఞః పండిత శ్చాసి రాఘవ, త్యజేమాం పాపికాం

మే వోపాయ మచింతయ దితి ద్యోత్యతే ౧౯౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ప్రథమ స్సర్గః.

ఏవం శోకసంభ్రాంతం రామ మవలోక్య సదుఃఖతయా తచ్ఛోక మసహమాన స్సుగ్రీవః 'ఆప ద్యున్మార్గగమనే కార్యకాలాత్యయేషు చ, అపృష్టోఽపి హితాన్వేషీ బ్రూయా త్కల్యాణభాషిత' మితి నీతిశాస్త్ర మనుస్మరన్ శోకనివారకం వచన మువా చే త్యాహ — తం త్వితి. తుశబ్దః పూర్వస్మా ద్వైలక్షణ్యపరః - తం తు శోకపరిద్యూనం- 'రామః ప్రీతిసమాయుక్త' ఇతి ప్రీతియుక్తత్వదశాయా మేవ శోకపరిద్యూనం శోకపరితప్తం - దశరథాత్మజం మహారాజపుత్రత్వేన శోకలేశానర్హం రామం - శ్రీమాన్ - 'శుచితా త్యాగితా శౌర్యం సమానసుఖదుఃఖతా, అనురాగ శ్చ దాక్షిణ్యం సత్యతా చ సుహృద్గుణాః' ఇతి కామందకోక్తరీత్యా మిత్రగుణసంపన్న ఇత్యర్థః శోకనాశనం రామహృదయాం తర్గతశోకనివర్తనక్షమం - వచన మువాచ. ౧ కిం త్వ మితి ప్రాకృతః క్షుద్రః - మైవం భూః ప్రాకృత ఇవ మా భూః.౨ నిమిత్తాభావ ముపపాదయతి —సంతాపస్య చేతి చో ఽవధారణే. సంతాపస్య స్థాన మేవ నిమిత్త మేవ - న పశ్యామి - ఏతావత్పర్యంతం సీతానుపలంభరూపం నిమిత్త మాసీత్ ఇదానీం తు నాస్తీ త్యర్థః . స్థానం అవకాశః - 'అవకాశే స్థితౌ స్థాన' మి త్యమరః ప్రవృత్తౌ సీతావృత్తాంతే-'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇ త్యమరః. ౩. త్వద్గుణపర్యాలోచనాయా మపి నశోకావకాశ ఇ త్యాహ—మతిమా ని త్యాదినా మతిమాన్ ఆగామిగోచరజ్ఞానవాన్-శాస్త్రవిత్ నీతిశాస్త్రజ్ఞః- ప్రజ్ఞాఽస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః - 'ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చే' త్యణ్ ప్రత్యయః ఊహాపోహజ్ఞ ఇ త్యర్థః పండా నిర్ణయాత్మకం జ్ఞానం - సాఽస్య సంజాతే తి పండితః, పరిచ్ఛేత్తే త్యర్థః పాపికాం పాపయుక్తాం, అనుత్సాహకారిణీ మితి యావత్ ఇమాం బుద్ధిం త్యజ - కృతాత్మా యోగీ - అర్థదూషణీం మోక్ష

త్కలుషితాంతఃకరణ ఇ త్యర్థః. ౧౯౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ప్రథమ స్సర్గః.

త మితి శోకపరిద్యూనం శోకపరితప్తం ౧ —౨. సంతాప స్యేతి చో ఽవధారణే స్థానం చ నిమిత్త మేవ న పశ్యామి ౩ త్వదీయగుణవిచారణాయా మపి శోకో ఽనుచిత స్త వే త్యాహ —మతిమా నిత్యాది శాస్త్రవిత్ నీతిశాస్త్రజ్ఞః- మతిమాన్ ఆగామిగోచరార్థజ్ఞః - ప్రాజ్ఞః ఊహాపోహకుశలః - పండితః పరిచ్ఛేత్తా- అర్థతత్త్వజ్ఞో వా - కృతాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపో యోగి- అర్థదూషణీం అపవర్గదూషణీం-బుద్ధి మివ విషయే షూపాదేయత్వబుద్ధి మివ-యద్వా—అర్థదూషణీం ప్రయోజనహానికరీం-

బుద్ధిం కృతాత్మే వార్థదూషణీం. ౪. సముద్రం లంఘయిత్వా తు మహానక్రసమాకులం, లంకా మారోహయిష్యామో హనిష్యామ శ్చ తే రిపుం. ౫ నిరుత్సాహస్య దీనస్య శోకపర్యాకులాత్మనః, సర్వార్థా వ్యవసీదంతి వ్యసనం చాధిగచ్ఛతి. ౬. ఇమే శూరా స్సమర్థా శ్చ సర్వే నో హరియూథపాః, త్వత్ప్రియార్థం కృతోత్సాహాః ప్రవేష్టు మపి పావకం. ౭ ఏషాం హర్షేణ జానామి తర్క శ్చాస్మిన్ దృఢో మమ, ౭½ విక్రమేణ సమానేష్యే సీతాం హత్వా యథా రిపుం రావణం పాపకర్మాణం తథా త్వం కర్తు మర్హసి, ౮½ సేతు రత్ర యథా బధ్యే ద్యథా పశ్యేమ తాం పురీం తస్య రాక్షసరాజస్య తథా త్వం కురు రాఘవ, ౯½. దృష్ట్వా

రూపపురుషార్థనివర్తికాం బుద్ధి మిప, ౪. నాపి సాగరదుస్తరత్వం సంతాపనిమిత్త మి త్యాహ— సముద్ర మితి. న క్రమంత ఇతి నక్రాః గజగ్రాహిమత్స్యాః - మహానక్రసమాకీర్ణమపి సముద్రం లంఘయిత్వా లంకా మారోహయిష్యామః, సేనా మితిశేషః. తే రిపుం రావణం - హనిష్యామ శ్చ- సముద్రలంఘనలంకారోహణశత్రువధార్థం న సంతాపః కార్య ఇ త్యర్థః. ౫. ఏవం కారణాభావా చ్ఛోకస్య నావకాశ ఇ త్యుక్తం. స త్యపి కారణే స త్యాజ్య ఇత్యాహ—నిరుత్సాహ స్యేతి. శోకపర్యాకులాత్మనః శోకవ్యాకులమనసః - అత ఏవ నిరుత్సాహస్య - సర్వార్థాః సర్వప్రయోజనాని - వ్యవసీదంతి నశ్యంతి - సః - శోకం వ్యసనం చా ప్నోతి- శోకా దనుత్సాహః - అనుత్సాహా ద్దైన్యం - దైన్యా దర్థనాశః-అర్థనాశా చ్చాపత్ ప్రాప్యత ఇ త్యర్థః తస్మా చ్ఛోక స్త్యాజ్య ఇతి భావః. ౬. నాపి సహాయానుపపత్తి శ్శోకనిమిత్త మి త్యాహ—ఇమ ఇతి. శూరాః పరాక్రమశాలినః-సమర్థాః ఉపాయకుశలాః - నః అస్మాకం సంబంధినః - సర్వే ఇమే హరియూథపాః త్వత్ప్రియార్థం పావక మపి ప్రవేష్టుం కృతోత్సాహాః-కిము తా న్యత్కర్తు మితి భావః. ౭. కుత ఏషా ముత్సాహ స్త్వయా ఽవగత ఇ త్యాహ—ఏషా మితి. అర్ధ మేకం వాక్యం. ఏషాం యూథపానాం - హర్షేణ ముఖప్రసాదానుమానేన - జానామి, ఏషాం ఉత్సాహ మితి శేషః. అస్మి న్నుత్సాహే - మమ దృఢః అప్రశిథిలః- తర్క శ్చాస్తి. ౭½ ఫలిత మాహ—విక్రమే ణేతి పాపకర్మాణం సీతాహరణరూపపాపకర్మయుక్తం- తే రిపుం రావణం హత్వా - సీతాం విక్రమేణ యథా సమానేష్యే త థా త్వ ముత్సాహం కర్తు మర్హసి. *రామ శోకాక్రాంతస్య తవ దర్శనేన మ మాప్యుత్తరకర్తవ్యం న స్ఫురతి. తస్మా చ్ఛోకం పరిత్యజ్య యథా మమోత్సాహో భవే త్తథా యత్నం కుర్వితి భావః ౮½ తథా త్వం కర్తు మర్హసీ త్యుక్తం విశినష్టి—సేతు రితి అత్ర సముద్రే సేతు ర్యథా బధ్యేత్ - యథా తాం పురీం పశ్యేమ - తథా త్వం కురు - త ధోపాయం చింతయే త్యర్థః ౯½. దర్శనమాత్రేణ, కిం సేత్స్యతి త త్రాహ—దృష్ట్వేతి.

పాపికాం అశుభాత్మికాం కలుషితాం బుద్ధిం త్యజే త్యర్థః ౪.సముద్రతరణేఽపి చింతా నకార్యే త్యాహ—సముద్రమితి ఆరోహయిష్యామః ఆరోక్ష్యామః. ౫.శోకస్యానర్థమూలత్వం దర్శయతి—నిరుత్సాహ స్యే త్యాది వ్యసనం కష్టం. ౭. కుతోఽయం నిశ్చయ ఇ త్యత్రాహ—ఏషా మి త్యాది. హర్షేణ హర్షకార్యేణ ముఖవికాసాదినా-అస్మిన్ ఏషాం పావక ప్రవేశాద్యుత్సాహే మమ తర్క బుద్ధిః-ధృఢః అవ్యభిచరితః - అత్ర విక్రమేణ రావణం హత్వా సీతాం యథా సమానయే సమానేష్యామి - తథా త్వం కర్తు మర్హసీతి సంబంధః ౮½. సేతు రితి. సముద్రే బధ్యేత్ బధ్యేత. ౯½. దృష్ట్వేతి. త్రికూట

తాం తు పురీం లంకాం త్రికూటశిఖరే స్థితాం. హతం చ రావణం యుద్ధే దర్శనా దుపధారయ, ౧౦।. అబద్ధ్వా సాగరే సేతుం ఘోరే తు వరుణాలయే. లంకా న మర్దితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః, సేతుర్బద్ధ స్సముద్రే చ యావ ల్లంకాసమీపతః సర్వం తీర్ణం చ వై సైన్యం జిత మి త్యుపధారయ, ౧౨।. ఇమే హి సమరే శూరా హరయః కామరూపిణః. [శక్తా లంకాం సమా నేతుం సముత్పాట్య సరాక్షసాం]. ౧౩ త దలం విక్లబా బుద్ధీ రాజ న్సర్వార్థ నాశినీ, పురుషస్య హి లోకే ఽస్మిన్ శోక శ్శౌర్యాపకర్షణః. ౧౪. య త్తు కార్యం మనుష్యేణ శౌండీర్య మవలంబతా, అస్మి న్కాలే మహాప్రాజ్ఞ సత్వ మాతిష్ఠ తేజసా. ౧౫. శూరాణాం హి మనుష్యాణాం త్వద్విధానాం మహాత్మనాం, వినష్టే

తాం పురీం - దృష్ట్వా దర్శనా దేవ హేతోః రావణం హత మవధారయ. ౧౦। సేతు ర్బద్ధ ఇతి కో ఽయం నిర్బంధ ఇ త్యాశం క్యాన్యథా అశక్యత్వ మన్వయ వ్యతిరేకాభ్యా మాహ—అబ ద్ధ్వే త్యాది శ్లోకద్వయేన అబధ్వా సాగర ఇ త్యాది స్పష్టం. సేతు రితి లంకాసమీపతః లంకాసమీపే- యావత్ యావత్కాలే - సేతు ర్బద్ధో భవతి - తావత్కాలే సర్వం సైన్యం తీర్ణం జితం చే త్యుప ధారయ. క ర్తరి నిష్ఠా. ౧౨।. తరణమాత్రేణ జయిత్వే హేతు మాహ—ఇమే హీ తి. అర్ధ మేకం వాక్యం. ౧౩. ఉపసంహరతి—త దితి. తత్ ఉక్తరీత్యా శోకనిమిత్తాసంభవాత్-విక్లబా శోకపరవశా - అత ఏవ సర్వార్థనాశినీ బుద్ధిః - అలం మాభూత్ - 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తి వారణవాచక' మి త్యమరః. తత్ర హేతు మాహ—పురుష స్యేతి. శౌర్యాపకర్షణః శౌర్యనాశనః. * రామా శోకస్యానర్థకారిత్వప్రదర్శనేన ప్రసక్తం శోకం నివారయతి—త దల మి త్యాదినా. ౧౪. న కేవలం శోకత్యాగః సత్వావలంబనం చ కార్య మి త్యాహ—య త్త్వితి. శౌండీర్యం శౌర్యం- 'శౌండి గర్వ' ఇతి ధాతో రౌణాదికే ఈరన్ ప్రత్యయే శౌండీర శ్శూరః-అస్య భావ శ్శౌండీర్యం.తత్ అవలంబతా ఆవలంబమానేన,శౌర్యప్రధానే నే త్యర్థః. మనుష్యేణ పురుషేణ-య త్కార్యం సంపాద్యం తత్సత్వం ధైర్యం-బలం వా-తేజసా పరాక్రమేణ సహ-అస్మిన్ కాలే - ఆతిష్ఠ అవలంబస్వ. ౧౫. నను నాయం శోక స్సాగరతరణాదినిమిత్తకః, కిం తు సీతానవలోకనాదినిమిత్త ఇ త్యత్రాహ—శూరాణా

శిఖరే స్థితాం లంకాం తాం పురీం దృష్ట్వా - తస్యా దేవ దర్శనాత్ రావణం హత ముపధార యేతి యోజనా. ౧౦। సేతుబంధన స్యావశ్యకరణీయత్వం వ్యతిరేకే ణాన్వయేన చాహ—అబద్ధ్వే త్యాదిశ్లోకద్వయేన లంకాసమీపతః లంకా సమీపాభివ్యాప్తసముద్రే - సేతు ర్యావ ద్బద్ధో భవతి - తావ దేవ సర్వం సైన్యం తీర్ణం వై తీర్ణ మేవ - జిత మితి చావధార్యతాం - తీర్ణం జిత మితి క ర్తరినిష్ఠా. అత్రావధారణ చకారాభ్యాం రాక్షససైన్యకృతవిఘ్నబాహుళ్యే స త్యపి అప్రతి హతం తరిష్యతి జేష్యతి చే త్యుక్తం భవతి. ౧౨।. సైన్యస్య జేతృత్వోపయోగిశక్తి మాహ— ఇమే హీతి అ స్యోత్తరార్ధం 'శక్తా లంకాం సమా నేతుం సముత్పాట్య సరాక్షసా' మితి.౧౩ ఉక్త మర్థ ముపసంహరతి—త దల మితి. విక్లబా బుద్ధి రలం మాస్తు-రామస్య హృదయస్థశోకం నిరాకర్తుం ఉక్త మే వార్థం పున రప్యాహ—పురుష స్యేతి ౧౪. య త్త్వితి. శౌండీర్యం శౌర్య మవలం బతా మనుష్యేణ పురుషేణ య త్సత్వం య ద్ధైర్యం త దాతి ష్ఠేత్యన్వయః. ౧౫. శూరాణా మితి. వినష్టే తిరోహితే-ప్రణష్టే ప్రధ్వస్తే వా-వస్తుని విషయే. * తిలకమ్. వినష్టే సీతావ దదర్శనం గతే-

వా ప్రణష్టే వా శోక స్సర్వార్థనాశనః ౧౬. త్వం తు బుద్ధిమతాం శ్రేష్ఠ స్సర్వ శాస్త్రార్థకోవిదః, మద్విధై స్సచివై స్సార్ధ మరిం జేతు మి హార్హసి ౧౭. న హి పశ్యా మ్యహం కం చి త్త్రిషు లోకేషు రాఘవ, గృహీతధనుషో యస్తే తిష్ఠే దభిముఖో రణే. ౧౮ వానరేషు సమాసక్తం న తే కార్యం విపత్స్యతే, అచిరా ద్ద్రక్ష్యసే సీతాం తీర్త్వా సాగర మక్షయం ౧౯. త దలం శోక మాలంబ్య క్రోధ మాలంబ భూపతే, నిశ్చేష్టాః క్షత్రియా మందా స్సర్వే చండస్య బిభ్యతి. ౨౦. లంఘనార్థం చ ఘోరస్య సముద్రస్య నదీపతేః, సహాస్మాభి రిహోపేత స్సూక్ష్మబుద్ధి ర్విచారయ. ౨౧. సర్వం తీర్ణం చ మే సైన్యం జిత మిత్యుపధారయ, ౨౧½. ఇమే హి హరయ శ్శూరా స్సమరే కామరూపిణః తా నరీ న్విధమిష్యంతి శిలాపాదప వృష్టిభిః, ౨౨½. కథం చి త్సంతరిష్యామ స్తే వయం వరుణాలయం. హత మిత్యేవ తం మన్యే యుద్ధే సమితినందన, ౨౩½ కి ముక్త్వా బహుధా చాపి సర్వథా విజయీ

మితి వినష్టే అంతర్హితే-'ణశ అదర్శన' ఇతి ధాతోర్నిష్ఠా ౧౬. పునశ్చ రామం ప్రోత్సాహయతి—త్వ మితి. ఇహ ఇదానీం ౧౭. న హీతి న హి తిష్ఠేత్ స్థాతుం న శక్నుయాత్. ౧౮ వానరేష్వితి. వానరేషు సమాసక్తం, వానరమూల మి త్యర్థః న విపత్స్యతే న వినఙ్క్ష్యతి. ౧౯. ఉపసంహరతి—త దితి. అలం బ్యాలం, నాలంబ స్వే త్యర్థః 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం' క్త్వేతి క్త్వాప్రత్యయః. క్రోధ స్యాలంబ్యత్వే హేతుమాహ—నిశ్చేష్టా ఇతి నిశ్చేష్టాః నిరుద్యోగాః క్షత్రియాః-మందాః మంద భాగ్యాః - చండస్య చండాత్ - 'చండ స్త్వత్యంతకోపన' ఇత్యమరః ౨౦. ఏవం సేతుబంధేన సర్వార్థ సిద్ధే శ్శోకో న కార్య ఇ త్యుక్త్వా సేతుబంధోపాయో విచార్యతా మి త్యాహ—లంఘనార్థ మితి. లంఘనార్థం లంఘనహేతుం - 'అర్థ స్స్యా ద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే, వ్యవహారే ధన శ్శాస్త్రే వస్తుహేతునివృత్తి' ష్వితి వైజయంతీ. ౨౧. సేతుబంధోపాయే నిర్ణీతే తతః పరం సుకర మిత్యాహ—సర్వమితి అర్ధ మేకం వాక్యం. ౨౧½ ఉక్తే ఽర్థే పూర్వోక్తం హేతు మనువదతి—ఇమే హీతి విధమిష్యంతి ధక్ష్యంతి. ౨౨½ మా భూత్ సేతుబంధః ప్రకారాంతరేణాపి సముద్రం తీర్త్వా శత్రూ న్హనిష్యామీత్యాహ—కథంచి దితి. కథంచి త్కేనా ప్యుపాయేన - నంద తీతి నందనః- నంద్యాదిత్వా ల్ల్యుః సమిత్యాం యుద్ధే, నందన యుద్ధోత్సు కేతి యావత్ ౨౩½ నిమిత్తానుసారే

ప్రణష్టే దశరథవ త్సర్వథా అదర్శనం గతే ౧౬—౧౭ త్వచ్ఛౌర్యపర్యాలోచనయాఽపి శోకో న కార్య ఇ త్యాహ—న హీతి తిష్ఠేత్ స్థాతుం శక్నుయాత్ ౧౮. వానరే ష్వితి. న విపత్స్యతే నవినఙ్క్ష్యతి. ౧౯. త దల మితి శోక మాలంబ్యా లం నాలంబస్వ. క్రోధాలంబనే హేతు మాహ—నిశ్చేష్టా ఇతి. నిశ్చేష్టాః నిరుద్యోగాః క్షత్రియాః-మందా మందభాగ్యాః-సర్వే జనాః-చండస్య చండాత్ అతికోపనాత్-బిభ్యతి ౨౦ త దుక్తప్రకారేణ వా ప్రకారాంతరేణ వా సాగరతరణే హేతుం విచారయే త్యాహ—లంఘనార్థ మి త్యాది. లంఘనార్థం లంఘనహేతుం 'అర్థ స్స్యా ద్విషయే మోక్షే వస్తుహేతునివృత్తి' ష్వితి వైజయంతీ. ౨౧ సర్వ మి త్యర్థ మేకం వాక్యం. అత్ర యావ త్తావచ్ఛబ్దా వధ్యాహార్యౌ. జితమితి భావేనిష్ఠా మే సైన్యం యావ త్తీర్ణం - తావ త్తేన జిత మిత్యు పధారయ- 'లంఘితే తస్య తై స్సైన్య' మితి క్వచి త్పాఠః త స్యార్థః - సముద్రే లంఘితే - తై ర్వానరైః - తస్య రావణస్య - సైన్యం జితమి త్యుపధారయేత్యర్థః. ౨౧½ జేతృత్వశక్తి మాహ—ఇమేహీత్యాది. ౨౨½. కథంచిదితి.

భవాన్ నిమిత్తాని చ పశ్యామి మనో మే సంప్రహృష్యతి ౨౮౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ద్వితీయ స్సర్గః

⟶ తృతీయ స్సర్గః ⟵

సుగ్రీవస్య వచ శ్శ్రుత్వా హేతు మ త్పరమార్థవిత్, ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థో హనుమంత మ థాబ్రవీత్. ౧. తపసా సేతుబంధేన సాగరోచ్ఛోషణేన వా, సర్వథా సుసమర్థోఽస్మి సాగరస్యాస్య లంఘనే ౨ కతి దుర్గాణి దుర్గాయా లంకాయా బ్రూహి తాని మే, జ్ఞాతు మిచ్ఛామి త త్సర్వం దర్శనా దివ వానర. బలస్య పరిమాణం చ ద్వారదుర్గక్రియా మపి, గుప్తికర్మ చ లంకాయా రక్షసాం సదనాని చ. ౪. యథాసుఖం యథావ చ్చ లంకాయా మసి దృష్టవాన్, సర్వ మాచక్ష్వ తత్త్వేన సర్వదా కుశలో హ్యసి. ౫ శ్రుత్వా రామస్య వచనం హనూమా న్మారుతాత్మజః,

ణాపి భవతో జయసిద్ధిరిత్యాహ—కి ముక్త్వేతి సర్వథా సేతుం బద్ధ్వా అబద్ధ్వా వా-నిమిత్తాని నేత్రస్ఫురణాదీని. మనో మే సంప్రహృష్యతీతి. మనస్సంప్రహర్షశ్చ కార్యసిద్ధినిమిత్త మితి భావః. ౨౮౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయ స్సర్గః.

ఏవం మానుషభావనానుసారేణ సముద్రస్య దుస్తరత్వేన శోకాపన్నోఽపి సుహృదుపదేశేన ప్రతిష్ఠాపితధైర్యో రామః నీతిశాస్త్రానుసారేణ సంహార్య శత్రుదుర్గస్వరూపశోధనాయ పృచ్ఛతి—సుగ్రీవస్యేత్యాదినా. సాగ్రాహిత్వ మాహ — పరమార్థవి దితి హేతుమ ద్యుక్తియుక్తం-వచః శ్రుత్వా ప్రతిజగ్రాహ.౧ తప సేతి. తపసా తపః ప్రభావేన-తర సేతి పాఠే తరసా వేగేన-లంఘనే తరణే. ౨. ఏవ ముపాయచింతనేన సముద్రస్య దుస్తరత్వమవిగణయ్య దుర్గస్వరూపం పృచ్ఛతి—కతీతి.దుర్గాయాః దుష్ప్రాపాయాః-లంకాయాః-కతిదుర్గాణి, కతిదుర్గప్రాకారా స్సంతీత్యర్థః, జలగిరిస్థలాత్మకాని దుర్గాణి-తత్ దుర్గవిశేషవత్త్వం మే బ్రూహి. పూర్వ మేవోక్త మిత్యత్రాహ—జ్ఞాతు మితి తత్పూర్వం శ్రుతం సర్వం-దర్శనా దివ ప్రత్యక్షత ఇవ విశదం జ్ఞాతు మిచ్ఛామి-బలస్య సేనాయాః - పరిమాణం ఇయత్తాం-ద్వారదుర్గక్రియాం ద్వారేషు దుర్గక్రియాం - కీలఖనజలౌఘప్లవనతరణాదిభిః దుర్గమత్వకరణం-గుప్తికర్మ ప్రాకారపరిఘాదినిర్మాణం-సదనాని గృహాణి- జ్ఞాతు మిచ్ఛా మీతి పూర్వేణాన్వయః. ౪. య థేతి యథాసుఖం నిశ్శంకం-యథావ త్తత్త్వేన-లంకాయాం పూర్వోక్తం సర్వం దృష్టవా నసి తత్త్వేన దృష్టప్రకారేణైవ-ఆచక్ష్వ వ్యక్తం వద - సర్వథా ద్రష్టుం వక్తుం చ. ౫ శ్రుత్వేతి అథా

కథంచి త్సంతరిష్యామః యేనకేనా ప్యుపాయేనేత్యర్థః ౨౩౫. * తిలకమ్ నిమిత్త మేవాహ—మన ఇతి. ౨౮౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయ స్సర్గః

౧—౨. కతీ త్యాది.దుర్గాయాః గంతు మశక్యాయాః - లంకాయాః కతి దుర్గాణి జలగిరివనస్థలాత్మకేషు దుర్గేషు-కతి దుర్గప్రకారాః తా ని త్యర్థః. బ్రూహి తా నీతి సమ్యక్. దర్శనా దివ ప్రత్యక్షత ఇవ. బల స్యే త్యాది. పరిమాణ మియత్తాం-ద్వారదుర్గక్రియాం ద్వారేషు దుర్గక్రియాం-కీలఖనన పరిఘయంత్రవిశేషకరణాదికాం- గుప్తికర్మ ప్రాకారాట్టాలకాదినిర్మాణం ౪. యథాసుఖమితి యథాసుఖం విస్రబ్ధం, నిశ్శంకమితి యావత్. యథా యేన ప్రకారేణ-సర్వథా కుశలోఽసి,వక్తుం ద్రష్టుం

వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠో రామం పునరథాబ్రవీత్ శ్రూయతాం సర్వ మాఖ్యాస్యే దుర్గకర్మవిధానతః, గుప్తా పురీ యథా లంకా రక్షితా చ యథాబలైః. ౬. రాక్షసాశ్చ యథా స్నిగ్ధా రావణస్య చ తేజసా, పరాం సమృద్ధిం లంకాయా స్సాగరస్య చ భీమతామ్. విభాగం చ బలౌఘస్య నిర్దేశం వాహనస్య చ, ౭॥. ఏవముక్త్వా కపిశ్రేష్ఠః కథయామాస తత్త్వతః. ౮. హృష్టప్రముదితా లంకా మత్తద్విపసమాకులా, మహతీ రథసంపూర్ణా రక్షోగణసమాకులా. వాజిభిశ్చ సుసంపూర్ణా సా పురీ దుర్గమా పరైః, ౧౦॥. దృఢబద్ధకవాటాని మహాపరిఘవంతి చ. ద్వారాణి విపులాన్యస్యా శ్చత్వారి సుమహాంతి చ, ౧౧॥ తత్రేషూపలయంత్రాణి బలవంతి మహాంతిచ. ఆగతం పరసైన్యం తు తత్ర తైః ప్రతిహన్యతే, ౧౨॥ ద్వారేషు సంస్కృతా భీమాః కాలాయసమయా శ్శితాః. శతశో రచితా వీరై శ్శతఘ్న్యో రక్షసాం గణైః, ౧౩॥. సౌవర్ణ శ్చ మహాం స్తస్యాః ప్రాకారో దుష్ప్రధర్షణః మణివిద్రుమవైడూర్యముక్తావిరచితాంతరః, ౧౪॥ సర్వత శ్చ మహాభీమా శ్శీతతోయవహా శ్శుభాః.

బ్రవీ త్కార్త్స్న్యేనాబ్రవీత్ - 'మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇత్యమరః ౬. శ్రూయతా మితి దుర్గకర్మవిధానతః దుర్గకర్మ ప్రాకారపరిఘాఖననాది - తద్విధానతః తన్నిర్మాణేన - గుప్తేతి సంబంధః రాక్షసాః స్నిగ్ధాః స్వామిని భక్తాః, తేజసా సంపాదితా మితి శేషః విభాగం తత్రతత్ర విభజ్య స్థాపనం - బలౌఘస్య చతురంగబలసమూహస్య - నిర్దిశ్యతే ఇయత్తయా పరిచ్ఛిద్యతేఽనేనేతి నిర్దేశః సంఖ్యా - తాం ౭॥ ఏవ మిత్యర్థం. ఏవ ముక్త్వా ఉక్తరీత్యా వక్ష్యమాణం సంగ్రహేణ ప్రతిజ్ఞాయ. ౯. హృష్టప్రముదితేతి హృష్టప్రముదితా అత్యంతహృష్టజనా ౧౦॥ దృఢేతి. ఆయసకీలాదిభి ర్దృఢఘటితకవాటాని - మహాపరిఘవంతి - మహార్గళవంతి 'అర్గళే కాచకే వంశే యోగే ప్రాకారగోపురే, అస్త్రీ ఘటే ముద్గరే చ పరిఘః పరిపఠ్యతే' ఇతి నిఘంటుః. సుమహాంతి ఉన్నతాని. ౧౧॥. తత్రేతి. తత్ర తేషు ద్వారేషు - ఇషూపలయంత్రాణి శరశిలాక్షేపకయంత్రాణి - బలవంతి దృఢాని - మహాంతి విపులాని, సంతీతి శేషః. తైః యంత్రైః - తత్ర ద్వారేషు - ప్రతిహన్యతే ప్రతిబధ్యతే ౧౨॥. ద్వారేష్వితి సంస్కృతాః సజ్జీకృతాః - శితాః తీక్ష్ణాః - కాలాయసమయాః అయస్సారమయాః - జీబభావ ఆర్షః. 'అనో శ్మాయస్సరసాం జాతిసంజ్ఞయో' రితి సమాసాంతః శతం ఘ్నంతీతి శతఘ్న్యః ముద్గరవిశేషాః - 'అమనుష్యకర్తృకే చే' తి టక్. శతశః బహుశః - రచితాః స్థాపితాః. ౧౩॥. సౌవర్ణ ఇతి. తస్యాః ప్రాకారో దుష్ప్రధర్షణః, దురారోహ ఇత్యర్థః. మణయః పద్మరాగాః. ౧౪॥.

చేతి శేషః ౫ — ౬, శ్రూయతా మితి. దుర్గకర్మవిధానతః లంకా యథా గుప్తేతి సంబంధః. రాక్షసా ఇతి. తేజసా, సంపాదితా మితి శేషః విభాగ మితి బలౌఘస్య చతురంగబలసమూహస్య - విభాగం హస్త్యశ్వాద్యవాంతరభేదం - తత్ర విభజ్య స్థాపనం - నిర్దేశం నిర్దిశ్యతే ఇయత్తయా అనేనేతినిర్దేశః సంఖ్యా. ౯. ప్రహృష్టేతి ప్రహృష్టముదితా, ముదితోద్ధతరాక్షసేత్యర్థః. ౧౦॥. దృఢేతి. మహాపరిఘవంతి మహార్గళవంతి 'పరిఘో యోగభేదే స్యాన్ముద్గరేఽర్గళఘాతయో' రితి విశ్వః. ద్వారాణి, సంతీ తి శేషః. ౧౧॥. తత్రేతి. తత్ర తేషు ద్వారేషు - ఇషూపలయంత్రాణి బాణశిలామోచనయంత్రాణి. ౧౨॥ ద్వారేష్వితి ద్వారేషు ద్వారప్రదేశేషు - సంస్కృతాః సజ్జీకృతాః - కాలాయసమయాః అయస్సారమయాః - శత

అగాధా గ్రాహవత్యశ్చ పరిఘా మీనసేవితాః, ౧౪౹. ద్వారేషు తాసాం చత్వార స్సంక్రమాః పరమాయతాః యన్త్రైరుపేతా బహుభి ర్మహద్భి ర్గృహపఙ్క్తిభిః, ౧౬౹ త్రాయంతే సంక్రమా స్తత్ర పరసైన్యాగమే సతి యన్త్రైస్తై రవకీర్యంతే పరిఘాసు సమంతతః, ౧౭౹. ఏక స్త్వకంప్యో బలవాన్ సంక్రమ స్సుమహాదృఢః. కాంచనై ర్బహుభి స్తంభై ర్వేదికాభి శ్చ శోభితః, ౧౮౹. స్వయం ప్రకృతి మాపన్నో యుయుత్సూ రామ రావణః ఉత్థిత శ్చాప్రమత్తశ్చ బలానా మనుదర్శనే, ౧౯౹ లంకా పున ర్నిరాలంబా దేవదుర్గా భయావహా నాదేయం పార్వతం వాన్యం

సర్వతఇతి సర్వతః ప్రాకార మభితః-పరిఘాః, సంతీ తి శేషః. శీతతోయత్వేన దుష్ప్రవేశత్వ ముక్తం. ౧౫౹. ద్వారేష్వితి. ద్వారేషు ద్వారసమీపప్రదేషు-సామీప్యే సప్తమీ తాసాం పరిఘాణాం సంబంధినః-పరిఘోపరిక్లప్తా ఇత్యర్థః సంక్రమాః దారుఫలకనిర్మితసంచారమార్గాః - 'సంక్రమః క్రమణే సమ్యక్ ద్వారసంచారయంత్రక' ఇతి విశ్వః పరమాయతాః అతివిపులాః. యంత్రైరితి. యంత్రైః సంక్రమావకీర్యకైః మహద్భి రితి. యంత్రవిశేషణం. గృహపఙ్క్తిభిః రక్షిజనావాసస్థానపఙ్క్తిభిః-ఉపేతాః, సంతీ తి శేషః, ౧౬౹ సంక్రమాణా ముపయోగ మాహ—త్రాయంత ఇతి. తత్ర ద్వారప్రదేశేషు-పరసైన్యాగమేసతి సంక్రమాః త్రాయంతే, పురీ మితి శేషః కథ మిత్య త్రాహ—యంత్రైరితి. యంత్రైః సంక్రమఫలకవిక్షేపయంత్రైః-పరిఘాసు పరిఘోపరి-సమంతతః అవకీర్యంతే క్షిప్యంతే-సర్వదా పరిఘాజలోపరి ఫలకాని క్షిప్యంతే శత్రుసైన్యాగమే తు తా ఉపక్షిప్యంతే-తేన దుర్గపరిఘాజలేన ప్రాకారసమీపగమనం న శక్యత ఇతి శ్లోకతాత్పర్యం. ౧౭౹ ఏకఇతి తేషు సంక్రమేషు-ఏకః ఉత్తరద్వారిస్థః-బలవాన్ స్థౌల్యవాన్-సుమహాదృఢః అత్యంతవృద్ధసంఘటనః-అతఏవాకంప్యః-స్తంభైః సంక్రమాధారార్థం పరిఘాసు స్థాపితై స్స్తంభైః వేదికాభిః-రక్షిజనాధారార్థాభి ర్వితర్దికాభిః. ౧౮౹. స్వయమితి. ప్రకృతిసంపన్నః ద్యూతాదివ్యసనరూపవిచారరహితః - అప్రమత్తః సావధానః-బలానాం సైన్యానాం - అనుదర్శనే ప్రతిదిన మవలోకననిమిత్తం ఉత్థితః జాగరూకః - స్వయం యుయుత్సుః సర్వదాయుద్ధోద్యతః-తిష్ఠతీ తి శేషః. ౧౯౹ లంకేతి. లంకా పునః లంకా తు-నిరాలంబా

ఘ్న్యో నామ సకృత్ప్రయోగాచ్ఛతమారకాః చతుర్విత స్తిప్రమాణా ముద్గరవిశేషాః-'శతఘ్నీచ చతుర్హస్తాగదితా లోహకంట'కీ తి వైజయంతీ ౧౪౹. సర్వతఇత్యాది ౧౫౹ ద్వారేష్వితి. ద్వారేషు ద్వారప్రదేశేషు తాసాం సంక్రమాః పరిఘాణాం సంబంధినః సంక్రమాః, సంతీతి శేషః. సంక్రమో నామ పురద్వారప్రదేశేషు పరిఘోపరి సంచరణార్థం మంచరూపేణ బద్ధో మార్గవిశేషః. 'సంక్రమః క్రమణే సమ్యగ్ద్వారసంచారయంత్రక' ఇతివిశ్వః. ౧౬౹. సంక్రమాణా ముపయోగ మాహ.—త్రాయంతఇతి. తత్ర తేషు ద్వారప్రదేశేషు పరసైన్యాగమే సతి - తాని పరసైన్యాని-తైః స్వనిష్ఠై ర్యంత్రైః-పరిఘాసు సమంతత అవకీర్యంతే క్షిప్యంతే - తతః త్రాయంతే, పురీం రక్షంతీ త్యర్థః. యద్వా తై ర్యంత్రైః పరిఘాసు సమంతత అవకీర్యంతే - పరేషాం పరిఘాముఖేన ప్రాకారసమీపప్రాప్తినివారణార్థం శిలాదయో విక్షిప్యంతే. అత స్తత్ర ద్వారేషు సంక్రమా స్త్రాయంతే, పురీం రక్షంతీత్యర్థః. ౧౮౹. స్వయమితి ప్రకృతి మాపన్నః స్వభావస్థః, అక్షోభ్యాంతఃకరణ ఇత్యర్థః. ఉత్థితః జాగరూకః అప్రమత్తః ప్రమాదరహితః, సావధాన ఇత్యర్థః యదా రావణో యుయుత్సు ర్భవతి తదా తస్మిన్ సంక్రమే సేనాదర్శనార్థం తిష్ఠతీ తి భావః. ౧౯౹ లంకేతి, నిరాలంబా అతిశ్లక్ష్ణోత్తుంగత్రికూట

కృత్రిమం చ చతుర్విధం, ౨౦॥ స్థితా పారే సముద్రస్య దూరపారస్య రాఘవ. నౌపథో ఽపి చ నా స్త్యత్ర నిరాదేశ శ్చ సర్వతః. ౨౧॥ శైలాగ్రే రచితా దుర్గా సా పూ ర్దేవపురోపమా, వాజివారణసంపూర్ణా లంకా పరమదుర్జయా. ౨౨॥ పరిఘా శ్చ శతఘ్న్య శ్చ యంత్రాణి వివిధాని చ, శోభయంతి పురీం లంకాం రావణస్య దురాత్మనః. ౨౩॥ అయుతం రక్షసా మత్ర పూర్వద్వారం సమాశ్రితం, శూలహస్తా దురాధర్షా స్సర్వే ఖడ్గాగ్రయోధినః ౨౪॥ నియుతం రక్షసా మత్ర దక్షిణద్వార మాశ్రితం. చతురంగేణ సైన్యేన యోధా స్తత్రా ప్యనుత్తమాః. ౨౫॥ ప్రయుతం రక్షసా మత్ర పశ్చిమద్వార మాశ్రితం, చర్మఖడ్గధరా స్సర్వే తథా సర్వాస్త్రకోవిదాః. ౨౬॥ న్యర్బుదం రక్షసా మత్ర ఉత్తరద్వార మాశ్రితం, రథిన శ్చాశ్వవాహా శ్చ కులపుత్రా స్సుపూజితాః. ౨౭॥ శతశో ఽథ

టంకచ్ఛేదసమసృణీకృతత్రికూటశిఖరస్థితత్వా దారోహణాలంబనరహితా - దేవదుర్గా దేవై రపి దుష్ప్రాపా - లంకా - నాదేయాదిరూపేణ చతుర్విధం దుర్గంచ - చతుర్విధదుర్గప్రాకారవతీ త్యర్థః - నాదేయం నద్యాంభవం - జలదుర్గ మిత్యర్థః - పార్వతం పర్వతస్థం - వనానాం సమూహో వన్యా - తత్సంబంధివా ఽన్య-త్కృత్రిమం క్రియయా నిర్వృత్తం - ప్రాకారపరిఘాదిమత్ స్థల మిత్యర్థః ౨౦॥. స్థితేతి. దూరే పారం యస్య సః దూరపారః తస్యవిశాలస్యే త్యర్థః - పారే దక్షిణతీరే స్థితా- అత్ర సముద్రే - నౌపథః నౌసంచార శ్చ - నా స్తి అత ఏవ సర్వతః - నిరాదేశ శ్చ - ఆదేశో వార్తా సంచారః తద్రహితః - అయం దేశ ఇత్యర్థః ౨౧॥ వనగిరిదుర్గవత్త్వ మాహ—శైలాగ్ర ఇతి ౨౨॥ కృత్రిమదుర్గవత్త్వ మాహ—పరిఘా ఇతి. ౨౩॥. విభాగం చ బలౌఘస్యేతి రామ ప్రశ్నస్యోత్తర మాహ—అయుతమితి. అత్ర లంకాయాం సర్వేపూర్వద్వారస్థాః - అయుతం దశసహస్రం-అగ్రే సేనాగ్రే యుధ్యంత ఇత్యగ్రయోధినః - ఖడ్గై రగ్రయోధినః-సర్వే అయుత సంఖ్యాకాః - సర్వే ఽపి తథావిధా ఇత్యర్థః. ౨౪॥. నియుతమితి. అత్ర లంకాయాం-చతురంగేణ సైన్యేన సహ రక్షసాం నియుతం దక్షిణద్వార మాశ్రితం - తత్ర చతురంగబలేషు- యోధాః పదాతయః - అనుత్తమాః అత్యంతశూరా భవంతీ త్యర్థః. ౨౫॥. ప్రయుతమితి. సర్వే పశ్చిమద్వారవాసినః - సర్వాస్త్రకోవిదాః సమస్తాస్త్రజ్ఞాః. ౨౬॥ న్యర్బుదమితి. అశ్వవాహా శ్చేతి చకారేణ గజవాహా స్సముచ్చీయంతే కులపుత్రాః సత్కులప్రసూతాః-విశ్వసనీయా ఇతి యావత్ - సుపూజితాః రావణేన బహుమతాః-కింకరా ఇతి శేషః * రామా. కులపుత్రాః కులోద్భూతాః పుత్రాః సత్కుల

స్థితత్వాదారోహణాలంబనరహితేత్యర్థః. దేవదుర్గా దేవై రపి దుష్ప్రాపా చతుర్విధదుర్గ మత్రాస్తీత్యాహ—నాదేయమితి ౨౦॥ స్థితేతి దూరపారస్య దూరస్థితపరతీరస్య సముద్రస్య పారే స్థితా - నౌపథ శ్చాపి నా స్తి నౌసంచారమార్గో ఽపి నా స్తి-అత ఏవ సర్వశో నిరాదేశ శ్చ సర్వదిగ్వార్తా సంచారరహితప్రదేశ ఇత్యర్థః - అనేన జలదుర్గవత్త్వం సూచితం ౨౧॥. శైలాగ్ర ఇతి. శైలాగ్రే రచితే త్యనేన వనగిరిదుర్గవత్త్వం సూచితం భవతి, ౨౨॥. పరిఘా ఇతి. పరిఘా శ్చే త్యాదినా కృత్రిమదుర్గవత్త్వం సూచ్యతే. ౨౩॥ అయుతమితి ఖడ్గాగ్రయోధినః ఖడ్గై రగ్రయోధినః ౨౪॥. నియుతమితి అత్ర సైన్యేనే తి ఇత్థంభూతలక్షణేతృతీయా - చతురంగసైన్యప్రకారేణ యోధా ఇత్యర్థః. ౨౬॥. న్యర్బుదమితి. కులపుత్రాః కింకరాః. యద్వా—కులే జాతాః పుత్రాః కింకరాః - సత్కుల

సహస్రాణి మధ్యమం స్కంధ మాశ్రితాః, యాతుధానా దురాధర్షా స్సాగ్ర
కోటి శ్చ రక్షసాం ౨౮॥ తే మయా సంక్రమా భగ్నాః పరిఘా శ్చావపూరితాః.
దగ్ధా చ నగరీ లంకా ప్రాకారా శ్చావసాదితాః ౨౯॥. బలైకదేశః క్షపితో
రాక్షసానా మ్మహాత్మనాం. ౩౦ యేన కేన చ మార్గేణ తరామ వరుణాలయం,
హతేతి నగరీ లంకా వానరై రవధార్యతాం. ౩౧. అంగదో ద్వివిదో మైందో
జాంబవా న్పనసో నళః నీలస్సేనాపతి శ్చైవ బలశేషేణ కిం తవ ప్లవమానా హి
గత్వా తాం రావణస్య మహాపురీం, సపర్వతవనాం భిత్వా సఖాతాం సప్రతోర
ణాం.సప్రాకారాం సభవనా మానయిష్యంతి రాఘవ ౩౩॥ ఏవ మాజ్ఞాపయ క్షిప్రం
బలానాం సర్వసంగ్రహం. ముహూర్తేన తు యుక్తేన ప్రస్థాన మభిరోచయ. ౩౪॥
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - తృతీయ స్సర్గః.

ప్రసూతా ఇత్యర్థః ౨౭॥ శతశ ఇతి. అథేతికార్త్స్న్యే - శతశస్సహస్రాణిఅనేకసహస్రాణి-దురాధ
ర్షాఃయాతుధానాః రాక్షసాః-మధ్యమంస్కంధంనగరమధ్యమస్థానం- ఆశ్రితాః - సర్వసంఖ్యామాహ —
సాగ్రేతి-రక్షసాంసాగ్రకోటిః పూర్ణకోటిః-అత్ర లంకాయాం-అస్తీతిశేషః ౨౮॥ ఏవందుర్గప్రకార
వర్ణనేనలఘూనాంభీతిర్మాభూదితి స్వకృతందర్శయతి - తేమయేతి. పరిఘాఇత్యాదావపితచ్ఛబ్దో౽ను
సంధేయః ౨౯॥ బలైకదేశ ఇత్యర్థమేకాన్వయం. బలైకదేశః-సేనాచతుర్థాంశ ఇత్యర్థః - మహాత్మనాం
మహాకాయానాం ౩౦ తపసా సేతుబంధేనేత్యేవంరామోక్తమేవసమ్యగిత్యాహ—యేనేతి. మార్గేణఉపా
యేన-తరామతరిష్యామః - వ్యత్యయేనలోట్ - వరుణాలయంసముద్రం.౧౩ పక్షాంతరమాహ- అంగద
ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయేనఅంగదాదయఃప్లవమానాః సముద్రంలంఘితవంతః - సఖాతాంసపరిఘాం-
సప్రతోరణాం సబహిర్ద్వారాం - ఆనయిష్యంతిబలశేషేణకిం - ఉక్తాంగదాదివ్యతిరిక్తబలశేషేణకిం
ప్రయోజనమితియోజనా ౩౩॥ ఏవమితి. సర్వసంగ్రహం-సంగృహ్యతఇతిసంగ్రహః - బలానాం
మధ్యే సర్వసారభూతం బలం అంగదాదికం ఆజ్ఞాపయ - ఏవం ప్లవమానా ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా అజ్ఞా
పయేత్యర్థః - యుక్తేన యాత్రాయోగ్యేనః. ౩౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే - రత్నకిరిటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - తృతీయ స్సర్గః

ప్రసూతా ఇత్యర్థః. * తిలకమ్. కులపుత్రాః - యోద్ధృసుతే ప్రసూతాః, ౨౭॥. శతశ ఇతి. స్కంధం
సైన్యస్థానం.౨౮॥ *తిలకమ్ యద్యేవం దుర్గా లంకా కథ మస్మద్బలసాధ్యేతి శంకాం నిరాచష్టే—తేమ
యేతి. తే సంక్రమాః పరిఘా మార్గాః మయా భగ్నాః - పరిఘా శ్చావపూరితాః - శిలేష్టకాదిభి
రితి శేషః ౨౯॥. బలైకదేశ ఇతి. మహాత్మనాం మహాధృతీనాం. ౩౦. యేనేతి. మార్గేణ ఉపాయేన
తరామతంస్యామః. ౩౧ సర్వసైన్యతరణోపాయచింతయా కిం- కతిపయయూథపా ఏవ సముద్రం
లంఘయిత్వా పర్వతవనాదివిశిష్టాం లంకాముత్పాట్యానేష్యంతీ త్యాహ —అంగద ఇత్యాదినా. ఆన
యిష్యంతి ఆనేష్యంతి - బలశేషేణ కిం తవేత్యన్వయః ౩౩॥ ఏవమితి. బలానాం సర్వసంగ్రహం -
సంగృహ్యతఇతి సంగ్రహః సారః-సర్వసారభూత మాజ్ఞాపయ - బలానాం మధ్యే సర్వసారభూతా
నేవం కురుతే త్యాజ్ఞాపయేత్యర్థః. ౩౪॥.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - తృతీయ స్సర్గః.

చతుర్థ స్సర్గః.

శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం యథావ దనుపూర్వశః, తతోఽబ్రవీ న్మహాతేజా రామ స్సత్యపరాక్రమః. ౧. యాం నివేదయసే లంకాం పురీం భీమస్య రక్షసః, క్షిప్ర మేనాం మథిష్యామి సత్య మేత ద్బ్రవీమి తే ౨. అస్మి న్ముహూర్తే సుగ్రీవ ప్రయాణ మభిరోచయే, యుక్తో ముహూర్తో విజయః ప్రాప్తో మధ్యం దివాకరః. ౩. అస్మి న్ముహూర్తే విజయే ప్రాప్తే మధ్యం దివాకరే, సీతాం హృత్వా తు మే జాతు క్వాసౌ యాస్యతి యాస్యతః. ౪ సీతా శ్రుత్వాఽభియానం మే ఆశా మేష్యతి జీవితే, జీవితాంతేఽమృతం స్పృష్ట్వా పీత్వా విష మి వాతురః. ౫ ఉత్తరాఫల్గునీ

ఏవం లంకాయా దుర్గకర్మబలపరిమాణాదౌ హనుమతా కథితే రామః కియన్మాత్ర మిద మితి న్యక్కృత్య తదానీ మేవ దండయాత్రా మాజ్ఞాపయతి శ్రుత్వేతి. మహాతేజాః మహాబలః - సత్యపరాక్రమః అమోఘవిక్రమః-ఆభ్యాం నిర్భయత్వే హేతు రుక్తః-అబ్రవీత్-సుగ్రీవ మితి శేషః.౧ యా మితి. నివేదయసే హనుమన్ముఖేన నివేదయసి-మథిష్యామి శరై ర్ధ్వంసయిష్యామి ౨ అస్మిన్నితి. కుత ఇత్యత్రాహ — యుక్త ఇతి యుక్తః యాత్రార్హః-తత్ర హేతుః - విజయః విజయావహః-విజయావహత్వే హేతు మాహ — దివాకరః-మధ్యం-దినే మధ్యం ప్రాప్తః - అభిజిన్ముహూర్త ఇత్యర్థః-తదుక్తం విద్యామాధవీయే-"ఆర్ద్రోరగమిత్రముఖావసుజలవిశ్వాభిజిద్విరించేంద్రాః,ఐంద్రాగ్నిమూలవరుణార్యమభగతారాదివాముహూర్తాస్స్యు"రితి.న న్వభిజిన్ముహూర్తో దక్షిణయాత్రాసు నిషిద్ధాః-యథా జ్యోతిష్కరత్నాకరే - 'భుక్త్వా దక్షిణయాత్రాయాం ప్రతిష్ఠాయాం ద్విజన్మని - ఆధానే చ ధ్వజారోహే మృత్యుదస్సా త్సదాఽభిజి' దితి. ఉచ్యతే - లంకా హి దక్షిణపూర్వస్యాం కిష్కింధాయాః - అతో నేయం దక్షిణయాత్రేతి నోక్తదోషః ౩.ముహూర్తవిశేషే ప్రయాణస్య ఫలం దర్శయతి- అస్మిన్నితిః. దివాకరే మధ్యం ప్రాప్తే విజయాఖ్యే అస్మి న్ముహూర్తే యాస్యతో మే యాస్యతి మయి-అసౌ రావణః-సీతాం హృత్వా జాతుకదాచిత్ -క్వయాస్యతి-యత్ర కుత్రాపి యాంతం తం హనిష్యామీత్యర్థః-'సీతాం హృత్వాతుమే యా'త్వితిపాఠే- యాతురాక్షసః-"నైరృతో యాతురక్షసీ"ఇత్యమరః,యద్వా-యాతు గచ్ఛతు-క్వయాస్యతీ త్యన్వయః ౪. అద్యైవ సాగరతరణోపాయచింతాం వినా నిర్గమస్య ఫల మాహ-సీతేతి. మే-అభియానం ప్రస్థానం సీతా శ్రుత్వా జీవితే ఆశా మేష్యతి-శ్రవణం చ త్రిజటాదిభ్య ఇతి జ్ఞేయం-నిర్గమం వినా కేవలం విచారాకులే ష్వస్మాసు జీవితే సా నిరాశా స్స్యా దితి భావః-కథ మివ-విషం పీత్వా-ఆతురః పీడితః పురుషః జీవితాంతే ప్రాణాత్యయే ప్రాప్తే-అమృతం స్పృష్ట్వేవ. ౫.తర్హి కదా సాభిః ప్రస్థాప్యం తత్రాహ — ఉత్తరేతి అద్య దినే- ఉత్తరాఫల్గునీ ఉత్తరఫల్గునీనక్షత్రం

---

౧. హనుమతోక్త మంగదాదిముఖేన కార్యనిర్వహణ మంగీకుర్వ న్నాహ — యా మితి.౨ అస్మిన్నితి అస్మిన్నేవ ముహూర్తే ప్రయాణ మభిరోచయ. కుతః? యుక్త ఇతి-యతో దివాకరో మధ్యం మధ్యందినం ప్రాప్తః అతో ముహూర్తో విజయావహః అభిజిత్సంజ్ఞకో యుక్తః ప్రాప్తః. ౩ తత్ర ప్రయాణస్య ఫల మాహ — అస్మి న్నితి. అస్మి న్ముహూర్తే యాస్యతో మే-మయి యాత్రాం కుర్వతి సతి-అసౌ రావణః సీతాం హృత్వా జాతు క్వయాస్యతి - కదాచి దపి కుత్రాపి న యాస్యతీత్యర్థః. ౪ తదానీ మేవ యాత్రాయాః ఫల మాహ — సీతేతి ఆతురో వ్యాధితః జీవితాంతే జీవితాంతసమయే-అమృతం స్పృష్ట్వే వేత్యన్వయః. ౫, పునర్వసౌ జాతస్య మమ శ్వస్తు నైధనతారా అద్య

హ్యాద్య శ్వ స్తు హ స్తేన యోక్ష్య తే,అభి ప్రయామ సుగ్రీవ సర్వానీకసమావృతాః. ౬. నిమిత్తాని చ ధన్యాని యాని ప్రాదుర్భవంతి చ, నిహత్య రావణం సీతా మాన యిష్యామి జానకీం. ౭. ఉపరిష్టా ద్ధి నయనం స్ఫురమాణ మిదం మమ, విజయం సమనుప్రాప్తం శంస తీవ మనోరథం.౮. తతో వానరరాజేన లక్ష్మణేన చ పూజితః, ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా పున ర ప్యర్థకోవిదః.౯.అగ్రే యాతు బల స్యాస్య నీలో మార్గ మ వేక్షితుం, వృత శ్శతసహస్రేణ వానరాణాం తరస్వినాం ౧౦. ఫలమూల వతా నీల శీతకాననవారిణా, పథా మధుమతా చాశు సేనాం సేనాపతే నయ. ౧౧. దూషయేయు ర్దురాత్మానః పథి మూలఫలోదకం, రాక్షసాః పరిరక్షేథా స్తేభ్య స్త్వం నిత్య ముద్యతః ౧౨.నిమ్నేషు వనదుర్గేషు వనేషు చ వనౌకసః, అభిప్లుత్యా భిపశ్యేయుః పరేషాం నిహితం బలం.౧౩.య చ్చ ఫల్గు బలం కించి త్త దత్రై వోప

వ ర్తతే-శ్వః ఉ త్తరదినే-హ స్తేన యోక్ష్యతే-చంద్ర ఇతి శేషః-హస్తో రామస్య నిధనతారా-ఉ త్తర ఫల్గునీ తు సాధనతారా-అతో౽ద్యైవ సర్వానీకసమావృతా స్సంతః-అభి ప్రయామ గచ్ఛేమ-అత్రో త్తరఫల్గునీ త్యనేన స దివసః ఫాల్గునపౌర్ణమాసీ త్యవగమ్యతే-ఇద ము త్తరత్ర ప్రతిపాదయిష్యతే. ౬. నిమిత్తానీతి. యాని నిమిత్తాని ధన్యాని తాని ప్రాదుర్భవంతి - అతో రావణం నిహత్య సీతా మానయి ష్యామి-జానకీ మితి విశేషణేన జనకప్రీత్యర్థం చావశ్యం సా ఆనేతవ్యేతి వ్యజ్యతే. ౭. ఉపరిష్టా దితి ఉపరిష్టా దుపరిస్ఫురమాణ మిదం మమ నయనం - మనోరథం మనోరథవిషయభూతం జయం సమను ప్రాప్తం-సమ్యక్ సమీపే ప్రాప్తం-శంసతీవ - స్పష్టం బోధయతీత్యర్థః - తథో క్తం జ్యోతిశ్శాస్త్రే "నేత్ర స్యాథ స్సుఫరణ మసకృ త్సంగరే భంగహేతు ర్నేత్రోపాంతే హరతి నయనం నేత్రమూలే చ మృత్యుః, నేత్ర స్యోర్ధ్వం హరతి సకలం మానసం దుఃఖజాతం వామే చైవం ఫల మవికలం దక్షిణే వైపరీత్య" మితి. ఏవం వచనే విద్యమానే దక్షిణనయన మితి వ్యాఖ్యానం చింత్యం. ౮ తత ఇతి పూజితః యు క్త మితి శ్లాఘితః అర్థకోవిదః నీతిశాస్త్రనిపుణః ౯. నీతిశాస్త్ర మనుస్మరన్ సేనాసం విధానం దర్శయతి అగ్ర ఇతి-స్పష్టం. ౧౦ మార్గ మవేక్షితుం యా త్వితి సుగ్రీవం ప్రత్యు క్తమా త్రేణ సన్నిహితం నీలం ప్రత్యాహ—ఫలేతి ౧౧. మార్గశోధనప్రకార మాహ—దూషయేయు రితి. దూషయేయుః-విషాదినేతి శేషః-పరిరక్షేథా ఇత్యాత్మనే పదమార్షం ఉద్యతః సావధాన ఇత్యర్థః ౧౨. శోధనాంతర మాహ—నిమ్నే ష్వితి.నిమ్నేషు గ ర్తప్రదేశేషు-వనదుర్గేషు వనైః జలైః దుర్గేషు దుర్గమ ప్రదేశేషు-"జీవనం భువనం వన"మిత్యమరః వనేషు కాననేషు చ-నిహితం రంధ్రే ప్రహారార్థం స్థాపి తం-బలం పరసైన్యం-వనౌకసః వానరాః అభిప్లుత్య అభిత ఉత్ప్లుత్య - పశ్యేయుః.౧౩ శోధనాంతర

సాధనతారా - అతో౽ద్యైవ ప్రయాణం క ర్తవ్య మిత్యాశయే నాహ—ఉ త్తరేత్యాది హ స్తేన యోక్ష్యతే-చంద్రమా ఇతి శేషః. ౬. నిమిత్తానీతి. నియా నిమిత్తాని ధన్యాని శుభసూచకాని - తాని ప్రాదుర్భవంతి-అతో రావణం నిహత్య - సీతా మానయిష్యామి ఆనేష్యామీతి సంబంధః ౭ ఉపరిష్టా దితి. నయనం-దక్షిణ మితి శేషః-మనో రథం మనోరథవిషయం. ౮—౧౧. దూషయేయుః - విషాది నేతి శేషః - మూలఫలోదక మిత్యేకవద్భావః - పరిరక్షేథాః రక్షేః. ౧౨. నిమ్నే ష్వితి. నిమ్నాదిషు నిహితం రంధ్రే ప్రహారార్థం లీనం. ౧౩. యచ్చేతి. ఫల్గుబలం నిస్సారం సైన్యం అత్రైవోప

యుజ్యతాం, ఏతద్ధి కృత్యం ఘోరం నో విక్రమేణ ప్రయుధ్యతాం. ౧౪ సాగరౌఘనిభం భీమ మగ్రానీకం మహాబలాః, కపిసింహాః ప్రకర్షంతు శతశోఽథ సహస్రశః. ౧౫. గజశ్చ గిరిసంకాశో గవయశ్చ మహాబలః, గవాక్షశ్చాగ్రతో యాంతు గవాం దృప్తా ఇవర్షభాః. ౧౬. యాతు వానరవాహిన్యా వానరః ప్లవతాం వరః, పాలయ న్దక్షిణం పార్శ్వ మృషభో వానరర్షభః. ౧౭. గంధహస్తీవ దుర్ధర్ష స్తరస్వీ గంధమాదనః, యాతు వానరవాహిన్యా స్సవ్యం పార్శ్వ మధిష్ఠితః. ౧౮. యాస్యామి బలమధ్యేఽహం బలౌఘ మభిహర్షయన్, అధిరుహ్య హనూమంత మైరావత మివేశ్వరః. ౧౯. అంగదే నైష సంయాతు లక్ష్మణ శ్చాంతకోపమః, సార్వభౌమేన భూతేశో ద్రవిణాధిపతి ర్యథా. ౨౦. జాంబవాంశ్చ సుషేణశ్చ వేగదర్శీ

మాహ — యదితి. యత్కించి ద్బలం ఫల్గు అసారం-తత్ అత్రైవ కిష్కింధాయా మేవ-ఉపయుజ్యతాం స్థాప్యతాం-కించి దిత్యనేన తాదృశం బల మత్ర దుర్లభ మితి సూచితం-అత్ర యుక్తం వక్తి-ఏత దితి-ఏతత్ ఘోరం కృత్యం విక్రమేణ ప్రయుధ్యతాం-అర్ష శ్శతృ ప్రత్యయః విక్రమేణ శక్త్యా-యే యుధ్యంతే తేషా మేవ నాన్యేషా మిత్యర్థః. 'విక్రమే ణోపయుజ్యతా' మితి పాఠే-విక్రమే ణోపయుజ్యమానానాం-విక్రమయుక్తానా మిత్యర్థః - క్రియాపదత్వే సంప్రధారణాయాంలో డ్వేదితవ్యః. ౧౪. అథ 'యతశ్చ బల మాశంకీ తతో విస్తారయే ద్బల' మిత్యుక్తరీత్యా బహవో బలినోఽగ్రే సేనాం కర్షంత్విత్యాహ — సాగరేతి సాగరౌఘనిభం-సాగరస్య ప్రవాహో యది భవే త్తత్తుల్య మిత్యర్థః-శతశోఽథ సహస్రశః-శతశ స్సహస్రశశ్చ సంఘీభూయేత్యర్థః. ౧౫. 'అథ సేనాబలాధ్యక్షౌ సర్వదిక్షు నివేశయే' దిత్యుక్తరీత్యా నివేశయతి-గజ ఇతి గవా మితి - గవామగ్రే దృప్తాః వృషభా ఇవేతి సంబంధః. ౧౬. యా త్వితి. దక్షిణం పశ్చిమపార్శ్వ మిత్యర్థః-యత శ్చ భయ మాశంకితాం ప్రాచీం పరికల్పయే దితి కామందకోక్తేః, ప్లవతాం వానరాణాం. ౧౭ గంధేతి గంధహస్తీ మత్తగజః తరస్వీ బలవాన్-సవ్యం ప్రాచీభాగం-అధిష్ఠితః అధిష్ఠాతా-కర్తరి క్తః. ౧౮ యాస్యామీతి. మధ్యమగమనప్రయోజన మాహ-అభిహర్షయన్నితి - 'ప్రహర్షయే ద్బలం వ్యూహ్యే' త్యుక్తేః. ఈశ్వరః ఇంద్రః తథైవౌచిత్యాత్-'గవాం పతి మివేశ్వర' ఇతి వా పాఠః. ౧౯ అంగదేనేతి అంగదేన సంయాతు అంగద మారుహ్య సంయాత్విత్యర్థః-సార్వభౌమేన ఉత్తరదిగ్గజేన-భూతేశః యక్షేశః-ద్రవిణాధిపతిః ధనాధిపతిః-అత్ర త్వం చ శిబికా మారుహ్య ఆవాభ్యా మాగచ్ఛేతి సిద్ధం. ౨౦. జాంబవానితి. ఋక్షరాజః జాంబవ ద్భాగితా-కుక్షిం పశ్చాద్భాగం-జాంబవాన్ సుషేణః వేగదర్శీ చేతి తే త్రయః-మహాసత్వాః ఋక్షరాజ

యుజ్యతాం కిష్కింధాయా మేవ స్థాప్యతాం-అత్ర హేతు మాహ — ఏత దితి. ఘోరం భయావహం-నః ఏత ద్యుద్ధరూపం కృత్యం-విక్రమేణ ప్రయుజ్యతాం విక్రమేణ ప్రయుజ్యమానానాం-విక్రమేణ యుక్తానా మితి నాన్యేషా మిత్యర్థః - 'విక్రమేణ ప్రయుధ్యతా' మితి పాఠే-విక్రమేణ శక్త్యా యే యుధ్యంతే తేషా మేవ ఏత ద్యుద్ధరూపం కృత్యం నాన్యేషా మిత్యర్థః. ౧౪—౧౭ గంధేతి. యస్య మదగంధా దితరే హస్తినో ద్రవంతి స గంధహస్తీ ౧౮. యాస్యామీతి ఈశ్వరః ఇంద్రః, ౧౯. అంగదేనేతి. సార్వభౌమేన ఉత్తరదిగ్గజేన - భూతేశో యక్షేశః. ౨౦. జాంబవానితి. అస్య

చ వానరః, ఋక్షరాజో మహాసత్త్వః కుక్షిం రక్షంతు తే త్రయః. ౨౧. రాఘవస్య వచః శ్రుత్వా సుగ్రీవో వాహినీపతిః, వ్యాదిదేశ మహావీర్యాన్ వానరాన్వానరర్షభః ౨౨. తే వానరగణా స్సర్వే సముత్పత్య యుయుత్సవః, గుహాభ్య శ్శిఖరేభ్య శ్చ ఆశు పుప్లువిరే తదా. ౨౩. తతో వానరరాజేన లక్ష్మణేన చ పూజితః, జగామ రామో ధర్మాత్మా ససైన్యో దక్షిణాం దిశం. ౨౪. శతై శ్శతసహస్రై శ్చ కోటీభి రయుతై రపి, వారణాభై శ్చ హరిభి ర్యయౌ పరివృత స్తదా. ౨౫. తం యాంత మనుయాతి స్మ మహతీ హరివాహినీ ౨౬. దృష్టాః ప్రముదితా స్సర్వే సుగ్రీవే ణాభిపాలితాః. ఆప్లవంతః ప్లవంత శ్చ గర్జంత శ్చ ప్లవంగమాః, క్ష్వేళంతో ధావమానా స్తే జగ్ము రేవ దక్షిణాం దిశం భక్షయంత స్సుగంధీని మధూని చ ఫలాని చ, ఉద్వహంతో మహావృక్షా న్మంజరీపుంజధారిణః ౨౮. అన్యోన్యం సహసా దృప్తా నిర్వహంతి క్షిపంతి చ, పతత శ్చాక్షిపం త్యన్యే పాతయం త్యపరే పరాన్. ౨౯. రావణో నో నిహంతవ్య స్సర్వే చ రజనీచరాః ఇతి గర్జంతి హరయో రాఘవస్య సమీపతః. ౩౦. పురస్తా దృషభో వీరో నీలః కుముద ఏవ చ.

శ్చ కుక్షిం రక్షం త్విత్యన్వయః. ౨౧ రాఘవ స్యేతి, వ్యాదిదేశ రామోక్తం సర్వం కురుతే త్యాజ్ఞాపయామాస ౨౨. తత ఇతి. పుప్లువిరే ప్లుతగతించక్రిరే. ౨౩ తత ఇతి. పూజితః - పురస్కృత ఇత్యర్థః ధర్మాత్మానీతిరూపధర్మజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౨౪. శతై రితి యయౌ రామ ఇతి శేషః. ౨౫. త మితి. హరివాహినీ పూర్వోక్తప్రబలవానరభిన్నా. ౨౬ గచ్ఛతా మవస్థావిశేషాన్ దర్శయతి - దృప్తా ఇత్యాదినా. దృప్తాః గర్వితాః - ఆప్లవంతః - మండలాకారం భ్రమంత ఇత్యర్థః - గర్జంతః మేఘధ్వనిం కుర్వంతః - ఘనగర్జిత మితి ప్రసిద్ధిః - క్ష్వేళంతః సింహనాదం కుర్వంతః - "క్ష్వేళా తు సింహనాద స్స్యా" దిత్యమరః, నినదంతః అవ్యక్తం శబ్దాయమానాః - 'ణద అవ్యక్తే శబ్ద' ఇతిధాతుః - భక్షయంతః పిబంతః - ఉద్వహంతః విలాసార్థం హస్తే ధారయంతః. ౨౮. అన్యోన్య మితి. సహసా తరసా నిర్వహంతి ఉద్వహంతి - క్షిపంతి పాతయంతి - అన్యే పతంత స్సంతః - పరాన్ పాతయిత్రూన్ - ఆక్షిపంతి - ప్రతికారకరణాసామర్థ్యేన పరిభాషణం కుర్వంతీ త్యర్థః - అపరే శక్తాః - పరాన్ పాతయిత్రూన్ - పాతయంతి. ౨౯. రావణ ఇతి. నః - అస్మాభి రిత్యర్థః ౩౦. పురస్తాదితి. అత్ర పూర్వం రామేణ మార్గరక్షణాయ యే నీలాదయో నియుక్తాః తతోఽన్యే కుముదా దయ స్తు రామభక్త్యుత్సాహేన స్వయ మేవ ప్రవృత్తా ఇతి జ్ఞేయం. ఋషభో దక్షిణపార్శ్వరక్షణాయ

విశేషణం ఋక్షరాజ ఇతి ౨౧—౨౫ తం యాంత మిత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౨౬. ఆప్లవంత ఇత్యాది. ఆప్లవంతః ఆసమంతాత్ ప్లవమానాః - దూరం పతంత ఇత్యర్థః. ప్లవంతః కేవలం లంఘయంతః క్ష్వేళంతః సింహనాదాన్ కుర్వంతః 'క్ష్వేళా తు సింహనాద స్స్యా' దితి నిఘంటుః - ఉద్వహంతః జగ్ము రిత్యన్వయః ౨౮. అన్యోన్య మితి సహసా బలేన నిర్వహంతి ఉద్వహంతి. ౨౯—౩౦ పురస్తా దిత్యాది అత్ర మార్గశోధకత్వేన కుముదఋషభయో రుపాదానాత్ - ప్రాగపి నీలేన సహైతావపి మార్గశోధనే నియుక్తా వితి మంతవ్యం - అత్ర ఋషభశబ్దేన దక్షిణ

పంథానం శోధయంతి స్మ వానరై ర్బహుభి స్సహ. ౩౧. మధ్యే తు రాజా సుగ్రీవో రామో లక్ష్మణ ఏవ చ, బహుభి ర్బలిభి ర్భీమై ర్వృతా శ్శత్రునిబర్హణాః. ౩౨. హరి శ్శతవలి ర్వీరః కోటీభి ర్దశభి ర్వృతః, సర్వా మేకో హ్యవష్టభ్య రరక్ష హరి వాహినీం. ౩౩ కోటీశతపరీవారః కేసరీ పనసో గజః, అర్క శ్చాతిబలః పార్శ్వ మేకం తస్యాభిరక్షతి ౩౪ సుషేణో జాంబవాం శ్చైవ ఋక్షై శ్చ బహుభి ర్వృతౌ, సుగ్రీవం పురతః కృత్వా జఘనం సంరరక్షతుః. ౩౫ తేషాం సేనాపతి ర్వీరో నీలో వానరపుంగవః, సంపత న్పతతాం శ్రేష్ఠ స్తద్బలం పర్యపాలయత్. ౩౬. దరీముఖః ప్రజంఘ శ్చ రంభోఽథ రభసః కపిః, సర్వత శ్చయయు ర్వీరా స్త్వరయంతః ప్లవంగమాన్ ౩౭. ఏవం తే హరిశార్దూలా గచ్ఛంతో బలదర్పితాః, అపశ్యం స్తే గిరిశ్రేష్ఠం సహ్యం ద్రుమలతాయుతం సరాంసి చ సుఫుల్లాని తటాకాని వనాని చ, ౩౮ రామస్య శాసనం జ్ఞాత్వా భీమకోపస్య భీతవత్. వర్జయ న్నగరాభ్యాశాం స్తథా జనపదా నపి సాగరౌఘనిభం భీమం తద్వానరబలం మహత్. ఉత్ససర్ప మహాఘోషం భీమఘోష ఇవార్ణవః, ౪౦. తస్య దాశరథేః పార్శ్వే శూరా స్తే కపికుంజరాః తూర్ణ మాపుప్లువు స్సర్వే సదశ్వా ఇవ చోదితాః, ౪౧ కపిభ్యా మూ

నియుక్తో భక్త్యా పరాక్రమాతిశయేన చ అత్రాపి రక్షణం కృతవా నితి జ్ఞేయం. ౩౧. మధ్యే త్వితి. జగ్ము రితి శేషః. ౩౨ హరి రితి అవష్టభ్య అధిష్ఠాయ. ౩౩ కోటీతి గజస్యాగ్రభాగనియుక్త స్యాపి పార్శ్వరక్షణం భక్త్యతిశయాత్ అత్ర కార్యకరణా త్కేసర్యాదయ శ్చ పూర్వం నియుక్తా ఏవే త్యాహుః - అత్ర పూర్వనియుక్తానాం గంధమాదనాదీనా ము ప్యుపలక్షణం - ఏకం పార్శ్వం సవ్యం పార్శ్వం - అభిరక్షతీ త్యస్య ప్రత్యేక మభిసంబంధః - వ్యత్యయేన లట్. ౩౪. సుషేణ ఇతి. ఋక్షైరావృతత్వం జాంబవత ఏవ - తత్సంబంధాత్ సుషేణస్యాపి - జఘనం పశ్చాద్భాగం. ౩౫. తేషా మితి. సంపతన్ మార్గశోధనాయ పురో గచ్ఛ న్నపి పర్యపాలయత్ - సేనాపతిత్వాత్ సర్వతో రరక్షే త్యర్థః. ౩౬. దరీముఖ ఇతి స్పష్టం ౩౭. ఏవ మిత్యాది అపశ్యన్ దూరా దితి శేషః - సుఫుల్లాని సుఫుల్లపద్మకల్హారాణి ౩౮. రామస్యేత్యాది భీతవత్ భీతం - కర్తరి క్తప్రత్యయః - వర్జయత్ దూరతః పరిహరత్ - ఉత్ససర్ప జగామేతి సంబంధః- సాగరౌఘనిభ మితి విపులతాయాం సామ్యం - భీమఘోష ఇవార్ణవ ఇతి ఘోషే. ౪౦ తస్యేతి. దాశరథేః పార్శ్వ ఇతి తన్ముఖోల్లాసాయేతి భావః. ౪౧. కపిభ్యా మితి. హనుమదంగదాభ్యా మూహ్యమానౌ రామలక్ష్మణౌ - మహాగ్రహాభ్యాం శుక్రబృహస్పతిభ్యాం - సంస్పృష్టౌ సంయుక్తౌ - చంద్రసూర్యా వివ శుశుభాతే - అత్ర

పార్శ్వనియుక్తా వృషభా దన్య ఉచ్యతే. ౩౧. మధ్య ఇతి బహుభి ర్వృతా జగ్ము రితి శేషః ౩౨—౩౩. కోటీతి. గజః పూర్వభాగనియుక్తా దన్యః పార్శ్వ మేకం పశ్చాద్భాగం ఋషభగంధమాదనయోః పూర్వమేవ దక్షిణసవ్యపార్శ్వయో ర్వినియోగాత్ - తస్య బలస్య అభిరక్షతి అభ్యరక్షత్. ౩౪ సుషేణ ఇత్యాదినా జాంబవదాదీనాం పూర్వం కుక్షిరక్షణే నియుక్తత్వాత్ - సుగ్రీవం పురతః కృత్వా జఘనం సంరరక్షతు రితి - అస్య సుగ్రీవస్య పృష్ఠతః కుక్షిం పశ్చిమభాగం రరక్షతు రిత్యర్థః. ౩౫, తేషా మితి నీలః పురోమార్గశోధక స్సన్నపి ప్లవనవేగాతిశయవత్తయా పరితః సర్వతో రరక్షే త్యర్థః. ౩౭. ఏవ మిత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ౩౮. రామస్యేతి. భీతవత్ భీతార్హం.

హ్యమానౌ తౌ శుశుభాతే నరోత్తమౌ. మహద్భ్యా మివ సంస్పృష్టౌ గ్రహాభ్యాం చంద్రభాస్కరౌ. ౪౨౹. తతో వానరరాజేన లక్ష్మణేన చ పూజితః జగామ రామో ధర్మాత్మా ససైన్యో దక్షిణాం దిశం.౪౩౹ త మంగదగతో రామం లక్ష్మణ శ్శుభయా గిరా. ఉవాచ పరిపూర్ణార్థః స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్, ౪౪౹ హృతా మవాప్య వై దేహీం క్షిప్రం హత్వా చ రావణం సమృద్ధార్థ స్సమృద్ధార్థా మయోధ్యాం ప్రతి యాస్యసి. ౪౫౹. మహాంతి చ నిమిత్తాని దివి భూమౌ చ రాఘవ. శుభాని తవ పశ్యామి సర్వాణ్యే వార్థసిద్ధయే. ౪౬౹. అనువాతి శుభో వాయు స్సేనాం మృదుహిత స్సుఖః, పూర్ణవల్గుస్వరా శ్చేమే ప్రవదంతి మృగద్విజాః, ౪౭౹. ప్రసన్నాశ్చ దిశ స్సర్వా విమల శ్చ దివాకరః, ఉశనాశ్చ ప్రసన్నార్చి

ఉపమానే చతుర్గ్రహసంయోగస్య బహుజనవినాశహేతుత్వాత్ - హనుమదంగదాభ్యాం రామలక్ష్మణయోగస్య మహాసేనావినాశకత్వం గమ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః - సంస్పృష్టపదేనహనుమదంగదయో ర్లాఘవాతిశయకథనాత్ పదగతవస్తునా వస్తుధ్వనిః. *రామౌ 'గ్రహాభ్యాం చంద్రభాస్కరా' వితి పాఠః. ౪౨౹. పున స్సుదూరగమనసూచనా యాహ—తత ఇతి-స్పష్టం. ౪౩౹ తమితి పరిపూర్ణార్థః పరిపూర్ణమనోరథః స్మృతిమాన్ నిమిత్తశాస్త్రార్థస్మరణవాన్ - ప్రతిభానవాన్ తాత్కాలికబుద్ధిమాన్. ౪౪౹ వక్ష్యమాణనిమిత్తశ్రవణే శ్రద్ధా ముత్పాదయితుం ప్రథమం తత్ఫలం దర్శయతి - హృతా మితి. రావణం హత్వా వై దేహీ మవాప్స్యసీతి క్రమః ౪౫౹ కుతోఽయం నిశ్చయ ఇత్యత్రాహ—మహాంతీతి. మహాంతి దుర్లభాని - దివిభూమౌచ యాని శుభాని నిమిత్తాని సర్వాణి తవార్థసిద్ధయే పశ్యామి - అర్థసిద్ధికరాణి పశ్యామీ త్యర్థః. ౪౬౹ అనువాతీతి సుఖః సుఖకరః - శీత ఇత్యర్థః - మృదు హితః - మృదుః మార్దవః హితః యుక్తః - అనుకూల ఇత్యర్థః - శుభః భావిశుభసూచకః - వాయుః - సేనాం అనువాతి అనుసృత్య వాతి - పూర్ణవల్గుస్వరాః అన్యూనాపరుషస్వరా స్సంతః ప్రవదంతి ౪౭౹. భౌమనిమిత్తా న్యుక్త్వా దివ్యనిమిత్తా న్యాహ—ప్రసన్నా ఇత్యాది. త్వా మనుగతః - తవానుకూలదిశి స్థిత ఇత్యర్థః, యద్వా అనుగతః పశ్చాద్భాగం గతః - పుర శ్శుక్రస్య యాత్రాసు ప్రతిషేధా దితి భావః - తథోక్తం జ్యౌతిషే-'ప్రతిశుక్రం ప్రతిబుధం ప్రతిభౌమం గతో నృపః,అపి శక్రేణ సదృశో హతసైన్యో నివర్తత'ఇతి.'ఉశనాశ్చ ప్రసన్నార్చి రనుత్వాం భార్గవో గత'ఇత్య నేనావతారకాలే జాతకఫలసూచనవ ద్రామస్యానుకూలం గోచారఫలం దర్శయతి - విపరీతఫలం రాక్షసానాం చ - తథాహి కిష్కింధాతః ఆగ్నేయదిగ్వర్తినీం లంకాం ప్రతి గచ్ఛతో రామస్యానుకూల శ్శుక్ర ఇత్యుచ్యతే -

---

౪౧౹. కపిభ్యా మిత్యాది. గ్రహాభ్యాం రాహుకేతుభ్యాం. ౪౩౹ తమితి స్మృతిమాన్ అనుభూతార్థావిస్మరణశీలః-ప్రతిభానవాన్ తత్కాలోచితప్రజ్ఞః. ౪౫౹ కుతోఽయం నిశ్చయ ఇత్యత్రాహ—మహాంతీతి. తవార్థసిద్ధయే కార్యసిద్ధయే ౪౬౹ నిమిత్తా న్యేవాహ—అనువాతీతి. శివః శుభసూచకః-అధ్వశ్రాంతిహరణాత్ హితశ్చ-సుఖః సుఖస్పర్శో వాయుః-మృదు 'మందం యథా తథా సేనా మనువాతి అనుసృత్య వాతి - మృదుహితసుఖపదైః క్రమేణ శైత్యమాంద్యసౌరభ్యా ణ్యుచ్యంతే ౪౭౹. భౌమానినిమిత్తా న్యుక్త్వాదివ్యాన్యాహ—ప్రసన్నా ఇత్యాది. ఉత్తరశ్లోక ప్రథమపాదోఽప్యుశనసో విశేషణం-బ్రహ్మరాశిః వేదానాంరాశిభూతః అధీతసర్వవేద ఇత్యర్థః అత ఏవ విశుద్ధః ఉశనా శ్చ త్వామనుగతః-అనేన ప్రతిశుక్రతా నాస్తీత్యుక్తం-బ్రహ్మరాశి రిత్యస్య పాదస్య పూర్వశేషం విహాయాన్యోఽర్థ ఉచ్యతే బ్రహ్మరాశి రిత్యత్ర బ్రహ్మరాశిశబ్దేన 'తత్రాసతే మహాత్మానఋషయో యేఽగ్నిహోత్రిణః

రనుత్వాం భార్గవో గతః, బ్రహ్మరాశి ర్విశుద్ధ శ్చ సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః. అర్చిష్మంతః

సూర్యస్థరాశేః పురోరాశిస్థో హి భవతి శుక్రః- సూర్యశ్చ తదానీం మీనస్థః- 'ఉత్తరాఫల్గునీ హ్య' ద్యేతి ప్రయాణదినకథనాత్ ఫాల్గునపౌర్ణమాస్యాం హి రామస్య దండయాత్రేతి పూర్వ ముక్తం తథా చ శుక్రో మేషస్థః - అతో రామస్య కర్కటరాశే ర్మేషో హి దశమోఽనుకూలః. పూర్వోక్తదిగ్వర్తినీం లంకాం ప్రతి గచ్ఛతో రామస్య పశ్చాత్ స్థితత్వా చ్చ శుక్రోఽనుకూల యేవ శుక్రానుకూల్యోక్తి ర్బృహస్పత్యాద్యానుకూల్యోపలక్షణం. సహ్యవతారకాలే కర్కటకస్థః - తదపేక్షయాఽష్టత్రింశద్వర్షం యుద్ధయాత్రాకాలః - తథా చ త్రిరావృత్త్యా షట్త్రింశద్వర్షేషు గతేషు రామస్యాష్టత్రింశద్వర్షే యుద్ధారంభే గురో స్సింహస్థితిస్సిద్ధా గురుద్వితీయతా రామస్యానుకూలా. శనిశ్చావతారకాలే తులావర్గోత్తమస్థః. ద్వితీయావృత్త్యా తులావృశ్చికయోః పంచవర్షేణ గతయోస్సార్ధవర్షద్వయేనాతీతేన ధను రతీత్య తిదానీం మకరస్థితియోగ్యోఽపి కథంచి ద్ధనుర్వర్గోత్తమస్థ ఏవ శనిః. రాహుస్తు అవతారకాలే సింహస్థః. తతోఽష్టత్రింశద్వర్షే ఽస్మిన్ కటకస్థితియోగ్యో ఽప్యతిచారాదిభి ర్మిథునస్థః. తత్సప్తమే ధనుషి కేతుః. ఉక్తం చాత్రాపి—'మూలం మూలవతాస్పృష్టో ధూప్యతే ధూమకేతు' నేతి.ధూమాకారః కేతు ర్ధూమకేతుః - తథా చ ధనుషి శనికేతూ రామస్య షష్ఠస్థా వనుకూలౌ - అంగారస్తు రామరావణయుద్ధప్రసంగే—'ఆక్రమ్యాంగారక స్తస్థౌ విశాఖే అపి చాంబర' ఇత్యుక్త్యా విశాఖాచతుర్థపాదే వృశ్చికరాశౌ తిష్ఠతి. రామస్య పంచమాంగారకత్వఫల మిదం, యదేత ద్బ్రహ్మాస్త్రబంధరుధిరమోహాది. బుధస్య ప్రతిమాసం రోహిణీస్థత్వయోగేఽపి - రామరావణయుద్ధప్రసంగే—'ప్రాజాపత్యంచ నక్షత్రం రోహిణీం శశినః ప్రియాం, సమాక్రమ్య బుధ స్తస్థౌ ప్రజానామశుభావహ' ఇత్యుక్తం ప్రజానా మశుభావహత్వ మతిచారవశా దేవ. సచ రామస్య దశమస్థోఽనుకూలః. చంద్రశ్చ ఉత్తరఫల్గునీస్థత్వాత్ కన్యాస్థః అత స్సతృతీయచంద్రో రామస్యానుకూలః. సూర్యో నవమస్థో రామస్యానుకూలః. రాహు స్తు మిథునస్థత్వాద్ద్వాదశస్థ ఇతి కించి ద్బాధకః రాక్షసానా మిదం సర్వం విపరీతం, తథా హి—రాక్షసానాంహినక్షత్రం మూలం తథా చ ధనూరాశిః-తదపేక్షయా పంచమస్థ శ్శుక్రః ప్రతికూలః.జన్మరాశిస్థౌ శనికేతూ చ ప్రతికూలౌ. రాహుస్తు సప్తమస్థః కించి దనుకూలః. ద్వాదశస్థోఽంగారకశ్చ ప్రతికూలః. గురు స్తు నవమస్థోఽనుకూలః. చతుర్థస్థ స్సూర్యః పంచమస్థో బుధశ్చ నానుకూలౌ. దశమస్థచంద్రః కించి దనుకూలః. ఏవం ప్రాయేణ గ్రహగోచారఫలం రాక్షసానాం విపరీత మేవేతి. బ్రహ్మరాశిః, అధీతసర్వవేద ఇత్యర్థః. విశుద్ధః పాపగ్రహా సంయుక్తః- ఇదం ద్వయ మపి భార్గవవిశేషణం. పరమర్షయః సప్తర్షయః-దక్షిణాందిశంప్రతి

'భూతారంభకృతం బ్రహ్మశంసంతో ఋత్విగుద్యతాః - ప్రారంభంతే లోకకామా స్తేషాం పంథా స్సదక్షిణ' ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణోక్తాః పితృయాణమార్గస్థాలోకాభివృద్ధికామా మహర్షయః ఉచ్యంతే- తేషాంరాశిః సంఘః - విశుద్ధః - ప్రసన్నః పరమర్షయః సప్తర్షయః ధ్రువం ఔత్తానపాదిం ప్రదక్షిణంయథాతథాఆవర్తమానా ఇతిశేషః-ప్రకాశంతఇతిసంబంధః- సప్తర్షిసన్నివేశప్రకారస్తు 'పూర్వభాగేతుభగవాన్మరీచిరుపరిస్థితః,వసిష్ఠశ్చసభార్యోఽస్మాత్ పురస్తాదంగిరామునిఃతతోఽత్రి స్తస్యచాసన్నః పులస్త్యఃపులహఃక్రతు'రితి *తిలకం భార్గవోభృగుపుత్రః-ఉశనాశుక్రోఽపిప్రసన్నార్చిస్త్వామనుగతః- శుక్రమాధ్యంనాస్తీత్యుక్తంభవతి-యత్తుపురశ్శుక్రాభావోధ్వనితఇతితన్న-దక్షిణోత్తరగంతౄణాంకదాపిపురశ్శుక్రప్రసక్తేరభావాత్ - బ్రహ్మరాశిర్ధ్రువః- బ్రహ్మణాంసప్తర్షీణాంరాశిఃపుంజీభావోయస్మిన్సతథా - తస్మాద్విశుద్ధోఽభ్రాదిమాలిన్యరహితః - తత్పుంజీభావమేవవర్ణయతి - శుద్ధాఅభ్రాదిహీనాః -

ప్రకాశంతే ధ్రువం సర్వే ప్రదక్షిణం, ౨౯॥ త్రిశంకు ర్విమలో భాతి రాజర్షి స్సపు రోహితః. పితామహవరోఽస్మాక మిక్ష్వాకూణాం మహాత్మనాం, ౩౦॥ విమలే చ ప్రకాశేతే విశాఖే నిరుపద్రవే నక్షత్రవర మస్మాక మిక్ష్వాకూణాం మహాత్మనాం. ౩౧॥ నైరృతం నైరృతానాం చ నక్షత్ర మభిపీడ్యతే. మూలో మూలవతా స్పృష్టో ధూప్యతే ధూమకేతునా. ౩౨॥ సర్వం చైత ద్వినాశాయ రాక్షసానా ముపస్థితం. కాలే కాలగృహీతానాం నక్షత్రం గ్రహపీడితం. ౩౩॥ ప్రసన్నా స్సురసా శ్చాపో వనాని

గతాః-ప్రదక్షిణం-తిష్ఠద్ధ్రువప్రభృతిత్వా త్సాధుః-ఆవర్తమానా ఇతి శేషః. ౨౯॥ త్రిశంకు రితి-పురోహితః విశ్వామిత్రః- 'సృజన్ దక్షిణమార్గస్థాన్ సప్తర్షీ నపరాన్ పున' రితి బాలకాండోక్తరీత్యా విశ్వామిత్రసృష్టసప్తర్ష్యంతర్గతవసిష్ఠో వా - పితామహవరః పితామహేషు కూటస్థేషు శ్రేష్ఠః - ఇక్ష్వాకూణాం ప్రధానకూటస్థ ఇత్యర్థః. ౩౦॥ విమలేచేతి నిరుపప్లవేక్రూరగ్రహానాక్రాంతే - విశాఖే ఇతి ద్వివచనం నక్షత్రద్వయాత్మకత్వాత్ - విశాఖాఖ్యంనక్షత్రవరమిత్యర్థః - విశాఖాయా ఇక్ష్వాకునక్షత్రత్వం జ్యోతిషదర్పణే దర్శితం అశ్విన్యాంయదికేతురిత్యారభ్య ఇక్ష్వాకుకులనాథస్తుహన్యతేయదిభవేద్విశాఖాస్థస్త్వితి ౩౧॥ స్వానుకూల్యముక్త్వాపరప్రాతికూల్యమాహ— నైరృతమితి. నైరృతం నైరృతదైవతం - నైరృతానాంరాక్షసానాం- కింతన్నైరృతంతస్యపీడాకేనేత్యాకాంక్షాయామాహ— మూలఇతి - మూలవతాఅంతికవతా - 'మూలంవశీకృతౌస్వీయేశీర్షేతారాంతికాది'ష్వితివైజయంతీ, తేన ధూమకేతునాస్పృష్టోమూలఃమూలానక్షత్రం - ధూప్యతేసంతాప్యతే - 'ధూపసంతాప' ఇతి ధాతుః. ౩౨॥ తతఃకిమిత్యత్రాహ—సర్వమితి. ఏతన్నక్షత్రపీడనమేవ - రాక్షసానాంవినాశాయసర్వం అశుభసూచకనిమిత్తజాతంసముపస్థితమిత్యర్థః తదేవోపపాదయతి—కాలఇతి. కాలగృహీతానాం మృత్యుగృహీతానాంనక్షత్రం - కాలేఅంతకాలే - గ్రహపీడితంభవతి. ౩౩॥ పునరపివిజయసూచకాన్యాహ—ప్రసన్నాఇత్యాదినా. ద్రుమాః యథర్తుకుసుమాఃఋతుమనతిక్రమ్యజాతానికుసుమానియేషాం తేతథోక్తాః - అకాలకుసుమోత్పత్తిర్హ్యుత్పాతః సఇదానీంనాస్తీత్యర్థః - తథోక్తంవరాహమిహిరేణ. 'శిశిరోష్ణానాంవిపర్యాసఃఫలపుష్పమకాలజం, అశోష్యాణాంవిశోషశ్చఫలంషాణ్మాసికంభవే'దితి.

శుద్ధంధ్రువంప్రదక్షిణంకుర్వాణాఅర్చిష్మంతఃప్రశస్తార్చిషోభూత్వాప్రకాశంతే ౨౯॥ త్రిశంకురితి. సపురోహితఃసవసిష్ఠః.'సృజన్దక్షిణమార్గస్థాన్సప్తర్షీనపరాన్పున'రిత్యుక్తవిశ్వామిత్రసృష్టసప్తర్షిమండలస్థవసిష్ఠేన సహితఇత్యర్థః- మేపితామహవరః పితామహశ్రేష్ఠః.* తిలకమ్. 'పితామహఃపురోఽస్మాక'మితి పాఠఇతికతకః ౩౦॥ విమలేచేతి. విమలేనిరుపద్రవే - అంగారకాదిదుష్టగ్రహాక్రమణరహితే '౩౧॥ నైరృతమితి. నైరృతంనైరృతదైవత్యం. కింతన్నక్షత్రంకేనవాపీడ్యతఇత్యాకాంక్షాయామాహ—మూల ఇతి. మూలవతాఅంతికవతా. 'మూలంవశీకృతే స్వీయేశీర్షేతారాంతికాది'ష్వితివైజయంతీ - తేనసామీప్యవతాధూమకేతునా ఉత్పాతగ్రహేణస్పృష్టో మూలోమూలానక్షత్రం - ధూప్యతేసంతాప్యతే 'అగ్న్యుత్పాతౌధూమకేతూ' ఇత్యమరః ౩౨॥ తతఃకిమిత్యతఆహ—సర్వమితి కాలేఅంతకాలేప్రాప్తే- కాలగృహీతానాంమృత్యుగృహీతానాం-నక్షత్రంగ్రహపీడితంధూమకేతుగ్రహాసంతప్తంభవతీతియత్ - ఏతచ్చఏతత్ నైరృతనక్షత్రపీడనమేవరాక్షసానాం వినాశాయసర్వముపస్థితం-రాక్షసవినాశసూచకానైమిత్తికనిమిత్తజాతంసముపస్థితమిత్యర్థః - యద్వాఏతత్ నైరృతనక్షత్రపీడనం - సర్వంఅస్మత్కులనక్షత్రవిశాఖౌజ్జ్వల్యాదికంపూర్వోక్తంసర్వంచరాక్షసనాశాయోపస్థితమిత్యన్వయః ౩౩॥ పునరపివిజయ

ఫలవంతి చ ప్రవాం త్యభ్యధికం గంధాన్ యథర్తుకుసుమా ద్రుమాః, ౫౪½.
వ్యూఢాని కపిసైన్యాని ప్రకాశంతేఽధికం ప్రభో. దేవానా మివ సైన్యాని సంగ్రా
మే తారకామయే, ౫౫½. ఏవ మార్య సమీక్ష్యైతాన్ ప్రీతో భవితు మర్హసి.
ఇతి భ్రాతర మాశ్వాస్య హృష్ట స్సౌమిత్రి రబ్రవీత్, ౫౬½. అథావృత్య మహీం
కృత్స్నాం జగామ మహతీ చమూః. ఋక్షవానరశార్దూలై ర్నఖదంష్ట్రాయుధై ర్వృ
తా, ౫౭½. కరాగ్రై శ్చరణాగ్రై శ్చ వానరై రుత్థితం రజః. భీమ మంత ర్దధే లోకం
నివార్య సవితుః ప్రభాం, ౫౮½, సపర్వతవనాకాశాం దక్షిణాం హరివాహినీ. ఛా
దయంతీ యయౌ భీమా ద్యా మి వాంబుదసంతతిః, ౫౯½ ఉత్తరంత్యాం చ సేనా
యాం సతతం బహుయోజనం నదీస్రోతాంసి సర్వాణి సస్యందు ర్విపరీతవత్,
౬౦½ సరాంసి విమలాంభాంసి ద్రుమాకీర్ణాంశ్చ పర్వతాన్. సమాన్భూమిప్రదే
శాం శ్చ వనాని ఫలవంతి చ, మధ్యేన చ సమంతాచ్చ తిర్యక్చాధ శ్చ సాఽవిశత్.
౬౧. సమావృత్య మహీం కృత్స్నాం జగామ మహతీ చమూః, ౬౧½ తే హృష్ట

౫౪½ వ్యూఢానీతి. వ్యూఢాని కృతవ్యూహాని-తారకస్యతారకాసురస్య ఆమయోవధో యస్మిన్ సఃతారకామయః తస్మిన్-యద్వా—తారకామయాఃబృహస్పతిపత్న్యాః-ఆమయోమనోవ్యాధిః-యస్మిన్-తాదృశసంగ్రామసంజ్ఞేయం. తథోక్తం శ్రీవిష్ణుపురాణే—'ఏవంచతయోరతీవోగ్రస్సంగ్రామస్తారకానిమిత్తస్తారకామయో నామాభవ' దితి.౫౫½. ఏవమితి. ఆశ్వాస్యాబ్రవీత్ ఆశ్వాసనపూర్వకమబ్రవీత్. అనేనప్రథమసర్గాంతోక్తశ్లోకోఽనువృత్తఇతిజ్ఞాయతే. ౫౬½. పునరపిసేనాయాఃదూరగమనమాహ—అథేతి. ఋక్షవానరశార్దూలైః వానరశార్దూలైశ్చ-శార్దూలశబ్దశ్శ్రేష్ఠవాచీ. ౫౭½ కరాగ్రైరితి. అంతర్దధేఆచ్ఛాదయామాస. ౫౮½ సపర్వతేతి హరివాహినీదక్షిణాంమహీం అంబుదసంతతిర్ద్యామివఛాదయంతీయయావితిసంబంధః.౫౯½ ఉత్తరంత్యామితి. సతతంనిరంతరం-యథాభవతితథా-ఉత్తరంత్యాం విపరీతవత్ వైపరీత్యవత్ -భావప్రధానోనిర్దేశః బహుయోజనంచయథాభవతితథా-సస్యందుః. ౬౦½. సరాంసీత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః యథాయోగ్యంచ - సంబంధః. సరాంసిశీతళసలిలతయామధ్యేనావిశత్-పర్వతాన్ద్రుమాకీర్ణతయాతిర్యగావిశత్-సమాన్ భూమిప్రదేశాన్సమంతాదావిశత్-వనానిఫలవత్తయాఅధఆవిశత్. ౬౧. సమావృత్యేత్యర్ధం. ౬౧½.తఇత్యాది. మారుతరంహసఃవాయువేగాః-సమారో

సూచకాన్యాహ.—ప్రసన్నాఇతి. ౫౪½ వ్యూఢానీతి. తారకామయే-ఆమయశబ్దేనబాధకత్వాద్వధోలక్ష్యతే. తారకస్యతారకాసురస్యామయోవధోయస్మిన్ సతథోక్తఃతస్మిన్-యద్వా—తారకానామబృహస్పతిపత్నీ - తన్నిమిత్తత్వాత్ సంగ్రామస్యతారకామయఇతిసంజ్ఞా తథాహవిష్ణుపురాణే.—'ఏవంచతయోరతీవోగ్రఃసంగ్రామస్తారకానిమిత్తస్తారకామయోనామాభవ' దితి ౫౫½ ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణభ్రాతరమాశ్వాస్య - హేఆర్య ఏతాన్సమీక్ష్యప్రీతోభవితుమర్హసీతిసౌమిత్రిరబ్రవీదితి సంబంధః. ౫౬½—౫౭½. కరాగ్రై రితి అంతర్దధేఅంతర్ధాపయత్ ౫౯½ ఉత్తరంత్యామితి. బహుయోజనమితిక్రియావిశేషణం విపరీతవత్ వైపరీత్యవత్-బహుయోజనంయథాతథానదిప్రోతాంసి సస్యందురితి సంబంధః. ౬౦½. సరాంసీత్యాదిసార్ధమేకంవాక్యం. ౬౧. సమావృత్యేత్యర్ధమేకంవాక్యం.౬౧½ తఇతి,

మనస న్సర్వే జగ్ము ర్మారుతరంహసః. హరయో రాఘవస్యార్థే సమారోపితవిక్రమాః, హర్షవీర్యబలోద్రేకాన్ దర్శయంతః పరస్పరం. యౌవనోత్సుకజా న్దర్పాన్ వివిధాం శ్చక్రు రధ్వని, ౧౪॥ తత్ర కేచి ద్దుతం జగ్ము రుత్పేతు శ్చ తథాఽపరే. కేచి త్కిల కిలాం చక్రు ర్వానరా వనగోచరాః, ౧౫॥ ప్రాస్ఫోటయం శ్చ పుచ్ఛాని సన్నిజఘ్నుః పదాన్యపి. భుజా న్విక్షిప్య శైలాం శ్చ ద్రుమా నన్యే బభంజిరే. ౧౬॥ ఆరోహంత శ్చ శృంగాణి గిరీణాం గిరిగోచరాః. మహానాదా న్విముచంతి క్ష్వేళా మన్యే ప్రచక్రిరే, ౧౭॥ ఊరువేగై శ్చ మమృదు ర్లతాజాలా న్యనేకశః. జృంభమాణా శ్చ విక్రాంతా విచిక్రీడు శ్శిలాద్రుమైః, ౧౮॥ శతై శ్శతసహస్రైశ్చ కోటీభి శ్చ సహస్రశః. వానరాణాం తు ఘోరాణాం శ్రీమత్పరివృతా మహీ, ౧౯॥ సా స్మ యాతి దివారాత్రం మహతీ హరివాహినీ. హృష్టా ప్రముదితా సేనా సుగ్రీవేణాభిరక్షితా, ౨౦॥ వానరా స్త్వరితం యాంతి సర్వే యుద్ధాభినందినః. ప్రమోక్షయిషవ స్సీతాం ముహూర్తం క్వాఽపి నాసత, ౨౧॥ తతః పాదపసంబాధం నానామృగసమాయుతం. సహ్యపర్వత మాసేదు ర్మలయం చ మహీధరం. ౨౨॥ కాననాని విచిత్రాణి నదీప్రస్రవణాని చ పశ్య న్నతియయౌ రామ స్సహ్యస్య మలయస్య చ, ౨౩॥ వకుళాం స్తిలకాం శ్చూతా నశోకా న్సింధువారకాన్. కరవీరాం శ్చ తిమిశా న్భంజంతి స్మ ప్లవంగమాః, ౨౪॥ అంకోలాం శ్చ కరంజాం శ్చ ప్లక్షన్యగ్రోధతిందుకాన్. జంబూకా

పితవిక్రమాః - అభివృద్ధవిక్రమా ఇత్యర్థః. ఉద్రేకశబ్దోఽతిశయవాచీ - దర్పాన్ దర్పజవ్యాపారాన్. ౧౪॥ తాన్ వివృణోతి - తత్రేత్యాదినా. కిలకిలేతివానరశబ్దానుకరణం. ౧౫॥ ప్రాస్ఫోటయన్నితి. ప్రాస్ఫోటయన్ భూమావవాస్ఫాలయన్ సన్నిజఘ్నుః - భూమావితి శేషః. భుజానితి. భుజాన్ విక్షిప్య ప్రసార్య - ద్రుమాన్ శైలాంశ్చ బభంజిరే. ౧౬॥ ఆరోహంతఇతి గిరిగోచరాః గిరిచరాః - క్ష్వేళాం సింహనాదం. ౧౭॥ ఊరువేగైరితి. మమృదుః మర్దనంచక్రుః. ౧౮॥ శతైరితి. శ్రీమద్యథాభవతి తథా పరివృతా ఆసీదితి సంబంధః. ౧౯॥ సాస్మేతి. సేనా ఇనేనస్వామినా సహితా. * రామా స్వస్వస్వామియుక్తే త్యర్థః ౨౦॥ వానరా ఇతి. ప్రమోక్షయిషవః మోచయితు మిచ్ఛవః - సనిద్విర్వచనాభావ ఆర్షః - 'మోక్షనిరసన' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సన్. ౨౧॥ తతఇతి. తతః దివారాత్రాంతే. ౨౨॥ కాననానీతి. సహ్యస్య మలయస్య చ - కాననానీ త్యన్వయః. సహ్యమలయౌ నామ మార్గవర్తినౌ కౌచిత్పర్వతౌ. ౨౩॥ వకుళానితి. వకుళాన్ కేసరవృక్షాన్ - తిలకాన్ క్షురకవృక్షాన్ - చూతాః ప్రసిద్ధాః అశోకాశ్చ - సింధువారకాన్ నిర్గుండీవృక్షాన్ - కరవీరాః ప్రసిద్ధాః - తిమిశాన్ నేమివృక్షాన్. ౨౪. అంకోలానిత్యాది. అంకోలాన్ నికోచకవృక్షాన్ - కరంజాన్ నక్తమాలవృక్షాన్ - ప్లక్షాన్ జటీవృక్షాన్ - న్యగ్రోధాన్ వటాన్ - తిందుకాన్ స్ఫూర్జకవృక్షాన్ - జంబూకామలకాః ప్రసి

అనాధ్యమపి సాహసవశాత్ సాధయిష్యామ ఇతి సమారోపితవిక్రమాః. ౧౫॥ పాణిస్ఫోటయన్ పుచ్ఛాని భూమావతాడయన్ - విక్షిప్య ప్రసార్య ౧౯॥ సాస్మేతి సేనా - ఇనేనస్వామినా సహితా. ౨౦॥—౨౧॥ తత ఇతి. 'సహ్యపర్వతమాసేదుర్మలయం చ మహీధర' మితిపాఠః. ౨౨॥—౨౩॥ చంపకానీత్యాది. తిలకాన్ (బండిగురుగింద) సింధువారాన్ (తెల్లవావిలి) తిమిశాన్ (నెమ్మిచెట్టు) కరంజాన్ (క్రానుగు) తిందు

మలకా న్నీపాన్ భంజంతి స్మ ప్లవంగమాః, ౭౫½. ప్రస్తరేషు చ రమ్యేషు వివిధాః కాననద్రుమాః వాయువేగప్రచలితాః పుష్పై రవకిరంతి తాన్, ౭౬½. మారుత స్సుఖసంస్పర్శో వాతి చందనశీతళః. షట్పదై రనుకూజద్భి ర్వనేషు మధుగంధిషు, ౭౭½. అధికం శైలరాజ స్తు ధాతుభి స్సువిభూషితః ౭౮ ధాతుభ్యః ప్రసృతో రేణు ర్వాయువేగవిఘట్టితః, సుమహద్వానరానీకం ఛాదయామాస పర్వతః. ౭౯. గిరిప్రస్థేషు రమ్యేషు సర్వత స్సంప్రపుష్పితాః, కేతక్య స్సింధువారా శ్చ వాసంత్య శ్చ మనోరమాః. ౮౦. మాధవ్యో గంధపూర్ణా శ్చ కుందగుల్మా శ్చ పుష్పితాః, చిరిబిల్వా మధూకా శ్చ వకుళాః ప్రియకా స్తథా. ౮౧. స్ఫూర్జకా స్తిలకా శ్చై వ నాగవృక్షా శ్చ పుష్పితాః, చూతాః పాటలయ శ్చైవ కోవిదారా శ్చ పుష్పితాః. ముచుళిందార్జునా శ్చైవ శింశుపాః కుటజా స్తథా, ధవా శ్శాల్మలయ శ్చైవ రక్తాః కురవకా స్తథా. హింతాలా స్తిమిశా శ్చైవ చూర్ణకా దీపకా స్తథా, నీరాశోకా శ్చ వరణా అంకోలాః పద్మకా స్తథా ౮౨. ప్లవమానైః ప్లవంగై స్తు సర్వే పర్యాకులీ కృతాః, ౮౨½ వాప్య స్తస్మిన్ గిరౌ శీతాః పల్వలాని తథైవ చ. చక్రవాకానుచరితాః కారండవనిషేవితాః, ప్లవైః క్రౌంచై శ్చ సంకీర్ణా వరాహమృగ

ధ్రాః - నీపాఃకదంబాః. ౭౫½. ప్రస్తరే ష్వితి. ప్రస్తరేషుశిలాసు-స్థితా ఇతి శేషః వాయువేగః వానరసేనా వేగజవాయువేగః ౭౬½--౭౭½. వానరాణాంధాతురేణుభూషితత్వం వక్తుంపర్వతస్యధాతుమత్తామాహ—అధికమితి అర్ధమేకంవాక్యం. శైలరాజఃసహ్యః. ౭౮ ధాతుభ్య ఇతి. విఘట్టితఃఉత్థాపితః. ౭౯. గిరిప్రస్థేత్యాదిసార్ధపంచశ్లోక్యేకాన్వయా. పుష్పితా ఇత్యేత త్సర్వ విశేషణం-అత స్తస్యబహుళః ప్రయోగః - వసంతేపుష్ప్యంతీతివాసంత్యః - ఇదంమాధవీవిశేషణం 'కాలాత్సాధుపుష్ప్యత్పచ్యమానేష్విత్యణ్' - గంధైఃపూర్ణాః గంధపూర్ణాః - కుందాః - చిరిబిల్వాఃనక్తమాలాః - మధూకాః గుడపుష్పాః - వంజుళాఃవానీరాః - ప్రియకాఃబంధూకాః - స్ఫూర్జకాః తిందుకవృక్షాః - నాగవృక్షాఃనాగకేసరాః - పాటలయఃపాటలాః - కోవిదారాఃచమరకాః - ముచుళిందాఃఖర్జూరవిశేషాః- అర్జునాఃకకుభాః - శింశుపాఃపిచ్ఛిలాః - కుటజాఃజయవృక్షాః - ధవాఃధుంధురవృక్షాః - శాల్మలయఃమోచాః - 'పిచ్ఛిలాపూరణీమోచాచిరాయుశ్శాల్మలిర్ద్వయో' రిత్యమరః. హింతాలాః తాలవిశేషాః - చూర్ణకాఃఆమలకవిశేషాః - నీపకాః కదంబాః - వరణాః వారుణాః - పద్మకాః సుగంధిపుష్పావృక్షవిశేషాః - ఏవంభూతావృక్షాః - ప్లవమానైఃప్లవంగైఃపర్యాకులీకృతా ఇత్యన్వయః ౮౨½.

కాన్ (తుమ్మికిచెట్టు) ౭౯. గిరీతి కేతక్య ఇత్యాది. వాసంత్యః (గురువింద)-మాధవ్యః (గుసుమపూలు) గంధపూర్ణాః (దుంపరాస్న) మధూకః (ఇప్పచెట్టు) వంజులాః (ప్రబ్బచెట్టు) స్ఫూర్జకః (తుమికిచెట్టు) ముచుళిందాః ఖర్జూరవిశేషాః - శింశుపాః (ఇరుగుడు) కుటజాః (అడవిమల్లె) రక్తాఃకురవకాః (ఎఱ్ఱగోరింట) హింతాళః (శ్రీతాళపుచెట్టు) చూర్ణకాః ఆమలకవిశేషాః- నీలాశోకాః (నల్లపువ్వులయిరుగుడు) వరణః (ఊలిమిరిచెట్టు) పద్మకాః (మెట్టదామర) ౮౨. ప్లవమానై రిత్యర్ధం భిన్నంవాక్యం. ౮౨½. వాప్య ఇత్యాదిసార్ధమేకంవాక్యం. తస్మిన్గిరౌసహ్యపర్వతే - వాప్యః - చక్రవాకానుచరితత్వవిశిష్టా ఇత్యర్థః. కారండవఃజలకుక్కుటః - ప్లవః బకవిశేషః. ఋక్షై రిత్యాది. తరక్షుఃమృగాదనః -

సేవితాః, ఋక్షై స్తరక్షుభి స్సింహై శ్శార్దూలైశ్చ భయావహైః, వ్యాళైశ్చ బహుభి ర్భీమై స్సేవ్యమానా స్సమంతతః పద్మై స్సౌగంధికైః ఫుల్లైః కుముదై శ్చోత్పలై స్తథా, వారిజై ర్వివిధైః పుష్పై రమ్యా స్తత్ర జలాశయాః ౧౭ తస్యసానుషు కూజంతి నానాద్విజగణా స్తథా, ౧౮॥ స్నాత్వా పీతోదకా స్తత్ర జలే క్రీడంతి వానరాః. అన్యోన్యం ప్లావయంతి స్మ. ౧౯॥ శైల మారుహ్య వానరాః, ఫలాన్యమృతగంధీసి మూలాని కుసుమాని చ. బుభుజు ర్వానరా స్తత్ర పాదపానాం మదోత్కటాః, ౨౦॥. ద్రోణమాత్రప్రమాణాని లంబమానాని వానరాః, యయుః పిబంతో హృష్టా స్తే మధూని మధుపింగళాః, ౨౧॥ పాదపా నవభంజంతో వికర్షంత స్తథా లతాః. విధమంతో గిరివరా న్ప్రియయుః ప్లవగర్షభాః, ౨౨॥ వృక్షేభ్యోఽన్యేతు కపయో నర్దంతో మధుదర్పితాః. అన్యే వృక్షా న్ప్రపద్యంతే ప్రపతంత్యపి చాపరే, ౨౩॥ బభూవ వసుధా తైస్తు సంపూర్ణా హరియూథపైః. యథా కలమకేదారైః పక్వై రివ వసుంధరా, ౨౪॥ మహేంద్ర మథ సంప్రాప్య రామో రా

హ్యేత్యాదిజలాశయా ఇత్యంతమేకం వాక్యం జలాశయాః జలపూర్ణా ఇతి వాపీవిశేషణం అత్రాపిపర్యాకులీకృతా ఇత్యనుషజ్యతే. కారండవాః జలకుక్కుటాః- ప్లవైః జలకాకైః-క్రౌంచైః ప్రసిద్ధైః - తీరవనమృగానాహ—వరాహేత్యాదినా. తరక్షుభిః మృగాదనైః - వ్యాళైః దుష్టగజైః - సౌగంధికైః కల్హారైః - వారిజైరితి. ఏవమితిశేషః. ౧౭. తస్యసానుష్విత్యర్ధమేకం వాక్యం కూజంతి మకూజుః - తత్తైస్న్యదర్శనాదితిభావః. ౧౮॥. స్నాత్వేతి. అత్ర జలేవాపీజలే ప్లావయంతిసించంతి ౧౯. శైలమారుహ్యేత్యుత్తర శేషః. అమృతగంధీని అమృతస్వాదూని - మదోత్కటాః మదమత్తాః ౨౦॥ ద్రోణమాత్రేతి. ద్రోణమాత్ర ప్రమాణాని - ద్రోణం శివద్వయం తత్పరిమాణమధుపూర్ణాని - మధూనిమధుపటలాని - మధుపింగళాః మధువత్పింగళవర్ణాః. ౨౧॥ పాదపానితి. విధమంతః దహంతః - 'ధ్మాశబ్దాగ్నిసంయోగయో' రితిధాతుః. ౨౨॥. వృక్షేభ్య ఇతి. అన్యేవృక్షేభ్యః వృక్షేభ్యోఽన్యత్ర అత్రాపియయురిత్యనుషజ్యతే ౨౩. బభూవేతి. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - అన్యేతు - తత్ర తదానీం - పక్వైః కళమకేదారైః పక్వశాలిక్షేత్రైః - సంపూర్ణా వసుంధరేవ యథాభవేత్ తథా తైర్హరిపుంగవైః - సంపూర్ణా వసుధా బభూవేతియోజయంతి. అపరేతు - కళమకేదారై ర్యథా కళమకేదారసదృశైః హరిపుంగవైః - సంపూర్ణా వసుధా వసుంధరేవ కళమకేదారభూరివబభూవేత్యాహుః. ఉపమానద్విత్వంవ్యంజయితుముపమావాచకద్వయం ప్రయుంజతే కవయః. యథా —'ఉద్ధృత్యమేఘై స్తతఏవతోయమర్థం మునీంద్రైరివసంప్రణీతాః, ఆలోకయామాస హరిః పతంతీర్నదీః స్మృతీర్వేదమివాంబురాశి'మితి. ౨౪. మహేంద్రమితి. అథసహ్యమలయాతిక్రమ

(చిఱుతపులి) ఋక్షాదిభిస్సేవ్యమానంతదియంవనంసహ్యగిరావాసీదితిశేషః. ౧౭. తస్యేతి తస్యసానుషుసహ్యగిరిసానుషు. ౨౦ ద్రోణేత్యాది. మధూనిమధుపటలాని. ౨౧ —౨౨ . వృక్షేభ్య ఇతి అన్యే వృక్షేభ్యోఽన్యత్ర యయురితి శేషః ౨౩ . బభూవేతి. కలమకేదారైః పక్వశాలిక్షేత్రైః సంపూర్ణా వసుంధరేవ యథాభవేత్ - తథా తైర్హరిపుంగవైః సంపూర్ణా వసుధా బభూవేత్యన్వయః - యద్వా - పక్వైః కలమకేదారైర్యథా పక్వకలమకేదారసదృశైః హరిపుంగవైః సంపూర్ణా వసుధా వసుంధరేవ - కలమకేదారభూమిరివబభూవేత్యన్వయః యద్వా— ఇవశబ్ద స్తథార్థే పక్వైః కలమకేదారైః వసుంధరా యథాపూర్ణా- తథా

రాజీవలోచనః అధ్యారోహ న్మహాబాహు శ్శిఖరం ద్రుమభూషితం, ౯౫॥. తత శ్శిఖ
ర మారుహ్య రామో దశరథాత్మజః. కూర్మమీనసమాకీర్ణ మపశ్య త్సలిలాకరం,
౯౬॥ తే సహ్యం సమతిక్రమ్య మలయం చ మహాగిరిం ఆసేదు రానుపూర్వ్యేణ స
ముద్రం భీమనిస్స్వనం, ౯౭॥ అవరుహ్య జగా మాశు వేలావన మనుత్తమం రా
మో రమయతాం శ్రేష్ఠ స్ససుగ్రీవ స్సలక్ష్మణః, ౯౮॥ అథ ధౌతోపలతలాం తో
యౌఘై స్సహసోత్థితైః వేలా మాసాద్య విపులాం రామో వచన మబ్రవీత్, ౯౯॥.
ఏతే వయ మనుప్రాప్తా స్సుగ్రీవ వరుణాలయం. ఇహేదానీం విచింతా సా యా నః
పూర్వం సముత్థితా, ౧౦౦॥ అతః పర మతీరోఽయం సాగర స్సరితాం పతిః. న చా
య మనుపాయేన శక్య స్తరితు మర్ణవః, ౧౦౧॥ త దిహైవ నివేశోఽస్తు మంత్రః ప్ర
స్తూయతా మితి. యథేదం వానరబలం పరం పార మవాప్నుయాత్, ౧౦౨॥ ఇ తీ
వ స మహాబాహు స్సీతాహరణకర్శితః. రామ స్సాగర మాసాద్య వాస మాజ్ఞాపయ
త్తదా, ౧౦౩॥ సర్వా స్సేనా నివేశ్యంతాం వేలాయాం హరిపుంగవ. సంప్రాప్తో
మంత్రకాలో న స్సాగర స్యాస్య లంఘనే. ౧౦౪॥. స్వాం స్వాం సేనాం సముత్సృ
జ్య మా చ కశ్చి త్కుతో వ్రజేత్. గచ్ఛంతు వానరా శ్శూరా జ్ఞేయం ఛన్నం బలం
చ నః, ౧౦౫॥ రామస్య వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవ స్సహలక్ష్మణః సేనాం న్యవేశయ

ణానంతరం-రాజీవలోచనఇతిసముద్రదర్శనాయమహేంద్రశిఖరారోహణకుతూహలిత్వముక్తం. ౯౫॥.
తతఇతి. స్పష్టం. ౯౭॥. అవరుహ్యేతి వేలావనస్యోన్నతత్వాదవరుహ్యేత్యుక్తం. రమయతాంశ్రేష్ఠ
ఇత్యనేనసముద్రసంభ్రమప్రదర్శనేనలక్ష్మణాదిరంజకత్వంవ్యంజితం. ౯౮॥. అథేతి. స్పష్టం. ౯౯॥.
ఏతఇతి. చింతా సముద్రతరణోపాయచింతా. ౧౦౦॥. అతఇతి. అతీరఃఅవిద్యమానతీరః - జలప్రాయ
ఇతియావత్ - అనుపాయేనఉపాయంవినేత్యర్థః ప్రసజ్యప్రతిషేధేనఞ్ సమాసః. ౧౦౧॥ తదితి,
మంత్రఃకార్యవిచారః-ప్రస్తూయతాంఆరభ్యతాం-ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణ. ౧౦౨॥. ఇతీతి ఇతీవేత్యనే
నసేనానివేశనియోగేసాగరతరణోపాయవిచారః - అహ్న్యాయోహేతుః - వస్తుతస్తు-సీతాహరణక్లేశఏవ
హేతురితివ్యజ్యతే. ౧౦౩॥. సర్వాఇతిస్పష్టం ౧౦౪॥. స్వాంస్వామితి. కుతఃకుతశ్చిద్దేశతః - శూరాః
వానరాః గచ్ఛంతుసర్వతస్సంచరంతు-కిమర్థమిత్యత్రాహ—జ్ఞేయమితి-నఃఅస్మాకం-భయంభయనిమిత్తం-
ఛన్నంజ్ఞేయం తత్రతత్రనిలీనైశ్శత్రుభిః పాపీయః ప్రహారంసంభవా దితిభావః ౧౦౫॥. రామస్యేతి,

---

హరిపుంగవైఃనసుధాపూర్ణాబభూవేతియోజనా. ౯౪॥—౯౬॥ * తిలకం. అత్రానుక్తమపివాసత్రయమ
న్యదోద్బోధ్యం. అగ్నివేశ్యోక్తేః - తేసర్వేవానరాఆనుపూర్వ్యేణసేనాసన్నివేశక్రమేణ ౯౭॥ తిలకం.
అవరుహ్య - మహేంద్రాదిత్యర్థః ౯౮॥. అథేతి. తోయౌఘైఃతరంగైః ౯౯॥ ఏతఇత్యాది. చింతా
సముద్రతరణోపాయచింతా. ౧౦౦॥ అతఇతి అతీరఃఅవిద్యమానప్రత్యాసన్నతీరః-అనుపాయేనఉపా
యాభావేన-ఉపాయంవినేత్యర్థః ౧౦౨॥ ఇతీవేతి. వాసమాజ్ఞాపయదిత్యస్యఇహైవనివేశోస్త్విత్యుక్త
నివేశనప్రకారవిశేషవిధానార్థత్వాన్నపునరుక్తిః ౧౦౪॥. స్వాంస్వామితి శూరాఃవానరాఃగచ్ఛంతు,
బలనివేశనార్థంగచ్ఛంత్విత్యర్థః. స్వాంస్వాంసేనాంవానరోవానరసేనాం - ఋక్షోఋక్షసేనాం - సము
త్సృజ్య - కశ్చిదపికుతోఽపిమావ్రజేత్ - కుతః? అస్మాకంభయనిమిత్తంఛన్నంజ్ఞేయంశంకనీయం-తత్ర

త్తీరే సాగరస్య ద్రుమాయుతే, ౧౦౬॥ విరరాజ సమీపస్థం సాగరస్య చ తద్బలం. మధుపాండుజలః శ్రీమాన్ ద్వితీయ ఇవ సాగరః, ౧౦౭॥ వేలావన ముపాగమ్య తత స్తే హరిపుంగవాః. వినివిష్టాః పరం పారం కాంక్షమాణా మహోదధేః, ౧౦౮॥ తేషాం నివిశమానానాం సైన్యసన్నాహనిస్స్వనః అంతర్ధాయ మహానాద మర్ణవ స్య ప్రశుశ్రువే, ౧౦౯॥ సా వానరాణాం ధ్వజినీ సుగ్రీవేణాభిపాలితా. త్రిధా నివి ష్టా మహతీ రామ స్యార్థపరా ఽభవత్, ౧౧౦॥ సా మహార్ణవ మాసాద్య హృష్టా వానరవాహినీ. వాయువేగసమాధూతం పశ్యమానా మహార్ణవం, ౧౧౧॥ దూరపార మసంబాధం రక్షోగణనిషేవితం. పశ్యంతో వరుణావాసం నిషేదుర్హరి యూథపాః, చండనక్రగ్రహం ఘోరం క్షపాదౌ దివసక్షయే. హసంత మివ ఫేనౌఘై ర్నృత్యంత మివ చోర్మిభిః, చంద్రోదయసముద్ధూతం ప్రతిచంద్రసమాకులం. (పినష్టీవ తరం

ద్రుమాయుతే ద్రుమైర్యుక్తే - మిశ్రణార్థాద్యుతేర్నిష్ఠా ౧౦౬॥ విరరాజేతి సాగరస్య సమీపస్థం తద్బలం - మధుపాండుజలః మధువత్పింగళజలః - ద్వితీయస్సాగర ఇవవిరరాజేత్యుత్ప్రేక్షా. ౧౦౭॥ వేలేతి. స్పష్టం ౧౦౮॥ తేషామితి అంతర్ధాయ, స్థితఇతిశేషః ౧౦౯॥ సేతి త్రేధా త్రిప్రకారైః - వలయత్రయా కారేణేతియావత్. వానరగోపుచ్ఛభల్లూకభేదేన త్రేధేతివా. ౧౧౦॥ సేతి. పశ్య మానా పశ్యంతీసతీ-హృష్టా - అభూదితిశేషః. ౧౧౧॥ దూరపారమిత్యాది. దూరంపారంయస్యదూర పారంవిశాలమిత్యర్థః - అసంబాధంసంబాధరహితం - అక్షోభమిత్యర్థః - రక్షోగణనిషేవితంసముద్రేర క్షాంసివసంతీతి ప్రసిద్ధిః - చండనక్రైః కరణైః గ్రహాః గ్రహణంయస్యసతథోక్తః తం - 'సూర్యాదౌ గ్రహ ణేయుద్ధేపూతనాద్యావనుగ్రహే, ఉపరాగేచనిర్బంధేస్వర్భానౌచగ్రహాస్మృత' ఇతినిఘంటుః. దివసక్ష యేక్షపాదౌ - సంధ్యాయామిత్యర్థః - ఘోరంవర్ధమానత్వాద్భయంకరం - సముద్ధూతం ఉల్లలితం ప్రతి వీచిప్రతిబింబితచంద్రత్వాత్ ప్రతిచంద్రైస్సమాకులం - చండానిలమహాగ్రాహైః - చండానిలసదృశవే గమహాగ్రాహైరిత్యర్థః - తిమయః శతయోజనాయతామహామత్స్యాః - తానపిభక్షయితుం క్షమాస్తి మింగిలాః - తిమీన్నిగిరతీతివ్యుత్పత్తేః- 'గౄనిగరణే' ఇతిధాతుః - ప్రోచ్చీతిలత్వం - తదుక్తంపురాణే-

తత్రలీనైః శత్రుభిః ప్రాయశః ప్రహరణసంభవాదితిభావః. ౧౦౬॥ విరరాజేతి. సాగరస్యసమీపస్థంతద్బ లం - మధుపాండుజలః మధువత్ పింగళవర్ణజలః - ద్వితీయః సాగర ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. 'హరిణః పాం డురః పాండు'రిత్యమరః- 'మధుపానోత్కటంశ్రీమద్ద్వితీయ ఇవసాగర' ఇతి పాఠః *తిలకం మధుపాం డవో మధుపింగళా వానరా ఇవమధుపింగళవర్ణంజలంయస్యసః - మధుశబ్ద సమభివ్యాహారాత్ పాండుశబ్దః పింగళవర్ణవాచీ. ౧౦౮॥ తేషామితి సైన్యసన్నాహనిస్స్వనః సైన్యసంచారధ్వనిః ౧౦౯॥ సేతి. వా నరాణాంధ్వజినీ ఋక్షగోలాంగూలానామపివానరావాంతరజాతీయత్వాత్సర్వేషామపివానరత్వోక్తిః. త్రి ధానివిష్టా, ఋక్షవానరగోలాంగూలభేదేన త్రిధానివిష్టేత్యర్థః ౧౧౦॥ సేతి పశ్యమానా పశ్యంతీ-హృష్టా అభూతిశేషః. దూరపార మిత్యాదిసార్ధచతుష్టయశ్లోకమేకంవాక్యం. అగాధమసురాలయమిత్యంతస్య పశ్యంతో విషేదురిత్యనేనాన్వయః-అసంబాధంసంబాధరహితం, అక్షోభ్యమిత్యర్థః - చండనక్రగ్రహం చండనక్రైః కరణైః గ్రహాః గ్రహణంయస్యసతథోక్తం - దివసక్షయేసతిక్షపాదౌ నిశాముఖే ఘోరంవర్ధమా నత్వాత్ భయంకరమిత్యర్థః - ప్రతిచంద్రసమాకులం ప్రతిబింబితచంద్రత్వాత్ ప్రతిబింబసమాకులత్వం -

గాస్తై ర్వర్ణవః ఫేనచందనం,తదాదాయ కరై రిందు ర్లింపతీవ దిగంగనాః)చండా నిలమహాగ్రాహైః కీర్ణం తిమితిమింగిలైః, దీప్తై ర్భోగై రివాకీర్ణం భుజంగై ర్వరుణాలయం అవగాఢం మహాసత్వై ర్నానాశైలసమాకులం, సుదుర్గం దుర్గమార్గం త మగాధ మసురాలయం ౧౧౬ మకరై ర్నాగభోగైశ్చ విగాఢా వాతలోళితాః, ఉత్పేతుశ్చ నిపేతుశ్చ ప్రవృద్ధా జలరాశయః ౧౧౭ అగ్నిచూర్ణ మివావిద్ధం భాస్వరాంబు మహోరగం,సురారివిషయం ఘోరం పాతాళవిషమం సదా. సాగరం

'అస్తిమత్స్య స్తిమిర్నామ శతయోజనమాయతః, తిమింగిలగిలోఽప్యస్తి తద్గిలోఽప్యస్తి సాగర' ఇతి. దీప్తభోగైః శిరోరత్నకాంత్యా ప్రకాశితఫణై రివస్థితైః మహాసత్త్వైః జలగజశింశుమారాదిభిః - సుదుర్గం యాదోభిః - దుర్గమార్గం దుర్గమం-నౌపథసంచారాయోగ్యమిత్యర్థః యోగరూఢిభ్యాం వరుణావాసవరుణాలయపదద్వయానిర్వాహః *రామా అగాధ మసురాలయమిత్యేతదంతం పశ్యంత ఇత్యస్యకర్మ. ౧౧౬. తదానీం సాగరముత్ప్రేక్షతే—మకరై రితి నాగభోగైః సర్పకాయైః విగాఢాః ప్రవిష్టాః- వాతలోళితాః వాయుచలితాః - అతఏవ ప్రవృద్ధాః జలరాశయః తరంగాః ఉత్పేతుశ్చ నిపేతుశ్చ, ఉత్పత్య నిపేతు రితి భావః ౧౧౭. అథసాగరాంబరయోస్సర్వథా సామ్యం వర్ణయతి—అగ్నిచూర్ణ మిత్యాదినా రాత్రౌ సాగరస్య సలిలశీకరాః అగ్నిచూర్ణా ఇవ దృశ్యంత ఇతి ప్రసిద్ధః అతో భాస్వరాణ్యంబూని శీకరరూపాణి యస్య తథోక్తం. అత ఏవావిద్ధం ఆకీర్ణం అగ్నిచూర్ణ మివ సాగరే దృశ్యతే - అంబరం చ కీర్ణైర్నక్షత్రై స్తథా దృశ్యతే - భాస్వరాంబు విమలతుహినం చ - మహాంతి ఉరగా యస్మిన్ తన్మహోరగం - ఇదముభయత్రాపి సమానం. ఆకాశే గంధర్వాదీనామివ నాగానామపి సంచారసంభవాత్ - రాహ్వాదిరూపోరగసంభవాద్వా సురారయః అసురా రాక్షసాశ్చ తేషాం విషయం ఆవాసభూతం - ఇదముభయత్ర తుల్యం పాతాళవిషమం పాతాళవత్ గంభీరం - ఇదముభయత్ర తుల్యం ఘోరం భయంకరం - ఇదముభయత్ర తుల్యం. ఏవముక్తవిశేషణవిశిష్టం సాగరం సాగరః - అంబరప్రఖ్యం అంబరాభం- ఉక్తవిశేషణవిశిష్టమంబరం చ సాగరోపమ మదృశ్యతే త్యాకృష్యయోజనా. న కేవలం సామ్యం సర్వథా సామ్యం చేత్యాహ —సాగరమితి. క్లీబత్వమార్షం.

చండానిలమహాగ్రాహైః చండానిలసదృశమహాగ్రాహైరిత్యర్థః తిమితిమింగిలైః తిమయః శతయోజనాయామా మహామత్స్యాః 'అస్తిమత్స్య స్తిమిర్నామ శతయోజనమాయత' ఇతివచనాత్ తిమింగిలాః తన్నిగరణశీలాః మత్స్యవిశేషాః దీప్తైరితి దీప్తైః భోగై రివ తేజోఽతిశయేనోజ్జ్వలదేహైరివస్థితైః భుజంగై రాకీర్ణం వరుణాలయమిత్యస్య రూఢత్వాద్వరుణావాసమిత్యనేన న పునరుక్తిః ౧౧౬ మకరైరితి జలరాశయః ఊర్మయః. ౧౧౭ అగ్నిచూర్ణమిత్యాదినాద్వయేన సాగరాంబరయోః సామ్యం ప్రతిపాద్యతే. భాస్వరాంబు చంద్రకిరణసంపర్కాత్ భాస్వరాణి శీకరరూపాంబూని యస్య తత్ - అతః ఆవిద్ధం ఆకీర్ణం అగ్నిచూర్ణ మివ అగ్నికణసమూహ ఇవస్థితం - అంబరం తు - నక్షత్రగణై స్తథా - మహోరగం మహాంతః ఉరగా యస్మిన్ తత్ ఇత్యేతదుభయత్ర సమానం సురారివిషయం సురారయోఽసురా రాక్షసాశ్చ తేషాం విషయ మావాసభూతం - ఇదముభయత్ర సమానం. పాతాళవిషయం పాతాళస్య విషయ ఇవ విషయో యస్య తత్ - పాతాళవదతిగంభీరమిత్యర్థః. ఇదముభయత్రాపి సమానం. ఏవముక్తవిశేషణవిశిష్టం సాగరం అంబరప్రఖ్యం - ఉక్తవిశేషణవిశిష్టమంబరం చ సాగరోపమం - అతః సాగరం చాంబరం చ నిర్విశేషం నిర్భేదమదృశ్యత. సాగరమితి లింగవ్యత్యయ ఆర్షః. ౧౧౮ నిర్విశేషత్వమేవ ప్రకారాంతరేణాహ—సంపృక్తమిత్యాది

☞ 584 పృష్ఠే ఽష్టమపఙ్క్తే రుపరి ప్రమాదాన్ముద్రణస్ఖాలిత్యదూషితః శ్లోక ఏవం పఠితవ్యః.—'చండనక్రగ్రాహం ఘోరం క్షపాదౌ దివసక్షయే. హసంత మివ ఫేనాఘై ర్నృత్యంత మివ చోర్మిభిః చంద్రోదయసముద్ధూతం ప్రతిచంద్రసమాకులం. (పినష్టీన తరం.'

చాంబరం చేతి నిర్విశేషమదృశ్యత ౧౧౯ సంపృక్తం నభసా ప్యంభః సంపృక్తం చ
నభోంభసా, తాదృగ్రూపే స్మ దృశ్యేతే తారారత్నసమాకులే. ౧౨౦. సముత్పతిత
మేఘస్య వీచిమాలాకులస్య చ, విశేషో న ద్వయో రాసీ త్సాగర స్యాంబరస్య చ.
౧౨౧ అన్యోన్య మాహతా స్సక్తా స్సస్వను ర్భీమనిస్స్వనాః, ఊర్మయ స్సింధురాజస్య
మహాభేర్య ఇవాహవే ౧౨౨. రత్నౌఘజలసన్నాదం విషక్త మివ వాయునా,
ఉత్పతంతమివ క్రుద్ధం యాదోగణసమాకులం. దదృశు స్తే మహోత్సాహా వాతా
హతజలాశయం, అనిలోద్ధూత మాకాశే ప్రవల్గంత మి వోర్మిభిః. ౧౨౩. తతో విస్మయ
మాపన్నా దదృశు ర్హరయ స్తదా, భ్రాంతోర్మిజలసన్నాదం ప్రలోల మివ సాగరం.
౧౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - చతుర్థ స్సర్గః.

---

౧౧౯ ప్రకారాంతరేణాప్యుక్తం సామ్యం దర్శయతి — సంపృక్తమితి సంపృక్తం సంసృష్టం, తుల్యవర్ణ
మితి యావత్ హిశబ్దో హేతౌ. తాదృగ్రూపే అన్యోన్యతుల్యరూపే - తారారత్నసమాకులే సాగరాంబరే
దృశ్యేతే స్మ ౧౨౦ సముత్పతితేతి. మేఘవీచిమాలయోర్బింబప్రతిబింబభావేనోపమానత్వం ౧౨౧
అన్యోన్యమితి ప్రథమం సక్తాః అథ ఆహతా ఇత్యన్వయః. ౧౨౨. రత్నౌఘేత్యాదిశ్లోకద్వయం రత్నౌఘ
జలయో స్సన్నాదో యస్మిన్ - అనేన వేగవద్వాయుజనితక్షోభాతిశయాదంతర్గతరత్నానాముద్గమనమవ
గమ్యతే. వాయునా విషక్తమివ వాయునా ఏకీభూతమివ - యాదోగణసమాకులం యాదాంసి జలజంతవః
తేషాం గణేన సమాకులం - వాతాహతజలాశయం జలాశయః సముద్రః వాతాహతశ్చాసౌ జలాశయశ్చేతి
కర్మధారయః తం - ఊర్మిభిః ఆకాశే వల్గంతమివ స్థితం - ఏతన్నిరూపణార్థమేవ అనిలోద్ధతమితి పునరుక్తిః.
౧౨౩. తత ఇతి. విశేషాభిధానార్థత్వాన్న పునరుక్తిః. భ్రాంతోర్మిజలసన్నాదమితి. ఘూర్ణితతరంగజల
సన్నాదో యస్మిన్ తం - ప్రలోలమివ ఉద్భ్రాంతమివ. ౧౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా
మాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుర్థ స్సర్గః

ద్వ్యాఖ్యాం. సంపృక్తం సంసృష్టం, తుల్యమితి యావత్. హిశ్శబ్దో హి యస్మాత్ - నభసా తుల్యవర్ణ
మంభః - అంభసా తుల్యవర్ణం నభశ్చ - యతశ్చాంభో నభసీ యథాయోగం తారారత్న సమాకులే - తస్మాత్తాదృ
గ్రూపే అన్యోన్యతుల్యరూపే దృశ్యేతే *తిలకం. తారారత్నసమాకులే ముక్తాశ్రేష్ఠైర్నక్షత్రశ్రేష్ఠైశ్చ సమా
కులే సముద్రనభసీ. ౧౨౦. సముత్పతితేతి సముత్పతితమేఘస్యాంబరస్య - వీచిమాలాకులస్య సాగరస్య
చేత్యన్వయః. ౧౨౧ అన్యోన్యైరితి సక్తాః నిరంతరాః అన్యోన్యైః పరస్పరమాహతాః సస్వనుః. ౧౨౨.
రత్నౌఘేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. అనిలోద్ధూతం అత ఏవ రత్నౌఘజలసన్నాదం రత్నౌఘజలౌఘ
యోః సన్నాదో యస్మిన్ తం - అనేన వేగవద్వాయుజనితక్షోభాతిశయాత్తదంతర్గతరత్నానాముద్గమనమవ
గమ్యతే. వాయునా విషక్తమివ మిశ్రీభూతమివ - ఏకీభూతమివేతి యావత్. క్రుద్ధం యాదోగణసమా
కులమిత్యనేన క్రూరయాదోగణసమాకులత్వాత్ క్రుద్ధమివ స్థితం. వాతాహతజలాశయం వాతోద్ధూతహ్రదం,
సాగరమితి శేషః ౧౨౩. తత ఇతి. ప్రలోలమివ ఉద్భ్రాంతమివ *తిలకం. భ్రాంతానాం ఘూర్ణితానామూర్మి
జాలానాం సన్నాదో యత్ర తం - అత ఏవ ప్రలోలం ప్రచలమివ స్థితం. ౧౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర
చితాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్థ స్సర్గః.

⟶ పఞ్చమ స్సర్గః. ⟵

సా తు నీలేన విధివ త్స్వారక్షా సుసమాహితా, సాగర స్యోత్తరే తీరే
సాధు సేనా నివేశితా ౧ మైందశ్చ ద్వివిద శ్చోభౌ తత్ర వానరపుంగవౌ, విచే
రతుశ్చ తాం సేనాం రక్షార్థం సర్వతో దిశం ౨. నివిష్టాయాం తు సేనాయాం
తీరే నదనదీపతేః, పార్శ్వస్థం లక్ష్మణం దృష్ట్వా రామో వచన మబ్రవీత్. ౩.
శోకశ్చ కిల కాలేన గచ్ఛతా హ్యపగచ్ఛతి, మమ చాపశ్యతః కాంతా మహ
న్యహని వర్ధతే ౪. న మే దుఃఖం ప్రియా దూరే న మే దుఃఖం హృతేతి వా, ఏత దేవా
నుశోచామి వయో ఽస్యా హ్యతివర్తతే ౫. వాహి వాత యతః కాంతా
తాం స్పృష్ట్వా మా మపి స్పృశ త్వయి మే గాత్రసంస్పర్శ శ్చంద్రే దృష్టిసమా

ఏవం కృతజ్ఞత్వమిత్రానురోధత్వపరీక్ష్యకారిత్వమహోత్సాహత్వాదిశౌర్యాత్త్వోపయికా రామగుణా
దర్శితాః అథరామస్యకారుణ్యాతిశయం ప్రధానగుణం దర్శయితుం సర్గాంతర మారభతే — సాత్వితి స్వార
క్షా ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షాః శోభనాఃఆరక్షాః యస్యాస్సా తథోక్తా - విధివత్ నీతిశాస్త్రోక్త
రీత్యా - సుసమాహితా సిరాకులా - నివేశితా ౧ మైందఇతి దిశమితిజాత్యేకవచనం; దిశఇత్యర్థః.
'ఉభసర్వతసో' రిత్యాదినాద్వితీయా సర్వతఇతిసప్తమ్యర్థేతసిః దిశాంసర్వేషు ప్రదేశే ష్విత్యర్థః.
౨—౩ సముద్ర వేలావనాద్యుద్దీపకదర్శనా దుద్భూతం విరహశోకం సోఢుమశక్నువన్ సౌమిత్రిం
ప్రత్యాహ — శోకశ్చేత్యాదినా ప్రథమశ్చకారోఽవధారణే. ద్వితీయ స్త్వర్థః. శోకః ఇష్ట
వస్త్వంతరవియోగజనితశ్శోకః - గచ్ఛతా కాలేన అపగచ్ఛతి - కిలేత్యైతిహ్యే గచ్ఛత్యేవేతి ప్రసిద్ధ
మితిలౌకికావదంతి. కాంతామపశ్యతో మమతుశోకః అహన్యహనివర్ధతే - లౌకికశోకవిలక్షణో మమ
శోకఇతి భావః ౪. ననుశత్రుహృతాయాదూరస్థితాయా స్తస్యాః ప్రత్యాహరణసమర్థస్యతవకింశోకే
నేత్యాశంక్యనతద్విషయోఽయంశోకః కింతూపభోగయోగ్యస్య ప్రియావయసోవైఫల్యానుస్మరణా
దిత్యాహ — నమ ఇతి. దుఃఖమితి ప్రియాదూరేస్థితేతిమేనదుఃఖం, సుగ్రీవేణ ప్రస్థానేనతస్య
నివర్త్యత్వాత్. ప్రబలరక్షసాహృతేతిమే దుఃఖంనాస్తి, తస్యతచ్ఛిరశ్కృంతనాపనోద్యత్వాత్
ఏతదేవానుశోచామి - ఇదమేక మేవశోకనిమిత్తం - వయోస్యాహ్యతివర్తతే, గతంయౌవనం
నప్రత్యాహర్తుంశక్యమితిభావః అత్రయౌవనమతివర్తతఇతి నార్థః, నిత్యయౌవనత్వాత్తస్యాః. కింతు
వయోఽతివర్తతే - వ్యర్థతయైవయాతీతిభావః మానుషభావానుసారేణచేదంవచనం ౫ ప్రియాస్పృ
ష్టద్రవ్యస్పర్శస్యవినోదహేతుత్వా త్తత్సంపాదనార్థం వాయుం ప్రార్థయతే — వాహీతి. హేవాత-మే
కాంతా-యతః యత్ర వసతి-తత్ర వాహి గచ్ఛ-తత్ర గత్వా కింకరణీయ మిత్యత్రాహ — తా మితి.
నచైత దన్యత స్సేత్స్యతీతి సదృష్టాంతం దర్శయతి — దృష్టిసమాగమః చంద్రే యథా చంద్రాధీనః-తథా

సాత్వితి స్వారక్షా ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షాః శోభనాఆరక్షాయస్యాస్సా. ౧. మైందశ్చేతి.
దిశమితిజాత్యేకవచనం పఞ్చమ్యర్థేద్వితీయా దిశాంసర్వతః, దిశాంసర్వేషుప్రదేశేష్విత్యర్థః ౩. సముద్ర
వేలావనాద్యుద్దీపకవస్తుదర్శనాదుద్బుద్ధవిరహవేగంసోఢుమశక్నువన్ వాచావివృణోతి — శోకశ్చేత్యాది
మమచేత్యత్రచ స్త్వర్థే. ఇష్టవస్త్వంతరవియోగజనితఃశోకఃకాలేనాపగచ్ఛతి - ప్రియావిరహజనితస్తు
నతథేత్యర్థః ౪. నమఇతి వయోస్యాహ్యతివర్తతే - మదుపభోగసాధనమస్యావయోఽతివర్తతఇతి -
ఏత దేవానుశోచామి. ౫. ఇదానీం ప్రియజనస్పృష్టద్రవ్యస్పర్శస్య కాలవినోదహేతుత్వాత్ తత్సం
పాదనార్థం వాయుం ప్రార్థయతే — వాహీతి. హే వాత కాంతా యతో యత్రవర్తతే - తందేశం

గమః. త న్మే దహతి గాత్రాణి విషం పీత మి వాశయే, హా నాథేతి ప్రియా సా మాం హ్రియమాణా య దబ్రవీత్. ౭. తద్వియోగేంధనవతా తచ్చింతావిపులార్చిషా, రాత్రిం దివం శరీరం మే దహ్యతే మదనాగ్నినా ౮. అవగాహ్యార్ణవం స్వప్స్యే సౌమిత్రే భవతా వినా, కథంచి త్ప్రజ్వల న్కామ స్సమాసుప్తం జలే దహేత్. ౯. బహ్వేత త్కామయానస్య శక్య మేతేన జీవితుం,య దహం సా చ

మే తద్గాత్రసంస్పర్శోఽపి-త్వయి త్వదధీనః-యథా తదవలోకితం చంద్రం పశ్యన్ తత్ప్రణాళికయా తాం దృష్టవా నస్మి, తద్వత్ తదంగస్పృష్టం త్వాం స్పృశన్ తామేవ స్పృష్టవాన్ భవేయ మిత్యర్థః. ౬.న కేవలం వయోఽతివర్తనస్మరణమేవ వ్యథాహేతుః కిం తు కారణాంతరమ ప్యస్తీత్యాహ—తదితి. తద్వచనం-మే ఆశయే హృదయే-స్థితం సత్-సదా స్మర్యమాణం స దిత్యర్థః పీతం విష మివ-గాత్రాణి ప్రత్యవయవం-దహతి కిం తద్వచనం తత్రాహ—హా నాథేతి సా సర్వాన్ భోగాన్ పరిత్యజ్య మయా సహాగతా.హ్రియమాణా సతీ రావణేన హరణసమయే - 'న త్వాం కుర్మి దశగ్రీవ భస్మభస్మార్హతేజ'సే త్యుక్తరీత్యా పాతివ్రత్యాగ్నినా భస్మీకర్తుం సమర్థాపి 'తత్తస్య సదృశం భవే' దిత్యుక్తరీత్యా హానాథేతి మన్నాథత్వమేవ పురస్కృత్య మాం యదబ్రవీత్ తన్మే గాత్రాణి దహతి.ఏతేన రామశోకస్సీతావిషయకారుణ్య మి త్యవగమ్యతే పరదుఃఖదుఃఖిత్వం హి కారుణ్యం ౭. అథ సంతాపో జలప్రవేశం వినా న శామ్యతీతి వక్తుం తస్యాగ్నిత్వం సావయవం రూపయతి—తద్వియోగేతి. మదనాగ్నివర్ధకత్వేన వియోగస్యేంధనరూపత్వం - సంతతత్వేన చింతాయా జ్వాలాత్వరూపణం. రాత్రిం దివమితి.అచతురే త్యాదినా సూత్రేణ సాధుత్వం. శీతళాశీతళకాలావిశేషేణదహ్యత ఇత్యర్థః. ౮. అవగాహ్యేతి. సౌమిత్రే కాంతాస్మారకేణ భవతా వినా-అర్ణవ మవగాహ్య స్వప్స్యే-అనేన లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వ ముక్తం. అర్ణవశయనం హి శేషిణైవ కిం ప్రయోజన మిత్యత్రాహ—కథంచి దితి.ఇదానీం ప్రజ్వలన్ సకామః-జలే సుప్తం మాం కథం చిద్దహేత్ కృచ్ఛ్రాద్దహేత్,మందీభవే దిత్యర్థః ౯. ఏవం దుస్సహదుఃఖాక్రాంతస్యాపి మమ జీవనధారణశక్తి స్తయా సహ ఏకధరణ్యాశ్రయణా త్తజ్జీవనప్రవృత్త్యుపలంభాచ్చ జాయతి ఇత్యాహ—బహ్వేత్యాదినా శ్లోకద్వయేన.అహం సావామోరూశ్చ ఏకాంధరణి మాశ్రితా వితి యత్ ఏతద్బహుభూరిజీవనసాధనం. అతః ఏతేన-కామయానస్య విరహిణో

వాహి గచ్ఛ. గత్వా కిం కరణీయంతత్రాహ —తాం స్పృష్ట్వేతి యద్వా యతో యత్ర కాంతా వర్తతే తత్ర వాహి సంచర - స్వాత్మానంస్పృశంతం వాయుం ప్రత్యేవ ముక్తం. మద్గాత్రసంస్పర్శ స్తస్యా స్సిధ్యే దితి భావః తాం స్పృష్ట్వామామపిస్పృశేత్య నేనతస్యాః స్పర్శ స్సిధ్యతీ త్యుక్తం న చైత దన్యతః సేత్స్యతీతి సదృష్టాంతం దర్శయతి— త్వయీతి దృష్టిసమాగమః చంద్రే చంద్రాధీనో యథా - తథా మే తద్గాత్రసంస్పర్శోఽపి త్వయి త్వదధీనః - యథా చంద్రం పశ్యన్ తత్ప్రణాళికయా తాం దృష్టవా నస్మి-తద్వ త్తదంగస్పృష్టం త్వాం స్పృశతా తామేవ స్పృష్టవాన్ భవేయ మిత్యర్థః ౬. తన్మ ఇతి. ఆశయే ఉదరే, స్థిత మితి శేషః. యద్వా ఆశయే హృదయే స్థితం - హా నాథేతి. తద్వచన మిత్యన్వయః. ౭. తద్వియోగేతి. రాత్రిం దివం రాత్రౌ చ దివాచేత్యర్థః ౮ అవగాహ్యేతి. ప్రజ్వల న్కామో జలే సుప్తం మాం కథంచి ద్దహేత్ మందీభవేత్-'కథంచి త్ప్రజ్వలన్ కామః సమాసుప్తేజనే దహే' దితి పాఠే—జనే సుప్తేసతి కథంచిత్ ప్రజ్వలన్ కామః సమాదహేత్ - సకామః తం జనం న బాధే దిత్యర్థః. తస్మాత్ భవతా వినా త్వాం విహాయ-అర్ణవ మవగాహ్య స్వప్స్యే ఇతి సంబంధః, ౯. జీవనహారిహేతు

వామోరయా రేకాం ధరణీ మాశ్రితౌ. ౧౦. కేదారస్యేవ కేదార స్సోదకస్య నిరూదకః, ఉపస్నేహేన జీవామి జీవంతీం య చ్ఛృణోమి తాం ౧౧. కదా ను ఖలు సుశ్రోణీం శతపత్రాయతేక్షణాం, విజిత్య శత్రూ న్ద్రక్ష్యామి సీతాం స్ఫీతా మివ శ్రియం ౧౨. కదా ను చారుబింబోష్ఠం తస్యాః పద్మ మివాననం, ఈష దున్నమ్య పాస్యామి రసాయన మి వాతురః. ౧౩ తస్యా స్తు సంహతౌ పీనౌ స్తనౌ తాళఫలోపమౌ, కదా ను ఖలు సోత్కంపౌ శ్లిష్యంత్యా మాం భజిష్యతః. ౧౪ సా నూన మసితాపాంగీ రక్షోమధ్యగతా సతీ, మన్నాథా నాథహీ నేవ త్రాతారం నాధిగచ్ఛతి ౧౫. కథం జనకరాజస్య దుహితా సా మమ ప్రియా, రాక్షసీమధ్యగా శేతే స్నుషా దశరథస్య చ ౧౬. కదా విక్షోభ్య రక్షాంసి సా విధూ యోత్పతిష్యతి, విధూయ జలదా న్నీలా న్శశిరేఖా శ్శర త్స్వివ ౧౭ స్వభావతనుకా నూనం శోకేనానశనేన చ, భూయ స్తనుతరా సీతా దేశకాలవిపర్యయాత్. ౧౮. కదా ను రాక్షసేంద్రస్య నిధా యోరసి సాయకాన్, సీతాం ప్రత్యాహరిష్యామి శోక ముత్సృజ్య మానసం ౧౯. కదా ను ఖలు మాం సాధ్వీ సీతా సురసుతోపమా, సోత్కంఠా

మమ జీవితుం శక్యం ఏకశయ్యాశ్రయణన్యాయేన కామినో రేకధరణ్యాశ్రయణ మపి జీవనసాధనం భవతీ త్యభిప్రాయః * రామా కామయానస్యే త్యత్ర తాచ్ఛీల్యేత్యాదినా శానచ్ ౧౦. కేదారస్యేతి జీవంతీం తాం శృణోమీతి యత్ తేన-నిరూదకః నిరుదకః - కేదారః వప్రం-సోదకస్య కేదారస్య ఉపస్నేహేన ఉపక్లేదేనేవ-జీవామి ౧౧ కదేతి స్పష్టం ౧౨ కదా న్వితి .రసాయనం శరీరసిద్ధికర మౌషధవిశేషం - ఆతురః రోగీ - 'ఆతురోఽభ్యమితోఽభ్యాంత' ఇత్యమరః ౧౩ తస్యా ఇతి సహితౌ శ్లిష్టౌ ౧౪. సేతి స్పష్టం ౧౫ కథ మితి స్పష్టం ౧౬ కదేతి అవిక్షోభ్యరక్షాంసీ త్యేకం పదం అవిక్షోభ్యాని దురాధర్షాణి రక్షాంసి ౧౭ స్వభావేతి దేశకాలవిపర్యయాత్ దేశకాలయో ర్వ్యత్యాసాత్-సుఖావహయో ర్దేశకాలయో రపగమా త్తద్విరుద్ధయో రుపగమాచ్చేత్యర్థః. ౧౮ కదా న్వితి సీతాం ప్రత్యాహరిష్యామి-శోక ముత్సృజ్యమానస్య మితి. సీతాం ప్రత్యాహృత్య కదానుశోక ముత్స్రక్ష్యా మీత్యర్థః ఆస్యం వ్యాదాయ స్వపితీతివ త్క్వానుః ౧౯. కదాన్వితి స్పష్టం ౨౦. కదేతి.

సద్భావేఽపి-మహజ్జీవనకారణ మస్తీతి —చిత్తసమాధానం కరోతి బహ్వితి సావామోరూరహం చ ఏకాం ధరణీ మాశ్రితా వితి యత్ - ఏతత్ బహు భూరి జీవనసాధనం - అతఏతత్కామయానస్య కామినో మమైతేన జీవితుం శక్యం - కామినో రేకశయ్యాశ్రయణవత్, ఏకధరణ్యాశ్రయణ మపి జీవనసాధన మితి భావః ౧౦. జీవనహేత్వంతర మాహ —కేదారస్యేతి నిరూదకః నిరుదకః - ఉపస్నేహేన ఉపక్లేదేన ౧౧ * తిలకమ్ స్ఫీతాం శ్రియ మివ సమృద్ధాం రాజ్యలక్ష్మీ మివ ౧౨ కదా న్వితి రసాయనం శరీరసిద్ధికరమౌషధం ఆతురో రోగీ ౧౨ తా వితి సంహతౌ శ్లిష్టౌ ౧౪—౧౬. కదేతి. అవిక్షోభ్య రక్షాంసీ త్యేకం పదం - అవిక్షోభ్యాణి దురాధర్షాణి రక్షాంసివిధూయ ఉత్పతిష్యతీతి సంబంధః ౧౭. స్వభావేతి దేశకాలవిపర్యయాత్ దేశకాలవ్యత్యాసాత్, సుఖసాధనభూతదేశకాలయో రభావా దిత్యర్థః * తిలకమ్ స్వభావతనుకా ప్రకృత్యా కృశశరీరా కదేతి. సీతాం ప్రత్యాహరిష్యామి శోక ముత్సృజ్య మానస మితి సీతాం ప్రత్యాహృత్య కదా ను శోక ముత్స్రక్ష్యామీ త్యర్థః ఏతి న్ముఖం వ్యాదాయస్వపితీతివత్ పూర్వకాలేఽపి క్త్వాప్రత్యయః సాధుః.

కంఠ మాలంబ్య మోక్ష్యత్యానందజం పయః. ౨౦. కదా శోక మిమం ఘోరం మైథిలీవిప్రయోగజం, సహసా విప్రమోక్ష్యామి వాస శ్శుక్లేతరం యథా. ౨౧ ఏవం విలపత స్తస్య తత్ర రామస్య ధీమతః, దినక్షయా న్మందరుచి ర్భాస్కరోఽ స్తముపాగమత్ ౨౨. ఆశ్వాసితో లక్ష్మణేన రామ స్సంధ్యా ముపాసత, స్మరన్ కమలపత్రాక్షీం సీతాంశోకాకులీకృతః. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-పఞ్చమస్సర్గః.

షష్ఠ స్సర్గః

లంకాయాం తు కృతం కర్మ ఘోరం దృష్ట్వా భయావహం, రాక్షసేంద్రో హనుమతా శక్రేణేవ మహాత్మనా అబ్రవీ ద్రాక్షసా న్సర్వాన్ హ్రియా కించి దవాఙ్ముఖః, ౧½ ధర్షితా చ ప్రవిష్టా చ లంకా దుష్ప్రసహా పురీ. తేన వానర మాత్రేణ దృష్టా సీతా చ జానకీ, ౨½ ప్రాసాదో ధర్షిత శ్చైత్యః ప్రవరా రాక్షసా హతాః. ఆవిలా చ పురీ లంకా సర్వా హనుమతా కృతా, ౩½ కిం కరిష్యామి భద్రం వః కిం వా యుక్త మనంతరం. ఉచ్యతాం న స్సమర్థం

శుక్లేతరం మలినం. ౨౧. * రామా ఏవ మితి విలపతః విలపతి సతి ౨౨. ఆశ్వాసిత ఇత్యర్థం. ఉపాసత ఉపాస్త. భ్రాతు రపి లక్ష్మణస్య పురతో రఘునాథ స్యైవం విధవచనప్రయోగ స్తస్య సర్వవిధ సేవకత్వాత్, అతో నౌచిత్యం * రామా. ఆశ్వాసిత ఇతి. ఉపాసత ఉపాస్త -, వచనవ్యత్యయ ఆర్షః. ఉపాగమ దితి వా పాఠః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చమ స్సర్గః

ఏవం రామవృత్తాంత ముక్త్వా హనుమన్నిర్గమకాలానంతరకాలికం రావణవృత్తాంతం వక్తు ముపక్రమతే—లంకాయా మితి. ఘోరం దుర్దర్శం-శక్రేణేవ శక్రతుల్యేన-'ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చ వక్తవ్య' మితి విభక్తే రలోపః ౧½. ధర్షితేతి. వానర మాత్రేణ వానరజాతీయేన-వానరే ష్వత్పే నేతి యావత్ ౨½. ప్రాసాద ఇతి. చైత్యః ప్రాసాదః నగర ప్రధానభూతః ప్రాసాదః - ఆవిలా దాహేన ఆకులా. ౩½. కిం కరిష్యా మీతి. అనంతరం కింవా యుక్తం యన్న స్సమర్థం హితం- 'సమర్థ స్త్రిషు శక్తిష్ఠేసంబంధార్థే హితే ఽపి' చేత్యమరః. యత్కృతం అనుష్ఠితం-భవే త్ఫలవ ద్భవేత్ - తాదృశం కిం ఉచ్యతాం కరిష్యామి వో భద్ర మ స్త్వి త్యన్వయః

---

౧౯ — ౨౦. కదేతి శుక్లేతరం మలినం ౨౧. ఏవ మితి విలపత స్సతః ౨౨. ఆశ్వాస్యత ఇతి అస్య శ్లోకస్య ఉత్తరార్ధం తు—'స్మరన్ కమలపత్రాక్షీం సీతాం శోకాకులీకృత' ఇత్యేతత్ స్మరన్నితి హేతౌ శతృప్రత్యయః సీతాస్మరణా ద్ధేతోః శోకాకులీకృతో రామో లక్ష్మణే నాశ్వాసితః- సంధ్యా ముపాసత - 'ఉపాగమ' దితి వా పాఠః. ౨౩ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చమ స్సర్గః.

లంకాయా మితి హనుమతా శక్రేణేవ కృతం ఘోరం కర్మ దృష్ట్వా రాక్షసా నబ్రవీత్. ౧½. * తిలకమ్. హ్రీబీజ మాహ—ధర్షితేతి. ఆక్రాంతే త్యర్థః వానరమాత్రేణ, ఏకేన నిరాయుధేన చేత్యర్థః. ౨½—౩½. కింకరిష్యామీతి. అనంతరం కిం వాయుక్తం అర్హం-యత్ నఃసమర్థం హి తం-

యత్కృతం చ సుకృతం భవేత్, ౪॥ మన్త్రమూలం హి విజయం ప్రాహు
రార్యా మనస్వినః తస్మా ద్వై రోచయే మన్త్రం రామం ప్రతి మహాబలాః,
౫॥ త్రివిధాః పురుషా లోకే ఉత్తమాధమమధ్యమాః తేషాం తు సమ
వేతానాం గుణదోషా వదా మ్యహం, ౬॥. మన్త్రిభి ర్హితసంయుక్తై స్సమర్థై
ర్మన్త్రనిర్ణయే మిత్రై ర్వాఽపి సమానార్థై ర్బాంధవై రపి వా హితైః, సహితో
మన్త్రయిత్వా యః కర్మారంభా న్ప్రవర్తయేత్ దైవే చ కురుతే యత్నం
త మాహుః పురుషోత్తమం, ౮॥ ఏకోఽర్థం విమృశే దేకో ధర్మే ప్రకురుతే
మనః ఏకః కార్యాణి కురుతే త మాహు ర్మధ్యమం నరం, ౯॥ గుణదోషా వని
శ్చిత్య త్యక్త్వా ధర్మవ్యపాశ్రయం, కరిష్యా మీతి యః కార్య ముపేక్షే త్స నరా
ధమః, ౧౦॥. య థేమే పురుషా నిత్య ముత్తమాధమమధ్యమాః. ఏవం మన్త్రా హి
విజ్ఞేయా ఉత్తమాధమమధ్యమాః ౧౧॥. ఐకమత్య ముపాగమ్య శాస్త్రదృష్టేన
చక్షుషా. మన్త్రిణో యత్ర నిరతా స్త మాహు ర్మన్త్రముత్తమం, ౧౨॥. బహ్వ్యో

౪॥ బలవత స్తవ కిం మన్త్రేణే త్యాశంక్య-సర్వేషా మపి విజయస్య మన్త్రమూలత్వా న్మయాఽపి మన్త్రః కరణీయ ఇత్యాహ —మన్త్రమూల మితి. ౫॥ మన్త్రస్య కరణీయత్వేఽపి స్వయ మేవ సంమన్త్ర్యతాం కింబహుభి రిత్యాశంక్య బహుభి స్సహ మన్త్రయితు రేవోత్తమత్వం వక్తుం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం క్రమేణ మన్త్రయితృభేదా నాహ—త్రివిధా ఇత్యాదినా సమవేతానాం సంకీర్ణస్వరూపాణాం-లక్షణజ్ఞానం వినా వివేక్తు మశక్యానా మిత్యర్థః గుణదోషౌ ఉత్తమలక్షణం గుణం, అధమలక్షణం దోషం, మధ్యమలక్షణం మిశ్రణం. ౬॥. మన్త్రిభి రితి. హితసంయుక్తైః హితపరైః-సమానార్థైః సమానసుఖదుఃఖైః - కర్మారంభాన్ ఆరంభణీయకర్మాణి - దైవే దైవసమాశ్రయణే-కురుతే ౮॥. ఏకోర్థమితి ధర్మే పూర్వోక్తదైవసమాశ్రయణే - మనః మనఃపూర్వం యత్నం ౯॥. గుణదోషావితి. గుణదోషౌ హితాహితే అనిశ్చిత్య - దైవవ్యపాశ్రయంత్యక్త్వా - కరిష్యామీత్యుపక్రమ్య - యః కార్యముపేక్షేత్ *ఉపేక్షేత-నసమాపయేత్ * రామా. 'గుణదోషావనిశ్చి'త్యేతిపాఠః ౧౦॥. యథేతి స్పష్టం. ౧౧॥.ఉక్తత్రైవిధ్యంమన్త్రేఽప్యతిదిశతి— ఐకమత్యమితి. ఐకమత్యంఏకాంమతిముపాగమ్య - శాస్త్రదృష్టేనస్వభ్యస్తశాస్త్రేణ - రాజదంతాదిత్వాత్పరనిపాతః తద్రూపేణచక్షుషాఉపలక్షితా మన్త్రిణః యత్రమన్త్రే - నిరతాః - తం - ఉత్తమమన్త్ర మాహుః ౧౨॥. బహ్వ్య ఇతి యుత్రి

యత్కృతి మనుష్ఠితం సాధుకృతిం స్వనుష్ఠితం భవేత్ -తాదృశం కిం ఉచ్యతాం కరిష్యామి వో భద్రమి స్త్వత్యర్థః. ౫॥ త్రివిధా ఇతి. సమవేతానాం సంకీర్ణస్వరూపాణాం, లక్షణజ్ఞానం వినా వివేక్తు మశక్యానా మిత్యర్థః. గుణదోషౌ ఉత్తమలక్షణం గుణం - అధమలక్షణం దోషం-మధ్యమలక్షణం మిశ్రణం. ౬॥. మన్త్రిభి రిత్యాది హితసంయుక్తైః హితపరైః - సమానార్థైః సమానసుఖదుఃఖైః - కర్మారంభాన్ ఆరంభణీయకర్మాణి. ౮॥. ఏక ఇతి 'ధర్మే ప్రకురుతే మన' ఇత్యనేనదైవాశ్రయణముక్తం ౯॥ గుణదోషావితి గుణదోషౌ హితాహితే-అనిశ్చిత్యధర్మవ్యపాశ్రయంచత్యక్త్వా - కరిష్యామీత్యుపక్రమ్య-యః కార్యముపేక్షేత్ ఉపేక్షతే, సమాపయేత్ - సనరాధమః. ౧౦॥—౧౧॥.ఐకమత్యమితి.శాస్త్రదృష్టేనస్వభ్యస్తశాస్త్రేణతద్రూపేణచక్షుషాఉపలక్షితాఃమన్త్రిణఃఐకమత్యంఏకమతిత్వం

ఽపి మతయో భూత్వా మన్త్రిణా మర్థనిర్ణయే పున ర్యత్రైకతాం ప్రాప్తాః స మన్త్రో మధ్యమః స్మృతః, ౧౩౹. అన్యోన్యం మతి మాస్థాయ యత్ర సంప్రతిభాష్యతే. న చైకమత్యే శ్రేయోఽస్తి మన్త్ర స్సోఽధమ ఉచ్యతే, ౧౪౹. తస్మా త్సుమన్త్రితం సాధు భవన్తో మతిము త్తమాః. కార్యం సంప్రతిపద్యన్తా మేత త్కృత్యం మతం మమ, ౧౫౹. వానరాణాం హి వీరాణాం సహస్రైః పరివారితః, రామోఽభ్యేతి పురీం లంకా మస్మాక ముపరోధకః, ౧౬౹ తరిష్యతి చ సువ్యక్తం రాఘవ స్సాగరం సుఖం. తరసా యుక్తరూపేణ సానుజ స్సబలానుగః, సముద్ర ముచ్ఛోషయతి వీర్యే ణాన్య త్కరోతి వా. ౧౭ అస్మి న్నేవం గతే కార్యే విరుద్ధే వానరై స్సహ, హితం పురే చ

మన్త్రే - మన్త్రిణాంమతయః - బహ్వ్యఃబహుధాభూత్వాఽపి - అర్థనిర్ణయేఅర్థనిర్ణయరూపఫలనిమయే - ఏకతాంప్రాప్తాభవన్తిసమన్త్రోమధ్యమఃస్మృతః, నీతిజ్ఞైరితిశేషః ౧౩౹ అన్యోన్యమితి యత్రమన్త్రే - మన్త్రిభిః - అన్యోన్యంమతింస్వాంస్వాంబుద్ధిం - ఆస్థాయప్రధానీకృత్య - సంప్రతిభాష్యతే వ్యవహ్రియతే అనేనోత్తమమన్త్రవ్యావృత్తిరుక్తా మధ్యమమన్త్రవ్యావృత్త్యర్థమాహ — నచేతి. ఐకమత్యే తేషాంమన్త్రిణాంశ్రేయశ్చప్రీతిశ్చనాస్తిసమన్త్రోఽధమ ఉచ్యతే. ౧౪౹ తస్మాదితి సుమన్త్రితం సునిశ్చితం - సాధుసమీచినం - కార్యం - సంప్రతిపద్యన్తాం ఐకమత్యేనజానన్తు ఏతత్ ఐకమత్యేనసునిశ్చితంకార్యం - మమకృత్యంఅతిశయేనకర్తవ్యం. ౧౫౹. గతంతుగతమేవ కింమన్త్రకరణే? ఇతఃకింనశ్ఛిన్నమిత్యతఆహ — వానరాణామితి అభ్యేతిఅభ్యేష్యతి వర్తమానసామీప్యేవర్తమానవద్వేతివర్తమాననిర్దేశః. ఉపరోధకఃఉపరోద్ధుం - క్రియార్థాయాం క్రియాయాంణ్వుల్. ౧౬౹. సాగరేవిద్యమానేకథమస్మానపరోత్స్యతీత్యత్రాహ — తరిష్యతీతి సార్ధశ్లోకః. ఉచ్ఛోషయతి ఉచ్ఛోషయిష్యతి అన్యత్సేతుబంధాదికంవాకరోతికరిష్యతి ౧౭ అస్మిన్నితి అస్మిన్ లంకానిరోధనరూపేకార్యే - ఏవంగతేఉక్తరీత్యాప్రవృత్తే - వానరైస్సహవిరుద్ధేవిరోధేచప్రాప్తే - భావేనిష్ఠా,

---

ప్రాప్య-యత్రమన్త్రే నిరతాఃతంమన్త్రముత్తమమాహురితిసంబన్ధః. ౧౨౹. బహ్వ్యోఽపీతి యత్రమన్త్రే - మన్త్రిణాంమతయోబహ్వ్యోఽపిబహుమార్గాభూత్వాఽపి-పునఃపశ్చాదర్థనిర్ణయేఅర్థనిర్ణయరూపఫలే-ఏకతాంఅవిరోధంప్రాప్తాః-స మధ్యమః 'బహ్వ్యోఽపిమతయోగ' త్వేతిపాఠే, 'మన్త్రిణో హ్యర్థనిర్ణయ' ఇతిపాఠః తదాయత్రమన్త్రే - మన్త్రిణో బహ్వ్యోమతయః బహ్వీర్మతీర్గత్వాప్రాప్య-అర్థనిర్ణయేపునరైకమత్యంప్రాప్తాఃసమధ్యమఇతిసంబన్ధః ౧౩౹. అన్యోన్యమితి. యత్రమన్త్రే - అన్యోన్యంమతిమాస్థాయ పరస్పరంభిన్నమతిత్వంప్రాప్య - సంప్రతిభాష్యతేవిరుద్ధభాషణంక్రియతే - న చైకమత్యేశ్రేయోఽస్తిఐకమత్యవిషయంశ్రేయోనాస్తి, ఐకమత్యజనకప్రతిపాదనంనాస్తీతియావత్ సమన్త్రోఽధమఇతియోజనా. ౧౪౹ ఉపసంహరతి.—తస్మాదితి. సుమన్త్రితంయథాతథాభవన్తఃకార్యం ప్రతిపద్యన్తాం - ఏతన్మన్త్రణమేవకృత్యంమమమతమితిసంబన్ధః. ౧౫౹ మన్త్రస్యకోవిషయఇత్యాకాంక్షాయామాహ — వానరాణామితి. అభ్యేతిఅచిరాదేష్యతి. ఉపరోధకఃఉపరోద్ధుం. ౧౬౹. తరిష్యతీతి. తరసాబలేనయుక్తరూపేణఅత్యంతముచితేన - సబలానుగఃబలోపేతానుచరసహితః. ౧౭౹. సాగరంకథంతరిష్యతీత్యత్రాహ — సముద్రమితి. ఉచ్ఛోషయతిఉచ్ఛోషయిష్యతి - అన్యత్ సేతుబంధాదికంకరిష్యతి. ౧౮. అస్మిన్నితి. అస్మిన్ లంకానిరోధరూపేకార్యే - ఏవంగతేమదుక్తరీత్యాప్రవృత్తే - వానరైస్సహవిరుద్ధేవిరోధేచ

సైన్యే చ సర్వం సమ్మంత్ర్యతాం మమ. ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధ కాణ్డే - షష్ఠ స్సర్గః

⟶ సప్తమ స్సర్గః ⟵

ఇత్యుక్తా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసా స్తే మహాబలాః, ఊచుః ప్రాంజలయ స్సర్వే రావణం రాక్షసేశ్వరం ద్విషత్పక్ష మవిజ్ఞాయ నీతిబాహ్యా స్త్వబుద్ధయః, [అవిజ్ఞాయాత్మ పక్షం చ రాజానం భీషయంతి హి], ౧। రాజ న్పరిఘశక్త్యృష్టిశూలపట్టస సంకులం సుమహా న్నో బలం కస్మా ద్విషాదం భజతే భవాన్, ౨। త్వయా భోగవతీం గత్వా నిర్జితాః పన్నగా యుధి కైలాసశిఖరావాసీ యక్షై ర్బహుభి రావృతః, సుమహత్కదనం కృత్వా వశ్య స్తే ధనదః కృతః ౩ స మహేశ్వరసఖ్యేన శ్లాఘ్యమాన స్త్వయా విభో, నిర్జిత స్సమరే రోషా ల్లోకపాలో మహాబలః ౪ వినిహత్య చ యక్షౌఘా న్విక్షోభ్య చ విగృహ్య చ, త్వయా కైలాసశిఖరా ద్విమాన మిద మావృతం ౫. మయేన దానవేంద్రేణ త్వద్భయా త్సఖ్య మిచ్ఛతా, దుహితా తవ భార్యార్థే దత్తా రాక్షసపుంగవ ౬ దానవేంద్రో మధు ర్నామ వీర్యోత్సిక్తో

పురాదిషుహితంయ త్తత్సర్వంసంమంత్ర్యతామిత్యర్థః ౧౯ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షష్ఠ స్సర్గః.

ఏవం రావణవచనమాకర్ణ్య అవిదితరఘునాథప్రభావామదోద్ధతా రాక్షసా స్తద్బలవర్ణనపూర్వకం రావణం ప్రశంసంతి—ఇత్యుక్తాఇత్యాదినా సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః. ద్విషత్పక్షం ద్విషద్బలం-‘పక్షోమాసార్ధకేపార్శ్వే గృహేసూర్యవిరోధయోః, కేశాదేఃపరితోబృందేబలేసఖిసహాయయో’రితివిశ్వః.౧రామా ఏవం రావణవచశ్శ్రుత్వా అవిదితరామబలా రాక్షసా స్సురాసురవిదితం భవదీయంబలం విస్మృత్యమానుషమాత్రాచ్ఛత్రోః కిమర్థంశంకస ఇతి ప్రశంసాపూర్వకం రావణంప్రోత్సాహయంతి—రాజన్నిత్యాదినా ౧।. రాజన్నితి పరిఘః పరితోహననక్షమోగదావిశేషః- ‘పరిఘఃపరిఘాతన’ ఇత్యమరః శక్తిఃదీర్ఘయష్టిః-ఋష్టిః అసిః-‘ఖడ్గేతునిస్త్రింశచంద్రహాసాసిఋష్టయ’ ఇత్యమరః. శూలంప్రసిద్ధం - పట్టసఃఖడ్గవిశేషః-తైస్సంకులం వ్యాప్తంబలమస్తి సమగ్రబలేఏవంవిద్యమానే కస్మాద్ధేతోఃభవాన్విషాదంభజతఇతియోజనా. అత్ర సుమహాన్నోబలమిత్యత్రబలం నాస్తీతి ప్రామాదికాభావ్యానర్థసూచికాఖిలోక్తిః ౨।. తిష్ఠతుసైన్యం త్వమేక ఏవసమస్తశత్రువిద్రావణక్షమ ఇత్యాశయేనాహ—త్వయేత్యాదినా. సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః భోగవతిం సర్పరాజనగరీం-కదనంయుద్ధం ౩.సఖఇతిస్పష్టం ౪ వినిహత్యేతి విమానంపుష్పకం.౫.మయేనేతి.దుహితామందోదరీ-యద్యపిమయేనాభిజాత్యభ్రమాద్దత్తేత్యుత్తరేవక్ష్యతి. తథాప్యత్ర ప్రశంసాయాం భయాద్దత్తేత్యుక్తం ౬. దానవేంద్ర ఇతి దానవేంద్రఃమధుః-కుంభీనసీరావణభగినీ - సుఖమావహతీతి సుఖావహఃభర్తా. ౭ నిర్జితా ఇతి జటీసర్పవిశేషస్యనామ. త్వయాభోగవతీమిత్యత్రతక్షకాదిభిన్న

ప్రాప్తే - మమపురాదిషుహితంయత్ - తత్సర్వంసమ్మంత్ర్యతామిత్యన్వయః ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపకాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- షష్ఠ స్సర్గః

ఇత్యుక్తా ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ద్విషత్పక్షం ద్విషద్బలం ౧। రాజ న్నితి. పరిఘశక్త్యృష్టిశూలపట్టససంకులం బలంనః, అస్తీతి శేషః. ౨।—౪. త్వయేతి విమానం పుష్పకం.౫. మయేనేతి దుహితా మందోదరీ. ౬.దానవేంద్ర ఇతి. కుంభీనస్యాః తవ స్వసుః సుఖావహః భర్తా. ౭ నిర్జితా ఇతి.

దురాసదః, విగృహ్య వశ మానీతః కుంభీనస్యాస్సుఖావహః. ౮. నిర్జితా స్తే మహాబాహో నాగా గత్వా రసాతలం, వాసుకి స్తక్షక శ్శంఖో జటీ చ వశ మాహృతాః. ౯. అక్షయా బలవంత శ్చ శూరాలబ్ధవరాః పునః, త్వయా సంవత్సరం యుద్ధ్వా సమరే దానవా విభో. స్వబలం సముపాశ్రిత్య నీతా వశ మరిందమ, మాయా శ్చాధిగతా స్తత్ర బహ్వో రాక్షసాధిప. [నిర్జితా స్సమరే రోషా ల్లోకపాలా మహాబలాః, దేవలోక మితో గత్వా శక్ర శ్చాపి వినిర్జితః] ౧౧ శూరా శ్చ బలవంత శ్చ వరుణస్య సుతా రణే, నిర్జితా స్తే మహాబాహో చతుర్విధబలానుగాః. ౧౨ మృత్యుదండ మహాగ్రాహం శాల్మలిద్రుమమండితం, కాలపాశమహావీచిం యమకింకరపన్నగం అవగాహ్య త్వయా రాజన్ యమస్య బలసాగరం, జయ శ్చ విపులః ప్రాప్తో మృత్యు శ్చ ప్రతిషేధితః ౧౩ సుయుద్ధేన చ తే సర్వే లోకా స్తత్ర విలోళితాః, ౧౪ క్షత్రియై ర్బహుభి ర్వీరై శ్శక్రతుల్యపరాక్రమైః ఆసీ ద్వసుమతీ పూర్ణా మహద్భి రివ పాదపైః, ౧౫ తేషాం వీర్యగుణోత్సాహై ర్న సమో రాఘవో రణే ప్రసహ్య తే త్వయా రాజన్ హతాః పరమదుర్జయాః, ౧౬ తిష్ఠ వా కిం మహారాజ శ్రమేణ తవ వానరాన్. అయ మేకో మహాబాహు రింద్రజి త్క్షపయిష్యతి ౧౭ అనేన హి మహారాజ మాహేశ్వర మనుత్తమం ఇష్ట్వా యజ్ఞం వరో లబ్ధో లోకే పరమదుర్లభః, ౧౮ శక్తితోమరమీనం చ వినికీర్ణాంత్రశైవలం గజకచ్ఛపసంబాధ మశ్వమండూకసంకులం, రుద్రాదిత్యమహాగ్రాహం మరుద్వసుమహోరగం రథాశ్వగజతోయౌఘం

కర్కోటకాదిజయోక్తిరితిన పౌనరుక్త్యం ౯ అక్షయా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం లబ్ధవరాః, బ్రహ్మణేతి శేషః, అక్షయా-చూర్ణీకరణేఽపి పునరుత్పత్తిమత్త్వేనక్షయరహితా ఇత్యర్థః. దానవాః కాలకేయాః - తత్ర కాలకేయసకాశాత్ - బహ్వః బహ్వ్యః - 'వోతో గుణవచనా' దితిప క్షేజీషభావః. ౧౧. శూరా శ్చేతి. చతుర్విధబలానుగాః రథగజతురగపదాదిభేదేనచతుర్విధానిబలాని పృష్ఠగానియేషాం తే తథా. ౧౨. మృత్యుదండేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం మృత్యుదండః యమదండః - సఏవమహాగ్రాహః మహానక్రః యస్మిన్ - శాల్మలయః కంటకశల్మలివృక్షాకారాయుధవిశేషాః - తఏవద్రుమాః తైర్మండితం - మృత్యుః యమః - ప్రతిషేధితః యుద్ధాదపక్రామితః ౧౪ సుయుద్ధేనేత్యర్థం. సుయుద్ధేనస్వల్పయుద్ధేనేత్యర్థః విలోళితాః ద్రావితాః ౧౪. క్షత్రియైరితి క్షత్రియైః అనరణ్యప్రభృతిభిః. ౧౫ తేషామితి. నసమో రాఘవఇతి తేభ్యోఽపినిహీనబలః సుఖేననిగ్రాహ్యఇతిభావః ౧౬ తిష్ఠవేతిస్పష్టం ౧౭ అనేనేతి. మాహేశ్వరం మాహేశ్వరప్రీతికరం ౧౮ శక్తితోమరేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం.

జటీ నాగవిశేషః. ౯ అక్షయా ఇత్యాది శ్లోకద్వయం దానవాః కాలకేయాః - తత్రతత్సంవాసాన్మాయా శ్చాధిగతా ఇతి సంబంధః ౧౧—౧౨. మృత్యుదండేత్యాదిశ్లోకద్వయం శాల్మలిద్రుమభూషితంశాల్మలయః ఆయుధవిశేషాః తఏవద్రుమాః తై ర్భూషితం *తిలకం మృత్యుదండరూపోమహాగ్రాహో యస్మిన్ తం బలసాగరం-శాల్మలీద్రుమై ర్యాతనావృక్షైర్మండితం-సాగరో ఽపిద్వీపేషు వృక్షమండితో భవతి-కాలపాశ ఏవ మహాత్యో వీచయో యస్యతం ౧౩—౧౭ అనేనేత్యాది. మాహేశ్వరం ప్రీతికరం ఇష్ట్వాకృత్వా. ౧౮. యుద్ధంసాగరత్వేననిరూపయతి—శక్తితోమరేత్యాదినా. దైవతపతిః ఇంద్రః.

మహత్, అనేన హి సమాసాద్య దేవానాం బలసాగరం. గృహీతో దైవతపతి ర్లంకాం చాపి ప్రవేశితః, ౨౧॥ పితామహనియోగా చ్చ ముక్త శ్శంబరవృత్రహా. గత స్త్రివిష్టపం రాజ న్సర్వదేవనమస్కృతః, ౨౨॥. తమేవ త్వం మహారాజ విసృజేంద్రజితంసుతం. యావ ద్వానరసేనాం తాం సరామాం నయతి క్షయం, ౨౩॥ రాజ న్నాపదయుక్తేయ మాగతా ప్రాకృతా జ్జనాత్. హృది నైవ త్వయా కార్యా త్వం వధిష్యసి రాఘవం. ౨౪॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - సప్తమ స్సర్గః.

అష్టమ స్సర్గః.

తతో నీలాంబుదనిభః ప్రహస్తో నామ రాక్షసః, అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం శూర స్సేనాపతి స్తదా. ౧. దేవదానవగంధర్వాః పిశాచపతగోరగాః, న త్వాం ధర్షయితుం శక్తాః కిం పున ర్వానరా రణే ౨. సర్వే ప్రమత్తా విశ్వస్తా వంచితాః స్మ హనూమతా, న హి మే జీవతో గచ్ఛే జ్జీవ న్స వనగోచరః. ౩ సర్వాం సాగరపర్యంతాం సశైలవనకాననాం, కరో మ్యవానరాం భూమి మాజ్ఞాపయతు మా భవాన్. ౪. రక్షాం చైవ విధాస్యామి వానరా ద్రజనీచర, నాగమిష్యతి తే దుఃఖం కించి దాత్మాపరాధజం. ౫ అబ్రవీ త్తు సుసంక్రుద్ధో దుర్ముఖో నామ రాక్షసః, ఇదం న క్షమ

దైవతపతిఃఇంద్రః ౨౧॥ పితామహేతి స్పష్టం. ౨౨॥ తమితి విసృజపేషయ - యావన్నయతి నేష్యతి ౨౩॥. రాజన్నితి.అయుక్తాఅసంభావితా-ప్రాకృతాత్ క్షుద్రాత్ -హనుమతః. ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-సప్తమ స్సర్గః.

ఏవంమంత్రిభిస్సహ సంమంత్ర్య భూయోఽభిహితే సకలసచివప్రధానః ప్రహస్తః స్వాభిమతమర్థంరాజ్ఞే నివేదయతి— తతఇతి స్పష్టం.౧ దేవేతి స్పష్టం ౨. హనుమతఃపౌరుషం ప్రత్యక్షతో దృష్ట్వా కథమేవముచ్యతఇత్యత్రాహ — సర్వఇతి. విశ్వస్తాఃపరిభవితుమస్మాన్ కోఽపినశక్తఇతివిశ్వస్తాఃవిస్రబ్ధాః-ప్రామాదికశత్రుపరిభవోనన్యూనతామాపాదయతీతిభావః *రామా ప్రమత్తాఃఅనవహితాః-విశ్వస్తాః ఏకో వానరఃకింకరిష్యతీత్యవజ్ఞయావిస్రబ్ధాః - అతఏవవంచితాః. నహీతి జీవతఇత్యనాదరేషష్ఠీ ౩. సర్వామితి. స్పష్టం. * రామా కరోమిఅచిరాదేవకరిష్యామి - 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవ'ద్వేతి భవిష్యదర్థేలట్ ౪. రక్షామితి ఆత్మాపరాధఃసీతాహరణరూపోవ్యతిక్రమః. ౫ అబ్రవిదిత్యాది హి యస్మాద్వానరేణ కృతమిదంకర్మసర్వేషాం నః ప్రధర్షణరూపం - భూయఃతదుపరి - పురస్యాంతఃపురస్యచ

*తిలకం వినికీర్ణానివ్యాప్తాని-మహత్ మహాంతం. ౨౨॥ తమేనేత్యాది విసృజపేషయ-యావన్నయతి నేష్యతి. 'యావత్పురానిపాతయోర్లట్' డితిభవిష్యదర్థేలట్. ౨౩॥ రాజన్నితి అయుక్తాఅసంభావితా. ౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తమ స్సర్గః

౧—౨ హనుమతఃపౌరుషం ప్రత్యక్షతో దృష్ట్వాఽపి కథమేవంబ్రూషే ఇత్యత్రాహ. —సర్వ ఇత్యాది. ప్రమత్తాఃభోగాదిపరవశాః - విశ్వస్తాఃఅస్మాన్ పరిభవితుంకోఽపనశక్తిమానితివిప్రలబ్ధాః - అతఏవవంచితాః ప్రామాదికఃపరిభవోనన్యూనతామావహతీతిభావః జీవతఇత్యనాదరేషష్ఠీ ౩. సర్వామితి. కరోమికరిష్యామి. ౪ రక్షాంచేతి ఆత్మాపరాధజంసీతాపహరణరూపాపరాధజం. ౫॥ ఇద మిత్యాది

ణీయం హి సర్వేషాం నః ప్రధర్షణం అయం పరిభవో భూయః పుర స్యాంతఃపుర స్య చ, శ్రీమతో రాక్షసేంద్రస్య వానరేణ ప్రధర్షణం ౭ అస్మిన్ముహూర్తే హ త్వైకో నివర్తిష్యామి వానరాన్, ప్రవిష్టాన్ సాగరం భీమ మంబరం వా రసాతలం. ౮. తతోఽబ్రవీత్సుసంక్రుద్ధో వజ్రదంష్ట్రో మహాబలః, ప్రగృహ్య పరిఘం ఘోరం మాంసశోణితరూషితం. ౯. కిం వో హనుమతా కార్యం కృపణేన తపస్వినా, రామే తిష్ఠతి దుర్ధర్షే ససుగ్రీవే సలక్ష్మణే. ౧౦. అద్య రామం ససుగ్రీవం పరిఘేణ సలక్ష్మ ణం, ఆగమిష్యామి హత్వైకో విక్షోభ్య హరివాహినీం ౧౧ ఇదం మ మాపరం వాక్యం శృణు రాజ న్యదీచ్ఛసి, ఉపాయకుశలో హ్యేవ జయే చ్ఛత్రూ న్నతంద్రితః ౧౨. కామరూపధరా శ్శూరా స్సుభీమా భీమదర్శనాః, రాక్షసా వా సహస్రాణి రా క్షసాధిపనిశ్చితాః. కాకుత్స్థ ముపసంగమ్య బిభ్రతో మానుషం వపుః, సర్వే హ్య సంభ్రమా భూత్వా బ్రువంతు రఘుసత్తమం ప్రేషితా భరతేన స్మ భ్రాత్రా తవ య వీయసా, [త వాగమన ముద్దిశ్య కృత్య మాత్యయికం త్వితి] ౧౪ స హి సేనాం సముత్థాప్య క్షిప్ర మే వోపయాస్యతి. ౧౫. తతో వయ మిత స్తూర్ణం శూలశక్తి గదాధరాః, చాపబాణాసిహస్తా శ్చ త్వరితా స్తత్ర యామ హ ౧౬. ఆకాశే గణశ స్థిత్వా హత్వా తాం హరివాహినీం, అశ్మశస్త్రమహావృష్ట్యా ప్రాపయామ యమక్ష యం ౧౭.ఏవం చే దుపసర్పేతా మనయం రామలక్ష్మణౌ, అవశ్య మపనీతేన జహతా

పరిభవరూపం - అథచరాక్షసేంద్రస్య ప్రధర్షణరూపం అతోఽనక్షమణీయ మిత్యర్థః. ౭ తతః కింక రిష్యసీత్యత ఆహ — అస్మిన్నితి స్పష్టం. * రామా నివర్తిష్యామినివర్తిష్యే. ౮. తత ఇతి స్పష్టం. ౯ కిమితి. కృపణేన గూఢసంచారప్రకటితభయేన- తపస్వినా శోచ్యేన * రామా యద్వా-తపస్వ్యాహారభూతఫలాశి నేత్యర్థః. ౧౦ అద్యేతి స్పష్టం ౧౧ ఇదమితి తద్వాక్యం కిమిత్యాకాంక్షాయాముపాయప్రతిపాదకం వాక్యంవక్ష్యమాణముపాయం ప్రశంసతి — ఉపాయేతి ౧౨ వివక్షితముపాయ మేవాహ — కామరూపే త్యాదినా నిశ్చితాః నిశ్చితవంతః- రాక్షసానాం సహస్రాణీతి. సహస్రశబ్దస్య సంఖ్యేయపరత్వేఽపి శబ్ద స్వాభావ్యన్నపుంసకత్వం కిమితిబ్రూయు స్తత్రాహ— ప్రేషితా ఇతి. అస్యాం తే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ౧౪—౧౫ తత ఇతి తేవయం - తత్ర సమీపే- యామ యామ - లోటిరూపం ౧౬. ఆకాశ ఇతి. స్పష్టం. ౧౭. ఏవంకృతే కింస్యాదిత్యత్రాహ— ఏవంచేదితి రామలక్ష్మణౌ అనయం అస్మత్కృతకైతవాపరి

సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం హి యస్మాత్. వానరేణకృతమిదం ప్రధర్షణం సర్వేషాం నః ప్రధర్షణరూపం భూ య స్తదపరిపురస్యాంతఃపురస్య చ పరిభవరూపం - అథ రాక్షసేంద్ర ప్రధర్షణమక్షవధాదిరూపం - అతో నక్షమణీయ మిత్యన్వయః ౯ కిమితి కృపణేన ప్రకాశసంచరణే భయాత్ గూఢం రాత్రౌ కృతకార్యేణ - తప స్వినా శోచ్యేన ౧౦ అద్యరామ మిత్యస్యవా స్తవార్థస్తు — లక్ష్మణం రామం వినేతి శేషః. సుగ్రీవం హత్వా ఆగమిష్యామీతి సంబంధః ౧౨ రాక్షసా వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం సహస్రశబ్దస్యనిత్యనపుంస కత్వాద్రాక్షసా ఇత్యనేన సామానాధికరణ్యం నిశ్చితాః నిశ్చితవంత ఇతికృత్వా - భరతేన ప్రేషితా ఇతి బ్రువంత్విత్యన్వయః. ౧౪. సహి సేనామిత్యర్ధం భిన్నం వాక్యం. సః రామః. తతః కింతత్రాహ —౧౫ తత ఇతి. తే వయం తత్ర తత్సమీపం యామేత్యన్వయః యామేతి లోడుత్తమపురుషబహువచనం. ౧౬— ౧౭.

మేవ జీవితం. ౧౮. కౌంభకర్ణి స్తత్రో వీరో నికుంభో నామ వీర్యవాన్, అబ్రవీ త్పరమక్రుద్ధో రావణం లోకరావణం. ౧౯ సర్వే భవన్త స్తిష్ఠన్తు మహారాజేన సంగతాః, అహ మేకో హనిష్యామి రాఘవమ్ సహలక్ష్మణమ్ సుగ్రీవం చ హనూమన్తం సర్వానేవ చ వానరాన్, ౨౦½ తతో వజ్రహను ర్నామ రాక్షసః పర్వతోపమః క్రుద్ధః పరిలిహ స్సృక్త్రం జిహ్వయా వాక్య మబ్రవీత్, స్వైరం కుర్వన్తు కార్యాణి భవన్తో విగతజ్వరాః ఏకోఽహం భక్షయిష్యామి తాన్ సర్వాన్ హరియూథపాన్, స్వస్థాః క్రీడన్తు నిశ్చింతాః పిబన్తో మధువారుణీం అహ మేకో వధిష్యామి సుగ్రీవం సహలక్ష్మణం, అంగదం చ హనూమన్తం రామం చ రణకుంజరం ౨౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - అష్టమ స్సర్గః.

నవమ స్సర్గః.

తతో నికుంభో రభస స్సూర్యశత్రు ర్మహాబలః, సుప్తఘ్నో యజ్ఞహా రక్షో మహాపార్శ్వో మహోదరః. అగ్నికేతు శ్చ దుర్ధర్షో రశ్మికేతు శ్చ రాక్షసః, ఇంద్రజిచ్చ మహాతేజాబలవాన్ రావణాత్మజః ప్రహస్తోఽథ విరూపాక్షో వజ్రదంష్ట్రో మహాబలః, ధూమ్రాక్ష శ్చాతికాయ శ్చ దుర్ముఖ శ్చైవ రాక్షసః పరిఘాన్పట్టసా న్ప్రాసాన్ శక్తిశూలపరశ్వధాన్, చాపాని చ సబాణాని ఖడ్గాం శ్చ విపులాన్ శితాన్. ప్రగృహ్య పరమక్రుద్ధాః సముత్పత్య చ రాక్షసాః, అబ్రువ న్రావణం సర్వే ప్రదీప్తా ఇవ తేజసా. అద్య

జ్ఞానేనవిశ్వాసం - యద్యుపసర్పేతాంతతి స్తేన- అపనీతేనఅపనయేన - జీవితం- జహతామేవ- జహ్యాతామేవేత్యర్థః ౧౮ కౌంభకర్ణిరితి స్పష్టం ౧౯ సర్వఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం. ౨౦½ తతఇత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం మధువారుణీంమధురూపాంవారుణీం - రణకుంజరంరణాప్రధృష్యం - స్వస్థాఇత్యమంగళోక్తిః. ౨౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టమ స్సర్గః

అథ నికుంభప్రతిమేవానుసరంత స్సర్వేఽపి ప్రధానా అహమహమికయా సముత్థాయ శత్రువధోద్యుక్తాః తముద్యోగం నీతిశాస్త్రజ్ఞోవిభీషణః ప్రతిషిద్ధవానిత్యాహ—తతఇత్యాది. శ్లోకషట్కమేకం

ఏవంచేతి. రామలక్ష్మణౌఅనయం-ఏవంచేదుపసర్పేతాంఅస్మత్సైన్యం ప్రతివాజ్ఞానేన స్వకీయత్వబుద్ధిజనితవిస్రబ్ధత్వరూపానీతిం-ఏవంమదుక్తరీత్యాయద్యవగచ్ఛేతామిత్యర్థః. అత స్తేనాపనీతేనఅపనయేన - అవశ్యంరామలక్ష్మణౌజీవితంజహతామేవ, త్యజతామేవేత్యర్థః ౧౮ * తిలకం. కౌంభకర్ణిఃకుంభకర్ణాపత్యం. ౧౯. సర్వఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం అహమిత్యస్యవాస్తవార్థస్తురాఘవాదీన్వినేతిశేషః. వానరాన్వినేష్యామీతిసంబంధః. ౨౦½ ఏకఇతి మధువారుణీంమధురూపాంవారుణీం - రణకుంజరం రణాప్రధృష్యం ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమ స్సర్గః

తతఇత్యాదిశ్లోకషట్కమేకంవాక్యం. తస్యఅద్యరామంవధిష్యామఇత్యబ్రువన్నితి క్రియయాసంబంధః. వస్తుతస్తులక్ష్మణంరామంవినా-సుగ్రీవాదీన్వధిష్యామీతిసంబంధః. * తిలకం. కతకరీత్యాఽత్ర

రామం వధిష్యామ స్సుగ్రీవం చ సలక్ష్మణం,కృపణం చ హనూమంతం లంకా యేన ప్రధర్షితా.౬ తా న్గృహీతాయుధాన్ సర్వా న్వారయిత్వా విభీషణః,అబ్రవీత్ప్రాంజలి ర్వాక్యం పునః ప్రత్యుపవేశ్య తాన్ ౭.అప్యుపాయై స్త్రిభిస్తాత యోఽర్థః ప్రాప్తుం న శక్యతే, తస్య విక్రమకాలాం స్తా న్యుక్తా నాహు ర్మనీషిణః ౮ ప్రమత్తే ష్వభియుక్తేషు దైవేన ప్రహృతేషు చ, విక్రమా స్తాత సిధ్యంతి పరీక్ష్య విధినా కృతాః. ౯ అప్రమత్తం కథం తం తు విజిగీషుం బలే స్థితం, జితరోషం దురాధర్షం ప్రధర్షయితు మిచ్ఛథ. ౧౦. సముద్రం లంఘయిత్వా తు ఘోరం నదనదీ

వాక్యం ఆదౌ నికుంభోపాదానం నికుంభమతానుసరణసూచనార్థం సముత్పత్య ఆసనేభ్యస్సముత్థాయ-ప్రధర్షితేత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం ౬ తానితి క్రియాభేదాత్తానిత్యస్య న పునరుక్తిః. ౭. ప్రహస్తాదీనాం ప్రధానానాం సన్నిహితత్వాద్రావణంవా రావణంవా ప్రత్యుక్తిః. మధ్యే క్వచిత్సచివాన్ ప్రతివోక్తిః విక్రమస్యనాయ మవసర ఇతిదర్శయితుం సామాన్యేనవిక్రమకాలానాహ — అప్యుపాయైరితి తాతేత్యభిముఖీకరణాయ సంబోధనం త్రిభిః సామదానభేదరూపైః ఉపాయైరపియోఽర్థః లబ్ధుంనశక్యతే తస్య సిద్ధయే-తాన్ నీతిశాస్త్రప్రసిద్ధాన్-విక్రమకాలాన్ యుక్తానాహుః తదుక్తం కామందకేన —'సామాదీనా ముపాయానాం త్రయాణాం విఫలేనయే,వినయేన్నయసంపన్నో దండం దండ్యేషు దండభృ'దితి తథా చ నాయం దండస్య కాలఇత్యుక్తం ౮ న కేవలం దండస్యాకాలికత్వం దండ్యత్వం చ తే శత్రోర్నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ — ప్రమత్తేష్వితి ప్రమత్తేషు అనవధానేషు, విషయాసక్తేష్విత్యర్థః. అభియుక్తేషు జ్ఞానిషు-విరక్తేష్వితి యావత్ యద్వా — సామంతై రాక్రాంతేషు-దైవేన భాగ్యేన-ప్రహృతేషు-క్షీయమాణసంపత్స్విత్యర్థః చకారా ద్బాలవృద్ధాదిషు-విధినానీతిశాస్త్రోక్తరీత్యా - పరీక్ష్య మంత్రిభి ర్విచార్య-కృతాః-విక్రమాః విగ్రహాః సిధ్యంతి - నాన్యత్రేత్యర్థః యథాహ కామందకః — 'బాలో వృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతిబహిష్కృతః, భీరుకో భీరుకజనో లుబ్ధో లుబ్ధజన స్తథా. విరక్తప్రకృతి శ్చైవ విషయే ష్వతిసక్తిమాన్, అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః దైవోపహతక శ్చైవ దైవచింతక ఏవచ, దుర్భిక్షవ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంయుతః అదేశస్థో బహురిపు ర్యుక్తో కాలేన యశ్చసః,సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ ఏతై స్సంధిం న కుర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవల'మితి. ౯. రామస్తునతాదృశ ఇత్యాహ — అప్రమత్తమితి అప్రమత్తం సావధానం - తుశబ్దోఽవధారణే బలేస్థితం - స్థిరబలమిత్యర్థః జితరోషం - అకాలేరోషరహితమిత్యర్థః. ఇచ్ఛథేతి పూర్వం రావణం ప్రతివచనం- అత్ర సర్వాన్ ప్రతీతి బహువచనం. ౧౦. రామ ఇదానీం దైవానుపహత ఇత్యత్ర

సర్గావిచ్ఛేదః. తతఇతి. కౌంభకర్ణి రేవాయం నికుంభః పరై స్సహిత స్తంపునరాహ — సముత్పత్య ఉత్థాయ. ౬--౭.అపీతి. త్రిభిరప్యుపాయైః సామదానభేదైః-తస్య అర్థస్య ప్రాప్తయ ఇతి విపరిణామః-విక్రమకాలాన్ దండకాలాన్-తాన్ ప్రసిద్ధాన్-ఉక్తాన్ శాస్త్రచోదితాన్. ౮. తానేవకాలానాహ — ప్రమత్తేష్విత్యాది. ప్రమత్తేషు అనవహితేషు - అభియుక్తేషు శత్రుభిరాక్రాంతేషు-దైవేన ప్రహృతేషు దైవోపహితేషు - విధినా శాస్త్రరీత్యా. ౯. ప్రమాదాది దోషరాహిత్యం రామే దర్శయతి — అప్రమత్తమితి. జితరోష మిత్యనేన పాపాభావాత్ దైవోపహతత్వాభావ ఉక్తః. ఇతర విశేషణత్రయేణ అన్యోపరుద్ధత్వాభావః. రాక్షసాభిముఖ్యేన ఇచ్ఛథేత్యుక్తిః అత ఏవోపరి నిశాచరా ఇతిసంబోధనం. ౧౦ సముద్ర మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. 'కృతం హనుమతా కర్మదుష్కరంతర్క-

పతిం, కృతం హనుమతా కర్మ దుష్కరం తర్కయేత వా. ౧౧ బలా న్యపరిమేయాని వీర్యాణి చ నిశాచరాః పరేషాం సహసాఽవజ్ఞా న కర్తవ్యా కథంచన ౧౨ కించ రాక్షసరాజస్య రామే ణాపకృతం పురా, ఆజహార జనస్థానా ద్యస్య భార్యాం యశస్వినః ఖరో యద్యతివృత్త స్తు రామేణ నిహతో రణే, అవశ్యం ప్రాణినాం ప్రాణా రక్షితవ్యా యథాబలం. ౧౪. అయశస్య మనాయుష్యం పరదారాభిమర్శనం, అర్థక్షయకరం ఘోరం పాపస్య చ పునర్భవం. ఏతన్నిమిత్తం వై దేహీ భయం న స్సుమహ ద్భవేత్, ఆహృతా సా పరిత్యాజ్యా కలహార్థే కృతేన కిం ౧౫. న నః క్షమం వీర్యవతా తేన ధర్మానువర్తినా, వైరం నిరర్థకం కర్తుం దీయతా మస్య మైథిలీ ౧౬ యావ న్న సగజాం సాశ్వాం బహురత్నసమాకులాం, పురీం దారయతే బాణై ర్దీయతా మస్య మైథిలీ ౧౭. యావ త్సుఘోరా మహతీ దుర్ధర్షా హరివాహినీ, నావస్కందతి నో లంకాం తావ త్సీతా ప్రదీయతాం ౧౮ వినశ్యే ద్ధి పురీ లంకా

ఉదాహరణమాహ — సముద్రమితి స్పష్టం ౧౧ బలానీతి పరేషాం రామాదీనాం ౧౨. అనపరాధిని నిష్కారణవైరకరణమ ప్యపరమనుచిత మిత్యాహ — కించేత్యాది ఖరవధ ఏవ ప్రథమాపరాధ ఇత్యాశంక్యాహ — ఖర ఇతి. దుర్వృత్తత యాస్వవధప్రవృత్తఖరవధే రామస్య నాపకారగంధోఽపీతి భావః. నిహతోఽయది - తత్ర కో దోష ఇతి శేషః. దోషాభావమాహ — అవశ్యమితి. *రామా. కించేత్యస్య కిమితిపదచ్ఛేదః 'కిన్ను రాక్షసరాజ' స్యేతి పాఠః. ౧౪ ప్రథమం రామేణాపకృతత్వేఽప్యనేకదోషమూలం సీతాపహరణం న కార్యమిత్యాహ — అయశస్యమితి పునర్భవం జన్మాంతరం, మూర్త్యంతరమితి యావత్. ఏవం సామాన్యతః పరదారాభిమర్శనస్యాహేతుత్వ ముక్త్వా ప్రకృతే తద్దర్శయతి — ఏతదితి. ఏతస్మాన్నిమిత్తాదిత్యర్థః 'నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శన' మితి పంచమ్యర్థే ప్రథమా. అయశస్యత్వాదిహేతో ర్వైదేహ్యాస్సకాశాత్సుమహద్భయం భవేత్ తర్హి కిమిదానీం కర్తవ్యం తత్రాహ — ఆహృతేతి. ఉక్తమేవ స్తుతః కథం త్యక్తవ్యం తత్రాహ — కలహార్థే కృతే న కిమితి. కలహార్థవిషయే కృతేన కర్మణా కిమిత్యర్థః 'అర్థస్స్యాద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే, వ్యవహారే ధనే శాస్త్రవస్తు హేతు నివృత్తి' ష్వితి వైజయంతీ ౧౫. బహుదోషప్రదర్శనపూర్వకం సీతాప్రదానస్యావశ్యకర్తవ్యతామాహ — న నః క్షమమిత్యాదినా. ౧౬ యావద్దారయతే దారయిష్యతి 'యావత్పురానిపాతయోర్లట్' ఇతి భవిష్యదర్థే లట్. రామ ఇతి శేషః. ౧౭. యావదితి. యావత్ యదా - తావత్తదా - నావస్కందతి న రుణద్ధి ౧౮. వినశ్యేదితి. శూరా

యేత వే' తి పాఠః కో వా తర్కయేతేత్యర్థః. - బలాన్యపరిమేయాని, కృతానీతి శేషః ౧౨ కించేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం కించేత్యత్ర కిమితిచ్ఛేదః ఖరదూషణాదివధాద్రామస్య పూర్వాపకారిత్వమాశంక్య పరిహరతి — ఖర ఇతి యస్మాత్తస్మాదిత్యధ్యాహార్యం. యస్మాదవశ్యం ప్రాణినాం ప్రాణా రక్షితవ్యాః - తస్మాదతివృత్తం స్వయమేవ రామం హంతుం ప్రవృత్తః ఖరస్తు నిహతో యది - ఏతావతా రామేణ పురా రాక్షసరాజస్య కిమపకృతం నాపకృతమిత్యర్థః ౧౪ అయశస్యమిత్యాదిశ్లోకద్వయం పరదారాభిమర్శనం అయశస్యాదిరూపం - పున స్తదుపరి పాపస్య చ భవం ఉత్పత్తిస్థానం - ఏతన్నిమిత్తం ఏతస్మాత్కారణాత్ - ఆహృతా వైదేహీ నో భయం భయనిమిత్తం - అతః సా పరిత్యాజ్యా - కలహార్థే కలహప్రయోజనవిషయే కృతేన, కర్మణేతి శేషః కిమితి యోజనా. ౧౫ నన ఇతి అస్యాఽస్మై ౧౬. యావదితి యావద్ధారయతే ధారయిష్యతి - 'యావత్పు' రేత్యాదినా భవిష్యదర్థే లట్. తావత్ దీయతాం. ౧౭, యావ

శూరా స్సర్వే చ రాక్షసాః, రామస్య దయితా పత్నీ స్వయం న యది దీయ
తే ౨౦. ప్రసాదయే త్వాం బన్ధుత్వా త్కురుష్వ వచనం మమ, హితం పథ్య మహం
బ్రూమి దీయతా మస్య మైథిలీ ౨౧ పురాశరత్సూర్యమరీచిసన్నిభా న్నవాగ్రపుం
ఖా న్సుదృఢా న్నృపాత్మజః, సృజ త్యమోఘా న్విశిఖా న్వధాయ తేప్రదీయ
తాం దాశరథాయ మైథిలీ ౨౨ త్యజస్వ కోపం సుఖధర్మనాశనం భజస్వ ధర్మం రతి
కీర్తివర్ధనం, ప్రసీద జీవేమ సపుత్రబాంధవాః ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీ. ౨౩.
విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః, విసర్జయిత్వా తా న్సర్వా న్ప్రవి
వేశ స్వకం గృహం. ౨౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - నవమ స్సర్గః.

---- దశమ స్సర్గః ----

తతః ప్రత్యుషసి ప్రాప్తే ప్రాప్తధర్మార్థనిశ్చయః, రాక్షసాధిపతే ర్వేశ్మ భీమకర్మా
విభీషణః. శైలాగ్రచయసంకాశం శైలశృంగ మివోన్నతం, సువిభక్తమహాకక్ష్యం
మహాజనపరిగ్రహం. మతిమద్భి ర్మహామాత్రై రనురక్తై రధిష్ఠితం, రాక్షసై శ్చాప్త
పర్యాప్తై స్సర్వతః పరిరక్షితం మత్తమాతంగనిశ్వాసై రావ్యాకులీకృతమారుతం, శంఖ

ఇతి. వినశ్యేయురితివ్యత్యయేనయోజనీయం 'స్వయంనయదిదీయత' ఇతిపాఠః. ౨౦ ప్రసాదయ ఇతి.
బ్రూమిబ్రవీమి-అస్యఅస్మై ౨౧ పురేతి అగ్రంశల్యం-పుంఖం శరమూలం-నవేఅగ్రపుంఖేయేషాంతే
అతఏవసుదృఢా న్-పురాసృజతి ప్రక్ష్యతి - దశరథస్యాయం దాశరథః - 'తస్యేద' మితిసంబంధార్థే అణ్.
సంబంధశ్చాత్రపుత్రత్వం దాశరథాయ దాశరథయే ౨౨. త్యజేతి రతిఃసుఖం ౨౩. విభీషణేతి.
సర్వంప్రాతరాలోచయిష్యామఇతివిభీషణప్రముఖా న్విసృజ్యేత్యర్థః ౨౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - నవమ స్సర్గః

అథ హితపరో విభీషణస్సత్వోత్తరకాలే రావణస్యోపదేష్టుం తద్గృహంగతఇత్యాహ—తతఇత్యాది
'ప్రవివేశమహాద్యుతి' రిత్యంతమేకంవాక్యం. 'తతః ప్రత్యుష' సీత్యానేనలంకాదాహానంతర మేకమహోగతమి
త్యవగమ్యతే. ప్రాప్తధర్మార్థనిశ్చయః సీతాప్రదానమేవాస్మాకంధర్మోఽర్థశ్చేతికృతనిశ్చయః-భీమకర్మా- పర
మార్థతో రావణస్యహితత్వేఽప్యనభిమతార్థవిజ్ఞాపనరూపసాహసకరణాత్ భీమకర్మేత్యుక్తిః రాక్షసాధి
పతేఃఅగ్రజస్య - ఆలయంనివాసభూతం- వేశ్మప్రవివేశేతిసంబంధః శైలాగ్రచయసంకాశంగిరిశిఖర
చయసదృశం - అనేకశృంగయుక్తత్వాదితిభావః 'శైలశృంగమివోన్నత' మిత్యౌన్నత్యే దృష్టాంతః.
సువిభక్తమహాకక్ష్యంసుష్ఠువిభక్తమహాప్రకోష్ఠం - 'కక్ష్యాప్రకోష్ఠేహర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభ

దితి. నాపస్కందతినారోక్ష్యతి ౨౦ ప్రసాదయఇతి బ్రూమిబ్రవీమి. ౨౧ పురేతి. పురాసృజతి
ప్రక్ష్యతి - నవాగ్రపుంఖా న్నవాన్యగ్రాణిపుంఖాశ్చయేషాం తా న్ ౨౪ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర
చితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - నవమ స్సర్గః.

తతఇత్యాదిశ్లోకసప్తక మేకంవాక్యం ప్రాప్తధర్మార్థనిశ్చయః ప్రాప్తోధర్మార్థనిశ్చయోయేనసః-'రాక్ష
సాధిపతేర్వేశ్మప్రవివేశవిభీషణ' ఇతిపాఠేతూత్తరషట్కస్యైతత్పరిపంచార్థత్వాదగ్రజస్యాలయంవీరః
ప్రవివేశమహాద్యుతిరిత్యనేనాపౌనరుక్త్యం 'రాక్షసాధిపతేర్వేశ్మభీమకర్మావిభీషణ' ఇతిపాఠే-రాక్షసాధి
పతేరగ్రజస్యాలయం నిత్యనివాసభూతం వేశ్మేత్యన్వయః అస్మి న్పాఠేతు వేశ్మాలయయోరపౌనరుక్త్యం.

ఘోషమహాఘోషం తూర్యనాదానునాదితం ౪. ప్రమదాజనసంబాధం ప్రజల్పిత
మహాపథం, తప్తకాంచననిర్యూహం భూషణోత్తమభూషితం. ౫. గంధర్వాణా
మి వావాస మాలయం మరుతా మివ, రత్నసంచయసంబాధం భవనం భోగినా
మివ ౬. తం మహాభ్ర మివాదిత్య స్తేజోవిస్తృతరశ్మిమాన్, అగ్రజ స్యాలయం
వీరః ప్రవివేశ మహాద్యుతిః. ౭ పుణ్యాన్ పుణ్యాహఘోషాంశ్చ వేదవిద్భి రుదా
హృతాన్, శుశ్రావ సుమహాతేజా భ్రాతు ర్విజయసంశ్రితాన్. ౮. పూజితాన్ దధి
పాత్రైశ్చ సర్పిర్భి స్సుమనోక్షతైః, మంత్రవేదవిదో విప్రాన్ దదర్శ సుమహాబలః.
౯. స పూజ్యమానో రక్షోభి ర్దీప్యమానః స్వతేజసా, ఆసనస్థం మహాబాహు
ర్వవందే ధనదానుజమ్ ౧౦ స రాజదృష్టిసంపన్న మాసనం హేమభూషితం,

బంధన' ఇత్యమరః మహాజనైః విద్వద్భిః పరిగృహ్యేతి ఇతిమహాజనపరిగ్రహం-తదధిష్ఠితమిత్యర్థః మహా
మాత్రైః ప్రధానైః - 'మహామాత్రాః ప్రధానాస్స్యు'రిత్యమరః. ఆప్తపర్యాప్తైః కార్యకరణదక్షైరితి
మహామాత్రవిశేషణం. వ్యాకులీకృతమారుతంచక్రవాతీకృతవాయుం - శంఖఘోషమహాఘోషం శంఖ
ఘోషేణమహాన్ ఘోషో యస్యతథోక్తం తూర్యనాదానునాదితంతూర్యనాదేనసంజాతప్రతిధ్వనిం -
ప్రజల్పితమహాపథం సంజాతమహాకళకళమహామార్గం - తప్తకాంచననిర్యూహం ద్రుతకనకమయమత్త
వారణం-'నిర్యూహోమత్తవారణ'ఇత్యమరః భూషణోత్తమైః తోరణవితానప్రభృతిభిర్భూషితం గంధ
ర్వాణామివావాసం - తౌర్యత్రికముఖరితత్వాదితిభావః. మరుతాందేవానాం - ఆలయ మివనిరవధికై
శ్వర్యసంపన్నత్వాదితిభావః. రత్నసంచయైః సంబాధంసంపూర్ణం - అతఏవభోగినాంసర్పాణాం-భవన
మివస్థితం - తేజోవిస్తృతరశ్మిమాన్ తేజశ్శరీరకాంతిస్తదేవవిస్తృతరశ్మిరస్యాస్తీతితథా - మహాద్యుతిః
మహాప్రభః - అభ్రమివేత్యుపమయాతద్భవనం విభీషణస్యతేజోఽపహారకమితివ్యజ్యతే. ఏవంగృహో
త్కర్షవర్ణనం రావణస్యైశ్వర్యసర్వమేకపదేనష్ట మితి జ్ఞాపనాయ. ౭ పుణ్యానితి. పుణ్యాన్పుణ్య
కరాన్- పుణ్యాహఘోషాన్పుణ్యాహమంత్రఘోషాన్- విజయసంశ్రితాన్, విజయఫలకానిత్యర్థః.
ఉదాహృతాన్ఉచ్చారితాన్. ౮ పూజితానితి. దధిపాత్రైః దధియుక్తపాత్రైః - మంత్రవేదవిదః
మంత్రబ్రాహ్మణవిదః - మంత్రాః కర్మసువినియుక్తాఇషేత్వేత్యాదయః కర్మచోదనాబ్రాహ్మణాని ౯. సపూ
జ్యమానఇతి పూజ్యమానః శ్లాఘ్యమానః ౧౦. సరాజేతి దృష్టిసంపన్నం - దృష్ట్యానివేదితమిత్యర్థః.

'ఆకేశగ్రహణాన్మిత్ర మహితేభ్యో నివారయే' దితిన్యాయేన - సర్వాత్మనా హితమేవవక్తవ్యమిత్య
భిప్రేత్య - రావణానభిమతహితోపదేశే ప్రవృత్తత్వాద్భిమకర్మేత్యుక్తిః శైలాగ్రచయసంకాశంబహు
భిస్స్వశిఖరైః గిరినికరసన్నికాశ మిత్యర్థః. మహామాత్రైః ప్రధానపురుషైః - ఆప్తపర్యాప్తైః ఆప్తైః హితైః
పర్యాప్తైః కార్యనిర్వహణసమర్థైః - నిర్యూహోద్వారం - 'నిర్యూహశ్శిఖరేద్వార'ఇతివిశ్వః. గంధ
ర్వాణామివాలయంతౌర్యత్రికముఖరితత్వాత్ - ఆలయంమరుతామివఐశ్వర్యాతిశయాత్ -భవనంభోగినా
మివపరైః ప్రవేష్టుమశక్యత్వాచ్చ - ఆలయాపేక్షయాతమిత్యుక్తిః - తేజోవిస్తృతరశ్మిమాన్ తేజఃస్వ
శరీరస్థంతేనవిస్తృతా విసృతావిశ్రుతా వా రశ్మయోయస్య - అనేనపారతంత్ర్యంసూచితం. ౭ పుణ్యా
నితి విజయసంశ్రితాన్ విజయముద్దిశ్య ప్రవృత్తాన్. ౮. పూజితానితి. తిలపాత్రైః దానవిశేషైః
సర్పిర్భిః ఆజ్యావేక్షణదానైః-మంత్రవేదవిదః మంత్రబ్రాహ్మణవిదః-కర్మణివినియుక్తోవేదభాగో మంత్రః
కర్మచోదనాబ్రాహ్మణాని ౧౦. సఇతి. రాజదృష్టిసంపన్నంరాజదృష్ట్యేక్షితం-సముదాచారంప్రయుజ్య

జగామ సముదాచారం ప్రయుజ్యాచారకోవిదః. ౧౧. స రావణం మహాత్మానం విజనే మన్త్రిసన్నిధౌ, ఉవాచ హిత మత్యర్థం వచనం హేతునిశ్చితం ౧౨. ప్రసాద్య భ్రాతరం జ్యేష్ఠం సాంత్వేనోపస్థితక్రమః, దేశకాలార్థసంవాదీ దృష్టలోకపరావరః. ౧౩ యదా ప్రభృతి వైదేహీ సంప్రాప్తేమాం పురీం తవ, తదా ప్రభృతి దృశ్యంతే నిమిత్తా న్యశుభాని నః ౧౪ సస్ఫులింగ స్సధూమార్చి స్సధూమకలుషోదయః, మంత్రసంధుక్షితో ఽప్యగ్ని ర్న సమ్య గభివర్ధతే ౧౫ అగ్నిష్ఠే ష్వగ్నిశాలాసు తథా బ్రహ్మస్థలీషు చ, సరీసృపాణి దృశ్యంతే హవ్యేషు చ పిపీలికాః. ౧౬ గవాం పయాంసి స్కన్నాని విమదా వీరకుంజరాః, దీన మశ్వాః ప్రహేషంతే న చ గ్రాసాభినందినః ౧౭ ఖరోష్ట్రాశ్వతరా రాజన్ భిన్నరోమాః స్రవంతి నః, న స్వభావే

సముదాచారంజయశబ్దప్రయోగాదిసముదాచారం - జగామఆజగామ ౧౧ సఇతి విజనేమంత్రివ్యతిరిక్తజనరహితే - హేతునిశ్చితంహేతుభిర్యుక్తిభిర్నిశ్చితం ౧౨ ప్రసాద్యేతి ప్రసాద్యస్తుతివచనేన ప్రసన్నంకృత్వా- సాంత్వేనోవాచేత్యన్వయః ఉపస్థితక్రమఃజ్ఞాతవచనక్రమః - దేశకాలార్థసంవాదీ దేశకాలప్రయోజనానుసారీ - దృష్టలోకపరావరః లోకేయేపరావరేఉత్కృష్టాపకృష్టేతేదృష్టేజ్ఞాతే యేనతథోక్తః-రామస్యధార్మికత్వంరావణస్యాధార్మికత్వంచజానాతీత్యర్థః ౧౩ ప్రథమంరావణసంవాదాయదుర్నిమిత్తానిదర్శయతి —యదేతి యదాప్రభృతియత్కాలమారభ్య - క్రియావిశేషణమిదం. ఏవంతదాప్రభృతీత్యపి - అశుభానినిమిత్తాన్యశుభసూచకనిమిత్తాని ౧౪. సస్ఫులింగఇతి. సస్ఫులింగః అగ్నికణసహితః-సధూమార్చిఃధూమావలజ్వాలాసహితః-సధూమకలుషోదయఃధూమేనకలుషః ఉదయః ఆవిర్భావోధూమకలుషోదయః తేనసహితస్సధూమకలుషోదయః - శాంతశ్శాంతో జ్వలన్నిత్యర్థః. మంత్రసంధుక్షితఃమంత్రవద్భిర్హవిర్భిరుజ్జ్వాలితః ౧౫ అగ్నిష్ఠేష్వితి అగ్నయస్తిష్ఠంత్యత్రేత్యగ్నిష్ఠాఃమహానసాఃతేషు - అగ్నిశాలాసుఅగ్నిహోత్రశాలాసు - బ్రహ్మస్థలీషువేదాధ్యయనస్థానేషు - సరీసృపాణి సర్పాః - లింగవ్యత్యయఆర్షః. హవిష్యేషుదేవతాభోజ్యేషుఆజ్యపురోడాశాదిషు. ౧౬. గవామితి. స్కన్నానిశుష్కాణి - 'స్కందిర్గతిశోషణయో' రితిధాతోర్నిష్ఠా 'రదాభ్యాంనిష్ఠాతోనఃపూర్వస్యచద' ఇతినత్వం. వీరకుంజరాఃమత్తగజాః - ప్రహేషంతే హేషారవంకుర్వంతి - హేషాఅశ్వశబ్దః ౧౭. ఖరేతి. అశ్వతరామహాఖరాః - భిన్నరోమాఃస్వస్థానాత్ భిన్నరోమాణః - గళితరోమాణః - ఊర్ధ్వరో

విజయప్రయోగాదివినయప్రకాశకాచారంకృత్వా ౧౧ సరావణమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం హేతునిశ్చితంయుక్తినిశ్చితార్థం - ఉపస్థితక్రమఃఅనష్ఠితవందనాదిక్రియాక్రమః - దేశకాలార్థసంవాదీ దేశకాలప్రాప్యసత్ప్రయోజనసంవాదీత్యర్థః. దృష్టలోకపరావరః భావప్రధానోఽయంనిర్దేశః దృష్టం లోకస్యపరత్వముత్కృష్టత్వం - అపరత్వమపకృష్టత్వంచయేనసః. ౧౩ —౧౪ సస్ఫులింగఇతి. సధూమకలుషోదయఃధూమకలుషస్యఉదయ ఆవిర్భావోధూమకలుషోదయః తేనసహితస్తథా - మంత్రసంధుక్షితః మంత్రవద్భిర్హవిర్భిరుజ్జ్వలితః. ౧౫ అగ్నిష్ఠేష్వితి అగ్నిస్తిష్ఠత్యేష్వితిఅగ్నిష్ఠాః మహానసాఃతేషు - అగ్నిశాలాసుఅగ్నిహోత్రశాలాసు - బ్రహ్మస్థలీషుబ్రహ్మవేదఃతిష్ఠత్యస్థలీషు, వేదాధ్యయనస్థానేష్విత్యర్థః, సరీసృపాణిసర్పాః - లింగవ్యత్యయఆర్షః ౧౬. గవామితి. స్కన్నానిగళితాని - యద్వాస్కన్నాని శుష్కాణి-'స్కందిర్గతిశోషణయో'రితిధాతోర్నిష్ఠా ౧౭ ఖరేతి భిన్నరోమాఊర్ధ్వరోమాణః-అకారాంతత్వమార్షం. స్రవంతిముంచంతి, అశ్రూణీతి శేషః. విధానైఃచికిత్సాశాస్త్రోక్తప్రకారైః-చింతితాః చికిత్సితా

ఽవతిష్ఠంతే విధానైరపి చింతితాః ౧౮ వాయసాస్సంఘశః క్రూరా వ్యాహరంతి సమంతతః, సమవేతాశ్చ దృశ్యంతే విమానాగ్రేషు సంఘశః. ౧౯. గృధ్రాశ్చ పరిలీయంతే పురీముపరి పిండితాః, ఉపపన్నాశ్చ సంధ్యే ద్వే వ్యాహరంత్యశివం శివాః ౨౦. క్రవ్యాదానాం మృగాణాం చ పురద్వారేషు సంఘశః, శ్రూయంతే విపులా ఘోషాస్సవిస్ఫూర్జథునిస్స్వనాః. ౨౧ తదేవం ప్రస్తుతే కార్యే ప్రాయశ్చిత్తమిదం క్షమం, రోచతే యది వైదేహీ రాఘవాయ ప్రదీయతాం. ౨౨ ఇదం చ యది వా మోహాల్లోభాద్వా వ్యాహృతం మయా, తత్రాపి చ మహారాజ న దోషం కర్తుమర్హసి ౨౩. అయం చ దోషస్సర్వస్య జనస్యాస్యోపలక్ష్యతే, రక్షసాం రాక్షసీనాం చ పురస్యాంతఃపురస్య చ ౨౪. శ్రావణే చాస్య మంత్రస్య నివృత్తాస్సర్వమంత్రిణః, అవశ్యం చ మయా వాచ్యం యద్దృష్టమపి వా శ్రుతం.

మాణో వా - అకారాంతత్వమార్షం స్రవంతి అమూన్ విముంచంతి - విధానైః చికిత్సాభిః - చింతితాః అనుసంహితాః - చికిత్సితా అపీత్యర్థః స్వభావే ప్రకృతౌ - నావతిష్ఠంతే - ప్రకృతిస్థానభవంతీత్యర్థః ౧౮. వాయసా ఇతి సంఘశో వ్యాహరంతి సంఘశస్సమవేతా ఇతి చ సంబంధః ౧౯ గృధ్రా ఇతి పురీముపరి - ఉపర్యుపరిగ్రహ్వేష్వీత్యర్థః పిండితాః మండలీభూతాస్సంతః - పరిలీయంతే శ్లిష్యంతి - సంధ్యే ద్వే 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా'. శివాః జంబూకాః - ఉపపన్నాః నగరసమీపం ప్రాప్తాః. ౨౦ క్రవ్యాదానామితి క్రవ్యాదానాం మాంసభక్షకాణాం - మృగాణాం - శ్వాదీనామిత్యర్థః. సవిస్ఫూర్జథునిస్స్వనాః విస్ఫూర్జథుః అశనిఘోషః తద్రూపస్వనసహితాః ౨౧ ఏవముపస్థితదుర్నిమిత్తజాతస్య ప్రాయశ్చిత్తం సీతాప్రదానమేవేత్యాహ — తదేవమితి తత్ దుర్నిమిత్తదర్శనాత్ - తస్మాచ్చేత్ కార్యే పరాజయే - ఏవం లంకాదహనాదిరూపేణ ప్రస్తుతే ప్రసక్తే సతి - క్షమం అశుభనివారణసమర్థం - ఇదం ప్రాయశ్చిత్తం - ఇదం శబ్దార్థమాహ — వైదేహీతి. ౨౨. ఏవమనభిమతభాషణే రాజానుపస్యతీతి సమాధత్తే — ఇదమితి మోహాత్ కార్యతత్త్వాపరిజ్ఞానాత్ - లోభాత్ జీవనలోభాద్వాపి యది వ్యాహృతం - తత్రాపి తథాపి - మయి దోషం అపరాధం కర్తుం నార్హసి ౨౩. అయమితి, అయం దోషః పూర్వోక్తదుర్నిమిత్తసూచితోఽనర్థః - సర్వస్యోపలక్ష్యతే సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. సర్వేణాపి లక్ష్యత ఇత్యర్థః ౨౪. ప్రహస్తాదిషు విద్యమానేషు భవత్యేవ కిముచ్యతే తత్రాహ — శ్రావణే చేతి తేషాం త్వచ్చిత్తమాత్రానుసారిత్వాదితి భావః శ్రావణేత్వాం

అపి - స్వభావేన యథాపూర్వం నతిష్ఠంతి ౧౯. గృధ్రా ఇతి పురీముపరి పుర్యా ఉపరి - పిండితాః మిళితాః - పరిలీయంతే పతంతి - ఉపపన్నాః సమీపం ప్రాప్తాః - సంధ్యే ద్వే సంధ్యయోర్ద్వయోః. ౨౦ క్రవ్యాదానామితి. సవిస్ఫూర్జథునిస్స్వనాః విస్ఫూర్జథుః అశనిః తన్నిస్వనేన సహితాః ౨౧. ఉక్తస్య దుర్నిమిత్తస్య ప్రాయశ్చిత్తమాహ — తదితి. ఏవం ప్రస్తుతే సంప్రాప్తే అకార్యే అనర్థసూచకనిమిత్తే జాతే - ఇదం వక్ష్యమాణం - క్షమం సమర్థం ప్రాయశ్చిత్తం - మమ మహ్యం రోచతే - వీరేతి పాఠే - మహ్యమితి శేషః ప్రాయశ్చిత్తమేవాహ — వైదేహీతి ౨౨. ఇదమితి. మోహాత్ కార్యతత్త్వాపరిజ్ఞానాత్ - లోభాత్ జీవనలోభాద్వా - యది వ్యాహృతం తత్రాపి తథాపి మయి దోషమపరాధం. ౨౩. అవిద్యమానదుర్నిమిత్తముక్త్వా కిమర్థం భీషయాస ఇత్యాశంక్యాహ — అయమితి. అయం దోషః పూర్వోక్తదుర్నిమిత్తరూపః - స్వస్యేత్యాదిషు తృతీయార్థే షష్ఠీ, సర్వస్య జనస్యోపలక్ష్యతే సర్వైర్జనైర్దృశ్యత ఇత్యర్థః ౨౪ అయం దోషస్త్వామన్యైర్మంత్రిభిః

౨౩. సంప్రధార్య యథాన్యాయం తద్భవాన్ కర్తు మర్హతి, ౨౩॥ ఇతి స్మమంత్రిణాం మధ్యే భ్రాతా భ్రాతర మూచివాన్ రావణం రాక్షసశ్రేష్ఠం పథ్య మేత ద్విభీషణః, ౨౪॥ హితం మహార్థం మృదుహేతుసంహితం వ్యతీతకాలాయతిసంప్రతిక్షమం. నిశమ్య తద్వాక్య ముపస్థితజ్వరః ప్రసంగవా నుత్తర మేత దబ్రవీత్, ౨౫॥ భయం న పశ్యామి కుతశ్చిద ప్యహం న రాఘవః ప్రాప్స్యతి జాతు మైథిలీం సురైస్సహేంద్రై రపి సంగతః కథం మ మాగ్రత స్స్థాస్యతి లక్ష్మణాగ్రజః, ౨౬॥ ఇతీద ముక్త్వా సురసైన్యనాశనో మహాబల స్సంయతి చండవిక్రమః దశాననో భ్రాతర మాప్తవాదినం విసర్జయామాస తదా విభీషణం. ౨౭॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - దశమ స్సర్గః.

ఏకాదశ స్సర్గః

స బభూవ కృశో రాజా మైథిలీకామమోహితః, అసంమానాచ్చ సుహృదాం

ప్రతివిజ్ఞాపనేచ - త్వం పునః కథం వక్తుం ప్రగల్భసేతి త్రాహ—ఆవశ్యమితి. భ్రాతృత్వాదితి భావః. ౨౩. సంప్రధార్యేత్యర్థం. యథాన్యాయం యథా యోగ్యం - సంప్రధార్య మనస్యేవ నిశ్చిత్య - తత్సంప్రధారితం కార్యం. ౨౩॥ ఇతిస్మేతి. ఇత్యేతదూచివానిత్యన్వయః ఊచివాన్ ఉక్తవాన్ 'క్వసు'శ్చేతి లిటః క్వస్వాదేశః. ౨౪॥. హితమితి. హితమితి. మహార్థం ప్రయోజనవ్యాప్తం - మృదుసాంత్వపూర్వం- హేతుసంహితం యుక్తియుక్తం - వ్యతీతకాలాయతిసంప్రతిక్షమం - వ్యతీతకాలః భూతకాలః- ఆయతిః భవిష్యత్కాలః - సంప్రతివర్తమానకాలః - తత్రక్షమం - అకీర్తినాశకత్వేన సీతాపహారణప్రాయశ్చిత్తత్వేన వా వ్యతీతకాలక్షమం - సుఖవర్ధకత్వేన వర్తమానకాలక్షమం - ధర్మావహత్వేనాయతిక్షమం ఉపస్థితజ్వరః-ప్రాప్తక్రోధ ఇత్యర్థః ప్రసంగవాన్ పరిగృహీతార్థాభినివేశవాన్. ౨౫॥ భయమితి. భయం భయజనకం పురుషం - రామో యుద్ధేన సీతాం ప్రాప్స్యతీతి పూర్వం విభీషణోక్తస్య పరిహారమాహ—సురైరితి కథం తిష్ఠతిస్థాస్యతి - స్థాతుమేవన శక్తః కుతో యోత్స్యతి కుతస్తరాం సీతాం ప్రాప్స్యతీతి భావః. ౨౬॥ రాఘవం తృణీకృత్య కథమేవమాహేత్యాశంక్య తన్నిదానం దర్శయతి — ఇతీతి నాశనః హింసకః - చండవిక్రమః ఉగ్రవిక్రమః - ఆప్తవాదినం యుక్తవాదినం. ౨౭॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - దశమ స్సర్గః.

అథ పరేద్యుర్విభీషణాద్యుపదేశేఽతిచింతావ్యాకులస్య రావణస్య నిర్ణయహేతుమంత్రకరణాయ సభాప్రాప్తిం దర్శయతి—స బభూవేత్యాది. పాపః పాపి - 'గుణవచనేభ్యో మతుపో లుగిష్టః' ఇతి మతుపో లుక్. అసంమానాత్ అనాదరాత్ - సుహృదాం విభీషణాదీనాం - కర్తరి షష్ఠీ విభీషణోక్తే తూష్ణీంస్థితత్వేన ప్రహస్తాదీనామప్యనాదరస్సిద్ధ ఏవ - పాపేన కుత్సితేన - సీతాపహరణరూపేణ కర్మణా -

---

కిమితి నని వేద్యత ఇత్యాశంక్య త్వద్భయాన్న శ్రావయంతీత్యాహ—శ్రావణేచేతి. ౨౪॥ హితమితి వ్యతీతకాలాయతిసంప్రతిక్షమం వ్యతీతకాలః భూతకాలః- ఆయతిః ఉత్తరకాలః - సంప్రతివర్తమానకాలః- తత్రక్షమం యోగ్యం- ఉపస్థితజ్వరః ప్రాప్తక్రోధః- ప్రసంగవాన్ ప్రకృష్టోపసంగవాన్- స్వగృహీతార్థాభినివేశవానిత్యర్థః ౨౭॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - దశమ స్సర్గః.

స బభూవేతి. అసంమానాత్ అనాదరాత్ - సుహృదాం విభీషణాదీనాం - పాపేన కర్మణా పాప

పాపః పాపేన కర్మణా. ౧ అతీతసమయే కాలే తస్మిన్నేవ యుధి రావణః,
అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ మన్త్రకాల మమన్యత. ౨ స హేమజాలవితతం
మణివిద్రుమభూషితం, ఉపగమ్య వినీతాశ్వ మారురోహ మహారథం. ౩. త మా
స్థాయ రథశ్రేష్ఠం మహామేఘసమస్వనం, ప్రయయౌ రాక్షసశ్రేష్ఠో దశగ్రీవ స్సభాం
ప్రతి ౪ అసిచర్మధరా యోధా స్సర్వాయుధధరా స్తథా, రాక్షసా రాక్షసేన్ద్ర
స్య పురత స్సంప్రతస్థిరే ౫ నానావికృతవేషా శ్చ నానాభూషణభూషితాః,
పార్శ్వతః పృష్ఠత శ్చైనం పరివార్య యయు స్తతః. ౬. రథై శ్చాతిరథా శ్శీఘ్రం
మత్తై శ్చ వరవారణైః, అనూత్పేతు ర్దశగ్రీవ మాక్రీడద్భిశ్చ వాజిభిః గదాపరిఘ
హస్తాశ్చ శక్తితోమరపాణయః, పరశ్వధధరా శ్చాన్యే తథాఽన్యే శూలపాణయః.
౮. తత స్తూర్యసహస్రాణాం సంజజ్ఞే నిస్వనో మహాన్. తుముల శ్శంఖశబ్దశ్చ సభాం
గచ్ఛతి రావణే. ౯ స నేమిఘోషేణ మహా న్సహసాఽభివినాదయన్, రాజమార్గం
శ్రియా జుష్టం ప్రతిపేదే మహారథః. ౧౦. విమలం చాతపత్రాణాం ప్రగృహీత

హేతౌ తృతీయా. మైథిలీకామమోహిత ఇతి హేతుగర్భవిశేషణం. తథాచ మైథిలీవిషయకామ
మోహాత్ సుహృదనాదరాత్ పాపహేతుసీతాహరణాచ్చ కృశః - చింతాకులో బభూవేత్యర్థః. ౧.
అతీతేతి. తస్మిన్ కాలే మన్త్రయోగ్యకాలే - అతీతసమయే అతీతావసరే సతి - యుధి చ సత్యాం
యుద్ధే చ ప్రాప్తే సతి - అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ మన్త్రస్య ప్రాప్తకాలమమన్యత మునిహృదయం తు -
కాలే అతీతసమయే రావణాయుః కాలేఽతీతే సతి - యుధి అమాత్యాదిభిస్సహాత్మానం - ప్రాప్తకాలం
ప్రాప్తమృత్యుం - అమన్యతేతి వై ప్రసిద్ధౌ ౨ స హేమేతి హేమజాలవితతం స్వర్ణమయ
గవాక్షవ్యాప్తం - స్వర్ణసమూహనిర్మితమితి వా - వినీతాశ్వం శిక్షితాశ్వయుక్తం - ఉపగమ్య ప్రదక్షిణీ
కృత్య. ౩ తమితి సభాం మన్త్రశాలాం ౪ అసీతి. చర్మ ఖేటః ౫. నానావికృతేతి తతః రావణాల
యాత్ - నానావికృతవేషాః నానావిధతయా విశిష్య కృతాలంకారాః - రాక్షసా ఇతి శేషః, ౬. రథైరితి.
ఆక్రీడద్భిః ధారామండలగమనాదికం కుర్వద్భిః. ౭. గదేతి. అత్ర ప్రతిపదమన్యా ఇత్యనుషంజనీయం. అనూ
త్పేతురితి చ. ౮. తత స్తూర్యేతి తతః స్వాలయాత్ ౯. స నేమీతి నేమిః రథచక్రధారా. ౧౦. విమల

హేతుభూతసీతాపహరణేన - హేతౌ తృతీయా. ౧. అతీతేతి మన్త్రకాలమమన్యత మన్త్రకాలం ప్రాప్త
మమన్యతేత్యర్థః. 'అతీతసమయే కాలే తస్మిన్నైవ యుధి రావణః, అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ ప్రాప్తకాల
మమన్య' తేతి పాఠే తు మన్త్రస్యేతి శేషః తస్మిన్ కాలే మన్త్రయోగ్యకాలే - అతీతసమయే అతీతావసరే -
యుధి చ ప్రాప్తే సతి - అమాత్యైః సుహృద్భిశ్చ మన్త్రస్య ప్రాప్తకాలమమన్యతేతి యోజనా. వాస్త
వార్థే స బభూవేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం అతీవ కామసంపన్నః అత ఏవ పాపేన కర్మణా - అథాపి
మైథిలీమనుచింతయన్, స్వేష్టదేవతాత్వేనేతి శేషః అత ఏవ మైథిలీకామమోహితః - మైథిలీభృత్యో భవి
ష్యామీతి చ సంబంధః భయమోహితః సుహృదామసమ్మానాచ్చ కృశో బభూవ మన్త్రకాలం చామన్యతేతి
యోజనా. ౬ రథై శ్చేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ఆతపత్రాణం ఆతపత్రం హేమమంజరిగర్భ హేమ
మయపల్లవితలతాగర్భ - శుద్ధస్ఫటికసదృశాకారే చామరవ్యజనే చమరవాలనిర్మితే చ తే వ్యజనే చ సవ్యదక్షిణే

మశోభత, పాండరం రాక్షసేంద్రస్య పూర్ణ స్తారాధిపో యథా ౧౧. హేమమంజరి గర్భే చ శుద్ధస్ఫటికవిగ్రహే, చామరవ్యజనే చాస్య రేజతుస్సవ్యదక్షిణే. ౧౨ తే కృతాంజలయ స్సర్వే రథస్థం పృథివీస్థితాః, రాక్షసా రాక్షసశ్రేష్ఠం శిరోభి స్తం పవందిరే ౧౩. రాక్షసై స్స్తూయమాన స్స జయాశీర్భి రరిందమః, ఆససాద మహా తేజా సభాం సువిహితాం శుభాం ౧౪ సువర్ణరజతస్థూణాం విశుద్ధస్ఫటికాంతరాం, విరాజమానో వపుషా రుక్మపట్టోత్తరచ్ఛదాం. తాం పిశాచశతై ష్షడ్భి రభిగుప్తాం సదా శుభాం, ప్రవివేశ మహాతేజా స్సుకృతాం విశ్వకర్మణా ౧౫ తస్యాం తు వైడూర్యమయం ప్రియకాజినసంవృతం, మహ త్సోపాశ్రయం భేజే రావణః పరమాసనం. ౧౬. తత శ్శశాసేశ్వరవ ద్దూతాన్ లఘుపరాక్రమాన్, సమానయత మే క్షిప్ర మిహైతాన్ రాక్షసా నితి కృత్య మస్తి మహ జ్జాతం సమర్థ్య మిహ నో మహత్,

---

మితి భాసా విమలమిత్యర్థః ౧౧. హేమేతి హేమమంజరిగర్భే హేమసూత్రగర్భే - ఇకారాంతత్వ మార్షం శుద్ధస్ఫటికవిగ్రహే-శుద్ధస్ఫటికసదృశాకారే - చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే - సవ్యదక్షిణే సవ్యదక్షిణయోః - 'సర్వో ద్వంద్వో విభాషయైకవద్భవతీ' త్యేకవద్భావః ౧౨ త ఇతి స్పష్టం. ౧౩. రాక్షసైరితి. సువిహితాం సుష్ఠు నిర్మితాం ౧౪. సువర్ణేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. విశుద్ధస్ఫటికాంతరాం నిర్మలస్ఫటికనిర్మితమధ్యప్రదేశాం - రుక్మపట్టోత్తరచ్ఛదాం కనకమయపట్టవస్త్రోత్తరణాం. ౧౫. తస్యామితి వైడూర్యమయం వైడూర్యప్రచురం - ప్రియకాజినసంవృతం ప్రియకమృగస్యాజినేనావృతం - 'ప్రియకో లోమభిర్యుక్తో మృదూచ్చ మసృణై ర్ఘనై' రితి వైజయంతీ. సోపాశ్రయం సావష్టంభం - సోపధానమితి యావత్. ౧౬ తత ఇతి. ఈశ్వరవత్ రాజార్హం - ఇహ సభాయాం - ఏతాన్ ఏతన్నగరస్థాన్ - ఇతి శశాసేత్యన్వయః. తమేవ ప్రకారమాహ - కృత్యమిత్యర్ధేన మహ ద్యథాతథా - సమర్థ్యం యత్నేన నిర్వాహ్యం - జాతం ప్రాప్తం - మహత్కృత్య మస్తీతి శశాస. మహద్భ్య రామాదిభ్యో జాతమితి వా - మహదిత్యనేన తిదానీం చారముఖేన రామాదేస్సముద్రతీరగమనం రావణో జ్ఞాతవానితి గమ్యతే. * రామా. తత ఇతి ఈశ్వరవత్ ఈశానవత్ - కృత్యమితి. ఏకో మహచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణం ఇహ మహజ్జాతం కృత్యమస్తి తత్ - మహద్భూరి యథా తథా - సామర్థ్యం సమర్థనీయం - కర్మణి ఘఞ్. 'సమర్థ్యమిహ నో భ' వేతి వా పాఠః. పూర్వశ్లోకాంతస్థమితికరణమత్ర ద్రష్టవ్యం ఇతి శశాసేతి సంబంధః. అనేన సైన్యస్య రామలక్ష్మణయోశ్చ సముద్రతీరగమనం చారముఖేన జ్ఞాతవానిత్యవ

సవ్యదక్షిణపార్శ్వయోరిత్యర్థః ౧౩. రాక్షసైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. విరచితాం, విశ్వకర్మణేతి శేషః. విశుద్ధస్ఫటికాంతరాం శుద్ధస్ఫటికనిబద్ధమధ్యప్రదేశాం - రుక్మపట్టోత్తరచ్ఛదాం రుక్మప్రచురపట్టవస్త్రోత్తరచ్ఛదాం ౧౫. తస్యామితి. ప్రియకాజినసంవృతం ప్రియకో మృగవిశేషః - తస్యాజినేన సంవృతం సోపాశ్రయం సావష్టంభం సోపధానమితి యావత్. ౧౬ తత శ్శశాసేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం. ఏకో మహచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణం మహద్యథా తథా సామర్థ్యం శక్త్యైవ నిర్వాహ్యం - జాతం ప్రాప్తం - మహత్కృత్యమస్తి - అతో రాక్షసాన్ సమానయతేతి దూతానీశ్వరవచ్ఛశాసేతి యోజనా. అనేన సైన్యస్య సుగ్రీవస్య రామలక్ష్మణయోశ్చ సముద్రతీరాగమనం చారముఖేన జ్ఞాతవానిత్యవ

౧౮౹౯. రాక్షసా స్తద్వచ శ్శ్రుత్వా లంకాయాం పరిచక్రముః, అనుగేహ మవస్థాయ విహారశయనేషు చ, ఉద్యానేషు చ రక్షాంసి చోదయంతో హ్యభీతవత్. ౨౦. తే రథా& రుచిరా నేకే దృప్తా నేకే పృథ గ్ఘయా&, నాగా నన్యేఽధిరురుహు ర్జగ్ము శ్చైకే పదాతయః ౨౧ సా పురీ పరమాకీర్ణా రథకుంజరవాజిభిః, సంపతద్భి ర్విరురుచే గరుత్మద్భి రి వాంబరం. ౨౨ తే వాహనా న్యవస్థాప్య యానాని వివిధానిచ, సభాం పద్భిః ప్రవివిశు స్సింహా గిరిగుహా మివ. ౨౩ రాజ్ఞః పాదౌ గృహీత్వా తు రాజ్ఞా తే ప్రతిపూజితాః,పీఠేష్వన్యే బ్రుసీ ష్వన్యే భూమౌ కేచి దుపావిశ& ౨౪. తేసమేత్య సభాయాం వై రాక్షసా రాజశాసనాత్,యథార్హ ముపతస్థుస్తే రావణం రాక్షసాధిపం ౨౫ మంత్రిణ శ్చ యథా ముఖ్యా నిశ్చయార్థేషు పండితాః, అమాత్యా శ్చ గుణోపేతా స్సర్వజ్ఞా బుద్ధిదర్శనాః. సమేయు స్తత్ర శతశః, ౨౬౹౯.శూరా శ్చ బహవ స్తదా, సభాయాం హేమవర్ణాయాం సర్వార్థస్య సుఖాయ వై. రమ్యా యాం రాక్షసేంద్రస్య సమేయు స్తత్ర సంఘశః [రాక్షసా రాక్షసశ్రేష్ఠం పరివా

గమ్యతే. ౧౮౹౯ రాక్షసా ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకః. విహరమాణానీతి శేషః. విహారో విహారస్థలం - విహారా దిషుఆస్థాయవిహరమాణానిరక్షాంసి-అభీతవత్ అభీతాః చోదయంతః చోదనార్థం - లంకాయామను గేహంపరిచక్రమురిత్యన్వయః ౨౦ "తే రథా& రుచిరా నేకే దృప్తా నేకే పృథగ్ఘయా&, నాగా నన్యేఽధి రురుహుర్జగ్ముశ్చైకే పదాతయః ' * రామా. తఇతి. రథాంతచరాః రథమధ్యస్థితాః, జగ్మురిత్యర్థః హయా నిత్యత్రాప్యధిరురుహురితి సంబధ్యతే. జగ్మురేకే పదాతయః కేచిత్పదాతయస్సంతో జగ్మురితి సంబంధః. ౨౧ సేతి. గరుత్మద్భిః పక్షిభిః ౨౨ తఇతి. వాహనాని శిబికాదీని - యానాని అశ్వాదీని - అవస్థాప్య బహిర్నిక్షిప్య ౨౩ రాజ్ఞ ఇతి అన్యేపురోహితాదయః - పీఠేషు సువర్ణాదికృతాసనేషు - అన్యే శ్రోత్రియాః - బ్రుసీషు దర్భమయాసనేషు - కేచిత్పుత్రాదయః - భూమౌ సామాన్యాస్తరణమాత్రయు క్తాయాం భూమౌ ౨౪. తఇతి. క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం - ఉపతస్థుః సమీపే తస్థుః - యథార్హం యథాక్రమం ౨౫ మంత్రిణశ్చేత్యాదిసపాదశ్లోకః. యథాయథాక్రమం - యథాముఖ్యా ఇత్యేకం పదం వా - ముఖ్యాననతిక్రమ్యస్థితాః - అవ్యయత్వమార్షం - నిశ్చయార్థేషు అర్థనిశ్చయేషు అమాత్యాః కర్మణి సహాయాః - మంత్రిణః బుద్ధిసహాయాః - యద్వా అమా సహ తిష్ఠంతీత్యమాత్యాః - అవ్యయా త్త్యప్. ఆప్తా ఇత్యర్థః - బుద్ధిదర్శనాః బుద్ధిచక్షుషః ౨౬. శూరా ఇత్యుత్తరశేషః అన్యథా క్రియా పదపౌనరుక్త్యం - సభాయామితి సుఖాయ క్షేమాయ - క్షేమం విచారయితుం - 'క్రియార్థోప పద' స్యేత్యాదినా చతుర్థీ ౨౭౹౯ తతఇతి యుగ్యాః అశ్వాః - యుగం వహంతీతి - 'తద్వహతి రథయుగ

గమ్యతే ౧౮౹౯. రాక్షసా ఇత్యాదిసార్ధః అవస్థాయ, విహరమాణానీతి శేషః. విహారశయనేషు ఉద్యానేషు చ విహరమాణాని రక్షాంసి అభీతవచ్చోదయంతః - అభీత ఆహ్వాయంతో లంకాయామను గేహం పరిచక్రము రిత్యన్వయః ౨౫ మంత్రిణ ఇత్యాదిసపాదశ్లోక మేకం వాక్యం. యథా యథావత్ - నిశ్చయార్థేషు అర్థనిశ్చయేష్వధిమంత్రిణః - అమాత్యాశ్చ ఉపమంత్రిణః ఆప్తా ఇతి బుద్ధిదర్శనాః బుద్ధిః దర్శనం చక్షు రేషాం తేతథా - యద్వా అమాత్యాః కర్మణి సహాయాః మంత్రిణో బుద్ధిసహాయాః సమేయురిత్యన్వయః ౨౬ శూరాశ్చేత్యుత్తరశేషః. సభాయామిత్యాది. సుఖాయ క్షేమాయ క్షేమం విచారయితుం - సంసిద్ధార్థాః

ర్న్యోపతస్థిరే] ౨౭॥ తతో మహాత్మా విపులం సుయుగ్యం వరం రథం హేమవిచిత్రి
తాంగం శుభం సమాస్థాయ యయౌ యశస్వీ విభీషణ స్సంసద మగ్రజస్య, ౨౮॥.
స పూర్వజాయావరజ శ్శశంస నామాథ పశ్చా చ్చరణౌ వవందే శుకః ప్రహస్తశ్చ
తథైవ తేభ్యో దదౌ యథార్హం పృథగాసనాని, ౨౯॥ సువర్ణనానామణిభూషణా
నాం సువాససాం సంసది రాక్షసానాం తేషాం పరార్ధ్యాగరుచందనానాం స్రజశ్చ
గంధా శ్చ వవు స్సమంతాత్, ౩౦॥ నచుక్రుశు ర్నానృత మాహ కశ్చి త్సభాసదో
నైవ జజల్పు రుచ్చైః. సంసిద్ధార్థా స్సర్వ ఏవో గ్రవీర్యా భర్తు స్సర్వే దదృశు
శ్చాననం తే, ౩౧॥ స రావణ శ్శస్త్రభృతాం మనస్వినాం మహాబలానాం సమితౌ
మనస్వీ. తస్యాం సభాయాం ప్రభయా చకాశే మధ్యే వసూనా మివ వజ్రహస్తః.
౩౨॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ఏకాదశ స్సర్గః

ద్వాదశ స్సర్గః.

స తాం పరిషదం కృత్స్నాం సమీక్ష్య సమితింజయః, ప్రచోదయామాస
తదా ప్రహస్తం వాహినీపతిం ౧ సేనాపతే యథా తే స్యుః కృతవిద్యా శ్చతుర్వి
ధాః, యోధా నగరరక్షాయాం తథా వ్యాదేష్టు మర్హసి. స ప్రహస్తః ప్రణీతాత్మా

ప్రాసంగ' మితియత్. ౨౮॥. సఇతి నామశశంస - అభివాదనమకరోదిత్యర్థః. శుకశ్ప్రహస్తశ్చేతి వవందాతేఇత్యర్థః ౨౯॥ సువర్ణేతి స్రజశ్చగంధాః స్రజాంగంధాః. ౩౦॥. నచుక్రుశురితి. నచుక్రుశుః నఘోషంచక్రుః - నజజల్పుఃనాక్రమో క్తీశ్చక్రుః - సభాసదఃసభాగతాః - సంసిద్ధేత్యర్ధేనృత్తభేద శ్చింత్యః ౩౧॥. సఇతి సమితౌసంఘే - 'సంఘేసభాయాంసమితి' రిత్యమరః సభాయాంఆస్థానమం డపే ౩౨॥. ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధ కాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశ స్సర్గః

అథసర్వమేళనానంతరం నగరరక్షావిధానపూర్వకం స్వాభిమతానుసారేణరావణో మంత్రమర్థ యతే—సతామిత్యాది. సమితౌయుద్ధేజయతీతిసమితింజయః - "సంజ్ఞాయాంభృతృవృజీ"త్యాదినా ఖచినుమాగమః. తాంపూర్వోక్తాం - సేనేతి, కృతవిద్యాఃఅభ్యస్తధనుర్విద్యాః - చతుర్విధాః రథిక హస్తిపకసాదిపదాతిరూపేణచతుర్విధాః - అధికరక్షాయాంపూర్వాపేక్షయా సావధానరక్షాయాం - యథాస్యుఃయథాజాగరూకాస్స్యుః - తథావ్యాదేష్టుమర్హసి - అత్రఇటికరణంబోధ్యం ౨ సఇతి. సఃసర్వేషువిద్యమానేష్వపిరావణవిస్రంభపాత్రభూతః - ప్రణీతాత్మానిశ్చితబుద్ధిః-మందిరేరావణగృహే-

రథాః. ౩౨॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధ కాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాదశ స్సర్గః

౧ సేనాపతఇతి యేకృతవిద్యాః అభ్యస్తసర్వవిద్యాః - చతుర్విధాః రథికహస్తిపసాదిపదాతి రూపేణచతుర్విధాః- యోధాః, సంతీతిశేషః - అధికరక్షాయాంయథాస్యుః యథా జాగరూకాః స్యుః తాన్తథావ్యాదేష్టుమర్హసీత్యర్థః. 'యోధాన్నగరరక్షాయా' మితిచపాఠః. ౨. సప్రహస్తఇత్యాది. ప్రణీతాత్మావినీతాత్మాప్రహస్తః - రాజశాసనంచికీర్షన్సర్వబలంమందిరే బహిరంతశ్చవినిక్షిప్య - తతో

చికీర్ష న్రాజశాసనమ్, వినిక్షిప త్వలం సర్వం బహి రంతశ్చ మందిరే. ౩. తతో విని
క్షిప్య బలం పృథఙ్నగరగుప్తయే, ప్రహస్తః ప్రముఖే రాజ్ఞో నిషసాద జగాద చ ౪.
నిహితం బహి రంతశ్చ బలం బలవత స్తవ, కురు ష్వావిమనాః క్షిప్రం య దభిప్రేత
మస్తు తే ౫ ప్రహ స్తస్య వచ శ్శ్రుత్వా రాజా రాజ్యహితే రతః, సుఖేప్సు
స్సుహృదాం మధ్యే వ్యాజహార స రావణః. ౬. ప్రియాప్రియే సుఖం దుఃఖం
లాభాలాభౌ హితాహితే, ధర్మకామార్థకృచ్ఛ్రేషు యూయ మర్హథ వేదితుమ్ ౭.
సర్వకృత్యాని యుష్మాభి స్సమారబ్ధాని సర్వదా, మంత్రకర్మనియుక్తాని న జాతు విఫ
లాని మే ౮ ససోమగ్రహనక్షత్రై ర్మరుద్భి రివ వాసవః, భవద్భి రహ మత్యర్థం
వృత శ్శ్రియ మవాప్నుయామ్ ౯. అహం తు ఖలు సర్వా న్వ స్సమర్థయితు ముద్యతః,
కుంభకర్ణస్య తు స్వప్నా న్నేమ మర్థ మచోదయమ్. ౧౦. అహం హి సుప్త ష్షణ్మా
సాన్ కుంభకర్ణో మహాబలః, సర్వశస్త్రభృతాం ముఖ్య స్స ఇదానీం సముత్థితః.
౧౧. ఇయం చ దండకారణ్యా ద్రామస్య మహిషీ ప్రియా, రక్షోభి శ్చరితా ద్దేశా

వినిక్షిపత్ విన్యక్షిపత్ న్యధాత్ ౩ తతఇతి. ప్రముఖే అగ్రే. ౪. నిహితమితి. అవిమనాః స్వస్థహృదయః - యదభిప్రేతం తత్కురుష్వ - తత్ అభీష్టం - తే అస్తు సిధ్యతు. ౫. ప్రహస్తస్యేతి. సుఖేప్సుః కామపురుషార్థేచ్ఛుః నవిజయేచ్ఛుః. ౬ మంత్రణీయం వస్తుమనా స్తేషామాభిముఖ్యం సంపాదయితుం ప్రథమంతాన్ ప్రశంసతి — ప్రియా ప్రియే ఇతి. ధర్మకామార్థకృచ్ఛ్రేషు ధర్మకామార్థసంకటేషు విషయే - ధర్మాదిష్విదానీం కో వా సేవ్య ఇతి సందేహే తదనుష్ఠానఫలభూతే - ప్రియా ప్రియే సుఖదుఃఖసాధనే వస్తునీ - సుఖం దుఃఖం - లాభాలాభౌ - లాభ ఇష్టప్రాప్తిః - అలాభః తన్నాశః - తౌ చ - హితాహితే హితం ఉత్తరకాలఫలవత్ అహితం తదితరత్ - తే చ - వేదితు మర్హథ - ప్రియా ప్రియాదిఫలస్వరూపనిర్ధారణాయ ధర్మాదిసందేహం నిరాకర్తుం సమర్థా ఇత్యర్థః. ౭. కథమర్హామ ఇత్యపేక్షాయాం తత్కార్యముఖేన దర్శయతి — సర్వేతి. స్పష్టం ౮ ఇదానీమపి తథైవాస్త్విత్యాహ — ససోమేతి. గ్రహాః సోమభిన్నాః సూర్యాదయః - మరుద్భిః సోమాదిభి స్సన్నద్ధైః ౯. పూర్వోక్తస్యైవార్థస్య పునరపి వక్ష్యమాణత్వా త్తత్ర పునః కథనే హేతుం దర్శయతి — అహమితి తు రవధారణే సర్వాన్ వః సమర్థయితుం జ్ఞాపయితుం - ఉద్యత ఏవ పూర్వమేవోద్యతః - కింతు కుంభకర్ణస్య స్వప్నాద్ధేతోః ఇమమర్థం - నాచోదయం తస్య నావేదయం - అతః కథ్యత ఇత్యర్థః ౧౦ కుంభకర్ణస్య స్వప్నాదిత్యుక్తమేవ స్పష్టయతి — అయమితి. షణ్మాసా నిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ఇదానీం సముత్థితః - అతః పూర్వం నావేదయమిత్యర్థః. ౧౧. ఉత్తరత్ర సీతాప్రత్యర్పణం వినా రామజయో విచార్యతామితి వక్తుకామ స్తస్యా దుస్త్యజత్వం దర్శ

నగరగుప్తయే బలం పృథగ్వినిక్షిప్య - ఆగత ఇతి శేషః. ప్రహస్తో రాజ్ఞః ప్రముఖే నిషసాద- అభిప్రేతం కురుష్వేతి జగాద చేతి యోజనా. ౬. ప్రియా ప్రియే ఇతి ధర్మకామార్థకృచ్ఛ్రేషు ధర్మకామార్థసంకటేషు విషయే - ధర్మాదిష్విదానీం కో వా సేవ్య ఇతి సందేహే- తత్తదనుమూలభూతే ప్రియా ప్రియే ప్రియా ప్రియ సాధనే - సుఖే సుఖకరోపాయే- దుఃఖే దుఃఖకరోపాయే- లాభః ఇష్టప్రాప్తిః- అలాభః తదభావః తస్మిన్ - హితాహితే ఇతి పాఠః. ౯. పూర్వేద్యుః కథితోఽర్థః ఇదానీం కిమర్థం కథ్యత ఇత్యాశంక్య పునః కథనే హేతుమాహ — అహం త్వితి. తు రవధారణే. అహం సర్వాన్ వః సమర్థయితుం జ్ఞాపయితుం ఉద్యత ఏవ నివేదితవానిత్యర్థః. కింతు స్వప్నాద్ధేతోః ఇమమర్థం కుంభకర్ణస్య నావేదయం అతః కథ్యత ఇత్యర్థః. అబోధయమితి పాఠే స్ప

దానీతా జనకాత్మజా. ౧౨. సా మే న శయ్యాం మారోఢు మిచ్ఛ త్యలసగామినీ, త్రిషు లోకేషు చాన్యా మే న సీతా సదృశీ మతా ౧౩ తనుమధ్యా పృథుశ్రోణీ శారదేందునిభాననా, హేమబింబనిభా సౌమ్యా మాయేవ మయనిర్మితా ౧౪. సులోహితతలౌ శ్లక్ష్ణౌ చరణౌ సుప్రతిష్ఠితౌ, దృష్ట్వా తామ్రనఖౌ తస్యా దీప్యతే మే శరీరజః ౧౫ హుతాగ్నే రర్చిసంకాశా మేనాం సౌరీ మివ ప్రభాం, [దృష్ట్వా సీతాం విశాలాక్షీం కామస్య వశ మేయివాన్,] ౧౫½ ఉన్నసం వదనం వల్గు విపులం చారులోచనం పశ్యం స్తదా వశ స్తస్యాః కామస్య వశ మేయివాన్, ౧౬½. క్రోధహర్ష సమానేన దుర్వర్ణకరణేన చ. శోకసంతాపనిత్యేన కామేన కలుషీకృతః. ౧౭½. సా తు సంవత్సరం కాలం మా మయాచత భామినీ, ప్రతీక్షమాణా భర్తారం రామ మాయతలోచనా, ౧౮½ త న్మయా చారునేత్రాయాః

యితుం తామేవ స్తౌతి— జనుమిత్యాదినా. రక్షోభిశ్చరితాద్దేశాత్, జనస్థానాదిత్యర్థః సా మయానీతేత్యుక్తిరజానంతం కుంభకర్ణం ప్రతి. ౧౨. సేతి అలసగామినీ మందగామినీ, త్యజతామనిచ్ఛంతీం పరిగృహాణేతరామిత్యత్రాహ — త్రిష్వితి. ౧౩. అసదృశత్వ ముపపాదయతి — తనుమధ్యేత్యాదినా. హేమబింబనిభా స్వర్ణప్రతిమాతుల్యా - సౌమ్యా రమ్యా - మాయేవ ప్రతిక్షణమపూర్వవదాశ్చర్యావహా వస్తువత్ స్థితా ౧౪. క్రమేణారోక్ష్యతీత్యాశంక్య మన్మథో విళంబనసహత ఇత్యాహ — సులోహితేతి సుప్రతిష్ఠితౌ సమతలౌ - దృష్ట్వా, స్థితస్యేతి శేషః శరీరజః కామః ౧౫ సోఽపి నిగృహ్యతామిత్యాశంక్యాహ — హుతేత్యాది. అర్ధమేకం వాక్యం. అర్చిశ్శబ్దస్య ఇకారాంతత్వమార్షం సౌరీమివ ప్రభామిత్యస్య దృష్ట్వేత్యాదిశేషపూరణేన సంబంధః ౧౫½ ఉన్నసమితి. ఉన్నసం ఉన్నతనాసికం - 'ఉపసర్గా'చ్చేతి నసాదేశః అవశః వివశః - తదధీనః కథం గృహ్ణీయామితి భావః. వల్గు సుందరం ౧౬½. కామవశ్యత్వమేవ వివృణోతి — క్రోధేతి. క్రోధహర్షయోః సమానేన క్రోధే హర్షే చైకరూపేణ దుర్వర్ణకరణేన వైవర్ణ్యకారిణా - శోకసంతాపనిత్యేన శోకే మనోవ్యథాయాం సంతాపే శరీరపీడాయాం చ నిత్యేన అనపాయేన - కామేన - కలుషీకృతః వ్యాకులచిత్తోఽస్మి ౧౭½. యద్యేవం సా ప్రసహ్యాపి శయ్యామారోప్యతాం తత్రాహ — సాత్వితి సంవత్సరం కాలం సంవత్సరరూపం కాలం - సంవత్సరాభ్యంతరే రామో యది నాగతః - తదా తథా కరిష్యామీత్యయాచతేత్యర్థః ఇదం చారోపోక్తం - వస్తుతో రావణేనైవ తథా ప్రతిజ్ఞానాదితి భావః. ౧౮½. తన్మయేతి చారునేత్రాయా ఇతి ప్రతిశ్రవణహేతుః నయనసౌందర్య

యమేవార్థః ౧౦ అయమితి. షణ్మాసాన్ షట్సు మాసేషు 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' ౧౩ సీతా ప్రత్యర్పణం వినా రాఘవజయోపాయో విచార్యతామితి వక్తుకామ స్తస్యాదుస్త్యజత్వం దర్శయితుం స్తౌతి — తనుమధ్యేత్యాది. హేమబింబనిభా సువర్ణప్రతిమాసదృశీ - మయా ప్రతిక్షణమపూర్వవదాశ్చర్యావహా వస్తువిశేషః ౧౪. సులోహితేతి. చరణౌ దృష్ట్వా, స్థితస్యేతి శేషః ౧౫ హుతాగ్నేత్యర్ధమేకం వాక్యం అత్రాపి దృష్ట్వేత్యనుషజ్యతే ౧౫½. ఉన్నసమితి. తస్యా వదనం పశ్యన్ అవశః వివశస్సన్ కామస్య వశమేయివానితి సంబంధః ౧౬½. క్రోధేతి క్రోధహర్ష సమానేన క్రోధహర్షయోస్సమానేన క్రోధహర్షావస్థయోర్బాధకత్వేనైకరూపేణ దుర్వర్ణకరణేన వైవర్ణ్యకారిణా శోకసంతాపనిత్యేన శోకసంతాపావస్థయోర్బాధకత్వేన నియతేన - అనేనాక్షవధాదిజనితదుఃఖిత్వాద్యవస్థాస్వపి కామస్య బాధకత్వముక్తం భవతి. ౧౭½ తర్హ్యాదిత ఆరభ్య ప్రతికూలయా సీతయా కిం ప్రయోజనం - సా త్యజ్యతామిత్యాశంక్య - 'సా మే న శయ్యామారోఢుమి

ప్రతిజ్ఞాతం వచ శ్శుభం, శ్రాంతో ఽహం సతతం కామా ద్యాతో హాయ ఇవా ధ్వని, ౧౯. కథం సాగర మక్షోభ్య ముత్తరంతి వనౌకసః. బహుసత్త్వసమాకీర్ణం తౌ వా దశరథాత్మజౌ, ౨౦. అథ వా కపి నైకేన కృతం నః కదనం మహత్. దుర్జ్ఞేయాః కార్యగతయో బ్రూత యస్య యథామతి, ౨౧. మానుషా న్మే భయం నాస్తి తథాఽపి తు విమృశ్యతాం తదా దేవాసురే యుద్ధే యుష్మాభి స్సహితో జయం, తే మే భవంత శ్చ తథా, ౨౨. సుగ్రీవప్రముఖా న్హరీన్. పరే పారే సముద్రస్య పురస్కృత్య నృపాత్మజౌ, సీతాయాః పదవీం ప్రాప్తౌ సంప్రాప్తౌ వరుణాలయం. ౨౩. అదేయా చ యథా సీతా వధ్యౌ దశరథాత్మజౌ, భవద్భి ర్మంత్ర్యతాం మ్మంత్ర

పారవశ్యేనతద్వచనమంగీకృతవానస్మీతిభావః. అధ్వనిదీర్ఘమార్గే. ౧౯॥ కథమేనాముపలప్స్యసే తాముపనేతుముపాగతేసపరికరేదాశరథావిత్యతఆహ—కథమితి ఉత్తరంతిఉత్తరిష్యంతి - సత్త్వాని ఝషవ్యతిరిక్తజంతవః. ౨౦॥ తర్హికిమిదానీంవిచార్యంతత్రాహ—అథవేతి. యస్యయథామతి - తథా బ్రూతేత్యర్థః. ౨౧॥ విభీషణమతివ్యావృత్త్యర్థంస్వమతమాహ—మానుషాదితి. సపాదశ్లోకమేకంవాక్యం. మానుషాత్ భయాభావే హేతుమాహ—తదేతి. అజయమితిచ్ఛేదః లజుత్తమైకవచనం. ఇంద్రంజితవతో మేమనుష్యాఃకియానితిభావః. తేమేభవంతశ్చతథా - దేవాసురయుద్ధేజేతారోభవంతః - తథా సహాయభూతావర్తంతఇత్యర్థః. ౨౨॥. సుగ్రీవప్రముఖాన్హరీనిత్యుత్తరశేషః. ప్రాప్తౌ జ్ఞాతవంతౌ - వరుణాలయంసముద్రం-, సంప్రాప్తౌప్రాప్నుతాంనామ-కానఃక్షతిరితిభావః ౨౩. విమృశ్యతామిత్యుక్తం

చ్ఛత్యలసగామి' నీత్యవశాదాగతసత్యవచనసూచితంతదనురాగాభావంసంగోప్యస్వకృతస్యావధేస్తత్ప్రాప్తిర్నాపూర్వకత్వమారోప్యాహ—సాత్విత్యాది. కాలమవధిత్వేనాయాచతి ౧౯॥. 'ఇయంచదండకారణ్యా' దిత్యారభ్య 'శ్రాన్తోఽహంసతతంకామా'దిత్యంతస్యగ్రంథసందర్భస్యవాస్తవార్థస్తు—పూజార్హమానీతాం త్రైలోక్యమోహినీంమమేష్టదేవతాంసీతాంస్థండిలశాయినీందుఃఖాక్రాంతాంద్రష్ట్వా- అహమతిదుఃఖమనుభవామీత్యాశయేనాహ—నామే నేతి మేశయ్యాంమదర్పితాంశయ్యామిత్యర్థః. ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టాసీతాదుఃఖార్హానభవతీతిసూచయితుంతామనువర్ణయతి— త్రిలోకేష్విత్యాదినా. కించ - సులోహితేతి - తస్యాఃసకలకలుషహరణౌచరణౌదృష్ట్వాహుతాగ్నేరర్చిస్సంకాశాంఏనాం - దుఃఖితామితిశేషః. దృష్ట్వా మేశరీరజఃసీతానిమిత్తజోఽగ్నిరితశేషః. దీప్యతఇత్యర్థః. రమస్వస్వదారేషుకిమేతాదృశచింతయేత్యత ఆహ—ఉన్నసమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. ఉక్తవిశేషణవిశిష్టకామేనకలుషీకృతోఽపిఅవశోఽపి- తస్యా దుఃఖితాయాఃసీతాయా ఇతిశేషః. వదనంపశ్యన్నహంకామస్య వశమేయివాన్కామవశంప్రాప్తోస్మికిమితికాకుః. త్వద్గృహేజగదంబాయాః సీతాయాఃవిద్యమానాయాస్సత్యాఃతవకాహానిరిత్యాశంక్య - తస్యామద్గృహావస్థితికాలేఽపి సమాప్తప్రాయ ఏవేత్యాశయేనాహ—సాతుసంవత్సరమితి. ౨౦॥ మానుషాన్మేభయమిత్యాది సపాదశ్లోకమేకంవాక్యం యద్యప్యర్థేతదా - దేవాసురయుద్ధేయుష్మాభిస్సహితోజయంప్రాప్తవానస్మి యద్యపి - మేమతేభవంతిస్తథాతదృక్సహాయాయద్యపి - మానుషాన్మేభయంనాస్తి యద్యపి - తథాపి తు విమృశ్యతామితి సంబంధః. ౨౨॥. సుగ్రీవప్రముఖానిత్యాది. 'సీతాయాఃపదవీంవీరౌ సంప్రాప్తౌవరుణాలయ' మితిపాఠే - పదవీంజ్ఞాత్వేతిశేషః 'పదవీం ప్రాప్తౌసంప్రాప్తౌవరుణాలయ' మితిపాఠే - పదవీంప్రాప్తౌజ్ఞాతవంతౌసంతౌవరుణాలయంసంప్రాప్తావితి

స్సునీతం చాభిధీయతామ్ ౨౫. న హి శక్తిం ప్రపశ్యామి జగత్యన్యస్య కస్యచిత్. సాగరం వానరై స్తీర్త్వా నిశ్చయేన జయో మమ ౨౬. తస్య కామపరీతస్య నిశమ్య పరిదేవితం. కుంభకర్ణః ప్రచుక్రోధ వచనం చేద మబ్రవీత్ ౨౭. యదా తు రామస్య సలక్ష్మణస్య ప్రసహ్య సీతా ఖలు సా ఇహాహృతా సకృత్సమీక్ష్యైవ సునిశ్చితం తదా భజేత చిత్తం యమునేవ యామునం. ౨౮. సర్వ మేత న్మహారాజ కృత మప్రతిమం తవ. విధీయేత సహాస్మాభి రాదా వే వాస్య కర్మణః. ౨౯. న్యాయేన రాజకార్యాణి యః కరోతి దశానన, న స సంతప్యతే పశ్చా న్నిశ్చితార్థ

విమర్శప్రకారం దర్శయతి—ఆదేయేతి. మంత్రో మంత్ర్యతాం - మంత్రః క్రియతామిత్యర్థః సునీతం సునిశ్చితం. ౨౫. మా భూద్రామస్య సముద్రతరణే తవ జయే వా శక్తిః తత్సహాయస్యాన్యస్య కస్యచిత్ స్యా త్తత్రాహ—నహీతి. వానరై స్సహ సాగరం తీర్త్వా - ఆగంతుమితి శేషః. రామాదన్యస్య శక్తిం న పశ్యామి- అతో మమ నిశ్చయేన జయ ఇత్యన్వయః. ౨౬. తస్యేతి కామపరీతస్య కామేన విపరీతస్య - కామాతురంతయా విపరీతబుద్ధేరిత్యర్థః. పరిదేవితం పరిదేవనం - తస్యైవ సంగతభాషణమిత్యర్థః ౨౭ తస్యేతి. “మంత్రిభి ర్హితసంయుక్తై స్సమర్థై ర్మంత్రనిర్ణయే, సహితో మంత్రయిత్వా యః కర్మారంభాన్ ప్రవర్తయే” దిత్యుక్తోత్తమమంత్రయితృభావే, “ఏకోఽర్థం విమృశ న్నేకో ధర్మే ప్రకురుతే మనః, ఏకః కార్యాణి కురుతే తమాహు ర్మధ్యమం నర” మిత్యుక్తమధ్యమమంత్రయితృభావేఽపి - నాఽస్థితోఽసీత్యాహ—యదేతి. యదా సకృత్సమీక్ష్యైవ స్వయమేవ విచార్య - రామస్య సీతా ఇహాహృతా- తదైవ- చిత్తం కర్తృ- యమునా యామునం పర్వతమివ- సునిశ్చితం సునిశ్చయం- భజేత ఖలు- స ఏవాస్మాభి స్సహ విచారకాలః- ఇదానీం విచారణం- గతే జలే సేతుబంధనమితి భావః. ౨౮ తదాకృతే కిం స్యా దిత్యత్రాహ—సర్వమితి కృతమితి కర్మణి నిష్ఠా. ఏతత్కృతం సర్వం మంత్రకర్మ - అస్య కర్మణః సీతాహరణరూపస్య - ఆదావేవ యది విధీయేత - తదా అప్రతిమం - సమంజసం స్యాదిత్యర్థః ౨౯. ఆదౌ విచార్య కృతస్య సాఫల్యప్రదర్శనపురస్సరమవిచార్య కృతస్య ఫలవైపరీత్యం దర్శయతి శ్లోకద్వయేన—న్యాయేనేతి. న్యాయేన విచారణేన

సంబంధః. ౨౪. ఆదేయేత్యాది సునీతం సుష్ఠు నిర్ణీతం కార్యం-వా స్తవార్థేఽప ధ్యావితిచ్ఛేదః. ౨౫. నహీతి. అత్రాగంతుమితి శేషః. జగతి కస్యచిదన్యస్య శత్రో ర్వానరై స్సహ సాగరం తీర్త్వా అత్రాగంతుం శక్తిం న పశ్యామి హి- అతో నిశ్చయేన మమ జయ ఇత్యన్వయః. ‘నిశ్చయేన జయేమ’ మేతి పాఠే మమ జయే అన్యస్య కస్య చిదపి నిశ్చయే శక్తిం న పశ్యామీతి యోజ్యం. నహి శక్తిమిత్యస్య వాస్తవార్థస్తు—అన్యస్య శక్తిం న పశ్యామి. రామం వినేతి శేషః. ఏవం నిశ్చయే సతి మమ జయో నేత్యన్వయః. ౨౭. ననుపూర్వమేవ కరణీయమేతదిదానీం క్రియమాణం గతోదకసేతుబంధసదృశమిత్యాహ—యదాత్వితి. యదా తు సలక్ష్మణస్య రామస్య సీతా సకృత్సమీక్ష్యైవాస్మాభి స్సహావిచార్య స్వయమేవ విచార య న్నిహాహృతా- తదైవ ఖలు సకృత్సమీక్షణవేళాయామేవా సకృదస్మాభి స్సహ విచారితం చేచ్చిత్తం కర్తృ- సునిశ్చితం నిశ్చయం- భజేత ఖలు ప్రాప్నుయాద్ధి- కథమివ యమునా యామునం యామునాఖ్య గిరిమివ - అస్మాభి స్సహ విచారస్య స ఏవ కాల ఇతి ఫలితార్థః. తదైవైతన్మంత్రకరణే ఫలమాహ—సర్వమితి కృతమితి కర్మణి నిష్ఠా. తవ సర్వమేతత్కృతం మంత్రాత్మకం కర్మ. అస్య సీతాహరణరూపస్య కర్మణః- ఆదావేవ ప్రాగేవ - అస్మాభి స్సహ విధీయేత- విహితం చేదప్రతిమమనుపమమనుత్తమం భవేదిత్యర్థః. తథా న కృతం-అతోఽధునా క్రియమాణో విచారః గతజలసేతుబంధసదృశ ఇతి భావః. ౨౯. ఆదావేవ విచార్య కృతస్య కర్మణస్సాఫల్యమాహ—న్యాయేనేతి. న్యాయేన విచారేణ సంతప్య

మతి ర్నృపః ౩౦. అనుపాయేన కర్మాణి విపరీతాని యాని చ, క్రియమాణాని దుష్యంతి హవీంష్యప్రయతేష్వివ. ౩౧ యః పశ్చాత్పూర్వకార్యాణి కర్మాణ్యభిచికీర్షతి, పూర్వం చాపరకార్యాణి న స వేద నయానయౌ ౩౨. చపలస్యతు కృత్యేషు ప్రసమీక్ష్యాధికంబలం, ఛిద్ర మన్యే ప్రపద్యంతే క్రౌంచస్య ఖ మివ ద్విజాః. ౩౩ త్వయేదం మహా దారబ్ధం కార్య మప్రతిచింతితం, దిష్ట్యా త్వాం నావధీ ద్రామో విషమిశ్ర మి వామిషం. ౩౪ తస్మాత్త్వయా సమారబ్ధం కర్మ హ్యప్రతిమం పరైః, అహం సమీకరిష్యామి హత్వా శత్రూం స్తవా నఘ. ౩౫. అహ ముత్సాదయిష్యామి

---

౩౦. అనుపాయే నేతి అనుపాయేనవిపరీతోపాయేన - క్రియమాణానికర్మాణి - విపరీతాని విపర్యస్తాని యాని - తానిచదుష్యంతిదోషవంతిచభవంతి - నకేవలంనిష్ఫలాని ప్రత్యుతానర్థకరాణ్యపిభవంతీత్యర్థః. అప్రయతేషుఅశుచిషుపాత్రేషుదీయమానానీతి శేషః ౩౧అకాలకృతంమంత్రకరణమనుచితమిత్యాహ—య ఇతి. పూర్వకార్యాణిపూర్వంకర్తవ్యాని మంత్రకర్మాణి - అపరకార్యాణి ఉత్తరకాలకర్తవ్యకర్మారంభాః - పూర్వంమంత్రవిచారాత్ పూర్వం. ౩౨. ఇదానీమసమీక్ష్యకారిణో బలమపినిరర్థకమిత్యాహ—చపలస్యేతి. యద్వాప్రాప్తావప్యనీతింబలేనసమీకరిష్యామీత్యత్రాహ—చపలస్యేతి. కృత్యేషు ఛిద్రం-చపలస్యఅసమీక్ష్యకారిణః-బలమధికమాభిముఖ్యేనజేతుమశక్యం - సమీక్ష్యవిచార్య- అన్యేశత్రవః - ఖంరంధ్రం - ప్రపద్యంతే - అసమీక్ష్యకరణరూపావసరంలబ్ధ్వా అభిభవంతీత్యర్థః. క్రౌంచస్యాన్నత్యేనాలంఘ్యత్వాత్ సుబ్రహ్మణ్యశక్తివిదారణకృతరంధ్రేణహంసాస్తమతిక్రమ్య గచ్ఛంతీతి ప్రసిద్ధిః ౩౩. సాపాయంచత్వత్కృతంకర్మేత్యాహ—త్వయేతి. మహత్ దుష్కరం-సాపాయమిత్యర్థః అప్రతిచింతితంఅనాలోచితం - ఇదం సీతాహరణరూపంకార్యం - సాపాయత్వమేవాహ—దిష్ట్యేతి. ౩౪. సర్వమేతన్మహారాజేత్యుపక్రమ్యోక్తముపసంహరతి—తస్మాదితి. తర్హి కాగతిరిత్యపేక్షాయాం మయిజీవతి కస్తేభార ఇత్యాహ—అహమితి అనఘేతి. త్వంతునిర్వ్యసనోభవేత్యర్థః. సమీకరిష్యామి నీత్యనీతి తుల్యేకరిష్యామీత్యర్థః ౩౫. తదేవాహ—అహమితి.సార్ధశ్లోకః. విశాంపతే ప్రజానాంపతే-అతిమానుష

తేసంతపతి ౩౦. విచారవిధురంకాలాతీతంచకర్మనిష్ఫలంభవతీత్యాహ—అనుపాయేనేతి. అనుపాయేన అవిచారితోపాయేన- విపరీతానివ్యత్యస్తాని-అప్రయతేషుఅపాత్రేషు. ౩౧. మంత్రవిచారానంతరకర్తవ్యసీతాపహరణంమంత్రవిచారాత్పూర్వంకృతవతఃసీతాపహరణాత్ పూర్వకర్తవ్యమంత్రవిచారమిదానీంచికీర్షితస్తవనీత్యనీతిజ్ఞతా నాస్తీత్యాహ—యఃపశ్చాదితి. పూర్వకార్యాణిపూర్వకర్తవ్యాని.౨ ఇదానీమసమీక్ష్యకారిణోబలమపినిరర్థకమిత్యాహ— చపలస్యేతి బలవతోఽపికృత్యేషు - చపలస్య-అసమీక్ష్యకారిణఃపురుషస్య-అధికంబలంసమీక్ష్యస్వస్మాదధికంబలంసమాలోచ్య - తస్యఖంరంధ్రం-అన్యేశత్రవః ప్రపద్యంతే ద్వితీయపాదస్థఖశబ్దస్యకాకాక్షిపదుభయత్రాప్యన్వయః ద్విజాఃహంసాః - అలంఘ్యస్య క్రౌంచస్యలంఘనాయఖంస్కందశక్తికృతంరంధ్రం - యథాప్రపద్యంతేతద్వదిత్యర్థః. ౩౩. భవత్వేవంమయాకింనాపలంకృతం - యేనశత్రూణాంమయిరంధ్రంస్యాదతఆహ—త్వయేతి అప్రతిచింతితంఅవిచారితం-మహత్ ప్రాణావసానపర్యవసాయి ఇదంసీతాపహరణరూపకార్యం-త్వయాధూర్తసహాయేనారబ్ధంకృతం - అతోరంధ్రంప్రాప్తం తత్ దైవవశాత్పరిహృతమిత్యాహ—దిష్ట్యేతి ౩౪. త్వత్కృతాకృత్యపరిగణనేనకిం - ఇదానీం సర్వంమచ్ఛౌర్యేణప్రతివిధాస్యామీత్యాహ— తస్మాదితి. అప్రతిమంతేవానసురూపం - పరైర్మద్వ్యతిరిక్తైరప్రతిసమాధేయమితిశేషః. ౩౫ రామస్యఅధికబలత

శత్రూం స్తవ విశాంపతే, యది శక్రవివస్వంతౌ యది పావకమారుతౌ. తావహం యోధయిష్యామి కుబేరవరుణావపి, ౩౬॥ గిరిమాత్రశరీరస్య మహాపరిఘయోధినః నర్దత స్తీక్ష్ణదంష్ట్రస్య బిభియా ద్వై పురందరః, ౩౭॥ పున స్త్వాం సద్వితీయేన శరేణ నిహనిష్యతి. తతో ఽహం తస్య పాస్యామి రుధిరం కామమాశ్వస, ౩౮॥ వధేన వై దాశరథే స్సుఖావహం జయం త వాహర్తు మహం యతిష్యే. హత్వా చ రామం సహ లక్ష్మణేన ఖాదామి సర్వాన్ హరియూథముఖ్యాన్, ౩౯॥ రమస్వ కామం పిబ చాగ్ర్య వారుణీం కురుష్వ కార్యాణి హితాని విజ్వరః. మయా తు రామే గమితే యమక్షయం చిరాయ సీతా వశగా భవిష్యతి ౪౦॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ద్వాదశ స్సర్గః.

వైభవౌ తౌ కథం జయ్యావిత్యత్రాహ— యదీతి. తౌ దశరథాత్మజౌ శక్రవివస్వంతౌ యది స్యాతాం తథాఽపీత్యర్థః. ౩౬॥ స్వస్యయోధనసామర్థ్యవిశేషం దర్శయతి— గిరీతి గిరిమాత్రశరీరస్య గిరిప్రమాణదేహస్య - "ప్రమాణేద్వయసజ్దఘ్నఞ్ మాత్రచ" ఇతిమాత్రచ్ ప్రత్యయః పంచమ్యర్థేషష్ఠీ ౩౭॥ శరవర్షిణో రామస్యపురతఃకథంస్థాతుంశక్త స్తత్రాహ— పునరితి. సః రామః - పునర్మాం ప్రథమమేకేనశరేణనిహత్య పునరపిద్వితీయేనశరేణమాంహనిష్యతి. తతః-తావదేవేత్యర్థః. అత్రాశ్లీలమపిధ్వన్యతే మాంద్వితీయేనశరేణావశ్యంనిహనిష్యతి - తస్యరామస్య - తత స్తన్నాద్ధనాత్ - కర్తరిషష్ఠీ. రుధిరంస్వరుధిరం - పాస్యామి - కామంఅత్యర్థం - ఆశ్వసనిశ్వసేతి. ౩౮॥ ఆత్మానమరక్షన్ పరఘాతీవీరోనశ్లాఘ్యఇతిన్యాయేనపర ఏత్ స్వస్యాపివధే- నకోఽప్యతిశయఇత్యత్రాహ— హనహింసాగత్యోరితిధాతుః. ఖాదామికింజీవామి కిమితికాకురనుసంధేయా. ౩౯॥ రమస్వేతి అత్రాప్యర్థాంతరం - మయారామేవిషయేఅక్షయంయథా భవతితథాగమితాప్రాపితాసీతారామస్యవశగాభవిష్యతి రమస్వేత్యాదౌకాకుః ౪౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశస్సర్గః.

విచింత్యాహ— అహమితి సార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం. యదీతి. తౌరామలక్ష్మణౌశక్రవివస్వంతౌ-యది స్యాతామితిశేషః తథాఽపియోధయిష్యామి,యోత్స్యామీత్యర్థః. ౩౬ తస్మాదితి. ౩౭॥ పునరితి. సః-రామఃమామేకేనశరేణప్రహృత్యపునఃద్వితీయేనశరేణనిహనిష్యతియది- తత స్తతః పూర్వమేవతస్యరుధిరం అహంకామంపాస్యామి-ఆశ్వసేతియోజనా. పునరిత్యాదిశ్లోకత్రయస్యవా స్తవార్థస్తు - రణమూర్ధనిస్వాకర్తవ్యంవిజ్ఞాపయతి. పునరితిశేషః. సః రామః - ఏకేనశరేణమాంప్రహృత్యపునర్ద్వితీయేనశరేణనిహనిష్యతి - తత స్తతః ప్రాగేవతస్యరామస్యసంబంధివానరాణామితిశేషః. రుధిరంపాస్యామి - కామమాశ్వస. ౩౮॥ శ్రీరామజయేఽనుసామర్థ్యంనాస్తీతివిజ్ఞాపయతి— వధేనేతి. దాశరథేర్వధేసతి - తవ సుఖావహం - జయమాహర్తుంనయతిష్యే - కింతులక్ష్మణేనసహ - రామంవినేతిశేషః. సర్వాన్హరి యూథముఖ్యాన్హత్వాఖాదామీతిసంబంధః. ౩౯॥ రమస్వేతి. మయారామేవిషయే - యమక్షయం గమితేసతి - సీతాఅవశంఅస్యవిష్ణురూపరామస్యవశమాగమిష్యతీతిసంబంధః. ౪౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశ స్సర్గః.

త్రయోదశ స్సర్గః

రావణం క్రుద్ధమాజ్ఞాయ మహాపార్శ్వో మహాబలః, ముహూర్త మనుసంచిన్త్య ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్ ౧. యః ఖల్వపి వనం ప్రాప్య మృగవ్యాళసమాకులం, న పిబేన్మధు సంప్రాప్తం స నరో బాలిశో భవేత్ ౨ ఈశ్వర స్యేశ్వరః కోఽస్తి తత శత్రునిబర్హణ, రమస్వ సహ వైదేహ్యా శత్రూ నాక్రమ్య మూర్ధసు. ౩. బలాత్కుక్కుటవృత్తేన వర్తస్వ సుమహాబల, ఆక్రమ్యాక్రమ్య సీతాం వై తథా భుఙ్క్ష్వ రమస్వ చ ౪ లబ్ధకామస్య తే పశ్చా దాగమిష్యతి యద్భయం, ప్రాప్తమప్రాప్తకాలం వా

అథ రావణస్య దుర్మన్త్రిమతానుసారిత్వమాహ — రావణమిత్యాది స్పష్టం - కుంభకర్ణోక్తనయా పరిజ్ఞానవచనేనేత్యర్థః ముహూర్తమనుసంచిన్త్య - రావణక్రోధనివారణోపాయం విచార్యేత్యర్థః ౧. య ఇతి. ఖలు ర్వాక్యాలంకారే దుష్కరం సీతాహరణం శ్రమేణ కృత్వా తత్సంభోగమకుర్వాణ స్త్వం క్షౌద్రకాంక్షయాఽతిగహనం వనం ప్రవిశ్య తదపిబన్ జన ఇవ మూఢోఽసీతి భావః. ౨ శత్రుషు విద్యమానేష్వ ధర్మానహమిదం కథం కుర్యామిత్యత్రాహ — ఈశ్వరస్యేతి స్వనియన్తు స్తవకో వా నియన్తాఽస్తి- అతో ధర్మాన్న భేతవ్యమితి భావః శత్రూన్ మూర్ధస్వాక్రమ్య - తాన్ తృణీకృత్యేత్యర్థః అర్థాన్తరం తు- రామస్యేశ్వరః కోఽస్తి స నిగ్రహీతుం న శక్య ఇత్యర్థః శత్రూన్ రామం పూజాయాం బహువచనం - దశస్వపి మూర్ధస్వాక్రమ్య - శిరసా ప్రణమేత్యర్థః. వైదేహ్యా సహ రమస్వ వైదేహ్యా యథా స్వభర్తారమతే తథా త్వమపి స్వదారేషు రమస్వ - వైదేహ్యా సహ రామం ప్రణమ్యేతి వా యోజనా ౩ కిం కరోమి సా హి న మామభిలషతీత్యత్రాహ — బలాదితి కుక్కుటవృత్తేన కుక్కుటవృత్త్యా - భావే క్తః కుక్కుటోపం చ నామార్గేణ స్వదయితామాక్రమతే తథా త్వమపీత్యర్థః కుక్కుటానాం కాముక కుక్కుటసంగే కోపో జాతిధర్మః - తథా సీతామనుభవ యథా కుక్కుటాస్సుఖినః తద్వదిత్యర్థః యథాహ వాత్స్యాయనః — 'కుక్కుటామాక్రమ్య భోగస్తు కౌక్కుటస్సోఽపి సౌఖ్యద' ఇతి భుఙ్క్ష్వ భోగం భజ - రమస్వ, నిర్విచారో భవేత్యర్థః. మునిహృదయం తు - కుక్కుటవృత్తేనాప్యత్ర వర్తస్వ - సీతాం తు బలాత్ భుఙ్క్ష్వ రక్ష - 'భుజ పరిపాలనాభ్యవహారయో'రితి ధాతుః. ఆత్మనేపదమార్షం. ఏతన్నిమిత్తమాగామిభయమనివార్యకథమేవం క్రియతామిత్యత్రాహ — లబ్ధేతి ఏవం లబ్ధకామస్య తే - పశ్చాత్కామలాభానన్తరం - యత్ భయమాగమిష్యతి - ప్రాప్తం తదానీమాగతం - అప్రాప్తకాలం-పారిప్తకాలమిత్యస్య 'ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయ'యేతి సమాసః.

రావణమితి. ముహూర్తమనుసంచిన్త్య, రావణక్రోధనివారణోపాయం విచార్యేత్యర్థః. ౧. యః ఖల్వితి దుష్కరం సీతాహరణం - శ్రమేణ కృత్వా తత్సంభోగ మకుర్వాణ స్త్వం మధుకాంక్షయా దుర్గమం వనం ప్రవిశ్య - తదపిబన్ జన ఇవ మూఢోఽసీతి భావః ౪ అనంగికారే కథమనుభవ ఇత్యత్రాహ — బలాదితి రమస్వ సహ వైదేహ్యేత్యాది సార్ధశ్లోకస్య వాస్తవార్థస్తు- కుక్కుటవత్తే నేత్యత్ర కుక్కుటవృత్తే-న ఇతిచ్ఛేదః హే మహాబల రావణ వైదేహ్యా కిం అతిఆక్రమ్యాక్రమ్య వా పరికారాంతరేణ వా- తాం వైదేహీం సీతాం న భుఙ్క్ష్వ న రమస్వ చ-కుక్కుటవృత్తే కుక్కుటవ్యాపారే, చాపల్య ఇతి యావత్. న వర్తస్వ కిం తు బలాచ్ఛత్రూన్ మూర్ధస్వాక్రమ్య రమస్వేతి సంబన్ధః ౪ సీతానుభవనిమిత్తకమాగామిభయమనివార్యకథమేవం కర్తవ్యమిత్యత్రాహ -- లబ్ధకామస్యేతి లబ్ధకామస్య ప్రాప్తసీతానుభవస్య పశ్చాత్సీతానుభవానన్తరం- ప్రాప్తం తదానీమేవాగతం- ప్రాప్తకాలం ఆగామికాలే ప్రాప్యం వా- యద్భయమాగమిష్యతి - తత్సర్వం ప్రతిసహి

సర్వం ప్రతి సహిష్యసి.౫. కుంభకర్ణ స్సహాస్మాభి రింద్రజి చ్చ మహాబలః, ప్రతిషే ధయితుం శక్తౌ సవజ్ర మపి వజ్రిణం ౬. ఉపప్రదానం సాంత్వం వా భేదం వా కుశలైః కృతం,సమతిక్రమ్య దండేన సిద్ధి మర్థేషు రోచయ. ౭. ఇహ ప్రాప్తా న్వయం సర్వా న్శత్రూం స్తవ మహాబల, వశే శస్త్రప్రతాపేన కరిష్యామో న సంశయః. ౮ ఏవ ముక్త స్తదా రాజా మహాపార్శ్వేన రావణః, తస్య సంపూజయ న్వాక్య మిదం వచన మబ్రవీత్ ౯ మహాపార్శ్వ నిబోధత్వం రహస్యం కించి దాత్మనః,చిరవృత్తం త దాఖ్యాస్యే య దవా ప్తం మయా పురా ౧౦ పితామహస్య భవనం గచ్ఛంతీం పుంజికస్థలాం, చంచూర్యమాణా మద్రాక్ష మాకాశేఽగ్నిశిఖా మివ.౧౧ సా ప్రసహ్య మయా భుక్తా కృతా వివసనా తతః, స్వయంభుభవనం ప్రాప్తా లోలితా నళినీ యథా. ౧౨. తస్య త చ్చ తదా మన్యే జ్ఞాత మాసీ న్మహాత్మనః, అథ సంకుపితో దేవో మా మిదం వాక్య మబ్రవీత్.౧౩ అద్యప్రభృతి యా మన్యాం

తథానభవతీత్యపాక్షిప్తకాలం - ఆగామీతియావత్. ప్రతిసహిష్యసి - అభిభవిష్యసీత్యర్థః. ౫ తిష్ఠతు భవాన్,త్వద్భాతృపుత్రా వేవప్రతిపక్షప్రతిషేధే శక్తా విత్యాహ—కుంభకర్ణఇతి ౬. విభీషణమతం ఖండయతి—ఉపప్రదానమితి అకుశలైః యుద్ధాసమర్థైః - కృతందానాదికం - అతిక్రమ్యత్యక్త్వా- దండేనబలాత్కారేణ - అర్థేషు ప్రయోజనేషు - సిద్ధింరోచయ. ౭. రామాదయో యత్రవర్తంతేతత్ర గత్వాయోద్ధవ్య మిత్యుక్తం నికుంభాదిమతందూషయన్నాహ—ఇహేతి. ఇహలంకాపరిసరే - శస్త్ర ప్రతాపేన శస్త్రబలేన - వశేకరిష్యామః - నిగ్రహీష్యామ ఇత్యర్థః. ౮ ఏవమితి. సంపూజయన్- స్వచిత్తానుగుణముక్తమితిశ్లాఘయ న్నిత్యర్థః ౯ మహాపార్శ్వేతిసంబోధనం.ప్రముదితోఽస్మీతిశేషః.చిరవృత్తంరహస్యంకించిత్ - అస్తీతిశేషః యత్పురామయా వాప్తంతదాఖ్యాస్య ఇతియోజనా. ౧౦. పితామహస్యేతి. గచ్ఛంతీం - పితామహవందనాయేతిశేషః పుంజికస్థలానామ కాచిదప్సరాః - చంచూర్యమాణాంభీత్యాచలీ మగచ్ఛంతీం - 'లుపసదచ' రేత్యాదినా భావగర్హాయాం యఙ్. సంచరణాత్మకస్యభావస్య గర్హాచిలయనం - 'చరఫలోః' శ్చేతిముక్ 'ఉత్పర స్యాత' ఇత్యుకారః. అగ్నిశిఖామివేతి. తేజోవిశేషోక్తిః-యద్వద్రావకత్వోక్తిః. అతఏవోక్తం—'అంగారసదృశీనారీఘృతకుంభసమః పుమా'నితి సంచార్యమాణామితిపాఠే - పరిచారికా దర్శితమార్గామిత్యర్థః ౧౧ సేతి. వివసనాకృతా సామయాభుక్తేత్యన్వయః ౧౨. తస్యేతి తత్ ధర్షణం - మన్యఇత్యనేనశాపమాత్రం మయా శ్రుతం ధర్షణశ్రవణంతు మయా ఊహితమితిగమ్యతే. ౧౩. అద్యేత్యాది అద్యప్రభృతిఏతత్ క్షణమారభ్య- క్రియావిశేషణమేతత్. తదాగమనకాలఏవ - ఫలిష్యతి విశీర్ణోభవిష్యతి - ఇతిఏవంప్రకారస్య - శాపస్యశాపాదిత్యర్థః ప్రసభంనాగోపయఇత్యన్వయోఽన బలాదిత్యనేన పౌనరుక్త్యాత్, కింతుప్రసభం శాపస్యేత్యన్వయః వైదేహీమిత్యనేనమహాకులప్రసూతతయాతచ్ఛాపాదపిభీతోఽస్మీత్యవగమ్యతే. * రామా అథేత్యాది 'సదాతేశతధామూర్ధాఫలిష్యతినసంశయ' ఇత్యనేనరావణవిషయేరంభానిబంధననళ

ష్యసిప్రతిసహిష్యసే, అభిభవిష్యతీత్యర్థః ౫ భయాభిభవేశక్తింప్రదర్శయతి—కుంభకర్ణఇతి ౬. ఉపప్రదానమితి.అకుశలైర్యుద్ధాసమర్థైః-కృతంసామాదికం-సమతిక్రమ్యత్యక్త్వా-దండేనదండోపాయేన-అర్థేషుసిద్ధింరోచయ.౧౦.పితామహస్యేతి చంచూర్యమాణాంమద్భీత్యాచలీమచరంతీం శాపస్యభీతః-శాపా

బలా న్నారీం గమిష్యసి, తదా తే శతధా మూర్ధా ఫలిష్యతి న సంశయః ఇత్య
హం తస్య శాపస్య భీతః ప్రసభ మేన తాం, నారోపయే బలా త్సీతాం వైదే
హీం శయనే శుభే. ౧౫. సాగరస్యేవ మే వేగో మారుతస్యేవ మే గతిః, నైత ద్దా
శరథి ర్వేద హ్యాసాదయతి తేన మాం. ౧౬. య స్తు సింహ మి వాసీనం సుప్తం
గిరిగుహాశయే, క్రుద్ధం మృత్యు మి వాసీనం ప్రబోధయితు మిచ్ఛతి. ౧౭ న మత్తో
నిశితాన్ బాణాన్ ద్విజిహ్వా నివ పన్నగాన్, రామః పశ్యతి సంగ్రామే తేన మా
మభిగచ్ఛతి ౧౮ క్షిప్రం వజ్రోపమై ర్బాణై శ్శతధా కార్ముకచ్యుతైః, రామ మా
దీపయిష్యామి ఉల్కాభి రివ కుంజరం. ౧౯. త చ్చాస్య బల మాదాస్యే బలేన
మహతా వృతః, ఉదయన్ సవితా కాలే నక్షత్రాణా మివ ప్రభాం. ౨౦ న వాసవే
నాపి సహస్రచక్షుషా యుధాఽస్మి శక్యో వరుణేన వా పునః, మయా త్వియం బాహు
బలేన నిర్జితా పురీ పురా వైశ్రవణేన పాలితా ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
యుద్ధకాణ్డే- త్రయోదశ స్సర్గః

కూబరశాపే విద్యమానేఽపి తస్య ప్రాకృతదేవత్వాత్తత్పుత్రత్వాచ్చ తచ్ఛాపమనాదృత్య పుంజికస్థలాయా మపి ప్రవృత్తం రావణం పశ్చాత్పితామహశ్శప్తవాన్ అతఏవరావణోఽప్యనుల్లంఘనీయం పితామహ వాక్యమేవోక్తవానిత్యవగమ్యతే ఇత్యేవమితి. శాపస్య భీతః శాపాద్భీతః. ౧౫. ఏవం న యుక్తా బలాత్కారం సీతేత్యుక్త్వా అస్మాభిస్సహ కుంభకర్ణేంద్రజితౌ యోత్స్యత ఇతి మహాపార్శ్వవచనస్యాసహాయశూరే మయి విద్యమానే కిమన్యేనేతి పరిహారమాహ— సాగరస్యేతి. ఏతత్ వేగగతిమత్త్వం - ఆసాదయతి- సేనామితి శేషః. స్వార్థణ్యంతో వా తేః అవేదనేన ౧౬. స్వప్రభావావేదనేనాహితమాహ— యస్త్వితి. సుప్తం సింహమివాసీనం, సింహమివస్థితమిత్యర్థః. మృత్యుమిత్యత్రాపి సుప్తమిత్యనుషజ్యతే. అన్యథా ప్రబోధయితుమిచ్ఛతీత్యనేనానన్వయః. క్రుద్ధం క్రోధార్హం - యథా సుప్తం సింహం మృత్యుం వా ప్రబోధయితుమిచ్ఛన్ పురుషోఽనభిజ్ఞ ఏవ- తద్వత్ తూష్ణీం స్థితం మాం ప్రకోపయన్ రామోఽపీతి భావః. ౧౭ రామో మత్పరాక్రమం న వేత్త్యేవ తత్తిష్ఠతు - మద్బాణవేగం వా జానాతి నైవేత్యాహ — నేతి. లేలిహానతాదశాం ద్యోతయితుం ద్విజిహ్వానిత్యుక్తం ౧౮ క్షిప్రమితి ఆదీపయిష్యామి సంతాపయిష్యామి. ఉల్కాభిః నిర్గతజ్వాలకాష్ఠైః - కుంజరపలాయనార్థముల్కాః ప్రదర్శయంతీతి ప్రసిద్ధిః ౧౯ ఏవం రామం పలాయయిత్వా తస్య సేనాం హనిష్యామీత్యాహ —తచ్చేతి. ఆదాస్యే ఖండయిష్యే - "దో అవఖండనే" ఇతి ధాతుః. ౨౦ దేవానామప్యజయ్యోఽస్మి-కథం మనుష్యాదీనాం జయ్యో భవిష్యామీత్యాశయేనాహ—నవాసవేనేతి. సహస్రచక్షుషేతి తస్యాభిమానాతిశయోక్తిః యుధా యుద్ధేన-నశక్యోఽస్మి, జేతుమితి శేషః ఉత్తరార్ధేన కుబేరేణాపి న జేతుం శక్య ఇతి సిద్ధం. అత్ర వంశస్థవృత్తం. ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః.

ద్భీతః. ౨౦. నవాసవేనేతి. వాసవేనయథా జేతుం నశక్యోఽస్మి వరుణేనాపి తథైవేత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- త్రయోదశస్సర్గః.

⟶ చతుర్దశస్సర్గః ⟵

నిశాచరేంద్రస్య నిశమ్య వాక్యం సకుంభకర్ణస్య చ గర్జితాని, విభీషణో రాక్షసరాజముఖ్య ముఖ్య మువాచ వాక్యం హిత మర్థయుక్తం ౧ వృతో హి బాహ్వంతరభోగరాశి శ్చింతావిష స్సుస్మితతీక్ష్ణదంష్ట్రః, పంచాంగులిపంచశిరోఽతికాయ స్సీతా మహాహి స్తవ కేన రాజన్. ౨ యావ న్నలంకాం సమభిద్రవంతి వలీముఖాః పర్వతకూటమాత్రాః, దంష్ట్రాయుధా శ్చైవ నఖాయుధా శ్చ ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీ ౩ యావ న్న గృహ్ణంతి శిరాంసి బాణా రామేరితా రాక్షసపుంగవానాం, వజ్రోపమా వాయుసమానవేగాః ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీ. ౪ భిత్త్వా న తావ త్ప్రవిశంతి కాయం ప్రాణాంతికా స్తే ఽశనితుల్యవేగాః, శితా శ్శరా రాఘవవిప్రముక్తాః ప్రహస్త తేనైవ వికత్థసే త్వం ౫

ఏవం దుర్మంత్రిభిః ప్రభుచిత్తానుసారేణ కథితే తదసహమానో విభీషణః పరమార్థం హితముపదిశతి — నిశేతి. సకుంభకర్ణస్యేత్యత్ర సహేతి శేషః. గర్జితాని నిరర్థకవచనాని- అర్థయుక్తం కర్తవ్యార్థబోధయుక్తం ౧. అదేయా న యథా సీతేతి రావణవచనం ప్రతివక్తుం సీతాం మహిత్వేన రూపయతి — వృత ఇతి బాహ్వంతరం వక్షః తదేవ భోగరాశిః ఫణాపరిణాహో యస్య స తథా - యద్వా — బాహ్వంతరే వక్షసి భోగరాశిః సౌఖ్యసంపత్ - సైవ బాహ్వంతరభోగరాశిః - తిర్యక్ ప్రసారితయోర్బాహ్వోర్యదంతరం తత్ప్రమాణో భోగరాశిః శరీరపరిణాహో యస్యేత్యాహుః వృత్త్యా రూపకనిర్వాహః చింతైవ విషం విరోధి ప్రాణహారిత్వాత్ - తత్ యస్య సః చింతావిషః- సుస్మితం స్వాభావికమందస్మితం- తదేవ శుభ్రత్వేన కాముకహృదయహారిత్వేన చ తీక్ష్ణా దంష్ట్రా యస్య సః సుస్మితతీక్ష్ణదంష్ట్రః - చింతావశేన కపోలోపధానీకృతపాణేః పంచాంగుల్య ఏవ పంచ శిరోరూపాతికాయో యస్య సః పంచాంగులీపంచశిరోఽతికాయః సీతామహాహిః స్పర్శమాత్రేణ మారకాహిః - తవ త్వయా - కేన హేతునా వృతః - సర్వథా త్యక్తవ్య ఏవేతి భావః రాజన్నితి సాంత్వోక్తిః ౨. న కేవలం తవైవానర్థహేతుస్సీతా - కింతు తావకీనస్య సర్వస్యేత్యాహ — యావ దితి. 'యావత్పురానిపాతయోర్లట్' ఇతి లట్ తావదితి శేషః. ౩ యావదితి స్పష్టం ౪ భిత్త్వేతి తావచ్ఛబ్దో వాక్యాలంకారే- ప్రాణాంతే భవాః ప్రాణాంతికాః- ప్రాణహారిణ ఇత్యర్థః. సాక్షాద్రాజానం ప్రత్యుక్తేరయుక్తత్వాత్ ప్రహస్తం ప్రతి ప్రాణహారకోక్తిః- వికత్థసే ఆత్మానం శ్లాఘసే-కత్థ శ్లాఘాయామితి ధాతుః. [రామానుజాచార్యైః పంచదశత్వేన వ్యాఖ్యాతోఽయం శ్లోకః] 'యావన్న గృహ్ణంతి శిరాంసి బాణా' ఇత్యతః పరం కేషుచిత్ కోశేషు దృశ్యమానః 'భిత్త్వా న యావత్ ప్రవిశంతి కాయ' మితి శ్లోకః ప్రహస్తోద్దేశేన ప్రవృత్తస్య 'తీక్ష్ణా న తావ' దిత్యస్యానంతరం ద్రష్టవ్యః. అన్యథా ప్రకరణవిరోధస్స్యాదితి ౫ తర్హి కుంభకర్ణాదయో

నిశాచరేంద్రస్యేతి అర్థయుక్తం కర్తవ్యార్థబోధకమిత్యర్థః ౧ పరావరజ్ఞో విభీషణః కుంభకర్ణాదిప్రజల్పితమసహమానస్స్వపరమహితముపదిశతి — వృతో హీతి బాహ్వంతరభోగరాశిః- బాహ్వంతరం బాహుమధ్యం తదేవ భోగరాశిః - సర్పశరీరపరిణాహో యస్య సః - పంచాంగుల్య ఏవ పంచశిరాంసి యస్య సః పంచాంగులీపంచశిరాః - అతికాయో యస్య సః అతికాయః పంచాంగులీపంచశిరాశ్చాసౌ అతికాయశ్చ తథావిధః- చింతావిషః దుఃఖకలుషితచింతైవ విషం యస్య సః- సుస్మితమేవ తీక్ష్ణా దంష్ట్రా యస్య సః- ఏతాదృశ సీతామహాహి స్త్వయా కేన హేతునా వృతః - అర్థసంపాదనాయ గృహీత ఇత్యర్థః. ౪. భిత్త్వేతి.

నకుంభకర్ణేంద్రజితౌ న రాజా తథా మహాపార్శ్వమహోదరౌ వా, నికుంభకుంభౌ చ తథాఽతికాయః స్థాతుం న శక్తా యుధి రాఘవస్య. ౬ జీవం స్తు రామస్య న మోక్ష్యసే త్వం గుప్త స్సవిత్రా ఽప్యథవా మరుద్భిః, న వాసవ స్యాంకగతో న మృత్యో ర్నభో న పాతాళ మనుప్రవిష్టః ౭ నిశమ్య వాక్యం తు విభీషణస్య తతః ప్రహస్తో వచనం బభాషే, న నో భయం విద్మ న దైవతేభ్యో న దానవేభ్యో హ్యథవా కుతశ్చిత్ ౮ న యక్షగంధర్వమహోరగేభ్యో భయం న సంఖ్యే పతగోత్తమేభ్యః, కథ న్ను రామా ద్భవితా భయం నో నరేంద్రపుత్రా త్సమరే కదాచిత్. ౯. ప్రహస్తవాక్యం త్వహితం నిశమ్య విభీషణో రాజహితానుకాంక్షీ, తతో మహాత్మా వచనం బభాషే ధర్మార్థకామేషు నివిష్టబుద్ధిః ౧౦. ప్రహస్త రాజా చ మహోదర శ్చ త్వం కుంభకర్ణ శ్చ యథాఽర్థజాతం, బ్రవీథ రామం ప్రతి త న్న శక్యం యథాగతి స్స్వర్గ మధర్మబుద్ధిః. ౧౧. వధ స్తు రామస్య మయా త్వయా వా ప్రహస్త సర్వై రపి రాక్షసై ర్వా, కథం భవే దర్థవిశారదస్య మహార్ణవం తర్తుమివాప్లవస్య. ౧౨ ధర్మప్రధానస్య మహారథస్య ఇక్ష్వాకువంశప్రభవస్య రాజ్ఞః,

రామం వారయిష్యంతీత్యత్రాహ—నకుంభకర్ణేతి. ఇదమపి ప్రహస్తం ప్రతివచనం. ౬. రాజ్ఞో అసామర్థ్యం విశేష్య దర్శయతి—జీవన్నితి రామస్య రామాత్ - విభక్తివ్యత్యయః జీవన్న విమోక్ష్యసే - ప్రాణపర్యంతం న త్వాం రామో విమోక్ష్యతీతి భావః. అంకగతోఽపి - పుత్రభావేనాంకస్థితోఽపీత్యర్థః. మృత్యోరిత్యత్రాపి అంకగత ఇత్యనుషజ్యతే. నభః పాతాళం వాఽనుప్రవిష్టః న మోక్ష్యస ఇతి యోజనా. ౭. నిశమ్యేతి. అస్మాకం కుతశ్చిత్ భయం న విద్మ - పిశబ్దిలోపశ్ఛాందసః. ఏవం సామాన్యేనోక్త్వా విశిష్య దర్శయతి—న దైవతేభ్య ఇత్యాదినా భయం న విద్మ ఇతి సర్వత్రాన్వేతి. ౮. నయక్షేతి. పతగోత్తమేభ్యః గరుడేభ్యః - నరేంద్రపుత్రాత్ - మానుషబాలాదిత్యర్థః కథం నో భవితేత్యపిధ్వన్యతే ౯. ప్రహస్తేతి. మహాత్మా మహాబుద్ధిః - ధర్మార్థకామేషు - స్వామిన ఇతి శేషః. ౧౦ ప్రహస్తేతి. మహోదరేణ పూర్వమనుక్తమప్యనేనావగమ్యతే పూర్వముక్తమితి అర్థజాతం యథా బ్రవీథ తథా రామం ప్రతి తత్కార్యజాతం న శక్యం - కర్తుమితి శేషః. అధర్మబుద్ధిస్స్వర్గం ప్రతి గతిర్యథా న శక్యా తథైవేత్యర్థః. ౧౧ అశక్యత్వమేవ విశదయతి—వధ స్త్వితి. అర్థవిశారదస్య కార్యదక్షస్య రామస్య వధః. అప్లవస్య నౌరహితస్య - మహార్ణవం - తర్తుం తరితుం - శక్తిరితి శేషః. శక్తి రివ కథం భవేత్ - న కథం చిదపి సంభవతీత్యర్థః. ఏతేన వధ్యో దశరథాత్మజా విత్యుక్తస్యోత్తరముక్తం ౧౨. ఉక్తమర్థం కైముతిక న్యాయేన దృఢయతి—ధర్మేతి. ధర్మప్రధానస్య - అప్యహం జీవితం జహ్యామిత్యుక్తరీత్యా ధర్మవిరోధే తృణీకృత సకలేతరపురుషార్థస్య - మహారథస్య - రణే ఆత్మానం సారథించ రక్షన్ శత్రుసంహారక్షమో మహారథః - తస్య 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్ యుధ్యేత యో నరః, స మహారథ సంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదా' ఇత్యుక్తేః. ఇక్ష్వాకువంశప్రభవస్య జన్మసిద్ధనిరతిశయపరాక్రమస్య - రాజ్ఞః సకలప్రకృతిమండలరంజకస్య - తథావిధస్య విరాధకబంధవాలిప్రభృతివధవిదితవైభవస్య - శక్తస్య కార్యదక్ష

ప్రాణాంతకాః ప్రాణాంతకరాః. ౧౦ ప్రహస్తేతి. తన్న శక్యం కర్తుమితి శేషః. స్వర్గం స్వర్గముద్దిశ్య. ౧౧. అర్థవిశారదస్య కార్యనిపుణస్య - తర్తుం, శక్తిరితి శేషః. ౧౪. నరావణ ఇతి. దాశరథిం సంబ్రాహ్య ...

ప్రహస్తదేవాశ్చ తథావిధస్య కృత్యేషు శక్తస్య భవంతి మూఢాః. ౧౩ తీక్ష్ణా నతా యత్రవ కంకపత్రా దురాసదా రాఘవవిప్రముక్తాః, భిత్త్వా శరీరం ప్రవిశంతి బాణాః ప్రహస్త తేనైవ వికత్థసే త్వం. ౧౪. న రావణో నాతిబల స్త్రిశీర్షో న కుంభకర్ణో ఽస్య సుతో నికుంభః, న చేంద్రజి ద్దాశరథిం ప్రసోఢుం త్వం వా రణే శక్రసమం సమర్థాః. ౧౫. దేవాంతకో వాఽపి నరాంతకో వా తథా ఽతికాయో ఽతిరథో మహాత్మా, అకంపన శ్చాద్రిసమానసారః స్థాతుం న శక్తా యుధి రాఘవస్య ౧౬. అయం హి రాజా వ్యసనాభిభూతో మిత్త్రై రమిత్త్రప్రతిమై ర్భవద్భిః, అన్వాస్యతే రాక్షసనాశనార్థే తీక్ష్ణః ప్రకృత్యా హ్యసమీక్ష్యకారీ. ౧౭. అనంతభోగేన సహస్రమూర్ధ్నా నాగేన భీమేన మహాబలేన, బలాత్పరిక్షిప్త మిమం భవంతో రాజాన ముత్క్షిప్య విమోచయంతు. ౧౮. యావద్ధి కేశగ్రహణం సుహృద్భి స్సమేత్య సర్వైః పరిపూర్ణకామైః, నిగృహ్య రాజా పరిరక్షితవ్యో భూతై

స్య - రామస్య కృత్యేషు రణవ్యాపారేషు విషయే-దేవాశ్చమూఢా-భవంతి - అవిదితతదీయవ్యాపారా భవంతీత్యర్థః కిం పునర్భవాదృశా ఇతిభావః. ౧౩ తీక్ష్ణా ఇతి. తీక్ష్ణాః తీక్ష్ణాగ్రాః ఋజుడితి భేదనక్షమా ఇత్యర్థః నతాః నతిపర్వాణః - ఋజవ ఇత్యర్థః. సంపద భిత్త్వా నిర్గంతుక్షమా ఇతి భావః కంకపత్త్రాః కంకానాం పత్త్రాణ్యేవ పత్త్రాణియేషాం తే తథోక్తాః - కంకపక్షనిబద్ధత్వేన మహావేగా ఇత్యర్థః. అత ఏవ దురాసదాః. ౧౪. నరావణఇతి రావణాదయ స్సర్వేపి న సమర్థా ఇతి యోజ్యం. ౧౫ దేవాంతకేతి. అతిరథః అతిశయితరథః - మహాత్మా మహాశరీరః-అద్రిసమానసారః గిరితుల్యబలః - 'సారో బలే స్థిరాంశే చే' త్యమరః దేవాంతకాదయో రావణపుత్త్రాశ్చ రాఘవస్యయుధిస్థాతుం నశక్తాః ౧౬ అయమితి. అమిత్త్రప్రతిమైః శార్యతో రిపుతుల్యైః - నామ్నా మిత్త్రైః భవద్భిః త్వత్ప్రముఖైః - వ్యసనాభిభూతః సప్తవ్యసనై రాక్రాంతః - ప్రకృత్యా తీక్ష్ణః ఉగ్రః - అసమీక్ష్యకారీ అవిమృశ్యకారీ - అయం రాజా - రాక్షసనాశనార్థం - అన్వాస్యతే అనుస్త్రియతే - అస్య రాజత్వాసమీక్ష్యకారత్వవ్యసనాభిభూతత్వాన్యపురస్కృత్యతీక్ష్ణత్వ మేవ పురస్కుర్వంతో భవంతో ఽపి భవంతి - సర్వరాక్షసవినాశం న జానంతీతి భావః. సప్తవ్యసనస్వరూప ముక్తం కామందకేన. "వాగ్దండయో స్తు పారుష్య మర్థదూషణ మేవ చ, పానం స్త్రీమృగయా ద్యూతం వ్యసనం సప్తధా ప్రభో" రితి. ౧౭. ఏవం ప్రహస్తప్రముఖాన్ మంత్రిముఖ్యా న్నిర్భర్త్స్య సంప్రతి కర్తవ్యముపదిశతి — అనంతేతి అనంతభోగేన అపరిచ్ఛిన్నకాయేన - సహస్రమూర్ధ్నా - అతఏవభీమేన - న కేవలం భీమత్వమాత్త్రం - మహాబలేన నాగేన - శేషేణేత్యర్థః. పరిక్షిప్తం పరివేష్టితం - రామద్వేషో మహాసర్పవేష్టనతుల్య ఇతి భావః. ౧౮. నను ఏవ మో ఽతీతః కింకుర్మ ఇత్యత్రాహ — యావదితి. పరిపూర్ణకామైః, అవాప్తసమస్తాభీష్టై రిత్యర్థః రాజతో లబ్ధకామైః రాజకార్యే ఽవశ్యం యతితవ్యమితిభావః. సర్వైస్సుహృద్భిః - సమేత్య - ఐకమత్యం ప్రాప్యేతి యావత్. రాజా - భీమబలై ర్భూతైః

పరాక్రమంసోఢుమిత్యర్థః. ౧౬. అయమితి. అయమన్వాస్యతే- అస్యచిత్తానుకరణంక్రియతఇత్యర్థః. ౧౭ అనంతేతి. పరిక్షిప్తంపరివేష్టితంరఘునాథేనవైరకరణంమహాసర్పవేష్టనమివేతినిదర్శనాలంకారః. ౧౮. యావదితి యావత్కేశగ్రహణం రాజానిగృహ్యరక్షితవ్యః-అకార్యప్రవృత్తో ఽయంరాజాకేశే

ర్యథా భీమబలై ర్గృహీతః. ౧౯. సంహారిణా రాఘవసాగరేణ ప్రచ్ఛాద్యమాన స్తరసా భవద్భిః, యుక్త స్త్వయం తారయితుం సమేత్య కాకుత్స్థపాతాళముఖే పతన్ సః. ౨౦. ఇదం పురస్తాస్య సరాక్షసస్య రాజ్ఞశ్చ పథ్యం ససుహృజ్జనస్య, సమ్యగ్ఘి వాక్యం స్వమతం బ్రవీమి నరేన్ద్రపుత్రాయ దదామ పత్నీం. ౨౧. పరస్య వీర్యం స్వబలం చ బుద్ధ్వా స్థానం క్షయం చైవ తథైవ వృద్ధిం, తథా స్వపక్షేఽప్యనుమృశ్య బుద్ధ్యా వదేత్ క్షమం స్వామిహితం చ మన్త్రీ. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - చతుర్దశ స్సర్గః.

గృహీతః పురుష ఇవ - నిగృహ్య బలాత్కృత్య - యావత్కేశగ్రహణాత్ శత్రుభిః కేశగ్రహణ పర్యంతం - పరిరక్షితవ్యః-ఆకేశగ్రహణా న్మిత్రమక్కృత్యేభ్యో నివర్తయే దితి ప్రసిద్ధిం దర్శయతి హి శబ్దః. యద్వా ఆకేశగ్రహణా న్నిగృహ్య పరిరక్షితవ్యః- అకార్య ప్రవృత్తోఽయం రాజా కేశే ష్వాకృష్యాపి నివారణీయ ఇత్యర్థః ౧౯ సంహారిణేతి. సంహారిణా వినాశకేన - రాఘవసాగరేణ లక్ష్మణసముద్రేణ - ప్రచ్ఛాద్యమానః - తతః కాకుత్స్థపాతాళముఖే రామబడబాగ్నిముఖే - 'పాతాళం బడబాగ్నౌ' చేతి నానార్థరత్నమాలా. పతన్ సోఽయం రాజా - తరసా ఆరంభకాల ఏవ - తారయితుం భవద్భిర్హి సప్రదానే నోత్తారయితుం - యుక్తః అర్హః - అత్ర ప్రచ్ఛాద్యమానః పతన్నితి ప్రయోగో వర్తమానసామీప్యాత్ - లక్ష్మణః ప్రథమం గ్రహీష్యతి - తతో రామః - అతో నజీవితుం శక్యం - అతః ప్రథమమేవ రాజా నివర్తనీయ ఇతిభావః సువారిణేతి పాఠాంతరం. తత్ర సాగరపక్షే - సుజలేనేత్యర్థః రాఘవపక్షే వారః స్యందనః-శోభనో వార స్సువారః-సోఽస్యాస్తీతి సువారి - తేన - "సూర్యాదదివసే బృందే కుందవృక్షే పరిక్రమే, మద్యపాత్రే స్యందనే చవారో వరుణసేనయో" రితినిఘంటుః. ౨౦. మాదశతు రామాయ రాజా వైదేహీం - వయమేవ బలాద్ధి దదామః యది హితమాకాంక్షతి మిత్యాహ—ఇదమితి స్వమతం స్వస్యసిద్ధాంతభూతం - ఇదం శబ్దార్థమాహ—నరేంద్రేతి. ౨౧. నయవప సర్వ్యగేవ బ్రూమశ్శత్రు ర్హంతవ్య ఇతి తత్రాహ— పరస్యేతి. మంత్రీ - పరస్య శత్రోః - వీర్యం - స్వబలం స్వరాజబలం చ - బుధ్వా, స్వరాజ పరరాజయో ర్బలం పరీక్ష్యేత్యర్థః తథైవ బలాబలపరీక్షానంతర్ - పరస్యస్థానం సంపదాం సామ్యం- క్షయం వృద్ధించ బుధ్వా - తథ పరస్యేవ స్వపక్షేఽపి బుద్ధ్యా సూక్ష్మదృష్ట్యా- స్థానక్షయవృద్ధీః - అనుమృశ్య ఆలోచ్య - క్షమం యుక్తం స్వామిహితం చ-వదేత్ - పరస్య క్షయే స్వవృద్ధౌ - యానం - పరస్య వృద్ధౌ స్వస్య క్షయే సంధిం - పరస్య స్వస్యచ సామ్యే ఆసనం చ - స్వామినే కథయే దిత్యర్థః అత్ర ప్రకృతే పరస్యవృద్ధేః రావణస్యనగరదహనతనయనాశాదినా క్షయస్యదర్శనాచ్చ- సీతాప్రదానేనసంధరేవ సాధుంతేవమంత్రి భిర్భవత స్స్వామినే నివేదనీయ మితిభావః. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-చతుర్దశస్సర్గః.

ష్వాకృష్యాపినివారణీయ ఇత్యర్థః.౧౯ సువారిణేతి. శోభనో వారః బృందం-సోఽస్యాస్తీతి సువారీ తేన-సాగరపక్షేతు సువారిణా శోభనజలేన. ౨౦. ఇదమితి. స్వబలంస్వంబుద్ధిబలం - దదామేతి ప్రార్థనాయాం లోట్. ౨౧ పరస్యేతి. స్థానం పూర్వావస్థాసామ్యం-క్షయం పూర్వావస్థాతః శక్తిసిద్ధ్యోరపచయః క్షయః- వృద్ధిః పూర్వావస్థాతి ఉపచయో వృద్ధిః. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - యుద్ధకాణ్డ వ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశ స్సర్గః.

⟶ పఞ్చదశ స్సర్గః ⟵

బృహస్పతే స్తుల్యమతే ర్వచ స్తన్నిశమ్య యత్నేన విభీషణస్య, తతో మహా
త్మా వచనం బభాషే తత్రేంద్రజి న్నైరృతయోధముఖ్యః ౧ కిం నామ తే
తాత కనిష్ఠవాక్య మనర్థకం చైవ సుభీతవచ్చ, అస్మిన్ కులే యో ఽపి భవే
న్న జాత స్సోఽపీదృశం నైవ వదే న్నకుర్యాత్ ౨ సత్త్వేన వీర్యేణ పరాక్ర
మేణ శౌర్యేణ ధైర్యేణ చ తేజసా చ, ఏకః కులే ఽస్మిన్ పురుషో విముక్తో
విభీషణ స్తాత కనిష్ఠ ఏషః ౩ కిం నామ తౌ రాక్షసరాజపుత్రా వస్మాక మేకేన
హి రాక్షసేన, సుప్రాకృతేనాపి రణే నిహంతుం శక్యౌ కుతో భీషయసే స్మ భీరో
త్రిలోకనాథో నను దేవరాజ శ్శక్రో మయా భూమితలే నివిష్టః, భయార్పితా
శ్చాపి దిశః ప్రపన్నా స్సర్వే తదా దేవగణా స్సమగ్రాః ఐరావతో విస్వరమున్నదన్ స
నిపాతితో భూమితలే మయా తు, వికృష్య దంతౌ తు మయా ప్రసహ్య విత్రా

అథేంద్రజితో దుర్బుద్ధిముపన్యస్య దూషయతి — బృహస్పతేరితి తతో విభీషణవచనానంతరం - తత్ర రాక్షసేషు యత్నేన నిశమ్య - అసహ్యతయేతి భావః. ౧ కిం నామేతి హే తాత - తే కనిష్ఠవాక్యం - అనర్థకం ప్రయోజనశూన్యం - అనుష్ఠాతుం భావాదితి భావః సుభీతవత్ సుభీతిమత్ - కిం నామ కీదృశం - జుగుప్సితమిత్యర్థః. నామశబ్దః కుత్సాద్యోతకః - 'నామ ప్రాకాశ్యసంభావ్యక్రోధోపగమకుత్సనే' ఇతి వైజయంతీ తదేవోపపాదయతి — అస్మిన్నితి ఆద్యోఽపిశబ్దః ప్రశ్నే - అపను - అస్మిన్ కులే పౌలస్త్యవంశే - యో జాతో న భవేత్ అన్యస్మిన్ కులే యో జాతస్సోఽపి - ఈదృశం న వదేత్ - న కుర్యాత్ ఈదృగ్వచ నార్థం నానుతిష్ఠేత్ - ఈదృగ్వచనం వక్తృశ్రోత్రోరుభయోరపి నిందనీయం - యద్వా హే తాత కనిష్ఠ - తే వాక్యం - కిం నామ - జుగుప్సితమిత్యర్థః. జుగుప్సితత్వమేవాహ — అస్మిన్నితి - కుర్యాత్ న చింతయేత్ - అత్ర కరోతిశ్చింతాక్రియాయాం వర్తతే - ముఖ్యస్య కరణాస్యాసంభవాత్ - సర్వధాత్వర్థేషు కరోత్యర్థస్య సంభవాచ్చ ౨. ఏతద్వాక్యమేతత్స్వభావస్య సదృశమిత్యాహ — సత్త్వేనేతి సత్త్వేన బలేన - వీర్యేణ ప్రభావేన - 'వీర్యం బలే ప్రభావే' చేత్యమరః. పరాక్రమేణ ఉద్యోగేన - 'శౌర్యోద్యోగౌ పరాక్రమా' విత్యమరః శౌర్యేణ సాహసిక్యేన - ధైర్యేణ స్థైర్యేణ - తేజసా గర్వేణ పరాభిభవాసహనేనేతి యావత్. ౩.

ఏవం రామాణాం ప్రత్యుక్త్వా విభీషణం నిర్భర్త్సయతి — కిన్నామేత్యాదిన రాక్షసేంద్రహేన సంబోధనయా ౧ వాక్యద్వయం తౌ రాజపుత్రౌ కిం నామ కించన అత్ర ... ఇత్యర్థః ... అస్మాకమేకేన అస్మాకం మధ్యే సుప్రాకృతేన ... ఏతౌ నిహంతుం శక్యౌ హి - ... కుతో ఽస్మాన్ భీషయసే స్వయం భీతో ఽస్మాన్ భీషయసే నాస్మాకం కించిత్ భయమితి భావః భయాభావే పూర్వవృత్తం సంవాదయతి — త్రిలోకేతి. నన్విత్యామంత్రణే - త్రిలోకనాథ ఇత్యైశ్వర్యముక్తం - దేవరాజ ఇతి సైన్యసామగ్రీ దర్శితా - మయా హేతునా - భూమితలే నివిష్టః స్థితః - నివేశిత ఇత్యర్థ ఇత్యన్యే.

---

౧. కిన్నామేతి. తాత తే కనిష్ఠవాక్యం కిం నామ కీదృశం, గర్హితమిత్యర్థః. సుభీతవత్ సుభీతిమత్ - ఆద్యోఽపిశబ్దః ప్రశ్నే - అపను - అస్మిన్ కులే పౌలస్త్యవంశే - యో జాతో న భవేత్ అన్యస్మిన్ కులే యో జాతః - సోఽపీదృశం నైవ వదేత్ న కుర్యాత్ - కరోతేః క్రియాసామాన్యత్వాన్న చింతయేదిత్యర్థః ౨ సత్త్వేనేతి సత్త్వేన బలేన వీర్యేణ ప్రభావేన శౌర్యేణ ఉత్సాహేన తేజసా పరాభిభవసామర్థ్యేన ౩. కిన్నామేతి హే రాక్షసరాజపుత్రౌ కిన్నామ న కించిదపి - దుర్లభావిత్యర్థః కుత ఇత్యత్రాహ — అస్మాకమితి. ౪. త్రిలోకనాథ ఇతి. భూమితలే భూతలే నివిష్టః నివేశితః - కారాగృహే నిబద్ధ ఇత్యర్థః. ఐరావత ఇతి. వికృష్య

సితా దేవగణాస్సమగ్రాః సోఽహం సురాణామపి దర్పహంతా దైత్యోత్తమానామపి శోకదాతా, కథం నరేంద్రాత్మజయోర్నశక్తో మనుష్యయోః ప్రాకృతయోస్సువీర్యః ౭ అథేంద్రకల్పస్య దురాసదస్య మహౌజసస్తద్వచనం నిశమ్య, తతో మహార్థం వచనం బభాషే విభీషణశ్శస్త్రభృతాం వరిష్ఠః. ౮ న తాత మంత్రే తవ నిశ్చయోఽస్తి బాలస్త్వమద్యాప్యవిపక్వబుద్ధిః, తస్మాత్త్వయాప్యాత్మవినాశనాయ వచోఽర్థహీనం బహువిప్రలప్తం. ౯ పుత్రప్రవాదేన తు రావణస్య త్వమింద్రజిన్మిత్రముఖోఽసి శత్రుః, యస్యేదృశం రాఘవతో వినాశం నిశమ్య మోహాదనుమన్యసే త్వం ౧౦ త్వమేవ వధ్యశ్చ సుదుర్మతిశ్చ స చాపి వధ్యో య ఇహానయత్త్వాం, బాలం దృఢం సాహసికం చ యోఽద్య ప్రావేశయన్మంత్రకృతాం సమీపం ౧౧. మూఢః ప్రగల్భో వినయోపపన్నస్తీక్ష్ణస్వభావోఽల్పమతిర్దురాత్మా, మూర్ఖస్త్వమత్యంతసుదుర్మతిశ్చ త్వమింద్రజిద్బాలతయా బ్రవీషి ౧౨ కో బ్రహ్మదండప్రతిమప్రకాశానర్చిష్మతః కాలనికాశరూపాన్, సహేత బాణాన్యమదండకల్పాన్సమక్షముక్తాన్యుధి రాఘవేణ ౧౩ ధనాని రత్నాని విభూషణాని

విరావిత ఇతి ఉన్నదంత ఉద్ఘుష్య - నిష్కృష్య ఉత్పాట్య - తాభ్యాం సర్వే దేవగణాః విత్రాసితాః - హేతుభేదేన దేవానాం భయాంతరముక్తమితి న పునరుక్తిః స్వప్రవృత్తిప్రదర్శనఫలమాహ — సోఽహమితి. మనుష్యయోరితి దేవాసురవ్యావృత్తిః. ప్రాకృతయోరితి ఇంద్రవ్యావృత్తిః నరేంద్రాత్మజయోరితి బాలోక్తిః - కథం న శక్తోఽస్మి - అతః కుతో భీషయసే ఇతి పూర్వేణాన్వయః ౭. అథేతి. ఇంద్రకల్పస్యేత్యాది విశేషణత్రయేణ పూర్వోక్తస్య యథార్థత్వముక్తం - శస్త్రభృతాం వరిష్ఠ ఇత్యనేనాభీరుత్వముక్తం - మహార్థమిత్యనేన వక్ష్యమాణార్థస్యేంద్రజితాదుర్జ్ఞేయత్వముక్తం. ౮ న తాతేతి అనేన నికృష్టవయస్త్వముక్తం బాలత్వేఽపి కస్యచిత్పుంసత్వం సంభవతి సాపి నాస్తీత్యాహ — అద్యాపీతి అవిపక్వబుద్ధిః అపరిణతబుద్ధిః - నిశ్చయాభావం దర్శయతి — తస్మాదితి - విప్రలప్తం విప్రలపితం ౯ న కేవలం స్వాజ్ఞానస్య స్వవినాశ ఏవ మూలం కింతు పితృవినాశోఽపీత్యాహ — పుత్రేతి హే ఇంద్రజిత్ - త్వం పుత్రప్రవాదేన పుత్ర ప్రసిద్ధ్యా - ఇత్థంభావే తృతీయా మిత్రస్య ముఖమివ ముఖం యస్య సః తథోక్తః, మిత్రవద్భాసమాన ఇత్యర్థః. శత్రురసి - శత్రుత్వమేవోపపాదయతి — యస్యేతి త్వం - యస్య రావణస్య - ఈదృశం పుత్రమిత్రవినాశపర్యంతం - రాఘవతో రామాత్ - వినాశం నిశమ్య తన్ముఖాచ్ఛ్రుత్వా మోహాదనుమన్యసే - తస్య రావణస్య త్వం శత్రురసీత్యర్థః మోహాదిత్యనేన మిత్రముఖత్వముపపాదితం - అనుమన్యస ఇత్యనేన శత్రుత్వం. ౧౦. ఏవమనుమోదనస్య దండమాహ —త్వమేవేతి త్వమేవ వధ్యః దండ్యః కిమిత్యర్థః కింతు యస్త్వామిహ సభాయాం - ఆనయత్ ప్రావేశయచ్చ స ఏవ వధ్యః ౧౧ సుదుర్మతిశ్చేతి. చశబ్దదర్శితాన్ దోషానాహ — మూఢ ఇతి. మూఢః కృత్యాకృత్యవివేకశూన్యః - ప్రగల్భః ధృష్టః - పండితంమన్య ఇతి యావత్ అవినయోపపన్నః - అశిక్షిత ఇత్యర్థః తీక్ష్ణస్వభావః క్రూరప్రకృతిః - దురాత్మా దుష్టాంతఃకరణః - మూర్ఖః అవిమృశ్యకారీ - అత్యంతసుదుర్మతిః - ప్రహస్తోదుర్మతిః - మహాపార్శ్వాదిః సుదుర్మతిః - త్వమత్యంతసుదుర్మతిరిత్యర్థః త్వమేవంభూతోఽసి అతస్త్వం బాలతయా బ్రవీషి ఇతిసంబంధః. ౧౨.

ఉత్కృష్య. ౯. పుత్రప్రవాదేనేతి పుత్రప్రవాదేన పుత్రవ్యపదేశేన రావణస్య త్వం మిత్రముఖః మిత్రవద్భాసమానశ్శత్రురసి - వృతః - యస్యేతి యస్య రావణస్య. ౧౧ మూఢ ఇతి మూఢః జడః - ప్రగల్భః పండితంమన్యః అవినయోపపన్నః - సద్భిరశిక్షిత ఇత్యర్థః మూర్ఖః అవివేకీ ౧౨ క ఇతి. బ్రహ్మదండ

వాసాంసి దివ్యాని మణీంశ్చ చిత్రాన్, సీతాం చ రామాయ నివేద్య దేవీం వసేమ రాజన్నిహ వీతశోకాః.౧౪.ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - పఞ్చదశస్సర్గః.

షోడశస్సర్గః.

సునివిష్టం హితం వాక్యముక్తవంతం విభీషణం, అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం రావణః కాలచోదితః.౧ వసేత్సహ సపత్నేన క్రుద్ధేనాశీవిషేణవా, న తు మిత్రప్రవా

దుర్మతిత్వే హేతుమాహ—కఇతి బ్రహ్మదండప్రతిమప్రకాశాన్ బ్రహ్మదండసదృశప్రభాన్ - బ్రహ్మదండో నామయుగాంతసముత్థితోగ్నివర్ణోధూమకేతురిత్యేకే బ్రహ్మశాపఇత్యన్యే అర్చిష్మతఃజ్వాలావతః- 'అర్చిర్హేతిశ్శిఖాస్త్రియా'మిత్యమరః కాలనికాశరూపాన్ అంతకసదృశరూపాన్ -సముత్థముక్తాన్ సమీపేముక్తాన్ ౧౩ కృతస్యాకృత్యస్య ప్రాయశ్చిత్తంరాజానంప్రత్యాహ—ధనానీతి రత్నానిశ్రేష్ఠవస్తూని - 'రత్నంస్వజాతౌ శ్రేష్ఠే' పీత్యమరః ధనాని ద్రవ్యాణి ౧౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః

ఇత్థంహితముక్తవంతంవిభీషణంప్రతిరావణస్యపరుషభాషణంషోడశే సునివిష్టమితి సుసన్నివేశం అర్థానుసంధానవిరహేఽపి శ్రవణమాత్రేణాత్యంతప్రీతిజనకం - తేనార్థస్యానుకూలత్వేఽపిశ్రవణస్యాపరిత్యాజ్యత్వముక్తం సునివిష్టంఉక్తవంతమితిక్రియావిశేషణంవా - తేనమనస్యలగ్నంచేదనాదరణీయంవాస్యాత్ - మనసిసమ్యగ్లగ్నంయథాభవతితథాఉక్తవంతం - హితంనకేవలంశ్రవణప్రియం అతిదుర్దశానిస్తరణోపాయతయాపథ్యం-శ్రవణకటుత్వేఽపిపథ్యత్వపర్యాలోచయాఅపరిత్యాజ్యం-వాక్యం యావద్వక్తవ్యార్థపూర్ణం - ఉక్తనంతం - 'నాసనస్సరవాపినేప్రబ్రూయా'దిత్యుక్తరీత్యాగురూపసదనముక్తస్యపాదయోఃపతితస్యవక్తవ్యస్యగురవస్థాందృష్ట్వోక్తనంతం- విభీషణం - అన్యేనచేదుక్తం పరిత్యాజ్యం - సాక్షాదనుజతయాప్రత్యాసన్నేనోక్తంకథంత్యాజ్యం - పరుషంవాక్యమబ్రవీత్ శ్రవణసమనంతరంస్థితోస్మిగతసందేహఇతివావక్తవ్యం - త్వయామహోపకారః కృతఇతిస్తోత్రంవా కర్తవ్యం - సదృశప్రత్యుపకారాభావేనానుతాపోవాకర్తవ్యః - తద్విహాయశత్రూన్ ప్రతివక్తవ్యముక్తవాన్ అబ్రవీదిత్యనేనయథాసునివిష్టముక్తంతథామనసిసులగ్నంయథాభవతితథావ్యక్తముక్తవాన్ ఏవముక్తంవంతంప్రత్యపిపరుషోక్తౌహేతుద్వయమాహ—రావణఇత్యాది రావయతిరోదయతీతిరావణః - పరహింసాయాంజగద్విదితః రాతీతిరవణః - సఏవరావణః-స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః. అస్థానేపదందత్వాస్వయమప్యాక్రందన్నిత్యర్థః కాలచోదితః - భ్రాతారామంశరణం గచ్ఛేత్యుక్తవాన్-కాలస్తన్నకర్తవ్యమితి - స్వయంద్విధాభజ్యేయమితి - అతఃస్వప్రకృత్యనుగుణంకాలమనుసృతవానితిభావః. *తనిశ్లోకే ౧ పరుషమేవాహ—వసేదితి సపత్నేనబాహ్యశత్రుణా-మిత్రవదవభాస

ప్రతిమప్రకాశాన్ బ్రహ్మశాపతుల్యప్రభావాన్ - కాలనికాశరూపాన్మృత్యుతుల్యరూపాన్. ౧౩. ధనానీతి రత్నానిశ్రేష్ఠవస్తూని - నివేద్యసమర్ప్య. ౧౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచదశస్సర్గః

సునివిష్టమితి. సునివిష్టంసుష్ఠువినీతినిష్ఠమితియావత్. *తిలకమ్. సునివిష్టంసునివిష్టార్థత్వం.౧.

దేవ సంవసే చ్ఛత్రుసేవినా ౨ జానామి శీలం జ్ఞాతీనాం సర్వలోకేషు రాక్షస,
హృష్యంతి వ్యసనే ష్వేతే జ్ఞాతీనాం జ్ఞాతయ స్సదా ౩ ప్రధానం సాధనం
వైద్యం ధర్మశీలం చ రాక్షస, జ్ఞాతయో హ్యవమన్యంతే శూరం పరిభవంతి చ.
౪ నిత్యమన్యోన్యసంహృష్టా వ్యసనే ష్వాతతాయినః, ప్రచ్ఛన్నహృదయా ఘోరా
జ్ఞాతయ స్తు భయావహాః ౫. శ్రూయంతే హస్తిభి ర్గీతా శ్లోకాః పద్మవనే క్వ
చిత్, పాశహస్తా న్నరా న్దృష్ట్వా శృణు తా న్గదతో మమ ౬ నాగ్ని ర్నాన్యాని
శస్త్రాణి న నః పాశా భయావహాః, ఘోరా స్స్వార్థప్రయుక్తా స్తు జ్ఞాతయో నో
భయావహాః ౭ ఉపాయ మేతే వక్ష్యంతి గ్రహణే నాత్ర సంశయః, కృత్స్నా
ద్భయా జ్జ్ఞాతిభయం సుకష్టం విదితం చ నః ౮. విద్యతే గోషు సంపన్నం విద్యతే
బ్రాహ్మణే దమః, విద్యతే స్త్రీషు చాపల్యం విద్యతే జ్ఞాతితో భయం ౯. తతో

మానే నేత్యర్థః - శత్రుసేవినా శత్రుపక్షపాతినా - సహజశత్రుణేత్యర్థః శత్రుసర్పసహవాసాదపి సహజ
శత్రుసహవాసస్సుదూరం పరిహర్తవ్య ఇతి భావః. అత స్త్వయాఽస్మాన్నగరాత్ సద్యో గంతవ్యమితి ద్యో
త్యతే ౨ అత్ర శత్రుసేవిత్వే హేతూన్ త్రిభిర్దర్శయతి — జానామీత్యాదిభిః. సర్వలోకేషు సర్వజనేషు
మధ్యే - శీలం స్వభావం శీలమేవాహ — హృష్యంతీతి. అస్మద్వ్యసనే లబ్ధహర్ష స్త్వమేవం గర్జసీతి భావః.
౩ ప్రధానమితి. జ్ఞాతయః - ప్రధానం స్వజాతిశ్రేష్ఠం - సాధనం కార్యసాధకం - వైద్యం విద్వాంసం - ప్రా
ధాన్యాదిష్వేకైకగుణయోగేఽపి జ్ఞాతయోఽవమన్యంతే - న బహుమన్యంతే - అవసరే పరిభవంతి చేత్యర్థః.
౪ ఏవం జ్ఞాతీనాం జ్ఞాతిషు వ్యసనే హర్షః ఉత్కర్షేఽసూయా చేతి శీలద్వయముక్తం. అథ భయావహత్వ
రూపం శీలాంతరమాహ — నిత్యమితి ప్రచ్ఛన్నహృదయాః గూఢాభిప్రాయాః - అత ఏవ నిత్యమన్యోన్యసం
హృష్టాః బహిస్స్నేహవదవస్థితాః ఘోరాః క్రూరకర్మాణః - అత ఏవ వ్యసనేషు సత్సు ఆతతాయినః ద్రోహ
కారిణః - అత స్త్వమస్మాసు వ్యసనే ప్రహర్తుమిచ్ఛసీతి భావః ౫. ఉక్తం జ్ఞాతీనాం భయావహత్వం హస్తి
గీతేన సంవాదయతి — శ్రూయంత ఇత్యాదినా. క్వచిత్పద్మవనే పాశహస్తాన్ పాశాః గజగ్రహణరజ్జవః -
తే హస్తేషు యేషాం తే తథోక్తాన్ - స్వబంధనోద్యుక్తానితి యావత్. నరాన్ జ్ఞాతిగజగోప్తౄన్ గజ
గ్రాహిపురుషాన్ - దృష్ట్వా హస్తిభిః - గీతాః పరిగీతాః శ్లోకాః శ్రూయంతే వక్తృపరంపరయా - తాన్
శ్లోకాన్ - గదతః వదతః - మమ ముఖాత్ శృణు. ౬ తానేవ త్రీన్ శ్లోకానుపాదత్తే — నాగ్నిరిత్యాదినా. నః
అస్మాకం - అగ్నిః ఆశ్రయాశోఽపి న భయావహః అన్యాని లోకవిలక్షణాని - అగ్నితోఽపి తీక్ష్ణాని నాశ
కరాణి - శస్త్రాణి ఆయుధాని చ - న భయావహాని - పాశాః మరణాదప్యతిదుస్సహపారవశ్యక్లేశకరాశ్చ -
న భయావహాః - కింతు ఘోరా నిర్దయాః - స్వార్థప్రయుక్తాః స్వప్రయోజనపరాః - జ్ఞాతయః భయా
వహాః అగ్న్యాదిభ్యోఽప్యధికం జ్ఞాతిభ్యో భయమిత్యర్థః ౭ ఉక్తం జ్ఞాతిభయాతిరేకం సయుక్తికముపపాద
యతి — ఉపాయమితి అస్మాకం గ్రహణే ఏతే జ్ఞాతిరూపా హస్తినః ఉపాయం వక్ష్యంతి - అత్రోపాయ
కథనే సంశయో నాస్తి - అతః కృత్స్నాదగ్న్యాదిభయాత్ జ్ఞాతిభయం సుకష్టం - ప్రకృష్టం భయమి
త్యర్థః. ఇదమస్మాభిః విదితం జ్ఞాతం చ. ౮. స్నిగ్ధేషు జ్ఞాతిషు కుతో భయసంభావనేత్యాశంక్యాహ — విద్యత
ఇతి. గోసంపత్త్యాద్యుపాదానం దృష్టాంతార్థం. గోషు సంపన్నం సంపత్తిః - తద్ధేతుత్వమిత్యర్థః విద్యతే

వసేదితి శత్రుసేవినా శత్రుపక్షపాతినా ౩. ప్రధానమితి. సాధనం కార్యసాధకం - వైద్యం
విద్వాంసం - అవమన్యంతే పరిభవంతి చ. ౪. నిత్యమితి నిత్యమితరకాలేషు - వ్యసనేష్వాపత్సు చ -
ఆతతాయినః ద్రోహకారిణః ౫. ఉక్తం జ్ఞాతీనాం భయావహత్వం హస్తిగీతాముఖేన సంవాదయతి

నేష్ట మిదం సౌమ్య యదహం లోకసత్కృతః, ఐశ్వర్యే ణాభిజాత శ్చ జ్ఞాతీనాం మూర్ధ్న్యవస్థితః ౧౦. యథా పుష్కరపర్ణేషు పతితా స్తోయబిందవః, న శ్లేష ముపగచ్ఛంతి తథాఽనార్యేషు సంగతం ౧౧. యథా మధుకర స్తర్షా ద్రసం విందన్న విద్యతే, తథా త్వ మపి తత్రైవ తథాఽనార్యేషు సౌహృదం. ౧౨ యథా పూర్వం గజ స్స్నాత్వా గృహ్య హస్తేన వై రజః, దూషయ త్యాత్మనో దేహం తథాఽనార్యేషు సౌహృదం.౧౩ యథా శరది మేఘానాం సించతా మపి గర్జతాం, న భవ త్యంబుసంక్లేద స్తథాఽనార్యేషు సౌహృదం ౧౪ అన్య స్త్వేవంవిధం

అస్తి - 'విదసత్తాయా' మితిధాతుః. దముః ఇంద్రియనిగ్రహః - చాపల్యం చంచలత్వం - జ్ఞాతితః జ్ఞాతిషు - భయం భయకరత్వం ౯. ప్రధానం సాధనమితి శ్లోకోక్తం నిదర్శయతి — తత ఇతి, అహం లోకసత్కృతః - ఐశ్వర్యం అభిజాతః ప్రాప్తః రిపూణాం మూర్ధ్న్యవస్థితశ్చేతి యత్ - ఇదం - తతః - జ్ఞాతీనామసహిష్ణుత్వాత్ - తవ నేష్టం. * రామా. సౌమ్యేత్యాక్షేపోక్తిః ౧౦ చిరం సహవసతి విభీషణే కథమకార్యమాశంకస ఇత్యపేక్షాయామనార్యస్య చిరసంవాసో ప్రయోజక ఇత్యాహ — యథేతి పుష్కరపర్ణేషు పద్మపత్రేషు - పతితాస్తోయబిందవః - యథా శ్లేషం ఐక్యం - నోపగచ్ఛంతి - తథా అనార్యేషు దుష్టేషు విషయే - సంగతం సంబంధః - శ్లేషం స్నేహబంధం - నోపయాతీత్యర్థః ౧౧ త్వదుపజీవిన స్త్వయి కథం స్నేహబంధాభావ ఇత్యత్రాహ — యథేతి. యథా మధుకరః - తర్షాత్ అభిలాషాత్ - రసం మకరందం - విందన్ పిబన్ - తత్ర రసాధారే పుష్పే - నవిద్యతే న తిష్ఠతి - రసప్రదానోపకారం జానన్ తత్ర న స్నిహ్యతీత్యర్థః. త్వమపి - తథా మధుకర ఇవ - అనార్యేషు దుర్జనేషు - సౌహృదం తథా హి ఉపజీవ్య విషయే న జాయత ఇత్యర్థాన్తరన్యాసః. ౧౨. తథాఽపి కృతస్నేహః కుతోఽపలప్యతే తత్రాహ — యథేతి. అనార్యేషు సౌహృదం గజస్నానవత్తైరేవ దూష్యత ఇత్యర్థః ౧౩ దృష్టోఽపి స్నేహో నిష్ఫలప్రాయ ఇత్యాహ — యథేతి. శరది - సించతాం వర్షతాం - మేఘానాం సంబంధీ - అంబుసంక్లేదః అంబుసేచనం - యథా న భవతి - తథాఽనార్యేషు సౌహృదం. శరన్మేఘవర్షణవదనార్యేషు సౌహృదమనుపకారకమిత్యర్థః. * రామా. యథాపూర్వమితి. గజః పూర్వం స్నాత్వా హస్తేన రజో గృహ్య గృహీత్వా ఆత్మనో దేహం యథా దూషయతి అనార్యేషు సౌహృదం తథా తాదృశం - గజా ఇవానార్యాః పూర్వం కృతం స్నేహం స్వయమేవ నాశయంతీత్యర్థః. యథేతి మధుకరః - తర్షాత్ తృష్ణాతః - రసం విందన్ పిబన్ - తత్ర రసాధారే యథా న సజ్జతే న సక్తో భవతి - త్వమపి తథైవ - అనార్యేషు సౌహృదం తథా - తథా ఖల్విత్యర్థః యథేతి. శరది - సించతాం జలం ముంచతాం - గర్జతాం చ మేఘానాం సంబంధీ అంబుసంక్లేదః - భువి సమ్యగార్ద్రతాహేతుస్తోయధారా న భవతి యథా - అనార్యేషు సౌహృదం తథా - శరది మేఘా ఇవ అనార్యాః ఆపాతత ఉపకుర్వంత ఇవ ప్రతీయమానా వస్తుతో నోపకుర్వంతీత్యర్థః. ౧౪. ఏవం సామాన్యేన వినింద్య సాక్షాదపి నిందతి — అన్య ఇతి అన్యః అనుజాదన్యః-

---

మాహ — శ్రూయంత ఇతి. ౭ నేతి. స్వార్థప్రయుక్తాః స్వార్థపరాః. ౮ విద్యత ఇతి సంపన్నం సంపత్తిః ౯ తత ఇతి అహమైశ్వర్యమభిజాతిః ప్రాప్తః - లోకసత్కృత ఇతి యత్ - ఇదం జ్ఞాతీనామసహ్యత్వాత్తవ నేష్టం ౧౦ యథేతి తర్షాదభిలాషాత్ - రసం మకరందం - పిబన్ తత్ర రసాధారే కుసుమే - నవిద్యతే న తిష్ఠతి - త్వమపి తథా మధుకర ఇవ - అనార్యేషు సంగతం తథా, తాదృశమిత్యర్థః. ౧౨ యథేతి. గజః పూర్వం స్నాత్వా హస్తేన రజో గృహ్య గృహీత్వా - ఆత్మనో దేహం యథా దూషయతి అనార్యేషు సంగతం తథా తాదృశం - గజ ఇవ అనార్యాః పూర్వం కృతం స్నేహం - స్వయమేవ నాశయంతీత్యర్థః. ౧౩. యథేతి. శరది సించతాం జలలవాన్ ముంచతాం మేఘానాం యథా ఆర్ద్రీభావో న భవతి- మేఘా

బ్రూయా ద్వాక్య మేత న్నిశాచర, అస్మి న్ముహూర్తే న భవే త్త్వాం తు ధి క్కులపాంసనం ౧౪ ఇ త్యుక్తః పరుషం వాక్యం న్యాయవాదీ విభీషణః, ఉత్పపాత గదాపాణి శ్చతుర్భి స్సహ రాక్షసైః. ౧౫. అబ్రవీ చ్చ తదా వాక్యం జాతక్రోధో విభీషణః, అంతరిక్షగత శ్శ్రీమా న్భ్రాతరం రాక్షసాధిపం ౧౬. స త్వం భ్రాతాఽసి మే రాజ న్బ్రూహి మాం య ద్య దిచ్ఛసి, ౧౭౹ జ్యేష్ఠో మాన్యః పితృసమో న చ ధర్మపథే స్థితః. ఇదం తు పరుషం వాక్యం న క్షమా మ్యనృతం తవ, ౧౮౹. సునీతం హితకామేన వాక్య ముక్తం దశానన. న గృహ్ణం త్యకృతాత్మానః కాలస్య వశ మాగతాః, ౧౯౹. సులభాః పురుషా రాజ న్సతతం ప్రియవాదినః అప్రియస్య తు పథ్యస్య వక్తా శ్రోతా చ దుర్లభః, ౨౦౹ బద్ధం కాలస్య పాశేన సర్వభూతాపహారిణా. న నశ్యంత ముపేక్షేయం ప్రదీప్తం శరణం యథా, ౨౧౹. దీప్తపావకసంకాశై శ్శితైః కాంచనభూషణైః. న త్వా మిచ్ఛా మ్యహం ద్రష్టుం రామేణ నిహతం శరైః, ౨౨౹. శూరా

ఏవంవిధంఅతిపరుషం - ఏతత్పూర్వోక్తంవాక్యంబ్రూయాత్ వదేచ్చేత్ - అస్మిన్ముహూర్తేఽస్మిన్ క్షణ ఏవ - నభవేత్ - వినశ్యేత్, నాశయేయమితియావత్. త్వాంతుభ్రాత్రాభాసం - ధిక్ - త్యక్ష్యామీత్యర్థః. కులపాంసనంరాక్షసకులాశద్యకరం. ౧౪. ఇత్యుక్తఇతి. న్యాయవాద్యపి - ఇతిపూర్వోక్తరీత్యాపరుషముక్తస్సన్ - ఉత్పపాత - సంతప్తసికతామయభూమిస్థితఇవఉద్గతః. ౧౫. ఏవమాకాశేఉత్పతన్నపిపునస్తస్మిన్ననుతాపేనాపవాముసముద్భవేత్సద్యంచీ మతిరితిహితోక్తి దేశేప్రావర్తతేత్యాహ — అబ్రవీదితి. అంతరిక్షగతశ్శ్రీమాన్ - 'పరిత్యక్తామయాలంకా మిత్రాణిచధనాని' చేతిసముత్థితస్యకానామశ్రీః? ఉచ్యతే — ప్రతికూలనివృత్తిపూర్వకానుకూలరామవిషయాభిముఖ్యశ్రీసమేతఇత్యర్థః. * అత్రశ్రీశబ్దేనౌపాధికప్రతికూలసంబంధపరిత్యాగపూర్వకనిరుపాధికస్వామిసంబంధావలంబనరూపాశ్రీరుచ్యతే ౧౬ సత్వమిత్యర్థమేకంవాక్యం. సత్వంపరుషవాదీత్వం - భ్రాతాఽసి ప్రతివక్తుమనర్హోఽసి-అతో యద్యదిచ్ఛసితద్వద. ౧౭౹ తర్హి కిమర్థముద్గతోఽసిప్రతివచనాభావాత్ క్షమాఽపిక్రియతామిత్యత్రాహ — జ్యేష్ఠఇతి జ్యేష్ఠస్త్వంపితృసమఃమాన్యః-కింతుధర్మపథేనస్థితోఽసి. అతస్త్వదుక్తమనృతంపరుషం - నక్షమామినక్షమే *రామా. ఇదమితి. 'వసేత్సహసపత్నే' నేత్యాదినాయదుక్తంతదిదం.౧౮౹.స్వవాక్యాశ్రవణేనిమిత్తంసామాన్యతోదర్శయతి — సునీతమితి. స్పష్టం. ౧౯౹. సులభాఇతి. ప్రియవాదినఇత్యుపలక్షణం. ప్రియశ్రోతారశ్చ ౨౦౹. తర్హ్యప్రియశ్రోతారంప్రతికిమర్థంవదసీత్యత్రాహ — బద్ధమితి. సర్వభూతాపహారిణా - నిర్దయేనేత్యర్థః నోపేక్షేయంనోపేక్షేయ-శరణం గృహం. ౨౧౹ దీప్తేతి. స్పష్టం.౨౨౹ శౌర్యబలాస్త్రశాలినోమేకుతో విపదాశంకేత్యత్రాహ — శూరా

ఇవాఽనార్యాఃఆపాతతఉపకుర్వంతఇవప్రతీయమానాఅపివస్తుతో నోపకుర్వంతీత్యర్థః. ౧౫. అబ్రవీదిత్యాదిజ్యేష్ఠోమాన్యఇత్యంతేవాక్యసమాప్తిః. నచధర్మపథేస్థితఇతిపరిశేషః. యతో నధర్మపథేస్థితఃఅత ఇదంనక్షమామీతిసంబంధః సునీతంసునిర్ణీతం - ఉపేక్షేయముపేక్షేయ - శరణంగృహం - మర్ష

శ్చ బలవంతశ్చ కృతాస్త్రాశ్చ రణాజిరే. కాలాభిపన్నా స్సీదంతి యథా వాలుక సేతవః, ౨౩ తన్మర్షయతు యచ్చోక్తం గురుత్వాద్ధిత మిచ్ఛతా ఆత్మానం సర్వథా రక్ష పురీం చేమాం సరాక్షసాం, ౨౪. స్వస్తి తే ఽస్తు గమిష్యామి సుఖీ భవ మయా వినా. ౨౫ [నూనం న తే రావణ కశ్చి దస్తి రక్షోనికాయేషు సుహృ త్సఖా వా, హితోపదేశస్య స మంత్రవక్తా యో వారయే త్త్వాం స్వయ మేవ పాపాత్]నివార్యమాణస్య మయా హితైషిణా న రోచతే తే వచనం నిశాచర, పరీతకాలా హి గతాయుషో నరా హితం న గృహ్ణంతి సుహృద్భి రీరితం ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - షోడశ స్సర్గః.

సప్తదశ స్సర్గః.

ఇ త్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణం రావణానుజః, ఆజగామ ముహూ

ఇతి కాలాభిపన్నాః మృత్యుగృహీతాః-సీదంతిశీర్యంతి - వాలుకాః సికతాః. ౨౩. తదితి మర్షయతు-భవానితి శేషః. ౨౪. స్వస్తీత్యర్థం. ౨౫. నివార్యమాణ ఇతి. స్పష్టం * రామా పరీతకాలాః - పరీతః ప్రత్యాసన్నః కాలో మృత్యుర్యేషాం తేతథోక్తాః ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షోడశ స్సర్గః.

ఏవమష్టభిస్సర్గైః 'ఆనుకూల్యస్యసంకల్పః ప్రాతికూల్యస్యవర్జనం, రక్షిష్యతీతివిశ్వాసో గోప్తృత్వవరణంతథా. ఆత్మనిక్షేపకార్పణ్యే షడ్విధాశరణాగతి' రిత్యుక్తేషుశరణాగత్యంగేషు - ప్రథితోఽత్ర విభీషణస్యానుకూల్యసంకల్పప్రాతికూల్యవర్జనే దర్శితే. పునఃపునరుపదేశాదినా మహావిశ్వాసో దర్శితః. అథ కార్పణ్యప్రదర్శనపూర్వకంశరణాగతిస్వరూపం దర్శయితు ముపక్రమతే—ఇత్యుక్త్వేత్యాదినా. తత్ర రావణేన తిరస్కారే సత్యస్యదేశ ఏవాస్మాభిస్త్యాజ్యః. పరమధార్మికశ్రీరామాశ్రయస్తు కర్తవ్య ఇతిధార్మికస్య విభీషణస్యధర్మ్యమతి రాసీదిత్యృషిః ప్రస్తౌతి—ఇతీతి ఇత్యుక్త్వా - 'ప్రదీయతాం దాశరథాయమైథిలీ' ఇతికర్తవ్యసౌకర్యం - 'యావన్నగృహ్ణంతిశిరాంసిబాణా' ఇత్యకరణే ప్రత్యవాయం చోక్త్వా - పరుషం సస్త్రీకజనసుఖావహస్య మలయమారుతస్య విరహిణి దుఃఖకరత్వవ ద్విభీషణోదితంహితంఅశ్రయదోషేణపరుషం - వాక్యంహితపరిపూర్ణం ఉక్త్వా - హితజ్ఞో భ్రాతా భ్రాతరమాపన్నం పరిత్యజేత్యపయశో యావతాశక్యం పరిమార్ష్టుం తావత్పర్యంత ముక్త్వా. పరుషత్వే హేతూ రావణ మితి. ప్రబలదుర్బలవిచారమంతరేణ సర్వరావకస్య. శత్రుబలోపవర్ణనే పరుషం

యతు, భవానితి శేషః. ౨౫. నివార్యమాణస్యేతి. పరీతకాలాః పరీతః ప్రత్యాసన్నః కాలో యేషాం తే - యద్వా పరీతః పరివృతః కాలః మృత్యురివ అహిః తేనగతాన్యాయూంషి యేషాం తేతథోక్తాః ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షోడశ స్సర్గః.

ఏవంపరావరజ్ఞో విభీషణః దుర్మానినా రావణేనధిక్కృతః తంపరిత్యజ్య అంతరిక్షస్థితిస్సన్ రావణస్యానుకూలబుద్ధ్యుత్పత్తిప్రత్యాశయా పునరపిహితోపదేశంకృత్వా - తత్రాపి రావణాభిముఖ్యభావనాలోక్య తేన సహాసంసర్గాయోగ్యత్వంసమ్యఙ్నిశ్చిత్య - త్వరయా శ్రీరామంప్రాప్తుకామః - శ్రీరామనివాసభూమిం ప్రాప్తవానిత్యాహ—ఇత్యుక్త్వేతి. రావణానుజో విభీషణః - యత్ర సలక్ష్మణో రామః - తత్రాజగామేతిసంబంధః. నను 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా చైవ యశ్చవిద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయస్తే పితరో జ్ఞేయా

భవత్యేవ రావణానుజః — రావణానుజత్వేఽపి సత్త్వోత్తరతయా కథనీయం హితముక్తవానిత్యభిప్రేత్యేతి, హితకథనే జ్యేష్ఠభ్రాతాఽప్యప్రయోజకః అతిఏవోక్తంమనునా — ‘పితౄనధ్యాపయామాస శిశురాంగిరసః కవిః, పుత్రకా ఇతి హోవాచ జ్ఞానేన పరిగృహ్య తాన్’. అజ్ఞం హి బాలమిత్యాహుః పితేత్యేవ చ మంత్రదమితి. ఆజగామ — రావణగోష్ఠ్యాం స్వస్య సంబంధాభావేన రామగోష్ఠ్యాః స్వగృహత్వేనాజగామేత్యుక్తం నతు జగామేతి ముహూర్తేన. — ‘వరం హుతవహజ్వాలాపంజరాంతర్వ్యవస్థితిః, నశౌరిచింతావిముఖజనసంవాసవైశసమితి’ న్యాయేనాంగారనికరపరిక్షిప్తేవర్తనిపదన్యాసవత్ రావణసదనావస్థిత్యసహత్వం విగళితబంధనరజ్జోర్వత్సస్య మాతురూధస్స ఎర్శ మంతరేణమధ్యదేశాదర్శనవదతివేగాగమనంచోక్తం. యత్ర రామః — రామాపేక్షయా తద్దేశసంబంధస్య ప్రాప్యత్వముక్తం, ‘సుభగశ్చిత్రకూటోఽసౌ గిరిరాజోపమో గిరిః, యస్మిన్ వసతి కాకుత్స్థః కుబేర ఇవనందన’ ఇతివత్. రామస్య లక్ష్మణో వ్యావర్తక ఇతి సలక్ష్మణ ఇత్యుక్తం యద్వా — పురుషకారసాన్నిధ్యమనేనోచ్యతే అనేన శ్లోకేన భగవద్విముఖానాం దేశస్య త్యాజ్యత్వం తత్సంబంధిదేశస్య ఏవ చ ప్రాప్యత్వం చోక్తం. యద్వా — ‘సాకాశీతి న చాకశీ’తీత్యాద్యుక్తరీత్యా భగవద్దేశస్యాపభాగవతాభిమానాభావే పరిత్యాజ్యత్వాల్లక్ష్మణసాన్నిధ్యముక్తం. నను విశ్రవః పితామహావరప్రదానవిభవవిదితనిఖిలధర్మబృందేన ‘విభీషణస్తు ధర్మాత్మా న తు రాక్షసచేష్టిత’ ఇతి తత్ర తత్ర ధార్మికతయా ప్రశంసితేన విభీషణేన ‘జ్యేష్ఠో భ్రాతా పితృసమ’ ఇతి పితృవదనువర్తనీయో జ్యేష్ఠభ్రాతా బాల్యాత్ ప్రభృతి పరిపోషకశ్చ సన్ రావణస్స పదస్నుహితేశత్రౌ క్షుద్రబుద్ధినేవ దూరం కథం పరిత్యక్తః? త్యజతు నామ! కథంచిత్. అథాపి న యుక్తమభిగంతుం తస్య ప్రహర్తారం! అభిగచ్ఛతు నామ!. నోచితమస్య స్థానమభిలషితుం. అభిలషతు నామ! నోపయిక మస్య వధోపాయం నిర్దేష్టుం. అత్ర కేచిత్ రావణస్య నిరవధికదోషదూషితత్వాత్ - ‘గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయత’ ఇతి స్మరణాద్విభీషణేన త్యక్తో రావణ ఇత్యాహుః. త్రయ్యంతగురవస్తు — పితామహావరప్రసాదేన లబ్ధవిజ్ఞానత్వాద్బ్రహ్మ సర్వవేదాంతవేద్యం సర్వలోకేశ్వరభూతం సర్వలోకశరణ్యం ముక్తప్రాప్యనారాయణాఖ్యం పరంబ్రహ్మ లోకానుజిఘృక్షయావతీర్ణమితి నిర్విచికిత్స మవగచ్ఛతి. యథా మందోదరీప్రభృతయః. ఏవం తత్త్వజ్ఞానసంపన్నస్య విశేషసామాన్యధర్మప్రాబల్యదౌర్బల్యవివేకేన సామాన్యధర్మపరిత్యాగో విశేషధర్మపరిగ్రహశ్చోపపద్యతే. జ్యేష్ఠభ్రాత్రనువర్తనం హి త్రైవర్గికఫలసాధనతయా జ్యేష్ఠానువర్తనద్వారా పరమాత్మారాధనే పర్యవసానస్య వక్తవ్యత్వాత్, మోక్షపర్యవసానేఽపి పరమాత్మోపాసనాంగత్వాచ్చ సామాన్యధర్మః. రామానువర్తనం తు సాక్షాత్పరమాత్మసమారాధనత్వాత్, యజ్ఞాదిధర్మసాధ్యత్వేన ప్రధానత్వాచ్చ విశేషధర్మః. ఉభయోశ్చాప్యవిరోధే సత్యుభయమప్యనువర్తనీయం విరోధే తు సామాన్యధర్మం పరిత్యజ్య విశేషధర్మోఽనువర్తనీయః, అతో విభీషణోఽపి ఇయంతం కాలం కృతం రావణానువర్తనమపరిత్యజ్యైవ మమ రామానువర్తనమపి కిం సిద్ధ్యేదిత్యాశయా తస్మై హితం పునః పునరుపదిదేశ. ఏవమపి తస్యాసురప్రకృతితయాఽనపనోద్యం రామవైరమితి నిశ్చిత్య తతః పరం ఏతదనువర్తనే స్వాత్మవినాశకం రామవిషయకం వైరమయ్యాపి స్యాదితి భీతస్సన్ - ‘వరం హుతవహజ్వా’లేత్యాదిన్యాయేనాత్యంతదుస్సహం తత్సంగతిం తత్యాజ. విశేషధర్మం రామానువర్తనం చాంగీచకారేత్యతోఽయం పరో ధర్మ ఏవేతి కృతిఘ్నశంకా దూరోత్సారితా. నాప్యయం రాజ్యకాంక్షయా రామం శరణముపజగామ, తదపేక్షాయా అదర్శనాత్. తథాహి — శరణాగతిసమయే ‘త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణం గత’ ఇత్యన్యవిషయవైరాగ్యస్య తేనకంఠరవేణోక్తత్వాత్,

---

ధర్మశ్చేదత్ర కారణ” మితి స్మృతేః జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన పితృసమం పరిత్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపగమనం విభీషణస్య విరుద్ధమితి చేత్, సత్యం ; “ గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః,

త్తేన యత్ర రామ స్సలక్ష్మణః ౧ తం మేరుశిఖరాకారం దీప్తా మివ శతహ్రదాం,

పశ్చాద్రామాయ విజ్ఞాపనే క్రియమాణే 'పరిత్యక్తా మయా లంకా మిత్రాణి చ ధనాని చ, భవద్గతం మే రాజ్యం చ జీవితం చ సుఖాని' చేతి సర్వవిధపురుషార్థత్వేన 'త్వామే వాహ ముపేయివా' నితి కథనాచ్చ, "అహం హత్వా దశగ్రీవం సప్రహస్తం సబాంధవం, రాజానం త్వాం కరిష్యామి సత్యమేతత్ బ్రవీమి తే" ఇత్యనాకాంక్షితరాజత్వకరణోక్తిః. కూలంకషరామప్రీతిసాగరపరీవాహరూపానుషంగికభోగప్రదానపరా యథాహుః—'ఆయురారోగ్యమర్థాంశ్చ భోగాంశ్చైవానుషంగికాన్, దదాతి ధ్యాయతాం నిత్యమపవర్గప్రదో హరి" రితి. అతో యదుక్తం హనుమతా— 'రాజ్యం ప్రార్థయమానస్తు బుద్ధిపూర్వమిహాగత' ఇతి. యచ్చ రామేణోక్తం— 'రాజ్యకాంక్షీ విభీషణ' ఇతి, తత్సర్వం రామభక్త్యవిలాశయస్య సుగ్రీవస్య వ్యామోహప్రశమనాయ నీతిశాస్త్రోక్తరాజవృత్తాంతప్రదర్శనమాత్రపరమితి మంతవ్యం హనుమద్రామవాక్యస్య విభీషణవాక్యస్య చాన్యోన్యవిరోధప్రసంగే 'అంతరంగబహిరంగయో రంతరంగం బలీయ' ఇతి న్యాయేన విభీషణవాక్యస్య ప్రాబల్యాత్, అత ఏవ 'రాజానం త్వాం కరిష్యా' మీతి బ్రువతో రామస్య ప్రతివచన మనుక్త్వా పరిచరణమాత్రమేవ విభీషణః ప్రార్థయామాస —'రాక్షసానాం వధే సాహ్యం లంకాయాశ్చ ప్రధర్షణే, కరిష్యామి యథాప్రాణం ప్రవేక్ష్యామి చ వాహినీ' మితి తస్యానుమత్యభావేఽపి బలాద్రాజ్యస్వీకారం ఉత్తరకాండ ఉక్తః—'యావత్ ప్రజా ధరిష్యంతి తావత్త్వం వై విభీషణ, రాక్షసేంద్ర మహావీర్య లంకాస్థస్త్వం ధరిష్యసి. శాపితస్త్వం సఖిత్వేన కార్యం తే మమ శాసనం, ప్రజాస్సంరక్ష ధర్మేణ నోత్తరం వక్తుమర్హ" సీతి. ఇత్థమనన్యప్రయోజనత్వాదేవాస్మై రామః కులధనం శ్రీరంగనాథం గదౌ. ధర్మసంస్థాపనార్థమేవావతీర్ణస్య రామస్య నియోగేనావశిష్టాన్ రాక్షసజాతిం సన్మార్గే ప్రవర్తయితుం తస్య రాజ్యాంగీకరణం. ఇదమప్యాజ్ఞానువిధాయిత్వాత్ కైంకర్యకోటావంతర్భూతమితి విభీషణ తాత్పర్యం అతో యథావద్విదితధర్మో లక్ష్మణోఽపి— 'అహం తావన్మహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే, భ్రాతా భర్తా చ బంధుశ్చ పితా చ మమ రాఘవ' ఇతి సోపాధికపితరం దశరథం పరిత్యజ్య నిరుపాధికసకలవిధబంధుం రామమేవ 'అగ్రతస్తే గమిష్యామి పంథానమనుకుర్భయం, అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతస్స్వపతశ్చ తే' ఇతి రామపరిచరణమేవ ఫలం ప్రార్థయామాస, "స భ్రాతు శ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునందనః' ఇతి రాఘవం శరణముపాగతశ్చ. తథా విభీషణోఽపి సోపాధికబంధుం భ్రాతరం పరిత్యజ్య కైంకర్యాపేక్షయైవ సర్వవిధసహజబంధుం రామం శరణంగత ఇతి బోధ్యం. అత ఏవ రామప్రాప్త్యపేక్షయా రావణపరిత్యాగవేళాయా 'మంతరిక్షగత శ్శ్రీమా' నితి ప్రశంసితః. 'స తు నాగవర శ్శ్రీమా' 'లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్న' ఇతివత్. తస్మాన్నాధర్మశంకా విభీషణే నను యద్యేవం తర్హి— 'యయో ర్వీర్య ముపాశ్రిత్య ప్రతిష్ఠా కాంక్షితా మయా, తావుభౌ మమ నాశాయ ప్రసుప్తౌ పురుషర్షభౌ. జీవన్నద్య విపన్నోఽస్మి నష్టరాజ్యమనోరథః, ప్రాప్తప్రతిజ్ఞశ్చ రిపుస్సకామో రావణః కృత" ఇతి నాగపాశబంధనసమయే - స్వస్య రాజ్యనాశకృతనిర్వేదః కథముపపద్యత ఇతి చేన్న, తత్రాపి ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య రామకైంకర్యపరత్వాత్. 'నష్టరాజ్యమనోరథ' ఇత్యత్రాపి రాజ్యశబ్దో 'భవద్గతం మే రాజ్యం' చేత్యుక్తకైంకర్యసామ్రాజ్యపరః. ఏతేన "రాజ్యం ప్రాప్స్యసి ధర్మజ్ఞ లంకాయాం నాత్ర సంశయ" ఇతి సుగ్రీవవచనం తు తదాశయాజ్ఞానకృతమితి వికశ్చిద్దోష ఇతి ప్రాహుః. అత ఏవ చతురశీతే వక్ష్యతి విభీషణః – "యదాజ్ఞప్తం మహాబాహో త్వయా గుల్మనివేశనం, తత్తథాఽనుష్ఠితం వీర త్వద్వాక్యసమనంతర' మితి. [*]తనిశ్లో.క.౧. రావణసమీపా దుత్పతనసమయ

ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయతే" ఇత్యాదినా ఉత్పథప్రవృత్తస్య గురోరపి పరిత్యాగశ్రవణాత్ - ఉత్పథగామినం సోపాధికం గురుం రావణం పరిత్యజ్య నిరుపాధికాఖిలజగద్గురుం స్మృతిమాత్రేణ సకలకలుషహారణప్రవీణ శ్రీరామనామధేయం కోసలేయం రామమాజగామేతి నద్యాః. ౧. తమితి. మేరుశిఖరాకార

గగనస్థం మహీస్థాస్తే దదృశు ర్వానరాధిపాః. ౨ [స హి మేఘాచలప్రఖ్యో మహేంద్ర సమవిక్రమః, సర్వాయుధధరో వీరో దివ్యాభరణభూషితః యే చాప్యనుచరా స్తస్య చత్వారో భీమవిక్రమాః, తేఽపి సర్వాయుధోపేతా భూషణై శ్చాపి భూషితాః.] త మాత్మపంచమం దృష్ట్వా సుగ్రీవో వానరాధిపః, వానరై స్సహ దుర్ధర్ష శ్చింతయామాస బుద్ధిమాన్. ౩, చింతయిత్వా ముహూర్తం తు వానరాం

ఏవం సుగ్రీవాదయో విభీషణ ముపశ్యన్నిత్యాహ — తమితి తం — దవాగ్నేర్నిర్గత్య శీతళహ్రదే పతితుమివా గచ్ఛంతం. మేరుశిఖరాకారం — ఉన్నతత్వపీవరత్వరత్నబహుళత్వాదిభిర్మేరుశిఖరతుల్యం, కించ ప్రతిప క్షత్యాగలాభేన స్థిరతయా స్థితత్వం ప్రకాశమానత్వం పారతంత్ర్యజ్ఞాపకత్వం తేన రామస్య శృంగలాభః రావణస్య శృంగభంగశ్చోచ్యతే దీప్తామివ శతహ్రదాం — తేజిష్ఠత్వగగనసంచారాభ్యాం విద్యుద్దృష్టాంతః. రామభక్తా వానరా నాస్మాన్ ప్రవేశయిష్యంతీతి కంపః, అప్రవేశే జీవనం న సిధ్యతీతి త్వరా చే త్యేతద్ద్వయం తేన గమ్యతే. గగనస్థమితి మాం రతమేవ దదృశురితి భావః * తనిశ్లోకీ గగనస్థం — రావణగోష్ఠీతో నిర్గమన సమయ ఏవ దదృశుః. మహీస్థాః — భూమావపరిత్యక్తా ఆకాశస్థమపి దదృశు రితి జాగరూకత్వా తిరేకః. యద్వా — మహీస్థాః తత్ర తత్ర న్యస్తదృష్టయః సర్వే తదాత్వ ఏవ గగనస్థం దృష్ట్వా రామం పశ్య వారయన్ వానరాధిపాః - అత్యంతం సావధానతయా విద్యమానత్వాద్వానరానపి భూషిష్యంతీతి — వానరాధి పా ఇతి. దదృశుః — ఏకో దృష్ట్వాన్యస్మై న దర్శితవాన్ కింతు యుగపదేవ సర్వే దదృశుః. అనేన న కేవలం ప్రతి కూల సమూహాన్నిర్గమనమేవ విభీషణస్య ప్రయోజనం, కింతు అనుకూలకటాక్షవిషయత్వం చ లబ్ధమిత్యుక్తం.

౨. అథ సుగ్రీవో లంకాపురీదేశాదాగమనమాయుధసన్నాహం చ దృష్ట్వా ప్రహర్తుమేవాగచ్ఛతీతి విచార్య తమర్థం వానరైస్సహ చింతయామాసేత్యాహ — తమితి తం అత్యంతాభినివేశేన శీఘ్రమాగతం - ఆత్మపం చమం - ఆత్మనా పంచత్వసంఖ్యాపూరకమిత్యర్థః అనలశరభసంపాతి ప్రఘసనామభిశ్చతుర్భిరాక్షసైర్యు క్త మితియావత్. అనలాదిగతసంఖ్యాపూరణ ఏవ విభీషణస్య ప్రాధాన్యముక్తం రామవిషయప్రేమాస్పద త్వం తు సమానం సుగ్రీవః - గగనస్థదర్శనార్థం శీఘ్రం శిర ఉన్నమ్య పశ్యనేన తాత్కాలిక గ్రీవాసౌందర్య మృషిష్టాన్తి వానరాధిపః - శీఘ్రమూర్ధ్వాయుదర్శనం వానరసేనా మా అపి స్వస్యైవ రక్షకత్వేన రామవిషయ ప్రీతేశ్చ - 'రాఘవార్థే పరాక్రాంతా' ఇత్యుక్తేభ్యో వానరేభ్యోఽపి స్వస్యైవ నిరవధిక ప్రీతిమత్త్వాజ్ఞాపకత్వేన చ. దుర్ధర్షః - శరణాగతస్యాపి పశ్చాదాకృష్టసాపత్త్వాపాదకత్వేన అనభిభవనీయస్థితః - బుద్ధిమా న్వానరైస్సహ చింతయామాస - స్వయం సమర్థత్వేఽపి తానప్యనుసృత్య చింతనం కార్యగౌరవాత్. చారో వా శత్రుర్వేతి చింతయామాస. ఆగమనముఖవికాసాదినా నిర్దుష్టత్వనిశ్చయేఽపి రామవిషయప్రేమపార వశ్యేన చింతితవానితి బుద్ధేః ప్రాశస్త్యం * తనిశ్లోకీ. ౩. విభీషణోపరి కరేస విధస్థే మంత్ర విళంబో స యుక్త ఇతి రఘుడితి మనసా నిశ్చిత్య సచివాదీన్ ప్రతినిర్ణీతమాహ — చింతయిత్వేతి చింతాయా నిర్ణయాంతత్వా దత్ర చింతయిత్వేతి నిర్ణయవాచీ నాయం చారో నాపి మాతః - అపితు బాధక ఏవేతి నిశ్చిత్య. * తనిశ్లోకీ ముహూర్తం అల్పకాలేన - రావణః ఉత్తరకాలే అనాగ్నే తేస్థితం రామం శీఘ్రం హత్వా ఆగంతవ్యమితి ప్రేషిత వాన్ మంత్రేణ విళంబేకృతేఽయ మతిశేత ఇతి రఘుడితి నిశ్చితవాన్ తుశబ్దః నిశ్చయానంతరం పూర్వావస్థా పేక్షయా వైలక్షణ్యం ద్యోతయతి. తానువాచ ప్రేమపరవశానువాచవ - స్వామిపరికరసమవాయప్రకార ఆశ్చర్యకర ఇతి బుషిరభినందతి — హేతి హనుమత్ప్రముఖాన్ - గౌరవకాలే జాంబవత్ప్రముఖానితివక్త

మితి ఉన్నతత్వపీవరత్వరత్నబహుళత్వాదిభి ర్మేరుశిఖరదృష్టాంతః. నేదిష్ఠత్వగగనసంచారాభ్యాం శత

స్తా నువాచహ, హనుమత్ప్రముఖాం త్సర్వా నిదం వచన ముత్తమం ౹ ఏష సర్వాయుధోపేత శ్చతుర్భి స్సహ రాక్షసైః, రాక్షసో ఽభ్యేతి పశ్యధ్వ మస్మాన్ హంతుం న సంశయః. ౫ సుగ్రీవస్య వచ శ్శ్రుత్వా సర్వే తే వానరోత్తమాః, సాలా నుద్యమ్య శైలాంశ్చ ఇదం వచన మబ్రువన్ శీఘ్రం వ్యాదిశ నో రాజ న్వధా యైషాం దురాత్మనాం, నిపతంతు హతా శ్చైతే ధరణ్యా మల్పతేజసః. ౬ తేషాం సంభాష

ష్యం మంత్రవిచారకాలేతుబుద్ధిమత్త్వం. ప్రాధాన్యాత్ హనుమత్ప్రముఖానిత్యుక్తిః సర్వాన్-రామవిషయప్రేమాతిశయస్సర్వేషామవిశేషఇతిసర్వానిత్యుక్తిః ఇదంవచనం - అర్థమంతరేణాపివచనస్మిన్వేశస్య శ్రుతిప్రియత్వమభినందతిఋషిః ఉత్తమంసర్వోత్కృష్టం ౪ స్వనిర్ణీతార్థమాహ — ఏషఇతి. ఏషఃబాధకతైకాంతకార్యసంపన్నః - సర్వాయుధోపేతః మనస్థితకార్యానుకూలహింసాపరికరసంపూర్ణః-అనుకూలస్యప్రతికూలతానిశ్చయవత్ రామవిషయప్రేమాంధతయా ఏకాయుధస్యబహుత్వనిశ్చయః, ఏకాయుధగ్రహణచాతుర్యదర్శనేనసర్వాయుధగ్రహణేఽపి నైపుణ్యంజ్ఞాయతఇతి వాతద్యోక్తం. స్వామిపీడనేబ్రహ్మాస్త్రసన్నిభశరణాగతిరేతస్యహస్తేవిద్యతఇతివా 'ఉత్పపాతగదాపాణి' రిత్యత్రసర్వాయుధోపలక్షణమిత్యన్యే రాక్షసః సర్పజాతిరివత్ క్రౌర్యాతిశయోక్తిః పశ్యధ్వంపశ్యత-అస్మాన్హంతుం-అస్మాసుకస్యచిద్ధననేహిశేషంజీవిష్యతి మూలభూతరామహననేసర్వవినాశ ఇతిబహువచనార్థః*తనిశ్లోకే.
౫. వానరాశ్చసుగ్రీవ వాక్యానుసారేణోద్యోగం చక్రురిత్యాహ — సుగ్రీవస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన అల్పతేజసఇతి అస్మద్బలస్యగజకబళప్రాయాఇత్యర్థః *తనిశ్లోకే సుగ్రీవస్య సాహసకృత్యనిర్వాహకస్య-వచః శ్రుత్వాఅనుమతింలబ్ధ్వా - సాలానుద్యమ్యశైలాంశ్చ - శైలవృక్షతాంతమ్యాదాదరేణ సహసాహస్తసులభాన్ స్వీకృత్య-ఆదరాతిశయేనప్రత్యేక ముభయపరికరత్వముక్తం రామకైంకర్యానుకూలవృత్తే ర్లక్ష్మణస్యయుగపచ్ఛత్రచామరగ్రహణవత్. రాక్షసహననం హి రామకైంకర్యం-ఇదంవచనం స్వశేషిత్వసిద్ధయేసుగ్రీవానుమతిమప్యపేక్ష్యతేషాంవధనిశ్చయోపపాదక వచనమబ్రువన్ గుణప్రధానభావమూచిత్యంవాఽపేక్ష్యసర్వేఅబ్రువన్.అస్వాతంత్ర్యాణామనుమతివిళంబేస్వాతంత్ర్యప్రహారేచపారతంత్ర్యహానిస్స్యాత్,సాయథానభవతి తథాశీఘ్రమాజ్ఞాపయ. నఃవధోద్యుక్తానస్మాన్ - వధోద్యుక్తాయూయంకిం మమానుమత్యేత్యత్రాహ — రాజన్నితి. రాజాజ్ఞాఖల్వనువర్తనీయేతిభావః వధాయ - గృహీత్వాబద్ధ్వాశ్చైవత్రస్థిత్వాకథం చిదవర్థంకుర్యుః అతోవధాయైవానుమతిర్దేయా - ఏషాం దురాత్మనాంఆకారేణైవదౌరాత్మ్యందృశ్యతేఖలు - నిపతంతుహతాః సర్వేహతాఃపతంతు - యథాపునరాకాశంనోత్పతంతి తథాభూమావేవ నిపాతయిష్యామఇతిభావః. యుద్ధేజయాజయాః పాక్షికావిత్యతఆహ — అల్పతేజసః అల్పబలాః - అస్మద్బలస్యగజకబళప్రాయా ఇతిభావః ౬ తేషామితి. అనాదరేచేయంషష్ఠీ వదంతు నామైతేవానరాయత్ కించిత్ - సర్వజ్ఞఃపరమకారుణికః స్సర్వలోకశరణ్యోరామో మామవశ్యం రక్షిష్యత్యేవేతిమహావిశ్వాసేన తేషామన్యోన్యభాషణ మనాదృత్యప్రహారణోద్యతానామపి తేషా మాభిముఖ్యేనాజగామ. ఆగత్యాపినిర్విశంకస్సన్ సర్వేషామాత్మానంప్రకాశయన్నాకాశఏవస్థితవానిత్యర్థః

ప్రాదాదృష్టాంతః. ౫ తనిమితి ఆత్మపంచమంఆత్మనాపంచమంపంచసంఖ్యాపూరకం ౬ తేషామితి. అనాదరేషష్ఠీ వానరాయత్కించిదపివదంతు నామ సర్వజ్ఞఃపరమకారుణికః సర్వలోకశరణ్యశ్చశ్రీరామోఽవశ్యం మాంరక్షిష్యత్యేవేతిమహావిశ్వాసేనతేషా మన్యోన్యభాషణముపేక్ష్యానాదృత్య ప్రహారణోద్యుక్తానామపితేషామాభిముఖ్యేనాభిజగామ - ఆగమ్యాపినిర్విశంకస్సన్సర్వేషామాత్మానం ప్రకాశయన్

మాణానాం మహోత్సాహం స విభీషణః, ఉత్తరం తీర మాసాద్య ఖస్థ ఏవ వ్యతిష్ఠత ౩ ఉవాచ చ మహాప్రాజ్ఞస్స్వరేణ మహతా మహాన్, సుగ్రీవం తాంశ్చ సంప్రేక్ష్య సర్వాన్వానరయూథపాన్. ౪ రావణో నామ దుర్వృత్తో రాక్షసో రాక్షసేశ్వరః,

అత్ర ఖస్థోవ్యతిష్ఠతేతి ద్విః ప్రయోగో నిర్భయత్వేన నిష్కంపావస్థానసూచనార్థః * తని శ్లోకే ౨ అథ పురుషకారత్వేన మపేక్ష్య సత్స్వపి ప్రతిబంధినో నివార్య మాం రక్షిష్యతీతి మహావిశ్వాసశాల్యపి విభీషణ స్సహసా రామం శరణం నోపజగామ కింతు మార్గత ఏవ స్థితః ప్రాతికూల్య ప్రవృత్తా నేవ సుగ్రీవాదీన్ పురుషకారభూతాన్ ప్రత్యువాచేత్యాహ — ఉవాచ చేతి ఉవాచ చ - చకారేణాస్వీకారే స్వాగమన మేవ పర్యాప్తమలం చ నామ్యుక్తవాన్, పశ్చాత్క్రమధిగమ్యాచ్ఛేత్యాగమన మపి భారాయేతి మన్యమానస్య తదుపరి వాక్యం తు తేష్వాగతమ్ మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేనాంతరంగపురుషకారేణైవ కృపాళురపి రాజా శరణముప గంతవ్య ఇతి పరిజ్ఞానం, వానరాణాం మత్ప్రతికూలసంరంభోఽపి న మద్ద్వేషకృతః కింతు రామభక్తి ప్రకర్ష కారితః - అతో గుణ ఏవాయ మితి జానన్యది రామపరిచారకా ఏతే నాంగీకుర్యుః కిం రామాంగీకారేణ - అతో రామాంగీకారాయ గస్యైతదంతర్భావ ఏవ మమ పురుషార్థ ఇతి జ్ఞానం చ వివక్షితం స్వరేణమహతేతి. పురుషకారభూతానాం సర్వేషాం సర్వలోకశరణ్యస్య చ సార్వత్రిక శ్రవణాయ మహాస్వర ప్రయోగః. రామవిషయే త్వైవంవిధార్తరవోచ్చారణం భాగ్యాధికస్యైవేతి వివక్షయా మహానిత్యుక్తిః యథోక్తం లక్ష్మీతంత్రే — ‘‘ఆకించన్యైకశరణాః కేచి ద్భాగ్యాధికాః పునః, మామేవ శరణం ప్రాప్య మామేవాంతే సమ శ్నుత’’ ఇతి. * తని శ్లోకే ౪ అత్ర ప్రథమం స్వదోషాన్ పురస్కరోతి — రావణ ఇతి రావణం లోకరావణ మితిన్యాయేన రావయతీతి వ్యుత్పత్తిసంభవాన్నామ్నైవ క్రూర మిత్యర్థః న కేవలం నామ్నైవ క్రూరం వ్యాపారోఽపి నృశంస ఇత్యాహ — దుర్వృత్త ఇతి జాతిరపి తథావిధేత్యాహ — రాక్షస ఇతి న కేవలం స్వయమేవ క్రూరః క్రూరానేకపరికరసమవేతశ్చేత్యాహ — రాక్షసేశ్వర ఇతి రావణస్యైవంవిధత్వే తవ కిమాయాత మిత్యత్రాహ — తస్యాహమితి మద్యహం గ్రజత్వాత్తస్య తదాజ్ఞావర్తిత్వేన తద్దోషైర్న లిప్యేయం అనుజత్వేన తస్య సహితాస్సర్వేదోషా స్తదాజ్ఞయా మయా కృతా ఇతి భావః. * తని శ్లోకే ౧౦ రాఘ

ఆకాశ ఏవస్థితవా నిత్యర్థః అత్ర ఖస్థ ఏవ వ్యతిష్ఠతేతి తిష్ఠతేర్ద్విః ప్రయోగః నిర్భయత్వేన నిష్కంపావస్థాన సూచనార్థః. ౪. ఏతే వానరా మదీయమభిప్రాయ మవిజ్ఞాయాసౌ రావణసంబంధీతి యోద్ధుముద్యుంజంతే రామసమాశ్రయణమేతేభ్యో నివేద్య ఏతత్పురుషకారముఖేనైవ రామలక్ష్మణౌ సమాశ్రయిష్యా మీత్యభి ప్రేత్యాబ్రవీదిత్యాహ — ఉవాచేతి మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేన అంతరంగపురుష పురుషకారేణైవ కృపాళురపి రాజా శరణముపగంతవ్య ఇతి పరిజ్ఞానం, వానరాణాం మత్ప్రతికూలసంరంభోఽపి న మద్ద్వేషకృతః - కింతు శ్రీరామభద్ర భక్తి ప్రకర్ష పారవశ్యకారితః - అతో గుణ ఏవాయమితి జ్ఞానం, యది శ్రీరామపరిచారకా ఏతే నాంగీకుర్యుః తదా కిం రామాంగీకారేణ రామాంగీకారాయ చ వ్యేతిదంగీకార ఏవ మమ పురుషార్థ ఇతి జ్ఞానం చ వివక్షితం. స్వరేణ మహతేతి పురుషకారభూతానాం సర్వేషాం సర్వలోకశరణ్యస్య చార్థిరవ శ్రవణాయ మహాస్వర ప్రయోగః మహాన్ - తత్ర మహత్త్వం ఔపాధిక సంబంధి పరిత్యాగపూర్వక నిరుపాధిక స్వామిసమాశ్రయణాన్ముఖ్యకృతం రావణో నామ దుర్వృత్త ఇత్యారభ్య ‘విభీషణ ముపస్థిత’ మిత్యంతేన ప్రకరణేన- ‘‘అనుకూల్యస్య సంకల్పః ప్రాతికూల్యస్య వర్జనం, రక్షిష్యతీతి విశ్వాసో గోప్తృత్వవరణం తథా. ఆత్మనిక్షేప కార్పణ్యే షడ్విధా శరణాగతి’’ రితి భగవచ్ఛాస్త్రోక్తా షడంగా శరణాగతిః ప్రదర్శితా. ౪. రావణ ఇతి. రావణః రావయతీతి వ్యుత్పత్త్యా నామ్నైవ లోకకంటకత్వం ద్యోత్యతే. దుర్వృత్త ఇత్యనేన కృత్యాకరణాకృత్యకరణరూపదోషత్వముచ్యతే. రాక్షస ఇత్యనేన జాత్యా క్రౌర్యముచ్యతే. రాక్షసేశ్వర ఇత్య

తస్యాహం అనుజో భ్రాతా విభీషణ ఇతి శ్రుతః ౧౦ తేన సీతా జనస్థానా ద్ధృతా హత్వా జటాయుషం, రుద్ధా చ వివశా దీనా రాక్షసీభి స్సురక్షితా. ౧౧ త మహం హేతుభి ర్వాక్యై ర్వివిధై శ్చ న్యదర్శయం, సాధు నిర్యాత్యతాం సీతా రామా యేతి పునః పునః ౧౨ స చ న ప్రతిజగ్రాహ రావణః కాలచోదితః, ఉచ్యమానం హితంవాక్యం విపరీత ఇవౌషధం. ౧౩. సోఽహం పరుషిత స్తేన దాసవ చ్చావమా

వస్యతు ప్రియాపవాదనిగోధానిభిస్సమాశ్రితివానా చ్చవిశేషత స్తేన పక్వాణిమిత్యాహ — తే నేతి స్పష్టం

* తచ్ఛ్లోకే పూర్వోక్త దోషాః ప్రాయశ్చిత్తనివర్త్యాః-నతుమామిత్యుక్తభాగవతాపచారోఽప్యస్తీత్యాహ — తే నేతి తే. ఉక్తపకలదోషాలా-హృతా 'అనన్యారాఘవేణాహం' 'జలాహృత్యా క్రవిరోధ్ధృతా' విత్యాగ్యుక్తరీత్యా మువిశ్లేషా హ్వాహృతా సీతా - గర్భనాసాదిక్లేశాభావేన పరమపదా దజహత్స్వభావతయా అత్యంతం సౌకుమార్యా, జనస్థానాత్ - పుష్పాపచయాదిభోగానాం మేకాంతస్థానతయా అయోధ్యాతఉత్కృష్టత్వేనసమ్మతాత్, జటాయుషంహత్వా - మమప్రాణాపహత్యుక్తరీత్యా ఉత్యంతాభిమతం జటాయుషమనాదిత్ - యదిసీతయాసహజటాయుషః కుపికారాగారేనివేశితవాన్ తదా మోచనంస్యాత్ తదానాకృతం- స్వస్యసపరివారస్యవినాశార్థ మేవంకృతవాన్ రుద్ధాచ- ప్రమాదాద్ధరణేఽపి పశ్చాత్తాపేన పునర్నత్యక్తా - కింతూచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాసంచారస్థలేరుద్ధా, వివశా - స్వస్తనాణిపాదాచలనేన రామవిశ్లేషదుఃఖేన ఆశ్వాసకాంతరాభావేన చ స్వబలహానిం ప్రాప్తా దీనా - రామభోగపరంపరయా హృష్టామేతాదృశావస్థావిశిష్టాంకృతవాన్, రాక్షసీభిస్సురక్షితా - వికృతభయంకరవేషనదోభి రేకాక్ష్యేకకర్ణీప్రభృతిభిః - ఆశ్వాసకవచనవ్యాకరణపండితస్యాపి హనుమతః ప్రవేశ స్తథారక్షితా ౧౧ అస్త్వేవంతతః కిమిత్యత్రాహ —తమితి హేతుభిర్వాక్యైః హేతుప్రతిపాదకై ర్వాక్యైః - న్యదర్శయం అబోధయం. బోధితమేవార్థమాహ —సాధ్వితి. నిర్యాత్యతాం ప్రత్యర్ప్యతాం *తచ్ఛ్లోకే సీతాహరణసమకాలమేవాగమనంసముచితం తథాఅకృత్వాతస్యహితంవక్తుంవిలంబితోఽహమేవపాపీయానిత్యాహ —అహమితి తముక్తద్రోహముక్తం-అహం పాపిష్ఠం జ్ఞాత్వాఽపిహితవక్తా-వివిధైస్సామాదిభిర్వాక్యైః పూర్ణార్థైః హేతుభిః ఖరవధాదిభిర్లింగై రబోధయంసుష్టుమిన్నప్రాబోధయం బోధితమర్థమాహ— సాధునిర్యాత్యతాంసీతేతి నిర్యాతనం ప్రతిదానం- సాధు అనుతాపాకించన్యాదిప్రదర్శనేన- సీతారామాయ - తదీయ ఏవవస్తునితస్మైదత్తేఽపిస్వకీయం దత్తమితిమన్వానాను- పునఃపునః - తస్యేచ్ఛాభావేఽపిమద్వచః కుర్యాదేవేతిప్రత్యాశయాప్రలపితం.౧౨ సచేతి విపరీతఃముమూర్షుః ౧౩ ఏవమీశ్వరస్యనిర్హేతుకకరుణాకృతేనరావణానమానేన ప్రయోజనాంతరమైముఖ్యంజాతం- తతశ్చపరమపురుషార్థభూతరామప్రాప్త్యర్థంరామమేవశరణముపగతోఽస్మీత్యాహ —సోఽహమితి. అత్ర పుత్రాన్ దారానితి 'పరిత్యక్తామయా

నేనభృత్యసంబంధప్రయుక్తదోషనత్త్వముచ్యతే తస్యాహమనుజో భ్రాతేత్యనేన స్వస్యరావణసంబంధనిబంధనదోషసత్త్వముక్తంభవతి అనేన 'ఉపాయేనైవసిధ్యంతివ్యాపాయావివిధాస్తథా, ఇతి యాగర్వహాని స్తద్దైన్యంకార్పణ్యముచ్యతే' ఇత్యుక్తగర్వహానిలక్షణంకార్పణ్యరూపమంగంప్రదర్శితం ౧౧. తమహమితి. హేతుభిః హేతుమద్భిః-న్యదర్శయంన్యబోధయం బోధితార్థమేవాహ— సాధ్వితి నిర్యాత్యతాంప్రత్యర్ప్యతాం అనేన- "చరాచరాణిభూతానిసర్వాణిభగవద్వపుః, తత స్తదానుకూల్యంమేక ర్తవ్యమితినిశ్చయః" ఇత్యుక్తమానుకూల్యసంకల్పరూపమంగం ప్రదర్శితం ౧౨ సచేతి విపరీతఃముమూర్షుః ౧౩.సోఽహమితి దాసవచ్చావమానితః. అనేనఈశ్వరస్య నిర్హేతుకకరుణాపరిపాకభూతేనైనరావణావ

నీతః, త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణం గతః. ౧౮. సర్వలోకశర

లంకామిత్రాణి చ ధనాని'' చేతి వక్ష్యమాణానాం లంకారాజ్యాదీనా ముపలక్షణం అత్ర ఫలాంతరానిర్దేశా ద్రాక్షసానాం వధే సాహ్యమిత్యాదివచ స్య స్వేనైవ వక్ష్యమాణత్వాచ్చ రామపరిచరణస్యైవ ఫలత్వ పక్షో యుక్తః ॥ తదనిశ్లోకే ౧౮ ఏవం శరణ్యస్య విజ్ఞాప్యమర్థముక్త్వా తద్విజ్ఞాపనాయ పురుషకారభూతాన్ ప్రార్థయతే — సర్వలోకశరణ్యాయేతి శరణే రక్షణే సాధుశ్శరణ్యః 'తత్ర సాధు'రితి యత్ ప్రత్యయః. శరణం భవితుమర్హశ్శరణ్య ఇతి నిరుక్తిః అనాలోచితగుణవిద్యావృత్తాదివిశేషాశేషలోకశరణ్యాయేత్యర్థః. అతస్సంచితవివిధాపరాధస్య రావణస్యాపి యుష్మాకమివాత్రాంశోఽస్తి కిముత తత్సంబంధినః ఏతంతు రుచ్యభావాదేవ సస్వాం శరణం లబ్ధవాన్ మమత్వాభిముఖ్యే రాగితస్య స్వప్రసాదోఽంతలాభ ఇతి భావః. అత్ర శరణ్యాంగభూతం సులభత్వపరత్వరూపం సుణద్వయం ప్రాధాన్యేన దర్శయతి — రాఘవాయ మహాత్మన ఇతి సులభత్వేఽప్యనిష్టానాం లోష్ఠానాం ఉత్కర్షేఽప్యసులభానాం మేరుప్రభృతీనాం చానుపాదేయత్వాదుభయముప్యపేక్షితం యుక్తిపర్యనిర్దేశ్యమిత్యాదివేదాంతగోచరస్య పరబ్రహ్మణః స్వకులమనుజతిర్యఙ్మయనసాక్షాత్కారక్షమమనుజావతారాత్ కేయమన్యాఽసౌలభ్యకాష్ఠేతి భావః. మహాత్మనే ఏవమవతారేఽప్యజహాత్స్వభావతయా నిఖిలహేయప్రత్యనీకత్వే సతి జ్ఞానశక్త్యాద్యనంతకల్యాణగుణైకతానాయ నివేదయత అత్ర ప్రత్యక్షస్య స్వాగమనస్య నివేదనే ప్రయోజనాభావాత్ స్వాపరాధపరిపూర్తిః ఇహాముత్ర ఫలభోగవిరాగః - శరణాగతిలక్షణనిరపాయోపాయపరిగ్రహః - రామకైంకర్యాభిలాషః-తత్పరిచారకాంతర్భావశ్చేత్యేతేఽర్థా విజ్ఞాపనీయా ఇత్యర్థః. క్షిప్రమిత్యనేన యావచ్ఛరణ్యస్స్వయమేవ పరిగ్రహీష్యతి తతః పూర్వమేవ విజ్ఞాపనేన యుష్మాభిస్సుహృత్కార్యమాచరణీయమితి భావః విభీషణం - రావణావన్యాం ప్రతికూలః కింతు 'విభీషణస్తు ధర్మాత్మే'త్యనుకూల ఏవ, ఉ...

మానేన ప్రయోజనాంతరైర్వైముఖ్యం జాతం తతశ్చ స్వమపుమపార్థరూపరామప్రాప్త్యర్థం రామమేవ శరణముపగతోఽస్మీత్యాహ — త్యక్త్వేతి 'త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాం'శ్చేత్యనేన ప్రాతికూల్యవర్జనరూపమంగం ప్రదర్శితం. రాఘవం శరణం గత ఇత్యనేన ఆత్మనిక్షేపరూపమంగం ప్రదర్శితం ౧౮ సర్వలోక ఇతి. సర్వలోకశరణ్యాయ-అధికారిభేదమంతరేణ సుర నర వానర తిర్యక్ స్థావరాంతానాం సర్వేషాం సమాశ్రయణీయాయ రాఘవాయ- ''అన్యేఽపి సంత్యేవ నృపాః పృథివ్యాం మాంధాతు రేతే తనయాః ప్రయాతాః- కింత్వర్థినామర్థితదానదీక్షాకృతవ్రత శ్లాఘ్యమిదం కులంతత్' ఇత్యాదివచనైః ప్రసిద్ధవైభవే రఘువంశే అవతీర్ణాయ-అనేన అర్థినాం ప్రార్థనావైఫల్యం నాస్తీత్యుక్తం [illegible] మమవసర్వవిధబంధుత్వేనాశ్రితం-క్షిప్రం-క్షిప్రమిత్యనేన శీతలసురభిసలిలం పద్మాకరం దృష్టవతః తృషితస్యేవ విలంబాసహత్వం ద్యోత్యతే నివేదయత విజ్ఞాపయత- 'వాచా ధర్మమవాప్నుహీ'తి న్యాయేన అక్లేశేన భవతాం మహానుపకారః సేత్స్యతీతి భావః. సర్వలోకశరణ్యాయేత్యనేన శ్లోకేన-'అప్రార్థితో న గోపాయే దితి తత్ప్రార్థనామతిః, గోపాయితా భవ త్వేవం గోప్తృత్వవరణం స్మృత'మిత్యుక్తం గోప్తృత్వవరణరూపమంగం ప్రదర్శితం ఉపస్థితం సమీపం ప్రాప్యస్థితం-అనేన 'రక్షిష్యత్యనుకూలాన్న ఇత్యేవం సుదృఢామతిః, స విశ్వాసో భవేచ్ఛక్ర సర్వదుష్కృతినాశన' ఇత్యుక్తం విశ్వాసరూపమంగం ప్రదర్శితం. నను ఇక్ష్వాకువంశస్య రాజ్ఞో రామభద్రస్య సర్వలోకశరణ్యత్వం పరత్వం చ విభీషణేన కథముక్తమితి చేత్ - ఉచ్యతే — 'పరమాపద్గతస్యాపి ధర్మే మమ మతిర్భవేత్, యా యా మే జాయతే బుద్ధిర్యేషు యేష్వాశ్రయేషు చ. సా సా భవతు ధర్మిష్ఠా తం తం ధర్మం చ పాలయే' ఇతి- ప్రార్థితేన బ్రహ్మణా - 'ధర్మిష్ఠత్వం తథా వత్స తథా చైత ద్భవిష్య'తీతి

ఖ్యాయ రాఘవాయ మహాత్మనే, నివేదయత మాం క్షిప్రం విభీషణ ముపస్థితమ్. ౧౫ ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవో లఘువిక్రమః, లక్ష్మణ స్యాగ్రతో రామం సంరబ్ధ మిద మబ్రవీత్. ౧౬. రావణస్యానుజో భ్రాతా విభీషణ ఇతి శ్రుతః, చతుర్భి స్సహ రక్షోభి ర్భవంతం శరణం గతః. ౧౭. మంత్రే వ్యూహే నయే చారే యుక్తో భవితు మర్హసి, వానరాణాం చ భద్రం తే పరేషాం చ పరంతప ౧౮ అంతర్ధానగతా హ్యేతే రాక్షసాః కామరూపిణః, శూరాశ్చ నికృతిజ్ఞాశ్చ తేషు జాతు న విశ్వసేత్. ౧౯ ప్రణిధీ రాక్షసేంద్రస్య రావణస్య భవే దయం, అనుప్రవిశ్య సోఽస్మాసు భేదం కుర్యా న్న సంశయః. ౨౦. అథవా స్వయ మేవైష ఛిద్ర మాసాద్య బుద్ధిమాన్, అనుప్రవిశ్య విశ్వస్తే కదా

స్థితం అతిహీనస్యాపి వ్యగుణుచమేవహి రామాంగీకారేబీజమితిభావః ... శ్లోకే ౧౫ అథసుగ్రీవో రామప్రేమాతిశయజనితాద్వ్యామోహాత్ - 'అహంస్నేహాః పాపశంకీ' ఇతిన్యాయేన తస్య సర్వజ్ఞత్వం సర్వశక్తిత్వముప విస్మృత్య శరణాగతవత్సలో రామ శ్శరణాగతిశబ్దశ్రవణమాత్రేణ గూఢబుద్ధ్యా పరమమేనం పరిగృహ్ణీయాత్ తతః క్రూరహృదయోఽయం రామమేకిమపి పాపమాచరేదిత్యస్థానభయశంకావ్యాకులిత శ్శీఘ్రం రామసమీపంగత్వా స్వసమానహృదయం లక్ష్మణమపిసహాయీకృత్య విభీషణో న సంగ్రాహ్య ఇతి విజ్ఞాపయామాసేత్యాహ- ఏతదితి. తుశబ్దేన పూర్వోక్తవిశేష ఉచ్యతే. లఘువిక్రమః శీఘ్రగమనః - సంరబ్ధం ప్రేమభరాత్ త్వరితోదితాక్షరం* తనిశ్లోకే. ౧౬—౧౭ మంత్ర ఇతి మంత్రః కార్యాకార్యవిచారః- వ్యూహాస్సేనాసన్నివేశః - నయః విచార్యనిశ్చితానాముపాయానాం స్వస్వవిషయే ప్రయోగః - చారః గూఢప్రేషణం వానరాణాం - పరేషాంరాక్షసానాంచ - మంత్రాదిషువిషయే - యుక్తః అవహితః - భవితుమర్హసి వానరాణాంమంత్రాదీన్ ప్రయోజయ శత్రూణాంమంత్రాదీంస్తుసమ్యక్ జానీహి - ఏవంసతితవ భద్రం భవిష్యతీత్యర్థః. ౧౮ అస్త్వేవంతతః కిమిత్యాశంక్య ప్రకృతం విజ్ఞాపయతి—అంతర్ధానేతి అంతర్ధానగతాః అదృశ్యచారిణః - నికృతిజ్ఞాః కపటోపాయవేదినః ౧౯. విశ్వాసే వా కిమయం కరిష్యతీత్యాశంక్య భేదం దండం వా కరిష్యతీత్యాహ—ప్రణిధిరితి. ప్రణిధిః చారః - "యథార్హవర్ణః ప్రణిధి రపసర్పశ్చరస్స్పశః, చారశ్చ గూఢపురుషః" ఇత్యమరః భేదంమిత్రభేదం ౨౦. అథవేతి అవిస్రంభాసనాయాం.

దత్తవరత్వే రామం సకలజగద్రక్షణార్థ మిక్ష్వాకువంశే అవతీర్ణం పరమధర్మస్వరూపం పరమపురుషం నారాయణం జ్ఞాత్వా- తథోక్తవానితి సర్వం సమంజసం ౧౫. క్రూరహృదయోఽయమస్మాసు పాపమాచరేదతో విభీషణో న గ్రాహ్య ఇతి సుగ్రీవః శ్రీరామాయ విజ్ఞాపయామాసేత్యాహ—ఏతత్త్విత్యాదినా లఘువిక్రమః శీఘ్రగమనః-సంరబ్ధం త్వరితోదితాక్షరం యథాతథా ౧౭ మంత్ర ఇతి ఏతేషువిషయసప్తమీ. మంత్రే కార్యాకార్యవిచారే - వ్యూహే సేనాసన్నివేశే - నయే విచార్యవినిశ్చితానా ముపాయానాం తత్తద్విషయప్రయోగే - చారే గూఢపురుషప్రేషణే - వానరాణాం పరేషాం రాక్షసానాంచ మంత్రాదిషువిషయేషు యుక్తోఽవహితో భవితుమర్హసి - వానరాణాం మంత్రాదీన్ ప్రయోజయ - శత్రూణాంమంత్రాదీన్ చారముఖేన సమ్యగ్జానీహి- ఏవంసతి తే భద్రం భవిష్యతీత్యర్థః ౧౮. అంతర్ధానేతి. అంతర్ధానగతాః అదృశ్యసంచారస్వభావాః - నికృతిజ్ఞాః గూఢవిప్రియకరణాభిజ్ఞాః. ౧౯. ప్రణిధిరితి. ప్రణిధిః చారః. ౨౦. శత్రుకలదానస్యాస్య పరిగ్రహే శత్రోర్బలస్యక్షయః - అస్మాకం బలవృద్ధిశ్చ

చి త్పరిహారే ఏపి. ౨౧ మిత్రాటవీబలం చైవ మౌలం భృత్యబలం తథా, సర్వ
మేత ద్బలం గ్రాహ్యం వర్జయిత్వా ద్విషద్బలం. ౨౨. ప్రకృత్యా రాక్షసేంద్రస్య
భ్రాతాఽమిత్రస్య తే ప్రభో, ఆగత శ్చ రిపోః పక్షా త్కథ మస్మిన్ హి విశ్వ
సేత్ ౨౩ రావణేన ప్రణిహితం త మవేహి విభీషణం, తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే
క్షమం క్షమవతాం వర రాక్షసో జిహ్మయా బుద్ధ్యా సందిష్టోఽయ ముపాగతః,
ప్రహర్తుం మాయయా ఛన్నో విశ్వస్తే త్వయి రాఘవ. ౨౪. ప్రవిష్ట శ్శత్రుసైన్యం
హి ప్రాజ్ఞ శ్శత్రు రతర్కితః, నిహన్యా దంతరం లబ్ధ్వా ఉలూక ఇవ వాయసాన్
౨౫ వధ్యతా మేష దండేన తీవ్రేణ సచివై స్సహ, రావణస్య నృశంసస్య

౨౧ శత్రుసకాశాదాగతస్యాస్యాపరిగ్రహే శత్రోర్బలక్షయః అస్మాకంబలవృద్ధిశ్చస్యా దిత్యాశంక్య ద్విషద్బలవ్యతిరిక్తమేవబలంగ్రాహ్య మిత్యాహ — మిత్రేతి మిత్రబలంమిత్రసంబంధిబలం - అటవీబలం ఆటవికజనరూపంబలం - మౌలంపరంపరాగతంసైన్యం - భృత్యబలం తాదాత్వికభృతిప్రదానోపజీవిబలం. ౨౨ కేవలంద్విషద్బలత్వమాత్రం - అన్యేఽప్యపరిగ్రాహ్యతాహేతవస్సంతీత్యాహ — ప్రకృత్యేతి ప్రకృత్యా - జాత్యేత్యర్థః ౨౩ నన్వయంశరణాగతఃకథంపరిత్యాజ్య ఇత్యాశంక్య శరణాగతిలక్షణమాయోపాయేనవిశ్వాస ముత్పాద్యత్వయి ప్రహర్తుం ప్రవృత్తత్వా న్నాస్యాపరిగ్రాహ్యత్వమాత్రంకింతుసహాయైస్సహవధ్యత్వ మిత్యాహ — రావణేనేత్యాది శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ప్రణిహితం ప్రణిధికర్మణానియుక్తం - అస్యశరణాగతి ర్విప్రలంభకృతేతిభావః క్షమవతాం యుక్తవ్యాపారవతాం - క్షమంహితం- ''క్షమంశక్తేహితే త్రి''ష్విత్యమరః. ప్రణిధిరప్యేవంసతికింకరిష్యతి తత్రాహ — రాక్షసఇతి సందిష్టః-రావణేనేతి శేషః ప్రహర్తుం సందిష్టఇతిసంబంధః *తనిశ్లోకే. ౨౪ యదాశాస్యం దృశ్యతేతదాఽసౌహన్యతామిత్యత్రాహ — ప్రవిష్టఇతి ప్రాజ్ఞఇతిహేతుగర్భంవిశేషణం. ప్రాజ్ఞత్వాదతర్కితః - అస్మజ్జిఘాంసయాఽయమాగతఇతిత్వై రవిచారితః - అతఏవతేషాంసైన్యం ప్రవిష్టస్సన్-కదాచిత్ అంతరంఛిద్రంలబ్ధ్వా - హన్యాదిత్యర్థః. ప్రవిష్టోఽప్యేకాకీకథంబహూన్ హనిష్యతీత్యాశంక్య ఛిద్రసహితస్యయుజ్యతఇతి దృష్టాంతముఖేనప్రకటయతి — ఉలూకఇతి. *తనిశ్లోకే ౨౫. తర్హికింకర్తవ్యం తత్రాహ — వధ్యతామితి వధ్యతాం కేవలనిరసనే కృతేమారీచవదనర్థకారస్స్యాదితిభావః. తీవ్రేణదండేన-వాలివదేకేనబాణేనేతిభావః, కింతుశిరశ్ఛేదనకృత్యాదివారణేన కార్యం సచివైస్సహప్రథమం తేషాంశిరాంసఛిత్వావిభీషణస్యతదత్వా అతోఽయంవధ్యతాం-తత్రహేతుమాహ — రావణస్యేత్యాద.

స్యాదిత్యాశంక్యతస్యాపరిగ్రాహ్యత్వమాహ — మిత్రేతి అటవీబలంఆరణ్యజనబలం-మౌలంమూలబలం-భృత్యబలంభృత్యుపజీవిబలం ౨౨. కేవలమస్మిన్ ద్విషద్బలత్వమాత్రం కింత్వస్యాపరిగ్రాహ్యతా హేతవస్సంతీత్యాహ — ప్రకృత్యేతి ౨౩ నన్వయంశరణాగతఃకథం పరిత్యాజ్య ఇత్యాశంక్య శరణాగతిలక్షణమాయోపాయేనవిశ్వాసముత్పాద్య త్వయిప్రహర్తుంప్రవృత్తత్వా న్నాస్యాపరిగ్రాహ్యత్వమాత్రం కింతుసహాయైస్సహవధ్యత్వంచత్యాహ — రావణేనేత్యాదినా. తంశరణాగతశబ్దోచ్చారిణం రావణానుజం- క్షమవతాం యుక్తవ్యాపారవతాం. ౨౪. రాక్షసఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం సందిష్టోరావణేనేతిశేషః. ప్రాప్తఃస్వనివాసాచ్ఛత్రూణాం వాసమాగతః - అతర్కితః ప్రవేశవేళాయాం అస్మజ్జిఘాంసయాఽయమాగతఇతిత్వై రవిచారితః-అత ఏవతేషాం సైన్యంప్రవిష్టః స్థితస్సన్ కదాచి దంతరం లబ్ధ్వానిహన్యాదితిసంబంధః. ప్రవిష్టోఽప్యయ మేకాకీకథంబహూన్ హనిష్యతీత్యాశంక్య ఛిద్రేసతి

భ్రాతా హ్యేష విభీషణః ౨౭ ఏవ ముక్త్వా తు తం రామం సంరబ్ధో వాహినీపతిః, వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలం తతో మౌన ముపాగమత్. ౨౮. సుగ్రీవస్య తు తద్వాక్యం శ్రుత్వా రామో మహాయశాః, సమీపస్థా నువా చేదం హనుమత్ప్రముఖా న్హరీన్. ౨౯ యదుక్తం కపిరాజేన రావణావరజం ప్రతి, వాక్యం హేతుమ దర్థ్యం చ భవద్భి రపి తచ్ఛ్రుతం ౩౦ సుహృదా హ్యర్థకృచ్ఛ్రేషు యుక్తం బుద్ధిమతా సతా, సమర్థే నాపి సందేష్టుం శాశ్వతీం భూతి మిచ్ఛతా ౩౧. ఇత్యేవం పరిపృష్టా స్తే స్వం స్వం మత మతంద్రితాః, సోపచారం తదా రామ మూచు ర్హితచికీర్షవః. ౩౨ అజ్ఞాతం నాస్తి తే కించి త్త్రిషు లోకేషు రాఘవ, ఆత్మానం

॥తనిశ్లోకే ౨౭ ఏవం సుగ్రీవో విభీషణవిషయం క్రుద్ధ ముక్త్వా అతిశయ మానేనాయత్ కించిదుక్తం చేదుత్తరం వక్ష్యామ ఇతూష్ణీంస్థిత ఇత్యాహ — ఏవముక్త్వేతి ౨౮ అథ శరణాగతవత్సలో రామః సుగ్రీవస్య సంరంభప్రతిక్షేపాయ యత్ కించిద్వ్యాజన వేత్తుమపి విభీషణస్వ విశ్వాసాతిరేకేణ కించిద్వ్యాళంబేఽప భావం నివేదయితేతి వదతి తస్య తత్సంరంభానామపి తేషాం చ సుగ్రీవాలోచ్య ప్రతిక్షేపక ముఖేనైవ తదానయనం కర్తుకామో హనుమదాదీనువాచేత్యాహ — సుగ్రీవస్యేతి స్పష్టం ౨౯ రామస్సుగ్రీవవచనోపలాలనపూర్వకమన్యానపి సచివాన్ స్వం స్వం మతం పృచ్ఛతి -- యదుక్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన హేతుమత్ యుక్తియుక్తం అర్థ్యం అర్థః ప్రయోజనం తేనోపేతం ౩౦ సుహృదేతి. సహ్యేకేనసుహృదోపదిష్టే సత్యన్యైస్తూష్ణీం స్థాతవ్యం, అపితు బుద్ధిమతా సమర్థేన శాశ్వతీం భూతిమిచ్ఛతా శ్రేయస్కామేన-సుహృదా సుహృదంతరేణాపి - అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు సందేష్టుం యుక్తమేవ అతో యుష్మాభిరపి వదితవ్యమిత్యర్థః ॥తనిశ్లోకే ౩౧. ఇత్యేవమితి స్పష్టం ౩౨ సోపచారప్రశంసావాక్యమేవాహ— అజ్ఞాతమితి అత్ర సర్వజ్ఞ ఇత్యుక్తే ప్రాయికత్వశంకా స్యాదితి తన్నివృత్త్యర్థం వ్యతిరేకోక్తిః త్రిషు లోకేషు కృతకాకృతకకృతకాకృతకమిత్యుక్తేషు ఆత్మానం సుహృత్తయా సూచయ న్నస్మాన్ పృచ్ఛసీత్యన్వయః అయం వానరాణాం సుహృదితి మాం కీర్తిం లోకే ఖ్యాపయితుం తవాయం ప్రశ్న ఇత్యర్థః పూజయన్నితి పాఠే తు అస్మాన్ ప్రత్యేకం మానయ న్నస్మాన్ పృచ్ఛసీత్యర్థః. ప్రత్యేకం మాననాభిప్రాయేణైవాత్మానమిత్యేకవచనప్రయోగః యద్వా— ఆత్మానం ఆత్మస్వభావం - జానన్ రాజనీతిమితి యావత్ పూజయన్ పాలయన్ - యద్వా సుహృత్తయా శోభనహృదయతయా హేతునా- ఆత్మానం స్వం - పూజయన్ కార్యవిచారేష్వస్మదభిప్రాయ ప్రయమేవ శోభనహృదయ ఇత్యస్వప్రభావ మభివ్యంజయన్నితి భావః అస్మన్మతే సపూర్వపక్ష కృతస్వపరమసిద్ధాంతయుక్తమితి భావః. ॥తనిశ్లోకే.

తత్సంభవతీతి దృష్టాంతమాహ — ఉలూక ఇతి ౨౯. శ్రీ రామః సుగ్రీవవచనోపలాలనపూర్వక మన్యానపి సచివాన్ స్వం స్వం మతం పృచ్ఛతి— యదుక్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. హేతుమత్ యుక్తియుక్తం-అర్థ్యం-అర్థః ప్రయోజనం తేనోపేతం వాక్యం - భవద్భిరపి విశ్రుతం - అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు-బుద్ధిమతా సమర్థేన - శ్రేయస్కామేన సుహృదా సుహృదంతరేణాపి సందేష్టుమపదేష్టుం యుక్తమేవ-అతో యూయమపి స్వం స్వం మతం బ్రూతేతి శేషః ౩౧. ఇతీతి సోపచారం సప్రశంసం ౩౨ తదేవాహ— అజ్ఞాతమితి. త్రిషు లోకేష్వితి సర్వలోకోపలక్షణం. ఆత్మానం సుహృత్తయా సూచయన్ అస్మాన్ పృచ్ఛసీత్యన్వయః అయం వానరాణాం సుహృదితీమాం కీర్తిం లోకే ఖ్యాపయితుం తవాయం ప్రశ్న ఇత్యర్థః. పూజయన్నితి పాఠే తు - ఆత్మానం అస్మాన్ ప్రత్యేకం పూజయన్ మానయన్ అస్మాన్ పృచ్ఛసి

సూచయన్ జానన్ పృచ్ఛసి స్వయం త్సుహృత్తయా 33 త్వం హి సత్యవ్రత శ్శూరో ధార్మికో దృఢవిక్రమః, పరీక్ష్యకారీ స్మృతిమా న్నిసృష్టాత్మా సుహృత్సు చ 34 తస్మా దేకైకశ స్తావత్ బ్రువంతు సచివా స్తవ, హేతుతో మతిసంపన్నా స్సమర్థా శ్చ పునః పునః 35 ఇత్యుక్తే రాఘవా యాథ మతిమా నంగదో ఽగ్రతః, విభీషణ పరీక్షార్థ మువాచ వచనం హరిః 36 శత్రోః స్సకాశా త్సంప్రాప్త స్సర్వథా శంక్య ఏవ హి, విశ్వాసయోగ్య స్సహసా న కర్తవ్యో విభీషణః 37 ఛాదయిత్వా ఽఽత్మ భావం హి చరంతి శఠబుద్ధయః, ప్రహరంతి చ రంధ్రేషు సోఽనర్థ స్సుమహా న్భవేత్. 38 అర్థానర్థౌ వినిశ్చిత్య వ్యవసాయం భజేత హ, గుణత స్సంగ్రహం కుర్యా ద్దోషత స్తు విసర్జయేత్ 39. యది దోషో మహాం స్తస్మిం స్త్యజ్యతా మవిశంకితం,

---

33 స్వపూజనార్థ మస్మాన్ పృచ్ఛసీత్యత్ర హేతుమాహ — త్వమితి సత్యవ్రతః శరణాగతరక్షణవ్రతిస్య సాపరాధశరణాగతత్యాగాదిష్వపి విఫలీకర్తుమశక్యత్వాత్ - పరీక్ష్యకారీ సర్వజ్ఞస్య పి సమ్యక్ స్తుతిభి ర్విమృశ్యాత్మ వగణశీలః - సుహృత్సు నిసృష్టాత్మా సుహృత్స్వర్పితాంతఃకరణః - పూర్వశ్లోకే సుహృత్త్వయా త్రిముక్తం, అత్ర తు సుహృత్త్వప్రతిపాదనం స్వమితి జే... 34 తస్మాదితి తస్మాత్ పరతత్త్వత్వాత్ - తావత్ క్రమేణ - హేతుతః యుక్తిభిః - బ్రువంతు 35 సచివానాం మతిః... రాజతయా ప్రధానత్వాత్ ప్రథమ మంగదో జగాదేత్యాహ — ఇత్యుక్త ఇతి విభీషణపరీక్షార్థం - తదుపాయ ప్రతిపాదకమితి శేషః 36 శత్రోరితి. అపి శరణాగతోఽపి శత్రోస్సకాశాత్ ప్రాప్తత్వాదయ మాలోచనీయ ఇతి శంక్య ఏవ - అతః సహసా పరీక్షామంతరేణ - విశ్వాసయోగ్యో న కర్తవ్యః - కింతు పరీక్ష్య ప్రవేష్టవ్య ఇతి సుగ్రీవ వచనాద్విశేషః *తదిశ్లోకే 37 విశ్వాసకరణే అనిష్టమాహ — ఛాదయిత్వేతి శఠబుద్ధయః కుటిలబుద్ధయః - ఆత్మభావం స్వాభిప్రాయం ఛాదయిత్వా - స్వాభిప్రాయమాచకేంగితాదికమపి స్థగయిత్వేత్యర్థః చరంతి యావద్రంధ్రలాభం స్నేహరసం చాసంపాదయంతి రంధ్రేషు అవధా నేషు ప్రహరంతి హింసంతి *తది శ్లోకే 38 త్యాగోపాదానోపయుక్తం పరీక్షా ప్రకారమాహ — అర్థానర్థావితి అర్థానర్థౌ గుణదోషౌ - విని శ్చిత్య కస్మింశ్చిత్కర్మణి నియోగేన నిశ్చిత్య - వ్యవసాయం త్యాగసంగ్రహో పితాధ్యవసాయం - భజేత - తత్ర గుణతః గుణనిశ్చయేన సంగ్రహం అంగీకారం కుర్యాత్ - దోషతః దోషనిశ్చయేన తు - విసర్జయేత్ *తది శ్లోకే 39.నను సర్వాత్మనా గుణిదోషీ నా దుర్లభః - అతః కథం సంగ్రహత్యాగావ్యవస్థేత్యత్రాహ — యదీతి తస్మిన్

యద్వా — ఆత్మానం పూజయన్ జానన్నపి సర్వభావం పరిపాలయన్ 33 త్వమితి. త్వం హీతి పదద్వయం అఖిల పావనగుణవైలక్షణ్యం కథయతి శరణాగతరక్షణ ప్రతిపన్న సాపరాధ గాపనాదిష్వపి విఫలీకర్తుమశక్యత్వా త్సత్య వ్రతః శరణాగతరక్షణధర్మనిష్ఠాన్వితః - పరీక్ష్యకారీ సర్వజ్ఞస్సన్నపి సమ్యక్ స్తుతిభిః విమృశ్యాచరణ శీలః - సుహృత్సు నిసృష్టాత్మా సుహృత్స్వర్పితాంతఃకరణః - సుహృత్పదేన మనస్క ఇత్యర్థః 34 తస్మా దితి హేతుతః హేతుగర్భితం స్వం స్వం మతం బ్రువంతు. 35. ఇత్యుక్త ఇత్యాది శ్లోకపంచక మేకం వాక్యం ఇత్యుక్త ఇతి సచివైరితి శేషః విభీషణపరీక్షార్థం ప్రయోజనం యస్యేతి తత్ 36 శీఘ్రం విశ్వాసాన ర్హత్వే హేతుమాహ — ఛాదయిత్వేతి సోఽనర్థస్సుమహాన్ భవేదితి 37 అతః కస్మింశ్చిత్కర్మణ్యేనం విని యుజ్య తత్రాస్య గుణదోషౌ పరీక్ష్య పశ్చాత్సంగ్రహః పరిత్యాగో వా క్రియతా మిత్యాహ — అర్థానర్థావితి అర్థానర్థౌ గుణదోషౌ - వ్యవసాయం సంగ్రహ విసర్జనాఖ్య వ్యవసాయం - భజేత - అతః గుణతః గుణే సతి సంగ్రహం కుర్యాత్ దోషతః దోషే సతి విసర్జయేదితి సంబంధః 38 ఉభయోరపి సద్భావే తు తయో ర్మహత్త్వాయస్త్వా

గుణాన్వాఽపి బహూన్ జ్ఞాత్వా సంగ్రహః క్రియతాం నృప ౪౦. శరభ స్త్వథ నిశ్చిత్య సార్థం వచన మబ్రవీత్, క్షిప్ర మస్మిన్నరవ్యాఘ్ర చారః ప్రతివిధీయతాం ౪౧ ప్రణిధాయ హి చారేణ యథావత్సూక్ష్మబుద్ధినా, పరీక్ష్య చ తతః కార్యో యథాన్యాయ్యం పరిగ్రహః ౪౨ జాంబవాం స్త్వథ సంప్రేక్ష్య శాస్త్రబుద్ధ్యా విచక్షణః, వాక్యం విజ్ఞాపయామాస గుణవ ద్దోషవర్జితం ౪౩. బద్ధవైరా చ్చ పాపా చ్చ రాక్షసేంద్రా ద్విభీషణః, అదేశకాలే సంప్రాప్త స్సర్వథా శంక్యతా మయం ౪౪ తతో మైంద స్తు సంప్రేక్ష్య నయాపనయకోవిదః, వాక్యం వచనసంపన్నో బభాషే హేతుమ త్తరం. ౪౫ వచనం నామ త స్యైష రావణస్య

విభీషణే - మహాన్దోషో యదిస్యాత్ - తదాఅసౌ - అవిశంకితం అవిశంకం - త్యజ్యతాం - బహూన్ గుణాన్ జ్ఞాత్వా - సంగ్రహః క్రియతాం వా - స్వల్పదోషవత్త్వేఽపి బహుగుణో గ్రాహ్యః స్వల్పగుణవత్త్వేఽపి బహుదోషస్త్యాజ్య ఇతి భావః *తనిశ్లోకీ ౪౦. వినియోగం వినా గుణదోషపరిజ్ఞానం న సంభవతి సహసా వినియోగే చ మంత్రహాని స్స్యాదితి పూర్వాస్వరసాచ్ఛరభ ఆహ — శరభ స్త్వితి తుశబ్దః పూర్వస్మాద్వైలక్షణ్యపరః సార్థ్యం సార్థకం - అనేకాంగదపక్షస్యాసాధ్యార్థత్వం ద్యోతితం అస్మిన్ విభీషణవిషయే - ప్రతివిధీయతాం ప్రేష్యతాం ౪౧. ప్రణిధాయేతి ప్రణిధాయ చారం ప్రేషయిత్వా - సూక్ష్మబుద్ధినా చారేణ - యథావచ్ఛాస్త్రోక్తరీత్యా - పరీక్ష్య - తతో యథాన్యాయ్యం న్యాయాదనపేతం న్యాయ్యం నిర్ణీతార్థమనతిక్రమ్య - పరిగ్రహః విభీషణపరిగ్రహః కార్యః. నియోగేన చారేణ వా నాయం పరీక్ష్యః అవిస్రంభహేతూనాం బహూనాం సంభవాదితి ౪౨. జాంబవాన్ పక్షాంతరముపక్షిపతి — జాంబవానితి గుణవత్ యుక్తిమత్ - దోషవర్జితం అనపాయ మితి పూర్వోక్తమతద్వయవ్యావృత్తిః. ౪౩ బద్ధేతి బద్ధవైరాత్ స్వభావైరాత్ - పాపాత్పాపకర్మణః అదేశే మారతయా సాంప్రతికభయాభావేన అగమనప్రయోజనరహితే - అకాలే స్వామిపరిత్యాగానర్హకాలే ౪౪ సర్వథా శంక్యత్వేఽపి సుకరోపాయేన గుణదోషపరీక్షయా అకరణే సుఖోపాయతమిత్ర హానిస్స్యాదితి మైందో మతాంతరమాహ — తత ఇతి హేతుమత్తరం అతిశయేన హేతుయుక్తం ౪౫. వచనమితి మధురేణ వచసా రావణస్య వచనమయం విభీషణ శ్శనైః పృచ్ఛ్యతా మితి సంబంధః పృచ్ఛ్యతామిత్యత్ర అజ్ఞాతపురుషముఖే నేతి శేషః ఉత్తర

ల్పత్వే పరీక్ష్య పరిత్యాగసంగ్రహౌ కార్యావిత్యాహ — యదిదోష ఇతి. ౪౦ అథ శరభః - తిష్ఠతు నియోగః ఇదానీమేవ చారముఖే గుణదోషౌ పరీక్ష్య సంగ్రహః పరిత్యాగో వా కర్తవ్య ఇత్యాహ — శరభ స్త్వితి. శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. అత్ర తుశబ్దః అంగదమతాద్వైషమ్యం ద్యోతయతి. సార్థం కర్తవ్యార్థపరం వచనం ౪౧ ప్రణిధాయేతి ప్రణిధాయ చారం ప్రేషయిత్వా సూక్ష్మబుద్ధినా చారేణ యథావత్పరీక్ష్య చ. తతః యథాన్యాయం పరిగ్రహః కార్యో హీతి యోజనా ౪౨. అథ జాంబవాన్ కస్మిన్ పరీక్షయా అవిశ్వాసే బహుసంభవాత్పరిత్యాజ్య ఏవేత్యాహ — జాంబవానిత్యాది శ్లోకద్వయేన పాపాత్ పాపకర్మణః - అదేశకాలే అదేశ శత్రుసమీపదేశే - అకాలే రాత్రౌ - యద్వా అకాలే స్వామిపరిత్యాగానర్హకాలే ౪౪ అథ మైందః శంకనీయత్వమభ్యుపగమ్యైవ గుణదోషపరీక్షాయాముపాయాంతరమాహ — తతో మైంద ఇత్యాది శ్లోకత్రయేణ హేతుమత్తరం అతిశయేన యుక్తియుక్తం ౪౫ వచనమితి మధురేణ వచసా రావణస్య రావణసంబంధి వచనం అయం విభీషణః శనైః పృచ్ఛ్యతాం, రావణవృత్తాంతం గూఢపురుషముఖేన పృచ్ఛ్యతా

విభీషణః, పృచ్ఛ్యతాం మధురేణాయం శనై ర్నరవరేశ్వర ౪౬ భావ మస్య తు విజ్ఞాయ తత స్తత్త్వం కరిష్యసి, యది దుష్టో నదుష్టో వా బుద్ధిపూర్వం నరర్షభ. ౪౭. అధ సంస్కారసంపన్నో హనుమాన్ సచివోత్తమః, ఉవాచ వచనం శ్లక్ష్ణ మర్థవ న్మధురం లఘు ౪౮ న భవంతం మతిశ్రేష్ఠం సమర్థం వదతాం వరం, అతిశాయయితుం శక్తో బృహస్పతి రపి బ్రువన్ ౪౯. న వాదా న్నాపి సంఘర్షా న్నాధిక్యా న్న చ కామతః, వక్ష్యామి వచనం రాజన్ యథార్థం రామగౌరవాత్. ౫౦. అర్థానర్థనిమిత్తం హి యదుక్తం సచివై స్తవ, తత్ర దోషం ప్రవక్ష్యామి క్రియా న

త్ర తద్వై వ హనుమతానువాదాత్ ౪౬. భావమితి ఏవం విధపరీక్షణే నాస్య తత్త్వతో భావం విజ్ఞాయ - యదిదుష్టః తిద తదనురూపం- అదుష్టశ్చే త్తతదనురూపంచ-బుద్ధిపూర్వంపరీక్షాపూర్వకం-కరిష్యసీత్యర్థః. ౪౭. ఏవంసుగ్రీవేణేదానీంవధ్యత్వం ప్రతిపాదితం. అంగదాదిభిస్తుగుణదోషపరీక్షాపూర్వకంపరిగ్రహపరిత్యాగౌసిద్ధాంతితౌ అథసచివోత్తమేహనూమాన్ సుగ్రీవమతంరాజమతత్వాదత్యంతావిచారమూలత్వాచ్చోపేక్ష్య అంగదాదిమతమేకైకానువాదపూర్వకందూషయిత్వా ఇదానీమేవదోషాభావస్య నిర్ణేతుం శక్యత్వాత్ సహ సైవపరిగ్రాహ ఇతిసిద్ధాంతయతిసర్గశేషేణ—అథేతి. సంస్కారసంపన్నః శాస్త్రాభ్యాసదృఢతరసంస్కారయుక్తః-లఘుఅవిస్తృతం. ౪౮ భవతఉపదేశార్థంనమమప్రవృత్తిః భవత స్సర్వప్రకారోత్కృష్టత్వాత్ కేనాప్యాకారేణాతిశయితస్యకస్యచిదభావాదిత్యాహ—నభవంతమితి. స్పష్టం ౪౯. నవాదాదితి. వాదాత్ తర్కకౌశలాత్ - సంఘర్షాత్ సచివేషుస్పర్ధావశాత్ - ఆధిక్యాత్ అహం మతిమాన్ వాగ్మీచేత్యాధిక్యాభిమానాత్ - కామతః స్వైరభాషణేచ్ఛాతః - విభీషణపక్షపాతాద్వా - తర్హి కిమర్థం ప్రవృత్తిస్తత్రాహ—గౌరవాదితి. మయిత్వత్కృతాత్సంమానాత్ ౫౦ పూర్వోక్తేషుచతుర్షు మతేషు ప్రథమమంగదమతందూషయతి—అర్థానర్థేతి అర్థానర్థయోర్నిమిత్తంనిర్ణయోపాయః - సచివైః అంగదేన - తాదాత్వికసంరంభపరిహారాయనామానుక్తిర్బహువచనంచ. యదుక్తంతత్రదోషంప్రవక్ష్యామి-

మిత్యర్థః. ఉపరిహనుమతామైందమతదూషణప్రస్తావేఅజ్ఞాతైపురుషైరిత్యనువాదాత్. ౪౬. భావమితి ఏవం విధపరీక్షణేఽస్యతత్వం యథార్థం భావమభిప్రాయంవిజ్ఞాయ యదిదుష్టస్తదాతదనురూపం - అదుష్టశ్చేత్ తదనురూపంచ-బుద్ధిపూర్వంపరీక్షాపూర్వకం - యత్కర్తవ్యంతత్కరిష్యసీతిసంబంధః ౪౭. ఏవంచ-సుగ్రీవేణేదానీమేవవధ్యత్వం ప్రతిపాదితం. అంగదాదిభిస్తు గుణదోషపరీక్షాపూర్వకం పరిగ్రహపరిత్యాగౌ సమర్థితౌ అథ సచివోత్తమో హనుమాన్ సుగ్రీవమతం రాజవచనత్వాదత్యంతావిచారమూలత్వాచ్చోపేక్ష్యఅంగదాదిమతమేకైకానువాదపూర్వకం దూషయిత్వేదానీమేవ తద్దోషాభావస్య నిర్ణేతుంశక్యత్వాదవిలంబేనాస్య పరిగ్రహోయుక్త ఇతి స్వసిద్ధాంతమాహ—అథేత్యాదిసర్గశేషేణ. సంస్కారసంపన్నః సకలశాస్త్రాభ్యాసజనితసంస్కారయుక్తః - సమర్థంవివక్షితార్థప్రతిపాదనశక్తం - మధురంశ్రవణమాత్రేణసుఖకరం - లఘు నాతివిస్తరంవచన మువాచేతి సంబంధః. ౪౮. నభవంతమితి. బ్రువన్ బృహస్పతిరపిమతిశ్రేష్ఠంసమర్థంభవంతం అతిశాయయితుం అతిశయితుం నశక్తఇత్యువాచేతి పూర్వేణసంబంధః, ౪౯. సాధ్యాత్మతర్కకౌశలాదిప్రదర్శనార్థం మద్వచనప్రవృత్తిరిత్యాహ—నవాదాదితి. వాదాత్ తర్క కౌశలాత్ సంఘర్షాత్ సచివేషుస్పర్ధావశాత్ -ఆధిక్యాదహం ధీమాన్ నీతిమాన్ వాగ్మీచేత్యాధిక్యాభిమానాత్ - కామతః స్వైరభాషణేచ్ఛాతః తర్హి కిమర్థం ప్రవృత్తిస్తత్రాహ—గౌరవాత్ కార్యగౌరవాద్ధేతోః యద్వాత్వత్కృతాత్సమ్మానాత్. ౫౦. తత్ర ప్రథమమంగదమతం దూషయతి—అర్థేతి అర్థానర్థనిమిత్తంవిభీషణగుణదోషనిశ్చయనిమిత్తం. సచివైః అంగదేనయదుక్తం-

హ్యుపపద్యతే, ౫౧. ఋతే నియోగాత్సామర్థ్య మవబోద్ధుం న శక్యతే, సహసా వినియోగో హి దోషవా న్ప్రతిభాతి మా ౫౨ చారప్రణిహితం యుక్తం యదుక్తం సచివై స్తవ, అర్థ స్యాసంభవా త్తత్ర కారణం నోపపద్యతే. ౫౩. అదేశకాలే సంప్రాప్త ఇత్యయం యద్విభీషణః, వివక్షా తత్ర మే ఽస్తీయం తాం నిబోధ యథామతి స ఏష దేశః కాల శ్చ భవతీతి యథాతథా, ౫౪. పురుషా త్పురుషం ప్రాప్య తథా దోషగుణా వపి. దౌరాత్మ్యం రావణే

కుతః-క్రియా ఏవం ప్రకారేణ పరీక్షణక్రియా-నోపపద్యతే హి ౫౧ అనుపపత్తిమేవదర్శయతి — ఋత ఇతి. నియోగాద్రాజకార్యేషు నియోగాత్ -ఋతే వినా 'అన్యారాదితర ర్తే' ఇత్యాదినా పంచమీ. సామర్థ్యం సాధుత్వం-సహసా వినియోగః గుణదోషపరీక్షామంతరేణ క్వచిన్మహతి రాజకార్యే వినియోజనం-మాం మాం ప్రతి-దోషవాన్ భాతి. తథా చ సత్యాం గుణదోష పరీక్షాయాం నియోగః - నియోగే సతి గుణదోషపరీక్షణ మిత్యన్యోన్యాశ్రయః అతో నుపపన్న మంగదమతమితి భావః । తన్నిశ్లోకీ ౫౨ అథ శరభమతం ప్రయోజ నాభావేన ఖండయతి — చారేతి అత్రేతిశబ్దో ఽధ్యాహర్తవ్యః చారప్రణిహితం చారప్రణిధానం-యుక్త మితి తవ సచివైర్యదుక్తం - శరభేణ యదుక్తమిత్యర్థః తత్ర తస్మిన్ మతే - అర్థస్య చారప్రయోజనస్య-దూరతిరోహితదర్శనాదేరసంభవాత్ చారప్రణిధానలక్షణం - కారణముపాయః - న యుజ్యత ఇత్యర్థః అత్యాసన్నే స్వచక్షుర్విషయే సమ్యక్పరిదృశ్యమానే వ్యవధానరహితే తేన భక్షస్థలావస్థాయిని చాస్మిన్ పర రంధ్రాదితత్త్వదర్శనలక్షణచారప్రయోజనాభావాదయముపాయో న యుజ్యత ఇతి భావః 'చారణం నోప పద్యత' ఇతి పాఠే తు చారయితవ్యస్యాంతఃపురసమాజతీర్థాదిరూపస్య విషయస్యాభావాచ్చారసంచారణం న ఘటత ఇత్యర్థః *తన్నిశ్లోకీ ౫౩. అదేశకాలే సంప్రాప్త ఇత్యస్య జాంబవన్మతస్యాసారత్వాత్తన్నిరాకరణేన సర్వం నిరాకృతప్రాయమితి తత్స్వరూపాసిద్ధ్యా దూషయతి — అదేశేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అయం విభీ షణః - అదేశకాలే సంప్రాప్త ఇతి యత్ తత్ర తద్విషయే- యథాతథా యాథాతథ్యేన - స ఏష దేశః కాల శ్చ భవతీతి - మే యథామతి ఇయం వివక్షాస్తి - తాం నిబోధేత్యన్వయః ౫౪. వివక్షితమేవ సోపపత్తికం

తత్ర తస్మిన్నర్థే దోషం ప్రపశ్యామి - కుతః - క్రియా పూర్వోక్తప్రకారేణ పరీక్షణక్రియా-తదిదానీం నోపపద్యతే హి ౫౧. అనుపపత్తిమేవాహ — ఋతే నియోగాదితి నియోగాత్కస్మింశ్చిత్కర్మణి నియోజనాత్ ఋతే - సామర్థ్యం సద్గుణత్వం అవబోద్ధుం న శక్యతే అస్తు వినియోగః కా హానిరిత్యత ఆహ — సహసా వినియోగః - గుణదోషా వపరీక్ష్య మహత్సు కార్యేషు వినియోగః - మాం మాం ప్రతి - దోషవాన్ ప్రతిభాతి - తతశ్చ గుణదోషపరీక్షాయాం సత్యాం నియోగః - నియోగే చ సతి గుణదోషపరీక్షణమిత్యన్యోన్యాశ్రయదోషగ్రస్త మిదం మతమితి భావః. ౫౨ శరభమతం ప్రయోజనా భావేన దూషయతి — చారేతి. చారప్రణిహితం చారప్రేషణం యుక్తమితి-తవ సచివైః శరభేణ యదుక్తం-తత్ర తస్మిన్ మతే తు-అర్థస్య చారకర్తవ్యప్రయోజనస్య అసంభావాత్ - కారణం చారప్రణిధానలక్షణో పాయో నోపపద్యతే చారప్రేషణస్య దూరతిరోహితవిషయత్వాత్పరిదృశ్యమానే విభీషణే తన్నయుక్త మితి భావః 'చారణం నోపపద్యత' ఇతి పాఠే తు - చారణం చారప్రేషణం ౫౩. జాంబవతోక్తం శంకనీ యత్వవిషయం అదేశకాలాగతత్వహేతుం స్వరూపాసిద్ధ్యా దూషయతి — అదేశకాల ఇత్యాదినా. అయం విభీషణః - అదేశకాలే సంప్రాప్త ఇతి యత్ - తత్ర తద్విషయే-యథాతథా యాథార్థ్యేన - స ఏష దేశః కాలశ్చ భవతీతి మే యథామతి - ఇయం వివక్షా అస్తి - తాం నిబోధేతి సంబంధః ౫౪. వివక్షితమే సోపపత్తికం విశదయతి — పురుషాదితి. పురుషాదధమపురుషాద్రావణాత్ - పురుషముత్తమపురుషం

దృష్ట్వా వి క్రమం చ తథా త్వయి, యుక్త మాగమనం తస్య సదృశం తస్య బుద్ధితః ౫౬. అజ్ఞాతరూపైః పురుషై స్సరాజన్ పృచ్ఛ్యతా మితి, యదుక్త మత్ర మే ప్రేక్షా కాచి దస్తి సమీక్షితా ౫౭ పృచ్ఛ్యమానో విశం కేత సహసా బుద్ధిమా న్వచః, తత్ర మిత్రం ప్రదుష్యేత మిథ్యాపృష్టం సుఖాగతం ౫౮ అశక్య స్సహసా రాజన్ భావో వేత్తుం పరస్య వై, అంత స్స్వభా

విశదయతి— పురుషాదిత్యాదిసార్ధశ్లోకేన పురుషాత్ అనుపురుషాద్రావణాత్ -పురుషం శ త్తిమపురుషం భవంతం-ప్రాప్యమనసావిమృశ్య- తథాదోషగుణావపియునయోర్విమృశ్య-తథా రావణేదౌరాత్మ్యం రాక్షస కులవినాశ హేతుభూతసీతాపహారితత్ప్రత్యర్పణానపేక్షిత్వాదికం-త్వయివిక్రమంఖరదూషణప్రముఖ రాక్షసవధాదికం - వాలివధపూర్వకసుగ్రీవరాజ్యప్రదానంఅతిదుస్తరసముద్రతరణోద్యోగంచదృష్ట్వా- తస్యబుద్ధితః బుద్ధేః - సదృశంతస్యాగమనంయుక్తమితి సంబంధః యదా ప్రతికూలే దోషదర్శనమను కూలేగుణజ్ఞానంచ - పవీనదేశః కాలశ్చభవతి - ఇవంతథ్యమితభావః *తనిశ్లోకే ౫౬ మైందమతం ప్రతి క్షిపతి—శ్లోకత్రయేణ అజ్ఞాతేతి అజ్ఞాతరూపైః అపరిచితస్వరూపస్వభావైః-సమీక్షితాసమ్యక్పరీక్షి తా-ప్రేక్షాయుక్తిరూపాబుద్ధిః,౫౭ క్వచిద్గుణవత్యపిమిత్రేదోషదృష్టిహేతుత్వేనానైకాంతోఽయంగు ణదోషనిర్ణయోపాయ ఇత్యాహ—పృచ్ఛ్యమానఇతి బుద్ధిమానపిపుమాన్ అపరిచితైః పృచ్ఛ్యమానస్సన్ అవిశ్వాసాదేవైతేపృచ్ఛంతికస్మిన్ వచస్యుక్తేకోవానర్థస్సమాపద్యతి ఇతి ప్రతివచనరూపం వచఉద్దిశ్య సహసావివిధాంశంకాంప్రాప్నుయాత్ తథాసతి - సుఖాగతంస్వస్మిన్ దోషరాహిత్యేనవిశ్వాసోపగత మపిమిత్రం - మిథ్యాపృష్టంసత్ - తేనప్రశ్నేనహేతునా- ప్రదుష్యేత - దుష్టంభవేదిత్యర్థః *తనిశ్లోకే. ౫౮. క్వచిన్నిష్ప్రయోజనశ్చాయముపాయ ఇత్యాహ —అశక్యఇతి. భృశంఅత్యర్థం-స్వస్మినైపుణ్యం పశ్యతాపిమిథ్యాప్రష్ట్రా - అంతస్స్వభావైః అంతర్హితస్వాభిప్రాయైః - పరస్యగీతైఃభాషితైః-పరా భిప్రాయస్సహసాజ్ఞాతుమశక్యఇత్యర్థః. ఛద్మనా ప్రష్టుర్గూఢ మభిప్రాయంజ్ఞాత్వా-అహృదయవాచామ

భవంతం ప్రాప్య-మనసావిమృశ్యతథా తయోః దోషగుణావపివిమృశ్యదౌరాత్మ్యం సీతాప్రత్యర్పణా భావాదిలక్షణంరావణేదృష్ట్వా విక్రమంచతథాత్వయి - కబంధఖరదూషణప్రముఖరాక్షసవధాదికం - అతిబలపరాక్రమవాలివధపూర్వకసుగ్రీవరాజ్యస్థాపనం- అతిదుస్తరసాగరతరణోద్యోగంచత్వయిదృష్ట్వా జ్ఞాత్వా - తస్యబుద్ధితఃబుద్ధిసదృశంతస్యాగమనంయుక్తమితియోజనా. ౫౬ చారప్రేషణంమిత్రా మిత్రవిషయే అకించిత్కరం,మిత్రస్యశంకాజనకత్వాత్, అమిత్రస్యశఠత్వేనతదభిప్రాయాదర్శనాచ్చ. అతో మైందమతం దుష్టమిత్యనూద్యనిరాకరోతి —అజ్ఞాతరూపైః పురుషైరిత్యాదిశ్లోకత్రయేణ అజ్ఞాత రూపైః అపరిచితస్వరూపస్వభావైస్సవిభీషణః పృచ్ఛ్యతామితి మైందేన యదుక్తం - అత్ర అస్మిన్ మతే - సమీక్షితా సమ్యక్పరీక్షితా - ప్రేక్షాబుద్ధిర్యుక్తిర్వా-కాచిదస్తి. ౫౭. కాపునస్తద్బుద్ధి రిత్యత ఆహ —పృచ్ఛ్యమానఇతి. బుద్ధిమానపిపుమానపరిచితైః పృచ్ఛ్యమానస్సన్ విశంకేత- అవిశ్వాసా దేతే మాంపృచ్ఛంతి కస్మిన్వచస్యుక్తేకోవానర్థస్సమాపతేదితి ప్రతివచనరూపంవచన ముద్దిశ్యసహసావివిధాం శంకాంప్రాప్నుయాత్ - తథాసతిసుఖాగతం స్వస్మిన్ దోషరాహిత్యేనవిశ్వాసోపగతం అయత్నలబ్ధం మిత్రం - మిథ్యాపృష్టంఛద్మనాపృష్టంసత్ - తేనప్రశ్నేనహేతునా - ప్రదుష్యేత దుష్టంభవేత్ - ఛద్మనాప్రశ్నేకృతేమిత్రహానిర్భవేదిత్యర్థః ౫౮. కించిన్నిష్ప్రయోజనశ్చాయముపాయ ఇత్యాహ — అశక్యఇతి. భృశ మత్యర్థం-స్వస్మిన్ నైపుణ్యం పశ్యతానిపుణత్వంజానతా - నైపుణ్యంమన్యతేత్యర్థః. అంతస్స్వభావైః ఉపాత్తైః ప్రసన్నార్థత్వేఽపి గూఢాభిప్రాయైః తైర్గీతైః ప్రశ్నరూపభాషితైః పరస్య

వైర్గీతై స్తై ర్నైపుణ్యం పశ్యతా భృశం ౫౯ న త్వస్య బ్రువతో జాతు లక్ష్యతే దుష్టభావతా, ప్రసన్నం వదనం చాపి తస్మా న్మే నాస్తి సంశయః. ౬౦. అశంకితమతి స్స్వస్థో న శఠః పరిసర్పతి,నచాస్య దుష్టా వాక్చాపి తస్మా న్నాస్తీహ సంశయః. ౬౧. ఆకార శ్ఛాద్యమానోఽపి న శక్యో వినిగూహితుం, బలా ద్ధి వివృణో త్యేవ భావ మంతర్గతం నృణాం. ౬౨ దేశకాలోపపన్నం చ కార్యం కార్యవిదాంవర, స్వఫలం కురుతే క్షిప్రం ప్రయోగే ణాభిసంహితం ౬౩ ఉద్యోగం తవ సంప్రేక్ష్య మిథ్యావృత్తం చ రావణం, వాలిన శ్చ వధం శ్రుత్వా సుగ్రీవం చాభిషేచితం రాజ్యం ప్రార్థయమాన శ్చ బుద్ధిపూర్వ మిహాగతః, ౬౪. ఏతావత్తు పురస్కృత్య యుజ్యతే తత్ర సంగ్రహః యథాశక్తి మయోక్తం తు రాక్షస స్యార్జవం ప్రతి,త్వం

హృదయా ఏవ ప్రతివాచో భవంతీతి న్యాయేన - పరేణాపి స్వాభిప్రాయానావిష్కరణాదితి భావః *తనిశ్లోకీ ౫౯. ఏవం పూర్వోక్తేషు పక్షేషు దోషముద్భావ్య సం ప్రత్యాత్మనా పరీక్ష్య కక్షీకృతం పక్ష ముపక్షిపతి— నత్వి త్యాదినా బ్రువతో బహు వ్యాహరతోఽస్య ౬౦ ఏవమస్యేంగితాకారా భ్యా మదుష్టత్వముక్త్వా చేష్టా భాషణాభ్యాం చ తద్దర్శయతి— అశంకితేతి శఠః గూఢవిప్రియకారీ ౬౧ ననుపరమవంచకః పురుషో భావం నిగూహయతి, కథం తేన విశ్వాస ఇత్యత్రాహ— ఆకార ఇతి. ఆకారః ముఖవికారః. ౬౨ ఏవం దోషాభావ ముక్త్వా గుణముచితజ్ఞత్వరూపం దర్శయితుం నీతిమర్యాదాం దర్శయతి— దేశేతి. దేశకాలోపపన్నం దేశకాలాభ్యాం యుక్తం - ప్రయోగేణ ఉచితపురుషప్రయోగేణ-అభిసంహితం యుక్తం-ఉచితేషు దేశకాలపురుషేషు ప్రయుక్తమిత్యర్థః కార్యం క్రియా-స్వఫలం స్వోచితఫలం - క్షిప్రం అప్రతిబంధం- కురుతే- కర్తరీతి శేషః. * తనిశ్లోకీ. ఏతేనాప్యేవమేవ కార్యం ప్రయుక్త మిత్యాశయేనాహ— ఉద్యోగ మితి. సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ౬౪. ఫలితమాహ— ఏతావదితి సార్ధశ్లోకేన స్వవచననిగమయతి— యథాశక్తీతి. యథాశక్తి బుద్ధిశక్తిమనతిక్రమ్య - ఆర్జవానిర్దోషత్వం - మద్వాక్యం శ్రుత్వా యత్క

భావః అభిప్రాయః - సహసా వేత్తుం న శక్యః - ఛద్మనా ప్రష్టుః గూఢమభిప్రాయం జ్ఞాత్వా - అహృదయ వాచామహృదయా ఏవ ప్రతివాచో భవంతీతి న్యాయేన - పరేణాపి స్వాభిప్రాయానావిష్కరణాదితి భావః. ౫౯. ఏవం మతాంతరాణి నిరాకృత్య - ఇంగితాకారభాషణచేష్టితరూపై రుపపత్తిభి స్తస్య నిర్దుష్టతా జ్ఞాతుం శక్యా, అతోఽయం విభీషణో గ్రాహ్య ఏవేత్యాహ—నత్వస్యేత్యాదినా సంశయః - దుష్టభావత్వసం శయః. ౬౦. కించ - శఠః అశంకితమతిః - స్వస్థః నిర్భయస్సన్-నపరిసర్పతి నాగచ్ఛతి అయమశంకితమతిః స్వస్థః ఆగచ్ఛతి. అతః శఠో న భవతీత్యర్థః. కించ - అస్య వాగపి దుష్టా న - తస్మాదిహ విభీషణే సంశయో నాస్తీత్యర్థః. ౬౧. దుష్టస్యాప్యేతాదృశధర్మస్య స్వాకారగోపనేన సంభవతీత్యాశంక్య తన్న ఘటత ఇత్యాహ—ఆకార ఇతి స ఆకారః భావం వివృణోతీతి సంబంధః ౬౨ యద్యయమదుష్టః అస్యాం వేళాయా మత్రాగమనే కిమస్య ప్రయోజనమిత్యాశంక్య దేశకాలౌచిత్యం జ్ఞాత్వా అయమాగత ఇతి వక్తుం సామాన్యేన నీతి మాహ— దేశకాలేతి దేశకాలోపపన్నం దేశకాలాభ్యాం యుక్తం-ప్రయోగే ణాభిసంహితం సమ్యగనుష్ఠానేనాభిసంపాదితం- కార్యం- క్రియత ఇతి కార్యం కర్మ-కర్తృ. స్వఫలం స్వస్య ఫలం- క్షిప్రం కురుతే కర్తురితి శేషః ౬౩. ఉద్యోగమిత్యాదిసార్ధ మేకం వాక్యం. ౬౪. అతో నిర్దోషత్వాదయం పరిగ్రాహ్య ఇత్యాహ—ఏతావత్త్వితి. ఏతావత్తు పురస్కృత్య పూర్వోక్తధర్మజాతం పురస్కృత్య స్వవచనం నిగమయతి— యథాశక్తీతి. ఆర్జవం నిర్దోషత్వం-మద్వాక్యం శ్రుత్వా యత్కర్తవ్యం త్వయా-తస్య సర్వస్య

ప్రమాణం తు శేషస్య శ్రుత్వా బుద్ధిమతాం వర ౬౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - సప్తదశస్సర్గః

—॥ అష్టాదశస్సర్గః ॥—

అథ రామః ప్రసన్నాత్మా శ్రుత్వా వాయుసుతస్య హ, ప్రత్యభాషత దుర్ధర్షః శ్రుతవానాత్మని స్థితం ౧ మమాపి తు వివక్షాఽస్తి కాచిత్ప్రతి విభీషణం, శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్సర్వం భవద్భిః శ్రేయసి స్థితైః ౨ మిత్రభావేన సంప్రాప్తం

ర్తవ్యమకర్తవ్యం వా-తస్య సర్వస్య-త్వం తు త్వమేవ-ప్రమాణం-ప్రమాతేత్యర్థః ౬౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః.

ఏవం సుగ్రీవాదిభిస్స్వమతే ప్రతిపాదితే స్వాభిమతమపి రామో వక్తుం ప్రారభతే — అథేతి. వాయుసుతస్య-వచనమితి శేషః ప్రసన్నాత్మా సుగ్రీవాదివాక్యైః కలుషీకృతే మనసి సతి హనుమద్వాక్యేన ప్రసన్నమనాః-దుర్ధర్షః పూర్వైర్దుర్ధర్షః-తత్ర హేతుమాహ — శ్రుతవానితి వసిష్ఠాదిభ్యః శ్రుతకపోతకండూపాఖ్యానాదిమాన్-ఆత్మని స్థితం చిత్తావస్థితం *తస్మిన్‌శ్లోకే సర్వమతిప్రతిక్షేపరూపేణ స్వవాక్యేన కిమేతే వ్యాకులితమనసో భవేయురితి శంకయా రామస్సచివానుపచ్ఛందయతి — మమాపీతి. తుశబ్దః పక్షాంతరవద్ధనమత్పక్షమపి వ్యావర్తయతి మమాపి విభీషణం ప్రతి కాచిద్వ్యష్మత్పక్షైస్సహ పరిగణనాయోగ్యా వివక్షా - అస్తి అతః-తత్సర్వం మద్వివక్షితం హేతుసాధ్యరూపం సర్వమర్థజాతం - శ్రేయసి స్థితైః అస్మచ్ఛ్రేయోనిరతైః-భవద్భిః యుష్మాభిః-శ్రోతుమిచ్ఛామి - భవద్భిః శ్రుత్వా పరీక్షణం కార్యమితి మమేచ్ఛాస్తీత్యర్థః. *తస్మిన్‌శ్లోకే. ౨. ఏవం సచివాననుగుణీకృత్య స్వస్వభావకథనవ్యాజేన స్వవివక్షితం సహేతుకం దర్శయతి — మిత్రభావేనేతి మతాంతరేషు సదోషత్వాన్న పరిగ్రాహ్య ఇతి హేతుసాధ్యే అపి దుష్టే. మారుతిమతే తు పరిగ్రాహ్యత్వరూపే సాధ్యే సమీచీనేఽపి నిర్దోషత్వాదితి హేతురసమీచీనః. కింతు శరణాగతోఽహమితి వాక్యప్రయోక్తృత్వమేవ తత్ర ముఖ్యహేతురిత్యభిప్రాయేణ మిత్రభావేనేతి హేతునిర్దేశః, మిత్రభావేన-వాస్తవమిత్రత్వాభినయమాత్రేణాపీత్యర్థః మిత్రభావః శరణాగతత్వం- 'రాఘవం శరణం గతః'-'శరణ్యం శరణం గత' ఇతి పూర్వత్రోత్తరత్ర చ తస్యైవ కథనాత్. అన్యత్రాపి "విదితస్స హి ధర్మజ్ఞ శరణాగతవత్సల" ఇతి శరణాగతిశబ్దేనోపక్రమ్య 'తేన మైత్రీ భవతు తే యది జీవితుమిచ్ఛసీ'తి మైత్రీశబ్దేన పరిసమాపనాత్, యద్వా మిత్రశబ్దస్యాభిప్రాయేణ శరణాగతే గౌరవారోపో ద్యుజ్యతే న త్యజ్యేయం త్యక్తుం న శక్నోమి. సర్వశక్తేరపి మమ శరణాగతశబ్దశ్రావిణః పరిత్యాగే శక్తిసంభావనామపి న పశ్యామీత్యర్థః కథం

త్వమేవ ప్రమాణం పరిచ్ఛేత్తా. ౬౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశస్సర్గః.

అథ శ్రీరామః సుగ్రీవవాక్యజనితే మనఃకాలుష్యే హనుమద్వాక్యైః కించిత్ప్రశమితే సతి ప్రసన్నచిత్తస్స్వమతం వక్తుముపక్రమతే — అథేతి. వాయుసుతస్య వచనమితి శేషః. శ్రుతవాన్ సామాన్యవిశేషశాస్త్రజ్ఞః-ఆత్మని స్థితం స్వమతం ౧ అథ సర్వమతప్రతిక్షేపరూపేణ స్వవాక్యేనైతే వ్యాకులితమనసో భవేయురితి శంకయా రామస్సచివానుపలాలయతి — మమాపీతి మమాపి విభీషణం ప్రతి కాచిద్యుష్మత్పక్షైస్సహ పరిగణనాయోగ్యా వివక్షాఽస్తి-తత్సర్వం మద్వివక్షిత హేతుసాధ్యాదిరూపమర్థజాతం శ్రేయసి స్థితైరస్మచ్ఛ్రేయోనిరతైః భవద్భిః శ్రోతుమిచ్ఛామి-మన్మతమపి శ్రుత్వా భవద్భిః పరీక్షణం కార్యమితి మమేచ్ఛాస్తీత్యర్థః. ౨. ఏవం సచివానుపలాల్య స్వకీయస్వభావకథనేన స్వమతం దర్శయతి — మిత్రేతి. మిత్రభావేన వాస్తవామి

న త్యజేయం కథం చన, దోషో యద్యపి తస్య స్యా త్సతా మేత దగర్హితం 3.
సుగ్రీవ స్త్వథ తద్వాక్య మాభాష్య చ విమృశ్య చ, తత శ్శుభతరం వాక్య మువాచ

చ దృష్టాదృష్టార్థశతానుబంధిత్వేతత్పరిగ్రహస్య సుహృదామనభిమతత్వే తత్పరిణపరిత్యాగే ప్రస్తుతేపీ త్యర్థః దోషోయద్యపితస్యస్యాత్ - యద్యపిసుగ్రీవాదిభిరుక్తాదోషానస్మిన్ సంతి సంతువాతతోఽపిభూయాంసః. అథాప్యశక్యమహంకథంకరోమీత్యర్థః స్యాచ్ఛబ్దఃదుష్టస్యాపిశరణాగతశబ్దప్రయోక్తామయా పరిగృహీతఇతిమమమహాన్యశోభవేదిత్యేవమర్థం అదుష్టపరిగ్రహేగుణోమందః, దుష్టపరిగ్రహే తు మమశరణాగతరక్షణధర్మ ఉత్తేజితోభవతీతిభావః. కరుణయాదుష్టపరిగ్రహేశిష్టగర్హాస్యాదిత్యత్రాహ — సతామేతదితి ఏతద్దుష్టస్యాపిశరణాగతస్యసంగ్రహణం - సతాంశిష్టానాం - అగర్హితంగర్హితాదన్యత్ - పూజితమిత్యర్థః. పూజితత్వంచకపోతోపాఖ్యానాదిభిః ప్రపంచయిష్యతే ఏవంచశాస్త్రేషుదోషాణాం పరిత్యాగహేతుత్వోక్తిశ్శరణాగతవ్యతిరిక్తవిషయేఽతిసిద్ధయవ్యవస్థాభిప్రేతా అత ఏవ దోషాధిక్యేన ఏధార్హస్యాపిశరణాగతస్యరక్షణమేవకార్యమితి శ్రుతిరాహ — 'తస్మాదపిపధ్యం ప్రపన్నం న ప్రతిప్రయచ్ఛం'తీతి. ఆచార్యయోజనా-మిత్రస్యస్నేహినోభావోమిత్రత్వం - తేనఆశాలేశమాత్రేణఅద్వేషఆభిముఖ్యమాత్రం వాఽస్మదంగీకారేప్రయోజకంతుపూర్ణాభక్తిరితిభావః. తథోక్తం — "త్వామామనంతికవయః కరుణామృతాబ్ధేజ్ఞానక్రియాభజనలభ్యమలభ్యమన్యైః, ఏతేషుకేనవదోత్తరకోసలస్థాఃపూర్వంసదూర్వమభజంతహిజంతవస్త్వా''మితి యద్వామిత్రభావేనమిత్రక్రియయా 'భావోలీలాస్వభావయోః, జంత్వభిప్రాయచేష్టానుభూతౌవిద్వత్పదార్థయోః క్రియాయామాత్మని'తినానార్థరత్నమాలా. మిత్రభావనయేతియావత్. అహృదయశరణోక్త్యేత్యర్థః. తదప్యుక్తం — 'శరణవరణవాగియంయోదితానభవతిబతసాపిధీపూర్వి'కేతి. శరణాగతభావేనేతివక్తవ్యేమిత్రభావేనేత్యుక్తిః స్వాశ్రయణాయకతిచిత్పదాని కుర్వత్యపిస్వసదృశబుద్ధికారిణోభగవతోఽభిప్రాయేణ దేవ్యాపిశరణాగతిమభిదధత్యా 'తేనమైత్రీభవతు తేయదిజీవితుమిచ్ఛ'సీత్యుక్తం యద్వా— మిత్రభావేనమిత్రత్వేనహేతునా, "సుహృదంసర్వభూతానా''మిత్యుక్తరీత్యా అస్మదీయసహజసౌహార్దంపురస్కృత్యేత్యర్థః యద్వా—మిత్రభావేన-ఆనుకూల్యసంకల్పాదిపూర్వకమిత్యర్థః యద్వా—మితంత్రాయతఇతిమిత్రం ఈశ్వరోపకారం పరిచ్ఛిద్య తత్సదృశోపకారప్రవృత్తస్యభావేనేత్యర్థః యద్వా— విశ్వసనీయస్థలంమిత్రం-'తన్మిత్రంయత్ర విశ్వాస'ఇత్యుక్తత్వాత్ -విశ్వాసినోభావేనేత్యర్థః సంప్రాప్తం తవాస్యాశాలేశమాత్రేణ 'ప్రిరేషాహి మమాతు' లేత్యుక్త

త్రస్వభావేనాపిమిత్రత్వాభినయమాత్రేణ సంప్రాప్తం-కథంచన-నత్యజేయం సర్వదేశకాలావస్థాస్వపిత్యక్తుంనశక్నుయామిత్యర్థః నన్వస్మిన్ శరణాగతిభూమికా మారోప్యశత్రుపక్షాదాగతోఽయందుష్ట ఏవకథమేనమవలంబసఇత్యాశంక్యాహ —దోష ఇతి దోషేణయద్యపితస్యశత్రుపక్షా దాగతస్యశరణాగతస్యదోషోయద్యపి-వస్తుతో దోషఏవనాస్తి-యద్యపిస్యాత్ -భవేదస్తునామ-తథాపినత్యజేయమిత్యర్థః యద్వా—యద్యప్యస్మిన్ దోషోనాస్తి - భవేదపితస్యదోష స్తస్యైవస్యాత్ -తిష్ఠతుతద్దోషఽస్మాన్ కిం కరిష్యతీతిభావః. అతోమిత్రభావేనసంప్రాప్తమేనంకథంచన - నత్యజేయమితిసంబంధః ననుదుష్టజనపరిగ్రహస్యశిష్టగర్హితత్వా చ్ఛాస్త్రవిరుద్ధత్వాదయుక్తమేతదిత్యాశంక్య, సత్యమేవైతద్దుష్టజనత్యాజ్యత్వప్రతిపాదకంశాస్త్రంసామాన్యవిషయం. శ్రు 'తస్మాదపివధ్యం ప్రపన్నంన ప్రతి ప్రయచ్ఛం'తీత్యేవమాదిశరణాగతాపరిత్యాగవిషయే విశేషశాస్త్రస్యసద్భావాత్ దుష్టజనస్యాపిశరణాగతస్య రక్షణేశిష్టగర్హాతా నాస్తి - ప్రత్యుత శ్రేయ ఏవేత్యాహ —సతామేతదగర్హితం. ఏతచ్ఛరణాగతదుష్టజనపరిగ్రహణం సతాంసామాన్యవిశేషశాస్త్రవిదాం అగర్హితంగర్హితాదన్యత్ - పూజనీయమిత్యర్థః. 3. ఏవం శ్రీరామేణ

రీత్యాయమనుతిష్ఠవానగమనే ప్రాప్తేఽపి స్వయమేవ ప్రాప్తం కథంత్యాజ్యం సంప్రాప్తంసమ్యక్ప్రాప్తం,
పాదుకేద్వారివిన్యస్య దేవనందకారి న్యాయేనాన్యత్ర చిత్తప్రాప్తిరుంతరేణ 'పరిత్యక్తామయాలంకా
మిత్రాణిచధనానిచేతి' విరోధినివృత్తిపూర్వకం ప్రాప్తమిత్యర్థః యద్వాసంప్రాప్తం 'మాతాపితా
భ్రాతానివాసశ్శరణంసుహృద్గతి ర్నారాయణః' ఇతిన్యాయేన నుయిత్యక్తసకలవిదబంధుభావమాచరంతం,
యద్వా—మదంతరంగానుచరపురస్కారేణ ప్రాప్తం యద్వా—సంప్రాప్తం - లంకాయాం స్థిత్వా
రాఘవంశరణంగతోఽస్మీత్యుక్తంచేత్ 'అహంద్రితచమూః' తీత్యాద్యుక్తన్యాయేనమమత్రగంతవ్యతాయా
మపితిస్యాగమనేనసంగోరుపరి గంగానిపతనవ దస్మత్పరిశ్రమాభావమేవకృతం, సంప్రాప్తం - ప్రాప్తిరేవా
స్మాకమపేక్షితా - నతుస్తుత్యర్చనధ్యానప్రణామాదిః, సమిత్యనేన మానసవాచికకాయికరూపపూర్ణప్ర
పదనముచ్యతే నత్యజేయంత్యక్తుంనశక్నోమి, సర్వశక్తేరపిమమశరణాగతశబ్దశ్రావిణః పరిత్యాగేశక్తి
సంభావనామపినపశ్యామీత్యర్థః సంప్రాప్తంనత్యజేయం - 'శరణాగతసస్యమాలినీయం వృషలైలేశకృషీ
వలంబినో' తీత్యుక్తరీత్యాగత్యపేక్షాం ప్రతీక్షమాణోఽహంకథం సంప్రాప్తంత్యజేయం నత్యజేయం-తత్సం
బంధేనరావణవిషయాకారాపేక్షీకథం తమేవత్యజేయం అతఏవహికుంభకర్ణపక్షపాతేన తదనుజస్యాపి
ముక్తిందదౌ. అతఏవచమాలాకారవిషయపక్షపాతేన యుష్మత్సంతతిజాతానాం దీర్ఘమాయుర్భవిష్యతీ
త్యుక్తవాన్, నత్యజేయం - ఆగమనమాత్రేణశ్లాఘనీయే త్యాగసంభావనాకుతః? సంభావనాయాం
లిఙ్ త్యాగసంభావనాయాంఖలుసాధనోద్యోగః. తస్యత్యాగేస్వసత్తాచేత్ సాధనోద్యోగస్స్యాత్.
స్వైవననిర్వహతి కథముద్యోగః? తత్స్వీకారాభావేస్వసత్తానసిధ్యతిచేత్ తత్స్వీకారేఽస్మత్సత్తానసిధ్యతీ
త్యస్మత్త్యాగస్స్యాత్.సకథముపపద్యత ఇతిచేత్తత్రాహ—కథంచన 'అప్యహంజీవితంజహ్యా'మిత్యుక్తరీ
త్యానవప్రసవవాత్సల్యేనవత్సలాగౌఃపూర్వవత్సానివయుష్మానపిత్యక్ష్యామి నత్వాశ్రితం యద్వా—కథం
చన-సర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థాస్వపీత్యర్థః, యద్వా—కథంచన-శరణాగతస్యగుణాభావేఽపి దోష
ప్రాచుర్యేఽపితత్పరిగ్రహస్య సర్వాగభిమతత్వేపి సృష్టాసృష్టానిష్టశతానుబంధిత్వేఽపి మత్పరిపరి
త్యాగేప్రస్తుతేఽపీత్యర్థః కించ-దోషోయద్యపితస్యస్యాత్ -అస్మదభిప్రాయేణదోషో నాస్త్యేవ.అస్థాన
భయశంకితోభవతోఽభిప్రాయేణతస్యదోషోఽస్తిచేత్స్యాత్ అంగీకారేఽప్యయమిదం దోషభో
గ్యత్వరూపవాత్సల్యైకస్వభావస్యమేఆశ్రితదోషోహ్యుపాదేయ ఇతిభావః సుకుమారస్యరాజకుమారస్యసు
గంధిమాలమృల్లేశవదస్యదోషభోగ్యత్వం, యద్వా—దోషోయద్యపిస్యాత్ -తస్యశరణాగతస్యనదోషః-
"యథైషీకాతూలమగ్నౌప్రోతం ప్రదూయేతైవంహాస్యసర్వేపాప్మానః ప్రదూయంత' ఇత్యుక్తరీత్యా
దోషోనశ్లిష్యేదిత్యాశయః యద్వా—దోషోయద్యపిస్యాత్ -సతస్యహి శరణాగతరూపనిరతిశయగుణ
శాలినోదోషోనత్యాజ్యకోటినాటీకతే సుగంధిమాలమృల్లేశవత్, యద్వా—దోషోయద్యపితస్య - దో
షోఽస్తిచేత్తత్సంబంధీఖలుదోషః సతస్మాదపిశ్లాఘ్యః-స్యాత్. ప్రార్థనాయాం లిఙ్. అస్మాభిఃప్రార్థితః
ఖలుగుణవాన్రక్షితశ్చేత్ గుణవత్తాప్రతికరః దోషవాన్రక్షితశ్చేదతిశయోఽస్మాకమితిభావః య
ద్వా—దోషోయద్యపి అస్మద్వ్యధాపేక్షయాతస్యస్యాత్ తస్యాపేక్షితఫలసిద్ధిస్స్యాత్ కపోతోపాఖ్యానా
నుగుణేయంయోజనేతి శ్రీవత్సాంకమిశ్రా ఆహుః కథంతిర్హ్యేతస్మహామంత్రిణో నిందంతీత్యత్రాహ—
సతామేతదగర్హితం-ఏతదాశ్రితదోషాంగీకరణం - సతాం - అగర్హితంఅనిందితం-అస్మత్పక్షపాతినామ
స్థానభయశంకినాంనిందితత్వేపి పరమార్థదర్శినాం కపోతాదీనాంచననిందితమితిభావః. యద్వా—ఏవం
దుష్టపరిత్యాగే ప్రత్యవాయపరిహారోనాపురుషార్థ సిద్ధిర్వాపాపక్షయోవేతి చేన్నైవంతదిత్యాహ—

స్వమతేకథితేఽపిసుగ్రీవః పునరపివిభీషణంప్రతిశంకమానః తత్పరిత్యాజ్యతామాహ—సుగ్రీవస్త్వితి-

చ హరిపుంగవః ౩. సుదుష్టో వా ప్యదుష్టో వా కి మేష రజనీచరః, ౪ ఈదృశం వ్యసనం ప్రాప్తం భ్రాతరం యః పరిత్యజేత్ కో నామ స భవే త్తస్య య మేష న పరిత్యజేత్, వానరాధిపతే ర్వాక్యం శ్రుత్వా సర్వా నుదీక్ష్య చ ఈషదుత్స్మయమానస్తు లక్ష్మణం పుణ్యలక్షణం, ఇతి హోవాచ కాకుత్స్థో వాక్యం సత్యపరాక్రమః ౬ అనధీత్య

సతామితి సద్గోష్ఠీష్వస్మద్గర్హాపరిహారఏవఫలం. స్వమారణోద్యోగవతాముపేక్షకాః కపోతాదయః, తేషామగర్హితం, యద్వా—దుష్టజనపరిగ్రహస్యశిష్టగర్హితత్వా చ్ఛాస్త్రనిందితత్వాచ్చాయుక్తమిత్యాశంక్య, సత్యమేత ద్దుష్టజనత్యాజ్యత్వవచనం సామాన్యవిషయం - 'తస్మాదపివధ్యం ప్రపన్నంన ప్రతిప్రయచ్ఛంతి' త్యేవమాదిశరణాగతాపరిత్యాగవిషయవిశేషశాస్త్రస్య సద్భావాత్ - దుష్టస్యాపిశరణాగతస్య సంరక్షణేశిష్టగర్హణా నాస్తి - ప్రత్యుత శ్రేయఏవేత్యాహ—సతా మేత ద గర్హితమితి ఏతద్దుష్టశరణాగతపరిగ్రహణం - సతాం సామాన్యవిశేషశాస్త్రవిదాం - అగర్హితం గర్హితా వవ్యత్ - పూజనీయమిత్యర్థః సర్వశక్తేః కాచిదశక్తిః సర్వజ్ఞస్యకించిదజ్ఞానంచ మిత్రభావే నేతిశ్లోకేన దర్శితమితిగోవిందయతినః ప్రత్యావర్. *తనిశ్లోకీ అథసుగ్రీవో రామప్రకృతి మాకర్ణ్య అతిసాహసమే తదిత్యత్యంతంభీతభీతః ప్రాహ—సుగ్రీవఇతి ఆభాష్యఆహూయ - శుభతరం నీతిశాస్త్రరహస్యమూలత్వా త్స్వామివిషయప్రేమాతిశయనిబంధనత్వాచ్చశుభతరం - వాక్యమువాచ - అత్రలక్ష్మణమిత్యుక్తత్వాదుపసంహారేసహలక్ష్మణఇత్యుక్తత్వాచ్చోభయోరపి వచనముభావపి ప్రతిప్రతివచనంచబోధ్యం *తనిశ్లోకీ. ౩ సుదుష్టఇత్యర్థమేకంవాక్యం అస్మాభిఃపూర్వముక్తైశ్ఛిద్రాన్వేషిత్వాదిదోషైర్యుక్తోభవతువామావా - కృతఘ్నస్స ఏష రజనీచరః - కింకిమర్థం ? - పరిత్యాజ్య ఏవేత్యర్థః * రామా. దుష్టత్వాదుష్టత్వయోర్గ్రాహ్యోయమితి వదంతంరామం ప్రతిఉభయథాపిత్యాజ్యఇతిసోపపత్తికమాహ—సుదుష్టఇత్యాదినా సుదుష్టో వాప్యదుష్టో వా - ఏషరజనీచరః - కింకిమర్థం? - అనేనసాధ్యంప్రయోజనంకిమపినాస్తీత్యర్థః ౪ కృతఘ్నతామేవాహ—ఈదృశమితి యంబంధుం - ఏవవ్యసనే ప్రాప్తేపరిత్యజేత్సక స్తస్యభవేత్ - నకోపీత్యర్థః భ్రాతరంపరిత్యజన్ సర్వానపిపరిత్యజేదేవేతిభావః. ఈదృశంవ్యసనం - లంకాదహనపుత్రవధాదికమారభ్యసముద్రతీరనివేశపర్యంతంవ్యసనమిత్యర్థః. ౫. అథధర్మసూక్ష్మాభిజ్ఞస్యసుగ్రీవస్య నీతిమర్యాదయైవో త్తరంవక్తుమారభతే—వానరాధిపతేరితి సార్ధశ్లోకః ఈషదుత్స్మయమానఃధర్మరహస్యమిదంమమ పరమశక్తింశరణాగతిసంరక్షణవ్రతం చ సమ్యగపరిజ్ఞాయయత్కించిద్వదత్యయమితి

తద్వాక్యం రామవాక్యం-ఆభాష్యానూద్య - తతఃవిమర్శానంతరం. ౩ సుదుష్టఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకవాక్యం. సుదుష్టోవాఅస్మాభిః పూర్వముక్తచ్ఛిద్రహర్తృత్వాదిదోషయుక్తో వా-అదుష్టః ఉక్తదోషైరయుక్తో వా-కృతఘ్నస్స ఏషరజనీచరఃకిం కిమర్థం-పరిత్యాజ్య ఏవేత్యర్థః ౪ కృతఘ్నతామేవాహ—ఈదృశమితి. యో విభీషణః-ఈదృశంవ్యసనంప్రాప్తంభ్రాతరంపరిత్యజేత్ -తస్యవిభీషణస్యకో నామభవేత్ - నకోఽపీత్యర్థః.ఈదృశస్యాపిజ్యేష్ఠభ్రాతృపరిత్యాగేసర్వానపివ్యసనేపరిత్యజేదితిభావః. యద్వా—యః విభీషణః ఈదృశంవ్యసనం ప్రాప్తంభ్రాతరంపరిత్యజేత్ త్యక్తవాన్-సఏషఃయంకమిత్యర్థః సఏష విభీషణః కన్నపరిత్యజేత్ తస్యకో నామభవేత్ -ఏవంవిధమేనం కోవాపరిగృహ్ణీయా దిత్యర్థః ౫ అథరామస్సుగ్రీవవాక్యంశ్రుత్వాతత్ప్రశంసన్ లక్ష్మణాదీ నవలోక్యరాజనీతిమర్యాదయైతద్వాక్యస్యోత్తరంవక్తుమారభతే—వానరాధిపతేరిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయేన. ఈషదుత్స్మయమానః-మమపరమాంశక్తింశరణాగతసంరక్షణవ్రతంచసమ్యగపరిజ్ఞాయ యత్కించిద్వదతీతిమందస్మితంకుర్వన్నిత్యర్థః. ౬. అథరామఃస్వయుక్తే

చశాస్త్రాణి వృద్ధానుపసేవ్య చ, న శక్య మీదృశం వక్తుం య దువాచ హరీశ్వరః.
౮. అస్తి సూక్ష్మతరం కించి ద్య దత్ర ప్రతిభాతి మే, ప్రత్యక్షం లౌకికం వాపి విద్యతే
సర్వరాజసు. ౯. అమిత్రా స్తత్కులీనాశ్చ ప్రాతిదేశ్యాశ్చ కీర్తితాః, వ్యసనేషు
ప్రహర్తార స్తస్మా దయ మిహాగతః. ౧౦ అపాపా స్తత్కులీనాశ్చ మానయంతి
స్వకా న్హితా న్, ఏష ప్రాయో నరేంద్రాణాం శంకనీయ స్తు శోభనః ౧౧
య స్తు దోష స్త్వయా ప్రోక్తో హ్యాదానే ఽరిబలస్య చ, తత్ర తే కీర్తయిష్యామి
యథాశాస్త్ర మిదం శృణు న వయం తత్కులీనాశ్చ రాజ్యకాంక్షీ చ రాక్షసః

మంత్రస్య ఋంనర్వాన్. ౭ ప్రథమంతద్వచనముపలాలయతి—అవధిత్యేతి. ౮ అస్తీతి సూక్ష్మతరంకించిత్, అర్థస్వరూపమితిశేషః తదేవార్థస్వరూపంవిశినష్టి—ప్రత్యక్షమితి ప్రత్యక్షందృష్టం - లౌకికంలోకసిద్ధం - యత్సర్వేష్వపిరాజసువిద్యతేమేప్రతిభాతిచతత్సూక్ష్మతరం కించిదర్థస్వరూపమస్తీతిసంబంధః. *తనిశ్లోకీ ౯ తదేవార్థస్వరూపమాహ—అమిత్రాఇతి తత్కులీనాః జ్ఞాతయః-ప్రాతిదేశ్యాఃసమనంతరదేశాధిపాశ్చ-వ్యసనేషూపస్థితేషు ప్రహర్తారఃఅమిత్రాఃశత్రవః-కీర్తితాః - తస్మాద్వ్యసనప్రహర్తృజ్ఞాతిత్వాత్ * తనిశ్లోకీ ౧౦ వ్యసనినంరావణంపరిత్యజ్యాగమనేకారణాంతరమస్తీత్యాహ—అపాపాఇతి అపాపాస్తత్కులీనానరేంద్రాఃహితాన్హితపరాన్స్వకాన్జ్ఞాతీన్మానయంత్యేవ-తేషామపినరేంద్రాణాంశోభనోగుణవానేషజ్ఞాతిః,ప్రాయశ్శంకనీయః లోకేపాపభూయిష్ఠతయాశోభనోఽపిప్రాయేణశంకనీయః పాపినస్తునరేంద్రస్యతాదృశోజ్ఞాతిశ్శంకనీయఇతికిమువక్తవ్యమ్ ? అతోఽయంరావణేనశంకితస్తేనసహవిరుధ్యైవాగతఇత్యర్థః. *తనిశ్లోకీ.౧౧ ఏవంరావణపరిత్యాగేహేతుముక్త్వాస్వపరిత్యాగేహేతుంవక్తుంప్రతిజానీతే—యస్త్వితి అరిబలస్యవిభీషణస్య-దోషః'కోనామసభవేత్త'స్యేత్యాదినోక్తః-తత్రవిషయే - యథాశాస్త్రంనీతిశాస్త్రమనతిక్రమ్య - ఇదముత్తరంవయమితి. నవయంతత్కులీనాః

రుపరి నీతిశాస్త్రానుసారేణకక్ష్యాంతర మారూఢత్వాత్ -సుగ్రీవవాక్యం ప్రశస్య భ్రాతృపరిత్యాగివిభీషణాగమనేనీతిశాస్త్రానుసార రాజధర్మోఽస్తీత్యాహ—అస్తీతి అత్ర విభీషణాగమనరూపకార్యే-ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానం- లౌకికం లోకవ్యవహారసిద్ధం-యద్రాజసు విద్యతే మే ప్రతిభాతి చ- తత్సూక్ష్మతరం కించిదర్థరూపం-అస్తీతి సంబంధః.౯ తదేవప్రదర్శయతి—అమిత్రాఇతి.తత్కులీనా జ్ఞాతయః-ప్రాతిదేశ్యాః ప్రతిదేశే వసంతీతి ప్రాతిదేశ్యాః - సమనంతరదేశవర్తినో రాజానశ్చ వ్యసనేషూపస్థితేషు ప్రహర్తార స్సంతః అమిత్రాశ్శత్రవ ఇతి కీర్తితాః-తస్మాద్వ్యసనప్రహర్తృజ్ఞాతిత్వాత్ వ్యసనినం రావణం ప్రహర్తు మయం విభీషణ ఇహాగత ఇత్యర్థః ౧౦.ఏవం జ్ఞాతయో వ్యసనేషు రాజానాం ప్రహరంతీత్యుక్త్వా - యే ధర్మిష్ఠా రాజానో జ్ఞాతీన్ పరిపాలయంతి - తేపి ప్రజ్ఞాశౌర్యాద్యున్మేషశాలినం జ్ఞాతిం శంకంత ఇత్యాహ—అపాపాఇతి అపాపా స్తత్కులీనాశ్చ నరేంద్రాః- స్వకాన్ హితాన్ జ్ఞాతీన్ మానయంతి- తేషా మపినరేంద్రాణాం శోభనః ప్రజ్ఞాశౌర్యాద్యున్మేషశాలీ- జ్ఞాతిస్తుప్రాయో బహుళంశంకనీయఏవ - పాపకర్మణస్తునరేంద్రస్య - తాదృశోజ్ఞాతిఃశంకనీయఇతికిమువక్తవ్యం - అతశ్శంకితేనరావణేనసహవిరుధ్యాయం విభీషణోఽత్రాగత నిశ్చితార్థః ౧౧. ఏవ ముక్తప్రకారేణ విభీషణస్య రావణపరిత్యాగే వ్యసనిజ్ఞాతిప్రహర్తృత్వం శోభనజ్ఞాతిత్వం చ హేతుద్వయ మస్తి - బాంధవపరిత్యాగేతుహేతుర్నాస్తీతి కృత్వాకోనామసభవేత్తస్యేతి సుగ్రీవోక్తంనయుక్తియుక్తమితి భావః. శత్రుసంబంధిత్వమాత్రమవలంబ్యాస్మిన్యో దోషఃకథితఃసదోషోఽప్యస్మిన్నాస్తీ త్యతోఽయంపరిగ్రాహ్యఇత్యాహ—యస్త్విత్యాదినా. అరిబలస్యవిభీషణస్య-యథాశాస్త్రం రాజనీతిశాస్త్రమనతిక్రమ్య.

౧౨½. పండితా హి భవిష్యంతి తస్మా ద్గ్రాహ్యో విభీషణః ౧౩. అవ్యగ్రాశ్చ ప్రహృష్టా శ్చ న భవిష్యంతి సంగతాః, ప్రవాద శ్చ మహా నేష తతో౽స్య భయ మాగతం ఇతి భేదం గమిష్యంతి తస్మా ద్గ్రాహ్యో విభీషణః, ౧౪½. న సర్వే

రాక్షసరాజ్యానర్హాః- అస్మాకంతద్రాజ్యేఆకాంక్షాభావాత్ - మమరావణస్యేవతస్మిన్నరిత్యాశంకాప్రశక్తిర్నాస్తి. అతో౽నాస్మాన్ త్యక్ష్యతీతిభావః కించరాక్షసోవిభీషణస్తు - రాజ్యకాంక్షీఅస్మన్ముఖేన రావణం ఘాతయతి అతస్స్వకార్యవిఘాతభయాదపి నాస్మాకమపకారంకరోతీత్యర్థః ౹తనిశ్లోకే ౧౨½ ననుమూర్ఖా రాక్షసాఃకథమేవం విమృశ్యకారిణఇత్యాశంక్య నాయంనియమఇత్యాహ —పండితాఇతి అర్ధమేకం వాక్యం. రాక్షసాఅపీత్యర్థః. ౧౩ పునరప్యస్యరావణేనవిరుద్ధ్యాగమనమేవప్రతిపాదయన్ పరిగ్రాహ్యత్వంనిగమయతి—అవ్యగ్రాఇతిసార్ధశ్లోకేన. తేజ్ఞాతయః- అవ్యగ్రాః ప్రహృష్టాశ్చసంతఃకదాచిదప్యన్యోన్య సంగతాఃనభవిష్యంతినభవంతీతి - అనేనైవహేతునాజ్ఞాతయో౽వసరేభేదంగమిష్యంతిగచ్ఛంతి - అస్యచభీతస్యైవమహాన్ ప్రవాదఃశ్రూయతే - అతో౽బలీయసోరావణాత్ అస్యభయమాగతం - తేనచభయే నాత్మత్రాణార్థమాగతఇతిపరిగ్రాహ్యోయమిత్యర్థః. ౧౪½ నను - దుష్టోపి జ్యేష్ఠో౽నువర్తనీయఏవేత్యాశంక్యయద్యప్యయంధర్మః - తథాపినసర్వత్రసంభవతీత్యాహ —నసర్వఇతి మద్విధావాపితుఃపుత్రాఇతి భూతార్థకథనత్వాన్నాత్మప్రశంసాదోషః యథా'కృపావానవికత్థన' ఇత్యుక్తలక్షణేనధీరోదాత్తేనదుష్యంతేన'సతాంహిసందేహపదేషువస్తుషుప్రమాణమంతఃకరణప్రవృత్తయ'ఇత్యుక్తం యథాచహనుమతా - 'పన్నగాశనమాకాశేపతంతంపక్షిసేవితే, వైనతేయమహంశక్తఃపరిగంతుంసహస్ర'ధేతి దండినాచకావ్యాదర్శేప్రథమపరిచ్ఛేదే—"స్వగుణావిష్క్రియాదోషోనాత్రభూతార్థశంసినః, అపిత్వనియమోదృష్టస్తథాత్యన్యైరుదీరణా"దితి. యద్వా—పూర్వశ్లోకార్థస్యభగతేతిప్రసంగంపరిహరతి —సర్వఇతి. తాతేతిసాంత్వోక్తిః సర్వేభ్రాతరఃభరతోపమానభవంతి-కైకేయీవరప్రాప్తంపిత్రాదత్తమపిరాజ్యంపరిత్యజ్యవనంగతంమామనుసృత్యతవైవరాజ్యంత్వమేవగృహాణఅహంత్వద్దాస్యంకరిష్యామీతివదన్ భరతావన్యఃకశ్చిదస్తికిమితిభావః ఏవంవిధప్రసక్త్యభావాల్లక్ష్మణస్యానుపాదానం అత్రదృష్టాంతమాహ—మద్విధాఇత్యా

నేతి. నవయంతత్కులీనాః. చకారాత్ ప్రాతిదేశ్యాశ్చనభవామఇత్యర్థః అతో౽నాస్మానయంఛిద్రేషుప్రహరతిఅస్మత్సాపేక్షశ్చాయంయతో౽రాజ్యకాంక్షీఅస్మన్ముఖేనరావణంఘాతయామీతివీక్షతే అతఃస్వకార్యవిఘాతభయాదపినాస్మాకమపకారంకరోతీతిభావః ౧౨½. ననుమూర్ఖారాక్షసాః-కథమేవం విమృశ్యకారిణఇత్యాశంక్యనాయంనియమఇత్యాహ —పండితాహీతి. రాక్షసాఅపిపండితాభవిష్యంతి - తస్మాద్విభీషణో గ్రాహ్యఇతిసంబంధః ౧౩ పునరప్యస్యరావణేన విరుద్ధ్యాగమనమేవ ప్రతిపాదయన్ పరిగ్రాహ్యత్వం నిగమయతి—అవ్యగ్రాశ్చేత్యాదినాసార్ధశ్లోకేన, తేపండితాజ్ఞాతయఃఅవ్యగ్రాః అపర్యాకులాఃతుష్టాశ్చ సంతః - కదాచిదపిఅన్యోన్యంసంగతాఃనభవిష్యంతీతి - అనేనైవహేతునా జ్ఞాతయఃఅవసరేభేదంచగమిష్యంతి - కించఅస్యచభీతస్యైవమహాన్ ప్రవాదశ్శ్రూయతే-అతఃబలీయసో రావణాత్ అస్యవిభీషణస్య భయమాగతం - తేనభయేనచాత్మత్రాణార్థమాగతః - తస్మాత్పరిగ్రాహ్యోవిభీషణ ఇత్యర్థః "ప్రవాదశ్చమహానేష" ఇతిపాఠేతుజ్ఞాతిభ్యోభయాగమనేఅపవాదశ్చ - "ఘోరాస్స్వార్థప్రయుక్తాశ్చజ్ఞాతయోనోభయావహా"ఇతిహస్తిగీతాదిరూపో లోకప్రవాదో౽పీత్యర్థః ౧౪½ ఇత్యుక్తప్రకారేణజ్ఞాతిత్వప్రయుక్తదోషస్యశంకనీయత్వా శోభనఇత్యుక్తప్రకారేణ రాజదోషస్యచసార్వత్రికత్వ మాశంక్య పరిహరతి —నసర్వఇతి. సర్వేభ్రాతరఃభరతోపమానభవంతి పితృదత్తరాజ్యప్రాప్తిసద్భావే౽పి తదనంగీకారేణ జ్ఞాతిత్వప్రయుక్తదోషం పరిహృతవాన్ - రాజ్యప్రాప్తిశంకాగంధమాత్ర స్యాప్యసంభవాత్

భ్రాతర స్తాత భవంతి భరతోపమాః మద్విధా వా పితుః పుత్రా స్సుహృదో వా భవ
ద్విధాః, ౧౭॥ ఏవముక్త స్తు రామేణ సుగ్రీవ స్సహలక్ష్మణః. ఉత్థాయేదం మహా
ప్రాజ్ఞః ప్రణతో వాక్య మబ్రవీత్, రావణేన ప్రణిహితం త మవేహి విభీషణం,
తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే క్షమం క్షమవతాం వర,౧౮॥ రాక్షసో జిహ్మయాబుద్ధ్యా
సందిష్టోఽయ మి హాగతః. ప్రహర్తుం త్వయి విశ్వస్తే ప్రచ్ఛన్నో మయి వాఽనఘ,
లక్ష్మణే వా మహాబాహో స వధ్య స్సచివై స్సహ, రావణస్య నృశంసస్య భ్రాతా హ్యేష
విభీషణః, ౧౯॥ ఏవ ముక్త్వా రఘుశ్రేష్ఠం సుగ్రీవో వాహినీపతిః. వాక్యజ్ఞో వాక్య
కుశలం తతో మౌన ముపాగమత్, ౨౦॥ సుగ్రీవస్య తు తద్వాక్యం రామ శ్శ్రుత్వా

దినా మద్విరహమాత్రేణాలోకాంతరంగతః పితా - తత్తుల్యపితృమానస్మత్సదృశః కశ్చిద స్తీతిమిత్యర్థః. యద్వా—మద్విధాః పితుః పుత్రా స్సంతు వా - మా వా - భరతసమా భ్రాతర స్త్వత్సమా స్సుహృదశ్చ న సంతీత్యర్థః సుహృదో వా భవద్విధాః - వర్షరాత్రసమయే స్థితేన మయాఽత్యంతకుపితేన లక్ష్మణేన చాత్యంతం పరుషముక్తేఽపి అస్మాసు ప్రేమాతిశయమేవ ప్రకటయన్ త్వత్సమః - కో వా స్తీతి భావః యద్వా—మద్విధా వా పితుః పుత్రా న భవంతి నిరతిశయపితృవాత్సల్యభూతోఽస్మత్తుల్యో నా స్తీత్యర్థః తనిశ్లోకీ ౧౭॥. అథ సుగ్రీవో నీతిముఖేన విభీషణస్య త్యాజ్యతాం ప్రతిపాదయితుమశక్తః పరిగ్రహే చావిదితభావోఽయం రామే కమనర్థముత్పాదయిష్యతీతి ప్రేమవశేన వ్యాకులో విభీషణశరణాగతే రేకస్యా స్స్వలక్ష్మణాభ్యాం స్వేన క్రియమాణం శరణాగతిద్వయం ప్రబల మభిమన్యమాన శ్శరణాగతిపూర్వకం విభీషణనిగ్రహం ప్రార్థయతే—ఏవమిత్యాదిచతుశ్శ్లోకైః. ౧౮॥—౧౯॥ రాక్షస ఇత్యాది. అత్ర మయి లక్ష్మణే ఇతి స్వస్య లక్ష్మణస్య చానర్థకథనం స్వవ్యసనాదపి స్వాశ్రితవ్యసనం రామస్యాత్యంతదారుంతుదమితి తత్పరిదర్శనేన విభీషణాపరిగ్రహసమర్థనార్థం ౧౯॥. ఏవముక్త్వేతి మౌనముపాగమత్, ప్రణయరోషాదితిభావః. ౨౦॥ అథ రామః స్వస్య సర్వశక్తిత్వప్రదర్శనేన సుగ్రీవస్యాతిశంకాం నివార్య శరణాగతరక్షణరూపస్య స్వవ్రతస్య ధర్మశాస్త్రసిద్ధత్వా త్తస్యాపరిత్యాజ్యతాం ప్రతిపాదయతి— సుగ్రీవస్యేత్యాదినా విమృశ్య - మయి ప్రేమాతి

లక్ష్మణస్యానుపాదానం- జ్యేష్ఠత్వేన స్వస్యైవ రాజ్యప్రాప్తే రసాధారణత్వేఽపి పితృవచనగౌరవేణ కనిష్ఠే భరతే రాజ్యప్రదానాత్ మద్విధా వా పితుః పుత్రా న భవంతీత్యుక్తవాన్ భూతార్థకథనరూపత్వాత్ నాత్మప్రశంసాదోషః, తదుక్తం దండినా—"స్వగుణావిష్క్రియాదోషో నాత్ర భూతార్థశంసిన" ఇతి 'శంకనీయస్తు శోభన' ఇత్యుక్తదోషవిషయశంకా సుగ్రీవస్యమాభూదితి 'సుహృదో వా భవద్విధా' ఇత్యుక్తవాన్. యద్వా—మద్విధా వా పితుః పుత్రా స్సంతు వా-భరతసమా భ్రాతరః భవద్విధా స్సుహృదశ్చ న సంతీతి సంబంధః ౧౭॥. అథ సుగ్రీవో నీతిముఖేన శరణాగతవిభీషణస్య త్యాజ్యతాం ప్రతిపాదయితుమశక్తః పరిగ్రహే విభీషణోఽస్మాసు కిం వా అనర్థముత్పాదయిష్యతీతి భియా ఏతస్య విభీషణస్య శరణాగతేరపేక్షయా స్వేన లక్ష్మణేన చ క్రియమాణం శరణాగతిద్వయం ప్రబలం మన్యమానః శరణాగతిపూర్వకం విభీషణనిగ్రహం ప్రార్థయతే—ఏవముక్త ఇత్యాదిమౌన ముపాగమ దిత్యంతేన అత్ర మయి లక్ష్మణే వేతి స్వస్య లక్ష్మణస్య చ విభీషణేన కరిష్యమాణానర్థకథనం స్వవ్యసనాదపి స్వాశ్రితవ్యసనం రామస్యాత్యంత మరుంతుద మితి మత్వా విభీషణేన కరిష్యమాణానర్థ ముక్త్వా-తత్పరిగ్రహ మసహమానః ప్రణయరోషాత్ మౌనముపాగమ దిత్యర్థః. ౨౦॥. అథ రామః స్వస్య సర్వశక్తిత్వప్రదర్శనేన సుగ్రీవస్యాతిశంకాం నివార్య శరణాగతరక్షణరూపస్వవ్రతస్య ధర్మశాస్త్రసిద్ధత్వా త్తస్యాపరిత్యాజ్యతాం ప్రతిపాదయతి—సుగ్రీవస్యేతి సుగ్రీవస్య వాక్యం శ్రుత్వా తద్విమృశ్య అస్యాయమర్థః— ప్రథమతః కృతవిభీషణశరణాగత్యపేక్షయా

విమృశ్య చ,తత శ్శుభతరం వాక్యముువాచ హరిపుంగవం, ౨౮॥ సుదుష్టో వాఽప్య దుష్టో వా కిమేష రజనీచరః సూక్ష్మ మప్య హితం కర్తుం మమాశక్తః కథంచన, ౨౯॥ పిశాచాన్ దానవాన్ యక్షాన్ పృథివ్యాం చైవ రాక్షసాన్ అంగుళ్యగ్రేణ తాన్ హన్యా మిచ్ఛన్ హరిగణేశ్వర, ౩౦॥ శ్రూయతే హి కపోతేన శత్రు శ్శరణ మాగతః.

శయేసైనముక్తమితివిచార్య ౨౮॥ సుగ్రీవస్య భయంనివర్తయతి—సుదుష్ట ఇతి సఏషరజనీచరఃసుదుష్టో వాఽదుష్టోవా భవతుకింకరిష్యతి? తదేవవివృణోతి—సూక్ష్మమితి సూక్ష్మమపీత్యనేన సాక్షాన్మయిమదాశ్రితేషు మత్సంబంధిసంబంధిష్వపి నశక్త ఇతి భావః ౨౯॥ కథంశక్తఇత్యాకాంక్షాయాం స్వశక్తిం దర్శయతి—పిశాచానితి. పృథివ్యాం - విద్యమానానితిశేషః త్వంతావత్సకలైస్స్వబలైస్సహాత్రైవ అహమేకోఽపి పర్యాప్తఇత్యభిప్రాయేణాహ—హరిగణేశ్వరేతి అంగుళ్యగ్రేణ - శస్త్రాస్త్రాదిప్రసంగశూన్యేన - అంగుళ్యంతరనిరపేక్షేణ - ఏకస్యా మప్యంగుళ్యామవాంతరవ్యాపారవర్జితేన - తత్రాపి హస్తపాదాదివిశేషవివక్షాశూన్యేన అగ్రమాత్రేణ - హన్యాం-హంతుంశక్తః - నకేవలలంకామాత్రనివాసినోరాక్షసాన్ కింతుస్థానాంతరనివాసినోఽపీతి వివక్షయాపృథివ్యాంచైవేత్యుక్తేశః నకేవలమేకజాతీయానా మేవలక్ష్యత్వం కింతుసర్వేషామపీత్యభిప్రాయేణాహ—తానితి తర్హిలంకామాత్రనివాసినో రాక్షసాన్కిమితినహంసీత్యత్రాహ—ఇచ్ఛన్నితి. ఇచ్ఛాభావాదేవతద్వధాభావః న త్వశక్త్యేతిభావః. *తన్నిశ్లోకీ. ౩౦॥ ఏవమస్మాదపకారశంకా నాస్తీత్యుక్త్వాభవతు నాయముపకారీ-తస్మాదేవాపకారాన్మమ ప్రాణాగచ్ఛంతువా - అథాపినాయంనిగ్రాహ్యః నాపిపరిత్యాజ్యః కింత్వవశ్యం రక్ష్యఏవేతికపోతోపాఖ్యానేన ప్రతిపాదయతి—శ్రూయతేహీతి హీతిప్రసిద్ధేయ మాఖ్యాయికేత్యర్థః. కపోతేన - ధర్మాధికారశూన్యేన తిర్యఙ్మాత్రేణ ఏతేనాప్యనుష్ఠితత్వేకిమువక్తవ్యమస్మాకం?, కపోతేన - ఏకేనాసహాయేనకృతంకిముతససహాయైరస్మాభిః?, శత్రుః - కపోతస్యమృగయుస్స్వయం భార్యాపహారీవైరీ - విభీషణాస్త్వస్మాకంనతథా - తథాప్యరక్షణేకిమస్మత్పౌరుషేణ?, శరణమాగతః - కపోతాధ్యుషితద్రుమస్థలంయాదృచ్ఛయాప్రాప్తః-'సోంజలింశిరసాబధ్వావాక్యమాహ వనస్పతిం,శరణంహిగతోఽస్మ్యద్యదేవతామిహవాసినీ'మితి స్వావాసవనస్పతిదేవతాం ప్రత్యుక్తవాన్ - నతుకపోతం విభీషణస్తు'రాఘవంశరణంగత' ఇతిఅస్మత్కూటస్థరఘురాక్షససంవాదోక్తశరణాగతరాక్షసరక్షణం పురస్కృత్యమాంప్రాప్తః. యద్వా—శరణం-'శాఖినఃపక్షిణాంగృహ'మిత్యుక్తరీత్యావనస్పతిరూపంగృహంప్రాప్తః - నతుశరణాగతించక్రే. 'శరణంగృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. అర్చితశ్చ - లుబ్ధకత్వాత్సహజశత్రుత్వాత్ భార్యాప

పశ్చాత్కృత సుగ్రీవలక్ష్మణశరణాగతే ర్దౌర్బల్యంచ-'తస్మాదపివధ్యం ప్రపన్నం న ప్రతిప్రయచ్ఛం'తీతి శ్రుత్యర్థానుసారి రణాగతరక్షణరూపస్వధర్మంచ పర్యాలోచ్యేత్యర్థః.అసౌరాక్షసోఽత్రప్రవిష్టస్సన్ అనవహితాయా మవస్థాయా మస్మాన్వధిష్యతీతి సుగ్రీవోక్తదోష స్యావకాశో నాస్తీత్యాహ—సుదుష్ట యితి కింకిమప్యహితం ౩౦॥ ఏవం విభీషణస్య పరిగ్రాహ్యత్వే నీతిశాస్త్రం లోకవ్యవహారంస్వశక్తిం చ ప్రదర్శ్య - అశక్తేనాపిపురుషేణ స్వప్రాణవ్యయేనాపి శరణాగతస్సంరక్షణీయ ఇత్యత్రేతిహాసంప్రమాణయతి—శ్రూయత ఇత్యాదినా కపోతేన శాస్త్రానధికారిణా క్షుద్రజంతునా - శత్రుః - అత్ర శత్రుశబ్దేన భార్యాహర్తృత్వేన శత్రుభూతో వ్యాధ ఉచ్యతే. శరణంగృహం,స్వనివాసభూతవృక్ష మిత్యర్థః. అర్చితఇత. యథాన్యాయ మర్చితః యథోచితంపూజితః, కపోతోపాఖ్యానకథితాగ్న్యానయనశీతనివారణాద్యుపచారేణార్చిత ఇత్యర్థః సైవశ్చమాంసై స్స్వశరీరమాంసైర్నిమంత్రితో భోజ

అర్చితశ్చ యథాన్యాయం స్వైశ్చ మాంసైర్నిమన్త్రితః, ౨౪. స హి తం ప్రతి

హ ర్త్రృత్వా చ్ఛాపన్నోఽప్యసావిత్యపేక్షణస్యతద్వధోపాయాన్వేషణస్య చ క ర్తవ్యత్వే ప్రాప్తేఽప్యతిథిం దేవ త్వేనమత్వాశితనివారకశాయాగ్నిమానీయపూజితః వయంతు-'నహ్యతా మేఽతీవ్రేణ దండేనసచివైస్స' హేత్యనుబంధిపర్యంతం సమ్య గిచ్ఛయామః యథాన్యాయం- యావత్ క్షున్నివృత్తిఃన్మిత్రాగమఇవ సమగ్రాదరేణాంతర్విషాదలేశం వినా ఆదృతః యద్వా — ప్రియవచనాదిభిః వంచనాంవినేత్యర్థః. స్వైశ్చమాంసైర్నిమన్త్రితః- బహిఃకతిచిదాహారానానీయ స్వకీయద్రవ్యాంతరాణి కతిపయాని శరీరైకదేశాన్వాపత్వానోఽచచార - కింత్వజ్ఞైరాత్మత్వే నాభిమన్యమానైః - ప్రాజ్ఞైరప్యాద్యంధర్మసాధన మిత్యాదరణీయై శ్శరీరమాంసైః శిబిభంగఇవ ఇదమేకంమహా త్తప ఇతిమత్వావహ్నౌవహ్నౌయపతతిస్మ నిమన్త్రితః భోజనార్థం నియోజితః. ఇతనిశ్లోకీ. ౨౪ ఉక్తమేవార్థం దృఢీకుర్వన్ స్వస్యకైముత్యమాహ — సహితమితి. సకపోతః - వయమివధర్మానుష్ఠానయోగ్యజాతౌ శరణ్యావంశేవానోత్పన్నః - తం - జాత్యాస్వభావేన చ క్షుద్రసమాచారం - 'పక్షిణాం కాలసంమిత' ఇత్యఖిలపక్షిజాతివిరోధినం - తస్యకపోతస్యాంతికం ప్రతియదృచ్ఛయా భీత్యపతితం- ఉపాయాంతరశూన్యం విపరీతానుష్ఠానైకనిరతం - అనుతాపలేశేనవా అనుకూలవాదప్రసంగేన వాఽనన్వితం - ప్రతిజగ్రాహ - స్వాత్మత్యాగేనాంగీకృత్యావతిస్మ. పూర్వశ్లోకే శత్రురితి సామాన్యే నోక్తమర్థంతద్వృత్తిప్రదర్శనేన విశినష్టి— భార్యాహర్తారమితి - ఏవమేవరావణఆగతశ్చేదస్మాభిః కార్యఇత్యభిప్రాయః ఆగతం-అస్యాంగీకారాయ కృతముపాయానుష్ఠానం కపోతావాసద్రుమస్థలం ప్రత్యాగమనమాత్రమేవ- తద్వినావనస్పతిదేవతాంప్రత్యుక్తంశరణశబ్దం కపోతో నాశ్రుణోత్. అత్రసహేత్యనేనైవకపోతానువాదే లబ్ధేఽపిపునఃకపోతగ్రహణంశ్యేనకపోతోపాఖ్యాన ఇవనాయం పరిగృహీతకపోతశరీరో దేవోమునిర్వా - కింతుప్రాకృతఃకపోతఇతి జ్ఞాపనార్థం అయంకపోతః ప్రాక్తనసత్కర్మవిశేషైర్గజేంద్రాదివ త్తిర్యక్త్వేప్యేవంధర్మానుష్ఠానయోగ్యో బభూవ, కపోతఇత్యనేన తిర్యక్త్వం శాస్త్రానధికారిత్వం బుద్ధిమాంద్యంచ సూచితం. వానరశ్రేష్ఠ - పురాప్యేక స్తిర్యక్ శత్రుంకిరాతంరరక్షేత్యేనాం కథాంశృణు. వానరఃకశ్చిద్వ్యాఘ్రాద్భీతంస్వావాసద్రుమమాగతంకిరాతంరరక్ష తదాసీంవృక్షమూలస్థోవ్యాఘ్రస్తస్మిన్వానరేసుప్తేవిషాదంసమీక్ష్యత్వాంరక్షామి వానరంపాతయేత్యువాచ. తతఃపాపైకనిరతఃకిరాతః స్వరక్షణకారిణంవానరంపాతయామాస అనంతరంవానరంపతితంగృహీత్వావ్యాఘ్రఃత్వాంజహ్యాం స్వోపకారిద్రోహిణంనిషాదంజహీతిమనుష్యమాంసలుబ్ధత్వాదువాచ. తతోధర్మవిత్సవానరఃప్రాణాత్యయదశాత్వదహృదయంతత్త్యాగమంగీకృత్య వ్యాఘ్రముక్తస్తరుమారుహ్యస్వస్యాపకర్తారంకిరాతంపశ్చాదపి గత్యంతరాభావాన్నిజవాసద్రుమస్థితిహేతునాశరణాగత ఇత్యరక్షత్ భవాన్వానరాధిపత్యేస్థితస్సన్ స్వజాతిధర్మ ఇతిశరణాగతరక్షణంకింనావలంబతే?. కింపునర్మద్విధో జనః - కపోతచరితంపశ్యతాం మాదృశాంకింవక్తవ్యం మద్విధః - శరణాగతరక్షణాయ సముచ్ఛ్రితధ్వజేరఘువంశే జాతః - 'షష్టిర్వర్షసహస్రాణిలోకస్యచరతాహితం,పాండురస్యాతపత్రస్య ఛాయాయాం జరితంమ'యేత్యుక్తరీత్యా లోకరక్షణదీక్షితస్య దశరథస్య పుత్రః-వసిష్ఠవిశ్వామిత్రాదిశిష్యః-మహాయోగినా జనకేనకృతసంబంధః - "రామో

నార్థంనియోజితః. ౨౪. ఉక్తమేవార్థం దృఢీకరణాయస్వస్య కైముత్యమాహ — సహితమితి. సఃహ్యాతభార్యః కపోతః - కపోతఇత్యనేన తిర్యక్త్వాచ్ఛాస్త్రానధికారిత్వం బుద్ధిమాంద్యంచ సూచితం. భార్యాహర్తార మప్యాగతం కిరాతం ప్రతిజగ్రాహ అభిముఖ్యేనాంగీచకార-కింపునర్మద్విధో జనస్సకలశాస్త్రాధికారీ సకలధర్మరహస్యవేదీ సకలధర్మానుష్ఠానపరశ్చమాదృశోజనః అకృతాపకారమయమేవశరణ్య

జగ్రాహ భార్యాహర్తార మాగతం కపోతో వానరశ్రేష్ఠ కిం పున ర్మద్విధో జనః, ౨౫
ఋషేః కణ్వస్య పుత్రేణ కందునా పరమర్షిణా శృణు గాథాం పురాగీతాం ధర్మిష్ఠాం
సత్యవాదినీం, ౨౬ బద్ధాంజలిపుటం దీనం యాచంతం శరణాగతం నహన్యా దానృ
శంస్యార్థ మపి శత్రుం పరంతప, ౨౭ ఆర్తో వా యది వా దృప్తః పరేషాం శరణాగతః.

విగ్రహవాన్ ధర్మ" ఇతి ప్రసిద్ధః - "మర్యాదానాంచలోకస్య కర్తాకారయితా చస" ఇతిసర్వలోకాను కృతధర్మానుష్ఠానః. అహంసంప్రతిశరణాగతహింసాంకుర్యాం చేల్లోకః కీదృగ్విధస్స్యాత్?, మద్విధః- మమవృత్తింపశ్చాద్వక్ష్యతే- సామాన్యేన ధర్మసేతు ర్నృపాణా మితి మాదృశానాంసంమతత్వేనస్థితః, మద్విధఃమాదృశః - శరణాగతత్యాగం నకరోతి - అవధ్యవధోన్ముఖానాం రావణాదీనాం ఖల్వేదృశం కార్యంరోచతే-జనఃశరణాగతత్యాగకృత్కి-దృశోత్పత్తిమాన్ స్యాత్?*తనిశ్లోకీ. ౨౫. ననుశాస్త్రానధికారిణా త్తింశ్చోఽనుష్ఠానమనుపాదేయం-నచచ గానామంతరేణప్రకృతిమాత్రేణ ధర్మత్వంసిధ్యతీత్యాశంక్య కందుమునిగాథయా విధానందర్శయతి--ఋషేరితి కణ్వస్య పుత్రేణేత్యనేన మహాకులప్రసూతత్వం- పరిమర్షిణేతి యథార్థదర్శిత్వం - సత్యవాదినేతి యథాదృష్టార్థవాదిత్వం చోచ్యతే తేన పరమాప్తత్వం దర్శితం - వేదవచనాదిసిద్ధం. పురాగీతాం - కందుకల్పితేయమితి నమంతవ్యం - ఋచఏవ సామత్వాత్పురావిద్యమానామేవేదానీం గీయమానాం గీతాం-ఏతత్కృతత్వేఽపి సామర్థ్యనిబత్సను స్తపాపాపనోదనక్షమాం. ధర్మిష్ఠాం వేదోక్తధర్మోపమేయస్మృత్యుక్తప్రతిపాదికాం అనేనపరమప్రయోజనత్వముక్తం. సత్యవాదినీమితిపాఠే - అబాధితార్థప్రతిపాదినీంగాథాం - అనేకార్థోచితసులభాభ్యసనీయత్వాయసంకుచితశబ్దాంశృణు. ఇతః పూర్వమేతద్గాథానాకర్ణనేనఖలుత్వమేవమావిలాత్మాసి - ఏనామవహితమనాశ్శృణు *తనిశ్లోకీ. ౨౬. అథకందుగాథాయాం చతుశ్లోక్యా మాద్యశ్లోకేన పూర్ణప్రపత్త్యసిద్ధావపిగత్యంతరశూన్యతయాఽత్మనిక్షేపాభిప్రాయవ్యంజకశరణాగతిశకలతుల్యాంజలిబంధాదిమాత్రవిధానమపిహానిం ననయేత్ -తత్కారణమనుగ్రాహవహమిత్యాహ—బద్ధాంజలిపుటమితి,అనుకూలబుద్ధివాగ్వృత్త్యభావేఽప్యంజలిమాత్రమేవాలం-'అంజలిః పరమాముద్రాక్షిప్రందేవప్రసాది' నీతిస్వతంత్రస్యాప్యాశుదయాజననీ ముద్రాఖల్వియం దీనం-ఏవమంజలిబంధమాత్రం వినాపికార్పణ్యద్యోతిసావస్థానమేవాలం.యాచంతం - అంజల్యాద్యభావేఽపి కార్పణ్యాద్యోతనేఽప్యహృదయప్రార్థనైవాలం. శరణాగతం - అంజలిబంధాదిత్రయేఽప్యవిద్యమానే రక్షకనివాసస్థలాభిగమనమేవాలం. పూర్వం స్వరక్షాభరనిక్షేపరూపశరణాగతిశకలాన్యుక్త్వాశరణాగతమితి పూర్ణప్రపత్తిరుక్తేతివాస్యాత్. అపిశత్రుంసాక్షాచ్ఛత్రుమపి - నహన్యాత్ - అయంశాస్త్రార్థఐహికాభ్యుదయార్థోవాపరలోకార్థోవా ప్రత్యవాయపరిహారార్థో వేత్యుక్తేసతితేభ్యః ప్రాకృప్రయోజనాంతరమాహ—ఆనృశంస్యార్థమితి. అఘాతుకత్వసిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః. నృశంసోయమితి. లోకోపవాదపరిహారార్థమితియావత్. యద్వా - ఆనృశంస్యంసకలధర్మసారభూతోదయాగుణః తద్రక్షణార్థంవా, యథోక్తం సీతయా— 'ఆనృశంస్యంపరోధర్మ స్త్వత్తఏవమయాశ్రుత' ఇతి పరంతపేతి. కందురపికం చిద్రాజానం ప్రత్యుక్తవానితిగమ్యతే పరంతప - శరణాగతే కింపౌరుషప్రకటనేన? - ప్రత్యర్థిషు ఖలుతత్కర్తవ్యమితిభావః. * తనిశ్లోకీ ౨౭ పూర్వంనహన్యాదితిస్వేన క్రియమాణంహననమాత్రం

ఇతిప్రాప్తం పురుషం ప్రతిగృహ్ణీయాదితికిముతేతిభావః. ౨౫. సవధ్యస్సచివైస్సహేతి సుగ్రీవోక్తం శరణాగతస్య విభీషణస్యత్యాజ్యత్వం పరిహర్తుం కందుమహర్షిగీతగాథామాహ—ఋషేరిత్యాది ధర్మిష్ఠాంధర్మపరాం-సత్యవాదనీమబాధితార్థప్రతిపాదినీం-ఆనృశంస్యార్థ మఘాతుకత్వసిద్ధ్యర్థం-నహన్యాదితి సంబంధః పరంతపేతి. కందుంపియంకంచిత్సంబోధ్యోపదిశతి.౨౭ ఆర్తఇతి పరేషాంశత్రూణాం

అరేః ప్రాణా న్పరిత్యజ్య రక్షితవ్యః కృతాత్మనా, ౨౮ సచే ద్భయా ద్వా మోహా ద్వా కామా ద్వాఽపి న రక్షతి స్వయా శక్త్యా యథా సత్త్వం తత్పాపం లోకగర్హితం, ౨౯ వినష్టః పశ్యత స్తస్యారక్షిణ శ్శరణాగతః ఆదాయ సుకృతం తస్య సర్వం

ప్రతిషిద్ధం అత్ర స్వేతరక్రియమాణశరణాగతిపీడాయామపి శరణాగతే ఆర్తత్వదృప్తత్వవిభాగానాలోచనేన ప్రాణాన్ హిత్వా తద్రక్షణం కార్యమిత్యాహ — ఆర్తో వేతి ఆర్తః స్వాభిమతసంభవే విళంబాక్షమతిప్రసంవేగవాన్ - శరణాగమనవేళాయామపి స్వాపరాధనిమిత్తభయాదిమాన్ వేత్యర్థః దృప్తస్తు - విళంబావిళంబావనాదృత్య ఫలసిద్ధిమాత్రసక్తః - తస్యాం వేళాయాం వినయస్వాపరాధభయశూన్యోవా ముముక్షుపక్షే సంసారజుగుప్సానుసంధానేన సద్య ఏవ దేహనివృత్తికామ ఆర్తః,- దృప్తః-శరీరావసానే ముక్తికామః యద్వా — ఆకించన్యానన్యగతిత్వపురస్సరం ప్రపన్న ఆర్తః స్తోత్రపాఠాదిరూపేణ శరణాగతో దృప్త ఇతి బ్రువన్ దృప్తః, పరేషాం శరణాగతః - స్వవ్యతిరిక్తశరణాగతః, యద్వా — పరేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. పరేషాం మధ్యే - శరణాగతోఽరిః వైరేహ్యాదివిద్యమానేఽపి శరణాగతిశబ్దమాత్రమభివదధానః పురుషః - కృతాత్మనా నిశ్చితమనస్కేన - ధర్మశాస్త్రవిశ్వాసశాలినేత్యర్థః. ప్రాణాన్ పరిత్యజ్య రక్షితవ్యః అస్థిరాన్ ప్రాణాన్ పరిత్యజ్యాపి స్థిరం శరణాగతరక్షణం కర్తవ్యం కృతాత్మనేతి విశేషణేన విదుషోఽతిక్రమే దండభూయస్త్వముక్తం, శరణాగతరక్షణశాస్త్రస్య నిరవకాశత్వాత్ 'సర్వదైవాత్మానం గోపయే' దితిశాస్త్రస్య సావకాశత్వాత్తద్వ్యతిరిక్తవిషయే వ్యవస్థాప్యమితిభావః. ౨౮ ఏవం శరణాగతరక్షణధర్మచోదనామభిధాయ తదరక్షణే ప్రత్యవాయమాహ — సచేదితి. భయాత్ తద్రక్షణే తచ్ఛత్రుసకాశాత్ తస్మాద్వా కిరాతన్యాయేన స్వస్యాపి భయముత్ప్రేక్ష్య తతో హేతోః - మోహాత్ శాస్త్రార్థాపరిజ్ఞానాత్ - కామాత్ స్వచ్ఛందవృత్తిస్వాభావ్యాత్ - తచ్ఛత్రుసకాశాత్ కించిల్లాభాపేక్షణాద్వా - స్వయా శక్త్యా స్వకీయేన కేనచిత్సామర్థ్యప్రకారేణ - స్వసహాయసంపాదనస్వకీయద్రవ్యదానాదినా శరీరత్యాగపర్యంతేనోపాయకలాపేనేత్యర్థః యథాసత్త్వం సత్త్వమనతిక్రమ్య - శక్తౌ సత్యామపి యేన కేనచిచ్ఛద్మేన శక్తిం వంచనామకృత్వా - తత్ అరక్షణం - పాపం ప్రత్యవాయహేతుః అనేన నిరయహేతుత్వముక్తం న కేవలం పరలోకబాధకం ఇహలోకేఽపి సర్వజనగర్హితమిత్యాహ — లోకగర్హితమితి ౨౯ న కేవలమైహికానర్థహేతుత్వమాత్రం పూర్వసంచితసకలసుకృతవినాశకమపీత్యాహ — వినష్ట ఇతి యః కశ్చిద్యం కంచిచ్ఛరణముపాగతః - తమరక్షిణస్తస్య పశ్యతః రక్షకత్వేన వృతే సమర్థే చ తస్మిన్ పశ్యతి - తేనారక్షణే నైవ స్వశత్రుసకాశాద్వినష్టశ్చేత్ - తస్య అరక్షకస్య సంబంధి అనాదికాలసంచితం సర్వం సుకృతమాదాయ గచ్ఛతి- అస్యారక్షకస్య సమార్జితసకలసుకృతక్షయో భవతీత్యర్థః ౩౦. కండువచనచతు

మాధ్యే ఆర్తః స్వాభిమతే విలంబాక్షమావాన్-దృప్తః-శరణాగమనవేళాయామపి గాఢహృదయతయానుపశాంతశత్రుభావః - అరిః కృతాత్మనా ప్రాణానపి పరిత్యజ్య రక్షితవ్య ఇతి సంబంధః ౨౮. సచేదితి. సః భయాత్తద్రక్షణే శత్రోస్సకాశాత్తస్మాద్వా స్వస్యాపి భయముత్ప్రేక్ష్య తతో హేతోర్వా మోహాచ్ఛాస్త్రార్థాపరిజ్ఞానాద్వా కామాత్తచ్ఛత్రోస్సకాశాత్ కించిత్ఫలాపేక్షణాద్వా స్వయా శక్త్యా స్వకీయేన కేనచిత్సామర్థ్యేన సహాయసంపాదనస్వకీయద్రవ్యదానాదినావా యథాన్యాయం న్యాయమనతిక్రమ్య న రక్షతి, శరణాగతమితి శేషః. తత్పాపం - తత్ శరణాగతారక్షణం పాపం పాపహేతుః. న కేవలం పాపహేతురిహలోకేఽపి సర్వజనగర్హితమిత్యాహ — లోకగర్హితమితి. ౨౯ న కేవలమైహికాముష్మికానర్థహేతుత్వమాత్రం పూర్వసంచితసకలసుకృతవినాశకత్వమపీత్యాహ — వినష్ట ఇతి యః కశ్చిద్యం కంచి

గచ్ఛేదరక్షితః, ౩౦½ ఏవం దోషో మహానత్ర ప్రపన్నానామరక్షణే. ౩౧. అస్వర్గ్యం చాయశస్యం చ బలవీర్యవినాశనం, ౩౧½ కరిష్యామి యథార్థం తు కణ్డోర్వచనముత్తమం ౩౨ ధర్మిష్ఠంచ యశస్యంచ స్వర్గ్యం స్యాత్తు ఫలోదయం, ౩౨½ సకృదేవ

శ్లోకీతాత్పర్యంసంగ్రహేణాహ--'ఏవందోషోమహానత్ర ప్రపన్నానామరక్షణ' ఇత్యర్ధేన. ౩౧ విస్తరేణాహ—అస్వర్గ్యమిత్యాదినా అస్వర్గ్యంస్వర్గవిరుద్ధం, నరకహేతుభూతమిత్యర్థః అయశస్యం అకీర్తికరం - బలవీర్యవినాశనం - యయోశ్శారీరబలవీర్యయోస్సతో రేవశరణాగతోనరక్షితః-తయోర్వినాశకమిత్యర్థః. అత్రఅరక్షణమితివిశేష్యమనుషజ్యతే ౩౧½ ఏవంశరణాగతరక్షణే—కణ్డువచనం ప్రమాణయిత్వాధర్మసంస్థాపనప్రవృత్తస్య మమైతదవశ్యం పాలనీయమిత్యాహ—కరిష్యామీతి. ఉత్తమంలోకాదృతం ౩౨ నకేవలమకరణేప్రత్యవాయబాహుళ్యం-కరణేదృష్టాదృష్టాభ్యుదయాః బహవస్సంతీత్యపికణ్డువచనతాత్పర్యమితి రామస్స్వయమాహ—ధర్మిష్ఠమితి. పాపనివర్తకధర్మోపేతత్వం వివక్షితం ఫలహేతుధర్మోపేతత్వస్యస్వర్గ్యమిత్యనేనైవసిద్ధత్వాత్. ఫలోదయేఫలప్రదానకాలే - సముపస్థితే - స్వర్గ్యం - స్వర్గహేతురిత్యర్థః అత్ర ప్రతిపాద్యగతం ధర్మిష్ఠత్వాదికం ప్రతిపాదకవచనే సముపచర్యతే. ౩౨½ ఏవం-"శ్రుతిస్స్మృతిస్సదాచారస్స్వస్యచప్రియమాత్మనః, సమ్యక్సంకల్పజః కామో ధర్మమూలమిదంస్మృత" మితియాజ్ఞవల్క్యోక్తధర్మప్రమాణేషు శ్రూయతఇత్యనేన 'తస్మాదపివధ్యం ప్రపన్నంనప్రతిప్రయచ్ఛం'తీత్యాదినాశ్రుతిః-కణ్డుగాథాముఖేనస్మృతిః - కపోతాదినాశిష్టాచారః-ప్రతిపక్షనిరసనపూర్వకబలవగుపపాదనేన స్వప్రియత్వంచేత్యేవం చతుర్షుప్రమాణేషు ప్రపన్నరక్షణరూపపరమధర్మవిషయేషు దర్శితేషుసంప్రతితత్ర ప్రమాణంపంచమందర్శయతి—*సకృదేవేతి. సకృదేవ ఏకవారమేవ - ఉపాయాంతరేష్వావృత్తిశ్శాస్త్రార్థః ప్రపత్తౌత్వనావృత్తిః, . "సకృదేవహిశాస్త్రార్థః కృతోఽయంతారయేన్నర"మిత్యుక్తేః. ప్రపన్నాయ— 'గత్యర్థాజ్ఞానార్థా' ఇతిన్యాయే నాత్రమానసప్రపత్తిరుచ్యతే. తవాస్మీతితువాచికీ ఉభయోరన్యతరేణముక్తాయాపీత్యర్థః యద్వా—ప్రపన్నాయేత్యుపాయఃకథ్యతే. తవాస్మీతిచయాచతఇతితచ్ఛేషవృత్తిలక్షణఫలవిశేషప్రార్థనా ఏవంభూతాయాధికారిణే సర్వభూతేభ్యఇతి 'భీత్రార్థానాంభయహేతు' రిత్యపాదానత్వం భయహేతుతయా శంకితేభ్యస్సర్వభూతేభ్యః - అభయంభయాభావం - దదామి-అభయమేవమోక్షో నామ 'అథసోఽభయంగతోభవతి' 'ఆనందంబ్రహ్మణోవిద్వాన్ నబిభేతికుతశ్చనే'తీతిబ్రహ్మవిద్యాఫలత్వేనశ్రవణాత్ ఏతత్ తవాస్మీతిఫలవిశేషయాచేతి పక్షస్యానుకూలం పక్షాంతరేతైర్వర్గికఫలానా మప్యేతదుపలక్షణం.

చ్ఛరణముపగతశ్శరక్షిణస్తస్యపశ్యతః-రక్షకత్వేనవృతేసమర్థేచ తస్మిన్ పశ్యత్యేవతేనారక్షితః తదరక్షణేనైవస్వశత్రుసకాశాద్వినష్టశ్చేత్తస్యారక్షకస్య సంబంధి అనాదికాలసంచితం సర్వం సుకృతమాదాయ గచ్ఛతి తత్పాపిష్ఠపుణ్యాలోకాన్ స్వయమధ్యాస్తే. ౩౧ అస్వర్గ్యమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం. కణ్డోర్వచనం - అస్వర్గ్యమయశస్యంబలవీర్యవినాశనంచ- అరక్షితురితిశేషః ధర్మిష్ఠం పాపనివర్తకధర్మహేతుకం-యశస్యంకీర్తికరం-ఫలోదయేఫలప్రదానకాలే సముపస్థితే - స్వర్గ్యంస్వర్గప్రదంచ స్యాత్-రక్షితురితిశేషః అతస్తద్వచనంయథార్థంకరిష్యామి - కణ్డునోక్తప్రకారేణావశ్యమార్తరక్షణంకరిష్యామీత్యర్థః ఏవంధర్మశాస్త్రప్రసిద్ధంశరణాగతరక్షణరూపం ధర్మమవశ్యమనుతిష్ఠామీత్యుక్తం. ౩౨½ తిష్ఠతునామైతత్ -సర్వలోకస్వామినస్సర్వలోకశరణ్యస్యసర్వజ్ఞస్యసర్వశక్తేఃపరమకారుణికస్యమమానాదిసంకల్పసిద్ధతయా సహజవ్రతవిశేషోఽప్యస్తీత్యాహ--సకృదేవేతి,ఏకవారమేవప్రపన్నాయేతి

ప్రపన్నాయ తవాస్మీతి చ యాచతే అభయం సర్వభూతేభ్యో దదా మ్యేతద్వ్రతం మమ,ఆనయైనం హరిశ్రేష్ఠ దత్తమస్యాభయం మయా విభీషణో వా సుగ్రీవ యదివా రావణస్స్వయం, ౩౪ రామస్య తు వచశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవః ప్లవగేశ్వరః

స్వస్యసకలఫలప్రదత్వాత్ - ఏతద్వ్రతంమమ - వ్రతవదిసంకస్యాంచిదపివశాయాం పరిత్యాగాయోగ్య మిత్యర్థః అత్రసర్వభూతేభ్య ఇత్యపిచతుర్థీ ప్రపన్నసంబంధిభ్యోఽపిసర్వభూతేభ్యోఽభయందదామి. ''పశుర్మనుష్యఃపక్షీవాయేచవైష్ణవసంశ్రయాః, తేనైవతే ప్రయాస్యంతితద్విష్ణోః పరమం పద'మిత్యుక్తేః *తనిశ్లోకే. ౩౩ ఏవముక్తేసత్యసంభవదుత్తరం ప్రశాంతప్రేమాంధ్యతయా ప్రసన్నముఖం విభీషణాభిముఖం సుగ్రీవమాలోక్యత మేవతిదానయనే నియుఙ్క్తే — ఆనయైనమితి నివేదయతేతి సపరివారాన్ యుష్మాన్ పురుషకారతయావృతవంత మేనంయూయమేవానయత - తథాసత్యేతావత్పర్యంతమస్వీకార కృతదుఃఖమస్యనివర్తేత. హరిశ్రేష్ఠ - తస్యదుఃఖనివృత్తయేత్వమేవగత్వానయసిచేన్మయిస్నేహవద్భ్యో హరిభ్యః శ్రేష్ఠంభవంతమతిక్రమ్యకిం మహాంస్వీకరోమి. దత్తమస్యాభయం మయా-అస్యస్వబంధుత్యాగ పూర్వకంస్వనికర్షకీర్తనపురస్సరం చాగతస్యమయామిత్రభావనైవాల మితిమన్యమానేన అభయం దత్తం - శరణశబ్దశ్రవణకాలఏవేతిశేషః. కథమానయేయమిత్యాకులితం సమాధత్తే —విభీషణోవేత్యాదినా విభీషణోవా-'విభీషణస్తుధర్మా'త్మేతివిభీషణస్వీకారో ధర్మవత్స్వీకారతయానోత్కర్షాయ - రావణస్యనృశంసస్యేతిరావణస్వీకార ఏవోత్కర్షస్స్యాదితి విభీషణస్వీకారేతత్పరికరాశ్చత్వార ఏవరక్షితాస్స్యుః రావణస్వీకారేతులంకాస్థా స్సర్వేపిరక్షితాస్స్యురితి మహాన్ లాభః. సుగ్రీవ - అస్మాకమాగతోఽతిశయోయుష్మాకంతుల్యఃఖలు- 'ఏకందుఃఖసుఖంచనా'విత్యుక్తేః. యదివారావణస్స్వయం- యత్సంబంధేనవిభీషణేఽప్యతిశంకాసఏవాస్తు-స్వయం-సీతామపురస్కృత్య స్వయమాగతో రావణోవాస్తు-యద్వా—స్వయం అయంయదివిభీషణోనభవతి- కింతు కామరూపీ రావణఏవవిభీషణభూమికాం పరిగృహ్యాయద్యాగతఃతథాప్యస్యాభయంమయాదత్తం-త్వమపి రావణోఽయంనతువిభీషణఇతివిజ్ఞాపనాయాపిపునర్నాగచ్ఛేః,కింత్వానయైవేత్యర్థః *తనిశ్లోకే ౩౪ అథ సుగ్రీవఃక్వచిదప్యసంభావితం రామస్యశరణాగతే స్వస్మింశ్చసౌహార్దాతిశయమాలోచ్యవిస్మయపరవశఆహ —రామస్యేతి సౌహార్దేనప్రచోదితః సర్వా

గత్యర్థస్యపదేఃజ్ఞానార్థత్వాత్ మానసప్రపత్తిరుక్తా వాస్మీతిచయాచతే - ఉభయోరన్యతరేణాపి యుక్తాయేత్యర్థః. యద్వాప్రపన్నాయేత్యుపాయఃకథ్యతే తవాస్మీతి తచ్ఛేషవృత్తిలక్షణాఫల విశేషప్రార్థనా. ఏవంవిధాయాధికారిణేసర్వభూతేభ్య ఇతి'భీత్రార్థానాంభయహేతు'రితి పంచమీ. భయహేతుతయాశంకితేభ్యో భూతేభ్యః బ్రహ్మపర్యంతసర్వభూతేభ్యో ఽభయం భయాభావందదామి - అభయమేవమోక్షోనామ శ్రు. 'అథసోఽభయంగతోభవతి - ఆనందంబ్రహ్మణోవిద్వాన్ - నబిభేతికుతశ్చనే'తీతిబ్రహ్మవిద్యాఫలత్వేన శ్రవణాత్తవాస్మీతిఫలవిశేషమాప్నోతి. పక్షస్యానుకూలంపక్షాంతరంచాతుర్వర్గికఫలానామ ప్యేతదుపలక్షణం. స్వస్య సకలఫలప్రదత్వా దేతద్వ్రతం మమసత్యసంధస్య కస్యాంచిద్దశాయా మపరిత్యాగయోగ్య మాపాయసిద్ధంసదాచరణశీల మిత్యర్థః దదామీతివర్తమాన ప్రయోగేణాభయప్రదానస్య యావదాత్మభావిత్వంద్యోత్యతే. స్వయం విభీషణోవా అన్యోవేతినజ్ఞాయతే. కథమేవమవిచార్యఅభయందీయత ఇత్యాశంక్యఅయంవిభీషణో వాభవతు - యదివా - రావణోవాభవతు-రాఘవంశరణంగతఇతి వాక్యశ్రవణానంతరమేవ అభయమస్మైదత్తంకింవిచారేణేత్యాహ— ఆనయైనమితి అయంవిభీషణోవాభవతు - యది వారావణ స్స్వయం - విభీషణవేషధారీ తాదృశాపరాధీసాక్షాద్రావణోవాభవతు. అస్యమయాశరణాగతరక్షణవ్రతైకదీక్షాదక్షేణ అభయందత్తం - త్వమపి

ప్రత్యభాషత కాకుత్స్థం సౌహార్దే నాభిచోదితః,౧౫॥ కి మత్ర చిత్రం ధర్మజ్ఞ లోక నాథ సుఖావహ. య త్త్వ మార్యం ప్రభాషేథా స్సత్త్వవా న్సత్పథే స్థితః,౧౬॥ మమ చాప్యంతరాత్మాఽయం శుద్ధం వేత్తి విభీషణం అనుమానా చ్చ భావా చ్చ సర్వత స్సుపరీక్షితః, ౧౭॥. తస్మాత్ క్షిప్రం సహాస్మాభి స్తుల్యో భవతు రాఘవ విభీషణో

నపిదోషాననాలోచ్యవిపరీతప్రవృత్తాన్ పూర్వసుహృదో నానాప్రకారై రనునీయ 'యదివా రావణస్స్వ య'మితివదతో రామచంద్రస్య కోఽయంసౌహార్దాతిశయ ఇతి విస్మయేన ప్రేరితఇత్యర్థః ౧౫॥ ఏవంవిస్మ యాతిశయాద్వక్తుముపక్రాంతో రామస్య స్వాభావికాన్ కల్యాణగుణౌఘానాలోచ్య సహజధర్మత్వాదేత ద్రామేనాశ్చర్యకర మిత్యాహ—కిమితి ధర్మజ్ఞ-ధర్మసూక్ష్మతత్త్వజ్ఞస్యతవధర్మానుష్ఠానం కి మాశ్చర్యం?; లోకనాథ—భృత్యవర్గసంరక్షణంస్వామినఃకించిత్రం?సుఖావహ—స్వయమనాప్తసమస్తకామత్వేనపర ప్రయోజనైకపరాయణస్య సర్వసుఖకారిణ స్తవశరణాగతేషుసమాశ్రితే ష్వస్మాసు సుఖకారిత్వేకోవా విస్మయః, ఆర్యం సమీచీనం-సత్త్వవాన్ ప్రశస్తాధ్యవసాయవాన్-'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషుసత్త్వమస్త్రీతు జంతు'ష్విత్యమరః దృఢవ్రతస్యవ్రతపరిపాలనంకిమద్భుతం?యద్వా—సత్త్వంబలం, సర్వశక్తేస్తవ సమా శ్రితభయనివారణంకిమాశ్చర్యం? సత్పథే స్థితఃధర్మసంస్థాపనార్థమేవావతీర్ణస్య శరణాగతరక్షణరూప విశేషధర్మానుష్ఠానంనాశ్చర్యమిత్యర్థః ప్రపన్నసంరక్షణే ధర్మజ్ఞత్వాది ష్వన్యతమ ఏవగుణఃపర్యాప్తః, కిముతసర్వేఽపి సముదితాఇతిభావః, ౧౬॥ కిమస్మత్ప్రశంసనేనత్వన్మనఃప్రవృత్త్యైఖలువిభీషణోగ్రాహ్య స్స్యాత్తత్రాహ—మమేతి మమ-'వధ్యతా మేషతీవ్రేణ దండే' నేత్యుక్తవతోఽపి, నకేవలమస్మిన్నర్థే మదంతఃకరణప్రవృత్తిరేకమేవ ప్రమాణం, ప్రమాణాంతరాణ్యపిసంతీత్యాహ—అనుమానాదితి అనుమా నాత్త్వయాహనుమతావోక్తయుక్తికదంబాత్-భావాద్భావబోధకాన్ముఖప్రసాదాదిలింగాత్-సర్వతః సర్వత్ర-అంత ర్బహిశ్చేత్యర్థః యద్వా—అనుమానాత్ హృదయప్రకాశకముఖవికాసాదిలింగాత్ - భావాదార్తధ్వనిప్రకాశితమృదుస్వభావాత్-చశబ్దేనవధ్యతా ముపేత్యుక్తావస్థాయాం న త్యజేయ మితి కాలేష్వేకరూపత్వంసముచ్చీయతే సుపరీక్షితఃసంశయవిపర్యయరాహిత్యేన పరీక్షితః - అంతరాత్మా అంతఃకరణం చాపీతిరామాంతఃకరణసముచ్చయార్థః ౧౭॥ పూర్వమాన యైన మితివియుక్తమనుతిష్ఠతి- తస్మాదితి క్షిప్రంపూర్వమజ్ఞానవశాన్మయాపాపమాచరితం - తత్త్వవిచారే త్వయంక్షణమాత్రంవిళంబా నర్హ ఇతిభావః. తుల్యోభవతు. నివేదయతమామితిపురుషకారకరణాయాభ్యర్థితానాంనృశంసానామస్మా కంపురుషకారత్వంసంపాదయితుమేవతవాయం ప్రయాసశ్చసిద్ధః-ఇతఃపరమస్మాభిః పురుషకారవ్యాపారః క్రియతఇత్యర్థః.ఏవంవిభీషణస్యపురుషార్థమర్థయిత్వాతత్సఖ్యరూపం స్వేషాంపురుషార్థ మర్థయతే—

రావణోయంనతువిభీషణఇతి విజ్ఞాపనాయపునఃపున ర్నాగచ్ఛేఃకిం త్వానయైవేత్యర్థః ౧౫॥ అథ సుగ్రీవఃకుత్రచిదప్యసంభావితశరణాగతరక్షణం స్వస్మిన్ సౌహార్దాతిశయంచాలోచ్యవిస్మయపరవశ ఆహ—కిమత్రేతి. ధర్మజ్ఞశరణాగతరక్షణధర్మరహస్యజ్ఞ - లోకనాథ సర్వజనస్వామిన్ - సుఖా వహసర్వజనానందకారిన్ - త్వం సత్త్వవాన్ సత్త్వగుణైకనిష్ఠః-సత్పథేస్థితస్సన్ ఆర్యం కల్యాణం ప్రభా షేథా ఇతియత్-అత్రకించిత్రం-ధర్మసంస్థాపనార్థ మేవావతీర్ణస్య తవశరణాగతరక్షణరూపవిశేషధర్మా నుష్ఠానంనాశ్చర్య మేవేత్యర్థః. ప్రపన్నసంరక్షణే ధర్మజ్ఞత్వాదిష్వన్యతమ ఏవగుణః పర్యాప్తః కిముత సర్వేఽపి సముదితాశ్చేదితిభావః. ౧౬॥ మమచేతి మమ-'వధ్యతా మేషతీవ్రేణదండే' నేత్యుక్తవతః అంత రాత్మా అంతఃకరణంవిభీషణంశుద్ధంవేత్తి- కించానుమానా త్త్వదుక్తయుక్తిసమూహా ద్భావాదభిప్రాయ

మహాప్రాజ్ఞ స్సఖిత్వం చాభ్యుపైతు నః ౩౮॥ తత స్తు సుగ్రీవవచో నిశమ్య త ద్ధరీశ్వ రేణాభిహితం నరేశ్వరః, విభీషణే నాశు జగామ సంగమం పతత్త్రిరాజేన యథా పురందరః ౩౯॥ ఇతి శ్రీ మద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - అష్టాదశ స్సర్గః.

→ ఏకోనవింశ స్సర్గః ←

రాఘవే ణాభయే దత్తే సన్నతో రావణానుజః, విభీషణో మహాప్రాజ్ఞో

విభీషణఇతి మహాప్రాజ్ఞః ఫలసాధనోపయోగిజ్ఞానవాన్ - నకేవలం మహ్యమేవ-సర్వేషామిదం ఫలంసమాన మితి దర్శయితుంనస్సఖిత్వమిత్యుక్తం ౩౮॥ ఏవంసుహృత్తరసుగ్రీవాభ్యనుజ్ఞానానంతరం - శరణ్యస్య శరణాగతసంగమవిశేషం దర్శయతి — తతఇతి సుగ్రీవవచో నిశమ్యతతోహరీశ్వరేణాభిహితంవిభీషణేన సంగమంజగామేత్యన్వయః అభిహితం హివిభీషణరాఘవ స్తవాభయందత్తవాన్ రాఘవముపయాహీ త్యేవంసుగ్రీవోక్తం నరేశ్వరస్సంగమంజగామేతి సంగమోప్యి కర్తురీప్సితతమత్వకథనేనరామస్యాయం లాభఇతి గమ్యతే.'నత్యజేయంకథంచ' నేత్యాదిభి స్సుగ్రీవాదివాక్యరూపవిరోధినిరసనపూర్వకం శ్రీవిభీష ణస్వీకారం ప్రతిశ్రుత్య శథంచిత్సుగ్రీవాదివాక్యజనితం విళంబమవిషహ్యాత్వరయా గిక్షితుంస్వయమేవ తేనసంగతఇత్యాహ — విభీషణేనాశుజగామ సంగమమితి. ఆశుత్వరితం-ఆశ్రితసంశ్లేషే స్వయంత్వరా తిశయవానితిభావః పురందరో యథాపతత్త్రిరాజేనసంగమంస్వలాభ మమన్యత తథాఽయమపీతి దృష్టాం తాభిప్రాయః యద్వా — సుగ్రీవస్యబుద్ధిః పునర్విపరీతాచేత్కార్యహానిరితిశీఘ్రంజగామ. ఇతిశ్రీగోవిం దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశ స్సర్గః.

ఏవంశరణ్యస్యశరణాగతసంగమరూపఫల ముక్త్వా శరణాగతస్య శరణ్యసేవాఖ్యపురుషార్థలాభ మాహ — రాఘవేణేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః అభయేసాపేక్షితేసర్వభూతాభయేదత్తే - సన్నతః 'గుణైర్దాస్యముపాగత' ఇతిన్యాయేనపూర్వశ్రుతేభ్యోఽప్యధికానాం రామకల్యాణగుణానాం సాక్షా త్కారేణసమ్యక్ప్రహ్వీభూతాంగః-మహాప్రాజ్ఞః నిరపాయోపాయపరిగ్రహేణ పరమపురుషార్థలాభా ద్వేదశాస్త్రాభ్యాసాతిశయజనితప్రజ్ఞాతిశయసఫలమిదానీంనిర్వృత్తమితిభావః భూమింసమవలోకయన్ అంతరంగసచివసమూహసంమర్దనిరవకాశేపి రామపురోదేశే సచివై రేవపయూథ్యతామాపన్నస్య విభీష ణస్య స్వపరిషన్మధ్యేసత్తం భూతలావకాశం సమ్యక్పశ్యన్ - ఖాదవనీంపపాతేతి ప్రాథమికో దూర ప్రణామఉచ్యతే. ప్రణామాద్యయోగ్యస్థాన మాకాశంపరిత్యజ్య పాణిపాదశిరః ప్రభృతిభిరష్టాంగై ర్భూమిం ప్రాప్తవానిత్యర్థః నన్వపేక్షితమభయందత్తమేవపునః కిమర్థం ప్రణనామేత్యత్రాహ — హృష్ట ఇతి. రామస్యస్వరూపరూపగుణానుభవజనితహర్ష వివశీకృతశరీర ఏవ ప్రణతః - నతుకిమపిప్రయోజన ముద్దిశ్యేత్యర్థః భక్తైరనచరై స్సహేతి రాఘవంశరణంగతః, నివేదయతమామితివిభీషణస్యైకస్యైవోపా యానుష్ఠానశ్రవణేఽపితదనుబంధినాంతద్భక్తివశాదేవరామపరిచరణంసమాన మిత్యుచ్యతే ఉక్తంహి —

బోధకమఖప్రసాదా ల్లింగాత్సర్వతః అంతర్బహిశ్చసుపరీక్షితః శుద్ధత్వేన సమ్యఙ్నిశ్చితః. ౩౮॥ తత ఇతి. నరేశ్వరఃయథోక్తంయథావ దుక్తం తద్వచనం'మమ చాప్యంతరాత్మాఽయం శుద్ధం వేత్తివిభీషణ' మిత్యాది సుగ్రీవచనంనిశమ్యతతః హరీశ్వరేణాభిహితం విభీషణసంగమంజగామేతి సంబంధః ఇతిశ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశ స్సర్గః.

రాఘవేణేతి. సన్నతః - స్వామిసన్నిధౌపాదపురస్సరావరోహణ మనుచితమితిమత్వా ప్రహ్వీ భూతశిరస్కస్సన్నిత్యర్థః. భూమిం ఆనయానోద్యుక్తై స్సుగ్రీవాదిభి రితఅగచ్ఛతినిర్దిష్టాంభువం ఖాదితి

భూమిం సమవలోకయన్ ఖాత్ప్రపాతావనీం హృష్టో భర్తృరనుచరైస్సహ, ౧॥
స తు రామస్య ధర్మాత్మా నిపపాత విభీషణః పాదయోశ్శరణాన్వేషీ చతుర్భిస్సహ
రాక్షసైః, ౨॥ అబ్రవీచ్చ తదా రామం వాక్యం తత్ర విభీషణః ధర్మయుక్తం
చ యుక్తం చ సాంప్రతం సంప్రహర్షణం, ౩॥ అనుజో రావణస్యాహం తేన చా
ప్యవమానితః భవంతం సర్వభూతానాం శరణ్యం శరణాగతః, ౪॥ పరిత్యక్తా
మయా లంకా మిత్రాణి చ ధనాని వై భవద్గతం మే రాజ్యం చ జీవితం చ
సుఖాని చ,౫॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రామో వచనమబ్రవీత్ వచసా

'వశుర్మనుష్యాః పక్షీ వా యే చ వైష్ణవసంశ్రయాః, తేనైవ తే ప్రయాస్యంతి తద్విష్ణోః పరమం పద'మితి ౧॥ పూర్వం వాచికా ప్రపత్తిః కృతా సంప్రతి కాయికశరణాగతిం ప్రయుఙ్క్తే — సత్వితి సతు పూర్వస్మాద్వి లక్షణః - సంశయవిపర్యయనివృత్త్యా అనుకూలత్వనిర్ణయవిషయ ఇత్యర్థః. ధర్మాత్మా సర్వావస్థాస్వప్యప్రచ్యుతి శరణాగతిధర్మనిష్ఠావాన్ - వధ్యతామితి శంక్యతామితి నత్యజేయమితి ఆనయైనమితి అస్మాభిస్తుల్యో భవత్వితి చోక్తానుసర్వావస్థాస్వప్యవిచారేణైకరూపచిత్త ఇత్యర్థః అనేన విభీషణస్య మహావిశ్వాస ఉక్తః శర ణాన్వేషీ కృతశరణవరణః - విభీషణః - రామస్య స్వస్మిన్ పక్షపాతాతిశయద్యోతికాభిరామాకారస్య - పాద యోః స్తనంధయస్య మాతృస్తనవత్ శ్రీపాదావేవస్వస్య భోగ్యభూతావితి పపాత, అనైర్యరాగత్యప్రశి థిలావయవాన్ సమ్యగ్యోజయిత్వా యథోక్తాప్యేతత్తథా పపాత. చతుర్భిస్సహ రాక్షసైః - కరచరణాద్యవ యవవత్పరితం తైరిత్యర్థః. అత్రానుకూల్యసంకల్ప ప్రాతికూల్యవర్జనవత్త్వముక్తం. ధర్మాత్మేతి మహావిశ్వాసః - శరణాన్వేషీతి గోప్తృత్వవరణం - పపాతేత్యాత్మనిక్షేప ఇతి సాంగశరణాగతిః కృతా భవతి * తనిశ్లోకీ. ౨॥. ఏవం కాయికీశరణాగతిరుక్తా అథ వాచికీం దర్శయతి — అబ్రవీదితి. తదా పాదపతనసమయే తత్ర సుగ్రీవా దీనాం సర్వేషామైకమత్యవతి సదసి - రామం పూర్వం సుగ్రీవాదిపురుషకారభూతాన్ ప్రతి సంప్రతి శరణ్య మేవ - ధర్మయుక్తం శరణాగత్యంగానుకూలసంకల్పాదిధర్మయుక్తం - యుక్తం సమర్థకారుణికశరణ్య విషయతయా యోగ్యం - సాంప్రతం సంప్రహర్షణం - పూర్వం 'రాఘవం శరణం గత' ఇత్యుక్తిదశాయాం సుగ్రీవాదీనాం శ్రుతికటుకం జాతం - ఇదానీం సర్వసంప్రహర్షణం ౩॥ అనుజ ఇతి పూర్వం నివేదయ తేత్యత్ర పురుషకారభూతాన్ ప్రత్యుక్తం ఇదానీం సాక్షాచ్ఛరణ్యం ప్రతి తిన పునరుక్తిః. పూర్వార్ధేన స్వదోషఖ్యాపనా దాకించన్యముక్తం. సర్వభూతానాం శరణ్యం - రావణస్యాపి శరణం భవామీతి కృత సంకల్పం - భవంతం జ్ఞానశక్త్యాదిపరిపూర్ణం. ౪॥. అనంతరం ప్రాప్యాంతరనిరసనపూర్వకం త్వమేవ ప్రాప్య ఇత్యాహ — పరిత్యక్తేతి లంకా వాసస్థానం - మిత్రాణి సుహృదః - ధనాని తద్ద్వారా సమాగతాని - సోపాధికాని వస్తూని ప్రాప్యాంతరాణి త్యక్తానీత్యర్థః. భవద్గతం త్వదధీనం - రాజ్యమితి సర్వపరిగ్రహోపల క్షణం జీవితమితి ధారకపోషకభోగ్యోపలక్షణం. సుఖాని ఐహికాముష్మికరూపాణి - ఇదం సర్వం భవద్గతం భవత్కైంకర్యాంతర్గతం - భవత్కైంకర్యం వినా అన్యన్నాహ మభ్యర్థయామీత్యర్థః. ౫॥ తస్యేతి.

హృష్టః అభిమతవస్తులాభజనితప్రీతియుక్తః ౧॥. సత్వితి. పాదయోర్నిపపాతేత్యనేన స్తనంధయస్య మాతుః స్తనావివ శరణాగతస్య - శరణ్యస్య పాదారవిందద్వయమేవ భోగ్యత్వేన పరమప్రాప్యమితి ద్యోత్య తే. ౨॥ అబ్రవీదితి. తత్ర సుగ్రీవాదిసచివసమేతరామసన్నిధౌ - యుక్తం యుక్తిసుయుక్తం సాంప్రతం సంప్ర హర్షణం సద్యస్సంతోషకరం. ౩॥. 'త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణం గత' ఇత్యాది సుగ్రీ వాదిసర్వవానరసన్నిధౌ కృతం ప్రలపనం శరణ్యరామప్రీతివర్ధనాయ పునరప్యనుసంధత్తే — అనుజ ఇతి.

సాన్త్వయి త్వైనం లోచనాభ్యాం పిబన్నివ, ౬॥ ఆఖ్యాహి మమ తత్త్వేన రాక్షసానాం బలాబలం. ౭ ఏవ ముక్త స్తదా రక్షో రామే ణాక్లిష్ట కర్మణా, రావణస్య బలం సర్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే ౮ అవధ్య స్సర్వ భూతానాం గన్ధర్వాసురరక్షసాం, రాజపుత్త్ర దశగ్రీవో వరదానా త్స్వయంభువః ౯. రావణానన్తరో భ్రాతా మమ జ్యేష్ఠశ్చ వీర్యవాన్, కుమ్భకర్ణో మహాతేజా శ్శక్రప్రతిబలో యుధి. ౧౦ రామ సేనాపతి స్తస్య ప్రహస్తో యది వా శ్రుతః, కైలాసే యేన సంగ్రామే మాణిభద్రః పరాజితః ౧౧ బద్ధగోధాఙ్గుళిత్రాణ స్త్వవధ్యకవచో యుధి, ధను రాదాయ తిష్ఠన్ స అదృశ్యో భవ తీన్ద్రజిత్. ౧౨. సంగ్రామసమయవ్యూహే తర్పయిత్వా హుతాశనం, అన్తర్ధానగత శ్శత్రూ నిన్ద్రజి ద్ధన్తి రాఘవ ౧౩ మహోదరమహాపార్శ్వౌ రాక్షస శ్చా ప్యకమ్పనః, అనీకస్థా స్తు తస్యైతే లోకపాలసమా యుధి. దశకోటిసహస్రాణి రక్షసాం కామరూపిణాం, మాంసశోణితభక్షాణాం లఙ్కాపురనివాసినాం. ౧౪. స తై స్తు సహితో రాజా లోకపాలా నయోధయత్, ౧౪॥ సహ దేవై స్తు తే భగ్నా రావ

తస్య సర్వపరిగ్రహత్యాగపూర్వకం రామే న్యస్తభరస్య - తద్వచనం రామకైఙ్కర్య మేవ సకలభోగ్యజాతమితివాక్యం - సాన్త్వయిత్వా - శరణంగతఇత్యుక్తిసమయఏవ స్వీకారో౽పి ఏతావత్పర్యన్తం విళంబఃక్షన్తవ్యఇతిసాన్త్వవచనా న్యుక్త్వాలోచనాభ్యాంపిబన్నివ - సాన్త్వవచనేనతస్య హృదయమార్ద్రీంకృత్వాఅత్యాదరేణ విలోకయన్నిత్యర్థః ౬॥. ఏవంవిభీషణేనకాయికకైఙ్కర్యేప్రార్థితే కాయికకైఙ్కర్యంపశ్చాత్ భవిష్యతీతిసంప్రతివాచికకైఙ్కర్యం కుర్వితిదర్శయతి——ఆఖ్యాహీతి.అత్రభవదీయానామిత్యనుక్త్వారాక్షసానామిత్యుక్తేరయం - రాక్షసజాతిర్న భవతి కిన్త్విక్ష్వాకువంశ్యఇతిరామో మేనే ఇతిగమ్యతే. భ్రమరకీటన్యాయేనసద్య స్స్వసామ్యప్రదంభగవదాశ్రయణవైభవం ౭ ఏవమితి. స్పష్టం. ౮. అవధ్యఇతి సర్వభూతానా మిత్యేతద్గన్ధర్వాదివ్యతిరిక్తపరం - రాజపుత్రేతిసంబుద్ధ్యామానుషవధ్యత్వంద్యోతయతి ౯ రావణేతి. ప్రతిబలఃసమానబలః ౧౦ రామేతి. కైలాసే వర్తమాన ఇతి శేషః. మాణిభద్రఃకుబేరసేనాపతిః - యదివాశ్రుతఇతి. హనుమతఇతిశేషః. ౧౧. బద్ధేతి అంగుళీస్త్రాయతఇత్యంగుళిత్రాణంఅంగుళికవచం - 'గోధాతలంజ్యాఘాతవారణ'ఇత్యమరః అనేననిరన్తరశరసన్ధాయీతిగమ్యతే— అవధ్యకవచః అభేద్యకవచః - యుధిఅదృశ్యోభవతీత్యన్వయః. హనుమద్గ్రాహకత్వేనప్రసిద్ధత్వాత్తస్యరావణపుత్రత్వముక్తం.౧౨. కుతో౽స్యాదృశ్యత్వశక్తిఃఅదృశ్యశ్చకింకరోతీత్యాహ— సంగ్రామేతి. సంగ్రామసమయకృతవ్యూహే - తర్పయిత్వాహోమైఃప్రీణయిత్వా ౧౩ మహోదరఇత్యాదిశ్లోకద్వయం. అనీకస్థాఃసేనాపతయః - ఏతేమహోదరాదయః-దశకోటిసహస్రాణి-సన్తీతిశేషః ౧౪. సతైరిత్యర్థం ౧౪॥ నకేవలంయోధనం - పరాజితాశ్చతేలోకపాలాఇత్యాహ— సహదేవైరిత్యర్థమేకంవాక్యం. దేవైఃలోకపాలభిన్నైః - తేలోకపాలాః - మహాత్మనామహాధైర్యేణ

౪॥. పరిత్యక్తేతి మేరాజ్యాదికంసర్వం - భవద్గతంవైభవదధీనమేవ ౫—౧౧. బద్ధేతి బద్ధగోధాంగుళిత్రాణః - గోధాజ్యాఘాతవారణం - అంగుళిత్రాణమంగుళివారణం ౧౨. సంగ్రామసమయవ్యూహే సంగ్రామసమయకృతవ్యూహే. ౧౩. దశకోటీతి. ప్రధానరాక్షసవివక్షయా. ౧౪

జ్ఞేన మహాత్మనా ౧౬. విభీషణవచశ్శ్రుత్వా రామో దృఢపరాక్రమః, అన్వీక్ష్య మనసా సర్వ మిదం వచన మబ్రవీత్ ౧౭. యాని కర్మాపదానాని రావణస్య విభీషణ, ఆఖ్యాతాని చ తత్త్వేన హ్యవగచ్ఛామి తా న్యహం. ౧౮. అహం హత్వా దశగ్రీవం సప్రహస్తం సబాంధవం, రాజానం త్వాం కరిష్యామి సత్య మేత ద్బ్రవీమి తే. ౧౯. రసాతలం వా ప్రవిశే త్పాతాళం వాఽపి రావణః, పితామహసకాశం వా న మే జీవన్ విమోక్ష్యతే. ౨౦ అహత్వా రావణం సంఖ్యే సపుత్రబలబాంధవం, అయోధ్యాం న ప్రవేక్ష్యామి త్రిభి స్తై ర్భ్రాతృభిశ్శపే ౨౧ శ్రుత్వా తు వచనం తస్య రామ స్యాక్లిష్టకర్మణః, శిరసావంద్య ధర్మాత్మా వక్తుమే వోపచక్రమే. ౨౨. రాక్షసానాం వధే సాహ్యం లంకాయా శ్చ ప్రధర్షణం, కరిష్యామి యథా ప్రాణం ప్రవేక్ష్యామి చ వాహినీం ౨౩. ఇతి బ్రువాణం రామ స్తు పరిష్వజ్య విభీషణం, అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం ప్రీత స్సముద్రా జ్జల మానయ. తేన చేమం మహాప్రాజ్ఞ మభిషించ విభీషణం, రాజానం రక్షసాం క్షిప్రం ప్రసన్నే మయి మానద. ౨౪ ఏవ ముక్త స్తు సౌమిత్రి రభ్యషించ ద్విభీషణం, మధ్యే వానరముఖ్యానాం రాజానం రాజశాసనాత్ ౨౫ తం ప్రసాదం తు రామస్య దృష్ట్వా సద్యః ప్లవంగమాః, ప్రచుక్రుశు ర్మహా

---

౧౭ విభీషణేతి అన్వీక్ష్య ఆలోచ్య - సర్వం కర్తవ్యాకర్తవ్యం ౧౮. యానీతి కర్మాపదానాని - ''అపదానం కర్మవృత్తం'' మిత్యమరః కరికలభ ఇత్యత్రేవ కర్మశబ్దప్రయోగః శౌర్యకృతవ్యాపారా ఇత్యర్థః అవగచ్ఛామి - అవధారయామీత్యర్థః ౧౯ ఆలోచితమర్థమాహ — అహమిత్యాదినా. ౨౦. రసాతలమితి. రసాతలం భూవివరం - పాతాళం అధోలోకం. పితామహసకాశం స్వపరప్రదసమీపం ఉపరితనలోకవదధిభూతం సత్యలోకం వా - మే మత్తః ౨౧ ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన దృఢయన్ సత్యమేతద్బ్రవీమిత ఇత్యుక్తం వివృణోతి — అహత్వేతి. సంఖ్యే యుద్ధే - తైః ప్రసిద్ధైః భ్రాతృభిరితి హేతువివక్షయా తృతీయా ౨౨. స్వానభిమతరాజ్యప్రదానప్రతిజ్ఞానాత్ వందనపూర్వకం స్వాభిమతం కైంకర్యమేవ ప్రయోజనాంతరనివృత్తయేఽర్థయతే - శ్రుత్వేత్యాదినా ఆవంద్యేతి ఛేదః. ౨౩. రాక్షసానామితి. సాహ్యం సాహాయ్యం - సహశబ్దస్సహాయవాచీ - యథాప్రాణం యథాబలం ౨౪. ఏవం కైంకర్యవ్యతిరిక్తఫలమనాకాంక్షమాణం విభీషణం పరిష్వంగేన వశీకృత్యానుషంగికమపి ఫలం మత్ప్రదత్తమంగీకర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణ లక్ష్మణమాదిశతి — ఇతీతి. తేనేతి. తేన సముద్రజలేన - మహాప్రాజ్ఞం కైంకర్యపర్యంతస్వశేషత్వస్వరూపజ్ఞం - మయి ప్రసన్నే సతీత్యనేన అభిషేకో విభీషణేనానాకాంక్షిత ఇతి గమ్యతే. మానద బహుమానప్రద - మత్ప్రసాదే సతః ఫలప్రదస్త్వమితి భావః. ౨౫ ఏవమితి మధ్యే వానరముఖ్యానామిత్యనేన మహత్సమాజే కృత వ.లంఘనీయమితి ద్యోత్యతే. రాజశాసనాదిత్యనేనాలంఘనీయం రాజశాసనమితి విభీషణోఽనుమేన ఇతి భావ్యతే ౨౬. తమితి. ప్రచుక్రుశుః హర్షనాదం చక్రుః - మహాత్మానం

రసాతలమితి. రసాతలం భూమిసన్నిహితలోకం పాతాళం అధోలోకావధిభూతం లోకం - పితామహసకాశం బ్రహ్మలోకం - మే పురత ఇతి శేషః. ౨౦. అహత్వేతి. తైస్సౌభ్రాత్రసంపన్నతయా ప్రసిద్ధైః. ౨౨. రాక్షసానామితి. సాహ్యం సాహాయ్యం. ౨౩ — ౨౪ ఉపాయైరితి. ఉపాయైః కైశ్చి

త్మానం సాధుసాధ్వితి చాబ్రువన్ ౨౭ అబ్రవీచ్చ హనూమాంశ్చ సుగ్రీవశ్చ విభీ
షణం, ౨౭½ కథం సాగర మక్షోభ్యం తరామ వరుణాలయం సైన్యైః పరివృతా
స్సర్వే వానరాణాం మహౌజసాం, ౨౮½ ఉపాయం నాధిగచ్ఛామో యథా నద
నదీపతిం తరామ తరసా సర్వే ససైన్యా వరుణాలయం, ౨౯½. ఏవ ముక్త స్తు
ధర్మజ్ఞః ప్రత్యువాచ విభీషణః. ౩౦, సముద్రం రాఘవో రాజా శరణం గన్తు
మర్హతి, ౩౦½ ఖానిత స్సగరే ణాయ మప్రమేయో మహోదధిః కర్తు మర్హతి
రామస్య జ్ఞాత్వా కార్యం మహామతిః, ౩౧½ ఏవం విభీషణే నోక్తో రాక్షసేన విప
శ్చితా ఆజగా మాథ సుగ్రీవో యత్ర రామ స్సలక్ష్మణః, ౩౨½ తత శ్చాఖ్యాతు
మారేభే విభీషణవచ శ్శుభం సుగ్రీవో విపులగ్రీవ స్సాగర స్యోపవేశనం, ౩౩½
ప్రకృత్యా ధర్మశీలస్య రాఘవ స్యాప్యరోచత ౩౪ స లక్ష్మణం మహాతేజా స్సుగ్రీ
వం చ హరీశ్వరం, సత్క్రియార్థం క్రియాదక్షః స్మితపూర్వ మువాచ హ. ౩౫ విభీ
షణస్య మన్త్రోఽయం మమ లక్ష్మణ రోచతే, బ్రూహి త్వం సహసుగ్రీవ స్తవాపి

రామం-అబ్రువన్ ప్రాశంసన్నిత్యర్థః ౨౭ అథసముద్రాంతరేసత్త్ర చిదేకాంతేప్రదేశేహనుమత్సుగ్రీవౌ
స్థలజ్ఞంవిభీషణం వానరసేనాతరణోపాయమపృచ్ఛతామిత్యాహ —అబ్రవీచ్చేతి. ఇదమర్ధమేకంవాక్యం
౨౭½. కథమితి. దుస్తరత్వే హేతురక్షోభ్యమితి తత్రాపి హేతుర్వరుణాలయమితి ౨౮½ బుద్ధిమంతో
భవంతఏవవిచారయంతీత్యత్రాహ —. ఉపాయంనాధిగచ్ఛామ ఇతి సర్వేవయమితిశేషః. ౨౯½—౩౦.
సముద్రమిత్యర్థం లక్ష్మణవ్యావృత్తయేరాజేత్యుక్తిః. ౩౦½ శరణవరణంవ్యాజీకృత్య సముద్రః ప్రత్యా
సత్త్యతిశయాత్సద్యఉపాయం దిశేదిత్యభిప్రాయేణాహ --ఖానితఇతి ఖానితః-స్వపుత్రైరితిశేషః నకే
వలముత్పత్తిమాత్రంతన్మూలంకిం త్వతిశయోపితదధీనఇత్యాహ —అప్రమేయోమహోదధిరితి సగరేణ
రామకూటస్థేన - మహామతిః - ఉపకారజ్ఞఇత్యర్థః. ౩౧½ ఏవమితి. రాక్షసేనేతిస్థలజ్ఞతోక్తా - విప
శ్చితేతితాత్కాలికబుద్ధిరుక్తా - ఆజగామేత్యనేనకాలాంతరే దేశాంతరే సుగ్రీవాదిప్రశ్న ఇతి గమ్యతే.
౩౨½. తతశ్చేతి. విపులగ్రీవఇత్యనేనసతూహలిత్వముక్తం ఆరేభఇత్యనేనఆరంభమాత్రఏవ సూక్ష్మజ్ఞ
తయారామేణసహసాసుగ్రీవవివక్షితం జ్ఞాతమిత్యుచ్యతే ఉపవేశనం ఉపాసనం ౩౩½ ప్రకృత్యే
త్యర్ధమేకంవాక్యం. అరోచత - తదుపవేశనమిత్యనుషంగః ౩౪. సఇతి మహాతేజాః తాత్కాలికహర్ష
ప్రకాశకదేహకాంతిమాన్ - అన్యాన్విహాయసుగ్రీవంప్రతివచనే హేతుర్హరీశ్వరమితి సత్క్రియా
ర్థం విభీషణమంత్రబహుమానార్థం- క్రియాదక్షః స్వయంకార్యకరణసమర్థోఽపి ౩౫. విభీషణస్యేతి

దుపాయైః-నదనదీపతిమధిగచ్ఛామః అధిగమిష్యామః -సైన్యాః సర్వేతంసావరుణాలయం యథాతరామ
తాదృశోపాయాన్నవదేతిశేషః 'ఉపాయంనాధిగచ్ఛామ' ఇతిపాఠేససైన్యా నదనదీపతింవరుణాలయం
యథాతరామ తాదృశముపాయంనాధిగచ్ఛామః. వజానీమఇత్యర్థః. ౩౦½. శరణవరణమాత్రేణకథమసౌ
కార్యంకరిష్యతీత్యాశంక్య - కార్యకరణోపయుక్తంరాఘవసముద్రయో స్సంబంధందర్శయతి—ఖానిత
ఇతి ౩౧½. ఏవమితి. యత్రరామోవర్తతేతందేశం లక్ష్మణసుగ్రీవశ్చాజగామేతిసంబంధః ౩౨½ తత
శ్చేతి. సాగరస్యోపవేశనంఉపాసనం రాఘవస్యాప్యరోచత ౩౩½—౩౪. సఇతి. సత్క్రియార్థం
లక్ష్మణసుగ్రీవయోస్సమ్మానార్థంస్మితపూర్వమువాచేతిసంబంధః ౩౫—౩౬ ఏవమితి. సముదాచార

యది రోచతే ౩౬. సుగ్రీవః పండితో నిత్యం భవాన్ మంత్రవిచక్షణః, ఉభాభ్యాం సంప్రధార్యార్థం రోచతే యత్తదుచ్యతాం. ౩౭. ఏవముక్తౌ తు తౌ వీరా వుభౌ సుగ్రీవలక్ష్మణౌ, సముదాచారసంయుక్త మిదం వచన మూచతుః. ౩౮ కిమర్థం నౌ నరవ్యాఘ్ర న రోచిష్యతి రాఘవ, విభీషణేన యచ్చోక్త మస్మిన్ కాలే సుఖావహం. ౩౯ అబద్ధ్వా సాగరే సేతుం ఘోరేఽస్మిన్ వరుణాలయే, లంకా నాసాదితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః ౪౦ విభీషణస్య శూరస్య యథార్థం క్రియతాం వచః, అలం కాలాత్యయం కృత్వా సముద్రోఽయం నియుజ్యతాం. యథా సైన్యేన గచ్ఛామః పురీం రావణపాలితాం, ౪౧ ఏవముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నదనదీపతేః సంవివేశ తదా రామో వేద్యామివ హుతాశనః. ౪౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ఏకోనవింశస్సర్గః

విం శ స్స ర్గః.

తతో నివిష్టాం ధ్వజినీం సుగ్రీవేణాభిపాలితాం, దదర్శ రాక్షసో ఽభ్యేత్య శార్దూలో నామ వీర్యవాన్ ౧ చారో రాక్షసరాజస్య రావణస్య దురాత్మనః, తాం దృష్ట్వా సర్వతో వ్యగ్రం ప్రతిగమ్య స రాక్షసః ౨. ప్రవిశ్య లంకాం వేగేన

స్పష్టం. ౩౬ సుగ్రీవఇతి పండితః మంత్రసమర్థః - ఉభాభ్యామితిచతుర్థీ - అర్థం ప్రయోజనం సంప్రధార్యనిశ్చిత్య - యత్కార్యముభాభ్యాంరోచతే - తదుచ్యతామితిసంబంధః ౩౭. ఏవమితి. సముదాచారః అంజలిబంధాద్యుపచారః తత్సంయుక్తమితిక్రియావిశేషణం ౩౮. కిమర్థమితి. అస్మిన్ కాలేఽసాయమంతరాదర్శనకాలే సుఖావహంఆయత్వేనకార్యసాధకం - నౌఆవయోః. ౩౯. రామశరణాగతేఃఫలంసేతుబంధనమిత్యాశయేనాహ — అబద్ధ్వేతి ఘోరేతిమితిమింగిలాదిసత్వాదిష్ఠితత్వేన దుస్తరే - సేంద్రైరితికింపునరస్మాభిరితిభావః ౪౦ విభీషణస్యేతి శూరస్యమంత్రశూరస్యయథార్థం - పరమాప్తోక్తత్వాదితిభావః - నియుజ్యతాంప్రార్థ్యతాం - యథేతి - తథానియుజ్యతామితి పూర్వేణాన్వయః. ౪౧ ఏవమితి సంవివేశసంవేశనమకరోత్ - వేద్యామివహుతాశనఇత్యనేన జ్వలిష్యమాణత్వం వ్యజ్యతే ౪౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః

అథవిభీషణనిర్గమనానంతరం లంకావృత్తాంతంప్రస్తౌతి - తతఇత్యాదినా నివిష్టాంసముద్రతీరస్థాం - ధ్వజినీంసేనాం - వీర్యవానితిదర్శనసామర్థ్యోక్తిః. ౧. చారఇత్యాదిసార్ధశ్లోకః దురాత్మనః దుర్బుద్ధేః - అకాలేచారప్రేషితురిత్యర్థః. ౨. ఏషఇతి. అగాధఃసేనాపక్షేదుష్ప్రవేశఇత్యర్థః - అప్ర

సంయుక్తంసోపచారమిత్యర్థః ౩౭—౪౦ విభీషణస్యేతి సముద్రోనియుజ్యతాం - సముద్రస్సేతుబంధాయప్రార్థ్యతాం. ౪౧. ఏవమితి. హుతాశనదృష్టాంతేనతత్తేజోయుక్తతయాకార్పణ్యాభావస్సూచితః. ౪౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః

౧. చారఇతి తామితి సర్వతఃసర్వాంతాంవానరధ్వజినీం అవ్యగ్రంయథా తథాదృష్ట్వా వేగేన లంకామావిశ్యరాజానమబ్రవీదితిసంబంధః. ౨. ఏషఇతి. సేనాపక్షేఅగాధత్వందుష్ప్రవేశత్వం. ౩.

రావణం వాక్య మబ్రవీత్, ౨॥ ఏష వానరఋక్షౌఘో లంకాం సమభివర్తతే.
అగాధ శ్చాప్రమేయ శ్చ ద్వితీయ ఇవ సాగరః, ౩॥ పుత్రౌ దశరథ స్యేమౌ భ్రాతరౌ
రామలక్ష్మణౌ. ఉత్తమాయుధసంపన్నౌ సీతాయాః పద మాగతౌ, ౪॥ ఏతౌ
సాగర మాసాద్య సన్నివిష్టౌ మహాద్యుతీ. బల మాకాశ మావృత్య సర్వతో
దశయోజనం, ౫॥ తత్త్వభూతం మహారాజ క్షిప్రం వేదితు మర్హసి. తవ దూతా
మహారాజ క్షిప్ర మర్హం త్యవేక్షితుం, ౬॥ ఉపప్రదానం సాంత్వం వా భేదో వా
ఽత్ర ప్రయుజ్యతాం ౭ శార్దూలస్య వచ శ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః, ఉవాచ
సహసా వ్యగ్ర స్సంప్రధా ర్యార్థ మాత్మనః శుకం నామ తదా రక్షో వాక్యమర్థ
విదాం వరం ౮॥ సుగ్రీవం బ్రూహి గత్వా త్వం రాజానం వచనా న్మమ. యథా సం
దేశమక్లీబం శ్లక్ష్ణయా పరయా గిరా, ౯॥ త్వం వై మహారాజకులప్రసూతో మహాబల
శ్చర్క్షరజస్సుతశ్చ న కశ్చి దర్థ స్తవనా స్త్యనర్థ స్తథా హి మే భ్రాతృసమో హరీశ, ౧౦॥
అహం యద్యహరం భార్యాం రాజపుత్త్రస్య ధీమతః. కిం తత్ర తవ సుగ్రీవ కిష్కింధాం
ప్రతి గమ్యతాం, ౧౧॥ న హీయం హరిభి ర్లంకా శక్యా ప్రాప్తుం కథం చన. దేవై రపి

మేయః అపరిచ్ఛేద్యః ౩॥. పుత్రావితి పదం స్థానం ప్రతి - ఆగతౌ. ౪॥. ఏతావిత్యర్థమేకం. ౫. బల
మితి పూర్వం సేనాసన్నివేశమాత్రముక్తం, అత్ర తద్విస్తార ఉచ్యతే. ఆకాశం అవకాశం - సర్వతః
చతుః పార్శ్వేషు - దశయోజనపరిమితమవకాశమావృత్య స్థితం ౫॥ తత్త్వభూతమితి. మయా సామాన్య
తో జ్ఞాతం యథార్థభూతం యథా భవతి తథా జ్ఞాతుమర్హసీత్యర్థః. ౬॥. ఉపప్రదానమిత్యర్ధమేకం వాక్యం.
దండస్యత్వవకాశ ఏవ నాస్తీతి భావః. అత్ర రామవిషయే. ౭. శార్దూలస్యేత్యర్ధత్రయ మేకాన్వయం.
అర్థః కర్తవ్యార్థః ౮॥ భేదప్రయోగముపదర్శయతి — సుగ్రీవమితి. మమవచనాద్బ్రూహి మమోక్త
మితి బ్రూహి. అక్లీబం - సధార్ష్ట్యమిత్యర్థః. శ్లక్ష్ణయా పారుష్యరహితయా పరయా శ్రావ్యయా.
౯॥ వచనమేవాహ — త్వమితి వచనగాంభీర్యవ్యంజనాయ గురువృత్తారంభః - హే మహారాజ త్వం
కులప్రసూతః - సూర్యపుత్రత్వాదితి భావః. తేన నిష్కారణవైరం త్వయా కర్తు మనుచితమితి వ్యజ్యతే.
మహాబలః - అల్పబలం రామమవలంబితుం నార్హసీత్యర్థః. ఋక్షరజస్సుతః బ్రహ్మపౌత్రత్వేన మమ
బంధుభూతోఽసీత్యర్థః తవ రామావలంబనే కశ్చిదర్థో నాస్తి - అనవలంబనే అనర్థశ్చ నాస్తి - అఫలం
వైరం తవ నోచితమితి భావః. వాలిసంబంధేన భ్రాతృసమత్వాన్మయ్యేవ ప్రణయం కుర్విత్యభిప్రాయేణా
హ — తథాహీతి. ౧౦॥. సీతాపహరణమేవ త్వత్కృతో మహాననర్థ ఇత్యత్రాహ — అహమితి రాజపుత్రస్య
తవేతి పదాభ్యాం నరవానరయోః కస్సంబంధ ఇత్యుక్తం ధీమత ఇతి సుగ్రీవవిశేషణం. తత్ర హరణవిషయే-
కిం - కా హానిరిత్యర్థః. ౧౧॥. ఆరబ్ధస్యాంతగమనమితి న్యాయేన ప్రక్రాంతం కార్యం కథం త్యజ్యతామి
త్యత్రాహ — నహీతి. ఉక్తమర్థం కైముతికన్యాయేన ద్రఢయతి —. దేవై రితి అత్ర నరగ్రహణాత్
పూర్వార్ధే హరిపదం నరోపలక్షకం బోధ్యం. త్వమేవాముమర్థమాలోచయేతి భావః ఇయం లంకా ప్రాప్తుం

పుత్రావితి. సీతాయాః పదమాగతౌ సీతాస్థానముద్దిశ్యాగతౌ. ౪॥ ఏతావితి. బలం చేత్యత్ర సన్నివిష్టమితి
వ్యత్యయేనానుషంగః - ఆకాశమవకాశం ౫॥ తత్త్వభూతమేతిన్మదుక్తం యథార్థమిత్యర్థః. సమనంతర
కర్తవ్యమేవాహ — తవదూతా ఇతి ౬॥ — ౯॥ త్వమితి. అర్థః ఉపకారః - అనర్థః అపకారః - అర్థానర్థయో
రభావేఽపి భ్రాతృసమః. ౧౧॥. మద్వచనమనాదృత్య గతేనాపి త్వయా కిమపి కర్తుం న శక్యమిత్యాహ —

సగంధర్వైః కిం పున ర్నరవానరైః,౧౨½ స తథా రాక్షసేంద్రేణ సందిష్టో రజనీచరః. శుకో విహంగమో భూత్వా తూర్ణ మాప్లుత్య చాంబరం, ౧౩½ స గత్వా దూర మధ్వాన ముపర్యుపరిసాగరం సంస్థితో హ్యంబరే వాక్యం సుగ్రీవ మిద మబ్రవీత్, సర్వముక్తం యథా దిష్టం రావణేన దురాత్మనా ౧౪. తం ప్రాపయంతం వచనం తూర్ణ మాప్లుత్య వానరాః,ప్రాపద్యంత దివం క్షిప్రం లోప్తుం హంతుం చ ముష్టిభిః. ౧౬. స తైః ప్లవంగైః ప్రసభం నిగృహీతో నిశాచరః, గగనా ద్భూతలే చాశు పరిగృహ్య నిపాతితః. వానరైః పీడ్యమానస్తు శుకో వచన మబ్రవీత్, న దూతాన్ ఘ్నంతి కాకుత్స్థ వార్యంతాం సాధు వానరాః యస్తు హిత్వా మతం భర్తు స్స్వమతం సంప్రభాషతే, అనుక్తవాదీ దూతస్సన్ స దూతో వధ మర్హతి. ౧౯. శుకస్య వచనం శ్రుత్వా రామస్తు పరిదేవితం, ఉవాచ మావధిష్టేతి ఘ్నత శ్శాఖామృగర్షభాన్. ౨౦ స చ పత్రలఘు ర్భూత్వా హరిభి ర్దర్శితే ఽభయే, అంతరిక్షస్థితో భూత్వా పున ర్వచన మబ్రవీత్. ౨౧. సుగ్రీవ సత్త్వసంపన్న మహాబలపరాక్రమ,కిం మయా ఖలు వక్తవ్యో రావణో లోకరావణః. ౨౨ స ఏవముక్తః ప్లవగాధిపస్తదా ప్లవంగమానా మృషభో మహాబలః,ఉవాచ వాక్యం రజనీచరస్య చారం శుకం తూర్ణ మదీనసత్త్వః. ౨౩. న మేఽసి మిత్రం న తథాఽనుకంప్యో న చోపకర్తాసి స

నశక్యేత్యుత్తరార్ధేఽనుషజ్యతే. ౧౨½. సఇతి. అంబరమాప్లుత్యఆజగామేతి శేషః ౧౩½. సగత్వేతి ఉపర్యుపరిసాగరం సాగరస్యావ్యవహితోపరిప్రదేశే - 'ఉపర్యధస్సామీప్యే' ఇతిద్విర్వచనం. ఆమ్రేడితాంతత్వా 'దుభసర్వతసో' రితిద్వితీయా. ౧౪. తమితి. ప్రాపయంతం శ్రావయంతం - ప్రాపద్యంతపక్ష్యవారయన్. ౧౬. సతైరితి నిగృహీతఃబద్ధః. ౧౭. వానరైరిత్యాది. దూతోప్యనుక్తకారీవధ్యఏవేత్యాశంక్య నాహంతథాఅనుక్తకారీత్యాశయేనాహ—యస్త్వితి ౧౯ శుకస్యేతి పరిదేవితంపరిదేవనరూపం - వచనం - మావధిష్టేతి ప్రత్యేకోక్త్యభిప్రాయేణైకవచనం. వధిష్టేతీత్యత్ర ఆర్షస్సంధిః ౨౦. సచేతి. పత్రలఘుఃలఘుపత్రః - వానరైఃప్రాయేణలూనపక్షఇత్యర్థః. భయేదర్శితేదర్శితేపి *రామానుజీయం. సచేతి. పక్షలఘుఃపక్షైర్లఘుః - లూనపక్షఇతియావత్. దర్శితేభయఇత్యత్రఅభయఇతి పదచ్ఛేదః. ౨౧. స్వవాక్యశ్రవణాయసుగ్రీవంప్రశంసతి—సుగ్రీవేతి. లోకరావణఇత్యనేనప్రతివచనాదానేమాంహనిష్యతీతిభావః. ౨౨. సఏవమితి. లోకేకశ్చిదధిపతిరపితజ్జాతీయోనభవతి. తద్వ్యావర్తనాయప్లవంగమానామృషభఇత్యుక్తం. మహాబలః-తృణీకృతరావణఇత్యర్థః అదీనసత్త్వః అదీనమనస్కః- అత్రవంశస్థోపేంద్రవజ్రేంద్రవజ్రాయోగాదుపజాతివృత్తభేదః. ౨౩. భ్రాతృసమోసీత్యస్యోత్తరమాహ—నమేసీతి. మేమిత్రంనాసీత్యర్థః. అనుకంప్యః దయనీయశ్చనాసి - మేఉపకర్తాచనాసి - మేప్రియోపినాసి.- అతఃకథంభ్రాతృసమోసీతిభావః. ప్రత్యుతమిత్రశత్రుత్వాచ్ఛత్రురేవాసీత్యాహ—అరిశ్చేతి. ననునోపకర్తృత్వాదినామిత్రం కింతుసఖ్యుర్వాలినో భ్రాతృత్వాదిత్యతఆహ—నమేసీతి. నఃఅరిభూతస్త్వమపివాలీవమేవధ్యోసి - అరిమిత్రస్యాప్యరిత్వాదితిభావః ఇదమేవమనసి కృత్వోక్తం

నహీయమితి. ౧౨½. సతథేతి. ఆప్లుత్యచాంబరంజగామేతిశేషః. ౧౩½ సగత్వేతి. ఉపర్యుపరిసాగరంసాగరస్యసమీపోపరిప్రదేశే - రావణేనోక్తం సర్వమిదంవాక్యంయథాదిష్టమబ్రవీదితిసంబంధః. ౧౪. తమితి. లోప్తుం, పక్షావితిశేషః. ౧౯ పరిదేవితంవచనం పరిదేవనరూపంవాక్యం. ౨౦. సచేతి.

వే౽ప్రియో ఽసి, అరిశ్చ రామస్య సహానుబన్ధ స్స మేఽసి వాలీవ వధార్హో వధ్యః. ౨౪. నిహన్మ్యహం త్వాం ససుతం సంబన్ధుం సజ్ఞాతివర్గం రజనీచరేశ, లంకాం చ సర్వాం మహతా బలేన క్షిప్రం కరిష్యామి సమేత్య భస్మ. న మోక్ష్యసే రావణ రాఘవస్య సురై స్సహేన్ద్రై రపి మూఢగుప్తః అన్తర్హిత స్సూర్యపథం గతో వా తథైవ పాతాళ మనుప్రవిష్టః. ౨౬. తస్య తే త్రిషు లోకేషు న పిశాచం న రాక్షసం, త్రాతార మనుపశ్యామి న గన్ధర్వం న చాసురం ౨౭ అవధీ ర్య జ్జరావృద్ధ మక్షమం కిం జటాయుషం. ౨౭½. కిన్ను తే రామసాన్నిధ్యే సకాశే లక్ష్మణస్య వా. హృతా సీతా విశాలాక్షీ యాం త్వం గృహ్య న బుధ్యసే, ౨౮½. మహాబలం మహాత్మానం దుర్ధర్ష మమరై రపి. న బుధ్యసే రఘుశ్రేష్ఠం యస్తే ప్రాణా న్హరిష్యతి, ౨౯½ తతో ఽబ్రవీ ద్వాలిసుత స్త్వంగదో హరిసత్తమః ౩౦ నాయం దూతో మహారాజ చారికః ప్రతిభాతి మే, తులితం హి బలం సర్వ మనేనాత్రైవ తిష్ఠతా. గృహ్యతాం మాగమ ల్లంకా మేతద్ధి మమ రోచతే. ౩౧½ తతో రాజ్ఞా సమాదిష్టాః సముత్ప్లుత్య వలీముఖాః. జగృహు శ్చ బబన్ధు శ్చ విలపంత మనాథవత్, ౩౨½ శుకస్తు వానరై శ్చండై స్తత్ర తై స్సంప్రపీడితః. వ్యాక్రోశత మహా

వధార్హేతి. అనేనాహం యద్వ్యహరం భార్యామిత్యేత దుత్తరం ౨౪. 'నహీయం హరిభిర్లంకే' త్యస్యోత్తరమాహ—నిహన్మీతి. జ్ఞాతివర్గః కుంభకర్ణాదిః - విభీషణస్తు నజ్ఞాతిరితిభావః. సుతాదయః కిమర్థం హంతవ్యా ఇత్యపేక్షాయాం రాజాపరాధాదిత్యాహ—రజనీచరేశేతి. బలేన సేనయా. ౨౫. మయిలంకాస్థే ఖల్వేవం కరిష్యసి స్థలాంతరం గమిష్యామీతి శంకాయామాహ—న మోక్ష్యస ఇతి. రాఘవస్య రాఘవాత్ - పంచమ్యర్థే షష్ఠీ మూఢేతి సంబుద్ధిః సూర్యపథం సూర్యద్వారం గత స్సన్నంతర్హితో ఽపి న మోక్ష్యసే. ౨౬. త్రిదశేశ్వరే ఽపి త్రాతుమనీశ్వరే కో వా త్రాతుం త్రాణామిత్యాహ—తస్యేతి తస్య రామశరవిద్ధస్య. ౨౭. యదిరామ సహాయే స్థితో ఽసి తర్హి తే జటాయుషో ఽవస్థా స్యాదిత్యత్రాహ—అవధీరితి అర్ధమేకం వాక్యం. జరయావృద్ధం - అత ఏవాక్షమం అసమర్థం జటాయుషమవధీరితి యత్తత్ర తే కిం వీర్యమితి శేషః నాహంతాదృశ ఇతి భావః. ౨౭½. భార్యాహరణకాలే కిమప్యకుర్వన్ రామః కిమిదానీం కరిష్యతీత్యత్రాహ—కిన్న్వితి. తే త్వయా - సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యం - విశాలాక్షీత్యనేన సీతాహరణం రామస్యాత్యంతాసహ్యమిత్యుచ్యతే గృహ్య గృహీత్వా - న బుధ్యసే - భావ్యనర్థమితి శేషః. ౨౮½ న బుధ్యస ఇత్యుక్తం వివృణోతి—మహాబలమితి. మహాత్మానం మహాబుద్ధిం. ౨౯½. తత ఇతి హరిసత్తమః ఇంగితప్రేక్షణాదిజ్ఞ ఇతి యావత్. ౩౦ నాయమితి చారికః చారః - స్వార్థేకన్. దూతో హి న వధ్యః చారస్తు వధ్య ఏవేతి భావః. తులితం తులయా మితం - పరిచ్ఛిద్య జ్ఞాతమితి యావత్ * రామానుజీయం. నాయమితి. చారః చరణం - తదస్యాస్తీతి చారికః - అత ఇనిఠనౌ. తులితం ఇయత్తయా పరిచ్ఛిన్నం. ౩౧½. తత ఇతి. రాజ్ఞా నుగ్రీవేణ ౩౨½. శుకస్త్విత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. చండైః అత్యంతకోపనైః - పితృసం

పక్షలఘుః పక్షైర్లఘుః, లూనపక్ష ఇతి యావత్ ౨౫ నేతి రాఘవస్య రాఘవాత్ ౨౬—౩౨½ ఉష్యేతే ఇత్యాది శ్లోకద్వయం యాంచ రాత్రిమిత్యత్ర రాత్రిశబ్దః అహోరాత్రవచనః . అహమేవం వానరపీడయా యది జీవితం జహ్యాం - తదా యాంచ రాత్రిం యస్యాం రాత్ర్యాం - జాయే జాతవానస్మి - యాంచ రాత్రిం యస్యాం రాత్ర్యాం - మరిష్యామి - ఏతస్మిన్నంతరే కాలే - జన్మమరణయోర్మధ్యవర్తిని కాలే - మయా యు

త్మానం రామం దశరథాత్మజం,లుప్యేతే మే బలా త్పుష్టౌ భిద్యేతే చ తథాక్షిణీ. 38. యాం చ రాత్రిం మరిష్యామి జాయే రాత్రిం చ యా మహం, ఏతస్మి న్నంతరే కాలే యన్మయా హ్యశుభం కృతం. సర్వం త దుపపద్యేథా జహ్యాం చే ద్యది జీవితం,39. నాఘాతయ త్తదా రామ శ్శ్రుత్వా త త్పరిదేవనం వానరా నబ్రవీ ద్రామో ముచ్య తాం దూత ఆగతః 40. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - వింశ స్సర్గః.

ఏకవింశ స్సర్గః.

తత స్సాగరవేలాయాం దర్భా నా స్తీర్య రాఘవః,అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కృత్వా ప్రతిశిశ్యే మహోదధేః. బాహుం భుజగభోగాభ ముపధా యారిసూదనః,1 జాత రూపమయై శ్చైవ భూషణై ర్భూషితం పురా వరకాంచన కేయూరముక్తాప్రవర

బంధకీ ర్తి నేదయాభవేదితి దశరథాత్మజమిత్యుక్తం పక్షౌపూర్వలుప్తశేషౌ. 38. యామిత్యాదిసార్ధ శ్లోకమేకాన్వయః. రాత్రిశబ్దోఽహోరాత్రవచనః యాంచరాత్రింయస్మింశ్చ దివసేమరిష్యామి - యస్మింశ్చజాయేఅజాయే-'అనిత్యమాగమశాసన'మిత్యడభావః. జాతోస్మి - ఏతస్మిన్నంతరే జననమర ణయోర్మధ్యకాలే - మయాయదశుభంకృతం తత్సర్వంనిరపరాధస్యమేఘాతయితాత్వం ఉపపద్యేథాః ప్రాప్నుహి - చేదితిప్రసిద్ధ్యర్థమవ్యయం 39 నాఘాతయదితి నాఘాతయద్వధాన్న్యవర్తయత్ - ముచ్యతాంబంధనాన్ముచ్యతాం - నిర్యాపనంతుదక్షిణకూలే. 40. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - వింశ స్సర్గః

ఏవంప్రాసంగికంపరిసమాప్య ఏకాంతరితపూర్వసర్గాంతోదితకథాశేష ముపక్షిపతి—తతఇత్యాది సార్ధశ్లోకమేకాన్వయః. తతఃశుకమోక్షణానంతరం - సాగర వేలాయాంశర్కరాప్రచురాయాం-దర్భాన్ సితాగ్రకుశాన్ - ఆస్తీర్య - రాఘవః సర్వశరణ్యకులప్రసూతః - మహోదధేః అంజలింకృత్వా - భుజగభోగాభంఅహికాయవదతిమృదులం - బాహుం - ఉపధాయ ఉపదానీకృత్య - ప్రాఙ్ముఖస్సన్- ప్రతిశిశ్యే - ప్రతీత్యనేనతదానీం సాగరాభిముఖమపరస్సాగర ఇవస్థితఇత్యవగమ్యతే అరిసూదనఇత్య నేనతాదృశదశాయామపిశత్రూణా మధృష్యతయాస్థితఇత్యుచ్యతే అత్రవిశేషణమహిమ్నా అతిసుకు మారస్యకథమతికఠినావనితలశయనం అఖిలరక్షకస్యకథ మన్యతోరక్షాపేక్షేతి వాల్మీకేః ఖేదోద్యోత్యతే 1 అముమేవార్థంప్రపంచయతి—సార్ధస్త్రశ్లోకైః జాతరూపమయైరిత్యాది జాతరూపమయైః చకా ద్రత్నమయైః-ఏవకారో యోగవ్యవచ్ఛేదార్థః పురాఅయోధ్యావాసకాలే - అవతారాత్పూర్వంవా - వరకాంచనేతి పరమనారీభుజవిశేషణం భుజైఃహస్తైః - తదేకదేశలక్షణా. పరమనారీణాం సైరం ధ్రికాణాం - అనేకధాస్నానాలంకరణాదిషు చందనాగరుకుంకుమప్రభృతిభిః బహుప్రకారేణ - అభి

దశుభంకర్మకృతం- తత్సర్వంత్వముపపద్యేథాః-ప్రాప్నుహీత్యర్థః. 39 నేతి 'ముచ్యతాందూతఆగత' ఇతి బంధమోక్షణందక్షిణకూలే. 40. ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-వింశ స్సర్గః

తతఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం. అరిసూదనోరాఘవఃప్రాఙ్ముఖస్సన్ మహోదధే రంజలింకృ త్వా - భుజగభోగాభంబాహుముపధాయ ప్రతిశిశ్యఇతిసంబంధః. ప్రతిశిశ్యే అభిముఖ్యేన శయిత వాన్. 2. వరకాంచనేతి. తదేవవిశినష్టి—భుజైరిత్యాదినా. భుజైఃపరమనారీణా మభిమృష్టమితిరాఘ

భూషణైః, భుజైః పరమనారీణా మభిమృష్ట మనేకధా. చందనాగరుభి శ్చైవ పురస్తా దధివాసితం, బాలసూర్యప్రతీకాశై శ్చందనై రుపశోభితం. శయనే చోత్తమాంగేన సీతాయా శ్శోభితం పురా, తక్షక స్యేవ సంభోగం గంగాజలనిషేవితం సంయుగే యుగసంకాశం శత్రూణాం శోకవర్ధనం, సుహృదానందనం దీర్ఘం సాగరాంతవ్యపాశ్రయం అస్యతా చ పునస్సవ్యం జ్యాఘాతవిగతత్వచం, దక్షిణో దక్షిణం బాహుం

మృష్టంసంమృష్టం - అధివాసితంసంజాతగంధం - బాలసూర్యేతివిశేషణాత్ ద్వితీయచందనశబ్దోరక్తచందనపరః తచ్చకుంకుమం - 'కుంకుమంఘుసృణంప్రోక్తంలోహితం రక్తచందన' మితిహలాయుధః. ఆదౌచందనాగరుభ్యాంచర్చితం అథకుంకుమైరితిబోధ్యం కశ్చిదాహ—పరమనారీణామిత్యనేనసీతావ్యతిరిక్తాశ్చభార్యాస్సంతీతి. తన్న, నహి బాలకాండేకుత్రచిద్రామస్య దారాంతరోద్వాహః ప్రతిపాద్యతే. ప్రత్యుత 'రామస్తుసీతయాసార్ధంవిజహార బహూనృతూన్, మనస్వీతద్గతస్తస్యానిత్యం హృదిసమర్పిత' ఇతిసీతయాసహనిరంతరభోగ ఏవోచ్యతే అతఏవసీతాప్యాహ—'సమాద్వాదశతత్రాహం రాఘవస్యనివేశనే, భుంజానామానుషాన్భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధి' నీత్యత్యంతసంయోగేద్వితీయయా నిరంతరభోగం.తత్కృతోఽస్యదారాంతరావకాశః?నను'రామస్యదయితాభా'ర్యేతివిశేషణా'ద్రోహిణీ య'థేతితారాణామన్యతమయారోహిణ్యా దృష్టాంతీకరణాచ్చభార్యాంతరంతిస్యవ్యజ్యతఇతిచేన్న, దయితో భ్రాతురితివదనుగమనానర్హత్వాయ యథావిశేషతత్వాత్ కింభరతోరామస్యనదయితః?'తామేవేక్ష్వాకునాథస్య భరతస్యకథాంకురు,నసర్వే భ్రాతరస్తాతభవంతిభరతోపమా' ఇత్యాదివిరోధాత్. రామవాల్లభ్యాతిశయేన సౌకుమార్యాతిశయేనచరాజగృహ ఏవావస్థాయదివ్యసుఖానుభవయోగ్యానపి సీతాలక్ష్మణౌరామమనుగతావితిహితత్రమునిహృదయం రోహిణీచేయమన్యా ప్రసిద్ధాయా నిత్యానుగమనాసంభవాత్.నను చ 'హృష్టాఃఖలుభవిష్యంతిరామస్యపరమాఃస్త్రియః, అప్రహృష్టాభవిష్యంతి స్నుషాస్తేభరతక్షయ' ఇతిస్నుషాసాహచర్యాద్రామస్యస్త్రియః పత్న్యబహ్వ్యస్సంతీతిగమ్యతే. సుందరకాండేఽపి—'స్త్రీభిస్త్వమన్యైర్విపులేక్షణాభి స్త్వంరంస్యసే వీతభయఃకృతార్థ' ఇతిసీతయావోచ్యతే. అత్రాపి—'భుజైఃపరమనారీణామభిమృష్టమనేక' ధేత్యుక్తం. తస్మాద్బహ్వ్యఃపత్న్యోరామస్య సంతీత్యవగమ్యతే. మైవం, 'రామస్యపరమాఃస్త్రియ' ఇతిరామసంబంధిన్యఃకౌసల్యాసీతాతద్దాసీప్రభృతయఉచ్యంతే పూజాయాంబహువచనేనసీతైవోచ్యతే. తేస్నుషా ఇతివత్ నహిభరతస్యానేకాః స్త్రియస్సంతీ త్యత్రప్రమాణమస్తి, త్వంరంస్యసఇత్యత్రాపిలౌకికరీతి మనుసృత్యసీతోక్తవతీ పరమనారీణామిత్యత్రాపి అలంకర్త్రీణామిత్యర్థ ఉక్తః. యద్వా—అభిమృష్టంఅభిమర్శనార్హం - ఆశంసాయాంక్తః. పరమనార్యఃశ్రీభూమినీళాః- ఆత్మానంమానుషం రామఏవహిమన్యతే ఋషిస్తురామస్యవిష్ణుత్వం వ్యక్తీకరోత్యేవ 'జజ్ఞేవిష్ణుస్సనాతన' ఇత్యాహ. ననురాజసూయాశ్వమేధాద్యనుష్ఠానాన్యథానుపపత్త్యారామస్యానేకపత్న్యఃకల్ప్యంతే.

స్త్వైకదారత్వాత్ పరమనారీశబ్దేనశ్రేష్ఠపరిచారికా వివక్షితాః చందనాగరుభిః స్నానీయభూతైః బాలసూర్యప్రతీకాశైశ్చందనైః, కుంకుమైరితియావత్ సీతాయాఉత్తమాంగేన పురాచితం. తక్షకస్యేతి. సంభోగంసమ్యగ్భోగం - సాగరాంతవ్యపాశ్రయంసాగరాంతం భూచక్రం తస్య వ్యపాశ్రయమాశ్రయం. అస్యతేతి పునర్ముహుర్ముహుస్సవ్యంయథాతథా - అస్యతాస్వేనకృతా యేజ్యాఘాతాః - తైర్విహతత్వచంజ్యాఘాతకిణాంకిత మిత్యర్థః జాతరూపమయైర్భూషితమిత్యాదిభుజోత్తమ మిత్యంతవిశేషణవిశిష్టందక్షిణం బాహుముపధాయరామః - 'అద్యమేమరణంవాథతరణం సాగరస్య' వేతి మతిం

మహాపరిఘసన్నిభం. గోసహస్రప్రదాతార ముపధాయ మహద్భుజం,అద్య మే మరణం వాథ తరణంసాగరస్య వా.ఇతి రామోమతిం కృత్వా మహాబాహూర్మహోదధిం,అధిశిశ్యే సవిధివత్ప్రయతో నియతోమునిః ౯ తస్యరామస్య సుప్తస్యకుశాస్తీర్ణే మహీతలే,నియమాదప్రమత్తస్యనిశాస్తిస్రోఽతిచక్రముః ౧౦ సత్రిరాత్రోషిత స్తత్ర

కామంకల్ప్యంతాం నతాఇహసంబధ్యంతే. తాసాంకేవలంధర్మార్థావృతానాం పరిమ్రష్టుంరంతుం చాయోగ్యత్వాత్ వస్తుతోనతాఃకల్ప్యాః , సీతయైవప్రతిమయాయజ్ఞేపత్నీకార్యనిర్వాహస్యోత్తరకాండేదర్శితత్వాత్. నచపత్నీప్రతినిధిభావోభట్టాచార్యేణ కథ్యతఇతివాచ్యం. 'నహివచనవిరోధేన్యాయఃప్రభవ'తీతిన్యాయాత్ వచనంచహేమాద్రిస్మృతినిబంధనే దర్శితం—"యదిదుష్టభార్యోమారభార్యోవాస్యాత్తదాదర్భపుంజీలం తత్స్థానేనిధాయాగ్నిమాధాయుపర్యా" దితి. ధర్మసంస్థాపనార్థంప్రవృత్తస్యరామస్యాచారా దపగంకింనామమాన మపేక్షణీయం?. వస్తుతఆచారఏవప్రథమప్రమాణం శ్రుత్యాపూర్వాచారంప్రదర్శ్యైవ కర్మవిధానాత్. ఆపస్తంబోప్యతఏవ 'ధర్మజ్ఞసమయఃప్రమాణంవేదా'శ్చేత్యాచారమేవ ప్రథమంప్రమాణమాహ. అతఏవస్మరంతిచస్మర్తారః —"శ్రుతిర్విభిన్నాస్మృతయోవిభిన్నానచాన్యషే ర్దర్శనమస్తికించిత్, ధర్మస్యతత్వంనిహితంగుహాయాంమహాజనోయేనగతస్సపంథా" ఇతి తస్మాత్'చాతుర్వర్ణ్యంచలోకేఽస్మిన్స్వేస్వేధర్మేనియోక్ష్య' తీత్యుక్తరామాచారఏవసమీచీనంప్రమాణం. తద్విరుద్ధాశ్చన్యాయానప్రభవంతి యద్యపి రాజసూయాశ్వమేధానాం మహిషీవద్వావాతాపరివృత్తిభ్యా మపిభవితవ్యం తథాపితల్లోపే తత్కార్యానుష్ఠానమేవ, తస్యకర్మవైకల్యహేతుత్వాత్. యథాపంగ్వంధాదేర్యజ్ఞే విష్ణుక్రమాజ్యావేక్షణాదిలోపేన నయజ్ఞలోపః. తత్తన్మంత్రోచ్చారణస్యైవ కార్యత్వాత్. తస్మాత్కేవలన్యాయసంచారే ణాపన్యాయమార్గో నానుసరణీయః కింతు సర్వాచారప్రవర్తకసర్వకర్మధురంధరభగవదవతారరామచంద్రాచార ఏవవివేకిభిరనువర్తనీయఇతిసర్వమవదాతం. శయనేహంసతూలికామయేతల్పే - గంగాజలనిషేవితం గంగాజలేవర్తమానం - తక్షకస్యసంభోగంకాయమివస్థితం - సీతాయాఃఉత్తమాంగే నశోభితం చేతియోజనా. సంయుగేయుద్ధే - యుగసంకాశంగోపురార్గళవత్ ప్రతిభటనివారకం - అతఏవశత్రూణాం శోకవర్ధనం. సాగరోఽంతేయస్యాసౌసాగరాంతః భూమండలం -తస్యవ్యపాశ్రయాఆలంబనభూతం - సవ్యంఅప్రదక్షిణం యథాభవతితథా - అస్యతాఇషూన్క్షిపతా స్వేనైవహేతునాజ్యాఘాతేన కరణేనవిగతత్వచం - జ్యాకిణాంకితమిత్యర్థః మహాపరిఘసన్నిభం ఉత్తమపరిఘాఖ్యాయుధవద్దృఢం - గోసహస్రప్రదాతారం - కరణేకర్తృత్వోపచారః మహద్భుజంభుజోత్తమం - తథైవప్రాయశఃపారః. అత్వాభావఆర్షః. ఏవంభూతందక్షిణంబాహుముపధాయ - దక్షిణఃదాక్షిణ్యవాన్ - మహాబాహుః సర్వాభయప్రదః - రామః - అద్యమేతరణంవా సాగరస్య మరణంవాభవత్వితిమతింకృత్వా - విధివత్ శాస్త్రోక్తరీత్యా - ప్రయతఃకాయికనియమయుక్తః - నియతః వాచికనియమవాన్ - మునిః మానసనియమోపేతశ్చసన్-మహోదధి ముద్దిశ్యాధిశిశ్య ఇతియోజనా. ౯. తస్యేతి సుప్తస్య శయానస్య-నియమాదప్రమత్తస్య - అతఏవాప్రచ్యుతనియమస్యేత్యర్థః. తిస్రోనిశాఃత్రీణ్యహాని ౧౦. తిసృష్వపిరాత్రిషూపాసన మవిచ్ఛిన్న మిత్యాహ—సఇతి. త్రిరాత్రోషితః త్రిరాత్రంశయానః-తత్ర సముద్రతీరే.

కృత్వా మహోదధిముద్దిశ్యఅధిశిశ్య ఇతిసంబంధః విశేషణాంతరవైశిష్ట్యకథనార్థ మధిశిశ్య దితి పునరభిధానం. ప్రయతః పరిశుద్ధః - మునిఃమౌనీ. ౯ తస్యేతి. అప్రమత్తస్యఅస్ఖలితస్య ౧౦. సఇతి. సః 'అంగుళ్యగ్రేణతాన్ హన్యా'మిత్యాదిభిఃప్రకటితవీర్యః-నయజ్ఞఃఆదౌసామప్రయోజ్యమితి

నయజ్ఞో ధర్మవత్సలః,ఉపాసత తదా రామ స్సాగరం సరితాం పతిం.౧౧ న చ దర్శయ
తే మంద స్తదా రామస్య సాగరః, ప్రయతే నాపి రామేణ యథార్హ మభిపూజితః
సముద్రస్య తతః క్రుద్ధో రామో రక్తాంతలోచనః,సమీపస్థ మువాచేదం లక్ష్మణం
శుభలక్షణం. ౧౩. అవలేప స్సముద్రస్య న దర్శయతి య త్స్వయం, ౧౩౺ ప్రశ
మశ్చ క్షమా చైవ ఆర్జవం ప్రియవాదితా. అసామర్థ్యం ఫలం త్యేతే నిర్గుణేషు
సతాం గుణాః,౧౪౺ ఆత్మప్రశంసినం దుష్టం ధృష్టం విపరిధావకం. సర్వత్రోత్సృష్ట
దండం చ లోక స్సత్కురుతే నరం, ౧౫౺ న సామ్నా శక్యతే కీర్తి ర్న సామ్నా
శక్యతే యశః. ప్రాప్తుం లక్ష్మణ లోకేఽస్మిన్ జయో వా రణమూర్ధని, ౧౬౺
అద్య మద్బాణనిర్భిన్నై ర్మకరై ర్మకరాలయం నిరుద్ధతోయం సౌమిత్రే ప్లవద్భిః
పశ్య సర్వతః,౧౭౺ మహాభోగాని మత్స్యానాం కరిణాం చ కరా నిహ భోగినాం పశ్య

సర్వశక్తేః కుతఏవంనిర్బంధఇత్యాశంక్యధర్మప్రవృత్తనార్థ మిత్యాశయేనాహ —నయజ్ఞో ధర్మవత్సల
ఇతి. శరణాగతధర్మే ప్రీతిమాన్ - సరితాంపతింస్వగోష్ఠ్యాం కాంతాపురుషకారముఖేన సమాశ్రయణ
దర్శనాత్ - స్వయమపితద్వైవాచరదితిభావః. ౧౧. నచేతి న చ ద[ర్శ]యతే - ఆత్మానమితిశేషః.
మందఃఅజ్ఞః - నను రామేణసమ్యక్కృతాశరణాగతిః కుతోనఫలితా - ఉచ్యతే అనధికారిణా కృత
త్వాత్ బ్రాహ్మణకృతరాజసూయవత్. నచశరణాగతావధికారీరామః. అకించనోహితత్రాధికారీ ౧౨.
సముద్రస్య సముద్రవిషయే-సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ రక్తాంతేలోచనేయస్యసః రక్తాంతలోచనః. అనేన
మందకోపత్వముక్తం. శుభలక్షణం స్వస్య హృదయకోప మవగమ్యకృతమందహాసం. ౧౩. అవలేపఇతి.
స్వయం న దర్శయతీతియత్ అయంసముద్రస్యావలేప ఇత్యన్వయః ౧౩౺ ప్రశమఇతి ప్రశమః
అక్రోధతా-క్షమా అపరాధసహిష్ణుతా-ఆర్జవం పరచిత్తానుసారిత్వం-అకౌటిల్యం వా-ప్రియభాషితా ప్రి
యవాదిత్వ మిత్యేతే గుణాఃనిర్గుణేషుఅసామర్థ్యం ఫలంతి-అసమర్థత్వబుద్ధిం జనయంతీత్యర్థః ౧౪ కంపు
నస్సమర్థం నిర్గుణోమన్యతే? ఆత్మేతి ఆత్మప్రశంసినం ఆత్మస్తుతిపరం- దుష్టంవంచకం-ధృష్టం, నిర్దయ
మిత్యర్థః. విపరిధావకం సర్వపరాయనకరం-సర్వత్రసగుణేషునిర్గుణేషుచ- ఉత్సృష్టదండం క్షప్తదండం-
లోకః అజ్ఞోజనః ౧౫౺. నసామ్నేతి.బలకృతాప్రథాయశః-పరాక్రమకృతాకీర్తిః. జయోవేత్యత్రాపిన
సామ్నాప్రాప్తుంశక్యత ఇత్యనుషంజనీయం ౧౬౺. అద్యేతి మద్బాణనిర్భిన్నైః అతఏవజలోపరిప్లవద్భిః
మకరైః- నిరుద్ధతోయం వ్యాప్తతోయం. ౧౭౺ మహాభోగానీతి భోగినాం మహాకాయానాం-భూమ్నిమ
తుప్ 'భోగస్సుఖేస్త్ర్యాదిభృతావహే శ్చఫణకాయయో' రిత్యమరః. నాగానాంసర్పాణాం మహా

నీతిజ్ఞః-ధర్మవత్సలఃఅనపరాధిన్యాక్రమణమనుచితమితియోధర్మఃతస్మిన్వత్సలః-ఉపాసతఉపాస్త. ఏవం
యథాశాస్త్రం శరణాగతిత్వేఽపిఫలప్రదానాభిముఖ్యాభావాత్ సాగరస్యసాపరాధత్వందర్శయతి —
నచదర్శయతఇతి నదర్శయతే ఆత్మానమితి శేషః.౧౨ సముద్రస్యసముద్రాయక్రుద్ధః ౧౩. అవలేపఇత్య
ర్ధంభిన్నంవాక్యం స్వయమాత్మానంనదర్శయతీతియత్ - అయంసముద్రస్యావలేపోగర్వోదృశ్యత మితిశే
షః.౧౩౺. ప్రశమఇతి ప్రశమశ్చిత్తప్రసాదః క్షమాఅపరాధసహిష్ణుత్వం-ఆర్జవంకరణత్రయైకరూప్యం-
ప్రియవాదితాచేతిఏతేసతాంగుణా నిర్గుణేషుపురుషేషు విషయే అసామర్థ్యంఫలంతి-దుష్టజనాఃసర్వశక్తి
యుక్తోఽపిప్రశమాదిపరశ్చేత్తమసమర్థంమన్యంతె ఇత్యర్థః. అతోయం దండసైవ్యవిషయ ఇతిభావః.
౧౪౺.ఆత్మేతి. విపరిధావకం అమార్గవర్తినం. ౧౫౺. నసామ్నేతి. కీర్తిఃగుణ వత్తాప్రథా-యశఃదానజనితా

నాగానాం మహా భిన్నాని లక్ష్మణ, ౧౮½. సశంఖశుక్తికాజాలం సమీనమకరం శరైః అద్య యుద్ధేన మహతా సముద్రం పరిశోషయే, ౧౯½. క్షమయా హి సమాయుక్తం మా మయం మకరాలయః అసమర్థం విజానాతి ధిక్ క్షమా మీదృశే జనే, ౨౦½ న దర్శయతి సామ్నా మే సాగరో రూప మాత్మనః. ౨౧. చాప మానయ సౌమిత్రే శరాం శ్చాశీవిషోపమాన్, సాగరం శోషయిష్యామి పద్భ్యాం యాంతు ప్లవంగమాః ౨౨. అ ద్యాక్షోభ్య మపి క్రుద్ధః క్షోభయిష్యామి సాగరం,

---

భోగానిమహాశరీరాణి-క్లీబత్వమార్షం కరిణాంమత్స్యానాం- ఛిన్నానీతి లింగవ్యత్యయే నానుషంగః. కరాన్ శుండాదండాన్ - 'మత్స్యవిశేషోమకరఃకరిమకరోభవతితద్విశేష'శ్చేతి హలాయుధః ౧౮½. సశంఖేతి స్పష్టః ౧౯½ క్షమైకసారాణాం భవతామీదృశీఘణీతి రనుచితేత్యాశంక్యాహ—క్షమ యేతి. సాగరశోషణే ప్రవృత్తో ఽప్యేతావత్పర్యంతంక్షమయాగృహీతచరణోఽస్మి - మాం - సుప్త ప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి న్యాయేనస్వరూపం ప్రకటయతి—మామితి. మాం ఇతరనైరపేక్ష్యేణస్థితం - అసమర్థంవిజానాతికార్యకరణాక్షమం మన్యతే-విజానాతి మకరాలయః - అయోధ్యాధిపతిః కోసలాధిపతి రితివత్ స్వమాత్మానం మన్యతే కతిపయదినగ్రహణగర్త ఇతినజానాతి- ధిక్ క్షమాం - ఇతఃపరంక్షమాం నాంగీకుర్మః - వినియోగకాలే హి క్షమాస్వీకార్యా - అన్యక్రోధ ఏవాంగీకర్తవ్యః ఇక్ష్వాకూణాంకదాచిదపిక్షమా కింత్యాజ్యేత్యత్రాహ—ఈదృశేజనఇతి. ఈదృశే జనేప్రాప్తరక్షస్సహవాసదోషే. ౨౦½. నదర్శయతీత్యర్ధ మేకంవాక్యం ౨౧. అపికదాచిదాత్మానం దర్శయేదితికరుణయాసముద్రంవాచా నిర్భర్త్స్యకర్మణాపినిర్భర్త్స్నయితు ముపక్రమతే—చాపమా నయేతి. ఏవం విళంబ్యకరణం క్రమేణనిర్భర్త్స్యకార్యంకారయితుం అన్యథాసద్యఏవశోషయేత్. చాపమానయ నిర్గుణం వశీకర్తుంసగుణ మానయేత్యాశయః. చాపమానయ - అస్యానమ్రత్వం నివర్త యితుంనమ్రంచాపమానయ - సముద్రస్య శేషశయ్యాత్వేన తస్మిన్కించిత్స్నేహార్ద్రవతా లక్ష్మణేనక్షణం విళంబఃకృతః అతఆహ—సౌమిత్ర ఇతి సుమిత్రావచన మేవకర్తవ్యం జ్యేష్ఠవచనంతునకర్తవ్య మితి నియమోఽస్తి? యద్వా—సౌమిత్రే 'రామే ప్రమాదం మాకార్షీ'రితిమాత్రోపదిష్టంమావిస్మార్షీః. అథ చాపమాత్రమానీతింతదాహ—శరాంశ్చేతి. లీలా ప్రయోగార్హేషు కేషు విదానీతేష్వాహ—ఆశీవిషో పమానితి దృష్టివిషాస్సర్పాఆశీవిషాఇత్యుచ్యంతే కిమర్థం శరానయనమితివిళంబ్యసౌమిత్రిణాపృష్ట ఆహ—సాగరమితి ఏకేనైవ దగ్ధుం సామర్థ్యేపిశరానిత్యుక్తి స్తత్సంబంధేన సప్తసాగరా నపిశోష యితు మిచ్ఛయా, కోపాతిశయేన స్వబల మజ్ఞాత్వా వా తాదృశోక్తిః శోషయిష్యామీతి వదతఃకింశరే ణేతినశంకనీయం ఛిన్నంభిన్నం శరైర్దగ్ధమితిరామశరాణాం దాహకత్వసంభవాత్. అంతరేణాపిచతుర్థ భూతిజగన్నిర్వాహం కరిష్యామీతిభావః సాగరం-యద్వయం జ్ఞాతివిరోధ మాచరతితర్హ్యావయమపిజ్ఞాతి కృత్యంకుర్మ ఇతిభావః. సాగరం శోషయిష్యామి-అనేకసహస్రఖాత మేకఏవహరిష్యామి - కింతతఇత్యా హ—పద్భ్యామితి ఏకైకస్యపదద్వయం గమనసాధన మితిద్వివచనం.వానరాణాం హి ద్వావేవ పాదౌ ద్వౌహస్తౌ, గ్రహణభక్షణాదీనాం తాభ్యామేవదర్శనాత్.అనేనకృతస్య కార్యవిచ్ఛేదస్యానురూపమముం వానరపాదాభ్యా మేవ దర్శయిష్యామీతిభావః. *తనిశ్లోకీ ౨౨ పక్షాంతరమాహ—అద్యేతి అర్ధ మేకం

ఖ్యాతిః.౧౮½ భోగినాం మహాశరీరాణాం నాగానాంసర్పాణాం-మహాభోగానిమహాభోగాన్. లింగవ్య త్యయ ఆర్షః.౧౯½.సశంఖేతి. యుద్ధేనబాణప్రహారేణ ౧౯—౨౧½.వేలాస్వితి. వేలాసుకృతమర్యాదం

౨౨ వేలాసు కృతమర్యాదం సహసోర్మిసమాకులం నిర్మర్యాదం కరిష్యామి
సాయకైర్వరుణాలయం. ౨౩. మహార్ణవం క్షోభయిష్యే మహాదానవసంకులం.
౨౪. ఏవ ముక్త్వా ధనుష్పాణిః క్రోధవిస్ఫారితేక్షణః, బభూవ రామో దుర్ధర్షో
యుగాంతాగ్ని రివ జ్వలన్. ౨౫ సంపీడ్య చ ధను ర్ఘోరం కంపయిత్వా శరై ర్జగత్,
ముమోచ విశిఖా నుగ్రాన్ వజ్రా నివ శతక్రతుః, ౨౬. తే జ్వలంతో మహావేగా
స్తేజసా సాయకోత్తమాః, ప్రవిశంతి సముద్రస్య సలిలం త్రస్తపన్నగం. ౨౭. తోయ
వేగ స్సముద్రస్య స నక్రమకరో మహాన్, సంబభూవ మహాఘోర స్స మారుతరవ
స్తదా. ౨౮ మహోర్మిమాలావితత శ్శంఖశుక్తిసమావృతః, సధూమపరివృత్తోర్మి
స్సహసాఽఽసీ న్మహోదధిః ౨౯ వ్యథితాః పన్నగా శ్చాస న్దీప్తాస్యా దీప్తలో
చనాః, దానవాశ్చ మహావీర్యాః పాతాళతలవాసినః ౩౦. ఊర్మయ స్సింధురాజస్య
సనక్రమకరా స్తదా, వింధ్యమందరసంకాశా స్సముత్పేతు స్సహస్రశః ౩౧. ఆఘూ
ర్ణితతరంగౌఘ స్సంభ్రాంతోరగరాక్షసః, ఉద్వర్తితమహాగ్రాహ స్సంవృత్తసలిలాశ
యః. ౩౨. తతస్తు తం రాఘవ ముగ్రవేగం ప్రకర్షమాణం ధను రప్రమేయం, సౌమిత్రి
రుత్పత్య సముచ్ఛ్వసంతం మా మేతి చోక్త్వా ధను రాలలంబే. ౩౩. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ఏకవింశ స్సర్గః.

వాక్యం. ౨౨, పునః పక్షాంతర మేవాహ — వేలాస్వితి. వేలాసు చతుర్షుతీరేషు - కృతమర్యాదం కృతవ్యవస్థం - కదాచిదపి వేలాం అనతివర్తమాన మిత్యర్థః నిర్మర్యాదం కరిష్యామి - అవ్యవస్థం కరిష్యామి - భూతశ్లావయిష్యామీత్యర్థః ౨౩. సముద్రేణ చిరపరిపోషితా దానవాదయ ఏతం రక్షిష్యంతీత్యతాహ — మహార్ణవమితి దానవై స్సహ క్షోభయిష్యామీత్యర్థః ౨౪. ఏవమితి. విస్ఫారితేక్షణః వివర్తితనయనః. ౨౫. సంపీడ్యేతి. సంపీడ్య దృఢముష్టినా మధ్య మవలంబ్య - కంపయిత్వా భయకంపితం కృత్వా - జగత్ జగత్స్థజంతూన్ - వజ్రా నిత్యభూతోపమా. ౨౬. త ఇతి. తేజసాజ్వలంత ఇత్యన్వయః. ప్రవిశంతి ప్రావిశన్. త్రస్తపన్నగ మితి క్రియావిశేషణం ౨౭. తోయవేగ ఇతి తోయవేగః తరంగవితతిః - మారుతరవః వాతజన్యరవః - సమారుతరవః - వాతసంఘట్టనజన్యరవసహిత ఇత్యర్థః ౨౮. మహోర్మీతి. తీరేమహోర్మిమాలావితతః - అంత స్తరంగజాలాకృష్టశంఖశుక్తిసమావృతః - సజ్వాలశరప్రవేశేన సధూమః - మధ్యే శరాగ్నిశోషణేన పరివృత్తోర్మిశ్చాసీ దిత్యన్వయః. ౨౯. వ్యథితా ఇతి ఆపాతాళం శరాః ప్రవిష్టా ఇతి భావః. ౩౦. తాత్కాలికతరంగౌన్నత్యంవర్ణయతి — ఊర్మయ ఇతి. ౩౧. ఉక్తానువాదేన విశేషాంతర మాహ — ఆఘూర్ణితేతి. ఆఘూర్ణితసంభ్రాంతోద్వర్తితపదా న్యేకార్థాని. ౩౨ తతస్త్వితి తుశబ్దేన పూర్వసంధానాద్వైషమ్య ముక్తం. అప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యవైభవం - ప్రకర్షమాణం అమోఘశరసంధానాయేతిభావః. సముచ్ఛ్వసంతం - కోపేనేతి శేషః. తం రాఘవం - ఉత్పత్యఝడిత్యాగత్య - మా మేత్యుక్త్వా ఏతాదృశం ధనురాకర్షణం మా కుర్విత్యుక్త్వా - భయాతిశయా ద్వీప్సా. అనివర్తమానే తస్మిన్ ధనురాలలంబే ౩౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశ స్సర్గః.

వేలాసు ప్రాగాది దిక్చతుష్టయతీరేషు - కృతమర్యాదం కృతవ్యవస్థం — వేలానామలంఘనే కృతనియమమిత్యర్థః. నిర్మర్యాదం లంఘితవేలంకరిష్యామి. ౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-౨౭-౨౮-౨౯-౩౦-౩౧-౩౨-౩౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డ వ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశ స్సర్గః.

ద్వావింశ స్సర్గః.

అథోవాచ రఘుశ్రేష్ఠస్సాగరం దారుణం వచః, అద్య త్వాం శోషయిష్యామి సపాతాళం మహార్ణవ ౧. శరనిర్దగ్ధతోయస్య పరిశుష్కస్య సాగర, మయా శోషితసత్వస్య పాంసు రుత్పద్యతే మహాన్ ౨. మత్కార్ముకవిసృష్టేన శరవర్షేణ సాగర, పారం తేఽద్య గమిష్యంతి పద్భిరేవ ప్లవంగమాః ౩ విచిన్వన్నాభిజానాసి పౌరుషం వాపి విక్రమం, దానవాలయ సంతాపం మత్తో నాధిగమిష్యసి. ౪. బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ సంయోజ్య బ్రహ్మదండనిభం శరం, సంయోజ్య ధనుషి శ్రేష్ఠే విచకర్ష మహాబలః. ౫. తస్మిన్ వికృష్టే సహసా రాఘవేణ శరాసనే, రోదసీ సంపఫాలేవ పర్వతాశ్చ చకంపిరే ౬. తమశ్చ లోకమావవ్రే దిశశ్చ న చకాశిరే, పరిచుక్షుభిరే

ప్రథమం వానరసేనాతరణాయ సాగరం శరణంగత్వా తస్మిన్ననాగతే చాపమానయేతి వాచా భీషయిత్వా తథాప్యనావిష్కృతనిజరూపం తం శరైః ప్రక్షోభ్య తావతాప్యనాగతస్య తస్యభీతిముత్పాదయితుం బ్రహ్మాస్త్రసంధానాయోపక్రమత ఇత్యాహ — అథేత్యాదినా. సపాతాళం-పాతాళపర్యంత మిత్యర్థః. ౧ శరేతి. శరనిర్దగ్ధతోయస్య-నిర్జలస్యేత్యర్థః పరిశుష్కస్యభూమ్యంతర్గతజలశూన్యస్య-శోషితసత్వస్యదగ్ధసత్వస్యేత్యర్థః. తే-మహాన్ పాంసుః అతిసూక్ష్మో రేణురుత్పద్యతే వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రయోగః మహావర్షేపిపునర్యథా జలలవోపినతిష్ఠతితథాకరిష్యామీతిభావః. ౧ ననుసకలజలశోషణేన పాతాళమాత్రపరిశోషాత్తత్రగమనాసంభవాదాకాశేన గంతవ్యం తతోపరమిదానీంతథాగమనం. కింశోషేణేత్యత్రాహ — మత్కార్ముకేతి. శరవర్షేణ శరజాలేనసేతుస్థానీయేన-సేతుబంధాధిక్లేశో మే న భవేదితిభావః. ౩. విచిన్వన్నితి పౌరుషంబలం-విక్రమంపరాక్రమంచ-విచిన్వన్ విశేషేణ పర్యాలోచయితుం-నాభిజానాసి - లక్షణహేత్వోరితిశతృప్రత్యయః. ఇదమజ్ఞానం సహవాసకృతమిత్యాశయేనదానవాలయేతిసంబోధనం మత్తోభావినంసంతాపంచ-నాధిగమిష్యసినజ్ఞాస్యసి- మత్పరాక్రమమజానన్ మత్తోభావిబ్రహ్మాస్త్రపీడామపినజ్ఞాస్యస్యేవేతిభావః. ౪. బ్రాహ్మేణేతి బ్రహ్మదండః బ్రహ్మశాపః-తద్వదమోఘమిత్యర్థః. యద్వా బ్రహ్మదండః కేతువిశేషః-తథోక్తంనారదసంహితాయాం "పితామహాత్మజస్త్రిర త్రివర్ణశ్శిఖరాన్వితః, బ్రహ్మదండాహ్వయః కేతుస్సర్వభూతవినాశన" ఇతి బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రమంత్రేణ-సంయోజ్యఅభిమంత్ర్య-తద్ధనుర్విచకర్ష ౫. అథాస్త్రసంధానస్య మరుకాంతారవర్తినాం యుగపద్వినాశహేతుత్వాత్తత్కాలేతదుచితమహోత్పాతాన్ దర్శయతి — తస్మిన్నిత్యాదినా శరసంధానకాలికం లోకస్యభయందర్శయతీత్యప్యాహుః. రోదసీద్యావాపృథివ్యౌ - సంపఫాలేవ భిన్నే ఇవ-ఏకవచన

అథేత్యాది. ౧. శరనిర్దగ్ధతోయస్యశరవర్షేణశోషితస్యతవేతిశేషః. ౩ విచిన్వన్నితి. విక్రమం జలోపరిశరసేతుబంధనజలస్తంభనతచ్ఛోషణాదిశక్తిస్వరూపం - విచిన్వన్ విశేషేణపర్యాలోచయన్ - నాభిజానాసి - పౌరుషంశాస్త్రవశ్యత్వసౌజన్యనిబంధనం శరణవరణరూపం పురుషకృత్యం నాభిజానాసి మత్తోభావినం సంతాపం నావగమిష్యసి నజ్ఞాస్యసి - శరస్వాశక్తేరపిధర్మశీలతయా శరణాగతస్య ఫలప్రదానాభావేమహాననర్థోభవిష్యతీత్యముమర్థం నజానాసీత్యర్థః ౪. బ్రాహ్మేణేతి. బ్రహ్మదండనిభం శరం బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రమంత్రేణ సంయోజ్యాభిమంత్ర్యేతి సంబంధః. ౫ తస్మిన్నితి. రోదసీ ద్యావా

చాశు సరాంసి సరిత స్తథా ౭. తిర్యక్చ సహనక్షత్రై స్సంగతౌ చంద్రభాస్కరౌ,
భాస్కరాంశుభి రాదీప్తం తమసా చ సమావృతం ప్రచకాశే తదాకాశ ముల్కా
శతవిదీపితం, అంతరిక్షాచ్చ నిర్ఘాతా నిర్జగ్ము రతులస్వనాః ౯ పుస్ఫురుశ్చ ఘనా
దివ్యా దివి మారుతపఙ్క్తయః, ౯॥ బభంజ చ తదా వృక్షాన్ జలదా నుద్వహ
న్నపి. అరుజం శ్చైవ శైలాగ్రా న్ఛిఖరాణి ప్రభంజనః, ౧౦॥. దివిస్పృశో మహా
మేఘా స్సంగతా స్సమహాస్వనాః. ముముచు ర్వైద్యుతా నగ్నీం స్తే మహాశనయ
స్తదా, ౧౧॥ యాని భూతాని దృశ్యాని చుక్రుశు శ్చాశనే స్సమం. అదృశ్యాని చ
భూతాని ముముచు ర్భైరవస్వనం, శిశ్యిరే చాపి భూతాని సంత్రస్తా న్యుద్విజంతి
చ. సంప్రవివ్యధిరే చాపి న చ పస్పందిరే భయాత్, ౧౩॥. సహ భూతై స్సతో
యోర్మి స్సనాగ స్సహరాక్షసః, సహసాఽభూ త్తతో వేగా ద్భీమవేగో మహోదధిః,

మార్గం. 'ద్యావాపృథివ్యౌరోదస్యౌద్యావాభూమీచరోదసీ'ఇత్యమరః ౬—౭.తిర్యక్చేతి. శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. చంద్రభాస్కరౌ నక్షత్రైస్సహ - తిర్యగ్వక్రంయథాభవతితథాసంగతౌ తిర్యగ్జగ్మతుః, భయాదితిభావః ఆదీప్తంఈషద్దీప్తం - మందరశ్మిత్వాత్తమసావృతత్వాచ్చ సూర్యస్యేతిభావః సమావృతంసమ్యగావృతం-ఉల్కాశతవిదీపితం-ఉల్కాలక్షణముక్తంవరాహమిహిరేణ —'ఉల్కాశిరసివిశాలానిపతంతీవర్ధతేచతనుపుచ్ఛేతి, నిర్ఘాతలక్షణం తేనైవోక్తం—'పవనఃపవనాభిహతోగగనాదవనౌయదా సమాపతతి, భవతితదానిర్ఘాతస్సచపాపోదీర్ఘఖగవిరుత' ఇతి పుస్ఫురురితి. పుస్ఫురుఃచేరుః - మారుతపఙ్క్తయః ఆవహోద్వహాదివాతస్కంధాః - దివ్యాఃశ్లాఘ్యాః ౯॥. బభంజేతి. ఉద్వహన్ఊర్ధ్వం నయన్ - శైలాగ్రాన్పర్వతాగ్రప్రదేశాన్ - శిఖరాణిఖండపర్వతాన్ - అరుజన్ అపీడయన్ - బహువచనమార్షం. ౧౦॥. దివిస్పృశఇతి. తేవైద్యుతాగ్నయః - తదామహాశనయోఽభవన్ - అశనిస్వరూపం మిహిరేణోక్తం—'అశనిస్స్వనేన మహతానృగజాశ్వతరుపశుముఖేషు, నిపతతివిదారయంతీధరాతలంచక్రసంస్థా'నేతి ౧౧॥ యానీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. యానిభూతాని దృశ్యాని మనుష్యాదీని అదృశ్యాని పిశాచాదీని - తానిసర్వాణిభూతానిసంత్రస్తాని - అతఏవోద్విజంతి కంపమానానిసంతి - అశనేస్సమం అశనిస్వరసమం యథాతథా - చుక్రుశుఃతథా భైరవస్వనంముముచుః-తతఃశిశ్యిరేసుప్తాని - సుప్తవద్భూమౌ పతితానీత్యర్థః. తత్రాపిసంప్రవివ్యధిరేచింతయా దుఃఖితాని భయాన్నపస్పందిరేనచలితాని ౧౩॥. అథసముద్రరాజస్యోత్థానంసూచయతి — సహభూతైరిత్యాదినా. తతోవేగాత్పూర్వసర్గాంతోక్తాద్రామవేగాత్ - సహసాశరసంధానసమయ ఏవ - భీమవేగోఽభూత్ భీమప్రవాహవేగోభూత్ కేవలశరమోక్షకృతాత్ క్షోభాత్ బ్రహ్మాస్త్రమోక్షారంభేమహాన్

భూమీ. ౬—౭. తిర్యగితి. చంద్రభాస్కరౌ నక్షత్రైస్సహతిర్యక్సంగతౌతిర్యగ్యథాతథా సంగతే వ్యుత్క్రమేణ పథాగంతు ముపక్రాంతావిత్యర్థః. 'భాస్కరాంశుభి రాదీప్తం తమసాచసమావృత'మిత్యనేన విరుద్ధయో స్తేజస్తిమిరయో స్సామానాధికరణ్య మభూదితి సూచ్యతే. ౮॥ అంతరిక్షాదితి. మారుతపఙ్క్తయః - వాతస్కంధాః. పుస్ఫురుశ్చేతి పాఠః ౯॥. బభంజేతి. శైలాగ్రాన్ శైలోచ్చప్రదేశాన్. ౧౦॥. దివిచేతి. వైద్యుతాన్ విద్యుత్సంఘాతాన్. ౧౧॥. యానీతి అశనేస్సమం అశనిఘోషతుల్యం యథాతథాచుక్రుశుః. శిశ్యిరఇతి. ఉద్విజంతిఆకంపంతి ౧౩॥ సహేతి తతోవేగాత్ - ప్రథమప్రయుక్తకేవలబాణప్రయోగకృతాత్ -క్షోభాత్ ఉదధిఃభీమవేగోఽభూత్ బ్రహ్మాస్త్రసంధానే

౧౫½. యోజనం వ్యతిచక్రామ వేలా మన్యత్ర సంప్లవాత్ తం తదా సమతిక్రాంతం నాతిచక్రామ రాఘవః, సముద్ధత మమిత్రఘ్నో రామో నదనదీపతిం. ౧౬. తతో మధ్యా త్సముద్రస్య సాగరస్య సముత్థితః, ఉదయం హి మహాశైలా న్మేరో రివ దివాకరః. ౧౭ పన్నగై స్సహ దీప్తాస్యైః సముద్రః ప్రత్యదృశ్యత, స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశో జాంబూనదవిభూషితః రక్తమాల్యాంబరధరః పద్మపత్రనిభేక్షణః, సర్వపుష్పమయీం దివ్యాం శిరసా ధారయ న్స్రజం. జాతరూపమయై శ్చైవ తపనీయవిభూషితైః, ఆత్మజానాం చ రత్నానాం భూషితో భూషణోత్తమైః ధాతుభి ర్మండితశ్శైలో వివిధై ర్హిమవా నివ. ఏకావళీమధ్యగతం తరళం పాటలప్రభం. విపులే నోరసా బిభ్ర త్కౌస్తుభస్య సహోదరం, ఆఘూర్ణితతరంగౌఘః కాళికానిలసంకులః. ౨౨. ఉద్వర్తితమహాగ్రాహ స్సంభ్రాంతోరగరాక్షసః, [దేవతానాం సురూపాణాం నానారూపాభి రీశ్వరః, గంగాసింధుప్రధానాభి రాపగాభి స్సమావృతః] సాగర స్సముపక్రమ్య పూర్వమామంత్ర్య వీర్యవా న్ అబ్రవీత్ ప్రాంజలి

క్షోభోఽభూదిత్యర్థః. ౧౫½ వేగఫలందర్శయతి — యోజనమిత్యాదినా. సార్ధశ్లోకద్వయే కాన్వయః. సంప్లవాత్ వారిపూరేణ - వేలామన్యత్ర వేలాంవినేత్యర్థః. అథవాసంప్లవా దన్యత్ర ప్రళయంవినా - వేలాం యోజనంయోజనపర్యంతం వ్యతిచక్రామఅతిక్రాంతవా న్- యోజనమంతర్జీర్ణోఽభూదిత్యప్యాహుః. తం సమతిక్రాంతంపలాయమానం నాతిచక్రామపలాయమానం ప్రతిశస్త్రప్రయోగరూపాతిక్రమంనచకార. తతఇతి. సముద్రస్యమధ్యాత్ ఉన్నతాత్ -స్వయంసాగరః సముద్రాభిమానిదేవతా-దివాకర ఇవబభావితి శేషః ౧౭ పన్నగైరిత్యాది జాంబూనదంజంబూనదీప్రభవంస్వర్ణం- రత్నమాల్యంరత్నవైకక్ష్యమాలా- జాతరూపమయైః ఆకరజసువర్ణప్రచురైః తపనీయవిభూషితైః రత్నకీలనార్హద్రుతకనకవిభూషితైః- రత్నానాంసంబంధిభిర్భూషణోత్తమైః - ఏకావళీముక్తావళీ - తరళంనాయకరత్నం - ఆఘూర్ణితః చలితః-కాళికామేఘపఙ్క్తిః-'మేఘజాలేఽపి కాళికే'త్యమరః తయానిలేన చ సంకులః క్షుభితః - మేఘానిలౌసముద్రస్యసహచరావితిప్రసిద్ధిః ౨౨ ఉద్వర్తితేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః. ఉద్వర్తితఃఉద్భ్రామితః - సముపక్రమ్యసముపాగమ్య - స్వసౌజన్యంపురస్కృత్యం- పూర్వం ఆమంత్ర్య ఆహూయ- ప్రకృష్టోమూర్ధ్నికృతోఽంజలిఃయస్యాసౌప్రాంజలిః - శరపాణినమితినకారాంతత్వమార్షం. స్వవిరోధినోమరువాసినోరామేణఘాతయితుంస్వయం రావణభీతత్వేనతత్సంహారక్షమ మస్యపరాక్రమం పరీక్షితుంచ సముద్రఏతావత్పర్యంతం విళంబితవానితిబోధ్యం. ౨౩½. కింవిభో స్తవమయాకర్తవ్యం.- కిం

నాతిభయంకరక్షోభోఽభూదిత్యర్థః. ౧౫½. యోజనమితి. మహోదధిః సంప్లవాత్ పూరిపూరేణవేలామన్యత్రయోజనం వ్యతిచక్రామ రామశరసంధానక్షుబ్ధంసత్సాగరజలం వేలాంవిసృజ్య యోజనమాత్రం పరావృత్తం వేలాముల్లంఘ్య యోజనమాత్రం బహిర్గతంవేత్యర్థః తంసాపరాధం సాగరంనాతిచక్రామ నాభ్యభవత్-నావధీదిత్యర్థః. పరమకారుణికేన శ్రీరామేణ సముద్రభయోత్పాదనార్థ మేవం బ్రహ్మాస్త్రంసంహితం-నతుతద్వధార్థ మితిభావః. ౧౬—౧౭. జాతరూపేతి. తపనీయవిభూషణైః రత్నకీలితస్వర్ణభూషణైః - ఆత్మజానాం - స్వస్మిన్నుత్పన్నానాం - కాళికానిలసంకులః మేఘపటలసంమిళితవాయునా సంకులః-'మేఘజాలేఽపి కాళికే'త్యమరః. ౨౨. సముపక్రమ్య సముపాగమ్య.-౨౩½. స్వకీ

ర్వాక్యం రాఘవం శరపాణినం, ౨౩॥ పృథివీ వాయు రాకాశ మాపో జ్యోతిశ్చ రాఘవ. స్వభావే సౌమ్య తిష్ఠంతి శాశ్వతం మార్గ మాశ్రితాః, ౨౪॥ తత్స్వభావో మమా ప్యేష య దగాధోఽహ మప్లవః. వికార స్తు భ వే ద్గాధ ఏత త్తే ప్రవదా మ్యహం, ౨౫॥ న కామా న్న చ లోభా ద్వా న భయా త్పార్థివాత్మజ. గ్రాహనక్రాకులజలం స్తంభ యేయం కథంచన, ౨౬॥ విధాస్యే రామ యేనాపి విషహిష్యే హ్యహం తథా. గ్రాహా న ప్రహరిష్యంతి యావ

ధత్వం? ఉతజలస్తంభనం? ఆహోస్విత్సేతు బంధనానుకూల్య? మిత్యాశంక్యసతానదాద్యః పక్ష ఇత్యాహ— శ్లోకద్వయేన పృథివీతి సౌమ్యప్రసన్న - అనేనాంజలికరణానంతరమేవ రామః ప్రసన్న ఇతి గమ్యతే. పృథివ్యాదయః పంచపదార్థాః. శాశ్వతం నిత్యం మార్గం మర్యాదాం ఆశ్రితాస్సంతః - స్వభావే కాఠిన్యతిర్యగ్గమనావకాశ ప్రదానాగాధత్వోర్ధ్వజ్వల నాదిస్వస్వభావే - తిష్ఠంతి - స్వస్వభావం నాతిక్రామం తీత్యర్థః ౨౪॥ ఏషు కస్తే స్వభావ ఇత్యత ఆహ— తదితి. తత్-తస్మాత్- సర్వేషాం పృథివ్యాదీనాం స్వస్వభావానతిలంఘిత్వాత్-అహం అగాధః అప్లవః అలంఘ్యశ్చేతి యత్ ఏషఃమమాపిస్వభావః-తస్మాదేవమేవమయా స్థాతవ్యం - గాధః ప్లవవిషయోఽహ మితి యత్-ఏషఃమమవికారః అన్యథాభావః-తథామయానస్థాతుం యుక్తం-ఏతత్ ఉక్తస్వరూపం తే ప్రవదామి ప్రావదం-ప్రదదామీతిపాఠేఽప్యయమేవార్థః.ధాతూనామనేకార్థత్వాత్. ౨౫॥ ద్వితీయ పక్షోప్యనుపపన్న ఇత్యాహ—న కామాదితి. కామాత్ అర్థేచ్ఛయా-లోభాత్ లబ్ధవస్తుత్యాగాసహిష్ణుతయా -భయాత్ దండభయాత్ -పార్థివాత్మజేత్యనేనసర్వమర్యాదాస్థాపకోఽసీతి ద్యోతయతి.న స్తంభయేయం పీడాకరత్వా దితిభావః. ౨౬॥. తృతీయం తుపక్షంకక్షీకరోమీత్యాహ— విధాస్యఇత్యాదిసార్ధశ్లోకేన. యేన యథాహం-విషహిష్యేశక్ష్యామి-తథావిధాస్యేకింతచ్ఛక్యమిత్యపేక్షాయామాహ— గ్రాహేత్యాది. యావత్సేనాతరిష్యతితావత్ గ్రాహాన ప్రహరిష్యంతి-జలేఽపిహికేచిద్గమిష్యంతి-హరీణాంతరణేవిషయే-

---

యాపరాధం పరిహర్తుం పాతనికా మాహ.—పృథివీత్యాది. స్వభావే స్వస్యాధికారే. ౨౪॥. తవ స్వభావఃకీదృశ ఇత్యతఆహ —తత్స్వభావఇతి అహ మప్లవః అగాధఇతియత్ - ఏషమమాపిస్వభావః-గాధస్తువికారో భవేత్.ఏత త్తేప్రవదామి ప్రావదం-త త్తస్మా త్కారణాత్ తవసముత్కంనాగమమితి శేషః. ౨౫॥ తర్హి మాభూత్స్వభావహానిః-ఘనీభవ నేనాస్మాకంమార్గం ప్రయచ్ఛేత్యాశంక్యతథా త్వేజలచరజంతు పీడాస్యాత్ ప్రకారాంతరేణ మార్గంకరిష్యామీత్యాహ —నకామాదత్యాది శ్లోకద్వయేన. కామాత్- అభిలాషాత్ -లోభాత్ స్వకీయవస్తుపరిత్యాగాసహిష్ణుత్వాత్ -రాగాదనురాగాచ్చ-నక్రాకులజలంన స్తంభ యేయం-భయాద్వాన స్తంభయేయం-కథంచనఅన్యేన హేతునా—న స్తంభయేయం-కింతుఅహమపియేన విషహిష్యే-యావత్సేనాతరిష్యతి తావద్గ్రాహాఅపియథా సేనాంన ప్రహరిష్యంతితథావిధాస్య ఇతియోజనా తమేవప్రకారమాహ —హరీణామితి హరీణాంతరణేవిషయే స్థలంయథాకరిష్యామి-సేతుబంధనసమయే సేతుబంధనసాధనభూతమృద్దారుపర్వతాదీనాం నిమజ్జనంయథానభవతితథాకరిష్యామీత్యర్థః. యద్వా—సేనాతరణమార్గప్రదానప్రకారమాహ —నకామాదిత్యాదిసార్ధద్వాభ్యాం కామాత్ యత్కించిద్వస్త్వభిలాషాత్ -నక్రాకులజలంన స్తంభయేయంలోభాత్ స్వకీయవస్తుపరిత్యాగాసహిష్ణుత్వా న్న స్తంభయేయం. కథంచనప్రకారాంతరేణాపిన స్తంభయేయం- కింతు హేపార్థివాత్మజేత్యనేనదశరథేవతీర్ణశ్వరేత్యుక్తంభవతి.ఈశ్వరత్వాదేవభయాత్ త్వద్భయాత్ రాగాత్ త్వయిభక్త్యా చవానరరూపాంతరంగభక్తసహితత్వాత్సా

త్సేనా తరిష్యతి, హరీణాం తరణే రామ కరిష్యామి యథాస్థలం. ౨౮. త మబ్రవీత్తదా రామ ఉద్యతో హి నదీపతే, అమోఘోఽయం మహాబాణః కస్మిన్ దేశే నిపాత్యతాం ౨౯. రామస్య వచనం శ్రుత్వా తం చ దృష్ట్వా మహాశరం, మహోదధిర్మహాతేజా రాఘవం వాక్య మబ్రవీత్. ౩౦ ఉత్తరేణావకాశోఽస్తి కశ్చిత్పుణ్యతమో మమ, ద్రుమకుల్య ఇతి ఖ్యాతో లోకే ఖ్యాతో యథా భవాన్. ౩౧ ఉగ్రదర్శనకర్మాణో బహవ స్తత్ర దస్యవః, ఆభీరప్రముఖాః పాపాః పిబంతి సలిలం మమ. తై స్తు సంస్పర్శనం పాపై ర్న సహే పాపకర్మభిః, అమోఘః క్రియతాం రామ తత్ర తేషు శరోత్తమః. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సాగరస్య స రాఘవః, ముమోచ తం శరం దీప్తం వీర స్సాగరదర్శనాత్. తేన త న్మరుకాంతారం పృథివ్యాం ఖలు విశ్రుతం, నిపాతిత శ్శరో యత్ర దీప్తాశనిసమప్రభః. ౩౪. ననాద చ తదా తత్ర వసుధా శల్యపీడితా, తస్మా ద్వ్రణముఖా త్తోయ ముత్పపాత రసాతలాత్. ౩౫ స బభూవ తదా కూపో వ్రణ ఇత్యభివిశ్రుతః, సతతం చోత్థితం తోయం సముద్రస్యేవ దృశ్యతే. ౩౬. అవదారణశబ్ద శ్చ దారుణ స్సమపద్యత, ౩౭ తస్మా త్తద్బాణపాతేన త్వపః కుక్షి ష్వ

యథాస్థలం భవతి యథా సేతుమార్గో భవతి తథా కరిష్యామి. సేతుబంధద్రవ్యాపకర్షణాదివిఘ్నం న కరిష్యామీత్యర్థః. ౨౮. తమితి. ఉద్యతః కృతసంధానః. ౨౯. రామస్యేతి. మహాతేజాః-స్వాభిమతలాభేనజనితకాంతిః. ౩౦. ఉత్తరేణేతి. ఉత్తరేణసమీపవర్తిన్యుత్తరభాగే- 'ఏనబన్యతరస్యా మదూరేపంచమ్యా' ఇత్యేనప్, మమావకాశః మధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః. పుణ్యతమః చారుతమః- 'పుణ్యం తుచార్వ' పీత్యమరః. ద్రుమేషు కుల్యా యస్యాసౌ ద్రుమకుల్యః-'కుల్యాఽల్పా కృత్రిమా సరి'దిత్యమరః. ౩౧. ఉగ్రేతి ఉగ్రే దర్శనకర్మణీ యేషాం తే ఉగ్రదర్శనకర్మాణః-దస్యవః శత్రవః-'దస్యుశాత్రవశత్రవ' ఇత్యమరః. దస్యవః చోరా వా-ఆభీరాః మహాశూద్రాః ౩౨. తైరితి. తత్ర ద్రుమకుల్యే-తేషు ఆభీరప్రముఖేషు ౩౩ తస్యేతి సాగరదర్శనా త్సాగరమతేన-యద్వా—అంగుళ్యా నిర్దిశ్య సాగరేణ ప్రదర్శనాత్. ౩౪. తేనేతి. తేన శరమోక్షణేన. ౩౫. ననాదేతి. ననాద జలనిర్గమేనేతి భావః. వ్రణముఖాత్ వ్రణముఖద్వారేణ. స ఇతి. సః వ్రణముఖం వ్రణకూప ఇత్యభివిశ్రుతో బభూవ. సతతమితి. తస్యేతి శేషః. ౩౭. అవదారణేతి. అవదారణశబ్దః, బాణస్యేతి శేషః. ౩౮. తస్మాదిత్యర్ధం. తద్బాణపాతేన-తస్య బాణస్య పాతేన-కుక్షిషు అవ

దారవిందరజోవహనభాగ్యం మయాలబ్ధమితి భక్త్యా జలం స్తంభయేయ మిత్యర్థః. "అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం రాఘవం శరపాణిన" మిత్యుక్త్యా భయాన్మార్గప్రదత్వోక్తిః. ౨౮. తమితి. ఉద్యతః సంయోజితః. ౩౦. ఉత్తరేణేతి. ఉత్తరతీరసమీపదేశవర్తీ ద్రుమకుల్యాఖ్యోఽవకాశో దేశః అస్తీతి సంబంధః. ౩౧. ఉగ్రేతి. ఉగ్రదర్శనకర్మాణః-ఉగ్రే దర్శనకర్మణీ యేషాం తే తథా. ౩౨—౩౩. తస్యేతి సాగరదర్శనాత్ సాగరోపదేశాత్. ౩౪. తేనేతి. తేన-రామేణ-దీప్తాశనిసమప్రభః-శరో యత్ర నిపాతితః-తత్ స్థలం పృథివ్యాం మరుకాంతారమితి విశ్రుతం ఖలు పూర్వమేవ ప్రసిద్ధం హీత్యర్థః. ౩౬. స ఇతి. సతతమితి. మరుభూమౌ రామబాణవ్రణాదుత్థితం తోయం స్వాదూదకం సముద్రస్యేవ సముద్రసలిల మివ దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౩౭-౩౮. తస్మాదితి. తద్బాణపాతేన కుక్షి ష్వవశేష్వపః అభీరాదీనాం జీవనసాధనభూతాః పురాతనీ రపః తస్మా ద్దేశా దశోషయత్ నిరాసయత్ -రామ ఇతి శేషః. యద్వా పూర్వమాపః పాపిష్ఠాభి రస్పృష్టాః

శోషయత్. ౩౭. విఖ్యాతం త్రిషు లోకేషు మరుకాంతార మేవ తత్, ౩౮॥ శోషయిత్వా తతః కుక్షిం రామో దశరథాత్మజః. వరం తస్మై దదౌ విద్వా నమరవేఽమర విక్రమః, ౩౯॥ పశవ్య శ్చాల్పరోగ శ్చ ఫలమూలరసాయుతః బహుస్నేహో బహుక్షీర స్సుగంధి ర్వివిధౌషధః. ఏవమేతై ర్గుణై ర్యుక్తో బహుభి స్సతతం మరుః. రామస్య వరదానా చ్చ శివః పంథా బభూవ హ, ౪౧॥ తస్మి న్దగ్ధే తదా కుక్షౌ సముద్ర స్సరితాం పతిః రాఘవం సర్వశాస్త్రజ్ఞ మిదం వచన మబ్రవీత్, ౪౨॥ అయం సౌమ్య నళో నామ తనుజో విశ్వకర్మణః పిత్రా దత్తవర శ్శ్రీమా న్ప్రతిమో విశ్వకర్మణా, ౪౩॥ ఏష సేతుం మహోత్సాహః కరోతు మయి వానరః, త మహం ధారయిష్యామి తథా హ్యేష యథా పితా, ౪౪॥ ఏవ ముక్త్వోదధి ర్నష్ట స్సముత్థాయ నళ స్తదా అబ్రవీ ద్వానరశ్రేష్ఠో వాక్యం రామం మహాబలః, ౪౫॥ అహం సేతుం కరిష్యామి విస్తీర్ణే వరుణాలయే పితు స్సామర్థ్య మాస్థాయ తత్వ మాహ మహోదధిః, ౪౬॥ దండ ఏవ పరో లోకే పురుషస్యేతి మే మతిః. ధిక్ క్షమా మకృతజ్ఞేషు సాంత్వం దాన మథాపి వా, ౪౭॥ అయం హి సాగరో భీమ

శేషు-స్థితా అపఃపూర్వంపాపస్పృష్టాని జలాని-తస్మాత్ ద్రుమకుల్యాత్ అశోషయత్ - న్యవారయ దిత్యర్థః ౩౭ పూర్వం రామబాణపాతేన పృథివ్యాం విశ్రుతత్వముక్తం.సంప్రతి విరోధినిరసనాత్ త్రిషు లోకేషువిఖ్యాతత్వమాహ—విఖ్యాతమితి. మరుకాంతార మేవమరుకాంతారనామైవ- విఖ్యాతం ప్రసిద్ధ మభూదిత్యర్థః. ౩౮॥. శోషయిత్వేతి కుక్షింసముద్రమధ్యప్రదేశం మరుకాంతారం-శోషయిత్వాదగ్ధ్వా- కథంమనుష్యత్వంభావయతోవరదాన మిత్యత్రాహ – అమరవిక్రమఇతి 'సత్యేన లోకాన్ జయ'తీతిన్యా యేనవశీకృతసర్వలోక ఇత్యర్థః. ౩౯॥ వరంసిద్ధిముఖేనదర్శయతి శ్లోకద్వయేన—పశవ్యఇత్యాది. పశవ్యః పశుభ్యోహితః-పశూపభోగ్యబాలతృణాదిసమృద్ధ ఇత్యర్థః అల్పరోగః ఆరంభఏవ వినష్టరోగః - రసః మధు ఆయుతఃసమంతా ద్యుక్తః-స్నేహః ఘృతం-ఔషధమోషధిసమూహః ఏవమేతైః ఏవంప్రకారైః గుణైః భోగైః-యుక్తః సంయుక్తః-శివః పంథాః-శోభనప్రదేశ ఇత్యర్థః. ౪౧॥ తస్మిన్నితి.స్పష్టం. ౪౨॥. ఏవంసేతునిర్మాణానుకూలం స్థాస్యామీత్యుక్తవాన్-సంప్రతి వరదానసంతుష్టో వాక్యసహాయమా చరతి—అయమితి. దత్తవరఃమత్తుల్యఃపుత్రస్తే భవిష్యతీతి మాత్రే దత్తవరః. ౪౩॥ ఏషఇతి. తంసేతుం- తథాహ్యేష యథాపితేతి. పితా యథాయాదృశశక్తిమాన్ తాదృశోఽయ మిత్యర్థః. ౪౪॥ ఏవమితి. ఉదధిః నష్టఃఅంతర్హితః. ౪౫॥ అహమితి పితుస్సామర్థ్యం పిత్రాదత్తం సామర్థ్యం. ౪౬॥. అథ వాన రాన్ ప్రత్యాహ—దండ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన. అతో రాఘవాయేతిపరోక్షనిర్దేశః. 'హిమవాన్ మంద రోమేరు'రిత్యాదివత్ మధ్యేకవివాక్యంవా. దండఏవ-పరఃసమీచీనోపాయః- క్షమాం సాంత్వం సామ

తాః-తస్మాత్ పాపిష్ఠాభిరస్పర్శనాద్ధేతోర్భిత ద్బాణపాతేనాశోషయత్ -రామఇతి శేషః కుక్షింసముద్రకుక్షిం తతోమోక్షయిత్వా పురాతనపాపిష్ఠాభీరజనా న్మోచయిత్వా ౩౯॥ పశవ్యఇతి. పశవ్యఃపశుభ్యోహితః. ౪౦—౪౧॥ తస్మిన్నితి. కుక్షౌదగ్ధేశోషితజలే. ౪౨॥ అయమితి. పిత్రా విశ్వకర్మణా దత్తవరఃఆకాశజ లోపరి స్థాయిగమనశీలవిమానాదినిర్మాణాదిసర్వకర్మకుశలేన సదృశసామర్థ్యః. ౪౩॥. ఏషఇతి నలఃకథం సేతుంబద్ధుంశక్నుయా త్తత్రాహ—యథేతి యథా పితా విశ్వకర్మాఏషనల స్తథేతిసంబంధః. ౪౪॥. ఏవ మితి.నష్టఃఅంతర్హితః ౪౫—౪౭॥ అయమితి.అయంసాగరః దండభయాత్సేతు కర్మదిదృక్షయా గాఢం

స్సేతుకర్మదిదృక్షయా. దదౌ దండభయా ద్గాధం రాఘవాయ మహోదధిః, ౪౮॥
మమ మాతు ర్వరో దత్తో మందరే విశ్వకర్మణా. ఔరస స్తస్య పుత్త్రోఽహం సదృశో
విశ్వకర్మణా, ౪౯॥ స్మారితోఽస్మ్యహ మే తేన తత్త్వమాహ మహోదధిః, న చాప్యహ
మనుక్తో వై ప్రబ్రూయా మాత్మనో గుణాన్, ౫౦॥ సమర్థ శ్చాప్యహం సేతుం
కర్తుం వై వరుణాలయే కామ మద్యైవ బధ్నంతు సేతుం వానరపుంగవాః, ౫౧॥
తతోఽతిసృష్టా రామేణ సర్వతో హరియూథపాః, అభిపేతు ర్మహారణ్యం
హృష్టా శ్శతసహస్రశః, ౫౨॥ తే నగా న్నగసంకాశా శ్శాఖామృగగణర్షభాః
బభంజు ర్వానరా స్తత్ర ప్రచకర్షు శ్చ సాగరం, ౫౩॥ తే సాలై శ్చాశ్వకర్ణై శ్చ
ధవై ర్వంశై శ్చ వానరాః కుటజై రర్జునై స్తాలై స్తిలకై స్తిమిశై రపి, బిల్వై శ్చ సప్త
పర్ణై శ్చ కర్ణికారై శ్చ పుష్పితైః. చూతై శ్చాశోకవృక్షై శ్చ సాగరం సమపూరయన్,
౫౫॥ సమూలాంశ్చ విమూలాంశ్చ పాదపాన్ హరిసత్తమాః ఇంద్రకేతూ నివోద్య
మ్య ప్రజహ్రుః, ౫౬॥. హరయ స్తరూన్, తాలాన్ దాడిమగుల్మాం శ్చ నారికేళా

దానంవాధిక్-తమాదయో నోపాయా ఇత్యర్థః. ౪౭॥ ఉక్తార్థే హేతుమాహ — అయం హీతి హి యస్మా
త్సాగరః సగరఖానితః - ప్రత్యుపకారానభిజ్ఞ ఇత్యర్థః దండభయాత్ సేతుకర్మదిదృక్షయా - గాధం దదా
విత్యన్వయః. సేతుకర్మదిదృక్షా చ దండభయాదే వాస్య జాతేత్యర్థః ౪౮॥ పూర్వోక్తస్య పితృతుల్య
సామర్థ్యలాభస్య హేతుం దర్శయతి — మమేతి మయా సదృశః పుత్త్ర స్తవ భవిష్యతీత్యేవం రూపో వరః.
అయం భావార్థః - 'ఔరస స్తస్య పుత్త్రోఽహం సదృశో విశ్వకర్మణ' ఇత్యనువాదాత్సిద్ధః ౪౯॥ తర్హ్యేత
తావత్పర్యంతం కిమర్థం నోక్తవా నసీత్యత్రాహ — స్మారిత ఇతి. ఏతేన సముద్రేణ - అనుక్తౌ నిమిత్తాంతర
మప్యాహ — న చేతి అనుక్తః అన్యేనానుక్తః స్వేనైవోక్త్వా మహాకర్తారం భే విశ్వాసో న భవేదితి భావః. ౫౦॥.
న కేవలముక్తిమాత్రం సమర్థశ్చాపీత్యాహ — సమర్థశ్చేతి. బధ్నంతు - బంధనాయ శిలాదిక మానయంత్విత్య
ర్థః. ౫౧॥ తత ఇతి. అతిసృష్టా నియుక్తాః. ౫౨॥. త ఇతి నగాన్ వృక్షాన్ నగసంకాశాః గిరిసంకాశాః
వానరాధిపతిత్వేఽపి మనుష్యత్వం సంభవతి నిషాదస్థపత్యధికరణపూర్వపక్షన్యాయా దత ఆహ — వానరా ఇతి.
తత్ర తదానీం - ప్రచకర్షుః అనయంతిస్మ ౫౩॥. సేతుబంధనసాహాయ్యకృతాం వృక్షాణాం కృతార్థతాం
వ్యంజయితుం తాన్ పరిగణయతి శ్లోకద్వయేన — తే సాలై రిత్యాదినా. ౫౫॥ అద్రైషామానయనశైఘ్ర్య
మాహ — సమూలానితి ౫౬. హరయ స్తరూనిత్యుత్తరశేషః. వృక్షేషూన్మూలితేషు గుల్మాదీనాజహ్రు

దదావిత్యన్వయః. నను రామసంబంధిత్వమాత్రేణ హనుమతే మైనాకద్వారేణ కృతోపకారః సాగర స్సాక్షా
ద్రామే సమాగత్య ప్రసన్నే సతి అముముపాయం ప్రథమత ఏవావిలంబేన కిమర్థం నోపదిష్టవానితి చేత్సత్యం,
మయా చ విలంబే క్రియమాణే విలంబమసహమానో రామో మయి కోపా దస్త్రం సంధాస్యతి ఏతస్మి న్నంత
రే తం ప్రసాదయిత్వా సంహితేనాస్త్రేణ మమ శత్రూ న్మారయిత్వా పశ్చాదుపకరిష్యామీతి ధియా స్థిత ఇతి
న దోషః ౪౮॥. స్వస్య పితృసదృశత్వం దర్శయితుం వరాగమనప్రకారమాహ — మమ మాతురితి. మమ మా
తుః వరో దత్తం మయా సదృశ స్తవ పుత్త్రో భవిష్యతీత్యేవం రూపః ౪౯॥. నలః సముద్రోపదేశాత్ ప్రాగేవై
తత్సామర్థ్యం కిం నావద త్తత్రాహ — న చేతి. ౫౦ — ౫౧, తత ఇతి. సాగరం ప్రతీతి శేషః, ౫౨ — ౫౫.

న్విభీతకాన్. వకుళాన్ ఖదిరా న్నింబాన్ సమాజహ్రు స్సమన్తతః, ౫౭॥ హస్తి మాత్రా న్మహాకాయాః పాషాణాంశ్చ మహాబలాః. పర్వతాంశ్చ సముత్పాట్య యన్త్రైః పరివహన్తి చ, ౫౮॥ ప్రక్షిప్యమాణై రచలై స్సహసా జల ముద్ధతం సముత్పతిత మాకాశ ముపాసర్ప త్తత స్తతః, ౫౯॥ సముద్రం క్షోభయామాసు ర్వానరా శ్చ సమన్తతః సూత్రా ణ్యన్యే ప్రగృహ్ణన్తి వ్యాయతం శతయోజనం, ౬౦॥ నళ శ్చక్రే మహాసేతుం మధ్యే నదనదీపతేః స తథా క్రియతే సేతు ర్వానరై ర్ఘోరకర్మభిః, ౬౧॥ దండా నన్యే ప్రగృహ్ణన్తి విచిన్వన్తి తథాఽపరే. ౬౨ వానరా శ్శతశ స్తత్ర రామ స్యాజ్ఞాపురస్సరాః, మేఘాభైః పర్వతాగ్రైశ్చ తృణైః కాష్ఠై ర్బబంధిరే ౬౩. పుష్పితాగ్రైశ్చ తరుభి స్సేతుం బధ్నన్తి వానరాః, ౬౩॥ పాషాణాంశ్చ గిరిప్రఖ్యాన్ గిరీణాం శిఖరాణిచ దృశ్యన్తే పరిధావన్తో గృహ్య వారణసన్నిభాః, ౬౪॥ శిలానాం క్షిప్యమాణానాం శైలానాం చ నిపాత్యతాం. బభూవ తుముల శ్శబ్ద స్తదా తస్మిన్ మహోదధౌ, ౬౫॥ కృతాని ప్రథమే నాహ్నా యోజనాని చతుర్దశ. ప్రహృష్టై ర్గజసంకాశై స్త్వరమాణైః ప్లవంగమైః, ౬౬॥ ద్వితీయేన తథా

రిత్యాహ — తాలానితి. తాలాన్ క్షుద్రతాలాన్ - ఖదిరాన్ అరిమేదకాన్. ౫౭॥. భూరుహేషు స్తేషుపాషాణపర్వతాదీనాజహ్రురిత్యాహ — హస్తీతి హస్తిమాత్రాన్ గజప్రమాణాన్ "ప్రమాణేద్వయసచ్ దఘ్నచ్ మాత్రచ" ఇతిమాత్రచ్ ప్రత్యయః యన్త్రైః శకటాదిభిః. ౫౮॥. ప్రక్షిప్యమాణైరితి ఉద్ధతంఉత్పతితంఆసీత్ - సముత్పతితంసత్ - ఆకాశం - తత స్తతఃతత్రతత్ర-ఉపాసర్పత్ ప్రససార. ౫౯॥ సముద్రమితి సూత్రాణిశతయోజనం - వ్యాయతంఆకృష్టంయథాభవతితథా - ప్రగృహ్ణన్తిప్రాగృహ్ణన్ ఆర్జవార్థం. వ్యత్యయేనలకారః. ౬౦॥ నళ ఇతి ఘోరకర్మభిఃయుగపదనేకపర్వతానయనకర్మభిః-తథానళక్రియానుసారేణ ౬౧॥. దండానితి. దండాన్ సూత్రబంధదండాన్-వానరత్వరాకరణదండాన్వా - విచిన్వన్తివిశేషేణచయనంకుర్వన్తి - నళబద్ధసేతోరుపరిశిలాశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. ౬౨ వానరాఇతి. బబంధిరే - సేతుప్రదేశానితిశేషః ౬౩. పుష్పితాగ్రైరితి మార్దవార్థముపరి బబంధురిత్యర్థః ౬౩॥ 'అథవానరాణాంపర్వతానయనంవర్ణయతి — పాషాణాంశ్చేతి గృహ్యగృహీత్వా. ౬౪॥ శిలానామితి. నిపాత్యతాం - ఆర్షంపరస్మైపదం. తుములఃసంకులః. ౬౫॥. కృతానీతి. చతుర్దశయోజపరిమితస్సేతుర్బద్ధఇత్యర్థః ఏవముత్తరేష్వపియోజ్యం. ౬౬॥. ద్వితీయేనేతి ప్రతిదినంయో

సమూలానితి హరణ స్తరూనిత్యస్యోత్తరేణసంబంధః. హస్తిమాత్రానితి. యన్త్రైఃఆనయనసాధనైః-'సముద్రంక్షోభయామాసుర్వానరాశ్చసమన్తత' ఇతిపాఠః సూత్రాణీతి శతయోజనవ్యాయతంసూత్రాణిగృహ్ణన్తి- వ్యాయతంవ్యాయామః-శతయోజనదీర్ఘపర్యన్తస్య న్యూనాతిరిక్తత్వపరిహారార్థంసూత్రాణ్యగృహ్ణన్నిత్యర్థః ౬౦॥ దండానితి ప్రత్యేకంబంధనీయసేతువిభాగార్థంమానదండాన్ గృహ్ణన్తి-విచిన్వన్తిసమవిషమభాగంపరీక్షన్తే- యద్వా — సేతుబంధనార్థంపర్వతాద్యానేతృన్ వానరాన్ త్వరయితుందండాన్ యష్టీఃగృహ్ణన్తిధారయన్తి-విచిన్వన్తిశ్రమాత్తత్రతత్రచ్ఛాయాసులీనాన్వానరానన్వేషయన్తి వానరా ఇతి. బబంధిరే, సేతుప్రదేశానితిశేషః. నలబద్ధసేతోరుపరిప్రదేశావానరైస్సజ్జీకృతా ఇత్యర్థః ౬౪॥ శిలానామితి. నిపాత్యతాంపాత్యమానానాం ౬౫॥ కృతానీతి. యోజనానిచతుర్దశేత్యత్రచతుర్దశయోజనప్రమాణ.

చాహ్నా యోజనాని తు వింశతిః కృతాని ప్లవగైస్తూర్ణం భీమకాయై ర్మహాబలైః, ౬౭॥ అహ్నా తృతీయేన తథా యోజనాని కృతాని తు. త్వరమాణై ర్మహాకాయై రేక వింశతి రేవ చ, ౬౮॥ చతుర్థేన తథా చాహ్నా ద్వావింశతి రథాపి చ. యోజనాని మహావేగైః కృతాని త్వరితై స్తుతైః, ౬౯॥ పంచమేన తథా చాహ్నా ప్లవగైః క్షిప్రకారిభిః. యోజనాని త్రయోవింశ త్సువేల మధికృత్య వై, ౭౦॥ స వానరవర శ్శ్రీమాన్ విశ్వకర్మాత్మజో బలీ. బబంధ సాగరే సేతుం యథా చాస్య పితా తథా, ౭౧॥ స నళేన కృత స్సేతు స్సాగరే మకరాలయే శుశుభే సుభగ శ్శ్రీమాన్ స్వాతీపథ ఇవాంబరే, ౭౨॥ తతో దేవా స్సగంధర్వా స్సిద్ధా శ్చ పరమర్షయః ఆగమ్య గగనే తస్థు ర్ద్రష్టుకామా స్తదద్భుతం, ౭౩॥ దశయోజనవిస్తీర్ణం శత యోజన మాయతం. దదృశు ర్దేవగంధర్వా నళసేతుం సుదుష్కరం, ౭౪॥ ఆప్లవంతః ప్లవంగ శ్చ గర్జంత శ్చ ప్లవంగమాః. ౭౫॥ త దచింత్య మసహ్యం చ అద్భు

జనాధిక్యముత్సాహాతిరేకాత్ ౬౯॥ పంచమేనేతి త్రయోవింశత్ త్రయోవింశతిః-ఆర్షో వ్యత్యయః అధికృత్య అవధీంకృత్వా ౭౦॥ సవానరేతి. అస్యపితా యథా యాదృశశక్తివిశిష్టః తథా తాదృశశక్తివిశిష్ట ఇత్యర్థః. ౭౧॥ సనళేనేతి సుభగః శోభనమాహాత్మ్యవాన్ - స్వాతీపథః ఛాయాపథః- స్వాతీవీథిర్వా- సా చాకాశే సూర్యాదీనాం మధ్యమార్గే మధ్యమావీథిః. తదుక్తం వాయుపురాణే—"సూర్యాదీనాం త్రయోమార్గా దక్షిణోత్తరమధ్యమా" ఇతి ప్రక్రమ్య, 'తథా ద్వే చాషాఢ ఫల్గున్యౌ మఘా చైవార్షభీ మతా, హస్త శ్చిత్రా తథా స్వాతీ మధ్యవీథ్యభివిశ్రుతా, జ్యేష్ఠా విశాఖానూరాధా వీథి రాజగవీ మతా. ఏతాస్తు వీథయ స్తిస్రో మధ్యమో మార్గ ఉచ్యత' ఇతి. ౭౨॥ తత ఇతి. స్పష్టః ౭౩॥ దశేతి. నళసంబంధీ సేతుర్నళసేతుః తం. ౭౪॥ నిర్విఘ్నసేతుబంధేన జాతం వానరహర్షం దర్శయతి—ఆప్లవంత ఇతి అర్ధమేకం వాక్యం. ఆప్లవంతః అభిముఖ్యేన ప్లవంతః - దూరం ప్లవంతః - ఆసన్నితి శేషః. రామానుజీయం. ఆప్లవంత ఇతి. ప్లవంగమాశ్చదదృశురితి సంబంధః. యద్వా అభూవన్నితి శేషః ౭౫. తదితి. అచింత్యం ఇతః పూర్వం మనసాపి చింతయితుమనర్హం - అసహ్యం కస్యాపి యత్నావిషయం - అద్భుతం ఆశ్చర్యకరం- రోమహర్షణం పుల

స్సేతుర్విరచిత ఇత్యర్థః ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౬౭॥ *తిలకమ్ పంచదినైశ్శతయోజనం బబంధ- సువేలం వేలాసమీపం సామీప్యేఽవ్యయీభావః. పరపారసమీప మధికృత్యేత్యర్థః. ౭౧॥ సనళేనేతి స్వాతీపథః ఛాయాపథః - స్వాతీవీథిర్వా - సా చాకాశే సూర్యాదీనాం మధ్యమే మార్గే మధ్యమావీథిః - సూర్యాదీనామారోహణావరోహణస్థానాని వాయవ్యపురాణే దర్శితాని — "సర్వగ్రహాణాం త్రీణ్యేవ స్థానాని ద్విజసత్తమాః, స్థానం జారద్గవం మధ్యం తథైరావత ముత్తరం వైశ్వానరం దక్షిణతో నిర్దిష్ట మిహ తత్త్వతః." తదేవం మధ్యమోత్తరదక్షిణమార్గత్రయం ప్రత్యేకం వీథిత్రయేణ త్రిధాభిద్యతే — "అశ్వినీ కృత్తికా యామ్యా నాగవీథీతి శబ్దితా, రోహిణ్యార్ద్రా మృగశిరా గజవీథ్యభిధీయతే పుష్యాశ్లేషే తథాదిత్యో వీథీ చైరావతీ స్మృతా. ఏతాస్తు వీథయ స్తిస్ర ఉత్తరో మార్గ ఉచ్యతే తథా ద్వే చాషాఢ ఫల్గున్యౌ మఘా చైవార్షభీ మతా. హస్తశ్చిత్రా తథా స్వాతీ గోవీథీతి తు శబ్దితా, జ్యేష్ఠా విశాఖాఽనూరాధా వీథి రాజగవీ మతా. ఏతాస్తు వీథయ స్తిస్రో మధ్యమో మార్గ ఉచ్యతే. మూలాఽఽషాఢోత్తరాషాఢా అజవీథ్యభిశబ్దితాః. శ్రవణం చ ధనిష్ఠా చ మార్గీ శతభిషక్తథా, వైశ్వానరీ భాద్రపదీ రేవతీ చైవ కీర్తితా, ఏతాస్తు వీథయ స్తిస్రో దక్షిణో మార్గ ఉచ్యత" ఇతి. ౭౪॥ ఆప్లవంతః-ప్లవంత ఇత్యత్ర ఆభూవన్నితి శేషః *తిలకమ్. గర్జంతః ప్లవంగమాశ్చదదృశుః-

తం రోమహర్షణం, దదృశు స్సర్వభూతాని సాగరే సేతుబంధనం. ౭౬. తాని కోటి సహస్రాణి వానరాణాం మహౌజసాం, బధ్నన్త స్సాగరే సేతుం జగ్ముః పారం మహోదధేః. ౭౭. విశాల స్సుకృత శ్శ్రీమాన్ సుభూమి స్సుసమాహితః, అశోభత మహాసేతు స్సీమన్త ఇవ సాగరే ౭౮ తతః పారే సముద్రస్య గదాపాణి ర్విభీషణః, పరేషా మభిఘాతార్థ మతిష్ఠ త్సచివై స్సహ ౭౯. సుగ్రీవ స్తు తతః ప్రాహ రామం సత్యపరాక్రమం, హనుమన్తం త్వ మారోహ అంగదం చాపి లక్ష్మణః. అయం హి విపులో వీర సాగరో మకరాలయః, వైహాయసౌ యువా మేతౌ వానరౌ తారయిష్యతః ౮౦ అగ్రత స్తస్య సైన్యస్య శ్రీమాన్ రామ స్సలక్ష్మణః, జగామ ధన్వీ ధర్మాత్మా సుగ్రీవేణ సమన్వితః ౮౧ అన్యే మధ్యేన గచ్ఛన్తి పార్శ్వతో ఽన్యే ప్లవంగమాః, సలిలే ప్రపతం త్యన్యే మార్గ మన్యేన లేభిరే. ౮౨ కేచిద్వైహాయసగతా స్సుపర్ణా ఇవ పుప్లువుః, ౮౩½ ఘోషేణ మహతా తస్య సిన్ధో ర్ఘోషం సముచ్ఛ్రితం. భీమ మన్తర్దధే భీమా తరన్తీ హరివాహినీ, ౮౪½. వానరాణాం హి సా తీర్ణా వాహినీ నళసేతునా, తీరే నివివిశే రాజ్ఞో బహుమూలఫలోదకే, ౮౫½ త దద్భుతం రాఘవకర్మ దుష్కరం సమీక్ష్య దేవా స్సహసిద్ధచారణైః,

కావహం ౭౬ తానీతి. సేతుంబధ్నన్తః సేతుబంధనసహకారిణః. ౭౭. విశాలఇతి. సుకృతః దృఢతయా కృతః - సుకృతకరోవా - శ్రీమాన్ ఋజుత్వేన కాంతిమాన్ - సుభూమిః నిమ్నోన్నతత్వరహితః - సుసమాహితః నిర్వివరః ౭౮. తతఇతి పారే దక్షిణతీరే ౭౯. సుగ్రీవఇత్యాది. లక్ష్మణ ఇత్యత్ర ఆరోహత్వితి పురుషవిపరిణామః కర్తవ్యః. ఆరోహణహేతుమాహ — అయమితి విపులః శతయోజనపద్భ్యాం గమనే బహుకాలవిళంబో భవిష్యతీతి భావః. వైహాయసౌ ఆకాశచారిణౌ ఇతిసుగ్రీవః ప్రాహేతి పూర్వేణాన్వయః ౮౧. అగ్రతఇతి. స్పష్టం. *రామా అగ్రతఇతి. సుగ్రీవేణ సమన్వితో జగామేత్యనేన సుగ్రీవస్యాపి విహాయసాగమనం ద్యోత్యతే. ౮౨. అన్యఇతి నలేభిరే - మార్గాలాభాత్తీరఏవ కంచిత్కాలం స్థితా ఇత్యర్థః ౮౩ కేచిదిత్యర్ధమేకంవాక్యం వైహాయసం విహాయస్సంబంధిగతం గమనం యేషాం తే తథోక్తాః. సుపర్ణాః గరుడాః ౮౩½. ఘోషేణేతి. అంతర్దధే తిరశ్చకార ౮౪½. వానరాణామితి. వానరాణాం రాజ్ఞో వాహినీత్యన్వయః. రాజ్ఞేతి పారే రాజ్ఞా సుగ్రీవేణ సహేత్యర్థః తీరే దక్షిణతీరే. ౮౫½. ఇత్థమకుంఠదశకంఠకంఠాటవీత్రుటననిదర్శనభూతం సేతునిర్మాణనైపుణ్య మాలోక్య సముపజాతమానందసందోహమారావణనిబర్హణాదనుద్ఘాటనీయ మప్యంతర్నియంతు మశక్నువంత స్తాదృశహర్షప్రకర్షబలాత్కారేణ దేవా యుద్ధోచితం రామ మపూజయ న్నిత్యాహ — తదిత్యాదినా శ్లోకద్వయేన. దుష్కరం రామాదన్యైర్మన

అచింత్యం అచింత్యరచనం - అసహ్యం భగవత్సంబంధం వినా కేనాపి కర్తుమశక్యం. ౭౫½ — ౭౬. తానీతి. బధ్నంతఇత్యత్ర లింగవ్యత్యయ ఆర్షః ౭౭ — ౭౮. * తిలకమ్. పరేషాం రాక్షసానాం. ౭౯. అయమితి. వైహాయసౌ - విహాయసా గచ్ఛంతౌ. ౮౧ — ౮౩. కేచిదితి. వైహాయసగతాః విహాయస్సంబంధిగతం గమనం యేషాం తే తథోక్తాః ౮౩½. ఘోషేణేతి. హరివాహినీ - సాగరస్య ఘోషం అంతర్దధే - అంతర్ధాపయదితి సంబంధః. ౮౪½. వానరాణామితి. వాహినీ రాజ్ఞా సుగ్రీవేణ నివివిశే నివిష్టా. ౮౫½. *తిలకమ్. అథ సముద్రే సేతుబంధన హృష్టైర్దేవై స్తదానీమేవ రామస్య రాజ్యాభిషేకః రామేణ విభీషణస్యేవేత్యాహ —

ఉపేత్య రామం సహసా మహర్షిభి స్సమభ్యషించ న్సుశుభై ర్జలైః పృథక్, ౮౬౫. జయస్వ శత్రూ న్నరదేవ మేదినీం ససాగరాం పాలయ శాశ్వతీ స్సమాః. ఇతీవ రామం నరదేవసత్కృతం శుభై ర్వచోభి ర్వివిధై రపూజయన్ ౮౭౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ద్వావింశ స్సర్గః

—⇝ త్రయోవింశ స్సర్గః ⇜—

నిమిత్తాని నిమిత్తజ్ఞో దృష్ట్వా లక్ష్మణపూర్వజః, సౌమిత్రిం సంపరిష్వజ్య ఇదం వచన మబ్రవీత్ ౧. పరిగృహ్యోదకం శీతం వనాని ఫలవంతి చ, బలౌఘం సంవిభజ్యేమం వ్యూహ్య తిష్ఠేమ లక్ష్మణ. ౨. లోకక్షయకరం భీమం భయం పశ్యా మ్యుపస్థితం, నిబర్హణం ప్రవీరాణా మృక్షవానరరక్షసాం. 3. వాతా శ్చ కలుషా వాంతి కంపతే చ వసుంధరా, పర్వతాగ్రాణి వేపంతే పతంతి చ మహీరుహాః. ౪ మేఘాః

సాపి కర్తు మశక్యం-పృథక్ ప్రత్యేకం-సమభ్యషించన్. ౮౬౫. జయేతి జయేతి ఛేదః. స్వశత్రూన్-ఆశ్రితశత్రూణా మేవాస్య శత్రుత్వాదితిభావః నరదేవసత్కృతం నరైశ్చ దేవైశ్చ సత్కృతం-అపూజయన్ అస్తువన్ - స్తుతిర్హి వాచికా పూజా. ౮౭౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశ స్సర్గః

ఏవం రామో నళసేతునా తీర్ణమహార్ణవో మహాసమరసూచకాన్ మహోత్పాతాన్ దృష్ట్వా చిరప్రార్థితాభీష్టసిద్ధి ర్భవిష్యతీతి సంతుష్టో దృష్టాని నిమిత్తాని నిమిత్తజ్ఞాయ లక్ష్మణాయ దర్శయతి—నిమిత్తానీతి. నిమిత్తజ్ఞత్వే లక్ష్మణాదస్యాధిక్యందర్శయితుం లక్ష్మణపూర్వజఇత్యుక్తం సంపరిష్వంగ శ్చిరప్రార్థితసమర స్యాసన్నత్వాత్.నిమిత్తాపేక్షణ స్యావశ్యకత్వ ముక్తం కామందకే—"నిమిత్తాన్యేవ శంసంతి శుభాశుభఫలోదయం, తస్మాదేతాని శాస్త్రజ్ఞో రాజా సముపలక్షయే"దితి.౧. పరిగృహ్యేతి. శీతముదకం శీతోదకవత్ప్రదేశం-వనాని జలసమీపస్థాని-పరిగృహ్య వాసార్థం స్వీకృత్య-వ్యూహ్య గరుడరూపేణ సన్నివేశ్య-తథా వ్యక్తీభవిష్యతి. ౨. లోకక్షయకరమితి లోకక్షయకరం క్షుద్రజనక్షయకరం-విశిష్య ప్రవీరాణాంనిబర్హణం వినాశకం- భయమితి యుద్ధముచ్యతే 3. భయదర్శనేలింగాన్యాహ—వాతా ఇత్యాది. మహీరుహాఃపతంతి - అకస్మాదితిభావః. అత్రాత్యంతానిష్టకరో భూకంప స్సంధ్యాకాలిక ఇతి జ్ఞేయం. తథోక్తంవసిష్ఠేన—"యామత్రయాచ్చ భూకంపో ద్విజాతీనామరిష్టదః,అరిష్టదః క్షితీశానాం సంధ్యయో రుభయోర" పీతి. ౪. మేఘాఇతి క్రవ్యాదసంకాశాః వృకవర్ణాః-శ్యేనాదిసంస్థానా ఇతి

తతద్భుతమితి. రాఘవకర్మ రాఘవాజ్ఞాజన్యత్వాత్ -సుశుభైర్జలైః ఆకాశగంగాదిజలైః,౮౬౫.జయస్వేతి. నరదేవసత్కృతం నరైర్దేవైశ్చసత్కృతం. * తిలకం. ఇతీవేతి.అతీవేత్యర్థకం. నరదేవాబ్రాహ్మణాః.కతకరీత్యాఽయమేకవింశస్సర్గః. ౮౭౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశ స్సర్గః.

౧. పరిగృహ్యేతి. శీతోదకంఫలవంతి వనానిచ - పరిగృహ్య-ఆశ్రిత్యచ-బలౌఘం సంవిభజ్య వ్యూహ్య తిష్ఠేమేతిసంబంధః. సశీతోదకసఫలవనప్రదేశేబలౌఘం గరుడాదివ్యూహం కృత్వా తిష్ఠామేత్యర్థః. * తిలకం. సంవిభజ్యవ్యూహ్య - ఋక్షగోలాంగూలవానరవిభాగం కృత్వాతిస్య వ్యూహం చ కృత్వేత్యర్థః. ౨. లోకక్షయకరమితి భీమంమహత్. 3. వాతాఇతి. కలుషాః రజోవ్యాప్తాః. ౪. మేఘా

క్రవ్యాదసంకాశాః పరుషాః పరుషస్వనాః, క్రూరాః క్రూరం ప్రవర్షంతి మిశ్రం శోణితబిందుభిః. ౫ రక్తచందనసంకాశా సంధ్యా పరమదారుణా, జ్వలతః ప్రపత త్యేత దాదిత్యా దగ్నిమండలమ్. ౬. దీనా దీనస్వరాః క్రూరా స్సర్వతో మృగ పక్షిణః, ప్రత్యాదిత్యం వినర్దంతి జనయంతో మహ ద్భయం.౭ రజన్యా మప్రకాశ స్తు సంతాపయతి చంద్రమాః, ౭½ కృష్ణరక్తాంశుపర్యంతో లోకక్షయ ఇవోదితః. హ్రస్వో రూక్షోఽప్రశస్త శ్చ పరివేష స్సులోహితః,౮½ ఆదిత్యే విమలే నీలం లక్ష్మ లక్ష్మణ దృశ్యతే ౯. రజసా మహతా చాపి నక్షత్రాణి హతాని చ, యుగాంత మివ లోకానాం పశ్య శంసంతి లక్ష్మణ ౧౦ కాకా శ్శ్యేనా స్తథా గృధ్రా నీచైః పరి పతంతి చ, శివా శ్చాప్యశివా న్నాదా న్నదంతి సుమహాభయాన్. ౧౧. శైలై శ్శూలై శ్చ ఖడ్గై శ్చ విసృష్టైః కపిరాక్షసైః, భవిష్య త్యావృతా భూమి ర్మాంసశో ణితకర్దమా ౧౨ క్షిప్ర మద్యైవ దుర్ధర్షాం పురీం రావణపాలితాం, అభియామ

వా-పరుషాః దుర్దర్శాః-రూక్షా ఇతి యావత్ పరుషస్వనాః శ్రుతికటుస్వనాః-అతఏవ క్రూరాః భయంకరాః-మిశ్రం ఉదకమితి శేషః క్రూరమితి క్రియావిశేషణం.అత్ర మిహిరః —''దివ్యుల్కాపతనం చైవ దివా నక్షత్రదర్శనం, దివాశని స్తథా కాష్ఠతృణరక్తప్రవర్షణ'' మితి ౫ రక్తచందనేతి. రక్తచందనం కుంకుమం-రక్తచందనతుల్యమేఘవతీత్యర్థః పరమదారుణా-భవతీతి శేషః అగ్నిమండలం అగ్నిపిండః. ౬. దీనా ఇతి.దీనాః దీనాకృతయః-జనయంతః సూచయంతః. ౭. రజన్యామితి. అర్ధమేకం వాక్యం-అప్రకాశః నిష్ప్రభః-సంతాపయతి-శీతస్య సంతాపకరణం హ్యుత్పాత ఇతిభావః. ౭½. కృష్ణేతి. కృష్ణా రక్తా శ్చాంశవః పర్యంతే యస్యసఃతథోక్తః సర్వాంతే కృష్ణమండలః-తదనంతరం రక్తమండలఇత్యర్థః. సులోహితః మధ్యే అత్యంతరక్తవర్ణః లోకక్షయే ప్రళయే-ఉదితః పరివేషఇవస్థితః-రూక్షః క్రూరః-అప్రశస్తః అప్రసిద్ధః-ఇతః పూర్వమదృష్ట ఇత్యర్థః. పరివేషః, దృశ్యత ఇతిశేషః అత్ర వర్ణత్రయకథనేన మండలత్రయకథనా త్సాయంకాలికత్వాచ్చ పరివేషస్య నృపక్షయకరత్వం సూచ్యతే తథాహ కాశ్యపః—''ద్విమండలశ్చమూపఘ్నో నృపఘ్నో యస్త్రిమండల''ఇతి. ''దినకరపరివేషః పూర్వయామే తు పీడా, దినకరపరివేషో వృష్టిమాయుద్ధం ద్వితీయే, దినకరపరివేషం క్షేమమాహు స్తృతీయే, దినకరపరివేష స్సర్వనాశశ్చతుర్థ''ఇతి.౮½ ఆదిత్యఇతి. నీలం లక్ష్మ ఛిద్రరూపం, తదాహవరాహః —''అపర్వణి తథా రాహుగ్రహణం చంద్రసూర్యయోః, చాంద్రార్కమండలచ్ఛిద్రం దృష్ట్వా జనపదక్షయ'' ఇతి. యద్వానీలంలక్ష్మచంద్రఇవ కళంకోదృశ్యతే ఏతదేవౌత్పాతికం నైల్యమధికృత్యయదాదిత్యస్య లోహితం రూపమిత్యారభ్యయత్ కృష్ణం తదన్యస్యేత్యుచ్యతే. ౯ రజసేతి. రజసామాలిన్యేన-యుగాంతం ప్రళయం. ౧౦. కాకాఇతి నీచైః దుర్బలైః-అధికబలానాం దుర్బలైః పరిభవోహ్యుత్పాత ఇతి శివాఃగోమాయవః-''స్త్రియాం శివా భూరిమాయు ర్గోమాయు'' రిత్యమరః.నాదాన్నదంతి-నాదాన్ కుర్వంతీత్యర్థః. ౧౧. ఉక్తోత్పాతఫల మాహ—శైలైరితి. మాంసశోణితకర్దమా మాంసశోణితరూపకర్దమవతీ ౧౨. క్షిప్ర

ఇతి. క్రవ్యాదసంకాశాః గృధ్రశ్యేనాదిసదృశాః-శోణితబిందుభిర్మిశ్రం యథాతథా ౫,౬ * తిలకం. ప్రత్యాదిత్యంసూర్యసమ్ముఖం. ౭ రజన్యామిత్యర్ధం భిన్నం వాక్యం. ౭½ కృష్ణేతి కృష్ణరక్తాంశుపర్యంతః-కృష్ణాశ్చరక్తాశ్చ అంశవోయేషాంతే కృష్ణరక్తాంశవః తాదృశాఃపర్యంతాయస్యస తథోక్తః-లోకక్షయ ఇవలోకనాశసమయఇవ-పరివేష ఉదితఇతిసంబంధః. ౮½ — ౯. రజసేతి రజసామాలిన్యేన. ౧౦—౧౫.

జవేనైవ సర్వతో హరిభి స్సృతాః ౧౩. ఇత్యేవ ముక్త్వా ధర్మాత్మా ధన్వీ సంగ్రామ హర్షణః, ప్రతస్థే పురతో రామో లంకా మభిముఖో విభుః. ౧౪. స విభీషణ సుగ్రీవా స్తత స్తే వానరర్షభాః, ప్రతస్థిరే వినర్దంతో నిశ్చితా ద్విషతాం వధే. ౧౫. రాఘవస్య ప్రియార్థం తు ధృతానాం వీర్యశాలినాం, హరీణాం కర్మచేష్టాభి స్తుతోష రఘునందనః. ౧౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాండే - త్రయోవింశ స్సర్గః.

చతుర్వింశ స్సర్గః.

సా వీరసమితీ రాజ్ఞా విరరాజ వ్యవస్థితా, శశినా శుభనక్షత్రా పౌర్ణమాసీవ శారదీ ౧ ప్రచచాల చ వేగేన త్రస్తా చైవ వసుంధరా, పీడ్యమానా బలౌఘేన తేన సాగరవర్చసా ౨. తత శ్శుశ్రువు రాక్రుష్టం లంకాయాం కాననౌకసః, భేరీమృదంగసంఘుష్టం తుములం రోమహర్షణం. ౩ బభూవు స్తేన ఘోషేణ సంహృష్టా హరియూథపాః, అమృష్యమాణా స్తం ఘోషం వినేదు ర్ఘోషవత్తరం ౪ రాక్షసా స్తు ప్లవంగానాం శుశ్రువు శ్చాపి గర్జితం, నర్దతా మివ

మితి. క్షిప్రం సత్వరం-జవేన వేగేన. ౧౩ ఇత్యేవమితి. పురతః ప్రతస్థ ఇతి ఉత్సాహాతిశయోక్తిః-విభుః సమర్థః. ౧౪. సవిభీషణేతి. నిశ్చితాః నిశ్చయవంతః అత్ర ప్రస్థానం శీతోదకఫలవద్వనపరిగ్రహార్థం, పరిగృహ్యోదకమిత్యాదినా ప్రథమం తస్య కర్తవ్యతయా అభిహితత్వాత్. ౧౫. రాఘవస్యేతి. ధృతానాం ధైర్యవతాం-కర్మచేష్టాభిః యుద్ధకర్మాదివిషయచేష్టాభిః లాంగూలోత్థాపనాదిభిః తుతోషేత్యనేన ఇదందుర్గప్రదేశం దృష్ట్వావానరానిరుత్సాహా భవేయురితిపూర్వం రామమనసిస్థిత మిత్యవగమ్యతే. ౧౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశ స్సర్గః.

అథ రావణస్య వానరసేనాగమనశ్రవణం. సేత్యాది. రాజ్ఞా రామేణ-వ్యవస్థితా శీతోదకాదికం పరిగృహ్య స్థితా వీరసమితిః వీరసంఘః-"సంఘే సభాయాం సమితి"రిత్యమరః. శశినావ్యవస్థితా కృతమర్యాదా. ౧. ప్రచచాలేతి. సాగరవర్చసా-సాగరవదపరిచ్ఛిన్నేత్యర్థః. ౨. తతఇతి. తతః సేనానివేశానంతరం-నిష్కోలాహలేసతీత్యర్థః. ఆక్రుష్టం సేనాక్రోశం-భావేక్తః. భేరీమృదంగసంఘుష్ట మితి సముచ్చయః. ౩. బభూవురితి. ఘోషవత్తరం రాక్షసఘోషాదధికఘోషవత్ - క్రియావిశేషణం ౪. రాక్షసా ఇతి. దృప్తానాంపూర్ణానాం - ఆకాశస్యైవ శబ్దాశ్రయత్వాదంబర ఇత్యుక్తం. యద్వా ప్లవగసైన్య ములూకజితాజితమితివ దంబరశబ్ద స్తత్పర్యాయం నభశ్శబ్దం లక్షయిత్వా శ్రావణమాస మాహ. ౫.

రాఘవస్యేతి. ధృతానా మవహితానాం. ౧౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశ స్సర్గః.

సేతి. సమితి స్సభా-'సభా సమితిసంసద' ఇత్యమరః. రాజ్ఞారామేణ-వ్యవస్థితా నిరూఢ్యవస్థా. ౧. ప్రచచాలేతి. సాగరవర్చసాసాగరనిభేన. ౨. తతఇతి. ఆక్రుష్టం ఆక్రోశం కోలాహల మితియావత్. సంఘుష్టంసంఘోషం-ధ్యాయమానేన చేతసాఉపలక్షితః-సీతాం మనసాజగామ-సస్మారేత్యర్థః. ౩—౬.

దృష్టానాం మేఘానామంబరే స్వనం ౫. దృష్ట్వా దాశరథి ర్లంకాం చిత్రధ్వజపతాకినీం, జగామ మనసా సీతాం దూయమానేన చేతసా. ౬. అత్ర సా మృగశాబాక్షీ రావణే నోపరుధ్యతే, అభిభూతా గ్రహేణేవ లోహితాంగేన రోహిణీ ౭. దీర్ఘ ముష్ణం చ నిశ్వస్య సముద్వీక్ష్య చ లక్ష్మణం, ఉవాచ వచనం వీర స్తత్కాలహిత మాత్మనః. ౮ ఆలిఖంతీ మివాకాశ ముత్థితాం పశ్య లక్ష్మణ, మనసేవ కృతాం లంకాం నగాగ్రే విశ్వకర్మణా ౯. విమానై ర్బహుభి ర్లంకా సంకీర్ణా భువి రాజతే, విష్ణోః పద మివాకాశం ఛాదితం పాండురై ర్ఘనైః. ౧౦. పుష్పితైః శోభితా లంకా వనై శ్చైత్రరథోపమైః, నానాపతంగసంఘుష్టైః ఫలపుష్పోపగై శ్శుభైః ౧౧. పశ్య మత్తవిహంగాని ప్రలీనభ్రమరాణి చ, కోకిలాకులషండాని దోధవీతి శివోఽనిలః ౧౨. ఇతి దాశరథీ రామో లక్ష్మణం సమభాషత, ౧౩.

దృష్ట్వేతి. చిహ్నయుక్తో ధ్వజః-కేవలచేలా పతాకేతి భిదా-చేతసా ఉపలక్షితః-మనసా జగామ-సస్మారేత్యర్థః. ౬. స్మరణప్రకారమాహ—అత్రేతి ఏతచ్ఛ్లోకాంతే ప్రకారవచన మితి కరణం ద్రష్టవ్యం. సా సాకేతే సకలభోగార్హా-మృగశాబాక్షీ మృగానుసరణసమయే యద్ధరిణదర్శనకుతూహలేన మృగశిశువత్తరళతరం విలోచనయుగళం-తదేవాద్యాపిమనసిపరివర్తతే తదాహ యద్వా—మృగశాబే మారీచమయే అక్షిణీయస్యాఇతివావిగ్రహః ౮ దీర్ఘమితి. అవ్యయుద్ధయాత్రాసమయేకాంతాస్మరణవ్యసనమనుచితమితి తన్నియమితవానితి సూచయతి—దీర్ఘ ముష్ణం చ నిశ్వస్యేత్యనేన. తత్కాలహితం యుద్ధయాత్రాసమయే హితం శోకవిస్మారకనగరశోభావర్ణనరూపం వచనం. యద్వా—అంగద స్సహ నీలేనేత్యాది వాక్యం తత్కాలహితం-తత్సహచర్యాదాధ్యంనగరమితివత్-ఆలిఖంతీమిత్యాదికం సర్వం వాక్యజాతం తత్కాలహిత మిత్యుక్తం.౮. ఆలిఖంతీమితి ఆలిఖంతీం స్పృశంతీం-ఉత్థితాం ఉన్నతాం-నగాగ్రే త్రికూటశిఖరే. *రామా.'మనసేవకృతాం లంకాంనగాగ్రే విశ్వకర్మ'ణేతిపాఠః ౯ విమానైరితి. విష్ణోః ఆదిత్యస్య పదం స్థానం-ఆకాశమధ్య మితి భావః విమానం అనేకతలప్రాసాదః * రామా. విష్ణోః పదంవిష్ణుపాదభూతం.౧౦.పుష్పితైరితి. ఫలభూతాని పుష్పాణి యాసాం తాః ఫలపుష్పాః మల్లికాదయః తాభిరుపగమ్యంత ఇతితథా అతోనపుష్పితైరిత్యనేన పౌనరుక్త్యం. సంఘుష్టం సంఘోషః-భావే క్తః. నానావిధానిపతంగసంఘుష్టాని యేషాం తైః ౧౧ పశ్యేతి. మత్తవిహంగాని-విహంగశబ్దోఽత్ర కోకిలపరః-అనేన సదాఫలవత్త్వ ముక్తం-ప్రలీనభ్రమరాణి - మధుపానపరవశతయా నిష్పందభ్రమరాణి - అనేన సదాపుష్పవత్త్వ ముక్తం. కోకిలాకులషండం పుష్పసమూహో యేషాం తాని కోకిలాకులషండాని-అనేన సదాపల్లవితత్వ ముక్తం కోకిలానాం పల్లవప్రియత్వాత్ - వనానీ త్యనుషంజనీయం దోధవీతి పునః పునః కంపయతి-ధూఞ్ కంపన ఇత్యస్మా ద్యఙ్ లుక్. ౧౨ ఇతీత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౧౩.

స్మరణప్రకారమాహ—అత్ర సేతి. అస్యాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. లోహితాంగేన అంగారకేణ. ౭. దీర్ఘమితి. యద్య ప్యాలిఖంతీ మివేత్యాదిలంకావర్ణనావాక్యస్య తత్కాలహితత్వం నాస్తి-తథా ప్యేతద్వాక్యానంతర మంగద స్సహ నీలేనేత్యాదినా తత్కాలహితేన సేనారక్షణనియోగవాక్యేన సాహచర్యా దాలిఖంతీ మివేత్యాదిసర్వం వాక్యం తత్కాలహిత మితి మంతవ్యం. ౯. * తిలకం. విమానైఃసప్తభూమికప్రాసాదైః-సంకీర్ణా నిబిడా-అత్రోపమా. పాండరై ర్ఘనై స్సంకీర్ణం విష్ణో ర్వ్యాపనశీలస్య వాయుమయస్య బ్రహ్మణః పదం ప్రచారస్థాన మాకాశ మివ. ౧౦—౧౧. పశ్యేతి. దోధవీతి పునఃపునః

బలంచ తద్వై విభజ్య శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా. శశాస, ౧౩౹ కపిసేనాయా
బల మాదాయ వీర్యవాన్, అంగద స్సహ నీలేన తిష్ఠే దురసి దుర్జయః.
౧౪ తిష్ఠే ద్వానరవాహిన్యా వానరౌఘసమావృతః, ఆశ్రిత్య దక్షిణం పార్శ్వ
మృషభో వానరర్షభః ౧౫ గంధహస్తీవ దుర్ధర్ష స్తరస్వీ గంధమాదనః, తిష్ఠే
ద్వానరవాహిన్యా స్సవ్యం పార్శ్వం సమాశ్రితః. ౧౬ మూర్ధ్ని స్థాస్యా మ్యహం
యుక్తో లక్ష్మణేన సమన్వితః, ౧౬౹ జాంబవాంశ్చ సుషేణశ్చ వేగదర్శీ చ వాన
రః. ఋక్షముఖ్యా మహాత్మానః కుక్షిం రక్షంతు తే త్రయః, ౧౭౹ జఘనం కపి
సేనాయాః కపిరాజోఽభిరక్షతు పశ్చార్ధ మివ లోకస్య ప్రచేతా స్తేజసా వృతః,
౧౮౹. సువిభక్తమహావ్యూహా మహావానరరక్షితా. అనీకినీ సా విబభౌ యథా
ద్యౌ స్సాభ్రసంప్లవా, ౧౯౹ ప్రగృహ్య గిరిశృంగాణి మహతశ్చ మహీరుహాన్.
ఆసేదు ర్వానరా లంకాం విమర్దయిషవో రణే, ౨౦౹ శిఖరై ర్వికిరా మైనాం
లంకాం ముష్టిభి రేవ వా. ఇతి స్మ దధిరే సర్వే మనాంసి హరిసత్తమాః, ౨౧౹.
తతో రామో మహాతేజా స్సుగ్రీవ మిద మబ్రవీత్. సువిభక్తాని సైన్యాని శుక
ఏష విముచ్యతాం, ౨౨౹ రామస్య వచనం శ్రుత్వా వానరేంద్రో మహాబలః
మోచయామాస తం దూతం శుకం రామస్య శాసనాత్, ౨౩౹ మోచితో రామ

బలమితి. శాస్త్రదృష్టేన నీతిశాస్త్రజ్ఞానేన- కర్మణా ప్రయోగేన- బలం సేనాం- విభజ్య వ్యూహాయ్య-వ్యూహ హేతోః 'శశాస కపిసేనాయా' ఇత్యాద్యుత్తరశేషః ౧౩౹ శాసనప్రకార మాహ—కపిసేనాయా ఇత్యాది అంగదో నీలేన సహ 'స్వబల మాదాయ- కపిసేనాయాః ఉరసి ఉరస్స్థానే-తిష్ఠే దిత్యన్వయః ౧౪. తిష్ఠేదితి వానరౌఘసమావృతః కపిసమూహసహితః. ౧౫. గంధహస్తీతి. గంధహస్తీ మత్తగజః. ౧౬. మూర్ధ్నీత్యర్ధ మేకం వాక్యం. యుక్తః సావధానః. ౧౬౹ జాంబవానితి వానర ఇతి వేగదర్శివిశేషణం. ఋక్షముఖ్యపదం వానరాణా ముప్యుపలక్షణం. మహాత్మానః మహాబుద్ధయః-కుక్షిం కుక్షిస్థానం. ౧౭౹ జఘనమితి జఘనం చరమభాగం-పుచ్ఛమితి యావత్ .కపిరాజః సుగ్రీవః-పశ్చార్ధమితి, 'అపర స్యార్ధే పశ్చభావో వక్తవ్య' ఇత్యపరశబ్దస్య పశ్చాదేశః అర్ధశబ్దోంశవాచీ పశ్చిమాం దిశమిత్యర్థః ౧౮౹ సువిభక్తేతి సువిభక్తమహావ్యూహా సుష్ఠుకృతగరుడవ్యూహా- ఉత్తరత్ర శార్దూలవచనే గారుడం వ్యూహ మాశ్రిత్యేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ సాభ్రసంప్లవా సమేఘసంచారా ౧౯౹ ప్రగృహ్యేతి. ఆసేదుః ఆసాదితు ముద్యుక్తాః-విమర్దయిషవః మర్దయితు మిచ్ఛవః సని ద్విత్వాభావ ఆర్షః ౨౦౹. శిఖరైరితి శిఖరైః సాధనైః-వికిరామ చూర్ణయామ - మనాంసి దధిరే నిశ్చయం చక్రు రిత్యర్థః. ౨౧౹. తతఇతి. స్పష్టః ౨౨౹ రామస్యేతి స్పష్టః ౨౩౹ మోచితఇతి స్పష్టః. ౨౪౹. రావణఇత్యాది.

కంపతే. ౧౨౹. బలమితి శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా సేనావిభజనశాస్త్రోక్తప్రకారేణ. శశాసేతి. [illegible]లం స్వబల మాదాయ-కపిసేనాయా ఉరసి తిష్ఠేదిత్యన్వయః ౧౩—౧౪. తిష్ఠేదితి. వానరౌఘసమావృతః ఋషభః వానరవాహిన్యా దక్షిణం పార్శ్వ మాశ్రిత్య తిష్ఠే దిత్యన్వయః ౧౭౹. జఘనమితి. పశ్చార్ధం పశ్చిమాం దిశం * తిలకం లోకస్య భూలోకస్య ౧౮౹ సంవిభక్తేతి సాభ్రసంప్లవా అభ్రసంచార సహితా ౧౯౹ ప్రగృహ్యేతి విమర్దయిషవః విమర్దయితు మిచ్ఛవః. ౨౧౹. * తిలకం. శుక ఏష విముచ్యతామితి. పూర్వం 'ముచ్యతాం దూత ఆగత ఇత్యత్ర తాడనాదిదుఃఖా న్ముచ్యతా మిత్యేవార్థః.

వాక్యేన వానరై శ్చాభిపీడితః శుకః పరమసంత్రస్తో రక్షోధిప ముపాగమత్, ౨౫.
రావణః ప్రహస న్నేవ శుకం వాక్య మభాషత. కి మిమౌ తే సితౌ పక్షౌ లూనపక్ష
శ్చ దృశ్యసే, క చ్చి న్నానేకచిత్తానాం తేషాం త్వం వశ మాగతః ౨౬ తత స్సభయ
సంవిగ్న స్తథా రాజ్ఞా ఽభిచోదితః, వచనం ప్రత్యువాచేదం రాక్షసాధిప
ముత్తమం ౨౭ సాగర స్యోత్తరే తీరే బ్రువం స్తే వచనం తథా, యదా సందేశ మక్లిష్టం
సాంత్వయం శ్లక్ష్ణయా గిరా. ౨౮. క్రుద్ధై స్తై రహ ముత్ప్లుత్య దృష్టమాత్రైః
ప్లవంగమైః, గృహీతో ఽస్మ్యపి చారబ్ధో హంతుం లోప్తుం చ ముష్టిభిః. ౨౯. నైవ
సంభాషితుం శక్యా స్సంప్రశ్నోఽత్ర న లభ్యతే, ప్రకృత్యా కోపనా స్తీక్ష్ణా
వానరా రాక్షసాధిప. ౩౦. స చ హంతా విరాధస్య కబంధస్య ఖరస్య చ, సుగ్రీవ
సహితో రామ స్సీతాయాః పద మాగతః. ౩౧. స కృత్వా సాగరే సేతుం తీర్త్వా
చ లవణోదధిం, ఏష రక్షాంసి నిర్ధూయ ధన్వీ తిష్ఠతి రాఘవః. ౩౨. ఋక్షవానర
ముఖ్యానా మనీకాని సహస్రశః, గిరిమేఘనికాశానాం ఛాదయంతి వసుంధరాం.
౩౩ రాక్షసానాం బలౌఘస్య వానరేంద్రబలస్య చ, నైతయో ర్విద్యతే సంధి ర్దేవ

సితౌ బద్ధౌ-'షిఞ్ బంధనే' ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్నిష్ఠా తత్ర హేతు మాహ —లూనపక్ష శ్చ దృశ్యస ఇతి. చో హేత్వర్థః యస్మా ల్లూనపక్షో దృశ్యసే తస్మాత్ సితావితి సంబంధః. అనేకచిత్తానాం - చంచల చిత్తానా మిత్యర్థః. అనేన పునః పున ర్బంధవిసర్జనే ద్యోత్యతే. తేషాం వానరాణాం వశ మాగతో న క చ్చి దిత్యన్వయః. ౨౬. తతఇతి. సంవిగ్నః సంభ్రాంతః-తథాపి చోదితః-మత్సందేశస్య కి ముత్తరం సుగ్రీవేణ దత్తం వదేతి చోదిత ఇత్యర్థః. ౨౭ సాగరస్యేతి సాంత్వయం అసాంత్వయం - సుగ్రీవ మితి శేషః. ౨౮ క్రుద్ధైరితి. లోప్తుం వినాశయితుం. ౨౯. నైవేతి. అత్ర వానరేషు-విషయే సప్తమీ. తీక్ష్ణాః క్రూరాః-ఉక్తే రేవావకాశో నాస్తి-ప్రత్యుక్తేః కాకథేతి భావః. రావణప్రసాదార్థంమధ్యే రాక్షసాధిపేతి సంబుద్ధిః త్వత్తో ప్యేతేఽతిశయితా ఇతి జ్ఞాపనార్థం వా. ౩౦. వక్ష్యమాణయో స్సీతా ప్రదానయుద్ధయో ర్మధ్యే సీతాప్రదానస్య సాధిష్ఠత్వం దర్శయితుం రామపరాక్రమం వర్ణయతి —స చేతి అవ్యాహతపరాక్రమస్య భూయ స్సందర్శనా దస్మా నవశ్యం హనిష్యత్యే వేతి భావః. ౩౧. సకృత్వేతి. నిర్ధూయ తృణీకృత్య - ఏష ఇత్యతిసన్నిహితత్వ ముచ్యతే ౩౨. ఋక్షేతి. సంఘానా మనీకానీత్యనేన సంఘారబ్ధత్వో క్త్యా మహానీకత్వం సూచితం. ౩౩ ఇదానీం తవ వచనావకాశాభావేఽపి

తేన పద్ధ్వా స్థాపిత ఇత్యవగమ్యతే ౨౫ కిమితి. పక్షౌ సితౌ బద్ధౌ కిం అత ఏవ లూనపక్ష శ్చ దృశ్యసే-అనేకచిత్తానాం చలచిత్తానాం-వశం నాగతః క చ్చి దితి సంబంధః * తిలకం ప్రహసన్నేవ లూనపక్షత్వాదివికృతాకారం దృష్ట్వా ప్రహాసః. ౨౬—౨౭. సాగరస్యేతి. సాగర స్యోత్తరే తీరే-స్థిత్వేతి శేషః శ్లక్ష్ణయా గిరా సాంత్వయన్-వానరా ఇతి శేషః. తే సందేశవచనం యథా తథా అబ్రువ మితి సంబంధః ౨౮. * తిలకం అహం తథా బ్రువన్ లోప్తుం పక్షభాగే ఛేత్తుం ముష్టిభి ర్హంతుం చారబ్ధః. ౨౯. నైవేతి. సంప్రశ్నః సమ్య క్ప్రశ్నః-మిథస్సంవాదః. ౩౦ — ౩౧. *తిలకం, నిర్ధూయతృణీ

దానవయో రివ. ౩౪ పురా ప్రాకార మాయాంతి క్షిప్ర మేకతరం కురు, సీతాం వాస్మై ప్రయ చ్ఛాశు సుయుద్ధం వా ప్రదీయతాం. ౩౫ శుకస్య వచనం శ్రుత్వా రావణో వాక్య మబ్రవీత్, రోషసంరక్తనయనో నిర్దహ న్నివ చక్షుషా. ౩౬. యది మాం ప్రతి యుధ్యేరన్ దేవగంధర్వదానవాః, నైవ సీతాం ప్రయచ్ఛామి సర్వలోకభయా దపి. ౩౭ కదా నా మాభిధావంతి రాఘవం మామకా శ్శరాః, వసంతే పుష్పితం మత్తా భ్రమరా ఇవ పాదపం ౩౮ తదా తూణీశయై ర్దీప్తై ర్గణశః కార్ముకచ్యుతైః, శరై రాదీపయా మ్యేన ముల్కాభి రివ కుంజరం ౩౯ త చ్చాస్య బల మాదాస్యే బలేన మహతా వృతః, జ్యోతిషా మివ సర్వేషాం ప్రభా ముద్యన్ దివాకరః ౪౦. సాగర స్యేవ మే వేగో మారుతస్యేవ మే గతిః, న హి దాశరథి ర్వేద తేన మాం యోద్ధు మిచ్ఛతి. ౪౧ న మే తూణీశయాన్ బాణాన్ సవిషా నివ పన్నగాన్, రామః పశ్యతి సంగ్రామే తేన మాం యోద్ధు మిచ్ఛతి ౪౨ న జానాతి పురా వీర్యం మమ యుద్ధే స రాఘవః, ౪౨౪. మమ చాపమయీం వీణాం శరకోణైః ప్రవాదితాం.జ్యాశబ్దతుములాం ఘోరా మార్తభీతమహాస్వనాం,

---

పునః ప్రకారాంతరేణ గచ్ఛే త్యాశంక్యాహ—రాక్షసానామితి సంధిః యోగమాత్రం.౩౪ సంప్రతి కర్తవ్య ముపదిశతి—పురేతి.పురా ఆయాంతి ఆయాస్యంతి 'యావ త్పురా నిపాతయో ర్లట్'డితి భవిష్యదర్థే లట్ ఏకతర మిత్యుక్తం విశదయతి సీతా మితి ౩౫ శుకస్యేతి స్పష్టః ౩౬ యదీతి సర్వలోకభయాత్ సర్వలోకేభ్యో భయాత్ ౩౭ స్వగుణోరణం వర్ణయతి—కదేత్యాదినా. ౩౮. కదేతి తూణీశయైః చిరాత్ సమరాభావేన కేవలతూణీగస్థైః గణశః సంఘశః-ఉల్కాభిః నిర్గతజ్వాలాకాష్ఠైః-తాభిః కుంజర మభిద్రావయంతీతి ప్రసిద్ధిః ౩౯ తచ్చేతి తత్ బలం 'స చ హంతా విరాధస్యే' త్యాదినా భవదుక్తబలం - ఆదాస్యే తిరస్కరోమీత్యర్థః ౪౦ సాగరస్యేతి స్పష్టః * రామా. సాగరస్య జగదాప్లవనోద్యతస్య. ౪౧. నమఇతి. స్పష్టః ౪౨. నజానాతీత్యర్థం. పురా నజానాతి ఇతఃపరం జ్ఞాస్యతీత్యర్థః ౪౨౪ అథరూపకవ్యాజేనయుద్ధస్యాత్మనోవినోదకరత్వమాహ — మమేత్యాదినా. మమాహితవాహినీమేవ - మహారంగం విపులనృత్తశాలాం - అవగాహ్య ప్రవిశ్య - శరైరేవ కోణైః వీణావాదనదండైః ప్రవాదితాం శబ్దితాం - జ్యాశబ్దఏవతుములఃతుములస్వనో యస్యాస్తాం - ఆర్తభీతమహాస్వనాం - ఆర్తభీతశబ్దేనతత్స్వనోలక్ష్యతే - ఏవం నారాచతలశబ్దే

కృత్య. ౩౩. సంధిః సంధానం నాస్త్యేవ. ౩౪ పురా ప్రాకార మితి పురా ఆయాంతి ఆయాస్యంతి 'యావత్పురానిపాతయో ర్లట్'డితి భవిష్యదర్థే లట్ ఏకతరం వక్ష్యమాణయో రన్యతరత్.తదే వాహ— సీతా మితి. ౩౪—౩౬. యదీతి సర్వలోకభయాత్ సర్వలోకనిమిత్తభయాత్ * తిలకం. సర్వస్య రాక్షసలోకస్య రణభయప్రాప్తే రపీ త్యర్థః. ౩౭. * తిలకం. అభిధావంతి ధావిష్యంతి. ౩౮—౩౯. తచ్చేతి. అస్య రామస్య-బల మాదాస్యే తిరస్కరిష్యామి.౪౦—౪౨ న జానాతీత్యర్థం భిన్నంవాక్యం. ౪౨౪.మమచాపీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం మమాహితవాహినీంనామమహారంగమవగాహ్య ప్రవిశ్య-శరకోణైఃశరవాదనదండైః ప్రవాదితాం-జ్యాశబ్దతుములాంజ్యాశబ్దఏవ తుములఃశబ్దో యస్యాస్తాం-ఆర్తభీతమహాస్వనాంఆర్తభీతశబ్దాతదారవే ఉపచర్యతే-ఆర్తానాంరవఏవమహాస్వనో యస్యాస్తాం-నారాచ

నారాచతలసన్నాదాం తాం మమాహితవాహినీం అవగాహ్య మహారంగం వాదయిష్యామ్యహం రణే, ౨౪॥ న వాసవేనాపి సహస్రచక్షుషా యథాస్మి శక్యో వరుణేన వా స్వయం యమేన వా ధర్షయితుం శరాగ్నినా మహాహవే వైశ్రవణేన వా పునః ౨౫॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-చతుర్వింశస్సర్గః

—— పఞ్చవింశస్సర్గః. ——

సబలే సాగరం తీర్ణే రామే దశరథాత్మజే, అమాత్యౌ రావణశ్శ్రీమా న్బ్రవీచ్ఛుకసారణౌ. ౧ సమగ్రం సాగరం తీర్ణం దుస్తరం వానరం బలం, అభూతపూర్వం రామేణ సాగరే సేతుబన్ధనం. ౨. సాగరే సేతుబన్ధం తు న శ్రద్దధ్యాం కథంచన, అవశ్యం చాపి సంఖ్యేయం తన్మయా వానరం బలం ౩ భవన్తౌ వానరం సైన్యం ప్రవిశ్యానుపలక్షితౌ, పరిమాణంచ వీర్యంచ యేచ ముఖ్యాః ప్లవంగమాః. మన్త్రిణో యే చ రామస్య సుగ్రీవస్య చ సమ్మతాః, యేపూర్వమభివర్తంతే యేచ

నాపి తత్స్వనః - ఆర్తభీతానాంస్వనఏవమహాస్వనో యస్యాస్తాం - నారాచతలస్వన ఏవ సన్నాదో యస్యాస్తాం - ఘోరాంఅసైర్వారయితుమశక్యాం - మమచాపమయీం వీణామితివ్యస్తరూపకం గణేరంస్థజనే - శృణ్వతీతిశేషః. వీణాయాఃమంద్రమధ్యతారభేదేన స్వరత్రయసంభవాదత్రాపి సర్వత్రయముక్తం ౨౪॥ నవాసవేనేతి సహస్రచక్షుష్ట్వం గర్వహేతుత్వేనోక్తం. దిగ్విజయేవరుణపుత్రైరేవయుద్ధకరణాత్ - స్వయమిత్యుక్తం. వాసవాదిభిశ్శరాగ్నినాయథా ధర్షయితుం నశక్యోఽస్మీతి యోజనా ౨౫॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః.

అథ శుకసారణప్రేషణం పంచవింశే—సబలఇత్యాది. దశరథాత్మజఇతిమనుష్యత్వోక్తిః. శ్రీమానితిమదాతిశయోక్తిః శుకః పూర్వస్మాదన్యః-సారణసాహిత్యాత్ ౧. సమగ్రమితి సమగ్రంవిశాలం-దుస్తరం తరితుమశక్యం - సాగరంకర్మ - వానరంవానరసంబంధి - బలంకర్తృ-తీర్ణంఅతరత్ - కర్తరిక్తః. సేతుబంధనం - రామేణకృతమితిశేషః. ౨. సాగరఇతి. సేతుబంధనంరామేణకృతం - కథంచన ఆప్తపురుషోదితత్వేఽపి-అపిచతిథాపి - సంఖ్యేయంజ్ఞాతవ్యం. ౩. భవంతావిత్యాది చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. తస్మాత్ భవంతౌ - అనుపలక్షితౌపరైరవిజ్ఞాతౌసంతౌ-వానరంసైన్యంప్రవిశ్య - పరిమాణంవానరాణామియత్తాం తేషాంవీర్యబలపరిచ్ఛేదం - యేప్లవంగమాః - ముఖ్యాఃప్రధానభూతాఃతాన్ - యేరామస్యసుగ్రీవస్య చసామంతామంత్రిణః - యేనాసీరభటాః పూర్వమభివర్తంతే - యేచప్లవంగమాః

తలసన్నాదాంనారాచతలశబ్దాతదారవేణపచర్యతే.నారాచతలరవఏవసన్నాదో యస్యాస్తాం-మమచాపమయీం వీణాంవాదయిష్యామీత్యన్వయః. తుములమహాస్వదసన్నారశబ్దైఃవీణాయాః మంద్రమధ్యమతారాఉచ్యంతే. తేఽత్రసూచితాః ౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః,

సబలఇతి. పూర్వప్రేషితశుకోక్తవృత్తాంతజ్ఞాపనపూర్వకం ప్రేషణాదమాత్యత్వేన విశేషణాచ్చ అత్రశుకోఽన్యఇత్యవగమ్యతే. ౧. సమగ్రమితి. వానరంబలందుస్తరం సాగరంతీర్ణమితి - రామేణసాగరేసేతుబంధనంకృతమితిచైతద్ద్వయమప్యభూతపూర్వమితిసంబంధః. ౨—౩ భవంతావితి. 'పరిమాణం'చేత్యాదినా 'తత్త్వతోజ్ఞాతుమర్హథ' ఇత్యనేన సంబంధః. యేచముఖ్యాః ప్లవంగమాః - తాంశ్చయే

శూరాః ప్లవంగమాః స చ సేతు ర్యథాబద్ధ స్సాగరే సలిలార్ణవే, నివేశం య ద్యథా
తేషాం వానరాణాం మహాత్మనాం. రామస్య వ్యవసాయం చ వీర్యం ప్రహరణాని చ,
లక్ష్మణస్య చ వీర్యం చ తత్త్వతో జ్ఞాతు మర్హథః ౭. కశ్చ సేనాపతి స్తేషాం వానరాణాం
మహౌజసాం, ఏత జ్జ్ఞాత్వా యథాతత్త్వం శీఘ్ర మాగంతు మర్హథః. ౮. ఇతి ప్రతిస
మాదిష్టౌ రాక్షసౌ శుకసారణౌ, హరిరూపధరౌ వీరౌ ప్రవిష్టౌ వానరం బలం ౯. తత
స్తద్వానరం సైన్య మచింత్యం రోమహర్షణం, సంఖ్యాతుం నాధ్యగచ్ఛేతాం తదా
తౌ శుకసారణౌ. ౧౦ సంస్థితం పర్వతాగ్రేషు నిర్దరేషు గుహాసు చ, సముద్రస్య చ
తీరేషు వనే ష్వుపవనేషు చ. తరమాణం చ తీర్ణం చ తర్తుకామం చ సర్వశః, నివిష్టం
నివిశచ్చైవ భీమనాదం మహాబలం. తద్బలార్ణవ మక్షోభ్యం దదృశాతే నిశాచరౌ,
౧౨౹ తౌ దదర్శ మహాతేజాః ప్రచ్ఛన్నౌ చ విభీషణః ఆచచక్షేఽథ రామాయ గృహీ
త్వా శుకసారణౌ, ౧౩౹ తస్యేమౌ రాక్షసేంద్రస్య మంత్రిణౌ శుకసారణౌ, లంకాయా
స్సమనుప్రాప్తౌ చారౌ పరపురంజయ, ౧౪౹ తౌ దృష్ట్వా వ్యథితౌ రామం నిరాశౌ
జీవితే తదా, కృతాంజలిపుటౌ భీతౌ వచనం చేద మూచతుః, ౧౫౹ ఆవా మిహాగతౌ
సౌమ్య రావణప్రహితా వుభౌ. పరిజ్ఞాతుం బలం కృత్స్నం త వేదం రఘునందన, ౧౬౹.
తయో స్తద్వచనం శ్రుత్వా రామో దశరథాత్మజః అబ్రవీ త్ప్రహస న్వాక్యం సర్వ
భూతహితే రతః, ౧౭౹ యది దృష్టం బలం కృత్స్నం వయం వా సుపరీక్షితాః యథో
క్తం వా కృతం కార్యం ఛందతః ప్రతిగమ్యతాం, ౧౮౹ అథ కించి దదృష్టం వా భూయ

వృత్తశ్శూరాః తాన్ సర్వాన్ - సాగరే సగరఖానితే - సలిలార్ణవే లవణజలసముద్రే - ససేతుః వానరతీర
ణార్థ స్సేతుశ్చ యథా యేన ప్రకారేణ బద్ధః తం ప్రకారం - తేషాం నివేశం నివాసం - ఉత్పత్తిస్థానం వా
క్లీబత్వ మార్షం. యద్యథా యాదృశ ప్రకారః. రామస్య వ్యవసాయం కర్తవ్యవిషయనిశ్చయం-వీర్యం
బలం- ప్రహరణాని ఆయుధాని- లక్ష్మణస్య వ్యవసాయం బలంచ- తత్త్వతః పారమార్థ్యేన - జ్ఞాతుమర్హథ
ఇత్యన్వయః. ౭—౯ తతఇతి. నాధ్యగచ్ఛేతాం నాజ్ఞాసిష్టాం ౧౦. అజ్ఞానహేతుమాహ—సార్ధశ్లోక
ద్వయేన. సంస్థితమితి. నిర్దరేషు దళితపర్వతప్రదేశేషు - ఉపవనేషు ఆరామేషు - ‘ఆరామస్స్యా
దుపవన’ మిత్యమరః * రా.మా. తదితి. తద్బలార్ణవమిత్యేకం పదం - దదృశాతే దదృశతుః. ౧౧౹.
తావితి. అథ విభీషణః దదర్శ ఆచచక్షే చేత్యన్వయః. ౧౩౹. తస్యేతి. లంకాయా ఇతి పంచమీ. పరపురం
జయతీతి పరపురంజయః - ‘సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారిసహితపిదమః’ ఇతి ఖచ్. ౧౪౹. తావితి. స్పష్టః.
౧౫౹ ఆవామితి స్పష్టః ౧౬౹ తయోరితి దశరథాత్మజః మహాపురుషప్రసూతత్వేన సహజకారుణ్యః-
ప్రహసన్ రావణబుద్ధిమాంద్యస్మరణాత్ ప్రహాసః - సర్వభూతహితే రతః రిపూనామపి వత్సలః. ౧౭౹.
యదీతి యథోక్తం - రావణేన యథోక్తం - యథేచ్ఛాతః. ౧౮౹. అథేత్యాది. అథేతి పక్షాంతరే.

పూర్వమభివర్తంతే - యుద్ధాయేతి శేషః. యే చ శూరాః తాంశ్చ సాగరే సగరవిరచితే సలిలార్ణవే లవణజల
సముద్రే. ౭—౯. తతఇతి. నాధ్యగచ్ఛతాం నాశక్నువతాం. ౧౦. తత్ర హేతుమాహ — సంస్థితమిత్యాది
శ్లోకద్వయేన. తత్ మహాబలం - శుకసారణనిరీక్షణవేళాయాముక్త ప్రకారమభూదిత్యర్థః. తద్బలార్ణవ

స్త ద్ద్రష్టు మర్హథః. విభీషణో వా కార్త్స్న్యేన భూయః సందర్శయిష్యతి, నచేదం
గ్రహణం ప్రాప్య భేత్తవ్యం జీవితం ప్రతి. న్యస్తశస్త్రౌ గృహీతౌ వా న దూతౌ
వధ మర్హథః, ౨౦½. పృచ్ఛమానౌ విముఞ్చైతౌ చారౌ రాత్రించరౌ వృభౌ.
శత్రుపక్షస్య సతతం విభీషణవికర్షణౌ, ౨౧½ ప్రవిశ్య నగరీం లంకాం భవద్భ్యాం
ధనదానుజః. వక్తవ్యో రక్షసాం రాజా యథోక్తం వచనం మమ, ౨౨½ యద్బలం
చ సమాశ్రిత్య సీతాం మే హృతవానసి తద్దర్శయ యథాకామం ససైన్యః సహ
బాంధవః, ౨౩½ శ్వః కాల్యే నగరీం లంకాం సప్రాకారాం సతోరణాం
రాక్షసం చ బలం పశ్య శరై ర్విధ్వంసితం మయా, ౨౪½. క్రోధం భీమ మహాం
మోక్ష్యే ససైన్యే త్వయి రావణ. శ్వః కాల్యే వజ్రవా న్వజ్రం దానవే ష్వివవా
సవః, ౨౫½. ఇతి ప్రతిసమాదిష్టౌ రాక్షసౌ శుకసారణౌ. జయేతి ప్రతినం ద్యైతౌ
రాఘవం ధర్మవత్సలం, ఆగమ్య నగరీం లంకా మబ్రూతాం రాక్షసాధిపం. ౨౬.
విభీషణగృహీతౌ తు వధార్హౌ రాక్షసేశ్వర, దృష్ట్వా ధర్మాత్మనా ముక్తౌ రామేణా
మితతేజసా ౨౭. ఏకస్థానగతా యత్ర చత్వారః పురుషర్షభాః, లోకపాలోపమా
శ్శూరాః కృతాస్త్రా దృఢవిక్రమాః. రామో దాశరథి శ్శ్రీమాన్ లక్ష్మణశ్చ విభీ
షణః, సుగ్రీవశ్చ మహాతేజా మహేంద్రసమవిక్రమః. ఏతే శక్తాః పురీం లంకాం
సప్రాకారాం సతోరణాం, ఉత్పాట్య సంక్రామయితుం సర్వే తిష్ఠంతు వానరాః.
౩౧. యాదృశం తస్య రామస్య రూపం ప్రహరణాని చ, వదిష్యతి పురీం లంకా

భూయః అతిశయేన దూతౌ- యువామితి శేషః. ౨౦½. విభీషణం ప్రత్యాహ — పృచ్ఛమానావితి. సతతం పృచ్ఛమానత్వదశాయామపి- శత్రుపక్షస్య- వికర్షణౌ బాధకావితి యావత్. ౨౧½. పునర్దూతౌ ప్రత్యాహ — ప్రవిశ్యేతి. ౨౨½. యదితి యథాకామం యథేచ్ఛం- శరణం వా గచ్ఛేతి భావః. ౨౩½. శ్వః కాల్య ఇతి. శ్వః కాల్యే పరేద్యుః ప్రాతః కాలే. ౨౪½. క్రోధమితి క్రోధం మోక్ష్యే - క్రోధకార్యం కరిష్య ఇత్యర్థః. వజ్రవాన్- అభ్యస్తవజ్ర ఇత్యర్థః * రామా. ఘోరమితి. శ్వః కాలే వజ్రవాన్ వజ్రమితి పాఠః. ౨౫½. ఇతీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ప్రతినంద్య అభిష్టుత్య. ౨౬. విభీషణేతి. ముక్తౌ - ఆవామితి శేషః. ధర్మాత్మనా- దూతవధమనిచ్ఛతేత్యర్థః. అమితతేజసేత్యనేన అస్మత్త్యాగే భీతిహేతుతా నశంక్యేత్యర్థః. ౨౭. ఏకస్థానేత్యాది శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. యత్ర ఏకస్థానం ఐకమత్యం - ఏకప్రదేశం వా గతాః - ఏతే శక్తాః పురీం లంకామిత్యాద్యన్వయః. కృతాస్త్రాః శిక్షితాస్త్రాః ఛత్రిణో గచ్ఛంతీతివదయం నిర్దేశః- సుగ్రీవస్యాకృతాస్త్రత్వాత్ - ఉత్పాట్య ఉద్ధృత్య - సంక్రామయితుం అన్యత్ర క్షేప్తుం - సర్వే ఏతచ్చతుష్టయభిన్నాః. ౩౧. యాదృశమితి ప్రహరణాదికం యాదృశం తదవలోకనే రామ ఏకో వధిష్యతీతి మన్యా

మిత్యర్థం భిన్నం వాక్యం. దదృశాతే దదర్శతుః ౧౨½ — ౨౦½ విభీషణం ప్రత్యాహ — పృచ్ఛమానావితి. హే విభీషణ శత్రుపక్షస్య వికర్షణౌ - వివిధం కర్షణం సామాదినా ఇతస్తతః కర్షణం యయోస్తౌ- సతతం పృచ్ఛమానౌ అభయం పృచ్ఛంతౌ- ఏతౌ విముంచేత్యర్థః ౨౧½. పునశ్చారౌ ప్రత్యాహ — ప్రవిశ్యేత్యాదినా. ౨౨½ — ౨౪½. ఘోరమితి. * పా శ్వః కాలేశ్వ ఇత్యర్థః. ౨౫ — ౨౭ ఏకస్థానగతా ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. యత్ర లంకామర్దనరూపకార్యే- ఏకస్థానగతాః ఐకమత్యం ప్రాప్తాః - తత్ర కార్యే విషయే - సర్వే వానరాస్తిష్ఠంతు - ఉక్తవిశేషణా రామాదయశ్చత్వార ఏవ లంకా ముత్పాట్య సంక్రామయితుమన్యత్ర క్షేప్తుం శక్తా ఇతి సంబంధః. ౩౧. యాదృశమితి రామస్య రూపం యాదృశం - ప్ర

మేక స్తిష్ఠంతు తే త్రయః 3౨ రామలక్ష్మణగుప్తా సా సుగ్రీవేణ చ వాహినీ, బభూవ దుర్ధర్షతరా సేంద్రై రపి సురాసురైః. 33 [వ్యక్తస్సేతు స్తథా బద్ధో దశయోజన విస్తృతః, శతయోజనమాయామ స్తీర్ణా సేనా చ సాగరం నివిష్టో దక్షిణేతీరే రామ స్స చ నదీపతేః, తీర్ణస్య తరమాణస్య బలస్యాంతో న విద్యతే] ప్రహృష్ట రూపా ధ్వజినీ వనౌకసాం మహాత్మనాం సంప్రతి యోద్ధు మిచ్ఛతాం, అలం విరోధేన శమో విధీయతాం ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీ 3౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - పఞ్చవింశ స్సర్గః.

షడ్వింశ స్సర్గః

తద్వచః పథ్య మక్లీబం సారణే నాభిభాషితం, నిశమ్య రావణో రాజా ప్రత్యభాషత సారణం. ౧ యది మా మభియుంజీరన్ దేవగంధర్వదానవాః, నైవ సీతాం ప్రదాస్యామి సర్వలోకభయా దపి ౨ త్వం తు సౌమ్య పరిత్రస్తో హరిభి ర్నిర్జితో భృశం, ప్రతిప్రదాన మద్యైవ సీతాయా స్సాధు మన్యసే. కో హి నామ సపత్నో

వహే ఇత్యర్థః. 3౨ నన్వసహాయశూరో ఽపి రామసేనాహనవా దనుత్సాహా స్స్యాత్ తత్ క్రియతా మిత్యత్రాహ — రామలక్ష్మణేతి. సుగ్రీవేణ చ అంగదాదినా చ సహితా సా అపరిచ్ఛిన్నా - హరివాహినీ చపలకపిసేనా - రామలక్ష్మణగుప్తా రామేణ రామస్య దక్షిణో బాహు రితి రామదక్షిణబాహుభూతేన లక్ష్మణేనచ గుప్తాసతీ సుగ్రీవస్యరక్ష్యకోటావే వాన్వయః నతు రక్షకకోటౌ తన్మంత్రిణా హనుమతైవ- "జయ త్యతిబలో రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః, రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవే ణాభిపాలిత" ఇత్యుక్తేః. దుర్ధర్షతరా బభూవ-తరసా మనసాపి ధర్షయితు మశక్యే త్యవగమ్యతే న కేవలం మనుష్యాదిభిః కింతు సురై రపి-నకేవలం సురై రేవ కింతు సురాసురైః విరోధం విహాయకృతిసౌహార్దై రపి - నకేవల మనాయకై స్తైః - కింతుసేంద్రై రపి - స్వస్వాతంత్ర్యం విహాయ నాయకాజ్ఞానువర్తిభి రిత్యర్థః. 33. ప్రహృష్టేతి. మహాత్మనాం దృఢమనస్కానాం - సంప్రతి సద్యఏవ-యోద్ధు మిచ్ఛతాం - ప్రహృష్టరూపా హర్షద్యోతకాకారయుక్తా - భవతీతిశేషః అత స్తద్విరోధే నాలం - శమః క్రోధనివృత్తిః విధీయతాం క్రియతాం మైథిలీ ప్రదీయతాంచ * రామా. ప్రహృష్టరూపా అత్యంతంప్రహృష్టా- ప్రశంసాయాం రూపం 3౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చవింశ స్సర్గః.

అథ రావణాయసారణేన వానరయూథపతీనాం వీర్యాదికథనపూర్వకం తత్ప్రదర్శనం షడ్వింశే. తదితి అక్లీబం అకాతరం- ప్రత్యభాషత- అనిందదిత్యర్థః. ౧ యదీతి. అభియుంజీరన్ యుధ్యేరన్ - సర్వలోకభయాత్ సర్వలోకేభ్యో భయాత్. ౨. త్వమిత్యాదసార్థశ్లోకః. సపత్నః శత్రుః 3౫. ఇత్యుక్త్వేత్యాదిసార్ధశ్లోకః. తతః తస్మా త్పూర్వస్థానాత్ బహుతాలసముత్సేధం అనేకతాలవృక్ష

హరణానిచ యాదృశాని తద్విమర్శే స ఏవ విధిష్యతీతి మన్యావహే ఇత్యర్థః. 33. ప్రహృష్టరూపా అత్యంతం ప్రహృష్టా. 3౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చవింశ స్సర్గః.

౧—౨. కఇతి, 'కో హి నామ సపత్నో మా' మితిపాఠః 3౫ ఇత్యుక్త్వేత్యాదిశ్లోకద్వయ

మాం సమరే జేతు మర్హతి, ౩। ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణో రాక్షసా
ధిపః. ఆరురోహ తత శ్శ్రీమాన్ ప్రాసాదం హిమపాండరం, బహుతాలసముత్సేధం
రావణోఽథ దిదృక్షయా. ౪ తాభ్యాం చరాభ్యాం సహితో రావణః క్రోధ
మూర్ఛితః, పశ్యమాన స్సముద్రంచ పర్వతాంశ్చ వనాని చ. దదర్శ పృథివీదేశం
సుసంపూర్ణం ప్లవంగమైః, ౬। తదపార మసంఖ్యేయం వానరాణాం మహద్బలం.
ఆలోక్య రావణో రాజా పరిపప్రచ్ఛ సారణం, ౭। ఏషాం వానరముఖ్యానాం
కే శూరాః కే మహాబలాః కే పూర్వమభివర్తంతే మహోత్సాహా స్సమంతతః
కేషాం శృణోతి సుగ్రీవః కే వా యూథపయూథపాః సారణాచక్ష్వ తత్త్వేన
కే ప్రధానాః ప్లవంగమాః, ౯। సారణో రాక్షసేంద్రస్య వచనం పరిపృచ్ఛతః
ఆచచక్షేఽథ ముఖ్యజ్ఞో ముఖ్యాం స్తాం స్తు వనౌకసః, ౧౦। ఏష యోఽభిముఖో
లంకాం నర్దం స్తిష్ఠతి వానరః. యూథపానాం సహస్రాణాం శతేన పరివారితః,
యస్య ఘోషేణ మహతా సప్రాకారా సతోరణా లంకా ప్రవేపతే సర్వా
సశైలవనకాననా, సర్వశాఖామృగేంద్రస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః బలాగ్రే
తిష్ఠతే వీరో నీలో నామైష యూథపః, ౧౩। బాహూ ప్రగృహ్య యః
పద్భ్యాం మహీం గచ్ఛతి వీర్యవాన్. లంకా మభిముఖః క్రోధా దభీక్ష్ణం చవిజృం
భతే, గిరిశృంగప్రతీకాశః పద్మకింజల్కసన్నిభః స్ఫోటయ త్యభిసంరబ్ధో లాంగూ
లంచ పునఃపునః, యస్య లాంగూలశబ్దేన స్వనంతి ప్రదిశోదశ. ఏష వానర
రాజేన సుగ్రీవే ణాభిషేచితః, యౌవరాజ్యే ఽంగదో నామ త్వా మా
హ్వయతి సంయుగే వాలిన స్సదృశః పుత్ర స్సుగ్రీవస్య సదా ప్రియః, రాఘవార్థే

తుల్యోన్నత్యం-యద్వా వితతాంగుష్ఠమధ్యమామిత స్తాలః-తదాహ సజ్జనః—"ప్రాదేశతాలగోకర్ణ విత
స్త్యశ్చ యథాక్రమం, భవంతి వితతాంగుష్ఠప్రదేశిన్యాదిభి స్సహే"తి. అత్ర ద్వితీయో రావణశబ్దో
రావయతీతి వ్యుత్పత్త్యా క్రియానిమిత్తకః - దిదృక్షయా వానరబలదిదృక్షయా.౪. తాభ్యామిత్యాది.
చరాభ్యాం చారాభ్యాం క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తః - పృథివీదేశం త్రికూటాధఃప్రదేశం.
౬।. తదితి అపారం ఉత్తరావధిరహితం ౭। ఏషామితి ఇయం నిర్ధారణే షష్ఠీ కేషా మితి. వచన
మితి శేషః ప్రధానాః సేనాపతయః ౯।. సారణఇతి వచనం-నిశమ్యేతి శేషః. ౧౦।. త్రిభిర్నీలం
వర్ణయతి—ఏషఇత్యాది, యఏషఇత్యన్వయః-తిష్ఠతే తిష్ఠతి ౧౩। అథాంగదంవర్ణయతి—బాహూ
ఇత్యాదినా స్వేనానీకేన దుర్జయ ఇత్యంతేన బాహూ ప్రగృహ్య ఉత్క్షిప్య - అభి ఉద్దిశ్య ముఖం
యస్యాసౌ అభిముఖః-విజృంభతే జృంభణం కరోతి-పద్మకింజల్కసన్నిభః-పద్మకేసరవత్పీతవర్ణ ఇత్యర్థః.
స్ఫోటయతి. భూమౌ తాడయతి అభిసంరబ్ధః కుపితః- ప్రస్వనంతీత్యన్వయః. అభిషేచితః అభిషిక్తః-
ఆహ్వయతి ఆహ్వయతే- స్పర్ధావిషయే హ్వాత్మనేపదాభావ ఆర్షః. పరాక్రాంతః-పరాక్రమితుముద్యతః

మేకం వాక్యం బహుతాళసముత్సేధం బహుతాళౌన్నత్యసమానౌన్నత్యం-దిదృక్షయా వానరబలదర్శ
నేచ్ఛయా ౪ తాభ్యామితి పశ్యమానః పశ్యన్ ౬।—౭। కేషామితి కేషాం శృణోతి, వాక్య
మితి శేషః ౧౦। సర్వేతి తిష్ఠతేతిష్ఠతి ౧౩।.'బాహూ ప్రగృ' హ్యేత్యాది'స్వేనానీకేన దుర్జయ' ఇత్యే
తదంతం అంగదవర్ణనం - బాహూ ప్రగృహ్య ఉత్క్షిప్య అభిషేచితః అభిషిక్తః - పరాక్రాంతః పరా
క్రమితు ముద్యతః ౧౮ ఏతస్యేతి. ఏతస్యాంగదస్య హనూమతా జనకాత్మజా - దృష్టేతియత్ సా

పరాక్రాంత శ్శత్రూర్థే వరుణో యథా. ౧౮. ఏతస్య సా మతి స్సర్వా యద్దృష్టా జనకాత్మజా, హనూమతా వేగవతా రాఘవస్య హితైషిణా. ౧౯. బహూని వానరేంద్రాణా మేష యూథాని వీర్యవాన్, పరి గృహ్యాభియాతి త్వాం స్వేనానీకేన దుర్జయః. ౨౦. అను వాలిసుత స్యాపి బలేన మహతా వృతః, వీర స్తిష్ఠతి సంగ్రామే సేతుహేతు రయం నళః. ౨౧ యే తు విష్టభ్య గాత్రాణి క్ష్వేళయంతి నదంతిచ, ఉత్థాయ చ విజృంభంతే క్రోధేన హరిపుంగవాః. ఏతే దుష్ప్రసహా ఘోరా శ్చండా శ్చండపరాక్రమాః, అష్టౌశతసహస్రాణి దశ కోటి శతానిచ య ఏన మనుగచ్ఛంతి వీరాశ్చందనవాసినః, ఏషై వాశంసతే లంకాం స్వేనానీకేన మర్దితుం ౨౨. శ్వేతో రజతసంకాశ శ్చపలో భీమవిక్రమః, బుద్ధిమాన్ వానరో వీర స్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః తూర్ణం సుగ్రీవ మాగమ్య పున ర్గచ్ఛతి సత్వరః, విభజన్ వానరీం సేనా మనీకాని ప్రహర్షయన్. ౨౩. యః పురా గోమతీతీరే రమ్యం పర్యేతి పర్వతం, నామ్నా సంకోచనో నామ నానానగయుతో గిరిః తత్ర రాజ్యం ప్రశాస్త్యేష కుముదో నామ యూథపః ౨౪. యోఽసౌ

తః ౧౮ ఏతస్యేతి. హనూమతా సీతా దృష్టేతియ త్సా మతిః ఏతస్యాంగదస్య ఏతద్బుద్ధిమూలం హనుమతస్సీతాదర్శన మితి భావః. అంగదపురస్కారేణ హనుమత స్సమాగమాత్ ౧౯. బహూనీతి. స్వేనానీకేనేతి దుర్జయత్వకారణోక్తిః అతో న పునరుక్తిః. ౨౦. అనువాలీతి ఏత స్యోత్తరార్ధ వీర స్తిష్ఠతి సంగ్రామ ఇతి - వాలిసుతస్య అనుపశ్చాత్ - సేతుహేతుః సేతుకర్తా-సంగ్రామే సంగ్రామనిమిత్తం. ౨౧. నళపరివారా నాహ—యేత్విత్యాదినా మర్దితుమిత్యంతేన శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. విష్టభ్య ఉన్నమ్య - క్ష్వేళయంతిసింహనాదం కుర్వంతి - నదంతి గర్జంతి - ఉత్థాయ-ఆసనా దితి శేషః - విజృంభంతే కోపేన గాత్రవిరామం కుర్వంతి-య ఏవం విధా వానరాః-యేచ చందనవాసినః-చందన వనవాసినః - ఏతే ఏవం నళ మనుగచ్ఛంతీతి సంబంధః. చందనవానరా ఇతి పాఠే మధ్యమపదలోపి సమాసః. చందనవాసినో వానరా ఇతి - ఏషైవేతి. సంధి రార్షః - ఆశంసతే ప్రార్థయేతే. ౨౨. అథ ద్వాభ్యాం శ్వేతాఖ్యం వానరం వర్ణయతి —శ్వేతఇత్యాది. అన్వర్థనామేత్యాహ—రజతేతి. చపలః - యుద్ధచపలః - అనీకాని పున ర్గచ్ఛతీత్యన్వయః - విభజన్ నిబిడాం సేనాం భిత్వా గచ్ఛ న్నిత్యర్థః. అత్ర చపలఇత్యనేన అద్యైవ లంకాం ధ్వంసయామీతి నివేదనార్థం గత్వా తేన సాంత్వితః-పునర్గచ్ఛతీత్యవగమ్యతే *రామా. శ్వేతః శ్వేతాఖ్యః. ౨౩. చతుర్భిః కుముదం వర్ణయతి—యఃపురేత్యాది. పురేత్యనే నాద్య సుగ్రీవసమీప ఏవ సతీతి గమ్యతే. పర్యేతి పరిత స్సంచరతి- నామ్నా సంకోచనో నామ యః ప్రసిద్ధః తం పర్వత మిత్యన్వయః. తత్రగోమతీతీరే-పరికర్షతి ఆనయతి - ఘోరకర్మణో యస్య

సర్వా మతి రేతస్యేతి అంగదోపదేశా దేవ హనూమతా సీతా దృష్టేతిభావః.౧౯—౨౦. అన్వితి. అను వాలిసుతస్య-వాలిసుత స్యాను అనంతరం. ౨౧. 'యేతువిష్ట'భ్యేత్యాది'అనీకాని ప్రహర్ష య'న్నిత్యంతం శ్వేతాఖ్యవానరవర్ణనం - యే గాత్రాణి విష్టభ్య క్ష్వేళయంతి య ఏనం శ్వేతాఖ్య మనుగచ్ఛంతి ఏతే దుష్ప్రసహాః చందనవాసినః - చందనవనవాసిన ఇతి సంబంధః. ఏషైవేతి. యః అనీకాని ప్రహర్షయన్ వానరీం సేనాం విభజన్ సుగ్రీవ మాగమ్య పున ర్గచ్ఛతి - ఏషః శ్వేత ఏవ వానరః స్వేనానీకేన లంకాం మర్దితుం ఆశంసతే ప్రార్థయతీతి సంబంధః ౨౩. యఃపురేత్యాదినా సార్ధేన కుముద వర్ణనం ౨౪.'యో సా' విత్యారభ్య'స్వేనానీకే'నేత్యంతం చండాఖ్యవర్ణనం. యస్య వాలాః రోమాణి

శతసహస్రాణాం సహస్రం పరికర్షతి. యస్య వాలా బహువ్యామా దీర్ఘా లాంగూల మాశ్రితాః, తామ్రాః పీతా స్సితాశ్శ్వేతాః ప్రకీర్ణా ఘోరకర్మణః అదీనో రోషణ శ్చండ స్సంగ్రామ మభికాంక్షతి, ఏషో ప్యాశంసతే లంకాం స్వేనానీకేన మర్దితుం. ౩౦ య స్త్వేష సింహసంకాశః కపిలో దీర్ఘలోచనః, నిభృతః ప్రేక్షతే లంకాం దిధక్ష న్నివ చక్షుషా వింధ్యం కృష్ణం గిరిం సహ్యపర్వతం చ సుదర్శనం, రాజన్ సతత మధ్యాస్తే రంభో నా మైష యూథపః శతం శతసహస్రాణాం త్రింశచ్చ హరిపుంగవాః, య మేతే వానరా శ్శూరా శ్చండా శ్చండపరాక్రమాః, పరివార్యానుగచ్ఛంతి లంకాం మర్దితు మోజసా, ౩౩½ య స్తు కర్ణౌ వివృణుతే జృంభతే చ పునః పునః న చ సంవిజతే మృత్యో ర్న చ యుద్ధా ద్విధావతి, ప్రకంపతే చ రోషేణ తిర్యక్ చ పున రీక్షతే. పశ్యన్ లాంగూల మపి చ క్ష్వేళతే చ మహాబలః, మహాజవో వీతభయో రమ్యం సాల్వేయపర్వతం. రాజన్ సతత మధ్యాస్తే శరభో నామ యూథపః, రాజన్ శతసహస్రాణి చత్వారింశ త్తథైవ చ, ౩౬½. య స్తు మేఘ ఇవాకాశం మహా నావృత్య తిష్ఠతి మధ్యే వానరవీరాణాం సురాణా మివ వాసవః, ౩౯½ భేరీణా మివ సన్నాదో యస్యైష శ్రూయతే మహాన్. ఘోష శ్శాఖామృగేంద్రాణాం సంగ్రామ మభికాంక్షతాం, ఏష పర్వత మధ్యాస్తే పారియాత్ర మనుత్తమం యుద్ధే దుష్ప్రసహో నిత్యం పనసో నామ యూథపః, ౪౦½. ఏనం శతసహస్రాణాం శతార్ధం పర్యుపాసతే యూథపా యూథపశ్రేష్ఠం యేషాం యూథాని భాగశః ౪౧½ య స్తు భీమాం ప్రవల్గంతీం చమూం తిష్ఠతి శోభయన్.

లాంగూల మాశ్రితాః వాలాః రోమాణి. దైర్ఘ్య స్యావధి మాహ—బహువ్యామా ఇతి. 'వ్యామో బాహ్వో స్సకరయో స్తతయో స్తిర్యగంతర' మిత్యమరః. అదీనఇత్యత్ర య ఇత్యుపస్కార్యం. ౩౦ అథ సార్ధై స్త్రిభీ రంభం వర్ణయతి—య స్త్వేషఇత్యాది. ౩౩½. అథ శరభం వర్ణయతి—యస్తుకర్ణావిత్యాది. సంవిజతే బిభేతి ౩౪.—౩౬½. * రామా. ఏతస్యేతి. 'చత్వారింశ త్తదైవ' చేతి పాఠః ఏతదుత్తరశేషః ౩౬½. అథ పనసం వర్ణయతి—యస్తుమేఘఇత్యాదినా ౩౯½ * రామా. భేరీణామితి. 'ఘోషశ్శాఖామృగేంద్రాణా' మితిపాఠః, ౪౦½. ఏనమితి ఏనంపనసం-ఏషాంయూథపానాంయూథానిచభాగశః స్వస్వాంశాసంకరేణ-ఏనంపర్యుపాసతఇతిసంబంధః ౪౧½ వినతంవర్ణయతి — య స్త్విత్యాది. ప్రవల్గంతీ

బహువ్యామాః దీర్ఘబాహుద్వయప్రమాణాః - సితా శ్శ్వేతాః అశ్వేతాః నీలాశ్చసితాశ్శ్వేతాః-పీతాశ్చ. అదీనఇతి చండః చండాఖ్యః. ౩౦. య స్త్వేషఇత్యారభ్య 'లంకాం మర్దితు మోజ' సేత్యంతం రంభాఖ్యవర్ణనం, నిభృతః ఏకాగ్రః. ౩౩½ యస్తు కర్ణావిత్యారభ్య 'చత్వారింశ త్తథైవ' చేత్యంతం శరభాఖ్యవర్ణనం. నసంవిజతేనబిభేతి. ౩౬½. యస్తుమేఘఇవేత్యారభ్య 'యేషాంయూథాని భాగశ' ఇత్యంతం పనసాఖ్యవానరవర్ణనం. ౩౯½. భేరీణామితి. శాఖామృగాణాంమధ్యేయస్యఘోషోభేరీణాం సన్నాదఇవశ్రూయతఇతిసంబంధః ౪౦½. ఏనమితి. ఏషాంయూథపానాంయూథానిభాగశః ప్రత్యేకం వర్తంతే తేఽర్ధశతసహస్రాణిశతార్ధంసహస్రాణియూథపాఏనంపనసంపర్యుపాసతఇతిసంబంధః. ౪౧½.

స్థితాం తీరే సముద్రస్య ద్వితీయ ఇవ సాగరః, ఏష దర్దరసంకాశో వినతో నామ యూథపః. పిబం శ్చరతి పర్ణాసాం నదీనా ముత్తమాం నదీం, షష్టి శ్శతసహస్రాణి బల మస్య ప్లవంగమాః ౨౨. త్వా మాహ్వయతి యుద్ధాయ క్రోధనో నామ యూథపః, విక్రాంతా బలవంత శ్చ యథా యూథాని భాగశః ౨౩. య స్తు గైరిక వర్ణాభం వపుః పుష్యతి వానరః, అవమత్య సదా సర్వా న్వానరాన్ బలదర్పితాన్. గవయో నామ తేజస్వీ త్వాం క్రోధా దభివర్తతే, ఏనం శతసహస్రాణి సప్తతిః పర్యుపాసతే ఏషై వాశంసతే లంకాం స్వే నానీకేన మర్దితుం, ౨౪ ఏతే దుష్ప్రసహా ఘోరా బలినః కామరూపిణః యూథపా యూథపశ్రేష్ఠా ఏషాం యూథాని భాగశః ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - షడ్వింశ స్సర్గః.

సప్తవింశ స్సర్గః.

తాం స్తు తేఽహం ప్రవక్ష్యామి ప్రేక్షమాణస్య యూథపాన్, రాఘవార్థే పరాక్రాంతా యేన రక్షంతి జీవితం. ౧. స్నిగ్ధా యస్య బహువ్యామవాలా లాం

ముత్సాహేనప్లవమానాంసముద్రస్యపారేస్థితాం-అతఏవద్వితీయస్సాగరఇవస్థితామితి శేషః వినతవిశేషణం వా-దర్దరోనామగంగాసమీపస్థఃపర్వతః- పర్ణాసాంపర్ణాసాఖ్యాంనదీం - వినతసేనాసంఖ్యామాహ--- షష్టిరితి. షష్టిఃశతసహస్రాణిప్లవంగమాః-అస్యవినతస్య-బలంసేనేత్యర్థః.౨౨ ఏకేనక్రోధనమాహ—త్వామితి. ఉత్తరార్ధేఅస్యేత్యధ్యాహార్యం. యథాయూథానియథాయూథం-అనుభావశ్ఛాందసః. భాగశః భాగత్వేనస్థితాః-వానరాఃవిక్రాంతాబలవంతశ్చేతియోజనా. ౨౩. శేషేణగవయంవర్ణయతి — య స్త్విత్యాదినా గైరికంరక్తవర్ణధాతువిశేషః - 'ధాతుర్మనశ్శిలాద్యద్రేర్గైరికంతువిశేషత' ఇత్యమరః. తద్వర్ణఇవాభా యస్యేతివిగ్రహః. గైరికవర్ణ ఇవాభాతీతిగైరికవర్ణాభమితి వా- పుష్యతి- యుద్ధహర్షాదభివర్ధయతీత్యర్థః. ౨౪ ఉపసంహరతి — ఏతఇతి యూథపాః అంగదాదయః యూథపశ్రేష్ఠాఃసుగ్రీవాదయః- ఏషాం యూథపానాంయూథాని-భాగశఃపృథక్- విద్యంతఇతిశేషః ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-షడ్వింశ స్సర్గః

పునరుక్తేభ్యోఽప్యుత్కృష్టాన్ ప్రధానయూథపతీన్వక్తుం ప్రతిజానీతే—తాం స్త్విత్యాది. యేరాఘవార్థేపరాక్రాంతాస్సంతఃజీవితంనరక్షంతి- తాన్ యూథపాన్ - తేతుభ్యం- ప్రవక్ష్యామీత్యన్వయః. ద్వాభ్యాంహరంవర్ణయతి — వాలాఇతి. వాలాఃరోమాణి బహువ్యామాబహువ్యామప్రమాణాః-

---

యస్తుభీమామిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకంవాక్యం. పిబంశ్చరతీత్యారభ్య 'యథాయూథానిభాగశ' ఇత్యంతంక్రోధనాఖ్యవానరవర్ణనం వపుః పుష్యతిపోషయతి యుద్ధహర్షాదభివర్ధయతీతియావత్ * తిలకం అత్ర సర్గచ్ఛేదో పాఙ్ఞోక్తవృత్తభేదాభావాదేకప్రకరణత్వాచ్చేతి కతకః.౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం- షడ్వింశ స్సర్గః.

తాం స్త్వితి. తేషాం ప్రసిద్ధానాం వానరాణాం మధ్యే యే రాఘవార్థే జీవితం నరక్షంతి—తాన్ యూథపాన్ ప్రేక్షమాణస్యతే ప్రవక్ష్యామి౧. స్నిగ్ధాఇతి. బహువ్యామాఃఅతిదీర్ఘాః - వాలాఃరోమాణి- సితాఃశ్లిష్టాః- ప్రకీర్ణాఃవిశ్లిష్టాః- ప్రగృహీతాఃఉత్క్షిప్తాః * తిలకం ఏషహరోనామేత్యన్వయః హరో

గూల మాశ్రితాః, తామ్రాః పీతా స్సితా శ్శ్వేతాః ప్రకీర్ణా ఘోరకర్మణః. ప్రగృహీతాః ప్రకాశంతే సూర్యస్యేవ మరీచయః, పృథివ్యాం చానుకృష్యంతే హరో నా మైష యూథపః ౩. యం పృష్ఠతో ఽనుగచ్ఛంతి శతశోఽథ సహస్రశః, ద్రుమా నుద్యమ్య సహసా లంకారోహణతత్పరాః. [ఏష కోటిసహస్రేణ వానరాణాం మహౌజసాం. ఆకాంక్షతే త్వాం సంగ్రామే జేతుం పరపురంజయ], యూథపా హరిరాజస్య కింకరా స్సముపస్థితాః, ౫. నీలా నివ మహామేఘాం స్తిష్ఠతో యాం స్తు పశ్యసి అసితాంజనసంకాశాన్ యుద్ధే సత్యపరాక్రమాన్, అసంఖ్యేయా ననిర్దేశ్యాన్ పరం పార మివోదధేః. పర్వతేషు చ యే కే చి ద్విషమేషు నదీషు చ, ఏతే త్వా మభివర్తంతే రాజ న్నృక్షా స్సుదారుణాః ఏషాం మధ్యే స్థితో రాజన్ భీమాక్షో భీమదర్శనః, పర్జన్య ఇవ జీమూతై స్సమంతా త్పరివారితః ౮. ఋక్షవంతం గిరిశ్రేష్ఠ మధ్యాస్తే నర్మదాం పిబన్, సర్వర్క్షాణా మధిపతి ర్ధూమ్రో నామైష యూథపః. ౯ యవీయా నస్య తు భ్రాతా పశ్యైనం పర్వతోపమం, భ్రాత్రా సమానో రూపేణ విశిష్ట స్తు పరాక్రమైః. ౧౦. స ఏష జాంబవా న్నామ మహాయూథపయూథపః, ప్రక్రాంతో గురువర్తీ చ సంప్రహారే ష్వమర్షణః.౧౧. ఏతేన సాహ్యం సుమహ త్కృతం శక్రస్య ధీమతా, దైవాసురే జాంబవతా లబ్ధా శ్చ బహవో వరాః.౧౨. ఆరుహ్య పర్వతాగ్రేభ్యో మహాభ్రవిపులా శ్శిలాః, ముంచంతి

వ్యామో నామ ప్రసారితబాహుద్వయప్రమాణం- ప్రగృహీతాః ఉత్క్షిప్తాః- ప్రకీర్ణాః విరళాః-సూర్యస్యమరీచయఇవమేఘేషుశక్రచాపాదిరూపేణప్రసృతారశ్మయఇవప్రకాశంతే - కదాచిత్ పృథివ్యామనుకృష్యంతే-ఏష యూథపోహరో నామ. ౩. యమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. యంహరం-హరస్యహరిరాజకింకరత్వేన తదీయాఅపియూథపా హరిరాజకింకరాఏవేతినవిరోధః. ౫.ఋక్షసేనాంవర్ణయతి—నీలానిత్యాది. అనిర్దేశ్యాన్ ప్రత్యేకంనిర్దేష్టుమశక్యాన్-పరంపారమివోదధేః - సముద్రస్యాపరంతీరమివస్థితమిత్యర్థః.విషమేషునిమ్నోన్నతప్రదేశేషు.౭ ఏషామితి పర్జన్యఃవర్షదేవతా. ౯. యవీయానితి. యవీయాన్ కనిష్ఠః-అయమితిశేషః విశిష్టఃఅధికః ౧౦. సఏషఇతి గురువర్తీగురుశుశ్రూషకః.*రామా. సంప్రహారేషు యుద్ధేషు-'సంప్రహారాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగా' ఇత్యమరః. ౧౧. ఏతేనేతి. దేవాసురే దేవాసురయుద్ధే.౧౨.జాంబవత్సైనికాన్వర్ణయతిద్వాభ్యాం—ఆరుహ్యేత్యాది.పర్వతాగ్రాణీత్యర్థాత్సిద్ధం.

లాంగూలజాతిః. ౩—౫. నీలానిత్యాది ఋక్షాస్సుదారుణా ఇత్యంతమేకంవాక్యం.మహోదధేః పరంపారమివఅనిర్దేశ్యాన్నీలాన్మహామేఘానివతిష్ఠతః అసితాంజనసంకాశాన్యాన్పశ్యసి - యేకేచిత్పర్వతేషునదీషుచ వర్తంతే-ఏతేషుదారుణాఋక్షాస్త్వామభివర్తంతే తదాభిముఖంవర్తంత ఇతి సంబంధః. *తిలకం. ధూమ్రవర్ణనంనీలానిత్యాది అనిర్దేశ్యాన్ అశక్యనామగణనాన్-పరంపార మివ పరపారస్థరేణూనివ. ౭. ఏషా మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ౯. యవీయానస్యేత్యారభ్య'లబ్ధాశ్చబహవో వరా' ఇత్యంతమేకంవాక్యం. అస్యధూమ్రస్య-యవీయాన్కనిష్ఠః - గురువర్తీగురుశుశ్రూషకః - సంప్రహారేషు యుద్ధేషు - సాహ్యంసాహాయ్యం. * తిలకం. అథజాంబవద్వర్ణనం—యవీయానితి. గురువర్తీసద్గురూపాసకః-అనేన సర్వసిద్ధిమత్త్వముక్తం ౧౨.ఆరుహ్యేతి.ఉద్విజంతి బిభ్యతి.*తిలకం. అథ తత్సైన్యవర్ణ

విపులాకారా న మృత్యో రుద్విజంతి చ. రాక్షసానాం చ సదృశాః పిశాచానాం చ లోమశాః. ఏతస్య సైన్యా బహవో విచరం త్యగ్నితేజసః. ౧౭ యం త్వేన మభిసంరబ్ధం ప్లవమాన మివ స్థితం, ప్రేక్షంతే వానరా స్సర్వే స్థితా యూథపయూథపం, ఏష రాజన్ సహస్రాక్షం పర్యుపాస్తే హరీశ్వరః, బలేన బలసంపన్నో దంభో నామైష యూథపః ౧౮. య స్త్వేతం యోజనే శైలం గచ్ఛన్ పార్శ్వేన సేవతే, ఊర్ధ్వం తథైవ కాయేన గతః ప్రాప్నోతి యోజనం. యస్మా న్న పరమం రూపం చతుష్పాదేషు విద్యతే. శ్రుత స్సన్నాదనో నామ వానరాణాం పితామహః. యేన యుద్ధం పురా దత్తం రణే శక్రస్య ధీమతా, పరాజయ శ్చ న ప్రాప్త స్సోఽయం యూథపయూథపః. ౧౯. యస్య విక్రమమాణస్య శక్రస్యేవ పరాక్రమః, ఏష గంధర్వకన్యాయా ముత్పన్నః కృష్ణవర్త్మనః. ౨౦ తదా దైవాసురే యుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసాం, ౨౧ యస్య వైశ్రవణో రాజా జంబూ ముపనిషేవతే, యో రాజా పర్వతేంద్రాణాం బహుకిన్నరసేవినాం, విహారసుఖదో నిత్యం భ్రాతు స్తే రాక్షసాధిప. తత్రైష వసతి శ్రీమాన్ బలవాన్ వానరర్షభః, యుద్ధే ష్వకత్థనో నిత్యం క్రథనో నామ

ముంచంతిచ్యావయంతి-నోద్విజంతినబిభ్యతి-రాక్షసానాంపిశాచానాంచసదృశాఇత్యన్వయః. ౧౭. ద్వాభ్యాందంభంవర్ణయతి — యంత్వితి. అభిసంరబ్ధంకుపితం-ప్లవమానమివసదాప్లవమానమివస్థితం-ప్రేక్షంతే-ఆశ్చర్యేణేతిశేషః. బలేనపర్యుపాస్తే-బలేనప్రీణయతీత్యర్థః ౧౮. త్రిభిస్సన్నాదనంవర్ణయతి — యస్త్వేతమితి. యోగచ్ఛన్యోజనేయోజనదూరే-స్థితంశైలం-పార్శ్వేనగచ్ఛతి-అస్యగమనకాలేఏకపదప్రక్షేపదశాయాం-ఏకయోజనపరిమితఃపర్వతఃపార్శ్వస్థోభవతి - యోజనాయతశరీరఇత్యర్థః. కాయేనోర్ధ్వంగతస్సన్ యోజనంప్రాప్నోతి-యోజనోన్నతకాయఇత్యర్థః అతఏవచతుష్పాదేషు - యస్మాత్-పరమం-పరం-రూపంశరీరం-నవిద్యతే-శక్రస్యరణే శక్రస్యాసురైస్సహయుద్ధే - యేనాసురేభ్యోయుద్ధం దత్తం తదాపరాజయ శ్చాసురేభ్యోనప్రాప్తః సోఽయంసన్నాదన ఇతిశ్రుతోనామ. ౧౯. కస్యాయం పుత్ర ఇత్యత్రాహ — యస్యేతి. విక్రమమాణస్యపరాక్రమంకుర్వతః-యస్యపరాక్రమశ్శక్రస్యేవ-తత్పరాక్రమసదృశపరాక్రమఇత్యర్థః. *రామా. 'యస్యవిక్రమమాణ' స్యేత్యారభ్య 'స్వేనానీకేన వర్ధితు'మిత్యంతం క్రథనాఖ్యవానరవిషయం ౨౦. కిమర్థముత్పాదితఇత్యత్రాహ — తదేత్యర్ధం. తదాప్రసిద్ధే. ౨౧. క్రథనం వర్ణయతిసార్ధైస్త్రిభిః — యస్యేత్యాదినా. యస్యగిరేః వైశ్రవణఃకుబేరోరాజా- యోగిరిఃజంబూంజంబూ

నం — ఆరుహ్యేతి. లోమశా అధికరోమవంతః. ౧౭. యంత్వితి ప్లవమాన మివ స్థితం ప్లవమానత్వేన వర్తమానం-'స్థితా యూథప యూథప' మితి పాఠః ౧౮ యస్త్వేతమితి. యః సన్నాదనాఖ్యో గచ్ఛన్ యోజనే స్థితం పార్శ్వేన శైలం సేవతే స్పృశతి. అనేన యోజనపరిమిత మస్య స్థౌల్య మిత్యుక్తం భవతి తథైవగతః గమనవేళాయాం కాయేనఊర్ధ్వ ముపరి-యోజనం ప్రాప్నోతి స్పృశతి-అనేనయోజనోన్నతవా నిత్యుక్తం భవతి. యేనేతి. పురాయుద్ధకాలే ౧౯. 'యస్య విక్రమమాణ' స్యేత్యారభ్య 'స్వేనానీకేన మర్ది'తుమిత్యంతం క్రథనాఖ్యవానరవర్ణనం. * తిలకం. కృష్ణవర్త్మనాఅగ్నినా-త్రిదివౌకసాంసాహ్యార్థముత్పన్న ఇత్యన్వయః. ౨౧. యస్యేతి. యస్య గిరేః వైశ్రవణఃకుబేరోరాజా - యోగిరిఃజంబూ

యూథపః. వృతః కోటిసహస్రేణ హరీణాం సముపస్థితః, ఏషైవాశంసతే లంకాం స్వేనానీకేన మర్దితుం. ౨౮. యో గంగామనుపర్యేతి త్రాసయన్ హస్తియూథపాన్, హస్తినాం వానరాణాం చ పూర్వవైరమనుస్మరన్ ఏష యూథపతిర్నేతా గచ్ఛన్ గిరిగుహాశయః, గజాన్ యోధయతే వన్యాన్ గిరీంశ్చైవ మహీరుహాన్. హరీణాం వాహినీముఖ్యో నదీం హైమవతీమను, ఉశీరబీజమాశ్రిత్య పర్వతం మందరోపమం రమతే వానరశ్రేష్ఠో దివి శక్ర ఇవ స్వయం, ఏనం శతసహస్రాణాం సహస్రమనువర్తతే. వీర్యవిక్రమదృప్తానాం నర్దతాం బలశాలినాం, స ఏష నేతా చైతేషాం వానరాణాం మహాత్మనాం ౨౯. స ఏష దుర్ధరో రాజన్ ప్రమాథీ నామ యూథపః, వాతేనేవోద్ధతం మేఘం యమేనమనుపశ్యసి ౩౦ అనీకమపి సంరబ్ధం వానరాణాం తరస్వినాం, ఉద్ధూతమరుణాభాసం పవనేన సమం

వృక్షం ఉపనిషేవతే - జంబూయుక్త ఇత్యర్థః యః తే భ్రాతుః కుబేరస్య విహారసుఖదః - తత్ర పర్వతే - యూథేష్వేకతమః క్రథనో నామైష యూథపో వసతీతి సంబంధః ౨౮. యో గంగామిత్యాదిసార్ధశ్లోకసప్తకం ప్రమాథివిషయం 'హస్తినాం వానరాణాం చ అన్యోన్యం పూర్వవైరమనుస్మరన్ యః - గంగామను గంగాసమీపే - 'కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీ'యేతి ద్వితీయా హస్తియూథపాన్ త్రాసయన్ - పర్యేతి పరితశ్చరతి. అత్రేయం పౌరాణికీ కథా — పురా కిల శంబసాదనో నామాసురో గజరూపేణ మునీన్ బాధమానస్తైర్మునిభిశ్చోదితేన కేసరిణా హనుమత్పిత్రా హతః తత్సంతుష్టైర్మునిభిర్మహాపరాక్రమో హనుమాన్ పుత్రస్తే భవిష్యతీతి కేసరిణే వరో దత్తః. తతః ప్రభృతి హస్తినాం వానరాణాం చ పరస్పరం వైరమభూదితి. గచ్ఛన్ ఏవ గమనకాలే ఏవ పరిపూర్ణానాం నాశయితా - గిరిగుహాయాం శేతే వర్తత ఇతి గిరిగుహాశయః - గజానితి. గజైర్వృక్షాన్ వృక్షైర్గజాంశ్చ హంతీత్యర్థః. హైమవతీమను గంగాసమీపే - స్థితం ఉశీరబీజాఖ్యం పర్వతమాశ్రిత్య రమత ఇతి యోజనా. హరివాహినీముఖ్యత్వేపి భిన్నజాతీయత్వభ్రమవ్యుదాసార్థం వానరశ్రేష్ఠ ఇత్యుక్తం. వీరస్వభావో వీర్యం - ఉత్సాహ ఇత్యర్థః. విక్రమః పరాన్ ప్రత్యభిభవః - బలశాలినాం - వానరాణామిత్యర్థసిద్ధం. శతసహస్రాణాం సహస్రం - సహస్రలక్షమిత్యర్థః. నేతా నాయకః. *రామా. 'కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీ'యేతి హైమవతీమితి ద్వితీయా. ౨౯ ప్రమాథినం వర్ణయతి — స ఏష ఇతి దుర్ధరః దుర్ధర్షః - ప్రమాథీ నామ ప్రమాథినామకః - వాతేనోద్ధతం మేఘమివ యమేవ మనుపశ్యసి - ఏష ప్రమాథీతి సంబంధః. ౩౦. అనీకమితి. యత్ర అనీకే - సమంతతః పవనేనోద్ధూతం అరుణాభాసం అరుణకాంతి బహుళమేతద్రజః బహుధా వివర్తమానం భవతి - సంరబ్ధం తత్ తరస్వినాం వానరాణామనీకమపి పశ్యసి తద

ముపనిషేవతే - జంబూవృక్షయుక్త ఇత్యర్థః. యో గిరిః తే భ్రాతుః కుబేరస్య - విహారసుఖదః - తత్ర పర్వతే - ఏష క్రథనో నామ వానరః - వసతీతి సంబంధః. ౨౮. యో గంగామిత్యారభ్య 'యత్రైతద్బహుళం రజ' ఇత్యంతం ప్రమాథివానరవర్ణనం. హస్తినాం వానరాణాం చ పూర్వవైరమనుస్మరన్నితి. పురా కిల సాగరతీరే హస్త్యాకారశ్శంబసాదనో నామ రాక్షసః సమునీనబాధత తైర్మునిభిశ్చోదితో హనూమత్పితా కేసరీ హస్తిరూపం తమసురం హతవాన్ తత ఆరభ్య కరిణాం వానరాణాం చ విరోధస్సమభూదితి. పౌరాణికీ కథా. నదీం హైమవతీమను - శీతజలాం గంగాం ప్రాప్య స్థితము శీరబీజాఖ్యం పర్వతమాశ్రిత్య రమత ఇతి సంబంధః. స ఏష దుర్ధర ఇతి. యత్రానీకేషు పవనేన ఉద్ధూతం బహుళం రజో దృశ్యతే - తదనీకం

తతః. వివర్తమానం బహుధా యత్రైత ద్బహుళం రజః, ౩౧॥ ఏ తే ఉసితముఖా ఘోరా గోలాంగూలా మహాబలాః. శతం శతసహస్రాణి దృష్ట్వా వై సేతుబంధనం, గోలాంగూలం మహావేగం గవాక్షం నామ యూథపం పరివార్యాభివర్తంతే లంకాం మర్దితు మోజసా, ౩౩॥ భ్రమరా చరితా యత్ర సర్వకాలఫలద్రుమాః. యం సూర్య స్తుల్యవర్ణాభ మనుపర్యేతి పర్వతం, యస్య భాసా సదా భాంతి తద్వర్ణా మృగపక్షిణః యస్య ప్రస్థం మహాత్మానో న త్యజంతి మహర్షయః, సర్వకామఫలా వృక్షా స్సదా ఫలసమన్వితాః మధూని చ మహార్హాణి యస్మిన్ పర్వతసత్తమే, తత్రైష రమతే రాజన్ రమ్యే కాంచనపర్వతే. ముఖ్యో వానరముఖ్యానాం కేసరీ నామ యూథపః, ౩౨॥ షష్టి ర్గిరిసహస్రాణాం రమ్యాః కాంచనపర్వతాః. తేషాం మధ్యే

ష్యస్య ప్రమాథిఽఇత్యర్థః. ౩౧॥. గవాక్షమాహ శ్లోకద్వయేన — ఏతేఇతి. అసితముఖాః గోలాంగూలాః సేతుబంధనందృష్ట్వాఉత్సాహేన శతంశతసహస్రాణిచసంతః గవాక్షంనామస్వయూథపతింపరివార్య - లంకాంఓజసాస్వతేజసా - మర్దితుమభివర్తంతే - అత్రయూథపత్యపేక్షయాయూథానాంబలోత్సాహాధిక్యంవ్యజ్యతే ౩౩॥ అథచతుర్భిఃకేసరిణంవర్ణయతి — భ్రమరేతి యత్రపర్వతే-సర్వకామఫలాః సర్వైః కామ్యంతఇతిసర్వకామాఃసర్వాభీష్టార్థాః తాన్ ఫలంతీతిసర్వకామఫలాః - తేచతేద్రుమాశ్చ సర్వకామఫలద్రుమాః - భ్రమరైఃఆచరితాఃవ్యాప్తాః - భవంతి - అనేనవృక్షాణాం సర్వాపేక్షితప్రదత్వంసదాపుష్పితత్వంచోక్తం. యంపర్వతం - సూర్యః - తుల్యవర్ణాభంతుల్యప్రకారకాంతికం యథాతథా - అనుసమీపే-పర్యేతిసంచరతి - దృశ్యతేహిసూర్య స్తత్సన్నిధానేకాంచనవర్ణః-యస్మిన్ పర్వతసత్తమే - సర్వకామఫలాః సర్వైఃకామ్యమానఫలాః - అనేనస్వాదుఫలత్వముక్తం. సదాఫలసమన్వితాః - సర్వకాలంఫలయుక్తాఇత్యర్థః. కాంచనపర్వతేమేరౌ, ౩౨॥ అథశతవలివానరసేనాశ్లాఘనపూర్వకంవర్ణయతి — షష్టిరిత్యారభ్య హరిరిత్యంతేన గిరిసహస్రాణాంషష్టిరస్తి-తేరమ్యాఃకాంచనపర్వతాభవంతి - గిరివరఃమేరుః - అస్తిహ్యస్తగిరేఃపూర్వతశ్చాపరోమేరుః - వైశ్వానరసమాః - వైశ్వానరః అగ్నిః తద్వదుగ్రాఇత్యర్థః జ్వలితాశీవిషాఃకుపితసర్పాః - ఆశిషిదంష్ట్రాయాం విషంయేషాంతే ఆశీవిషాః - "ఆశీరురగదంష్ట్రాయాం ప్రియవాక్యాభిలాషయో" రిత్యమరః పృషోదరాదిత్వాత్ సలోపః. తద్వత్ కోపనాఇత్యర్థః అంచితలాంగూలాఃఉదంచితలాంగులాః - మత్తేత్యాదినా మహాకాయత్వముక్తం పర్వతసంకాశాఇత్యనేనదార్ఢ్యముక్తం భీమభీమాఃభీమప్రకారాః - ప్రకార

వాతేనోద్ధతంమేఘమివ - యమేనమనుపశ్యసి - సఏషప్రమాథీనామయూథపఇత్యన్వయః ౩౧॥ ఏతఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం. శతసహస్రాణిగోలాంగూలాః-సేతుబంధనందృష్ట్వా గోలాంగూలం గవాక్షంనామయూథపం పరివార్యలంకాంమర్దితుమభివర్తంతఇతి సంబంధః * తిలకం గవాక్షవర్ణనం ఏతఇత్యాది. శతంశతసహస్రాణిశతలక్షమిత్యర్థః సేతుబంధనం నలసమీపేతత్సహాయతయాస్థిత్వాసేతుబంధనకర్తారం. ౩౩॥. భ్రమరాచరితా ఇత్యారభ్య 'కేసరీనామయూథప' ఇత్యంతంకేసర్యాఖ్యవానరవర్ణనం- యత్రయస్మిన్ కాంచనపర్వతే-సర్వకామఫలద్రుమః - సర్వైః కామ్యంత ఇతి సర్వకామానిఫలానియేషాంతేతథోక్తాః తేచతేద్రుమాశ్చసర్వకామఫలద్రుమాః - యంకాంచనపర్వతం యస్యకాంచనపర్వతస్యయస్మిన్ కాంచనపర్వతే-అస్తాద్రిసమీపవర్తిసావర్ణినివాసమేరౌ. ౩౨॥. తమేవవిశినష్టి — షష్టిరితి, గిరిసహస్రాణాం షష్టిరస్తి,- తేకాంచనపర్వతాః తేషాంమధ్యేగిరివరో మేరురస్తీతిసంబంధః. * తిలకం.

గిరివర స్తస్మి న్వానరపుఙ్గవాః, ౩౮౹ తత్రైతే కపిలా శ్శ్వేతా స్తామ్రాస్యా
మధుపింగళాః నివసం త్యుత్తమగిరౌ తీక్ష్ణదంష్ట్రా నఖాయుధాః, సింహా ఇవ చతు
ర్దంష్ట్రా వ్యాఘ్రా ఇవ దురాసదాః సర్వే వైశ్వానరసమా జ్వలితాశీవిషోపమాః,
సుదీర్ఘాంచితలాంగూలా మత్తమాతంగసన్నిభాః మహాపర్వతసంకాశా మహాజీ
మూతనిస్వనాః, వృత్తపింగళరక్తాక్షా భీమభీమగతిస్వరాః మర్దయంతీవ తే సర్వే
తస్థు ర్లంకాం సమీక్ష్య తే, ౪౨౹ ఏష చైషా మధిపతి ర్మధ్యే తిష్ఠతి వీర్యవాన్.
జయార్థీ నిత్య మాదిత్య ముపతిష్ఠతి బుద్ధిమాన్, నామ్నా పృథివ్యాం విఖ్యాతో
రాజన్ శతవలీతి యః. ఏషై వాశంసతే లంకాం స్వే నానీకేన మర్దితుం, విక్రాంతో
బలవాన్ శూరః పౌరుషే స్వే వ్యవస్థితః రామప్రియార్థం ప్రాణానాం దయాం న
కురుతే హరిః, ౪౫౹ గజో గవాక్షో గవయో నలో నీల శ్చ వానరః. ఏకైక ఏవ
యూథానాం కోటీభి ర్దశభి ర్వృతః, ౪౬౹ త థాన్యే వానరశ్రేష్ఠా వింధ్యపర్వత
వాసినః న శక్యంతే బహుత్వాత్తు సంఖ్యాతుం లఘువిక్రమాః, ౪౭౹ సర్వే
మహారాజ మహాప్రభావా స్సర్వే మహాశైలనికాశకాయాః, సర్వే సమర్థాః పృథివీం
క్షణేన కర్తుం ప్రవిధ్వస్తవికీర్ణశైలాం. ౪౮౹ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే-
సప్తవింశస్సర్గః

అష్టావింశ స్సర్గః.

సారణస్య వచః శ్రుత్వా రావణం రాక్షసాధిపం, బల మాదిశ్య తత్సర్వం
శుకో వాక్య మథాబ్రవీత్. ౧. స్థితాన్ పశ్యసి యా నేతాన్ మత్తా నివ మహాద్వి

స్సాదృశ్యం - భీమసదృశాః ఈషద్భిమా ఇత్యర్థః. 'ప్రకారేగుణవచన'స్యేతిద్విర్భావః తాదృశగమనస్వ
రాః - తేవానరాః - తేతవ-లంకాంసమీక్ష్య - మర్దయంతీవతస్థుః మర్దయంతఇవతిష్ఠంతి - ఆర్షోలింగ
వ్యత్యయః. ౪౨౹. ఏషచేత్యాది ఉపతిష్ఠతిఉపతిష్ఠతే - ఏషైవేతిసంధిరార్షః. పౌరుషేపరాక్రమే-
ప్రాణానాంప్రాణేషు. ౪౫౹ గజఇతి స్పష్టః ౪౬౹ తథేతి స్పష్టః. ౪౭౹ సర్వఇతి. ప్రవిధ్వస్తవికీర్ణశై
లాం-ప్రవిధ్వస్తాఃచూర్ణితాఃవికీర్ణాఃవిక్షిప్తాః శైలాఃయస్యాస్సా-తాంతథా ౪౮౹. ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః.

ఏవంసారణేనోక్తంశ్రుత్వాశుక స్తేన కార్త్స్న్యేనానుక్తేః స్వయంతత్ సర్వం దర్శయత్యష్టావింశే
సర్గే—సారణస్యేతి శుకఃసారణస్యవచశ్శ్రుత్వాతేనకార్త్స్న్యేనానుక్తేః స్వయంతత్సర్వంబలం-ఆదిశ్య
అంగుళ్యానిర్దిశ్య - రావణం - అథకార్త్స్న్యేన-అబ్రవీత్ -'మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యే
ష్వథో అ'థేత్యమరః. సవినయోక్తిద్యోతనాయరాక్షసాధిపమిత్యుక్తం. ౧. స్థితానితి న్యగ్రోధాన్

శతవలివర్ణనం—పశ్చిమేత్యాది. తేషాంమధ్యేగిరివరః సావర్ణిమేరునామాస్తి - తత్రసావర్ణిమేరౌ ౩౮౹.
మేరుస్థవానరాన్ వర్ణయతి—తత్రైతఇత్యాదినా మర్దయంతీతి తేవానరాః. తే తవలంకాంసమీక్ష్య-
మర్దయంతీవ మర్దయంతఇవ-తస్థురితిసంబంధః-ఆర్షోలింగవ్యత్యయః. ౪౨౹—౪౮౹. ఇతి శ్రీమహేశ్వర
తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-సప్తవింశస్సర్గః.

సారణస్యేతి. ఆదిశ్యనిర్దిశ్య. ౧. స్థితానితి. గాంగేయాన్ గంగాతటరుహాన్. 3. * తిలకం ఏషాం

పాన్, న్యగ్రోధా నివ గాంగేయాన్ సాలాన్ హైమవతా నివ. ఏతే దుష్ప్రసహా రాజ న్బలినః కామరూపిణః, దైత్యదానవసంకాశా యుద్ధే దేవపరాక్రమాః. 3 ఏషాం కోటిసహస్రాణి నవ పంచ చ సప్తచ, తథా శంఖసహస్రాణి తథా బృంద శతాని చ ౪ ఏతే సుగ్రీవసచివాః కిష్కింధానిలయా స్సదా, హరయో దేవగంధర్వై రుత్పన్నాః కామరూపిణః. ౫. యౌ తౌ పశ్యసి తిష్ఠంతౌ కుమారౌ దేవరూపిణౌ, మైందశ్చ ద్వివిద శ్చోభౌ తాభ్యాం నాస్తి సమో యుధి. బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతా వమృతప్రాశినా వుభౌ, ఆశంసేతే యుధా లంకా మేతౌ మర్దితు మోజసా. [యౌ వేతౌ వేతయోః పార్శ్వే స్థితౌ పర్వతసన్నిభౌ, సుముఖో సుముఖశ్చైవ మృత్యుపుత్రౌ పితు స్సమౌ. ప్రేక్షంతౌ నగరీం లంకాం కోటిభి ర్దశభిర్వృతౌ], ౬ యం తు పశ్యసి తిష్ఠంతం ప్రభిన్న మివ కుంజరం. యో బలాత్ క్షోభయే త్క్రుద్ధ స్సముద్ర మపి వానరః, ఏషోఽభిగంతా లంకాయా వైదేహ్యా స్తవ చ ప్రభో. ఏనం పశ్య పురా దృష్టం వానరం పున రాగతం, జ్యేష్ఠః కేసరిణః పుత్రో వాతాత్మజ ఇతి శ్రుతః హనుమా నితి విఖ్యాతో లంఘితో యేన సాగరః, కామరూపీ హరిశ్రేష్ఠో బలరూపసమన్వితః అనివార్యగతి శ్చైవ యథా సతతగః ప్రభుః, ౭ ఉద్యంతం భాస్కరం దృష్ట్వా బాలః కిల పిపాసితః. త్రియోజన

వటాన్ - గాంగేయాన్ గంగాతటరుహాన్ - హైమవతాన్ హిమవత్పర్వతోద్భవాన్ - దైత్యదానవసంకాశాః దైత్యదానవతుల్యబలాః 3. ఏషామితి శంఖబృందాదిస్వరూప ముత్తరత్ర స్వయ మేవవక్ష్యతి. బృందశతాదిసంఖ్యాః - సంతీతి శేషః ౪ ఏత ఇతి సుగ్రీవసచివాః సుగ్రీవసహాయాః 'మంత్రీసహాయ స్సచివ' ఇత్యమరః. దేవగంధర్వైః - దేవేభ్యో గంధర్వేభ్య శ్చేత్యర్థః ఉత్పన్నాః కామరూపిణ ఇతి. కామరూపిత్వేన ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః పూర్వం కామరూపిత్వ ముక్తం. తస్యేదానీ మౌత్పత్తికత్వ ముచ్యత ఇతి న పునరుక్తిః. ౫ యౌతావితి. కుమారౌ యూనౌ - దేవేతి రావణం ప్రతి సంబుద్ధిః - రూపిణౌ ప్రశస్తరూపౌ - ప్రశంసాయాం మత్వర్థీయ ఇనిప్రత్యయః యౌ పశ్యసి - తౌ మైందశ్చ ద్వివిదశ్చేత్యుచ్యేతే ఇత్యర్థః యుధి తాభ్యాం సమో నాస్తీత్యత్ర హేతుం దర్శయతి — బ్రహ్మణేతి సమనుజ్ఞాతౌ సంతౌ అమృతప్రాశినావిత్యర్థః. ౬ హనుమంతం వర్ణయతి — యంత్విత్యాదినా. ప్రభిన్నం మత్తం - 'ప్రభిన్నో గర్జితో మత్త' ఇత్యమరః. అభిగంతేతి వైదేహీపక్షే అభిగమనం అన్వేషణం - రావణపక్షే దర్శనం జ్యేష్ఠ ఇతి. అత్ర ఏష ఇత్యధ్యాహార్యం. కేసరిణః పుత్రః తస్య క్షేత్రజః పుత్రః - బలరూపసమన్వితః ప్రశస్తబలసమన్వితః - ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రత్యయః. యథా సతతగః సతతగ ఇవ - సతతగః వాయుః. ౭. ఉద్యంతమిత్యాది. బాలః బాల్యావస్థః కిలేత్యైతిహ్యే. పిపాసితః స్తన్యాపేక్షః - క్షుధిత ఇతియావత్ త్రియోజనసహస్రం త్రియోజనసహస్రపరిమాణం 'ద్విగో ర్నిత్య' మితి ప్రమాణప్రత్యయస్య లుక్. హనుమత్పితుః

కోటీతి సుగ్రీవసచివసంఖ్యా. సర్వబలసంఖ్యాంతుసర్గాంతేవక్ష్యతి. ౫ యావితి. కుమారౌ - తరుణౌ, * తిలకం యౌతావితి, మైందద్వివిదవిషయం. ౬. యమితి ప్రభిన్నం మత్తం ఏషఇతి. ఏష హనుమాన్ - తవలంకాయాః అభిగంతా - వైదేహ్యా అభిగంతా - అన్వేషీ. అనివార్యేతి. సతతగః వాయుః. ౭. ఉద్యంతమితి. పిపాసితః స్తన్యపానాపేక్షీ - క్షుధిత ఇతియావత్. త్రియోజనసహస్రమాదిత్యస్య

సహస్రం తు అధ్వాన మనతీర్య హి, ఆదిత్య మాహరిష్యామి న మే క్షుత్ ప్రతియాస్యతి. ఇతి సంచింత్య మనసా పురైష బలదర్పితః, అనాధృష్యతమం దేవ మపి దేవర్షిదానవైః అనాసాద్యైవ పతితో భాస్కరోదయనే గిరౌ, పతితస్య కపేరస్య హను రేకా శిలాతలే కించి ద్భిన్నా దృఢహనో ర్హనుమా నేష తేన వై, సత్య మాగమయోగేన మమైష విదితో హరిః నాస్య శక్యం బలం రూపం ప్రభావో వాఽపి భాషితుం, ఏష ఆశంసతే లంకా మేకో మర్దితు మోజసా ౧౮. యశ్చైషోఽనంతర శ్శూరః శ్యామః పద్మనిభేక్షణః, ఇక్ష్వాకూణా మతిరథో లోకే విఖ్యాత

కేసరిణః కనకాచలవాసిత్వా త్తస్య చాత్యున్నతత్వాదాదిత్యస్య తచ్ఛిఖరస్యచ మధ్యమాద్వాత్రిసహస్రయోజనపరిమితఇత్యుక్తం అతఏవ అనతీర్యేత్యుక్తం నతూత్పత్యేతి. యద్వా—ఆదిత్యస్య భూమేరుపరిలక్షయోజనాంతరత్వాత్ త్రియోజనసహస్ర మిత్యేతదనేకసహస్రోపలక్షణం. ఆహరిష్యామి భక్షయిష్యామి "ఇతిసంచిత్యమనసా పురైషబలదర్పిత" ఇత్యనంతరం త్రియోజనసహస్ర మిత్యర్థం యోజ్యం. దేవంసూర్యం-భాస్కర ఉదయతేఽస్మిన్నితి భాస్కరోదయః- తస్మిన్ గిరౌ హనుః తాలుప్రదేశః-అనాసాద్యేత్యత్ర తత్తేజసేత్యుపస్కార్యం 'తేజసాతస్యనిర్ధూత' ఇతి కిష్కింధాకాండోక్తేః యద్యప్యుత్తరకాండే ఇంద్రవజ్రేణ పతనముక్తం తథాఽపి తదపి హేత్వంతర మితిజ్ఞేయం కథమియం కథాత్వయా విదితేత్యత్రాహ—సత్యమితి ఆగమఆప్తవాక్యం-తదేవయోగ ఉపాయః-తేన, యద్వా—ఆప్తవాక్యశ్రవణేన-మమమయా-రూపం వపుః-భాషితుం న శక్యం-కామరూపదర్శనాదితిభావః ౧౮.అథ రామం వర్ణయతి —యశ్చైషఇత్యాదినా. అనంతరః అనంతరం అవకాశః తద్రహితః - స్కంధారూఢత్వేన పూర్వోక్తహనుమతోఽత్యంతసన్నిహిత ఇత్యర్థః. శూరః హనుమదారూఢత్వేన ప్రకటితశౌర్యః - శ్యామః కనకమయశిఖరారూఢకాళాంబుదకమనీయవిగ్రహః- పద్మనిభేక్షణః దివ్యవిగ్రహానుపాతటాకస్థవికసితకమలలోభనీయవిలోచనః-అనరణ్యాదివ దయం న మంతవ్యః, కిం త్విక్ష్వాకూణాం మధ్యే. అతిరథః-అతిశయితరథః, అపరాజితరథ ఇత్యర్థః అత్ర న వయమేవ ప్రమాణం-లోకే విఖ్యాతపౌరుషః ఖరవధాదినాఖ్యాతం భవద్వైరివాలివధేన విశేషేణఖ్యాతం పౌరుషం యస్యతథోక్తః నకేవలంపౌరుషంధర్మోఽప్యస్యైవ స్వమిత్యాహ—యస్మిన్నితి. యస్మిన్ ధర్మోనచలతి-జాబాలిప్రభృతిభి రాకులితోఽప్యప్రకంపితః-యోధర్మంనాతివర్తతే-భరతసీతాదిభిఃకృతేఽపి ప్రతిబంధేపితృవచనమునిప్రతిజ్ఞాధర్మంనాతివర్తతే. ఖరయుద్ధే ఉపసర్పణం బాణపాతావకాశలాభార్థం-ఛద్మనా వాలివధ స్త్వన్యథానుపపత్త్యావశ్య మాశ్రితవిషయప్రతిజ్ఞాయా నిర్వోఢవ్యతయాచ న కేవలం పౌరుషధర్మౌ-అస్త్రబలం చాస్యైవేత్యాహ—యఇతి. బ్రాహ్మ మస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రమంత్రం వేదాంశ్చ వేదజానాతి. బ్రహ్మాస్త్రమంత్రస్య

భూమే రుపరిలక్షయోజనాంతరత్వాత్ త్రియోజనసహస్ర మిత్యేతదనేకయోజనసహస్రోపలక్షణం. సత్యమితి. ఆగమయోగేన-ఆగమ ఆప్తోపదేశః సఏవయోగఉపాయః, ఆప్తవాక్యశ్రవణేనేత్యర్థః. హీతి గాయత్ర్య ష్టోడశాక్షరం రక్షోగణపరిక్షిప్తఇత్యస్య శ్లోకస్య ఏకాదశాక్షరేణ హీత్యనేన సంగృహ్ణాతి "రక్షోగణపరిక్షిప్తో రాజా హ్యేషవిభీషణః, శ్రీమతా రాజరాజేన లంకాయా మభిషేచితః." రాజరాజేన శ్రీరామేణ. * తిలకం ప్రతియాస్యతి భూలోకవర్తిఫలై రితిశేషః అనాసాద్య-భాస్కర మితి శేషః. భాస్కరోదయన ఇతి బహువ్రీహిః ఆగమయోగేన సహ-హనూమన్నామనిమిత్తభూతపూర్వవృత్తాంతేన సహేత్యర్థః, ౧౮. * తిలకం. రామం వర్ణయతి—యశ్చైషఇతి. యస్య దర్శితస్య హనుమతో

పౌరుషః. యస్మి న్నచలతే ధర్మో యో ధర్మం నాతివర్తతే, యో బ్రాహ్మ మస్త్రం వేదాం శ్చ వేదవేదవిదాం వరః. యో భింద్యా ద్గగనం బాణైః పర్వతా నపి దారయేత్, యస్య మృత్యో రివ క్రోధ శ్శక్ర స్యేవ పరాక్రమః. యస్య భార్యా జనస్థానా త్సీతా చాపహృతా త్వయా, స ఏష రామ స్త్వాం యోద్ధుం రాజ న్సమభివర్తతే. ౨౨. య శ్చైష దక్షిణే పార్శ్వే శుద్ధజాంబూనదప్రభః. విశాలవక్షా స్తామ్రాక్షో నీలకుంచితమూర్ధజః. ఏ షోఽస్య లక్ష్మణో నామ భ్రాతా ప్రాణసమః ప్రియః, నయే యుద్ధే చ కుశల స్సర్వశాస్త్రవిశారదః అమర్షీ దుర్జయో జేతా విక్రాంతో బుద్ధిమా న్బలీ, రామస్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చరః. ౨౩. న హ్యేష రాఘవ స్యార్థే జీవితం పరిరక్షతి, ఏ ష్క వాశంసతే యుద్ధే నిహంతుం సర్వరాక్షసా న్. ౨౪. య స్తు సవ్య మసౌ పక్షం రామ స్యాశ్రిత్య తిష్ఠతి, రక్షోగణపరిక్షిప్తో రాజా హ్యేష విభీషణః. ౨౫. శ్రీమతా రాజరాజేన లంకాయా మభిషేచితః, త్వా మేవ ప్రతిసంరబ్ధో యుద్ధా యైషోఽభివర్తతే. ౨౬. యం తు పశ్యసి తిష్ఠంతం మధ్యే గిరి మి వాచలం, సర్వశాఖామృగేంద్రాణాం భర్తార మపరాజితం తేజసా యశసా బుద్ధ్యా జ్ఞానే నాభిజనేన చ, యః కపీ నతి బభ్రాజ హిమవా నివ పర్వతా న్. కిష్కింధాం య స్సమధ్యాస్తే గుహాం సగహనద్రుమాం, దుర్గాం పర్వతదుర్గస్థాం ప్రధానై స్సహ యూథపైః. య స్యైషా

వేదాంతర్గతత్వేఽపి ప్రాధాన్యాత్ పృథగుక్తిః. వేదవిదాం వేదార్థవిదాం-వరః ఉపదేష్టృభ్యో వసిష్ఠాదిభ్యోఽప్యుత్కృష్టః. ఉక్తం పౌరుషమేవ ప్రపంచయతి — యో భింద్యాదిత్యాది. గగనం గగనస్థవిమానాది-ఆదిశబ్దేన పాతాళాదక ముచ్యతే సంప్రతి కోపోద్భవే మూలమాహ — యస్యభార్యేతి. ౨౨ అథ లక్ష్మణంవర్ణయతి — యశ్చైష ఇత్యాదినా. దక్షిణే రామస్యేతి శేషః శుద్ధజాంబూనదప్రభః స్వర్ణవర్ణః-తామ్రాక్షః-త్వద్విషయకోపే నేతిభావః. సర్వేతి. శాస్త్రశబ్దో నీతిశాస్త్రవ్యతిరిక్తపరః- ప్రాణోబహిశ్చర ఇత్యనేన ప్రాణసంరక్షకత్వ ముచ్యతే. ౨౩—౨౪. య స్త్వితి పక్షం పార్శ్వం. రక్షోగణేతి చతుర్ణామేవ రక్షసాంగణతుల్యవిక్రమత్వా త్తథోక్తం. రాజా త్వద్రాజ్యస్యేతి శేషః. అత్రహీతి గాయత్ర్యాష్షోడశాక్షరం ౨౫. రాజత్వంకుత ఇత్యత్రాహ — శ్రీమతేతి. శ్రీమతా అవాప్తసమస్తకామత్వేన లంకారాజ్యానభిలాషిణేత్యర్థః రాజరాజేన విభీషణాదిరాజత్వనిర్వాహేస్వస్య రాజరాజత్వం న నిర్వాహాదితిమన్వానేన-లంకాయాం నిమిత్తే-లంకాయాం రాజేతివాఽన్వయః ౨౬. అథసుగ్రీవంవర్ణయతి — యంత్విత్యాది మధ్యేరామవిభీషణయోర్మధ్యే-అచలం నిశ్చలం-బుద్ధ్యా ఊహాపోహరూపజ్ఞానేన-జ్ఞానేన శాస్త్రజన్యజ్ఞానేన-అభిజనేన కులేన- అతిబభ్రాజ అతిశయ్యబభ్రాజ గహనం వనం-దుర్గాం ప్రాకారా

ఽనంతరః సమీపవర్తీ- గగనం బాణై ర్భింద్యాత్ -సర్వముష్కర మపితస్య సుకరమితితాత్పర్యం. ౨౪. * తిలకం. య స్త్వితి యస్తు రామస్య సవ్యంపక్ష మాశ్రిత్యతిష్ఠతి రక్షోగణపరిక్షిప్తః - గణశబ్దేన చత్వార ఏవోచ్యంతే పరిక్షిప్తః వ్యాప్తః. ౨౫. * తిలకం. రాజరాజేన రామే ణాభిషేచితః ఏషోఽసౌ త్వాం ప్రతియుద్ధా యాభివర్తతే. ౨౬. * తిలకం. సుగ్రీవంవర్ణయతి — యంత్వితి. అతిబభ్రాజ

కాంచనీ మాలా శోభతే శతపుష్కరా,కాంతా దేవమనుష్యాణాం యస్యాం లక్ష్మీః ప్రతిష్ఠితా. ఏతాం చ మాలాం తారాం చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతం, సుగ్రీవో వాలినం హత్వా రామేణ ప్రతిపాదితః. ౩౩. శతం శతసహస్రాణాం కోటి మాహుర్మనీషిణః, శతం కోటిసహస్రాణాం శంఖ ఇత్యభిధీయతే. శతం శంఖసహస్రాణాం మహాశంఖ ఇతి స్మృతః, మహాశంఖసహస్రాణాం శతం బృంద మితి స్మృతం. శతం బృందసహస్రాణాం మహాబృంద మితి స్మృతం, మహాబృందసహస్రాణాం శతం పద్మ మితి స్మృతం శతం పద్మసహస్రాణాం మహాపద్మ మితి స్మృతం, మహాపద్మసహస్రాణాం శతం ఖర్వ మిహోచ్యతే శతం ఖర్వసహస్రాణాం మహాఖర్వ మితి స్మృతం, మహాఖర్వసహస్రాణాం సముద్ర మభిధీయతే శతం సముద్రసాహస్ర మోఘ ఇత్యభిధీయతే, శతమోఘసహస్రాణాం మహౌఘ ఇతి విశ్రుతః. ౩౮. ఏవం కోటిసహస్రేణ శంఖానాం చ శతేన చ, మహాశంఖసహస్రేణ తథా బృందశతేన చ. మహాబృందసహస్రేణ తథా పద్మశతేన చ, మహాపద్మసహస్రేణ తథా ఖర్వశతేన చ సముద్రేణ శతే నైవ మహౌఘేన తథైవ చ, ఏష కోటిమహౌఘేన సముద్రసదృశేన చ. విభీషణేన సచివైః రాక్షసైః పరివారితః,సుగ్రీవో వానరేంద్ర స్త్వాం యుద్ధార్థ మభివర్తతే. మహాబలవృతో నిత్యం మహాబలపరాక్రమః. ౪౩. ఇమాం మహారాజ సమీక్ష్య వాహినీ ముపస్థితాం ప్రజ్వలితగ్రహోపమాం,తతః ప్రయత్నః పరమో విధీయతాం యథా జయ స్స్యాన్న పరైః పరాజయః. ౪౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - అష్టావింశ స్సర్గః

దినా దుర్గమాం-పర్వతదుర్గస్థాం పర్వతరూపదుర్గే స్థితాం - శతపుష్కరా శతపద్మా-కాంతా కామ్యమానా-లక్ష్మీః వీరలక్ష్మీః - తద్ధారణే కదాచిదపి పరాజయో న భవతీతి సదా వాలీ తాం వహతిస్మేతి ప్రసిద్ధిః తద్ధారణా దేవహి రామ స్తదభిముఖ ఏవ వాలినం హతవాన్. ప్రతిపాదితః ప్రాపితః. ౩౩. ఉక్తానుక్తసకలవానరసంఖ్యాం వక్తుం ప్రథమత స్సంఖ్యా మేవదర్శయతి—శతమిత్యాదినా.శతపర్యంత సంఖ్యాయా స్సుఘటత్వా త్తదూర్ధ్వసంఖ్యా అత్ర సంకీర్త్యంతే. శతసహస్రాణాం లక్షాణాం శతం కోటిరిత్యాహుః ౩౮.ఏవం కోటిసహస్రేణేత్యాద్యవాంతరసంఖ్యాభేదకీర్తన మవాంతరసేనాపతిభేదాత్. సముద్రసదృశేన సాగరసదృశేన విభీషణేనేతి సచివైః రాక్షసై రుపలక్షితేన విభీషణేన పరివారితస్సుగ్రీవః-త్వామభి త్వాం ప్రతి-యుద్ధార్థంవర్తతే *రామా ఏష.ఇతి సముద్రసదృశేన సాగరవ దపరిచ్ఛేద్యే నేత్యర్థః ౪౩.ఇమామితి జ్వలితగ్రహోపమాం క్రూరగ్రహోపమాం. యథేతి. యథా తేజయోన స్యాత్-ప్రత్యుత పరైః పరాజయ ఏవస్యాత్ తథాయత్నః క్రియతా మితి ధ్వన్యతే. ౪౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-అష్టావింశ స్సర్గః.

అతిక్రమ్యాతిశయేన బభ్రాజేత్యర్థః పుష్కరం పద్మం. ౩౩ * తిలకం. అథ సర్వబలసంఖ్యాం దర్శయితుం సంఖ్యాస్వరూపం దర్శయతి—శతమితి ౩౮. *తిలకం.అథ బలసంఖ్యామాహ—ఏవంకోటీతి. ౪౩ *తిలకం ప్రజ్వలితగ్రహోపమాం ప్రజ్వలితగ్రహజ్వాలోపమాం.౪౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః.

⟹ ఏకోనత్రింశ స్సర్గః ⟸

శుకేన తు సమాఖ్యాతాం స్తాన్ దృష్ట్వా హరియూథపాన్, సమీపస్థం చ రామస్య భ్రాతరం స్వం విభీషణమ్ లక్ష్మణంచ మహావీర్యం భుజం రామస్య దక్షిణం, సర్వవానరరాజం చ సుగ్రీవం భీమవిక్రమం. [గజం గవాక్షం గవయం మైందం ద్వివిద మేవ చ, అంగదం చైవ బలినం వజ్రహస్తాత్మజాత్మజం హనూమంతం చ విక్రాంతం జాంబవంతం చ దుర్జయం, సుషేణం కుముదం నీలం నలం చ ప్లవగర్షభం] కించి దావిగ్నహృదయో జాతక్రోధ శ్చ రావణః, భర్త్సయామాస తౌ వీరౌ కథాంతే శుకసారణౌ. ౩ అధోముఖౌ తౌ ప్రణతా వబ్రవీ చ్ఛుకసారణౌ, రోషగద్గదయా వాచా సంరబ్ధః పరుషం వచః. ౪ స తావ త్సదృశం నామ సచివై రుపజీవిభిః, విప్రియం నృపతే ర్వక్తుం నిగ్రహప్రగ్రహే ప్రభోః. ౫. రిపూణాం ప్రతికూలానాం యుద్ధార్థ మభివర్తతాం, ఉభాభ్యాం సదృశం నామ వక్తు మప్రస్తవే స్తవం. ౬. ఆచార్యా గురవో వృద్ధా వృథా వాం పర్యుపాసితాః, సారం య ద్రాజశాస్త్రాణా మనుజీవ్యం న గృహ్యతే. గృహీతో వా న విజ్ఞాతో భారో జ్ఞానస్య

అథ రావణేన చారప్రేషణాది ప్రతిపాద్యత ఏకోనత్రింశే శుకేనేత్యాదిశ్లోకత్రయం. సర్వవానరరాజంచేత్యత్ర చకారో హనుమదాదిసముచ్చయార్థః ఆవిగ్నహృదయః భీతహృదయః-తథాఽపి జాతక్రోధః పరస్తవాకర్ణనేన కుపిత ఇత్యర్థః. కథాంతే వచనాంతే. ౩ అధోముఖావితి. రోషగద్గదయా కోపస్ఖలితయా - సంరబ్ధః కుపితః. ౪ నతావదితి తావత్ ప్రథమతః-నిగ్రహప్రగ్రహే నిగ్రహానుగ్రహయోః-ప్రభోః శక్తస్య నృపతేః-విప్రియం వక్తుం న సదృశం నామ నామేతి నీతిశాస్త్రప్రసిద్ధిః. ౫. విప్రియపదోక్తం విశదయతి—రిపూణామితి. అభివర్తతాం అభివర్తమానానాం-అప్రస్తవే అనవసరే- స్తవం వక్తుం-సదృశం నామ సదృశం కిము-యుద్ధారంభసమయో హి పరస్తుత్యనర్హ ఇతి భావః. ౬. ఆచార్యా ఇతి. య ద్యస్మాత్ రాజశాస్త్రాణాం సారం ప్రతిపాద్య సారభూతం అనుజీవ్యం అనుజీవికృత్యం-న గృహ్యతే న జ్ఞాయతే - అతః-వాం యువాభ్యాం-గురవః మహాంతః-వృద్ధాః జ్ఞానవయశ్శీలసంపన్నాః-ఆచార్యాః నీతిశాస్త్రోపదేష్టారః-వృథా పర్యుపాసితాః - తదుపాసనఫలాదర్శనా న్నిరర్థక మారాధితా ఇత్యర్థః. నను చిరోపాసితగురో రజ్ఞానం న సాంప్రతం తత్రాహ —గృహీతో వేతి. గృహీతో వార్థః-న విజ్ఞాతః నవిశేషేణ జ్ఞాతః-విస్మృత ఇత్యర్థః. తర్హి కథం జ్ఞాతృత్వప్రవాద ఇత్యత్రాహ—

---

* తిలకం శుకేనేతి. కథాంతే వృత్తాంతశ్రవణసమాప్తిసమయే-భర్త్సయామాస-స్వకీయభీతాకారగోపనార్థోఽయం వ్యాపారః. ౩ * తిలకం. అధోముఖౌ-భర్త్సనేనేతి శేషః. ౪. * తిలకం. ప్రగ్రహే అనుగ్రహే. ౫. రిపూణామితి. అప్రస్తవే స్తుత్యనర్హకాలే-సదృశం నామ సదృశం కిము-అభివర్తతాం అభితో వర్తమానానాం. ౬. ఆచార్యా ఇతి య ద్యస్మాత్-రాజశాస్త్రాణాం సారం సారభూతం - అనుజీవ్యం అనుజీవికర్మ-న గృహ్యతే న జ్ఞాయతే అత ఆచార్యాదయో-వాం యువాభ్యాం-వృథా పర్యుపాసితాః, తదుపాసనఫలాదర్శనాత్ నిరర్థక మారాధితా ఇత్యర్థః. ఆచార్యాః ఉపనయనపూర్వకం సాంగవేదాధ్యాపకాః-గురవః పిత్రాదయః-వృద్ధాః-జ్ఞానవయోవృద్ధాః. ఏతచ్ఛాస్త్రధారణం భారాయైవ కల్పత ఇత్యాహ —గృహీతఇతి. గృహీతో వా అభ్యస్తోఽపి-న విజ్ఞాతః-ఔచిత్యాపర్యాలోచనయా,

వోహ్యతే, ౭½. ఈదృశై స్సచివై ర్యుక్తో మూర్ఖై ర్దిష్ట్యా ధరా మ్యహం. ౮. కిన్ను మృత్యో ర్భయం నాస్తి వక్తుం మాం పరుషం వచః, యస్య మే శాసతో జిహ్వా ప్రయచ్ఛతి శుభాశుభం. ౯ అ ప్యేవ దహనం స్పృష్ట్వా వనే తిష్ఠంతి పాదపాః, రాజదోషపరామృష్టా స్తిష్ఠంతే నాపరాధినః. ౧౦ హన్యా మహం త్విమౌ పాపౌ శత్రుపక్షప్రశంసకౌ, యది పూర్వోపకారై స్తు న క్రోధో మృదుతాం వ్రజేత్. ౧౧. అపధ్వంసత గచ్ఛధ్వం సన్నికర్షా దితో మమ, న హి వాం హంతు మిచ్ఛామి స్మరా మ్యుపకృతాని వాం ౧౨ హతా వేవ కృతఘ్నౌ తౌ మయి స్నేహపరా ఙ్ముఖౌ, ౧౨½. ఏవ ముక్తౌ తు సవ్రీడౌ తా వుభౌ శుకసారణౌ. రావణం జయశబ్దేన ప్రతినం ద్యాభినిస్సృతౌ, ౧౩½ అబ్రవీత్తు దశగ్రీవ స్సమీపస్థం మహోదరం. ఉపస్థాపయ మే శీఘ్రం చారా న్నీతివిశారదాన్, ౧౪½ మహోదర స్తథోక్త స్తు శీఘ్ర మాజ్ఞాపయ చ్చరాన్ ౧౫. తత శ్చారా స్సంత్వరితాః ప్రాప్తాః పార్థివశాసనాత్,

---

భార ఇతి జ్ఞానస్య భారః ఊహ్యతే వా జాత మపి జ్ఞానం నానుష్ఠానపర్యవసాయీత్యర్థః. యద్వా— జ్ఞానస్య భార ఊహ్యతే జ్ఞానభారభరణాభిమాన ఏవ క్రియతే-న తు తత్కార్యమిత్యర్థః ౭½. ఆవయో రజ్ఞత్వే కథమేతావత్పర్యంత మస్మన్మత్యనుసారేణ తవరాజ్యభరణం తత్రాహ— ఈదృశై రితి. ఈదృశైః- ఏవం నీతిశాస్త్రలేశానభిజ్ఞై రిత్యర్థః. ధరామి-రాజ్య మితి శేషః ధృఙ్ ధారణ ఇతి భ్వాదికో ధాతుః. ధరామి జీవామీతి వా. ౮. కిన్న్వితి మాం పరుషం వచో వక్తుం యువయో ర్మృత్యో స్సకాశాత్ భయం నాస్తి కిన్ను - వక్తుం ఉద్యతయో ర్యువయో రితి శేష ఇత్యప్యాహుః పరుషోక్తిమాత్రే కుతో మృత్యు రిత్యత్రాహ — యస్యేతి శాసతో మే జిహ్వైవ శుభాశుభం ప్రయచ్ఛతి-శాసనే ప్రవృత్తస్య మే జిహ్వా చలన మేవ మృత్యుం శ్రేయో వా ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. ౯. అపీతి రాజదోషః రాజకోపః - దహన స్పృష్టవనపాదపస్థితిసంభవా దప్యసంభావితో రాజదోషస్పృష్టజనస్థితి రితి భావః. తిష్ఠంతే తిష్ఠంతి ౧౦. స్వమనః ప్రత్యాహ — హన్యామితి. ౧౧. అపధ్వంసతేతి. అపధ్వంసత స్థానాత్ ప్రచ్యవధ్వం-పరస్మైపదం బహువచనం చార్షం గచ్ఛధ్వం గచ్ఛత సన్నికర్షాత్ దృష్టివిషయాత్. ౧౨. హతా విత్యర్థః కృతఘ్నత్వస్నేహపరాఙ్ముఖత్వే ఏవ తయో ర్వధ ఇతి భావః. ౧౨½. ఏవమితి ప్రతినంద్య ప్రశస్య-అభినిస్సృతౌ నిర్గతౌ. ౧౩½ అబ్రవీదితి. చారా నుపస్థాపయే త్యబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౧౪½.

సమ్య జ్న చింతితః-జ్ఞానస్య జ్ఞానసాధనస్య శాస్త్రస్య-భారో వా భార ఏవ - ఊహ్యత ఇతి-భార శబ్దావృత్త్యా యోజనీయం. ధరామి రాజ్య మితి శేషః. దిష్ట్యా జీవామీతి వా ౮. కిన్న్వితి. వక్తు ముద్యతయో ర్యువయో రితి శేషః. ౯. అపీతి. రాజదోషపరామృష్టాః రాజక్రోధవిషయీభూతాః - తిష్ఠంతే తిష్ఠంతి ౧౦. హన్యామితి. పూర్వోపకారైః మే క్రోధో మృదుతాం న వ్రజే ద్యది-తదా ఇమౌ పాపౌ హన్యా మితి సంబంధః * తిలకం. పూర్వోపకారై ర్యుద్ధాదౌ కృతైః. ౧౧. అపధ్వంసత అధికారాత్ భ్రశ్యత-పరస్మైపదబహువచనప్రయోగ శ్ఛాందసః *తిలకం. అపధ్వంసత మత్సభాప్రవేశా ద్భ్రష్టా భవత- మే సన్నికర్షా న్నశ్యధ్వం అదర్శనం గచ్ఛత-క్రోధవశా ద్వచనవ్యత్యాసో న దోషాయ. ౧౨. హతా వేవేతి కృతఘ్నత్వస్నేహపరాఙ్ముఖత్వే ఏవ యువయో ర్వధ ఇత్యర్థః. ౧౨½ * తిలకం. ప్రతినంద్యాభినిస్సృతౌ-అయ మేవ తయోః రాక్షసత్వప్రాపకశాప స్యాంత ఇత్యన్యత్ర స్పష్టం. ౧౩½.

ఉపస్థితాః ప్రాంజలయో వర్ధయిత్వా జయాశిషా. ౧౬. తానబ్రవీ త్తతో వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః, చారాన్ ప్రత్యాయితాన్ శూరాన్ భక్తాన్ విగతసాధ్వసాన్. ౧౭. ఇతో గచ్ఛత రామస్య వ్యవసాయం పరీక్షధ, మంత్రి ష్వభ్యంతరా యేఽస్య ప్రీత్యా తేన సమాగతాః కథం స్వపితి జాగర్తి కి మన్యచ్చ కరిష్యతి, విజ్ఞాయ నిపుణం సర్వ మాగంతవ్య మశేషతః. ౧౯ చారేణ విదిత శ్శత్రుః పండితై ర్వసుధాధిపైః, యుద్ధే స్వల్పేన యత్నేన సమాసాద్య నిరస్యతే ౨౦. చారా స్తు తే తథే త్యుక్త్వా ప్రహృష్టా రాక్షసేశ్వరం, శార్దూల మగ్రతః కృత్వా తత శ్చక్రుః ప్రదక్షిణం. ౨౧ తత స్తే తం మహాత్మానం చారా రాక్షస సత్తమం, కృత్వా ప్రదక్షిణం జగ్ము ర్యత్ర రామ స్సలక్ష్మణః. ౨౨ తే సువేలస్య శైలస్య సమీపే రామలక్ష్మణౌ, ప్రచ్ఛన్నా దదృశు ర్గత్వా ససుగ్రీవ విభీషణౌ. ౨౩ ప్రేక్షమాణా శ్చమూం తాం చ బభూవు ర్భయవిక్లబాః, ౨౩½ తే తు ధర్మాత్మనా దృష్టా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసాః. ౨౪ విభీషణేన తత్రస్థాని గృహీతా యదృచ్ఛయా, శార్దూలో గ్రాహిత స్త్వేకః పాపోఽయ మితి రాక్షసః. ౨౫ మోచిత స్సోఽపి రామేణ వధ్యమానః ప్లవంగమైః, ఆనృశంస్యేన

౧౫, తతఇతి. స్పష్టః ౧౬, తానితి. ప్రత్యయ ఏవ ప్రత్యాయః తం ప్రాప్తాః ప్రత్యాయితాః-తాన్- విశ్వసనీయా నిత్యర్థః విగతసాధ్వసాన్ విగతశత్రుభయాన్. ౧౭ ఇతఇతి. వ్యవసాయం కర్తవ్య నిశ్చయం-పరీక్షధ పరీక్షధ్వం శిథిలవ్యవసాయశ్చే దముం భీషయామఇతి భావః అస్య రామస్య మంత్రిషు-యే అభ్యంతరాః-అంతరంగభూతా ఇత్యర్థః. తేన రామేణ - ప్రీత్యా సంగతాః - మిత్రభూతా ఇత్యర్థః తా నపి పరీక్షధ్వం-త చ్ఛైథిల్యే తాన్ భేత్స్యామ ఇత్యాశయః. కథం స్వపితి కి మేక స్స్వపితి ఉత జాగ్రద్భి రనేకై రావృత స్స్వపితి? ఆద్యే సుప్తే యుద్ధం ప్రవర్తయిష్యామ ఇతిహృదయం. కథం జాగర్తి కిం చింతాకులః-ఉతానాకుల ఇత్యర్థః ఆద్యే వ్యాక్షిప్తం ప్రహరిష్యామీత్యాకూతం. కిమన్య చ్చ కరిష్యతి-కిం కంచి త్కాలం విళంబ్య నగర ముపరోత్స్యతి ఉతసద్య ఇతి ఆద్యే క్రమేణ వంచయిష్యామీతి తాత్పర్యం నిపుణం-ప్రచ్ఛన్న మితి యావత్. క్రియావిశేషణ మిదం. సర్వంఉక్తం స్వాపాదికం-అశేషతః సర్వప్రకారేణ-విజ్ఞా యాగంతవ్యం-అశేషతః-అశేషై శ్చారై రితివాఽర్థః అశేషత ఇత్యుత్తరశేషోవా. ౧౯. ఉక్తమాశయం వివృణోతి — చారేణేతి పండితైః నిపుణైః-వసుధాధిపైః- చారేణ చారద్వారేణ-అశేషతో విదిత శ్శత్రుః యుద్ధే స్వల్పేన యత్నేన సమాసాద్య నిరస్యతే ౨౦. చారాఇతి. చారాః శార్దూల మగ్రతః కృత్వా ప్రధానీకృత్య - రాక్షసేశ్వరం రావణం - ప్రదక్షిణం చక్రుః ౨౧. తతఇతి కృత్వా ప్రదక్షిణ మిత్యనువాదో మధ్యే విళంబాభావద్యోతనార్థం. ౨౨. తే సువేలస్యేతి ప్రచ్ఛన్నాః వేషాంతరధారిణః ౨౩. ప్రేక్షమాణా ఇతి భయవిక్లబాః భయేన దీనాః. ౨౩½ తేత్వితి ధర్మాత్మనా రాక్షసేంద్రేణ విభీషణేనేత్యర్థః ౨౪. విభీషణేనేతి నిగృహీతాః-తర్జితా ఇత్యర్థః. గ్రాహితః గ్రహణం ప్రాపితః. ౨౫. మోచితఇతి. మోచితః - ప్రహారా దితి శేషః. ౨౬ వానరైః

౧౬. తానితి ప్రత్యాయితాన్ ప్రత్యయో విశ్వాసః-ప్రాప్తప్రత్యయాన్ విశ్వసనీయా నిత్యర్థః ౧౬. * తిలకం మంత్రేషు విచారేషు-అభ్యంతరాః పరమాంతరంగా మంత్రిణః ౨౪. తిలకం శార్దూలః ప్రధానచారో గ్రాహితః-ఏకో గ్రాహిత ఇత్యత్ర హేతుః-పాపోఽయ మితి. అతిదుష్టఇత్యర్థః. ౨౫.

రామస్య మోచితా రాక్షసాః పరే ౨౬. వానరై రర్దితా స్తే తు విక్రాంతై ర్లఘు విక్రమైః, పున ర్లంకా మనుప్రాప్తాః శ్వసంతో నష్టచేతసః. ౨౭ తతో దశగ్రీవ ముపస్థితా స్తు తే చారా బహిర్నిత్యచరా నిశాచరాః, గిరే స్సువేలస్య సమీపవాసినం న్యవేదయన్ భీమబలం మహాబలాః. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధ కాణ్డే-ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

త్రింశ స్సర్గః

తత స్త మక్షోభ్యబలం లంకాధిపతయే చరాః, సువేలే రాఘవం శైలే నివిష్టం ప్రత్యవేదయన్. ౧ చారాణాం రావణ శ్శ్రుత్వా ప్రాప్తం రామం మహా బలం, జాతోద్వేగోఽభవ త్కించి చ్ఛార్దూలం వాక్య మబ్రవీత్ అయథావ చ్చ తే వర్ణో దీన శ్చాసి నిశాచర, నాసి కచ్చి దమిత్రాణాం క్రుద్ధానాం వశ మాగతః. ౩ ఇతి తే నానుశిష్ట స్తు వాచం మంద ముదీరయత్, తదా రాక్షసశార్దూలం శార్దూలో భయవిహ్వలః ౪. న తే చారయితుం శక్యా రాజన్ వానరపుంగవాః, ౪½ విక్రాంతా బలవంత శ్చ రాఘవేణ చ రక్షితాః నాపి సంభాషితుం శక్యా స్సంప్రశ్నో ఽత్ర న లభ్యతే, ౫½. సర్వతో రక్ష్యతే పంథా వానరైః పర్వతోపమైః ప్రవిష్ట మాత్రే జ్ఞాతోఽహం బలే తస్మి న్న చారితే, ౬½ బలా ద్గృహీతో రక్షోభి ర్బహుధా ఽస్మి విచాలితః జానుభి ర్ముష్టిభి ర్దంతై స్తలై శ్చాభిహతో భృశం, పరి

రితి అర్దితాః పీడితాః - విక్రాంతై రిత్యత్ర విక్రమమాత్రోక్తే ర్లఘువిక్రమై రిత్యత్ర జవమాత్ర విక్రమస్యవిశేష్యతే ౨౭ తతఇతి బహిర్నిత్యచరాఃపరరాష్ట్రేషు వృత్తాంతజ్ఞానాయ సదా సంచార శీలాః-సమీపవాసినమితిపుంస్త్వమార్షం. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః

అథ శార్దూలాదిచారవచనం త్రింశే. తతఇతి. సువేలేసువేలసమీపే-సామీప్యేసప్తమీ సువే లస్య సమీపఇతి పూర్వముక్తత్వాత్. ౧ చారాణామితి. చారాణాంచారేభ్యః *రామా 'ప్రాప్తం రామంమహాబల'మితిపాఠః ౨. అయథేతి. శత్రుగృహీతత్వేన తేషాంస్వరూపంకింనజ్ఞాతమితిభావః ౩. ఇతీతి. అనుశిష్టఃపృష్టః-ఉదీరయత్-అడభావ ఆర్షః ౪. నతఇతి. చారయితుంచారవిషయీకర్తుంనశ క్యాః, చారసంచారవిషయానభవంతీత్యర్థః. ౪½ విక్రాంతాఇతి. సంప్రశ్నఃపరీక్షణం-అత్రవానరేషు. ౫½. సర్వతఇతి. ప్రవిష్టమాత్రే ప్రవిష్టఏవ-అచారితేచారావిషయీకృతే. ౬½ బలాదిత్యాది. రక్షోభిః విభీషణసచివైః - విచాలితఃభువిపరివర్తితః - పరిణీతఃపరితో నీతః - సర్వతః పరిణీయ, సర్వేషాం

*తిలకం. సోఽపి శార్దూలోఽపి-పరే శార్దూలసహాయభూతా స్తేచమోచితాః ౨౬—౨౭. తతోదశ గ్రీవ మితి బహిర్నిత్యచరాః-పరరాష్ట్రేషు తత్రత్యవృత్తాంతజిజ్ఞాసయా-సదా సంచరణశీలాః. ౨౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనత్రింశ స్సర్గః

౧. చారాణా మితి. చారాణాంచారేభ్యః * తిలకం. చారాణాంవచనా దితిశేషః. తద్వచనాద్రామంప్రాప్తం లంకాసమీపమాగతం శ్రుత్వేత్యన్వయః. ౩. ఇతీతి. ఉదీరయత్-అడభావఆర్షః. నతఇతి. చారయితుంచారవిషయీకర్తుం. ౬. హరిభి రితి. హరిభిరర్ద్యమానో

ణీతో ఽస్మి హరిభి ర్బలవద్భి రమర్షణైః పరిణీయ చ సర్వత్ర నీతో ఽహం రామ సంసదం, రుధిరాదిగ్ధసర్వాంగో విహ్వల శ్చలితేంద్రియః. హరిభి ర్వధ్యమాన శ్చ యాచమానః కృతాంజలిః,౯ రాఘవేణ పరిత్రాతో జీవామీతి యదృచ్ఛయా ౧౦ ఏష శైలై శ్శిలాభి శ్చ పూరయిత్వా మహార్ణవం, ద్వార మాశ్రిత్య లంకాయా రామ స్తిష్ఠతి సాయుధః. ౧౧ గరుడవ్యూహ మాస్థాయ సర్వతో హరిభి ర్వృతః, మాం విసృజ్య మహాతేజా లంకా మే వాభివర్తతే. ౧౨ పురా ప్రాకార మాయాతి క్షిప్ర మేకతరం కురు, సీతాం వాఽస్మై ప్రయచ్ఛాశు సుయుద్ధం వా ప్రదీయతాం.౧౩ మనసా తం తదా ప్రేక్ష్య త చ్ఛ్రుత్వా రాక్షసాధిపః, శార్దూలం సుమహద్వాక్య మథో ఽవాచ స రావణః. ౧౪. యది మాం ప్రతి యుధ్యేరన్ దేవగంధర్వదానవాః, నైవ సీతాం ప్రదాస్యామి సర్వలోకభయా దపి. ౧౫. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా రావణః పున రబ్రవీత్, చారితా భవతా సేనా యత్ర శూరాః ప్లవంగమాః. కీదృశాః కింప్రభా స్సౌమ్య వానరా యే దురాసదాః, కస్య పుత్రా శ్చ పౌత్రా శ్చ తత్త్వ మాఖ్యాహి రాక్షస తథాఽత్ర ప్రతిపత్స్యామి జ్ఞాత్వా తేషాం బలాబలం, అవశ్యం బలసంఖ్యానం కర్తవ్యం యుద్ధ మిచ్ఛతాం. ౧౬. అథైవ ముక్త శ్శార్దూలో రావణే నోత్తము శ్చరః. ఇదం వచన మారేభే

నికటే చారోఽయ మితిఘోషణపూర్వకం పరిణీయేత్యర్థః. రామసంసదం రామసభాం - విహ్వలఃమూర్ఛితః-మూర్ఛానివృత్తా వపిచలితేంద్రియః-యాచమానః, ప్రాణమితిశేషః పరిత్రాత ఇత్యనువాదాత్. ౯. రాఘవేణేత్యర్థం. జీవామీతి. యదృచ్ఛయా-ఇదానీంజీవనం యాదృచ్ఛికమిత్యర్థః. యద్వా — ఇతీతిస్వశరీరప్రదర్శనం, 'అయథావచ్చ తేవర్ణోదీనశ్చాసినిశాచ'రేతి హ్యుక్తం ౧౦. ఏషఇతి ద్వారమాశ్రిత్యతిష్ఠతీతి వర్తమానసామీప్యేవర్తమానవత్ ప్రయోగః. ౧౧. గరుడేతి. స్పష్టః. ౧౨ పురేతి. ప్రాకారంఆయాతి-ఆయాస్యతీత్యర్థః 'యావత్ పురానిపాతయోర్లట్' ఏకతరంద్వయోరేకం-'ఏకాచ్చ ప్రాచా'మితితరప్ ఏకతరమిత్యుక్తంవివృణోతి — సీతామితి.౧౩ మనసేతి మనసా ప్రేక్ష్యఆలోచ్య తం శార్దూలమువాచేత్యన్వయః. ౧౪. సీతాఽస్మైప్రదీయతామిత్యస్యోత్తరమాహ — యదీతి. యుధ్యేరన్-తథాపిసీతాంనప్రదాస్యామి-సర్వలోకేభ్యో భయాదపినప్రదాస్యామీతియోజనా. ౧౫. ఏవం ప్రథమపక్షస్యానుపపత్త్యా ద్వితీయపక్షంకరిష్యమాణఃతత్రజ్ఞాతవ్యవిశేషం పృచ్ఛతి.ఏవమిత్యాదిశ్లోకత్రయం. భవతాసేనా-చారితాచారవిషయీ కృతా-సమ్యక్ దృష్టేత్యర్థః అత్రసేనాయాం-కే శూరాః - యేదురాసదాః- తేకీదృశాకారాః-కింప్రభావాః-కస్యపుత్రాః కస్యపౌత్రాశ్చతత్త్వం తేషాంవానరాణాంభావమాఖ్యాహి. కథనేకిం ప్రయోజనమిత్యత్రాహ — తథేతి. తథా ఏవ మాఖ్యాతే సతి-తేషాం బలాబలం జ్ఞాత్వా. అత్రవానరేషు-ప్రతిపత్స్యామి ప్రతిపత్స్యే-కర్తవ్యంజ్ఞాస్యామీత్యర్థః ౧౬—౧౯. అథేత్యు

జీవామీతి కృతాంజలిస్సన్ యాచమానోఽహం యదృచ్ఛయా రాఘవేణ పరిత్రాత ఇతి సంబంధః. ౧౨. పురేతి ప్రాకారంపురాఆయాతి ఆయాస్యతి'యావత్పురానిపాతయోర్ల'డితిభవిష్యదర్థేలట్. ఏకతరమన్యతరంతదేవాహ — సీతామితి.౧౩—౧౫ చారితేతి. వానరాణాంసేనేతి యోజనా.కథనేకిమిత్యతఆహ — తథేతి. తథా ఏవమాఖ్యాతేసతి-తేషాంబలాబలం జ్ఞాత్వాప్రతిపత్స్యేకర్తవ్యంజ్ఞాస్యామీత్యర్థః

వక్తుం రావణసన్నిధౌ. ౧౯ అథ ఋక్షరజసః పుత్రో యుధి రాజా సుదుర్జయః, గద్గ
ద స్యాథ పుత్రోఽత్ర జాంబవా నితి విశ్రుతః. ౨౦. గద్గద స్యైవ పుత్రోఽన్యో
గురుపుత్ర శ్శతక్రతోః, కదనం యస్య పుత్త్రేణ కృత మేకేన రక్షసాం. ౨౧ సుషేణ
శ్చాపి ధర్మాత్మా పుత్త్రో ధర్మస్య వీర్యవాన్, సౌమ్య స్సోమాత్మజ శ్చాత్ర రాజన్
దధిముఖః కపిః. ౨౨. సుముఖో దుర్ముఖ శ్చాత్ర వేగదర్శీ చ వానరః, మృత్యు
ర్వానరరూపేణ నూనం సృష్ట స్స్వయంభువా ౨౩ పుత్రో హుతవహ స్యాథ నీల
స్సేనాపతి స్స్వయం, అనిలస్య చ పుత్త్రోఽత్ర హనుమా నితి విశ్రుతః. ౨౪. నప్తా
శక్రస్య దుర్ధర్షో బలవా నంగదో యువా, మైంద శ్చ ద్వివిద శ్చోభే బలినా వశ్విసం
భవౌ ౨౫. పుత్రా వైవస్వత స్యాత్ర పంచకాలాంతకోపమాః, గజో గవాక్షో గవ
య శ్శరభో గంధమాదనః. ౨౬. దశవానరకోట్యశ్చ శూరాణాం యుద్ధకాంక్షిణాం,
శ్రీమతాం దేవపుత్త్రాణాం శేషం నాఖ్యాతు ముత్సహే. ౨౭ పుత్రో దశరథ స్యైష
సింహసంహననో యువా, దూషణో నిహతో యేన ఖర శ్చ త్రిశిరా స్తథా.
౨౮. నాస్తి రామస్య సదృశో విక్రమే భువి క శ్చన, విరాధో నిహతో యేన కబంధ

త్తరవచనారంభే-ద్వితీయోఽథశబ్దః పాదపూరణే రాజాసుగ్రీవః-పాంచాలీన్యాయేన గద్గదేన పోషిత
త్వాత్తత్పుత్రోఽజాంబవాన్-తస్యబ్రహ్మణో జృంభారంభసంభూతత్వాత్. ౨౦ గద్గదస్యైవేతి అన్యః
పుత్త్రః ధూమ్రః-జాంబవాన్ ధూమ్ర శ్చేతిగద్గదస్యద్వౌపుత్రావిత్యర్థః. యస్యపుత్త్రేణైకేన మహతా -
రక్షసాంఅక్షాదీనాం కదనంహననం-కృతం- సకేసరీ శతక్రతోర్గురుః బృహస్పతిః-తస్యపుత్రః-సాపేక్ష
త్వేపిగమకత్వాత్ సమాసః ౨౧. సుషేణశ్చేతి. ధర్మస్యదేవతాయాః-నమంపరుణోజనయామాస సుషేణం
నామవానర'మితి బాలకాండోక్తం సత్యముక్తం. సఏవాత్రధర్మశబ్దేనోచ్యతే. శార్దూలో వా భయా
కులోఽన్యథా శ్రుతవాన్-అన్యోఽయం సుషేణఇత్యప్యాహుః. ఏవ మన్యత్రాపిజ్ఞేయం. ౨౨. సుముఖ
ఇతి మృత్యురేవస్వయంభువాసుముఖాదివానరరూపేణ సృష్టః- సుముఖాదయోమృత్యుతుల్యాఇత్యర్థః.
యద్వా—సుముఖాద యోమృత్యుపుత్త్రాఇత్యర్థః *రామా.'మృత్యుర్వానరరూపేణనూనంసృష్టస్స్వయం
భువా సుముఖాదయో మృత్యుపుత్రా' ఇతి యావత్. ౨౩. పుత్రోహుతవహస్యేతి. అనిలస్యపుత్రః
ఔరసః-ఏవంతత్ర తత్రపితృద్వయనిర్దేశో బీజిత్వక్షేత్రిత్వాభ్యామితి మంతవ్యమ్. ౨౪ నప్తేతి అత్రన
ప్తృశబ్దోఽర్థసామర్థ్యాత్ పౌత్రేవర్తతే. ౨౫. పుత్రావితి స్పష్టం. ౨౬. దశేతి వానరకోట్యఇత్య
త్రవానరేత్యవిభక్తికనిర్దేశః. 'సుపాంసులు' గిత్యాదినా షష్ఠ్యాలుక్. వానరాణా మిత్యర్థః. శేషంజనస్థా
నాది-నోత్సహేనశక్నోమి. ౨౭. పుత్రఇతి సింహసంహననఃరమణీయావయవసన్నివేశవాన్-'వరాంగ
రూపోపేతో యస్సింహసంహననోహి స' ఇత్యమరః. ౨౮. నాస్తీతి స్పష్టః. ౨౯. నక్తమితి. యేజన

౧౮—౧౯. అథేతి. రాజా సుగ్రీవః. *తిలకం. గద్గదః క్షేత్రద్వారాజాంబవతఃపితా యద్యపిజాంబవతః.
'జృంభమాణస్యసహసామమవక్త్రాదజాయ' తేతి బ్రహ్మముఖాదుత్పత్తిరుక్తా-తథాఽపిజృంభణసమయే ఉద్గ
తాయా బ్రహ్మశక్తేర్గద్గదక్షేత్రమావిశ్యతద్రూపేణ పరిణామాదదోషః. ౨౦. గద్గదస్యైవేతి. అన్యఃపుత్రః
ధూమ్రాఖ్యః. యస్యకేసరిణః-పుత్రేణహనూమతా-రక్షసాం కదనంకృతం-కేసరీ-శతక్రతో ర్గురుఃబృహ
స్పతిఃతస్యపుత్రఇతి ౨౧—౨౨ సుముఖఇతి. మృత్యురేవ-స్వయంభువా - సుముఖాదివానరరూపేణ
సృష్టః-సుముఖాదయోమృత్యుతుల్యాఇతిభావః. ౨౩—౨౬ దశవానరకోట్య ఇత్యత్రవానరేతిలుప్తవిభక్తి

శ్చాంతకోపమః. ౨౯ వక్తుం న శక్తో రామస్య నరః కశ్చి ద్గుణాన్ క్షితౌ, జనస్థాన గతా యేన యావన్తో రాక్షసా హతాః. ౩౦ లక్ష్మణ శ్చాత్ర ధర్మాత్మా మాతంగానామి వర్షభః, యస్య బాణపథం ప్రాప్య న జీవే దపి వాసవః. ౩౧. శ్వేతో జ్యోతిర్ముఖ శ్చాత్ర భాస్కర స్యాత్మసంభవౌ, వరుణస్య చ పుత్రోఽన్యో హేమకూటః ప్లవంగమః ౩౨. విశ్వకర్మసుతో వీరో నళః ప్లవగసత్తమః, విక్రాంతో బలవా నత్ర వసుపుత్రః సుదుర్ధరః. ౩౩. రాక్షసానాం వరిష్ఠ శ్చ తవ భ్రాతా విభీషణః, పరిగృహ్య పురీం లంకాం రాఘవస్య హితే రతః. ౩౪. ఇతి సర్వం సమాఖ్యాతం త వేదం వానరం బలం, సువేలే ఽధిష్ఠితం శైలే శేషకార్యే భవాన్ గతిః. ౩౫.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - త్రింశ స్సర్గః.

ఏకత్రింశ స్సర్గః

తత స్త మక్షోభ్యబలం లంకాధిపతయే చరాః, సువేలే రాఘవం శైలే నివిష్టం ప్రత్యవేదయన్. ౧. చారాణాం రావణ శ్శ్రుత్వా ప్రాప్తం రామం మహాబలం, జాతోద్వేగోఽభవ త్కించి త్సచివా నిద మబ్రవీత్. ౨. మంత్రిణ శ్శీఘ్ర మా

స్థానగతాః తేయావంతః తే సర్వేపిహతా ఇత్యర్థః 'యావత్తావచ్చసాకల్యే' ఇత్యమరః. ౩౦ లక్ష్మణఇతి. చశబ్దేనదశరథస్య పుత్ర ఇత్యాకృష్యతే, మాతంగానామివర్షభః గజశ్రేష్ఠఇవస్థితః ౩౧. శ్వేతఇతి. స్పష్టః. ౩౨. విశ్వకర్మేతి. సుదుర్ధరః సుదుర్ధరనామా ౩౩. రాక్షసానామితి. లంకాంరామాత్ పరిగృహ్యతస్య హితేరతోవిభీషణ స్తవభ్రాతేత్యన్వయః. ౩౪ ఇతీతి. గతిః ప్రమాణం. అత్ర వానరజన్మోక్తేః ప్రాయశో బాలకాండోక్తవిరోధా దేతత్సర్గంవినాఽపిపూర్వోత్తరకథాసంఘటనాచ్చసర్గోఽయం కల్పితఇత్యాహుః. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రింశ స్సర్గః.

అథ సీతామోహనమేకత్రింశే కథాసంఘటనాయపూర్వసర్గోక్తమనువదతి — తతఇతి. స్పష్టః

*రామా. తత స్తమక్షోభ్యబలమిత్యనువాదః పూర్వసర్గాదౌచకృతః. 'పూర్వమేవమయాసృష్టోజాంబవాన్ ఋక్షపుంగవః. జృంభమాణస్యసహసామమవక్త్రాదజాయతే'తి జృంభమాణపితామహవక్త్రాదుత్పన్నత్వేనప్రసిద్ధస్యజాంబవతః- పూర్వసర్గేగద్గదపుత్రత్వేనాభిధానాద్విరోధస్స్ఫురతి. పూర్వసర్గమంతరేణాపి కథాసంగచ్ఛతే తథాపిస్థితస్య గతిశ్చింతనీయేతిన్యాయేన పూర్వసర్గోవ్యాఖ్యాతః. ౧ చారాణామితి. చారాణాంచారేభ్యః- జాతోద్వేగః జాతసంభ్రమః సచివాన్ మంత్రిణస్సమీపస్థాన్. ౨. మంత్రిణఇతి

కంపష్ఠ్యంతంపదం- ఆఖ్యాతుం నోత్సహేనశక్నోమి ౨౯ వక్తుమితి. జనస్థానగతాః- యావంతో రాక్షసాః- తేసర్వేయేననిహతాః- తస్యగుణాన్ వక్తుం నశక్తఇతిసంబంధః. ౩౨ విశ్వకర్మేతి. దుర్ధరః- దుర్ధరాఖ్యః. ౩౪. ఇతీతి. గతిః ప్రమాణం- నన్వత్ర సర్గే ధర్మస్యపుత్ర స్సుషేణః- వైవస్వతపుత్రౌశరభగంధమాదనావిత్యుచ్యతే. బాలకాండేతు — 'వరుణో జనయామాస సుషేణం నామ వానరం, శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబలం. ధనదస్య సుత శ్శ్రీమాన్ వానరో గంధమాదన' ఇతి త్రయాణా మన్యత ఉత్పత్తి రుక్తా సత్యం, సుషేణాదిసంజ్ఞావతా మనేకేషా మపి సత్త్వా న్న విరోధః. ౩౫ ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- త్రింశస్సర్గః.

౧. చారాణామితి. చారాణాం చారేభ్యః. ౨. మంత్రిణఇతి హేరాక్షసాః అయం నో

యాంతు సర్వే వై సుసమాహితాః, అయం నో మంత్రకాలో హి సంప్రాప్త ఇతి రాక్షసాః 3. తస్య తచ్ఛాసనం శ్రుత్వా మంత్రిణోఽ భ్యాగమన్ ద్రుతం, తత స్స మంత్రయామాస సచివై రాక్షసై స్సహ ౪ మంత్రయిత్వా స దుర్ధర్షః క్షమం య త్సమనంతరం, విసర్జయిత్వా సచివా న్ప్రవివేశ స్వ మాలయం. ౫. తతో రాక్షస మాహూయ విద్యుజ్జిహ్వం మహాబలం, మాయావిదం మహామాయః ప్రావిశ ద్యత్ర మైథిలీ. ౬ విద్యుజ్జిహ్వం చ మాయాజ్ఞ మబ్రవీ ద్రాక్షసాధిపః, మోహయిష్యావహే సీతాం మాయయా జనకాత్మజాం. శిరో మాయామయం గృహ్య రాఘవస్య నిశాచర, త్వం మాం సముపతిష్ఠస్వ మహచ్చ సశరం ధనుః. ౮. ఏవముక్త స్తథే త్యాహ విద్యుజ్జిహ్వో నిశాచరః, తస్య తుష్టోఽభవద్రాజా ప్రదదౌ చ విభూషణం. ౯. అశోకవనికాయాం తు సీతాదర్శనలాలసః, నైరృతానా మధిపతి స్సంవివేశ మహాబలః. ౧౦. తతో దీనా మదైన్యార్హాం దదర్శ ధనదానుజః, అధో ముఖీం శోకపరా ముపవిష్టాం మహీతలే. భర్తార మేవ ధ్యాయంతీ మశోకవనికాం గతాం, ఉపాస్యమానాం ఘోరాభీరాక్షసీభి రిత స్తతః. [రాక్షసీభి ర్వృతాం సీతాం పూర్ణచంద్రనిభాననాం, ఉత్పాతమేఘజాలాభి శ్చంద్రరేఖా మి వావృతాం. భూషణై రుత్తమైః కై శ్చి న్మంగళార్థ మలంకృతాం, చరంతీం మారుతోద్ధూతాం క్షిప్తాం పుష్పలతా మివ. హర్ష శోకాంతరే మగ్నాం విషాదస్య విలక్షణాం, స్తిమితా మివ గాంభీర్యా న్నదీం భాగీరథీ మివ.] ౧౨. ఉపసృత్య తత స్సీతాం ప్రహర్షం నామ కీర్తయన్, ఇదం చ వచనం ధృష్ట మువాచ జనకాత్మజాం. ౧౩. సాంత్వ్య మానా మయా భద్రే య ముపాశ్రిత్య వల్గసే, ఖరహంతా స తే భర్తా

హే రాక్షసాః అయం నో మంత్రకాలః సంప్రాప్తః ఇతి హేతోః మంత్రిణస్సమాయాంత్వితి ఇదం వాక్య మబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః, యద్వా అబ్రవీదిత్యస్య వాక్యాంతస్థే నేతిశబ్దేనసంబంధః. రాక్షసా ఇత్యుత్తరశేషః. అథవా - హే మంత్రిణః భవంతః - ఆయాంతుసమీపమితిసచివా నబ్రవీత్ - రాక్షసా ఇతి మంత్రివిశేషణం. సచివై రాక్షసై రిత్యనువాత్ సుసమాహితాః - నీతికుశలా ఇత్యర్థః. 3. తస్యేతి. స్పష్టః ౪ మంత్రయిత్వేతి సమనంతరం రామస్యసమీపాగమనానంతర్యం. యత్ క్షమం కర్తుముచితం తన్మంత్రయిత్వేతియోజనా. ౫. తత ఇతి. స్పష్టః ౬. విద్యుజ్జిహ్వమిత్యాది. శిర ఇతి. గృహ్య గృహీత్వా ౮. ఏవమితి. తస్యతస్మై. ౯. అశోకేతి లాలసః సాభిలాషః. ౧౦. తత ఇతి. ఉపాస్యమానాం అనువ్రతాం. ౧౨. ఉపసృత్యేతి ప్రహర్షం నామకీర్తయన్ ప్రహర్షవార్తాం కీర్తయన్నివ - నామే త్యపరమార్థే. ౧౩. సాంత్వ్యమానేతి. వల్గసే జల్పసి - మాం నిష్ఠురమువద ఇత్యర్థః. ౧౪. ఛిన్నమితి

మంత్రకాలః - సంప్రాప్త ఇతి హేతోః - మంత్రిణ స్సమాయాం త్వితీదం వాక్యం అబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః. 3 — ౧౨. ఉపసృత్యేతి. ప్రహర్షం నామ కీర్తయన్ - ప్రహర్షం కీర్తయన్ హే సీతే ఇతి సంబోధయన్. ౧౪. ఛిన్నమితి సర్వతః కార్త్స్న్యేన - ఆత్మనః తవ - వ్యసనేనైవ హేతునా - మమ భార్యా భవిష్యసి - మత్ప్రార్థనాం వినా త్వ మేవ మమ భార్యా భవిష్యసీతి

రాఘవ స్సమరే హతః. ౧౫. ఛిన్నం తే సర్వతో మూలం దర్ప స్తే విహతో మయా, వ్యసనే నాత్మన స్సీతే మమ భార్యా భవిష్యసి. ౧౬. విసృజేమాం మతిం మూఢే కిం మృతేన కరిష్యసి, భవస్వ భద్రే భార్యాణాం సర్వాసా మీశ్వరీ మమ. ౧౭. అల్పపుణ్యే నివృత్తార్థే మూఢే పండితమానిని, శృణు భర్తృవధం సీతే ఘోరం వృత్రవధం యథా. ౧౮. సమాయాత స్సముద్రాంతం మాం హంతుం కిల రాఘవః, వానరేంద్రప్రణీతేన బలేన మహతా వృతః. సన్నివిష్ట స్సముద్రస్య పీడ్య తీర మథోత్తరమ్, బలేన మహతా రామో వ్రజ త్యస్తం దివాకరే. ౧౯. అథాధ్వని పరిశ్రాంత మర్ధరాత్రే స్థితం బలం, సుఖసంసుప్త మాసాద్య చారితం ప్రథమం చరైః. ౨౦. తత్ ప్రహస్తప్రణీతేన బలేన మహతా మమ, బల మస్య హతం రాత్రౌ యత్ర రామ స్సలక్ష్మణః. ౨౧. పట్టసాన్ పరిఘాం శ్చక్రాన్ దండాన్ ఖడ్గాన్ మహాయసాన్, బాణజాలాని శూలాని భాస్వరాన్ కూటముద్గరాన్. యష్టీ శ్చ తోమరాన్ శక్తీ శ్చక్రాణి ముసలాని చ, ఉద్య మ్యోద్యమ్య రక్షోభి ర్వానరేషు నిపాతితాః. ౨౩. అథ సుప్తస్య రామస్య ప్రహస్తేన

మూలంఆధారభూతంసర్వతః కార్త్స్న్యేన వ్యసనేననిమిత్తేన - ప్రార్థనాం వినేత్యర్థః. ౧౬ విసృజేతితి. మృతేన రామేణ - భవస్వేత్యాత్మనేపద మార్షం. ౧౭. అల్పేతి నివృత్తార్థే ఏతావత్పర్యంతం నివృత్త పురుషార్థే-పండితమానిని-'క్యఙ్ మానినో శ్చేతి హ్రస్వత్వం ౧౮ సమాయాతఇత్యాది సముద్రాంతం సముద్రతీరం - ప్రణీతేన ఆనీతేన - సన్నివిష్టఇతి. స రామః సముద్రస్యోత్తరం తీరం - మహతా బలేన-పీడ్యపీడయిత్వా - దివాకరే అస్తం ప్రయాతి సతి నివిష్టః ౧౯. అథేతి. కార్త్స్న్యేఽథశబ్దః. అధ్వనిపరిశ్రాంత మత ఏవ స్థితం అర్ధరాత్రే సుఖసంసుప్తం బలం ప్రథమ మాసాద్య చారై శ్చారిత మభూత్. ౨౦. తదితి యత్ర బలే - రామ స్సలక్ష్మణోఽవస్థితః తదస్య బలం ప్రహస్తప్రణీతేన మహతా బలేన హతం. ౨౧ పట్టసానిత్యాదిశ్లోకద్వయం పట్టసాన్ అసివిశేషాన్ - పరిఘాన్ అర్గళాని - చక్రాన్ క్షుద్రచక్రాణి - మహాయసాన్ మహాయస నిర్మితాన్ - దండవిశేషణ మేతత్. కూటముద్గరాన్ అయఃకీలకీలితగదాః - యష్టీః కేవలదండాన్ - తోమరాన్ స్థూలాగ్రగదాః - ప్రాసాన్ క్షేపణీః - చక్రాణి మహాచక్రాణి - పట్టసాదీ నుద్య మ్యోద్యమ్య వానరేషు నిపాతితాః-తఇతి శేషః. ౨౩ అథేతి. ప్రమథ్నాతి ప్రహరతీతి ప్రమాథిః తేన కృతహస్తేన శిక్షితహస్తేన కర్త్రా-

భావః. *తిలకం. తే మూలం అస్మదపరిగ్రహనిదానం-సర్వథా సర్వప్రకారేణ ఛిన్నం - తే దర్ప శ్చ మయా విహతః. ఏవం కరణేన కిం తే జాతం తత్రాహ—ఆత్మన స్తవ వ్యసనేన- మమ భార్యా భవిష్యసి - గత్యంతరాభావా త్త్వయ మేవేతి శేషః ౧౬ * తిలకం. ఏనాం మతిం రామవిషయాం మతిం-భవస్వ-భవేత్యర్థః ౧౭. అల్పపుణ్యఇతి నివృత్తార్థే నివృత్తపురుషార్థే *తిలకం. నివృత్తార్థే నివృత్తో రామరూపోఽర్థో యస్యా స్తాదృశీ.కథ మిదం త్వయా సాధిత మితి చే దుపాయేనేత్యాహ—శృణ్వితి. ౧౮. సమాయాతఇతి వానరేంద్రేణ ప్రణీతేన ఆనీతేన. ౧౯. అథేతి. అధ్వని పరిశ్రాంతం స్థితం - అర్ధరాత్రే సుఖసంసుప్తం బలం సమాసాద్య - చరైః చారిత మభూ దితి శేషః పట్టసాదీ నుద్య మ్యోద్యమ్య - పట్టసాదయో వానరేషు నిపాతితా ఇత్యర్థః. * తిలకం. చక్రాన్ స్వల్పాన్ - చక్రాణీతి పునరుక్తేః-బుష్టయ స్సూక్ష్మఖడ్గాః. ౨౩. అథేతి ప్రమాథినా ప్రమథనశీలేన-కృతహస్తేన

ప్రమాథినా, అసక్తం కృతహస్తేన శిర శ్ఛిన్నం మహాసినా. ౨౪. విభీషణ స్సముత్పత్య
నిగృహీతో యదృచ్ఛయా, దిశః ప్రవ్రాజిత స్సర్వైః లక్ష్మణః ప్లవగై స్సహ. ౨౫.
సుగ్రీవో గ్రీవయా సీతే భగ్నయా ప్లవగాధిపః, నిరస్తహనుక శ్శేతే హనుమాన్
రాక్షసై ర్హతః ౨౬. జాంబవా నథ జానుభ్యా ముత్పత న్నిహతో యుధి, పట్టిసై
ర్బహుభి శ్ఛిన్నో నికృత్తః పాదపో యథా ౨౭ మైందశ్చ ద్వివిద శ్చోభౌ నిహతౌ
వానరర్షభౌ, నిశ్శ్వసంతౌ రుదంతౌ చ రుధిరేణ పరిప్లుతౌ. అసినా వ్యాయతౌ
ఛిన్నౌ మధ్యే హరినిషూదనౌ, ౨౮. అనుతిష్ఠతి మేదిన్యాం పనసః పనసో యథా.
౨౯ నారాచై ర్బహుభి శ్ఛిన్న శ్శేతే దర్యాం దరీముఖః, కుముద స్తు మహాతేజా
నిష్కూజ స్సాయకైః కృతః 3౦. అంగదో బహుభి శ్ఛిన్న శ్శరై రాసాద్య రాక్షసైః,
పతితో రుధిరోద్గారీ క్షితౌ నిపతితాంగదః. 3౧. హరయో మథితా నాగై
రథ జాతై స్తథా పరే, శాయితా మృదితా శ్చాశ్వై ర్వాయువేగై రివాంబుదాః.
3౨. ప్రహృతా శ్చాపరే త్రస్తా హన్యమానా జఘన్యతః, అభిద్రుతా స్తు రక్షోభి
స్సింహై రివ మహాద్విపాః. 33. సాగరే పతితా కేచి త్కేచి ద్గగన మాశ్రితాః,
ఋక్షా వృక్షా నుపారూఢా వానరీం వృత్తి మాశ్రితాః. 3౪. సాగరస్య చ తీరేషు
శైలేషు చ వనేషు చ, పింగళా స్తే విరూపాక్షై ర్బహుభి ర్బహవో హతాః. 3౫.
ఏవం తవ హతో భర్తా ససైన్యో మమ సేనయా, క్షతజార్ద్రం రజోధ్వస్త మిదం
చాస్యాహృతం శిరః. 3౬. తతః పరమదుర్ధర్షో రావణో రాక్షసాధిపః, సీతాయా
ముపశృణ్వంత్యాం రాక్షసీ మిద మబ్రవీత్. 3౭. రాక్షసం క్రూరకర్మాణం విద్యుజ్జిహ్వం
త్వ మానయ, యేన తద్రాఘవశిర స్సంగ్రామా త్స్వయ మాహృతం. విద్యుజ్జిహ్వ

మహాసినా కరణేన - అసక్తం అవిళంబితం యథా భవతి తథా ఛిన్న మిత్యన్వయః ౨౪ విభీషణ ఇతి. విభీషణ స్సముత్పత్య గతో௨పి నిగృహీత ఇత్యర్థః ప్రవ్రాజితః పలాయితః ౨౫ సుగ్రీవ ఇతి. గ్రీవయా - ఉపలక్షిత ఇతి శేషః ౨౬ జాంబవానితి. జానుభ్యాం జానునోః - నిహతః-అథపట్టిసై శ్ఛిన్నః జాంబవాన్ నికృత్తః పాదప ఇవాభూత్. ౨౭ మైందశ్చేతి వ్యాయతౌ దీర్ఘశరీరౌ మధ్యే కటిస్థానే. ౨౮ అనుతిష్ఠతీతి. అనుతిష్ఠతి శేతే - పనసః పనసఫలం - తథా ఖండిత ఇత్యర్థః. ౨౯. నారాచైరితి. నిష్కూజః నిశ్శబ్దః 3౦. అంగద ఇతి. రాక్షసై రాసాద్యశరై శ్ఛిన్నః - నిపతితాంగదో ௨ంగదః క్షితౌ పతితః 3౧ హరయ ఇతి. శాయితాః శయానాః - అపరే హరయః వాయువేగై రంబుదా ఇవ నాగై రథజాతైశ్చ మృదితాః 3౨ ప్రహృతా ఇతి త్రస్తాః ఇతఏవాభిద్రుతాః- జఘన్యతః పృష్ఠతః - హన్యమానాః అపరే హరయః సింహైః ద్విపా ఇవ ప్రహృతాః. 33 సాగర ఇతి స్పష్టః. 3౪. సాగరస్యేతి. పింగళాః వానరాః విరూపాక్షైః వానరైః 3౫ ఏవమితి. స్పష్టః 3౬. తత ఇతి రాక్షసీం సమీపవర్తినీం కాం చిత్. 3౭. రాక్షస మితి స్పష్టః 3౮ విద్యుజ్జిహ్వ ఇతి. తతః

సుశిక్షితహస్తేన - అసక్తం యథా తథా శిర శ్ఛిన్న మితి సంబంధః. ౨౪—౨౯ నారాచైరితి. నిష్కూజః నిశ్శబ్దః. 3౦—3౬. తత ఇతి రాక్షసీం సీతాసమీపవర్తినీం. 3౭—౪౧. ఏవముక్త మితి.

స్తతోఽగృహ్య శిర స్తత్సశరాసనం, ప్రణామం శిరసా కృత్వా రావణ స్యాగ్రతస్స్థిన
తః.౩౯ తమబ్రవీ త్తతో రాజా రావణో రాక్షసం స్థితం, విద్యుజ్జిహ్వం మహాజిహ్వం
సమీపపరివ ర్తినం అగ్రతః కురు సీతాయాః శ్శీఘ్రం దాశరథే శ్శిరః, అవస్థాం పశ్చి
మాం భర్తుః కృపణా సాధు పశ్యతు ౪౧ ఏవ ముక్తం తు తద్రక్షశ్శిర స్తత్ప్రియదర్శ
నం, ఉపనిక్షిప్య సీతాయాః క్షిప్ర మంత రధీయత రావణశ్చాపి చిక్షేప భాస్వరం
కార్ముకం మహత్, త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం సీతా మిద మువాచ చ. ౪౩. ఇదం త త్తవ
రామస్య కార్ముకం జ్యాసమాయుతం ఇహ ప్రహస్తే నానీతం హత్వా తం నిశి మా
నుషం. ౪౪. స విద్యుజ్జిహ్వేన సహైవ త చ్ఛిరో ధను శ్చ భూమౌ వినికీర్య రావణః,

---

రాక్షసీం ప్రత్యాజ్ఞాపనవచనశ్రవణానంతర మేవ. ౩౯ ౪౦ అగ్రత ఇతి పశ్చిమా మవస్థాం- మరణ మిత్యర్థః. ౪౧ ఏవమితి. ఉపసమీపే - అంతరధీయత అపాగచ్ఛత్. ౪౨ రావణశ్చేతి. చిక్షేప అచ కర్ష - విద్యుజ్జిహ్వహస్తా దిత్యర్థః త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం-వైష్ణవత్వా దితి భావః. *రామా 'త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం సీతా మిద ముహాచ' చేతిపాఠః ౪౩ ఇదమితి స్పష్టః. ౪౪ సఇతి. విద్యుజ్జి

అంతరధీయత అపాగచ్ఛత్. ౪౨. రావణ ఇతి. చిక్షేప ఆచకర్ష ౪౩ — ౪౪. సఇతి సహైవ-యుగపదేవ-వినికీర్య-సీతాయాః పురతః స్థాపయిత్వా 'ఉపసృత్యతతస్సీతాం ప్రహర్షం నామ కీర్తయన్' ఇత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థ స్తు - రావణో దేవీం స్పష్టం దేవతాత్వేన జ్ఞాత్వాఽపి రామహస్తా ద్వధేచ్ఛు రపి రావణో రామేణ సహ వైరం సంపాద్య మృత ఇతి ఇతరరాక్షసవంచనాయ దేవీ మోహనార్థ మివ శ్రీరామమాయాశిరఆదికం ప్రదర్శ్య రామవధశంకయా మోహితాం దేవీం రహసి ప్రియవచనై స్సమాశ్వాసయతి.—'ఉపసృత్య తత స్సీతా' మిత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతేన. ఉపసృత్య సమీపం ప్రాప్య - ప్రహర్షన్ ప్రహర్షయన్ —దుష్టం వచనం-ఇతరరాక్షసస్పృష్ట్యై దుష్ట మిత్యర్థః. సాంత్వ్యమానేతి రామస్య కాఽపి హాని ర్నాస్తీతి మయా సాంత్వ్యమానాఽపి యం రామ మాశ్రిత్య ఉద్దిశ్య వల్గసే దుఃఖేన ధావసీత్యర్థః. ఖరహంతా స తే భర్తా సమరే హతోఽధికిం-న హత ఏవేత్యర్థః అతో దుఃఖం మాప్రాప్నుహీతి శేషః మమ దుఃఖేన తవ కా హాని రిత్యాశంక్యాహ— ఛిన్నమితి. హేసీతే ఆత్మన స్తవ వ్యసనేన హేతునా తే త్వయా తే మమ త్వదీయభృత్యస్య మమే త్యర్థః దర్పః మయా లక్ష్మ్యా సహ సర్వతః సర్వప్రకారేణ నిహతః - మూలం చ లక్ష్మ్యాగమననిమిత్త మపి ఛిన్నం అతః భార్యా భర్తవ్యా - భవిష్యసి - రామేణైవేతి శేషః. అతో దుఃఖం మాప్రాప్ను హీత్యర్థః విసృజ్యేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం హేభద్రే - హేఅమూఢే సర్వజ్ఞే ఏతాం మిథ్యా కల్పితరామవిపద్విషయిణీం మతిం-విసృజ్య మమ మద్భార్యాణాం చ ఈశ్వరా భవ. అల్పపుణ్యే నివృ త్తార్థే నష్టపురుషార్థే-పండితమానిని మూఢే మృతే మృతకల్పే-ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టే - మయి - కృప యేతిశేషః. కిం యద్యర్థే - ఏవం న కరిష్యసి యది-దుఃఖం న త్యజసి యదీత్యర్థః. తర్హ్యహం సద్యో మరిష్యామీతిశేషః న త్వేతాః రాక్షస్యః కి మితి రామవిపత్తిం కథయంతీత్యాశంక్య త దసహమానః కుపిత ఆహ—శృణ్వితి భర్తృవధం భర్తృవధవిషయవచన మిత్యర్థః. త్వం శృణు - అహం త్వేతా దృశమిథ్యావచనం శ్రోతుం న సహ ఇతి శేషః రామవధవిషయరాక్షస్యుక్తి రసంగతేతి దర్శయితుం రాక్షస్యుక్తిం స్వయ మనువదతి—'సమాయాత స్సముద్రాంతం మాంహంతుం కిల రాఘవ' ఇత్యారభ్య "క్షతజార్ద్రం రజోధ్వస్తం ఇదం. చాస్యాహృతంశిర" ఇత్యంతేన. మాం త్రాతుం కిల రాఘవ ఇత్యత్ర

విదేహరాజస్య సుతాం యశస్వినీం తతోఽబ్రవీత్తాం భవ మే వశానుగా. ౪౫.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ఏకత్రింశ స్సర్గః.

⟶ ద్వాత్రింశ స్సర్గః. ⟵

సా సీతా తచ్ఛిరో దృష్ట్వా త చ్చ కార్ముక ముత్తమం, సుగ్రీవప్రతిసంసర్గ మాఖ్యాతం చ హనూమతా. నయనే ముఖవర్ణం చ భర్తు స్తత్సదృశం ముఖం, కేశాన్ కేశాంతదేశం చ తం చ చూడామణిం శుభం. ఏతై స్సర్వై రభిజ్ఞానై రభిజ్ఞాయ సుదుఃఖితా, విజగర్హే ఽత్ర కైకేయీం క్రోశంతీ కురరీ యథా. ౩. సకామా భవ కైకేయి హతో ఽయం కులనందనః, కుల ముత్పాదితం సర్వం త్వయా

హ్వేత్యత్ర తలోప ఆర్షః. సహైవ యుగపదేవ - వినికీర్య - శిరో ధను శ్చ యుగపత్ సీతాయాః పురతః స్థాపయిత్వేత్యర్థః. విద్యుజ్జిహ్వ శ్శిరః ప్రక్షిప్తవాన్ స్వయం ధను రితి జ్ఞేయం. వశానుగేత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౪౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశ స్సర్గః

అథ సీతాప్రలాపో ద్వాంత్రింశే. సా సీతేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం హనుమతా పూర్వం కథితం - సుగ్రీవప్రతిసంసర్గం రామస్య సుగ్రీవప్రతిసంబంధం - రావణముఖా చ్ఛ్రుత్వేతి శేషః. యద్వా దృష్ట్వా - జ్ఞాత్వేత్యర్థః. జ్ఞానం చ సుగ్రీవప్రతిసంబంధస్య స్మరణం-అన్యత్ర సాక్షాత్కారః - నయనే ఇతి ద్వితీయా. భర్తు స్సదృశం - భర్తు ర్ముఖసదృశ మిత్యర్థః. ఇదం నయనాదావప్యన్వేతి. కేశాంతదేశం లలాటం-అభిజ్ఞానైః చిహ్నైః - 'ప్రజ్ఞానం చాప్యభిజ్ఞాన' మిత్యమరః. అభిజ్ఞాయ తదేవ శిర ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాయేత్యర్థః. అత్ర రామవిషయే. ౩ సకామేతి హే కైకేయి సకామా భవ. సంపూర్ణకామా భవేత్యర్థః కః కామ ఇత్యత్రాహ — హతఇతి కలహశీలయా కలహస్వభావయా-కలహప్రయోజనయేతియావత్. త్వయా సర్వం - కులం రఘువంశః - ఉత్సాదితం భవతి. తథా కులనందనోఽయం రామో హతః ప్రవ్రాజనవ్యాజేన రామహనన మేవ త్వయా సంకల్పితం తదిదానీం విపరీతఫలం తే జాతం. కులతంతుభూతరామహననేన తదేకపరా స్సర్వే భరతాదయో హతా ఏవ. కలహ

కిలశబ్దో 'వానరేంద్రప్రణీతే' నేత్యారభ్య "ఏవం తవ హతో భర్తా ససైన్యో మమ సేన" యేత్యంతం సర్వత్ర యోజ్యః. తర్హి రాక్షసస్యోక్తిః సర్వాత్మనా మిథ్యా కి మిత్యాశంక్య, న హి, త్వన్మోహనార్థం రాక్షసై ర్మాయయా రామశిరఆదికం కల్పిత మిత్యాశయేనాహ — క్షతజార్ద్రమితి దేవ్యా స్తచ్ఛిరో దిదృక్షాయాం తదానేతుం రాక్షస స్యాహ్వానే రాక్షసీం నియోజయతి — తతః పరమదుర్ధర్ష ఇత్యాదినా అగ్రతః కుర్వితి. 'అవస్థాం పశ్చిమాం భర్తు' రిత్యాద్యుక్తిః ఇతరరాక్షసవంచనాయ జ్ఞాతవ్యా. సవిద్యుజ్జిహ్వేనేత్యస్య వాస్తవార్థ స్తు - మే వశానుగేత్యత్ర అవశానుగేతిచ్ఛేదః. హే మే లక్ష్మీః-అవశానుగా అస్య విష్ణోః రామస్య వశ మనుగచ్ఛతీత్యవశానుగా భవేత్యర్థః. ౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ఏకత్రింశ స్సర్గః.

సాసీతేతి. సుగ్రీవప్రతిసంసర్గం హనుమతా పూర్వం కథితసుగ్రీవరామసంబంధం దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా - రావణా చ్ఛ్రుత్వేతి వా శేషః నయనే ఇతి. కేశాంతదేశం లలాటం - అభిజ్ఞానై ర్లక్షణై రభిజ్ఞాయ ౩. ౪ ఆర్యేణేతి. వయసా సహ. *తిలకం. ఆర్యేణ రామేణేత్యన్వయః. చీరవసనం దత్వా

కలహశీలయా. ౪. ఆర్యేణ కిం తే కైకేయి కృతం రామేణ విప్రియం, యస్మయా చీరవసన స్త్వయా ప్రస్థాపితో వనం ౫. ఏవ ముక్త్వా తు వైదేహీ వేపమానా తపస్వినీ, జగామ జగతీం బాలా ఛిన్నా తు కదలీ యథా. ౬ సా ముహూర్తా త్సమాశ్వాస్య ప్రతిలభ్య చ చేతనాం, త చ్ఛిర స్సముపాఘ్రాయ విలలాపాయ తేక్షణా ౭ హా హతాఽస్మి మహాబాహో వీరవ్రత మనువ్రత, ఇమాం తే పశ్చి మావస్థాం గతాఽస్మి విధవా కృతా. ౮. ప్రథమం మరణం నార్యా భర్తు ర్వైగుణ్య ముచ్యతే, సువృత్తసాధువృత్తాయా స్సంవృత్త స్త్వం మ మాగ్రతః ౯. దుఃఖా ద్దుఃఖం ప్రపన్నాయా మగ్నాయా శ్శోకసాగరే, యో హి మా ముద్యత స్త్రాతుం

ఏవ తే ప్రయోజనం ఫలిత మితి భావః. ౪. హేత్వంతరాభావా దిద మేవ రామవనప్రవ్రాజనే హేతురిత్యాహ—ఆర్యేణేతి ఆర్యేణ సర్వప్రియకారిణేత్యర్థః. యత్ యేన కారణేన మయా సహ చీరవసనో రామః ప్రస్థాపితః - తాదృశం విప్రియం కిం కృతం. ౫ ఏవమితి తపస్వినీ శోచనీయా- జగతీం భూమిం - జగామ - మూర్ఛితేత్యర్థః. బాలా - మృదుబుద్ధి రిత్యర్థః ౬ సేతి. సమాశ్వాస్య ఉచ్ఛ్వాసం ప్రాప్య - చేతనాం జ్ఞానం - ఆయతేక్షణా - అశ్రుమిశ్రత్వేన శిరోవలోకనార్థం విస్తృతవిలోచనేత్యర్థః ౭. హాహతేతి వీరవ్రతం శత్రుమహత్వా ననివర్తిష్య ఇతి సంకల్పం అను వ్రతా అనుప్రాప్తా-గతాఽస్మి దృష్టవత్యస్మి 'గత్యర్థా జ్ఞానార్థా' ఇతి న్యాయాత్. అతో విధవా కృతా. ౮. ప్రథమం భర్తు ర్మరణం - భార్యాదోషనిమిత్తకం భవతి. తత్త్వత్ర న పశ్యామీత్యా హ—ప్రథమమితి. ప్రథమం భర్తు ర్మరణం - నార్యా వైగుణ్యం వైగుణ్యహేతుకం - సువృత్త స్త్వం - సాధువృత్తాయా మమాగ్రతః - సంవృత్తః మృతః - కథ మిదం సంగచ్ఛత ఇతి భావః. అస్మిన్ పక్షే న సువృత్తపదస్వారస్యం యద్వా—భవన్మరణస్య మద్దోష ఏవ హేతు రిత్యాహ— ప్రథమమితి. విగుణ ఏవ వైగుణ్యం. స్వార్థే ష్యఞ్. ప్రథమం భర్తృమరణం భార్యాదోషనిమిత్తక మితి సుప్రసిద్ధం. అతో హే సువృత్త సాధువృత్త - సాధువృత్తాయాః సమ్యగ్జీవనవత్యాః మమాగ్రత స్త్వం మృతోఽసి. మద్వైగుణ్యహేతుకం త్వన్మరణ మితి భావః సువృత్తేత్యనేన త్వద్వైగుణ్యహేతుకం న భవతీతి జ్ఞాపితం ౯ స్వస్య వైగుణ్యసద్భావే నిదర్శన మాహ — దుఃఖాదితి. దుఃఖా ద్దుఃఖం అత్యంత దుఃఖం- ప్రపన్నాయాః-వనప్రస్థానం ప్రథమందుఃఖం-తస్మా దపి దుఃఖం రావణే నాపహరణం-తత్ ప్రాప్తాయా ఇత్యర్థః. సంప్రతి భర్తృమరణేన శోకసాగరే నిమగ్నాయాః- ఇయం చ షష్ఠీ 'యస్య చ భావేన భావలక్షణ' మిత్యస్మి న్నర్థే. శోకసాగరే మగ్నాయాః శోకసాగరే మగ్నాయాం మయి-దుఃఖా

మయా సహ ప్రవ్రాజిత ఇత్యన్వయః. ౫—౬. తిలకం. సముపాస్థాయ స్వసమీపే స్థాపయిత్వా- సముపాఘ్రాయేతి పాఠాంతరం. ౭ హాహతేతి. వీరవ్రత మనువ్రతవీరవ్రత స్యాచరణశీల-గతాఽస్మి దృష్టవత్యస్మి. ౮ ప్రథమమితి. ప్రథమం భర్తృమరణం నార్యా వైగుణ్యం - దుశ్చారిత్ర హేతుక ముచ్యతే. తథా సతి సాధువృత్తాయా మమాగ్రతః- సంవృత్తః-మమాపచారం వినైవ కథం మృతోఽ సీత్యర్థః. *తిలకం. నార్యాః భర్తు ర్మరణం ప్రథమం వైగుణ్యం ముఖ్యోఽనర్థః- యత్తు భర్తుః ప్రథ మం మరణం నార్యా వైగుణ్యం దుశ్చరిత్రమూల మిత్యర్థ ఇతి తన్న - ఏవం హి సర్వవిధవానా మస తీత్వాపత్తేః - సంవృత్తః అతీతః. ౯. దుఃఖాదిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం. య స్త్వం మాం త్రాతు ముద్యతః - సోఽపి త్వం సంమృత్యా రాక్షస్తే ర్వినిపాతితస్సన్ - మమ కారణా న్నిహతః-

సోఽపి త్వం వినిపాతితః. ౧౦. సా శ్వశ్రూర్మమ కౌసల్యా త్వయా పుత్రేణ రాఘవ, వత్సే నేవ యథా ధేను ర్వివత్సా వత్సలా కృతా ౧౧. ఆదిష్టం దీర్ఘ మాయు స్తే యై రచిన్త్యపరాక్రమ, అనృతం వచనం తేషా మల్పాయు రసి రాఘవ. ౧౨. అథవా నశ్యతి ప్రజ్ఞా ప్రాజ్ఞ స్యాపి సత స్తవ, పచ త్యేనం యథాకాలో భూతానాం ప్రభవో హ్యయం ౧౩. అదృష్టం మృత్యు మాపన్నః కస్మా త్త్వం నయ శాస్త్రవిత్, వ్యసనానా ముపాయజ్ఞః కుశలో హ్యసి వర్జనే. ౧౪. తథా త్వం

ద్దుఃఖం ప్రపన్నాయాః ప్రపన్నాయాం సత్యాం యో మాం త్రాతు ముద్యతి స్సత్వ మపి వినిపాతిత ఇతి సంబన్ధః ౧౦ న కేవలం మమైవ దుఃఖం మాతు శ్చేత్యాహ—సేతి సా మమ శ్వశ్రూః కౌసల్యా వత్సలా - ధేను ర్యథా ధేను రివ - త్వయా హతేన పుత్రేణ వత్సేనేవ వివత్సా కృతా. *రామా. వత్సేనేవ త్వయా ధేను ర్యథా ధేను రివ సేతి యథేవశబ్దయో ర్నిర్వాహః. ౧౧ ఆదిష్టమితి. యైః బ్రాహ్మణైః దీర్ఘ మాయు రిత్యాదిష్టం ఉపదిష్టం - తేషాం వచన మనృత మాసీత్. అనృతత్వే హేతు మాహ—అల్పాయురసీతి అచిన్త్యపరాక్రమేత్యనేన తే పరాక్రమం దృష్ట్వా తై రుక్తం నతు శాస్త్రం దృష్ట్వేతి గమ్యతే ౧౨ అథవా తేషా మనృతవాదిత్వం నాస్త్యేవ కింతు తవైవ భాగ్యవిప ర్యాసా త్తేషా మపి ప్రజ్ఞా నష్టేతి పక్షాంతర మవలంబతే—అథవేతి. ప్రభవ త్యస్మా దితి ప్రభవః భూతానాం కారణభూతః - అయం కాలః పరమాత్మా-యథా యేన ప్రకారేణ - ఏనం పచనవిషయ భూతం-పచతి పక్వకర్మాణం కరోతి-తథా ప్రాజ్ఞస్య భవిష్యదర్థవేదినోఽపి-సత స్సత్పురుషస్య-ప్రజ్ఞా తవ త్వయి విషయే నశ్యతి-నష్టేత్యర్థః. యద్వా—పూర్వ మచిన్త్యపరాక్రమేతి తవ కథం విపత్తి రిత్య భిప్రాయేణ సంబోధితం-తత్ర పక్షాంతర మాహ—అథవేతి ఏనం రామం-యేన ప్రకారేణ కాలః పచతి-తథాఽస్య ప్రాజ్ఞస్యాపి-ప్రజ్ఞా నశ్యతి-అతో విపత్తి రియ మితి భావః. ౧౩. అదృష్టమితి. హి యస్మా ద్వ్యసనానాం- వర్జనే ప్రతిరోధే-కుశలోఽసి-అతః అదృష్టం అచింతితం సౌప్తికత్వే నాదృష్టిం వా మృత్యుం-కస్మా దాపన్నః-కథ మాపన్నోఽసీత్యర్థః ౧౪. తథేతి రౌద్రయా క్రూరయా-కాళరా త్ర్యా-యస్యాం రాత్రౌ సముద్రతీరే నివిష్టోఽసి-తయా రాత్ర్యా సంపరిష్వజ్య-మమమత్తః-ఆచ్ఛిద్య

అతో దుఃఖా ద్దుఃఖం ప్రపన్నాయాః శోకసాగరమగ్నాయాః - మమ - ఇతఃపరం మరణ మేవ వర మితి శేషః ౧౦ సాశ్వశ్రూరితి. వత్సలా - కౌసల్యా - వత్సేన త్వయా ధేను ర్యథా ధేను రివ వివ త్సాకృతేతి యోజనా. ౧౧ ఆదిష్టమితి అనృతత్వే హేతు మాహ—అల్పాయురసీతి. ౧౨. అథవా న తేషా మనృతవాదిత్వం - తవ భాగ్యవిపర్యయా త్తేషా మపి ప్రజ్ఞా నష్టేతి పక్షాంతరమవలంబతే— అథవేతి. భూతానాం ప్రభవః కాలో యథా యేన కారణేన-ఏనం త్వాం పచతి మారయతి-తేనకార ణేన ప్రాజ్ఞస్యాపి సతః-భవిష్యదర్థజ్ఞానవతోఽపి సత్పురుషస్య త్వద్విషయే - ప్రజ్ఞా నశ్యతీత్యర్థః * తిలకం. అథేతి ప్రశ్నే. ప్రాజ్ఞస్య సత స్తవాపి ప్రజ్ఞా నశ్య త్యథ-నాశం ప్రాప్తా కిం. యేన ప్రజ్ఞాదౌర్బ ల్యాత్ సుప్తోఽరివశం ప్రాప్త ఇతి శేషః. వా అథవా-హి యతః కాలో భూతానాం ప్రభవః ప్రభ వాయ హేతుః తస్మా దయ మేనం ప్రాణినం తథా పచతి త త్తత్కర్మఫలం ప్రాపయతి-కాల ఈశ్వరః- అతః ప్రాజ్ఞోఽపి త్వ మప్రాజ్ఞో జాత ఇతి భావః. ౧౩. అదృష్టమితి. వ్యసనానాం వర్జనే ప్రతిరోధే కుశలోఽసి-అథా ప్యేతాదృశోపాయజ్ఞః-అదృష్టమచింతితం-మృత్యుం కస్మా దాపన్నః-కథం ప్రాపో్న షీతియోజనా. ౧౪. తథేతి. కమలలోచన-మయా హేతునా-రౌద్రయా నృశంసయా-కాళరాత్ర్యా

సంపరిష్వజ్య రౌద్ర్యాఽతినృశంసయా, కాళరాత్ర్యాము మాచ్ఛిద్య హృతః కమల లోచన. ౧౪. ఉపశేషే మహాబాహో మాం విహాయ తపస్వినీం, ప్రియామివ సమాశ్లిష్య పృథివీం పురుషర్షభ ౧౫ అర్చితం సతతం యత్తత్ గంధమాల్యై ర్మయా తవ,ఇదం తే మత్ప్రియం వీర ధనుః కాంచనభూషణం ౧౬. పిత్రా దశరథేన త్వం శ్వశురేణ మ మానఘ, సర్వై శ్చ పితృభి స్సార్ధం నూనం స్వర్గే సమాగతః. ౧౭. దివి నక్షత్రభూత స్త్వం మహత్కర్మకృతాం ప్రియం, పుణ్యం రాజర్షి వంశం త్వ మాత్మన స్సముపేక్షసే ౧౮ కిం మాం న ప్రేక్షసే రాజన్ కిం మాం న ప్రతిభాషసే, బాలాం బాల్యేన సంప్రాప్తాం భార్యాం మాం సహచారిణీం. ౨౦. సంశ్రుతం గృహ్ణతా పాణిం చరిష్యామీతి య త్త్వయా, స్మర త న్మమ కాకుత్స్థ నయ మా మపి దుఃఖితాం ౨౧. కస్మా న్మా మపహాయ త్వం గతో గతిమతాం వర, అస్మా ల్లోకా

అపహృత్య త థాహృతోఽసీతి సంబంధః. యద్వా—మయేతిపాఠః. రౌద్ర్యా అతినృశంసయా-అత్యంత నిర్దయయా కాళరాత్ర్యై కర్త్ర్యా-మయా కరణభూతయా-సంపరిష్వజ్య ఆచ్ఛిద్య బలాత్కృత్య-తథా హృత ఇతి. కాళరాత్రి ర్నామ సర్వభూతాపహారిణీ కాచన శక్తిః. యద్వా—మయా కాళరాత్ర్యేతి వ్యస్తరూపకం. సంపరిష్వజ్యత్వ మాచ్ఛిద్య బలాద్ధృతోఽసీతి ఘోరవైధవ్యలక్షణయా క్తత్వేన క్రూరాయా మే పరిష్వంగ ఏవ తేంతహేతు రాసీదిత్యర్థః. శిరశ్ఛేదాదే రశ్లీలత్వేన తథేత్యుక్తం కమలలోచనేతి హేతు గర్భం-కమలలోచనత్వాత్ త్వం కాళరాత్ర్యాహృతోఽసి-పరికరానుప్రాణితరూపకాలంకారః. ౧౪. ఉపశేషఇతి. తపస్వినీం శోచనీయాం-ప్రియాం మత్తః ప్రియాం - పురుషర్షభేత్యనేన దక్షిణస్య శఠత్వ మనుచిత మితి ద్యోత్యతే. ౧౬. అర్చితమితి మయా సహ-తవ త్వయా-య దర్చితం త త్తే ధనుః ఇదం ఏతాదృశం జాత మిత్యర్థః. ౧౭ పిత్రేతి. సర్వైః పితృభి స్సార్ధం స్థితేన దశరథేన-సమాగత ఇతి సంబంధః ౧౮. దివీతి మహత్కర్మకృతాం- మహాకర్మకృతాం ఆత్మాభావజర్షః ప్రియం కర్మఫలత్వేన కాంక్షణీయం పుణ్యం ఆత్మనో రాజర్షి వంశం ఇక్ష్వాకుప్రముఖం దివి నక్షత్ర భూతః విమానస్థస్సన్ సముపేక్షసే పశ్యసి. ౧౯ కిమితి బాలాం బాల్యేన సంప్రాప్తాం-బాల్య ఏవ త్వ యోఢా మిత్యర్థః. భార్యాం సదా భర్తుం యోగ్యాం-మాం ఏతాదృశావస్థా మాపన్నాం సహచారిణీం మాం-కిం న ప్రేక్షసే కిం న ప్రతిభాషస ఇతి సంబంధః. ౨౦. సంశ్రుతమితి. మమ పాణిం గృహ్ణతా త్వయా చరిష్యామి సహచరిష్యామీతి యత్-సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం-తత్ స్మర-స్మృత్వా-మామపి త్వత్సమీపం నయ. ౨౧. కస్మాదితి త్యక్త్వా త్వాం విహాయ దుఃఖితాం-మామపి - ప్రేయసీ మపి

సంపరిష్వజ్య ఆచ్ఛిద్య బలాత్కృత్య త్వం తథా హృత ఇతి యోజనా కాళరాత్రిః సర్వభూతాపహారిణీ కాచన శక్తిః. ౧౪—౧౬. అర్చితమితి. మయా సహ తవ త్వయా అర్చితం ధను రిద మేతాదృశం జాత మిత్యర్థః. ౧౭. పిత్రేతి. సర్వైః పితృభిః సార్ధం స్థితేన దశరథేన సమాగత ఇతి సంబంధః. ౧౮. దివీతి. మహత్కర్మకృతాం-మహాంతి శ్చ తే కర్మకృత శ్చ తేషాం ప్రియం కర్మఫలత్వేన కాంక్షణీయం-ఆత్మనః పుణ్యం రాజర్షి వంశం-దివి నక్షత్రభూత స్త్వం సముపేక్షస ఇతి సంబంధః * తిలకం. దివి నక్షత్రభూతం-త్రిశంకో స్తథాత్వా చ్ఛత్రిన్యాయేన వంశస్య తథాత్వం-మహతా పితృవచఃపాలనరూపేణ కర్మణా కృతం తథా పుణ్య మాసాద్య ఆత్మనః ప్రియం పుణ్యం రాజర్షివంశంసముపేక్షసే. ౧౯—౨౦ సంశ్రుతమితి. త్వయా సహ చరిష్యామీతి మమ పాణిం గృహ్ణతా భవతా-య త్సంశ్రుతం

దముం లోకం త్యక్త్వా మా మపి దుఃఖితాం. ౨౨. కల్యాణై రుచితం య త్త
త్పరిష్వ క్తం మ యైవ తు, క్రవ్యాదై స్తచ్ఛరీరం తే నూనం విపరికృష్యతే.
౨౩ అగ్నిష్టోమాదిభి ర్యజ్ఞై రిష్టవా నాప్తదక్షిణైః, అగ్నిహోత్రేణ సంస్కారం
కేన త్వం తు న లప్స్యసే. ౨౪. ప్రవ్రజ్యా ముపపన్నానాం త్రయాణా మేక
మాగతం, పరిప్రక్ష్యతి కౌసల్యా లక్ష్మణం శోకలాలసా ౨౫ స తస్యాః పరి
పృచ్ఛంత్యాః వధం మిత్రబలస్య తే, తవ చాఖ్యాస్యతే నూనం నిశాయాం
రాక్షసై ర్వధం ౨౬. సా త్వాం సుప్తం హతం శ్రుత్వా మాం చ రక్షోగృహం
గతాం, హృదయే నావదీర్ణేన న భవిష్యతి రాఘవ ౨౭. మమ హేతో రనా
ర్యాయా హ్యనర్హః పార్థివాత్మజః, రామ స్సాగర ముత్తీర్య సత్త్వవాన్ గోష్పదే

మాం-అపహాయ అస్మా ల్లోకాత్-అముం లోకం పరలోకం-కస్మా ద్ధేతోః గతోఽసి. ౨౨. కల్యాణై రితి యదిత్యర్థే య త్త దిత్యపి ప్రయుజ్యతే కల్యాణైః మంగళైః శుభై శ్చందనాదిభి ర్వా సువర్ణాభరణై ర్వా-ఉచితం అభ్యస్తం-య త్త చ్ఛరీరం మయైవ పరిష్వక్తం నాన్యయా-ఏత దద్య క్రవ్యాదైః శ్వానాదిభిః - విపరికృష్యతే - అత్ర మయైవేత్యనేన రామస్య దారాంతరం నాస్తీతిగమ్యతే. ౨౩. అగ్నిష్టోమేతి. వనవాసనివృత్త్యనంతరం త్వం - ఆప్తదక్షిణైః పర్యాప్తదక్షిణైః - అగ్నిష్టోమాదిభి ర్యజ్ఞైః - ఇష్టవాన్ కృతదేవపూజనో భూత్వా- అగ్నిహోత్రేణ యాజ్ఞీయవహ్నినా - సంస్కారం కేన హేతునా న లప్స్యసే? అత్ర వనవాసా త్పూర్వ మగ్న్యభావా త్త న్నివృత్త్యనంతర మాధానాగ్నిష్టోమాదిక మనుష్ఠాయ పశ్చా త్కాలవిప్రాప్తాయురవసానే యాజ్ఞీయాగ్నిభి స్సంస్కారం ప్రాప్తుం యోగ్య స్త్వం కథమేవంమధ్యే మరణం ప్రాప్తోఽసీతిభావః అనేన వనవాసా త్పూర్వం రామేణ యజ్ఞాదికం నానుష్ఠిత మితిసూచ్యతే. అయ మర్థోఽయోధ్యాకాండే సమ్యక్ప్రతిపాదితః. ౨౪. ప్రవ్రజ్యామితి ప్రవ్రజ్యాం ప్రవాసం - 'వ్రజయజో' ర్భావేక్యబితి క్యప్ ఉపపన్నానాం ప్రాప్తానాం - త్రయాణాం రామాదీనాంమధ్యే - ఏకం లక్ష్మణ మాగతం - శోకలాలసా శోకమందా-కౌసల్యా పరిప్రక్ష్యతి. ౨౫ సఇతి సఃలక్ష్మణః పరిపృచ్ఛంత్యా స్తస్యాః తే మిత్రబలస్య వధం తవ వధం చాఖ్యాస్యతే. ౨౬ సేతి సుప్తం హతం-సుప్తత్వదశాయాం హత మిత్యర్థః. అవదీర్ణేన భిన్నేన - హృదయే నోపలక్షితా సా నభవిష్యతి నజీవిష్యతి ౨౭. మమేతి, అనార్యాయాః దుశ్శీలాయాః - మమ హేతోః మన్నిమిత్తం - అనర్హః ఏతాదృశసాక్షిక వధానర్హః - సాగర ముత్తీర్య గోష్పదే హతః ఖరతరఖరాదీన్ హత్వా క్షుద్రేణ ప్రహస్తేన హత ఇత్యర్థః. * రామా అనర్హః ఏతాదృశవధానర్హః-గోష్పదే హతః-అతిబలపరాక్రమఖరదూషణాదిచతు

తం-తత్ స్మర-హేకాకుత్స్థ-దుఃఖితాం మా మపి నయేతి సంబంధః. ౨౧---౨౨. కల్యాణై రితి య త్త్వదీయం కల్యాణై ర్మంగళై రుచితం యత్-తచ్ఛరీరం మయైవ పరిష్వక్తం-త దేవాద్య క్రవ్యాదై ర్విపరికృష్యత ఇతి సంబంధః. ౨౩ అగ్నిష్టోమాదిభిరితి అగ్నిహోత్రేణ వైతానాగ్నినా ౨౪. ప్రవ్రజ్యామితి. ప్రవ్రజ్యాం ప్రవాసం. * తిలకం పరిప్రేక్ష్యతి ద్రక్ష్యతీత్యర్థః ౨౫ సఇతి. మిత్రబలస్య వానరబలస్య ౨౬. సేతి న భవిష్యతి న జీవిష్యతి. * తిలకం. అవదీర్ణేన విదీర్ణే నోపలక్షితా సతీ ౨౭ మమేతి. అనర్హః - ఏవంవిధవధానర్హః సాగర ముత్తీర్య గోష్పదే హతః-దుర్ధరాన్ ఖరాదీన్ హత్వా-దుర్బలేన ప్రహస్తేన హత ఇత్యర్థః. *తిలకం సాగర ముత్తీర్య గోష్పదే హతః-తల్లంఘునాశ

హతః. ౨౮ అహం దాశరథే నోఢా మోహాత్ స్వకులపాంసనీ, ఆర్యపుత్రస్య రామస్య భార్యా మృత్యు రజాయత. ౨౯. నూన మన్యాంమయా జాతిం వారితం దాన ముత్తమం, యాఽహ మద్యేహ శోచామి భార్యా సర్వాతిథే రపి. ౩౦. సాధు పాతయ మాం క్షిప్రం రామ స్యోపరి రావణ, సమానయ పతిం పత్న్యా కురు కల్యాణ ముత్తమం. ౩౧. శిరసా మే శిర శ్చాస్య కాయం కాయేన యోజయ, రావ ణానుగమిష్యామి గతిం భర్తు ర్మహాత్మనః [ముహూర్త మపి నేచ్ఛామి జీవితుం పాపజీవితా, శ్రుతం మయా వేదవిదాం బ్రాహ్మణానాం పితు ర్గృహే. యాసాం స్త్రీణాం ప్రియో భర్తా తాసాం లోకా మహోదయాః, క్షమా యస్మిన్ దమ స్త్యాగః సత్యం ధర్మః కృతజ్ఞతా. అహింసా చైవ భూతానాం త మృతే కా గతి ర్మమ.] ౩౨ ఇతి సా దుఃఖసంతప్తా విలలా పాయతేక్షణా, భర్తు శ్శిరో ధను స్తత్ర సమీక్ష్య చ పునః పునః. ౩౩. ఏవం లాలప్యమానా యాం సీతాయాం తత్ర రాక్షసః, అభిచక్రామ భర్తార మనీకస్థః కృతాంజలిః. ౩౪. విజయ స్వార్యపుత్రేతి సోఽభివాద్య ప్రసాద్యచ, న్యవేదయ దనుప్రాప్తం ప్రహస్తం వాహినీపతిం. ౩౫ అమాత్యై స్సహిత స్సర్వైః ప్రహస్త స్స ముపస్థితః, తేన దర్శనకామేన వయం ప్రస్థాపితాః ప్రభో ౩౬. నూన మస్తి

ర్దశసహస్రరాక్షసాపేక్షయా హంతుః ప్రహస్తస్య గోష్పదత్వోక్తిః. ౨౮ అహమితి స్వకుల పాంసనీ స్వకులదూషణీ-అహం మోహాత్ అజ్ఞానాత్ -దాశరథేనోఢాఽస్మి-అతో రామస్య భార్యైవ మృత్యు రజాయత. ౨౯ నూనమితి. మయా అన్యాం జాతిం ప్రాప్య - యద్వా—అన్యాం జాతిం అన్యస్మిన్ జన్మని-ఉత్తమం దానం వారితం - కన్యాదానం వారితమిత్యర్థః తత్ర హేతు మాహ— యేతి సర్వే అతిథయో యస్య తస్య సర్వాతిథేః-సర్వరక్షితు రిత్యర్థః. సర్వాతిథిపూజకస్యేతివార్థః. భార్యాఽపి యాఽహం ఇహ జన్మని-అద్య భోగకాల ఏవ శోచామి. ౩౦. సాధ్వీతి. సమానయ యోజయ-ఉత్తమం కల్యాణం పతిసంయోగరూపం ౩౧. శిరసేతి. స్పష్టః. ౩౨. ఇతీతి. శిరః ధను శ్చ తత్ర పురోదేశే. ౩౩. ఏవమితి లాలప్యమానాయాం ప్రలపంత్యాం-భర్తారం రావణం-అనీకస్థః ద్వారరక్షీ నను లౌకికేషు కాచి దివ సీతాభర్తృశిరస్సాక్షాత్కారేఽపి చిరం రుదిత్వా విలప్య కథం జీవితం ధారయతి స్మ-ఉచ్యతే అనయో ర్దివ్యదంపత్యోః పరస్పరసత్తైవ జీవితధారణే నిమిత్తం న తు జ్ఞానాజ్ఞానే-అతో భర్తు ర్జీవితవైకల్యాభావా త్సా జీవతిస్మ ౩౪ విజయస్వేతి అనుప్రాప్తం ద్వారీతి శేషః. ౩౫. అమాత్యై రితి. వయ మితి భయేన బహువచనం. బహూనా మంతఃపురే సమాగమాసంభవాత్. ౩౬ ప్రహస్తేన ప్రేషితోఽపి కథ మనవసరే సమాగతోఽసీత్యా శంక్యాహ—నూన మితి. రాజ

శక్త్యేతి యా లోకవార్తా తత్తుల్య మిదం జాత మిత్యర్థః ౨౮ అహమితి. స్వకులపాంసనీ-అహం దాశ రథేన రామేణ యస్మా దూఢా-ఆర్యపుత్రస్య రామస్య - భార్యా భార్యైవ - మృత్యు రజాయతేతి సంబంధః ౨౯. నూనమితి. అన్యాం జాతిం అన్యస్మి న్నపి జన్మనీత్యర్థః. ఉత్తమం దాన మిత్యనేన కన్యా దానం వివక్షితం సర్వాతిథేః సర్వే అతిథయో యస్య తస్య - సర్వాతిథిపూజకస్య భార్యాఽహం శోచామీతి సంబంధః. ౩౦. సాధ్వీతి సమానయ యోజయ ౩౧—౩౩. ఏవమితి భర్తారం రావణం-అనీ కస్థః ద్వారరక్షీ రాక్షసః. ౩౪. *తిలకం. ఆర్యపుత్రశబ్దో యద్యపి స్త్రీభి ర్భర్తరి ప్రయుజ్యతే ప్రాయేణ. తథాఽపి పూజ్యమాత్రే సామాన్యతః ప్రయోగోఽపిబోధ్యః. ౩౬. ప్రహస్తేన ప్రేషతోఽపి కథ

మహారాజ రాజభావాత్ క్షమాన్వితం, కించి దాత్యయికం కార్యం తేషాం త్వం దర్శనం కురు ౩౭. ఏత చ్ఛ్రుత్వా దశగ్రీవో రాక్షసప్రతివేదితం, అశోకవనికాం త్యక్త్వా మంత్రిణాం దర్శనం యయౌ ౩౮ స తు సర్వం సమర్థ్యైవ మంత్రిభిః కృత్య మాత్మనః, సభాం ప్రవిశ్య విదధే విదిత్వా రామవిక్రమం. ౩౯ అంతర్ధానం తు తచ్ఛీర్షం త చ్చ కార్ముక ముత్తమం, జగామ రావణ స్యైవ నిర్యాణసమనంతరం. ౪౦. రాక్షసేంద్ర స్తు తై స్సార్ధం మంత్రిభి ర్భీమవిక్రమైః, సమర్థయామాస తదా రామకార్యవినిశ్చయం. ౪౧. అవిదూరస్థితా న్సర్వా న్బలాధ్యక్షా న్హితైషిణః, అబ్రవీ త్కాలసదృశో రావణో రాక్షసాధిపః ౪౨ శీఘ్రం భేరీనినాదేన స్ఫుటకోణాహతేన మే. సమానయధ్వం సైన్యాని వక్తవ్యం చ న కారణం. ౪౩. తత స్తథేతి ప్రతిగృహ్య తద్వచో బలాధిపా స్తే మహ దాత్మనో బలం, సమావ

భావాత్ రాజత్వా ద్ధేతోః క్షమాన్వితం తదానీ మేవ కర్తవ్యత్వేఽపి తవ రాజభావాత్ క్షమయా త్వదాజ్ఞా ప్రతీక్షణే నాన్వితం-ఆత్యయికం ఆతిపాతికం-కించిత్కార్య మస్తి నూనం-త త్తస్మా త్తేషాం ప్రహస్తాదీనాం దర్శనం కుర్విత్యన్వయః. ౩౭. ఏతదితి స్పష్టః ౩౮ సఇతి. సః రావణః-రామవిక్రమం విదిత్వా సభాం ప్రవిశ్య ఆత్మనస్సర్వం కృత్యం మంత్రిభి స్సహ-సమర్థ్య నిశ్చిత్య-విదధే-ప్రకృతకార్య మితి శేషః. ౩౯. అంతర్ధానమితి. నిర్యాణం నిర్గమనం. ౪౦. సమర్థ్యేత్యుక్తం వివృణోతి—రాక్షసేంద్రఇతి రామకార్యవినిశ్చయం రామవిషయే స్వకృత్యనిశ్చయం. ౪౧—౪౨ శీఘ్రమితి స్ఫుటకోణాహతేన ఉల్బణవాదనదండాహతిజనితేన-కార్యే కారణోపచారః-వక్తవ్యం చ న కారణ మితి. యుద్ధార్థం నిర్యాతేతి పురే ప్రవదంతి చే చ్బలాధ్యక్షాః తదానీం దేవ్యా స్సన్నిధౌ కథితం స్వకీయం రామసైన్యవధవృత్తాంతవాక్య మసత్య మితి తస్యాః విదితం స్యా దితి భావః. ౪౩. తతఇతి ఆత్మనః

మనవసరే పమాగతోఽసీత్యాశంక్యాహ—నూనమితి. హేమహారాజ - రాజభావాత్ క్షమాన్వితమ్-తదానీ మేవ కర్తవ్యత్వేఽపి - తవ రాజభావాత్ రాజత్వాద్ధేతోః - క్షమయా త్వదాజ్ఞాప్రతీక్షణే నాన్వితం - ఆత్యయికం ప్రయాససాధ్యం కించి త్కార్య మస్తి-నూనంతస్మాత్తేషాం ప్రహస్తాదీనాం దర్శనం కుర్వితి యోజనా. * తిలకం రాజభావాత్ రాజకార్యాభిప్రాయజ్ఞానాద్ధేతోః - అనవసరప్రాప్తావపి క్షమాన్వితంఆత్యయికం అత్యావశ్యకం క్షమాన్వితేతి పాఠః. ౩౭. * తిలకం. మంత్రిణాం దర్శనం ఉద్దిశ్యేతిశేషః ౩౮ సత్వితి. సమర్థ్య నిశ్చిత్య. ౩౯. * తిలకం నిర్యాణసమనంతర మేవేతి యోజనా. మాయామయత్వా దితి భావః. ౪౦. రాక్షసేంద్ర ఇతి. రామకార్యవినిశ్చయం-రామవిషయస్వకర్తవ్యనిశ్చయ మిత్యర్థః. ౪౧—౪౨ శీఘ్రమితి స్ఫుటకోణాహతేన ఉల్బణవాదనదండహతేన-న చ వక్తవ్యం కారణం-దేవ్యాః పురతః స్వోక్తం రామహననవిషయవాక్య మసత్య మితి సీతా జ్ఞాస్యతీతి శంకయా - వక్తవ్యం చ న కారణ మిత్యుక్తం "సా సీతాతచ్ఛిరో దృష్ట్వా త చ్చ కార్ముక ముత్త"మ మిత్యారభ్య - "ఇతి సా దుఃఖసంతప్తా విలలా పాయ తేక్ష"ణే త్యంతానాం సీతాప్రలాపవాక్యానాం వాస్తవార్థేఽయ మాశయః సీతాఽపి రామశిరఆదికం మాయాకల్పిత మితి జ్ఞాత్వాఽపి త త్కృత్య మితి మత్వైవ మిథ్యాప్రలాపాదినా రాక్షసా న్వంచయితుం

యం శ్చైవ సమాగమం చ తే న్యవేదయత్ భర్తరి యుద్ధకాంక్షిణి. ౪౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

⟶ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః. ⟵

సీతాం తు మోహితాం దృష్ట్వా సరమా నామ రాక్షసీ, ఆససాదాథ వైదేహీం ప్రియాం ప్రణయినీం సఖీం ౧ మోహితాం రాక్షసేంద్రేణ సీతాం పరమదుఃఖితాం, ఆశ్వాసయామాస తదా సరమా మృదుభాషిణీ. ౨ సా హి తత్ర కృతామిత్రం సీతయాఽఽరక్షమాణయా, రక్షంతీ రావణాదిష్టా సానుక్రోశా దృఢవ్రతా ౩ సాదదర్శ తతస్సీతాం సరమా నష్టచేతనాం, ఉపావృత్యోత్థితాం ధ్వస్తాం బడబా

ఆత్మనాం-భర్తరి విషయే ౪౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ సరమా సీతాం సమాశ్వాసయతి-త్రయస్త్రింశే—సీతామితి మోహితాం రాఘవవిషయవిపరీతజ్ఞానవతీం-సరమా విభీషణభార్యా-ప్రణయినీం స్నేహవతీం. ౧—౨. నను రాక్షస్యాస్తస్యాః కథం సఖ్యమాశ్వాసనం వేత్యత్రాహ—సాహీతి. హి యస్మాద్రావణాదిష్టా రక్షంతీ సా ఆత్మనా రక్ష్యమాణయా మిత్రం సఖీకృతా-అత ఇత్యర్థః. రక్షంతీ-తత్రతత్రావసరే సీతాయా యోగక్షేమవిధానం కుర్వతీత్యర్థః. రావణాదిష్టా యోగక్షేమే రావణేనాదిష్టా సానుక్రోశా సదయా - అనేన సఖ్యకరణే హేతురుక్తః - దృఢవ్రతా దృఢప్రతిజ్ఞా-అనేన సఖ్యస్యాప్రచ్యుతిర్దర్శితా. * రామా. సాహీతి. విభీషణభార్యాయా స్సరమాయాః-రక్షంతీ రావణాదిష్టేతి సీతారక్షణే రావణనియోగః ప్రతీయతే. ఉపరి-'సఖీస్నేహేన తద్భీరు మయా సర్వం ప్రతిశ్రుతం, లీనయా గహనే శూన్యే భయముత్సృజ్య రావణా'దితి రావణభయా ద్గూఢావస్థానేన రావణోక్తవాక్యశ్రవణం చ ప్రతీయతే విభీషణభార్యాయా రావణేన నియోగో ఽనుచిత ఇవ ప్రతిభాతి రావణనియుక్తత్వే తద్భయా ద్గూఢావస్థానమనుపపన్నమితి ప్రతీయతే అత్ర పరిహారో విద్వద్భి శ్చింతనీయః. ౩. ఆసాదనానంతరం తదవస్థాదర్శనమాహ—సేతి. నష్టచేతనాం విపరీతజ్ఞానవతీం-ఉపావృత్య లురిత్వా ధ్వస్తాం ధూళ్యుపహతాం-బడబాం

బహువిధం ప్రలపతి ౪౩—౪౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాత్రింశ స్సర్గః

సీతామితి. సరమావిభీషణభార్యా. * తిలకం. విభీషణపత్నీయం సరమా సీతాయాం భక్తిమతీ-సా హి రావణేన జ్ఞాతసాత్త్వికభావా అతిభక్త్యనేన నాశ మాశంక్య సీతాశ్వాసనార్థం సందిష్టేతిబోధ్యం. ప్రణయినీ స్నేహవతీ. ౧—౨. నను విభీషణభార్యాయాః సరమాయాః-కథం సఖ్యం ఆశ్వాసనం వా?. తత్రాహ—సాహీతి. హి యస్మా ద్రావణాదిష్టా సీతాం రక్షంతీ-సా ఆత్మనా రక్ష్యమాణయా సీతయా మిత్రం సఖీ కృతా. 'జ్యేష్ఠా కన్యా నళా నామ విభీషణసుతా కపే, తయా మమేద మాఖ్యాతం మాత్రా ప్రహితయా స్వయ'' మితి సుందరకాండే సీతయోక్తత్వాత్ అత్రాపి సానుక్రోశేత్యుక్తత్వాచ్చ విభీషణభార్యాయా స్సరమాయాః సీతాయా స్సఖిత్వం తత్సమాశ్వాసనం చ యుక్తమితి భావః. * తిలకం. తత్ర అశోకవనికాయాం-సానుక్రోశా దుఃఖితేషు సదయా-దృఢవ్రతా ప్రాణైరపి మయేయం రక్షణీయేతి దృఢప్రతిజ్ఞా ౩. సేతి. ఉపావృత్యలురిత్వా-ధ్వస్తాం పీడితాం- అధ్వశ్రమేణ

మివ పాంసులాం ౪. తాం సమాశ్వాసయామాస సఖీ స్నేహేన సువ్రతా. ౫ సమాశ్వసిహి వైదేహి మాభూత్తే మనసో వ్యథా. ఉక్తా యద్రావణేన త్వం ప్రత్యుక్తం చ స్వయం త్వయా, సఖీ స్నేహేన తద్భీరు మయా సర్వం ప్రతిశ్రుతం. ౬. లీనయా గగనే శూన్యే భయముత్సృజ్య రావణాత్, తవ హేతో ర్విశాలాక్షి న హి మే జీవితం ప్రియం ౭. ససంభ్రాన్త శ్చ నిష్క్రాన్తో యత్కృతే రాక్షసాధిపః, త చ్చ మే విదితం సర్వ మభినిష్క్రమ్య మైథిలి ౮. న శక్యం సౌప్తికం కర్తుం రామస్య విదితాత్మనః, వధ శ్చ పురుషవ్యాఘ్రే తస్మి న్నైవోపపద్యతే. ౯. న త్వేవ వానరా హన్తుం శక్యాః పాదపయోధినః, సురా దేవర్షభేణేవ రామేణ హి సురక్షితాః. ౧౦ దీర్ఘవృత్తభుజ శ్శ్రీమాన్ మహోరస్కః ప్రతాపవాన్, ధన్వీ సంహననోపేతో ధర్మాత్మా భువి విశ్రుతః. విక్రాన్తో రక్షితా

అశ్వాస్త్రియం-పాంసులాం పాంసుమతీం. ౪. తామితి. పూర్వం కరస్పర్శాదినా సమాశ్వాసన ముక్తం, ఇదానీం రావణవృత్తాంతప్రదర్శనేనేతి జ్ఞేయం. ౫ సమాశ్వసిహీత్యాది. స్వయం సాక్షాత్-ప్రత్యుక్తం ప్రలాపరూపం-సఖీస్నేహేన-సకీవిషయస్నేహేన ప్రతిశ్రుతం ప్రతి రుపసర్గమాత్రం ౬. తదానీ మసన్నిహితయా త్వయా కథం శ్రుతమిత్యత్రాహ—లీనయేతి. లీనయా ఛన్నయా-గగనే కుత్రచి త్తరురంధ్రే-గహన ఇతి పాఠే ఆవృత ఇత్యర్థః. శూన్యే నిర్జనే-కథం ఘోరా ద్రావణా ద్భయం త్యక్తం తత్రాహ— తవేతి.తవ హేతోః త్వన్నిమిత్తం-మే జీవిత మపి న ప్రియం-తత్ర హేతు ర్విశాలాక్షీతి. తవ నయనసౌందర్యం పశ్యంత్యా మే కథం త్వత్పీడా సోఢవ్యేతి భావః. నను విభీషణ భార్యా కథం సీతారక్షణే రావణేన నియోగార్హా-నియోగే వా కథం తస్యాః రావణభయా ద్గూఢావస్థానం? ఉచ్యతే-విభీషణావస్థానకాలే సీతాయోగక్షేమపరామర్శాయాంతరంగభూతా సరమా నియుక్తా-తన్నిర్గమనా దిదానీ మంతరంగవార్తాశ్రవణే భీతాఽఽసీదితి న విరోధః. నియోగ శ్చ దాసీముఖేన-అదర్శనం చ స్నుషాత్వా దితిచబోధ్యం ఆన్యేయం సరమే త్యేకే. ౭ సఇతి మే మయా-యత్కృతే యన్నిమిత్తం - అభినిష్క్రమ్య బహి ర్నిర్గమ్య. ౮. మాభూ దస్మదవగమః ఉపపత్తి శ్చ తత్ర నాస్తీత్యాహ—నశక్యమితి.సౌప్తికం సుప్తా మరణం-న కేవల మశక్యత్వం-రామస్య పురుషధౌరేయతయా వధయోగ్యతాఽపి నాస్తీత్యాహ—వధశ్చేతి ౯ ఏవం వానరవధో ఽప్యనుపపన్న ఇత్యాహ—నత్వేతి. స్వబలా ద్రామబలా చ్చ న వానరా హంతుం శక్యా ఇత్యర్థః. ౧౦. న కేవలం బలాదనా - సౌభాగ్య లక్షణాదిభిర ప్యతదర్హో రామ ఇత్యాహ —శ్లోకత్రయేణ-దీర్ఘేత్యాదినా శ్రీమాన్ కాంతిమాన్- ప్రతాపవాన్ తేజిష్ఠః-సంహననోపేతః శోభనావయవసంస్థానః-లక్ష్మణేన సహ రక్షితేత్యన్వయః. శ్రీమాన్

శోకేన చ. ౫ ఉక్తేతి స్వయం రావణః-త్వయా ప్రత్యుక్త ఇతి సంబంధః. సఖీతి. సఖీస్నేహేనేతి హేతౌ తృతీయా. ౬. లీనయేతి. రావణా ద్భయ ముత్సృజ్య గహనే ఆవృతప్రదేశే - శూన్యే నిర్జనే-లీనయా-తత్ రావణోక్తం శ్రుత మితి సంబంధః ౭. సఇతి స రావణః-యత్కృతే నిష్క్రాంతః-త చ్చ త దపి విదిత మితి సంబంధః. ౮. నశక్యమితి సౌప్తికం కర్మ-సుప్తమారణం వధః-జాగ్ర దవస్థాయాం హననం.౯. *తిలకం. సర్వవానరహనన మ ప్యశక్య మిత్యాహ—నత్వేనేతి ౧౦.ఆజానుబాహుత్వాదిభాగ్యలక్షణే ధార్మికత్వే పౌరుషే-నయజ్ఞతాయాం చేత్యేతేషు విచారితేషు తస్య వధ్య

నిత్య మాత్మనశ్చ పరస్యచ, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా కుశలీ నయశాస్త్రవిత్.
హంతా పరబలౌఘానా మచింత్యబలపౌరుషః, న హంతో రాఘవ శ్శ్రీమాన్ సీతే
శత్రునిబర్హణః. ౧౩ అయుక్తబుద్ధికృత్యేన సర్వభూతవిరోధినా, ఇయం ప్రయుక్తా
రౌద్రేణ మాయా మాయావిదా త్వయి ౧౪ శోక స్తే విగత స్సర్వః కల్యాణం
త్వా ముపస్థితం, ధ్రువం త్వాం భజతే లక్ష్మీః ప్రియం ప్రీతికరం శృణు. ౧౫ ఉత్తీర్య
సాగరం రామ స్సహ వానరసేనయా, సన్నివిష్టస్సముద్రస్య తీర మాసాద్య దక్షిణం.
౧౬. దృష్టో మే పరిపూర్ణార్థః కాకుత్స్థ స్సహ లక్ష్మణః, సహితై స్సాగరాంతస్థై
ర్బలై స్తిష్ఠతి రక్షితః. ౧౭ అనేన ప్రేషితా యే చ రాక్షసా లఘువిక్రమాః, రాఘవ
స్తీర్ణ ఇత్యేవ ప్రవృత్తి స్తైరిహాహృతా. ౧౮ స తాం శ్రుత్వా విశాలాక్షి ప్రవృత్తిం
రాక్షసాధిపః, ఏష మంత్రయతే సర్వై స్సచివై స్సహ రావణః. ౧౯. ఇతి బ్రువాణా
సరమా రాక్షసీ సీతయా సహ, సర్వోద్యోగేన సైన్యానాం శబ్దం శుశ్రావ భైరవం
౨౦. దండనిర్ఘాతవాదిన్యాః శ్రుత్వా భేర్యా మహాస్వనం, ఉవాచ సరమా సీతా మిదం
మధురభాషిణీ ౨౧ సన్నాహజననీ హ్యేషా భైరవా భీరు భేరికా, భేరీనాదం చ గంభీరం
శృణు తోయదనిస్వనం ౨౨ కల్ప్యంతే మత్తమాతంగా యుజ్యంతే రథవాజినః,

విజయశ్రీమాన్. ౧౩. కథం తర్హి శిరః ప్రభృతి ప్రాపణం ? తత్రాహ—అయుక్తేతి. అయుక్త బుద్ధికృత్యేన అనర్హబుద్ధివ్యాపారేణ-మాయాశిరోదర్శనబుద్ధే స్తత్కృత్యస్య చాత్మలాఘవహేతుత్వా దితి భావః. ౧౪. శోకఇతి. భజతే - భవిష్యత్సామీప్యే లట్ప్రయోగః ప్రియం ప్రియ వచనం. ౧౫ ఉత్తీర్యేతి. సన్నివిష్టః స్థితః ౧౬. దృష్ట ఇతి సాగరాంతస్థైః సాగరతీరస్థైః ౧౭. అనేనేతి తీర్ణః తీర్ణవాన్ - ప్రవృత్తిర్వార్తా ౧౮ సఇతి. ఏష మంత్రయత ఇతి సాన్నిధ్య ద్యోతనాయ. ౧౯. ఇతీతి. సీతయాసహశుశ్రావేత్యన్వయః. సర్వోద్యోగేన సర్వప్రయత్నేన. జనిత మితిశేషః. శబ్దం సింహనాదం. ౨౦. దండేతి. దండనిర్ఘాతవాదిన్యాః దండాహత్యా శబ్దాయమానాయాః ౨౧. సన్నాహేతి. భేరికా - తాడ్యత ఇతిశేషః. తోయదనిస్వనం తోయద నిస్వనతుల్యం. ౨౨ కల్ప్యంతఇతి. కల్ప్యంతే ఆకల్ప్యంతే-అలంక్రియన్త ఇత్యర్థః. యుజ్యంతే రథ వాజినః-రథేషు వాజినో యుజ్యంత ఇత్యర్థః. రథేత్యవిభక్తికనిర్దేశో వా-హృష్యంతే హర్ష వ్యాపారం

త్వ మిహ నాస్తీత్యాహ—దీర్ఘవృత్తభుజ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయేణ ౧౩, కథం తర్హి తదీయధనుశ్శిరసో రానయనం తత్రాహ—అయుక్తేతి. అయుక్తబుద్ధికృత్యేన అనర్హబుద్ధివ్యాపారేణ. ౧౪. తవ భాగ్య లక్షణే విచార్యమాణే తవ శోకోఽనర్హ ఇత్యాశయే నాహ—శోకఇతి. ప్రియం ప్రియవచనం-భజతే భజిష్యతి. ౧౫—౧౬. దృష్టఇతి సహితేతి. సాగరాంతస్థైః సాగరతీరస్థైః *తిలకం. మే మయా-దృష్టః- ఖేచరీత్వాద్బహిర్నిర్గత్యేతి శేషః. స్వగృహావస్థ్యైవ గృహమారుహ్యేతి శేషో వా. సహితై సంగతైర్బలై స్సహాస్వమహిమ్నా రక్షిత స్తిష్ఠతి. ౧౭. *తిలకం. తాం ప్రవృత్తిం రాఘవస్యసబలోత్తరణవార్తాం. ఇతో నిర్గత్యేతి శేషః. మంత్రయతే విచారయతి ౧౯ ఇతీతి. శబ్దంసింహనాదం. ౨౦—౨౧. *తిలకం. సన్నాహో

హృష్యంతే తురగారూఢాః ప్రాసహస్తాస్సహస్రశః ౨౩ తత్ర తత్ర చ సన్నద్ధాస్సంప
తంతి పదాతయః, ఆపూర్యంతే రాజమార్గాస్సైన్యై రద్భుతదర్శనైః. వేగవద్భి
ర్నదద్భి శ్చతోయౌఘై రివ నాగరైః, ౨౪౹ శస్త్రాణాం చ ప్రసన్నానాం చర్మణాం వర్మ
ణాం తథా రథవాజిగజానాంచ భూషితానాం చ రక్షసాం, ప్రభాం విసృజతాం పశ్య
నానావర్ణాం సముత్థితాం. వనం నిర్దహతో ఘర్మే యథా రూపం విభావసోః, ౨౫౹.
ఘంటానాం శృణునిర్ఘోషం రథానాం శృణు నిస్స్వనం, హయానాం హేషమాణా
నాం శృణు తూర్యధ్వనిం యథా, ౨౬౹ ఉద్యతాయుధహస్తానాం రాక్షసేంద్రాను
యాయినాం సంభ్రమో రక్షసా మేష తుములో రోమహర్షణః, ౨౭౹ శ్రీస్త్వాం
భజతి శోకఘ్నీ రక్షసాం భయ మాగతం. ౨౮. రామః కమలపత్రాక్షో ఽదైత్యా
నామివ వాసవః, వినిర్జిత్య జితక్రోధ స్త్వా మచింత్యపరాక్రమః రావణం సమరే
హత్వా భర్తా త్వా ఽధిగమిష్యతి, ౩౦౹ విక్రమిష్యతిరక్షస్సు భర్తా తే సహలక్ష్మణః.

కుర్వంతి ౨౩. తత్రతత్రేతిసార్ధశ్లోకః. సంపతంతి సంక్షుభ్యంతి. సైన్యైః సేనాసమవేతరథగజతురగ పదాతిభిః అద్భుతదర్శనైః-అలంకారవిశేషై రితిశేషః. వేగవద్భిర్నదద్భిశ్చేతిపాఠః. ౨౪౹ శస్త్రాణా మిత్యాదిశ్లోకద్వయం. ప్రసన్నానాం నిర్మలానాం-చర్మణాం ఫలకానాం భూషితానాం - అతఏవ ప్రభాంవిసృజతాం ఉత్పాదయతాం - ఉత్థితాంఊర్ధ్వంప్రసృతాం - రూపం తేజః - నానౌషధీ వనదాహేన నానావర్ణత్వం సిద్ధం. పశ్యేత్యత్రాపి ప్రభైవ కర్మ-యద్వా—విసృజ-తా మితిఛేదః. తాంప్రసిద్ధాం ప్రభాంపశ్య - విసృజ - శోకమితి శేషః. ౨౫౹. ఘంటానామితి. ఘంటానాం గజఘంటానాంరథానాం నిస్వనంనేమిసంఘట్టనజం - హేషంఆణానామితి ఛేదః. ఆజ్పూర్వాత్ అణశబ్దఇత్యస్మాద్ధాతోః పచాద్యచ్. ఆణానాం శబ్దాయమానానాం - హేషం శబ్దం-స్త్రీలింగా భావఆర్షః. నిస్వన మితివాఅనువర్తతే. తూర్యధ్వనిం యథాతూర్యధ్వని మివ. ౨౬ ఉద్యతేతి. సంభ్రమఃసన్నాహః - తుములః సాంద్రః-దృశ్యత ఇతిశేషః. ౨౭౹ ధ్రువం త్వాంభజతేలక్ష్మీ రిత్యు పక్రాంత ముపసంహరతి —శ్రీరితి. శోకఘ్నీ శ్రీః విజయలక్ష్మీఃభజతి - భవిష్యత్సామీప్యే లట్ప్ర యోగః. ౨౮. రామఇత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. కమలపత్రాక్షః-'శ్రీర్నత్యజతిరక్తాక్ష'మితిసాముద్రి కోక్తరీత్యాఽవశ్యం శ్రీరుపతిష్ఠతి-తత్రాపి శ్రేష్ఠేతత్రాపిచక్షుషీఇతినయనసౌభాగ్యలక్షణమవ్యభిచారీతి భావః. నకేవలంసౌభాగ్యలక్షణేనశ్రీః-ప్రభావా చపీత్యాహ — అదైత్యానామితి. అదైత్యానాందేవానాం మధ్యేవాసవఇవస్థితః-సర్వశ్రేష్ఠఇత్యర్థః. అచింత్యపరాక్రమః-ఏకేన శరేణమరుకాంతారవాసిసకలదస్యు వారణా దప్రమేయపరాక్రమః-తర్హి తాదృశఃకిమిదానీం విళంబతఇత్యత్రాహ—జితక్రోధఇతి. రావణ స్యాభిముఖ్య మనాగమనాత్ క్రోధావకాశ మలభమాన స్తిష్ఠతీతిభావః. దైత్యానా మితిద్వితీయార్థేషష్ఠీవా- దైత్యాన్ వాసవఇవరావణం సమరేహత్వావినిర్జిత్య శత్రుగృహాదపనీయత్వా మభిగమిష్యతీతి యోజనా.

యుద్ధాయసన్నహనం ౨౨—౨౪౹. శస్త్రాణామితి. చర్మణాం ఫలకానాం.*తిలకం. ప్రసన్నానాంశాణో ల్లేఖననిర్మలానాం-చర్మఫలకంవర్మకవచనం. ౨౫౹. ప్రభామితి. ప్రభాంవిసృజతాం ఉత్పాదయతాం- పశ్యేత్యత్రాపి ప్రభైవకర్మ. * తిలకం. వనంనిర్దహతఇత్యాదిశ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమితి కతకః ౨౭౹—౨౮. రామఇత్యాదిసార్ధశ్లోకః ఏకంవాక్యం. వాసవఃదైత్యానామితి. వాసవోయథా దైత్యానాం నికటస్థాం స్వీయలక్ష్మీమాహృతవాన్ ఏవం రామఃరావణం సమరేహత్వావినిర్జిత్య శత్రుగృహా దపనీయ

యథా శత్రుఘ్నే శత్రుఘ్నో విష్ణునా సహ వాసవః, ౩౧॥ ఆగతస్య హి రామస్య క్షిప్ర మంకగతాం సతీం అహం ద్రక్ష్యామి సిద్ధార్థాం త్వాం శత్రౌ వినిపాతితే, ౩౨॥ అశూన్య స్యానందజాని త్వం వర్తయిష్యసి శోభనే సమాగమ్య పరిష్వజ్య తస్యోరసి మహోరసః, ౩౩॥ అచిరా న్మోక్ష్యతే సీతే దేవి తే జఘనం గతాం ధృతా మేతాం బహూన్ మాసాన్ వేణీం రామో మహాబలః, ౩౪॥ తస్య దృష్ట్వా ముఖం దేవి పూర్ణచంద్ర మి వోదితం. మోక్ష్యసే శోకజం వారి నిర్మోక మివ పన్నగీ, ౩౫॥ రావణం సమరే హత్వా న చిరా దేవ మైథిలి. త్వయా సమగ్రః ప్రియయా సుఖార్హో లప్స్యతే సుఖం, సమాగతా త్వం వీర్యేణ మోదిష్యసి మహాత్మనా సువర్ణేన సమాయుక్తా యథా సస్యేన మేదినీ. ౩౭॥ గిరివరమభితో ఽనువర్తమానో హయ ఇవ మండల మాశు యః కరోతి, త మిహ శరణ మభ్యుపైహి దేవం దినకరం ప్రభవో హ్యయం ప్రజానాం, ౩౮॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

* రామా. దైత్యానామిత్యత్రాపి సమరశబ్దో యోజనీయః. ౩౦॥ విక్రమిష్యతీతి విష్ణునా ఉపేంద్రేణ. ౩౧॥ ఏవం శంసంత్యాస్తే కింఫలం తత్రాహ — ఆగతస్యేతి చిరప్రవాసా దాగతస్య దయితా దర్శనే కోఽపి వికాసో భవేత్సమయా ద్రష్టవ్య ఇతి భావః. ౩౨॥ అశూన్యేతి. మహోరస ఇత్యత్ర సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వాత్ కబభావః. సమాగమ్య పరిష్వజ్య స్థితస్య తస్యోరసి అశూన్యే వర్తయిష్యసీతి యోజనా. ౩౩॥ అచిరాదితి. జఘనంగతాం నితంబావలంబినీం బహూన్ మాసాన్ ధృతాం బహుమాసైర్ధృతాం. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. రామవియోగాత్ప్రభృతి బద్ధా మేతాం వేణీం- మోక్ష్యతే మోక్షయిష్యతి. ఆర్షమాత్మనేపదం. ౩౪॥ తస్యేతి. నిర్మోకంత్వచం. నిర్మోకదృష్టాంతేన శోకాశ్రుణో నిశ్శేష నివృత్తి రుచ్యతే. అశ్రుమూలం శోకంత్యక్ష్యసీతి భావః. ౩౫॥ రావణమితి. సమగ్రః సంపూర్ణ మనోరథః. ౩౬॥ సమాగతేతి. సస్యేన సమాయుక్తా మేదినీ సువర్ణేన యథా తథా మహాత్మనా రామేణ సమాయుక్తా త్వం వీర్యేణ తచ్ఛౌర్యేణ మోదిష్యసి. ౩౭॥ అథానిష్టనివారణాయ ఇష్టప్రాప్తయే చ సూర్యనమస్కారం విదధాతి — గిరివరమితి. యః దేవః - గిరివరం మేరుం - అభితః పరితః - 'అభితః పరితః' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. అనువర్తమానః ఆనుకూల్యేన చరన్ - ప్రాదక్షిణ్యేన చరన్నిత్యర్థః. హయోఽశ్వ ఇవ - మండలం మండలగతిం ఆశు త్రింశన్ముహూర్తైస్సైవ కరోతి - దేవం ద్యోతమానం - దివసకరం, శరణం రక్షణం అభ్యుపేహి గచ్ఛ. వరణీయత్వే హేతు మాహ — ప్రభవ ఇతి. అయం దినకరః - ప్రజానాం దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాణాం - ప్రభవః కారణం - హిః ప్రసిద్ధౌ - వర్షాదిద్వారా జగదాప్యాయక ఇత్యర్థః. 'అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్య గాదిత్యముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యా జ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా' ఇత్యుక్తేః. న పునరత్ర జగత్కారణత్వోక్తిః అశ్వోపమానేన స్వాతిరిక్త పురుష ప్రేర్యత్వాభిధానాత్. 'భీషాస్మా ద్వాతః పవతే - భీషోదేతి సూర్య' ఇతి శ్రుతేః. ౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

త్వా మధిగమిష్యతీతి యోజనా. ౩౦॥ విక్రమిష్యతీతి. విష్ణునా ఉపేంద్రేణ ౩౧—౩౩॥ అచిరాదితి మోక్ష్యతే మోక్ష్యతి. జఘనం గతాం నితంబపర్యంతావలంబినీం ౩౪॥ తస్యేతి నిర్మోకం త్వచం. ౩౫॥ రావణమితి. సమగ్రః సంపూర్ణః మనోరథః. ౩౬॥ సమాగతేతి. సస్యేన సమాయుక్తా మేదినీ సువర్ణేనయథేతి సంబంధః. ౩౭॥ గిరివరమితి గిరివరం మేరుం - మండలం ప్రదక్షిణం. ౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

చతుస్త్రింశస్సర్గః.

అథ తాం జాతసంతాపాం తేన వాక్యేన మోహితాం, సరమా హ్లాదయామాస పృథివీం ద్యౌరివాంభసా ౧. తతస్తస్యా హితం సఖ్యాశ్చికీర్షంతీ సఖీవచః, ఉవాచ కాలే కాలజ్ఞా స్మితపూర్వాభిభాషిణీ ౨ ఉత్సహేయమహం గత్వా త్వద్వాక్యమసితేక్షణే, నివేద్య కుశలం రామే ప్రతిచ్ఛన్నా నివర్తితుం ౩. నహి మే క్రమమాణాయా నిరాలంబే విహాయసి, సమర్థో గతిమన్వేతుం పవనో గరుడోఽపి వా ౪ ఏవం బ్రువాణాం తాం సీతా సరమాం పునరబ్రవీత్, మధురం శ్లక్ష్ణయా వాచా పూర్వం శోకాభిపన్నయా. ౫ సమర్థా గగనం గంతుమపి వా త్వం రసాతలం, అవగచ్ఛామ్యకర్తవ్యం కర్తవ్యం తే మదంతరే ౬. మత్ప్రియం యది కర్తవ్యం యది బుద్ధిః స్థిరా తవ, జ్ఞాతుమిచ్ఛామి తం గత్వా కిం కరోతీతి రావణః. ౭. స హి మాయాబలః క్రూరో రావణశ్శత్రురావణః, మాం మోహయతి దుష్టాత్మా పీతమాత్రేవ వారుణీ ౮. తర్జాపయతి మాం నిత్యం భర్త్సాపయతి చాసకృత్,

---

అథ సరమయా రావణాశయపరిజ్ఞానం చతుస్త్రింశే. అథతామిత్యాది. అథేతి ప్రథమశ్లోకేన పూర్వసర్గోక్తానువాదః తేన వాక్యేనహ్లాదయామాసేత్యన్వయః యద్వా — తేన వాక్యేనరావణవాక్యేన. ౧. తతఇతి. సఖ్యాః సీతాయాః-సఖీసరమా ౨ ఉత్సహేయమితి కుశలం ప్రతిపాదకం-త్వద్వాక్యమిత్యన్వయః. నివర్తితుముత్సహేయం-సమర్థేత్యర్థః ౩ బహుదూరం కథంగంతుమర్హసీత్యత్రాహ — నహీతి. క్రమమాణాయాః గచ్ఛంత్యాః. ౪. ఏవమితి. మధురంమధురార్థకం - శ్లక్ష్ణయేతి వాఙ్మాధుర్యోక్తిః - పూర్వంశోకాభిపన్నయా - సంప్రతి హృష్టయేత్యర్థః. ౫. సందేశమాహరిష్యామీతి వదంతీంసరమాం ప్రతిగంతివ్యమిత్యుక్తే సఖ్యహానిః - రామంప్రతి ప్రేషణం 'తత్తస్య సన్నిశంభవే' దతిస్థితాయాస్సీతాయా న యుక్తం అతోవ్యాజేననిపుణం పరిహరతి — సమర్థేతి. మదంతరేమద్విషయే - అన్యైరకర్తవ్యం కర్తుమశక్యంకార్యం - త్వయాకర్తవ్యం కర్తుంశక్యమిత్యవగచ్ఛామి యద్వా — మద్విషయే తేకర్తవ్యం అవశ్యకరణీయం జానామీత్యర్థః ౬. మత్ప్రియమితి. రావణంగత్వా స కింకరోతీతిజ్ఞాతు మిచ్ఛామి - త్వత్కర్తృకం రావణజ్ఞానమిచ్ఛామీత్యర్థః. ౭ తస్యజ్ఞానస్య కిం ప్రయోజనమిత్యత్రాహ — సహీతి. పీతతిమాత్రాసద్యఃపీతా - వారుణీమద్యం ౮ తర్జాపయతీతి. తర్జాపయతితర్జనంకారయతి - భర్త్సాపయతి భర్త్సనం కారయతి - 'ఆత్వోపగాగమావార్షా యారాక్షస్యోమాం రక్షంతితాభిస్తర్జాపయతీతి సంబంధః. నాసాగ్రే అంగులిన్యాసనయనభ్రామణదంతదర్శనప్రభృతిముఖచేష్టాభిర్భజనవంతర్జనం హనిష్యతి దహిష్యతీత్యాదివాచా

అథేతి తేన వాక్యేన హ్లాదయామాసేతి సంబంధః. ౧ తతఇతి సఖ్యంసఖీకృత్యం. ౨. ఉత్సహేయమితి. కుశలం కుశలప్రశ్నరూపం త్వద్వాక్యం ౩—౪. ఏవమితి. పూర్వం సరమాశ్వాసనాత్పూర్వం-శోకాభిపన్నయా వాచాఽబ్రవీదితి. ౫. సమర్థేతి. మదంతరే మద్విషయే-అకర్తవ్యమపి కర్తుమశక్యమపి - తే త్వయా కర్తవ్యమిత్యవగచ్ఛామీతి సంబంధః. ౬. కర్తవ్యమేవాహ — మత్ప్రియమితి. తం రావణం గత్వా-రావణః కిం కరోతి జ్ఞాతుమిచ్ఛామి-త్వత్కర్తృకం రావణవృత్తాంతం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యర్థః. ౭ సహీతి. పీతమాత్రేవ వారుణీ - సద్యః పీతా వారుణీ-

రాక్షసీభి స్సుఘోరాభి ర్యా మాం రక్షంతి నిత్యశః. ౯ ఉద్విగ్నా శంకితా చాస్మి న
స్వస్థం చ మనో మమ, తద్భయా చ్చాహ ముద్విగ్నా అశోకవనికాం గతా. ౧౦.
యాహి నామ కథా తస్య నిశ్చితం వాఽపి య ద్భవేత్, నివేదయేథా స్సర్వం తత్
పరో మే స్యా దనుగ్రహః ౧౧ సా త్వేవం బ్రువతీం సీతాం సరమా వల్గుభాషిణీ
ఉవాచ వదనం తస్యా స్స్పృశంతీ బాష్పవిక్లబం. ౧౨. ఏష తే య ద్యభిప్రాయ స్తదా
గచ్ఛామి జానకి, గృహ్య శత్రో రభిప్రాయ ముపావృత్తాం చ పశ్య మాం ౧౩. ఏవ
ముక్త్వా తతో గత్వా సమీపం తస్య రక్షసః, శుశ్రావ కథితం తస్య రావణస్య సమం
త్రిణః. ౧౪ సా శ్రుత్వా నిశ్చయం తస్య నిశ్చయజ్ఞా దురాత్మనః, పున రే వాగమత్
క్షిప్ర మశోకవనికాం తదా ౧౫. సా ప్రవిష్టా పున స్తత్ర దదర్శ జనకాత్మజాం, ప్రతీక్ష
మాణాం స్వామేవ భ్రష్టపద్మా మివ శ్రియం ౧౬. తాం తు సీతా పునః ప్రాప్తాం
సరమాం వల్గుభాషిణీం, పరిష్వజ్య చ సుస్నిగ్ధం దదౌ చ స్వయ మాసనం. ౧౭.
ఇహాసీనా సుఖం సర్వ మాఖ్యాహి మమ తత్త్వతః, క్రూరస్య నిశ్చయం తస్య రావ
ణస్య దురాత్మనః ౧౮. ఏవ ముక్తా తు సరమా సీతయా వేపమానయా, కథితం సర్వ
మాచష్టే రావణస్య సమంత్రిణః. ౧౯ జనన్యా రాక్షసేంద్రో వై త్వన్మోక్షార్థం
బృహద్వచః, అవిద్ధేన చ వైదేహి మంత్రివృద్ధేన బోధితః ౨౦ దీయతా మభిసత్కృ
త్య మనుజేంద్రాయ మైథిలీ, నిదర్శనం తే పర్యాప్తం జనస్థానే య దద్భుతం ౨౧.

భీజనసంభర్త్సనం. ౯. ఉద్విగ్నేతి. కుత ఉద్విగ్నేత్యత్రాహ—తద్భయాచ్చేతి. కుత శ్శంకితేత్యత్రాహ—అశోకవనికాంగతేతి, ౧౦. యదినామేతి. తస్య రావణస్య యదినామకథా యది వార్తాఽస్తి యచ్చతస్య నిశ్చితం అధ్యవసాయ ఇతి యావత్. తత్సర్వం నివేదయేథాః తతశ్చ మే-పరోఽనుగ్రహః ఉపకారః కృతస్స్యాత్ యాహినామేతిపాఠస్సమ్యక్. ౧౧. సాత్వితి వల్గుసుందరం యథా తథాభాషితుం శీలమస్యా అస్తీతి వల్గుభాషిణీ - బాష్పవిక్లబం బాష్పవ్యాకులం - వదనంస్పృశంతీ పరిమృజంతీ.
* రామా. 'ఉవాచ వదనం తస్య స్పృశంతీ బాష్పవిక్లబ'మితిపాఠః. ౧౨. ఏషతఇతి. తదాగచ్ఛామీతి పాఠః. గృహ్యజ్ఞాత్వా - ఉపావృత్తాంచ పునరాగతామేవపశ్య - తత్రసందేహో నాస్తీత్యర్థః. ౧౩. ఏవమితి. స్పష్టః. ౧౪. సేతి. స్పష్టః ౧౫. సేతి. స్వామేవఆత్మానమేవ - సరమామిత్యర్థః ఆత్మవాచినః స్వశబ్దస్య ఆబంతత్వమార్షం. భ్రష్టపద్మాం - పద్మాసనహీనామిత్యర్థః ౧౬ తామితి. సుస్నిగ్ధం స్నేహయుక్తం యథాతథా. ౧౭ ఇహేతి. సుఖమాసీనేత్యన్వయః. ౧౮. ఏవమితి. వేపమానయా కిం వాభయం వక్ష్యతీతికంపమానయా ౧౯. జనన్యేతి. జనన్యాకైకసీనామ్న్యా - అవిద్ధేనఅవిద్ధాఖ్యేన మంత్రివృద్ధేనచ రాక్షసేంద్ర స్త్వన్మోక్షార్థం బృహద్వచనంబోధితః. ౨౦. తదేవవచనం దర్శయతి — దీయతామితి. జనస్థానేయదద్భుతం ఖరవధాదికంకృతంతదేవపర్యాప్తం ప్రమాణాంతరనిరపేక్షం - నిదర్శనందృష్టాంతః - కరిష్యమాణస్య-రామపరాక్రమస్యేతిశేషః ౨౧. తిష్ఠతు రామః తద్భృత్యో హనుమా

వారుణీపానహేతునా రావణో మాం మోహయతీత్యర్థః ౮—౧౧ సాత్వితి బాష్పవిక్లబం స్పృశంతీ-బాష్పమోచన మపమార్జయంతీ. ౧౯ జనన్యేతి జనన్యా కైకస్యా - అవిద్ధేన అవిద్ధాఖ్యేన చ మైథిలీ దీయతా మితి బోధిత ఇతి సంబంధః ౨౦. దీయతామితి జనస్థానే-అద్భుతం ఖరాదివధం యత్కృతం త దేవ పర్యాప్తం ప్రమాణాంతరానపేక్షం నిదర్శనం కరిష్యమాణస్య రఘునాథపరాక్రమస్య దృష్టాంత ఇత్యర్థః. ౨౧ తిష్ఠతు రఘునాథ స్తదనుచరో హనుమా నేవ సర్వాన్ రాక్షసాన్

లంఘనం చ సముద్రస్య దర్శనం చ హనూమతః, వధం చ రక్షసాం యుద్ధే
కః కుర్యా న్మానుషో భువి ౨౨ ఏవం సమంత్రివృద్ధై శ్చావిద్ధేన బహుభాషితః
న త్వా ముత్సహతే మోక్తు మర్థ మర్థపరో యథా ౨౩ నోత్సహ త్యమృతో
మోక్తుం యుద్ధే త్వా మితి మైథిలి, సామాత్యస్య నృశంసస్య నిశ్చయో హ్యేష
వర్తతే. ౨౪ త దేషా నిశ్చితా బుద్ధి ర్మృత్యులోభా దుపస్థితా, భయా న్న శక్త
స్త్వాం మోక్తు మనిర స్త స్తు సంయుగే రాక్షసానాం చ సర్వేషా మాత్మన శ్చ వధేన
హి, ౨౫. నిహత్య రావణం సంఖ్యే సర్వథా నిశితై శ్శరైః ప్రతినేష్యతి రామ స్త్వా
మయోధ్యా మసితేక్షణే, ౨౬ ఏతస్మి న్నంతరే శబ్దో భేరీశంఖసమాకులః శ్రుతో
వానరసైన్యానాం కంపయ న్ధరణీతలం, ౨౭. శ్రుత్వా తు తద్వానరసైన్యశబ్దం
లంకాగతా రాక్షసరాజభృత్యాః, నష్టౌజసో దైన్యపరీతచేష్టా శ్శ్రేయో న ప
శ్యంతి నృపస్య దోషే, ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - చతు
స్త్రింశ స్సర్గః.

నేవ సర్వా న్రాక్షసా న్జేతుం సమర్థ ఇత్యాశయేన తత్పరాక్రమం వర్ణయతి—లంఘనమితి దర్శనం - సీతాదర్శనం-మానుషః మనుష్యసంబంధీ పురుషః - కః కుర్యాత్. తస్యేవమిత్యణ్. స్వదూతముఖేనానేక కార్యకారీ రామో దేవ ఏవేతి భావః ౨౨. ఏవమితి అవిద్ధేన తన్నామ్నా - మంత్రివృద్ధై రితి పూజాయాం బహువచనం బహ్వితి క్రియావిశేషణం. ౨౩. నోత్సహతీతి. హి యస్మా త్సామాత్యస్య ఏష నిశ్చయో వర్తతే. ఇతి తస్మాత్ - యుద్ధే అమృతస్స న్త్వాం మోక్తుం నోత్సహతీతి. ఇతిశ్హైతౌ - ఇతి నిశ్చయ ఇత్యన్వయ ఇత్యేకే ఇతి మన్య ఇత్యపరే ఇహ మైథిలీతి కేషుచిత్పాఠః. * రామా. నోత్సహతీతి ఇతి మైథిలీత్యత్ర ఇతిశబ్దస్య నిశ్చయ ఇత్యనేన సంబంధః ౨౪ ఏతాదృశాధ్యవసాయస్య కింనిమిత్తమిత్యపేక్షాయాం మరణలోభ ఏవేత్యాహ — తదేషేత్యాది సార్ధశ్లోకః. తత్ - తస్యేత్యర్థః రాక్షసానామాత్మన శ్చ వధేన - అనిరస్తః అనిరాకృతః - కేవలభయాత్త్వాం మోక్తుం న శక్తః - నోత్సహత ఇత్యర్థః. ౨౫ కథం తర్హి మే నిర్గమన మిత్యత ఆహ — నిహత్యేతి ఏతత్సర్వం తవ నేత్రసౌభాగ్యలక్షణాదిత్యభిప్రాయేణాహ — అసితేక్షణ ఇతి. ౨౬ సరమోక్తస్యోపశ్రుతినిమిత్తం దర్శయ న్నేవ కథాశేషం దర్శయతి—ఏతస్మిన్నితి. అత్ర భేర్యాదిశబ్దో భేర్యాదిశబ్దపరః - సర్వసైన్యానామపి భేర్యాదికమస్తీతి కిష్కింధాకాండే దర్శితం. ౨౭. శ్రుత్వేతి. శ్రేయో న పశ్యంతి నృపస్య దోష ఇతి రావణస్య దోషే నిమిత్తభూతే - జీవనభూతమాత్మనః శ్రేయో న పశ్యంతి. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

జేతుం సమర్థ ఇత్యాశయేన తత్పరాక్రమం వర్ణయతి—లంఘనమితి. దర్శనం-సీతాయా ఇతి శేషః. మానుషః పురుషః ౨౨—౨౩. నోత్సహతీతి. హి యస్మా త్తస్య సామాత్యస్య ఏష నిశ్చయః న త్యక్ష్యామీతి నిశ్చయో వర్తతే - తస్మా ద్యుద్ధే - అమృతస్స న్త్వాం త్యక్తుం నోత్సహతీతి మన్య ఇత్యర్థః. ౨౪ తదితి. రాక్షసానాం ఆత్మన శ్చ వధే నానిరస్తః అనిరాకృతః భయా త్త్వాం మోక్తుం-నశక్తో నోత్సహత ఇత్యర్థః. ౨౫ తర్హి మమ నిర్గమో న సంభవే దిత్యత ఆహ—నిహత్యేతి ౨౬. ౨౭ శ్రుత్వేతి. శ్రేయో న పశ్యంతి - నృపస్య రావణస్య దోషైః నిమిత్తభూతైః జీవనభూతమాత్మనః శ్రేయో నాస్తీతి మేనిర ఇత్యర్థః. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

⟶ పఞ్చత్రింశ స్సర్గః. ⟵

తేన శంఖవిమిశ్రేణ భేరీశబ్దేన రాఘవః, ఉపయాతి మహాబాహూ రామః పరపురంజయః.౧ తం నినాదం నిశమ్యాథ రావణో రాక్షసేశ్వరః, ముహూర్తం ధ్యానమాస్థాయ సచివా నభ్యుదైక్షత ౨ అథ తాన్ సచివాం స్తత్ర సర్వా నాభాష్య రావణః, సభాం సన్నాదయన్ సర్వా మిత్యువాచ మహాబలః. జగత్సంతాపనః క్రూరో గర్హయ న్నైరృతేశ్వరః, ౩॥ తరణం సాగర స్యాపి విక్రమం బలసంచయం. య దుక్తవంతో రామస్య భవంత స్తన్మయా శ్రుతం, భవత శ్చాప్యహం వేద్మి యుద్ధే సత్యపరాక్రమాన్ తూష్ణీకా నీక్షతో ఽన్యోన్యం విదిత్వా రామవిక్రమం, ౪॥ తత స్తు సుమహాప్రాజ్ఞో మాల్యవా న్నామ రాక్షసః రావణస్య వచ శ్శ్రుత్వా మాతుః పైతామహో ఽబ్రవీత్, ౫॥ విద్యా స్వభివినీతో యో రాజా రాజ న్నయానుగః స శాస్తి చిర మైశ్వర్య మరీం శ్చ కురుతే వశే, ౬॥ సందధానో హి కాలేన విగృహ్ణం శ్చారిభి స్సహ స్వపక్షవర్ధనం కుర్వ న్మహ

అథమాల్యవదుపదేశః పంచత్రింశే తేనేతి శంఖమిశ్రేణశంఖశబ్దవిమిశ్రేణ - ఉపయాతి ఉపాయయౌ. ౧ తమితి ధ్యానమాస్థాయ - కిమయేదానీంకర్తవ్యమితిధ్యానం కృత్వేత్యర్థః. ౨. అథేత్యాది. అభాష్యసంబోధ్య - సభాంఆస్థానమంటపం ఉదీక్షణాశయముద్ఘాటయతి— గర్హాయన్నితి. గర్హాయన్నువాచగర్హాత్మికాంవాచ మువాచేత్యర్థః. ౩॥ గర్హాప్రకారమాహ—శ్లోకద్వయేన. తరణమితి. తూష్ణీకాన్ తూష్ణీంశీలాన్ -'శీలేకో మలోప' శ్చేతిక ప్రత్యయో మలోపశ్చ 'తూష్ణీంశీలస్తుతూష్ణీక' ఇత్యమరః నిరుత్సాహానిత్యర్థః. ౪॥ తతఇతి. పితామహస్యపుత్రః పైతామహః-పితృవ్య ఇత్యర్థః. కైకసీసుమాలిపుత్రీత్యుత్తరరామాయణేఽభిధానాన్మాల్యవత స్తద్భ్రాతృత్వాచ్చ పితామహశబ్దస్య నియత 'సాపేక్షత్వాన్నాసామర్థ్యదోషః పితేత్యర్థ ఇత్యేకే. 'వృద్ధో మాతామహోఽబ్రవీ' దితిక్వచిత్పాఠః. ౫॥ నీతిమార్గపర్యాలోచనాయాం బలవతారామేణసంధిః కరణీయ ఇత్యభిప్రాయేణ ప్రథమంనయస్య శ్రేయోహేతుత్వం దర్శయతి—విద్యేతి విద్యాసు ఆన్వీక్షకీత్రయీవార్తాదండనీత్యాఖ్యాసు చతసృషు విద్యాసు - అభివినీతః అభితశ్శిక్షితః-అతఏవనయానుగః నీతిశాస్త్రానుసారీయోరాజాసః చిరం ఐశ్వర్యం ఈశ్వరత్వం - శాస్తిఅధితిష్ఠతి. తమిమమర్థం విశదముక్తవాన్ కామందకః—"ఆన్వీక్షకీం త్రయీం వార్తాందండనీతిం చ పార్థివః, తద్విద్భి స్తత్క్రియోపేతై శ్చింతయే ద్వినయాన్వితః ఆన్వీక్షక్యాత్మవిజ్ఞానం ధర్మాధర్మౌత్రయీస్థితౌ, అర్థానర్థౌ తు వార్తాయాం దండనీత్యాం నయానయౌ. విద్యాశ్చతస్రఏవైతా యోగక్షేమాయ దేహినాం, విద్యావినీతో నృపతి ర్నకృచ్ఛ్రేష్వవసీద'తీతి. ౬॥నయా

తేనేతి. ఉపయాతి ఉపయాతః ౧—౨ అథ తానిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం. అభాష్య సంబోధ్య-గర్హాయన్నువాచ-సచివగర్హాత్మికాం వాచ మువ చేత్యర్థః ౩॥ గర్హాప్రకార మేవాహ— తరణమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన, తూష్ణీకాన్ నిరుత్సాహాన్-వేద్మీత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః ౪॥. తతఇతి. మాతుః పైతామహః-పితామహస్య పుత్రః పైతామహః-మాతుః పితేతి యావత్. "రావణస్య వచ శ్శ్రుత్వా ఇతి మాతామహోఽబ్రవీ' దితి క్వచి త్పాఠః. తత్ర సంధ్యభావ ఆర్షః.౫॥. నీతిమార్గపర్యాలోచనాయాం బలవతా రామేణ సంధిః కరణీయ ఇత్యభిప్రాయేణ ప్రథమం నయస్య శ్రేయోహేతుత్వం దర్శయతి—విద్యాస్వితి.విద్యాసుఆన్వీక్షకీత్రయీవార్తాదండనీత్యాఖ్యాసు నయానుగః నీతిమార్గానుసారీ-శాస్తి అధితిష్ఠతి. ౬॥. నయః కీదృశ ఇత్యపేక్షాయా మాహ—సంధధానఇతి,

ద్దైశ్వర్యమశ్నుతే,౮౹.హీయమానేన కర్తవ్యో రాజ్ఞా సన్ధి స్సమేన చ. న శత్రు మవ
మన్యేత జ్యాయాన్కుర్వీత విగ్రహం,౯౹ తన్మహ్యం రోచతే సన్ధి స్సహ రామేణ
రావణ యదర్థమభియుక్తాః స్మ సీతా తస్మై ప్రదీయతాం,౧౦౹. యస్య దేవర్షయ
స్సర్వే గన్ధర్వాశ్చ జయైషిణః విరోధం మా గమ స్తేన సన్ధి స్తే తేన
రోచతాం, ౧౧౹ అసృజ ద్భగవా న్పక్షౌ ద్వావేవ హి పితామహః. సురాణా

నుగ ఇత్యుక్తం. తత్ర నయస్వరూప మాహ— సంవిధాన ఇతి కాలే స్వబలక్షయకాలేన - సందధానః సంధానం కుర్వన్ - స్వబలవృద్ధికాలేన విగృహ్ణన్ విగ్రహం కుర్వన్ - ఐశ్వర్యే చ్ఛునా కాలానురూపం సంధివిగ్రహౌ కార్యా విత్యర్థః ఏవం కుర్వతః ఫల మాహ— స్వపక్షేతి ౮౹. సంధే ర్విగ్రహస్య చ కాలం వివిచ్య దర్శయతి—హీయమానేనేతి హీయమానేన హీయమానబలేన-సమేనసమబలేనచరాజ్ఞా-స్వశత్రుణా సహ సంధిఃకర్తవ్యః న శత్రుమితి జ్యాయాన్ అధికబలస్తు-శత్రుం నావమన్యేత నోపేక్షేత కింతు తేనసహ విగ్రహంకుర్వీత-హీయమాన స్సను స్సంధిం కుర్యాత్ అధికో విగ్రహం కుర్యా దిత్యర్థః. ౯౹ అస్త్వేవం ప్రస్తుతేకి ముపన్యస్తం తత్రాహ— తదితి. తత్తస్మాత్ ఏవం నీతిశాస్త్రస్థితేః హీయమానస్యతవ బలవతా రామేణ సంధి ర్మహ్యం రోచత ఇత్యర్థః. బలవతా సంధిర్దానేన వినానఫలతి తచ్చసీతాప్రత్యర్పణాదేవ సేత్స్యతీత్యాహ— యదర్థమితి. యదర్థం అభియుక్తా స్సవిరుద్ధాస్స్మ - సా సీతా - తస్మై రామాయ ప్రదీయతాం ౧౦౹. కథం రామస్య బలవత్త్వం తత్రాహ— యస్యేతి దేవా శ్చఋషయశ్చ దేవర్షయః - తేతుభ్యం - రామస్య దైవబలవత్త్వాత్ బలవత్త్వ మిత్యర్థః. ౧౧౹ దేవాదీనాం రామజయకాంక్షిత్వే కో హేతు రిత్యాశంక్య దేవాదీనాం ధర్మపక్షపాతిత్వా ద్ధర్మస్య రామాశ్రయత్వా దిత్యభిప్రేత్యాహ—అసృజ దిత్యాదినా. భగవాన్ సర్వజ్ఞః పితామహః - హియస్మాత్సురాణాం అసురాణాంచ - పక్షౌ అవలంబభూతౌ - ద్వావేవ ధర్మాధర్మౌ - అసృజత్ - అతః ధర్మాధర్మౌ - తదాశ్రయౌ సురాసురాశ్రయౌ -

కాలేనసందధానః స్వబలక్షయకాలేన సంధానంకుర్వన్-కాలేన విగృహ్ణన్ స్వబలవృద్ధికాలేన విగ్రహం కుర్వన్ - ఏవం కుర్వతః ఫల మాహ—స్వపక్షవర్ధనమితి. ౮౹. సంక్షేపోక్తం నయం వివృణోతి— హీయమానేనేతి. హీయమానేన - సమేనచ - రాజ్ఞా శత్రుణా సహ సంధిః కర్తవ్యః సః రాజా జ్యాయాన్ అధిక శ్చే చ్ఛత్రు మవమన్యేత తిరస్కుర్యాత్. తేన సహ విగ్రహం చ కుర్యా దిత్యర్థః. 'న శత్రు మవమన్యే'తేతి పాఠే - దుర్బల మపి శత్రుం నావమన్యేతేత్యర్థః. ౯౹ ప్రకృతే కింకృత మిత్యత్రాహ— తన్మహ్యమితి. తస్మా దేవం నీతిశాస్త్రే స్థితే - హీయమానస్య తవ బలవతా రామేణ సంధి ర్మహ్యం రోచత ఇత్యర్థః బలవతా సహ సంధానం కథం ఘటత ఇత్యాశంక్య తచ్చ సీతాప్రత్యర్పణా త్సేత్స్యతీత్యాహ—యదర్థమితి. యదర్థం సీతార్థం - అభియుక్తాః అభినివేశయుక్తాః - సా సీతా తస్మై ప్రదీయతాం రామేణ సంధి ర్మహ్యం రోచత ఇత్యనేన - రామస్య సముద్రబంధనాది హేతుభూతపౌరుషశక్తిస్సమృద్ధి స్సూచితా. ౧౦౹ న కేవలం పౌరుషబలం దైవబల మప్యస్తీత్యాహ— తస్యేతి. తేన దైవపురుషబలయుక్తేన - రామేణ సంధి స్తే రోచతాం - తే తుభ్యందైవపురుషబలహీనాయ రోచతాం. ౧౧౹. అస్మాన్ విహాయ దేవానాం తస్మిన్నేవ పక్షపాతః కథ మిత్యాశంక్య స్వపక్షభూతధర్మాశ్రయణా దితి ప్రతిపాదయితుం ధర్మాధర్మయో స్సురాసురపక్షత్వం దర్శయతి— అసృజదిత్యాదినా. భగవాన్ పితామహః ధర్మాధర్మౌ సురాణా మసురాణాం చ-ద్వౌ పక్షౌ వసృజత్.

మసురాణాం చ ధర్మాధర్మౌ తదాశ్రయౌ, ౧౨౪. ధర్మో హి శ్రూయతే పక్షో హ్యమరాణాం మహాత్మనాం. అధర్మో రక్షసాం పక్షో హ్యసురాణాం చ రావణ, ౧౩౪ ధర్మో వై గ్రసతేఽధర్మం తతః కృత మభూ ద్యుగం అధర్మో గ్రసతే ధర్మం తత స్తిష్యః ప్రవర్తతే, ౧౪౪. త త్త్వయా చరతా లోకా న్ధర్మో

అసురశబ్దే నాత్రాసురప్రకృతయో రాక్షసాదయశ్చ వివక్షితాః ౧౨౪. అనయోః కతరః కేషాంపక్ష ఇత్యత్రాహ—ధర్మోహీతి మహాత్మనా మితి హేతుగర్భవిశేషణం. మహాస్వభావానా మిత్యర్థః. సమీచీనప్రకృతీనా మితియావత్ మహాత్మనా మిత్యసురాదివిశేషణం చార్థసిద్ధం. తథా చ ధర్మస్య దేవపక్షత్వా ద్రామస్య తదాశ్రయత్వా ద్దేవాదయో రామపక్షపాతిన ఇతి భావః. ౧౩౪. ఏవం దేవాదిపక్షపాతా ద్రామస్య బలీయ స్త్వముపపాద్య ధర్మస్య ప్రాబల్యాదపి తదాహ—ధర్మ ఇతి, అత్ర యదేతిశేషః. ధర్మః అధర్మంయదా గ్రసతే అభిభవతి - తదా కృతం యుగం అభూత్ భవతి - పురుషేషు ప్రవర్తతే - ఆర్షః కాలవ్యత్యయః. అధర్మో యదా ధర్మంగ్రసతే తదా తిష్యః కలిః ప్రవర్తతే 'తిష్యః కలౌచ పుష్యే' చేత్యమరః. *రామా.“తత స్తిష్యః ప్రవర్తత” ఇతిపాఠః.అత్ర యదేత్యధ్యాహార్యం యదా కృతంయుగ మభూత్ - “తప శ్శౌచం దయా సత్య” మితి శ్రీభాగవతోక్తప్రకారేణ ధర్మపాదచతుష్టయవిశిష్టం కృతయుగం భవతి. ధర్మవృద్ధి ర్భవతీత్యర్థః, తదా ధర్మః అధర్మం గ్రసతే - అనేన ధర్మపక్షపాతినాం వృద్ధి రధర్మపక్షపాతినాం హాని శ్చసూచితా. యదా తిష్యః ప్రవర్తతే.'అధర్మం గా' రిత్యాదినా శ్రీభాగవతోక్తసంగమదానృతాద్యధర్మపాదచతుష్టయవిశిష్టం కలియుగం ప్రవర్తతే, అధర్మవృద్ధి ర్భవతీత్యర్థః తతః తదా అధర్మః అభివృద్ధాధర్మః ధర్మం గ్రసతే - అనేనాధర్మపక్షపాతినాం వృద్ధిః ధర్మపక్షపాతినాం హాని శ్చసూచితా. ౧౪౪. తతః కిమిత్యపేక్షాయాం త్వ య్యధర్మేణ కలేః ప్రవేశా త్కృతాపేక్షయా కలే ర్దుర్బలత్వా దస్మదపేక్షయా రామో బలవానిత్యాహ—తదితి, లోకా న్చరతా - దిగ్విజయార్థ మితి శేషః, వినిహతః - పరదారపరిగ్రహార్థ మితి శేషః, అస్మదితి పంచమీబహువచనం. పరే శత్రవో రామాదయో ధార్మికాః - యద్వా— కృతంయుగ మితి శబ్దసముదాయేన శుభం లక్ష్యతే - తిష్య ఇత్యనేనాశుభం. యదా ధర్మః అధర్మం గ్రసతే తదా శుభంభవతి - యదాఽధర్మోధర్మం గ్రసతే తదా అశుభం భవతీత్యర్థః. ఏవం భవతు మయా కిం కృత మిత్యత్రాహ—తదితి. తత్ ధర్మాధర్మయో రేవంరూపత్వాత్ - త్వయా శుభహేతు ర్ధర్మో వినిహతః - అశుభహేతు రధర్మ శ్చపరిగృహీతః. తేన పరాజయరూపాశుభహేత్వధర్మ

అతో ధర్మాధర్మౌ తదాశ్రయౌ- తేషాం సురాణా మసురాణాం చ ఆశ్రయౌ విత్యర్థః. ౧౨౪—౧౩౪. ధర్మాధర్మయోః కోవా శ్రేయా నిత్యాకాంక్షాయా మాహ—ధర్మ ఇతి.అత్ర యదాశబ్దోఽధ్యాహార్యః. ధర్మో యదా అధర్మం గ్రసతే నాశయతి - తత స్తదా కృతయుగ మభూత్. అనేన ధర్మపక్షపాతినాం వృద్ధిః - అధర్మపక్షపాతినాం హాని శ్చ సూచితా యదా అధర్మో ధర్మం గ్రసతే తదా తిష్యః కలియుగం ప్రవర్తతే. అనేన అధర్మపక్షపాతినాం వృద్ధిః - ధర్మపక్షపాతినాం హానిశ్చ సూచితా. అతో ధర్మ ఏవ శ్రేయా నితి భావః. ౧౪౪. అధర్మవృద్ధ్యా రాక్షసానాం ప్రాబల్యం - ధర్మవృద్ధ్యాసురాణాం ప్రాబల్యం చ క్రమేణ ప్రదర్శయతి—త త్త్వయేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. లోకా న్చరతా దిగ్విజయార్థం లోకా న్సంచరతా - త్వయా మహా న్ధర్మో వినిహతః - ధర్మవృద్ధిహేతుభూత యజ్ఞదానతపఃప్రభృతయో వినాశితా ఇత్యర్థః. అధర్మః స్వపక్షభూతాధర్మః - ప్రగృహీతః పరహింసాపరదారపరద్రవ్యాపహరణాదినా సంవర్ధిత ఇత్యర్థః. త త్తస్మా త్పరే త్వచ్ఛత్రవః- అస్మద్బలినః-

వినిహతో మహాన్. అధర్మః ప్రగృహీతశ్చ తే నాస్మద్బలినః పరే, ౧౫. స
ప్రమాదా ద్వివృద్ధ స్తే ధర్మోఽభిగ్రసతే హి నః. వివర్ధయతి పక్షం చ సురాణాం
సురభావనః, ౧౬. విషయేషు ప్రసక్తేన యత్కించి త్కారిణా త్వయా. ఋషీణా
మగ్నికల్పానా ముద్వేగో జనితో మహాన్, ౧౭. తేషాం ప్రభావో దుర్ధర్షః
ప్రదీప్త ఇవ పావకః ౧౮ తపసా భావితాత్మానో ధర్మ స్యానుగ్రహే రతాః,
ముఖ్యై ర్యజ్ఞై ర్యజం త్యే తే నిత్యం తై స్తై ర్ద్విజాతయః జుహ్వ త్యగ్నీం శ్చ విధివ
ద్వేదాం శ్చోచ్చై రధీయతే, అభిభూయ చ రక్షాంసి బ్రహ్మఘోషా నుదైరయన్.
౨౦ దిశోఽపి విద్రుతా స్సర్వాః స్తనయిత్ను రి వోష్ణగే, ఋషీణా మగ్నికల్పానా
మగ్నిహోత్రసముత్థితః ఆవత్తే రక్షసాం తేజో ధూమో వ్యాప్య దిశో దశ, తేషు
తేషు చ దేశేషు పుణ్యే ష్వేవ దృఢవ్రతైః. చర్యమాణం తప స్తీవ్రం సంతాప

కృద్భ్యోఽస్మజ్జయరూపశుభహేతుధర్మపరాః - పరే బలిన ఇత్యర్థః. ౧౫. అధర్మం స్వీకృత్య ధర్మే నిహతే తేషాం సురాణాం బలవత్త్వం కథ మిత్యాశం క్యాధర్మ స్యాశ్రయనాశకత్వా దిత్యభిప్రాయే ణాహ—స ఇతి. సః అధర్మః - తే ప్రమాదాత్ అవిమృశ్యకరణాత్ - వివృద్ధః నః అస్మాన్ - గ్రసతే నాశయతి సురభావనః సురానుకూల స్సన్ - సురాణాం పక్షం వివర్ధయతి ౧౬. స్వకృతస్యాధర్మస్య సురపక్షవృద్ధిహేతుత్వం కథ మిత్యాశంక్య ఋషీణా ముద్వేగజననద్వారా ధర్మప్రవర్తకత్వా దిత్యాహ—విషయేష్వితి. విషయేషు ప్రసక్తేన - అత ఏవ యత్కించిత్కారిణా దేవర్షిప్రముఖానాం కన్యాపత్నీహరణాదికం కుర్వతా - ఋషీణా ముద్వేగః మనస్తాపః జనితః కృతః ౧౭. అగ్నికల్పత్వ ముపపాదయతి—తేషా మితి ౧౮ ఉద్వేగా త్కిం కృతవంత స్తత్రాహ—తపసేతి భావితాత్మానః పూతాత్మానః - ధర్మ స్యానుగ్రహే సంవర్ధనే - రతాః ముఖ్యైః శ్రేష్ఠైః - తై స్తైః అగ్నిష్టోమ మారభ్య విశ్వసృజా మయనపర్యంతైః అగ్నీ నుద్దిశ్య జుహ్వతి హోమం కుర్వంతి. దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగో యాగః - త్యక్త స్యాగ్నౌ ప్రక్షేపో హోమ ఇత్యనయో ర్భేదః. అభిభూయ అగణయిత్వా - బ్రహ్మఘోషాన్ - ఉదైరయన్ ఉచ్చారయంతి స్మ - వేదాం శ్చోచ్చై రధీయత ఇత్యస్య వివరణ మిదం. ౨౦ తపః ప్రభృతి కర్మణః ఫల మాహ—దిశ ఇత్యాదినా. సర్వా దిశః

అస్మత్తో బలినోఽభూవ న్నిత్యర్థః ౧౫. స ఇతి. సురభావన స్సురాన్ భావయతి వర్ధయతీతి తథా - సః ధర్మః - తే విషయాసక్తస్య తవ ప్రమాదాత్ - యజ్ఞదానాదీనాం విఘ్నకరణాద్ధేతోః వివృద్ధ స్స్యాత్. ఇదానీం నః అధర్మాశ్రయా నస్మాన్ గ్రసతేహి గ్రసత ఏవ - సురాణాం పక్షం వివర్ధయతి చేతి యోజనా. ౧౬ రావణప్రమాదజనితాధర్మవృద్ధిప్రకారం వివృణోతి—విషయేష్విత్యాదినా. యత్కించి త్కారణాత్ యస్మా త్కస్మా చ్చి త్కారణాత్ - విషయేషు ప్రసక్తేన - దేవర్షిప్రముఖానాం కన్యాపత్నీహరణాదికం కుర్వతా-త్వయా తేషాం ఋషీణాం ప్రదీప్తః పావక ఇవ-దుర్ధర్షః దుస్సహః ఉద్వేగః-క్రోధో జనిత ఇత్యర్థః ౧౮ ఉద్వేగా త్కి కృతవంత స్తత్రాహ—తపసేత్యాదినా. తపసా భావితాత్మానః పూతాత్మానః - ధర్మ స్యానుగ్రహే ధర్మసంవర్ధనే రతాః అభిభూయేతి. ఉదీరయన్నిత్యత్ర అడభావ ఆర్షః బ్రహ్మఘోషాన్ వేదఘోషాన్ ౨౦. దిశ ఇతి. సర్వా దిశః విప్రద్రుతాః-రాక్షసా ఇతి శేషః. విద్రవణే దృష్టాంతః స్తనయిత్నురితి. మేఘ ఇవ-జాతా .వేక

యతి రాక్షసాన్, ౨౫. దేవదానవయక్షేభ్యో గృహీత శ్చ వర స్త్వయా. మానుషా వానరా ఋక్షా గోలాంగూలా మహాబలాః, బలవంత ఇహాగమ్య గర్జంతి దృఢవిక్రమాః ౨౬ ఉత్పాతా న్వివిధాన్ దృష్ట్వా ఘోరా న్బహువిధాం స్తథా, వినాశ మనుపశ్యామి సర్వేషాం రక్షసా మహం ౨౭ ఖరాభి స్తనితా ఘోరా మేఘాః ప్రతిభయంకరాః, శోణితే నాభివర్షంతి లంకాముష్ణేనసర్వతః. ౨౮. రుదతాం వాహనానాం చ ప్రపతంత్యస్రబిందవః, ధ్వజా ధ్వస్తా వివర్ణాశ్చ న ప్రభాంతి యథా పురా. ౨౯. వ్యాళా గోమాయవో గృధ్రా వాశ్యంతి చ సుభైరవం, ప్రవిశ్య లంకా మనిశం సమవాయాం శ్చ కుర్వతే. ౩౦ కాళికాః పాండురై ర్దంతైః ప్రహసం త్యగ్రత స్థితాః, స్త్రియ స్స్వప్నేషు ముష్ణంత్యో గృహాణి ప్రతిభాష్యచ. ౩౧ గృహాణాం బలికర్మాణి శ్వానః పర్యుపభుంజతే, ఖరా గోషు ప్రజాయంతే

ప్రతివిద్రుతాః-రాక్షసా ఇతి శేషః. ఉష్ణగే గ్రీష్మే - స్తనయిత్ను రివ మేఘ ఇవ - జాతావేకవచనం ౨౫ బలినోఽపి దేవాః బ్రహ్మదత్తవరమహిమ్నాఽపి ప్రహర్తుం శక్నుయు రిత్యాహ—దేవదానవేత్యాదినా. 'దేవదానవయక్షేభ్య ఏవావధ్యత్వవరో గృహీతః నతు మానుషాదిభ్య ఇతి భావః. తర్హి కి మాయాత మిత్యత్రాహ —మానుషా ఇతి. ద్వయో రపి బహువచనం పూజాయాం. మహాబలా 'మహాసైన్యాః - ఇహ లంకాయాం. ౨౬. నకేవలం పరాగమనేన కిం త్వశుభనిమిత్తదర్శనేనాపి భయముత్ప్రేక్ష్య మిత్యాహ—ఉత్పాతానితి. ఉత్పాతాన్ వివిధాన్ దివ్యాంతరిక్షభౌమభేదభిన్నాన్ - బహువిధాన్ భౌమాదిషు ప్రత్యేకం వివిధాన్ - అనుపశ్యామి తర్కయామి. ౨౭. ఖరేతి. ఖరాభి స్తనితాః పరుషగర్జితాః - ఘోరాఃవిరూపాః - ప్రతిభయంకరాః ప్రతీత్యుపసర్గమాత్రం. భయంకరా ఇత్యర్థః. ౨౮. రుదతామితి ధ్వస్తాః ధూసరాః - అతఏవ వివర్ణాః విగతవర్ణాః. ౨౯ వ్యాళాఇతి. వ్యాళాఃదుష్టాః - వాశ్యంతి వాశితంకుర్వంతి - కుత్సితరుతం కుర్వంతీత్యర్థః. సమవాయాన్ సంఘాన్. ౩౦. కాళికాఇతి కాళికాః నీలవర్ణాః స్త్రియః-పూతనాప్రముఖా ఇతియావత్. శక్తయఇత్యేకే. పాండురై ర్దంతై రుపలక్షితాస్సత్యః - ప్రతిభాష్య ప్రతికూల మాభాష్య-గృహాణి గృహస్థితవస్తూని - ముష్ణంత్యః హసంతి - ఏవంస్వప్నేదృశ్యంత ఇత్యర్థః. * రామా. కాళికాః శక్తయః స్త్రియః స్త్రీః - ప్రతిభాష్య ప్రతికూల మాభాష్య-స్వప్నేషు గృహాణి ముష్ణంతి అగ్రతః స్థితా హసంతి చేతి సంబంధః ౩౧. గృహాణామితి బలికర్మాణి

వచనం-ఉష్ణగే ఉష్ణకాలే. ౨౫ తపోయాగాదికం కామం కుర్వంతు - బ్రహ్మదత్తం సురాసురై రవధ్యత్వ మస్తి ఖల్విత్యాశంక్య, సత్యం, రామసుగ్రీవాదయో నసురాసురా ఇత్యభిప్రేత్యాహ—దేవదానవేత్యాదిసార్ధేన. దేవదానవేభ్య ఏ వావధ్యత్వం గృహీతం నమానుషాదిభ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౨౩—౨౬. నకేవలం పరబలాగమనేన భయం కిం త్వశుభనిమిత్తదర్శనే నాపీత్యాహ—ఉత్పాతానితి. వివిధాన్ దివ్యాంతరిక్షభౌమభేదభిన్నాన్ బహువిధాన్. ౨౭—౨౯. శేషా మేవ ప్రత్యేకం బహువిధత్వం దర్శయతి—వ్యాళాఇతి. సమవాయాన్ సమూహాన్. ౩౦. కాళికాఇతి. కాళికాః పూతనాప్రముఖశక్తయః - పాండురైః దంతైః - ఉపలక్షితాః స్త్రియః స్త్రీః-ప్రతిభాష్య ప్రతికూల మాభాష్య - ప్రత్యాఖ్యాయ - స్వప్నేషు గృహాణి గృహవర్తీని ద్రవ్యాణి - ముష్ణంత్యోఽగ్రత స్థితా హసంతీతి సంబంధః. ౩౧. గృహాణామితి. బలికర్మాణి బలికర్మసాధన

మూషికా నకులై స్సహ. ౩౦ మార్జారా ద్వీపిభి స్సార్థం సూకరా శ్శునకై స్సహ, కిన్నరా రాక్షసై శ్చాపి సమీయు ర్మానుషై స్సహ ౩౧. పాండురా రక్త పాదా శ్చ విహంగాః కాలచోదితాః, రాక్షసానాం వినాశాయ కపోతా విచరంతి చ. ౩౨. వీచీ కూచీతి వాశ్యంత్య శ్శారికా వేశ్మసు స్థితాః, ౩౨॥. పతంతి గ్రథితా శ్చాపి నిర్జితాః కలహైషిణః. పక్షిణ శ్చ మృగా స్సర్వే ప్రత్యాదిత్యం రుదంతిచ, ౩౩॥. కరాళో వికటో ముండః పరుషః కృష్ణపింగళః, కాలో గృహాణి సర్వేషాం కాలే కాలేఽన్వవేక్షతే, ౩౪॥ ఏతా న్యన్యాని దుష్టాని నిమిత్తా న్యుత్పతంతి చ. విష్ణుం మన్యామహే దేవం మానుషం రూప మాస్థితం, స హి మానుషమాత్రోఽసౌ రాఘవో దృఢవిక్రమః యేన బద్ధ స్సముద్రస్య స సేతుః పరమాద్భుతః, కురుష్వ నరరాజేన సంధిం రామేణ రావణ. జ్ఞాత్వా ప్రధార్య కార్యాణి క్రియతా మాయతిక్షమం, ౩౫॥. ఇదం వచ స్తత్ర (నిగద్య) నిశమ్య మాల్యవా న్పరీక్ష్య

బలికర్మసాధనాని హవీంషి - నకులై స్సహ - వర్తంతి ఇతి శేషః. ౩౦ మార్జారాఇతి సమీయుః సంయంతి - ద్వీపిభిః వ్యాఘ్రైః - మానుషైః రాక్షసా ఇతిశేషః మానుషా శ్చాత్రోత్పాతజనితాఏవ. *రామా గృహాణామితి. బలికర్మాణి బలిద్రవ్యాణి-'కిన్నరారాక్షసై శ్చాపి సమీయు ర్మానుషై స్స'హే త్యర్థం కేషు చి త్కోశేషు దృశ్యతే. తస్మిన్ విరోధోఽస్తి, లంకాయాం మానుషాభావాత్. ౩౧. పాండురాఇతి. కాలచోదితాః దైవప్రేరితాః-వినాశాయ వినాశసూచనాయేత్యర్థః. వాతాయ కపిలా విద్యుదిత్యాదివత్. కపోతాః కపోతాఖ్యా విహంగా ఇత్యన్వయః. ౩౨. వీచీతి. వేశ్మసు మధుర సల్లాపార్థం పోషితా శ్శారికాః - మధురభాషణాని విహాయ వీచీకూచీతి క్రూరం వాశ్యంతీత్యర్థః. ౩౨॥. పతంతీతి. పక్షిణః కాకాదయః - మృగాశ్చ పూర్వం నిర్జితా అపి పునః కలహైషిణ స్సంతః- గ్రథితాః పుంజీభూతాః - పతంతి ధావంతి - ప్రత్యాదిత్యం రుదంతి చేత్యన్వయః ౩౩॥ కరాళ ఇతి. కరాళః భయంకరః - వికటః వికటాంగః - వికల ఇతిపాఠే - హీనాంగ ఇత్యర్థః. పరుషః పరుష వర్ణః - కాలః మృత్యుః - కాలేకాలే సాయం ప్రాతశ్చ - గృహా ణ్యన్వవేక్షతే - అన్వీక్షమాణ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౩౪॥. ఏతానీతి. ఏతాని జ్ఞాత్వా కర్మాణి కర్తవ్యాని - ప్రధార్య నిర్ధార్య - యత్ ఆయతి క్షమం ఉత్తరకాలార్హం - తత్క్రియతాం - కర్మాణి చ సీతాప్రదానాదీని ౩౫॥ ఇదమితి. అనుత్తమేషు మంత్రిశ్రేష్ఠేషు - ఉత్తమపౌరుషో మాల్యవాన్ - ఇదంవచః - తత్ర సభాయాం - నిశమ్య శ్రావయిత్వా - అంతర్భావితణ్యర్థోఽయం. రావణం రావణాకారం - సమవేక్ష్య ఇంగితాది దర్శనపురస్సరం దృష్ట్వా - రక్షోధిపతేర్మనః పరీక్ష్య అనివర్త్యం జ్ఞాత్వా - తూష్ణీం బభూవ - ఉప

ద్రవ్యాణి. ౩౦—౩౨॥. పతంతీతి. ప్రత్యాదిత్యం రుదంతి-ఆదిత్య మవలోక్య రుదంతీత్యర్థః. ౩౩॥. కరాళఇతి కరాళో భయంకరః - వికలః వికలాంగః - కాలో మృత్యుః. ౩౪॥. ఏతానీతి. ఏతాని జ్ఞాత్వా - కార్యాణి కర్తవ్యాణి - ప్రధార్య నిర్ధార్య - యదాయతిక్షమం ఉత్తరకాలోచితం తత్ క్రియతా మిత్యర్థః. ౩౫॥. ఇదమితి. అనుత్తమేషు నికృష్టేషు - రాక్షసే షూత్తమపౌరుషో మాల్యవాన్ - తత్ర సభాయాం నిగద్య శ్రావయిత్వా - రావణం సమవేక్ష్య - రక్షోధిపతే ర్మనః

రక్షోధిపతేర్మనః పునః, అనుత్తమేషూత్తమపౌరుషో బలీ బభూవ తూష్ణీం సమవేక్ష్య రావణమ్. ౩౬౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-పఞ్చత్రింశస్సర్గః

——— షట్త్రింశస్సర్గః ———

తత్తు మాల్యవతో వాక్యం హితముక్తం దశాననః, న మర్షయతి దుష్టాత్మా కాలస్య వశమాగతః ౧ స బద్ధ్వా భ్రుకుటిం వక్త్రే క్రోధస్య వశమాగతః, అమర్షాత్పరివృత్తాక్షో మాల్యవన్తమథాబ్రవీత్. ౨. హితబుద్ధ్యా యదహితం వచః పరుషముచ్యతే, పరపక్షం ప్రవిశ్యైవ నైతచ్ఛ్రోత్రం గతం మమ. ౩. మానుషం కృపణం రామమేకం శాఖామృగాశ్రయం, సమర్థం మన్యసే కేన త్యక్తం పిత్రా వనాలయం. ౪. రక్షసామీశ్వరం మాంచ దేవతానాం భయంకరం. హీనం మాం మన్యసే కేన హ్యహీనం సర్వవిక్రమైః. ౫. వీరద్వేషేణ వాశంకే పక్షపాతేన వా రిపోః, త్వయాఽహం పరుషాణ్యుక్తః పరప్రోత్సాహనేన వా.

దేశాద్వరరామేత్యర్థః. ౩౬౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చత్రింశస్సర్గః.

అథ లంకాగుప్తికరణం షట్త్రింశే. తత్త్వితి హితముక్తం హితం యథా భవతి తథా ఉక్తం- నమర్షయతి నామర్షయత్. ౧. సఇతి పరివృత్తాక్షః ఘూర్ణితాక్షః ౨. హితబుద్ధ్యేతి పరపక్షం ప్రవిశ్యైవ శత్రుషు స్నేహమనుసృత్యైవ - హితబుద్ధ్యా హితమిత్యయంజ్ఞాస్యతీతిబుద్ధ్యా - అహితం పరుషం చ - యద్వచ ఉక్తం - ఏతత్ మమ శ్రోత్రం న గత మిత్యన్వయః. ౩. భవతః పరపక్షానుసారశ్చ నయుక్త ఇత్యాహ—మానుషమితి మానుషం జాత్యా హీనబలం - కృపణం ప్రకృత్యా హీనం - ఏకం అసహాయం - శాఖామృగాశ్రయం క్షుద్రసహాయం - పిత్రా త్యక్తం నిర్ధనం - వనాలయం రాజ్యహీనం - రామం - కేన కథం ప్రకారేణ - సమర్థం ప్రబలం మన్యసే. ౪. స్వస్మిన్ తద్వైపరీత్య మాహ—రక్షసామితి హీనం దుర్బలం. ౫. ఏవం పరప్రాబల్యస్వదౌర్బల్యయో రభావేఽపి పరుషోక్తౌ హేతు మాశంకతే—వీరద్వేషేణేతి వీరద్వేషేణ సజాతీయవీరద్వేషేణ - రిపోః పక్ష

పరిక్ష్య - అనివర్తనం జ్ఞాత్వా - తూష్ణీం బభూవ - కిమపి నోవాచేత్యర్థః. ౩౬౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చత్రింశస్సర్గః.

౧—౨. హితబుద్ధ్యేతి పరపక్షం ప్రవిశ్య అనుసృత్య. ౩. మానుషమిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు మానుషమితి. వనాలయం - వనం జల ముదధిః - ఆలయః శయనస్థానం యస్య తం - వటపత్రశాయినం నారాయణ మిత్యర్థః. అత ఏవ పిత్రాత్యక్తం. జన్మాదిరహిత మిత్యర్థః. ఈశ్వరస్య జన్మాద్యభావా దేవ పిత్రాద్యభావః. అత ఏవ ఏకం అద్వితీయం - అత ఏవశాఖామృగాశ్రయం - శాఖాభిః వేదశాఖాభిః మృగ్యత ఇతి శాఖామృగో వేదవేద్యః సర్వేశ్వరః - స చాసావాశ్రయశ్చేతి తం-తథాఽపి కేనాపి హేతునా - మానుషం మనుష్యరూపేణావతీర్ణం- అత ఏవ కృపణం కృపాళుం - రామం సమర్థం మన్యసే కిల, తద్యుక్తమేవ. కేన హేతునా రక్షసా

౬ ప్రభవన్తం పదస్థం హి పరుషం కోఽభిధాస్యతి, పండిత శ్శాస్త్రతత్త్వజ్ఞో వినా ప్రోత్సాహనా ద్రిపోః ౭ ఆనీయ చ వనా త్సీతాం పద్మహీనా మివ శ్రియం, కిము ర్థం ప్రతిదాస్యామి రాఘవస్య భయా దహం ౮ వృతంవానరకోటీభి స్ససుగ్రీవం సలక్ష్మణం,పశ్య కై శ్చి దహోభి స్త్వం రాఘవం నిహతం మయా ౯ ద్వంద్వే యస్య న తిష్ఠన్తి దైవతా న్యపి సంయుగే, స కస్మా ద్రావణో యుద్ధే భయ మాహారయి ష్యతి ౧౦.ద్విధా భజ్యేయ మప్యేవం న నమేయం తు కస్య చిత్,ఏష మే సహజో దోష స్స్వభావో దురతిక్రమః. ౧౧ యది తావ త్సముద్రే తు సేతు ర్బద్ధో యదృ చ్ఛయా, రామేణ విస్మయః కోఽత్ర యేన తే భయ మాగతం ౧౨ స తు తీర్త్వా ఽర్ణవం రామ స్సహవానర సేనయా, ప్రతిజానామి తే సత్యం నజీవ న్ప్రతియా స్యతి ౧౩.ఏవం బ్రువాణం సంరబ్ధం రుష్టం విజ్ఞాయ రావణం,వ్రీడితో మాల్యవా న్

పాతేన శత్రౌ పక్షపాతేఽ౭ పరప్రోత్సాహనే నేత్యేత దుపపాదయతి—ప్రభవన్తమితి. ప్రభవన్తం ప్రభావయుక్తం - పదస్థం పరిపక్వబుద్ధిం - పరప్రోత్సాహనాభావే పండితస్య పదస్థవిషయకపరుష వచనం నోపపద్యత ఇత్యర్థః ౭. అస్తు త్వదుక్తః పరమార్థః-తథాఽపి దుర్లభవస్తువిశేషః కథం త్యాజ్య ఇత్యాహ—ఆనీయేతి. కిమర్థం కేన హేతునా-రాఘవస్య రాఘవాత్.౮. వృతమితి స్పష్టోఽర్థః ౯. ద్వంద్వఇతి. ద్వంద్వే ద్వంద్వయుద్ధే - యుద్ధే నామసాయుద్ధే. ౧౦. అత్యంతహితపరం వృద్ధం మాతా మహం కథ మేవం పరుషముక్త్వా నస్మీత్యనుతాపేనాహ—ద్విధేతి. రామ ఆగత్యభయం జనయిష్యతీతి త్వయోక్తం. న కేవలం భయమాత్రం - ద్విధా భజ్యేయం శిరశ్ఛేదం ప్రాప్నుయాం - ఏవ మపి నన మేయం - కస్య చిత్ న కేవలం రామస్య-తతోపి శతగుణబలవతోపి ద్విధాభంగాదపి కస్య చిన్నమన మత్యంతదుస్సహ మిత్యర్థః తర్హి హీయమానేన సంధిః కార్యఇతి నీతిశాస్త్రవిరోధస్స్యా త్తత్రాహ— ఏష మేసహజోదోషఇతి. యది దోషత్వ మనుమతం తర్హి స త్యాజ్య ఏవేత్యాశంక్యాహ —స్వభావఇతి. న హి తిక్తో నింబో మధురాయత ఇతి భావః ౧౧ అథ సేతుబంధేన విస్మయసే చేత్ - తదపి కాకతాళీయం. అతో మాభూత్తే భయ మిత్యాహ—యదీతి. తావత్ సముద్రే స్వల్పసముద్ర ఇత్యర్థః. ౧౨. సత్వితి. అర్ణవం తీర్త్వా స్థితో రామ ఇత్యర్థః ౧౩. ఏవమితి. సంరబ్ధం అహంకార

మీశ్వరం సర్వపరాక్రమైర్హీనం మా మహీనం మన్యస ఇత్యర్థః ౫—౬—౭. ఆనీయచవనాదిత్యాది శ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. రామహస్తా ద్వధేచ్ఛయైవ వనా త్సీతా మానీయ రాఘవస్య భయా త్కిమర్థం ప్రతిదాస్యామీత్యర్థః. ౮ ఏవం చే త్తత్ర రామ ఆయాస్యతి కిం తత్రాహ— వృతమితి. కైశ్చి దహోభిః - మయా హేతునా నిహతం ఆగత మిత్యర్థః, 'హనహింసాగత్యో' రితి ధాతో రేవ మర్థః. వానరకోటీభిః వృతం ససుగ్రీవం సలక్ష్మణం రాఘవం పశ్య, ద్రక్ష్యసీత్యర్థః. ౯. ఏవం చే త్తర్హి కథం న బిభేషీత్యత్రాహ—ద్వంద్వఇతి. యస్య మమ.౧౦. మానహానికరం త్వద్వాక్యం న గ్రాహ్య మిత్యాశయే నాహ—ద్విధేతి. ఏవ మనయా రీత్యా - ద్విధా భజ్యేయ మపి శత్రుణా భజ్యమానోపి - కస్య చి దపి - న నమేయంతు న నమేయ మేవ - త దేత న్న్యాయవిరుద్ధం తత్రా హ—ఏషఇతి దోష శ్చే త్కిమితి న త్యజతే తత్రాహ—స్వభావఇతి ౧౧—౧౨. సత్విత్యస్యవా స్తవార్థ స్తు—రామః వానరసేనయా సహ - అర్ణవం తీర్త్వా జీవ న్ప్రతియాస్యతీతి తే సత్యం ప్రతి జానామి న సందేహః అథాపి మే స్వభావో దురతిక్రమ ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౩—౧౪.

వాక్యం నోత్తరం ప్రత్యపద్యత. ౧౪. జయాశిషా చ రాజానం వర్ధయిత్వా య
థోచితం, మాల్యవా నభ్యనుజ్ఞాతో జగామ స్వం నివేశనం. ౧౫. రావణ స్తుసహా
మాత్యో మంత్రయిత్వా విమృశ్య చ, లంకాయా మతులాం గుప్తిం కారయా
మాస రాక్షసః ౧౬. స వ్యాదిదేశ పూర్వస్యాం ప్రహస్తం ద్వారి రాక్షసం, దక్షి
ణస్యాం మహావీర్యౌ మహాపార్శ్వమహోదరౌ. ౧౭. పశ్చిమాయా మథో ద్వారి
పుత్ర మింద్రజితం తథా, వ్యాదిదేశ మహామాయం బహుభీ రాక్షసై ర్వృతమ్.
౧౮ ఉత్తరస్యాం పురద్వారి వ్యాదిశ్య శుకసారణౌ, స్వయం చాత్ర భవిష్యామి
మంత్రిణ స్తా నువాచ హ. ౧౯. రాక్షసం తు విరూపాక్షం మహావీర్యపరాక్రమం,
మధ్యమే ఉస్థాపయ ద్గుల్మే బహుభి స్సహ రాక్షసైః ౨౦. ఏవం విధానం లంకాయాః
కృత్వా రాక్షసపుంగవః, కృతకృత్య మి వాత్మానం మన్యతే కాలచోదితః ౨౧.
విసర్జయామాస తత స్స మంత్రిణో విధాన మాజ్ఞాప్య పురస్య పుష్కలం, జయా
శిషా మంత్రిగణేన పూజితో వివేశ చాంతఃపుర మృద్ధిమ న్మహత్. ౨౨. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - యుద్ధకాండే - షట్త్రింశ స్సర్గః.

సప్తత్రింశ స్సర్గః.

నరవానరరాజౌ తౌ స చ వాయుసుతః కపిః, జాంబవా నృక్షరాజ శ్చ
రాక్షస శ్చ విభీషణః అంగదో వాలిపుత్ర శ్చ సౌమిత్రి శ్శరభః కపిః, సుషేణ స్సహ
దాయాదో మైందో ద్వివిద ఏవ చ. గజో గవాక్షః కుముదో నలోఽథ పనస
స్తథా, అమిత్రవిషయం ప్రాప్తా స్సమవేతా స్సమర్థయన్. ౩. ఇయం సా లక్ష్యతే

యుక్తం. వ్రీడితఇతి. స్వోపదేశవైఫల్యా దితి భావః ౧౪ జయేతి యథోచితమితి. ప్రత్యుత్థానాది
నేతి భావః. ౧౫ రావణఇతి. మంత్రయిత్వా కర్తవ్యంవిచార్య-విమృశ్య నిశ్చిత్య. ౧౬. సఇతి.
వ్యాదిదేశ రక్షణాయేతిశేషః. ౧౭ పశ్చిమాయామితి స్పష్టః ౧౮. ఉత్తరస్యామితి. భవిష్యామీత్య
నంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౯. రాక్షసమితి. మధ్యమే గుల్మఇతి. గుల్మోనామ నగరమధ్యచైత్య
స్థానం. ౨౦ ఏవమితి. విధానం రక్షణసంవిధానం. ౨౧. విసర్జయామాసేతి. పుష్కలం సమగ్రం.
౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యా
ఖ్యానే - షట్త్రింశ స్సర్గః.

అథ రామస్య సేనాగుప్తివిధానం సప్తత్రింశే. నరవానరేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. సహ
దాయాదః సబాంధవః-'దాయాదౌసుత బాంధవా' విత్యమరః, ఇదంవిశేషణం సర్వత్ర యథార్హమన్వేతి.
అమిత్రవిషయం శత్రుదేశం సమర్థయన్ అమంత్రయన్. * రా.మా. గజఇతి. సమర్థయన్ అమం
త్రయన్-అడభావశ్చార్షః ౩. అథ విచారప్రకార మేవాహ—ఇయమిత్యాదినా సాహానుమతా పూర్వ

ఉత్తరస్యామితి స్వయం చాత్ర భవిష్యామీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౯—౨౨. ఇతి శ్రీమ
హేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం -
షట్త్రింశస్సర్గః.

౧౪. సుషేణఇతి. సహదాయాదః సబంధువర్గః. గజఇతి, అమిత్రవిషయం శత్రుదేశం - సమ

లంకా పురీ రావణపాలితా, సాసురోరగగన్ధర్వై రమరై రపి దుర్జయా కార్య సిద్ధిం పురస్కృత్య మన్త్రయధ్వం వినిర్ణయే, నిత్యం సన్నిహితో హ్యత్ర రావణో రాక్షసాధిపః. ౫ తథా తేషు బ్రువాణేషు రావణావరజోఽబ్రవీత్, వాక్య మగ్రామ్య పదవత్ పుష్కలార్థం విభీషణః ౬ అనల శ్శరభ శ్చైవ సంపాతిః ప్రఘస స్తథా, గత్వా లంకాం మ మామాత్యాః పురీం పున రిహాగతాః. భూత్వా శకునయ స్సర్వే ప్రవిష్టా శ్చ రిపో ర్బలం, విధానం విహితం య చ్చ త ద్దృష్ట్వా సముపస్థితాః సంవిధానం య దాహు స్తే రావణస్య దురాత్మనః, రామ త ద్బ్రువత సర్వం యథా తత్త్వేన మే శృణు ౯ పూర్వం ప్రహ స్త స్సబలో ద్వార మాసాద్య తిష్ఠతి, దక్షిణం చ మహావీర్యౌ మహాపార్శ్వమహోదరౌ. ౧౦. ఇంద్రజిత్ పశ్చిమద్వారం రాక్షసై ర్బహుభి ర్వృతః, పట్టసాసిధనుష్మద్భి శ్శూల ముద్గరపాణిభిః. నానాప్రహరణై శ్శూరై రావృతో రావణాత్మజః, ౧౧ రాక్ష సానాం సహస్రై స్తు బహుభిః శ్శస్త్రపాణిభిః యు క్తః పరమసంవిగ్నో రాక్షసై ర్బహుభి ర్వృతః, ఉత్తరం నగరద్వారం రావణ స్స్వయ మాస్థితః ౧౩. విరూపాక్ష స్తుమహతా శూలఖడ్గధనుష్మతా, బలేన రాక్షసై స్సార్ధం మధ్యమం గుల్మ మాస్థితః. ౧౪. ఏతా నేవంవిధాన్ గుల్మాన్ లంకాయాం సముదీక్ష్య తే, మామకా స్సచివా స్సర్వే పున శ్శీఘ్ర మి హాగతాః. ౧౫. గజానాం చ సహస్రం చ రథానా మయుతం పురే, హయానా మయుతే ద్వే చ సాగ్రకోటీ శ్చ రక్షసాం.

ముక్తాంకార్యసిద్ధిం విజయసిద్ధిం పురస్కృత్య ప్రధానీకృత్య-వినిర్ణయే నిమిత్తే మన్త్రయధ్వం-విజయ సాధకకార్యనిర్ణయాయ మన్త్రః ప్రవర్త్యతామిత్యర్థః. ౫ తథేతి. అగ్రామ్యపదవ త్సంస్కృత పదవత్-సర్వేషాం స్ఫుటప్రతిపత్తయే స్వదేశభాషాపదరహిత ముక్తవానిత్యర్థః. ౬. అనల ఇత్యాది శ్లోకత్రయం. విధానం నగరరక్షణసంవిధానం - తే దురాత్మనో రావణస్య యత్సంవిధానమా హుః త ద్యథా తత్త్వేన యాథార్థ్యేన-బ్రువతః మేమత్తః శృణు ౯ పూర్వమితి స్పష్టః. ౧౦. ఇంద్రజిదితి. పట్టసాసిధనుష్మద్భిః శూలముద్గరపాణిభిః - బహుభీరాక్షసైః ప్రధానరాక్షసై ర్వృతః నానాప్రహరణైః శూరై రావృతః-రావణాత్మజః ఇంద్రజిత్పశ్చిమం ద్వారం-ఆసాద్య తిష్ఠతీ త్యనుకృ ష్యతే ౧౧ రాక్షసానామిత్యాది. అసంవిగ్నః అకంపితహృదయః రాక్షసైః ప్రధానభూతైః ౧౩. విరూపాక్ష స్త్వితి. బలేన సేనయా-రాక్షసైః ముఖ్యైః ౧౪. ఏతానితి. గుల్మాన్ సేనాః - "గుల్మో రుక్ స్తంబసేనా' స్విత్యమరః ౧౫. గజానామిత్యాది గజానాం గజయోధినాం-రథానాం హయానా మిత్యత్రాపి హ్యేవం ద్రష్టవ్యం. మాయానాం సాగ్రకోటిః ద్వే అయుతే చేత్యన్వయః. ఏతే ఏతావంతః-

ర్థయన్ అమన్త్రయన్. ౩. ఇయమితి యా దురాసదేతి శ్రూయతే-సేయం లంకేత్యర్థః. కార్య సిద్ధిమితి కార్యసిద్ధిం పురస్కృత్య-వినిర్ణయే నిమిత్తే మన్త్రయధ్వం - శత్రుహననకార్యనిశ్చయాయ మన్త్రః క్రియతా మిత్యర్థః. ౫ తథేతి అగ్రామ్యపదవత్ అగ్రామ్యార్థపదవత్ ౬. భూత్వేతి. విధానం లంకారక్షణం. ౭ —౧౪ ఏతానితి గుల్మాన్ గణాన్. గజానామితి. గజానాం గజయోధినాం- సహస్రం సన్నద్ధమితి శేషః. రథానాం రథినాం-అయుతం-అత్రాపిసన్నద్ధ మితి శేషః. హయానా మయుతే

విక్రాంతా బలవంతశ్చ సంయుగే ష్వాతతాయినః ఇష్టా రాక్షసరాజస్య నిత్య
మేతే నిశాచరాః ౧౭ ఏకైకస్యాత్ర యుద్ధార్థే రాక్షసస్య విశాంపతే, పరివార
స్సహస్రాణాం సహస్ర ముపతిష్ఠతే. ౧౮. ఏతాం ప్రవృత్తిం లంకాయాం మంత్రి
ప్రోక్తాం విభీషణః, ఏవ ముక్త్వా మహాబాహూ రాక్షసాం స్తా నదర్శయత్.
లంకాయాం సచివై స్సర్వాం రామాయ ప్రత్యవేదయత్, ౧౯ రామం కమల
పత్రాక్ష మిద ముత్తర మబ్రవీత్. రావణానరజ శ్శ్రీమాఙ్ రామప్రియచికీర్షయా,
కుబేరం తు యదా రామ రావణః ప్రత్యయుధ్యత. షష్టి శ్శతసహస్రాణి తదా
నిర్యాంతి రాక్షసాః, పరాక్రమేణ వీర్యేణ తేజసా సత్వగౌరవాత్ సదృశా యేఽత్ర
దర్పేణ రావణస్య దురాత్మనః, ౨౨, అత్ర మన్యుర్న కర్తవ్యో రోషయే త్వాం న
భీషయే. సమర్థో హ్యసి వీర్యేణ సురాణా మపి నిగ్రహే, ౨౩ తద్భవాం శ్చతు

యద్వా—గజానా మిత్యాదిశబ్దా గజాదిపరాః ఏవ ముత్తరోత్తరాధికసంఖ్యోచ్యతే హయానా.
ద్వే అయుతే - రక్షసాం సాగ్రకోటిః పూర్ణాకోటిః-ఏతే-రావణ స్యేష్టా అంతరంగాః - స్వసేవిన
ఇత్యర్థః, ఆతతాయినః-క్రూరా ఇత్యర్థః ౧౭ ఏకైకస్యేతి అత్ర రాక్షసేషు ఏకైకస్య రాక్షసస్య
సహస్రిణాం సహస్రం దశలక్షసంఖ్యావిశిష్టః పరివారః ఇదానీం యుద్ధార్థే యుద్ధనిమిత్తం ఉపతిష్ఠత
ఇత్యన్వయః ౧౮. ఏతామితిసార్ధశ్లోకః. తాఙ్ మంత్రిభూతాఙ్-దర్శనానంతరం-సచివైః ప్రయోజ్య
కర్తృభిః - లంకాయాం సర్వాం ప్రవృత్తి మిత్యనుషజ్యతే. రామాయ ప్రత్యవేదయత్ - సచివై
రపి తం వృత్తాంత మావేదయ దిత్యర్థః. ౧౯ రామమిత్యాదిశ్లోకత్రయం ఉత్తరంఅనంతరవక్తవ్యం-
దిగ్విజయకాలికబలా దాధునికబల మధికమితి కథయితుం పూర్వబలం పరిగణయతి—కుబేరమితి.
నిర్యాంతి నిర్యయుః. పరాక్రమేణ పరాభిభవనసామర్థ్యేన - వీర్యేణ యుద్ధే స్వయ మవికృతత్వేన -
తేజసా ప్రతాపేన-సత్వగౌరవాత్ ధైర్యాతిశయే నేత్యర్థః దర్పేణ చ - రావణస్య అత్ర యే సదృశా
స్తాదృశా రాక్షసా ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౨ స్వామిసన్నిధౌ శత్రుబలవర్ణన మయుక్త మిత్యాశంక్య
పరిహరతి—అత్రేతి. అత్ర బలవర్ణనే సతి-మన్యుః క్రోధః న కర్తవ్యః రోషయే శత్రునిరసనాయ
రోష ముత్పాదయే-న భీషయే శత్రుబలవర్ణనేన నభీతిముత్పాదయే రోషోత్పాదనస్య ఫల మాహ —
సమర్థోహీతి. ౨౩. తదితి. తత్ రాక్షసబలస్య వ్యూఢత్వాత్-మహతా బలేనవృతో భవానపి-చతురం
గేణ రావణసేనావ చ్చతురవయవేన-వ్యూహ్య విభజ్య-నిర్మథిష్యసి. మధ్యమపురుషత్వ మార్షం చతురంగ

ద్వే సన్నద్ధే - రక్షసాంసాగ్రకోటి స్సన్నద్ధేత్యర్థః ౧౬—౧౭. ఏకైకస్యేతి. అత్ర పరిగణితగజయోధి
ప్రభృతి చతుర్విధరాక్షసేషు ఏకైకస్య రాక్షసస్య-సహస్రాణాంసహస్రం పరివారో యుద్ధార్థ ముప
తిష్ఠతే ఉపతిష్ఠతీతి సంబంధః. ౧౮ ఏతామితి విభీషణః మంత్రిప్రోక్తాం-లంకాయాం ప్రవృత్తిం ఏవ
ముక్త్వాతాఙ్ రాక్షసాఙ్ మంత్రిఙ్-అదర్శయ దిత్యర్థః. లంకాయామితి. లంకాయాంసర్వాం ప్రవృత్తి
మితిశేషః. సచివై స్తైరేవ మంత్రిభిః రామాయ ప్రత్యవేదయత్ ౧౯. రామమితి. తతో రామమిద
ముత్తర మబ్రవీదితి సంబధః స్వోక్త మిదానీంతనబలం ప్రభూతతరమితి జ్ఞాపయితుం తస్య పురాతన
బలస్య ఇయత్తా మాహ—కుబేరంత్వితిద్వాభ్యాం సత్వగౌరవాత్ ధైర్యాతిశయేన-అత్రలంకాయాం
స్థితా ఇతి శేషః. ౨౨ అత్రేతి. అత్రరావణబలవర్ణనవిషయే మన్యుర్నకర్తవ్యః. రోషయే రోష
ముత్పాదయే. రోషోత్పాదనఫల మాహ—సమర్థోహీతి. ౨౩. తదితి చతురం గేణ బలేన.

రంగేణ బలేన మహతా వృతః. వ్యూహ్యేదం వానరానీకం నిర్మథిష్యసి రావణం,
౨౪. రావణావరజే వాక్య మేనం బ్రువతి రాఘవః. శత్రూణాం ప్రతిఘాతార్థ మిదం
వచన మబ్రవీత్, ౨౫ పూర్వద్వారే తు లంకాయా నీలో వానరపుంగవః.
ప్రహస్తప్రతియోద్ధా స్యా ద్వానరై ర్బహుభి ర్వృతః, ౨౬. అంగదో వాలిపుత్ర
స్తు బలేన మహతా వృతః దక్షిణే బాధతాం ద్వారే మహాపార్శ్వమహోదరౌ,
౨౭ హనుమా న్పశ్చిమద్వారం నిపీడ్య పవనాత్మజః. ప్రవిశ త్వప్రమేయాత్మా
బహుభిః కపిభి ర్వృతః, ౨౮ దైత్యదానవసంఘానా మృషీణాం చ మహాత్మనాం.
విప్రకారప్రియః క్షుద్రో వరదానబలాన్వితః, పరిక్రామతి యస్సర్వా న్ లోకా న్
సంతాపయ న్ప్రజాః త స్యాహం రాక్షసేంద్రస్య స్వయ మేవ వధే ధృతః, ఉత్తరం
నగరద్వార మహం సౌమిత్రిణా సహ. నిపీడ్యాభిప్రవేక్ష్యామి సబలో యత్ర రా
వణః, ౩౦ వానరేంద్రశ్చ బలవా నృక్షరాజశ్చ వీర్యవాన్. రాక్షసేంద్రానుజశ్చైవ
గుల్మో భవతు మధ్యమః, ౩౧ నచైవ మానుషం రూపం కార్యం హరిభి రాహవే.
ఏషా భవతు సంజ్ఞా నో యుద్ధేఽస్మి న్వానరే బలే, వానరా ఏవ న శ్చిహ్నం స్వజనే
ఽస్మి న్భవిష్యతి ౩౨. వయం తు మానుషే ణైవ సప్త యోత్స్యామహే పరా న్,

---

కార్యకరత్వా చ్చతురంగత్వమిత్యన్యే ౨౪. రావణేతి ప్రతిఘాతార్థం ప్రతిక్రియార్థం. ౨౫ పూర్వేతి. పూర్వద్వారే - స్థిత్వేతి శేషః. ౨౬. అంగదఇతి స్పష్టః. ౨౭. హనుమానితి. అప్రమేయాత్మేతి. మాయావిన ఇంద్రజితోఽయ మేవార్హ ఇతి భావః ౨౮. స్వస్య చోత్తరద్వారనిరోధహేతుమాహ — దైత్యదానవేత్యాదిశ్లోకత్రయం. విప్రకారప్రియః ప్రియవిప్రకారః - 'వాప్రియ' స్యేతిపూర్వనిపాతః. విప్రకారః పీడా - క్షుద్రః క్షుద్రబుద్ధిః - ప్రజాస్సంతాపయ న్ లోకా న్ పరిక్రామతీత్యన్వయః. తస్యాహ మితి శ్లోకే యత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహారే ణాహంశబ్దద్వయనిర్వాహః యోఽహంధృతః నిశ్చితః - సోఽహం ప్రవేక్ష్యామీత్యన్వయః స్వయమేవ అద్వారేణ. యద్వా — తస్యాహ మిత్యర్ధాంత మేకం వాక్యం. ఉత్తర మిత్యాదిభిన్నం వాక్యం ౩౦. వానరేంద్ర ఇతి. గుల్మో భవతు మధ్యమః - మధ్యమసేనా భవత్విత్యర్థః. బలవద్భ్యాం రావణేంద్రజిద్భ్యా మధిష్ఠితయో రుత్తరపశ్చిమయోః మధ్యమగుల్మో భవత్విత్యర్థః ౩౧ నచైవేతి సంజ్ఞాసంకేతః. అస్య ప్రయోజనమాహ — వానరా ఇతి నః అస్మాకం - వానరా ఏవాస్మి న్ స్వజనే చిహ్నం భవిష్యతీతి - అస్మాకం వానరత్వ మేవాత్మీయత్వజ్ఞాపకం భవిష్యతీత్యర్థః. యది వానరా అపి కామరూపధారణేన యుధ్యేయుః - రాక్షసానా మపి తాదృశత్వా దాత్మపరవివేకో న స్యాత్. వానరత్వంతు జఘన్యతయా న తే భజిష్యంతీతి భావః. ఇదానీం మానుషరూపపరిగ్రహప్రతిషేధసామర్థ్యా దితః పూర్వం మానుషరూపం పరిగృహ్య స్థితా ఇతిగమ్యతే. ౩౨. వయంత్వితి మానుషేణ మనుష్యసంబం

చతురంగనిర్వాహ్యకార్యకరణసద్భావా ద్వానరబలస్య చతురంగత్వోక్తిః. ౨౪. — ౨౫. పూర్వద్వార ఇతి. పూర్వద్వారే నీల స్తిష్ఠ త్వితి శేషః. ౨౯ — ౩౦. వానరేంద్ర ఇతి. గుల్మో భవతు మధ్యమః - బలవద్భ్యాం రావణేంద్రజిద్భ్యా మధిష్ఠితయో రుత్తరపశ్చిమయో ర్మధ్యే భవత్వి త్యభిప్రాయః. ౩౧. నచైవేతి సంజ్ఞాసంకేతః కిమర్థ మతఆహ — వానరా ఇతి నః అస్మాకం వానరా ఏవ అస్మి న్ స్వజనే చిహ్నం భవిష్యతి - అస్మాకం వానరత్వ మే వాత్మీయత్వజ్ఞాపకం భవిష్యతీత్యర్థః. యది వానరా అపి కామరూప ధారణేన యుధ్యేయుః రాక్షసానా మపి తాదృక్త్వా దాత్మపరబలవివేకో న స్యా దితి భావః.

అహ మేష సహ భ్రాత్రా లక్ష్మణేన మహౌజసా ఆత్మనా పంచమ శ్చాయం సఖా మమ విభీషణః, 33-34 న రామః కృత్యసిద్ధ్యర్థ మేవ ముక్త్వా విభీషణం సువేలారోహణే బుద్ధి శ్చకార మతిమా న్మతిమ్. రమణీయతరం దృష్ట్వా సువేలస్య గిరే స్తటం. 35. తత స్తు రామో మహతా బలేన ప్రచ్ఛాద్య సర్వాం పృథివీం మహాత్మా, ప్రహృష్టరూపోఽభిజగామ లంకాం కృత్వా మతిం సోఽరివధే మహాత్మా. 36. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - సప్తత్రింశ స్సర్గః.

అష్టత్రింశ స్సర్గః.

స తు కృత్వా సువేలస్య మతి మారోహణం ప్రతి, లక్ష్మణానుగతో రామ స్సుగ్రీవ మిద మబ్రవీత్. విభీషణం చ ధర్మజ్ఞ మనురక్తం నిశాచరం, మంత్రజ్ఞం చ విధిజ్ఞం చ శ్లక్ష్ణయా పరయా గిరా. 2. సువేలం సాధు శైలేంద్ర మిమం

ధినా - రూపేణేతి శేషః విభీషణాదీనా మపి మానుషరూపసంస్థానసాదృశ్యా దేవ ముచ్యతే. 34. రామఇత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. కృత్యసిద్ధ్యర్థం కార్యసిద్ధ్యర్థం-సువేలారోహణే విషయే-బుద్ధిః బుద్ధిమా న్-మతు బ్లోప ఆర్షః. మతిం ఇచ్ఛాం-'సువేలారోహణే బుద్ధిం చకార మతిమా న్మతి' మితి చ పాఠః. సువేలారోహణబుద్ధి మేవమతించకార-నాన్య మిత్యర్థః. ఆరోహణేచ్ఛాహేతు మాహ— రమణీయతరమితి. సౌందర్యావలోకన మేవ తదారోహణహేతుః నతు లంకాప్రాప్తిః అత ఏవ లంకోపరోధా యావరోహణం వక్ష్యతి. 35. తత స్త్వితి పృథివీం సువేలకటకభూమిం - మహాత్మా మహాబుద్ధిః-ప్రహృష్టరూపః అతిశయేన ప్రహృష్టః-ప్రశంసాయాం రూపప్. లంకాం లంకైకదేశసువేలం-మహాత్మా మహాధృతి రితి ద్వితీయమహాత్మశబ్దార్థః. అభిజగామ-ఆరోహణాయేతిభావః 36. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశ స్సర్గః.

అథ లంకాదర్శనార్థం సువేలారోహణ మష్టత్రింశే. సత్విత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ధర్మజ్ఞత్యాది స్సుగ్రీవస్యాపి విశేషణం. సువేలో నామ లంకాసమతుంగతాకో గిరివిశేషః. విధిజ్ఞం కార్యజ్ఞం. 2 సువేలమితి. చితం వ్యాప్తం-అధ్యారోహామహే ఆరోక్ష్యామః. అయం చ సముద్ర

వయమితి.మానుషేణ రూపేణేతి శేషః. విభీషణాదీనాం మానుషరూపసంస్థానసాదృశ్యా దేవ ముచ్యతే. 33.—34. సరామఇతి. కృత్యసిద్ధ్యర్థం కృత్యం కర్తవ్య మేవ సిద్ధిప్రయోజనం యస్య తం-విభీషణవిశేషణమిదం. సువేలేతి. సువేలారోహణే బుద్ధ శ్చకార మతిమా న్మతిం సువేలారోహణే ప్రవృత్తా బుద్ధిర్యస్య సః సువేలారోహణే బుద్ధిః. అలుక్త్వ మార్షం. మతిమా న్ ఆగామిగోచరబుద్ధిమా న్-మతిం చకార-సువేలారోహణేచ్ఛాం చకారేత్యర్థః. బుద్ధి మితి ద్వితీయాంతపాఠేతు- సువేలారోహణే మతిం మననాత్మికాం బుద్ధిం నిశ్చయాత్మికాం చకారేత్యర్థః. యద్వా—బుద్ధిం తాత్కాలికరూపాం-మతిం చకార అర్థనిర్ధారణరూపాం చకారేత్యర్థః. అర్థనిర్ధారణం మతి రితి తజ్జ్ఞాః 35—36. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తత్రింశస్సర్గః.

విభీషణమితి. విధిజ్ఞం కార్యవిదం. 2. సువేలమితి. అధ్యారోహామహే ఆరోక్ష్యామహే.

ధాతుశ్చైత్రై శ్చితం, అధ్యారోహామహే సర్వే వత్స్యామోఽత్ర నిశా మిమాం. ౩. లంకాం చాలోకయిష్యామో నిలయం తస్య రక్షసః, యేన మే మరణాంతాయ హృతా భార్యా దురాత్మనా. యేన ధర్మో న విజ్ఞాతో న తద్వృత్తం కులం తథా, రాక్షస్యా నీచయా బుద్ధ్యా యేన త ద్గర్హితం కృతం. ౪. తస్మి న్మే వర్తతే రోషః కీర్తితే రాక్షసాధమే, య స్యాపరాధా న్నీచస్య వధం ద్రక్ష్యామి రక్షసాం ౬. ఏకో హి కురుతే పాపం కాలపాశవశం గతః, నీచే నాత్మాపచారేణ కులం తేన వినశ్యతి. ౭. ఏవం సమ్మంత్రయ న్నేవ సక్రోధో రావణంప్రతి, రామ స్సువేలం వాసాయ చిత్రసాను ముపారుహత్. ౮. పృష్ఠతో లక్ష్మణ శ్చైన మన్వగచ్ఛత్ సమాహితః, సశరం చాప ముద్యమ్య సుమహ ద్విక్రమే రతః త మన్వరోహాత్ సుగ్రీవ స్సామాత్య స్స విభీషణః, ౯-౧౨. హనుమా నంగదో నీలో మైందో ద్వివిద ఏవ చ. గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదనః, పనసః కుముదశ్చైవ హరో రంభ శ్చ యూథపః. జాంబవాం శ్చ సుషేణ శ్చ ఋషభ శ్చ మహామతిః, దుర్ముఖ శ్చ మహాతేజా స్తథా శతవలిః కపిః. ఏతే చాన్యే చ బహవో వానరా శ్శీఘ్రగామినః, తే వాయువేగప్రవణా స్తం గిరిం గిరిచారిణః అధ్యారోహంత శతశ స్సువేలం యత్ర రాఘవః, ౧౩. తే త్వదీర్ఘేణ కాలేన గిరి మారుహ్య సర్వతః దదృశు శ్శిఖరే తస్య విషక్తా మివ ఖే పురీం, ౧౪ తాం శుభాం ప్రవరద్వారాం ప్రాకారపరి

తరణదివసవృత్తాంతః పూర్వం సంగ్రహే ణోక్తః, అద్య సవిశేష ముచ్యతే. ౩. లంకామిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. లంకాలోకనే నిమిత్త మాహ—నిలయమితి. మే భార్యేతి సంబంధః. మరణాంతాయ మరణరూపఫలాయ తత్ ప్రసిద్ధం - వృత్తం ధర్మశాస్త్రవిహితస్వకులాచారః - కులం స్వకులాతిశయః - ఏతత్సర్వం భార్యాపహరణనివృత్తిహేతుః - త న్నాసీ దిత్యర్థః. తర్హి కేవ హేతునా కృతమిత్యత్రాహ—రాక్షస్యేతి తద్భార్యాపహరణం ౪ ఏతాదృశస్య నిలయదర్శనే కిం ఫలం తత్రాహ—తస్మిన్నితి వర్తతే ఉత్పద్యతే. తర్హి తస్మాత్రవధే యత్నః క్రియతా మిత్యత్రాహ—యస్యేతి. ౬. అన్యస్య దోషే ణాన్యవధః కిమర్థం క్రియత ఇత్యత్రాహ—ఏకఇతి. ఏకః పాపం కురుతే-నీచేన తేన కర్త్రా-ఆత్మాపచారేణ తద్దోషేణ కారణేన కులం తత్సంబంధిన స్సర్వే వినశ్యంతి. ౭. ఏవమితి. సంమంత్రయన్ వదన్-ఉపారుహత్ ఉపారురుక్షత్. ౮. పృష్ఠతఇత్యాదిసార్ధశ్లోకః సుసమాహితః సావధానః. ౯-౧౨ సామాత్యఇత్యుక్తం వివృణోతి—హనుమానిత్యాదిచతుశ్శ్లోకీ హనుమా నితి పృథగుక్త్యా రామలక్ష్మణౌ పద్భ్యామే వారూఢా వితి గమ్యతే. తే ప్రసిద్ధాః - ఏతే చాన్యే చ- వాయువేగప్రవణాః వాయువేగేన గచ్ఛంతః- 'ప్రుఙ్ గతా' వితిధాతో ర్బహుళగ్రహణా త్కర్తరి ల్యుట్. అత ఏవ శీఘ్రగామిన స్సంతః అధ్యారోహంత. ౧౩ తే త్వితి. తే రామాదయః తస్య ప్రసిద్ధస్య త్రికూటస్య-ఖే విషక్తాం ఆకాశే లంబమానా మివ స్థితాం పురీం లంకాం సర్వతో దదృశుః. ౧౪ వానరా శ్చ

యేనేతి. మరణాంతాయ-మరణరూపఫలాయేత్యర్థః. యేనేతి. నీచయా క్రూరయా రాక్షస్యా రాక్షససంబంధిన్యా బుద్ధ్యా హేతునా-యేన రావణేన-ధర్మాదికం న జ్ఞాతం తేన తత్కులం గర్హితమితి సంబంధః. ౪ —౯-౧౨. హనూమానితి. వాయువేగప్రవణాః వాయువేగగతయః- "ప్రుఙ్ గతా"వితిధాతోః రూపం. ౧౩. తఇతి. తస్య ప్రసిద్ధస్య త్రికూటాద్రేః శిఖరే విషక్తాం ఖేచరంతీ మివ స్థితాం పురీ

శోభితాం. లంకాం రాక్షససంపూర్ణాం దదృశు ర్హరియూథపాః, ౧౫. ప్రాకార చయసంస్థై శ్చ తదా నీలై ర్నిశాచరైః, దదృశు స్తే హరిశ్రేష్ఠాః ప్రాకార మపరం కృతం, ౧౬ తే దృష్ట్వా వానరా స్సర్వే రాక్షసాన్ యుద్ధకాంక్షిణః, ముముచు ర్వివిధా న్నాదాం స్తత్ర రామస్య పశ్యతః, ౧౭ తతో ఽ స్త మగమ త్సూర్య స్సంధ్యయా ప్రతిరంజితః, పూర్ణచంద్రప్రదీప్తా చ క్షపా సమభివర్తతే, ౧౮ తతస్స రామో హరివాహినీపతి ర్విభీషణేన ప్రతినంద్య సత్కృతః సలక్ష్మణో యూథప యూథసంవృత స్సువేలపృష్ఠే న్యవస ద్యథాసుఖం ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - అష్టత్రింశ స్సర్గః.

ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

తాం రాత్రి ముషితా స్తత్ర సువేలే హరిపుంగవాః, లంకాయాం దదృశు ర్వీరా వనా న్యుపవనాని చ. ౧. సమసౌమ్యాని రమ్యాణి విశాలా న్యాయతాని చ, దృష్టిరమ్యాణి తే దృష్ట్వా బభూవు ర్జాతవిస్మయాః ౨. చంపకాశోక పున్నాగసాలతాలసమాకులా, తమాలవనసంపన్నా నాగమాలా సమావృతా.

దదృశు రిత్యాహ—తామితి స్పష్టః. ౧౫. ప్రాకారేతి ప్రాకారస్య చయః వప్రం-తత్ర స్థితైః- "స్యాచ్చయో వప్రమస్త్రియా" మిత్యమరః ౧౬ త ఇతి. స్పష్టః ౧౭। తత ఇతి ప్రతిరంజితః రక్తవర్ణీకృతః-పూర్ణచంద్రప్రదీప్తేతి అనేన పౌర్ణమాస్యాం సువేలారోహణ మిత్యుక్తం. ప్రథమాయాం యుద్ధారంభ ఇత్యాహుః. యద్వా—పూర్ణచంద్రతుల్యప్రదీపవతీతి వార్థః సంభవంతి హి వానరసేనాయా మపి ప్రకాశార్థ మారోపితా దీపాః. ౧౮ తత ఇతి వాహినీపతిః వానరసేనానిర్వాహకః. ౧౯ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టత్రింశ స్సర్గః.

అథ లంకాదర్శన మేకోనచత్వారింశే తామితి తాం రాత్రి మిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. దదృశుః ప్రాత రితి సిద్ధం. వనాని అకృత్రిమాణి-ఉపవనాని కృత్రిమాణి. ౧. సమేతి సమాని చ తాని సౌమ్యాని చ సమసౌమ్యాని నిమ్నోన్నతత్వరహితాని స్నిగ్ధాని చేత్యర్థః. అత ఏవ రమ్యాణి రమణీయాని-విశాలాని విపులాని-ఆయతాని దీర్ఘాణి - దృష్టిరమ్యాణి నయనాకర్షణాని - వనా న్యుపవనాని చేత్యాకృష్యాన్వయః. ౨. చంపకేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. నాగమాలా నాగకేసరమాలా-హింతాలై రిత్యాది. ఉపలక్షితేతి శేషః. దివ్యైః పారిజాతాభిః-అత్రాప్యుపలక్షితేతి శేషః. విచిత్రేత్యాది

దదృశు రితి సంబంధః ౧౪—౧౫. ప్రాకారేతి. ప్రాకారచయసంస్థైః-ప్రాకారస్య చయో వప్రం-తత్ర సంస్థైః-నీలై ర్నిశాచరైః కృత మపరం ప్రాకార మివ దదృశుః-ప్రాకారచయస్థా న్నిశాచరాన్ ప్రాకారబుద్ధ్యా దదృశు రిత్యర్థః ౧౬—౧౭ తత ఇతి. పూర్ణచంద్రప్రదీప్తేతి విశేషణా త్సువేలారోహణం పౌర్ణమాస్యా మిత్యవగమ్యతే. తేన ప్రతిపది యుద్ధారంభః ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టత్రింశ స్సర్గః.

౧. సమసౌమ్యానీతి. సమసౌమ్యాని సమాని సౌమ్యానీత్యర్థః. దైర్ఘ్యవిశాలై స్సమాని దుష్ట

హింతాలై రర్జునై ర్నీపై స్సప్తపర్ణైశ్చ పుష్పితైః, తిలకైః కర్ణికారైశ్చ
పాటలైశ్చ సమంతతః. శుశుభే పుష్పితాగ్రైశ్చ లతాపరిగతై ర్ద్రుమైః, లంకా
బహువిధై ర్దివ్యై ర్యథేంద్ర స్యామరావతీ విచిత్రకుసుమోపేతై రక్తకోమల
పల్లవైః, శాద్వలైశ్చ తథా నీలై శ్చిత్రాభి ర్వనరాజిభిః. ౬. గంధాఢ్యా న్యభి
రమ్యాణి పుష్పాణి చ ఫలాని చ, ధారయం త్యగమా స్తత్ర భూషణానీవ మాన
వాః.౭. త చ్చైత్రరథసంకాశం మనోజ్ఞం నందనోపమం, వనం సర్వర్తుకం రమ్యం
శుశుభే షట్పదాయుతం ౮ నత్యూహకోయష్టిమకై ర్నృత్యమానైశ్చ బర్హిభిః,
రుతం పరభృతానాం చ శుశ్రువు ర్వననిర్ఝరే ౯. నిత్యమత్తవిహంగాని భ్రమరా
చరితాని చ, కోకిలాకులషండాని విహంగాభిరుతాని చ. భృంగరాజాభిగీతాని
భ్రమరై స్సేవితాని చ,కోణాలకవిఘుష్టాని సారసాభిరుతాని చ వివిశు స్తే తత స్తాని
వనా న్యుపవనాని చ, హృష్టాః ప్రముదితా వీరా హరయః కామరూపిణః. ౧౨.
తేషాం ప్రవిశతాం తత్ర వానరాణాం మహౌజసాం, పుష్పసంసర్గసురభి ర్వవౌ
ఘ్రాణసుఖో ఽనిలః ౧౩ అన్యే తు హరివీరాణాం యూథా న్నిష్క్రమ్య యూ
థపాః,సుగ్రీవే ణాభ్యనుజ్ఞాతా లంకాం జగ్ముః పతాకినీం విత్రాసయంతో విహగాం
స్త్రాసయంతో మృగద్విపాన్, కంపయంత శ్చ తాం లంకాం నాదై స్తే నదతాం
వరాః. కుర్వంత స్తే మహావేగా మహీం చ రణపీడితాం, ౧౫ రజ శ్చ సహ సై

పదద్వయ మపి దివ్యద్రుమవిశేషణం. శాద్వలై రిత్యాదావ ప్యుపలక్షణే తృతీయా. లంకాశబ్ద
శ్చాత్ర సువేలపరః ఉత్తరత్ర వానర ప్రవేశోక్తేః శుశుభే శోభమానా దృశ్యత ఇత్యన్వయః
౬. గంధేతి తత్ర వనేషు ధారయంతి అధారయన్ - అగమాః వృక్షాః ౭. తచ్చైత్రేతి. సర్వే
ఋతవో యస్మిన్ తత్సర్వర్తుకం - 'శేషాద్విభాషే'తి కప్రత్యయః. షట్పదాయుతం షట్పదై
రాసమంతా ద్యుతం ౮. నత్యూహేతి వననిర్ఝరే - నత్యూహైః - కోయష్టిమకైః జలకుక్కుట
విశేషైః - నృత్యమానైః నృత్యద్భిః - బర్హిణైశ్చ సహితానాం పరభృతానాం రుతం శుశ్రువు రితి
యోజనా ౯. వనరామణీయకాకృష్టా స్తత్ర వివిశు రిత్యాహ—నిత్యేత్యాదినా కామరూపిణ ఇత్యం
తేన శ్లోకత్రయేణ. విహగాః వక్ష్యమాణకోకిలాదివ్యతిరిక్తాః-షండాః వృక్షసమూహాః-విహంగభృంగ
సంచారస్య తన్నాదస్య చ పరశోభాహేతుత్వా త్తత్సంచార ముక్త్వా తన్నాదమాహ—విహ
గేత్యాదినా. విహగానా మభిరుతం యేషు తాని విహగాభిరుతాని-ఏవ ముత్తరత్రాపి విగ్రహః.
కోణాలకః ఖంజనః - సారసాభిరుతానీత్యనేన వవాదీనాం సరస్సమీపవ ర్తిత్వ ముక్తం. హృష్టాః
పులకితాః-ప్రముదితాః సంతుష్టాః-వీరాః శత్రువనప్రవేశేఽపి నిర్భయాః - కామరూపిణః సూక్ష్మ
విపులప్రవేశానుగుణస్థూలసూక్ష్మశరీరవంతః ౧౨. తేషామితి స్పష్టః. ౧౩. అన్యేత్విత్యాదిసార్ధశ్లోక
ద్వయ మేకాన్వయం. స్పష్టం ౧౫ రజశ్చేత్యర్ధ మేకం వాక్యం. చరణోద్ధితం వానరపాదాహతి

మృగాద్యుపద్రవరాహిత్యేన సౌమ్యానీతియావత్ ౬—౭. తదితి వనమితి సర్వర్తుకం-సర్వే ఋతవో
యస్మిన్ తత్సర్వర్తుకం. ౮. నత్యూహేతి నృత్యమానైః నృత్యద్భిః బర్హిణై ర్యుక్తం-వనం శుశుభ
ఇతి సంబంధః.౯ నిత్యమితి. కోకిలాకులషండాని కోకిలాకులాష్షండావృక్షషండా యేషుతాని. ౧౦—

వోర్ధ్వం జగామ చ రణోత్థితం ౧౬. ఋక్షా స్సింహా వరాహా శ్చ మహిషా వారణా మృగాః, తేన శబ్దేన విత్రస్తా జగ్ము ర్భీతా దిశో దశ. ౧౭. శిఖరం తత్త్రికూటస్య ప్రాంశు చైకం దివిస్పృశం, సమంతా త్పుష్పసంఛన్నం మహారజతసన్నిభం. శతయోజనవిస్తీర్ణం విమలం చారుదర్శనం, శ్లక్ష్ణం శ్రీమ న్మహా చ్చైవ దుష్ప్రాపం శకునై రపి మనసాఽపి దురారోహం కిం పునః కర్మణా జనైః, ౧౯-౨౩ నివిష్టా తత్ర శిఖరే లంకా రావణపాలితా. శతయోజనవిస్తీర్ణా త్రింశద్యోజన మాయతా, సా పురీ గోపురై రుచ్చైః పాండురాంబుదసన్నిభైః. కాంచనేన చ సాలేన రాజతేన చ శోభితా, ప్రాసాదై శ్చ విమానై శ్చ లంకా పరమభూషితా. ఘనై రి వాతపాపాయే మధ్యమం వైష్ణవం పదం, యస్యాం స్తంభసహస్రేణ ప్రాసాద స్సమలంకృతః. కైలాసశిఖరాకారో దృశ్యతే ఖ మి వోల్లిఖన్, చైత్యస్య రాక్షసేంద్రస్య బభూవ పురభూషణం బలేన రక్షసాం నిత్యం య స్సమగ్రేణ రక్ష్యతే, ౨౪. మనోజ్ఞాం కాననవతీం పర్వతై రుపశోభితాం. నానాధాతువిచిత్రై శ్చ ఉద్యానై రుపశోభితాం, నానావిహగసంఘుష్టాం నానామృగనిశేవితాం. నానాకాననసంతానాం నానారాక్షససేవితాం, తాం సమృద్ధాం

జనితం-రజః ఊర్ధ్వం జగామ-ఉత్థిత మిత్యర్థః. ౧౬. ఋక్షా ఇతి. అత్ర ఋక్షాదయో లంకావనవాసినః-భీతాః దర్శనా దేవ భీతాః - తేన శబ్దేన విత్రస్తాః విశేషేణ త్రస్తాః - దశదిశో జగ్ముః యథాయథం జగ్మురిత్యర్థః. ౧౭. ఏవం త్రికూటస్య ప్రథమశిఖరం సువేలాఖ్య ముక్త్వా మధ్యమశిఖరం వర్ణయతి — శిఖరంతదిత్యాదినా సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తత్ ప్రసిద్ధం-ప్రాంశు పార్శ్వవర్తిశిఖరద్వయాపేక్షయా ఉన్నతం-ఏకం అద్వితీయం-మధ్యమ మిత్యర్థః. స్పృశతీతి స్పృశం-ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. సమంతా త్పుష్పసంఛన్నం-అత ఏవ మహారజతసన్నిభం పృథురజతసన్నిభం-యద్వా — సువర్ణసన్నిభ మితి స్వరూపోక్తిః. చారుదర్శనం సుందరదర్శనం-ఏవంభూతం శిఖరం అదృశ్యతేత్యధ్యాహారః. ౧౯-౨౩ నివిష్టేత్యాదిశ్లోకపంచక మేకాన్వయం. సాలేన ప్రాకారేణ-ప్రాసాదై రితి. ప్రాసాదాదిలక్షణం ప్రాగేవ లిఖితం. ఆతపాపాయే వర్షారంభసమయే-మధ్యమం వైష్ణవం పద మితి త్రివిక్రమావతారే త్రిభిః పదై స్సర్వలోకక్రమేణ మధ్యమపదే నాంతరిక్షం క్రాంత మితి ఆకాశం మధ్యమం వైష్ణవం పద మిత్యుచ్యతే. యస్యామితి. ఉల్లిఖన్ వ్యాప్నువన్. చైత్యఇతి. నగరమధ్యచతుష్పథం చైత్యం-తత్ర భవ శ్చైత్యః-రాక్షసేంద్రస్య పురభూషణ మిత్యన్వయః. యః సమగ్రేణ రక్షసాం శతేన నిత్యం రక్ష్యతే-య శ్చ రాక్షసేంద్రస్య పురభూషణం బభూవ స్తంభసహస్రేణ సమలంకృతః-కైలాసశిఖరాకారః ఖ ముల్లిఖన్నివ స్థితః చైత్యః సప్రాసాదః యస్యాం దృశ్యతే తాదృశీ రావణపాలితత్వాదివిశేషణవిశిష్టా తత్ర శిఖరే నివిష్టా లంకా అదృశ్యతే త్యధ్యాహారే ణాన్వయః. ౨౪. ఏవం వానరాణామగ్రగతానాం లంకాదర్శన ముక్త్వా రామస్యాపి తద్దర్శన మాహ. మనోజ్ఞామిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం పర్వతైః క్రీడాశైలైః-నానాధాతువిచిత్రై రితి పర్వతవిశేషణం. ఉద్యానైః కృత్రిమ

---

౧౭. శిఖరమితి, దివంస్పృశతీతి దివిస్పృశం-సమంతాత్పుష్పసంఛన్నం - అత ఏవ మహారజతసన్నిభం మహారజతం కాంచనం. కాంచనే నేతి, సాలేన ప్రాకారేణ ఘనైరితి. ఆతపాపాయే - వర్షాకాలే -

సమృద్ధార్థాం లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణాగ్రజః రావణస్య పురీం రామో దదర్శ సహ వానరైః, ౨౭॥ తాం మహాగృహసంబాధాం దృష్ట్వా లక్ష్మణపూర్వజః. నగరీ మమరప్రఖ్యో విస్మయం ప్రాప వీర్యవాన్, ౨౮॥. తాం రత్నపూర్ణాం బహుసంవిధానాం ప్రాసాదమాలాభి రలంకృతాం చ, పురీం మహాయంత్రకవాటముఖ్యాం దదర్శ రామో మహతా బలేన. ౨౯॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

⟹ చత్వారింశస్సర్గః. ⟸

తతో రామ స్సువేలాగ్రం యోజనద్వయమండలం, ఆరురోహ ససుగ్రీవో హరియూథపసంవృతః. ౧. స్థిత్వా ముహూర్తం తత్రైవ దిశో దశ విలోకయన్, త్రికూటశిఖరే రమ్యే నిర్మితాం విశ్వకర్మణా. దదర్శ లంకాం సున్యస్తాం రమ్యకాననశోభితాం, ౨॥ తస్యాం గోపురశృంగస్థం రాక్షసేంద్రం దురాసదం. శ్వేతచామరపర్యంతం విజయచ్ఛత్రశోభితం, రక్తచందనసంలిప్తం రత్నాభరణభూషితం. నీలజీమూతసంకాశం హేమసంఛాదితాంబరం, ఐరావతవిషాణాగ్రై రుత్కృష్టకిణవక్షసం. శశలోహితరాగేణ సంవీతం రక్తవాససా, సంధ్యాతపేన సంవీతం మేఘ

వనైః - నానాకాననేతి. పూర్వం కాననవత్త్వ ముక్తం. అత్ర తిన్నానాత్వ మితి భిదా. సమృద్ధాం ఉన్నతాం-సమృద్ధార్థాం సమృద్ధద్రవ్యాం-లక్ష్మీవాన్ నగరదర్శనజప్రీతివికసితకాంతిః. ౨౭॥, తామితి. అమరప్రఖ్యః దేవసదృశః ౨౮॥. పున స్సంగ్రహేణాహ—తామితి. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని - సంవిధానరక్షణం. ౨౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సుగ్రీవరావణయో ర్ద్వంద్వయుద్ధకథనం చత్వారింశే. అత్ర ప్రథమశ్లోకః పూర్వోక్తానువాదః, తత ఇతి. యోజనద్వయమండలం యోజనద్వయవిస్తారమండలం. ౧. స్థిత్వేత్యాది. సున్యస్తాం సుష్ఠు నివేశితాం. ౨॥. తస్యామిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అత్ర దదర్శేత్యనుషజ్యతే. శ్వేతే చామరే పర్యంతే పార్శ్వద్వయే యస్య స శ్వేతచామరపర్యంతః-ఉభయతో వీజ్యమానచామర ఇత్యర్థః. విజయచ్ఛత్రం విజయసూచకచ్ఛత్రం-రత్నాభరణం పద్మరాగాభరణం హేమసంఛాదితాంబరం తత్ర తత్ర సువర్ణచిత్రాంబరం-సువర్ణసూత్రితాంబరమితి వార్థః ఉత్కృష్టకిణవక్షసం ఉపపాదితకిరణవక్షసం-ఉత్కృష్టస్య ఉల్లిఖితస్య కిణం వక్షసి యస్య స తథేతివార్థః. శశలోహితరాగేణ శశరుధిరసమానరాగేణ-రక్తశబ్దవివరణ మిదం. రక్తవాససా ఉత్తరీయేణ-సంవీతం పరివీతం ౭ 'హతం చ రావణం సంఖ్యే దర్శనా దవధారయే' తి రామసన్నిధౌ పూర్వం ప్రతిజ్ఞాత మర్థం సాధయితుముత్థిత స్సుగ్రీవ

మధ్యమం వైష్ణవం పదం - ఆకాశం. ౨౯॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

తత ఇతి. యోజనద్వయమండలం యోజనద్వయప్రమాణవిస్తారం. శ్వేతేతి. రక్తచందనమితి. హేమసంఛాదితాంబరం తత్ర తత్ర హేమచిత్రితాంబరం- ఉత్కృష్టకిణవక్షసం-ఉత్కృష్టా ఉత్పాదితాః కిణాః ప్రహారకిణాః వక్షసి యస్య తం-శశలోహితం శశరుధిరం - ఏతాదృశ విశేషణవిశిష్టం

రాశి మివాంబరే. ౮. పశ్యతాం వానరేంద్రాణాం రాఘవస్యాపి పశ్యతః, దర్శనా ద్రాక్షసేంద్రస్య సుగ్రీవ స్సహ సోత్థితః క్రోధవేగేన సంయుక్త స్సత్త్వేన చ బలేన చ, అచలాగ్రా దథోత్థాయ పుప్లువే గోపురస్థలే ౯. స్థిత్వా ముహూర్తం సంప్రేక్ష్య నిర్భయే నాంతరాత్మనా, తృణీకృత్య చ తద్రక్షః సోఽబ్రవీత్పరుషం వచః ౯ లోకనాథస్య రామస్య సఖా దాసోఽస్మి రాక్షస, న మయా మోక్ష్యసేఽద్య త్వం పార్థివేంద్రస్య తేజసా. ౧౦. ఇత్యుక్త్వా సహ సోత్పత్య పుప్లువే తస్య చోపరి, ఆకృష్య మకుటం చిత్రం పాతయిత్వా ఽపతద్భువి ౧౧ సమీక్ష్య తూర్ణ మాయాంత మాబభాషే నిశాచరః, సుగ్రీవ స్త్వం పరోక్షం మే హీనగ్రీవో భవిష్యసి ౧౨. ఇత్యుక్త్వోత్థాయ తం క్షిప్రం బాహుభ్యా మాక్షిపత్తలే, కంతువ త్తం సముత్థాయ బాహుభ్యా మాక్షిప ద్ధరిః. ౧౩. పరస్పరం స్వేదవిదిగ్ధగాత్రౌ పరస్పరం శోణితదిగ్ధదేహౌ, పరస్పరం శ్లిష్టనిరుద్ధచేష్టౌ పరస్పరం శాల్మలికింశుకౌ యథా. ముష్టిప్రహారైశ్చ తలప్రహారై రరత్నిఘాతైశ్చ కరాగ్రఘాతైః, తౌ చక్రతు ర్యుద్ధ మసహ్యరూపం మహాబలౌ వానరరాక్షసేంద్రౌ ౧౪. కృత్వా నియుద్ధం భృశ

ఇత్యాహ—పశ్యతామిత్యాదినా. పశ్యతా మిత్యనాదరే షష్ఠీ. అత్రానాదరణ మనుక్త్వా గమనం. సప్తమ్యర్థే షష్ఠీవా. దర్శనా ద్దర్శనమాత్రాత్ - క్రోధవేగేన-కథం మత్స్వామినోఽగ్రే స్వయం రాజోపచారేణ తిష్ఠతి దురాత్మేతి కోపాతిశయేనేత్యర్థః. సత్త్వేన మనోబలేన-బలేన కాయబలేన-పుప్లువే-గోపురముద్దిశ్యేతి శేషః ౯ స్థిత్వేతి గోపురస్థలే స్థిత్వేత్యన్వయః. అంతరాత్మనా మనసా. ౯. లోకనాథస్యేతి రామాభిప్రాయేణ సఖా-వస్తుతో దాసోఽస్మీతిభావః. మయా మత్తః. ఔద్ధత్యం పరిహరతి—పార్థివేంద్రస్య తేజసేతి. ౧౦. ఇత్యుక్త్వేతి. స్పష్టః. ౧౧ సమీక్ష్యేతి ఆయాంతం సుగ్రీవ మితి శేషః. పరోక్షం మమాసన్నిధానే- త్వం సుగ్రీవః శోభనగ్రీవః-ప్రత్యక్షం తు హీనగ్రీవో భవిష్యసీత్యర్థః ౧౨. ఇత్యుక్త్వేతి. తలేగోపురతలే-ఆక్షిపత్ అపాతయత్ కంతువ త్సముత్థాయ-కంతుకవ ఝటిత్యుత్పత్యేత్యర్థః ౧౩ పరస్పరమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఆరంభే దృఢపరీరంభేణ స్వేదసిక్తగాత్రౌ-తతః ఖరతరనఖక్షతేన శోణితలిప్తశరీరౌ-తతో దృఢాశ్లిష్టతయా నిరుద్ధచేష్టౌ నిష్పందౌ- తతః పరస్పరత్యాగే కుసుమితశాల్మలికింశుకా వివ స్థితౌ తౌ వానరరాక్షసేంద్రౌ-ముష్టిప్రహారైః ముష్టీనాం వ్యథాయాం తలప్రహారైః- తత్పీడాయాం-అరత్నిఘాతైః నిష్కనిష్ఠముష్టియుక్తప్రకోష్ఠప్రహారైః- 'అరత్ని స్తు నిష్కనిష్ఠేన ముష్టి' నేత్యమరః. తద్బాధాయాం కరాగ్రఘాతైః-అసహ్యరూపం అత్యంతాసహ్యం-ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రిత్యయః. యుద్ధం చక్రతుః. ౧౪ కృత్వేత్యాదిసార్ధశ్లోక

రాక్షసేంద్రం దృష్ట్వేతిశేషః. ౮. పశ్యతా మితి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. పశ్యతామిత్యాదావనాదరే షష్ఠీ. పుప్లువే-గోపుర ముద్దిశ్యేతి శేషః. గోపురస్థల ఇత్యస్య-స్థిత్వేత్యుత్తరేణ సంబంధః. ౯—౯. లోకనాథస్యేతి. రామాభిప్రాయేణ సఖిత్వం - సుగ్రీవాభిప్రాయేణ దాసత్వ మితి భావః ౧౦—౧౧. సుగ్రీవఇతి. త్వం మే పరోక్షం అసన్నిధానే - సుగ్రీవః శోభనగ్రీవః-ఇదానీం సన్నిధానే తు-హీనగ్రీవో భవిష్యసీత్యర్థః. ౧౨. ఇతీత్థి కంతువత్ సముత్థాయేతి సంబంధః ౧౩. పరస్పరమితి. శాల్మలికింశుకా వివ. అరత్నిఘాతైః నిష్కనిష్ఠముష్టియుక్తప్రకోష్ఠప్రహారైః. అసహ్యరూపం అత్యంతాసహ్యం-ప్రశంసాయాం రూపప్. ౧౪ కృత్వేతి. నియుద్ధం బాహుయుద్ధం-వినమ్య వినామ్య-

ముగ్రవేగౌ కాలం చిరం గోపుర వేదిమధ్యే, ఉత్క్షిప్య చాక్షిప్య వినమ్య దేహౌ
పాదక్రమా ద్గోపురవేదిలగ్నౌ అన్యోన్య మావిధ్య విలగ్నదేహౌ తౌ పేతతు
స్సాలనిఖాతమధ్యే, ౧౬॥ ఉత్పేతతు ర్భూతల మస్పృశంతౌ స్థిత్వా ముహూర్తం
త్వభినిశ్వసంతౌ. ఆలింగ్య చావల్ల్య చ బాహుయోక్త్రై స్సంయోజయామాసతు
రాహవే తౌ, ౧౭॥ సంరంభశిక్షాబలసంప్రయుక్తౌ సంచేరతు స్సంప్రతి యుద్ధమా
ర్గైః శార్దూలసింహా వివ జాతదర్పౌ గజేంద్రపోతా విన సంప్రయుక్తౌ,౧౮॥ సంహ
త్య చాపీడ్య చ తా వురోభ్యాం నిపేతతు ర్వై యుగప ద్ధరణ్యాం. ఉద్యమ్య చా
న్యోన్య మధిక్షిపంతౌ సంచక్రమాతే బహు యుద్ధమార్గైః, ౧౯॥ వ్యాయామశిక్షా
బలసంప్రయుక్తౌ క్లమం న తౌ జగ్మతు రాశు వీరౌ. బాహూత్తమై ర్వారణవారణాభై
ర్నివారయంతౌ వరవారణాభౌ, ౨౦॥ చిరేణ కాలేన తు సంప్రయుక్తౌ సంచేరతు

ఏకాన్వయః నియుద్ధం ఎల్ల యుద్ధం బాహుయుద్ధం వా- 'నియుద్ధం బాహుయుద్ధం స్యా'దిత్యమరః. గోపురవేదిమధ్యే చిరం కాలం నియుద్ధం కృత్వా అత ఉత్క్షిప్య పరస్పర మూర్ధ్వం క్షిప్త్వా- ఆక్షిప్య ఆకృష్య-పరస్పరం దేహౌ వినమ్య వినామ్య-పాదక్రమా త్పాదవిన్యాసవిశేషాత్ - గోపురవేదిలగ్నౌ- పదా త్పదం పశ్చా చ్చలిత్వా పున ర్యుద్ధార్థ మవసరప్రతీక్షతయా గోపురవేదికాయాం నిశ్చలం స్థితా విత్యర్థః. ఆవిధ్య బాహుభ్యాం సంవేష్ట్య-విలగ్నదేహౌ శ్లిష్టదేహౌ సంతౌ-సాలనిఖాతయోః ప్రాకారపరిఘయో ర్మధ్యే-పేతతుః. ౧౬॥. ఉత్పేతతురితి. లాఘవాతిశయేన భూతల మస్పృష్ట్వైవ ఉత్పేతతుః. తతో ముహూర్తం తూష్ణీం స్థిత్వా శ్రమవశా దభినిశ్శ్వసంతౌ-పున రాలింగ్య స్వయ మేవ స్వశరీర మాలింగ్య-ఆవల్గ్య ఆప్లుత్య-బాహుయోక్త్రైః బాహుపాశైః- సంయోజయామాసతుః, దేహా వితి శేషః. నిబిడం బబంధతు రిత్యర్థః. ౧౭॥ సంరంభేతి. సంరంభః అభినివేశః-శిక్షా అభ్యాసః-బలం శక్తిః-ఏతైః స్సంప్రయుక్తౌ సంయుక్తౌ సంతౌ సంప్రతి యుద్ధమార్గైః-చాతుర్యేణ పరస్పరగ్రహణానుకూలక్రమై రిత్యర్థః సంప్రతి తదానీ మిత్యర్థ ఇత్యేకే. శార్దూలసింహౌ శార్దూలశ్రేష్ఠౌ-సంప్రయుక్తౌ సంగతౌ-గజేంద్రపోతౌ కలభౌ ౧౮॥. సంహత్యేతి సంహత్య సంయోజ్య- ఉరోభ్యా మన్యోన్య మాపీడ్య ధరణ్యాం యుగప న్నిపేతతుః.అథ ఉద్యమ్య ఉద్ధృత్య-అధిక్షిపంతౌ పాతయంతౌ-ఏవం బహుయుద్ధమార్గైః బహుయుద్ధప్రకారైః - సంచక్రమాతే సంచేరతుః ౧౯॥. వ్యాయామేతి ఖురళ్యాం శ్రమజయాయ కృతోఽభ్యాసో వ్యాయామః తద్రూపా యాశిక్షా తద్బలేనతదతిశయేన-సంప్రయుక్తౌ సంయుక్తౌ-వార్యంతే ఏభి రితి వారణాః ఆలానస్తంభాః-వారణవారణాభైః బాహూత్తమైః అన్యోన్య మాశు నివారయంతా వపి-క్లమం శ్రమం-న జగ్మతుః ౨౦॥. చిరేణేత్యర్థం. చిరేణ కాలేన బహు

పదక్రమాత్ పాదవిన్యాసవిశేషాత్. ౧౬॥. ఉత్పేతతురితి. నిపాతానంతరం-లాఘవాతిశయేన భూతల మస్పృశంతా వేవోత్ప్లుత్య తదనంతరం శ్రమాత్ శ్రమవశా దభినిశ్వసంతౌ - ముహూర్తం తూష్ణీం స్థిత్వా-పున రావల్గ్య-ఆలింగ్య చ-బాహుయోక్త్రైః బాహుపాశైః-పరస్పరం సంయోజయామాసతుః-నిబిడం బబంధు రిత్యర్థః ౧౭॥.సంరంభేతి సంరంభోఽభినివేశః-శిక్షాఽభ్యాసః-బలం శక్తిః-ఏతైః స్సంయుక్తౌ. ౧౯॥. వ్యాయామేతి. వ్యాయామశిక్షాబలసంప్రయుక్తౌ యుద్ధసంచారాభ్యాసబలయుక్తౌ-వారణవారణాభైః-వారణాగజాః-తేషాం వారణాని అర్గళాని తత్సదృశైః-మండలమార్గం పాదభ్రమణవిశేష

ర్మండలమార్గ మాశు. ౨౧ తౌ పరస్పర మాసాద్య యత్తా వన్యోన్యసూదనే, మా ర్జారా వివ భక్షార్థే వితస్థాతే ముహుర్ముహుః. ౨౨ మండలాని విచిత్రాణి స్థానాని వివిధానిచ, గోమూత్రికాణి చిత్రాణి గత ప్రత్యాగతానిచ. తిరశ్చీనగతాన్యేవ తథా వక్రగతాని చ, పరిమోక్షం ప్రహారాణాం వర్జనం పరిధావనం. అభిద్రవణమా ప్లావ మాస్థానంచ సవిగ్రహం, పరావృత్త మపావృత్తమవద్రుతమవప్లుతం, ఉపన్యస్త

కాలేన-సంప్రయుక్తౌ యుధ్యమానౌ తౌ-మండలమార్గం చక్రాకారమార్గం-చేరతుః చక్రతు రిత్యర్థః. అయం చ వక్ష్యమాణమార్గాంతరాణా ముపలక్షణం. ౨౧ త దేవ ప్రపంచయతి—తావిత్యాది నా. పరస్పర మాసాద్య-అన్యోన్యసూదనే అన్యోన్యహింసనే-యత్తౌ యత్నవంతౌ-భక్ష్యత ఇతిభక్షః భక్ష్యద్రవ్యం-తదర్థే తన్నిమిత్తం-మార్జారా వివ-వితస్థాతే విశేషేణ తస్థతుః "సమవప్రవిభ్యస్థః" ఇత్యాత్మనేపదం భక్షగ్రహణదత్తావధానా మార్జారా ఇవ నిశ్చలం తస్థతు రిత్యర్థః. ముహు ర్ముహు రిత్య నేన మధ్యే మధ్యే మండలాదిసంచారో వ్యజ్యతే ౨౨. మండలానీత్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. మం డలాని పరిభ్రమణవిశేషాః-యథాహ భరతః —'ఏకపాదప్రచారో యస్స చారీ త్యభిధీయతే, ద్వి పాదక్రమణం యత్తు కరణం నామ తద్భవేత్. కరణానాం సమాయోగా త్ఖండ మిత్యభిధీయతే, ఖండై స్త్రిభి శ్చతుర్భి ర్వా సంయుక్తం మండలం భవే'దితి. విచిత్రాణి సవ్య మపసవ్యం సవ్యాపసవ్య మర్ధభ్రమణ మిత్యాదిభేదా ద్భిన్నాని-స్థానాని వ్యాఘ్రసింహాదితుల్యావస్థానాని వైష్ణవాదిస్థానాని-పా దయోః పూర్వాపరతిర్యగ్విక్షేపాదికా విన్యాసవిశేషా ఇతి యావత్ తదాహభరతః —"వైష్ణవం సమపాదం చ వైశాఖం మండలం తథా, ప్రత్యాలీఢ మథాలీఢం స్థానా న్యేతాని షణ్ణృణా" మితి. పంచేతిధనుర్వేదే ఏషాం లక్షణాదికథనే గ్రంథగౌరవం స్యా దితి తన్నాద్రియతే. గోమూత్రికాణి గోమూత్రసరణిసదృశాని గమనాని-గోమూత్రశబ్దా త్తదాకారగమనవాచకా న్మత్వర్థే రన్ప్రత్యయః గోమూత్రికాణాం చిత్రత్వం గమనాగమనాదిభేదాత్-గతప్రత్యాగతాని ఉపసర్పణాపసర్పణాని-ఏతే ఉభయగతిప్రచారభేదాః-తిరశ్చీనగతాని తిర్యగ్గమనాని-వక్రగతాని సవ్యాపసవ్యసంచరణాని - పరిమో క్షం స్థానచాలనేన ప్రహారాణాం మోఘకరణం-వర్జనం ప్రతిప్రయోగేన పరిహరణం-పరిధావనం ఏక స్య తిష్ఠత స్సమంతా దన్యస్య గమనాగమనం - అభిద్రవణం అభిముఖ్యేన శీఘ్రం గమనం - ఆప్లావం అల్పాంగత్వానల్పాంగత్వాదిభి ర్విషమ్య గమనం ఈషద్గమనం వా-మండూకవద్గమన మిత్యర్థః ఆస్థానం చ సవిగ్రహం విగ్రహసహిత మాస్థానం-విగృహ్యైకేనలాసనం ప్రగృహ్యానిర్భయావస్థాన మితివాఽర్థః.

మార్గం-సంచేరతుః. మండలస్య లక్షణం భరతే నోక్తం.— 'ఏకపాదప్రచారో యస్స చారీ త్యభి ధీయతే, ద్విపాదక్రమణం యత్తు కరణం నామ తద్భవేత్. కరణానాం సమాయోగా త్ఖండ మిత్యభి ధీయతే, ఖండై స్త్రిభి శ్చతుర్భి ర్వా సంయుక్తం మండలం భవేత్, గదాయుద్ధే నియుద్ధే చ చక్ర శక్త్యాదిమోచనే' ఇతి. ౨౨. మండలానీతి. స్థానాని వివిధాని పాదయోః పూర్వాపరవిక్షేపాదివిన్యాస విశేషాః-తదుక్తం భరతేన.—'వైష్ణవం సమపాదంచవైశాఖం మండలం తథా, ప్రత్యాలీఢ మనావిద్ధం స్థానా న్యేతాని షణ్ణృణా' మితి. గోమూత్రికాణి - గోమూత్రరేఖాకారకుటిలగమనవిశేషాః-గత ప్రత్యాగతాని ఉపసర్పణాపసర్పణాని. తిరశ్చీనేతి. తిరశ్చీనగతాని తిర్యగ్గమనాని వక్రగతాని సవ్యాప సవ్యసంచరణాని-పరిమోక్షం ప్రహారాణాం-పరప్రయుక్తప్రహారాణాంస్థానచలనాదినా విఫలీకరణం-వర్జనం-స్వప్రహారవైఫల్యాపాదకస్థానే స్వకర్తృకప్రహారవర్జనం- పరిధావనం ఏకస్య తిష్ఠతః సమంతా

మపన్యస్తం యుద్ధమార్గవిశారదౌ, తౌ సంచేరతు రన్యోన్యం వానరేంద్రశ్చ రావణః ౨౬. ఏతస్మిన్నంతరే రక్షో మాయాబల మథాత్మనః, ఆరబ్ధు ముపసంపేదే జ్ఞాత్వా తం వానరాధిపః ఉత్పపాత త దాకాశం జితకాశీ జితక్లమః, రావణ స్స్థిత ఏ వాత్ర హరిరాజేన వంచితః. ౨౭. అథ హరివరనాథః ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం నిశిచరపతి మాజౌ యోజయిత్వా శ్రమేణ, గగన మతివిశాలం లంఘయిత్వాఽర్కసూను ర్హరివరగణమధ్యే రామపార్శ్వం జగామ. ౨౮. ఇతి స సవితృసూను స్తత్ర తత్కర్మ కృత్వా పవనగతి రనీకం ప్రావిశత్ సంప్రహృష్టః, రఘువరనృపసూనో

పరావృత్తం పరాఙ్ముఖగమనం-అపావృత్తం స్థిత్వైవ పశ్చాచ్చలనం-అవద్రుతం జిఘృక్షయా శరీరం సంకుచ్యావనమ్య గమనం - అవప్లుతం ప్రతియోధినం పాదేన ప్రహర్తు మధోముఖేన ప్లవనం - ఉపన్యస్తం ప్రతియోధిబాహుగ్రహణార్థం స్వబాహుప్రసారణం-అపన్యస్తం ప్రతియోధిగ్రహణవంచనార్థం స్వబాహ్వో రపక్షేపణం-ఏవం ఖడ్గవిద్యా మల్లశాస్త్రాది ష్వాపదిశ్యతే. తత్తన్నిదర్శనే నితాంతం గ్రంథగౌరవం స్యాత్ అత స్తదుపేక్ష్యతే ౨౬. ఏతస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అంతరే అవకాశే-మాయాబలం పరితోఽనేకరావణప్రదర్శనం-ఆరబ్ధు ముపసంపేదే కర్తు ముపచక్రమే - తం మాయోపక్రమం-జితేవ జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి జితకాశీ - రావణస్య మాయాబలోపక్రమ ఏవ నిర్ణాయం యుధ్యమానస్య సుగ్రీవస్య జయ ఇతి జ్ఞేయం. జితక్లమః జితశ్రమః-బలినా- చిరం మల్లయుద్ధకరణా దితి భావః అత్ర ప్రాసాదే స్థిత ఏవ రావణో వంచితః - పున రాగమనే ప్రతారితః. ౨౭. అథేతి హరివరనాథః క్షణేన రావణహరణార్హపరికరనియంతా - రామభక్తి రేవ స్వయంగమనహేతు రితిభావః ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం రామస్య యుద్ధా దాగతాం కీర్తిం స్వయ మాజహారేతి భావః. నిశిచరపతిం - తత్సదృశే ష్వనేకేషు విద్యమానేష్వపి తాన్ తృణీకృత్య తేనైవ యుద్ధం కృతవానితి భావః ఆజౌ రావణవ న్నచ్ఛద్మనా యుద్ధకృత్ - కింతు మర్యాదయేతి భావః. యోజయిత్వా శ్రమేణ - ఇతఃపూర్వం తదజ్ఞాతేన శ్రమేణ యోజయిత్వా - యోజనం హి పూర్వమసంభావితస్యైవ రావణస్య శ్రమఫలం - ఆత్మన స్తు కీర్తి రితి భావః. గగన మతివిశాలం లంఘయిత్వాఽర్కసూనుః - స్వ స్యాదిత్యపుత్రత్వజ్ఞాపనా యాకాశ మయత్నే నాలంఘయత్ - అర్కసూనుః అజ్ఞాతగమనవేగః - హరివరగణమధ్యే - వినయేన స్వాతిశయ మప్రకాశయన్ వానరే ష్వన్యతమ ఇవ స్థితః - రామపార్శ్వం జగామ రావణశిరో నాదా యాగతోఽహం కథమస్యాగ్రే తిష్ఠేయ మితి పార్శ్వేస్థితః. నిశిచరపతిం శ్రమేణ యోజయిత్వా జగామే త్యనేన రామస్య ప్రతిజ్ఞాహానిర్మాప్రసాంక్షీ దితి రావణ మహత్వైవ వాగత ఇతి సూచితం. మాయాప్రయోగారంభే సమాగమనం స్వేనాపి మాయాప్రయోగే రామస్య కోపస్స్యా దిత్యాశయః. ౨౮. ఇతీతి.

దన్యస్య భ్రమణం-అభిద్రవణం అభిముఖ్యేన శీఘ్రగమనం - ఆప్లావ మీషద్గమనం అవస్థానం కృత్వా గమన మితి యావత్. ఆస్థానం చ సవిగ్రహం-విగృహ్యాభిముఖ్యే నావస్థానం-పరావృత్తం పరాఙ్ముఖగమనం-అపావృత్తం స్థిత్వైవ పార్శ్వతో ఉపసరణం-అవద్రుతం జిఘృక్షయా ఝడితి నమ్రీభూయ గమనం - అవప్లుతం ప్రతియోధినం పాదే ప్రహర్తు మధోముఖేన ప్లవనం - ఉపన్యస్తం ప్రతియోధిబాహుగ్రహణార్థం స్వబాహుప్రసారణం - అపన్యస్తం ప్రతియోధిగ్రహణవంచనార్థం స్వబాహ్వో రపక్షేపణం. ౨౬. ఏతస్మిన్నితి. ఆరబ్ధు ముపసంపేదే కర్తు ముద్యుక్తవాన్. ౩౦.

ర్వర్ధయ న్యుద్ధహర్షం తరుమృగగణముఖ్యైః పూజ్యమానో హరీంద్రః. ౩౦.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - చత్వారింశ స్సర్గః.

ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ తస్మి న్నిమిత్తాని దృష్ట్వా లక్ష్మణపూర్వజః, సుగ్రీవం సంపరిష్వజ్య తదా వచన మబ్రవీత్. ౧. అసమ్మంత్ర్య మయా సార్ధం త దిదం సాహసం కృతం, ఏవం సాహసకర్మాణి న కుర్వంతి జనేశ్వరాః ౨ సంశయే స్థాప్య మాం చేదం బలం చ సవిభీషణం, కష్టం కృత మిదం వీర సాహసం సాహసప్రియ. ౩ ఇదానీం మా కృథా వీర ఏవంవిధ మచింతితం, త్వయి కించి త్సమాపన్నే కిం కార్యం సీతయా మమ భరతేన మహాబాహో లక్ష్మణేన యవీయసా, శత్రుఘ్నేన చ శత్రుఘ్న స్వశరీరేణ వా పునః ౪ త్వయి చానాగతే పూర్వ మితి మే నిశ్చితా మతిః, జానత శ్చాపి తే వీర్యం మహేంద్రవరుణోపమ. హత్వాఽహం రావణం యుద్ధే

రఘువరనృపసూనోః రామస్య-తరుమృగగణముఖ్యైః వానరగణముఖ్యైః ౩౦ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ లంకావరోధ ఏకచత్వారింశే అథేతి. తస్మిన్ సుగ్రీవే-నిమిత్తాని యుద్ధచిహ్నాని - "నిమిత్తం హేతులక్ష్మణో" రిత్యమరః. ౧ అసంమంత్ర్యేతి జనేశ్వరాః రాజానః-నకుర్వంతి-అస్మాదృశపరిజనే విద్యమానే నకుర్వంతీ త్యాదరోక్తిః. ౨. సంశయఇతి. సంశయే సంశయపదే-త్వత్సాహసే ఽస్మదాదీనాం జీవనం దుర్లభమితిభావః. ౩. ఇదానీమిత్యాదిశ్లోకద్వయం. ఇదానీం అద్యప్రభృతి అచింతితం అవిచారితం-ఏవంవిధంసాహసం మాకృథాః. కుత ఇత్యత్రాహ—త్వయీతి త్వయి కించి త్సమాపన్నే వానరేతి సంబోధనం ప్రాప్తే-మమ సీతయాకిం కార్యం కింప్రయోజనం-అభినవవత్సవాత్సల్యేన పూర్వవత్సమనభిలషంతీ వత్సలా గౌరివ నిత్యానపాయినీ మపి సీతా మనాదృత్య తదానీ మాశ్రితే వానరమాత్రే త్వభినివేశం కుర్వతో రామస్య వాత్సల్యాతిశయ ఉచ్యతే. సీతయా- "అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ" త్యర్ధశరీరభూతయా-'న మే కించి త్కార్యం-భరతేన యవీయ'సేతి కనిష్ఠత్వముచ్యతే. 'భ్రాతా స్వా మూర్తి రాత్మన' ఇత్యుక్తభరతాదినాఽపి న మేకించి త్ప్రయోజనం స్వశరీరేణ వా 'ఆత్మానం సర్వధా రక్షే ద్దారై రసిధనై' రపీత్యుక్తశరీరేణ వా కింక్రియతే ౪. ఏతదేవ ప్రపంచయతి—త్వయీత్యాదినా. పూర్వం త్వయ్యనాగతేసతి-ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ-మే మతిః నిశ్చితాసీత్ - జానత శ్చాపీతివిశేషణేన అస్థానేభయశంకితోక్త్యా వాత్సల్యాతిశయ ఉక్తః. ఇతిశబ్దార్థ మాహ—హత్వేతి. ప్రతిజ్ఞా

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చత్వారింశ స్సర్గః.

అథేతి. తస్మిన్ సుగ్రీవే-నిమిత్తాని యుద్ధలక్షణానిదృష్ట్వా-'నిమిత్తం హేతులక్ష్మణో'రిత్యమరః. ౧—౨ సంశయఇతి. సంశయే సందేహపదే ౩. ఇదానీమితి. ఇదానీ మద్యప్రభృతి - త్వయి కించి త్సమాపన్నే - హానిం గతేసతీత్యర్థః. * తిలకం త్వయి కించి త్సమాపన్నే-తి నావమానాదిప్రాప్తావిత్యర్థః. 'నాశ్లీలం కీర్తయే' దిత్యుక్తే రేవంవాదః ౪—౫. త్వయి చానాగత ఇత్యాది. త్వయి అనాగతే-రావణవధాదికం కృత్వాదేహం త్యక్ష్య ఇతి. తేవీర్యం జానత శ్చాపిమేమతిః పూర్వం నిశ్చితేత్య

సపుత్త్రబలవాహనం, అభిషిచ్య చ లంకాయాం విభీషణ మథాపి చ. భరతే రాజ్య
మావేశ్య త్యక్ష్యే దేహం మహాబల, ౮ త మేవంవాదినం రామం సుగ్రీవః
ప్రత్యభాషత తవ భార్యాపహర్తారం దృష్ట్వా రాఘవ రావణం, మర్షయామి
కథం వీర జానన్ పౌరుష మాత్మనః. ౯. ఇత్యేవంవాదినం వీర మభినన్ద్య స
రాఘవః, లక్ష్మణం లక్ష్మిసంపన్న మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౦ పరిగృహ్యోదకం
శీతం వనాని ఫలవంతి చ, బలౌఘం సంవిభ జ్యేమం వ్యూహ్య తిష్ఠేమ లక్ష్మణ
౧౧ లోకక్షయకరం భీమం భయం పశ్యా మ్యుపస్థితం, నిబర్హణం ప్రవీరాణా
మృక్షవానరరక్షసాం. ౧౨. వాతా శ్చ పరుషా వాంతి కంపతే చ వసుంధరా,
పర్వతాగ్రాణి వేపంతే పతంతి ధరణీరుహాః ౧౩. మేఘాః క్రవ్యాదసంకాశాః పరుషాః
పరుషస్వనాః, క్రూరాః క్రూరం ప్రవర్షంతి మిశ్రం శోణితబిందుభిః ౧౪ రక్త
చందనసంకాశా సంధ్యా పరమదారుణా, జ్వల చ్చ నిపత త్యేత దాదిత్యా దగ్ని
మండలం ౧౫. ఆదిత్య మభివాశ్యంతి జనయంతో మహ ద్భయం, దీనా దీనస్వరా
ఘోరా అప్రశస్తా మృగద్విజాః. ౧౬ రజన్యా మప్రకాశ శ్చ సంతాపయతి
చంద్రమాః, కృష్ణరక్తాంశుపర్యంతో యథా లోకస్య సంక్షయే ౧౭ హ్రస్వో రూక్షో
ప్రశస్త శ్చ పరివేష స్సులోహితః, ౧౮ ఆదిత్యమండలే నీలం లక్ష్మ లక్ష్మణ దృశ్యతే.

నిర్వాహార్థ మితిభావః అభిషిచ్యేతి అన్యథాశరణాగతివైఫల్యా దితిభావః భరతఇతి. అన్యథా కుల ధర్మోచ్ఛేదా దితి భావః. మహాబలేత్యనంతర మితికరణ స్యాన్వయః ౮. త మేవ మిత్యాదిసార్ధశ్లోకః. పౌరుషం-త్వద్దాస్యరూపం పురుషధర్మ మిత్యర్థః. అత ఏవహిపూర్వం రావణాంతికే దాసోఽస్మీత్యు క్తవాన్. జానన్నిత్యనేన దాసస్య కర్తవ్యే దంనతుసాహస మిత్యుచ్యతే ౯ అథ రామస్యోత్సాహవిశేషం దర్శయతి.—ఇత్యేవమితి లక్ష్మిసంపన్న మిత్యత్ర "ఇకోహ్రస్వోఽఙ్యోగాలవస్యే"తి హ్రస్వః. లక్ష్మీరత్ర నిమి త్తదర్శనజ స్సంతోషః ౧౦ పరిగృహ్యేతి సంవిభజ్య తత్తద్యూథపాధీనంకృత్వా-వ్యూహ్యగరుడాది రూపేణ స్థాపయిత్వా. ౧౧ లోకేతి. లోకక్షయకరం లోకక్షయసూచకం - భీమం భయంకరం- భయం భయనిమిత్తం-నకేవలంలోకస్యప్రవీరాణాం చేత్యాహ—నిబర్హణమితి వినాశసూచకమిత్యర్థః. ౧౨. తదేవ భయనిమిత్తం ప్రపంచయతి—వాతాఇతి. పతంతి-అనిమిత్తమితిశేషః ౧౩. మేఘా ఇతి. క్రవ్యాదసంకాశాః శ్యేనాదిసదృశసంస్థానాః-పరుషాః క్రూరవేషాః-క్రూరాః లోకక్షయసూచ కాః-మిశ్రంజలమితిశేషః ౧౪. రక్తేతి. స్పష్టః. ౧౫ ఆదిత్యమితి ఆదిత్య మభి ఆదిత్యాభిముఖం-దీనాః దీన వేషాః-దీనస్వరాః దైన్యసూచకస్వరవంతః-అతఏవఘోరాఃభయంకరాః అప్రశస్తాఃహీనాఃశివాదయః. ౧౬. రజన్యామితి. కృష్ణరక్తాంతపర్యంతః కృష్ణాంతోరక్తపర్యంత శ్చేత్యర్థః. ౧౭. హ్రస్వఇతి. హ్రస్వః

న్వయః. * తిలకం. త్వయి చానాగతే పూర్వం-త్వదాగమనా త్పూర్వంయాని తవవిపత్తి స్స్యాత్తర్హీతి శేషః. ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారా మతిర్మే నిశ్చితాఽభూత్, భగవన్ కథ మేవం మయి తవప్రాకృతఇవ శంకే త్యత్రాహ—జానతఇతి 'అతిస్నేహః పాపశంకీ'తిన్యాయా దిత్యాశయః ౮ * తిలకం. జాన న్విక్రమ మాత్మనః-స్వస్య పరపరాక్రమసంహారసామర్థ్యం జానన్ స్వానుభవే నాపశ్చన్ కథం మర్షయామి ౯. తిలకం అభినంద్య-సౌహృద స్యాతిబలసంపత్తేరిదమేవ యుక్తమితి శ్లాఘాంకృత్వేత్యర్థః. ౧౦. * తిలకం. శీత ముదకం తద్వతో జలాశయాన్. ౧౮, దృశ్యంతఇతి. నక్షత్రాణి యాథావత్స్వ

దృశ్యంతే న యథావచ్చ నక్షత్రాణ్యభివర్తతే, యుగాంత మివ లోకస్య పశ్య లక్ష్మణ శంసతి. ౧౯. కాకా శ్శ్యేనా స్తథా గృధ్రా నీచైః పరిపతంతి చ, శివా శ్చాప్యశివా వాచః ప్రవదంతి మహాస్వనాః. ౨౦. క్షిప్ర మద్య దురాధర్షాం లంకాం రావణపాలితాం, అభియామ జవే నైవ సర్వతో హరిభి ర్వృతాః. ౨౧. ఇత్యేవం సంవదన్ వీరో లక్ష్మణం లక్ష్మణాగ్రజః, తస్మా దవాతరచ్ఛీఘ్రం పర్వతాగ్రా న్మహాబలః ౨౨. అవతీర్య చ ధర్మాత్మా తస్మా చ్ఛైలాత్స రాఘవః, పరైః పరమదుర్ధర్షం దదర్శ బల మాత్మనః ౨౩ సన్నహ్య తు ససుగ్రీవః కపిరాజ బలం మహత్, కాలజ్ఞో రాఘవః కాలే సంయుగా యాభ్యచోదయత్. ౨౪. తతః కాలే మహాబాహు ర్బలేన మహతా వృతః, ప్రస్థితః పురతో ధన్వీ లంకా మభి ముఖః పురీం. ౨౫ తం విభీషణసుగ్రీవౌ హనుమాన్ జాంబవా న్నళః, ఋక్షరాజ స్తథా నీలో లక్ష్మణ శ్చాన్వయు స్తదా. ౨౬. తతః పశ్చా త్సుమహతీ పృతన ర్క్ష వనౌకసాం, ప్రచ్ఛాద్య మహతీం భూమి మనుయాతి స్మ రాఘవం. ౨౭. శైల శృంగాణి శతశః ప్రవృద్ధాం శ్చ మహీరుహాన్, జగృహుః కుంజరప్రఖ్యా వానరాః పరవారణాః. ౨౮. తౌ తు దీర్ఘేణ కాలేన భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, రావణస్య పురీం లంకా మాసేదతు రరిందమౌ ౨౯ పతాకమాలినీం రమ్యా ముద్యానవనశోభితాం,

వ్యామమాత్రః-రూక్షః భయంకరః-అప్రశస్తః అశుభకరః-సులోహితఃరక్తమధ్యః-పరివేషః లోకస్య సంక్షయే యథా - తథాఽదృశ్యతి ఇతి శేషః ౧౭౫ ఆదిత్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకః. లక్ష్మ-చంద్రకళంకఇవే త్యర్థః. తథైవ ఛాందోగ్యే--'యదాదిత్యస్య కృష్ణం రూప'మిత్యత్ర 'ఉత్పాతకాలే తథా దృశ్యత'ఇతి వ్యాఖ్యాతం.నక్షత్రాణి యథావత్ యథాప్రకారేణ నదృశ్యంతే మలినాని దృశ్యంత ఇత్యర్థః.ఉక్తం నిమిత్తజాతం లోకస్య యుగాంతం శంసతీ వాభివర్తత ఇతి యోజనా.౧౯ కాకాఇతి. నీచైః హర్మ్యం వేదికాస్థానం - పరిపతంతి ప్రాప్నువంతి శివాఇతి అప్రశస్తమృగజాత్యుక్తేఽపి పునరుక్తి రశుభాధిక్యాత్. ౨౦. క్షిప్రమితి.అభియామేతి వర్తమానకాలే లోట్.౨౧ ఇత్యేవమితి.స్పష్టః ౨౨ అవతీర్యేతి. తస్మా త్సువేలాత్ -బలమిత్యనేన సర్వం బలం న సువేలమారురుహదితిగమ్యతే ౨౩.సన్నహ్యేతి. రాఘవః ససుగ్రీవస్సన్-కపిరాజబలంకపిశ్రేష్ఠానాం బలం- సన్నహ్య ప్రోత్సాహ్య-కాలేయుద్ధకాలే-సంయుగాయ యుద్ధాయ అభ్యచోదయత్. ౨౪. తతఇతి. కాలే ప్రాతఃకాలే. ౨౫. తమితి స్పష్టః ౨౬ తతఇతి. పృతనా సేనా. ౨౭. శైలేతి. కుంజరప్రఖ్యాః గజతుల్యాః-పరవారణాః శత్రువారకాః ౨౮. తావితి. స్పష్టః. ౨౯. పతాకేత్యాదిశ్లోకద్వయం. పతాకమాలినీ మిత్యత్ర "జ్యాపోస్సంజ్ఞాఛందసో ర్బహుళ"మితి హ్రస్వః ఉద్యానం కృత్రిమవనం-చిత్రవప్రాం చిత్రచయాం-యథానివేశం యథా

రూపేణ నదృశ్యంతే-ఉక్తం దుర్నిమిత్తజాతం-లోకస్య యుగాంతం శంసతీవాభివర్తతేఇతి సంబంధః ౧౯. కాకాఇతి. నీచైః క్షుద్రజంతుభి స్సహ. ౨౦—౨౩ సన్నహ్యేతి. సన్నహ్య యుద్ధసన్నాహం కృత్వా-కాలే యుద్ధయోగ్యసమయే. ౨౪.*తిలకం. కాలే స్వరశాస్త్రోక్తే యుద్ధయోగ్యకాలే ౨౫—౨౬. తతఇతి. ఋక్షవనౌకసాం పృతనా. ౨౭—౨౯. * తిలకం. యథానిదేశం రామనిదేశ మనతి

చిత్రవప్రాం సుదుష్ప్రాపా ముచ్చైః ప్రాకారతోరణాం. తాం సుర్రై రపి దుర్ధర్షాం రామవాక్యప్రచోదితాః, యథానివేశం సంపీడ్య న్యవిశంత వనౌకసః. ౩౧ లంకాయా స్తూత్తరద్వారం శైలశృంగ మివోన్నతం, రామ స్సహానుజో ధన్వీ జుగోప చ రురోధ చ. ౩౨ లంకా ముపనివిష్ట శ్చ రామో దశరథాత్మజః, లక్ష్మణానుచరో వీరః పురీం రావణపాలితాం. ఉత్తరద్వార మాసాద్య యత్ర తిష్ఠతి రావణః, ౩౩॥ నాన్యో రామా ద్ధి తద్ద్వారం సమర్థః పరిరక్షితుం. రావణాధిష్ఠితం భీమం వరుణే నేవ సాగరం, సాయుధై రాక్షసై ర్భీమై రభిగుప్తం సమంతతః. లఘూనాం త్రాసజననం పాతాళ మివ దానవైః, ౩౫॥ విన్యస్తాని చ యోధానాం బహూని వివిధాని చ దద ర్శాయుధజాలాని త త్రైవ కవచాని చ, ౩౬॥ పూర్వం తు ద్వార మాసాద్య నీలో హరిచమూపతిః. అతిష్ఠ త్సహ మైందేన ద్వివిదేన చ వీర్యవాన్, ౩౭॥ అంగదో దక్షిణద్వారం జగ్రాహ సుమహాబలః. ఋషభేణ గవాక్షేణ గజేన గవయేన చ, ౩౮॥ హనుమా న్పశ్చిమద్వారం ররక్ష బలవా న్కపిః. ప్రమాథిప్రఘసాభ్యాం చ వీరై రన్యై శ్చ సంగతః, ౩౯॥ మధ్యమే చ స్వయం గుల్మే సుగ్రీవ స్సమతిష్ఠత. సహ సర్వై ర్హరిశ్రేష్ఠైః సుపర్ణశ్వసనోపమైః, ౪౦॥

స్థానం-రామవచోఽనన్యూనం స్వం స్వంస్థాన మనతిక్రమ్యేత్యర్థః. సంపీడ్య ఉపరుధ్య ౩౧. లంకాయా ఇతి జుగోప-పరపరిభవా దాత్మీయం బలం రరక్షేత్యర్థః. రురోధేత్యనేన 'శిఖరం తత్త్రికూటస్య ప్రాంశు చైకం దివిస్పృశ' మిత్యుక్తత్రికూటశిఖరారోహణ మర్థసిద్ధం. ౩౨. లంకామిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. లక్ష్మణానుచరో వీర ఇతిపాఠః. రావణో యత్ర తిష్ఠతి తదుత్తరద్వార మాసాద్య లంకా ముపనివిష్ట ఇత్యన్వయః. * రామః 'లక్ష్మణానుచరో రామః' ఇతి పాఠే-రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా రామవిశేషణం ౩౩॥, రామేణైవ నిరోధవ్యత్వే హేతు మాహ—నాన్యఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన లఘూనాం అల్పసారాణాం ౩౫॥, విన్యస్తానీతి. విన్యస్తాని - ద్వారోపాంతవేదికాదిష్వితి శేషః. ౩౬॥, పూర్వమితి. 'మైందేనద్వివిదేన'చేత్యాదినా ప్రతిద్వార మధికయూథపతిగమన స్యాత్రోక్తత్వా త్పూర్వం రామేణ తే నియుక్తా ఇతి జ్ఞేయం. ౩౭॥, అంగదఇతి. స్పష్టః ౩౮॥. హనుమానితి. స్పష్టః ౩౯॥. మధ్యమఇతి. దుర్జయరావణేంద్రజిదధిష్ఠితయో రుత్తరపశ్చిమద్వారయో ర్మధ్యే - తదుభయద్వారనిరోధకానాం కాకాక్షిన్యాయేన సాహాయ్యం కర్తుం సుగ్రీవ స్స్వయ మతిష్ఠ దితి జ్ఞేయం. 'పశ్చిమేన తు రామస్య సుగ్రీవ స్సహజాంబవాన్, అదూరా న్మధ్యమే గుల్మే తస్థౌ బహుబలానుగ' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్.

క్రమ్య-సంపీడ్య లంకాం రుధ్వా ౩౧. లంకాయా ఇతి. ఉత్తరద్వారం రురోధ, జుగోప ఆత్మీయబల మితి శేషః. ౩౩॥, * తిలకం. తద్ద్వారం తద్ద్వారరోధికాం సేనాం. లఘూనాం అధీరాణాం. ౩౫॥, విన్యస్తానీతి. విన్యస్తాని- ప్రాకారోపరిప్రదేశే ష్వితి శేషః * తిలకం. విన్యస్తాని యుద్ధకాలే యథోచిత పరిగ్రహార్థమితి శేషః. ౩౬॥—౩౯॥. మధ్యమే గుల్మ ఇతి 'మధ్యమే చస్వయంగుల్మే సుగ్రీవ స్సమతిష్ఠత' ఇతి దుర్జయరావణేంద్రజిదధిష్ఠితయో రుత్తరపశ్చిమద్వారయోః మధ్యేవాయుదిశి తదుభయద్వారనిరోధకానాం కాకాక్షిన్యాయేన సాహాయ్యం కర్తుం సుగ్రీవ స్స్వయం సమతిష్ఠ తేత్యర్థః. * తిలకం. మధ్యమణిన్యాయేన

వానరాణాం తు షట్త్రింశత్కోట్యః ప్రఖ్యాతయూథపాః. నిపీడ్యోపనివిష్టాశ్చ సుగ్రీవో యత్ర వానరః,౨౧॥ శాసనేన తు రామస్య లక్ష్మణ స్సవిభీషణః ద్వారే ద్వారే హరీణాం తు కోటిం కోటిం న్యవేశయత్. ౨౨. పశ్చిమేన తు రామస్య సుగ్రీవ స్సహజాంబవాన్. అదూరా న్మధ్యమే గుల్మే తస్థౌ బహుబలానుగః,౨౩॥ తే తు వానరశార్దూలా శ్శార్దూలా ఇవ దంష్ట్రిణః. గృహీత్వా ద్రుమశైలాగ్రాన్ హృష్టా యుద్ధాయ తస్థిరే,౨౪॥ సర్వే వికృతలాంగూలా స్సర్వే దంష్ట్రానఖాయుధాః సర్వే వికృతచిత్రాంగా స్సర్వేచ వికృతాననాః,౨౫॥ దశనాగబలాః కేచి త్కేచి ద్దశగుణోత్తరాః. కేచి న్నాగసహస్రస్య బభూవు స్తుల్యవిక్రమాః,౨౬॥ సంతి చౌఘబలాః కేచి త్కేచి చ్ఛతగుణోత్తరాః అప్రమేయబలా శ్చాన్యే తత్రాసన్ హరియూథపాః, ౨౭॥. అద్భుత శ్చ విచిత్ర శ్చ తేషా మాసీ త్సమాగమః తత్ర వానరసైన్యానాం శలభానా మివోద్యమః, ౨౮॥.పరిపూర్ణ మి వాకాశం సంఛన్నేవ చ మేదినీ. లంకా ముపనివిష్టైశ్చ సంపతద్భి శ్చ వానరైః,౨౯॥ శతం శతసహస్రాణాం పృథ గృక్షవనౌకసాం. లంకాద్వారా ణ్యుపాజగ్ము రన్యే యోద్ధుం సమంతతః,౩౦॥ ఆవృత స్స

సుపర్ణః గరుడః.౨౦॥. వానరాణామితి. స్పష్టః ౨౧॥ శాసనేనేతి స్పష్టః. ౨౨॥—౨౩॥, తేత్వితి. వానరశార్దూలాః వానరశ్రేష్ఠాః - శైలాగ్రా నితి పుంస్త్వ మార్షం ౨౪॥ సర్వఇతి వికృతలాంగూలాః ఊర్ధ్వం ప్రసారితపుచ్ఛాః - వికృతచిత్రాంగా ఇత్యత్ర వికృతత్వం కోపరక్తముఖనేత్రత్వం-అత ఏవ చిత్రం చిత్రవర్ణం అంగం యేషాం తే తథోక్తా ఇతి విగ్రహః వికృతాననాః రాక్షసవిడంబనాయ కుటిలితముఖాః. ౨౫॥ దశేతి. దశగుణోత్తరాః - శతనాగబలా ఇత్యర్థః ౨౬॥ సంతీతి. ఓఘబలాః ఓఘసంఖ్యాకనాగబలాః - శతగుణోత్తరాః ఓఘసంఖ్యాకనాగబలేభ్య శ్శతగుణేన ఉత్తరాః-శ్రేష్ఠా ఇత్యర్థః అప్రమేయబలాః అపరిచ్ఛేద్యబలాః ౨౭॥ అద్భుతఇతి. అద్భుతః ఆశ్చర్యభూతః - విచిత్రః వానరగోపుచ్ఛభల్లూకజుష్టతయా నానావర్ణః - తత్ర లంకాయాం - తేషాం వానరసైన్యానాం - సమాగమః ఆగమనం-శలభానాం శరభాణాం అష్టపాదమృగాణాం - ఉద్యమః సమాగమ మివ ఆసీత్ - తథా భయంకరోఽభూ దిత్యర్థః యద్వా—యథా శలభానాం సమాగమో యుగపత్ భవతి తథేతి యుగపత్వతనే దృష్టాంతః. ౨౮॥, పరిపూర్ణమితి. అత్ర ఇవశబ్దద్వయమపివాక్యాలంకారే ఉపనివిష్టైః పృథివీపూర్ణా - సంపతద్భిః ఆగచ్ఛద్భిస్తు - ఆకాశం పూర్ణం - భూమా వవకాశాభావా దితి భావః. ౨౯॥ శతమితి శతసహస్రాణాం ఋక్షవనౌకసాం శతం పూర్వనియుక్తేభ్యోఽతిరిక్తం - లంకాద్వారా ణ్యుపాజగామ. అన్యే వానరా స్సమంతతః యుద్ధార్థ ముపాసాహాయ్యం కర్తుం ౩౦॥.

*తిలకం ప్రఖ్యాతయూథపాః-షట్త్రింశత్కోట్యః-అప్రఖ్యాతానాం యూథపానాం తత్సేనానాం చ గణనాభావ ఇతి భావః.౨౨॥.*తిలకం. అదూరా త్పశ్చిమే ఆసన్నపృష్ఠభాగావష్టంభేన. ౨౫॥.దశేతి. దశగుణోత్తరాః దశగుణాధికాః.౨౬॥.సంతీతి. ఓఘబలాః ఓఘసంఖ్యాకనాగబలాః. ౨౭॥—౨౯॥. శతమితి. శతసహస్రాణాం శతం - ఋక్షవనౌకసః పూర్వనియుక్తవ్యతిరిక్తాః-యోద్ధుం లంకాద్వారాణి పృథ క్పృథ గుపాజగ్ముః-అన్యే సమంతత ఉపాజగ్ము రితియోజనా ౩౦॥.

గిరి స్సర్వై స్త్రస్తై స్సమంతాత్ ప్లవంగమైః అయుతానాం సహస్రం చ పురీం తామభ్యవర్తత, ౨౧॥ వానరై ర్బలవద్భి శ్చ బభూవ ద్రుమపాణిభిః. సంవృతా సర్వతో లంకా దుష్ప్రవేశాఽపి వాయునా. ౨౨॥ రాక్షసా విస్మయం జగ్ము స్సహసాఽభినిపీడితాః. వానరై ర్మేఘసంకాశై శ్శక్రతుల్యపరాక్రమైః, ౨౩॥ మహాఞ్శబ్దో ఽభవత్తత్ర బలౌఘ స్యాభివర్తతః. సాగరస్యేవ భిన్నస్య యథా స్యా త్సలిలస్వనః, ౨౪॥ తేన శబ్దేన మహతా సప్రాకారా సతోరణా లంకా ప్రచలితా సర్వా సశైలవనకాననా, ౨౫॥ రామలక్ష్మణగుప్తా సా సుగ్రీవేణ చ వాహినీ బభూవ దుర్ధర్షతరా సర్వై రపి సురాసురైః, ౨౬॥ రాఘవ స్సన్నివేశ్యైవ సైన్యం స్వం రక్షసాం వధే ౨౭. సమ్మంత్ర్య మంత్రిభి స్సార్ధం నిశ్చిత్య చ పునః పునః, ఆనంతర్య మభిప్రేప్సుః క్రమయోగార్థతత్త్వవిత్. విభీషణ స్యానుమతే రాజధర్మ మనుస్మరన్, అంగదం

జగ్ము రిత్యన్వయః ౨౦॥ ఆవృత ఇత్యర్ధ మేకం వాక్యం స గిరిః త్రికూటః ౨౧ అయుతానా మిత్యర్థం. 'అయుతానాం సహస్రం చ తాం పురీమభ్యవర్తత' త్యేనేన పూర్వోక్తస్య ద్వారావరోధ స్యానంతరం 'అయుతానాం సహస్రం చ పురీం తాం పర్యవారయ' దిత్యుచ్యతే. ౨౧॥ వానరై రితి. దుష్ప్రవేశా బభూవేత్యన్వయః ౨౨॥ రాక్షసా ఇతి అభినిపీడితాః ఉపరుద్ధాః - రాక్షసాః విస్మయ మాశ్చర్యం-జగ్ముః. ౨౩॥. మహానితి తత్ర త్రికూటశిఖరే - భిన్నస్య భిన్నమర్యాదస్య- సాగరస్యేవ- అభివర్తతః అభివర్తమానస్య బలౌఘస్య - సలిలస్వనో యథా స్యాత్ తథా మహాంచ్ఛబ్దో బభూవేతి యోజనా. అతో న యథాశబ్దవైయర్థ్యం. ౨౪॥. తేనేతి. సశైలవనకాననేత్యత్ర వనం ఉద్యానం. ౨౫॥. రామేతి సుగ్రీవేణేతి రక్ష్యసాహిత్య ముచ్యతే. ౨౬॥ రాఘవ ఇత్యాద్యర్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం వధే విషయే ఆనంతర్యం అనంతరక ర్తవ్యం - అభిప్రేప్సుః ప్రాప్తు మిచ్ఛుః - సంమంత్ర్య దూతః ప్రేషణీయ ఇతి విచార్య - నిశ్చిత్య అంగద ఏవ ప్రేషణీయ ఇతి నిర్ధార్య - క్రమ యోగార్థతత్త్వవిత్ - క్రమముక్తా యోగా స్సామాద్యుపాయాః - తేషా మర్థః ఫలం తస్య తత్త్వం యాథార్థ్యం వేత్తీతి తథోక్తః. రాజధర్మ మనుస్మరన్ - యుయుత్సయా శత్రుపురం ప్రత్యాగతా రాజానః యుద్ధార్థం దూతముఖేన ప్రథమ మాహ్వయంతీ త్యేవంరూపం రాజధర్మ మనుస్మరన్ - విభీషణ స్యానుమతే అనుమతౌ సత్యాం - అంగదం సమాహూయ యేద మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨౮.

ఆవృతఇతి. స గిరిః చిత్రకూటః. ౨౧॥—౨౩॥. మహానితి. తత్ర త్రికూటశిఖరే- భిన్నస్య సాగర స్యేవాభివర్తతః అభివర్తమానస్య బలౌఘస్య - సలిలస్వనో యథా స్యాత్ - తథా మహాన్స్వనో ఽభవదితియోజనా. ౨౪॥—౨౬॥. రాఘవఇత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం ౨౭॥. ఆనంతర్యమితి. అనంతరక ర్తవ్య మభిప్రేప్సుః ప్రాప్తుమిచ్ఛుః-క్రమయోగార్థతత్త్వవిత్ -క్రమో నీతిః యోగా స్సామ ద్యుపాయాః-తేషా మర్థం ఫలం-తస్య తత్త్వం చ యాథార్థ్యం వేత్తీతి తథా-రాజధర్మ మనుస్మరన్- యుయుత్సయా శత్రుపురం ప్రత్యాగతా రాజానో యుద్ధార్థం దూతముఖేన ప్రథమం శత్రు మాహ్వ యంతీ త్యేవంరూపం రాజధర్మ మనుస్మర న్నిత్యర్థః. 'ధర్మరాజ మనుస్మర' న్నితి పాఠే, రాజధర్మాదిత్వాత్ ధర్మశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. విభీషణస్య అనుమతే అనుమతౌ సత్యాం-అంగదం సమాహూయ యేద మబ్రవీ దితి సంబంధః. 'విభీషణమతే స్థిత్వా' పాఠే యుద్ధ కాలో ధర్మతత్త్వం ప్రాప్తు మిచ్ఛన్నితి

వాలితనయం సమాహూయేదమబ్రవీత్. ౨౯ గత్వా సౌమ్య దశగ్రీవం బ్రూహి మద్వచనాత్కపే, లంఘయిత్వా పురీం లంకాం భయం త్యక్త్వా గతవ్యథః. ౩౦ భ్రష్టశ్రీక గతైశ్వర్య ముమూర్షో నష్టచేతన, ఋషీణాం దేవతానాం చ గంధర్వాప్సరసాం తథా నాగానా మథ యక్షాణాం రాజ్ఞాం చ రజనీచర, యచ్చ పాపం కృతం మోహా దవలిప్తేన రాక్షస నూన మద్య గతో దర్పః స్వయంభువరదానజః, యస్య దండధర స్తేఽహం దారాహరణకర్శితః దండం ధారయమాణ స్తు లంకాద్వారే వ్యవస్థితః, ౩౧. పదవీం దేవతానాం చ మహర్షీణాం చ రాక్షస రాజర్షీణాం చ సర్వేషాం గమిష్యసి మయా హతః, ౩౨. బలేన యేన వై సీతాం మాయయా రాక్షసాధమ, మా మతిక్రామయిత్వా త్వం హృతవాం స్తద్విదర్శయ, ౩౩.

గత్వేతి హే సౌమ్య-గతవ్యథః గతశ్రమస్సన్ - లంకాం పురీం తత్ ప్రాకారం లంఘయిత్వా భయం త్యక్త్వా దశగ్రీవం మద్వచనాత్ బ్రూహి - మయోక్త మితి బ్రూహీత్యర్థః కపే ఇత్యనేన లంఘన సామర్థ్యం ద్యోతయతి. ౩౦. భ్రష్టశ్రీకేత్యాది భ్రష్టశ్రీక భ్రష్టప్రాయప్రవిణాగతైశ్వర్య గతప్రాయ నియంతృత్వ - సంపది భ్రష్టాయా మపి లోకే నియంతృత్వం సంభవతి - తదపి నాస్తీత్యర్థః తదుభయాభావేఽపి జీవనాశా సంభవతి సాఽపి నాస్తీత్యాహ—ముమూర్షో ఇతి. తదానీ మపి జ్ఞానం సంభవతి తదపి నాస్తీత్యాహ—నష్టచేతనేతి నాగానాం సర్పాణాం-అవలిప్తేన గర్వితేన - త్వయా - ఋషిప్రముఖానాం యత్పాపం కృతం యో ద్రోహః కృతః - తస్య కారణభూతః స్వయంభువరదానజో దర్పో గతః - గతప్రాయ ఇత్యన్వయః. తత్ర హేతు మాహ—యస్యేతి. దండధరః నియంతా-అహం - యస్య తే - దండం - ధారయమాణః కరిష్యమాణ ఇత్యర్థః. ౩౧ ఏవంవిధస్య నియమనే తవ కింభవిష్యతీ త్యత్రాహ—పదవీమితి. పదవీం - తేషు కృతం పరిభవం - త మపిగమిష్యసీత్యర్థః. యద్వా—పదవీంలోకం - యుద్ధే స్థితస్సన్ - తేషాం లోకంగమిష్యసి - యుద్ధేస్థిత్వా సర్వపాపవిశుద్ధస్సన్ గతిం గమిష్యసి-తత స్తూర్ణ మాగచ్ఛేతి భావః. ౩౨ బలేనేతి మాయయా మారీచమాయయా-మాం-అతిక్రామయిత్వా అపవాహ్య-వ్యవధాన అర్షః. యేన బలేన యద్బల మవలంబ్య - సీతాం హృతవానసి-తద్బలం విదర్శయేత్యన్వయః ౩౩. అరాక్షసమితి మైథిలీ ముపాదాయ సమర్పయ మాం శరణం నాభ్యేషి చేదిమం లోక మరాక్షసం కర్తాఽస్మి శరణాగతౌ తు సర్వం క్షమిష్య ఇతి భావః. మైథిలీ ముపాదాయేత్యనేన స్వర్ణస్తేయే స్వర్ణప్రత్యర్పణ మంతరేణ ప్రాయశ్చిత్తానధికారవ త్సీతా

లంకారాజ్యం తస్యైవ దాతవ్య మిత్యేవంరూపే విభీషణమతే స్థితేత్యర్థః ౨౯. గత్వేతి. గతవ్యథః గతశ్రమః. ౩౦. నాగానామిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం. హేరజనీచర-నాగానాం యక్షాణాం చ అవలిప్తేన త్వయా యచ్చ పాపంకృతం యో ద్రోహఃకృతః తస్యకారణభూత స్స్వయంభువరదానజోయోదర్పః అద్య గత ఇతియోజనా. తత్ర హేతు మాహ—యస్యేతి. యస్య తే అహం దండంధారయమాణః కరిష్యమాణః-లంకాద్వారే వ్యవస్థిత ఇతి సంబంధః. ౩౧ ఏవంవిధస్య మమనియమనే తవకిం భవిష్యతీ త్యత్రాహ—పదవీమితి యుద్ధే స్థిత స్సన్ దైవతాదీనాం పదవీం పుణ్యలోకం గమిష్యసీతి సంబంధః. "రాజభి ర్ధృతదండా స్తు కృత్వా పాపాని మానవాః, నిర్మలా స్స్వర్గ మాయాంతి సంత స్సుకృతినో యథా. రాజా త్వశాసన్ పాపస్య త దవాప్నోతి కిల్బిష" మితి వచనాత్-ఉభయో రపి పాపనివృత్తి రూపం ఫలంభవిష్యతీతిభావః. ౩౨. తిలకం. యది మరణభీత్యా యుయుత్సా నాస్తి తదాఽపి తే హితం

అరాక్షస మిమం లోకం కర్తాఽస్మి నిశితైశ్శరైః న చేచ్ఛరణ మభ్యేషి మా
ముపాదాయ మైథిలీం, ౬౬॥ ధర్మాత్మా రక్షసాం శ్రేష్ఠ స్సంప్రాప్తోఽయం విభీషణః.
లంకైశ్వర్యం ధ్రువం శ్రీమా నయం ప్రాప్తో హ్యకంటకం, ౬౭॥ న హి రాజ్య మధ
ర్మేణ భోక్తుం క్షణ మపి త్వయా శక్యం మూర్ఖసహాయేన పాపే నావిదితా
త్మనా, ౬౮॥ యుధ్యస్వ వా ధృతిం కృత్వా శౌర్య మాలంబ్య రాక్షస మచ్ఛరై
స్త్వం రణే శాంత స్తతః పూతో భవిష్యసి, ౬౯॥ యద్యా విశసి లోకాం స్త్రీన్
పక్షిభూతో మనోజవః. మమ చక్షుష్పథం ప్రాప్య న జీవన్ ప్రతియాస్యసి, ౭౦॥
బ్రవీమి త్వాం హితం వాక్యం క్రియతా మౌర్ధ్వదైహికం సుదృష్టా క్రియతాం
లంకా జీవితం తే మయి స్థితం, ౭౧॥ ఇత్యుక్త స్సతు తారేయో రామే ణాక్లిష్ట

ప్రత్యర్పణాభావే శరణాగతౌ తు నాధికార ఇత్యుక్తం. రావణేన శరణాగతౌ కృతాయాం విభీషణాయ కోసలరాజ్యం దాస్యామీ త్యభిప్రాయః. ౬౬॥. శరణాగత్యకరణే స్వకర్తవ్య మాహ—ధర్మాత్మేతి. యద్వా శరణాగతౌ ప్రాణత్రాణం కరిష్యామి న తు రాజ్యం దాస్యామీత్యభిప్రాయేణాహ—ధర్మాత్మేతి. ధర్మాత్మా ధర్మబుద్ధిః-రక్షసాం శ్రేష్ఠః-రాక్షసనాయక ఇత్యర్థః. అయం విభీషణః-సంప్రాప్తః మాం ప్రపన్నః-తస్మా ల్లంకైశ్వర్య మయం ప్రాప్నోతి-ఉత్తరక్షణే ప్రాప్స్యతీత్యర్థః. శ్రీమాన్ తదనుగుణానుకూల్యవాన్-ఏవం క్రియాభేదా దయం శబ్దద్వయోపపత్తిః. ౬౭॥. ఏవం విభీషణస్య రాజ్యయోగ్యతా ముక్త్వా రావణస్య తదభావ మాహ—నహీతి. అధర్మేణ ధర్మరహితేన-అత ఏవపాపేన పాపిష్ఠేన-అత ఏవావిదితాత్మనా అస్వాధీనమనస్కేన-మూర్ఖసహాయేన త్వయా న శక్య మిత్యన్వయః. ౬౮॥ సీతా మాదాయ శరణ మాగతోఽసి చే ద్విభీషణాయ రాజ్యం దత్వా త్వత్ ప్రాణాన్ రక్షామి అన్యథా యుధ్యస్వేత్యాహ—యుధ్యస్వేతి. శాంతః మృతః-పూత ఇతి. యుద్ధే అపరావృత్త్యా మృతే స్స్వపాపప్రాయశ్చిత్తత్వా దితి భావః. ౬౯॥ యద్యేతి స్పష్టః. ౭౦॥ బ్రవీమీతి. క్రియతా మౌర్ధ్వదైహిక మితి. అరాక్షసకరణేన శ్రాద్ధకర్త్రభావా త్స్వయ మేవ జీవచ్ఛ్రాద్ధం కుర్విత్యర్థః. సుదృష్టేతి మ్రియమాణా హి చాపలేన పుత్రకళత్రాదిముఖదర్శనం కుర్వంతి-తద్వదితి భావః. మయి స్థితం మదాయత్తం అవశ్యం త్వాం నాశయామీత్యర్థః. ౭౧॥ ఇత్యుక్తఇతి. మూర్తిమాన్ కరచర

బ్రవీమీత్యాహ—అరాక్షసమితి ౬౬॥ శరణాగతిరపిరాజ్యకాంక్షయా నకర్తవ్యేత్యభిప్రాయేణాహ—ధర్మాత్మేతి. అయం విభీషణ స్సంప్రాప్తః-మా మితి శేషః. లంకైశ్వర్యం శ్రీమా నయం అకంటకం ధ్రువం ప్రాప్తో హి ప్రాప్త ఏవేతి వాక్యభేదేన అయంశబ్దద్వయనిర్వాహః * తిలకం. అకంటకం త్వద్రూపకంటకరహితం-రాజ్యప్రాప్తియోగ్యతాం ధర్మాత్మేత్యాదివిశేషణై ర్దర్శయతి. ధర్మాత్మాధర్మప్రధానో నిత్యం ధర్మచిత్తశ్చ-రాక్షసశ్రేష్ఠ ఇత్యనేన త్వదనంతరం న్యాయప్రాప్తం తస్య రాజ్య మితి దర్శితం. శ్రీమా నిత్యనేన తదైశ్వర్యప్రాపకాశేషలక్షణవత్త్వం-మాం ప్రాప్తఇత్యనేనతత్ప్రాపకసమగ్రసామగ్రీ సంప ద్దర్శితా. ౬౭॥—౬౮॥. యది శరణవ్రజనం తవానభిమతం తర్హి యుధ్యస్వేత్యాహ—యుధ్యస్వేతి. శాంతఃహంతః ౬౯॥ *తిలకం. యద్యేతి న సదేశోఽస్తి-యత్ర న మే చక్షుఃప్రాప్తి రితి భావః. ౭౦॥. బ్రవీమీతి. సుదృష్టా క్రియతాం దుర్గసంరక్షణాదిభి రితి శేషః. తిలకం. దేహా దూర్ధ్వం ప్రాప్త ఊర్ధ్వదేహః పరలోకః తత్ర హితం దానాదికం ఔర్ధ్వదైహికం-సుదృష్టా క్రియతాం ఇతఃపరం తద్దర్శనాభావాత్ ౭౧॥. *తిలకం. మూర్తిమాన్ హవ్యవాట్-వానరవేషోఽగ్ని రిత్యర్థః. ౭౨॥. *తిలకం.

కర్మణా. జగా మాకాశ మావిశ్య మూర్తిమా నివ హవ్యవాట్, ౨౨. సోఽతిపత్య ముహూర్తేన శ్రీమా న్రావణమందిరం. దద ర్శాసీన మవ్యగ్రం రావణం సచివై స్సహ, ౨౩ తత స్తస్యావిదూరే స నిపత్య హరిపుంగవః దీప్తాగ్నిసదృశ స్తస్థా వంగదః కనకాంగదః, ౨౪ త ద్రామవచనం సర్వ మన్యూనాధిక ముత్తమమ్. సామాత్యం శ్రావయామాస నివేద్యాత్మాన మాత్మనా ౨౫ దూతోఽహం కోసలేంద్రస్య రామ స్యాక్లిష్టకర్మణః. వాలిపుత్రోఽంగదో నామ యది తే శ్రోత్ర మాగతః, ౨౬ ఆహ త్వాం రాఘవో రామః కౌసల్యానందవర్ధనః నిష్పత్య ప్రతియుధ్యస్వ నృశంసపురుషో భవ ౨౭ .హంతాఽస్మి త్వాం సహామాత్యం సపుత్త్రజ్ఞాతిబాంధవం నిరుద్విగ్నా స్త్రయో లోకా భవిష్యంతి హతే త్వయి, ౨౮ దేవదానవయక్షాణాం గంధర్వోరగరక్షసాం శత్రు మద్యోద్ధరిష్యామి త్వా మృషీణాం చ కంటకం, ౨౯ .విభీషణస్య చైశ్వర్యం భవిష్యతి హతే త్వయి న చే త్సత్కృత్య వైదేహీం ప్రణిపత్య ప్రదాస్యసి,౩౦ ఇత్యేవం పరుషం వాక్యం బ్రువాణే హరిపుంగవే అమర్షవశ మాపన్నో నిశాచరగణేశ్వరః.౩౧ తత స్స రోషతామ్రాక్ష శ్శశాస సచివాం స్తదా.గృహ్యతా మేష దుర్మేధా వధ్యతా మితి చాసకృత్,రావణస్య వచ శ్శ్రుత్వా దీప్తాగ్నిసమ తేజసః.జగృహు స్తం తతో ఘోరా శ్చత్వారో రజనీచరాః,౩౨ .

ణాదిసంస్థానవాన్-హవ్యవాట్ అగ్నిః ౨౨। సఇతి అతిపత్య ప్రాప్య-అవ్యగ్రం దదర్శేత్యన్వయః. శ్రీమానిత్యనేన హర్షవత్త్వ ముచ్యతే ౨౩। తతఇతి స్పష్టః ౨౪। తదితి ఉత్తమం పథ్యం-సామాత్యం, రావణ మితి శేషః.ఆత్మనా స్వయం-ఆత్మానం నివేద్య ఆత్మనో వాలిపుత్రత్వాదినివేదనపూర్వకం రామవచనం కథయామాసేత్యర్థః. ౨౫। దూతఇతి యది తే శ్రోత్ర మాగతః-మాం శ్రుతవా నసికి మిత్యర్థః ౨౬। ఆహత్వామితి. రాఘవఇత్యాదినా ఛద్మనా న యోత్స్యత ఇత్యుక్తం కౌసల్యానందవర్ధనఇత్యనేన-బహుతపః ప్రభావజనితతయా ధార్మికత్వ ముక్తం నిష్పత్య పురా న్నిర్గత్య-పురుషో భవ, శూరో భవేత్యర్థః పురుషాధమేతిపాఠే పురోపరోధే ఽప్యనిర్గమనే నూనం పురుషాధమ ఏవాసీ దితి భావః. ౨౭। హంతేతి అహ మితి శేషః నిరుద్విగ్నాః నిర్భయాః ౨౮। దేవేతి ఉద్ధరిష్యామి-ఉన్మూలయిష్యామి-కంటకం బాధక మిత్యర్థః ౨౯। విభీషణస్యేతి ౩౦।. ఇత్యేవమితి ఆపన్నః ప్రాప్తః బభూవ ౩౧।. తతఇతి. దుర్మేధాః దుర్బుద్ధిః-న దూతో వధ్య ఇతి శాస్త్రానభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. ఆసకృ చ్ఛశాసేత్యన్వయః. యద్వా -దుర్మేధా ఇత్యంగద మేవాహ—౩౨। రావణస్యేతి. స్పష్టః.

అతిపత్య అతిక్రమ్య-మార్గ మితి శేషః ౨౪। * తిలకం తద్రామవచన మితి సంక్షేపకథనం వక్ష్యమాణస్య ౨౫. *తిలకం తస్యైవ ప్రపంచో దూతోఽహ మితి. యదీత్యసందిగ్ధే సందిగ్ధవచనం-వేదాః ప్రమాణం చేదితివత్. శ్రోత్ర మాగత ఏవ ఏతేన స్వస్య స్వీయానాం చ బలాది తుభ్యం న వాచ్య మేవ-త్వయా జ్ఞాతత్వా దితి భావః. ౨౬। * తిలకం. ఆహత్వామితి నిష్పత్య పురా ద్వినిష్క్రమ్య-పురుషో భవ శూరో భవ. ౨౭। హంతేతి నిరుద్విగ్నాః నిర్భయాః. ౨౮।—౨౯।. విభీషణస్యేతి. సత్కృత్య ప్రణిపత్య-మా మితి శేషః. వైదేహీం న ప్రదాస్యసి చేత్ త్వయి హతే విభీషణ స్యైశ్వర్యం భవిష్యతీతి యోజనా వైదేహీం న ప్రదాస్యసి చేత్ త్వాం హత్వా విభీషణాయ రాజ్యం

గ్రాహయామాస తారేయ స్స్వయ మాత్మాన మాత్మవాన్. బలం దర్శయితుం వీరో యాతుధానగణే తదా, ౮౪ స తాన్ బాహుద్వయే సక్తా నాదాయ పతగా నివ. ప్రాసాదం శైలసంకాశ ముత్పపాతాంగద స్తదా, ౮౫. తేఽంతరిక్షా ద్వినిర్ధూతా స్తస్య వేగేన రాక్షసాః భూమౌ నిపతితా స్సర్వే రాక్షసేంద్రస్య పశ్యతః, ౮౬. తతః ప్రాసాదశిఖరం శైలశృంగ మివోన్నతం. దదర్శ రాక్షసేంద్రస్య వాలిపుత్రః ప్రతాపవాన్, ౮౭. తత్పఫాల పదాక్రాంతం దశగ్రీవస్య పశ్యతః పురా హిమవత శ్శృంగం వజ్రిణేవ విదారితం, ౮౮ భంక్త్వా ప్రాసాదశిఖరం నామ విశ్రావ్య చాత్మనః. వినద్య సుమహానాద ముత్పపాత విహాయసం, ౮౯ వ్యథయన్ రాక్షసాన్ సర్వాన్ హర్షయం శ్చాపి వానరాన్ స వానరాణాం మధ్యే తు రామపార్శ్వ ముపాగతః, ౯౦. రావణస్తు పరం చక్రే క్రోధం ప్రాసాదధర్షణాత్ వినాశం చాత్మనః పశ్య న్నిశ్వాసపరమోఽభవత్, ౯౧ రామస్తు బహుభి ర్హృష్టై ర్నినదద్భిః ప్లవంగమైః. వృతో రిపువధాకాంక్షీ యుద్ధాయై వాభ్యవర్తత, ౯౨. సుషేణస్తు మహావీర్యో గిరికూటోపమో హరిః బహుభి స్సంవృత స్తత్ర వానరైః కామరూపిభిః, ౯౩ చతుర్ద్వారాణి సర్వాణి సుగ్రీవవచనాత్కపిః పర్యక్రామత దుర్ధర్షో నక్షత్రాణీవ చంద్రమాః, ౯౪. తేషా మక్షౌహిణిశతం సమవేక్ష్య వనౌకసాం. లంకా ముపనివిష్టానాం సాగరం చాతివర్తతాం, రాక్షసా విస్మయం జగ్ము స్త్రాసం జగ్ము స్తథాఽపరే. అపరే

గ్రాహయామాసేతి యాతుధానగణే విషయే-స్వబలం దర్శయితుం - ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్- స్వయం ఆత్మానం-గ్రాహయామాస గృహీతుం మమమేనే ౮౪ సతానితి స్పష్టః ౮౫ తేంతరిక్షాదితి స్పష్టః ౮౬. తతఇతి స్పష్టః ౮౭ తత్పఫాలేతి పఫాల వ్యశీర్యత. ౮౮ భఙ్క్త్వేతి. విశ్రావ్య విశేషేణ శ్రావయిత్వా ౮౯. వ్యథయన్నితి ౯౦ రావణఇతి. ప్రాసాదధర్షణాత్ ప్రాసాదభంజనాత్-పశ్యన్ తర్కయన్ - నిశ్వాసపరమః అధికనిశ్వాసః. ౯౧. రామఇతి. అంగదాగమనం దృష్ట్వేతి శేషః ౯౨. సుషేణఇతి. సంవృతః - బభూవేతి శేషః ఉత్తరశ్లోకే నైకవాక్యత్వే హరికపిశబ్దయోః పౌనరుక్త్యం స్యాత్. ౯౩. చతురితి. న్యూనతావ్యావృత్త్యర్థం సర్వాణీత్యుక్తం కపిః సుషేణః పర్యక్రామత పరిత శ్చచార-నక్షత్రాణి నక్షత్రనిరూపితరాశీ నిత్యర్థః. ౯౪ తేషామిత్యాది. అక్షౌహిణిశతమిత్యత్ర "జ్యాపోస్సంజ్ఞాఛందసో ర్బహులమ్" మితి హ్రస్వః. అనేకాక్షౌహిణీ మిత్యర్థః. సాగరం చాభివర్తతాం - సాగరసమీపే వర్తమానానా మిత్యర్థః రాక్షసాఇతి రాక్షసాః - ధీరా

దాస్యామీత్యర్థః ౮౦ —౮౬ *తిలకం ప్రాసాదశిఖరం-దదర్శేతి శేషః దృష్ట్వా తచ్చక్రామ పదాక్రాంతవాన్-'చక్రామ రాక్షసేంద్ర'స్యేతి పాఠః. ౮౭. *తిలకం తదాక్రాంతం చ ప్రాసాదశిఖరం-పఫాల శతధా విశీర్ణ మభూత్. ౯౦ *తిలకం పశ్యన్-ఏకోపి సమగ్రం మమ బలం పరాభూయ నిర్భయం గచ్ఛతి-ఏవంవిధే ష్వనేకేషు సన్నాహోద్యతేషు కథం జీవన మితి పర్యాలోచయ న్నిత్యర్థః ౯౩. తిలకం పర్యక్రామత-సర్వబలరక్షార్థం సర్వద్వారవృత్తాంతగ్రహణార్థం చ పరిత శ్చచార ౯౪. *తిలకం. అక్షౌహిణీశతం-'అక్షౌహిణ్యా' మితివృద్ధిః అస్యా హ్రస్వః యావంతోఽక్షౌహిణ్యాం

సమరోద్ధర్షా ద్ధర్షమేవ ప్రపేదిరే, ౯౬. కృత్స్నం హి కపిభి ర్వ్యాప్తం ప్రాకారపరిఘాంతరం. దదృశూ రాక్షసా దీనాః ప్రాకారం వానరీకృతం, ౯౭. హాహాకారం ప్రకుర్వంతి రాక్షసా భయమోహితాః. ౯౮ తస్మిన్ మహాభీషణకే ప్రవృత్తే కోలాహలే రాక్షసరాజధాన్యాం, ప్రగృహ్య రక్షాంసి మహాయుధాని యుగాంతవాతా ఇవ సంవిచేరుః ౯౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

తత స్తే రాక్షసా స్తత్ర గత్వా రావణమందిరం, న్యవేదయ న్పురీం రుద్ధాం రామేణ సహ వానరైః. ౧ రుద్ధాం తు నగరీం శ్రుత్వా జాతక్రోధో నిశాచరః, పిధానం ద్విగుణం కృత్వా ప్రాసాదం సోఽధ్యరోహత ౨ స దద ర్శావృతాం లంకాం సశైలవనకాననాం, అసంఖ్యేయై ర్హరిగణై స్సర్వతో యుద్ధకాంక్షిభిః. ౩. స దృష్ట్వా వానరై స్సర్వాం వసుధాం కబళీకృతాం, కథం క్షపయితవ్యా స్స్యు రితి చింతాపరోఽభవత్. ౪. స చింతయిత్వా సుచిరం ధైర్య మాలంబ్య రావణః, రాఘవం హరియూథాంశ్చ దద ర్శాయతలోచనః. ౫ రాఘవ స్సహ సైన్యేన ముదితో నామ పుప్లువే, లంకాం దదర్శ గుప్తాం వై సర్వతో రాక్షసై ర్వృతాం. దృష్ట్వా దాశరథి ర్లంకాం చిత్రధ్వజపతాకినీం, జగామ సహసా సీతాం దూయమా

ఇతి శేషః. అపరే అధీరా ఇత్యర్థః. ఉద్ధర్షాత్ గర్వాత్. ౯౬. కృత్స్నమితి హరిభి ర్వ్యాప్తం ప్రాకారపరిఘాంతరం ప్రాకారపరిఘయో రంతరాళం-వానరీకృతం వానరప్రచురతయా కృతం - అపర మివ ప్రాకారం దదృశు రిత్యర్థః ౯౭. హా హేత్యర్థం ౯౮. తస్మిన్నితి. స్పష్టః ౯౯ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ యుద్ధారంభో ద్విచత్వారింశే. తత ఇతి తత్ర తస్మిన్ కాలే. ౧ రుద్ధామితి. విధానం రక్షణవిధిం-ద్విగుణం పూర్వస్మా దధికం. ౨. స ఇతి సర్వత ఆవృతా మిత్యన్వయః ౩ స దృష్ట్వేతి. కబళీకృతాం ఆచ్ఛాదితాం-కపిలీకృతా మితి పాఠే వానరవర్ణేన కపిలీకృతాం-క్షపయితవ్యాః నాశయితవ్యాః-ఏత ఇతి శేషః ౪. స ఇతి. ఆయతలోచన ఇత్యనేన విస్మయాతిశయ ఉచ్యతే ౫. రాఘవ ఇతి. పుప్లువే నామ-పూర్వస్థానాత్ ప్రాకారసన్నికృష్టం ప్రదేశం ప్రాప్త ఇత్యర్థః ౬. దృష్ట్వేతి దూయమా

గజాశ్వరథపదాతయ స్తత్సంఖ్యా వానరా ఇత్యర్థః. శతశబ్దోఽనంతవాచీ - సాగరం చాభివర్తతాం- సాగరపర్యంత మభివ్యాప్య వర్తమానానా మిత్యర్థః ౯౮ * తిలకం. రాక్షసరాజయోధాః రాక్షసరాజయోధరూపాణి రక్షాంసీత్యర్థః. ౯౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

౧. రుద్ధామితి. విధానం దుర్గసంరక్షణమ్. ౨—౩. * తిలకం. కపిలీకృతాం కపిలవర్ణసదృశీకృతాం, ౪—౫ రాఘవ ఇతి పుప్లువే వేగేన ప్రాకారసమీపం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. * తిలకం. ముదితః పుప్లువే-నామశబ్దో వాక్యాలంకారే ప్రాకారసమీప మితి శేషః. రామాధిరూఢవానరప్లవనం రామే ఉపచర్యతే ౬ దృష్ట్వేతి. దూయమానేన సంతప్యమానేన చేతసా-ఉపలక్షితః-మనసా జగామ సస్మా

నేనచేతనా. ౭ అత్ర సా మృగశాబాక్షీ మత్కృతే జనకాత్మజా, పీడ్యతే శోకసంతప్తా కృశా స్థండిలశాయినీ ౮. పీడ్యమానాం స ధర్మాత్మా వైదేహీ మనుచింతయన్, క్షిప్ర మాజ్ఞాపయామాస వానరాన్ ద్విషతాం వధే ౯ ఏవ ముక్తే తు వచనే రామేణాక్లిష్టకర్మణా, సంఘర్షమాణాః ప్లవగా స్సింహనాదై రనాదయన్. ౧౦. శిఖరై ర్వికిరామైనాం లంకాం ముష్టిభి రేవ వా, ఇతి స్మ దధిరే సర్వే మనాంసి హరియూథపాః. ౧౧. ఉద్యమ్య గిరిశృంగాణి శిఖరాణి మహాంతి చ, తరూంశ్చోత్పాట్య వివిధాం స్తిష్ఠంతి హరియూథపాః ౧౨ ప్రేక్షతో రాక్షసేంద్రస్య తా న్యనీకాని భాగశః, రాఘవప్రియకామార్థం లంకా మారురుహు స్తదా॥ ౧౩ తే తామ్రవక్త్రా హేమాభా రామార్థే త్యక్తజీవితాః, లంకా మే వాభ్యవర్తంత సాలతాలశిలాయుధాః ౧౪. తే ద్రుమైః పర్వతాగ్రైశ్చ ముష్టిభిశ్చ ప్లవంగమాః, ప్రాకారాగ్రా ణ్యరణ్యాని మమంథు స్తోరణాని చ ౧౫. పరిఘాః పూరయంతి స్మ ప్రసన్నసలిలాయుతాః పాంసుభిః పర్వతాగ్రైశ్చ తృణైః కాష్ఠైశ్చ వానరాః ౧౬. తతః స్సహస్రయూథాశ్చ కోటీయూథాశ్చ వానరాః, కోటీశతయుతా శ్చాన్యే లంకా మారురుహు స్తదా. ౧౭ కాంచనాని ప్రమృద్నంత స్తోరణాని ప్లవంగమాః, కైలాసశిఖరాభాణి గోపురాణి ప్రమథ్య చ. ఆప్లవంతః ప్లవంతశ్చ గర్జంతశ్చ

నేనేతి. సీతాం స్మృత్వా దుఃఖితో ఽభూ దిత్యర్థః. ౭ అత్రేతి మృగశాబాక్షీత్యనేన శోకానర్హత్వ ముచ్యతే. స్థండిలశాయినీ భూతలశాయినీ. ౮. పీడ్యమానామితి. పీడ్యమానాం-రాక్షసీభి రితి శేషః. ధర్మాత్మేత్యనేన దయాళుత్వ ముచ్యతే. ౯. ఏవముక్త ఇతి. వచనే ఆజ్ఞాపనరూపే-సంఘర్షమాణాః స్పర్ధమానాః-అనాదయన్-లంకా మితి శేషః. ౧౦. శిఖరై రితి. వికిరామ చూర్ణయామ మనాంసి దధిరే-నిశ్చయం చక్రు రిత్యర్థః. ౧౧. ఉద్యమ్యేతి. శిఖరాణి పర్వతఖండాన్-'శిఖరం శైలఖండ' మితి సంగ్రహకారః. తిష్ఠంతి అతిష్ఠన్. ౧౨ ప్రేక్షత ఇతి ప్రేక్షతః ప్రేక్షమాణ మనాదృత్య-తా న్యనీకాని వానరానీకాని-భాగశః స్వస్వనియుక్తప్రదేశే-లంకాం లంకాప్రాకారం-రాఘవప్రియకామార్థం - రామప్రీతిసిద్ధ్యర్థ మిత్యర్థః. ౧౩. త ఇతి. త్యక్తజీవితాః- 'ఆశంసాయాం భూతవచ్చే' తి క్తః. ౧౪ తే ద్రుమై రితి. అరణ్యాని ఉద్యానాని-తోరణాని బహిర్ద్వారాణి-మమంథుః బభంజు రిత్యర్థః ౧౫ పరిఘా ఇతి. స్పష్టః. ౧౬. తత ఇతి. కోటీశతయుతాః కోటీశతయూథయుతాః. ౧౭. కాంచనానీత్యాది శ్లోకద్వయం. కాంచనాని కాంచనకృతాని- ప్రమృద్నంతః చూర్ణయంతః ఆప్లవంతః ప్లవంతి శ్చ గ..నాగను నే

రేత్యర్థః. ౭ *తిలకం. మత్కృతే మన్నిమిత్తం—శోకసంతప్తాఽపి-పీడ్యతే. ఏ.దర్థం రామస్య మహాన్ క్లేశో జాయత ఇతి ఖిన్నో భవేత్యర్థః. ౯ †తిలకం సంఘర్షమాణాః అగ్రే భవితుం పరస్పరం స్పర్ధమానాః ౧౦. శిఖరై రితి. వికిరామ విదారయామః. ౧౧. ఉద్యమ్యేతి శిఖరాణి పర్వతఖండాన్. 'శృంగం స్యా త్పర్వతస్యాగ్రం శిఖరం ఖండశైలక' మితి యాదవః. ౧౨. ప్రేక్షత ఇతి. రాఘవప్రియకామార్థం ప్రియవిషయః కామో మనోరథః - తత్సిద్ధ్యర్థం రాఘవస్య ప్రియవిషయమనోరథసిద్ధయ ఇత్యర్థః. ౧౩—౧౭. * టీకకం. ఆప్లవంతః నవంతాత్ ప్లవంతః-ప్లవతః ప్రాకారాభిముఖం ప్లవంతః. ౨౧.

ప్లవంగమాః లంకాం తా మభిధావంతి మహావారణసన్నిభాః ౧౯. జయ త్యతిబలో రామో లక్ష్మణ శ్చ మహాబలః, రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవే ణాభిపాలితః. ౨౦. ఇత్యేవం ఘోషయంత శ్చ గర్జంత శ్చ ప్లవంగమాః, అభ్యధావంత లంకాయాః ప్రాకారం కామరూపిణః. ౨౧. వీరబాహు స్సుబాహు శ్చ నల శ్చ వనగోచరః, నిపీడ్యోపనివిష్టా స్తే ప్రాకారం హరియూథపాః ఏతస్మి న్నంతరే చక్రుః స్కంధావార నివేశనం, ౨౨॥ పూర్వద్వారం తు కుముదః కోటీభి ర్దశభి ర్వృతః. ఆవృత్య బలవాం స్తస్థౌ హరిభి ర్జితకాశిభిః, ౨౩॥ సాహాయ్యార్థం తు త స్యైవ నివిష్టః ప్రఘసో హరిః పనస శ్చ మహాబాహు ర్వానరై ర్బహుభి ర్వృతః, ౨౪॥ దక్షిణం ద్వార మాగమ్య వీర శ్శతవలిః కపిః ఆవృత్య బలవాం స్తస్థౌ వింశత్యా కోటిభి ర్వృతః సుషేణః పశ్చిమద్వారం గత స్తారాపితా హరిః ఆవృత్య బలవాం స్తస్థౌ షష్టికోటిభి రావృతః, ౨౬॥. ఉత్తరం ద్వార మాసాద్య రామ స్సౌమిత్రిణా సహ. ఆవృత్య బలవాం స్తస్థౌ సుగ్రీవ శ్చ హరీశ్వరః, ౨౭॥ గోలాంగూలో మహాకాయో

ఋక్షాంతః ౧౯. జయత్వితి. స్పష్టః. ౨౦ ఇత్యేవమితి ఘోషయంతః ఘుష్యంతః-గర్జంతః సింహనాదం కుర్వంతః ౨౧. వీరబాహురిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ఏతస్మి న్నంతరే- ప్రసిద్ధాః వీరబాహ్వాదయః ప్రాకారం నిపీడ్యోపవిష్టా స్సంతః-స్కంధావారస్య శిబిరస్య - నివేశనం నిర్మాణం చక్రుః-యుద్ధేఽంతరాఽంతరా విశ్రమార్థం వాసస్థానం స్కంధావారః-యద్వా—వ్యూహీభావేన సేనాస్థాపనం స్కంధావారః. ౨౨॥ నివేశనప్రకార మేవాహ—పూర్వద్వారమిత్యాదినా. కుముదః పూర్వద్వార మావృత్య తస్థౌ. ఈశానకోణే స్థిత్వా పూర్వద్వార మాక్రమ్య స్థితవా నిత్యర్థః. ౨౩ సాహాయ్యార్థం త్వితి. స్పష్టః ౨౪॥. దక్షిణమితి శతవలిః దక్షిణద్వార మావృత్య తస్థౌ. ఆగ్నేయకోణే స్థిత్వా దక్షిణద్వార మాక్రమ్య స్థితవా నిత్యర్థః. ౨౫॥ సుషేణఇతి సుషేణః పశ్చిమద్వారం గతః ఆవృత్య తస్థౌ - నైరృతకోణే స్థిత్వా పశ్చిమద్వార మాక్రమ్య స్థితవా నిత్యర్థః ౨౬॥ ఉత్తరమితి. సుగ్రీవశ్చోత్తరం ద్వార మావృత్య తస్థౌ. "పశ్చిమేన తు రామస్య సుగ్రీవ స్సహ జాంబవాన్, అదూరాన్మధ్యమే గుల్మే తస్థౌ బహుబలానుగః"-ఇత్యుక్తప్రకారేణ వాయవ్యకోణే స్థితస్య సుగ్రీవస్య ఉత్తరద్వారనిరోధకత్వాభిధానా దేతదనుసారేణ కుముదాదీనాం తత్తత్కోణావస్థితత్వేన తత్తద్ద్వారనిరోధకత్వ మితి వ్యాఖ్యాతం ౨౭॥ గోలాంగూలఇతి స్పష్టః ౨౮॥ ఋక్షాణామితి. స్పష్టః. ౨౯॥

ఏతస్మిన్నితి. స్కంధావారనివేశనం-స్కంధావారస్య సేనానివేశస్య-నివేశనం వ్యూహీభావేన స్థాపనం. ౨౨॥. స్కంధావారనివేశప్రకార మాహ— పూర్వద్వార మిత్యాదినా. కుముదః పూర్వద్వార మావృత్య తస్థౌ. ఈశానకోణే స్థిత్వా పూర్వద్వార మాక్రమ్య స్థితవా నిత్యర్థః. ౨౩॥——౨౪॥. దక్షిణద్వారమితి శతవలి ర్దక్షిణద్వారమావృత్య తస్థౌ - ఆగ్నేయకోణే స్థిత్వా దక్షిణద్వార మాక్రమ్య స్థితవా నిత్యర్థః. ౨౫॥. సుషేణఇతి సుషేణః పశ్చిమద్వారం ప్రాప్తః-ఆవృత్య తస్థౌ - నైరృతకోణే స్థిత్వా పశ్చిమద్వార మాక్రమ్య స్థితవా నిత్యర్థః. ౨౬॥. ఉత్తరద్వారమితి సుగ్రీవ శ్చోత్తరద్వార మాగత్య ఆవృత్య- 'పశ్చిమేన తు రామస్య సుగ్రీవ స్సహ జాంబవా'నిత్యాద్యుక్తప్రకారేణ వాయవ్యకోణేస్థితః. సుగ్రీవ స్యోత్తరద్వారనిరోధకత్వాభిధానా త్తదనుసారేణ కుముదాదీనాం తత్తత్కోణావస్థితత్వేన తత్తద్ద్వారనిరోధకత్వ మాఖ్యాతం. ౨౭॥— ౨౯॥. * తిలకం. యత్ర మహాబలో రామ స్తత్ర తస్థౌ

గవాక్షో భీమదర్శనః వృతః కోట్యా మహావీర్య స్తస్థౌ రామస్య పార్శ్వతః, ౨౮॥ ఋక్షాణాం భీమవేగానాం ధూమ్ర శ్శత్రునిబర్హణః. వృతః కోట్యా మహావీర్య స్తస్థౌ రామస్య పార్శ్వతః, ౨౯॥ సన్నద్ధ స్తు మహావీర్యో గదాపాణి ర్విభీషణః. వృతో య త్తై స్తు సచివై స్తస్థౌ తత్ర మహాబలః, ౩౦॥ గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదనః. సమంతా త్పరిధావంతో రరక్షు ర్హరివాహినీం, ౩౧॥ తతః కోపపరీతాత్మా రావణో రాక్షసేశ్వరః. నిర్యాణం సర్వసైన్యానాం ద్రుత మాజ్ఞాపయ త్తదా, ౩౨॥ ఏత చ్ఛ్రుత్వా తతో వాక్యం రావణస్య ముఖోద్గతం, సహసా భీమనిర్ఘోష ముద్ఘుష్టం రజనీచరైః, ౩౩॥ తతః ప్రచోదితా భేర్య శ్చంద్రపాండురపుష్కరాః. హేమకోణాహతా భీమా రాక్షసానాం సమంతతః, ౩౪॥ వినేదు శ్చ మహాఘోషా శ్శంఖా శ్శతసహస్రశః. రాక్షసానాం సుఘోరాణాం ముఖమారుతపూరితాః, ౩౫॥ తే బభు శ్శుభనీలాంగా స్సశంఖా రజనీచరాః. విద్యున్మండలసన్నద్ధా స్సబలాకా ఇ వాంబుదాః, ౩౬॥ నిష్పతంతి తత స్సైన్యా హృష్టా రావణచోదితాః. సమయే పూర్యమాణస్య వేగా ఇవ మహోదధేః, ౩౭॥ తతో వానరసైన్యేన ముక్తో నాద స్సమంతతః. మలయః పూరితో యేన ససానుప్రస్థకందరః,

---

సన్నద్ధఇతి. స్పష్టః ౩౦॥ గజో గవాక్ష ఇతి. రామపార్శ్వస్థాత్ గవాక్షా దన్యో జ్ఞేయః. ౩౧॥ తతఇతి. తతః వానరసేనాసన్నివేశా ద్ధేతోః - తదా తస్మిన్ సన్నివేశకాలే. ౩౨॥ ఏతదితి. భీమనిర్ఘోషం యథా భవతి తథా ఉద్ఘుష్టం - ఉచ్చై స్సింహనాదః కృత ఇత్యర్థః. ౩౩॥ తతఇతి. ప్రచోదితాః సేనాగ్రే ప్రేరితాః - చంద్రపాండురపుష్కరాః చంద్రశుభ్రముఖాః - సంమార్జనసంస్కారవిశేషేణ తాసాం శుభ్రత్వం. "పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే జల" ఇత్యమరః. కోణో వాద్యతాడనదండః వినేదు రిత్యనుకర్షః. అథవా ప్రచోదితాః సస్వను రిత్యర్థః. ౩౪॥—౩౫॥ తఇతి. శుభనీలాంగాః ఆభరణప్రభాభి శ్శోభమానాని నీలాని చాంగాని యేషాం తే. అత ఏవ విద్యున్మండలసన్నద్ధా ఇతి నాధికోపమా. విద్యున్మండలసన్నద్ధా ఇత్యుపమానవిశేషణే నోపమేయేషు రాక్షసేషు సభూషణత్వం గమ్యత ఇత్యాహుః. ౩౬॥ నిష్పతంతీతి. సైన్యాః సేనాయాం సమవేతాః జనాః - "సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యా స్తే సైనికా శ్చత" ఇత్యమరః. సమయే ప్రళయే-చంద్రోదయే వా- వేగాః పూరాః. ౩౭॥ తతఇతి. మలయః త్రికూటః-సః ప్రసిద్ధః-సానుప్రస్థకందరః అనుప్రస్థం ప్రస్థే ప్రస్థే స్థితాః యాః కందరా స్తాభి స్సహ వర్తత ఇతి విగ్రహః. యద్వా—సానుః విప్రః-ప్రస్థః తటః-కందరా గుహేత్యర్థః. సానుః మహాప్రస్థః-ప్రస్థః క్షుద్రతటః-కందరః దరీ-తై

రిత్యన్వయః. ౩౦॥ గజోగవాక్షఇతి. అయం గవాక్షో రామపార్శ్వస్థగవాక్షాదన్యః ౩౧॥—౩౩॥. తతఇతి. చంద్రపాండురపుష్కరాః-చంద్రవత్పాండురముఖాః-'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖేజల' ఇత్యమరః. *తిలకం. హేమకోణాభిహతాః స్వర్ణమయవాదనదండాభిహతాః. ౩౫॥ * తిలకం. విద్యున్మండలసన్నద్ధత్వస్థానే రాక్షసేషు భూషణభూషితత్వం జ్ఞేయం. ౩౬॥. నిష్పతంతీతి. సైన్యాః-"సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యా స్తే సైనికా శ్చత" ఇత్యమరః. సమయే ప్రళయకాలే. ౩౭॥ తత

౩౮½. శంఖదుందుభిసంఘుష్ట స్సింహనాద స్తరస్వినాం. పృథివీం చాంతరిక్షం చ సాగరం చైవ నాదయన్, గజానాం బృంహితై స్సార్ధం హయానాం హేషితై రపి. రథానాం నేమిఘోషైశ్చ రక్షసాం వదనస్వనః, ౪౦½. ఏతస్మి న్నంతరే ఘోర స్సంగ్రామ సమవర్తత. రక్షసాం వానరాణాం చ యథా దేవాసురే పురా, ౪౧½. తే గదాభిః ప్రదీప్తాభి శ్శక్తిశూలపరశ్వధైః. నిజఘ్ను ర్వానరాన్ ఘోరాః కథయంత స్స్వవిక్రమాన్, ౪౨½. [వానరా శ్చ మహావీర్యా రాక్షసాన్ జఘ్ను రాహవే, జయ త్యతిబలో రామో లక్ష్మణ శ్చ మహాబలః,] రాజా జయతి సుగ్రీవ ఇతి శబ్దో మహా నభూత్. ౪౩. రాజన్ జయ జయే త్యుక్త్వా స్వస్వనామకథాం తతః, తథా వృక్షై ర్మహాకాయాః పర్వతాగ్రై శ్చ వానరాః. నిజఘ్ను స్తాని రక్షాంసి నఖై ర్దంతై శ్చ వేగితాః, ౪౪½. రాక్షసా స్త్వపరే భీమాః ప్రాకారస్థా మహీగతాన్. భిండివాలై శ్చ ఖడ్గై శ్చ శూలై శ్చైవ వ్యదారయన్, ౪౫½. వానరా శ్చాపి సంక్రుద్ధాః ప్రాకారస్థాన్ మహీంగతాః. రాక్షసాన్ పాతయామాసు స్సమాప్లుత్య ప్లవంగమాః, ౪౬½. స సంప్రహార స్తుములో మాంసశోణితకర్దమః. రక్షసాం

స్సహ ఏర్తత ఇతి ససానుప్రస్థకందర ఇత్య ప్యాహుః ౩౮½. శంఖదుందుభీత్యాదిశ్లోకద్వయం. శంఖదుందుభిసంఘుష్టః శంఖదుందుభిసంఘోషయుక్తః-తరస్వినాం బలవతాం-సింహనాదః గజబృంహితాదిభి స్సహ పృథివ్యాదికం నాదయన్ అనాదయన్. ౪౦½. ఏతస్మిన్నితి. దేవాసురే యథా దేవాసుర విరోధే దేవానా మసురాణా మివేత్యర్థః. యద్వా—షష్ఠీబహువచనస్య 'సుపాంసులు' గిత్యాదినా శే ఆదేశః ౪౧½. త ఇతి. స్పష్టః. ౪౨½. రాజేత్యర్థం. స్పష్టం ౪౩ రాజన్నిత్యాదిసార్ధశ్లోకః. స్వస్వనామకథాం తత ఇతి. నామకథాం చోక్త్వా తతో నిజఘ్ను రిత్యుత్తరత్రాన్వయః నామకథానాం అంతతః అంతే ఇతి వా యోజనా వేగితాః సంజాతవేగాః-వేపితా ఇతి పాఠే క్రోధేన కంపమానా ఇత్యర్థః. ౪౪½. రాక్షసా ఇతి. భిండివాలైః గదాభేదైః ౪౫½ వానరా ఇతి సమాప్లుత్య ప్రాకారాగ్ర పర్యంత ముత్పత్య-ప్లవనం ప్లుతగతిం గచ్ఛంతీతి ప్లవంగమాః- అసంజ్ఞాయా మపి ఖ శ్చార్షః. అనేన ప్లుతగతిమత్త్వ ముక్తం. అతో న వానరశబ్దేన పునరుక్తిః ౪౬½. స ఇతి. సంప్రహారః యుద్ధం-తుములః పరస్పరసంకులః-మాంసశోణితాన్యేవ కర్దమో యస్మిన్ స మాంసశోణితకర్దమః-అద్భుతోపమః-దుర్లభో

ఇతి. ససానుప్రస్థకందరః-సాను ర్మహాప్రస్థః-ప్రస్థః క్షుద్రతటః-కందరః దరీ. ౩౮½. శంఖదుందుభీతి. నాదయన్-ఉదభూ దితి శేషః. ౩౯½. గజానాం బృంహితై రిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ఏతస్మిన్ సమయే-గజానాం బృంహితాదిభి స్సహ రక్షసాం వానరాణాం చ-పురా దేవాసురాణాం విరోధే సతి యథా తథా ఘోరః సంగ్రామః సమపద్యతేతి సంబంధః, ౪౦½—౪౩. రాజన్నితి. స్వస్వనామకథాం తతః స్వస్వనామకథాంతే నిజఘ్ను రితి సంబంధః. * తిలకం. వృక్షా మృదూనాం యుద్ధసాధనాని పర్వతాగ్రాదీని క్రూరక్రూరతరాణా మితి వివేకః. ౪౪½.*తిలకం. అత్ర రాక్షసా స్త్వపరే ఇత్యర్ధం ప్రక్షిప్త మితి కతకః. ౪౪½—౪౫½. వానరాశ్చాపీతి. ప్లవంగమాః-ప్లవై ర్గమనశీలాః, ౪౭½ *తిలకం. ఏతద్యుద్ధోత్తరం ప్రత్యాహార స్సేనాయా ఇతి భారతా ల్లభ్యతే. ''తతః ప్రత్య

వానరాణాం చ సంబభూ వాద్భుతోపమః. ౪౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధ కాణ్డే - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

యుధ్యతాం తు తత స్తేషాం వానరాణాం మహాత్మనాం, రక్షసాం సంబ భూ వాథ బలకోప స్సుదారుణః ౧. తే హయైః కాంచనాపీడై ర్ధ్వజై శ్చాగ్ని శిఖోపమైః, రథై శ్చాదిత్యసంకాశైః కవచై శ్చమనోరమైః. నిర్యయూ రాక్షసవ్యా ఘ్రా నాదయంతో దిశోదశ. రాక్షసా భీమకర్మాణో రావణస్య జయైషిణః.౩. వాన రాణా మపి చమూ ర్బృహతీ జయ మిచ్ఛతాం,అభ్యధావత తాం సేనాం రక్షసాం కామరూపిణాం. ౪ ఏతస్మి న్నంతరే తేషా మన్యోన్య మభిధావతాం,రక్షసాం వాన రాణాం చ ద్వంద్వయుద్ధ మవ ర్తత.౫ అంగ దే నేంద్రజి త్సార్ధం వాలిపుత్రేణ రాక్ష సః, అయుధ్యత మహా తేజా స్త్ర్యంబ కేణ య థాఽంతకః ౬. ప్రజంఘేన చ సంపాతి ర్నిత్యం దుర్మర్షణో రణే, జంబుమాలిన మారబ్ధో హనుమా నపి వానరః. ౭ సం గత స్తుమహాక్రోధో రాక్షసో రావణానుజః,సమరే తీక్ష్ణవేగేన మిత్రఘ్నేన విభీష ణః.౮ తపనేన గజ స్సార్ధం రాక్షసేన మహాబలః, నికుంభేన మహా తేజా నీలోఽపి సమ యుధ్యత ౯.వాన రేంద్రస్తు సుగ్రీవః ప్రఘసేన సమాగతః,సంగత స్సమరే శ్రీమాన్ విరూపాక్షేణ లక్ష్మణః. ౧౦. అగ్నికేతు శ్చ దుర్ధర్షో రశ్మికేతు శ్చ రాక్షసః, సుప్త ఘ్నో యజ్ఞకోపశ్చ రామేణ సహ సంగతాః. ౧౧. వజ్రముష్టిస్తు మైందేన ద్వివిదే

పమ ఇతి యావత్ ౪౯ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటా ఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్వంద్వయుద్ధం వర్ణయతి త్రిచత్వారింశే యుధ్యతాంత్విత్యాది. వానరాణాం యుధ్యతాం వానరేషు యుధ్యమానేషు-బలకోపః సేనాయాః కోపః-బలేత్యవిభ క్తికనిర్దేశః. ౧. తే హయై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. కాంచనాపీడైః స్వర్ణమయశేఖరైః-హయై రిత్యాద్యుపలక్షణే తృతీయా. రాక్షసవ్యాఘ్రాః రాక్షసశ్రేష్ఠాః-రాక్షసశ్రేష్ఠత్వేఽపి జాత్యంతరత్వం సంభవతీతి రాక్షసా ఇత్యుక్తం. ౩—౬ ప్రజంఘే నేతి దుర్మర్షణః దుస్సహః-ప్రజంఘో రాక్షసః-సంపాతిః విభీషణసచివః-ఆరబ్ధః- హంతు మితిశేషః. ౭—౧౦ అగ్నికేతురితి. 'సుప్తఘ్నయజ్ఞకోపౌ'చేతి వా పాఠః ౧౧ వజ్రముష్టి

వహారోఽభూ త్సైన్యానాం రాఘువాజ్ఞ" యేత్యాదితత్రోక్తం.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

యుధ్యతామితి. బలకోపః బలస్య కోపః. * తిలకం. బలకోపః పరస్పరబలదర్శనజో కోపః ౧. *తిలకం. కాంచనాపీడైః కాంచనభూషణవద్భిః-అగ్నిశిఖోపమైః తక్వ ద్దుర్ధర్షైః. ౨.*తిలకం. నిర్యయు రితి. అనేన వాల్మీకినాపి ప్రత్యాహారో ధ్వనితః. ౪ * తిలకం. అన్యోన్య మభిధావతాం-ద్వంద్వయు ద్ధార్థ మితి భావః. ౬. ప్రజంఘే నేతి. దుర్మర్షణః దుస్సహః-జంబుమాలిన మితి. ఆరబ్ధః ప్రహర్తు మితి శేషః. ౭. * తిలకం. శత్రుఘ్నేన తదాఖ్యరక్షసా-మిత్రఘ్నే నేతి క్వచి త్పాఠః. ౮—౧౬

నాశనిప్రభః. రాక్షసాభ్యాం సుఘోరాభ్యాం కపిముఖ్యౌ సమాగతౌ. ౧౨. వీరః ప్రతపనో ఘోరో రాక్షసో రణదుర్ధరః, సమరే తీక్ష్ణవేగేన నళేన సమయుధ్యత. ౧౩. ధర్మస్య పుత్రో బలవా న్సుషేణ ఇతి విశ్రుతః, స విద్యున్మాలినా సార్ధ మయుధ్యత మహాకపిః. ౧౪. వానరా శ్చాపరే భీమా రాక్షసై రపరై స్సహ, ద్వంద్వం సమీయు ర్బహుధా యుద్ధాయ బహుభి స్సహ. ౧౫. త త్రాసీ త్సుమహ ద్యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం, రక్షసాం వానరాణాం చ వీరాణాం జయ మిచ్ఛతాం. ౧౬. హరిరాక్షసదేహేభ్యః ప్రభూతాః కేశశాద్వలాః, శరీరసంఘాటవహాః ప్రసుస్రు శ్శోణితాపగాః. ౧౭. ఆజఘా నేంద్రజి త్క్రుద్ధో వజ్రేణేవ శతక్రతుః, అంగదం గదయా వీరం శత్రుసైన్యవిదారణం ౧౮. తస్య కాంచనచిత్రాంగం రథం సాశ్వం ససారథిం, జఘాన సమరే శ్రీమా నంగదో వేగవా న్కపిః. ౧౯. సంపాతి స్తు త్రిభి ర్బాణైః ప్రజంఘేన సమాహతః, నిజఘా నాశ్వకర్ణేన ప్రజంఘం రణమూర్ధని. ౨౦. జంబుమాలీ రథస్థ స్తు రథశక్త్యా మహాబలః. బిభేద సమరే క్రుద్ధో హనూమంతం స్తనాంతరే. ౨౧. తస్య తం రథ మాస్థాయ హనూమా న్మారుతాత్మజః, ప్రమమాథ తలేనాశు సహ తేనైవ రక్షసా. ౨౨. నద న్ప్రతపనో ఘోరో నళం సోఽప్యన్వధావత, ౨౨½ నళః ప్రతపన స్యాశు పాతయామాస చక్షుషీ. భిన్నగాత్ర శ్శరై స్తీక్ష్ణైః క్షిప్రహస్తేన రక్షసా, ౨౩½ గ్రసంత మివ సైన్యాని ప్రఘసం వానరాధిపః. సుగ్రీవ స్సప్తపర్ణేన నిర్బిభేద జఘాన చ. ౨౪½ అగ్నికేతు శ్చ దుర్ధర్షో రశ్మికేతు శ్చ రాక్షసః. సుప్తఘ్నో యజ్ఞకోప శ్చ రామం నిర్బిభిదు శ్శరైః ౨౫½. తేషాం చతుర్ణాం రామ స్తు శిరాంసి నిశితై శ్శరైః. క్రుద్ధ శ్చతుర్భి శ్చిచ్ఛేద ఘోరై రగ్నిశిఖోపమైః, ౨౬½. వజ్రముష్టి స్తు మైందేన ముష్టినా నిహతో రణే. పపాత

రితి. రాక్షసాభ్యాం వజ్రముష్ట్యశనిప్రభాభ్యాం-కపిముఖ్యౌ మైందద్వివిదౌ-అనేన పరస్పరసంగతి రుక్తా ౧౨ వీరఇతి. రణదుర్ధరః రణే దుర్నిగ్రహః ౧౩—౧౪. వానరాఇతి ద్వంద్వం ద్వంద్వత్వం-బహుధాయుద్ధాయ శస్త్రాస్త్రబాహుచరణప్రభృతిభి ర్యుద్ధాయ-బహుభి రితి రాక్షసవిశేషణా ద్వానరా శ్చేత్యత్రాపి బహవ ఇతి విశేషణం విజ్ఞేయం. ౧౫ తత్రేతి తుములం వ్యాకులం. ౧౬. హరీతి. కేశశాద్వలాః కేశై శ్శాద్వలవత్యః-సంఘాటః కాష్ఠసంచయః. ౧౭. ఆజఘానేతి ఆజఘాన తాడయామాస. ౧౮—౨౦. జంబుమాలీతి. రథశక్త్యా రథ ఏవ సదావర్తమానయా శక్త్యా ౨౧ తస్యేతి ఆస్థాయ ఆరుహ్య. ౨౨ నదన్నిత్యర్ధ మేకం వాక్యం. ౨౨½ నళఇతి రక్షసా ప్రతపనేన-భిన్నగాత్ర ఇత్యస్య పూర్వే ణాన్వయః. ౨౩½ గ్రసంతమితి. సప్తపర్ణేన సప్తపర్ణవృక్షేణ ౨౪½ అగ్నికేతురితి. స్పష్టః. ౨౫. తేషామితి. అగ్నిశిఖోపమైః అగ్నిజ్వాలోపమైః. ౨౬½ వజ్రముష్టిరితి పురాట్టః పురవలభిః

హరిరాక్షసేతి. కేశై శ్శాద్వలాః శాద్వలవత్యః-శరీరసంఘాటవహాః-శరీరాణ్యేవ సంఘాటాః కాష్ఠసంచయాః తా న్వహంతీతి తథా. ౧౭—౨౦ జంబుమాలీతి రథశక్త్యా-రథస్థశక్త్యా ౨౧—౨౨½. నళఇతి. రక్షసా భిన్నగాత్రో నళః-ప్రతపనస్య చక్షుషీ పాతయామాసేతి సంబంధః. ౨౩.

సరథ స్సాశ్వః పురాట్ట ఇవ భూతలే, ౨౭౪. నికుంభ స్తు రణే నీలం నీలాంజనచయప్రభం. నిర్బిభేద శరై స్తీక్ష్ణైః కరై ర్మేఘ మివాంశుమాన్, ౨౮౪. పున శ్శరశతే నాథ క్షిప్రహస్తో నిశాచరః. బిభేద సమరే నీలం నికుంభః ప్రజహాస చ, ౨౯౪. తస్యైవ రథచక్రేణ నీలో విష్ణు రివాహవే శిర శ్చిచ్ఛేద సమరే నికుంభస్య చ సారథేః,౩౦౪ వజ్రాశనిసమస్పర్శో ద్వివిదోఽప్యశనిప్రభం.జఘాన గిరిశృంగేణ మిషతాం సర్వరక్షసాం, ౩౧౪ ద్వివిదం వానరేంద్రం తు నగయోధిన మాహవే. శరై రశనిసంకాశై స్స వివ్యా ధాశనిప్రభః, ౩౨౪ స శరై రతివిద్ధాంగో ద్వివిదః క్రోధమూర్ఛితః. సాలేన సరథం సాశ్వం నిజఘా నాశనిప్రభం, ౩౩౪. విద్యున్మాలీ రథస్థ స్తు శరైః కాంచనభూషణైః సుషేణం తాడయామాస ననాద చ ముహు ర్ముహుః, ౩౪౪. తం రథస్థ మథో దృష్ట్వా సుషేణో వానరోత్తమః. గిరిశృంగేణ మహతా రథ మాశు న్యపాతయత్, ౩౫౪. లాఘవేన తు సంయుక్తో విద్యున్మాలీ నిశాచరః. అపక్రమ్య రథా త్తూర్ణం గదాపాణిః క్షితౌ స్థితః, ౩౬౪ తతః క్రోధసమావిష్ట స్సుషేణో హరిపుంగవః. శిలాం సుమహతీం గృహ్య నిశాచర మభిద్రవత్, ౩౭౪. త మాపతంతం గదయా విద్యున్మాలీ నిశాచరః. వక్ష స్యభిజఘా నాశు సుషేణం హరిసత్తమం, ౩౮౪ గదాప్రహారం తం ఘోర మచింత్య ప్లవగోత్తమః. తాం శిలాం పాతయామాస త స్యోరసి మహామృధే, ౩౯౪ శిలాప్రహారాభిహతో విద్యున్మాలీ నిశాచరః. నిష్పిష్టహృదయో భూమౌ గతాసు ర్నిపపాత హ, ౪౦౪. ఏవం తై ర్వానరై శ్శూరై శ్శూరా స్తే రజనీచరాః.ద్వంద్వే విమృదితా స్తత్ర దైత్యా ఇవ దివౌకసైః, ౪౧౪. భగ్నైః ఖడ్గై ర్గదాభిశ్చ శక్తితోమరపట్టసైః. అపవిద్ధైశ్చ భిన్నైశ్చ రథై స్సాంగ్రామికై ర్హయైః, నిహతైః కుంజరై ర్మత్తై స్తథా వానరరాక్షసైః. చక్రాక్షయుగదండైశ్చ భగ్నై ర్ధరణిసంశ్రితైః, బభూ వాయోధనం ఘోరం గోమాయుగణసంకులం. ౪౪ కబంధాని సముత్పేతు ర్దిక్షు వానరరక్షసాం, విమర్దే

౨౭౪. నికుంభఇతి. స్పష్టః.౨౮౪. పునరితి.క్షిప్రహస్తః క్షిప్రకారిహస్తః- 'నికుంభః ప్రజహాస'చేతిపాఠః స్సమ్యక్. ౨౯ . తస్యైవేతి.'శిర శ్చిచ్ఛేద సారథే' రిత్యనంతరం'వజ్రాశనిసమస్పర్శ' ఇతి శ్లోకః తతో 'ద్వివిదం వానరేంద్రం' త్వితి శ్లోకః. ౩౦౪—౩౨౪ సఇతి స్పష్టః. ౩౩౪ విద్యుదితి స్పష్టః ౩౪౪ తమితి స్పష్టః ౩౫౪. లాఘవేనేతి అపక్రమ్య అవప్లుత్య ౩౬౪. తతఇతి. అభిద్రవత్ అభ్యద్రవత్. ౩౭౪. తమితి స్పష్టః. ౩౮౪ గదాప్రహార మితి. అచింత్య అచింతయిత్వా. ౩౯౪ శిలేతి. స్పష్టః.౪౦౪ ఏవమితి. దివౌకసై రిత్యకారాంతత్వ మార్షం.౪౧౪ భగ్నై రిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం అపవిద్ధై రితిరథవిశేషణం. భిన్నై రితి హయవిశేషణం. సాంగ్రామికైః సంగ్రామే సాధుభిః - అక్షం చక్రరంధ్రం-యుగదండః-అశ్వబంధనదండః. ౪౪. కబంధానీతి. కబంధాని శిరోహీనశరీరాణి -

౩౬౪. తతః క్రోధేతి. అభిద్రవత్ అభ్యద్రవత్. ౩౭౪—౪౦౪ ఏవమితి.దివౌకసైః-అకారాంతత్వ మార్షం.

తుములే తస్మిన్ దేవాసురరణోపమే. ౪౫. విదార్యమాణా హరిపుంగవై స్తదా నిశాచరా శ్శోణితదిగ్ధగాత్రాః, పున స్సుయుద్ధం తరసా సమాస్థితా దివాకర స్యాస్త మయాభికాంక్షిణః. ౪౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

⟶ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః. ⟵

యుధ్యతా మేవ తేషాం తు తదా వానరరక్షసాం, రవి రస్తంగతో రాత్రిః ప్రవృత్తా ప్రాణహారిణీ. ౧ అన్యోన్యం బద్ధవైరాణాం ఘోరాణాం జయ మిచ్ఛతాం, సంప్రవృత్తం నిశాయుద్ధం తదా వానరరక్షసాం ౨ రాక్షసో ఽసీతి హరయో హరి శ్చా సీతి రాక్షసాః, అన్యోన్యం సమరే జఘ్ను స్తస్మిం స్తమసి దారుణే ౩. జహి దారయ చైహీతి కథం విద్రవ సీతి చ,ఏవం సుతుముల శ్శబ్ద స్తస్మిం స్తమసి శుశ్రువే ౪. కాళాః కాంచనసన్నాహా స్తస్మిం స్త మపి రాక్షసాః,సంప్రాదృశ్యంత శైలేంద్రా దీప్తౌషధివనా ఇవ. ౫. తస్మిం స్తమసి దుష్పారే రాక్షసాః క్రోధ మూర్ఛితాః, పరిపేతు ర్మహావేగా భక్షయంతః ప్లవంగమాన్. ౬. తే హయాన్ కాంచనాపీడాన్ ధ్వజాం శ్చాగ్నిశిఖోపమాన్, ఆప్లుత్య దశనై స్తీక్ష్ణై ర్భీమకోపా వ్యదారయన్.వానరా బలినో యుద్ధే ఽక్షోభయన్ రాక్షసీం చమూం,కుంజరాన్ కుంజరారోహా న్పతాకాధ్వజినో రథాన్. చకర్షు శ్చ దదంశు శ్చ దశనైః క్రోధ మూర్ఛితాః, ౮½. లక్ష్మణ శ్చాపి రామ శ్చ శరై రాశీవిషోపమైః. దృశ్యాదృశ్యాని రక్షాంసి ప్రవరాణి నిజఘ్నతుః, ౯½. తురంగఖురవిధ్వస్తం రథనేమిసముత్థితం రురోధ కర్ణనేత్రాణి యుధ్యతాం ధరణీరజః,౧౦½ వర్తమానేమహాఘోరే సంగ్రామే

విమర్దే యుద్ధే ౪౫ విదార్యమాణా ఇతి. దివాకరస్యేతి. రాత్రౌ రాక్షసానాం బలాధిక్యా దితి భావః. ౪౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డ వ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ రాత్రియుద్ధప్రవృత్తి శ్చతుశ్చత్వారింశే. యుధ్యతా మేవేత్యాది. యుధ్యతాం యుధ్యమానేషు - ప్రాణహారిణీ - వానరాణా మితి శేషః ౧. అన్యోన్యమితి స్పష్టః. ౨ రాక్షసఇతి. హరిశ్చాసీతి రాక్షసా ఇతిదారుణతమస్కత్వేన రక్షసా మపి మోహో ఽభూ దితి భావః ౩. జహీతి. స్పష్టః. ౪. కాలా ఇతి కాలాః నీలాః-కాంచనసన్నాహాః కాంచనకవచాః-దీప్తౌషధివనాః దీప్తతృణ జ్యోతిర్వనాః. ౫ తస్మిన్నితి. పరిపేతుః సంచేరుః ౬. తఇతి తేవానరాః - కాంచనాపీడాన్ సువర్ణశేఖరాన్. ౭. వానరా ఇత్యాదినార్ధశ్లోకః.యుద్ధే క్షోభయన్నిత్యత్ర అక్షోభయ న్నితి పదచ్ఛేదః. ౮½ లక్ష్మణఇతి దృశ్యాదృశ్యాని ఈషద్దృశ్యానీత్యర్థః ౯½ తురంగేతి. విధ్వస్తం చూర్ణితం. ౧౦½.

౪౧—౪౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

౧—౪. కాలా ఇతి. కాలాః నీలాః-కాంచనసన్నాహాః సువర్ణకవచాః.౫ — ౭. వానరాఇతి. యుద్ధే అక్షోభయ న్నితిచ్ఛేదః. ౮½ —౧౩½ హతైరితి శస్త్రపుష్పోపహారా శస్త్రాణ్యేవపుష్పోపహారా

రోమహర్షణే. రుధిరోదా మహాఘోరా నద్య స్తత్ర ప్రసుస్రువుః, ౧౧॥ తతో
భేరీమృదంగానాం పణవానాం చ నిస్స్వనః. శంఖవేణుస్వనోన్మిశ్ర స్సంబభూ వాద్భు
తోపమః, ౧౨॥ హతానాం స్తనమానానాం రాక్షసానాం చ నిస్స్వనః. శస్తానాం
వానరాణాం చ సంబభూ వాతిదారుణః, ౧౩॥ హతై ర్వానరవీరై శ్చ శక్తిశూల
పరశ్వధైః.నిహతైః పర్వతాగ్రై శ్చ రాక్షసైః కామరూపిభిః, శస్త్రపుష్పోప హారా
చ తత్రాసీ ద్యుద్ధమేదినీ.దుర్జ్ఞేయా దుర్నివేశా చ శోణితాస్రావకర్దమా, ౧౫॥ సా
బభూవ నిశా ఘోరా హరిరాక్షసహారిణీ. కాళరాత్రీవ భూతానాం సర్వేషాం
దురతిక్రమా, ౧౬॥ తత స్తే రాక్షసా స్తత్ర తస్మిం స్తమసి దారుణే. రామ మే
వాభ్యవర్తంత సంసృష్టా శ్శరవృష్టిభిః, ౧౭॥ తేషా మాపతతాం శబ్దః క్రుద్ధానా
మపి గర్జతాం. ఉద్వర్త ఇవ సప్తానాం సముద్రాణాం ప్రశుశ్రువే, ౧౮॥ తేషాం
రామ శ్శరై ష్షడ్భి ష్ష డ్జఘాన నిశాచరాన్. నిమేషాంతరమాత్రేణ శితై రగ్నిశిఖో
పమైః, ౧౯॥ యమశత్రు శ్చ దుర్ధర్షో మహాపార్శ్వమహోదరౌ, వజ్రదంష్ట్రో మహా
కాయ స్తౌ చోభౌ శుకసారణౌ, తే తు రామేణ బాణౌఘై స్సర్వే మర్మసు తాడి
తాః. యుద్ధా దపసృతా స్తత్ర సావశేషాయుషోఽభవన్, ౨౦॥ తత్ర కాంచన
చిత్రాంగై శ్శరై రగ్నిశిఖోపమైః. దిశశ్చకార కమలాః ప్రదిశశ్చ మహాబలః [రామా
నామాంకితై ర్బాణై ర్వ్యాప్తం తద్రణమండలం], ౨౧॥ యే త్వన్యే రాక్షసా
భీమా రామ స్యాభిముఖే స్థితాః తేఽపి నష్టా స్సమాసాద్య పతంగా ఇవ పావకం,
౨౨॥ సువర్ణపుంఖై ర్విశిఖై స్సంపతద్భి స్సహస్రశః, బభూవ రజనీ చిత్రా ఖద్యోతై

వర్తమాన ఇతి. రుధిరోదాః అసంజ్ఞాయా ముద్యుదకశబ్ద స్యోదాదేశ ఆర్షః ౧౧॥ తతో భేరీతి స్పష్టః. ౧౨॥ హతానామితి స్తనమానానాం స్తనతాం - శస్తానాం హింసితానాం. ౧౩॥ హతై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నిహతై రితి రాక్షసవిశేషణం. పర్వతాగ్రైః వానరప్రేరితైః-ఉపలక్షణే తృతీయా. శస్త్రాణ్యేవ పుష్పోపహారాః పుష్పబలయో యస్యాం సా - తత్ర తదా - దుర్జ్ఞేయా కృచ్ఛ్ర జ్ఞేయా - ప్రతియోధినః దుర్నివేశా దుష్ప్రవేశా. ౧౫॥ సేతి. కాళరాత్రిః భీమరథిరాత్రిః- "రాత్రి ర్భీమరథి ర్నామ సర్వప్రాణిభయావహ" ఇత్యుక్తేః. శక్తిర్వా - "సతీ చ కాళరాత్రి శ్చ భైరవి గణనాయ" కే త్యుక్తేః ౧౬॥ తత ఇతి సంసృష్టాః సంమిళితాః. ౧౭॥ తేషామితి. ఉద్వర్తే అభివృద్ధౌ ప్రళయే వా *రామా. ఉద్వర్తే సంవర్తే. ౧౮॥ తేషామితి. తేషాం రాక్షసానాం మధ్యే - షట్ నిశాచరాన్. అగ్నిశిఖోపమైః శితైః శ్శరైః జఘాన. *రామా 'శితై రగ్నిశిఖోపమై' రితిపాఠః. ౧౯॥ కే తే షడిత్యపేక్షాయా మాహ—యమేతి. దుర్ధర్షః ధర్షితు మశక్యః-యమశత్రుః-మహోదరమహాపార్శ్వౌ-మహాకాయః వజ్రదంష్ట్రః - తౌ ఉత్తరద్వారరక్షకత్వేన పూర్వోక్తౌ ఉభౌ శుకసారణౌ చేతి షట్. అత్ర మహాకాయ ఇతి వజ్రదంష్ట్రవిశేషణం. అపసృతాః పలాయితాః-సావశేషాయుషః-ఆయుశ్శేష యుక్తా ఇతి జీవనే హేతుః. ౨౦॥ తత్రేతి. మహాబలః రామః. ౨౧॥ యేత్వితి. పావకం సమా

యస్యాస్సా. ౧౮॥ తేషామితి. ఉద్వర్తే ప్రళయకాలే. ౨౫॥ తేనశబ్దేనేతి, ప్రవ్యాహరత్-

రివ శారదీ, ౨౪½ రాక్షసానాం చ నినదై ర్హరీణాం చాపి నిస్వనైః. సా బభూవ నిశా ఘోరా భూయో ఘోరతరా తదా, ౨౫½. తేన శబ్దేన మహతా ప్రవృద్ధేన సమం తతః. త్రికూటః కందరాకీర్ణః ప్రవ్యాహరదివ వాచలః, ౨౬½. గోలాంగూలా మహా కాయా స్తమసా తుల్యవర్చసః. సంపరిష్వజ్య బాహుభ్యాం భక్షయన్ రజనీ చరాన్, ౨౭½ అంగద స్తు రణే శత్రుం నిహంతుం సముపస్థితః. రావణిం నిజఘా నాశు సారథిం చ హయా నపి, ౨౮½ వర్తమానే తదా ఘోరే సంగ్రామే భృశదారుణే. ఇన్ద్రజి త్తు రథం త్యక్త్వా హతాశ్వో హతసారథిః, అంగదేన మహాకాయ స్త త్రైవాంతరధీయత. ౩౦. త త్కర్మ వాలిపుత్త్రస్య సర్వే దేవా స్సహర్షిభిః, తుష్టువుః పూజనార్హస్య తౌ చోభౌ రామలక్ష్మణౌ. ౩౧ ప్రభావం సర్వభూతాని విదు రింద్రజితో యుధి, [అదృశ్య స్సర్వభూతానాం యోఽభవ ద్యుధి దుర్జయః] తేన తే తం మహాత్మానం తుష్టా దృష్ట్వా ప్రధర్షితం. ౩౨. తతః ప్రహృష్టా కపయ స్ససుగ్రీవవిభీషణాః, సాధు సాధ్వితి నేదు శ్చ దృష్ట్వా శత్రుం ప్రధర్షితం. ౩౩. ఇంద్రజి త్తు తదా తేన నిర్జితో భీమకర్మణా, సంయుగే వాలిపుత్త్రేణ క్రోధం చక్రే సుదారుణం ౩౪. ఏతస్మి న్నంతరే రామో వానరాన్ వాక్య మబ్రవీత్, ౩౪½. సర్వే భవంత స్తిష్ఠంతు కపిరాజేన సంగతాః. ౩౫. స బ్రహ్మణా దత్తవర స్త్రైలో క్యం బాధతే భృశం, భవతాం మర్ధసిద్ధ్యర్థం కాలేన స సమాగతః. అ ద్యైవ క్షమితవ్యం మే భవంతో విగతజ్వరాః, ౩౬½ సోఽంతర్ధానగతః పాపో రావణి ర్రణ కర్కశః. అదృశ్యో నిశితాన్ బాణాన్ ముమో చాశనివర్చసః. ౩౭½. స రామం లక్ష్మణం చైవ ఘోరై ర్నాగమయై శ్శరైః. బిభేద సమరే క్రుద్ధ స్సర్వగాత్రేషు రా క్షసః, ౩౮½ మాయయా సంవృత స్తత్ర మోహయన్ రాఘవౌ యుధి, అదృశ్య

సాద్యేత్యన్వయః. ౨౩½ సువర్ణపుంఖైరితి స్పష్టః ౨౪½. రాక్షసానామితి పూర్వ మేవ ఘోరాసా- భూయః విశిష్య - ఘోరతరా బభూవ. ౨౫½. తేనేతి. ప్రవ్యాహర దివ- ప్రతివ్యాహర దివేత్యర్థః. ౨౬½. గోలాంగూలా ఇతి. భక్షయన్ అభక్షయన్. ౨౭½. పూర్వప్రసక్త స్యాంగదేంద్ర జితో ర్ద్వం ద్వయుద్ధస్య శేషం వక్తు ముపక్రమతే—అంగద స్త్విత్యాదినా. ౨౮½. వర్తమానఇతి. తత్రైవ తస్మిన్ దేశఏవ. ౩౦. తదితి పూజనార్హస్య స్తుత్యర్హస్య. ౩౧ ప్రభావ మితి. తే తాని-లింగవ్యత్యయ ఆర్షః. మహాత్మానం మహాధైర్యం తేన అంగదేన- ప్రధర్షితం పరాజితం-దృష్ట్వా తుష్టాః. ౩౨. తతఇతి. స్పష్టః. ౩౩. ఇంద్రజి త్త్వితి. స్పష్టః. ౩౪ ఏతస్మిన్నిత్యర్థం. ౩౪½ సర్వఇత్యర్థం. ౩౫—౩౬½. సఇతి అంత ర్ధానగతః అంతర్ధానవిద్యాంప్రాప్తః ౩౭½. సఇతి సర్వగాత్రేషు సర్వావయవేషు. ౩౮½. రామాయయేతి.

ప్రతివ్యాహర దివ. ౨౯—౩౫. స బ్రహ్మణాదత్తవర ఇద్యాది సః-ఇంద్రజిత్ - బ్రహ్మణాదత్తవర స్సన్ - త్రైలోక్యం బాధతే. కించ కాలేన కాలబలేన - భవతామర్థసిద్ధ్యర్థం సమాగతః. కాలబలేన భవతో జేతుం సమాగత ఇత్యర్థః. అద్యైవ మే మయా క్షమితవ్యం బ్రహ్మణో మాన్యత్వా దితి భావః. భవంతో విగతజ్వరా స్తిష్ఠంత్వితి పూర్వేణసంబంధః. ౩౬—౪౧. ప్రకాశరూప స్త్వితి. సముపాజగామ

స్సర్వభూతానాం కూటయోధీ నిశాచరః, బబన్ధ శరబన్ధేన భ్రాతరౌ రామలక్ష్మ ణౌ. ౧౦ తౌ తేన పురుషవ్యాఘ్రౌ క్రుద్ధే నాశీవిషై శ్శరైః, సహసా నిహతావీరౌ తదా ప్రైక్షంత వానరాః. ౧౧ ప్రకాశరూప స్తు యదా న శక్త స్తౌ బాధితుం రాక్షసరాజపుత్రః, మాయాం ప్రయోక్తుం సముపాజగామ బబన్ధ తౌ రాజసుతౌ మహాత్మా. ౧౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

స తస్య గతి మన్విచ్ఛన్ రాజపుత్రః ప్రతాపవాన్, దిదేశాతి బలో రామో దశవానరయూథపాన్ ౧ ద్వౌ సుషేణస్య దాయాదౌ నీలంచ ప్లవగర్షభం, అంగదం వాలిపుత్రంచ శరభంచ తరస్వినం. వినతం జాంబవంతంచ సానుప్రస్థం మహాబలం, ఋషభం చర్షభస్కంధ మాదిదేశ పరంతపః ౩ తే సంప్రహృష్టా హరయో భీమా నుద్యమ్య పాదపాన్, ఆకాశం వివిశు స్సర్వే మార్గమాణా దిశో దశ. ౪. తేషాం వేగవతాం వేగ మిషుభి ర్వేగవత్తరైః, అస్త్రవిత్పరమాస్త్రై స్తు వారయామాస రావణిః ౫. తం భీమవేగా హరయో నారాచైః క్షతవిగ్రహాః, అంధకారే న దదృశు ర్మేఘై స్సూర్య మి వావృతం ౬. రామలక్ష్మణయో రేవ సర్వదేహభిద శ్శరాన్, భృశ మావేశయామాస రావణి స్సమితింజయః. ౭. నిరం

మాయయా సంవృతః మాయయా యుక్తః-అత ఏవఅస్పృశ్యః-కూటయోధీ కపటయోధీ-రాఘవౌ రఘుకులోద్భవౌ-రామలక్ష్మణౌ-శరబంధేన-శరరూపబంధకేన బబంధ వేష్టనదంశనాదినా నాగమయత్వం. వేదనాదనా శరమయత్వం ౧౦. తౌ తేనేతి స్పష్టః ౧౧. మాయాప్రయోగః కిమర్థ స్తత్రాహ— ప్రకాశేతి సముపాజగామ ఉపచక్రమే-బబంధచ మహాత్మామహాబుద్ధిః. ౧౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ నాగపాశబంధః పంచచత్వారింశే సతస్యేత్యాది. గమ్యత ఇతి గతిఃస్థానం. ౧ తానేవ దశయూథపాన్ దర్శయతి-ద్వావిత్యాదినా. దాయాదౌ పుత్రౌ-'దాయాదౌసుతబాంధవౌ' ఇత్యమరః. * రామా. ఋషభం చర్షభస్కంధ మితి పాఠః ౩. తతఇతి. మార్గమాణాః-మార్గితు మిత్యర్థః ౪. తేషామితి. పరమాస్త్రై రిషుభిః పరమాస్త్రరూపై రిషుభిః ౫. తమితి. స్పష్టః. ౬. రామేతి. భృశంసర్వదేహభిదః శరాన్ రామలక్ష్మయో రేవాధికరణయో రావేశయామాస. ౭ నిరంతరేతి నిరంతరశరీరా-

గామ-ఉపచక్రమే రామకర్తృకేంద్రజిత్ప్రయుక్తనాగపాశబంధనసహన స్యాయ మాశయః. ఈషద్భ్రూభంగమాత్రేణ సర్వజగత్సంహర్తు స్సర్వేశ్వరస్య శ్రీరామస్య ఇంద్రజిత్ప్రయుక్తనాగపాశబంధనసహనం స్వకృతమర్యాదారూపబ్రహ్మాస్త్రవానపాలనార్థం బ్రహ్మణోమాన్యత్వార్థం చేతి జ్ఞాతవ్యం. అస్మిన్ కాండేఽన్యత్రా ప్యేతాదృశస్థలే ష్వేవమేవానుసంధేయం. ౧౨ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

సఇతి. తస్య ఇంద్రజితో గతిం అవస్థానప్రదేశం-అన్విచ్ఛన్ జ్ఞాతు మిచ్ఛన్-దిదేశ ఆదిదేశ ౧—౪. తేషామితి. పరమాస్త్రైః బ్రహ్మాస్త్రమంత్రేణ-అభిమంత్రితై రిషుభిః వారయామాసేతి సంబం

తశరీరౌ తౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, క్రుద్ధేనేంద్రజితా వీరౌ పన్నగైశ్శరతాం
గతైః. ౮. తయోః క్షతజమార్గేణ సుస్రావ రుధిరం బహు, తావుభౌ చ ప్రకాశే
తే పుష్పితావివ కింశుకౌ. ౯ తతః పర్యంత రక్తాక్షో భిన్నాంజనచయోపమః.
రావణిర్భ్రాతరౌ వాక్య మంతర్ధానగతోఽబ్రవీత్ ౧౦ యుధ్యమాన మనాల
క్ష్యం శక్రోఽపి త్రిదశేశ్వరః, ద్రష్టుమాసాదితుం వాఽపి నశక్తః కిం పునర్యువాం.
౧౧ ప్రావృతావిషుజాలేన రాఘవౌ కంకపత్రిణా, ఏష రోషపరీతాత్మా నయామి
యమసాదనం. ౧౨. ఏవ ముక్త్వా తు ధర్మజ్ఞౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, నిర్బిభేద
శితైర్బాణైః ప్రజహర్ష ననాద చ. ౧౩ భిన్నాంజనచయశ్యామో విస్ఫార్య
విపులం ధనుః, భూయో భూయశ్శరాన్ ఘోరాన్ విససర్జ మహామృధే. ౧౪.
తతో మర్మసు మర్మజ్ఞో మజ్జయన్నిశితాన్ శరాన్, రామలక్ష్మణయోర్వీరో ననాద
చ ముహుర్ముహుః ౧౫ బద్ధౌ తు శరబంధేన తావుభౌ రణమూర్ధని, నిమేషాం
తరమాత్రేణ న శేకతురుదీక్షితుం ౧౬. తతో విభిన్నసర్వాంగౌ శరశల్యాచితౌ

కృతావితి శేషః. శరతాం గతైః శరకార్యం భేదనాదికం కుర్వద్భిరిత్యర్థః. * రామా పన్నగైశ్శరతాం గతైః-శరకార్యం భేదనం పన్నగకార్యం సంవేష్టనం చ కుర్వద్భిరిత్యర్థః. ౮. తయోరితి. క్షతేనజాతో మార్గః క్షతజమార్గః. నను "న భూతసంఘసంస్థానో దేహోఽస్య పరమాత్మనః, న తస్య ప్రాకృతా మూర్తిర్మాంసమేదోఽస్థిసంభవా" ఇత్యాదిభిః రామలక్ష్మణయోర్దివ్యవిగ్రహస్యాప్రాకృతత్వస్మరణాత్కథం రుధిరోద్గమ ఇతి చేదత్రాహుః—వస్తుతోఽనయో రుధిరాభావేఽపి మనుష్యభావనానురోధేన నట ఇవ రుధిరాణి దర్శయతస్మ. నన్వేవం నిర్బంధేన మనుష్యభావం భావయతః కిం ప్రయోజనం శృణు సర్వాత్మనా మనుష్యభావనానురోధే జన ఏవం మన్యతే నాయం మర్త్యః కింతు దేవః ఏవ తద్వదస్మాకం నశక్య మనుష్ఠాతుం ధర్మానితి. సర్వథా మనుష్యభావనాయాం తు మహాజనానుష్ఠానదర్శనేన స్వయమనుష్ఠాస్యతి లోక ఇతి రహస్యం. రావణస్య మనుష్యైకవధ్యత్వేన తద్భావనేత్యప్యాహుః. నాగపాశబద్ధతయాఽవస్థానం తు ధర్మనిరతానామపి కదాచిదాపదుపతిష్ఠతి నివర్తతే చ ఝటితీతి లోకానాం ప్రదర్శనాయేతి. ఏవం మోహాదిష్వపి ద్రష్టవ్యం ౯ తత ఇతి పర్యంతరక్తాక్ష ఇత్యనేన కోపతోఽకోపనత్వం లక్ష్యతే ౧౦. యుధ్యమానమితి. అనాలక్ష్యం యథా భవతి తథా యుధ్యమానం మాం శక్రస్త్రిదశేశ్వరోఽపి ద్రష్టుం మాయయా బలాంతరేణ ఆసాదితుం వాఽపి నశక్తః కిం పునర్యువాం మానుషావిత్యర్థః ౧౧. ప్రావృతావితి. రాఘవావితి సంబోధనం. అత్రాపి యువామితి ద్వితీయాంతతయా విపరిణామ్యానుషంజనీయం. కంకపత్రిణా కంకపత్రవతా-ఏష ఇత్యవ్యవధానద్యోతనాయ. ౧౨. ఏవమితి. ధర్మజ్ఞావితి. శబ్దవేధప్రయోగాసహిష్ణూ ఇత్యర్థః. ౧౩. భిన్నేతి అంజనోపరిప్రదేశస్య ధూసరత్వసంభవాత్ భిన్నేత్యుక్తం. ౧౪. తత ఇతి. స్పష్టః. ౧౫. బద్ధావితి. నిమేషాంతరమాత్రేణ నిమేషావకాశమాత్రేణ-క్షణమాత్రేణేత్యర్థః. ౧౬ తత ఇతి. శరశల్యాచితౌ శరాగ్రప్రోతౌ కృతౌ-రజ్జుముక్తావుక్త

ధః. ౫ —౮. తయోరితి. క్షతజమార్గేణ-క్షతేన వ్రణేన జాతో మార్గః తేన. ౯—౧౦. యుధ్యమానమితి. అనాలక్ష్య-అంతర్ధాయ ౧౧ ప్రావృతావిషుజాలే నేత్యస్య ప్రతీతికార్థస్స్పష్టః. వస్తుతస్తు రాఘవౌ ఇషుజాలేన ప్రావృతౌ కేవలం-యమసాదనం నయామి వానరానితి శేషః. ౧౨—౧౮. తావితి,

వృభౌ, ధ్వజా వివ మహేంద్రస్య రజ్జుముక్తౌ ప్రకంపితౌ. తౌ సంప్రచలితౌ వీరౌ మ ర్మభేదేన కర్శితౌ, నిపేతతు ర్మహేష్వాసౌ జగత్యాం జగతీపతీ. ౧౭. తౌ వీరశ యనే వీరౌ శయానౌ రుధిరోక్షితౌ, శరవేష్టితసర్వాంగా వార్తౌ పరమపీడితౌ. ౧౮. న హ్యవిద్ధం తయో ర్గాత్రే బభూ వాంగుళ మంతరం, నానిర్భిన్నం న చా స్తబ్ధ మాకరాగ్రా దజిహ్మగైః. ౨౦ తౌ తు క్రూరేణ నిహతౌ రక్షసా కామరూ పిణా, అసృక్ సుస్రువతు స్తీవ్రం జలం ప్రస్రవణా వివ ౨౧ పపాత ప్రథమం రామో విద్ధో మర్మసు మార్గణైః,క్రోధా దింద్రజితా యేన పురా శక్రో వినిర్జితః. ౨౨. రుక్మపుంఖైః ప్రసన్నాగ్రై రధోగతిభి రాశుగైః. నారాచై రర్ధనారాచై ర్భల్లై రంజలికై రపి వివ్యాధ వత్సదంతై శ్చ సింహదంష్ట్రైః క్షురై స్తథా, ౨౩½ స వీరశయనే శిశ్యే విజ్య మాదాయ కార్ముకం. భిన్నముష్టిపరీణాహం త్రినతం రత్నభూ షితం, ౨౪½. బాణపాతాంతరే రామం పతితం పురుషర్షభం. స తత్ర లక్ష్మణో

రజ్జ్వా ఆతత ఏవ ప్రకంపితౌ మహేంద్రస్య ధ్వజావివకృతౌ - జగత్యాం భూమౌ-జగతీపతీ భూపతీ. ౧౭. తావితి వీరా శ్శేరతేఽస్మి న్నితి వీరశయనం రణ భూమిః-శరతల్పం వా-శరవేష్టితసర్వాంగౌ శరంభూతసర్వవేష్టితసర్వాంగౌ-ఆర్తౌ మనఃపీడావంతౌ పరమపీడితౌ శారీరకపీడావంతౌ-అభూతా మితి శేషః.౧౮. నహీతి.అంగుళం అంగులిప్రమాణం-అథవా 'అంగులి రంగుళ' మితి త్రికాండీస్మరణాత్. అంగులిప్రమాణవాచ్యంగుళశబ్దోఽకారాంతోఽప్యస్తి. తయోర్గాత్రమంగుళమాత్రే ఽప్యవకాశే ఆవిద్ధం నాభూదితి భావః.యద్వా --తయో ర్గాత్రం అంగుళం అంగుళసంబంధ్యప్యంతర మవకాశః-ఆకరాగ్రా త్కరాగ్రపర్యంతం-అజిహ్మగైః సర్పరూపశరైః అవిద్ధంనబభూవ. అస్తబ్ధం అనిశ్చలంచనబభూవ అనిర్భిన్నంచనబభూవ. ౨౦. తావితి. తీవ్రం అత్యంతం ప్రస్రవణౌ గిరివిశేషౌ. ౨౧.పపాతేతి. ఇంద్రజిత్త్వం నిర్వక్తి— యేనేతి ౨౨ నాగాస్త్రప్రయోగానంతరం కేవలశరై రపివివ్యాధేత్యాహ — రుక్మపుంఖైరిత్యాదినా. ప్రసన్నాగ్రైః ఉన్మృష్టాగ్రై రిత్యర్థః ప్రహర్తురాకాశస్థత్వేనాధోగతిభిః-ఆశుగైః వక్ష్యమాణవిశేషభిన్నైః-నారాచైః ఋజువృత్తాగ్రైః-అర్ధనారాచైః మధ్యేభిన్ననారాచతుల్యైః-భల్లైః పరశ్వధాగ్రైః-అంజలికైః అంజలిసదృశాగ్రైః-వత్సదంతైః వత్సదంతసదృశాగ్రైః-సింహదంష్ట్రైః సింహదంష్ట్రసదృశాగ్రైః-క్షురైః క్షురాగ్రైః-అత్రేంద్రజిదిత్యధ్యాహార్యం.*రామా.క్షురైః క్షురాకారముఖైః. ౨౩½.సఇతి.భిన్నముష్టిపరీణాహం శిథిలముష్టిబంధం-త్రినతం త్రిషుస్థానేషుపార్శ్వయోర్మధ్యేచనతం-రుక్మభూషితంరుక్మపట్టబంధం-విజ్యం శరసంధానప్రసంగాభావా ద్విగతజ్యం-కార్ముకం ధనుః-ఆదాయ అవలంబ్య-వీరశయనే రణభూమౌ-శిశ్యే. ౨౪½. బాణేతి.బాణపాతాంతరే శరతల్పే. ౨౫½. రామమితి,

---

వీరశయనే వీరా అస్మిఞ్ఛేరత ఇతి వీరశయనం - యుద్ధభూమా విత్యర్థః శరవేష్టితసర్వాంగౌ-శరభూతసర్పవేష్టితసర్వగాత్రౌ. ౧౮ నహీతి. అంగుళ మంగుళప్రమాణం-అస్తబ్ధం చేష్టావత్ -జిజహ్మగై ర్బాణైః ౨౦. తావితి. ప్రస్రవణౌ ప్రస్రవణాఖ్యపర్వతౌ. ౨౧—౨౨ రుక్మపుంఖైరితి.రజోగతిభిః-వాయునావిస్తార్యమాణరజోవన్నిరంధ్రం సంపతద్భిరిత్యర్థః. అంజలికైః-అంజలిసదృశానికాని శిరాంస్యగ్రాణియేషాం తైః.వత్సదంతైః వత్సదంతాకారైః.౨౩½ సఇతి భిన్నముష్టి పరీణాహం-భిన్నః-ముష్టిపరీణాహో ముష్టిగ్రహణప్రదేశో యస్య తం.౨౪½.బాణేతి. బాణపాతాంతరే-బాణాతల్పమధ్యే ౨౫. ఇతి

దృష్ట్వా నిరాశో జీవితేఽభవత్, ౨౫ రామం కమలపత్రాక్షం శరబంధపరి
క్షతం శుశోచ భ్రాతరం దృష్ట్వా పతితం ధరణీతలే, ౨౬ హరయ శ్చాపి తం దృష్ట్వా
సంతాపం పరమం గతాః. ౨౭ బద్ధౌ తు వీరౌ పతితౌ శయానౌ తౌ వానరా
స్సంపరివార్య తస్థుః, సమాగతా వాయుసుతప్రముఖ్యా విషాద మార్తాః పరమం
చ జగ్ముః ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః.

⊷ షట్చత్వారింశ స్సర్గః ⊶

తతో ద్యాం పృథివీం చైవ వీక్షమాణా వనౌకసః, దదృశు స్సంతతౌ
బాణై ర్భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ౧. వృష్టేవ వోపరతే దేవే కృతకర్మణి రాక్షసే,
ఆజగామాథ తం దేశం ససుగ్రీవో విభీషణః. ౨ నీలద్వివిదమైందా శ్చ సుషేణ
కుముదాంగదాః, తూర్ణం హనుమతా సార్ధ మన్వశోచంత రాఘవౌ. 3 అచేష్టౌ
మందనిశ్వాసౌ శోణితౌఘపరిప్లుతౌ. శరజాలాచితౌ స్తబ్ధౌ శయానౌ శరతల్పయోః.
నిశ్వసంతౌ యథాసర్పౌ నిశ్చేష్టౌ మందవిక్రమౌ, రుధిరస్రావదిగ్ధాంగౌ తాపనీయా
వివ ధ్వజౌ తౌ వీరశయనే వీరౌ శయానౌ మందచేష్టితౌ, యూథపై స్తైః పరివృతౌ
బాష్పవ్యాకులలోచనైః. రాఘవౌ పతితౌ దృష్ట్వా శరజాలసమావృతౌ, బభూవు
ర్వ్యథితా స్సర్వే వానరా స్సవిభీషణాః ౭. అంతరిక్షం నిరీక్షంతో దిశ స్సర్వా శ్చ వా
నరాః, న చైనం మాయయా చ్ఛన్నం దదృశూ రావణిం రణే ౮. తం తు మాయా
ప్రతిచ్ఛన్నం మాయ యైవ విభీషణః, వీక్షమాణో దదర్శాథ భ్రాతుః పుత్ర మవస్థితం.
౯. తమప్రతిమకర్మాణ మప్రతిద్వంద్వ మాహవే, దద ర్శాంతర్హితం వీరం వర

శరబంధపరిక్షతం - బంధః క్షతి శ్చే తిద్వయ మత్ర శరకార్య ముచ్యతే ౨౬. హరయ శ్చేత్యర్థః.
౨౭. బద్ధావితి ఆదౌ నాగపాశబద్ధౌ-అథ శయానౌ తు - తౌ వీరౌ-సంపరివార్య వాయుసుతాదయో
వానరా స్తస్థుః విషాదం దుఃఖం జగ్ము శ్చేత్యన్వయః ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా
యణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పూర్వసర్గోక్త మనువదతి ..తత ఇత్యాది. ద్యాం ఆకాశం-సంతతౌ వ్యాప్తౌ. ౧. వృష్టేవేతి.
వృష్ట్వా ఉపరతే దేవ ఇవస్థితే రాక్షసే-కృతకర్మణి కృతశరవర్షరూపకర్మణిసతి-తందేశం రామస్థానం.
౨. నీలేతి. నీలాదయ స్సుగ్రీవాత్పూర్వ మేవాగతాః 3. అచేష్టా విత్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. అచేష్టౌ
పత ఏవ స్తబ్ధౌ నిశ్చలౌ-మధ్యే మధ్యే రుమందనిశ్వాసౌ-కదాచిత్సర్పావివ నిశ్వసంతౌ కదాచిన్మందచేష్టితౌ
చ-అత్ర పునరుక్తయో ర్మధ్యేనిమధ్యే శ్చేష్టా దుఃఖాతిరేకాత్ -యద్వా--అచేష్టావితిశ్లోకః. పూర్వశ్లోకే
నాన్వితః. ౭. అంతరిక్షమితి. స్పష్టః. ౮. తంత్వితి. మాయయైవేతి అంతర్హితవస్తుదర్శనహేతుభూతయా
విద్యయేత్యర్థః ౯ తమితి. అప్రతిద్వంద్వం నిస్సమం-వరదానా దంతర్హిత మిత్యన్వయః. తేజసేత్యర్థం

శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-
పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః.

౧. ౯. త మప్రతిమకర్మాణ మితి. అదర్శనహేతుభూతయా విద్యయా వరదానా దంతర్హిత

దానా ద్విభీషణః ౧౦. తేజసా యశసా చైవ విక్రమేణ చ సంయుతం, ౧౦½ ఇం
ద్రజి త్త్వాత్మనః కర్మ తౌ శయానౌ సమీక్ష్య చ. ఉవాచ పరమప్రీతో హర్షయన్
సర్వనైరృతాన్, ౧౧½ దూషణస్య చ హంతారౌ ఖరస్య చ మహాబలౌ. సాదితౌ
మామకై ర్బాణై ర్భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, ౧౨ నేమౌ మోక్షయితుం శక్యా
వేతస్మా దిషుబంధనాత్. సర్వై రపి సమాగమ్య సర్షిసంఘై స్సురాసురైః, ౧౩½.
యత్కృతే చింతయానస్య శోకార్తస్య పితు ర్మమ అస్పృష్ట్వా శయనం గాత్రై
స్త్రియామా యాతి శర్వరీ. ౧౪½. కృత్స్నేయం యత్కృతే లంకా నదీ వర్షాస్వి
వాకులా. సోఽయం మూలహరో ఽనర్థ స్సర్వేషాం నిహతో మయా, ౧౫½ రా
మస్య లక్ష్మణ స్యాపి సర్వేషాం చ వనౌకసాం. విక్రమా నిష్ఫలా స్సర్వే యథా
శరది తోయదాః,౧౬½. ఏవ ముక్త్వా తు తాన్ సర్వాన్ రాక్షసాన్ పరిపార్శ్వతః.
యూథపా నపి తాన్ సర్వాం స్తాడయామాస రావణిః, ౧౭½. నీలం నవభి రాహ
త్య మైందం చ ద్వివిదం తథా త్రిభి స్త్రిభి రమిత్రఘ్న స్తతాప ప్రవరేషుభిః, జాం
బవంతం మహేష్వాసో విద్ధ్వా బాణేన వక్షసి హనూమతో వేగవతో విససర్జ
శరాన్ దశ, గవాక్షం శరభం చైవ ద్వావప్యమితతేజసౌ. ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం
మహావేగో వివ్యాధ యుధి రావణిః, గోలాంగూలేశ్వరం చైవ వాలిపుత్ర మథాం
గదం. వివ్యాధ బహుభి ర్బాణై స్త్వరమాణోఽథ రావణిః, ౨౧½. తాన్ వానర
వరా న్భిత్త్వా శరై రగ్నిశిఖోపమైః ననాద బలవాం స్తత్ర మహాసత్త్వ స్స రావణిః,
౨౨½ తా నర్దయిత్వా బాణౌఘై స్త్రాసయిత్వా చ వానరాన్. ప్రజహాస మహా
బాహు ర్వచనం చేద మబ్రవీత్, ౨౩½ శరబంధేన ఘోరేణ మయా బద్ధౌ చ
మూముఖే సహితౌ భ్రాతరౌ వేతౌ నిశామయత రాక్షసాః, ౨౪½ ఏవ ముక్తా స్తు

పూర్వేణాన్వేతి ౧౦½ ఇంద్రజిత్త్వితి ఆత్మనఃకర్మ కర్మనాగాస్త్రబంధరూపం - శయానౌ తౌ చ-
వీక్ష్యేత్యన్వయః ౧౧½ దూషణస్యేతి సాదితౌ- పశ్యతేతి శేషః ౧౨ నేమావితి. సమాగమ్య-సంఘీభూయ.
౧౩½. యదితి. యత్కృతే యన్నిమిత్తం-గాత్రైః శ్శయన మస్పృష్ట్వా చింతయానస్యైవ మమపితుః
త్రియామా యాతి-యత్పౌరుషభయాన్మమ పితా శర్వర్యామేకస్మి న్నపియామే ననిద్రాతీత్యర్థః.౧౪½.
కృత్స్నేతి. లంకాలంకాస్థజనః, ఆకులా నదీపక్షే ఆవిలేత్యర్థః. లంకాపక్షే వ్యగ్రేత్యర్థః-సర్వేషా మ
స్మాకం మూలహరః ఆనర్థః-అనర్థకరో రామః ౧౫½ రామస్యేతి. విక్రమాః సేతుబంధనాదయః ౧౬½.
ఏవమితి పరిపార్శ్వతః సమీపతః ౧౭½ నీలమిత్యాది. హనూమతః-హనూమదర్థ మిత్యర్థ సంబంధసా
మాన్యే షష్ఠీ-గోలాంగూలేశ్వరం గవాక్షం ౨౧½ తానితి. స్పష్టః.౨౨½. తానర్దయిత్వేతి-స్పష్టః ౨౩½.
శరబంధేనేతి నిశామయత పశ్యత ౨౪½. ఏవమితి కూటయోధినః కపటయోధినః.౨౫½. విదేదుశ్చేతి.

మితి సంబంధః ౧౦—౧౩½ యత్కృతశ్చత్యాది. యస్య కృతేం కరణం పౌరుష మితి యావత్,
తస్మిన్ నిమిత్తే సతి గాత్రైః శయన మస్పృష్ట్వా చింతయానస్య మత్పితుః - త్రియామా రాత్రిః
యాతి యత్పౌరుషభయా చ్ఛర్వర్యా మేకస్మి న్నపి యామే ననిద్రాతీత్యర్థః. ౧౪—౧౭½. ద్వా
భ్యామితి.గోలాంగూలేశ్వరంగవాక్షం.౨౨—౨౩½.శరబంధేనేతి. నిశామయత పశ్యత. ౨౪½—౨౫½.

తే సర్వే రాక్షసాః కూటయోధినః. పరం విస్మయ మాజగ్ముః కర్మణా తేన హర్షితాః, ౨౫. వినేదు శ్చ మహానాదాన్ సర్వతో జలదోపమాః. హతో రామ ఇతి జ్ఞాత్వా రావణిం సమపూజయన్, ౨౬. నిష్పందౌ తు తదా దృష్ట్వా తౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. వసుధాయాం నిరుచ్ఛ్వాసౌ హతా విత్యన్వమన్యత, ౨౭ హర్షేణ తు సమావిష్ట ఇంద్రజి త్సమితింజయః. ప్రవివేశ పురీం లంకాం హర్షయన్ సర్వరాక్షసాన్, ౨౮. రామలక్ష్మణయో ర్దృష్ట్వా శరీరే సాయకై శ్చితే సర్వాణి చాంగోపాంగాని సుగ్రీవం భయ మావిశత్, ౨౯ త మువాచ పరిత్రస్తం వానరేంద్రం విభీషణః, సబాష్పవదనం దీనం శోకవ్యాకులలోచనం, ౩౦. అలం త్రాసేన సుగ్రీవ బాష్పవేగో నిగృహ్యతాం. ఏవం ప్రాయాణి యుద్ధాని విజయో నాస్తి నైష్ఠికః, ౩౧. సశేషభాగ్యతాఽస్మాకం యది వీర భవిష్యతి. మోహ మేతౌ ప్రహాస్యేతే మహాత్మానౌ మహాబలౌ, ౩౨ పర్యవస్థాప యాత్మాన మనాథం మాం చ వానర సత్యధర్మాభిరక్తానాం నాస్తి మృత్యుకృతం భయం. ౩౩ ఏవ ముక్త్వా తత స్తస్య జలక్లిన్నేన పాణినా సుగ్రీవస్య శుభే నేత్రే ప్రమమార్జ విభీషణః, ౩౪. తత స్సలిల మాదాయ విద్యయా పరిజప్య చ సుగ్రీవనేత్రే ధర్మాత్మా సమమార్జ విభీషణః. ౩౫. ప్రమృజ్య వదనం తస్య కపిరాజస్య ధీమతః అబ్రవీ త్కాలసంప్రాప్త మసంభ్రమ మిదం వచః, ౩౬ న కాలః కపిరాజేంద్ర వైక్లబ్య మనువర్తితుం.

స్పష్టః. ౨౬. నిష్పందావితి-స్పష్టః. ౧౭. హర్షేణత్యేతి - స్పష్టః ౨౮ రామలక్ష్మణయో రితి, శరీరే ఇతి ప్రత్యేకాపేక్షయాద్వివచనం. అంగాని కరాదీని - ఉపాంగాని అంగుళ్యాదీని - అత్రాపి శరై శ్చితానీతి యోజ్యం, దృష్ట్వా స్థిత ఇతి సుగ్రీవో విశేషణీయః ౨౯, తమితి. స్పష్టః ౩౦. అలమితి. ఏవం ప్రాయాణి ఏవం విధాని —"ప్రాయ శ్చానశనే మృత్యౌ తుల్యబాహుల్యయో ర"పీతి విశ్వః. నైష్ఠికః నియతః. ౩౧ సశేషభాగ్యతేతి అస్మాకం భాగ్యశేషం యద్యస్తీత్యర్థః. ౩౩. పర్యవస్థాపయేతి. పర్యవస్థాప యాత్మానం మనో నిశ్చలం కురు. స్వాత్మ పర్యవస్థాపనేన మాం చ పర్యవస్థాపయ ధైర్యం కారయేత్యర్థః. పర్యవస్థాపనే హేతు మాహ సత్యేతి-మృత్యుకృతం అపమృత్యుకృతం. ౩౩. ఏవమితి. జలక్లిన్నేన జలసిక్తేన, ౩౪. ఏవ మమాంగళ్యనివృత్త్యర్థం శ్రాంతినివృత్త్యర్థం వా నేత్రే ప్రమృజ్య రాక్షసమాయాపరిజ్ఞానే నాప్యస్య ధైర్యసంపాదనాభిప్రాయేణ విద్యాభిమంత్రితజలే నాపి మమార్జేత్యాహ. తత ఇతి. విద్యయా రాక్షసమాయాదర్శనహేతుమంత్రేణ - పరిజప్య అభిమంత్ర్య ౩౫. ప్రమృజ్యేతి. కాలసంప్రాప్తం తత్కాలోచితం - అసంభ్రమం అవ్యాకుల మితి క్రియావిశేషణం. ౩౬. నకాలఇతి క్లైబ్యం అధైర్యం - కింకరోమి అతిస్నేహ ఏవం బాధత

---

౨౮. రామలక్ష్మణయో రితి. సాయకైః - చితేశరీరే - సాయకచితా న్యంగోపాంగాని చ దృష్ట్వేతి వచనవ్యత్యయేన యోజనీయం. ౨౯. ౩౦ అలమితి. ఏవంప్రాయాణి - ఏవంవిధః ప్రాయో బాహుళ్యం యేషాం తాని - ప్రాయేణైవంవిధానీత్యర్థః. నైష్ఠికః - నియతః - విజయో నాస్తీతి సంబంధః. ౩౧ ౩౨. పర్యవస్థాప యేతి పర్యవస్థాపయ - స్థైర్యవంతం కురు. రఘుసింహయో రేవంస్థితయోః పర్యవస్థాపనం కథ మిత్యత్రాహ - సత్యధర్మేతి. ౩౪. ప్రథమ మమాంగళ్య నిరాసార్థం అద్భిః ప్రమృజ్య - పశ్చా ద్రాక్షసమాయాపరిజ్ఞానే నాస్య ధైర్యసంపాదనాభిప్రాయేణ విద్యాభిమంత్రితజలేన మమార్జేత్యాహ - తత ఇతి. విద్యయా శోకనివారకవిద్యయా. ౩౬.

అతిస్నేహో ఽప్యకాలేఽస్మిన్ మరణా యోపకల్పతే, ౩౭॥ తస్మా దుత్సృజ్య వైక్లబ్యం సర్వకార్యవినాశనం హితంరామపురోగాణాం సైన్యానా మనుచిన్త్యతాం, ౩౮॥ అథవా రక్ష్యతాం రామో యావత్సంజ్ఞావిపర్యయః లబ్ధసంజ్ఞౌ హి కాకుత్స్థౌ భయం నో ఽవ్యపనేష్యతః, ౩౯॥ నైతత్ కించన రామస్య న చ రామో ముమూర్షతి. న హ్యేనం హాస్యతే లక్ష్మీ ర్దుర్లభా యా గతాయుషాం, ౪౦॥ తస్మా దాశ్వాసయాత్మానం బలంచాశ్వాసయస్వకం. యావత్కార్యాణి సర్వాణి పున స్సంస్థాపయా మ్యహం, ౪౧॥ ఏ తేహి ఫుల్లనయనా స్త్రాసా దాగతసాధ్వసాః కర్ణే కర్ణే ప్రకథితా హరయో హరిసత్తమ, మాంతుదృష్ట్వా ప్రధావంత మనీకంసంప్రహర్షితుం. త్యజంతు హరయ స్త్రాసం భుక్తపూర్వా మివ స్రజం, ౪౩॥ సమాశ్వాస్య తు సుగ్రీవం రాక్షసేంద్రో విభీషణః విద్రుతం వానరానీకం తత్సమాశ్వాసయ త్పునః, ౪౪॥ ఇంద్రజిత్తు మహామాయ స్సర్వసైన్యసమావృతః. వివేశ నగరీం లంకాం పితరం చాభ్యుపా

ఇత్యత్రాహ—అతిస్నేహో ఽపీతి ౩౭॥. ఏవం త్యక్తవ్య ముక్త్వా కర్తవ్య ముపదిశతి - తస్మాదితి వైక్లబ్యమితి. స్నేహ స్యాప్యుపలక్షణం రామపురోగాణాం రామప్రభృతీనాం-రామశరణ్యానామిత్యర్థః ౩౮॥ అథవేతి సంజ్ఞావిపర్యయః - మూర్ఛా యావ దనువర్తతే-తావ ద్రక్ష్యతా మిత్యర్థః ౩౯॥. ఏవంభూతయోః కథం సంజ్ఞాప్రాప్తి స్తత్రాహ—నైతదితి ఏతత్ శస్త్రబంధనం-రామస్య న కించన-ఇద మసత్ప్రాయం-బాధకం న భవతీత్యర్థః. అతో న ముమూర్షతి-మరిష్యతీతి శంకా న కర్తవ్యే త్యర్థః. ఆశంకాయా ముపసంఖ్యాన మితి మ్రియతే స్సన్. ఏత చ్చ జీవలింగశరీరసౌభాగ్యేన నిశ్చీయత ఇత్యాహ—నహీతి గతాయుషాం మృతానాం-యా లక్ష్మీః ముఖకాంతిః-దుర్లభా-సా చ-ఏనం-న హాస్యతే-న జహాతీత్యర్థః. జీవనానుకూలా లక్ష్మీ ర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౪౦॥ తస్మాదితి. యావత్ యావత్పర్యంతం-సర్వాణి కార్యాణి కర్తవ్యాని-పున స్సంస్థాపయామి-తావత్ పర్యంత మాశ్వాసయేత్యన్వయః. కేచిత్తు యావత్కార్యాణి యావంతి కర్తవ్యాని-తాని సర్వాణీ త్యాహుః ౪౧॥. పర్యవస్థాపన కిమర్థ మిత్యత్రాహ—ఏతేహీతి. ఆగతసాధ్వసాః ప్రాప్తభయవికారాః-తేచ వికారాః పులకాదయః-ప్రకథితాః-పలాయనార్థం ప్రవృత్తకథా ఇత్యర్థః సంప్రహర్షితు మిత్యనంతరం-అర్హసీ త్యధ్యాహార్యం ప్రధావం-తం ఇంద్రజి ద్భ్రమేణేతి భావః ఇద మనీకవిశేషణం-గచ్ఛామీతి వాఽధ్యాహార్యం సంప్రహర్షితుం భయా న్నివర్తయితు మితి యావత్. తదేవాహ—త్యజంత్వితి. ౪౩॥. సమాశ్వాస్యేతి. సమాశ్వాసయత్-నాహ మింద్రజి త్కింతు విభీషణ ఇతి సమాశ్వాసయ దిత్యర్థః. ౪౪॥ కథా సంఘట్టనాయ పూర్వోక్త మనువదతి—ఇంద్రజిత్త్వితి ౪౫॥. తత్రేతి రామలక్ష్మణావిత్యనంతర మితి

*తిలకం అకాలే విషమకాలే ౩౭॥ ౩౮॥ అథవేతి. రామః-యావత్కాలం-సంజ్ఞావిపర్యయః-సంజ్ఞయా విపరీతః-తావత్-రక్ష్యతాం తతః లబ్ధసంజ్ఞౌ నో భయం వ్యపనేష్యత ఇతిసంబంధః నను ముమూర్షు రామః కథమస్మాన్ రక్షిష్యతీ త్యతఆహ—నైతదితి ముమూర్షాభావే లింగమాహ—న హ్యేన మితి ౪౦॥. తస్మాదితి. యావత్కార్యాణి-యావంతి కర్తవ్యాని-సర్వాణి పునస్సంస్థాపయా మీత్యర్థః. ౪౧॥. ఏతఇతి. అనీకంసంప్రహర్షితుం ధావంతం మాందృష్ట్వా ఆగతసాధ్వసాః-ప్రాప్తభయవికారాః-హరయః-కర్ణేకర్ణే ప్రకథితాః-పలాయనార్థం ప్రవృత్తకథాఅభవన్నిత్యర్థః ౪౩॥ ౪౯. సహర్ష వేగా

గమత్, ౪౫½ తత్ర రావణ మాసీన మభివాద్య కృతాంజలిః ఆచచక్షే ప్రియం పిత్రే నిహతౌ రామలక్ష్మణౌ, ౪౬½ ఉత్పపాత తతో హృష్టః పుత్రం చ పరిషస్వజే. రావణో రక్షసాం మధ్యే శ్రుత్వా శత్రూ నిపాతితౌ, ఉపాఘ్రాయ స మూర్ధ్న్యేనం పప్రచ్ఛ ప్రీతమానసః ౪౭ పృచ్ఛతేచ యథావృత్తం పిత్రే సర్వం న్యవేదయత్, యథా తౌ శరబంధేన నిశ్చేష్టౌ నిష్ప్రభౌ కృతౌ. ౪౯. సహర్ష వేగానుగతాంత రాత్మా శ్రుత్వా వచ స్తస్య మహారథస్య, జహౌ జ్వరం దాశరథే స్సముత్థితం ప్రహృష్య వాచాఽభిననంద పుత్రమ్. ౫౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

ప్రతిప్రవిష్టే లంకాం తు కృతార్థే రావణాత్మజే, రాఘవం పరివా ర్యార్తా రరక్షు ర్వానరర్షభాః. హనుమా నంగదో నీల స్సుషేణః కుముదో నళః, గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదనః, జాంబవా నృషభ స్స్కంధో రంభ శ్శత వలిః పృథుః, ౩½ వ్యూఢానీకా శ్చ యత్తాశ్చ ద్రుమానాదాయ సర్వతః. వీక్షమాణా దిశస్సర్వా స్తిర్య గూర్ధ్వం చ వానరాః, తృణేష్వపి చ చేష్టత్సు రాక్షసా ఇతి మేనిరే ౪. రావణ శ్చాపి సంహృష్టో విసృ జ్యేంద్రజితం సుతం, ఆజుహావ తత స్సీతారక్షిణీ రాక్షసీ స్తదా. ౫. రాక్షస్య స్త్రిజటా చైవ శాసనా త్సముపస్థితాః, ౫½. తా ఉవాచ తతో హృష్టో రాక్షసీ రాక్షసాధిపః. ౬ హతా వింద్రజి తాఽఽఖ్యాత వై దేహ్యా రామలక్ష్మణౌ, పుష్పకం చ సమారోప్య దర్శయధ్వం హతౌ రణే. ౭. యదా శ్రయా దవష్టబ్ధా నేయం మా ముపతిష్ఠతి,

---

కరణం జ్ఞేయం ౪౬½. ఉత్పపాతేతి. ఉత్పపాత-ఆసనా దితి శేషః ౪౭ పృచ్ఛతేచేతి యథావృత్తం వృత్త మనతిక్రమ్య - ఇద మేవ విస్మణోతి యథాతావితి ౪౯. సహర్ష వేగః హర్షాతిశయః-తేనానుగతో వ్యాప్తః అంతరాత్మా మనో యస్య స తథోక్తః. దాశరథేః నిమిత్తాత్ -జ్వరం చింతా సంతాపం-అనయా రాత్ర్యా ప్రతిపద్గతే త్యూచుః ౫౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సీతాయై వీరశయనస్థరామలక్ష్మణప్రదర్శనం సప్తచత్వారింశే ప్రతిప్రవిష్టఇత్యాది యే రరక్షు స్తా నాహ—హనుమానిత్యాదినా. ౩½. అన్యే వానరా నాహవ్యూఢానీకాశ్చేతి వ్యూఢానీకాః కృతవ్యూహసేనావంతః-చేష్టత్సు చేష్టమానేషు. ౪. రావణశ్చేతి-స్పష్టః. ౫ రాక్షస్య ఇత్యర్థం ౫½. తా ఉవాచేత్యర్థం. ౬ హతావిత్యాది. ఆఖ్యాత కథయత ౭ యదా శ్రయాదితి. అవష్టబ్ధా గర్వితా

నుగతేత్యస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః.వస్తుతస్తు స రావణః-హర్ష వేగానుగతాంతరాత్మాయః-దాశరథేః సముత్థితంజ్వరం జహౌ-తస్యవచః-శ్రుత్వా-తం పుత్రమింద్రజితం-ప్రహృష్యవాచాఽభిననందపుత్రప్రీత్యై కేవలంతం వాఙ్మాత్రేణననంద-నతు పరమార్థతః - 'కాలజ్ఞో రాఘవః కాలే సంయుగాయాభ్యచోదయ దిత్యారభ్య ఇంద్రజిత్తు మహామాయ స్సర్వసైన్యసమావృతః-వివేశ నగరీంలంకా' మిత్యంతేనవానరరక్షసాంప్రతిపత్పిన్వృత్తం యుద్ధముక్తం ౫౦.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

జాంబవానితి వ్యూఢానీకాః వ్యూఢాని గరుడాదివ్యూహాకారాణి అనీకాని యేషాంతే ౩.౪. రావణ శ్చాపీత్యస్య వాస్తవార్థేసంహృష్టః-ఇతరరాక్షసదృష్ట్యా ౫½—౭. యదా శ్రయాదితి. అవష్టబ్ధా

సోఽస్యా భర్తా సహభ్రాత్రా నిరస్తో రణమూర్ధని.౮ నిర్విశంకా నిరుద్విగ్నా నిరపేక్షా
చ మైథిలీ, మాముపస్థాస్యతే సీతా సర్వాభరణభూషితా ౯ అద్య కాలవశం
ప్రాప్తం రణే రామం సలక్ష్మణం, అవేక్ష్య వినివృత్తాశా నాన్యాం గతి మపశ్యతీ.
నిరపేక్షా విశాలాక్షీ మా ముపస్థాస్యతే స్వయం, ౧౦ తస్యతద్వచనం శ్రుత్వా
రావణస్య దురాత్మనః రాక్షస్య స్తా స్తథే త్యుక్త్వా జగ్ము ర్యైవ యత్ర పుష్పకం,
౧౧ తతః పుష్పక మాదాయ రాక్షస్యో రావణాజ్ఞయా అశోకవనికాస్థాం
తాం మైథిలీం సముపానయన్, ౧౨ తా మాదాయ తు రాక్షస్యో భర్తృ
శోకపరాజితాం, సీతా మారోపయామాసు ర్విమానం పుష్పకం తదా, ౧౩.
తతః పుష్పక మారోప్య సీతాం త్రిజటయా సహ. జగ్ము ర్దర్శయితుం తస్యై
రాక్షస్యో రామలక్ష్మణౌ, ౧౪. రావణో ఽకారయ ల్లంకాం పతాకాధ్వజ

నిర్విశంకా నిర్విచారా-నిరుద్విగ్నా నిశ్శోకా-భావే నిష్ఠా నిరపేక్షా రామ స్సమేష్యతీ త్యాశారహితా
౯ అద్యేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అన్యాం గతిం నాపశ్యతీ ఆగమిశాసన స్యానిశ్చత్వాన్ను మ
భావః అన్యాం మత్తోఽన్యాం-గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యం - వినివృత్తాశా రామా ద్వినివృత్తభావా
*రామా.అద్యేతి అన్యాం గతిం నాపశ్యతీ-అన్యాం మత్తోఽన్యాం-గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యం-రామ
రూపం ప్రియం ప్రాప్య మపశ్యతీతి యావత్ రామ మవేక్ష్య వినివృత్తాశా-సా స్వయం మా ముప
స్థాస్యత ఇతి సంబంధః ౧౦ తస్యేతి స్పష్టః ౧౧ తత ఇతి స్పష్టః ౧౨. తామితి స్పష్టః. ౧౩.
తత ఇతి. త్రిజటయా సహ సీతా మారోప్య-ఉభయో రేవ విమానారోహణ మనుజ్ఞాయేత్యర్థః. పుత్రీ
త్వా న్నిపుణతయా చ త్రిజటాయా విమానారోహణానుజ్ఞా ౧౪. రావణ ఇత్యాది. ఇంద్రజితా రణ

గర్వితా-నిర్విశంకా నిర్వికారా - నిరుద్విగ్నా నిశ్శోకా - నిరపేక్షా రామస్సమేష్యతీ త్యాశారహితా.
౯. అద్యేతి. అన్యాంగతిం నాపశ్యతీ-అన్యాం మత్తోఽన్యాం-గమ్యత ఇతిగతిః ప్రాప్యం-రామరూ
పం ప్రియం పశ్యతీతి యావత్ రామ మవేక్ష్య వినివృత్తాశా నాస్వయం మాముపస్థాస్యత ఇతిసంబంధః
"తా ఉవాచ తతో హృష్టా రాక్షసీ రిత్యారభ్య-అనపేక్షా విశాలాక్షీ మాముపస్థాస్యతే స్వయ" మిత్యంతస్య
వాస్తవార్థ స్తు-వైదేహ్యా రామలక్ష్మణవృత్తాంతజిజ్ఞాసాయాం తద్వృత్తాంతం తస్యై కథయతేతి రావణో
రాక్షసీర్నియోజయతి తా ఉవాచేత్యారభ్య అనపేక్షా విశాలాక్షీత్యంతేన-రణే రామలక్ష్మణౌ ఇంద్ర
జితా సహ-యుద్ధాయేతి శేషః హతౌ ఆగతౌ ఇత్యర్థః హన హింసాగత్యో రితిధాతో రేవమర్థః వైదేహ్యా
ఆఖ్యాత-తస్యా స్తద్దర్శనేచ్ఛాయాం సత్యాం పుష్పకం సమారోప్య - హతౌ ఆగతౌ తౌ దర్శయధ్వం చే
త్యర్థః. తస్యై ప్రదర్శనేన కిం భవిష్యతి తత్రాహ — యదాశ్రయాదిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. హే అవష్టబ్ధాః
గర్వితాః-రాక్షస్యః ఇయం యదాశ్రయాత్ -యస్య రామస్యాశ్రయా ద్ధేతోః-మాంలక్ష్మీం మదీయా
మితి శేషః నోపతిష్ఠతి నానుభవతీత్యర్థః. అస్యాః భర్తా రణమూర్ధని భ్రాత్రా సహ నిహతః ఆగతః ఖలు-తం
దృష్ట్వా ఇతః పరం నిర్విశంకా నిరుద్విగ్నా-ఏతావత్పర్యంతం నిరపేక్షాఽపి మైథిలీ సర్వాభరణభూషి
తా సతీ-మాం మదీయాం లక్ష్మీం నివేదితాం లక్ష్మీమిత్యర్థః ఉపస్థాస్యతే-అనుభవిష్యతీత్యర్థః నను కథం. తత్స
మాగమం వినా తస్య దర్శమాత్రేణ సీతా త్వదర్పితైశ్వర్య మనుభవిష్యతీత్యత్రాహ—అద్యేత్యాదిసార్ధశ్లో
కేన. కాలవశం-కాలో వశో యస్య తం-సలక్ష్మణం రణే ప్రాప్తం రామ మవేక్ష్య నాన్యాం గతిమపశ్యతీ రామ
వ్యతిరిక్తప్రాప్యం న పశ్యతీ సతీ పరమపతివ్రతేత్యర్థః. అత ఏవానపేక్షా అత ఏవ వినివృత్తాశా-ఏతాదృశ్యపి
"సర్వం వాక్యం సావధారణ" మితి న్యాయాత్ అద్యైవ స్వయమేవ - మాం లక్ష్మీం మదర్పితాం లక్ష్మీ

మాలినీం ప్రాఘోషయత హృష్ట శ్చ లంకాయాం రాక్షసేశ్వరః. రాఘవో లక్ష్మణ శ్చైవ హతా వింద్రజితా రణే. ౧౬. విమానే నాపి సీతా తు గత్వా త్రిజటయా సహ, దదర్శ వానరాణాం తు సర్వం సైన్యం నిపాతితం ౧౭ ప్రహృష్టమనస శ్చాపి దదర్శ పిశితాశనాన్, వానరాం శ్చాపి దుఃఖార్తాన్ రామలక్ష్మణపార్శ్వతః ౧౮. తత స్సీతా దదర్శోభౌ శయానౌ శరతల్పయోః లక్ష్మణం చాపి రామం చ విసంజ్ఞౌ శరపీడితౌ. విధ్వస్తకవచౌ వీరౌ విప్రవిద్ధశరాసనౌ, సాయకై శ్ఛిన్నసర్వాంగౌ శరస్తంబమయౌ క్షితౌ. ౨౦. తౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ తత్ర వీరౌ సా పురుషర్షభౌ, శయానౌ పుండరీకాక్షౌ కుమారా వివ పావకీ, శరతల్పగతౌ వీరౌ తథాభూతౌ నరర్షభౌ, దుఃఖార్తా సుభృశం సీతా సుచిరం విలలాప హ ౨౨. భర్తార మనవద్యాంగీ లక్ష్మణం చాసితేక్షణా. ప్రేక్ష్య పాంసుషు వేష్టంతౌ రురోద జనకాత్మజా. ౨౩. సా బాష్పశోకాభిహతా సమీక్ష్య తౌ భ్రాతరౌ దేవసమప్రభావౌ, వితర్కయంతీ నిధనం తయో స్సా దుఃఖాన్వితా వాక్య మిదం జగాద ౨౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

⟶ అష్టచత్వారింశ స్సర్గః. ⟵

భర్తారం నిహతం దృష్ట్వా లక్ష్మణం చ మహాబలం, విలలాప భృశం సీతా కరుణం శోకకర్శితా. ౧. ఊచు ర్లక్షణినో యే మాం పుత్రి ణ్యవిధవేతి చ, తేఽద్య

ఇత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం. ౧౬ విమానేనేతి-స్పష్టః ౧౭. ప్రహృష్టేతి స్పష్టః. ౧౯ తత స్సీతేత్యాదిశ్లోకద్వయం విప్రవిద్ధశరాసనౌ భ్రష్టచాపౌ - సాయకై శ్ఛిన్నసర్వాంగౌ అత ఏవ శరస్తంబమయౌ శరగుల్మమయౌ. స్తంబ స్సమూహ ఇత్యేకే క్షితౌ శరతల్పయో శ్శయానా వితి సంబంధః ౨౦. తా విత్యాశ్లోకద్వయం పావకీ పావకపుత్రౌ స్కందవిశాఖౌ అత్రోత్తరో వీరశబ్దః కుమారా విత్యస్య విశేషణం. ౨౨. భర్తార మితి. స్పష్టః ౨౩ సేతి అత్ర వీక్షణాగదనరూపక్రియాభేదా త్తచ్ఛబ్దద్వయం. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సీతాప్రలాపోఽష్టచత్వారింశే—భర్తారమితి కరుణం యథా తథా విలలాప ౧ ఊచు రితి లక్షణినఇతి లక్షణశబ్దే నాత్రలక్షణజ్ఞానం లక్ష్యతే త దేషా మస్తీతి లక్షణినః. షడుత్తరషష్టి లక్షణసాముద్రికశాస్త్రజ్ఞా ఇత్యర్థః 'షష్టి షషుత్తరా యోషిదంగలక్షణ మీరిత' మిత్యుక్తేః అత ఏవావిధవా విధవాలక్షణరహితా- 'నిర్లోమహృదయం యస్యా స్సమం నిమ్నత్వవర్జితం, ఐశ్వర్యం చా

స్యతీత్యర్థః. ౧౦౹ ౧౯. తతఇతి. లక్ష్మణంచాపీతి విప్రవిద్ధశరాసనౌ భ్రష్టధనుష్కౌ-సాయకై రితి. శరస్తంబమయౌ శరస్తంబః శరసమూహః-తన్మయౌ. ౧౬—౨౪ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

భర్తారం నిహత మిత్యాదిసీతాప్రలాపవాక్యానాం నాస్తవార్థేఽయ మాశయః సర్వేశ్వరా సర్వజ్ఞా దేవీ-రామలక్ష్మణయోః కాఽపి హాని ర్నాస్తీతి జ్ఞాత్వాఽపి రాక్షసాన్ వంచయితుం బహువిధంప్రలపతీతి-నిహతం నిహత మివస్థితమిత్యర్థః. తేఽద్య సర్వే హతే రామఇత్యాది సర్వస్థలేషు రామే

సర్వే హతే రామే జ్ఞానినో ఽనృతవాదినః ౨ యజ్వనో మహిషీం యే మా మూచుః పత్నీం చ సత్త్రిణః, తేఽద్య సర్వే హతే రామే జ్ఞానినో ఽనృతవాదినః.౩. ఊచు స్సంశ్రవణే యే మాం ద్విజాః కార్తాంతికా శ్శుభాం, తేఽద్య సర్వే హతే రామే జ్ఞానినో ఽనృతవాదినః.౪. వీరపార్థివపత్నీ త్వం యే ధన్యేతి చ మాం విదుః, తేఽద్య సర్వే హతే రామే జ్ఞానినో ఽనృతవాదినః. ౫. ఇమాని ఖలు పద్మాని పాదయో ర్వై కిల స్త్రియః, అధిరాజ్యేఽభిషిచ్యంతే నరేంద్రైః పతిభి స్సహ. ౬ వైధవ్యం యాంతి యై ర్నార్యో లక్షణై ర్భాగ్యదుర్లభాః, నాత్మన స్తాని

ష్యవైధవ్యం ప్రియపుత్రేను చ సా లభే'దిత్యుక్తలక్షణేత్యర్థః పుత్రిణీ పుత్రలాభలక్షణవతీ - 'దీర్ఘాంగుళీ శ్చ యా నారీ దీర్ఘకేశీ చ యా భవేత్ దీర్ఘ మాయు రవాప్నోతి పుత్రై శ్చ సహ వర్తత' ఇత్యుక్తలక్షణవతీత్యర్థః జ్ఞానినో లక్షణజ్ఞానవంతః - అనృతవాదినః- ఆస న్నితి శేషః ౨ 'యజ్వనో మహిషీం యే మా మూచుః పత్నీం చ సత్త్రిణ' ఇతి యజ్వనః కృతాశ్వమేధాదికస్య-'యజ్వాతువిధినేష్టవా' నిత్యమరః. బహుయజమానకాని గవామయనప్రభృతీని సత్త్రాణి-తత్కర్తా సత్త్రీ-తస్య మహిషీం కృతాభిషేకాం- 'కృతాభిషేకా మహిషీ'త్యమరః. పత్నీం యజ్ఞసంయోగవతీం-'పత్యు ర్నో యజ్ఞసంయోగ' ఇతి పతిశబ్దస్య నకారోఽంతాదేశః తతో 'ఋన్నేభ్యో ఙీ'బితి ఙీప్ ౩ ఊచురితి. సంశ్రవణే మమ సమ్యక్ శ్రవణే-మయి శృణ్వంత్యా మిత్యర్థః. యద్వా—సమ్యక్ శ్రవణ మస్మి న్నితి సంశ్రవణః సన్నిధిః మత్సన్నిధా విత్యర్థః మాత్రాదిసమీప ఇతి శేషః కృతాంతః కాలః తద్విదః కార్తాంతికాః 'స్యు ర్మౌహూర్తిక మౌహూర్తజ్ఞానికార్తాంతికా అపీ'త్యమరః. శుభాం నిత్యమంగళాం- "స్మితం ప్రశస్తం సువృతా మనిమీలితలోచనం, సమవృత్తపుటానాసా లఘుచ్ఛిద్రా శుభావహే" త్యాద్యుక్తలక్షణై రితి శేషః ౪. వీరేతి. త్వం వీరపార్థివపత్నీ ధన్యా చేతి యే విదుః-విదిత్వా ఊచు రిత్యర్థః తే ఽప్యనృతవాదిన ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౫ ఇమానీతి. యైః పద్మై రుపలక్షితాః స్త్రియః అధిరాజ్యేఽభిషిచ్యంతే కిలే త్యైతిహ్యా తా నీమాని పద్మాని రేఖారూపాణి దృశ్యంతే ఇతి శేషః. ఖల్వితి ప్రసిద్ధౌ, స్పష్టం దృశ్యంత ఇత్యర్థః కథ మేషాం నిష్ఫలత్వ మితి భావః ౬ వైధవ్యమితి భాగ్యదుర్లభాః దుర్లభభాగ్యాః- నార్యః యై ర్లక్షణై ర్వైధవ్యం యాంతి తాని లక్షణాని-పశ్యంతీ విమృశంతీ న పశ్యామి-క్వాపి వైధవ్యహేతుదుర్లక్షణం న పశ్యామీత్యర్థః కింతు కేవలం హతలక్షణా-నిష్ఫలలక్షణాఽస్మీ త్యర్థః. తాదృశలక్షణానిచ సాముద్రికోక్తాని - "పరస్పరం సమారూఢాః పాదాంగుళ్యో భవంతి చేత్, హత్వా బహూ నపి పతీన్ పరప్రేష్యా తథా భవేత్. యస్యాః కనిష్ఠికా భూమిం న గచ్ఛంత్యాః పరిస్పృశేత్, పతిద్వయం నిహం త్యాద్యా ద్వితీయా చ పతిత్రయం.

హతే-హత ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. ౧. పుత్రిణీతి లక్షణిభిః సాముద్రికాః ౨. యజ్వన ఇతి యజ్వనః పత్నీం-కృతాశ్వమేధాదికస్య మహిషీం సత్త్రిణః బహువర్షసాధ్యో బహుకర్తృకో యాగ స్సత్త్రం తత్కర్తుః. ౩. ఊచురితి సంశ్రవణే సమ్యక్ శ్రవణ మస్మి న్నితి సంశ్రవణం సన్నిధిః-తస్మిన్ మత్సన్నిధావిత్యర్థః. కార్తాంతికాః-కృతాంతః కాలః తద్విదః కార్తాంతికాః-మౌహూర్తికా ఇతి యావత్. శుభాం మంగళాత్మికా మాహుః. ౪—౫. ఇమానీతి. యై ర్లక్షణైః స్త్రియః-నరేంద్రైః పతిభి స్సహ అధిరాజ్యే-అభిషిచ్యంతే కిల-తా నీమాని పద్మాని ఖలు-పాదయో ర్వర్తంత ఇతి. శేషః.౬. వైధవ్యమితి. లక్షణై రితి శేషః భాగ్యదుర్లభాః దుర్లభభాగ్యాః నార్యః-యై ర్లక్షణై ర్వైధవ్యం

పశ్యామి పశ్యంతి హతలక్షణా ౭ సత్యనామాని పద్మాని స్త్రీణా ముక్తాని లక్షణైః,
తా న్యద్య నిహతే రామే వితథాని భవంతి మే ౮ కేశా స్సూక్ష్మా స్సమా నీలా
భ్రువౌ చాసంగతే మమ, వృత్తే చారోమశే జంఘే దంతా శ్చావిరళా మమ.
శంఖే నేత్రే కరౌ పాదౌ గుల్ఫా వూరూ చ మే చితౌ, అనువృత్తనఖా స్స్నిగ్ధా
స్సమా శ్చాంగుళయో మమ స్తనౌ చావిరళౌ పీనౌ మ మేమౌ మగ్నచూచుకౌ,
మగ్నా చోత్సంగినీ నాభిః పార్శ్వోరస్కా శ్చ మే చితాః మమ వర్ణో మణినిభో
మృదూ న్యంగరుహాణి చ, ప్రతిష్ఠితాం ద్వాదశభి ర్మామూచు శ్శుభలక్షణాం ౧౨
సమగ్రయవ మచ్ఛిద్రం పాణిపాదం చ వర్ణవత్, మందస్మితే త్యేవ చ మాం కన్యా

ఏకరోమా రాజపత్నీ ద్విరోమాఽతిసుఖాన్వితా, త్రిరోమా రోమకూపేషు భవే ద్వైధవ్యదుఃఖభా'' ఇత్యాదినా ౭ సత్యేతి. పది పదే మా శ్రీ ర్యేషాం తాని పద్మా నీత్యేవం సత్యనామాని-పద శ్రీకరాణీత్యర్థః యద్వా—పద్మానత్వాత్ పద్మశబ్దవాచ్యాని రేఖారూపాణి యాని పద్మాని-సత్యనామాని-అన్వర్థనామాని పద్మశబ్దా దర్శఆద్యచికృతే రూపం-కే చి త్సత్యనామాని అమోఘఫలాని త్యాహుః లక్షణైః ధ్వజాదిలక్షణై స్సహయాని సత్యనామాని పద్మా న్యుక్తాని తాని మే వితథాని నిష్ఫలాని భవంతీతి యోజనా. కేశా ఇత్యాది చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా అహం సూక్ష్మకేశత్వాదిలక్షణలక్షితాఽస్మి-అతో మాం శుభలక్షణా మూచు రిత్యన్వయః. సమాః న్యూనాధిక్యరహితాః అసంగతే పరస్పర మసంయుక్తే ఆరోమశే రోమరహితే వృత్తే వర్తులే-అత్ర సాముద్రం - ''రోమహీనే శుభే స్నిగ్ధే యజ్జంఘే క్రమవర్తులే, సా రాజపత్నీ భవతి విసిరే సుమనోహరే'' ఇతి శంఖే నేత్రోపాంతభూతలలాటపార్శ్వే చితౌ ఉపచితౌ-ఏతచ్ఛంఖే నేత్రే ఇత్యత్ర లింగవ్యత్యయేన యోజనీయం అనువృత్తనఖాః వృత్తనఖా అంగుళయః-పాదహస్తాంగుళయః-తదుక్తం—సాముద్రే ''స్నిగ్ధా స్సమున్నతా స్తత్ర వృత్తాః పాదనఖా శ్శుభా'' ఇతి సమాః హస్తపరిమాణసదృశాః- నాతిదీర్ఘా నాతిహ్రస్వా ఇత్యర్థః యద్వా—ఏకహస్తవద్ధస్తాంతరేఽపి తుల్యపరిమాణా ఇత్యర్థః అన్యూనాధికసంఖ్యాకా ఇతి వార్థః. అవిరళౌ నిరంతరౌ-మగ్నచూచుకౌ ఈషన్మగ్నాగ్రౌ-మగ్నా గంభీరా -ఉత్సంగినీ ఉన్నతపర్యంతప్రదేశా-పార్శ్వోరస్కాః- పార్శ్వే చ ఉరస్కం చ-ఆర్షో లింగవ్యత్యయః. చితాః ఉచితాః-మణినిభః మణివత్స్నిగ్ధవర్ణః ప్రతిష్ఠితాం ద్వాదశభిః-దశభిః పాదాంగుళిభిః ద్వాభ్యాం పాదతలాభ్యాం చ భూమౌ సుప్రతిష్ఠితాం ౧౨. సమగ్రేతి సమగ్రయవం సంపూర్ణయవాకారరేఖం-అచ్ఛిద్రం శ్లిష్టాంగుళ్యంతరాళం-వర్ణవత్ అరుణవర్ణం-మా మూచు రిత్యనుషంజనీయం మందస్మితే త్యేవేత్యేవకారః అయోగవ్యవచ్ఛేదార్థః-నిత్యమంద

యాంతి తాని ఆత్మనో న పశ్యామి సులక్షణా స్త్వేవ పశ్యం త్యహం-హతలక్షణా నిష్ఫలలక్షణా జాతాఽస్మీతి శేషః. సత్యనామానీతి సత్యనామాని-అమోఘఫలాని-పద్మాని పద్మాకారరేఖాః లక్షణైః లక్షణశాస్త్రై రుక్తాని. ౮ శంఖేఇతి శంఖే-శయనోపాంతభాగౌ-చితౌ-చితా విత్యేతత్ నేత్రాదిష్వపి లింగవ్యత్యయేన యోజనీయం అనువృత్తనఖాః అనువృత్తాః అనుపూర్వాః నఖా యేషాం తే-తథోక్తాః-సమాః-అన్యూనాధికాః. స్తనావితి. ఉత్సంగినీ-ఉన్నతపర్యంతప్రదేశః-పార్శ్వోరస్కాః పార్శ్వే చ ఉర శ్చ పార్శ్వోరస్కాః ప్రాణ్యంగత్వే ఽప్యార్షో లింగవచనవ్యత్యయః-చితాఉచితాః. మమేతి. ప్రతిష్ఠితాం ద్వాదశభిః-పాదతలాభ్యాం దశభిః పాదాంగుళిభి శ్చ భూమౌ ప్రతిష్ఠితాం మామూచుః. ౧౨. సమగ్రేతి. సమగ్రయవం సంపూర్ణయవాకారరేఖం-అచ్ఛిద్రం-నీరంధ్రాంగుళ్యంత

లక్షణినో ద్విజాః ౧౩ ఆధిరాజ్యేఽభిషేకో మే బ్రాహ్మణైః పతినా సహా, కృతాంత కుశలై ర్యుక్తం త త్సర్వం వితథీకృతం ౧౪ శోధయిత్వా జనస్థానం ప్రవృత్తి ముప లభ్య చ, తీర్త్వా సాగర మక్షోభ్యం భ్రాతరౌ గోష్పదే హతౌ ౧౫. నను వారుణ మాగ్నేయ మైంద్రం వాయవ్య మేవ చ, అస్త్రం బ్రహ్మశిర శ్చైవ రాఘవౌ ప్రత్యపద్యతాం ౧౬ అదృశ్యమానేన రణే మాయయా వాసవోపమౌ, మమ నాథా వనాథాయా నిహతౌ రామలక్ష్మణౌ ౧౭. న హి దృష్టిపథం ప్రాప్య రాఘ వస్య రణే రిపుః, జీవ న్ప్రతినివర్తేత యద్యపి స్యా న్మనోజవః. ౧౮ న కాల స్యాతి భారో ఽస్తి కృతాంత శ్చ సుదుర్జయః, యత్ర రామ స్సహ భ్రాత్రా శేతే యుధి నిపాతితః. ౧౯. న శోచామి తథా రామం లక్ష్మణం చ మహాబలం, నాత్మానం జననీం వాఽపి యథా శ్వశ్రూం తపస్వినీం. ౨౦ సాఽనుచింతయతే నిత్యం సమాప్త వ్రత మాగతం. కదా ద్రక్ష్యామి సీతాం చ లక్ష్మణం చ సరాఘవం ౨౧ పరిదేవ యమానాం తాం రాక్షసీ త్రిజటాఽబ్రవీత్, ౨౧౪ మా విషాదం కృథా దేవి భర్తాఽయం తవ జీవతి. ౨౨. కారణాని చ వక్ష్యామి మహాంతి సదృశాని చ, య థేమౌ జీవతో దేవి భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ౨౩ న హి కోపపరీతాని హర్ష

ష్మితేత్యర్థః ౧౩. ఆధిరాజ్యఇతి కృతాంతకుశలైః జ్యౌతిషికసిద్ధాంతనిపుణైః-అత్ర ఇతికరణం ద్రష్ట వ్యం. అభిషేక ఇత్యుక్త మిత్యన్వయః చక్రవర్తిస్త్రియః పాణౌ నంద్యావర్తః ప్రదక్షిణ ఇత్యా ద్యుక్తనంద్యావర్తాదిలక్షణై రితి భావః సర్వం వితథీకృత మిత్యతఃపరం యజ్వనో మహిషీం యే మా మిత్యథ స్తనశ్లోకః కేషు చి త్కోశేషు దృశ్యతే స తు లేఖక ప్రమాదకృతః ౧౪ శోధయిత్వేతి. శోధయిత్వా అన్విష్య-ప్రవృత్తిం వృత్తాంతం-గోష్పదే ఇంద్రజిన్మాయామాత్ర ఇతి భావః ౧౫. నన్వితి. బ్రహ్మశిరః అస్త్రవిశేషః-ప్రత్యపద్యతాం నన్విత్యవ్యయః పరస్మైపద మార్షం నన్వితి ప్ర సిద్ధౌ, ఆమంత్రణే వా - "ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామంత్రణే న"న్విత్యమరః, ప్రలాపే నిర్ని మిత్త మామంత్రణం సంభవతి ౧౬ అదృశ్యమానేనేతి-స్పష్టః ౧౭ దృశ్యమానత్వే నైవం హంతుం శక్నుయాదిత్యాహ —నహీతి. ౧౮ నేతి. శుభాశుభప్రాపకస్య కాలస్యాతిభారో నాస్తి-అశక్యార్థో నాస్తీత్యర్థః. కృతాంతః దైవం - యత్ర యతః - రామః అతిబలపరాక్రమశాల్యపీతి భావః ౧౯ నశోచామీతి. జననీం మన్మాతరం. ౨౦ ఉక్తార్థే హేతు మాహ— సేతి. సమాప్తవ్రతం అథ ఆగతం సరాఘవం లక్ష్మణం సీతాం చ కదా ద్రక్ష్యామీతి అనుచింతయత ఇత్యన్వయః. ౨౧ పరీతి. పరిదేవయమానాం విలపంతీం. ౨౧౪ మా విషాద మిత్యర్ధం. ౨౨ కారణానీతి ఇమౌ రామలక్ష్మణౌ జీవత ఇతి "యథాజ్ఞాతుం శక్యతేతథా"-మహాంతి స్ఫుటాని - సదృశాని పూర్వానుభూతతుల్యాని-దృష్ట

రాశం-వర్ణవత్ -ప్రశ స్తవర్ణం ౧౩ ఆధిరాజ్యఇతి.కృతాంతకుశలైః జ్యోతిశ్శాస్త్రసిద్ధాంత నిపుణైః ౧౪. శోధయిత్వేతి జనస్థానం శోధయిత్వా-నాశం నీత్వా ౧౫ నన్వితి ప్రత్యపద్యతాం-ప్రత్యపద్యేతాం. ౧౬—౧౭—౧౮ నేతి. న కాల స్యాతిభారో ఽస్తి శుభాశుభప్రాపకకాలస్య అశక్యోఽర్థో నాస్తీత్యర్థః. కృతాంతో యమః-యత్ర యస్మాత్. ౧౯—౨౨. కారణానీతి రామలక్ష్మణౌ జీవత ఇతి యథా యైః జ్ఞాతుం శక్యతే-మహాంతి స్ఫుటానిసదృశాని అనుభూతతుల్యాని-దృష్టసంవాదానీతియావత్,

పర్యుత్సుకాని చ, భవంతి యుధి యోధానాం ముఖాని నిహతే పతౌ. ౨౪. ఇదం విమానం వైదేహి పుష్పకం నామ నామతః, దివ్యం త్వాం ధారయే న్నైవం య ద్యేతౌ గతజీవితౌ ౨౫. హతవీరప్రధానా హి హతోత్సాహా నిరుద్యమా, సేనా భ్రమతి సంఖ్యేషు హతకర్ణేవ నౌర్జలే ౨౬. ఇయం పున రసంభ్రాంతా నిరుద్విగ్నా తరస్వినీ, సేనా రక్షతి కాకుత్స్థౌ మయా ప్రీత్యా నివేదితౌ. ౨౭. సా త్వం భవ సువిస్రబ్ధా అనుమానై స్సుఖోదయైః అహతౌ పశ్య కాకుత్స్థౌ స్నేహా దేత ద్బ్రవీమి తే. అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదా చన, చారిత్రసుఖశీలత్వా త్ప్రవిష్టాఽసి మనో మమ. ౨౮. నేమౌ శక్యౌ రణే జేతుం సేంద్రైరపి సురాసురైః, తాదృశం దర్శనం దృష్ట్వా మయా చావేదితం తవ. ఇదం చ సుమహ చ్చిహ్నం శనైః పశ్యస్వ మైథిలీ, ౩౦ నిస్సంజ్ఞావ ప్యుభా వేతౌ నైవ లక్ష్మీర్వియుజ్యతే ప్రాయేణ గతసత్త్వానాం పురుషాణాం గతాయుషాం, దృశ్యమానేషు వక్త్రేషు పరం భవతి వైకృతం ౩౨ త్యజ శోకం చ మోహం చ దుఃఖం చ జనకాత్మజే, రామలక్ష్మణయో రర్థే నాద్య శక్య మజీవితుం ౩౩ శ్రుత్వా తు

సంవాదానీతి యావత్. కారణాని హేతూన్ - వక్ష్యామీ త్యన్వయః ౨౩. తాన్యేవ కారణాని వ్యతిరేకముఖే నాహ—నహీతి హర్షేణ పర్యుత్సుకాని ప్రసన్నానీతి యావత్. ౨౪. ఇదమితి-స్పష్టః. ౨౫. హతవీరేతి. హతకర్ణా హతకర్ణధారా ౨౬ ఇయమితి నివేదితౌ నివేదితజీవితౌ. ౨౭. సాత్వమిత్యాది అనుమానైః చిహ్నైః - సుఖోదయైః సుఖజ్ఞాపై రిత్యర్థః. చారిత్రసుఖశీలత్వాత్ చరిత్రమేవ చారిత్రం పాతివ్రత్యం - త దేవసుఖం ప్రియంశీలం స్వభావః యస్యాస్సా-తస్యా భావశ్చారిత్ర సుఖశీలత్వం - తస్మాత్ - యద్వా— చారిత్రే ణాహ్లాదకస్వభావత్వా దిత్యర్థః. ప్రవిష్టాఽసి మనో మమ - త్వయి మమ స్నేహోప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౨౮ నేమావితి తాదృశం తాదృగ్విధం-జీవనవ్యంజక మితి యావత్ దృశ్యతేజ్ఞాయతేఽ నేనేతి దర్శనం సైన్యముఖప్రసాదాదికం-పూర్వదృష్టం స్వప్నమితి వాఽర్థః శనైః పశ్యస్వ సావధానేన పశ్యేత్యర్థః, ౩౦ నిస్సంజ్ఞావితి నవియుజ్యతే న జహాతిగతాయుషాం అతఏవ గతసత్త్వానాం గతప్రాణానాం - 'ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతు' ష్విత్యమరః, వైకృతం వికృతిః ౩౨ త్యజేతి రామలక్ష్మణయో రర్థే శోకం శోకకృతం - ముఖవికారం- మోహం విపరీతబుద్ధిం దుఃఖం మనోవ్యథాం చ-త్యజ-అజీవితుం న శక్యం జీవితుం శక్యమే వేత్యర్థః ౩౩ శ్రుత్వేతి కృతాంజలిరిత్యనేన భగవద్విషయోపదేష్టా యోఽపి

కారణాని హేతూన్-వక్ష్యామీత్యర్థః. ౨౩. తాన్యేవకారణాని వ్యతిరేకముఖే నాహ—నహీతి. హర్ష పర్యుత్సుకాని. ౨౫ హతేతి. హతకర్ణా హతకర్ణధారా. ౨౬. ఇయమితి నివేదితౌ-నివేదితజీవితా విత్యర్థః. ౨౭. సాత్వమితి అనుమానై ర్లక్షణైః-చారిత్రసుఖశీలత్వాత్ -చరిత్రమేవచారిత్రం పాతివ్రత్యం తదేవసుఖం ప్రియంశీలం స్వభావోయస్యాస్సా తస్యాభావశ్చారిత్రసుఖశీలత్వం తస్మాత్. ౨౮ నేమావితి.తాదృశంతథావిధం-జీవనవ్యంజక మితియావత్.దృశ్యతేఽనేనేతిదర్శనం సైన్యముఖప్రసాదాదికం. ఇదమితి.శనైః పశ్యస్వ సావధానేన పశ్యేత్యర్థః ఏతౌ లక్ష్మీర్నవియుజ్యతే నవిముంచతి. ౩౨. త్యజేతి. రామలక్ష్మణయోః రర్థే శోకాదికం త్యజ-ఏతావజీవితుం అజీవయితుం న శక్యమితిసంబంధః. ౩౩ — ౩౪.

వచనం తస్యా స్సీతా సురసుతోపమా, కృతాంజలి రువాచేద మేవ మస్త్వితి మైథిలీ. ౩౪. విమానం పుష్పకం తత్తు సన్నివర్త్య మనోజవం, దీనా త్రిజటయా సీతా లంకా మేవ ప్రవేశితా. ౩౫ తత స్త్రిజటయా సార్ధం పుష్పకా దవరుహ్య సా, అశోకవనికా మేవ రాక్షసీభిః ప్రవేశితా ౩౬ ప్రవిశ్య సీతా బహువృక్షషండాం తాం రాక్షసేంద్రస్య విహారభూమిం, సంప్రేక్ష్య సంచింత్య చ రాజపుత్రీ పరం విషాదం సముపాజగామ ౩౭ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- యుద్ధకాణ్డే-అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః

ఘోరేణ శరబంధేన బద్ధౌ దశరథాత్మజౌ, నిశ్వసంతౌ యథా నాగౌ శయానౌ రుధిరోక్షితౌ. సర్వే తే వానరశ్రేష్ఠా స్ససుగ్రీవా మహాబలాః, పరివార్య మహాత్మానౌ తస్థు శ్శోకపరిప్లుతాః. ౨ ఏతస్మి న్నంతరే రామః ప్రత్యబుధ్యత వీర్యవాన్, స్థిరత్వా త్సత్వయోగా చ్చ శరై స్సందానితోఽపి సన్. ౩ తతో దృష్ట్వా సరుధిరం విషణ్ణం గాఢ మర్పితం, భ్రాతరం దీనవదనం పర్యదేవయ దాతురః ౪ కిం ను మే సీతయా కార్యం కిం కార్యం జీవితేన వా, శయానం యోఽద్య పశ్యామి భ్రాతరం యుధి నిర్జితం. శక్యా సీతా సమా నారీ మర్త్యలోకే విచిన్వతా, న లక్ష్మణసమో భ్రాతా సచివ స్సాంపరాయికః. ౬ పరిత్యక్ష్యా మ్యహం ప్రాణం వానరాణాం తు పశ్యతాం, యది పంచత్వ మాపన్న సుమిత్రానందవర్ధనః. ౭ కిం ను వక్ష్యామి కౌస

క్షో ఽప్యాదరణీయ ఇత్యుక్తం. ఇవశబ్దవిధానం ఏవ మస్త్వితి ౩౪ విమానమితి. సన్నివర్తనే ప్రవేశే చ-త్రిజటైవ కర్త్రీ ౩౫ తతఇతి రాక్షసీభిరిత్యనేన త్రిజటావర్జనా యానీతేతి గమ్యతే ౩౬ ప్రవిశ్యేతి. విహారభూమిం ప్రమదావనం సంప్రేక్ష్య సంచింత్య ప్రేక్షితప్రకారేణ సంచింత్యేత్యర్థః యద్వా-భావనాప్రకర్షా త్పురస్థితా సంపేక్ష్యేత్యర్థః ౩౭ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ రామప్రబోధన మేకోనపంచాశే—ఘోరేణేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం నాగౌ యథా నాగా వివ నిశ్వసంతా విత్యన్వయః శోకపరిప్లుతాః శోకపూర్ణాః. ౨ ఏతస్మిన్నితి. స్థిరత్వాత్ ధీరత్వాత్-సత్వయోగా ద్బలయోగాత్-సందానితోఽపిబద్ధోఽపి-"బద్ధే సందానితంమూత" మిత్యమరః ౩. తతఇతి. అర్పితం శరై రితి శేషః. ౪ కిన్న్విత్యాదిశ్లోకద్వయం విచిన్వతా మయేతి శేషః. సచివః సహాయః-సాంపరాయికః యుద్ధే సాధుః "యుద్ధాయత్యోస్సాంపరాయ" ఇత్యమరః ౬ పరిత్యక్ష్యామీతి. పంచత్వం మృతిం. ౭ కిన్న్విత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం అహం తం లక్ష్మణం వినా అయోధ్యాం యదా యాస్యామి తదా కౌసల్యాం కైకేయీం చ కిం వక్ష్యామి సుమిత్రాం కథ మాశా

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

౧—౨ ఏతస్మిన్నితి. సందానితో బద్ధోఽపి. "బద్ధేసందానితంమూత" మిత్యమరః స్థిరత్వాత్ ధీరత్వాత్ ౩—౫, శక్యేతి సాంపరాయికః సాంపరాయే యుద్ధేసాధుః-"యుద్ధాయత్యోస్సాంప

ల్యాం మాతరం కిన్ను కైకయీం, కథ మంబాం సుమిత్రాం చ పుత్రదర్శనలాలసాం.
వివత్సాం వేపమానాం చ క్రోశంతీం కురరీ మివ, కథ మాశ్వాసయిష్యామి యదా
యాస్యామి తం వినా ౯ కథం వక్ష్యామి శత్రుఘ్నం భరతం చ యశస్వినం,
౯½ మయా సహ వనం యాతో వినా తేన గతః పునః. ఉపాలంభం న శక్ష్యామి
సోఢుం బత సుమిత్రయా, ౧౦½ ఇహైవ దేహం త్యక్ష్యామి న హి జీవితు
ముత్సహే ౧౧ ధిఙ్మాం దుష్కృతకర్మాణ మనార్యం యత్కృతే హ్యసౌ,
లక్ష్మణః పతిత శ్శేతే శరతల్పే గతాసువత్ ౧౨. త్వం నిత్యం సవిషణ్ణం మా మాశ్వా
సయసి లక్ష్మణ, గతాసు ర్నాద్య శక్నోషి మా మార్త మభిభాషితుం. ౧౩. యే
నాద్య నిహతా యుద్ధే రాక్షసా వినిపాతితాః, తస్యా మేవ క్షితౌ వీర స్సశేతే
నిహతః పరైః ౧౪. శయాన శ్శరతల్పేఽస్మిన్ స్వశోణితపరిప్లుతః, శరజాలై శ్చితో
భాతి భాస్కరోఽస్త మివ వ్రజన్ ౧౫ బాణాభిహతమర్మత్వా న్న శక్నో త్యభిభాషి
తుం, రుజా చాబ్రువతో హ్యస్య దృష్టిరాగేణ సూచ్యతే ౧౬. యథైవ మాం వనం
యాంత మనుయాతో మహాద్యుతిః, అహ మప్యనుయాస్యామి తథై వైనం యమ
క్షయం. ౧౭. ఇష్టబంధుజనో నిత్యం మాం చ నిత్య మనువ్రతః, ఇమా మద్య
గతోఽవస్థాం మ మానార్యస్య దుర్నయైః. ౧౮ సురుష్టే నాపి వీరేణ లక్ష్మణేన న
సంస్మరే, పరుషం విప్రియం వాఽపి శ్రావితం న కదా చన. ౧౯. విసస ర్జైక వేగేన
పంచ బాణశతాని యః, ఇష్వస్త్రే ష్వధిక స్తస్మా త్కార్తవీర్యా చ్చ లక్ష్మణః. ౨౦. అస్త్రై

సయిష్యామి. ౯. కథ మిత్యర్థం యశస్విన మిత్యనేన తద్యశో మయా న లబ్ధ మితి ఖిద్యతి ౯½. మయేతి యో మయా సహ వనం యాతః తేన వినాఽయోధ్యాం గతోఽహం సుమిత్రయా కృత ముపాలంభం ఉక్తప్రకారం సోఢుం కథం శక్ష్యామి ౧౦½ ఇహైవేత్యర్థం ౧౧. ధిగితి దుష్కృత కర్మాణం-లక్ష్మణవనానయన మేవ దుష్కృతం కర్మ ౧౨ త్వమితి సత్వ మిత్యన్వయః. ౧౩. యే నేతి. స్పష్టః ౧౪. శయానఇతి. అయ మితి శేషః. అత్ర శరతల్పస్థానీయోఽస్తగిరిః శరస్థానే కిరణాః-శోణితస్థానే రక్తవర్ణత్వం ౧౫ బాణేతి. రుజావ్యథా-దృష్టిరాగేణ వీక్షణప్రేమ్ణా. ౧౬. యథై వేతి. తథైవ తేన ప్రకారేణ-మాత్రాదిస్నేహ మవిచార్యేత్యర్థః యమక్షయమిత్యత్రాపి యాంతమిత్యనుషజ్యతే. ౧౭. ఇష్టేతి స్పష్టః ౧౮ సురుష్టే నేతి విప్రియం అహితం-సురుష్టేనాపి లక్ష్మణేన శ్రావితం విప్రియంపరుషం వాక్యంనస్మరామీత్యర్థః ౧౯. విససర్జేతి. యః కార్తవీర్యః ఏకేన వేగేన ఏకప్రయత్నేన-య స్సహస్ర బాహుః కార్తవీర్యః యావతా కాలేనపంచ బాణశతాని-విససర్జ ప్రాయుఙ్క్తద్విభుజోఽప్యయం లక్ష్మణః-తావతైవ కాలేన తావతో బాణాన్విసృజన్-ఇష్వస్త్రేషు విషయే-తస్మాత్కార్తవీర్యాదధిక ఇత్యర్థః. ౨౦.

రాయా'' ఇత్యమరః ౧౫ బాణాభిహతేతి. రుజావ్యథా. ౧౬ యథై వేతి వనం యాంతం-మాం-యథైవ-మాత్రాదిషు-స్నేహ మకృత్వైవ-అనుయాతః-అహ మపి-ఏనమను తదైవమాత్రాదిస్నేహమకృత్వైవ యాస్యామీతి సంబంధః. ౧౮ సురుష్టే నేతి విప్రియ మహితం. ౧౯. విససర్జేతి. యః కార్తవీర్యః ఏకేన వేగేన-ఏకప్రయత్నేన-ఇష్వస్త్రేషు విషయే సహస్రబాహు ర్యావతా కాలేన-పంచ బాణశతాని ప్రా

రస్త్రాణి యో హన్యా చ్ఛక్రస్యాపి మహాత్మనః, సోఽయ ముర్వ్యాం హత శ్శేతే మహార్హశయనోచితః ౨౧ యన్మయా న కృతో రాజా రాక్షసానాం విభీషణః, తచ్చ మిథ్యాప్రలప్తం మాం ప్రధక్ష్యతి న సంశయః ౨౨ అస్మిన్ ముహూర్తే సుగ్రీవ ప్రతియాతు మితోఽర్హసి, మత్వా హీనం మయా రాజన్ రావణోఽభిద్రవే ద్బలీ. ౨౩ అంగదం తు పురస్కృత్య ససైన్య స్ససుహృజ్జనః, సాగరం తర సుగ్రీవ నీలేన చ నలేన చ ౨౪ కృతం హనుమతా కార్యం య దన్యై ర్దుష్కరం రణే, ఋక్షరాజేన తుష్యామి గోలాంగూలాధిపేన చ. ౨౫. అంగదేన కృతం కర్మ మైందేన ద్వివిదేన చ, యుద్ధం కేసరిణా సంఖ్యే ఘోరం సంపాతినా కృతం. గవయేన గవాక్షేణ శరభేణ గజేన చ, అన్యైశ్చ హరిభి ర్యుద్ధం మదర్థే త్యక్తజీవితైః. న చాతిక్రమితుం శక్యం దైవం సుగ్రీవ మానుషైః, ౨౬. య త్తు శక్యం వయస్యేన సుహృదా చ పరంతప కృతం సుగ్రీవ త త్సర్వం భవతా ధర్మభీరుణా, ౨౭ మిత్రకార్యం కృత మిదం భవద్భి ర్వానరర్షభాః అనుజ్ఞాతా మయా సర్వే యథేష్టం గంతు మర్హథ, ౨౮ శుశ్రువు స్తస్య తే సర్వే వానరాః పరిదేవనం. వర్తయాంచక్రు రశ్రూణి నేత్రైః కృష్ణేతరేక్షణాః, ౩౦ తత స్సర్వాణ్యనీకాని స్థాపయిత్వా విభీషణః ఆజగామ గదాపాణి స్త్వరితో యత్ర రాఘవః, తం దృష్ట్వా త్వరితంయాంతం నీలాంజనచయోపమం వానరా దుద్రువు స్సర్వే మన్యమానా స్తు రావణిం. ౩౧. [నిశ్చేష్టౌ విగతజ్ఞానౌ రణరేణుసముత్థితౌ, శయానౌ శరతల్పస్థౌ ద్రష్టు మాయా ద్విభీషణః. తం రాక్షసేంద్రాత్మజశంకయా తే నిపాతితౌ రాజసుతౌ చ దృష్ట్వా, విభీషణం వివ్యథిరే చ దృష్ట్వా మేఘా యథా

అస్త్రైరితి హన్యాత్ హంతుంశక్తః. శకిలిజ్. ౨౧. యదితి యత్ యస్మాత్ విభీషణో రాక్షసానాం రాజా నః కృతః తస్మాత్ 'మిథ్యా ప్రలప్తం-'రాజానంత్వాం కరిష్యే' మితి మిథ్యాప్రలపితంమాం ప్రధక్ష్యతి దహతీత్యర్థం ఆశ్రుతకార్యనిర్వాహాభావేన మిథ్యేత్యుచ్యతే. [ఆశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమ్] ౨౨. అస్మిన్నితి ప్రతియాతుం - కిష్కింధామితిశేషః హీనంత్వా మితిశేషః ౨౩. అంగదమితి. స్పష్టః ౨౪. కృతమిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయం సంపాతినా వానరేణ ౨౬. యత్త్వితి. వయస్యేన మిత్రేణ-సుహృదా చ శోభనహృదయేన వా-చశబ్దో వాశబ్దార్థకః ధర్మభీరుణా-ధర్మో నశ్యతీతి భీరుణేత్యర్థః అధర్మభీరుణేతివా పదచ్ఛేదః ౨౭ మిత్రేతి ౨౮ శుశ్రువురితి వర్తయాంచక్రుః ప్రవర్తయాంచక్రుః-కృష్ణేతరేక్షణాః-రక్తేక్షణా ఇత్యర్థః. ౩౦ తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయం. ౩౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ

యుక్త అయంద్విబాహు స్తావతా కాలేన తావతో బాణాన్ విసృజన్ తస్మాదధిక ఇత్యర్థః. ౨౧ యదితి తన్మిథ్యాప్రలప్తం విభీషణ మభిషేక్ష్యా మీత్యేవంరూపో మిథ్యాప్రలాపః-కర్తా ౨౩. అంగదమితి. నీలేన నలేన చ సహేత్యర్థః. గవయే నేతి. హరిభి ర్యుద్ధం కృత మితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౪—౨౬. యత్త్వితి. అధర్మభీరుణేతి ఛేదః ౨౭—౨౯ శుశ్రువురితి తస్య. రామస్య-కృష్ణేతరేక్షణా ఇత్యర్థః. నేత్రై రశ్రూణి వర్తయాంచక్రుః, నేత్రైరశ్రూణి ముముచు రిత్యర్థః. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ

వాయుహతాః ప్లవంగాః.] ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః.

పఞ్చాశ స్సర్గః.

అథోవాచ మహాతేజా హరిరాజో మహాబలః, కిమియం వ్యథితా సేనా మూఢవాతేవ నౌర్జలే. ౧ సుగ్రీవస్య వచశ్శ్రుత్వా వాలిపుత్రోఽఙ్గదోఽబ్రవీత్, ౧౪ న త్వం పశ్యసి రామం చ లక్ష్మణం చ మహాబలం శరజాలాచితౌ వీరావుభౌ దశరథాత్మజౌ, శరతల్పే మహాత్మానౌ శయానౌ రుధిరోక్షితౌ ౩. అథాబ్రవీద్వానరేంద్ర స్సుగ్రీవః పుత్త్రమఙ్గదం, నానిమిత్త మిదం మన్యే భవితవ్యం భయేన తు విషణ్ణవదనా హ్యేతే త్యక్తప్రహరణా దిశః, ప్రపలాయంతి హరయ స్త్రాసా దుత్ఫుల్లలోచనాః. అన్యోన్యస్య న లజ్జంతే న నిరీక్షంతి పృష్ఠతః, విప్రకర్షంతి చాన్యోన్యం పతితం లంఘయంతి చ ౬. ఏతస్మిన్నంతరే వీరో గదాపాణి ర్విభీషణః, సుగ్రీవం వర్ధయామాస రాఘవం చ నిరైక్షత ౭ విభీషణం తం సుగ్రీవో దృష్ట్వా వానరభీషణం, ఋక్షరాజం సమీపస్థం జాంబవంత మువాచ హ. ౮. విభీషణోఽయం సంప్రాప్తో యం దృష్ట్వా వానరర్షభాః, విద్రవంతి పరిత్రస్తా రావణాత్మజశంకయా. శీఘ్ర మేతాన్ సుసంత్రస్తాన్ బహుధా విప్రధావితాన్, పర్యవస్థాపయాఖ్యాహి విభీషణ ముపస్థితం. ౧౦. సుగ్రీవే ణైవ ముక్తస్తు జాంబవా నృక్షపార్థివః, వానరాన్ సాంత్వయామాస సన్నిరుధ్య ప్రధావతః ౧౧. తే నివృ

విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ రామస్య నాగపాశవిమోచనం పంచాశే. అథోవాచేత్యాది. తాదాత్వికసేనాపలాయన నిమిత్త మజానానః పృచ్ఛతి—కిమితి.కిం కిమర్థం-ఉవాచ-వానరా నితి శేషః మూఢః మూర్ఛితః-విరుద్ధ దిగ్వాయ్వంతరాభిహత ఇత్యర్థః. వాత్యాహతేతి యావత్. ౧ సుగ్రీవస్యేత్యర్థం ౧౪ రామస్యథాం వినా కి మన్యన్నిమిత్త మిత్యుత్తరయతి—నత్వమితి అత్ర కాకుః త్వం న పశ్యసి కి మిత్యర్థః. రామం లక్ష్మణం చేత్యుభావిత్యన్వయః ౩. స్వయ ముద్ఘాటయతి—అథేత్యాదినా. ఇదం రఘుసింహయో శ్శరతల్పశయనం-అనిమిత్తం న భవతీతి మన్యే అన్యేన భయనిమిత్తేన భవితవ్య మిత్యర్థః తత్ర హేతు మాహ—విషణ్ణేత్యాదినా. త్యక్తప్రహరణాః త్యక్తశిలాద్యాయుధాః-అన్యోన్యస్య అన్యోన్యం-విప్రకర్షంతి ద్రుతగమనార్థ మాకర్షంతి ౬ ఏతస్మిన్నితి స్పష్టః. ౭. విభీషణ మితి.స్పష్టః ౮ విభీషణోఽయ

విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనపఞ్చాశస్సర్గః.

అథేతి. మూఢవాతేవ మూఢో మూర్ఛితో విరుద్ధదిగ్వాయుః తాదృశో యస్యాస్సా వాత్యాభిహతేతి యావత్. ౧౪. నత్వమితి త్వం న పశ్యసి కిం-పశ్యతా త్వయైవం వక్తు మయుక్త మితిభావః. ౩. తదానీంతనకపిపలాయన హేతుప్రశ్నరూపవాక్యాభిప్రాయ మజానతాఽఙ్గదేన - విపరీతోత్తరే దత్తే సుగ్రీవ స్స్వాభిప్రాయ ముద్ఘాటయతి—అథేత్యాది. ఇదం రఘుసింహయో శ్శరతల్పశయన మనిమిత్తం న భవతీతి మన్యే. కింతు భయే నాన్యభయహేతు నాత్ర భవితవ్య మిత్యర్థః. యద్వా—ఇదం పలాయన మనిమిత్తం న మన్యే నిమిత్తశూన్యం నమన్యే కింతు భయేన అపూర్వభయనిమిత్తే నాత్ర

త్తాః పున స్సర్వే వానరా స్త్యక్తసంభ్రమాః, ఋక్షరాజవచ శ్శ్రుత్వా తం చ దృష్ట్వా విభీషణం ౧౨ విభీషణ స్తు రామస్య దృష్ట్వా గాత్రం శరై శ్చితం, లక్ష్మణస్య చ ధర్మాత్మా బభూవ వ్యథితేంద్రియః ౧౩. జలక్లిన్నేన హస్తేన తయో ర్నేత్రే ప్రమృజ్య చ, శోకసంపీడితమనా రురోద విలలాప చ. ౧౪ ఇమౌ తౌ సత్త్వసంపన్నౌ విక్రాంతౌ ప్రియసంయుగౌ, ఇమా మవస్థాం గమితౌ రాక్షసైః కూటయోధిభిః ౧౫ భ్రాతుః పుత్రేణ మే తేన దుష్పుత్రేణ దురాత్మనా, రాక్షస్యా జిహ్మయా బుద్ధ్యా చాలితా వృజువిక్రమౌ ౧౬. శరై రిమౌ వలం విద్ధౌ రుధిరేణ సముక్షితౌ, వసుధాయా మిమౌ సుప్తౌ దృశ్యేతే శల్యకా వివ. ౧౭. యయో ర్వీర్య ముపాశ్రిత్య ప్రతిష్ఠా కాంక్షితా మయా, తా వుభౌ దేహనాశాయ ప్రసుప్తౌ పురుషర్షభౌ. ౧౮. జీవ న్నద్య విపన్నోఽస్మి నష్టరాజ్యమనోరథః, ప్రాప్తప్రతిజ్ఞ శ్చ రిపు స్సకామో రావణః కృతః. ౧౯. ఏవం విలపమానం తం పరిష్వజ్య విభీషణం, సుగ్రీవ స్సత్త్వసంపన్నో హరిరాజోఽబ్రవీ దిదం. ౨౦. రాజ్యం ప్రాప్స్యసి ధర్మజ్ఞ లంకాయాం నాత్ర సంశయః, రావణ స్సహ పుత్రేణ సకామం నేహ లప్స్యతే. ౨౧. న రుజా పీడితౌ వేతా వుభౌ రాఘవలక్ష్మణౌ, త్యక్త్వా మోహం వధిష్యేతే సగణం రావణం రణే. ౨౨ త మేవం సాంత్వయిత్వా తు సమాశ్వాస్య చ రాక్షసం, సుషేణం శ్వశురం పార్శ్వే సుగ్రీవ స్త మువాచ హ. ౨౩. సహ శూరై ర్హరిగణై ర్లబ్ధసంజ్ఞా వరిందమౌ, గచ్ఛ త్వం భ్రాతరౌ గృహ్య కిష్కింధాం రామలక్ష్మణౌ. ౨౪. అహం తు రావణం హత్వా సపుత్రం సహబాంధవం, మైథిలీ మానయిష్యామి శక్రో నష్టామివ శ్రియం ౨౫. శ్రుత్వైతద్వానరేంద్రస్య సుషేణో వాక్యమబ్రవీత్, ౨౬. దైవాసురం మహద్యుద్ధ మనుభూతం సుదారుణమ్, తదా స్మ దానవా దేవాన్ శరసంస్పర్శకోవిదాః, నిజఘ్ను శ్శస్త్రవిదుష శ్ఛాదయంతో ముహు ర్ముహుః. ౨౭. తా నార్తా న్నష్టసంజ్ఞాం శ్చ పరాసూం శ్చ బృహస్పతిః, విద్యాభి

మితి. విప్రధావితాన్ పలాయమానాన్. ౧౫. భ్రాతురితి. దుష్పుత్రేణ - కపటయుద్ధేన పితురవద్యావహేన-చాలితౌ వంచితౌ-ఋజువిక్రమౌ అకపటవిక్రమౌ. ౧౭. శరైరితి సుప్తౌ సుప్తసదృశౌ-శల్యకౌ కంటకివరాహౌ. ౧౭. యయో రిత్యాదిచతుశ్శ్లోకీ. అత్ర వక్తవ్యం సర్వ మభయప్రదానే దర్శితం. ౧౮——౨౧. నరుజేతి. న రుజా పీడితౌ-ఇయం రుజా అనయో రాత్యంతికహానికరీ న భవతి. కింతు మోహమాత్రకారిణీత్యర్థః. ౨౨——౨౫. దైవాసురమితి. అనుభూతం మయా జ్ఞాతం - శరసంస్పర్శకోవిదాః శరప్రయోగసమర్థాః-స్పర్శో దాన మితి పర్యాయః ౨౭. తానితి మంత్రయుక్తాభిః

భవితవ్య మిత్యర్థః. ౭—౨౧. నరుజేతి. న రుజా పీడితౌ-మరణపర్యవసాయిరుజా పీడితౌ న భవతః. కింతు మోహమాత్రం ప్రాప్తావిత్యర్థః. ౨౨——౨౩. సహేతి హరిగణై స్సహ లబ్ధసంజ్ఞౌ భ్రాతరౌ గృహ్య గచ్ఛేతి సంబంధః. ౨౪——౨౫. దైవాసురమితి. శరసంస్పర్శకోవిదాః-శరైః సంస్పర్శో లక్ష్యవేధనం తత్ర కోవిదాః. ౨౬——౨౭. తానితి. మంత్రయుక్తాభిః మంత్రప్రచురాభి రిత్యర్థః.

ర్మంత్రయుక్తాభి రోషధీభి శ్చికిత్సతి ౨౮ తా న్యౌషధా న్యానయితుం క్షీరోదం యాంతు సాగరం, జవేన వానరా శ్శీఘ్రం సంపాతిపనసాదయః హరయ స్తు విజానంతి పార్వతీ స్తా మహౌషధీః, ౨౯ సంజీవకరణీం దివ్యాం విశల్యాం దేవ నిర్మితాం. ౩౦. చంద్ర శ్చ నామ ద్రోణ శ్చ క్షీరోదే సాగరోత్తమే, అమృతం యత్ర మథితం తత్ర తే పరమౌషధీ. తే తత్ర నిహితే దేవైః పర్వతే పరమౌషధీ. ౩౧ అయం వాయుసుతో రాజన్ హనుమాం స్తత్ర గచ్ఛతు ౩౨ ఏతస్మి న్నంతరే వాయు ర్మేఘాం శ్చాపి సవిద్యుతః, పర్యస్య న్సాగరే తోయం కంపయ న్నివ మేదినీం, మహతా పక్షవాతేన సర్వద్వీపమహాద్రుమాః, నిపేతు ర్భగ్నవిటపా స్సమూలా లవణాంభసి ౩౩ అభవ న్పన్నగా స్త్రస్తా భోగిన స్తత్ర వాసినః, శీఘ్రం సర్వాణి యాదాంసి జగ్ము శ్చ లవణార్ణవం ౩౪ తతో ముహూర్తా ద్గరుడం వైనతేయం మహాబలం, వానరా దదృశు స్సర్వే జ్వలంత మివ పావకం ౩౫. త మాగత మభిప్రేక్ష్య నాగా స్తే విప్రదుద్రువుః, యై స్తౌ సత్పురుషౌ బద్ధౌ శరభూతై ర్మహాబలౌ. ౩౬. తత స్సుపర్ణః కాకుత్స్థౌ దృష్ట్వా ప్రత్యభినందితః, విమమర్శ చ పాణిభ్యాం ముఖే చంద్రసమప్రభే ౩౭ వైనతేయేన సంస్పృష్టా

మంత్రప్రచురాభిః-విద్యాభి ర్మృతసంజీవనీప్రభృతిభిః-చికిత్సతి అచికిత్సత్. ౨౮ తా న్యౌషధా నీత్యాదిసార్ధశ్లోకః. స్పష్టః ౨౯. సంజీవకరణీ మిత్యర్ధ మేకం వాక్యం. అత్రానయితుం యాంత్వి త్యనుషజ్యతే పూర్వోక్తక్షీరోదమధ్యే సంజీవకరణీం విశల్యాం చానయితుం యాంత్విత్యర్థః. తయో శ్శేవాత్రోపయోగా దితి భావః ౩౦. తే కుత్ర విద్యేతే ఇత్యత్రాహ—చంద్ర శ్చేత్యాదినా. సాగరోత్తమే క్షీరోదే-యత్ర ప్రదేశే అమృతం మథితం తత్ర చంద్రద్రోణాఖ్యౌ పర్వతౌ స్తః. తయో స్తే మహౌషధీ స్త ఇత్యర్థః తత్రావస్థానే హేతు మాహ—తేతత్రేతి. పర్వతే పర్వతయోః జాత్యేకవచనం. ౩౧. అయమిత్యర్థం. ఓషధ్యంతరానయనే పనసాదయో గచ్ఛంతు. సంజీవవిశల్యానయనే తు హనుమా న్గచ్ఛత్వితి విజ్ఞేయం ౩౨. ఏతస్మిన్నితి. మేఘా న్సాగరతోయం చ పర్యస్య న్పర్వతా న్కంపయన్నివ - గరుడపక్షవాయు రుదభూ దితి శేషః సర్వద్వీపమహాద్రుమాః - సర్వపదం ద్రుమవిశేషణమ్. ద్వీపం చ లంకా- లవణాంభసి లవణసముద్రే, ౩౩. అభవన్నితి. భోగినః ప్రశస్తకాయాః- తత్ర వాసినః లంకాద్వీపవాసినః - యాదాంసి జలజంతవ శ్చ - లవణార్ణవం లవణార్ణవమధ్యభయా దంతర్మగ్నా ఇత్యర్థః. ౩౭. వైనతేయేనేతి. వ్రణాః క్షతాని - సంరురుహుః సంరూఢాః -

---

విద్యాభిః మృతసంజీవనీప్రభృతిభి ర్విద్యాభిః - పరాసూ న్నష్టప్రాణాన్-చికిత్సతి అచికిత్సత్. ౨౯. సంజీవకరణీ మిత్యర్ధ మేకం వాక్యం. అత్రానయితుం యాంత్వి త్యనుషజ్యతే. తత్ర తయో శ్శేవోపయోగా దితి భావః. ౩౦ తే కుత్ర విద్యేతే ఇత్యత్రాహ—చంద్ర శ్చేత్యాది. సాగరోత్తమే క్షీరోదే-యత్ర ప్రదేశే-అమృతం మథితం-తత్ర చంద్రద్రోణపర్వతౌ స్తః - తయో స్తే ఓషధీ స్త ఇత్యర్థః తత్రావస్థానే హేతు మాహ—తేతత్రేతి. పర్వతే పర్వతప్రదేశే ౩౨ ఏతస్మిన్నితి. సవిద్యుతో మేఘాన్-సాగరే తోయం చ పర్యస్య పరితో క్షిప్య-పర్వతా న్కంపయన్నివ పక్షవాయు రుదభూదితి శేషః. మహతేతి. పక్షవాతేన నిమిత్తేన ద్రుమాః నిపేతు రితి సంబంధః. ౩౩ అభవన్నితి. భోగినో మహాకాయాః- తత్ర వాసినః సముద్రవాసినః లవణార్ణవం జగ్ముః. భయా దంతర్మగ్నా ఇత్యర్థః. ౩౭. వైనతేయేనేతి,

స్తయో స్సంరురుహు ర్వ్రణాః, సువర్ణే చ తనూ స్నిగ్ధే తయో రాశు బభూవతుః ౩౯. తేజో వీర్యం బలం చౌజ ఉత్సాహ శ్చ మహాగుణాః, ప్రదర్శనం చ బుద్ధి శ్చ స్మృతి శ్చ ద్విగుణం తయోః. ౪౦ తా వుత్థాప్య మహావీర్యౌ గరుడో వాసవోపమౌ, ఉభౌ తౌ సస్వజే హృష్టో రామ శ్చైన మువాచ హ ౪౧ భవత్ప్రసాదా ద్వ్యసనం రావణప్రభవం మహత్, ఆవా మిహ వ్యతిక్రాంతౌ పూర్వవ ద్బలినౌ కృతౌ. ౪౨ యథా తాతం దశరథం యథాఽజం చ పితామహం, తథా భవంత మాసాద్య హృదయం మే ప్రసీదతి ౪౩ కో భవా న్రూపసంపన్నో దివ్యస్రగనులేపనః, వసానో విరజే వస్త్రే దివ్యాభరణభూషితః ౪౪ త మువాచ మహాతేజా వైనతేయో మహాబలః, పతత్త్రిరాజః ప్రీతాత్మా హర్షపర్యాకులేక్షణః ౪౫ అహం సఖా తే కాకుత్స్థ ప్రియః ప్రాణో బహిశ్చరః, గరుత్మా నిహ సంప్రాప్తో యువాభ్యాం సాహ్యకారణాత్ ౪౬. అసురా వా మహావీర్యా దానవా వా మహాబలాః, సురా శ్చాపి సగంధర్వాః పురస్కృత్య శతక్రతుం ౪౭ నేమం మోక్షయితుం శక్తా శ్శరబంధం సుదారుణం, మాయాబలా దింద్రజితా నిర్మితం క్రూరకర్మణా. ౪౮. ఏతే నాగాః కాద్రవేయా స్తీక్ష్ణదంష్ట్రా విషోల్బణాః, రక్షోమాయాప్రభావేన శరా భూత్వా త్వదాశ్రితాః ౪౯. సభాగ్య శ్చాసి ధర్మజ్ఞ రామ స్సత్య

అజ్ఞాతస్వరూపా బభూవు రిత్యర్థః ౩౯. తేజ ఇతి. తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం-పరాధిక్షేపాసహనం వా-వీర్యం పరాక్రమః-బలం శారీరం - ఓజః కాంతిః - ఉత్సాహః లోకోత్తరకార్యేషు స్థిరతరప్రయత్నః - దర్శనం సూక్ష్మార్థపరిజ్ఞానం-బుద్ధిః వివేకః-స్మృతిః అనుభూతార్థావిస్మరణం-ఏతత్ సర్వం-ద్విగుణం - వైనతేయసంస్పర్శవశాత్ పూర్వతో ఽప్యధికం జాత మిత్యర్థః అత్ర ధీరీతి గాయత్ర్యా స్సప్తదశాక్షరం. షోడశసహస్రశ్లోకా గతాః ౪౦. తావితి. క్రియాభేదా త్తచ్ఛబ్దద్వయం. ౪౧. భవదితి. వ్యతిక్రాంతౌ లంఘితవంతౌ - గత్యర్థత్వాత్ కర్తరి క్తః. ౪౨—౪౩. కో భవానితి విరజే నిర్మలే. ౪౪—౪౫ అహమితి. సఖా - వాహనత్వేన సహాయ ఇతి గూఢోక్తిః. యువాభ్యాం యువయోః-షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. సాహ్యకారణా త్సాహాయ్యార్థం ౪౮. ఏత ఇతి. కాద్రవేయాః కద్రూ

వ్రణాః క్షతాని-సంరురుహుః సంరూఢాః - తయో స్తనూ సువర్ణే - స్నిగ్ధే చ బభూవతుః. తయో స్తచ్ఛరీరే వ్రణాత్యంతాభావాధికరణే ఇవాభూతా మిత్యర్థః. ౩౯. తేజ ఇతి తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం-వీర్యం పరాక్రమః - బలం శారీరబలం-ఓజః కాంతిః- ఉత్సాహః- ఉత్తరోత్తరకార్యేషు స్థిరతరప్రయత్నః అత్ర ధ రితి గాయత్ర్యా స్సప్తదశాక్షరం ప్రదర్శనం చేత్యస్య శ్లోకస్య సప్తమాక్షరేణ ధీత్యనేన సంగృహ్ణాతి. "ప్రదర్శనం చ బుద్ధి శ్చ స్మృతి శ్చ ద్విగుణం తయోః, తా వుత్థాప్య మహావీర్యౌ గరుడో వాసవోపమౌ". ప్రదర్శనం సూక్ష్మార్థవిషయజ్ఞానం-బుద్ధిః అధ్యవసాయః-స్మృతి రనుభూతార్థావిస్మరణం-ఏతదాదికం సర్వం-ద్విగుణం వైనతేయస్పర్శాత్ పూర్వతో ఽప్యధికం జాత మిత్యర్థః. ౪౧. భవదితి. వ్యతిక్రాంతౌ లంఘితవంతౌ. ౪౩. క ఇతి. విరజే నిర్మలే-వస్త్రే వసానః. ౪౫

పరాక్రమః, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సమరే రిపుఘాతినా. ౫౦. ఇమం శ్రుత్వా
తు వృత్తాంతం త్వరమాణోఽహ మాగతః, సహసా యువయో స్స్నేహా త్సఖిత్వ
మనుపాలయన్ ౫౧ మోక్షితౌ చ మహాఘోరా దస్మా త్సాయకబంధనాత్,
అప్రమాద శ్చ కర్తవ్యో యువాభ్యాం నిత్య మేవ హి. ౫౨. ప్రకృత్యా రాక్షసా
స్సర్వే సంగ్రామే కూటయోధినః, శూరాణాం శుద్ధభావానాం భవతా మార్జవం
బలమ్ ౫౩ తన్న విశ్వసితవ్యం వో రాక్షసానాం రణాజిరే, ఏతే నైవోపమానేన
నిత్యం జిహ్మా హి రాక్షసాః ౫౪. ఏవ ముక్త్వా తతో రామం సుపర్ణ స్సుమహా
బలః, పరిష్వజ్య సుహృత్ స్నిగ్ధ మాప్రష్టు ముపచక్రమే. ౫౫. సఖే రాఘవ ధర్మజ్ఞ
రిపూణా మపి వత్సల, అభ్యనుజ్ఞాతు మిచ్ఛామి గమిష్యామి యథాగతం. ౫౬. న
చ కౌతూహలం కార్యం సఖిత్వం ప్రతి రాఘవ, కృతకర్మా రణే వీర సఖిత్వ మను
వేత్స్యసి ౫౭ బాలవృద్ధావశేషాం తు లంకాం కృత్వా శరోర్మిభిః, రావణం చ
రిపుం హత్వా సీతాం సముపలప్స్యసే ౫౮ ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం సుపర్ణ
శ్శీఘ్రవిక్రమః, రామం చ విరుజం కృత్వా మధ్యే తేషాం వనౌకసాం. ప్రదక్షిణం
తతః కృత్వా పరిష్వజ్య చ వీర్యవాన్, జగా మాకాశ మావిశ్య సుపర్ణః పవనో
యథా. ౬౦. విరుజౌ రాఘవౌ దృష్ట్వా తతో వానరయూథపాః, సింహనాదాం
స్తదా నేదు ర్లాంగూలాన్ దుధువు స్తదా ౬౧. తతో భేరీ స్సమాజఘ్ను ర్మృదంగాం

పుత్రాః - మాయాబలాత్ ఆశ్చర్యశక్తిరూపబలాత్. ౪౯. ౫౦. ఇమమితి సహసా జవేన ౫౧.
మోక్షితావితి అప్రమాద శ్చ కర్తవ్య ఇతిత త్తదస్త్రానుగుణప్రత్యస్త్రప్రయోగేషు సావధానాభ్యాం
భవితవ్య మిత్యర్థః. ౫౨ ప్రకృత్యేత్యాదిశ్లోకద్వయం ఏతే నైవోపమానేనేతి అనేన దృష్టాంతేన
రాక్షసా జిహ్మాజ్ఞేయా ఇత్యర్థః ౫౪—౫౫ సఖ ఇతి. రిపూణామపి వత్సలేత్యనేన ఇంద్రజిద్వధోపాయో
న జ్ఞాత ఇతి ద్యోత్యతే. ౫౬ అహం సఖా తే కాకుత్స్థేత్యాదినోక్తం సఖిత్వం కథ మితి రామాశయ
మాశంక్య రహస్యత్వా దిదానీం తద్విషయప్రశ్నో న కర్తవ్యః రావణవధానంతరం స్వయ మేవ జ్ఞాస్య
సీత్యాహ—నచేతి సఖిత్వం ప్రతి-సఖిత్వప్రశ్నం ప్రతీత్యర్థః. ౫౭. రామ స్యోత్సాహవర్ధనాయ భావిన
మర్థం కథయతి—బాలేత్యాదినా. శరోర్మిభిః శరపరంపరాభిః. ౫౮. ఇత్యేవమితి శీఘ్రవిక్రమః శీఘ్ర
గతిః. క్రియాభేదేన సువర్ణపదద్వయాన్వయః. ౬౦. విరుజావితి. సింహనాదం నేదుః-సింహనాదం చక్రు
రిత్యర్థః. దుధువుః అకంపయన్ ౬౧. తత ఇతి. యథాపురం యథాపూర్వం-నను "పిశాచాన్ దానవాన్
యక్షాన్ పృథివ్యాం చైవ రాక్షసాన్, అంగుళ్యగ్రేణ తాన్ హన్యా" మిత్యుక్తనిరవధికశక్తిసం
పన్న స్సర్వజ్ఞో రామః కథ మజ్ఞ ఇవాశక్త ఇవేంద్రజితా హతో లోహితాక్తో భూమా స్థిత ఇవాభా

అహ మితి. యువాభ్యా మితి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా ౪౯. ఏత ఇతి. కాద్రవేయాః కద్రూపుత్రాః. ౫౦—౫౧.
మోక్షితావితి అప్రమాద శ్చ కర్తవ్యః తత్ర తత్రానుగుణప్రత్యస్త్రప్రయోగేషు సావధానాభ్యాం
భవితవ్య మిత్యర్థః ఏతే నైవోపమానేన దృష్టాంతేన రాక్షసా జిహ్మా ఇతి జ్ఞేయా ఇత్యర్థః. ౫౬. నచేతి.
అహం సఖా తే కాకుత్స్థేత్యాదినోక్తం సఖిత్వం కథ మితి రామాభిప్రాయ మాశంక్య రహస్యత్వా
దిదానీం తద్విషయప్రశ్నో న కర్తవ్యః. రావణవధానంతరం స్వయ మేవ జ్ఞాస్యసీత్యర్థః. ౬౧. తత ఇతి.

శ్చాప్యనాదయన్, దధ్ముశ్శంఖాన్ సంప్రహృష్టాః క్ష్వేళం త్యపి యథాపురం.
౬౨. ఆస్ఫోట్యాస్ఫోట్య విక్రాన్తా వానరా నగయోధినః, ద్రుమా నుత్పాట్య
వివిధాం స్తస్థుశ్శతసహస్రశః ౬౩ విసృజన్తో మహానాదాం స్త్రాసయన్తో నిశా
చరాన్, లంకాద్వారా ణ్యుపాజగ్ము ర్యోద్ధుకామాః ప్లవంగమాః ౬౫ తత స్తు
భీమ స్తుములో నినాదో బభూవ శాఖామృగయూథపానాం, క్షయే నిదాఘస్య
యథా ఘనానాం నాద స్సుభీమో నదతాం నిశీథే ౬౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
యుద్ధకాణ్డే-పఞ్చాశ స్సర్గః.

ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః.

తేషాం సుతుములం శబ్దం వానరాణాం తరస్వినాం, నదతాం రాక్షసై స్సార్ధం తదా శుశ్రావ రావణః ౧ స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషం శ్రుత్వా సనినదం భృశం, సచివానాం తత స్తేషాం మధ్యే వచన మబ్రవీత్. ౨. యథాఽసౌ సంప్రహృష్టానాం వానరాణాం సముత్థితః, బహూనాం సుమహానాదో మేఘానా మివ గర్జతాం. వ్యక్తం సుమహతీ ప్రీతి రేతేషాం నాత్ర సంశయః,౩౪ తథాహి విపులై ర్నాదై శ్చుక్షుభే వరుణాలయః ౫. తౌ తు బద్ధౌ శరై స్తీక్ష్ణై ర్భ్రాతరౌ రామ

వయత్. ఉచ్యతే లోకే సమాచారప్రవర్తనాయైవంస్థితః ఇంద్రజిత్పరాజయేన హ్యాయ మర్థోఽవగమ్యతే-శుచీనాం శుద్ధభావానా మృజూనాం ప్రాణసందేహదాయివిపద్యపి న వినాశః-విపరీతానాం పాపిష్ఠానాం తు కరతలగతాఽపి కార్యసిద్ధి ర్విగళతి అత శ్శుచిత్వార్జవాదిగుణయుక్తైః పుంభి ర్భవితవ్య మితిసతాం ధర్మనిశ్చయప్రతిపత్తి ర్జాయతే నను రావణవధార్థం దైవతై రర్థితో హి విష్ణూ రామత్వేనావతీర్ణః.సత్యం దుష్కృద్వినాశవ ద్ధర్మసంస్థాపన మపి హ్యవతారప్రయోజనం రావణవధమాత్రస్య ప్రయోజనత్వే హ్యేతావాన్ ప్రయాసో వ్యర్థ స్స్యాత్ అతఏవోక్తం "చాతుర్వర్ణ్యం చ లోకేఽస్మిన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోక్ష్య"తీతి నచ ధర్మోపదేశమాత్రేణ తత్సిద్ధిః - తాదృశోపదేశస్య శ్రుతిస్మృతిభిరేవ కృతత్వాత్ స్వాచారముఖేన ధర్మప్రవచనాయ హి మానుషభావనా చ కృతా. అత స్స్వాచారముఖేన ధర్మప్రవర్తన మిత్యాదిప్రబంధాదా వేవోక్తం ౬౨—౬౬ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చాశస్సర్గః.

అథ ధూమ్రాక్షనిర్గమ ఏకపంచాశే తేషామిత్యాది. రాక్షసై స్సహ శుశ్రావేత్యన్వయః ౧. స్నిగ్ధేతి. నిర్ఘోషః ధ్వనిః. ౨ యథాసావిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. యథా యేన కారణేన-సుమహానాదః సముత్థితః తతః ఏతేషాం సుమహతీ ప్రీతిః అస్తీతి శేషః. ౩౪ తథాహీత్యర్థం తథా ప్రసిద్ధప్రకారః ౫. తౌ త్వితి తుశబ్ద శ్చార్థః. తౌ చ బద్ధౌ - నాద శ్చ శ్రూయతే - స చ ప్రకృతివిరుద్ధో

యథాపురం యథాపూర్వం. ౬౫. తత స్త్వితి. నిశీథే అర్ధరాత్రే. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చాశ స్సర్గః

౧—౨. యథాసావితి. యథా యతః కారణా దిత్యర్థః. సంప్రహృష్టానాం బహూనాం వానరాణాం మహాన్ అసౌ నాదః సముత్థితః అతః కారణా దేతేషాం వ్యక్తం సుమహతీ ప్రీతిః జాతేతి శేషః. నాత్ర సంశయః. ౩౪. నాదశ్రవణమాత్రేణ కథం తేషాం ప్రీతి రనుమీయత ఇత్యత ఆహ—

లక్ష్మణౌ, అయం చ సుమహాన్నాగ శ్శంకాం జనయతీవ మే.౫ ఏవ ముక్త్వా వచనం చోక్త్వా మంత్రిణో రాక్షసేశ్వరః, ఉవాచ నైరృతాం స్తత్ర సమీపపరివర్తినః ౬. జ్ఞాయతాం తూర్ణ మేతేషాం సర్వేషాం వనచారిణాం, శోకకాలే సముత్పన్నే హర్షకారణ ముత్థితం ౭. తథోక్తా స్తేన సంభ్రాంతాః ప్రాకార మధిరుహ్య తే, దదృశుః పాలితాం సేనాం సుగ్రీవేణ మహాత్మనా ౮. తౌ చ ముక్తౌ సుఘోరేణ శరబంధేన రాఘవౌ, సముత్థితౌ మహావేగౌ విషేదుః ప్రేక్ష్య రాక్షసాః ౯. సంత్రస్త హృదయా స్సర్వే ప్రాకారా దవరుహ్య తే, విషణ్ణవదనా ఘోరా రాక్షసేంద్ర ముపస్థితాః ౧౦ త దప్రియం దీనముఖా రావణస్య నిశాచరాః, కృత్స్నం నివేదయామాసు ర్యథావ ద్వాక్యకోవిదాః యౌ తా వింద్రజితా యుద్ధే భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, నిబద్ధౌ శరబంధేన నిష్ప్రకంపభుజౌ కృతౌ విముక్తౌ శరబంధేన తౌ దృశ్యేతే రణాజిరే, పాశా నివ గజౌ ఛిత్త్వా గజేంద్రసమవిక్రమౌ ౧౩ త చ్ఛ్రుత్వా వచనం తేషాం రాక్షసేంద్రో మహాబలః, చింతాశోకసమాక్రాంతో విషణ్ణవదనో ఽబ్రవీత్ ౧౪. ఘోరై ర్దత్తవరై ర్బద్ధౌ శరై రాశీవిషోపమైః. అమోఘై స్సూర్యసంకాశైః ప్రమ థ్యేంద్రజితా యుధి త దస్త్రబంధ మాసాద్య యది ముక్తౌ రిపూ మమ, సంశయస్థ మిదం సర్వ మనుపశ్యా మ్యహం బలం, నిష్ఫలాః ఖలు సంవృత్తా శ్శరా వాసుకితేజసః, ఆదత్తం యై స్తు సంగ్రామే రిపూణాం మమ జీవితం. ౧౬ ఏవ ముక్త్వా తు సంక్రుద్ధో నిశ్వస న్నురగో యథా, అబ్రవీ ద్రక్షసాం మధ్యే ధూమ్రాక్షం నామ రాక్షసం. ౧౭ బలేన మహతా యుక్తో రక్షసాం భీమవిక్రమ, త్వం వధా యాభినిర్యాహి రామస్య సహ వానరైః ౧౯. ఏవ ముక్తస్తు ధూమ్రాక్షో రాక్షసేంద్రేణ ధీమతా, కృత్వా ప్రణామం సంహృష్టో నిర్జగామ నృపాలయాత్ ౨౦ అభినిష్క్రమ్య త ద్ద్వారం బలాధ్యక్ష మువాచహ

నాదః-శంకాం రాజపుత్రయోశ్శరబంధాపగమశంకాం-జనయతీవ-ఇవశబ్ద స్సంభావనాయాం.౫—౭. జ్ఞాయతామితి ఉత్థితం హర్షకారణం జ్ఞాయతా మిత్యన్వయః ౭—౯. సంత్రస్తేతి. ఉపస్థితాః ప్రాప్తాః ౧౦ తదప్రియమిత్యాది యౌతౌ-యావిత్యర్థః. పాశానితి.పాశాన్ ఛిత్వాస్థితౌ గజావివభాసమానావిత్యర్థః. ౧౩ —౧౪ ఘోరైరిత్యాది దత్తవరైః వరదత్తైః-ప్రమథ్య బలాత్కృత్య-బద్ధౌ-అభూతామితి శేషః సంశయస్థం ప్రాణసంశయస్థం. ఆదత్తం ఆత్తం ౧౬ —౧౭. బలేనేతి త్వంవధాయాభినిర్యాహీ త్యమంగళసూచకం వచః ౧౯ — ౨౦.అభినిష్క్రమ్యేతి. ద్వారమభినిష్క్రమ్య ద్వారాన్ని

తథాహీత్యాదిసార్ధశ్లోకేన యతః రామలక్ష్మణౌ శరై ర్బద్ధౌ-విపులై ర్నాదైః వరుణాలయ శ్చ చుక్షుభే అతో ఽ యన్నాదః-శంకాం రామలక్ష్మణయో ర్బంధవిమోచనశంకాం-జనయతీవ జనయత్యే వేత్యర్థః. ౧౪—౧౫ తదస్త్రబంధమితి సంశయస్థం-ప్రాణసంశయస్థం నిష్ఫలా ఇతి యై శ్శరైః మమరిపూణాం జీవిత మాదత్తం తే నిష్ఫలాః సంవృత్తా ఇతిసంబంధః ౧౭. బలేనేతి బలేనేత్యస్య ప్రకృతార్థ స్స ఎష్టః. వస్తుతస్తు బలేన యుక్తస్సన్ రక్షసాంచతవచేత్యధ్యాహార్యం ఏకదైవ-రామస్య-వానరైః రామసంబంధి వానరై రిత్యర్థః. వధా యత్వ మభినిర్యాహీతిసంబంధః.౨౦. అభినిష్క్రమ్యేతి. అభినిష్క్రమ్య తద్ద్వా

త్వరయస్వ బలం తూర్ణం కిం చిరేణ యుయుత్సతః. ౨౧. ధూమ్రాక్షవచనం శ్రుత్వా బలాధ్యక్షో బలానుగః, బల ముద్యోజయామాస రావణ స్యాజ్ఞయా ద్రుతం ౨౨ తే బద్ధఘంటా బలినో ఘోరరూపా నిశాచరాః, వినర్దమానా స్సంహృష్టా ధూమ్రాక్షం పర్యవారయన్ వివిధాయుధహస్తా శ్చ శూలముద్గరపాణయః, ౨౩½ గదాభిః పట్టసై ర్దండై రాయసై ర్ముసలై ర్భృశం. పరిఘై ర్భిండిపాలైశ్చ భల్లైః ప్రాసైః పరశ్వధైః, నిర్యయూ రాక్షసా దిగ్భ్యో నర్దంతో జలదా యథా. ౨౫. రథైః కవచిన స్త్వన్యే ధ్వజై శ్చ సమలంకృతైః, సువర్ణజాలవిహితైః ఖరై శ్చ వివిధాననైః, హయైః పరమశీఘ్రైశ్చ గజేంద్రైశ్చ మదోత్కటైః, నిర్యయూ రాక్షసవ్యాఘ్రా వ్యాఘ్రా ఇవ దురాసదాః ౨౬. నృకసింహముఖై ర్యుక్తం ఖరైః కనకభూషణైః. ఆరురోహ రథం దివ్యం ధూమ్రాక్షః ఖరనిస్స్వనః. ౨౮. స నిర్యాతో మహావీర్యో ధూమ్రాక్షో రాక్షసై ర్వృతః, ప్రహసన్ పశ్చిమద్వారం హనుమాన్ యత్ర యూథపః. రథప్రవర మాస్థాయ ఖరయుక్తం ఖరస్వనం, ౨౯½. ప్రయాంతం తు మహాఘోరం రాక్షసం భీమవిక్రమం. అంతరిక్షగతా ఘోరా శ్శకునాః ప్రత్యవారయన్, ౩౦½ రథశీర్షే మహాన్ భీమో గృధ్రశ్చ నిపపాత హ. ధ్వజాగ్రే గ్రథితా శ్చైవ నిపేతుః కుణపాశనాః. ౩౧ . రుధిరార్ద్రో మహాన్ శ్వేతః కబంధః పతితో భువి. విస్వరం చోత్సృజ న్నాదం ధూమ్రాక్షస్య సమీపతః, ౩౨½ వవర్ష రుధిరం దేవ స్సంచచాల చ మేదినీ. ప్రతిలోమం వవౌ వాయు ర్నిర్ఘాతసమనిస్వనః, తిమిరౌఘావృతా స్తత్ర దిశశ్చ నచకాశిరే. ౩౪. స తూత్పాతాం స్తదా దృష్ట్వా రాక్షసానాం భయావహాన్, ప్రాదుర్భూతాం స్సుఘోరాం శ్చ ధూమ్రాక్షో వ్యథితో౽భవత్ ౩౫. ముముహూ రాక్షసా స్సర్వే ధూమ్రాక్షస్య

ష్క్రమ్య-యుయుత్సతః-మమేతి శేషః కిం చిరేణ కిం విళంబేన ౨౧. ధూమ్రేక్షేతి. రావణ స్యాజ్ఞయా రావణాజ్ఞాకృతం ధూమ్రాక్షవచనం శ్రుత్వేత్యర్థః ౨౨ తత ఇతి. బద్ధఘంటాః-శూరత్వజ్ఞాపనాయ ప్రతిబద్ధఘంటా ఇత్యర్థః. తే పూర్వోక్తసేనాస్థాః. వివిధేతి. ఆయుధాని శూలాదభిన్నాని-అస్యార్ధస్య పూర్వేణాన్వయః ౨౩½. గదాభిరిత్యాది గదా ప్రసిద్ధా-పట్టసః - మొట్టెత్తలె త్తడీతి ద్రమిడనామయుక్తో దండవిశేషః. పరిఘః-ఒఙ్కలై త్తడీత్యుక్తః - భిండిపాలః కత్తివాయి త్తడీత్యుక్తః-భల్లః అయోమయ శ్శరః-ప్రాసైః ఏరియాట్టీత్యుక్తః-పరశ్వధః గండకోడా లీత్యుక్తః-దిగ్భ్య జలదా ఇవేత్యన్వయః. ౨౫. రథై రితి. అన్యేకవచినః-ధ్వజైః వివిధాననైః ఖరైశ్చ సమలంకృతై రథై ర్నిర్యయుః-అన్యేహయైః అన్యే గజైశ్చనిర్యయు రిత్యన్వయః. ౨౬—౨౯½ ప్రయాంతమితి శకునాః నిమిత్తసూచకాః పక్షిణః. ౩౦½. రథశీర్ష ఇతి కుణపాశనాః గృధ్రాః గ్రథితాః మిళితాః. ౩౧½ రుధిరేతి. విస్వరమితి క్రియావిశేషణం. ౩౨½. వవర్షేత్యాది దేవః పర్జన్యః-ప్రతిలోమం ప్రతికూలం ౩౪—౩౫. ముముహు రిత్యర్థం. పుర

రం గృహద్వార మతిక్రమ్యేత్యర్థః కించిరేణకిం విళంబేన, గదాభి రిత్యాద్యుపలక్షణేతృతీయా. ౨౧½. ప్రయాంతమితి. శకునాః దుశ్శకునాః. ౩౦½. రథశీర్ష ఇతి. గ్రథితాః మిళితాః-కుణపాశనాః గృధ్రాః-ప్రతిలోమం ప్రతికూలం. ౩౧½—౩౫½ తత ఇతి అభినిష్క్రమ్య-పురాదితి శేషః. మహాఘకల్పా

పురస్సరాః, ౩౪. తత స్సుభీమో బహుభి ర్వృతో౽భినిష్క్రమ్య రణోత్సుకో బలీ. దదర్శ తాం రాఘవబాహుపాలితాం మహౌఘకల్పాం బహువానరీం చమూం. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః.

ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః

ధూమ్రాక్షం ప్రేక్ష్య నిర్యాంతం రాక్షసం భీమవిక్రమం, వినేదు ర్వానరా స్సర్వే ప్రహృష్టా యుద్ధకాంక్షిణః ౧ తేషాం సుతుములం యుద్ధం సంజజ్ఞే హరిరక్షసాం, అన్యోన్యం పాదపై ర్ఘోరం నిఘ్నతాం శూలముద్గరైః. ౨ ఘోరైశ్చ పరిఘై శ్చిత్రై స్త్రిశూలై శ్చాపి సంహతైః. రాక్షసై ర్వానరా ఘోరై ర్వినికృత్తా స్సమంతతః ౩. వానరై రాక్షసా శ్చాపి ద్రుమై ర్భూమౌ సమీకృతాః, రాక్షసా శ్చాపి సంక్రుద్ధా వానరా న్నిశితై శ్శరైః. వివ్యధు ర్ఘోరసంకాశైః కంకపత్రై రజిహ్మగైః, ౪. తే గదాభి శ్చ భీమాభిః పట్టసైః కూటముద్గరైః విదార్యమాణా రక్షోభి ర్వానరా స్తే మహాబలాః, అమర్షా జ్జనితోద్ధర్షా శ్చక్రుః కర్మాణ్యభీతవత్. ౬ శరనిర్భిన్నగాత్రా స్తే శూలనిర్భిన్నదేహినః. జగృహు స్తే ద్రుమాం స్తత్ర శిలా శ్చ హరియూథపాః ౭. తే భీమవేగా హరయో నర్దమానా స్తత స్తతః, మమంథూ రాక్షసాన్ భీమా న్నామాని చ బభాషిరే. ౮ తద్బభూవాద్భుతం ఘోరం యుద్ధం వానరరక్షసాం, శిలాభి ర్వివిధాభి శ్చ బహుభిశ్చైవ పాదపైః. ౯. రాక్షసా మథితాః కేచి ద్వానరై ర్జితకాశిభిః, వవమూ రుధిరం కేచి న్ముఖై రుధిరభోజనాః. ౧౦. పార్శ్వేషు దారితాః కేచి కేచి ద్రాశీకృతా ద్రుమైః. శిలాభి శ్చూర్ణితాః కేచి త్కేచి ద్దన్తై ర్విదారితాః ౧౧. ధ్వజై ర్విమథితై

స్సరాః అగ్రగాః. ౩౪ తతఇతి. అభినిష్క్రమ్య - పురాదితి శేషః. మహౌఘకల్పాం-మహా నోఘో౽స్మిన్నితి మహౌఘః సాగరః-తత్కల్పాం - బహువానరీం-జీ బత్రార్షః ద్వితీయాయాం ప్రాతర్ధూమ్రాక్షనిర్గమః. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకపఞ్చాశస్సర్గః

అథ ధూమ్రాక్షవధో ద్విపంచాశే. ధూమ్రాక్షమిత్యాది. ౧—౨ ఘోరైరితి. సంహతైః సంగతైః-రాక్షసవిశేషణ మేతత్. ౩. వానరై రిత్యాది సమీకృతాః పాతితాః-ఘోరసంకాశైః ఘోరకాలాగ్న్యాదితుల్యైః-అజిహ్మగైః అవక్రగైః-కంకపత్రైః కంకపత్రాణ్యేవ పత్రాణి యేషాంతే కంకపత్రాః-తైః ౪. తఇతి. జనితోద్ధర్షా జనితోత్సాహాః ౫ శరేతి శూలనిర్భిన్నదేహినః కర్మధారయాదినిరార్షః ౭. తఇతి నామానిస్వనామాని ౮—౧౧ ధ్వజైరితి వనౌకసాం పర్వతాస్త్రైః వానరప్రేరిత

మితి. మహాన్ ఓఘోజలవేగో యస్మిన్ సః మహౌఘః సాగరః తత్కల్పాం ౩౫ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకపఞ్చాశ స్సర్గః.

౨. అన్యోన్యమితి. సంహతై రిత్యేతత్ రాక్షసవిశేషణం రాక్షసైరితి. ౩. సమీకృతాః-పాతితా ఇత్యర్థః *తిలకం. భూమిసమీకృతాః-భూమ్యా సమతాం ప్రాపితాః-హతా ఇతియావత్ ౪. తఇతి. జనితోద్ధర్షాః-జనితోత్సాహాః ౫ శరేతి శూలనిర్భిన్నదేహినః-శూలనిర్భిన్నదేహాః -ఇన్నంతత్వ మార్షం. ౯. *తిలకం. జితకాశిభిర్జితభయై ర్జితశ్వాసై ర్వా ౧౦. *తిలకం. ద్రుమైః రాశీకృతాః ద్రుమప్రహారైర్హతా

ర్భగ్నైః ఖరైశ్చ వినిపాతితైః, రథై ర్విధ్వంసితైశ్చాపి పతితై రజనీచరైః. గజేంద్రైః పర్వతాకారైః పర్వతాగ్రై ర్వనౌకసాం, మథితై ర్వాజిభిః కీర్ణం సారోహై ర్వసుధాతలం ౧౩. వానరై ర్భీమవిక్రాంతై రాప్లుత్యాప్లుత్య వేగితైః, రాక్షసాః కరజై స్తీక్ష్ణై ర్ముఖేషు వినికర్తితాః వివర్ణవదనా భూయో విప్రకీర్ణశిరోరుహాః మూఢాః శోణితగంధేన నిపేతు ర్ధరణీతలే ౧౪. అన్యే పరమసంక్రుద్ధా రాక్షసా భీమనిస్స్వనాః, తలై రేవాభిధావంతి వజ్రస్పర్శసమై ర్హరీన్. ౧౬ వానరై రాపతంత స్తే వేగితా వేగవత్తమైః, ముష్టిభి శ్చరణై ర్దంతైః పాదపై శ్చావపోథితాః.౧౭ వానరై ర్హన్యమానా స్తే రాక్షసా విప్రదుద్రువుః,౧౮½ సైన్యం తు విద్రుతం దృష్ట్వా ధూమ్రాక్షో రాక్షసర్షభః, క్రోధేన కదనం చక్రే వానరాణాం యుయుత్సతాం,౧౯½ ప్రాసైః ప్రమథితాః కేచి ద్వానరా శ్శోణితస్రవాః ముద్గరై రాహతాః కేచి త్పతితా ధరణీతలే, పరిఘై ర్మథితాః కేచి ద్భిండిపాలై ర్విదారితాః. పట్టసై రాహతాః కేచి ద్విహ్వలంతో గతాసవః. కేచిద్వినిహతా శ్శూలై రుధిరార్ద్రా వనౌకసః కేచి ద్విద్రావితా నష్టా సబలై రాక్షసై ర్యుధి, విభిన్నహృదయాః కేచి దేకపార్శ్వేన దారితాః. విదారితా స్త్రిశూలైశ్చ కేచి దాంత్రై ర్వినిస్సృతాః, ౨౨½ తత్సుభీమం మహాయుద్ధం హరిరాక్షససంకులం ప్రబభౌ శబ్దబహుళం శిలాపాదపసంకులం, ౨౩½. ధనుర్జ్యాతంత్రిమధురం హిక్కాతాళసమన్వితం. మందస్తనితసంగీతం యుద్ధగాంధర్వ మాబభౌ,౨౪½ ధూమ్రాక్ష స్తు ధనుష్పాణి ర్వానరాన్ రణమూర్ధని.హాస న్విద్రావయామాస దిశ స్తు శరవృష్టిభిః, ౨౫½. ధూమ్రాక్షే ణార్దితం సైన్యం

పర్వతాగ్రైః-తైర్మథితై ర్గజేంద్రైః-సారోహైః సాధిస్థాతృభిః వసుధాతలం కీర్ణమభూత్.౧౩. వానరై రిత్యాది. భీమవిక్రాంతైః భీమవిక్రమైః-వేగితైః సంజాతవేగైః-వానరైః కర్తృభిః-కరజైః నఖైః కరజైః-ఆక్రమ్యాక్రమ్య ముఖేషువినికర్తితాః ఖండితాః-మూఢాః మూర్ఛితాః. ౧౪. అన్యఇతి. తలై రేవాభిధావంతి-హస్తతలాన్యేవాయుధస్థానే కృత్వాఅభ్యధావన్నిత్యర్థః. ౧౬. వానరైరితి. అవపోథితాః హింసితాః-వ్యథహింసాయా మితిధాతుః. ౧౭—౧౮½ సైన్యంత్వితి. కదనం హింసనం ౧౯½. ప్రాసైరిత్యాది చతుశ్శ్లోకీ విహ్వలంతః వివశాః-గతాసవః-అభవన్నితిశేషః ఆంత్రైర్వినిస్సృతాః-వినిస్సృతాంత్రా ఇత్యర్థః ౨౨½ —౨౩½ ధనురితి. తంత్రీ వీణా-ఆర్షో హ్రస్వః.తయామధురం రమ్యం-హిక్కా-విరమ్య విరమ్య కంఠాత్ పవనోద్గమః-మందస్తనితం అశక్త్యా మందభాషణం-తదేవ సంగీతం సమ్యగ్గానం యస్మిన్ తత్ తథోక్తం - యుద్ధగాంధర్వం యుద్ధసంగీతం - సంగీతంనృత్తగీతవాద్యం. ౨౪½. ధూమ్రాక్షఇతి దిశః దిశః ప్రతి ౨౫½ ధూమ్రాక్షేణేతి. వ్యథితం దుఃఖితం-దృశ్య దృష్ట్వా-మారుతిః

రాశీకృతా ఇత్యర్థః ౧౩ వానరైరితి కరజైర్నఖైః మూఢాఃమూర్ఛితాః. ౧౬. వానరైరితి. అవపోథితాః హింసితాః. ౧౯½ ప్రాసైరితి. విహ్వలంతః వివశాః. విదారితా ఇతి. ఆంత్రైర్వినిస్సృతాః వినిస్సృతాంత్రా ఇత్యర్థః.౨౩½ ధనురితి యుద్ధగాంధర్వం యుద్ధసంగీతం *తిలకం హిక్కా-అశ్వహేషా తన్ముపతాళేన యుక్తం-మందానాం మందాఖ్యగజవిశేషాణాం- స్తనితం బృంహిత మేవ గీతం యత్ర

వ్యథితం దృశ్య మారుతిః. అభ్యవర్తత సంక్రుద్ధః ప్రగృహ్య విపులాం శిలాం,౨౬॥
క్రోధా ద్ద్విగుణతామ్రాక్షః పితృతుల్యపరాక్రమః శిలాం తాం పాతయామాస
ధూమ్రాక్షస్య రథం ప్రతి, ౨౭॥ ఆపతంతీం శిలాం దృష్ట్వా గదా ముద్యమ్య
సంభ్రమాత్. రథా దాప్లుత్య వేగేన వసుధాయాం వ్యతిష్ఠత, ౨౮॥ సా ప్ర
మథ్య రథం తస్య నిపపాత శిలా భువి. సచక్రకూబరం సాశ్వం సధ్వజం సశరాస
నం, ౨౯॥.స భఙ్క్త్వా తు రథం తస్య హనుమా న్మారుతాత్మజః. రక్షసాం కదనం
చక్రే సస్కంధవిటపై ర్ద్రుమైః,౩౦॥. విభిన్నశిరసో భూత్వా రాక్షసా శ్శోణితోక్షితాః.
ద్రుమైః ప్రవ్యథితాశ్చాన్యే నిపేతు ర్ధరణీతలే,౩౧॥ విద్రావ్య రాక్షసం సైన్యం హను
మా న్మారుతాత్మజః.గిరే శ్శిఖర మాదాయ ధూమ్రాక్ష మభిదుద్రువే,౩౨॥ త మాప
తంతం ధూమ్రాక్షో గదా ముద్యమ్య వీర్యవాన్.వినర్దమాన స్సహసా హనుమంత
మభిద్రవత్,౩౩॥ తతః క్రుద్ధ స్తు వేగేన గదాం తాం బహుకంటకాం. పాతయా
మాస ధూమ్రాక్షో మస్తకే తు హనూమతః,౩౪॥ తాడిత స్స తయా తత్ర గదయా
భీమరూపయా. ౩౫. స కపి ర్మారుతబల స్తం ప్రహార మచింతయన్,ధూమ్రాక్షస్య
శిరోమధ్యే గిరిశృంగ మపాతయత్. ౩౬. స విహ్వలితసర్వాంగో గిరిశృంగేణ తా
డితః, పపాత సహసా భూమౌ వికీర్ణ ఇవ పర్వతః. ౩౭. ధూమ్రాక్షం నిహతం
దృష్ట్వా హతశేషా నిశాచరాః,త్రస్తాః ప్రవివిశు ర్లంకాం వధ్యమానాః ప్లవంగమైః
౩౮ స తు పవనసుతో నిహత్య శత్రుం క్షతజవహా స్సరితశ్చ సన్నికీర్య,రిపువధజనిత
శ్రమో మహాత్మా ముద మగమ త్కపిభి శ్చ పూజ్యమానః. ౩౯. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే-యుద్ధకాణ్డే-ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః.

హనుమాన్. ౨౬॥ క్రోధాదితి పితా వాయుః. ౨౮॥—౨౯॥. సేతి కూబరః యుగంధరః - "కూబర స్తు యుగంధర" ఇత్యమరః. ౩౧॥. తమితి. అభిద్రవత్ అభ్యద్రవత్-ఆగమశాసన స్యానిత్యత్వాదడభావః. ౩౩॥. తత ఇతి. బహుకంటకాం బహుకీలాం. ౩౪॥ తాడిత ఇతి తాడితః-ఆసీ దితి శేషః. ౩౫—౩౬. స ఇతి విహ్వలితాని వివశీకృతాని. ౩౭—౩౮. స త్వితి. వహంతీతి వహాః క్షతజస్య వహాః క్షతజవహాః-సన్నికీర్య-ఉత్సార్యేత్యర్థః. ద్వితీయాయాం ధూమ్రాక్షవధః. ౩౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-ద్విపంచాశ స్సర్గః.

తత్. ౨౯॥.*తిలకం సా శిలా తస్య చక్రాదిసహితం రథం ప్రమథ్య భువినిపపాత. కూబరో యుగంధరః-అవప్లుతికాలే రథే త్యక్తశరాససహితం.౨౯॥*తిలకం రక్షసాంకదనం చక్రే-స్వసేనారక్షణార్థ మితి భావః. స్కంధః స్థూలశాఖా - విటపః సూక్ష్మశాఖా. ౩౧॥. తమితి. అభిద్రవత్ - అభ్యద్రవత్. ౩౮. తి స్త్వితి.క్షతజస్య వహాః క్షతజవహాః-ద్వితీయాయాం ధూమ్రాక్షవధః * తిలకం. ధూమ్రాక్షవధో భాద్రశుక్లద్వితీయాయా మిత్యాహుః. ౩౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపఞ్చాశ స్సర్గః

త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః.

ధూమ్రాక్షం నిహతం శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః, క్రోధేన మహతా విష్టో నిశ్వస న్నురగో యథా ౧ దీర్ఘ ముష్ణం వినిశ్శ్వస్య క్రోధేన కలుషీకృతః, అబ్రవీ ద్రాక్షసం శూరం వజ్రదంష్ట్రం మహాబలం. ౨ గచ్ఛ త్వం వీర నిర్యాహి రాక్షసైః పరివారితః, జహి దాశరథిం రామం సుగ్రీవం వానరై స్సహ ౩. త థేత్యుక్త్వా ద్రుతతరం మాయావీ రాక్షసేశ్వరం, నిర్జగామ బలై స్సార్థం బహుభిః పరివారితః. ౪ నాగై రశ్వైః ఖరై రుష్ట్రై స్సంయుక్త స్సుసమాహితః, పతాకాధ్వజచిత్రై శ్చ రథై శ్చ సమలంకృతః. తతో విచిత్రకేయూరమకుటైశ్చ విభూషితః, తనుత్రాణి చ సంబధ్య సధను ర్నిర్యయౌ ద్రుతం. ౬. పతాకాలంకృతం దీప్తం తప్తకాంచన భూషణం రథం ప్రదక్షిణం కృత్వా సమారోహ చ్చమూపతిః. ౭ యష్టిభి స్తోమరై శ్చిత్రై శ్శూలై శ్చ ముసలై రపి, భిండి పాలై శ్చ పాశై శ్చ శక్తిభిః పట్టిసై రపి. ఖడ్గై శ్చక్రై ర్గదాభి శ్చ నిశితై శ్చ పరశ్వధైః, పదాతయ శ్చ నిర్యాంతి వివిధా శ్శస్త్ర పాణయః. విచిత్రవాసస స్సర్వే దీప్తా రాక్షసపుంగవాః, ౯½ గజా మదోత్కటా శ్శూరా శ్చలంత ఇవ పర్వతాః. తే యుద్ధకుశలై రూఢా స్తోమరాంకుశపాణిభిః, ౧౦½. అన్యే లక్షణసంయుక్తా శ్శూరా రూఢా మహాబలాః. ౧౧. త ద్రాక్షసబలం ఘోరం విప్రస్థిత మశోభత, ప్రావృట్కాలే యథా మేఘా నర్దమానా స్సవిద్యుతః. ౧౨. నిస్సృతా దక్షిణద్వారా దంగదో యత్ర యూథపః, తేషాం నిష్క్రమమాణానా మశుభం సమజాయత. ౧౩. ఆకాశా ద్విఘనా త్తీవ్రా ఉల్కా శ్చాభ్యపతం స్తదా, వమంత్యః పావకజ్వాలా శ్శివా ఘోరం వవాశిరే వ్యాహరంతి మృగా ఘోరా

అథ వజ్రదంష్ట్రియుద్ధం త్రిపంచాశే ధూమ్రాక్షమిత్యాది. ఆవిష్టః-అభూ దితి శేషః. ౧—౨. గచ్ఛ త్వం వీర నిర్యాహీతి. ఇతో గచ్ఛ పురా న్నిర్యాహీ త్యర్థః ౩. తథేత్యుక్త్వేతి. బహుభిః-బలాఢ్యైః రితి శేషః. ౪. నాగై రిత్యాది. రథై రిత్యస్య సంయుక్త ఇత్యనే నాన్వయః. సమలంకృతః చందనకుసుమాదిభిరలంకృతః-తనుత్రాణి కవచతలత్రకంఠత్రశిరస్త్రాణాని-సంరుద్ధ్యసంబద్ధ్య-ధృత్వేత్యర్థః. ౬. ౭. యష్టిభిరిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయం ౯½. గజా ఇతి. అత్ర నిర్యాంతీ త్యనుషజ్యతే. గజా నేవ విశినష్టి— తే యుద్ధేత్యాదినా. తోమరాంకుశపాణిభిః యంతృభిః-రూఢాః ఆరూఢా ఇత్యర్థః. ౧౦½ అన్యే లక్షణసంయుక్తా ఇతి, అత్రాపి గజా నిర్యాంతీ త్యనుషంగః. ౧౧—౧౩. ఆకాశాదిత్యాది. విఘనాత్

---

౨. *తిలకం. గచ్ఛ నిర్యాహీత్యాభ్యాం సర్వథా గంతవ్య మితి బోధ్యతే. ౩. తథేతి. బహుభిః-బలాఢ్యైః రితి శేషః. ౪ నాగై రిత్యాది. తనుత్రాణి సంవృత్య-ఆముచ్య. *తిలకం ఋష్టిఃసూక్ష్మఖడ్గః-ఋష్ట్యాద్యుపలక్షితాః పదాతయో నిర్యాంతిస్మేత్యర్థః ౧౧ *తిలకం. విప్రస్థితం విశేషేణ కృతప్రస్థానం-సవిద్యుతః-నీలస్య రక్షోబలస్య స్వర్ణభూషణబహుళత్వా త్సవిద్యున్మేఘోపమేయత్వం నిస్సృతాః-రాక్షసా ఇతి శేషః. ౯½ గజా ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం తోమరాంకుశపాణిభిః-రూఢాః ఆరూఢాః యే యుద్ధకుశలాః. ౧౦½. లక్షణసంయుక్తాః-అన్యే యే గజాః తే గజాః నిర్యాంతీతి శేషః. ౧౩. ఆకాశా

రక్షసాం నిధనం తదా, సమాపతంతో యోధా స్తు ప్రాస్ఖలన్ భయమోహితాః ఏతా నౌత్పాతికాన్ దృష్ట్వా వజ్రదంష్ట్రో మహాబలః. ధైర్య మాలంబ్య తేజస్వీ నిర్జగామ రణోత్సుకః ౧౬. తాంస్తు నిష్క్రమతో దృష్ట్వా వానరా జితకాశినః, ప్రణేదుస్సుమహానాదాన్ పూరయంశ్చ దిశో దశ.౧౭ తతః ప్రవృత్తం తుములం హరీణాం రాక్షసై స్సహ,ఘోరాణాం భీమరూపాణా మన్యోన్యవధకాంక్షిణాం.౧౮. నిష్పతంతో మహోత్సాహా భిన్నదేహశిరోధరాః, రుధిరోక్షితసర్వాంగా న్యపతన్ జగతీతలే.౧౯. కేచి దన్యోన్య మాసాద్య శూరాః పరిఘపాణయః, చిక్షిపు ర్వివిధం శస్త్రం సమరే ష్వనివర్తినః ౨౦ ద్రుమాణాం చ శిలానాం చ శస్త్రాణాం చాపి నిస్వనః, శ్రూయతే సుమహాం స్తత్ర ఘోరో హృదయభేదనః ౨౧ రథనేమిస్వన స్తత్ర ధనుష శ్చాపి నిస్వనః, శంఖభేరీమృదంగానాం బభూవ తుముల స్స్వనః ౨౨ కేచి దస్త్రాణి సంసృజ్య బాహుయుద్ధ మకుర్వత, ౨౩. తలై శ్చ చరణై శ్చాపి ముష్టిభి శ్చ ద్రుమై రపి. జానుభి శ్చ హతాః కేచి ద్భిన్నదేహా శ్చ రాక్షసాః. శిలాభి శ్చూర్ణితాః కేచి ద్వానరై ర్యుద్ధదుర్మదైః. ౨౪. వజ్రదంష్ట్రో భృశం బాణై రణే విత్రాసయన్ హరీన్, చచాల లోకసంహారే పాశహస్త ఇవాంతకః. ౨౫ బలవంతో౽స్త్రవిదుషో నానాప్రహరణా రణే, జఘ్ను ర్వానరసైన్యాని రాక్షసాః క్రోధమూర్ఛితాః. ౨౬. నిఘ్నతో రాక్షసాన్ దృష్ట్వా సర్వాన్ వాలిసుతో రణే, క్రోధేన ద్విగుణావిష్ట స్సంవర్తక ఇ వానలః. తాన్ రాక్షసగణాన్ సర్వాన్ వృక్ష ముద్యమ్య వీర్యవాన్,అంగదః క్రోధతామ్రాక్ష స్సింహః క్షుద్రమృగానివ. చకార కదనం ఘోరం శక్రతుల్యపరాక్రమః, ౨౭ అంగదాభిముఖా స్తత్ర రాక్షసా భీమవిక్రమాః. విభిన్నశిరసః పేతు ర్వికృత్తా ఇవ పాదపాః, ౨౮ రథై రశ్వై ర్ధ్వజై శ్చిత్రై శ్శరీరై

ఘనశూన్యాత్ ౧౫ ఏతానితి. ఔత్పాతికాన్ అశుభసూచకాన్ ౧౬. తాంస్త్వితి పూరయన్-అపూరయం శ్చేత్యర్థః కేచిత్తు—పూరయన్ పూరయంత ఇత్యర్థః వచనవ్యత్యయ ఆర్ష ఇత్యాహుః. ౧౭.తత ఇతి. తుములం రణసంకులం-"తుములం రణసంకులే"ఇత్యమరః. ౧౮—౨౨ కేచిదితి, అస్త్రాణి సంసృజ్య సర్వాణ్యస్త్రాణి ప్రయుజ్య-తదనంతర మస్త్రాభావాత్ బాహుయుద్ధ మకుర్వతేత్యర్థః. ౨౩ ౨౫.బలవంత ఇతి.అస్త్రవిదుషః—అస్త్రవిద్వాంసః- ప్రథమార్థే ద్వితీయా. ౨౬ నిఘ్నత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సంవర్తకే ప్రళయకాలే-తాన్ రాక్షసగణా నిత్యత్ర నిజఘానేతి విపరిణామః. ౨౭.

దితి. విఘనాత్ నిర్మేఘాత్. ౧౫. ఏతానిత. ఔత్పాతికాన్ అశుభసూచకాన్. ౧౬ తాంస్త్వితి జితకాశినః-జితేన జయేన కాశంతే ప్రకాశంత ఇతి తథా-నాదయన్ నాదయంతః-వచనవ్యత్యయ ఆర్షః. ౧౭. తత ఇతి రణసంకటం-"తుములం రణసంకట" ఇతి విశ్వః. ౨౦ *తిలకం.హృదయభేదనః భయంకర ఇత్యర్థః. ౨౨ కేచిదితి.అస్త్రాణి సంసృజ్య-సర్వాణ్యప్యస్త్రాణి ప్రయుజ్య-తదనంతర మస్త్రాభావా ద్బాహుయుద్ధ మకుర్వతేత్యర్థః. ౨౫ బలవంత ఇతి. అస్త్రవిదుషః అస్త్రవిద్వాంసః ౨౬. నిఘ్నత ఇతి.సంవర్తకే ప్రళయకాలే- తాన్ రాక్షసగణా న్నిజఘానేతి శేషః. ౨౮. *తిలకం. భయకరీ భయంకరీ-అభూ

ర్ధా రిరక్షసాం. రుధిరేణ చ సంఛన్నా భూమి ర్భయకరీ తదా, ౩౩ హారకేయూర
వస్త్రైశ్చ శస్త్రైశ్చ సమలంకృతా భూమి ర్భాతి రణే తత్ర శారదీవ యథా నిశా,
౩౪ అంగదస్య చ వేగేన త ద్రాక్షసబలం మహాత్ ప్రాకంపత తదా తత్ర పవనే
నాంబుదో యథా. ౩౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః.

చతుఃపఞ్చాశ స్సర్గః

బలస్య చ నిఘాతేన అంగదస్య జయేన చ, రాక్షసః క్రోధ మావిష్టో వజ్ర
దంష్ట్రో మహాబలః స విస్ఫార్య ధను ర్ఘోరం శక్రాశనిసమస్వనమ్, వానరాణా మనీ
కాని ప్రాకిర చ్ఛరవృష్టిభిః. ౨ రాక్షసా శ్చాపి ముఖ్యా స్తే రథేషు సమవస్థితాః,
నానాప్రహరణా శ్శూరాః ప్రాయుధ్యంత తదా రణే ౩ వానరాణాం తు శూరా
యే సర్వే తే ప్లవగర్షభాః, అయుధ్యంత శిలాహస్తా స్సమవేతా స్సమంతతః ౪.
త త్రాయుధసహస్రాణి తస్మి న్నాయోధనే భృశం, రాక్షసాః కపిముఖ్యేషు పాత
యాంచక్రిరే తదా. ౫ వానరా శ్చాపి రక్షస్సు గిరీ న్వృక్షా న్మహాశిలాః, ప్రవీ
రాః పాతయామాసు ర్మత్తవారణసన్నిభాః. ౬. శూరాణాం యుధ్యమానానాం
సమరే ష్వనివర్తినాం, తద్రాక్షసగణానాం చ సుయుద్ధం సమవర్తత ౭. ప్రభిన్న
శిరసః కేచి చ్ఛిన్నైః పాదై శ్చ బాహుభిః, శస్త్రై రర్పితదేహా స్తు రుధిరేణ సము
క్షితాః హరయో రాక్షసా శ్చైవ శేరతే గాం సమాశ్రితాః. కంకగృధ్రవడై
రాఢ్యా గోమాయుగణసంకులాః. ౮. కబంధాని సముత్పేతు ర్భీరూణాం భీష

---

౩౪ హారేతి 'శారదీవ యథా నిశే'త్యత్ర ఇవశబ్ద యథాశబ్దా వేకార్థకా అపి చేతివత్ ఇవశబ్దః పాదపూరణ ఇత్యేకే. ౩౪—౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః

అథ వజ్రదంష్ట్రవధ శ్చతుఃపంచాశే.బలస్యచేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ౨—౩.వానరాణామితి నిర్ధారణేషష్ఠీ ౪. తత్రేతి. తత్రకపిముఖ్యే ష్విత్యన్వయః ఆయోధనే యుద్ధే ౫—౬. శూరాణామితి. తద్రాక్షసగణానాంచేతి. తేచ రాక్షసగణాశ్చ తద్రాక్షసగణాః తేషాం-తచ్ఛబ్దేనవానరా ఉచ్యంతే.'యుధ్యమానానాం సుయుద్ధం సమవర్త'తేత్యనేన ఉత్తరోత్తరయుద్ధాధిక్య ముచ్యతే ప్రభిన్నేతి. పాదైశ్చ బాహుభిరిత్యుపలక్షణే తృతీయా అర్పితదేహాః ఆరోపితదేహాః-గాం భూమిం-కంకః అవటః. సచశ్యేనవిశేషః - గృధ్రః దూరదర్శీ-వడః శ్యేనవిశేషః కాకశ్చతైః- ఆఢ్యాఃవ్యాప్తాః. ౮ కబంధా

దితిశేషః మను భావ ఆర్షః ౩౫. *తిలకం పవనేనాంబుదో యథేత్యుత్తరం సర్గచ్ఛేదః క్వచిత్. సోఽయుక్తః, వృత్తభేదప్రకరణభేదాభ్యభావాదితి కతకః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపఞ్చాశ స్సర్గః.

౩ వానరాణామితి. వానరాణామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ ౪ తత్రేతి. తత్రకపిముఖ్యేషు-తస్మిన్నాయోధనే యుద్ధే *తిలకం తత్రవీరక్షయకారణే-తస్మిన్ ప్రసిద్ధే ౫౬ తదితి పాదైశ్చబాహుభి రిత్యేతదుపలక్షణే తృతీయా.*తిలకం తద్రాక్షసగణానాం తచ్ఛబ్దేనవానరాః-వానరరాక్షసగణానా మిత్యర్థః. ౭.

ణాని వై, ౯॥. భుజపాణిశిరశ్ఛిన్నా శ్ఛిన్నకాయాశ్చ భూతలే వానరా రాక్షసా శ్చాపి నిపేతు స్తత్ర వై రణే, ౧౦॥ తతో వానరసైన్యేన హన్యమానం నిశాచరం ప్రాభజ్యత బలం సర్వం వజ్రదంష్ట్రస్య పశ్యతః, ౧౧॥ రాక్షసాన్ భయవిత్రస్తాన్ హన్యమానాన్ ప్లవంగమైః దృష్ట్వా సరోషతామ్రాక్షో వజ్రదంష్ట్రః ప్రతాపవాన్, ప్రవివేశ ధనుష్పాణి స్త్రాసయన్ హరివాహినీం శరై ర్విదారయామాస కంకపత్రై రజిహ్మగైః, ౧౩॥. బిభేద వానరాం స్తత్ర సప్తాష్టౌ నవ పంచ చ. వివ్యాధ పరమక్రుద్ధో వజ్రదంష్ట్రః ప్రతాపవాన్, ౧౪॥ త్రస్తా స్సర్వే హరిగణా శ్శరై స్సంకృత్తకంధరాః అంగదం సంప్రధావంతి ప్రజాపతి మివ ప్రజాః, ౧౫॥ తతో హరిగణాన్ భగ్నాన్ దృష్ట్వా వాలిసుత స్తదా క్రోధేన వజ్రదంష్ట్ర ముదీక్షంత ముదైక్షత. ౧౬॥ వజ్రదంష్ట్రోఽంగదశ్చోభౌ సంగతౌ హరిరాక్షసౌ, చేరతుః పరమక్రుద్ధౌ హరిమత్తగజా వివ, ౧౭॥ తత శ్శరసహస్రేణ వాలిపుత్త్రం మహాబలః. జఘాన మర్మదేశేషు మాతంగ మివ తోమరైః, ౧౮॥ రుధిరోక్షితసర్వాంగో వాలిసూను ర్మహాబలః చిక్షేప వజ్రదంష్ట్రాయ వృక్షం భీమపరాక్రమః, ౧౯॥ దృష్ట్వా పతంతం తం వృక్ష మసంభ్రాంత శ్చ రాక్షసః. చిచ్ఛేద బహుధా సోఽపి నికృత్తః పతితో భువి. ౨౦॥. తం దృష్ట్వా వజ్రదంష్ట్రస్య విక్రమం ప్లవగర్షభః ప్రగృహ్య విపులం శైలం చిక్షేప చ ననాద చ, ౨౧॥ సమాపతంతం తం దృష్ట్వా రథా దాప్లుత్య వీర్యవాన్. గదాపాణి రసంభ్రాంతః పృథివ్యాం సముతిష్ఠత, ౨౨॥ సాంగదేన గదా క్షిప్తా గత్వా తు రణమూర్ధని ౨౩ సచక్రకూబరం సాశ్వం ప్రమమాథ రథం తదా, ౨౩॥ తతోఽన్యం గిరి మాక్షిప్య విపులం ద్రుమభూషితం. వజ్రదంష్ట్రస్య శిరసి పాతయామాస సోఽంగదః, ౨౪॥ అభవ చ్ఛోణితోద్గారీ వజ్రదంష్ట్ర స్సమూర్ఛితః. ముహూర్త మభవ న్మూఢో గదా మాలింగ్య నిశ్వసన్, ౨౫॥. స లబ్ధ

నీత్యర్థం. ౯॥. పునః కేషాంచిత్పతనమాహ—భుజేతి. భుజపాణిశిరస్సు ఛ్ఛిన్నాః ఛ్ఛిన్నకాయాః భిన్నమధ్యకాయాః. ౧౦॥. తతఇతి. నిశాచరం నిశాచరసంబంధి-అణ్-వృద్ధ్యభావఆర్షః. యద్వా—నిశాయాంచరతీతి యోగమాత్రవివక్షా ౧౧॥. రాక్షసానిత్యాది భయవిత్రస్తాన్ భయహేతుభ్యో విత్రస్తాన్. ౧౩॥ బిభేదేతి సప్తాష్టౌనవ పంచచేతి ఏకైకప్రయోగేణేతి శేషః ౧౪॥—౧౫॥. *రామా తత ఇతి. ఉదీక్షంతం ఉదీక్షమాణం. ౧౬॥. వజ్రదంష్ట్రఇతి హరిమత్తగజౌ సింహమత్తగజౌ. ౧౭॥—౨౨॥. సేతి. సా వజ్రదంష్ట్రధృతా గదా-ఆక్షిప్తా అపహృతా. ౨౩ సచక్రేతి. సః అంగదక్షిప్తశైలః. ౨౪॥. అభవదితి. శోణితోద్గారీ రక్తోద్గారీ-గదాం అన్వయం-యద్వా—'జఘాన పరమక్రుద్ధోవక్షోదేశే నిశాచర' ఇత్యస్యానంతరం 'సాంగదేన గదాక్షిప్తా గత్వాతురణమూర్ధ'నీత్యర్థం యోజ్యం. ౨౫॥ సఇ

హారయఇతి. పత్రః కాకః- శ్యేనవిశేషో వా-కంకగృధ్రపత్రై రాధ్యావ్యాప్తా ఇత్యర్థః ౯—౧౦॥ తత ఇతి. నిశాచరం-వృద్ధ్యభావఆర్షః యద్వా— నిశి చరతీతి నిశాచరం. *తిలకం ప్రాభజ్యతభగ్న మభూత్. ౧౧॥—౧౩॥. బిభేదేతి సప్తాష్ట నవ పంచ బిభేద-ఏకైకేన శరేణేతి శేషః. ౧౪॥. *తిలకం. సంప్రధావంతి ధావంతి స్మ ౧౫॥—౧౬॥. *తిలకం హరిమత్తగజా వివ హరి రిహశార్దూలః-సింహేన గజస్య యుద్ధా

సంజ్ఞో గదయా వాలిపుత్ర మవస్థితం. జఘాన పరమక్రుద్ధో వక్షోదేశే నిశాచరః, గదాం త్యక్త్వా తత స్తత్ర ముష్టియుద్ధ మవర్తత. ౨౭. అన్యోన్యం జఘ్నతు స్తత్ర తా వుభౌ హరిరాక్షసౌ, రుధిరోద్గారిణౌ తౌ తు ప్రహారై ర్జనితశ్రమౌ. బభూవతు స్సువిక్రాంతా వంగారకబుధా వివ, ౨౮॥ తతః పరమతేజస్వీ అంగదః కపికుంజరః. ఉత్పాట్య వృక్షం స్థితవాన్ బహుపుష్పఫలాంచితః, జగ్రాహ చార్షభం చర్మ ఖడ్గంచ విపులంశుభం కింకిణీజాలసంఛన్నం చర్మణా చ పరిష్కృతం, ౩౦॥ విచిత్రాం శ్చేరతు ర్మార్గా న్రుషితౌ కపిరాక్షసౌ జఘ్నతు శ్చ తదాఽన్యోన్యం నిర్దయం జయకాంక్షిణౌ, ౩౧॥ వ్రణై స్సాస్రై రశోభేతాం పుష్పితా వివ కింశుకౌ, యుధ్యమానౌ పరిశ్రాంతౌ జానుభ్యా మవనీం గతౌ, ౩౨॥. నిమేషాంతరమాత్రేణ అంగదః కపికుంజరః. ఉదతిష్ఠత దీప్తాక్షో దండాహత ఇ వోరగః, ౩౩॥ నిర్మలేన సుధౌతేన ఖడ్గేనాస్య మహా చ్ఛిరః. జఘాన వజ్రదంష్ట్రస్య వాలిసూను ర్మహాబలః, ౩౪॥. రుధిరోక్షితగాత్రస్య బభూవ పతితం ద్విధా. సరోషపరివృత్తాక్షం శుభం ఖడ్గహతం శిరః, ౩౫॥. వజ్రదంష్ట్రం హతం దృష్ట్వా రాక్షసా భయమోహితాః. త్రస్తాః ప్రత్యపతన్ లంకాం వధ్యమానాః ప్లవంగమైః, విషణ్ణవదనా దీనా హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖాః. ౩౭. నిహత్య తం వజ్రధరప్రభావ స్స వాలిసూనుః కపిసైన్యమధ్యే, జగామ హర్షం మహితో మహాబల స్సహస్రనేత్ర స్త్రిదశై రివావృతః. ౩౮. ఇతి

త్యాది ఆవర్తత ఆవర్తయత్. ౨౭—౨౮॥ తతఃపరమతేజస్వీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వృక్షోత్పాటనార్షభచర్మఖడ్గగ్రహణాదిక మంగద స్యోచ్యమాన మితర స్యాప్యుపలక్షణం. విచిత్రాంశ్చేరతుర్మార్గానితి. వక్ష్యమాణయుద్ధస్య ఉభయో రవిశేషేణ వర్ణనాత్ అంగదేన వృక్షేగృహీతే రాక్షసోపివ వృక్షంజగ్రాహ-అంగదేన ఖడ్గాదౌగృహీతేరాక్షసోఽపిఖడ్గాదికంజగ్రాహేతిభావః. ఆర్షభంచర్మ ఋషభచర్మపినద్ధం ఫలకం-చర్మణా ఖడ్గకోశేన. * రామా. సజగ్రాహేతి. సఃవజ్రదంష్ట్రః. ౩౦॥. విచిత్రానితి. మార్గాన్ పూర్వోక్తమండలాదిమార్గాన్ - నిర్దయంజఘ్నతు రిత్యన్వయః. ౩౧॥ వ్రణైరితి. సాస్రైః సరుధిరైః- "అస్రమశ్రుణి శోణిత" ఇత్యమరః అవనీం గతౌ-అభూతా మితిశేషః. ౩౨॥. నిమేషేతి నిమేషాంతరమాత్రేణ నిమేషావకాశమాత్రేణ. ౩౩॥. నిర్మలేనేతి. సుధౌతేన శాణోల్లిఖితేన-అతఏవ నిర్మలేన-అస్య వజ్రదంష్ట్రస్యేత్యన్వయః కేచిత్తు 'సజగ్రాహార్షభం చర్మే'తిపరిత్యాసః వజ్రదంష్ట్రః ఖడ్గంజగ్రాహ అంగదోవృక్షం జగ్రాహేతి వ్యాఖ్యాయ 'ఖడ్గే నాస్యమహచ్ఛిర' ఇత్యత్రవృక్షే ప్రతిహతేఽంగదోఽపి చర్మాసీ జగ్రాహేతి అనేనావగమ్యత ఇత్యపివర్ణయంతి. *రామా. ఖడ్గేనాస్యవజ్రదంష్ట్రస్యశిరోజఘానేత్యనేనవృక్షేప్రతిహతేఽంగదోపిచర్మాసీజగ్రాహేత్యవగమ్యతే. ౩౫॥. వజ్రదంష్ట్రమిత్యాది. విషణ్ణవదనాః శుష్కవదనాః. ౩౮. తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రవధః ఇతి శ్రీగోవిందరాజ

తంభవాత్-స్వప్నేఽపి సింహదర్శనేనగజానాం మరణమితికతకః ౨౮॥ తత ఇతి. సజగ్రాహార్షభం చర్మేస్యంగదస్య కథన మితర స్యాప్యుపలక్షణం-విచిత్రాం శ్చేరతుర్మార్గా నితివక్ష్యమాణయుద్ధే హ్యుభయోరవిశేషవర్ణనాత్ *తిలకం. పుష్పఫలై ర్యుతః-హ స్తధృతవృక్షయై స్తై ర్యుతఆసీత్. జగ్రాహ-వజ్రదంష్ట్రోం గదశ్చేతిశేషః. ౩౦॥——౩౭ *తిలకం మహితః పూజితః. తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రవధః ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-

శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - చతుఃపఞ్చాశస్సర్గః

పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః.

వజ్రదంష్ట్రం హతం శ్రుత్వా వాలిపుత్రేణ రావణః, బలాధ్యక్ష మువాచేదం కృతాంజలి మవస్థితం. ౧ శీఘ్రం నిర్యాంతు దుర్ధర్షా రాక్షసా భీమవిక్రమాః, అకంపనం పురస్కృత్య సర్వశస్త్రప్రకోవిదం. ౨ ఏష శాస్తా చ గోప్తా చ నేతా చ యుధిసమ్మతః, భూతికామ శ్చ మే నిత్యం నిత్యంచ సమరప్రియః ౩ ఏష జేష్యతి కాకుత్స్థౌ సుగ్రీవం చ మహాబలం, వానరాం శ్చాపరాన్ ఘోరాన్ హనిష్యతి పరంతపః, ౪. పరిగృహ్య స తా మాజ్ఞాం రావణస్య మహాబలః, బలం సంత్వరయామాస తదా లఘుపరాక్రమః ౫. తతో నానాప్రహరణా భీమాక్షా భీమదర్శనాః, నిష్పేతూ రక్షసాం ముఖ్యా బలాధ్యక్షప్రచోదితాః ౬. రథ మాస్థాయ విపులం తప్తకాంచనకుండలః, మేఘాభో మేఘవర్ణ శ్చ మేఘస్వనమహాస్వనః రాక్షసై స్సంవృతో భీమై స్తదా నిర్యా త్యకంపనః, ౭½ న హి కంపయితుం శక్య స్సురై రపి మహా మృధే అకంపన స్తత స్తేషా మాదిత్య ఇవ తేజసా, ౮½ తస్య నిర్ధావమానస్య సంరబ్ధస్య యుయుత్సయా. అకస్మా ద్దైన్య మాగచ్ఛ ద్ధయానాం రథవాహినాం, ౯½. వ్యస్ఫుర న్నయనం చాస్య సవ్యం యుద్ధాభినందినః వివర్ణో ముఖవర్ణ శ్చ గద్గద శ్చాభవ త్స్వనః, అభవ త్సుదినే చాపి దుర్దినం రూక్షమారుతం ౧౧. ఊచుః ఖగా మృగా స్సర్వే వాచః క్రూరా భయానకాః, ౧౧½ స సింహోపచిత స్కంధ శ్శార్దూలసమవిక్రమః. తా నుత్పాతా నచింత్యైవ నిర్జగామ రణాజిరం, ౧౨½. తదా నిర్గచ్ఛత స్తస్య రక్షస స్సహ రాక్షసైః. బభూవ సుమహా న్నాదః

విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-చతుఃపఞ్చాశస్సర్గః.

అథాకంపనయుద్ధం పంచపంచాశే. వజ్రదంష్ట్రమిత్యాది బలాధ్యక్షం ప్రహస్తం. ౧—౨. ఏష ఇతి. శాస్తా పరసైన్యనిగ్రాహకః-గోప్తా స్వబలరక్షకః-నేతా నాయకః-సేనాపతి రిత్యర్థః. సంమతః ప్రసిద్ధః. ౩—౪ పరిగృహ్యేతి. బలచోదనేన స్వచోదన మర్థసిద్ధం మత్వేత్యర్థః. ౫. తత ఇతి. నిష్పేతుః పురా న్నిర్యయుః. ౬ రథమిత్యాది మేఘాభః మేఘవత్ స్థూలః-మేఘస్వనమహాస్వనః- "సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్యే" త్యాదినా ఉత్తరపదలోపస్య వైకల్పికత్వే ప్రథమస్వనపదశ్రవణం. ౭½. ప్రసంగాదాహ---నహీతి. హి యస్మాత్ -మహామృధే మహాయుద్ధేఽపి - కంపయితుం న శక్యతే- అతో హేతోః అకంపనః అకంపనశబ్దవాచ్యః- తేషాం రక్షసాం మధ్యే- తేజసా ఆదిత్య ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. ౮½ * రామా. తస్యేతి. 'హయానాం రథవాహినా' మితి పాఠః. ౯½. వ్యస్ఫురదిత్యాది. వివర్ణః విపరీతవర్ణః-దుర్దినం మేఘచ్ఛన్నదినం- 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః. ౧౧½. స ఇతి. సింహోపచితస్కంధః సింహస్యే వోన్నతస్కంధవాన్ ౧౨½—౧౪½ తేషామితి. సముత్థిత్య క్తజీవినాం-

---

చతుఃపఞ్చాశస్సర్గః.

*తిలకం.. బలాధ్యక్షం ప్రహస్తం. ౬. రథ మితి. పరిణామతో మేఘతుల్యః-మేఘవర్ణః మేఘవన్నీలవర్ణః *తిలకం మేఘాభః మేఘసమానదేహప్రమాణః-మేఘస్యస్వన ఇవ మహాన్ స్వనో యస్య స తథా-నిర్యాతి యాతి స్మ. ౮½. *తిలకం రథవహనకర్తౄణాం హయానాం అకస్మాన్నిర్హేతుక మేవ దైన్య మాగచ్ఛత్ - మన ఇతి శేషః. ౧౦½. అభవదితి సుదినేచాపి మేఘావరణాయోగ్యదివసేఽపి-దుర్దినం

క్షోభయ న్నివ సాగరం, ౧౩॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తా వానరాణాం మహాచమూః. ద్రుమ
శైలప్రహరణా యోద్ధుం సమవర్తత, ౧౪॥ తేషాం యుద్ధం మహారౌద్రం సంజ
జ్ఞే హరిరక్షసాం రామరావణయో రర్థే సమభిత్యక్తజీవినాం, ౧౫॥ సర్వే హ్యతి
బలా శ్శూరా స్సర్వే పర్వతసన్నిభాః. హరయో రాక్షసా శ్చైవ పరస్పరజిఘాంసవః,
౧౬॥ తేషాం వినర్దతాం శబ్ద స్సంయుగేఽతితరస్వినాం. శుశ్రువే సుమహాన్
క్రోధా దన్యోన్య మభిగర్జతాం, ౧౭॥ రజ శ్చారుణవర్ణాభం సుభీమ మభవ ద్భృశం.
ఉద్ధూతం హరిరక్షోభి స్సంరురోధ దిశో దశ, ౧౮॥ అన్యోన్యం రజసా తేన కౌశే
యోద్ధూతపాండునా. సంవృతాని చ భూతాని దదృశు ర్న రణాజిరే, ౧౯॥ న ధ్వ
జో న పతాకా వా వర్మ వా తురగోఽపి వా ఆయుధం స్యందనం వాపి దదృశే తేన
రేణునా, ౨౦॥ శబ్ద శ్చ సుమహాం స్తేషాం నర్దతా మభిధావతాం. శ్రూయతే
తుములే యుద్ధే న రూపాణి చకాశిరే, ౨౧॥ హరీ నేవ సుసంక్రుద్ధా హరయో
జఘ్ను రాహవే రాక్షసా శ్చాపి రక్షాంసి నిజఘ్ను స్తిమిరే తదా. ౨౨॥ పరాం
శ్చైవ వినిఘ్నంత స్స్వాం శ్చ వానరరాక్షసాః రుధిరార్ద్రాం తదా చక్రు
ర్మహీం పంకానులేపనాం, ౨౩॥ తత స్తు రుధిరౌఘేణ సిక్తం వ్యపగతం రజః.
శరీరశవసంకీర్ణా బభూవ చ వసుంధరా, ౨౪॥ ద్రుమశక్తిశిలాప్రాసై ర్గదాపరిఘ
తోమరైః. హరయో రాక్షసా శ్చైవ జఘ్ను రన్యోన్య మోజసా, ౨౫॥
బాహుభిః పరిఘాకారై ర్యుధ్యంతః పర్వతోపమాః. హరయో భీమకర్మాణో
రాక్షసాన్ జఘ్ను రాహవే, ౨౬॥ రాక్షసా స్త్వపి సంక్రుద్ధాః ప్రాసతో

తృణీకృత శరీరాణా మిత్యర్థః ౧౫॥. సర్వ ఇతి పరస్పరజిఘాంసవః-ఆస న్నితి శేషః. ౧౬॥ తేషా
మితి. వినర్దతాం సింహనాదం కుర్వతాం-అభిగర్జతాం ఆభిముఖ్యేన గర్జనం కుర్వతాం. ౧౭॥. రజశ్చేతి.
అరుణవర్ణేన రక్తిమ్నా ఆభాతీ త్యరుణవర్ణాభం ౧౮॥ అన్యోన్యమితి కౌశేయోద్ధూతపాండునా
ఉద్ధూతకౌశేయపాండునా-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః. రజసో రక్తత్వపాండుత్వే భూభేదా
దితి జ్ఞేయం. సంవృతాని ఛన్నాని-భూతాని వస్తూని-న దదృశుః-వానరా రాక్షసా శ్చేతి శేషః. ౧౯॥.
ఉక్తం వివృణోతి —నధ్వజ ఇతి. వర్మాదిష్వపి న ఇత్యను వర్తనీయః ౨౦॥. పరస్పరాదర్శనాదిజన్యం శబ్దాం
తర మాహ —శబ్దశ్చేతి. రూపాణి పదార్థాంతరాణి ౨౧॥. అదర్శనఫలమాహ —హరీనితి ౨౨॥. పరానితి.
ప్రథమం రక్తార్ద్రాం అథ చరణక్షోదేన పంకిలా మిత్యర్థః. పంకానులేపనాం పంకానులిప్తాం-కర్మణి
ల్యుట్. ౨౩॥. తత ఇతి. శరీరశవసంకీర్ణా శవభూతశరీరసంకీర్ణా. ౨౪. ద్రుమేతి ద్రుమశైలా
వానరీయాః - శక్త్యాదయో రాక్షసీయాః. ౨౫॥ బాహుభిరితి. 'బాహుభిః పరిఘాకారై' రిత్య
స్యోత్తరార్థః 'హరయో భీమకర్మాణో రాక్షసాన్ జఘ్ను రాహవ' ఇతి ౨౬॥ రాక్షసా స్త్వ

మేఘావరణమభవత్. ౧౧—౧౪॥ * తిలకం సమభిత్యక్తదేహిన ఆత్మానో యైస్తే-ఆత్మరక్షానిరపేక్షా ఇతి
యావత్. ౧౭॥. * తిలకం. అరుణవర్ణాభం ధూమ్రవర్ణస్య వస్తున ఆభా యస్మిన్ తత్ - అరుణశబ్దో
ధూమ్రపర్యాయోఽపి ౧౮॥. అన్యోన్యమితి కౌశేయోద్ధూతపాండునా-ధౌతకౌశేయపాండు నేత్యర్థః.
*తిలకం. భూతాని కపిరక్షోలక్షణప్రాణినః. ౧౯॥—౨౭॥ ఆకంపన ఇతి. సంహర్ష యతి-సంభావయా మాసే

మరవాణయః. కపీ న్నిజఘ్నిరే తత్ర శస్త్రైః పరమదారుణైః, ౨౭. అకంపన స్సుసంక్రుద్ధో రాక్షసానాం చమూపతిః. సంహర్షయతి తాన్ సర్వాన్ రాక్షసాన్ భీమవిక్రమాన్, ౨౮. హరయ స్త్వపి రక్షాంసి మహాద్రుమమహాశ్మభిః. విదారయం త్యభిక్రమ్య శస్త్రా ణ్యాచ్ఛిద్య వీర్యతః, ౨౯ ఏతస్మి న్నంతరే వీరా హరయః కుముదో నళః మైందశ్చ ద్వివిదః క్రుద్ధా శ్చక్రు ర్వేగ మనుత్తమం, ౩౦ తే తు వృక్షై ర్మహావేగా రాక్షసానాం చమూముఖే కదనం సుమహ చ్చక్రు ర్లీలయా హరియూథపాః, మమంథూ రాక్షసాన్ సర్వే వానరా గణశో భృశం. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - పఞ్చపఞ్చాశస్సర్గః.

షట్పఞ్చాశ స్సర్గః

తద్దృష్ట్వా సుమహ త్కర్మ కృతం వ నరసత్తమైః, క్రోధ మాహారయామాస యుధి తీవ్ర మకంపనః ౧ క్రోధమూర్ఛితరూప స్తు ధూన్వన్ పరమకార్ముకం, దృష్ట్వా తు కర్మ శత్రూణాం సారథిం వాక్య మబ్రవీత్ ౨ తత్రైవ తావ త్త్వరితం రథం ప్రాపయ సారథే, యత్రైతే బహవో ఘ్నంతి సుబహూన్ రాక్షసాన్ రణే. ౩. ఏతే తత్ర బలవంతో హి భీమకాయా శ్చ వానరాః, ద్రుమశైలప్రహరణా స్తిష్ఠంతి ప్రముఖే మమ. ౪. ఏతా న్నిహంతు మిచ్ఛామి సమరశ్లాఘినో హ్యహం, ఏతైః ప్రమథితం సర్వం దృశ్యతే రాక్షసం బలం. ౫. తతః ప్రజవనాశ్వేన రథేన రథినాం వరః, హరీ నభ్యహన త్క్రోధా చ్ఛరజాలై రకంపనః. ౬. న స్థాతుం వానరా శ్శేకుః కిం పున ర్యోద్ధు మాహవే, అకంపనశరై ర్భగ్నా స్సర్వ ఏవ విదుద్రువుః. ౭. తాన్ మృత్యువశ మాపన్నా నకంపనవశం గతాన్, సమీక్ష్య హనుమాన్ జ్ఞాతీ నుపతస్థే మహాబలః. ౮. తం మహాప్లవగం దృష్ట్వా సర్వే ప్లవగయూథపాః, సమేత్య సమరే వీరా స్సంహృష్టాః పర్యవారయన్. ౯ అవస్థితం హనూమంతం తే దృష్ట్వా హరి

పీతి శస్త్రైః ఉక్తప్రాసాదిభిః ౨౭ అకంపనఇతి. సంహర్షయతి ఉత్సాహయతి * రామా. సంహర్షయతి సమహర్షయత్ - సంభావయామాసేత్యర్థః తాన్ కపీ న్నిఘ్నతః. ౨౮. హరయస్త్వితి. అభిక్రమ్య అభిముఖీభూయ-ఆచ్ఛిద్య అపహృత్య ౨౯ ఏతస్మిన్నితి. స్పష్టః. ౩౦. తేత్విత్యాదిసార్ధశ్లోకః. లీలయాఅనాయాసేన. ౩౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథాకంపనవధష్షట్పంచాశే తద్దృష్ట్వేత్యాది. ౧—౩. ఏతఇతి. ప్రముఖే అగ్రే. ౪—౫. తతఇతి. ప్రజవనాశ్వేన వేగవదశ్వేన ౬—౭ తానితి. ఉపతస్థే అకంపన సమీప మాజగామ. ౮—౧౧.

త్యర్థః. ౨౮ *తిలకం. శస్త్రా ణ్యాచ్ఛిద్య-వ నరాః-పరహస్తా దితి శేషః. ౩౧ *తిలకం. నానాప్రహరణైర్భృశ మిత్యత్ర సర్గావచ్ఛేదః ప్రమాదా దితి కతకః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చపఞ్చాశ స్సర్గః.

౧—౧౪. ఆత్మానమితి. అప్రహరణం అనాయుధం. ౧౫—౧౮ తత్పర్వతాగ్రమితి. మూర్ఛితః-

యూథపాః, బభూవు ర్బలవంతో హి బలవంతం సమాశ్రితాః ౧౦. అకంపన స్తు శైలాభం హనూమంత మవస్థితం, మహేంద్ర ఇవ ధారాభి శ్శరై రభివవర్ష హ ౧౧. అచింతయిత్వా బాణౌఘాన్ శరీరే పతితాన్ శితాన్, అకంపనవధార్థాయ మనో దధ్రే మహాబలః ౧౨ స ప్రసహ్య మహాతేజా హనుమాన్ మారుతాత్మజః, అభిదుద్రావ తద్రక్షః కంపయ న్నివ మేదినీం. ౧౩. త స్యాభినర్దమానస్య దీప్యమానస్య తేజసా, బభూవ రూపం దుర్ధర్షం దీప్తస్యేవ విభావసోః. ౧౪. ఆత్మాన మప్రహరణం జ్ఞాత్వా క్రోధసమన్వితః, శైల ముత్పాటయామాస వేగేన హరిపుంగవః. ౧౫. తం గృహీత్వా మహాశైలం పాణి నైకేన మారుతిః, స వినద్య మహానాదం భ్రామయామాస వీర్యవాన్. ౧౬. తత స్త మభిదుద్రావ రాక్షసేంద్ర మకంపనం, పురా హి నముచిం సంఖ్యే వజ్రేణేవ పురందరః ౧౭ అకంపన స్తు త ద్దృష్ట్వా గిరిశృంగం సముద్యతం, దూరా దేవ మహాబాణై రర్ధచంద్రై ర్వ్యదారయత్. ౧౮ త త్పర్వతాగ్ర మాకాశే రక్షోబాణవిదారితం, విశీర్ణం పతితం దృష్ట్వా హనుమాన్ క్రోధమూర్ఛితః. ౧౯. సోఽశ్వకర్ణం సమాసాద్య రోషదర్పాన్వితో హరిః, తూర్ణ ముత్పాటయామాస మహాగిరి మివోచ్ఛ్రితం. ౨౦ తం గృహీత్వా మహాస్కంధం సోఽశ్వకర్ణం మహాద్యుతిః, ప్రహస్య పరయా ప్రీత్యా భ్రామయామాస సంయుగే. ౨౧. ప్రధావ న్నూరువేగేన ప్రభంజం స్తరసా ద్రుమాన్, హనుమాన్ పరమక్రుద్ధ శ్చరణై ర్దారయత్ క్షితిం. ౨౨. గజాంశ్చ సగజారోహాన్ సరథాన్ రథిన స్తథా, జమాన హనుమాన్ ధీమాన్ రాక్షసాంశ్చ పదాతిగాన్. ౨౩. త మంతక మివ క్రుద్ధం సమరే ప్రాణహారిణం, హనుమంత మభిప్రేక్ష్య రాక్షసా విప్రదుద్రువుః. ౨౪. త మాపతంతం సంక్రుద్ధం రాక్షసానాం భయావహం, దద ర్శాకంపనో వీర శ్చుక్రోధ చ ననాద చ. ౨౫ స చతుర్దశభి ర్బాణై శ్శితై ర్దేహవిదారణైః, నిర్బిభేద హనూమంతం మహావీర్య మకంపనః. ౨౬. స తదా ప్రతివిద్ధ స్తు బహ్వీభి శ్శరవృష్టిభిః, హనుమాన్ దదృశే వీరః ప్రరూఢ ఇవ సానుమాన్. ౨౭. విరరాజ మహాకాయో మహావీర్యో మహామనాః, పుష్పితాశోకసంకాశో విధూమ

అచింతయిత్వేతి అకంపనవధార్థాయ అకంపనవధరూపప్రయోజనాయ. ౧౨—౧౩. తస్యేతి. తస్య హనుమతః ౧౪. ఆత్మానమితి. అప్రహరణం అనాయుధం ౧౫. తమితి మహానాదం వినద్య-మహానాదం కృత్వేత్యర్థః ౧౬. తత ఇతి తత్ర సః శైలే నేత్యధ్యాహార్యం. స హనుమాన్-అకంపనం పురందరో నముచిం యథా తథా శైలేన వజ్రేణే వాభిదుద్రావ ౧౭—౧౮ తదితి. క్రోధమూర్ఛితః-అభూదితి శేషః. ౧౯—౨౧ ప్రధావన్నితి. చరణైః చరణన్యాసైః-దారయత్ అదారయత్. ౨౨. గజాంశ్చేతి. పదాతితయా గచ్ఛంతీతి పదాతిగాః-తాన్. ౨౩—౨౬ స ఇతి ప్రరూఢః ప్రరూఢవృక్షః ౨౭—౨౯.

అభూదితి శేషః, ౧౯—౨౧. ప్రధావన్నితి. చరణైః చరణన్యాసైః. ౨౨—౨౬, స ఇతి. ప్రరూఢః-

ఇవ పావకః. ౨౮. తతో౽న్యం వృక్ష ముత్పాట్య కృత్వా వేగ మనుత్తమం, శిర స్యభిజఘా నాశు రాక్షసేంద్ర మకంపనం ౨౯ స వృక్షేణ హత స్తేన సక్రోధేన మహాత్మనా, రాక్షసో వానరేంద్రేణ పపాత చ మమార చ ౩౦. తం దృష్ట్వా నిహతం భూమౌ రాక్షసేంద్ర మకంపనం, వ్యథితా రాక్షసా స్సర్వే క్షితికంప ఇవ ద్రుమాః ౩౧ త్యక్తప్రహరణా స్సర్వే రాక్షసా స్తే పరాజితాః, లంకా మభియయు స్త్రస్తా వానరై స్తై రభిద్రుతాః. ౩౨ తే ముక్తకేశా స్సంభ్రాంతా భగ్నమానాః పరాజితాః, స్రవచ్ఛ్రమజలై రంగైః శ్వసంతో విప్రదుద్రువుః ౩౩. అన్యోన్యం ప్రమమంథు స్తే వివిశు ర్నగరం భయాత్, పృష్ఠత స్తే సుసంమూఢాః ప్రేక్షమాణా ముహుర్ముహుః ౩౪. తేషు లంకాం ప్రవిష్టేషు రాక్షసేషు మహాబలాః, సమేత్య హరయ స్సర్వే హనుమంత మపూజయన్ ౩౫ సో౽పి ప్రహృష్ట స్తాన్ సర్వాన్ హరీన్ ప్రత్యభిపూజయత్, హనుమాన్ సత్త్వసంపన్నో యథార్హ మనుకూలతః. ౩౬. వినేదు శ్చ యథా ప్రాణం హరయో జితకాశినః. చకర్షు శ్చ పున స్తత్ర సప్రాణా నపి రాక్షసాన్. ౩౭. స వీరశోభా మభజ న్మహాకపి స్సమేత్య రక్షాంసి నిహత్య మారుతిః, మహాసురం భీమ మమిత్రనాశనం యథైవ విష్ణు ర్బలినం చమూముఖే. ౩౮. అపూజయన్ దేవగణా స్తదా కపిం స్వయం చ రామో౽తిబల శ్చ లక్ష్మణః. తథైవ సుగ్రీవముఖాః ప్లవంగమా విభీషణ శ్చైవ మహాబల స్తదా. ౩౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - షట్పఞ్చాశ స్సర్గః

సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః

అకంపనవధం శ్రుత్వా క్రుద్ధో వై రాక్షసేశ్వరః, కించి ద్దీనముఖ శ్చాపి సచివాం స్తా నుదైక్షత ౧ స తు ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు మంత్రిభి స్సంవిచార్య చ, తత స్తు రావణః పూర్వదివసే రాక్షసాధిపః. పురీం పరియయౌ లంకాం సర్వాన్ గుల్మా నవేక్షితుం, ౨౪. తాం రాక్షసగణై ర్గుప్తాం గుల్మై ర్బహుభి రావృతాం. దదర్శ

సఇతి. వానరేంద్రేణకర్త్రా-తేన వృక్షేణ-హత ఇత్యన్వయః. ౩౦. తమితి క్షితికంపేభూకంపే. ౩౧—౩౫ సోపీతి. ప్రత్యభిపూజయత్-భవత్సహాయేనైవ మయా జిత మిత్యేవ మితిభావః. ౩౬—౩౯. చతుర్థాహ్ని మకంపనవధః. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-షట్ పఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ యుద్ధాయ ప్రహస్తనిర్యాణం సప్తపంచాశే అకంపనవధమిత్యాది సత్యిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తతస్సరావణః పురీంపరియయౌ - పూర్వదివసే దివసస్య పూర్వభాగే-పూర్వాహ్ణ ఇత్యర్థః. గుల్మాన్ సేనావ్యూహాన్ ౨౪—౩౪. రుద్ధామితి కాలే నిదేశార్హసమయే. ౪౪ పురస్యేతి.

ప్రరూఢవృక్షః ౨౭—౨౯ చతుర్థ్యా మకంపనవధః. ౩౦ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షట్పఞ్చాశ స్సర్గః,

౧. తతఇతి. పూర్వదివసే పూర్వాహ్ణే ౨౪—౪౪. పురస్యేతి. ఉపనివిష్టస్య-ఉపసమీపే

నగరీం లంకాం పతాకాధ్వజమాలినీం, ౩॥ రుద్ధాం తు నగరీం దృష్ట్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః. ఉవా చామర్షితః కాలే ప్రహస్తం యుద్ధకోవిదం, ౪॥. పుర స్యోపని విష్టస్య సహసా పీడితస్య వా నాన్యం యుద్ధా త్ప్రపశ్యామి మోక్షం యుద్ధవిశారద, ౫॥ అహం వా కుంభకర్ణో వా త్వం వా సేనాపతి ర్మమ ఇంద్రజి ద్వా నికుంభో వా వహేయు ర్భార మీదృశం, ౬॥ సత్వం బల మత శ్శీఘ్ర మాదాయ పరిగృహ్య చ. విజయా యాభినిర్యాహి యత్ర సర్వే వనౌకసః, ౭॥. నిర్యాణా దేవ తే నూనం చపలా హరివాహినీ నర్దతాం రాక్షసేంద్రాణాం శ్రుత్వా నాదం ద్రవిష్యతి, ౮॥. చపలా హ్యవినీతా శ్చ చలచిత్తా శ్చ వానరాః న సహిష్యంతి తే నాదం సింహనాద మివ ద్విపాః, ౯॥ విద్రుతే చ బలే తస్మి న్రామ స్సౌమిత్రిణా సహ. అవశ స్తే నిరాలంబః ప్రహస్తవశ మేష్యతి, ౧౦॥ ఆప త్సంశయితా శ్రేయో న తు

ఉప సమీపే నివిష్టం పరసేనానివేశో యస్య తస్యఉపరుద్ధస్యేత్యర్థః అతఏవవాశబ్ద శ్చార్థే పీడితస్యచ-మోక్షం మోక్షోపాయం. ౫॥ అహమితి. వహేయురితి శకిళిజ్ ౬॥. సఇతి శీఘ్ర మాదాయ-పరిగృహ్య స్వాధీనం కృత్వా-యత్ర వనౌకసో వర్తంతే తత్ర ఇతో నిర్యాహీత్యన్వయః. ౭॥. నిర్యాణాదితి చపలా ధైర్యరహితా. ౮॥—౯॥ విద్రుతఇతి అవశః ప్రభుత్వరహితః- 'వశ మిచ్ఛాప్రభుత్వయో' రితి విశ్వః. హేప్రహస్త-తే తవ-వశ మేష్యతీ త్యన్వయః ౧౦॥ నను యుద్ధేసత్యాత్మహానే రపిసంభవా త్తదకరణమేవ శ్రేయఇత్యాశంక్య తథాత్వే శత్రుకృతాయా హానేర్నిశ్చితత్వాత్ యుద్ధకరణేతస్యాస్సందేహాత్ "యత్రాయుద్ధే ధ్రువోమృత్యుర్యుద్ధే జీవితసంశయః, తమేవకాలం యుద్ధస్య ప్రవదంతి మనీషిణ" ఇత్యుక్తరీత్యా ఇదానీంయుద్ధమేవ శ్రేయఇత్యాహ—ఆపదితి సంశయితా వితర్కితా-ఆపత్ మృతిః-శ్రేయః యుద్ధే మృతిః శ్రేయస్కరీత్యర్థః జయాపజయయో ర్వ్యవస్థితత్వేన పాక్షికజయస్యాపి సంభవాదితిభావః పక్షాంతరం ప్రతిక్షిపతి—నత్వితి. నిస్సంశయాకృతా నిశ్చితా-మృతిస్తు యుద్ధం వినాశత్రుభిర్మరణంతునశ్రేయః. ఏత న్మమమతం-త్వన్మతంతుకిమిత్యాహ — ప్రతిలోమేతి. ప్రతిలోమం మదుక్తప్రకార విపరీతప్రకారం-అనులోమంవానోస్మాకం యద్ధితంమన్యసే-తద్వదేతిశేషః వేతి

నివిష్టంపరసేనానివేశో యస్యత త్తథోక్తంతస్య-ఉపరుద్ధస్యేతి యావత్ అతఏవవాశబ్ద శ్చార్థే పీడితస్య చ-మోక్షం మోక్షోపాయం. ౫—౯॥ విద్రుతఇతి అవశః - వశం ప్రభుత్వం-తద్రహితః. 'వశ మిచ్ఛాప్రభుత్వయో' రితివిశ్వః. ౧౦॥ 'అవశస్తు నిరాలంబః ప్రహస్తవశ మేష్య'తీత్యుక్త్యనంతరం ప్రత్యుత్తరాప్రదానేన యుద్ధానుద్యుక్తం మత్వా - 'యత్రాయుద్ధేధ్రువో మృత్యుర్యుద్ధేజీవిత సంశయః, తమేవకాలం యుద్ధస్య ప్రవదంతి మనీషిణ' ఇతినీతిశాస్త్ర మవలంబ్యాహ — ఆపదితి. నిస్సంశయాకృతా యుద్ధాకరణేపి నిశ్చితా-ఆపత్-యేన శ్రేయః శ్రేయస్కరీ-న భవతి-కింతు నిస్సంశయా కృతా-ఆపత్ మృతిః-శ్రేయః శ్రేయస్కరీ-యుద్ధే అసందిగ్ధా మృతిః-శ్రేయః యుద్ధే సతిజయపరాజయయో రవ్యవస్థితత్వేన పాక్షికజయసద్భావాద్యుద్ధ మేవ శ్రేయ ఇత్యర్థః. అత్ర మదుక్తార్థవిషయే ప్రతిలోమానులోమంవా ప్రతిలోమంవా అనులోమంవా-అనయో ర్యద్ధితం మన్యసే-తద్వ దేతి శేషః. యద్వా — ప్రతిలోమం-ప్రతికూల మితి య న్మన్యసే- అనులోమ మనుకూలం మితి య న్మన్యసే- అస్య ద్వా ఏతద్వ్యతిరిక్తం యద్వేతర న్మన్యసే-తద్వ దేతి శేషః. ప్రతిలోమేత్యవిభక్తికో నిర్దేశః.

నిస్సంశయీకృతా ప్రతిలోమానులోమం వా యద్వా నో మన్యసే హితం, ౧౧॥ రావణే నైవ ముక్త స్తు ప్రహస్తో వాహినీపతిః రాక్షసేంద్ర మువా చేద మసురేంద్ర మిహోశనా, ౧౨॥ రాజ న్మంత్రితపూర్వం నః కుశలై స్సహ మంత్రిభిః. వివాద శ్చాపి నో వృత్త స్సమవేక్ష్య పరస్పరం, ౧౩॥ ప్రదానేన తు సీతాయా శ్శ్రేయో వ్యవసితం మయా అప్రదానే పున ర్యుద్ధం దృష్ట మేత త్తథైవ నః, ౧౪॥. సోఽహం దానై శ్చ మానై శ్చ సతతం పూజిత స్త్వయా. సాంత్వై శ్చ వివిధైః కాలే కిం న కుర్యాం ప్రియం తవ, ౧౫॥ న హి మే జీవితం రక్ష్యం పుత్రదారధనాని వా త్వం పశ్య మాం జుహూషంతం త్వదర్థం జీవితం యుధి, ౧౬॥ ఏవ ముక్త్వా తు భర్తారం రావణం వాహినీపతిః. ఉవా చేదం బలాధ్యక్షా న్ప్రహస్తః పురత స్స్థితాన్, ౧౭॥. సమానయత మే శీఘ్రం రాక్షసానాం మహద్బలం. మద్బాణాశనివేగేన హతానాం చ రణాజిరే, అద్య తృప్యంతు మాంసాదాః పక్షిణః కాననౌకసాం. ౧౮. ఇత్యుక్తా స్తే ప్రహస్తేన బలాధ్యక్షాః కృతత్వరాః, బల ముద్యోజయామాసు స్తస్మి న్రాక్షసమందిరే. ౨౦ సా బభూవ ముహూర్తేన తిగ్మనానావిధాయుధైః, లంకా రాక్షసవీరై స్తై ర్గజై రివ సమాకులా. ౨౧. హుతాశనం తర్పయతాం బ్రాహ్మణాం శ్చ నమస్యతాం, ఆజ్యగంధప్రతివహ స్సురభి

పక్షాంతరే. అహంతదేవ శ్రేయోమన్యేత్వ మన్యచ్చ యది మన్యసే తద్వద- తదేవాస్మాకం హితమిత్యర్థః. ౧౧॥. ౧౨॥. మంత్రసమయే మయా యథా నిర్ధారితం తత్తథా ప్రవృత్త మిత్యాహ — రాజన్నిత్యాదినా కుశలై ర్మంత్రిభిః- విభీషణాదిభి స్సహ నః అస్మాభిః- ఇదం వక్ష్యమాణం మంత్రితపూర్వం- తర్హి మంత్రితత్వే తథా కిమితి నానుష్ఠితం తత్రాహ — వివాద ఇతి. పరస్పరం సమవేక్ష్య బహుమతితయా ఆలోచ్య- నః అస్మాకం- వివాదశ్చాపి వృత్తః యేన విభీషణో నిరగచ్ఛదితి భావః. ౧౩॥ మంత్రిత మర్థమాహ — ప్రదానేనత్వితి. సీతాయాః ప్రదానేనతు శ్రేయః అప్రదానేతు యుద్ధమితి చ మనువ్యవసిత మిత్యర్థః సర్వమరణం యుద్ధ శబ్దే నోపచర్యతే. యథైవ - వ్యవసితం తథైవ- నః అస్మాభిః- దృష్టంచ. ౧౪॥ ఏవంస్వమత ముక్త్వా సంప్రతి త్వన్మతానుసారేణ యుద్ధమేవ కరిష్యామీత్యాహ — సోహమిత్యాదినా దానైః భూషణాది ప్రదానైః- మానైః త్వదధీనం జీవితమిత్యాది ప్రియభాషణైః - పూజితః ఉత్కర్ష మాపాదితః- కాలే ఆపత్కాలే- కిం నకుర్యాం- జీవితత్యాగ మపి కుర్యా మిత్యర్థః ౧౫॥. ఉక్తమేవ విశదయతి — నహీతి. జుహూషంతం హోతుమిచ్ఛంతం- జుహోతేస్సన్ ప్రత్యయః. అనేన జీవితస్య హవిష్ట్వం యుద్ధస్యాగ్నిరూపత్వంచ గమ్యతే. తేన చాత్మహవిః ప్రదానస్య మహాఫలత్వం యుద్ధసంగతిమాత్రేణ స్వవినాశ శ్చ ద్యోత్యతే. గతానుగతికాస్తు జుహూషంతం త్యక్తుమిచ్ఛంత మిత్యర్థః. 'జుహోతే ర్దానార్థత్వా' దిత్యాహుః ౧౬॥—౧౭॥. మద్బాణేతి హతానాం కాననౌకసాం తృప్యంతీ త్యన్వయః 'పూరణ గుణే' త్యాదినా సమాసప్రతిషేధేన సుహితార్థయోగే జ్ఞాపితాషష్ఠీ ౧౮—౨౧. హుతాశనమితి.

౧౧.—౧౩॥. మంత్రసమయే యథా నిర్ధారితం తత్తథైవ దృశ్యత ఇత్యాహ — ప్రదానేనత్వితి ౧౪॥ త్వన్మతానుసారేణ యుద్ధ మేవ కరిష్యామీత్యాశయేనాహ — సోఽహామితి. ౧౫॥ నహీతి. జిహీర్షంతం త్యక్తు మిచ్ఛంతం. ౧౬॥.—౨౨. ప్రజశ్చేతి. సంగ్రామసజ్జాః- సంగ్రామార్థం సన్నద్ధా ఇత్యర్థః

ర్మారుతో వవౌ. ౨౨. స్రజశ్చ వివిధాకారా జగృహు స్త్వభిమన్త్రితాః, సంగ్రామసజ్జా స్సంహృష్టా ధారయన్ రాక్షసా స్తదా. ౨౩. సధనుష్కాః కవచినో వేగా దాప్లుత్య రాక్షసాః, రావణం ప్రేక్ష్య రాజానం ప్రహస్తం పర్యవారయన్. ౨౪. అథామన్త్ర్య చ రాజానం భేరీ మాహత్య భైరవాం, ఆరురోహ రథం దివ్యం ప్రహస్త స్సజ్జకల్పితం హయై ర్మహాజవై ర్యుక్తం సమ్య క్సూతసుసంయతం, మహాజలదనిర్ఘోషం సాక్షా చ్చన్ద్రార్కభాస్వరం ఉరగధ్వజదుర్ధర్షం సువరూథం స్వపస్కరం, సువర్ణజాలసంయుక్తం ప్రహసన్త మివ శ్రియా ౨౭. తత స్తం రథ మాస్థాయ రావణార్పితశాసనః, లంకాయా నిర్యయౌ తూర్ణం బలేన మహతా వృతః. ౨౮. తతో దుందుభినిర్ఘోషః పర్జన్యనినదోపమః, వాదిత్రాణాం చ నినదః పూరయ న్నివ సాగరం. శుశ్రువే శంఖశబ్ద శ్చ ప్రయాతే వాహినీపతౌ, ౨౯½. నినదన్త స్స్వరాన్ ఘోరాన్ రాక్షసా జగ్ము రగ్రతః. భీమరూపా మహాకాయాః ప్రహస్తస్య పురస్సరాః, ౩౦½ నరాన్తకః కుంభహను ర్మహానాద స్సమున్నతః. ప్రహస్తసచివా హ్యేతే నిర్యయుః పరివార్య తం, ౩౧½ వ్యూఢేనైవ సుఘోరేణ పూర్వద్వారా త్స నిర్యయౌ గజయూథనికాశేన బలేన బలేన మహతా వృతః, ౩౨½. సాగరప్రతిమౌఘేన వృత స్తేన బలేన సః, ప్రహస్తో నిర్యయౌ తూర్ణం కాలాన్తకయమోపమః, ౩౩½ తస్య నిర్యాణఘోషేణ రాక్షసానాం

హుతాశనం తర్పయతాం అగ్నౌ బహుధా శాంతిహోమా నాచరతాం-బ్రాహ్మణాంశ్చ నమస్యతాం గంధపుష్పాదిభి రర్చయతాం-సంబంధీ-ఆజ్యగంధప్రతివహః - బ్రాహ్మణార్చనకుసుమాదినా సురభిర్మారుతోవవౌ. ౨౨. స్రజశ్చేతి సంగ్రామసజ్జాః సంగ్రామాయోద్యుక్తాః-రాక్షసాః-అభిమంత్రితాః విజయమంత్రేణాభిమంత్రితా స్స్రజః జగృహుః ధారయన్ అధారయంశ్చ. ౨౩. సధనుష్కాఇతి. రావణం ప్రేక్ష్య స్వామితయా ప్రధానం రావణ మభివంద్యేత్యర్థః. ౨౪. అథేత్యాదిశ్లోకత్రయం. సజ్జకల్పితం-సజ్జముద్యుక్తం-సర్వాయుధాదిసమవేతత్వేన కల్పితమిత్యర్థః. సుసంయతం నియమితం-సాక్షా చ్చంద్రార్కభాస్వరం చంద్రార్కతుల్యం భాస్వరం చ-"సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతుల్యయో" రిత్యమరః. ఆహ్లాదకత్వేన చంద్రసామ్యం-తేజసాఽర్కసామ్యం. సువరూథం శోభనరథగుప్తికం-'రథగుప్తి ర్వరూథో' నేత్యమరః. స్వపస్కరం. శోభనరథాంగం-'అపస్కరో రథాంగ' మితినిపాతనాత్ సుడాగమః. జాలంగవాక్షం-ప్రహసంత మివ శ్రియా స్వకాంత్యా సర్వకాంతిమద్వస్తుపరిహసంత మివస్థితం. ౨౭. తత స్తమితి. తతః ఆరోహణానంతరం. ౨౮. తతఇత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. పర్జన్యః మేఘవిశేషః, ౨౯½. నినదంతఇతి. పురస్సరాః అగ్రగాః, ౩౦½—౩౧½. వ్యూఢేనేతి. వ్యూఢేన సన్నద్ధకంకటేన-'వ్యూఢస్సన్నద్ధకంకట' ఇత్యమరశేషే. ౩౨½. సాగరేతి. కాలాంతకయమోపమః కాలే ప్రళయకాలే అంతకో వినాశకో యోయమ స్తదుపమః. ౩౩. తస్యేతి తస్య ప్రహస్తస్య-నిర్యాణఘోషేణ నిర్గమకాలికసింహనాదేన-రాక్ష

---

౨౩ — ౨౪. అథేతి. సన్నద్ధత్వేన కల్పితం - సర్వాయుధాదిసమేతం కల్పిత మిత్యర్థః. ఉరగధ్వజేతి. సువరూథం-శోభనరథగుప్తికం-"రథగుప్తి ర్వరూథో నా" ఇత్యమరః. స్వపస్కరం శోభనరథాంగం-'అప

చ నర్దతాం. లంకాయాం సర్వభూతాని వినేదు ర్వికృతైః స్వరైః, ౩౪½. వ్యభ్ర మాకాశ మావిశ్య మాంసశోణితభోజనాః. మండలా న్యపసవ్యాని ఖగా శ్చక్రూ రథం ప్రతి, ౩౫½. వమంత్యః పావకజ్వాలా శ్శివా ఘోరం వవాశిరే. అంతరిక్షాత్ పపా తోల్కా-వాయు శ్చ పరుషో వవౌ, అన్యోన్య మభిసంరబ్ధా గ్రహా శ్చ న చకాశిరే. ౩౬. మేఘా శ్చ ఖరనిర్ఘోషా రథ స్యోపరి రక్షసః, వవృషూ రుధిరం చాస్య సిషిచు శ్చ పురస్సరాన్. ౩౭. కేతుమూర్ధని గృధ్రోఽస్య నిలీనో దక్షిణాముఖః, తుద న్నుభయతః పార్శ్వం సమగ్రా మహరత్ ప్రభాం. ౩౮. సారథే ర్బహుశ శ్చాస్య సంగ్రామ మవగాహతః, ప్రతోదో న్యపత ద్ధస్తాత్ సూతస్య హయసాదినః. ౪౦. నిర్యాణశ్రీ శ్చ యా ఽస్యాసీ ద్భాస్వరా వసుదుర్లభా, సా ననాశ ముహూర్తేన స మే చ స్ఖలితా హయాః, ౪౧. ప్రహస్తం త్వభినిర్యాంతం ప్రఖ్యాత బలపౌరుషం, యుధి నానాప్రహరణా కపిసేనా ఽభ్యవర్తత ౪౨. అథ ఘోష స్సుతుములో హరీణాం సమజాయత, వృక్షా నారుజతాం చైవ గుర్వీ రాగృహ్ణతాం శిలాః. ౪౩. నదతాం రాక్షసానాం చ వానరాణాం చ గర్జతాం, ఉభే ప్రముదితే సైన్యే, ౪౩½ రక్షోగణవనౌకసాం. వేగితానాం సమర్థానా మన్యోన్యవధకాంక్షిణాం, పరస్పరం చాహ్వయతాం నినాద శ్శ్రూయతే మహాన్. ౪౪. తతః ప్రహస్తః కపిరాజవాహినీ మభిప్రతస్థే విజయాయ దుర్మతిః, వివృద్ధవేగాం చ

సానాంనిర్యాణఘోషేణ చ ప్రయోజనేన-సర్వభూతాని వికృతైః స్వరైః రుపలక్షితాని సంతి వినేదు రితి సంబంధః. ౩౪½.వ్యభ్రమితి.అపసవ్యాని అప్రదక్షిణాని-వ్యభ్రమిత్యనేన మండలకరణ స్యాకాలికత్వ ముక్తం సాభ్రకాలే హి పక్షిణో మండలాన్యాచరంతి.యద్వాఽత్ర ఖగాః గరుడాః-అపసవ్యం ప్రదక్షిణం'అపసవ్యం తు దక్షిణ'మిత్యమరః.గరుడానాం హ్యప్రదక్షిణం శోభనం ౩౫½.వమంత్య ఇత్యాది గ్రహాః చంద్రసూర్యాదయః - తత్కాలే గ్రహయుద్ధ మాసీ దిత్యర్థః. ౩౬—౩౭. కేత్వితి తుద న్నుభయతః పార్శ్వం ఉభౌ పక్షౌ ముఖేన కండూయమానః - సమగ్రామహరత్ ప్రభాం-ప్రహస్తస్యేతి శేషః.ధ్వజాగ్రారూఢగృధ్రదర్శనేన ప్రహస్తముఖం వివర్ణ మాసీ దిత్యర్థః ౩౮. సారథేరితి. సూతస్య సూతజాతస్య-హయసాదినః హయప్రస్థాపకస్య-ప్రతోదః తోత్త్రం-యద్వా సూతస్య సూతకులో త్పన్నస్య-అభ్యస్తప్రతోదధారణ స్యాపీత్యర్థః. హయసాదినః అశ్వగతిశిక్షకస్య ౪౦. నిర్యాణేతి. వసుదుర్లభా అష్టవసుదుర్లభా-"భాస్వరా వసుదుర్ల"భేతి పాఠః. నిర్యాణశ్రీః నిర్గమకాలికశ్రీః-నిరుత్సాహః ప్రహస్తోఽభూ దిత్యర్థః స్ఖలితాః చస్ఖలుః-కర్తరి క్తః. ౪౧. ప్రహస్తమితి. నానాప్రహరణా శిలావృక్షాదినానాప్రహరణా. ౪౨ అథేతి. ఆరుజతాం ఉన్మూలయతాం-ఆగృహ్ణతాం ఆసమంతాత్ గృహ్ణతాం. ౪౩. నదతా మితి. త్రిపాదశ్లోకః. ౪౩½ రక్షోగణవనౌకసా మిత్యుత్తరశేషః.

స్కరో రథాంగం స్యా' దితి నిఘంటుః ౩౭. కేత్వితి. తుద న్నుభయతః పార్శ్వం ఉభా వపి పార్శ్వౌ చంచునా వ్యథయన్-ప్రభా మహరత్-ప్రహస్తస్యేతి శేషః. ౩౮. సారథేరితి. ప్రతోదఃతోత్త్రం-సూతస్య సూతవంశోత్పన్నస్య-హయసాదినః అశ్వగతిశిక్షావిచక్షణస్య,౪౦—౪౩ నదతామితి,

వివేశ తాం చమూం యథా ముమూర్షు శ్శలభో విభావసుం. ౪౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

—— అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః. ——

తతః ప్రహస్తం నిర్యాంతం దృష్ట్వా భీమపరాక్రమం, ఉవాచ సస్మితం రామో విభీషణ మరిందమః. ౧. క ఏష సుమహాకాయో బలేన మహతా వృతః, ఆచక్ష్వ మే మహాబాహో వీర్యవంతం నిశాచరం ౨. రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా ప్రత్యువాచ విభీషణః, ౩౹. ఏష సేనాపతి స్తస్య ప్రహస్తో నామ రాక్షసః. లంకాయాం రాక్షసేంద్రస్య త్రిభాగబలసంవృతః,వీర్యవా నస్త్రవి చ్ఛూరః ప్రఖ్యాత శ్చ పరాక్రమే. ౪. తతః ప్రహస్తం నిర్యాంతం భీమం భీమపరాక్రమం, గర్జంతం సుమహాకాయం రాక్షసై రభిసంవృతం. ౫ దదర్శ మహతీ సేనా వానరాణాం బలీయసాం, అతిసంజాతరోషాణాం ప్రహస్త మభిగర్జతాం. ౬. ఖడ్గశక్త్యృష్టిబాణా శ్చ శూలాని ముసలాని చ, గదా శ్చ పరిఘాః ప్రాసా వివిధా శ్చ పరశ్వధాః. ధనూంషి చ విచిత్రాణి రాక్షసానాం జయైషిణాం, ప్రగృహీతా న్యశోభంత వానరానభిధావతాం. ౭. జగృహుః పాదపాం శ్చాపి పుష్పితా న్వానరర్షభాః, శిలా శ్చ

౪౮. తతఇతి కపిరాజవాహినీ మభిప్రతస్థే తాం చ మాం వివేశ చ. ౪౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

అథ ప్రహస్తవధోఽష్టపంచాశే. తతః ప్రహస్తమిత్యాది. సస్మిత మితి. బలవచ్ఛత్రుదర్శనహర్షణేతి భావః. తదేవ వ్యంజయతి—అరిందమ ఇతి. ౧. కఏషఇతి.నను ప్రహస్తః పూర్వద్వారా న్నిర్గతః-రామ స్తు ఉత్తరద్వారి తిష్ఠతి స్మ. కథ మస్యానేకయోజనస్థనాక్షాత్కారః ? ఉచ్యతే—ఆప్తవచనేన ప్రత్యక్షతుల్యేన మహాకాయః క శ్చన గచ్ఛతీతి విదిత్వా ఏష ఇత్యాహ.ఆచక్ష్వ-త మితి శేషః.౨—౩౹. ఏష ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం తస్య రావణస్య-అసహ్యతయా నామాగ్రహణం. సంవృతశబ్దోఽంతర్భావితణ్యర్థః. రావణేన లంకాయాం స్వబలస్య తృతీయభాగేన సంవారిత ఇత్యర్థః. 'లంకాయాం రాక్షసేంద్రస్య త్రిభాగబలసంవృత'ఇతి పాఠః. రావణస్య సైన్యేషు భాగత్రయ మస్యాధీన మితి భావః.వీర్యవాన్ బలవాన్-'వీర్యం బలే ప్రభావే'' చేత్యమరః. శూరః రణే వ్యాపరావృత్తః-పరాక్రమే పరపరిభవనే-ఆత్రితికరణం బోధ్యం. ౪. తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయం. భీమం భయంకరవేషం ౬. ఖడ్గేత్యాదిశ్లోకద్వయం. రాక్షసానా మితి తృతీయార్థే షష్ఠీ. రాక్షసైరిత్యర్థః. ౭. జగృహురితి. వానరశ్రేష్ఠత్వేఽప్యవానరత్వవారణాయప్లవంగమాఇత్యుక్తం.యద్వా—ప్లవంగమాః యుద్ధోత్సాహేన

రక్షోగణవనౌకసామిత్యస్యనివాదశ్శ్రియతి ఇత్యుత్తరేణ సంబంధః. ౪౯ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపకాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపఞ్చాశ స్సర్గః.

౧—౩౹. కఏషఇతి. లంకాయాం-రాక్షసేంద్రస్యత్రిభాగబలసంవృతః- లంకాస్థరాక్షసేంద్రసంబంధిబలతృతీయభాగేన సంవృత ఇత్యర్థః. ౩—౪.తతః ప్రహస్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం.ప్రహస్త మభిగర్జతాం-బలీయసాం వానరాణాంమహతీ సేనా నిర్యాంతం ప్రహస్తం దదర్శేతి సంబంధః. ౬. ఖడ్గేతి. ఖడ్గశక్త్యృష్టీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం.వానరా నభిధావతాం జయైషిణాం రాక్షసా

విపులా దీర్ఘా యోద్ధుకామాః ప్లవంగమాః. ౯. తేషా మన్యోన్య మాసాద్య సంగ్రామ స్సుమహా నభూత్, బహూనా మశ్మవృష్టిం చ శరవృష్టించ వర్షతాం. ౧౦. బహవో రాక్షసా యుద్ధే బహూన్ వానరయూథపాన్. వానరా రాక్షసాం శ్చాపి నిజఘ్ను ర్బహవో బహూన్. ౧౧. శూలైః ప్రమథితాః కేచిత్ కేచిచ్చ పరమాయుధైః,పరిఘై రాహతాః కేచిత్ కేచిచ్ఛిన్నాః పరశ్వధైః నిరుచ్ఛ్వాసాః కృతాః కేచిత్ పతితా ధరణీతలే, విభిన్నహృదయాః కేచి దిషుసంధానసందితాః. కేచిద్ద్విధా కృతాః ఖడ్గైః స్ఫురంతః పతితా భువి, వానరా రాక్షసై శ్శూలైః పార్శ్వత శ్చావదారితాః ౧౪. వానరై శ్చాపి సంక్రుద్ధై రాక్షసౌఘా స్సమంతతః, పాదపై ర్గిరిశృంగై శ్చ సంపిష్టా వసుధాతలే. వజ్రస్పర్శతలై ర్హస్తై ర్ముష్టిభి శ్చ హతా భృశం,వేము శ్శోణిత మాస్యేభ్యో విశీర్ణదశనేక్షణాః. ౧౫. ఆర్తస్వనం చ స్వనతాం సింహనాదం చ నర్దతాం, బభూవ తుముల శ్శబ్దో హరీణాం రక్షసాం యుధి. ౧౭. వానరా రాక్షసాః క్రుద్ధా వీరమార్గ మనువ్రతాః, వివృత్తనయనాః క్రూరా శ్చక్రుః కర్మా ణ్యభీతవత్. ౧౮. నరాంతకః కుంభహను ర్మహానాద స్సమున్నతః. ఏతే ప్రహస్తసచివా స్సర్వే జఘ్ను ర్వనౌకసః ౧౯. తేషా మాపతతాం శీఘ్రం నిఘ్నతాం చాపి వానరాన్, ద్వివిదో గిరిశృంగేణ జఘానైకం నరాంతకం. ౨౦. దుర్ముఖః పున రుత్థాయ కపి స్సవిపులద్రుమం, రాక్షసం క్షిప్రహస్త స్తు సమున్నత మపోథయత్. ౨౧. జాంబవాం స్తు సుసంక్రుద్ధః ప్రగృహ్య మహతీం శిలాం, పాతయామాస తేజస్వీ మహానాదస్య వక్షసి. ౨౨. అథ కుంభహను స్తత్ర తారే ణాసాద్య వీర్యవాన్, వృక్షే ణాభిహతో మూర్ధ్ని ప్రాణాన్ సంత్యాజయ

ప్లవగత్యా గచ్ఛంతః. అసంజ్ఞాయాం ఖశార్షః ౯—౧౧ శూలైరిత్యాది పరమాయుధైః చక్రైః-చక్రం తు పరమాయుధ' మితి నిఘంటుః. శూలపాతాదికార్యం దర్శయతి—నిరుచ్ఛ్వాసాః కృతాః-ఇషుసంధానసందితాః ఇషవ ఏవ సంధానా నిబంధనరజ్జవః తై స్సందితాః సంస్యూతాః-స్ఫురంతః లుఠంతః-అవదారితాః భిన్నాః.౧౪. వానరైరిత్యాది సంపిష్టాః చూర్ణితాః- వేముః వమనం చక్రుః.౧౫.ఆర్తేతి. స్వనతాం నర్దతా మిత్యత్ర కుర్వతా మిత్యర్థః. తుములః నిబిడితః-రక్షసాంవానరాణాం చ.౧౭.వానరా ఇతి వీరమార్గం యుద్ధకౌశలం- వివృత్తనయనాః భ్రాంతనేత్రాః-కర్మాణి యుద్ధకర్మాణి-అభీతవత్ భియరహితం యథా భవతి తథా. ౧౮—౧౯. తేషామితి. ఇయం నిర్ధారణేషష్ఠీ ఏకంముఖ్యం. ౨౦. దుర్ముఖ ఇతి ఉత్థాయ ఉద్ధృత్య సమున్నతాఖ్యం రాక్షసం-అపోథయత్ అమారయత్-పుథ హింసాయా మితి ధాతుః. ౨౧—౨౨.అథేతి. తత్ర ప్రహస్తసచివేషు-సంత్యాజయత్ సంతత్యాజ.స్వార్థికో ణిచ్ ప్రత్య

నాం ఖడ్గాదీని ఆశోభంతేతి సంబంధః.౯—౧౧.శూలై రితి.పరమాయుధైః చక్రైః-'చక్రం తు పరమాయుధ'మితి నిఘంటుః. నిరుచ్ఛ్వాసా ఇతి. ఇషుసంధానసందితాః-ఇషవ ఏవ సంధానానిబంధనరజ్జవః తై స్సందితాఃసంస్యూతాః.౧౩—౧౪. వజ్రేతి. వేముఃవమనం చక్రుః.౧౫—౧౯.తేషామితినిర్ధారణే షష్ఠీ.౨౦—౨౨.అథేతి.కుంభహనుః-తారే ణాసాద్య.తసతారస్యవృక్షేణ స్వప్రాణాన్ సంత్యాజయదితి

ద్రణే. ౨౩. అమృష్యమాణ స్తత్కర్మ ప్రహస్తో రథ మాస్థితః, చకార కదనం ఘోరం ధనుష్పాణి ర్వనౌకసాం. ౨౪. ఆవర్త ఇవ సంజజ్ఞే ఉభయో స్సేనయో స్తదా, క్షుభిత స్యాప్రమేయస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః. ౨౫. మహతా హి శరౌఘేణ ప్రహస్తో యుద్ధకోవిదః, అర్దయామాస సంక్రుద్ధో వానరాన్ పరమాహవే ౨౬. వానరాణాం శరీరై శ్చ రాక్షసానాం చ మేదినీ, బభూవ నిచితా ఘోరా పతితై రివ పర్వతైః. ౨౭. సా మహీ రుధిరౌఘేణ ప్రచ్ఛన్నా సంప్రకాశతే, సంఛన్నా మాధవే మాసి పలాశై రివ పుష్పితైః. ౨౮. హతవీరౌఘవప్రాం తు భగ్నాయుధమహాద్రుమాం, శోణితౌఘమహాతోయాం యమసాగరగామినీం. యకృత్ప్లీహమహాపంకాం వినికీర్ణాంత్రశైవలాం, భిన్నకాయశిరోమీనా మంగావయవశాద్వలాం. గృధ్రహంసగణాకీర్ణాం కంకసారససేవితాం, మేదఃఫేనసమాకీర్ణా మార్తస్తనితనిస్వనాం. తాం కాపురుషదుస్తారాం యుద్ధభూమిమయీం నదీం, ౩౧.

యః ౨౩—౨౪. ఆవర్తఇతి. ఆవర్తే సంవర్తే-ప్రళయ ఇవ స్థితే-తస్మిన్ యుద్ధే-క్షుభితస్య సాగరస్య నిస్వన ఇవ సేనాయో నిస్వనస్సంజజ్ఞే.౨౫. తేషు ప్రహస్తప్రకర్షం ప్రతిపాదయితుం పున రాహ—మహతేత్యాది.౨౬ వానరాణామితి.నిచితా వ్యాప్తా ౨౭—౨౮.అపరిచ్ఛిన్నవానరవధోప్యుత్త ఇతి ద్యోతయితుం యుద్ధభూమింనదీత్వేన వర్ణయతి—హతేత్యాదినా.ఉభయసేనాగ్రయో ర్హతవీరాణా మోఘస్సమూహఏవవప్రంతటంయస్యాస్తాం-భగ్నాయుధా న్యేవమహాద్రుమాః-భగ్నాఃతీరమహాద్రుమాయస్యాస్తాం-శోణితౌఘా ఏవ మహాతోయాని కలుషజలాని యస్యా స్తాం-యమసాగరగామినీం యుద్ధభూమౌ యమో జీవగ్రహణాయ సన్నిధత్తె ఇతి ప్రసిద్ధిః. తదూపసాగరగామినీం-యకృత్ప్లీహాశబ్దౌ హృదయస్య దక్షిణవామభాగస్థమాంసవిశేషపరౌ.ఆంత్రాణాం శైవలత్వనిరూపణం స్తంబమయత్వాత్. భిన్నకాయశిరసో ర్మీనత్వనిరూపణం స్ఫురితవత్త్వాత్.అంగావయవాః కరచరణాగ్ర్యంగానా మవయవాః అంగుళయ ఇత్యర్థః.త ఏవ శాద్వలాని శాద్వలభూజన్యతృణాని యస్యా స్తాం-కంకః ధవళవర్ణ శ్శ్యేనః-సారసో హంస విశేషః-మేదః రుధిరమండలం-ఆర్తానాం స్తనితః-శబ్ద ఇతి యావత్, త దేవ నిమ్నోన్నతపతనజనితస్వనో యస్యా స్తాం-యద్యపి రుధిరప్రవాహస్యాపి స్వత ఏవ ఘోషోఽస్తి. తథాపి రూపకత్వాయైవ ముక్తం. కాపురుషాః భీరవః తైః దుస్తారాం-వృద్ధి రార్షః. యుద్ధభూమిమయీ మితి స్వార్థే మయట్.వ్యస్తరూపకంప్రావర్తయన్నిత్యధ్యాహార్యం.యద్వా— తేరురితి వక్ష్యమాణమత్రాప్యనుషజ్యతే. అత్ర సావయవరూపకాలంకారః. ౩౧. ఉపమానముఖేనాపి తత్తరణం దర్శయతి--నదీ

సంబంధః. ౨౩—౨౪. ఆవర్తఇతి. ఉభయోస్సేనయో రితః స్తతో భ్రమణేన-ఆవర్త ఇవ-సంజజ్ఞే-నిస్వన శ్చ-క్షుభితస్య సాగరస్య నిస్వన ఇవసంజజ్ఞ ఇత్యర్థః.౨౫—౨౮. తా మేవ యుద్ధభూమిం సావయవరూపకేణ వర్ణయతి—హతవీరౌఘేత్యాదినా. హతవీరౌఘవప్రాం హతవీరసమూహతటాం యకృత్ప్లీహమహాపంకాం-యకృత్ప్లీహాశబ్దాభ్యాం హృదయదక్షిణవామభాగస్థమాంసవిశేషా వుచ్యేతే. తామితి. రాక్షసాః కపిముఖ్యా శ్చ-కాపురుషదుస్తారాం - కాపురుషాః భీరవః-తైః దుస్తారాం-వృద్ధి రార్షః.యుద్ధభూమిమయీం యుద్ధభూమిప్రచురాం - తాం నదీం - తాదృశీం నదీం-ప్రవర్తయిత్వేతి శేషః. ౩౧. ఘనాపాయే-హంససారససేవితాం నదీ మేతా ముక్తవిశేషణవిశిష్టాం నదీం తేరు రితి

నదీ మివ ఘనాపాయే హంససారససేవితాం. రాక్షసాః కపిముఖ్యా శ్చ తేరు స్తాం దు స్తరాం నదీం, ౩౨. యథా పద్మరజోధ్వస్తాం నళినీం గజయూథపాః. ౩౩. తత స్సృజంతం బాణౌఘా న్ప్రహ స్తం స్యందనే స్థితం, దదర్శ తరసా నీలో వినిఘ్నంతం ప్లవంగమాన్. ౩౪. ఉద్ధూత ఇవ వాయుః ఖే మహ దభ్రబలం బలాత్, సమీక్ష్యాభిద్రుతం యుద్ధే ప్రహస్తో వాహినీపతిః రథే నాదిత్యవర్ణేన నీల మే వాభిదుద్రువే, ౩౫. స ధను ర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠో వికృష్య పరమాహవే, నీలాయ వ్యసృజద్బాణాన్ ప్రహస్తో వాహినీపతిః, ౩౬. తే ప్రాప్య విశిఖా నీలం వినిర్భిద్య సమాహితాః. మహీం జగ్ము ర్మహావేగా రుషితా ఇవ పన్నగాః, ౩౭. నీల శ్శరై రభిహతో నిశితై ర్జ్వలనోపమైః స తం పరమదుర్ధర్ష మాపతంతం మహాకపిః, ప్రహ స్తం తాడయామాస వృక్ష ముత్పాట్య వీర్యవాన్. ౩౯. స తే నాభిహతః క్రుద్ధో నదన్ రాక్షసపుంగవః, వవర్ష శరవర్షాణి ప్లవంగానాం చమూపతౌ. ౪౦. తస్య బాణగణాన్ ఘోరాన్ రాక్షసస్య మహాబలః, అపారయన్ వారయితుం ప్రత్యగృహ్ణాన్నిమీలితః ౪౧. యథైవ గోవృషో వర్షం శారదం శీఘ్ర మాగతం, ఏవ మేవ ప్రహ స్తస్య శరవర్షం దురాసదం. నిమీలితాక్ష స్సహసా నీల స్సేహే సుదారుణం, ౪౨. రోషిత శ్శరవర్షేణ సాలేన మహతా మహాన్. ప్రజఘాన హయా న్నీలః ప్రహ స్తస్య మనోజవాన్, ౪౩. తత స్స చాప ముద్గృహ్య ప్రహ స్తస్య మహాబలః, బభంజ తరసా నీలో ననాద చ పునః పునః, ౪౪. విధను స్తు కృత స్తేన ప్రహస్తో వాహినీపతిః. ప్రగృహ్య ముసలం ఘోరం స్యందనా దవపుప్లువే, ౪౫.

మితి. ఘనాపాయే వర్షాంతే-తాం పూర్వత్రరూపకేణ దర్శితాం-కే చి త్తు అతోఒత్తరశ్లోకస్థనదీపదవైయర్థ్యభయేన యుద్ధభూమిమయీం నదీం ప్రవర్తయిత్వే త్యధ్యాహరంతి. ౩౨. ఉక్తానాం రక్షోవానరాణా ముపమా మాహ—యథేతి. పద్మరజోభిః ధ్వస్తాం వర్ణాంతరం ప్రాప్తాం - నళినీం సరసీం-యథా గజయూథపా స్తరంతి తీర్త్వా రక్తతనవో భవంతీతి యావత్. తథా అరుణశరీరా ఉత్తేరు రిత్యర్థః. ౩౩. తతఇతి. స్యందనే రథేస్థితం బాణౌఘాన్-సృజంతం ముంచంతం-తరసా వేగేన-ప్లవంగమాన్ వినిఘ్నంతం ప్రహస్తం దదర్శ. ౩౪. ఉద్ధూతఇత్యాది సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఖే స్వదేశభూతే-ఉద్ధూతః ఉల్బణః వాయుః-అభ్రబలం అభ్రజాల మివ-యుద్ధే బలా దభిద్రుతం అభిముఖ్యే నాయాంతం-నీలం సమీక్ష్య రథేన నీల మే వాభిదుద్రువ ఇతి యోజనా. ౩౫—౩౬. తఇతి. రుషితాః పన్నగా ఇవ స్థితాః-సమాహితాః బుజవః-నీలం వినిర్భిద్య మహీం జగ్ముః-వివిశు రిత్యర్థః. ౩౭. నీల ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకః. ౩౯—౪౦. తస్యేతి అపారయన్ అశక్నువన్. ౪౧. యథైవేత్యాదిసార్ధశ్లోకః. యథైవేత్యత్ర ఏవకారో ఉత్యంతాయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః. శారమిత్యనేన శరపాతస్య క్షయిత్వం వ్యక్తి. ౪౨—౪౫. తావుభా విత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం ప్రభిన్నా మత్తౌ-సింహశార్దూల

యోజనా. ౩౨—౩౪. ఉద్ధూతఇత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఉద్ధూతో వాయుః-ఖే మహద భ్రబల మివ-యుద్ధే బలా దభిద్రుతం-అభిముఖ్యే నా యాంతం నీలం సమీక్ష్య నీల మే వాభిదుద్రువ ఇతి

తౌ వృషౌ వాహినీముఖ్యౌ జాతవైరౌ తరస్వినౌ. స్థితౌ క్షతజదిగ్ధాంగౌ ప్రభిన్నా
వివ కుంజరౌ, ఉల్లిఖంతౌ సుతీక్ష్ణాభి ర్దంష్ట్రాభి రితరేతరం. సింహశార్దూలసదృశౌ
సింహశార్దూలచేష్టితౌ, విక్రాంతవిజయౌ వీరౌ సమరే ష్వనివర్తినౌ. కాంక్షమాణౌ
యశః ప్రాప్తుం వృత్రవాసవయో స్సమౌ, ౪౮॥ ఆజఘాన తదా నీలం లలాటే
ముసలేన సః. ప్రహస్తః పరమాయత్త స్తస్య సుస్రావ శోణితం, ౪౯॥ తత శ్శోణిత
దిగ్ధాంగః ప్రగృహ్య సుమహాతరుం. ప్రహస్త స్యోరసి క్రుద్ధో విససర్జ మహాకపిః,
౫౦॥ త మచింత్య ప్రహారం స ప్రగృహ్య ముసలం మహత్ అభిదుద్రావ బలినం
బలా న్నీలం ప్లవంగమం, ౫౧॥ త ముగ్రవేగం సంరబ్ధ మాపతంతం మహాకపిః. తత
స్సంప్రేక్ష్య జగ్రాహ మహావేగో మహాశిలాం, ౫౨॥ తస్య యుద్ధాభికామస్య మృ
ధే ముసలయోధినః. ప్రహస్తస్య శిలాం నీలో మూర్ధ్ని తూర్ణ మపాతయత్, ౫౩॥.
సా తేన కపిముఖ్యేన విముక్తా మహతీ శిలా బిభేద బహుధా ఘోరా ప్రహస్తస్య
శిర స్తదా, ౫౪॥. స గతాసు ర్గతశ్రీకో గతసత్త్వో గతేంద్రియః పపాత సహసా
భూమౌ ఛిన్నమూల ఇవ ద్రుమః, ౫౫॥ ప్రభిన్నశిరస స్తస్య బహు సుస్రావ శోణి
తం. శరీరా దపి సుస్రావ గిరేః ప్రస్రవణం యథా, ౫౬॥ హతే ప్రహస్తే నీలేన త
దకంప్యం మహద్బలం. రక్షసా మప్రహృష్టానాం లంకా మభిజగామ హ, ౫౭॥. న
శేకు స్సమరే స్థాతుం నిహతే వాహినీపతౌ, సేతుబంధం సమాసాద్య విశీర్ణం సలిలం
యథా, ౫౮॥ హతే తస్మిం శ్చమూముఖ్యే రాక్షసా స్తే నిరుద్యమాః రక్షఃపతిగృ
హం గత్వా ధ్యానమూకత్వ మాస్థితాః, ప్రాప్తా శ్శోకార్ణవం తీవ్రం నిస్సంజ్ఞా ఇవ
తేఽభవన్. ౬౦. తత స్తు నీలో విజయీ మహాబలః ప్రశస్యమాన స్స్వకృతేన కర్మ
ణా, సమేత్య రామేణ సలక్ష్మణేన చ ప్రహృష్టరూప స్తు బభూవ యూథపః ౬౧.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః

సదృశా వితి బలే సామ్యం విక్రాంతవిజయౌ సర్వత్ర ప్రాప్తవిజయౌ- కాంక్షమాణౌ అభూతా మితి
శేషః. ౪౮॥ ఆజఘానేతి. పరమాయత్తః పరమోద్యుక్తః ౪౯॥—౫౦॥ *తిలకం తమితి. అచింత్య
అచింతయిత్వా ౫౧॥—౫౫॥ ప్రభిన్నేతి, ప్రభిన్నశిరసః ప్రభిన్నా చ్ఛిరసః- శరీరా దపీతి సము
చ్చయః. ప్రస్రవణం నిర్ఝరః. ౫౬॥—౫౭॥. నశేకురితి. విశీర్ణం భగ్నం. ౫౮॥. హతఇత్యాది సార్ధ
శ్లోకః. ధ్యానమూకత్వం ధ్యానేన వాగ్వ్యాపారశూన్యత్వం - తీవ్రం ఘోరం - శోకార్ణవం ప్రాప్తాః
శోకార్ణవే మగ్నా ఇత్యర్థః. ౬౦ తత స్త్వితి. స్వకృతేన కర్మణా రిపువధేన ప్రహృష్టరూపః-అతిశ
యేన ప్రహృష్టః ప్రశంసాయాం రూపప్. పంచమ్యాం ప్రహస్తవధః ౬౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టపఞ్చాశస్సర్గః.

సంబంధః. ౩౫—౪౦ తస్యేతి అపారయన్ అశక్నువన్. ౪౮॥. ఆజఘానేతి. పరమాయత్తః పర
మోద్యుక్తః ౫౫॥ విభిన్నశిరసఇతి విభిన్నా చ్ఛిరస ఇత్యర్థః ౫౭॥. నశేకురితి. విశీర్ణంభగ్నం. పంచ
మ్యాం ప్రహస్తవధః. ౬౧ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యా
యాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపఞ్చాశ స్సర్గః

ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

తస్మిన్ హతే రాక్షససైన్యపాలే ప్లవంగమానా మృషభేణ యుద్ధే, భీమాయుధం సాగరతుల్యవేగం విదుద్రువే రాక్షసరాజసైన్యం ౧. గత్వాఽథ రక్షోధిపతే శ్శశంసు స్సేనాపతిం పావకసూనుశస్తం, తచ్చాపి తేషాం వచనం నిశమ్య రక్షోధిపః క్రోధవశం జగామ ౨. సంఖ్యే ప్రహస్తం నిహతం నిశమ్య శోకార్దితః క్రోధపరీతచేతాః, ఉవాచ తా న్నైరృతయోధముఖ్యా నింద్రో యథా చామరయోధముఖ్యాన్ ౩. నావజ్ఞా రిపవే కార్యా యై రింద్రబలసూదనః, సూదిత స్సైన్యపాలో మే సానుయాత్ర స్సకుంజరః ౪. సోఽహం రిపువినాశాయ విజయాయావిచారయన్, స్వయ మేవ గమిష్యామి రణశీర్షం త దద్భుతం. ౫. అద్య త ద్వానరానీకం రామం చ సహలక్ష్మణం, నిర్దహిష్యామి బాణౌఘై ర్వనం దీప్తై రివాగ్నిభిః [అద్య సంతర్పయిష్యామి పృథివీం కపిశోణితైః]. ౬. స ఏవ ముక్త్వా జ్వలనప్రకాశం రథం తురంగోత్తమరాజయుక్తం, ప్రకాశమానం వపుషా జ్వలంతం సమారురో హామరరాజశత్రుః. ౭. స శంఖభేరీపణవప్రణాదై రాస్ఫోటితక్ష్వేళితసింహనాదైః, పుణ్యై స్స్తవై శ్చా ప్యభిపూజ్యమాన స్తదా యయా రాక్షస

అథ రావణమకుటభంగ ఏకోనషష్టితమే. తస్మిన్ హత ఇత్యాది. ౧ గత్వేతి. పావకసూనుశస్తం పావకసూనునా నీలేన శస్తం హతం-తచ్చాపీత్యనేన రావణేన స్వప్నేపి న త చ్చింతితమితి సూచ్యతే. యద్వా—శత్రో రుపచయే స్వ స్యాపచయే సమాశ్రయః కార్య ఇతి నీతిః.తథాపి రావణః కాలచోదితతయా సమాశ్రయణం విహాయ అస్థానే క్రోధవశంగత ఇత్యపిశబ్దేన సూచ్యతే. ౨—౩. నావజ్ఞేతి రిపవే రామాయ నావజ్ఞా కార్యా ఉపేక్షా న కర్తవ్యా క్రియాగ్రహణం కర్తవ్య మితి చతుర్థీ. యై శ్చ వానరై ర్హేతుభిః మమ సైన్యపాలః ప్రహస్తః-సానుయాత్రః సానుచరః-సకుంజర శ్చ-సూదితః-తేభ్యోపి నావజ్ఞా కార్యేత్యర్థః కేచి త్తు రిపవే రిపుభ్యః-అవజ్ఞా-ఏతే కపయః కిం కరిష్యంతీత్యేవంరూపా న కార్యా కుత ఇత్యత్రాహ—యైరిత్యాదీత్యాహుః. ౪. సోహమితి. అద్భుతం దుర్బలైః ప్రబలవినాశనా దాశ్చర్యం. ౫—౬. సఏవమితి. తురంగోత్తమరాజైః తురంగశ్రేష్ఠతమైః-యుక్తం-ప్రకాశమానం అలంకారై ర్భాసమానం-వపుషా జ్వలంతం స్వరూపత ఏవ ప్రకాశమానం. ౭ సశంఖేతి.

---

౧ గత్వేతి పావకసూనుశస్తం-నీలేన హతం. ౨—౩. నావజ్ఞేతి. రిపవే రిపుభ్యః అవజ్ఞా-ఏతే కపయః కిం కరిష్యంతీత్యేవంరూపా న కార్యా. కుతః-యైః వానరైః - ఇంద్రబలసూదనో మే సైన్యపాలఃసూదితః తైః-వానరైః హేతుభిః-అవజ్ఞానకార్యేతి యోజనా. ౪.*తిలకం. అవిచారయన్ రిపుబలం తృణీకుర్వన్-రణశీర్షం రణమూర్ధానం-యుద్ధభూమి మిత్యర్థః. ౫ అద్యేతి. అద్యేత్యస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు సహ లక్ష్మణం రామం వినేతి శేషః. బాణౌఘైః-వానరానీకం నిర్దహిష్యామీతి సంబంధః. ౬. సఏవముక్త్వేతి. తురంగోత్తమరాజయుక్తం తురంగోత్తమరాజాః-శ్రేష్ఠతమతురంగాః తై ర్యుక్తం-అతః ప్రకాశమానం వపుషా చ జ్వలంతం తురంగోత్తమభాసా స్వభాసా చ ప్రకాశమాన మిత్యర్థః. *తిలకం. తురంగోత్తమరాజయుక్తం-అనేన బహ్వశ్వయుక్తత్వం రథస్యోక్తం. ౭. సశంఖేతి.ఆస్ఫోటితక్ష్వేళితసింహనాదైః-ఆస్ఫోటితైః భుజాస్ఫాలనైః-క్ష్వేళితసింహనాదైః-మృగేంద్ర

రాజముఖ్యాః. ౮. స శైలజీమూతనికాశరూపై ర్మాంసాదనైః పావకదీప్తనేత్రైః, బభౌ వృతో రాక్షసరాజముఖ్యో భూతై ర్వృతో రుద్ర ఇవాసురేశః ౯. తతో నగర్యా స్సహసా మహౌజా నిష్క్రమ్య తద్వానరసైన్య ముగ్రం, మహార్ణవాభ్రస్తనితం దదర్శ సముద్యతం పాదపశైలహస్తం. ౧౦. త ద్రాక్షసానీక మతిప్రచండ మాలోక్య రామో భుజగేంద్రబాహుః, విభీషణం శస్త్రభృతాం వరిష్ఠ మువాచ సేనానుగతః పృథుశ్రీః ౧౧. నానాపతాకాధ్వజశస్త్రజుష్టం ప్రాసాసిశూలాయుధశస్త్రజుష్టం, సైన్యం గజేంద్రోపమనాగజుష్టం కస్యేద మక్షోభ్య మభీరుజుష్టం. ౧౨. తత స్తు రామస్య నిశమ్య వాక్యం విభీషణ శ్శక్రసమానవీర్యః, శశంస రామస్య బలప్రవేకం మహాత్మనాం రాక్షసపుంగవానాం ౧౩. యోఽసౌ గజస్కంధగతో మహాత్మా నవోదితార్కోపమతామ్రవక్త్రః, ప్రకంపయ న్నాగశిరోఽభ్యుపైతి హ్యకంపనం త్వేన మవేహి రాజన్ ౧౪. యోఽసౌ రథస్థో మృగరాజకేతు ర్ధూన్వన్ ధను శ్శక్ర

ఆస్ఫోటితక్ష్వేళితసింహనాదైః-ఆస్ఫోటితం భుజాస్ఫాలనం - క్ష్వేళితశబ్ద శ్శబ్దమాత్రపరః-ఆస్ఫోటితజనితశబ్దైః సింహనాదై శ్చేత్యర్థః. పుణ్యైః చారుభిః ౮ స ఇతి కార్శ్యసిద్ధయే శైలౌపమ్యం. సంకోచవికాసార్హత్వసిద్ధ్యై మేఘౌపమ్యం. రూపం శరీరం-రుద్ర స్యాసురేశ్వరత్వం తామసప్రకృతిత్వాత్ తదుక్తం మైత్రాయణీయానా ముపనిషది—"యో హ వా అస్య తామసోఽంశ స్సో ఽసౌ రుద్ర" ఇతి ౯. తత ఇతి మహార్ణవాభ్రస్తనితం మహార్ణవాభ్రయో రివ స్తనితం ఘోషో యస్యేతి తథా ౧౦. తదితి. అతిప్రచండం అత్యంతకోపనం-భుజగేంద్రబాహుః యుద్ధౌత్సుక్యేన ప్రవర్ధమానబాహు రిత్యర్థః పృథుశ్రీః యుద్ధహర్షేణ సంజాతలక్ష్మీకః సేనానుగతః - స్వామిసంరక్షణాయ సర్వత స్సమవేతసేనాపరివృతః. శస్త్రభృతాం వరిష్ఠం వీరభటతారతమ్యజ్ఞ మితి భావః. ౧౧. నానేతి. పతాకాధ్వజయో ర్మాత్రయా భేదః. ప్రథమం శస్త్రశబ్ద ఉపాత్తః ప్రాసాదిభి న్న పరః - ఆయుధం ధనుః-ఇంద్రాయుధమిత్యాదౌ తథా ప్రయోగాత్ - ప్రాసాసిశూలాయుధరూపై శ్శస్త్రై ర్జుష్ట మిత్యర్థః. వజ్రజుష్ట మితి పాఠాంతరం * రామా 'నానాపతాకాధ్వజశస్త్రజుష్ట' మితి పాఠః. శస్త్రశబ్దేన పరిత్యతిరిక్తా న్యాయుధా న్యుచ్యంతే. ౧౨ తత ఇతి శక్రసమానవీర్య ఇత్యనేన వక్ష్యమాణం న భీతిమూల మితి ద్యోత్యతే బలప్రవేకం బలప్రవరం - "ప్రవేకానుత్తమోత్తమా" ఇత్యమరః. మహాత్మనాం మహాధైర్యాణాం. ౧౩. యోసావితి. మహాత్మా మహాకాయః - నవోదితార్కోపమం తామ్రవక్త్రం యస్య స తథా - బాలసూర్యముఖరాగతుల్యో ఽస్యముఖరాగ ఇత్యర్థః. యోఽసౌ గజస్కంధగతో దృశ్యతే - స గజస్కంధగతః - స్వశరీరభారా న్నాగశిరః కంపయ న్నుపైతి. ఏన మకంపనం రావణపుత్ర మవేహి. ౧౪ యోసావితి. మృగరాజకేతుః సింహధ్వజః - ధనుః

ధ్వనిసదృశైః క్ష్వేళితైః-ఉపమితసమాసోఽయం-సహార్థే తృతీయా. *తిలకం క్ష్వేళితాని స్వశౌర్యప్రకాశకశబ్దాః-ఆస్ఫోటితాదీ న్యత్ర సైనికానాం. ౮—౧౦. *తిలకం. సేనయా అనుగతః సేనానుగతః ౧౧ నానాపతాకేతి ప్రాసాసిశూలాయుధశస్త్రజుష్టం-ఆయుధాని ధనూంషి-ప్రాసాసిశూలాయుధా న్యేవ శస్త్రాణి-తై ర్జుష్టం *తిలకం. మహేంద్రోపమనాగజుష్టం 'మహేంద్రపర్వతసదృశగజయుక్తం అభీరుభిః రక్షోభిః. ౧౨. తత ఇతి. బలప్రవేకం-బలశ్రేష్ఠం ౧౩ యోఽసావితి. ప్రకంపయ న్నాగశిరః స్వశరీరభారా దాత్మారూఢగజశిరః ప్రకంపయ న్నిత్యర్థః. *తిలకం. అయ మకంపనః పూర్వహతా దన్య ఇతి బోధ్యం. ౧౪. యో

ధనుఃప్రకాశం, కరీవ భాత్యుగ్రవివృత్తదంష్ట్ర స్స ఇంద్రజి న్నామ వరప్రధానః. ౧౫. యశ్చైష వింధ్యాస్తమహేంద్రకల్పో ధన్వీ రథస్థో ఽతిరథో ఽతివీరః, విస్ఫారయం శ్చాప మతుల్యమానం నామ్నాఽతికాయో ఽతివివృద్ధకాయః. ౧౬. యోఽసౌ నవార్కోదితతామ్రచక్షు రారుహ్య ఘంటానినదప్రణాదం, గజం ఖరం గర్జతి వై మహాత్మా మహోదరో నామ స ఏష వీరః ౧౭ యోఽసౌ హయం కాంచనచిత్రభాండ మారుహ్య సంధ్యాభ్రగిరిప్రకాశం, ప్రాసం సముద్యమ్య మరీచినద్ధం పిశాచ ఏషో ఽశనితుల్యవేగః. ౧౮. యశ్చైష శూలం నిశితం ప్రగృహ్య విద్యుత్ప్రభం కింకరవజ్రవేగం, వృషేంద్ర మాస్థాయ గిరిప్రకాశ మాయాతి యో ఽసౌ త్రిశిరా యశస్వీ ౧౯. అసౌ చ జీమూతనికాశరూపః కుంభః పృథువ్యూఢసుజాతవక్షాః, సమాహితః పన్నగరాజకేతు ర్విస్ఫారయన్ భాతి ధను ర్విధూన్వన్. ౨౦.

ధూన్వ న్నిత్యనేన భుజబలాధిక్య ముచ్యతే కరీవేత్యనేన కాయబలం. కరితుల్యత్వే హేతు రుగ్రవివృత్తదంష్ట్ర ఇతి. వరప్రధానః బ్రహ్మదత్తాంతర్ధానవరప్రధానః - అనేన వరబల ముక్తం. ౧౫ యశ్చేతి వింధ్యాదిత్రయోపమేయేన ఉన్నతత్వపరతేజోభిభావకత్వనిశ్చలత్వా న్యుచ్యంతే అతిరథః సహస్రాశ్వయుక్తత్వే నాతిశయితరథః-అతివీరః మాయాబలాభావే ఽపీంద్రజితోఽప్యతిశయితవీర్యః-అతుల్యమానం అతిశయితపరిమాణం చాపం-విస్ఫారయన్ ఆకర్షన్నిత్యర్థః. అత్రా సావిత్యధ్యాహార్యం ౧౬. యోసౌనవేతి. నవార్కోదితతామ్రచక్షుః నవోదితార్కతామ్రచక్షుః-ఘంటానినదప్రణాదం ఘంటానినదేన ప్రకృష్టో నాదః స్వనో యస్య తం-ఖర మితి క్రియావిశేషణం *రామా.యోసావితి. 'యోఽసౌ నవార్కోపమతామ్రచక్షు'రితి పాఠః.ఘంటానినదప్రణాదం ఘంటానినదేన ప్రభూతో నాదో యస్య తం ౧౭. యోఽసౌహయమితి. కాంచనచిత్రభాండం కాంచనమయనానావిధాశ్వాభరణం - "స్యాద్భాండ మశ్వాభరణ" ఇత్యమరః.అత ఏవ సంధ్యాభ్రగిరిప్రకాశం-హయ మారుహ్య-మరీచినద్ధం కిరణై ర్బద్ధం-'ప్రాస ముద్యమ్య గర్జ'తీతి పూర్వశ్లోకా దనుషజ్యతే.ఏష పిశాచః పిశాచనామకః. ౧౮. యశ్చేతి.కింకరో వజ్రవేగో యస్య తత్ కింకరవజ్రవేగం-వజ్రవేగా దప్యధికవేగ మిత్యర్థః.వృషేంద్రం వృషభేంద్రం-యోఽసౌ ప్రసిద్ధోఽసా విత్యర్థః ఆయాతి సోఽసౌ త్రిశిరా ఇత్యపి పఠంతి *రామా.'ఆయాతి సోఽసౌ త్రిశిరా యశ'స్వీతి పాఠః.౧౯.అసావితి.పృథువ్యూఢసుజాతవక్షాః- పృథు పీనం-వ్యూఢం విశాలం-సుజాతం సుదరం చ వక్షో యస్య స తథోక్తః - సమాహితః సన్నద్ధః-ధను ర్విస్ఫారయన్-జ్యా మవలంబ్య కర్షన్ పున ర్లీలయా విధూన్వన్ అసౌ కుంభో భాతి.అత్ర యచ్ఛబ్దాప్రయోగ స్సన్నిహితత్వా దితి భావ్యం ౨౦. యశ్చేతి.జాంబూనదవజ్రాభ్యా మన్యోన్యమిళితాభ్యాం

సావితి. వరప్రధానః-వరో బ్రహ్మదత్తః-ప్రధానం యస్య స తథోక్తః ౧౫. యశ్చైషఇతి. అతుల్యమానం అసదృశపరిమాణం. ౧౬ యోసౌనవేతి. ఘంటానినదప్రణాదం ఘంటానినదేన ప్రభూతనాదం-గజ మారుహ్య ఖరం యథా తథా గర్జతీతి సంబంధః.౧౭ యోఽసావితి. కాంచనచిత్రభాండం-కాంచనరూపాణి చిత్రభాండాని అశ్వాభరణాని యస్య తం-"స్యా ద్భాండ మశ్వాభరణ" ఇత్యమరః. సంధ్యాభ్రగిరిప్రకాశం సంధ్యాభ్రయుక్తగిరిప్రకాశం-ప్రాస ముద్యమ్య-ఆయాతీతి శేషః.౧౮.యశ్చైషఇతి.కింకరవజ్రవేగం-కింకరవ ద్యథోక్తకారివజ్రం-తత్సమానవేగం *తిలకం.త్రిశిరాః అత్రాపి కశ్చిత్త్రిశిరాః.౧౯. *తిలకం.కుంభః తన్నామా.౨౦. *తిలకం సధూమం నీలమణికాంత్యా సధూమ మివ స్థితం.

య శ్చైష జాంబూనదవజ్రజుష్టం దీప్తం సధూమం పరిఘం ప్రగృహ్య, ఆయాతి రక్షోజలకేతుభూత స్త్వసౌ నికుంభో ఽద్భుతఘోరకర్మా. ౨౧. య శ్చైష చాపాసి శరౌఘజుష్టం పతాకినం పావకదీప్తరూపం, రథం సమాస్థాయ విభా త్యుదగ్రో నరాంతకోఽసౌ నగశృంగయోధీ. ౨౨. య శ్చైష నానావిధఘోరరూపై ర్వ్యాఘ్రోష్ట్రనాగేంద్రమృగాశ్వవక్త్రైః, భూతై ర్వృతో భాతి వివృత్తనేత్రై స్సోఽసౌ సురాణా మపి దర్పహంతా. ౨౩ య త్రైత దిందుప్రతిమం విభాతి ఛ్ఛత్రం సితం సూక్ష్మశలాక మగ్ర్యం, అత్రైష రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా భూతై ర్వృతో రుద్ర ఇ వాభాతి. ౨౪. అసౌ కిరీటీ చలకుండలాస్యో నగేంద్రవింధ్యోపమభీమకాయః, మహేంద్రవైవస్వతదర్పహంతా రక్షోధిప స్సూర్య ఇ వావభాతి. ౨౫. ప్రత్యువాచ తతో రామో విభీషణ మరిందమం, ౨౫½. అహో దీప్తో మహాతేజా రావణో రాక్షసేశ్వరః ౨౬ ఆదిత్య ఇవ దుష్ప్రేక్ష్యో రశ్మిభి ర్భాతి రావణ, ౨౬½. సువ్యక్తం లక్షయే హ్యస్య రూపం తేజస్సమావృతం. ౨౭. దేవదానవవీరాణాం వపు ర్నైవం విధం భవేత్, యాదృశం రాక్షసేంద్రస్య వపు రేత త్ప్రకాశతే. ౨౮ సర్వే పర్వతసంకాశా స్సర్వే పర్వతయోధినః, సర్వే దీప్తాయుధధరా యోధా శ్చాస్య మహౌజసః. ౨౯. భాతి రాక్షసరాజో ఽసౌ ప్రదీప్తై ర్భీమవిక్రమైః, భూతైః పరివృత స్తీక్ష్ణై ర్దేహవద్భి రివాంతకః. ౩౦. దిష్ట్యాఽయ మద్య పాపాత్మా మమ దృష్టిపథం గతః, అద్య క్రో

జుష్టం. అత ఏవ దీప్తం జ్వాలాయుక్తం సధూమంసధూమ మివ స్థితం. అభేదనిర్దేశ స్సర్వథా సాదృశ్యప్రతిపత్తయే రక్షోబలకేతుభూతః - రక్షోబలప్రధానభూత ఇత్యర్థః. ౨౧. యశ్చైషఇతి. ఉదగ్రఉన్నతః - నగశృంగై స్సాధనైః యుధ్యత ఇతి నగశృంగయోధీ - ప్రతియోద్ధ్రభావాత్ భుజకండూనివృత్త్యర్థం నగై స్సహ యుధ్యత ఇతి వార్థః ౨౨. అథ త్రిభీ రావణం దర్శయతి— యశ్చేతి. వివృత్తనేత్రైః ఘూర్ణితనేత్రైః. ౨౩—౨౪. అసావితి. నగేంద్రః హిమవాన్. ౨౫½. అహోఇతి. దీప్తః కాంతిమాన్ - మహాతేజాః మహాప్రతాపః. ౨౬. ఆదిత్యఇతి. ఆదిత్య ఇవ రశ్మిభిః - దుష్ప్రేక్షః ప్రేక్షితు మశక్యః-అనయో రర్థయో ర్భిన్నవాక్యత్వా న్నపునరుక్తిశంకా ౨౬½—౨౭. దేవేత్యర్థద్వయ మేకం వాక్యం ౨౮—౨౯. భాతీతి. దేహవద్భిః ప్రశస్తదేహైః. ౩౦. దిష్ట్యేతి. క్రోధం విమోక్ష్యామి-క్రోధం కార్యకరం కరిష్యామీత్యర్థః. 'మమ దృష్టిపథం గత' ఇత

౨౧. యశ్చైషఇతి. నగశృంగియోధీ-నగై శ్శృంగైశ్చ యుధ్యతఇతి. నగశృంగియోధీ. ౨౩.* తిలకం. క్వాసౌతత్రాహ— యత్రేతి. యత్రదేశే-ఇందుప్రతిమత్వాదిగుణకం ఛత్రంభాతి-తత్రైవ రక్షోధిపతిః- భూతైః భూతగణైః. ౨౪. * తిలకం. నగేంద్రో యో వింధ్య స్తద్వద్భీమః కాయో యస్యసః. ౨౬½, * తిలకం. న వ్యక్తం లక్షయే ఇత్యత్ర హేతుః తేజ స్సమావృత మితి. రూపం సూక్ష్మావయవసంస్థానం. ౨౮. సర్వఇతి. పర్వతయోధినః పర్వతై స్సహ యోద్ధుం శీల మేషా మస్తీతి పర్వతయోధినః ప్రతియోద్ధ్రభావాత్ - భుజకండూతినివృత్త్యర్థం పర్వతై స్సహ యుధ్యంతీత్యర్థః. ౨౯. భాతీతి. దేహవద్భిః ప్రశస్తదేహైః. తతఇతి. ద్వారేషు అంతరప్రాకారద్వారేషు-చర్యాగృహాగోపురేషు చర్యా

థం విమోక్ష్యామి సీతాహరణసంభవం. ౩౧. ఏవ ముక్త్వా తతో రామో ధనురాదాయ వీర్యవాన్, లక్ష్మణానుచర స్తస్థౌ సముద్ధృత్య శరోత్తమం. ౩౨. తత స్స రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా రక్షాంసి తా న్యాహ మహాబలాని, ద్వారేషు చర్యాగృహ గోపురేషు సునిర్వృతా స్తిష్ఠత నిర్విశంకాః ౩౩. ఇహాగతం మాం సహితం భవద్భి ర్వనౌకస శ్ఛిద్ర మిదం విదిత్వా, శూన్యాం పురీం దుష్ప్రసహాం ప్రమథ్య ప్రధర్షయేయు స్సహసా సమేతాః, ౩౪. విసర్జయిత్వా సహితాన్ తత స్తాన్ గతేషు రక్షస్సు యథానియోగం, వ్యదారయ ద్వానరసాగరౌఘం మహాఝషః పూర్ణ మి వార్ణవౌఘం. ౩౫. త మాపతంతం సహసా సమీక్ష్య దీప్తేషు చాపం యుధి రాక్షసేంద్రం, మహ త్సముత్పాట్య మహీధరాగ్రం దుద్రావ రక్షోధిపతిం హరీశః. ౩౬. తచ్చైలశృంగం బహువృక్షసానుం ప్రగృహ్య చిక్షేప నిశాచరాయ, త మాపతంతం సహసా సమీక్ష్య బిభేద బాణై స్తపనీయపుంఖైః ౩౭ తస్మిన్ ప్రవృద్ధోత్తమసానువృక్షే శృంగే వికీర్ణే పతితే పృథివ్యాం, మహాహికల్పం శర మంతకాభం సమాదదే రాక్షసలోకనాథః. ౩౮. స తం గృహీత్వా ఽనిలతుల్యవేగం సవిస్ఫులింగజ్వాలనప్రకాశం, బాణం మహేంద్రాశనితుల్యవేగం చిక్షేప సుగ్రీవవధాయ రుష్టః. ౩౯. స సాయకో రావణబాహుముక్త శ్శక్రాశనిప్రఖ్యవపు శ్శితాగ్రః, సుగ్రీవమాసాద్య బిభేద వేగా ద్గుహేరితా క్రౌంచ మివోగ్రశక్తిః ౪౦. స సాయకార్తో విపరీతచేతాః కూజన్ పృథివ్యాం నిపపాత వీరః, తం ప్రేక్ష్య భూమౌ పతితం విసంజ్ఞం నేదుః ప్రహృష్టా యుధి యాతుధానాః. ౪౧. తతో గవాక్షో గవయ స్సుదంష్ట్ర స్తథర్షభో జ్యోతిముఖో నభ శ్చ, శైలాన్ సముద్యమ్య వివృద్ధకాయాః ప్రదు

పార. ౩౧—౩౨ తత ఇతి. ద్వారేషు అంతర్ద్వారేషు చర్యాయుక్తాః పురద్వారేషుగోపురపార్శ్వయోః భటనివాసార్థం నిర్మితా విశంకటా గృహాః చర్యాగృహాః - సునిర్వృతాః అతిసుఖితాః ౩౩. ఇహేతి. ఇహాగతం మాం విదిత్వా - ఇదం ఛిద్రం విదిత్వేత్యన్వయః ప్రమథ్య ధ్వంసిత్వా - ప్రధర్షయేయుః అభిభవేయుః. ౩౪ విసర్జయిత్వేతి సహితాన్ సంమిళితాన్-మహాఝషః మహామత్స్యః. ౩౫. తమితి. దీప్తే ఇషుచాపే యస్య స తథోక్తః - యుధి సంయుగనిమిత్తం సహసా ఆపతంతం రాక్షసేంద్రం సమీక్ష్య-మహీధరాగ్రం పర్వతశృంగం - సముత్పాట్య - హరీశః సుగ్రీవః రక్షోధిపతిం దుద్రావ. ౩౬. బహువృక్షసానుం బహుతరుయుతతటం-తపనీయం స్వర్ణం. ౩౭—౩౮. సతమితి. మహేంద్రాశనిః వజ్రం-ఔత్పాతికాశనివ్యావృత్తయే మహేంద్రపదం. యద్వా—మహేంద్రసంబంధోక్తిః అభ్యాసవతా ముక్తత్వే నాతివేగద్యోతనాయ. ౩౯. స ఇతి. శక్రాశనిప్రఖ్యం శక్రాశనితుల్యం వపుః యస్య - గుహః స్కందః. ౪౦ స సాయకేతి. విపరీతచేతాః భ్రాంతచిత్తః. ౪౧.

గృహేషు గోపురేషు చ-చర్యాగృహాః చతుష్పథనిర్మితగృహాః-గోపురాణి పురద్వారాణి ౩౩.*తిలకం. ఇదంఛిద్రం రణభూమౌ సపరివారస్య గమనరూపం. ౩౪ *తిలకం. అర్ణవౌఘం సముద్రజలసమూహం. ౩౫.*తిలకం. దీప్తా ఇషవశ్చాపాశ్చ యస్య తం. ౩౬.*తిలకం, శృంగశబ్దో ఽర్ధర్చాదిః పుంస్యపి. ౩౭—౪౦.

ద్రువు స్తం ప్రతి రాక్షసేంద్రం. ౪౨. తేషాం ప్రహారాన్ స చకార మోఘాన్ రక్షోధిపో బాణగణై శ్శితాగ్రైః, తా న్వానరేంద్రా నపి బాణజాలై ర్బిభేద జాంబూనదచిత్రపుంఖైః. ౪౩. తే వానరేంద్రా స్త్రిదశారిబాణై ర్భిన్నా నిపేతు ర్భువి భీమకాయాః, తత స్తు తద్వానరసైన్య ముగ్రం ప్రచ్ఛాదయామాస స బాణజాలైః. ౪౪. తే వధ్యమానాః పతితాః ప్రవీరా నానద్యమానా భయశల్యవిద్ధాః, శాఖామృగా రావణసాయకార్తా జగ్ము శ్శరణ్యం శరణం స్మ రామం. ౪౫. తతో మహాత్మా స ధను ర్ధనుష్మా నాదాయ రామ స్సహసా జగామ, తం లక్ష్మణః ప్రాంజలి రభ్యుపేత్య ఉవాచ వాక్యం పరమార్థయుక్తం. ౪౬. కామ మార్య స్సుపర్యాప్తో వధా యాస్య దురాత్మనః, విధమిష్యా మ్యహం నీచ మనుజానీహి మాం ప్రభో, ౪౭.

తత ఇతి. జ్యోతిముఖః జ్యోతిర్ముఖః ౪౨—౪౪. తే వధ్యమానా ఇతి. తే ప్రసిద్ధాః వానరేంద్రాః-న తు క్షుద్రాః-వధ్యమానాః ప్రథమం హింస్యమానాః-తతః పతితాః రావణవేగేన భూమౌ పతితాః-తదానీం రక్షకాంతరాగర్భనా న్నానద్యమానాః-అతిశయేన నదంతః-'నదతే ర్యఙి పత్యఙో'రిత్యభ్యాస దీర్ఘాదిః. భయశల్యవిద్ధాః తాదృశహేతునా భయరూపశల్యేన విద్ధాః - శాఖామృగాః వనచారిత్వే నైతాదృశభయానభిజ్ఞాః-ఉక్తప్రకారేణ సాయకార్తా స్సంతః శరణ్యం సర్వలోకశరణార్హం రామం శరణం జగ్ముః. ఏతే నార్తి రేవ శరణాగతిప్రయోజికా న తు దేశకాలాధికారిఫలనియమా ఇత్యుక్తం. ౪౫. శరణాగతకృత్య ముక్త్వా శరణ్యకృత్య మాహ—తత ఇతి. అత్ర ప్రపత్తే రార్తప్రపత్తిరూపతయా తస్యా స్సద్యః ఫలద్యోతనాయ తత ఇత్యుక్తం. ప్రపత్త్యనంతరక్షణ ఇత్యర్థః మహాత్మా శరణాగతితారతమ్యజ్ఞః-ధనుష్మాన్ ప్రశస్తధనుష్కః-ధను ర్యుద్ధసమర్థ ఇత్యర్థః. సహసేత్యనేన లక్ష్మణ స్స్వయం గమిష్యామీతి తత్పూర్వ మే వాశ్రితత్రాణత్వరయా సధనుస్సన్ జగామేత్యుక్తం. తథైవఘుష్టపట్యాం ప్రభాత మిత్యాహ—త మితి తం ఆర్తత్రాణత్వరయా వ్రజంతం లక్ష్మణః రామకైంకర్యలక్ష్మీసంపన్నః అనతిక్రమణాయ నాథం సిగళయతి— ప్రాంజలిరితి. అభ్యుపేత్య అభితః ఉపేత్య-అనేన లక్ష్మణాగమనమజాన న్నేవ నానాపార్శ్వేషు రామో ఽనేకధా జగామే త్యవగమ్యతే. పరమార్థయుక్తం న తూపచారయుక్తం. యద్వా—పరమార్థయుక్తం పరమప్రయోజనయుక్తం-శేషివిషయే కైంకర్యస్య శేషభూతం ప్రతి పరమప్రయోజనత్వాత్. ౪౬. కామమితి. హే ఆర్య అస్య దురాత్మనః పరదారాపహరణవిషయదుర్బుద్ధేః-కామం ప్రకామం-వధాయ సుపర్యాప్తః సుశక్తోఽసి - తథాపి నీచం భవతా యోద్ధు మనర్హం-అహం వధిష్యామి-మహాబలేన భవతా నీచోఽయం న యోద్ధు మర్హ ఇతి భావః. యద్వా—అస్య కథా మహం పర్యాప్తో ఽస్మీత్యర్థః తర్హి స్వయ మేవ గమ్యతా మిత్యత్రాహ—అనుజానీహీతి. ప్రభో శేషిన్-త్వం మాం శేషభూత మనుజానీహి-భవదనుజ్ఞా మంతరేణ మే కార్యకరణం స్వరూపహానికర మితి భావః. ౪౭. తమితి. తం వినయే నోక్తవంతం - మహాతేజాః తాదాత్వికహర్షప్రకర్షావేదకసుషమావిశేషశాలీ-సతి కస్మింశ్చి ద్విషయే సతి - అపరాక్రమః నివృత్త

---

*తిలకం. విపరీతచేతాః అచేతా ఇతి యావత్. ౪౨—౪౪. తే వధ్యమానా ఇతి భయశల్యవిద్ధాః భయ మేవ శల్యం తేన విద్ధాః ౪౫. తత ఇతి. ధనుష్మాన్ ప్రశస్తధనుః-సధనురిత్యత్ర సఇతచ్ఛేదః. ౪౬ *తిలకం. పర్యాప్తోఽహమితి శేషః ౪౭. *తిలకం. త్రైలోక్యేనాపి తద్వర్తి దేవాదిసమూహై రిత్యర్థః. ఛిద్రాణి ప్రహారావస

త మబ్రవీ న్మహాతేజా రామ స్సత్యపరాక్రమః, ౪౯. గచ్ఛ యత్నపర శ్చాపి భవ లక్ష్మణ సంయుగే. రావణో హి మహావీర్యో రణే ఽద్భుతపరాక్రమః, త్రైలోక్యే నాపి సంక్రుద్ధో దుష్ప్రసహ్యో న సంశయః తస్య చ్ఛిద్రాణి మార్గస్వ స్వచ్ఛిద్రాణిచ లక్షయ, చక్షుషా ధనుషా యత్నా ద్ర క్షాత్మానం సమాహితః. ౫౦. రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా పరిష్వజ్యాభిపూజ్య చ, అభివాద్య తతో రామం యయౌ సౌమిత్రి రాహవం ౫౧. సరావణం వారణహస్తబాహు ర్దదర్శ దీప్తోద్యతభీమచాపం, ప్రచ్ఛాదయంతం శరవృష్టిజాలై స్తా న్వానరా న్భిన్నవికీర్ణ దేహాన్. ౫౨. త మాలోక్య మహాతేజా హనుమా న్మారుతాత్మజః, నివార్య శరజాలాని ప్రదుద్రావ స రావణం. ౫౩. రథం తస్య సమాసాద్య భుజ ముద్యమ్య దక్షిణం, త్రాసయన్ రావణం ధీమాన్ హనుమా న్వాక్య మబ్రవీత్. ౫౪. దేవదానవగంధర్వై ర్యక్షై శ్చ సహ రాక్షసైః, అవధ్య త్వం త్వయా ప్రాప్తం వానరేభ్య స్తు తే భయం ౫౫. ఏష మే దక్షిణో బాహుః పంచశాఖ స్సముద్యతః, విధమిష్యతి తే దేహా ద్భూతాత్మానం చిరోషితం. ౫౬. శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం రావణో భీమవిక్రమః, సంరక్తనయనః క్రోధా దిదం వచన మబ్రవీత్. ౫౭. క్షిప్రం ప్రహర నిశ్శంకం స్థిరాం కీర్తి మవాప్నుహి, తత స్త్వాం జ్ఞాతవిక్రాంతం నాశయిష్యామి వానర. ౫౮. రావణస్య వచ శ్శ్రుత్వా

పరాక్రమః-అబ్రవిత్ ౪౯ గచ్ఛేత్యాది. నీచపదసూచిత మనాదరం వారయతి—యత్నపరఇతి. యుద్ధే యత్నపర శ్చాపి భవ-యథా యుద్ధపరోఽసి ఏవం యత్నపరో భవ- యత్న స్యావశ్య కర్తవ్యత్వే హేతు మాహ—రావణఇతి. అద్భుతపరాక్రమః - ఏవ మస్త్ర మాదదాన ఇవాపరం సంధత్తే తత్ సందధాన ఇవాపరం మోక్షయతీత్యర్థః. త్రిలోక్యేవ త్రైలోక్యం తేన యుగప ద్యుద్ధప్రవృత్తే నేత్యర్థః యత్నపరత్వం దర్శయతి——తస్యేతి, చక్షుషా తస్య రావణస్య ఛిద్రాణి అనవధానాదీని-యత్నా న్మార్గస్వ అన్వేషయస్వ-స్వచ్ఛిద్రాణి లక్షయ-కాకాన్ పశ్యేతివత్ స్వస్య ఛిద్రాణి యథా న భవంతి తథా పశ్యేత్యర్థః యద్వా—లక్షయ లక్షిత్వా - ప్రచ్ఛాదయేత్యర్థః. ఏవం సమాహితః సావధానస్సన్-ధనుషా ఆత్మానం రక్ష. ౫౦ రాఘవస్యేతి, అభిపూజ్య ప్రదక్షిణీకృత్యేత్యర్థః.౫౧—౫౨. తమాలోక్యేతి, భృత్యే మయి విద్యమానే కథ మసౌ సమాసీదతీతి జగామేత్యర్థః. ౫౩—౫౪. దేవేతి, భయం ప్రాప్త మితి శేషః. ౫౫. ఏషఇతి పంచశాఖః పంచాంగులికః - భూతాత్మానం విధమిష్యతి నిష్క్రామయిష్యతి ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్.౫౬—౫౭. క్షిప్రమతి, స్థిరాం కీర్తి మవాప్నుహీతి సోపాలంభోక్తిః. హనుమాన్ రావణ ముపసృత్య ప్రహృతవా నిత్యేతాదృశీం కీర్తి మవాప్స్యసీత్యర్థః. జ్ఞాతవిక్రాంతం జ్ఞాతవిక్రమం-భావే క్తః. ౫౮. రావణస్యేతి. రావణవచనం జ్ఞాత్వా తదుచిత ముత్తరం

రాన్ స్వచ్ఛిద్రాణి చేత్యస్య గోపయేతి శేషః. తతో ధనుషా ధనుర్వ్యాపారే ణాత్మానంరక్ష.౫౦—౫౫. ఏష మే దక్షిణఇతి. పంచశాఖః పంచశాఖాః అంగుళయో యస్మిన్ సః-భూతాత్మానం జీవాత్మానం-విధమిష్యతి నిష్కాసయిష్యతి ౫౬—౫౭. క్షిప్రమితి స్థిరాం కీర్తి మవాప్నుహీత్యర్థః. ఇయ ముపాలంభోక్తిః-హనమాన్ రావణ ముపసృత్య ప్రహృతవా నిత్యేతాదృశీం కీర్తి మాప్నుహీత్యర్థః జ్ఞాతక్రాంతం విజ్ఞాతపరాక్రమం.౫౮. *తిలకం. అక్షం తన్నామానం సుతం స్మర-మత్పరాక్రమజ్ఞానాయేతి

వాయుసూను ర్వచోఽబ్రవీత్, ప్రహృతం హి మయా పూర్వ మక్షం స్మర సుతం తవ. ౪౯ ఏవ ముక్తో మహాతేజా రావణో రాక్షసేశ్వరః, ఆజఘా నానిలసుతం తలే నోరసి వీర్యవాన్. ౫౦. స తదాఽభిహత స్తేన చచాల చ ముహుర్ముహుః, స్థిత్వా ముహూర్తం తేజస్వీ స్థైర్యం కృత్వా మహామతిః. ఆజఘా నాభిసంక్రుద్ధ స్తలే నై వామరద్విషం, ౫౧½ తత స్తలే నాభిహతో వానరేణ మహాత్మనా. దశగ్రీవ స్సమాధూతో యథా భూమిచ లేఽచలః, ౫౨½. సంగ్రామే తం తథా దృష్ట్వా రావణం తలతాడితం. ఋషయో వానరా స్సిద్ధా నేదు ర్దేవా స్సహాసురైః, ౫౩½ అథాశ్వాస్య మహాతేజా రావణో వాక్య మబ్రవీత్. ౫౪ సాధు వానర వీర్యేణ శ్లాఘనీయో ఽసి మే రిపుః, ౫౪½. రావణే నైవ ము క్త స్తు మారుతి ర్వాక్య మబ్రవీత్. ౫౫. ధి గస్తు మమ వీర్యేణ య స్త్వం జీవసి రావణ, సకృ త్తు ప్రహ రేదానీం దుర్బుద్ధే కిం వికత్థసే తత స్త్వాం మామికా ముష్టి ర్నయిష్యతి యమక్షయం, ౫౫½ తతో మారుతివాక్యేన క్రోధ స్తస్య తదాఽజ్వలత్. ౫౬. సంర క్తనయనో య త్నా న్ముష్టి ముద్యమ్య దక్షిణం, పాతయామాస వేగేన వానరోరసి వీర్యవాన్. ౫౭. హనుమా న్వక్షసి వ్యూఢే సంచచాల హతః పునః, ౫౭½ విహ్వలం తు తదా దృష్ట్వా హనుమంతం మహాబలం. రథే నాతిరథ శ్శీఘ్రం నీలం ప్రతి సమభ్యగాత్, ౫౮½. రాక్షసానా మధిపతి ర్దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్. పన్నగప్రతిమైః ర్భీమైః పరమర్మాతి భేదిభిః. శరై రాదీపయామాస నీలం హరిచమూపతిం. ౬౦ స శరౌఘసమాయస్తో

మాహ— ప్రహృతంహీతి. *రామా. జ్ఞాతివిక్రాంతమితి వచనం సోల్లుంఠనం జ్ఞాత్వా తదుచిత ముత్తర మాహ—ప్రహృతమితి ౪౯. ఏవముక్తఇతి మర్మోద్ఘాటనేన సంజాతరోష ఇత్యర్థః. ౫౦. సఇత్యాది. తలే నేతి. రావణేన తలేన ప్రహరణాత్ స్వయ మపితలేనైన ప్రాహర దితి భావః ౫౧½ తతఇతి. సమాధూతః కంపితః-అభూత్-భూమిచలే భూకంపేసతి - అచలః గిరి ర్యథా. ౫౨½—౫౫. ధిగ స్త్వితి. వీర్యేణేతి ద్వితీయాభావ ఆర్షః య స్త్వం జీవసి-మయా ప్రహృతోఽపీతి శేషః. సకృ త్తు ప్రహర-శత్రుణా ప్రహృతే పున రాత్మనః ప్రహారోఽతిక్రమపరిపాటీ మాటీకత ఇతి హనుమతో హృదయం. ఇదానీమితి. పూర్వం మదనవధానా జ్జీవసీతి భావః దుర్బుద్ధే ప్రహారతారతమ్యానభిజ్ఞ-కిం కిమర్థం-వికత్థసే శ్లాఘసే-కత్థ శ్లాఘాయా మితి ధాతుః. యమక్షయం యమనిలయం 'నిలయా పచయౌ క్షయా' విత్యమరః. తతఇతి. తతః-తేనేత్యర్థః. అన్యథా తదాశబ్దో ఽతిరిచ్యేత. అజ్వలత్-అవృధ ఇత్యర్థః. ౫౬. సంరక్తేతి. వీర్యవాన్ బలవాన్ - 'వీర్యం బలే' చేత్యమరః. ౫౭ హనుమా నిత్యర్థం. వ్యూఢే విశాలే ౫౭½ విహ్వలమితి విహ్వలం మూర్ఛితం-మహాబలం తదానీ మపి పరై రనభిభవనీయం. ౫౮½ రాక్షసానామితి ఆదీపయామాస ఆసమంతాజ్జ్వాలయామాస. ౬౧. సఇతి. సమాయస్తః ఆయాసవాన్ - ఏకేనేత్యనేన ఇతరేణ శరవారణం గమ్యతే ౬౨ హనుమాన

శేషః. ౫౧½. తతఇతి. భూమిచలే భూమికంపేసతి ౫౨½. *తిలకం. నేదుః-సంతోషాదితి శేషః. ౫౩½—౫౫. ధిగితి. ధిక్ వీర్యేణ, వీర్య మిత్యర్థః. య స్త్వం జీవసి-మయా హతోఽపీత్యర్థః. ౫౫—౬౧. సఇతి.

నీలః కపిచమూపతిః, కరేణైకేన శైలాగ్రం రక్షోధిపతయే ఽసృజత్. ౭౨. హనుమానపి తేజస్వీ సమాశ్వస్తో మహామనాః, విప్రేక్షమాణో యుద్ధేప్సు స్సరోష మిదమబ్రవీత్. నీలేన సహ సంయుక్తం రావణం రాక్షసేశ్వరం, అన్యేన యుధ్యమానస్య నయుక్త మభిధావనం ౭౪ రావణోఽపి మహాతేజా స్తచ్ఛృంగం సప్తభి శ్శరైః, ఆజఘాన సుతీక్ష్ణాగ్రై స్తద్వికీర్ణం పపాత హ. ౭౫ తద్వికీర్ణం గిరే శ్శృంగం దృష్ట్వా హరిచమూపతిః, కాలాగ్ని రివ జజ్వాల క్రోధేన పరవీరహా ౭౬ సోఽశ్వకర్ణాన్ ధవాన్ సాలాం శ్చూతాం శ్చాపి సుపుష్పితాన్, అన్యాం శ్చ వివిధాన్ వృక్షా న్నీల శ్చిక్షేప సంయుగే ౭౭. స తాన్ వృక్షాన్ సమాసాద్య ప్రతిచిచ్ఛేద రావణః, అభ్యవర్షత్సుఘోరేణ శరవర్షేణ పావకిం. ౭౮. అభివృష్ట శ్శరౌఘేణ మేఘేనేవ మహాచలః, హ్రస్వం కృత్వా తదా రూపం ధ్వజాగ్రే నిపపాత హ. ౭౯. పావకాత్మజ మాలోక్య ధ్వజాగ్రే సముపస్థితం, జజ్వాల రావణః క్రోధా త్తతో నీలో ననాద చ. ౮౦. ధ్వజాగ్రే ధనుష శ్చాగ్రే కిరీటాగ్రే చ తం హరిం, లక్ష్మణోఽథ హనూమాం శ్చ దృష్ట్వా రామ శ్చ విస్మితాః ౮౧. రావణోఽపి మహాతేజాః కపిలాఘవవిస్మితః, అస్త్ర మాహారయామాస దీప్త మాగ్నేయ మద్భుతం. ౮౨. తత స్తే చుక్రుశు ర్హృష్టా లబ్ధలక్షాః ప్లవంగమాః, నీలలాఘవసంభ్రాంతం దృష్ట్వా రావణ మాహవే. ౮౩. వానరాణాం చ నాదేన సంరబ్ధో రావణ స్తదా, సంభ్రమావిష్టహృదయో న కించి త్ప్రత్యపద్యత. ౮౪. ఆగ్నేయే నాథ సంయుక్తం గృహీత్వా రావణ శ్శరం, ధ్వజశీర్షస్థితం నీల ముదైక్షత నిశాచరః. ౮౫. తతో

పీత్యాది రావణం అబ్రవీ దితి సంబంధః. అభిధావనం - అన్యేన యుధ్యమానం ప్రత్యభిధావన మిత్యర్థః అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ౭౪—౭౭. సతానితి. సమాసాద్య సమీపం ప్రాప్య-పావకిం పావకపుత్రం. ౭౮—౭౯ పావకాత్మజ మితి. జజ్వాల-చుక్రోధేత్యర్థః ౮౦. *రామా. ధ్వజాగ్ర ఇతి. హనూమాం శ్చ విస్మితః-"న మారుతే గస్తి గతిప్రమాణ" మితి ప్రసిద్ధగతిలాఘవో హనుమానపి సంజాతవిస్మయో ఽభూ దిత్యర్థః. ౮౧. రావణోఽపీతి. ఆహారయామాస ఆదదే. తతఇతి. లబ్ధలక్షాః లబ్ధహర్షవిషయాః-నీల మేవ పశ్యంత ఇతి వార్థః. ౮౩. వానరాణాంచేతి. చశబ్దేన నీలలాఘవం సముచ్చీయతే-సంభ్రమః వ్యగ్రతా ప్రత్యపద్యత అజానత్. ౮౪. ఆగ్నేయేన ఆగ్నేయమంత్రేణ-సంయుక్తం అభిమంత్రితం ౮౫—౮౬ కపఇత్యాది కపే-చంచలప్రకృతే ఇత్యర్థః. అతో న

శరౌఘసమాయస్తశరౌఘపీడితః ౭౨ హనుమానపీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యుద్ధేప్సుః హనుమాన్నీలేన సంయుక్తం రావణం విప్రేక్షమాణః-అన్యేన యుధ్యమానస్య యుద్ధ్యమానే సతి అభిధావనం నయుక్త మిత్యబ్రవీ దితి యోజనా * తిలకం. సమాశ్వస్తః నీలేన సహ యుద్ధకాలే ప్రాప్తసమాశ్వాసః. ౮౦ *తిలకం రావణకిరీటే స్థితేః కేనాపి దుష్కరత్వా ల్లక్ష్మణాదయ స్త్రయోఽపి విస్మితాః. ౮౧. *తిలకం. న కేవలం స్వపక్షా ఏవ, అపి తు శత్రూ రావణో విస్మిత ఇత్యాహ—రావణోఽపీతి ౮౨. తత ఇతి. లబ్ధలక్షాః లబ్ధహర్షవిషయాః-నీల మేవ పశ్యంత ఇతి వార్థః. ౮౩. * తిలకం. సంరబ్ధః క్రుద్ధః.

ఽబ్రవీ న్మహాతేజా రావణో రాక్షసేశ్వరః, ౮౭ కపే లాఘవయుక్తో ఽసి మాయయా పరయాఽనయా. జీవితం ఖలు రక్షస్వ యది శక్నోషి వానర, తాని తా న్యాత్మరూపాణి సృజసి త్వ మనేకశః. తథాపి త్వాం మయా యుక్త స్సాయకో ఽస్త్రప్రయోజితః, జీవితం పరిరక్షంతం జీవితా ద్భ్రంశయిష్యతి. ౮౮ ఏవ ముక్త్వా మహాబాహూ రావణో రాక్షసేశ్వరః, సంధాయ బాణ మస్త్రేణ చమూపతి మతాడయత్. ౮౯ సో ఽస్త్రయుక్తేన బాణేన నీలో వక్షసి తాడితః, నిర్దహ్యమాన స్సహసా నిపపాత మహీతలే. ౯౦. పితృమాహాత్మ్యసంయోగా దాత్మన శ్చాపి తేజసా, జానుభ్యా మపత ద్భూమౌ న చ ప్రాణై ర్వ్యయుజ్యత. ౯౧. విసంజ్ఞం వానరం దృష్ట్వా దశగ్రీవో రణోత్సుకః, రథే నాంబుదనాదేన సౌమిత్రి మభిదుద్రువే. ౯౨ ఆసాద్య రణమధ్యే తు వారయిత్వా స్థితో జ్వలన్, ధను ర్విష్ఫారయామాస కంపయ న్నివ మేదినీం ౯౩. త మాహ సౌమిత్రి రదీనసత్త్వో విష్ఫారయంతం ధను రప్రమేయం, అభ్యేహి మా మేవ నిశాచరేంద్ర న వానరాం స్త్వం ప్రతియోద్ధు మర్హః. ౯౪. స తస్య వాక్యం ప్రతిపూర్ణఘోషం జ్యాశబ్ద ముగ్రం చ నిశమ్య రాజా, ఆసాద్య సౌమిత్రి మవస్థితం తం కోపాన్వితో వాక్య మువాచ రక్షః. ౯౫. దిష్ట్యాసి మే రాఘవ దృష్టిమార్గం ప్రాప్తోఽంతగామీ విపరీతబుద్ధిః,

వానరపదేన పౌనరుక్త్యం 'తాని తా న్యాత్మరూపాణి సృజసి త్వ మనేకశ' ఇతి. లాఘవాతిశయేన సృజసీవ దృశ్యస ఇత్యర్థః నను తాని తానీత్యనేన రావణో నీలం నానాతనుపరిగ్రహాయుక్తం మన్యత ఇత్యవగమ్యత ఇతి చే న్న; 'కపే లాఘవయుక్తోఽసీ'తి పూర్వోక్తివిరోధాత్ - యుక్తః ప్రయుక్తః- అస్త్రప్రయోజితః అస్త్రమంత్రే ణాభిమంత్రితః-జీవితం పరిరక్షంతం త్వాం జీవితాత్ భ్రంశయిష్యతీ త్యన్వయః. *రామా. 'తాని తాన్యాత్మరూపాణి సృజసి త్వ మనేకశ' ఇత్యభిధానాత్ ధ్వజకిరీటాదిషు నీలస్య వేగాతిశయకృత మవస్థానం యుగపదనేకశరీరపరిగ్రహకృత మితి రావణో భ్రాంతవా నిత్యవగమ్యతే. ౮౮—౯౦. పితృమాహాత్మ్యేతి. పితృమాహాత్మ్యం అగ్నేః పుత్రతయా దయాలుత్వవైభవం. ౯౧—౯౨ ఆసాద్యేతి సౌమిత్రి మాసాద్య-వారయిత్వా సుగ్రీవాదీన్ వారయిత్వా-రణమధ్యే జ్వలన్ స్థితః ధను ర్విష్ఫారయామాసే త్యన్వయః ౯౩—౯౪ సతస్యేతి. రక్షః రక్షోరూపః రాజే త్యన్వయః. ౯౫ దష్టేతి. అంతగామీ వినాశేచ్ఛుః-అత ఏవ విపరీతబుద్ధిః-త్వం-దిష్ట్యా యదృచ్ఛయా-

౮౭. మాయయా వంచనయా. ఆత్మరూపాణి ఆత్మయోగ్యాని స్వపరాక్రమోచితాని కర్మాణి యద్యపి సృజసి తథాపి మయా ముక్తో ఽస్త్రప్రయోజితో ఽయం సాయకః త్వాం జీవితాత్ భ్రంశయిష్యతి ౮౮ ఆసాద్య,సౌమిత్రి మితి శేషః సుగ్రీవాదీన్ వారయిత్వా రణమధ్యే జ్వలన్ స్థిత ఇత్యర్థః. ౯౩—౯౪. సఇతి. 'స తస్య వాక్య' మిత్యారభ్య 'కిం మోఘవికత్థనే' నేత్యేతదంతస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు లక్ష్మణస్య రావణేన కి ముత్తరం దత్త మిత ఆహ— సతస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. రక్షః రాజా స తు లక్ష్మణస్య వాక్యం-ఉగ్రం జ్యాశబ్దం చ నిశమ్య-కోపాన్వితోఽసి-విపరీతబుద్ధి రపి అంతగామ్యపి-అవస్థితం-తం సౌమిత్రి మాసాద్య - హేరాఘవ-మే పాపిష్ఠస్యాపి మమదిష్ట్యా భాగ్యవశేన-దృష్టిమార్గం ప్రాప్తోఽసీతి వాక్య మువాచేతి సంబంధః ౯౫. స లక్ష్మణః కి మువాచేత్యత ఆహ—

అస్మిన్ క్షణే యాస్యసి మృత్యుదేశం సంసాద్యమానో మమ బాణజాలైః. ౯౬. తమాహ సౌమిత్రి రవిస్మయానో గర్జంత ముద్వృత్తసితాగ్రదంష్ట్రం, రాజ న్న గర్జంతి మహాప్రభావాః వికత్థసే పాపకృతాం వరిష్ఠ ౯౭. జానామి వీర్యం తవ రాక్షసేంద్ర బలం ప్రతాపం చ పరాక్రమం చ, అవస్థితోఽహం శరచాపపాణి రాగచ్ఛ కిం మోఘవికత్థనేన. ౯౮. స ఏవ ముక్తః కుపిత స్ససర్జ రక్షోధిప స్సప్తశరాన్ సుపుంఖాన్, తాన్ లక్ష్మణః కాంచనచిత్రపుంఖై శ్చిచ్ఛేద బాణై ర్నిశితాగ్రధారైః. ౯౯. తాన్ ప్రేక్షమాణ స్సహసా నికృత్తా న్నికృత్తభోగా నివ పన్నగేంద్రాన్, లంకేశ్వరః క్రోధవశం జగామ ససర్జ చాన్యా న్నిశితాన్ పృషత్కాన్. ౧౦౦. స బాణవర్షం తు వవర్ష తీవ్రం రామానుజః కార్ముకసంప్రయుక్తం, క్షురార్ధచంద్రోత్తమకర్ణిభల్లై శ్శరాం శ్చ చిచ్ఛేద న చుక్షుభే చ. ౧౦౧. స బాలజాలా నథ తాని తాని మోఘాని పశ్యన్ త్రిదశారిరాజః, విసిస్మయే లక్ష్మణలాఘవేన పున శ్చ బాణా న్నిశితా న్ముమోచ. ౧౦౨ స లక్ష్మణ శ్చాశు శరాన్ శితాగ్రా న్మహేంద్రవజ్రాశనితుల్యవేగాన్, సంధాయ చాపే జ్వలనప్రకాశాన్ ససర్జ రక్షోధిపతే ర్వధాయ. ౧౦౩. స తాన్ ప్రచిచ్ఛేద హి రాక్షసేంద్ర శ్ఛిత్వా చ తాన్ లక్ష్మణ మాజఘాన, శరేణ కాలాగ్నిసమప్రభేణ స్వయంభుదత్తేన లలాటదేశే.౧౦౪. స లక్ష్మణో

దృష్టిమార్గం ప్రాప్తోఽసి - సంసాద్యమానః పీడ్యమానః. ౯౬. తమితి. అవిస్మయానః - తృణీకుర్వన్నిత్యర్థః. ఉద్వృత్తసితాగ్రదంష్ట్రం ఉన్నతధవళాగ్రదంష్ట్రం - న గర్జంతి - నాత్మశ్లాఘాం కుర్వంతీత్యర్థః. పాపకృతాం వరిష్ఠేతి హేతుగర్భవిశేషణ పాపకృద్వరిష్ఠత్వా ద్వికత్థసఇత్యర్థః. ౯౭. జానామీతి సోపహాసోక్తిః. తవ విజనే యతివేషేణ సీతా మపహృతవతః - ప్రతాపం శత్రుభీషణత్వం-పరాక్రమం శౌర్యం - "శౌర్యోద్యోగౌ పరాక్రమౌ" ఇత్యమరః. మోఘవికత్థనేన నిష్ఫలశ్లాఘనేన. ౯౮. సఇతి. నిశితే అగ్రధారే అగ్రపార్శ్వే యేషాం తైః. ౯౯. తానితి. పృషత్కాన్ బాణాన్. ౧౦౦. సఇతి. కార్ముకసంప్రయుక్తం చాపసంహితం క్షురేతి. క్షురైః నాపితశస్త్రాకారైః- అర్ధచంద్రైః అర్ధచంద్రాకారముఖైః - ఉత్తమైః కర్ణిభిః కర్ణిశరైః - భల్లైః ఉభయపార్శ్వధారైః- శరాన్ రావణశరాన్-చిచ్ఛేద తథాపి న చుక్షుభే న కలుషితహృదయో ఽభూత్ సఇతి త్రిదశారిరాజః రాక్షసరాజః.౧౦౨. స లక్ష్మణఇతి.మహేంద్రవజ్రాశనితుల్యవేగాన్ మహేంద్రవజ్రస్యాశనే శ్చ తుల్యవేగాన్.౧౦౩ —౧౦౪ సలక్ష్మణఇతి శిథిలం యథా భవతి తథా ప్రగృహ్య ౧౦౫—౧౦౬.

అస్మిన్ క్షణఇత్యాదిసార్ధశ్లోకేన. హేరాజన్-రావణ-మహాప్రభావాః నగర్జంతి- హేపాపకృతాం వరిష్ఠ త్వం వికత్థసే-అత ఏవ మమ బాణజాలైః సంపాత్యమానస్సన్ అస్మిన్ క్షణే-మృత్యుదేశం యాస్యసి- అవిస్మయానః సౌమిత్రిః-ఉద్వృత్తసితోగ్రదంష్ట్రం గర్జంతం తమాహేతి సంబంధః. ౯౬—౯౭. తర్హి రణరంగభీరోఽహం త్వాం క్షత్రధర్మేణారాధయిష్యామీత్యత ఆహ—జానామీత్యాదినా. ౯౮. సఇతి. కుపితః వస్తుతస్తు కుపితఇవ. ౯౯ తానితి క్రోధవశం జగామేవ-రావణవిషయే-ఏతాదృశస్థలేషు సర్వత్ర-ఏవమేవ ఇవశబ్దాది ర్యోజనీయః.౧౦౧—౧౦౬. సకృత్తచాపఇతి. మేదార్ద్రగాత్ర ఇత్యత్ర

రావణసాయకార్త శ్చచాల చాపం శిథిలం ప్రగృహ్య, పున శ్చ సంజ్ఞాం ప్రతి
లభ్య కృచ్ఛ్రా చ్చిచ్ఛేద చాపం త్రిదశేంద్రశత్రోః. ౧౦౫. నికృత్తచాపం త్రిభి
రాజఘాన బాణై స్తదా దాశరథి శ్శితాగ్రైః, స సాయకార్తో విచచాల రాజా కృ
చ్ఛ్రా చ్చ సంజ్ఞాం పున రాససాద. ౧౦౬. స కృత్తచాప శ్శరతాడిత శ్చ మేదార్ద్ర
గాత్రో రుధిరావసిక్తః, జగ్రాహ శక్తిం సముదగ్రశక్తి స్స్వయంభుదత్తాం యుధి
దేవశత్రుః ౧౦౭. స తాం విధూమానలసన్నికాశాం విత్రాసినీం వానరవాహినీ
నాం, చిక్షేప శక్తిం తరసా జ్వలంతీం సౌమిత్రయే రాక్షసరాష్ట్రనాథః. ౧౦౮. తా
మాపతంతీం భరతానుజోఽగ్రై రఙ్ఘాన బాణై శ్చ హుతాగ్నికల్పైః, తథాపి సా
తస్య వివేశ శక్తి ర్బాహ్వంతరం దాశరథే ర్విశాలం ౧౦౯. స శక్తిమాన్ శక్తి
సమాహత స్సన్ ముహుః ప్రజజ్వాల రఘుప్రవీరః, తం విహ్వలంతం సహసాఽ
భ్యుపేత్య జగ్రాహ రాజా తరసా భుజాభ్యాం. ౧౧౦. హిమవా న్మందరో మేరు

సకృత్తేతి. మేదేత్యకారాంతత్వ మార్షం. సముదగ్రశక్తిః సమధికసామర్థ్యః. ౧౦౭. సతామితి.
రాక్షసరాష్ట్రనాథః రాక్షససమూహనాథః ౧౦౮. తామితి బాహ్వంతరంవక్షః సఇతి. విహ్వ
లంతం మూర్ఛితం లక్ష్మణం భుజాభ్యా ముద్ధర్తు ముద్యుక్తం రావణ మృషిః పరిహసతి—హిమవా నితి.
శక్యమిత్యవ్యయం హిమవాన్ ‘స్థైర్యేణ హిమవా ని’వేతి సమస్తధీరోపమానభూతో హిమవా నపి రా
వణస్య భుజాభ్యా ముద్ధర్తు శక్యం. తదేకదేశస్య కైలాసస్య పురా చాలితత్వాత్. మందరః-సకలసాగ
రప్రధానగంభీరతరక్షీరోదక్షోభణక్షమోపి మందరోవా భుజాభ్యాం ముద్ధర్తుం శక్యం. స్వనిర్జితై రేవ
నిర్జరై రమృతమథనే జర్ఝరితత్వాత్. మేరుః-సకలకులాచలవలయులలామభూతోఽపి మేరు స్తథా కర్తుం
శక్యం. వాయునైవ తచ్ఛిఖరస్య లంకాయా అకూపారకుక్షౌ నిక్షిప్తత్వాత్ త్రైలోక్యం పంచాశ
త్కోటివిస్తీర్ణ ముత్తీర్ణపరిమాణాంతరం త్రైలోక్య మపి తథా కర్తుం శక్యం తదేకదేశధరణ్యా హిర
ణ్యాక్షేణ కక్షీకృతత్వాత్ సహామరైః-త్రైలోక్యనిర్వాహకగీర్వాణై స్సహిత మపి తథా కర్తుం శక్యం.
తదధిపతే ర్నిజతనూజేనైవ నిగృహీతత్వాత్. భరతానుజః రామానుజానుజః-రామచతుర్భాగ ఇత్యర్థః.
రామచతుర్థభాగోద్ధరణేఽప్యశక్తః కథం రామేణ యోద్ధుం శక్నోతీతి భావః అయోధ్యాకాణ్డే పంచ
పంచాశే—‘సీతామాదాయ గచ్ఛత్వ మగ్రతో భరతాగ్రజే’తి వచనం బహుప్రీహ్యోక్తం.భుజాభ్యా
మిత్యనేన హిమవదాదయో ద్వాభ్యా మేవోద్ధర్తుం శక్యం ఇయం తు వింశతిభుజై రపి న శక్యేత ఇతి
సూచ్యతే ‘రిపూణా మప్రకంప్యోఽ’సీత్యనువాదాత్ సపరికరేణాపి రావణేన న శక్య మిత్యపి సిద్ధం.
కథం తర్హి హనుమతోద్ధృత ఇత్యత్రాహ—సంఖ్యఇతి. దుర్బాహుభి రోద్ధర్తుం శక్య ఇత్యర్థః. అత

సంధిరార్షః *తిలకం అథరావణః ప్రాణాంతాపదం ప్రాప్తః ప్రకారాంతరేణ జీవననిర్వాహ మసంభావ్య
బ్రహ్మదత్తా మమోఘాం శక్తిం జగ్రాహేత్యాహ—జగ్రాహేతి. ౧౦౭—౧౦౮ * తిలకం.తథాపీతి.
బ్రాహ్మత్వే నామోఘత్వా దిత్యర్థః. ౧౦౯. *తిలకం శక్తిమాన్ మహాబలవానపి శక్తిసమాహత స్సన్-
జజ్వాలపపాతేతి పాఠాంతరం. విహ్వలంతం వికలం భవంతం రాజా రావణః-తరసా బలేన-లక్ష్మణం
జగ్రాహ. ఇంద్రజి ద్బద్ధయో రపిపున రుత్థానసర్వనాగివానీమపి పునరుజ్జీవనభయేన గృహీత్వా సముద్రే
ప్రక్షేపణీయ స్తతో రామోఽపహాయో ఇణ్ తృత్యేవేత్యాశయే నాయ మారంభః.౧౧౦.హిమవానితి,

స్త్రైలోక్యం వా సహామరైః, శక్యం భుజాభ్యా ముద్ధర్తుం న సంఖ్యే భరతానుజః ౧౧౧. శక్త్యా బ్రాహ్మ్యాపి సౌమిత్రి స్తాడిత స్తు స్తనాంతరే, విష్ణో రచింత్యం స్వం భాగ మాత్మానం ప్రత్యనుస్మరత్. ౧౧౨. తతో దానవదర్పఘ్నం సౌమిత్రిం దేవ కంటకః, తం పీడయిత్వా బాహుభ్యా మప్రభు ర్లంఘనే௨భవత్. అథైనం వైష్ణ వం భాగం మానుషం దేహ మాస్థితం,౧౧౩ అథ వాయుసుతః క్రుద్ధో రావణం

ఏవవక్ష్యతి—వాయుసూనో స్సుహృత్త్వేనేతి అనేనహిమవదాదిభ్యోపి సంఖ్యే పతితస్య లక్ష్మణశరీరస్య గరీయ స్త్వోక్తా ౧౧౧.కుతో ௨స్యైతాదృశీ గరీయ స్తేత్యత్రాహ — శక్తేతి బ్రహ్మ్యా బ్రహ్మసంబంధిన్యా- శక్త్యా- స్తనాంతరే వక్షసి సౌమిత్రి స్తాడిత స్సన్-విష్ణో ర్భాగం అంశభూతం-అచింత్యం ఈదృక్త యా ఇయత్తయా చ చింతయితు మశక్యం. స్వ మాత్మానం స్వస్వరూపం- 'స్వాత్మా ప్యేనం విగర్హతి' ఇతి తథా ప్రయోగాత్. స్వాత్మాంశ ఇతి గురువ్యవహారాచ్చ- ప్రత్యనుస్మరత్ స్మృతవాన్-స్వస్వరూప స్మరణాతిరిక్తవ్యాపారాకరణోక్త్యా స్వాభావిక మేవాస్యేదం గురుత్వ మిత్యుక్తం యత్తు స్వకీయాంశ స్మరణేన హేతునా లక్ష్మణేన స్వశరీరస్య గరీయస్త్వం ప్రతి కారణతాగ్రాహకప్రమాణాభావా చ్చ యదపి విపత్పరిహారార్థం భగవంతం స్వమూలకారణం విష్ణు మస్మర దిత్యర్థ ఇతి. తదపి న, స్వస్యైవ విష్ణురూపత్వేన విపత్పరిహారాంతరాభావాత్.నను మనుష్యభావనా క్రియమాణా విరుధ్యేత యది-స్వ తో గౌరవం భజేత. అతో విష్ణుస్మరణ మితి చేన్న, మానసభావనాయా అపి లౌకికై రజ్ఞాతత్వేన ఏవ మపి మనుష్యభావనాయా అనుపాయాత్. అతఃఅపర్యనుయోజ్యవస్తుస్వభావేనైవ భక్తాభక్తేషు గరీయ స్త్వాగరీయస్త్వే అత ఏవాచింత్య మిత్యుక్తం. ౧౧౨. వస్తుస్వరూప స్యైవంవిధత్వా త్తోలయితు మశ క్తో ௨భవ దిత్యుపసంహరతి. —తతఇత్యాది. సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. యతి స్వాభావిక మేవ గరీయ స్త్వం తతో హేతోః-లంఘనేఉద్ధరణే-అప్రభుః అసమర్థః అథరణేపతనానంతరం- దేవకంటకః రావ ణః-మానుష ందేహ మాస్థితం దానవదర్పఘ్నం-వైష్ణవం భాగం సౌమిత్రిం-భుజాభ్యాం పీడయిత్వా- తతః వైష్ణవభాగరూపత్వా ద్ధేతోః లంఘనే అప్రభు రభవ దిత్యన్వయః. అత్రాపి విశేషణసామర్థ్యా ద్వస్తుస్వరూపకృత మేవాకంప్యత్వ మిత్యుక్తం. నను చ కథ మంశసంభవః? విష్ణుస్వరూపస్య నిరవ యవత్వాత్ సత్యం,స్వరూపేణ నాంశత్వ ముచ్యతే-కింతు గుణావిర్భావతారతమ్యాత్. 'గుణై ష్షడ్భి స్త్వేతైః ప్రథమతరమూర్తి స్తవ బభౌ తత స్తిస్ర స్తేషాం త్రియుగయుగలై ర్హి త్రిభి రభుః,వ్యవ స్థాయాం చైషాం నను వరద సావిష్కృతివశాత్ భవాన్ సర్వత్రైవ త్వగణితమహామంగళగుణః' ఇత్యభి

హిమవదాదికం భుజాభ్యా ముద్ధర్తుంశక్యం - రావణస్యేతి శేషః. సంఖ్యేభరతానుజః ఉద్ధర్తు మశక్య ఇత్యర్థః. ౧౧౧. ఇతరశరీరసాధారణస్య లక్ష్మణశరీరస్యోద్ధరణశక్తిత్వే హేతు మాహ— శక్త్యేతి. బ్రాహ్మ్యా బ్రహ్మదత్తయా - తాడనాంతరంస్వం ఆత్మానం విష్ణో స్సర్వవ్యాపక స్యాచింత్యం ఇయ త్తయా చింతితు మశక్యం - భాగ మంశం ప్రత్యనుస్మరత్ - తద్విపత్పరిహారార్థంభగవంతం స్వమూల కారణం విష్ణు మస్మర దిత్యర్థః. అన్యథా సర్వదైతాదృశస్మరణే విద్యమానే సతి - సర్వథానువర్త మానా మనుష్యబుద్ధి ర్బాధ్యేత - తస్యాం చ బాధితాయాం తయా సాధ్యం రావణసంహారాదిరూ పం కార్యం నశక్యేతేత్యభిప్రాయః. ఏతేన స్వకీయాంశస్మరణేన హేతునా లక్ష్మణేన స్వశరీస్యగరీయ స్త్వ ముపాత్త మిత్యుక్తం భవతి. తతో దానవేత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. మానుషదేహ మాస్థి తం-వైష్ణవం భాగం తం సౌమిత్రిం అథ వైష్ణవభాగస్మరణానంతరం - బాహుభ్యాం పీడయిత్వా తతః విష్ణ్వంశ స్మరణహేతునైవ - లంఘనే - ఉద్ధరణేతోలనే వా - అప్రభుః అసమర్థో௨భవదిత్యర్థః.

సమభిద్రవత్. ఆజఘా నోరసి క్రుద్ధో వజ్రకల్పేన ముష్టినా, ౧౧౫. తేన ముష్టి ప్రహారేణ రావణో రాక్షసేశ్వరః జానుభ్యా మపత ద్భూమౌ చచాల చ పపాత చ, ఆస్యై స్సనేత్రశ్రవణై ర్వవామ రుధిరం బహు. ౧౧౬ విఘూర్ణమానో నిశ్చేష్టో రథోపస్థ ఉపావిశత్, విసంజ్ఞో మూర్ఛిత శ్చాసీ న్న చ స్థానం సమాలభత్. ౧౧౭. విసంజ్ఞం రావణం దృష్ట్వా సమరే భీమవిక్రమం, ఋషయో వానరా స్సర్వే నేదు ర్దేవా స్సవాసవాః ౧౧౮. హనుమా నపి తేజస్వీ లక్ష్మణం రావణార్దితం, అనయ ద్రాఘవాభ్యాశం బాహుభ్యాం పరిగృహ్య తం ౧౧౯. వాయుసూనో స్సుహృత్త్వేన భక్త్యా పరమయా చ సః, శత్రూణా మప్రకంప్యోఽపి లఘుత్వ మగమ త్కపేః ౧౨౦ తం సముత్సృజ్య సా శక్తి స్సౌమిత్రిం యుధి దుర్జయం, రావణస్య

యుక్తై రుక్తత్వాత్. మానుషరూపత్వం చాస్య మానుషసమానాకృతికత్వం ౧౧౫ తేనేత్యాది జానుభ్యాం రథభూమా వపతత్ అథ చచాల-తతః పపాత ఆశయిష్ట-దశభి రాస్యై రుధిరం వవామ. సనేత్రశ్రవణైరిత్యనేన నేత్రేభ్య శ్శ్రవణేభ్య శ్చ రుధిరం వవామేత్యుచ్యతే. ౧౧౬ విఘూర్ణమాన ఇతి.కించి త్కాలం విఘూర్ణమానః భ్రమన్ పున ర్నిశ్చేష్టస్సన్-రథోపస్థే రథమధ్యే-ఉపావిశత్ స్థితః తతో మూర్ఛితః-అత ఏవ విసంజ్ఞః సంజ్ఞాశూన్య శ్చాసీత్. పున స్సంజ్ఞాం లబ్ధ్వాపి-స్థానం స్థితిం-నాల భత-చచాలే త్యర్థః *రామా. రథోపస్థ ఉపావిశదితి రథోపస్థవస్థానాభిధానా త్పునా రథారోహణ మవగమ్యతే ౧౧౭.* విసంజ్ఞమితి. నేదుః-హర్షేణేతి శేషః. ౧౧౮ హనూమానితి. అభ్యాశం సమీపం. ౧౧౯. నను పూర్వంహిమవానిత్యాదినా లక్ష్మణ స్యాకంప్యత్వ ముక్తం. తాదృశస్య కపినా రామసమీపప్రాపణం కథమిత్యాశంక్య విరోధం పరిహరతి—వాయుసూనోరితి. సుహృత్త్వేన శోభన హృదయత్వేన-అనుకూలహృదయత్వే నేత్యర్థః. హృదయానుకూల్య మేవాలం భక్తిస్త్వధికేత్యాహ— భక్త్యాపరమయా చేతి చశబ్దోఽన్వాచయే సలక్ష్మణః-శత్రూణాం రావణస్య తత్పరికరాణాం చేత్యర్థః. అప్రకంప్యోఽపి కంపితుమశక్యోఽపి కపేః కపేరపి హనుమత ఏకస్య-లఘుత్వ మగమత్-లఘుత్వమక రోత్ అనేన లఘుత్వస్య బుద్ధిపూర్వకత్వ ముక్తం. శత్రుమిత్రయో ర్దుష్ప్రాపత్వసుప్రాపత్వే స్వరూప ప్రయుక్తే అస్యేతిభావః మూర్ఛితస్యాపి లక్ష్మణస్య జ్ఞానశక్తిప్రతిపాదనేన తత్ర తత్ర రాఘ వయో రజ్ఞానాశక్తిప్రత్యాయకాని వచనానిమానుషవేషనిర్వహణపరాణీతి మంతవ్యాని ౧౨౦. తమితి. దుర్జయ మితిహేతుగర్భం తస్య దుర్జయస్వరూపత్వా చ్ఛక్తి స్తం త్యక్త్వా గతేతి.

౧౧౪—౧౧౫ *తిలకం. ఆస్యైరితి బహుత్వం దశాననత్వాత్ అస్యేతి శేషః ౧౧౬. విఘూర్ణేతి. రథోపస్థే రథోపరిభాగే ౧౧౭ *తిలకం. నేదుః సంతోషా దితిభావః. సహాసురాః-రావణస్యదేవవ దసు రేష్వపి క్లేశకరత్వేన తేషా మపి వైరిత్వాత్.౧౧౮—౧౧౯.పూర్వం హిమవానిత్యాదినా లక్ష్మణ స్యా ప్రకంప్యత్వముక్తం తాదృశస్య కపినాతోలనం రాఘవసమీపప్రాపణంచ కథమిత్యాశంక్య విరోధం పరి హరతి—వాయుసూనోరితి, శత్రూణా మితిబహువచనేన లక్ష్మణోద్ధరణసమయే రావణస్యానుచరై స్సాహాయ్యం కృత మితిగమ్యతే మూర్ఛితస్యాపి సౌమిత్రే ర్జ్ఞానశక్తిప్రతిపాదనేన-తత్ర తత్ర రామలక్ష్మణ యోరజ్ఞానాశక్తిప్రత్యాయకాని వచనానిమానవవేషనిర్వహణపరాణీతిమంతవ్యాని తత్ర-శ్రీశుకః.— 'మర్త్యావతార స్త్విహమర్త్యశిక్షణం రక్షోవధాయైవ న కేవలం విభోః, కుతోఽన్యథాస్యారమత స్స్వ ఆత్మన స్సీతాకృతాని వ్యసనానీశ్వర' స్యేత్యనేనా ప్రకంప్యస్యాపిహనూమద్భక్తి సౌహార్దాభ్యాంతం ప్రతి లఘుత్వప్రాప్తి ర్నవిరుధ్యత ఇత్యుక్తం భవతి.లఘుత్వ మితి.౧౨౦.*తిలకం తం సముత్సృజ్య బ్రహ్మత్వేన

రథే తస్మి౯ స్థానం పున రుపాగతా ౧౨౧. ఆశ్వస్తశ్చ విశల్యశ్చ లక్ష్మణ శ్శత్రు
సూదనః,విష్ణోర్భాగ మమీమాంస్య మాత్మానం ప్రత్యనుస్మర౯ ౧౨౨ రావణోఽపి
మహాతేజాః ప్రాప్య సంజ్ఞాం మహాహవే, ఆదదే నిశితా౯ బాణా౯ జగ్రాహ
చ మహద్ధనుః. ౧౨౩. నిపాతితమహావీరాం ద్రవంతీం వానరీం చమూం,రాఘవస్తు
రణే దృష్ట్వా రావణం సమభిద్రవత్ ౧౨౪. అథైన ముపసంగమ్య హనుమా
న్వాక్య మబ్రవీత్, మమ పృష్ఠం సమారుహ్య రాక్షసం శాస్తు మర్హసి ౧౨౫
విష్ణు ర్యథా గరుత్మంతం బలవంతం సమాహితః, తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవో వాక్యం
వాయుపుత్రేణ భాషితం ఆరురోహ మహాశూరో బలవంతం మహాకపిం,౧౨౬½ రథస్థం
రావణం సంఖ్యే దదర్శ మనుజాధిపః ౧౨౭. త మాలోక్య మహాతేజాః ప్రదుద్రావ
స రాఘవః, వైరోచన మివ క్రుద్ధో విష్ణు రభ్యుద్యతాయుధః. ౧౨౮ జ్యాశబ్ద మక
రోత్ తీవ్రం వజ్రనిష్పేషనిస్వనం, ౧౨౮½ గిరా గంభీరయా రామో రాక్షసేం
ద్ర మువాచ హ ౧౨౯. తిష్ఠ తిష్ఠ మమ త్వం హి కృత్వా విప్రియ మీదృశం,
క్వ ను రాక్షసశార్దూల గతో మోక్ష మవాప్స్యసి ౧౩౦. యదీంద్రవైవస్వతభా
స్కరా న్వా స్వయంభువైశ్వానరశంకరా న్వా,గమిష్యసి త్వం దశ వా దిశో ఽథవా

భావః ఏతచ్ఛ్లోకానంతర మాశ్వస్తఇతి శ్లోకః.తతో రావణోపీతి శ్లోకః పఠనీయః ౧౨౧.ఆశ్వస్తఇతి.
ఆశ్వస్తః లబ్ధసంజ్ఞః-విశల్యః ప్రరూఢవ్రణముఖః-అభవ దితి శేషః.అకాండే శక్తినిర్గమాశ్వాసనవిశల్య
త్వేషుకో హేతురిత ఆహ —విష్ణోరితి విరోధిప్రత్యనీకస్వభావత్వా దితి భావః అమీమాంస్యం అచిం
త్యం-అనుస్మర న్నిత్యనేన సాధనానుష్ఠానం కిమపి న కృతవా నిత్యుక్తం.౧౨౨ నిపాతితేతి. ద్రవంతీ
మితి రావణస్య బాణసంధానదర్శనా దితి భావః ౧౨౪. అథేతి.అర్హసీత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం.
౧౨౫ విష్ణుర్యథేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః వాయుపుత్రేణ భాషితం తద్వాక్యం శ్రుత్వా సమాహిత
స్స౯ విష్ణు ర్గరుత్మంతం యథా తథా మహాకపిం హనుమంత మారురోహేతి యోజనా. ౧౨౬½.
రథస్థ మిత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౧౨౭. తమితి. త మాలోక్యేత్యనువాదః అవ్యవహితపూర్వకాలద్యోత
నార్థః అభ్యుద్యతాయుధః-క్రుద్ధోరాఘవః-విష్ణు ర్వైరోచనం బలి మివ- ప్రదుద్రావ సాగ్రహాగమన
మాత్రే దృష్టాంతః. ౧౨౮ జ్యాశబ్దమిత్యర్థం. వజ్రనిష్పేషః 'స్ఫూర్జథుర్వజ్రనిష్పేషః' ఇత్యమరః.
౧౨౮½. గిరేత్యర్థం ౧౨౯. తిష్ఠతిష్ఠేతి. ఈదృశం లక్ష్మణప్రహారరూపం-సీతాపహరణరూపం వా మో
క్షం- మత్త ఇతి శేషః. ౧౩౦. యదీతి ఇంద్రాదీ౯ వా స్వయంభ్వాదీ౯ వా-యది గమిష్యసి
యద్యపి గమిష్యసి - తథాపి - అద్య మత్సమీపం గత స్త్వం-మే మత్తః న విమోక్ష్యసే - దశవా

ధ్యా నా త్తత్సముత్సర్గః. స్థానం స్థితిం. ౧౨౧ యత్నం వినైవ లక్ష్మణ మపహాయ కథం శక్తి ర్గతవతీ
త్యాశంక్య తత్రాపి స్వాంశస్మరణ మేవ కారణ మిత్యాహ—ఆశ్వస్తఇతి. యతో లక్ష్మణో ఽమీమాం
స్యం మీమాంసాయా అవిషయం-విష్ణో ర్భాగ మాత్మానం ప్ర త్యనుస్మరత్, తత ఆశ్వస్తో విశల్య శ్చే
త్యర్థః. ౧౨౩. * తిలకం. సమభిద్రవత్ శీఘ్ర మభ్యద్రవత్. ౧౨౭. * తిలకం. దుద్రావశీఘ్ర
మగమత్. ౧౨౯. * తిలకం. క్వ గత ఇతి యోజనా. న క్వాపీత్యర్థః.౧౩౦. * తిలకం. దశధా దిశో
వా దశప్రకారా దిశో వా తిదంతాన్వా 'దశవాదిశః' వేతి పాఠే వాశబ్దోఽప్యర్థే ౧౩౧ యశ్చేతి.
ఇచ్ఛ౯ యోద్ధుమిచ్ఛన్. *తిలకం అద్యత్వయా యుద్ధం గచ్ఛ౯ అసౌ లక్ష్మణః త్వయా శక్త్యాభిహత

తథాపి మే నాద్య గతో విమోక్ష్యసే ౧౩౧ య శ్చైవ శక్త్యాఽభిహత స్త్వయాఽద్య ఇచ్ఛన్ విషాదం సహసాఽభ్యుపేతః, స ఏవ రక్షోగణరాజమృత్యు స్సపుత్రదారస్య త వాద్య యుద్ధే ౧౩౨ ఏతేన చాత్యద్భుతదర్శనాని శరై ర్జనస్థానకృతాలయాని, చతుర్దశా న్యాత్తవరాయుధాని రక్షస్సహస్రాణి నిషూదితాని ౧౩౩ రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా రాక్షసేంద్రో మహాకపిం, వాయుపుత్రం మహావీర్యం వహంతం రాఘవం రణే. ఆజఘాన శరై స్తీక్ష్ణైః కాలానలశిఖోపమైః, ౧౩౪॥ రాక్షసేనాహవే తస్య తాడిత స్యాపి సాయకైః. స్వభావతేజోయుక్తస్య భూయ స్తేజోఽభ్యవర్ధత, ౧౩౫॥ తతో రామో మహాతేజా రావణేన కృతవ్రణం. దృష్ట్వా ప్లవగశార్దూలం కోపస్య వశ మేయివాన్, ౧౩౬॥ త స్యాభిచంక్రమ్య రథం సచక్రం సాశ్వధ్వజచ్ఛత్రమహాపతాకం ససారథిం సాశనిశూలఖడ్గం రామః ప్రచిచ్ఛేద శరై స్సుపుంఖైః, ౧౩౭॥ అథేంద్రశత్రుం తరసా జఘాన బాణేన వజ్రాశనిసన్నిభేన. భుజాంతరే వ్యూఢసుజాతరూపే వజ్రేణ మేరుం భగవా నివేంద్రః, ౧౩౮॥ యో వజ్రపాతాశనిసన్నిపాతా న్న చుక్షుభే నాపి చచాల రాజా స రామ

దిశో వేత్యత్ర ఏకో వాకార శ్చార్థః. ౧౩౧ యశ్చైవేతి. అన్వ య ఏవ త్వయా శక్త్యాఽభిహతః-స ఏషః తవ విషాద మిచ్ఛన్ సన్ సపుత్రదారస్య తవ మృత్యుస్సన్ సహసా-అభ్యుపేతః అభ్యాగత ప్రాయః-అచిరా దాగమిష్యతీత్యర్థః. యద్వా—అభేదేనోచ్యతే. యశ్శక్త్యాభిహత స్స ఏవాహ మాగత వా నస్మి-లక్ష్మణం ప్రాహర మితి మాగా గర్వ మితిభావః. ౧౩౨. లక్ష్మణే నాప్రహృతః కథం త్వయా ప్రహృతస్స్యా మిత్యాశంక్య స్వపరాక్రమవిశేషం దర్శయతి—ఏతే నేతి. ఏతచ్ఛబ్ద స్సన్నిహితపరః. ఏషోఽస్మీత్యాదిప్రయోగాత్-అయం జన ఇతి ప్రయోగాచ్చ మయేత్యర్థః. మృత్యుశబ్దాపేక్షయా వా ఏతే నేత్యుక్తిః. చతుర్దశాని-చతుర్దశశబ్దాత్ అర్శఆద్యచి టిలోపే కృతే జసిరూపం యద్వా ఏతే నేతి స్వాభేదేన లక్ష్మణో నిర్దిశ్యతే రాఘవస్యేత్యాద్యర్ధత్రయ మేకం వాక్యం వహంతీ మితి ఆత్మానం ప్రహృత్య పున రపి రామం వహంతీతి క్రోధా దితి భావః ౧౩౪॥ రాక్షసే నేతి స్వభావతేజః స్వాభావికతేజః ౧౩౫॥ తత ఇతి ఏయివాన్ ప్రాప్తః. ౧౩౬॥ తస్యేతి అభిచంక్రమ్య పౌనఃపున్యేన సమీపం గత్వా. ౧౩౭॥ అథేతి. వజ్రాశనిస్నిభేనేతి బాణస్య వజ్రసామ్యముచ్యతే. వజ్రేణ మేరుం భగవా నివేంద్ర ఇతి ప్రహర్తూ రామస్యేంద్రసామ్య మిత్యపునరుక్తిః భగవాన్ వీర్యవాన్-'భగశ్శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తి' ష్వితి్యమరః ౧౩౮॥ య ఇతి యః పురా వజ్రపాతయుక్తాశనిసన్నిపాతా దితి మధ్యమపదలోపి సమాసః-వజ్రం ఇంద్రాయుధం-అశనిః ఔత్పాతికః-న చుక్షుభే నార్తిం ప్రాప్తః-

స్తాడితస్సన్ సహసా విషాదం గతః-అతః అభ్యుపేత్య ప్రతిజ్ఞాయ-స ఏషో ఽహం తద్దుఃఖశాంతయే సపుత్రపౌత్రస్య తే మృత్యు ర్భవిష్యామీతి శేషః. ఏతే నేతి ఏతేన లక్ష్మణేన-శరైః చతుర్దశాని చతుర్దశసంఖ్యావంతి-రక్షసాం సహస్రాణి-నిషూదితానీతి సంబంధః. ఉభయో రైక్యవివక్షయా లక్ష్మణేననిషూదితానీత్యుక్తం. * తిలకం ఏతేనమయా ౧౩౪॥—౧౩౬॥ *తిలకం అభిసంక్రమ్య సంయుక్తోభూత్వా ౧౩౭॥ *తిలకం. వ్యూఢంవిశాలం సుజాతరూపం రాజార్హమహాభగణచందనాదిభిః ప్రశస్తరూపం తస్మిన్. ౧౩౮॥. *తిలకం. వజ్రపాతశ్చాశనిసన్నిపాతశ్చేతి సమాహారైకవత్. ౧౪౧॥. *తిలకం. హత్వా

బాణాభిహతో భృశార్త శ్చచాల చాపం చ ముమోచ వీరః, ౧౩౯॥ తం విహ్వలంతం ప్రసమీక్ష్య రామ స్సమాదదే దీప్త మథార్ధచంద్రం, తేనార్కవర్ణం సహసా కిరీటం చిచ్ఛేద రక్షోధిపతే ర్మహాత్మా, ౧౪౦॥ తం నిర్విషాశీ విష సన్నికాశం శాంతార్చిషం సూర్య మివాప్రకాశం గతశ్రియం కృత్త కిరీటకూట మువాచ రామో యుధి రాక్షసేంద్రం, ౧౪౧॥ కృతం త్వయా కర్మ మహ త్సుభీమం హతప్రవీర శ్చ కృత స్త్వయాఽహం. తస్మా త్పరిశ్రాంత ఇవ వ్యవస్య న త్వాం శరై ర్మృత్యువశం నయామి, ౧౪౨॥ గచ్ఛానుజానామి రణార్దిత స్త్వం ప్రవిశ్య రాత్రించరరాజ లంకాం ఆశ్వాస్య నిర్యాహి రథీ చ ధన్వీ తదా బలం ద్రక్ష్యసి మే రథస్థః, ౧౪౩॥. స ఏవ ముక్తో హతదర్పహర్షో నికృత్తచాప స్సహతాశ్వసూతః. శరార్దితః కృత్తమహాకిరీటో వివేశ లంకాం సహసా స రాజా, ౧౪౪॥ తస్మిన్ ప్రవిష్టే రజనీచరేంద్రే మహాబలే దానవదేవశత్రౌ, హరీ న్విశల్యాన్ సహ లక్ష్మణేన చకార రామః పరమాహవాగ్రే, ౧౪౫॥ తస్మి ప్రభిన్నే త్రిదశేంద్ర

నాపి చచాల నార్తినిమిత్తం చలనం ప్రాప్తః-రాజా అన్యూనరాజభావ శ్చ స్థితః - సః రామబాణాభిహతః-భృశార్తం భృశ మార్తః క్షుబ్ధః-చచాల-వీరోఽపి చాపం ముమోచ, స్వస్య స్వరక్ష్యత్వాత్ స్వయం త్యక్తవాన్ రామైకరక్ష్యత్వద్యోతనాయ. ౧౩౯॥ తమితి విహ్వలంతం మూర్ఛితం - ప్రసమీక్ష్య త స్యానన్యశరణత్వ మవలోక్య - అర్ధచంద్రం అర్ధచంద్రాకారాగ్రం బాణం - ఆదదే - తేన మకుటం చిచ్ఛేద - మానభంగమకరో దిత్యర్థః. మహాత్మా మహామనాః-దయాళు రిత్యర్థః. ఆభ్యాం శ్లోకాభ్యాం భగవద్రక్షణే నిమిత్తం స్వయత్ననివృత్తిరే వేత్యుక్తం. ౧౪౦॥ తమితి తం త్యక్తచాపం - అత ఏవ నిర్విషాశీవిషసన్నికాశం నిర్విషసర్పతుల్యం - అప్రకాశం నిస్తేజస్కం - అత ఏవ శాంతార్చిషం శాంతకిరణం - సూర్య మివ స్థితం - కృత్తకిరీటకూటం ఛిన్నకిరీటసమూహం - మాయానిశ్చలయం తేరిషు కైతవానృతరాశిషు - "అయోఘనే శైలశృంగే సీరాంగే కూట మస్త్రియా" మిత్యమరః. అత ఏవ గతశ్రియం నిష్ప్రభం - ఉవాచ ౧౪౧॥. కృతమితి. మహత్ అనితరదుష్కరం సుభీమం కర్మ యుద్ధం కృతం - కిం చాహం హతలక్ష్మణాదిప్రవీరశ్చ కృతోఽస్మి - తస్మాత్ అనేకవీరపతనావధి కరణకరణాత్ - త్వం పరిశ్రాంతః ఆయుధధారణేఽపి శ్రాంత ఇతి వ్యవస్య నిశ్చిత్య - త్వాం మృత్యు వశంమృత్యో ర్రధీనతాం-ననయామి చిరరణపరిశ్రాంతకృంతనకృతాపవాదాపనోదాయ సంప్రతి భవతః ప్రాణాపహరణకర్మణో విరమామీత్యర్థః. ౧౪౨॥ గచ్ఛేతి, రిపౌ పురో విలపతికథం గచ్ఛేయ మిత్యత్రాహ—అనుజానామీతి, రణార్దితః యుద్ధే శ్రాంతః - రాత్రించరరాజ - కూటయోధిన్నితి సాపహాసోక్తిః-ఆశ్వాస్య విశ్రమ్య - రథీ ధన్వీ చ స న్నిర్యాహి - సత్వం తదా తాదృశం-మే బలం-రథస్థ ఇత్యుపలక్షణం. ధానుష్క శ్చ సన్ ద్రక్ష్యసీ త్యన్వయః. ౧౪౩॥. సఇతి. అత్ర క్రియాభేదా త్తచ్ఛబ్దత్రయ మితి న తద్వైయర్థ్యం. సహసా మకుటభంగకృతలజ్జయేతి భావః. ౧౪౪॥ తస్మిన్నితి. ప్రవిష్టే-లంకా మితి శేషః. దానవదేవశత్రావిత్యనేన రావణపిర్గమో దేవదానవహర్షహేతు రితి సూచ్యతే. సహలక్ష్మణేనేతి లక్ష్మణస్య పూర్వమేవ విశల్యత్వేఽప్యాదరాత్ పునః కరణం-పరమాహవాగ్ర ఇత్యనేన విశల్యకరణం వినా సుగ్రీవాదీనాంహరీణా మన్య త్రానయనాసంభవ స్సూచ్యతే. ౧౪౫॥. పూర్వ

ప్రవీరా యస్య తథా-తస్మా ద్యుద్ధధర్మనాత్-వ్యవస్యజ్ఞాత్వా ౧౪౨॥. గచ్ఛేతి.*తిలకం. గచ్ఛానుజానామీ త్యాశ్వాస్య-విశ్రమ్య. పష్ఠ్యాం రావణస్య ప్రథమపరాజయః ౧౪౪—౧౪౬॥. ఇతి శ్రీమహే

శత్రౌ సురాసురా భూతగణా దిశ శ్చ. సనాగరా స్సర్షిమహోరగా శ్చ తథైవ భూమ్యంబుచరా శ్చ హృష్టాః, ౧౪౬౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-ఏకోన షష్టితమ స్సర్గః.

షష్టితమ స్సర్గః.

స ప్రవిశ్య పురీం లంకాం రామబాణభయార్దితః, భగ్నదర్ప స్తదా రాజా బభూవ వ్యథితేంద్రియః. ౧ మాతంగ ఇవ సింహేన గరుడే నేవ పన్నగః, అభిభూతో ఽభవ ద్రాజా రాఘవేణ మహాత్మనా. ౨. బ్రహ్మదండప్రకాశానాం విద్యుత్సదృశవర్చసాం, స్మరన్ రాఘవబాణానాం వివ్యథే రాక్షసేశ్వరః. ౩. స కాంచనమయం దివ్య మాశ్రిత్య పరమాసనం, విప్రేక్షమాణో రక్షాంసి రావణో వాక్య మబ్రవీత్. ౪. సర్వం తత్ఖలు మే మోఘం యత్తప్తం పరమం తపః, యత్సమానో మహేంద్రేణ మానుషే ణాస్మి నిర్జితః. ౫. ఇదం త ద్బ్రహ్మణో ఘోరం వాక్యం మా మభ్యుపస్థితం, మానుషేభ్యో విజానీహి భయం త్వ మితి త త్తథా. ౬. దేవదానవగంధర్వై ర్యక్షరాక్షసపన్నగైః, అవధ్యత్వం మయా ప్రాప్తం మానుషేభ్యో న యాచితం. ౭ విదితం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజం, ఇక్ష్వాకుకులనా

సూచితం దేవాదిహర్షం ప్రపంచయతి—తస్మిన్నితి. ప్రభిన్నే పరాజితే-దిశః దిక్పాలాః - సాగరాః సాగరవాసినః - అంబుచరాః సాగరభిన్నాంబుచరాః - హృష్టాః బభూవు రితి శేషః. పష్ఠ్యాం రావణ మకుటభంగః. ౧౪౬౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

అథ కుంభకర్ణప్రబోధనం షష్టౌ సప్రవిశ్యేత్యాది. రామబాణభయార్దితః కి మిదానీ మపి రామబాణాః పతేయు రితి భయపీడితః-వ్యథితేంద్రియః దుఃఖితమనస్కః. ౧. మనోవ్యథా ముపపాదయితుం తద్ధేతుం సదృష్టాంత మనువదతి—మాతంగ ఇవేతి. మహాత్మనా మహాస్వభావేన-బలవతేత్యర్థః ౨. బ్రహ్మదండేతి. బ్రహ్మదండః బ్రహ్మశాపః -సర్వాస్త్రనిగరణక్షమో వసిష్ఠదండో వా- బ్రహ్మాస్త్రం వా-యుగాంతకాలసముత్థితో ఽగ్నివర్ణో ధూమకేతు రిత్యేకే తత్ప్రకాశానాం బాణానా మిత్యర్థిగర్థదయేశాం కర్మ'ణీతి షష్ఠీ. ౩—౪. సర్వమితి. మే మయా-య త్తప స్తప్తం తత్ సర్వం మోఘం-జాత మితి శేషః. ౫. బ్రహ్మవాక్యం తు ఫలిత మిత్యాహ—ఇదమితి. త్వం మానుషేభ్యో భయం విజానీహీతి యత్ బ్రహ్మణో ఘోరం వాక్యం త దిదం-మా మభి మాం ప్రతి-ఉపస్థితం-మయి ఫలిత మిత్యర్థః. యత స్తత్-బ్రహ్మవాక్యం తథా-న తు మోఘం భవిష్యతీత్యర్థః. ౬. దేవేతి. ప్రాప్తం-మానుషేభ్యో ఽవధ్యత్వం నైవ యాచిత మిత్యర్థః. ౭. విదితమిత్యాది. సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యస్త్వామిత్యత్ర తు-

శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోన షష్టితమ స్సర్గః.

౧. బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మదండప్రకాశానాం-బ్రహ్మదండో నామ యుగాంతకాలసముత్థితో ఽగ్నివర్ణో ధూమకేతుః. యద్వా—బ్రహ్మదండో బ్రహ్మాస్త్రం- రాఘవబాణానా మితి కర్మణి షష్ఠీ ౫. ఇదమితి. త్వం మానుషేభ్యో భయం విజానీహీతి బ్రహ్మణో ఘోరం యద్వాక్యం త దిదం మా మభ్యుపస్థితం-తద్వాక్యం తథా అమోఘ మిత్యర్థః ౭ విదితమిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకం. శప్తోఽహ మిత్యేత

ధేన అనరణ్యేన యత్పురా ఉత్పత్స్యతే హి మద్వంశే పురుషో రాక్షసాధమ, య
స్త్వాం సపుత్రం సామాత్యం సబలం సాశ్వసారథిం. నిహనిష్యతి సంగ్రామే త్వాం
కులాధమ దుర్మతే, ౯॥ శప్తోఽహం వేదవత్యా చ యదా సా ధర్షితా పురా.
సేయం సీతా మహాభాగా జాతా జనకనందినీ, ౧౦॥ ఉమా నందీశ్వర శ్చాపి రంభా
వరుణకన్యకా. యథోక్తా స్తపసా ప్రాప్తం న మిథ్యా ఋషిభాషితం, ౧౧॥ ఏత
దేవాభ్యుపాగమ్య యత్నం కర్తు మిహార్హథ. రాక్షసా శ్చాపి తిష్ఠంతు చర్యా గోపుర

ఆ మితి చ్ఛేదః. ఆ మిత్యంగీకారే యస్తు పురుష స్త్వాం సంగ్రామే నిహనిష్యతి సః మద్వంశే ఉత్పత్స్యతే ఆమ్ నిశ్చితం-ఇత్యేవం ప్రకారేణ ఇక్ష్వాకుకులనాథేన అనరణ్యేన-యత్ యస్మాత్-పురా విదితం ప్రతిజ్ఞాతం- 'విదితౌ జ్ఞాతవిశ్రుతా'విలి నానార్థరత్నమాలా. తస్మాత్ మానుషం రామం-దశరథాత్మజం దశరథపుత్రత్వేన జాతం-మన్యే రాక్షసాధమకులాధమేతి జాతితః కులత శ్చ నీచత్వ ముచ్యతే. దుఃఖాతిరేకా దనరణ్యోక్తపరుషానువాదః-అస్య తు-త్వా మితి ద్విరుక్తి రనుస్మరణార్థే త్యాహుః. అపరే త్వాగ్రహాతిశయేన ద్విరుక్తి రితి త్వాం ప్రత్యుత్పత్స్యత ఇతి ద్వితీయత్వాంశబ్దాన్వయ ఇత్యేకే. ౯॥ శప్తోఽహమితి కించాహం పురా వేదవత్యా శప్తోఽస్మి మత్కృతే తవ వినాశో భవిష్యతీతి. కదేత్యత్రాహ—యదేతి. సా వేదవతీ యదా ధర్షితా బలాత్ కృతా-తదా అద్య తయా కిం క్రియతే! సీతా హ్యేతదుపద్రవమూల మిత్యత్రాహ—సేయమితి. సా వేదవతీ స్వశాపనిర్వాహార్థం సీతా జాతా ౧౦॥. ఉమేతి. ఉమాదయ శ్చత్వారః - తపసా తపఃప్రభావేన - యథోక్తాః యథోక్తవంతః-తథా ప్రాప్తం సిద్ధం ఋషిభాషితం న మిథ్యా భవతి హి - నందీశ్వరరంభాశాపా వుత్తరరామాయణే ప్రోక్తౌ. ఉమావరుణకన్యకాశాపౌ చానేనైవ సిద్ధౌ.౧౧॥. ఏతదితి ఏతత్ శాపస్వరూపం-అభ్యుపాగమ్య జ్ఞాత్వా-ఇహ ప్రకృతే శత్రువిజయే కార్యే- యత్నం అవధానం - కర్తు మర్హథ-చర్యాః

దుపరతనం కాకాక్షిన్యాయేన నాత్రాపి సంబధ్యతే. హే రాక్షసాధమ యః సపుత్రం సామాత్యం త్వాం సంగ్రామే నిహనిష్యతి - స పురుషో మద్వంశే త్వాం ప్రత్యుత్పత్స్యతే హీతి. యద్యస్మాత్కారణా దిక్ష్వాకుకులజాతేన అనరణ్యేన-పురా శప్తోఽహం-తస్మా న్మయా పూర్వ మేవ విదితం-దశరథాత్మజం రామం మానుషం మన్య ఇతి సంబంధః. త్వామితి ద్విరుక్తి రాగ్రహాతిశయేన ౯॥ శప్తోఽహమితి. వేదవత్యా చాహం శప్తః-కుతః-పురా-యదా యస్మాత్కారణాత్-సా వేదవతీ ధర్షితా. అస్తు-ప్రకృతే కి మాయాత మత ఆహ—సేయమితి మహాభాగా-సైవ-వేదవత్యేవ- జనకనందిని సీతా- జాతేత్యర్థః. ౧౦॥ ఉమేతి తపసా తపోబలేన-యథోక్తం తత్తథైవ మయా ప్రాప్తం-అత స్తదృషిభాషితం న మిథ్యేతి సంబంధః. 'యథోక్తం త న్మయా ప్రాప్త' మితి వా పాఠః. ఏతై ర్యథా ఉక్తం త న్మయా ప్రాప్త మిత్యర్థః ఉమాశాప స్తు-కైలాసగిరిచలనవేళాయాం రావణ తే స్త్రీనిమిత్తం వధ ఇత్యేవంరూప ఇతి జ్ఞేయం. నందీశ్వరశాప స్తు-ఉత్తరరామాయణే—'యస్మా ద్వానరమూర్తిం మాం దృష్ట్వా రాక్షస దుర్మతే, మూర్ఖ్యాన్మామవజానీషే పరిహాసం చ ముంచసి. తస్మా న్మద్రూపసంయుక్తాః మద్వీర్యసమతేజసః, ఉత్పత్స్యంతే వధార్థం హి కులస్య తవ వానరా' ఇతి. రంభాశబ్దేన - రంభానిర్బంధకృతనలకూబరశాప ఉచ్యతే. తదుక్త ముత్తరరామాయణే —'యదా త్వకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి యోషితం, మూర్ధా తు శతధా తస్య శకలీభవితా త' వేతి వరుణకన్యకాపుంజికస్థలా - తేన చ తన్నిబంధనబ్రహ్మశాపో వివక్షితః - సోఽపి స్త్రీధర్షణనిమిత్తవధరూపః, ౧౧॥. ఏతదితి, ఏత దేవ ఏతచ్ఛాపనిమిత్త మేవ-అభ్యుపా

మూర్ధసు, ౧౨౹. స చాప్రతిమగంభీరో దేవదానవదర్పహా. బ్రహ్మశాపాభిభూతస్తు కుంభకర్ణో విబోధ్యతాం, ౧౩౹. స పరాజిత మాత్మానం ప్రహస్తం చ నిషూదితం. జ్ఞాత్వా రక్షోబలం భీమ మాదిదేశ మహాబలః, ౧౪౹ ద్వారేషు యత్నః క్రియతాం ప్రాకార శ్చాధిరుహ్యతాం, నిద్రావశసమావిష్టః కుంభకర్ణో విబోధ్యతాం, ౧౫౹. సుఖం స్వపితి నిశ్చింతః కాలోపహతచేతనః. నవ షట్సప్త చాష్టౌ చ మాసా౯

గోపురపార్శ్వస్థభటసంచారప్రదేశాః ౧౨౹. సచేతి బ్రహ్మశాపాభిభూతః-బ్రహ్మశాపకృతనిద్రాపరవశ ఇత్యర్థః. కిమర్థం కుంభకర్ణో విబోధ్యత ఇత్యాశంక్య కవి రాహ—సపరాజితమితి. ఆదిదేశ-కుంభకర్ణ విబోధనార్థ మితి శేషః. ౧౪౹. ద్వారేష్వితి. ద్వారేషు అవాంతరద్వారేషు-యత్నః-ప్రాకార శ్చాధిరుహ్యతాం-వానరా నారోహార్థ మితి భావః. నిద్రావశసమావిష్టః నిద్రావశేన శయానః - సన్యః కర్తవ్యత్వాయ పునరుక్తిః. ౧౫౹. సుఖమితి దుఃఖితే చింతాపరే అంవాప్తకామే మయి జాగ్రతి సతీతి శేషః. న కేవల మిదానీ మేవ సర్వదా ప్యేవమేవేత్యాహ—నవేతి కదాచి న్నవమాసా౯ కదాచిత్ సప్తమాసా౯ కదాచి దష్టమాసాం శ్చానియమేన స్వపితీత్యర్థః అత ఏవోత్తరకాండే అవిశేషేణ వరప్రార్థనా కుంభకర్ణేన క్రియతే—'స్వప్తుం వర్షా ణ్యనేకాని దేవదేవ మమేప్సిత'మితి ఉత్తరత్ర రామం ప్రతి విభీషణవచనే—'శయితా హ్యేష షణ్మాసా నేకాహం జాగరిష్య'తీతి వచనంతు పక్షాంతరాణా ముప్యుపలక్షకం, అన్యాభిప్రాయకం వా. సప్తమాసాదిస్వాపసంభవేపి షణ్మాసస్వాప స్సంభవత్యేవ. యద్వా—'నవసప్తదశాష్టౌ చ మాసా౯ స్వపతి రాక్షస' ఇతి పాఠః. దశాష్టౌ దశమాసహీనా సత్యాం నవసప్తమాసా౯-షణ్మాసా నిత్యర్థః. అష్టి రశనం, నాశ ఇతి యావత్. నవసప్తమాసా షోడశ మాసాః తేషు దశమాసలోపేహి షణ్మాసా ఏవావశిష్యంతే. అథవా—'షడ్భిర్హి మాసాం త్సంపాద్యాహ రుత్సృజంతి షడ్భిర్హి మాసాం త్సంపశ్యం త్యర్ధమాసై ర్మాసాం త్సంపాద్యాహ రుత్సృజం త్యర్ధమాసైర్హి మాసాం త్సంపశ్యం త్యమావాస్యయా మాసాం త్సంపాద్యాహ రుత్సృజం త్యమావాస్యయా హి మాసాం త్సంపశ్యంతి పౌర్ణమాస్యా మాసాం త్సంపాద్యాహ రుత్సృజంతి పౌర్ణమాస్యా హి మాసాం త్సంపశ్యం' తీత్యుక్తమాసవికల్పేషు షడహీనా మపి మాసత్వశ్రవణా త్తత్ప్రకారేణ నవషడిత్యుక్త త్రింశన్మాసా అపి అశీత్యుత్తరశతదినతయా అమావాస్యయా పౌర్ణమాస్యా వా పరిగణనేన షణ్మాసా ఏవ సంపద్యంత ఇతి నకశ్చి ద్విరోధః తథాహి—అస్తి కించిత్ ఉత్సర్గిణా మయనం నామ సత్రం గవా మయనస్య వికృతిః. తత్ర ప్రకృతౌ ద్వాదశమాసే ష్వనుష్ఠేయానాం సోమయాగవిశేషాణాం త్రింశతో ఽనుష్ఠేయత్వా న్న కించి దహరుత్స్రష్టుం శక్యతే. తద్వికృతా వత్ర ప్రతిమాస మేకస్మి న్నహని సోమయాగపరిత్యాగో విధీయతే తత్ర కతమ దహ స్త్యజ్యతా మిత్యపేక్షాయా ముచ్యతే.—'అమావాస్యయా మాసాం త్సంపాద్యాహ రుత్సృజం త్యమావాస్యయా హి మాసాం త్సంపశ్యంతి పౌర్ణమాస్యా మాసాం త్సంపాద్యాహ రుత్సృజంతి పౌర్ణమాస్యా హి మాసాం త్సంపశ్యం'తీతి. అస్యార్థః.—'అమావాస్యాయా మనుష్ఠేయేన యాగేన పూర్వమాసం పరిసమాప్య ఉత్తర స్యాదిభూత మహ స్త్యజ్యతా మితి; పౌర్ణమా స్యామనుష్ఠేయేన యాగేన పూర్వమాసం పరిసమాప్య ఉత్తర స్యాదిభూత మహ స్త్య

గమ్యజ్ఞాత్వా-యత్నం కర్తు మర్హథ - లంకారక్షణ ఇతి శేషః. తత్ప్రకార మేవాహ—రాక్షసాశ్చేతి. ౧౩౹. అకాలే రావణః కిమితి కుంభకర్ణం బోధితవా నిత్యపేక్షాయాం కవిరాహ.— సపరాజితమితి. సః మహాబలో రావణః-ప్రహస్తం నిషూదితం ఆత్మానంచ పరాజితం-విచార్యేతి శేషః. రక్షః కుంభ

స్వపితి రాక్షసః,౧౬౪. మంత్రయిత్వా ప్రసుప్తోఽయ మిత స్తు నవమే ఽహని. తంతు

జ్యతా మితి చ అస్మిన్ విధానే అర్థవాదే ప్రసిద్ధివాచినా హిశబ్దేన అమావాస్యాయాః మాసాంతత్వం ఉత్తరవాక్యే పౌర్ణమాస్యా మాసాంతత్వం చ శ్రుతం. ఏవం—'అర్ధమాసై ర్మాసాం త్సంపా ద్యాహ రుత్సృజం త్యర్ధమాసై ర్హి మాసాం త్సంపశ్యంతి ష డహై ర్మాసాం త్సంపాద్యాహ రుత్సృజంతి షడ హై ర్హి మాసాం త్సంపశ్యం' తీత్యత్రాపి పక్షాత్మక షడహాత్మకోఽపి మాసో ఽస్తీతి హి శబ్దేన దర్శి తం. నను చ షడహై రితి బహువచననిర్దేశాత్ పంచభి షడహై రితి వ్యాఖ్యానేన త్రింశద్దినాత్మకో మాస ఏవాత్ర కథ్యత ఇతి చే న్న, అర్ధమాసై రిత్యత్రాపి తథాత్వాపత్తేః. తదానీం బహ్వర్ధమాసానాం మాసత్వస్వీకారే పక్షత్రయస్యాపి మాసత్వప్రసంగః. తత్ర 'పక్షావై మాసా' ఇత్యుక్తరీత్యా ఏకైక స్య పక్షస్య మాసత్వస్వీకారే అత్రాప్యేకైకస్యైవ షడహస్య మాసత్వస్వీకారో యుక్తః. పూర్వకల్పే ష్వివాత్రాపి ప్రసిద్ధివాచకహిశబ్దప్రయోగాత్. అన్యథా ఉత్తరానువాకే—'షడహై ర్మాసాం త్సం పాద్య యత్సప్తమ మహ స్తస్మి న్నుత్సృజేయు' రితి వాక్యవిరోధ స్స్యాత్. సప్తమత్వం హ్యత్ర విశిష్యతే. షడహై ర్మాసా నిత్యత్ర మాసశబ్దస్య మాసైకదేశలక్షణాంగీకారేసఏవ దోషః. తస్మాత్ షడ హాత్మకోఽపి మాసో ఽస్తీతి సిద్ధం. త మిమం శ్రౌతం షడహమాసత్వపక్షమనుస్మరంత షణ్మాసా నేవ వదంతి—'ననషట్ సప్తచాష్టౌచమాసాన్ స్వపితిరాక్షస' ఇతి. ౧౬౪. ననుసుప్తః కథంబోధయితుం శక్యఇత్యాశంక్య ఇదానీమేవ స్వాపారంభాత్ సుప్రబోధోఽయ మిత్యాశయే నాహ—మంత్ర యిత్వేతి. అత్ర కేచిత్—'ఏకాహం జాగరిష్య'తీతి కుంభకర్ణస్య స్వాపోత్సర్జనానంతర మేకస్మిన్ దిన ఏవ ప్రబోధనియమ స్యోక్తత్వా న్మంత్రకరణదినసమనంతరదిన ఏవ కుంభకర్ణస్యస్వాపారంభః. 'ఆజగామ ముహూర్తే'నేత్యనేన విభీషణాగమన మపి మంత్రదినఏవ. 'విభీషణో నాశుజగామ సంగమ' మిత్యనేన తదాగమనానంతర మేవ తస్య స్వీకారః, తద్దివసప్రభృతిదివసత్రయే సముద్రప్రార్థనార్థం రామస్య దర్భశయనం. తదనంతరం పంచదినేషు సేతుబంధః. సేతుబంధపూర్తిదివస ఏవసాయంకాలే సువేలారోహణం. తస్యా మేవ రాత్రౌ సుగ్రీవరావణయో ర్ద్వంద్వయుద్ధం. సమనంతరదినే తుముల యుద్ధం. తత్రైవ రాత్రౌ నాగపాశబంధమోక్షౌ, ధూమ్రాక్షవజ్రదంష్ట్రాకంపనవధ శ్చ. అనంతరదినే ప్రహస్తవధః, రావణమకుటభంగ శ్చ. ఏవం దివసగణనోపపత్తి' రితి వదంతి తచ్చింత్యం, సువేలా రోహణరాత్రౌ పూర్ణచంద్రోదయవర్ణనేన సువేలారోహణదివం పౌర్ణమాసీతిసిద్ధం. రావణమరణదివం చామావాస్యేతి స్ఫుటం. ఏవం చ త్వదుక్తరీత్యా ద్వితీయాయా మేవ మకుటభంగే రావణస్య దర్శప ర్యంతం విళంబ్య యుద్ధకరణం చింత్యం.వస్తుతస్తు—ఇతః ప్రసక్తాద్యుద్ధారంభదినా దిత్యర్థః తద్దిన మప హాయ తత్పూర్వదినాపేక్షయా నవమేఽహని తత్పూర్వదినకృతమంత్రః ప్రసుప్తః. తథాచ పౌర్ణ

కర్ణం భీమబలం జ్ఞాత్వా ఆదిదేశ తన్నిబోధనం' ప్రతీతిశేషః. ౧౬౪. 'మంత్రం కృత్వాప్రసుప్తో ఽయ మిత స్తు నవమే ఽహ' నీత్యనే నాయ మర్థో దర్శితః. ఇతః లంకావరోధదివసాత్-నవమే ఽహని ప్రసుప్త ఇత్యర్థః. తథాహి—'ఏకాహం జాగరిష్య' తీతి బ్రహ్మవాక్యేన ఏకస్మి న్నేవ దివసేప్రబోధనియమ స్యోక్తత్వా 'న్నవషట్సప్తచాష్టౌ చ మాసాన్ స్వపితిరాక్షసః' ఇత్యనేన నిద్రానియమ స్యానుక్తత్వాత్ మంత్రకరణదినసమనంతరదిన ఏవ కుంభకర్ణస్యస్వాపారంభః. 'జగామ సముహూర్తేన యత్ర రామ స్సలక్ష్మణ' ఇత్యనేన విభీషణాగమన మపిమంత్రదిన ఏవ. 'విభీషణో నాశు జగామ సంగమ' మితి తదాగమనానంతర మేవ విభీషణస్య స్వీకారః. తద్దినమారభ్యదిన త్రయం సముద్రప్రార్థనార్థం రాఘవస్యదర్భశయనం, 'నిశాస్తిస్రోఽతిచక్రముః' ఇత్యుక్తత్వాత్.

మాస్యాం సువేలారోహణం, ప్రథమాయాం యుద్ధారంభః. తత్పూర్వం నవమదినం సప్తమీ. తస్యాం కుంభకర్ణ స్సుప్తః,రామస్య దర్భశయనారంభ శ్చ.షష్ఠ్యాం కుంభకర్ణాదిభి ర్మంత్రవిచారః,తస్యా మేవ విభీషణనిర్గమ ఇతి. ఇత్థం చాహుః —సీతాహరణాత్ పూర్వం త్రయోదశసంవత్సరాగతాః. చతుర్దశ వర్షారంభే సీతాపహృతా, పంపాతీరే వసంతవర్ణనాత్. ఆషాఢే వాలివధః, తదనంతరం వర్షర్తువర్ణనాత్. ఆశ్వయుజే సీతాన్వేషణసముత్సాహన మితి స్ఫుటం. స్వయంప్రభాబిలే బహుకాలోగతః ఫాల్గుణశుద్ధ త్రయోదశ్యాం హనుమతో లంకాప్రవేశః,"పుష్పితాగ్రా న్వసంతాదౌ దదర్శ వివిధా న్ద్రుమా" నితి వసంతాదిభూతఫాల్గునమాసతాసూచకవృక్షాగ్రపుష్పితత్వోక్త్యా తథా ప్రతీతేః "స్థితః కకుద్మానివ తీక్ష్ణశృంగ" ఇతి శ్లోకే ప్రతిపూర్ణశృంగ ఇతి పదేన ప్రతిపూర్ణశృంగవ చ్చంద్రవర్ణనస్య తస్యా మేవ సంభవాత్ యస్మి న్దినే రాత్రౌ లంకాయాం సీతాన్వేషణం తదనంతరదిన ఏవ ప్రాత ర్లంకాదాహః, "అవశ్య మేవ ద్రష్టవ్యా మయా లంకా నిశాక్షయ' ఇత్యుక్తత్వాత్, అనంతరం తస్మి న్నేవదినే అవిలంబేన ప్రత్యాగమనం. "యది వా మన్యసే వీర వసైకాహ మరింద' మేతి సీతయా పృష్టే-'ఏవ మాశ్వాస్య వైదేహీం హనుమా న్మారుతాత్మజః,గమనాయ మతిం చక్రే' ఇత్యుక్తేః ఉషసి లంకాదాహానంతరం తస్మి న్నేవ దినే మధ్యాహ్నాత్ పూర్వ మేవాంగదాదిభి ర్మధువనవిధ్వంసపూర్వకం రామప్రాప్తిః.అరిష్టపర్వతారోహణే తద్వర్ణనవ్యాజేన-'బోధ్యమాన మివ ప్రీత్యా దివాకరకరై శ్శుభై' రితి సూర్యోదయసమయ ముక్త్వా-అనంతర మస్తమయానుక్తేః తస్మి న్నేవ దివసేచతుర్దశీశేషయుక్తపౌర్ణమాసీయుతే మధ్యాహ్నే యుద్ధయాత్రా,"అస్మి న్ముహూర్తే సుగ్రీవ ప్రయాణ మభిరోచయే, యుక్తో ముహూర్తో విజయః ప్రాప్తో మధ్యం దివాకర' ఇత్యుక్తేః. యస్మి న్దినే ఽభిజితి ప్రస్థానం తత్పరేద్యురేవ సముద్రతీరే సేనానివేశః,"సా స్మ యాతి దివారాత్రం మహతీ హరివాహినీ" త్యారభ్య 'ముహూర్తం క్వాపి నాస' తేత్యుక్తేః యత్ర దినే లంకాదాహ స్తత్రైవ దివసే సభాయాంమంత్రిభి స్సహ కించి ద్విచార ముక్త్వా—'విసర్జయిత్వాతా న్సర్వా న్ప్రవివేశ స్వకం గృహ' మిత్యంతేన లంకాదాహదినవృత్తాంతం పరిసమాప్య-'తతః ప్రత్యుషసి ప్రాప్త' ఇత్యాదినా అనంతరదినే ఉషః కాలే విభీషణోపదేశం ద్వితీయ ముక్త్వా తతో మంత్రవిచారాయ రావణే కుంభకర్ణవిభీషణాదిభి స్సభాం ప్రవిష్టే విభీషణస్య తృతీయ ముపదేశ ముక్త్వా-"ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణం రావణానుజః, ఆజగామ ముహూర్తేన యత్ర రామ స్సలక్ష్మణ" ఇత్యవిచ్ఛేదేన లంకాదాహదినానంతరదిన ఏవ సముద్రతీరే రామసకాశాగమవర్ణనేన చ ద్వితీయదినే రామేణ సముద్రతీరం ప్రాప్త మిత్యవగమ్యతే. సముద్రతీరప్రాప్తిదినం చ శిష్టఫాల్గునపౌర్ణమాసీ. అత ఏవ 'ఉత్తరా ఫల్గునీ హ్య'ద్యేతి చతుర్థసర్గశ్లోకే ప్రస్థానదినస్య పౌర్ణమాసీయుక్తత్వవచన మప్యవిరుద్ధం. సముద్రతీరప్రాప్తిదినస్య పౌర్ణమాసీయుక్తత్వం చ—"చండనక్రగ్రహం ఘోరం క్షపాదౌ దివసక్షయే, చంద్రోదయసముద్ధూతం ప్రతిచంద్రసమాకుల" మితి సంధ్యాసమయ ఏవ చంద్రోదయప్రతిపాదనాత్ సిద్ధం. సేనానివేశవృత్తాంతో విభీషణాగమనవృత్తాంత శ్చ ఏకదినభావ్యపి వాచః క్రమవర్తిత్వాత్ క్రమే ణోక్తః. ప్రథమాయాం రామస్య దర్భశయనారంభః, కుంభకర్ణస్వాపారంభ శ్చ. చతుర్థీ పంచమీ షష్ఠీ సప్తమ్యష్టమీషు సేతుబంధః.

తదనంతరం పంచసు దినేషు సేతుబంధః. సేతుబంధపరిపూర్తిదివస ఏవ సాయంకాలే సముద్రతరణం. 'గరుడవ్యూహ మాస్థాయ - తీరేనివివిశేరా'జ్ఞే త్యాద్యుక్తత్వాత్ -తదనంతరదినే సువేలారోహణం.రాత్రౌ తత్రావస్థానం చ.'తాం రాత్రిముషితా స్తత్ర సువేలే హరిపుంగవా'ఇత్యుక్తత్వాత్. తదనంతరదినే సుగ్రీవేణ రావణమకుటభంగః.సువేలా దవరుహ్య లంకావరోధో ఽంగదప్రేషణం చ. తద

అష్టమ్యాం రాత్రౌ సువేలారోహణమ్. యత్తు సువేలే 'పూర్ణచంద్రప్రదీపా చ నివాసమభివర్తతే' ఇతి వచనం తత్ పూర్ణచంద్ర ఇవ ప్రదీపా యస్యాం నిశాయామిత్యేవమర్థకం వ్యాఖ్యేయం. సుగ్రీవసేనాయాం భేర్యాదీనా మపి సంభవాత్. సువేలారోహణానంతరదినే దివాలంకానిరోధః. "తాం రాత్రి ముషితా స్తత్ర సువేలే హరిపుంగవాః, లంకాయాం దదృశుర్వీరాః వనా న్యుపవనాని" చేత్యుపక్రమ్య యుద్ధవర్ణనాత్. తత్రైవ ప్రథమదినయుద్ధే రాత్రౌ నాగాస్త్రబంధతద్విమోక్షౌ దివా. "యుధ్యతా మేవ తేషాం తు తథా వానరరక్షసాం, రవి రస్తంగతో రాత్రిః ప్రవృత్తా ప్రాణహారిణీ" త్యారభ్య - 'సా బభూవ నిశా ఘోరా హరిరాక్షసహారిణీ, తత స్తే రాక్షసా స్తత్ర తస్మిం స్తమసి దారుణే రామ మే వాభ్యవర్తంత' 'తం భీమవేగా హరయో నారాచైః క్షతవిగ్రహాః, అంధకారే న దదృశు' రిత్యాదిభి స్తామేవ రాత్రిం ప్రత్యభిజ్ఞాప్య - 'నిరంతరశరీరౌ తౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, క్రుద్ధే నేంద్రజితా వీరౌ పన్నగై శ్శరతాంగతైః' ఇత్యాదిప్రతిపాదనాత్. తత్రైవ నిశీథే వానరహర్షనాదకుపితేన రావణేన ప్రేషితయో ర్ధూమ్రాక్షవజ్రదంష్ట్రయో ర్యుద్ధం తద్వధ శ్చ; తయో ర్యుద్ధేదివాజ్ఞాపకాభావాత్, వానరహర్షానంతర్యశ్రవణా చ్చ. రాత్రిశేషేణ తయో ర్వధా నంతరం ద్వితీయదినే అకంపనయుద్ధం. వేళాయాం - "అభవత్సుదినేచాపి దుర్దినం రూక్షమారుత" మితి దివాజ్ఞాపకసత్త్వాత్. అకంపనవధానంతర మేవ రావణస్య పూర్వాహ్ణ ఏవ పురీపర్యటనం. అకంపనవధానంతరం ప్రహస్తయుద్ధ మవిళంబేన-తస్మి న్నేవ దినే మధ్యాహ్నే. నను "అన్యోన్య మభిసంరబ్ధా గ్రహా శ్చ న చకాశిరే" ఇతి గ్రహాణాం ప్రకాశప్రతిషేధేన ప్రహస్తయుద్ధం రాత్రా వితి చేన్న, ఉత్తరత్ర దివా యుద్ధేషు దివాదర్శనాయోగ్యానా మప్యర్థానాం ప్రతిపాదనాత్. యథా రావణయుద్ధే—"ప్రాజాపత్యం చ నక్షత్రం రోహిణీం శశినః ప్రియాం, సమాక్రమ్య బుధ స్తస్థౌ ప్రజానా మశుభావహః" ఇత్యాది. న 'చ సర్వగాత్ర మవర్త' తేతి పాఠానురోధా ద్రాత్రా వేవ తత్ప్రతిపాదన మితి వక్తుంశక్యం. తదపపాఠత్వస్యాంతే వక్ష్యమాణత్వాత్. తస్మి న్నేవ ద్వితీయదినే రావణపరాజయకుంభకర్ణప్రబోధనకుంభకర్ణయుద్ధాని కాలవిశేష మసంకీర్త్యానంతర మవిచ్ఛేదేన తదుక్తిపూర్వక మగ్రిమకృత్యే బ్రహ్మాస్త్రబంధనతన్మోక్షరూపే కాలవిశేషకీర్తనాత్. దృశ్యతే హి— "సప్తషష్టి ర్హతాః కోట్యో వానరాణాం తరస్వినాం, అహ్నః పంచమశేషేణ వల్లభేన స్వయంభువ" ఇతి. అత్ర అహ్నః పంచమశేషో నామ సాయంకాలఏవ. "ప్రాత స్సంగవమధ్యాహ్నాపరాహ్ణా స్సాయ మిత్యమీ, ఏక స్యాహ్నః పంచభాగాః విహితాః కాలచింతకై" రితివచనాత్. తస్యా మేవ ద్వితీయాయాం రాత్రౌ బ్రహ్మాస్త్రవిమోక్షానంతరం పున ర్లంకానిరోధతద్దాహకుంభనికుంభయూపాక్షశోణితాక్షప్రజంఘాకంపనమకరాక్షవధాః. 'తతో ఽస్తంగత ఆదిత్యే రాత్రౌ తస్మి న్నిశాముఖే, లంకా మభిముఖా స్సోల్కాః జగ్ము స్తే ప్లవగర్షభా' ఇత్యుక్తేః, ఏవం పరిపూర్ణదినద్వయే చ మూలబలేంద్రజిద్రావణవ్యతిరిక్తేషు వ్యపదిష్టరాక్షసేషు హతేషు తృతీయదిన మారభ్య దినత్రయే ణేంద్రజిద్యుద్ధం, 'అహోరాత్రై స్త్రిభి ర్వీరః కథంచి ద్వినిపాతిత' ఇత్యుక్తత్వాత్. అథ షష్ఠదినే మూలబలవధః. తస్మిన్ దినే సాయంకాల మారభ్య దివారాత్రం రావణయుద్ధం సప్తమదినే రావణవధః. అథవా సప్తమదినే రావణయుద్ధం. అష్టమదినే ప్రాతఃకాలే రావణవధః "అభ్యుత్థానం త్వ మద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీం, కృత్వా నిర్యా హ్యమావాస్యాం విజయాయ బలై ర్వృత"

నేనప్రకారేణదివసగణనోపపత్తిరితి *తిలకం. 'ఆదిదేశ మహాబల' ఇత్యేతదుత్తరం 'సహి సంఖ్యే' ఇత్యేవ శ్లోక ఇతి కతకః క్వచి త్తు-సార్ధశ్లోకద్వయ మధికం పఠ్యతే ద్వారేష్విత్యాది. తత్ర 'నవ సప్తదశాష్టౌ చ మాసాన్ స్వపితి రాక్షస' ఇతి.ఇదం నిద్రాయామనియమపరం వాక్యం. 'శయితా హ్యేష షణ్మాసా నేకాహం జాగరిష్య' తీతి తు షణ్మాసా దర్వా క్క దాపి జాగరణం తదుత్తర మపి తదేకాహమేవేతి

బోధయత క్షిప్రం కుంభకర్ణం మహాబలం, ౧౮॥ స తు సంఖ్యే మహాబాహుః కకుద స్సర్వరక్షసాం. వానరా న్రాజపుత్రౌ చ క్షిప్ర మేవ వధిష్యతి, ౧౯॥. ఏష కేతుః పర స్సంఖ్యే ముఖ్యో వై సర్వరక్షసాం. కుంభకర్ణ స్సదా శేతే మూఢో గ్రామ్య సుఖే రతః, ౧౯॥ రామేణ హి నిరస్తస్య సంగ్రామే ఽస్మి న్సుదారుణే భవిష్యతి న మే శోకః కుంభకర్ణే విబోధితే, ౨౦॥. కిం కరిష్యా మ్యహం తేన శక్రతుల్య బలేన హి. ఈదృశే వ్యసనే ప్రాప్తే యో న సాహ్యాయ కల్పతే, ౨౧॥. తే తు తద్వ చనం శ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్య రాక్షసాః. జగ్ముః పరమసంభ్రాంతాః కుంభకర్ణ నివేశనం, ౨౨॥. తే రావణసమాదిష్టాః మాంసశోణితభోజనాః గంధమాల్యాం స్తథా

ఇత్యాదిసంసర్భ స్యోభయథాపి యోజయితుం శక్యత్వాత్. ఫాల్గున మాసామావాస్యాయాం రావణ వధ ఇతి కృత్వా అమావాస్యాయాం రావణవధ ఇతి ప్రవాదః ఏవంసతి 'రామరావణయో ర్యుద్ధం సప్తరాత్ర మవర్తత'ేత్యాదిపాఠోఽపి సేనాసహితరావణయుద్ధాపేక్షయా సంగచ్ఛతే. మంత్రయిత్వా ప్రసుప్తోఽయ మితి స్తు నవమేఽహ'నీతి సకలకోశస్థితవచనం చ సంగచ్ఛతే ఇతః అష్టాద్దినాత్ - మమ మకుటభంగదినా దిత్యర్థః. నవమేఽహని-ఏతద్దిన మపహాయ ఏతత్పూర్వదినాపేక్షయా నవమేఽహని-మంత్రయిత్వా ప్రసుప్తః-తత్పూర్వదినే మంత్రం కృత్వా తస్మి న్దినే ప్రసుప్త ఇత్యర్థః. నను హనుమతో లంకాప్రవేశకాలో దశమమాస ఇత్యవగమ్యతే తథాహి—సీతాం ప్రతి రావణః 'ద్వౌ మాసౌ రక్షితవ్యౌ మే యోఽవధి స్తే మయా కృత'ఇతి. హనుమంతం ప్రతి సీతావచనం చ—ద్వౌ మాసౌ తేన మే కాలో జీవితానుగ్రహః కృతః,వర్తతే దశమో మాసో ద్వౌతు శేషౌ ప్లవంగ' మేత్యాది. అతః కథ ముక్తప్రక్రియాసంగతి రితి చేత్, మైవం,'ఊర్ధ్వం మాసా న్న జీవేయం'-'మాసా దూర్ధ్వం న జీవిష్యేత్వయాహీనా నృపాత్మ'జేత్యాదివచనవిరోధేన తాదృశవచనస్య రావణాభిప్రాయ విషయత్వాత్. రావణో హి సీతాసాంత్వనాయ తథోక్తవాన్. సీతా తు వర్తమానమాసమాత్రేణ చతుర్దశవర్షపూర్తిం జానంతీ'మాసాదూర్ధ్వం న జీవిష్య'ఇతి సందిదేశేతి సర్వం సుస్థం. ౧౮॥ సత్వితి. స తు అహ మివ న శాపగ్రస్త ఇత్యర్థః. కకుదః ప్రధానం-'ప్రాధాన్యే రాజలింగేచ వృషాంగే కకుదో ఽస్త్రియా''మిత్యమరః ౧౯॥—౨౦॥ అకాలే తత్ప్రబోధనమనుచిత మిత్యత్రాహ-- కింకరిష్యామీతి. సాహ్యాయ సాహాయ్యాయ. ౨౧॥ తేత్వితి పరమసంభ్రాంతాః కథ మేవ మకాలే ప్రబోధయిష్యామ ఇతి వ్యాకులాః. ౨౨॥. తఇతి ప్రబోధశక్తివివృద్ధ్యర్థం మాంసాదికం భుక్త్వా కుంభకర్ణస్య ప్రబోధ

జాగరణ ఏవ కాలనియమపరం-న తు శయనే నియమపరం 'స్వప్తుం వర్షా ణ్యనేకాని దేవదేవ మమే ప్సిత' మితి తద్వరప్రార్థన స్యోత్తరే వక్ష్యమాణత్వాత్. తత్రైవ రామం ప్రత్యగస్త్యవాక్యా చ్చ. ''తత్ర నిద్రాం సమావిష్టః కుంభకర్ణో మహాబలః, బహూ న్యబ్దసహస్రాణి శయానో న చ బుధ్యత'' ఇతి. కేచిత్తు నవసప్తషోడశ-తన్మధ్యే దశానా మష్టా త్యాగే-అవశిష్టపణ్మాసా న్స్వపితీత్యర్థ ఇత్యాహుః. సత్వితి. కకుదః ప్రధానం - వానరా న్రాజపుత్రౌ వధిష్యతి - వస్తుతస్తు రాజపుత్రా వివేతి శేషః. వానరా న్వధిష్యతీత్యర్థః. ౨౦॥ ఏవ ముక్తే సత్యపి తూష్ణీం తిష్ఠతో రాక్షసా న్ప్రతిబిభ్య న్నాహ—కింకరిష్యామీతి. శక్రతుల్యబలేన తేన రామేణ వ్యసనే ప్రాప్తే-యఃక ఇత్యర్థః. కోపి న సాహ్యాయ కల్పతే-అతః కిం కరిష్యామీతి సంబంధః. యద్వా—నాయం ప్రబోధస్యసమయ ఇత్యాశంక్య ఇదానీ మీదృశసమయే-నోపకరిష్యతిచే త్తేన కిం ప్రయోజన మిత్యాహ—కిమితి.ఈదృశే వ్యసనే ప్రాప్తే సతి

భక్ష్యా న్నాదాయ సహసా యయుః, ౨౩½ తాం ప్రవిశ్య మహాద్వారాం సర్వతో యోజనాయతాం. కుంభకర్ణగుహాం రమ్యాం సర్వగంధప్రవాహినీం, కుంభకర్ణస్య నిశ్వాసా దవధూతా మహాబలాః. ప్రతిష్ఠమానాః కృచ్ఛ్రేణ యత్నా త్ప్రవివిశు ర్గుహాం, ౨౪½ తాం ప్రవిశ్య గుహాం రమ్యాం శుభాం కాంచనకుట్టిమాం దదృశు ర్నైరృతవ్యాఘ్రం శయానం భీమదర్శనం, ౨౫½. తే తు తం వికృతం సుప్తం వికీర్ణమివ పర్వతం. కుంభకర్ణం మహానిద్రం సహితాః ప్రత్యబోధయన్, ౨౬½. ఊర్ధ్వరోమాంచితతనుం శ్వసంత మివ పన్నగం. త్రాసయంతం మహాశ్వాసై శ్శయానం భీమదర్శనం, భీమనాసాపుటం తం తు పాతాళవిపులాననం. శయ్యాయాం న్యస్తసర్వాంగం మేదోరుధిరగంధినం, కాంచనాంగదనద్ధాంగం కిరీటిన మరిందమం. దదృశు ర్నైరృతవ్యాఘ్రం కుంభకర్ణం మహాబలం, ౩౦½ తత శ్చక్రు ర్మహాత్మానః కుంభకర్ణాగ్రత స్తదా. మాంసానాం మేరుసంకాశం రాశిం పరమతర్పణం, ౩౧½. మృగాణాం మహిషాణాం చ వరాహాణాం చ సంచయాన్. చక్రు ర్నైరృతశార్దూలాః రాశి మన్నస్య చాద్భుతం, ౩౨½. తత శ్శోణితకుంభాం శ్చ మద్యాని వివిధాని చ. పురస్తాత్ కుంభకర్ణస్య చక్రు స్త్రిదశశత్రవః, లిలిపు శ్చ పరార్ధ్యేన చందనేన పరంతపం. దివ్యై రాచ్ఛాదయామాసు ర్మాల్యై ర్గంధై స్సుగంధిభిః, ధూపం సుగంధం ససృజు స్తుష్టువు శ్చ పరంతపం. జలదా ఇవ చోన్నేదు ర్యాతుధానా స్తత స్తతః, శంఖా నాపూరయామాసు శ్శశాంకసదృశప్రభాన్. తుములం యుగప చ్చాపి వినేదు శ్చా ప్యమర్షితాః, నేదు రాస్ఫోటయామాసు శ్చిక్షిపు స్తే నిశాచరాః.

కాలికక్షుత్తాపాదిశాంతయే గంధమాల్యాదికం గృహీత్వా యయు రిత్యర్థః. ౨౩½. తామిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సర్వతః చతసృషు దిక్షు-సర్వగంధప్రవాహినీం కుంభకర్ణానులిప్తచందనాదిగంధప్రవాహవతీం-కుంభకర్ణగుహాం ప్రవిశ్య నిశ్వాసావధూతా స్సంతః కృచ్ఛ్రేణ ప్రతిష్ఠమానాః అభిముఖం గచ్ఛంతః యత్నా త్తాం గుహాం వివిశు రితి యోజనా. ౨౪½. తామితి. కాంచనకుట్టిమాం స్వర్ణమయనిబద్ధభూమిం. ౨౫½. తేతు తమితి. వికృతం నిద్రాకాలికవికారయుక్తం-వికీర్ణం శిథిలం. ౨౬½. ఊర్ధ్వేత్యాది శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ఊర్ధ్వరోమాంచితతనుం ఊర్ధ్వభూతరోమవ్యాప్తతనుం-భీమనాసాపుటం భయంకరనాసారంధ్రం. మేదో రుధిరేతి. పీతావశిష్టేతి శేషః. ౩౦½. తత ఇతి. అగ్రత శ్చక్రుః పురతశ్చిక్షిపు రిత్యర్థః. పరమతర్పణం అత్యంతతృప్తికరం. ౩౧½. మృగాణామితి. రాశించక్రుః-అగ్రతో రాశించక్రురిత్యర్థః. ౩౨½. తతఇత్యాది. మద్యాని-మద్యకుంభానీత్యర్థః లిలిపుః లేపనంచక్రుః. పరార్ధ్యేన శ్లాఘ్యగంధేన-మాల్యగంధైః మాల్యచందనైః-తత స్తతః-పునః పునరిత్యర్థః, తుములం నిరంతరం యథాతథా-యుగప ద్వినేదుః. అమర్షితాః మహతా ప్రయత్నే నాప్యనుత్థానా జ్జాతక్రోధాస్సంతో నేదుః-ఆస్ఫోటయామాసుః తాడయామాసుః-చిక్షిపుః శరీరం కంపయామాసుః కుంభేతి. ఇత్థం

యః కుంభకర్ణః-నసాహాయ్యాయ కల్పతే-తేనకిం కరిష్యామీతి సంబంధః. ౨౪½. తామితి. కాంచనకుట్టిమాం కాంచననిబద్ధభువం. ౩౩½ లిలిపురితి. లిలిపుః లేపనంచక్రుః-కుంభకర్ణశరీరం లేపయామాసురిత్యర్థః. ౩౨½.

కుంభకర్ణవిబోధార్థం చక్రుస్తే విపులం స్వనం, ౩౭½ సశంఖభేరీపణవప్రణాదమాస్ఫోటితక్ష్వేళితసింహనాదం దిశో ద్రవన్తస్త్రిదివం కిరన్తః శ్రుత్వా విహంగాస్సహసా నిపేతుః, ౩౮½ యదా భృశార్తైర్నినదైర్మహాత్మా న కుంభకర్ణో బుబుధే ప్రసుప్తః. తతో ముసుణ్ఠీర్ముసలాని సర్వే రక్షోగణాస్తే జగృహుర్గదాశ్చ, ౩౯½ తం శైలశృంగైర్ముసలైర్గదాభిర్వృక్షైస్తలైర్ముద్గరముష్టిభిశ్చ సుఖప్రసుప్తం భువి కుంభకర్ణం రక్షాంస్యుదగ్రాణి తదా నిజఘ్నుః, ౪౦½ తస్య నిశ్వాసవాతేన కుంభకర్ణస్య రక్షసః. రాక్షసా బలవన్తోఽపి స్థాతుం నాశక్నువన్ పురః, ౪౧½ తతః పరిహితా గాఢం రాక్షసా భీమవిక్రమాః. ౪౨ మృదంగపణవాన్ భేరీశ్శంఖకుంభగణాంస్తదా, దశరాక్షససాహస్రాః యుగపత్పర్యవాదయన్. ౪౩. నీలాంజనచయాకారాస్తే తు తం ప్రత్యబోధయన్, అభిఘ్నన్తో నదన్తశ్చ నైవ సంవివిదే తు సః. ౪౪. యదా చైనం న శేకుస్తే ప్రతిబోధయితుం తదా, తతో గురుతరం యత్నం దారుణం సముపాక్రమన్. ౪౫. అశ్వానుష్ట్రాన్ ఖరాన్నాగాన్ జఘ్నుర్దణ్డకశాంకుశైః, భేరీశంఖమృదంగాంశ్చ సర్వప్రాణైరవాదయన్ ౪౬ నిజఘ్నుశ్చాస్య గాత్రాణి మహాకాష్ఠకటంకరైః, ముద్గరైర్ముసలైశ్చైవ సర్వప్రాణసముద్యతైః. ౪౭ తేన శబ్దేన మహతా లంకా సమభిపూరితా, సపర్వతవనా

కుంభకర్ణవిబోధార్థం విపులం స్వనం చక్రురితి సంగ్రహః. ౩౭½. సశంఖేతి ఆస్ఫోటితం బాహుతాడనజన్యశబ్దః- క్ష్వేళితశబ్దేన గర్జితమాత్రముచ్యతే సింహనాదమిత్యేకవద్భావః తద్విహంగాః శ్రుత్వా భయేన సర్వాదిశో ద్రవన్తః గచ్ఛన్తః- తత్రాపి భయనివృత్త్యదర్శనాత్ - త్రిదివం ఆకాశం- కిరన్తః విశన్తః- తత్రాపి భయశాన్తిమలభమానాస్సహసా నిపేతుః భూమావనిపతన్తి స్మ. ౩౮½ యదేతి భృశార్తైః అత్యన్తార్తిపూర్ణకైః- ఉచ్చారనైరిత్యర్థః. 'భృశం తైః' రితి పాఠాంతరం. మహాత్మా మహాశరీరః- తతః తదా- ముసుణ్ఠీ ముద్గరవిశేషః ౩౯½ గృహీత్వా ప్రజఘ్నుశ్చేత్యాహ—తమితి. ౪౦½ తస్యేతి రక్షస ఇతి విశేషణం నిశ్వాసాతిశయద్యోతనాయ. ౪౧½. తత ఇత్యర్ధమేకం వాక్యం పరిహితాః దృఢీకృతపరిధానా ఆసన్- వక్ష్యమాణకార్యే సావధానా ఆసన్నిత్యర్థః. ౪౨. మృదంగేతి, శంఖకుంభవాద్యగణాన్- దశరాక్షససాహస్రాః దశరాక్షససహస్రాణి పరివారభూతాః యేషాం తే తథోక్తాః ౪౩ నీలేతి తే రాక్షసాః అభిఘ్నన్తో నదన్తశ్చ సన్తః తం ప్రత్యబోధయన్నిత్యనువాదః. ప్రతిబోధనేఽపి స న సంవివిదే నబుబుధే- నీలాంజనచయాకారా ఇతి పరితస్సంచారిత్వద్యోతనాయోక్తం. ౪౪ యదేతి. గురుతరం యత్నముపాక్రమన్- ప్రబలంబోధనోపాయమారేభిర ఇత్యర్థః. ౪౫ తమేవ యత్నం దర్శయతి— అశ్వానితి తస్యోపరిధావనాయేతి భావః సర్వప్రాణైః సర్వబలైః ౪౬. నిజఘ్నురితి మహాకాష్ఠకటంకరైః మహాకాష్ఠాగ్రస్తంభైః- కాష్ఠాగ్రస్థకశాభిరిత్యర్థః కటంకరః స్తంభభేద ఇతి కేచిత్. సర్వప్రాణ

సశంఖేతి త్రిదివమాకాశం - కిరన్తః వ్యాప్నువన్తః ౩౮½. యదేతి. ముసుణ్ఠీః - ముద్గరవిశేషాన్. ౪౧½ తతఇతి తతః పరిహితాః- గాఢం బభూవురితి శేషః అన్యథా రాక్షసశబ్దోఽతిరిచ్యేత ౪౨. దశరాక్షససాహస్రాః దశరాక్షససహస్రాణి ౪౫. అశ్వానితి. సర్వప్రాణైః సర్వబలైః. ౪౬ నిజఘ్నురితి. మహాకాష్ఠకటంకరైశ్చ-కటంకరస్తంభభేదః-(అష్టభుజములకంబము.) ౪౮. తతఇతి. మృష్ట

సర్వో సోఽపి నైవ ప్రబుధ్యతే. ౩౮. తత స్సహస్రం భేరీణాం యుగప త్సమహాన్యత, మృష్టకాంచనకోణానా మాసక్తానాం సమంతతః. ౩౯. ఏవ మప్యతినిద్రస్తు యదా నైవ ప్రబుధ్యతే. శాపస్య వశ మాపన్న స్తతః క్రుద్ధా నిశాచరాః మహాక్రోధ సమావిష్టా స్సర్వే భీమపరాక్రమాః, ౪౦౧. తద్రక్షో బోధయిష్యంత శ్చక్రు రన్యే పరాక్రమం. అన్యే భేరీ స్సమాజఘ్ను రన్యే చక్రు ర్మహాస్వనం, కేశా నన్యే ప్రలులుపుః కర్ణా వన్యే దశంతి చ. ఉదకుంభశతా న్యన్యే మసించంత కర్ణయోః, న కుంభకర్ణః పస్పందే మహానిద్రావశం గతః. ౪౨. అన్యే చ బలిన స్తస్య కూట ముద్గరపాణయః, మూర్ధ్ని వక్షసి గాత్రేషు పాతయన్ కూటముద్గరాన్. ౪౩. రజ్జుబంధనబద్ధాభి శ్శతఘ్నీభి శ్చ సర్వశః, వధ్యమానో మహాకాయో న ప్రాబుధ్యత రాక్షసః. ౪౪ వారణానాం సహస్రం తు శరీరే ఽస్య ప్రధావితం, కుంభకర్ణ స్తతో బుద్ధ స్స్పర్శం పర మబుధ్యత. ౪౬. స పాత్యమానై ర్గిరిశృంగ వృక్షై రచింతయం స్తా న్విపులాన్ ప్రహారాన్, నిద్రాక్షయా త్క్షుద్భయపీడిత శ్చ విజృంభమాణ స్సహ సోత్పపాత. ౪౭. స నాగభోగాచలశృంగకల్పౌ విక్షిప్య బాహూ గిరిశృంగసారౌ, వివృత్య వక్త్రం బడబాముఖాభం నిశాచరో ఽసౌ వికృతం జజృంభే. ౪౮. తస్య జాజృంభమాణస్య వక్త్రం పాతాళసన్నిభం, దదృశే

సముద్యతైః సర్వబలేన సముద్యతైః. ౩౭. తే నేతి. ప్రబుధ్యతే ప్రాబుధ్యత. ౩౮ తతఇతి. మృష్టకాంచనకోణానాం మృష్టకాంచనం శోధితకాంచనం తన్నిర్మితాః కోణాః వాదనదండాః యాసాంతాః తథోక్తాః. ఆసక్తానాం సంహతానాం. ౩౯. ఏవమపీత్యాది. శాపస్య బ్రహ్మశాపస్య-క్రుద్ధాః పూర్వమేవ కుపితాః-పున రపి మహాక్రోధసమావిష్టాః అభవన్. ౪౦౧. తద్రక్ష ఇత్యాది. పరాక్రమం ముష్టిప్రహారాదికం-మహాస్వనం మహాగర్జితం ప్రలులుపుః లుప్తవంతః-దశంతి అదశన్-ఉదకుంభశతాని-ఆదాయేతి శేషః. ౪౨. అన్య ఇతి. కూటముద్గరపాణయ ఇత్యనేన తత్ప్రహారపరిచయో లక్ష్యతే. పాతయన్ అపాతయన్. ౪౩ రజ్జ్వితి బధ్యంతే ఏభి రితి బంధనాని చర్మాదీని రజ్జవ శ్చ బంధనాని చ తైర్బద్ధాభిః-రజ్జుబంధనాదినా దృఢీకృతాభి రిత్యర్థః శతఘ్నీభిః గదా విశేషైః-వధ్యమానః పీడ్యమానః ౪౪ వారణానామితి స్పర్శం పర మబుధ్యత-వారణప్రధానం కేవలస్పర్శ మబుధ్యత కీటాదిస్పర్శోఽ యమితి మన్యతేస్మ. బుద్ధః విగతనిద్రః. సపాత్య మానైరితి. పాత్యమానైః ప్రబోధే ఽభ్యుత్థాన య పునః క్షిప్యమాణైః-క్షుద్భయ పీడితః క్షుద్భయాభ్యాం పీడితః-భయమత్రాకాలబోధకృతం క్షుద్రూపభయపీడిత ఇతి వా- విజృంభమాణః గాత్రభంగంకుర్వాణః-ఉత్పపాత ఉదతిష్ఠత్. విజృంభమాణ ఇత్యుక్తం విశృణోతి—సఇతి. దైర్ఘ్యే నాగభోగదృష్టాంతః-కాఠిన్యే అచలశృంగదృష్టాంతః యద్వా—పీనత్వే దృష్టాంతః. గిరిశృంగసారౌ గిరిశృంగబలౌ 'సారో బలే స్థిరాంశే చే'త్యమరః వివృత్య వ్యాదాయ-బడబా సముద్రమధ్యవర్తిన్యశ్వస్త్రీ వికృతం భయకరం యథా భవతి తథా. ౪౩. తస్యేతి జాజృంభమాణస్య - యఙ్లుక్యాత్మనేపదరుగాగమాభావావార్షౌ. మేరుశృంగాగ్రే మేరు రత్ర సావర్ణిమేరుః తదగ్రేస్థైవ సూర్యసంబంధసంభవాత్ అత్ర దివాకరస్యో

కాంచనకోణానాం మృష్టకాంచననిర్మితాః కోణాః వాదనదండాః యాసాం తాః-ఆసక్తానాం రాక్షస గృహీతానాం. ౪౮ తస్యేతి. జాజృంభమాణస్య పునః పున ర్జృంభమాణస్య. ౫౪. నిద్రేతి. విద్రానిశద

మేరుశృంగాగ్రే దివాకర ఇవోదితః. ౧౯. స జృంభమాణో ఽతిబలః ప్రతిబుద్ధో నిశాచరః, నిశ్వాస శ్చాస్య సంజజ్ఞే పర్వతా దివ మారుతః. ౨౦. రూప ముత్తిష్ఠత స్తస్య కుంభకర్ణస్య తద్బభౌ, తపాంతే సబలాకస్య మేఘస్యేవ వివర్షతః. ౨౧. తస్య దీప్తాగ్నిసదృశే విద్యుత్సదృశవర్చసీ, దదృశాతే మహానేత్రే దీప్తా వివ మహాగ్రహౌ. ౨౨. తత స్త్వదర్శయన్ సర్వాన్ భక్ష్యాంశ్చ వివిధాన్ బహూన్, వరాహాన్ మహిషాంశ్చైవ స బభక్ష మహాబలః అదన్ బుభుక్షితో మాంసం శోణితం తృషితః పిబన్, మేదఃకుంభాంశ్చ మద్యం చ పపౌ శక్రరిపు స్తదా. ౨౩. తత స్తృప్త ఇతి జ్ఞాత్వా సముత్పేతు ర్నిశాచరాః, శిరోభిశ్చ ప్రణమ్యైనం సర్వతః పర్యవారయన్ ౨౪ నిద్రావిశదనేత్ర స్తు కలుషీకృతలోచనః, చారయన్ సర్వతో దృష్టిం తాన్ దదర్శ నిశాచరాన్ ౨౫ స సర్వాన్ సాంత్వయామాస నైరృతా న్నైరృతర్షభః, బోధనా ద్విస్మిత శ్చాపి రాక్షసా నిద మబ్రవీత్. ౨౬ కిమర్థ మహ మాదృత్య భవద్భిః ప్రతిబోధితః, కచ్చిత్ సుకుశలం రాజ్ఞో భయం వా నేహ వా న కిం. ౨౭. అథవా ధ్రువ మన్యేభ్యో భయం పర ముపస్థితం యదర్థ మేవం త్వరితై ర్భవద్భిః ప్రతిబోధితః. ౨౯. అద్య రాక్షసరాజస్య భయ ముత్పాటయా మ్యహం, పాతయిష్యే మహేంద్రం వా శాతయిష్యే తథాఽనలం. ౩౦. న హ్యల్పకారణే

దితత్త్వం మహామేరో రుత్తరభాగస్థపుర్యపేక్షయా. యద్వా—ఉదితః-దృష్ట ఇత్యర్థః గత్యర్థానాం బుద్ధ్యర్థత్వాత్. సజృంభమాణఇతి. ప్రతిబుద్ధః-అభూదితి శేషః. సమ్యక్ ప్రబోధో ఽత్ర వివక్షితః. ౨౦. రూపమితి. తస్య సాధారణస్యేత్యర్థః. అత స్సబలాకస్యేతి నాధికోపమా. వివర్షత ఇతి నీలరూపాతిశయోక్తిః. ౨౧. తస్యేతి. విద్యుత్సదృశవర్చసీ ఇతి నిద్రావిరామకాలికచాంచల్యోక్తిః. మహాగ్రహౌ శన్యంగారకా వితి పరపీడకత్వోక్తిః, దీప్తాగ్నిసదృశే ఇతి క్రౌర్యాతిశయోక్తిః ౨౨. తతస్త్విత్యాది. అదర్శయన్ రాక్షసా ఇతి శేషః. సర్వాన్ సర్వవిధాన్-తదవాంతరభేదతో వివిధాన్ బహూన్ విపులాన్-వరాహాన్ వరాహవికారాన్-బభక్ష భక్షయామాస-బుభుక్షితో మాంస మదన్-బుభుక్షాశాంత్యర్థం మాంస మద న్నిత్యర్థః తృషిత శ్శోణితం పిబన్-తృష్ణాశాంత్యర్థం శోణితం పిబ న్నిత్యర్థః. పున రాప్యాయనార్థం మేదఃకుంభాన్ మద్యం చ పపౌ-కుంభపరిమితమేదాంసీత్యర్థః ౨౩. తతస్తృప్త ఇతీతి. సముత్పేతు రితి పూర్వం కుంభకర్ణభయా దంతర్ధాయ స్థితాః ఇదానీం తృప్తత్వేన శాంతక్రోధత్వాత్ ప్రకాశ మాజగ్ము రిత్యర్థః. ౨౪. నిదేతి. నిద్రయా అవిశదే అప్రసన్నే ఈషదున్మీలితే నేత్రే యస్య స తథోక్తః. ౨౫. సఇతి. బోధనాత్ అప్రబోధ్యబోధనాత్. ౨౬. కిమర్థమితి. రాజ్ఞః రావణస్య-సుకుశలం కచ్చిత్ ఏష రాజా చ భయవా న్న కిం-భయయుక్తో న భవతి హి. ౨౭. ఏవం సంశయ్య పున ర్నిశ్చినోతి—అథ వేతి. తత్ర హేతు మాహ—యదర్థమితి. యదర్థం యద్భయనివృత్త్యర్థం. ౨౯ అద్యేతి శాతయిష్యే శాతయిష్యామి-ఛేత్స్యామీత్యర్థః. 'శద్లశాతనే' ఇతి ధాతో ర్ణిచి 'శదే రగతౌ త' ఇతి తాదేశః. ౩౦. నహీతి అల్పకారణే అల్పకార్యనిమిత్తం-గురుః అగ్రజః-

---

నేత్రః-నిద్రయా అవిశదే ఈషదున్మీలితే నేత్రే యస్య సః ౨౭. అథవేతి అన్యేభ్యః శత్రుభ్యః-యదర్థం యద్వ్యసననివృత్తయే ౩౦. నహీతి. అర్థిత్వేన-యాఞ్చార్థేనేత్యర్థః ౩౪. ఇంద్రాదిభి ర్హి

సుప్తం బోధయిష్యతి మాం గురుః, తదాఖ్యాతార్థతత్త్వేన మత్ప్రబోధనకారణం. ౨౧. ఏవం బ్రువాణం సంరబ్ధం కుంభకర్ణం మహాబలం, యూపాక్ష స్సచివో రాజ్ఞః కృతాంజలి రువాచ హ. ౨౨. న నో దైవకృతం కించి ద్భయ మస్తి కదాచన, మానుషా న్నో భయం రాజం స్తుములం సంప్రబాధతే ౨౩. న దైత్యదానవేభ్యో వా భయ మస్తి హి తాదృశం, యాదృశం మానుషం రాజన్ భయ మస్మా నుపస్థితం. ౨౪. వానరైః పర్వతాకారై ర్లంకేయం పరివారితా, సీతాహరణసంతప్తా ద్రామా న్నస్తుములం భయం ౨౫. ఏకేన వానరేణేయం పూర్వం దగ్ధా మహాపురీ, కుమారో నిహత శ్చాక్ష స్సానుయాత్ర స్సకుంజరః. ౨౬. స్వయం రక్షోధిప శ్చాపి పౌలస్త్యో దేవకంటకః, మృతేతి సంయుగే ముక్తో రామేణాదిత్యతేజసా. ౨౭. యన్న దేవైః కృతో రాజా నాపి దైత్యైర్న దానవైః, కృతస్స ఇహ రామేణ విముక్తః ప్రాణసంశయాత్. ౨౮. స యూపాక్షవచ శ్శ్రుత్వా భ్రాతు ర్యుధి పరాజయం, కుంభకర్ణో వివృత్తాక్షో యూపాక్ష మిద మబ్రవీత్. ౨౯. సర్వ మద్యైవ యూపాక్ష హరిసైన్యం సలక్ష్మణం, రాఘవం చ రణే హత్వా పశ్చా ద్ద్రక్ష్యామి రావణం. ౩౦. రాక్షసాం స్తర్పయిష్యామి హరీణాం మాంస

ఆఖ్యాత కథయత-అర్థతత్త్వేన తత్త్వార్థేన-యాథార్థ్యేనేతి యావత్. ౨౧—౨౨. నన ఇతి. దైవకృతం ఇంద్రాదికృతం-మానుషా దితి-నః అస్మాన్-మానుషాజ్జాతం తుములం భయం సంప్రబాధత ఇత్యన్వయః. ౨౩ న దైత్యేతి వాశబ్ద శ్చార్థో ఽనుక్తసముచ్చయార్థః. దేవేభ్య శ్చేత్యర్థః మానుషం మనుష్యా దాగతం. ౨౪—౨౫. ఇంద్రాదిభి రపి దుష్పీడ మిదం నగరం కథం వానరైః పీడ్యత ఇత్యత్రాహ— ఏకేనేత్యాది సానుయాత్రః సానుగః ఏకేనైవ మహతీ పీడా కృతా కిం పున రనేకై రిహాగతై రితి భావః. ౨౬ స్వయమితి. మృతేతి హేమృతేత్యుక్త్వా-వస్తుతస్తు మృతేత్యవిభక్తికనిర్దేశః. మృత ఇతి కృత్వేత్యర్థః మృతిప్రాయ ఇతి మత్వే త్యక్త ఇత్యప్యాహుః. ౨౭. యదిత్యాది. యత్ య ఇత్యర్థః ప్రాణసంశయా దితి ల్యబ్లోపే పంచమీ. యో రాజా దేవాదిభి రపి ప్రాణసంశయం నీత్వా ముక్తో న కృతః, స రావణో రామేణ ప్రాణసంశయం నీత్వా అద్య విముక్తః కృత ఇత్యర్థః. యద్వా— రాజా దేవా దిభి రపి యత్ న కృతః న ప్రాపితః, తత్ రామేణ కృతః-ప్రాణసంశయా ద్విముక్త శ్చే త్యర్థః. ౨౮. స ఇతి. పరాజయం పరాజయబోధకం ౨౯—౩౧ తదితి. సగర్వితం సగర్వం-రోషవివృద్ధ

దుష్కరపీడన మేతన్నగరం వానరైః కథం వా పీడిత మిత్యత్రాహ— ఏకేనేత్యాది. ౨౬ స్వయమితి. మృతేతి మృతప్రాయ ఇతి మత్వేత్యర్థః ౨౭. యన్న దేవైరితి. యత్-య ఇత్యర్థః. ప్రాణసంశయా దితి ల్యబ్లోపే పంచమీ. యో రాజా-దేవాదిభి రపి ప్రాణసంశయం ప్రాప్య విముక్తో న కృతః స రావణో రామేణ ప్రాణసంశయం నీత్వా-విముక్తః కృత ఇత్యర్థః ౨౮ స ఇతి పరాజయం పరాజయప్రతిపాదకం వచః ౨౯. సర్వమితి సలక్ష్మణం రాఘవం హరిసైన్యం చ హత్వా-వస్తుతస్తు-సలక్ష్మణం రాఘవం వినేతిశేషః హరిసైన్యం హత్వా రావణం ద్రక్ష్యామీతి సంబంధః. ౩౦. రాక్షసానిత్యస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు-రామలక్ష్మణయో రితి సంబంధార్థే షష్ఠీ. రామలక్ష్మణసంబంధిహరీణాం మాంసశోణితైః-రాక్షసాన్ తర్పయిష్యామి-స్వయ మపి హరీణాం శోణితం పాస్యామీతి సంబంధః. ౩౧

శోణితైః, రామలక్ష్మణయో శ్చాపి స్వయం పాస్యామి శోణితం. ౮౧. త త్తస్య వాక్యం బ్రువతో నిశమ్య సగర్వితం రోషవివృద్ధదోషం, మహోదరో నైరృత యోధముఖ్యః కృతాంజలి ర్వాక్య మిదం బభాషే. ౮౨. రావణస్య వచ శ్శ్రుత్వా గుణదోషౌ విమృశ్య చ, పశ్చా దపి మహాబాహో శత్రూన్ యుధి విజేష్యసి. ౮౩. మహోదరవచ శ్శ్రుత్వా రాక్షసైః పరివారితః, కుంభకర్ణో మహాతేజా స్సంప్రతస్థే మహాబలః ౮౪. తం సముత్థాప్య భీమాక్షం భీమరూపపరాక్రమం, రాక్షసా స్త్వరితా జగ్ము ర్దశగ్రీవనివేశనం. ౮౫. తతో గత్వా దశగ్రీవ మాసీనం పరమాసనే, ఊచు ర్బద్ధాంజలిపుటా స్సర్వ ఏవ నిశాచరాః ౮౬. ప్రబుద్ధః కుంభకర్ణో ఽయం భ్రాతా తే రాక్షసర్షభ, కథం తత్రైవ నిర్యాతు ద్రక్ష్య స్యేన మిహాగతం. ౮౭. రావణ స్త్వబ్రవీ ద్ధృష్టో రాక్షసాం స్తా నుపస్థితాన్, ద్రష్టు మేన మిహేచ్ఛామి యథాన్యాయం చ పూజ్యతాం ౮౮. తథే త్యుక్త్వా తు తే సర్వే పున రాగమ్య రాక్షసాః, కుంభకర్ణ మిదం వాక్య మూచూ రావణచోదితాః. ౮౯ ద్రష్టుం త్వాం కాంక్షతే రాజా సర్వరాక్షసపుంగవః, గమనే క్రియతాం బుద్ధి ర్భ్రాతరం సంప్రహర్షయ. ౯౦. కుంభకర్ణ స్తు దుర్ధర్షో భ్రాతు రాజ్ఞాయ శాసనం, తథే త్యుక్త్వా మహాబాహు శ్శయనా దుత్పపాత హ. ౯౧. ప్రక్షాళ్య వదనం హృష్ట స్స్నాతః పరమభూషితః, పిపాసు స్త్వరయామాస పానం బలసమీరణం. ౯౨. తత స్తే త్వరితా స్తస్య రాక్షసా రావణాజ్ఞయా, మద్యకుంభాం శ్చ వివిధాన్ క్షిప్ర మేవో పహారయన్. ౯౩. పీత్వా ఘటసహస్రే ద్వే గమనా యోపచక్రమే, ఈషత్సము త్కటో మత్త స్తేజోబలసమన్వితః. కుంభకర్ణో బభౌ హృష్టః కాలాంతకయమో పమః, ౯౪ భ్రాతు స్స భవనం గచ్ఛన్ రక్షోగణసమన్వితః కుంభకర్ణః పదన్యాసై

దోషం క్రోధవివృద్ధదుర్నయం-కుంభకర్ణమితి శేషః ౮౨—౮౩ మహోదరేతి సంప్రతస్థే ప్రస్థాతు ముపచక్రమే-'శయనా దుత్పపాత' ఇత్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్. ౮౪—౮౫. తత ఇతి. గత్వా రావణనివేశనం గత్వా-తత ఊచు రిత్యన్వయః ౮౬. ప్రబుద్ధఇతి తత్రైవ నిర్యాతు వా-ఇహాగత మేనం, ద్రక్ష్యసి వా-కథం-కథం కరోత్వితి సంబంధః. ౮౭. రావణ స్త్వితి పూజ్యతాం-ఏష ఇతి శేషః ౮౮—౯౧. ప్రక్షాళ్యేతి బలసమీరణం బలవర్ధనం ౯౨ తత స్తఇతి రావణాజ్ఞయా త్వరితా స్తేక్షిప్రం ఉపహారయన్ ఉపహారయ న్నితి సంబంధః ౯౩ పీత్వేతి. ఈషత్సముత్కటః పానేన ఈషన్మదోత్కటః-మత్తః స్వభావే నోన్మత్త శ్చేత్యర్థః. కాలాంతికయమోపమః-కాలే ప్రళయకాలే యో ఽంతక స్సంహారకో

తదితి సగర్వితం సగర్వం రోషవివృద్ధదోషం రోషేణ వివృద్ధో దోషః అనయః దుర్నయరూపో యస్య తం-కుంభకర్ణ మితి శేషః. ౮౩. మహోదరేతి సంప్రతస్థే ప్రస్థాతు ముపక్రాంతః. ౮౬. ప్రబుద్ధఇతి. తత్రైవ నిర్యాతు వా ఇహాగతం ద్రక్ష్యసి వా కథం-కథంకరోత్విత్యర్థః ౮౮ రావణఇతి పూజ్యతా మేష ఇతి శేషః. ౮౮—౯౧. ప్రక్షాళ్యేతి. బలసమీరణం బలప్రవృద్ధికరం. ౯౨—౯౩. పీత్వేతి.

రకంపయత మేదినీం, ౯౪ స రాజమార్గం వపుషా ప్రకాశయం స్తుహస్రరశ్మి ర్ధరణీ మివాంశుభిః. జగామ తత్రాంజలిమాలయా వృత శ్శతక్రతు ర్గేహ మివ స్వయంభువః, ౯౫. తం రాజమార్గస్థ మమిత్రఘాతినం వనౌకస స్తే సహసా బహి స్థితాః. దృష్ట్వా ఉప్రమేయం గిరిశృంగకల్పం వితత్రసు స్తే హరియూథపాలాః, ౯౬. కేచిచ్ఛరణ్యం శరణం స్మ రామం వ్రజంతి కేచి ద్వ్యథితాః పతంతి, కేచి ద్దిశ స్స్మ వ్యథితాః ప్రయాంతి కేచి ద్భయార్తా భువి శేరతే స్మ, ౯౭ త మద్రిశృంగప్రతిమం కిరీటినం స్పృశంత మాదిత్య మివాత్మ తేజసా. వనౌకసః ప్రేక్ష్య వివృద్ధ మద్భుతం భయార్దితా దుద్రువిరే తత స్తతః. ౯౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - షష్టితమ స్సర్గః.

ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

తతో రామో మహాతేజా ధను రాదాయ వీర్యవాన్, కిరీటినం మహాకాయం కుంభకర్ణం దదర్శ హ. తం దృష్ట్వా రాక్షసశ్రేష్ఠం పర్వతాకారదర్శనం, క్రమమాణ మివాకాశం పురా నారాయణం ప్రభుం సతోయాంబుదసంకాశం కాంచ నాంగదభూషణం, ౨. దృష్ట్వా పునః ప్రదుద్రావ వానరాణాం మహాచమూః. 3. విద్రుతాం వాహినీం దృష్ట్వా వర్ధమానం చ రాక్షసం, సవిస్మయ మిదం రామో

యమ స్తత్సదృశ ఇత్యర్థః ౯౪ భ్రాతురితి. రక్షోబలం రాక్షససేనా. ౯౫. స ఇతి. తత్ర రాజమార్గే- అంజలిమాలయా- పౌరజనకృతయేతి శేషః. ౯౬. తమితి. యూథపాలా ఇత్యత్ర చకారో ద్రష్టవ్యః. అన్యథా తచ్ఛబ్దో ఽతిరిచ్యేత. ౯౭—౯౮. తమితి. ఆత్మతేజసా శరీరకాంత్యా. ౯౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే- షష్టితమ స్సర్గః.

అథ రామేణ కుంభకర్ణస్వరూపప్రశ్నః విభీషణేన తదుత్తరం చ క్రియత ఏకషష్టితమే. తత ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం తం దృష్ట్వా ధనురాదాయ పున ర్విశేషేణ గదర్శేతి యోజనా. మహాకాయం ఉన్నతకాయం- పర్వతాకారదర్శనం- దృశ్యత ఇతి దర్శనం శరీరం- పర్వతవత్ స్థూలశరీర మిత్యర్థః కాంచనాంగదభూషణం కాంచనమయాంగదభూషణం- అత ఏవ సతోయాంబుదః వర్షుక మేఘః తత్సదృశం. ౨. దృష్ట్వేత్యర్థం. కుంభకర్ణమితి శేషః. 3 విద్రుతామితి. సవిస్మయ మితి క్రియావిశేషణం.

ఈషత్సముత్కటో మత్తః- మధుపానేన ఈష దేవ సముత్కటో మత్త శ్చేత్యర్థః. ౯౬. తం రాజమార్గస్థమితి. అత్ర చశబ్దో ఽధ్యాహర్తవ్యః అన్యథా తచ్ఛబ్దో ఽతిరిచ్యేత- తే వనౌకసః తే హరియూథపాశ్చ తం దృష్ట్వా వితత్రసు రితి సంబంధః ౯౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షష్టితమ స్సర్గః.

తతో రామ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రామః పురా ఆకాశం క్రమమాణం నారాయణ మివ పర్వతాకారదర్శనం తం రాక్షసశ్రేష్ఠం దృష్ట్వా ధను రాదాయ కిరీటినం మహాకాయం కుంభకర్ణం దదర్శేతి యోజనా. (౧) యద్వా—తం దృష్ట్వేతి శ్లోకో భిన్నం వాక్యం. ఆకాశం క్రమమాణం

విభీషణ మువాచ హ. ౪. కో ఽసౌ పర్వతసంకాశః కిరీటీ హరిలోచనః, లంకాయాం దృశ్యతే వీర సవిద్యు దివ తోయదః. ౫. పృథివ్యాః కేతుభూతో ఽసౌ మహా నేకో ఽత్ర దృశ్యతే, యం దృష్ట్వా వానరా స్సర్వే విద్రవంతి తత స్తతః. ౬. ఆచక్ష్వ మే మహా న్కో ఽసౌ రక్షో వా యది వాఽసురః, న మయైవంవిధం భూతం దృష్టపూర్వం కదాచన. ౭ స పృష్టో రాజపుత్రేణ రామే ణాక్లిష్టకర్మణా, విభీషణో మహాప్రాజ్ఞః కాకుత్స్థ మిద మబ్రవీత్. ౮. యేన వై వస్వతో యుద్ధే వాసవ శ్చ పరాజితః, సైష విశ్రవసః పుత్త్రః కుంభకర్ణః ప్రతాపవా న్. అస్య ప్రమాణా త్సదృశో రాక్షసో ఽన్యో న విద్యతే, ౯౹. ఏతేన దేవా యుధి దానవా శ్చ యక్షా భుజంగాః పిశితాశనా శ్చ. గంధర్వవిద్యాధరకిన్నరా శ్చ సహస్రశో రాఘవసంప్రభగ్నాః, ౧౦౹ శూలపాణిం విరూపాక్షం కుంభకర్ణం మహాబలం. హంతుం న శేకు స్త్రిదశాః కాలో ఽయ మితి మోహితాః, ౧౧౹ ప్రకృత్యా హ్యేష తేజస్వీ కుంభకర్ణో మహాబలః అన్యేషాం రాక్షసేంద్రాణాం వరదానకృతం బలం, ౧౨౹ ఏతేన జాతమాత్రేణ క్షుధార్తేన మహాత్మనా. భక్షితాని సహస్రాణి సత్త్వానాం సుబహూ న్యపి, ౧౩౹ తేషు సంభక్ష్యమాణేషు ప్రజాభయనిపీడితాః. యాంతి స్మ శరణం శక్రం త మప్యర్థం న్యవేదయన్, ౧౪౹ స కుంభకర్ణం కుపితో మహేంద్రో జఘాన వజ్రేణ శితేన వజ్రీ. స శక్రవజ్రాభిహతో మహాత్మా చచాల కోపా చ్చ భృశం ననాద, ౧౫౹ తస్య నానద్యమానస్య కుంభకర్ణస్య ధీమతః. శ్రుత్వాతినాదం విత్రస్తా భూయో భూమి ర్వితత్రసే, ౧౬౹. తత్ర కోపా న్మహేంద్రస్య కుంభకర్ణో మహాబలః. వికృ ష్యైరావతా ద్దంతం జఘా నోరసి వాసవం, ౧౭౹ కుంభకర్ణప్రహారార్తో విజజ్వాల స వాసవః. తతో విషేదు స్సహసా దేవ బ్రహ్మర్షిదానవాః, ౧౮౹ ప్రజాభి స్సహ శక్ర శ్చ యయా స్థానం స్వయంభువః. కుంభకర్ణస్య దౌరాత్మ్యం శశంసు స్తే ప్రజాపతేః, ౧౯౹ ప్రజానాం భక్షణం

వర్ధమాన మితి. కామరూపత్వా దితి భావః ౪. కో ఽసావితి. హరిలోచనః కపిలేక్షణః - 'హరిర్నా కపిలే త్రి'ష్విత్యమరః ౫—౮. యే నేత్యాది. సైష ఇత్యత్ర 'సోఽచి లోపే చేత్ పాదపూరణ' మితి సులోపః. ప్రమాణం స్థౌల్యౌన్నత్యే. ౯౹. ఏతే నేతి సంప్రభగ్నాః అభజ్యంత. ౧౦౹. శూలపాణి మితి విరూపాక్షం వికటాక్షం మోహితాః భ్రాంతాః. ౧౧౹ ప్రకృత్యా తేజస్వీ స్వప్రభావేన బలవా న్-న తు పరప్రదానే నేత్యర్థః అన్యేషాం రావణాదీనాం. భవతీతి శేషః ౧౨౹. ప్రకృత్యా తేజస్విత్వ ముపపాదయతి— ఏతే నేత్యాదినా. ౧౩౹—౧౫౹. తస్యేతి నానద్యమానస్య అతిశయేన నదతః - విత్రస్తా భూమిః - భూయో వితత్రసే ఉత్తరోత్తరంభీతాభూత్. తత్రేతి. తత్ర తదానీం వికృష్య ఉత్పాట్య ౧౭౹. కుంభకర్ణేతి. విజజ్వాల-దుకోపేతి యావత్. ౧౮౹, ప్రజాభిరిత్యాది. తే శక్రాదయః - ప్రజాపతేః ప్రజాపతయే. ౧౯౹. దౌరాత్మ్యం ప్రపంచయతి— ప్రజానామిత్యాది.

ప్రభుం నారాయణమివ పర్వతాకారదర్శనంతం రాక్షసశ్రేష్ఠం దృష్ట్వా రామోయత్తో బభూవేతి శేషః. ౪. కో ఽసావితి. హరిలోచనః కపిలేక్షణః ౧౧౹. ప్రకృత్యేతి. ప్రకృత్యా హ్యేష తేజస్వీ స్వభావతః

చాపి దేవానాం చాపి ధర్షణం ఆశ్రమధ్వంసనం చాపి పరస్త్రీహరణం భృశం,
౨౦॥ ఏవం ప్రజా యది త్వేష భక్షయిష్యతి నిత్యశః. అచిరేణైవ కాలేన
శూన్యో లోకో భవిష్యతి, ౨౧॥ వాసవస్య వచ శ్శ్రుత్వా సర్వలోకపితామహః
రక్షాంస్యావాహయామాస కుంభకర్ణం దదర్శ హ, ౨౨॥ కుంభకర్ణం సమీ
క్ష్యైవ వితత్రాస ప్రజాపతిః. దృష్ట్వా విశ్వాస్య చైవేదం స్వయంభూ రిద మబ్ర
వీత్, ౨౩॥ ధ్రువం లోకవినాశాయ పౌలస్త్యే నాసి నిర్మితః. తస్మా త్త్వ మద్య
ప్రభృతి మృతకల్ప శ్శయిష్యసే, ౨౪॥ బ్రహ్మశాపాభిభూతో ఽథ నిపపాతాగ్రతః
ప్రభోః. తతః పరమసంభ్రాంతో రావణో వాక్య మబ్రవీత్, ౨౫॥ వివృద్ధః కాం
చనో వృక్షః ఫలకాలే నికృత్యతే. న నప్తారం స్వకం న్యాయ్యం శప్తు మేవం ప్రజా
పతే, ౨౬॥ న మిథ్యావచన శ్చ త్వం స్వప్స్య త్యేష న సంశయః. కాల స్తు క్రియ
తా మస్య శయనే జాగరే తథా, ౨౭॥ రావణస్య వచ శ్శ్రుత్వా స్వయంభూ రిద
మబ్రవీత్. ౨౮. శయితా హ్యేష షణ్మాసా నేకాహం జాగరిష్యతి. ఏకే నాహ్నా
త్వసౌ వీర శ్చరన్ భూమిం బుభుక్షితః వ్యాత్తాస్యో భక్షయే ల్లోకాన్ సంక్రుద్ధ
ఇవ పావకః, ౨౯॥ సోఽసౌ వ్యసన మాపన్నః కుంభకర్ణ మబోధయత్. త్వత్పరా

౨౦॥ ఏవమితి. ఏవం ఇదానీం క్రియమాణప్రకారేణ - యది భక్షయిష్యతీత్యన్వయః. ౨౧॥ వాసవస్యేతి. ప్రాధాన్యా ద్వాసవగ్రహణం కుంభకర్ణం-తేష్వితి శేషః. ౨౨॥. కుంభకర్ణమితి. ఇదం రక్షః- ఇదం వక్ష్యమాణ మితి-ఇదంశబ్దస్వయనిర్వాహః. విశ్వాస్య ప్రలోభ్య సాంత్వపూర్వకంసమీప మానీయేత్యర్థః ౨౩॥. ధ్రువమితి పౌలస్త్యేన విశ్రవసా-'తస్మాత్త్వ మద్యప్రభృతి మృతకల్ప శ్శయిష్యస' ఇత్యయం శాపః 'స్వప్తుం వర్షా ణ్యనేకాని దేవదేవ మమేప్సితం, ఏవమ స్త్వితి తచ్చోక్త్వా ప్రహృష్టా స్తే దివౌకస' ఇతి తపశ్చర్యానంతరప్రార్థనాలబ్ధబహువార్షికనిద్రాసమనంతరకాలభావీ త్యవగంతవ్యం. అన్యథా 'మృతకల్ప శ్శయిష్యస' ఇతి శప్తస్య తపశ్చర్యాద్యసంభవాత్ ౨౪॥. బ్రహ్మేతి. ప్రభోః రావణస్య. ౨౫॥ వివృద్ధఇతి కాంచనవత్ స్పృహణీయః చంపకవృక్షో వా-వివృద్ధః వర్ధితః- ఫలకాలే పుష్పకాలే-నికృత్యతే ఛిద్యతే-నప్తారం పౌత్రం ౨౬॥ నేతి కాలః కాలనియమః. ౨౭॥ — ౨౮. శయితేతి. షణ్మాసా నిత్యేతదర్వాఙ్నిషేధపరం, అన్యథా 'నవ షట్ సప్తచాష్టౌ చ మాసా'నితి

పరాభిభవనసామర్థ్యవాన్. ౨౧॥ — ౨౩॥ ధ్రువంలోకవినాశాయేతి. పౌలస్త్యేన విశ్రవసా-తస్మాత్త్వమితి. త్వ మద్యప్రభృతి మృతకల్పః శయిష్యస ఇత్యుక్తో ఽయం శాపః. 'స్వప్తుం వర్షా ణ్యనేకాని దేవదేవ మమేప్సితం, ఏవమ స్త్వితి తచ్చోక్త్వా ప్రహృష్టా స్తే దివౌక స'ఇతి తపశ్చర్యానంతరప్రార్థనాలబ్ధబహువార్షికనిద్రాసమనంతరకాలభావీ త్యవగంతవ్యం అన్యథా 'మృతకల్ప శ్శయిష్యస' ఇతి శప్తస్య తపశ్చర్యాద్యసంభవాత్. ౨౫॥ వివృక్షఇతి కాంచనః కాంచనవత్స్పృహణీయః ౨౮. శయితేతి. షణ్మాసాన్ శయితా- ఏకాహం జాగరిష్యతీత్యనేన 'నవషట్సప్తచాష్టౌచ మాసాంస్స్వపితిరాక్షస' ఇత్యుక్తప్రకారేణనిద్రాయాః కాలనియమస్యానుక్తత్వాత్ -నిద్రాయాః మాసషట్కాత్ న్యూనతా నాస్తీత్యుక్తం. 'ఏకాహం జాగరిష్యతి ఏకే నాహ్నా త్వసౌ వీరశ్చరన్ భూమిం బుభుక్షితః, వ్యాత్తాస్యో భక్షయే ల్లోకా' నిత్యనేన జాగరణకాలనియమ స్యోక్తత్వా దేకాహజాగరణ మిత్యుక్తం భవతి ౨౯॥ సఏషఇతి.

క్రమభీత శ్చ రాజా సంప్రతి రావణః, ౩౦॥ స ఏష నిర్గతో వీర శ్శిబిరా ద్భీమ విక్రమః. ౩౧. వానరాన్ భృశసంక్రుద్ధో భక్షయ న్పరిధావతి, ౩౧॥ కుంభకర్ణం సమీక్ష్యైవ హరయో ఽద్య ప్రవిద్రుతాః. కథ మేనం రణే క్రుద్ధం వారయిష్యంతి వానరాః, ౩౨॥ ఉచ్యంతాం వానరా స్సర్వే యంత్ర మేత త్సముచ్ఛ్రితం ఇతి విజ్ఞాయ హరయో భవిష్యంతీహ నిర్భయాః,౩౩॥. విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా హేతుమ త్సుముఖేరితం. ఉవాచ రాఘవో వాక్యం నీలం సేనాపతిం తదా, ౩౪॥. గచ్ఛ సైన్యాని సర్వాణి వ్యూహ్య తిష్ఠస్వ పావకే ద్వారా ణ్యాదాయ లంకాయా శ్చర్యా శ్చాప్యథ సంక్రమాన్, ౩౫॥ శైలశృంగాణి వృక్షాం శ్చ శిలా శ్చాప్యుపసంహర. తిష్ఠంతు వానరా స్సర్వే సాయుధా శ్శైలపాణయః, ౩౬॥ రాఘవేణ సమాదిష్టో నీలో హరిచమూపతిః శశాస వానరానీకం యథావ త్కపికుంజరః, ౩౭॥. తతో గవాక్ష శ్శరభో హనుమా నంగద స్తథా. శైలశృంగాణి శైలాభాః గృహీత్వా ద్వార మభ్యయుః, ౩౮॥ రామవాక్య ముపశ్రుత్య హరయో జితకాశినః. పాదపై రర్దయ న్వీరా వానరాః పరవాహినీం, ౩౯॥ తతో హరీణాం తదనీక ముగ్రం రరాజ శైలోద్యతదీప్తహస్తం, గిరే స్సమీపానుగతం యథైవ మహ న్మహాంభోధరజాల ముగ్రం. ౪౦॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాండే-ఏకషష్టితమ స్సర్గః

పూర్వోక్తవిరోధాత్ ౨౯॥ సోఽసావితి సోఽసౌ రావణః ౩౦॥ స ఇతి. శిబిరాత్ స్వనిలయాత్- భక్షయన్ పరిధావతి-భక్షణహేతోః పరిధావిష్యతి 'లక్షణహేత్వోః క్రియాయా' ఇతి శతృప్రత్యయః. 'వర్తమానసామీప్యా' దిత్యాదినా భవిష్యదర్థే లట్. ౩౧॥—౩౨॥. ఉచ్యంతామితి. యంత్రం బిభీషికా-సముచ్ఛ్రిత మున్నతం ౩౩॥ విభీషణేతి సుముఖేరితం సుముఖం యథాభవతి తథా ఈరితముక్తం. ౩౪॥. గచ్ఛేత్యాది శ్లోకద్వయం ఆదాయ స్వీకృత్య-ఆవృత్యేతి యావత్. ఉపసంహర రాశీకురు-యుద్ధసాధనశిలాదిక మిదానీ మేవ సంపాదయేత్యర్థః 'తిష్ఠంతు వానరా స్సర్వే సాయుధా శ్శైలపాణయః' ఇతి పాఠః. సాయుధాః ఖడ్గాద్యాయుధవంతః ౩౬॥—౩౮॥. రామేతి పరవాహినీం నగరరక్షార్థం బహి శ్చరంతీం-యద్వా—కుంభకర్ణం దృష్ట్వా పలాయమానాన్ వానరాన్ ప్రత్యనుద్రుతాం-పరవాహినీ మిత్యర్థః ౩౯॥. తత ఇతి. శైలోద్యతదీప్తహస్తం శైలోద్యతాః ఉద్యతశైలాః-మహన్మహాంభోధరజాలం-మహత్ గురు-మహాంభోధరజాలం మేఘజాలమిత్యర్థః. ౪౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

భక్షయన్-'లక్షణహేత్వోః క్రియాయా' ఇతి హేతౌ శతృప్రత్యయః శిబిరాత్ స్వగృహా త్పరిధావతి పరిధావిష్యతి 'వర్తమానసామీప్యేవర్తమానవ'ద్వేతి భవిష్యదర్థే లట్ ౩౨॥. ఉచ్యంతామితి. యంత్రం బిభీషికా. ౩౫॥ శైలశృంగాణీతి. ఉపసంహర సంచిను. ౩౮॥ రామవాక్యమితి. పరవాహినీం-పురా ద్బహి ర్నిర్గత్య పురీపరిసరరక్షిణీం రాక్షససేనా మిత్యర్థః ౩౯॥ తత ఇతి. శైలోద్యతదీప్తహస్తం ఉద్యతశైలదీప్తహస్తం. ౪౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమ స్సర్గః

---- ద్విషష్టితమ స్సర్గః. ----

స తు రాక్షసశార్దూలో నిద్రామదసమాకులః, రాజమార్గం శ్రియా జుష్టం యయౌ విపులవిక్రమః. రాక్షసానాం సహస్రైశ్చ వృతః పరమదుర్జయః, గృహేభ్యః పుష్పవర్షేణ కీర్యమాణ స్తదా యయౌ ౨ స హేమజాలవితతం భానుభాస్వరదర్శనం, దదర్శ విపులం రమ్యం రాక్షసేంద్రనివేశనం. ౩ స త త్తదా సూర్య ఇవాభ్రజాలం ప్రవిశ్య రక్షోధిపతే ర్నివేశం, దదర్శ దూరేఽగ్రజ మాసనస్థం స్వయంభువం శక్ర ఇవాసనస్థం ౪ భ్రాతు స్స భవనం గచ్ఛన్ రక్షోగణసమన్వితం, కుంభకర్ణః పదన్యాసై రకంపయత మేదినీం ౫ సోఽభిగమ్య గృహం భ్రాతుః కక్ష్యా మభివిగాహ్య చ దదర్శోద్విగ్న మాసీనం విమానే పుష్పకే గురుం. ౬ అథ దృష్ట్వా దశగ్రీవః కుంభకర్ణ ముపస్థితం, తూర్ణ ముత్థాయ సంహృష్ట స్సన్నికర్ష ముపానయత్. ౭. అథాసీనస్య పర్యంకే కుంభకర్ణో మహాబలః, భ్రాతు ర్వవందే చరణౌ కిం కృత్య మితి చాబ్రవీత్, ౮. ఉత్పత్య చైనం ముదితో రావణః పరిషస్వజే, స భ్రాత్రా సంపరిష్వక్తో యథావ చ్చాభినందితః, కుంభకర్ణ శ్శుభం దివ్యం ప్రతిపేదే వరాసనం, ౯౹. స తదాసన మాశ్రిత్య కుంభకర్ణో మహాబలః. సంరక్తనయనః కోపా ద్రావణం వాక్య మబ్రవీత్, ౧౦౹. కిమర్థ మహ మాదృత్య త్వయా రాజ న్విబోధితః శంస కస్మా ద్భయం తేఽస్తి కో ఽద్య ప్రేతో భవిష్యతి, ౧౧౹. భ్రాతరం రావణః క్రుద్ధం కుంభకర్ణ మవస్థితం. ఈషత్తు పరివృత్తాభ్యాం నేత్రాభ్యాం వాక్య మబ్రవీత్, ౧౨౹ అద్య తే సుమహాన్ కాల శ్శయానస్య మహాబల. సుఖిత స్త్వం న జానీషే మమ రామకృతం భయం, ౧౩౹. ఏష దాశరథీ రామ స్సుగ్రీవసహితో బలీ. సముద్రం సబల స్తీర్త్వా మూలం నః పరికృంతతి, ౧౪౹. హంత

అథకుంభకర్ణం ప్రతి రావణస్య సాంత్వవచనం ద్విషష్టితమేసర్గే సత్విత్యాది నిద్రామదసమాకులః-నిద్రయా అకాలోత్థితత్వే నానువర్తమానయా-మదేనమద్యపానకృతేనచ సమాకులః-గృహేభ్యః-నిర్గతేనేతి శేషః. ౨. సహేమేతి సహేమజాలవితతం స్వర్ణమయగవాక్షవితతం-భానుభాస్వరదర్శనం-దృశ్యత ఇతిదర్శనంరూపం - భానువత్ ప్రకాశమాన మిత్యర్థః. ౩. సఇతి దూరేకక్ష్యాంతరప్రదేశే-దదర్శ-ఉన్నతపుష్పకవత్త్వా దితిభావః. ౪---౬. అథేతి సన్నికర్షంసమీపం. అథేతి. కృత్యంమయాకర్తవ్యం. ౭---౧౦౹ కిమర్థమితి. ఆదృత్య-స్థితేనేతి శేషః. శంసేతి. తమితిశేషః. ప్రేతోభవిష్యతిమృతో భవిష్యతి. ౧౧౹. భ్రాతరమితి. ఈషత్పరివృత్తాభ్యా మిత్యనేన ఈషత్ కోపో లక్ష్యతే. ౧౨౹ ఈష త్త్వమేవ విప్రజోతి—అద్యేత్యాదినా. సుమహాన్ కాలః నవదినపరిమితః-గత ఇతిశేషః.౧౩౹. ఏషఇతి.మూలం మూలబలం-పరికృంతతి బాధత ఇత్యర్థః ౧౪౹ మూలకృంతన ముపపాదయతి —హంతేతి లంకాయాం వనా

రాక్షసానామితి. గృహేభ్యః-నిర్గతేనేతి శేషః. ౫ సోఽభిగమ్యేతి. కక్ష్యా మభివిగాహ్య-ద్వారం తీర్త్వా ౬ అథేతి. ఉపస్థితం అవస్థితం-ప్రాప్తమితియావత్. ౧౨౹. అద్యేతి. సుమహాన్ కాలః-అతీత ఇతిశేషః. ౧౪౹ హంతేతి. స్వలంకాయాంఆత్మీయలంకాద్వీపే- వానరైః కార్ణవీకృతం-ఏతత్సర్వ

పశ్యస్వ లంకాయాం వనా న్యుపవనాని చ సేతునా సుఖ మాగమ్య వానరై కా
ర్ణవీకృతమ్, ౧౬. యే రక్షసాం ముఖ్యతమాః హతా స్తే వానరై ర్యుధి వాన
రాణాం క్షయం యుద్ధే న పశ్యామి కదాచన, న చాపి వానరా యుద్ధే జిత
పూర్వాః కదాచన. ౧౭ త దేత ద్భయ ముత్పన్నం త్రాయ స్వేమాం మహాబల.
నాశయ త్వ మిమా నద్య తదర్థం బోధితో భవాన్. ౧౮. సర్వక్షపితకోశం చ సత్వ
మభ్యవపద్య మాం, త్రాయ స్వేమాం పురీం లంకాం బాలవృద్ధావశేషితాం ౧౯,
భ్రాతు రర్థే మహాబాహో కురు కర్మ సుదుష్కరం, మయైవం నోక్తపూర్వో హి
కశ్చి ద్భ్రాతః పరంతప ౨౦. త్వ య్యస్తి తు మమ స్నేహః పరా సంభావనా చ
మే, దైవాసురేషు యుద్ధేషు బహుశో రాక్షసర్షభ. త్వయా దేవాః ప్రతివ్యూహ్య
నిర్జితా శ్చాసురా యుధి, ౨౧ త దేత త్సర్వ మాతిష్ఠ వీర్యం భీమపరాక్రమ.
న హి తే సర్వభూతేషు దృశ్యతే సదృశో బలీ ౨౨ కురుష్వ మే ప్రియహిత మేత
దుత్తమం యథాప్రియం ప్రియరణ బాంధవప్రియ, స్వతేజసా విధమ సపత్నవాహి
నీం శరద్ఘనం పవన ఇవోద్యతో మహాన్. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధ
కాణ్డే - ద్విషష్టితమ స్సర్గః

న్యుపవనానిచ సర్వం-సేతునాసుఖ మాగమ్య స్వనిర్మితసేతుమాత్రేణ సుఖమాగమ్య - రామేణ-వానరైః కా
ర్ణవీకృతం వానరమయైః కార్ణవీకృతం-పశ్యస్వ-ఆత్మనేపద మార్షం. యద్వా—స్వలంకాయా మితిచ్ఛేదః.
ఆత్మీయలంకాద్వీప ఇత్యర్థః. ౧౭. తదితి. తదేతత్ ఏతాదృశం-భయ ముత్పన్నం-అస్మాద్భయాదిమాం
పురీంత్రాయస్వ. ఇమాన్ వానరాన్నాశయ-తదర్థం నాశనార్థం. ౧౮ సర్వక్షపితేతి సర్వక్షపితకోశం
క్షపితసర్వైశ్వర్యం-"కోశో స్త్రీకుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో" రిత్యమరః. అభ్యవపద్య-జానీహీ
త్యర్థః. బాలవృద్ధావశేషితా మిత్యతిశయోక్తిః మూలబలా ద్యుత్పాదనస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౧౯.
భ్రాతురితి. కచ్చిదితి ప్రశ్నే. కదాచి దపినోక్తపూర్వోఽసీత్యర్థః కశ్చిదితి పాఠే త్వదన్యః కశ్చిదపినైవ
ముక్తపూర్వ ఇత్యర్థః. ౨౦. త్వయీతి సంభావనా ఆదరః-దైవాసురేషు దేవాసురసంబంధిషు - ప్రతి
వ్యూహ్యవిభజ్య-అసురాః-అసురా అపీత్యర్థః ౨౧ తదేతదితి. ఆతిష్ఠ అవలంబస్వ. ౨౨. కురుష్వేతి.
యథాప్రియం యథాస్నేహం - ఆవయోః ప్రీత్యనురూప మిత్యర్థః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

మితిశేషః. ౧౮. సర్వేతి. స్సర్వక్షపితకోశం క్షపితసర్వైశ్వర్యం. ౧౯. మయైవమితి. పరాసంభావనా
అత్యాదరః ౨౧. తదేతదితి వీర్యమాతిష్ఠ వీర్యమవలంబస్వ ౨౨ కురుష్వేతి. హేప్రియరణ-ఏత
దుత్తమంహితం-యథాప్రియం యథాస్నేహం - ఆవయోః స్నేహానురూపమితి యావత్. కురుష్వేతి
యోజనా. ౨౩ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-
యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

⟶ త్రిషష్టితమ స్సర్గః ⟵

తస్య రాక్షసరాజస్య నిశమ్య పరిదేవితం, కుంభకర్ణో బభాషేదం వచనం ప్రజహాస చ. ౧. దృష్టో దోషో హి యో ఽస్మాభిః పురా మన్త్రవినిర్ణయే, హితే ష్వనభిరక్తేన సోఽయ మాసాదిత స్త్వయా ౨. శీఘ్రం ఖ ల్వభ్యుపేతం త్వాం ఫలం పాపస్య కర్మణః, నిరయే ష్వేవ పతనం యథా దుష్కృతకర్మణః. ౩ ప్రథమం వై మహారాజ కృత్య మేత దచిన్తితం, కేవలం వీర్యదర్పేణ నానుబన్ధో విచారితః. ౪. యః పశ్చా త్పూర్వకార్యాణి కుర్యా దైశ్వర్య మాస్థితః, పూర్వం చాపరకార్యాణి న స వేద నయానయౌ. ౫ దేశకాలవిహీనాని కర్మాణి విపరీతవత్, క్రియమాణాని

అథకుంభకర్ణబుద్ధి స్త్రిషష్టితమే సర్గే తస్యేత్యాది. పరిదేవితం-పూర్వోక్తవచనానాం పరిదేవన తుల్యత్వాత్ పరిదేవితత్వం. కుంభకర్ణో వచనం బభాషే జహాసచేత్యత్ర వ్యత్యయః కార్యః. ఉక్త్వా జహాసేతి వార్థః ౧. దృష్టఇతి. పురామన్త్రనిర్ణయే క్రియమాణే-అస్మాభిః-యోదోషోదృష్టః శత్రుభి స్తవాపత్ భవిష్యతీతి నిశ్చితః-హితేషు హితపరేషు-అనభిరక్తేన అసక్తేన-హితపరవచన మశృణ్వతే త్యర్థః. త్వయాసోఽయం దోషఆసాదితః-పూర్వమేవ చిన్తితా విపత్ ప్రాప్తేత్యర్థః శీఘ్రమితి పాప స్యసీతాహరణరూపస్య కర్మణః-ఫలం-త్వాం-శీఘ్రం అభ్యుపేతం ప్రాప్తం "అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపై రిహైవఫలమశ్నుత" ఇతిన్యాయాత్. అత్రోదాహరణ మాహ--నిరయేష్వితి దుష్కృతకర్మణః మహా పాతకినః పురుషాన్-నిరయేష్వేవ పతనంయథా ప్రాప్నోతితద్వత్-ఏవకారేణాపరిహార్యత్వ ముచ్యతే. ౩. ప్రథమమితి. హేమహారాజ-కేవలం వీర్యదర్పేణ-ఏతత్ కృత్యం సీతాహరణరూపం కార్యం-వైప్రథమం సీతాహరణాత్ పూర్వం-న చిన్తితం - సాధ్వసాధువేతి త్వయానవిచారితం. అనుబధ్నాతీత్యను బన్ధః దోషోత్పాదః-'దోషోత్పాదేఽనుబన్ధ స్స్యా'దిత్యమరః ౪. ప్రథమంవిచార్య పశ్చాత్ కర్మ కర్తవ్యమితిప్రేక్షావతాం కృత్యం, త్వయాతు తద్విపరీతంకృత మిత్యాహ —యఇతి. ఐశ్వర్యం ఆస్థితః ప్రాప్తః-యః పుమాన్ పూర్వకార్యాణి కార్యారంభాత్ పూర్వం కర్తవ్యాని మన్త్రణాదీని-కుర్యాత్ - అపరకార్యాణి ఉత్తరకాలే విచార్యాణిచ-పూర్వం కుర్యాత్ -సః నయానయౌ నీత్యనీతీ-న వేద. ౫. ఏవం దేశకాలానురోధేన కర్మకర్తవ్యమిత్యుక్తం తదననురోధే దోషమాహ-- దేశేతి. దేశకాలవిహీ

---

౨ శీఘ్రమితి. దుష్కృతకర్మణః-పురుషస్య-నిరయేష్వేవ పతనం యథా తథా-పాపస్య కర్మణః సీతాహరణరూపస్య-ఫలం - శీఘ్రం త్వా మభ్యుపేతం ప్రాప్తం ౩. ప్రథమమితి ప్రథమం పాపస్య కర్మణో విధానా త్ప్రాగేవ తత్కృత్యఫలభూత మేతద్రామాగమనలంకాదాహాదికం నచిన్తితం - ఫల త్వేన నవిచారిత మిత్యర్థః. అనుబన్ధోఽపిన విచారితః అనుబధ్నాతీతి అనుబన్ధో దోషోత్పాదః-'దోషో త్పాదేఽనుబన్ధస్స్యా' దిత్యమరః. తత్కృతదోషో న విచారిత ఇత్యర్థః ౪. ప్రేక్షావతా పురుషేణ ప్రథమం విచార్య పశ్చాత్కర్తవ్యం. త్వయాతుతద్విపరీతమేవ కృతమిత్యభిప్రేత్యాహ — యఃపశ్చా దితి పూర్వకార్యాణి-పూర్వస్మిన్ కాలేకర్తవ్యాని-పశ్చాత్కుర్యాత్ - ఉత్తరకార్యాణి ఉత్తరస్మిన్ కాలే కర్తవ్యాని-పూర్వం కుర్యాదితి సంబన్ధః. ౫ దేశకాలవైపరీత్యేన కృతస్య కర్మణో దోషం ప్రదర్శయతి —దేశకాలేతి. అనుకూలాన్యపి కర్మాణి-స్వోచితదేశకాలవియుక్తాని-క్రియమాణాని చేత్ - విపరీతవ ద్దుష్యన్తి-ప్రతికూలకర్మభి స్తుల్యం విరుద్ధఫలాని భవన్తీత్యర్థః హవింషిచ పురోడాశాదీని -

దుష్యంతి హావీం ష్యప్రయతే ష్వివ. ౯. త్రయాణాం పంచధా యోగం కర్మణాం యః ప్రపశ్యతి, సచివై స్సమయం కృత్వా స సభ్యే వర్తతే పథి ౧౦ యథాగమం చ యో రాజా సమయం విచికీర్షతి, బుధ్యతే సచివాన్ బుద్ధ్యా సుహృద శ్చాను పశ్యతి ౧౧ ధర్మ మర్థం చ కామం చ సర్వాన్ వా రక్షసాం పతే, భజేత పురుషః

వాని క్రియమాణాని-అదేశే అకాలేచకృతాని కర్మాణి-విపరీతవత్ దేశకాలవైకల్యా ద్విపరీతకర్మాణీవ-అప్రయతేషు మంత్రానధ్యయనాదినా అపూతేషు-అపాత్రేషు హవీంషీవ దుష్యంతి-విఫలాని భవంతీత్యర్థః దేశకాలానురోధస్య ఫలమాహ—త్రయాణామితి సచివైః మంత్రిభి స్సహ - సమయం నిశ్చయరూపం - సిద్ధాంతం కృత్వా - "సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదః" ఇత్యమరః. త్రయాణాం ఉత్తమమధ్యమాధమకర్మణాం-తత్ర ఆత్మోదయపరజ్యానిసంభవసమయే క్రియమాణం దండోపయోగి యాన ముత్తమంకర్మ; ఆత్మపరయో ర్బలసామ్యే క్రియమాణం సంధానం మధ్యమంకర్మ, పరోదయాత్మజ్యాని సమయే క్రియమాణం దానపూర్వసమాశ్రయణ మధమం కర్మ.తేషాం పంచధా యోగం - కర్మణా మారంభోపాయః - పురుషద్రవ్యసంపత్ - దేశకాల విభాగః - వినిపాతప్రతీకారః - కార్యసిద్ధి శ్చేత్యుక్తైః పంచభిర్యోగం - యద్వా—త్రయాణాం ఉత్తమమధ్యమాధమభావేన త్రివిధానాం కర్మణాం - పంచధా యోగం దేశకాలాత్మద్రవ్య ప్రయోజనసంబంధవశాత్ పంచవిధం సంబంధం-యః పశ్యతి-సః-సభ్యే సాధౌ-'సభ్య స్సామాజికే సాధా'వితి రత్నమాలా. పథి నీతిమార్గే - వర్తతే- సమ్యక్ నీతిఫలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ౧౦ యథాగమమితి యథాగమం నీతిశాస్త్ర మనతిక్రమ్య-యో రాజా-సమయం కార్యనిర్ణయం-చికీర్షతి-సచివాం శ్చ బుధ్యతే-సచివై స్సహాలోచయతీతి యావత్. సుహృద శ్చానుపశ్యతి-సుహృద్భి స్సహ విచారయతీతి యావత్.స సభ్యే పథి వర్తత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౧ ధర్మమితి ధర్మం అర్థం కామం చ ప్రత్యేకం వా-త్రీణి ద్వంద్వాని వా-ధర్మార్థౌ-అర్థధర్మౌ-కామార్థౌ వా-సర్వాన్ వా - కాలేషు విహితేషు ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయాహ్నేషు భజేత-అకాలే న సేవేతేతిభావః ఏత దుక్తం భవతి—ప్రాతరకాలే

అప్రయతేష్వివ అసావధానజనేష్వివ-అశుచిజనేష్వితి యావత్. ౯ దేశకాలవిరోధే ఫలవైపరీత్య ముక్త్వా ఇదానీం తదవిరోధే ఫలమాహ—త్రయాణామితి సచివైః-సమయం నిశ్చయం-త్రయాణాంఉత్తమమధ్యమాధమభావేన త్రివిధానాంకర్మణాం-ఏషూత్తమం కర్మ-నీతిశాస్త్రోక్తం ఆత్మోపచయ పరజ్యానిసంభవసమయే క్రియమాణం దండోపయోగి యానం ఉత్తమం కర్మ, ఆత్మపరయోః బలసామ్యే క్రియమాణం సామసాధ్యం సంధానం మధ్యమం కర్మ, పరోపచయాత్మగ్లానిసమయే క్రియమాణం దానపూర్వకసమాశ్రయణ మధమం కర్మ ఏతాదృశత్రివిధకర్మణాం-పంచధా యోగః-దేశకాలాత్మద్రవ్యప్రయోజనసంబంధవశాత్ పంచవిధం సంబంధం-యః పశ్యతి స సభ్యే పథి వర్తతే - సాధీయాన్ భవతీత్యర్థః.యద్వా—ఏవంవా పంచధా యోగః:—కర్మణా మారంభోపాయః-పురుషద్రవ్యసంపత్-దేశకాలవిభాగః-విపత్తే శ్చ ప్రతీకారః-కార్యసిద్ధి శ్చేతి ౧౦. యథాగమ మితి. యో రాజా-యథాగమం యథానీతిశాస్త్రం సమయం కార్యనిర్ణయం-విచికీర్షతి సచివాం శ్చ బుధ్యతే - సచివై స్సహాలోచయతీత్యర్థః సుహృద శ్చానుపశ్యతి సుహృద శ్చావేక్షతే-యద్వా—సుహృద్భి స్సహ విచారయతి-స సభ్యే పథి వర్తత ఇతి పూర్వేణ సంబంధః.౧౧.ధర్మ మితి కాలే విహితపూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నసాయాహ్నకాలే - ధర్మం అర్థం చ కామం చ ప్రత్యేకం పురుషో భజేత-త్రీణి ద్వంద్వాని వా

కాలే త్రీణి ద్వంద్వాని వా పునః. ౯. త్రిషు చైతేషు యచ్ఛ్రేష్ఠం శ్రుత్వా తన్నావబుధ్యతే, రాజా వా రాజమాత్రో వా వ్యర్థం తస్య బహుశ్రుతం. ౧౦ ఉపప్రదానం సాంత్వం వా భేదం కాలే చ విక్రమం, యోగం చ రక్షసాం శ్రేష్ఠ తావుభౌ చ నయానయౌ కాలే ధర్మార్థకామాన్ యః సమ్మంత్ర్య సచివైస్సహ, నిషేవే తాత్మవాన్ లోకే న స వ్యసన మాప్నుయాత్. ౧౧ హితానుబంధ

ధర్మో విహితః తం తదా సేవేత - మధ్యాహ్నే అర్థో విహితః తం తదా సేవేత-సాయంకాలే కామో విహితః తం తదా సేవేతేతి యద్వా— ప్రాతఃకాలే స్వకాలవిహితం ధర్మం మధ్యాహ్నే విహిత మర్థం చ సేవేత-మధ్యాహ్నే స్వకాలవిహిత మర్థం ప్రాతర్విహితం ధర్మం చ సేవేత-సాయంకాలే స్వకాలవిహితం కామం మధ్యాహ్నవిహిత మర్థం చ సేవేత అథవా - సాయంకాలే స్వవిహితం కామం ప్రాతర్మధ్యాహ్నయో ర్విహితౌ ధర్మార్థౌ చ సేవేత. కేవలకామం సర్వకాలేష్వపి సేవమానః పురుషాధమ ఏవేత్యభిసంధిః.౯ ఏవం కర్తవ్య ముక్త్వా తదకర్తారం నిందతి— త్రిష్వితి. ఏతేషు పూర్వోక్తేషు-త్రిషు భజనేషు ధర్మార్థకామేషు వా-యచ్ఛ్రేష్ఠం ప్రత్యేకభజనం-ధర్మో వా-త చ్ఛ్రుత్వా - యో రాజా వా రాజమాత్రో వా రాజసదృశో వా-న బుధ్యతే ఆచరితుం న జానాతి-తస్య బహుశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం-వ్యర్థం-అనుష్ఠానపర్యవసానాభావా దితి భావః. ఏవం సామాన్యరూపయా అప్రస్తుత ప్రశంసయా త్రివర్గేషు శ్రేష్ఠం ధర్మం పరిత్యజ్య జఘన్యం కామ మేవాశ్రితస్య తే శాస్త్రశ్రవణం సముద్రఘోష మాత్ర మాసీదితి ప్రస్తుతో ఽర్థో ఽవగమ్యతే.౧౦. అకాలే కామ ఇవ కాలే విక్రమోఽపిత్యాజ్య ఇత్యాహ— ఉపప్రదాన మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. కాలే తత్తదుచితకాలే-ఉపప్రదానం ప్రతిపక్షిణ స్సమీపం గత్వా ద్రవిణాదిప్రదానం-సాంత్వం సమీచీనభాషణం- భేదం మిత్రాదివర్గస్య ద్వైధీకరణం-విక్రమం దండం చ-ప్రత్యేకం తేషాం యోగం సమవాయం చ-తౌ పూర్వోక్తౌ-నయానయౌ తేషాం నిర్వాహప్రకారాన్ ధర్మార్థకామాంశ్చ సచివైస్సంమంత్ర్య-కాలే పూర్వోక్తకాలే-ఆత్మవాన్ వశీకృతమనస్కః-యో నిషేవేత స లోకేవ్యసనం నాప్నుయాత్. ౧౧. హితేతి. అత్ర కార్య మిత్యధ్యాహారః.నిషేవేతేత్యనుషంగః.యో రాజా అర్థతత్త్వజ్ఞైస్సచివైస్సహ-హితానుబంధం హితోదర్కం-

---

ప్రాతఃకాలవిహితం ధర్మం మధ్యాహ్నవిహిత మర్థం చ ప్రాతఃకాలే భజేత-మధ్యాహ్నవిహిత మర్థం ప్రాతఃకాలవిహితం ధర్మం చ మధ్యాహ్నే భజేత-సాయంకాలవిహితం కామం మధ్యాహ్నవిహిత మర్థం చ సాయంకాలే భజేత-సర్వాన్వా సాయంకాలవిహితం కామం ప్రాతర్మధ్యాహ్నవిహితౌ ధర్మార్థౌ చ సాయంకాలే అవైషమ్యేణ భజేత - కాలవ్యత్యయేన భజేతేత్యర్థః ౯ త్రిష్వితి. త్రిషు చైతేషు ధర్మార్థకామేషు య చ్ఛ్రేష్ఠం ధర్మరూపం వస్తు-యద్వా—త్రిషు త్రివిధే ష్వేతేషు పూర్వోక్తపక్షేషు య చ్ఛ్రేష్ఠం ప్రశస్తతరం త చ్ఛ్రుత్వా - రాజా వా రాజమాత్రో వా రాజసదృశో వా-నావబుధ్యతే ఆచరితుం న జానాతి-తస్య బహుశ్రుతం వ్యర్థ మిత్యర్థః. ౧౦ ఉపప్రదాన మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ఉపప్రదానం సాంత్వం భేదం చ-కాలే తదుచితకాలే- విక్రమం దండం చ-సామాదీనుపాయా న్నైకైకం యోగం తేషాం సముదాయం చ - నయానయౌ తేషాం నిర్వాహానిర్వాహప్రకారౌ-ధర్మార్థకామాంశ్చ ధర్మః తపశ్చర్యాదిః-అర్థః లబ్ధవ్యం ధనం కామః ప్రాప్తవ్యవస్త్రాది-ఏతాన్ సచివైస్సహ సంమంత్ర్య-కాలే తత్తదుచితకాలే-ఆత్మవాన్ వశీకృతమనస్కః-యో నిషేవేతస లోకే వ్యసనం నాప్నుయా దితి యోజనా,౧౧.హితానుబంధ మితి. అత్ర నిషేవే తేత్యనుషంగః.

మాలోచ్య కార్యాకార్య మిహాత్మనః, రాజా సహార్థతత్త్వజ్ఞై స్సచివై స్సహ జీవతి.
౧౩. అనభిజ్ఞాయ శాస్త్రార్థా న్పురుషాః పశుబుద్ధయః, ప్రాగల్భ్యా ద్వక్తు మిచ్ఛంతి మంత్రే ష్వభ్యంతరీకృతాః. ౧౪ అశాస్త్రవిదుషాం తేషాం న కార్య మహితం వచః, అర్థశాస్త్రానభిజ్ఞానాం విపులాం శ్రియ మిచ్ఛతాం. ౧౫ అహితం చ హితాకారం ధార్ష్ట్యా జ్జల్పంతి యే నరాః, అవేక్ష్య మంత్రబాహ్యా స్తే కర్తవ్యాః కృత్యదూషణాః ౧౬. వినాశయంతో భర్తారం సహితా శ్శత్రుభి ర్బుధైః, విపరీతాని కృత్యాని కారయం తీహ మంత్రిణః' తా న్భర్తా మిత్రసంకాశా నమిత్రా న్మంత్రనిర్ణయే, వ్యవహారేణ జానీయా త్సచివా నుపసంహితాన్. ౧౭. చపల స్యేహ

ఆత్మనః కార్యాకార్యం కర్తవ్యాకర్తవ్యం-ఆలోచ్య నిశ్చిత్య-కార్య మేవ నిషేవేత-సః ఇహ లోకే జీవ తీత్యర్థః హీత్యనేనాయ మర్థో లోకప్రసిద్ధ ఇత్యవగమ్యతే హితానుబంధకార్యాకార్యానాలోచనాత్ త్వవేదం వ్యసన మాపన్న మితి భావః ౧౩ ఏవం సామాన్యేన రాజాన మధిక్షిప్య మంత్రిణో ప్యధిక్షిపతి—అనభిజ్ఞాయేతి శాస్త్రార్థా న్నీతిశాస్త్రార్థాన్-అనభిజ్ఞాయ గురుముఖా దశ్రుత్వా-వేషేణ పురుషాః-పశుబుద్ధయః ఆహారనిద్రాదిమాత్రాభిజ్ఞాః-భ్రాంతేన రాజ్ఞా-మంత్రేషు రాజకార్యవిచారేషు-అభ్యంతరీకృతాః మంత్రయితృత్వేన సంవృతా స్సంతః-ప్రాగల్భ్యత ఊహాపోహా వినా కేవలధార్ష్ట్యాత్-వక్తు మిచ్ఛంతి-న తు సమ్యక్ సంగతం నిశ్చిత్య వద మితీత్యర్థః ౧౪. అశాస్త్రేతి, శాస్త్రానభిజ్ఞానాం తేషాం మంత్రిణాం అహితం వచః అర్థశాస్త్రానభిజ్ఞానాం అథాపి విపులాం శ్రియ మిచ్ఛతాం రాజ్ఞాం న కార్యం-రాజభి స్తదుక్తప్రకారో నానుష్ఠేయ ఇత్యర్థః. ౧౫. న కేవలం తద్వచనాశ్రవణం మంత్రేషు బహిష్కార్యా శ్చ త ఇత్యాహ—అహిత మితి వస్తుతః అహితం హితాకారం హితమివాపాతతః ప్రతీయమాన మర్థం-ధార్ష్ట్యాత్ శాస్త్రజ్ఞానం వినా కేవలప్రాగల్భ్యాత్-యే జల్పంతి అక్రమేణ వదంతి-కృత్యదూషణాః కార్యదూషకా స్తే-అవేక్ష్య పూర్వ మేవ పరీక్ష్య-మంత్రబాహ్యాః మంత్రబహిర్భూతాః కర్తవ్యాః. ౧౬ న కేవల మహితవచనం, విపరీతం చ కుర్వంతీత్యాహ—వినాశయంత ఇత్యాది. మంత్రిణః దుర్మంత్రిణః-బుధైః ఉపాయజ్ఞైః శత్రుభిః-సహితాః ప్రేరితాః-వినాశయంతః వినాశార్థం - ఇహ ప్రయోజనే విషయే-విపరీతాని విపరీతఫలకాని కృత్యాని-భర్తారం కారయంతి.దుర్మంత్రిత్వనిర్ణయోపాయ మాహ—తానితి. ఉపసంహితా నుపజాపితాన్-ఉత్కోచప్రదానాదినా శత్రుభి ర్భేదం ప్రాపితాన్-మిత్రసంకాశాన్ మిత్రవ దాభాసమానాన్ - కార్యతో ఽమిత్రాన్ సచివాన్-వ్యవహారేణ వ్యామిశ్రభాషణేన జానీయాత్. ౧౭. స్వయ మసమర్థాః విపరీతబుద్ధయో మంత్రిణః కిం కరిష్యం తీత్యత్రాహ—చపలస్యేతి ఇహ ప్రస్తుతే కార్యే విషయే-కృత్యాని ఉపసంహిత

యో రాజా-సచివై స్సహ కార్యాకార్య మాలోచ్య కర్తవ్యాకర్తవ్యం విచార్య - హితానుబంధం శుభోదర్క ఫలం-నిషేవేత స జీవతీతి సంబంధః 'హితానుబంధ మాలోక్య కుర్యా త్కార్య మిహాత్మన' ఇతి వా పాఠః. ౧౩ వ్యుత్క్రమో న కర్తవ్య ఇత్యభిధాయ నీతిబాహ్యం మంత్రివాక్య మపి న పరిగ్రాహ్య మిత్యాహ—అనభిజ్ఞా యేత్యాదినా. ౧౫. అహిత మితి కృత్యదూషణాః సిద్ధార్థదూషకాః. ౧౬ వినాశయంత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. బుధైః ఉపాయజ్ఞైః - ఉపసంహితాన్ ఉత్కోచాదినా శత్రుభి ర్వశీకృతాన్. ౧౭. చపలస్యేతి. ఇహ ప్రస్తుతకార్యవిషయే-కృత్యాని ఉప

కృత్యాని సహసా ఽనుప్రధావతః, ఛిద్ర మన్యే ప్రపద్యంతే క్రౌంచస్య ఖ మివ ద్విజాః ౧౯. యో హి శత్రు మభిజ్ఞాయ నాత్మాన మభిరక్షతి, అవాప్నోతి హి సోఽనర్థాన్ స్థానా చ్చ వ్యవరోప్యతే. ౨౦ యదుక్త మిహ తే పూర్వం క్రియతా మనుజేన చ, త దేవ నో హితం కార్యం య దిచ్ఛసి చ త త్కురు ౨౧ త త్తు శ్రుత్వా దశగ్రీవః కుంభకర్ణస్య భాషితం, భ్రుకుటిం చైవ సంచక్రే క్రుద్ధ శ్చైన మభాషత. ౨౨. మాన్యో గురు రి వాచార్యః కిం మాం త్వ మనుశాససి, కి మేవం వాక్ఛ్రమం కృత్వా కాలే యుక్తం విధీయతాం ౨౩ విభ్రమా చ్చిత్త మోహా ద్వా బలవీర్యాశ్రయేణ వా, నాభిపన్న మిదానీం య ద్వ్యర్థా స్తస్య పునః కథాః ౨౪. అస్మిన్ కాలే తు య ద్యుక్తం త దిదానీం విధీయతాం, గతం తు నానుశోచంతి గతం తు గత మేవ హి ౨౫. మ మాపనయజం దోషం విక్ర

మంత్రిప్రేరితాని కార్యాణి - సహసా అచిరేణ- అనుప్రధావతః దుర్మంత్రిషు మంత్రిత్వ మనుసరతః- చపలస్య ఝుటితి కార్యే ప్రవర్తమానస్య రాజ్ఞః-ఛిద్రం రంధ్రం-అన్యే శత్రవః-క్షిప్రం ప్రపద్యంతే స్వీకుర్వంతి-ఖ మివ-ద్విజాః పక్షిణః-'దంతవిప్రాండజా ద్విజా' ఇత్యమరః. క్రౌంచస్య స్కందశక్తి విదారితస్య క్రౌంచాఖ్యపర్వతస్య- ఖ మివ-పండితా శ్శత్రవః - ఉత్కోచప్రదానాదినా వశీకృతై ర్మంత్రిభిః - కుత్ర చి చ్చాపలకార్యే రాజానం ప్రాపయ్య త దేవ రంధ్ర మాసాద్య అంతః ప్రవిశంతీతిభావః.౧౯ ఏవం కపటవృత్తే శ్శత్రో స్స్వరూపాపరిజ్ఞానే రాజా విపద్యత ఇత్యాహ — యో హీతి యో హి రాజా - శత్రుం వంచనపరం - అవిజ్ఞాయ మంత్ర్యపహారాదినా అవిజ్ఞాయ- ఆత్మానం చ నాభిరక్షతి దుర్మంత్రినిరాసాదినా నాత్మానం ప్రకృతౌ స్థాపయతి సో ఽనర్థా నవాప్నోతి. స్థానాత్ రాజాసనాత్ వ్యవరోప్యతే ప్రచ్యావ్యతే-ఇయతా గ్రంథేన తవ కామవ్యసనాత్ కుమంత్రివచనా చ్చేయ మాప దితి దర్శితం. ౨౦ తత్త్వితి క్రుద్ధ స్సన్ భ్రుకుటిం ఊర్ధ్వీకృతభ్రువం చక్రే ఏన మభాషత చేత్యన్వయః మాన్య ఇతి. హే కుంభకర్ణ త్వం మాన్యః బహుమానార్హః-ఆచార్యః ఆచారప్రవర్తకః-గురు రివ మాం మాన్య మాచార్యం గురుం-అనుశాససి శిక్షసే-అర్థ శ్శబ్ద వైపరీత్య మేవాచర సీత్యర్థః ఏవం వచనం తవాయుక్త మితి భావః. అఫలం చేదం వచన మిత్యాహ — కి మేవ మితి.ఏవం ఉక్తప్రకారేణ-వాక్ఛ్రమం కృత్వా - ప్రయాసైకఫలాం వాచ ముక్త్వేత్యర్థః కిం ఫలం-కి మపి ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః.నీతికాలస్యాతీతత్వా దితి భావః. కాలే నయమార్గాతీతకాలే- య ద్యుక్తపరాక్రమరూపం-తత్ విధీయతాం. పూర్వ మనాలోచ్య కృతస్య నిమిత్త మాహ — విభ్రమా దితి. విభ్రమాత్ అనీతౌ నీతిబుద్ధ్యా-చిత్తమోహాత్ జ్ఞానానుదయాత్-బలవీర్యాశ్రయేణ బలవీర్యయో రాశ్రయణేన-గర్వేణేతి యావత్ - యత్కార్యం నాభిపన్నం నకృతం-తస్యపునః కథాః పునః పునః కథనాని-ఇదానీ మతీతకాలే వ్యర్థాః.౨౪. అస్మి న్నితి. ఇదానీం సద్యః-గతంతు గత మేవ-న తత్పునరాయాస్యతీతిభావః ౨౫ మమేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. దోషం వైశమ్యం-శత్రుభి రాక్రమణ

సంహితమంత్రిప్రేరితాని కార్యాణి-సహసా-అనుధావతః కుర్వతః-చపలస్య రాజ్ఞః-ఛిద్రం రంధ్రం- అన్యే శత్రవః - ప్రపద్యంతే-ఖ మివ- ద్విజాః క్రౌంచస్య స్కందశక్తివిదారితక్రౌంచాఖ్యస్య పర్వతస్య-ఖ మివ రంధ్ర మివ. ౨౩. కుంభకర్ణోక్తం దోష మంగీకృత్యోత్తర మాహ — విభ్రమా దితి. విభ్రమాత్ విపరీతజ్ఞానాత్ -చిత్తమోహా దజ్ఞానాత్ -నాభిపన్నం న కృతం.౨౫. మమాపనయజం దోష

మేణ సమీకురు, యది ఖ ల్వస్తి మే స్నేహో విక్రమం వావగచ్ఛసి. యది వా
కార్య మేత త్తే హృది కార్యతమం మతం, ౨౬. స సుహృ ద్యో విపన్నార్థం దీన
మభ్యవపద్యతే. స బంధు ర్యోఽపనీతేషు సాహాయ్యా యోపకల్పతే, ౨౭. త
మథైవం బ్రువాణం తు వచనం ధీరదారుణం రుష్టోఽయ మితి విజ్ఞాయ శనైః శ్లక్ష్ణ
మువాచ హ, ౨౮. అతీవ హి సమాలక్ష్య భ్రాతరం క్షుభితేంద్రియం. కుంభకర్ణ
శ్శనై ర్వాక్యం బభాషే పరిసాంత్వయన్, ౨౯. అలం రాక్షసరాజేంద్ర సంతాప
ముపపద్యతే. రోషం చ సంపరిత్యజ్య స్వస్థో భవితు మర్హసి, ౩౦. నైత న్మనసి
కర్తవ్యం మయి జీవతి పార్థివ. త మహం నాశయిష్యామి యత్కృతే పరితప్యసే,
౩౧. అవశ్యం తు హితం వాచ్యం సర్వావస్థం మయా తవ. బంధుభావా దభిహితం

మితియావత్ సమీకురు సమతయా కురు-వైషమ్యసమతా నామ వైషమ్యనాశ ఏవ - ఖలు వాక్యాలంకా
రే-మే మయి- యది స్నేహోఽస్తి స్వకీయం విక్రమం యదివా అవగచ్ఛసి - స్వపరాక్రమ మజ్ఞాత్వైవ
నీత్యుపన్యాస స్త్వయా కృత ఇతి భావః ఏతత్ యుద్ధరూపం కార్యం తే హృది కార్యతమం అవశ్యకర్తవ్యం-
మతం ఇష్టం-అవశ్యకర్తవ్యత్వేన మన్యసే చేదిత్యర్థః తదా సమీకుర్విత్యన్వయః. ౨౬. ఇదానీం సాహా
య్యాకరణే తవ బంధుత్వమేవ భజ్యేతేతి సదృష్టాంతమాహ—స ఇతి. విపన్నార్థం విపన్న శ్శంకితాపాయః
అర్థః ప్రయోజనం యస్య తం-దీనం మలినమనస్కం పురుషం-యస్సుహృత్ అభ్యవపద్యతే అభితః
ప్రాప్నోతి-సదా సన్నిధత్త ఇత్యర్థః. స ఏవ సుహృత్-యో బంధుః-అపనీతేషు విషమితనీతిషు పురు
షేషు-సాహాయ్యా యోపకల్పతే సాహాయ్యాయ ప్రభవతి-స ఏవ బంధుః-సర్వం వాక్యం సావధారణ
మితి న్యాయాత్ ౨౭. త మితి. ధీరదారుణం- 'యదివా కార్య' మిత్యుక్త్యా ధీరం-'సుహృ' దిత్యా
ద్యుక్త్యా దారుణం నిష్ఠురం-రుష్టోఽయ మితి విజ్ఞాయ-భ్రుకుటిబంధనే నానుమా యేత్యర్థః. ౨౮.
ఉక్త మేవార్థం ప్రపంచయన్నాహ—అతీవేతి అతీవ క్షుభితేంద్రియ మిత్యనేన రుష్టపదం వ్యాఖ్యా
తం పరిసాంత్వయ న్నిత్యనేన శ్లక్ష్ణపదం ౨౯ అల మితి. తే త్వయా-సంతాపం ఉపపద్య ప్రాప్య-
అలం-సంతాపో నకర్తవ్య ఇత్యర్థః 'అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం' క్త్వేతి క్త్వాప్రత్యయః.
స్వస్థో భవ-స్వర్గస్థో భవేత్యర్థాంతరం. ౩౦ నైతదితి. నైతన్మనసి కర్తవ్యం- 'విభ్రమా చ్చిత్తమోహః'
ద్వేత్యుక్తం మనసి న కర్తవ్య మిత్యర్థః. యత్కృతే యస్య రామస్య కృతే-అర్థాంతరం తు మయి జీవతి
సతి ఏతన్మనసి న కర్తవ్యం-య ద్యహం జీవిష్యామి తదా ఏవం న కర్తవ్యం-అహ మేవ న జీవిష్యా
మీత్యర్థః యత్కృతే యస్య మమ కృతే-పరితప్యసే అయం సుఖేన జీవన్ మత్కార్యం న కరోతీతి
పరితప్తోఽసి- తం మాం రామేణ నాశయిష్యామీతి. ౩౧ తర్హి కిమర్థ మేవ ముక్త మిత్యత్రాహ—
అవశ్య మిత్యాది. బంధుభావాత్ సామాన్యస్నేహాత్ విశేషతో భ్రాతృస్నేహా చ్చ-సర్వావస్థం-రోష

మిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకం వాక్యం మే మయి - విక్రమం పరాక్రమం - కార్యతమం అవశ్యకర్తవ్యం
యది-తర్హి మమ దోషం విక్రమేణ సమీకుర్విత్యర్థః. ౨౬. స సుహృ దితి విపన్నార్థం నష్టసర్వ
ప్రయోజనం- దీనం- సఖాయ మితి శేషః యః - అభ్యవపద్యతే- స సుహృత్ - అపనీతేషు అప
నీతిమత్సు. ౨౭. త మితి ధీరదారుణం- యది తే కర్తవ్యం. 'తర్హి కు' ర్విత్యుక్తేః ధైర్యయుక్తత్వం-
'స సుహృత్ యో విపన్నార్థ' మిత్యుక్తే ర్దారుణత్వం. ౨౯. అల మితి. తే త్వయా- సంతాప ముప
పద్య ప్రాప్య అలం - సంతాపో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ౩౧. తర్హి కి మేవ ముక్త మిత్యత్రాహ—

భ్రాతృస్నేహాచ్చ పార్థివ, ౩౨॥ సదృశం యత్తు కాలేఽస్మిన్ కర్తుం స్నిగ్ధేన బంధునా శత్రూణాం కదనం పశ్య క్రియమాణం మయా రణే, ౩౩॥ అద్య పశ్య మహాబాహో మయా సమరమూర్ధని. హతే రామే సహ భ్రాత్రా ద్రవంతీం పర వాహినీం, ౩౪॥ అద్య రామస్య తద్దృష్ట్వా మయానీతం రణాచ్ఛిరః సుఖీ భవ మహాబాహో సీతా భవతు దుఃఖితా, ౩౫॥ అద్య రామస్య పశ్యంతు నిధనం సుమహత్ప్రియం. లంకాయాం రాక్షసాస్సర్వే యే తే నిహతబాంధవాః, ౩౬॥ అద్య శోకపరీతానాం స్వబంధువధకారణాత్. శత్రోర్యుధి వినాశేన కరోమ్యాస్ర ప్రమార్జనం, ౩౭॥ అద్య పర్వతసంకాశం ససూర్యమివ తోయదం. వికీర్ణం పశ్య సమరే సుగ్రీవం ప్లవగోత్తమం, ౩౮॥ కథం త్వం రాక్షసైరేభిర్మయా చ

హర్షాదిసర్వావస్థావస్థిత మిత్యర్థః.అవశ్యం వాచ్యం తే హితం మయాఽభిహితం. ౩౨॥ సదృశ మితి. అస్మిన్ కాలే ఆపత్కాలే స్నిగ్ధేన బంధునా-యత్కర్తుం సదృశం యుక్తం-తాదృశం కదనం మయా క్రియమాణం పశ్య. అత్ర శత్రుకర్తృకం కదన మిత్యర్థాంతరం ౩౩॥. అద్యేతి. అర్థాంతరం-హే పరజ్యేష్ఠ-మయా సహ సమరమూర్ధని హతే భగ్నే సతి-రామే రామనిమిత్తం-ద్రవంతీం ఆగచ్ఛంతీం-వాహినీం పశ్యేతి. ౩౪॥ అద్య రామస్యేతి. అర్థాంతరం-మయా సహ రామస్య రణాద్ధేతోః ఆనీతం దూరే క్షిప్తం-శిరః మచ్ఛిరః-దృష్ట్వా సుఖీ భవ-తదానీం మయి రోషత్యాగా దితి భావః.సీతా దుఃఖితా భవతు-సర్వలోకమాతృత్వా దితి భావః. ౩౫॥. అద్య రామస్య పశ్యంత్వితి అర్థాంతరం - రామస్యేతి కర్తరి షష్ఠీ.రామకర్తృకంమన్నిధనం-యే నిహతబాంధవాః తే రాక్షసాః పశ్యంతు-'న దుఃఖం పంచభి స్స'హేతి న్యాయా దితి భావః. ఉత్తరశ్లోకేఽప్యేవ మేవ యోజనా. ౩౬॥.—౩౭॥. అద్యేతి ససూర్య మివ తోయద మితి. రుధిరాక్తతయా ససూర్యప్రకాశం మేఘ మివ స్థిత మిత్యర్థః. ౩౮॥ కథ మితి. ససైన్యం దాశరథిం జిఘాంసుభిః ఏభిః రాక్షసైః మయా చ పరిరక్షిత స్త్వం కథం రామేణ వధ్యస ఇతి యోజనా. అర్థాంతరం - జిఘాంసుభిః హననేచ్ఛాయుత్రపద్భిః-పరాక్రమసమర్తై

అవశ్య మితి. సర్వావస్థం రోషహర్షాదిసర్వావస్థాస్విత్యర్థః. ౩౮॥. కథ మితి. దాశరథిం జిఘాంసుభిః రాక్షసైః పరిరక్షితః కథం వధ్యస ఇతి సంబంధః. ౩౯॥. అద్య పూర్వ మితి. అహ మాత్మని విషయే సంతాపం న గచ్ఛామి-కింతు తేన మయి పూర్వం హతే సతి-అద్యైవ రాఘవ స్త్వాం హంతి హనిష్యతీతి సంతాపం గచ్ఛామీత్యర్థః. ౪౯ యదీతి స రాఘవో యది మే ముష్టివేగం సహిష్యతి-తతః రాఘవస్య బాణౌఘాః మే రుధిరం పాస్యంతీతి-రాఘవో మే ముష్టివేగం న సహిష్యత ఇతి భావః. ౫౦॥. యది చేంద్రా దితి ఇంద్రా త్స్వయంభువ శ్చ భయం యద్యస్తి త దపి మోచయిష్యామీతి శేషః *౩౩॥ 'అద్య పశ్య మహాబాహో మయా సమరమూర్ధ' నీత్యారభ్య శ్రీరామ ముద్దిశ్య కుంభకర్ణోక్తపరుషవాక్యానాం ప్రాతీతికార్థ స్స్పష్టః ప్రస్తుత స్తు—యద్యపి కుంభకర్ణో రావణప్రీతయేఽపివా-శ్రీరామనిష్ఠురభాషణే ప్రీతయేఽపి వాక్ప్రవృత్తః-అథాపి కుంభకర్ణవాణీ ప్రకారాంతరేణానిస్సరతి—అద్య పశ్య మహాబాహో మయేత్యాదినా 'శత్రూణాంకదనం పశ్య క్రియమాణం మ'యేత్యుక్తంత్వయా-త దయుక్తం-కింతు సీతాదుఃఖసంపాదకరామహననే నాస్మదాదీన్ విశోకాన్ కుర్వితి రాఘణశంకాయాం తన్న శక్య మితి వ్యంగ్యోక్త్యా పరిహరతి—అద్య పశ్యేతి సార్ధశ్లోకచతుష్టయేన,

పరిరక్షితః. జిఘాంసుభి ర్దాశరథిం వధ్యసే త్వ మిహానఘ, ౧౯½. అథ పూర్వం హతే తేన మయి త్వాం హంతి రాఘవః. నాహ మాత్మని సంతాపం గచ్ఛేయం రాక్షసాధిప, ౨౦½ కామం త్విదానీ మపి మాం వ్యాదిశ త్వం పరంతప. న పరః ప్రేషణీయ స్తే యుద్ధా యాతులవిక్రమ, ౨౧½. అహ ముత్సాదయిష్యామి శత్రూం స్తవ మహాబల ౨౨ యది శక్రో యది యమో యది పావకమారుతౌ, తా నహం యోధయిష్యామి కుబేరవరుణా వపి. ౨౩. గిరిమాత్రశరీరస్య శితశూలధరస్య మే, నర్దత స్తీక్ష్ణదంష్ట్రస్య బిభీయాచ్చ పురందరః. ౨౪. అథవా త్యక్తశస్త్రస్య మృద్నత స్తరసా రిపూన్, న మే ప్రతిముఖే స్థాతుం కశ్చి చ్ఛక్తో జిజీవిషుః. ౨౫ నైవ శక్త్యా న గదయా నాసినా నిశితై శ్శరైః, హస్తాభ్యా మేవ సంరబ్ధో హనిష్యా మ్యపి వజ్రిణం. ౨౬. యది మే ముష్టివేగం స రాఘవో ఒద్య సహిష్యతే, తతః పాస్యంతి బాణౌఘాః రుధిరం రాఘవస్య తు. ౨౭ చింతయా బాధ్యసే రాజన్ కిమర్థం

రిత్యర్థః కథం పరిరక్షితః-ప్రత్యుత వధ్యస ఇతి అత్ర విభీషణః క్వ గత ఇతి కుంభకర్ణస్య ప్రశ్నః, మయా ధిక్కృతో గత ఇతి రావణః స్యోత్తరం చ క్వ చిత్ కోశే దృశ్యతే. తత్ పూర్వాపరవిరుద్ధం. అథేతి. అత్ర అథశబ్దః ప్రక్రమాంతరే. మయి హతే సతి హి పశ్చాత్త్వాం రామో హంతి హనిష్యతి-అహం చ ఆత్మని స్వస్మిన్ సంతాపం శత్రుపరిభవజం న కదాచి దపి గచ్ఛేయం-న కేన చి ద్ధంతుం శంక్య ఇత్యర్థః. అతః కుత స్తే భయ మితిభావః. అర్థాంతరం-అహ మాత్మని విషయే సంతాపం-నగచ్ఛేయం న గచ్ఛామి'వ్యత్యయో బహుళ' మితి లకారవ్యత్యయః.మన్నిధనంనానుశోచామీత్యర్థః. కిం తు మయి హతే సతి-అథ రాఘవ స్త్వాం హంతి హనిష్యతీతి సంతాపం గచ్ఛామీతి. ౨౦½. కామ మితి. ఇదానీ మపి ఇదానీ మేవ-యుద్ధాయ వ్యాదిశ-తే త్వయా-పరః అన్యః-న ప్రేషణీయః. ౨౧½. అహ మిత్యర్ధ మేకం వాక్యం. ౨౨ ఉక్తం వివృణోతి—యదీతి ౨౩—౨౪. అథవేతి. మృద్నతః ప్రహరతః-ప్రతిముఖే అగ్రే. ౨౫—౨౬.యదీతి రామః ప్రథమం మే ముష్టిప్రహార మేవ న సహిష్యతే-కుతో మాం ప్రహరిష్యతీతి భావః * రామానుజీయం. యదీతి. రాఘవో ముష్టివేగం యది సహిష్యతి-తతః రాఘవస్య బాణౌఘాః-మేరుధిరం పాస్యంతి-రాఘవో ముష్టివేగం న సహిష్యత ఇతిభావః.

వ్యంగ్యోక్త్యర్థం-ఏషు శ్లోకేషు విద్యమానక్రియాపదానాంవీప్సా ఽనుసంధేయా. తదిత్థం యోజనా-రామేహతే సతి-ద్రవంతీం హరివాహినీం అద్యపశ్య-పశ్య రణా దానీతం రామస్య శిరో దృష్ట్వా త్వం సుఖీ భవ సుఖీ భవ-సీతా దుఃఖితా భవతు భవతు-శత్రుపక్షే హతే సతి-తే శోకో న భవిష్యతి నభవిష్యతి-లంకాయాం యే హతబాంధవా రాక్షసాః తే రామనిధనం పశ్యంతు పశ్యంతు-శోకపరీతానాం అస్రప్రమార్జనం కరోమి కరోమి-అతః హేభ్రాతః రావణ-ఏత త్సర్వం న సంగత మితి భావః.కించ అయం దుష్టరాక్షససమాగమః త్వద్వధాయ భవిష్య తీత్యాశయే నాహ—కథమితి. కథం-కథం చిదిత్యర్థః. మయా రక్షితోపిత్వం దాశరథిం జిఘాంసుభిః రాక్షసైః-వధ్యస ఏవేతి సంబంధః. ౧౯½. మమ రామేణ సహ యోద్ధుం సామర్థ్యం నా స్తీత్యాశయే నాహ—యది మే ముష్టివేగ మితి యదిశబ్దో నూనమిత్యర్థే. రాఘవో మే ముష్టివేగం నూనం సహిష్యతి తతో రాఘవస్య బాణౌఘాః మమ రుధిరం పాస్యం తీత్యన్వయః. ౨౭. చింతయేతి. ఉపరితనశ్లోకస్థమంచేతిక్రియా ఆకృష్యాత్ర శ్లోకే యోజ

మయి తిష్ఠతి, సోఽహం శత్రువినాశాయ తవ నిర్యాతు ముద్యతః. ౪౮. ముంచ రామా ద్భయం రాజ న్హనిష్యా మీహ సంయుగే, రాఘవం లక్ష్మణం చైవ సుగ్రీవం చ మహాబలం. హనుమంతం చ రక్షోఘ్నం లంకా యేన ప్రదీపితా, హరీం శ్చాపి హనిష్యామి సంయుగే సమవస్థితా న్. అసాధారణ మిచ్ఛామి తవ దాతుం మహద్యశః, ౫౦½. యది చేంద్రా ద్భయం రాజ న్యది వా పి స్వయంభువః. ౫౧ అపి దేవా శ్శయిష్యంతే క్రుద్ధే మయి మహీతలే, యమం చ శమయిష్యామి భక్షయిష్యామి పావకం. ఆదిత్యం పాతయిష్యామి సనక్షత్రం మహీతలే, శతక్రతుం వధిష్యామి పాస్యామి వరుణాలయం. పర్వతాం శ్చూర్ణయిష్యామి దారయిష్యామి మేదినీం, ౫౩½ దీర్ఘకాలం ప్రసుప్తస్య కుంభకర్ణస్య విక్రమం. అద్య పశ్యంతు భూతాని భక్ష్యమాణాని సర్వశః, ౫౪½. న న్విదం త్రిదివం సర్వ మాహారస్య న పూర్యతే. ౫౫. వధేన తే దాశరథే స్సుఖార్హం సుఖం సమాహర్తు మహం వ్రజామి, నిహత్య రామం సహ లక్ష్మణేన ఖాదామి సర్వా న్హరియూథముఖ్యా న్ ౫౬. రమస్వ కామం పిబ చాగ్ర్యవారుణీం కురుష్వ కృత్యాని వినీయతాం జ్వరః, మయా ఽద్య రామే గమితే యమక్షయం

---

౪౭. చింతయేతి. ఉద్యతః అస్మీతి శేషః. ౪౮. ముంచేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అర్థాంతరం-రామాత్ భయం-అస్తీతి శేషః హనిష్యా మీత్యేత స్మంచేతి. దాతుం ఖండితు మిత్యర్థాంతరం. ౫౦½. యది చేత్యర్థం. ఇంద్రాత్ స్వయంభువ శ్చ భయం యద్యస్తి త దపి మోచయిష్యా మీత్యుపస్కార్యం. ౫౧—౫౪½. న న్వితి త్రిదివం త్రిలోకీ - ఆహారస్య న పూర్యతే ఆహారాయ న పూర్యతే-న పర్యాప్త మిత్యర్థః. ౫౫. వధేనేతి సుఖార్హం ఉత్తరోత్తరసుఖావహం-తే వధేన బాశరథే స్సుఖావహ మిత్యర్థాంతరం. ౫౬. రమస్వేతి మయా నిమిత్తేన-రమ స్వేత్యాదౌ కాకుః-ఇయం అక్షయ మితి చ్ఛేదః.రామే విషయే గమితా ఇయం సీతా చిరాయ వశగా భవిష్య

నీయా-హే రాజ న్-కిమర్థం చింతయా బాధ్యసే తవ శత్రువినాశాయాహ ముద్యతః అతో ముంచ చింతా మితి శేషః. ౪౮. తర్హి రామం కంహ రేత్యాశంక్య త దశక్య మితి పరిహరతి—ముంచ రామా దితి రామా ద్భయ మస్తీతి శేషః. అతో రామం లక్ష్మణం చ వినేతి శేషః. సుగ్రీవం హనుమంతం హనిష్యామీతి సంబంధః. ౫౫. పూర్వోక్త మేత త్సర్వం కరిష్యామి కిం తు తవ తత్త్వం వదా మీత్యాహ.వధే నేత్యత్ర-వధే-ఇతి సప్తమీ. దాశరథేఃరామస్య వధే సతి-తవ సుఖం న-కిం తు-అహం సుఖార్హం సమాహర్తుం వ్రజామి. త త్క్రమత ఆహ—నిహత్యేతి.లక్ష్మణేన సహ వర్తమానం రామం వినేతి శేషః. హరియూథముఖ్యా న్నిహత్య సర్వా న్ ఖాదా మీతి సంబంధః. రామహననస్యాశక్యత్వాత్-హరియూథముఖ్యసంహారజనితసుఖం తవ సంపాదయిష్యా మీతి భావః. ౫౬. తతః కిం మత ఆహ—రమస్వేతి. రామే గమితే యమక్షయ మిత్యత్ర-గమితే-అయం-అక్షయ మితి ఛేదః. మయా రామే-అక్షయం యథా తథా-చిరాయ సీతా వశంగమితే సతి-అయం రామః-అద్య ఆగమిష్యతి బంధుభూత స్సన్-అస్మద్గృహం ప్రతీతి శేషః అతః జ్వరో వినీయతాం-త్వం కామం రమస్వ-వారుణీం

చిరాయ సీతా వశగా భవిష్యతి. ౫౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే- త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

తదుక్త మతికాయస్య బలినో బాహుశాలినః, కుంభకర్ణస్య వచనం శ్రుత్వోవాచ మహోదరః. ౧. కుంభకర్ణ కులే జాతో ధృష్టః ప్రాకృతదర్శనః, అవలిప్తో న శక్నోషి కృత్యం సర్వత్ర వేదితుం ౨. న హి రాజా న జానీతే కుంభకర్ణ నయానయౌ, త్వం తు కైశోరకా ద్ధృష్టః కేవలం వక్తు మిచ్ఛసి. ౩. స్థానం వృద్ధిం చ హానిం చ దేశకాలవిభాగవిత్, ఆత్మన శ్చ పరేషాం చ బుధ్యతే రాక్షసర్షభః. ౪. య త్త్వశక్యం బలవతా కర్తుం ప్రాకృతబుద్ధినా, అనుపాసితవృద్ధేన కః కుర్యా

తీత్యర్థాంతరం. ౫౭ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-త్రిషష్టితమ స్సర్గః

అథ మంత్రికృతానయ మసహమానో మహోదరఃకుంభకర్ణం నిర్భర్త్సయతి—తదుక్త మిత్యాదినా. ఉక్తం సూచనం వినా కంఠరవేణ దర్శితం-అతికాయస్య మహాశరీరస్య-ప్రతివచనానర్హత్వ ద్యోతనాయ విశేషణాని ౧ మంత్రిభి స్సహావిచార్యైవ రావణే నాకార్యం కృతం-అహ మసహాయ ఏవ రామాదిభి ర్యోత్స్య మితి య దుక్తం కుంభకర్ణేన త దుభయం దూషయితు మాహ—కుంభకర్ణేత్యాదినా కులే జాతోఽపి-ప్రాకృతదర్శనః క్షుద్రబుద్ధిః-కేవలం ధృష్టః-న తు శాస్త్రజ్ఞ ఇత్యర్థః.అవలిప్తః గర్వితః-త్వం-సర్వత్ర కార్యే-కృత్యం మంత్రరూపం-తద్వేదితుం న శక్నోషి. ౨. కేవలం వీర్యదర్పేణ నానుబంధో విచారితః-'న స వేద నయానయౌ' విత్యాదినా రావణోద్దేశేన కుంభకర్ణోక్తం దూషయతి—నహీత్యాదినా. రాజా నయానయౌ న జానీత ఇతి న-జానీత ఏవేత్యర్థః.కిశోరో బాలః తస్య భావఃకైశోరకం తస్మాత్ బాల్యాత్-కేవలం ధృష్టః న తు శాస్త్రజ్ఞానే నేతి భావః. ౩. స్థాన మితి. దేశకాలవిభాగవిత్ వివిక్తాదిమంత్రోచితతద్భిన్నయోః దేశయోః తథా మంత్రోచితానుచితయో శ్చ కాలయో ర్విభాగం వేత్తీతి తథోక్తః. రాక్షసర్షభః రావణః-ఆత్మన శ్శత్రూణాం చ వృద్ధిం హానిం స్థానం సమతాం చ బుధ్యతే-రావణో దేశకాలవిభాగాద్యనభిజ్ఞ ఇతి త్వయోక్తం న యుక్త మితి భావః. ౪ లోకే కాపురుషేణాపి యత్ కర్తు మనర్హం తాదృశం కర్మ వివేకీ రావణః కథం

పిబేతి సంబంధః ౫౭ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రిషష్టితమ స్సర్గః

త దితి. అతికాయస్యేతి-కుంభకర్ణవిశేషణం.౧.మంత్రిభి స్సహావిచార్యైవ-రావణేనాకార్యం కృత మితి-అసహాయ ఏవ రామాదిభి ర్యోత్స్య మితి చ కుంభకర్ణేన య దుక్తం త దుభయం దూషయితు మాహ—కుంభకర్ణేతి. హేకుంభకర్ణ-కులే జాతః-రాజకులే జాతోఽపి ప్రాకృతదర్శనో ధృష్టః-కుతః సర్వత్ర సర్వదా-అవలిప్త స్సన్-కృత్యం కర్తవ్యం-వేదితుం న శక్నోషీతి సంబంధః. ౨. 'న స వేద నయానయౌ' విత్యాదినా-రావణోద్దేశేన కుంభకర్ణోక్తం దూషయతి—నహీత్యాదిశ్లోకద్వయేన. నహిశబ్దః కాక్వర్థః-రాజా నయానయౌ న జానీతే హి-న విజానీతే కిం-విజానీత ఏవేత్యర్థః. కైశోరకాత్ బాలభావాత్. ౪. లోకే కాపురుషే ణాపి య త్కర్తు మనర్హం తాదృశం కర్మ వివేకీ రావణః కథం కుర్యా దిత్యభిప్రేత్యాహ—య త్త్వశక్య మితి. బలవతా కేవలశౌర్యావలంబినా-అను

త్తాదృశం బుధః ౫. యాంస్తు ధర్మార్థకామాంస్త్వం బ్రవీషి పృథగాశ్రయాన్, అనుబోద్ధుం స్వభావేతా న్నహి లక్షణమస్తి తే ౬. కర్మ చైవ హి సర్వేషాం కారణానాం ప్రయోజకం, శ్రేయః పాపీయసాం చాత్ర ఫలం భవతి కర్మణాం. ౭. నిశ్శ్రేయసఫలా వేవ ధర్మార్థా వితరా వపి, అధర్మానర్థయోః ప్రాప్తిః ఫలం చ

కుర్యా దిత్యభిప్రే త్యాహ — యత్త్వితి బలవతా కేవలశౌర్యావలంబినా- ప్రాకృతబుద్ధినా యత్ కర్తుం శక్యం తాదృశం కర్మ-బుధః కః కుర్యాత్ న కో పి కుర్యాత్-కిముత రావణ ఇతి భావః. ౫. ధర్మాధర్మయో ర్హితాహితసాధనత్వం నిశ్చిత్య, 'శీఘ్రం ఖ ల్వభ్యుపేతం త్వాం ఫలం పాపస్య కర్మణ' ఇత్యాదినా సీతాహరణరూపాత్ పాపా త్తవాయ మనర్థః ప్రాప్త ఇతి య దుక్తం కుంభకర్ణేన త దపి ధర్మాధర్మయో ర్హితాహితఫలనియమాభావా న్న సంగచ్ఛతి ఇతి ప్రతిపాదయితు మాహ — యాంస్త్విత్యాదినా. పృథగాశ్రయాన్ పృథక్కారణాన్ భిన్నఫలాన్-ధర్మార్థకామాన్ బ్రవిషి-తాన్ స్వభావే అనుబోద్ధుం స్వరూపతో జ్ఞాతుం-లక్షణం లక్ష్యతే ౽నే నేతి లక్షణం ప్రమాణం-తవ నా స్తీత్యర్థః సుఖఫలదయాగాదిధర్మానుష్ఠానదశాయాం తాత్కాలికశరీరాయాసజనితదుఃఖదర్శనాత్ - దుఃఖజనకపరద్రవ్యాపహరణాద్యధర్మాచరణసమయే తాత్కాలికసుఖదర్శనాచ్చ అర్థకామయోరప్యేవం దర్శనా చ్చ కర్మణా మనియతఫలకత్వా న్నియతఫలకత్వేన కిం చిత్ ప్రమాణ ముపలభ్యత ఇత్యర్థః. ౬ తదేవ ప్రదర్శయతి — కర్మ చేత్యాదినా. సర్వేషాం కారణానాం స్వర్గనరకరూపాణాం ఫలానాం కర్మైవ-ప్రయోజకం సాధకం-జాత్యేకవచనం. కింతు- అత్ర కర్మజాతే-పాపీయసా మపి కర్మణాం శ్రేయః ఫలం భవతి. ౭ ఉక్త మే వార్థం విశదయతి — నిశ్శ్రేయసేతి. ధర్మార్థా ధర్మార్థసాధనభూతే కర్మణీ-ఇతరౌ అధర్మానర్థసాధనభూతే కర్మణీ చ-నిశ్శ్రేయసఫలౌ ఏతాని చతుర్విధాని నిశ్శ్రేయసకరా

పాసితవృద్ధేన ప్రాకృతబుద్ధినాపి య త్కర్తు మశక్యం అనర్హ మిత్యర్థః. తాదృశం కర్మ కో వా బుధః బుద్ధిమాన్ కుర్యాత్-నకో ౽పీత్యర్థః కిముత రావణ ఇతి భావః 'య త్తు శక్య' మితి పాఠే బలవతా బలమాత్ర మవలంబ్య స్థితేన పురుషేణ యత్కర్తుం శక్యం యోగ్యం తాదృశం కో వా బుధః కుర్యాత్. ౫. ధర్మాధర్మయో ర్హితాహితసాధనత్వం నిశ్చిత్య 'శీఘ్రం ఖల్వభ్యుపేతం త్వాం ఫలం పాపస్య కర్మణ' ఇత్యాదినా సీతాహరణరూపా త్పాపా త్తవాయ మనర్థః ప్రాప్త ఇతి య దుక్తం కుంభకర్ణేన తద్ధర్మాధర్మయోః హితాహితరూపఫలనియమాభావా న్న సంగచ్ఛత ఇతి ప్రతిపాదయితు మాహ — యాంస్త్విత్యాదినా. యాన్ ధర్మార్థకామాన్ - పృథగాశ్రయాన్ పృథగ్భూతఫలాశ్రయాన్-వ్యవస్థితఫలా నితి యావత్. బ్రవీషి తాన్-స్వభావేన అనుబోద్ధుం స్వరూపతో జ్ఞాతుం-లక్షణం లక్ష్యతే ౽నేనేతి లక్షణం కారణం-ప్రమాణం వా- నా స్తీతి యోజనా. ౬. సుఖఫలకయాగానుష్ఠానాదిధర్మానుష్ఠానదశాయాం తాత్కాలికశరీరాయాసదర్శనాత్ దుఃఖజనకపరద్రవ్యాపహరణాద్యధర్మాచరణసమయే తాత్కాలికసుఖదర్శనా చ్చ-అర్థకామయో రప్యేవం దర్శనా చ్చ కర్మణా మనియతఫలత్వం మన్వాన స్త దేవ ప్రదర్శయతి — కర్మ చైవ హీతి. సర్వేషాం కారణానా ముద్దేశ్యత్వేన-కారణానాం సుఖానా మిత్యర్థః. కర్మ పుణ్యకర్మ-ప్రయోజకం సాధక మితి యావత్. కర్మేతి జాతా వేకవచనం. అత్రాస్మిన్ పుణ్యకర్మణి ఫలం భవతి అశ్రేయో పీతి శేషః పాపీయసాం కర్మణాం శ్రేయ శ్చ సుఖం ఫలం భవతీతి యోజనా ౭. అము మేవార్థం విశదయతి — నిశ్శ్రేయసఫలావితి. ధర్మార్థౌ ధర్మార్థసాధనభూతే కర్మణీ - ఇతరా వపి-అధర్మానర్థభూతే-తే కర్మణీ చ-నిశ్శ్రేయసఫలా వేవ ఏతాని చతు

ప్రత్యవాయికం. ౮. ఐహలౌకికపారత్రం కర్మ పుంభి ర్నిషేవ్యతే. కర్మా ణ్యపి తు కల్యాణి లభతే కామ మాస్థితః. ౯. తత్ర క్లృప్త మిదం రాజ్ఞా హృది కార్యం మతం చ నః, శత్రౌ హి సాహసం య త్స్యా త్కి మి వాత్రాపనీయతాం ౧౦ ఏక స్యైవాభియానే తు హేతు ర్యః కథిత స్త్వయా, త త్రా ప్యనుపపన్నం తే వక్ష్యామి

ణ్యేవ-కిం తు కదా చి దధర్మానర్థయోః ప్రత్యవాయికం-అశ్రేయ ఇతి యావత్ ప్రత్యవాయో ఽస్మిన్ కారణతయాఽస్తీతి ప్రత్యవాయికం-'అత ఇనిఠనా'వితి ఠన్, ప్రాప్యత ఇతి ప్రాప్తిః ఫలం-కర్మణి క్తిన్ ప్రత్యయః ఏతే నాధర్మానర్థయోః శ్రేయ స్తదితర చ్చోభయం ఫలం భవ తీత్యుక్తం ౮. ఏవం ధర్మాధర్మయో రవ్యవస్థితఫలత్వ ముక్త్వా కామ స్యాపి త దాహ—ఐహలౌకికేతి ఐహలౌకికం ఇహలోకోపయోగి-పారత్రం పరలోకోపయోగి చ - కర్మ పుంభి ర్నిషేవ్యతే - తత్ఫలం చానుభూయతే - త త్రైవ కామ మాస్థితః యథేచ్ఛాచారో ఽపి - కల్యాణి కర్మాణి కల్యాణాని కర్మ ఫలాని లభతే - అతో విహిత మేవ శుభప్రదం-నిషిద్ధం తు తథా న భవ తీతి నియమో నాస్తీత్యర్థః ౯ ధర్మాదీనాం ఫలనియమో నాస్తి సర్వం సర్వస్య ఫల మిత్యస్మిన్ పక్షే స్థిత్వా రావణేన సీతాపహరణం కృతం. అస్మాభి శ్చానుమత మిత్యాహ—తత్ర క్లృప్త మితి. తత్ర రాజ్ఞా కామనే వ్యపి సుఖాని లభత ఇతి మతే స్థితేన రాజ్ఞా-ఇదం కార్యం సీతాహరణరూపం కార్యం-హృది క్లృప్తం హృది చింతితం-నః అస్మాక మపి-మతం సమ్మతం-శత్రౌ శత్రువిషయే-యత్ సాహసం స్యాత్-అత్ర అస్మిన్ సాహసకర్మణి-కి మి వాపనీయతే-న కిం చిత్ క్రియత ఇత్యర్థః ౧౦ ఏవం రావణ స్యావిమృశ్యకారిత్వపక్షం ప్రతిక్షిప్య కుంభకర్ణ స్యై వాభియానపక్షం నిరస్యతి—ఏక స్యేత్యాదినా ఏక స్యాసహాయస్య-అభియానే యుద్ధాయ నిర్గమే-యో హేతుః బలపరాక్రమరూపః త్వయా ప్రకృతః ప్రస్తావితః-తత్రాపీత్యపిశబ్దేన పూర్వం నిరాకృతః పక్ష స్సముచ్చీయతే-య దనుపపన్నం అయుక్తం-అసాధు

ర్విధా న్యపి కర్మాణి నిశ్శ్రేయసకరా ణ్యేవేత్యర్థః కింతు కదా చి దధర్మానర్థయోః - ప్రత్యవాయికం ప్రత్యవాయస్య కారణతయా విద్యత ఇతి ప్రత్యవాయికం-దుఃఖఫలంచ-సుఖం చ-ప్రాప్తిః-ప్రాప్యత ఇతి ప్రాప్తిః.కర్మణి క్తిన్. ప్రాప్యం భవతీత్యర్థః ఏతేనాధర్మానర్థయో శ్శ్రేయః-తదితర చ్చ-ఉభయ మపి-ఫలం భవ తీత్యుక్తం భవతి ౮ ధర్మార్థయో రవ్యవస్థితఫలత్వ ముక్త్వా కామ స్యాప్యాహ—ఐహలౌకికేతి ఐహలౌకికపారత్రం. కర్మ-ఐహలౌకికం ఇహలోకోపయోగి కర్మ-పారలౌకికం పరలోకోపయోగి కర్మ-ధర్మార్థకామరూపం-పుంభి ర్నిషేవ్యతే తత్ఫలం చానుభూయతే-కింతు త త్రైవ కామ మాస్థితో ఽపి యథేచ్ఛాచారో ఽపి-కల్యాణి కల్యాణాని-కర్మాణి కర్మఫలాని లభతే-అతో విహిత మేవశుభప్రదం నిషిద్ధం తు న భవతీతి నియమో నాస్తీత్యర్థః ౯ ధర్మాదీనాం ఫలనియమో నాస్తీతి సర్వంసర్వస్య ఫల మిత్యస్మిన్ పక్షేస్థిత్వారావణేనకృతం సీతాపహరణ మస్మాభి రనుమత మిత్యాహ—తత్ర క్లృప్త మితి. తత్ర తథా సతి-ఇదం సీతాపహరణం-రాజ్ఞా హృది క్లృప్తం కర్తవ్యతయా నిశ్చితం-నః అస్మాక మపి-మతం అనుమతం-శత్రౌ శత్రువిషయే-య త్సాహసం కృతం స్యాత్-త త్కి మివ కి మితి-అత్ర సాహసే-అపనీయతాం పృథక్కృత్య ప్రదర్శ్యతాం-అస్మిన్ పక్షే రావణే నావిచార్య కృతం కి మపి దర్శయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః ౧౦ ఏవం రావణ స్యావిమృశ్యకారితాపక్షం ప్రతిక్షిప్య కుంభకర్ణ స్యైక స్యాభియానపక్షం నిరస్యతి—ఏకస్యేతి. ఏకస్యైవాభియానే యో హేతుః పరాక్రమరూపః కథితః ఉక్తః-తత్ర య దనుపన్నం అయుక్తం-య చ్చాసాధు అహితం త దుభయ మపి తే వక్ష్యా మీత్యర్థః త మితి. తం రామం-సింహ మివ సింహసదృశం-అబుధ్య అబుధ్వా-సుప్తం సర్ప

య దసాధు చ. ౧౧. యేన పూర్వం జనస్థానే బహవో ఽతిబలా హతాః,
రాక్షసా రాఘవం తం త్వం కథ మేకో జయిష్యసి ౧౨ యే పురా నిర్జితా స్తేన
జనస్థానే మహౌజసః, రాక్షసాం స్తాన్ పురే సర్వాన్ భీతా నద్యాపి పశ్యసి. ౧౩.
తం సింహ మివ సంక్రుద్ధం రామం దశరథాత్మజం, సర్పం సుప్త మి వాబుధ్య ప్ర
బోధయితు మిచ్ఛసి ౧౪ జ్వలంతం తేజసా నిత్యం క్రోధేన చ దురాసదం, క
స్తం మృత్యు మి వాసహ్య మాసాదయితు మర్హతి ౧౫. సంశయస్థ మిదం సర్వం
శత్రోః ప్రతిసమాసనే,ఏకస్య గమనం తత్ర నహి మే రోచతే భృశం. ౧౬ హీ
నార్థ స్సుసమృద్ధార్థం కో రిపుం ప్రాకృతం యథా,నిశ్చిత్య జీవితత్యాగే వశ మానేతు
మిచ్ఛతి. ౧౭ యస్య నాస్తి మనుష్యేషు సదృశో రాక్షసోత్తమ, కథ మాశంససే
యోద్ధుం తుల్యే నేంద్రవివస్వతోః. ౧౮. ఏవ ముక్త్వా తు సంరబ్ధః కుంభకర్ణం
మహోదరః,ఉవాచ రక్షసాం మధ్యే రావణం లోకరావణం.౧౯ లబ్ధ్వా పున స్త్వం
వై దేహీం కిమర్థం సంప్రజల్పసి, య దీచ్ఛసి తదా సీతా వశగా తే భవిష్యతి. ౨౦.
దృష్టః కశ్చి దుపాయో మే సీతోపస్థానకారకః, రుచిర శ్చే త్స్వయా బుద్ధ్యా
రాక్షసేశ్వర తం శృణు ౨౧. అహం ద్విజిహ్వ స్సంహ్రాదీ కుంభకర్ణో వితర్దనః,
పంచ రామవధా యైతే నిర్యాం త్వి త్యవఘోషయ. ౨౨ తతో గత్వా వయం
యుద్ధం దాస్యామ స్తస్య యత్నతః, జేష్యామో యది తే శత్రూ న్నోపాయైః కృత్య

అహితం చ త ద్వక్ష్యామి.౧౧ అనుపపత్తిముపపాదయతి—యేనేతి ౧౨ అసాధుత్వం దర్శయతి—
యే పురేతి తాన్-తజ్జాతీయానిత్యర్థః ౧౩ త మితి సంక్రుద్ధం సింహ మివ సంక్రుద్ధసింహసదృశం-
తం అబుధ్య అబుధ్వా-సుప్తం సర్ప మివ ప్రబోధయితు మిచ్ఛ సీత్యన్వయః ౧౪ జ్వలంతమితి అస
హ్యం సోఢు మశక్యం-అపరిహార్యపరాక్రమ మిత్యర్థః. ఆసాదయితుం ఆసాదితుం. ౧౫. సంశయస్థ
మితి యత్ర శత్రోః ప్రతిసమాసనే ప్రతిముఖస్థితౌ-ఇదంసర్వం బలం సంశయస్థం భవతి తత్ర ఏకస్య
తవ గమనం న రోచతే. హీనార్థ ఇతి హీనార్థః హీయమానబలః-కః పుమాన్ - జీవితత్యాగే విష
యే-నిశ్చిత్య నిశ్చయం కృత్వా-సమృద్ధార్థం వర్ధమానబలం రిపుం ప్రాకృతం యథా క్షుద్రపురుషమివ-
వశ మానేతు మిచ్ఛ తీత్యన్వయః. జీవితత్యాగే నిశ్చయో ఽస్తి చే త్తం ప్రతి యుద్ధాయ యాహీ
త్యర్థః. యస్యేతి యస్యమనుష్యేషు సదృశో నాస్తి- కింతు దేవయోః ఇంద్రవివస్వతోః ఇంద్రసూ
ర్యయో స్తుల్యేన తేన రామే ణేతి శేషః యోద్ధుం కథ మాశంససే-వక్తు మేవ న శక్యం-కిముత కర్తు
మితి శేషః. ౧౯. లబ్ధ్వేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం సంప్రజల్పసి బహువిధం భాషసే- అద్యేతి
శేషః యదీచ్ఛసి-వక్ష్యమాణోపాయ మితి శేషః. తదా త ద్దైవ-మే మయా-ఉపస్థానం స్వయ మేవ
సమీపాగమనం-రుచిరః ప్రియః-స్వయా-బుద్ధ్యా శృణు-న తు పరబుద్ధి మనుస రేత్యర్థః ౨౨. తతః
ఇతి. ఉపాయైః సీతాహరణోపాయైః-కృత్యం సాధ్యం-నాస్తి-సిద్ధే సాధనాయోగా దితి భావః ౨౩.

మివ-ప్రబోధయితు మిచ్ఛసీత్యన్వయః ౧౫ సంశయస్థమితి శత్రోః ప్రతిసమాసనే శత్రోః ప్రతి
ముఖస్థితౌ సత్యాం-ఇదం సర్వం సంశయస్థం-అతః తత్ర శత్రుసమీపే ఏకస్య గమనం-మే-నరోచత
ఇతి సంబంధః. ౨౨. తతఇతి ఉపాయైః సీతావశీకరణోపాయైః-కృత్యం సాధ్యం-నాస్తి ౨౩.అథేతి,

మస్తి నః. ౨౩. అథ జీవతి న శ్శత్రు ర్వయం చ కృతసంయుగాః, తత స్త దభిప
త్స్యామో మనసా య త్సమీక్షితం. ౨౪. వయం యుద్ధా దిహైష్యామో రుధి
రేణ సముక్షితాః, విదార్య స్వతనుం బాణై రామనామాంకితై శ్శితైః. ౨౫ భక్షితో
రాఘవో ఽస్మాభి ర్లక్ష్మణ శ్చేతి వాదినః, తవ పాదౌ గ్రహీష్యామ స్త్వం నః కా
మం ప్రపూరయ, ౨౬. తతో ఽవఘోషయ పురే గజస్కంధేన పార్థివ, హతో
రామ స్సహ భ్రాత్రా ససైన్య ఇతి సర్వతః. ౨౭ ప్రీతో నామ తతో భూత్వా
భృత్యానాం త్వ మరిందమ, భోగాం శ్చ పరివారాం శ్చ కామాం శ్చ వసు దాప
య ౨౮. తతో మాల్యాని వాసాంసి వీరాణా మనులేపనం, పేయం చ బహు
యోధేభ్యః స్వయం చ ముదితః పిబ. ౨౯ తతో ఽస్మిన్ బహులీభూతే కౌలీనే
సర్వతో గతే, భక్షిత స్ససుహృ ద్రామో రాక్షసై రితి విశ్రుతే. ప్రవి శ్యాశ్వాస్య
చాపి త్వం సీతాం రహసి సాంత్వయ, ధనధాన్యై శ్చ కామై శ్చ రత్నై శ్చైనాం
ప్రలోభయ. ౩౦ అనయోపధయా రాజన్ భయశోకానుబంధయా, అకామా
త్వద్వశం సీతా నష్టనాథా గమిష్యతి. ౩౧ రంజనీయం హి భర్తారం వినష్ట మవ

అథేతి. అథ జీవతి-యది జీవ తీత్యర్థః తతః తదా సమీక్షితం ఆలోచితం-యత్ తత్-అభిపత్స్యామః-
కరిష్యామ ఇతి యావత్ ౨౪. తత్ కి మిత్యత్రాహ--వయమిత్యాది. వయం బాణైః స్వతనుం విదార్య
రామేణ విదారితాం కారయిత్వా రుధిరేణ సముక్షితాః- రామనామాంకితై శ్శరై స్సహ యుద్ధా దిహై
ష్యామ ఇతి యోజనా ఇదం చ రామయుద్ధం కృత మితి సీతాసమాశ్వాసాయ ౨౫ భక్షిత ఇతి. తతః
ఆగమనానంతరం-రామో లక్ష్మణ శ్చ రిపుః నిశ్శేషం భక్షిత ఇతి తవ పాదౌ గృహీష్యామః-త్వం సంతో
షాతిశయవ్యంజనార్థం-నః కామం ప్రపూరయ-అభీష్టం పారతోషికం దే హీత్యర్థః ౨౬ తత ఇతి.
గజస్కంధేన గజస్కంధగతపురుషేణ ౨౭. ప్రీత ఇతి నా మేత్యలీకే-పరివారాన్ దాసదాసీః-గజా
శ్వాదీన్ పరిచ్ఛదాన్ వా-'స్యా జ్జంగమే పరీవార' ఇత్యమరః కామాన్ కామ్యమానా నభీష్టాన్-వసు
సువర్ణం.౨౮——౨౯. తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం కౌలీనే లోకవాదే-స్యాత్ 'కౌలీనం లోకవాద' ఇత్య
మరః. కౌలీన మేవ విశదయతి —భక్షిత ఇతి. ప్రవిశ్య-సమీపం గత్వేత్యర్థః ఆశ్వాస్య రామాత్యయ
జంశోకం నివార్య-సాంత్వయ-మయి ప్రీతిం కుర్విత్యేవం సాంత్వవాదం కథ యేత్యర్థః.ధనైః సువర్ణైః.
౩౦. అనయేతి. ఉపధయా కపటోపాయేన-భయశోకానుబంధయా-సంపాదితసీతాభయశోకే నేత్యర్థః.

మనసా సమీక్షితం-ఉపాయజాత మితి శేషః. అభిపత్స్యామః-ప్రాప్స్యామ ఇతి సంబంధః. ౨౪. త
త్కి మిత్యపేక్షాయామాహ—వయ మితి. వయం బాణైః స్వతనుం విదార్య రామేణ విదారితాం కార
యిత్వా-రుధిరేణ సముక్షితాః-రామనామాంకితై శ్శరై స్సహ యుద్ధా దిహైష్యామ ఇతి యోజనా.
౨౬. తత ఇతి గజస్కంధేన గజస్కంధస్థితేన పురుషే ణేత్యర్థః ౨౭. ప్రీతో నామ-నా మేత్యపరమా
ర్థే-పరివారాన్-దాసదాసీగజాశ్వాదీన్ - పరిచ్ఛదా న్వా ౨౯. తత ఇతి. కౌలీనే లోకవాదే-'స్యా
త్కౌలీనం లోకవాద'ఇత్యమరః. సర్వతో గతే సర్వవ్యాప్తే ౩౦. అన యేతి. అనయా ఉపధయా-అ
నేనకపటోపాయేన-భయశోకానుబంధయా-సంపాదితభయశోక యేత్యర్థః. అన యోపధయేత్యాదిశ్లో
కత్రయస్య వా స్తవార్థే మహోదరవాణీ ప్రకారాంతరేణ నిస్సరతి—అనయేతి. నష్టనాథా గమిష్య తీ

గమ్యసా, నైరాశ్యాత్ స్త్రీలఘుత్వాచ్చ త్వద్వశం ప్రతిపత్స్యతే. ౩౩ సా పురా సుఖసంవృద్ధా సుఖార్హా దుఃఖకర్శితా, త్వయ్యధీనం సుఖం జ్ఞాత్వా సర్వథోపగమిష్యతి ౩౪. ఏతత్సునీతం మమ దర్శనేన రామం హి దృష్ట్వైవ భవేదనర్థః, ఇహైవ తే సేత్స్యతి మోత్సుకో భూర్మహానయుద్ధేన సుఖస్య లాభః ౩౫ అదృష్టసైన్యో హ్యనవాప్తసంశయో రిపూనయుద్ధేన జయన్నహాధిపః, యశశ్చ పుణ్యం చ మహన్మహీపతే శ్రియం చ కీర్తిం చ చిరం సమశ్నుతే ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః

⟶ పఞ్చషష్టితమస్సర్గః ⟵

స తథోక్తస్తు నిర్భర్త్స్య కుంభకర్ణో మహోదరం, అబ్రవీద్రాక్షసశ్రేష్ఠం భ్రాతరం రావణం తతః ౧ సోఽహం తవ భయం ఘోరం వధాత్తస్య దురా

అకామా పూర్వం త్వదనభిలాషిణీ ౩౨ రంజనీయమితి స్త్రీలఘుత్వాత్ స్త్రీచాపలాత్. ౩౩ సేతి. త్వయ్యధీనం త్వయి విషయే అధీనం పరతంత్రం-ఉపగమిష్యతి-త్వామితి శేషః. ౩౪. ఉక్తమర్థం నిగమయతి—ఏతదితి. ఏతత్ మమ దర్శనేన బుద్ధ్యా-సునీతం నిర్ణీతం-రామం దృష్ట్వా స్థితస్య తవ-అనర్థో భవేత్-మోత్సుకో భూః మారణోత్సుకో భూః - అయుద్ధేన యుద్ధవ్యతిరిక్తాసనబలేన-ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి సమాసస్యేష్టత్వాత్ సాధుః ౩౫ తదేవ యుద్ధం స్తౌతి—అదృష్టేతి. అదృష్టసైన్యః అదృష్టశత్రుసైన్యః-అతఏవానవాప్తసంశయః అప్రాప్తప్రాణసందేహః-అయుద్ధేన జయన్-యుద్ధవ్యతిరిక్తోపాయేన జయన్నిత్యర్థః మహత్ పుణ్యం పుణ్యఫలం సుఖం-శ్రియం శ్రీమత్ప్రియాలాభేన జనితాం సంపదం - కీర్తింప్రసాదం-విస్తారం వా-"కీర్తిః ప్రసాదే యశసి కర్దమే విస్తృతావపి" ఇతి రత్నమాలా మహీపతే ఇతి సంబోధనమ్ సీతానురాగాభావేన నైరాశ్యాద్రామస్స్వయం వినశ్యతీతి మహోదరహృదయం ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-చతుష్షష్టితమస్సర్గః

అథ యుద్ధాయ కుంభకర్ణనిర్యాణం పంచషష్టితమే సర్గే. స తథోక్తస్త్విత్యాది. నిర్భర్త్స్య-గర్జంతీత్యాదివక్ష్యమాణప్రకారేణేతి శేషః ౧ సోఽహమితి. ప్రమార్జామి నివర్తయిష్యామీ

త్యత్ర నష్ట-న-అథ-ఆగమిష్యతీతి చ్ఛేదః. అథేత్యప్యర్థే హే దుష్ట రావణ అకామా విష్ణుకామా సీతా - అనయోపధయాఽపి త్వద్వశం నాగమిష్యతీత్యర్థః. ౩౨. రమణీయమితి హీతి కిమిత్యర్థే చాప్యర్థే-సా ప్రసిద్ధా పరమపతివ్రతా సీతా-భర్తారం వినష్టమవగమ్యాపి నైరాశ్యాదపి-స్త్రీలఘుత్వాత్ స్త్రీచాపల్యాదపి-త్వద్వశం ప్రతిపత్స్యతే హి-న ప్రతిపత్స్యత ఏవేతి యోజనా ౩౩. సేతి. పురా సుఖసంవృద్ధాపి ఇదానీం దుఃఖకర్శితాపి సా పరమపతివ్రతా సీతా - త్వదధీనం సుఖం జ్ఞాత్వా దురితాపహమితి శేషః సర్వథోపగమిష్యతి రామమేవేతి శేషః. ౩౪ ఉక్తమర్థం నిగమయతి—ఏతదితి. మమ దర్శనేన మమ బుద్ధ్యా సునీతం సునిర్ణీతం - మోత్సుకః కరణార్థముత్సుకో మాభూత్ - భవానితి శేషః. తదేవాయుద్ధం స్తౌతి—అనష్టసైన్య ఇతి అనవాప్తసంశయః అప్రాప్తప్రాణసందేహః-అయుద్ధేన-రిపూన్ జయన్-యుద్ధవ్యతిరిక్తోపాయేన రిపూన్ జయన్నిత్యర్థః. ౩౬ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

౧. సోఽహమితి. ప్రమార్జామి ప్రమార్జయామి-సోఽహమిత్యస్య వాస్తవార్థస్తు-దుర్గా

త్మనః, రామ స్యాద్య ప్రమార్జామి నిర్వైరో హి సుఖీ భవ ౨ గర్జంతి న వృథా
శూరాః నిర్జలా ఇవ తోయదాః పశ్య సంపాద్యమానం తు గర్జితం యుధి కర్మణా
3. న మర్షయతి చాత్మానం సంభావయతి నాత్మనా, అదర్శయిత్వా శూరాస్తు కర్మ
కుర్వంతి దుష్కరం.౪ విక్లబానా మబుద్ధీనాం రాజ్ఞా పండితమానినాం, శృణ్వతా
సాదిత మిదం త్వద్విధానాం మహోదర. ౫. యుద్ధే కాపురుషై ర్నిత్యం భవద్భిః
ప్రియవాదిభిః,రాజాన మనుగచ్ఛద్భిః కృత్య మేతద్ధి సాదితం.౬.రాజ శేషాకృతా లంకా
క్షీణః కోశో బలం హతం,రాజాన మిమ మాసాద్య సుహృచ్చిహ్నా మమిత్రకం ౭
ఏష నిర్యా మ్యహం యుద్ధ ముద్యత శ్శత్రునిర్జయే,దుర్నయం భవతా మద్య సమీ
కర్తు మిహాహవే ౮ ఏవ ముక్తవతో వాక్యం కుంభకర్ణస్య ధీమతః,ప్రత్యువాచ తతో
వాక్యం ప్రహసన్ రాక్షసాధిపః ౯. మహోదరో ఽయం రామా త్తు పరిత్రస్తో

త్యర్థః.వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ ప్రయోగః ౨ గర్జంతీతి. వృథా కర్మణా వినా-మయాతు కర్మణా సంపాద్యమానం గర్జితం పశ్య - గర్జితానుసారేణ కర్మకరో మీత్యర్థః 3. న మర్షయతీతి.శూరాః పరకృతా మవమానోక్తిం-న మర్షయతి న మర్షయంతి-న సహంతే-ఆత్మనా స్వయం-ఆత్మానం న సంభావయతి న సంభావయంతి నబహుమన్యంతే - ఉభయత్రాపి వ్యత్యయే నైకవచనం. కింతు అదర్శయిత్వా అప్రకాశ్య - ఆత్మపౌరుష ముక్త్వేత్యర్థః దుష్కర మపి కర్మ కుర్వంతి ౪. విక్లబానా మితి. అత్ర పంచమ్యర్థే షష్ఠీ. సాదిత మితి భావే నిష్ఠా విక్లబేభ్యః కాతరేభ్యః-అబుద్ధిభ్యః పండితమానిభ్యః త్వద్విధేభ్యః-శృణ్వతా రాజ్ఞా-ఇదం ఈదృశం-సాదితం ప్రాప్తిః భవతి. ౫. ఇదం శబ్దనిర్దిష్టం దర్శయతి-—యుద్ధ ఇతి యుద్ధే కాపురుషైః-యుద్ధభీరుభి రిత్యర్థః. రాజాన మనుగచ్ఛద్భిః రాజేచ్ఛానుసారిభి రిత్యర్థః ఏతత్ ప్రకృతయుద్ధపర్యవసాయి సీతాహరణకృత్యం సాదితం సంపాదితం. ౬. రాజశేషేతి అత్రాప్యనుగచ్ఛద్భిః-భవద్భి రిత్యనుషంజనీయం సుహృచ్చిహ్నం సుహృద్వ్యపదేశ్యం-అమిత్రకం భవతా మమిత్రభూతం-ఇమం రాజాన మాసాద్య అనుగచ్ఛద్భిః భవద్భిః-లంకా రాజశేషా కృతా-అకార్యప్రవృత్తో రాజా యైర్న నివార్యతే స తేషా మమిత్ర ఇత్యభిప్రాయేణ అమిత్రక మిత్యుక్తం. ౭ ఏష ఇతి దుర్నయం సమీకర్తుం-శత్రునిర్జయే-తద్వినాశ ఇత్యర్థః.ఉద్యతః ఉద్యుక్త

త్మనః-దుఃఖే వ్యాప్యాత్మాబుద్ధి రనుగ్రాహ్యో హి యస్య-రామ స్యాహం రామదాసో ఽహం-యద్యపి తథాపి-తస్య ప్రసిద్ధస్య-ప్రహస్తముఖరాక్షససమూహ స్యేత్యర్థః. యథా త్తవ ఘోరం భయ ముపస్థిత మితి శేషః.త త్ప్రమార్జామి-అపనయామి స త్వం నిర్వైర స్సన్ సుఖీ భ వేతి సంబంధః. న మర్షయతీతి. శూరా ఆత్మానం న మర్షయతి - క్రుద్ధ మాత్మానం పౌరుష మకృత్వా న శమయం తీత్యర్థః ఆత్మనా ఆత్మానం న సంభావయతి న శ్లాఘంతే ఉభయ త్రైకవచన మార్షం కింతు - అదర్శయిత్వా అప్రకాశ్య-ప్రథమ మాత్మపౌరుష ముక్త్వేత్యర్థః. కర్మ కుర్వంతీతి సంబంధః. ౪. విక్లబానా మితి. అత్ర వచ ఇత్యధ్యాహర్తవ్యం. విక్లబానా మబుద్ధీనాం పండితమానినాం చ - త్వద్విధానాం వచః-శృణ్వతా రాజ్ఞా య త్సాదిత మవసాదన మస్తి-త దిదమితి యోజనా. ౫. ఇదం శబ్దనిర్దిష్టం కి మిత్యాకాంక్షాయా మాహ—యుద్ధే కాపురుషై రిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. కాపురుషైః - యుద్ధ భీరుభి రిత్యర్థః రాజాన మనుగచ్ఛద్భిః రాజేచ్ఛానుసారిభిః - ఏత త్కృత్యం రాజకార్యం - సాదితం వినాశితం - సుహృచ్చిహ్నం సుహృద్వ్యపదేశం - అమిత్రకం భవతా మమిత్రభూతం - ఇమం రాజాన మాసాద్య అనుగచ్ఛద్భిః భవద్భిః - లంకా రాజశేషా కృతా - కోశశ్చ క్షీణః - బలం

న సంశయః, న హి రోచయతే తాత యుద్ధం యుద్ధవిశారద ౧౦, కశ్చి న్మే త్వత్సమో నాస్తి సౌహృదేన బలేన చ, గచ్ఛ శత్రువధాయ త్వం కుంభకర్ణజయాయ చ. ౧౧ తస్మాత్తు భయనాశార్థం భవాన్ సంబోధితో మయా, ౧౧½ అయం హి కాల స్సుహృదాం రాక్షసానా మరిందమ ౧౨ త ద్గచ్ఛ శూల మాదాయ పాశహస్త ఇవాంతకః, వానరాన్ రాజపుత్రౌ చ భక్ష యాదిత్యతేజసా. ౧౩. సమాలోక్య తు తే రూపం విద్రవిష్యంతి వానరాః, రామలక్ష్మణయో శ్చాపి హృదయే ప్రస్ఫుటిష్యతః. ౧౪ ఏవ ముక్త్వా మహారాజః కుంభకర్ణం మహాబలం, పున ర్జాత మివాత్మానం మేనే రాక్షసపుంగవః. ౧౫ కుంభకర్ణబలాభిజ్ఞో జానం స్తస్య పరాక్రమం, బభూవ ముదితో రాజా శశాంక ఇవ నిర్మలః. ౧౬ ఇత్యేవ ముక్త స్సంహృష్టో నిర్జగామ మహాబలః, ౧౬½. రాజ్ఞ స్తు వచనం శ్రుత్వా కుంభకర్ణ స్సముద్యతః ఆదదే నిశితం శూలం వేగా చ్ఛత్రునిబర్హణం, సర్వకాళాయసం దీప్తం తప్తకాంచనభూషణం ఇంద్రాశనిసమం భీమం వజ్రప్రతిమగౌరవం, దేవదానవగంధర్వయక్షకిన్నరసూదనం. రక్తమాల్యం మహాధామ స్వత శ్చోద్గతపావకం, ౧౯½ ఆదాయ నిశితం శూలం శత్రుశోణితరంజితం కుంభకర్ణో మహాతేజాః రావణం వాక్య మబ్రవీత్, ౨౦½ గమిష్యా మ్యహ మేకాకీ తిష్ఠ త్విహ బలం మమ, అద్య తాన్ క్షుభితాన్ క్రుద్ధో భక్షయిష్యామి వానరాన్, ౨౧½ కుంభకర్ణవచ శ్శ్రుత్వా రావణో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౨. సైన్యై స్సైన్యైః పరివృతో గచ్ఛ శూలముద్గరపాణిభిః, వానరా హి మహాత్మాన శ్శీఘ్రా స్సువ్యవసాయినః ఏకాకినం ప్రమత్తం వా నయేయు ర్దశనైః క్షయం, తస్మాత్పరమదుర్ధర్షై స్సైన్యైః పరి

స్వన్-యుద్ధం యుద్ధభూమిం ప్రతి-ఏష నిర్యామి-అద్యైవ నిర్యాస్యామీత్యర్థః ౮—౧౧. తస్మాదితి. తస్మాత్ భవతో నిస్సమత్వాత్-సంబోధితః ప్రబోధితః-అయం హి కాలః-యుద్ధాయేతి శేషః. ౧౨—౧౪. ఏవ మితి. పునర్జాత మివ మేనే-జేష్య త్యయ మితి విశ్వాసా దితి భావః. ౧౫—౧౬ ఇత్యేవ మిత్యర్థం. నిర్జగామ నిర్గంతు ముద్యుక్తః ౧౬½. రాజ్ఞ స్త్విత్యాది. సర్వకాళాయసం-బహుకార్ష్ణాయసమయ మిత్యర్థః. మహాధామ మహాతేజః-స్వత శ్చోద్గతపావకం క్రౌర్యాత్ స్వత ఏవోత్పన్నాగ్నికణం. ౧౯½—౨౨ సైన్యై రిత్యాది. మహాత్మానః మహాబుద్ధయః-శీఘ్రాః వేగవంతః-సువ్యవ

చ వాత మితి సంబంధః ౧౧½ అయం హీతి. సుహృదాం రాక్షసానాం - అయం హి కాలః యుద్ధగమనాయేతి శేషః ౧౨. త ద్గచ్ఛేతి వానరాన్ రాజపుత్రౌ చ భక్షయ-వస్తుత స్తు రాజపుత్రా వినేతి శేషః. ౧౩. సమాలోక్యేతి సమాలోక్యేత్యస్య వాస్తవార్థ స్తు-తే రూపం సమాలోక్య రామలక్ష్మణయో స్సంబంధినో వానరా విద్రవిష్యంతి-ప్రస్ఫుటిష్యతః-ద్యావాపృథివీ ఇతి శేషః. అతో హృదయే యుద్ధగమనాయ మతిం కుర్విత్యర్థః ౧౪. ఏవ మితి. పునర్జాత మివ మేనే-జేష్య త్యయ మితి విశ్వాసా దితి భావః. ౧౬½ సర్వేతి సర్వకాలాయసం సర్వకాలాయసనిర్మితస్వరూపం రక్తేతి.

వృతో వ్రజ. రక్షసా మహితం సర్వం శత్రుపక్షం నిషూదయ, ౨౪॥ అథాసనా
త్సముత్పత్య స్రజం మణికృతాంతరాం ఆబబంధ మహాతేజాః కుంభకర్ణస్య రావ
ణః, ౨౫॥ అంగదా న్యంగులీవేష్టా న్వరా ణ్యాభరణాని చ హారంచ శశిసంకాశ
మాబబంధ మహాత్మనః, ౨౬॥ దివ్యాని చ సుగంధీని మాల్యదామాని రావణః
శ్రోత్రే చాసంజయామాస శ్రీమతీ చాస్య కుండలే, ౨౭॥ కాంచనాంగద
కేయూరో నిష్కాభరణభూషితః కుంభకర్ణో బృహత్కర్ణ స్సుహుతోఽగ్ని రివా
బభౌ, ౨౮॥ శ్రోణీసూత్రేణ మహతా మేచకేన వ్యరాజత. అమృతోత్పాదనే
నద్ధో భుజంగే నేవ మందరః, ౨౯॥ స కాంచనం భారసహం నివాతం విద్యుత్ప్రభం
దీప్త మివాత్మభాసా ఆబధ్యమానః కవచం రరాజ సంధ్యాభ్రసంవీత ఇవాద్రి
రాజః, ౩౦॥ సర్వాభరణసర్వాంగ శ్శూలపాణి స్స రాక్షసః. త్రివిక్రమకృతో
త్సాహో నారాయణ ఇవాబభౌ, ౩౧॥ భ్రాతరం సంపరిష్వజ్య కృత్వా చాభి
ప్రదక్షిణం, ప్రణమ్య శిరసా తస్మై సంప్రతస్థే మహాబలః, ౩౨॥ నిష్పతంతం
మహాకాయం మహానాదం మహాబలం. త మాశీర్భిః ప్రశస్తాభిః ప్రేషయామాస
రావణః, ౩౩॥ శంఖదుందుభినిర్ఘోషై స్సైన్యై శ్చాపి వరాయుధైః. తం గజై శ్చ
తురంగై శ్చ స్యందనై శ్చాంబుదస్వనైః, అనుజగ్ము ర్మహాత్మానం రథినో రథినాం
వరం. ౩౫. సర్పై రుష్ట్రైః ఖరై రశ్వై స్సింహద్విపమృగద్విజైః, అనుజగ్ము శ్చ

సాయినః దృఢనిశ్చయాః ౨౪॥. అథేతి. స్రజం కాంచనమాలాం-కుంభకర్ణస్య ఆబబంధ - కుంభకర్ణే ఆబబంధేత్యర్థః ౨౫॥ అంగదా నితి అంగులీవేష్టాన్ అంగులీయకాని. ౨౬॥ దివ్యానీతి ఆసంజయామాస-బబంధేత్యర్థః అత్ర కేయూరాదినా మప్యుపలక్షణం కాంచనాంగదకేయూర ఇత్యనువాదాత్. ౨౭॥—౨౯॥ శ్రోణీసూత్రేణేతి అమృతోత్పాదనే నద్ధ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ భుజంగేన వాసుకినా. స ఇతి. భారసహం-ఆయుధాదిభిః ప్రహారే ఽప్యశిథిల మిత్యర్థః. దృఢ మితి వా ఽర్థః-యద్వా—ఉపనీతాయాం తులాయాం స్థాప్యమానాన్ బహూన్ భారాన్ సహత ఇతి భారసహః-అనేకభారపరిమాణ ఇత్యర్థః నివాతం వాతప్రవేశనివారకం-నిరంతర మితి యావత్ ఆత్మభాసా కవచకాంత్యా-యద్వా—నివాతం శస్త్రాభేద్యం-'నివాతా వాశ్రయావాతౌ శస్త్రాభేద్యం చ వర్మ య'దిత్యమరః. ఆబధ్యమానః ఆబధ్నన్-ఆర్ష వికరణవ్యత్యయేన శ్యన్ ప్రత్యయః ౩౦॥. సర్వేతి సర్వాభరణసర్వాంగః సర్వాభరణయుక్తసర్వాంగః-త్రివిక్రమకృతోత్సాహః త్రిషు విక్రమేషు పదన్యాసేషు కృతోత్సాహః. ౩౧॥—౩౫ సర్పైరితి. సర్పాదీనాం మహాశరీరాణాం వాహనత్వం సంభవతీతి బోధ్యం.

రక్తమాల్యమహాధామ-రక్తమాల్యం చ తన్మహాధామేతి విగ్రహః ౨౪॥ అథేతి. స్రజం కాంచనస్రజం-మణికృతాంతరాం మణిఖచితమధ్యప్రదేశాం ౨౬॥ దివ్యానీతి మాల్యదామాని మాల్యరూపాణి దామాని-శ్రోత్రే శ్రోత్రయోః, సకాంచన మితి భారసహం పర్వతాయుధాదిప్రహారభారక్షమం-యద్వా-తులాయాం స్థాప్యమానాన్ బహూన్ భారాన్ సహత ఇతి తథా - అనేకపలభారనిర్మిత మిత్యర్థః నివాతం అచ్ఛిద్రం-ఆబధ్యమానః ఆబధ్నన్-ఆర్షో వికరణవ్యత్యయః ౩౦॥. సర్వేతి.

తం ఘోరం కుంభకర్ణం మహాబలం ౩౬. సపుష్పస్తై రవకీర్యమాణో ధృతాత పత్ర శ్శితశూలపాణిః, మదోత్కట శ్శోణితగంధమత్తో వినిర్యయౌ దానవదేవ శత్రుః ౩౭ పదాతయ శ్చ బహవో మహానాదా మహాబలాః, అన్వయూ రాక్షసా భీమాః భీమాక్షా శ్శస్త్రపాణయః. రక్తాక్షా స్సుమహాకాయాః నీలాంజనచయో పమాః, శూలా నుద్యమ్య ఖడ్గాం శ్చ నిశితాం శ్చ పరశ్వధాన్ బహువ్యామాం శ్చ పరిఘాన్ గదా శ్చ ముసలాని చ, తాలస్కంధాం శ్చ విపులాన్ క్షేపణీయాన్ దురాసదాన్ ౪౦ అ ధాన్య ద్వపు రాదాయ దారుణం రోమహర్షణం, నిష్ప పాత మహా తేజాః కుంభకర్ణో మహాబలః ౪౧. ధనుశ్శతపరీణాహ స్స షట్ఛతసము చ్ఛ్రితః, రౌద్ర శ్శకటచక్రాక్షో మహాపర్వతసన్నిభః సన్నిపత్య చ రక్షాంసి దగ్ధ శైలోపమో మహాన్, కుంభకర్ణో మహావక్త్రః ప్రహస న్నిద మబ్రవీత్. ౪౩. అద్య వానరముఖ్యానాం తాని యూథాని భాగశః, నిర్దహిష్యామి సంక్రుద్ధ శ్శలభా నివ పావకః నాపరాధ్యంతి మే కామం వానరా వనచారిణః, జాతి రస్మద్విధానాం సా పురోద్యానవిభూషణం. ౪౪. పురరోధస్య మూ లంతు రాఘవ స్సహ లక్ష్మణః, హతే తస్మిన్ హతం సర్వం తం వధిష్యామి సంయు గే. ౪౬. ఏవం తస్య బ్రువాణస్య కుంభకర్ణస్య రాక్షసాః, నాదం చక్రు ర్మహాఘోరం కంపయంత ఇవార్ణవం ౪౭ తస్య నిష్పతత స్తూర్ణం కుంభకర్ణస్య ధీమతః, బభూవు ర్ఘోరరూపాణి నిమిత్తాని సమంతతః. ౪౮. ఉల్కాశనియుతా మేఘాః బభూవు ర్గర్దభారుణాః, ససాగరవనా చైవ వసుధా సమకంపత. ఘోరరూపా శ్శివా నేదు

ద్విపాః గజాః-ద్విజాః హంసాదయః. ౩౬ స ఇతి. మదోత్కటః స్వాభావికమదేన మత్తః-'మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా' ఇత్యమరః. ౩౭ పదాతయ శ్చేత్యాది బహువ్యామాన్ అనేకవ్యామ ప్రమాణాన్ 'వ్యామో బాహ్వో స్సకరయో స్తతయో స్తిర్య గంతరం' మిత్యమరః. తాల స్కంధాన్ తాలకాండాన్ ౪౧. ధనుశ్శతేత్యాది ధనుశ్శతపరీణాహః ధనుశ్శతవిశాలః - షట్ఛతిసముచ్ఛ్రితః షట్ఛతిధనురుచ్ఛ్రాయః- సన్నిపత్య- స్వానుగమనాయోద్యుక్తానాం రాక్షసానాం సమీపం గత్వేత్యర్థః. ౪౩. అద్యేత్యాది. సా జాతిః వానరజాతిః - అస్మద్విధానాం క్రీడాపరా ణాం. ౪౬.—౪౭. తస్యేతి. ఘోరరూపాణిఅత్యంతఘోరాణి. ౪౮. ఉల్కేత్యాది. గర్దభారుణాఃగర్ద భవదవ్యక్తరాగాః-'అవ్యక్తరాగ స్త్వరుణః' ఇత్యమరః.నిష్పపాతేతిగచ్ఛతోఽస్య ఉపరిప్రదేశేగృధ్రోఽపి మాలేవనిష్పపాతేత్యన్వయః. గృధ్ర ఇతి జాత్యేకవచనం. సవ్యశబ్దోలింగవ్యత్యయేన నయనశబ్దేనాపి

సర్వాభరణసర్వాంగః సర్వాభరణయుక్తసర్వాంగః- త్రివిక్రమకృతోత్సాహః- త్రిషు విక్రమేషు పాద న్యాసేషు కృతోత్సాహః. ౩౭. పదాతయ ఇతి బహువ్యామాన్ బహువ్యామప్రమాణాన్. 'వ్యామో బాహ్వో స్సకరయో స్తతయో స్తిర్య గంతరం' మిత్యమరః. ౪౦ ధనురితి ధనుశ్శతపరీణాహః ధనుశ్శత విశాలవాన్ - షట్ఛతసముచ్ఛ్రితః షట్ఛతధనురున్నతః. ౪౪. పురరోధస్యేత్యస్యప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తు తస్తు- పురరోధస్యమూలం-సలక్ష్మణో రాఘవఃఖలు-సతుతిష్ఠతు - యేనసర్వం అస్మదీయమితిశేషః. హతం-

స్సజ్వాలకబళై ర్ముఖైః, మణ్డలా న్యపసవ్యాని బబన్ధుశ్చ విహంగమాః. నిష్పపాత
చ మాలేవ గృధ్రోఽస్య పథి గచ్ఛతః, ॥౨౦॥ ప్రాస్ఫుర న్నయనం చాస్య సవ్యో
బాహుశ్చ కంపతే నిపపాత తదాచోల్కా జ్వలంతీ భీమనిస్వనా, ఆదిత్యో
నిష్ప్రభశ్చాసీ న్నప్రవాతి సుఖోఽనిలః. ॥౨౨ అచింతయ న్మహోత్పాతా నుత్థితా న్
రోమహర్షణా న్, నిర్యయౌ కుంభకర్ణ స్తు కృతాంతబలచోదితః ॥౨౩ స లంఘ
యిత్వా ప్రాకారం పద్భ్యాం పర్వతసన్నిభః, దదర్శాభ్రఘనప్రఖ్యం వానరానీక
మద్భుతం ॥౨౪. తే దృష్ట్వా రాక్షసశ్రేష్ఠం వానరాః పర్వతోపమం, వాయుణు
న్నా ఇవ ఘనాః యయు స్సర్వా దిశ స్తదా ॥౨౫ తద్వానరానీక మతిప్రచండం
దిశో ద్రవ ద్భిన్న మి వాభ్రజాలం, స కుంభకర్ణ స్సమవేక్ష్య హర్షా న్ననాద భూయో
ఘనవ ద్ఘనాభః ॥౨౬. తే తస్య ఘోరం నినదం నిశమ్య యథానినాదం దివి వారి
దస్య, పేతు ర్ధరణ్యాం బహవః ప్లవంగాః నికృత్తమూలా ఇవ సాలవృక్షాః ॥౨౭ విపుల
పరిఘవా న్స కుంభకర్ణో రిపునిధనాయ వినిస్సృతో మహాత్మా, కపిగణభయ
మాదద త్సుభీమం ప్రభు రివ కింకరదండవా న్ యుగాంతే ॥౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - యుద్ధకాణ్డే - పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః

షట్షష్టితమ స్సర్గః.

స లంఘయిత్వా ప్రాకారం గిరికూటోపమో మహా న్, నిర్యయౌ నగ
రా త్తూర్ణం కుంభకర్ణో మహాబలః ౧ స ననాద మహానాదం సముద్ర మభినాద
య న్, జనయ న్నివ నిర్ఘాతా న్ విధమ న్నివ పర్వతా న్ ౨ త మవధ్యం మఘవతా
యమేన వరుణేన వా. ప్రేక్ష్య భీమాక్ష మాయాంతం వానరా విప్రదుద్రువుః.
౩. తాం స్తు విప్రద్రుతా న్ దృష్ట్వా వాలిపుత్రో ఽంగదో ఽబ్రవీత్, నళం నీలం
గవాక్షంచ కుముదంచ మహాబలం ౪. ఆత్మాన మత్ర విస్మృత్య వీర్యా ణ్యభిజనాని

సంబధ్యతే. కంపతే అకంపత - ఉల్కా మేఘనిర్గతజ్వాలావిశేషః. ॥౨౨—॥౨౩ సఖతి. అభ్రఘనః అభ్ర
సంఘాతః ॥౨౪—॥౨౭ విపులేతి ప్రభుః అంతకః - కింకరదండవా న్ - కింకరో మిత్యవస్థాయీ అచేతనో
దండః - తద్వా న్. ॥౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే -
యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః

అథ కుంభకర్ణయుద్ధప్రవృత్తిః సఖత్యాని ౧ సననాదేతి విధమ న్ దహ న్. ౨—౪. ఆత్మానమితి

సంయుగే వధిష్యామి - మతః తస్మి న్ హతే తదీయం సర్వం హతం న్యాదిత్యావృత్త్యా పునర్యోజనీయం ॥౨౦॥.
ప్రాస్ఫురదితి నయనం సవ్యం. ॥౨౩ సలంఘయిత్వేతి అభ్రఘనప్రఖ్యం అభ్రసంఘాతతుల్యం ॥౨౭.
విపులపరిఘవానితి. ప్రభుః అంతకః కింకరదండవా న్ - కింకరో మిత్యవస్థితో దండో ఽస్యాస్తీతి తథోక్తః.
॥౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డ
వ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః.

చ, క్వగచ్ఛత భయత్రస్తాః ప్రాకృతా హరయో యథా ౫ సాధు సౌమ్యా నివర్త ధ్వం కిం ప్రాణాన్ పరిరక్షథ, నాలం యుద్ధాయ వై రక్షో మహతీయం విభీషికా ౬ మహతీ ముత్థితా మేనాం రాక్షసీనాం విభీషికాం, విక్రమా ద్విధమిష్యామో నివర్తధ్వం ప్లవంగమాః. ౭. కృచ్ఛ్రేణ తు సమాశ్వాస్య సంగమ్యచ తతస్తతః, వృక్షాద్రిహస్తా హరయ స్సంప్రతస్థూ రణాజిరం ౮ తే నివృత్యతు సంక్రుద్ధాః కుంభకర్ణం వనౌకసః, నిజఘ్నుః పరమక్రుద్ధా స్సమదా ఇవ కుంజరాః. ౯. ప్రాంశుభి ర్గిరిశృంగైశ్చ శిలాభి శ్చ మహాబలః, పాదపైః పుష్పితాగ్రై శ్చ హన్యమానో న కంపతే ౧౦. తస్య గాత్రేషు పతితా భిద్యంతే శతశ శ్శిలాః, పాదపాః పుష్పితాగ్రా శ్చ భగ్నాః పేతు ర్మహీతలే ౧౧ సోఽపి సైన్యాని సంక్రుద్ధో వానరాణాం మహౌజసాం, మమంథ పరమాయత్తో వనా న్యగ్నిరి వోత్థితః. ౧౨. లోహితార్ద్రాస్తు బహవ శ్శేరతే వానరర్షభాః, నిరస్తాః పతితా భూమౌ తామ్రపుష్పా ఇవ ద్రుమాః ౧౩ లంఘయంతః ప్రధావంతో వానరా నావలోకయన్, ౧౩½. కేచి త్సముద్రే పతితాః కేచి ద్గగనమాశ్రితాః. వధ్యమా నాస్తు తే వీరాః రాక్షసేన బలీయసా, ౧౪½ నాగరం యేన తే తీర్ణాః పథా తేన ప్రదుద్రువుః ౧౫. తే స్థలాని తథా నిమ్నం విషణ్ణవదనా భయాత్, ఋక్షా వృక్షాన్ సమారూఢాః. కేచి త్పర్వత మాశ్రితాః. ౧౬ మమజ్జు రర్ణవే కేచి ద్గుహాః కేచి త్స మాశ్రితాః, నిషేదుః ప్లవగాః కేచిత్ కేచి న్నైవావతస్థిరే. [కేచి ద్భూమౌ నిప తితాః కేచిత్ సుప్తా మృతా ఇవ] ౧౭ తాన్ సమీక్ష్యాంగదో భగ్నాన్ వానరా నిద మబ్రవీత్, ౧౭½ అవతిష్ఠత యుధ్యామో నివర్తధ్వం ప్లవంగమాః. భగ్నానాం వో న పశ్యామి పరిగమ్య మహీ మిమాం, స్థానం సర్వే నివర్తధ్వం కిం ప్రాణాన్ పరిరక్షథ. ౧౮. నిరాయుధానాం ద్రవతా మసంగగతిపౌరుషాః, దారా హ్యప

అభిజనాని ప్రశస్తకులాని ౫ సాధ్వితి విభీషికా భయజనకః కృత్రిమపురుషవేషః ౬—౮. త ఇతి. పరమక్రుద్ధా ఇతికుంజరవిశేషణం ౯ ప్రాంశుభిరితి ప్రాంశుభిః ఉన్నతైః- మహాబలః కుంభకర్ణః. ౧౦-౧౧. సోపీతి మమంథ-దదాహేత్యర్థః ౧౨ లోహితార్ద్రా ఇతి నిరస్తాః ఉత్క్షిప్తాః ౧౩ లంఘ యంత ఇత్యర్థం నావలోకయన్ నావాలోకయన్-పృష్ఠదేశమిత్యర్థః. ౧౩½ కేచిదితి. కేచిత్తే వానరా ఇతియోజనా. ౧౪½. సాగరమిత్యర్థం. తేవానరాః. ౧౫. తేస్థలానీతి స్థలానిఅతిధావనయోగ్యాన్ దేశాన్ ఉన్నతప్రదేశాన్ వా-ఆశ్రితా ఇత్యన్వయః. ౧౬. మమజ్జురిత్యాది. నిషేదుః భూమౌ పతితా ఇవ తస్థుః ౧౭—౧౭½ అవతిష్ఠతేత్యాది. పరిగమ్య-ప్రదక్షిణీ కృత్యేత్యర్థః స్థానంనపశ్యామీత్యన్వయః. ౧౮. నిరాయుధానామితి. అసంగగతిపౌరుషాః అప్రతిబద్ధపరాక్రమా ఇతి వానరసంబోధనం. నిరా యుధానాంద్రవతాంనిరాయుధేషుద్రవత్సు - యద్వా-నిరాయుధానాంద్రవతాందారాస్తాన్ అపహాసి

౧౪½. సాగరమితి స్థలానీత్యత్రాపి ప్రదుద్రువు రితి సంబధ్యతే. ౧౫½. ఋక్షా ఇతి. మమజ్జుః నిషేతుః. ౧౮ నిరాయుధానామితి సవై ఘాతిస్తుజీవినాం-సః దారకృతాపహాసః-ఘాతః మరణం-జీవినాం

హాసిష్యంతి స వై ఘాత స్తు జీవినాం ౨౦. కులేషు జాతా స్సర్వే స్మ విస్తీర్ణేషు మహా
త్సు చ, క్వ గచ్ఛథ భయత్రస్తా హరయః ప్రాకృతా యథా. ౨౧. అనార్యాః
ఖలు యద్భీతా స్త్యక్త్వా వీర్యం ప్రధావత, ౨౧½ వికత్థనాని వో యాని తదా వై
జనసంసది తాని వః క్వను యాతాని సోదగ్రాణి మహాంతి చ, ౨౨½ భీరుప్ర
వాదా శ్శ్రూయంతే య స్తు జీవతి ధిక్కృతః. మార్గ స్సత్పురుషై ర్జుష్ట స్సేవ్యతాం
త్యజ్యతాం భయం, ౨౩½ శయామహే౽థ నిహతాః పృథివ్యా మల్పజీవితాః దు
ష్ప్రాపం బ్రహ్మలోకం వా ప్రాప్నుమో యుధి సూదితాః, సంప్రాప్నుయామః
కీర్తిం వా నిహత్వా శత్రు మాహవే జీవితం వీరలోకస్య మోక్ష్యామో వసు వాన
రాః, ౨౪½ న కుంభకర్ణః కాకుత్స్థం దృష్ట్వా జీవన్ గమిష్యతి. దీప్యమాన
మివాసాద్య పతంగో జ్వలనం యథా, ౨౫½. పలాయనేన చోద్దిష్టాః ప్రాణాన్
రక్ష్యామహే వయం ఏకేన బహవో భగ్నా యశో నాశం గమిష్యతి, ౨౬½. ఏవం
బ్రువంతం తం శూర మంగదం కనకాంగదం. ద్రవమాణా స్తతో వాక్య మూచు

ష్యంతీతి-సః అపహాసః-ఘాతః మృతిః. ౨౦. కులేష్వితి. సర్వే-వయమితి శేషః విస్తీర్ణేషు జ్ఞాతిపరంపర యావిదితేషు-మహత్సు ప్రశస్తేషు ౨౧ అనార్యా ఇత్యర్ధం యద్యస్మాత్ భీతాః ప్రధావత పలాయధ-తస్మాదనార్యాః ఖలు ౨౧½. వికత్థనానీతి. సోదగ్రాణి ఉదగ్రతాయుక్తాని మహాంతి - భూయాంసీత్యర్థః. ౨౨½. భీరుప్రవాదా ఇతి యస్తు ధిక్కృతో జీవతి తద్విషయే - భీరుప్రవాదాః భీరుత్వాపవాదాః శ్రూయంతే-సత్పురుషైః శూరైః - జుష్టః సేవితః ౨౩½. సత్పురుషజుష్టో మార్గః క ఇత్యపేక్షాయామాహ — శయామహ ఇత్యాది. యుద్ధమరణం హి సత్పురుష జుష్టో మార్గ ఇత్యర్థః. సమరాన్నివృత్య పలాయితానామపి మరణస్యావశ్యంభావిత్వ ప్రదర్శనార్థమల్పజీవితా ఇత్యుక్తం సమరానివర్తినాం వీరాణాం తు మరణ జీవనయోరుభయోరపి శ్రేయస్కరత్వం ప్రతిపాదయతి — దుష్ప్రాపమితి నిహత్వా నిహత్య-జీవితమితి. వీరలోకస్య వీరాణాం లోకో బ్రహ్మలోకః తస్య-వసు మూల్యభూతం జీవితం మోక్ష్యామః. ౨౪½ నకుంభకర్ణ ఇతి. దీప్యమానం జ్వలనమివ రామమాసాద్య - కుంభకర్ణః పతంగో యథేతి యథేవశబ్దయోర్నిర్వాహః. ౨౫½ పలాయనేనేతి. ఉద్దిష్టాః వ్యపదిష్టాః - బహవో వయమనేన కుంభకర్ణేన భగ్నాః పలాయనేన ప్రాణాన్ రక్ష్యామహే యది తతో యశో నాశం గమిష్యతీతి యోజనా. ౨౬½ ఏవమితి. శూరం పరాక్రమ

జీవతాం. ౨౧ అనార్యా ఇతి. యద్యస్మాద్భీతాః పలాయత - తస్మాదనార్యాః ఖలు. ౨౧½. వికత్థనానీతి. సోదగ్రాణి ఔద్ధత్య ప్రయుక్తాని - మహాంతి భూయాంసి. ౨౨½. భీరుప్రవాదా ఇతి. యస్తు ధిక్కృతో జీవతి-తద్విషయ భీరుప్రవాదాః శ్రూయంతే - తం సర్వే భీరురితి వదంతీత్యర్థః. సత్పురుషైః శూరైః. ౨౩½. క స్సత్పురుషజుష్టో మార్గ ఇత్యపేక్షాయా మాహ — శయామహ ఇతి. యుద్ధమరణం సత్పురుషజుష్టో మార్గః - మరణస్యావశ్యంభావిత్వ ప్రదర్శనార్థమల్పజీవితా ఇత్యుక్తం. సమరానివర్తినాం వీరాణాం మరణ జీవితయోరుభయోరపి శ్రేయస్కరత్వం ప్రతిపాదయతి — దుష్ప్రాపమితి. జీవితమితి. వీరలోకస్య వీరాణాం లోకో బ్రహ్మలోకః - తస్య వసు మూల్యభూతం జీవితం మోక్ష్యామః. ౨౪½. నేతి. పతంగ ఇవ కుంభకర్ణః - దీప్యమానం పావకమివ కాకుత్స్థం దృష్ట్వా జీవన్ న గమిష్యతీతి సంబంధః. ౨౫½. పలాయనేనేతి. బహవో౽పి వయమేకేన కుంభకర్ణేన భగ్నాః - పలాయనేన అనేన భంగేనోద్దిష్టాః-

శ్శూరవిగర్హితం, ౨౮॥ కృతం నః కదనం ఘోరం కుంభకర్ణేన రక్షసా. న స్థానకాలో గచ్ఛామో దయితం జీవితం హి నః, ౨౯॥ ఏతావ దుక్త్వా వచనం సర్వే తే భేజిరే దిశః. భీమం భీమాక్ష మాయాంతం దృష్ట్వా వానరయూథపాః, ౩౦॥ ద్రవమాణా స్తు తే వీరా అంగదేన వలీముఖాః. సాంత్వై శ్చైవానుమానై శ్చ తత స్సర్వే నివర్తితాః, ౩౧॥ ప్రహర్ష ముపనీతా శ్చ వాలిపుత్రేణ ధీమతా. ఆజ్ఞాప్రతీక్షా స్తస్థు శ్చ సర్వే వానరయూథపాః, ౩౨॥ ఋషభశరభమైందధూమ్రనీలాః కుముదసుషేణగవాక్షరంభతారాః. ద్వివిదపనసవాయుపుత్రముఖ్యా స్త్వరిత తరాభిముఖం రణం ప్రయాతాః. ౩౩॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - షట్షష్టితమ స్సర్గః.

సప్తషష్టితమస్సర్గః.

తే నివృత్తా మహాకాయా శ్శ్రుత్వాఽంగదవచ స్తదా, నైష్ఠికీం బుద్ధి మాస్థాయ సర్వే సంగ్రామకాంక్షిణః. సముదీరితవీర్యా శ్చ సమారోపితవిక్రమాః, పర్యవస్థాపితా వాక్యై రంగదేన వలీముఖాః. ప్రయాతా శ్చ గతా హర్షం మరణే కృతనిశ్చయాః, చక్రు స్సుతుములం యుద్ధం వానరా స్త్యక్తజీవితాః. ౩ అథ వృక్షా న్మహాకాయా స్సానూని సుమహాంతి చ, వానరా స్తూర్ణ ముద్యమ్య కుంభకర్ణ

వంతం-కనకాంగదం ఉత్సాహాతిశయేన ప్రకాశితస్వర్ణాంగదం ౨౮॥ కృత మితి. కదనం మర్దనం-దయితం ఇష్టం. ౨౯॥—౩౦॥. ద్రవమాణా ఇతి అనుమానైః సాలగిరిభేదనాదిదృష్టాంతపురస్కృతై ర్యుక్తి విశేషైః. ౩౧॥. ప్రహర్ష మితి. ఆజ్ఞాప్రతీక్షాః సుగ్రీవాద్యాజ్ఞాప్రతీక్షాః ౩౨ ఋషభశరభేతి. త్వరిత తరాభిముఖం-త్వరితతరం అభిముఖం చేతి క్రియావిశేషణం అత్ర వాయుపుత్ర స్తు న పలాయ్య నివృత్తః-కింతు ఋషభాదిభి ర్మిళిత్వా కుంభకర్ణేన సహ యుద్ధార్థం నివృత్త ఇతి జ్ఞేయం. ౩౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-షట్షష్టితమ స్సర్గః.

'తే నివృత్తా' ఇత్యాది 'చక్రు స్సుతుములం యుద్ధం వానరా స్త్యక్తజీవితా' ఇత్యంత మేకం వాక్యం. నైష్ఠికీం నిష్ఠా నాశః తత్సంబంధినీం-మరణవ్యవసాయినీ మిత్యర్థః సముదీరితవీర్యాః కథితాత్మ పరాక్రమాః - సమారోపితవిక్రమాః సమవలంబితపరాక్రమాః మరణనిశ్చయ హేతుమాహ — త్యక్త

ఏతే పలాయితా ఇతి జనై ర్నిర్దిష్టాః-శాపితా శ్చ-ప్రాణాన్ రక్ష్యామహే యది తదా-అస్మాకం యశః నాశం గమిష్యతీతి సంబంధః. ౩౦॥ ద్రవమాణా ఇతి అనుమానైః సాలగిరిభేదనాదిదృష్టాంతైః. ఋషభశర భేతి. వాయుపుత్ర స్తు-న పలాయ్య నివృత్తః-కింతు-ఋషభాదిభి ర్మిళిత్వా కుంభకర్ణేన సహ యుద్ధార్థం నివృత్త ఇతి జ్ఞేయం. ౩౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-షట్షష్టితమ స్సర్గః.

త ఇతి శ్లోకత్రయం. నైష్ఠికీం-నిష్ఠా నాశః-తత్సంబంధినీం-మరణపర్యవసాయినీ మితి యావత్.

మభిద్రుతాః. ౪. స కుంభకర్ణ స్సంక్రుద్ధో గదా ముద్యమ్య వీర్యవాన్, అర్దయన్ సుమహాకాయ స్సమంతా ద్వ్యక్షిప ద్రిపూన్. ౫. శతాని సప్త చాష్టౌ చ సహస్రాణి చ వానరాః, ప్రకీర్ణా శ్శేరతే భూమౌ కుంభకర్ణేన పోథితాః. ౬ షోడశాష్టౌ చ దశ చ వింశ త్త్రింశ త్తథైవ చ, పరిక్షిప్య చ బాహుభ్యాం ఖాదన్ విపరిధావతి. భక్షయన్ భృశసంక్రుద్ధో గరుడః పన్నగా నివ, ౭½ కృచ్ఛ్రేణ చ సమాశ్వస్తా స్సంగమ్య చ తత స్తతః వృక్షాద్రిహస్తా హరయ స్తస్థు స్సంగ్రామమూర్ధని ౮½ తతః పర్వత ముత్పాట్య ద్వివిదః ప్లవగర్షభః దుద్రావ గిరిశృంగాభం విలంబ ఇవ తోయదః, ౯½. తం సముత్పత్య చిక్షేప కుంభకర్ణస్య వానరః. త మప్రాప్తో మహాకాయం తస్య సైన్యే ఽపత త్తదా, ౧౦½ మమ ర్దాశ్వాన్ గజాం శ్చాపి రథాం శ్చైవ నగోత్తమః తాని చాన్యాని రక్షాంసి.౧౧ పున శ్చాన్య ద్గిరే శ్శిరః, ౧౧½. తచ్ఛైలవేగాభిహతం హతాశ్వం హతసారథి రక్షసాం రుధిరక్లిన్నం బభూ వాయోధనం మహత్, ౧౨½. రథినో వానరేంద్రాణాం శరైః కాలాంతకోపమైః. శిరాంసి నదతాం జహ్రు స్సహసా భీమనిస్వనాః, ౧౩½ వానరా శ్చ మహాత్మాన స్సముత్పాట్య మహాద్రుమాన్. రథా నశ్వాన్ గజా నుష్ట్రా న్రాక్షసా నభ్యసూదయన్, ౧౪½. హనుమాన్ శైలశృంగాణి వృక్షాం శ్చ వివిధాన్ బహూన్. వవర్ష కుంభకర్ణస్య శిర స్యంబర మాస్థితః, ౧౫½. తాని పర్వతశృంగాణి శూలేన స బిభేద హ. బభంజ వృక్షవర్షం చ కుంభకర్ణో మహాబలః, ౧౬½ తతో హరీణాం త దనీక ముగ్రం దుద్రావ శూలం నిశితం ప్రగృహ్య. తస్థౌ తతో ఽస్యాపతతః పురస్తా న్మహీధరాగ్రం హనుమాన్ ప్రగృహ్య, ౧౭½. స కుంభకర్ణం కుపితో జఘాన వేగేన శైలోత్తమభీమకాయం. స చుక్షుభే తేన తదాఽభిభూతో మేదార్ద్రగాత్రో రుధిరావ

జీవితా ఇతి జీవనాశారహితా ఇత్యర్థః. ౩—౪. స ఇతి. వ్యాక్షిపత్ అపాతయత్. ౫. శతా నీతి. ప్రకీర్ణాః శిథిలావయవాః - పోథితాః హింసితాః-కుంభకర్ణ సైన్యకేన వ్యాపారేణశతాదిసంఘరూపేణ పతితా ఇత్యర్థః. ౫ షోడ శేత్యాది. పరిక్షిప్య ప్రగృహ్య - ఖాదన్ భక్షయన్-పన్నగాన్ భక్షయ న్నివేతి గరుడవిశేషణం ౭½ కృచ్ఛ్రేణేతి హరయః - బలవంత ఇతి శేషః సంగమ్య సంభూయ. ౮½. తత ఇతి. విశేషేణ లంబత ఇతి విలంబః-పచాద్యచ్. గిరిశృంగాభంగిరిశృంగవ దున్నతం ౯½. త మితి. తం కుంభకర్ణం-సముత్పత్య సమీప మాగత్య-కుంభకర్ణస్య కుంభకర్ణాయ. ౧౦½ మమ ర్దేత్యాది త్రిపాదశ్లోకః. తాని ప్రసిద్ధాని-రక్షాంసి మమర్దేతి పూర్వే ణాన్వయః ౧౧½ పునశ్చేతి. పాదశ్లోకః. త దితి. తచ్ఛైలశృంగాభిహతం అనంతరప్రయుక్తశైలశృంగాహతసైన్యం-ఆయోధనం యుద్ధం. ౧౨½. రథిన ఇతి. కాలాంతకః ప్రళయకాలరుద్రః. ౧౩½ వానరా శ్చేతి. అభ్యసూదయన్ అహనన్ ౧౪½ ౧౬½ తత ఇతి దుద్రావ ద్రావయామాస. ౧౭½. స ఇతి. మేదార్ద్రేత్యత్ర సంధి రార్షః. ౧౮½. సఇతి.

సముదీరితవీర్యాః-కథితాత్మీయప్రాక్పరాక్రమా ఇత్యర్థః. ౩—౮½. తతః పర్వత మితి. విలంబః-విశేషేణ లంబత ఇతి విలంబః-పచాద్యచ్, ౧౦½ మమ ర్దేతి. తాని ప్రసిద్ధాని-అన్య ద్గిరేశ్శిరః-అత్రాపి

సిక్తః, ౧౮½ స శూల మావిధ్య తటిత్ప్రకాశం గిరిం యథా ప్రజ్వలితాగ్రశృంగం. బాహ్వంతరే మారుతి మాజఘాన గుహో ఽచలం క్రౌంచ మివోగ్రశక్త్యా, ౧౯½ స శూలనిర్భిన్నమహాభుజాంతరః ప్రవిహ్వల శ్శోణిత ముద్వమ న్ముఖాత్. న నాద భీమం హనుమా న్మహాహవే యుగాంతమేఘ స్తనితస్వనోపమం, ౨౦½. తతో వినేదు స్సహసా ప్రహృష్టా రక్షోగణా స్తం వ్యథితం సమీక్ష్య ప్లవంగమా స్తు వ్యథితా భయార్తాః ప్రదుద్రువు స్సంయతి కుంభకర్ణాత్, ౨౧½ తతస్తు నీలో బలవా న్పర్యవస్థాపయ న్బలం. ప్రవిచిక్షేప శైలాగ్రం కుంభకర్ణాయ ధీమతే, ౨౨½ త మాపతంతం సంప్రేక్ష్య ముష్టినా ఽభిజఘాన హ. ముష్టిప్రహారాభిహతం తచ్ఛైలాగ్రం వ్యశీర్యత, సవిష్ఫులింగం సజ్వాలం నిపపాత మహీతలే ౨౪. ఋషభ శ్శరభో నీలో గవాక్షో గంధమాదనః, పంచ వానరశార్దూలాః కుంభకర్ణ ముపాద్రవన్ ౨౫ శైలై ర్వృక్షై స్తలైః పాదై ర్ముష్టిభిశ్చ మహాబలాః, కుంభకర్ణం మహాకాయం సర్వతో ఽభిప్రదుద్రువుః. ౨౬ స్పర్శా నివ ప్రహారాం స్తా న్వేదయానో న వివ్యథే, ఋషభం తు మహావేగం బాహుభ్యాం పరిషస్వజే. ౨౭. కుంభకర్ణభుజాభ్యాం తు పీడితో వానరర్షభః, నిపపా తర్షభో భీమః ప్రముఖాద్వాంతశోణితః. ౨౮. ముష్టినా శరభం హత్వా జానునా నీల మాహవే. ఆజఘాన గవాక్షం తు తలే నేంద్రరిపు స్తదా. ౨౯. పాదే నాభ్యహన త్క్రుద్ధ స్తరసా గంధమాదనం, ౨౯½. దత్తప్రహారవ్యథితా ముముహు శ్శోణితోక్షితాః. నిపేతు స్తే తు మేదిన్యాం నికృత్తా ఇవ కింశుకాః, ౩౦½. తేషు వానరముఖ్యేషు పతితేషు మహాత్మసు. వానరాణాం సహస్రాణి కుంభకర్ణం ప్రదుద్రువుః, ౩౧½. తం శైల మివ శైలాభా స్సర్వే తే ప్లవగర్షభాః. సమారుహ్య సముత్పత్య దదంశు శ్చ మహాబలాః, ౩౨½ తం నఖై ర్దశనై శ్చాపి ముష్టిభి ర్జానుభి స్తథా. కుంభకర్ణం మహాకాయం తే జఘ్నుః ప్లవగర్షభాః, ౩౩½ స వానరసహస్రై స్తై రాచితః

ఆవిధ్య భ్రామయిత్వా గుహః స్కందః ౧౯½ స ఇతి. ప్రవిహ్వలః ప్రముహ్యన్-యుగాంతేతి. యుగాంతమేఘస్య స్తనితరూపో య స్స్వనః తత్తుల్య మితి క్రియావిశేషణమ్. ౨౦½. తత ఇతి. కుంభకర్ణాత్ భయార్తా ఇత్యన్వయః-సంయతి యుద్ధే ౨౧½.తత ఇతి. పర్యవస్థాపయన్ బల మితి పలాయమానా న్సన్నివర్తయ న్నిత్యర్థః ౨౨½. త మాపతంత మితి. వ్యశీర్యత విశీర్ణ మభూత్ ౨౫ శైలైరితి. పాదైః ప్రహారోద్యతైః-సర్వతోఽపలక్షణే తృతీయా. ౨౬. స్పర్శా నితి. స్పర్శానివ సుఖస్పర్శానివ-సుఖమర్దన మివ జాన న్నిత్యర్థః. ౨౭. కుంభ కర్ణేతి. ప్రేతిచ్ఛేదః. ముఖాత్-వాంతశోణితః పపా తేత్యన్వయః. వ్యవహితా శ్చేత్యుపసర్గస్య వ్యవహితప్రయోగః-వాంతశోణితః ఉద్గీర్ణరక్తః. ౨౮—౩౧½ తమితి. సమారుహ్య సముత్పత్య-సముత్పత్య సమారుహ్యేతి క్రమః. ౩౧½—౩౩½ సఇతి. ఆచితః

చిక్షే కేతి యోజనీయం. ౩౩½ సవానరసహస్రైరితి. ఆచితః వ్యాప్తః - ఆత్మరుహైః వృక్షైః.

పర్వతోపమః. రరాజ రాక్షసవ్యాఘ్రో గిరి రాత్మరుహై రివ, ౩౪½ బాహుభ్యాం వానరాన్ సర్వాన్ ప్రగృహ్య సుమహాబలః భక్షయామాస సంక్రుద్ధో గరుడః పన్నగా నివ,౩౫½ ప్రక్షిప్తాః కుంభకర్ణేన వక్త్రే పాతాళసన్నిభే నాసాపుటాభ్యాం నిర్జగ్ముః కర్ణాభ్యాం చైవ వానరాః, ౩౬½. భక్షయన్ భృశసంక్రుద్ధో హరీన్ పర్వతసన్నిభః బభంజ వానరాన్ సర్వాన్ సంక్రుద్ధో రాక్షసోత్తమః,౩౭½ మాంసశోణితసంక్లేదాం భూమిం కుర్వన్ స రాక్షసః, చచార హరిసైన్యేషు కాలాగ్ని రివ మూర్ఛితః,
౩౮½ వజ్రహస్తో యథా శక్రః పాశహస్త ఇవాంతకః, శూలహస్తో బభౌ సంఖ్యే కుంభకర్ణో మహాబలః, ౩౯½ యథా శుష్కా ణ్యరణ్యాని గ్రీష్మే దహతి పావకః. తథా వానరసైన్యాని కుంభకర్ణో వినిర్దహత్,౪౦½ తత స్తే వధ్యమానా స్తు హతయూథా వినాయకాః. వానరా భయసంవిగ్నాః వినేదు ర్విస్వరం భృశం, ౪౧½.
అనేకశో వధ్యమానాః కుంభకర్ణేన వానరాః. రాఘవం శరణం జగ్ము ర్వ్యథితాః ఖిన్నచేతసః, ౪౨½ ప్రభగ్నాన్ వానరాన్ దృష్ట్వా వజ్రహస్తసుతాత్మజః. అభ్యధావత వేగేన కుంభకర్ణం మహాహవే, ౪౩½ శైలశృంగం మహ ద్గృహ్య వినదంశ్చ ముహుర్ముహుః. త్రాసయన్ రాక్షసాన్ సర్వాన్ కుంభకర్ణపదానుగాన్,
౪౪½. చిక్షేప శైలశిఖరం కుంభకర్ణస్య మూర్ధని ౪౫. స తే నాభిహతో ఽత్యర్థం గిరిశృంగేణ మూర్ధని, కుంభకర్ణః ప్రజజ్వాల కోపేన మహతా తదా. ౪౬.
సోఽభ్యధావత వేగేన వాలిపుత్ర మమర్షణః, కుంభకర్ణో మహానాద స్త్రాసయన్ సర్వవానరాన్. ౪౭. శూలం ససర్జ వై రోషా దంగదే స మహాబలః, ౪౭½.
త మాపతంతం బుద్ధ్వా తు యుద్ధమార్గవిశారదః. లాఘవా న్మోచయామాస బలవా న్వానరర్షభః, ఉత్పత్య చైనం సహసా తలే నోర స్యతాడయత్.
౪౮. స తే నాభిహతః కోపా త్ప్రముమోహాచలోపమః, ౪౮½ స లబ్ధసంజ్ఞో బలవాన్ ముష్టి మావర్త్య రాక్షసః అపహస్తేన చిక్షేప విసంజ్ఞ స్స పపాత హ,
౫౦½. తస్మిన్ ప్లవగశార్దూలే విసంజ్ఞే పతితే భువి. తచ్ఛూలం సముపాదాయ సుగ్రీవ మభిదుద్రువే, ౫౧½ త మాపతంతం సంప్రేక్ష్య కుంభకర్ణం మహాబలం, ఉత్పపాత తదా వీర స్సుగ్రీవో వానరాధిపః, ౫౨½ పర్వతాగ్రం సముత్క్షిప్య సమావిధ్య మహాకపిః. అభిదుద్రావ వేగేన కుంభకర్ణం మహాబలం, ౫౩½.
త మాపతతం సంప్రేక్ష్య కుంభకర్ణః ప్లవంగమం. తస్థౌ వివృతసర్వాంగో వాన

వ్యాప్తః-ఆత్మరుహైః వృక్షైః. ౩౪½—౩౬½ భక్షయన్నితి. భక్షయన్ బభంజ-భక్షణార్థం బభంజేత్యర్థః ౩౭½. మాం సేతి. మాంసశోణితసంక్లేదాం-మాంసశోణితసంసిక్తా మిత్యర్థః. ౩౮½—౩౯½. యథేతి. వినిర్దహత్ వినిరదహత్.౪౦½ తత ఇతి వినాయకాః విగతనాయకాః.౪౧½—౫౩ త మితి

౪౨½. ప్రభగ్నా నితి వజ్రహస్తసుతాత్మజః-అంగద ఇత్యర్థః. ౫౭½. ప్రజాపతే రితి. ప్రజాపతేస్తు

శేంద్రసముమ్ముఖః, ౫౪. కపిశోణితదిగ్ధాంగం భక్షయంతం ప్లవంగమాన్. కుంభ
కర్ణం స్థితం దృష్ట్వా సుగ్రీవో వాక్య మబ్రవీత్, ౫౫ పాతితాశ్చ త్వయా
వీరాః కృతం కర్మ సుదుష్కరం. భక్షితాని చ సైన్యాని ప్రాప్తం తే పరమం
యశః, ౫౬. త్యజ త ద్వానరానీకం ప్రాకృతైః కిం కరిష్యసి సహస్వైకనిపాతం
మే పర్వత స్యాస్య రాక్షస, ౫౭. తద్వాక్యం హరిరాజస్య సత్త్వధైర్యసమన్వితం.
శ్రుత్వా రాక్షసశార్దూలః కుంభకర్ణో ఽబ్రవీ ద్వచః, ౫౮ ప్రజాపతే స్తు
పౌత్ర స్త్వం త థైవర్క్షరజస్సుతః శ్రుతపౌరుషసంపన్నః కస్మా ద్గర్జసి వానర,
౫౯ స కుంభకర్ణస్య వచో నిశమ్య వ్యావిధ్య శైలం సహసా ముమోచ తే
నాజఘా నోరసి కుంభకర్ణం శైలేన వజ్రాశనిసన్నిభేన, ౬౦ తచ్ఛైలశృంగం
సహసా వికీర్ణం భుజాంతరే తస్య తదా విశాలే, తతో విషేదు స్సహసా ప్లవంగా
రక్షోగణా శ్చాపి ముదా వినేదుః, ౬౧. స శైలశృంగాభిహత శ్చుకోప ననాద
కోపా చ్చ వివృత్య వక్త్రం, వ్యావిధ్య శూలం చ తటిత్ప్రకాశం చిక్షేప హర్యృ
క్షపతే ర్వధాయ, ౬౨ తత్ కుంభకర్ణస్య భుజప్రవిద్ధం శూలం శితం కాంచన
ధామజుష్టం, క్షిప్రం సముత్పత్య నిగృహ్య దోర్భ్యాం బభంజ వేగేన సుతో ఽనిల
స్య, ౬౩. కృతం భారసహస్రస్య శూలం కాలాయసం మహత్ బభంజ జానున్యా
రోప్య ప్రహృష్టః ప్లవగర్షభః, ౬౪ శూలం భగ్నం హనుమతా దృష్ట్వా వానరవా
హినీ, హృష్టా ననాద బహుశ స్సర్వత శ్చాపి దుద్రువే, ౬౫. సింహనాదం చ తే
చక్రుః ప్రహృష్టా వనగోచరాః మారుతిం పూజయాంచక్రుః దృష్ట్వా శూలం తథా
గతం, ౬౬ స త త్తదా భగ్న మవేక్ష్య శూలం చుకోప రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా,

సమున్ముఖః అభిముఖః ౫౪—౫౮ ప్రజాపతేరితి ఇదమైతిహ్య మనుసంధేయం. పురా కిల
బ్రహ్మణో జృంభమాణస్య వదనా దృక్షరజానామ వానరో జాతః. స కదాచిత్ పర్యటన్ బ్రహ్మలోకే
ఽప్సరోరూపకారిణి కస్మింశ్చిత్ సరసి నిమజ్యాప్సరోరూపమభజత్. తాం దృష్ట్వా కామమోహితా
వింద్రాదిత్యౌ హస్తేన యుగపద్గృహీతాం. త త్రాంతరే తయోః క్షుభితం రేతో ఽపతత్. తత్ర ద్వౌ కు
మారా వభవతాం-వాలేపతనా ద్వాలీ-గ్రీవాయాం పతనాత్ సుగ్రీవః తం దృష్ట్వా ప్రహస్య బ్రహ్మ
అప్సరోరూపధారిణం ఋక్షరజసం యథాపూర్వరూపప్రాప్తయే కుమారౌ చ గృహీత్వా అన్యస్మిన్
వానరరూపకారిణి సరసినిమజ్జేత్యభ్యధాత్. సోఽపితథాకృత్వా కుమారాభ్యాం సహ వానరరూప మభజ
దృక్షరజాః తత్పుత్రౌ వాలిసుగ్రీవా వితి-తదనేన ప్రకారేణ సుగ్రీవః ప్రజాపతేః పౌత్రః ఋక్షర
జసః పుత్రశ్చ. కాశ్యపాత్ ప్రజాపతే ర్వివస్వాన్ వివస్వతస్సుగ్రీవ ఇత్యన్యే. స ఇతి. వ్యావిధ్య
తోలయిత్వా. ౬౦—౬౩ కృత మితి. భారసహస్రస్య భారసహస్రేణ కృతం జాను న్యారోప్య
బభంజేత్యన్వయః ౬౪ శూల మితి. సర్వతః సర్వస్మాత్ ప్రదేశాత్-దుద్రువే ఆజగామ. ౬౫.
౬౬ స ఇతి సుగ్రీవ ముపేత్య తేన శృంగేణ జఘాన-త్రికూటశిఖరస్థలంకాద్వారే స్థిత్వా సముద్ధృతః

పౌత్ర ఇతి. చతుర్ముఖబ్రహ్మజృంభణజనితఋక్షరజఃపుత్రత్వా త్సుగ్రీవస్య బ్రహ్మపౌత్రత్వం. ౬౧. స

ఉత్పాట్య లంకామలయా త్స శృంగం జఘాన సుగ్రీవ ముపేత్య తేన, ౬౭। స
శైలశృంగాభిహతో విసంజ్ఞః పపాత భూమౌ యుధి వానరేంద్రః, తం ప్రేక్ష్య భూ
మౌ పతితం విసంజ్ఞం నేదుః ప్రహృష్టా స్త్వథ యాతుధానాః, ౬౮। త మభ్యుపే
త్యాద్భుతఘోరవీర్యం స కుంభకర్ణో యుధి వానరేంద్రం, జహార సుగ్రీవ మభిప్ర
గృహ్య యథా ఽనిలో మేఘ మతిప్రచండః, ౬౯। స తం మహామేఘనికాశరూప
ముత్పాట్య గచ్ఛన్ యుధి కుంభకర్ణః. రరాజ మేరుప్రతిమానరూపో మేరు ర్యథా
ఽభ్యుచ్ఛ్రితఘోరశృంగః, ౭౦। తత స్త ముత్పాట్య జగామ వీర స్సంస్తూయమా
నో యుధి రాక్షసేంద్రైః శృణ్వ న్నినాదం త్రిదశాలయానాం ప్లవంగరాజగ్రహవిస్మి
తానాం, ౭౧। తత స్త మాదాయ తదా స మేనే హరీంద్ర మింద్రోపమ మింద్రవీర్యః
అస్మిన్ హృతే సర్వ మిదం హృతం స్యా త్సరాఘవం సైన్య మి తీంద్రశత్రుః, ౭౨।
విద్రుతాం వాహినీం దృష్ట్వా వానరాణాం తత స్తతః. కుంభకర్ణేన సుగ్రీవం గృహీ
తం చాపి వానరం, హనుమాం శ్చింతయామాస మతిమా న్మారుతాత్మజః. ౭౩.
ఏవం గృహీతే సుగ్రీవే కిం కర్తవ్యం మయా భవేత్, య ద్వై న్యాయ్యం
మయా కర్తుం త త్కరిష్యామి సర్వథా, ౭౪। భూత్వా పర్వతసంకాశో నాశయి
ష్యామి రాక్షసం, ౭౫। మయా హతే సంయతి కుంభకర్ణే మహాబలే ముష్టి
వికీర్ణదేహే, విమోచితే వానరపార్థివే చ భవంతు హృష్టాః ప్లవగా స్సమస్తాః,
౭౬। అథవా స్వయ మప్యేష మోక్షం ప్రాప్స్యతి పార్థివః. గృహీతో ఽయం
యది భవే త్త్రిదశై స్సాసురోరగైః, ౭౭। మన్యే న తావ దాత్మానం బుధ్యతే
వానరాధిపః శైలప్రహారాభిహతః కుంభకర్ణేన సంయుగే, అయం ముహూర్తా
త్సుగ్రీవో లబ్ధసంజ్ఞో మహాహవే. ఆత్మనో వానరాణాం చ య త్పథ్యం త త్క
రిష్యతి, ౭౮। మయా తు మోక్షిత స్యాస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః. అప్రీతిశ్చ

కుంభకర్ణస్య ప్రదేశాంతరస్థలంకామలయశృంగోత్పాటనం కథ ముపపద్యత ఇతి చేత్ తదనుగుణప్రమాణ శరీరత్వా న్న దోషః. లంకామలయశబ్దేన త్రికూటం వోపచర్యతే ౬౭।—౬౯। స తమితి. అభ్యుచ్ఛ్రితం ఉన్నతం - స్వాకారసాదృశ్యాయ ప్రథమం మేరూపాదానం - ద్వితీయం తు సుగ్రీవధారణకాలిక సాదృశ్యాయ ౭౦। తత ఇతి. ఉత్పాట్య ఉద్ధృత్య - త్రిదివాలయానాం స్వర్గిణాం ౭౧। బలవాన్ కుంభకర్ణో యుద్ధే పతితం సుగ్రీవం కిమర్థం హృతవా నిత్యత్రాహ — తత స్తమాదాయేతి ౭౨।—౭౬। అథవేతి సాసురోరగైః సురైః గృహీతో ఽప్యయం మోక్షుం ప్రాప్తుం శక్నోతి - కింపున రనేన రాక్షసాపశదే నేతి భావః. ౭౭। తర్హి మోచయిత్వా ఽఽత్మానం కిమితి ననివర్తత ఇత్యత్రాహ — మన్య ఇత్యాదినా తావ దిత్యవధారణే. ఆత్మాన మేవ న బుధ్యతి ఇత్యర్థః. పథ్యం హితం ౭౮। కృచ్ఛ్రగత స్స్వామీ

ఇతి. వ్యావిధ్య - తోలయిత్వా ౬౯। స తమితి. ఉచ్ఛ్రితఘోరశృంగః ఉచ్ఛ్రితాని ఉన్నతానిఘోరాణి శృంగాణి యస్యసః. తత ఇతి. త్రిదశాలయానాం త్రిదశాలయస్థానాం. ౭౬। అథ వేతి సాసురోరగైః - త్రిదశైః గృహీతో ఽపి - అయం మోక్షుం ప్రాప్తుం శక్నోతి కింపున రనేన రాక్షసాపశదే నేతి భావః. ౭౭। తర్హ్యాత్మానం మోచయిత్వా కిమితి ననివర్తత ఇత్యత్రాహ — మన్య ఇతి. ౭౮। తథాపి

భవే త్ప్రఖ్యాత కీర్తినాశ శ్చ శాశ్వతః, ౧౦౹ తస్మా న్ముహూర్తం కాంక్షిష్యే విక్రమం
పార్థివస్య తు భిన్నం చ వానరానీకం తావ దాశ్వాసయా మ్యహం, ౧౧౹.
ఇత్యేవం చింతయిత్వా తు హనూమా న్మారుతాత్మజః. భూయ స్సం స్తంభయా
మాస వానరాణాం మహాచమూం, ౧౨౹. స కుంభకర్ణో ఽథ వివేశ లంకాం స్ఫు
రంత మాదాయ మహాకపిం తం విమానచర్యాగృహగోపురస్థైః పుష్పాగ్ర్య
వర్షై రవకీర్యమాణః, ౧౩౹ లాజగంధోదవర్షై స్తు సిచ్యమాన శ్శనై శ్శనైః. రాజమా
ర్గస్య శీతత్వా త్సంజ్ఞా మాప మహాబలః, ౧౪౹. తత స్స సంజ్ఞా ముపలభ్య కృచ్ఛ్రా
ద్బలీయస స్తస్య భుజాంతరస్థః అవేక్షమాణః పురరాజమార్గం విచింతయామాస
ముహు ర్మహాత్మా, ౧౫౹. ఏవం గృహీతేన కథం ను నామ శక్యం మయా సంప్రతి
కర్తు మద్య తథా కరిష్యామి యథా హరీణాం భవిష్య తీష్టం చ హితం చ కార్యం,
౧౬౹ తతః కరాగ్రై స్సహసా సమేత్య రాజా హరీణా మమరేంద్రశత్రుం. ఖరై
శ్చ కర్ణౌ దశనై శ్చ నాసాం దదంశ పార్శ్వేషు చ కుంభకర్ణం, ౧౭౹ స కుంభ
కర్ణో హృతకర్ణనాసో విదారిత స్తేన విమర్దిత శ్చ. రోషాభిభూతః క్షతజార్ద్రగాత్ర
స్సుగ్రీవ మావిధ్య పిపేష భూమౌ, ౧౮౹. స భూతలే భీమబలాభిపిష్ట స్సురారిభి
స్తై రభిహన్యమానః జగామ ఖం వేగవ దభ్యుపేత్య పున శ్చ రామేణ సమాజ
గామ, ౧౯౹. కర్ణనాసావిహీన స్తు కుంభకర్ణో మహాబలః రరాజ శోణితై స్సిక్తో
గిరిః ప్రస్రవణై రివ, ౨౦౹ శోణితార్ద్రో మహాకాయో రాక్షసో భీమవిక్రమః.
యుద్ధా యాభిముఖో భూయో మన శ్చక్రే మహాబలః, ౨౧౹ అమర్షా చ్ఛోణి
తోద్గారీ శుశుభే రావణానుజః. నీలాంజనచయప్రఖ్య స్ససంధ్య ఇవ తోయదః,
౨౨౹. గతే తు తస్మి న్సురరాజశత్రుః క్రోధా త్ప్రదుద్రావ రణాయ భూయః.

భృత్యే నావశ్యం మోచనీయ ఏవేత్యాశంక్యాహ—మయా త్వితి. ౧౦౹. తస్మా దితి. తావత్ సుగ్రీ
వాగమనపర్యంతం ౧౧౹. సం స్తంభయామాస గమనా న్నివర్తయామాస. ౧౨౹ సఇతి. పుష్పాగ్ర్య
వర్షైః శ్లాఘ్యపుష్పవృష్టిభిః. ౧౩౹—౧౫౹. ఏవ మితి. సంప్రతికర్తుం సమ్యక్ ప్రతికర్తుం-అన్యథా
అశక్యేతి పునరుక్తి స్స్యాత్. ౧౬౹ తత ఇతి. ఖరైః తీక్ష్ణైః-కరాగ్రైః కర్ణౌ సమేత్య సంహృత్య-దశ
నైర్నాసాం చ దదంశ-పార్శ్వేషు కపోలయో రంసయో రుదరాంతరయో శ్చ- పాదాభ్యాం-విదదా
రేతి శేషః. ౧౭౹ స ఇతి విమర్దితః సంపీడితః. ౧౮౹—౧౯౹. కర్ణేతి ప్రస్రవణైః నిర్ఝరైః. ౨౦౹.

కృచ్ఛ్రగతస్స్వామీ భృత్యే నావశ్యం మోచయితవ్య ఇత్యాశంక్యాహ—మయా త్వితి. ౧౨౹ సకుంభ
కర్ణ ఇతి పుష్పాగ్ర్యవర్షైః ఉత్తమకుసుమవృష్టిభిః ౧౫౹. ఏవం గృహీత ఇతి. సంప్రతికర్తుం - సమ్యక్
ప్రతికర్తుం. ౧౬౹. తత ఇతి ఖరైః తీక్ష్ణైః కరాగ్రైః కరనఖైః- కర్ణౌ-సమేత్య సంహృత్యేత్యర్థః పాదైః
పాదనఖైః 'దదంశపార్శ్వేషు చ కుంభకర్ణ' మితి పాఠే-పార్శ్వేషు - కపోలయో రంసయో రుదరపార్శ్వ

అనాయుధో ఽస్మీతి విచింత్య రౌద్రో ఘోరం తదా ముద్గర మాససాద,
౯౩½ తత స్స పుర్యా స్సహసా మహౌజాః నిష్క్రమ్య త ద్వానరసైన్య ముగ్రం.
బభక్ష రక్షో యుధి కుంభకర్ణః ప్రజా యుగాంతాగ్ని రివ ప్రదీప్తః, ౯౪½ బుభు
క్షిత శ్శోణితమాంసగృధ్నుః ప్రవిశ్య త ద్వానరసైన్య ముగ్రం, చఖాద రక్షాంసి
హరీన్ పిశాచా నృక్షాం శ్చ మోహా ద్యుధి కుంభకర్ణః, ౯౫½. య థైవ మృత్యు
ర్హరతే యుగాంతే స భక్షయామాస హరీం శ్చ ముఖ్యాన్ ౯౬. ఏకం ద్వౌ
త్రీన్ బహూన్ క్రుద్ధో వానరాన్ సహ రాక్షసైః. సమాదా యైకహస్తేన
ప్రచిక్షేప త్వర న్ముఖే. ౯౭. సంప్రస్రవం స్తదా మేద శ్శోణితం చ మహాబలః,
వధ్యమానో నగేంద్రాగ్రై ర్భక్షయామాస వానరాన్. ౯౮. తే భక్ష్యమాణా
హరయో రామం జగ్ము స్తదా గతిం,౯౮½. కుంభకర్ణో భృశం క్రుద్ధః కపీన్ ఖాదన్
ప్రధావతి ౯౯. శతాని సప్త చాష్టౌ చ వింశ త్త్రింశ త్తథైవ చ,సంపరిష్వజ్య బాహు
భ్యాం ఖాద న్విపరిధావతి ౧౦౦. తస్మిన్ కాలే సుమిత్రాయాః పుత్రః పరబలా
ర్దనః, చకార లక్ష్మణః క్రుద్ధో యుద్ధం పరపురంజయః. ౧౦౧. స కుంభకర్ణస్య
శరాన్ శరీరే సప్త వీర్యవాన్,నిచఖా దాదదే బాణాన్ విససర్జ చ లక్ష్మణః.౧౦౨.
అతిక్రమ్య చ సౌమిత్రిం కుంభకర్ణో మహాబలః, రామ మే వాభిదుద్రావ దారయ
న్నివ మేదినీం. ౧౦౩. అథ దాశరథీ రామో రౌద్ర మస్త్రం ప్రయోజయన్,
కుంభకర్ణస్య హృదయే ససర్జ నిశితాన్ శరాన్.౧౦౪.తస్య రామేణ విద్ధస్య సహసా
ఽభి ప్రధావతః,అంగారమిశ్రాః క్రుద్ధస్య ముఖా న్నిశ్చేరు రర్చిషః ౧౦౫.రామాస్త్ర
విద్ధో ఘోరం వై నదన్ రాక్షసపుంగవః, అభ్యధావత సంక్రుద్ధో హరీన్ విద్రా
వయన్ రణే. ౧౦౬. త స్యోరసి నిమగ్నా శ్చ శరా బర్హిణవాససః, హస్తా చ్చాపి
పరిభ్రష్టా పపా తోర్వ్యాం మహాగదా ఆయుధాని చ సర్వాణి విప్రాకీర్యంత
భూతలే, ౧౦౮½. స నిరాయుధ మాత్మానం యదా మేనే మహాబలః, ముష్టిభ్యాం

శోణితార్ద్రి ఇతి. అభిముఖ స్సన్ యుద్ధాయ మన శ్చక్ర ఇతి సంబంధః. ౯౧½—౯౪½. బుభుక్షురితి. శోణితమాంసగృధ్నుః శోణితమాంసలోలుపః ౯౫½—౯౭. సంప్రస్రవన్నితి. సంప్రస్రవన్ తాలుభ్యా ముద్వమన్-శోణితం మేద శ్చ భక్షితవానరసంబంధి ౯౮.తి ఇత్యర్థం గతిం శరణం ౯౮½.కుంభకర్ణ ఇత్యర్థం.ప్రధావతి ప్రాధావత్-ఉత్తరశ్లోకేఽప్యేవ మేవ.౯౯—౧౦౦ తస్మిన్ కాలఇతి. స్పష్టః ౧౦౧. స కుంభకర్ణ స్యేతి. స్పష్టః. ౧౦౨. అతిక్ర మ్యేతి. స్పష్టః, ౧౦౩. అథేతి. స్పష్టః. ౧౦౪. త స్యేతి. అర్చిషః జ్వాలాః. ౧౦౫. రామా స్త్రేతి. స్పష్టః ౧౦౬. త స్యేతిసార్ధః. బర్హిణవాససః బర్హిణం బర్హిపత్రం వాసో వాసస్థానం యేషాం తే తథోక్తాః-ఆయుధాని ఖడ్గాదీని. ౧౦౮½. సఇతి. కదనం-

---

యోశ్చ-పాదాభ్యాం విదదారేతి శేషః ౯౭. సంప్రస్రవ న్నితి. శోణితం - భక్షితానాం వానరా దీనాంసంబంధి - సంప్రస్రవన్ ఓష్ఠాభ్యా ముద్వమన్. ౯౮. తే భక్ష్యమాణా ఇతి. గతిం శరణం.

చరణాభ్యాం చ చకార కదనం మహత్, ౧౦౮॥ స బాణై రతివిద్ధాంగః క్షతజేన సముక్షితః. రుధిరం ప్రతిసుస్రావ గిరిః ప్రస్రవణం యథా, ౧౦౯॥ స తీవ్రేణ చ కోపేన రుధిరేణ చ మూర్ఛితః. వానరాన్ రాక్షసా నృక్షాన్ ఖాదన్ విపరిధావతి. ౧౧౦॥ అథ శృంగం సమావిధ్య భీమం భీమపరాక్రమః. చిక్షేప రామ ముద్దిశ్య బలవా నంతకోపమః, ౧౧౧॥ అప్రాప్త మంతరా రామ స్సప్తభి స్తై రజిహ్మగైః శరైః కాంచనచిత్రాంగై శ్చిచ్ఛేద పురుషర్షభః, ౧౧౨॥ త న్మేరుశిఖరాకారం ద్యోతమాన మివ శ్రియా, ద్వే శతే వానరేంద్రాణాం పతమాన మపాతయత్. ౧౧౩॥ తస్మిన్ కాలే స ధర్మాత్మా లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్, కుంభకర్ణవధే యుక్తో యోగాన్ పరిమృశన్ బహూన్, ౧౧౪॥ నై వాయం వానరా న్రాజ న్నాపి జానాతి రాక్షసాన్, మత్త శ్శోణితగంధేన స్వాన్ పరాం శ్చైవ ఖాదతి, ౧౧౫॥ సా ధ్వేన మధిరోహంతు సర్వే దేవా నరర్షభాః, యూథపా శ్చ యథా ముఖ్యా స్తిష్ఠం త్వస్య సమంతతః, ౧౧౬॥ అ ప్యయం దుర్మతిః కాలే గురుభార ప్రపీడితః, ప్రపతన్ రాక్షసో భూమౌ నాన్యాన్ హన్యాత్ ప్లవంగమాన్, ౧౧౭॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః, తే సమారురుహు ర్హృష్టాః కుంభకర్ణం ప్లవంగమాః, ౧౧౮॥ కుంభకర్ణస్తు సంక్రుద్ధ స్సమారూఢః ప్లవంగమైః. వ్యధూనయ త్తాన్ వేగేన దుష్టహ స్తీవ హస్తిపాన్, ౧౧౯॥ తాన్ దృష్ట్వా నిర్ధుతాన్ రామో దుష్టోఽయ మితి రాక్షసః, సముత్పపాత వేగేన ధను రుత్తమ మాదదే, ౧౨౦॥ క్రోధతామ్రేక్షణో వీరో నిర్దహ న్నివ చక్షుషా. రాఘవో రాక్షసం రోషా దభిదుద్రావ వేగితః, యూథపాన్ హర్షయన్ సర్వాన్ కుంభకర్ణభయార్దితాన్. ౧౨౨. స చాప మాదాయ భుజంగకల్పం దృఢజ్య ముగ్రం తపనీయచిత్రం, హరీన్ సమాశ్వాస్య సముత్పపాత రామో నిబద్ధోత్తమతూణబాణః. ౧౨౩. స వానరగణై స్తై స్తు వృతః పరమదుర్జయః, లక్ష్మణానుచరో రామ స్సంప్రతస్థే మహాబలః. ౧౨౪. స దదర్శ మహా

వానరాణా మితి శేషః. ౧౦౮॥ స బాణై రితి. స్పష్టః. ౧౦౯॥ స తీవ్రే ణేతి మూర్ఛితః వ్యాప్తః. ౧౧౦॥ అథేతి. స్పష్టః. ౧౧౧॥ అప్రాప్త మితి. స్పష్టః. ౧౧౨॥ త న్మేరుశిఖ రేతి. ద్వే శతే ఉద్దిశ్య పతమానం గచ్ఛంతం-అపాతయత్-శరై రితి శేషః. ౧౧౩॥ తస్మిన్ కాల ఇతి. యోగాన్ పరిమృశన్ ఉపాయాన్ విచారయన్. ౧౧౪॥ నై వాయ మితి. స్పష్టః ౧౧౫॥ సా ధ్వితి. యథా యథాయోగ్యం ౧౧౬॥ అప్యయ మితి. భారః వానరారోహణరూపః. ౧౧౭॥ త స్యేతి స్పష్టః ౧౧౮॥ కుంభకర్ణ స్త్వితి. స్పష్టః. ౧౧౯॥ తా నితి. నిర్ధుతా నితి హ్రస్వ ఆర్షః ౧౨౦॥ క్రోధతా మ్రేత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ౧౨౨. స చాప మితి. నిబద్ధోత్తమతూణబాణః-నిబద్ధోత్తమబాణతూణ ఇత్యర్థః. ౧౨౩—౧౨౪ స దద ర్శేత్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. కాలాంతకయమోపమం-'రుద్ర స్త్రినేత్ర

౧౧౬॥ అద్యాయ మితి. భారః వానరారోహణభారః. ౧౨౭. జిహ్వ యేతి కాలాంతకయమోపమం

త్మానం కిరీటిన మరిందమం, శోణితాప్లుతసర్వాంగం కుంభకర్ణం మహాబలం సర్వాన్ సమభిధావంతం యథా రుష్టం దిశాగజం, మార్గమాణం హరీన్ క్రుద్ధం రాక్షసైః పరివారితం వింధ్యమందరసంకాశం కాంచనాంగదభూషణం, స్రవంతం రుధిరం వక్త్రా ద్వర్ష మేఘ మి వోత్థితం. ౧౨౭. జిహ్వయా పరిలిహ్యంతం శోణితం శోణితేక్షణం, మృద్నంతం వానరానీకం కాలాంతకయమోపమం. ౧౨౮. తం దృష్ట్వా రాక్షసశ్రేష్ఠం ప్రదీప్తానలవర్చసం, విస్ఫారయామాస తదా కార్ముకం పురుషర్షభః. ౧౨౯. స తస్య చాపనిర్ఘోషా త్కుపితో రాక్షసర్షభః, అమృష్యమాణ స్తం ఘోష మభిదుద్రావ రాఘవం. ౧౩౦ తత స్తు వాతోద్ధతమేఘకల్పం భుజంగరాజోత్తమభోగబాహుం, త మాపతంతం ధరణీధరాభ మువాచ రామో యుధి కుంభకర్ణం. ౧౩౧ ఆగచ్ఛ రక్షోధిప మా విషాద మవస్థితో౽హం ప్రగృహీతచాపః, అవేహి మాం శక్రసపత్న రామం మయా ముహూర్తా ద్భవితా విచేతాః. ౧౩౨. రామో౽య మితి విజ్ఞాయ జహాస వికృతస్వనం, అభ్యధావత సంక్రుద్ధో హరీన్ విద్రావయన్ రణే. పాతయ న్నివ సర్వేషాం హృదయాని వనౌకసాం, ౧౩౩॥ ప్రహస్య వికృతం భీమం స మేఘ స్తనితోపమం. కుంభకర్ణో మహాతేజాః రాఘవం వాక్య మబ్రవీత్, ౧౩౪॥ నాహం విరాధో విజ్ఞేయో న కబంధః ఖరో న చ, న వాలీ న చ మారీచః కుంభకర్ణో౽హ మాగతః, ౧౩౫॥ పశ్య మే ముద్గరం ఘోరం సర్వకాలాయసం మహత్, అనేన నిర్జితా దేవా దానవా శ్చ పురా మయా, ౧౩౬॥ వికర్ణనాస ఇతి మాం నావజ్ఞాతుం త్వ మర్హసి, స్వల్పాపి హి న మే పీడా కర్ణనాసావినాశనాత్, ౧౩౭॥ దర్శ యేక్ష్వాకుశార్దూల వీర్యం గాత్రేషు మే లఘు తత స్త్వాం భక్షయిష్యామి దృష్టపౌరుషవిక్రమం, ౧౩౮॥ స కుంభకర్ణస్య వచో నిశమ్య రామ స్సుపుంఖాన్ విససర్జ బాణాన్. తై రాహతో వజ్రసమగ్రవేగై ర్న చుక్షుభే న వ్యథతే సురారిః, ౧౩౯॥ యై స్సాయకై

స్త్రిపురాంతకో' వేతి వత్ ఏక స్యైవావస్థాభేదాత్ కాలాదినామభేదః. యద్వా- కాలే యుగాంతకాలే అంతకో నాశకో యమః ఉపమా యస్య స తథోక్తః. ౧౨౮—౧౩౧. ఆగ చ్ఛేతి. మా మాం- అవిషాదం ఆగ చ్ఛేత్యన్వయః. యద్వా- విషాదం మాగచ్ఛ-మరణేన శరీరభరణక్లేశం త్యజేత్యర్థః ఆఙ్ ఉపసర్గమాత్రం. ౧౩౨. రామో౽య మిత్యాది. స్పష్టః ౧౩౩॥ ప్రహ స్యేతి. వికృత మిత్యాది విశేషణత్రయం క్రియావిశేషణం. ౧౩౪॥ నాహ మితి. స్పష్టః ౧౩౫॥ పశ్య మే ముద్గర మితి. యద్యపి నిరాయుధత్వం పూర్వముక్తం-త థాప్యద్య ముద్గరం గృహీతవా నితిజ్ఞేయం సర్వకాలాయసం బహుళాయసమయ మిత్యర్థః. ౧౩౬॥ వికర్ణనాస ఇతి. దర్శ యేతి. లఘు క్షిప్రం-దృష్టపౌరుషవిక్రమం దృష్టబలపరాక్రమం. ౧౩౮॥ స ఇతి. చుక్షుభ ఇతి. క్షోభో౽త్ర మానసః. ౧౩౯॥ యై స్సా

'రుద్ర స్త్రిణేత్ర స్త్రిపురాంతక' ఇతివ దేక స్యైవావస్థాభేదా త్కాలాదినామభేదః. ౧౩౧. ఆగ చ్ఛేతి. మా మాం-అవిషాదం-విషాదరహితం. ౧౩౮॥ దర్శ యేక్ష్వాకుశార్దూ లేత్యస్య ప్రాతీతికార్థః

స్సాలవరా నికృత్తాః వాలీ హతో వానరపుంగవ శ్చ తే కుంభకర్ణస్య తదా
శరీరే నజోఽపమా న వ్యథయాంప్రచక్రుః, ౧౮౦౫ సవారిధారా ఇవ సాయకాం
స్తాన్ పిబన్ శరీరేణ మహేంద్రశత్రుః. జఘాన రామస్య శరప్రవేగం వ్యావిధ్య
తం ముద్గర ముగ్రవేగం, ౧౮౧౫. తత స్తు రక్షః క్షతజానులిప్తం విత్రాసనం దేవ
మహాచమూనాం వివ్యాధ తం ముద్గర ముగ్రవేగం విద్రావయామాస చమూం
హరీశాం. ౧౮౨౫. వాయవ్య మాదాయ తతో వరాస్త్రం రామః ప్రచిక్షేప
నిశాచరాయ. స ముద్గరం తేన జఘాన బాహుం స కృత్తబాహు స్తుములం
ననాద, ౧౮౩౫ స తస్య బాహు ర్గిరిశృంగకల్ప స్సముద్గరో రాఘవబాణకృత్తః.
పపాత తస్మిన్ హరిరాజసైన్యే జఘాన తాం వానరవాహినీం చ, ౧౮౪౫. తే
వానరా భగ్నహతావశేషాః పర్యంత మాశ్రిత్య తదా విషణ్ణాః. ప్రవేపితాంగం
దదృశు స్సుఘోరం నరేంద్రరక్షోధిపసన్నిపాతం, ౧౮౫౫. స కుంభకర్ణోఽస్త్ర
నికృత్తబాహు ర్మహా న్నికృత్తాగ్ర ఇవాచలేంద్రః. ఉత్పాటయామాస కరేణ
వృక్షం తతోఽభిదుద్రావ రణే నరేంద్రం, ౧౮౬౫ స తస్య బాహుం సహసాల
వృక్షం సముద్యతం పన్నగభోగకల్పం. ఐంద్రాస్త్రయుక్తేన జఘాన రామో బాణేన
జాంబూనదచిత్రితేన, ౧౮౭౫. స కుంభకర్ణస్య భుజో నికృత్తః పపాత భూమౌ
గిరిసన్నికాశః. వివేష్టమానోఽభిజఘాన వృక్షాన్ శైలాన్ శిలా వానర రాక్ష
సాంశ్చ, ౧౮౮౫. తం ఛిన్నబాహుం సమవేక్ష్య రామ స్సమాపతంతం సహసా
నదంతం ద్వా వర్ధచంద్రౌ నిశితౌ ప్రగృహ్య చిచ్ఛేద పాదౌ యుధి రాక్షసస్య,
౧౮౯౫ తౌ తస్య పాదౌ ప్రదిశో దిశ శ్చ గిరీన్ గుహా శ్చైవ మహార్ణవం చ. లం
కాం చ సేనాం కపిరాక్షసానాం వినాదయంతౌ వినిపేతతు శ్చ, ౧౯౦౫ నికృత్తబా
హు ర్వినికృత్తపాదో విదార్య వక్త్రం బడబాముఖాభం దుద్రావ రామం సహ

యక్తై రితి.సాలభేదనస్య వాలివినాశకస్య చ బాణ స్యైకత్వేఽపి బహువచనం తద్వర్గ్యాణామనేకత్వా
దుపపద్యతే. ౧౮౦౫.స ఇతి. శరీరేణ పిబన్-శరీరనిమగ్నబాణ ఇత్యర్థః.జఘాన మోఘీచకార.౧౮౧౫.
తత స్త్వితి. వివ్యాధ అచాలయత్ ౧౮౨౫. వాయవ్యమితి.స్పష్టః ౧౮౩౫ స తస్యేతి. స్పష్టః. ౧౮౪౫.
తే వానరా ఇతి సన్నిపాతం ద్వంద్వయుద్ధం ౧౮౫౫—౧౮౬౫ తస్యేతి.ఐంద్రాస్త్రయుక్తేన ఐంద్రాస్త్ర
మంత్రాభిమంత్రితేన ౧౮౭౫ స కుంభకర్ణ స్యేతి. వివేష్టమానః వివర్తమానః.౧౮౮౫ తమితి. ప్రగృ
హ్యాయుగపత్ సంధాయ. ౧౮౯౫. తావితి వినాశయంతౌ దిగాదీన్ ప్రతిధ్వనయంతౌ. ౧౯౦౫.నికృ
త్తేతి.దుద్రావరామ మితి.ఊరుశేషాభ్యా మిదం-అన్య ద్భేదం గమనం వక్ష్యమాణం పతనంచ నసంభవతః.

స్పష్టః. వస్తుత స్తు - హే ఇక్ష్వాకు శార్దూల మే గాత్రేషు వీర్యం దర్శయ-తతః-దృష్టపౌరుషవిక్రమం
త్వా మసాధ్యంమన్వాన ఇతి శేషః.భక్షయిష్యామి-యథా పూర్వం వానరా నితి శేషః.౧౮౯౫.తౌతస్య
పాదావితి.వినాదయంతౌ-దిగాదీన్ ప్రతిధ్వనయంతా విత్యర్థః.౧౯౨౫.అథేతి.అరిష్టం రిపూణా మశుభ

సాఽభిగర్జ న్ రాహు ర్యథా చంద్ర మివాంతరిక్షే, ౧౫౧. ఆపూరయ త్తస్య ముఖం శితాగ్రై రామ శ్శరై ర్హేమపినద్ధపుంఖైః. సంపూర్ణవక్త్రో న శశాక వక్తుం చుకూజ కృచ్ఛ్రేణ ముమోహ చాపి, ౧౫౨. అథాదదే సూర్యమరీచికల్పం స బ్రహ్మదండాంతకకాలకల్పం. అరిష్ట మైంద్రం నిశితం సుపుంఖం రామ శ్శరం మారుతతుల్యవేగం, ౧౫౩. తం వజ్రజాంబూనదచారుపుంఖం ప్రదీప్తసూర్యజ్వలనప్రకాశం. మహేంద్రవజ్రాశనితుల్యవేగం రామః ప్రచిక్షేప నిశాచరాయ, ౧౫౪. స సాయకో రాఘవబాహుచోదితో దిశ స్స్వభాసా దశ సంప్రకాశయన్, స ధూమవైశ్వానరదీప్తదర్శనో జగామ శక్రాశనివీర్యవిక్రమః, ౧౫౫. స త న్మహాపర్వతకూటసన్నిభం వివృత్తదంష్ట్రం చలచారుకుండలం. చకర్త రక్షోధిపతే శ్శిర స్తథా యథైవ వృత్రస్య పురా పురందరః, ౧౫౬. కుంభకర్ణశిరో భాతి కుండలాలంకృతం మహత్. ఆదిత్యేఽభ్యుదితే రాత్రౌ మధ్యస్థ ఇవ చంద్రమాః, ౧౫౭. త ద్రామబాణాభిహతం పపాత రక్షశ్శిరః పర్వతసన్నికాశం. బభంజ చర్యాగృహగోపురాణి ప్రాకార ముచ్చం త మపాతయ చ్చ, ౧౫౮. న్యపత త్కుంభకర్ణోఽథ స్వకాయేన నిపాతయన్. ప్లవంగమానాం కోట్య శ్చ పరిత స్సంప్రధావతాం, ౧౫౯. త చ్చాతికాయం హిమవత్ప్రకాశం రక్ష స్తత స్తోయనిధౌ పపాత. గ్రాహా న్వరా న్మీనవరా న్భుజంగా న్మమర్ద భూమిం చ తదా వివేశ, ౧౬౦. తస్మి న్ హతే బ్రాహ్మణదేవశత్రౌ మహాబలే సంయతి కుంభకర్ణే చచాల భూ ర్భూమిధరా శ్చ సర్వే హర్షా చ్చ దేవా స్తుములం ప్రణేదుః, ౧౬౧. తత స్తు దేవర్షిమహర్షిపన్నగా స్సురా శ్చ భూతాని

రాహుర్యథేతి చంద్ర మివ స్థితం రామం-రాహుర్యథా తథా కుంభకర్ణ ఇత్యర్థః ౧౫౧. ఆపూరయదితి స్పష్టః ౧౫౨. అథేతి అరిష్టం రిపూణా మశుభప్రదం-'అరిష్టేతు శుభాశుభే' ఇత్యమరః ౧౫౩. త మితి.స్పష్టః ౧౫౪.స ఇతి. వైశ్వానరః అగ్నిః. ౧౫౫ స త దితి. స్పష్టః. ౧౫౬. కుంభకర్ణేతి. కర్తనవేగా దుద్గతం గగనేస్థితం-రాత్రౌ-ఆదిత్యే అదితిదేవతాకే పునర్వసూనక్షత్రే తారకాద్వయాత్మకే అభ్యుదితే-తన్మధ్యగత శ్చంద్రమా ఇవ బభా విత్యర్థః.౧౫౭.త దితి. చర్యాః ప్రాకారోపాంతక్లప్తభటసంచారార్హప్రదేశాః.౧౫౮ న్యపతదితి. కోట్యః కోటీః ౧౫౯. త చ్చాతికాయ మితి.రక్షః కబంధ

ప్రదం-'అరిష్టే తు శుభాశుభే' ఇత్యమరః. ౧౫౬ కుంభకర్ణశిర ఇతి. కర్తనవేగా ద్గగనే స్థితం స త్కుంభకర్ణశిరః ఆదిత్యే అదితిదేవతాకే పునర్వసూనక్షత్రే రాత్రా వభ్యుదితే-తన్మధ్యగత శ్చంద్రమా ఇవాభా తీత్యర్థః.కుండలస్థానవ్యతిరిక్తకర్ణప్రదేశయోః సుగ్రీవేణ గృహీతత్వా త్కుంభకర్ణశిరః కుండలాలంకృతం భా తీతి భావః.యద్వా—మహ త్కుంభకర్ణశిరః-కుండలాలంకృతం-కుండలాభ్యాం-అలం నివారణం కృతం-కుండలరహితం సత్ భాతి అత్ర దృష్టాంతః-ఆదిత్య ఇతి ఆదిత్యే సూర్యే-అభ్యుదితే సతి-అభ్యుదితే రాత్రా విత్యత్ర అరాత్రా వితి చ్ఛేదః.అరాత్రౌ పహని-మధ్యస్థః గగనమధ్యస్థః-చంద్రమా ఇ వేత్యర్థః. అస్మి న్ పక్షే పూర్వశ్లోకే-చలచారుకుండల మిత్యస్య చలే చలితే గతే చారుకుండలే యస్య త దిత్యర్థః. ౧౫౮. న్యపత దితి. ప్లవంగానాం కోట్యః కోటీః-కాయేన నిపాతయన్-

సుపర్ణగుహ్యకాః. సయక్షగంధర్వగణా నభోగతాః ప్రహర్షితా రామపరాక్రమేణ, ౧౬౨॥. తత స్తు తే తస్య వధేన భూరిణా మనస్వినో నైరృతరాజబాంధవాః. వినేదు రుచ్చై ర్వ్యథితా రఘూత్తమం హరిం సమీక్ష్యైవ యథా సురార్దితాః, ౧౬౩॥. స దేవలోకస్య తమో నిహత్య సూర్యో యథా రాహుముఖా ద్విముక్తః. తథా వ్యభాసీ ద్భువి వానరౌఘే నిహత్య రామో యుధి కుంభకర్ణం, ౧౬౪॥ ప్రహర్ష మీయు ర్బహవ స్తు వానరాః ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమై రివాననైః. అపూజయన్ రాఘవ మిష్టభాగినం హతే రిపౌ భీమబలే దురాసదే, ౧౬౫॥. స కుంభకర్ణం సురసంఘమర్దనం మహత్సు యుద్ధేషు పరాజితశ్రమం. ననంద హత్వా భరతాగ్రజో రణే మహాసురం వృత్ర మివామరాధిపః, ౧౬౬॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

కుంభకర్ణం హతం దృష్ట్వా రాఘవేణ మహాత్మనా, రాక్షసా రాక్షసేంద్రాయ రావణాయ న్యవేదయన్. ౧. రాజన్ స కాలసంకాశ స్సంయుక్తః కాలకర్మణా, విద్రావ్య వానరీం సేనాం భక్షయిత్వా చ వానరాన్. ౨. ప్రతపిత్వా

రూపం-భూమిం తదా వివేశ-భూమి మస్పృశ దిత్యర్థః ౧౬౦॥. తస్మిన్ హతఇతి. స్పష్టః. ౧౬౧॥. తత స్త్వితి ౧౬౩॥.స ఇతి. వానరౌఘే వానరౌఘమధ్యే. ౧౬౪॥. ప్రహర్ష మితి. ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమై రితి. ప్రతిమాశబ్దో౽త్ర రూపవచనః-న తు సదృశవచనః, ఇవశబ్దప్రయోగాత్. ఇష్టభాగినం జయరూపేష్టభాజం ౧౬౫॥. స కుంభకర్ణ మితి.పరాజితశ్రమం త్యక్తశ్రమం. అత్ర సర్గే అధికాః కే చన శ్లోకాః క్వాపి క్వాపి దృశ్యంతే. తే-న వ్యాఖ్యాతాః. అస్మిన్ సర్గే సార్ధషట్షష్ట్యుత్తరశతశ్లోకాః. ౧౬౬॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అథ కుంభకర్ణవధశ్రవణేన రావణస్య ప్రలాపః. కుంభకర్ణ మిత్యాది. అత్ర రావణా యేత్యత్ర యకారో గాయత్ర్యా అష్టాదశాక్షరం. సప్తదశసహస్రశ్లోకా గతాః. ౧. కాలకర్మణా కాలస్య మృత్యోః కర్మణా-మరణరూపక్రియ యేతి యావత్. యద్వా-కాలే కర్మణా కాలకర్మణా-పరిపక్వకర్మ ణేత్యర్థః. ౨. ప్రతపిత్వా పరాక్రమ్య-ఏతి దారభ్య శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అర్ధప్రవిష్టేన

కుంభకర్ణో న్యపత దితి సంబంధః. ౧౬౨॥ తత ఇతి. సురార్దితాః రాక్షసాః-హరిం సమీక్ష్యైవం నైరృతబాంధవాః - రఘూత్తమం సమీక్ష్య వ్యథితా వినేదు రితి సంబంధః. ౧౬౪. ప్రహర్ష మితి. ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమై రిత్యత్ర ప్రతిమాశబ్దో రూపవాచకః అన్యథా - ఇవశబ్దో౽తిరిచ్యేత సప్తమ్యాం కుంభకర్ణవధః. ౧౬౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

కుంభకర్ణ మితి. య ఇతి గాయత్ర్యా అష్టాదశాక్షరం. కుంభకర్ణం హతం దృష్ట్వేత్యస్య శ్లోకస్య చతుర్వింశతితమాక్షరేణ య ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి. ౨. ప్రతపి త్వేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేక-

ముహూర్తం చ ప్రశాంతో రామతేజసా, కాయే నార్ధప్రవిష్టేన సముద్రం భీమ
దర్శనం. నికృత్తకంఠోరుభుజో విక్షరన్ రుధిరం బహు, రుధ్వా ద్వారం శరీరేణ
లంకాయాః పర్వతోపమః. కుంభకర్ణ స్తవ భ్రాతా కాకుత్స్థశరపీడితః, లగండ
భూతో వికృతో దావదగ్ధ ఇవ ద్రుమః ౫ తం శ్రుత్వా నిహతం సంఖ్యే
కుంభకర్ణం మహాబలం, రావణ శ్శోకసంతప్తో ముమోచ హ పపాత చ. ౬.
పితృవ్యం నిహతం దృష్ట్వా దేవాంతకనరాంతకౌ, త్రిశిరా శ్చాతికాయ శ్చ రురుదు
శ్శోకపీడితాః ౭. భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వా రామే ణాక్లిష్టకర్మణా, మహో
దరమహాపార్శ్వౌ శోకాక్రాంతౌ బభూవతుః ౮. తతః కృచ్ఛ్రా త్సమాసాద్య
సంజ్ఞాం రాక్షసపుంగవః, కుంభకర్ణవధా ద్దీనో విలలాప స రావణః ౯. హా వీర
రిపుదర్పఘ్న కుంభకర్ణ మహాబల, త్వం మాం విహాయ వై దైవా ద్యాతోఽసి
యమసాదనం. ౧౦. మమ శల్య మనుద్ధృత్య బాంధవానాం మహాబల, శత్రు
సైన్యం ప్రతాప్యైక స్త్వం మాం సంత్యజ్య గచ్ఛసి. ౧౧ ఇదానీం ఖ ల్వహం
నాస్మి యస్య మే దక్షిణో భుజః, పతితోఽయం సమాశ్రిత్య న బిభేమి సురా
సురాన్. ౧౨. కథ మేవంవిధో వీరో దేవదానవదర్పహా, కాలాగ్నిరుద్రప్రతి
మో రణే రామేణ వై హతః. ౧౩. యస్య తే వజ్రనిష్పేషో న కుర్యా ద్వ్య
సనం సదా, స కథం రామబాణార్తః ప్రసుప్తోఽసి మహీతలే. ౧౪. ఏతే దేవగణా
స్సార్ధ మృషిభి ర్గగనే స్థితాః, నిహతం త్వాం రణే దృష్ట్వా నినదంతి ప్రహర్షితాః.
౧౫. ధ్రువ మద్యైవ సంహృష్టా లబ్ధలక్షాః ప్లవంగమాః, ఆరోక్ష్యంతి హి దుర్గాణి
లంకాద్వారాణి సర్వశః. ౧౬. రాజ్యేన నాస్తి మే కార్యం కిం కరిష్యామి సీతయా,
కుంభకర్ణవిహీనస్య జీవితే నాస్తి మే రతిః. ౧౭. యద్యహం భ్రాతృహంతారం

అర్ధేన కబంధమాత్రేణ ప్రవిష్టేన కాయేన-సముద్రం రుధ్వా-శరీరేణ ఉత్తమాంగేన ద్వారం రుధ్వా లగండభూతః-లగండోఽజగర ఇత్యేకే. వికృతః వికృతశరీరః-రామతేజసా ప్రశాంత ఇత్యన్వయః. ౫—౧౦. మ మేతి. మమ బాంధవానాం చ శల్యం శోక మిత్యర్థః ౧౧. ఇదానీ మితి. సురాసురాన్ సురాసురేభ్యః. ౧౨—౧౫. ధ్రువ మితి. లబ్ధలక్షాః లబ్ధావసరాః. ౧౬—౧౭. యద్యహ మితి. భ్రాతృహంతారం న హన్మి యది తదా ఇదం వ్యర్థజీవితం-శ్రేయః న చ - నైవేత్యర్థః కింతు

వాక్యం. పర్వతోపమః కుంభకర్ణః-ముహూర్తం ప్రతపిత్వా విక్రమ్య-నికృత్తకంఠోరుభుజః విక్షర ద్రుధిరం యథా భవతి తథా-కాకుత్స్థశరపీడితః-దావదగ్ధో వృక్ష ఇవ లగండభూతః పిండీభూతః-అజగరసదృశో వా-'లగండోఽజగరో జ్ఞేయ' ఇతి జయదేవః. వికృతః వికృతశరీరః-అర్ధప్రవిష్టేన కాయేన సముద్రం రుధ్వా-శరీరేణ శరీరోపరిభాగేన-లంకాయా ద్వారం రుధ్వా రామతేజసా ప్రశాంత ఇత్యన్వయః. ౧౧. ఇదానీ మితి. సురాసురాన్ సురాసురేభ్యః. ౧౫ ధ్రువ మితి లబ్ధలక్షాః-లబ్ధావసరా ఇత్యర్థః. ౧౭ యద్యహ మితి భ్రాతృహంతారం న హన్మి యది-తదా ఇదం వ్యర్థజీవితం-శ్రేయో న చ-నైవేత్యర్థః. కింతు మరణ మేవ శ్రేయో నన్వితి సంబంధః. యద్యహ మిత్యస్య వాస్తవార్థ స్తు—

న హన్మి యుధి రాఘవం, నను మే మరణం శ్రేయో న చేదం వ్యర్థజీవితం ౧౮. అద్యైవ తం గమిష్యామి దేశం యత్రానుజో మమ, న హి భ్రాతౄన్ సముత్సృజ్య క్షణం జీవితు ముత్సహే. ౧౯. దేవా హి మాం హసిష్యంతి దృష్ట్వా పూర్వాపకారిణం, కథ మింద్రం జయిష్యామి కుంభకర్ణ హతే త్వయి. ౨౦. త దిదం మా మనుప్రాప్తం విభీషణవచ శ్శుభం, య దజ్ఞానా న్మయా తస్య న గృహీతం మహాత్మనః. ౨౧. విభీషణవచో యావ త్కుంభకర్ణప్రహస్తయోః, వినాశో ఽయం సముత్పన్నో మాం వ్రీళయతి దారుణః ౨౨ త స్యాయం కర్మణః ప్రాప్తో విపాకో మమ శోకదః, య న్మయా ధార్మిక శ్శ్రీమా న్స నిరస్తో విభీషణః, ౨౩. ఇతి బహువిధ మాకులాంతరాత్మా కృపణ మతీవ విలప్య కుంభకర్ణం, న్యపత దథ దశాననో భృశార్త స్త మనుజ మింద్రరిపుం హతం విదిత్వా. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః

ఏవం విలపమానస్య రావణస్య దురాత్మనః, శ్రుత్వా శోకాభితప్తస్య త్రిశిరా వాక్య మబ్రవీత్. ౧. ఏవ మేవ మహావీర్యో హతో న స్తాత మధ్యమః, న తు సత్పురుషా రాజ న్విలపంతి యథా భవాన్. ౨. నూనం త్రిభువన స్యాపి పర్యాప్త స్త్వ మసి ప్రభో, స కస్మా త్ప్రాకృత ఇవ శోచ స్యాత్మాన మీదృశం. ౩. బ్రహ్మదత్తాఽస్తి తే శక్తిః కవచ స్సాయకో ధనుః, సహస్రఖరసంయుక్తో రథో మేఘస్వనో

మరణ మేవ శ్రేయో నన్వితి సంబంధః ౧౮ అద్యైవేతి. భ్రాతౄ నితి బహువచనం పూజార్థం ౧౯—౨౧. విభీషణేతి. కుంభకర్ణప్రహస్తయో రయం దారుణో వినాశః-యావత్ యథా సముత్పన్నః-తతఆరభ్య విభీషణవచో మాం వ్రీళయతి-పీడయ తీత్యర్థః. ౨౨--౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

అ థాతికాయనిర్గమః. ఏవ మిత్యాది ౧ ఏవ మితి. తాతమధ్యమః తాతేషు మధ్యమః-మాధ్యమపితేత్యర్థః - ఏవ మేవ మహావీర్యః త్వదుక్తప్రకారేణైవ మహావీర్యః - హతః - దైవా దితి శేషః. ౨ నూనమితి. ఈదృశమితి శోకక్రియావిశేషణం. ఆత్మానం - ఉద్దిశ్యేతిశేషః. ౩ బ్రహ్మదత్తేత్యాది

భ్రాతృహంతారం హత్వా సుఖేన జీవేయ మిత్యత ఆహ—యదీతి. భ్రాతృహంతారం రాఘవం హన్మి యది-తదా మే మమ-మరణం నాస్తి అతఏవ శ్రేయః మరణానంతరభావిభగవత్పార్షదతాప్రాప్తిరూప శ్రేయ శ్చ నాస్తి-అతఏవేదం జీవితం వ్యర్థ మితి సంబంధః. ౧౮. అద్యైవేతి భ్రాతౄ నితి బహువచనం పూజాయాం. ౨౧ విభీషణవచ ఇతి. ప్రహస్తకుంభకర్ణయో ర్దారుణోఽయం వినాశో యావత్ యదా సముత్పన్న స్తతఆరభ్య విభీషణవచో వ్రీడయ తీతి సంబంధః. ౨౩ ఇతీతి కుంభకర్ణం-హతం నికృత్తకంఠోరుభుజ ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ విచిత్రవిధం ప్రాప్తం - విదిత్వా-బహు విలప్య న్యపత దితి సంబంధః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

౧. ఏవ మితి ఏవ మేవ మహావీర్యః-దేవదానవదర్పహా, 'కాలాగ్నిరుద్రప్రతిమ' ఇత్యాద్యుక్త

మహాన్. త్వయా సకృ ద్విశస్త్రేణ విశస్తా దేవదానవాః, స సర్వాయుధసంపన్నో రాఘవం శాస్తు మర్హసి. ౫. కామం తిష్ఠ మహారాజ నిర్గమిష్యా మ్యహం రణం, ఉద్ధరిష్యామి తే శత్రూన్ గరుడః పన్నగా నివ ౬ శంబరో దేవరాజేన నరకో విష్ణునా యథా, తథాఽద్య శయితా రామో మయా యుధి నిపాతితః. ౭ శ్రుత్వా త్రిశిరసో వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః, పునర్జాత మివాత్మానం మన్యతే కాలచోదితః ౮ శ్రుత్వా త్రిశిరసో వాక్యం దేవాంతకనరాంతకౌ, అతికాయ శ్చ తేజస్వీ బభూవు ర్యుద్ధహర్షితాః తతోఽహ మహ మిత్యేవ గర్జంతో నైరృతర్షభాః, రావణస్య సుతా వీరా శ్శక్రతుల్యపరాక్రమాః ౧౦. అంతరిక్షగతా స్సర్వే సర్వే మాయావిశారదాః, సర్వే త్రిదశదర్పఘ్నా స్సర్వే చ రణదుర్మదాః. ౧౧. సర్వే సుబలసంపన్నా స్సర్వే విస్తీర్ణకీర్తయః, సర్వే సమర మాసాద్య న శ్రూయంతే పరాజితాః దేవై రపి సగంధర్వై స్సకిన్నరమహోరగైః, ౧౨. సర్వే చ విదుషో వీరా స్సర్వే యుద్ధవిశారదాః, సర్వే ప్రవరవిజ్ఞానా స్సర్వే లబ్ధవరా స్తథా, ౧౩. సతైస్తదా భాస్కరతుల్యవర్చసై స్సుతై ర్వృత శ్శత్రుబలప్రమర్దనైః, రరాజ రాజా మఘవాన్ యథాఽమరై ర్వృతో మహాదానవదర్పనాశనైః, ౧౪ స పుత్రాన్ సంపరిష్వజ్య భూషయిత్వా చ భూషణైః, ఆశీర్భి శ్చ ప్రశస్తాభిః ప్రేషయామాస సంయుగే. ౧౫ యుద్ధోన్మత్తం చ మత్తం చ భ్రాతరౌ చాపి రావణః. రక్షణార్థం

శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం విశస్త్రేణ నిరాయుధేన. ౫—౭ శంబర ఇతి. నరకోఽత్ర సింహికాయాం విప్రచిత్తే ర్జాతేషు వాతాపిప్రముఖే ష్వన్యతమః. 'వాతాపి ర్నముచి శ్చైవ ఇల్వల స్సృమర స్తథా, అంధకో నరక శ్చైవ కాలనాభ స్తథైవ' చేత్యుక్తేః న తు కృష్ణహతో భూసుతో నరకాసురః-తస్య వాల్మీకిప్రబంధనిర్మాణకాలే అసంజాతత్వాత్. ౭—౮. శ్రుత్వా త్రిశిరస ఇత్యాది. త్రిశిరసో వచనం స్వేషా మపి తుల్యత్వా ద్దేవాంతకాదయోఽపి యుద్ధోద్యుక్తా బభూవు రిత్యర్థః ౧౦. అంతరిక్షేతి. అంతరిక్షే గతం గమనం యేషాం తే అంతరిక్షగతాః. ౧౧. సర్వ ఇత్యాది దేవాదిభి స్సహ సమర మాసాద్య పరాజితా న శ్రూయంతే ఇత్యన్వయః ౧౨. సర్వ ఇతి. విదుషః విద్యావంతః-ప్రవరవిజ్ఞానాః ఉత్కృష్టశాస్త్రజ్ఞానాః. ౧౩ సతై రితి తుల్యవర్చసై రిత్యత్ర సమాసాంత ఆర్షః ౧౪. స ఇతి. ఆశీర్భిః-స హేతి శేషః. ౧౫ 'యుద్ధోన్మత్తంచ మత్తంచ భ్రాతరౌ చాపిరావణః' ఇతి అత్ర యుద్ధో

ప్రకారేణ మహావీర్యాః-హతః దైవా దితి శేషః సత్పురుషాః-శూరాః. ౬ శంబర ఇతి. నరకో విష్ణునా యథా-అయం నరకః సింహికాయాం విప్రచిత్తే ర్జాతేషు పుత్రే ష్వన్యతమః. త దుక్తం విష్ణుపురాణే—'వాతాపి ర్నముచి శ్చైవ ఇల్వల స్సృమర స్తథా, అంధకో నరక శ్చైవ కాలనాభ స్తథైవ' చేతి.స ఉచ్యతే-న తు యదునాయకేన హతో భౌమః. శంబర ఇత్యస్య వాస్తవార్థ స్తు—అరామ ఇతి చ్ఛేదః. అరామో రామవ్యతిరిక్తః కశ్చనాద్య మయా యుద్ధే నిపాతితః-శయితా-రామస్యాసాధ్యత్వా దితిభావః. ౯ రావణ స్యేతి. అంతరిక్షగతాః-అంతరిక్షే గతిం గమనం యేషాం తే. ౧౫. యుద్ధో

కుమారాణాం ప్రేషయామాస సంయుగే, ౧౬॥ తేఽభివాద్య మహాత్మానం రా
వణం రిపురావణం, కృత్వా ప్రదక్షిణం చైవ మహాకాయాః ప్రతస్థిరే, ౧౭॥ సర్వౌ
షధీభిర్గంధైశ్చ సమాలభ్య మహాబలాః నిర్జగ్ముర్నైరృతశ్రేష్ఠాః షడేతే యుద్ధ
కాంక్షిణః, ౧౮॥ త్రిశిరాశ్చాతికాయశ్చ దేవాంతకనరాంతకౌ. మహోదరమహా
పార్శ్వౌ నిర్జగ్ముః కాలచోదితాః, ౧౯॥ తతస్సుదర్శనం నామ నీలజీమూతసన్నిభం.
ఐరావతకులే జాతమారురోహ మహోదరః ౨౦॥ సర్వాయుధసమాయుక్తం తూ
ణీభిశ్చ స్వలంకృతం. రరాజ గజమాస్థాయ సవితేవాస్తమూర్ధని, ౨౧॥
హయోత్తమసమాయుక్తం సర్వాయుధసమాకులం, ఆరురోహ రథశ్రేష్ఠం
త్రిశిరా రావణాత్మజః, ౨౨॥ త్రిశిరా రథమాస్థాయ విరరాజ ధనుర్ధరః
సవిద్యుదుల్కశ్శైలాగ్రే సేంద్రచాప ఇవాంబుదః, ౨౩॥ త్రిభిః కిరీటై
శ్శుశుభే త్రిశిరాస్స రథోత్తమే, హిమవానివ శైలేంద్రస్త్రిభిః కాంచనపర్వతైః,
౨౪॥ అతికాయోఽపి తేజస్వీ రాక్షసేంద్రసుతస్తదా. ఆరురోహ రథశ్రేష్ఠం శ్రేష్ఠ
స్సర్వధనుష్మతాం సుచక్రాక్షం సుసంయుక్తం స్వనుకర్షం సుకూబరం, తూణీ
బాణాసనైర్దీప్తం ప్రాసాసిపరిఘాకులం, ౨౬॥ స కాంచనవిచిత్రేణ ముకుటేన
విరాజతా. భూషణైశ్చ బభౌ మేరుః కిరణైరివ భాసయన్, ౨౭॥ స రరాజ రథే
తస్మిన్ రాజసూనుర్మహాబలః. వృతో నైరృతశార్దూలైర్వజ్రపాణిరివా
మరైః, ౨౮॥ హయముచ్చైశ్శ్రవఃప్రఖ్యం శ్వేతం కనకభూషణం. మనో
జవం మహాకాయమారురోహ నరాంతకః, ౨౯॥ గృహీత్వా ప్రాసముల్కా
భం విరరాజ నరాంతకః, శక్తిమాదాయ తేజస్వీ గుహశ్శిఖిగతో యథా,

స్తత్రివత్తౌ మహోదరమహాపార్శ్వపర్యాయనామానౌ రావణభ్రాతరౌ-ఏతౌ పరత్ర ప్రకాశయిష్యేతే.
౧౬॥ తి ఇతి రిపూన్ రావయతీతి రిపురావణః ౧౭॥ సర్వౌషధీభిరితి సర్వౌషధీభిః-'కోష్ఠం మాంసీహరిద్రే
ద్వే మురా శైలేయచందనే, త్వచాచంపకముస్తాశ్చ సర్వౌషధ్యో దశస్మృతాః' ఇత్యుక్తాభిః ఆయుధప్రహారని
వర్తికాభిః ఓషధీభిరిత్యాహుః. సమాలభ్య సమాలిప్య ౧౯॥ — ౨౦॥ సర్వాయుధేతి అస్తమూర్ధనీత్యేతదుత్తర
క్షణే వినాశసూచనాయ. ౨౧॥ — ౨౩॥. త్రిభిరితి. త్రిభిః కాంచనపర్వతైః శిఖరభూతైర్హిమవానివే
త్యర్థః. ౨౫॥ అతికాయ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. సుసంయుక్తం సుదృఢం-స్వనుకర్షం-'అనుకర్షో
దార్వధఃస్థ' మిత్యమరః సుకూబరం శోభనయుగంధరం-'కూబరస్తు యుగంధర' ఇత్యమరః ౨౬॥.
స ఇతి కిరణైః-భాసయన్ భాసమానః - మేరురివ బభావిత్యన్వయః. ౨౮॥ — ౩౦॥. దేవాంతక

స్తత్త్వమితి. 'యుద్ధోన్మత్తం చ మత్తం చ భ్రాతరౌ చాపి రావణ' ఇతి పాఠః. యుద్ధోన్మత్తమత్తశబ్దౌ
మహోదరమహాపార్శ్వయోః పర్యాయనామనీ ౧౭॥ సర్వౌషధీభిరితి. ఓషధీభిః-ఆయుధప్రహారనివార
కౌషధవిశేషైః ఓషధయస్తు—'కోష్ఠం మాంసీ హరిద్రే ద్వే మురా శైలేయచందనే, త్వచాచంపక
ముస్తాశ్చ సర్వౌషధ్యో దశస్మృతాః' ఇతి. మురా-పెన్నేరుగడ్డ, శైలేయం-జాతిపువ్వు; త్వచా-లవంగపట్ట
౨౩॥. త్రిభిరితి త్రిభిః కాంచనపర్వతైః శిఖరభూతైః హిమవానివేత్యర్థః ౨౫॥ అతికాయ ఇతి.

౩౦½ దేవాంతక స్సమాదాయ పరిఘం వజ్రభూషణం, పరిగృహ్య గిరిం దోర్భ్యాం వపు ర్విష్ణో ర్విడంబయన్, ౩౧½ మహాపార్శ్వ మహాకాయో గదా మాదాయ వీర్యవాన్ విరరాజ గదాపాణిః కుబేర ఇవ సంయుగే, ౩౨½. ప్రతస్థిరే మహాత్మానో బలై రప్రతిమై ర్వృతాః.సురా ఇ వామరావత్యా బలై రప్రతిమై ర్వృతాః, ౩౩½ తాన్ గజై శ్చ తురంగై శ్చ రథై శ్చాంబుద నిస్వనైః, అనుజగ్ము ర్మహాత్మానో రాక్షసాః ప్రవరాయుధాః, ౩౪½ తే విరేజు ర్మహాత్మానః కుమారా స్సూర్యవర్చసః, కిరీటిన శ్శ్రియా జుష్టాః గ్రహా దీప్తా ఇవాంబరే, ౩౫½ ప్రగృహీతా బభౌ తేషాం శస్త్రాణా మావళి స్సితా, శారదాభ్రప్రతీకాశా హంసావళి రివాంబరే, ౩౬½ మరణం వాపి నిశ్చిత్య శత్రూణాం వా పరాజయం, ౩౭½ ఇతి కృత్వా మతిం వీరాః నిర్జగ్ము స్సంయుగార్థినః, ౩౭½. జగర్జు శ్చ ప్రణేదు శ్చ చిక్షిపు శ్చాపి సాయకాన్, జగృహు శ్చాపి తే వీరా నిర్యాంతో యుద్ధదుర్మదాః, ౩౮½. క్ష్వేళితాస్ఫోటనినదై శ్చచాల చ వసుంధరా. రక్షసాం సింహనాదై శ్చ పుస్ఫోటేవ తదాఽంబరం, ౩౯½. తేఽభినిష్క్రమ్య ముదితా రాక్షసేంద్రా మహాబలాః, దదృశు ర్వానరానీకం సముద్యతశిలానగం,౪౦½.హరయోఽపి మహాత్మానో దదృశు ర్నైరృతం బలం, హస్త్యశ్వరథసంబాధం కింకిణీశతనాదితం నీలజీమూతసంకాశం సముద్యతమహాయుధం, దీప్తానలరవిప్రఖ్యై స్సర్వతో నైరృతై ర్వృతం,౪౧½. తద్దృష్ట్వా బల మాయాంతం లబ్ధలక్షాః ప్లవంగమాః. సముద్యతమహాశైలా స్సంప్రణేదు ర్మహాబలాః, అమృష్యమాణా రక్షాంసి ప్రతినర్దంతి వానరాః. ౪౨. తత స్సముద్ఘుష్టరవం నిశమ్య రక్షోగణా వానరయూథపానాం, అమృష్యమాణాః పరహర్ష ముగ్రం మహాబలా భీమతరం వినేదుః ౪౩ తే రాక్షసబలం ఘోరం ప్రవిశ్య హరియూథపాః, విచేరు రుద్యతై శ్శైలై

ఇతి అత్రాపి విరరా జేతి సంబధ్యతే. దేవాంతకః పరిఘ మాదాయ-సముద్రమథనే-గిరిం మందరగిరిం-పరిగృహ్య తిష్ఠతో విష్ణో ర్వపు ర్విడంబయన్ విరరాజ. ౩౧½—౩౬½. మరణం వేత్యర్థే నిర్జగ్ము రిత్యుపస్కార్యం. ౩౭ ఇతి కృత్వేత్యర్థం. ఇత్థం కర్తవ్య మిత్యేవం రూపాం మతిం కృత్వేత్యర్థః. ౩౭½ జగర్జు శ్చేతి. జగర్జుః మేఘధ్వనిం చక్రుః-ప్రణేదుః సింహనాదం చక్రుః-చిక్షిపుః క్షేపవచనా న్యూచుః - సాయకాన్ జగృహు రిత్యన్వయః. ౩౮½—౪౧½. త దిత్యాది. లబ్ధలక్షాః లబ్ధపరాక్రమ

సుచకాన్త్రిక్ష మితి. స్వనుకర్షం-'అనుకర్షో దార్వధస్థ' మిత్యమరః. సుకూబరం-శోభనయుగంధరం. ౩౦½. దేవాంతక ఇతి. దేవాంతక ఇత్యత్రాపి విరరా జేతి సంబధ్యతే. పరిఘం పరిగృహ్య - సముద్రమథనే మందరగిరిం పరిగృహ్య స్థితస్య విష్ణో ర్వపు ర్విడంబయన్-రరా జేత్యర్థః. ౩౬½. మరణం వేతి. మరణం స్వమరణం వా - శత్రూణాం పరాజయం వా భవ త్వితి మతిం కృత్వా-తాం నిశ్చిత్య నిర్జగ్ము రితి సంబంధః. ౩౭½. జగర్జు రితి చిక్షిపుః శత్రువిషయే ఆక్షేపవచనా న్యూచుః. ౪౩. కే చి దిత్యాది

ర్నగా శ్శిఖరిణో యథా. ౪౬ కేచి దాకాశ మావిశ్య కేచి దుర్వ్యాం ప్లవంగమాః, రక్షస్సైన్యేషు సంక్రుద్ధా శ్చేరు ర్ద్రుమశిలాయుధాః ద్రుమాంశ్చ విపులస్కంధాన్ గృహ్య వానరపుంగవాః, ౪౭½ త ద్యుద్ధ మభవ ద్ఘోరం రక్షోవానరసంకులం ౪౮. తే పాదపశిలా శ్శైలై శ్చక్రు ర్వృష్టి మనూపమాం, బాణౌఘై ర్వార్య మాణా శ్చ హరయో భీమవిక్రమాః. ౪౯. సింహనాదాన్ వినేదు శ్చ రణే వానర రాక్షసాః, ౪౯½. శిలాభి శ్చూర్ణయామాసు ర్యాతుధానాన్ ప్లవంగమాః. ౫౦. నిజఘ్ను స్సంయుగే క్రుద్ధాః కవచాభరణావృతాన్, కేచి ద్రథగతాన్ వీరాన్ గజవాజిగతా నపి నిజఘ్ను స్సహసాప్లుత్య యాతుధానాన్ ప్లవంగమాః, ౫౧½ శైలశృంగాచితాంగా శ్చ ముష్టిభి ర్వాంతలోచనాః, చేలుః పేతు శ్చ నేదు శ్చ తత్ర రాక్షస పుంగవాః, ౫౨½. రాక్షసా శ్చ శరై స్తీక్ష్ణై ర్బిభిదుః కపికుంజరాన్, శూలముద్గరఖడ్గై శ్చ జఘ్నుః ప్రాసై శ్చ శక్తిభిః, ౫౩½. అన్యోన్యం పాతయామాసుః పరస్పరజయైషిణః రిపుశోణితదిగ్ధాంగా స్తత్ర వానరరాక్షసాః, ౫౪½ తత శ్శైలై శ్చ ఖడ్గై శ్చ విసృష్టై ర్హరిరాక్షసైః, ముహూర్తే నావృతా భూమి రభవ చ్ఛోణి తాప్లుతా, ౫౫½. వికీర్ణపర్వతాకారై రక్షోభి రరిమర్దనైః. ఆసీ ద్వసుమతీ పూర్ణా తదా యుద్ధమదాన్వితైః, ౫౬½. ఆక్షిప్తాః క్షిప్యమాణా శ్చ భగ్నశూలా శ్చ వానరైః పునరంగై స్తథా చక్రు రాసన్నా యుద్ధ మద్భుతం, ౫౭½ వానరాన్ వానరై రేవ జఘ్ను స్తే రజనీచరాః, రాక్షసాన్ రాక్షసై రేవ జఘ్ను స్తే వానరా అపి, ౫౮½. ఆక్షిప్య చ శిలా స్తేషాం నిజఘ్నూ రాక్షసా హరీన్ తేషాం చాచ్ఛిద్య శస్త్రాణి జఘ్నూ రక్షాంసి వానరాః, ౫౯½ నిజఘ్ను శ్శైలశూలాస్త్రై ర్బిభిదు శ్చ పరస్పరం. సింహనాదా న్వినేదు శ్చ రణే వానరరాక్షసాః, ౬౦½. ఛిన్నవర్మతను త్రాణాః రాక్షసా వానరై ర్హతాః, రుధిరం ప్రసృతా స్తత్ర రససార మివ

విషయాః ౪౪—౪౬. సంచారప్రకారమేవాహ—కేచిదిత్యాది. సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ద్రుమశిలా యుధా ఇతి స్వభావోక్తిః ౪౭½—౪౮ త ఇతి. అనూపమాం-అనుపమాం. ౪౯—౫౬½. ఆక్షిప్తా ఇతి. ఆక్షిప్తాః క్షిప్యమాణా శ్చేతి నియుద్ధప్రకారకథనం. అంగైః హస్తపాదాదిభిః. ౫౭½—౬౦½ ఛిన్నేతి ఛిన్నవర్మతనుత్రాణాః ఛిన్నవర్మరూపతనుత్రాణాః-రుధిరం-ప్రసృతాః స్రుతవంతః-ముముచురితియావత్.

సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం ద్రుమశిలాయుధా ఇతిస్వభావోక్తిః. రక్షస్సైన్యేషు విషయే-సంక్రుద్ధాః కేచిత్ ప్లవంగమాః ద్రుమశిలాయుధా స్సంతః ఆకాశ మావిశ్య చేరుః-కేచి ద్వానరపుంగవాః-విపుల స్కంధాన్ ద్రుమాన్ గృహ్య గృహీత్వా ఉర్వ్యాం చేరు రితి యోజనా. ౫౧½. శైలశృంగేతి. శైల శృంగాచితాంగాః గిరిశిఖరై ర్వ్యాప్తదేహాః-ముష్టిభిః ముష్టిప్రహారైః-వాంతలోచనాః బహిర్నిర్గతలోచ నాః. ౫౬½ ఆక్షిప్తా ఇతి ఆక్షిప్తాః క్షిప్యమాణా ఇతి నియుద్ధప్రకారకథనం-అంగైః హస్తపాదాదిభిః. ౬౦½ ఛిన్నవ ర్మేతి. రససారం నిర్యాసం. ౬౧ స తస్యేతి తస్యమార్గః తేన యుద్ధార్థం గతో మార

ద్రుమాః, ౧౧ రథేన చ రథం చాపి వారణేనైవ వారణం. హయేన చ హయం కేచి న్నిజఘ్ను ర్వానరా రణే, ౧౨ ప్రహృష్టమనస స్సర్వే ప్రగృహీత మహాశిలాః. హరయో రాక్షసాన్ జఘ్ను ర్ద్రుమైశ్చ బహుశాఖిభిః, ౧౩. తద్యుద్ధ మభవ ద్ఘోరం రక్షోవానరసంకులం, ౧౪. క్షురప్రై రర్ధచంద్రైశ్చ భల్లైశ్చ నిశితై శ్శరైః, రాక్షసా వానరేంద్రాణాం చిచ్ఛిదుః పాదపాన్ శిలాః ౧౫. వికీర్ణైః పర్వతాగ్రైశ్చ ద్రుమైశ్ఛిన్నైశ్చ సంయుగే, హతైశ్చ కపిరక్షోభి ర్దుర్గమా వసుధాఽభవత్. ౧౬ తే వానరా గర్వితహృష్టచేష్టా స్సంగ్రామ మాసాద్య భయం విముచ్య, యుద్ధం తు సర్వే సహ రాక్షసై స్తై ర్నానాయుధా శ్చక్రు రదీనసత్త్వాః ౧౭ తస్మిన్ ప్రవృత్తే తుములే విమర్దే ప్రహృష్యమాణేషు వలీముఖేషు, నిపాత్యమానేషు చ రాక్షసేషు మహర్షయో దేవగణా శ్చ నేదుః. ౧౮. తతో హయం మారుతతుల్యవేగ మారుహ్య శక్తిం నిశితాం ప్రగృహ్య, నరాంతకో వానరరాజసైన్యం మహార్ణవం మీన ఇవావివేశ. ౧౯. స వానరాన్ సప్తశతాని వీరః ప్రాసేన దీప్తేన వినిర్బిభేద, ఏకక్షణే నేంద్రరిపు ర్మహాత్మా జఘాన సైన్యం హరిపుంగవానాం. ౨౦ దదృశు శ్చ మహాత్మానం హయపృష్ఠే ప్రతిష్ఠితం, చరంతం హరిసైన్యేషు విద్యాధరమహర్షయః. ౨౧. స తస్య దదృశే మార్గో మాంసశోణితకర్దమః, పతితైః పర్వతాకారై ర్వానరై రభిసంవృతః. ౨౨. యావ ద్విక్రమితుం బుద్ధిం చక్రుః ప్లవగపుంగవాః, తావ దేతా నతిక్రమ్య నిర్బిభేద నరాంతకః. ౨౩. జ్వలంతం ప్రాస ముద్యమ్య సంగ్రామాగ్రే నరాంతకః, దదాహ హరిసైన్యాని వనానీవ విభావసుః. ౨౪. యావ దుత్పాటయామాసు ర్వృక్షాన్ శైలాన్ వనౌకసః, తావ త్ప్రాసహతాః పేతు ర్వజ్రకృత్తా ఇవాచలాః. ౨౫. దిక్షు సర్వాసు బలవాన్ విచచార నరాంతకః, ప్రమృద్నన్ సర్వతో యుద్ధే ప్రావృట్కాలే యథాఽనిలః ౨౬ న శేకు ర్ధావితుం వీరా న స్థాతుం స్పందితుం భయాత్, ఉత్పతంతం స్థితం యాంతం సర్వాన్ వివ్యాధ వీర్యవాన్ ౨౭. ఏకేనాంతకకల్పేన ప్రాసేనాదిత్యతేజసా, భిన్నాని హరిసైన్యాని నిపేతు ర్ధరణీతలే ౨౮. వజ్రనిష్పేష సదృశం ప్రాసస్యాభినిపాతనం, న శేకు ర్వానరా స్సోఢుం తే వినేదు ర్మహాస్వనం.

రససారం నిర్యాసం ౧౧—౧౪. క్షురప్రైరితి. శిలాః శిలా శ్చేత్యర్థః. ౧౫—౧౬. తే వానరా ఇతి. గర్వితం హృష్టం చ యథా భవతి తథా చేష్టంత ఇతి గర్వితహృష్టచేష్టాః-నానాయుధాః-గృహీత రాక్షసాయుధా ఇత్యర్థః. ౧౭. తస్మిన్నితి. విమర్దే యుద్ధే ౧౯. స వానరానితి. జఘానేతి. ఇత్థ మితి శేషః. ౨౦—౨౩. జ్వలంత మితి జ్వలంతం జ్వలంతి మివ స్థితం - విభావసుః వహ్నిః ౨౪—౨౫. దిక్ష్వితి ప్రమృద్నన్ మర్దయన్ ౨౬. న శేకు రితి యతో హేతో

ఇత్యర్థః. పతితైః వానరై రభిసంవృత స్సన్-మాంసశోణితకర్దమస్సన్ దదృశ ఇతి సంబంధః. ౨౬. శై

౭౯. పతతాం హరివీరాణాం రూపాణి ప్రచకాశిరే, వజ్రభిన్నాగ్రకూటానాం శైలా
నాం పతతామివ ౮౦. యే తు పూర్వం మహాత్మానః కుంభకర్ణేన పాతితాః, తే
స్వస్థా వానరశ్రేష్ఠా స్సుగ్రీవ ముపతస్థిరే ౮౧. విప్రేక్షమాణ స్సుగ్రీవో దదర్శ
హరివాహినీం, నరాంతకభయత్రస్తాం విద్రవంతీ మితస్తతః ౮౨. విద్రుతాం వాహి
నీం దృష్ట్వా స దదర్శ నరాంతకం, గృహీతప్రాస మాయాంతం హయపృష్ఠే ప్రతి
ష్ఠితం ౮౩. అథోవాచ మహాతేజా స్సుగ్రీవో వానరాధిపః, కుమార మంగదం వీరం
శక్రతుల్యపరాక్రమం. ౮౪. గచ్ఛ త్వం రాక్షసం వీరో యోఽసౌ తురగ మాస్థితః,
క్షోభయంతం హరిబలం క్షిప్రం ప్రాణైర్వియోజయ. ౮౫. స భర్తు ర్వచనం శ్రు
త్వా నిష్పపా తాంగద స్తతః, అనీకా న్మేఘసంకాశా న్మేఘానీకా దివాంశుమాన్.
౮౬. శైలసంఘాతసంకాశో హరీణా ముత్తమోఽంగదః, రరా జాంగదసన్నద్ధ
స్సధాతు రివ పర్వతః ౮౭. నిరాయుధో మహాతేజాః కేవలం నఖదంష్ట్రవాన్,
నరాంతక మభిక్రమ్య వాలిపుత్త్రోఽబ్రవీ ద్వచః. ౮౮. తిష్ఠ కిం ప్రాకృతై రేభి
ర్హరిభి స్త్వం కరిష్యసి, అస్మి న్వజ్రసమస్పర్శం ప్రాసం క్షిప మమోరసి. ౮౯. అంగ
దస్య వచ శ్శ్రుత్వా ప్రచుక్రోధ నరాంతకః, సందశ్య దశనై రోష్ఠం వినిశ్వస్య
భుజంగవత్. ౯౦. అభిగ మ్యాంగదం క్రుద్ధో వాలిపుత్త్రం నరాంతకః, ప్రాసం
సమావిధ్య తదాఽంగదాయ సముజ్జ్వలంతం సహ సోత్ససర్జ. స వాలిపుత్త్రోరసి
వజ్రకల్పే బభూవ భగ్నో న్యపత చ్చ భూమౌ, ౯౧ తం ప్రాస మాలోక్య తదా
విభగ్నం సుపర్ణకృత్తోరగభోగకల్పం. తలం సముద్యమ్య స వాలిపుత్త్ర స్తురం
గమం తస్య జఘాన మూర్ధ్ని, ౯౨ నిమగ్నతాలుస్స్ఫుటితాక్షితారో నిష్క్రాంత
జిహ్వోఽచలసన్నికాశః స తస్య వాజీ నిపపాత భూమౌ తలప్రహారేణ విశీర్ణ
మూర్ధా, ౯౩ నరాంతకః క్రోధవశం జగామ హతం తురంగం పతితం నిరీక్ష్య.
స ముష్టి ముద్యమ్య మహాప్రభావో జఘాన శీర్షే యుధి వాలిపుత్త్రం, ౯౪
అథాంగదో ముష్టివిభిన్నమూర్ధా సుస్రావ తీవ్రం రుధిరం భృశోష్ణం ముహు
ర్విజజ్వాల ముమోహ చాపి సంజ్ఞాం సమాసాద్య విసిస్మియే చ, ౯౫ అథాం
గదో వజ్రసమానవేగం సంవర్త్య ముష్టిం గిరిశృంగకల్పం. నిపాతయామాస

రుత్ప్లవంతం స్థితం యాంతం చ వివ్యాధ-అతః స్పందనాదౌ న శేష ఇత్యర్థః ౭౭—౮౦. కుంభకర్ణేన పాతితానాం నీలాదీనా ముత్తరత్ర పౌరుషకథనసాంగత్యా యైషాం లబ్ధసంజ్ఞత్వ మాహ—యేత్వితి. ౮౫. స ఇతి. మేఘసంకాశా దితి నిబిడత్వలక్షణసమానధర్మప్రయుక్తేయ ముపమా. మేఘానీకాదిత్యత్ర తు నిష్క్రమణాపాదానత్వధర్మప్రయుక్తేత్యుపమాద్వయస్య నిర్వాహః. ౮౬. శైలేతి. సంఘాతః నిబిడసంశ్లేషః-అంగద సన్నద్ధః సన్నద్ధాంగదః ౮౭—౯౦. అభిగ మ్యేతి, అయ ముత్తరశేషః. ౯౧.

శ్లేతి. అంగదసన్నద్ధః సన్నద్ధాంగదః. ౯౦ అభిగ మ్యాంగద మిత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. వాలిపుత్త్ర

తదా మహాత్మా నరాంతక స్యోరసి వాలిపుత్రః, ౯౬½ స ముష్టినిష్పిష్టవిభిన్నవక్షాః జ్వాలావమచ్ఛోణితదిగ్ధగాత్రః 'నరాంతకో భూమితలే పపాత యథాఽచలో వజ్రనిపాతభగ్నః, ౯౭½ అథాంతరిక్షే త్రిదశోత్తమానాం వనౌకసాం చైవ మహాప్రణాదః. బభూవ తస్మి న్నిహతేఽగ్ర్యవీరే నరాంతకే వాలిసుతేన సంఖ్యే, ౯౮½ అథాంగదో రామమనఃప్రహర్షణం సుదుష్కరం త త్కృతవాన్ హి విక్రమం. విసిస్మియే సోఽప్యతివీర్యవిక్రమః పున శ్చ యుద్ధే స బభూవ హర్షితః, ౯౯½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః

⊹ సప్తతితమ స్సర్గః ⊹

నరాంతకం హతం దృష్ట్వా చుక్రుశు ర్నైరృతర్షభాః, దేవాంతక స్త్రిమూర్ధా చ పౌలస్త్య శ్చ మహోదరః ౧. ఆరూఢో మేఘసంకాశం వారణేంద్రం మహోదరః, వాలిపుత్రం మహావీర్య మభిదుద్రావ వీర్యవాన్. ౨ భ్రాతృవ్యసనసంతప్త స్తథా దేవాంతకో బలీ, ఆదాయ పరిఘం దీప్త మంగదం సమభిద్రవత్ ౩. రథ మాదిత్యసంకాశం యుక్తం పరమవాజిభిః, ఆస్థాయ త్రిశిరా వీరో వాలిపుత్ర మథాభ్యయాత్. ౪. స త్రిభి ర్దేవదర్పఘ్నై ర్నైరృతేంద్రై రభిద్రుతః, వృక్ష ముత్పాటయామాస మహావిటప మంగదః. ౫. దేవాంతకాయ తం వీర శ్చిక్షేప సహసాఽంగదః, మహావృక్షం మహాశాఖం శక్రో దీప్త మివాశనిం. ౬. త్రిశిరా స్తం ప్రచిచ్ఛేద శరై రాశీవిషోపమైః,స వృక్షం కృత్త మాలోక్య ఉత్పపాత తదాఽంగదః. ౭. స వవర్ష తతో వృక్షా న్ఛైలాం శ్చ కపికుంజరః, తా న్ప్రచిచ్ఛేద సంక్రుద్ధ స్త్రిశిరా నిశితై శ్శరైః ౮. పరిఘాగ్రేణ తా న్వృక్షా న్బభంజ చ సురాంతకః,త్రిశిరా శ్చాంగదం వీర మభిదుద్రావ సాయకైః ౯. గజేన సమభిద్రుత్య వాలిపుత్రం మహోదరః, జఘా నోరసి సంక్రుద్ధ స్తోమరై ర్వజ్రసన్నిభైః. ౧౦ దేవాంతక శ్చ

౯౬½. సముష్టీతి. జ్వాలారూపేణ వమతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితేన దిగ్ధగాత్రః. ౯౭½—౯౮½ అథేతి. తత్ కృతవా నిత్యత్ర త దిత్యవ్యయం పదం తస్మా దిత్యర్థః అంగదః హి యస్మాత్ సుదుష్కరం అతఏవ రామమనఃప్రహర్షణం విక్రమం కృతవా న్-తస్మా దిత్యర్థః. విసిస్మియే సోఽపీత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన రామమనః ప్రహర్షణ మిత్యత్ర గుణీభూతో రామశబ్దః పరామృశ్యతే. హర్షితః విస్మితేన రామేణ శ్లాఘయా తోషితః - స చ అంగద శ్చ పునః యుద్ధే బభూవ యుద్ధవిషయే సన్నద్ధో బభూవేత్యర్థః. ౯౯½ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే- ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః.

నరాంతక మిత్యాది పౌలస్త్య ఇతి త్రిమూర్తి విశేషణం-న తు మహోదరస్య దేవాంతకాదయ స్త్రయ శ్చుక్రుశు రితి సంబంధః ౧—౨. భ్రాతృవ్యస నేతి సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్ ౩—౧౦.

మభి'మ్యప్రాస ముత్స సర్జ-సః భూమౌ వ్యపత దితి సంబంధః ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

సంక్రుద్ధః పరిఘేణ తదాఽఙ్గదం, ఉపగమ్యాభిహత్యాశు వ్యపచక్రామ వేగవాన్. ౧౧. స త్రిభిర్నైరృతశ్రేష్ఠై ర్యుగప త్సమభిద్రుతః, న వివ్యథే మహాతేజా వాలిపుత్త్రః ప్రతాపవాన్ ౧౨ స వేగవా న్మహావేగం కృత్వా పరమదుర్జయః, తలేన భృశ ముత్పత్య జఘా నాస్య మహాగజం. ౧౩. తస్య తేన ప్రహారేణ నాగరాజస్య సంయుగే, పేతతు ర్లోచనే తస్య విననాద స వారణః. ౧౪ విషాణం చాస్య నిష్కృష్య వాలిపుత్త్రో మహాబలః, దేవాంతక మభిప్లుత్య తాడయామాస సంయుగే. ౧౫ స విహ్వలితసర్వాంగో వాతోద్ధూత ఇవ ద్రుమః, లాక్షారససవర్ణం చ సుస్రావ రుధిరం ముఖాత్. ౧౬ అథాశ్వాస్య మహాతేజాః కృచ్ఛ్రా ద్దేవాంతకో బలీ, ఆవిధ్య పరిఘం ఘోర మాజఘాన తదాఙ్గదం. ౧౭. పరిఘాభిహత శ్చాపి వానరేంద్రాత్మజ స్తదా, జానుభ్యాం పతితో భూమౌ పున రేవోత్పపాత హ. ౧౮. త ముత్పతంతం త్రిశిరా స్త్రిభి ర్బాణై రజిహ్మగైః, ఘోరై ర్హరిపతేః పుత్త్రం లలాటే ఽభిజఘాన హ. ౧౯. తతోఽఙ్గదం పరిక్షిప్తం త్రిభి ర్నైరృతపుంగవైః, హనుమా నపి విజ్ఞాయ నీల శ్చాపి ప్రతస్థతుః. ౨౦. తత శ్చిక్షేప శైలాగ్రం నీల స్త్రిశిరసే తదా, తద్రావణసుతో ధీమాన్ బిభేద నిశితై శ్శరైః. ౨౧. తద్బాణశతనిర్భిన్నం విదారితశిలాతలం, సవిస్ఫులింగం సజ్వాలం నిపపాత గిరే శ్శిరః. ౨౨. తతో జృంభిత మాలోక్య హర్షా ద్దేవాంతక స్తదా, పరిఘేణాభిదుద్రావ మారుతాత్మజ మాహవే. ౨౩. త మాపతంత ముత్ప్లుత్య హనుమా న్మారుతాత్మజః, ఆజఘాన తదా మూర్ధ్ని వజ్రకల్పేన ముష్టినా ౨౪ శిరసి ప్రహర న్వీర స్తదా వాయుసుతో బలీ, నాదే నాకంపయ చ్చైవ రాక్షసాన్ స మహాకపిః ౨౫. స ముష్టినిష్పిష్టవికీర్ణమూర్ధా నిర్వాంతదంతాక్షివిలంబిజిహ్వః, దేవాంతకో రాక్షసరాజసూను ర్గతాసు రుర్వ్యాం సహసా పపాత. ౨౬ తస్మిన్ హతే రాక్షసయోధముఖ్యే మహాబలే సంయతి దేవశత్రౌ, క్రుద్ధ స్త్రిమూర్ధా నిశితాగ్ర ముగ్రం వవర్ష నీలోరసి బాణవర్షం. ౨౭. మహోదర స్తు సంక్రుద్ధః కుంజరం పర్వతోపమం, భూయ స్సమధిరుహ్యాశు మందరం రశ్మిమా నివ. తతో బాణమయం వర్షం నీల స్యోపర్యపాతయత్, గిరౌ

దేవాంతక శ్చేతి. వ్యపచక్రామ పశ్చా దాజగామ. ౧౧ —౧౨ స ఇతి అస్యమహోదరస్య. ౧౩. తస్యేతి. తస్య అంగదస్య-తస్య నాగరాజ స్యేతి ద్వితీయతచ్ఛబ్దాన్వయః. ౧౪ విషాణ మితి. మహాబలః. వాలిపుత్త్రః-అస్య మహోదరవాహనస్య గజస్య-విషాణం-నిష్కృష్య - అభిప్లుత్య వేగేన సన్నిపత్య-దేవాంతకం తాడయామాసేతి సంబంధః ౧౫—౨౨. తత ఇతి జృంభితం-భగ్న మితి యావత్. జృంభితం తి ద్ధను ర్దృష్ట్వేత్యాదివత్. ౨౩—౨౯ తతఇతి నిస్పృష్టగాత్త్రః శిథిలగాత్త్రః -

౧౮. త ముత్పతంత మితి. అజిహ్మగైః-ఋజుగామిభిః. ౨౨ తత ఇతి. జృంభితం భగ్నం. ౨౫. సముష్టీతి నిర్వాంతదంతాక్షివిలంబిజిహ్వః- దంతా శ్చ-అక్షిణీ చ విలంబిజిహ్వా చ తథా-నిర్వాంతాః

వర్షం తటిచ్ఛక్రచాపవా నివ తోయదః ౨౯. తత శ్శరౌఘై రభివర్ష్యమాణో విభి
న్నగాత్రః కపిసైన్యపాలః, నీలో బభూ వాథ నిసృష్టగాత్రో విష్టంభిత స్తేన మహా
బలేన. తత స్తు నీలః ప్రతిలభ్య సంజ్ఞాం శైలం సముత్పాట్య సవృక్షషండం, తత
స్సముత్పత్య భృశోగ్రవేగో మహోదరం తేన జఘాన మూర్ధ్ని. ౩౧ తత స్స శై
లేంద్రనిపాతభగ్నో మహోదర స్తేన మహాద్విపేన, విపోథితో భూమితలే గతాసుః
పపాత వజ్రాభిహతో యథాఽద్రిః.౩౨ పితృవ్యం నిహతం దృష్ట్వా త్రిశిరా శ్చాప
మాదదే, హనుమంతం చ సంక్రుద్ధో వివ్యాధ నిశితై శ్శరైః ౩౩. స వాయుసూ
నుః కుపిత శ్చిక్షేప శిఖరం గిరేః, త్రిశిరా స్తచ్ఛరై స్తీక్ష్ణై ర్బిభేద బహుధా బలీ.౩౪
త ద్వ్యర్థం శిఖరం దృష్ట్వా ద్రుమవర్షం మహాకపిః, విససర్జ రణే తస్మిన్ రావణస్య
సుతం ప్రతి. ౩౫ త మాపతంత మాకాశే ద్రుమవర్షం ప్రతాపవాన్, త్రిశిరా
నిశితై ర్బాణై శ్చిచ్ఛేద చ ననాద చ ౩౬ తతో హనుమా నుత్ప్లుత్య హయాం
స్త్రిశిరస స్తదా, విదదార నఖైః క్రుద్ధో గజేంద్రం మృగరా డివ. ౩౭ అథ శక్తిం
సమాదాయ కాళరాత్రి మివాంతకః, చిక్షే పానిలపుత్త్రాయ త్రిశిరా రావణాత్మజః.
౩౮. దివః క్షిప్తా మి వోల్కాం తాం శక్తిం క్షిప్తా మసంగతాం, గృహీత్వా హరి
శార్దూలో బభంజ చ ననాద చ ౩౯. తాం దృష్ట్వా ఘోరసంకాశాం శక్తిం భ
గ్నాం హనూమతా, ప్రహృష్టా వానరగణాః వినేదు ర్జలదా ఇవ ౪౦. తతః ఖడ్గం
సముద్యమ్య త్రిశిరా రాక్షసోత్తమః,నిచఖాన తదా వ్యూఢే వాయుపుత్త్రస్యవక్షసి.
౪౧ ఖడ్గప్రహారాభిహతో హనుమాన్ మారుతాత్మజః, ఆజఘాన త్రిశిరసం తలే
నోరసి వీర్యవాన్. ౪౨. స తలాభిహత స్తేన స్రస్తహస్తాయుధో భువి. నిపపాత
మహాతేజా స్త్రిశిరా స్త్యక్తచేతనః ౪౩ స తస్య పతతః ఖడ్గం సమాచిద్య మహాకపిః,
ననాద గిరిసంకాశ స్త్రాసయన్ సర్వనైరృతాన్. ౪౪ అమృష్యమాణ స్తం ఘోష
ముత్పపాత నిశాచరః, ఉత్పత్య చ హనూమంతం తాడయామాస ముష్టినా. ౪౫. తేన
ముష్టిప్రహారేణ సంచుకోప మహాకపిః, కుపిత శ్చ నిజగ్రాహ కిరీటే రాక్షసర్షభం. ౪౬
స తస్య శీర్షా ణ్యసినా శితేన కిరీటజుష్టాని సకుండలాని, క్రుద్ధః ప్రచిచ్ఛేద సుతో

విష్టంభితః స్తబ్ధీకృతః-ఏత న్నిసృష్టత్వే హేతుః. ౩౦—౩౧. తత స్స శై లేతి. విపోథితః హిం
సితః. ౩౨—౩౯. తా మితి. ఘోరసంకాశాం భయంకరప్రకాశాం ౪౦ తత ఇతి. వ్యూఢే విశాలే
౪౧—౪౨ స ఇతి త్యక్తచేతనః-మూర్ఛిత ఇత్యర్థః ౪౩—౪౬ సత స్యేతి. త్వష్టు స్సుతః విశ్వ

బహిర్నిర్గతా దంతాదయో య స్యేతి తథా. ౨౯. తత శ్శరౌఘై రితి. నిసృష్టగాత్రః-శ్లథావయవః
పరవశగాత్రో వా-విష్టంభితః స్తంభీకృతః. ౩౮. దివ ఇతి. అసంగతాం-అనివారితాం. ౩౯. తామ
దృష్ట్వేతి. ఘోరసంకాశాం భయంకరప్రకాశాం. ౪౨ స ఇతి. త్యక్తచేతనః విసంజ్ఞః - మూర్ఛిత
ఇత్యర్థః. ౪౬ స త స్యేతి. త్వష్టుః సుతస్య విశ్వరూపస్య. ౫౦౪. జగ్రా హేతి. మహాపద్మః-

ఽనిలస్య త్వష్టు స్సుత స్యేవ శిరాంసి శక్రః. ౪౭. తా న్యాయతాక్షా ణ్యగసన్నిభాని ప్రదీప్తవైశ్వానరలోచనాని, పేతు శ్శిరాం సీంద్రరిపో ర్ధరణ్యాం జ్యోతీంషి యుక్తాని యథాఽర్కమార్గాత్. ౪౮. తస్మిన్ హతే దేవరిపౌ త్రిశీర్షే హనూమతా శక్రపరాక్రమేణ, నేదుః ప్లవంగాః ప్రచచాల భూమీ రక్షాం స్యథో దుద్రువిరే సమంతాత్. ౪౯. హతం త్రిశిరసం దృష్ట్వా తథైవ చ మహోదరం, హతౌ ప్రేక్ష్య దురాధర్షౌ దేవాంతకనరాంతకౌ. చుకోప పరమామర్షీ మత్తో రాక్షసపుంగవః. ౫౦౪ జగ్రాహార్చిష్మతీం ఘోరాం గదాం సర్వాయసీం శుభాం. హేమపట్టపరిక్షిప్తాం మాంసశోణితఫేనిలాం, విరాజమానాం వపుషా శత్రుశోణితరంజితాం. తేజసా సంప్రదీప్తాగ్రాం రక్తమాల్యవిభూషితాం, ఐరావతమహాపద్మసార్వభౌమభయావహాం ౫౩ గదా మాదాయ సంక్రుద్ధో మత్తో రాక్షసపుంగవః. హరీన్ సమభిదుద్రావ యుగాంతాగ్ని రివ జ్వలన్. ౫౪. అథర్షభ స్సముత్పత్య వానరో రావణానుజం, మత్తానీక ముపాగమ్య తస్థౌ తస్యాగ్రతో బలీ. ౫౫. తం పురస్తాత్ స్థితం దృష్ట్వా వానరం పర్వతోపమం, ఆజఘా నోరసి క్రుద్ధో గదయా వజ్రకల్పయా ౫౬. స తయాఽభిహత స్తేన గదయా వానరర్షభః, భిన్నవక్షా స్సమాధూత స్సుస్రావ రుధిరం బహు. ౫౭. స సంప్రాప్య చిరా త్సంజ్ఞా మృషభో వానరర్షభః, అభిదుద్రావ వేగేన గదాం తస్య మహాత్మనః. ౫౮. గృహీత్వా తాం గదాం భీమా మావిధ్య చ పునః పునః, మత్తానీకం మహాత్మానం జఘాన రణమూర్ధని. ౫౯. స స్వయా గదయా భగ్నో విశీర్ణదశనేక్షణః, నిపపాత తతో మత్తో వజ్రాహత ఇవాచలః. ౬౦. విశీర్ణనయనే భూమౌ గతసత్త్వే గతాయుషి, పతితే రాక్షసే తస్మిన్ విద్రుతం రాక్షసం బలం. ౬౧. [ఉన్మత్త స్తు తదా దృష్ట్వా గతాసుం భ్రాతరం రణే, చుకోప పరమక్రుద్ధః ప్రళయాగ్నిసమద్యుతిః. తత స్సమాదాయ గదాం స వీరో విత్రాసయన్ వానరసైన్య ముగ్రం, దుద్రావ వేగేన తు సైన్యమధ్యే దహన్ యథా వహ్ని రతిప్రచండః. ఆపతంతం తదా దృష్ట్వా రాక్షసం భీమవిక్రమం, శైలమాదాయ దుద్రావ గవాక్షః పర్వ

రూపః-'విశ్వరూపో వై త్వాష్ట్రః పురోహిత' ఇత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధః ౪౭. తానీతి. ముక్తాని అనుభూతపుణ్యఫలాని - అర్కమార్గాత్ ఆకాశాత్. ౪౮—౪౯. హతం త్రిశిరస మిత్యాది చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. మత్తః మహాపార్శ్వః-మత్త ఇతి మహాపార్శ్వస్య నామాంతరం మాంసశోణితఫేనిలా మితి యుద్ధకాలికరూపం-శత్రుశోణితరంజితా మితి పూర్వకాలికరూపం-మహాపద్మః పుండరీకాహ్వయ దిగ్గజః. ౫౩—౫౪. అ థేతి. మత్తానీకం - మత్తానీక ఇతి చ మహాపార్శ్వస్య నామాంతరం. ౫౫—౫౬. స త యేతి. సమాధూతః కంపితః. ౫౭. స ఇతి. గదా మభిదుద్రావ గదాం గృహీతుం దుద్రా వేత్యర్థః. ౫౮—౬౧. తస్మి న్నితి. కేవలజీవితార్థం యశోరహితజీవనార్థం- భిన్నార్ణవసన్ని

పుండరీకాఖ్యో దిగ్గజః. ౬౧. తస్మిన్ హత ఇతి. భిన్నార్ణవసన్నికాశ మిత్యేత త్క్రియా

తోపమః జిఘాంసూ రాక్షసం భీమం తం శైలేన మహాబలః, ఆపతంతం తదా దృష్ట్వా ఉన్మత్తోఽపి మహాగిరిం, చిచ్ఛేద గదయా వీరః శతధా తతసంయుగే. చూర్ణీకృతం గిరిం దృష్ట్వా రక్షసా కపికుంజరః, విస్మితోఽభూ న్మహాబాహు ర్జగర్జ చ ముహు ర్ముహుః ఉన్మత్త స్తు సుసంక్రుద్ధో జ్వలంతీం రాక్షసోత్తమః, గదా మాదాయ వేగేన కపే ర్వక్ష స్యతాడయత్. స తయా గదయా వీర స్తాడితః కపికుంజరః, పపాత భూమౌ నిస్సంజ్ఞః సుస్రావ రుధిరం బహు. పున స్సంజ్ఞా మథాస్థాయ వానర స్స సముత్థితః, తలేన తాడయామాస తత స్తస్య శిరః కపిః. తేన ప్రతాడితో వీరో రాక్షసః పర్వతోపమః, విస్రస్తదంతనయనో నిపపాత మహీతలే సుస్రావ రుధిరం సోష్ణం గతాసు శ్చ తతోఽభవత్] తస్మి న్హతే భ్రాతరి రావణస్య త న్నైఋతానాం బల మర్ణవాభం, త్యక్త్వాయుధం కేవలజీవితార్థం దుద్రావ భిన్నార్ణవస న్నికాశం ౬౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - సప్తతితమస్సర్గః.

ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

స్వ బలం వ్యథితం దృష్ట్వా తుములం రోమహర్షణం, భ్రాతౄం శ్చ నిహతాన్ దృష్ట్వా శక్రతుల్యపరాక్రమాన్. పితృవ్యౌచాపి సందృశ్య సమరే సన్నిషూదితౌ, యుద్ధోన్మత్తం చ మత్తం చ భ్రాతరౌ రాక్షసర్షభౌ చుకోప చ మహాతేజాః బ్రహ్మదత్తవరో యుధి, అతికాయోఽద్రిసంకాశో దేవదానవదర్పహా. ౩. స భాస్కరసహస్రస్య సంఘాత మివ భాస్వరం, రథమాస్థాయ శక్రారి రభిదుద్రావ వానరాన్. ౪. స విస్ఫార్య మహ చ్చాపం కిరీటీ మృష్టకుండలః, నామ విశ్రావయామాస ననాద చ మహాస్వనం. ౫. తేన సింహప్రణాదేన నామవిశ్రావణేన చ, జ్యాశబ్దేన చ భీమేన త్రాసయామాస వానరాన్ ౬. తే దృష్ట్వా దేహమాహాత్మ్యం కుంభకర్ణోఽయ ముత్థితః, భయార్తా వానరా స్సర్వే సంశ్రయంతే పరస్పరం. ౭. తే తస్య రూప మాలోక్య యథా విష్ణో స్త్రివిక్రమే, భయా ద్వానరయూథా స్తే విద్రవంతి తత స్తతః ౮. తేఽతికాయం సమాసాద్య వానరా మూఢచేతసః, శరణ్యం శరణం జగ్ము ర్లక్ష్మణాగ్రజ మాహవే. ౯. తతోఽతికాయం కాకుత్స్థో రథస్థం పర్వతోపమం, దదర్శ ధన్వినం దూరా ద్గర్జంతం కాలమేఘవత్. ౧౦. స తం దృష్ట్వా మహాత్మానం రాఘవ స్తు విసిస్మయే,

---

కాశ మితి క్రియావిశేషణం. ౬౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమ స్సర్గః.

స్వబల మిత్యాది. భ్రాతరౌ అన్యోన్యం భ్రాతరౌ. ౩-౪. సఇతి. మృష్టకుండలః శుద్ధకుణ్డలః. ౫—౬.

విశేషణం. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తతితమస్సర్గః.

౭. తే తస్య రూప మితి. తే తస్య రూప మాలోక్య - తే విద్రవంతీతి తచ్ఛబ్దద్వయస్య నిర్వాహః.

వానరాన్ సాంత్వయిత్వా ఽథ విభీషణ మువాచ హ ౧౧ కోఽసౌ పర్వతసంకాశో ధనుష్మాన్ హరిలోచనః, యుక్తే హయసహస్రేణ విశాలే స్యందనే స్థితః. య ఏష నిశితైః శూలైః సుతీక్ష్ణైః ప్రాసతోమరైః, అర్చిష్మద్భి ర్వృతో భాతి భూతై రివ మహేశ్వరః. కాలజిహ్వాప్రకాశాభి ర్య ఏషోఽతి విరాజతే, ఆవృతో రథశక్తిభి ర్విద్యుద్భి రివ తోయదః. ౧౪. ధనూంషి చాస్య సజ్యాని హేమపృష్ఠాని సర్వశః, శోభయంతి రథశ్రేష్ఠం శక్రచాప ఇ వాంబరం ౧౫ క ఏష రక్షశ్శార్దూలో రణభూమిం విరాజయన్, అభ్యేతి రథినాం శ్రేష్ఠో రథే నాదిత్యతేజసా ౧౬. ధ్వజశృంగప్రతిష్ఠేన రాహుణా ఽభివిరాజతే,సూర్యరశ్మినిభై ర్బాణై ర్దిశో దశ విరాజయన్. ౧౭ త్రిణతం మేఘ నిర్హ్రాదం హేమపృష్ఠ మలంకృతం,శతక్రతుధనుఃప్రఖ్యం ధనుశ్చాస్య విరాజతే. ౧౮. సధ్వజ స్సపతాక శ్చ సానుకర్షో మహారథః చతుస్సాదిసమాయుక్తో మేఘ స్తనితనిస్వనః ౧౯. వింశతి ర్దశ చాష్టౌ చ తూణోఽస్య రథ మాస్థితాః, కార్ముకాని చ భీమాని జ్యా శ్చ కాంచనపింగళాః. ౨౦. ద్వౌ చ ఖడ్గౌ రథగతౌ పార్శ్వస్థౌ పార్శ్వశోభితౌ చతుర్హస్తత్సరుయుతౌ వ్యక్తహస్తదశాయతౌ. ౨౧. రక్తకంఠగుణో ధీరో మహాపర్వతసన్నిభః, కాళః కాలమహావక్త్రో మేఘస్థ ఇవ భాస్కరః. కాంచనాంగదనద్ధాభ్యాం భుజాభ్యా మేష శోభతే, శృంగాభ్యా మివ తుంగాభ్యాం హిమవాన్ పర్వతోత్తమః. ౨౩ కుండలాభ్యాం తు య స్యైవ త ద్భాతి వక్త్రం శుభేక్షణం, పునర్వస్వంతరగతం పూర్ణం బింబ మి వైందవం.ఆచక్ష్వ మే మహాబాహో త్వ మేనం రాక్షసోత్తమం, యం దృష్ట్వా వానరా స్సర్వే

త ఇతి. మాహాత్మ్యం మహత్త్వం - ఉత్థిత ఇత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౭—౧౧ కోఽసా విత్యాది. హరిలోచనః సింహదృష్టిః - రథశక్తిభిః రథస్థితాభిః శక్తిభిః. ౧౪—౧౬. ధ్వజశృంగ ప్రతిష్ఠే నేతి. అనేన రాహుధ్వజోఽయ మి త్యుక్తం. ౧౭. త్రిణత ఇతి త్రిణతం త్రిషు ఆద్యంతయో ర్మధ్యే చ నతం - మేఘనిర్హ్రాదం మేఘతుల్యజ్యాస్వనం - హేమపృష్ఠం హేమలిప్తపార్శ్వ మిత్యర్థః. ధనుః రథస్థేభ్యః అన్యత్ కరధృత మిదం ౧౮. సధ్వజ ఇతి ధ్వజః అసాధారణకేతనం - పతాకా సాధారణా - అనుకర్షః రథాదధస్స్యందారు - చతుస్సాదిసమాయుక్తః చతుస్సారథియుక్తః. వింశతి రితి. కార్ముకాణి ధనుర్భేదా ఇతి న పౌనరుక్త్యం. ౨౦. ద్వౌ చేతి. పార్శ్వశోభితౌ పార్శ్వాభ్యాం శోభితౌ - చతుర్హస్తత్సరుయుతౌ చతుర్హస్తప్రమాణ త్సరుయుతౌ - 'త్సరుః ఖడ్గాది ముష్టౌ స్యా' దిత్యమరః. వ్యక్తహస్తదశాయతౌ వ్యక్తౌ చతౌ హస్తదశాయతౌ చేతి తథా. ౨౧. రక్తేతి. రక్తకంఠగుణః రక్తకంఠమాల్యః కాలమహావక్త్రః కాల స్యేవ మహావక్త్రం యస్య స తథోక్తః-

---

౧౧. కోఽసా వితి. హరిలోచనః సింహదృష్టిః. కాలజి హ్వేతి. రథశక్తిభిః - రథస్థితాభిః ౧౬. ధ్వజశృంగప్రతిష్ఠే నేత్యనేన రాహుధ్వజ ఇ త్యుక్తం భవతి. ౧౭. త్రిణత మితి హేమపృష్ఠం హేమసదృశపృష్ఠభాగం ౧౮. సధ్వజ ఇతి. చతుస్సాదిసమాయుక్తః-చతుర్భి స్సాదిభిః సమాయుక్తః.౨౦. ద్వావితి. పార్శ్వశోభితౌ పార్శ్వాభ్యాం శోభితౌ-చతుర్హస్తత్సరుయుతౌ చతుర్హస్తప్రమాణాభ్యాం త్సరుభ్యాం ఖడ్గముష్టిభ్యాం చితౌ-వ్యక్తహస్తదశాయతౌ వ్యక్తౌచతౌహస్తదశాయతౌ చేతితథా.౨౧.రక్తేతి.

భయార్తా విద్రుతా దిశః. ౨౫ స పృష్టో రాజపుత్రేణ రామేణామితతేజసా, ఆచచక్షే మహాతేజా రాఘవాయ విభీషణః ౨౬ దశగ్రీవో మహాతేజా రాజా వైశ్రవణానుజః, భీమకర్మా మహోత్సాహో రావణో రాక్షసాధిపః. ౨౭. తస్యాసీ ద్వీర్యవాన్ పుత్రో రావణప్రతిమో రణే, వృద్ధసేవీ శ్రుతిధర స్సర్వాస్త్రవిదుషాం వరః. అశ్వపృష్ఠే రథే నాగే ఖడ్గే ధనుషి కర్షణే, భేదే సాంత్వే చ దానే చ నయే మంత్రే చ సమ్మతః ౨౯. యస్య బాహూ సమాశ్రిత్య లంకా వసతి నిర్భయా, తనయం ధాన్యమాలిన్యాః అతికాయ మిమం విదుః. ౩౦. ఏతే నారాధితో బ్రహ్మా తపసా భావితాత్మనా. అస్త్రాణి చాప్యవాప్తాని రిపవ శ్చ పరాజితాః, ౩౧. సురాసురై రవధ్యత్వం దత్త మస్మై స్వయంభువా, ఏత చ్చ కవచం దివ్యం రథ శ్చైషోఽర్క భాస్వరః ౩౨. ఏతేన శతశో దేవా దానవా శ్చ పరాజితాః, రక్షితాని చ రక్షాంసి యక్షా శ్చాపి నిషూదితాః. ౩౩. వజ్రం విష్టంభితం యేన బాణై రింద్రస్య ధీమతః, పాశ స్సలిలరాజస్య రణే ప్రతిహత స్తథా ఏషోఽతికాయో బలవాన్ రాక్షసానా మ ధర్షభః, రావణస్య సుతో ధీమాన్ దేవదానవదర్పహా. ౩౫. తదస్మిన్ క్రియతాం యత్నః క్షిప్రం పురుషపుంగవ, పురా వానరసైన్యాని క్షయం నయతి సాయకైః ౩౬. తతోఽతికాయో బలవాన్ ప్రవిశ్య హరివాహినీం, విష్ఫారయామాస ధను ర్ననాద చ పునఃపునః. ౩౭ తం భీమవపుషం దృష్ట్వా రథస్థం రథినాం వరం, అభిపేతు ర్మహాత్మానో యే ప్రధానా వనౌకసః. ౩౮. కుముదో ద్వివిదో మైందో నీల శ్శరభ ఏవ చ, పాదపై ర్గిరిశృంగై శ్చ యుగప త్సమభిద్రవన్. ౩౯. తేషాం వృక్షాం శ్చ శైలాం శ్చ శరైః కాంచనభూషణైః, అతికాయో మహాతేజా శ్చిచ్ఛే దాస్త్రవిదాం వరః. ౪౦ తాం శ్చైవ సర్వాన్ స హరీన్ శరైస్సర్వాయసై ర్బలీ, వివ్యా ధాభిముఖ స్సంఖ్యే భీమకాయో నిశాచరః ౪౧ తేఽర్దితా బాణవర్షేణ భగ్నగాత్రాః ప్లవంగమాః,న శేకు రతికాయస్య ప్రతికర్తుం మహారథః. ౪౨ తత్సైన్యం హరివీరాణాం త్రాసయామాస రాక్షసః,మృగయూథ మివ

కాల ఇవ మహావక్త్ర ఇతి వా. ౨౭—౨౮. త స్యేత్యాదిశ్లోకద్వయం. నయే యుక్తా - మంత్రే విచారే ౩౩. వజ్ర మిత్యాదిశ్లోకద్వయం విష్టంభితం నిశ్చలీకృతం-రాక్షసానా మధర్షభ ఇత్యత్ర అధశబ్దః కార్త్స్న్యే. ౩౫. త దస్మి న్నితి పురా నయతి-నేతీత్యర్థః. ౩౬.—౩౮. కుముద ఇతి. సమభిద్రవన్-ఆగమశాసన స్యానిత్యత్వా దడభావః. ౩౯—౪౦. తాం శ్చేతి అభిముఖః-స్థిత ఇతి శేషః ౪౧—౪౨. త దితి. హరిః సింహః.౪౩ స ఇతి. కలాపీ తూణీరవాన్ - 'కలాపో భూ

రక్తకంఠగుణః రక్తకంఠమాల్యః-కాలమహావక్త్రః కాల స్యేవ మహావక్త్రం యస్య స తథోక్తః. ౨౭. తస్యేతి.అశ్వేతి. అశ్వరథగజస్థానానాం.క్రమేణ ప్రతినియతాయుధాన్యాహ —ఖడ్గే ధనుషికర్షణ ఇతి, కృష్యతేఽనే నేతి కర్షణః పాశాదిః - తోమరభేదో వా. ౩౮. కుముదౌ ద్వివిద ఇతి. అభిద్రవన్

క్రుద్ధో హరి ర్యావనదర్పితః. ౪౩. స రాక్షసేంద్రో హరిసైన్యమధ్యే నాయుధ్యమానం నిజఘాన కంచిత్, ఉపేత్య రామం సధనుః కలాపీ సగర్వితం వాక్యమిదం బభాషే ౪౪ రథే స్థితో౽హం శరచాపపాణి ర్నప్రాకృతం కంచన యోధయామి, యశ్చాస్తి కశ్చి ద్వ్యవసాయయుక్తో దదాతు మే క్షిప్రమిహాద్య యుద్ధం ౪౫ తత్తస్య వాక్యం బ్రువతో నిశమ్య చుకోప సౌమిత్రి రమిత్రహంతా, అమృష్యమాణ శ్చ సముత్పపాత జగ్రాహ చాపం చ తతః స్మయిత్వా ౪౬. క్రుద్ధ స్సౌమిత్రి రుత్పత్య తూణా దాక్షిప్య సాయకం, పురస్తా దతికాయస్య విచకర్ష మహ ద్ధనుః ౪౭ పూరయన్ స మహీం శైలా నాకాశం సాగరం దిశః, జ్యాశబ్దో లక్ష్మణ స్యోగ్ర స్త్రాసయన్ రజనీచరాన్ ౪౮. సౌమిత్రే శ్చాపనిర్ఘోషం శ్రుత్వా ప్రతిభయం తదా, విసిస్మియే మహాతేజా రాక్షసేంద్రాత్మజో బలీ ౪౯ అథాతికాయః కుపితో దృష్ట్వా లక్ష్మణ ముత్థితం, ఆదాయ నిశితం బాణ మిదం వచన మబ్రవీత్. బాల స్త్వ మసి సౌమిత్రే విక్రమే ష్వవిచక్షణః, గచ్ఛ కిం కాలసదృశం మాం యోధయితు మిచ్ఛసి ౫౦. న హి మద్బాహుసృష్టానా మస్త్రాణాం హిమవా నపి, సోఢు ముత్సహతే వేగ మంతరిక్ష మథో మహీ. ౫౧. సుఖప్రసుప్తం కాలాగ్నిం నిబోధయితు మిచ్ఛసి, న్యస్య చాపం నివర్తస్వ మా ప్రాణాన్ జహి మద్గతః. ౫౨. అథవా త్వం ప్రతిష్టబ్ధో న నివర్తితు మిచ్ఛసి, తిష్ఠ ప్రాణాన్ పరిత్యజ్య గమిష్యసి యమక్షయం ౫౩. పశ్య మే నిశితాన్ బాణా నరిదర్పనిషూదనాన్, ఈశ్వరాయుధసంకాశాన్ తప్తకాంచనభూషణాన్. ౫౪. ఏష తే సర్పసంకాశో బాణః పాస్యతి శోణితం, మృగరాజ ఇవ క్రుద్ధో నాగరాజస్య

షణే బర్హే తూణీరే సంహతా వ' పీత్యమరః. సగర్వితం సగర్వం. ౪౪. రథ ఇతి. వ్యవసాయః ఉత్సాహః ౪౫. తత్తస్యేతి. స్మయిత్వా అనాదృత్య 'ష్మిఙ్ అనాదర' ఇతి ధాతుః. ౪౬— ౪౭. పూరయన్నితి త్రాసయన్ - అభూ దితి శేషః. ౪౮. సౌమిత్రే రితి. ప్రతిభయం 'భయంకరం ప్రతిభయ' మి త్యమరః. ౪౯—౫౨. సుఖప్రసుప్త మితి. నిబోధయితుం జ్వాలయితుం మా జహి మా హింసీః- 'హంతే ర్జ' ఇతి జాదేశః మద్గతః మాం ప్రాప్తః ౫౩.అథ వేతి. ప్రతిష్టబ్ధః ప్రతిముఖం స్థితః ౫౪.ప శ్యేతి. ఈశ్వరాయుధం త్రిశూలం ౫౫—౫౮. న వాక్యమాత్రేణేతి. కత్థనాత్ ఆత్మ

అమభావ ఆర్షః. ౪౩. స రాక్షసేతి. కలాపీతూణీరవాన్- 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతా వ' పీత్యమరః సగర్వితం సగర్వం ౪౪. అవస్థిత ఇతి. వ్యవసాయః ఉత్సాహః. తత్తస్యేతి. స్మయిత్వా అనాదృత్య స్మితం కృత్వా - 'ష్మిఙ్ అనాదర' ఇతి ధాతుః. ౪౭. పూరయన్నితి. త్రాసయన్-అభూ దితి శేషః ౪౮. సౌమిత్రేరితి. ప్రతిభయం భయంకరం ౫౩. అథ వేతి. ప్రతిష్టబ్ధః అభిముఖం స్థితః యమక్షయం గమిష్యసి వస్తుతస్తు-నివర్తితుం నేచ్ఛసి యది-త్వం తిష్ఠ-గమిష్యసి-జనుం ప్రాప్స్యేతి శేషః ప్రాణాన్ పరిత్యజ్యాహం గమిష్యామీతి క్రియావిపరిణామః ౫౪. పశ్యేతి. ఈశ్వరాయుధం త్రిశూలం. ౫౫. ఏష ఇతి. తే తవ శోణితం పాస్యతి. వస్తుతస్తు-తే తవ

శోణితం. ౫౬. ఇ త్యేవ ముక్త్వా సంక్రుద్ధ శ్శరం ధనుషి సందధే, ౫౬½. శ్రుత్వా ఽతికాయస్య వచ స్సరోషం సగర్వితం సంయతి రాజపుత్త్రః. స సంచుకోపాతిబలో బృహచ్ఛ్రీ రువాచ వాక్యం చ తతో మహార్థం, ౫౭½ న వాక్యమాత్రేణ భవాన్ ప్రధానో న కత్థనా త్సత్పురుషా భవంతి. మయి స్థితే ధన్విని బాణపాణౌ నిదర్శయ స్వాత్మబలం దురాత్మన్, ౫౮½ కర్మణా సూచ యాత్మానం న వికత్థితు మర్హసి పౌరుషేణ తు యో యుక్త స్స తు శూర ఇతి స్మృతః, ౫౯½. సర్వాయుధసమాయుక్తో ధన్వీ త్వం రథ మాస్థితః. శరై ర్వా యది వాఽప్యస్త్రై ర్దర్శయస్వ పరాక్రమం, ౬౦½ తత శ్శిర స్తే నిశితైః పాతయిష్యా మ్యహం శరైః. మారుతః కాలసంపక్వం వృంతా త్తాళఫలం యథా, ౬౧½ అద్య తే మామకా బాణా స్తప్తకాంచనభూషణాః, పాస్యంతి రుధిరం గాత్రా ద్బాణశల్యాంతరోత్థితం, ౬౨½. బా లోఽయ మితి విజ్ఞాయ న మాఽవజ్ఞాతు మర్హసి బాలో వా యది వా వృద్ధో మృత్యుం జానీహి సంయుగే, బాలేన విష్ణునా లోకా స్త్రయః క్రాంతా స్త్రిభిః క్రమైః ౬౩ లక్ష్మణస్య వచ శ్శ్రుత్వా హేతుమ త్పరమార్థవత్, అతికాయః ప్రచుక్రోధ బాణం చోత్తమ మాదదే. ౬౪. తతో విద్యాధరా భూతా దేవా దైత్యా మహర్షయః, గుహ్యకా శ్చ మహాత్మాన స్తద్యుద్ధం ద్రష్టు మాగమన్. ౬౫ తతోఽతికాయః కుపిత శ్చాప మారోప్య సాయకం, లక్ష్మణాయ ప్రచిక్షేప సంక్షిప న్నివ చాంబరం. ౬౬. త మాపతంతం నిశితం శర మాశీవిషోపమం, అర్ధచంద్రేణ చిచ్ఛేద లక్ష్మణః పరవీరహా. ౬౭. తం నికృత్తం శరం దృష్ట్వా కృత్తభోగ మి వోరగం, అతికాయో భృశం క్రుద్ధః పంచ బాణాన్ సమాదదే. ౬౯. తాన్ శరాన్ సంప్రచిక్షేప లక్ష్మణాయ నిశాచరః, తా నప్రాప్తాన్ శరై స్తీక్ష్ణై శ్చిచ్ఛేద భరతానుజః. ౭౦. స తాం శ్ఛిత్వా శరై స్తీక్ష్ణై ర్లక్ష్మణః పరవీరహా, ఆదదే నిశితం బాణం జ్వలంత మివ తేజసా. ౭౧. త మాదాయ ధనుశ్శ్రేష్ఠే యోజయామాస లక్ష్మణః, విచకర్ష చ వేగేన విససర్జ చ వీర్యవాన్. ౭౨ పూర్ణాయతవిసృష్టేన శరేణ నత

శ్లాఘనాత్ - సత్పురుషాః శూరపురుషాః ౬౦½. తత ఇతి. వృంతాత్ ప్రసవబంధనాత్ - 'వృంతం ప్రసవబంధన' మిత్యమరః. ౬౧½. అద్య త ఇతి. బాణశల్యాంతరోత్థిత మితి. బాణశల్యాంతరాణి బాణశల్యకృతాన్యంతరాణి. ౬౨½ బాల ఇతి మృత్యుం జానీహి - మా మితి శేషః. ౬౪ — ౬౬ తత ఇతి. సాయకం చాప మారోప్య - బాణం ధనుషి సంధా యేత్యర్థః. సంక్షిప న్నివ - బాణవేగే నాంతరావస్థిత మాకాశం గ్రసన్ని వేత్యర్థః. ౬౭ — ౭౨. పూర్ణాయ తేతి పూర్ణాయతేన పూర్ణాకృష్టేన - విసృష్టేన క్షిప్తేన నతపర్వణా

బాణః - శోణితం పాస్యతి - మ మేతి శేషః. ౬౧½. అద్య త ఇతి. బాణశల్యాంతరోత్థితం బాణశల్యకృతప్రదేశా దుత్థితం. ౬౬. తత ఇతి. సాయకం చాప మారోప్య - బాణం ధనుషి సంధాయ - సంక్షిప న్నివచాంబరం - బాణవేగేన అంతరాళస్థిత మాకాశం గ్రసన్ని వేత్యర్థః. ౭౨. పూర్ణాయ తేతి

పర్వణా, లలాటే రాక్షసశ్రేష్ఠ మాజఘాన స వీర్యవాన్. ౭౩ స లలాటే శరో మగ్న స్తస్య భీమస్య రక్షసః, దదృశే శోణితేనాక్తః పన్నగేంద్ర ఇవాచలే ౭౪. రాక్షసః ప్రచకంపే చ లక్ష్మణేషుప్రపీడితః, రుద్రబాణహతం ఘోరం యథా త్రిపురగోపురం. ౭౫. చింతయామాస చాశ్వాస్య విమృశ్య చ మహాబలః, సాధు బాణనిపాతేన శ్లాఘనీయోఽసి మే రిపుః విధాయైవం వినమ్యాస్యం నియమ్య చ భుజా వుభౌ, స రథోపస్థమాస్థాయ రథేన ప్రచచార హ ౭౭. ఏకం త్రీన్ పంచ సప్తేతి సాయకాన్ రాక్షసర్షభః, ఆదదే సందధే చాపి విచకర్షోత్ససర్జ చ. ౭౮. తే బాణాః కాలసంకాశాః రాక్షసేంద్రధనుశ్చ్యుతాః, హేమపుంఖా రవిప్రఖ్యాశ్చక్రుర్దీప్తమివాంబరం. ౭౯. తత స్తాన్ రాక్షసోత్సృష్టాన్ శరౌఘాన్ రాఘవానుజః, అసంభ్రాంతః ప్రచిచ్ఛేద నిశితై ర్బహుభి శ్శరైః ౮౦. తాన్ శరాన్ యుధి సంప్రేక్ష్య నికృత్తాన్ రావణాత్మజః, చుకోప త్రిదశేంద్రారి ర్జగ్రాహ నిశితం శరం. ౮౧. స సంధాయ మహాతేజా స్తం బాణం సహసోత్సృజత్, తత స్సౌమిత్రి మాయాంత మాజఘాన స్తనాంతరే. ౮౨ అతికాయేన సౌమిత్రి స్తాడితో యుధి వక్షసి, సుస్రావ రుధిరం తీవ్రం మదం మత్త ఇవ ద్విపః ౮౩. స చకార తదాఽఽత్మానం విశల్యం సహసా విభుః, జగ్రాహ చ శరం తీక్ష్ణ మస్త్రేణాపి చ సందధే ౮౪ ఆగ్నేయేన తదాఽస్త్రేణ యోజయామాస సాయకం, స జజ్వాల తదా బాణో ధను ష్యస్య మహాత్మనః ౮౫. అతికాయోఽపి తేజస్వీ సౌర మస్త్రం సమాదధే, తేన బాణం భుజంగాభం హేమపుంఖ మయోజయత్ ౮౬ తదస్త్రం జ్వలితం ఘోరం లక్ష్మణ శ్శర మాహితం, అతికాయాయ చిక్షేప కాలదండ మి వాంతకః. ౮౭ ఆగ్నేయే నాభిసంయుక్తం దృష్ట్వా బాణం నిశాచరః, ఉత్ససర్జ తదా బాణం దీప్తం సూర్యాస్త్రయోజితం.

నిలీనపర్వణా బుజు నేతి యావత్. ౭౩.స ఇతి. అక్తః లిప్తః ౭౪. రాక్షస ఇతి. త్రిపురగోపురం త్రిపురద్వారం. ౭౫ చింతయామా సేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం విమృశ్య కరణీయం కార్యం నిర్ధార్య. బాణనిపాతేవ-మే సాధు-శ్లాఘనీయో రిపు రసీతి-ఏవం లక్ష్మణం-విధాయ అభిధాయ-ఆస్యం వినమ్య భుజౌ నియమ్య వశే స్థాపయిత్వా రథోపస్థ మాస్థాయ రథేన ప్రచచార హేతిసంబంధః. ఏకమితి.ఇతి ఉక్తప్రకారేణ. ౭౮ — ౮౩. స చకారేతి అ స్త్రేణ అస్త్రమంత్రేణ-సందధే యోజయామాస. ౮౪. ఆగ్నేయే నేత్యాది పూర్వోక్త స్యైవ వివరణం. ౮౫. అతికాయోఽపీతి. సమాదధే అనుసందధే. ౮౬. త దితి ఆహితం సంహితం ౮౭ — ౮౯. తా వితి భస్మకృతౌ భస్మతయా కృతౌ ౯౦.

పూర్ణాయతేన పూర్ణాకృష్టేన-నతపర్వణా విలీనపర్వణా-బుజు నేతి యావత్ ౭౫. చింతయామాసేత్యాది చింతయామాసచింతిత్వా-ఆశ్వస్య విమృశ్య కరణీయం కార్యం నిర్ధార్య-బాణనిపాతేన-మే-సాధు-శ్లాఘనీయోరిపు రసీత్యేవంవిధాయ అభిధాయ-ఆస్యంనియమ్య-భుజౌనియమ్య-వశే స్థాపయిత్వా-రథోపస్థమాస్థాయ-రథేన ప్రచచార హేత్యన్వయః ౮౩.స ఇతి.అస్త్రేణాస్త్రమంత్రేణ ౮౪ ఆగ్నేయే నేతి,

౮౮. తా వుభా వంబరే బాణా వన్యోన్య మభిజఘ్నతుః, తేజసా సంప్రదీప్తాగ్రౌ క్రుద్ధా వివ భుజంగమౌ. ౮౯. తా వన్యోన్యం వినిర్దహ్యా పేతతుః పృథివీతలే, నిరర్చిషౌ భస్మకృతౌ న భ్రాజేతే శరోత్తమౌ. ౯౦. తతోఽతికాయ స్సంక్రుద్ధ స్త్వస్త్ర మైషీక ముత్సృజత్, తత్ప్రిచిచ్ఛేద సౌమిత్రి రస్త్ర మైంద్రేణ వీర్యవాన్. ౯౧. ఐషీకం నిహతం దృష్ట్వా రుషితో రావణాత్మజః, యామ్యే నాస్త్రేణ సంక్రుద్ధో యోజయామాస సాయకం ౯౨. తత స్తదస్త్రం చిక్షేప లక్ష్మణాయ నిశాచరః, వాయవ్యేన తదస్త్రేణ నిజఘాన స లక్ష్మణః. ౯౩. అథైనం శరధారాభి ర్ధారాభి రివ తోయదః, అభ్యవర్ష త్సుసంక్రుద్ధో లక్ష్మణో రావణాత్మజం.౯౪. తేఽతికాయంసమాసాద్య కవచే వజ్రభూషితే, భగ్నాగ్రశల్యా స్సహసా పేతు ర్బాణా మహీతలే. ౯౫. తాన్ మోఘా నభిసంప్రేక్ష్య లక్ష్మణః పరవీరహా, అభ్యవర్ష న్మహేషూణాం సహస్రేణ మహాయశాః. ౯౬. స వృష్యమాణో బాణౌఘై రతికాయో మహాబలః, అవధ్యకవచ స్సంఖ్యే రాక్షసో నైవ వివ్యథే. [శరం చాశీవిషాకారం లక్ష్మణాయ వ్యపాసృజత్, స తేన విద్ధ స్సౌమిత్రి ర్మర్మదేశే శరేణ హ ముహూర్తమాత్రం నిస్సంజ్ఞో హ్యభవ చ్ఛత్రుతాపనః, తత స్సంజ్ఞా ముపాలభ్య చతుర్భి స్సాయకోత్తమైః. నిజఘాన హయాన్ సంఖ్యే సారథిం చ మహాబలః, ధ్వజ స్యోన్మథనం కృత్వా శరవర్షై రరిందమః అసంభ్రాంత స్స సౌమిత్రి స్తాన్ శరా నభిలక్షితాన్,ముమోచ లక్ష్మణో బాణా న్వధార్థం తస్య రక్షసః] న శశాక రుజం కర్తుం యుధి తస్య శరోత్తమః, ౯౮½. అథైన మభ్యుపాగమ్య వాయు ర్వాక్య మువాచ హ. బ్రహ్మదత్తవరో హ్యేష అవధ్యకవచావృతః. బ్రాహ్మే ణాస్త్రేణ భింద్యేన మేష వధ్యో హి నాన్యథా. అవధ్య ఏష హ్యన్యేషా మస్త్రాణాం కవచీ బలీ, ౯౯½. తత స్తు వాయో ర్వచనం నిశమ్య సౌమిత్రి రింద్రప్రతిమానవీర్యః. సమాదధే బాణ మమోఘవేగం తద్బ్రాహ్మ మస్త్రం సహసా నియోజ్య, ౧౦౦½. తస్మిన్ మహాస్త్రేతు నియుజ్యమానే సౌమిత్రిణా బాణవరే శితాగ్రే. దిశశ్చ చంద్రార్కమహాగ్రహాశ్చ నభ శ్చ తత్రాస చచాల చోర్వీ, ౧౦౧½. తం బ్రహ్మణోఽస్త్రేణ నియోజ్య చాపే శరం సుపుంఖం యమదూతకల్పం. సౌమిత్రి రింద్రారిసుతస్య తస్య ససర్జ బాణం యుధి వజ్రకల్పం, ౧౦౨½. తం లక్ష్మణోత్సృష్ట మమోఘవేగం సమాపతంతం జ్వలనప్రకాశం. సువర్ణవజ్రోత్తమచిత్రపుంఖం తదాఽతికాయ స్సమరే దదర్శ, ౧౦౩½. తం ప్రేక్ష

౯౯½.తత స్త్వితి. బ్రాహ్మ మస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రమంత్రం-నియోజ్య జపి త్వేతియావత్. ౧౦౦½ తస్మిన్నితి. దిశ శ్చేత్యాదౌ తత్రసు రితి విపరిణ మ్యానుషజ్యతే. ౧౦౧½. త మితి. నియోజ్య జపిత్వా - తస్య యమదూతకల్ప మి త్యన్వయః. ౧౦౨½--౧౦౩½—౧౦౪½. త మాగత మితి హుల్లైః ద్విఫలపత్రా

మాణ స్సహసాఽతికాయో జఘాన బాణై ర్నిశితై రనేకైః. ససాయక స్తస్య సుపర్ణవేగ స్తదాఽతికాయస్య జగామ పార్శ్వం, ౧౦౪॥. త మాగతం ప్రేక్ష్య తదాఽతికాయో బాణం ప్రదీప్తాంతకకాలకల్పం. జఘాన శక్త్యృష్టిగదా కుఠారై శ్శూలైర్హలై శ్చాప్యవిపన్నచేతాః, ౧౦౫॥. తా న్యాయుధా న్యద్భుత విగ్రహాణి మోఘాని కృత్వా స శరోఽగ్నిదీప్తః ప్రగృహ్య తస్యైవ కిరీటజుష్టం తతోఽతికాయస్య శిరో జహార, ౧౦౬॥. తచ్ఛిర స్సశిరస్త్రాణం లక్ష్మణేషుప్రపీడితం. పపాత సహసా భూమౌ శృంగం హిమవతో యథా, ౧౦౭॥ తం తు భూమౌ నిపతితం దృష్ట్వా విక్షిప్తభూషణం. బభూవు ర్వ్యథితా స్సర్వే హతశేషా నిశాచరాః, ౧౦౮॥. తే విషణ్ణముఖా దీనాః ప్రహారజనితశ్రమాః, వినేదు రుచ్చై ర్బహవః స్సహసా విస్వరై స్స్వరైః, ౧౦౯॥. తత స్తే త్వరితం యాతా నిరపేక్షా నిశాచరాః. పురీ మభిముఖా భీతాః ద్రవంతో నాయకే హతే, ౧౧౦॥. ప్రహర్షయుక్తా బహవస్తు వానరాః ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమాననా స్తదా. అపూజయన్ లక్ష్మణ మిష్టభాగినం హతే రిపౌ భీమబలే దురాసదే, ౧౧౧॥. [అతిబల మతికాయ మభ్రకల్పం యుధి వినిపాత్య స లక్ష్మణః ప్రహృష్టః, త్వరిత మథ తదా స రామపార్శ్వం కపినివహైశ్చ సుపూజితో జగామ.] ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

అతికాయం హతం శ్రుత్వా లక్ష్మణేన మహౌజసా, ఉద్వేగ మగమ ద్రాజా వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧. ధూమ్రాక్షః పరమామర్షీ ధన్వీ శస్త్రభృతాం వరః, అకంపనః ప్రహస్తశ్చ కుంభకర్ణ స్తథైవచ. ఏతే మహాబలా వీరా రాక్షసా యుద్ధకాంక్షిణః, జేతారః పరసైన్యానాం పరై ర్నిత్యాపరాజితాః. నిహతా స్తే మహావీర్యా రామే ణాక్లిష్టకర్మణా. రాక్షసా స్సుమహాకాయా నానాశస్త్రవిశారదాః, అన్యే చ బహవ శ్శూరా మహాత్మానో నిపాతితాః, ౪॥. ప్రఖ్యాతబలవీర్యేణ పుత్రేణేం

గ్రాయుధవిశేషైః. 'హులిం ద్విఫలపత్రాగ్ర' మితి వైజయంతీ. ౧౦౫॥—౧౦౮॥. త ఇతి, విస్వరైః విస్వరరూపైః. ౧౦౯॥ తత ఇతి. నిరపేక్షాః యుద్ధానపేక్షాః. ౧౧౦॥. ప్రహర్షేతి. ప్రబుద్ధేత్యత్ర ప్రసన్నత్వే తాత్పర్యం ఇష్టస్య జయస్య-భాగః ప్రాప్తిః-సోఽస్యాస్తీతీష్టభాగీ-తం. ౧౧౧॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ రావణచింతా. అతికాయ మిత్యాది. ౧—౪॥. ప్రఖ్యా తేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం

త్యాదిపూర్వోక్తస్యైవ వివరణం. ౧౧౦॥. ప్రహర్షయుక్తా ఇతి. ఇష్టభాగినం ఇష్టస్యభాగః ప్రాప్తిః తద్వంతం-ఇష్ట మతికాయవధం ప్రాప్తవంత మిత్యర్థః. ౧౧౧॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

౪॥. ప్రఖ్యాతబలవీర్యే ణేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. యా ఖరదూషణాదినిశాచరా

ద్రజితా మమ యౌ హి తౌ భ్రాతరౌ వీరౌ బద్ధౌ దత్తవరై శ్శరైః, యన్న శక్యం సురైస్సర్వై రసురై ర్వా మహాబలైః. మోక్తుం తద్బంధనం ఘోరం యక్షగంధర్వ కిన్నరైః, తన్న జానే ప్రభావై ర్వా మాయయా మోహనేన వా. శరబంధా ద్విముక్తౌ తౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, ౭½. యే యోధా నిర్గతా శ్శూరా రాక్షసా మమ శాసనాత్. తే సర్వే నిహతా యుద్ధే వానరై స్సుమహాబలైః, ౮½. తం న పశ్యా మ్యహం యుద్ధే యోఽద్య రామం సలక్ష్మణం శాసయే త్సబలం వీరం ససుగ్రీవవిభీషణం, ౯½ అహో ను బలవాన్ రామో మహ దస్త్రబలం చ వై. యస్య విక్రమ మాసాద్య రాక్షసా నిధనం గతాః, తం మన్యే రాఘవం వీరం నారాయణ మనామయం. తద్భయాద్ధి పురీ లంకా పిహితద్వారతోరణా, ౧౦½ అప్రమత్తై శ్చ సర్వత్ర గుప్తై రక్ష్యా పురీ త్వియం. ౧౨. అశోకవనికాయాం చ యత్ర సీతాఽభిరక్ష్యతే, నిష్క్రామో వా ప్రవేశో వా జ్ఞాతవ్య స్సర్వ థైవ నః. ౧౩. యత్ర యత్ర భవే ద్గుల్మ స్తత్రతత్ర పునః పునః, సర్వత శ్చాపి తిష్ఠధ్వం స్వైస్వైః పరివృతా బలైః. ౧౪. ద్రష్టవ్యం చ పదం తేషాం వానరాణాం నిశాచరాః, ప్రదోషే వాఽర్ధరాత్రే వా ప్రత్యూషే వాఽపి సర్వతః. నావజ్ఞా తత్ర కర్తవ్యా వానరేషు కదాచన, ద్విషతాం బల ముద్యుక్త మాపతత్ కిం స్థితం సదా. ౧౫. తత స్తే రాక్షసా స్సర్వే

వాక్యం. వీరౌ యౌ భ్రాతరౌ ఖరదూషణాదివధేన ప్రసిద్ధౌ తా వపి బద్ధౌ-తదేవ బంధనం వర్ణయతి-యద్బంధనం-సురాదిభిః-మోక్తుం మోచయితుం-అశక్యం-తద్బంధనం ఘోరం - భ్రాతరౌ తౌ శరబంధా ద్విముక్తా వితి యత్ - తత్ప్రభావాదిషు కేన వా జాతం న జాన ఇత్యన్వయః. ప్రభావః సామర్థ్యం - మాయా వ్యామోహకారిణీ విద్యా - మోహనం ఔషధాదికం. ౭½—౯½. అహో న్విత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం పిహితద్వారతోరణా - ద్వారం అంతర్ద్వారం-తోరణం బహిర్ద్వారం. ౧౦½. ఏవం రామప్రభావం సప్రపంచ ముక్త్వా సైన్యం ప్రతి పురీరక్షణం నియమయతి—అప్రమత్తై రిత్యాదినా. గుప్తైః స్వయంకృతరక్షణైః గుల్మై రితి వా పాఠః ౧౨. అశో కేతి యత్రసీతా అభిరక్ష్యతే- తత్ర అశోకవనికాయాం - నిష్క్రామః నిర్గమః ప్రవేశో వా-నః అస్మాభిః-జ్ఞాతవ్యః – మదనుజ్ఞాం వినా న కోఽపి జనో నిర్గమయితవ్యో నాపి ప్రవేష్టవ్య ఇత్యర్థః. ౧౩. యత్ర య త్రేతి. గుల్మః సేనాసన్నివేశః. ౧౪. ద్రష్టవ్య మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పదం వ్యవసితం. దర్శన ప్రకార మాహ—ద్విషతా మితి. ద్విషతాం బలంస్థితం కిం - ఉద్యుక్తం ఉద్యతం కిం-ఆపతంతం -

---

వీరౌ-తౌ భ్రాతరౌ-ఇంద్రజితా దత్తవరైః శరై ర్బద్ధౌ - య ద్బంధనం సురాసురాదిభిః ప్రత్యేకం మోక్తుం మోచయితుం న శక్యం-త ద్బంధనం = ఘోరం ప్రచండం-సర్వైః-సమేతై రపి మోక్తుం న శక్యం తౌ రామలక్ష్మణౌ ప్రభావైః స్వసహజమాహాత్మ్యైః-మాయయావిచిత్రశక్త్యా - మోహనేన వా బంధకనాగపాశమోహనేన వా-శరబంధా ద్విముక్తౌ. తన్న జాన ఇతి యోజనా. ౧౨. అశోకవనికాయాం యత్రప్రదేశే సీతాఽభిరక్ష్యతే-తత్ర నిష్క్రామః ప్రవేశో వా-నః-అస్మాభి ర్జ్ఞాతవ్య ఇత్యర్థః ౧౪. ద్రష్టవ్య మితి. దర్శనప్రకార మే వాహ—ద్విషతా మితి. ద్విషతాం బలం-కి ముద్యుక్తం-

శ్రుత్వా లంకాధిపస్య తత్, వచనం సర్వ మాతిష్ఠ న్యథావ త్తు మహాబలాః. ౧౭.
స తాన్ సర్వాన్ సమాదిశ్య రావణో రాక్షసాధిపః, మన్యుశల్యం వహన్ దీనః
ప్రవివేశ స్వ మాలయం. ౧౮. తత స్స సందీపితకోపవహ్ని ర్నిశాచరాణా మధిపో
మహాబలః, త దేవ పుత్రవ్యసనం విచింతయన్ ముహుర్ముహు శ్చైవ తదా
వ్యనిశ్వసత్. ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే-ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

త్రిసప్తతితమ స్సర్గః

తతో హతాన్ రాక్షసపుంగవాం స్తాన్ దేవాంతకాదిత్రిశిరోతికాయాన్,
రక్షోగణా స్తత్ర హతావశిష్టా స్తే రావణాయ త్వరితం శశంసుః. ౧. తతో హతాం
స్తాన్ సహసా నిశమ్య రాజా ముమోహాశ్రుపరిప్లుతాక్షః, పుత్రక్షయం భ్రాతృవధం
చ ఘోరం విచింత్య రాజా విపులం ప్రదధ్యౌ. ౨ తతస్తు రాజాన ముదీక్ష్య దీనం శో
కార్ణవే సంపరిపుప్లువానం, రథర్షభో రాక్షసరాజసూను స్త మింద్రజి ద్వాక్య మిదం
బభాషే. ౩ న తాత మోహం ప్రతిగంతు మర్హసి యత్రేంద్రజి జ్జీవతి రాక్షసేంద్ర,
నేంద్రారిబాణాభిహతో హి కశ్చిత్ ప్రాణాన్ సమర్థ స్సమ రేఽభిపాతుం. ౪ పశ్యాద్య
రామం సహ లక్ష్మణేన మద్బాణనిర్భిన్నవికీర్ణదేహం, గతాయుషం భూమితలే
శయానం శితై శ్శరై రాచితసర్వగాత్రం. ౫. ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం శృణు శక్రశత్రో

లింగాదివ్యత్యయ ఆర్షః. ఆపతత్ కి మితి సదా ద్రష్టవ్యమి త్యర్థః. ఆపతత్ కి మితి పార స్సశో
భనః. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధ
కాణ్డవ్యాఖ్యానే-ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ బ్రహ్మాస్త్రబంధ స్త్రిసప్తతితమే సర్గే తతో హతా నిత్యాది.*రామానుజీయం అత్ర దేవాంత
కాదిత్రిశిరోతికాయాన్ హతాన్ త్వరితం శశంసుః-ఘోరం పుత్రక్షయం భ్రాతృవధం చ విచింత్య
విపులం ప్రదధ్యా వితి చాభిధానాత్ పూర్వం రావణేన అతికాయవధ ఏవ శ్రుత ఇత్యవగమ్యతే.
యద్వా - పూర్వోక్తానువాదః ౧ పూర్వం కుంభకర్ణాదివధ స్సామాన్యేన శ్రుతః, సంప్ర త్యాప్తై
స్సవిశేషం శ్రుత ఇత్యాహ—తత ఇతి పూర్వోక్తసర్వానువాదో వా. ౨ సంపరిపుప్లువానం - లట
శ్శానజాదేశః న తా తేతి యత్ర యదా-ఇంద్రారిః ఇంద్రజిత్ ౪—౫. ఇమా మితి. పౌరుషదైవ

కి మాపతత్ - కిం స్థితం కిం తిష్ఠ తీతి సదా ద్రష్టవ్య మిత్యర్థః ౧౯ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర
చితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

౧ ఉక్త మేవార్థ మనువదతి—తతో హతా నితి ౨.*తిలకం. సంపరిపుప్లువానం శోకార్ణవమగ్న
మిత్యర్థః రథర్షభః రథస్థానాం శ్రేష్ఠః-మహారథ ఇ త్యర్థః. తం రావణం. ౩. నతా తేతి. యత్ర య
తః-ఇంద్రారి రింద్రజిత్. ౫. ఇమా మితి. సంతర్పయిష్యామి పూరయిష్యామి. ౪. ప శ్యాద్య రామ
మి త్యాదిశ్లోకద్వయస్య వా స్తవార్థ స్తు-అతిబలపరాక్రమశాలినో రామస్య హననే తు నాహం సమర్థః-
అ థాప్యేతావ త్కరిష్యామి ప శ్యేత్యాహ—ప శ్యేతి మద్బాణవికీర్ణదేహ మపి గతాయుషం ప్రాప్తా
యుషం శరై రాచితసర్వగాత్రం - రామం ప శ్యేతి సంబంధః. ౫ ఉక్తార్థ మేవ ప్రతిజ్ఞాపూర్వక

స్సునిశ్చితాం పౌరుషదైవయుక్తాం. అద్యైవ రామం సహ లక్ష్మణేన సంతర్ప
యిష్యామి శరై రమోఘైః. ౬ అద్యేంద్రవైవస్వతవిష్ణుమిత్రసాధ్యాశ్వివైశ్వా
నరచంద్రసూర్యాః, ద్రక్ష్యంతు మే విక్రమ మప్రమేయం విష్ణో రివోగ్రం బలియజ్ఞ
వాటే. ౭ స ఏవ ముక్త్వా త్రిదశేంద్రశత్రు రాపృచ్ఛ్య రాజాన మదీనసత్త్వః,
సమారురోహానిలతుల్యవేగం రథం ఖరశ్రేష్ఠసమాధియుక్తం. ౮. త మాస్థాయ
మహా తేజా రథం హరిరథోపమం, జగామ సహసా తత్ర యత్ర యుద్ధ మరిం
దమః. ౯. తం ప్రస్థితం మహాత్మాన మనుజగ్ము ర్మహాబలాః, సంహర్షమాణా బహవో
ధనుష్ప్రవరపాణయః, గజస్కంధగతాః కేచిత్ కేచిత్ ప్రవరవాజిభిః, [వ్యాఘ్ర
వృశ్చిక మార్జారైః ఖరోష్ట్రైశ్చ భుజంగమైః, వరాహశ్వాపదై స్సింహై ర్జం
బుకైః పర్వతోపమైః, శశహంస మయూరైశ్చ రాక్షసా భీమ విక్రమాః], ప్రాస
ముద్గరనిస్త్రింశపరశ్వధగదాధరాః ౧౧ స శంఖనినదైః పూర్ణై ర్భేరీణాం చాపి
నిస్వనైః, జగామ త్రిదశేంద్రారి స్స్తూయమానో నిశాచరైః ౧౨. స శంఖశశివర్ణేన
ఛత్రేణ రిపుసూదనః, రరాజ ప్రతిపూర్ణేన నభశ్చంద్రమసా యథా. ౧౩. అవీజ్యత
తతో వీరో హైమైర్హేమవిభూషితైః, చారుచామరముఖ్యైశ్చ ముఖ్య స్సర్వ
ధనుష్మతాం. [స తు దృష్ట్వా వినిర్యాంతం బలేన మహతావృతం, రాక్షసాధిపతి
శ్శ్రీమాన్ రావణః పుత్ర మబ్రవీత్. త్వ మప్రతిరథః పుత్ర త్వయా వై వాసవో
జితః, కిం పున ర్మానుషం ధృష్యమ్ నిహనిష్యసి రాఘవం తథోక్తో రాక్షసేంద్రేణ
ప్రత్యగృహ్ణా న్మహాశిషః]. ౧౪ తత స్త్వింద్రజితా లంకా సూర్య ప్రతిమ తేజసా,
రరాజాప్రతివీరేణ ద్యౌ రి వార్కేణ భాస్వతా. ౧౫. స సంప్రాప్య మహా తేజా
యుద్ధభూమి మరిందమః, స్థాపయామాస రక్షాంసి రథం ప్రతి సమంతతః. ౧౬.
తత స్తు హుతభోక్తారం హుతభుక్సదృశప్రభః, జుహావ రాక్షసశ్రేష్ఠో మంత్రవ

యుక్తాం పురుషబలదైవబలయుక్తాం-సంతర్పయిష్యామి పూరయిష్యామి. ౬—౭ స ఇతి ఖరశ్రేష్ఠ
సమాధియుక్తం ఖరశ్రేష్ఠసంబంధయుక్తం ఖరశ్రేష్ఠై స్సమాధినా సమాధానేన చ యుక్తమితి వా. ౮.
త మితి. హరిరథః సూర్యరథః 'యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు
హరి ర్నా కపిలే త్రి'ష్విత్యమరః. యుద్ధ మితి కర్తవ్య మితి శేషః ౯.తం ప్రస్థిత మి త్యాదిశ్లోకద్వయ
మేకాన్వయం. ౧౧--౧౩ అవీజ్య తేతి. హైమైః హేమదండైః- హేమవిభూషితైః హేమశలా
కాయుక్తైః.౧౪—౧౫.స సంప్రాప్యేతి రథం ప్రతి రథసిద్ధి ముద్దిశ్య.౧౬.తత స్త్వితి.విధివత్ క్రమ

మాహ —ఇమా మితి. పౌరుషదైవయుక్తాం పురుషదైవబలోపేతాం. ౭. స ఏవ మితి. ఖరశ్రేష్ఠసమాధి
యుక్తం-సమాధిః సంబంధః-ఖరశ్రేష్ఠసంబంధవంతం ౧౩. అవీజ్య తేతి. హైమైః హిరణ్మయదండైః.

ద్విధివ త్తదా ౧౭. స హవిర్లాజసంస్కారై ర్మాల్యగంధపురస్కృతైః, జుహువే పావకం తత్ర రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్ ౧౮. శస్త్రాణి శరపత్రాణి సమిధోఽథ విభీతకాః, లోహితాని చ వాసాంసి స్రువం కార్ష్ణాయసం తథా. ౧౯. స తత్రాగ్నిం సమాస్తీర్య శరపత్రైః సతోమరైః, ఛాగస్య కృష్ణవర్ణస్య గళం జగ్రాహ జీవతః ౨౦. సకృ దేవ సమిద్ధస్య విధూమస్య మహార్చిషః, బభూవు స్తాని లింగాని విజయం యా న్యదర్శయన్ ౨౧ ప్రదక్షిణావర్తశిఖ స్తప్తకాంచనభూషణః, హవి స్తత్ప్రతిజగ్రాహ పావక స్స్వయ ముత్థితః. ౨౨. సోఽస్త్ర మాహారయామాస బ్రాహ్మ మింద్రరిపు స్తదా, ధను శ్చాత్మరథం చైవ సర్వం తత్రాభ్యమంత్రయత్. ౨౩. తస్మి న్నాహూయమానేఽస్త్రే హూయమానే చ పావకే, సార్కగ్రహేందునక్షత్రై ర్వితత్రాస నభస్స్థలం. ౨౪ స పావకం పావకదీప్తతేజాః హుత్వా మహేంద్రప్రతిమప్రభావః, సచాపబాణాసిరథాశ్వసూతః ఖేఽంతర్దధేఽత్మానమచింత్యరూపః. ౨౫ తతో హయరథాకీర్ణం పతాకాధ్వజశోభితం, నిర్యయౌ రాక్షసబలం నర్దమానం యుయుత్సయా. ౨౬ తే శరై ర్బహుభి శ్చిత్రై స్తీక్ష్ణవేగై రలంకృతైః, తోమరై రంకుశై శ్చాపి వానరాన్ జఘ్ను రాహవే ౨౭. రావణి స్తు తతః క్రుద్ధ స్తా న్నిరీక్ష్య నిశాచరాన్, హృష్టా భవంతో యుధ్యంతు వానరాణాం జిఘాంసయా ౨౮. తత

వత్. ౧౭. స ఇతి హవిర్లాజసంస్కారైః సంస్కృతహవిర్లాజైః ౧౮ శస్త్రాణీతి. శస్త్రాణి ఆయుధాని-శరపత్రాణి కాశపత్రస్థానీయాని-తాని పరిస్తరణా న్యాసన్నిత్యర్థః 'శరమయం బర్హి స్తృణా' తీత్యభిచారే కాశ శ్చోదితః అత్రత్వభిచారవిశేషే-తత్స్థానే శస్త్రాణి కృతానీతి బోధ్యం విభీతకాః కలిద్రుమవికారాః-'వైభీతక ఇధ్మ' ఇతి శ్రుతేః వాసాంసి స్వధార్యాణి-యద్వా-శస్త్రాణి తోమరాదీని శరపత్రాణి చ-బర్హీం ష్యాస న్నితి శేషః. 'శరపత్రై స్సతోమరై' రిత్యనువాదాత్ కార్ష్ణాయసం స్రువం-కృత మితి శేషః. ౧౯ స తత్రేతి తత్ర యుద్ధభూమౌ-ఆస్తీర్య పరిస్తీర్య. సకృ దేవేతి. సకృత్ సమిద్ధస్య ఏకదా సమిద్భి ర్జ్వలితస్య-లింగాని ఉక్తసకృత్సమిద్ధత్వవిధూమత్వమహార్చిష్ట్వాని-విజయం యా న్యదర్శయన్-పూర్వ మితి శేషః ౨౧. ప్రదక్షిణేతి. ప్రదక్షిణ ఆవర్తో భ్రమి ర్యాసాం తాః శ్శిఖా యస్యేతి విగ్రహః స్వయ ముత్థితః స్వయ ముత్థావాన్-స్వయ ముత్థిత ఇతి పాఠే-పురుషరూపేణోత్థిత ఇత్యర్థః ౨౨ స ఇతి ఆహారయామాస ఆజుహావ-అభ్యమంత్రయత్ అభిమంత్రితవాన్ ౨౩. తస్మి న్నితి వితత్రాస చచాల ౨౪. స ఇతి. ఆత్మానం అంతర్దధే అంతర్ధాపయామాస-అంతర్భావితణ్యర్థోఽయం. ఖేఽంతర్దధేఽత్మాన మిత్యత్ర ఆర్షం పూర్వరూపత్వం అచింత్యరూపః అచింత్యమంత్రశక్తిః ౨౫—౨౭ రావణి స్త్వితి ఉవా చేతి శేషః. ౨౮ తత ఇతి.

---

౧౭. స హవి రితి. లాజసత్కారైః - సంస్కృతహవిర్లాజై రిత్యర్థః. ౧౮ శస్త్రాణీతి. శస్త్రా ణ్యేవ శరపత్రాణి-సమాస్తరణాని-శరాః కాశవిశేషాః - రౌద్రకర్మణి తేషాం వినియుక్తత్వాత్. ౨౨. సోఽస్త్ర మితి. ఆహారయామాస ఆజుహావ. ౨౪ స పావక మితి. ఆత్మాన మిత్యత్రాకారలోప శ్ఛాందసః. ఆత్మాన మంతర్దధే - అంతర్ధాపయామా సేత్యర్థః ౨౭. రావణి రితి. యుధ్యం త్విత్యాదిదే శేతి

స్తే రాక్షసా స్సర్వే నర్దంతో జయకాంక్షిణః, అభ్యవర్షం స్తతో ఘోరా న్వానరా న్శరవృష్టిభిః. ౨౯. స తు నాళీకనారాచై ర్గదాభి స్ముసలై రపి, రక్షోభి స్సంవృత స్సంఖ్యే వానరా న్విచకర్త హ. ౩౦. తే వధ్యమానా స్సమరే వానరాః పాదపాయుధాః, అభ్యద్రవంత సహితా రావణిం రణకర్కశం. ౩౧. ఇంద్రజి త్తు తతః క్రుద్ధో మహాతేజా మహాబలః, వానరాణాం శరీరాణి వ్యధమ ద్రావణాత్మజః ౩౨. శరేణైకేన చ హరీ న్నవ పంచ చ సప్తచ, చిచ్ఛేద సమరే క్రుద్ధో రాక్షసా న్సంప్రహర్షయన్. ౩౩. స శరై స్సూర్యసంకాశై శ్శాతకుంభవిభూషితైః, వానరా న్సమరే వీరః ప్రమమాథ సుదుర్జయః. ౩౪ తే భిన్నగాత్రా స్సమరే వానరా శ్శరపీడితాః, పేతు ర్మథితసంకల్పా స్సురై రివ మహాసురాః ౩౫. తం తపంత మివాదిత్యం ఘోరై ర్బాణగభస్తిభిః, అభ్యధావంత సంక్రుద్ధా స్సంయుగే వానరర్షభాః ౩౬ తత స్తు వానరా స్సర్వే భిన్నదేహా విచేతసః, వ్యథితా విద్రవంతి స్మ రుధిరేణ సముక్షితాః ౩౭. రామ స్యార్థే పరాక్రమ్య వానరా స్త్యక్తజీవితాః, నర్దంత స్తేఽభివృత్తా స్తు సమరే సశిలాయుధాః ౩౮ తే ద్రుమైః పర్వతాగ్రైశ్చ శిలాభిశ్చ ప్లవంగమాః, అభ్యవర్షంత సమరే రావణిం పర్యవస్థితాః. ౩౯. తద్ద్రుమాణాం శిలానాంచ వర్షం ప్రాణహరం మహత్, వ్యపోహత మహాతేజా రావణి స్సమితింజయః. ౪౦ తతః పావకసంకాశై శ్శరై రాశీవిషోపమైః, వానరాణా మనీకాని బిభేద సమరే ప్రభుః. ౪౧. అష్టాదశశరై స్తీక్ష్ణై స్స విధ్వా గంధమాదనం, వివ్యాధ నవభి శ్చైవ నళం దూరా దవస్థితం సప్తభి స్తు మహావీర్యో మైందం మర్మవిదారణైః, పంచభి ర్విశిఖై శ్చైవ గజం వివ్యాధ సంయుగే. జాంబవంతం తు దశభి ర్నీలం త్రింశద్భి రేవ చ,

---

తతః తస్మాత్ రావణివచనాత్-ద్వితీయ స్తతశ్శబ్దః పశ్చాచ్ఛబ్దార్థః ౨౯ స త్వితి. నాళీకః విశాలాగ్రశరః రక్షోభి స్సంవృతః రక్షోగణమధ్యత ఉపరి స్థిత ఇ త్యర్థః అన్యథా ఖేఽంతర్ధధ ఇతి పూర్వోక్తం విరుధ్యేత విచకర్త హింసితవాన్. +రామానుజీయం. 'రక్షోభి స్సహిత' ఇతి వా పాఠః. ౩౦. త ఇతి. రావణిం రావణిముక్తాయుధాగమనప్రదేశం. *రామానుజీయం రావణిం రావణిముక్తాయుధాగమనప్రదేశం-ఖేఽంతర్ధధ ఇ త్యభిధానాత్. ౩౪. త ఇతి మథితసంకల్పాః నాశితమనోరథాః. ౩౫—౩౭. రామ స్యేతి. త్యక్తజీవితాః త్యక్తజీవితేచ్ఛాః-అభివృత్తాః అభిముఖం ప్రవృత్తాః-తు రవధారణే. ౩౯. త దితి వ్యపోహత వారయామాస. ౪౦—౪౧, అష్టాద శేత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం.

శేషః. ౨౯. స త్వితి. రక్షోభి స్సంవృతః-రాక్షససైన్యోపరి ప్రత్యాసన్నాకాశప్రదేశే స్థిత ఇత్యర్థః. అన్యథా ఖేఽంతర్దధ ఇత్యేత ద్విరుధ్యేత-'రక్షోభి స్సహిత' ఇతి వా పాఠః. ౩౪. తే భిన్నగాత్రా ఇతి మథితసంకల్పాః నాశితమనోరథాః. ౩౭. రామ స్యార్థ ఇతి. త్యక్తజీవితాః త్యక్తజీవితేచ్ఛాః - అభివృత్తాః అభిముఖం ప్రవృత్తాః. ౩౮. తే ద్రుమై రితి. రావణిం తత్సంచారప్రదేశ మిత్యర్థః. త స్యాదర్శనాత్. ౩౯. త దితి. వ్యపోహత అపాసారయత. ౪౩౫. సుగ్రీవ మితి.

సుగ్రీవ మృషభం చైవ సోఽంగదం ద్వివిదం తథా, ఘోరై ర్దత్తవరై స్తీక్ష్ణై ర్నిష్ప్రాణా నకరో త్తదా, ౨౪½. అన్యా నపి తదా ముఖ్యా న్వానరా న్బహుభి శ్శరైః అర్దయామాస సంక్రుద్ధః కాలాగ్ని రివ మూర్ఛితః, ౨౫½ స శరై స్సూర్య సంకాశై స్సుముక్తై శ్శీఘ్రగామిభిః. వానరాణా మనీకాని నిర్మమంథ మహారణే, ౨౬½. ఆకులాం వానరీం సేనాం శరజాలేన మోహితాం. హృష్ట స్స పరయా ప్రీత్యా దదర్శ క్షతజోక్షితాం, ౨౭½ పున రేవ మహాతేజా రాక్షసేంద్రాత్మజో బలీ. సంసృజ్య బాణవర్షం చ శస్త్రవర్షం చ దారుణం, మమర్ద వానరానీక మింద్రజి త్త్వరితో బలీ. ౨౯. స్వసైన్య ముత్సృజ్య సమేత్య తూర్ణం మహారణే వానరవాహినీషు, అదృశ్యమాన శ్శరజాల ముగ్రం వవర్ష నీలాంబుధరో యథాఽంబు. ౩౦ తే శక్రజిద్బాణవిశీర్ణదేహా మాయాహతా విస్వర మున్నదంతః, రణే నిపేతు ర్హరయో ఽద్రికల్పా యథేంద్రవజ్రాభిహతా నగేంద్రాః. ౩౧. తే కేవలం సందదృశు శ్శితాగ్రా న్బాణా న్రణే వానరవాహినీషు, మాయానిగూఢం తు సురేంద్రశత్రుం న చావృతం రాక్షస మభ్యపశ్యన్. ౩౨. తత స్స రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా సర్వా దిశో బాణగణై శ్శితాగ్రైః, ప్రచ్ఛాదయామాస రవిప్రకాశై ర్విషాదయామాస చ వానరేంద్రాన్. ౩౩. స శూలనిస్త్రింశపరశ్వధాని వ్యావిధ్య దీప్తానలసన్నిభాని, సవిస్ఫులింగోజ్జ్వలపావకాని వవర్ష తీవ్రం ప్లవగేంద్రసైన్యే. ౩౪. తతో జ్వలనసంకాశై శ్శరై ర్వానరయూథపాః, తాడితా శ్శక్రజిద్బాణైః ప్రఫుల్లా ఇవ కింశుకాః. తేఽన్యోన్య మభిసర్పంతో నినదంత శ్చ విస్వరం, రాక్షసేంద్రాస్త్రనిర్భిన్నా నిపేతు ర్వానరర్షభాః. ౩౬. ఉదీక్షమాణా గగనం కేచి న్నేత్రేషు తాడితాః, శరై ర్వివిశు రన్యోన్యం పేతు శ్చ జగతీతలే. ౩౭. హనుమంతం చ సుగ్రీవ మంగదం గంధమాదనం, జాంబవంతం సుషేణం చ వేగదర్శిన మేవ చ. మైందం చ ద్వివిదం నీలం గవాక్షం గజగోముఖౌ, కేసరిం హరిలోమానం విద్యుద్దంష్ట్రం చ వానరం. సూర్యాననం జ్యోతిముఖం తథా దధిముఖం హరిం, పావకాక్షం నళం చైవ కుముదం చైవ

దత్తవరైః వరదత్తైః ౨౪½. అన్యానితి. మూర్ఛితః ప్రవృద్ధః. ౨౬½ ఆకులామితి పరయా ప్రీత్యా హృష్టః ఉద్ధతః. ౨౭½ పున రేవేత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఖడ్గాదీని శస్త్రాణి-అత్ర ద్వితీయ బలిశబ్దో వరదానబలవత్త్వావాచకః. ప్రథమో వీర్యవత్త్వావాచకః ౨౯ స్వసైన్య మితి. 'స్వసైన్యం స్వసైన్యోపరిభాగం. ౩౦—౩౧. త ఇతి. మాయానిగూఢం-అతఏవ ఆవృతం అప్రకాశం. ౩౨—౩౪. తతో జ్వల నేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శరైః-తీక్ష్ణై రిత్యర్థః. ౩౬. ఉదీక్షమాణా ఇతి. వివిశు రన్యోన్యం-అన్యోన్యోపర్యాలంబనార్థం పేతురిత్యర్థః. ౩౭. హనుమంతమిత్యాదిచతు శ్శ్లోక్యేకాన్వయా.

దత్తవరైః-వరలబ్ధైరిత్యర్థః. ౨౯. స్వసైన్యమితి. స్వసైన్యముత్సృజ్య-స్వసైన్యస్యోపరిభాగముత్సృజ్య ౩౧.

వానరం. ప్రాసై శ్శూలై శ్శితై ర్బాణై రింద్రజిన్మంత్రసంహితైః, వివ్యాధ హరిశార్దూలాన్ సర్వాం స్తాన్ రాక్షసోత్తమః. ౬౧ స వై గదాభి ర్హరియూథముఖ్యా న్నిర్భిద్య బాణై స్తపనీయపుంఖైః, వవర్ష రామం శరవృష్టి జాలై స్సలక్ష్మణం భాస్కరరశ్మికల్పైః ౬౨ స బాణవర్షై రభివర్ష్యమాణో ధారానిపాతా నివ తా నచింత్య, సమీక్షమాణః పరమాద్భుతశ్రీ రామ స్తదా లక్ష్మణ మిత్యువాచ. ౬౩. అసౌ పున ర్లక్ష్మణ రాక్షసేంద్రో బ్రహ్మాస్త్ర మాశ్రిత్య సురేంద్రశత్రుః, నిపాతయిత్వా హరిసైన్య ముగ్ర మస్మాన్ శరై రర్దయతి ప్రసక్తః. ౬౪. స్వయంభువా దత్తవరో మహాత్మా ఖ మాస్థితోఽంతర్హితభీమకాయః, కథ న్ను శక్యో యుధి నష్టదేహో నిహంతు మద్యేంద్రజి దుద్యతాస్త్రః ౬౫ మన్యే స్వయంభూ ర్భగవా నచింత్యో యస్యైతదస్త్రప్రభవ శ్చ యోఽస్య, బాణావపాతాం స్త్వ మి హాద్య ధీమన్ మయా స హావ్యగ్రమనా స్సహస్వ ౬౬. ప్రచ్ఛాదయ త్యేష హి రాక్షసేంద్ర స్సర్వా దిశ స్సాయకవృష్టిజాలైః, ఏత చ్చ సర్వం పతితాగ్ర్యశూరం న భ్రాజతే వానరరాజసైన్యం. ౬౭. ఆవాం తు దృష్ట్వా పతితౌ విసంజ్ఞౌ నివృత్తయుద్ధౌ గతరోషహర్షౌ, ధ్రువం ప్రవేక్ష్య త్యమరారివాస మసౌ సమాదాయ రణాగ్రలక్ష్మీం. ౬౮. తత స్తు తా వింద్రజిదస్త్రజాలై ర్బభూవతు స్తత్ర తథా విశస్తౌ, స చాపి తౌ తత్ర విదర్శయిత్వా ననాద హర్షా ద్యుధి రాక్షసేంద్రః. ౬౯. స త

కేసరి మి త్యార్షం. ౬౧. స వా ఇతి గదాభి రి త్యేతత్ పూర్వోక్తప్రాసాదీనా ముపలక్షణం. ౬౨. స బాణేతి. బాణవర్షైః బాణనిరంతరపాతైః-అభివర్ష్యమాణః అభితః పాత్యమానః-స రామః-తాన్ బాణవర్షాన్-ధారానిపాతా నివ లఘూ నచింత్య-బాణవర్షం తృణీకృ త్యే త్యర్థః. అత్ర హేతు మాహ— పర మేతి. అత్యంతాశ్చర్యకరధైర్యసమృద్ధి స్సన్ లక్ష్మణం సమీక్షమాణః-స్వస్వభావావలంబనేన బ్రహ్మాస్త్రప్రతిక్రియాం కర్తు ముద్యుక్త మింగితై రభివీక్షమాణ స్స న్ని త్యువాచ. ౬౩. అసా వితి. అసౌ బ్రహ్మాస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రమంత్రం ఆశ్రిత్య ప్రహర న్ని తి శేషః. ౬౪ స్వయంభు వేతి. నష్టదేహః అదృష్టదేహః-తత్ర హేతు రంతర్హితభీమకాయ ఇతి ౬౫. తర్హి తత్ర ప్రతిక్రియా క ర్తవ్యే త్యతాహ— మన్య ఇతి. స్వయంభూః-అచింత్యః అచింత్యప్రభావ ఇతి మన్యే. తత్ర హేతు మాహ—య స్యేతి. ఏత దస్త్రం యస్య యద్దేవతాకం-యః అస్యాస్త్రస్య ప్రభవః ఉత్పత్తికారణం-సోఽచింత్యః-తర్హ్యావాభ్యాం కిం కర్తవ్య మి త్యతాహ—బా ణేతి ధీమన్ అపత్సు న చలితవ్య మితి జ్ఞానిన్. ౬౭ ఆవా మితి గతరోషహర్షౌ మూర్ఛితా వితి యావత్. అమరారివాసం లంకాం-రణాగ్రలక్ష్మీం విజయలక్ష్మీం-అగ్రపదేన రణమూలలక్ష్మీ ర్న గృహీతుం శ క్యేత్యుచ్యతే ఏ తేన మూలఘాతః కర్తుం న శక్యత ఇత్యుచ్యతే ౬౮.

తే కేవల మితి. మాయానిగూఢం - అతఏవ - ఆవృతం అప్రకాశం. ౬౭. ఆవాంతు దృష్ట్వేతి. అమరారివాసం లంకాం-రణాగ్రలక్ష్మీం న తు సమూలాం-ఏతేన సమూలం హంతుం న శక్యత ఇతి

* 116

త్తదా వానరసైన్య మేవం రామం చ సంఖ్యే సహ లక్ష్మణేన, విషాదయిత్వా సహసా వివేశ పురీం దశగ్రీవభుజాభిగుప్తాం. ౭౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః

తయో స్తదా సాదితయో రణాగ్రే ముమోహ సైన్యం హరిపుంగవానాం. సుగ్రీవనీలాంగదజాంబవన్తో న చాపి కించి త్ప్రతిపేదిరే తే. ౧. తతో విషణ్ణం సమవేక్ష్య సైన్యం విభీషణో బుద్ధిమతాం వరిష్ఠః, ఉవాచ శాఖామృగరాజవీరా నాశ్వాసయ న్నప్రతిమై ర్వచోభిః. ౨. మా భైష్ట నా స్త్యత్ర విషాదకాలో య దార్యపుత్రౌ హ్యవశౌ విషణ్ణౌ, స్వయంభువో వాక్య మ థోద్వహన్తౌ య త్సాదితా విన్ద్రజిదస్త్రజాలైః. ౩. తస్మై తు దత్తం పరమాస్త్ర మేత త్స్వయంభువా బ్రాహ్మ మమోఘవేగం, త న్మానయన్తౌ యుధి రాజపుత్రౌ నిపాతితౌ కోఽత్ర విషాదకాలః. ౪. బ్రాహ్మ మస్త్రం తతో ధీమా న్మానయిత్వా తు మారుతిః, విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా హనుమాం స్త మ థాబ్రవీత్ ౫. ఏతస్మి న్నిహతే సైన్యే వానరాణాం తరస్వినాం, యో యో ధారయతే ప్రాణాం స్తం త మాశ్వాసయావహై ౬. తా వుభౌ యుగప ద్వీరౌ హనుమద్రాక్షసోత్తమౌ, ఉల్కాహస్తౌ

తత స్త్వితి. విశస్తౌ పీడితౌ-తౌ పతితౌ-విదర్శయిత్వా దృష్ట్వా-ననాద. ౬౯-౭౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-త్రిసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ బ్రహ్మాస్త్రబంధవిముక్తి శ్చతుస్సప్తతౌ. తయో రిత్యాది. సాదితయోః అవసాదితయోః-కించి న్న ప్రతిపేదిరే-మూఢా బభూవు రిత్యర్థః. ౧-౨ మా భైష్టేతి ఆర్యపుత్రౌ అవశౌ విషణ్ణా వితి యత్-అత్ర విషాదకాలో నా స్తి విషాదహేతుకాలో నా స్తి-కుతః - స్వయంభువో వాక్యం-ఉద్వహన్తౌ మానయన్తౌ-ఇన్ద్రజిదస్త్రజాలైః - సాదితౌ సాదితా వివ వర్తమానా వితి యత్ -తత్ - తతః-మా భైష్టే త్యర్థః ౩. ఉక్త మే వార్థం విశదయతి—తస్మా ఇతి ౪. బ్రాహ్మ మితి మానయిత్వా ముహూర్తమాత్రం బ్రహ్మాస్త్రపరవశః స్థిత్వా. ౫—౭ భిన్నలాంగూ లేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.

నూచితం. ౭౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రిసప్తతితమ స్సర్గః.

తయో రితి. సాదితయోః ప్రహృతయోః. ౧. తత ఇతి బుద్ధిమతాం జ్ఞానవతాం. ౨. మా భైష్టేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ఆర్యపుత్రౌ వివశౌ విషణ్ణా వితి యత్-అత్ర విషయే మా భైష్ట ఏతయో ర్విషణ్ణయో రస్మాన్ కో వా రక్షిష్య తీతి శత్రుభ్యో భయం మాభూ దిత్యర్థః. నా స్త్యత్ర విషాదకాలః-విషాదజనకకాలో నా స్తి-ఏతయో ర్విషాదేన భవతాం విషాదో మా స్త్విత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ—స్వయంభువ ఇతి. వాక్యం మన్త్రరూపవాక్య ముద్వహన్తౌ మానయన్తౌ-ఇన్ద్రజిదస్త్రజాలైః సాదితౌ-సాదితా వివ వర్తమానా నిత్యర్థః యత్ యస్మాత్ బ్రహ్మసంమాననార్థం - స్వయ

తదా రాత్రౌ రణశీర్షే విచేరతుః, ౮ భిన్నలాంగూలహస్తోరుపాదాంగుళిశిరోధరైః,
స్రవద్భిః క్షతజం గాత్రైః ప్రస్రవద్భిస్తత స్తతః పతితైః పర్వతాకారై ర్వానరై రభి
సంకులాం, శస్త్రైశ్చ పతితై ర్దీప్తై ర్దదృశాతే వసుంధరాం ౯. సుగ్రీవ మంగదం
నీలం శరభం గంధమాదనం, గవాక్షం చ సుషేణం చ వేగదర్శిన మాహుకం.
మైందం నళం జ్యోతిముఖం ద్వివిదం పనసం తథా,ఏతాం శ్చాన్యాం స్తతో వీరౌ
దదృశాతే హతాన్ రణే ౧౧ సప్తషష్టి ర్హతాః కోట్యో వానరాణాం తరస్వినాం,
అహ్నః పంచమశేషేణ వల్లభేన స్వయంభువః. ౧౨ సాగరౌఘనిభం భీమం
దృష్ట్వా బాణార్దితం బలం, మార్గతే జాంబవంతం స హనుమాన్ స విభీషణః ౧౩.
స్వభావజరయా యుక్తం వృద్ధం శరశతైశ్చితం, ప్రజాపతిసుతం వీరం శామ్యంత
మివ పావకం. దృష్ట్వా త ముపసంగమ్య పౌలస్త్యో వాక్య మబ్రవీత్, కచ్చి
దార్య శరై స్తీక్ష్ణైః ప్రాణా న ధ్వంసితా స్తవ. ౧౫. విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా జాం
బవా నృక్షపుంగవః, కృచ్ఛ్రా దభ్యుద్గిరన్ వాక్య మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౬. నై
రృతేంద్ర మహావీర్య స్వరేణ త్వాభిలక్షయే, పీడ్యమాన శ్శితై ర్బాణై ర్న త్వాం
పశ్యామి చక్షుషా. ౧౭. అంజనా సుప్రజా యేన మాతరిశ్వా స నైరృత,హనుమా
న్వానరశ్రేష్ఠః ప్రాణాన్ ధారయతే క్వచిత్. ౧౮. శ్రుత్వా జాంబవతో వాక్య
మువా చేదం విభీషణః, ఆర్యపుత్రా నతిక్రమ్య కస్మా త్పృచ్ఛసి మారుతిం నైవ
రాజని సుగ్రీవే నాంగదే నాపి రాఘవే, ఆర్యసందర్శిత స్స్నేహో యథా వాయు
సుతే పరః. ౨౦. విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా జాంబవా న్వాక్య మబ్రవీత్, ౨౦½. శృణు
నైరృతశార్దూల యస్మా త్పృచ్ఛామి మారుతిం. తస్మిన్ జీవతి వీరే తు హత మ
ప్యహతం బలం, హనుమ త్యుజ్ఝితప్రాణే జీవంతోఽపి వయం హతాః. ధరతే

ప్రవద్భిః మూత్రయద్భిః. ౯. సుగ్రీవ మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఆహుక ఇతి కశ్చి ద్యూ
థపః-'గవాక్షం చ సుషేణం చ వేగదర్శిన మాహుక'మితి పాఠః హతాన్ హతప్రాయాన్-ప్రహృతా
నితి వా. ౧౧ సప్తషష్టి రితి. వానరాణాం-యూథపవానరాణా మిత్యర్థః సుగ్రీవాంగదాదిభి స్సహ
పారాత్. అహ్నః పంచమశేషేణ పంచమభాగేన ప్రాతస్సంగవమధ్యాహ్నపరాహ్ణసాయాహ్నసంజ్ఞా
షణ్ణాడికాత్మకా అహ్నః పంచభాగా స్సంతి. తేషు పంచమేన సాయాహ్నసంజ్ఞేన నాడీషట్కే నే
త్యర్థః స్వయంభువో వల్లభేన ఇంద్రజితా-బ్రహ్మాస్త్రేణ వా. ౧౨—౧౫. విభీష ణేతి.వాక్యం వాక్యోప
యోగిస్వరం. ౧౬—౧౭ అంజనేతి. ధారయత ఇత్యత్ర కాకుః.కిం ధారయత ఇత్యర్థః. ౧౮. శ్రు
త్వేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౨౦—౨౩. తత ఇతి. మారుతాత్మజః హనుమాన్-వృద్ధం జాంబ

మేన పతితౌ-తస్మాత్ మాభై ష్టేత్యర్థః. ౮ భి న్నేతి. ప్రవద్భిః మూత్రయద్భిః-దదృశాతే-తౌ వి
త్యధ్యాహార్యః. ౧౦½. ఏతాం శ్చాన్యా నితి. హతాన్ హతప్రాయాన్. ౧౧. సప్తషష్టి రితి. వాన
రాణాం-యూథపవానరాణా మి త్యర్థః అహ్నః పంచమశేషేణ పంచమభాగేన-ప్రాతస్సంగవమధ్యా
హ్నపరాహ్ణసాయాహ్నసంజ్ఞితేషు షణ్ణాడికాత్మను పంచసుభాగేషు సాయాహ్నసంజ్ఞితేన భాగే

మాఽఽరుతి స్తాత మారుతప్రతిమో యది, వైశ్వానరసమో వీర్యే జీవితాశా తతో భవేత్. ౨౩. తతో వృద్ధ ముపాగమ్య నియమే నాభ్యవాదయత్, గృహ్య జాంబవతః పాదౌ హనుమా న్మారుతాత్మజః ౨౪ శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం తథాపి వ్యథితేంద్రియః, పునర్జాత మి వాత్మానం మన్యతే స్మ ర్క్షపుంగవః. ౨౫ తతో ఉబ్రవీ న్మహాతేజా హనుమంతం స జాంబవాన్, ౨౬ ఆగచ్ఛ హరిశార్దూల వానరాం స్త్రాతు మర్హసి నాన్యో విక్రమపర్యాప్త స్త్వ మేషాం పరమ స్సఖా, ౨౭ త్వత్పరాక్రమకాలోఽయం నాన్యం పశ్యామి కం చన. ఋక్షవానరవీరాణా మనీకాని ప్రహర్షయ, విశల్యౌ కురు చాప్యేతౌ సాదితౌ రామలక్ష్మణౌ. ౨౮. గత్వా పరమ మధ్వాన ముప ర్యుపరి సాగరం, హిమవంతం నగశ్రేష్ఠం హనుమన్ గంతు మర్హసి. ౨౯. తతః కాంచన మత్యుచ్చ మృషభం పర్వతోత్తమం, కైలాసశిఖరం చాపి ద్రక్ష్య స్యరినిషూదన. ౩౦ తయో శ్శిఖరయో ర్మధ్యే ప్రదీప్త మతులప్రభం, సర్వౌషధియుతం వీర ద్రక్ష్య స్యోషధిపర్వతం. ౩౧. తస్య వానరశార్దూల చతస్రో మూర్ధ్ని సంభవాః, ద్రక్ష్య స్యోషధయో దీప్తా దీపయంత్యో దిశో దశ. మృతసంజీవనీం చైవ విశల్యకరణీ మపి, సావర్ణ్యకరణీం చైవ సంధానకరణీం తథా. తా స్సర్వా హనుమన్ గృహ్య క్షిప్ర మాగంతు మర్హసి, ఆశ్వాసయ హరీన్ ప్రాణై ర్యోజ్య గంధవహాత్మజ ౩౪. శ్రుత్వా జాంబవతో వాక్యం హనుమాన్ హరిపుంగవః, ఆపూర్యత బలోద్ధర్షై స్తోయవేగై రి వార్ణవః.

వంతం-ఉపాగమ్య-నియమేన శ్రోత్రహస్తసంస్పర్శవ్యత్యస్తహస్తత్వాదిరూపేణ సహ-జాంబవతః పాదౌ-గృహ్య గృహీత్వా-అభ్యవాదయత్ స్వనామోచ్చారణపూర్వకం యుగపత్ పాదా వగృహ్ణా దిత్యర్థః. ౨౪. శ్రు త్వేతి వాక్యం హనుమా నహ మస్మీత్యభివాదనవాక్యం-తథా వ్యథితేంద్రియోఽపి హనుమతో వాక్యం శ్రుత్వా ఋక్షపుంగవః జాంబవాన్-ఆత్మానం పునర్జాతం మన్యతే స్మేతి సంబంధః. ౨౫--౨౬.ఆగచ్ఛేతి. విక్రమపర్యాప్తః పర్యాప్తవిక్రమః-విక్రమపూర్ణ ఇతి యావత్. ౨౭ త్వదితి. అన్యం పరాక్రమితారం.౨౮. గ త్వేతి పరమం దీర్ఘం-ఉపర్యుపరిసాగరం సాగరస్య సమీపో పరిప్రదేశే-'ఉపర్యధ్యధస స్సామీప్యే' ఇతి.సామీప్యే ద్విర్వచనం. 'ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు ద్వితీ'యేతి ద్వితీయా. ౨౯. తత ఇతి. ఋషభం ఋషభాఖ్యం పర్వతోత్తమం శిఖర మిత్యర్థః. ౩౧ త స్యేత్యాది. శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం ఓషధయః ఓషధీః - దీపయంత్యః దీపయంతీః - వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే ప్రథమా. మృతం సంజీవయ తీతి మృతసంజీవనీ-జీవనానంతరం సంచారక్షమతార్థే విశల్యం కరో తీతి విశల్యకరణీ-విశల్యే కృతే త్వచ స్సంధానం కరోతీతి సంధానకరణీ-తతో వ్రణకృతవైవర్ణ్యం విహాయ ప్రదేశాంతరసావర్ణ్యం కరో తీతి సావర్ణ్యకరణీ. శ్రు త్వేతి. బలోద్ధర్షైః బలోత్కర్షైః-

---

నేత్యర్థః. స్వయంభువః వల్లభేన-బ్రహ్మాస్త్రే ణే త్యర్థః.౨౬ ఆగచ్ఛ హరిశార్దూ లేతి. విక్రమపర్యాప్తః పర్యాప్తవిక్రమః. ౩౧. తస్య వానరశార్దూ లేతి ఓషధయః ఓషధీః-దీపయంత్యః దీపయంతీః. ౩౪.

౩౫.స పర్వతతటాగ్రస్థః పీడయన్ పర్వతోత్తమం, హనుమాన్ దృశ్యతే వీరో ద్వితీయ ఇవ పర్వతః. ౩౬. హరిపాదవినిర్భగ్నో నిషసాద స పర్వతః. న శశాక తదాఽఽత్మానం సోఢుం భృశనిపీడితః ౩౭ తస్య పేతు ర్నగా భూమౌ హరివేగాచ్చ జజ్వలుః, శృంగాణి చ వ్యశీర్యంత పీడితస్య హనూమతా. ౩౮. తస్మిన్ సంపీడ్యమానే తు భగ్నద్రుమశిలాతలే, న శేకు ర్వానరా స్స్థాతుం ఘూర్ణమానే నగోత్తమే. ౩౯. సా ఘూర్ణితమహాద్వారా ప్రభగ్నగృహగోపురా, లంకా త్రాసాకులా రాత్రౌ ప్రనృత్తే వాభవత్తదా ౪౦. పృథివీధరసంకాశో నిపీడ్య ధరణీధరం, పృథివీం క్షోభయామాస సార్ణవాం మారుతాత్మజః. ౪౧. ఆరురోహ తదా తస్మా ద్ధరి ర్మలయపర్వతం, మేరుమందరసంకాశం నానాప్రస్రవణాకులం నానాద్రుమలతాకీర్ణం వికాసికమలోత్పలం, సేవితం దేవగంధర్వైష్షష్టియోజన ముచ్ఛ్రితం. విద్యాధరై ర్మునిగణై రప్సరోభి ర్నిషేవితం, నానామృగగణాకీర్ణం బహుకందరశోభితం. ౪౪. సర్వా నాకులయం స్తత్ర యక్షగంధర్వకిన్నరాన్, హనూమా న్మేఘసంకాశో వవృధే మారుతాత్మజః. ౪౫ పద్భ్యాం తు శైల మాపీడ్య బడబాముఖవ న్ముఖం, వివృత్యోగ్రం ననా దోచ్చై స్త్రాసయ న్నివ రాక్షసాన్. ౪౬. తస్య నానద్యమానస్య శ్రుత్వా నినద మద్భుతం, లంకాస్థా రాక్షసా స్సర్వే న శేకు స్స్పందితుం భయాత్. ౪౭. నమస్కృత్వాఽథ రామాయ మారుతి ర్భీమవిక్రమః, రాఘవార్థే పరం కర్మ సమీహత పరంతపః. ౪౮. స పుచ్ఛ ముద్యమ్య భుజంగకల్పం వినమ్య

అపూర్యత పూర్ణోఽభూత్. ౩౫ స ఇతి పర్వతతటాగ్రస్థః త్రికూటశిఖరస్థః - పర్వతోత్తమం త్రికూటం. ౩౬ హ రీతి హరిః హనుమాన్ ౩౭ త స్యేతి. తస్య త్రికూటస్య-నగాః వృక్షాః-హరివేగాత్ హనుమతో హిమవదుత్తరప్రదేశస్థౌషధిపర్వతపర్యంతగమనోచితశక్త్యభ్యస్థానవేగాత్ -జజ్వలుశ్చ-వేగోద్ధర్షజవహ్ని నేత్యర్థః. పీడితస్య-పర్వత స్యేతి శేషః. ౩౮ తస్మి న్నితి. న శేకు రితి-త్రికూటతటస్య యుద్ధరంగత్వాత్-ఘూర్ణమానే కంపమానే. ౩౯. సే తి ప్రనృత్తే వాభవత్-త్రికూటాగ్రనిర్మితత్వాత్తస్యాః ౪౦ —౪౧. ఆరురో హేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం మలయపర్వత మిత్యత్ర లంకామలయ ఉచ్యతే.౪౫ పద్భ్య మితి త్రాసయన్ త్రాసనార్థం ననాద-'లక్షణహేత్వో' రితి శతృప్రత్యయః.స్వాగమనపర్యంతం రాక్షసనిర్గమనం మా భూ దితి - తేషాం త్రాసనార్థం ననాదేతి భావః. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ౪౭. నమస్కృత్వాథ రామా యేతి. అయం ప్రారీప్సితకర్మసమాప్తయే-స్వస్యే ష్టదేవతానమస్కారః ౪౮ స పుచ్ఛ మితి.పుచ్ఛోద్యమనేన ఉత్సాహాతిరేక ఉక్తః.

శ్రుత్వేతి బలోద్ధర్షైః బలోత్కర్షైః-అపూర్యత పూర్ణోఽభూత్. ౩౫. స ఇతి పర్వతతటాగ్రస్థః త్రికూటశిఖరస్థః. ౩౭. తస్యేతి. తస్య త్రికూటపర్వతస్య-నగాః వృక్షాః-జజ్వలుః పరస్పరసంఘర్షా దితి భావః ౪౫. పద్భ్య మితి త్రాసయన్ ననాద'లక్షణహేత్వోః క్రియాయా' ఇతి హేతౌ శతృప్రత్యయః.యావ దౌషధానయనం తావ ద్రాక్షసనిర్గమనం మా భూ దితి తేషాం త్రాసనార్థం ననా

పృష్ఠం శ్రవణే నికుంచ్య, వివృత్య వక్త్రం బడబాముఖాభ మాపుప్లువే వ్యోమని చండవేగః ౧౯ స వృక్షషండాం స్తరసా జహార శైలాన్ శిలాః ప్రాకృతవానరాంశ్చ, బాహూరువేగోద్ధతసంప్రణున్నా స్తే క్షీణవేగా స్సలిలే నిపేతుః. ౨౦. స తౌ ప్రసార్యోరగభోగకల్పౌ భుజౌ భుజంగారినికాశవీర్యః, జగామ మేరుం నగరాజ మగ్ర్యం దిశః ప్రకర్ష న్నివ వాయుసూనుః. ౨౧. స సాగరం ఘూర్ణితవీచిమాలం తదా భృశం భ్రామితసర్వసత్త్వం, సమీక్షమాణ స్సహసా జగామ చక్రం యథా విష్ణుకరాగ్రముక్తమ్. ౨౨. స పర్వతాన్ వృక్షగణాన్ సరాంసి నదీ స్తటాకాని పురోత్తమాని, స్ఫీతాన్ జనాంతా నపి సంప్రవీక్ష్య జగామ వేగా త్పితృతుల్యవేగః. ౨౩. ఆదిత్యపథ మాశ్రిత్య జగామ స గతక్లమః, హనుమాం స్త్వరితో వీరః పితృతుల్యపరాక్రమః. ౨౪ జవేన మహతా యుక్తో మారుతి ర్మారుతో యథా, ౨౫. జగామ హరిశార్దూలో దిశ శ్శబ్దేన పూరయన్. ౨౬. స్మరన్ జాంబవతో వాక్యం మారుతి ర్వాతరంహసా, దదర్శ సహసా చాపి హిమవంతం మహాకపిః. ౨౭ నానాప్రస్రవణోపేతం బహుకందరనిర్ఝరం, శ్వేతాభ్రచయసంకాశై శ్శిఖరై శ్చారుదర్శనైః. శోభితం వివిధై ర్వృక్షై రగమ త్పర్వతోత్తమం, ౨౮. స తం సమాసాద్య మహానగేంద్ర మతిప్రవృద్ధోత్తమఘోరశృంగం. దదర్శ పుణ్యాని మహాశ్రమాణి సురర్షిసంఘోత్తమసేవితాని, ౨౯. స బ్రహ్మకోశం రజతాలయంచ

పృష్ఠవినమనేన ఆకాశగమనానుకూలప్రాణవాయునిరోధ ఉక్తః. శ్రవణనికుంచనేన బలోద్దీపనం. ముఖవ్యాదానేన అభినివేశః. స ఇతి. ప్రాకృతవానరాన్ త్రికూటవననిత్యవాసినః- అజహార ఉజ్జహార-అస్యైవానువాదో జాహ్వీతి. బాహూరువేగోద్ధతసంప్రణున్నాః - బాహూర్వో ర్వేగేన ఉద్ధతాః ఉన్మూలితాః సంప్రణున్నాః దూరం ప్రేరితాః-క్షీణవేగాః క్రమేణ క్షీణవేగా స్సంతః. ౨౦. స తావితి. మేరుం కైలాసపార్శ్వవర్తినం-అస్తి హ్యన్యో హిమవదంతర్వర్తీ మేరుః - యద్వా-మేరుం మేరూపలక్షితదిశి స్థితం నగరాజం హిమవంతం-యద్వా-మేరు ముద్దిశ్య జగామ-ఉత్తరాం దిశ ముద్దిశ్య జగామేత్యర్థః. యద్వా-మేరుం మేరుసదృశం-ప్రకర్షన్ కంపయన్. ౨౨. స పర్వతా నితి. జనాంతాన్ జనపదాన్. ౨౩. ఆదిత్యపథ మితి. పూర్వ ముపర్యుపరిసాగర మిత్యుక్త్వా ఆదిత్యపథమాకాశం. ౨౪—౨౬. స్మరన్ జాంబవత ఇతి. జాంబవద్వాక్యస్మరణం ఔషధిపర్వత మతీత్య వేగాతిశయే నాన్యత్ర గమననివృత్త్యర్థం-వాతరంహసా-ఉపలక్షిత ఇతి శేషః. ౨౭ —౨౯. దృష్టానా మాశ్రమాణాం నామా

దేతి భావః. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ౧౯ స ఇతి. ప్రాకృతవానరాన్ త్రికూటశిఖరవనే నిత్యవా స్తవ్య ప్రాకృతవానరా నిత్యర్థః ౨౦. స తా వితి. జగామ మేరుం కైలాసపార్శ్వవర్తినం-అస్తి హ్యన్యో హిమవదనంతరపర్వతో మేరుః-యద్వా-మేరూపలక్షితదిశి స్థితం నగరాజం హిమవంతం-యద్వా-మేరుతుల్యం హిమవంతం-సింహో మాణవక ఇతివ ద్గౌణప్రయోగః. స పర్వతా నితి. జనాంతాన్ జనపదాన్. ౨౬. స్మర న్నితి. స్మరన్ జాంబవతో వాక్యం-జాంబవద్వాక్యస్మరణ మౌషధిపర్వత మతీత్య వేగాతిశయే నాన్యత్ర గమననివృత్త్యర్థం ౨౯. దృష్టానా మాశ్రమాణాం నామాన్యనుక్రామతి—

శక్రాలయం రుద్రశరప్రమోక్షం. హయాననం బ్రహ్మశిర శ్చ దీప్తం దదర్శ వైవ
స్వతకింకరాం శ్చ, ౫౯॥ వజ్రాలయం వైశ్రవణాలయం చ సూర్యప్రభం సూర్య
నిబంధనం చ. బ్రహ్మాసనం శంకరకార్ముకం చ దదర్శ నాభిం చ వసుంధరాయాః,
౬౦॥ కైలాస మగ్ర్యం హిమవచ్ఛిలాం చ త ధర్షభం కాంచనశైల మగ్ర్యం.
సందీప్త సర్వౌషధిసంప్రదీప్తం దదర్శ సర్వౌషధిపర్వతేంద్రం, ౬౧॥ స తం సమీ
క్ష్యానలరశ్మిదీప్తం విసిస్మియే వాసవదూతసూనుః. ఆవృత్య తం చౌషధిపర్వతేంద్రం
తత్రౌషధీనాం విచయం చకార, ౬౨॥ స యోజనసహస్రాణి సమతీత్య మహా
కపిః దివ్యౌషధిధరం శైలం వ్యచర న్మారుతాత్మజః, ౬౩॥ మహౌషధ్య స్తత
స్సర్వా స్తస్మి న్పర్వతసత్తమే. విజ్ఞా యార్థిన మాయాంతం తతో జగ్ము రద
ర్శనం. ౬౪॥ స తా మహాత్మా హనుమా నపశ్య న్చుకోప కోపాచ్చ భృశం
ననాద. అమృష్యమాణోఽగ్నినికాశచక్షు ర్మహీధరేంద్రం త మువాచ వాక్యం,
౬౫॥ కి మేత దేవం సువినిశ్చితం తే య ద్రాఘవే నాసి కృతానుకంపః.

న్యనుక్రామతి — స బ్రహ్మకోశ మి త్యాదినా బ్రహ్మణ శ్చతుర్ముఖస్య కోశో గృహం. 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలేఽర్థౌఘే గుహ్యదేశేఽండశీర్షయోః, గృహే దేహే పుస్తకౌఘే పేట్యా మసిపిధానక' ఇతి రత్నమాలా. రజతాలయం కైలాసం-శక్రస్య ఇంద్రస్య-స్థానం ఆశ్రమస్థానం-రుద్రశరాః ప్రమోక్ష్యంతే లీలార్థం యస్మి న్త ద్రుద్రశరప్రమోక్షం స్థానం-హయాననం హయగ్రీవారాధనస్థానం-బ్రహ్మశిరః రుద్రనికృత్తబ్రహ్మశిరః ప్రక్షేపస్థానం - వైవస్వతకింకరా న్వివస్వత్సంబంధికింకరా న్-గ్రామణ్యాదీ న్మాసాంతపరిచారకా న్-విశ్రమార్థ మత్ర స్థితా న్ ౫౯॥ వజ్రాలయ మితి. ఇంద్రాయ బ్రహ్మణా వజ్రప్రదానస్థానం-సూర్యప్రభ మితి వైశ్రవణాలయవిశేషణం సూర్యనిబంధనం ఛాయాదేవీప్రీతయే విశ్వకర్మణా శాణారోపణాయ సూర్యనిబంధనస్థానం బ్రహ్మాసనం దేవగణసందర్శనాయ కృతం బ్రహ్మణ స్సింహాసనం-బ్రహ్మణా మృషిణా మాసనం స్థానం వా-శంకరకార్ముకం-తత్ స్థాన మిత్యర్థః. నాభిం పాతాళప్రవేశరంధ్రం ౬౦॥ బ్రహ్మాదిస్థానేషు రజతాలయ మితి పరిగణిత మపి జాంబవదుపదిష్టప్రకారేణ దర్శనాయ పున రాహ — కైలాస మితి హిమవచ్ఛిలా నామ కైలాసపార్శ్వే కశ్చిచ్ఛిలావిశేషః ఋషభం ఋషభాఖ్య మోషధిపర్వతం-కాంచనశైలం పూర్వం మేరు మి త్యుక్తం సందీప్తసర్వౌషధిసంప్రదీప్తం-సందీప్తాభిః రాత్రౌ జ్వలంతీభిః సర్వాభిః ఓషధీభిః తృణజ్యోతిర్భిః సంప్రదీప్తం సమ్యక్ ప్రకాశమానం-సర్వౌషధిపర్వతేంద్రం మృతసంజీవన్యాదిసర్వౌషధియుక్తపర్వతేంద్రం. దదర్శ. ౬౧॥ స ఇతి. వాసవదూతః వాయుః వాసవాదేశేన మేఘప్రేరకత్వాత్-అతఏవ అభిషేకసమయే ఇంద్రేణ ప్రేరితో హారం రామాయ ఉపాహరత్ - విచయం అన్వేషణం. ౬౨॥ స ఇతి. అతీత్య అతీ త్యాపీత్యర్థః. అనేన శ్రమరహితత్వ ముక్తం. ౬౩॥ మహౌషధ్య ఇతి తతః-తస్య హనుమతః-అదర్శనం. ౬౪॥ స తా ఇతి. తాః ఓషధీః. ౬౫॥ కి మితి. రాఘవే కృతానుకంపో నాసీతి

స బ్రహ్మకోశ మి త్యాదినా బ్రహ్మకోశాదీ న్యాశ్రమాణి ౬౦॥ కైలాస మితి. హిమవచ్ఛిలాం-కైలాసపార్శ్వే కశ్చి చ్ఛిలావిశేషః-యస్యా శ్చిత్రశిలేతి ఇతిహాసప్రసిద్ధిః ౬౧॥ స త మితి వాసవదూతసూనుః వాయుసుతః వాయో ర్వాసవదూతత్వం వాసవాదేశేన మేఘాదిప్రేరకత్వాత్. ౬౫॥

పశ్యాద్య మద్బాహుబలాభిభూతో వికీర్ణ మాత్మాన మథో నగేంద్ర, ౬౬॥ స తస్య శృంగం సనగం సనాగం సకాంచనం ధాతుసహస్రజుష్టం, వికీర్ణ కూటం జ్వలితాగ్రసానుం ప్రగృహ్య వేగాత్సహ సోన్మమాథ, ౬౭॥ స తం సముత్పాట్య ఖ ముత్పపాత విత్రాస్య లోకాన్ ససురాసురేంద్రాన్. సంస్తూయ మానః ఖచరై రనేకై ర్జగామ వేగా ద్గరుడోగ్రవేగః, ౬౮॥. స భాస్కరాధ్వాన మనుప్రపన్న స్తం భాస్కరాభం శిఖరం ప్రగృహ్య. బభౌ తదా భాస్కరసన్నికాశో రవే స్సమీపే ప్రతిభాస్కరాభః, ౬౯॥ స తేన శైలేన భృశం రరాజ శైలోపమో గంధవహాత్మజ స్తు సహస్రధారేణ సపావకేన చక్రేణ ఖే విష్ణు రి వార్పితేన, ౭౦॥ తం వానరాః ప్రేక్ష్య వినేదు రుచ్చై స్స తా నపి ప్రేక్ష్య ముదా ననాద తేషాం సముద్ఘుష్టరవం నిశమ్య లంకాలయా భీమతరం వినేదుః, ౭౧॥ తతో మహాత్మా నిప పాత తస్మిన్ శైలోత్తమే వానరసైన్యమధ్యే హర్యుత్తమేభ్య శ్శిరసాఽభివాద్య విభీషణం తత్ర స సస్వజే చ, ౭౨॥. తా వప్యుభౌ మానుషరాజపుత్రౌ తం గంధ మాఘ్రాయ మహౌషధీనాం. బభూవతు స్తత్ర తదా విశల్యా వుత్తస్థు రన్యే చ హరిప్రవీరాః, ౭౩॥. సర్వే విశల్యా విరుజః క్షణేన హరిప్రవీరా నిహతాశ్చ యే స్యుః. గంధేన తాసాం ప్రవరౌషధీనాం సుప్తా నిశాంతే ష్వివ సంప్రబుద్ధాః, ౭౪॥. యదాప్రభృతి లంకాయాం యుధ్యంతే కపిరాక్షసాః. తదాప్రభృతి మానార్థ మాజ్ఞయా రావణస్య చ, యే హన్యంతే రణే తత్ర రాక్షసాః కపికుంజరైః.

యాత్-ఏతత్-ఏవం సువినిశ్చితం యది తర్హి ఆత్మాన మథో వికీర్ణం పశ్యేతి సంబంధః. ౬౬॥ ఏతి చ్ఛ్లోకానంతర మిత్యుక్త్వేత్యధ్యాహార్యం. స ఇతి. సనాగం సగజం-ఉన్మమాథ ఉత్పాటయామాస. ౬౮॥. స ఇతి. భాస్కరాధ్వానం అంతరిక్షం-భాస్కరాభశిఖరగ్రహణాత్ స్వయం భాస్కరసన్నికాశత్వా చ్చ సూర్యసమీపస్థః ప్రతిసూర్య ఇవ బభా వి త్యర్థః. ౬౯॥ స తే నేతి సహస్రధారేణ-అర్పితేన హస్తేఽర్పితేన-సపావకేన అగ్నిజ్వాలావతా-చక్రేణ విష్ణు రివ రరాజ. ౭౦॥ తం వానరా ఇత్యనేన దూరా దేవ గంధాఘ్రాణేన సర్వే జీవితా ఇతి గమ్యతే. ౭౧॥. తత ఇతి. శైలోత్తమే త్రికూట శిఖరే ౭౨॥---౭౩॥ సర్వ ఇతి విశల్యకరణ్యా విశల్యాః-సంధానకరణ్యా విరుజః-యే పూర్వం నిహతా స్తేపి సుప్తా నిశాంతే ష్వివ సంప్రబుద్ధాః-అనేన సావర్ణ్యసిద్ధి ర ప్యుక్తా ౭౪॥. తర్హి నిహతా రాక్షసాః కిం న ప్రబుద్ధా ఇత్యత్రాహ—యదాప్రభృ తీతి మానార్థం హతానాం రాక్షసానాం

కి మేత దితి య ద్యస్మాత్-రాఘవే కృతానుకంపో నాసి-తస్మా దేతదోషధ్యదర్శనం-తే త్వయా-సుని శ్చితం కిం-తర్హి వికీర్ణ మాత్మానం పశ్యేతి సంబంధః. ౬౬॥. స త స్యేతి సనాగం, సగజం ఉన్మమాథ ఉత్పాటయామాస ౬౯॥. స తే నేతి. సహస్రధారేణ సహస్రారేణ అర్పితేన. ౭౪॥ యథా హతా వానరాః ప్రతిబుద్ధాః ఏవం రాక్షసాః కిమితి న ప్రతిబుద్ధా స్తత్రాహ—యదాప్రభృ తీత్యాదిశ్లోక ద్వయేన. మానార్థం-మానం హతానాం రాక్షసానా మియత్తా-తదర్థం తత్పరిజ్ఞానార్థం. యద్వా-మానః అభిమానః-తదర్థం రాక్షసా బహవో హతా ఇతి సర్వే జ్ఞాస్యంతి-తదభిమానా దప్రకటనా యేత్యర్థః.

హతాహతా స్తు క్షిప్యంతే సర్వ ఏవ తు సాగరే. ౭౩. తతో హరి ర్గంధవహాత్మజ స్తు త మోషధీశైల ముదగ్రవీర్యః, నినాయ వేగా ద్ధిమవంత మేవ పునశ్చ రామేణ సమాజగామ. ౭౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

-॥ పఞ్చసప్తతితమ స్సర్గః ॥-

తతోఽబ్రవీ న్మహాతేజా స్సుగ్రీవో వానరాధిపః, అర్థ్యం విజ్ఞాపయం శ్చాపి హనుమంత మిదం వచః ౧ యతో హతః కుంభకర్ణః కుమారా శ్చ నిషూదితాః, నేదానీ ముపనిర్హారం రావణో దాతు మర్హతి ౨ యే యే మహాబలా స్సంతి లఘవ శ్చ ప్లవంగమాః, లంకా మభ్యుత్పతం త్వాశు గృహ్యోల్కాః ప్లవగర్షభాః [హరయో హరిసంకాశాః ప్రదగ్ధుం రావణాలయం]. ౩ తతోఽస్తం గత ఆదిత్యే

ఇయత్తాయా అపరిజ్ఞానార్థం-మృతశరీరసంఖ్యాప్రతిపత్త్యర్థం వా-పూర్వయోజనాయా మర్థశబ్దో నివృత్తిపరః అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తి ష్విత్యమరః-పరైః పరిచ్ఛిద్యజ్ఞానం మాభూదిత్యేవ మర్థమితిభావః-హతాహతాః ముమూర్షావస్థాః-కింపున ర్మృతా ఇతి భావః- క్తేన నఞ్ విశిష్టేనాన ఇతి కర్మధారయః - యద్వా-యదా యదాయే యేహతాః తదా తదాతే తేక్షిప్తా ఇత్యర్థః. ౭౩— ౭౪ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

ఏవం హనుమదానీతౌషధి పర్వతగంధమాత్రేణ సమాగతప్రాణేషు సర్వేషు విశల్యేషు సముత్థితేషు-సుగ్రీవ స్స్వాతిసంధానజనితకోపాతిరేకేణ సద్యో నిశ్శేషం లంకానిర్దహనం హనుమతే నియమయతి తత ఇత్యాది. అర్థ్యం అర్థా దనపేతం ప్రయోజననియతం వాక్యం విజ్ఞాపయన్-రామాయేతి శేషః-తతో హనుమంత మబ్రవీదితి యోజనా-యద్వా-అర్థ్యం విజ్ఞాపయన్ విశేషేణ జ్ఞాపయన్. ౧. ఇదానీం లంకాదేహోపదేశే నిమిత్త మాహ-యత ఇతి ఉపనిర్హారం ఉపనిష్క్రమణం - యుద్ధాయనిర్గమన మితి యావత్-హతపుత్రాదిత్వేన అనుత్సాహా ద్రావణోననిర్గమిష్య తీతి భావః-అత్ర ఆగ్రహేణ ప్రేతనిర్యాపనరూఢనిర్హారపదప్రయోగః - దాతుం కర్తు మితియావత్-ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్-ఉపనిర్హారశబ్దః-ఉపనిష్క్రమ్య యుద్ధపరో వా. ౨. య ఇతి. లఘవః వేగవంతః-ఉత్పతంతు ప్రాకార ముత్ప్లుత్య గచ్ఛంతు ౩ తత ఇతి నను పూర్వ ముల్కాహస్తా తదా రాత్రా విత్యుక్తం. అత్ర ఆదిత్యా స్తమయసమయ ఇతి గమ్యతే-అతో విరుద్ధ మితి చేన్నవిరోధః-ఆదిత్యేఽస్తం గతి

హతాహతా స్తు ముమూర్షావస్థాపన్నా అ పీత్యర్థః *తిలకమ్. ఆశ్వినకృష్ణాష్టమ్యా మిదమ్. ౭౪ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డ వ్యాఖ్యాయాం-చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

తత ఇతి అర్థ్యం అర్థా దనపేతం కర్తవ్య మి త్యర్థః-విజ్ఞాపయన్ కర్తవ్యం బోధయ న్నిత్యర్థః. ౧. యత ఇతి. ఉపనిర్హారం ఉపనిష్క్రమ్య యుద్ధప్రదానం *తిలకమ్. నిషూదితాః రాఘవాభ్యా మితి శేషః-తస్మా దిదానీ ముపనిర్హారం పురరక్షాం దాతుం సంపాదయితుం నార్హతీతి కతకః-నిష్క్రమ్య యుద్ధప్రదాన మితి తీర్థః- యుద్ధావహార మస్మాకం దాతుం నార్హతీ త్యర్థః-అనే నాన్యదా యుద్ధావహారో జాత ఇతి జ్ఞాయత ఇ త్యన్యే. ౩. తతోస్త మితి.నిశాముఖే నిశాయాః పూర్వయామే-

రాద్రే తస్మి న్నిశాముఖే, లంకా మభిముఖా స్సోల్కాః జగ్ము స్తే ప్లవగర్షభాః. ౪. ఉల్కాహస్తై ర్హరిగణై స్సర్వత స్సమభిద్రుతాః, ఆరక్షస్థా విరూపాక్షా స్సహసా విప్రదుద్రువుః ౫ గోపురాట్టప్రతోళీషు చర్యాసు వివిధాసు చ, ప్రాసాదేషు చ సంహృష్టా స్ససృజు స్తే హుతాశనం తేషాం గృహసహస్రాణి దదాహ హుతభు క్తదా, ౬ ప్రాసాదాః పర్వతాకారాః పతంతి ధరణీతలే అగరు ర్దహ్యతే తత్ర వరం చ హరిచందనం, ౭ మౌక్తికా మణయ స్స్నిగ్ధాః వజ్రం చాపి ప్రవాళకం. క్షౌమం చ దహ్యతే తత్ర కౌశేయం చాపి శోభనం, ఆవికం వివిధం చౌర్ణం కాం

ఇతి ప్రకాశాభావోక్తి-నిశాముఖ ఇతి రాత్రేః ప్రథమయామ ఉచ్యతే - రౌద్ర ఇతి విశేషణాత్ యామాంతత్వేన గాఢాంధకారత్వ ముచ్యతే-హనుమాం శ్చ-మహాద్భుతవేగశాలితయా ముహూర్త మాత్రేణ ప్రస్థా యౌషధిపర్వత మానీయ-తం పున స్తత్ర నిక్షి ప్యాగతవా నితి తస్యవేగాతిశయశ్చ ప్రతిపాదితో భవతి. ౪ ఉల్కాహస్తై రితి ఆరక్షస్థాః గుల్మస్థాః నగరరక్షిణో వా-ఆరక్షో దుర్గర క్షిణాం స్థానం-తత్రస్థా వా-త్రి ష్వారక్షస్తు రక్షణ ఇతి రత్నమాలా-విరూపాక్షాః రాక్షసాః ౫. గోపు రేత్యాది, గోపురం పురద్వారం-అట్టంతి హింసంతి యోధా ఏషు స్థిత్వేత్యట్టాః ప్రాకారాగ్రస్థి తగృహాణి-స్యా దట్టః క్షౌమమస్త్రియా మిత్యమరః-ప్రతోళ్యః వీథ్యః-చర్యా అవాంతరవీథ్యః-తే వా నరాః-ససృజుః క్షిప్తవంతః-తేషాం వానరాణాం సంబంధీ హుతభుగిత్యన్వయః. ౬ దహనకార్యం ప్రపంచయతి-ప్రాసాదా ఇత్యాది. తత్ర ప్రాసాదేషు-దహ్యతే అదహ్యత-వ్యత్యయేన భూతార్థేలట్-వరం సుగంధం. ౭. మౌక్తికా ఇత్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. సర్వత్ర అదహ్య తేత్యస్య యథా యథం విపరిణామే నాన్వయః-మణయః ఉపాత్తమౌక్తికాదివ్యతిరిక్తాః-క్షౌమకౌశేయయో రుపాదా నభేదాత్ భేదః-వాల్కం క్షౌమాది - కౌశేయం క్రిమికోశోత్థ మిత్యుభయ త్రాప్యమరః, శోభనం శోభమానం-ఆవికం అవిరోమనిర్మితం కంబళం-ఔర్ణం మేషాదిరోమనిర్మితం కంబళం-ఊర్ణా మేషాది లోమ్ని స్యా దిత్యమరః, భాండం ఉపకరణం-ఆభరణాది వా-భాండంతు భూషాయాం నాదే పాత్రా శ్వభూషయోః-మార్జనే కలశాదౌ చ వణిజ్మూలధనేపి చేతి రత్నమాలా. నానావికృతసంస్థానం-

---

ఉల్కాహస్తౌ తదా తౌ తు రణశీర్షే విచేరతుః ఇతి పూర్వసర్గోక్తేః సంధ్యాకాలానంతరం-ప్రస్థా యౌషధిపర్వత మానీయ పున స్తత్ర నిక్షిప్య-ఆగతం హనుమంత ముద్దిశ్య-యే యే మహాబలా స్సంతి లఘవ శ్చ ప్లవంగమాః లంకా మభ్యుత్పతం త్వితి సుగ్రీవాదేశానంతరం-ప్లవగర్షభాః నిశాయాం లంకాం జగ్ము రి త్యభిధానాత్ హనూమతః అచింత్యవేగాతిశయ స్సూచ్యతే తతోఽస్తం గత ఆదిత్య ఇతి పూర్వసిద్ధ స్యైవ అస్తమయ స్యానువాదః న త్విదానీ మస్తమయః - యద్వా-తతోఽస్తం గత ఆదిత్యే రౌద్రే తస్మి న్నిశాముఖ ఇతి పరదినవృత్తాంతః *తిలకమ్.పూర్వదివసాపర రాత్రి శేషే ఉల్కా హస్తాభ్యాం హనుమద్విభీషణాభ్యాం జాంబవద న్వేషణమ్-తత స్తస్మి న్నేవాగత ఉషసి పర్వతాహరణాయ గమనం అ థాహరణం పున శ్చ తత్ప్రాపణం పున రాగమన మితి త్రింశద్ఘటికామధ్యే సర్వం తతః పునః ప్రదోషే హనుమదాదీనాం లంకాదాహగమన మితి కతకాదయః. ౪. ఉల్కాహస్తై రితి. ఆరక్షస్థాః గుల్మస్థా విరూపాక్షా రాక్షసాః. ౬ తేషా మితి తేషాం వానరాణాం సంబంధీ హుత భుక్-పతంతి అపతన్. ౭. అగరు రితి, దహ్యతే అదహ్యత భూతార్థే లట్. ౮. ఆవిక మితి. ఆవిక

చనం భాండ మాయుధం నానావికృతసంస్థానం వాజిభాండపరిచ్ఛదా, గజగ్రైవేయకక్ష్యాశ్చ, రథభాండాశ్చ సంస్కృతాః తనుత్రాణి చ యోధానాం హస్త్యశ్వానాం చ వర్మ చ, ఖడ్గా ధనూంషి జ్యా బాణా స్తోమరాంకుశశక్తయః. రోమజం వాలజం చర్మ వ్యాఘ్రజం చాండజం బహు, ౧౧ ముక్తామణివిచిత్రాంశ్చ ప్రాసాదాంశ్చ సమంతతః. వివిధా నస్త్రసంయోగా నగ్ని ర్దహతి తత్ర వై, ౧౨ నానావిధాన్ గృహచ్ఛందాన్ దదాహ హుతభు క్తదా. ఆవాసాన్ రాక్షసానాం చ సర్వేషాం గృహగర్ధినాం, ౧౩ హేమచిత్రతనుత్రాణాం స్రగ్దామాంబరధారిణాం శీధుపాన చలాక్షాణాం మదవిహ్వలగామినాం, కాంతాలంబితవస్త్రాణాం శత్రుసంజాతమ

నానావిధవికారదివ్యచిత్రసన్నివేశ మితి భూషణాదిసర్వవిశేషణం-వాజిభాండపరిచ్ఛదౌ-అశ్వాలంకారపల్యయనాదిపరిబర్హౌ - భాండశబ్దే నైవాశ్వాభరణసిద్ధా వపి కర్ణావతంసాదివత్ సాహిత్యబోధనార్థం వాజిపదం గజానాం గ్రైవేయకాని కంఠభూషణాని-కక్ష్యాః ఇభబంధిన్యః-గ్రైవేయకం కంఠభూషా కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన ఇత్యుభయ త్రాప్యమరః-సంస్కృతాః ఉత్తేజితాః-యోధానాం తనుత్రాణి వర్మాణి-హస్త్యశ్వానాం వర్మ అయఃకాంస్యాదినిర్మితం-రోమజం అవిమేషాదిరోమభిన్నరోమనిర్మితం కంబళాది-వాలజం చామరాది-చర్మ-సంస్తరణం ఖేటకం వా-వ్యాఘ్రజం వైయాఘ్రం నఖవాలాది-అండజం కస్తూరికాదిద్రవ్యం. ౧౧ ముక్తేతి ప్రాసాదాః పర్వతాకారా ఇత్యత్ర కేవలప్రాసాదాః అత్ర ముక్తాది ఖచితాః-అస్త్రసంయోగాన్-సంయుజ్యంత ఇతి సంయోగా స్సంఘాతాః-తాన్-తత్ర లంకాయాం. ౧౨. నానావిధా నితి గృహచ్ఛందాన్ స్వస్తికాదిగృహవిన్యాసాన్-గృహగర్ధినాం గృహస్థానాం. ౧౩ హానోపపత్త్యైవ ఖేదాతిశయం వ్యంజయితుం తేషాం వ్యాసంగం దర్శయతి-హేమేత్యాదినా. హేమచిత్రతనుత్రాణాం హేమమయాద్భుతవర్మణాం-ఆలేఖ్యాశ్చర్యయో శ్చిత్ర మిత్యమరః వర్మగ్రహణవ్యాసక్తానా మిత్యర్థః-స్రగ్దామాని పుష్పమాలాః-దామశబ్దో హారపరః స్రగ్దామశబ్దే నానేకసునిర్మిత పుష్పమా లోచ్యత ఇత్యాచార్యాః - అత్ర సర్వత్రాపి వ్యాసంగ ఏవ తాత్పర్యం - శీధుపానచలాక్షాణాం మద్యపానలోలదృష్టీనాం అతఏవ మదవిహ్వలగామినాం మదేన మందగామినాం - కాంతాలంబితవస్త్రాణాం ఆలంబిత వస్త్రకాంతానాం - రతిపరాణా మితి యావత్ శత్రుషు సంజాతమన్యూనాం సంజాతక్రోధానాం దీర్ఘాభావ ఆర్షః - ఖాదతాం మాంసాదికం భక్షయతాం - పిబతాం మద్యపానం కుర్వతాం -

---

మవిరోమనిర్మితం ఔర్ణం ఊర్ణా మేషాదిలోమ తజ్జన్యకంబళాది-కాంచనం భాండం సౌవర్ణ ముపకరణం-నానావికృతసంస్థానం నానా అనేకం వికృతిసంస్థానం విచిత్రవిన్యాసం-వాజిభాండపరిచ్ఛదౌ వాజిభాండ మశ్వాలంకారః-పరిచ్ఛదః - పల్యయనాదిపరికరః-భాండశబ్దే నైవ అశ్వాభరణప్రతీతేః పున ర్వాజిగ్రహణం కర్ణావతంసవత్సాహిత్యానబోధనార్థం-రథభాండాః-రథోపకరణాని-సంస్కృతాః సమ్యగ్గ్రథితాః. రోమజం కంబళాది-వాలజం చామరాది-వ్యాఘ్రజం వ్యాఘ్రచర్మ అండజం కస్తూరికాది. ముక్తామణీతి అస్త్రసంయోగాన్ అస్త్రసంఘాతాన్. నా నేతి. గృహచ్ఛందాన్ స్వస్తికాదిగృహసన్నివేశవిశేషాన్. ఆవాసా నితి. గృహగృధ్నూనాం గృహస్థానాం. *తిలకం దీర్ఘాభావ ఆర్షః ౧౩. హేము

న్యనాం, గదాశూలాసిహస్తానాం ఖాదతాం పిబతా మపి, శయనేషు మహార్హేషు ప్రసుప్తానాం ప్రియై స్సహ. త్రస్తానాం గచ్ఛతాం తూర్ణం పుత్రా నాదాయ సర్వతః, తేషాం శతసహస్రాణి తదా లంకానివాసినాం. అదహ త్పావక స్తత్ర జజ్వాల చ పునః పునః, ౧౯॥ సారవంతి మహార్హాణి గంభీరగుణవంతిచ హేమచంద్రార్ధచంద్రాణి చంద్రశాలోన్నతాని చ, రత్నచిత్రగవాక్షాణి సాధిష్ఠానానిసర్వశః మణివిద్రుమచిత్రాణి స్పృశంతీవ దివాకరం, క్రౌంచబర్హిణవీణానాం భూషణానాం చ నిస్స్వనైః. నాదితా న్యచలాభాని వేశ్మా న్యగ్ని ర్దదాహ సః, ౨౦॥. జ్వలనేన పరీతాని తోరణాని చకాశిరే విద్యుద్భి రివ నద్ధాని మేఘజాలాని ఘర్మగే, ౨౧॥ జ్వలనేన పరీతాని నిపేతు ర్భవనా న్యథ వజ్రివజ్రహతా నీవ శిఖరాణి మహాగిరేః, ౨౨॥ విమానేషు ప్రసుప్తా శ్చ దహ్యమానా వరాంగనాః. త్యక్తాభరణసర్వాంగాః

శిశుపా నేత్యత్ర మద్యపానకార్య ముక్తం - క్షీరాదికం పిబతా మితి వా - మహార్హే ష్వితి విశేషణేన సుప్త్యతిశయహేతు రుక్తః - ప్రియైః దారై రితి విశేష్యం - తేషాం ఏవం వ్యాసక్తానాం శతసహస్రాణీతి సంఖ్యాసంఖ్యేయయో రభేదేన నిర్దేశః - అనేకశతసహస్రరాక్షసా నిత్యర్థః - పునః పున రిత్యనేన తద్రుధిరవసాస్నేహ నాధికజ్వా లోచ్యతే ౧౯॥ రావణస్య పున ర్ధననాశం వ్యంజయితు ముత్తమగృహదహనం దర్శయతి - సారవం తీత్యాదినా సారవంతి శ్రేష్ఠఘనవంతి - సారో బలే స్థిరాంశేఽర్థే పుమా న్న్యాయ్యే వరే త్రి ష్వితి రత్నమాలా గంభీరాణిమహాతల్పవంతి - గుణవంతి సౌందర్యవంతి - హేమచంద్రార్ధచంద్రాణి హేమకృతాని చంద్రాకారాణ్యర్ధచంద్రాకారాణి చేత్యర్థః - చంద్రశాలాభిః శిరోగృహైః - ఉన్నతాని - చంద్రశాలా శిరోగృహ మిత్యమరః - సాధిష్ఠానాని శయ్యాసనాది సహితాని - స్పృశంతీవ దివాకరం - సూర్యపథపర్యంతోన్నతా నీత్యర్థః - క్రౌంచాదయో లీలార్థం గృహేషు సంవర్ధితాః ౨౦॥. జ్వలనే నేతి ఘర్మోఽస్మాత్ గచ్ఛతీతి ఘర్మగః వర్షాకాల ఇత్యర్థః- ఘర్మగే నిదాఘే గచ్ఛతీతి శేష ఇత్యప్యాహుః - ఘర్మశబ్దేన ఘర్మాంతో లక్ష్యతే - తం గచ్ఛతి ప్రాప్నో తీతి ఘర్మగః వర్షాది రిత్యపరే - వస్తుతో ఘర్మగే గ్రీష్మ ఇత్యేవార్థః - లంకాయాం దహ్యమానాయాం సంతాపే చ సమంతతః ప్రసరతి దహ్యమానతోరణాదిని నిదాఘప్రయాథసవిద్యున్మేఘతుల్యా నీత్యర్థః. ౨౧॥ జ్వలనేన పరీతాని నిపేతు రిత్యస్య వజ్రివజ్రహతా నీవేత్యుత్తరార్ధం ౨౨॥ విమానే ష్వితి త్యక్తాభరణసర్వాంగాః

చిత్రేతి దానాని హారాః శీ ధ్వితి శత్రుసంజాతమన్యునా మిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః. శయనే ష్వితి. ప్రియైః ప్రియాభి స్స హేత్యర్థః. ౧౯॥ సారవం తీత్యాది. హేమచంద్రార్ధచంద్రాణి హేమనిర్మితాని చంద్రాకారాణి అర్ధచంద్రాకారాణి చ-చంద్రశాలోన్నతాని శిరోగృహైః ఉన్నతాని-వేశ్మాన్యగ్ని ర్దదాహేతిసంబంధః.*తిలకం.దహ్యమానగృహవర్ణనం సారవం తీత్యాది.సారవంతి స్థిరసంస్థానవంతి-గంభీరగుణవంతి అనేకకక్ష్యాప్రాకారాంతర్గృహద్వారోపద్వారతో దుర్గమత్వలక్షణ గాంభీర్యవంతి ౨౦॥ జ్వలనే నేతి,ఘర్మగే ఘర్మోఽస్మా ద్గచ్ఛతీతి ఘర్మగః వర్షాకాలః *తిలకం ఘర్మగే గ్రీష్మగే దివాకరే గతే ప్రవృత్తాని విద్యుద్భి ర్నద్ధాని మేఘజాలా నీవ స్థితాని గృహాణి ౨౨॥. *తిలకం విమానం సప్తభూమి

హా హే త్యుచ్చై శ్చుక్రుశుః, ౨౩॥ తాని నిర్దహ్యమానాని దూరతః ప్రచకా
శిరే. హిమవచ్ఛిఖరా ణీవ దీప్తౌషధివనాని చ, ౨౪॥. హర్మ్యాగ్రై ర్దహ్యమానై
శ్చ జ్వాలాప్రజ్వలితై రపి రాత్రౌ సా దృశ్యతే లంకా పుష్పితై రివ కింశుకైః,
౨౫॥ హస్త్యధ్యక్షై ర్గజై ర్ముక్తై ర్ముక్తై శ్చ తురగై రపి బభూవ లంకా లోకాంతే
భ్రాంతగ్రాహ ఇ వార్ణవః, ౨౬॥. అశ్వం ముక్తం గజో దృష్ట్వా క్వ చి ద్భీతోఽపస
ర్పతి భీతో భీతం గజం దృష్ట్వా క్వ చి దశ్వో నివర్తతే, ౨౭॥ లంకాయాం
దహ్యమానాయాం శుశుభే స మహార్ణవః ఛాయాసంసక్తసలిలో లోహితోద ఇ
వార్ణవః, ౨౮॥ సా బభూవ ముహూర్తేన హరిభి ర్దీపితా పురీ. లోక స్యాస్య
క్షయే ఘోరే ప్రదీప్తేవ వసుంధరా. ౨౯॥ నారీజనస్య ధూమేన వ్యాప్త స్యో
చ్చై ర్వినేదుషః స్వనో జ్వలనతప్తస్య శుశ్రువే దశయోజనం, ౩౦॥ ప్రదగ్ధ
కాయా నపరాన్ రాక్షసా న్నిర్గతాన్ బహిః సహసాఽభ్యుత్పతంతి స్మ హరయో
ఽథ యుయుత్సవః, ౩౧॥ ఉద్ఘుష్టం వానరాణాం చ రాక్షసానాం చ నిస్వనః
దిశో దశ సముద్రం చ పృథివీం చాన్వనాదయత్, ౩౨॥ విశల్యౌ తు మహాత్మానౌ
తా వుభౌ రామలక్ష్మణౌ. అసంభ్రాంతౌ జగృహతు స్తదోభే ధనుషీ వరే, ౩౩॥
తతో విస్ఫారయానస్య రామస్య ధను రుత్తమం బభూవ తుముల శ్శబ్దో రాక్షసా
నాం భయావహః, ౩౪॥ అశోభత తదా రామో ధను ర్విస్ఫారయన్ మహత్.
భగవా నివ సంక్రుద్ధో భవో వేదమయం ధనుః, ౩౫॥. ఉద్ఘుష్టం వానరాణాం
చ రాక్షసానాం చ నిస్వనం జ్యాశబ్ద స్తా వుభౌ శబ్దా వతి రామస్య శుశ్రువే, ౩౬॥.

సర్వాంగాభరణా న్యపి త్యక్త్వే త్యర్థః. ౨౩॥ తా నీతి తాని పూర్వశ్లోకే ప్రస్తావపాధికరణత
యోపాత్తాని విమానాని - దీప్తౌషధివనాని ప్రకాశితతృణజ్యోతిర్వనాని ౨౪॥ హర్మ్యాగ్రై రితి.
జ్వాలాప్రజ్వలితైః - జ్వాలావిశిష్టై రి త్యర్థః. ౨౫॥ హస్త్యధ్యక్షై రితి హస్త్యధ్యక్షైః హస్తిపకైః-
ముక్తైః విగళా న్మోచితైః ముక్తై శ్చ తురగై ర పీ త్య త్రా ప్యశ్వాధ్యక్షై రి త్యధ్యాహార్యం-లోకాంతే
ప్రళయే. ౨౬॥ ౨౭॥. లంకాయా మితి ఛాయాసంసక్తసలిలః ప్రతిబింబసంక్రాంతజలః - లోహి
తోదః లోహితోదకః - ఉదాదేశ ఆర్షః ౨౮॥ ౨౯॥. నా రీతి నారీజన స్యాతిసాహసికత్వా ద్దశ
యోజనస్వనశ్రవణం ౩౦॥. ౩౧॥ ఉద్ఘుష్ట మితి. ఉద్ఘుష్టం ఉద్ఘోషః - భావే క్తః. ౩౨॥ విశల్యా
వితి విశల్యౌ నిర్గళితశరీరనిమగ్నశరఫలకౌ-త దోభే ధనుషీ వరే ఇతి పాఠః ౩౩॥ తత ఇతి విస్ఫార
యానస్య ధ్వనయతః - విస్ఫారో ధనుష స్స్వన ఇ త్యమరః - స్ఫురతిస్ఫురతో ర్నిర్నివిభ్య ఇతి
షత్వం - ముగభావ ఆర్షః ౩౪॥ అశోభ తేతి వేదమయం ధనుః వేదోక్తలక్షణం ధనుః - కృత్తివా
సాః పినా కీతి శ్రుత్యా ప్రతిపాదితమహి మేతి వార్థః. ౩౫॥ ఉద్ఘుష్ట మితి. రామస్య జ్యాశబ్దః-వాన
రాణా ముద్ఘుష్టం రాక్షసానాం నిస్వనం చ - తా వుభా వతీత్య శుశ్రువే ౩౬॥. వాన రేతి వానరో

ప్రాసాదః. ౨౩॥ ౨౫॥ హస్త్యధ్యక్షై రితి లోకాంతే ప్రళయే. * తిలకం. భ్రాంతా ఘూర్ణమానా
గ్రాహా యస్య సః ౨౬॥ * తిలకం. ఛాయా వహ్నిజ్వాలాప్రతిబింబం. ౩౪॥. * తిలకం సంహారకాలే
సంక్రుద్ధో భవః - శబ్దబ్రహ్మాత్మకం వేదమయం. ౩౬॥. * తిలకం. ఏతత్త్రయం-వ్యాప-వ్యాప్త మభూత్.

వానరోద్ఘుష్టఘోష శ్చ రాక్షసానాం చ నిస్వనః. జ్యాశబ్ద శ్చాపి రామస్య త్రయం వ్యాప దిశో దశ, ౩౭॥ తస్య కార్ముకముక్తై శ్చ శరై స్తత్పురగోపురం. కైలాస శృంగప్రతిమం విశీర్ణ మపత ద్భువి, ౩౮॥ తతో రామశరాన్ దృష్ట్వా విమానేషు గృహేషు చ. సన్నాహో రాక్షసేంద్రాణాం తుముల స్సమపద్యత, ౩౯॥ తేషాం సన్నహ్యమానానాం సింహనాదం చ కుర్వతాం శర్వరీ రాక్షసేంద్రాణాం రౌద్రీవ సమపద్యత, ౪౦॥ ఆదిష్టా వానరేంద్రా స్తు సుగ్రీవేణ మహాత్మనా ఆసన్నద్వార మాసాద్య యుధ్యధ్వం ప్లవగర్షభాః, య శ్చ వో వితథం కుర్యా త్తత్ర తత్ర హ్యుపస్థితః. స హంతవ్యో హి సంప్లుత్య రాజశాసనదూషకః, ౪౨॥ తేషు వానరముఖ్యేషు దీప్తోల్కోజ్జ్వలపాణిషు. స్థితేషు ద్వార మాసాద్య రావణం మన్యు రావిశత్, ౪౩॥ తస్య జృంభితవిక్షోభా ద్వ్యామిశ్రా వై దిశో దశ రూపవా నివ రుద్రస్య మన్యు ర్గాత్రే ష్వదృశ్యత, ౪౪॥ స నికుంభం చ కుంభం చ కుంభకర్ణాత్మజా వుభౌ ప్రేషయామాస సంక్రుద్ధో రాక్షసై ర్బహుభి స్సహ, ౪౫॥ యూపాక్ష శ్శోణితాక్ష శ్చ ప్రజంఘః కంపన స్తథా నిర్యయుః కౌంభకర్ణిభ్యాం సహ రావణశాసనాత్, ౪౬॥ శశాస చైవ తాన్ సర్వాన్ రాక్షసాన్ సుమహాబలాన్. నాదయన్ గచ్ఛతాఽత్రైవ జయధ్వం శీఘ్ర మేవ చ, ౪౭॥ తత స్తు చోదితా స్తేన రాక్షసా జ్వలితాయుధాః. లంకాయా నిర్యయు ర్వీరాః ప్రణదంతః పునః

ఘుష్టఘోషః వానరోత్పాదితఘోషః. ౩౭॥ ౩౮॥. తాతి ఇతి తుములః అధికః. ౩౯॥. తేషామితి సన్నహ్యమానానాం కక్ష్యాబంధాదియుద్ధసన్నాహం కుర్వతాం - రౌద్రీ ప్రళయరాత్రిః ౪౦॥ ఆదిష్టా ఇత్యాద్యశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అంతే ఇతికరణం బోధ్యం, వ ఇతి నిర్ధారణే షష్ఠీ - వితథం కుర్యాత్-మచ్ఛాసన మితి శేషః - ఆసన్నద్వారం రావణాంతఃపురాసన్న మధ్యకక్ష్యాద్వారం - తత్ర తత్ర యుద్ధభూమా ఉపస్థితః ౪౨॥ ౪౩॥ తస్యేతి. జృంభితవిక్షేపాత్ గాత్రవినామవిస్తారాత్ - వ్యామిశ్రాః వ్యాకులాః అభవ న్నితి శేషః-దిశః దిక్స్థితాః రుద్రస్య కాలాగ్నిరుద్రస్య గాత్రేషు యో రూపవాన్ మన్యుః - స ఇవ రావణోఽలక్ష్యత ౪౪॥ ౪౬॥. శశాసేతి అత్రైవ అస్మిన్ గృహ ఏ వారభ్య-సింహనాదం నాదయన్ నాదయంతః కుర్వంతః గచ్ఛత-నాదయ న్నిత్యత్ర - వ్యత్యయో బహుళ మితి బహువచనవిషయే ఏకవచనం ౪౭॥. తత స్త్వితి. జ్వలితేతి ఆయుధానాం జ్వలితత్వం

౩౮॥ *తిలకం. సన్నాహ ఉద్యోగః ౩౯॥ *తిలకం రౌద్రీవ కాళరాత్రి రివ ౪౦॥ ఆదిష్టా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వః యుష్మాకం మధ్యే-యః తత్ర తత్ర వ్యవస్థితస్సన్ వితథం కుర్యాత్ -మచ్ఛాసన మితి శేషః. రాజశాసనదూషకః సః-హంతవ్యః అతో యుధ్యధ్వ మితి సుగ్రీవే ణాదిష్టా ఇతి సంబంధః. ౪౩॥ తస్యేతి. జృంభితవిక్షోభా ద్ధేతోః-దశ దిశో వ్యామిశ్రాః వ్యాకులాః-రుద్రస్య మన్యుః-రూపవా నివ గాత్రే ష్వదృశ్యతేతి చ సంబంధః. ౪౬॥. శశాసేతి. హేరాక్షసాః అత్రాస్మిన్ స్థల ఏవ ఆగచ్ఛతేతి సింహనాదం నాదయన్ నాదయతః రాక్షసాన్ శశాసేతి సంబంధః-నాదయ న్నితి విభక్తివ్యత్యయేన బహువచనే ఏకవచనప్రయోగః. *తిలకం. అద్యాస్యాం రాత్ర్యా మేవ గచ్ఛతేతి వాన

పునః, ౭౮॥ రక్షసాం భూషణస్థాభి ర్భాభి స్స్వాభి శ్చ సర్వశః. చక్రు స్తే సప్రభం
వ్యోమ హారయ శ్చాగ్నిభి స్సహ, ౭౯॥ తత్ర తారాధిప స్యాభా తారాణాం
చ తథైవ చ తయో రాభరణస్థా చ బలయో ర్ద్యా మభాసయన్ ౮౦॥.
చన్ద్రాభా భూషణాభా చ గృహాణాం జ్వలతాం చ భా. హరిరాక్షససైన్యాని
భ్రాజయామాస సర్వతః, ౮౧॥. తత్ర చోర్ధ్వం ప్రదీప్తానాం గృహాణాం సాగరః
పునః భాభి స్సంసక్తపాతాళ శ్చలోర్మి శ్శుశుభేఽధికం. ౮౨॥ పతాకాధ్వజ
సంసక్త ముత్తమాసిపరశ్వధం భీమాశ్వరథ మాతంగం నానాపత్తిసమాకులం,
దీప్తశూలగదాఖడ్గ ప్రాసతోమరకార్ముకమ్. తద్రాక్షసబలం ఘోరం భీమవిక్రమ
పౌరుషం, దదృశే జ్వలితప్రాసం కింకిణీశతనాదితం హేమజాలాజితభుజం వ్యా
మిశ్రితపరశ్వథం, వ్యాఘూర్ణితమహాశస్త్రం బాణసంసక్తకార్ముకం. గంధమాల్య
మధూత్సేకసమ్మోదితమహానిలం, ఘోరం శూరజనాకీర్ణం మహాంబుధరనిస్వనం.
౮౩॥ తద్దృష్ట్వా బల మాయాంతం రాక్షసానాం సుదారుణం. సంచచాల ప్లవం

యుద్ధయాత్రాసు శిక్షావిశేషప్రదర్శనాత్ - లంకాయా ఇతి పంచమీ ౭౮॥ రక్షసా మితి స్వాభిః
స్వాసాధారణాభిః-రక్షసాం భూషణస్థాభి ర్భాభి శ్చ వ్యోమ సేనామధ్యాకాశం తదానీం చంద్రోద
యాత్ పునః ప్రకాశాతిశయ మాహ-తత్రేతి. తత్రిదానీం-తారాధిప స్యాభా తారాణాం చాభా -
తయో ర్బలయో రాభరణస్థాభా చ ద్యాం ఆకాశం అభాసయన్ ౮౦॥ దహ్యమానలంకాగృహప్ర
కాశైః పున రపి స ప్రకాశో వర్ధ తే త్యాహ - చంద్రేతి ౮౧॥ తత్ర చేతి సంసక్తపాతాళః
పాతాళపర్యంతం సంసక్తః. ౮౨॥ పతా కేత్యాదిసార్ధచతుశ్శ్లో క్యేకాన్వయా. చలత్పటా పతాకా -
మత్స్యాదిచిహ్నితం ధ్వజం - ఉత్తమాసిపరశ్వథం - పరశ్వధోఽసిరూపః క్షురాకారరూప శ్చేతి త
త్రాసిరూపపరశ్వధోఽసి పరశ్వధః - తేన వక్ష్యమాణయోః ఖడ్గపరశ్వథయో ర్న పౌనరుక్త్యం
జ్వలితప్రాస మి త్యత్ర ప్రాసశబ్దః క్షేప్తవ్యే హ్రస్వకుంతే వర్తతే - తేన త స్యాపి న పౌ
నరుక్త్యం - పత్తయః పదాతయః - తేషాం నానాత్వం వేషాయుధాది భేదాత్ - ప్రాసస్య
జ్వలితత్వం యుద్ధాగమన సమయే శిక్షావిశేష ప్రదర్శకక్రియాసంబంధాత్ - కింకిణీ శతనాదితం
రథగజాదికింకిణీ శతనాదితం - హేమజాలాచితభుజం హేమాభరణ జాలాబద్ధభుజం - వ్యావేష్టిత
పరశ్వథం మదేన చాలితపరశ్వధం-శస్త్రం ఉక్తవ్యతిరిక్తాయుధం- బాణసంసక్తకార్ముక మితి - దీప్త
శూలగదాఖడ్గప్రాసతోమర కార్ముక మి త్యత్ర యత్ పూర్వోక్తం కార్ముకం తద్భంగే పున రాదా
తుం పృష్ఠే బద్ధ మపర మిదంకార్ముక మితి విజ్ఞేయం-గం ధేతి-గంధః చందనాదిః-గంధమాల్యాభ్యాం
మధూత్సేకేన వీరపానరూపమధుసేవనేన చ-సంమోదితమహానిలం వాసితమహావాతం ౮౩॥ త ద్దృ ష్ట్వే

రానీకభయాయ స్వయం సింహనాదం నాదయన్ కుర్వన్ శశాస ౭౬॥, ౭౮॥. *తిలకం.
సప్రభం నిస్తిమిరం. ౭౯॥ త త్రేతి. తయో ర్బలయోః ద్యాం అత్ర ప్రభాకర్త్రీ బల
యో ర్ద్యాం ఉభయసేనామధ్య గతాకాశ ప్రదేశం అభాసయ దితి సంబంధః. ౮౦॥. * తిలకం.
ఉక్తశోభ స్యైవ వ్యాఖ్యానం చంద్రాభేతి - గ్రహాణాం నక్షత్రాణాం త త్రేతి. సంసక్తః
పాతాళో యేన సః సాగరః భాభిః - అధికం శుశుభ ఇతి సంబంధః ౮౨॥. పతా కేత్యాది
సార్ధపంచక మేకాన్వయం ఉత్తమాసి పరశ్వధం - పరశ్వధో ద్వివిధః అసిరూపః క్షురా

గానాం బల ముచ్చై ర్ననాద చ. ౫౮ జవేనాప్లుత్య చ పున స్తద్బలం రక్షసాం మహత్, అభ్యయా త్ప్రి త్యరిబలం పతంగా ఇవ పావకమ్ ౫౯ తేషాం భుజపరామర్శవ్యామృష్టపరిఘాశని, రాక్షసానాం బలం శ్రేష్ఠం భూయ స్తత్ర మశోభత ౬౦ త త్రోన్మత్తా ఇ వోత్పేతు ర్హారయోఽథ యుయుత్సవః, తరుశైలై రభిఘ్నంతో ముష్టిభి శ్చ నిశాచరాన్ ౬౧ త థైవాపతతాం తేషాం కపీనా మసిభి శ్శితైః, శిరాంసి సహసా జహ్రూ రాక్షసా భీమదర్శనాః ౬౨ దశనై ర్హ్రతకర్ణా శ్చ ముష్టినిష్పిష్ట మస్తకాః, శిలాప్రహారభగ్నాంగా విచేరు స్తత్ర రాక్షసాః. ౬౩. త థైవా ప్యపరే తేషాం కపీనా మభిలక్షితాః, ప్రవీరా నభితో జఘ్నూ రాక్షసానాం తరస్వినాం. ౬౪. త థైవా ప్యపరే తేషాం కపీనా మసిభి శ్శితైః, హరివీరా న్నిజఘ్ను శ్చ ఘోరరూపా నిశాచరాః. ౬౫. ఘ్నంత మన్యం జఘా నాన్యః పాతయంత మపాతయత్, గర్హ మాణం జగర్హాఽన్యో దశంత మపరోఽదశత్ ౬౬ దేహీ త్యన్యో దదా త్యన్యో దదా మీ త్యపరః పునః, కిం క్లేశయసి తిష్ఠేతి త త్రాన్యోన్యం బభాషిరే ౬౭. విప్రలంబితవస్త్రం చ విము క్తకవచాయుధం, సముద్యతమహాప్రాసం యష్టిశూలాసి సంకులం. ప్రావ ర్తత మహారౌద్రం యుద్ధం వానరరక్షసాం, ౬౮. వానరాన్ దశ స ప్తేతి రాక్షసా జఘ్ను రాహవే, రాక్షసాన్ దశ స ప్తేతి వానరా శ్చాభ్యపాతయన్. ౬౯ విస్ర స్తకేశవసనం విధ్వ స్తకవచధ్వజం బలం రాక్షస మాలంబ్య వానరాః పర్యవారయన్ ౭౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - పఞ్చస ప్తతితమ స్సర్గః.

త్యాది ఆయాంత మితి పుల్లింగ మార్షం-సంచచాల అభిముఖం జగామ. ౫౮—౫౯. తేషా మితి. భుజపరామర్శవ్యామృష్టపరిఘాశని సంతతీ భుజస్పర్శేన ఉత్తేజితపరిఘవజ్రం. ౬౦—౬౩ త థై వేతి కపీనాం అభిలక్షితాః ప్రసిద్ధాః-కపిప్రవరా ఇ త్యర్థః ౬౪ త థై వేతి కపీనాం మధ్యే-హరివీరాన్-వీరహరీన్-నిజఘ్నుః ౬౫—౬౬ దే హీతి. అన్యో వీరః ప్రహరణ మత్ర దే హీతి బభాషే-అన్యో దదా తీతి బభాషే- అపరః పునః దదామీతి బభాషే ఆత్మానం ఆయాసేన కిం క్లేశ యసి తిష్ఠే త్యన్యో బభాషే-త త్రైవ మన్యోన్యం బభాషిరే. ౬౭. విప్రలంబితవస్త్ర మి త్యాది సర్వం క్రియావిశేషణం ౬౮ వానరాన్ దశ స ప్తేతి రాక్షసాః దశ స ప్తేత్యనేన ప్రకారేణ వానరాన్ జఘ్నుః వానరా శ్చ దశ స ప్తేత్యనేన ప్రకారేణ రాక్షసా నభ్యపాతయ న్నితి సంబంధః. ౬౯ విస్ర స్తేతి. ఆలంబ్య వేగేన ధావమానం ప్రతిష్టభ్య తతః పరితోఽవారయన్. ౭౦ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణ భూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-పంచస ప్తతితమ స్సర్గః.

రరూప శ్చ-త త్రాసిరూపః పరశ్వధోఽసిపరశ్వథః-అనే నోత్తరత్ర ఖడ్గపరశ్వథాభ్యాం న పౌనరు క్త్యం. హేమజా లేతి వ్యామిశ్రితాః ఉత్తేజితాః పరశ్వథా యస్య తత్. ౬౪. త థై వేతి. అపరే నిశాచరాః తేషాం కపీనాం మధ్యే హరివీరాన్ వీరహరీన్ నిజఘ్ను రితి సంబంధః. ౬౬. దేహీతి. దేహీ త్యాదౌ యుద్ధ మి త్యధ్యాహార్యం. ౬౮. వానరా నితి ఇ త్యనేన ప్రకారేణ వానరా రాక్షసా శ్చాన్యోన్యం జఘ్ను రితి సంబంధః. ౭౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణత త్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచస ప్తతితమ స్సర్గః

ప్రవృత్తే సంకులే తస్మిన్ ఘోరే వీరజనక్షయే, అంగదః కంపనం వీర మాససాద రణోత్సుకః. ౧ ఆహూయ సోఽంగదం కోపా త్తాడయామాస వేగితః, గదయా కంపనః పూర్వం స చచాల భృశాహతః. ౨. స సంజ్ఞాం ప్రాప్య తేజస్వీ చిక్షేప శిఖరం గిరేః, అర్దిత శ్చ ప్రహారేణ కంపనః పతితో భువి ౩ తత స్తు కంపనం దృష్ట్వా శోణితాక్షో హతం రణే, రథే నాభ్యపత త్క్షిప్రం తత్రాంగద మభీతవత్. ౪. సోఽంగదం నిశితై ర్బాణై స్తదా వివ్యాధ వేగితః, శరీరదారణై స్తీక్ష్ణైః కాలాగ్నిసమవిగ్రహైః. ౫ క్షురక్షురప్రై ర్నారాచై ర్వత్సదంతైః శిలీముఖైః, కర్ణిశల్యవిపాఠై శ్చ బహుభి ర్నిశితై శ్శరైః. అంగదః ప్రతివిద్ధాంగో వాలిపుత్రః ప్రతాపవాన్, ధను రగ్ర్యం రథం బాణాన్ మమర్ద తరసా బలీ. ౬. శోణితాక్ష స్తతః క్షిప్ర మసిచర్మ సమాదదే, ఉత్పపాత దివం క్రుద్ధో వేగవా నవిచారయన్. ౭. తం క్షిప్రతర మాప్లుత్య పరామృశ్యాంగదో బలీ, కరేణ తస్య తం ఖడ్గం సమాచ్ఛిద్య ననాద చ. ౮. తస్యాంసఫలకే ఖడ్గం నిజఘాన తతోఽంగదః, యజ్ఞోపవీతవ చ్చైనం చిచ్ఛేద కపికుంజరః. ౧౦. తం ప్రగృహ్య మహాఖడ్గం వినద్య చ పునః పునః, వాలిపుత్రోఽభిదుద్రావ రణశీర్షే పరా నరీన్. ౧౧. ఆయసీం తు గదాం వీరః ప్రగృహ్య కనకాంగదః, శోణితాక్ష స్సమావిధ్య త మే వానుపపాతహ. ౧౨. ప్రజంఘసహితో వీరో యూపాక్ష స్తు తతో బలీ, రథే నాభియయౌ క్రుద్ధో వాలిపుత్రం మహాబలం ౧౩. తయో ర్మధ్యే కపిశ్రేష్ఠ శ్శోణితాక్షప్రజంఘయోః, విశాఖయో ర్మధ్యగతః పూర్ణచంద్ర ఇ వాభవత్. ౧౪. అంగదం పరి

అథ కుంభవధ ష్షట్సప్తతితమే. ప్రవృత్త ఇ త్యాది. సంకులే నిరంతరే ౧. ఆహూయేతి. ఆహూయ స్పర్ధయిత్వా-'హ్వేఞ్ స్పర్ధాయాం శబ్దేతి'చేతి ధాతో ర్ల్యప్-వేగితః-సంజాతవేగః. తారకాత్వా దితచ్-సః అంగదః ౨. స ఇతి. చిక్షేప కంపనోరసీతి శేషః. ౩ తత స్త్వితి. కంపనం హత మిత్యన్వయః. తత్ర కంపనయుద్ధస్థానే-అభీతవత్-అభీత మితి క్రియావిశేషణం ౪ స ఇత్యాది. కాలాగ్నిసమవిగ్రహైః-కాలాగ్నితుల్యాకారై రి త్యర్థః.౫ క్షు రేత్యాది.క్షురః నాపితశస్త్రాకారముఖః-క్షురప్రః అర్ధచంద్రాకృతిః-నారాచః శల్యకః-వత్సదంతైః వత్సదంతాకారముఖైః-శిలీముఖైః కంకపత్రాకారముఖైః-ఉభయపార్శ్వకృతకర్ణః కర్ణీ-అర్ధనారాచః శల్యః-విపాఠః కరవీరపత్రాగ్రసదృశః. ౬ శోణితాక్ష ఇతి. అసి శ్చర్మ చేత్యసిచర్మ-ఏకవద్భావః.ఉత్పపాత-కథా దితి శేషః.౭.త మితి. పరామృశ్య ప్రగృహ్య ౮. తస్యేతి. చిచ్ఛేద ఛిన్నస్తు నమృతః. ౧౦. త మితి అపరాన్ ప్రజంఘాదీన్.౧౧. అయసీమితి. తమేవ అంగదమేవ ౧౨. ప్రజంఘేతి. స్పష్టః ౧౩. తయోరితి. యూపాక్షస్య దూరస్థత్వా దనుక్తిః ౧౪.

---

౫. క్షురక్షురప్రై రితి క్షురః నాపితశస్త్రాకారముఖః-క్షురప్ర స్తు అర్ధచంద్రాకృతిః-నారాచ స్తు ఆయసశరః వత్సదంతాకారః-శిలీముఖ స్తు కంకపత్రసదృశః-కర్ణిశర స్తు ఉభయపార్శ్వకృతకర్ణాలంకారావయవః-శల్య స్తు అర్ధనారాచాకృతిః-శల్యభూయస్త్వా ద్దీర్ఘఫలకో బాణః శల్య ఇ త్యుచ్యతే. విపాఠ స్తు కరవీరపత్రాగ్రసదృశముఖః. ౭. తం క్షిప్రతర మితి. పరామృశ్య ప్రగృహ్య. ౧౪ అంగద

రక్షంతౌ మైందో ద్వివిద ఏవ చ, తస్య తస్థతు రభ్యాశే పరస్పరదిదృక్షయా. ౧౫. అభిపేతు ర్మహాకాయాః ప్రతియత్తా మహాబలాః, రాక్షసా వానరా న్రోషా దసిచర్మగదాధరాః. ౧౬. త్రయాణాం వానరేంద్రాణాం త్రిభీ రాక్షసపుంగవైః, సంసక్తానాం మహా ద్యుద్ధ మభవ ద్రోమహర్షణం. ౧౭. తే తు వృక్షా న్సమాదాయ సంప్రచిక్షిపు రాహవే, ఖడ్గేన ప్రతిచిచ్ఛేద తా న్ప్రజంఘో మహాబలః. ౧౮. రథా నశ్వా న్ద్రుమై శ్శైలై స్తే ప్రచిక్షిపు రాహవే, శరౌఘైః ప్రతిచిచ్ఛేద తా న్యూపాక్షో నిశాచరః. ౧౯. సృష్టా న్ద్వివిదమైందాభ్యాం ద్రుమా నుత్పాట్య వీర్యవా న్, బభంజ గదయా మధ్యే శోణితాక్షః ప్రతాపవా న్. ౨౦ ఉద్యమ్య విపులం ఖడ్గం పరమర్మనికృంతనం, ప్రజంఘో వాలిపుత్రాయ అభిదుద్రావ వేగితః. ౨౧. త మభ్యాశగతం దృష్ట్వా వానరేంద్రో మహాబలః, ఆజఘానాశ్వకర్ణేన ద్రుమేణాతిబల స్తదా. ౨౨. బాహుం చాస్య సనిస్త్రింశ మాజఘాన సముష్టినా, వాలిపుత్రస్య ఘాతేన స పపాత క్షితా వసిః. ౨౩. తం దృష్ట్వా పతితం భూమా ఖడ్గ ముత్పలసన్నిభం, ముష్టిం సంవర్తయామాస వజ్రకల్పం మహాబలః. ౨౪. లలాటే స మహావీర్య మంగదం వానరర్షభం, ఆజఘాన మహాతేజా స్స ముహూర్తం చచాల హ. ౨౫. స సంజ్ఞాం ప్రాప్య తేజస్వీ వాలిపుత్రః ప్రతాపవా న్, ప్రజంఘస్య శిరః కాయా త్ఖడ్గే నాపాతయత్ క్షితౌ. ౨౬. స యూపాక్షోఽశ్రుపూర్ణాక్షః పితృవ్యే నిహతే రణే, అవరుహ్య రథాత్ క్షిప్రం క్షీణేషుః ఖడ్గ మాదదే. ౨౭. త మాపతంతం సంప్రేక్ష్య యూపాక్షం ద్వివిద స్త్వరన్, ఆజఘానోరసి క్రుద్ధో జగ్రాహ చ బలాద్బలీ. ౨౮. గృహీతం భ్రాతరం దృష్ట్వా శోణితాక్షో మహాబలః. ఆజఘాన గదాగ్రేణ వక్షసి ద్వివిదం తతః. ౨౯. స గదాభిహత స్తేన చచాల చ మహాబలః, ఉద్యతాం చ పున స్తస్య జహార ద్వివిదో గదాం. ౩౦. ఏతస్మి న్నంతరే వీరో మైందో వానరయూథపః, యూపాక్షం తాడయామాస తలే నోరసి వీర్యవా న్. ౩౧.

అంగద మితి పరిరక్షంతౌ - మాతులత్వా దితి భావః. పరస్పరదిదృక్షయా - స్వానురూపప్రతిభటరాక్షసజిజ్ఞాసయేత్యర్థః ౧౫ అభిపేతు రితి. ప్రతియత్తాః ప్రతియత్నవంతః-గుణాధానం ప్రతియత్నః-ఆరోపితవీర్యా ఇ త్యర్థః. ౧౬—౧౮. రథా నితి. రథా నశ్వా న్- ప్రతీతి శేషః. ౧౯. సృష్టా నితి ఉత్పాట్య సృష్టా ని త్యన్వయః ౨౦ ఉద్య మ్యేతి వాలిపుత్రాయ వాలిపుత్రం హంతుం-'క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన' ఇతి చతుర్థీ. ౨౧ త మితి. వానరేంద్రః అంగదః. ౨౨. బాహు మితి. సనిస్త్రింశం సఖడ్గం. ౨౩. త మితి. ఉత్పలసన్నిభం - నీలోత్పలసమానకాంతి మి త్యర్థః. మహాబలః ప్రజంఘః. ౨౪—౩౧. తా వితి. ప్లవంగాభ్యాం మైందద్వివిదాభ్యాం - ఆకర్షోత్పాటనం ఆకర్షణతాడనే అన్యో

మితి. పరస్పరదిదృక్షయా యుద్ధార్థం స్వానురూపప్రతిభటరాక్షసజిజ్ఞాస యే త్యర్థః. ౨౦. ఉద్య మ్యేతి. వాలిపుత్రాయ - వాలిపుత్రం హంతుం. ౩౧. తౌ శోణితాక్షయూపాక్షా వితి. ప్లవంగాభ్యాం

తౌ శోణితాక్షయూపాక్షౌ ప్లవంగాభ్యాం తరస్వినౌ, చక్రతు స్సమరే తీవ్ర మా
కర్షోత్పాటనం భృశం. ౩౨. ద్వివిద శ్శోణితాక్షం తు విదదార నఖై ర్ముఖే, నిష్పి
పేష చ వేగేన క్షితా వావిధ్య వీర్యవాన్.౩౩,యూపాక్ష మపి సంక్రుద్ధో మైందో
వానరయూథపః, పీడయామాస బాహుభ్యాం స పపాత హతః క్షితౌ. ౩౪. హత
ప్రవీరా వ్యథితా రాక్షసేంద్రచమూ స్తదా, జగా మాభిముఖీ సా తు కుంభకర్ణ
సుతో యతః. ౩౫. ఆపతంతీం చ వేగేన కుంభ స్తాం సాంత్వయ చ్చమూం,౩౬.
అథోత్కృష్టం మహావీర్యై ర్లబ్ధలక్షైః ప్లవంగమైః నిపాతితమహావీరాం దృష్ట్వా
రక్షశ్చమూం తతః, కుంభః ప్రచక్రే తేజస్వీ రణే కర్మ సుదుష్కరం. ౩౭ సధను
ర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠః ప్రగృహ్య సుసమాహితః, ముమోచాశీవిషప్రఖ్యాన్ శరాన్
దేహవిదారణాన్. ౩౮ తస్య త చ్ఛుశుభే భూయ స్సశరం ధను రుత్తమం, విద్యు
దైరావతార్చిష్మ ద్ద్వితీయేంద్రధను ర్యథా. ౩౯. ఆకర్ణాకృష్టముక్తేన జఘాన ద్వివి
దం తదా, తేన హాటకపుంఖేన పత్రిణా పత్రవాససా. ౪౦. సహసాఽభిహత స్తేన
విప్రముక్తపద స్స్ఫురన్, నిపపా తాద్రికూటాభో విహ్వలః ప్లవగోత్తమః. ౪౧.
మైంద స్తు భ్రాతరం దృష్ట్వా భగ్నం తత్ర మహాహవే, అభిదుద్రావ వేగేన ప్రగృ
హ్య మహతీం శిలాం. ౪౨. తాం శిలాం తు ప్రచిక్షేప రాక్షసాయ మహాబలః,
బిభేద తాం శిలాం కుంభః ప్రసన్నైః పంచభి శ్శరైః. ౪౩. సంధాయ చాన్యం
సుముఖం శర మాశీవిషోపమం, ఆజఘాన మహాతేజాః వక్షసి ద్వివిదాగ్రజం. ౪౪.
స తు తేన ప్రహారేణ మైందో వానరయూథపః, మర్మ ణ్యభిహత స్తేన పపాత
భువి మూర్ఛితః ౪౫. అంగదో మాతులౌ దృష్ట్వా పతితౌ తు మహాబలౌ, అభి

న్య మితి శేషః. ౩౨—౩౩. ఆపతంతీ మిత్యర్థం. సాంత్వయత్ అసాంత్వయత్. ౩౬. అ థేత్యాది
సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. లబ్ధలక్షైః అప్రతిద్వంద్విభిః. ౩౭—౩౮. తస్యేతి. విద్యుదైరావతాభ్యాం అర్చి
ష్మత్ - జ్యాస్థానీయావిద్యుత్ - బాణస్థానీయ మైరావతం - ఐరావతంనామదీర్ఘేంద్రధనుః - 'ఇంద్రాయుధం
శక్రధను స్త ద్దీర్ఘ మృజురోహితం, ఐరావతం' చేతి వైజయంతీ. ఏవంభూతం ద్వితీయ మింద్రధను రివస్థితం -
ఐరావతాదిసంయోగ ఉత్పాతకాలే భవతి - అభూతోపమా వా. ౩౯. ఆకర్ణేతి. హాటకం స్వర్ణం - పత్రిణా
బాణేన - పత్రవాససా వాసస్థానీయకంకపత్రేణ. ౪౦. సహసేతి. విప్రముక్తపదః శిథిలపదవిన్యా
సః - స్ఫురన్ చలన్ - విహ్వలః వివశ స్సన్. ౪౧—౪౭. త మితి. తోమరైః అంకుశైః, స ఇతి.
అకుంఠధారైః అధిగ్నాగ్రైః - నిశితైః ఉత్కృష్టైః - తీక్ష్ణైః అయోమయైః - 'తీక్ష్ణం గరే మృధే లోహ'

మైందద్వివిదాభ్యాం. ౩౫. ఆపతంతీ మి త్యర్థం భిన్నంవాక్యం. కుంభః ఆపతంతీం చమూం సాంత్వ
యత్ - అడభావ ఆర్షః. ౩౬ అ థేత్యాది సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఉత్కృష్టం రక్షః కుం
భః - మహావీర్యైః తేజస్విభిః - లబ్ధలక్షైః అప్రతిద్వంద్వైః ప్లవంగమైః నిపాతి తేతి నిపాతిత
మహావీరాం - చమూం దృష్ట్వా - రణే సుదుష్కరం కర్మ ప్రచక్ర ఇతి సంబంధః. ౩౮. త స్యేతి.

దుద్రావ వేగేన కుంభ ముద్యతకార్ముకమ్. ౪౬. త మాపతంతం వివ్యాధ కుంభః పంచభి రాయసైః, త్రిభి శ్చాన్యై శ్శితై ర్బాణై ర్మాతంగ మివ తోమరైః. ౪౭. సోఽంగదం వివిధై ర్బాణైః కుంభో వివ్యాధ వీర్యవాన్, అకుంఠధారై ర్నిశితై స్తీక్ష్ణైః కనకభూషణైః. ౪౮. అంగదః ప్రతివిద్ధాంగో వాలిపుత్రో న కంపతే, శిలాపాదపవర్షాణి తస్య మూర్ధ్ని వవర్ష హ. ౪౯. సం ప్రచిచ్ఛేద తాన్ సర్వాన్ బిభేద చ పున శ్శిలాః, కుంభకర్ణాత్మజ శ్శ్రీమాన్ వాలిపుత్ర సమీరితాన్. ౫౦. ఆపతంతం చ సంప్రేక్ష్య కుంభో వానరయూథపం, భ్రువో ర్వివ్యాధ బాణాభ్యా ముల్కాభ్యామివ కుంజరం ౫౧ తస్య సుస్రావ రుధిరం పిహితే చాస్యలోచనే, ౫౧½ అంగదః పాణినా నేత్రే పిధాయ రుధిరోక్షితే. సాల మాసన్న మేకేన పరిజగ్రాహ పాణినా, ౫౨½. సంపీడ్య చోరసి స్కంధం కరే ణాభినివేశ్య చ. కించి దభ్యవన మ్యైన మున్మమాథ యథా గజః, ౫౩½. త మింద్రకేతుప్రతిమం వృక్షం మందరసన్నిభం సముత్సృజంతం వేగేన పశ్యతాం సర్వరక్షసాం, స బిభేద శితై ర్బాణై స్సప్తభిః కాయభేదనైః. ౫౪. అంగదో వివ్యథేఽభీక్ష్ణం ననాద చ ముమోహ చ, ౫౪½. అంగదం వ్యథితం దృష్ట్వా సీదంత మివ సాగరే. దురాసదం హరిశ్రేష్ఠం రామా యాన్యే న్యవేదయన్. ౫౬½. రామ స్తు వ్యథితం శ్రుత్వా వాలిపుత్రం రణాజిరే. వ్యాదిదేశ హరిశ్రేష్ఠాన్ జాంబవత్ప్రముఖాం స్తతః. ౫౭. తే తు వానరశార్దూలా శ్శ్రుత్వా రామస్య శాసనం. అభిపేతు స్సుసంక్రుద్ధాః కుంభ ముద్యతకార్ముకం, ౫౮½ తతో ద్రుమశిలాహస్తాః కోపసంరక్తలోచనాః. రిరక్షిషంతోఽభ్యపత న్నంగదం వానరర్షభాః, ౫౯½. జాంబవాం శ్చ సుషేణ శ్చ వేగదర్శీ చ వానరః. కుంభకర్ణాత్మజం వీరం క్రుద్ధా స్సమభిదుద్రువుః, ౬౦½ సమీ క్ష్యాపతత స్తాం స్తు వానరేంద్రా న్మహాబలాన్. ఆవవార శరౌఘేణ నగే నేవ జలాశయం, ౬౧½. తస్య బాణపథం

ఇతిరత్నమాలా. ౪౮ అంగద ఇతి. న కంపతే నాకంపత. ౪౯. స ఇతి. తాన్ వృక్షాన్ ప్రచిచ్ఛేద శిలాః బిభే దేత్యన్వయః. ౫౦—౫౨½. సంపీ డ్యేతి ఏకహ స్తస్య నేత్రపిధానవ్యాపృతత్వా దేకహ స్తే నోత్పాటనాసంభవా దురసి సంపీ డ్యేత్యుక్తం. అభినివేశ్య-అభిగృహ్యేత్యర్థః. ౫౩½—౫౮½. తత ఇతి. రిరక్షిషంతః రక్షితు మిచ్ఛంతః. ౫౯½—౬౦½ సమీక్ష్యేతి జలాశయం జలప్రవాహం. నగే నేవ వృక్షే ణేవ-వృక్షౌఘపరోఽయం శబ్దః. ౬౧½. త స్యేతి. ఆతివర్తితుం అతిక్రమ్యాభిముఖ్యేన

తస్య కుంభస్య సశరం సధనుః - విద్యుదైరావతార్చిష్మ త్సత్ - అతఏవ తద్యుక్తేంద్రధను రివ శుశుభ ఇతి సంబంధః. ఐరావతం నామ ఋజుదీర్ఘ మింద్రధనుః - 'ఇంద్రాయుధం శక్రధను స్తద్దీర్ఘ మృజురోహితం, ఐరావతం చ విద్యు త్తు చంచలా చపలాఽచ' ఇతి వైజయంతీ. జ్యాస్థానీయా విద్యుత్ - బాణస్థానీయ మైరావతం. అయం భావః—విద్యుత్సహితైరావతసదృశద్యుతిమత్కుంభధనుః - విద్యుత్సహితైరావతసహితద్వితీయేంద్రధను రివ చకాస ఇతి. విద్యుత్సహితైరావతేంద్రచాపయో స్సంయోగః ఉత్పాతస్య కాలే సంభవతి - అభూతోపమా వా. ౬౦½.

ప్రాప్య న శేకు రతివర్తితుం వానరేంద్రా మహాత్మానో వేలా మివ మహోదధిః, ౬౨½. తాంస్తు దృష్ట్వా హరిగణా౯ శరవృష్టిభి రర్దితా౯. అంగదం పృష్ఠతః కృత్వా భ్రాతృజం ప్లవగేశ్వరః, అభిదుద్రావ వేగేన సుగ్రీవః కుంభమాహవే. శైలసానుచరం నాగం వేగవా నివ కేసరీ, ౬౪½. ఉత్పాట్య చ మహాశైలా నశ్వ కర్ణా౯ ధవా౯ బహూ౯. అన్యాంశ్చ వివిధా౯ వృక్షాం శ్చిక్షేప చ మహాబలః, ౬౫½ తాం ఛాదయంతీ మాకాశం వృక్షవృష్టిం దురాసదాం కుంభకర్ణాత్మజ శ్శీఘ్రం చిచ్ఛేద నిశితై శ్శరైః, ౬౬½. అభిలక్షేణ తీవ్రేణ కుంభేన నిశితై శ్శరైః. ఆచితా స్తే ద్రుమా రేజు ర్యథా ఘోరా శ్శతఘ్నయః, ౬౭½. ద్రుమవర్షం తు త చ్ఛిన్నం దృష్ట్వా కుంభేన వీర్యవా౯. వానరాధిపతి శ్శ్రీమా౯ మహాసత్త్వో న వివ్యథే, ౬౮½. నిర్భిద్యమాన స్సహసా సహమాన శ్చ తా౯ శరా౯. కుంభస్య ధను రాక్షిప్య బభంజేంద్రధనుష్ప్రభం, ౬౯½ అవప్లుత్య తత శ్శీఘ్రం కృత్వా కర్మ సుదుష్కరం. అబ్రవీ త్కుపితః కుంభం భగ్నశృంగ మివ ద్విపం, ౭౦½. నికుంభాగ్రజ వీర్యం తే బాణవేగవ దద్భుతం. సన్నతి శ్చ ప్రభావ శ్చ తవ వా రావణస్య వా, ౭౧½. ప్రహ్లాదబలివృత్రఘ్న కుబేరవరుణోపమ, ఏక స్త్వ మనుజాతో ఽసి పితరం బలవృత్తతః, ౭౨½. త్వా మే వైకం మహాబాహుం చాపహస్త మరిందమం. త్రిదశా నాతివర్తంతే జితేంద్రియ మివాధయః, ౭౩½. విక్రమస్వ మహాబుద్ధే కర్మాణి మమ పశ్యతః. ౭౪. వరదానా త్పితృవ్య స్తే సహతే దేవదానవా౯,

---

గంతుం. ౬౨½. తాం స్త్విత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అంగదం పృష్ఠతః కృత్వా - అన్యథా హన్యా దితి భావః-శైలసానుచరం శైలసానుచరత్వే నాతిబలం 'గిరిచర ఇవ నాగః ప్రాణసారం బిభ' ర్తీతి కాళిదాసోక్తేః ౬౪½—౬౬½ అభిలక్షే ణేతి. అభిలక్షేణ అభిగతలక్ష్యేణ - ఆచితాః సర్వతో నీరంధ్రతయా వ్యాప్తాః-శతఘ్నయః శతఘ్న్యః శంకుచితా ఆయుధవిశేషాః ౬౭½—౭౦½. నికుంభాగ్ర జేతి. వీర్యస్య బాణవేగవత్త్వం తద్ధేతుత్వాత్. సన్నతిః రాక్షసేషు వినయః-రాక్షసప్రావణ్యం వా-కంపనప్రజంఘయూపాక్షశోణితాక్షమారకాణా మంగదమైందద్వివిదానాం నిరాకరణా ద్రాక్షస ప్రావణ్యోక్తిః-తవ వా రావణస్య వా-రావణతుల్యా తవ సన్నతి రిత్యర్థః. ౭౧½. ప్రహ్లా దేతి. పితర మనుజాతో ఽసి పిత్రా సదృశోసీ త్యర్థః. బలవృత్తతః బలవ్యాపారేణ. ౭౨½.త్వా మితి. నాతివర్తంతే న ధర్షయం తీత్యర్థః. ౭౩½. విక్రమ స్వేత్యర్థం. కర్మాణి యుద్ధకర్మాణి ప్రతి-విక్రమస్వ పరాక్రమం కురు-యుద్ధకర్మసిద్ధ్యర్థం పరాక్రమం కు ర్వి త్యర్థః ౭౪. వరదానా దితి. పితృవ్యః రావణః - వరదానాత్ దేవదానవా౯ సహతే-కుంభకర్ణ స్తు-వీర్యేణ శారీరబలేన-సురాసురా౯ సహతే - రోద్ధుం

సమీ క్ష్యేతి జలాశయం ప్రవాహం. ౭౦½. నికుంభాగ్ర జేతి. సన్నతిః రాక్షసేషు వినయః. ౭౧½ ప్రహ్లా దేతి. పితర మనుజాతో ఽసి - పిత్రా సదృశో ఽసీ త్యర్థః. ౭౪ వరదానా దితి. పితృవ్యో రావణః - వరదానాత్ - దేవదానవా౯ సహతే-కుంభకర్ణ స్తు వీర్యేణ శారీరబలేన సురా

కుంభకర్ణస్తు వీర్యేణ సహతే చ సురాసురాన్ ౭౫. ధనుషీంద్రజితస్తుల్యః ప్రతాపే రావణస్య చ, త్వమద్య రక్షసాం లోకే శ్రేష్ఠోఽసి బలవీర్యతః. ౭౬. మహావిమర్దం సమరే మయా సహ తవాద్భుతం. అద్య భూతాని పశ్యంతు శక్రశంబరయోరివ ౭౭. కృతమప్రతిమం కర్మ దర్శితం చాస్త్రకౌశలం, పాతితా హరివీరాశ్చ త్వయా వై భీమవిక్రమాః. ౭౮. ఉపాలంభభయాచ్చాపి నాసి వీర మయా హతః, కృతకర్మా పరిశ్రాంతో విశ్రాంతః పశ్య మే బలం. ౭౯ తేన సుగ్రీవవాక్యేన సావమానేన మానితః, అగ్నేరాజ్యాహుతస్యేవ తేజస్తస్యాభ్యవర్ధత. తతః కుంభస్తు సుగ్రీవం బాహుభ్యాం జగృహే తదా, ౮౦౪. గజావివాహితమదౌ నిశ్వసంతౌ ముహుర్ముహుః. అన్యోన్యగాత్రగ్రథితౌ కర్షంతావితరేతరం, సధూమాం ముఖతో జ్వాలాం విసృజంతౌ పరిశ్రమాత్. ౮౨ తయోః పాతాభిఘాతాచ్చ నిమగ్నా చాభవన్మహీ, వ్యాఘూర్ణితతరంగశ్చ చుక్షుభే వరుణాలయః. ౮౩. తతః కుంభం సముత్క్షిప్య సుగ్రీవో లవణాంభసి, పాతయామాస వేగేన దర్శయన్నుదధేస్తలం ౮౪. తతః కుంభనిపాతేన జలరాశిస్సముత్థితః, వింధ్యమందరసంకాశో విససర్ప సమంతతః. ౮౫. తతః కుంభస్సముత్పత్య సుగ్రీవమభిపత్య చ, ఆజఘానోరసి క్రుద్ధో వజ్రవేగేన ముష్టినా. ౮౬. తస్య చర్మ చ పుస్ఫోట బహు సుస్రావ శోణితం. స చ ముష్టిర్మహావేగః ప్రతిజఘ్నేఽస్థిమండలే. ౮౭ తదా వేగేన తత్రాసీత్తేజః ప్రజ్వలితం ముహుః, వజ్రనిష్పేష

శక్నోతీత్యర్థః త్వం తు తాభ్యాముభాభ్యాం తాన్ సహస ఇతి భావః. ౭౫—౭౬. మహావిమర్దమితి. మహావిమర్దం మహాప్రహారం. ౭౭—౭౮. ఉపాలంభేతి ఉపాలంభభయాత్ బహుభిస్సహ యుద్ధేన శ్రాంతో హత ఇత్యపవాదభయాత్. ౭౯. తే నేత్యాది. సావమానేన మానితః-బహుమానేన వ్యాజేనావమానిత ఇత్యర్థః. తస్యత థావమానితస్య కుంభస్య. ౮౦౪ గజావిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఆహితమదౌ ఆహితమదచేష్టౌ - అన్యోన్యగాత్రగ్రథితౌ అన్యోన్యసంశ్లిష్టగాత్రౌ - పరిశ్రమాత్ యుద్ధజనితశ్రమాత్ - ముఖతః సధూమాం జ్వాలాం విసృజంతౌ-బభూవతురితి శేషః. ౮౧—౮౩. తత ఇతి. దర్శయన్నుదధేస్తలం - నికుంభో యథా ఉదధితలం పశ్యేత్తథా వేగేన పాతయామాసేత్యర్థః. * రామానుజీయం. తత ఇతి. శతయోజనవిస్తీర్ణత్రికూటశిఖరమధ్యే యుధ్యన్ సుగ్రీవః కుంభం లంకాద్వీపతలే లవణాంభసి పాతయామాసేత్యభిధానాత్ సుగ్రీవస్యాపరిమేయబలవత్త్వం ద్యోత్యతే. ౮౪. తత ఇతి. విససర్ప అభ్యవర్ధత. ౮౫. తతః కుంభ ఇతి. స్పష్టః. ౮౬. తస్యేతి. పుస్ఫోట విభిన్నం - స చేతి. సః ముష్టిః-సుగ్రీవస్యాస్థిమండలే-ప్రతిజఘ్నే ప్రతిహతః - మోఘో బభూవేత్యర్థః 'స చ ముష్టిర్మహావేగ' ఇతి పాఠః ౮౭. తదేతి. వేగేన కుంభవేగేన-తత్ర

సురాన్ సహతే - త్వం తు ఉభాభ్యాం తాన్ సహస ఇత్యర్థః మహావిమర్దం మహాయుద్ధం. ౭౮. ఉపాలంభేతి. ఉపాలంభభయాత్ - బహుభిస్సహ యుద్ధశ్రాంతో హత ఇతి పరీవాదభయాత్. ౮౦౪ గజావివేతి. అన్యోన్యగాత్రగ్రథితౌ-బభూవతురితి శేషః. ౮౬. తస్యేతి. పుస్ఫోట భిన్నం

సంజాతా జ్వాలా మేకా యథాగిరౌ. ౭౮. స తత్రాభిహత స్తేన సుగ్రీవో వానరర్షభః, ముష్టిం సంవర్తయామాస వజ్రకల్పం మహాబలః. ౭౯. అర్చిస్సహస్రవికచం రవిమండలసప్రభం, సముష్టిం పాతయామాస కుంభ స్యోరసి వీర్యవాన్. ౮౦. స తు తేన ప్రహారేణ విహ్వలో భృశతాడితః, నిపపాత తదా కుంభో గతార్చి రివ పావకః. ౮౧. ముష్టినాభిహత స్తేన నిపపా తాశు రాక్షసః, లోహితాంగ ఇ వాకాశా ద్దీప్తరశ్మి ర్యదృచ్ఛయా ౮౨ కుంభస్య పతతో రూపం భగ్న స్యోరసి ముష్టినా, బభౌ రుద్రాభిపన్నస్య యథా రూపం గవాం పతేః. ౮౩. తస్మిన్ హతే భీమపరాక్రమేణ ప్లవంగమానా మృషభేణ యుద్ధే, మహీ సశైలా సవనా చచాల భయం చ రక్షాం స్యధికం వివేశ ౮౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - షట్సప్తతితమస్సర్గః.

సప్తసప్తతితమ స్సర్గః.

నికుంభో భ్రాతరం దృష్ట్వా సుగ్రీవేణ నిపాతితం, ప్రదహన్నివ కోపేన వానరేంద్ర మవైక్షత. ౧ తత స్స్రగ్దామసన్నద్ధం దత్తపంచాంగుళం శుభం, ఆదదే పరిఘం వీరో నగేంద్రశిఖరోపమం. హేమపట్టపరిక్షిప్తం వజ్రవిద్రుమభూషితం, యమదండోపమం భీమం రక్షసాం భయనాశనం. ౩. త మావిధ్య మహాతేజా శ్శక్రధ్వజసమం తదా, వినద్య వివృతాస్యో నికుంభో భీమవిక్రమః. ౪. ఉరోగతేన నిష్కేణ భుజస్థై రంగదై రపి, కుండలాభ్యాం చ చిత్రాభ్యాం మాల

సుగ్రీవవక్షసి-తేజఃసంఘట్టజం ప్రజ్వలిత మాసీత్ - వజ్రనిష్పేషసంజాతా - ఇంద్రేణ పక్షచ్ఛేదకాలే వజ్రసంఘట్టజ స్యేత్యర్థః. ౭౮. స తత్రేతి. సంవర్తయామాస-చకారే త్యర్థః ౭౯. అర్చి రితి. అర్చిస్సహస్రవికచం అర్చిస్సహస్రావృత మి త్యర్థః.అతఏవ రవిమండలసప్రభం. ౮౦—౮౨. కుంభ స్యేతి. గవాంపతేః సూర్యస్య. ౮౩. తస్మి న్నితి స్పష్టః ౮౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షట్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ నికుంభవధ స్సప్తసప్తతితమే సర్గే. నికుంభ ఇ త్యాది. ౧. తత ఇ త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స్రగ్దామసన్నద్ధం స్రక్సమూహనిబద్ధం-దత్తపంచాంగుళం చందనకుంకుమాదినా అర్పితపంచాంగుళముద్రాముద్రితం-అథవా-క్రియావిశేషణ మేతత్.దత్తపంచాంగుళం యథా తథా ఆదదే-పరిక్షిప్తం పరిణద్ధం. ౩—౪. ఉరోగతే నే త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నిష్కః పదకం-భూషణైః

స చేతి. సః సుగ్రీవో ముష్టి ముద్యమ్య అక్షిమండలే ప్రతిజఘ్నే-పున ర్హత ఇత్యర్థః.౮౨. కుంభ స్యేతి ముష్టి నోరసి భగ్నస్య-పతతః కుంభస్య రూపం రుద్రాభిపన్నస్య రుద్రే ణాభిభూతస్య-గవాంపతేః సూర్యస్య ౮౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షట్సప్తతితమ స్సర్గః

౧. తత ఇతి. స్రగ్దామసన్నద్ధం స్రక్సమూహనిబద్ధం - దత్తపంచాంగుళం చందనకుంకుమాదినా

చ విచిత్రయా. నికుంభో భూషణై ర్భాతి తేన స్మ పరిఘేణ చ, యథేంద్రధనుషా మేఘ స్సవిద్యుత్ స్తనయిత్నుమాన్. ౬. పరిఘాగ్రేణ పుస్ఫోట వాతగ్రంథి ర్మహాత్మనః, ప్రజజ్వాల సఘోష శ్చ విధూమ ఇవ పావకః ౭. నగర్యా విటపావత్యా గంధర్వభవనోత్తమైః, సహ చై వామరావత్యా సర్వై శ్చ భువనై స్సహ. సతారాగ్రహనక్షత్రం సచంద్రం సమహాగ్రహం, నికుంభపరిఘాఘూర్ణం భ్రమతీవ నభస్స్థలం. ౮. దురాసద శ్చ సంజజ్ఞే పరిఘాభరణప్రభః, కపీనాం స నికుంభాగ్ని ర్యుగాంతాగ్ని రి వోత్థితః ౧౦. రాక్షసా వానరా శ్చాపి న శేకు స్స్పందితుం భయాత్, హనుమాం స్తు వివృత్యోర స్తస్థౌ తస్యాగ్రతో బలీ. ౧౧. పరిఘోపమబాహు స్తు పరిఘం భాస్కరప్రభం. బలీ బలవత స్తస్య పాతయామాస వక్షసి. ౧౨. స్థిరే త స్యోరసి వ్యూఢే పరిఘ శ్శతధా కృతః, విశీర్యమాణ స్సహసా ఉల్కాశత మి వాంబరే. ౧౩. స తు తేన ప్రహారేణ విచచాల మహాకపిః, పరిఘేణ సమాధూతో యథా భూమిచలేఽచలః. ౧౪. స తదాభిహత స్తేన హనుమాన్ ప్లవగోత్తమః, ముష్టిం సంవర్తయామాస బలే నాతిమహాబలః. ౧౫. త ముద్యమ్య మహాతేజా నికుంభోరసి వీర్యవాన్, అభిచిక్షేప వేగేన వేగవాన్ వాయువిక్రమః. ౧౬. తతః పుస్ఫోట చ ర్మాస్య ప్రసుస్రావ చ శోణితం, ముష్టినా తేన సంజజ్ఞే జ్వాలా విద్యు దివోత్థితా. ౧౭. స తు తేన ప్రహారేణ నికుంభో విచచాల హ, స్వస్థ శ్చాపి నిజగ్రాహ హనుమంతం మహాబలం. ౧౮.

హారాదిభిః-భాతి స్మ 'లట్ స్మ' ఇతి భూతే లట్. స్తనయిత్నుమాన్ గర్జితవాన్ 'స్తనయిత్ను స్తు గర్జితే మేఘ' ఇతి రత్నమాలా ఇంద్రధనుస్స్థానే పరిఘః-విద్యుత్ స్థానే భూషణాని-వినవా దేతి పూర్వశ్లోకోక్తో వినాద స్స్తనయిత్నుస్థాన ఇతి నోపమేయన్యూనతా. ౬. పరిఘాగ్రేణేతి. వాతిగ్రంథిః ఆవహాదిసప్తవాతస్కంధః-సఘోషః ససింహనాద ఇతి నికుంభవిశేషణం- పరిఘవిశేషణం వా. ౭. నగర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. విటపావత్యా అలకయా-అత్రాపి సహేతి శేషః. భవనైః అమరభవనైః-తారాః అశ్విన్యాదయః-గ్రహాః బుధాదయః-నక్షత్రాణి అశ్విన్యాదిభిన్నాని - మహాగ్రహాః శుక్రాదయః-అత్ర రాత్రిత్వాత్ సూర్యో నోక్తః నికుంభపరిఘాఘూర్ణం-అత్ర పరిఘశబ్దేన తద్వాత ఉపలక్ష్యతే.ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౮ దురాసద శ్చేతి పరిఘే ణాభరణై శ్చ ప్రభా తీతి పరిఘాభరణప్రభః-యద్వా-పరిఘాభరణా స్యైవ ప్రభా యస్య స తథా-కపీనాం దురాసదో జజ్ఞ ఇతి సంబంధః.౧౦.రాక్షసా ఇతి ప్రబలేషు ప్రజంఘాదిషు హతేషు-దుర్బలై ర్భవద్భిః-కిమర్థం యుద్ధాయ ప్రయత్నః కృత ఇతి నికుంభః కుప్యే దితి రాక్షసానాం భయం వేదితవ్యం. వివృత్య విస్తార్య-ప్రముఖతః అగ్రే. ౧౧ పరి ఘేతి. పరిఘోపమబాహుః నికుంభః. ౧౨. స్థిర ఇతి. వ్యూఢే విశాలే-ఉల్కాశత మివ-బభావితి శేషః. ౧౩ స త్వితి. భూమిచలే భూకంపే. ౧౪. స ఇతి. సంవర్తయామాస-చకారే త్యర్థః. ౧౫—౧౮. విచుక్రుశు రితి భీమం విచుక్రుశుః-హనుమద్గ్రహణహర్షా దితి

అర్పితపంచాంగుళముద్రాముద్రితం హేమపట్టపరిక్షిప్త మితి. పరిక్షిప్తం పరివేష్టితం. ౬, పరిఘాగ్రేణేతి. వాతగ్రంథిః ఆవహప్రవహాదిసప్తవాయుసంధిః. ౭. నగర్యేతి. విటపావత్యా అలకయా. ౮.

విచుక్రుశు స్తదా సంక్రుద్ధా భీమం లంకానివాసినః, నికుంభే నోద్యతం దృష్ట్వా హనుమంతం మహాబలం ౧౯ స తదా హ్రియమాణోఽపి కుంభకర్ణాత్మజేన హ, ఆజఘా నానిలసుతో వజ్రకల్పేన ముష్టినా ౨౦ ఆత్మానం మోచయిత్వాఽథ క్షితా వభ్యవపద్యత, హనుమా నున్మమా థాశు నికుంభం మారుతాత్మజః ౨౧. నిక్షిప్య పరమాయత్తో నికుంభం నిష్పిపేష హ, ఉత్పత్య చాస్య వేగేన పపాత్రోరసి వీర్యవాన్ ౨౨ పరిగృహ్య చ బాహుభ్యాం పరివృత్య శిరోధరాం, ఉత్పాటయామాస శిరో భైరవం నదతో మహత్ ౨౩ అథ వినదతి సాదితే నికుంభే పవనసుతేన రణే బభూవ యుద్ధం, దశరథసుతరాక్షసేంద్రసూన్వో ర్భృశతర మాగతరోషయో స్సుభీమం. ౨౪ వ్యపేతే తు జీవే నికుంభస్య హృష్టా వినేదుః ప్లవంగా దిశ స్సస్వను శ్చ, చచా లేవ చోర్వీ పపా లేవ చ ద్యౌ ర్భయం రాక్షసానాం బలం చావివేశ ౨౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - సప్తసప్తతితమ స్సర్గః

—అష్టసప్తతితమ స్సర్గః.—

నికుంభం చ హతం శ్రుత్వా కుంభం చ వినిపాతితం, రావణః పరమామర్షీ ప్రజజ్వా లానలో యథా. ౧ నైరృతః క్రోధశోకాభ్యాం ద్వాభ్యాం తు

భావః ఉద్యతం గృహీతం ౧౯—౨౦. ఆత్మాన మితి. క్షితా వభ్యవపద్యత స్థితః ౨౧. నిక్షిప్యేతి నిక్షిప్య భూమౌ పాతయిత్వా-పరమాయత్తః అతిప్రయాసయుక్తః-ఉత్పత్య ఊర్ధ్వ ముద్గత్య-ఉరసి వేగేన పపాత. ౨౨. పరిగృహ్యేతి. బాహుభ్యాం శిరోధరాం పరిగృహ్య పరావర్త్య శిర ఉత్పాటయామాస ౨౩ ఉత్తరసర్గద్వయార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి.—అ థేతి వినదతి నికుంభే పవనసుతేన సాదితే సతి-దశరథసుతరాక్షసేంద్రసూన్వోః రామమకరాక్షయోః - యుద్ధం బభూవ పుష్పితాగ్రావృత్తం. ఉత్తరత్ర భుజంగప్రయాతం ౨౪. వ్యపే తే త్వితి దిశ స్సస్వనుః-ప్రతిధ్వనిం చక్రుః-పపాలేవ పుస్ఫో టేవ-బలం కర్మ-భయం కర్తృ ౨౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమ స్సర్గః.

అథమకరాక్షనిర్గమోఽష్టసప్తతితమే సర్గే ప్రథమపక్షే అయం దశమ్యాం ప్రాతః-ద్వితీయపక్షే తు దశమ్యాం ప్రాత రార భ్యాకంపనవధప్రహస్తవధరావణమకుటభంగకుంభకర్ణప్రబోధతద్వధాః. అథాపరాహ్ణే బ్రహ్మాస్త్రబంధః. రాత్రౌ తన్మోక్షలంకాదహనకుంభనికుంభయూపాక్షశోణితాక్షప్రజంఘ

దురాసద ఇతి. పరిఘాంతరణప్రభః పరిఘాంతిక్యతరణరక్తప్రభ ఇత్యర్థః ౧౦—౨౩. అ థేతి. వినదతి నికుంభే సాదితి ఇతి సంబంధః రాక్షసేంద్రసూను ర్మకరాక్షః-అనేన వక్ష్యమాణస్య రఘునాథమకరాక్షయో ర్యుద్ధస్య సంక్షేపః కృతిః-నవమ్యాం రాత్రి యుద్ధే కుంభాదీనాం వధః.౨౪—౨౫ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తసప్తతితమ స్సర్గః

నైరృత ఇతి. పరిమూర్ఛితః వ్యాప్తః. *తిలకం. నైరృతో రావణః.౨ గచ్ఛ పుత్రేతి. రాఘవం

పరిమూర్ఛితః, ఖరపుత్రం విశాలాక్షం మకరాక్ష మచోదయత్. ౨ గచ్ఛ పుత్ర మయాఽఽజ్ఞప్తో బలే నాభిసమన్వితః, రాఘవం లక్ష్మణం చైవ జహి తాంశ్చ వనౌకసః ౩. రావణస్య వచ శ్శ్రుత్వా శూరమానీ ఖరాత్మజః, బాఢ మిత్యబ్రవీ ద్ధృష్టో మకరాక్షో నిశాచరః ౪ సోఽభివాద్య దశగ్రీవం కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం, నిర్జగామ గృహా చ్ఛుభ్రా ద్రావణ స్యాజ్ఞయా బలీ ౫ సమీపస్థం బలాధ్యక్షం ఖరపుత్రోఽబ్రవీ దిదం, రథ శ్చానీయతాం శీఘ్రం సైన్యం చాహూయ తాం త్వరాత్. ౬ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా బలాధ్యక్షో నిశాచరః, స్యందనం చ బలం చైవ సమీపం ప్రత్యపాదయత్ ౭ ప్రదక్షిణం రథం కృత్వా ఆరురోహ నిశాచరః, సూతం సంచోదయామాస శీఘ్రం మే రథ మావహ ౮. అథ తాన్ రాక్షసాన్ సర్వాన్ మకరాక్షోఽబ్రవీ దిదం, యూయం సర్వే ప్రయుధ్యధ్వం పురస్తా న్మమ రాక్షసాః అహం రాక్షసరాజేన రావణేన మహాత్మనా, ఆజ్ఞప్త స్సమరే హంతుం తా వుభౌ రామలక్ష్మణౌ. అద్య రామం వధిష్యామి లక్ష్మణం చ నిశాచరాః, శాఖామృగం చ సుగ్రీవం వానరాంశ్చ శరోత్తమైః. అద్య శూలనిపాతైశ్చ వానరాణాం మహాచమూం, ప్రదహిష్యామి సంప్రాప్త శ్శుష్కేంధనమి వానలః. ౧౨. మకరాక్షస్య త చ్ఛ్రుత్వా వచనం తే నిశాచరాః, సర్వే నానాయుధోపేతా బలవంత స్సమాగతాః ౧౩. తే కామరూపిణ స్సర్వే దంష్ట్రిణః పింగళేక్షణాః, మాతంగా ఇవ నర్దంతో ధ్వస్తకేశా భయానకాః. పరివార్య మహాకాయా మహాకాయం ఖరాత్మజం, అభిజగ్ము స్తతో హృష్టా శ్చాలయంతో వసుంధరామ్. ౧౪. శంఖభేరీసహస్రాణా మాహతానాం సమంతతః, క్ష్వేళితాస్ఫోటితానాం చ తత శ్శబ్దో మహా నభూత్ ౧౫. ప్రభ్రష్టోఽథ కరా త్తస్య ప్రతోద

కంపనమకరాక్షవధః. నికుంభం చే త్యాది. ౧. నైర్ఋత ఇతి పరిమూర్ఛితః వ్యాప్తః. ౨—౫. సమీపస్థ మితి. త్వరాత్ త్వరయా. ౬. తస్యేతి. ప్రత్యపాదయత్ ప్రాపయత్. ౭ ప్రదక్షిణ మితి ఆవహ చోదయ - అ త్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ౮ అథ తా నిత్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. ౧౨. మకరాక్ష స్యేతి సమాగతాః సమాజగ్ముః ౧౩. తే కామరూపిణ ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం స్పష్టః ౧౪—౧౫ ప్రభ్రష్ట ఇతి కరా త్తస్య ఆత్తకరస్య వశీకృతకరస్య - లఘుహస్త

లక్ష్మణం చ జహి-వస్తుత స్తు రాఘవం లక్ష్మణం చ వినేతి శేషః వనౌకసః-జహీతి సంబంధః. ౩—౫ సమీపస్థ మితి. త్వరా త్త్వరయా * తిలకం రథ మావహ యుద్ధభూమిం ప్రాపయే త్యర్థః ౮. *తిలకం మమపురస్తాత్ మ మాగ్రతః ౯ అహం రాక్షసరాజే నేత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః వస్తుత స్త్వహం - రావణేన రామలక్ష్మణౌ హంతు మద్యాజ్ఞప్తో యద్యపి తథాపి లక్ష్మణం రామం వినేతి శేషః. వానరా న్వధిష్యామీతి సంబంధః ౧౨—౧౩ *తిలకం. ధ్వస్తకేశా విప్రకీర్ణకేశాః-అతఏవ భయావహాః. ౧౪—౧౫. *తిలకం తస్య ధ్వజః పపాత - సుబద్ధోఽపీతి శేషః. ౧౭,

న్సారథే స్తదా, పపాత సహసా చైవ ధ్వజ స్తస్య చ రక్షసః. ౧౭. తస్య తే రథయుక్తాశ్చ హయా విక్రమవర్జితాః, చరణై రాకులై ర్గత్వా దీనా స్సాస్రముఖా యయుః ౧౮. ప్రవాతి పవన స్తస్మిన్ సపాంసుః ఖరదారుణః, నిర్యాణే తస్య రౌద్రస్య మకరాక్షస్య దుర్మతేః ౧౯. తాని దృష్ట్వా నిమిత్తాని రాక్షసా వీర్యవత్తమాః, అచింత్య నిర్గతా స్సర్వే యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ ఘనగజమహిషాంగతుల్యవర్ణా స్సమరముఖే ష్వసకృద్గదాసిభిన్నాః, అహ మహ మితి యుద్ధకౌశలా స్తే రజనిచరాః పరితస్సమున్నదంతః. ౨౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - అష్టసప్తతితమ స్సర్గః.

ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః

నిర్గతం మకరాక్షం తే దృష్ట్వా వానరయూథపాః, ఆప్లుత్య సహసా సర్వే యోద్ధుకామా వ్యవస్థితాః ౧ తతః ప్రవృత్తం సుమహ త్తద్యుద్ధం రోమహర్షణం, నిశాచరైః ప్లవంగానాం దేవానాం దానవై రివ ౨ వృక్షశూలనిపాతైశ్చ శిలాపరిఘపాతనైః, అన్యోన్యం మర్దయంతి స్మ తదా కపినిశాచరాః ౩ శక్తిఖడ్గగదాకుంతై స్తోమరై శ్చ నిశాచరాః, పట్టసై ర్భిండిపాలై శ్చ నిర్ఘాతై శ్చ సమంతతః. పాశముద్గరదండై శ్చ నిఖాతై శ్చాపరే తదా, కదనం కపివీరాణాం చక్రు స్తే రజనీచరాః. ౫. బాణౌఘై రర్దితా శ్చాపి ఖరపుత్రేణ వానరాః, సంభ్రాంతమనస స్సర్వే దుద్రువు ర్భయపీడితాః. ౬. తాన్ దృష్ట్వా రాక్షసా స్సర్వే ద్రవమాణాన్ వలీముఖాన్, నేదు స్తే సింహావ ద్ధృష్టాః, ౬౹ రాక్షసా జితకాశినః. ౭. విద్రవత్సు తదా

స్యేతి యావత్. ౧౭. తస్యేతి. విక్రమవర్జితాః వివిధపదన్యాసవిరహితాః - ప్రథమ మాకులై శ్చరణై ర్గత్వా పశ్చా ద్యయు రిత్యర్థః ౧౮ ప్రవాతీతి. సపాంసుః - అతఏవ ఖరదారుణః - ఖరః పరుషః దారుణో భయంకర శ్చ ౧౯. తా నిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం అసకృద్గదాసిభిన్నా ఇ త్యనేన శౌర్యాతిశయ స్సూచితః. యుద్ధకౌశలాః యుద్ధకుశలాః - స్వార్థేఽణ్. అహమహ మితి వదంతః - అచింత్య నిర్గతా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డ వ్యాఖ్యానే - అష్టసప్తతితమ స్సర్గః

అథ మకరాక్షవధ ఏకోనాశీతౌ. నిర్గత మితి ౧—౩ శక్తీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నిఖాతైః ఆయుధవిశేషైః - నిర్ఘాతై రితి పాఠేఽశనిభి రిత్యర్థః. కేచి న్నిశాచరా శ్శక్తిఖడ్గాదిభిః అపరే రజనీచరాః పాశముద్గరాదిభి శ్చ కదనం చక్రు రితి యోజనా. ౫—౬. తాన్ దృష్ట్వేతి ౬౹.

తస్యేతి. విక్రమవర్జితా వివిధపాదవిన్యాసరహితాః. ప్రథమ మాకులై శ్చరణై ర్గత్వా - పశ్చా ద్యయు రిత్యర్థః. ౧౮. ప్రవాతీతి. సపాంసుః అతిఏవ ఖరః పరుషః. * తిలకం అభిముఖ ఇతిశేషః. ౧౯. ఘనేతి. అహ మహ మితి వదంత ఇతి సంబంధః ౨౧ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టసప్తతితమ స్సర్గః.

౧—౩½ పట్టసై రితి నిర్ఘాతైః - నిర్ఘాతసంజ్ఞికాయుధవిశేషైః. ౪—౬. తా నితి జితేన

తేషు వానరేషు సమంతతః, రామస్తా న్వారయామాస శరవర్షేణ రాక్షసాన్.
౮ వారితాన్ రాక్షసాన్ దృష్ట్వా మకరాక్షో నిశాచరః, క్రోధానలసమావిష్టో
వచనం చేద మబ్రవీత్. ౯. తిష్ఠ రామ మయా సార్ధం ద్వంద్వయుద్ధం దదామి తే,
త్యాజయిష్యామి తే ప్రాణాన్ ధనుర్ముక్తై శ్శితై శ్శరైః ౧౦ యత్తదా దండకా
రణ్యే పితరం హతవాన్ మమ,మదగ్రత స్స్వకర్మస్థం దృష్ట్వా రోషోఽభివర్ధతే ౧౧
దహ్యంతే భృశ మంగాని దురాత్మన్ మమ రాఘవ,య న్మయాఽసి న దృష్ట స్త్వం
తస్మిన్ కాలే మహావనే.౧౨ దిష్ట్యాఽసి దర్శనం రామ మమ త్వం ప్రాప్తవా నిహ,
కాంక్షితోఽసి క్షుధార్తస్య సింహ స్యేవేతరో మృగః. ౧౩. అద్య మద్బాణవేగేన
ప్రేతరాడ్విషయం గతః, యే త్వయా నిహతా వీరా స్సహ తై శ్చ సమేష్యసి ౧౪.
బహునాఽత్ర కి ముక్తేన శృణు రామ వచో మమ, పశ్యంతు సకలా లోకా స్త్వాం

'రాక్షసా జితకాశిన' ఇతి భిన్నం వాక్యం.జితం జయః తేన కాశంత ఇతి తథోక్తా జితకాశినః-బభూవు రితి శేషః అన్యథా ద్వితీయరాక్షసపదవైయర్థ్యం స్యాత్ ౭—౯. *రామానుజీయం. తిష్ఠేతి 'ద్వంద్వయుద్ధం దదామి తే' ఇతి పాఠః. ౧౦ యత్తదేతి స్వకర్మస్థం వధకర్మస్థం-యథా పితా హత స్తథా వధ్య మిత్యర్థః. యద్వా - క్షాత్రధర్మక ర్మానుతిష్ఠంత మిత్యర్థః స్వకర్మస్థ మితి సుతరా మకృత్యనిరత మితి వాఽర్థః ౧౧ దహ్యంత ఇతి తస్మిన్ కాలే మహావనే యద్యస్మా న్న దృష్టోఽసి తస్మా న్మమాంగాని దహ్యంతే-ఇదానీ మేవ దృష్ట శ్చే త్ప్రీతికారేణ తాపశ్శామ్యే దిత్యర్థః. ౧౨—౧౪ అస్త్రై రితి

జయేన కాశంత ఇతి జితకాశినః - రాక్షసాః జితకాశినః - అభూవ న్నితి శేషః ౭—౧౦ యత్తదేతి. యస్మా న్మమ పితరం హతవాన్ - తస్మా న్మదగ్రతః తిష్ఠంతం - స్వకర్మస్థ మిత్యత్ర-సు అకర్మస్థ మితి ఛేదః. సుతరా మకృత్యనిరతం దృష్ట్వా - త్వా మితి శేషః. ౧౧. దహ్యంత ఇతి. తస్మిన్ కాలే పితృవధసమయే యస్మా న్న దృష్టోఽసి-అతో మమాంగాని దహ్యంతే - ఇదానీ మేవ దృష్ట శ్చే త్ప్రీతి కారేణ తాప శ్శామ్యే దిత్యర్థః. ౮. 'వారితాన్ రాక్షసాన్ దృ'ష్ట్వేత్యారభ్య- 'యే త్వయా నిహతా వీరా'ఇ త్యంతస్య వాస్తవార్థ స్తు-మకరాక్షో రామనిష్ఠురభాషణప్రవృత్తోఽపి మకరాక్షవాణీ రామం ప్రకారాంతరే ణాహ—'వారితాన్ రాక్షసా'నిత్యారభ్య శ్లోకషట్కేన.'క్రోధానలసమావిష్ట'ఇ త్యేతత్తస్య స్వరూపకథనం ౯ తిష్ఠేతి హేరామ - తే తవ ధనుర్ముక్తైః శరైః మే మమ ప్రాణాన్-త్యాజయిష్యామి - మయా సార్ధం తిష్ఠ-ద్వంద్వయుద్ధే జహీతి సంబంధః. ౧౦ యత్తదే త్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హేదురాత్మన్ దుష్టేష్వప్యాత్మాఽంతః కరణం దయాసారం యస్య హేరాఘవ-యాత్ యస్మాత్ - మదగ్రతః-మత్ మత్తః - అగ్రతః పూర్వ మేవ-మద్వధా త్పూర్వ మే వే త్యర్థః దండకారణ్యే మమ పితరం-స్వకర్మస్థం సుతరా మకృత్యనిరతం దృష్ట్వా హతవాన్-తస్మా త్తస్మిన్ కాలే మహావనే మయా త్వం న దృష్టః - తస్మా త్త్వద్ధస్త వధాభావా దితి శేషః అంగాని దహ్యంతే రోష శ్చాభివర్ధతి ఇతి సంబంధః. ౧౨. దిష్ట్యే త్యస్య ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. సింహస్య-సింహసదృశస్య క్షుధార్తస్య-త్వద్దర్శనం కదా భవిష్య తీతి క్షుధయా ఆర్తస్య-మృగ ఇవ-మృగ్యతే బ్రహ్మాదిభి రితి మృగః సర్వేశ్వరః-అతఏవ ఇతరః ప్రపంచాతీతః-అతఏవ కాంక్షితః- బ్రహ్మాదిభి రితి శేషః ఏతాదృశ స్త్వం దిష్ట్యా మద్భాగ్యేన - దర్శనం ప్రాప్తోఽసి అతో మద్భాగ్యం-కిం వర్ణ్యత ఇతి భావః ౧౩ అద్యేతి. త్వయా బాణవేగేన అద్య ప్రేతరాడ్విషయం గతో భవేయ మితి శేషః అతో హేత్ న్మత్తస్సకాశాత్-యే శూరా స్సుగ్రీవాదయః-అనిహతాః తైస్సహ సమేష్య

మాం చైవ రణాజిరే. ౧౫. అస్త్రైర్వా గదయా వాఽపి బాహుభ్యాం వా మహా
హవే, అభ్యస్తం యేన వా రామ తేనైవ యుధి వర్తతాం ౧౬. మకరాక్షవచ
శ్శ్రుత్వా రామో దశరథాత్మజః, అబ్రవీత్ ప్రహస న్వాక్య ముత్తరోత్తరవాదినం.
౧౭ కత్థసే కిం వృథా రక్షో బహూ న్యసదృశాని తు, న రణే శక్యతే జేతుం వినా
యుద్ధేన వాగ్బలాత్ ౧౮. చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం త్రిశిరా చ యః, త్రిశిరా
దూషణ శ్చైవ దండకే నిహతా మయా. ౧౯. స్వాశితా స్తస్య మాంసేన గృధ్ర
గోమాయువాయసాః, భవిష్యం త్యద్య వై పాప తీక్ష్ణతుండనఖాంకురాః ౨౦.
రాఘవే ణైవ ముక్తస్తు ఖరపుత్త్రో నిశాచరః, బాణౌఘా నముచ త్తస్మై రాఘ
వాయ రణాజిరే. ౨౧. తాన్ శరాన్ శరవర్షేణ రామ శ్చిచ్ఛేద నైకధా, నిపేతు
ర్భువి తే ఛ్ఛిన్నా రుక్మపుంఖా స్సహస్రశః ౨౨ త ద్యుద్ధ మభవ త్తత్ర సమే త్యా
న్యోన్య మోజసా, రక్షసః ఖరపుత్త్రస్య సూనో ర్దశరథస్య చ ౨౩. జీమూతయో
రివాకాశే శబ్దో జ్యాతలయో స్తదా, ధనుర్ముక్త స్స్వనోత్కృష్ట శ్శ్రూయతే చ
రణాజిరే. ౨౪. దేవదానవగంధర్వాః కిన్నరా శ్చ మహోరగాః, అంతరిక్షగతా
స్సర్వే ద్రష్టుకామా స్త దద్భుతం ౨౫ విద్ధ మన్యోన్యగాత్రేషు ద్విగుణం వర్ధతే
పరం, కృతప్రతికృతాన్యోన్యం కురుతాం తౌ రణాజిరే ౨౬. రామముక్తాం స్తు
బాణౌఘా న్రాక్షస స్త్వచ్ఛిన ద్రణే, రక్షోముక్తాం స్తు రామో వై నైకధా
ప్రాచ్ఛిన చ్ఛరైః. ౨౭ బాణౌఘై ర్వితతా స్సర్వా దిశ శ్చ ప్రదిశ స్తథా, సంఛన్నా
వసుధా చైవ సమంతా న్న ప్రకాశతే ౨౮ తతః క్రుద్ధో మహాబాహు ర్ధను శ్చి
చ్ఛేద రక్షసః, అష్టాభి రథ నారాచై స్సూతం వివ్యాధ రాఘవః. ౨౯ భిత్వా
శరై రథం రామో రథాశ్వాన్ సమపాతయత్, విరథో వసుధాం తిష్ఠ న్మకరాక్షో

మహాహవే నిమిత్తే - యేనవా అస్త్రేణాయుధే నాభ్యస్తం తేనైవ యుధి వర్తతాం - భవా నితిశేషః.
౧౬ మకరాక్షేతి. ఉత్తరోత్తరవాదినం - బహుప్రలాపిన మిత్యర్థః ౧౭. కత్థస ఇతి. యుద్ధేన వినా
ప్రహారేణ వినా. ౧౮—౧౯. స్వాశితా ఇతి. స్వాశితాః సుష్ఠు ఆశితవంతః ౨౦—౨౩ జీమూతయో
రితి. జ్యాతలయో శ్శబ్దః జ్యాతలయో స్సంఘర్షజ శ్శబ్దః-స్వనోత్కృష్టః స్వనేషూత్కృష్టః ౨౪—౨౫.
విద్ధమితి విద్ధం వేధనం - వర్ధతే అవర్ధత - కృతప్రతికృతాన్యోన్యం కృతస్య ప్రతికృతం యయో స్తౌ-
తాదృశా వన్యోన్యం యస్మిన్ యుద్ధకర్మణి తత్తథోక్తం - కురుతాం అకురుతాం - యుద్ధ మితి శేషః.

సీతి సంబంధః. ౧౨—౧౫ అస్త్రైరితి. మహాహవే నిమిత్తే-యేన వా యేనకేన వా-అభ్యస్తం- తే నైవ
యుధివర్తతాం-భవా నితి శేషః ౧౬. మకరాక్షేతి ఉత్తరోత్తరవాదినం - బహుప్రలాపిన మిత్యర్థః.
౧౭—౧౯. స్వాశితా ఇతి స్వాశితవంతః ౨౧—౨౪ రక్షస ఇత్యాదిసార్ధ మేకం వాక్యం.
ధనుర్ముక్తస్వనః ధనుర్గుణస్వనః ౨౫ విద్ధ మితి విద్ధం వేధనం. వర్ధతే అవర్ధత-కృతప్రతికృతాన్యోన్యం-
కృతస్య ప్రతికృతం యయో స్తాదృశ మన్యోన్యం యస్మిన్ యుద్ధకర్మణి తత్తథోక్తం-కురుతాం అకు

నిశాచరః. ౩౦ తత్తిష్ఠ ద్వసుధాం రక్ష శ్శూలం జగ్రాహ పాణినా, త్రాసనం సర్వ భూతానాం యుగాంతాగ్నిసమప్రభం. ౩౧ విభ్రామ్య తు మహ చ్ఛూలం ప్రజ్వల న్తం నిశాచరః, స క్రోధా త్ప్రాహిణో త్తస్మై రాఘవాయ మహాహవే. ౩౨. త మాపతంతం జ్వలితం ఖరపుత్రకరా చ్చ్యుతం, బాణై స్తు త్రిభి రాకాశే శూలం చిచ్ఛేద రాఘవః. ౩౩. స ఛిన్నో నైకధా శూలో దివ్యహాటక మండితః, వ్యశీర్యత మహో ల్కేవ రామబాణార్దితో భువి. ౩౪. తచ్ఛూలం నిహతం దృష్ట్వా రామే ణాక్లిష్టకర్మణా, సాధు సా ధ్వితి భూతాని వ్యా హారంతి నభోగతాః. ౩౫. తం దృష్ట్వా నిహతం శూలం మకరాక్షో నిశా చరః, ముష్టి ముద్యమ్య కాకుత్స్థం తిష్ఠతి ష్ఠేతి చాబ్రవీత్. ౩౬ స తం దృష్ట్వా పతంతం వై ప్రహస్య రఘునందనః, పావకాస్త్రం తతో రామ స్సందధే తు శరా సనే. ౩౭. తే నాస్త్రేణ హతం రక్షః కాకుత్స్థేన తదా రణే, సంఛిన్నహృదయం తత్ర పపాత చ మమార చ ౩౮. దృష్ట్వా తే రాక్షసా స్సర్వే మకరాక్షస్య పాత నం, లంకా మే వాభ్యధావంత రామబాణార్దితా స్తదా ౩౯ దశరథనృపపుత్రబాణ వేగైః రజనిచరం నిహతం ఖరాత్మజం తం, దదృశు రథ సురా భృశం ప్రహృష్టాః గిరి మివ వజ్రహతం యథా వికీర్ణం. ౪౦ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే- ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః.

—— అశీతితమ స్సర్గః. ——

మకరాక్షం హతం శ్రుత్వా రావణ స్సమితింజయః, క్రోధేన మహతా విష్టో దంతాన్ కటకటాపయన్. ౧. కుపిత శ్చ తదా తత్ర కిం కార్య మితి చింత యన్, ఆదిదే శాథ సంక్రుద్ధో రణా యేంద్రజితం సుతం. ౨. జహి వీర మహా వీర్యౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, అదృశ్యో దృశ్యమానో వా సర్వథా త్వం బలా

౨౮—౨౯. భిత్త్వేతి. వసుధాం తిష్ఠత్ వసుధాయా మతిష్ఠత్. ౩౦ తదితి. వసుధాం వసుధాయాం. ౩౧—౩౪ తచ్ఛూల మితి. నభోగతా నభోగతాని-'సుపాం సులు' గిత్యాదినా ఆకారాదేశః. ౩౫—౩౯ దశరథేతి గిరి మివ వజ్రహతం య థేతి ద్వే అప్యవ్యయపదే సంభూ యైకార్థ మే వాచ క్షాతే. పక్షద్వయేఽపి మకరాక్షవధేన దశమ మహాస్సమాప్తం. ౪౦ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీ రామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే- ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః.

అ థేంద్రజిన్నిర్గమోఽశీతితమే. మకరాక్ష మి త్యాది. ఆవిష్టః-అభూదితి శేషః ౧—౩.

రతాం.౨౯ ౪ విఠథఇతి వసుధాస్థః అభూ దితి శేషః ౩౦. తదతి త ద్రక్షః-వసుధాం వసుధాయాం- తిష్ఠత్ సత్ శూలం జగ్రా హేతి సంబంధః దశమ్యాం మకరాక్షవధః ౪౦ ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనాశీ తితమ స్సర్గః.

జహి వీ రేత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః.వస్తుత స్తు-ఇంద్రం జితవతో౽మమ మానుష

ధికః. ౩. త్వమప్రతిమకర్మాణ మింద్రం జయసి సంయుగే, కింపున ర్మానుషౌ
దృష్ట్వా న వధిష్యసి సంయుగే. ౪ తథోక్త్స్తో రాక్షసేంద్రేణ ప్రతిగృహ్య పితు
ర్వచః, యజ్ఞభూమౌ స విధివ త్పావకం జుహవేంద్రజిత్ ౫ జుహ్వతశ్చాపి త
త్రాగ్నిం రక్తోష్ణీషధరాః స్త్రియః, ఆజగ్ము స్తత్ర సంభ్రాంతా రాక్షస్యో యత్ర
రావణిః ౬ శస్త్రాణి శరపత్రాణి సమిధోఽథ బిభీతకాః, లోహితాని చ వాసాంసి
స్రువం కార్ష్ణాయసం తథా. ౭. సర్వతోఽగ్నిం సమాస్తీర్య శరపత్రైః సతోమరైః,
ఛాగస్య కృష్ణవర్ణస్య గళం జగ్రాహ జీవతః. ౮ సకృ దేవ సమిద్ధస్య విధూమస్య
మహార్చిషః, బభూవు స్తాని లింగాని విజయం దర్శయంతి చ ౯. ప్రదక్షిణావర్త
శిఖ స్తప్తహాటకసన్నిభః, హవి స్త త్ప్రతిజగ్రాహ పావక స్స్వయ ముత్థితః ౧౦
హుత్వాఽగ్నిం తర్పయిత్వా చ దేవదానవరాక్షసాన్, ఆరురోహ రథశ్రేష్ఠ మంత
ర్ధానగతం శుభం ౧౧ స వాజిభి శ్చతుర్భి శ్చ బాణై శ్చ నిశితై ర్యుతః, ఆరో
పితమహాచాప శ్శుశుభే స్యందనోత్తమః. ౧౨ జాజ్వల్యమానో వపుషా తప
నీయపరిచ్ఛదః, మృగై శ్చంద్రార్ధచంద్రై శ్చ సరథ స్సమలంకృతః. ౧౩ జాంబూ

త్వ మితి. జయసి అజైషీః-పునశ్శబ్ద స్త్వర్థే మానుషౌ పునః మానుషౌ తు-సంయుగే దృష్ట్వాఽపి న వధి
ష్యసి-కిం దర్శనమాత్రేణ వధిష్యస్యే వేత్యర్థః ౪ తథోక్త ఇతి జుహవ జుహావ-వృద్ధ్యభావ ఆర్షః.
౫ జుహ్వత ఇతి భావలక్షణే షష్ఠీ రక్తోష్ణీషధరాః-ఋత్విగ్ధారణార్థం రక్తోష్ణీషా ణ్యావయంత్య ఇ త్య
ర్థః. 'లోహితోష్ణీషా ఋత్విజః ప్రచరం' తీతి శ్రుతేః సంభ్రాంతాః త్వరావత్యః-సమయాతిక్రమో మా
భూదితి త్వరయా ఉష్ణీషా ణ్యానిన్యురిత్యర్థః ౬. శస్త్రాణీతి. శస్త్రాణి అభవ న్నితి శేషః. శరపత్రాణి
గుంద్రపత్రాణి-గుంద్ర శ్చ కాశజాతీయః 'గుంద్ర స్తు జనక శ్శర' ఇత్యమరః. శస్త్రాణి తోమరాణి-
సతోమరై రి త్యనువాదాత్. శస్త్రాణి శరపత్రాణి చ పరి స్తరణా న్యభవన్-విభీతకాః-సమిధః ఇధ్మాని-
అభవన్-వాసాంసిఋత్విగుష్ణీషవాసాంసి-లోహితా న్యభవన్-కార్ష్ణాయసం స్రువ మాసీత్ ౭—౮ స
కృ దే వేతి. విజయందర్శయంతి విజయసూచకాని ౯—౧౦. హుత్వేతి అంతర్ధానగతం అంతర్ధానశక్తి
యుక్తం ౧౧—౧౨ జాజ్వల్యమాన ఇతి మృగైః మృగాకారప్రతిమాభిః-చంద్రైః చంద్రాకారైః-
అర్ధచంద్రైః రచనావిశేషైః ౧౩ జాంబూనదేతి. జాంబూనదమహాకంబుః సౌవర్ణమహావలయయుక్తః-

---

జయః కో వా గరీయా నితి గర్విష్ఠ మింద్రజితం ప్రత్యాహ —జహీ వీ రేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. బలా
ధిక స్త్వం సంయుగే-అదృశ్యో దృశ్యమానో వా-సర్వథా ఇంద్రం దృష్ట్వా జయసి-తథాపి-మానుషా
వపి రామలక్ష్మణౌ సంయుగే వధిష్యసి కిం-న వధిష్యసి-అతః తౌ-జహిత్యజ-'ఓహాక్ త్యాగ' ఇతి ధాతోః.
తయో రసాధ్యత్వా త్తజ్జయవిషయాశాం త్యజేతి భావః ౪ తథోక్త ఇతి. జుహవ. జుహావ వృద్ధ్య
భావ ఆర్షః ౬ శస్త్రాణీతి శస్త్రాదీ న్యభవ న్నితి శేషః. ౮ సకృదే వేతి. శరహోమే విజయం దర్శ
యంతి-అన్యత్ర యుద్ధే విజయో నాస్తి-తథాఽపి జీవతః పున ర్లంకాప్రవేశ ఏవ జయ ఇ త్యవగం
తవ్యం. ౧౦. హుత్వాఽగ్ని మితి అంతర్ధానగతం అంతర్ధానశక్తియుక్తం ౧౨ జాజ్వల్యమాన ఇతి.
మృగైః ప్రతిమారూపైః - చంద్రార్ధచంద్రై శ్చ చంద్రార్ధచంద్రాకారరచనావిశేషైః. ౧౩. జాం

నదమహాకంబు ర్దీప్తపావకసన్నిభః, బభూ వేంద్రజితః కేతు ర్వైడూర్యసమలంకృతః ౧౪. తేన చాదిత్యకల్పేన బ్రహ్మాస్త్రేణ చ పాలితః, స బభూవ దురాధర్షో రావణి స్సుమహాబలః ౧౫. సోఽభినిర్యాయ నగరా దింద్రజి త్సమితింజయః, హుత్వా ఽగ్నిం రాక్షసై ర్మంత్రై రంతర్ధానగతోఽబ్రవీత్ ౧౬. అద్య హత్వా రణే యౌ తౌ మిథ్యాప్రవ్రాజితౌ వనే, జయం పిత్రే ప్రదాస్యామి రావణాయ రణార్జితం. అద్య నిర్వానరా ముర్వీం హత్వా రామం సలక్ష్మణం, కరిష్యే పరమ ప్రీతి మి త్యుక్త్వా ఽంతరధీయత. ౧౮. ఆపపా తాథ సంక్రుద్ధో దశగ్రీవేణ చోదితః, తీక్ష్ణకార్ముకనారాచై స్తీక్ష్ణ స్త్వింద్రరిపూ రణే ౧౯ స దదర్శ మహావీర్యౌ నాగౌ త్రిశిరసా వివ, సృజంతౌ విషుజాలాని వీరౌ వానరమధ్యగౌ. ౨౦. ఇమౌ తా వితి సంచింత్య సజ్యం కృత్వా చ కార్ముకం, సంతతా నేషుధారాభిః పర్జన్య ఇవ వృష్టిమాన్. ౨౧ స తు వైహాయసం ప్రాప్య సరథో రామలక్ష్మణౌ, అచక్షు ర్విషయే తిష్ఠ న్వివ్యాధ నిశితై శ్శరైః ౨౨ తౌ తస్య శరవేగేన పరీతౌ రామలక్ష్మణౌ, ధనుషీ సశరే కృత్వా దివ్య మస్త్రం ప్రచక్రతుః ౨౩. ప్రచ్ఛాదయంతౌ గగనం శరజాలై ర్మహాబలౌ, త మస్త్రై స్సూర్యసంకాశై ర్నైవ పస్పృశతు శ్శరైః. ౨౪. స హి ధూమాంధకారం చ చక్రే ప్రచ్ఛాదయ న్నభః, దిశ శ్చాంత

'కంబు ర్నా వలయే శంఖ' ఇత్యమరః ౧౪—౧౫. సఇతి రాక్షసైః నిర్ఋతిదేవతాకైః-అంతర్ధానగతః అంతర్ధానశక్తింప్రాప్తః-అతః ఇత్యుక్త్వాఽంతరధీయతే త్యనేన న విరోధః ౧౬ అద్య హ త్వేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం అద్య నిర్వానరా మితి పితు రి త్యధ్యాహారః పితుః పరమప్రీతిం ప్రతి-పితుః ప్రీతిముద్ది శ్యేత్యర్థః అద్య సలక్ష్మణం రామం హత్వా ఉర్వీంనిర్వానరాం కరిష్య ఇతిసంబంధః ౧౮. ౧౯. స దద ర్శేతి. 'నాగౌ త్రిశిరసా వి'వేతి దృష్టాంతేన రామలక్ష్మణయో ర్మహాపురుషలక్షణపృథులోన్నతభుజశిరస్కత్వం ద్యోత్యతే సృజంతౌ ప్రక్షిపంతౌ-సకలరాక్షసక్షయకారిణా వి త్యర్థః. ౨౦ ఇమౌతా వితి సంతతాన వవర్ష ౨౧ వైహాయసం విహాయసా గమనం ౨౪ స హీతి నభః ప్రచ్ఛాదయన్-హేతౌ శతృప్రత్యయః. అంతర్ధాపయామా సే త్యర్థః ధూమాందకార మితి నీహారతమసా

బూనదేతి జాంబూనదమహాకంబుః సౌవర్ణవలయసంయుక్తః-'కంబు ర్నా వలయే శంఖ' ఇత్యమరః ౧౫. సోఽభినిర్యా యేతి సోఽభినిర్యాయ - రాక్షసైః మంత్రైః నిర్ఋతిదేవతాకైః మంత్రైః అంతర్ధానగతః అంతర్ధానశక్తిం ప్రాప్తః-అతః ఇ త్యు క్త్వాంతరధీయ తేత్యుపరితనేన న విరోధః. ౧౬ అద్య హ త్వేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం తస్య ప్రాతీతికార్థ స్స్పష్టః. రణే స లక్ష్మణం రామం హత్వా గత్వావనే యౌ మిథ్యాప్రవ్రాజితౌ రామలక్ష్మణౌ వి నేతి శేషః ఆహవే హత్వా-వానరా నితిశేషః ఉర్వీం నిర్వానరాం కృత్వా రావణాయ జయం ప్రదాస్యా మీతి ఏవం పిత్రే ప్రీతిం కరిష్యామి చేత్యు క్త్వాఅంతరధీయ తేతి సంబంధః ౧౯.స దద ర్శేతి. సృజంతౌ ప్రక్షిపంతౌ. ౨౦ ఇమా వితి సంతతా నేషుధారాభిః నిరంతరబాణధారాభిః ౨౧. సఇతి వైహాయసం విహాయస్సంబధిమార్గం. ౨౪. సహీతి. నభః ప్రచ్ఛాదయ న్నితి హేతౌ శతృప్రత్యయః. దిశః అంతర్దధే-అంతర్ధాపయామాస.

ర్థధే శ్రీమా న్నిహారతమసావృతాః. ౨౫ నైవ జ్యాతలనిర్ఘోషో న చ నేమిఖుర
స్వనః, శుశ్రువే చరత స్తస్య న చ రూపం ప్రకాశతే. ౨౬. ఘనాంధకారే
తిమిరే శరవర్ష మి వాద్భుతం, స వవర్ష మహాబాహు ర్నారాచశరవృష్టిభిః ౨౭.
స రామం సూర్యసంకాశై శ్శరై ర్దత్తవరో భృశం, వివ్యాధ సమరే క్రుద్ధ స్సర్వ
గాత్రేషు రావణిః, ౨౮. తౌ హన్యమానౌ నారాచై ర్ధారాభి రివ పర్వతౌ, హేమ
పుంఖా న్నరవ్యాఘ్రౌ తిగ్మాన్ ముముచతు శ్శరాన్ ౨౯ అంతరిక్షే సమాసాద్య
రావణిం కంకపత్రిణః, నికృత్య పతగా భూమౌ పేతు స్తే శోణితోక్షితాః. ౩౦.
అతిమాత్రం శరౌఘేణ పీడ్యమానౌ నరోత్తమౌ, తా విషూన్ పతతో భల్లై
రనేకై ర్నిచకృంతతుః. ౩౧ యతో హి దదృశాతే తౌ శరా న్నిపతత శ్శితాన్,
తత స్తు తౌ దాశరథీ ససృజాతేఽస్త్ర ముత్తమం ౩౨. రావణి స్తు దిశ స్సర్వా రథే
నాతిరథః పతన్, వివ్యాధ తౌ దాశరథీ లఘ్వస్త్రో నిశితై శ్శరైః. ౩౩. తే నాతివిద్ధౌ
తౌ వీరౌ రుక్మపుంఖై స్సుసంహితైః, బభూవతు ర్దాశరథీ పుష్పితా వివ కింశుకౌ.
౩౪. నాస్య వేద గతిం కశ్చి న్న చ రూపం ధను శ్శరాన్, న చాన్య ద్విదితం కిం
చి త్సూర్యస్యే వాభ్రసంప్లవే. ౩౫ తేన విద్ధాశ్చ హరయో నిహతాశ్చ గతా
సవః, బభూవు శ్శతశ స్తత్ర పతితా ధరణీతలే. ౩౬. లక్ష్మణ స్తు సుసంక్రుద్ధో భ్రాతరం
వాక్య మబ్రవీత్, బ్రాహ్మ మస్త్రం ప్రయోక్ష్యామి వధార్థం సర్వరక్షసాం. ౩౭. త
మువాచ తతో రామో లక్ష్మణం శుభలక్షణం, ౩౮ నైకస్య హేతో రక్షాంసి పృ
థివ్యాం హంతు మర్హసి, అయుధ్యమానం ప్రచ్ఛన్నం ప్రాంజలిం శరణాగతం.
పలాయంతం ప్రమత్తం వా న త్వం హంతు మి హార్హసి. ౩౯. అ స్యైవ తు
వధే యత్నం కరిష్యావో మహాబల, ఆదేక్ష్యావో మహావేగా నస్త్రా నాశీవిషోప
మాన్. ౪౦. త మేనం మాయినం క్షుద్ర మంతర్హితరథం బలాత్, రాక్షసం నిహ
నిష్యంతి దృష్ట్వా వానరయూథపాః ౪౧ య ద్యేష భూమిం విశతే దివం వా

వృతా ఇతి చ పూర్వ మే వోత్పాతకథనపత్వ ముచ్యతే ౨౫—౨౬ ఘనాంధకార ఇతి. ఘనాంధకారే ఘనకాళిమవతి. *రామానుజీయం. ఘనాంధకారే ఘనయుక్తాంధకారవ న్నిబిడే. ౨౭—౨౯. అంతరిక్ష ఇతి. పతగాః పక్షిణో భూత్వా-తథా వేగవంత ఇ త్యర్థః ౩౦—౩౩. తే నేతి. సుసంహితైః సుష్ఠునిర్మితైః ౩౪. నాస్యేతి. అభ్రసంప్లవే మేఘావరణే ౩౫—౩౮ నైక స్యే త్యాది ప్రచ్ఛన్నం యుద్ధభీత్యా ప్రచ్ఛన్నం - పలాయంతిం పలాయమానం. ౩౯. అ స్యైవ త్వితి. ఆదేక్ష్యావః ప్రయోక్ష్యావః - అస్త్రాన్ అస్త్రాణి - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః. ౪౦—౪౧. య ద్యేష ఇతి. భూమిం

---

౨౬. ఘనాంధకారేతి ఘనాంధకారే సాంద్రనిమిరే శరవర్ష మివ ఉదకవర్ష మివ. ౨౯. అంతరిక్ష ఇతి. పతగాః శరాః. ౩౮. అయుధ్యమాన మితి ప్రచ్ఛన్నం. ౩౯. ఆదేక్ష్యావ ఇతి అస్త్రానస్త్రాణి- ఆదేక్ష్యావః ప్రయోక్ష్యావః ౪౧. య ద్యేష ఇతి. భూమిం భూవివరం-దివం స్వర్గం-ఏత దుపరితన

రసాతలం వాఽపి నభస్స్థలం వా, ఏవం నిగూఢోఽపి మమాస్త్రదగ్ధః పతిష్యతే భూమితలే గతాసుః ౪౨. ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం మహాత్మా రఘుప్రవీరః ప్లవగర్షభై ర్వృతః, వధాయ రౌద్రస్య నృశంసకర్మణ స్తదా మహాత్మా త్వరితం నిరీక్షతే, ౪౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే -యుద్ధకాణ్డే - అశీతితమ స్సర్గః.

ఏకాశీతితమ స్సర్గః

విజ్ఞాయ తు మన స్తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః, సన్నివృత్త్యాహవా త్తస్మా త్సంపివేశ పురం తతః. ౧. సోఽనుస్మృత్య వధం తేషాం రాక్షసానాం తరస్వినాం, క్రోధతామ్రేక్షణ శ్శూరో నిర్జగామ మహాద్యుతిః. ౨ స పశ్చిమేన ద్వారేణ నిర్యయౌ రాక్షసై ర్వృతః, ఇంద్రజిత్తు మహావీర్యః పౌలస్త్యో దేవకంటకః ౩. ఇంద్రజిత్తు తతో దృష్ట్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, రణా యాభ్యుద్యతౌ వీరౌ మాయాం ప్రాదుష్కరో త్తదా ౪. ఇంద్రజిత్తు రథే స్థాప్య సీతాం మాయామయీం

భూవివరం విశతే-ఆత్మనేపద మార్షం.దివం స్వర్గం * రామానుజీయం. య దితి భూమిం భూవివరం విశతే-ఆత్మనేపద మార్షం దివం స్వర్గం-ఏత దుపరితనలోకానా ముపలక్షణం రసాతలం-ఏత దధ స్తన లోకానా ముపలక్షణం. ౪౨. ఇ త్యేవ మితి. ప్లవగర్షభైః వృతః నిరీక్షతే-ఉపాయం చింతయతీ త్యర్థః. ౪౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అశీతితమ స్సర్గః.

అథ మాయాసీతావధ ఏకాశీతితమే.విజ్ఞాయే త్యాది. అత్ర తృతీయాక్షరభూతో యకారో గాయత్ర్యా ఏకోనవింశతితమాక్షరం. అష్టాదశసహస్రశ్లోకా గతాః. ౧. సోఽనుస్మృ త్యేతి తేషాం కుంభకర్ణాదీనాం. ౨ నికుంభిలాయాం దుర్జయాస్త్రబలలాభాయ హోతుకామ స్తావత్పర్యంతం రామలక్ష్మణయో ర్యుద్ధోద్యోగం మందీకర్తుం మాయా మారిప్సమాణో రామలక్ష్మణయోః కుపితత్వేన దురాసదత్వాత్ సీతాస్వరూపాభిజ్ఞ స్యాన్య స్యాభావా ద్ధనుమతే మాయాం దర్శయితుం పశ్చిమద్వారేణ నిర్గత ఇత్యాహ — స పశ్చిమే నేత్యాదినా ౩ ఇంద్రజి త్త్వితి. దృష్ట్వా విచింత్య-పశ్చిమద్వార నిష్క్రాంతస్య రామలక్ష్మణదర్శనాసంభవాత్ -మాయాం పరవ్యామోహకరీం శక్తిం-ప్రాదుష్కరోత్ ప్రాదుర్భావయామాస ౪. ఇంద్రజి త్త్వితి ఆవృత్య స్థితేన బలేన-యుక్త ఇతి శేషః. యుక్తే రథే

లోకానా ముపలక్షణం. రసాతలం - ఏత దధ స్తనలోకానా ముపలక్షణం. ౪౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అశీతితమ స్సర్గః

గాయత్ర్యా య ఇ త్యేకోనవింశతితమాక్షరం 'విజ్ఞాయతుమన స్త' స్యేతి శ్లోకస్య తృతీయాక్షరేణ య ఇ త్యనేన సంగృహ్ణాతి.'విజ్ఞాయతుమన స్తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః, సన్నివృత్త్యాహవా త్తస్మా త్సంవివేశ పురం తతః.' ౧. సోఽనుస్మృ త్యేతి. తేషాం కుంభకర్ణాదీనాం ౩ ఇంద్రజి త్త్వితి. మాయాం పరవ్యామోహకరీం శక్తిం-ప్రాదుష్కరోత్ ప్రాదుర్భావయామా సేత్యర్థః. ౪ ఇంద్రజి త్త్వితి. నికుంభిలాయాం హోతుకామః పశ్చిమద్వారే నిర్గచ్ఛన్-ఇంద్రజిత్ స్వగమనవిఘాతుకం

తతః, బలేన మహతా వృత్య తస్యా వధ మరోచయత్ ౫. మోహనార్థం తు సర్వే
షాం బుద్ధిం కృత్వా సుదుర్మతిః, హంతుం సీతాం వ్యవసితో వానరాభిముఖో
యయౌ. ౬. తం దృష్ట్వా త్వభినిర్యాంతం నగర్యాః కాననౌకసః, ఉత్పేతు రభి
సంక్రుద్ధా శ్శిలాహస్తా యుయుత్సవః. ౭ హనుమాన్ పురత స్తేషాం జగామ కపి
కుంజరః, ప్రగృహ్య సుమహ చ్ఛృంగం పర్వతస్య దురాసదం ౮ స దదర్శ హతా
నందాం సీతా మింద్రజితో రథే, ఏకవేణీధరాం దీనా ముపవాసకృశాననాం.
పరిక్లిష్టైకవసనా మమృజాం రాఘవప్రియాం, రజోమలాభ్యా మాలిప్తై స్సర్వగా
త్రై ర్వరస్త్రియం ౧౦ తాం నిరీక్ష్య ముహూర్తం తు మైథిలీ త్యధ్యవస్య తు, బభూ
వాచిరదృష్టా హి తేన సా జనకాత్మజా ౧౧. తాం దీనాం మలదిగ్ధాంగీం రథస్థాం
దృశ్య మైథిలీం, బాష్పపర్యాకులముఖో హనుమా న్వ్యథితోఽభవత్. ౧౨ అబ్రవీ
త్తాం తు శోకార్తాం నిరానందాం తపస్వినీం, సీతాం రథస్థితాం దృష్ట్వా రాక్ష
సేంద్రసుతాశ్రితాం. కిం సమర్థిత మస్యేతి చింతయన్ స మహాకపిః, ౧౩ సహ తై
ర్వానరశ్రేష్ఠై రభ్యధావత రావణిం. ౧౪. త ద్వానరబలం దృష్ట్వా రావణిః క్రోధ
మూర్ఛితః, కృత్వా వికోశం నిస్త్రింశం మూర్ధ్ని సీతాం పరామృశత్. ౧౫. తాం
స్త్రియం పశ్యతాం తేషాం తాడయామాస రావణిః, క్రోశంతీం రామ రా మేతి
మాయయా యోజితాం రథే. ౧౬ గృహీతమూర్ధజాం దృష్ట్వా హనుమా
న్దైన్య మాగతః, శోకజం వారి నేత్రాభ్యా మసృజ న్మారుతాత్మజః. ౧౭. తాం
దృష్ట్వా చారుసర్వాంగీం రామస్య మహిషీం ప్రియాం, అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం
క్రోధా ద్రక్షోధిపాత్మజం ౧౮. దురాత్మ న్నాత్మనాశాయ కేశపక్షే పరామృశః,

---

సీతాం స్థాప్య తత స్తస్యా వధ మరోచయ దితి సంబంధః. ౫—౮ స దద ర్శేత్యాదిశ్లోకద్వయ
మేకాన్వయం. అమృజాం అనుద్వర్తనాం-అనలంకారా మితి వా-'మృజూ శౌచాలంకారయో'రితి ధాతో
ర్భిదాదిత్వా దఙ్. సర్వగాత్రైః-ఉపలక్షితాం. ౧౦ తా మితి అధ్యవస్య నిశ్చిత్య-విషణ్ణ ఇతి శేషః.
నిశ్చయే హేతు మాహ—బభూ వేతి. ౧౧ తా మితి దృశ్య దృష్ట్వా ౧౨ అబ్రవీ దిత్యాద్యర్ధ
త్రయ మేకాన్వయం. సీతాం రథే స్థాపితవతోఽస్య కిం సమర్థితం కో వాఽభిప్రాయ ఇతి చింతయ
న్నబ్రవీత్-ఇతి ర్వచనచింతయో స్సాధారణః ౧౩ సహ తై రిత్యర్థం. హనుమా నితి శేషః,
౧౪. త దితి మూర్ఛితః వ్యాప్తః ౧౫ తా మితి. పశ్యతాం తేషాం-అనాదరే షష్ఠీ మాయయా పర
మోహనశక్త్యా. ౧౮ దురాత్మ న్నితి. కేశపక్షే కేశసమూహే. 'పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః

రామలక్ష్మణయో ర్యుద్ధోద్యోగం దృష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాసీతాం ప్రకటితవా నితి మంతవ్యం. ౯.
పరిక్లి ష్టేతి. పరిక్లిష్టాం మలినాం-అమృజాం ఉద్వర్తనరహితాం-సర్వగాత్రై రుపలక్షితాం. ౧౦. తా
మితి తాంముహూర్తమాత్రం నిరీక్ష్య-అచిరదృష్టత్వాత్-మైథి లీతి అధ్యవస్య నిశ్చిత్య బభూవ-
విషణ్ణ ఇతి శేషః ౧౨ అబ్రవీ దిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సీతాం రథే స్థాపితవతోఽస్య కిం
సమర్థితం కో వా అభిప్రాయ ఇతి చింతయ న్నబ్రవీ దితి యోజనా. ౧౮. దురాత్మ న్నితి. కేశ

బ్రహ్మర్షీణాం కులే జాతో రాక్షసీం యోని మాశ్రితః ౧౮. ధి క్త్వాం పాపసమాచారం యస్య తే మతి రీదృశీ,౧౯॥ నృశంస నార్య దుర్వృత్త క్షుద్ర పాపపరాక్రమ అనార్య స్యేదృశం కర్మ ఘృణా తే నాస్తి నిర్ఘృణ, ౨౦॥ చ్యుతా గృహా చ్చ రాజ్యా చ్చ రామహస్తా చ్చ మైథిలీ.కిం త వైషా ఉపరాద్ధా హి య దేనాం హంతు మిచ్ఛసి, ౨౧॥. సీతాం చ హత్వా న చిరం జీవిష్యసి కథం చన.వధార్హ కర్మణా ఉనేన మమ హస్తగతో హ్యసి, ౨౨॥ యే చ స్త్రీఘాతినాం లోకా లోకవధ్యైశ్చ కుత్సితాః ఇహ జీవిత ముత్సృజ్య ప్రేత్య తాన్ ప్రతిపత్స్యసే, ౨౩॥ ఇతి బ్రువాణో హనుమాన్ సాయుధై ర్హరిభి ర్వృతః అభ్యధావత సంక్రుద్ధో రాక్షసేంద్ర సుతం ప్రతి, ౨౪॥ ఆపతంతం మహావీర్యం త దనీకం వనౌకసాం రక్షసాం భీమవేగానా మనీకం తు న్యవారయత్, ౨౫॥ స తాం బాణసహస్రేణ విక్షోభ్య హరివాహినీం హరిశ్రేష్ఠం హనూమంత మింద్రజి త్ప్రత్యువాచ హ, ౨౬॥ సుగ్రీవ స్త్వం చ

కచా త్వర' ఇ త్యమరః. పరామృశః అస్పృశః. ౧౮ ధి గి త్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఈదృశీ-జుగుప్సి తే త్యర్థః నృశంస నిర్దయ-అనార్య అసజ్జన-దుర్వృత్త దురాచార-క్షుద్ర అల్పబుద్ధే-పాపః అధర్మ్యః పరాక్రమో యస్య స పాపపరాక్రమః-ఉక్త మనార్యత్వం కార్యతో దర్శయతి—అనార్య స్యేతి.ఈదృశం జుగుప్సితం కర్మ అనార్య స్యైవ భవతి. హేనిర్ఘృణ నిర్దయ-తే ఘృణా జుగుప్సా-నాస్తి-'జుగుప్సాకరుణే ఘృణే' ఇ త్యమరః ౨౦॥. అపరాధిషు ఘృణా న కర్తవ్యా అతఏవ ఏనాం హ న్మీత్యాశం క్యాపరాధలేశో ఉప్యస్యాం నాస్తీత్యాహ—చ్యుతేతి. గృహాత్ స్వసదనాత్ -చకారాత్ పరిచారకేభ్య శ్చ-అనేన బంధుముఖా దపరాధకరణం నాస్తీత్యుక్తం. రాజ్యాత్ రాజ్యోపకరణా చ్చ-అనేన సేనాముఖేన నాపరాధ ఇ త్యుక్తం. రామహస్తాత్ రక్షకహస్తా చ్చ-తన్ముఖా ద ప్యపరాధ ప్రసక్తి ర్నాస్తీత్యుక్తం-మైథిలీ ఆచారప్రధానకులే జాతా-అనే నాపరాధస్వరూప మేవ న జానాతీత్యుక్తం యత్ యే నాపరాధకార్యేణ ఏనాం హంతు మిచ్ఛసి తాదృశం కిం ప్రయోజన ముద్దిశ్య-అపరాద్ధా అపరాధం కృతవతీ-కర్తరి క్తః. ౨౧॥—౨౨॥. యే చేతి. హేలోకవధ్య-ఏషు చతుర్దశ లోకేషు-స్త్రీఘాతినాం యే కుత్సితాః లోకాః తాన్ ఇహ జీవిత ముత్సృజ్య ప్రేత్య యాతనాశరీరం ప్రాప్య-ప్రతిపత్స్యసే-ప్రాప్స్య సీ త్యర్థః. ఇ తీతి. సాయుధైః సహననసాధనైః. ౨౪॥. ఆపతంత మితి అనీకం అనీకం చ ౨౫॥—౨౬॥. న హంతవ్యా ఇతి. యత్ బ్రవీషి త త్రోత్తరం శృ ణ్వితి

పక్షే కేశసమూహే. *తిలకమ్ యతః బ్రహ్మర్షికులే జాతో ఉపి రాక్షసీం యోని మాశ్రితో ఉసి అత స్త్వాం ధి గి త్యుత్తరే ణాన్వయః. ౧౮॥ నృశం సేతి ఈదృశం జుగుప్సితం. *తిలకమ్. పాపపరాక్రమ కూటయోధిన్ - హేనిర్ఘృణ తే స్త్రీవిషయే ఉపి ఘృణా నాస్తి అతో ఉనార్య స్యేదృశం కర్మ ధి గి త్యనుకర్షః. ౨౧॥. *తిలకమ్ హేవధార్హ-తేన కర్మణా న చిరం జీవిష్యసి-హి యతో మమ హస్తగతో ఉసి. ౨౨॥. యే చేతి. హేలోకవధ్య-ఏషు లోకేషు చతుర్దశభువనేషు-స్త్రీఘాతినాం యే కుత్సితా లోకాః-తాన్-ఇహ జీవిత ముత్సృజ్య-ప్రేత్య యాతనాశరీర మేత్య ప్రతిపద్యసే ప్రతిపత్స్యస ఇతి యోజనా. *తిలకమ్. యే లోకవధ్యై శ్చోరాదిభి రపి కుత్సితా అతిదుఃఖతయా పరిహృతాః స్త్రీఘాతినాం యే లోకా స్తా ని హేదానీం జీవిత ముత్సృజ్య ప్రేత్య ప్రతిలప్స్యసే.౨౪॥.

రామశ్చ యన్నిమిత్త మిహాగతాః తాం హనిష్యామి వైదేహీ మద్యైవ తవ పశ్యతః, ౨౮ ఇమాం హత్వా తతో రామం లక్ష్మణం త్వాం చ వానర సుగ్రీవం చ వధిష్యామి తం చానార్యం విభీషణం, ౨౯ న హంతవ్యాః స్త్రియ శ్చేతి య ద్బ్రవీషి ప్లవంగమ పీడాకర మమిత్రాణాం య త్స్యా త్కర్తవ్య మేవ తత్, ౨౯. త మేవ ముక్త్వా రుదతీం సీతాం మాయామయీం తదా శితధారేణ ఖడ్గేన నిజఘానేంద్రజి త్స్వయం, ౩౦ యజ్ఞోపవీతమార్గేణ భిన్నా తేన తపస్వినీ సా పృథివ్యాం పృథుశ్రోణీ పపాత ప్రియదర్శనా, ౩౧ తా మింద్రజి త్స్వయం హత్వా హనుమంత మువాచ హ ౩౨ మయా రామస్య ప శ్యేమాం కోపేన చ నిషూదితాం, ఏషా విశస్తా వైదేహీ విఫలో వః పరిశ్రమః. ౩౩ తతః ఖడ్గేన మహతా హత్వా తా మింద్రజి త్స్వయం, హృష్ట స్స రథ మాస్థాయ వినినాద మహాస్వనం ౩౪. వానరా శ్శుశ్రువు శ్శబ్ద మదూరే ప్రత్యవస్థితాః, వ్యాదితాస్యస్య నదత స్తద్దుర్గం సంశ్రితస్య చ ౩౫ తథా తు సీతాం వినిహత్య దుర్మతిః ప్రహృష్టచేతా స్స బభూవ రావణిః, తం హృష్టరూపం సముదీక్ష్య వానరా విషణ్ణరూపా స్సహసా ప్రదుద్రువుః. ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ఏకాశీతితమ స్సర్గః.

వాక్యశేషః. ౨౯—౩౦ యజ్ఞోపవీ తేతి యజ్ఞోపవీతమార్గేణ భిన్నా-మార్గశబ్దః ప్రకారవచనః. యజ్ఞోపవీతధారణప్రకారేణ భి న్నేత్యర్థః. 'యజ్ఞోపవీత మాదాయ భి' న్నేతిపాఠాంతరం, పూర్వం మూర్ధజేషు గృహీతా మాదాయ యజ్ఞోపవీతభిన్నా-యజ్ఞోపవీతం యథా భవతి తథా భిన్నా-యజ్ఞోపవీతప్రకారేణ భి న్నేత్యర్థః *రామానుజీయం యజ్ఞోపవీత మితి తేన ఇంద్రజితా ఆధూయ మూర్ధజేషు గృహీత్వా ఆదాయ-యజ్ఞోపవీతం యథా భవతి తథా భిన్నా-యజ్ఞోపవీతమార్గేణ భి న్నేత్యర్థః. ౩౧—౩౨. మ యేతి రామ స్యేమాం రామసంబంధినీం-రామమహిషీమితి యావత్. ౩౩—౩౪. వానరా ఇతి. వ్యాదితాస్యస్య వ్యాత్తాస్యస్య-తద్దుర్గం వ్యూహీకృతరాక్షసపరివేష్టనరూపం ౩౫ తథా త్వితి హృష్టరూపంఅత్యంతహృష్టం-విషణ్ణరూపాః అత్యంతంవిషణ్ణాః ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యా నే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యా నే - ఏకాశీతితమస్సర్గః.

ఆపతంత మితి. ఆపతంత మి త్యత్ర ఆర్షో లింగవ్యత్యయః.రక్షసా మనీకం కర్తృ ౨౮ ఇమా మి త్యస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుత స్తు-లక్ష్మణం రామం చ ఆశ్రితా మితి శేషః. ఇమాం హత్వా-త్వాం చానార్యం విభీషణం చ హనిష్యా మీతి సంబంధః. ౨౯ *తిలకమ్. అమిత్రాణాం శత్రూణాం యత్పీడాకరం త త్పాప మపి కర్తవ్య మేవ ౩౦ యజ్ఞోపవీతమార్గే భిన్నా-మార్గశబ్దః ప్రకారవచనః-యజ్ఞోపవీతధారణప్రకారేణ భి న్నే త్యర్థః ౩౧ —౩౨ *తిలకమ్. ఏషా వైదేహీ విశస్తా అతో వః పరిశ్రమో నిష్ఫలః ౩౪. వానరాఇతి త ద్దుర్గంవ్యూహీకృతరాక్షసపరివేష్టనరూపం దుర్గం-సీతా ముద్ది శ్యోక్తేంద్రజిత్పరుషవాక్యానాం వానరవ్యామోహనాయ సంపాదితమాయాసీతావిషయత్వా త్తేషా మర్థాంతరం నోక్త మి త్యవగంతవ్యం. * తిలకమ్. త ద్దుర్గం ఖేచరరథరూపం దుర్గం. ౩౫. *తిలకమ్. హృష్టరూపం అతిశయేన హృష్టం-ప్రశంసాయాంరూపప్.౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ఏకాశీతితమ స్సర్గః.

ద్వ్యశీతితమస్సర్గః.

శ్రుత్వా తు భీమనిర్హ్రాదం శక్రాశనిసమస్వనం, వీక్షమాణా దిశ స్సర్వా
దుద్రువు ర్వానరర్షభాః. ౧ తా నువాచ తత స్సర్వాన్ హనుమా న్మారుతాత్మజః,
విషణ్ణవదనాన్ దీనాం స్త్రస్తాన్ విద్రవతః పృథక్ ౨. కస్మా ద్విషణ్ణవదనా విద్ర
వధ్వే ప్లవంగమాః, త్యక్తయుద్ధసముత్సాహా శ్శూరత్వం క్వ ను వో గతం ౩.
పృష్ఠతోఽనువ్రజధ్వం మా మగ్రతో యాంత మాహవే, శూరై రభిజనోపేతై
రయుక్తం హి నివర్తితుం ౪ ఏవ ముక్తా స్సుసంహృష్టా వాయుపుత్రేణ వానరాః,
శైలశృంగా ణ్యగాం శ్చైవ జగృహు ర్హృష్టమానసాః ౫ అభిపేతు శ్చ గర్జంతో
రాక్షసాన్ వానరర్షభాః, పరివార్య హనూమంత మన్వయు శ్చ మహాహవే.
౬. స తై ర్వానరముఖ్యై శ్చ హనుమాన్ సర్వతో వృతః, హుతాశన ఇ వార్చిష్మా
నదహ చ్ఛత్రువాహినీం. ౭. స రాక్షసానాం కదనం చకార సుమహాకపిః, వృతో
వానరసైన్యేన కాలాంతకయమోపమః. ౮. స తు కోపేన చావిష్టః శోకేన చ
మహాకపిః, హనుమాన్ రావణిరథే ఽపాతయ న్మహతీం శిలాం ౯. తా మాపతం
తీం దృష్ట్వైవ రథ స్సారథినా తదా, విధేయాశ్వసమాయుక్త స్సుదూర మపవా
హితః. ౧౦. త మింద్రజిత మప్రాప్య రథస్థం సహసారథిం, వివేశ ధరణీం భిత్వా
సా శిలా వ్యర్థ ముద్యతా. ౧౧ పాతితాయాం శిలాయాం తు రక్షసాం వ్యథితా
చమూః, నిపతంత్యా చ శిలయా రాక్షసా మథితా భృశం. ౧౨ త మభ్యధావం
చ్ఛతశో నదంతః కాననౌకసః, ౧౨½ తే ద్రుమాం శ్చ మహావీర్యా గిరిశృంగాణి
చోద్యతాః. క్షిపం తీంద్రజిత స్సంఖ్యే వానరా భీమవిక్రమాః, ౧౩½ వృక్షశైల
మహావర్షం విసృజంతః ప్లవంగమాః. శత్రూణాం కదనం చక్రు ర్నేదు శ్చ వివిధై
స్స్వరైః, ౧౪½ వానరై స్తై ర్మహావీరై ర్ఘోరరూపా నిశాచరాః. వీర్యా దభి
హతా వృక్షై ర్వ్యవేష్టంత రణాజిరే, ౧౫½ స్వసైన్య మభివీక్ష్యాథ వానరార్దిత
మింద్రజిత్. ప్రగృహీతాయుధః క్రుద్ధః పరా నభిముఖో యయౌ, ౧౬½ స శరౌఘా

అథేంద్రజితో నికుంభిలాయాం హోమారంభః. శ్రుత్వేత్యాది శక్రాశనిసమస్వనం-శక్రా
శనిస్వనసమమి త్యర్థః ౧—౨ కస్మా దితి. విద్రవధ్వే విద్రవథ-ఆత్మనేపద మార్షం. ౩ పృష్ఠత
ఇతి. అనువ్రజధ్వం అనువ్రజత-పదవ్యత్యయ ఆర్షః ౪—౧౦. త మితి. వ్యర్థ ముద్యతా వ్యర్థం
ప్రయుక్తా. ౧౧—౧౨½ తే ద్రుమా నితి ఇంద్రజితః ఇంద్రజితం ప్రతి ౧౩½—౧౪½

*తిలకమ్ శ్రుత్వేతి భీమో యో నిర్హ్రాద శ్శబ్దః తం శ్రుత్వా-ఇంద్రజిత ఇతి శేషః శక్రా
శనిసమస్వనం త మింద్రజితం వీక్షమాణా దిశో దుద్రువుః ౧—౯. *తిలకమ్ విధేయాశ్వైః సార
థ్యధీనాశ్వైః సమాయుక్తః ౧౦. త మింద్రజిత మితి. త మప్రాప్య ధరణిం వివేశ-అతఏవ సా శిలా
వ్యర్థ ముద్యతా-ఉద్యుక్తా-అభవ దితి శేషః. ౧౨½ * తిలకమ్ గిరిశృంగాణి చోద్యతాః-గృహీ త్వేతి
శేషః. గృహీత్వా యుద్ధార్థ ముద్యతా బభూవు రి త్యర్థః. ఇంద్రజితం క్షిపంతి ఆక్షిపంతి స్మ-తిర

నవసృజ న్స్వసైన్యే నాభిసంవృతః ౧౭. జఘాన కపిశార్దూలా న్స బహూ న్దృప్తవిక్రమః, ౧౭½ శూలై రశనిభిః ఖడ్గైః పట్టసైః కూటముద్గరైః తే చాప్యనుచరా స్తస్య వానరా న్జఘ్ను రోజసా, ౧౮½ సస్కంధవిటపై స్సాలై శ్శిలాభిశ్చ మహాబలః. హనుమా న్కదనం చక్రే రక్షసాం భీమకర్మణాం, ౧౯½ సనివార్య పరానీక మబ్రవీ త్తా న్వనౌకసః హనుమా న్సన్నివర్తధ్వం న న స్సాధ్య మిదం బలం, త్యక్త్వా ప్రాణా న్విచేష్టంతో రామప్రియచికీర్షవః. య న్నిమిత్తం హి యుధ్యామో హతా సా జనకాత్మజా, ఇమ మర్థం హి విజ్ఞాప్య రామం సుగ్రీవ మేవ చ. తౌ య త్ప్రతివిధాస్యేతే త త్కరిష్యామహే వయం, ౨౨½ ఇత్యుక్త్వా వానరశ్రేష్ఠో వారయ న్సర్వవానరాన్. శనై శ్శనై రసంత్రస్త స్సబల స్సన్న్యవర్తత ౨౩½ తతః ప్రేక్ష్య హనూమంతం వ్రజంతం యత్ర రాఘవః. స హోతుకామో దుష్టాత్మా గత శ్చైత్యనికుంభిలాం, ౨౪½. నికుంభిలా మధిష్ఠాయ పావకం జుహవేంద్రజిత్. ౨౫ యజ్ఞభూమ్యాం తు విధివ త్పావక స్తేన రక్షసా, హూయమానః ప్రజజ్వాల మాంసశోణితభు క్తదా. ౨౬. సోఽర్చిః పినద్ధో దదృశే హోమశోణితతర్పితః సంధ్యాగత ఇ వాదిత్య స్సుతీవ్రోఽగ్ని స్సముత్థితః ౨౭ అథేంద్రజి ద్రాక్షసభూతయే తు జుహావ హవ్యం విధినా విధానవత్, దృష్ట్వా వ్యతిష్ఠంత చ రాక్షసా స్తే మహాసమూహేషు నయానయజ్ఞాః. ౨౮.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః.

శూలై రశనిభి రితి. అశనే రాయుధత్వం శక్తివిశేషాత్. ౧౮½—౧౯½. సనివార్యేత్యాది న సాధ్యం సాధయితు మయోగ్యం- ప్రయోజనాభావాదితి భావః తదేవాహ—త్యక్త్వేతి. ౨౨½—౨౩½. తత ఇతి. చైత్యనికుంభిలాం-చైత్యే విద్యమానం నికుంభిలాఖ్యదేవతాయతన మి త్యర్థః ౨౪½ నికుంభిలా మి త్యర్థం. జుహవ జుహావ. ౨౫—౨౬ స ఇతి హోమశోణితం శోణితహోమః ౨౭. అథేతి. నయానయజ్ఞాః శాస్త్రీయాశాస్త్రీయవిదః. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః.

స్కృతం చక్రురితి యావత్ ౧౩½—౧౯½ *తిలకమ్ పరానీకం రాక్షససేనాం ప్రాణాం స్త్యక్త్వా ప్రాణస్నేహ మపి త్యక్త్వా-విచేష్టంతి స్సంతో యన్నిమిత్తం యుధ్యామః సా హ తేతి న్యర్థోఽయం శ్రమ ఇతి భావః తౌ రామసుగ్రీవౌ-ప్రతివిధాస్యేతే ప్రతిక్రియానుష్ఠానే నియోక్ష్యేతే త త్కరిష్యామహే. ౨౨—౨౩½ *తిలకమ్ దశమ్యాం పూర్వాహ్ణే నికుంభిలాగమనం. ౨౪½. నికుంభిలామితి జుహవ జుహావ ౨౫ *తిలకమ్ హోమశోణితభుక్ హోమార్థ మాహుతిత్వేన ప్రక్షిప్తశోణితభుక్ ౨౬ సోఽర్చి రితి హోమశోణితతర్పితః-శోణితహోమేన తర్పిత ఇ త్యర్థః. *తిలకమ్. అర్చిర్భిః పినద్ధః సమృద్ధః సుతీవ్రోఽగ్నిః రక్షోవిపత్సూచకః ౨౭. *తిలకమ్ మహాసమూహేషు యుద్ధేషు నయానయజ్ఞాః-కృత్యాకృత్యతత్త్వజ్ఞాః ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః.

త్ర్యశీతితమస్సర్గః

రాఘవ శ్చాపి విపులం తం రాక్షసవనౌకసాం, శ్రుత్వా సంగ్రామనిర్ఘోషం జాంబవంత ముపాచ హ. ౧. సౌమ్య నూనం హనుమతా క్రియతే కర్మ దుష్కరం, శ్రూయతే హి యథా భీమ స్సుమహా నాయుధస్వనః. ౨. త ద్గచ్ఛ కురు సాహాయ్యం స్వబలే నాభిసంవృతః, క్షిప్ర మృక్షపతే తస్య కపిశ్రేష్ఠస్య యుధ్యతః. ౩. ఋక్షరాజ స్తథో క్తస్తు స్వే నానీకేన సంవృతః, ఆగచ్ఛ త్పశ్చిమం ద్వారం హనుమాన్ యత్ర వానరః. ౪. అథాయాంతం హనూమంతం దద ర్శర్క్షపతిః పథి, వానరైః కృతసంగ్రామై శ్శ్వసద్భి రభిసంవృతం. ౫. దృష్ట్వా పథి హనూమాం శ్చ త దృక్షబల ముద్యతం, నీలమేఘనిభం భీమం సన్నివార్య న్యవర్తత. ౬. స తేన హరిసైన్యేన సన్నికర్షం మహాయశాః, శీఘ్ర మాగమ్య రామాయ దుఃఖితో వాక్య మబ్రవీత్. ౭. సమరే యుధ్యమానానా మస్మాకం ప్రేక్షతాం పురః, జఘాన రుదతీం సీతా మింద్రజి ద్రావణాత్మజః. ౮. ఉద్భ్రాంతచిత్త స్తాం దృష్ట్వా విషణ్ణోఽహ మరిందమ, త దహం భవతో వృత్తం విజ్ఞాపయితు మాగతః. ౯. తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవ శ్శోకమూర్ఛితః, నిపపాత తదా భూమౌ ఛిన్నమూల ఇవ ద్రుమః. ౧౦. తం భూమౌ దేవసంకాశం పతితం ప్రేక్ష్య రాఘవం, అభిపేతు స్సముత్పత్య సర్వతః కపిసత్తమాః. ౧౧. అసించన్ సలిలై శ్చైనం పద్మోత్పలసుగంధిభిః, ప్రదహంత మనాసాద్యం సహసాఽగ్ని మి వోచ్ఛిఖం. ౧౨. తం లక్ష్మణోఽథ బాహుభ్యా పరిష్వజ్య సుదుఃఖితః, ఉవాచ రామ మస్వస్థం వాక్యం హేత్వర్థసంయుతం. ౧౩ శుభే వర్త్మని తిష్ఠంతం త్వా మార్య

అథ మాయాసీతావధమూర్ఛితరామసాంత్వనం త్ర్యశీతితమే. రాఘవ శ్చాపీత్యాది. జాంబవంతం యదృచ్ఛయా సన్నిహితం. ౧ సౌ మ్యేతి యథా యతః. ౨—౪ *రామానుజీయం. అ థేతి. 'వానరైః కృతసంగ్రామై'రితి పాఠః. ౫—౬, స తే నేతి హరిసైన్యేన సహ–సన్నికర్షం–రామ స్యేతి శేషః. ౧౧. అసించ న్నితి ఉచ్ఛిఖం ఉద్గతజ్వాలం - 'అర్చిర్హేతి శ్శిఖా స్త్రియా' మి త్యమరః. ౧౨. తమితి. హేత్వర్థసంయుతం హేతు రుపపత్తిః అర్థః ప్రయోజనం - హేతురూపోఽర్థోఽభిధేయో హేత్వర్థ ఇతి వా. ౧౪. ఏవం సీతాహననశ్రవణజనితమనవధిక మధైర్య మాశ్రయంతం రామ మాశ్వాసయితుం లక్ష్మణోఽన్వారుహ్య వాదేన ధర్మాధర్మయోః స్వరూపం ఖండయ న్నీతిశాస్త్రానుసారేణ

౪. *తిలకమ్ శ్వసద్భిః సీతావిపత్తిస్మృతిజదుఃఖా న్నిశ్వసద్భి రిత్యర్థః ౫ దృష్ట్వా ప థీతి. ఉద్యతం యుద్ధా యోద్యుక్తం. ౫. *తిలకమ్. భీమ మృక్షబలం-ఉద్యతం యుద్ధా యోద్యతం-సన్నివార్య-యుద్ధప్రవృత్తే రితి శేషః ౬ సఇతి హరిసైన్యేన సహ సన్నికర్షం-రామ స్యేతి శేషః. ౧౨. తం లక్ష్మణ ఇతి. హేత్వర్థసంయుతం హేతురూపార్థయుక్తం-యుక్తియుక్త మితి యావత్. ౧౩. అథ లక్ష్మణో రావణ స్యాధర్మిష్ఠస్య వినాశాదర్శనాత్ - ప్రాప్తరాజ్యపరిత్యాగపూర్వకపితృవచనపరిపాలనరూపధర్మవిశిష్టస్య శ్రీరామస్య తత్ఫలభూతసౌఖ్యాదర్శనాత్ -సీతావధరూపదుఃఖప్రదర్శనాచ్చ

విజితేంద్రియం, అనర్థేభ్యో న శక్నోతి త్రాతుం ధర్మో నిరర్థకః. ౧౮. భూతానాం స్థావరాణాం చ జంగమానాం చ దర్శనం, యథా ఽస్తి న తథా ధర్మ స్తేన నాస్తీతి మే మతిః. ౧౯ యథైవ స్థావరం వ్యక్తం జంగమం చ తథావిధం,

---

బల మేవ ప్రధానతయాఽలంబ్యతా మి త్యాహ—శుభ ఇ త్యాదినా సర్గశేషేణ. పితృవాక్యపరిపాలనాదిరూపే శుభే వర్త్మని-తిష్ఠంతం - స్థితయా తవసుతిష్ఠంత మిత్యర్థః విజితేంద్రియం హస్తప్రాప్త రాజ్యపరిత్యాజకయోః కైకేయీదశరథయో రుప ర్యపి మనఃకాలుష్యాభావేన విజితేంద్రియం త్వాం-నిరర్థకః అవస్తుభూతః-అప్రామాణిక ఇతియావత్ శశవిషాణవత్ కేవలవ్యవహారమాత్రావలంబనో ధర్మః-అనర్థేభ్యః వ్యసనేభ్యః - త్రాతుం వ్యసనాని నివారయితుం-న శక్నోతి-సతి ధర్మిణి ధర్మా శ్చింత్యంత ఇతి న్యాయాదితిభావః. నిరర్థక మేవ త్వయా పితృవచనపరిపాలన మారబ్ధం- అహా వేవమయో క్త మితిభావః. ధర్మ ఇ త్యుపలక్షణం. అధర్మోఽపి నిరర్థక స్సన్ రావణ మర్థేభ్యో న నివారయితుం శక్నో తీ త్యర్థః. ౧౮. నను కథ మనయో రప్రామాణికత్వ మిత్యపేక్షాయాం, తత్ర కిం ప్రత్యక్షం ప్రమాణం? ఉత అనుమానం? అథ శబ్దో వా?; నాద్య ఇ త్యాహ—భూతానా మితి. స్థావరాణాం జంగమానాం చ భూతానాం పదార్థానాం-యథా దర్శనం ప్రత్యక్షత ఉపలంభనం అస్తి-తథా ధర్మాధర్మయోః దర్శనం న అ స్తీ త్యనుషంగః. తేన అదర్శనేన-ధర్మోఽధర్మ శ్చ నాస్తీతి మే మతిః నిర్ణయః. ౧౯ ఉక్తమే వార్థం ప్రత్యక్షానుగ్రాహకేణ తర్కేణ దృఢయతి—య థేతి. యథైవ స్థావరం వ్యక్తం ప్రత్యక్షత ఉపలబ్ధం-జంగమం చ తథావిధం వ్యక్తంభవతి-అయం ధర్మాధర్మరూపోఽర్థః-తథా యుక్తో న భవతి-

---

స్వయం వ్యసనాతిశయేన కలుషితాంతఃకరణ స్సన్ - ధర్మ ఏవ నాస్తీత్యాహ— శుభేవర్త్మనీత్యాదినా. యద్వా - లక్ష్మణో ధర్మాధర్మయో ర్హితాహితసాధనత్వం జాన న్నపి సీతాహనన శ్రవణజశోకాక్రాంత చిత్త స్సన్ - అనవరతధర్మసేవినా రఘునాథేన - 'అయుధ్యమానం సమరే న హంతుం త్వ మి హార్హ'సీత్యాదినా బ్రహ్మాస్త్రప్రయోగనివారణేన క్రోధావిష్ట స్సన్ ధర్మాధర్మయో రర్థానర్థహేతుత్వనియమం నిరాకరోతి—శుభే వర్త్మనీత్యాదినా. పితృవాక్యపరిపాలనరూపే శుభే వర్త్మని ధర్మమార్గే తిష్ఠంతం-తత్రాపి విజితేంద్రియం-హస్తప్రాప్తరాజ్యపరిత్యాజకయోః కైకయీదశరథయో రుపరి మనఃకాలుష్యాభావేన జితేంద్రియం 'నాహ మర్థపరో దేవి లోక మావస్తు ముత్సహే, విద్ధిమా మృషిభి స్తుల్యం కేవలం ధర్మ మాస్థిత' మి త్యుక్తప్రకారేణ కేవలధర్మైకప్రవణం త్వాం-ధర్మః అనర్థేభ్య స్త్రాతుం న శక్నోతీతియత్-తతోఽభ్యుదయఫలత్వే నానుమాతు మశక్యత్వా న్నిరర్థకోఽనుపాదేయ ఇత్యర్థః.నిష్ప్రమాణకో వా. ౧౮. నను ప్రామాణికస్య ధర్మస్య కథ మనుపాదేయత్వ మి త్యాశంక్య తత్సద్భావే కి మనుమానం ప్రమాణం?ఉత ప్రత్యక్ష? మితి ద్వేధా వికల్ప్య-ధర్మోఽస్తి ఫలదర్శనా ది త్యనుమానపక్షం ఫలాదర్శనా న్నాస్తీతిపూర్వశ్లోకే నిరాకృ త్యేదానీం ప్రత్యక్షం నిరాకర్తు మాహ— భూతానామితి. భూతత్వం సత్యత్వం-భూతానాం-సత్యానా మి త్యర్థః స్థావరాణాం జంగమానాం చ దర్శనం ప్రత్యక్షత ఉపలంభనం - యథాఽస్తి తథా ధర్మస్య దర్శనం నాస్తి యతః-తేన కారణేన ధర్మో నాస్తీతి మే మతి రితి సంబంధః. ౧౯. ఉక్త మే వార్థం సతర్కం విశదయతి—యథై వేతి. స్థావరం-యథైవ వ్యక్తంప్రత్యక్షత ఉపలబ్ధం - జంగమం చ-తథావిధం వ్యక్తం భవతి-అయం ధర్మ రూపోఽర్థః-తథా యుక్తో న భవతి- ప్రత్యక్షో న భవ తీత్యర్థః.తేన నాస్తీతి మే మతి రి త్యనుషంగః.

నాయ ఽమర్థ స్తథా యుక్త స్త్వద్విధో న విపద్యతే. ౧౩. య ద్యధర్మో భవే ద్భూతో రావణో నరకం వ్రజేత్, భవాంశ్చ ధర్మయుక్తో వై నైవం వ్యసన మాప్నుయాత్. ౧౪. తస్య చ వ్యసనాభావా ద్వ్యసనం చ గతే త్వయి, ధర్మో భవ త్యధర్మ శ్చ పరస్పరవిరోధినౌ ౧౫. ధర్మే ణోపలభే ద్ధర్మ మధర్మం చాప్యధర్మతః, య ద్యధర్మేణ యుజ్యేయు ర్యే ష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః. యది

తథా ప్రత్యక్షో న భవ తీ త్యర్థః యది కశ్చి ద్ధర్మోఽధర్మో వాఽర్థః ప్రత్యక్షసిద్ధ స్స్యాత్ తర్హి స జంగమతయా వా స్థావరతయా వా దృశ్యేత-న చ దృశ్యతే.తస్మా న్నాసౌ ప్రత్యక్ష ఇతి భావః.కించ త్వద్విధో న విపద్యతే - ధర్మస్య ప్రత్యక్షసిద్ధతయా సద్భావే త్వద్విధః ధార్మికః-విపత్తిం నాప్నుయాత్-రావణశ్చార్థం న ప్రాప్నుయా దిత్యపి ద్రష్టవ్యం ౧౩. నాప్యనుమానం ధర్మాధర్మయోః ప్రమాణ మి త్యాహ—య దీతి. య ద్యధర్మో భూతో భవేత్ తదా అధర్మయుక్తో రావణః-నరకం వ్రజేత్ వ్యసనం గచ్ఛేత్-యది ధర్మో భూతో భవేత్ తదా ధర్మయుక్తో భవాంశ్చ ఏవం వ్యసనం నాప్నుయాత్.వ్యసనావ్యసనరూపకార్యాభ్యాం హి ధర్మాధర్మా వనుమేయౌ న తథా సంభవతి; ధార్మికతయాఽభిమతే త్వయి వ్యసనదర్శనాత్. అధార్మికతయాఽభిమతే రావణే వ్యసనాదర్శనా చ్చ సాధ్యవతి పక్షే హేత్వభావాత్ స్వరూపాసిద్ధో హేతు రి త్యర్థః ౧౪ విరుద్ధత్వా చ్చ సుఖదుఃఖయోః కార్యయో ర్న ధర్మాధర్మానుమాపకత్వ మి త్యాహ—తస్య చేతి.తస్య చాధర్మిష్ఠస్య రావణస్య - వ్యసనాభావాత్ వ్యసనాభావశబ్దేన సుఖం లక్ష్యతే-సుఖసద్భావా ది త్యర్థః త్వయి చ పరమధార్మికే-వ్యసనం దుఃఖం-గతే సతి-ధర్మః-అధర్మో భవతి అధర్మఫలప్రదో భవతి.చకారా దధర్మోఽపి ధర్మఫలాభ్యుదయప్రదో భవ తీతిలభ్యతే.అతఏవ పరస్పరవిరోధినౌ స్వాభావవ్యాప్తహేతుకా వి త్యర్థః ౧౫ వ్యభిచారా

నవ్వప్రత్యక్షత్వమాత్రేణ ధర్మనిరాసో నోపపద్యతే,అతీంద్రియ స్యాపి వస్తున స్సద్భావా ది త్యాశంక్య బాధకతర్కేణ నిరాకరోతి—త్వద్విధ ఇతి.అతీంద్రియోఽపి ధర్మో యది స్యాత్-తర్హి త్వద్విధో న విపద్యతే-న చైవం-తస్మా న్నాస్తి ధర్మ ఇత్యర్థః. ౧౩. ఏవం ధర్మమాత్రసద్భావే బాధక మభిధాయేదానీం ధర్మాధర్మయో రుభయో రపి సద్భావే బాధక మాహ—య ద్యధర్మ ఇతి. య ద్యధర్మోఽభూతో భవేత్ సత్యో భవేత్-తదా అధర్మయుక్తో రావణో నరకం వ్రజేత్-వ్యసనం ప్రాప్నుయాత్-న చైవం దృశ్యతే-ధర్మయుక్తో ధర్మే ణైవ యుక్తో భవాంశ్చ ఏవం వ్యసనం నాప్నుయాత్-న చైవం దృశ్యతే-తస్మా త్ఫలాన్వయవ్యతిరేకాభావా ద్ధర్మాధర్మౌ న స్త ఇ త్యర్థః ౧౪. ప్రతినియతఫలప్రదత్వాభావా ద్ధర్మాధర్మౌ న స్త ఇ త్యుక్త్వా ఫలవిపర్యాసే నాపి తౌ న స్త ఇ త్యాహ—తస్యచేతి. త స్యాధర్మిష్ఠస్య రావణస్య వ్యసనాభావా ద్వ్యసనాభావశబ్దేన సుఖం లక్ష్యతే. సుఖసద్భావా ది త్యర్థః త్వయి చ పరమధార్మికే వ్యసనం గతే సతి ధర్మః అధర్మో భవతి అధర్మఫలప్రదో భవతి. చకారా దధర్మోఽపి ధర్మఫలప్రదో భవ తీతి లభ్యతే.అతఏవ పరస్పరవిరోధినౌ ప్రత్యేకం శాస్త్రప్రతిపన్నస్వభావా ద్విరుద్ధస్వభావా వి త్యర్థః. భవ తీతి వచనవ్యత్యయః. ధర్మోఽధర్మ శ్చ పరస్పరవిరోధినౌ భవత ఇ త్యర్థః. ౧౫. అస్తు వా అనియమః-ఏతావతా కథం నానుమాతుం శక్యత ఇ త్యాశంక్య వ్యాప్తిభంగా ది త్యాహ—ధర్మే ణోపలభే ది త్యాదినా. ఉపలభే ది త్యత్ర కాకు రనుసంధేయా. ధర్మేణ ధర్మానుష్ఠానేన. ధర్మం ధర్మఫలం సుఖ ముపలభేత్ - అధర్మతః అధర్మానుష్ఠానతః-అధర్మ మధర్మఫలం దుఃఖ ముపలభే దితి మన్యసే కి మి త్యర్థః ౧౬.ఏవ మస్తు కి మి త్యాశంక్య ఏత న్న సంభవ తీతి దూషయితుం సార్ధ

ధర్మేణ యుజ్యేర న్నాధర్మరుచయో జనాః, ధర్మేణ చరతాం ధర్మ స్తథా చైషాం ఫలం భవేత్. యస్మా దర్థా వివర్ధంతే యే ష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః, క్లిశ్యంతే ధర్మశీలా శ్చ తస్మా దేతౌ నిరర్థకౌ. ౨౧. వధ్యంతే పాపకర్మాణో యద్యధర్మేణ రాఘవ, వధకర్మహతో ధర్మ స్స హతః కం వధిష్యతి. ౨౨. అథవా విహితే నాయం హ

ద్వ్యాప్యత్వాసిద్ధత్వా ద్వా న తాభ్యాం తదనుమాన మి త్యాహ—ధర్మే ణేత్యాదినా నిరర్థకా విత్యంతేన ఉపలభేది త్యత్ర కాకుః. ధర్మేణ ధర్మానుష్ఠానేన-ధర్మం ధర్మఫలం సుఖం-ఉపలభేత్-అధర్మతః అధర్మానుష్ఠానేన-అధర్మఫలం దుఃఖం ఉపలభేత్-ఉపలభేతేతి మన్యసే కి మి త్యర్థః. ఏవ మనూద్య తత్ర దూషణ మాహ—యదితి. యే ష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః-యే అధార్మికా ఇతి యావత్. తే-అధర్మేణ అధర్మఫలేన - యది యుజ్యేయుః యుజ్యేరన్-నాధర్మరుచయో జనాః-ధర్మరుచయ ఇతి యావత్. ద్వౌ నఞౌ ప్రకృత మర్థం గమయత ఇతి న్యాయాత్. తే-ధర్మేణ ధర్మఫలేన-యది యుజ్యేరన్ తదా ధర్మేణ చరతా మేషాం జనానాం-ధర్మః ధర్మఫలం సుఖం-భవేత్. చకారాత్ అధర్మేణ చరతాం దుఃఖం భవే దితి సిద్ధం. న చైవ మి త్యాహ—యస్మా దితి అనేన చ హితాహితప్రాప్తిలక్షణకార్యయో రనియతత్వేన వ్యాప్త్యభావా న్న తాభ్యాం ధర్మాధర్మా వనుమాతుం శక్యా వితి వ్యాప్యత్వాసిద్ధి ర్వ్యభిచారో వా దర్శితః. ౨౧. శబ్దోఽపి న ధర్మాధర్మయోః ప్రమాణ మి త్యాహ—వధ్యంత ఇతి హే రాఘవ-పాపకర్మాణః పాపినః-అధర్మేణ కర్మరూపేణ వధ్యంతే యది బాధ్యంతే చేత్-వధకర్మ వధకర్మరూపః అధర్మః- ధర్మ స్యా ప్యుపలక్షణ మిదం. హతః త్రిక్షణావస్థాయిత్వేన ధ్వస్తో భవతి శబ్దబుద్ధికర్మణాం త్రిక్షణావస్థాయిత్వాత్. హత స్సః-కం వధిష్యతి-కం శ్రేయసి నియోక్ష్యతీ త్యపి ద్రష్టవ్యం. ధర్మాధర్మయోః క్రియారూపయోః క్షణికత్వేన కాలాంతరభావిఫలజనకత్వాసంభవాత్ బాధితవిషయో వేదో గ్రావప్లవనాదివాక్యవ దుపచరితార్థక ఇతి భావః. ౨౨. కర్మణః క్షణధ్వంసిత్వేఽపి తదారాధితా దేవ తైవ ఫలప్రదే త్య త్రాహ—అథ వేతి విహితేన విధినా-దేవత యే త్యర్థః. అయం జనః-హన్యతే బాధ్యతే-పరం అన్యం-హంతి వా బాధతే వా-ఏవం యది తేన పాపేన కర్మణా పాపఫలభూతదుఃఖేన-విధి రేవ-ఆలిప్యతే సంబధ్యతే-సః ప్రయోజ్యకర్తా నాలిప్యతే-అస్య న్యాయస్య

శ్లోకే నోక్త మే వానూద్య కేన శ్లోకేన దూషయతి— య ద్యధర్మే ణే త్యాదినా. యే ష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః-తే-అధర్మేణ అధర్మఫలేన-యుజ్యేయు ర్యది నాధర్మరుచయోజనాః-అధర్మరుచయో న భవంతీతి నాధర్మరుచయః-ధర్మిష్ఠజనా ఇతి యావత్ తే ధర్మేణ ధర్మఫలేన యుజ్యేర న్యది-తథా ధర్మేణ చరతా మేషాం జనానాం-ధర్మః ధర్మఫలం భవేత్ సుఖం భవేత్-చకారాదధర్మేణచరతాం-దుఃఖఫలం భవేత్-న చైవం దృశ్యత ఇ త్యాహ —యస్మా దితి. యే ష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః-తేషా మి త్యధ్యాహార్యం అర్థా వివర్ధంతే-ధర్మశీలా శ్చ క్లిశ్యంతే యస్మా త్తస్మా దేతౌ నిరర్థకౌ-అవ్యవస్థితఫలా వి త్యర్థః అనేన హితాహితప్రాప్తిలక్షణకార్యయో రనియతత్వేన వ్యాప్త్యభావా న్న తాభ్యాం ధర్మాధర్మా వనుమాతుం శక్యా వితిభావః. ౨౧. కించ కర్మస్వరూపావేవధర్మాధర్మౌ కర్మజన్యాతిశయౌ వేతి వికల్పాద్యద్వయందూషయతి— వధ్యంత ఇ త్యాదిశ్లోకద్వయేన. హే రాఘవ-పాపకర్మాణః పాపిష్ఠాః-అధర్మేణకర్మస్వరూపేణ-వధ్యంతే యది బాధ్యంతే చేత్-వధకర్మస్వరూపాధర్మః హతః త్రిక్షణావస్థాయిత్వా ద్ధత స్సన్-సః- కర్మస్వరూపాధర్మః-కం వధిష్యతి-స్వయంహత స్సన్ క మపి న వధిష్య తీ త్యర్థః. ౨౨. కర్మణః పాక్షికత యా ఫల ప్రదత్వం మాభూత్, సదసత్కర్మకారయిత్రిసాక్షిభూతం దైవం దాస్య తీత్యాశంకా మనూ

న్యతే హంతి వా పరం, విధి రాలిప్యతే తేన న స పాపేన కర్మణా. ౨౩. అదృష్ట ప్రతికారేణ త్వవ్యక్తే నాసతా సతా, కథం శక్యం పరం ప్రాప్తుం ధర్మే ణారివికర్శన. ౨౪. యది స త్స్యా త్సతాం ముఖ్య నాస త్స్యా త్తవ కించన, త్వయా యదీదృ శం ప్రాప్తం తస్మా త్స న్నోపపద్యతే. ౨౫ అథవా దుర్బలః క్లీబో బలం ధర్మోఽను

పుణ్యకర్మ ణ్యపి తుల్యత్వాత్ సుఖే నాపి ప్రయోజ్యో న సంబధ్యతే. యది హి సత్కర్మారాధితః-అస త్కర్మాప్రీతో వా ఈశ్వరః-ధర్మాధర్మశబ్దవాచ్య స్స్యాత్ తర్హి స ఏవ సుఖదుఃఖభాగీ కారయితా స్యాత్-న తు ప్రయోజ్యఇతి భావః. ౨౩. నను యథా స్వతంత్రో రాజా లీలార్థం కా మపి మర్యా దాం ప్రవర్త్య తదనువర్తిన మనుగృహ్ణాతి తదతిలంఘినం నిగృహ్ణాతి చ-త థేశ్వరోఽపి స్వాజ్ఞారూప కర్మానుష్ఠాయిన మనుగృహ్ణాతి-తదననుష్ఠాయినం విపరీతానుష్ఠాయినం చ నిగృహ్ణా తీతి చే న్న,స హి కిం స్వార్థ మనుగృహ్ణాతి ? ఉత పరార్థం? నాద్యః;అవాప్తసమస్తకామ స్యావాప్తవ్యాభావాత్ . న ద్వితీయః, కం చన విరించనం కం చ నాకించనం చ వితన్వత స్తస్య పక్షపాతనైర్ఘృణ్యాపత్తేః. తత్తత్కర్మాను గుణతయా సృష్టే ర్న పక్షపాతాదిప్రసక్తి రితి చే న్న,సమీచీనే కర్మ ణ్యప్రవర్తయత స్తస్య సర్వ జ్ఞస్య నిర్దయత్వాపత్తేః. అనాదికర్మప్రవాహకృతపూర్వపూర్వకర్మానుగుణ్యేన పునః పున స్సదసతోః కర్మణోః పురుషం ప్రవర్తయ తీతీచేత్-తర్హి కస్య చి న్నియమేన దుఃఖం కస్య చి న్నియమేన సు ఖం చ స్యాత్. న చ తథా దృశ్యతే, అనియమదర్శనాత్. తర్హి కర్మజన్యో పూర్వరూపోఽతిశయః ఫలప్రదో ధర్మ ఇ త్యాశం క్యాహ—అదృ ష్టేతి. హే అరివికర్శన-ప్రతిక్రియతే పరప్రతిపత్తిర్జన్య త ఇతి ప్రతికారో లింగం-అదృష్టప్రతికారేణ అదృష్టలింగేన-అనుమానాగమ్యే నే త్యర్థః అవ్యక్తేన అప్రత్యక్షేణ-అసతాసతా అసద్భూతేన అగ్నీంద్రాదివ దర్థవాదవాక్యేనాగమ్యేన-ధర్మేణ అపూర్వాఖ్యే న-పరం శ్రేయః కథం ప్రాప్తుం శక్యం-న శక్య మి త్యర్థః. ౨౪. ఉక్త మే వార్థంపున స్తర్కేణదృఢీ కరోతి—య దీతి. హే సతాం ముఖ్య-యది సత్స్యాత్ -ధర్మాఖ్యం వస్త్వితి శేషః. ధార్మికస్య తవ-అస త్ అనిష్టం-కించన న స్యాత్ .తర్కస్య విపర్యయే పర్యవసానమాహ—త్వయేతి యత్ యస్మా త్కా రణాత్ -త్వయా ఈదృశం దుస్సహం వ్యసనం ప్రాప్తం- తస్మా త్స న్నోపపద్యతే-అస దేవభవ తీ త్యర్థః. కార్యానుపలంభా దపూర్వాఖ్యధర్మో న కల్ప్యత ఇ త్యర్థః. ౨౫ నను న కార్యానుపలంభమాత్రా దర్థ

ద్య పరిహరతి—అథవేతి. విహితేన విధినా-కారయిత్రా- దైవేనే త్యర్థః అయం జనః-హన్యతే బా ధ్యతే-అపరం హంతి వా బాధతే వా-తేన పాపేన-కర్మణా-పాపఫలదుఃఖేన-విధి రే వాలిప్యతే సంబ ధ్యతే-న స ప్రయోజ్యకర్తాఽఽలిప్యతే . అస్యన్యాయస్యపుణ్యకర్మణ్యపి తుల్యత్వాత్సుఖే నాపిప్ర యోజ్యకర్తా న సంబధ్యతే-అతః కర్మస్వరూప స్యాధర్మత్వం చ న సంభవ తీత్యర్థః. ౨౩. కర్మజన్యా తిశయరూపో ధర్మః శ్రేయస్సాధన ఇతి ద్వితీయపక్షే స్వతంత్ర ఏవ శ్రేయో జనయతి పరాపేక్ష యేతి ద్వేధా వికల్ప్య ఆద్యం దూషయతి—అదృ ష్టేతి. ప్రతిక్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇతిప్రతికారం ఫలం - అదృష్టప్రతికారేణ అప్రత్యక్షఫలేన-అవ్యక్తేన స్వయ మప్రత్యక్షేణ - అసతా సతా అసద్భూ తేన ధర్మేణ పరం శ్రేయః కథం ప్రాప్తుం శక్యం-న శక్య మి త్యర్థః. ౨౪. త దే వాసత్త్వం విపక్షే బాధకతర్కప్రదర్శనముఖే నాపి దృఢీకరోతి — య దీత్యాది భోసతాంముఖ్య యది సత్స్యాత్ -ధర్మా ఖ్యం వ స్త్వితి శేషః. తర్హిధర్మిష్ఠస్య తవ-అసత్ అనిష్టం కిం చన న స్యాత్ తర్కస్య విపర్యయే పర్య వసాన మాహ—త్వ యేతి యత్ యస్మా త్త్వయా ఈదృశం దుస్సహం వ్యసనం ప్రాప్తం-తస్మాత్ న్నోపపద్యతే-అస దేవ స ది త్యర్థః. ౨౫ ధర్మః పౌరుషమాశ్రి త్యైవ ఫలం ప్రయచ్ఛ తీత్యాశంకా

వర్తతే, దుర్బలో హృతమర్యాదో న సేవ్య ఇతి మే మతిః ౩౬. బలస్య యది చేద్ధర్మో గుణభూతః పరాక్రమే, ధర్మముత్సృజ్య వర్తస్వ యథా ధర్మే తథా బలే. ౩౭. అథ చేత్సత్యవచనం ధర్మః కిల పరంతప, అనృతస్త్వయ్యకరుణః కిం న బద్ధస్త్వయా పితా. ౩౮. యది ధర్మో భవేద్భూతో అధర్మో వా పరంతప, న స్మ హత్వా

స్యాభావో నిశ్చేతుం శక్తిః అతీంద్రియత్వాదితి భావః. కింతు సహకారిసంపత్త్యా సత్యాం కార్యానుపలంభః కారణత్వాభావం సాధయతి-సహకారి చ పౌరుషం-అతః స్వభావాత్ఫలానుదయ ఇత్యత ఆహ— అథ వేతి. దుర్బలః బలరహితః-నిరపేక్షతయా కార్యాక్షమః-అత ఏవ క్లీబః కాతరః-స్వతః కార్యకరణాసమర్థః-ధర్మః బల మనువర్తతే-కార్యోత్పాదనే పౌరుష మపేక్షత ఇత్యర్థః ఏవం చేద్దుర్బలో హృతమర్యాదః స్వాతంత్ర్యేణ ఫలప్రదత్వమర్యాదాహీనో ధర్మః ప్రాధాన్యేన న సేవ్య ఇతి మే మతిః. ౩౬. ప్రధానభూతం బల మేవాశ్రయణీయ మిత్యాహ—బలస్యేతి. పరాక్రమే కార్యసాధనే విషయే బలస్య ధర్మః గుణభూతో యది చేత్-ఉపసర్జనభూతో యది స్యాత్-తదా య ద్యేదానీం ధర్మే వర్తసే, తథా ధర్మ ముత్సృజ్య ధర్మప్రాధాన్య ముత్సృజ్య-ధర్మ ఇవ బలేఽపి వర్తస్వ. ౩౭ ఏవం సామాన్యేన ధర్మే దూషితేఽపి సత్యవచనరూపధర్మవిశేషస్య రామేణ ప్రాధాన్యే నానురోధాత్తత్పృథక్ దూషయతి—అథేతి. హేపరంతప సత్యవచనం ధర్మః కిల-అథ చేదేవం చేత్-అనృతః త్వా మభిషేక్ష్యా మీ త్యుక్త్వా తదకరణేన సత్యత్వరహితః-అనృత మితి పాఠే-వద న్నితి శేషః త్వయి సకలకల్యాణగుణాశ్రయే జ్యేష్ఠపుత్రే అకరుణః రాజ్యా ద్వనం ప్రతినిష్కాసనా న్నిర్దయః-అతో బంధయోగ్యః పితా-త్వయా పితృవచనం కరిష్యా మీతి కృతప్రతిజ్ఞేన త్వయా-కిన్న బద్ధః కిం న నియమితః - సర్వప్రజాసన్నిధౌ రామ మభిషేక్ష్యా మీ త్యుక్తం ప్రాథమికం పితృవచనం పరిత్యజ్య పాశ్చాత్యం వనగమనవిషయం పితృవచనం కరిష్యా మీతి కృతప్రతిజ్ఞేన త్వయా పాలయతా సత్యవచన మపి సమ్యఙ్న పాలిత మితిభావః ౩౮. ధర్మాధర్మయో స్సద్భావేఽపి రాజ్ఞా ధర్మోఽధర్మో వా నియమేన నానుష్ఠాతవ్యః-కింతు

మనూద్య పరిహరతి. అథ వేతి—దుర్బలః బలరహితః-అత ఏవ క్లీబః కాతరః-స్వతః కార్యకరణాసమర్థ ఇతి యావత్. ధర్మః బల మనువర్తతే-కార్యోత్పాదనే పౌరుషం ప్రతీక్షత ఇత్యర్థః. ఏవం చేద్దుర్బలో హృతమర్యాదః ధర్మః హిత మేవ సాధయ తీత్యేతాదృశమర్యాదారహితః న సేవ్య ఇతి మే మతి రితి యోజనా. ౩౬. ఉపసర్జనభూతం ధర్మ ముత్సృజ్య ప్రధానభూతం బల మేవాశ్రయణీయ మిత్యాహ—బలస్యేతి. బలస్య ధర్మో గుణభూతః - ఉపసర్జనభూతో యది స్యాత్తదా య ద్యేదానీం ధర్మే వర్తసే తథా ధర్మ ముత్సృజ్య - బలే బలసాధ్యే పరాక్రమే - వర్తస్వేత్యన్వయః. ౩౭. నను సర్వోఽపి న ధర్మో భవతి కింతు తత్రైకదేశః సత్యం ధర్మః. తస్మాన్మయా వనే వత్స్యామీతి పితరి ప్రతిజ్ఞాతం సత్యవచన మనుష్ఠేయం తదర్థ మేవ మనుభూతమితి సత్యాభినివేశినం రామం ప్రతి ధర్మమాత్రసాధర్మ్యే దూషితేఽపి సత్యవచనస్యాపి ధర్మతాం సార్థక్యేన నిరాకరోతి—అథ చే దితి. హేపరంతప-సత్యవచనం ధర్మః కిల-అథ చే దేవం చేత్-అనృతః త్వా మభిషేక్ష్యా మీ త్యుక్త్వా తదకరణేన సత్యరహితః-త్వయి సద్గుణాశ్రయే జ్యేష్ఠపుత్రే త్వయి-అకరుణః-రాజ్యా ద్వనం ప్రతి నిష్కాసన మకారుణ్యం అతో బంధయోగ్యః-పితా-త్వయా పితృవచనం కరిష్యా మీతి కృతప్రతిజ్ఞేన కిన్న బద్ధః-కిమర్థం న నియమితః-సర్వప్రజాసన్నిధౌ రామ మభిషేక్ష్యా మీ త్యుక్తం ప్రాథమికం పితృవచనం పరిత్యజ్య పశ్చా ద్వనగమనవిషయం పితృవచనం కరిష్యా మీతి పాలయతా త్వయా న సత్యవచన మపి సమ్యక్పరిపాలిత మితి భావః. అనృత మితి పాఠే అనృతం త్వయి-వద న్నితి శేషః. ౩౮. ధర్మాధర్మయో స్సద్భావేఽపి రాజ్ఞా ధర్మో వా అధర్మో వా న నియమే నానుష్ఠాతవ్యః-కింతు-త

మునిం వజ్రీ కుర్యాదిజ్యాం శతక్రతుః. ౨౯. అధర్మసంశ్రితో ధర్మో వినాశయతి రాఘవ, సర్వమేతద్యథాకామం కాకుత్స్థ కురుతే నరః. ౩౦. మమ చేదం మతం తాత ధర్మోఽయమితి రాఘవ, ధర్మమూలం త్వయా ఛిన్నం రాజ్యముత్సృజతా తదా. ౩౧. అర్థేభ్యో హి వివృద్ధేభ్యస్సంవృత్తేభ్యస్తతస్తతః, క్రియాస్సర్వాః

తత్తత్కాలప్రయోజనానుగుణ్యేనోభావపి కర్తవ్యావిత్యత్ర శిష్టాచారం ప్రమాణయతి—యదీతి. భూతో అధర్మో వేత్యత్ర వృత్తానురోధాదు సంధ్యభావః యది ధర్మో భవేద్భూతః యది కేవలం ధర్మ ఏవానుష్ఠేయత్వేన ప్రాప్తో భవేత్-తదా వజ్రీ శతక్రతుః-మునిం విశ్వరూపం హత్వా-ఇజ్యాం న కుర్యాత్ కింత్విజ్యామేవ కుర్యాత్-అధర్మో వా కేవలమధర్మో వా యద్యనుష్ఠేయస్స్యాత్-తదా శతక్రతుః వజ్రీ మునిం హత్వా ఇజ్యాం న కుర్యాత్-కింతు హననమేవకుర్యాత్-క్షత్రధర్మనిష్ఠేనేంద్రేణ ధర్మాధర్మయోరనుష్ఠితత్వాద్రాజ్ఞా యథాకాలముభయమపి కర్తవ్యమితిభావః 'యాన్యేతాని దేవక్షత్రాణీంద్రో వరుణః పర్జన్యో యమ ఈశాన' ఇతీంద్రస్య క్షత్రియత్వం శ్రూయతే. ౨౯. ఇదానీమభ్యుపగమవాదే నైకాంతతో ధర్మాధర్మయోరేకస్యాశ్రయణమనర్థపర్యవసాయీత్యాహ—అధర్మేతి. అధర్మసంశ్రితో ధర్మః అధర్మసహితో ధర్మః-ధర్మశ్చాధర్మశ్చేత్యర్థః. వినాశయతి-కర్తారమితి శేషః. నియమేన పృథక్పృథగనుష్ఠీయమానౌ ధర్మాధర్మౌ కర్తారం వినాశయతః-అత ఏవైతత్సర్వం ధర్మాధర్మాత్మకం సర్వం కర్మజాతం యథాకామం తత్తత్కాలోచితం-అనియమేన నరః కురుతే-కుర్యాదిత్యర్థః ౩౦. అస్మిన్నర్థే న మే సందేహ ఇత్యాహ—మమేతి. హే తాత అనుకంప్య-'తాతోఽనుకంప్యే పితరి' ఇతి రత్నమాలా. ఇదం యాథాకామ్యేనాచరణం యదస్తి అయం ధర్మ ఇతి మమ మతం సిద్ధాంత ఇత్యర్థః. ఏవం ప్రథమం ధర్మ ఏవాప్రామాణిక ఇత్యుక్తం. పశ్చాత్కథంచిత్ ప్రామాణికత్వసంభవేఽపి న తస్య ప్రాధాన్యమిత్యుక్తం ఇదానీమప్రాధాన్యేనాపి ధర్మస్తవ న సంభవతి మూలాభావాదిత్యాహ—ధర్మమూలమిత్యాదినా. ధర్మస్య మూలం కారణం అర్థరూపం-తదా ప్రాప్తకాలే-రాజ్యముత్సృజతా త్వయా ఛిన్నం-మూలచ్ఛేదాత్తవ కథం ధర్మ ఇత్యర్థః. ౩౧. తదేవ ధర్మమూల

తత్తత్కాలప్రయోజనానుగుణ్యేనోభావపి కర్తవ్యావిత్యత్ర శిష్టాచరణం ప్రమాణయతి—యదీతి. యది ధర్మో భవేద్భూతః కేవలం ధర్మ ఏవ అనుష్ఠేయత్వేన ప్రాప్తో భవేత్-తర్హి వజ్రీ శతక్రతుః-మునిం విశ్వరూపం హత్వా ఇజ్యాం న కుర్యాత్ - కింతు హననమకృత్వా ఇజ్యామేవ కుర్యాత్ అధర్మో వా కేవలం ధర్మో వా యద్యనుష్ఠేయః స్యాత్-తర్హి శతక్రతుర్వజ్రీ మునిం హత్వా ఇజ్యాం న కుర్యాత్-కింతు హననమేవ కుర్యాత్-క్షత్రధర్మనిష్ఠేనేంద్రేణ ధర్మాధర్మయోరుభయోరప్యనుష్ఠితత్వాద్రాజ్ఞా యథాకాలముభయమపి కర్తవ్యమితి భావః. ౨౯. ఇదానీం ధర్మాధర్మయోరేకతరస్యాశ్రయణమనర్థపర్యవసాయీత్యాహ—అధర్మసంశ్రిత ఇతి. అధర్మసంశ్రితో ధర్మః అధర్మసహితో ధర్మః-ధర్మశ్చాధర్మశ్చేత్యర్థః. వినశయతి-కర్తారమితి శేషః. నియమేన పృథక్పృథగనుష్ఠీయమానౌ ధర్మాధర్మౌ వినాశయతః-కర్తారమిత్యర్థః. అత ఏవైతత్సర్వం ధర్మాధర్మాత్మకం కర్మజాతం యథాకామం తత్తత్కాలోచితం అనియమేన నరః కురుతే-కుర్యాదిత్యర్థః ౩౦. ఏతదేవ మమ ధర్మత్వేన మతమిత్యాహ—మమేతి ఇదం యాథాకామ్యేనోభయాచరణం యత్ అయమేవ ధర్మ ఇతి మమ మతమిత్యర్థః. ఇదానీమర్థస్య శ్రేయోహేతుత్వం కేవలం ప్రతిపాదయన్ కేవలం ధర్మ ఏవాచరణీయ ఇతి మన్వానేన త్వయా తన్మూలమేవ ఛిన్నమిత్యాహ—ధర్మమూలమితి, తదా తస్మిన్నేవ వనవాసారంభకాల ఏవ ధర్మస్య మూలం కారణం అర్థాత్మకమితి శేషః. ౩౧. తదేవ ధర్మమూలత్వమర్థస్య ప్రతి

ప్రవర్తంతే పర్వతేభ్య ఇ వాపగాః. ౩౨. అర్థేన హి వియుక్తస్య పురుష స్యాల్ప తేజసః, వ్యుచ్ఛిద్యంతే క్రియా స్సర్వాః గ్రీష్మే కుసరితో యథా. ౩౩ సోఽయ మర్థం పరిత్యజ్య సుఖకామ స్సుఖేధితః, పాప మారభతే కర్తుం తతో దోషః ప్రవర్తతే. ౩౪. యస్యార్థా స్తస్య మిత్రాణి యస్యార్థా స్తస్య బాంధవాః, యస్యార్థా స్స పుమాన్ లోకే యస్యార్థా స్స చ పండితః. యస్యార్థా స్స చ విక్రాంతో యస్యార్థా స్స చ బుద్ధిమాన్, యస్యార్థా స్స మహాభాగో యస్యార్థా స్స మహాగుణః. ౩౫. అర్థ స్యైతే పరిత్యాగే దోషాః ప్రవ్యాహృతా మయా, రాజ్య ముత్సృజతా వీర యేన బుద్ధి స్త్వయా కృతా. ౩౬ యస్యార్థా ధర్మకామార్థా స్తస్య సర్వం ప్రదక్షిణం, అధనే నార్థకామేన నార్థ శ్శక్యో విచిన్వతా. ౩౭. హర్షః కామ శ్చ దర్ప శ్చ ధర్మః క్రోధ శ్శమో దమః, అర్థా దేతాని సర్వాణి ప్రవర్తంతే

లత్వ మర్థస్య ప్రతిపాదయతి—అర్థేభ్య ఇతి తత స్తతః ప్రజాపాలనాయ ప్రదేయషడ్భాగకరప్రదానాదికారణాత్-సంవృత్తేభ్యః ప్రాప్తేభ్యః-క్రమాద్వివృద్ధేభ్యోఽర్థేభ్యః సర్వాః క్రియాః ప్రవర్తంతే-పర్వతేభ్య ఇత్యుపమానేన మూలధనవ్యయ మకృత్వై వార్థమూలతయా దానాదిక్రియాః కార్యా ఇత్యుక్తం. ౩౨ వ్యతిరేకముఖే నాపి త దేవ ప్రతిపాదయతి—అర్థే నేత్యాదినా కుసరితః అల్పసరితః. ౩౩. న కేవల మర్థపరిత్యాగేన ధర్మాసంభవః కింతు దోషప్రాప్తిరపీత్యాహ—సోఽయమితి. సుఖైధితః-పూర్వం సుఖేనసంవర్ధితః-సోఽయం అర్థపరిత్యాగీ-అర్థంప్రాప్తంపరిత్యజ్యసుఖకామస్సన్-పాపంఅన్యాయేనఅర్థార్జనం-సుఖసాధనభూతధనసంపాదనార్థం స్తేయాదిపాపం ఆరభతే-తతః తేన కర్మణా-దోషః ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౩౪. యస్యార్థా స్తస్య మిత్రాణీత్యాదిశ్లోకద్వయం క్వచిత్ పఠ్యతే-పుమాన్ పుంస్త్వవాన్ అన్యః స్త్రీప్రాయ ఇత్యర్థః. మహాభాగః మహాభాగ్యః-మహాగుణః శీలాదిగుణవాన్. ౩౫. అర్థస్యేతి అర్థస్య పరిత్యాగే ఏతే పూర్వోక్తగుణప్రతియోగినో నిర్మిత్రత్వాదయో దోషాః-ప్రవ్యాహృతాః స్పష్టముక్తాః-రాజ్య ముత్సృజతా త్వయా యేన గుణేన-బుద్ధిః అర్థపరిత్యాగవిషయాకృతా-తం గుణం న జాన ఇత్యర్థః. యద్వా-రాజ్య ముత్సృజతా త్వయా యేన కారణేనార్థపరిత్యాగే బుద్ధిః కృతా తేన కారణేన ఏతే దోషాః మయా ప్రవ్యాహృతా ఇత్యర్థః ౩౬. యస్యేతి ధర్మకామార్థాః ధర్మకామప్రయోజనాని-ప్రదక్షిణం అనుకూలం-ప్రతిష్ఠిత మితివా పాఠః వ్యతిరేకముఖే నాప్యాహ—అధనేతి. అధనేన ధనం వినా అర్థకామే నాపి-విచిన్వతా అర్థార్జనవ్యాపారం కుర్వతా పురుషేణ-అర్థ శ్శ్రియః - న శక్యం న సాధయితుం శక్యం - అవ్యయ మేతత్. 'శక్య మరవిందసుర' భీతి ప్రయోగాత్. ౩౭. న కేవల మర్థకామా వేవ ధనమూలౌ అన్యేఽపి తథేత్యాహ—హర్ష ఇతి. ప్రవర్తంతే ప్రకృష్టాని వర్తంతే-శోభంత

పాదయతి.—అర్థేభ్య ఇతి సంవృత్తేభ్యః సంప్రాప్తేభ్యః-క్రియాః ధర్మమూలభూతక్రియాః. ౩౩. న కేవల మర్థపరిత్యాగే ధర్మాభావః కింతుదోషప్రాప్తిర పీత్యాహ—సోఽయమితి. సోఽయ మర్థపరిత్యాగీ అర్థం పరిత్యజ్య ప్రాప్త మైశ్వర్యం త్యక్త్వా-సుఖేధితః- పాప మనార్జవం తతః తేన పాపేన దోషః ప్రవర్తతే. ౩౫. అర్థ స్యేతి. అర్థస్య పరిత్యాగే- ఏతే దోషాః ప్రవ్యాహృతాః స్పష్ట ముక్తాః-రాజ్య ముత్సృజతా త్వయా యేన గుణేన బుద్ధిః అర్థపరిత్యాగవిషయాకృతా త న్న జాన ఇతి శేషః. ౩౬. యస్యేతి. ప్రదక్షిణంఅనుకూలం-అర్థకామేన శ్రేయోఽర్థినా-అర్థః శ్రేయః ౩౭ హర్ష ఇతి. ప్రవర్తంతే-శోభంత

నరాధిప. ౩౯. యేషాం నశ్యత్యయం లోకశ్చరతాం ధర్మచారిణామ్, తేఽర్థాస్త్వయి న దృశ్యంతే దుర్దినేషు యథా గ్రహాః. ౪౦. త్వయి ప్రవ్రాజితే వీర గురోశ్చ వచనే స్థితే, రక్షసాఽపహృతా భార్యా ప్రాణైః ప్రియతరా తవ. ౪౧ తదద్య విపులం వీర దుఃఖమింద్రజితా కృతమ్, కర్మణా వ్యపనేష్యామి తస్మాదుత్తిష్ఠ రాఘవ. ౪౨ ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల దీర్ఘబాహో దృఢవ్రత, కిమాత్మానం మహాత్మానమాత్మానం నావబుధ్యసే ౪౩. అయమనఘ తవోదితః ప్రియార్థం జనకసుతానిధనం నిరీక్ష్య

ఇత్యర్థః అసతో నిర్ధనస్య శమదమా హి ధనలాభే నివర్తేతే. ౩౯ న కేవల మాముష్మికశ్రేయస్సాధనభూతోఽర్థః, కింతు ఐహికశ్రేయస్సాధనం చేతి వ్యతిరేకముఖేన ప్రతిపాదయన్ తాదృశోఽర్థస్త్వయి నాస్తీత్యాహ — యేషామితి యేషాం చరతామిత్యనాదరే షష్ఠీ యేషాం చరతాం యాన్ చరతో విద్యమానానర్థాననాదృత్య - ధర్మచారిణాం కేవలం ధర్మమాచరతాం - అయం లోకో నశ్యతి - ఐహికసుఖం నాస్తీత్యర్థః. తే తాదృశాః సుఖసాధనభూతాః - అర్థాః దుర్దినేషు మేఘచ్ఛన్నదినేషు-'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః. సూర్యాదయో గ్రహాః యథా న దృశ్యంతే తథా త్వయి న దృశ్యంతే - సకలశ్రేయస్సాధనభూతా అర్థాస్త్వయా నాదృతా ఇత్యర్థః ౪౦. అర్థహేతుభూతరాజ్యపరిత్యాగేన పితృవచనపరిపాలనరూపకేవలధర్మావలంబనేన చ ప్రాప్తం దోషమాహ — త్వయీతి. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - ప్రాణైస్తుల్యం ప్రియతరేతి వార్థః. ౪౧ ఏవం గతే కిం కరణీయమిత్యత్రాహ — తదద్యేతి భవత్కర్మణా ప్రాప్తం దుఃఖం మత్కర్మణా వ్యపనేష్యామీత్యర్థః. కృతప్రతిక్రియయా తద్దుఃఖం నివారయిష్యామీతి భావః. ౪౨. ఏవం భక్తివాదానుక్త్వా శ్లాఘనం విదధాతి — ఉత్తిష్ఠేతి. ఆత్మానం స్వం - మహాత్మానం మహాబుద్ధిం - ఆత్మానం పరమాత్మానం కిం నావబుధ్యసే - తస్మాత్ భవతశ్శోకకారణం నాస్తీతి హృదయం ౪౩. అయమితి. అయం అహం తవ విధేయత్వేన సన్నిహితః -

---

ఇత్యర్థః. ౩౯. న కేవలమాముష్మికశ్రేయస్సాధనభూతోఽర్థః, కింతు ఐహికశ్రేయస్సాధనభూతోఽపీతి వ్యతిరేకం ప్రతిపాదయన్ తాదృశోఽర్థస్త్వయి నాస్తీత్యాహ — యేషామితి. చరతామిత్యనాదరే షష్ఠీ. యేషాం చరతాం-యాన్ చరతః పురతో విద్యమానానర్థాన్-అనాదృత్య-ధర్మచారిణాం ధర్మమాచరతాం పురుషాణాం — అయం లోకో నశ్యతి-ఐహికసుఖం నాస్తీత్యర్థః. ఏతాదృశైహికసుఖసాధనభూతార్థాః దుర్దినేషు గ్రహా యథా-తథా త్వయి న దృశ్యంతే-సకలశ్రేయస్సాధనభూతార్థాస్త్వయా నాదృతా ఇత్యర్థః. ౪౦. అర్థపరిత్యాగేన ధర్మం చరతా మనర్థో భవతీత్యస్మిన్ పక్షే రఘునాథమేవ దృష్టాంతయతి — త్వయీతి. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ౪౧. తదద్యేతి. తద్విపులం దుఃఖం కర్మణా వ్యపనేష్యామి-భవత్కర్మణా ప్రాప్తం దుఃఖం మచ్ఛౌర్యకర్మణా వ్యపనేష్యామీత్యర్థః. ౪౨. ఉత్తిష్ఠేతి. ఆత్మానం పరమాత్మానం. ౪౩ సీతానిధనశ్రవణజనితదుఃఖార్దితోఽహం-అతః పరం కిమపి కర్తుం న శక్నోమీత్యాశంక్య తర్హ్యహమేవ కరిష్యామి మాం నియోజయేత్యాశయేనాహ — అయమితి. అయమహం-తవ ప్రియార్థముదితః ఉత్పన్నః - త్వన్నియోజితకార్యం కర్తుమేవాహముత్పన్న ఇత్యర్థః అతః జనకసుతానిధనం నిరీక్ష్య రుష్టస్సన్-లంకాం నిపాతయామీత్యర్థః. యద్వా — సకలశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞస్త్వం కిమర్థమేవ-ధర్మాధర్మఖండనం కరోషి శక్తశ్చేచ్ఛౌర్యం ప్రదర్శయేత్యత ఆహ — అయమితి. జనకసుతానిధనం నిరీక్ష్య రుష్టస్సన్-అయమహం ధర్మాధర్మఖండనరూపమర్థం - ఉదితః

రుష్టః, సహాయగజరథాం సరాక్షసేంద్రాం భృశ మిషుభి ర్వినిపాతయామి లంకాం.
౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - త్ర్యశీతితమ స్సర్గః.

→ చ తు ర శీ తి త మ స్స ర్గః. ←

రామ మాశ్వాసయానే తు లక్ష్మణే భ్రాతృవత్సలే, నిక్షిప్య గుల్మాన్ స్వస్థానే తత్రాగచ్ఛ ద్విభీషణః నానాప్రహరణై ర్వీరై శ్చతుర్భి స్సచివై ర్వృతః, నీలాంజనచయాకారై ర్మాతంగై రివ యూథపః. ౨, సోఽభిగమ్య మహాత్మానం రాఘవం శోకలాలసం, వానరాం శ్చైవ దదృశే బాష్పపర్యాకులేక్షణాన్ ౩ రాఘవం చ మహాత్మాన మిక్ష్వాకుకులనందనం, దదర్శ మోహ మాపన్నం లక్ష్మణ స్యాంక మాశ్రితం. ౪ వ్రీడితం శోకసంతప్తం దృష్ట్వా రామం విభీషణః, అంతర్దుఃఖేన దీనాత్మా కి మేత దితి సోఽబ్రవీత్ ౫. విభీషణముఖం దృష్ట్వా సుగ్రీవం తాం శ్చ వానరాన్, లక్ష్మణో వాచ మందార్థ మిదం బాష్పపరిప్లుతః. ౬ హతా మింద్రజితా సీతా మిహ శ్రుత్వైవ రాఘవః, హనుమద్వచనా త్సౌమ్య తతో మోహ ముపాగతః ౭ కథయంతం తు సౌమిత్రిం సన్నివార్య విభీషణః, ౮. మనుజేంద్రార్తరూపేణ య దుక్తం చ హనూమతా. త దయుక్త మహం మన్యే సాగర స్యేవ శోషణం, ౯ అభిప్రాయం తు జానామి రావణస్య దురాత్మనః. సీతాం ప్రతి మహా

తవ ప్రియార్థం ఉదితః ఉద్యుక్తః ఉత్పన్నో వా-అనేన దుఃఖం వ్యపనేష్యామి త్యేత ద్వినృతం ౨౨.
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-త్ర్యశీతితమ స్సర్గః.

అథేంద్రజిద్వధోపాయవర్ణనం రామ మాశ్వాసయాన ఇత్యాది ఆశ్వాసయానే ఆశ్వాసయమానే సతి - ఆగమశాసన స్యానిత్యత్వా న్ముమభావః. అనేన పూర్వోక్తవాదాః భ్రాతృవాత్సల్యా త్తదాశ్వాసనార్థాః - నతు పరమార్థా ఇత్యుక్తం. పూర్వోక్తయుక్తిపరిహార స్తు 'హైతుకాన్ బకవృత్తీం శ్చ వాఙ్మాత్రేణాపి నార్చయే'దితి మనూక్తరీత్యా ప్రేక్షణీయః గుల్మాన్ సేనాసన్నివేశాన్-స్వస్థానే స్వకార్యకరణార్థం. ౨ సోఽభిగ మ్యేతి. అత్ర రాఘవపదం లక్ష్మణపరం; ఉత్తరశ్లోకే రామదర్శనస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. దదృశే దదర్శ ౩—౪. వ్రీడిత మితి సః విభీషణః రామం దృష్ట్వా దీనాత్మా దీనమనస్క స్సన్ - అంతర్దుఃఖేన అబహిః ప్రకటితదుఃఖవికారేణ - ఉపలక్షిత స్సన్నబ్రవీత్. ౫. విభీషణముఖ మితి లక్ష్మణోవా చేత్యత్ర ఛాందస స్సులోపః. మందార్థం అల్పార్థం-సంగృహీతార్థ మిత్యర్థః ౬—౭.కథయంత మిత్యర్థం. మధ్యే నివారణోక్తి స్సర్వస్య వృత్తాంతస్య స్వేనావగతత్వాత్ - విభీషణః-ఉవా చేతి శేషః ౮—౯ అభిప్రాయం త్వితి కరిష్యతి -

---

ఉక్తవా నస్మి - ఇతః పరం తవ ప్రియార్థం తవప్రియా యా సీతా తదర్థం - సీతానిధనప్రతికారార్థం లంకాం వినిపాతయా మీ త్యర్థః ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-త్ర్యశీతితమ స్సర్గః

రామమితి. ఆశ్వాసయానే ఆశ్వాసయమానే ౧౦౫ నై వేతి, అన్యేన మాయోపాయేన-కేన చి

బాహో నచ ఘాతం కరిష్యతి, ౯॥ యాచ్యమానస్తు బహుశో మయా హితచికీర్షుణా. వైదేహీ ముత్సృజ స్వేతి న చ తత్కృతవాన్ వచః, ౧౦॥ నైవ సామ్నా న దానేన న భేదేన కుతో యుధా సా ద్రష్టుమపి శక్యేత నైవ చాన్యేన కేనచిత్, ౧౧॥ వానరా న్మోహయిత్వా తు ప్రతియాత స్స రాక్షసః. చైత్యం నికుంభిలాం నామ యత్ర హోమం కరిష్యతి, ౧౨॥ హుతవా నుపయాతో హి దేవైరపి సవాసవైః. దురాధర్షో భవ త్యేవ సంగ్రామే రావణాత్మజః, ౧౩॥ తేన మోహయతా నూన మేషా మాయా ప్రయోజితా. విఘ్న మన్విచ్ఛతా తత్ర వానరాణాం పరాక్రమే, ౧౪॥ ససైన్యా స్తత్ర గచ్ఛామో యావ త్తన్న సమాప్యతే. త్యజేమం నరశార్దూల మిథ్యాసంతాప మాగతం, సీదతే హి బలం సర్వం దృష్ట్వా త్వాం శోకకర్శితం ౧౬ ఇహ త్వం స్వస్థహృదయ స్తిష్ఠ సత్త్వసముచ్ఛ్రితః, లక్ష్మణం ప్రేష యాస్మాభి స్సహ సైన్యానుకర్షిభిః ౧౭. ఏష తం నరశార్దూలో రావణిం నిశితై శ్శరైః, త్యాజయిష్యతి తత్కర్మ తతో వధ్యో భవిష్యతి. ౧౮. తస్యైతే నిశితా స్తీక్ష్ణాః పత్రిపత్రాంగవాజినః, పతత్రిణ ఇవా సౌమ్యా శ్శరాః పాస్యంతి శోణితం. ౧౯. తం సందిశ మహాబాహో లక్ష్మణం శుభలక్షణం, రాక్షసస్య వినాశాయ వజ్రం వజ్రధరో యథా. ౨౦. మనుజవర న కాలవిప్రకర్షో రిపునిధనం ప్రతి యత్క్షమోఽద్య కర్తుం, త్వ మతిసృజ రిపో ర్వధాయ వాణీ మమరరిపో

రావణ ఇతి శేషః. ౯॥ తత్ర హేతు మాహ—యాచ్యమాన ఇత్యాదినా. ౧౦॥ నైవేతి సా సామ్నా ద్రష్టుమపి నైవ శక్యేత-దానే నాపి ద్రష్టుం న శక్యేత-భేదే నాపి ద్రష్టుం న శక్యేత - యుధా దండేన కుతో ద్రష్టుమపి అన్యేన మాయోపాయేన కేనచి ద్ద్రష్టుమపి నైవ శక్యేతి ౧౧॥, కథం తర్హీంద్రజితా హతేత్యాశంక్య మాయేయ మి త్యాహ—వానరా ఇత్యాదినా. మోహయిత్వా-లంకాయాం స్వవ్యతిరిక్తస్యయోద్ధు రభావాత్ స్వస్మిన్ కర్మవ్యాకులే వానరాః ప్రహరేయుః యజ్ఞశ్చవిచ్ఛిద్యేత విచ్ఛిన్నే చతస్మిన్ బ్రహ్మవరానసారేణ స్వస్య వినాశోభవిష్యతీతి మత్వా వంచన మితిభావః. ౧౩॥. తేనేతి. అన్విచ్ఛతా చింతయతా. ౧౪॥. ససైన్యా ఇత్యాది తత్ హోమరూపం కర్మ. ౧౬ ఇ హేతి. సైన్యానుకర్షిభిః సైన్యపాలైః ౧౭. ఏష ఇతి. తత్ కర్మ హోమకర్మ-ణిజంతత్వా ద్ద్వికర్మకత్వం. ౧౮. తస్యేతి. ఏతే లక్షణీయాః-పత్రిపత్రాణి పక్షిపక్షాః. తేషా మంగాని బర్హాణి-తైః వాజినః వేగవంతః. ౧౯—౨౦ మను జేతి. యద్యస్మాత్కారణాత్-రిపునిధనం ప్రతి-కాలవిప్రకర్షః కాలవిళంబః అద్య కర్తుం న క్షమః-తత్తస్మాత్-త్వం రిపువధాయ, వాణీ మతిసృజ-ఆజ్ఞాపయే త్యర్థః.'యథా మహేంద్ర'ఇ

దపి పురుషే ణే త్యర్థః. ౧౧॥ తర్హి కథం హనన మి త్యాశంక్య త దింద్రజితో మా యే త్యాహ—వానరానితి. ౧౪ ససైన్యా ఇతి. తద్ధోమకర్మ ౧౬. ఇ హేతి. సైన్యానుకర్షిభిః సైన్యపాలైః ౧౭. ఏష ఇతి. తత్కర్మ హోమకర్మ ౧౮. తస్యేతి. పత్రిపత్రాంగవాజినః పత్రిపత్రాణి పక్షిపక్షాః-తేషా మంగాని బర్హాణి—తైర్వాజినః పక్షవంతః-'పత్రిపత్రాంగవాజితా'ఇతి పాఠే-పత్రిణాం పత్రరూపాంగైః సంజాతవేగాః ౨౦, మనుజవ రేతి యద్యస్మా త్కారణాత్ - రిపునిధనం ప్రతి-కాలవిప్రకర్షోఽద్య

ర్మథనే యథా మహేంద్రః. ౨౧ సమా_స్తకర్తా హి స రాక్షసాధిపో భవ త్యదృ
శ్య స్సమరే సురాసురైః, యయుత్సతా తేన సమా_స్తకర్మణా భవే త్సురాణా
మపి సంశయో మహాన్. ౨౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - చతురశీతి
తమ స్సర్గః.

⟶ పఞ్చాశీతితమ స్సర్గః ⟵

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవ శ్శోకకర్శితః, నోపధారయ తే వ్య_క్తం
య దు_క్తం తేన రక్షసా. ౧ తతో ధైర్య మవష్టభ్య రామః పరపురంజయః, విభీ
షణ ముపాసీన మువాచ కపిసన్నిధౌ ౨. నైరృతాధిపతే వాక్యం య దు_క్తం తే
విభీషణ, భూయ_స్త చ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి బ్రూహి య_త్తే వివక్షితం. ౩ రాఘవస్య
వచ శ్శ్రుత్వా వాక్యం వాక్యవిశారదః, య_త్త త్పున రిదం వాక్యం బభాషే స విభీ
షణః. ౪. యథాజ్ఞ_ప్తం మహాబాహో త్వయా గుల్మనివేశనం, త_త్తథాఽనుష్ఠితం
వీర త్వద్వాక్యసమనంతరం ౫ తా న్యనీకాని సర్వాణి విభ_క్తాని సమంతతః,
విన్య_స్తా యూథపా శ్చైవ యథాన్యాయం విభాగశః ౬, భూయ_స్తు మమ విజ్ఞా
ప్యం త చ్ఛ్రుణుష్వ మహాయశః, ౬౹ త్వ య్యకారణసంత_ప్తే సంత_ప్తహృదయా
వయం. త్యజ రాజ న్నిమం శోకం మిథ్యాసంతాప మాగతం, ౭౹. త దియం త్యజ్య
తాం చింతా శత్రుహర్షవివర్ధనీ ఉద్యమః క్రియతాం వీర హర్ష స్సముపసేవ్యతాం,
౮౹ ప్రా_ప్తవ్యా యది తే సీతా హంతవ్యా శ్చ నిశాచరాః. రఘునందన వక్ష్యామి
శ్రూయతాం మే హితం వచః ౯౹. నా త్వయం యాతు సౌమిత్రి ర్బలేన మహతా
వృతః. నికుంభిలాయాం సంప్రాప్య హంతుం రావణి మాహవే, ౧౦౹. ధనుర్మండల
నిర్ము_క్తై రాశీవిషవిషోపమైః శరై ర్హంతుం మహేష్వాసో రావణిం సమితింజయః,

త్యాపన్నాత్రే దృష్టాంతః. ౨౧—౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీ
టాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-చతురశీతితమ స్సర్గః.

అథేంద్రజిద్వధాయ లక్ష్మణనిర్గమనం. తస్య తద్వచన మిత్యాది వ్య_క్తంనోపధారయతే - హృది
సమ్య జ్నిధాతుం నాశక ది త్యర్థః. ౧—౨ నైరృతేతి. తేత్వయా. ౩. రాఘవస్యేతి. య_త్తత్ పున
రితి. య ద్వాక్యం పూర్వము_క్తవాన్ తదిదం పునర్బభాష ఇత్యన్వయః. ౪. యథాజ్ఞ_ప్త మిత్యాద్యు_క్తిః
రామస్య వ్యాకులత్వనివారణాయ. ౫—౬౹. త్వయీతి. సంతాపం సంతాపం చ-మిథ్యేతి శోకసంతా
పయో ర్విశేషణం సంతాపః శ్శోకకార్య మితి తయోర్భిదా. ౭౹ తదితి. ఉద్యమః ఉత్సాహః. ౮౹.

కర్తుం న క్షమః తస్మా_త్త్వం రిపో ర్వధాయ వాణీ మతిసృజే త్యన్వయః. ౨౧—౨౨. ఇతి శ్రీమహే
శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణత_త్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుర
శీతితమ స్సర్గః

౧ తతఇతి. ఉపాసీనం - ఉప సమీపే ౩. రాఘవస్యేతి. య ద్వాక్యం పూర్వ ము_క్తవాన్-
దితదంపునర్బభాష ఇతిసంబంధః ౧౧౹ తే నే త్యాది. తపసా బ్రహ్మశిరః బ్రహ్మశిరస్సంజ్ఞిక మస్త్రం-

౧౧½. తేన వీరేణ తపసా వరదానాత్స్వయంభువః అస్త్రం బ్రహ్మశిరః ప్రాప్తం కామగాశ్చ తురంగమాః, ౧౨½ స ఏష సహ సైన్యేన ప్రాప్తః కిల నికుంభిలాం. యద్యుత్తిష్ఠేత్కృతం కర్మ హతాన్ సర్వాంశ్చ విద్ధి నః, ౧౩½. నికుంభిలామసంప్రాప్తమహుతాగ్నిం చ యో రిపుః. త్వామాతతాయినం హన్యాదింద్రశత్రోస్స తే వధః, వరో దత్తో మహాబాహో సర్వలోకేశ్వరేణ వై ౧౪ ఇత్యేవం విహితో రాజన్వధస్తస్యైష ధీమతః, వధాయేంద్రజితో రామ సందిశస్వ మహాబల. హతే తస్మిన్ హతం విద్ధి రావణం ససుహృజ్జనం, ౧౫½. విభీషణవచః శ్రుత్వా రాఘవో వాక్యమబ్రవీత్. ౧౬. జానామి తస్య రౌద్రస్య మాయాం సత్యపరాక్రమ, స హి బ్రహ్మాస్త్రవిత్ప్రాజ్ఞో మహామాయో మహాబలః కరోత్యసంజ్ఞాన్ సంగ్రామే దేవాన్ సవరుణానపి, ౧౭½. తస్యాంతరిక్షే చరతో రథస్థస్య మహాయశః. న గతిర్జ్ఞాయతే తస్య సూర్యస్యేవాభ్రసంప్లవే, ౧౮½ రాఘవస్తు రిపో

౧౧½. తేనేతి. బ్రహ్మశిరః బ్రహ్మశిరస్సంజ్ఞికమస్త్రం - తురంగమశబ్దోఽత్ర స్యాద్యుపలక్షణం. ప్రాప్తం - హోమద్వారేతి శేషః. ౧౨½. స ఏష ఇతి. యదీతి. యది నికుంభిలాయా ఉత్తిష్ఠేత్ - యది చ కర్మ కృతం స్యాత్ - తదా హతాన్ విద్ధీత్యన్వయః. ౧౩½ తర్హి కథం స వధ్య ఇత్యత్రాహ — నికుంభిలామిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః యో రిపుః - అహుతాగ్నిం అసమాప్తహోమం - నికుంభిలామసంప్రాప్తం నికుంభిలాఖ్యన్యగ్రోధమూలస్థానమసంప్రాప్తం చ - 'తమప్రవిష్టన్యగ్రోధ' మిత్యుత్తరసర్గే వక్ష్యతి. ఆతతాయినం శస్త్రపాణిం - రిపువధోద్యతం చ - త్వాం-యో హన్యాత్ హింస్యాత్ - సః ఇంద్రశత్రోస్తే - వధో మారక ఇతి సర్వలోకేశ్వరేణ బ్రహ్మణా వరో దత్త ఇతి యోజనా. 'వధ హతా' వితి ధాతోః పచాద్యచి వధ ఇతి రూపం. యద్యప్యేతచ్ఛాపవచనమివ ప్రతిభాతి- తథాపి నికుంభిలాప్రాప్తిహోమయోర్విఘ్నాభావే అవధ్య ఇతి పర్యవసానాద్వరరూపత్వం ద్రష్టవ్యం. ౧౪. ఇత్యేవమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ-ఏషః హోమవిఘ్నకారీ-తస్య ఇంద్రజితః-వధః మారకః-విహితః బ్రహ్మణా క్లృప్తః-తస్మాత్ తస్యేంద్రజితో వధాయ సందిశస్వ - అస్మాసు కంచిదితి శేషః. ౧౫½—౧౭½ తస్యేతి. తస్య ప్రసిద్ధస్యేతి సూర్యవిశేషణం ద్వితీయం తస్యేతిపదం అభ్రసంప్లవే

తేన వీరేణ - ప్రాప్తం - నికుంభిలాయాం హోమకర్మణి పరిసమాప్తే- కామగతురగయుక్తో రథః అగ్నేస్సకాశాదుత్పత్స్యతే - తద్రథస్థస్య తవావధ్యత్వం చ భవిష్యతీతి వరదానాత్కామగాస్తురంగమాః ప్రాప్తాః తురంగమశబ్దో రథస్యాప్యుపలక్షణం. ౧౨½. స ఇతి. స ఏషః - ఏవం ప్రకారేణ లబ్ధవరః - స ఇంద్రజిత్సైన్యేన సహ నికుంభిలాం ప్రాప్తం హోమకర్మణా రథాదికం ప్రాప్నువన్ నికుంభిలాం గత ఇత్యర్థః. కృతార్థః కృతకర్మా సమాప్తహోమో యద్యుత్తిష్ఠేత్సర్వాన్నః హతాన్విద్ధీత్యర్థః. ౧౩½. నికుంభిలామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం అహుతాగ్నిమసమాప్తహోమం - నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యం న్యగ్రోధమూలస్థానమసంప్రాప్తం- ఆతతాయినం శస్త్రపాణిం చ హన్యాత్ - హింస్యాత్ - ఇంద్రశత్రోస్తే స ఏవ వధః మారక ఇతి - వరః - సర్వలోకేశ్వరేణ బ్రహ్మణా దత్తః - రాజన్ ధీమతస్తస్యైవం వధో విహిత ఇతి యోజనా. ఏవముత్తరశ్రీరామాయణే ఇంద్రజిద్వరప్రకారస్యోక్తత్వాత్ -తదానుగుణ్యేన వ్యాఖ్యాతం. ౧౭½. తస్యాంతరిక్ష ఇతి. అభ్రసంప్లవే మేఘ

జ్ఞాత్వా మాయావీర్యం దురాత్మనః. లక్ష్మణం కీర్తిసంపన్న మిదం వచన మబ్రవీత్, ౨౦½. య ద్వానరేన్ద్రస్య బలం తేన సర్వేణ సంవృతః హనుమత్ప్రముఖై శ్చైవ యూథపై స్సహ లక్ష్మణ, జాంబవే నర్క్షపతినా సహ సైన్యేన సంవృతః. జహి తం రాక్షససుతం మాయాబలవిశారదం, అయం త్వాం సచివై స్సార్ధం మహాత్మా రజనీచరః. అభిజ్ఞ స్తస్య దేశస్య పృష్ఠతోఽనుగమిష్యతి, ౨౩½ రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా లక్ష్మణ స్సవిభీషణః జగ్రాహ కార్ముకశ్రేష్ఠ మత్యద్భుతపరాక్రమః, ౨౪½. సన్నద్ధః కవచీ ఖడ్గీ సశరో హేమచాపధృత్ రామపాదా వుపస్పృశ్య హృష్ట స్సౌమిత్రి రబ్రవీత్, ౨౫½ అద్య మత్కార్ముకోన్ముక్తా శ్శరా నిర్భిద్య రావణిం లంకా మభిపతిష్యంతి హంసాః పుష్కరిణీ మివ, ౨౬½ అ ద్యైవ తస్య రౌద్రస్య శరీరం మామకా శ్శరాః. విధమిష్యంతి భిత్త్వా తం మహాచాపగుణచ్యుతాః, ౨౭½ స ఏవ ముక్త్వా ద్యుతిమా న్వచనం భ్రాతు రగ్రతః స రావణివధాకాంక్షీ లక్ష్మణ స్త్వరితో యయౌ, ౨౮½ సోఽభివాద్య గురోః పాదౌ కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం. నికుంభిలా మభియయౌ చైత్యం రావణిపాలితం, ౨౯½. విభీషణేన సహితో రాజపుత్రః ప్రతాపవాన్ కృతస్వస్త్యయనో భ్రాత్రా లక్ష్మణ స్త్వరితో యయౌ, ౩౦. వానరాణాం సహస్రై స్తు హనుమాన్ బహుభి ర్వృతః విభీషణ శ్చ సామాత్య స్తదా లక్ష్మణ మన్వగాత్, ౩౧½ మహతా హరిసైన్యేన సవేగ మభిసంవృతః. ఋక్షరాజబలం చైవ దదర్శ పథి విష్ఠితం, ౩౨½. స గత్వా దూర మధ్వానం సౌమిత్రి ర్మిత్రనందనః రాక్షసేంద్రబలం దూరా దపశ్య ద్వ్యూహ మాస్థితం, ౩౩½ స తం ప్రాప్య ధనుష్పాణి ర్మాయాయోగ మరిందమః తస్థౌ బ్రహ్మవిధానేన విజేతుం రఘునందనః, విభీషణేన సహితో రాజపుత్రః ప్రతాపవాన్ అంగదేన చ

మేఘనాదం ఇతి శేషః. ౧౯½—౨౦½. యద్వా నరేంద్ర స్యేత్యాది శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం జాంబవేన జాంబవతా - సహసైన్యేన సైన్యసహితేన-'వోపసర్జన' స్యేతి వికల్పేన సభావః. సంవృతః - త్వ మితి శేషః. ౨౩½—౨౮½. స ఏవ మితి. అసత్యపి కర్తృభేదే క్రియాభేద మాశ్రిత్య స ఇతి ద్విరుక్తిః స ఏవ ముక్త్వా స యయా వితి నిర్వాహః వస్తుతస్తు - స లక్ష్మణః - సః తాదృశవీరవేషవిశిష్ట ఏ వేత్యర్థః. యద్వా - సరావణివధాకాంక్షీ త్యేకం పదం. రావణినా సహ వర్తంత ఇతి సరావణయః నికుంభిలాస్థా రాక్షసాః తేషాం వధాకాంక్షీ త్యర్థః ౨౮½—౩౩½. స తం ప్రాప్యే త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. బ్రహ్మవిధా నేన నికుంభిలా మసంప్రాప్త మిత్యాది నోక్తబ్రహ్మవరదానప్రకారేణ - మాయాయోగం మాయారూపోపాయం - తం ఇంద్రజితం - విజేతుం ప్రాప్య తస్థౌ - మాయాయోగ మితి

సమూహే. ౨౮½ స ఏవ ము క్త్వేతి. స లక్ష్మణః ఏవ ముక్త్వా-స ఏవ లక్ష్మణః యయా వితి తచ్ఛబ్ద స్య నిర్వాహః 'ఏవ ముక్త్వాతు వచన'మితి పాఠ స్సమ్యక్. ౩౩½ స తం ప్రాప్యేతి. సః రఘునందనః - మాయాయోగం మా యైవ యోగ ఉపాయో యస్య త మింద్రజితం ప్రాప్య- బ్రహ్మవిధానేన 'నికుంభిలా

వీర్యేణ తథాఽనిలసుతేన చ, ౩౫, వివిధ మమలశస్త్రభాస్వరం తద్ధ్వజగహనం విపులం మహారథైశ్చ, ప్రతిభయతమ మప్రమేయవేగం తిమిర మివ ద్విషతాం బలం వివేశ, ౩౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - పఞ్చాశీతితమ స్సర్గః.

షడశీతితమ స్సర్గః.

అథ తస్యా మవస్థాయాం లక్ష్మణం రావణానుజః, పరేషా మహితం వాక్య మర్థసాధక మబ్రవీత్. ౧ యదేత ద్రాక్షసానీకం మేఘశ్యామం విలోక్యతే, ఏత దాయోధ్యతాం శీఘ్రం కపిభిః పాదపాయుధైః ౨ అస్యానీకస్య మహతో భేదనే యత లక్ష్మణ, రాక్షసేన్ద్రసుతోఽప్యత్ర భిన్నే దృశ్యో భవిష్యతి ౩. స త్వ మింద్రాశనిప్రఖ్యై శ్శరై రవకిరన్ పరాన్, అభిద్రవాశు యావద్వై నైత త్కర్మ సమాప్యతే. ౪ జహి వీర దురాత్మానం మాయాపరమధార్మికం, రావణిం క్రూరకర్మాణం సర్వలోకభయావహం ౫ విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః, వవర్ష శరవర్షాణి రాక్షసేన్ద్రసుతం ప్రతి. ౬ ఋక్షా శ్శాఖామృగా శ్చాపి ద్రుమాద్రినఖయోధినః, అభ్యధావన్త సహితా స్తదనీక మవస్థితం, ౭. రాక్షసా శ్చ శితై ర్బాణై రసిభి శ్శక్తితోమరైః, ఉద్యతై స్సమవర్తన్త కపిసైన్యజిఘాంసవః. ౮. స సంప్రహార స్తుముల స్సంజజ్ఞే కపిరక్షసాం, శబ్దేన మహతా లంకాం నాదయన్ వై సమన్తతః. ౯ శస్త్రైశ్చ బహుధాకారై శ్శితై ర్బాణైశ్చ పాదపైః, ఉద్యతై ర్గిరిశృంగైశ్చ ఘోరై రాకాశ మావృతం ౧౦ తే రాక్షసా వానరేషు వికృతానన

పారే - మాయాయాగం - జేతుం నాశయితుం - తం దేశం - ప్రాప్య తస్థావి త్యన్వయః వివిధమితి. ప్రతిభయతమం అతిశయేన భయంకరం ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చాశీతితమ స్సర్గః

అథేన్ద్రజిద్యుద్ధారంభః అథ తస్యా మిత్యాది. తస్యా మవస్థాయాం నికుంభిలాసమీపగమనావసరే - అర్థసాధకం - స్వానా మితి శేషః ౧. యదేత దితి. ఆయోధ్యతాం హన్యతాం - శీఘ్ర మితి. విళంబే యాగ స్సమాప్యే తేతిభావః. ౨ అ స్యేతి. యత యతస్వ - అత్ర రాక్షసానీకే ౩—౫. విభీషణేతి శుభలక్షణః సుహృద్వచనసారగ్రాహిత్వలక్షణయుక్తః ౬—౭. రాక్షసా ఇతి. కపిసైన్యజిఘాంసవః కపిసైన్యం హంతు మిచ్ఛవః. ౮ స ఇతి. సంప్రహారః యుద్ధం. ౯—౧౦. తే రాక్షసా ఇతి.

మసంప్రాప్త' ఇత్యాది నోక్తబ్రహ్మవరదానప్రకారేణ-విజేతుం తస్థావితి సంబంధః. ౩౫. వివిధ మితి. ప్రతిభయతమం అతిశయేనభయంకరం. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-పఞ్చాశీతితమ స్సర్గః.

౧. యదేత దితి. ఆయోధ్యతాం ప్రహార్యతాం. ౨ అ స్యేతి. యత యతస్వ. ౪ జహీతి, మాయాపరమధార్మికం పరమధార్మికవత్ ప్రతీయమానం. ౫ విభీషణవచ ఇతి. రాక్షసేన్ద్రసుతం ప్రతి వవర్ష-త ముద్దిశ్యతత్సేనాయాంవవ ర్షేత్యర్థః.౯.శస్త్రైరితి. బహుధాకారైః బహుప్రకారైః ౧౦.తఇతి.

బాహవః, నివేశయంత శ్శస్త్రాణి చక్రుస్తే సుమహ ద్భయం ౧౧, త ద్వైవ సకలై ర్వృక్షై స్గిరిశృంగై శ్చ వానరాః, అభిజఘ్ను ర్నిజఘ్ను శ్చ సమరే రాక్షసర్షభాన్. ౧౨. ఋక్షవానరముఖ్యై శ్చ మహాకాయై ర్మహాబలైః, రక్షసాం వధ్యమానానాం మహ ద్భయ మజాయత ౧౩ స్వ మనీకం విషణ్ణం తు శ్రుత్వా శత్రుభి రర్దితం, ఉదతిష్ఠత దుర్ధర్ష స్తత్కర్మ ణ్యననుష్ఠితే ౧౪. వృక్షాంధకారా న్నిర్గత్య జాతక్రోధ స్స రావణిః, ఆరురోహ రథం సజ్జం పూర్వయుక్తం స రాక్షసః. ౧౫. స భీమకార్ముకధరః కాలమేఘసమప్రభః, రక్తాస్యనయనః క్రుద్ధో బభౌ మృత్యు రి వాంతకః. ౧౬. దృ ష్ట్వైవ తు రథస్థం తం పర్యవర్తత త ద్బలం, రక్షసాం భీమవేగానాం లక్ష్మణేన యుయుత్సతాం ౧౭ తస్మిన్ కాలే తు హనుమా నుద్యమ్య సుదురాసదం, ధరణీధరసంకాశో మహావృక్ష మరిందమః స రాక్షసానాం త త్సైన్యం కాలాగ్ని రివ నిర్దహన్, చకార బహుభి ర్వృక్షై ర్నిస్సంజ్ఞం యుధి వానరః ౧౮. విధ్వంసయంతం తరసా దృష్ట్వైవ పవనాత్మజం, రాక్షసానాం సహస్రాణి హనుమంత మవాకిరన్. ౨౦. శితశూలధరా శ్శూలై రసిభి శ్చాసి పాణయః, శక్తిభి శ్శక్తిహస్తా శ్చ పట్టసైః పట్టసాయుధాః పరిఘై శ్చ గదాభి శ్చ చక్రై శ్చ శుభదర్శనైః, శతశ శ్చ శతఘ్నీభి రాయసై రపి ముద్గరైః. ఘోరైః పరశ్వధై శ్చైవ భిండివాలై శ్చ రాక్షసాః, ముష్టిభి ర్వజ్రకల్పై శ్చ తలై రశనిసన్నిభైః. అభిజఘ్ను స్సమాసాద్య సమంతా త్పర్వతోపమం. ౨౩½. తేషా మపి చ సంక్రుద్ధ శ్చకార కదనం మహత్. ౨౪ స దదర్శ కపిశ్రేష్ఠ మచలోపమ మింద్రజిత్, సూదయంత మమిత్రఘ్న మమిత్రాన్ పవనాత్మజం ౨౫. స

శస్త్రనివేశనవికృతాననబాహుత్వరూపక్రియాభేదాత్ - తచ్ఛబ్దద్వయనిర్వాహః. ౧౧—౧౩. స్వమనీక మితి. తత్కర్మణి తస్మిన్ హోమకర్మణి. ౧౪. వృక్షాంధకారా దితి. వృక్షాంధకారాత్ - నీరంధ్రవృక్షషండా దిత్యర్థః సజ్జం ఆయుధాదిభిః - పూర్వయుక్తం పూర్వ మేవ యుక్తాశ్వం - స రాక్షసః రాక్షససహితః ౧౫ స ఇతి. అంతకః అంతకరః. ౧౬. దృష్ట్వై వేతి. పర్యవర్తత పరితోఽతిష్ఠత్. ౧౭. తస్మి న్నిత్యాది. ఆదా వేకం వృక్షముద్యమ్య నిర్దహన్ సన్ పశ్చాత్ బహుభి ర్వృక్షై స్తద్రక్షోబలం నిస్సంజ్ఞం చకారే త్యన్వయః. ౧౮—౨౦. అవాకిర న్నిత్యుక్తం ప్రపంచయతి—శితే త్యాది శితశూలధరా ఇత్యాదివిశేషణేన యేషాం యే ష్వస్త్రే ష్వత్యంతపాటవ మస్తి తై స్తైరవాకిర న్నితి గమ్యతే. పరిఘై రి త్యాదౌ పరిఘపాణయ ఇ త్యాద్యూహ్యం శుభదర్శనై రి త్యనేన తైక్ష్ణ్య ముపలక్ష్యతే. పర్వతోపమం - హనుమంత మితి శేషః. ౨౩½ తేషా మి త్యర్థం. సంక్రుద్ధః-హనుమా నితి శేషః. ౨౪—౨౫ ససారథి మితి.

రాక్షసాః వానరేషు శస్త్రాణి నివేశయంతః - వికృతాననబాహవ స్సంతః - తే సుమహద్భయం చక్రు రితి సంబంధః. అత స్తచ్ఛబ్దస్య యస్య న పౌనరుక్త్యం. ౧౩. స్వమనీక మితి. అననుష్ఠితే - అసమాప్తే సతి ౧౪. వృక్షాంధకారా దితి. వృక్షాంధకారా న్నీరంధ్రవృక్షసంబాధాత్.

సారథి మువా చేదం యాహి య త్రైష వానరః, క్షయ మేష హి నః కుర్యా ద్రాక్షసానా ముపేక్షితః ౨౬. ఇ త్యుక్త స్సారథి స్తేన యయౌ యత్ర స మారుతిః, వహ న్పరమదుర్ధర్షం స్థిత మింద్రజితం రథే ౨౭ సోఽభ్యుపేత్య శరా న్ఖడ్గా న్పట్టసాం శ్చ పరశ్వధా న్, అభ్యవర్షత దుర్ధర్షః కపిమూర్ధ్ని స రాక్షసః ౨౮. తాని శస్త్రాణి ఘోరాణి ప్రతిగృహ్య స మారుతిః, రోషేణ మహతా విష్టో వాక్యం చేద మువాచ హ. ౨౯. యుధ్యస్వ యది శూరోఽసి రావణాత్మజ దుర్మతే, వాయుపుత్రం సమాసాద్య జీవ న్న ప్రతియాస్యసి 3౧ బాహుభ్యాం ప్రతియుధ్యస్వ యది మే ద్వంద్వ మాహవే, వేగం సహస్వ దుర్బుద్ధే తత స్త్వం రక్షసాం వరః. 3౧ హనుమంతం జిఘాంసంతం సముద్యతశరాసనం, రావణాత్మజ మాచష్టే లక్ష్మణాయ విభీషణః. 3౨ య స్స వాసవనిర్జేతా రావణ స్యాత్మసంభవః, స ఏష రథ మాస్థాయ హనుమంతం జిఘాంసతి 33 త మప్రతిమసంస్థానై శ్శరై శ్శత్రువిదారణైః, జీవితాంతకరై ర్ఘోరై స్సౌమిత్రే రావణిం జహి. 3౪. ఇ త్యేవ ముక్త స్తు తదా మహాత్మా విభీషణే నారివిభీషణేన, దదర్శ తం పర్వతసన్నికాశం రణే స్థితం భీమబలం నదంతం. 3౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - షడశీతితమ స్సర్గః.

సప్తాశీతితమ స్సర్గః.

ఏవ ముక్త్వా తు సౌమిత్రిం జాతహర్షో విభీషణః, ధనుష్పాణిన మాదాయ

హి యస్మాత్ కారణాత్-ఉపేక్షితః ఏషః-నః అస్మాకం సంబంధినాం రాక్షసానాం-క్షయం కుర్యాత్-అతఃఏష వానరో యత్ర-వర్తత ఇతి శేషః తత్ర యాహీ తీదం వచ 'స్సారథి మువా చేత్యన్వయః. ౨౬ ఇ త్యుక్త ఇతి. వహ న్ప్రాపయ న్. ౨౭. సోఽభ్యుపే త్యేతి. అ త్రాపి క్రియాభేదాత్-తచ్ఛబ్దస్య ద్విః ప్రయోగః ౨౮—3౦. బాహుభ్యా మితి ద్వంద్వం ద్వంద్వయుద్ధం-దదాసీతి శేషః.యది దదాసి-తర్హి శస్త్రాణి త్యక్త్వా బాహుభ్యాం ప్రతియుధ్య స్వేత్యన్వయః తతః తదానీం ద్వంద్వయుద్ధకాలే 3౧—3౨ య స్స ఇతి యః స్సః-ప్రసిద్ధో య ఇ త్యర్థః. 33. త మితి అప్రతిమసంస్థానైః అనుపమసన్నివేశైః కరవీరపత్రాద్యాకారై రి త్యర్థః. 3౪ ఇ త్యేవ మితి. అరివిభీషణేన శత్రుభయంకరేణ 3౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షడశీతితమ స్సర్గః

అథేంద్రజిద్విభీషణసంవాదః. ఏవ ముక్త్వే త్యాది ధనుష్పాణిన మితి నకారాంతత్వ మార్షం.

---

౨౭. స ఇతి. సో ఽభ్యుపే త్యే త్యత్రాపి క్రియాభేదా త్తచ్ఛబ్దద్వయస్య ప్రయోగః. 3౦. బాహుభ్యా మితి ద్వంద్వం దదా సీతి శేషః. తర్హి బాహుభ్యాం యుధ్యస్వ 33. త మితి. అప్రతిమసంస్థానైః-అనుపమై రి త్యర్థః. 3౫ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షడశీతితమ స్సర్గః.

త్వరమాణో జగామ హ ౧ అవిదూరం తతో గత్వా ప్రవిశ్య చ మహ ద్వనం, దర్శయామాస తత్కర్మ లక్ష్మణాయ విభీషణః ౨ నీలజీమూతసంకాశం న్యగ్రోధం భీమదర్శనం, తేజస్వీ రావణభ్రాతా లక్ష్మణాయ న్యవేదయత్. ౩. ఇహోపహారం భూతానాం బలవాన్ రావణాత్మజః, ఉపహృత్య తతః పశ్చా త్సంగ్రామ మభివర్తతే. ౪. అదృశ్య స్సర్వభూతానాం తతో భవతి రాక్షసః, నిహంతి సమరే శత్రూన్ బధ్నాతి చ శరోత్తమైః ౫. త మప్రవిష్టన్యగ్రోధం బలినం రావణాత్మజం, విధ్వంసయ శరై స్తీక్ష్ణై స్సరథం సాశ్వసారథిం ౬. త థేత్యుక్త్వా మహాతేజా స్సౌమిత్రి ర్మిత్రనందనః, బభూ వావస్థిత స్తత్ర చిత్రం విస్ఫారయన్ ధనుః ౭ స రథేనాగ్నివర్ణేన బలవాన్ రావణాత్మజః, ఇంద్రజి త్కవచీ ధన్వీ సధ్వజః ప్రత్యదృశ్యత. ౮ త మువాచ మహాతేజాః పౌలస్త్య మపరాజితం, సమాహ్వయే త్వాం సమరే సమ్య గ్యుద్ధం ప్రయచ్ఛ మే. ౯. ఏవ ముక్తో మహాతేజాః మనస్వీ రావణాత్మజః, అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం తత్ర దృష్ట్వా విభీషణం. ౧౦. ఇహ త్వం జాతసంవృద్ధ స్సాక్షా ద్భ్రాతా పితు ర్మమ, కథం ద్రుహ్యసి పుత్రస్య పితృవ్యో మమ రాక్షస. ౧౧ న జ్ఞాతిత్వం న సౌహార్దం న జాతి స్తవ దుర్మతే, ప్రమాణం న చ సౌదర్యం న ధర్మో ధర్మదూషణ. ౧౨ శోచ్య స్త్వ మసి దుర్బుద్ధే నిందనీయశ్చ సాధుభిః, య స్త్వం స్వజన ముత్సృజ్య పరభృత్యత్వ మాగతః. ౧౩. నైత చ్ఛిథిలయా బుద్ధ్యా త్వం వేత్సి మహ దంతరం, క్వచ స్వజనసంవాసః క్వ చ నీచపరాశ్రయః. ౧౪.

౧. అవిదూర మితి. త త్కర్మ హోమకర్మస్థానం. ౨—౩. ఇ హేతి. ఉపహారం బలిం-ఉపహృత్య కృత్వా-ఓదనపాకం పచ తీతివత్-తతః తస్మా ద్దేశాత్ ౪—౫ త మితి. అప్రవిష్టన్యగ్రోధం రావణాత్మజం విధ్వంసయ-పునః ప్రవేశా త్పూర్వ మేవ విధ్వంస యే త్యర్థః ౬—౮. త మితి మహాతేజా ఇతి లక్ష్మణో విశేష్యః సమ్య గ్యుద్ధం అమాయాయుద్ధం. ౯ ఏవ మితి మనస్వీ దృఢమనస్కః. ౧౦. ఇ హేతి ఇహ లంకాయాం జాతసంవృద్ధః-'పూర్వకా' లేత్యాదినా-పూర్వకాలార్థవాచినో జాతశబ్దస్య ఉత్తరకాలార్థవాచినా సంవృద్ధశబ్దేన సహ సమాసః. పుత్రస్య పుత్రాయ-'క్రుధద్రుహే' త్యాదినా చతుర్థీనియమాత్. రాక్ష సేత్యనేన సాజాత్య మపి న దృష్టవా నసీతి వ్యజ్యతే ౧౧. న జ్ఞాతిత్వ మితి. ప్రమాణం మర్యాదానియామకం.౧౨. శోచ్య ఇతి శోచ్యత్వాదౌ హేతు మాహ—య స్త్వ మితి ౧౩. నైత దితి. శిథిలయా కోమలయా-తుచ్ఛయా వా-అంతరం తారతమ్యం. ౧౪.నను

౧ అవిదూర మితి.త త్కర్మ హోమస్థానం. ౫. త మితి అప్రవిష్టన్యగ్రోధం-రావణాత్మజం-విధ్వంసయ-న్యగ్రోధమూలప్రవేశే దుస్సాధ్యో భవ తీతి భావః ౭ త థేతి తత్ర న్యగ్రోధమూలే. ౮. త మువా చేతి. మహాతేజాః లక్ష్మణః ౧౦. ఇహ త్వ మితి ఇహాస్మిన్ రాక్షసకులే-జాతసంవృద్ధః-తత్రైవోత్పన్న స్తత్రైవ వృద్ధిం ప్రాప్త ఇ త్యర్థః. పుత్రస్య పుత్రాయ ౧౧. నేతి ప్రమాణం మర్యాదా. ౧౩. నైత దితి శిథిలయా తుచ్ఛయా - మహ దంతరం మహద్వైషమ్యం-స్వజనపరిత్యాగ పరభృత్యత్వయోః మహద్వైషమ్య మ స్తీ త్యర్థః ౧౪ పరస్య నీచత్వే భవదు క్తం వైషమ్యం-గుణ

గుణవాన్ వా పరజన స్స్వజనో నిర్గుణోఽపి వా, నిర్గుణ స్స్వజన శ్శ్రేయాన్ యః పరః పర ఏవ సః ౧౪. య స్స్వపక్షం పరిత్యజ్య పరపక్షం నిషేవతే, స స్వపక్షే క్షయం ప్రాప్తే పశ్చా త్తై రేవ హన్యతే ౧౫. నిరనుక్రోశతా చేయం యాదృశీ తే నిశాచర, స్వజనేన త్వయా శక్యం పరుషం రావణానుజ. ౧౬. ఇ త్యుక్తో భ్రాతృపుత్రేణ ప్రత్యువాచ విభీషణః, ౧౭॥ అజాన న్నివ మచ్ఛీలం కిం రాక్షస వికత్థసే రాక్షసేంద్రసు తాసాధో పారుష్యం త్యజ గౌరవాత్, ౧౮॥ కులే యద్య ప్యహం జాతో రక్షసాం క్రూరకర్మణాం. గుణోఽయం ప్రథమో నృణాం త న్మే శీల మరాక్షసం, ౧౯॥ న రమే దారుణే నాహం న చాధర్మేణ వై రమే భ్రాత్రా విషమశీలేన కథం భ్రాతా నిరస్యతే, ౨౦॥ ధర్మా త్ప్రచ్యుతశీలం హి పురుషం పాపనిశ్చయం. త్యక్త్వా సుఖ మవాప్నోతి హస్తా దాశీవిషం యథా, ౨౧॥. హింసాపరస్వహరణే పర

పరస్య నీచత్వాభావా న్న భవదు క్తదోష ఇ త్య త్రాహ—గుణవా నితి ౧౪ తి దేవ వైషమ్యం స్వరూపతో దర్శయతి—య ఇతి. ౧౫ నిరనుక్రోశ తేతి. ఇయం హోమవిఘాతపూర్వకం లక్ష్మణస్య న్యగ్రోధప్రవేశకరణరూపా-నిరనుక్రోశతా నిర్దయతా-యాదృశీ యథా ఘోరా-తాదృశం పరుషం నిర్దయత్వం-స్వజనేన బంధుభూతేన త్వ యైవ కర్తుం శక్యం-నా న్యే నే త్యర్థః. యద్వా-స్వజనే విషయే త్వయా న శక్యం న కర్తవ్యం-అనుచితం కృత మితి భావః ౧౬—౧౭॥ అజాన న్నితి. గౌరవాత్-గురో ర్భావో గౌరవం - పితృవ్యత్వా ది త్యర్థః. ౧౮॥. కుల ఇతి రక్షసాం కులే యద్య ప్యహం జాతః - తత్ తథాపి - మే శీలం అరాక్షసం అక్రూరం - అయం మే శీలాఖ్యో గుణః నృణాం సత్పురుషాణాం - ప్రథమః ముఖ్యః. ౧౯॥. 'త న్మేశీల మరాక్షస' మి త్యు క్త మేవ దర్శయతి—న రమ ఇతి. దారుణేన కర్మణా న రమే-అధర్మేణ పరపీడాకరేణ చ కర్మణా న రమే న కేవలం మ య్యేవ దోషః రావణేఽపీ త్యాహ—భ్రా త్రేతి. నిరస్యతే-'త్వాం తు ధి క్కులపాంసన' మితి వచనే నేత్యర్థః. ౨౦॥. ఇంద్రజి దుక్తస్వదోషపరిహారాయ పరిత్యాగహేతూన్ రావణదోషా నాహ—ధర్మాదిత్యానా. ౨౧॥ హిం సేతి హింసా చ పరస్వహరణం చ తే హింసాపరస్వహరణే - హింసాదిరూపం దురా

వ త్త్వే తు త న్నా స్తీ త్య త్రాహ—గుణవా న్వేతి ౧౪ త దేవ వైషమ్యం స్వరూపతో దర్శయతి.—య స్స్వపక్ష మితి అతః స్వపక్షాశ్రయణ మేవ శ్రేయస్కర మితి భావః ౧౫. నిరనుక్రోశ తేతి సేయం హోమవిఘాతపూర్వకం లక్ష్మణస్య న్యగ్రోధప్రవేశకరణరూపా నిరనుక్రోశతా నిర్దయతా-యాదృశీ - యథా ఘోరా - ఈదృశం పరుషం - నిదర్శ యేతి శేషః. స్వజనేన బంధుభూతేన త్వ యైవ కర్తుం శక్యం - నా న్యే నే త్యర్థః. యద్వా - స్వజనే విషయే త్వయా న శక్యం న కర్తవ్యం- అనుచితం కృత మితి భావః ౧౬॥. అజాన న్ని వేతి గౌరవా త్పితృవ్యత్వాత్ - యద్వా - పూర్వోఽహ మితి గౌరవా ద్ధేతో ర్వ త్పారుష్యం త త్త్య జే త్యర్థః ౧౮॥ కుల ఇతి నృణాం సజ్జనానాం యః ప్రథమః ముఖ్యో గుణః - సాత్త్వికం - తత్ మే - అరాక్షసం అక్రూరం - శీలం గుణ ఇ త్యర్థః ౧౯॥. న రమ ఇతి. దారుణేన కర్మణా - న రమే - అధర్మేణ చ న రమే - అన్యథా విషమశీలేన రావణశీలా ద్విలక్షణశీలేన భ్రాత్రా కథ మయం భ్రాతా రావణో నిరస్యతే హింస్యతే. ౨౧॥. హిం. సేతి. హింసా చ పరస్వహరణం చ హింసాపరస్వహరణే - దుష్టా

దారాభిమర్శనం త్యాజ్య మాహు ర్దురాచారం వేశ్మ ప్రజ్వలితం యథా, ౨౨½. పరస్వానాం చ హరణం పరదారాభిమర్శనం. సుహృదా మతిశంకా చ త్రయో దోషాః క్షయావహాః, ౨౩½. మహర్షీణాం వధో ఘోర స్సర్వదేవై శ్చ విగ్రహః. అభిమాన శ్చ కోప శ్చ వైరిత్వం ప్రతికూలతా, ఏతే దోషా మమ భ్రాతు ర్జీవితై శ్వర్యనాశనాః. గుణాన్ ప్రచ్ఛాదయామాసుః పర్వతా నివ తోయదాః, దోషై రేతైః పరిత్యక్తో మయా భ్రాతా పితా తవ. ౨౬. నేయ మస్తి పురీ లంకా న చ త్వం న చ తే పితా, ౨౬½. అతిమానీ చ బాల శ్చ దుర్వినీత శ్చ రాక్షస. బద్ధ స్త్వం కాలపాశేన బ్రూహి మాం య ద్య దిచ్ఛసి, ౨౭½. అద్య తే వ్యసనం ప్రాప్తం కిం మాం త్వ మిహ వక్ష్యసి. ప్రవేష్టుం న త్వయా శక్యో న్యగ్రోధో రాక్షసాధమ, ౨౮½. ధర్షయిత్వా చ కాకుత్స్థౌ న శక్యం జీవితుం త్వయా. యుధ్యస్వ నరదేవేన లక్ష్మణేన రణే సహ, హత స్త్వం దేవతాకార్యం కరిష్యసి యమ క్షయే. ౩౦. నిదర్శయ స్వాత్మబలం సముద్యతం కురుష్వ సర్వాయుధసాయకవ్యయం, న లక్ష్మణ స్యైత్య హి బాణగోచరం త్వ మద్య జీవన్ సబలో గమిష్యసి. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - సప్తాశీతితమ స్సర్గః.

చారరూపం కర్మ త్యాజ్య మాహుః-తద్యుక్త స్త్యాజ్య ఇత్యర్థః. ౨౨½ పరస్వానా మితి. సుహృదా మతిశంకా సుహృత్స్వవిశ్వాసః. ౨౩½ దోషవత్తయా యది త్యాజ్యత్వం తర్హ్యభిజనవిద్యాదిగుణవత్తయా కి మితి న గ్రాహ్యత్వ మి త్యత ఆహ—మహర్షీణా మితి సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అభిమానః గర్వః-వైరిత్వం బద్ధవైరత్వం-ప్రతికూలతా పరశ్రేయోద్వేషిత్వం-తథా చాభిజనవిద్యాదిగుణవత్త్వేఽపి, పరస్త్రీహరణాదిదోషదూషితతయా విషసంపృక్తమధువన్న గ్రాహ్యోఽయ మితి భావః. ౨౬. నేయ మ స్తీ త్యాది. ఉత్తరక్షణే అవశ్యం న శిష్య తీ త్యర్థః. ౨౬½—౨౮½ ధర్షయి త్వే త్యాది. దేవతాకార్యం యమమాతరూపదేవతాకార్యం - నరకయాతనానుభవం వా. ౩౦—౩౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తాశీతితమ స్సర్గః

చారం హింసాదిరూపదురాచారం. ౨౨½ ఇంద్రజిదుక్తదోషపరిజిహీర్షయా పరిత్యాగహేతూన్ రావణదోషా నాహ—పరస్వానా మిత్యాదినా సుహృదా మతిశంకా-సుహృత్స్వవిశ్వాస ఇ త్యర్థః. ౨౩½. దోషవత్తయా య ద్యపి త్యాజ్యత్వం త ర్హ్యభిజనవిద్యాదిగుణవత్తయా కి మితి న గ్రాహ్యత్వ మి త్యత ఆహ—మహర్షీణా మితి. అభిమానో గర్వః-వైరిత్వం బద్ధవైరత్వం-ప్రతికూలతా పరశ్రేయోద్వేషిత్వం-అభిజనవిద్యాదిగుణవత్త్వేఽపి పరస్త్రీహరణాదిదోషదూషితతయా విషసంపృక్తాన్నవత్తస్య న గ్రాహ్యత్వ మితి భావః ౨౯ యుధ్య స్వేతి దేవతాకార్యం కరిష్యసి-యమదూతరూపదేవతాదిష్టకార్యం కరిష్య సీ త్యర్థః యమక్షయే యమనిలయే-యమదూతకింకరో భవిష్య సీతి యావత్. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-సప్తాశీతితమ స్సర్గః.

అష్టాశీతితమ స్సర్గః

విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా రావణిః క్రోధమూర్ఛితః, అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం వేగే నాభ్యుత్పపాత హ ఉద్యతాయుధనిస్త్రింశో రథే సుసమలంకృతే, కాలాశ్వయుక్తే మహతి స్థితః కాలాంతకోపమః. మహాప్రమాణ ముద్యమ్య విపులం వేగవ ద్దృఢం. ధను ర్భీమం పరామృశ్య శరాం శ్చామిత్రశాతనాన్. ౩. తం దదర్శ మహేష్వాసో రథే సుసమలంకృతః, అలంకృత మమిత్రఘ్నం రాఘవ స్యానుజం బలీ హనుమత్పృష్ఠ మాసీన ముదయస్థరవిప్రభం, ౪. ఉవా చైవం సమారబ్ధ స్సౌమిత్రిం సవిభీషణం. తాం శ్చ వానరశార్దూలాన్, ౫. పశ్యధ్వం మే పరాక్రమం, అద్య మత్కార్ముకోత్సృష్టం శరవర్షం దురాసదం ముక్తం వర్ష మి వాకాశే వారయిష్యథ సంయుగే, ౬. అద్య వో మామకా బాణాః మహాకార్ముకనిస్సృతాః విధమిష్యంతి గాత్రాణి తూలరాశి మి వానలః, ౭. తీక్ష్ణసాయకనిర్భిన్నాన్ శూలశక్త్యృష్టితోమరైః. అద్య వో గమయిష్యామి సర్వా నేవ యమక్షయం, ౮. క్షిపత శ్శరవర్షాణి క్షిప్రహస్తస్య మే యుధి. జీమూత స్యేవ నదతః క స్స్థాస్యతి మ మా

అ థేంద్రజిల్లక్ష్మణయుద్ధం. విభీషణవచ ఇ త్యాది. అభ్యుత్పపాత అభిముఖ మజ్జగామ-కీదృగ్భూతో౽భ్యజ్జగా మే త్య త్రాహ—ఉద్యతేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. సుసమలంకృతే సుష్ఠుసమంతాదలంకృతే-మహాప్రమాణం మహాదీర్ఘం-ధను రుద్యమ్య శరాన్ పరామృశ్య గృహీత్వా అభ్యుజ్జగామ అబ్రవీ చ్చే త్యన్వయః అమిత్రాన్ శత్రూన్ - శాతయంతి ఖండయం తీ త్యమిత్రశాతనాన్. ౩. త మి త్యాది. రథే స్థిత ఇతి శేషః అలంకృతం స్వతేజసా భూషితం-'హనుమత్పృష్ఠమాసీన' మి త్యనువాదేన హనుమాన్ పూర్వం రాక్షసై ర్యుద్ధ్వా ఇంద్రజితి ఆగతే లక్ష్మణం స్వపృష్ఠభాగ మారోప్య స్థితవా నితి గమ్యతే. 'ఉదయస్థరవిప్రభ' మి త్యనేన హనుమతః కాంచనాకృతిత్వం లక్ష్మణస్య రవివర్ణత్వం చోక్తం. ౪. ఉవా చైన మితి. త్రిపాదశ్లోక ఏకాన్వయః. ఏత దబ్రవీత్ పరుష మితి పూర్వోక్తస్య వివరణం న భవతి-త ద్విభీషణమాత్రం ప్రతి-ఇదం తు సర్వాన్ ప్రతి-త చ్చ పరుషం-ఇదం తు పరాక్రమవిషయం. సమారబ్ధః సంరబ్ధః. ౫. పశ్యధ్వ మితి ముక్తం మేఘముక్తం-వారయిష్య థే త్యేతత్ సోపహాసోక్తిః ౬. అ ద్యేతి వః యుష్మాకం-విధమిష్యంతి ధక్ష్యంతి. ౭. తీ క్ష్ణేతి. తీక్ష్ణసాయ కేతి లుప్తవిభక్తికం పదం తీక్ష్ణసాయకై రిత్యర్థః. శూలశక్త్యృష్టితోమరై రి త్యత్ర శక్త్యృష్టితోమరై రి త్యర్థః. సంధి రార్షః. తీక్ష్ణసాయకైః శూలశక్త్యృష్టితోమరై శ్చ నిర్భిన్నాన్-వః యుష్మాన్-యమక్షయం యమనిలయం-గమయిష్యా మీ త్యన్వయః. ౮. క్షిపత ఇతి. జీమూత స్యేతి నాద

విభీషణవచ ఇ త్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. పరుషం వాక్య మి త్యేత ద్వక్ష్యమాణ మితి జ్ఞేయం. కాలాశ్వాః నీలాశ్వాః-రథే స్థిత స్సన్-మహాప్రమాణం ధను రుద్యమ్య శరాన్ పరామృశ్య-అభ్యుత్పపాత అభ్యుజ్జగామ-అబ్రవీ చ్చేతి సంబంధః. ౩ త మితి అలంకృతం స్వతేజో భూషితం. ౪. ఉవా చైన మిత్యాదనా పూర్వోక్త మబ్రవీ త్పరుషం వాక్య మి త్యేత దేవ వివృణోతి. ౫. అ ద్యేతి. ముక్తం వర్షం-మేఘోత్సృష్టం వర్షం. ౮. క్షిపత ఇతి. మే యుధి మ మాగ్రత ఇతి

గ్రతః, ౯॥ రాత్రియుద్ధే మయా పూర్వం వజ్రాశనిసమై శ్శరైః శాయితౌ స్థో
మయా భూమౌ విసంజ్ఞౌ సపురస్సరౌ, ౧౦॥ స్మృతిర్వా తేఽస్తి వా మన్యే వ్యక్తం
వా యమసాదనం. ఆశీవిష మివ క్రుద్ధం య న్మాం యోద్ధుం వ్యవస్థితః, ౧౧॥ త
చ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేన్ద్రస్య గర్జితం లక్ష్మణ స్తదా అభీతవదనః క్రుద్ధో రావణిం
వాక్య మబ్రవీత్, ౧౨॥ ఉక్తశ్చ దుర్గమః పారః కార్యాణాం రాక్షస త్వయా.
కార్యాణాం కర్మణా పారం యో గచ్ఛతి స బుద్ధిమాన్, ౧౩॥ స త్వ మర్థస్య
హీనార్థో దురవాపస్య కేన చిత్ వచో వ్యాహృత్య జానీషే కృతార్థోఽస్మీతి
దుర్మతే, ౧౪॥ అన్తర్ధానగతే నాజౌ య స్త్వయా చరిత స్తదా, తస్కరాచరితో
మార్గో నైష వీరనిషేవితః, ౧౫॥ యథా బాణపథం ప్రాప్య స్థితోఽహం తవ

మాత్రే దృష్టాన్తః ౯॥ రాత్రీతి. ఆగ్రహాతిశయేన మయేతి ద్విరుక్తిః. * రామానుజీయం. రా
త్రీతి శాయితౌ-శయితా మితి శేషః ౧౦॥ స్మృతి రితి య న్మాం యోద్ధుం వ్యవస్థితః-అతః
స్మృతి ర్నాస్తీతి వా మన్యే-అథవా యమసాదనం యమప్రాపణం-వ్యక్తం ప్రత్యక్షం-ప్రత్యాసన్న
మితి యావత్. యద్వా-సాదనం సదనం-స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః ౧౧॥ త చ్ఛ్రుత్వేతి. అభీతవదనః
భయవికృతిశూన్యవదనః ౧౨॥ ఉక్తశ్చేతి దుర్గమః దుర్లభః కార్యాణాం యమప్రాపణాదీనాం-
పారః నిర్వాహః-ఉక్తశ్చ ఉక్త ఏవ న కృతః-అతో దుర్బుద్ధి రసీ త్యర్థః. క స్తర్హి బుద్ధిమా ని
త్యత ఆహ—కార్యాణా మితి కార్యాణాం కర్మణా-ఆచరణే నే త్యర్థః. ౧౩॥ సత్వ మితి. అర్థ స్యేతి
తాదర్థ్యసంబంధే షష్ఠీ అర్థస్య వచః ప్రయోజనార్థం వచః. ౧౪॥ దృష్టేఽప్యస్మత్పరాక్రమే
కథ మిత్థం కథ్యత ఇ త్యాశంక్య మాయామయత్వాన్న స వీరసంమత ఇత్యాహ—అన్తర్ధా నేతి. ఆజౌ
యుద్ధే. ౧౫॥ ప్రత్యక్షే ణాపి యోద్ధుం శక్తోఽస్మీత్యత ఆహ—యథేతి. యథా స్థితోఽస్మి తథైవ-

---

సంబంధః ౯॥ రాత్రీతి శాయితౌ. శయితా మితి శేషః ౧౦॥ స్మృతి రితి. య న్మాం యోద్ధుం వ్యవ
స్థితః-అత స్తే స్మృతి ర్నాస్తి వా-యమసాదనం-యమలోకప్రాపణం-వ్యక్తం ప్రకాశం-సన్నిహితం
త ఇతి సంబంధః. ౯॥ రాత్రియుద్ధ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాస్తవార్థ స్తు-రాత్రియుద్ధే మయా
శరై ర్విసంజ్ఞౌ భూమౌ శాయితౌ అథాపి తే తవ యమసాదనం వా యమలోకప్రాపణం చ-అతఏవ
స్మృతి ర్వా-భయరూపా వేతి శేషః. భయరూపా స్మృతి శ్చ నాస్తీతి వ్యక్తం మన్యే. కుతః. ఆశీ
విష మితి క్రుద్ధం మాం యోద్ధుం వ్యవస్థిత ఇతి సంబంధః ఉక్తశ్చేతి. కార్యాణాం శత్రువిజయ
రూపకర్తవ్యానాం - దుర్గమః - అపారః దుష్ప్రాపాన్తః-త్వయా ఉక్తశ్చ ఉక్త ఏతదుక్తిమాత్రేణ
కిమాయాత మితి భావః యస్తు కార్యాణాం - పారం - కర్మణా ఆచరణేన-గచ్ఛతి ప్రాప్నో
తి - స బుద్ధిమాన్ - స ఏవ సమర్థ ఇత్యర్థః. ౧౩॥ సత్వ మితి. దుర్మతే హీనార్థః శత్రువిజయ
రూపప్రయోజనహీనః - సత్వం - కేన చి త్కేనాపి దురవాప్య స్యార్థస్య విజయప్రయోజనస్య
సంబంధి - వచో వ్యాహృత్య కృతార్థో ఽస్మి కృతకృత్యో ఽస్మీతి జానీష ఇతి యోజనా ౧౪॥
మత్కృతం పరాక్రమం సమ్య గనుభూయాపి కి మర్థ మేవ ముచ్యత ఇ త్యత్రాహ— అన్తర్ధానగతే
నేతి. ౧౫॥ వినాప్యన్తర్ధానేన పరాక్రమితుం శక్య మి త్యత్రాహ— యథేతి. యథా య త్తేజః

రాక్షస దర్శయ స్వాద్య త త్తేజో వాచా త్వం కిం వికత్థసే. ౧౬. ఏవ ముక్తో ధను
ర్భీమం పరామృశ్య మహాబలః సససర్జ నిశితా న్బాణా నింద్రజి త్సమితింజయః,
౧౭॥ తే నిసృష్టా మహావేగా శ్శరా స్సర్పవిషోపమాః. సంప్రాప్య లక్ష్మణం పేతు
శ్శ్వసంత ఇవ పన్నగాః, ౧౮॥ శరై రతిమహావేగై ర్వేగవా న్రావణాత్మజః.
సౌమిత్రి మింద్రజి ద్యుద్ధే వివ్యాధ శుభలక్షణం, ౧౯॥ స శరై రతివిద్ధాంగో
రుధిరేణ సముక్షితః. శుశుభే లక్ష్మణ శ్శ్రీమా న్విధూమ ఇవ పావకః, ౨౦॥.
ఇంద్రజి త్త్వాత్మనః కర్మ ప్రసమీక్ష్యాధిగమ్య చ. వినద్య సుమహానాద మిదం
వచన మబ్రవీత్, ౨౧॥ పత్రిణ శ్శితధారా స్తే శరా మత్కార్ముకచ్యుతాః.
ఆదాస్యంతే ఽద్య సౌమిత్రే జీవితం జీవితాంతగాః, ౨౨॥ అద్య గోమాయు
సంఘా శ్చ శ్యేనసంఘా శ్చ లక్ష్మణ గృధ్రా శ్చ నిపతంతు త్వాం గతాసుం
నిహతం మయా, ౨౩॥ క్షత్రబంధుం సదానార్యం రామః పరమదుర్మతిః భక్తం
భ్రాతర మద్యైవ త్వాం ద్రక్ష్యతి మయా హతం, ౨౪॥. విశస్తకవచం భూమౌ
వ్యపవిద్ధశరాసనం. హృతోత్తమాంగం సౌమిత్రే త్వా మద్య నిహతం మయా,
౨౫॥. ఇతి బ్రువాణం సంరబ్ధం పరుషం రావణాత్మజం, హేతుమ ద్వాక్య మత్యర్థం
లక్ష్మణః ప్రత్యువాచ హ, ౨౬॥. వాగ్బలం త్యజ దుర్బుద్ధే క్రూరకర్మాఽసి రాక్షస
అథ కస్మా ద్వద స్యేత త్సంపాదయ సుకర్మణా, ౨౭॥. అకృత్వా కత్థసే కర్మ కిమర్థ
మిహ రాక్షస. కురు త త్కర్మ యే నాహం శ్రద్దధ్యాం తవ కత్థనం, ౨౮॥ అను
క్త్వా పరుషం వాక్యం కించి ద ప్యనవక్షిపన్. అవికత్థన్ వధిష్యామి త్వాం పశ్య

త త్తేజః పూర్వకృతం తేజః - దర్శయ స్వే త్యన్వయః. ౧౭॥. త ఇతి సర్పవిషోపమాః సర్ప
విషవత్ ఘోరాః - పేతుః - భూమా వితిశేషః. ౧౮॥. శరై రితి. అతి వివ్యాధే త్యన్వయః. వ్యవహి
తా చ్చేతి వ్యవహితప్రయోగః. ౧౯॥---౨౦॥. ఇంద్రజి త్త్వితి అధిగమ్య ఫలవ త్త్వేన దృష్ట్వా.
౨౧॥---౨౪॥. విశ స్తేతి విశ స్తం భిన్నం కవచం యస్య తం - త్వాం - రామో ద్రక్ష్య తీ త్య
నుషంగేణ యోజనా. ౨౫॥---౨౬॥ వాగ్బల మితి. అథ ఇదానీం. ౨౮॥---౩౦॥. సుప త్రేతి.

పూర్వం కృతం త త్తేజః ౨౧॥. పత్రిణ శ్శితధారా ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయస్య ప్రకృతార్థః స్పష్టః.
వా స్తవార్థ స్తు---పత్రిణ ఇతి. హేసౌమిత్రే-మత్కార్ముకచ్యుతాః-అశరాః-అప్రయోజకశరా ఇ
త్యర్థః. తే తవ-శితిధారాః జీవితాంతగాః-పత్రిణః మ త్తః జీవిత మాదాస్యంత ఇతి సంబంధః ౨౨॥
అ ద్యేతి. హేలక్ష్మణ త్వాం-త్వా ముద్దిశ్య మయా లక్ష్మ్యై లంకైశ్వర్యేణ సహ గతాసుం-మా మితి
శేషః.గోమాయ్వాదయః-నిపతం త్వితి సంబంధః. ౨౩॥. క్షత్రబంధు మితి. సదానార్య మి త్యత్ర
సదాన-అర్య మితి ఛేదః. హేసదాన దానసహిత-దానశీ లే త్యర్థః. క్షత్రబంధుం-క్షత్రస్య రాఘవస్య
బంధుం-సుతః-భ్రాతరం-అతఏవ-అర్యం మయా-అహతం త్వాం-పరమదుర్మతిః పరమదుష్టేష్వపి మతిః
అనుగ్రహరూపా యస్య సః రామః-అద్య ద్రక్ష్య తీతి సంబంధః. ౨౪॥. విశ స్తేతి. హేసౌమిత్రే
త్వాం వి నేతి శేషః. విశస్తకవచం హృతోత్తమాంగం-మయా నిహతం సైన్యం త్వితి శేషః. రామో

పురుషాధమ, ౨౯॥ ఇత్యుక్త్వా పంచ నారాచా నాకర్ణాపూరితాన్ శితాన్. నిజ ఘాన మహావేగాన్ లక్ష్మణో రాక్షసోరసి, ౩౦॥ సుపత్రవాజితా బాణాః జ్వలితా ఇవ పన్నగాః. నైరృతోర స్యభాసంత సవితూ రశ్మయో యథా, ౩౧॥ స శరై రాహత స్తేన సరోషో రావణాత్మజః సుప్రయుక్తై స్త్రిభి ర్బాణైః ప్రతివివ్యాధ లక్ష్మణం, ౩౨॥ స బభూవ తదా భీమో నరరాక్షససింహయోః విమర్ద స్తుములో యుద్ధే పరస్పరజయైషిణోః, ౩౩॥. ఉభౌ హి బలసంపన్నా వుభౌ విక్రమశాలినౌ. ఉభా వపి సువిక్రాంతౌ సర్వశస్త్రాస్త్రకోవిదౌ, ఉభౌ పరమదుర్జయా వతుల్యబల తేజసౌ ౩౪. యుయుధాతే తదా వీరౌ గ్రహా విచ నభోగతౌ, ౩౫॥. బలవృత్రా వి వాభీతౌ యుధి తౌ దుష్ప్రధర్షణౌ యుయుధాతే మహాత్మానౌ తదా కేసరిణా విచ, ౩౬॥. బహూ నవసృజంతౌ హి మార్గణౌఘా నవస్థితౌ. నరరాక్షససింహౌ తౌ ప్రహృష్టా వభ్యయుధ్యతాం, ౩౭॥ సుసంప్రహృష్టౌ నరరాక్షసోత్తమౌ జయై షిణౌ మార్గణచాపధారిణౌ, పరస్పరం తౌ ప్రవవర్షతు ర్భృశం శరౌఘవర్షేణ బలాహకావివ, ౩౮॥ అభిప్రవృద్ధౌ యుధి యుద్ధకోవిదౌ శరాసిదండౌ శితశస్త్రధారిణౌ, అభీక్ష్ణ మావివ్యధతు ర్మహాబలౌ మహాహవే శంబరవాసవా వివ. ౩౯॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-అష్టాశీతితమ స్సర్గః.

ఏకోననవతితమ స్సర్గః

తత శ్శరం దాశరథి స్సంధా యామిత్రకర్శనః, ససర్జ రాక్షసేంద్రాయ క్రుద్ధ స్సర్ప ఇవ శ్వసన్. ౧. తస్య జ్యాతలనిర్ఘోషం స శ్రుత్వా రావణాత్మజః, వివర్ణవ దనో భూత్వా లక్ష్మణం సముదైక్షత ౨. తం వివర్ణముఖం దృష్ట్వా రాక్షసం రావ ణాత్మజం, సౌమిత్రిం యుద్ధసంయుక్తం ప్రత్యువాచ విభీషణః. ౩ నిమిత్తా న్యను

సుపత్రవాజితాః సుపత్రై స్సంజాతవేగాః. ౩౧॥—౩౨॥ స ఇతి విమదః సంఘర్షః ౩౩॥. ఉభౌ హీత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సువిక్రాంతౌ సుష్ఠుపరాక్రమౌ. ౩౪. యుయుధాతే ఇ త్యాద్యర్ధం. ౧౫॥ బ తేతి. బలశబ్దో బలశత్రిత్వం ద్రపరః. నామైకదేశే నామగ్రహణాత్ ౩౬॥—౩౭॥. సుసంప్రహృష్టా వితి శరౌఘః మేఘపక్షే జలౌఘః - శరశబ్దో హి జలవాచీ-శరధి రితి సముద్రప ర్యాయాత్. ౩౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టాశీతితమ స్సర్గః.

అథ లక్ష్మణేంద్రజితో స్సంకుహాన్ సంప్రహారః తత శ్శర మి త్యాది. ౧—౨. త మితి. సౌమిత్రిం-ప్రతి ఉద్దిశ్య ౩. నిమిత్తా నీతి అస్మిన్ యాని ముఖవైవర్ణ్య స్తబ్ధత్వాదీని నిమిత్తాని అను

ద్రక్ష్య తీతి పూర్వేణ సంబంధః ౩౦॥ సుపత్రేతి. సుపత్రవాజితాః - సుపత్రై స్సంజాతవేగాః. ౩౨॥. స ఇతి విమర్దః సంఘర్షః. ౩౩॥. ఉభౌ హీతి. అతివిక్రాంతౌ కృతపరాక్రమౌ. ౩౪. యుయుధాతే ఇతి. బలవృత్రా వివేత్యత్ర బలశబ్దః పురంచరవాచీ. ౩౯॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర చితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాశీతితమ స్సర్గః.

౨. *తిలకమ్. యుద్ధసంయుక్తం యుద్ధజనకహర్షసంయుక్తం ౩. నిమిత్తా నీతి. అస్మిన్ యాని

పశ్యామి యా న్యస్మిన్ రావణాత్మజే, త్వర తేన మహాబాహో భగ్న ఏవ న సంశయః. ౪. తత స్సంధాయ సౌమిత్రి ర్బాణా నగ్నిశిఖోపమాన్, ముమోచ నిశితాం స్తస్మిన్ సర్పా నివ మహావిషాన్. ౫ శక్రాశనిసమస్పర్శై ర్లక్ష్మణే నాహత శ్శరైః, ముహూర్త మభవ న్మూఢ స్సర్వసంక్షుభితేంద్రియః ౬ ఉపలభ్య ముహూర్తేన సంజ్ఞాం ప్రత్యాగతేంద్రియః, దద ర్శావస్థితం వీరం వీరో దశరథాత్మజం. ౭ సో௨భిచక్రామ సౌమిత్రిం రోషా త్సంరక్తలోచనః, అబ్రవీ చ్చైన మాసాద్య పున స్సపరుషం వచః ౮ కిం న స్మరసి త ద్యుద్ధే ప్రథమే మత్పరాక్రమం, నిబద్ధ స్త్వం సహ భ్రాత్రా యదా భువి విచేష్టసే ౯ యువాం ఖలు మయా యుద్ధే శక్రాశనిసమై శ్శరైః, శాయితౌ ప్రథమం భూమౌ విసంజ్ఞౌ సపురస్సరౌ. ౧౦ స్మృతి ర్వా నాస్తి తే మన్యే వ్యక్తం వా యమసాదనం, గంతు మిచ్ఛసి యస్మా త్త్వం మాం ధర్షయితు మిచ్ఛసి ౧౧ యది తే ప్రథమే యుద్ధే న దృష్టో మత్పరాక్రమః, అద్య తే దర్శయిష్యామి తిష్ఠే దానీం వ్యవస్థితః ౧౨ ఇ త్యుక్త్వా స స్త్రభి ర్బాణై రభివివ్యాధ లక్ష్మణం, దశభి స్తు హనూమంతం తీక్ష్ణధారై శ్శరోత్తమైః. ౧౩. తత శ్శరశతే నైవ సుప్రయుక్తేన వీర్యవాన్, క్రోధా ద్ద్విగుణసంరబ్ధో నిర్బిభేద విభీషణం. ౧౪. త ద్దృష్ట్వేంద్రజితా కర్మ కృతం రామానుజ స్తదా, అచింతయిత్వా ప్రహస న్నైత త్కించి దితి బ్రువన్. ముమోచ స శరాన్ ఘోరాన్ సంగృహ్య నరపుంగవః, ౧౫. అభీతవదనః క్రుద్ధో రావణిం లక్ష్మణో యుధి. నైవం రణగతా శ్శూరాః ప్రహరంతి నిశాచర, లఘవ శ్చాల్పవీర్యా శ్చ సుఖా హీమే

పశ్యామి-తై రయం భగ్న ఇతి జానే-తేన కారణేన-త్వర త్వరస్వ ౪—౫ శక్రాశనీతి సర్వసంక్షుభితేంద్రియః సంక్షుభితసర్వేంద్రియః. ౬—౮. కి మితి త్వం భ్రాత్రా సహ నిబద్ధ ఇతి యత్-ప్రథమే-తద్యుద్ధే తస్మిన్ యుద్ధే మత్పరాక్రమం త్వన్నిబంధనరూపం న స్మరసి కిం-యదా యత్ర యుద్ధకాలే విచేష్టసే విచేష్టితవా నసి ౯ త మేవ పరాక్రమం విశినష్టి—యువా మితి. ౧౦. స్మృతి రితి వ్యక్తం-నూన మి త్యర్థః. ౧౧—౧౩ తత ఇతి క్రోధా ద్ద్విగుణసంరబ్ధ ఇతి. లక్ష్మణాదివిషయ కోపాపేక్షయా విభీషణవిషయే ద్విగుణం కుపిత ఇ త్యర్థః. ౧౪ త ద్దృష్ట్వే త్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః నైతత్ కించి దితి బ్రువన్-ఏత దకించిత్కర మితి బ్రువ న్ని త్యర్థః ౧౫. అభీతవదన ఇత్యాది

ముఖవైవర్ణ్యాదిని నిమిత్తా న్యుపపశ్యామి తై రయం భగ్న ఇతి జానే తేన కారణేన-త్వర-త్వర స్వేత్యర్థః ౫. శక్రాశనీతి సర్వసంక్షుభితేంద్రియః సంక్షుభితసర్వేంద్రియః ౮ కిన్న స్మరసీతి. ప్రథమే తద్యుద్ధే భ్రాత్రా సహ బద్ధ ఇతి యత్-తత్పరాక్రమం న స్మరసి కిం. ౯. త మేవ పరాక్రమం విశినష్టి—యువామితి యువా మి త్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః.వస్తుత స్తు-శరై ర్యువాం విసంజ్ఞౌ భూమౌ శాయితౌ-తథాపి తే తవ-యమసాదనం వా యమలోకగమనం చ-స్మృతి ర్వా భయరూపా స్మృతి శ్చ నాస్తీతి వ్యక్తం మన్యే-కుతః-యస్మా త్త్వాం ధర్షయితు మిచ్ఛసీతి సంబంధః ౧౪. త ద్దృష్ట్వేతి నైత త్కించి త్తదా బ్రవీత్ ఏత న్న కించి దకించిత్కర మి త్యబ్రవీ

శరా స్తవ నైవం శూరాస్తు యుధ్యంతే సమరే జయకాంక్షిణః, ఇత్యేవం తం బ్రువాణస్తు శరవర్షై రవాకిరత్, ౧౭. తస్య బాణై స్సువిధ్వస్తం కవచం హేమ భూషితం, వ్యశీర్యత రథోపస్థే తారాజాల మివాంబరాత్ ౧౮ విధూతవర్మా నారాచై ర్బభూవ స కృతవ్రణః. ఇంద్రజి త్సమరే వీరః ప్రగూఢఇవ సానుమాన్ ౨౦ తత శ్శర సహస్రేణ సంక్రుద్ధో రావణాత్మజః, బిభేద సమరే వీరం లక్ష్మణం భీమవిక్రమః ౨౧ వ్యశీర్యత మహా ద్దివ్యం కవచం లక్ష్మణస్య చ, కృతప్రతికృతాన్యోన్యం బభూవతు రభిద్రుతౌ. ౨౨ అభీక్ష్ణం నిశ్వసంతౌ తౌ యుధ్యేతాం తుములం యుధి, శరసం కృత్తసర్వాంగౌ సర్వతో రుధిరోక్షితౌ ౨౩ సుదీర్ఘకాలం తౌ వీరా వన్యోన్యం నిశితై శ్శరైః. తతక్షతు ర్మహాత్మానౌ రణకర్మవిశారదౌ. ౨౪ బభూవతు శ్చా త్మజయే యత్తౌ భీమపరాక్రమౌ, తౌ శరౌఘై స్తదా కీర్ణౌ నికృత్తకవచధ్వజౌ. స్రవంతౌ రుధిరం చోష్ణం జలం ప్రస్రవణా వివ, ౨౫½. శరవర్షం తతో ఘోరం ముంచతో ర్భీమనిస్వనం సాసారయో రి వాకాశే నీలయోః కాలమేఘయోః, తయో రథ మహాన్ కాలో వ్యత్యయా ద్యుధ్యమానయోః న చ తౌ యుద్ధ వైముఖ్యం శ్రమం వా ప్యుపజగ్మతుః, ౨౭½ అస్త్రాణ్యస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠౌ దర్శ యంతౌ పునః పునః. శరా నుచ్చావచాకారా నంతరిక్షే బబంధతుః, ౨౮½. వ్యపేతదోష మస్యంతౌ లఘుచిత్రం చ సుష్ఠు చ. ఉభౌ తౌ తుములం ఘోరం చక్రతు ర్నరరాక్షసౌ, ౨౯½ తయోః పృథక్ పృథ గ్భీమ శ్శుశ్రువే తవ నిస్స్వనః. ప్రకంపయన్ జనం ఘోరో నిర్ఘాత ఇవ దారుణః, ౩౦½ స తయో ర్భ్రాజతే శబ్ద స్తదా సమరసక్తయోః సుఘోరయో ర్నిష్టనతో ర్గగనే మేఘయో ర్యథా, ౩౧½. సువర్ణపుంఖై ర్నారాచై ర్బలవంతౌ కృతవ్రణౌ ప్రసుస్రువాతే

సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. అకించిత్కరత్వ మేవాహ—నైవమితి. ౧౭—౧౮ విధూతేతి. ప్రగూఢః ప్రరూఢపృక్షః ౨౦—౨౧. వ్యశీర్యతేతి కృతే ప్రతికృతం అన్యోన్యం యస్మిన్ కర్మణి త త్తథోక్తం. ౨౨. అభీక్ష్ణమితి. యుధ్యేతాం అయుధ్యేతాం ౨౩. సుదీర్ఘకాలమితి. తతక్షతుః అన్యోన్యంబభంజతుః. ౨౪ బభూవతురిత్యాది యత్తౌ యత్నవంతౌ. ౨౫½ శరవర్షమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సాసారయోః సధారాపాతయోః-'ధారాసంపాత ఆసార'ఇ త్యమరః. ౨౭½—౨౮½. వ్యపేతేతి. వ్యపేతదోషం వ్యపగతమోహత్వదోషం- అస్యంతౌ బాణాన్ క్షిపంతౌ. ౨౯½—౩౦½.

ది త్యర్థః ౧౭. అకించిత్కరత్వ మేవాహ—నైవ మితి *తిలకమ్. ఏవం శబ్దార్థో లఘువ ఇతి. పుష్ప మాలావ ల్లఘువ ఇమే తవ శరా మే సుఖాః న తు క్లేశదా ఇ త్యర్థః ౧౮. విధూతవ ర్మేతి. ప్రరూఢ ఇవ సానుమాన్-సానుమా నివ ప్రతిరూఢః నిశ్చలః-బభూవ *తిలకమ్ ప్రత్యూషే భానుమా నివ-క్షతజరక్తవర్ణత్వా దితి భావః ౨౧ వ్యశీర్య తేతి. కృతప్రతికృతాన్యోన్యం-కృతే ప్రతికృతం అన్యోన్యం యస్మిన్ కర్మణి త త్తథా. ౨౫½.*తిలకమ్. మహాన్ కాలః అనేకదినరూపః. ౨౭½—౩౧½.

రుధిరం కీర్తిమంతౌ జయే ధృతౌ, ౩౨౹ తే గాత్రయో ర్నిపతితాః రుక్మపుంఖా శ్శరా యుధి అసృజ్ఞదిగ్ధా వినిష్పత్య వివిశు ర్ధరణీతలం,౩౩౹ అన్యే సునిశితై శ్శస్త్రై రాకాశే సంజఘట్టిరే బభంజు శ్చిచ్ఛిదు శ్చాన్యే తయో ర్బాణా సహస్రశః, ౩౪౹. స బభూవ రణో ఘోర స్తయో ర్బాణమయ శ్చ యః అగ్నిభ్యా మివ దీప్తాభ్యాం సత్రే కుశమయ శ్చ యః, ౩౫౹ తయోః కృతవ్రణౌ దేహౌ శుశుభాతే మహాత్మనోః సపుష్పా వివ నిష్పత్రౌ వనే శల్మలికింశుకౌ, ౩౬౹ చక్రతు స్తుములం ఘోరం సన్నిపాతం ముహు ర్ముహుః. ఇంద్రజి ల్లక్ష్మణ శ్చైవ పరస్పరవధైషిణౌ, ౩౭౹ లక్ష్మణో రావణిం యుద్ధే రావణి శ్చాపి లక్ష్మణం. అన్యోన్యం తా వభిఘ్నంతౌ న శ్రమం ప్రత్యపద్యతాం, ౩౮౹. బాణజాలై శ్శరీరస్థై రవగాఢై స్తరస్వినౌ. శుశుభాతే మహావీర్యౌ ప్రరూఢా వివ పర్వతౌ, ౩౯౹ తయో రుధిరసిక్తాని సంవృతాని శరై ర్భృశం. బభ్రాజు స్సర్వగాత్రాణి జ్వలంత ఇవ పావకాః, ౪౦౹ తయో రథ మహాన్ కాలో వ్యత్యయా ద్యుధ్యమానయోః. న చ తౌ యుద్ధవైముఖ్యం శ్రమం వాఽప్యుపజగ్మతుః, ౪౧౹ అథ సమరపరిశ్రమం నిహంతుం సమరముఖే ష్వజితస్య లక్ష్మణస్య, ప్రియహిత ముపపాదయ న్మహౌజా స్సమర ముపేత్య విభీషణోఽవతస్థే. ౪౨౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ఏకోననవతితమ స్సర్గః.

నవతితమ స్సర్గః

యుధ్యమానౌ తు తౌ దృష్ట్వా ప్రసక్తౌ నరరాక్షసౌ, ప్రభిన్నా వివ

సువ ర్ణేతి. ధృతౌ ఆవిష్టౌ. ౩౨౹—౩౩౹. అన్య ఇతి తయోః అన్యే కే చన బాణాః ఆకాశే సునిశితైః శస్త్రైః-సంజఘట్టిరే సంఘట్టితాః - అన్యే బాణాః-బాణాన్-సహస్రశః-బభంజుః-చిచ్ఛిదు శ్చేతి సంబంధః. ౩౪౹. సబభూ వేతి సః రణః-ఘోరో బభూవ-యస్మిన్ తయో ర్బాణమయ శ్చ యః-సత్రే దీప్తాభ్యా మగ్నిభ్యాం సహితః - కుశమయ శ్చ య ఇ వాసీత్ - అగ్నీ గార్హపత్యాహవనీయౌ. ౩౫౹—౩౬౹ చక్రతు రితి సన్నిపాతం యుద్ధం. ౩౭౹ లక్ష్మణ ఇతి ప్రత్యపద్యతాం ప్రత్యపద్యేతాం. ౩౮౹—౩౯౹.తయో రితి. బభ్రాజుః-అర్షం పరస్మైపదం ౪౦౹—౪౨౹ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకోననవతితమ స్సర్గః

అథేంద్రజితో రథభంగః. యుధ్యమానా విత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ప్రభిన్నా మత్త

---

*తిలకమ్ జయే ధృతౌ ధృఢోత్సాహౌ. ౩౨౹—౩౪౹ స బభూ వేతి. స రావణిః-ఘోరో బభూవ-తస్మిన్ రణే-తయో ర్బాణమయః-చయః-సత్రే దీప్తాభ్యా మగ్నిభ్యాం సహితః కుశమయ శ్చ య ఇవ ఆస్తే. ౩౫౹—౩౬౹. చక్రతురితి సన్నిపాతం యుద్ధం ౩౮౹ బాణజాలై రితి. ప్రరూఢౌ రూఢవృక్షౌ. *తిలకమ్. అవగాఢైః గాఢమగ్నైః. ౩౯౹ —౪౧౹. అథ సమరపరిశ్రమ మితి. సమరపరిశ్రమం-ఇంద్రజిత మితిశేషః. ౪౨౹ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోననవతితమ స్సర్గః.

యుధ్యమానా వి త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ప్రభిన్నౌ మత్తౌ-పరస్పరగతౌ పరస్పరం

మాతంగౌ పరస్పరవధైషిణౌ తౌ ద్రష్టుకామ స్సంగ్రామే పరస్పరగతౌ బలీ, శూర
స్స రావణభ్రాతా తస్థౌ సంగ్రామమూర్ధని ౨ తతో విస్ఫారయామాస మహ ద్ధను
రవస్థితః, ఉత్ససర్జ చ తీక్ష్ణాగ్రాన్ రాక్షసేషు మహాశరాన్. ౩. తే శరా శ్శిఖిసం
కాశాః నిపతంత స్సమాహితాః, రాక్షసాన్ దారయామాసు ర్వజ్రా ణీవ మహా
గిరీన్ ౪. విభీషణ స్యానుచరా స్తేఽపి శూలాసిపట్టిసైః, చిచ్ఛిదు స్సమరే వీరాన్
రాక్షసాన్ రాక్షసోత్తమాః. ౫. రాక్షసై స్తైః పరివృత స్స తదా తు విభీషణః,
బభౌ మధ్యే ప్రహృష్టానాం కలభానా మివ ద్విపః ౬. తత స్సంచోదయానో వై
హరీన్ రక్షోరణప్రియాన్, ఉవాచ వచనం కాలే కాలజ్ఞో రక్షసాం వరః. ౭.
ఏకోఽయం రాక్షసేంద్రస్య పరాయణ మివ స్థితః, ఏత చ్ఛేషం బలం తస్య కిం
తిష్ఠత హరీశ్వరాః ౮ అస్మిన్ వినిహతే పాపే రాక్షసే రణమూర్ధని, రావణం
వర్జయిత్వా తు శేష మస్య హతం బలం. ౯. ప్రహస్తో నిహతో వీరో నికుంభ శ్చ
మహాబలః, కుంభకర్ణ శ్చ కుంభ శ్చ ధూమ్రాక్ష శ్చ నిశాచరః. జంబుమాలీ
మహామాలీ తీక్ష్ణవేగోఽశనిప్రభః, సుప్తఘ్నో యజ్ఞకోప శ్చ వజ్రదంష్ట్ర శ్చ
రాక్షసః సంహ్రాదీ వికటో నిఘ్న స్తపనో దమ ఏవ చ, ప్రఘాసః ప్రఘస శ్చైవ
ప్రజంఘో జంఘ ఏవ చ అగ్నికేతు శ్చ దుర్ధర్షో రశ్మికేతు శ్చ వీర్యవాన్, విద్యు
జ్జిహ్వో ద్విజిహ్వ శ్చ సూర్యశత్రు శ్చ రాక్షసః.అకంపన స్సుపార్శ్వ శ్చ చక్రమాలీ
చ రాక్షసః. కంపన స్సత్త్వవంతౌ తౌ దేవాంతకనరాంతకౌ. ౧౪. ఏతా న్నిహ
త్యాతిబలాన్ బహూన్ రాక్షససత్తమాన్, బాహుభ్యాం సాగరం తీర్త్వా లం
ఘ్యతాం గోష్పదం లఘు ౧౫ ఏతావ దేవ శేషం వో జేతవ్య మిహ వానరాః,

మాతంగా వివ పరస్పరగతౌ పరస్పరం యుద్ధార్థం సంగతౌ-తౌ లక్ష్మణేంద్రజితౌ-ప్రథమం ద్రష్టు
కామ స్స విభీషణ స్తౌ దృష్ట్వా-సంగ్రామమూర్ధని యోద్ధుం తస్థా వి త్యన్వయః స్వయం ప్రథమం
యుద్ధం కర్తు ముద్యుక్తోఽపి తయోర్బలాధిక్యం ద్రష్టుం తూష్ణీంస్థితః తయోర్బలతౌల్యే దృష్టే స్వస్య
రావ.విషయకించిత్కారార్థ మిదానీం యుద్ధాయ తస్థా వి త్యర్థః ౨ తత ఇతి ధనుః తాదాత్వికం
కించిత్-విభీషణస్య కేవలగదాపాణిత్వాత్. ౩ తే శరా ఇతి. వజ్రాణి అశనయః. ౪——౭. ఏకోఽయ
మితి. పరాయణం గతిః ౮--౯. ఉక్తా ననుక్తాం శ్చ రాక్షసాన్ యుద్ధే హతాన్ కాం శ్చి త్పరి
గణయ త్యుత్సాహనాయ——ప్రహస్త ఇ త్యాదినా శ్లోకపంచకేన. అకంపనః కంపన శ్చ రాక్షసౌ-
సర్వత్ర నిహత ఇ త్యనే నాన్వయః. దేవాంతకనరాంతకా వి త్యత్ర నిహతా వితి పరిణామః కార్యః.
౧౪. ఏతా నితి ఏతాన్ రాక్షససత్తమాన్-నిహత్య స్థితానాం భవతాం ఇంద్రజితో హననం బాహు
భ్యాం సాగరం తీర్త్వా స్థితస్య పుంసో గోష్పదతరణ మివ సుకర మితి నిదర్శనా బాహుభ్యాం సాగ
రం తీర్త్వేవ ఏతా నతిబలాన్ బహూన్ రాక్షససత్తమాన్ నిహత్య స్థితైః భవద్భిః గోష్పద మివ
లఘు ఇంద్రజిద్ధననరూపం స్వల్పం కార్యం లంఘ్యతా మి త్యన్వయః ౧౫. ఏతావ దితి. ఏతావ దేవ

యుద్ధార్థం సంగతౌ-లక్ష్మణేంద్రజితౌ-ప్రథమం ద్రష్టుకామః-స విభీషణః తౌ దృష్ట్వా సంగ్రామ
మూర్ధని యోద్ధుం తస్థా వి త్యర్థః. ౩. తే శరా ఇతి వజ్రాణి అశనయః. ౧౫. ఏతావ దే వేతి.

హతా స్సర్వే సమాగమ్య రాక్షసా బలదర్పితాః. ౧౬. అయుక్తం నిధనం కర్తుం
పుత్రస్య జనితు ర్మమ, ఘృణా మపాస్య రామార్థే నిహన్యాం భ్రాతు రాత్మజం.
౧౭ హంతుకామస్య మే బాష్పం చక్షు శ్చైవ నిరుధ్యతి, త మేవైష మహా
బాహు ర్లక్ష్మణ శ్శమయిష్యతి వానరా ఘ్నత సంభూయ భృత్యా నస్య సమీప
గాన్,౧౮॥ ఇతి తేనాతియశసా రాక్షసే నాభిచోదితాః. వానరేంద్రా జహృషి రే
లాంగూలాని చ వివ్యధుః, ౧౯॥ తత స్తే కపిశార్దూలాః క్ష్వేళంత శ్చ ముహు ర్ము
హుః ముముచు ర్వివిధా న్నాదా న్మేఘా న్దృష్ట్వేవ బర్హిణః, ౨౦॥ జాంబ
వా నపి తై స్సర్వై స్స్వయూథ్యై రపి సంవృతః. అశ్మభి స్తాడయామాస నఖై
ర్దంతై శ్చ రాక్షసాన్, ౨౧॥ నిఘ్నంత మృక్షాధిపతిం రాక్షసా స్తే మహాబలాః
పరివవ్రు ర్భయం త్యక్త్వా త మనేకవిధాయుధాః, ౨౨॥ శరైః పరశుభి స్తీక్ష్ణైః పట్టి
శై ర్యష్టితోమరైః జాంబవంతం మృధే జఘ్ను ర్నిఘ్నంతం రాక్షసీం చమూం,
౨౩॥ స సంప్రహార స్తుముల స్సంజజ్ఞే కపిరక్షసాం దేవాసురాణాం క్రుద్ధానాం
యథా భీమో మహాస్వనః, ౨౪॥ హనుమా నపి సంక్రుద్ధ స్సాల ముత్పాట్య
వీర్యవాన్. రక్షసాం కదనం చక్రే సమాసాద్య సహస్రశః, ౨౫॥. స దత్త్వా తుము
లం యుద్ధం పితృవ్య స్యేంద్రజి ద్యుధి లక్ష్మణం పరవీరఘ్నం పున రే వాభ్యధా
వత, ౨౬॥ తౌ ప్రయుద్ధౌ తదా వీరౌ మృధే లక్ష్మణరాక్షసౌ. శరౌఘా నభివర్షం
తౌ జఘ్నతు స్తౌ పరస్పరం, ౨౭॥. అభీక్ష్ణ మంతర్దధతు శ్శరజాలై ర్మహాబలౌ
చంద్రాదిత్యా వివోష్ణాంతే యథా మేఘై స్తరస్వినౌ, ౨౮॥. న హ్యాదానం న
సంధానం ధనుషో వా పరిగ్రహః న విప్రమోక్షో బాణానాం న వికర్షో న విగ్రహః,

---

ఇంద్రజిన్మాత్ర మేవ. ౧౬. అయుక్త మితి జనితుః జనయితుః - పితృవ్య స్యే త్యర్థః ౧౭. హంతు
కామ స్యేతి. బాష్పం కర్తృ-చక్షుః -నిరుధ్యతి నిరుణద్ధి ౧౮॥—౨౩॥ స ఇతి. యథా భీమ ఇతి.
మహాస్వనో దేవానాం సంప్రహారో యథా త థే త్యర్థః. ౨౪॥ హనుమా నితి. అత్ర హనుమతో
యుద్ధకథనాత్ కించి ద్విశ్రమార్థం తస్య పృష్ఠా దవరూఢో లక్ష్మణ ఇ త్యవగమ్యతే-సహస్రశః కదన
మి త్యన్వయః. ౨౫॥—౨౮॥. న హ్యాదాన మి త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఆదానం బాణస్య
తూణా దుద్ధరణం-సంధానం ఉద్ధృతస్య బాణస్య ధనుష్యవస్థాపనం-ధనుషో వా పరిగ్రహః సవ్యాపస
వ్యత్వేన కార్ముకగ్రహణం-బాణానాం విప్రమోక్షః విసర్జనం-వికర్షః ఆకర్ణగ్రహణం-విగ్రహః ఆలీ

ఏతావ దేవ-ఇంద్రజిన్మాత్ర మేవ-శేషం. ౧౬ అయుక్త మితి జనితుః పితృవ్యస్య ౧౭. హంతు
కామ స్యేతి. బాష్పం కర్తృ-నిరుధ్యతి నిరుణద్ధి ౨౪॥ హనుమా న పీతి. అత్ర హనుమతో యుద్ధ
కథనాత్-విశ్రమార్థం స్వస్మిన్ స్థితో లక్ష్మణో౽వరోపిత ఇ త్యవగమ్యతే. ౨౬. తా వితి. ప్రయు
ద్ధౌ-యోద్ధు ముపక్రాంతౌ ౨౭॥. అభీక్ష్ణ మితి ఉష్ణాంతే వర్షాదౌ- చంద్రాదిత్యా వివ స్థితౌ-మహా
బలౌ మేఘై ర్యథా మేఘై రివ-శరజాలైః అభీక్ష్ణం - అంతర్దధతుః - అదృశ్యౌ బభూవతుః. ౨౮॥.

న ముష్టిప్రతిసంధానం న లక్ష్యప్రతిపాదనం. అదృశ్యత తయో స్తత్ర యుధ్యతోః పాణి లాఘవాత్, ౩౦॥ చాపవేగవినిర్ముక్తబాణజాలై స్సమంతతః అంతరిక్షే హి సంఛన్నే న రూపాణి చకాశిరే, ౩౧॥ లక్ష్మణో రావణిం ప్రాప్య రావణి శ్చాపి లక్ష్మణం అవ్యవస్థా భవ త్యుగ్రా తాభ్యా మన్యోన్యవిగ్రహే, ౩౨॥ తాభ్యా ముభాభ్యాం తరసా విసృష్టై ర్విశిఖై శ్శితైః నిరంతర మి వాకాశం బభూవ తమసా వృతం, ౩౩॥ తైః పతద్భి శ్చ బహుభి స్తయో శ్శరశతై శ్శితైః. దిశ శ్చ ప్రదిశ శ్చైవ బభూవు శ్శరసంకులాః, తమసా సంవృతం సర్వ మాసీ ద్భీమ తరం మహత్. అస్తంగతే సహస్రాంశౌ సంవృతం తమ సేవ హి, ౩౫॥ రుధిరౌఘ మహానద్యః ప్రావర్తంత సహస్రశః క్రవ్యాదా దారుణా వాగ్భి శ్చిక్షిపు ర్భీమనిస్వనం, ౩౬॥ న తదానీం వవౌ వాయు ర్న చ జజ్వాల పావకః స్వ స్త్యస్తు లోకేభ్య ఇతి జజల్పు శ్చ మహర్షయః, సంపేతు శ్చాత్ర సంప్రాప్తా గంధర్వా స్సహ చారణైః ౩౭ అథ రాక్షససింహస్య కృష్ణాన్ కనకభూషణాన్, శరై శ్చతుర్భి స్సౌమిత్రి ర్వివ్యాధ చతురో హయాన్. ౩౮ తతోఽపరేణ భల్లేన శితేన నిశితేన చ, సంపూర్ణాయతము క్తేన సుపత్రేణ సువర్చసా. మహేంద్రాశనికల్పేన సూతస్య విచరిష్యతః,

---

ఢాద్యవస్థానవిశేషః-సావష్టంభావస్థానం వా ధనుర్జ్యాదీనాం ప్రవిభాగో వా-'విగ్రహ స్సమరే కాయే విరోధప్రవిభాగయో' రితి విశ్వః. ముష్టిప్రతిసంధానం జ్యాకార్ముకయో ర్ముష్టిబంధనం - లక్ష్యప్రతిపాదనం లక్ష్యప్రాపణం-లక్ష్యవేధ ఇతి యావత్. ౩౦॥ చాపవే గేతి. రూప్యంత ఇతి రూపాణి వస్తూని - బాణవ్యతిరేకేణ న కిం చి త్తదానీం దృశ్యత ఇతి భావః. ౩౧॥. లక్ష్మణ ఇతి. లోకవ్యవహారానుసారే ణాత్ర క్రియాకారకసంబంధః లక్ష్మణో రావణిం రావణి శ్చాపి లక్ష్మణం ప్రాప్య - తాభ్యా మన్యోన్యవిగ్రహే అన్యోన్యాభిభవే-ఉగ్రా అవ్యవస్థా భవతి-అన్యోన్యప్రాప్తౌ అయ మేనం నిగృహ్ణాతి అయం వా ఏన మితి నిశ్చయో నాభవ దిత్యర్థః. యద్వా—రావణిం లక్ష్మణో రావణి శ్చాపి లక్ష్మణం ప్రాప్య-అయుధ్యేతా మితి శేషః. తాభ్యాం తథా యుద్ధం కుర్వద్భ్యాం-అన్యోన్యవిగ్రహే పరస్పరప్రహారే క్రియమాణే- ఉగ్రా అవ్యవస్థా భవతి-క్షణే క్షణే జయపరాజయనియమో నాభూ దిత్యర్థః. ౩౨॥--౩౩॥. తైః పతద్భి రిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శరశతైః నిమిత్తభూతైః-మహత్ అత్యంతం. ౩౫॥. రుధిరౌఘేతి చిక్షిపుః చక్రుః. ౩౬॥. న తదానీ మిత్యాది. అత్ర యుద్ధస్థలే పూర్వం సంప్రాప్తాః గంధర్వాః-చారణై స్సహ సంపేతుః-అన్యత్ర గతా ఇత్యర్థః. అతిఘోరయుద్ధదర్శనభయా దితి భావః ౧౭—౩౮ తతోఽపరేణేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.

నమ్యాదాన మితి ధనుషా వా పరిగ్రహః-సవ్యాపసవ్యేన కార్ముకగ్రహణం-విగ్రహః ఆలీఢాద్యవస్థానవిశేషః-ముష్టేః ప్రతిసంధానం జ్యాకార్ముకయో ర్ముష్టిబంధనం-లక్ష్యప్రతిపాదనం-లక్ష్యవేధః. ౩౦॥. చాపవే గేతి. రూప్యంత ఇతి రూపాణి-బాణవ్యతిరేకేణ న కించి త్తదానీ మదృశ్యతేతి భావః. ౩౧॥. లక్ష్మణ ఇతి లక్ష్మణ శ్చ రావణిం రావణి శ్చాపి లక్ష్మణం ప్రాప్య-అయుధ్యేతా మితి శేషః. తథా యుద్ధం కుర్వతాం అన్యోన్యవిగ్రహే-అన్యోన్యాభిభవే-ఉగ్రాఽవ్యవస్థా భవతి అభూత్-అన్యోన్యప్రాప్తౌ అయ మేనం నిగృహ్ణాతి-అయం వా ఏనం నిగృహ్ణాతీతి నిశ్చయో నాభవ దిత్యర్థః. ౩౮. తత ఇతి. సంపూర్ణా

స తేన బాణాశనినా తలశబ్దానునాదినా లాఘవా ద్రాఘవ శ్శీఘ్రమాన్ శిరః కాయా దపాహరత్, ౪౧॥ స యంతరి మహాతేజా హతే మందోదరీసుతః. స్వయం సారథ్య మకరో త్పున శ్చ ధను రస్పృశత్, త దద్భుత మభూ త్తత్ర సామర్థ్యం పశ్యతాం యుధి ౪౩ హయేషు వ్యగ్రహస్తం తం వివ్యాధ నిశితై శ్శరైః, ధను ష్యథ పున ర్వ్యగ్రే హయేషు ముముచే శరాన్ ౪౪ ఛిద్రేషు తేషు బాణేషు సౌమిత్రి శ్శీఘ్రవిక్రమః, అర్దయామాస బాణౌఘై ర్విచరంత మభీతవత్. ౪౫ నిహతం సారథిం దృష్ట్వా సమరే రావణాత్మజః, ప్రజహౌ సమరోద్ధర్షం విషణ్ణ స్స బభూవ హ ౪౬ విషణ్ణవదనం దృష్ట్వా రాక్షసం హరియూథపాః, తతః పరమ సంహృష్టా లక్ష్మణం చాభ్యపూజయన్. ౪౭. తతః ప్రమాథీ శరభో రభసో గంధ మాదనః, అమృష్యమాణా శ్చత్వార శ్చక్రు ర్వేగం హరీశ్వరాః ౪౮. తే చాస్య హయముఖ్యేషు తూర్ణ ముత్ప్లుత్య వానరాః, చతుర్షు సుమహావీర్యా నిపేతు ర్భీమ విక్రమాః ౪౯ తేషా మధిష్ఠితానాం తై ర్వానరైః పర్వతోపమైః, ముఖేభ్యో రుధిరం రక్తం హయానాం సమవర్తత. ౫౦. తే హయా మథితా భగ్నా వ్యసవో ధరణీం గతాః, ౫౦॥ తే నిహత్య హయాం స్తస్య ప్రమథ్య చ మహారథం పున రుత్పత్య వేగేన తస్థు ర్లక్ష్మణపార్శ్వతః, ౫౧॥ స హతాశ్వా దవప్లుత్య రథా న్మథితసారథేః శరవర్షేణ సౌమిత్రి మభ్యధావత రావణిః, ౫౨॥. తతో మహేంద్ర ప్రతిమ స్స లక్ష్మణః పదాతినం తం నిశితై శ్శరోత్తమైః, సృజంత మాజౌ నిశితాన్ శరోత్తమాన్ భృశం తదా బాణగణై ర్న్యవారయత్ ౫౩॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాండే - నవతితమ స్సర్గః.

సంపూర్ణాయతిముక్తేన సంపూర్ణాకృష్టముక్తేన. ౪౧॥—౪౪. ఛిద్రే ష్వితి. ఛిద్రేషు రంధ్రేషు బాణేషు బాణప్రయోగేషు శీఘ్రవిక్రమ ఇత్యన్వయః. ౪౫ నిహత మితి. సమరోద్ధర్షం యుద్ధగర్వం. ౪౬—౪౮. తే చా స్యేతి. సుమహావీర్యాః మహావీర్యసహితాః. ౪౯ తేషా మితి. రక్తం శోణితం. ౫౦—౫౨॥. తత ఇతి. పదాతినం పదాభ్యా మాపతంతం గచ్ఛంతం - 'అత సాతత్యగమనే' ఇత్యస్మా ణ్ణినిః. ౫౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాండవ్యాఖ్యానే-నవతితమ స్సర్గః.

యాతముక్తేన సంపూర్ణకృష్టముక్తేన *తిలకం. విచరిష్యతః రథసంచారం కరిష్యతః-తలశబ్దానునాదినా-తలం జ్యాఘాతవారణం తస్య జ్యాఘట్టనజో య శ్శబ్దః త స్యానునాదో య స్యాస్తి తేన. ౪౧॥—౪౩. * తిలకం. హయేషు హయప్రేరణవిషయే-వ్యగ్రహస్తం దృష్ట్వా తత్సమయా ఇతి శేషః ౪౪—౪౫. * తిలకం. సమరోద్ధర్షం సమరోత్సాహం-ప్రజహౌ త్యక్తవాన్. ౪౯॥—౫౦॥ * తిలకం. తే నిహ త్యేతి. తే ఋషభాదయః. ౫౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాండవ్యాఖ్యాయాం-నవతితమ స్సర్గః.

ఏకనవతితమ స్సర్గః.

స హతాశ్వో మహాతేజాః భూమౌ తిష్ఠ న్నిశాచరః, ఇంద్రజి త్పరమక్రుద్ధ స్సంప్రజజ్వాల తేజసా ౧. తౌ ధన్వినౌ జిఘాంసంతౌ వన్యోన్య మిషుభి ర్భృశం, విజయే నాభినిష్క్రాంతౌ వనే గజవృషా వివ ౨ నిబర్హయంత శ్చాన్యోన్యం తే రాక్షసవనౌకసః, భర్తారం న జహు ర్యుద్ధే సంపతంత స్తత స్తతః ౩ తత స్తాన్ రాక్షసాన్ సర్వాన్ హర్షయన్ రావణాత్మజః, స్తువానో హర్షమాణ శ్చ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౪ తమసా బహుళే నేమా స్సంసక్తా స్సర్వతో దిశః, నేహ విజ్ఞాయ తే స్వో వా పరో వా రాక్షసోత్తమాః ౫. ధృష్టం భవంతో యుధ్యంతు హరీణాం మోహనాయ వై, అహం తు రథ మాస్థాయ ఆగమిష్యామి సంయుగం ౬. తథా భవంతః కుర్వంతు యథేమే కాననౌకసః, న యుధ్యేయు ర్దురాత్మానః ప్రవిష్టే నగరం మయి. ౭ ఇ త్యుక్త్వా రావణసుతో వంచయిత్వా వనౌకసః, ప్రవివేశ పురీం లంకాం రథహేతో రమిత్రహా. ౮. స రథం భూషయిత్వా తు రుచిరం హేమభూషితం, ప్రాసాసిశరసంపూర్ణం యుక్తం పరమవాజిభిః. అధిష్ఠితం హయజ్ఞేన సూతే నాప్తోపదేశినా, ఆరురోహ మహాతేజా రావణి స్సమితింజయః. ౧౦. స రాక్షసగణై ర్ముఖ్యై ర్వృతో మందోదరీసుతః, నిర్యయౌ నగరా త్తూర్ణం కృతాంతబలచోదితః. ౧౧ సోఽభినిష్క్రమ్య నగరా దింద్రజి త్పరవీరహా, అభ్యయౌ జవనై రశ్వై ర్లక్ష్మణం సవిభీషణం. ౧౨. తతో రథస్థ మాలోక్య సౌమిత్రీ రావణాత్మజం, వానరా శ్చ మహావీర్యాః రాక్షస శ్చ విభీషణః విస్మయం

అథేంద్రజిద్వధః. సహతాశ్వ ఇత్యాది ౧. తా వితి. విజయే నేతి ప్రయోజనే తృతీయా. విజయా యే త్యర్థః అభినిష్క్రాంతౌ-బభూవతు రితి శేషః. గజవృషా వివ గజశ్రేష్ఠా వివ-యద్వా—కించిత్ హీనబలత్వా దింద్రజితో వృషభతుల్యత్వం. ౨. నిబర్హయంత ఇతి. సంపతంతః-పరిత స్సంచరంత ఇ త్యర్థః. ౩. తత ఇతి స్తువానః స్తువన్-ఆర్ష శ్శానచ్ ౪—౫. ధృష్ట మితి మోహనాయ మన్నిర్గమనాపరిజ్ఞానాయ. ౬—౮ స రథ మి త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. భూషయిత్వా - స్వతేజసా భూషయిత్వా-ఆప్తోపదేశినా హితోపదేశినా ౧౦—౧౨. తత ఇ త్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకా

---

౧. తౌ ధన్వినా వితి విజయేన హేతునా అభినిష్క్రాంతౌ-అభిముఖ మధావతాం. ౨. నిబర్హయంత ఇతి. నిబర్హయంతః మారయంతః * తిలకం. భర్తారం స్వస్వభర్తారం - సంపతంతః సంగచ్ఛమానాః. ౩. తత ఇతి. స్తువానః స్తువన్ ౪ * తిలకం బహుళేన తమసా దిశ స్సంసక్తాః సంవృతాః- ఏవం చాస్మాకం బలకరీ రాత్రి రాగ తేతి భావః ౫ ధృష్ట మితి మోహనాయ గమనాపరిజ్ఞానాయ. * తిలకం. అతో భవంతో ధృష్టం నిర్భయం యుధ్యంతు-త్వయా కిమర్థం గమ్యతే తత్రాహ—అహం త్వితి. ౬. త థేతి. ప్రవిష్టే ప్రవేష్టు ముపక్రాంతే-న యుధ్యేయుః - మమ నగరప్రవేశవిఘాతార్థం మయా సహ వానరా యథా యుద్ధం న కుర్యుః తథా భవంతః కుర్వం త్విత్యర్థః. ౮. * తిలకం.

పరమం జగ్ముర్లాఘవాత్తస్య ధీమతః, ౧౩౹ రావణిశ్చాపి సంక్రుద్ధో రణే వానరయూథపాన్. పాతయామాస బాణౌఘైశ్శతశోఽథ సహస్రశః, ౧౪౹. స మండలీకృతధనుః రావణిస్సమితింజయః. హరీనభ్యహనత్ క్రుద్ధః పరం లాఘవమాస్థితః, ౧౫౹ తే వధ్యమానా హరయో నారాచైర్భీమవిక్రమాః. సౌమిత్రిం శరణం ప్రాప్తాః ప్రజాపతిమివ ప్రజాః, ౧౬౹ తతస్సమరకోపేన జ్వలితో రఘునందనః చిచ్ఛేద కార్ముకం తస్య దర్శయన్ పాణిలాఘవం, ౧౭౹ సోఽన్యత్కార్ముకమాదాయ సజ్యం చక్రే త్వరన్నివ. తదప్యస్య త్రిభిర్బాణైర్లక్ష్మణో నిరకృంతత, ౧౮౹. అథైనం ఛిన్నధన్వానమాశీవిషవిషోపమైః వివ్యాధోరసి సౌమిత్రిః రావణిం పంచభిశ్శరైః, ౧౯౹. తే తస్య కాయం నిర్భిద్య మహాకార్ముకనిస్సృతాః నిపేతుర్ధరణీం బాణా రక్తా ఇవ మహోరగాః, ౨౦౹ స భిన్నవర్మా రుధిరం వమన్వక్త్రేణ రావణిః. జగ్రాహ కార్ముకశ్రేష్ఠం దృఢజ్యం బలవత్తరం, ౨౧౹. స లక్ష్మణం సముద్దిశ్య పరం లాఘవమాస్థితః. వవర్ష శరవర్షాణి వర్షాణీవ పురందరః, ౨౨౹. ముక్తమింద్రజితా తత్తు శరవర్షమరిందమః. అవారయదసంభ్రాంతో లక్ష్మణస్సుదురాసదం, ౨౩౹ దర్శయామాస చ తదా రావణిం రఘునందనః. అసంభ్రాంతో మహాతేజాస్తదద్భుతమివాభవత్, ౨౪౹. తతస్తాన్ రాక్షసాన్ సర్వాంస్త్రిభిరేకైకమాహవే అవిధ్యత్పరమక్రుద్ధశ్శీఘ్రాస్త్రం సంప్రదర్శయన్, రాక్షసేంద్రసుతం చాపి బాణౌఘైస్సమతాడయత్. సోఽతివిద్ధో బలవతా శత్రుణా శత్రుఘాతినా, అసక్తం ప్రేషయామాస లక్ష్మణాయ బహూన్ శరాన్. ౨౬. తాన్ప్రాప్తాన్ శితైర్బాణైశ్చిచ్ఛేద రఘునందనః, సారథేరస్య చరణే రథినో రథిసత్తమః. శిరో జహార ధర్మాత్మా భల్లేనానతపర్వణా, ౨౭౹ అసూతాస్తే హయా

న్వయః. తతః తస్మాద్యుద్ధప్రదేశాత్. ౧౩౹—౧౪౹ స ఇతి త్వరన్నివేతి. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే- నిరకృంతత అచ్ఛినత్. ౧౮౹—౨౦౹. * రామా స భిన్నవర్మేతి. అనేన పునశ్చ కవచాంతరమపి స్వీకృతవానిత్యవగమ్యతే. ౨౧౹—౨౩౹ దర్శయామాసేతి దర్శయామాస-పరాక్రమమితి శేషః. * రామానుజీయం. స దర్శయామాసేతి హస్తలాఘవమితి శేషః. రావణిం హస్తలాఘవం దర్శయామాసేతి సంబంధః ౨౪౹ తతస్తానిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. శీఘ్రాస్త్రం శీఘ్రమంత్రం. ౨౫. స ఇతి. అసక్తం అవ్యాసంగం-అవిళంబితం వా ౨౬ తాన్ప్రాప్తానిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. రథినోఽస్య రావణేస్సారథేరిత్యన్వయః. ౨౭౹. అసూతా ఇతి అవిక్లబాః అనాకులాః - శిక్షా

హయజ్ఞేన అశ్వహృదయజ్ఞేన-ఆప్తం హితముపదేష్టుం శీలమస్త్యస్య-తేన. ౧౬౹ * తిలకం. సమరకోపేన రావణిసమరజన్యకోపేన. ౧౭౹. సోఽన్యత్కార్ముకమితి త్వరన్నివ-శీఘ్రమేవ ౧౯౹. * తిలకం రక్తాః-బాణానామపి రుధిరసంబంధాద్రక్తత్వం. ౨౩౹ దర్శయామాసేతి, ఆత్మపౌరుషమితి శేషః. ౨౫ స ఇతి. అసక్తం సంతతం. ౨౭౹. అసూతా ఇతి. అసూతాః - అసారథయః -

స్తత్ర రథ మూహూ రవిక్లబాః మండలా న్యభిధావంత స్త దద్భుత మి వాభవత్,
౨౯½. అమర్షవశ మాపన్న స్సౌమిత్రి ర్దృఢవిక్రమః ప్రత్యవిధ్య ద్ధయాం స్తస్య
శరై ర్విత్రాసయ న్రణే, ౩౦½ అమృష్యమాణ స్త త్కర్మ రావణస్య సుతో
బలీ. వివ్యాధ దశభి ర్బాణై స్సౌమిత్రిం త మమర్షణం, ౩౧½ తే తస్య వజ్రప్రతి
మా శ్శరా స్సర్పవిషోపమాః విలయం జగ్ము రాహత్య కవచం కాంచనప్రభం,
౩౨½. అభేద్యకవచం మత్వా లక్ష్మణం రావణాత్మజః. లలాటే లక్ష్మణం బాణై స్సు
పుంఖై స్త్రిభి రింద్రజిత్, అవిధ్య త్పరమక్రుద్ధ శ్శీఘ్రాస్త్రం చ ప్రదర్శయ న్. ౩౪.
తైః పృషత్కై ర్లలాటస్థై శ్శుశుభే రఘునందనః, రణాగ్రే సమరశ్లాఘీ త్రిశృంగ
ఇవ పర్వతః. ౩౫. స తథా హ్యర్దితో బాణై రాక్షసేన మహామృధే, త మాశు
ప్రతివివ్యాధ లక్ష్మణః పంచభి శ్శరైః. వికృ ష్యేంద్రజితో యుద్ధే వదనే శుభకుండ
లే, ౩౬½. లక్ష్మణేంద్రజితౌ వీరౌ మహాబలశరాసనౌ. అన్యోన్యం జఘ్నతు ర్బాణై
ర్విశిఖై ర్భీమవిక్రమౌ, ౩౭½. తత శ్శోణితదిగ్ధాంగౌ లక్ష్మణేంద్రజితా వుభౌ రణే
తౌ రేజతు ర్వీరౌ పుష్పితా వివ కింశుకౌ, ౩౮½ తౌ పరస్పర మభ్యేత్య సర్వగా
త్రేషు ధన్వినౌ ఘోరై ర్వివ్యధతు ర్బాణైః కృతభావా వుభౌ జయే, ౩౯½. తత
స్సమరకోపేన సంయుక్తో రావణాత్మజః. విభీషణం త్రిభి ర్బాణై ర్వివ్యాధ వదనే
శుభే, ౪౦½ అయోముఖై స్త్రిభి ర్విద్ధ్వా రాక్షసేంద్రం విభీషణం. ఏకైకే నాభి
వివ్యాధ తా న్సర్వా న్హరియూథపా న్, ౪౧½ తస్మై దృఢతరం క్రుద్ధో జఘాన
గదయా హయా న్. విభీషణో మహాతేజాః రావణే స్సుదురాత్మనః, ౪౨½. స హ
తాశ్వా దవప్లుత్య రథా న్నిహతసారథేః. రథశక్తిం మహాతేజాః పితృవ్యాయ ము
మోచ హ, ౪౩½ తా మాపతంతీం సంప్రేక్ష్య సుమిత్రానందవర్ధనః. చిచ్ఛేద నిశి
తై ర్బాణై ర్దశధా సాఽపత ద్భువి, ౪౪½ తస్మై దృఢధనుః క్రుద్ధో హతాశ్వాయ

పాటవాతిశయా దితి మంతవ్యం. ౨౯½—౩౧½ తే త స్యేతి. విలయం నాశం ౩౨½. అభే ద్యే
త్యాదిసార్ధశ్లోకః. అభేద్యకవచ మి త్యనేన పూర్వకవచస్య భగ్నత్వాత్ కవచాంతరం ధృత మితి గమ్య
తే. శీఘ్రాస్త్రం చ ప్రదర్శయ న్-ఆత్మన శ్శీఘ్రాస్త్రత్వం ప్రదర్శయ న్ని త్యర్థః. ౩౪. తై రితి. సమరం
శ్లాఘత ఇతి సమరశ్లాఘీ సమరప్రియ ఇ త్యర్థః - పృషత్కైః బాణైః. ౩౫ స త థేత్యాదిసార్ధ
శ్లోక ఏకాన్వయః. వికృష్య ధను రాకృష్య. ౩౬½. లక్ష్మణేంద్రజితా వితి. విశిఖైః వివిధశిఖైః-కరవీర
పత్త్రాద్యాకారాగ్రై రి త్యర్థః. ౩౭½—౩౮½. తా వితి. జయే కృతభావా వి త్యన్వయః. ౩౯½—
౪౨½. స ఇతి. రథశక్తిం రథేఽవస్థితాం శక్తిం. ౪౩½—౪౪½. తస్మా ఇతి. దృఢధనుః దృఢధన్వా-

---

అవిక్లబాః అనాకులాః. ౩౨½. అభే ద్యేతి. అభేద్యకవచ మి త్యనేన పూర్వం ధృతకవచస్య విశీర్ణత్వా
త్కవచాంతరం ధృతవా ని త్యవగమ్యతే. ౩౪. తై రితి. సమరశ్లాఘీ-సమరం శ్లాఘత ఇతి సమరశ్లాఘీ-
సమరప్రియ ఇ త్యర్థః. ౩౫. స ఇతి. యుద్ధే ధను ర్వికృష్య శరై రింద్రజితో వదనే వివ్యా ధేతి
సంబంధః. ౩౬½. లక్ష్మణేంద్రజితా వితి. విశిఖైః విశిష్టశిఖైః-నిశితై రితి యావత్. ౩౮½. తౌ పర

విభీషణః వజ్రస్పర్శసమాన్ పంచ ససర్జోరసి మార్గణాన్, ౨౫॥ తే తస్య కాయం నిర్భిద్య రుక్మపుంఖా నిమిత్తగాః. బభూవు ర్లోహితా దిగ్ధా రక్తా ఇవ మహోరగాః, ౨౬॥ స పితృవ్యాయ సంక్రుద్ధ ఇంద్రజి చ్ఛర మాదదే. ఉత్తమం రక్షసాం మధ్యే యమదత్తం మహాబలః, ౨౭॥ తం సమీక్ష్య మహాతేజా మహేషుం తేన సంహితం. లక్ష్మణోఽప్యాదదే బాణ మన్యం భీమపరాక్రమః, కుబేరేణ స్వయం స్వప్నే స్వస్మై దత్తం మహాత్మనా. దుర్జయం దుర్విషహ్యం చ సేంద్రై రపి సురాసురైః, ౨౯॥ తయో స్తే ధనుషీ శ్రేష్ఠే బాహుభిః పరిఘోపమైః. వికృష్యమాణే బలవత్ క్రౌంచా వివ చుకూజతుః, ౩౦॥ తాభ్యాం తౌ ధనుషి శ్రేష్ఠే సంహితౌ సాయకోత్తమౌ. వికృష్యమాణౌ వీరాభ్యాం భృశం జజ్వలతు శ్శ్రియా, ౩౧॥ తౌ భాసయంతా వాకాశం ధనుర్భ్యాం విశిఖౌ చ్యుతౌ ముఖేన ముఖ మాహత్య సన్నిపేతతు రోజసా, ౩౨॥ సన్నిపాత స్తయో రాసీ చ్ఛరయో ర్ఘోరరూపయోః. సధూమవిస్ఫులింగ శ్చ తజ్జోఽగ్ని ర్దారుణోఽభవత్, ౩౩॥ తౌ మహాగ్రహసంకాశా వన్యోన్యం సన్నిపత్య చ. సంగ్రామే శతధా యాంతౌ మేదిన్యాం వినిపేతతుః, ౩౪॥ శరౌ ప్రతిహతౌ దృష్ట్వా తౌ వృథా రణమూర్ధని. వ్రీళితౌ జాతరోషౌ చ లక్ష్మణేంద్రజితౌ తదా, ౩౫॥ సుసంరబ్ధ స్తు సౌమిత్రి రస్త్రం వారుణ మాదదే. ౩౬. రౌద్రం మహేంద్రజి ద్యుద్ధే వ్యసృజ ద్యుధి నిష్ఠితః, తేన త ద్విహతం త్వస్త్రం వారుణం పరమాద్భుతం. ౩౭. తతః క్రుద్ధో మహాతేజా ఇంద్రజి త్సమితింజయః, ఆగ్నేయం సందధే దీప్తం స లోకం సంక్షిప న్నివ. ౩౮. సౌరే ణాస్త్రేణ తద్వీరో

సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా త్సాధుః. ౨౫॥ తే త స్యేతి. నిమిత్తగాః లక్ష్యగాః-'వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమం విదు' రితి నిఘంటుః ౨౭॥ స పితృవ్యా యేతి. రక్షసాం మధ్యే ఆదద ఇ త్యన్వయః. ౨౮॥. తం సమీ క్ష్యే త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మహాత్మనా అప్రమేయబుద్ధినా-భావివృత్తాంతజ్ఞే నేతి యావత్. ౨౯॥—౩౦॥. తా వితి సన్నిపేతతుః సంఘర్షం ప్రాప్తౌ. ౩౨॥. సన్నిపాత ఇతి తజ్జః సన్నిపాతజః. ౩౭. తత ఇతి. సంక్షిపన్ సంహరన్. ౩౮. సౌరే ణేతి.

స్వర మితి. జయే కృతభావౌ కృతాభిప్రాయౌ. ౨౫॥. తే త స్యేతి. నిమిత్తగాః నిమిత్తం లక్ష్యం గచ్ఛంతీతి నిమిత్తగాః- 'వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమం విదు'రితి శాసనాత్. *తిలకం. లోహితం రుధిరం. ౨౭॥. స పితృవ్యా యేతి. రక్షసాం మధ్యే ఆదద ఇతి సంబంధః. ౨౮॥ *తిలకం. బాణశబ్దోఽర్ధర్చాదిః. ౩౦॥. * తిలకం సంహితౌ యోజితౌ. ౩౧॥ తౌ భాసయంతా వితి. సన్నిపేతతుః సంఘర్షం ప్రాప్తౌ ౩౩॥. * తిలకం. మహాగ్రహోఽంగారకశన్యాదిః. ౩౪॥. * తిలకం. వ్రీడితౌ స్వస్వప్రయుక్తశరస్య మోఘత్వదర్శనేన సంజాతలజ్జౌ-య ద్యపి రావణే రేవ వ్రీడా యుక్తా-లక్ష్మణస్య తు తద్బాణనివారణాయ ప్రయోక్తు స్సార్థక్యసత్త్వేన వ్రీడాభావ స్తథాపి తన్నిరాకరణపూర్వకం రిపువధపర్యంతవ్యాపారే ణోపాదానాత్ తదభావేన త స్యాపి లజ్జేతి బోధ్యం. ఛత్రిన్యాయేన ద్వివచనప్రయోగ ఇతి కతకః. జాతరోషౌ-రామవిశేషే విభీషణే బాణః ప్రముక్త ఇతి

లక్ష్మణః ప్రత్యవారయత్, ౫౮½ అస్త్రం నివారితం దృష్ట్వా రావణిః క్రోధమూ ర్ఛితః. ఆసురం శత్రునాశాయ ఘోర మస్త్రం సమాదదే, ౫౯½ తస్మా చ్చాపా ద్వినిష్పేతు ర్భాస్వరాః కూటముద్గరాః. శూలాని చ ముసుంర్యశ్చ గదాః ఖడ్గాః పరశ్వధాః, ౬౦½ త ద్దృష్ట్వా లక్ష్మణ స్సంఖ్యే ఘోర మస్త్ర మథాసురం. అవా ర్యం సర్వభూతానాం సర్వశత్రువినాశనం, మాహేశ్వరేణ ద్యుతిమాం స్త దస్త్రం ప్రత్యవారయత్. ౬౨. తయో స్సుతుములం యుద్ధం సంబభూ వాద్భుతోపమం, గగనస్థాని భూతాని లక్ష్మణం పర్యవారయన్. ౬౩ భైరవాభిరుతే భీమే యుద్ధే వా నరరక్షసాం, భూతై ర్బహుభి రాకాశం విస్మితై రావృతం బభౌ. ౬౪ ఋషయః పితరో దేవాః గంధర్వా గరుడోరగాః, శతక్రతుం పురస్కృత్య రరక్షు ర్లక్ష్మణం రణే ౬౫ అ థాన్యం మార్గణశ్రేష్ఠం సందధే రాఘవానుజః, హుతాశనసమస్ప ర్శం రావణాత్మజదారణం ౬౬ సుపత్ర మనువృత్తాంగం సుపర్వాణం సుసంస్థితం, సువర్ణవికృతం వీర శ్శరీరాంతకరం శరం. దురావారం దుర్విషహ్యం రాక్షసానాం భయావహం, ఆశీవిషవిషప్రఖ్యం దేవసంఘై స్సమర్చితం. యేన శక్రో మహాతేజాః దానవా నజయ త్ప్రభుః, పురా దైవాసురే యుద్ధే వీర్యవాన్ హరివాహనః త దైంద్ర మస్త్రం సౌమిత్రి స్సంయుగే ష్వపరాజితం, శరశ్రేష్ఠం ధనుశ్శ్రేష్ఠే నరశ్రే ష్ఠోఽభిసందధే. ౭౦ సంధా యామిత్రదళనం విచకర్ష శరాసనం, సజ్య మాయమ్య దుర్ధర్షం కాలో లోకక్షయే యథా. ౭౧ సంధాయ ధనుషి శ్రేష్ఠే వికర్ష న్నిద మబ్రవీత్, లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణో వాక్య మర్థసాధకమాత్మనః ౭౨. ధర్మాత్మా సత్యసంధ శ్చ రామో దాశరథి ర్యది, పౌరుషే చాప్రతిద్వంద్వ శ్శరై నం జహి రావణిం. ౭౩.

సౌరేణ సూర్యదేవతాకేన-'సూర్యతిష్యాగ' స్త్యేత్యాదినా యలోపః. ౫౮½—౫౯½. తస్మా దితి. తస్మా త్ ఆసురాస్త్రప్రయోగా ద్ధేతోః-చాపాత్ ఇంద్రజిద్ధనుషోఽపాదానాత్-కూటముద్గరాదయో వివి ష్పేతు రిత్యన్వయః. ముసుంర్యః ముసలవిశేషాః. ౬౦½. త ద్దృష్ట్వే త్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. క్రియాద్వయార్థం త దస్త్ర మితి ద్విరుక్తిః. ౬౨ 'తయో రితి. స్పష్టః. ౬౩. భైర వేతి. భైరవాభిరుతే భయంకరశబ్దే. ౬౪. ఋషయ ఇతి. రరక్షుః-జయ జ యేత్యాద్యుక్తిభి రిత్యర్థః. ౬౫—౬౬. సుప త్ర మి త్యాదిచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. అనువృత్తాంగం వర్తులస్వరూపం-సుసంస్థితం సుసంస్థానం-సు వర్ణవికృతం సువర్ణవిచిత్రితం-హరివాహనః హరితవర్ణాశ్వః-ఐంద్ర మస్త్రం ఐంద్రాస్త్రమంత్రయోజితం. ౭౦. సంధా యేతి. అమిత్రదళనం శత్రునాశనం-కాలః యమః. ౭౧—౭౩. ఇ త్యు క్త్వేత్యాది

లక్ష్మణస్య రోషః లక్ష్మణ స్తం పరిహృతవా నితి రావణేః రోషః. ౫౮½ * తిలకం. శస్త్రం నివారిత మితి పాఠే శస్త్రశబ్దోఽస్త్రపర్యాయః. * తిలకం. భైరవ మభిరుతం యస్మిన్ తాదృశే. భూతైః ప్రాణి భిః. ౬౫. * తిలకం. సన్నిహితైతదస్త్రేణై వాయం వధ్య ఇతి నిశ్చిత్యైంద్రాస్త్రం సందధ ఇత్యా హ—అ థేతి. అత్ర ప్రత్యస్త్రం రావణే ర్బ్రహ్మశాపవశా న్న బుద్ధ్యారూఢం. ౬౬. సుపత్ర మితి. సుసంస్థితం సంస్థితాంగం-సువర్ణవికృతం సువర్ణాలంకృతం. ౭౩. ఇ త్యు క్త్వేత్యాది సపాద మేకం

ఇత్యుక్త్వా బాణ మాకర్ణం వికృష్య త మజిహ్మగం, ౭౩॥ లక్ష్మణ స్సమరే వీర స్ససర్జేంద్రజితం ప్రతి. ఐంద్రాస్త్రేణ సమాయోజ్య లక్ష్మణః పరవీరహా, ౭౪॥ సశిర స్సశిరస్త్రాణం శ్రీమజ్జ్వలితకుండలం. ప్రమథ్యేంద్రజితః కాయా త్పాతయామాస భూతలే, ౭౫॥ త ద్రాక్షసతనూజస్య ఛిన్నస్కంధం శిరో మహత్. తపనీయనిభం భూమౌ దదృశే రుధిరోక్షితం, ౭౬॥ హతస్తు నిపపాతాశు ధరణ్యాం రావణాత్మజః కవచీ సశిరస్త్రాణో విధ్వస్త స్సశరాసనః, ౭౭॥ చుక్రుశు స్తే తత స్సర్వే వానరా స్సవిభీషణాః. హృష్యంతో నిహతే తస్మిన్ దేవా వృత్రవధే యథా, ౭౮॥ అథాంతరిక్షే దేవానా మృషీణాం చ మహాత్మనాం. అభిజజ్ఞే చ సన్నాదో గంధర్వాప్సరసా మపి, ౭౯॥ పతితం త మభిజ్ఞాయ రాక్షసీ సా మహాచమూః వధ్యమానా దిశో భేజే హరిభి ర్జితకాశిభిః, ౮౦॥ వానరై ర్వధ్యమానా స్తే శస్త్రా ణ్యుత్సృజ్య రాక్షసాః. లంకా మభిముఖా స్సస్రు ర్నష్టసంజ్ఞాః ప్రధావితాః, ౮౧॥ దుద్రువు ర్బహుధా భీతా రాక్షసా శ్శతశో దిశః త్యక్త్వా ప్రహరణాన్ సర్వే పట్టసాసిపరశ్వధాన్, ౮౨॥ కేచి ల్లంకాం పరిత్రస్తాః ప్రవిష్టా వానరార్దితాః. సముద్రే పతితాః కేచి త్కేచి త్పర్వత మాశ్రితాః, ౮౩॥ హత మింద్రజితం దృష్ట్వా శయానం సమరక్షితౌ రాక్షసానాం సహస్రేషు న కశ్చి త్ప్రత్యదృశ్యత, ౮౪॥ యథాఽస్తం గత ఆదిత్యే నావతిష్ఠంతి రశ్మయః. తథా తస్మి న్నిపతితే రాక్షసా స్తే గతా దిశః, ౮౫॥ శాంతరశ్మి రి వాదిత్యో నిర్వాణ ఇవ పావకః. స బభూవ మహాతేజాః వ్యపాస్తగతజీవితః, ౮౬॥ ప్రశాంతపీడా బహులో నష్టారిష్టః ప్రతాపవాన్. బభూవ లోకః పతితే రాక్షసేంద్రసుతే తదా, ౮౭॥ హర్షం చ శక్రో భగవాన్ సహ సర్వై స్సురర్షభైః. జగామ నిహతే తస్మిన్ రాక్షసే పాపకర్మణి, ౮౮॥ ఆకాశే చాపి దేవానాం శుశ్రువే దుందుభిస్వనః.

సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. బాణ మైంద్రాస్త్రమంత్రేణ సమాయోజ్య ససర్జే త్యన్వయః. ఏకో లక్ష్మణశబ్దో లక్ష్మీయుక్తవచనః-'లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణ శ్శ్రీలః శ్రీమా' నిత్యమరః. ౭౪॥ సశిర స్సశిరస్త్రాణమితి. సః శాణః. ౭౫॥—౭౬॥. హతస్త్వితి. కవచీతి, కవచాదిభిస్సహ విధ్వస్తః హతః-ధరణ్యాంనిపపాతే త్యన్వయః. ౭౭॥—౮౪॥. శాంతరశ్మిరితి. వ్యపాస్తగతజీవితః-వ్యపాస్తోవిక్షిప్తాంగో గతజీవితశ్చ సః శాంతరశ్మిరాదిత్యఇవ-నిర్వాణః శాంతః-పావకఇవచబభూవ-నిస్తేజస్కోఽభూదిత్యర్థః. *రామా. శాంతరశ్మిరితి. గతజీవిత స్సః-శాంతరశ్మిరాదిత్యఇవ బభూవ-నిర్వాణః పావక ఇవ వ్యపాస్త-అతిష్ఠ దితిసంబంధః. ౮౬॥. ప్రశాంతేతి. ఇద మారభ్య లోకవిశేషణం ప్రశాంతపీడాబహులః ప్రశాంతబహుళపీడః-ప్రతాపవాన్ సూర్యప్రకాశవాన్-పూర్వంభయేన మందసూర్యత్వాత్. ౮౭॥—౮౮॥. ఆకాశ ఇ

వాక్యం. లక్ష్మణః 'పరవీర' హే త్యేత దుత్తరశేషః. ఏకవాక్యత్వే - ఏకో లక్ష్మణశబ్దః లక్ష్మీవద్వచనః. 'లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణ శ్శ్రీల శ్శ్రీమా' నిత్యమరః. బాణ మైంద్రాస్త్రేణ సమాయోజ్య ససర్జేతి సంబంధః. ౮౬॥. శాంతర శ్మీతి. వ్యపాస్తగతజీవితః- వ్యపాస్తో విక్షిప్తాంగో గతజీవిత శ్చ స రావణిః-శాంతరశ్మి

౨౯. నృత్యద్భి రప్సరోభి శ్చ గంధర్వై శ్చ మహాత్మభిః, ౨౯॥ వవృషుః పుష్ప వర్షాణి త దద్భుత మభూ త్తదా ప్రశశంసు ర్హతే తస్మిన్ రాక్షసే క్రూరకర్మణి, ౩౦॥ శుద్ధా ఆపో దిశ శ్చైవ జహృషు ర్దైత్యదానవాః ౩౧ ఆజగ్ముః పతితే తస్మిన్ సర్వలోకభయావహే, ఊచు శ్చ సహితా స్సర్వే దేవగంధర్వదానవాః. విజ్వరా శ్శాంతకలుషాః బ్రాహ్మణా విచరం త్వితి, ౩౨॥. తతోఽభ్యనందన్ సంహృష్టా స్సమరే హరియూథపాః త మప్రతిబలం దృష్ట్వా హతం నైరృతపుంగవం, ౩౩॥ విభీషణో హనూమాం శ్చ జాంబవాం శ్చర్క్షయూథపః. విజయే నాభినందంత స్తుష్టువు శ్చాపి లక్ష్మణం, ౩౪॥ క్ష్వేళంత శ్చ నదంత శ్చ గర్జంత శ్చ ప్లవంగమాః. లబ్ధలక్షా రఘుసుతం పరివా ర్యోపతస్థిరే ౩౫॥ లాంగూలాని ప్రవిధ్యంత స్స్ఫోటయంత శ్చ వానరాః లక్ష్మణో జయ తీత్యేవం వాక్యం విశ్రావయం స్తదా, ౩౬॥. అన్యోన్యం చ సమాశ్లిష్య కపయో హృష్టమానసాః, చక్రు రుచ్చావచగుణాః రాఘవాశ్రయజాః కథాః, ౩౭॥ త దసుకర మథాభివీక్ష్య హృష్టాః ప్రియసుహృదో యుధి లక్ష్మణస్య కర్మ పరమ ముపలభన్ మనఃప్రహర్షం వినిహత మింద్రరిపుం నిశమ్య దేవాః ౩౮॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ఏకనవతితమ స్సర్గః.

త్యర్థం. ౨౯. నృత్యద్భి రితి అప్సరోభి ర్గంధర్వై శ్చ కృతన ర్తనగానజన్యస్స్వన శ్శుశ్రువ ఇ త్యర్థః. నృత్యద్భి రి త్యత్ర జీబభావ ఆర్షః. ౨౯॥. వవృషు రితి అత్రాపి దేవాః కర్తారః వవృషుః ప్రశశంసు శ్చ. ౩౦॥—౩౧. ఆజగ్ము రి త్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః దేవగంధర్వదానవాః - ఆజగ్ముః-విచరం త్విత్యూచు శ్చేతి సంబంధః. ౩౨॥—౩౫॥. లాంగూలా నీతి. విశ్రావయన్ వ్యశ్రావయన్. ౩౬॥—౩౮॥. త దసుకర మితి అసుకరం దుష్కరం-సర్వేషాం ప్రాణప్రతిష్ఠాపక మితి వా-ప్రియ సుహృదః సర్వప్రియసుహృదః-ఉపలభ న్ని త్యత్ర అడాత్మనేపదాభావా వార్షౌ. దేవాః ఇంద్రరిపుం వినిహతం నిశమ్య పరమం మనః ప్రహర్షం-ఉపలభన్ ఉపాలభంత-అథ అసుకరం తత్ ఇంద్రజిద్ధననం-ప్రియసుహృదః లక్ష్మణస్య కర్మ కృతివిషయభూతం-అభివీక్ష్య హృష్టాః విస్మితాః-ఆస న్నితి శేషః. 'విస్మిత ప్రతిఘాతయో శ్చేతి వక్తవ్య' మితి హృషేః పాక్షిక ఇడభావః. దేవా శ్చారణాదిముఖేన ప్రథమ మింద్రజిద్ధననం శ్రుత్వా సంతుష్టా స్సంతః పశ్చా త్త స్యాత్యంతాశక్యత్వాత్ అతథ్యం మన్వానా యుద్ధభూమి మాగత్య తత్ ప్రత్యక్షీకృత్య విస్మితా ఆస న్నితి భావః ౩౮॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకనవతితమ స్సర్గః.

రాదిత్య ఇవ-నిర్వాణః పావక ఇవ చ బభూ వేత్యర్థః. ౨౬॥ ప్రశాం తేతి. ప్రశాంతపీడాబహుళః-ప్రశాంతబహుళపీడః. ఏకాదశ్యాంద్వాదశ్యాం త్రయోదశ్యాంచేంద్రజిద్యుద్ధం. శ్లో. 'అహోరాత్రై స్త్రిభి ర్వీరః కథంచి ద్వినిపాతిత' ఇత్యు త్తర త్రాభిధానాత్. ౩౮॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకనవతితమ స్సర్గః.

—— ద్వినవతితమ స్సర్గః ——

రుధిరక్లిన్నగాత్ర స్తు లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః, బభూవ హృష్ట స్తం హత్వా శక్రజేతార మాహవే ౧ తత స్స జాంబవంతం చ హనుమంతం చ వీర్యవాన్, సన్నిహత్య మహాతేజా స్తాం శ్చ సర్వాన్ వనౌకసః. ఆజగామ తత శ్శీఘ్రం యత్ర సుగ్రీవరాఘవౌ, విభీషణ మవష్టభ్య హనుమంతం చ లక్ష్మణః ౩. తతో రామ మభిక్రమ్య సౌమిత్రి రభివాద్య చ, తస్థౌ భ్రాతృసమీపస్థ ఇంద్ర స్యేవ బృహస్పతిః ౪. నిష్టన న్నివ చాగమ్య రాఘవాయ మహాత్మనే, ఆచచక్షే తదా వీరో ఘోర మింద్రజితో వధం ౫. రావణే స్తు శిర శ్ఛిన్నం లక్ష్మణేన మహాత్మనా, న్యవేదయత రామాయ తదా హృష్టో విభీషణః. ౬. శ్రు త్వైవ తత్తు మహావీర్యో లక్ష్మణే నేంద్రజిద్వధం, ప్రహర్ష మతులం లేభే రామో వాక్య మువాచ హ. ౭. సాధు లక్ష్మణ తుష్టోఽస్మి కర్మణా సుకృతం కృతం, రావణే ర్హి వినాశేన జిత మి త్యుపధారయ. ౮ స తం శిర స్యుపాఘ్రాయ లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనం, లజ్జమానం బలా త్స్నేహా దంక మారోప్య వీర్యవాన్ ఉపవేశ్య త ముత్సంగే పరిష్వ జ్యావపీడితం, భ్రాతరం లక్ష్మణం స్నిగ్ధం పునః పున రుదైక్షత ౧౦. శల్యసంపీడితం శ స్తం నిశ్వసంతం తు లక్ష్మణం, రామ స్తు దుఃఖసంత ప్త స్తదా నిశ్వసితో భృశం మూర్ధ్ని చైన ముపాఘ్రాయ భూయ స్సంస్పృశ్య చ త్వరన్, ఉవాచ లక్ష్మణం

అథ లక్ష్మణశ్లాఘనం రుధిరక్లిన్నగా త్రేత్యాది ౧. తత ఇ త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సన్నిహత్య సంఘీభూయ-అవష్టభ్య యుద్ధపారవశ్యా దవలంబ్య ౩. తత ఇతి. ఇంద్ర స్యేవ బృహస్పతి రితి పారతంత్ర్యమాత్రే సామ్యం ౪ నిష్టన న్నితి. నిష్టనన్-అవ్యక్తాతురం వద న్ని త్యర్థః ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ఆయాస స్యాభినయనమాత్రే ణాళీకత్వద్యోతనాయ వా. ౫. రామసన్నిధౌ సంకోచ వతా లక్ష్మణేన అవిశేషే ణేంద్రజిద్వధకథనా ద్విభీషణస్స్పష్టతయాఽఽహ — రావణే రితి. యద్వా-లక్ష్మణేన సూచన యోక్తా నపి హర్ష ప్రకర్షేణ విభీషణః పున రాహ — రావణే రితి. ౬. శ్రు త్వేతి మహావీర్యో రామ ఇ త్యన్వయః సా ధ్వితి. సుకృతం కృతం సుక ర్తవ్యం కృతం-కర్మణా యుద్ధకర్మ ణా. ౮ స త మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం ఆరోప్య - ఆరోపణా యాకృష్య-అవపీడితం శల్యపీడితం-గాఢం యథా భవతి త థేతివా-క్రియాభేదా త్త మితిద్విరు క్తిః. ౧౦.శల్యసంపీడిత మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శ స్తం ప్రహృతం-నిశ్వసితః స్వయంకృతనిశ్వాసః-త్వరన్ సంస్పృశ్య-

---

శ్రీ విభీషణ మితి. అవష్టభ్య అవలంబ్య-యుద్ధపారవశ్యా దితి భావః. ౩. తత ఇతి. ఇంద్ర స్యేవ బృహస్పతిః ప్రధానోపసర్జనభావే నావస్థానమాత్రే దృష్టాంతః. ౪. నిశ్వస న్ని వేతి. నిశ్వస న్ని వేత్యత్ర ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౫ స్వపౌరుషకథనవ్రీడితేన లక్ష్మణేన సర్వకర్తృకత్వాభిధా నేన కథిత మింద్రజిద్వధం లక్ష్మణకర్తృకనిర్దేశపూర్వకం విభీషణోఽనువదతి—రావణే స్త్వితి ౮. సతమి త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. క్రియాబాహుళ్యా త్త మితి ద్విరు క్తిః.అంక మారోప్య అంకం ప్ర త్యారోపణా యాకృష్య ఉత్సంగే ఉపవేశ్య-అవపీడితం గాఢం యథా తథా-పరిష్వజ్య తం

వాక్య మాశ్వాస్య పురుషర్షభః. ౧౨ కృతం పరమకల్యాణం కర్మ దుష్కరకర్మ ణా, అద్య మన్యే హతే పుత్రే రావణం నిహతం యుధి అ ద్యాహం విజయీ శత్రౌ హతే తస్మిన్ దురాత్మని, ౧౩½ రావణస్య నృశంసస్య దిష్ట్యా వీర త్వయా రణే. ఛిన్నో హి దక్షిణో బాహు స్స హి తస్య వ్యపాశ్రయః, ౧౪½, విభీషణహనూ మద్భ్యాం కృతం కర్మ మహద్రణే. అహోరాత్రై స్త్రిభి ర్వీరః కథంచి ద్వినిపాతితః, ౧౫½. నిరమిత్రః కృతో ఽస్మ్యద్య నిర్యాస్యతి హి రావణః బలవ్యూహేన మహతా శ్రుత్వా పుత్రం నిపాతితం, తం పుత్రవధసంత ప్తం నిర్యాన్తం రాక్షసాధిపం. బలే నావృత్య మహతా నిహనిష్యామి దుర్జయం, ౧౭½ త్వయా లక్ష్మణ నాథేన సీతా చ పృథివీ చ మే న దుష్ప్రాపా హతే త్వద్య శక్రజేతరి చాహవే, ౧౮½. స తం భ్రాతర మాశ్వాస్య పరిష్వజ్య చ రాఘవః. రామ స్సుషేణం ముదిత స్సమాభా ష్యేద మబ్రవీత్, ౧౯½ సశల్యోఽయం మహాప్రాజ్ఞ సౌమిత్రి ర్మిత్రవత్సలః. యథా భవతి సుస్వస్థ స్తథా త్వం సముపాచర, ౨౦½ విశల్యః క్రియతాం క్షిప్రం సౌమిత్రి స్సవిభీషణః. ఋక్షవానరసైన్యానాం శూరాణాం ద్రుమయోధినాం, యే చాప్య న్యేఽత్ర యుధ్యంతి సశల్యా వ్రణిన స్తథా. తేఽపి సర్వే ప్రయత్నేన క్రియతాం సుఖిన స్త్వయా, ౨౨½. ఏవ ముక్త స్తు రామేణ మహాత్మా హరియూథపః. లక్ష్మణాయ దదౌ న స్త స్సుషేణః పరమౌషధిం, ౨౩½ స తస్యా గంధ మా ఘ్రాయ విశల్య స్సమపద్యత తథా నిర్వేదన శ్చైవ సంరూఢవ్రణ ఏవ చ, ౨౪½. విభీషణముఖానాం చ సుహృదాం రాఘవాజ్ఞయా సర్వవానరముఖ్యా నాం చికిత్సాం స తదాఽకరోత్, ౨౫½. తతః ప్రకృతి మాపన్నో హృతశల్యో గతవ్యథః సౌమిత్రి ర్ముదిత స్తత్ర క్షణేన విగతజ్వరః, ౨౬½. త థైవ రామః ప్లవ గాధిప స్తదా విభీషణ శ్చర్క్షపతి శ్చ జాంబవాన్. అవేక్ష్య సౌమిత్రి మరోగ

త్వరా చ ప్రహారవ్యథాపనయనా యేతి భావః. ౧౨ కృత మిత్యాదిసార్ధశ్లోకః దుష్కరకర్మ ణా-త్వ యేతి శేషః. ౧౩½. రావణ స్యేతి. వ్యపాశ్రయః ఆలంబనం ౧౪½. విభీష ణేతి. అహో రాత్రై స్త్రిభి రితి-ఏకాదశీ ద్వాదశీ త్రయోదశీభి రి త్యర్థః. ౧౫½. నిరమిత్ర ఇతి శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ౧౭½. త్వ యేతి. నాథేన యాచమానేన-'నాథృ యాచ్ఞాయా' మి త్యస్మాత్ పచా ద్యచ్. ౧౮½ స త మితి. సమాభాష్య ఆమంత్ర్య. ౧౯½. సశల్యోఽయ మితి. సముపాచర చికి త్సాం కురు ౨౦½. విశల్య ఇతి శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం ఋక్షవానరసైన్యానా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. ౨౨½. ఏవ మితి న స్తః నాసికాయాం ౨౩½. స ఇతి. నిర్వేదనః వేదనారహితః. ౨౪½—౨౬½ తథైవేతి ముదా-యుక్త మితి శేషః ముదాయుక్తం సౌమిత్రి మవేక్ష్య జహర్షు రిత్యన్వయః.

పునః పున రుదైక్షత తే త్యన్వయః ౧౨. కృత మితి. దుష్కరకర్మణా దుష్కరపౌరుషేణ-త్వ యేతి భావః. ౧౩½. రావణ స్యేతి. వ్యపాశ్రయః-అవలంబభూతః. ౧౮½. స త మితి. సమాభాష్య సంబో ధ్య ౨౦½. విశల్య ఇ త్యాది. ఋక్షవానరసైన్యానా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. ౨౨½. ఏవ ముక్త ఇతి.

ముత్థితం ముదా ససైన్యా స్సుచిరం జహర్షిరే, ౨౭॥ అపూజయ త్కర్మ స లక్ష్మ
ణస్య సుదుష్కరం దాశరథి ర్మహాత్మా, హృష్టో బభూవు ర్యుధి యూథపేంద్రా
నిపాతితం శక్రజితం నిశమ్య ౨౮॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ద్వి
నవతితమ స్సర్గః.

త్రినవతితమ స్సర్గః.

తతః పౌలస్త్యసచివాః శ్రుత్వా చేంద్రజితం హతం, ఆచచక్షు రభిజ్ఞాయ
దశగ్రీవాయ సవ్యథాః ౧ యుద్ధే హతో మహారాజ లక్ష్మణేన త వాత్మజః, విభీ
షణసహాయేన మిషతాం నో మహాద్యుతిః. ౨. శూర శ్శూరేణ సంగమ్య సం
యుగే ష్వపరాజితః, లక్ష్మణేన హత శ్శూరః పుత్ర స్తు విబుధేంద్రజిత్, గత స్స
పరమాన్ లోకాన్ శరై స్సంతాప్య లక్ష్మణం, ౩॥. స తం ప్రతిభయం శ్రుత్వా
వధం పుత్రస్య దారుణం ఘోర మింద్రజిత స్సంఖ్యే కశ్మలం చావిశన్మహత్, ౪॥.
ఉపలభ్య చిరా త్సంజ్ఞాం రాజా రాక్షసపుంగవః. పుత్రశోకార్దితో దీనో విలలా
పాకులేంద్రియః, ౫॥ హా రాక్షసచమూముఖ్య మమ వత్స మహారథ. జి త్వేంద్రం
కథ మద్య త్వం లక్ష్మణస్య వశం గతః, ౬॥ నను త్వ మిషుభిః క్రుద్ధో భింద్యాః
కాలాంతకా వపి. మందర స్యాపి శృంగాణి కిం పున ర్లక్ష్మణం యుధి, ౭॥. అద్య

జహర్షిర ఇ త్యత్ర గుణ ఆర్షః. ౨౬॥—౨౮॥.ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-
రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వినవతితమ స్సర్గః.

అథ సీతావధోద్యోగపర్యంతో రావణస్య పుత్రశోకాతిశయ ఉచ్యతే. తతః పౌలస్త్యసచివా
ఇ త్యాది పౌలస్త్యసచివాఃరావణాగారవర్తిన స్సహాయభూతాః-ఇంద్రజితం హతం శ్రుత్వా-స్వయ
మభిజ్ఞాయ సాభిజ్ఞానం దృష్ట్వా-సవ్యథా స్సంతో రావణాయ-ఆచచక్షుః ఆచచక్షిరే-అథవా-అభిజ్ఞా
యేతి చతుర్థీ. పూర్వ మేవ యజ్ఞవిఘ్నేన నిశ్చితతద్వధా యే త్యర్థః.అవజ్ఞా యేతి పాఠేఽపి చతుర్థీపక్షే
అయ మే వార్థః. పక్షాంతరే-సాక్షాత్కారపర్యంతదర్శనం ప్రాప్యే త్యర్థః ౧. యుద్ధ ఇతి. మిషతాం
నః-అస్మాసు పశ్యత్సు సత్స్వి త్యర్థః.అనంతరయోజనాయా మస్మాసు జీవ త్స్వి త్యర్థః అనాదరే షష్ఠీ.
౨. శూర ఇ త్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. క్రియాభేదాత్ శూరపదద్వయం.విబుధేంద్రజిత్ దేవేం
ద్రజిత్. ౩॥. స ఇతి. దారుణం కరుణం-ఘోరం తీక్ష్ణం-కశ్మలం మూర్ఛాం-'మూర్ఛా తు కశ్మలం
మోహ' ఇ త్యమరః. ౪॥—౬॥. నను త్వ మితి. న న్విత్యామంత్రణే. కాలాంతకౌ యమస్య మూర్తి
భేదౌ. ౭॥ అ ద్యేతి. భూయః అతిశయేన-కాలధర్మణా మరణేన-ఆర్షోఽనిచ్ సమాసాంతః. సంయుక్తః

న స్తః నాసికాయాం. ౨౮॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ద్వినవతితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. స్వేన స్వేన సైన్యేన పరివృతాః తత స్తతో వానరై స్సహ యుధ్యంతః పౌలస్త్య
సచివా స్త త్రేంద్రజితం హతం శ్రుత్వా-అభిజ్ఞాయ దృష్ట్వా-సవ్యథా రావణా యాచచక్షుః ఆచచ
క్షిర ఇ త్యవగంతవ్యం, 'మిషతా నో మహాద్యుతి' రి త్యనుపద మే వాభిధానాత్ ౩॥. స త మితి.
దారుణం కరుణం ఘోరం తీక్ష్ణం-ప్రతిభయం భయంకరం-కశ్మలం మూర్ఛా ౬॥. న న్వితి. కాలాం
తకా వపి-కాలః సర్వసంహారకః - అంతకః కాలాభిమానీ పురుషః. ౭॥. అ ద్యేతి. భూయో బహు

వైవస్వతో రాజా భూయో బహుమతో మమ యేనాద్య త్వం మహాబాహో
సంయుక్తః కాలధర్మణా, ౮॥ ఏష పంథా స్సుయోధానాం సర్వామరగణే ష్వపి.
౯. యః కృతే హన్యతే భర్తు స్స పుమాన్ స్వర్గ మృచ్ఛతి, ౯॥ అద్య దేవగణా
స్సర్వే లోకపాలా స్తథర్షయః హత మింద్రజితం శ్రుత్వా సుఖం స్వప్స్యంతి
నిర్భయాః,౧౦॥. అద్య లోకా స్త్రయః కృత్స్నా పృథివీ చ సకాననా. ఏకే నేంద్ర
జితా హీనా శూన్యేవ ప్రతిభాతి మే, ౧౧॥ అద్య నైరృతకన్యానాం శ్రోష్యా
మ్యంతఃపురే రవం కరేణుసంఘస్య యథా నినాదం గిరిగహ్వరే, ౧౨॥ యౌవ
రాజ్యం చ లంకాం చ రక్షాంసి చ పరంతప మాతరం మాం చ భార్యాం చ క్వ
గతోఽసి విహాయ నః, ౧౩॥. మమ నామ త్వయా వీర గతస్య యమసాదనం ప్రేత
కార్యాణి కార్యాణి విపరీతే హి వర్తసే,౧౪॥ స త్వం జీవతి సుగ్రీవే లక్ష్మణే చ
సరాఘవే. మమ శల్య మనుద్ధృత్య క్వ గతోసి విహాయ నః,౧౫॥ ఏవమాది విలా
పార్తం రావణం రాక్షసాధిపం ఆవివేశ మహాన్ కోపః పుత్రవ్యసనసంభవః,౧౬॥
ప్రకృత్యా కోపనం హ్యేనం పుత్రస్య పున రాధయః దీప్తం సందీపయామాసు
ర్ఘర్మేఽర్క మివ రశ్మయః, లలాటే భ్రుకుటీభి శ్చ సంగతాభి ర్వ్యరోచత. యు
గాంతే సహ నక్రై స్తు మహోర్మిభి రి వోదధిః, ౧౭॥. కోపా ద్విజృంభమాణస్య
వక్త్రా ద్వ్యక్త మభిజ్వలన్ ఉత్పపాత సధూమోఽగ్ని ర్వృత్రస్య వదనా దివ,

---

సంయోజితః ౮॥. యుద్ధమరణస్య సర్వాకాంక్షితత్వా ద్యుద్ధహతం త్వాం న శోచా మీ త్యాహ— ఏష ఇతి. ఏషః యుద్ధమరణరూపః-పంథాః ౯ ఏవం యశస్యత్వా దశోచ్యత్వ మాహ— య ఇతి. ౯॥—౧౦॥ అద్యేతి లోకా స్త్రయ ఇ త్యుక్తా వపి పృథివ్యాః పృథగుపాదానం ప్రాధాన్యాత్. యథా బ్రాహ్మణా ఆగతా వసిష్ఠో ప్యాగత ఇ త్యాదౌ. ౧౧॥—౧౨॥ యౌవరాజ్యమితి. న స్సర్వా నితి యోజనీయం ౧౬॥. ప్రకృత్యేతి ప్రకృత్యా కోపన మి త్యస్య వివరణం దీప్త మితి పుత్రస్య పుత్రసంబంధిన్యః - పుత్రవిషయా ఇత్యర్థః. ఆధయః శోకాః - పునః భూయః - సందీపయామాసుః కోపయామాసుః-అకర్మపక్షే క్రూరయామాసు రిత్యర్థః. ౧౭॥ లలాట ఇతి. భ్రుకుటీభి రితి

మతః-అతిశయేన సమ్మత ఇతి దుఃఖాతిశయోక్తిః. యేన వైవస్వతేన కాలధర్మణా కాలధర్మేణ-సంయోజితః. ౮॥. యుద్ధమరణస్య సకలశూరజనకాంక్షితతయా యుద్ధహతం త్వాం న శోచా మీ త్యాహ— ఏష ఇతి.సుయోధానాం మరణాయ ఏష పంథాః-సర్వామరగణే ష్వపీతి-న కేవలం మనుష్యేషు సర్వామరగణే ష్వపి స శ్లాఘ్య ఇతి భావః ౯. ఏతేన యశస్కరత్వా దశోచ్యత్వ ముక్తం.ఇదానీం స్వర్గహేతుత్వా ద ప్యశోచ్యత్వ మాహ—యః కృత ఇతి. భర్తుః కృతే యః హన్యతే స స్వర్గ మృచ్ఛ తీతి సంబంధః ౧౦॥. అద్యేతి. త్రయో లోకాః - పాతాళాంతరిక్షస్వర్గాః - పృథివ్యాః పృథగభిధానాత్. ౧౩॥ మమనామేతి మమ త్వయా ప్రేతకార్యాణి కర్తవ్యాని-విపరీతే వృత్తిమే వర్తస ఇతి సంబంధః. ౧౪॥. స త్వ మి త్యస్యప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుత స్తు—సలక్ష్మణే రామే జీవతి సతి య స్త్వం జీవితం - కస్మా న్నిజసి- తయోరసాధ్యత్వా దితి భావః. ౧౬॥ ప్రకృ త్యేతి. పుత్ర

౧౯॥ స పుత్రవధసన్తప్త శ్శూరః క్రోధవశం గతః. సమీక్ష్య రావణో బుద్ధ్యా వైదేహ్యా రోచయ ద్వధం, ౨౦॥ తస్య ప్రకృత్యా రక్తే చ రక్తే క్రోధాగ్నినాపి చ రావణస్య మహాఘోరే దీప్తే నేత్రే బభూవతుః, ౨౧॥ ఘోరం ప్రకృత్యా రూపం త త్తస్య క్రోధాగ్నిమూర్ఛితం. బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య రుద్రస్యేవ దురాసదం, ౨౨॥ తస్య క్రుద్ధస్య నేత్రాభ్యాం ప్రాపత న్నాస్రబిన్దవః. దీప్తాభ్యామివ దీపాభ్యాం సార్చిష స్స్నేహబిన్దవః, ౨౩॥ దన్తా న్విదశత స్తస్య శ్రూయతే దశనస్వనః. యన్త్ర స్యావేష్ట్యమానస్య మహతో దానవై రివ, ౨౪॥ కాలాగ్ని రివ సంక్రుద్ధో యాం యాం దిశ మవైక్షత. తస్యాం తస్యాం భయత్రస్తా రాక్షసా స్సంవిలిల్యిరే, ౨౫॥ త మన్తక మివ క్రుద్ధం చరాచరచిఖాదిషుం వీక్షమాణం దిశ స్సర్వాః రాక్షసా నోపచక్రముః, ౨౬॥ తతః పరమసంక్రుద్ధో రావణో రాక్షసాధిపః. అబ్రవీ ద్రక్షసాం మధ్యే సంస్తంభయిషు రాహవే, ౨౭॥ మయా వర్షసహస్రాణి చరిత్వా దుశ్చరం తపః. తేషు తే ష్వవకాశేషు స్వయంభూః పరితోషితః, ౨౮॥ తస్యైవ తపసో వ్యుష్ట్యా ప్రసాదా చ్చ స్వయంభువః నాసురేభ్యో న దేవేభ్యో భయం మమ కదాచన, ౨౯॥ కవచం బ్రహ్మదత్తం మే య దాదిత్యసమప్రభం. దేవాసురవిమర్దేషు న భిన్నం వజ్రశక్తిభిః, ౩౦॥ తేన

బహువచనం దశశిరస్కత్వాత్. ౧౯॥—౨౩॥ దన్తా నితి ఆవేష్ట్యమానస్య భ్రామ్యమాణస్య - యన్త్రస్య తిలపీడనయన్త్రస్య - దానవైః-బలవద్భి రిత్యర్థః. ౨౪॥ కాలాగ్ని రివేతి. సంవిలిల్యిరే - స్తంభాదివ్యవహితా బభూవు రిత్యర్థః. ౨౫॥ త మితి. చిఖాదిషుం - సంహర్తు మిచ్ఛు మిత్యర్థః. నోపచక్రముః నోపసేదుః. ౨౬॥ తత ఇతి. సంస్తంభయిషు రాహవే యుద్ధభీతాన్ రాక్షసాన్ యుద్ధే స్థాపయితుకామః - సనిద్వ్వర్వచనాభావ ఆర్షః. మ యేతి అవకాశేషు తపస్సమాప్తిషు ౨౮॥ తస్యైవేత్యాది. వ్యుష్ట్యా సమృద్ధ్యా - 'వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ' చేత్యమరః భయాభావే హేతు మాహ—కవచ మితి యత్ యస్మాత్ కవచ మస్తి తస్మా దితి పూర్వేణాన్వయః. ౩౦॥ తే నేతి. తేన

స్యాధయః - పుత్రసంబన్ధ్యాధయః - పుత్రమరణనిజతమనఃపీడేతి యావత్. ౧౯॥ సపుత్రవధ ఇత్యస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః వస్తుత స్తు—స పుత్రేతి రావణో వైదేహ్యా హేతుభూతయా వధం స్వవధం బుద్ధ్యా సమీక్ష్య - ఇతఃపరం రామో మా మవశ్యం వధిష్యతీతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ఆరోచయత్-స్వవధ మిత్యనుషఙ్గః రావణక్రోధావేశస్య - సీతాహననోద్యోగస్య చాయ మాశయః. స్వస్య రామాహస్తవధేచ్ఛయా సకలరాక్షసకులనాశం మత మితీతరరాక్షసానా మప్రకటనాయ క్రోధావేశాదిక మిత్యర్థః ౨౩॥ దన్తా నితి. యన్త్రస్య - ఘటయన్త్రస్య దానవైరావేష్ట్యమానస్య భ్రామ్యమాణస్య ౨౫॥ త మితి నోపచక్రముః నోపసేదుః ౨౬॥ తత ఇతి 'సంస్తంభయితు మాహవ' ఇతిపాఠః. యుద్ధభీతాన్ - రాక్షసాన్- యుద్ధే పాతయితు మిత్యర్థః ౨౭॥ మ యేతి. అవకాశేషు తపస్సమాప్తిసమయేషు ౨౮॥ త స్యైవేతి. వ్యుష్ట్యా వృద్ధ్యా ౨౯॥ భయాభావే హేతు మాహ—కవచ మిత్యర్థేన. ఆదిత్యసదృశప్రభం మత్కవచం బ్రహ్మదత్తం తస్మిన్ సతి మమ సురేభ్యో భయం నాస్తీతి పూర్వేణ సంబన్ధః. ౩౦॥ తే నేతి. తేన కవచేన-సంయుక్తం

మా మద్య సంయుక్తం రథస్థ మిహ సంయుగే ప్రతీయాత్కోఽద్య మాం మాజౌ
సాక్షా దపి పురంధరః, ౩౧॥ య త్తదాఽభిప్రసన్నేన సశరం కార్ముకం మహత్.
దేవాసురవిమర్దేషు మమ దత్తం స్వయంభువా, ౩౨॥ అద్య తూర్యశతై
ర్భీమం ధను రుత్థాప్యతాం మమ. రామలక్ష్మణయో రేవ వధాయ పరమాహవే,
౩౩॥. స పుత్రవధసంతప్త శ్శూరః క్రోధవశం గతః. సమీక్ష్య రావణో బుద్ధ్యా
సీతాం హంతుం వ్యవస్యత, ౩౪॥. ప్రత్యవేక్ష్య తు తామ్రాక్ష స్సుఘోరో
ఘోరదర్శనః దీనో దీనస్వరా న్సర్వాం స్తా నువాచ నిశాచరాన్, ౩౫॥.
మాయయా మమ వత్సేన వంచనార్థం వనౌకసాం. కించి దేవ హతం తత్ర సీ
తేయ మితి దర్శితం, ౩౬॥. త దిదం తథ్య మే వాహం కరిష్యే ప్రియ మాత్మనః.
వైదేహీం నాశయిష్యామి క్షత్రబంధు మనువ్రతాం, ౩౭॥ ఇ త్యేవ ముక్త్వా
సచివా న్ఖడ్గ మాశు పరామృశత్. ౩౮ ఉద్ధృత్య గుణసంపన్నం విమలాంబర

కవచేన - సంయుక్తం రథస్థం మాం - ఇహ సంయుగే - కః - ప్రతీయాత్ అభిముఖ్యే నాగచ్ఛేత్ - అద్య మా మాజౌ సాక్షాత్ పురందరోఽపిన ప్రతీయా దితి చ యోజ్యం అర్థసిద్ధా నఞ్. క్రియా పద మ స్త్యేవ అనే నైవం వ్యాఖ్యానే అద్య మా మాజా వితి పునరుక్తం న స్యాత్. ౩౧॥. య త్త దే త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం దేవాసురవిమర్దేషు - విమర్దకాల ఇత్యర్థః. అద్య తూర్య శతై రి త్యనేన ఇతః పూర్వ మిదం ధను ర్న నీత మితి గమ్యతే ౩౩॥—౩౪॥ ప్రత్యవే క్ష్యేతి సుఘోరః సుఘోరప్రకృతిః. ౩౫॥ మాయ యే త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సీ తేయ మితి దర్శితం కించిత్-ఆళీక మే వేత్యర్థః ౩౭॥ ఇ త్యేవ మి త్యర్థం. పరామృశత్ ఆదదే. ౩౮.ఉద్ధృత్యే త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం గుణసంపన్నం మాల్యాలంకృతం-విమలాంబరవర్చసం.

మాం కః ప్రతీయాత్ కో వా అభిముఖ్యే నాగచ్ఛేత్-సాక్షాత్ త్పురందరోఽప్యాజౌ మాం న ప్రతీ యా దితి శేషః. ౩౧॥. య త్త దేతి దేవాసురవిమర్దేషు విషయే-స్వయంభువా మమ దత్తం ౩౨॥. అద్య తూ ర్యే త్యస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః.వస్తుతస్తు—అ ద్యేతి. రామలక్ష్మణయో స్సంబంధ్యాహవే- వధాయ- వానరాణా మితి శేషః.మమ భీమం ధనుః తూర్యశతై స్స హోత్థాప్యతా మితి సంబంధః. ౩౩॥ స పుత్రవధేతి.సీతాం హంతుం వ్యవస్యత-నిశ్చితవా న్-వస్తుతస్తు-సీతాం హంతుం గంతుం-సీతా దర్శనార్థం గంతుం వ్యవస్య తే త్యర్థః 'హనహింసాగత్యో' రితి ధాతుః ౩౫॥ మాయ యేతి. వనౌ కసాం వంచనాయ. ఇయం సీ తేతి.కించిదేవ వ్యళీక మేవ వస్తుహత మితి దర్శితం ౩౬॥ త దితి.తద్ధననం తథ్య మేవ కరిష్యే.త దేవాహ—వై దేహీ మితి. మాయ యే త్యాదిశ్లోకద్వయస్య వా స్తవార్థస్తు-మమ వత్సేన బాలేనాపి స తేంద్రజితా వనౌకసాం వంచనార్థం-ఇయం సీతేతి-కించి దేవ ఆళీక మేవ హతం దర్శితం-అహం క్షత్ర బంధుం క్షత్రాణాంబంధుం పరమా ప్తంరామమనువ్రతాం వై దేహీం-తద్వ[illegible]యథా తథా నాశయిష్యామి యది-త దిదం ఆత్మనః అప్రియ ఏవ స్యాత్. అతః కరిష్యే-ఇతరరాక్షససంతో షార్థం తస్యాఃకించి ద్దుఃఖ మితి శేషః ౩౮ ఉద్ధృ త్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం విమలాంబర వర్చసం నిర్మలాకాశసదృశం-ఖడ్గ మాదాయ-ఉద్ధృత్య కోశా దుద్ధృత్య-యత్ర మైథిలీ.తి,వేశం ప్రతి

వచ్ఛసం, నిష్పపాత స వేగేన సభార్య స్సచివై ర్వృతః రావణః పుత్రశోకేన భృశ మాకులచేతనః, సంక్రుద్ధః ఖడ్గ మాదాయ సహసా యత్ర మైథిలీ ౨౦ వ్రజంతం రాక్షసం ప్రేక్ష్య సింహనాదం ప్రచుక్రుశుః, ఊచు శ్చాన్యోన్య మాశ్లిష్య సంక్రుద్ధం ప్రేక్ష్య రాక్షసాః. అద్యైనం తా వుభౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ ప్రవ్యథిష్యతః, లోకపాలా హి చత్వారః క్రుద్ధే నానేన నిర్జితాః. బహవ శ్శత్రవ శ్చాపి సంయుగేషు నిపాతితాః. త్రిషు లోకేషు రత్నాని భుఙ్క్తే చాహృత్య రావణః, విక్రమే చ బలే చైవ నాస్త్యస్య సదృశో భువి, ౨౩½ తేషాం సంజల్పమానానా మశోకవనికాం గతాం అభిదుద్రావ వైదేహీం రావణః క్రోధమూర్ఛితః, ౨౪½ వార్యమాణ స్సుసంక్రుద్ధ స్సుహృద్భి ర్హితబుద్ధిభిః. అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ఖే గ్రహో రోహిణీ మివ, ౨౫½. మైథిలీ రక్ష్యమాణా తు రాక్షసీభి రనిందితా, దదర్శ రాక్షసం క్రుద్ధం నిస్త్రింశవరధారిణం, ౨౬½ తం నిశామ్య సనిస్త్రింశం వ్యథితా జనకాత్మజా నివార్యమాణం బహుశ స్సుహృద్భి రనువర్తినం, సీతా దుఃఖసమావిష్టా విలపం తీద మబ్రవీత్. ౨౭. యథాఽయం మా మభిక్రుద్ధ స్సమభిద్రవతి స్వయం, వధిష్యతి సనాథాం మా మనాథా మివ దుర్మతిః ౨౮. బహుశ శ్చోదయామాస భర్తారం మా మనువ్రతాం, భార్యా భవ రమ స్వేతి ప్రత్యాఖ్యాతో ధ్రువం మయా ౨౯. సోఽయం మ మానుపస్థానే వ్యక్తం నైరాశ్య మాగతః, క్రోధమోహసమావిష్టో నిహంతుం మాం సముద్యతః ౩౦. అథవా తౌ నరవ్యాఘ్రౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,మన్నిమిత్త మనార్యేణ సమరేఽద్య నిపాతితౌ. అహో ధిఙ్మన్నిమిత్తోఽయం వినాశో రాజపుత్రయోః, ౩౧½ అథవా పుత్రశోకేన అహత్వా

విమలాకాశసదృశం - ఖడ్గ మాదాయ కోశా దుద్ధృత్య-యత్ర మైథిలీ - తం దేశం ప్రతి నిష్పతా తే త్యన్వయః. ౨౦. వ్రజంత మి త్యాదిసార్ధశ్లోక త్రయ మేకాన్వయం రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని-'రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపీ' త్యమరః. ౨౩½—౨౪½. వార్యమాణ ఇతి. గ్రహః అంగారకః ౨౫½—౨౬½. *రామానుజీయం. త మితి, నిశామ్య దృష్ట్వా. ౨౭. య థేతి. యథా-యస్మా ది త్యర్థః ౨౮—౩౦. సోఽయ మితి. అనుపస్థానే అనుపస్థానాత్. * రామా. 'సోఽయం మమానుపస్థానే వ్యక్తం నైరాశ్య మాగత' ఇతి పాఠః అనుపస్థానే అనుపస్థానే సతి.౩౧. తౌ నిహత్య తేన నిస్త్రింశేన సహ ప్రవేశన మపి సంభవతీ త్యభిప్రాయే ణాహ—అథవేత్యాది ౩౨½.అత్ర నిమిత్తాంతర మాశంకతే—అథవా

సచివై ర్వృతి స్సన్ నిష్పపా తేతి సంబంధః. ౨౨½ త్రి ష్వితి త్రిషు లోకేషు-రత్నాని ఆహృత్య రావణః భుఙ్క్తే. 'విక్రమేచ బలే చైవ నాస్త్యస్య సదృశో భు'వీతి పాఠః అవృత్యేతి పాఠే-అవృత్య ఆక్రమ్య ౨౬½ త స్మిన్కా మ్యేతి. అనవర్తినం అభిముఖ మాగచ్ఛంతం. ౨౭. య థేతి యథా యస్మా త్కారణాత్. ౨౮. వధిష్య తీ త్యత్ర కారణ మాహ—బహుశ ఇతి ౩౦. సోఽయ మితి. అనుపస్థానే స త్యనంగీకారే సతి. ౩౨½ అథవేతి. పుత్రశోకేనరామలక్ష్మణవధోద్యుక్త స్సన్-తౌ

రామలక్ష్మణౌ, విధమిష్యతి మాం రౌద్రో రాక్షసః పాపనిశ్చయః, ౪౩॥. హనూమతోఽపి య ద్వాక్యం న కృతం క్షుద్రయా మయా ౪౪. య ద్యహం తస్య పృష్ఠేన తదా యాయా మనిందితా, నాద్యైవ మనుశోచేయం భర్తు రంక గతా సతీ ౪౫ మన్యే తు హృదయం తస్యా కౌసల్యాయాః ఫలిష్యతి ఏక పుత్రా యదా పుత్రం వినష్టం శ్రోష్యతే యుధి. ౪౬ సా హి జన్మ చ బాల్యం చ యౌవనం చ మహాత్మనః, ధర్మకార్యానురూపం చ రుదంతీ సంస్మరిష్యతి ౪౭. నిరాశా నిహతే పుత్రే దత్త్వా శ్రాద్ధ మచేతనా, అగ్ని మారోక్ష్యతే నూన మపో వాపి ప్రవేక్ష్యతి. ౪౮ ధి గస్తు కుబ్జా మసతీం మంథరాం పాపనిశ్చయాం, యన్ని మిత్త మిదం దుఃఖం కౌసల్యా ప్రతిపత్స్యతే ౪౯. ఇ త్యేవం మైథిలీం దృష్ట్వా విలపంతీం తపస్వినీం, రోహిణీ మివ చంద్రేణ వినా గ్రహవశం గతాం ఏతస్మి న్నంతరే తస్య అమాత్యో బుద్ధిమా౯ శుచిః, సుపార్శ్వో నామ మేధావీ రాక్షసో రాక్షసేశ్వరం, నివార్యమాణం సచివై రిదం వచన మబ్రవీత్, ౫౧॥ కథం నామ దశగ్రీవ సాక్షా ద్వైశ్రవణానుజ హంతు మిచ్ఛసి వైదేహీం క్రోధా ద్ధర్మ మపాస్య హి, ౫౨॥ వేదవిద్యావ్రతస్నాత స్స్వకర్మనిరత స్సదా. స్త్రియాః కస్మా ద్వధం వీర మన్యసే రాక్షసేశ్వర, ౫౩॥ మైథిలీం రూపసంపన్నాం ప్రత్యవేక్షస్వ పార్థివ. త్వ మేవ తు సహాస్మాభీ రాఘవే క్రోధ ముత్సృజ, ౫౪॥. అభ్యుత్థానం త్వ మద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీం కృత్వా నిర్యా హ్యమావాస్యాం విజయాయ

పుత్రశోకే నేతి అహత్వా హంతు మశక్తో భూత్వా ౪౩॥ హనూమతి ఇ త్యర్థం. క్షుద్రయా విచారమూఢయా ౪౪ య దీతి యాయా మనుశోచేయ మితి 'హేతుహేతుమతో ర్లి' ఙితి లిఙ్. ౪౫ ప్రథమపక్షానుసారేణ శోచతి—మన్య ఇతి ౪౬ సా హీతి. ధర్మకార్యానురూపం ధర్మకార్యాను రూపత్వం. ౪౭. నిరా శేతి. అచేతనా మూర్ఛితా. ౪౮—౪౯. ఇ త్యేవ మి త్యాది మైథిలీం దృష్ట్వా రావణ మబ్రవీ ది త్యన్వయః ౫౧॥—౫౨॥—౫౩॥--౫౪॥ అభ్యుత్థాన మితి అభ్యుత్థానం యుద్ధనిర్యాణప్రారంభం - చతుర్దశీం చతుర్దశ్యాం-అమావాస్యాం అమావాస్యాయాం - అనేన త్రయోదశ యుద్ధదినా న్యతీతా నీ త్యవగమ్యతే. తథాహి- 'తతోఽ స్త మగమ త్సూర్య స్సంధ్యయా ప్రతిరంజితః, పూర్ణచంద్ర ప్రదీపా చ క్షపా సమభివ ర్తత' ఇతి వచనాత్ పౌర్ణమాస్యాం సువేలా ప్రవేశః తతః కృష్ణపక్ష ప్రథమాయాం యుద్ధ స్యారంభః. తస్యా మేవ రాత్రౌ నాగపాశబంధతద్విమోక్షౌ ద్వితీయాయాం ధూమ్రాక్షస్య వధః తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రస్య. చతుర్థ్యా మకంపనస్య. ప్రహస్తస్య పంచమ్యాం. షష్ఠ్యాం రావణమకుటభంగః. సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య వధః అష్టమ్యా మతి కాయాదీనాం నవమ్యాం పున రింద్రజిద్యుద్ధం తస్యా మేవ రాత్రౌ కుంభనికుంభాదీనాం వధః.దశమ్యాం

అహత్వా హంతు మశక్నువ౯ ౪౫ మన్యే త్వితి. యదా శ్రోష్యతే-త దైవ ఫలిష్యతి స్ఫుటిష్యతి. ౫౩॥ మైథిలీ మితి. ప్రత్యవేక్షస్వ-కాలాంతరే మైథిలీ వశగా భవిష్య తీతి ప్రత్యవేక్షస్వే త్యర్థః. ౫౪॥ అభ్యుత్థాన మితి అద్య చతుర్దశీం - చతుర్దశ్యాం-అభ్యుత్థానం సమరోద్యోగం - యుద్ధాయ

బద్ధై ర్వృతః, ౬౫ శూరో ధీమాన్ రథీ ఖడ్గీ రథప్రవర మాస్థితః హత్వా దాశరథిం రామం భవాన్ ప్రాప్స్యతి మైథిలీం, ౬౬. స తద్దురాత్మా సుహృదా నివేదితం వచ స్సుధర్మ్యం ప్రతిగృహ్య రావణః, గృహం జగామాథ తత శ్చ వీర్యవాన్ పున స్సభాం చ ప్రయయౌ సుహృద్వృతః ౬౭ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-త్రిణవతితమ స్సర్గః

చతుర్ణవతితమ స్సర్గః.

స ప్రవిశ్య సభాం రాజా దీనః పరమదుఃఖితః,నిషసా దాసనే ముఖ్యే సింహః క్రుద్ధ ఇవ శ్వసన్. ౧ అబ్రవీ చ్చ స తాన్ సర్వాన్ బలముఖ్యాన్ మహాబలః, రావణః ప్రాంజలి ర్వాక్యం పుత్త్రవ్యసనకర్శితః ౨ సర్వే భవన్త స్సర్వేణ హస్త్యశ్వేన సమావృతాః, నిర్యాన్తు రథసఙ్ఘై శ్చ పాదాతై శ్చోపశోభితాః. 3. ఏకం రామం పరిక్షిప్య సమరే హన్తు మర్హథ, వర్షన్త శ్శరవర్షేణ ప్రావృట్కాల ఇ వాంబుదాః. ౪. అథ వాఽహం శరై స్తీక్ష్ణై ర్భిన్నగాత్రం మహారణే, భవద్భి శ్శ్వో నిహంతాస్మి రామం లోకస్య పశ్యతః ౫. ఇ త్యేత ద్రాక్షసేంద్రస్య వాక్య మాదాయ రాక్షసాః, నిర్యయు స్తే రథై శ్శీఘ్రై ర్నానానికై స్సుసంవృతాః. ౬. పరిఘాన్

మకరాక్షస్య. ఏకాదశ్యాం ద్వాదశ్యాం త్రయోదశ్యాం చేంద్రజిద్వధః వస్తుతస్తు-నవమ్యాం యుద్ధారంభా త్తదారభ్య దినద్వయేన రావణేంద్రజిన్మూలబలవ్యతిరిక్తరాక్షసనిబర్హణాత్ - ఏకాదశీ ద్వాదశీ త్రయోదశీభి రింద్రజిద్వధ ఇతి చతుర్దశ్యా మభ్యుత్థానవచనం యుజ్యత ఏవ ౬౫. *రామానుజీయం. శూర ఇతి. రథీ-మహారథ ఇ త్యర్థః ౬౬—౬౭ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-త్రిణవతితమ స్సర్గః

అథ మూలబలయుద్ధం స ప్రవి శ్యే త్యాది. ౧ అ బ్రవీ దితి. రావణః ప్రాంజలి రితి - అనునయార్థ మంజలికరణం. *రామానుజీయం. అబ్రవీ దితి 'రావణః ప్రాంజలి ర్వాక్య' మితి పాఠః. ౨—3 ఏక మితి పరిక్షిప్య అవార్య-శరవర్షేణ దృష్ట్వా హన్తు మర్హథే త్యన్వయః. ౪ స రామో యది హన్తుం న శక్యేత - తథాపి భవతాం శరై ర్భిన్నగాత్ర స్స్యాత్ -తేన తస్య వధ స్సుకరో మే భవే ది త్యభిప్రాయే ణాహ—అథ వేతి. ఇదానీం యూయం తం హన్తుం న శక్తా శ్చేదిదానీం తీక్ష్ణై శ్శరై ర్భవద్భి ర్భిన్నగాత్రం శ్వో నిహన్తాస్మి ౫—౭ స సం గ్రామ ఇతి మూర్య

ప్రస్థానం కృత్వా-అమావాస్యాయాం విజయాయ-నిర్యాహి. ౬౫ శూర ఇ త్యస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు-దాశరథిం ప్రతి గత్వా-దాశరథిం మైథిలీం భవాన్ ప్రాప్స్యతి - రణే హత స్సన్ తయోః పార్షదతాం ప్రాప్స్య తి త్యర్థః. ౬౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-త్రిణవతితమ స్సర్గః.

3. ఏక మితి. పరిక్షిప్య పరితో నిరుధ్య ౪. అథ వేతి అథవా అద్య రామహననాసంభవపక్షే-భవద్భి ర్భిన్నగాత్రం శ్వో, నిహంతా స్మీతి సంబంధః ఏకం రామ మిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వా స్తవార్థ స్తు-శరాన్ వర్షన్తో యూయం - పరిక్షిప్య మిళిత్వా - ఏకం ముఖ్యం రామం - సమరే

పట్టసాం శ్చైవ శరఖడ్గపరశ్వధాన్, శరీరాంతకరాన్ సర్వే చిక్షిపు ర్వానరాన్ ప్రతి ౬½ వానరా శ్చ ద్రుమాన్ శైలాన్ రాక్షసాన్ ప్రతిచిక్షిపుః, ౭½ స సంగ్రామో మహాన్ భీమ స్సూర్యస్యోదయనం ప్రతి. రక్షసాం వానరాణాం చ తుముల స్సమపద్యత, ౮½ తే గదాభి ర్విచిత్రాభిః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః. అన్యోన్యం సమరే జఘ్ను స్తదా వానరరాక్షసాః, ౯½. ఏవం ప్రవృత్తే సంగ్రామే హ్యద్భుతం సుమహ ద్రజః రక్షసాం వానరాణాం చ శాంతం శోణితవిస్రవైః, ౧౦½. మాతంగరథకూలా శ్చ వాజిమత్స్యా ధ్వజద్రుమాః. శరీరసంఘాటవహాః ప్రసస్రు శ్శోణితాపగాః. ౧౧. తత స్తే వానరా స్సర్వే శోణితౌఘపరిప్లుతాః ధ్వజవర్మ రథా నశ్వా న్నానాప్రహరణాని చ, ఆప్లు త్యాప్లుత్య సమరే రాక్షసానాం బభంజిరే. ౧౩. కేశాన్ కర్ణలలాటాం శ్చ నాసికా శ్చ ప్లవంగమాః, రక్షసాం దశనై స్తీక్ష్ణై ర్నఖై శ్చాపి న్యకర్తయన్ ౧౩ ఏకైకం రాక్షసం సంఖ్యే శతం వానరపుంగవాః, అభ్యధావంత ఫలినం వృక్షం శకునయో యథా ౧౪. తథా గదాభి ర్గుర్వీభిః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః, నిజఘ్ను ర్వానరాన్ ఘోరాన్ రాక్షసాః పర్వతోపమాః. ౧౫. రాక్షసై ర్వధ్యమానానాం వానరాణాం మహాచమూః, శరణ్యం శరణం యాతా రామం దశరథాత్మజం. ౧౬. తతో రామో మహాతేజా ధను రాదాయ వీర్యవాన్, ప్రవిశ్య రాక్షసం సైన్యం శరవర్షం వవర్ష హ. ౧౭. ప్రవిష్టం తు తదా రామం మేఘా స్సూర్య మి వాంబరే, నాభిజగ్ము ర్మహాఘోరం నిర్దహంతం శరాగ్నినా. ౧౮. కృతా న్యేవ సుఘోరాణి రామేణ రజనీచరాః, రణే

స్యోదయనం ప్రతిసూర్యోదయ మారభ్య ౭½ తేగదాభిరితి. అన్యోన్యం జఘ్ను రిత్యత్ర శిలావృక్షాణా మప్యుపలక్షణం రాక్షసేభ్యోఽపహృతాని గదాఖడ్గాదీని రాక్షసానా మివ వానరాణా మప సంభవంతీతి వా తథోక్త మితిజ్ఞేయం ౮½—౧౦½. మాతంగేతి శరీరా ణ్యేవ సంఘాటాః ప్లవాః-తాన్ వహంతీతి శరీరసంఘాటవహాః ౧౧½ 'తత స్తే వానరా స్సర్వే శోణితౌఘపరిప్లుతా' ఇత్యారభ్య రాక్షసానాం బభంజిర ఇ త్యంతం సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ౧౩ కేశా నితి రక్షసాం కేశా నితి క్రమేణాన్వయః. న్యకర్తయన్ చిచ్ఛిదుః. ౧౪—౧౫. రాక్షసై రితి వానరసేనాశరణాగతి రియం రాక్షసై ర్వధ్యమానానా మి త్యాకించన్యానన్యగతికత్వోక్తిః శరణ్య మితి దయాద్యుక్తిః రామ మితి పరత్వోక్తిః.దశరథాత్మజ మితి సౌలభ్యోక్తిః ౧౬—౧౮. కృతా న్యే వేతి. కృతా న్యేవ దదృశుః-

---

హంతుం గంతు మర్హా థేతి సంబంధః. అథ భవద్భి ర్వా శరైః మహారణే భిన్నగాత్రం రామం లోకస్య పశ్యతః - అహం శ్వో నిహంతా గంతా - గమిష్యా మీ త్యర్థః. ౬½ స సంగ్రామ ఇతి. సూర్యస్యోదయనం ప్రతి - సూర్యోదయ మారభ్య ౭½. తే గదాభి రితి అన్యోన్యం జఘ్ను రి త్యత్ర వానరాణాం గదాద్యాయుధాభావా ద్రాక్షసహస్తా దాచ్ఛిద్య గృహీతై స్తై రేవ రాక్షసహననం భవిష్య తీతి వేదితవ్యం ౧౮. కృతా న్యే వేతి రజనీచరా రామస్య రణే - అస్త్ర

రామస్యదదృశుః కర్మా ణ్యాసుకరాణి చ ౨౦. చాలయంతం మహానీకం విధమంతం మహారథాన్, దదృశు స్తే న వై రామం వాతం వనగతం యథా. ౨౧ ఛిన్నం భిన్నం శరైర్దగ్ధం ప్రభగ్నం శస్త్రపీడితం, బలం రామేణ దదృశు ర్న రామం శీఘ్రకారిణం. ౨౨ ప్రహరంతం శరీరేషు న తే పశ్యంతి రాఘవం, ఇంద్రియార్థేషు తిష్ఠంతం భూతాత్మాన మివ ప్రజాః. ౨౩ ఏషహంతి గజానీక మేషహంతి మహారథాన్, ఏషహంతి శరై స్తీక్ష్ణైః పదాతీ న్వాజిభి స్సహ ఇతి తే రాక్షసా స్సర్వే రామస్య సదృశాన్ రణే, అన్యోన్యం కుపితా జఘ్ను స్సాదృశ్యా ద్రాఘవస్య తే ౨౪ న తే దదృశిరే రామం దహంత

న తు క్రియమాణానీ త్యర్థః. ౨౦ న కేవలం హస్తలాఘవాతిశయేన కర్మణా మదర్శనం-రణసంచారలాఘవాతిశయేన కర్తార మపి న దదృశు రి త్యాహ—చాలయంత మితి. యథా చాలనవిధమనాదికార్యలింగాత్ వాయు రనుమితో భవతి-తద్వ ద్రామోఽప్యనుమితః-న తు ప్రత్యక్షిత ఇ త్యర్థః. ౨౧ ఉక్తమర్థం విశదయతి—ఛిన్న మితి ఛిన్నం ఖండితం-భిన్నం విదారితం-ప్రభగ్నం శకలీకృతం-శస్త్రపీడితం హృదయార్పితశల్యం ౨౨. ప్రహరంత మితి. ఇంద్రియార్థేషు తిష్ఠంతం ఇంద్రియార్థా ననుతిష్ఠంతం అనుభవంతం-తేనానుభవే నానుమీయమాన మపి-భూతాత్మానం భూతస్య పంచభూతాత్మకశరీరస్య-ఆత్మానం జీవాత్మానం-ప్రజాః యథా న పశ్యంతి తథైవ శరీరేషు ప్రహరంతం తేన ప్రహారేణానుమీయమాన మపి రాఘవం పురత శ్చక్షుషా నాద్రాక్షు రి త్యర్థః. యద్వా-ఇంద్రియార్థేషు ప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానేషు గంధాదిగుణేషు-నిరాశ్రయగుణావస్థానాసంభవాత్ సౌక్ష్మ్యేణానువృత్తం భూతాత్మాన మివ పుష్పాద్యవయవభూతపృథివ్యాదిస్వరూప మి వే త్యర్థః ౨౩. ఏష హంతీ త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సదృశాన్ సాదృశ్యేన ప్రతీయమానాన్ అన్యోన్యం సాదృశ్యా దేవ హేతో ర్జఘ్ను శ్చే త్యన్వయః ౨౪. రాక్షసానాం రామాదర్శనకారణ మాహ—న త ఇతి. ఇద

కరాణి కర్మాణి రామేణ కృతా న్యేవ దదృశుః-న క్రియమాణానీ త్యర్థః ౨౦. న కేవలం హస్తలాఘవాతిశయేన తస్య కర్మాణి న దదృశుః-కింతు-తత్కర్తార మపి న దదృశు రి త్యాహ—చాలయంత మితి. చాలనాదికార్యలింగా ద్యథా వాయు రనుమితో భవతి తద్వ ద్రామోపి విధమనాదికార్యలింగా దనుమితః-నతు ప్రత్యక్షేణ దృష్టః ౨౨ ప్రహరంత మితి ఇంద్రియార్థేషుతిష్ఠంతం-ఇంద్రియవిషయేషు ప్రేరకత్వేన శరీరే ష్వవతిష్ఠంతం-భూతాత్మానం పరమాత్మానం-ప్రజా ఇవ తే శరీరేషు ప్రహరంతం-వేగాతిశయేన స్వశరీరేషు యౌగపద్యేన శరైః ప్రహరంతం రాఘవం న పశ్యంతి-నాద్రాక్షు రితి సంబంధః. యద్వా-ఇంద్రియార్థేషు తిష్ఠంతం ఇంద్రియార్థా ననుభవంతం తే నానుభవే నానుమీయమాన మపి భూతాత్మానం జీవాత్మానం ప్రజా యథా న పశ్యంతి తద్వ దితి. యద్వా ఇంద్రియార్థేషు శబ్దాదివిషయేషు తిష్ఠంతం-భూతాత్మానం పరమాత్మానం, ప్రజా ఇవ-పరమాత్మన స్సర్వవ్యాపితయా శబ్దాదివిషయే ష్వాపాదానచైతన్యరూపతయా సూక్ష్మరూపేణ తిష్ఠంతం తేభ్యోఽన్యత్వేన తే యథా నోపలభంతే-త ద్వేతి ౨౩ ఏష హంతీతి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తే రాక్షసాః-రామస్య సదృశాన్-సదృశత్వేన ప్రతీయమానాన్. 'ఏష హంతి గజానీక మేష హంతి మహారథాన్, ఏష హంతి శరై స్తీక్ష్ణైః పదాతీన్ వాజిభి స్స' హేతి. కుపితా స్సర్వే తే రాక్షసా రామస్య సాదృశ్యా దేవ-అన్యోన్యం జఘ్ను రితి సంబంధః. ౨౪. రాక్షసానాం రాఘవసాదృశ్యప్రతీతౌ కారణ మాహ—న తే

మరివాహినీం, మోహితాః పరమాస్త్రేణ గాన్ధర్వేణ మహాత్మనా. ౧౬. తే తు రామసహస్రాణి రణే పశ్యంతి రాక్షసాః, పునః పశ్యంతి కాకుత్స్థ మేక మేవ మహాహవే. ౧౭. భ్రమంతీం కాంచనీం కోటిం కార్ముకస్య మహాత్మనః, అలాతచక్రప్రతిమాం దదృశు స్తే న రాఘవం. ౧౮ శరీరనాభిసత్వార్చి శ్శరారం నేమికార్ముకం,

---

ముపలక్షణం సాదృశ్యదర్శన మపి మోహనాస్త్రేణేతి ద్రష్టవ్యం మహాత్మనా మహాస్వభావేన. ౧౬. అదర్శనవ త్సదృశదర్శనవ చ్చానేకత్వదర్శనం నాస్త్రకృతం కింతు భీతికృత మిత్యాహ—తేత్వితి. తుశబ్దః పూర్వస్మా ద్విశేషపరః మారీచే నాప్యుక్తం-'అపి రామసహస్రాణి భీతః పశ్యామి రావ' ణేతి ౧౭ భ్రమంతీ మితి భ్రమంతీం రామస్య మండలాకారగతివిశేషే. ష్వితి కే చిత్ నిరంతరజ్యాకర్షణా దితి వయం అలాతచక్రప్రతిమాం నిర్జ్వాలం కాష్ఠం నిరంతరభ్రమణే నాంతరాళాగ్రహణా చ్చక్రత్వేన ప్రతీయమాన మి వే త్యర్థః ౧౮ అథ తత్ర సమరసమయే మండలీకృతకార్ముకం రామం సకలరిపునిఘాతిసుదర్శనత్వేన రూపయతి—శరీరే త్యాదినా 'జ్వాలా నేమ్యర నాభ్యక్షపురుషాంగం సుదర్శన' మి త్యుక్తరీత్యా చక్రం షడంగం భవతి. తత్ర కోదండచక్రమధ్యస్థత్వా ద్దృఢత్వా చ్చ శరీరం నాభిత్వేన దర్శయతి—శరీరేతి. నాభిః చక్రమధ్యోన్నతప్రదేశః-శరీర మేవ నాభి ర్యస్య త త్తథోక్తం-సత్వం బల మే వార్చిః జ్వాలా యస్య తత్ సత్వార్చిః'వహ్నే ర్ద్వయో ర్జ్వాలకీలా వర్చి ర్హేతి శ్శిఖా స్త్రియా' మి త్యమరః. సత్వస్య పరసంతాపహేతుత్వా దర్చిష్ట్వేన నిరూపణం. శరా ఏ వారాణి చక్రమధ్యశలాకాః యస్య త చ్ఛరారం సుదర్శనస్య సహస్రారత్వా చ్ఛరాణా మరత్వరూపణేన యుగపత్సహస్రశరసంధానం వ్యజ్యతే- నేమిః ఆధార శ్చక్రప్రాంతః-నేమిభూతం మండలీకృతకార్ముకం యస్య-కార్ముక నే మీ త్యర్థః ఏతేన మండలీకృతదశాయా మపి నాభిభూతరామశరీరపరివేష్టేణ ధనుషో మహోన్నతత్వ ముచ్యతే సుదర్శనస్య జ్వాలామాలయా నిరంతరఘోషవత్త్వా జ్జ్యాతలఘోషం తద్ఘోషత్వేన రూపయతి—జ్యాఘోషతలనిర్ఘోష మితి తలం జ్యాఘాతవారణం-తేన తద్ఘోషో లక్ష్యతే-జ్యాఘోషతలఘోషా వేవ నిర్ఘోషో యస్య త త్తథోక్తం తేజః పరాక్రమ ఏవ బుద్ధిః అక్షం యస్య త త్తేజోబుద్ధి యథా-ప్లవగసైన్య ముల్కూః జితా జిత మి త్యత్ర ఉలూకశబ్దో లక్షణయా కౌశికశబ్దం లక్షయిత్వా ఇంద్రజితి మాహ, తథా బుద్ధిశబ్దో బుద్ధిజనకాక్షలక్షణయా అక్షప్రదేశ మాహ. గుణః శరీరకాంతిః స ఏవ ప్రభా యస్య త త్తథోక్తం. దివ్యాస్త్రాణాం గుణః శక్తిః-మహాత్మ్యం వా-త దేవ పర్యంతో ధారా యస్య త ద్దివ్యాస్త్రగుణపర్యంతం-నిఘ్నంతం నిఘ్నత్ -లింగవ్యత్యయ ఆర్షః కించ కాలచక్రం జ్యోతిశ్చక్రమివ స్థితం విష్ణుపురాణే—'యత్ర కాలచక్రం ప్రతిష్ఠిత' మితి ప్రయోగాత్. రామచక్రం ఉక్తరీత్యా చక్ర మివ స్థితం రామం దదృశుః నను యది రామో మోహనాస్త్రేణ రాక్షసాన్ సంహరే త్తదేంద్రజితోఽస్య కో విశేషః! ఉచ్యతే—నాత్ర గాంధర్వాస్త్రేణ మోహనం కృతం- అపితు-గాంధర్వప్రయోగే సతి వేగాతిశయే నాజ్ఞాతస్వపరవిభేదతయా మోహితాః పరస్పరం జఘ్నుః.

దదృశిర ఇ త్యాదినా. ౧౭ భ్రమంతీ మితి భ్రమంతీం రామస్య మండలాకారగతివిశేషేషు భ్రమంతీం-అతఏ వాలాతచక్రప్రతిమాం కార్ముకస్య కోటిం దదృశుః-న రాఘవ మితి సంబంధః. ౧౮. ధనుశ్శిక్షాకృతలాఘవాతిశయా న్మండలీకృతకార్ముకత్వేన రాక్షసా న్నిఘ్నంతం రామం చక్రత్వేన నిరూపయతి—శరీ రేత్యాదినా. శరీరనాభిః శరీర మేవ నాభిః మధ్యప్రదేశో యస్య తత్-సత్వార్చిః సత్వం బలం త దే వార్చి ర్యస్య తత్-శరారం-శరా ఏవ అరాణి యస్య తత్-అరాణి నాభేః పరితో

జ్యాఘోషతలనిర్ఘోషం తేజోబుద్ధిగుణప్రభం దివ్యాస్త్రగుణపర్యంతం నిఘ్నంతం యుధి రాక్షసాన్, దదృశుస్తే రామచక్రం తత్కాలచక్ర మివ ప్రజాః. ౩౦ అనీకం దశసాహస్రం రథానాం వాతరంహసాం, అష్టాదశసహస్రాణి కుంజరాణాం తరస్వినాం. చతుర్దశసహస్రాణి సారోహాణాం చ వాజినాం, పూర్ణే శతసహస్రే ద్వే

యత్ర రామో దృష్టః తత్క్షణే తత్ర తస్యాదర్శనా ద్రామ ముద్దిశ్య క్షిప్తా శ్శస్త్రా స్స్వకీయా నేవ ఘ్నంతి వేగాతిశయా దేవ నానాదిక్షు చక్షుః ప్రసరే-నానాత్వేన దర్శనం అతఏవ 'న రామం శీఘ్రకారిణ' మి త్యుక్తిః. కార్ముకకోటేః రలాతచక్రప్రతిమత్వం రామస్య చక్రత్వరూపణం చ ప్రయోగశైఘ్ర్యా దేవ సంగచ్ఛతే అతఏవ సుగ్రీవాదయో మాయాబలత్వం శంకేర న్నితి పరిహరిష్యతి—ఏత దస్త్రబల మితి న తే దదృశిర ఇ త్యస్య శ్లోక స్యైవం యోజనా-గాంధర్వాస్త్రేణ దహంతం రామం మోహితా స్సంతో న దదృశిరే-మోహోఽత్ర వేగా దగ్రహణం. గాంధర్వాస్త్రం దాహమాత్రే హేతు రితి బోధ్యం. ౩౦. అనీక మి త్యాది. 'ఏకేభైకరథా త్ర్యశ్వా పత్తిః పంచపదాతికా, పత్త్యంగై స్త్రిగుణై స్సర్వైః క్రమా దాఖ్యా యథోత్తరం. సేనాముఖం గుల్మగణౌ వాహినీ పృతనా చమూః' ఇ త్యుక్తరీత్యా దశసంఖ్యాసంఖ్యాతా పత్తిః-పత్తిత స్త్రిగుణం సేనాముఖం-సేనాముఖత స్త్రిగుణో గుల్మః-గుల్మత స్త్రిగుణో గణః-గణత స్త్రిగుణః వాహినీ - తత్త్రిగుణా పృతనా - పృతనాత స్త్రిగుణా చమూః-ఏవం చ దశోనత్రిశతాధిక సప్తసహస్రసంఖ్యాలక్షణా చమూ రనీకశబ్దే నోచ్యతే సహస్రా ణ్యేవ సాహస్రాణి-దశసాహస్రా ణ్యస్మిన్ సం తీతి దశసాహస్రం-రథానాం దశసహస్రా ణ్యనీకా నీ త్యర్థః. ఏకోనత్రింశల్లక్షాధికసప్తకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతా రథా ఇ త్యుక్తం భవతి. రథంగళ్-౭-కోటి-౨౯-లక్షం.అష్టాదశసహస్రా ణీ త్యనేన అనీక మి త్యేతద్విభక్తివిపరిణామే నానుషజ్యతే అష్టాదశసహస్రా ణ్యనీకా నీ త్యర్థః. వింశతిసహస్రాధికద్వాదశలక్షోత్తరత్రయోదశకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతా స్తరస్వినః కుంజరా ఇ త్యర్థః గజంగళ్-౧౩-కోటి-౧౨-లక్షత్తు-౨౦౦౦౦ చతుర్దశసహస్రా ణీ త్యత్రాపి అనీక మి త్యేత ద్విపరిణా మ్యానుషజ్యం చతుర్దశసహస్రా ణ్యనీకా నీ త్యర్థః షష్టిసహస్రాధికవింశతిలక్షోత్తరదశకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతా స్సారోహా వాజిన ఇ త్యర్థః తురగంగళ్-౧౦-కోటి-౨౦-లక్షత్తు-౬౦౦౦౦ పూర్ణే శతసహస్రే ద్వే అనీకా నీ త్యర్థః అశీతిలక్షోత్తర పంచచత్వారింశత్కోట్యధికశతకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతాః పదాతయో రాక్షసా ఇ త్యర్థః పదాతిగళ్-౧౪౫-కోటి-౮౦-లక్షం. వాతరంహసా మి త్యాది విశేషణమహిమ్నా తద్భిన్నా రథగజతురగ

పత్తిశలాకాకృత్యవయవవిశేషాః - నేమికార్ముకం-నేమయః పృథివీం భ్రమంత్యో వలయాకారేణ స్థితాః-నేమిభూతం కార్ముకం యస్య తత్ - జ్యాఘోషతలనిర్ఘోషం-తలం జ్యాఘాతస్థలం - తలశబ్దేన తలఘోషో లక్ష్యతే జ్యాఘోషతలఘోషౌ నిర్ఘోషౌ యస్య తత్ - తేజోబుద్ధి గుణప్రభం-తేజః శరీరకాంతిః బుద్ధి ర్జ్ఞానం - తేజోబుద్ధిగుణా వేవ ప్రభా యస్య తత్ - దివ్యాస్త్రగుణపర్యంతం - దివ్యాస్త్రాణాం గుణః మాహాత్మ్యం శక్తి ర్వా-త దేవ పర్యంతః ధారా యస్య త త్తథోక్తం నిఘ్నంతం నిఘ్నత్. పూర్వం రూపకేణ నిరూప్య పున రుపమయా నిరూపయతి—కాలచక్ర మివ ప్రజా ఇతి. ౩౦. అనీక మిత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. 'ఏకేభైకరథాత్ర్యశ్వా పత్తిః పంచపదాతికా, పత్త్యంగై స్త్రిగుణై స్సర్వైః క్రమా దాఖ్యా యథోత్తరం సేనాముఖం గుల్మగణౌ వాహినీ పృతనా చమూః. అనీకినీ దశానీకి న్యక్షౌహి' ణీ త్యమరోక్తప్రకారేణ - సంఖ్యాతాయోఽపధా

రాక్షసానాం పదాతీనాం దివస స్యాష్టమే భాగే శరై రగ్నిశిఖోపమైః, హతా న్యేకేన రామేణ రక్షసాం కామరూపిణాం ౩౩ తే హతాశ్వా హతరథాః శాంతా విమథితధ్వజాః, అభిపేతుః పురీం లంకాం హతశేషా నిశాచరాః. ౩౪ హతై ర్గజ పదాత్యశ్వై స్తద్బభూవ రణాజిరం, ఆక్రీడ మివ రుద్రస్య క్రుద్ధస్య సుమహాత్మనః. ౩౫ తతో దేవా స్స గంధర్వాః సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, సాధు సా ధ్వితి రామస్య తత్కర్మ సమపూజయన్ ౩౬ అబ్రవీచ్చ తదా రామ స్సుగ్రీవం ప్రత్యనంతరం, విభీషణం చ ధర్మాత్మా హనుమంతం చ వానరం జాంబవంతం హరిశ్రేష్ఠం మైందం ద్వివిద మేవ చ, ఏత దస్త్రబలం దివ్యం మమ వా త్ర్యంబకస్య వా ౩౭ నిహత్య తాం రాక్షసవాహినీం తు రామ స్తదా శక్రసమో మహాత్మా, అస్త్రేషు శస్త్రేషు జిత క్లమశ్చ సంస్తూయతే దేవగణైః ప్రహృష్టైః ౩౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధ కాణ్డే - చతుర్ణవతితమ స్సర్గః

పదాతయో౽సంఖ్యయా ఇతి భావః. అతఏవ వైవ మనుసంధత్తే-'నాగానా మయుతం తురంగనియుతం సార్ధం రథానాం శతం పాదాతం శతకోటికర్తనవిధా వేకః కబంధో రణే, ఏవం కోటికబంధన ర్తన విధౌ కించి ద్ధ్వనిః కింకిణీ ర్యామార్ధం పరమాత్మనో రఘుపతేః కోదండఘంటారవ' ఇతి కామరూపిణాం రక్షసాం సంబంధీని రథాదిచతురంగబలాని ఏకేన రామేణ దివస స్యాష్టమే భాగే పాదోన ఘటికాచతుష్టయే నిహతా నీ త్యన్వయః. ౩౩—౩౪ హతై రితి. హతగజాద్యుపలక్షితం సుమహాత్మనో రామస్య త ద్రణాజిరం-రుద్రస్య ఆక్రీడం క్రీడాస్థానం శ్మశాన మివ-బభూవ-ఆర్షం నపుంసకత్వం 'అచిరేణ పురీ లంకా శ్మశానసదృశీ భవే' దితి పూర్వోక్తేః. ౩౫—౩౬. అబ్రవీచ్చే త్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం ప్రత్యనంతరం సమీపస్థం-క్షణే నానేన రక్షః ప్రతిక్షేపజనితాం మాయా విత్వశంకాం వారయతి—ఏత దస్త్రబల మితి. అ త్రాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. అస్త్రబలం అస్త్ర ప్రయోగశక్తిః-న త్వస్త్ర మపి - గాంధర్వేణ చ - గాంధర్వ మితి రావణాదే రపి తత్సంభవకథనాత్ - త్ర్యంబకస్యవా-సంహారకాలే-అ స్తీతి శేషః. ౩౭ నిహ త్యేతి. సంస్తూయత ఇతి వర్తమాననిర్దేశేన స్తుతే రద్యా ప్యవిచ్ఛిన్నత్వ ముచ్యతే ౩౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుర్ణవతితమ స్సర్గః.

పత్తిః-త త్త్రిగుణం సేనాముఖం-సేనాముఖ త్రిగుణో గుల్మః-గుల్మ త్రిగుణో గణః-గణ త్రిగుణా వాహినీ-వాహినీ త్రిగుణా పృతనా-పృతనా త్రిగుణా చమూః-చమూ త్రిగుణా అనీకినీ - దశోన త్రిశతాధికస ప్త సహస్రసంఖ్యాలక్షణా చమూః అనీకశబ్దే నోచ్యతే. సహస్రా ణ్యేవ సాహస్రాణి స్వార్థే౽ణ్. దశ సాహస్రా ణ్యస్మిన్ సం తీతి దశసాహస్రం-వాతరంహసాం రథానాం దశసహస్రా ణ్యనీకా నీ త్యర్థః. షష్టిసహస్రాధికవింశతిలక్షో త్తరదశకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతా స్సారోహా వాజిన ఇ త్యుక్తం భవతి. పూర్ణే శతసహస్రే ద్వే అనీకా నీ త్యర్థః అశీతిలక్షో త్తరపంచచత్వారింశత్కోట్యధికశతసంఖ్యా సంఖ్యాతా రాక్షసా ఇ త్యుక్తం భవతి. కామరూపిణాం రక్షసాం సంబంధీని రథాదిచతురంగబలాని ఏకేన రామేణ దివస స్యాష్టమే భాగే పాదఘటికోనముహూర్తద్వయేన హతా నీ త్యర్థః చతుర్దశ్యాం మూలబలవధః. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్ణవతితమ స్సర్గః.

పఞ్చనవతితమ స్సర్గః.

తాని తాని సహస్రాణి సారోహాణాం చ వాజినాం, రథానాం త్వగ్నివర్ణానాం సధ్వజానాం సహస్రశః రాక్షసానాం సహస్రాణి గదాపరిఘయోధినాం, కాంచనధ్వజచిత్రాణాం శూరాణాం కామరూపిణాం నిహతాని శరై స్తీక్ష్ణై స్తప్తకాంచనభూషణైః, రావణేన ప్రయుక్తాని రామే ణాక్లిష్టకర్మణా. దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ సంభ్రాంతాః హతశేషా నిశాచరాః, రాక్షసీ శ్చ సమాగమ్య దీనా శ్చింతాపరిప్లుతాః ౪. విధవా హతపుత్రా శ్చ క్రోశంత్యో హతబాంధవాః, రాక్షస్య స్సహ సంగమ్య దుఃఖార్తాః పర్యదేవయన్. ౫ కథం శూర్పణఖా వృద్ధా కరాళా నిర్ణతోదరీ, ఆససాద వనే రామం కందర్ప మివ రూపిణం సుకుమారం మహాసత్త్వం సర్వభూతహితే రతం, ౬½ తం దృష్ట్వా లోకనింద్యా సా హీనరూపా ప్రకామితా. ౭. కథం సర్వగుణై ర్హీనా గుణవంతం మహౌజసం, సుముఖం దుర్ముఖీ రామం కామయామాస రాక్షసీ ౮ జన స్యా స్యాల్పభాగ్యత్వా ద్వలినీ శ్వేతమూర్ధజా, అకార్య మపహాస్యం చ సర్వలోకవిగర్హితం. ౯ రాక్షసానాం వినాశాయ దూషణస్య ఖరస్య చ, చకా రాప్రతిరూపా సా రాఘవస్య ప్రధర్షణం ౧౦ తన్నిమిత్త మిదం వైరం రావణేన కృతం మహత్, ౧౦½ వధాయ సీతా సా నీతా దశగ్రీవేణ రక్షసా న చ సీతాం దశగ్రీవః ప్రాప్నోతి జనకాత్మజాం, బద్ధం బలవతా వైర మక్షయం రాఘవేణ చ. ౧౨ వైదేహీం ప్రార్థయానం తం విరాధం ప్రేక్ష్య

అథ రాక్షసీనాం ప్రలాపః. తాని తానీ త్యాదిచతుశ్శ్లోకీ. వాజినా మి త్యేతత్ గజానా ముపలక్షణం సహస్రశః సహస్రాణి. రాక్షసీః రాక్షసస్త్రియః-సమాగమ్య చింతాపరిప్లుతాః ఆస న్నితి శేషః ౪. విధవా ఇతి సంగమ్య సంఘీభూయ-పరస్పర మాలింగితా ఇ త్యర్థః ౫ కథ మి త్యాది సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. కరాళా వికటా. ౬½ తం దృష్ట్వే త్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం ప్రకామితా సా కథం కామయామాస. ౮. జన స్యే త్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం వళయో౽స్యా స్సం తీతి వళినీ-పామాదిత్వాన్నః. ఆర్షో జీప్. అప్రతిరూపా అననురూపా-తన్నిమిత్తం ప్రధర్షణనిమిత్తాత్ - శూర్పణఖయా౽న్యథోక్తా వపి తత్కామనాదిక మంగకంపనాదిముఖాత్ సర్వై ర్జ్ఞాత మితి జ్ఞేయం ౧౦½—౧౨. వైదేహీ మితి. విరాధం ప్రేక్ష్య జ్ఞాత్వా స్థితానా మస్మాకం తత్

దృష్ట్వేతి. హతశేషా నిశాచరాః-రణాత్ ప్రతినివృత్తా లంకాస్థా శ్చ దృష్ట్వా-శ్రుత్వా చ-సంభ్రాంతా-అభవ న్నితి శేషః రాక్షస్య శ్చ సమాగమ్య సంఘీభూయ దీనా శ్చింతాపరిప్లుతా-అభూవ న్నితి శేషః. ౪—౫. కథ మితి నిర్ణతోదరీ కరభోదరీ ౬½ తం దృష్ట్వే త్యర్ధ మేకం వాక్యం ప్రకామితా-ప్రకృష్టః కామః ప్రకామః సో౽స్యా స్సంజాతః ప్రకామితా ౭. కథ మితి. కామయామాస చ్ఛందయామాస ౮. జన స్యేతి. వలినీ-వలయః అస్యా స్సం తీతి వలినీ. దీర్ఘాభావ ఆర్షః. ౯. రాక్షసానా మితి అప్రతిరూపా వికృతరూపా ౧౦. తన్నిమిత్త మితి. తన్నిమిత్తం ప్రధర్షణనిమిత్తం. ౧౦½ వధా యేతి. వధాయ రాక్షసనాశాయ ౧౨. వైదేహీ మితి. వైదేహీం ప్రార్థయానం.

రాక్షసం, హత మేకేన రామేణ పర్యాప్తం తన్నిదర్శనం. ౧౩. చతుర్దశసహస్రాణి
రక్షసాం భీమకర్మణాం నిహతాని జనస్థానే శరై రగ్నిశిఖోపమైః. ౧౪ ఖర శ్చ
నిహత స్సంఖ్యే దూషణ స్త్రిశిరా స్తథా, శరై రాదిత్యసంకాశైః పర్యాప్తం తన్ని
దర్శనం. ౧౫ హతో యోజనబాహు శ్చ కబన్ధో రుధిరాశనః, క్రోధా న్నాదం
నదన్ సోఽథ పర్యాప్తం తన్నిదర్శనం ౧౬. జఘాన బలినం రామ స్సహస్రనయనా
త్మజం, వాలినం మేరుసంకాశం పర్యాప్తం తన్నిదర్శనం ౧౭ ఋశ్యమూకే వసన్
శైలే దీనో భగ్నమనోరథః, సుగ్రీవ స్థాపితో రాజ్యే పర్యాప్తం తన్నిదర్శనం
౧౮ ధర్మార్థసహితం వాక్యం సర్వేషాం రక్షసాం హితం, యుక్తం విభీషణే నో
క్తం మోహా త్తస్య న రోచతే ౧౯. విభీషణవచః కుర్యా ద్యది స్మ ధనదానుజః,
శ్మశానభూతా దుఃఖార్తా నేయం లంకా పురీ భవేత్. ౨౦ కుమ్భకర్ణం హతం
శ్రుత్వా రాఘవేణ మహాబలం, అతికాయం చ దుర్ధర్షం లక్ష్మణేన హతం పునః
ప్రియం చేన్ద్రజితం పుత్రం రావణో నావబుధ్యతే, ౨౧. మమ పుత్రో మమ
భ్రాతా మమ భర్తా రణే హతః, ఇ త్యేవం శ్రూయతే శబ్దో రాక్షసానాం కులే
కులే. ౨౨ రథా శ్చాశ్వా శ్చ నాగా శ్చ హతా శ్శతసహస్రశః రణే రామేణ శూ
రేణ రాక్షసా శ్చ పదాతయః, ౨౩ రుద్రో వా యది వా విష్ణు ర్మహేన్ద్రో వా
శతక్రతుః, హన్తి నో రామరూపేణ యది వా స్వయ మన్తకః, ౨౪ హత
ప్రవీరా రామేణ నిరాశా జీవితే వయం అపశ్యన్త్యో భయ స్యాన్త మనాథా
విలపామహే, ౨౫ రామ హస్తా ద్దశగ్రీవ శ్శూరో దత్తమహావరః. ఇదం
భయం మహాఘోర ముత్పన్నం నావబుధ్యతే, ౨౬. న దేవా న చ గం

విరాధహననం-విరోధినిరసనాయ పర్యాప్తం పూర్ణం నిదర్శనం. ౧౩ చతుర్దశేతి శ్లోకే పర్యాప్తం తన్నిదర్శన మి త్యనుషజ్యతే. ఉత్తరశ్లోకే నైకవాక్యత్వే శరపదద్వయవైయర్థ్యం ౧౪—౧౫. హత ఇతి అథ ఖరవధానన్తరం-నాదం శబ్దం - నదన్ కుర్వన్-సః ప్రసిద్ధః కబన్ధః. ౧౬—౨౦ కుమ్భకర్ణ మి త్యాది నావబుధ్యతే - రామప్రభావ మితి శేషః. ౨౧ మమేతి. కులేకులే గృహేగృహే. ఇద మపి రాక్షసీవాక్య మేవ ౨౨—౨౪ హతప్రవీరేతి. వయ మి త్యేత దపేక్షయా అపశ్యన్త ఇతి పుల్లింగం విలపామహ ఇ త్యాత్మనేపద మార్షం. ౨౫—౨౬. న దేవా ఇతి. ఉపసృష్టం

ఏకేన రామేణ హతం విరాధం ప్రేక్ష్య స్థితానా మస్మాకం-తత్ విరాధహననం పర్యాప్తం నిదర్శనం-రామస్య సర్వాతిశాయిత్వపరిజ్ఞానాయ నిరపేక్షం నిదర్శన మి త్యర్థః. * తిలకం. ప్రార్థయానం ప్రార్థయమానం-ఏకేన అసహాయేన రామేణ బ్రహ్మదత్తవర మపి హతం విరాధం-సంప్రేక్ష్య స్థితస్య రావణస్య తదేక మేవపర్యాప్తం నిదర్శనం-రామస్య సదేవాసురసకలలోకాతిశాయిత్వావగమాయ పర్యాప్తం నిదర్శన మి త్యర్థః. ౧౩—౨౦. కుమ్భకర్ణ మి త్యాదిసార్ధం. రావణో నావబుధ్యతే- రామపరాక్రమ మితి శేషః. ౨౧. మమేతి కులే కులే గృహేగృహే. ౨౪ హతప్రవీరా ఇతి. అపశ్యన్తః-అపశ్యన్త్యః ౨౫. * తిలకం. రామహస్తా త్ప్రాప్త మిదం స్వస్య భయం శూరో బ్రహ్మదత్తమహా

ధర్వాః స పిశాచా సరాక్షసాః ఉపసృష్టం పరిత్రాతుం శక్తా రామేణ సంయు
గే, ౨౭½ ఉత్పాతా శ్చాపి దృశ్యంతే రావణస్య రణే రణే. కథయిష్యంతి
రామేణ రావణస్య నిబర్హణం, ౨౮½ పితామహేన ప్రీతేన దేవదానవరాక్ష
సైః. రావణ స్యాభయం దత్తం మానుషే భ్యో న యాచితం, ౨౯½. తదిదం
మానుషం మన్యే ప్రాప్తం నిస్సంశయం భయం. జీవితాంతకరం ఘోరం
రక్షసాం రావణస్య చ, ౩౦½. పీడ్యమానా స్తు బలినా వరదానేన రక్షసా. దీప్తై
స్తపోభి ర్విబుధాః పితామహ మపూజయన్, ౩౧½ దేవతానాం హితార్థాయ
మహాత్మా వై పితామహః ఉవాచ దేవతా స్సర్వా ఇదం తుష్టో మహ ద్వచః,
౩౨½ అద్య ప్రభృతి లోకాం స్త్రీన్ సర్వే దానవరాక్షసాః. భయేన ప్రావృతా
నిత్యం విచరిష్యంతి శాశ్వతం,౩౩½ దైవతై స్తు సమాగమ్య సర్వై శ్చేంద్రపురో
గమైః వృషధ్వజ స్త్రిపురహా మహాదేవః ప్రసాదితః, ౩౪½ ప్రసన్న స్తు మహాదే
వో దేవా నేత ద్వచోఽబ్రవీత్. ౩౫. ఉత్పత్స్యతి హితార్థం వో నారీ రక్షఃక్ష
యావహా, ౩౫½. ఏషా దేవైః ప్రయుక్తా తు క్షు ద్యథా దానవాన్ పురా.
భక్షయిష్యతి న స్సీతా రాక్షసఘ్నీ సరావణాన్, ౩౬½. రావణ స్యాపనీతేన దుర్వి
నీతస్య దుర్మతేః. అయం నిష్ఠానకో ఘోర శ్శోకేన సమభిప్లుతః, ౩౭½. తం న
పశ్యామహే లోకే యో న శ్శరణదో భవేత్. రాఘవే ణోపసృష్టానాం కాలే
నేవ యుగక్షయే, ౩౮½. నాస్తి న శ్శరణం కశ్చి ద్భయే మహతి తిష్ఠతాం దవాగ్ని

ఉపద్రుతం. ౨౭½ ఉత్పాతా శ్చాపీతి. కథయిష్యంతి - ఇతః పర మపి కాని చి న్నిమిత్తాని
ప్రాదుర్భూయ కథయిష్యం తీ త్యర్థః. వర్తమానే తాత్పర్య మి త్యప్యాహుః * రామా.
కథయిష్యంతి కథయం తీ త్యర్థః. ౨౮½. పితామహే నేతి. దేవదానవరాక్షసైః దేవదానవ
రాక్షసేభ్యః. ౨౯½ త దిద మితి. మానుషం మానుషా దాగతం - మన్యేమన్యామహే. ౩౦½.
పీడ్యమానా స్తు బలి నేతి. రక్షసా రావణేన - వరదానేన కరణేన. ౩౧½—౩౨½. అద్యప్రభృ
తీతి. దానవరాక్షసా ఇత్యుక్తే ర్మందోదరీసంబంధేన దానవా శ్చ కేచి ద్రాక్షసై స్సహ తిష్ఠం
తీతి జ్ఞేయం. ౩౩½—౩౫½ ఏషేతి. క్షు ద్యథా దానవాన్ పు రేతి. దేవేభ్యో ఽమృతప్రదా
నానంతర మితి బోధ్యం అస్మచ్ఛబ్దాపేక్షయా సరావణా ని త్యుక్తిః. ౩౬½. రావణ స్యేతి నిష్ఠానకః
నాశ ఇ త్యాహుః. * రామా. రాక్షస స్యేతి. అపనీతేన అపనయేన - నిష్ఠానకో వినాశః. ౩౭½.

పర ఇతి కృత్వా ఔద్ధర్వా న్న బుధ్యతే న దేవాఇతి ఉపసృష్టం ఉపద్రుతం *తిలకం. ఉపసృష్టం
హంతుమారబ్ధం. ౨౭½ ఉత్పాతా ఇతి కథయిష్యంతి సూచయిష్యంతి * తిలకం కథయంతి హీతి.
త దుత్పాతఫలం మాల్యవదాదయో వృద్ధా ఇతి శేషః ౨౮½ పితామహే నేతి దేవదానవరాక్షసైః
దేవదానవరాక్షసేభ్యః * తిలకం. రామే ణాస్య వధే ఉపపత్తిం చాహుః—పితామ హేతి. ౩౦½.
ఇదానీం బ్రహ్మవాక్యాదపి రాక్షసానాం క్షయోనియత ఇత్యాహుః—పీడ్యమానా ఇతి. ౩౫. సాం
ప్రతం మహాదేవవాక్యా దవస్థితసామర్థ్యా దపి రక్షసాం క్షయం నిశ్చిన్వంతి—ఉత్పత్స్యతీతి. ౩౬½.

వేష్టితానాం హి కరేణూనాం యథా వనే, ౩౯॥ ప్రాప్తకాలం కృతం తేన పౌలస్త్యేన మహాత్మనా. యత ఏవ భయం దృష్టం త మేవ శరణం గతః, ౪౦॥ ఇతీవ సర్వా రజనీచరస్త్రియః పరస్పరం సంపరిరభ్య బాహుభిః, విషేదు రార్తా భయభారపీడితాః వినేదు రుచ్చైశ్చ తదా సుదారుణం. ౪౧॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - పఞ్చనవతితమ స్సర్గః.

⟶ షణ్ణవతితమ స్సర్గః ⟵

ఆర్తానాం రాక్షసీనాం తు లంకాయాం వై కులే కులే, రావణః కరుణం శబ్దం శుశ్రావ పరిదేవితం ౧. స తు దీర్ఘం వినిశ్వస్య ముహూర్తం ధ్యాన మాస్థితః, బభూవ పరమక్రుద్ధో రావణో భీమదర్శనః ౨ సందశ్య దశనై రోష్ఠం క్రోధసంరక్తలోచనః, రాక్షసై రపి దుర్దర్శః కాలాగ్ని రివ మూర్ఛితః ఉవాచ చ సమీపస్థాన్ రాక్షసాన్ రాక్షసేశ్వరః, భయావ్యక్తకథ స్తత్ర నిర్దహ న్నివ చక్షుషా. మహోదరమహాపార్శ్వౌ విరూపాక్షం చ రాక్షసం, శీఘ్రం వదత సైన్యాని నిర్యాతేతి మ మాజ్ఞయా ౫ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసా స్తే భయార్దితాః, చోదయామాసు రవ్యగ్రాన్ రాక్షసాం స్తా న్నృపాజ్ఞయా. ౬. తే తు సర్వే తథేత్యుక్త్వా రాక్షసా ఘోరదర్శనాః, కృతస్వస్త్యయనా స్సర్వే రణా యాభిముఖా యయుః. ౭. ప్రతిపూజ్య యథాన్యాయం రావణం తే నిశాచరాః, తస్థుః ప్రాంజలయ స్సర్వే భర్తు ర్విజయకాంక్షిణః ౮. అథోవాచ ప్రహ స్యైతాన్ రావణః

త మితి. పశ్యామహ ఇ త్యాత్మనేపద మార్షం ౩౮॥—౩౯॥ ప్రాప్తకాల మితి. ప్రాప్తకాలం ఉచితం-పౌలస్త్యేన విభీషణేన-ఇతఃపరం త స్యైవ పౌలస్త్యకులప్రతిష్ఠాపకత్వా త్తచ్ఛబ్దప్రయోగః. అత్ర పితామహాదివరప్రదానవృత్తాంతో రాక్షసీభి ర్మండోదరీసకాశా చ్ఛ్రుత ఇతి జ్ఞేయం. సా చ జ్ఞానవృద్ధేతి వక్ష్యతే ౪౦॥—౪౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చనవతితమ స్సర్గః.

అథ రావణనిర్యాణం. ఆర్తానా మి త్యాది. పరిదేవితం పరిదేవితరూపం శబ్దం ౧—౨. సందశ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం మూర్ఛితః అభివృద్ధః-కాలాగ్ని రివ స్థితః-భయావ్యక్తకథః భయాదవ్యక్తవచనః-మ మాజ్ఞయా వద తేత్యుపాచే త్యన్వయః ఇమౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ సచివౌ-పూర్వహతౌ తు మత్తప్రమత్తాపరపర్యాయౌ రావణభ్రాతరౌ. *రామానుజీయం. భయావ్యక్తకథః స్వానిష్టభయే నాస్పష్టరాక్షసకథ ఇత్యర్థః భయావ్యక్తకథా నితి చ పాఠః ౫—౮. అ థేతి. ప్రహ

రావణ స్యేతి అపనీతేన అపనయేన-నిష్ఠాపకః నాశః ౩౯॥ ప్రాప్తకాల మితి ప్రాప్తకాలం ఉచితం-పౌలస్త్యేన విభీషణేన కృత మితి సంబంధః ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చనవతితమ స్సర్గః.

౩. సంద శ్యేతి. మూర్ఛితః ప్రజ్వలితః-భయావ్యక్తకథాన్ స్వానిష్టకథనభయా దస్పష్టవచనా నిత్యర్థః.'భయావ్యక్తకథ' ఇతి వా పాఠః ౫ త స్యేతి. అవ్యగ్రాన్-రణోత్సాహరహితాన్. ౯. అదృ

క్రోధమూర్ఛితః, మహోదరమహాపార్శ్వౌ విరూపాక్షంచ రాక్షసం అద్య బాణై
ర్ధనుర్ముక్తై ర్యుగాంతాదిత్యసన్నిభైః, రాఘవం లక్ష్మణం చైవ నేష్యామి యమసా
దనం. ౧౦. ఖరస్య కుంభకర్ణస్య ప్రహస్తేంద్రజితో స్తథా, కరిష్యామి ప్రతీకార
మద్య శత్రువధా దహం ౧౧ నైవాంతరిక్షం న దిశో ననద్యో నాపి సాగరాః,
ప్రకాశత్వం గమిష్యంతి మద్బాణజాలదావృతాః. ౧౨ అద్య వానరముఖ్యానాం
తాని యూథాని భాగశః, ధనుషా శరజాలేన విధమిష్యామి పత్త్రిణా ౧౩ అద్య
వానరసైన్యాని రథేన పవనౌజసా, ధనుస్సముద్రా దుద్భూతై ర్మథిష్యామి శరో
ర్మిభిః ౧౪, ఆకోశపద్మవక్త్రాణి పద్మకేసరవర్చసాం, అద్య యూథతటాకాని గజవ
త్ప్రమథా మ్యహం. ౧౫. సశరై రద్య వదనై స్సంఖ్యే వానరయూథపాః, మండ
యిష్యంతి వసుధాం సనాళై రివ పంకజైః ౧౬ అద్య యుద్ధప్రచండానాం హరీ
ణాం ద్రుమయోధినాం, ముక్తేనైకేషుణా యుద్ధే భేత్స్యామి చ శతం శతం. ౧౭.
హతో భర్తా హతో భ్రాతా యాసాం చ తనయా హతాః వధే నాద్య రిపో స్తా
సాం కరో మ్యస్రప్రమార్జనం. ౧౮ అద్య మద్బాణనిర్భిన్నైః ప్రకీర్ణై ర్గతచేతనైః,
కరోమి వానరై ర్వ్యూఢే యత్నావేక్ష్యతలాం మహీం ౧౯ అద్య గోమాయవో
గృధ్రా యే చ మాంసాశినోఽపరే, సర్వాం స్తాం స్తర్పయిష్యామి శత్రుమాంసై
శ్శరార్పితైః. ౨౦ కల్ప్యతాం మే రథ శ్శీఘ్రం క్షిప్ర మానీయతాం ధనుః, అను
ప్రయాంతు మాం సర్వే యేఽవశిష్టా నిశాచరాః. ౨౧. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా
మహాపార్శ్వోఽబ్రవీ ద్వచః, బలాధ్యక్షాన్ స్థితాం స్తత్ర బలం సంత్వర్యతా
మితి ౨౨. బలాధ్యక్షా స్తు సంరబ్ధాః రాక్షసాం స్తాన్ గృహా ద్గృహాత్, చోద
యంతః పరియయు ర్లంకాయాంతు మహాబలాః ౨౩ తతో ముహూర్తా న్నిష్పేతూ
రాక్షసా భీమదర్శనాః, నర్దంతో భీమవదనా నానాప్రహరణై ర్భుజైః. అసిభిః

స్యేతి శత్రుషు తృణీకారాత్. ౯—౧౦ ఖర స్యేత్యాదిషు-వధ స్యేతి శేషః. ౧౧—౧౪ ఆకో
శేతి ఆకోశపద్మవక్త్రాణి ఈషద్వికసితపద్మభూతవక్త్రాణి-పద్మకేసరవర్చసాం-వానరాణా మితి శేషః
ప్రమథామి ప్రమథ్నామి-శ్నాభావ ఆర్షః ౧౫—౧౮. అ ద్యేతి. గతచేతనైః గతప్రాణైః యత్నా
వేక్ష్యతలా మితి నైరంతర్యేణ భూమౌ వానరాన్ పాతయిష్యా మీ త్యర్థః ౨౦ కల్ప్యతా మితి.
కల్ప్యతాం ఆకల్ప్యతాం-అలంక్రియతా మి త్యర్థః ౨౨. బలాధ్యక్షా న్స్త్వితి సంరబ్ధా ఇతి పునః
పున రాహ్వానేఽప్యనాగమనాత్ కుపితా ఇ త్యర్థః. పరియయుః-ప్రతిరథ్యం యయు రి త్యర్థః. ౨౩

బాణై రితి రాఘవం లక్ష్మణం యమసాదనం నేష్యామి-వస్తుత స్తు-రాఘవం లక్ష్మణం వినా-అన్యా నితి
శేషః ౧౦ ఖర స్యేత్యాదిషు-హనన స్యేతి శేషః. ౧౨. అ ద్యేతి. పత్త్రిణా శోభనపక్షవతా ౧౪
ఆకో శేతి. పద్మకేసరవర్చసాం-వానరాణా మితి శేషః యూథతటాకాని ప్రమథా మీతి సంబంధః.
౨౩ తతో ముహూర్తా దితి. భుజై రి త్యాద్యుపలక్షణే తృతీయా. ౨౪ తతః ప్రయాతి ఇతి.సత్త్వ

పట్టసై శ్శూలై ర్గదాభి స్ముసలై ర్హలైః, శక్తిభి స్తీక్ష్ణధారాభి ర్మహద్భిః కూటము
ద్గరైః యష్టిభి ర్విమలై శ్చక్రై ర్నిశితై శ్చ పరశ్వధైః, భిండివాలై శ్శతఘ్నీభి
రన్యై శ్చాపి వరాయుధైః ౨౬. అథానయ ద్బలాధ్యక్ష స్సత్వరో రావణాజ్ఞయా,
ద్రుతం సూతసమాయుక్తం యుక్తాష్టతురగం రథం ౨౭. ఆరురోహ రథం భీమో
దీప్యమానం స్వతేజసా, ౨౭½ తతః ప్రయాత స్సహసా రాక్షసై ర్బహుభి ర్వృతః
రావణ స్సత్వగాంభీర్యా ద్దారయ న్నివ మేదినీం, ౨౮½ రావణే నాభ్యనుజ్ఞాతౌ
మహాపార్శ్వమహోదరౌ విరూపాక్ష శ్చ దుర్ధర్షో రథా నారురుహు స్తదా, ౨౯½.
తే తు హృష్టా వినర్దంతో భింపంత ఇవ మేదినీం నాదం ఘోరం విముంచంతో
నిర్యయు ర్జయకాంక్షిణః, ౩౦½. తతో యుద్ధాయ తేజస్వీ రక్షోగణబలై ర్వృతః.
నిర్యయా వుద్యతధనుః కాలాంతకయమోపమః, ౩౧½ తతః ప్రజవనాశ్వేన రథేన
స మహారథః. ద్వారేణ నిర్యయౌ తేన యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ, ౩౨½ తతో
నష్టప్రభ స్సూర్యో దిశశ్చ తిమిరావృతాః ద్విజా శ్చ నేదు ర్ఘోరా శ్చ సంచ
చాలేవ మేదినీ, వవర్ష రుధిరం దేవ శ్చస్ఖలు స్తురగాః పథి ధ్వజాగ్రే న్యపత ద్గృ
ధ్రో వినేదు శ్చాశివం శివాః, నయనం చాస్ఫుర ద్వామం సవ్యో బాహు రకం
పత. వివర్ణం వదనం చాసీత్ కించి దభ్రశ్యత స్వరః, ౩౫½ తతో నిష్పతతో
యుద్ధే దశగ్రీవస్య రక్షసః రణే నిధనశంసీని రూపా ణ్యేతాని జజ్ఞిరే, ౩౬½.
అంతరిక్షా త్పపా తోల్కా నిర్ఘాతసమనిస్వనా. వినేదు రశివా గృధ్రాః వాయసై
రనునాదితాః, ౩౭½ ఏతా నచింతయన్ ఘోరా నుత్పాతాన్ సముపస్థితాన్.
నిర్యయౌ రావణో మోహా ద్వధార్థీ కాలచోదితః, ౩౮½. తేషాం తు రథఘో
షేణ రాక్షసానాం మహాత్మనాం. వానరాణా మపి చమూ ర్యుద్ధా యై వాభ్య
వర్తత, ౩౯½. తేషాం తు తుములం యుద్ధం బభూవ కపిరక్షసాం. అన్యోన్య మా
హ్వయానానాం క్రుద్ధానాం జయ మిచ్ఛతాం, ౪౦½ తతః క్రుద్ధో దశగ్రీవ శ్శరైః

తత ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం హులైః ద్విఫలపత్రాగ్రాయుధవిశేషైః 'హులం ద్విఫల
పత్రాగ్ర' మితి వైజయంతీ భుజై రి త్యాద్యుపలక్షణే తృతీయా. ౨౬. అథేతి. 'అథానయ ద్బలా
ధ్యక్ష స్సత్వరో రావణాజ్ఞయా, ద్రుతం సూతసమాయుక్తం యుక్తాష్టతురగం రథ' మితి పాఠః.
౨౭. ఆరురోహే త్యర్ధ మేకం వాక్యం. భీమః రావణః ౨౭½. తతః ప్రయాత ఇతి. సత్త్వగాం
భీర్యాత్ బలాతిశయాత్. ౨౮½—౩౧½. తత ఇతి. ద్వారేణేతి. ఉత్తరద్వారేణేత్యర్థః.
౩౨½. తతో నష్టప్రభ ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. రూపాణి దుర్నిమిత్తరూపాణి-తతః
అనంతరం - తతః ఉత్తరద్వారాత్ - నిష్పతతః నిష్క్రామతః - సూర్యనష్టప్రభత్వాదీని రూపాణి
జజ్ఞిర ఇతి సంబంధః ౩౬½—౩౯½. తేషాం త్వితి. ఆహ్వయానానాం - స్పర్ధయా ఆహ్వయ

గాంభీర్యాత్ బలాతిశయాత్. ౩౫½ తతో నిష్పతతి ఇతి. రూపాణి దుర్నిమిత్తస్వరూపాణి. ౪౪½.

కాంచనభూషణైః వానరాణా మనీకేషు చకార కదనం మహత్, ౪౧½. నికృత్త శిరసః కే చి ద్రావణేన వలీముఖాః. కే చి ద్విచ్ఛిన్నహృదయాః కే చి చ్ఛ్రోత్ర వివర్జితాః, నిరుచ్ఛ్వాసా హతాః కే చిత్ కే చి త్పార్శ్వేషు దారితాః. కే చి ద్విభిన్నశిరసః కే చి చ్చక్షుర్వివర్జితాః, ౪౩½ దశాననః క్రోధవివృత్తనేత్రో య తో యతోఽభ్యేతి రథేన సంఖ్యే. తత స్తత స్తస్య శరప్రవేగం సోఢుం న శేకు ర్హరిపుంగవా స్తే ౪౪½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - షణ్ణవతితమ స్సర్గః

సప్తనవతితమ స్సర్గః

తథా తైః కృత్తగాత్రై స్తు దశగ్రీవేణ మార్గణైః, బభూవ వసుధా తత్ర ప్రకీర్ణా హరిభి స్తదా. ౧. రావణ స్యాప్రసహ్యాం తం శరసంపాత మేకతః, న శేకు స్సహితుం దీప్తం పతంగా జ్వలనం యథా. ౨. తేఽర్దితా నిశితై ర్బాణైః క్రోశం తో విప్రదుద్రువుః, పావకార్చిస్సమావిష్టాః దహ్యమానా యథా గజాః. ౩. ప్లవం గానా మనీకాని మహాభ్రా ణీవ మారుతః, స యయౌ సమరే తస్మిన్ విధమన్ రావణ శ్శరైః. ౪. కదనం తరసా కృత్వా రాక్షసేంద్రో వనౌకసాం, ఆససాద తతో యుద్ధే రాఘవం త్వరిత స్తదా. ౫ సుగ్రీవ స్తాన్ కపీన్ దృష్ట్వా భగ్నాన్ విద్ర వతో రణే, గుల్మే సుషేణం నిక్షిప్య చక్రే యుద్ధేఽద్భుతం మనః. ౬ ఆత్మన స్సదృ శం వీర స్స తం నిక్షిప్య వానరం, సుగ్రీవోఽభిముఖ శ్శత్రుం ప్రతస్థే పాదపాయుధః ౭. పార్శ్వతః పృష్ఠత శ్చాస్య సర్వే యూథాధిపా స్స్వయం, అనుజహ్రు ర్మహా శైలాన్ వివిధాం శ్చ మహాద్రుమాన్. ౮. స నదన్ యుధి సుగ్రీవ స్స్వరేణ మహతా మహాన్, పాతయన్ వివిధాం శ్చాన్యాన్ జగా మోత్తమరాక్షసాన్.

తాం-ఆగమశాసన స్యానిత్యత్వా న్నుమాగమాభావః. ౪౦½—౪౧½. నికృత్తశిరస ఇత్యాదిశ్లోకద్వ యం. స్పష్టం. ౪౩½—౪౪½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటా ఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-షణ్ణవతితమ స్సర్గః.

అథ విరూపాక్షవధః. తథా తై రిత్యాది. ౧ రావణ స్యేతి ఏకత ఏకస్య అద్వితీయస్య. ౨—౫. సుగ్రీవ ఇతి. అద్భుత మితి క్రియావిశేషణం. ౬—౭. పార్శ్వత ఇతి. మహాద్రుమాన్ - ఉత్పా ట్యేతి శేషః. ఉత్పాట్య అస్య పార్శ్వతః పృష్ఠత శ్చానుజహ్రు రితి సంబంధః. యథా మహారాజే యుద్ధాయ గచ్ఛతి సతి తదాయుధాని భృత్యా ఆహరంతి తథా వానరరాజే యుద్ధాయ నిష్క్రా మతి సతి తదాయుధభూతాన్ శైలవృక్షాదీన్ సమయే దాతుం వానరా ఆజహ్రు రితి భావః. ౮—

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యా యాం - షణ్ణవతితమ స్సర్గః.

౧. రావణ స్యేతి. ఏకతః - ఏకస్య రావణస్య - శరసంపాత మితి సంబంధః. అనుమతిం ౯.

౯. మమంథ చ మహాకాయో రాక్షసాన్ వానరేశ్వరః, యుగాంతసమయే వా
యుః ప్రవృద్ధా సగమా నివ ౧౦. రాక్షసానా మనీకేషు శైలవర్షం వవర్ష హ,
అశ్మవర్షం యథా మేఘః పక్షిసంఘేషు కాననే. ౧౧. కపిరాజవిముక్తై స్తై శ్శైల
వర్షై స్తు రాక్షసాః, వికీర్ణశిరసః పేతు ర్నికృత్తా ఇవ పర్వతాః. ౧౨. అథ సంక్షీయ
మాణేషు రాక్షసేషు సమంతతః, సుగ్రీవేణ ప్రభగ్నేషు పతత్సు వినదత్సు చ,
విరూపాక్ష స్స్వకం నామ ధన్వీ విశ్రావ్య రాక్షసః, రథా దాప్లుత్య దుర్ధర్షో గజ
స్కంధ ముపారుహత్ ౧౪ స తం ద్విరద మారుహ్య విరూపాక్షో మహారథః,
వినదన్ భీమనిర్హ్రాదం వానరా నభ్యధావత. ౧౫ సుగ్రీవే స శరాన్ ఘోరాన్
విససర్జ చమూముఖే, స్థాపయామాస చోద్విగ్నాన్ రాక్షసాన్ సంప్రహర్షయన్.
౧౬. స తు విద్ధ శ్శితై ర్బాణైః కపీంద్ర స్తేన రక్షసా, చుక్రోధ స మహాక్రోధో
వధే చాస్య మనో దధే. ౧౭ తతః పాదప ముద్ధృత్య శూర స్సంప్రధనో హరిః,
అభిపత్య జఘా నాస్య ప్రముఖే తు మహాగజం ౧౮ స తు ప్రహారాభిహత స్సుగ్రీ
వేణ మహాగజః, అపాసర్ప ద్ధనుర్మాత్రం నిషసాద ననాద చ. ౧౯. గజా త్తు మథి
తా త్తూర్ణ మపక్రమ్య స వీర్యవాన్, రాక్షసోఽభిముఖ శ్శత్రుం ప్రత్యుద్గమ్య తతః
కపిం. ఆర్షభం చర్మ ఖడ్గం చ ప్రగృహ్య లఘువిక్రమః, భర్త్సయ న్నివ సుగ్రీవ
మాససాద వ్యవస్థితం. ౨౧. స హి త స్యాభిసంక్రుద్ధః ప్రగృహ్య విపులాం శిలాం,
విరూపాక్షాయ చిక్షేప సుగ్రీవో జలదోపమాం. ౨౨. స తాం శిలా మాపతంతీం
దృష్ట్వా రాక్షసపుంగవః, అపక్రమ్య సువిక్రాంతః ఖడ్గేన ప్రాహర త్తదా. ౨౩. తేన
ఖడ్గప్రహారేణ రక్షసా బలినా హతః, ముహూర్త మభవ ద్వీరో విసంజ్ఞ ఇవ వా
నరః. ౨౪. స తదా సహ సోత్పత్య రాక్షసస్య మహాహవే, ముష్టిం సంవర్త్య
వేగేన పాతయామాస వక్షసి ౨౫.ముష్టి ప్రహారాభిహతో విరూపాక్షో నిశాచరః,

---

౯. మమంథ చేతి. అగమాన్ వృక్షాన్-'పలాశీద్రుద్రుమాగమా' ఇత్యమరః. ౧౦—౧౩.అథేత్యాది. సంక్షీయమాణేషు హింస్యమానేషు - 'క్షిహింసాయా' మితి ధాతుః ౧౪—౧౭. తత ఇతి. సంప్రధనః-బహుళగ్రహణాత్ కర్తరి ల్యుట్. ప్రహర్తేత్యర్థః. ప్రముఖే ముఖే. * రామానుజీయం. సంప్రధనే యుద్ధే. ౧౮. స త్వితి. ధనుర్మాత్రం ధనుఃప్రమాణం-'ప్రమాణే ద్వయసజ్దఘ్నఞ్ మాత్ర'జిత్యాదినా మాత్రచ్ప్రత్యయః. ౧౯. గజాత్త్వితి - శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. 'వ్యవస్థితం నిశ్చలతయా స్థితం. ౨౧—౨౨. స తామితి అపక్రమ్య శిలాపాతపరిహారార్థ మన్యతోఽపసృత్య - ప్రాహరత్ - సుగ్రీవ మితి శేషః. ౨౫. ముష్టిప్రహారేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. కవచ మితి. అనేన సుగ్రీవస్యాపి కవచధారణ మస్తీతి గమ్యతే. పద్భ్యామితి. అభిహత స్సన్ పద్భ్యామపత దిత్యన్వయః.

మమంథేతి. అగమాన్ వృక్షాన్ ౧౨. అథేతి. సంక్షీయమాణేషు హింస్యమానేషు-'క్షి హింసాయా' మితి ధాతుః ౨౨. స తామితి. అపక్రమ్య శిలాప్రహారమోఘకరణార్థం పార్శ్వతోఽపసృత్య-సుగ్రీవం

తేన ఖడ్గేన సంక్రుద్ధ స్సుగ్రీవస్య చమూముఖే కవచం పాతయామాస పద్భ్యా మభిహతోఽపతత్, ౨౭॥ స సముత్థాయ పతితః కపి స్తస్య వ్యసర్జయత్ తలప్రహార మశనే స్సమానం భీమనిస్స్వనం, ౨౮॥ తలప్రహారం తద్రక్షః సుగ్రీవేణ సముద్యతం. నైపుణ్యా న్మోచయి త్వైనం ముష్టి నోర స్యతాడయత్, ౨౯॥ తత స్తు సంక్రుద్ధతర స్సుగ్రీవో వానరేశ్వరః మోక్షితం చాత్మనో దృష్ట్వా ప్రహారం తేన రక్షసా, స దద ర్శాంతరం తస్య విరూపాక్షస్య వానరః ౩౦. తతో న్యపాతయ త్క్రోధా చ్ఛంఖదేశే మహా త్తలం, ౩౧॥ మహేంద్రాశనికల్పేన తలే నాభిహతః క్షితౌ. పపాత రుధిరక్లిన్న శ్శోణితం చ సముద్వమన్, స్రోతోభ్య స్తు విరూపాక్షో జలం ప్రస్రవణా దివ. ౩౨ వివృత్తనయనం క్రోధా త్సఫేనం రుధిరాప్లుతం, దదృశు స్తే విరూపాక్షం విరూపాక్షతరం కృతం ౩౩. స్ఫురంతం పరివర్తంతం పార్శ్వేన రుధిరోక్షితం, కరుణం చ వినర్దంతం దదృశుః కపయో రిపుం ౩౪. తథా తు తౌ సంయతి సంప్రయుక్తౌ తరస్వినౌ వానరరాక్షసానాం, బలార్ణవౌ సస్వనతు స్సుభీమం మహార్ణవౌ ద్వా వివ భిన్నవేలౌ. ౩౫. వినాశితం ప్రేక్ష్య విరూపనేత్రం మహాబలం తం హరిపార్థివేన, బలం సమస్తం కపిరాక్షసానా మున్మత్తగంగాప్రతిమం బభూవ. ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-సప్తనవతితమ స్సర్గః.

*రామానుజీయం తేనేతి స ఖడ్గాభిహతోఽపతత్-సఖడ్గ శ్చాసా వభిహత శ్చ సఖడ్గాభిహతః-విరూపాక్షప్రేరితఖడ్గసహితోఽపత దిత్యర్థః. ఉత్తరత్ర విరూపాక్షస్య ముష్టి నైవ యుద్ధాభిధానాత్. ౨౮॥ తలప్రహార మితి నైపుణ్యాత్ శిక్షాపాటవాత్. ౨౯॥. తత స్త్వితి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం అంతరం అవకాశం. ౩౦ తత ఇత్యర్థం శంఖదేశే లలాటాస్థిప్రదేశే-'శంఖో నిధౌ లలాటాస్థ్ని' ఇత్యమరః. ౩౧ మహేంద్రాశనీత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. స్రోతోభ్యః నాసాదినవద్వారేభ్యః. ౩౨. వివృత్తనయన మితి విరూపాక్షతరం నేత్రోద్గమనే నాత్యంతవికటాక్షం. ౩౩. స్ఫురంత మితి. స్ఫురంతం ఊర్ధ్వ ముత్పతంతం-పరివర్తంతం పరివర్తమానం. ౩౪. తథా త్వితి. భిన్నవేలౌ విదీర్ణవేలౌ. ౩౫ వినాశిత మితి. ఉన్మత్తగంగా ఉద్వేలగంగా. ౩౬ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-సప్తనవతితమ స్సర్గః.

ప్రహార దితి భావః. ౨౮—౨౯. తలప్రహార మితి నైపుణ్యా ద్యుద్ధగతవిశేషలాఘవాత్-మోచయిత్వా-మోఘీకృత్య-స దదర్శాంతర మితి సంబంధః. ౩౦. తత ఇతి. శంఖదేశే లలాటాస్థిదేశే-'శంఖో నిధౌ లలాటాస్థ్ని' ఇత్యమరః. ౩౧. మహేంద్రేతి స్రోతోభ్యః నాసాదినవరంధ్రేభ్యః. ౩౨. వివృత్తేతి విరూపాక్షతరం అతివిరూపాక్షం. స్ఫురంతి మితి. పార్శ్వేన పరివర్తంతం రిపుం విరూపాక్షం దదృశు రితి సంబంధః ౩౪. తథా తు తా వితి. భిన్నవేలౌ విదీర్ణవేలౌ ౩౫ వినాశిత మితి. ఉన్మత్తగంగాప్రతిమం ఉద్వేలగంగాసదృశం ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తనవతితమ స్సర్గః.

అష్టనవతితమ స్సర్గః.

హన్యమానే బలే తూర్ణ మన్యోన్యం తే మహామృధే, సరసీవ మహాఘర్మే సోపక్షీణే బభూవతుః ౧. స్వబలస్య విఘాతేన విరూపాక్షవధేన చ, బభూవ ద్విగుణం క్రుద్ధో రావణో రాక్షసాధిపః ౨ ప్రక్షీణం తు బలం దృష్ట్వా వధ్యమానం వలీముఖైః, బభూ వాస్య వ్యథా యుద్ధే ప్రేక్ష్య దైవవిపర్యయం. ఉవాచ చ సమీపస్థం మహోదర మరిందమం, ౩౪ అస్మి న్కాలే మహాబాహో జయాశా త్వయి మే స్థితా జహి శత్రుచమూం వీర దర్శ యాద్య పరాక్రమం భర్తృపిండస్య కాలోఽయం నిర్దేష్టుం సాధు యుధ్యతాం. ౫ ఏవ ముక్త స్తథే త్యుక్త్వా రాక్షసేన్ద్రో మహోదరః, ప్రవి వేశారిసేనాం తాం పతంగ ఇవ పావకం. తత స్స కదనం చక్రే వానరాణాం మహాబలః, భర్తృవాక్యేన తేజస్వీ స్వేన వీర్యేణ చోదితః ౬. వానరా శ్చ మహాసత్త్వాః ప్రగృహ్య విపులా శ్శిలాః, ప్రవి శ్యారిబలం భీమం జఘ్ను స్తే రజనీచరాన్ ౮ మహోదర స్తు సంక్రుద్ధ శ్శరైః కాంచనభూషణైః, చిచ్ఛేద పాణిపాదోరూన్ వానరాణాం మహాహవే ౯ తత స్తే వానరా స్సర్వే రాక్షసైరర్దితా భృశం, దిశో దశ ద్రుతాః కేచి త్కేచి త్సుగ్రీవ మాశ్రితాః ౧౦. ప్రభగ్నాం సమరే దృష్ట్వా వానరాణాం మహాచమూం, అభిదుద్రావ సుగ్రీవో మహోదర మనంతరం. ౧౧ ప్రగృహ్య విపులాం ఘోరాం మహీధరసమాం శిలాం, చిక్షేప చ మహాతేజా స్తద్వధాయ హరీశ్వరః. ౧౨. తా మాపతంతీం సహసా శిలాం దృష్ట్వా మహోదరః, అసంభ్రాంత స్తతో బాణై ర్నిర్బిభేద దురాసదాం ౧౩. రక్షసా తేన బాణౌఘై ర్నికృత్తా సా సహస్రధా, నిపపాత శిలా భూమౌ గృధ్రచక్ర మి వాకులం ౧౪ తాం తు భిన్నాం శిలాం దృష్ట్వా సుగ్రీవః క్రోధమూర్ఛితః, సాల ముత్పాట్య చిక్షేప రాక్షసే రణమూర్ధని ౧౫. శరై శ్చ విదదారైనం శూరః పరపురంజయః, ౧౫౪ స దదర్శ తతః క్రుద్ధః పరిఘం పతితం భువి

అథ మహోదరవధః. హన్యమాన ఇత్యాది సరసీఇ వేతి వక్తవ్యే సరసీవేతి సంధి రార్షః ౧—౩౪. అస్మిన్కాల ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. భర్తృపిండ స్యేతి సంబంధమాత్రే షష్ఠీ. భర్తృపిండస్య నిర్దేష్టుం స్వామిదత్తవేతన మపాకర్తు మిత్యర్థః. ౫. తత ఇతి. భర్తృవాక్యేన చోదిత స్సన్ స్వేన వీర్యేణ కదనం చక్ర ఇత్యన్వయః ౭. మహోదర ఇతి. పాణిపాదోరూ నితి. ఏకవద్భావాభావ ఆర్షః ౧౦. ప్రభగ్నా మితి అనంతరం సమీపస్థం. ౧౩. రక్ష సేతి. గృధ్రచక్రం గృధ్రసమూహః. ౧౪—౧౫ శరై రిత్యర్థం శూరః మహోదరః- ఏనం చ సాలం చ - శరైః విదదా రే త్యన్వయః ౧౫౪. స ఇతి సః సుగ్రీవః ౧౬. ఆవి ద్ధ్యేతి ఆదా యేతి శేషః. తస్య

హన్యమాన ఇతి. సరసీఇవ - సోపక్షీణే-ఉపక్షీణ ముపక్షయః తత్సహితే ౩౪. భర్తృపిండస్యేతి నిర్దేష్టుం స్వామిదత్తవేతనసమ ముపకర్తు మిత్యర్థః ౧౦ ప్రభగ్నా మితి అనంతరం సన్ని

౧౬. ఆవిధ్య తు స తం దీప్తం పరిఘం తస్య దర్శయన్, పరిఘాగ్రేణ వేగేన జఘా నాస్య హయోత్తమాన్ ౧౭. తస్మా ద్ధతహయా ద్వీర స్సోఽవప్లుత్య మహారథాత్, గదాం జగ్రాహ సంక్రుద్ధో రాక్షసోఽథ మహోదరః. ౧౮ గదాపరిఘహస్తౌ తౌ యుధి వీరౌ సమీయతుః, నర్దంతౌ గోవృషప్రఖ్యౌ ఘనా వివ సవిద్యుతౌ. ౧౯. తతః క్రుద్ధో గదాం తస్మై చిక్షేప రజనీచరః, జ్వలంతీం భాస్కరాభాసాం సుగ్రీవాయ మహోదరః. ౨౦. గదాం తాం సుమహాఘోరా మాపతంతీం మహాబలః, సుగ్రీవో రోషతామ్రాక్ష స్సముద్యమ్య మహాహవే. ఆజఘాన గదాం తస్య పరిఘేణ హరీశ్వరః, ౨౧౹. పపాత స గదోద్భిన్నః పరిఘ స్తస్య భూతలే ౨౨ తతో జగ్రాహ తేజస్వీ సుగ్రీవో వసుధాతలాత్, ఆయసం ముసలం ఘోరం సర్వతో హేమభూషితం ౨౩. స త ముద్యమ్య చిక్షేప సోఽప్యన్యాం వ్యాక్షిప ద్గదాం, భిన్నా వన్యోన్య మాసాద్య పేతతు ర్ధరణీతలే. ౨౪. తతో భగ్నప్రహరణౌ ముష్టిభ్యాం తౌ సమీయతుః, తేజోబలసమావిష్టౌ దీప్తా వివ హుతాశనౌ. ౨౫.జఘ్నతు స్తౌ తదాఽన్యోన్యం నేదతు శ్చ పునః పునః తలై శ్చాన్యోన్య మాహత్య పేతతు ర్ధరణీతలే. ఉత్పేతతు స్తత స్తూర్ణం జఘ్నతు శ్చ పరస్పరం, భుజై శ్చిక్షిపతు ర్వీరా వన్యోన్య మపరాజితౌ. జగ్మతు స్తౌ శ్రమం వీరౌ బాహుయుద్ధే పరంతపౌ, ౨౬౹ ఆజహార తతః ఖడ్గ మదూరపరివర్తినం. రాక్షస శ్చర్మణా సార్ధం మహావేగో మహోదరః. ౨౮౹. త థైవ చ మహాఖడ్గం చర్మణా పతితం సహ జగ్రాహ వానరశ్రేష్ఠ స్సుగ్రీవో వేగవత్తరః, ౨౯౹ తౌ తు రోషపరీతాంగౌ నర్దంతా వభ్యధావతాం ఉద్యతాసీ రణే హృష్టౌ యుధి శస్త్రవిశారదౌ, ౩౦౹. దక్షిణం మండలం చోభౌ సుతూర్ణం సంపరీయతుః అన్యోన్య మభిసంక్రుద్ధౌ జయే ప్రణిహితావుభౌ, ౩౧౹. స తు శూరో మహావేగో వీర్యశ్లాఘీ మహోదరః, మహాచర్మణి తం ఖడ్గం పాతయామాస దుర్మతిః, ౩౨౹. లగ్న ముత్కర్షతః ఖడ్గం ఖడ్గేన కపికుంజరః.

మహోదరస్య దర్శయన్-పాణిలాఘవ మితి శేషః ౧౯. తత ఇతి. భాస్కరాభాసాం భాస్కరవ ద్భాసమానాం. ౨౦ గదాం తా మి త్యాది గదాం-దృష్ట్వేతి శేషః సముద్యమ్య పరిఘ మితి సిద్ధం. ౨౧౹ పపాత స గదోద్భిన్న ఇ త్యర్థం. ఉభా వపి పరస్పరాభిహ తౌ విశీర్ణౌ పేతతు రితి భావః ౩౦౹. దక్షిణ మితి. దక్షిణం ప్రదక్షిణం-చకారాత్ సవ్యం చ సుతూర్ణం సంపరీయతుః అకుర్వతాం. ౩౧౹. స త్వితి. వీర్యేణ శ్లాఘత ఇతి వీర్యశ్లాఘీ. ౩౨౹. లగ్న మితి. లగ్నం చర్మలగ్నం - ఉత్కర్షతః

హితం ౧౯ తతః క్రుద్ధఇతి భాస్కరాభాసాం భాస్కరవ ద్భాసమానాం. ౨౦. గదా మి త్యాది. సుమహాఘోరాం తాం గదాం-దృష్ట్వేతి శేషః.సముద్యమ్య-పరిఘమితి శేషః సుగ్రీవః పరిఘేణాజఘానేతి సంబంధః. ౨౧౹. పపాతేతి. గదా పపాత- స పరిఘశ్చ ఉద్భిన్న ఇత్యర్థః.౨౨. తత ఇ త్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం.స సుగ్రీవః-తం ముసలం-సోఽపి మహోదరోఽపి-అన్యాం గదాం వ్యాక్షిపత్ చిక్షేప. ౩౦౹. దక్షిణ మితి. దక్షిణం ప్రదక్షిణం చకారా త్సవ్యంచ-సుతూర్ణం సంపరీయాతుః

జహార సశిరస్త్రాణం కుణ్డలోపహితం శిరః, ౩౩॥ నికృత్తశిరస స్తస్య పతితస్య మహీతలే తద్బలం రాక్షసేంద్రస్య దృష్ట్వా తత్ర న తిష్ఠతే, ౩౪॥ హత్వా తం వానరై స్సార్ధం ననాద ముదితో హరిః చుక్రోధ చ దశగ్రీవో బభౌ హృష్టశ్చ రాఘవః, ౩౫॥ విషణ్ణవదనా స్సర్వే రాక్షసా దీనచేతసః. విద్రవంతి తత స్సర్వే భయవిత్రస్తచేతసః, ౩౬॥ మహోదరం తం వినిపాత్య భూమౌ మహాగిరేః కీర్ణ మివైకదేశమ్ సూర్యాత్మజ స్తత్ర రరాజ లక్ష్మ్యా సూర్య స్స్వతేజోభి రివాప్రధృష్యః, ౩౭॥ అథ విజయ మవాప్య వానరేంద్ర స్సమరముఖే సురయక్షసిద్ధసంఘైః అవనితలగతై శ్చ భూతసంఘై ర్హర్షసమాకులితై స్తు సంఘో మహాత్మా ౩౮॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - అష్టనవతితమ స్సర్గః

ఏకోనశతతమ స్సర్గః

మహోదరే తు నిహతే మహాపార్శ్వో మహాబలః, సుగ్రీవేణ సమీక్ష్యాథ క్రోధా త్సంరక్తలోచనః. అంగదస్య చమూం భీమాం క్షోభయామాస సాయకైః, ౧॥ స వానరాణాం ముఖ్యానా ముత్తమాంగాని సర్వశః పాతయామాస కాయేభ్యః ఫలం వృంతా దివానిలః, ౨॥ కేషాం చి దిషుభి ర్బాహూన్ స్కంధాం శ్చిచ్ఛేద రాక్షసః వానరాణాం సుసంక్రుద్ధః పార్శ్వం కేషాం వ్యదారయత్, ౩॥ తేఽర్దితా బాణవర్షేణ మహాపార్శ్వేన వానరాః. విషాదవిముఖా స్సర్వే బభూవు ర్గతచేతసః, ౪॥ నిరీక్ష్య బల ముద్విగ్న మంగదో రాక్షసార్దితం. వేగం చక్రే మహాబాహు స్సముద్ర ఇవ పర్వణి, ౫॥ ఆయసం పరిఘం గృహ్య సూర్యరశ్మిసమప్రభం. సమరే వానరశ్రేష్ఠో మహాపార్శ్వే న్యపాతయత్, ౬॥ స తు తేన ప్రహారేణ మహాపార్శ్వో విచేతనః ససూత స్స్యందనా త్తస్మా ద్విసంజ్ఞః ప్రాపత ద్భువి, ౭॥ సర్క్షరాజ స్తు తేజస్వీ నీలాంజనచయోపమః నిష్పత్య సుమహావీర్య స్స్వా

మహోదర స్యేతి శేషః. ౩౩॥ నికృత్తేతి తత్ శిరః-న తిష్ఠతే నాతిష్ఠత ౩౫॥ విషణ్ణేతి. విషణ్ణవదనాః-అభవ న్నితి శేషః అత స్సర్వశబ్దాపౌనరుక్త్యం ౩౬॥ మహోదరమితి లక్ష్మ్యా జయలక్ష్మ్యా. ౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టనవతితమ స్సర్గః.

అథ మహాపార్శ్వవధః మహోదరే త్విత్యాది మహోదరే సుగ్రీవేణ నిహత ఇత్యన్వయః. ౭॥ సర్క్షరాజ స్త్విత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఋక్షరాజః జాంబవాన్-తేన సహిత స్సర్క్ష

అమర్త్యానాం. ౩౧॥ స త్వితి. వీర్యేణ శ్లాఘత ఇతి వీర్యశ్లాఘీ. ౩౫॥ విషణ్ణ వదనా ఇతి. సర్వే దీనచేతసో బభూవు రితి శేషః భయవిత్రస్తచేతసః భయంకరవిత్రస్తచిత్తాః - సర్వే విద్రవంతి వ్యద్రవన్-అతః సర్వశబ్దాపునరుక్తిః. ౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టనవతితమ స్సర్గః.

మహోదర ఇతి. మహోదర ఇత్యేతన్మహాపార్శ్వవిశేషణం. ౭॥ సర్క్షరాజఇతి. ఋక్షరాజేన

దూప్వ్యహా న్మేఘసన్నిభాత్ ప్రగృహ్య గిరిశృంగాభాం క్రుద్ధ స్సువిపులాం శిలాం.
అశ్వా& జఘాన తరసా స్యందనం చ బభంజ తం, ౯॥ ముహూర్తా ల్లబ్ధసంజ్ఞ
స్తు మహాపార్శ్వో మహాబలః అంగదం బహుభి ర్బాణై ర్భూయ స్తం ప్రత్యవి
ధ్యత, ౧౦॥. జాంబవంతం త్రిభి ర్బాణై రాజఘాన స్తనాంతరే ఋక్షరాజం
గవాక్షం చ జఘాన బహుభి శ్శరైః, ౧౧॥ జాంబవంతం గవాక్షం చ స దృష్ట్వా
శరపీడితౌ జగ్రాహ పరిఘం ఘోర మంగదః క్రోధమూర్ఛితః, ౧౨॥ తస్యాంగదః
ప్రకుపితో రాక్షసస్య త మాయసం దూరస్థితస్య పరిఘం రవిరశ్మిసమప్రభం,
ద్వాభ్యాం భుజాభ్యాం సంగృహ్య భ్రామయిత్వా చ వేగవా& మహాపార్శ్వస్య
చిక్షేప వధార్థం వాలిన స్సుతః, ౧౩॥. స తు క్షిప్తో బలవతా పరిఘ స్తస్య రక్షసః
ధను శ్చ సశరం హస్తా చ్ఛిరస్త్రం చా ప్యపాతయత్, ౧౪॥ తం సమాసాద్య వేగేన
వాలిపుత్రః ప్రతాపవా& తలే నాభ్యహన త్క్రుద్ధః కర్ణమూలే సకుండలే, ౧౫॥
స తు క్రుద్ధో మహావేగో మహాపార్శ్వో మహాద్యుతిః కరే ణైకేన జగ్రాహ సుమ
హాంతం పరశ్వధం, ౧౬॥ తం తైలధౌతం విమలం శైలసారమయం దృఢం.
రాక్షసః పరమక్రుద్ధో వాలిపుత్రే న్యపాతయత్, ౧౭॥ తేన వామాంసఫలకే
భృశం ప్రత్యవపాదితం అంగదో మోక్షయామాస సరోష స్స పరశ్వధం, ౧౮॥.
సవీరో వజ్రసంకాశ మంగదో ముష్టి మాత్మనః సంవర్తయ త్సుసంక్రుద్ధః పితు
స్తుల్యపరాక్రమః, ౨౦॥ రాక్షసస్య స్తనాభ్యాశే మర్మజ్ఞో హృదయం ప్రతి.
ఇంద్రాశనిసమస్పర్శం స ముష్టిం విన్యపాతయత్, ౨౧॥ తేన తస్య నిపాతేన రాక్ష
సస్య మహామృధే పఫాల హృదయం చాశు స పపాత హతో భువి, ౨౨॥ తస్మి
న్నిపతితే భూమౌ తత్సైన్యం సంప్రచుక్షుభే. అభవ చ్చ మహా& క్రోధ స్సమరే
రావణస్య తు, ౨౩॥ వానరాణాం చ హృష్టానాం సింహనాద శ్చ పుష్కలః.
స్ఫోటయ న్నివ శబ్దేన లంకాం సాట్టాలగోపురాం. మహేంద్రే ణేవ దేవానాం

రాజః గవాక్షః-జాంబవంతం గవాక్షం చే త్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్. ౧౦॥ జాంబవంత మితి ఋక్షరాజం జాంబవంతం-త్రిభి ర్బాణై రాజఘాన గవాక్షం చ బహుభి శ్శరై ర్జఘా నే త్యన్వయః. ౧౧॥—౧౨॥. త స్యాంగద ఇ త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం దూరస్థితస్య తస్య వధార్థ మి త్యన్వయః ౧౩॥—౧౬॥ త మితి. తైలధౌతం ప్రతిదినం తైలసేచనా న్నిష్కల్మషః-శైలసారమయం-తద్వ త్కఠిన మి త్యర్థః దృఢం అశిథిలం. ౧౭॥—౧౮॥ సవీర ఇతి ఆత్మన ఇ త్యస్య పితు స్తుల్యపరాక్రమ ఇ త్యనేన సంబంధః సంవర్తయత్ సమవర్తయత్-భ్రామయామా సేత్యర్థః. ౨౩॥ వాన

జాంబవతా సహితః - జాంబవంతం గవాక్షం చెత్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ ౧౨॥ త స్యాంగద ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం దూరస్థితస్య వధార్థం పరిఘం చిక్షేపేతి సంబంధః ౧౯॥. సవీర ఇతి. సంవర్తయత్ సమవర్తయత్. ౨౩॥ వానరాణా మి త్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఇంద్రేణ

నాద స్సముభవ న్మహా౯ ౨౭. అథేంద్రశత్రు స్త్రిదివాలయానాం వనౌకసాం చైవ
మహాప్రణాదం,శ్రుత్వా సరోషం యుధి రాక్షసేంద్రః పున శ్చ యుద్ధాభిముఖోఽవ
తస్థే ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-ఏకోనశతతమ స్సర్గః.

శతతమ స్సర్గః.

మహోదరమహాపార్శ్వౌ హతౌ దృష్ట్వా తు రాక్షసౌ, తస్మిం శ్చ నిహతే
వీరే విరూపాక్షే మహాబలే ఆవివేశ మహా౯ క్రోధో రావణం తం మహామృధే,
౧౹ సూతం సంచోదయామాస వాక్యం చేద మువాచ హ. ౨. నిహతానా
మమాత్యానాం రుద్ధస్య నగరస్య చ, దుఃఖ మేషోఽపనేష్యామి హత్వా తౌ రామ
లక్ష్మణౌ. ౩. రామవృక్షం రణే హన్మి సీతాపుష్పఫలప్రదం, ప్రశాఖా యస్య సుగ్రీ
వో జాంబవా౯ కుముదో నళః. మైంద శ్చ ద్వివిద శ్చైవ హ్యంగదో గంధమా
దనః, హనుమాం శ్చ సుషేణ శ్చ సర్వే చ హరియూథపాః ౪. స దిశో దశ ఘో
షేణ రథ స్యాతిరథో మహా౯, నాదయ౯ ప్రయయౌ తూర్ణం రాఘవం చాభ్య
వర్తత ౫. పూరితా తేన శబ్దేన సనదీగిరికాననా, సంచచాల మహీ సర్వా సవరా
హమృగద్విపా. ౬ తామసం స మహాఘోరం చకా రాస్త్రం సుదారుణం, నిర్దదా
హ కపీ౯ సర్వా౯ తే ప్రపేతు స్సమంతతః ౭. ఉత్పపాత రజో ఘోరం తై ర్భ
గ్నై స్సంప్రధావితైః, న హి త త్సహితుం శేకు ర్బ్రహ్మణా నిర్మితం స్వయం. ౮.
తా న్యనీకా న్యనేకాని రావణస్య శరోత్తమైః, దృష్ట్వా భగ్నాని శతశో రాఘవః
పర్యవస్థితః. ౧౦. తతో రాక్షసశార్దూలో విద్రావ్య హరివాహినీం, స దదర్శ తతో

రాణా మిత్యాది స్ఫోటయ౯ దళయ౯ వానరాణాం చ సింహనాద స్సముభవత్ మహేంద్రేణ సహ
దేవానాం నాద ఇవ- వానరాణాం చ దేవానాం చ నాద స్సముభవ దిత్యర్థః - ఏతచ్చానంతరశ్లోకే
స్ఫుటీభవిష్యతి. ౨౭—౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నకిరీటాఖ్యా
నే- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-ఏకోనశతతమ స్సర్గః.

అథ రామరావణయుద్ధారంభ శ్శతతమే సర్గే మహోద రేత్యాది. తస్మి౯ విరూపాక్షే నిహతే
సతి-పశ్చా న్మహోదరమహాపార్శ్వౌ హతౌ దృష్ట్వా స్థిత మితిశేషః ౧—౩. * రామ. రామవృక్ష
మితి సీతాపుష్పఫలప్రదం-సీతాపుష్పం యస్యసః సీతాపుష్పః-సీతాపుష్పశ్చాసౌ ఫలప్రదశ్చేతం ౪—
౮. ఉత్పపా తేతి. సహితుం సోఢుం-ఆర్ష ఇడాగమః. ౯—౧౦. తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయేన
రామ స్యాపరాజితత్వం, నిరవధికసౌందర్యనిధిత్వేన వైరం విహాయ నిరంతరానుభావ్యత్వం, రావణస్య

సహ దేవానాం నాద ఇవ - అంగదేన సహితానాం వానరాణాం సింహనాద స్సముభవత్. ౨౮. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-
ఏకోనశతతమ స్సర్గః

౨ నిహతానా మిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతి స్తు. నిహతానా మితి.
రామలక్ష్మణౌ హత్వా గత్వా నిహతానా మమాత్యానాం దుఃఖ మపనేష్యామి. నను తౌ గత్వా కేన

రామం తిష్ఠంత మపరాజితం. లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా విష్ణునా వాసవం యథా,
ఆలిఖంత మి వాకాశ మవష్టభ్య మహ ద్ధనుః. పద్మపత్రవిశాలాక్షం దీర్ఘబాహు
మరిందమం, ౧౩. తతో రామో మహాతేజా స్సౌమిత్రిసహితో బలీ. వానరాం
శ్చ రణే భగ్నా నాపతంతం చ రావణం, సమీక్ష్య రాఘవో హృష్టో మధ్యే జగ్రా
హ కార్ముకం. ౧౪. విస్ఫారయితు మారేభే తత స్స ధను రుత్తమం, మహావేగం
మహానాదం నిర్భింద న్నివ మేదినీం. ౧౫. రావణస్య చ బాణౌఘైః రామవిస్ఫారి
తేన చ, శబ్దేన రాక్షసా స్తే చ పేతు శ్చ శతశ స్తదా. ౧౬, తయో శ్శరపథం ప్రా
ప్తో రావణో రాజపుత్రయోః, స బభౌ చ యథా రాహు స్సమీపే శశిసూర్య
యోః ౧౭. త మిచ్ఛన్ ప్రథమం యోద్ధుం లక్ష్మణో నిశితై శ్శరైః, ముమోచ
ధను రాయమ్య శరా నగ్నిశిఖోపమాన్ ౧౮ తాన్ ముక్తమాత్రా నాకాశే
లక్ష్మణేన ధనుష్మతా, బాణాన్ బాణై ర్మహాతేజాః రావణః ప్రత్యవారయత్.
౧౯ ఏక మేకేన బాణేన త్రిభి స్త్రీన్ దశభి ర్దశ, లక్ష్మణస్య ప్రచిచ్ఛేద దర్శయన్
పాణిలాఘవం ౨౦ అభ్యతిక్రమ్య సౌమిత్రిం రావణ స్సమితింజయః, ఆససాద
తతో రామం స్థితం శైల మి వాచలం. ౨౧. స సంఖ్యే రామ మాసాద్య క్రోధ
సంరక్తలోచనః, వ్యసృజ చ్ఛరవర్షాణి రావణో రాఘవోపరి ౨౨ శరధారా స్తతో
రామో రావణస్య ధనుశ్చ్యుతాః, దృష్ట్వైవాపతతశ్శీఘ్రం భల్లాన్ జగ్రాహ సత్వరం.

దుర్బుద్ధిత్వం, అమృతప్రవాహ మావర్తే నేవ మహతా ఘుర్ఘురేణావర్తితం శ్రీరామదేహలావణ్యా
మృతపూర మనవగాహమానస్య తస్య దౌర్భాగ్యం చోచ్యతే ౧౩ తతో రామ ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక
ఏకాన్వయః హృష్టః చిరా ద్వైరీ సమాగత ఇతి సంతుష్టః - కార్ముకం జగ్రాహ- విస్ఫారయితు మా
రేభ ఇత్యాదివిళంబోక్త్యా క్షి మిదానీ మప వానశో భవిష్యతి రావణ ఇతి రామస్య దయాళుతో
చ్యతే ౧౫ రావణ స్యేతి. రావణస్య బాణౌఘైః రామవిస్ఫారితేన చ జాతేన శబ్దే నే త్యర్థః. ౧౬
తయో రితి. శశిసూర్యయో రితి. అమాయా మితి శేషః * రామా. 'తయో శ్శరపథం ప్రాప్తో రా
వణో రాజపుత్రయోః, స బభౌ చ యథా రాహు స్సమీపే శశిసూర్యయో' రితి–అతిక్రూరస్వభావస్య
రావణస్య రామలక్ష్మణయో స్సమీపాగమనం అమావాస్యాయాం రాహో శ్చంద్రసూర్యసమీపాగమన
మి వేతి కృత్వా దృష్టాంతదార్ష్టాంతికయో రైకరూప్యం రావణ స్యేతి. 'శబ్దేన రాక్షసా స్తే' చేతి పా
ఠః. తే చ వానరా శ్చ ౧౭—౨౦. అభ్యతిక్ర మ్యేతి. అభ్యతిక్రమ్య ఏక స్యాపి బాణస్య స్వస్మి

ప్రకారేణ దుఃఖ మపనేష్య సీ త్యత ఆహ—రామవృక్ష మితి. ప్రశ్చ్య తీతి వృక్షః-తం శత్రుసంహా
రకం రామ మిత్యర్థః. సీతాపుష్పఫలప్రదం సీతా పుష్పం యస్య సః-స చాసౌ ఫలప్రద శ్చేతి సీతాపు
ష్పఫలప్రదః తం-గ త్వే త్యనుషజ్యతే. యస్య వృక్షస్య యే సుగ్రీవాదయః శాఖాః తాన్ హన్మీతి
సంబంధః. శాఖారూపసుగ్రీవాదీన్ హత్వా దుఃఖ మపనేష్యా మీ త్యర్థః. ౧౫. రావణ స్యేతి.
రావణస్య బాణౌఘైః రామవిస్ఫారితేన చ య శ్శబ్దో జనితః తేన పేతు రితి సంబంధః. ౧౬. తయో
శ్శరపథ మితి. స రావణః-రాజపుత్రయో స్సమీపే - శశిసూర్యయో స్సమీపే రాహు ర్యథా తథా
బభౌ వితి సంబంధః. ౨౦. అభ్యతిక్ర మ్యేతి. శైల మి వాచలం అచలం స్థితం రామ మాససా దేతి

౨౩. తాన్ శరౌఘాం స్తతో భల్లై స్తీక్ష్ణై శ్చిచ్ఛేద రాఘవః, దీప్యమానాన్ మహాఘోరాన్ క్రుద్ధా నాశీవిషా నివ. ౨౪. రాఘవో రావణం తూర్ణం రావణో రాఘవం తదా, అన్యోన్యం వివిధై స్తీక్ష్ణై శ్శరై రభివవర్షతుః ౨౫. చేరతు శ్చ చిరం చిత్రం మండలం సవ్యదక్షిణం, బాణవేగాన్ సముత్క్షిప్తా వన్యోన్య మపరాజితౌ. ౨౬. తయో ర్భూతాని విత్రేసు ర్యుగప త్సంప్రయుధ్యతోః, రౌద్రయో స్సాయకముచో ర్యమాంతకనికాశయోః. ౨౭. సంతతం వివిధై ర్బాణై ర్బభూవ గగనం తదా, ఘనై రివాతపాపాయే విద్యున్మాలాసమాకులైః ౨౮. గవాక్షిత మివాకాశం బభూవ శరవృష్టిభిః, ౨౮½. మహావేగై స్సుతీక్ష్ణాగ్రై ర్గృధ్రపత్రై స్సువాజితైః. శరాంధకారం తౌ భీమం చక్రతు స్సమరం తదా, గతేఽస్తం తపనే చాపి మహామేఘా వివోత్థితౌ ౩౦. బభూవ తుములం యుద్ధ మన్యోన్యవధకాంక్షిణోః. అనానాద్య మచింత్యం చ వృత్రవాసవయో రివ. ౩౧. ఉభౌ హి పరమేష్వాసా వుభౌ శస్త్రవిశారదౌ, ఉభా వస్త్రవిదాం ముఖ్యా వుభౌ యుద్ధే విచేరతుః. ౩౨. ఉభౌ హి యేన వ్రజత స్తేన తేన శరోర్మయః, ఊర్మయో వాయునా విద్ధాః జగ్ము స్సాగరయో రివ. ౩౩. తత స్సంసక్తహస్త స్తు రావణో లోకరావణః, నారాచమాలాం రామస్య లలాటే ప్రత్యముంచత ౩౪. రౌద్రచాపప్రయుక్తాం తాం నీలోత్పలదళప్రభాం, శిరసా ధారయన్ రామో న వ్యథాం ప్రత్యపద్యత ౩౫. అథ మంత్రా నభిజపన్ రౌద్ర మస్త్ర ముదీరయన్, శరాన్ భూయ స్సమాదాయ రామః క్రోధసమన్వితః, ముమోచ చ మహాతేజా శ్చాప మాయమ్య వీర్యవాన్, ౩౬½. తే మహామేఘసంకాశే

న్నపతేనా దనాదరేణాతిక్రమ్య ౨౧—౨౬ తయో రితి యమాంతకనికాశయోః - యమతదంతకౌ యమరుద్రౌ తత్తుల్యయోః. ౨౭. సంతత మితి గగనం-సంతతం నిబిడం-బభూవే త్యన్వయః. ౨౮. గవాక్షిత మి త్యర్థం. గవాక్షితం సంజాతగవాక్షం. ౨౮½ మహావేగై రిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. గృధ్రపత్రైః హేతుభిః-సువాజితైః సంజాతశోభనపక్షైః-బాణై రితి శేషః. ౩౦. బభూవేతి. అనాసాద్యం ఇతః పూర్వం కేనాపి దుర్లభం-అచింత్యం రావణ స్యైవం భవిష్య తీతి చింతానర్హం. ౩౧—౩౨. ఉభా వితి యేన యేన మండలచారేణ. ౩౩. తత ఇతి. సంసక్తహస్తః బాణప్రయోగాసక్తహస్తః. ౩౪—౩౫. అథేత్యాది శరాన్ రౌద్రాస్త్రప్రపంచరూపాన్ - బాణాన్ ముమోచే త్యన్వయః. 'ముమోచ చ మహాతేజా శ్చాప మాయమ్య వీర్యవా' నితి పాఠః తదనంతరం 'తే మహామేఘసంకాశ' ఇతి శ్లోకః, తదనంతరం 'పున రేవే' తి శ్లోకః - తదనంతరం 'తే భి' త్వేతి శ్లోకాత్ పూర్వం గ్రంథపతన మస్తి తదన్వేష్టవ్యం ౩౬½ త ఇతి. అవధ్యే అభేద్యే - వ్యథాం న

సంబంధః ౨౫ చేరతురితి. అన్యోన్యం బాణవేగాన్-సముత్క్షిప్తౌ సముత్క్షిప్తవంతౌ-నివారయంతావితి యావత్. అపరాజితౌ అప్రతిహతౌ ౨౭ సంతతమితి సంతతమాక్రాంతం ౨౮½. మహావేగైరితి గృధ్రపత్రైః సువాజితైః - గృధ్రపత్రై ర్హేతుభిః - సువాజితై స్సంజాతశోభనపక్షైః. ౩౨. ఉభావితి. రయేణ మండలచారేణ. ౩౩. తత ఇతి. సంసక్తహస్తః బాణప్రయోగాసక్తహస్తః. ౩౬½. తేమహా

కవచే పతితా శ్శరాః. అవధ్యే రాక్షసేంద్రస్య న వ్యథాం జనయం స్తదా, ౩౭౹. పున రే వాథ తం రామో రథస్థం రాక్షసాధిపం లలాటే పరమాస్త్రేణ సర్వాస్త్రకుశలో రణే, ౩౮౹. తే భిత్వా బాణరూపాణి పంచశీర్షా ఇ వోరగాః. శ్వసంతో వివిశు ర్భూమిం రావణప్రతికూలితాః, ౩౯౹. నిహత్య రాఘవ స్యాస్త్రం రావణః క్రోధమూర్ఛితః. ఆసురం సుమహాఘోర మస్త్రం ప్రాదుశ్చకార హ, ౪౦౹. సింహవ్యాఘ్రముఖాం శ్చాన్యాన్ కంకకాకముఖా నపి. గృధ్రశ్యేనముఖాం శ్చాపి సృగాలవదనాం స్తథా, ఈహామృగముఖాం శ్చాన్యా న్వ్యాదితాస్యాన్ భయానకాన్. పంచాస్యాన్ లేలిహానాం శ్చ ససర్జ నిశితాన్ శరాన్, శరాన్ ఖరముఖాం శ్చాన్యాన్ వరాహముఖసంస్థితాన్ శ్వానకుక్కుట వక్త్రాం శ్చ మకరాశీవిషాననాన్, ౪౩౹. ఏతా నన్యాం శ్చ మాయావీ ససర్జ నిశితాన్ శరాన్. రామం ప్రతి మహాతేజాః క్రుద్ధ స్సర్ప ఇవ శ్వసన్, ౪౪౹. ఆసురేణ సమావిష్ట స్సోఽస్త్రేణ రఘునందనః సస ర్జాస్త్రం మహోత్సాహః పావకం పావకోపమః, ౪౫౹. అగ్నిదీప్తముఖాన్ బాణాన్ తథా సూర్యముఖా నపి. చంద్రార్ధచంద్రవక్త్రాం శ్చ ధూమకేతుముఖా నపి, గ్రహనక్షత్రవక్త్రాం శ్చ మహోల్కాముఖసంస్థితాన్. విద్యుజ్జిహ్వోపమాం శ్చాన్యాన్ ససర్జ నిశితాన్

జనయన్ నాజనయన్. ౩౭౹ పున రేవేతి లలాటే విషయే-లలాట ముద్దిశ్యేత్యర్థః. యద్వా - పరమాస్త్రేణ విద్ధ్వా ధేతి శేషః ౩౮౹. త ఇతి. తే అస్త్రవిస్ఫూర్తిరూపా శ్శరాః - బాణరూపాణి రావణాస్త్రాణి - భిత్వా - రావణప్రతికూలితాః రావణేన నివారితా స్సంతః - భూమిం వివిశుః. *రామా. త ఇతి. అవధ్యే అభేద్యే. పున రితి లలాటే లలాటవిషయే - లలాట ముద్దిశ్యేతి యావత్. పరమాస్త్రేణ శ్రేష్ఠాస్త్రమంత్రేణ-యోజితాన్ బాణాన్ ముమోచే త్యధ్యాహర్తవ్యం. సమనంతరశ్లోకే బాణబహుత్వాభిధానాత్. తే భిత్వేతి శ్వసంతః పంచశీర్షా ఉరగా ఇవ స్థితాః-తే బాణాః- రావణప్రతికూలితాః రావణేన ప్రత్యస్త్రేణ ఖండితాః - అతఏవ బాణరూపాణి భిత్వా భూమిం వివిశురితి యోజనా. ౩౯౹—౪౦౹. ఆసురాస్త్రం ప్రపంచయతి—సింహేత్యాది శ్లోకచతుష్టయేన. లేలిహానాన్ సర్పాన్-తదాకారా నితి యావత్ శ్వానశబ్దోఽప్యస్తి - మకరాశీవిషాననా నిత్యత్ర ఆశీవిషశబ్దః పంచాస్యసర్పేతరసర్పపరః. ౪౪౹. ఆసురేణేతి. పావకం పావకసంబంధి. ౪౫౹. పావకాస్త్రం ప్రపంచయతి—అగ్నీత్యాది శ్లోకద్వయేన. మహోల్కాముఖసంస్థితాన్ మహోల్కాముఖేన వర్తమానాన్ - విద్యుజ్జి

మేఘేతి. అవధ్యే అభేద్యే - వధ్యతాం జనయన్-భేద్యత్వ మజనయన్ - అడభావ ఆర్షః. ౩౭౹. తే భిత్వేతి. బాణరూపాణి ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రత్యయః ప్రశస్తబాణా ఇత్యర్థః ఆర్షో లింగవ్యత్యయః తే ప్రశస్తబాణాః - రావణప్రతికూలితాః రావణేన నివారితా అపి - రావణస్య కవచం భిత్వా శ్వసంతః పంచశీర్షా ఉరగా ఇవ - భూమిం వివిశు రితి సంబంధః ౩౮౹. పున రేవేతి. లలాటే-లలాట ముద్దిశ్యే త్యర్థః పరమాస్త్రేణ శ్రేష్ఠమంత్రేణ- యోజితాన్ బాణాన్ ముమోచేతి శేషః. ౪౫౹. అగ్నిదీప్తముఖానీ త్యాది. విద్యుజ్జిహ్వోపమాన్ విద్యుదర్చిస్సదృశాన్ - 'కణాజిహ్వా స్తథా

శరాన్, ౨౭. తే రావణశరా ఘోరా రాఘవాస్త్రసమాహతాః. విలయం జగ్ము రాకాశే జగ్ముశ్చైవ సహస్రశః, ౨౮. తదస్త్రం నిహతం దృష్ట్వా రామేణాక్లిష్టకర్మణా హృష్టా నేదు స్తత స్సర్వే కపయః కామరూపిణః, సుగ్రీవప్రముఖా వీరాః పరివార్య తు రాఘవం ౩౦ తత స్తదస్త్రం వినిహత్య రాఘవః ప్రసహ్య తద్రావణబాహునిస్సృతం, ముదాన్వితో దాశరథి ర్మహాహవే వినేదు రుచ్చై ర్ముదితాః కపీశ్వరాః ౩౧, ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - శతతమ స్సర్గః,

⟶ ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః. ⟵

తస్మిన్ ప్రతిహతేఽస్త్రే తు రావణో రాక్షసాధిపః, క్రోధం చ ద్విగుణం చక్రే క్రోధా చ్చాస్త్ర మనన్తరం. ౧ మయేన విహితం రౌద్ర మన్య దస్త్రం మహాద్యుతిః, ఉత్స్రష్టుం రావణో ఘోరం రాఘవాయ ప్రచక్రమే ౨ తత శ్శూలాని నిశ్చేరు ర్గదా శ్చ ముసలాని చ, కార్ముకా ద్దీప్యమానాని వజ్రసారాణి సర్వశః. ముద్గరాః కూటపాశా శ్చ దీప్తా శ్చాశనయ స్తథా, నిష్పేతు ర్వివిధా స్తీక్ష్ణాః వాతా ఇవ యుగక్షయే. ౪. త దస్త్రం రాఘవ శ్శ్రీమా నుత్తమాస్త్రవిదాం వరః, జఘాన పరమాస్త్రేణ గాన్ధర్వేణ మహాద్యుతిః. ౫ తస్మిన్ ప్రతిహతేఽస్త్రే తు రాఘవేణ మహాత్మనా, రావణః క్రోధతామ్రాక్ష స్సౌర మస్త్ర ముదైరయత్. ౬ తత శ్చక్రాణి నిష్పేతు ర్భాస్వరాణి మహాన్తి చ, కార్ముకా ద్భీమవేగస్య దశగ్రీవస్య ధీమతః. ౭. తై రాసీ ద్గగనం దీప్తం సంపతద్భి రిత స్తతః, పతద్భి శ్చ దిశో దీప్తా శ్చన్ద్రసూర్యగ్రహై రివ. ౮. తాని చిచ్ఛేద బాణౌఘై శ్చక్రాణి స తు రాఘవః, ఆయుధాని చ చిత్రాణి రావణస్య చమూముఖే ౯, త దస్త్రం తు హతం దృష్ట్వా రావణో రాక్షసాధిపః, వివ్యాధ దశభి ర్బాణైః రామం సర్వేషు మర్మసు. ౧౦. స విద్ధో దశభి ర్బాణై ర్మహాకార్ముకనిస్సృతైః, రావణేన మహా

హోల్కోపమాన్ విద్యుదర్చిస్సన్నిభాన్-'కణాజిహ్వా స్తథార్చిష' ఇతి హలాయుధః ౨౭—౩౦. తత ఇతి తత్ ప్రసిద్ధం-ముదాన్వితః-బభూ వేతి శేషః. ౩౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - శతతమ స్సర్గః.

అథ లక్ష్మణస్య శక్త్యా పతనం తస్మి న్నిత్యాది. క్రోధా చ్చాస్త్ర మనన్తర మి త్యత్రాపి చక్ర ఇ త్యనుషజ్యతే ౧ కిం త దస్త్ర మి త్యపేక్షాయా మాహ—మ యే నేతి.రౌద్రం రుద్రదేవతాకం ౨. తత శ్శూలా నీ త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. కూటపాశాః కపటపాశః. ౪—౭ తై రితి చన్ద్రసూర్యగ్రహై రి వేతి-తత్సమానాకారై రి త్యర్థః ౮— ౧౨. ఏతస్మి న్నన్తర ఇతి. ఏవం రావణం

ర్చిష' ఇతి హలాయుధః ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - శతతమ స్సర్గః.

తస్మిన్నితి క్రోధా చ్చాస్త్ర మనన్తర మి త్యత్రాపి చక్ర ఇతి క్రియా సంబధ్యతే. ౧, త

తేజాః న ప్రాకంపత రాఘవః. ౧౧. తతో వివ్యాధ గాత్రేషు సర్వేషు సమితింజయః, రాఘవ స్తు సుసంక్రుద్ధో రావణం బహుభి శ్శరైః. ౧౨. ఏతస్మి న్నంతరే క్రుద్ధో రాఘవ స్యానుజో బలీ, లక్ష్మణ స్సాయకా న్సప్త జగ్రాహ పరవీరహా. ౧౩. తై స్సాయకై ర్మహావేగై రావణస్య మహాద్యుతిః. ధ్వజం మనుష్యశీర్షం తు తస్య చిచ్ఛేద నైకధా. సారథే శ్చాపి బాణేన శిరో జ్వలితకుండలం, జహార లక్ష్మణ శ్శ్రీమా న్నైరృతస్య మహాబలః. తస్య బాణై శ్చ చిచ్ఛేద ధను ర్గజకరోపమం, లక్ష్మణో రాక్షసేంద్రస్య పంచభి ర్నిశితై శ్శరైః. ౧౬. నీలమేఘనిభాం శ్చాస్య సదశ్వా న్పర్వతోపమాన్, జఘా నాప్లుత్య గదయా రావణస్య విభీషణః. ౧౭. హతాశ్వా ద్వేగవా న్వేగా దవప్లుత్య మహారథాత్, క్రోధ మాహారయ త్తీవ్రం భ్రాతరం ప్రతి రావణః. ౧౮ తత శ్శక్తిం మహాశక్తి ర్దీప్తాం దీప్తాశనీ మివ, విభీషణాయ చిక్షేప రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవా న్ ౧౯ అప్రాప్తా మేవ తాం బాణై స్త్రిభి శ్చిచ్ఛేద లక్ష్మణః, అ థోదతిష్ఠ త్సన్నాదో వానరాణాం తదా రణే. ౨౦. నాపపాత త్రిధా ఛిన్నా శక్తిః కాంచనమాలినీ,సవిస్ఫులింగా జ్వలితా మహో ల్కేవ దివ శ్చ్యుతా. ౨౧, తత స్సంభావితతరాం కాలే నాపి దురాసదాం, జగ్రాహ విపులాం శక్తిం దీప్యమానాం స్వ తేజసా. ౨౨. సా వేగితా బలవతా రావణేన దురాసదా, జజ్వాల సుమహాఘోరా శక్రాశనిసమప్రభా. ౨౩. ఏతస్మి న్నంతరే వీరో లక్ష్మణ స్తం విభీషణం, ప్రాణసంశయ మాపన్నం తూర్ణ మభ్యవపద్యత. ౨౪. తం విమోక్షయితుం వీర శ్చాప మాయమ్య లక్ష్మణః. రావణం శక్తిహస్తం వై శరవర్షై రవాకిరత్. ౨౫. కీర్యమాణ శ్శరౌఘేణ విసృష్టేన మహాత్మనా, న ప్రహర్తుం మన శ్చక్రే విముఖీకృతవిక్రమః ౨౬. మోక్షితం భ్రాతరం దృష్ట్వా లక్ష్మణేన

ప్రహృత్య క్షణం రామే విశ్రామ్యతి సతీ త్యర్థః.లక్ష్మణః పూర్వం యుద్ధే ప్రవృత్తో మధ్యే రామేణ యుద్ధకరణా దవసరప్రతీక్ష ఇ త్యర్థః. ఏవ మవ్యాఖ్యానే కథ మన్యేన యుధ్యమాన మన్యో యుధ్యేతేతి మహా న్దోష స్స్యాత్.౧౩ గృహీతానాం సప్తబాణానాం వినియోగప్రకార మాహ — తై స్సాయకై రి త్యాదిశ్లోకత్రయేణ తై స్సాయకై రితి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. తేషాం సాయకానాం మధ్యే ఏకేన బాణేన ధ్వజం-ఏకేన బాణేన సారథిశిరః-పంచభి ర్ధను శ్చ చిచ్ఛే దే త్యర్థః. నిశితై శ్శరై రి త్యత్ర శరశబ్దః కాశదండవిశేషమయత్వపరో బాణవిశేషణం. ౧౬. ఏవం ధనుషి ఛిన్నే క్షణం తూష్ణీం తిష్ఠతి రావణే విభీషణేన కించి త్కార మాహ — నీ లేతి. ౧౭—౨౧. తత ఇతి. సంభావితతరాం చందనాదిభి ర్చర్చితాం. ౨౨—౨౩. ఏత స్మి న్నితి. అభ్యవపద్యత-త మాచ్ఛాద్య స్వయ మతిష్ఠ దిత్యర్థః. ౨౪—౨౫. కీర్యమాణ ఇతి. విముఖీకృతవిక్రమః విముఖీకృతవిభీషణవిషయపరాక్రమః.

తిః- మస్త్ర మతి ఆహ — మయే నేతి.౨౨.సా వేగి తేతి. దురాసదా దుస్సహా-వేగితా వేగం ప్రాపితా. ౨౩. ఏతస్మి న్నితి. అభ్యవపద్యత-విభీషణసమీప మాగత ఇ త్యర్థః ౨౫. కీర్యమాణ ఇతి. మహాత్మనా

స రావణః, లక్ష్మణాభిముఖ స్తిష్ఠ న్నిదం వచన మబ్రవీత్. ౨౭ మోక్షిత స్తే బల శ్లాఘిన్ యస్మా దేవం విభీషణః, విముచ్య రాక్షసం శక్తి స్త్వయీయం వినిపాత్యతే. ౨౮ ఏషా తే హృదయం భిత్త్వా శక్తి ర్లోహితలక్షణా. మద్బాహుపరిఘోత్సృష్టా ప్రాణా నాదాయ యాస్యతి ౨౯ ఇ త్యేవ ముక్త్వా తాం శక్తి మష్టఘంటాం మహాస్వనాం, మయేన మాయావిహితా మమోఘాం శత్రుఘాతినీం ౩౦. లక్ష్మణాయ సముద్దిశ్య జ్వలంతీ మివ తేజసా, రావణః పరమక్రుద్ధ శ్చిక్షేప చ ననాద చ ౩౧ సా క్షిప్తా భీమవేగేన శక్రాశనిసమస్వనా. శక్తి రభ్యపత ద్వేగా ల్లక్ష్మణం రణమూర్ధని ౩౨. తా మనువ్యాహర చ్ఛక్తి మాపతంతీం స రాఘవః, స్వ స్త్యస్తు లక్ష్మణా యేతి మోఘా భవ హతోద్యమా ౩౩. రావణేన రణే శక్తిః క్రుద్ధే నాశీవిషోపమా, ముక్తా శూరస్య భీతస్య లక్ష్మణస్య మమజ్జ సా ౩౪ న్యపత త్సా మహావేగా లక్ష్మణస్య మహోరసి, జిహ్వే వోరగరాజస్య దీప్యమానా మహాద్యుతిః ౩౫ తతో రావణవేగేన సుదూర మవగాఢయా, శక్త్యా నిర్భిన్నహృదయః పపాత భువి లక్ష్మణః. ౩౬. తదవస్థం సమీపస్థో లక్ష్మణం ప్రేక్ష్య రాఘవః, భ్రాతృస్నేహా న్మహాతేజాః విషణ్ణహృదయోఽభవత్. ౩౭ స ముహూర్త మనుధ్యాయ బాష్పవ్యాకులలోచనః, బభూవ సంరబ్ధతరో యుగాంత ఇవ పావకః ౩౮. న విషాదస్య కాలోఽయ మితి సంచింత్య రాఘవః, చక్రే సుతుములం యుద్ధం రావణస్య వధే ధృతః సర్వయత్నేన మహతా లక్ష్మణం సన్నిరీక్ష్య చ, ౩౯½ స దదర్శ తతో రామ శ్శక్త్యా భిన్నం మహాహవే. లక్ష్మణం రుధిరాదిగ్ధం

౨౬—౨౭. మోక్షిత ఇతి. తే త్వయా ౨౮ ఏ షేతి. లోహితలక్షణా రుధిరచిహ్నా-అనేన పూర్వ మపి బహుధా రిపవోఽనయా హతా ఇతి వ్యజ్యతే-లోహితలక్షణా సతీ యాస్య తీతి వా ౨౯—౩౨. తా మితి. రాఘవః లక్ష్మణాయ స్వ స్త్యస్తు-త్వం హతోద్యమా నష్టహననోద్యోగా-మోఘా భ వేతి. తా మనువ్యాహర ద త్యన్వయః. ౩౩ క్షణాత్ భస్మీకరణక్షమా శక్తిః రామేణ మోఘీకృతా సతీ కేవల మపత ది త్యాహ—రావణే నేతి. ము క్తేతి. ఆశు ఉరసి అభీత స్యేతి పదాని-లక్ష్మణ స్యోరసి మమ జ్జేతి సంబంధః. ౩౪—౩౭. సముహూర్త మితి. అనుధ్యాయ తత్కాలక ర్తవ్యం చింతయిత్వా. ౩౮. న విషాద స్యేతి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. లక్ష్మణం సన్నిరీక్ష్య-మహతా సర్వయత్నేన రావణస్య వధే-ధృతః అవహితః-సుతుములం యుద్ధం చక్ర ఇ త్యన్వయః న కేవలం సీతాహరణాత్ కింతు లక్ష్మణదర్శనా ద పీతి చశబ్దార్థః కథం లక్ష్మణదర్శనం రావణవధకారణం భవ తీ త్యత్రాహ--స దద ర్శేతి. తదానీం లక్ష్మణస్య తాదృశం శోచ్యదర్శనం రావణవధనిశ్చయకారణం భవ తీ త్యాశయః.

లక్ష్మణేవ విముఖీకృతవిక్రమః విముఖీకృతవిభీషణవిషయపరాక్రమ ఇ త్యర్థః. ౨౮. ఏ షేతి. లోహిత లక్షణా శత్రురుధిరచిహ్నితా. ౩౨ తా మితి. రాఘవః లక్ష్మణాయ స్వ స్త్యస్తు-త్వం హతోద్యమా నష్టహననోద్యోగా-మోఘా భ వేతి. ఆపతంతీం శక్తి మనువ్యాహరత్-శక్తి ముద్దిశ్య వ్యాహృతవా

సపన్నగ మివాచలం, ౨౦. తామపి ప్రహితాం శక్తిం రావణేన బలీయసా. యత్నత
స్తే హరిశ్రేష్ఠాః న శేకు రవమర్దితుం, అర్దితా శ్చైవ బాణౌఘైః క్షిప్రహస్తేన
రక్షసా. ౨౧ సౌమిత్రిం సా వినిర్భిద్య ప్రవిష్టా ధరణీతలం, ౨౨। తాం కరాభ్యాం పరా
మృశ్య రామ శ్శక్తిం భయావహాం బభంజ సమరే క్రుద్ధో బలవా న్విచకర్ష చ,
౨౩। తస్య నిష్కర్షత శ్శక్తిం రావణేన బలీయసా. శరా స్సర్వేషు గాత్రేషు పాతితా
మర్మభేదినః, ౨౪। అచింతయిత్వా తా న్బాణా న్సమాశ్లిష్య చ లక్ష్మణం అబ్రవీ
చ్చ హనూమంతం సుగ్రీవం చైవ రాఘవః, ౨౫। లక్ష్మణం పరివార్యేహ తిష్ఠధ్వం
వానరోత్తమాః ౨౬ పరాక్రమస్య కాలోఽయం సంప్రాప్తో మే చిరేప్సితః, పాపా
త్మాఽయం దశగ్రీవో వధ్యతాం పాపనిశ్చయః కాంక్షత స్స్తోకక స్యేవ ఘర్మాంతే
మేఘదర్శనం, ౨౭। అస్మి న్ముహూర్తే నచిరా త్సత్యం ప్రతి శృణోమి వః అరా
వణ మరామం వా జగ ద్ద్రక్ష్యథ వానరాః, ౨౮। రాజ్యనాశం వనే వాసం దండకే
పరిధావనం వైదేహ్యా శ్చ పరామర్శం రక్షోభి శ్చ సమాగమం, ప్రాప్తం దుఃఖం
మహ ద్ఘోరం క్లేశం చ నిరయోపమం అద్య సర్వ మహం త్యక్ష్యే నిహ
త్వా రావణం రణే, ౩౦। యదర్థం వానరం సైన్యం సమానీత మిదం మయా.
సుగ్రీవశ్చ కృతో రాజ్యే నిహత్వా వాలినం రణే, యదర్థం సాగరః క్రాంత
స్సేతు ర్బద్ధశ్చ సాగరే సోఽయ మద్య రణే పాప శ్చక్షుర్విషయ మాగతః,
చక్షుర్విషయ మాగమ్య నాయం జీవితు మర్హతి. దృష్టిం దృష్టివిషస్యేవ
సర్పస్య మమ రావణః, ౩౩। స్వస్థాః పశ్యత దుర్ధర్షాః యుద్ధం వానరపుంగవాః.

౨౦। తామపీతి అపిశబ్దస్య యత్నతోఽపీ త్యుత్తర త్రాన్వయః బాణార్దితత్వేన సుతరాం న శేకు
రిత్యాహ—అర్దితా శ్చేతి ౨౧ కారణాంతర మాహ—సౌమిత్రి మితి ౨౬. పరాక్రమ స్యే త్యాది
సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః వధ్యతా మితి ప్రాప్తకాలే లోట్ స్తోకకస్య చాతకస్య-'స్తోకక శ్చాతక స్సమా'
వి త్యమరః. ౨౭। అస్మి న్నితి. అస్మి న్ముహూర్తే త త్రాపి నచిరా ద్ద్రక్ష్య థే త్యన్వయః ౨౮।.
రాజ్యనాశ మిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ప్రాప్తం పంపోపవనాదౌ-క్లేశం లక్ష్మణ ప్రహారణజన్యం.
౩౦।. యదర్థ మిత్యాదిశ్లోక త్రయ మేకాన్వయం దృష్టిం దృష్టివిషయం-దృష్టౌ విషం యస్యాసౌ

నితి యోజనా. ౨౨।. తామితి యా మవమర్దితుం వానరా నశేకుః-తాం కరాభ్యాం విచకర్ష-బభంజ
చేతి సంబంధః. ౨౬ పరాక్రమ స్యే త్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. కాంక్షత శ్చాతకస్య ఘర్మాంతే
మేఘదర్శన మివ చిరేప్సితః-పరాక్రమస్య-కాలః-మే మయా సంప్రాప్తః-అతః పాపాత్మా దశగ్రీవో
వధ్యతా మితి యోజనా. 'కాంక్షత స్తోకక' స్యేతి పాఠే స్తోకక శ్చాతకః-'స్తోకక శ్చాతక స్సమా'
విత్యమరః. ౨౭। అస్మి న్నితి ప్రతిశృణోమి ప్రతిజానామి ౨౮।. రాజ్యనాశ మి త్యాదిసార్ధశ్లోక
మేకం వాక్యం. రాజ్యనాశం-రాజ్యనాశజనితం దుఃఖం-వనే వాసం వనవాసజనితందుఃఖం-ఏవ ముత్తర
త్రాపి దుఃఖవిశేషణాని. క్లేశం చ నిరయోపమ మతిజుగుప్సితం-లక్ష్మణప్రహారజనిత మి త్యర్థః. ౩౦।.
చక్షు రితి దృష్టివిషస్య సర్పస్య - దృష్టిం దృష్టివిషయం-ప్రాప్తో జన ఇవ అయం జీవితుం నార్హ తీతి

ఆసీనాః పర్వతాగ్రేషు మ మేదం రావణస్య చ, ౫౭ అద్య కర్మ కరిష్యామి య ల్లోకా స్సచరాచరాః. సదేవాః కథయిష్యంతి యావ ద్భూమి ర్ధరిష్యతి, సమాగమ్య సదా లోకే యథా యుద్ధం ప్రవర్తితం ౫౮. ఏవ ముక్త్వా శితై ర్బాణై స్తప్తకాంచనభూషణైః, ఆజఘాన దశగ్రీవం రణే రామ స్సమాహితః. ౫౯. రామరావణముక్తానా మన్యోన్య మభినిఘ్నతాం, శరాణాం చ శరాణాం చ బభూవ తుముల స్స్వనః ౬౦ తే భిన్నా శ్చ వికీర్ణా శ్చ రామరావణయో శ్శరాః, అంతరిక్షా త్ప్రదీప్తాగ్రాః నిపేతు ర్ధరణీతలే. ౬౧. తయో ర్జ్యాతలనిర్ఘోషో రామరావణయో ర్మహాన్, త్రాసన స్సర్వభూతానాం సంబభూ వాద్భుతోపమః. ౬౨ స కీర్యమాణ శ్శరజాలవృష్టిభి ర్మహాత్మనా దీప్తధనుష్మతా౽ర్దితః, భయాత్ ప్రదుద్రావ సమేత్య రావణో యథా౽నిలే నాభిహతో వలాహకః ౬౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః.

ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

శక్త్యా వినిహతం దృష్ట్వా రావణేన బలీయసా, లక్ష్మణం సమరే శూరం రుధిరౌఘపరిప్లుతం. స దత్వా తుములం యుద్ధం రావణస్య దురాత్మనః, విసృజ న్నేవ బాణౌఘాన్ సుషేణం వాక్య మబ్రవీత్ ౨ ఏష రావణవీర్యేణ లక్ష్మణః పతితః క్షితౌ, సర్పవ ద్వేష్టతే వీరో మమ శోక ముదీరయన్. ౩ శోణితార్ద్ర మిమం

దృష్టివిషః-తస్య-కేచిద్ధి సర్పాః దర్శనమాత్రేణ మనుష్యాన్ మారయంతీతి ప్రసిద్ధిః. ౫౭. ఆద్యేతి. రామత్వం జగదేకవీరత్వం, ఆచార్యాస్తు-రామావతారప్రయోజన మిత్యాహుః. ౫౮' అద్యేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సదేవాః సచరాచరాః లోకాః జనాః-సమాగమ్యసంఘీభూయ- యథేదానీం యుద్ధం ప్రవర్తితం తథా యావత్ భూమి ర్ధరిష్యతి తావత్కాలం-సదా నిత్యశః లోకే యత్ కర్మ కథయిష్యంతి తత్ కర్మాద్య కరిష్యామీ త్యన్వయః. ౫౯—౬౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ లక్ష్మణసంజీవనం ద్విశతతమే సర్గే శక్త్యా వినిహత మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. విసృజ న్నే వేత్యాదివర్తమాననిర్దేశేన రావణపలాయనానంతరం లక్ష్మణయోగక్షేమానుసంధానే అవిళంబ స్సూచితః. ౨ ఏష ఇతి. ఉదీరయన్ జనయన్ ౩. శోణితార్ద్ర మితి పాణైః ప్రాణేభ్యః. ౪—౫.

సంబంధః. ౫౭. అ ద్యేతి. రామస్య రామత్వం-రమయ తీతిరామ ఇది వ్యుత్పత్త్యా పరాక్రమే ణాపి రమయితృత్వ ముచ్యతే. ౫౮. అద్యకర్మేతి సదేవాస్సచరాచరాః లోకాః జనా స్సమాగమ్య సంభూయ-మయా ప్రవర్తితం యుద్ధం యుద్ధరూపం య త్కర్మ-యావ ద్యుద్ధభూమిర్ధరిష్యతి అవస్థాస్యతే-తావంతం కాలం సదా నిత్యశః యథా లోకే కథయిష్యంతి తథా త త్కర్మ కరిష్యామీతి సంబంధః ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః

౨. ఏష రావణవీర్యేణేతి. శోక ముదీరయన్ జనయన్. ౩. శోణితార్ద్ర మితి. పాణైః-

వీరం ప్రాణై రిష్టతమం మమ, పశ్యతో మమ కా శక్తి ర్యోద్ధుం పర్యాకులాత్మనః ౫. అయం స సమరశ్లాఘీ భ్రాతా మే శుభలక్షణః, యది పంచత్వ మాపన్నః ప్రాణై ర్మే కిం సుఖేన చ. ౬ లజ్జ తీవ హి మే వీర్యం భ్రశ్య తీవ కరా ద్ధనుః. సాయకా వ్యవసీదంతి దృష్టి ర్బాష్పవశం గతా. అవసీదంతి గాత్రాణి స్వప్నయానే నృణా మివ, చింతా మే వర్ధ తే తీవ్రా ముమూర్షా చోపజాయతే భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వా రావణేన దురాత్మనా, ౮½. వినిష్టనంతం దుఃఖార్తం మర్మ ణ్యభిహతం భృశం. రాఘవో భ్రాతరం దృష్ట్వా ప్రియం ప్రాణం బహిశ్చరం,దుఃఖేన మహతా విష్టో ధ్యానశోకపరాయణః ౯ పరం విషాద మాపన్నో విలలా పాకులేంద్రియః, ౯½ నహి యుద్ధేన మే కార్యం నైవ ప్రాణై ర్న సీతయా భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వా లక్ష్మణం రణపాంసుషు, ౧౦½.కిం మే రాజ్యేన కిం ప్రాణై ర్యుద్ధే కార్యం న విద్యతే యత్రాయం నిహత శ్శేతే రణమూర్ధని లక్ష్మణః, ౧౧½. దేశే దేశే కళత్రాణి దేశే దేశే చ బాంధవాః. తం తు దేశం న పశ్యామి యత్ర భ్రాతా సహోదరః, ౧౨½. ఇ త్యేవం విలపంతం తం శోకవిహ్వలి తేంద్రియం వివేష్టమానం కరుణం ఉచ్ఛ్వసంతం పునః పునః, రామ మాశ్వాసయ న్వీర సుషేణో వాక్య మబ్రవీత్. ౧౫. స మృతోఽయం మహాబాహో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధనః, న చాస్య వికృతం వక్త్రం నాపి శ్యావం న నిష్ప్రభం. ౧౬ సుప్రభం చ ప్రసన్నం చ ముఖ మ స్యాభిలక్ష్యతే, పద్మర క్తతలా హస్తౌ సుప్రసన్నే చ లోచనే. ౧౭. ఏవం న విద్యతే రూపం గతాసూనాం విశాంపతే, దీర్ఘాయుష స్తు యే మర్త్యా స్తేషాం తు ముఖ మీదృశం. ౧౮. నాయం ప్రేతత్వ మాపన్నో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధనః, మా విషాదం కృథా వీర సప్రాణోఽయ మరిందమః. ౧౯ ఆఖ్యాస్యతే ప్రసుప్తస్య స్రస్తగాత్రస్య భూతలే, సోచ్ఛ్వాసం హృదయం వీర కంపమానం ముహు

లజ్జతీ వే త్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం లజ్జ తీవ-అర్షం పరస్మైపదం. స్వప్నయానే స్వప్నగమనే-స్వప్నే హి గచ్ఛతాం పురుషాణాం పాదాః పశ్చా దాకృష్టా భవంతి.'భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వే'తి పూర్వశేషః. ౮½ వినిష్టనంత మి త్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. వినిష్టనంతం నిశ్వసంతం-ధ్యానశోకపరాయణః-అభూ దితి శేషః. ౯. పరం విషాద మి త్యర్థం రాఘవ ఇ త్యనుషంజనీయః ౯½ నహి యుద్ధే నేతి. దృష్ట్వా-స్థిత స్యేతి శేషః. ౧౦½. కిం మే రాజ్యే నేతి యత్ర యతః. ౧౧½—౧౫. న మృతోఽయ మితి. శ్యావం కపిశం- వివర్ణ మితి యావత్.'శ్యావ స్స్యాత్ కపిశ' ఇ త్యమరః ౧౯ ఆశ్వాస్యత ఇతి. ముహు ర్ముహుః కంపమానం హృదయ మేవం - సోచ్ఛ్వాసం

ప్రాణేభ్యః ౬ లజ్జ తీ వేతి. లజ్జ తీతి పరస్మైపద మార్షం. ౮½ వినిశ్వసంత మితి. భ్రాతరం నిహతం దృ ష్ట్వే త్యేతత్ పూర్వశేషం. ౧౦½ కి మితి. యత్రి యతః కారణాత్-తేన. ౧౫. నమృతోఽయం మహాబాహో ఇతి శ్యావం కపిశం-వివర్ణ మితి యావత్. 'శ్యావ స్స్యా త్కపిశే నీల' ఇతి విశ్వః. ౧౯. ఆఖ్యాస్యత ఇతి. ముహు ర్ముహుః- కంపమానం హృదయ మేనం సోచ్ఛ్వాసం

ర్మహాః ౧౯. ఏవ ముక్త్వా తు వాక్యజ్ఞ స్సుషేణో రాఘవం వచః, హనుమన్త మువా చేదం హనుమన్త మభిత్వరన్ ౨౦. సౌమ్య శీఘ్ర మితో గత్వా శైల మోషధిపర్వతం, పూర్వం తే కథితో యోఽసౌ వీర జాంబవతా శుభః. దక్షిణే శిఖరే తస్య జాతా మోషధి మానయ, విశల్యకరణీం నామ విశల్యకరణీం శుభాం. సవర్ణకరణీం చాపి తథా సంజీవనీ మపి, సంధానకరణీం చాపి గత్వా శీఘ్ర మిహా నయ సంజీవనార్థం వీరస్య లక్ష్మణస్య మహాత్మనః, ౨౩॥ ఇ త్యేవ ముక్తో హను మాన్ గత్వా చౌషధిపర్వతం. చింతా మభ్యగమ చ్ఛ్రీమా నజానం స్తాం మహౌ షధిం, ౨౪॥ తస్య బుద్ధి స్సముత్పన్నా మారుతే రమితౌజసః. ఇద మేవ గమిష్యామి గృహీత్వా శిఖరం గిరేః, అస్మిన్ హి శిఖరే జాతా మోషధిం తాం సుఖావహాం. ప్రతర్కే ణావగచ్ఛామి సుషేణోఽప్యేవ మబ్రవీత్. అగృహ్య యది గచ్ఛామి విశ ల్యకరణీ మహం కాలాత్యయేన దోష స్స్యా ద్వైక్లబ్యం చ మహ ద్భవేత్, ౨౬॥, ఇతి సంచింత్య హనుమాన్ గత్వా క్షిప్రం మహాబలః ఆసాద్య పర్వతశ్రేష్ఠం త్రిః ప్రకంప్య గిరే శ్శిరః, ఫుల్లనానాతరుగణం సముత్పాట్య మహాబలః, గృహీత్వా హరి శార్దూలో హస్తాభ్యాం సమతోలయత్. ౨౯॥ సనీల మివ జీమూతం తోయపూర్ణం నభస్స్థలాత్. ఆపపాత గృహీత్వా తు హనుమాన్ శిఖరం గిరేః, ౩౦॥. సమా గమ్య మహావేగ స్సన్న్యస్య శిఖరం గిరేః విశ్రమ్య కించి ద్ధనుమాన్ సుషేణ మిద మబ్రవీత్, ౩౧॥. ఓషధిం నావగచ్ఛామి తా మహం హరిపుంగవ. త దిదం శిఖ రం కృత్స్నం గిరే స్త స్యాహృతం మయా, ౩౨॥. ఏవం కథయమానం తం ప్రశస్య

సప్రాణం - ఆఖ్యాస్యతే ఆచష్టే-లడర్థే లృట్. ౧౯—౨౦. సౌమ్య శీఘ్ర మి త్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ఓషధిపర్వతం ఓషధిపర్వతాఖ్యం - ద్వితీయో విశల్యకరణీశబ్దో గుణవచనః. విశల్యాః క్రియంతేఽనయేతి విశల్యకరణీ - తాం ౨౩॥—౨౪॥. తస్య బుద్ధి రి త్యాదిశ్లోకత్రయ మేకా న్వయం. ప్రతర్కేణ అంతఃకరణప్రసాదాదినా లింగేన-సుషేణోఽప్యేవ మబ్రవీ దితి. దక్షిణే శిఖరే తస్యజాతా మోషధి మానయేతి సుషేణవచనం - అగృహ్య యది గచ్ఛామి - పున స్సుషేణం ప్రష్టు మితి భావః. దోషః లక్ష్మణహానిరూపః - వైక్లబ్యం నిష్పౌరుషత్వం - అంతే క్షతికరణేన పూర్వ మన్వయః కార్యః. ౨౬॥. ఇతి సంచిం త్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సమ తోలయత్ ఉదక్షిపత్. ౨౯॥ ౩౦॥. సమాగ మ్యేతి. సన్న్యస్య సేనామధ్యే నిక్షిప్య ౩౧॥.

సప్రాణ మాఖ్యాస్యతే-ఆఖ్యాస్యతి-అతో విషాదం మాకృథా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః.౧౯. ఏవ ము క్త్వేతి అత్ర ద్వితీయో హనుమచ్ఛబ్దః ప్రశస్తహనుమద్వచనః. యద్వా-హనుశబ్దో జ్ఞానవాచీ 'జ్ఞాన వాన్ హనుమాన్ స్మృత' ఇతి శబ్దార్ణవే.౨౧॥ సౌ మ్యేతి. శైలం సముచ్ఛ్రితం.విశల్యకరణీ మితి. ద్వితీ యో విశల్యకరణీశబ్దో గుణవచనః-విశల్యాః క్రియంతేఽనయేతి విశల్యకరణీ-తాం. ౨౪॥.అస్మి న్నితి. ప్రతర్కాత్- అంతఃకరణప్రసాదాదిలింగత ఇ త్యర్థః. సుషేణో మాం యథా యథావత్ -అబ్రవీత్ - అతః అస్మిన్ శైలశిఖరే సంజాతా మోషధి మవగచ్ఛామి- మనఃప్రహర్షలింగేన సుషేణయథార్థవాక్యేన

పవనాత్మజం. సుషేణో వానరశ్రేష్ఠో జగ్రాహోత్పాట్య చౌషధిం, ౩౩౹.
విస్మితాస్తు బభూవుస్తే రణే వానరరాక్షసాః దృష్ట్వా హనుమతః కర్మ సురై
రపి సుదుష్కరం, ౩౪౹ తత స్సంక్షోదయిత్వా తా మోషధిం వానరోత్తమః
లక్ష్మణస్య దదౌ నస్త స్సుషేణ స్సుమహాద్యుతిః, ౩౫౹. సశల్య స్తాం సమా
ఘ్రాయ లక్ష్మణః పరవీరహా విశల్యో విరుజ శ్శీఘ్ర ముదతిష్ఠ న్మహీతలాత్. ౩౬౹
త ముత్థితం తే హరయో భూతలా త్ప్రేక్ష్య లక్ష్మణం. సాధు సాధ్వితి సుప్రీతా
స్సుషేణం ప్రత్యపూజయన్, ౩౭౹ ఏహ్యేహీ త్యబ్రవీ ద్రామో లక్ష్మణం
పరవీరహా సస్వజే స్నేహగాఢం చ బాష్పపర్యాకులేక్షణః, ౩౮౹. అబ్రవీ చ్చ పరి
ష్వజ్య సౌమిత్రిం రాఘవ స్తదా దిష్ట్యా త్వాం వీర పశ్యామి మరణాత్ పున
రాగతం, న హి మే జీవితే నార్థ స్సీతయా చాపి లక్ష్మణ కో హి మే విజయే నార్థ
స్త్వయి పంచత్వ మాగతే, ౪౦౹ ఇ త్యేవం వదత స్తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః
ఖిన్న శ్శిథిలయా వాచా లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్, ౪౧౹. తాం ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాయ
పురా సత్యపరాక్రమ లఘుః కశ్చి దివాసత్త్వో నైవం వక్తు మిహార్హసి, ౪౨౹.
న హి ప్రతిజ్ఞాం కుర్వంతి వితథాం సాధవోఽనఘ లక్షణం హి మహత్త్వస్య ప్రతిజ్ఞా
పరిపాలనం, ౪౩౹. నైరాశ్య ముపగంతుం తే త దలం మత్కృతేఽనఘ వధేన
రావణస్యాద్య ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయ, ౪౪౹ న జీవన్ యాస్యతే శత్రు స్తవ బాణ
పథం గతః నర్దత స్తీక్ష్ణదంష్ట్రస్య సింహ స్యేవ మహాగజః, ౪౫౹ అహం తు వధ
మిచ్ఛామి శీఘ్ర మస్య దురాత్మనః యావ దస్తం న యా త్యేష కృతకర్మా దివా
కరః, ౪౬౹. యది వధ మిచ్ఛసి రావణస్య సంఖ్యే యది చ కృతాం త్వ మిహేచ్ఛసి

* రామా. 'లక్ష్మణాయ దదౌ నస్యం సుషేణః పర మౌషధ' మి త్యేతత్ప్రకారేణ ఇంద్రజిద్యుద్ధే శల్యపీడితానాం లక్ష్మణాదీనాం చికిత్సాం కృతవతా సంగృహీతౌషధేన సుషేణేన - 'సౌమ్య శీఘ్ర మితో గత్వా శైల మోషధిపర్వత' మితి హనుమత్ప్రేషణ మనుపపన్న మివ ప్రతీయతే అత్ర లక్ష్మణ విభీషణాదిచికిత్సాయా మౌషధజాతం సర్వం వినియుక్త మితి పరిహారస్య వక్తుం శక్యత్వేఽపి అవిస్మరణశీలస్య హనుమతి స్స్వ నైనాచిరస్థాపితపర్వతవిషయకం ప్రతర్కేణావ చ్ఛా మిత్యభిధానం త్రిః ప్రకం పోత్పాటనం చ విరుద్ధ మివ ప్రతీయతే. అత్ర పరిహారో విద్వద్భి శ్చింతనీయః.

౩౫౹—౩౯౹. అబ్రవీ దిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ౪౦౹—౪౧౹. తా మితి తాం ప్రతిజ్ఞాం రావణం హత్వా విభీషణ మభిషేక్ష్యా మీ త్యేవంరూపాం. ౪౨౹—౪౩౹ నైరాశ్య మితి. నైరాశ్యం సీతాయాం విజయే చోపేక్షాం. ౪౪౹ న జీవన్నితి యాస్యతే యాస్యతి ౪౫౹. అహం త్వితి. కృతకర్మా కృతసంచారః. ౪౬౹ యదీతి. కృతాం నిర్వ్యథాం ౪౭౹ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ

చాత్రనుపహౌషధిం జానామీ త్యర్థః. ౪౧౹. తాం ప్రతిజ్ఞా మితి 'అహం హత్వా దశగ్రీవం సప్రహస్తం సబాంధవం, రాజానం త్వాం కరిష్యామి లంకాయా రాక్షసేశ్వ' రే త్యేవంరూపాం ప్రతిజ్ఞాం. ౪౭౹.

ప్రతిజ్ఞాం, యది తవ రాజవరాత్మజాభిలాషః కురు చ వచో మమ శీఘ్ర మద్య వీర ౨౯½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

లక్ష్మణేన తు తద్వాక్య ముక్తం శ్రుత్వా స రాఘవః, సందధే పరవీరఘ్నో ధను రాదాయ వీర్యవాన్. రావణాయ శరాన్ ఘోరాన్ విససర్జ చమూముఖే, ౧½. అథాన్యం రథ మారుహ్య రావణో రాక్షసాధిపః అభ్యద్రవత కాకుత్స్థం స్వర్భాను రివ భాస్కరం, ౨½ దశగ్రీవో రథస్థస్తు రామం వజ్రోపమై శ్శరైః. ఆజఘాన మహాఘోరై ర్ధారాభి రివ తోయదః, ౩½ దీప్తపావకసంకాశై శ్శరైః కాంచనభూషణైః. నిర్బిభేద రణే రామో దశగ్రీవం సమాహితం, ౪½. భూమౌ స్థితస్య రామస్య రథస్థస్య చ రక్షసః. న సమం యుద్ధ మిత్యాహు ర్దేవగంధర్వదానవాః, ౫½. తతః కాంచనచిత్రాంగః కింకిణీశతభూషితః తరుణాదిత్యసంకాశో వైడూర్యమయకూబరః, సదశ్వైః కాంచనాపీడై ర్యుక్త శ్శ్వేతప్రకీర్ణకైః హరిభి స్సూర్యసంకాశై ర్హేమజాలవిభూషితైః, రుక్మవేణుధ్వజ శ్శ్రీమాన్ దేవరాజరథో వరః దేవరాజేన సందిష్టో రథ మారుహ్య మాతలిః, అభ్యవర్తత కాకుత్స్థ మవతీర్య త్రివిష్టపాత్. ౮. అబ్రవీచ్చ తదా రామం సప్రతోదో రథే స్థితః, ప్రాంజలి ర్మాతలి ర్వాక్యం సహస్రాక్షస్య సారథిః. ౧౦ సహస్రాక్షేణ కాకుత్స్థ రథోఽయం విజయాయ తే, దత్త స్తవ మహాసత్వ శ్రీమాన్ శత్రునిబర్హణ ఇద మైంద్రం మహచ్చాపం కవచం చాగ్నిసన్నిభం, శరా శ్చాదిత్యసంకాశా శ్శక్తిశ్చ విమలా శితా ౧౨.

విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే- ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథేంద్రరథ మారుహ్య సంగ్రామ స్త్రిశతతమే. లక్ష్మణే నేత్యాది ౧½—౪½. తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. కూబరః యుగాధారదారు- 'కూబర స్తు యుగంధర' ఇ త్యమరః. కాంచనాపీడైః కాంచనాలంకారైః-శ్వేతప్రకీర్ణకైః శ్వేతచామరైః-'చామర స్తు ప్రకీర్ణక'మి త్యమరః. హరిభిః హరితవర్ణైః-రుక్మ వేణుధ్వజః కనకదండధ్వజః-దేవరాజరథ ఇతి య ఇతి శేషః.యోఽస్తి త మారుహేత్యుత్తరత్రాన్వయః.సందిష్టః చోదితః త్రివిష్టపాత్ స్వర్గాత్ ౮. అబ్రవీ చ్చేతి. ప్రతోదః అశ్వప్రేరణకాష్ఠం. ౧౦. సహస్రాక్షే ణేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం ఇద మితి అత్ర చాపాదిషు యథాయోగ్యం దత్త ఇ త్యేత ల్లింగవచనపరిణామేన యోజనీయం ౧౨—౧౩.

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

౫½ తత ఇ త్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. కూబరో యుగాధారదారు 'కూబర స్తు యుగంధర' ఇ త్యమరః సదశ్వై రితి. కాంచనాపీడైః స్వర్ణాలంకారైః-శ్వేతప్రకీర్ణకైః శుభ్రచామరైః-'చామరం తు ప్రకీర్ణక' మి త్యమరః. హరిభి ర్హయైః-ఏతైః-దేవరాజరథో వరో యోఽస్తీతి శేషః.త మారుహే త్యుత్తరేణ సంబంధః. ౧౧.ఇద మితి. అత్ర పూర్వశ్లోకస్థద త్తశబ్దః ఏతచ్చా

ఆరుహ్యేమం రథం వీర రాక్షసం జహి రావణం, మయా సారథినా రాజన్
మహేంద్ర ఇవ దానవాన్ ౧౩ ఇత్యుక్తస్సంపరిక్రమ్య రథం సమభివాద్య చ,
ఆరురోహ తదా రామో లోకాన్ లక్ష్మ్యా విరాజయన్ . ౧౪. తద్బభూవాద్భుతం
యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం, రామస్య చ మహాబాహో రావణస్య చ రక్షసః
౧౫. స గాంధర్వేణ గాంధర్వం దైవం దైవేన రాఘవః, అస్త్రం రాక్షసరాజస్య
జఘాన పరమాస్త్రవిత్ ౧౬ అస్త్రం తు పరమం ఘోరం రాక్షసం రాక్షసాధిపః,
ససర్జ పరమక్రుద్ధః పునరేవ నిశాచరః ౧౭ తే రావణధనుర్ముక్తాశ్శరాః కాంచన
భూషణాః, అభ్యవర్తంత కాకుత్స్థం సర్పా భూత్వా మహావిషాః. ౧౮ తే దీప్త
వదనా దీప్తం వమంతో జ్వలనం ముఖైః, రామమేవాభ్యవర్తంత వ్యాదితాస్యా
భయానకాః ౧౯ తైర్వాసుకిసమస్పర్శైర్దీప్తభోగైర్మహావిషైః, దిశశ్చ సంతతా
స్సర్వాః ప్రదిశశ్చ సమావృతాః. ౨౦ తాన్ దృష్ట్వా పన్నగాన్ రామస్సమా
పతత ఆహవే, అస్త్రం గారుత్మతం ఘోరం ప్రాదుశ్చక్రే భయావహం. ౨౧ తే
రాఘవశరా ముక్తాః రుక్మపుంఖాశ్శిఖిప్రభాః, సుపర్ణాః కాంచనా భూత్వా విచేరు
స్సర్పశత్రవః ౨౨. తే తాన్ సర్వాన్ శరాన్ జఘ్నుస్సర్పరూపాన్ మహాజవాన్,
సుపర్ణరూపా రామస్య విశిఖాః కామరూపిణః ౨౩ అస్త్రే ప్రతిహతే క్రుద్ధో రావణో
రాక్షసాధిపః, అభ్యవర్షత్తదా రామం ఘోరాభిశ్శరవృష్టిభిః. ౨౪. తతశ్శర
సహస్రేణ రామమక్లిష్టకారిణం, అర్దయిత్వా శరౌఘేణ మాతలిం ప్రత్యవిధ్యత.
౨౫ చిచ్ఛేద కేతుముద్దిశ్య శరేణైకేన రావణః, పాతయిత్వా రథోపస్థే రథా
త్కేతుం చ కాంచనం. ఐంద్రానపి జఘానాశ్వాన్ శరజాలేన రావణః, ౨౬
తం దృష్ట్వా సుమహత్కర్మ రావణస్య దురాత్మనః. విషేదుర్దేవగంధర్వాః దానవా

ఇత్యుక్తఇతి. సంపరిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య-లోకాన్ లక్ష్మ్యా విరాజయన్-చంద్రప్రభయేవ స్వకాం
త్యా సర్వలోకాన్ ప్రకాశయన్నిత్యర్థః. ౧౪—౧౮ తే దీప్తవదనా ఇతి. వ్యాదితాస్యాః
వ్యాత్తాననాః-భయానకాః భయంకరాః. ౧౯. తైరితి. దీప్తభోగైః దీప్తఫణైః-'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాది
భృతావహేశ్చ ఫణకాయయో' రిత్యమరః. ప్రదిశః దిక్కోణాః. ౨౦. తాన్ దృష్ట్వేతి. ప్రాదు
శ్చక్రే ప్రయుయుజే. ౨౧ త ఇతి. శిఖిప్రభాః అగ్నిప్రభాః-సువర్ణాః గరుడాః. ౨౨—౨౫.
చిచ్ఛేదేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం. కేతుం ధ్వజపటం-ఉద్దిశ్య లక్షీకృత్య-రథాత్ రథావయవదం
డాత్ ౨౬—౨౮ రామస్యతాదృశదశాదర్శనేన సంజాతాని దివ్యాని భౌమానిచ వైకృతాన్యాహ—

పాదిషు యథాయోగ్యం లింగవచనవిపరిణామేన యోజనీయః. ౧౩ ఇత్యుక్త ఇతి. సంపరిక్రమ్య
ప్రదక్షిణీకృత్య. ౧౮. తే దీప్తవదనా ఇతి. వ్యాదితాస్యాః వ్యాదితవదనాః. ౨౦. తాన్ దృష్ట్వేతి.
ప్రాదుశ్చక్రే ప్రయుయుజే. ౨౧ త ఇతి. శిఖిప్రభాః అగ్నిప్రభాః. ౨౫. చిచ్ఛేదేతి. కేతు
ముద్దిశ్య లక్షీకృత్య-కేతుం చిచ్ఛేదేత్యర్థః. రథాత్ - రథావయవకేతుదండాత్-కేతుం పాతయిత్వా-

శ్చారణై స్సహ, ౨౯. రామ మార్తం తదా దృష్ట్వా గ్రస్తం రావణరాహుణా ప్రాజాపత్యం చ నక్షత్రం రోహిణీం శశినః ప్రియాం, సమాక్రమ్య బుధ స్తస్థౌ ప్రజానా మశుభావహః. ౩౦ సధూమపరివృత్తోర్మిః ప్రజ్వల న్నివ సాగరః ఉత్పపాత తదా క్రుద్ధః స్పృశ న్నివ దివాకరం ౩౧. శస్త్రవర్ణ స్సుపరుషో మందరశ్మి ర్దివాకరః, అదృశ్యత కబంధాంక స్సంసక్తో ధూమకేతునా ౩౨. కోసలానాం చ నక్షత్రం వ్యక్త మింద్రాగ్నిదైవతం, ఆక్రమ్యాంగారక స్తస్థౌ విశాఖా మపి చాంబరే. ౩౩. దశాస్యో వింశతిభుజః ప్రగృహీతశరాసనః అదృశ్యత దశగ్రీవో మైనాక ఇవ పర్వతః. ౩౪. నిరస్యమానో రామ స్తు దశగ్రీవేణ రక్షసా, నాశక్నో దభిసంధాతుం సాయకాన్ రణమూర్ధని. ౩౫ స కృత్వా భ్రుకుటిం క్రుద్ధః కించిత్సంరక్తలోచనః, జగామ సుమహాక్రోధం నిర్దహ న్నివ చక్షుసా. ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః.

తస్య క్రుద్ధస్య వదనం దృష్ట్వా రామస్య ధీమతః, సర్వభూతాని విత్రేసుః ప్రాకంపత చ మేదినీ. ౧. సింహశార్దూలవాన్ శైల స్సంచచాల చలద్రుమః, బభూవ చాతిక్షుభిత స్సముద్ర స్సరితాం పతిః. ౨. ఖగాశ్చ ఖరనిర్ఘోషా గగనే పరుషా ఘనాః, ఔత్పాతికాని నర్దంత స్సమంతా త్పరిచక్రముః ౩ రామం దృష్ట్వా సుసం

రామచంద్రమస మిత్యాదినా. ప్రాజాపత్యం నక్షత్రం - ప్రజాపతి దేవతాకనక్షత్రభూతాం రోహిణీం- బుధే రోహిణీం ప్రాప్తే జగత్పీడా భవతీతి భావః. ౩౦—౩౧. శస్త్రవర్ణ ఇతి శస్త్రవర్ణః అసిశ్యామః. ౩౨. కోసలానా మితి కోసలానాం ఇక్ష్వాకూణాం-విశాఖాయా స్తన్నక్షత్రత్వ మేతత్కాండపచతుర్థసర్గే దర్శితం. ౩౩—౩౪ నిరస్యమాన ఇతి. అభిసంధాతుం ధను ష్యారోపయితుం ౩౫. తదైతద్దర్శనేన రామకోపం దర్శయతి—సకృత్వేతి ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ రావణస్య శూలోద్ధరణం చతుశ్శతతమే. తస్యేత్యాది ౧—౨. ఖగాశ్చేతి. ఔత్పాతి

యద్వా-కేతురూపం దండం రథాత్ రథోపస్థే పాతయిత్వా. ౨౯. రామస్య తాదృగ్దశాదర్శనేన సంజాతాని దివ్యాని భౌమాని చ వైకృతా న్యాహ—'రామచంద్ర మసందృష్ట్వే' త్యాదినా. ప్రాజాపత్యం చ నక్షత్రం ప్రజాపతిదైవత్యనక్షత్రభూతాం రోహిణీం. ౩౧ శస్త్రవర్ణ ఇతి. శస్త్రవర్ణః అసిశ్యామః. ౩౨ కోసలానా మితి. ఇంద్రాగ్నిదైవతం విశాఖానక్షత్ర మితి సంబంధః. ౩౫ సకృత్వేతి. క్రుద్ధః సః రామః సుమహాక్రోధం జగామ - సుమహాక్రోధప్రాప్తౌ స్వజనార్తి ర్భూతవైపరీత్యం రావణస్య పరాక్రమ శ్చ నిమిత్తం. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

౨. ఖగాశ్చేతి. ఔత్పాతికాని ఉత్పాతసూచకాని. ౪ విమానస్థా ఇతి సార్ధ మేకం వాక్యం.

క్రుద్ధ ముత్పాతాంశ్చ సుదారుణాన్, విత్రేసు స్సర్వభూతాని రావణ స్యాభవ
ద్భయం. ౪ విమానస్థా స్తదా దేవా గంధర్వా శ్చ మహోరగాః, ఋషిదానవ
దైత్యా శ్చ గరుత్మంత శ్చ ఖేచరాః. దదృశు స్తే మహాయుద్ధం లోకసంవర్తసంస్థి
తం, నానాప్రహరణై ర్భీమై శ్శూరయో స్సంప్రయుధ్యతోః ౬. ఊచు స్సురా
సురా స్సర్వే తదా విగ్రహ మాగతాః, ప్రేక్షమాణా మహ ద్యుద్ధం వాక్యం
భక్త్యా ప్రహృష్టవత్ ౭. దశగ్రీవం జ యే త్యాహు రసురా స్సముపస్థితాః, దేవా
రామ మ థోచు స్త్వం జ యేతి పునః పునః ౮. ఏతస్మి న్నంతరే క్రోధా ద్రా
ఘవస్య స రావణః, ప్రహర్తుకామో దుష్టాత్మా స్పృశన్ ప్రహరణం మహత్.
వజ్రసారం మహానాదం సర్వశత్రునిబర్హణం, శైలశృంగనిభైః కూటై శ్చితం దృష్టి
భయావహం. సధూమ మివ తీక్ష్ణాగ్రం యుగాంతాగ్నిచయోపమం, అతిరౌద్ర
మనాసాద్యం కాలే నాపి దురాసదం త్రాసనం సర్వభూతానాం దారణం భేదనం
తథా, ప్రదీప్త మివ రోషేణ శూలం జగ్రాహ రావణః. ౧౨ తచ్ఛూలం పరమ
క్రుద్ధో మధ్యే జగ్రాహ వీర్యవాన్, అనేకై స్సమరే శూరై రాక్షసైః పరివారితః.
౧౩ సముద్యమ్య మహాకాయో ననాద యుధి భైరవం, సంరక్తనయనో రోషా
త్స్వసైన్య మభిహర్షయన్ ౧౪ పృథివీం చాంతరిక్షం చ దిశ శ్చ ప్రదిశ స్తథా,
ప్రాకంపయ త్తదా శబ్దో రాక్షసేంద్రస్య దారుణః. ౧౫. అతినాదస్య నా దేన తేన

కాని ఉత్పాతసూచకాని-నర్దంతః గర్జంతః. ౩—౪. విమానస్థా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. లోకసంవర్తస్య ప్రళయ స్యేవ సంస్థితం సంస్థానం యస్య త త్తథోక్తం. ౬. ఊచు రితి. విగ్రహ మాగతాః విగ్రహం యుద్ధం ఉద్దిశ్య ఆగతాః-యుద్ధం ద్రష్టు మాగతా ఇత్యర్థః. యద్వా—విగ్రహ మాగతాః రామరావణపక్షపాతాత్ పరస్పరం కలహాయమానా ఇత్యర్థః. భక్త్యా ప్రేక్షమాణా స్సంతః ప్రహృష్టవ ద్వాక్య మూచు రితి సంబంధః. ౭. తద్వాక్యం వివిచ్య దర్శయతి—దశగ్రీవ మితి యద్య ప్యసురాణా మపి రావణో బాధకః-తథాపి దేవానా మతిశయో మాభూ దిత్యసూయయా రావణం వర్ధయంతీతి బోధ్యం. ౮. ఏతస్మి న్నంతర ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. రాఘవస్య క్రోధాత్ రాఘవ విషయ క్రోధాత్ - ప్రహరణం ఆయుధం-స్పృశన్ పరామృశన్ - కిం వేదానీం గృహీతు ముచిత మితి క్షణం చింతయ న్నిత్యర్థః. కూటైః శిఖరాకారై రయశ్శంకుభిః-చితం యుక్త మిత్యర్థః. అతిరౌద్రం రౌద్రం శూల మతివర్తమానం-అనాసాద్యం శత్రుభి రప్రధృష్యం-కాలేన యమేన - దారణం క్రకచవత్ కృంతనం-భేదనం ద్విధాకరణం-దుష్టాత్మా రావణః - రాఘవస్య క్రోధాత్ ప్రహర్తుకామః మహత్ ప్రహరణం స్పృశన్ సన్ వజ్రసారత్వాదివిశిష్టం శూలం రోషేణ ప్రదీప్త ఇవ

లోకసంవర్తస్య సంస్థితిం సంస్థానం యస్య త త్తథోక్తం ౬. ఊచు రితి. విగ్రహ మాగతాః-రామరావణపక్షపాతాత్ సురాసురా శ్చ పరస్పరం కలహాయమానా ఇత్యర్థః. ౧౮ రక్షసా మితి. త్వాం నిహత్య - నిహతానాం రక్షసాం సవం కరిష్యామి - రక్షోభి స్సమం కరిష్యా మీ త్యర్థః.

తస్య దురాత్మనః, సర్వభూతాని విత్రేసు స్సాగరశ్చ ప్రచుక్షుభే. ౧౬ స గృహీ
త్వా మహావీర్య శ్శూలం త ద్రావణో మహత్, వినద్య సుమహానాదం రామం
పరుష మబ్రవీత్. ౧౭ శూలోఽయం వజ్రసార స్తే రామ రోషా న్మ యోద్యతః,
తవ భ్రాతృసహాయస్య సద్యః ప్రాణా న్హరిష్యతి ౧౮ రక్షసా మద్య శూరాణాం
నిహతానాం చమూముఖే, త్వాం నిహత్య రణశ్లాఘి న్కరోమి తరసా సమం.
తి ష్ఠేదానీం నిహన్మి త్వా మేష శూలేన రాఘవ, ౧౯½. ఏవ ముక్త్వా స చిక్షేప
తచ్ఛూలం రాక్షసాధిపః ౨౦. త ద్రావణకరా న్ముక్తం విద్యుజ్జ్వాలాసమాకులం,
అష్టఘంటం మహానాదం వియద్గత మశోభత. ౨౧. తచ్ఛూలం రాఘవో దృష్ట్వా
జ్వలంతం ఘోరదర్శనం, ససర్జ విశిఖా న్రామ శ్చాప మాయమ్య వీర్యవాన్.
౨౨. ఆపతంతం శరౌఘేణ వారయామాస రాఘవః, ఉత్పతంతం యుగాంతాగ్నిం
జలౌఘై రివ వాసవః ౨౩ నిర్దదాహ స తా న్బాణా న్రామకార్ముకనిస్సృతాన్,
రావణస్య మహాశూలః పతంగా నివ పావకః ౨౪ తా న్దృష్ట్వా భస్మసా ద్భూ
తా న్శూలసంస్పర్శచూర్ణితాన్, సాయకా నంతరిక్షస్థా న్రాఘవః క్రోధ మా
హరత్. ౨౫ స తాం మాతలినా నీతాం శక్తిం వాసవనిర్మితాం, జగ్రాహ పరమ
క్రుద్ధో రాఘవో రఘునందనః ౨౬ సా తోలితా బలవతా శక్తి ర్ఘంటాకృతస్వ
నా, నభః ప్రజ్వాలయామాస యుగాంతోల్కేవ సప్రభా. ౨౭. సా క్షిప్తా రాక్ష
సేంద్రస్య తస్మి న్శూలే పపాత హ, భిన్న శ్శక్త్యా మహా న్శూలో నిపపాత హత
ద్యుతిః. ౨౮ నిర్బిభేద తతో బాణై ర్హయా నస్య మహాజవాన్, రామ స్తీక్ష్ణై
ర్మహావేగై ర్వజ్రకల్పై శ్శితై శ్శరైః ౨౯. నిర్బిభే దోరసి తతో రావణం నిశితై

స్థితో రావణో జగ్రాహేతి సంబంధః ౧౬ స ఇతి. వినద్యేతి. పూర్వం శూలోద్యమనజనితో
త్సాహకృతో నాద ఉక్తః, ఇహ ప్రక్షేపజనితోత్సాహకృతో నాద ఇతి వివేకః. ౧౭—౧౮. రక్ష
సా మి త్యాదిసార్ధశ్లోక మేకాన్వయం త్వాం నిహత్య రక్షోభి స్సమం కరిష్యా మీత్యర్థః. 'తుల్యార్థై'
రిత్యాదినా షష్ఠీ. ౧౯½—౨౦. త దితి. విద్యుజ్జ్వాలా విద్యుత్సదృశజ్వాలా ౨౧—౨౮. నిర్బిభే
దేతి బాణైః శబ్దాయమానైః-'అణబాణ శబ్ద' ఇత్యస్మాత్ పచాద్యచ్ బాణశబ్ద శ్శరభేదసంజ్ఞే త్యప్యా
హుః. ౨౯. నిర్బిభే దోరసి తత ఇతి. పత్త్రిభి స్త్రిభి రితి. ప్రయోగభేదా న్న పునరుక్తిః. పత్త్రిభిః-

౧౭. శూలోఽయం వజ్రసార ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయస్య వాస్తవార్థస్తు - శూలోఽయ మితి.
మయా ఉద్యతః-మే శూలః-తవ భ్రాతృసహాయస్య-భ్రాత్రే లక్ష్మణాయ సహాయస్య - వానరసమూహ
స్యే త్యర్థః సద్యః ప్రాణా న్హరిష్య తీతి సంబంధః. రక్షసా మి త్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం.
శూరే స త్యపి-ఏషోఽహం త్వాం న నిహన్మి-అతః త్వం తిష్ఠ-కింతు త్వాం నిహత్య-అగ త్యే త్యర్థః-
'హనహింసాగత్యో' రితి ధాతో రయ మర్థః.నిహతానాం శూరాణాం రక్షసాం-తృతీయార్థే షష్ఠీ.సమం
కరోమి-వానరా నితి శేషః.నిహతరాక్షసప్రతీకారార్థం వానరా న్హనిష్యా మీతి భావః. ౨౦. త
దితి. విద్యుజ్జ్వాలాసమాకులం-విద్యుత్సదృశజ్వాలా విద్యుజ్జ్వాలాః తాభిః వ్యాప్తం. ౨౮. నిర్బిభే

శ్శరైః, రాఘవః పర మాయత్తో లలాటే పత్రిభి స్త్రిభిః ౩౦ స శరై ర్భిన్నసర్వాం గో గాత్ర ప్రస్రుతశోణితః, రాక్షసేంద్ర స్సమూహస్థః ఫుల్లాశోక ఇ వాబభౌ. ౩౧. స రామబాణై రభివిద్ధగాత్రో నిశాచరేంద్రః క్షతజార్ద్రగాత్రః, జగామ ఖేదం చ సమాజమధ్యే క్రోధం చ చక్రే సుభృశం తదానీం ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః.

పఞ్చోత్తరశతతమ స్సర్గః

స తేన తు తథా క్రోధా త్కాకుత్స్థే నార్దితో రణే, రావణ స్సమరశ్లాఘీ మహాక్రోధ ముపాగమత్. ౧ స దీప్తనయనో రోషా చ్చాప మాయమ్య వీర్యవాన్, అభ్యర్దయ త్సుసంక్రుద్ధో రాఘవం పరమాహవే ౨. బాణధారాసహస్రై స్తై స్సతోయద ఇ వాంబరాత్, రాఘవం రావణో బాణై స్తటాక మివ పూరయత్ ౩ పూరిత శ్శరజాలేన ధనుర్ముక్తేన సంయుగే, మహాగిరి రి వాకంప్యః కాకుత్స్థో న ప్రకంపతే ౪. స శరై శ్శరజాలాని వారయన్ సమరే స్థితః, గభస్తీ నివ సూర్యస్య ప్రతిజగ్రాహ వీర్యవాన్ ౫ తత శ్శరసహస్రాణి క్షిప్రహస్తో నిశాచరః, నిజఘా నోరసి క్రుద్ధో రాఘవస్య మహాత్మనః ౬. స శోణితసమాదిగ్ధ స్సమరే లక్ష్మణాగ్రజః, దృష్టః ఫుల్ల ఇ వారణ్యే సుమహాన్ కింశుకద్రుమః. ౭. శరాభిఘాతసంరబ్ధ స్సోఽపి జగ్రాహ సాయకాన్, కాకుత్స్థ స్సుమహాతేజాః యుగాంతాదిత్య తేజసః. ౮. తతోఽన్యోన్యం సుసంరబ్ధా వుభౌ తౌ రామరావణౌ, శరాంధకారే సమరే నోపాలక్షయతాం తదా. ౯. తతః క్రోధసమావిష్టో రామో దశరథాత్మజః, ఉవాచ రావణం వీరః ప్రహస్య పరుషం వచః. ౧౦ మమ భార్యా జనస్థానా దజ్ఞానా

పత్త్రవద్భి రి త్యేకే ౩౦ స ఇతి సమూహస్థః యుద్ధస్థః ౩౧. స రామబాణై రితి. సమాజే యుద్ధే. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ శ్రాంతస్య రావణస్య సూతేన రథాపవాహనం పంచశతతమే స తే నే త్యాది. ౧—౨. బాణధారాసహస్రైః హేతుభిః-తోయద ఇవ రావణః-తైః ధారాభూతైః బాణైః తటాక మివ రామం-పూరయత్ అపూరయత్. ౩—౮ తతఇతి. అన్యోన్యం నోపాలక్షయతా మి త్యన్వయః. ౧౦.

దేతి బాణైః బాణవద్భిః-శబ్దాయమానై రి త్యర్థః. ౨౯. నిర్బిభే దేతి పత్రిభిః పత్రవద్భిః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః.

౨. బాణధా రేతి అంబరా త్తోయద ఇవ స రావణః తటాక మివ తోయైః-బాణైః-బాణంతి శబ్దాయంత ఇతి బాణాః తైః - బాణధార సహస్రైః - రాఘవం పూరయత్ - అపూరయ దితి సంబంధః. ౩—౯. తత ఇతి. అన్యోన్యం నోపాలక్షయతా మితి సంబంధః. ౧౦. మ మేతి. అజ్ఞానా

ద్రాక్షసాధమ, హృతా తే వివశా యస్మా త్తస్మా త్త్వం నాసి వీర్యవాన్. ౧౧. మయా విరహితాం దీనాం వర్తమానాం మహావనే, వైదేహీం ప్రసభం హృత్వా శూరోఽహ మితి మన్యసే ౧౨ స్త్రీషు శూరం వినాథాసు పరదారాభిమర్శక, కృత్వా కాపురుషం కర్మ శూరోఽహ మితి మన్యసే ౧౩ భిన్నమర్యాద నిర్లజ్జ చారిత్రే ష్వనవస్థిత, దర్పా న్మృత్యు ముపాదాయ శూరోఽహ మితి మన్యసే ౧౪. శూరేణ ధనదభ్రాత్రా బలై స్సముదితేన చ, శ్లాఘనీయం యశస్యం చ కృతం కర్మ మహ త్త్వయా. ౧౫ ఉత్సేకే నాభిపన్నస్య గర్హితస్యాహితస్య చ, కర్మణః ప్రాప్నుహీదానీం తస్యాద్య సుమహ త్ఫలం ౧౬. శూరోఽహ మితి చాత్మాన మవగచ్ఛసి దుర్మతే, నైవ లజ్జాస్తి తే సీతాం చోరవద్వ్యపకర్షతః, ౧౭. యది మత్సన్నిధౌ సీతా ధర్షితా స్యా త్త్వయా బలాత్, భ్రాతరం తు ఖరం పశ్యే స్తదా మత్సాయకై ర్హతః ౧౮ దిష్ట్యాసి మమ దుష్టాత్మం శ్చక్షుర్విషయ మాగతః, అద్య త్వాం సాయకై స్తీక్ష్ణై ర్నయామి యమసాదనం ౧౯. అద్య తే మచ్ఛరై శ్ఛిన్నం శిరో జ్వలితకుండలం, క్రవ్యాదా వ్యపకర్షంతు వికీర్ణం రణపాంసుషు ౨౦. నిప త్యోరసి గృధ్రా స్తే క్షితౌ క్షిప్తస్య రావణ, పిబంతు రుధిరం తర్షా చ్ఛరశల్యాంతరోత్థితం. ౨౧. అద్య మద్బాణభిన్నస్య గతాసోః పతితస్య తే, కర్షంత్వాంత్రాణి పతగాః గరుత్మంత ఇ వోరగాన్. ౨౨ ఇ త్యేవం సంవదన్ వీరో రామ శ్శత్రునిబర్హణః, రాక్షసేంద్రం సమీపస్థం శరవర్షై రవాకిరత్ ౨౩ బభూవ ద్విగుణం వీర్యం బలం హర్ష శ్చ సంయుగే, రామ స్యాస్త్రబలం చైవ శత్రో ర్నిధనకాంక్షిణః. ౨౪ ప్రాదుర్బభూవు రస్త్రాణి సర్వాణి విదితాత్మనః, ప్రహర్షా చ్చ మహాతేజా శ్శీఘ్రహస్తతరోఽభవత్. ౨౫. శుభా న్యేతాని చిహ్నాని విజ్ఞా యాత్మగతాని సః, భూయ ఏ వార్దయ ద్రామో రావణం రాక్షసాంతకృత్. ౨౬. హరీణాం చాశ్మనికరై శ్శరవర్షై శ్చ

మ మేతి. మమ అజ్ఞానాత్ మ మాదర్శనాత్ - త్వదవివేకా దితి వా - తేత్వయా. ౧౧—౧౨. స్త్రీ ష్వితి. కాపురుషం కాపురుషసంబంధి. ౧౩—౧౪. శూరే ణేత్యాది సోపహాసోక్తిః. ౧౫. ఉత్సేకే నేతి. ఉత్సేకేన గర్వేణ. ౧౬—౧౯. అద్య త ఇతి. శిరో జ్వలితకుండల మి త్యనేన తదానీ మంతకాలే రావణ ఏకశిరస్క స్థిత ఇతి గమ్యతే. ౨౦. నిప త్యేతి తర్షః పిపాసా - శరశల్యాంతరోత్థితం - శరశల్యక్షతవివరా దుత్థిత మి త్యర్థః. ౨౧—౨౬. హరీణాం చేతి రాఘ

దవివేకాత్-వివశా మ మాదర్శనా దితి భావః ౧౪. శూరే ణేతి శూరే ణేత్యాక్షేపోక్తిః-కర్మ-కాపురుషసంబంధి-శ్లాఘనీయ మి త్యాది వ్యతిరేకోక్తిః ౧౫. ఉత్సేకే నేతి అభిపన్నస్య-అనుష్ఠితస్య. ౨౦. నిప త్యేతి. తర్షాత్ పిపాసయా బాణశల్యాంతరోత్థితం బాణశల్యక్షతవివరోత్థితం ౨౩. బభూవేతి. అస్త్రబలం అస్త్రబలవిషయస్మరణం ద్విగుణం బభూ వే త్యర్థః. ౨౬. హరీణా మితి. రాఘవాత్

రాఘవాత్, హన్యమానో దశగ్రీవో విఘూర్ణహృదయోఽభవత్ ౨౯. యదా చ శస్త్రం నారేభే న వ్యకర్షచ్ఛరాసనం, నాస్య ప్రత్యకరోద్వీర్యం విక్లబేనాంతరాత్మనా. క్షిప్తాశ్చాపి శరాస్తేన శస్త్రాణి వివిధాని చ, న రణార్థాయ వర్తంతే మృత్యుకాలేఽభివర్తతః సూతస్తు రథనేతాఽస్య తదవస్థం సమీక్ష్య తం, శనైర్యుద్ధాదసంభ్రాంతో రథం తస్యాపవాహయత్ ౩౦ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- యుద్ధకాణ్డే-పఞ్చోత్తరశతతమస్సర్గః

→ షడుత్తరశతతమస్సర్గః. ←

స తు మోహాత్సుసంక్రుద్ధః కృతాంతబలచోదితః, క్రోధసంరక్తనయనో రావణస్సూతమబ్రవీత్ ౧ హీనవీర్యమివాశక్తం పౌరుషేణ వివర్జితం, భీరుం లఘుమివాసత్త్వం విహీనమివ తేజసా విముక్తమివ మాయాభిరస్త్రైరివ

వాత్ రాఘవస్య-విభక్తివ్యత్యయ ఆర్షః విఘూర్ణహృదయః భ్రాంతహృదయః ౨౯ యదా చే త్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం. యదా శస్త్రం నారేభే శస్త్రం న ప్రయుక్తవాన్-శరాసనం చ న వ్యకర్షత్-యదా చ విక్లబేన వివశేన-అంతరాత్మనా మనసా హేతునా-అస్య రామస్య-వీర్యం స్వవీర్యం చ న ప్రత్యకరోత్ న ప్రతిజఘాన-తేన రావణేన క్షిప్తాశ్శరా అపి-వివిధాని శస్త్రాణి చ న రణార్థాయ వర్తంతే ఛేదనభేదనాదిరణప్రయోజనం కర్తుం యదా నాశక్నువన్-తదా మృత్యుకాలే-అభివర్తతః అభివర్తమానస్య-అస్య రావణస్య-రథనేతా సూతః-అసంభ్రాంతస్సన్-తదవస్థం పూర్వోక్తావస్థం-రావణం సమీక్ష్య-తస్య రథం యుద్ధాత్ యుద్ధస్థలాత్-శనైః-అపవాహయత్ అపావాహయత్-అన్యత్రానయదితి యోజనా * రామానుజీయం యథేత్యాది శస్త్రం న ప్రాయుఙ్క్త-న రణార్థాయ వర్తంతే ఛేదనభేదనాదిరణప్రయోజనం కర్తుం యదా నాశక్నువన్-తదా సూతస్తస్య రథమపవాహయదితి సంబంధః. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రావణరథప్రత్యానయనం షట్చతతమే స తు మోహాదిత్యాది. మోహాత్ అవివేకాత్. ౧. హీనవీర్యమివేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. యత్ర యత్ర ఇవశబ్దో నాస్తి తత్ర తత్రానుషంజనీయః. హీనవీర్యమివ హీనబలమివ-అశక్తమివ నిరుత్సాహమివ - అసత్త్వమివ అధీరమివ - తేజసా పరిభవాసహనేన. ౩ కిమర్థమితి. ఋచ్ఛందం మదభిప్రాయం-'వశాభిప్రాయయోశ్ఛంద' ఇత్య

రాఘవస్య విఘూర్ణహృదయో విహ్వలహృదయః. ౨౯. యదా చే త్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. విక్లబేన వివశేన-శస్త్రం శస్త్రప్రయోగం - నారేభే-శరాసనం చ న వ్యకర్షత్-అస్య రామస్య వీర్యం స్వవీర్యం చ-న ప్రత్యకరోత్ న ప్రతిజఘాన- తేన రామేణ-రావణార్థాయ రావణస్యార్థాయ-నివృత్తయే పరాజయాయ-క్షిప్తాః శరాశ్చ యదావర్తంతే-తదా మృత్యుకాలేఽభివర్తతః అస్య రావణస్య-సూతః రథమపవాహయాదితి సంబంధః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చోత్తరశతతమస్సర్గః.

స త్వితి. మోహాత్ అవివేకాత్. ౧ హీనవీర్యమివేతి. హీనవీర్యమివ హీనవిక్రమమివ-అశక్తమివ నిరుత్సాహమివ-అసత్త్వమివ అల్పబలమివ - తేజసా పరాభిభవసామర్థ్యేన-విహీనమి

బహిష్కృతం, మా మవజ్ఞాయ దుర్బుద్ధే స్వయా బుద్ధ్యా విచేష్టసే ౩ కిమర్థం మా మవజ్ఞాయ మచ్ఛంద మనవేక్ష్య చ, త్వయా శత్రో స్సమక్షం మే రథోఽయ మపవాహితః ౪ త్వయాఽద్య హి మ మానార్య చిరకాలసమార్జితం, యశో వీర్యం చ తేజశ్చ ప్రత్యయశ్చ వినాశితః. ౫. శత్రోః ప్రఖ్యాతవీర్యస్య రంజనీయస్య విక్రమైః, పశ్యతో యుద్ధలుబ్ధోఽహం కృతః కాపురుష స్త్వయా ౬ య స్త్వం రథ మిమం మోహా న్న చోద్వహసి దుర్మతే, సత్యోఽయం ప్రతితర్కో మే పరేణ త్వ ముపస్కృతః ౭ న హి త ద్విద్యతే కర్మ సుహృదో హితకాంక్షిణః, రిపూణాం సదృశం చైత న్న త్వ య్యేతత్ స్వనుష్ఠితం ౮. నివర్తయ రథం శీఘ్రం యావ న్నోపైతి మే రిపుః, యది వాఽధ్యుషితో వాఽసి స్మర్యంతే యది వా గుణాః ౯. ఏవం పరుష ముక్త స్తు హితబుద్ధి రబుద్ధినా, అబ్రవీ ద్రావణం సూతో హితం సానునయం వచః. ౧౦ న భీతోఽస్మి న మూఢోఽస్మి నోపజప్తోఽస్మి శత్రుభిః, న ప్రమత్తో న నిస్స్నేహో విస్మృతా న చ సత్క్రియా ౧౧. మయా తు హితకామేన యశశ్చ పరిరక్షతా, స్నేహప్రస్కన్నమనసా ప్రియ మి త్యప్రియం కృతం. ౧౨. నాస్మి న్నర్థే మహారాజ త్వం మాం ప్రియహితే రతం, కశ్చి ల్లఘు

మరః. ౪. త్వ యేతి ప్రత్యయః రావణస్య యుధి పలాయనం నాస్తీతి సర్వేషాం విశ్వాసః-వినాశిత ఇత్యస్య యశఆదిషు లింగవిపరిణామః. ౫ శత్రోః పశ్యతః శత్రౌ పశ్యతి. ౬. య ఇతి. యః-నోద్వహసి అభిముఖం న ప్రాపయసి-కిం త్వపవాహయసి-స త్వం ఉపస్కృతః పరేణోత్కోచాదినా వశీకృత ఇత్యయం ప్రతితర్క స్సత్యః ప్రతిభాతి. ౭. న హీతి న త్వ య్యేతత్ స్వనుష్ఠిత మితి. త్వయాఽనుష్ఠిత మేతత్-నతు స్వనుష్ఠితం తత్. ౮ నివర్తయేతి. అధ్యుషితః సహవాసీ-సుహృదితి యావత్, ఉపధ యోపసర్పితో వా. గుణాః సత్కారాః. * రామానుజీయం. నివర్తయేతి. యది వాఽధ్యుషితో వాఽసి-చిరకాలం మత్సమీప ఇతి శేషః స్మర్యంతే యది వా గుణాః మన్నిష్ఠా ఉపకర్తృత్వాదిగుణాః స్మర్యంతే యది. ౯. ఏవ మితి ౧౦. న భీతోఽస్మీతి. నోపజప్తః-ఉపజాపం భేదం న గమితః-'భేదోపజాపా'వి త్యమరః. ౧౧—౧౨. నేతి. అస్మి న్నర్థే రథాపవాహన

వేతి. ఇవశబ్దస్య సర్వత్ర సంబంధః. ౩. కిమర్థ మితి. మచ్ఛందం మదభిప్రాయం. ౪. త్వయాఽద్యేతి. ప్రత్యయః రావణస్య యుధి పలాయనం నాస్తీతి సర్వేషాం విశ్వాసః. ౫. శత్రో రితి. శత్రోః పశ్యత స్సతః త్వయా అహం కాపురుషః కుత్సితపురుషః కృతః ౬. య స్త్వ మితి. ఉపస్కృతః ఉత్కోచాదినా వశీకృతః-తర్కః ఊహః. ౭. నహి త దితి తత్-హితకాంక్షిణః సుహృదః కర్మ న-కింతు రిపూణాం సదృశం చైతత్-అతః-న త్వ య్యేతి త్స్వనుష్ఠితం-త్వయాఽనుష్ఠిత మేతత్ సుష్ఠ్వనుష్ఠితం న భవతీ త్యర్థః ౮ నివర్తయేతి. యదివాఽధ్యుషిత శ్చాసి-చిరకాలం మత్సమీప ఇత్యర్థః స్మర్యంతే యదివా గుణాః ఉపకర్తృత్వాదిమన్నిష్ఠా గుణాః-స్మర్యంతే ౧౦ న భీతోఽస్మీ త్యాది నోపజప్తః-ఉపజాపం భేదం న గమితః-'భేదోపజాపా వుప' ధే త్యమరః. ౧౧. మ యేతి. స్నేహప్రస్కన్నమనసా స్నేహార్ద్రహృదయేన. ౧౨. నాస్మి న్నితి. ప్రియహితేరతం-మాం కశ్చిదనార్య ఇవ

రి హానార్యో దోషతో గంతు మర్హసి ౧౩ శ్రూయతాం త్వభిధాస్యామి యన్ని
మిత్తం మయా రథః, నదీవేగ ఇ వాభోగే సంయుగే వినివర్తితః. ౧౪. శ్రమం త
వావగచ్ఛామి మహతా రణకర్మణా, న హి తే వీర సౌముఖ్యం ప్రహర్షం వోపధా
రయే. ౧౫ రథోద్వహనఖిన్నాశ్చ త ఇమే రథవాజినః, దీనా ఘర్మపరిశ్రాంతాః గావో
వర్షహతా ఇవ ౧౬. నిమిత్తాని చ భూయిష్ఠం యాని ప్రాదుర్భవంతి నః, తేషు
తేష్వభిపన్నేషు లక్షయా మ్యప్రదక్షిణం ౧౭ దేశకాలౌ చ విజ్ఞేయౌ లక్షణా నీంగి
తాని చ, దైన్యం ఖేదశ్చ హర్షశ్చ రథినశ్చ బలాబలం స్థలనిమ్నాని భూమేశ్చ సమాని
విషమాణి చ, యుద్ధకాల శ్చ విజ్ఞేయః పర స్యాంతరదర్శనం ఉపయానాపయానే
చ స్థానం ప్రత్యపసర్పణం, సర్వ మేత ద్రథస్థేన జ్ఞేయం రథకుటుంబినా ౨౦.

రూపార్థే-కశ్చిత్ యత్ర కుత్రాపి కులే జాతః లఘుః అల్పబుద్ధిః-అనార్యః దుష్టహృదయ ఇవ-మాం దోషతః-గంతుం జ్ఞాతుం నార్హసి-గత్యర్థా జ్ఞానార్థాః ౧౩ శ్రూయతా మితి. యన్నిమిత్తం యత్కారణాత్ 'నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శన' మితి ప్రథమా న దీతి. ఆభోగే ఉన్నతప్రదేశే ఆభోగా న్నదీవేగ ఇవ రథ స్సంయుగా ద్వినివర్తిత ఇ త్యర్థః. ఆభోగే సంయుగ ఇత్యత్ర విభక్తివ్యత్యయః. ౧౪ శ్రమ మితి. సౌముఖ్యం సుముఖత్వం-తన్మూలం ప్రహర్షం ౧౫. రథేతి అత్ర ఆస న్నితి శేషః. ౧౬. నిమిత్తాని చేతి అభిపన్నేషు ఆవిర్భూతేషు సత్సు-అప్రదక్షిణం ప్రతికూలం. నిమిత్తాని కిమర్థం త్వయా విచారణీయా నీత్యత ఆహ — దేశే త్యాదినా. శ్లోకత్రయమేకాన్వయం. లక్షణాని శుభాశుభనిమిత్తాని-ఇంగితాని ముఖప్రసాదవైగుణ్యాదీని-దైన్యం అనుత్సాహః-స్థలాని ఉన్నతప్రదేశాః-నిమ్నాని అవనతప్రదేశాః-సమాని సర్వత్ర సమప్రదేశాః-విషమాణి నిమ్నోన్నతప్రదేశాః-యుద్ధకాల ఇతి పూర్వోక్తానువాదః అంతరదర్శనం-దృశ్యత ఇతి దర్శనం ద్రష్టవ్యం-ద్రష్టవ్యం రంధ్ర మి త్యర్థః. అంతరదర్శనం రంధ్రదర్శనం కర్తవ్య మి త్యధ్యాహారో వా - ఉపయానం సమీపగమనం-అపయానం పార్శ్వతో గమనం-స్థానం స్థైర్యే ణావస్థానం-ప్రత్యపసర్పణం అభిముఖస్థిత్యా పృష్ఠతో ఽపసరణం - రథకుటుంబినా సారథినా. ౨౦. త వే త్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః.

దోషతః గంతుం నార్హసి-మయి దోషదృష్టిం కర్తుం నార్హ సీత్యర్థః. ౧౩. శ్రూయతా మితి. యన్నిమిత్తం యస్మా త్కారణాత్-నదీవేగ ఇ వాంభోభిః చంద్రోదయాదినా ప్రవృద్ధసముద్రోదకై ర్నదీవేగ ఇవ యుద్ధా ద్రథః వినివర్తితః ప్రతినివర్తితః-తత్ శ్రూయతా మితి సంబంధః. 'నదీవేగ ఇ వాభోగ' ఇతి పాఠే-ఆభోగే పర్వతాద్యున్నతప్రదేశే-నదీవేగ ఇవేత్యర్థః. ౧౪. శ్రమమితి. రణకర్మణా యుద్ధేన. ౧౬. నిమిత్తానీతి. ప్రాదుర్భవం తీతి తేషు తేష్వభిపన్నేషు-అభిభూతేషు సత్సు-నః-అప్రదక్షిణం ప్రతికూలం లక్షయా మీతి సంబంధః. ౧౭. నను తావదేతాని శ్రమాదినిమిత్తాని తదేతత్పూర్వయే త్యాశంకాయా మాహ — దేశ కాలా వితి లక్షణాని అస్త్రశస్త్రప్రయోగమాంద్యాదీని-యద్వా-శుభాశుభనిమిత్తాని-ఇంగితాని ముఖహస్తాదివైవర్ణ్యాదీని లక్షణే నేంగితేన-దైన్య మనుత్సాహః-స్థలనిమ్నానివిషమాణి రథచక్రనిమ్నోన్నతావస్థానహేతుభూతప్రదేశాః - అంతరదర్శనం తీవ్రప్రహారాయఛిద్రదర్శనం-ఉపయానాపయానే చ-ఉపయానం సమీపగమనం అపయానం పశ్చాద్గమనం-స్థానం స్థైర్యేణావస్థానం-అపసర్పణం అభిముఖస్థిత్యా దృష్టితో ఽపసరణం-రథకుటుంబినా రథనిర్వాహకేనసారథినా. ౨౦.

తవ విశ్రమహేతోశ్చ త థైషాం రథవాజినాం, రౌద్రం వర్జయతా ఖేదం క్షమం కృత మిదం మయా. న మయా స్వేచ్ఛయా వీర రథోఽయ మపవాహితః, ౨౧½. భర్తృస్నేహపరీతేన మ యేదం య త్కృతం విభో. ౨౨ ఆజ్ఞాపయ యథా తత్త్వం వక్ష్య స్యరినిషూదన, త త్కరిష్యా మ్యహం వీర గతానృణ్యేన చేతసా ౨౩ సంతుష్ట స్తేన వాక్యేన రావణ స్తస్య సారథేః, ప్రశ స్యైనం బహువిధం యుద్ధలుబ్ధోఽబ్రవీ దిదం. ౨౪ రథం శీఘ్ర మిమం సూత రాఘవాభిముఖం కురు, నాహ త్వా సమరే శత్రూ న్నివర్తిష్యతి రావణః. ౨౫. ఏవ ముక్త్వా తత స్తుష్టో రావణో రాక్షసేశ్వరః దదౌ తస్మై శుభం హ్యేకం హస్తాభరణ ముత్తమం. ౨౬, శ్రుత్వా రావణవాక్యం తు సారథి స్సన్న్యవర్తత, ౨౬½. తతో ద్రుతం రావణవాక్యచోదితః ప్రచోదయామాస హయాన్ స సారథిః, స రాక్షసేంద్రస్య తతో మహారథః క్షణేన రామస్య రణాగ్రతోఽభవత్. ౨౭½ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - షడుత్తరశతతమ స్సర్గః

ఆదిత్యహృదయమ్.

సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః.

తతో యుద్ధపరిశ్రాంతం సమరే చింతయా స్థితం, రావణం చాగ్రతో దృష్ట్వా

తథా వాజినాం విశ్రమహేతో శ్చే త్యన్వయః రౌద్రం దుస్సహం-వర్జయతా అపనయతా-హేతౌ శతృప్రత్యయః. క్షమం యుక్తం-స్వేచ్ఛయా అపనయననిమిత్తం వినా. ౨౧½ భర్తృస్నేహేత్యర్థం. మయా యత్ కృతం త దిదం భర్తృస్నేహపరీతే నైవ కృత మి త్యర్థః ౨౨. ఆజ్ఞాప యేతి. యథా తత్త్వం యత్ కార్యస్వరూపం వక్ష్యసి-త త్తథా-గతానృణ్యేన ఆనృణ్యం గతేన-ఆనృణ్యం కర్తవ్య మితి కృతసంకల్పేన-చేతసా మనసా-కరిష్యామి ౨౩—౨౪. రథ మితి. నివర్తిష్యతి నివర్తిష్యతే. ౨౫—౨౬½. తత ఇతి. మహాం శ్చాసౌ రథ శ్చ మహారథ ఇతి విగ్రహః ౨౭½ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-షడుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అ థాదిత్యహృదయోపదేశః. తతో యుద్ధపరిశ్రాంత మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. రణం

త వే త్యాదిసార్ధం. రౌద్రం దుస్సహఘటకం - వర్జయతా అపనయతా - హేతౌ శతృప్రత్యయః. క్షమం యుక్తం-స్వేచ్ఛయా నిమిత్తం వినా-రథోఽయం నాపవాహితః. ౨౧½. భర్తృస్నేహేతి. మయా య త్కృతం త దిదం భర్తృస్నేహపరీతేన కృత మిత్యర్థః. ౨౨. ఆజ్ఞాప యేతి. యథా తత్త్వం-య త్కార్యస్వరూపం-గతానృణ్యేన ప్రేషితానృణ్యేన-చేతసా-కరిష్యా మీ త్యర్థః ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షడుత్తరశతతమ స్సర్గః.

తతో యుద్ధపరిశ్రాంత మి త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రణం యుద్ధం ద్రష్టుం దైవతై

యుద్ధాయ సముపస్థితం. దైవతైశ్చ సమాగమ్య ద్రష్టు మభ్యాగతో రణం, ఉపాగ మ్యాబ్రవీ ద్రామ మగస్త్యో భగవా నృషిః ౨. రామ రామ మహాబాహో శృణు గుహ్యం సనాతనం, యేన సర్వా నరీ న్వత్స సమరే విజయిష్యసి. ఆదిత్య హృదయం పుణ్యం సర్వశత్రువినాశనం, జయావహం జపే న్నిత్య మక్షయ్యం పరమం శివం. సర్వమంగళమాంగళ్యం సర్వపాపప్రణాశనం, చింతాశోకప్రశమనం ఆయుర్వర్ధన

యుద్ధం ద్రష్టుం-దైవతై స్సమాగమ్య ఆగతః దైవతై స్సహాగతః-అగ స్త్యః-యుద్ధపరిశ్రాంతం ఉపస్థితం రావణం దృష్ట్వా కథ మేనం పరత్వప్రకటనం వినా జేష్యా మీతి - చింతయా స్థితం చింతయంతం చ-రామం దృష్ట్వా ఉపాగ మ్యాబ్రవీత్. ౩ రామ రా మేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం రామస్య చింతావిష్టత్వాత్ స్వాదరాతిశయా త్త్వార్యత్వరయా చ ద్విరుక్తిః మహాబాహో ఇత్యనేన పూర్వ కృతపరాక్రమప్రకటనం సనాతనం వేదవ న్నిత్యం-గుహ్యం రహస్యం-శృణు-త దేవ రహస్యమాహ— ఆదిత్యహృదయ మి త్యాది. ఆదిత్యస్య హృదయం-ఆదిత్యమనఃప్రసాదక మి త్యర్థః. పుణ్యం పరతాం పుణ్యవర్ధకం సర్వశత్రువినాశేఽపి తుల్యాయవ్యయ న్యాయేన కస్య చి న్న జయ స్స్యాత్ న తథా భవ తీద మి త్యాహ—జయావహ మితి అక్షయ్యం అక్షయ్యఫలకం - పరమం శివం పరమపావనం- సర్వమంగళమంగళ్యం సర్వమంగళానా మపి మంగళం-'మంగళానాం చ మంగళ' మితివత్. స్వార్థే ష్య త్ప్రత్యయః సర్వశ్రేయస్సాధన మి త్యర్థః. సర్వపాపప్రణాశనం సర్వపూర్వాఘవినాశనం-చింతాశోక ప్రశమనం ఆధివ్యాధినివర్తకం - ఆయుర్వర్ధనం విహితాయుషోఽప్యధికాయుఃప్రదం-ఉత్తమం జప్యేషు శ్రేష్ఠం-ఆదిత్యహృదయాఖ్యం స్తోత్రం జపేత్-ఆదిత్యహృదయస్తోత్రజపే పుణ్యాదివృద్ధి ర్భ వతి అతోఽవశ్యం త్వయా తత్ జపే దితి భావః. *తనిశ్లోకీ ఆదిత్యశబ్దేన తన్మండల ముచ్యతే. శ్రు. 'య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే' ఇత్య త్రాదిత్యశబ్దవత్ తస్య హృదయమంతః తన్మండలమధ్యవర్తీ పురుషః - యద్వా—ఆదిత్య సూర్యః తస్య హృదయం హృద్గతం - 'అయ పయ గతా'వితి ధాతుః య ఆదిత్యే తిష్ఠ న్-య ఆదిత్య మంతరో య మయ'తీ త్యాదిశ్రుతేః తత్ప్రతిపాదకం

స్సహ సమాగ మ్యాగతోఽగ స్త్యః-తత స్సర్వాస్త్రయుద్ధపరిశ్రాంతస్య రావణస్య - రథే సూతేన రణా ద్యుద్ధా దపనీతే సతి తదనంతరం ప్రోన్నతి చ భాస్కరే-యుద్ధపరిశ్రాంతం - సమరే చింతయా స్థితం- రావణవధోపాయచింత యోపలక్షితం-రామం-అగ్రత స్సమనంతరకాలే - యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం- సముపస్థితం రావణం చ దృష్ట్వా - తదా తస్మి న్కాలే - రావణ మ ద్యైవ జేష్యసి మా చింతాపరో భూః-కింతు స్వవీర్యోపబృంహణాయ ఆదిత్యహృదయాఖ్యేన స్తోత్రే ణైనం సూర్య ముపతిష్ఠ స్వేతి స్తోత్ర ముపదేక్ష్య న్ అంతరిక్షా దవని ముపాగమ్య రామ మబ్రవీ ది త్యర్థః ౨ ప్రథమం రుచ్యుత్పాద నాయ ప్రయోజనదర్శనపూర్వకం తన్మాహాత్మ్యం వర్ణయతి—రామ రా మే త్యాదిశ్లోకత్రయేణ. యేన స్తోత్రేణ సర్వా నరీ న్ విజయిష్యసి విజేష్యసే-గుహ్యం రహస్యం సర్వశత్రువినాశనత్వాదివిశేషణయు క్తం-ఆదిత్యహృదయాఖ్యం-జపం-జప్యత ఇతి జపం స్తోత్రం-శృణ్వితి సంబంధః అస్య చ స్తోత్ర స్యా దిత్యహృదయసంజ్ఞా-సూర్యమండలమధ్యవర్తినః పరమపురుషస్య ప్రతిపాదనాత్. యద్వా—ఆదిత్య హృదయం-ఆదిత్యః సూర్యః తస్య హృత్ అయతి ఇతి హృదయం - 'అయ పయ గతా'వితి ధాతుః ఆదిత్యహృద్గతోఽంతర్యా మ్యాదిత్యహృదయశబ్దే నోచ్యతే.'య ఆదిత్యే తిష్ఠ న్-య ఆదిత్య మంతరో యమయతి-అంతరాదిత్యే మనసా చరంత' మి త్యాది శ్రుతిభ్యః-తత్ప్రతిపాదకం స్తోత్ర మి త్యర్థః. ౫.

ము త్తమం. ౫. రశ్మిమంతం సముద్యంతం దేవాసురనమస్కృతం, పూజయస్వ

స్తోత్ర మి త్యర్థః. ౫ స్తోతవ్యదేవతాస్వరూప మాహ — రశ్మిమంత మితి రశ్మిమంతం - స్వర్ణవర్ణత యా ప్రశస్తకిరణం-సముద్యంతం అర్ఘోదయాదికం వినా సమ్య గుదయం ప్రాప్నువంతం-ఇదం చ ధ్యేయాభిప్రాయే ణోక్తం నతు తదానీం సూర్యోదయకాలః, అగస్త్యాగమనకాల స్యాపరాహ్ణత్వాత్ అతఏవ లక్ష్మణవచనం — 'అహం తు వధ మిచ్ఛామి శీఘ్ర మస్య దురాత్మనః, యావ దస్తం న యా త్యేష కృతకర్మా దివాకర' ఇతి వివస్తే ఆచ్ఛాదయతి తేజోఽంతర మితి వివస్వాన్ తం-స్వ

రశ్మిమంత మితి. రశ్మిశబ్దః పరమాంతరంగభక్తవాచకః-తద్వంతం-తన్మధ్యే భాసమానం-'రశ్మీగ్ం రశ్మీనాం మధ్యే తపంత' మితి సువర్ణఘర్మానువాకోక్తేః సముద్యంతం-'యః పూర్వ్యాయ వేధసే నవీయస' ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా-నవంనవ ముదిత మివ స్థితం, దేవాసురనమస్కృతం - 'దేవానాం దానవానాం చ సామాన్య మధిదైవత' మి త్యుక్తరీత్యా సర్వోపాస్యం వివస్వంతం నిరతిశయదీప్తిమంతం-'అథ యదతః పరో దివో జ్యోతి ర్దీప్యతే-విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠే ష్వనుత్తమే షూత్తమేషు లోకే ష్వితి శ్రుతేః. భాస్కరం-సూర్యచంద్రాగ్నిప్రభృతీనా మపి ప్రభాసంపాదకం-'న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోఽయ మగ్నిః, త మేవ భాంత మనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వ మిదం విభా'తీతి శ్రుతేః భువనేశ్వరం-భువనశబ్ద స్సకలాండవాచీ తేషా మీశ్వరం-ఏతాదృశం భగవంతం పూజయస్వ-అనేన స్తోత్రే ణోపతిష్ఠ స్వే త్యర్థః * తిలకం. అథ రావణవైభవం దృష్ట్వా త్రస్త మివ స్థితం భగవంతం రామం భగవద్బ్రహ్మద త్తరావణవైభవవర్తనస్య భగవద్బ్రహ్మానుగ్రహైకసాధ్యత్వా త్తదనుగ్రహసిద్ధయే విద్యామండలఋషి రగస్త్యో బ్రహ్మరూపాదిత్యహృదయ దేవతాకత్వా దాదిత్యహృదయాఖ్యం స్తోత్ర ముపదిశతి స్మే త్యాహ — తతో యుద్ధేత్యాది. అస్య స్తోత్ర స్యాగస్త్యఋషిః-అనుష్టుప్ఛందః-ఆదిత్యహృదయభూతో భగవాన్ బ్రహ్మా దేవతా-నిరస్తాశేష విఘ్నతయా బ్రహ్మవిద్యాసిద్ధౌ సర్వత్ర జయసిద్ధౌ చ వినియోగః అస్యషడంగం ప్రణవేన-రశ్మిమతే నమ ఇత్యనేన వా-గాయత్ర్యా షడంగ మిత్యన్యే తతో యుద్ధేత్యాది త్వర స్వేత్యంతం స్తోత్రం. ఏవం భయనాటనం తన్మూలక మగస్త్యా దుపదేశగ్రహణం చ లోకానుగ్రహాయ-లోకస్య జయసాధన వస్తుప్రకాశనార్థ మితి తత్త్వం యుద్ధపరిశ్రాంతం అనేకాహోరాత్రయుద్ధపరిశ్రాంత మివ స్థితం-సమరే సమరవిషయే చింతయా ప్రబలోఽయ మరిః కథం జేతవ్య ఇతి చింతయా యుక్తం సారథినా ఉపవాహితం రావణం ప్రాప్త్యుద్ధాయాగ్రతో రామసమ్ముఖే సముపస్థితం దృష్ట్వా-స్థితం ధను రవష్టభ్య స్థితం-రామం-దైవతై స్సమాగమ్య మిళిత్వా-రణం ద్రష్టు మభ్యాగతో భగవా నగస్త్యోఽంతర్యామిభగవత్ప్రేరణయా దేవనియోగత శ్చ ఉక్తవిశేషణం రామ ముపాగమ్య - ఉద్యతి భాస్కరే అబ్రవీత్ సనాతనం ప్రవాహానాదిభూతం-అనేన స్వకల్పితత్వనిరాసః ఆదిత్యహృదయం-'య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయ' ఇత్యాద్యశేషశ్రుతిప్రసిద్ధం బ్రహ్మ-తద్దేవతాకత్వా త్తదాఖ్యం స్తోత్రం-పుణ్యం పుణ్యజనకం-అనేన పారత్రికం ఫల ముక్తం. సర్వశత్రువినాశనం జయావహ మి త్యైహికం ఫలం పరమఫల మాహ — అక్షయ్యం పరమం శివం-అపవర్గరూపం-తత్ప్రద మి త్యర్థః కదా త త్రాహ — నిత్యం-యద్యనిత్యవత్ఫలనిరపేక్షం తదా త త్ఫల మితి భావః 'జపే న్నిత్య' మితి పాఠాంతరం రశ్మిమంతం పంచేంద్రియద్వారాఽనేకజ్ఞానరశ్మిమంతం-జ్యోతీరూపరశ్మిమంతం చ-రశ్మిమతే నమః (౧) సముద్యంతం-లోకాన్ క్రియాసు ప్రవర్తయంతం-ఉదయగిరా వుదయం ప్రాప్తం చ-సముద్యతే నమః (౨) ఏవం సహస్రాంతా ఏతేఽస్య నమస్కారార్చనమంత్రా ఇ త్యుచ్యంతే. దేవైః సాత్త్వికవృత్తిభిః - అసురైః

వివస్వంతం భాస్కరం భువనేశ్వరమ్. ౬. సర్వదేవాత్మకో హ్యేష తేజస్వీ రశ్మి

భాసా సర్వతేజసా మాచ్ఛాదక మి త్యర్థః భాస్కరం-భాః కరోతీతి భాస్కరః-'దివా విభా నిశా ప్రభా భాస్క' రేత్యాదినా టః, సకార శ్చ. భువనేశ్వరం వర్షాతపాభ్యాం సమస్తభువననియంతారం-పూజయస్వ - ఆదిత్యహృదయేన తోషయ స్వే త్యర్థః * తనిశ్లోకీ రశ్మిమంతం-రశ్మిశబ్దో నిత్యసూరి పరః తద్వంతం తన్మధ్యే భాసమానం-'రశ్మిగ్ం రశ్మీనాం మధ్యే తపంత' మితి సువర్ణసూక్తోక్తేః సముద్యంతం నిత్యోదితదశావంతం-యద్వా-'యః పూర్వ్యాయ వేధసే నవీయసే' ఇ త్యాద్యుక్తరీత్యా నవం నవ ముదిత మివ స్థితం. ౬ నను సత్సు దేవతాంతరేషు కథ మస్యైవ పూజ్యత్వం త త్రాహ—సర్వ దేవాత్మక ఇతి సర్వదేవాత్మకః-సర్వదేవానా మాత్మా-స్వార్థే కః. 'సూర్య ఆత్మా జగత స్తస్థుష' శ్చేతి శ్రుతేః రశ్మిభి ర్లోకా నసుభావయ తీతి రశ్మిభావనః-రశ్మిభిః రక్షత ఇ త్యర్థః. ఏత దే వాహ—ఏష ఇతి దేవాసురగణాన్ లోకాన్-దేవాసురగణరూపాన్ జనా ని త్యర్థః పాతి రక్షతి 'యాభి రాదిత్య స్తపతి రశ్మిభి స్తాభిః పర్జన్యో వర్ష' తీతి శ్రుతేః * తనిశ్లోకి అత్ర దేవాసురశబ్దౌ తత్తత్ప్రకృతిపరౌ. 'దైవీ సంప ద్విమోక్షాయ నిబంధా యాసురీ మ' తేతి గీతోక్తేః. గభస్తిభిః తేజోంశైః తేజోఽంశ

రాజసతామసవృత్తిభి శ్చ - నమస్కృతం సాక్షిచైతన్యత్వేన నిత్య ముపజీవితం - దేవాసురనమస్కృతాయ నమః (3) వివస్వాన్ విశేషేణ వసుమాన్ - పృషోదరాదిత్వా దుకారలోపః - వసుగిధి రి త్యర్థః. సకలవ్యవహారాధిష్ఠానత్వాత్ స్వోదయేన సకలవ్యవహార ప్రవర్తకత్వా చ్చ వసుమత్త్వం. వివస్వతే నమః. ౪. భాస్కరం జ్ఞానజ్ఞేయభాసః కరోతీతి భాస్కరం - భాస్కరాయ నమః (౫) భువనానాం మూలాదిబ్రహ్మరంధ్రాంతయోగాధారభూమీనా మీశ్వర మధిష్ఠాతారం భూరాద్య శేషభువనానాం ప్రకాశకత యేశ్వరం చ - భువనేశ్వరాయ నమః. (౬) ౬. అస్యస్తోత్రస్య కథ మేతాదృశమాహాత్మ్య మి త్యాశంక్య తత్ప్రతిపాద్యస్య సర్వదేవతామయత్వా త్సంభవ తీతి తస్య సర్వ దేవతామయత్వం ప్రతిపాదయతి—సర్వదేవాత్మక ఇత్యాదినా సర్వదేవాత్మకః సర్వదేవశరీరః-'య స్సర్వేషు దేవేషు తిష్ఠ' న్ని త్యాదిశ్రుతేః. తేజస్వీ పరాభిభవనసామర్థ్యవాన్-రశ్మిభావనః-రశ్మీన్ నిత్య ముక్తాన్ భావయతి తత్సత్తాం నిర్వహ తీతి త థోక్తః. తేషాం భగవన్నిత్యేచ్ఛాధీనసత్తాకత్వాత్; 'నిత్యం ప్రియా స్తవ తు కే చన తే హి నిత్యా' ఇ త్యుక్తత్వాత్ 'ఏష దేవాసురగణాన్ లోకాన్ పాతి గభస్తిభి' రితి - 'అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతి స్సమ్య గాదిత్య ముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యా జ్జాయతే వృష్టి ర్వృష్టే రన్నం తతః ప్రజాః' ఇ త్యాద్యుక్తరీత్యా వృష్ట్యాఽన్నదానేన-'దేవాన్ భావయతాఽనేన తే దేవా భావయంతు వ' ఇతి పురోడాశాదిదానేన చ సర్వాన్ పా తీ త్యర్థః 'యాభి రాదిత్య స్తపతి రశ్మిభి స్తాభిః పర్జన్యో వర్ష' తీ త్యాదిశ్రుత్యుక్తరీత్యా గభస్తిభిః పా తీ త్యుక్తం *తిలకం. రశ్మిమదాది శబ్దప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మత్వం స్ఫుటయ న్నాహ—స ర్వేతి. హి యస్మా త్సర్వదేవోపాదానకారణత్వా దేష సర్వదేవాత్మకః ఇదం సర్వాత్మకత్వోపలక్షణం. సర్వదేవాత్మకాయ నమః (౭) తేజస్వీ-సర్వభాసనసమర్థతేజోయుక్తః-తేజస్వినే నమః (౮) రశ్మిభిః జ్ఞానరశ్మిభిః సర్వం వస్తుజాతం భావయతి సత్తా స్ఫూర్తిమ త్సంపాదయ తీతి తథా-రశ్మిభి ర్యోగినో భావయతి బ్రహ్మలోకం ప్రాపయ తీ త్యర్థ ఇ త్యన్యే-రశ్మిభావనాయ నమః (౯) ఏష ఏతన్మండలవర్తీ దేవాసురగణాన్ తేషాం లోకాం శ్చ గభస్తిభిః జ్ఞానజ్ఞేయరశ్మిభిః పాతి- దేవాసురగణలోకపాలాయ నమః. అ త్రైవ పా తీత్యుక్త్వా సూర్యస్య

భావనః, ఏష దేవాసురగణాన్ లోకాన్ పాతి గభస్తిభిః. ౭. ఏష బ్రహ్మా చ విష్ణుశ్చ

సంభవ మిత్యుక్తతేజోలేశైః ౭ సర్వదేవాత్మకత్వ మాహ — ఏష బ్రహ్మే త్యాదినా అయ మేవ బ్రహ్మాదిసమస్తదేవతాశరీరో వర్తత ఇత్యర్థః. ప్రజాపతి రితి జాత్యేకవచనం నవ ప్రజాపతయ ఉచ్యంతే. కాలశబ్దేన మృత్యు రుచ్యతే. యమ స్తు తతోఽన్యః మరుతః ఆవహాదివాయవః-వాయు ర్భూలోకసంచారీ-ప్రాణః శరీరాంతస్థో వాయుః-ఋతుక ర్తేతి ప్రభాకరవిశేషణం. ఋతూనాం

పురతస్థిత్వనిర్దేశేన సూర్యోదయకాలే ఏతత్ స్తోత్రదాన మితి లభ్యతే (౧౦) ౭. ఏష బ్రహ్మే త్యాది. 'య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యత' ఇత్యుక్తయోగి జనసాక్షాత్కారేణ ఏష ఇతి పునః పున ర్నిర్దేశః బ్రహ్మా చతుర్ముఖశరీరకః 'తవాంతరాత్మా మమ చ యే చాన్యే దేహిసంజ్ఞితా' ఇతి శివం ప్రతి చతుర్ముఖవచనాత్ విష్ణుః ఉపేంద్రావతారః-శివః శివశరీరకః-'స బ్రహ్మా స శివ స్స హరి స్సేంద్ర' ఇత్యుభయత్రాపి శ్రుతేః స్కందః-'స్కందిర్ గతిశోషణయో' రితి ధాతోః, శత్రూన్ శోషయ తీతి స్కందః-షణ్ముఖశరీరకో వా, ప్రజాపతిః-'ప్రజాపతి శ్చరతి గర్భే అంత' రిత్యుక్తప్రజాపతిశబ్దవాచ్యః, మహేంద్రః-స్వరూపత ఐశ్వర్యత శ్చ నిరవధికః-'ఇంద్రం నిచిక్యుః పరమే వ్యోమన్, ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే' ఇతి శ్రుతేః. ధనదః-'అన్నాదో వసుదాన' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధసకలఫలప్రదః, కాలః జగత్సంహారకః-'కాలాయ మహాగ్రాసాయ వై నమః' 'అత్తా చరాచరగ్రహణాత్' ఇతి శ్రుతిసూత్రాభ్యాం, 'అనాది ర్భగవాన్ కాల' ఇతి పరాశరస్మరణాచ్చ. యమః యమయతి శిక్షయ తీతి యమః-'యమో వైవస్వతో రాజా య స్తవైష హృది స్థిత' ఇతి మనుస్మరణాత్ సోమః-సూతేఽమృత మితి సోమః-'షు ప్రసవైశ్వర్యయో' రితి ధాతుః 'సోమః పవతే జనితామతీనాం జనితా దివ' ఇత్యాద్యుక్తసకలకారణసోమశబ్దవాచ్యః అపాంపతిః-'ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపో వై నరసూనవః, తా యద స్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృత' ఇత్యుక్తేః, 'అప ఏవ ససర్జాదా' విత్యుక్తే శ్చాప్ఛబ్దవాచ్యానాం స్వామీ పితరః అగ్నిష్వాత్తాదయః వసవః-వసుదా వసం తీతి వసవః-తే చాష్టౌ-'ధ్రువో ధర స్తథా సోమ ఆపో వైశ్వానరోఽనిలః, ప్రత్యూష శ్చ ప్రభాస శ్చ వసవోఽష్టౌ ప్రకీర్తితాః' యద్వా—'అగ్ని శ్చ పృథివీ చ వాయు శ్చాంతరిక్షం చ ఆదిత్య శ్చ ద్యౌ శ్చ చంద్రమా శ్చ నక్షత్రాణి చైతే వసవ' ఇతి శ్రుతేః. సాధ్యాః-సిద్ధి రేషా మస్తీతి సాధ్యాః-అర్శ ఆద్యచ్ తే చ ద్వాదశే త్యుక్తం వాయుపురాణే—'బ్రహ్మణో వై ముఖా త్సృష్టా యే తు దేవాః ప్రజేప్సయా, సాధ్యా మంత్రశరీరా స్తే స్థితా మన్వంతరే ష్వపి. ధర్మపుత్రా మహాభాగా విజ్ఞేయా ద్వాదశామరాః, మను ర్మంత్రః ప్రాణద శ్చ చేతయాన శ్చ వీర్యవాన్. విత్తి ర్జయో నయ శ్చైవ హంసో నారాయణ స్తథా, ప్రభవో ఽథ విభు శ్చైవ సాధ్యా ద్వాదశ జజ్ఞిర' ఇతి అశ్వినౌ-బడబారూపిణ్యా ఆదిత్యమహిష్యా సంజ్ఞయా అశ్వరూపయుక్త స్యాదిత్యస్య తస్యాం జాతా వశ్వినౌ; మరుతః-మ్రియంతే న కదాచి దితి మరుతః, తే చ వాయుపురాణోక్తా శ్శుక్రజ్యోతిః ప్రభృతయ ఏకోనపంచాశత్ మనుః మననా న్మనుః-'నాన్యతోఽస్తి మం' తేతి శ్రుతేః వాతి సురభీ కరోతీతి వాయుః-'వా గతిగంధనయో' రితి ధాతుః. సర్వకర్మా-'సర్వకామ స్సర్వగంధ స్సర్వరస' ఇతి శ్రుతేః. వహ్నిః-వహతి హవ్య మితి వహ్నిః-'వహ ప్రాపణే.' 'ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిః, త దేవాగ్ని స్త ద్వాయు స్త త్సూర్య స్త దు చంద్రమా' ఇతి శ్రుతేః. ప్రజా ప్రాణః-ప్రజానాం ప్రాణనహేతుః-'కో హ్యేవాఽన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్-య దేష ఆకాశ ఆనందో న స్యా' దితి శ్రుతేః 'ఋతుః-అర్యతి ఇతి ఋతుః 'ఋ గతౌ.' 'ఋతు

శివ స్స్కందః ప్రజాపతిః, మహేంద్రో ధనదః కాలో యమ స్సోమో హ్యపాంపతిః.
పితరో వసవ స్సాధ్యా హ్యశ్వినౌ మరుతో మనుః, వాయు ర్వహ్నిః ప్రజా ప్రాణ

వసంతాదీనాం కర్తా-ఏషః ప్రభాకరః బ్రహ్మే చే త్యాదిరీత్యాఽన్వయః. ౧తనిశ్లోకీ. స్కందః సంసార దుఃఖం స్కన్నం కరో తీతి స్కందః, 'మహేంద్రో వరుణ' ఇతి పాఠే, వరుణో వరుణపదాభిధేయః-

---

స్సంవర్తనః కాల' ఇతి సహస్రనామావారాత్ కర్తా-'తేన వినా తృణాగ్ర మపి న చల' తీతి కృత్వా సర్వభూతాంతః ప్రవేశేన సకలకర్మకర్తా-'అంతః ప్రవిష్టం కర్తార మేతం' 'అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథ స్సృజతే స హి కర్తా-సర్వక' ర్మే త్యాదిశ్రుతిభ్యః ప్రభాకరః ప్రభాం కరో తీతి సృజ తీతి ప్రభాకరః ప్రకృష్టజ్ఞానసాధనం - 'తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకం, దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మా ముపయాంతి తే' ఇ త్యాదివచనాత్ * తిలకం. బ్రహ్మా-నిస్తులైశ్వర్యవిద్యాప్రవృత్తిశక్తిః బ్రహ్మణే నమః (౧౧) విష్ణుః-స్వసృష్టపరిపాలనప్రయోజనకతయా పరిగృహీతవిష్ణుమూర్తి ర్నారాయణః విష్ణవే నమః (౧౨) శివోఽపరిమితకల్యాణపుణ్యస్వభావః - మృగపరశ్వాదిచిహ్నో మహాదేవ శ్చ-శివాయ నమః (౧౩) జీవజ్యోతిర్ద్వారా సర్వాణీంద్రియాణి స్కందయ తీతి స్కందః-మయూరవాహన శ్చ-స్కందాయ నమః (౧౪) ప్రజానాం జన్యవస్తూనాం స్వామీ-స్వశక్తిద్వారా సర్వోపాదానత్వాత్ దశయజ్ఞాయుధచిహ్నో యజ్ఞేశ్వర శ్చ-ప్రజాపతయే నమః (౧౫) మహేంద్రః - 'ఇది పరమైశ్వర్యే' స్వధాతుభ్యః పరమైశ్వర్యకాష్ఠాం ప్రాప్తః-వజ్రహస్తత్వాది చిహ్నో దేవరాజ శ్చ-మహేంద్రాయ నమః (౧౬). ధనం చైతన్యం సర్వానుగ్రహాయ సర్వస్యాంత ర్దదాతి స్థాపయ తీతి ధనదః-'అన్నాదో వసుద' ఇ త్యుక్తసకలఫలదః-కుబేర శ్చ-ధనదాయ నమః (౧౭) కాలః-బుద్ధివృత్తిజాతిం అపరోక్షతయా కలయ తీతి కాలః-మండలస్పందానుమేయః క్రియాపరిచ్ఛేదక శ్చ కాలః-కాలాయ నమః. (౧౮) యమయ తీతి యమః-సర్వాంతర్యామీ-'యమో వైవస్వతో రాజా య స్తవైష హృది స్థితః, తేన చే దవివాద స్తే మా గంగాం మా కురూ న్గమ' ఇతి మనుః. పితృపతి శ్చ-యమాయ నమః (౧౯) సోమః-ఉమా-ఉః కేవలనిపాతః. మా ప్రభా ఉ-సర్వదా ప్రభయా సహితః సోమః-అర్ధనారీశ్వర శ్చ 'సోమః పవతే జనితా మతీనా' మితి శ్రుతేః సర్వకారణం సోమశబ్దవాచ్యః-ఉమయా శక్త్యా-ప్రకృత్యాఖ్యయా సహిత ఇ త్యర్థ మన్యే. సోమాయ నమః. (౨౦). ఆపః సత్త్వం చిత్తాత్మకం-తత్పతిః వరుణ శ్చ-అపాం పతయే నమః. (౨౧) పితరః బీజప్రదాః-తద్రూపోఽయం సర్వేషాం బీజప్రదః-'తాసాం బ్రహ్మ మహ ద్యోని రహం బీజప్రదః పి' తే త్యుక్తేః కవ్యవాహనాదయః పితృదేవతా శ్చ పితృమూర్తయే నమః. (౨౨) వసు రహమర్థః-అష్టౌ వసవ శ్చ-వసుమూర్తయే నమః (౨౩.) సాధ్యాః-ప్రాధాన్యేన యోగినాం సాధనీయత్వాత్ సాధ్యాః దేవగణవిశేష శ్చ-సాధ్యమూర్తయే నమః (౨౪) అశ్వినౌ-అశ్నోతే ర్వన్ ప్రత్యయాంతోఽశ్విశబ్దః. స్వర్వైద్యౌ దేవభిషజౌ చ-అశ్విమూర్తయే నమః (౨౫.) మరుత్-'మృఙ్ ప్రాణత్యాగ' ఇతి ధాతో రుతిప్రత్యయాంతం రూపం. అనర్థమారకః-ఏకోనపంచాశత్సంఖ్యామరుద్గణ శ్చ-మరున్మూర్తయే నమః. (౨౬) మనుత ఇతి. మను స్సర్వజ్ఞః-మనవే నమః (౨౭) వా తీతి వాయుః-'వా గతిగంధనయోః.' గతి ర్జ్ఞానం జ్ఞాపనం చ-జ్ఞాతా జ్ఞాపక శ్చ-పంచవృత్తిః ప్రాణ శ్చ-వాయుమూర్తయే నమః. (౨౮) 'వహే ర్నిః.' వహ్నిః-స్వే మహిమ్ని స్వయం ప్రతిష్ఠితో భూత్వా స్వస్మిన్ సర్వం సారం వహ తీతి వహ్నిః - అగ్ని శ్చ-వహ్నయే నమః. (౨౯) ప్రజాయంతే జీవాత్మ నేతి ప్రజాః ప్రకృష్టజనిమంతో విభూత్యధ్యాయోక్తా

ఋతుకర్తా ప్రభాకరః. ౧౦. ఆదిత్య స్సవితా సూర్యః ఖగః పూషా గభస్తిమాన్, సువర్ణసదృశో భానుర్హిరణ్యరేతా దివాకరః హరిదశ్వ స్సహస్రార్చి స్సప్తసప్తి

'వరుణో వారుణో వృక్ష' ఇతి సహస్రనామోక్తేః, మను స్సర్వజ్ఞః - 'మన అవబోధన' ఇతి ధాతుః. ౧౦. ఏవమాదిత్యస్వరూప ముపదిశ్య తద్విషయ మాదిత్యహృదయస్తోత్ర ముపదిశతి—ఆదిత్య స్సవితేత్యాదినా లోకసాక్షిణ ఇత్యంతేన తత్ర ఆదిత్యాదిప్రథమాంతపదేషు త్వంపద మధ్యాహార్యం. అదితే రపత్యత్వే నావతీర్ణ ఆదిత్యః-'దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య' ఇతి ణ్య ప్రత్యయః అదితేః అఖండితాయా భూమే రయం పతి రి త్యాదిత్యః, సూతే జగ దితి సవితా, సువతి ప్రేరయతి జనాన్ కర్మణీతి సూర్యః-'షూ ప్రేరణే' ఇతి ధాతోః-'రాజసూయసూర్య' ఇతి నిపాతనాత్ క్యప్ప్రత్యయో రుడాగమశ్చ (*తనిశ్లోకీ.సూర్యః స్థావరజంగమాత్మకజగదంతర్యామీ సూర్యశబ్దవాచ్యః-'సూర్య ఆత్మా జగత స్తస్థుష' శ్చేతి శ్రుతేః) ఖే గచ్ఛతీతి ఖగః-లోకోపకారార్థ మాకాశే సంచర న్నిత్యర్థః సర్వేణ పుష్ణాతి జగ

దేవాశ్చ-ప్రజారూపాయ నమః (30) ప్రాణయతీతి ప్రాణః - 'న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన, ఇతరేణ జీవంతి యస్మిన్నేతా ఉపాశ్రితా' ఇతి శ్రుతేః. ప్రాణయాత్రాప్రవర్తకః ప్రాణః- ప్రాణాయ నమః. (31) ఋతూనాం జ్ఞానానాం కర్తా ఉపాదానం - వసంతాద్యృతుకర్తా సంవత్సరాత్మా కాలశ్చ-ఋతుకర్త్రే నమః (32) ప్రభాకరో భాస్కరవత్ - ప్రభాకరాయ నమః. (33) ౧౦ అధునా స్తోత్రస్వరూపం దర్శయతి—ఆదిత్య స్సవితేత్యాదినా అత్ర ప్రథమాంతేషు శబ్దేషు త్వంశబ్ద మధ్యాహృత్య త్వ మాదిత్య స్త్వం సవితేత్యేవం యోజనీయం ఆదిత్యః 'యస్మాత్సర్వ మాదత్తే తస్మా దాదిత్య' ఇత్యాద్యుపనిషద్వ్యుత్పత్త్యా అశేషవిషయభోక్తా ఆదిత్య ఇత్యర్థః. సవితా-సర్వస్య జగతః ప్రసవితా-సూతే జగ దితి వా సవితా సువతి ప్రేరయతి జగ దితి వా సవితా; సూర్యః-సువతి ప్రేరయతి కర్మణీతి సూర్యః-సుష్ఠు ఈరయతి ప్రేరయతీతి వా సూర్యః పరమాత్మా-ప్రేరణసౌష్ఠవం చ నిరుపాధికత్వం-తచ్చ భగవత ఏవ 'అంతః ప్రవిష్ట శ్శాస్తా జనానాగ్ం సర్వాత్మా, య స్సర్వాణి భూతాన్యంతరో యమయ' తీత్యాదిశ్రుతేః. ఖగః-ఖం పర మాకాశం గచ్ఛత్యధ్యాస్త ఇతి ఖగః-'యో అస్యాధ్యక్షః పరమే వ్యోమ' న్నితి శ్రుతేః పూషా-పుష్ణాతీతి పూషా-స్థితికర్తేత్యర్థః 'పుష పుష్టా' వితి ధాతుః గభస్తిమాన్-గాం దిశం వ్యాప్య భాస్తి ప్రకాశయతీతి గభస్తిః; 'భాసదీప్తా' వితి ధాతుః. పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః. తథా చ గభస్తి స్సర్వవ్యాపినీ లక్ష్మీః తద్వాన్-లక్ష్మీనిత్యయుక్త ఇత్యర్థః నిత్యయోగే మతుప్ 'భూమనిందాప్రశంసాసు నిత్యయోగేఽతిశాయనే, సంసర్గేఽస్తి వివక్షాయాం భవంతి మతుబాదయ' ఇత్యనుశాసనాత్. లక్ష్మ్యా స్సర్వవ్యాపిత్వం—'యథా సర్వగతో విష్ణు స్తథైవేయం ద్విజోత్త' మేతి పరాశరస్మరణాత్ సిద్ధం. సుపర్ణః - శోభనౌ పర్ణౌ పక్షౌ యస్య సః సుపర్ణః పరమాత్మా - 'ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమాన' మితి శ్రుతేః. తపనః-తపతీతి తపనః- 'తప సంతాపే' - 'సుఖసుప్తః పరంతప' ఇతి స్మరణాత్. 'సువర్ణసదృశ' ఇతి పాఠే సువర్ణవర్ణ ఇత్యర్థః 'హిరణ్యశ్మశ్రు ర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖా త్సర్వ ఏవ సువర్ణ' ఇతి శ్రుతేః. భానుః-భాతీతి భానుః - 'త మేవ భాంత మనుభాతి సర్వ' మితి శ్రుతేః. హిరణ్యరేతాః - హిరణ్యం హిరణ్మయం రేతః అండోత్పాదకద్రవ్యం యస్య సః - 'అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్య మపాసృజత్, తదండ మభవ ద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభ' మితి మనుస్మరణాత్. దివాకరః-అజ్ఞాననివర్తనద్వారా - దివా ద్యుతిం జ్ఞానం కరోతి వ్యుత్పాదయతీతి దివాకరః; హరిదశ్వః - హరతి మన ఇతి హరిత్ మనో

ర్మరీచిమాన్, తిమిరోన్మథన శ్శంభు స్త్వష్టా మార్తాండ అంశుమాన్.
హిరణ్యగర్భ శ్శిశిర స్తపనో భాస్కరో రవిః, అగ్నిగర్భోఽదితేః పుత్ర శ్శంఖ

దితిపూషా - 'శ్వన్నుక్ష'న్నిత్యాదౌ నిపాతితః గభస్తయః కిరణాః అస్య సంతీతి గభస్తిమాన్, సువర్ణసదృశః సువర్ణవర్ణః-'హిరణ్యశ్మశ్రు ర్హిరణ్యకేశః-ఆప్రణఖాత్ సర్వ ఏవ సువర్ణ' ఇతి శ్రుతేః భాతీతి భానుః - 'దాభాభ్యాం ను'రితి నుప్రత్యయః. హిరణ్యం రేతో యస్య స హిరణ్యరేతాః - హిరణ్మయబ్రహ్మాండకర్తేత్యర్థః. అక్షరాధిక్య మార్షత్వాత్ దివా కరోతీతి దివాకరః - దివా అహ్నా ప్రాణిన శ్చేష్టాం కరోతీతి వా దివాకరః, హరితః శ్యామా అశ్వా అస్య సంతీతి హరిదశ్వః, సహస్రార్చిః సహస్రకిరణః, సప్తనామా సప్తిరశ్వో యస్యాసౌ సప్తసప్తిః - 'ఏకో అశ్వో వహతి సప్తనా' మేతి శ్రుతేః మరీచయోఽస్య సంతీతి మరీచిమాన్ - ప్రకాశవా నిత్యర్థః. తిమిరాణ్యున్మథ్నాతీతి తిమిరోన్మథనః, శం సుఖం భవత్యస్మా దితి శంభుః - డుప్రకరణే 'మితద్వ్వాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన' మితి డుః. సర్వాణి రూపాణి త్వక్షతి తనూకరోతీతి త్వష్టా - సర్వసంహారక ఇత్యర్థః మృతేఽండే జాతో మార్తండః-సర్వసంహారే తత్సృష్టయే పునః ప్రాదుర్భూత ఇత్యర్థః అంశవోఽస్య సంతీత్యంశుమాన్ - ప్రకాశమాన ఇత్యర్థః. హిరణ్యం హిరణ్మయాండం - 'తదండ మభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభ' మితి స్మృతేః. తస్య గర్భో హిరణ్యగర్భః - బ్రహ్మాండోదరవర్తీత్యర్థః యద్వా - హిరణ్యం హితరమణీయం గర్భ మంతఃకరణం యస్యాసౌ హిరణ్యగర్భః - తాపత్రయతప్తానాం విశ్రమస్థానత్వా చ్ఛిశిరః-తపతీతి తపనః, భాసః కరోతీతి భాస్కరః, రూయతే స్తూయతే సర్వై రితి రవిః - 'అచ ఇః' ఇతి ప్రత్యయః దవా అగ్ని ర్గర్భే యస్యాసౌ వగ్నిగర్భః - 'ఉద్యంతం

హరిః అశ్వో వాహనం గరుడో యస్య సః, పృషదశ్వ ఇతివత్. సహస్రార్చిః-అర్చ్యత ఇత్యర్చిః - అర్చిశ్శబ్దేన పూజ్యా మంగళగుణా ఉచ్యంతే అనంతకల్యాణగుణ ఇత్యర్థః. సప్తసప్తిః - సప్తాఖ్యః సప్తిః అశ్వో యస్య సః - 'ఏకో అశ్వో వహతి సప్తనా' మేతి శ్రుతేః. అనేన కల్క్యవతార స్సూచితః మరీచిమాన్ - మ్రియంతే శత్రవోఽనే నేతి మరీచిః చక్రం - తద్వాన్, ఉపలక్షణ మేత దితరాయుధానాం. శంఖచక్రగదాధర ఇత్యర్థః తిమిరోన్మథనః - జ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబంధకదోషనివర్తకః- 'హృద్యంతస్థో హ్యభద్రాణి విధునోతి సుహృత్సతా' మితిస్మరణాత్. శంభుః-శంసుఖం భవత్యస్మా దితి శంభుః, 'విశ్వాక్షం విశ్వశంభువ' మితి శ్రుతేః. త్వష్టా - త్వక్ష్ణోతి త్రిస్సప్తకృత్వః సక్షత్రియాం భూమి మితి త్వష్టా, 'తక్షూ త్వక్షూ తనూకరణ' ఇతి ధాతుః అనేన పరశురామావతార ఉక్తః మార్తాండః - మృతం అచేతనం బ్రహ్మాండం జీవయతీతి మార్తాండః, 'జీవాజీవ మజీవయ' దితి శ్రీభాగవతోక్తేః అంశుమాన్ అంతర్బహిర్వ్యాప్తిమాన్ - 'అశూ వ్యాప్తౌ' వితి ధాతుః. 'అంతర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణ స్స్థిత' ఇతి శ్రుతేః. హిరణ్యగర్భః, హిరణ్యం సకలజగదుత్పాదకసమష్టిజీవజాతం - తత్ గర్భే యస్య సః హిరణ్యగర్భః - 'హిరణ్యగర్భ స్సమవర్తతాగ్రే' 'హిరణ్యగర్భో భూగర్భ' ఇతి శ్రవణాత్. శిశిరః-తాపత్రయతప్తానాం విశ్రమస్థానత్వాత్ శిశిరః, తపనః - స్వాశ్రితవిరోధినాం తాపకారీ త్యర్థః. 'తప సంతాప' ఇతి ధాతుః. భాస్కరః - సర్వవస్తుసాక్షాత్కారహేతుభూతః లోకకర్తా, రవిః-రూయతే స్తూయతే సర్వై రితి రవిః - రౌత్యుపదిశతి వేదా నితివా రవిః- 'యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా'ఇతి శ్రుతేః అగ్నిగర్భః-అగ్నిః కాలాగ్నిరుద్రో గర్భే యస్య సః అగ్నిగర్భః - 'నారాయణా ద్రుద్రో జాయత' ఇతి శ్రుతేః.

శ్శిశిరనాశనః. వ్యోమనాథ స్తమోభేదీ ఋగ్యజుస్సామపారగః, ఘనవృష్టి రపాం

హావాదిత్య మగ్ని రనుసమారోహ' తీతి శ్రుతేః అదితేః పుత్రః అదితేః పుత్రత్వే నావతీర్ణః, శామ్యతి స్వయ మేవ సాయంకాల ఇతి శంఖః; 'శమేః ఖః' శిశిరం హిమం నాశయతీతి శిశిరనాశనః; వ్యోమ్నో నాథో వ్యోమనాథః, తమః రాహుం భేత్తుం శీల మస్యాస్తీతి తమోభేదీ, ఋగ్యజుస్సామ్నాం పారం గచ్ఛతీతి ఋగ్యజుస్సామపారగః, 'ఋగ్భిః పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే, యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యే అహ్నః, సామవేదే నాస్తమయే మహీయతే, వేదై రశూన్య స్త్రిభి రేతి సూర్య' ఇతి శ్రుతేః. ఘనా వృష్టి ర్యస్మా దసౌ ఘనవృష్టిః; 'అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతి స్సమ్య గాదిత్య ముపతిష్ఠతే ఆదిత్యా జ్జాయతే వృష్టి ర్వృష్టే రన్నం తతః ప్రజా' ఇతి స్మృతేః అతఏవాపాంమిత్రః పుల్లిం

అదితేః పుత్రః - అదితేః పురుపత్యం పురందరం త్రాయత ఇత్యదితేః పుత్రః, శంఖః-శం సుఖం ఖే ఆకాశే హృదయాకాశే యస్య సః శంఖః - నిరవధికానందవా నిత్యర్థః శిశిరనాశనః - సూర్యరూపేణ శిశిరం హిమం నాశయతీతి తథా, వ్యోమనాథః- వ్యోమ్నో నాథః కర్తా - తామసాహంకారరూపేణ ఆకాశస్రష్టేత్యర్థః. 'ఆత్మన ఆకాశ స్సంభూత' ఇతి శ్రుతేః తమోభేదీ - తమః భక్తానాం తమోగుణం భిన త్తీతి తమోభేదీ, ఋగ్యజుస్సామపారగః- సకలవేదపర్యవసానభూమిః, 'వేదైశ్చ సర్వై రహ మేవ వేద్యః,' 'యే చ వేదవిదో విప్రా యే చాధ్యాత్మవిదో జనాః, తే వదంతి మహాత్మానం కృష్ణం ధర్మం సనాతన' మిత్యాదివచనాత్ ఘనవృష్టిః - ఘనాఽధికా వృష్టిః సకలకర్మఫలరూపా యస్మాత్సః ఘనవృష్టిః, 'అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవచ,' 'ఫలమత ఉపపత్తే' రిత్యాదిప్రమాణాత్. అపాంమిత్రః మహార్ణవశాయీ, 'య మంత స్సముద్రే కవయో వయం'తీత్యాదిశ్రుతేః వింధ్యవీథీప్లవంగమః - వింధ్యవ ద్దుర్గమాయాం వీథ్యాం సుషుమ్నామార్గే ప్లవం శీఘ్రం గమయ తీతి వింధ్యవీథీప్లవంగమః- ముక్తప్రాపక ఇత్యర్థః 'స ఏతాన్ బ్రహ్మ గమయతి, హార్దానుగృహీత శ్శతాధిక' యేత్యాదిశ్రవణాత్. ఆతపీ - ఆ సమంతా త్తపో జగ న్నిర్మాణసంకల్పోఽస్యాస్తీత్యాతపీ 'తప ఆలోచన' ఇతి ధాతుః. 'యస్య జ్ఞానమయం తప' ఇత్యాదిశ్రుతేః మండలీ-మండ్యతేఽనే నేతి మండలం కౌస్తుభాది తదస్యాస్తీతి మండలీ-'మడి భూషాయా' మితి ధాతుః మృత్యుః- అత్ర మృత్యుశబ్దః ప్రకృతివాచీ - మృత్యుశరీరక ఇత్యర్థః 'యస్య మృత్యు శ్శరీర' మితి శ్రుతేః. పింగళః - పింగతి మిళ తీతి పింగళః - 'పింగ మేళన' ఇతి ధాతుః. మేళనం సుశీల స్యైవ సంభవతి- అతః పింగళః. సౌశీల్యం నామ మహాత్మనః మూర్ధై స్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః సర్వతాపనః-యుగపత్సకలాండసంహారకః; కవిః - విదితాఖిలవేద్యః - 'యస్సర్వజ్ఞ స్సర్వవి' దితి శ్రుతేః. విశ్వః - విశ్వశరీరకః – 'విశ్వమేవేదంపురుష' ఇతి శ్రుతేః మహాతేజాః - మహత్ నిరవధికం తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం యస్య సః, రక్త స్సర్వరంజకః; సర్వభవోద్భవః-భవ తీతి భవః కార్యవర్గః - సర్వోత్పత్తిహేతు రిత్యర్థః యద్వా- సర్వేషాం భవ స్సంసారో యస్మా దుద్భవతి స తథా, నక్షత్రగ్రహతారాణా మధిపః - నక్షత్రగ్రహతారాణా మంతర్యామీ త్యర్థః 'య శ్చంద్రతారక మంతరో యమయ'తీత్యాదిశ్రుతేః విశ్వభావనః విశ్వస్థితిహేతుః - 'ద్యౌ స్స చంద్రార్కనక్షత్రం ఖం దిశో భూ ర్మహోదధిః, వాసుదేవస్య వీర్యేణ విధృతాని మహాత్మన' ఇతి శ్రవణాత్ తేజసా మపి తేజస్వీ - ప్రశస్తతేజస్క ఇత్యర్థః. 'యేన సూర్య స్తపతి తేజ సేద్ధ' ఇతి శ్రుతేః. 'సూర్య స్యాపి భవే త్సూర్య' ఇత్యుక్తత్వాచ్చ. ద్వాదశాత్మన్ - ద్వాదశమండలాంతర్వర్తిన్ - తే తుభ్యం నమోఽస్తు

మిత్రో వింధ్యవీథీప్లవంగమః. ఆతపీ మండలీ మృత్యుః పింగళః సర్వతాపనః,

---

గత్వా మార్గం దక్షిణాయనే వింధ్యో వీథీ సంచారభూమి ర్యస్యాసౌ వింధ్యవీథిః - ప్లవం యథా తథా గచ్ఛతీతి ప్లవంగమః-'వింధ్యవీథీప్లవంగమ' ఇత్యేకపదత్వేన పాఠే వింధ్యవీథీ గగనమార్గః ఆతపో౽స్యాస్తీత్యాతపీ. మండలం వృత్తాకారో బింబో౽స్యాస్తీతి మండలీ, మృత్యుః విరోధినివర్తకః, ఉదయసమయే పింగళవర్ణత్వాత్ పింగళః; సర్వానపి మధ్యాహ్నే తాపయతీతి సర్వతాపనః, కవిః పండితః - వ్యాకరణాదిసర్వశాస్త్రప్రవర్తక ఇత్యర్థః విశ్వః విశ్వనిర్వాహకః, మహాంతి

---

* తిలకం. యస్మాత్సర్వమాదత్తే తస్మాదాదిత్య ఇత్యుపనిషద్వ్యుత్పత్త్యా అశేషవిషయభోక్తా ఆదిత్యః-మండలాదిత్యః మండలాభిమానీ అదితిపుత్రశ్చ-ఆదిత్యాయ నమః(౩౪)సవితా-'షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే' అంతఃకరణోపాధినా అపరిమితచిదాత్మసర్గస్రష్టా-రశ్మిభిః పర్జన్యాదిప్రవృత్త్యా తత్తదన్నాదిస్రష్టా చ - సవిత్రే నమః (౩౫) సర్తేః సూర్యః సర్వగః - 'సూర్య ఏకాకీ చర' తీతి శ్రుతేః. కర్మప్రేరకో వా - సూర్యాయ నమః (౩౬) ఖం పరమాకాశం చ గచ్ఛతీతి ఖగః - ఖగాయ నమః. (౩౭) పుష్ణాతీతి పూషా స్థితికర్తా - పూష్ణే నమః (౩౮) గభస్తిమాన్-రశ్మిమత్సమానార్థః-శబ్దభేదాన్మూర్తిభేదః - గభస్తిమతే నమః (౩౯) సువర్ణసదృశః - 'ఆత్మలాభాన్న పరం విద్యత' ఇతి శ్రుతేః - సువర్ణసదృశనిధిలాభతుల్యరాభః - సువర్ణసదృశమూర్తిశ్చ - సువర్ణసదృశాయ నమః (౪౦) భానుర్భాసః - భానవే నమః (౪౧) హిరణ్యం తేజః ప్రజ్ఞారూపం తద్రేతో జగదుత్పత్తిబీజం యస్య సః, అక్షరాధిక్యమార్షం హిరణ్యరేతసే నమః (౪౨) దివేత్యవ్యయం ప్రకాశవాచకం. ప్రకాశం కరోతీతి దివాకరః - దివాకరాయ నమః (౪౩) హరితో దిశో౽శ్నోతి వ్యాప్నోతీతి హరిదశ్వః-శ్యామవర్ణాశ్వశ్చ - హరిదశ్వాయ నమః (౪౪) సహస్రాణ్యనంతాని అర్చీంషి జ్ఞానాని యస్య సః-సహస్రసంఖ్యాని అర్చీంషి రశ్మయో యస్య తాదృశశ్చ - సహస్రార్చిషే నమః (౪౫) సప్తసప్తిః - సప్తశీర్షణ్యాః ప్రాణాః ఇంద్రియాణి- ద్వే చక్షుషీ శ్రోత్రే ద్వే నాసికే నాక్చేతి- 'సప్తప్రాణాః ప్రభవంతి తస్మా' దితి శ్రుతేః సప్తప్రాణానాం సప్తిః ప్రవృత్తిర్యతః సః - సప్తాశ్వశ్చ - సప్తసప్తయే నమః (౪౬) మరీచిమతే నమః (౪౭) అజ్ఞానలక్షణం తిమిరమున్మథ్నాతీతి తిమిరోన్మథనః-అంధకారనాశనశ్చ - తిమిరోన్మథనాయ నమః (౪౮) శమపవర్గాదిరూపం సుఖమస్మాద్భవతీతి శంభుః- శంభవే నమః (౪౯) త్వక్షతి తనూకరోతి భక్తానాముత్పత్తిప్రళయరూపానర్థప్రవాహదుఃఖమితి త్వష్టా - దేవవర్ధకిశ్చ - త్వష్ట్రే నమః (౫౦) మృతమచేతనమండం బ్రహ్మాండం జీవయతీతి మార్తండః - మార్తండాయ నమః (౫౧) అంశుమాన్ మరీచిమత్పర్యాయః - అంశుమతే నమః(౫౨) హిరణ్యగర్భః - సకలజగదుత్పత్తిస్థితిలయకర్తా- బ్రహ్మవిష్ణురుద్రరూపో హిరణ్యగర్భః-భగవతే హిరణ్యగర్భాయ నమ ఇతి - ద్వాదశాక్షరీ ఆదిత్యహృదయరహస్యమితి కతకః (౫౩). శిశిరః శీతః సుఖస్వభావః - శిశిరాయ నమః (౫౪) తపనః - 'తప ఐశ్వర్యే' స్వభావత ఏవ సర్వేశ్వర ఇత్యర్థః. తపనాయ నమః (౫౫) అహస్కరో దివాకరపర్యాయః - అహస్కరాయ నమః (౫౬) రౌతి ఉపదిశతి హిరణ్యగర్భాదిభ్య ఇతి రవిః - రవయే నమః (౫౭) అగ్నిః కాలాగ్నిరుద్రో గర్భే యస్య సో౽గ్నిగర్భః-'నారాయణాద్రుద్రో జాయత' ఇతి శ్రుతేః అగ్నిగర్భాయ నమః(౫౮)దితిర్నాశో న విద్యతే యస్యాస్సా అదితిర్బ్రహ్మవిద్యా తస్యాః పుత్రస్సల్లభ్యత్వాత్-ఆదిత్యశ్చ - అదితేః పుత్రాయ నమః (౫౯) శం చ ఖం చ శంఖః-పరమానందగగనాత్మేత్యర్థః. శంఖాయ నమః (౬౦) శిశిరం జాడ్యం మందబుద్ధిత్వం నాశయతీతి శిశిరనాశనః-హిమనాశనశ్చ - శిశిరనాశనాయనమః (౬౧) వ్యోమనాథః ఆకాశకర్తా - 'ఆత్మన ఆకాశ స్సంభూత' ఇతి శ్రుతేః వ్యోమనాథాయ నమః (౬౨)

కవి ర్విశ్వో మహాతేజా రక్త స్సర్వభవోద్భవః. నక్షత్రగ్రహతారాణా మధిపో విశ్వభావనః, తేజసా మపి తేజస్వీ ద్వాదశాత్మ న్నమోఽస్తు తే ౧౫. నమః పూర్వాయ గిరయే పశ్చిమే గిరయే నమః, జ్యోతిర్గణానాం పతయే దినాధిపతయే

తేజాంసి యస్య స మహాతేజాః; రక్తః సర్వే ష్వనురక్తః; సర్వేషాం భవః సంసారః ఉద్భవ త్యస్మాదితి సర్వభవోద్భవః, నక్షత్రాణాం గ్రహాణాం తారాణాం చాధిపః, విశ్వం భావయతి స్థాపయ తీతి విశ్వభావనః, తేజసా మగ్న్యాదీనాం తేజసా మపి తేజస్వీ ప్రశస్తతేజాః; ద్వాదశ ఆత్మనో మూర్తయో యస్య స ద్వాదశాత్మా, తే చ దర్శితాః స్మృతౌ—'ఇంద్రో ధాతా భగః పూషా మిత్రోఽథ వరుణోఽర్యమా అర్చి ర్వివస్వా న్త్వష్టా చ సవితా విష్ణు రేవ' చేతి ఏవం భూత స్త్వమసి, అత స్తుభ్యం నమ ఇతి యోజనా. ౧౫. నమఃపూర్వా యేత్యాదిశ్లోకషట్క మేకాన్వయం పూర్వాయ గిరయే పూర్వభాగస్థగిర్యుపలక్షితాయ, పశ్చిమేగిరయే పశ్చిమభాగస్థపర్వతో పలక్షితాయ, జయాయ ఉపాసకానాం జయకరాయ-జయ తీతి జయః జయీ తస్మా ఇతి వా; జయ

తమోభేదీ తిమిరోన్మథనపర్యాయః-తమోభేదినేనమః (౬౩) ఋగాదీనాం పార స్తత్తదుపనిషత్ తద్గతః తదేకప్రతిపాద్యః ఋగ్యజుస్సామపారగాయ నమః (౬౪) ఘనా అధికా వృష్టిః సకలకర్మఫలదాం రూపా యస్మాత్సః-ఘనా సంపూర్ణావృష్టి ర్యస్మాదితి చ-ఘనవృష్టయేనమః (౬౫) అపాంసాత్త్వికానాం మిత్రశ్చైతన్యదానే నోపకర్తా-జలానా ముత్పాదక శ్చ అపాం మిత్రాయనమః (౬౬). వింధ్యంగ హనందుర్గం-దుర్గే సౌషుమ్నే బ్రహ్మనాడీమార్గే-ప్లవంగమః శీఘ్రగంతా- కించ-వింధ్యవీథీ సూర్యమార్గ స్తే,శీఘ్రగంతా చ-వింధ్యవీథీ ప్లవంగమాయ నమః (౬౭) ఆతపీ-ఆ సమంతా త్తపో జగన్నిర్మాణసంకల్పః సోఽస్యాస్తీ త్యాతపీ-'తప ఆలోచనే'-ఆతపినే నమః (౬౮) మండ్యతేఽనే నేతి మండలం కౌస్తు భాది తద్వాన్-మండలం కిరణసమూహః తద్వాం శ్చ-మండలినే నమః. (౬౯) మృత్యుసంపాదకః- 'అము మాహుః పరం మృత్యు' మితి శ్రుతేః. మృత్యవే నమః (౭౦). పింగళః-పింగళనాడీప్రవర్తనేన కర్మమార్గప్రవర్తక ఇ త్యర్థః పీతవర్ణ శ్చ-పింగళాయ నమః (౭౧). సర్వతాపనః సర్వసంహర్తా 'తప దాహే'-సర్వతాపనాయ నమః (౭౨).కవిః సర్వజ్ఞః-కవయితా చ-కవయే నమః (౭౩). విశ్వో విశ్వ రూపః-విశ్వస్మై నమః. (౭౪). మహ త్తేజః స్వరూపం యస్య సః-మహాతేజసే నమః. (౭౫) రక్తః పాలనేన సర్వరంజకః-రక్తవర్ణ శ్చ-రక్తాయ నమః (౭౬). సర్వభవోద్భవః సర్వకార్యవర్గోత్పత్తిహే తుః-సర్వభవోద్భవాయ నమః. (౭౭). నక్షత్రాదీనా మంతర్యామితయా అధిపః ప్రవర్తకః-నక్షత్ర గ్రహతారాధిపాయ నమః.(౭౮).విశ్వభావనః సర్వభవోద్భవపర్యాయః-విశ్వభావనాయ నమః.(౭౯). తేజసా మగ్న్యాదీనాం తేజసా మపి సత్తాస్ఫూర్తిసాధకచిన్మయతేజోరూపః-'యేన సూర్య స్తపతి తేజ సేద్ధ' ఇతిశ్రుతేః. తేజసా మపి తేజస్వినే నమః. (౮౦) ద్వాదశాత్మన్ ద్వాదశమాసస్వరూప- ప్రాగుక్తానుక్తసర్వమూర్తిరూపాయ తుభ్యం నమ ఇ త్యర్థః. ద్వాదశాత్మనే నమః. (౮౧) ౧౫. నమ ఇతి. పూర్వాయ గిరయే శ్రీవిష్ణుపురాణోక్తత త్తద్గిర్యంతర్యామిణ ఇత్యర్థః. జ్యోతిర్గణానాంపతయే- జ్యోతిర్గణానాం ముక్తానాంపతయే స్వామినే, సూర్యపర్యాయనామాని సర్వా ణ్యపి తదం తర్యామిపర్య వసితా నీతి హృది నిధా యాహ—దినాధిపతయ ఇ త్యాదినా జయాయ-జయ తీతి జయః-అప్రతి హతపరాక్రమః తస్మై - జయం త్యనేన భక్తా స్సంసార మితి వా జయః, జయభద్రాయ-ఉపాస

నమః జయాయ జయభద్రాయ హర్యశ్వాయ నమో నమః, నమోనమ స్సహస్రాంశో ఆదిత్యాయ నమో నమః. నమ ఉగ్రాయ వీరాయ సారంగాయ నమో

భద్రాయ జయభద్రయోః ప్రదాత్రే, హర్యశ్వాయ శ్యామాశ్వాయ, అత్ర స్తుతిత్వా న్న పునరుక్తి శ్చింత్యా ఆదరాతిశయేన నమశ్శబ్దస్యద్విరుక్తిః ఉగ్రాయ అనుపాసకానా ముగ్రాయ, వివిధ మీరయతి ప్రేరయతి ప్రాణిన శ్చేష్టాయ తీతి వీరః తస్మై, సారం శీఘ్రం గచ్ఛతీతి సారంగః తస్మై, ఏకేన నిమిషార్ధేన ద్విసహస్రయోజనం గచ్ఛ తీతి పురాణప్రసిద్ధిః బ్రహ్మేశానాచ్యుతే శాయ - బ్రహ్మేశానాచ్యుతా

కానాం రోగపాపాది జయం భద్రం కల్యాణం చ ప్రయచ్ఛ తీతి జయభద్రః, హర్యశ్వాయ-హరిః హనుమాన్ అశ్వః వాహనం యస్య సః, అనేన రామావతార సూచితః ఆదరాతిశయేన నమఃపదస్య ద్విరుక్తిః సహస్రాంశో-సహస్రా ణ్యంశవో జీవా యస్య సః సహస్రాంశుః; 'మమైవాంశో జీవ లోకే జీవభూత' ఇతి స్మరణాత్ ఉగ్రాయ అనుపాసకానా ముగ్రరూపాయ, వీరాయ వివిధం ఈరయతి ప్రేరయతి ప్రాణిన శ్చేష్టయ తీతి వీరః తస్మై, సారంగాయ-సారం శీఘ్రం గచ్ఛ తీతి సారంగః-యద్వా-సారగ్రాహిణే-యద్వా-హంసావతారాయ - యద్వా-సారం ప్రణవః తేన ప్రతిపాద్యత ఇతి సారంగః, బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయ - బ్రహ్మేశానాచ్యుతానాం సృష్టిసంహారస్థితికర్తౄణా మీశః స్వామీ - పరబ్రహ్మ స్తాదృశత్వాత్. 'సృష్టిస్థిత్యంతకరణీం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికాం సంజ్ఞాం స యాతి భగవా నేక ఏవ జనార్దన' ఇతి స్మరణాత్. సర్వభక్షాయ సర్వయజ్ఞభోక్త్రే సర్వసంహర్త్రే వా, 'యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదన' ఇతి శ్రుతేః శత్రుసంహారార్థం రౌద్రాయ వపుషే, అనేన నృసింహావతార సూచితః. శత్రుఘ్నాయ శత్రుసంహర్త్రే-నిగృహీతహృషీకా యే త్యర్థః. అమితాత్మనే అపరిమితమహిమ్నే, కృతఘ్నాన్ హంతీతి కృతఘ్నఘ్నాయ; దేవాయ స్వయంప్రకాశాయ, తప్తచామీకరాభాయ హిరణ్మయపురుషాయ, వహ్నయే 'వసూనాం పావక' ఇతి స్మరణాత్. 'హరయ' ఇతి పాఠే-హర త్యశేష మజ్ఞానం తత్కార్యం మితి హరిః, విశ్వకర్మణే విశ్వం కర్మ కార్యం యస్య సః, 'సర్వకర్మా సర్వకామ' ఇతి శ్రుతేః. తమోఽభినిఘ్నాయ అజ్ఞాననాశకాయ, రుచయే రోచత ఇతి రుచిః తస్మై, 'ఘృణయే లోకసాక్షిణ' ఇతి పాఠే 'ఘృ క్షరణదీప్త్యో' రితి ధాతోః స్వయం ప్రకాశైకతానత్వాత్ ఘృణిః, లోకసాక్షిణే సర్వసాక్షిణే, 'సర్వదేవాత్మకో హ్యేష' ఇత్యారభ్య 'ఘృణయే లోకసాక్షిణ' ఇత్యేతదంతా అష్టోత్తరశతసంఖ్యా ఆదిత్యహృదయస్తోత్రనామమంత్రా వేదితవ్యాః. *తిలకం పూర్వాయ గిరయే-తదంతర్యామిణ ఇత్యర్థః. పూర్వాయ గిరయే నమః (౪౨). ఏవం పశ్చిమా యాద్రయ ఇతి పశ్చిమాయాద్రయే నమః. (౪౩) జ్యోతిర్గణానాంపతయ ఇతి నక్షత్రగ్రహతారాధిపపర్యాయః జ్యోతిర్గణానాంపతయే నమః.(౪౪).దినాధిపతయ ఇతి దివాకరపర్యాయః. దినాధిపతయే నమః (౪౫) జయాయ బ్రహ్మలోకాంతసకలజయప్రదాయ జయాఖ్యబ్రహ్మద్వారపాలమూర్తయే నమః (౪౬).జయభద్రాయ-బ్రహ్మలోకాదిజయప్రాప్యం యద్భద్రం భూమానంద స్తదాత్మకాయ జయభద్రాఖ్యద్వితీయద్వారపాలమూర్తయే చ - ఇమా వేవ శాపవశతోఽవతీర్ణౌ రావణకుంభకర్ణౌ జయభద్రాయ నమః (౪౭). హర్యశ్వో హరిదశ్వపర్యాయః. హర్యశ్వాయ నమః. (౪౮). సహస్ర మనంతా జీవా అంశవోంశా యస్య సః-సహస్రాంశవే నమః. (౪౯) ఆది త్యేతి నామ్నః ప్రాధాన్యబోధనాయ ద్విరుక్తిః ఆదిత్యాయ నమః ౫౦ ఉగ్రాయ ఇంద్రియనిగ్రాహకాయ-రుద్రరూపాయ చ-ఉగ్రాయ నమః (౫౧) వీరాయ ఇంద్రియప్రవర్తనే స్వతంత్రాయ-త్రిపురసంహార

నమః, నమః పద్మప్రబోధాయ మార్తాండాయ నమో నమః బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయ సూర్యాయాదిత్యవర్చసే, భాస్వతే సర్వభక్షాయ రౌద్రాయ వపుషే నమః తమోఘ్నాయ హిమఘ్నాయ శత్రుఘ్నాయామితాత్మనే, కృతఘ్నఘ్నాయ దేవాయ జ్యోతిషాం పతయే నమః తప్తచామీకరాభాయ వహ్నయే విశ్వకర్మణే, నమ

నాం సృష్టిసంహారస్థితికర్తౄణాం ఈశాయ,పరబ్రహ్మరూపత్వేన స్తూయతే 'అసావాదిత్యో బ్రహ్మేతి హి శ్రుతిః అథవా-బ్రహ్మేశానయోః బ్రహ్మరుద్రయోః అచ్యుతేశః అప్రచ్యుతనియంతా-సర్వాపత్స్వపి పాలక ఇత్యర్థః వేదాపహారగురుఘాతకదైత్యపీడాద్యాపద్విమోచనమహిష్ఠఫలప్రదాతేత్యర్థః 'బ్రహ్మేశాయాచ్యుతేశా'యేత్యపి పాఠః తస్మై, ఆదిత్యరూపం వర్చో దీప్తిర్యస్య-తస్మై ఆదిత్యవర్చసే, భా అస్యాస్తీతి భాస్వాన్-తస్మై, సర్వభక్షాయ సర్వసంహర్త్రే, అతఏవ తస్మిన్ సమయే రౌద్రాయ వపుషే,తమః అంధకారం హంతీతి తమోఘ్నః, ఆశ్రితశత్రూన్ హంతీతి శత్రుఘ్నః, అమితః అపరిచ్ఛిన్నః ఆత్మా స్వరూపం యస్యాసౌ అమితాత్మా, కృతఘ్నం హంతీతి కృతఘ్నఘ్నః, దేవాయ దీప్యమానాయ, తప్తచామీకరాభాయ హిరణ్యవపుషే; వహ్నయే అగ్నిరూపేణ హవ్యవాహనాయ, విశ్వం జగత్ కర్మ కర్తవ్యం యస్య తస్మై విశ్వకర్మణే - సర్వజగత్కర్త్రే ఇత్యర్థః లోక

క్షుమపరాక్రమయుక్తాయచ-వీరాయనమః (౯౨) సారం ప్రణవః తత్ప్రతిపాద్యాయ-సారంగాయనమః. (౯౩.) పద్మంహృదయకమలంబాహ్యంచపద్మం-తదోబ్ధకాయ-పద్మప్రబోధాయనమః (౯౪) ప్రచండాయసర్వసమర్థాయ-అతికోపనాయచ-ప్రచండాయనమః (౯౫) బ్రహ్మేశానాచ్యుతానాంసృష్టిసంహారస్థితికర్తౄణామీశాయ - ప్రాతిరాదౌ బ్రహ్మచ్యుతేశానాంశశ్చ - బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయనమః (౯౬) సూరః సూర్యపర్యాయః-సూరాయనమః (౯౭) ఆదిత్యస్యాంతరంవర్చోబ్రహ్మజ్ఞానంతద్రూపాయ-ఆదిత్యవర్చసేనమః (౯౮) భాస్వతేదివచిత్ప్రకాశవతే-భాస్వతేనమః (౯౯) సర్వభక్షాయ-సర్వం విషయజాతంభక్షయతీతి సర్వభక్షః తస్మై-సర్వభక్షాయనమః. (౧౦౦) దుఃఖం తన్మూలౌ రాగద్వేషౌ తన్మూలాజ్ఞానం చంద్రావయతీతిరుద్రః తస్యేదంరౌద్రం-అజ్ఞానసంహారిసమర్థజ్ఞానాకారయేత్యర్థః రౌద్రవపుషేనమః (౧౦౧) తమోఘ్నహిమఘ్నౌతిమిరోన్మథనశిశిరనాశనపర్యాయౌ - తమోఘ్నాయనమః (౧౦౨)హిమఘ్నాయనమః. (౧౦౩.)శత్రుర్దేహాహంభావః నిజతత్త్వభగవదనుసంధానజసౌఖ్యేనతస్యశాతనాత్ తస్యహంతా-రిపుఋణగదాదిహంతాచ-శత్రుఘ్నాయ నమః (౧౦౪)అమితాత్మనే కాలదేశపరిచ్ఛేదరహితస్వరూపాయ-అమితాత్మనే నమః (౧౦౫) కృతఘ్నఘ్నాయ - కృతంచేతనత్వలక్షణం భగవత్కృతముపకారం ఘ్నంతి విస్మరంతీతి కృతఘ్నా భగవద్విముఖా అజ్ఞాః సంసారిణః తాన్ సంసారానర్థప్రాపణేన హంతి తాదృశాయ-కృతఘ్నఘ్నాయనమః (౧౦౬.) దేవాయ-చిదానందజ్యోతిస్స్వరూపాయ - జాగతకృత్యస్య నిజోదయేన ప్రవర్తనశీలాయచ - దేవాయనమః (౧౦౭) జ్యోతిషాం పతయే ఇతి జ్యోతిర్గణానాం పతయ ఇత్యే తత్పర్యాయః జ్యోతిషాంపతయేనమః. (౧౦౮) తప్తచామీకరాభాయేతి సువర్ణసదృశాయే త్యేతత్పర్యాయః తప్తచామీకరాభాయనమః. (౧౦౯.) హరత్యశేషమజ్ఞానం తత్కార్యం చేతిహరిః-హరయేనమః (౧౧౦) విశ్వంసర్వం కర్మ యస్య తస్మై 'సర్వకర్మా సర్వకామ'ఇతి శ్రుతేః.విశ్వకర్మణేనమః (౧౧౧.)తమోఽభినిఘ్నస్తమోఘ్నపర్యాయః-తమోభినిఘ్నాయనమః. (౧౧౨) రుచయేచిల్లక్షణదీప్తిమతే-రుచయేనమః (౧౧౩) లోక్యతఇతిలోకోదృశ్యప్రపంచః తస్య సాక్షిణే సాక్షాద్ద్రష్ట్రే-లోకానాం పాపపుణ్యకర్మసాక్షిణేచ-లోకసాక్షిణేనమః. (౧౧౪)

గతో వచస్త్వరేతి 30. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః

స రథం సారథి ర్హృష్టః పరసైన్యప్రధర్షణం, గన్ధర్వనగరాకారం సముచ్ఛ్రితపతాకినం. యుక్తం పరమసంపన్నై ర్వాజిభి ర్హేమమాలిభిః, యుద్ధోపకరణైః పూర్ణం పతాకాధ్వజమాలినం. గ్రసంత మివ చాకాశం నాదయంతం వసుంధరాం, ప్రణాశం పరసైన్యానాం స్వసైన్యానాం ప్రహర్షణం. రావణస్య రథం క్షిప్రం చోదయామాస సారథిః, 3॥ త మాపతంతం సహసా స్వనవంతం మహాస్వనం రథం రాక్షసరాజస్య నరరాజో దదర్శ హ, 4॥ కృష్ణవాజిసమాయుక్తం యుక్తం రౌద్రేణ వర్చసా. తటిత్పతాకాగహనం దర్శితేంద్రాయుధాయుధం, శరధారా విముం

ర్భావే ఏకత్రింశదుత్తరశతసర్గాన్తేన గణితా భవేయుః 30. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ రావణదుర్నిమిత్తాని సరథ మిత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అత్ర ద్వితీయ సారథిశబ్దః అనేకవిశేషణవ్యవధానాత్ పూర్వోక్తావిస్మరణాయ గంధర్వనగరాకారం గంధర్వనగరసదృశం. తల్లక్షణ ముక్తం మిహిరేణ — 'చిత్రవర్ణం చిత్రరూపప్రాకారగృహగోపురం, అలంకృత మనేకాభై ర్వితానధ్వజతోరణైః గంధర్వ నగరం దంతిన్నృవాజిక్షయయుద్ధకృత్, దృశ్యతే చేన్మహాద్యుద్ధ మన్యోన్యం ధరణీభుజా' మితి యుద్ధోపకరణైః ధనుఃకవచాదిభిః - పతాకాయుక్తా ధ్వజాః తై ర్మాలంత ఇతి పతాకాధ్వజమాలీ - తం - 'మలవల్లధారణ' ఇత్యస్మా ణ్ణినిః. గ్రసంత మివ-స్వవిస్తారేణేతి భావః ప్రణాశయతీతి ప్రణాశం *రామానుజీయం పతాకాధ్వజమాలినం - పతాకాయుక్తశ్చాసౌ ధ్వజశ్చ పతాకాధ్వజః - పతాకాధ్వజశ్చ మాలాశ్చ పతాకాధ్వజమాలం - తదస్యాస్తీతి పతాకాధ్వజమాలీ - తం - 'రావణస్య రథం క్షిప్రం చోదయామాస సారథి' రిత్యత్ర ద్వితీయో రథసారథిశబ్దా వనేకవిశేషణవ్యవధానా త్పూర్వోక్తా విస్మరణార్థౌ 3॥. తమితి. స్వనవంతం శబ్దవంతం మహాస్వనం - ప్రతిధ్వనియుక్త మిత్యర్థః. 4॥ కృష్ణవాజిసమాయుక్త మిత్యాది. సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. రౌద్రేణ ఉగ్రేణ - తటిత్పతాకాగహనం తటిత్తుల్యపతాకావనం - దర్శితేంద్రాయుధాయుధం - దర్శితానీంద్రాయుధసదృశాని ఆయుధాని యేన తం - యద్వా - దర్శితేంద్రా

గత ఇత్యనేన యుద్ధదర్శనార్థం స్వమండలా దవతీర్య రామసమీపే గగనే స్థిత్వా త్వరేత్యవాదీదిత్యవగమ్యతే 30 ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః

సరథ మిత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. గంధర్వనగరాకారం అత్యాశ్చర్యకరమిత్యర్థః పరమసంపన్నైః పరమజవసంపన్నైః - సముచ్ఛ్రితపతాకిన మిత్యనేన పతాకానా మౌన్నత్యం కథితం. పతాకాధ్వజమాలిన మిత్యనేన బాహుళ్యం కథితం. అతో న పునరుక్తిః. ఏతాదృశం రావణస్య రథం క్షిప్రం చోదయామాస సారథి రితి సంబంధః. ద్వితీయః సారథిశబ్దః అనేకవిశేషణవ్యవధానాత్ పూర్వోక్తస్మరణార్థః. 4॥ కృష్ణేతి. తటిత్పతాకాగహనం- తటిత్తుల్యాభిః పతాకాభిః

చంతం ధారాసార మి వాంబుదం. తం దృష్ట్వా మేఘసంకాశ మాపతంతం రథం రిపోః, ౬॥ గిరే ర్వజ్రాభిమృష్టస్య దీర్యత స్సదృశస్వనం విస్ఫారయ న్వై వేగేన బాలచంద్రనతం ధనుః, ఉవాచ మాతలిం రామ స్సహస్రాక్షస్య సారథిం. ౭. మాతలే పశ్య సంరబ్ధ మాపతంతం రథం రిపోః, ౮॥ యథాఽపసవ్యం పతతా వేగేన మహతా పునః సమరే హంతు మాత్మానం తథా తేన కృతా మతిః, ౯॥ తదప్రమాద మాతిష్ఠన్ ప్రత్యుద్గచ్ఛ రథం రిపోః విధ్వంసయితు మిచ్ఛామి వాయు ర్మేఘ మి వోత్థితం, ౧౦॥ అవిక్లబ మసంభ్రాంత మవ్యగ్రహృదయేక్షణం రశ్మిసంచారనియతం ప్రచోదయ రథం ద్రుతం, ౧౧॥ కామం న త్వం సమాధేయః పురందరరథోచితః యుయుత్సు రహ మేకాగ్రః స్మారయే త్వాం న శిక్షయే, ౧౨॥. పరితుష్ట స్స రామస్య తేన వాక్యేన మాతలిః ప్రచోదయామాస రథం సురసారథి సత్తమః, ౧౩॥ అపసవ్యం తతః కుర్వన్ రావణస్య మహారథం చక్రోత్క్షిప్తేన రజసా రావణం వ్యవధానయత్, ౧౪॥ తతః క్రుద్ధో దశగ్రీవ స్తామ్రవిస్ఫారితేక్షణః రథప్రతి

యుధాని-స్వప్రభావిశేషవిరచితేంద్రచాపాద్యాయుధాని యస్మిన్ దృశ్యంతే తాదృశం-యద్వా-ఆయుధం ధనుః - దర్శితేంద్రధనుస్త్వ్యధనుష్కం - ధారాసారం ధారాసమూహ మిత్యర్థః. వజ్రాభిమృష్టస్య వజ్రాహతస్య - అత ఏవ దీర్యతః భిద్యమానస్య - బాలచంద్రనతం ఆరోపితమౌర్వీకత్వేన బాలచంద్రవన్నతం. ౭. మాతలే ఇత్యర్ధ మేకం వాక్యం. సంరబ్ధం వేగవంతం ౮॥ యథాపసవ్యమితి యథా- ఆ అపసవ్య మితి పదచ్ఛేదః. అపసవ్యం అప్రదక్షిణం యథాస్యాత్తథా- మహతా వేగేన పునః ఆపతతా ఆగచ్ఛతా. తేన రావణేన - సమరే ఆత్మానం హంతుం మతిః కృతా - అపసవ్యతయా గమనం వినాశద్యోతక మిత్యర్థః ౯॥ తదితి. తత్ అపసవ్యగమనస్య వినాశహేతుత్వాత్ - అప్రమాదమాతిష్ఠన్ సావధానతా మవలంబమానః - అపసవ్యతాం పరిహర న్నిత్యర్థః. రిపోః రథం ప్రత్యుద్గచ్ఛ ౧౦॥ అవిక్లబ మితి. అవిక్లబం అదీనం - అసంభ్రాంతం అప్రమాదం - అవ్యగ్రహృదయేక్షణం. అవ్యాకులమనోనయనం - రశ్మిసంచారనియతం నియతరశ్మిసంచారం - ఏతాని క్రియావిశేషణాని. ౧౧॥ కామమితి నసమాధేయః నోపదేష్టవ్యః - అత్ర హేతుః పురందరరథోచిత ఇతి అభ్యస్తపురందరరథ ఇత్యర్థః. ౧౨॥—౧౩॥.అపసవ్యమితి రావణస్య మహారథమపసవ్యం కుర్వన్ - స్వరథస్యాపసవ్యతాం పరిహర న్నిత్యర్థః చక్రోత్క్షిప్తేన రథచక్రోత్థాపితేన - రజసా - రావణం వ్యవధానయత్ వ్యవహిత మకరోత్. ౧౪॥ తతఇతి. రథప్రతిముఖం సర్వాభాభి

గహనం సంకీర్ణం - దర్శితేంద్రాయుధాయుధం - దర్శితాని ఇంద్రాయుధాని ఇంద్రాయుధసదృశాన్యాయుధాని యేనతం తం దృష్ట్వేతి. వజ్రాభిమృష్టస్య వజ్రాభిహతస్య. ౮॥ యథేతి అపసవ్యం యథాతథా ఆపతతా తేనేతి సంబంధః. ౯॥. తదితి తదప్రమాదమాతిష్ఠన్ ప్రత్యుద్గచ్ఛ. ౧౦॥. అవిక్లబమితి. అవిక్లబమితి క్రియావిశేషణం. అవిక్లబం అకాతరం - అసంభ్రాంతం భ్రాంతిరహితం- అవ్యగ్రహృదయేక్షణం - అవ్యగ్రే హృదయదర్శనే - యథాతథా - రశ్మిసంచారనియతం - రశ్మీనాం సంచారే ఆకుంచనప్రసారే నియతం యథాతథా రథం ప్రచోదయేతి సంబంధః. ౧౧॥ కామమితి.నసమాధేయః-నోపదేష్టవ్యః ౧౩॥ అపసవ్యమితి చక్రోత్క్షిప్తేన రథచక్రోత్థితేన-వ్యవధానయత్ చాల

ముఖం రామం సాయకై రవధూనయత్, ౧౫-౬ ధర్షణామర్షితో రామో ధైర్యం రోషేణ లంఘయన్, జగ్రాహ సుమహావేగ మైన్ద్రం యుధి శరాసనం, శరాంశ్చ సుమహాతేజా స్సూర్యరశ్మిసమప్రభాన్ ౧౭. తదోపోఢం మహద్యుద్ధ మన్యోన్యవధకాంక్షిణోః, పరస్పరాభిముఖయో ర్దృప్తయో రివ సింహయోః ౧౮ తతో దేవా స్సగన్ధర్వాః సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, సమేయు ర్ద్వైరథం ద్రష్టుం రావణక్షయకాంక్షిణః. ౧౯ సముత్పేతు రథోత్పాతాః దారుణా రోమహర్షణాః, రావణస్య వినాశాయ రాఘవస్య జయాయ చ ౨౦ వవర్ష రుధిరం దేవో రావణస్య రథోపరి, వాతా మండలిన స్తీక్ష్ణా హ్యపసవ్యం ప్రచక్రముః. ౨౧ మహద్గృధ్రకులం చాస్య భ్రమమాణం నభస్తలే, యేన యేన రథో యాతి తేన తేన ప్రధావతి ౨౨. సంధ్యయా చావృతా లంకా జపాపుష్పనికాశయా, దృశ్యతే సంప్రదీప్తేవ దివసేఽపి వసుంధరా. ౨౩. సనిర్ఘాతా మహోల్కాశ్చ సంప్రచేరు ర్మహాస్వనాః, విషాదయం స్తే రక్షాంసి రావణస్య తదాఽహితాః ౨౪. రావణశ్చ యత స్తత్ర సంచచాల వసుంధరా,

---

ముఖం - అవధూనయత్ ప్రాహరత్. ౧౫-౬. ధర్షణేత్యాది సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం ధైర్యం రోషేణలంఘయన్ - రోషేణనివృత్తధైర్యఇత్యర్థః ఐన్ద్రం మాతలినానీతం - శరాసనం శరాంశ్చ జగ్రాహేతియోజనా. ౧౭. తదోపోఢమితి ఉపోఢం ప్రవృత్తం ౧౮ తతఇతి ద్వైరథం ద్వాభ్యాం రథాభ్యాం ప్రవర్తితం యుద్ధం ౧౯ సముత్పేతురితి. అత్రోత్పాతానాం రాఘవజయసూచకత్వం రావణవధద్వారా. ౨౦. వవర్షేతి దేవః పర్జన్యః - మండలినోవాతాః వాత్యాః - అపసవ్యం అప్రదక్షిణం - ప్రచక్రముః చేరుః. ౨౧ మహదితి. అస్యరావణస్య - రథోయేనమార్గేణ యాతిస్మ తేన మార్గేణమహత్ గృధ్రకులం నభస్తలేభ్రమమాణంసత్ ప్రధావతిస్మ-అనేనరావణస్యాసన్నమరణత్వం సూచితం. తదుక్తంశకునార్ణవే—'ఆసన్నమృత్యోర్నికటేచరంతి గృధ్రాదయోమూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగ' ఇతి. ౨౨. సంధ్యయేతి. జపాపుష్పనికాశయా సంధ్యయాలంకాఆవృతా - అతఏవవసుంధరా లంకాపర్యంతభూమిః - రాత్రావగ్నినాసంప్రదీప్తేవ దివసేఽపి సంప్రదీప్తా దృశ్యతఇత్యర్థః ౨౩ సనిర్ఘాతా ఇతి సనిర్ఘాతామహోల్కాస్సంప్రచేరుః - తేఉల్కాః - లింగవ్యత్యయః. రావణస్యాహితాః ప్రతికూలాస్సంతః - రక్షాంసివిషాదయన్ వ్యషాదయన్. * రామానుజీయం. విషాదయన్ విషాదయంత్యః. ౨౪. రావణశ్చేతి. యతః యత్ర - రావణోగతః - తత్రవసుంధరాసంచచాల - రావణసమీపఏవ భూకంపోజాత ఇత్యర్థః. గృహీతాఇవబాహవః - కైశ్చిత్ గృహీతాబాహవోయథా

యామాస ౧౪—౧౫ ధర్షణావర్షిత ఇతి ఐన్ద్రం శరాసనం- 'ఇది పరమైశ్వర్యే' ఇతి ధాతో రింద్రః పరమాత్మా-తదీయంనిజాయుధం జగ్రాహేత్యర్థః. ౧౮. తతో దేవాఇతి ద్వైరథం-ద్వాభ్యాంరథాభ్యాంప్రవర్తితంయుద్ధం ద్వైరథం. ౨౦. వవర్షేతి. మండలినః వాతాః-వాత్యాఇత్యర్థః. ౨౧ మహదితి. గృధ్రకులస్య-రావణరథానుగమనేన రావణస్యాసన్నమరణత్వం సూచితం ఉక్తంచ శకునార్ణవే—'ఆసన్నమృత్యోర్నికటే చరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగ' ఇతి ౨౨. సంధ్యయేతి జపాపుష్పనికాశయా సంధ్యయా-అకాలికయేతిశేషః లంకావృతా - అతఏవ వసుంధరా లంకాపర్యంతభూమిః - రాత్రావగ్నినా సంప్రదీప్తేవ దివసేఽపిసంప్రదీప్తా దృశ్యతఇత్యర్థః ౨౩. సనిర్ఘాతాఇతి. విషాదయన్

రక్షసాం చ ప్రహరతాం గృహీతా ఇవ బాహవః ౨౫. తామ్రాః పీతా స్సితా శ్శ్వేతాః పతితా స్సూర్యరశ్మయః, దృశ్యంతే రావణ స్యాంగే పర్వత స్యేవ ధాతవః. ౨౬. గృధ్రై రనుగతా శ్చాస్య వమంత్యో జ్వలనం ముఖైః, ప్రణేదు ర్ముఖ మీక్షంత్య స్సంరబ్ధ మశివం శివాః. ౨౭ ప్రతికూలం వవౌ వాయుః రణే పాంసూన్ సమాకిరన్, తస్య రాక్షసరాజస్య కుర్వన్ దృష్టివిలోపనం ౨౮ నిపేతు రింద్రాశనయ స్సైన్యే చాస్య సమంతతః, దుర్విషహ్యస్వనా ఘోరాః వినా జలధరస్వనం ౨౯. దిశశ్చ ప్రదిశ స్సర్వా బభూవు స్తిమిరావృతాః, పాంసువర్షేణ మహతా దుర్దర్శం చ నభోఽభవత్ ౩౦. కుర్వంత్యః కలహం ఘోరం శారికా స్తద్రథం ప్రతి, నిపేతు శ్శతశ స్తత్ర దారుణం దారుణారుతాః, ౩౧ జఘనేభ్య స్స్ఫులింగాం శ్చ నేత్రేభ్యోఽశ్రూణి సంతతం, ముముచు స్తస్య తురగా స్తుల్య మగ్నిం చ వారి చ. ౩౨ ఏవంప్రకారా బహవ స్సముత్పాతా భయావహాః, రావణస్య వినాశాయ దారుణా స్సంప్రజజ్ఞిరే ౩౩ రామ స్యాపి నిమిత్తాని సౌమ్యాని చ శుభాని చ, బభూవు ర్జయశంసీని ప్రాదుర్భూతాని సర్వశః ౩౪ నిమిత్తాని చ సౌమ్యాని రాఘవస్య జయాయ చ, దృష్ట్వా పరమసంహృష్టో హతం మేనే చ రావణం. ౩౫. తతో నిరీక్ష్యాత్మగతాని రాఘవో రణే నిమిత్తాని నిమిత్త

ప్రహర్తుం నక్షమంతే-తథాఽభూవన్నిత్యర్థః ౨౫. తామ్రాఇతి. సితాఅశ్వేతాశ్చసితాశ్వేతాః - పర్వతస్యేవేతి. పర్వతస్యాంగేధాతవఇవేతియోజనా ౨౬ గృధ్రైరితి గృధ్రైరనుగతాః - గృధ్రసహితా ఇత్యర్థః. శివాః గోమాయవః - ముఖైర్జ్వలనం వమంత్యస్సత్యః - అస్యరావణస్య - ముఖమీక్షంత్యః - రావణాభిముఖాఇత్యర్థః సంరబ్ధంకుపితం - అశివం అమంగళంచయథా భవతి తథా ప్రణేదుః - గృధ్రాణాంసాహిత్యమాత్రం - నతుజ్వలనవమనాదికం. ౨౭ ప్రతికూలమితి. వాయుః రణే పాంసూన్ సమాకిరన్ - తేన - తస్యరావణస్య - దృష్టివిలోపనం దృష్టిప్రతిఘాతం - కుర్వన్ ప్రతికూలంఅభిముఖంవవౌ. ౨౮ నిపేతురితి ఇంద్రాశనయః ఉల్కాశనయః - ఉల్కాశన్యోస్స్వరూపముక్తంమిహిరేణ—'ఉల్కా శిరసి విశాలా నిపతంతీ వర్ధతేచ తనుపుచ్ఛా,అశని స్స్వనేన మహతా యుక్తా నృగజాశ్వతరుపశుముఖేషు.నిపతతి విదారయంతీ ధరాతిలం చక్రసంస్థా' నేతి.౨౯.*రామానుజీయం. 'దుర్దర్శంచనభోఽభవ'దితివారః ౩౦. కుర్వంత్య ఇతి. తద్రథం ప్రతితద్రథోపరి. ౩౧ జఘనేభ్యఇతి. తురగాః జఘనేభ్యః స్ఫులింగాన్ నేత్రేభ్యః అశ్రూణిచముముచుః - ఏవమగ్నించవారిచతుల్యం యథాభవతితథాముముచుః ౩౩. ఏవంరావణపరాజయసూచకదుర్నిమిత్తాన్యుక్తాని , ఇదానీంరామజయసూచకనిమిత్తాన్యాహ—రామస్యాపీతి. సౌమ్యానిమనోజ్ఞాని - శుభానిశుభోదర్కాణి - అతఏవ జయశంసీనినిమిత్తాని - ప్రాదుర్బభూవుః సత్తాంలేభిరే రామవిషయేకించిత్కారోహిసత్తాలాభహేతుః ౩౪. నిమిత్తానీతి జయాయనిమిత్తాని - జయసూచకనిమిత్తానీత్యర్థః. ౩౫ తతఇతి. రణే

విషాదయంత్యః-తేరక్షాంసితానిరక్షాంసి. ౨౪½ రక్షసామిత్యాదిసార్ధం. ప్రహరతాంరక్షసాం బాహవ ఇవపర్వతస్య ధాతవఇవచతామ్రాదిరూపాః సూర్యరశ్మయః రావణస్యాంగేపతితా స్సంతో దృశ్యంత ఇతి సంబంధః ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-

కోవిదః, జగామ హర్షం చ పరాం చ నిర్వృతిం చకార యుద్ధే హ్యధికం చ విక్రమం. ౩౬.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః

నవోత్తరశతతమ స్సర్గః.

తతః ప్రవృత్తం సుక్రూరం రామరావణయో స్తదా, సుమహా ద్ద్వైరథం యుద్ధం సర్వలోకభయావహం. ౧ తతో రాక్షససైన్యం చ హరీణాం చ మహా ద్బలం, ప్రగృహీతప్రహరణం నిశ్చేష్టం సమతిష్ఠత ౨ సంప్రయుద్ధౌ తతో దృష్ట్వా బలవన్నరరాక్షసౌ, వ్యాక్షిప్తహృదయా స్సర్వే పరం విస్మయ మాగతాః ౩ నానాప్రహరణై ర్వ్యగ్రై ర్భుజై ర్విస్మితబుద్ధయః, సర్వంతం ప్రేక్ష్య సంగ్రామం నాభిజగ్ముః పరస్పరం ౪ రక్షసాం రావణం చాపి వానరాణాం చ రాఘవం, పశ్యతాం విస్మితాక్షాణాం సైన్యం చిత్ర మివాబభౌ ౫ తౌ తు తత్ర నిమిత్తాని దృష్ట్వా రావణరాఘవౌ, కృతబుద్ధీ స్థిరామర్షౌ యుయుధాతే హ్యభీతవత్ ౬. జేతవ్య మితి కాకుత్స్థో మర్తవ్య మితి రావణః, ధృతౌ స్వవీర్యసర్వస్వం యుద్ధే ఽదర్శయతాం తదా ౭ తతః క్రోధా ద్దశగ్రీవ శ్శరాన్ సంధాయ వీర్యవాన్,

---

ఆత్మగతానిఆత్మార్థం ప్రాదుర్భూతాని - హర్షంపులకంనిర్వృతింసుఖంచజగామ ౩౬ ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టోత్తర శతతమ స్సర్గః.

తతః ప్రవృత్తమిత్యాది ద్వైరథం ద్వాభ్యాంరథాభ్యాం ప్రవృత్తంయుద్ధం - ప్రవృత్త మితియోజనా. ౧ తతఇతి నిశ్చేష్టంసమతిష్ఠత - యుద్ధాద్భుతదర్శనకుతూహలాదితిభావః. ౨. ఏత దేవవివృణోతిద్వాభ్యాం—సంప్రయుద్ధావిత్యాది సంప్రయుద్ధౌసమ్యగ్యోద్ధుముపక్రాంతౌ. కర్మ ణి క్తః. బలవత్ అత్యంతం - వ్యాక్షిప్తహృదయాః యుద్ధదర్శనసక్తచిత్తాః ౩ నానేతి. భుజైరిత్యుప లక్షణేతృతీయా ౪ రక్షసామితి రావణంపశ్యతాంవిస్మితాక్షాణాం వికసితనేత్రాణాం రక్షసాం సైన్యం - రఘువంపశ్యతాంవిస్మితాక్షాణాంవానరాణాంసైన్యం చ చిత్రమివాబభౌ. ౫ తావితి. నిమిత్తాని - దుర్నిమిత్తాని శుభనిమిత్తానిచేత్యర్థః. కృతబుద్ధీనిశ్చితబుద్ధీ ౬. నిశ్చయమేవాహ—జేత వ్యమితిజయోఽవశ్యంభావీతి - మర్తవ్యమితిమరణ మవశ్యంభావీతి - ఆవశ్యకత్వార్థే తవ్యః. ధృతౌ

యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః.

౧ తతఇతి నిశ్చేష్టంసమతిష్ఠత - అత్యద్భుతయుద్ధందృష్ట్వేతిభావః ౨ సంప్రయుద్ధావితి. సంప్రయుద్ధౌ - సమ్యగ్యోద్ధుముపక్రాంతౌ ౩. నానేతి. భుజైః-ఉపలక్షితాః - సర్వంతంసమీప మాగచ్ఛంతం - ప్రేక్ష్యప్రేక్ష్యాపి-విస్మయాత్పరస్పరంనాభిజగ్ముః - ప్రహర్తుమితి శేషః. ౪ రక్షసా మితి చిత్రమివ-చిత్రలిఖితమివ *తిలకమ్ విస్మితానాంవిస్మయపరవశేంద్రియాణాం-హరిరక్షసామితి శేషః ౫. తావితి.కృతబుద్ధీనిశ్చితబుద్ధీ. *తిలకమ్. అభీతవత్ అభీతార్హం. ౬. నిశ్చయప్రకారమే వాహ — జేతవ్యమితి జయోఽవశ్యంభావీత్యర్థః. * తిలకమ్. నిశ్చయమాహ — జేతవ్యమితి. మర్తవ్య మితి. మృత్యుర్యుష్మత్ప్రహర్తవ్యమిత్యర్థఇతికతకః. ఇతిధృతౌ ఏవంనిశ్చితవంతౌ అదర్శయతా

ముమోచ ధ్వజ ముద్దిశ్య రాఘవస్య రథే స్థితం. ౮ తే శరా స్త మనాసాద్య
పురందరరథధ్వజం, రథశక్తిం పరామృశ్య నిపేతు ర్ధరణీతలే ౯ తతో రామోఽ
భిసంక్రుద్ధ శ్చాప మాయమ్య వీర్యవాన్, కృతప్రతికృతం కర్తుం మనసా సంప్ర
చక్రమే ౧౦ రావణధ్వజ ముద్దిశ్య ముమోచ నిశితం శరం, మహాసర్ప మి వాస
హ్యం జ్వలంతం స్వేన తేజసా ౧౧ జగామ స మహీం ఛిత్వా దశగ్రీవధ్వజం శరః,
స నికృత్తో ఽపత ద్భూమౌ రావణస్య రథధ్వజః ౧౨ ధ్వజ స్యోన్మథనం దృష్ట్వా
రావణ స్సుమహాబలః, సంప్రదీప్తోఽభవత్ క్రోధా దమర్షాత్ ప్రదహ న్నివ. ౧౩ స
రోషవశ మాపన్న శ్శరవర్షం మహ ద్వమన్, రామస్య తురగాన్ దీప్తై శ్శరై ర్వి
వ్యాధ రావణః ౧౪ తే విద్ధా హరయ స్తత్ర నాస్ఖల న్నాపి బభ్రముః, బభూవు
స్స్వస్థహృదయాః పద్మనాళై రి వాహతాః ౧౫. తేషా మసంభ్రమం దృష్ట్వా
వాజినాం రావణ స్తదా, భూయ ఏవ సుసంక్రుద్ధ శ్శరవర్షం ముమోచ హ ౧౬.
గదా శ్చ పరిఘాం శ్చైవ చక్రాణి ముసలాని చ, గిరిశృంగాణి వృక్షాం శ్చ తథా శూల
పరశ్వధాన్ ౧౭ మాయావిహిత మేత త్తు శస్త్రవర్ష మపాతయత్, తుములం
త్రాసజననం భీమం భీమప్రతిస్వనం. ౧౮ తద్వర్ష మభవ ద్యుద్ధే నైకశస్త్రమయం
మహత్ విముచ్య రాఘవరథం సమంతా ద్వానరే బలే ౧౯ సాయకై రంత

ధైర్యవంతౌ ౮ తఇతి రథశక్తింరథబలం - పరామృశ్యప్రాప్య - రథశక్తిప్రభావేణ ధ్వజమనాసా
ద్యనిపేతురిత్యర్థః ౯ తతోరామఇతి సంప్రచక్రమే ఉద్యుక్తవాన్ సంకల్పితవానిత్యర్థః. ౧౦.
రావణధ్వజమితి అసహ్యం-దుర్ధర్షమిత్యర్థః. ౧౧. జగామేతి సః శరః ధ్వజంఛిత్వాజగామ,నతుకేవలం
జగామ. ౧౨. ధ్వజస్యేతి క్రోధాదమర్షాచ్చప్రదహన్నివ ప్రదహన్నగ్ని రివ సంప్రదీప్తః జ్వలితః
అభవత్ ౧౩ సఇతి శరవర్షం - వమన్నివేత్యర్థః ౧౪ తఇతి హరయః హరితవర్ణాః - ఇం
ద్రాశ్వత్వాదితి భావః. ౧౬ గదాశ్చేతి ముమో చేత్యనుషజ్యతే. ధనుషాకథంగదాదిమోచనమి
త్యత్రాహ—మాయేతి శస్త్రవర్షంగదాదివర్షం - మాయావిహితంఆశ్చర్యకరశక్తికృతం - తుములనానా
విధమిత్యర్థః. ౧౮ తద్వర్షమితి నైకశస్త్రమయం అనేకశస్త్రప్రచురం తద్వర్షం క్రోధాతిశయేనప్ర
యుక్తైః రామశరైర్నివారణాల్లక్ష్యభూతంరాఘవరథంవిముచ్యవానరబలేఅభవత్ - తత్రాపతదిత్యర్థః.
౧౯. సాయకై రిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తతఃదశగ్రీవః అశ్రాంతహృదయోద్యమః అవిచ్ఛి

మితిచ్ఛేదః ౮. తేశరా ఇతి. రథశక్తం శక్తరథం - దృఢరథమితియావత్ పరామృశ్య స్పృష్ట్వా.
* తిలకమ్ రథశక్తిం దివ్యరథవైభవం రథానయవవిశేషం వా-పరామృశ్యప్రాప్య-తన్మహిమ్నా కేవలం
ధరణీతలేపేతుః ౧౨ ధ్వజ స్యేతి. అమర్షాత్ అసహనాత్ ౧౪ * తిలకమ్ తేదివ్యాఇతి. స్ఖలనాద్య
భావేస్వస్థహృదయత్వేచ హేతుర్దివ్యా ఇతి పద్మనాళైః పద్మదండైః. ౧౭ * తిలకం భీమః ప్రతి
స్వనోయస్మిన్ తత్. ౧౮ తద్వర్ష మితి. రాఘవరథంవిముచ్య క్రోధాతిశయేన ప్రయుక్తత్వాల్లక్ష్య
భూతంరామరథమతిక్రమ్యవానరేబలేఅభవదితిసంబంధః *తిలకమ్. నైకశస్త్రమయంనానాశస్త్రప్రచురం-
తద్వర్షంప్రాగుక్తశస్త్రవర్షం ౧౯. * తిలకం నిస్సంగేన ప్రాణాశాసంగరహితేన. ౨౦౹ వ్యాయచ్ఛ

రిక్షం చ చకా రాశు నిరంతరం, సహస్రశ స్తతో బాణా నశ్రాంతహృద యోద్యమః. ముమోచ చ దశగ్రీవో నిస్సంగే నాంతరాత్మనా, ౨౦ ॥ వ్యాయచ్ఛమానం తం దృష్ట్వా తత్పరం రావణం రణే ప్రహస న్నివ కాకుత్స్థ స్సందధే సాయకా ఞ్శితాన్, ౨౧ ॥ స ముమోచ తతో బాణా న్రణే శతసహస్రశః తాన్ దృష్ట్వా రావణ శ్చక్రే స్వశరైః ఖం నిరంతరం, ౨౨ ॥ తత స్తాభ్యాం ప్రముక్తేన శరవర్షేణ భాస్వతా, శరబద్ధ మి వాభాతి ద్వితీయం భాస్వ దంబరం, ౨౩ ॥ నానిమిత్తో౽భవ ద్బాణో నాతిభేత్తా న నిష్ఫలః ౨౪ అన్యోన్య మభిసంహత్య నిపేతు ర్ధరణీతలే, తథా విసృజతో ర్బాణాన్ రామరావణయో ర్మృధే ౨౫. ప్రాయుధ్యతా మవిచ్ఛిన్న మస్యంతౌ సవ్యదక్షిణం, చక్రతు శ్చ శరౌఘై స్తౌ నిరుచ్ఛ్వాస మి వాంబరం. ౨౬ రావణస్య హయాన్ రామో హయాన్ రామస్య రావణః, జఘ్నతు స్తౌ తథా౽న్యోన్యం కృతానుకృత కారిణౌ. ౨౭. ఏవం తౌ తు సుసంక్రుద్ధౌ చక్రతు ర్యుద్ధ మద్భుతం, ముహూర్త మభవ ద్యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం ౨౮. ప్రయుధ్యమానౌ సమరే మహాబలౌ శితై శ్శరై రావణలక్ష్మణాగ్రజౌ, ధ్వజావపా

న్మత్తాన్సాహసన్ - నిస్సంగేన అవ్యాసక్తేన - అంతరాత్మనా మనసా - ఉపలక్షితః - సహస్రశో బాణాన్ ముమోచ - సాయకై రంతరిక్షం చ నిరంతరం చకార * రామానుజీయం 'సాయకై రంతరిక్షం చ చకారాశునిరంతరం, సహస్రశ స్తతో బాణానశ్రాంతహృదయోద్యమః ముమోచచ దశగ్రీవో నిస్సంగేనాంతరాత్మ' నేతిపాఠక్రమః. ౨౦ ॥ వ్యాయచ్ఛమాన మితి వ్యాయచ్ఛమానం వ్యాయచ్ఛంతం - యత్నంకుర్వంతం-రణేతత్పరంసక్తం - ప్రహసన్నివసందధేఅనాయాసేనసందధే ౨౨ ॥ తతస్తాభ్యామితి. శరవర్షేణభాస్వత్ - అంబరంశరబద్ధంద్వితీయమంబరమివాభాతిస్మ ౨౩ ॥ నానిమిత్తఇత్యర్థం. అనిమిత్తఃలక్ష్యవిశేషోద్దేశరహితః - అతిభేత్తాఅపేక్షితప్రమాణాదధికఃభేత్తా - నిష్ఫలః లక్ష్యేపతితో౽పి ప్రయోజనాకారీ. ౨౪. అన్యోన్యమితి. తథా విసృజతోః ఉక్తప్రకారేణ విసృజతోః - అత్రబాణాఇత్యధ్యాహార్యం. ౨౫. ప్రాయుధ్యతామితి. అస్యంతౌశరాన్ క్షిపంతౌ - ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే నిరుచ్ఛ్వాసంఉచ్ఛ్వాసావకాశరహితం ౨౬. రావణస్యేతి. అత్రజఘ్నానేతి వచనవిపరిణామేనానుషజ్యతే తౌ అన్యోన్యం కృతానుకృతకారిణౌ కృతప్రతిక్రియాకారిణౌ సంతౌ - తథాజఘ్నతుః - హయఇవాన్యత్రాపిసారథ్యాదౌజఘ్నతురిత్యర్థః ౨౮. ప్రయుద్ధ్యమానా

మానమితి వ్యాయచ్ఛమానంవ్యాయచ్ఛంతం- ప్రవర్తయంతమిత్యర్థః. ౨౨ ॥ తతఇతి శరబద్ధంశరరచితాంబరం. ౨౩ ॥ నానిమిత్తఇతి అనిమిత్తః అలక్షణః - నాతిభేత్తా ప్రహరణాదధికంభేత్తా - ననిష్ఫలః లక్ష్యేపతితో౽పినిష్ప్రయోజనశ్చ - నాభవదిత్యర్థః. *తిలకమ్ 'నాతియత్న'ఇతిపాఠే- పరప్రయుక్తనివారణాయయత్నాతిక్రాంతో న-నివారణాయప్రయుక్తోనివారయత్యేవేత్యర్థః. ౨౪ అన్యోన్యమితి. బాణాన్విసృజతో స్తయోః-బాణాఇతిశేషః. అన్యోన్యమభిసంహత్యనిపేతురితిసంబంధః. ౨౫ ప్రాయుధ్యతామితి. నిరుచ్ఛ్వాసంనీరంధ్రం. * తిలకమ్ సవ్యంచదక్షిణంచసవ్యదక్షిణం-అత్యంతసంయోగేద్వితీయా. ఉభయపార్శ్వయోరవిచ్ఛిన్నంశరానస్యంతౌ. ౨౭. ప్రయుధ్యమానావిత్యత్ర యదాబభూవతురితిశేషః తదాధ్వజావపాతేనరాక్షసాధిపోభృశంచుక్రోధేతిసంబంధః * తిలకమ్ తుములంరోమహర్షణమిత్యేతదనంతరం ప్రయుధ్యమానావిత్యేకంశ్లోకంప్రక్షిప్యాత్రసర్గావచ్ఛేదంకుర్వంతి. తదయుక్తం,

తేన స రాక్షసాధిపో భృశం ప్రచుక్రోధ తదా రఘూత్తమే ౨౯ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - నవోత్తరశతతమ స్సర్గః

దశోత్తరశతతమ స్సర్గః

తౌ తదా యుధ్యమానౌ తు సమరే రామరావణౌ, దదృశు స్సర్వభూతాని విస్మితే నాంతరాత్మనా ౧ అర్దయంతౌ తు సమరే తయో స్తౌ స్యందనోత్తమౌ, పరస్పర మభిక్రుద్ధౌ పరస్పర మభిద్రుతౌ పరస్పరవధే యుక్తౌ ఘోరరూపౌ బభూవతుః, మండలాని చ వీథీశ్చ గతప్రత్యాగతాని చ దర్శయంతౌ బహువిధాం సూతసారథ్యజాం గతిం, ౩౹. అర్దయన్ రావణం రామో రాఘవం చాపి రావణః. గతివేగం సమాపన్నౌ ప్రవర్తననివర్తనే, ౪౹ క్షిపతో శ్శరజాలాని తయో స్తౌ స్యందనోత్తమౌ చేరతు స్సంయుగమహీం సాసారౌ జలదౌ యథా, ౫౹ దర్శయిత్వా తథా తౌ తు గతిం బహువిధాం రణే పరస్పర స్యాభిముఖౌ పున రేవావతస్థతుః, ౬౹ ధురంధురేణ రథయో ర్వక్త్రం వక్త్రేణ వాజినాం పతాకాశ్చ పతాకాభి స్సమేయు స్స్థితయో స్తదా, ౭౹ రావణస్య తతో రామో ధనుర్ముక్తై శ్శితై శ్శరైః. చతుర్భి శ్చతురో దీప్తై ర్హయాన్ ప్రత్యపసర్పయత్, ౮౹ స క్రోధవశ మాపన్నో

వితి. యదా బభూవతురిత్యుపస్కార్యం ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - నవోత్తరశతతమస్సర్గః

అథ రావణశిరశ్ఛేదః. తౌ తదేత్యాది సమరే యుద్ధభూమౌ - తదా ఉత్పాతకాలే - అంతరాత్మనా అంతఃకరణేన - ఉపలక్షితాని ౧. అర్దయంతావిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. అర్దయంతౌ పరస్పరంపీడయంతౌ - రథయోః క్రోధాదికంరథికద్వారా - మండలానిమండలగతిః - గతప్రత్యాగతాని శత్రురథంప్రతిగమనం గతం-పునస్స్వస్థానంప్రత్యాగమనంప్రత్యాగతం - తయో రావృత్త్యాబహువచనం ఏవంప్రకారేణబహువిధాంసూతసారథ్యజాంసూతస్య యత్ సారథ్యంసారథికర్మతజ్జాం - గతింసంచారం-దర్శయంతౌతయోఃరథౌఘోరరూపౌబభూవతుః. ౩౹. అర్దయన్నితి. రావణమర్దయన్ రామోరాఘవమర్దయన్ రావణశ్చోభౌప్రవర్తననివర్తనేతద్రూపంగతివేగంసమాపన్నౌబభూవతురితి శేషః. ౪౹. క్షిపతోరితి. సాసారౌసజలధారౌ. ౫౹ దర్శయిత్వేతి. తథాగతింపూర్వోక్తగతిభేదం. ౬౹ ధురమితి. ధురం యుగం - ధురేణ - అకారాంతత్వమార్షం. స్థితయోః యుద్ధేగతింవినాస్థితయోః-తయోరితి శేషః. ౭౹. రావణస్యేతి ప్రత్యపసర్పయత్ న్యవర్తయత్. ౮౹. సఇతి అపసర్పణేవిషయే ౯౹ సోఽతివిద్ధఇతి.

పశ్చాత్పితుములయుద్ధస్యైవసత్త్వాదేకప్రకరణత్వాచ్చ అనవచ్ఛేదస్యైవబహుషుపుస్తకేషు దర్శనాచ్చేతి కతకః. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - నవోత్తరశతతమస్సర్గః

౧ అర్దయంతావిత్యాది. సూతసారథ్యజాంసూతకర్మనైపుణ్యరూపాం-అర్దయన్ పీడయన్-బభూవేతి శేషః ౪౹. * తిలకం. సాసారౌ-ధారాసంపాతఆసార స్తత్సహితౌ. ౫౹ — ౭౹ రావణస్యేతి ప్రత్యపసర్పయత్ న్యవర్తయత. * తిలకం ప్రత్యపసర్పణంనామాత్మీయరక్షాభిముఖ్యావా మేవపశ్చాద్గేనాపసర్పణం.

హాయానా మపసర్పణే. ముమోచ నిశితాన్ బాణాన్ రాఘవాయ నిశాచరః,
౯౹ సోఽతివిద్ధో బలవతా దశగ్రీవేణ రాఘవః జగామ న వికారం చ న చాపి
వ్యథితోఽభవత్,౧౦౹ చిక్షేప చ పున ర్బాణాన్ వజ్రపాతసమస్వనాన్. సారథిం
వజ్రహస్తస్య సముద్దిశ్య నిశాచరః, ౧౧౹ మాతలేస్తు మహావేగా శ్శరీరే పతి
తా శ్శరాః. న సూక్ష్మ మపి సమ్మోహం వ్యథాం వా ప్రదదు ర్యుధి, ౧౨౹ తయా
ధర్షణయా క్రుద్ధో మాతలే ర్న తథాఽఽత్మనః చకార శరజాలేన రాఘవో విముఖం
రిపుం, ౧౩౹ వింశతం త్రింశతం షష్టిం శతశోఽథ సహస్రశః ముమోచ రాఘ
వో వీర స్సాయకాన్ స్యందనే రిపోః,౧౪౹ రావణోఽపి తతః క్రుద్ధో రథస్థో రాక్ష
సేశ్వరః గదాముసలవర్షేణ రామం ప్రత్యర్దయ ద్రణే, ౧౫౹ త త్ప్రవృత్తం మహా
ద్యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం. ౧౬ గదానాం ముసలానాం చ పరిఘాణాం
చ నిస్వనైః, శరాణాం పుంఖవాతైశ్చ క్షుభితా స్సప్తసాగరాః. ౧౭ క్షుబ్ధానాం
సాగరాణాం చ పాతాళతలవాసినః, వ్యథితాః పన్నగా స్సర్వే దానవా శ్చ సహ
స్రశః. ౧౮ చకంపే మేదినీ కృత్స్నా సశైలవనకాననా, భాస్కరో నిష్ప్రభ శ్చా
సీ న్న వవౌ చాపి మారుతః ౧౯ తతో దేవా స్సగంధర్వా స్సిద్ధా శ్చ పరమర్ష
యః, చింతా మాపేదిరే సర్వే సకిన్నరమహోరగాః. ౨౦. స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యస్తు
లోకా స్తిష్ఠంతు శాశ్వతాః, జయతాం రాఘవ స్సంఖ్యే రావణం రాక్షసేశ్వరం.
ఏవం జపంతోఽపశ్యం స్తే దేవా స్సర్షిగణా స్తదా,రామరావణయో ర్యుద్ధం సు
ఘోరం రోమహర్షణం ౨౨ గంధర్వాప్సరసాం సంఘా దృష్ట్వా యుద్ధ మనూపమం,

వికారం వేపనానూచకముఖవికారం. ౧౦౹. చిక్షేపేతి వజ్రపాతోఽశనిపాతః. ౧౧౹ మాతలేస్త్విత.
సూక్ష్మంఅల్పం ౧౨౹. తయేతి. యథామాతలేః తయాధర్షణయా క్రుద్ధః తథా ఆత్మనోధర్షణయా
నక్రుద్ధః-ఏవంక్రుద్ధోరిపుంవిముఖంచకార ౧౩౹. వింశతమితి. ఇకారలోపశ్ఛాందసః *రామానుజీయం
'ముమోచరాఘవోవీరస్సాయకాన్స్యందనేరిపో'రిత్యనంతరం,'రావణోపి' 'గదాముసలవర్షేణ''తత్ప్రవృ
త్తం మహాద్యుద్ధం' ఇత్యర్ధత్రయంద్రష్టవ్యం ౧౪౹. రావణోఽపీతి రథస్థోరథేనిశ్చలతయాస్థితఇత్యర్థః.
౧౫౹. తత్ ప్రవృత్తమిత్యర్ధమేకంవాక్యం.౧౬. గదానామితి. నిస్వనైః-వేగజైరితిశేషః.౧౭ క్షుబ్ధానా
మితి క్షుబ్ధేషుసాగరేష్విత్యర్థః.౧౮——౨౨ గంధర్వేతి 'గంధర్వాప్సరసా'మిత్యర్థానంతరం'గగనంగగనా
కార'మితిశ్లోకః తదనంతరం'ఏవంబ్రువంత' ఇత్యర్ధం గంధర్వాప్సరసాంసంఘాః-అనూపమంఅనుపమం-

---

౧౧౹. *తిలకం. మాతలేర్వ్యథాంన ప్రదదుః-దేవత్వేనదివ్యశక్తిమత్త్వాత్ -అపసర్పణకాలేరావణేన ప్రక్షి
ప్తానామతివేధసామర్థ్యాభావాచ్చ ౧౨౹ తయేతి.తయామాతలేర్ధర్షణయా యథా తథాఽఽత్మనో ధర్షణ
యానక్రుద్ధః అతఏవ రిపుం విముఖం చకారేతిసంబంధః. ౧౭ క్షుబ్ధానా మితి సాగరాణాం క్షుబ్ధా
నాంసతాం పాతాళతలవాసినోవ్యథితాః - జాతా ఇతి శేషః. ఏవ మితి. జపంతః వదంతః. ౨౨.
రామ రావణానుపమయుద్ధదర్శనవిస్మితదేవాదిజల్పనప్రకారమాహ—గంధర్వాప్సరసా మిత్యాదిశ్లోకద్వ
యు మేకం వాక్యం యథా గగనసాగరయో స్సదృశవస్త్వంతరాభావా ద్గగనం గగ నేనైవోపమీ

గగనం గగనాకారం సాగర స్సాగరోపమః. రామరావణయో ర్యుద్ధం రామరావణయో రివ, ఏవం బ్రువంతో దదృశు స్తద్యుద్ధం రామరావణం. ౨౮. తతః క్రుద్ధో మహాబాహు రఘూణాం కీర్తివర్ధనః, సంధాయ ధనుషా రామః క్షుర మాశీవిషోపమం రావణస్య శిర శ్ఛింద చ్ఛ్రీమజ్జ్వలితకుండలం, తచ్ఛిరః పతితం భూమౌ దృష్టం లోకై స్త్రిభి స్తదా. తస్యైవ సదృశం చాన్య ద్రావణ స్యోత్థితం శిరః, తత్ క్షిప్రం క్షిప్రహస్తేన రామేణ క్షిప్రకారిణా ద్వితీయం రావణశిర శ్ఛిన్నం సంయతి సాయకైః, ఛిన్నమాత్రం తు త చ్ఛీర్షం పున రన్యత్ స్మ దృశ్యతే. త దప్య శనిసంకాశై శ్ఛిన్నం రామేణ సాయకైః, ఏవ మేకశతం ఛిన్నం శిరసాం తుల్య వర్చసాం. న చైవ రావణ స్యాంతో దృశ్యతే జీవితక్షయే, ౨౯. తత స్సర్వాస్త్రవి ద్వీరః కౌసల్యానందవర్ధనః. మార్గణై ర్బహుభి ర్యుక్త శ్చింతయామాస రాఘవః, ౩౦. మారీచో నిహతో యై స్తు ఖరో యై స్తు సదూషణః క్రౌంచావనే విరాధ

యుద్ధందృష్ట్వా గగనంగగనాకార మిత్యేవం బ్రువంత స్సంతః - పునర్దదృశురిత్యన్వయః. అనుపమత్వ మేవాహ — గగనమితి. యథాగగనసాగరయో స్సదృశవస్త్వంతరాభావః, తథారామరావణయుద్ధస్య సదృశంయుద్ధం కించిన్నాస్తీత్యర్థః. సదృశాంతరనివృత్తిఫలకోఽనన్వయాలంకారః. రామరావణం రామరావణసంబంధి. ౨౮ తతః క్రుద్ధఇత్యాదసార్ధశ్లోకపంచకమేకంవాక్యం. క్షురంక్షురాగ్రబాణం. శిరః ఛిందత్ అచ్ఛినత్ - ఏకవచనాత్తదానీంరావణఏకశిరా ఏవయుద్ధవకరోదితి గమ్యతే. అతఏవ వక్ష్యతి — 'వికీర్ణాదీర్ఘా నిశ్చేష్టౌ భుజావంగదభూషితా' విత్యాదినా. ఛిన్నమాత్రం తుతచ్ఛీర్షమితి తచ్ఛీర్షేఛిన్నే తదానీమేవేత్యర్థః. ఏకశతంఛిన్నం - ఏకోత్తరశతవారంఛిన్న మిత్యర్థః. పునః పునశ్శిర శ్ఛేదనం చిరతృషితశరతృష్ణాసనివృత్త్యర్థం. నచేతి. జీవితక్షయేవిషయే - అంతః అవధిః నిశ్చయోవా- నదృశ్యతే నాదృశ్యత. ౩౦ మారీచఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్రౌంచావనే

యతే - సాగర స్సాగరేణైవోపమీయతే - తథైవరామరావణయుద్ధం రామరావణయోర్యుద్ధమివాభవది త్యేవంబ్రువంతో గంధర్వాదయః - రామరావణం రామరావణయో స్సంబంధి-తద్యుద్ధందదృశురిత్యన్వ యః. అనన్వయ శ్చాత్రాలంకారః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశికాయాం—'ఏకస్యైవోపమానోపమేయ త్వేఽనన్వయోమతి' ఇతి. రాహోశ్శిర ఇతివదభేదేఽపిభేదవ్యవహారః * తిలకమ్. అనూపమమితిదీర్ఘః ఆర్షః. 'దృష్ట్వాయుద్ధమనూపమ' మిత్యుత్తరం - 'సాగరం చాంబరప్రఖ్యమంబరం సాగరోపమ' మితి పాఠే - సాగరంనైల్యవైపుల్యాదినా అంబరప్రఖ్యమాకాశతుల్యమితి వక్తుంశక్యం. ఏవమంబరమపి సాగరోపమమితి. రామరావణయోర్యుద్ధంతుతదతిరిక్తతాదృశయుద్ధాసంభవాత్ స్వతుల్యమిత్యేవవక్తుం శక్యం. తేనానుపమత్వం ఫలతీత్యనన్వయోఽలంకారః. సాగరశబ్దేలింగవ్యత్యయఆర్షః. తతఇతి తత స్సామ్యప్రత్యాయికవచనశ్రవణానంతరం రావణస్యశిరః - శిరాంసి జాతావేకవచనం. ఛిందత్ - అచ్ఛినత్ - 'దశాస్యోవింశతిభుజః ప్రగృహీతశరాసనః, అదృశ్యత దశగ్రీవో మైనాక ఇవపర్వతః' ఇతి దశశిరస్సహితస్య యోద్ధృత్వాభిధానాత్ - శిరఇత్యత్ర శిరాంసీత్యుక్తం, ప్రధానశిరోవా ఛిన్న మాత్రఇతి. ఛిన్నమాత్రే - తచ్ఛీర్షే - తదానీమేవ అన్యచ్ఛిరోఽదృశ్యతేతి సంబంధః. ఏవమితి. ఏక శతం ఏకోత్తరశతం - ఏకోత్తరశతవారం ఛిన్నమిత్యర్థః. నచేతి. రావణస్యజీవితక్షయే విషయేఅంతో

స్తు కబంధో దండకావనే, త ఇమే సాయకా స్సర్వే యుద్ధే ప్రత్యాయికా మమ. కిన్ను తత్కారణం యేన రావణే మందతేజసః, ఇతి చింతాపర శ్చాసీ దప్రమత్త శ్చ సంయుగే వవర్ష శరవర్షాణి రాఘవో రావణోరసి, ౩౩॥ రావణోఽపి తతః క్రుద్ధో రథస్థో రాక్షసేశ్వరః గదాముసలవర్షేణ రామం ప్రత్యర్దయ ద్రణే, ౩౪॥ తత్ప్రవృత్తం మహ ద్యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం అంతరిక్షే చ భూమౌ చ పున శ్చ గిరిమూర్ధని, ౩౫॥ దేవదానవయక్షాణాం పిశాచోరగరక్షసాం పశ్యతాం త న్మహ ద్యుద్ధం సర్వరాత్ర మవర్తత, ౩౬॥. నైవ రాత్రం న దివసం న ముహూర్తం న చ క్షణం, రామరావణయో ర్యుద్ధం విరామ ముపగచ్ఛతి, ౩౭॥ దశరథసుతరాక్షసేంద్రయో ర్జయ మనవేక్ష్య రణే స రాఘవస్య. సురవరరథసారథి ర్మహాన్ రణగత

కబంధః - దండకావనే విరాధ ఇత్యన్వయః. ప్రత్యాయికాః విశ్వస్తాః - త ఇమే రావణే విషయే మందతేజస అల్పశక్తికాః - అభవన్ తత్ కారణం కిన్ను - న జానామీతి శేషః ౩౪॥ తదితి. త్రికూటశిఖరే యుద్ధ్యతో స్తయో రాగ్రహాకృతగతివశేన అంతరిక్షే భూమౌ చ - పునశ్చగిరిమూర్ధని త్రికూటశిఖరే చ తన్మహద్యుద్ధం ప్రవృత్తమిత్యర్థః ౩౫॥. దేవదానవేతి. 'యస్య చ భావే' నేతి భావలక్షణే షష్ఠీ సర్వరాత్రం - అహోరాత్ర మిత్యర్థః. 'సప్తరాత్ర' మిత్యపపాఠః, వక్ష్యమాణదినసంఖ్యావిరోధాత్. యద్వా - 'సర్వరాత్ర' మిత్యపపాఠః, 'సప్తరాత్ర' మిత్యేవ సమ్యక్పాఠః ఫాల్గునచతుర్దశ్యాం హనుమతాలంకాదాహః - పౌర్ణమాస్యాం రామస్య సముద్రతీరప్రాప్తిః - ప్రథమాద్వితీయాతృతీయాసు దర్భశయనం - అష్టమ్యాం సువేలారోహణం - నవమ్యాం యుద్ధారంభ ఇతి సప్తరాత్రం రామరావణయుద్ధమితి. ఇదం చ 'ఇతస్తు నవమేఽహ' నీత్యత్ర విస్తృతం. * రామానుజీయం. 'దేవదానవయక్షాణాం పిశాచోరగరక్షసాం, పశ్యతాం తన్మహద్యుద్ధం సర్వరాత్రమవర్తత నైవరాత్రం న దివసం న ముహూర్తం న చ క్షణం, రామరావణయోర్యుద్ధం విరామముపగచ్ఛ'తీతి శ్లోకద్వయం - కేషుచిత్కోశేషు పతితం ౩౬॥ నైవరాత్రమితి. 'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ' ఇతి ద్వితీయా. ౩౭॥. దశరథేతి. నిర్ధారణే షష్ఠీ. దశరథసుతరాక్షసేంద్రయోః రామరావణయోర్మధ్యే - రాఘవస్య జయమనవేక్ష్య - మహాన్-

నిశ్చయో నైవదృశ్యత ఇతి * తిలకమ్ శిరోఽచ్ఛిందత్ - ఏకైకశ ఇతి శేషః సకృద్దశశిరసాం ఛేదే తు న పునః ప్రరోహ ఇతి కతకః తస్యైవ సదృశం - యద్భూమౌ పతితం తస్యైవ సదృశమిత్యర్థః. 'ఏవమేవ శతం ఛిన్న' మితి పాఠః. ఏవం చ భగవతస్సర్వతోభద్రచక్రప్రదర్శనం రామేణ రావణీయశిరశ్శతకమలైః పూజితమితి కతకః. * తిలకమ్. క్రౌంచావటే క్రౌంచవనసంబంధిన్యవటే శ్వభ్రే. ౩౧॥. త ఇమ ఇతి. ప్రత్యాయికాః విశ్వస్తాః - అమోఘా ఇత్యర్థః. ౩౪॥ తత్ప్రవృత్తమితి త్రికూటశిఖరే యుద్ధ్యతో స్తయో రాగ్రహాదంతరిక్షే భూమౌ చ త్రికూటశిఖరస్యాధస్తాద్భూమౌ పునశ్చ గిరిమూర్ధని త్రికూటశిఖరే చ తన్మహద్యుద్ధం ప్రవృత్తమిత్యర్థః * తిలకమ్ రథయోః కామగత్వాత్తత్ర తత్ర కియత్కాలం స్థితేరితి భావః. దేవదానవేతి దేవాదీనాం పశ్యతాం సతాం సప్తరాత్రం మహద్యుద్ధమవర్తతేతి సంబంధః. అగస్త్యాగమనాత్ప్రాగేవ సిద్ధస్య యుద్ధస్యాయమనువాదః. అస్మిన్ పాఠే సప్తరాత్రకృతరామరావణయుద్ధస్యాస్మిన్ రామాయణే అశ్రూయమాణత్వేన అనుపపన్నత్వాచ్చ - 'సర్వరాత్రమవర్త' తేతి పాఠస్సమీచీనః. సర్వరాత్రమహోరాత్ర మిత్యర్థః. ౩౭॥. దశరథేతి. దశరథసుతరాక్షసేంద్రయోరిత్యత్ర - నిర్ధారణే

మేన మువాచ వాక్య మాశు. ౩౭౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అధ సంస్మారయామాస రాఘవం మాతలి స్తదా, అజాన న్నివ కిం వీర త్వమేన మనువర్తసే. విసృ జాస్మై వధాయ త్వ మస్త్రం పైతామహం ప్రభో, వినాశకాలః కథితో య స్సురై స్సోఽద్య వర్తతే ౧. తత స్సంస్మారితో రామ స్తేన వాక్యేన మాతలేః, జగ్రాహ స శరం దీప్తం నిశ్వసంత మి వోరగం. య మస్మై ప్రథమం ప్రాదా దగస్త్యో భగవా నృషిః, బ్రహ్మదత్తం మహాబాణ మమోఘం యుధి వీర్యవాన్. బ్రహ్మణా నిర్మితం పూర్వ మింద్రార్థ మమితౌజసా, దత్తం సురపతేః పూర్వం త్రిలోకజయకాంక్షిణః. యస్య వాజేషు పవనః ఫలే పావకభాస్కరౌ, శరీర మాకాశమయం గౌరవే మేరుమందరౌ జాజ్వల్యమానం వపుషా సుపుంఖం హేమభూషితం, తేజసా సర్వభూతానాం కృతం భాస్కరవర్చసం సధూమ మివ కాలాగ్నిం దీప్త మాశీవిషం యథా, పరనాగాశ్వబృందానాం భేదనం క్షిప్రకారిణం.

మహాబుద్ధిరిత్యర్థః. సురవరరథసారథిః - ఏనంరామం-ఉవాచ ౩౭౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ రావణవధః. అథసంస్మారయామాసేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం అజానన్నివ బ్రహ్మాస్త్రమజానన్నివ - ఏనంరావణం-అనువర్తసే అస్త్రస్య ప్రత్యస్త్రప్రయోగమాత్రంకరోషి - వినాశకాలః మానుషేణవధఇత్యుక్తః కాలః ౧. 'తతస్సంస్మారిత' ఇత్యాద్యేకాదశశ్లోకా ఏకాన్వయాః ప్రథమం పూర్వం-దండకారణ్యే - బ్రహ్మదత్తమిత్యేత ద్వివృణోతి—బ్రహ్మణేత్యాదినా. యస్యవాజేష్వితి. పవనాదీనామధిదేవతాత్వే నావస్థానం - ఫలేశల్యే - తేజసా సారాంశేనకృతం - ద్వారాణాం రిపుగోపురాణాం - నానారుధిరేతి - వధ్యాసురభేదాత్ మేదః మాంసవిశేషః - వజ్రసారం వజ్రతుల్యదార్ఢ్యం – నానాసమితిదారణం కపటయుద్ధస్యాపి నివర్తకం - సర్వవిత్రాసనత్వే హేతుర్భీమమితి. దీప్తం శ్వసంతమితి భేదా దుపమానభేదః. ఖగాః గృధ్రవిశేషాః - రక్షసాం పిశాచసహచారిణాం - యమరూపం యమతుల్యం యథాభవతితథా – భయావహమితి. విత్రాసనాత్ భేదః వాజితమితి, గరుత్మతః-వాజైః పత్రైః-వాజితం సంజాతపత్రం - గరుడపత్రకృతపత్రమిత్యర్థః. లోకానాం

షష్ఠీ *తిలకమ్. సురవరస్యేంద్రస్య రథసారథిర్మాతలిః - రణేరతోరణరతః సచాసౌ రామశ్చ-తం ౩౭౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథేత్యాది. అనువర్తసే అనుకరోషి-ఉపేక్షస ఇతియావత్. విసృజేతి. అస్మై ఏనంప్రతి. ౧. యస్యేత్యాది. యస్యవాజేషుపక్షేషు - 'యస్యవాజేషుపవన' ఇత్యాదిషు పవనాదీనామధిదేవతాత్వేనావస్థానంవివక్షితం. తేజసేతి. తేజసా సారాంశేన-కృతంనిర్మితం-ద్వారాణాం గోపురాణాం. వాజితమితి. గరుత్మతః - చారుచిత్రైః వాజైః - యమిత్యాద్యుక్తవిశేషణవిశిష్టంతముత్తమేషు మిత్యేతదంతం-అభిమంత్ర్యేత్యనేన సంబధ్యతే. తంమహేషుమితి. సందధఇత్యనేన సంబంధః. * తిలకమ్. బ్రహ్మదత్తం

ద్వారాణాం పరిఘాణాం చ గిరీణా మపి భేదనం, నానారుధిరసిక్తాంగం మేదో
దిగ్ధం సుదారుణం వజ్రసారం మహానాదం నానాసమితిదారణం, సర్వవిత్రాసనం
భీమం శ్వసంత మివ పన్నగం కంకగృధ్రబలానాం చ గోమాయుగణరక్షసాం,నిత్యం
భక్షప్రదం యుద్ధే యమరూపం భయావహం నందనం వానరేంద్రాణాం రక్షసా
మవసాదనం, వాజితం వివిధై ర్వాజై శ్చారుచిత్రై ర్గరుత్మతః త ముత్తమేషుం
లోకానా మిక్ష్వాకుభయనాశనం, ద్విషతాం కీర్తిహరణం ప్రకర్షకర మాత్మనః.
౧౩. అభిమంత్ర్య తతో రామ స్తం మహేషుం మహాబలః, వేదప్రోక్తేన విధినా సం
దధే కార్ముకే బలీ ౧౪ తస్మిన్ సంధీయమానే తు రాఘవేణ శరోత్తమే. సర్వ
భూతాని విత్రేసు శ్చచాల చ వసుంధరా ౧౫ స రావణాయ సంక్రుద్ధో భృశ
మాయమ్య కార్ముకం, చిక్షేప పరమాయత్త స్తం శరం మర్మఘాతినం. ౧౬. స
వజ్ర ఇవ దుర్ధర్షో వజ్రిబాహువిసర్జితః, కృతాంత ఇవ చావార్యో న్యపత ద్రావణో
రసి ౧౭. స విసృష్టో మహావేగ శ్శరీరాంతకర శ్శరః. బిభేద హృదయం తస్య రావ
ణస్య దురాత్మనః. ౧౮ రుధిరాక్త స్స వేగేన జీవితాంతకర శ్శరః, రావణస్య హరన్
ప్రాణాన్ వివేశ ధరణీతలం. ౧౯. స శరో రావణం హత్వా రుధిరార్ద్రీకృతచ్ఛవిః,
కృతకర్మా నిభృతవత్ స్వతూణీం పున రాగమత్. ౨౦ తస్య హస్తా ద్ధత స్యాశు
కార్ముకం తత్ర సాయకం, నిపపాత సహ ప్రాణై ర్భ్రశ్యమానస్య జీవితాత్. ౨౧.
గతాసు ర్భీమవేగ స్తు నైరృతేంద్రో మహాద్యుతిః, పపాత స్యందనా ద్భూమౌ
వృత్రో వజ్రహతో యథా ౨౨ తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ హతశేషా నిశాచ
రాః, హతనాథా భయత్రస్తా స్సర్వత స్సంప్రదుద్రువుః ౨౩. నర్దంత శ్చాభిపేతు
స్తాన్ వానరా ద్రుమయోధినః, ౨౪. దశగ్రీవవధం దృష్ట్వా విజయం రాఘవస్య చ.

మధ్యే ఉత్తమేషుం-ప్రహర్షకరమాత్మన ఇత్యంతస్యజగ్రాహేత్యనేనసంబంధః. *రామా. ద్వారాణాం పురద్వారాణాం - గోపురాణామితియావత్ పరిఘాణా మిత్యేతత్సర్వాయుధానాముపలక్షణం ౧౩. అభిమంత్ర్యేతి. తతః గ్రహణానంతరం-తంఇషుం - సందధే ౧౪—౧౫. సఇతి రావణాయ చిక్షేపేత్యన్వయః ౧౬. సవజ్రఇతి వజ్రిబాహువిసర్జితో వజ్రఇవేత్యన్వయః ౧౭—౧౯. సశరఇతి. నిభృతవత్ వినీతవత్ ౨౦. తస్యేతి ప్రాణైస్సహజీవితాత్ ప్రాణధారణయత్నాత్ భ్రశ్యమానస్యతస్య హస్తాత్ ససాయకంకార్ముకంపపాత. ౨౧—౨౩. నర్దంతశ్చేత్యర్ధమేకంవాక్యం. ౨౪ దశగ్రీవేత్యాది

బ్రహ్మణాఇంద్రాయదత్తం-ఇంద్రేణాగస్త్యద్వారారామాయదత్తం. అస్యబాణస్య బ్రహ్మానుగ్రహవైశి ష్ట్యమాహ — యస్యేతి శరీరంమధ్యభాగః-ఆకాశమయంఆసమంతాత్కాశతఇత్యాకాశో బ్రహ్మాభిగ వాన్-భూతాకాశోవా-తేనవ్యాప్తిసామర్థ్యం - పవనవత్త్వేనగతిసామర్థ్యం-పావకాదిమత్త్వేనదుస్సహ త్వం తర్హిలఘుస్యాత్తత్రాహ—గౌరవఇతి క్షిప్రకారిణం శీఘ్రభేదకారిణం నానాసమితిదారణమిత్య న్వర్థం నామభగవత్కృతమస్య - ఇక్ష్వాకవః రామః. తత్పక్షాణాం భయనాశనంతముత్తమేషుమభిమం

అర్దితా వానరై ర్హృష్టై ర్లంకా మభ్యపతన్ భయాత్, గతాశ్రయత్వా త్కరు
ణై ర్బాష్పప్రస్రవణై ర్ముఖైః. ౨౫ తతో వినేదు స్సంహృష్టా వానరా జితకాశినః,
వదంతో రాఘవజయం రావణస్య చ తద్వధం. ౨౬ అథాంతరిక్షే వ్యనద త్సౌమ్య
స్త్రిదశదుందుభిః, దివ్యగంధవహ స్తత్ర మారుత స్ససుఖో వవౌ ౨౭. నిపపా
తాంతరిక్షా చ్చ పుష్పవృష్టి స్తదా భువి, కిరంతీ రాఘవరథం దురవాపా మనో
రమా ౨౮. రాఘవ స్తవసంయుక్తా గగనేఽపి చ శుశ్రువే, సాధు సా ధ్వితి వా
గగ్ర్యా దైవతానాం మహాత్మనాం. ౨౯. ఆవివేశ మహాహర్షో దేవానాం చారణై
స్సహ, రావణే నిహతే రౌద్రే సర్వలోకభయంకరే ౩౦ తత స్సకామం సుగ్రీవ
మంగదం చ మహాబలం, చకార రాఘవః ప్రీతో హత్వా రాక్షసపుంగవం ౩౧.
తతః ప్రజగ్ముః ప్రశమం మరుద్గణాః దిశః ప్రసేదు ర్విమలం నభోఽభవత్, మహీ
చకంపే న హి మారుతో వవౌ స్థిరప్రభ శ్చా ప్యభవ ద్దివాకరః. ౩౨ తత స్తు
సుగ్రీవవిభీషణాదయ స్సుహృద్విశేషా స్సహలక్ష్మణా స్తదా, సమేత్య హృష్టా
విజయేన రాఘవం రణేఽభిరామం విధినా హ్యపూజయన్. ౩౩. స తు నిహతరిపు
స్స్థిరప్రతిజ్ఞ స్స్వజనబలాభివృతో రణే రరాజ, రఘుకులనృపనందనో మహౌజా
స్త్రిదశగణై రభిసంవృతో యథేంద్రః ౪౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే -
ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

ద్వాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వా శయానం రామనిర్జితం, శోకవేగపరీతాత్మా విల

సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ముఖైః ఉపలక్షితాః - రాక్షసా ఇతి శేషః. ౨౫ తత ఇతి తద్వధం తంవధం ౨౬—౨౮. రాఘవేతి. రాఘవ స్తవసంయుక్తా వాగిత్యన్వయః. ౨౯ ఆవివేశేతి. చారణై స్సహ - చారణైః సహితాన్ దేవానిత్యర్థః. ౩౦ తత ఇతి సుగ్రీవస్య యువరాజత్వేన ప్రత్యుపకారాయాంగదే నాపి రావణవధస్య కాంక్షితత్వాత్ సకామత్వం ౩౧. తత ఇతి. ప్రశమం ప్రసాదం - మరుద్గణాః దేవ గణాః - మహీ న చకంపే - మహీకంపాభావస్య శుభసూచకత్వాదిత్యాహుః రావణవధపర్యంతం సకంపా స్థితా మహీ తద్వధానంతరం నిష్కంపాఽభవదితి చాహుః. వవౌ - సుఖమితి శేషః ౩౨. తత స్త్వితి. సుహృద్విశేషాః జాంబవదాదయః - హి శబ్దః పాదపూరణే. విజయేన హృష్టా ఇత్యన్వయః విధినా క్రమేణ ౩౪. ఫాల్గునామావాస్యాయాం రావణవధః యద్వా - చైత్రశుద్ధప్రతిపద్విశిష్టామావా స్యాయాం ప్రాతఃకాలే రావణవధః, పూర్వం - 'సర్వరాత్రమవర్తతే'త్యుక్తేః ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

తేన్యృత్యనేనాన్వయః ౧౪—౧౯. సశర ఇతి నిభృతవత్ వినీతవత్ ౩౧ తతః ప్రజగ్ముః ప్రశమం ప్రసాదం - మరుద్గణాః - మహీ న చకంపే - మారుతో వవౌ - సుఖమితి శేషః అమావాస్యాయాం రావణ వధః. ౩౫ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధ కాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

లాప విభీషణః. ౧ వీర విక్రాంత విఖ్యాత వినీత నయకోవిద, మహార్హశయనోపేత కిం శేషేఽద్య హతో భువి విక్షిప్య దీర్ఘౌ నిశ్చేష్టౌ భుజా వంగదభూషితౌ, ముకుటే నాపవృత్తేన భాస్కరాకారవర్చసా ౩. తదిదం వీర సంప్రాప్తం మయా పూర్వం సమీరితం, కామమోహపరీతస్య యత్తే న రుచితం వచః. ౪. యన్న దర్పాత్ ప్రహస్తో వా నేంద్రజి న్నాపరే జనాః, న కుంభకర్ణోఽతిరథో నాతికాయో నరాంతకః. న స్వయం త్వ మమన్యేథా స్త స్యోదర్కోఽయ మాగతః, ౫ గతి స్సేతు స్సునీతానాం గతో ధర్మస్య విగ్రహః. గత స్సత్త్వస్య సంక్షేపః ప్రస్తావానాం గతి ర్గతా, ౬. ఆదిత్యః పతితో భూమౌ మగ్న స్తమసి చంద్రమాః. చిత్రభానుః ప్రశాంతార్చి ర్వ్యవసాయో నిరుద్యమః, అస్మి న్నిపతితే భూమౌ వీరే శస్త్రభృతాం వరే ౭. కిం శేష మివ లోకస్య హతవీరస్య సాంప్రతం, రణే రాక్షసశార్దూలే ప్రసుప్త ఇవ పాంసుషు. ౮ ధృతిప్రవాళః ప్రసహాగ్ర్యపుష్ప స్తపోబల శ్శౌర్య

అథ భ్రాతృవధదర్శనేనహారాత్ ప్రవృత్తం ప్రకృతిసంబంధకృతంశోకంసోఢు మశక్నువన్ విభీషణోవిలపతి — భ్రాతరమిత్యాది శయానంశయానమివస్థితం - శోకవేగపరీతాత్మాశోకవేగేనపరీతమనస్కః - వేగశబ్దేనహారకృతశ్లోక ఇతిద్యోత్యతే ౧. వీరేత్యాది వినీత విద్యాసుశిక్షిత. విక్షిప్యేత్యస్య శ్లోకస్యపూర్వశ్లోకేనాన్వయః భుజావిత్యనేనాంత్యయుద్ధేద్విభుజస్థితిర్గమ్యతే. ముకుటేన - ఉపలక్షిత ఇతిశేషః. అపవృత్తేనపతనవేగాదీషచ్చలితేన. తదిదమితి. మయాపూర్వం సమీరితంయద్వచః కామమోహపరీతస్య తే న రుచితం నేష్టమాసీత్ -తదిదంవచః సంప్రాప్తం - త్వయాఽనుభూతమిత్యర్థః. ౪. యదిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః యత్ప్రహస్తోదర్పాత్ నామన్యతేతివిపరిణామే నానుషజ్యతే. ఏవంసర్వత్రయోజనీయం అతిరథఇత్యతికాయవిశేషణం. అమన్యేథాః అమన్యథాః. ఏత్వమార్గం తృణీకృతవానసీత్యర్థః తస్యసీతాహరణరూపస్య - ఉదర్కః ఫలమాగతం. ౫. గతఇతి సునీతానాంనయానాం - సేతుః మర్యాదా - ధర్మస్యవిగ్రహః విరోధః - యద్వా - అధర్మస్యేతిచ్ఛేదః. విగ్రహః దేహః - యద్వా - ధర్మస్య విగ్రహః దేహః - 'ఏషోఽగ్నిహోత్రీచమహాతపా'శ్చేత్యాదినారావణస్యధార్మికత్వకథనాత్. సత్త్వస్యబలస్య - సంక్షేపః సంగ్రహః - ప్రస్తావానాంప్రకృష్టస్తుతీనాం-గతిఃవిషయః ౬ ఆదిత్యఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః అస్మిన్నితి అస్మిన్నిపతితేఆదిత్యః పతితఇత్యాద్యభేదాతిశయోక్తిః చిత్రభానుఃవహ్నిః 'సూర్యవహ్నీచిత్రభానూ' ఇత్యమరః వ్యవసాయోనిరుద్యమః - రావణసదృశాశ్రయాభావాత్ వ్యవసాయః ఉత్సాహశక్తిః - నిర్వ్యాపారోఽభూదిత్యర్థః. ౭. కింశేషమివేతి. రాక్షసశార్దూలేరావణే - పాంసుషుప్రసుప్తఇవస్థితే-మృత ఇతియావత్. సాంప్రతంహతవీరస్యలోకస్యకిమివశేషం-సర్వంశూన్యమభూదిత్యర్థః. ౮. ధృతీతి.

---

౪ యదిత్యాద నస్వయమితి అమన్యేథాః - ఏత్వమార్గం ౫ గతఇతి. సేతుఃమర్యాదా - సునీతానాంనయానాం - సంక్షేపః - సంక్షిప్యతఇతి సంక్షేపఃసంగ్రహః - ప్రస్తావానా ముదితోక్తీనాం - స్తుతీనాంవా ౬ ఆదిత్యఇత్యాది. వ్యవసాయః ఉత్సాహశక్తిః - రావణసదృశాశ్రయణీయస్యాభావాద్వ్యవసాయోనిర్వ్యాపారోఽభూదిత్యర్థః అస్మిన్నిపతితే భూమావిత్యర్ధం పూర్వశేషం. ౭. కింశేషమివేత్యర్ధ ముత్తరశేషం పాంసుషుప్రసుప్తఇవ స్థితేసతి - సాంప్రతం హతవీరస్య లోకస్యకింశేషం - నకించిదవశిష్టమిత్యర్థః ౮. ధృతిప్రవాళ ఇతి. ప్రసహాగ్ర్యపుష్పః - ప్రసహాతఇతి

నిబద్ధమూలః, రణే మహాన్ రాక్షసరాజవృక్షః స్సంమర్దితో రాఘవమారుతేన. ౧౦
తేజోవిషాణః కులవంశవంశః కోపప్రసాదాపరగాత్రహస్తః, ఇక్ష్వాకుసింహావగృహీత
దేహః సుప్తః క్షితౌ రావణగంధహస్తీ. ౧౧ పరాక్రమోత్సాహవిజృంభితార్చి
ర్నిశ్వాసధూమ స్స్వబలప్రతాపః, ప్రతాపవాన్ సంయతి రాక్షసాగ్ని ర్నిర్వాపితో
రామపయోధరేణ. ౧౨. సింహర్క్షలాంగూలకకుద్విషాణః పరాభిజి ద్గంధనగంధ
హస్తీ, రక్షోవృష శ్చాపలకర్ణచక్షుః క్షితీశ్వరవ్యాఘ్రహతోఽవసన్నః ౧౩ వదంతం

ధృతిరేవ ప్రవాళో యస్య స తథా - ధైర్యం హి వృక్షస్య పల్లవవత్ ప్రథమఫలం, ప్రసహత ఇతి ప్రసహః - పచాద్యచ్. భావప్రధానోనిర్దేశః - సఏవ అగ్ర్యపుష్పం శ్రేష్ఠపుష్పం యస్య స తథా- ప్రసహనం హి పుష్పవత్ కార్యఫలస్య అవ్యవహితహేతుః - తపఏవ బలం స్థైర్యం శోయస్య స తథా - శౌర్యమేవ నిబద్ధమూలం నిశ్చలమూలం యస్య స తథా- శౌర్యమూలత్వా త్తపః ప్రభృతీనాం సర్వేషాం. ౧౦. తేజ ఇతి తేజః పరాక్రమ ఏవ విషాణో యస్య స తథా - తేజో హి విషాణవత్ పరమర్మభేది - కులవంశః- కులం పితృపితామహాదయః తేషాం వంశః వర్గః స ఏవ వంశః పృష్ఠావయవవిశేషో యస్య స తథా - 'వంశో వేణౌ కులే వర్గే పృష్ఠస్యావయవే౽పి' చేత్యుభయత్రాపి విశ్వః కులేన హి వంశే వేణుస్యా శ్రితధారణం - కోప ఏవాపరగాత్రం శిరోవ్యతిరిక్తశరీరం యస్య స తథా - ప్రసాద ఏవ హస్తో యస్య స తథా - కోపస్య బహుత్వాదపరగాత్రత్వేన రూపణం. ఇక్ష్వాకుః రామః- స ఏవ సింహః తేన అవగృహీతదేహః- రావణ గంధహస్తీ రావణ ఏవ మత్తగజః- క్షితౌ సుప్తః- మృత ఇత్యర్థః. ౧౧ పరాక్రమేతి పరాక్రమోత్సాహావేవ విజృంభితార్చిః విస్తృతజ్వాలః - నిశ్వాస ఏవ ధూమో యస్య స తథా - స్వబల ప్రతాపః స్వబలోష్ణః - ప్రతాపవాన్ తేజస్వీ - రాక్షసాగ్నిః - రామ పయోధరేణ నిర్వాపితః ౧౨ సింహేతి. సింహర్క్షాః రాక్షసాః - త ఏవ లాంగూలకకుద్విషాణాని యస్య స తథా - 'సింహర్క్షా రాక్షసాః ప్రోక్తా యక్షా ఉష్ణీషిణో మతా' ఇతి నిఘంటుః. యద్వా - సింహర్క్షం మూలానక్షత్రం - తచ్చ రాక్షసనక్షత్రం, యథాహ జ్యోతిషే కాశ్యపః — 'అగ్నిర్మఖావిశాఖా చ ఆశ్లేషా శతతారకా, ధనిష్ఠా చిత్రయా యుక్తా జ్యేష్ఠా మూలా చ రాక్షసా' ఇతి, తత్సంబంధాద్రాక్షసా అపి తచ్ఛబ్దేనోచ్యంతే. రాక్షసస మృద్ధేర్గర్వహేతుత్వేన లాంగూలాదిత్వేన రూపణం. పరానభిజయతీతి పరాభిజిత్ -గంధనే పరోత్సాదనే గంధహస్తీ ముఖ్యః- 'గంధనం సూచనోత్సాహహింసనేషు ప్రకాశనే' ఇతి విశ్వః. చాపలం విషయలౌల్యం తదేవ కర్ణచక్షుషీ

ప్రసహః - పచాద్యచ్. భావప్రధానో౽యం నిర్దేశః ప్రసహః ప్రసహత్వం - తదేవాగ్ర్యపుష్పం యస్య సః - 'ప్రసవాగ్ర్యపుష్ప' ఇతి పాఠే- ప్రసవస్సంతానః. ౧౦. తేజోవిషాణ ఇతి. కులవంశవంశః- కులం పితృపితామహాదయః - తేషాం వంశో వర్గః - స ఏవ వంశః పృష్ఠావయవవిశేషో యస్య సః - 'వంశో వేణౌ కులే వర్గే పృష్ఠస్యావయవే౽పి' చేతి విశ్వః. కోపప్రసాదాపరగాత్రహస్తః - కోపాపరగాత్రః- ప్రసాదహస్తశ్చేత్యర్థః. ఇక్ష్వాకుః రఘునాథః. ౧౧ పరాక్రమేతి. పరాక్రమోత్సాహావేవ విజృంభితార్చిః - స్వబలమేవ ప్రతాపః - ప్రతాపవాన్ తేజస్వీ ౧౨ సింహర్క్షేతి సింహర్క్షలాంగూలకకుద్విషాణః - సింహర్క్షాః రాక్షసాః - త ఏవ లాంగూలకకుద్విషాణాని యస్య సః - 'సింహర్క్షా రాక్షసాః ప్రోక్తా యక్షా ఉష్ణీషిణో మతా' ఇతి శాశ్వతః. పరానభిజయతీతి పరాభిజిత్ - గంధనగంధహస్తీ - గంధనే ఉత్సాదనే గంధహస్తీ మదగజతుల్యః - 'గంధనం సూచనోత్సాహహింసనేషు ప్రకాశనే' ఇతి విశ్వః.

హేతుమ ద్వాక్యం పరిమృష్టార్థనిశ్చయం, రామ శ్శోకసమావిష్ట మి త్యువాచ విభీషణం ౧౪. నాయం వినష్టో నిశ్చేష్ట స్సమరే చండవిక్రమః, అత్యున్నతమహోత్సాహః పతితో ఽయ మశంకితః ౧౫ నైవం వినష్టా శ్శోచ్యంతే క్షత్రధర్మ మవస్థితాః, వృద్ధి మాశంసమానా యే నిపతంతి రణాజిరే ౧౬. యేన సేంద్రా స్త్రయో లోకా స్త్రాసితా యుధి ధీమతా, తస్మిన్ కాలసమాయుక్తే న కాలః పరిశోచితుం ౧౭. నైకాంతవిజయో యుద్ధే భూతపూర్వః కదాచన, పరై ర్వా హన్యతే వీరః పరాన్ వా హంతి సంయుగే ౧౮. ఇయం హి పూర్వై స్సందిష్టా గతిః క్షత్రియసమ్మతా, క్షత్రియో నిహత స్సంఖ్యే న శోచ్య ఇతి నిశ్చయః ౧౯ త దేవం నిశ్చయం దృష్ట్వా తత్త్వ మాస్థాయ విజ్వరః, య దిహానంతరం కార్యం కల్ప్యం త దనుచింతయ ౨౦. త ముక్తవాక్యం విక్రాంతం రాజపుత్రం విభీషణః, ఉవాచ శోకసంతప్తో భ్రాతు ర్హిత మనంతరం ౨౧ యోఽయం విమర్దేషు న భగ్నపూర్వ స్సురై స్సమేతై స్సహ

యస్యతథా - రక్షోవృషః రావణవృషభః - క్షితీశ్వరవ్యాఘ్రేణ రామశార్దూలేన - హతః అవసన్నః మృతః ౧౩ వదంతిమితి. పరిమృష్టార్థనిశ్చయం కృతార్థనిశ్చయం. ౧౪. నాయమితి అయంనిశ్చేష్టః నిర్విక్రమః - నవినష్టః - అపిత్వయంసమరే చండవిక్రమః - అత్యున్నతమహోత్సాహః - అశంకితః- పతితః వినష్టః. ౧౫. యదిసమరేవిక్రమ్యనష్టః తతః కిమిత్యత్రాహ — నైవమిత్యాది. యేవృద్ధింపరలోకవృద్ధిం - ఆశంసమానాః ఆకాంక్షమాణాస్సంతః - రణాజిరేనిపతంతి - క్షత్రధర్మ మవస్థితాః శూరధర్మవ్యవస్థితాః - ఎవంవినష్టాః తే - నశోచ్యంతే. ౧౬ నకేవలంసమరమరణాదేవనశోచ్యత్వం, కింతుయశః ప్రత్యాసక్త్యాపీత్యాహ — యేనేతి. యేనవిత్రాసితాః - తస్మిన్ రావణే కాలసమాయుక్తే- శోచితుంనకాలః నావసరః - తద్విషయేశోకోనయుక్తః-వీరస్వర్గగమనాదితిభావః ౧౭. తథాపిమరణే సతికథం నశోచితవ్యమిత్యాశంక్య జయవత్ పరాజయోఽపి నశోకస్థానమిత్యాహ— నైకాంతేతి. ఏకాంతవిజయః నభూతపూర్వః ఇతః పూర్వంనభూతః-అనైకాంత్యముపపాదయతి— పరైర్వేతి ౧౮. క్షత్రధర్మపర్యాలోచనే నాపి నశోచ్య ఇత్యాహ— ఇయంహీతి. క్షత్రియః శూరః ౧౯.తదేవమితి దృష్ట్వాజ్ఞాత్వా - తత్త్వమాస్థాయ పరమార్థబుద్ధిమవలంబ్య - జనిమతామవశ్యం మృత్యుంజ్ఞాత్వేత్యర్థః. విజ్వరః నిశ్శోకః - యత్ కార్యంకర్మ - కల్ప్యంఅనుష్ఠేయం - తదనుచింతయ - కల్యమితి పాఠే- యత్ కార్యం కల్యం - యోగ్యమిత్యర్థః 'కల్యోయోగ్యశ్చతేసమా' ఇతినిఘంటుః ౨౦—౨౧

చాపలకర్ణచక్షుః చాపలంధర్మస్ఖలనం - తదేవకర్ణచక్షుషీయస్యసః. ౧౩—౧౪. నాయమితి అయం నిశ్చేష్టః నిర్విక్రమో నవినష్టః - అపితు సమరే చండవిక్రమః-ఉన్నతమహోత్సాహః - అశంకితః - పతితఃనష్టః. ౧౫. తతః కిమిత్యతఆహ— నైవంవినష్టాఇతి యేవృద్ధిమాశంసమానాః రణాజిరేనిపతంతి- క్షత్రధర్మవ్యవస్థితాః - కేవలంవినష్టాస్తే - నశోచ్యంతే ౧౬. నకేవలంసమరమరణాదేవాశోచ్యత్వం- కింతుయశః ప్రతాపసంపత్త్యాపీత్యాహ — యేనసేంద్రా ఇతి ౧౭. తథాపిమరణేసతి నశోచితవ్య మిత్యాశంక్య జయవత్పరాజయోఽపినశోకస్థానమిత్యాహ— నైకాంతవిజయఇతి. ౧౦ క్షత్రధర్మ పర్యాలోచనయాఽపినశోచ్యఇత్యాహ— ఇయంహీతి. ౧౯ తదేవమితి. దృష్ట్వాజ్ఞాత్వా - తత్త్వ

వాసవేన, భవన్త మాసాద్య రణే విభగ్నో వేలా మి వాసాద్య యథా సముద్రః. ౨౨ అనేన దత్తాని సుపూజితాని భుక్తాశ్చ భోగా నిభృతాశ్చ భృత్యాః, ధనాని మిత్రేషు సమర్పితాని వైరా ణ్యమిత్రేషు చ యాపితాని. ౨౩ ఏషోహితా గ్నిశ్చ మహాతపాశ్చ వేదాన్తగః కర్మసు చాగ్ర్యవీర్యః, ఏతస్య య త్ప్రేతగత స్య కృత్యం తత్కర్తు మిచ్ఛామి తవ ప్రసాదాత్ ౨౪. స తస్య వాక్యైః కరుణై ర్మహాత్మా సంబోధిత స్సాధు విభీషణేన, ఆజ్ఞాపయామాస నరేన్ద్రసూను స్స్వర్గీయ మాధాన మదీనసత్త్వః ౨౫ మరణాన్తాని వైరాణి నివృత్తం నః ప్రయో

యోజనమితి. విమర్దేషుసురేషు-అనేనమహావీరతయా సమ్యక్ సంస్కారమర్హతీత్యుక్తం. ౨౨ ధర్మశీలత్వాచ్చ తదర్హతీత్యాహ—అనేనేతి దత్తానిదానానికృతాని - సుపూజితాని - గురుదైవతానీతి శేషః నిభృతాః నితరాంభృతాః - యాపితాని - సఫలీకృతానీత్యర్థః ౨౩. ఆహితాగ్న్యాదిత్వాచ్చ తదర్హతీత్యాహ—ఏషోహితాగ్నిరితి హితాగ్నిః ఆహితాగ్నిః - సంధిరార్షః. వేదాన్తంగచ్ఛతి జానాతీతి వేదాన్తగః - కర్మసుచాగ్ర్యవీర్యః - కర్మశూరఇత్యర్థః ప్రేతగతస్య ప్రేతత్వంగతస్య - ఇచ్ఛామి-పుత్రాణాం వినష్టత్వేన భ్రాతురేవాధికారిత్వాదితిభావః ౨౪ సతస్యేతి కరుణైరిత్యనేనదుఃఖాతిశయాదిదానీమేవ ముక్తమితిద్యోత్యతే వక్ష్యతిహి - 'నాహమస్యసంస్కారం కరిష్యే'మీతి స్వర్గీయం స్వర్గాయహితం - ఆధానంఅంత్యేష్టిసంజ్ఞికంకర్మ ౨౫. వైరాతిరేకాత్ సంస్కారేమమద్వేష ఇతి నశంకనీయమిత్యాహ—మరణేతి. మరణానంతరమపివైరకరణం నిష్ప్రయోజనమిత్యాహ—నిర్వృత్తమితి. ప్రయోజనం - సీతాలాభరూపం - అస్య-సంస్కారః యాయజూకోచిత స్సంస్కారః-క్రియతాం - మమాప్యేష యథాతవ - తవయథాభ్రాతా తథా మమాపి భ్రాతా మద్భ్రాతృభూతస్యతవ భ్రాతృత్వాత్ - త్వమస్యనోపంధృష్ట్వా న కరోషిచేదహమేవకరిష్యామి - భ్రాతృషుయేన కేనాపికర్తవ్యమితిభావః. అత్రశ్లోకే- 'న' ఇతి గాయత్ర్యక్షరం అత్రాచార్యా వ్యాచఖ్యుః—మరణాంతానివైరాణి-ఋషిజనస్థానభ్రంశమైథిలీహరణమత్ప్రాణభూతజటాయుర్విధ్వంసనప్రభృతిమద్ద్వేషాచరణమితః పరంకర్తుం నశక్నోతి హీతిభావః. నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనం - 'యదివారావణస్స్వయ' మితి వదతామయాఽస్యవిషయే కించిచ్ఛుభంకర్తవ్యమితి మనసికృతం - తదనేన - 'ద్విధాభజ్యేయమప్యేవం ననమేయంతుకస్యచి' దితివదతా ప్రతిహతం. తత్కారణస్యేదానీమవసర స్సంజాతఇతిభావః క్రియతామస్యసంస్కారః - మత్కృతహితప్రతిషేధానర్హావస్థా ఇదానీమస్యసంజాతా - అతోఽయంనత్యాజ్యః - అతః పరం యత్ కర్తవ్యం తత్ కార్యమేవ మమాప్యేషయథాతవ - అయంమచ్చిత్తానుకూలోజాతః. అతోమన్మిత్రభూతో భవానపితమనువర్తితుమర్హతి. ఏషమే యథా తథా తవాపీత్యన్వయః.అథవా - ఏషః తవయథాతథామమాపి - అస్యసంస్కారస్తవయథా ప్రాప్తః తథామమాపీత్యర్థః.

మాస్థాయ నిశ్చితత్వమవలంబ్య కల్ప్యంఅనుష్ఠేయం. ౨౨ అనేనేతి. దత్తానిదానానికృతాని - సుపూజితాని స్వనుష్ఠితాని - నిభృతాః నితరాంపోషితాః. ౨౩. ఏష ఇతి. ఆహితాగ్నిః - కర్మసు అగ్ర్యశూరః కర్మఠః-ప్రేతగతస్య ప్రేతత్వంగతస్య. ౨౪. సతస్యేతి. సంబోధితః ఆజ్ఞప్తః-స్వర్గీయం స్వర్గాయహితం - ఆధానంసంస్కారం. ౨౫ గాయత్ర్యాః వింశతితమాక్షరం 'మరణాంతానివైరా'ణీత్యస్య శ్లోకస్యద్వాదశాక్షరేణ 'న' ఇత్యనేనసంగృహ్ణాతి. 'మరణాంతానివైరాణినిర్వృత్తంనః ప్రయోజనం, క్రియతామస్యసంస్కారో మమాప్యేషయథాతవ'. - ఏషరావణః - తవయథా మమాపితథా-మమాపి

జనం, క్రియతామస్య సంస్కారో మమాప్యేష యథా తవ ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః

త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః

రావణం నిహతం శ్రుత్వా రాఘవేణ మహాత్మనా, అన్తఃపురాద్వినిష్పేతుః రాక్షస్యశ్శోకకర్శితాః వార్యమాణాస్సుబహుశో వేష్టన్త్యః క్షితిపాంసుషు, విముక్తకేశ్యో దుఃఖార్తాః గావో వత్సహతా ఇవ. ౨ ఉత్తరేణ వినిష్క్రమ్య ద్వారేణ సహ రాక్షసైః, ప్రవిశ్యాయోధనం ఘోరం విచిన్వన్త్యో హతం పతిం. రాజపుత్రేతి వాదిన్యో హా నాథేతి చ సర్వశః, పరిపేతుః కబన్ధాఙ్కాం మహీం శోణితకర్దమాం ౪. తా బాష్పపరిపూర్ణాక్ష్యో భర్తృశోకపరాజితాః, కరేణ్వ ఇవ నర్దన్త్యో వినేదుర్హతయూథపాః ౫ దదృశుస్తం మహావీర్యం మహాకాయం మహాద్యుతిం, రావణం నిహతం భూమౌ నీలాఞ్జనచయోపమం. ౬ తాః పతిం సహసా దృష్ట్వా శయానం రణపాంసుషు, నిపేతుస్తస్య గాత్రేషు ఛిన్నా వనలతా ఇవ. ౭. బహుమానాత్పరిష్వజ్య కాచిదేనం రురోద హ, చరణౌ కాచిదాలిఙ్గ్య కాచిత్ కణ్ఠేఽవలమ్బ్య చ. ఉద్ధృత్య చ భుజౌ కాచిద్భూమౌ స్మ పరివర్తతే, హతస్య వదనం దృష్ట్వా కాచిన్మోహముపాగమత్. కాచిదఙ్కే శిరః కృత్వా రురోద ముఖమీక్షతీ, స్నాపయన్తీ ముఖం బాష్పైస్తుషారైరివ పఙ్కజం. ౧౦. ఏవమార్తాః పతిం దృష్ట్వా రావణం నిహతం భువి, చుక్రుశుర్బహుధా శోకాద్భూయస్తాః పర్యదేవయన్ ౧౧ యేన విత్రాసితశ్శక్రో యేన విత్రాసితో యమః, యేన వైశ్రవణో రాజా పుష్పకేణ వియోజితః. గన్ధర్వాణామృషీణాం చ సురాణాం చ మహాత్మనాం, భయం యేన మహద్దత్తం సోఽయం శేతే రణే హతః ౧౩.

భవానస్యసంస్కారం నకరోతిచేదహమేవకరోమి - బన్ధుషుయేన కేనాపికర్తవ్యం ఖల్విదం. తద్ద్వారే తిష్ఠఅహమేవకరిష్యామీ త్యర్థ ఇతి ౨౬ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రావణాన్తఃపురస్త్రీవిలాపః రావణ మిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం వత్సహతాః హతవత్సాః. ౨. ఉత్తరేణేత్యాది. శ్లోకద్వయమేకాన్వయం శోణితైః కర్దమోయస్యాస్తాంశోణితకర్దమాం. ౪ తా ఇతి హతయూథపాఇతి కరేణువిశేషణం. అతఏవనర్దన్త్యః కరేణ్వఇవవినేదురిత్యన్వయః. ౫— ౭. బహుమానాదిత్యాది. శ్లోకత్రయమేకాన్వయం. పరివర్తతే వేష్టతే - ఈక్షతీఈక్షమాణా. ౧౦. ఏవమేతి. చుక్రుశురితి క్రోశః నిరక్షరధ్వనిః - పరిదేవనంసాక్షరశబ్దః. ౧౧—౧౩.

స్నేహవిషయఇత్యర్థః. అతస్సంస్క్రియతాం - శఙ్కాంమాకుర్వితిభావః ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

రావణమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం. వార్యమాణాఇతి, వత్సహతాః హతవత్సాః ౧౫.

అసురేభ్య స్సురేభ్యో వా పన్నగేభ్యోఽపి వా తథా, న భయం యో విజానాతి
తస్యేదం మానుషా ద్భయమ్ ౧౪ అవధ్యో దేవతానాం య స్తథా దానవరక్ష
సాం, హత స్సోఽయం రణే శేతే మానుషేణ పదాతినా ౧౫ యో నశక్య స్సురై
ర్హంతుం న యక్షై ర్నాసురై స్తథా, సోఽయం కశ్చి ది వాసత్త్వో మృత్యుం
మర్త్యేన లంభితః. ౧౬ ఏవం వదంత్యో బహుధా రురుదు స్తస్య తాః స్త్రియః, భూ
య ఏవ చ దుఃఖార్తా విలేపు శ్చ పునఃపునః ౧౭ అశృణ్వతా చ సుహృదాం
సతతం హితవాదినాం, మరణా యాహృతా సీతా ఘాతితాశ్చ నిశాచరాః ౧౮.
ఏతాస్సమ మిదానీం తే వయ మాత్మాచ పాతితాః, ౧౮½ బ్రువాణోఽపి హితం వాక్య
మిష్టో భ్రాతా విభీషణః ధృష్టం పరుషితో మోహా త్త్వయాఽఽత్మవధకాంక్షితా,
౧౯½. యది నిర్యాతితా తే స్యా త్సీతా రామాయ మైథిలీ న న స్స్యా ద్వ్యస
నం ఘోర మిదం మూలహరం మహత్, వృత్తకామో భవే ద్భ్రాతా రామో
మిత్రకులం భవేత్. వయం చావిధవా స్సర్వా స్సకామా న చ శత్రవః, ౨౧½.
త్వయా పున ర్నృశంసేన సీతాం సంరుంధతా బలాత్. రాక్షసా వయ మాత్మా
చ త్రయం తుల్యం నిపాతితం, ౨౨½ న కామకారః కామం వా తవ రాక్షసపుం
గవ దైవం చేష్టయతే సర్వం హతం దైవేన హన్యతే, ౨౩½. వానరాణాం వినా

అసురేభ్య ఇతి మానుషాద్భయం - జాతమితి శేషః. ౧౫. య ఇతి. కశ్చిదివ యః కశ్చిత్ పురుష ఇవ - లంభితః ప్రాపితః ౧౭ అశృణ్వతేతి సుహృదాం సుహృద్భ్యః - పంచమ్యర్థే షష్ఠీ వచనమితి వా శేషః అశృణ్వతా త్వయా. ౧౮. ఏతా ఇతి. ఏతా వయం - తే రాక్షసాః - ఆత్మా చ - సమం యుగపత్ - ఇదానీం పాతితాః - మారితా ఇత్యర్థః. ౧౮½ బ్రువాణ ఇతి ఇష్టః ప్రీతిమాన్. ౧౯½. యదీత్యాది. శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం తే త్వయా - నిర్యాతితా ప్రత్యర్పితా - మూలహరం మూలభూతత్వాత్పర్యంత హారం - వృత్తేతి. యది సీతా నిర్యాతితా స్యాత్తదా - భ్రాతా విభీషణో వృత్తకామః నిష్పన్నమనోరథః - భవేత్ - స్వవాక్యకరణాదితి భావః. తథా రామః మిత్రకులం కులమిత్రం - శత్రవః దేవాదయః. ౨౧½. త్వయేతి. తుల్యమితి - యుగపదిత్యర్థం ౨౨½. ఏవం రావణస్వేచ్ఛాచరణస్య రాక్షసనాశహేతుతామభి ధాయ సంప్రతి తన్నిరాసపూర్వకం దైవకారితత్వం దర్శయతి — న కామకార ఇతి కామకారః స్వచ్ఛంద కరణం కామం ప్రకామం నాస్తి - యతః - దైవం చేష్టయతే సర్వం - హతం దైవేన హన్యతే దైవేన హత మన్యేన హన్యతే ౨౩½—౨౪½ నైవేతి. ఉద్యతా కార్యోన్ముఖీ - దైవగతిః - అర్థాదినా నివర్త

య ఇతి. లంభితః ప్రాపితః. ౧౭ అశృణ్వతేతి సుహృదాం - వాక్యమితి శేషః. ౧౮. ఏతా ఇతి. ఏతా వయం తే రాక్షసాః ఆత్మా త్వం చ - సమమేక కాలమేవ పాతితాః. ౧౮½ బ్రువాణ ఇతి ధృష్టం ప్రత్యక్షం. ౧౯½. యదీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తే త్వయా నిర్యాతితా ప్రత్యర్పితా చేత్. వృత్తకామ ఇతి. వృత్త కామః నిష్పన్నమనోరథః - స్వవాక్యకరణాదితి భావః. మిత్రకులం మిత్రపక్షః ౨౨½. ఏవం రావణస్య స్వేచ్ఛా చరణస్య రాక్షసనాశహేతుతామభిధాయ ఇదానీం తన్నిరాసపూర్వకం దైవస్యైతత్కారణత్వం దర్శయతి— న కామకార ఇతి. తవ కామకారః స్వేచ్ఛాచరణం - కామం వా నాస్తి - తవ స్వేచ్ఛాధీనవ్యవహారో నాస్తీత్యర్థః.

శ్లో॥ ఉయం రక్షసాం చ మహాహవే తవ చైవ మహాబాహో దైవయోగా దుపాగతః, ౨౮ నైవార్థేన న కామేన విక్రమేణ న చాజ్ఞయా, శక్యా దైవగతి ర్లోకే నివర్తయితు ముద్యతా, ౨౯ విలేపు రేవం దీనా స్తా రాక్షసాధిపయోషితః. కురర్య ఇవ దుఃఖార్తాః బాష్పపర్యాకులేక్షణాః ౩౦ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - త్రయోదశో త్తరశతతమ స్సర్గః.

చతుర్దశో త్తరశతతమ స్సర్గః

తాసాం విలపమానానాం తథా రాక్షసయోషితాం, జ్యేష్ఠా పత్నీ ప్రియా దీనా భర్తారం సముదైక్షత ౧ దశగ్రీవం హతం దృష్ట్వా రామే ణాచిన్త్యకర్మణా, పతిం మణ్డోదరీ తత్ర కృపణా పర్యదేవయత్. ౨ నను నామ మహాభాగ తవ వైశ్రవణానుజ, క్రుద్ధస్య ప్రముఖే స్థాతుం త్రస్య త్యపి పురందరః, ఋషయ శ్చ మహీ దేవా గన్ధర్వా శ్చ యశస్వినః, ౩ నను నామ తవో ద్వేగా చ్చారణా శ్చ దిశో గతాః స త్వం మానుషమాత్రేణ రామేణ యుధి నిర్జితః, న వ్యపత్రపసే రాజన్ కి మిదం రాక్షసర్షభ. ౪ కథం త్రైలోక్య మాక్రమ్య శ్రియా వీర్యేణ చాన్వితం, అవిషహ్యం జఘాన త్వాం మానుషో వనగోచరః. ౫ మానుషాణా

యితుంశక్యా - కామేన స్వేచ్ఛయా. ౨౯ విలేపురితి కురర్యఃక్రౌంచ్యః. ౩౦ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశో త్తరశతతమ స్సర్గః

అథమండోదరీప్రలాపాది. తాసామిత్యాది విలపమానానాంవిలపంతీనాం - తథావిలపమానానామిత్యన్వయః. దీనాసతీసముదైక్షత ౧ దశగ్రీవమితి మండోదరీమండనభూతోదరీ - కృశోదరీతియావత్ 'మడిభూషాయా'మితిధాతోర్భావేకప్ప్రత్యయః మండంసారం - సుందరమితియావత్. తాదృశోదరీత్యేకే. మండూపృథుపిపీలికా - తస్యాఇవఉదరంయస్యాస్సామండోదరీత్యప్యాహుః ౨. యద్యపిసమరమరణంశూరాణాంశ్లాఘ్యమితివీరపత్నీతన్నోచితుమర్హా - తథాప్యసమానాన్మానుషాత్ ప్రాప్తమిదంలజ్జావహమితిశోచతి—ననునామతవేత్యాదినాసార్ధశ్లోకేన నామప్రసిద్ధౌ. మహీదేవాః బ్రాహ్మణాశ్చ - త్రస్యంతీత్యనుషంగః. సకథంమానుషేణ-జితఇతిశేషః. ౩ ననునామేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః. చారణాశ్చఆకాశచారిణశ్చ - నవ్యపత్రపసే - మానుషవిజయేనేతిశేషః కిమిదం-కిమేవమవస్థానకారణమిత్యర్థః ౪ కథమితి వీర్యేణత్రైలోక్యమాక్రమ్యశ్రియాన్వితంత్వాంమానుషస్తత్రాపివనగోచరః కథంజఘాన? అద్భుతమిత్యర్థః ౫ తదేవాసంభావితత్వంనిరూపయతి— మానుషాణా

కుతః? దైవంచేష్టయతేసర్వంహతందైవేనహన్యతే - దైవేనహతమన్యేనహన్యతే ౨౮ నైవార్థేనేతి. ఉద్యతాసర్వయత్నేనాపి *తిలకం. అర్థేనధనేన - కామేనేచ్ఛయా - ఆజ్ఞయామర్యాదవ్యవస్థాపనశక్త్యా - ఉద్యతాఫలోన్ముఖీభూతా ౩౦ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశో త్తరశతతమస్సర్గః

౧ దశగ్రీవమితి మండోదరిసుండనభూతోదరీ-కృశోదరితియావత్. 'మడిభూషాయా'మితిధాతుః. *తిలక౧మండోదరీతిపాఠేఽప్యయమేవార్థః. ౨—౪.కథమితి.వీర్యేణత్రైలోక్యమాక్రమ్యశ్రియా

మవిషయే చరతః కామరూపిణః, వినాశ స్తవ రామేణ సంయుగే నోపపద్యతే. ౭ నచైత
త్కర్మ రామస్య శ్రద్దధామి చమూముఖే, సర్వత స్సముపేతస్య తవ తే నాభిమర్శనం.
౮. య దైవ చ జనస్థానే రాక్షసై ర్బహుభి ర్వృతః, ఖర స్తవ హతో భ్రాతా త
దైవాసౌ న మానుషః ౯ య దైవ నగరీం లంకాం దుష్ప్రవేశాం సురై రపి,
ప్రవిష్టో హనుమా న్వీర్యా త్త దైవ వ్యథితా వయం. ౧౦. యదైవ వానరై ర్ఘోరై
ర్బద్ధ స్సేతు ర్మహార్ణవే, త దైవ హృదయే నాహం శంకే రామ మమానుషం. ౧౧.
అథ వా రామరూపేణ కృతాంత స్స్వయ మాగతః, మాయాం తవ వినాశాయ
విధా యాప్రతితర్కితాం ౧౨ అథ వా వాసవేన త్వం ధర్షితో ఽసి మహాబల, వాస
వస్య కుత శ్శక్తి స్త్వాం ద్రష్టు మపి సంయుగే ౧౩ వ్యక్త మేష మహాయోగీ పర

మితి అవిషయే అగమ్యదేశే ౭ నచైతదితి సర్వతస్సముపేతస్య సర్వైర్యుద్ధోపకరణైః పూర్ణస్య - తవ- తేన రామేణ అభిమర్శనం - ఆక్రమణ మితియత్ ఏతత్ రామస్య నశ్రద్దధామి రామసంబంధి కర్మేతి నశ్రద్దధామి ౮. రావణవధస్య మానుషేణా కృతత్వే కేన కృతస్స్యాదిత్యాశంక్య పక్షాంతర ముపక్షిపతి— య దైవేత్యాదినా ౧౧ ఏవం సామాన్యతో రామస్యామానుషత్వం ప్రతిపాద్య ఉత్తరోత్తరోత్కృష్టయమేంద్రాది దేవతా విశేషత్వం ప్రతిపాదయతి— అథవేత్యాదినా. మాయాం సీతారూపాం - అప్రతితర్కితాం అపరిమేయరూపలావణ్యాం * రామా న జీయం. 'నచైతత్ కర్మే'త్యేతచ్ఛ్లోకానంతరం 'యదైవచజనస్థానే రాక్షసైర్బహుభిర్వృతః, ఖర స్తవ హతో భ్రాతా తదైవాసౌ నమానుషః యదైవనగరీం లంకాందుష్ప్రవేశాంసురైరపి, ప్రవిష్టోహనుమాన్ వీర్యాత్తదైవవ్యథితావయం యదైవవానరైర్ఘోరైర్బద్ధస్సేతుర్మహార్ణవే, తదైవహృదయేనాహంశంకేరామ మమానుషం. అథవారామరూపేణకృతాంతస్స్వయమాగతః, మాయాంతవ వినాశాయ విధాయాప్రతితర్కితాం. అథవావాసవేనత్వంధర్షితోఽసి మహాబల, వాసవస్యకుతశ్శక్తిస్త్వాంద్రష్టుమపిసంయుగ' ఇతిపాఠక్రమః. అన్యథా పాఠస్తులేఖకప్రమాదకృతః, రామస్యసామాన్యతోమానుషత్వప్రతిపాదనానంతరముత్తరోత్తరోత్కృష్టయమేంద్రాదిదేవతావిశేషత్వప్రతిపాదనౌచిత్యాత్ యదైవేతి న మానుషః నిశ్చిత ఇతి శేషః ౧౩. యదైవేత్యాదినాసామాన్యతోఽస్య స్తమమానుషత్వమేకత్రవ్యవస్థాపయితుమాహ — వ్యక్తమిత్యాదినా. మహాయోగిత్వాదిగుణవిశిష్టోయోవిష్ణుస్సఏవైషరామఇతిస్త్రీవచనముఖేనైవవిష్ణోస్సర్వదేవతా

న్వితంత్వా మితిసంబంధః. ౬ మానుషాణా మితి. మానుషాణామ విషయే - అప్రాప్యదేశే. ౭ నచైత దితి. సర్వతస్సముపేతస్య సర్వైస్సాధనైస్సముపేతస్య తవ - తేనరామేణ - అభిమర్శనం - ఆక్రమణం యత్ - ఏతత్ రామస్య నశ్రద్దధామి - రామసంబంధీతి నశ్రద్దధామీత్యర్థః ౮. తస్మిన్ అమానుషత్వేలింగాన్యాహ—యదైవచజనస్థాన మిత్యాదిత్రిభిః వ్యథితాః - రామస్యామానుషత్వాది నిశ్చయే నేతిభావః ౧౧ తర్హి కేనవధః కృతఇత్యత్రాహ— అథవేతి రామరూపేణ మానుషరూపేణ - మాయాంవిధాయ అపేక్షితశరీరగ్రహణహేతుభూతాంకాంచిచ్ఛక్తిం. ఇదానీం పక్షాంతర మవలంబతే— అథవేతి అథవాఅన్యఃపక్షోఽస్తీత్యర్థః పూర్వస్మిన్పక్షే - కోదోషఇత్యాశంక్యాహ —వాసవస్యేతి. వాసవేనధర్షితోఽసీతియత్ తన్నైవోపపద్యతే వాసవస్యత్వాంద్రష్టుమపిశక్తిఃకుతః? నాస్తీత్యర్థః. ౧౩. పక్షాంతరం విశినష్టి— వ్యక్తమేష ఇత్యాదిద్వాభ్యాం మహాయోగీస్వాభావికజ్ఞానశక్తియుక్తః 'పరాస్యశక్తిర్వివిధైవశ్రూయతేస్వాభావికీజ్ఞానబలక్రియా' చేతిశ్రుతేః. పరమాత్మా - ఆత్మమహాత్మా

మాత్మా సనాతనః, అనాదిమధ్యనిధనో మహతః పరమో మహాన్. తమసః పర

పారమ్యం భగవాన్వాల్మీకిర్వ్యవస్థాపయతి.— మహాన్ యోగః లోకరక్షణోపాయచింతాసోఽస్యాస్తీతి మహాయోగీ-పరమశ్చాసావాత్మా చ పరమాత్మా-సర్వజీవాత్మభ్య ఉత్కృష్ట ఇత్యర్థః. పరమత్వమస్య కథమిత్యాశంక్య షడ్భావవికారరహితత్వాదిత్యాహ—సనాతన ఇతి. సదా స్థిత్వయుక్త ఇత్యర్థః అనాదిమధ్యనిధనః జన్మవృద్ధివినాశశూన్యః-శాశ్వతః అపక్షయరహితః - ధ్రువః పరిణామరహితః - ఏతైర్విశేషణైర్జీవగతషడ్భావవికారశూన్యత్వముక్తం. తథోక్తం విష్ణుపురాణే—'అపక్షయవినాశాభ్యాం పరిణామర్ధిజన్మభిః, వర్జితశ్శక్యతే వక్తుం యస్సదాస్తీతి కేవల' మితి. పరమాత్మశబ్దార్థం వివృణోతి—మహతః పరమో మహానితి. మహాన్ ఇంద్రాదిః - తస్మాన్మహాన్ బ్రహ్మాదిః - తస్మాదపి మహానిత్యర్థః. స్థానవిశేషేణాపి పరమత్వమాహ—తమస ఇతి. తమసః ప్రాకృతమండలస్య - పరమః పరస్తాదప్రాకృతే వైకుంఠే విద్యమానః 'ఆదిత్యవర్ణం తమసస్తు పారే' ఇతి శ్రుతేః సర్వత్ర వ్యాప్తస్య కథం తత్రావస్థానమిత్యాశంక్య విగ్రహద్వారేత్యాహ—శంఖేత్యాదినా. సదా శంఖచక్రధారణప్రయోజనమాహ—ధాతేతి. ధాతా పోషకః- 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో'రిత్యస్మాత్తృచ్. సర్వదా రక్షణార్థమాయుధధారణమిత్యర్థః తథోక్తమభియుక్తైః—'పాతు ప్రణతరక్షాయాం విళంబమసహన్నివ, సదా పంచాయుధీం బిభ్రత్ స నః శ్రీరంగనాయక' ఇతి తస్య సర్వేశ్వరత్వద్యోతకం లక్షణమాహ—శ్రీవత్సవక్షా ఇతి. శ్రీకరో వత్సః శ్రీవత్సః సచ రక్తవర్ణో మత్స్యవిశేషః- సః వక్షసి దక్షిణే యస్య సః శ్రీవత్సవక్షాః. జగద్రక్షణోపయోగిపురుషకార సంబంధమాహ—నిత్యశ్రీరితి. నిత్యా అనపాయినీ శ్రీర్యస్య సః నిత్యశ్రీః 'విష్ణోః శ్రీరనపాయినీ' త్యన్యత్రోక్తేః. అత ఏవాజయ్యః జేతుమశక్యః - 'క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థ' ఇతి నిపాతనాత్. ఏష రామః ఏవంభూతః పరమాత్మా వ్యక్తం నిశ్చిత మితి సంబంధః. *తనిశ్లోకీ. వ్యక్తమేషః - పరిశేషతః ప్రమాణేన నిశ్చితో దశగ్రీవహంతా రామః - మహాయోగీ మహాసన్నహనః - ఆశ్రితత్రాణసన్నాహవాన్- మహాయోగీ-వివిధవిచిత్రజగన్నిర్మాణోపాయచతురః- మహాయోగీ - 'బహుస్యాం ప్రజాయేయే' తీత్యాద్యుక్తబహుభవనసంకల్పవాన్ - 'సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాః ప్రజా' ఇతి మనుస్మరణాత్. మహాయోగి-జగన్నిర్మాణోపయుక్తప్రకృతిపురుషకారకర్మసంసర్గవాన్ - మహాయోగీ-శరణాగతరక్షణాదివ్యసంచాల్యయుక్తిమాన్ ని 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి' ష్విత్యమరః పరమాత్మా - చేతనాచేతనశరీరకః సకలశరీరత్వప్రసక్తదోషాసంస్పర్శమాహ—సనాతన ఇతి అనాదిమధ్యనిధనః - ఆదిమధ్యాంతశూన్యః - మహతః పరమో మహాన్ 'అణోరణీయాన్ మహతో మహీయా' నిత్యాద్యుక్తపరమమహత్త్వవాన్ - తమసః

సర్వాంతర్యామీతి యావత్ 'య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽంతరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమంతరో యమయ' తీతి శ్రుతేః సనాతనః సదా స్థిత్వయుక్తః - అనాదిమధ్యనిధనః జన్మవృద్ధినాశశూన్యః - శాశ్వతః అపక్షయరహితః - ధ్రువః పరిణామశూన్యః ఏతేన షడ్భావవికారశూన్యత్వముక్తం. తథా చ విష్ణుపురాణే—'అపక్షయవినాశాభ్యాం పరిణామర్ధిజన్మభిః, వర్జితశ్శక్యతే వక్తుం యస్సదాస్తీతి కేవల' మితి. మహతః పరమః మహతోఽపి మహీయాన్ - తమసః పరమః- ధాతా స్రష్టా 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే' ఇతి శ్రుతేః ప్రథమం స్వరూపముక్త్వా ఇదానీం విగ్రహగుణానాహ—శంఖచక్రగదాధర ఇత్యాదినా. నిత్యశ్రీః నిత్యానపాయిశ్రీః - అజయ్యః జేతుమశక్యః. - మహాయోగిత్యాది విశేషణవిశిష్టో యో విష్ణుస్స ఏవ రఘునాథ ఇత్యర్థః. ౧౫. తస్య సర్వేశ్వరస్య కథం మానుషతయా ప్రతిభానం? కథంచ వానరైస్సహ సంవాసః? అవాప్తసమస్తకామస్య రావణహననేన కిం ప్రయోజనం? మిత్యా

మో ధాతా శంఖచక్రగదాధరః, శ్రీవత్సవక్షా నిత్యశ్రీ రజయ్య శ్శాశ్వతో ధ్రువః
౧౫ మానుషం వపు రాస్థాయ విష్ణు స్సత్యపరాక్రమః, సర్వైః పరివృతో దేవై
ర్వానరత్వ ముపాగతైః సర్వలోకేశ్వర స్సాక్షా ల్లోకానాం హితకామ్యయా, సరా
క్షసపరీవారం హతవాం స్త్వాం మహాద్యుతిః ౧౬ ఇంద్రియాణి పురా జిత్వా జితం త్రిభు
వనం త్వయా, స్మరద్భి రివ తద్వైర మింద్రియై రేవ నిర్జితః. ౧౭ క్రియతా మవిరో
ధశ్చ రాఘవే ణేతి యన్మయా, ఉచ్యమానో న గృహ్ణాసి తస్యేయం వ్యుష్టి రాగతా
౧౮ అకస్మా చ్చాభికామోఽసి సీతాం రాక్షసపుంగవ, ఐశ్వర్యస్య వినాశాయ

పరమః 'అక్షరాత్పరతః పరః' 'యస్మాత్ క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపిచోత్తమః' ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. తమసః పరః - 'ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తా' దిత్యుక్తపరమపదవాసీ-ధాతా-భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలావచ్ఛిన్నసకలజగన్నిర్మాతా - 'సూర్యాచంద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయ' దితిశ్రుతేః ధాతా-స్థితికర్తా-సా చ స్థితిం నేకరూపా-జగద్వివిధకరణేన. 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రితి ధాతోః. ధారణం ప్రశాసనాధీనలోకత్వం, 'ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే' ఇత్యాదిశ్రుతేః. ఏవం కారణస్వరూప ముపాస్యం తదుపయుక్తాంగుణాశ్చోక్తాః అథ దివ్యమంగళవిగ్రహయోగమాహ — శంఖచక్రగదాధర ఇతి. అనేన-ఉపాస్యత్వానుగుణశరణాగతవిరోధినిరసనజాగరూకత్వముక్తం శ్రీవత్సవక్షాః-శ్రీవత్సకౌస్తుభాదీనాం నిత్యత్వాద్రుద్రాదివైలక్షణ్యముక్తం నిత్యశ్రీరితి. నిత్యా అనపాయినీ శ్రీర్యస్య సః - అత్ర విగ్రహనిత్యత్వమేవోక్తం, స్వరూపనిత్యత్వస్య సాధారణప్రాప్తత్వాత్. నిత్యైవైషా జగన్మాతేతివ ఇత్. శ్రీసంబంధాదుత్తేజితపరాభిభవనసామర్థ్యమాహ — అజేయ ఇతి 'అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజే' తివ్యుక్తం అజేయః - తాపసకన్యతిరిక్తైర్జేతు మశక్యః - అజేయః-'అప్రధృష్యశ్చ సంగ్రామే సేంద్రైరపి సురాసురైః' రిత్యాద్యుక్తరీత్యా జేతుమశక్యః - శాశ్వతః త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితః వికారశూన్యశ్చ - ధ్రువః అప్రకంప్యః - అత్ర ధాతేతి మూర్ధాభ్యావిశేషణనిర్దేశః. 'అనాదినిధనో ధాతే' తి సహస్రనామపాఠాత్ నిత్యశ్రీరితిచ. ౧౫. ఏవంభూతస్య పరమాత్మనః కిమర్థమేవం వ్యాపార ఇత్యత్రాహ — ద్వాభ్యాం. మానుషమిత్యాది సర్వలోకేశ్వరః సర్వలోకానాం నియంతా - అనిష్టనివృత్తీష్టప్రాపణయోః కర్తా - విష్ణుః - విష్ణుసకాశాదవినాశిత్వపరంపరిహర్తుం మానుషం వపుః - ఆస్థాయ పరిగృహ్య - సాక్షాత్ అవ్యవధానేన-లోకానాం హితకామ్యయా లోకహితేచ్ఛయా - సర్వలోకవిరోధినం త్వాం హతవాన్ - వ్యక్తమిత్యత్రానుషజ్యతే. ౧౬. త్వద్దోషకృత ఏవాయం వధ ఇత్యాహ — ఇంద్రియాణీతి ౧౭ ఏవం సర్వజ్ఞాత్వం పూర్వం కిమితి నోక్తవతీత్యత్రాహ — క్రియతామితి నగృహ్ణాసి నాగృహ్ణాః-వ్యుష్టిః ఫలం - 'వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ' చేత్యమరః ౧౮. అకస్మాదితి. అకస్మాత్ నిర్హేతుకం సీతాముద్దిశ్య - అభికామోఽసి అభిలాష్యసి - తాం ప్రతి త్వదభిలాషః అయుక్త

శంక్యక్రమేణోత్తరాణ్యాహ — మానుషం వపురాస్థాయేత్యాది శ్లోకద్వయేన ౧౬ లోకాంతర్భూతస్య రావణస్య హననే సర్వలోకేశ్వరస్య రామస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యాశంకాయాం స్వకృతకర్మవశాదేవ స్వస్య నాశాద్రామస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న స్త ఇత్యాశయేనాహ — ఇంద్రియాణీతి ౧౭ క్రియతామితి. వ్యుష్టిః సమృద్ధిః-'వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ' చేత్యమరః. ౧౮ అకస్మాదితి. అభికామః అభిలాషితవాన్-

దేహస్య స్వజనస్య చ. ౨౦. అరుంధత్యా విశిష్టాం తాం రోహిణ్యా శ్చాపి దుర్మతే, సీతాం ధర్షయతా మాన్యాం త్వయా హ్యసదృశం కృతం. ౨౧. వసుధాయా శ్చ వసుధాం శ్రియ శ్శ్రీం భర్తృవత్సలాం, సీతాం సర్వానవద్యాంగీ మరణ్యే విజనే శుభాం ఆనయిత్వా తు తాం దీనాం ఛద్మనాఽఽత్మస్వదూషణ, అప్రాప్య చైవ తం కామం మైథిలీసంగమే కృతం పతివ్రతాయా స్తపసా నూనం దగ్ధోఽసి మే ప్రభో, ౨౩½ తదైవ యన్న దగ్ధ స్త్వం ధర్షయం స్తనుమధ్యమాం. దేవా బిభ్యతి తే సర్వే సేంద్రా స్సాగ్నిపురోగమాః ౨౪½ అవశ్య మేవ లభతే ఫలం పాపస్య కర్మణః. ఘోరం పర్యాగతే కాలే కర్తా నా స్త్యత్ర సంశయః, ౨౫½. శుభకృ చ్ఛుభ మాప్నోతి పాపకృ త్పాప మశ్నుతే. విభీషణ స్సుఖం ప్రాప్త స్త్వం ప్రాప్తః పాప మీదృశం, ౨౬½. సంత్యన్యాః ప్రమదా స్తుభ్యం రూపే ణాభ్యధికా స్తతః, అనంగవశ మాపన్న స్త్వం తు మోహా న్న బుధ్యసే, ౨౭½ న కులేన న రూపేణ న దాక్షిణ్యేన మైథిలీ, మయాఽధికా వా తుల్యా వా త్వం తు

ఇత్యర్థః ౨౦. అయుక్తతామేవాహ—అరుంధత్యా ఇతి విశిష్టాం ఉత్కృష్టాం - మాన్యామిత్యనేన నకేవలమరుంధత్యాదివత్ పాతివ్రత్యమాత్రం కింతుమాతృత్వం చేత్యుచ్యతే అసదృశం అనుచితం. ౨౧ సా పతివ్రతా చేత్ కిమర్థం న దగ్ధ ఇత్యత్రాహ—వసుధాయా ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయేన. వసుధాయాశ్చ వసుధాం - అత్యంతక్షమావతీమిత్యర్థః శ్రీ మిత్యత్ర ఇయాజభావ ఆర్షః. సర్వసంపదధిష్ఠాత్రీ మిత్యర్థః. భర్తృవత్సలాం పతివ్రతాం - సర్వానవద్యాంగీం అనవద్యసర్వాంగీం - అరణ్యే విజనే-స్థితా మితి శేషః. దీనాం త్వదనభిలాషిణీ మిత్యర్థః. ఛద్మనా మారీచముఖేన ఆనయిత్వా - తం పూర్వముక్తం పతివ్రతాయా స్తస్యా స్తపసా దగ్ధోఽసి - మే ప్రభో ఇత్యనేన అస్య సర్వస్య మద్దౌర్భాగ్యమేవ నిమిత్తమితి ద్యోత్యతే. ఆత్మస్వదూషణేత్యనేన నిజస్వభూతాయా మమత్యాగే త్వద్దూషణమేవ హేతుః న త్వత్సౌందర్యహానిరిత్యుచ్యతే *రామానుజీయం. 'అరణ్యే విజనే శుభా' మిత్యస్యానంతరం- 'ఆనయిత్వా తు తాం దీనాం ఛద్మనాత్మస్వదూషణ, అప్రాప్య చైవ తం కామం మైథిలీసంగమే కృతం. పతివ్రతాయా స్తపసా నూనం దగ్ధోఽసి మే ప్రభో' - ఇత్యేవం పాఠక్రమః అన్యథా పాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః ౨౩½ తదైవేతి తనుమధ్యమాం ధర్షయన్ సన్ త్వం తదైవ న దగ్ధ ఇతి యత్ తేన మాహాత్మ్యేన త్వత్తో దేవా బిభ్యతీతి సంబంధః. భీతా దేవాః కథం తే ధర్షణఫలం దాహం దద్యురితి భావః. ౨౪½ అవశ్యమితి. కర్తా ఘోరం పాపస్య ఫలం కాలే పర్యాగతే ప్రాప్తే అవశ్యం లభతే నాత్ర సంశయః. ౨౫½ శుభకృదితి. పాపం దుఃఖం. ౨౬½. సంతీతి తుభ్యం తవ - తతః తస్యాః సీతాయాః న బుధ్యసే - అభ్యధికత్వమితి శేషః ౨౭½ న కులేనేతి.

వసుధాయా ఇతి. వసుధాయా అపి వసుధాం క్షమావతాం నిదర్శనభూతాయాః భూమేరపి దృష్టాంతభూమి మిత్యర్థః శ్రియః శ్రీం - సర్వసౌభాగ్యయుక్తానాం దృష్టాంతభూతాయాః శ్రియోఽపి దృష్టాంత భూమిమిత్యర్థః ౨౧. సీతామితి ఆత్మస్వదూషణ ఆత్మీయదూషణ ౨౩½ తదైవేతి తనుమధ్యమాం ధర్షయన్ - తదైవ ధర్షణసమయే న దగ్ధ ఇతి యత్ - తేన మాహాత్మ్యేన దేవా అపి బిభ్యతీతి సంబంధః ౨౪½ అవశ్యమేవేతి. కాలే పరిపాకసమయే పర్యాగతే సతి ౨౫½. శుభకృదితి శుభం సుఖం - పాపం దుఃఖం. ౨౬½. సంతీతి. తుభ్యం తవ - తతః సీతాయా అపి ౨౮½. సర్వథేతి. సర్వభూతానా మలక్షణః ఆహో

మోహాన్న బుధ్యసే, ౨౮½ సర్వథా సర్వభూతానాం నాస్తి మృత్యురలక్షణః. తవ తావ దయం మృత్యు ర్మైథిలీకృతలక్షణః, ౨౯½ సీతానిమిత్తజో మృత్యు స్త్వయా దూరా దుపాహృతః ౩౦ మైథిలీ సహ రామేణ విశోకా విహరిష్యతి, అల్పపుణ్యా త్వహం ఘోరే పతితా శోకసాగరే ౩౧ కైలాసే మన్దరే మేరౌ తథా చైత్రరథే వనే, దేవోద్యానేషు సర్వేషు విహృత్య సహితా త్వయా. విమానే నానురూపేణ యా యా మ్యతులయా శ్రియా, పశ్యన్తీ వివిధాన్ దేశాం స్తాం స్తాం శ్చిత్రస్రగమ్బరా భ్రంశితా కామభోగేభ్య స్సాఽస్మి వీర వధా త్తవ, ౩౩½. సైవా న్యేవాస్మి సంవృత్తా ధి గ్రాజ్ఞాం చఞ్చలా శ్శ్రియః ౩౪ హా రాజన్ సుకుమారం తే సుభ్రు సుత్వక్ సమున్నసం, కాన్తిశ్రీద్యుతిభి స్తుల్య మిన్దుపద్మదివాకరైః కిరీటకూటోజ్జ్వలితం తామ్రాస్యం దీప్తకుణ్డలం, మదవ్యాకులలోలాక్షం భూత్వా యత్పానభూమిషు వివిధస్రగ్ధరం చారు వల్గుస్మితకథం శుభం, తదేవాద్య తవేదం హి వక్త్రం న భ్రాజతే ప్రభో రామసాయకనిర్భిన్నం సిక్తం రుధిరవిస్రవైః, విశీర్ణమేదోమస్తిష్కం రూక్షం స్యన్దనరేణుభిః ౩౬. హా పశ్చిమా మే సంప్రాప్తా దశా వైధవ్యకారిణీ, యా మయాఽఽసీన్న సంబుద్ధా కదాచిదపి మన్దయా ౩౭. పితా దానవరాజో మే భర్తా మే రాక్షసేశ్వరః, పుత్త్రో

మైథిలీమయాకులేన తుల్యాఽధికాన్వాన ఇత్యేనం యోజ్యం. దాక్షిణ్యేన విద్యాసామర్థ్యేన ౨౮½. సర్వథేతి. అలక్షణః నిర్నిమిత్తః - మైథిల్యాః కృతం మైథిలీకృతం- మైథిల్యానయనమిత్యర్థః. తదేవలక్షణం నిమిత్తం యస్యసతథా. ౩౧ కైలాసఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. యాఽహం కైలాసాదిషు విహృత్యవిమానేనవివిధాన్ దేశాన్ పశ్యన్తీయాఽమి అథసా భ్రంశితాస్మీత్యేవం సంబన్ధః. ౩౩½ సైవేత్యర్థం సైవఏవంభుక్తభోగైవ-అన్యేవ అస్పృష్టభోగేవ ౩౪. ఏవం రావణస్య మతిం రాజ్యశ్రియం చనిన్దిత్వాభర్తృసౌన్దర్యవైపరీత్యం శోచతి. హా రాజ న్నిత్యాది శ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. సుత్వక్స్నిగ్ధత్వక్-సమున్నసంసమున్నతనాసికం - కాన్తిః ప్రభా-శ్రీః సౌన్దర్యం - ద్యుతిః తేజః- కిరీటకూటోజ్జ్వలితం శిఖరతుల్యకిరీటవిరాజితం - తామ్రాస్యంరక్తాధరమిత్యర్థః చారుసున్దరం తవయ ద్వక్త్రంమదవ్యాకులలోలాక్షం భూత్వా అభ్రాజత తదేవేదం వక్త్రమద్యనభ్రాజతే. అప్రకాశనిమిత్తమాహ—రామేతి విస్రవైః ప్రవాహైః - మేదః వసా - మస్తిష్కంమాంసవిశేషః ౩౬. హేతి. మేవైధవ్యకారిణి - తేపశ్చిమావస్థామృతిః సంప్రాప్తా ౩౭. అస్థిరస్యదేహస్యవినాశః మతోనసంబుద్ధ

తుకోమృత్యుః నాస్తి-అతఏవతవాపి మైథిలీకృతలక్షణః - మైథిల్యాకృతచిహ్నః - మైథిలీహేతుక ఇత్యర్థః ౩౪. హారాజన్నిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. సమున్నసం ఉన్నతనాసం - కీర్తిశ్రీద్యుతిభిస్తుల్యం కీర్త్యాప్రసాదేన - 'ప్రసాదయశసోః కీర్తి' రితివిశ్వః. శ్రియాశోభయాద్యుత్యా దీప్త్యాచ - క్రమేణేన్దుపద్మదివాకరై స్తుల్యం-కిరీటకూటోజ్జ్వలితం కిరీటకూటః కిరీటాగ్రం తేన ఉజ్జ్వలితం-తామ్రాస్యం తామ్రోష్ఠం - తేయద్వక్త్రం - పానభూమిషు - మదవ్యాకులలోలాక్షంభూత్వా - అభ్రాజతతదేవాద్యవక్త్రం రామసాయకనిర్భిన్నం - అతఏవ వికీర్ణమేదోమస్తిష్కం మేదోవసామస్తిష్కం శిరః-మేదోయుక్తశిరఇత్యర్థః ఏతాదృశంసత్ నభ్రాజతఇతిసంబన్ధః ౩౬ హేతి. నసంబుద్ధా

మే శక్రనిర్జేతా ఇత్యేవం గర్వితా భృశం ౪౦ దృష్ట్వారిమర్దనా శూరాః ప్రఖ్యాతబలపౌరుషాః, అకుతశ్చిద్భయా నాథా మమేత్యాసీన్మతిర్దృఢా ౪౧ తేషామేవం ప్రభావానాం యుష్మాకం రాక్షసర్షభ, కథం భయమసంబుద్ధం మానుషాదివమాగతం ౪౨ స్నిగ్ధేంద్రనీలనీలం తు ప్రాంశుశైలోపమం మహత్, కేయూరాంగదవైడూర్యముక్తాదామస్రగుజ్జ్వలం కాంతం విహారేష్వధికం దీప్తం సంగ్రామభూమిషు, భాత్యాభరణభాభిర్యద్విద్యుద్భిరివ తోయదః. ౪౩ తదేవాద్య శరీరం తే తీక్ష్ణైర్నైకైశ్శరైశ్చితం. పునర్దుర్లభసంస్పర్శం పరిష్వక్తుం న శక్యతే, శ్వావిధశ్శలలైర్యద్వత్ బాణైర్లగ్నైర్నిరంతరమ్, స్వర్పితైర్మర్మసు భృశం సంఛిన్నస్నాయుబంధనం క్షితౌ నిపతితం రాజన్ శ్యావం రుధిరసచ్ఛవి, ౪౪-౪౫. వజ్రప్రహారాభిహతో వికీర్ణ ఇవ పర్వతః ౪౬ హా స్వప్నస్సత్యమేవేదం త్వం రామేణ కథం హతః, త్వం మృత్యోరపి మృత్యుస్స్యాః కథం మృత్యువశం గతః ౪౭ త్రైలోక్యవసుభోక్తారం త్రైలోక్యోద్వేగదం మహత్, జేతారం లోకపాలానాం క్షేప్తారం

ఇత్యత్రాహ—పితేతి దానవరాజః మయః ౪౦—౪౧ తేషామితి. తేషుయుష్మాస్వేవం ప్రభావేష్విత్యర్థః మయస్యమరణాభావేఽపి ఇదానీమకార్యకరత్వాదేవముక్తం అసంబుద్ధంపూర్వమచింతితం. ౪౨ స్నిగ్ధేత్యాది సార్ధశ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం ప్రాంశుశైలః ఉన్నతశైలః - అంగదవైడూర్యం వైడూర్యమయాంగదమితి కేయూరాద్భేదః యచ్ఛరీరం భాతి ఆలింగనయోగ్యమభూత్ - తదేవశరీరం దుర్లభసంస్పర్శం సత్ పునః పరిష్వక్తుంనశక్యతే దుర్లభసంస్పర్శత్వముపపాదయతి—శ్వావిధ ఇత్యాదినా శ్వావిధః శల్యమృగస్య - శలలైః తల్లోమభిః-యద్వత్ యథా-కంటకాకారశ్వావిల్లోమతుల్యైరితి శరవిశేషణం మర్మసుస్వర్పితైః క్షిప్తైః - తత్రైవ మర్మసు నిరంతరంలగ్నైరితి యోజనా శ్యావం కపిశవర్ణం 'శ్వావిత్తుశల్యస్తల్లోమ్ని శలలీశలలం శలం' 'శ్యావస్స్యాత్కపిశ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. స్నాయవః ధమన్యః - రుధిరసచ్ఛవి రుధిరతుల్యకాంతి - సకాంతింవిహాయ - రుధిరకృతకాంత్యంతరమిత్యర్థః ౪౪-౪౫ వజ్రేత్యర్ధం. ఆసీదశేషః. ౪౬ హేతి ఇదంతేమరణం - స్వప్నఃస్వప్నానుభవవిషయః - సత్యమేవనాత్రసంశయః - తత్రహేతుమాహ—త్వమితి తత్రాపిహేతుమాహ—త్వంమృత్యోరితి.౪౭ త్రైలోక్యేత్యాదిహాతప్రియేత్యంతంశ్లోకాష్టకమేకంవాక్యం ఏవంభూతంభర్తారందృష్ట్వాయా ఇమం దేహం ధారయామిసాఽహంస్థిరాఽస్మి వజ్రసార

న విచారితా - మందయా మందభాగ్యయా. ౪౧. తేషామితి అసంబుద్ధం అసంభావితం. ౪౩. తదేవాద్యేతిసార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. బాణైర్లగ్నైర్నిరంతర మిత్యుత్తరశేషః తదేవ పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టం - శ్వావిధః శల్యకస్య-శలలైఃరోమభిరివనైకైశ్శరైశ్చితం వ్యాప్తం-తేశరీరంపరిష్వక్తుం నశక్యత ఇతిసంబంధః. 'శ్వావిత్తుశల్యస్తల్లోమ్నిశలలీశలలంశల' మిత్యుభయత్రాప్యమరః. బాణైర్లగ్నైరిత్యాది. మర్మసు సర్వతో లగ్నైర్బాణైర్నిరంతరం నీరంధ్రం - సంఛిన్నస్నాయుబంధనం స్నాయవఃఅస్థిబంధకాధమనీవిశేషాః - రుధిరసచ్ఛవిరక్తకాంతి, ౪౪-౪౫. వజ్రేతి. వజ్రప్రహారాభిహతః వికీర్ణఃపర్వతఇవక్షితౌనిపతితంతే శరీరమిత్యనుకర్షః - పశ్యామీతిశేషః. ౪౭. త్రైలోక్యేతి. వసూని రత్నాని 'వసూరత్నేధనేవ'స్విత్యమరః మహాత్ అత్యర్థం-ఓజసాదర్పేణ- భీమకర్మణాంనృశంసానాం.

శంకరస్య చ. దృప్తానాం నిగృహీతార మావిష్కృతపరాక్రమం. లోకక్షోభయితా
రం చ నాదైర్భూతవిరావిణం ఓజనా దృప్తవాక్యానాం వక్తారం రిపుసన్నిధౌ,
స్వయూథభృత్యవర్గాణాం గోప్తారం భీమకర్మణాం.హంతారం దానవేంద్రాణాం య
క్షాణాం చ సహస్రశః, నివాతకవచానాం చ సంగృహీతార మీశ్వరం. నైకయజ్ఞ
విలోప్తారం త్రాతారం స్వజనస్య చ, ధర్మవ్యవస్థాభేత్తారం మాయాస్రష్టార మా
హవే. దేవాసురనృకన్యానా మాహర్తారం తత స్తతః, శత్రుస్త్రీశోకదాతారం
నేతారం స్వజనస్య చ లంకాద్వీపస్య గోప్తారం కర్తారం భీమకర్మణాం, అస్మాకం
కామభోగానాం దాతారం రథినాం వరం ఏవంప్రభావం భర్తారం దృష్ట్వా రామేణ
పాతితం, స్థిరాఽస్మి యా దేహ మిమం ధారయామి హతప్రియా ౧౬ శయ
నేషు మహార్హేషు శయిత్వా రాక్షసేశ్వర, ఇహ కస్మాత్ ప్రసుప్తోఽసి ధరణ్యాం
రేణుపాటలః ౧౭. యదా మే తనయ శ్శస్తో లక్ష్మణే నేంద్రజిద్యుధి తదాఽస్మ్యభి
హతా తీవ్ర మద్య త్వస్మి న్నిపాతితా. ౧౮ నాహం బంధుజనై ర్హీనా హీనా
నాథేన తు త్వయా, విహీనా కామభోగై శ్చ శోచిష్యే శాశ్వతీ స్సమాః ౧౯
ప్రసన్నో దీర్ఘ మధ్వానం రాజ న్నద్యాసి దుర్గమం, నయ మా మపి దుఃఖార్తాం
న జీవిష్యే త్వయా వినా ౨౦ కస్మా త్త్వం మాం విహా యేహ కృపణాం గంతు
మిచ్ఛసి, దీనాం విలపితై ర్మందాం కిం వా మాం నాభిభాషసే ౨౧ దృష్ట్వా న
ఖ ల్వసి క్రుద్ధో మా మి హానవకుంఠితాం, నిర్గతాం నగరద్వారా త్పద్భ్యా మే
వాగతాం ప్రభో ౨౨ ప శ్యేష్టదార దారాం స్తే భ్రష్టలజ్జావకుంఠితాన్, బహి
ర్నిష్పతితాన్ సర్వాన్ కథం దృష్ట్వా న కుప్యసి ౨౩ అయం క్రీడాసహాయ స్తే

మయాఽస్మి-కథమన్యథానశీర్యేదితిభావః మహాదితిత్రైలోక్యవసువిశేషణం. యద్వా - త్రైలోక్యోద్వే
గదంమహద్వసు - మహద్యథాభవతితథాత్రైలోక్యోద్వేగదమితివా. ఉద్వేగోభయసంభ్రమః - శంకర
స్యక్షేప్తారం - కైలాసచలనద్వారా. స్వయూథాఃస్వబంధవః - నివాతకవచానామకేచనఅసురాః - తే
షాంసంగ్రహీతారం-తైస్సఖ్యంకృతమిత్యర్థః. స్వజనస్యాశ్రితజనస్య-ధర్మవ్యవస్థా-ఆచారవ్యవస్థా-
యజ్ఞకర్మభేత్తృత్వకథనేనాతిపస్వతంత్రత్వముక్తం. కన్యానామితిస్త్రీమాత్రముచ్యతే. స్వజనస్యనేతార
మితి. పూర్వత్రానిష్టనివర్తకత్వముక్తం,అత్రేష్టప్రాపకత్వం భీమకర్మణాంస్వశిరోహవనాదీనాం. ౧౬—
౧౭ యదేతి. శస్తఃహతః-తదాఅభిహతాప్రహృతా - అద్యఅస్మిన్త్వద్ధననేసతితీవ్రంనిపాతితా-మారి
తేత్యర్థః ౧౮ నాహమితి బంధుజనైఃహీనాఽహంనశోచిష్యేయదిత్వంస్థితస్స్యాః-కింతుత్వయాహీనా-
అతఏవకామభోగైర్హీనాశోచిష్యఇతియోజనా ౧౯. ప్రసన్నఇతి దీర్ఘమధ్వానంవీరస్వర్గం ౨౦ కస్మాదితి.
విలపితైఃప్రలాపైఃదీనాం-మందాంఅభాగ్యాం ౨౧ దృష్ట్వేతి. అనవకుంఠితాంఅనావరణాం-ఇహాగతా
మిత్యన్వయః ౨౨ పశ్యేతి ఇష్టదారేతిసంబుద్ధిః భ్రష్టలజ్జావకుంఠితాన్ హీనలజ్జావకుంఠితాన్ ౨౩.
అయమితి. తేనాథోలాలప్యతఇతిపాఠేఅనాథఇతిచ్ఛేదః ౨౪ యా స్త్వయేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః.

ఏవం ప్రభావమితి. ఏవం ప్రభావంత్వాందృష్ట్వాహతప్రియాఇమందేహంధారయామి అతఃస్థిరాకఠినహృద
యాస్మీతిసంబంధః. ౨౩. అయమితి తేనాథఇత్యత్ర-అనాథఇతిపదచ్ఛేదః. ౨౪ యాఇతి. పరవశం

ఽనాథో లాలప్యతే జనః, న చైన మాశ్వాసయసే కిం వా న బహుమన్యసే ౬౪. యా స్త్వయా విధవా రాజన్ కృతా నైకాః కులస్త్రియః, పతివ్రతా ధర్మపరాః గురుశుశ్రూషణే రతాః తాభి శ్శోకాభితప్తాభి శ్శప్తః పరవశం గతః, ౬౫। త్వయా విప్రకృతాభి ర్య త్తదా శప్తం త దాగతం. ౬౬ ప్రవాద స్సత్య ఏ వాయం త్వాం ప్రతి ప్రాయశో నృప, పతివ్రతానాం నాకస్మా త్పతం త్యశ్రూణి భూతలే ౬౭ కథం చ నామ తే రాజన్ లోకా నాక్రమ్య తేజసా, నారీచౌర్య మిదం క్షుద్రం కృతం శౌండీర్యమానినా ౬౮. అపనీ యాశ్రమా ద్రామం య న్మృగచ్ఛద్మనా త్వయా, ఆనీతా రామపత్నీ సా తత్తే కాతర్యలక్షణం ౬౯. కాతర్యం చ న తే యుద్ధే కదాచి త్సంస్మరా మ్యహం, త త్తు భాగ్యవిపర్యాసా న్నూనం తే పక్వలక్షణం ౭౦. అతీతానాగతార్థజ్ఞో వర్తమానవిచక్షణః, మైథిలీ మాహృతాం దృష్ట్వా ధ్యాత్వా నిశ్వస్య చాయతం. సత్యవా క్స మహాభాగో దేవరో మే య దబ్రవీత్, సోఽయం రాక్షసముఖ్యానాం వినాశః పర్యుపస్థితః కామక్రోధసముత్థేన వ్యసనేన ప్రసంగినా, ౭౧। నిర్వృత్త స్త్వత్కృతే ఽనర్థ స్సోఽయం మూలహరో మహాన్. త్వయా కృత మిదం సర్వ మనాథం రక్షసాం కులం, ౭౨। న హి త్వం శోచితవ్యో మే ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః. స్త్రీస్వభావా త్తు మే బుద్ధిః కారుణ్యే పరివర్తతే, ౭౩। సుకృతం దుష్కృతం చ త్వం గృహీత్వా స్వాం గతిం గతః. ఆత్మాన మనుశోచామి త్వద్వియోగేన దుఃఖితా, ౭౪।సుహృదాం హితకామానాం

పరవశం పా వశత్వం - శత్రువశత్వమితియావత్. ౬౫. త్వయేత్యర్థం. త్వయా - విప్రకృతాభిః పరిభూతాభిః తదాభర్తృవధకాలే-యచ్ఛప్తం - తత్ ఆగతం ఫలసమాసీదిత్యర్థః. ౬౬. ప్రవాదఇతి. పతివ్రతానామశ్రూణిఅకస్మాన్నిష్కారణకతయా - భూతలేఽపతంతి - పతంతిచేత్కించిత్ కుర్వంత్యేవ. ఇత్యేవంప్రాయశః ప్రవాదఃజనవార్తా-త్వాంప్రత్యేవసత్యఃయథార్థోజాతః పతివ్రతానామశ్రుపాతకరణమనర్థావహమిత్యేవంజగవాదః. తథాకుర్వతిత్వయిదృష్టఫలఆసీదిత్యర్థః.౬౭ కథమితి. శౌండీర్యమానినాశూరమానినా ౬౮ అపనీయేతి. త్వయాకర్త్రా - మృగచ్ఛద్మనామృగరూపకపటోపాయేన - కాతర్యలక్షణం కాతర్యసూచనం. ౬౯. కాతర్యమితి తేయుద్ధేకాతర్యం - కదాచిదపనస్మరామి - నజానామీత్యర్థః. ఏవమకాతరప్రకృతేస్తవ - భాగ్యవిపర్యాసాత్ యత్కాతర్యంచౌర్యరూపమస్తి - తత్ -పక్వలక్షణం పక్వత్వలక్షణం - వినాశజ్ఞాపకమితియావత్. మహతోహీనకృత్యంనాశకరమితిలోకప్రవాదాదితిభావః. ౭౦. అతీతేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. దేవరోయదబ్రవీత్. అయంతద్వాక్యార్థభూతో వినాశః - ప్రసంగినా ప్రసక్తేనవ్యసనేన హేతునా-పర్యుపస్థితః నిర్వృత్తఇతి. త్వత్కృతేత్వన్నిమిత్తం- నిర్వృత్తః ప్రవృత్తః ౭౩। నహీతి కారుణ్యేదైన్యే ౭౪। సుహృదామితి కార్త్స్న్యేనోక్తం

శత్రువశం-తాభిశ్శప్తాభిః-తదాయచ్ఛప్తంతత్ఫలమాగతమిత్యర్థః ౬౬ ప్రవాదఇతి.పతివ్రతానామశ్రూణి ప్రాయశోభూతలేఅకస్మాన్నపతంతీత్యయంప్రవాదస్త్వాంప్రతిసత్యఏవజాతఇతిసంబంధః. ౬౯ కాతర్యమితి. తేత్వయాయత్కృతంతత్ - పక్వలక్షణంపక్వఃవిపాకో-వినాశఇతియావత్. తస్యలక్షణంజ్ఞాపకం. ౭౦. అతీతేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం. మేదేవరఃయద్వినాశప్రతిపాదకంవాక్యమబ్రవీత్

న శ్రుతం వచనం త్వయా భ్రాతౄణాం చాపి కార్త్స్న్యేన హిత ముక్తం
త్వయాఽనఘ, ౨౭. హేత్వర్థయుక్తం విధివత్ శ్రేయస్కర మదారుణం విభీషణే
నాభిహితం న కృతం హేతుమ త్త్వయా, ౨౮ మారీచకుంభకర్ణాభ్యాం వాక్యం
మమ పితు స్తదా న శ్రుతం వీర్యమత్తేన త స్యేదం ఫల మీదృశం, ౨౯ నీల
జీమూతసంకాశ పీతాంబర శుభాంగద స్వగాత్రాణి వినిక్షిప్య కిం శేషే రుధిరా
ప్లుతః, ప్రసుప్త ఇవ శోకార్తాం కిం మాం న ప్రతిభాషసే ౩౦ మహావీర్యస్య
దక్షస్య సంయుగే ష్వపలాయినః, యాతుధానస్య దౌహిత్ర కించ మాం నాభ్యు
దీక్షసే. ౩౧ ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ కిం శేషే ప్రాప్తే పరిభవే నవే, అద్య వై నిర్భయా
లంకాం ప్రవిష్టా స్సూర్యరశ్మయః ౩౨ యేన సూదయసే శత్రూన్ సమరే
సూర్యవర్చసా, వజ్రో వజ్రధర స్యేవ సోఽయం తే సతతార్చితః రణే శత్రు
ప్రహరణో హేమజాలపరిష్కృతః, పరిఘో వ్యవకీర్ణ స్తే బాణై శ్ఛిన్న స్సహ
స్రధా ౩౩ ప్రియా మి వోపగూహ్య త్వం శేషే సమరమేదినీం, అప్రియా
మివ కస్మా చ్చ మాం నేచ్ఛ స్యభిభాషితుం. ౩౪. ధి గస్తు హృదయం యస్యాః
మ మేదం న సహస్రధా, త్వయి పంచత్వ మాపన్నే ఫల తే శోకపీడితం.
౩౫. ఇ త్యేవం విలపం త్యేవం బాష్పవ్యాకులలోచనా, స్నేహావస్కన్న
హృదయా దేవీ మోహ ముపాగమత్. ౩౬. కశ్మలాభిహతా సన్నా బభౌ

హితంత్వయానశ్రుతమిత్యనుషజ్యతే. ౨౭ హేత్వితి హేత్వర్థయుక్తంయుక్తిప్రయోజనాభ్యాం
యుక్తం-విధివత్ శాస్త్రోక్తప్రకారవత్ - శ్రేయస్కరంహితభూతం-అదారుణంసాంత్వపూర్వకం విభీషణే
నాభిహితంవచనంత్వయా - హేతుమత్ యుక్తియద్యథాభవతితథా-నగృహీతం-జ్ఞాతిత్వేన మద్వ్యసనం
కాంక్షసేఇత్యాదినా హేతూపపాదనపూర్వకంనగృహీతమిత్యర్థః. మారీచేతి. మారీచకుంభకర్ణాభ్యాంసహ
మమపితుర్మాల్యవతః వాక్యంనశ్రుతం తస్యఅశ్రవణస్య - ఈదృశంఫలం ఆగతమితిశేషః. అత్రానువాదాన్మా
ల్యోఽప్యస్తీత్యవగంతవ్యం ౨౯ నీలేత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః. వినిక్షిప్యభూమౌప్రసార్య-ప్రసుప్త
ఇవశేషే-శోకార్తాంమాంచకిమితినప్రతిభాషసఇత్యన్వయః. ౩౦ మహావీర్యస్యేతి. యాతుధానస్యమాల్య
వతః-సుమాలినోవా-తత్సంబంధకీర్తనమప్రతిహతకులప్రభావప్రకటనార్థం. ౩౧—౩౨. యేనేత్యాది
శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం తేత్వయా-సతతార్చితః-బాణైః రామబాణై శ్ఛిన్నః-వజ్రధరస్య వజ్రఇవ
స్థితః-తేపరిఘః అద్యవికీర్ణః ౩౩--౩౪ ధిగితి యస్యామమహృదయం-నఫలతే న స్ఫుటతి-తాదృ
శీం మాంధిగిత్యన్వయః. ౩౫. ఇతీతి. అవస్కన్నహృదయా విలీనహృదయా. ౩౬. కశ్మలేతి. కశ్మ

సోఽయంవినాశఃపర్యుపస్థితఇతిసంబంధః. ౨౭ హేత్వర్థేతి. హేత్వర్థయుక్తం - హేతుప్రయో
జనాభ్యాంసహితం - హేతుమన్నకృతం - ఫలవన్నానుష్ఠితమిత్యర్థః ౨౮ మారీచేతి. మారీచకుంభ
కర్ణాభ్యా ముక్తమితిశేషః మమపితుః. మాల్యవతః. ౩౨. యేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం.
సూర్యవర్చసా యేనపరిఘేణ శత్రూన్ సూదయస్యే తేనసూదనేన హేతునావజ్రధరస్యవజ్రఇవ
అర్చితోబహుమతః ప్రహ్రియతేఽనేనేతిప్రహరణః పరిఘః బాణై స్సహస్రధాఛిన్నోవ్యవకీర్ణ
ఇతిసంబంధః ౩౪ ధిగస్త్వితి యస్యామమహృదయం శోకపీడితంసత్ - నఫలతేనస్ఫుటతి.
తాంమాంధిగిత్యర్థః. ౩౬. కశ్మలేతి. కశ్మలంమూర్ఛా ౩౭ నేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం.

సా రావణోరసి, సంధ్యానురక్తే జలదే దీప్తా విద్యుదివాసితే. ౮౮. తథాగతాం సముత్పత్య సపత్న్యస్తా భృశాతురాః, పర్యవస్థాపయామాసుః రుదంత్యో రుదతీం భృశం. ౮౯. న తే సువిదితా దేవి లోకానాం స్థితిరధ్రువా, దశావిభాగపర్యాయే రాజ్ఞాం చంచలయా శ్రియా ఇత్యేవ ముచ్యమానా సా సశబ్దం ప్రరురోద హ, స్నాపయంతీ త్వభిముఖౌ స్తనౌ వస్రాంబువిస్రవైః. ౯౧. ఏతస్మిన్నంతరే రామో విభీషణ మువాచ హ, సంస్కారః క్రియతాం భ్రాతుః స్త్రియ శ్చైతా నివర్తయ ౯౨. తం ప్రశ్రిత స్తతో రామం శ్రుతవాక్యో విభీషణః, విమృశ్య బుద్ధ్యా ధర్మజ్ఞో ధర్మార్థసహితం వచః. రామ స్యైవానువృత్త్యర్థ ముత్తరం ప్రత్యభాషత, ౯౩½. త్యక్తధర్మవ్రతం క్రూరం నృశంస మనృతం తథా నాహ మర్హోఽస్మి సంస్కర్తుం పరదారాభిమర్శినం, ౯౪½. భ్రాతృరూపో హి మే శత్రు రేష సర్వాహితే రతః. రావణో నార్హతే పూజాం పూజ్యోఽపి గురుగౌరవాత్, ౯౫½ నృశంస ఇతి మాం కామం వక్ష్యంతి మనుజా భువి శ్రుత్వా తస్య గుణాన్ సర్వే వక్ష్యంతి సుకృతం పునః, ౯౬½. తచ్ఛ్రుత్వా పరమప్రీతో రామో ధర్మభృతాం వరః. విభీ

తేన-అభిహతా మూర్ఛితా-సన్నా కృశా. ౮౮—౮౯ నేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం దశావిభాగపర్యాయే దశానాం బాల్యకౌమారయౌవనవార్ధకాద్యవస్థానాం విభాగస్య భేదస్య పర్యాయే ప్రాప్తే విషయే-లోకానామధ్రువాస్థితిః రాజ్ఞాం చంచలయా శ్రియా సహ తే త్వయా సువిదితా-నేతి కాకుః. సువిదితైవేత్యర్థః లోకానాం స్థితిరధ్రువేతి రాజ్ఞాం శ్రీశ్చంచలేతి చ త్వయా సువిదితైవేత్యర్థః. ఉచ్యమానా-బంధువృద్ధాదిభి రితి శేషః. అభిముఖౌ ఉన్నతౌ ౯౧—౯౨. తమిత్యాది ప్రశ్రితః వినయాన్వితః-విమృశ్య-'ఏతస్య యత్ ప్రేతగతస్య కృత్యం తత్ కర్తుమిచ్ఛామి తవ ప్రసాదా'దిత్యుక్త మంగీకృతం విచింత్యేత్యర్థః రామస్యైవానువృత్త్యర్థం రామేణానుజ్ఞాతోఽస్మి చేత్తదా కరిష్యామి నాన్యథేత్యేవమనువృత్త్యర్థం ౯౩½ త్యక్తేతి త్యక్తో ధర్మో వ్రతం చ యేన తం-అనృతం అనృతవాదినం. ౯౪½. భ్రాతృరూప ఇతి. గురుగౌరవాత్ గురు రితి గౌరవాత్-పూజ్యోఽపి ఉక్తదోషాన్మత్తః పూజాం నార్హతి. ౯౫½ భ్రాతుస్సంస్కారాకరణే త్వాం నృశంసం లోకా వక్ష్యంతీత్యాశంక్య వదంతు నామ-త ఏవ పునస్తద్గుణం విచారయంతో మాం యుక్తకారిణం వక్ష్యంతీత్యాహ—నృశంస ఇతి. సంస్కారాకరణే నృశంస ఇతి మాం కామం మనుష్యా వక్ష్యంతి తస్య రావణస్య-గుణాన్ దోషాన్ శ్రుత్వా-అసంస్కుర్వతా విభీషణేన-సుకృతం శోభనం కృత మితి వక్ష్యంతీత్యర్థః. ౯౬½. తచ్ఛ్రుత్వేతి పరమప్రీతః సత్యవచన

శ్రియేతి సహార్థతృతీయా దశావిభాగపర్యాయే - దశానామవస్థానాం విభాగో భేదః తస్య పర్యాయే ప్రాప్తే సతి - లోకానాం స్థితిః రాజ్ఞాం చంచలయా శ్రియా సహ అధ్రువేతి త్వయా న సువిదితా కిం-విదితైవ - రాజశ్రీః లోకస్థితిశ్చ అస్థిరేతి జానాస్యేవేత్యర్థః ఇత్యేవమితి అభిముఖౌ ఉన్నతౌ. ౯౨. తమితి తం శ్రుతవాక్యం - శ్రుతరామవాక్యో విభీషణః - రావణస్య సంస్కారః క్రియతామిత్యుక్తకరణం రామానువృత్తి రితి బుద్ధ్యా విమృశ్య రామానువృత్త్యర్థమేవ విమృష్టరూపం వచః ప్రశ్రితం యథా తథా ప్రత్యభాషత ప్రత్యపద్యతేత్యర్థః. ౯౫½ భ్రాతుస్సంస్కారాకరణే లోకాపవాదో భవేదిత్యాశంకాయామాహ—నృశంస ఇతి. భ్రాతుస్సంస్కారాకరణేన-యే మనుజా మాం ప్రథమం నృశంస

షణ ముపా చేదం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదం, ౯౭॥ తవాపి మే ప్రియం కార్యం త్వత్ప్రభావా చ్చ మే జితం అవశ్యం తు క్షమం వాచ్యో మయా త్వం రాక్షసేశ్వర, ౯౮॥ అధర్మానృతసంయుక్తః కామం త్వేష నిశాచరః తేజస్వీ బలవాన్ శూరో సంయుగేషు చ నిత్యశః, ౯౯॥ శతక్రతుముఖై ర్దేవైః శ్రూయతే నపరాజితః. మహాత్మా బలసంపన్నో రావణో లోకరావణః, ౧౦౦॥ మరణాంతాని వైరాణి నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనం క్రియతా మస్య సంస్కారో మ మా ప్యేష యథా తవ. ౧౦౧॥. త్వత్సకాశా ద్దశగ్రీవ స్సంస్కారం విధిపూర్వకం, ప్రాప్తు మర్హతి ధర్మజ్ఞ త్వం యశోభా గ్భవిష్యసి, ౧౦౨॥ రాఘవస్య వచః శ్రుత్వా త్వరమాణో విభీషణః. సంస్కారేణానురూపేణ యోజయామాస రావణం,౧౦౩॥. చితాం చందన కాష్ఠానాం పద్మకోశీరసంవృతాం బ్రాహ్మ్య సంవేశయాంచక్రూ రాంకవాస్తరణా

కథనా దితి భావః అప్రీత ఇతి వాచ్ఛేదః ౯౭॥ దోషసద్భావేఽపి గుణబాహుళ్యాదయంసంస్కార యోగ్య ఇత్యాహ — తవాపీత్యాదినా. తవత్వయా- మే ప్రియ మపి ప్రియ మేవ కార్యం నోహితా. యస్మాత్కారణాత్ -త్వత్ప్రభావాత్ మేమయాజితం తస్మాన్మయాత్వం క్షమం హితమేవ వాచ్యః - మత్ప్రియత్వాత్ త్వద్ధితత్వాచ్చ రావణసంస్కారః క్రియతా మిత్యర్థః యద్వా - తవాపి మేప్రియం కార్యం- మద్వైరిణో రావణస్యాసంస్కరణం న మ మమ ప్రియంతవాపికర్తవ్యమేవ-త్వత్ప్రభావాచ్చమేజితం పూర్వం చ తస్య జయసాహాయ్యరూపం ప్రియం త్వయా కృతం - తథాఽప్యవశ్యంతు క్షమం వాచ్యః-యదర్హం తత్ర నియోజనీయోఽసీత్యర్థః. ౯౮॥ దోషిణః కథ మర్హత్వ మిత్యాశంక్య గుణాధిక్యా దిత్యాహ —అధర్మేత్యాదినా.౯౯॥.సంయుగేష్వపరాజితత్వ ముదాహరతి.—శతక్రత్వితి. ౧౦౦॥. గుణబాహుళ్యేఽపి త్వద్వైరీ కథం సంస్కార్య ఇత్యత్రాహ —మరణేతి. యథాయం తవ బంధుస్తథా మమాపి-త్వద్వత్ బంధురేవాయ మిత్యర్థః. ౧౦౧॥. త్వత్సకాశాదితి యశోభాగితి.పాపకారిణ మపి సంస్కృతవా నితి యశస్తవ భవిష్య తీత్యర్థః ౧౦౨॥ రాఘవస్యేతి. అనురూపేణ యాయజూకానుగుణేన - అత్రసంస్కారారంభాత్ స్త్రీనివర్తనమర్థసిద్ధం. ౧౦౩॥. చితామితి. చందనకాష్ఠానాం సంబంధినీం-పద్మకముశీరంచ గంధద్రవ్యం ప్రసిద్ధం.బ్రాహ్మ్యవేదోక్తప్రక్రియయా-రంకుః మృగవిశేషః-తత్సంబంధి చర్మరాంకవంతదేవాస్తరణం తేనావృతాంచితాం - సంవేశ

ఇతియథేచ్ఛంవక్ష్యంతి. తేసర్వేవానరాః పశ్చాత్తస్యరావణస్యగుణాన్ క్రౌర్యాదీన్ శ్రుత్వామాం సుకృతం సాధుకారిణమేవవక్ష్యంతీత్యర్థః తవాపీతి తవత్వయా మే ప్రియమపి కార్యంమయాత్వంతుక్షమమర్హమేవవాచ్యః-కుతః- త్వత్ప్రభావాచ్చ - మేజితమితి. అయమర్థః—త్వయాపి మత్ప్రియమేవ కర్తవ్యం - మయాపిత్వద్ధితమేవోపదేష్టవ్యం - అతో మమప్రియః - అపిహితశ్చరావణసంస్కార ఉపదిశ్యతఇతి. ౯౮॥. యద్యపిదోషవాన్ - తథాపిగుణబాహుళ్యాత్సంస్కార్యఏవేత్యభిప్రాయేణాహ—అధర్మానృతేత్యాది శ్లోకద్వయేన ౧౦౦॥. తథాపితవవైరిత్వాదసంస్కార్య ఇత్యత్రాహ— మరణాంతానీతి ఏషరావణః తవయథాతథామమాపి ప్రీతివిషయ ఇత్యర్థః ౧౦౨॥ రాఘవస్యేతి. అనురూపేణసంస్కారేణ - రాజ్ఞాంయజ్వనాం - మహర్షీణాం ౧౦౩॥ చితామితి పద్మకంసుగంధద్రవ్యవిశేషః బ్రాహ్మ్యవేదోక్తక్రియయా- సంవేశయాంచక్రుః - రావణమితిఋత్విజఇతిచశేషః. అత్ర

వృతాం, ౧౦౪॥ వర్తితే వేదవిహితో రాజ్ఞో వై పశ్చిమః క్రతుః ప్రచక్రూ రాక్షసేంద్రస్య పితృమేధ మనుక్రమం, ౧౦౫॥ వేదిం చ దక్షిణప్రాచ్యాం యథాస్థానం చ పావకం పృషదాజ్యేన సంపూర్ణాం స్రువం సర్వే ప్రచిక్షిపుః, ౧౦౬॥ పాదయో శ్శకటం ప్రాదు రంతరూర్వో రులూఖలం. దారుపాత్రాణి సర్వాణి అరణిం చోత్తరారణిం, దత్వా తు ముసలం చాన్య ద్యథాస్థానం విచక్షణాః, శాస్త్రదృష్టేన విధినా మహర్షివిహితేన చ, తత్ర మేధ్యం పశుం హత్వా రాక్షసేంద్రస్య రాక్షసాః పరిస్తరణికాం రాజ్ఞో ఘృతాక్తాం సమవేశయన్, ౧౦౯॥ గంధై ర్మాల్యై రలంకృత్య రావణం దీనమానసాః విభీషణసహాయా స్తే వస్త్రైశ్చ వివిధై రపి, లాజై శ్చావకిరంతి స్మ బాష్పపూర్ణముఖా స్తదా. ౧౧౦. దదౌ చ పావకం తస్య విధియుక్తం విభీషణః, ౧౧౧॥. స్నాత్వా చైవార్ద్రవస్త్రేణ తిలాన్ దూర్వాభిమిశ్రితాన్.

యాం చక్రుః దాహయాంచక్రుః - రావణం ఋత్విజ ఇతి చ శేషః ౧౦౪॥ వర్తత ఇతి పశ్చిమః క్రతుః అంత్యేష్టిః-వర్తతే ఆవర్తత-చితానిర్మాణానంతర మంతిమేష్టిం చక్రు రిత్యర్థః రాక్షసేంద్రస్య-పితృమేధం పితృమేధసంస్కారం చ - అనుక్రమం యథాక్రమం ప్రచక్రుః ౧౦౫॥. సంగ్రహేణోక్తం సంస్కారం ప్రపంచయతి—వేదిమిత్యాదినా దక్షిణప్రాచ్యాం చితాయా ఆగ్నేయభాగే వేదిం-తత్ర యథాస్థానం-పావకంచ త్రేతాగ్నించ-ప్రచక్రు రిత్యనుషజ్యతే వేద్యాంపశ్చిమే గార్హపత్యం-ప్రాచ్యామాహవనీయం-దక్షిణతో దక్షిణాగ్నించ-స్థాపయామాసు రిత్యర్థః పృషదాజ్యేన దధిమిశ్రఘృతేన-'పృషదాజ్యం సదధ్యాజ్య' మిత్యమరః సంపూర్ణాం స్రువం హోమపాత్రం ప్రచిక్షిపుః ప్రతిపత్త్యర్థం-చితాయా మితి శేషః.౧౦౬॥. యజ్ఞపాత్రాంతరాణా మపి ప్రతిపత్తిం దర్శయతి—పాదయో రిత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ. శకటం-సోమరాజానయనశకటం - ఉలూఖలం - యజ్ఞీయవ్రీహ్యవహననసాధనం-అన్యత్ స్థాల్యాదికం దారుపాత్రాదికం-యథాస్థానం దత్వా - శాస్త్రదృష్టేన వేదవిహితేన-మహర్షివిహితేన స్మృత్యుక్తేన-విధినా క్రమేణ-తత్ర చితాసమీపే-మేధ్యం పవిత్రం-పశుంఛాగం-హత్వా-హననం హోమపర్యంతస్యాప్యుపలక్షణం పరిస్తరణికాం పరిస్తరణాని - జాత్యేకవచనం. సమవేశయన్-చిక్షిపు రిత్యర్థః. ౧౦౯॥ అథ శవాలంకారమాహ--గంధై రిత్యాది. సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం అవకిరంతి-చితామితి శేషః అథ సంస్కారమాహ—దదావితి. తస్య తస్మై రావణాయ- విధియుక్తం మంత్రయుక్తం ౧౧౧॥ స్నాత్వేత్యాది గమ్యతామితీతిపర్యంతం కించిదధికం శ్లోక

ఋత్విజః కర్తారః-రాంకవాస్తరణావృతాం - రంకుర్మృగవిశేషః తత్సంబంధిచర్మ రాంకవం ౧౦౪॥ వర్తతఇతి. పశ్చిమః క్రతుః - అంత్యేష్టిః. వేదిమితి. దక్షిణప్రాచ్యాం - చితాయాఆగ్నేయభాగే - వేదింయథాస్థానంపావకంచ - చక్రురిత్యనుషజ్యతే పృషదాజ్యేనదధిసహితఘృతేన - 'పృషదాజ్యం సదధ్యాజ్య'మిత్యమరః. పృషదాజ్యపూర్ణాంస్రువం ప్రచిక్షిపుః - అగ్నావితిశేషః ౧౦౬॥. పాదయో శ్శకటమిత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకంవాక్యం. అరణింమథనారణిం - శాస్త్రదృష్టేన వేదవిహితేన-మహర్షివిహితేన స్మృత్యుక్తేన-యథాస్థానం సర్వందత్వా - అనుస్తరణికాం ఘృతాక్తాంసమవేశయన్ - అనుస్తరణికాంరాజగవీం - రాజగవీమాలభ్య తచ్చర్మణా యజమానమాస్తృతవంత ఇత్యర్థః 'యథామృతాయాను స్తరణీం ఘ్నం'తీతిశ్రుతేః ౧౧౧॥.స్నాత్వేత్యాది ప్రదాయవిధిపూర్వకం-స్థిత ఇతిశేషః.

ఉదకేన చ సంమిశ్రాన్ ప్రదాయ విధిపూర్వకం, ప్రదాయ చోదకం తస్మై మూర్ధ్నా
చైవం నమస్య చ తాః స్త్రియోఽనునయామాస సాంత్వ ముక్త్వా పునః
పునః, గమ్యతా మితి, ౧౧౩½ తా స్సర్వా వివిశు ర్నగరం తదా. ప్రవిష్టాసు చ
సర్వాసు రాక్షసీషు విభీషణః. రామపార్శ్వ ముపాగమ్య తదాఽతిష్ఠ ద్వినీతవత్.
౧౧౪ రామోఽపి సహ సైన్యేన ససుగ్రీవ స్సహలక్ష్మణః, హర్షం లేభే రిపుం
హత్వా యథా వృత్రం శతక్రతుః ౧౧౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే -
చతుర్దశోత్తరశతతమ స్సర్గః

పఞ్చదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

తే రావణవధం దృష్ట్వా దేవగంధర్వదానవాః, జగ్ము స్సైస్వై స్సైస్వై ర్విమానై
స్తే కథయంత శ్శుభాః కథాః. ౧ రావణస్య వధం ఘోరం రాఘవస్య పరాక్రమం,
సుయుద్ధం వానరాణాం చ సుగ్రీవస్య చ మంత్రితం. అనురాగం చ వీర్యం చ
సౌమిత్రే ర్లక్ష్మణస్య చ, కథయంతో మహాభాగాః జగ్ము ర్హృష్టా యథాగతం. ౩
రాఘవ స్తు రథం దివ్య మింద్రద త్తం శిఖిప్రభం, అనుజ్ఞాయ మహాభాగో మాత
లిం ప్రత్యపూజయత్. ౪. రాఘవే ణాభ్యనుజ్ఞాతో మాతలి శ్శక్రసారథిః, దివ్యం
తం రథ మాస్థాయ దివ మే వారురోహ సః ౫. తస్మిం స్తు దివ మారూఢే సుర
సారధిస త్తమే, రాఘవః పరమప్రీత స్సుగ్రీవం పరిషస్వజే. ౬ పరిష్వజ్య చ సుగ్రీవం
లక్ష్మణేన ప్రచోదితః, పూజ్యమానో హరిశ్రేష్ఠై రాజగామ బలాలయం ౭ అబ్రవీ

ద్వయ మేకాన్వయం. దూర్వోదకమిశ్రితాన్ తిలాన్ ప్రేతావాహనార్థం భూమౌ ప్రదాయతత్ర
తస్మై రావణాయ-ఉదకందత్వా-తాః స్త్రియః గమ్యతా మితిపునఃపున స్సాంత్వముక్త్వా - అనునయా
మాసపురీం ప్రాపయామాస. ౧౧౩½ తా స్సర్వ ఇత్యుత్తరవాక్యాది రామపార్శ్వముపాగమ్యేతి.
రణశిరసిహతత్వేన రావణస్యాశౌచాభావాదాగతః. అత ఏవోత్తరదినే రాజ్యాభిషేకోఽయోధ్యా
గమనంచానుష్ఠితం. ప్రథమాయాం రావణసంస్కారః ౧౧౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ
రామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథవిభీషణాభిషేకఘట్టః. తేరావణవధమిత్యాది అత్ర క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం. ౧.
శుభాః కథాః కథయంతఇత్యస్యైవవివరణం రావణస్యవధమిత్యాది మంత్రితంమంత్రం - సౌమిత్రే
రితితన్మాతుశ్శ్లాఘనవ్యంజనాయ - అస్యజననీహిభాగ్యవతీతి ౩. రాఘవ స్త్వితి. ఇంద్రదత్తం ఇంద్ర
ప్రేరితం - శిఖిప్రభం అగ్నిప్రభం-ప్రత్యపూజయత్ ఉపచచార. ౪—౬ పరిష్వజ్యేతి. ప్రచోదితః
విజ్ఞప్తః - బలాలయంశిబిరం. ౭. అబ్రవీచ్చేతి సత్యసంపన్నత్వాదివిశేషణం యథోక్తకారిత్వద్యోతక

గమ్యతామితి. ఉక్త్వేతిశేషః. ౧౧౪-౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

తఇతి సైన్యైః స్వకీయైః ౧ కథాప్రకారమేవాహ—రావణస్యేత్యాది శ్లోకద్వయేన. ౩.
రాఘవఇతి. అనుజ్ఞాయరథం-నయేతిశేషః. ౬. పరిష్వజ్యేతి. బలాలయంశిబిరమాజగామ - చైత్రశుక్ల

చ్ఛ తదా రామ స్సమీపపరివర్తినమ్, సౌమిత్రిం సత్త్వసంపన్నం లక్ష్మణం దీప్త తేజసమ్. ౯ విభీషణ మిమం సౌమ్య లంకాయా మభిషేచయ, అనురక్తం చ భక్తం చ మమ చైవోపకారిణమ్. విషమే పరమః కామో య దీమం రావణానుజమ్, లంకాయాం సౌమ్య పశ్యేయ మభిషిక్తం విభీషణమ్. ౧౦ ఏవ ముక్త స్తు సౌమిత్రీ రాఘవేణ మహాత్మనా, త థే త్యుక్త్వా తు సంహృష్ట స్సౌవర్ణం ఘట మాదదే. ౧౧. తం ఘటం వానరేంద్రాణాం హస్తే దత్త్వా మనోజవాన్, ఆదిదేశ మహాసత్త్వాన్ సముద్రసలిలానయే ౧౨. ఇతి శీఘ్రం తతో గత్వా వానరా స్తే మహాబలాః, ఆగతా స్తజ్జలం గృహ్య సముద్రా ద్వానరోత్తమాః ౧౩ తత స్త్వేకం ఘటం గృహ్య సంస్థాప్య పరమాసనే, ఘటేన తేన సౌమిత్రి రభ్యషించ ద్విభీషణమ్. ౧౪. లంకాయాం రక్షసాం మధ్యే రాజానం రామశాసనాత్, విధినా మంత్రదృష్టేన సుహృద్గణసమావృతమ్ అభ్యషించ త్స ధర్మాత్మా శుద్ధాత్మానం విభీషణమ్,౧౫. తస్యామాత్యా జహృషిరే భక్తా యే చాస్య రాక్షసాః దృష్ట్వాభిషిక్తం లంకాయాం రాక్షసేంద్రం విభీషణమ్,౧౬.స త ద్రాజ్యం మహత్ ప్రాప్య రామదత్తం విభీషణః ప్రకృతీ స్సాంత్వయిత్వా చ తతో రామ ముపాగమత్,౧౭. అక్షతాన్ మోదకాన్ లాజాన్ దివ్యా స్సుమనస స్తదా ఆజహ్రు రథ సంహృష్టాః పౌరా స్తస్మై నిశాచరః, ౧౮ స తాన్ గృహీత్వా దుర్ధర్షో రాఘవాయ

నాయ ౯. విభీషణమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం లంకాయామభిషేచయ లంకాయాంగత్వాఽభిషేచయ - సముద్రతీరఏవలంకారాజ్యాభిషేకేకృతేఽపి పునర్విధానం రావణసింహాసనేఽభిషేకార్థం. అనురక్తమిత్యనేన మిత్రకృత్యముక్తం భక్తమిత్యనేన దాసకృత్యం ఉపకారిణమిత్యనేనానురాగభక్త్యోః కార్యపర్యవసానముక్తం. పరమః కామఇత్యనేన శరణాగతవిభీషణాభిమతపరిపూరణమేవ విజయస్యప్రధానప్రయోజన మిత్యవగమ్యతే ౧౦ ఏవమితి. ఘటమితిజాత్యేకవచనం ౧౧ తమితి. ఆనయేఆనయనే - హస్తఇత్యత్రాపి జాత్యేకవచనం వానరేంద్రాణామితి బహువచనప్రయోగాత్. ౧౨ ఇతీతి. ఆదేశాద్ధేతోరిత్యర్థః. 'ఇతిహేతుప్రకరణప్రకారాదిసమాప్తి'ష్విత్యమరః వానరావానరోత్తమా ఇతివచనంవానరోత్తమత్వేఽపిమానుషస్యావ్యావర్తనాయ సముద్రాత్ సముద్రేభ్యః. ౧౪ లంకాయామిత్యాద సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః. అనేనరామనిదేశానంతరమేవ లక్ష్మణో విభీషణాదిభిస్సహ లంకాంప్రవిష్టవానిత్యవగమ్యతే మంత్రదృష్టేన మంత్రేషు వేదేషు దృష్టేన స్పష్టమవగమ్యమానేన - విధివాప్రకారేణ-శుద్ధాత్మానమిత్యనేన రామాజ్ఞయాఅభిషేక మంగీకృతవాన్. పరమార్థతస్తురామకైంకర్య ఏవాసక్తోఽభూదిత్యవగమ్యతే ఆజ్ఞాకైంకర్యంహికర్తవ్యం. ౧౭. సఇతి. ప్రకృతీః అమాత్యప్రభృతీన్ - సాంత్వయిత్వా పుత్రమిత్రాదివినాశజశోకాపనోదనంకృత్వా - రామముపాగమత్ - లక్ష్మణేనసహేతిశేషః. ౧౮—౧౯ సతానితి మంగళమర్హతీతిమంగళ్యం - మంగళప్రయోజన మిత్యర్థః మంగళం హరిద్రాదిమంగళద్రవ్యం. సర్వం - ఉక్తాక్షతాదిభిన్నం -

---

ప్రతిపదిరావణసంస్కార బలాలయప్రవేశౌ ౧౧ తంఘటమితి ఘటంహస్త ఇతి జాత్యేకవచనం.సతా

న్యవేదయత్ మంగళ్యం మంగళం సర్వం లక్ష్మణాయ చ వీర్యవాన్, ౧౯½. కృత కార్యం సమృద్ధార్థం దృష్ట్వా రామో విభీషణం ప్రతిజగ్రాహ తత్సర్వం తస్యైవ ప్రియకామ్యయా, ౨౦½ తతశ్శైలోపమం వీరం ప్రాంజలిం పార్శ్వత స్థ్సితం. అబ్రవీ ద్రాఘవో వాక్యం హనుమంతం ప్లవంగమం, ౨౧½. అనుమాన్య మహారాజ మిమం సౌమ్య విభీషణం. గచ్ఛ సౌమ్య పురీం లంకా మనుజ్ఞాప్య యథావిధి, ప్రవిశ్య రావణగృహం విజయే నాభినంద్య చ వైదేహ్యై మాం కుశలినం ససుగ్రీవం సలక్ష్మణం, ఆచక్ష్వ జయతాం శ్రేష్ఠ రావణం చ మయా హతం. ప్రియ మేత దుదాహృత్య మైథిల్యా స్త్వం హరీశ్వర, ప్రతిగృహ్య చ సందేశ ముపావర్తితు మర్హసి ౨౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - పంచదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

షోడశోత్తరశతతమ స్సర్గః

ఇతి ప్రతిమాసదిష్టో హనుమా న్మారుతాత్మజః, ప్రవివేశ పురీం లంకాం పూజ్యమానో నిశాచరైః ౧ ప్రవిశ్య చ మహాతేజాః రావణస్య నివేశనం, దదర్శ మృజయా హీనాం సాతంకా మివ రోహిణీం. వృక్షమూలే నిరానందాం రాక్షసీభి స్సమావృతాం, ౨½. నిభృతః ప్రణతః ప్రహ్వ స్సోఽభిగ మ్యాభివాద్య చ. ౩ దృష్ట్వా త మాగతం దేవీ హనుమంతం మహాబలం, తూష్ణీ మాస్త తదా దృష్ట్వా స్మృ

రామాయలక్ష్మణాయ చ న్యవేదయత్, ౧౯½ కృతకార్యమితి. తస్యైవప్రియకామ్యయా నతు స్వభోగేచ్ఛయా. ౨౦½—౨౧½. అనుమాన్యేత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం విభీషణమనుమాన్యలంకాం గచ్ఛ - విభీషణమనుజ్ఞాప్య రావణగృహంప్రవిశ్య విజయేనవిజయకథనేన - అభినంద్యసీతాంసంతోష యిత్వా - వైదేహ్యైమాంకుశలిన మాచక్ష్వేతిసంబంధః. సందేశంసీతావాచికం. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ హనుమత్సీతాసంవాదః. ఇతిప్రతిసమాదిష్టఇత్యాది మారుతాత్మజఇత్యనేన వేగాతిశయ ఉచ్యతే. పూజ్యమానఇతి మార్గప్రదర్శనాదిభిః పూజ్యమానత్వం. ౧ ప్రవిశ్యేత్యాది సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః. మృజయాశరీరసంస్కారేణ - సాతంకాంసగ్రహపీడాం. ౨½ నిభృతఇత్యర్ధం అభిగమ్య సమీపంప్రాప్య-అభివాద్యస్వనామసంకీర్త్య-ప్రణతఃకృతప్రణామస్సన్ - నిభృతఃనిశ్చలః - ప్రహ్వః ప్రకర్షేణసంకుచితగాత్రః - స్థితఇతిశేషః ఆచార్యాస్తు - కరణత్రయేణాపినిశ్చలోబభూవేత్యర్థ ఇతి ప్రాహుః. ౩ దృష్ట్వేతి. తందృష్ట్వావిస్మృత్యప్రథమంతూష్ణీమాస్త - పునర్దృష్ట్వా స్మృత్వా -

---

నితి మంగళ్యంమంగళప్రయోజనం - మంగళంమంగళవస్తుజాతం. ౨౧½. అనుమాన్యేతి. విజయే నాభినంద్యజయకథనేన నందయిత్వా ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

౧. ప్రవిశ్యేతి. మృజయాశరీరసంస్కారేణ ౨½. నిభృతఇతి నిభృతః నిశ్చలః - ప్రహ్వః నమ్రః - స్థితఇతిశేషః. ౩. దృష్ట్వేతి. సామాన్యతోదృష్ట్వాతూష్ణీమాస్త - తతోదృష్ట్వా - స్మృత్వా

త్వా ప్రముదితాఽభవత్. ౪ సౌమ్యం దృష్ట్వా ముఖం తస్యాః హనుమాన్ ప్లవ
గోత్తమః, రామస్య వచనం సర్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే ౫. వైదేహి కుశలీ
రామ స్సహసుగ్రీవలక్ష్మణః, విభీషణసహాయ శ్చ హరీణాం సహితో బలైః కుశలం
చాహ సిద్ధార్థో హతశత్రు రరిందమః, ౬। విభీషణసహాయేన రామేణ హరిభి
స్సహ. నిహతో రావణో దేవి లక్ష్మణస్య నయేన చ, ౭। పృష్ట్వా తు కుశలం
రామో వీరస్త్వాం రఘునందనః అబ్రవీ త్పరమప్రీతః కృతార్థే నాంతరాత్మనా,
౮। ప్రియ మాఖ్యామి తే దేవి త్వాం తు భూయ స్సభాజయే. దిష్ట్యా జీవసి
ధర్మజ్ఞే జయేన మమ సంయుగే లబ్ధో నో విజయ స్సీతే స్వస్థా భవ గతవ్యథా.
రావణ శ్చ హత శ్శత్రు ర్లంకా చేయం వశే స్థితా, ౧౦। మయా హ్యలబ్ధ
నిద్రేణ దృఢేన తవ నిర్జయే. ప్రతి జ్ఞైషా వినిస్తీర్ణా బద్ధ్వా సేతుం మహో
దధౌ, ౧౧। సంభ్రమ శ్చ న గంతవ్యో వర్తంత్యా రావణాలయే విభీషణ
విధేయం హి లంకైశ్వర్య మిదం కృతమ్, ౧౨। త దాశ్వసిహి విశ్వస్తా స్వగృహే
పరివర్తసే అయం చాభ్యేతి సంహృష్ట స్త్వద్దర్శనసముత్సుకః, ౧౩। ఏవ ముక్తా

ప్రముదితాఽభవత్ - యద్వా - సామాన్యతో దృష్ట్వా తూష్ణీమాస్త - తతో విశేషతో దృష్ట్వా స్మృత్వా హనుమానితి జ్ఞాత్వా ప్రముదితాఽభవత్ అథవా-తం దృష్ట్వా స్మృత్వా ప్రత్యభిజ్ఞాయ ప్రముదితా అభవత్ - ప్రమోదాతిరేకేణ స్తబ్ధా సతీ తూష్ణీమాస్తేత్యర్థః ౪. సౌమ్యమితి సౌమ్యం నిజవర్ణనేంవికసితం ౫. — ౮। రామసందేశవాక్యమాహ. ప్రియమాఖ్యామీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. హే దేవి తే ప్రియ మాఖ్యామి-త్వాం తు - భూయః భూయిష్ఠం-సభాజయే ప్రీణయే ధర్మజ్ఞే పాతివ్రత్యధర్మజ్ఞే త్వం దిష్ట్యా జీవసి - అన్యథా మమ జయో వ్యర్థ ఏవ స్యాదితి భావః. మమ జయేన మత్పరాక్రమేణ - నః సంయుగే జయో లబ్ధః - గతవ్యథా సతీ స్వస్థా భవేతి యోజనా. ౧౦। మయేతి. హే సీతే - తవ నిర్జయే శత్రుహస్తాత్తవ విమోచనే దృఢేన ఏకాగ్రచిత్తేన - అతఏవ అలబ్ధనిద్రేణ మయా మహోదధౌ సేతుం బద్ధ్వా - ఏషా ప్రతిజ్ఞా రావణం హనిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞా-వినిస్తీర్ణా- ప్రతిపాలితేత్యర్థః ౧౧। సంభ్రమశ్చేతి సంభ్రమః వ్యగ్రతా-వర్తంత్యా వర్తమానయా ౧౨। తదితి. యస్మాత్ స్వగృహే పరివర్తసే తస్మాత్ విశ్వస్తా సతీ-ఆశ్వసిహి విశ్రాంతా భవ నివృత్తఖేదా భవేత్యర్థః అయం విభీషణః ౧౩. ఏవమితి సముత్పత్య

హనుమానితి జ్ఞాత్వా ౪—౫. *తిలకమ్ కుశలం త్వాహ - త్వామాహేత్యర్థః. ౭. దృష్ట్వేతి. కుశలం పృష్ట్వా రామస్త్వామబ్రవీదితి సంబంధః. ౮। వచనప్రకారమేవాహ — ప్రియమాఖ్యామీత్యాది. ప్రియమాఖ్యామీత్యారభ్య 'అయంచాభ్యేతి సంహృష్టస్త్వద్దర్శనసముత్సుక' ఇత్యేతదంతం రామసందేశవాక్యం. దేవి తే ప్రియమాఖ్యామి - త్వాం తు భూయః భూయిష్ఠం-సభాజయే ప్రీణయామి - మమ జయేన హేతునా మమ జయం నిశ్చిత్యైవ జీవసీత్యర్థః అతఏవ-నః అస్మాభిః-సంయుగే విజయో లబ్ధః స్వస్థా భవేతి యోజనా యద్వా - మమ జయేన మత్పరాక్రమే యో లబ్ధః స్వస్థా భవేతి సంబంధః. ౧౦. మయేతి. తవ నిర్జయే - శత్రుహస్తాత్తవ విమోచనే - దృఢేన ఏకాగ్రచిత్తేన - అతఏవాలబ్ధనిద్రేణ - మయా మహోదధౌ సేతుం బద్ధ్వా-ఏషా ప్రతిజ్ఞా రావణం హనిష్యామీత్యేవం రూపా వినిస్తీర్ణేతి సంబంధః. ౧౧. సంభ్రమ ఇతి. సంభ్రమో భయం. *తిలకం. వర్తంత్యా వర్తమానయా. ౧౨. తదాశ్వసిహీతి,

సముత్పత్య సీతా శశినిభాననా ప్రహర్షేణావరుద్ధా సా వ్యాజహార న కించన,
౧౪॥. అబ్రవీచ్చ హరిశ్రేష్ఠ స్సీతా మప్రతిజల్పతీమ్ కిన్ను చింతయసే దేవి కిన్ను
మాం నాభిభాషసే, ౧౫॥ ఏవ ముక్తా హనుమతా సీతా ధర్మే వ్యవస్థితా. అబ్రవీ
త్పరమ ప్రీతా హర్షగద్గదయా గిరా, ౧౬॥ ప్రియ మేత దుపశ్రుత్య భర్తు ర్విజ
యసంశ్రితం ప్రహర్షవశ మాపన్నా నిర్వాక్యాఽస్మి క్షణాంతరం, ౧౭॥ నహి
పశ్యామి సదృశం చింతయంతీ ప్లవంగమ మత్ప్రియాఖ్యానక స్యేహ తవ ప్రత్యభి
నందనం, ౧౮॥. నహి పశ్యామి త త్సౌమ్య పృథివ్యా మపి వానర సదృశం మత్ప్రి
యాఖ్యానే తవ దాతుం భవే త్సమం, ౧౯॥. హిరణ్యం వా సువర్ణం వా రత్నాని
వివిధాని చ. రాజ్యం వా త్రిషు లోకేషు నైత దర్హతి భాషితం, ౨౦॥ ఏవ ము
క్త స్తు వైదేహ్యా ప్రత్యువాచ ప్లవంగమః. గృహీతప్రాంజలి ర్వాక్యం సీతాయాః
ప్రముఖే స్థితః, ౨౧॥ భర్తుః ప్రియహితే యుక్తే భర్తు ర్విజయకాంక్షిణి స్నిగ్ధ
మేవంవిధం వాక్యం త్వ మే వార్హసి భాషితుం, ౨౨॥ త నైత ద్వచనం సౌమ్యే

హర్షేణ సముత్థాయ. అవరుద్ధా అవరుద్ధవ్యాపారా ౧౪॥—౧౬॥. ప్రియమితి. క్షణాంతరం క్షణమాత్రం-నిర్వాక్యాఽస్మి-హర్షావరుద్ధవ్యాపారత్వాదితి భావః. ౧౭॥. నిర్వాక్యాస్మీత్యత్ర హేత్వంతరమాహ—నహీత్యాది సదృశం ప్రత్యభినందనం ప్రతిప్రియవచనం ౧౮॥. సదృశం ప్రదేయవస్త్వపి న పశ్యామీత్యాహ—నహీత్యాదినా అత్ర అపిశబ్దేన అంతరిక్షస్వర్గౌ సముచ్చీయేతే - త్రిష్వపి లోకేషు నపశ్యామి యత్ మత్ప్రియాఖ్యానే విషయే తవ దాతుం సమం అత్యంతసదృశం భవేత్. ౧౯॥ ఉక్తం వివృణోతి—హిరణ్యమితి. హిరణ్యం రజతం-'రజతగ్ంహిరణ్య'మితి శ్రుతేః. త్రిషు లోకేషు రాజ్యం త్రిలోకవిషయరాజత్వం-నైతదర్హతి భాషితుం - హిరణ్యాద్యేతత్సర్వ మపి ప్రియాఖ్యానసమత్వేన భాషితుం నార్హతీత్యర్థః. ౨౦॥ ఏవమితి. ప్రముఖే అగ్రే. ౨౧॥. ప్రతిప్రియవచనం నపశ్యామీత్యస్యోత్తరమాహ—భర్తురితి. ఏవంవిధం స్నిగ్ధం వాక్యం భాషితుం త్వమేవార్హసి-నాన్యా. అనేన సర్వోత్తరం ప్రీతిప్రియవచనం మహ్యం దత్తమిత్యుక్తం భవతి ౨౨॥. ప్రియాఖ్యానసదృశం ప్రదేయం వస్తు నాస్తీత్యస్యోత్తరమాహ —తవేతి ఏతత్ ప్రత్యభినందనం పశ్యామి

అయం విభీషణః త్వద్దర్శనసముత్సుక స్సన్నభ్యేతీతి సంబంధః ౧౬॥. క్షణాంతరం క్షణమాత్రం.
* తిలకం. క్షణాంతరం క్షణరూపకాలావకాశమాత్రం ౧౭॥. న కేవలం హర్షవశాదేవ నిర్వాక్యాఽస్మి - కింతు ప్రియాఖ్యాతు స్తవ తత్సదృశప్రియవచనస్యాభావాదపీత్యాహ—నహీతి. మత్ప్రియాఖ్యానకస్య మత్ప్రియాఖ్యాతు స్తవ ప్రత్యభినందనం ప్రతిప్రియవాక్యం నపశ్యామీతి సంబంధః. * తిలకం ప్రత్యభినందనం దేయవస్తు ౧౮. సదృశం ప్రియవచనం న పశ్యామీత్యుక్త్వా సదృశం ప్రదేయం వస్త్వపి నాస్తీత్యాహ—నచపశ్యామీత్యాది శ్లోకద్వయేన దాతుం సదృశం యదస్తి తత్పృథివ్యామపిన పశ్యామి-పాతాళస్వర్గయో రపీత్యపిశబ్దార్థః ౧౯॥ హిరణ్యం రజతం-హిరణ్యాది తత్సర్వ మపి ప్రియాఖ్యానసమత్వేన భాషితుం నార్హతీతి సంబంధః ౨౦॥—౨౧॥. స్నిగ్ధం స్నేహోపేతం-అశక్యప్రతిదాన మిత్యేవంరూపం త్వమేవ భాషితు మర్హసి-నాన్యా అత స్త్వయా సర్వోత్తరం యదిదం వచన ముక్తం తదేవ పరమం ప్రత్యభినందన మితి శేషః. ౨౨॥. ప్రియా

సారవ త్స్నిగ్ధ మేవ చ. రత్నౌఘా ద్వివిధా చ్చాపి దేవరాజ్యా ద్విశిష్యతే, ౨౩.
అర్థత శ్చ మయా ప్రాప్తాః దేవరాజ్యాదయో గుణాః. హతశత్రుం విజయినం రామం
పశ్యామి సుస్థితం, ౨౪. తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా మైథిలీ జనకాత్మజా. తత శ్శు
భతరం వాక్య మువాచ పవనాత్మజం, ౨౫. అతిలక్షణసంపన్నం మాధుర్యగుణ
భూషితం. బుద్ధ్యా హ్యష్టాంగయా యుక్తం త్వ మే వార్హసి భాషితుం, ౨౬.
శ్లాఘనీయోఽనిలస్య త్వం పుత్రః పరమధార్మికః బలం శౌర్యం శ్రుతం సత్త్వం
విక్రమో దాక్ష్య ముత్తమమ్, తేజః క్షమా ధృతిః స్థైర్యం వినీతత్వం న సంశయః.

త్యేతత్ - సారవత్ ప్రత్యభినందనవచనరాహిత్యకథనేన మద్వచనస్య నిరవధికప్రీతిజనకత్వకథ నాన్మహాతాత్పర్యవత్-స్నిగ్ధం మయిప్రీతిపురస్సరం - ఏతద్వచనశ్రవణేనైవ మయాసర్వోత్తరం వస్తు సముపలబ్ధ మితి భావః. ౨౩. పూర్వమేవ లబ్ధదేవరాజ్యాదికస్య తత్ప్రదానం నిరర్థక మిత్యాశయే నాహ—అర్థత ఇతి. రామం విజయినం పశ్యామీతి యత్ - అస్మాత్ అర్థతః ప్రయోజనాత్ - దేవరాజ్యాదయో గుణాః ఉత్కర్షాః-ప్రాప్తాః-రామవిజయదర్శనమేవ రాజ్యాదిక మిత్యర్థః. ౨౪—౨౫ నానృగ్వేదేత్యాదినా రామ ఇవ స్వయ మపి తద్వాక్యసౌష్ఠవం ప్రశంసతి—అతీతి. అతిలక్షణసంపన్నం ఆకాంక్షాయోగ్యతాసన్నిధిమత్పదత్త్వరూపవాక్యలక్షణసంపన్నం - 'బహువ్యాహరతాఽనేన నకించి దపశబ్దిత'మిత్యుక్తశబ్దసాధుత్వసంపన్నం మాధుర్యగుణభూషితం- 'సంశ్రవే మధురం వాక్య'మిత్యుక్తరీత్యా శ్రవణమాత్రేణానందజనకత్వరూపమాధుర్యగుణభూషితం - అష్టాంగయా - 'గ్రహణం ధారణం చైవ స్మరణం ప్రతిపాదనం, ఊహోఽపోహోఽర్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా' ఇత్యుక్తాష్టాంగయుక్తయా బుద్ధ్యాయుక్తం- తాదృశబుద్ధిపూర్వక మిత్యర్థః. నకేవలం వాక్యతః గుణతోఽపి శ్లాఘ్యోఽసీత్యాహ—శ్లాఘనీయ ఇత్యాదినా శ్లోకద్వయేన అనిలస్య శ్లాఘనీయః పుత్రః అనిలాదపి సంజీవనకర ఇత్యర్థః సంజీవనం చానృశంస్యధర్మాదిత్యాహ—పరమధార్మిక ఇతి. బలం ప్రయాససహిష్ణుత్వం-శౌర్యం యుద్ధోత్సాహః-శ్రుతం శాస్త్రజ్ఞానం 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః సత్త్వంశారీరసారః-విక్రమః పరాక్రమః-దాక్ష్యం సామర్థ్యం-ఉత్తమ మితి సర్వవిశేషణం. తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం-క్షమా అపరాధసహిష్ణుత్వం-ధృతిః ప్రభావః - స్థైర్యం క్షోభకే సత్యక్షోభ్యత్వం వినీతత్వం వినయవత్త్వం - విశిష్టనీతిమత్త్వం వా ఏతే చాన్యే చదయాదయో బహవో గుణాః-త్వయ్యేవశోభనాః త్వామాశ్రయ మధిగమ్య శోభమానాభవంతి-నసంశయః – నాహమసత్

ఖ్యానసదృశం ప్రదేయం నాస్తీత్యస్యోత్తరమాహ—తవేతి ఏతద్వచనం నిస్సమాధికం ఏతద్వచనశ్రవణేనైవ-మయా సర్వోత్తరం వస్తులబ్ధ మితి భావః * తిలకం. తవైతద్వచన మిత్యాదిశ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్త మితి కతకః ౨౩ అర్థత ఇతి విజయినం రామం పశ్యామీతి యత్-అనేనైవార్థతః పరమార్థతో దేవరాజ్యాదయో గుణాః శ్రేయాంసి-ప్రాప్తా ఏవేత్యర్థః ౨౫, అతిలక్షణేతి అతిలక్షణసంపన్నం - ఆకాంక్షాయోగ్యతాసన్నిధిమత్పదత్త్వరూపవాక్యలక్షణసంపన్నం - మాధుర్యగుణభూషితం శ్రవణమాత్రేణానందజనకత్వమాధుర్యం - అష్టాంగయా - 'గ్రహణంధారణంచైవస్మరణం ప్రతిపాదనం, ఊహోఽపోహోఽర్థవిజ్ఞానంతత్త్వజ్ఞానంచధీగుణాః' - ఇత్యుక్తాష్టాంగయుక్తయా యుక్తం. ౨౬. శ్లాఘనీయఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం బలం ఆయాస సహిష్ణుత్వం- శౌర్యంయుద్ధోత్సాహః - సత్త్వం- శారీరసారః - తేజఃపరాభవనసామర్థ్యం-వినీతత్వంచేత్యేవమాదయోబహవో

ఏతే చాన్యే చ బహవో గుణాస్త్వయ్యేవ శోభనాః, ౨౮॥ అథోవాచ పున
స్సీతామసంభ్రాన్తో వినీతవత్. ప్రగృహీతాఞ్జలిర్హర్షాత్సీతాయాః ప్రముఖే
స్థితః, ౨౯॥ ఇమాస్తు ఖలు రాక్షస్యో యది త్వమనుమన్యసే హన్తుమిచ్ఛా
మ్యహం సర్వాః యాభిస్త్వం తర్జితా పురా, ౩౦॥ క్లిశ్యన్తీం పతిదేవాం త్వా
మశోకవనికాం గతాం. ఘోరరూపసమాచారాః క్రూరాః క్రూరతరేక్షణాః, రాక్ష
స్యో దారుణకథాః వరమేతత్ప్రయచ్ఛ మే ౩౧. ముష్టిభిః పాణిభిస్సర్వా శ్చరణై
శ్చైవ శోభనే, ఇచ్ఛామి వివిధైర్ఘాతైర్హన్తుమేతాస్సుదారుణాః ఘోరై
ర్జానుప్రహారైశ్చ దశనానాం చ పాతనైః, భక్షణైః కర్ణనాసానాం కేశానాం
లుఞ్చనైస్తథా. నఖైశ్శుష్కముఖీభిశ్చ దారణైర్లఙ్ఘనైర్హతైః, నిపాత్య
హన్తుమిచ్ఛామి తవ విప్రియకారిణీః ౩౨. ఏవం ప్రకారైర్బహుభిర్విప్రకారై
ర్యశస్విని,హన్తుమిచ్ఛామ్యహం దేవి తవేమాః కృతకిల్బిషాః ౩౩. ఏవముక్తా
హనుమతా వైదేహీ జనకాత్మజా, ఉవాచ ధర్మసహితం హనుమన్తం యశస్వినీ.
౩౪. రాజసంశ్రయవశ్యానాం కుర్వన్తీనాం పరాజ్ఞయా, విధేయా
నాం చ దాసీనాం కః కుప్యేద్వానరోత్తమ ౩౫ భాగ్యవైషమ్యయోగేన పురా
దుశ్చరితేన చ, మయైతత్ప్రాప్యతే సర్వం స్వకృతం హ్యుపభుజ్యతే. ౩౬.

గుణానారోప్యస్తౌమీత్యర్థః ౨౮॥—౨౯॥ ఇదంతుమే ప్రియాఖ్యానపారితోషికత్వేన దేయమిత్యర్థ్యతే—ఇమాఇత్యాదినా. సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం క్లిశ్యన్తీం పతిదేవతాం త్వాం ప్రతి-యా రాక్షస్యో దారుణకథా అబ్రువన్-పురాయాభిస్త్వం తర్జితా ఇమ రాక్షస్యః రాక్షసీః యద్యనుమన్యసే హన్తుమిచ్ఛామి-ఏతద్వరం మే ప్రయచ్ఛేతి సంబన్ధః ౩౧ హననప్రకారం స్వక్రోధానురూపం దర్శయతి—ముష్టిభిరిత్యాదినా. శ్లోకత్రయమేకాన్వయం ఘాతైః ప్రహారైః-భక్షణైః ఖాదనైః-లుఞ్చనైః ఉన్మూలనైః-శుష్కముఖీభిః నఖైః-దారణైః పీడనైః-కపోలతాడనైర్వా-లఙ్ఘనైః ఉత్ప్లుత్యోపరిపాతనైః-హతైః హస్తైస్తాడనైః - నిపాత్యభూమౌ పాతయిత్వా - ముష్ట్యాదిభిర్హన్తుమిచ్ఛామిత్యన్వయః ఉక్తమర్థమావశ్యకత్వజ్ఞాపనాయ పునరపి సంగ్రహేణ యాచతే—ఏవమితి ౩౩. ఏవముక్తేతి. ధర్మసహితమితి క్రియావిశేషణం. ౩౪. రాజేతి రాజసంశ్రయవశ్యానాం రాజసేవాపరవశానాం-అత ఏవ పరాజ్ఞయా కుర్వన్తీనాం రాజచోదితకార్యం కుర్వన్తీనాం విధేయానాం చోదితాకరణే దణ్డార్హాణాం-రావణస్య దాసీనాం దాసీభ్యః-కః కుప్యేత్ ౩౫. భాగ్యేతి భాగ్యవైషమ్యయోగేన భాగ్యవిపర్యయయోగేన-భాగ్యస్యాపరిపక్వతయేత్యర్థః. పురాదుశ్చరితేన చ - పూర్వకృతదుష్కృతేన చ-ఏతత్ తర్జనభర్త్సనాదికం ప్రాప్యతే. తత్ర హేతుమాహ—స్వకృతమితి హి యస్మాత్ స్వకృత

గుణాఃత్వయ్యేవసంతి - అత్రనసంశయఇత్యన్వయః ౨౮॥ అసంభ్రాన్తః స్తుత్యాఅవికృతచిత్తః - వినీతవత్ వినీతార్హం. ౨౯॥ ఇమాఇతి రాక్షస్యోరాక్షసీః. ౩౦॥. క్లిశ్యన్తీమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ౩౧ ముష్టిభిరిత్యాది. శుష్కముఖీభిః నఖైః-లఙ్ఘనైఃఉత్ప్లుత్యాపతనైః ౩౨ ఏవమితిశ్లోకో భిన్నంవాక్యం. ౩౪. రాజేతి, రాజసంశ్రయవశ్యానాంరాజసంశ్రయాత్పరవశానాం - రాజసంశ్రయో

ప్రాప్తవ్యం తు దశాయోగా న్మయైత దితి నిశ్చితం, దాసీనాం రావణ స్యాహం మర్ష
యామీహ దుర్బలా. ౪౦. ఆజ్ఞప్తా రావణే నైతాః రాక్షస్యో మామతర్జయన్,
హతే తస్మిన్ న కుర్యు ర్హి తర్జనం వానరోత్తమ ౪౧. అయం వ్యాఘ్రసమీపే
తు పురాణో ధర్మసంస్థితః, ఋక్షేణ గీత శ్శ్లోకో మే త న్నిబోధ ప్లవంగమ
౪౨. న పరః పాపమాదత్తే పరేషాం పాపకర్మణాం. సమయో రక్షితవ్య స్తు సంత

ముపభుజ్యతే-స్వకృతకర్మఫలం ప్రాప్యతే లోకైః - అతో మయాఽపి భుజ్యత ఇత్యర్థః. ప్రాప్తవ్యమితి. రావణస్య దాసీనాం ఏత త్తర్జనాదికం దశాయోగాత్ అవస్థాయోగాత్ - అనుభవయోగ్యకాలసంబంధాదితి యావత్ ప్రాప్తవ్య మితి మయానిశ్చితం - దుర్బలాపూర్వమేతాదృశాపన్నివారక కర్మకరణాశక్తా - అతోఽహమిహ రాక్షసీవిషయే మర్షయామీతి సంబంధః. దుర్బలాకృపాపరవశా వా-హతే రావణే దౌర్బల్యాంతరాభావాత్ పరదుఃఖసహిష్ణుత్వమేవహి తదానీం దౌర్బల్యం ౪౦. రాక్షసీనామపరాధస్య రాజాజ్ఞామూలకత్వ మన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి—ఆజ్ఞప్తాఇతి ౪౧. అథాసాం స్వాంతే ప్రియాపకారకరణమభ్యుపేత్యతథాఽపి క్షంతవ్య మిత్యత్ర ఇతిహాసం దర్శయతి—అయమితి పురాకిలకశ్చిద్వ్యాధో వ్యాఘ్రేణానుసృతో వృక్షమారూఢః వృక్షమూలగతో వ్యాఘ్రో వృక్షోపరిస్థితమృక్షం వీక్ష్యమృగాణా మస్మాకంజాత్యా శత్రురేషః, తస్మాదేనంవృక్షాత్ పాతయేత్యబ్రవీత్ ఏవముక్తోభల్లూకః స్వవాసస్థానగతమేనం న పాతయిష్యామి, తథాత్వే ధర్మహానిస్స్యాదిత్యుక్త్వాసుష్వాప తదనంతరం త్వాం రక్షిష్యామి సుప్తమృక్షం పాతయేతివ్యాఘ్రేణ చోదితస్సన్ వ్యాధ స్తమృక్షముపాతయత్. సత్వభ్యాసవశేన శాఖాంతరముపలంబ్య నాపతత్. తదనుకృతాపరాధమేనంపాతయేతిపునః పునర్వ్యాఘ్రేణోచ్యమానోఽపి భల్లూకోబహుశః కృతాపరాధమప్యేనం తుభ్యంనదాస్యామీత్యభిధాయరరక్షేతి పౌరాణికీగాథా ౪౨ తత్రత్యంశ్లోకంపఠతి—నపరఇతి. సుగ్రీవంప్రతిరామః కపోతోపాఖ్యానమివ హనుమంతముద్దిశ్య దేవ్యపిస్వాభిప్రేతేఽర్థేఋక్షగీతం

రాజసేవా - రాజసేవాపరాణామిత్యర్థః. ౩౯. ప్రాప్తవ్యమితి దశాయోగం - నపుంసకత్వమార్షం. అయందశాయోగః - ఏతాదృశదురవస్థావిశేషః-మయాప్రాప్తవ్యఇతినిశ్చితః – నిశ్చయఃకృతః - కుతః దుర్బలాపూర్వమేతాదృశానాం నిరాకరణకర్మకరణాశక్తా - అతఃరావణస్యరాక్షసీనా మేతత్తర్జనాదికం - మర్షయామి అసహమిత్యర్థః. 'దశాయోగా' దితిపాఠే రావణస్య దాసీనామేతత్తర్జనాదికం దశాయోగాదవస్థాయోగా దనుభవయోగ్యకాలసంభవాదితియావత్. ప్రాప్తవ్యమితి మయానిశ్చితం. కుతః - దుర్బలా - అతః ఏతత్ మర్షయామి - అసహమిత్యర్థః. ౪౧ రాక్షసీనామపకారస్యరాజ్ఞోమూలత్వం అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి—అయమితి కస్మింశ్చిదరణ్యే - వ్యాఘ్రానుద్రుతః కశ్చిద్వ్యాధోవృక్షమారూఢః స్వృక్షమూలంగతో వ్యాఘ్రోవృక్షాగ్రేస్థిత మృక్షంవ్యాఘ్రాణామస్మాకమయం వ్యాధోజాత్యాశత్రుః - వృక్షాదేనం పాతయేత్యుక్తోభల్లూకః స్వస్థానగతమేనం నపాతయిష్యామి, తథాత్వేధర్మహానిస్స్యాదిత్యుక్త్వాసుష్వాప త్వాంరక్షిష్యామిసుప్త మృక్షంపాతయేతివ్యాఘ్రేణచోదితస్సన్-వ్యాధ స్తంఋక్ష ముపాతయత్. సత్వభ్యాసవశేన శాఖాంతరమవలంబ్యనాపతత్. తదనంతరం కృతాపరాధమేనంపాతయేతి పునఃపునర్వ్యాఘ్రేణోచ్యమానోఽపి భల్లూకో బహుశః కృతాపరాధమప్యేనంతుభ్యంనదాస్యామీత్యభిధాయరరక్షేతి పౌరాణికీకథా ౪౨. తత్రత్యోఽయంనపరఇతి శ్లోకః. పరేషాంపాపకర్మణాం పరానుద్దిశ్యపాపంకుర్వతాం - పరః ప్రాజ్ఞః

శ్చారిత్రభూషణాః ౪౩ పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ, కార్యం కరుణ మార్యేణ న కశ్చి న్నాపరాధ్యతి ౪౪ లోకహింసావిహారాణాం రక్షసాం కామరూపిణాం, కుర్వతా మపి పాపాని నైవ కార్య మశోభనం ౪౫ ఏవ ముక్త స్తు హనుమాన్ సీతయా వాక్యకోవిదః, ప్రత్యువాచ తత స్సీతాం రామపత్నీం యశస్వినీం ౪౬ యుక్తా రామస్య భవతీ ధర్మపత్నీ యశస్వినీ, ప్రతి సందిశ మాం దేవి గమిష్యే యత్ర రాఘవః ౪౭ ఏవ ముక్తా హనుమతా వైదేహీ జనకాత్మజా, అబ్రవీ ద్ద్రష్టు మిచ్ఛామి భర్తారం వానరోత్తమ ౪౮. తస్యా స్త ద్వచనం శ్రుత్వా హనుమాన్ మారుతాత్మజః, హర్షయన్ మైథిలీం వాక్య మువా చేదం మహాద్యుతిః ౪౯. పూర్ణచంద్రాననం రామం ద్రక్ష్య స్యార్యే

ప్రమాణయతిస్మ. పరేషాంపాపకర్మణాం పరానుద్దిశ్యపాపంకుర్వతాం - పరః ప్రాజ్ఞఃపురుషః - పాపంప్రత్యపకారరూపం. నాదత్తేనాంగీకరోతి - నకరోతీత్యర్థః సమయః ఆచారః - అప కర్తృష్వపి ప్రత్యపకారవర్జనరూపః - రక్షితవ్యస్సురక్షితవ్య ఏవ - తథాహిసంతశ్చారిత్రభూషణాః - 'సద్భిశ్చారిత్రభూషణై' రితిపాఠః. ౪౩ అథదేవ్యాఅభయప్రదానశ్లోకః. పాపానామితి పాపానాంవాశుభానాంవా - త్వదభిప్రాయేణ పాపానాం వాఅస్మదభిప్రాయేణ శుభానాంవా - తదేవ మమోద్దేశ్యం 'దోషోయద్యపితస్యస్యా' దితివత్ మలిఃస్యహిస్నాన మపేక్షితం. తాసాంపాపత్వా దేవాస్మదపేక్షా. కింశుభానామస్మాభిః? తత్పుణ్యానామేవతద్రక్షకత్వాత్ తస్మాత్తత్పాపమేవాస్మాక ముద్దేశ్యం. నను తర్హి 'దండ్యాదండనీయాః నాదండ్యా' ఇతి ధర్మశాస్త్రం భవతీమాసాద్యభజ్యేతేత్యాశంక్య 'దుష్టోఽపిశరణాగతో రక్షణీయ' ఇతివిశేషశాస్త్రం భవంతిమాసాద్యకింభంజనీయమిత్యాహ— వధార్హాణామితి. వధార్హాణామపీత్యర్థః సప్తమ్యర్థేషష్ఠీ ప్లవంగమ - అనభిలషిత మేవాభిలషితవాన్ ఖలుభవాన్ - తేషు ఆర్యేణమహతాపురుషేణ - కరుణందయాకార్యం తిష్ఠతుపుణ్యం పాపంచ- ఇదానీ మేతద్దయనీయదశాంపశ్య. యద్వా - శుభానామితిదృష్టాంతార్థం. శుభేషు వధార్హేషుయథా కరుణంకార్యం-తథా పాపేషువధార్హేష్వపికార్య మిత్యర్థః సాపరాధాదండనేఽతి ప్రసంగస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ—నకశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి. సర్వోప్యపరాధ్యతీత్యర్థః తస్మిన్శ్లోకే ౪౪ రక్షసాంస్వజాతిప్రయుక్తహింసాదేరదోషావహత్వాచ్ఛాస్త్రోక్తదండవిషయత్వంనాస్తీత్యాహ— లోకేతి అశోభనం దండనం. ౪౫—౪౬. యుక్తేతి రామస్యయుక్తా - 'కింపునర్మద్విధోజన' ఇతిస్వస్యోక్తమశరణ్యత్వం ప్రతిపాదితవతో రామస్య శరణ్యత్వాదిగుణవత్తయా సదృశీత్యర్థః. అనేనసర్గేణసీతాయా దయాళుత్వం అపరాధసహిష్ణుత్వం ఘటకత్వంచోక్త మితిధ్యేయం ౪౭ ఏవమితి ఇచ్ఛామీత్యత్ర ఇతికరణంద్రష్టవ్యం.

పురుషః - పాపంప్రత్యపకారరూపం నాదత్తేనాంగీకరోతి - నకరోతీత్యర్థః. సమయః ఆచారః - అప కర్తృష్వపి ప్రత్యపకారవర్జనరూపః రక్షితవ్యస్సురక్షితవ్య ఏవ - తథాహి-సంతః చారిత్రభూషణాః 'చారిత్రభూషణై' రితిపాఠే సద్భిస్సమయోరక్షితవ్య ఇతిసంబంధః ౪౩ పాపానామితి పాపానాంవధార్హాణాంవాపాపజనేషు వధార్హేషు శుభజనేషు వధార్హేషు సత్స్వపితేషు ఆర్యేణసజ్జనేనకరుణం కారుణ్యంకార్యం - కర్తవ్యమిత్యర్థః ననుసాపరాధిషుయథాపరాధమవశ్యందండః కర్తవ్య ఇత్యాశంక్యాతిప్రసంగేనపరిహరతి నకశ్చిదపినాపరాధ్యతి సర్వోఽప్యపరాధ్యత్యేవ - అతః సర్వస్యాపివధ్యత్వా ద్దయాశాలినస్తూష్ణీం కరణమేవపరమితిభావః. ౪౪ రక్షసాంపరహింసనం స్వాభావికోధర్మః అతోఽపి

సలక్ష్మణం, స్థిరమిత్రం హతామిత్రం శచీవ త్రిదశేశ్వరం. ౫౦. తా మేవ ముక్త్వా
రాజంతీం సీతాం నాథా దివ శ్రియం, ఆజగామ మహావేగో హనుమాన్ యత్ర
రాఘవః ౫౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- యుద్ధకాణ్డే - షోడశో త్తరశతతమ స్సర్గః

సప్తదశో త్తరశతతమ స్సర్గః.

స ఉవాచ మహాప్రాజ్ఞ మభిగమ్య ప్లవంగమః, రామం వచన మర్థజ్ఞో వరం
సర్వధనుష్మతాం ౧. యన్నిమిత్తో౽యమారంభః కర్మణాం చ ఫలోదయః,
తాం దేవీం శోకసంతప్తాం మైథిలీం ద్రష్టు మర్హసి ౨ సా హి శోకసమావిష్టా
బాష్పపర్యాకులేక్షణా, మైథిలీ విజయం శ్రుత్వా తవ హర్ష ముపాగమత్. ౩
పూర్వకా త్ప్రత్యయా చ్చాహ ముక్తో విశ్వ స్తయా తయా, భర్తారం ద్రష్టు
మిచ్ఛామి కృతార్థం సహలక్ష్మణం. ౪. ఏవ ముక్తో హనుమతా రామో ధర్మ
భృతాం వరః. అగచ్ఛ త్సహసా ధ్యాన మీష ద్బాష్పపరిప్లుతః. ౫ దీర్ఘ ముష్ణం
వినిశ్వస్య మేదినీ మవలోకయన్, ఉవాచ మేఘసంకాశం విభీషణ ముపస్థితం ౬

౪౮—౫౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధ
కాణ్డవ్యాఖ్యానే - షోడశో త్తరశతతమ స్సర్గః

అథ సీతానయనం. సఉవాచేత్యాది ౧. యన్నిమిత్తఇతి. ఆరంభః ఉద్యోగః - కర్మణాం
సేతుబంధాదివ్యాపారాణాం - ఫలోదయః రావణవిజయశ్చ - యన్నిమిత్తః యస్యాస్సీతాయాః
లాభార్థః - తాంద్రష్టుమర్హసి. ౨—౩. పూర్వకాదితి. పూర్వకాత్పూర్వోత్పన్నాత్ - ప్రత్యయా
ద్విశ్వాసాత్. ౪. ఏవమితి. రామః - ఈషద్బాష్పపరిప్లుతస్సన్ సహసాధ్యానమాగచ్ఛత్ - రావణ
భవనోషితసీతాపరిగ్రహే మహాన్ లోకాపవాదోభవేత్ - నిర్దోషాయాస్తస్యాః పరిత్యాగే మహాన్
దోషస్స్యాదిత్యేవంకార్యదౌస్థ్యాత్ కిం కర్తవ్యమితి చింతయామాసేత్యర్థః ౫. దీర్ఘమితి. నిశ్వాస
దైర్ఘ్యేణ చింతాదైర్ఘ్యం గృహ్యతే ఔష్ణ్యేనకథంక్లిష్టాంతాంపునఃక్లేశయిష్యామీత్యంతస్తాపోవ్య
జ్యతే. భూమింసమవలోకయన్నితి చింతాపారవశ్యాభినయః. మేఘసంకాశమిత్యనేన సీతానయనే
కృతత్వరత్వముచ్యతే దివ్యాంగరాగామితి అలంకృత్యానయనాదేశః ఉత్తరకాలికపరుషభాషణార్హతా
ప్రతిపాదనాయ - నహితాదృశదశాపన్నాం దీనాంపరుషం భాషితుంయుజ్యతే - తచ్ఛతస్యానపరి

నవధ్యాఇత్యాహ—లోకహింసేతి. ౫౧ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యా
ఖ్యాయాం - షోడశో త్తరశతతమ స్సర్గః.

౧. యన్నిమిత్తఇతి. ఆరంభః - ఉద్యోగః - కర్మణాంసేతుబంధాదివ్యాపారాణాం ఫలోద
యః - రావణజయశ్చ - యన్నిమిత్తః యస్యాస్సీతాయాః లాభార్థః ౩. పూర్వకాదితి. పూర్వకా
త్ప్రత్యయాత్ - సందేశకారణాత్ప్రత్యయాత్ - అతీవవిశ్వాసాదిత్యర్థః ౪. ఏవముక్తఇతి. రామః-
ఈషద్బాష్పపరిప్లుతస్సన్ సహసాధ్యానమగచ్ఛత్ - రావణభవనోషితసీతాపరిగ్రహే మహాన్లోకాప
వాదోభవేత్ -నిర్దోషాయాస్తస్యాః పరిత్యాగేమహాన్ దోషస్స్యాదిత్యేవం కార్యదౌస్థ్యాత్ కింకర్త
వ్యమితిచింతయామాసేత్యర్థః ౭. దివ్యేతి. దివ్యాంగరాగాం - శిరస్స్నాతాం - సీతాముపస్థాపయే

దివ్యాంగరాగాం వైదేహీం దివ్యాభరణభూషితాం, ఇహ సీతాం శిరస్స్నాతా ముపస్థాపయ మా చిరం ౮. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ త్వరమాణో విభీషణః, ప్రవిశ్యాంతఃపురం సీతాం స్వాభి స్స్త్రీభి రచోదయత్ దివ్యాంగరాగా వైదేహీ దివ్యాభరణభూషితా, యాన మారోహ భద్రం తే భర్తా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి. ౯. ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ ప్రత్యువాచ విభీషణం, అస్నాతా ద్రష్టు మిచ్ఛామి భర్తారం రాక్షసాధిప. ౧౦. తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రత్యువాచ విభీషణః, య దాహ రాజా భర్తా తే త త్తథా కర్తు మర్హసి ౧౧. తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా మైథిలీ భర్తృదేవతా, భర్తృభక్తివ్రతా సాధ్వీ త థేతి ప్రత్యభాషత ౧౨. తత స్సీతాం శిరస్స్నాతాం యువతీభి రలంకృతాం. మహార్హాభరణోపేతాం మహార్హాంబరధారిణీం. ఆరోప్య శిబికాం దీప్తాం పరార్ధ్యాంబరసంవృతాం, రక్షోభి ర్బహుభి ర్గుప్తా మాజహార విభీషణః. ౧౩. సోఽభిగమ్య మహాత్మానం జ్ఞాత్వాఽపి ధ్యాన మాస్థితం, ప్రణత శ్చ ప్రహృష్ట శ్చ ప్రాప్తాం సీతాం న్యవేదయత్, ౧౪ తా మాగతా ముపశ్రుత్య రక్షోగృహచిరోషితాం, హర్షో దైన్యం చ రోష శ్చ త్రయం రాఘవ మావిశత్ ౧౫. తతః పార్శ్వగతం దృష్ట్వా సవిమర్శం విచారయన్,

---

త్యాగార్థం - కింతు - చతుర్ముఖాదిదేవతాముఖేనతస్యాః పాతివ్రత్యంఖ్యాపయితుం - మాచిరం - విళంబోనకార్యఇత్యర్థః ౮. ఏవమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. స్వాభిః స్త్రీభిరచోదయత్ నిజస్త్రీముఖేనాచోదయత్ * రామానుజీయం 'ఏవముక్తస్తురామేణత్వరమాణోవిభీషణః, ప్రవిశ్యాంతఃపురంసీతాంస్వాభిస్స్త్రీభిరచోదయత్. దివ్యాంగరాగావైదేహీ దివ్యాభరణభూషితా, యానమారోహ భద్రంతే భర్తాత్వాంద్రష్టుమిచ్ఛతి. ఏవముక్తాతువైదేహీ ప్రత్యువాచవిభీషణ'మితి పాఠక్రమః. భర్తాత్వాంద్రష్టుమిచ్ఛతీతి స్వాభిస్త్రీభిరచోదయ దితిసంబంధః ౧౦ తస్యాఇతి. ప్రత్యువాచ-స్త్రీముఖేనేతిశేషః యథానియోగం కర్తవ్యత్వేహేతుద్వయం—రాజాభర్తేతి. ౧౧. తస్యేతి అంగీకారహేతుద్వయంభర్తృదేవతా భర్తృభక్తివ్రతేతి ౧౨—౧౪. సఇతి. జ్ఞాత్వాపివిభీషణాగమనంవిదిత్వాఽపి - అనేనచింతానువృత్తిరుక్తా. ౧౫. తామితి. రావణవధపూర్వకసీతాగమేనహర్షః-రావణభవనోషితత్వేనదైన్యం రోషశ్చ అత్రరోషోభావిశపథోపయోగిత్వాదారోపిత ఇతిద్రష్టవ్యం. ౧౬. తతఇతి సవిమర్శంవిచారయన్ సవితర్కంచింతయన్-అహృష్టమితి క్రియావిశేషణం. విభీషణ

స్యాయమాశయః. యదిసీతామవిశోధ్యైవగ్రహీష్యామి తదాజనాఏతాదృశదివ్యసుందరీం దృష్ట్వా రావణః కథంతూష్ణీం తిష్ఠేదితిబహువిధాపవాదపంకకళంకాంకితచిత్తాస్సంతోనిష్కళంకాయాం జగజ్జనన్యామపిదేవ్యాంకిముప్యాశంకేయురితిమన్వానో జగన్మర్యాదాస్థాపనాయావతీర్ణః శ్రీరామః—'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజనః'ఇతిన్యాయమనుసృత్య నిష్కల్మషాం దేవీంస్వయంజానన్నపి లోకాపవాదనివృత్తయే - తస్యాంరుషిత ఇవపరుషోక్తింవదన్-తామగ్నింప్రవేశ్య పద్మభవనభవేంద్రముఖామరగణైస్సంస్తుతః - ప్రార్థితోనిత్యశుద్ధాందేవీమంగీకరవాణీతి దివ్యాంగరాగేతి. భర్తాత్వాం ద్రష్టుమిచ్ఛతీతి - స్వాభిస్త్రీభిరచోదయదితి పూర్వేణసంబంధః ౧౪. సఇతి జ్ఞాత్వాఽపి విభీషణానుగమనంజ్ఞాత్వాఽపి ౧౫ తామితి హర్షః రావణవధపూర్వకసీతాసమాగమేనహర్షః - రావణభవనోషి

విభీషణ మిదం వాక్య మహృష్టం రాఘవోఽబ్రవీత్ ౧౭. రాక్షసాధిపతే సౌమ్య నిత్యం మద్విజయే రత, వైదేహీసన్నికర్షం మే శీఘ్రం సముపగచ్ఛతు. ౧౮. స తద్వచన మాజ్ఞాయ రాఘవస్య విభీషణః, తూర్ణ ముత్సారణే యత్నం కారయామాస సర్వతః ౧౯ కంచుకోష్ణీషిణ స్తత్ర వేత్రజర్ఝరపాణయః, ఉత్సారయంతః పురుషా స్సమంతా త్పరిచక్రముః ౨౦. ఋక్షాణాం వానరాణాం చ రాక్షసానాం చ సర్వశః, బృందా న్యుత్సార్యమాణాని దూర ముత్సృజు స్తదా. ౨౧. తేషా ముత్సార్యమాణానాం సర్వేషాం ధ్వని రుత్థితః, వాయు నోద్వర్త మానస్య సాగర స్యేవ నిస్వనః. ౨౨ ఉత్సార్యమాణాం స్తాన్ దృష్ట్వా సమంతా జ్జాతసంభ్రమాన్, దాక్షిణ్యా త్తదమర్షా చ్చ వారయామాస రాఘవః. ౨౩. సంరబ్ధ శ్చాబ్రవీ ద్రామ శ్చక్షుషా ప్రదహ న్నివ, విభీషణం మహాప్రాజ్ఞం సోపాలంభ మిదం వచః. ౨౪ కిమర్థం మా మనాదృత్య క్లిశ్యతేఽయం త్వయా జనః, నివర్త్యతా ముద్వేగం జనోఽయం స్వజనో మమ. ౨౫. న గృహాణి న వస్త్రాణి న ప్రాకారా స్తిరస్క్రియాః, నేదృశా రాజసత్కారా వృత్త మావరణం స్త్రియాః. ౨౬. వ్యసనేషు న కృచ్ఛ్రేషు న యుద్ధేషు స్వయంవరే, న క్రతౌ న వివాహే చ దర్శనం దుష్యతి స్త్రియాః. ౨౭ సైషా యుద్ధగతా చైవ కృచ్ఛ్రే చ మహతి స్థితా, దర్శనేఽస్యా న దోష స్స్యా న్మత్సమీపే విశేషతః. ౨౮. త దానయ సమీపం మే శీఘ్ర మేనాం విభీషణ, సీతా పశ్యతు మా మేషా సుహృద్గణ

విశేషణం వా ౧౮. సఇతి ఉత్సారణేజననివారణే. ౧౯. కంచుకేతి. కంచుకం వారవాణం - ఉష్ణీషంశిరోవేష్టనం - వేత్రేణజర్ఝరాః సదావలంబనజనితవాకుష్యాః పాణయోయేషాంతే. ౨౦. ఋక్షాణామితి ఉత్సృజుః అపచక్రముః ౨౧ తేషామితి ఉద్వర్తమానస్య ఉజ్జృంభమాణస్య ౨౨. ఉత్సార్యమాణానితి. దాక్షిణ్యాద్వానరేషు దాక్షిణ్యాత్ - అమర్షాత్ ఉత్సారణాసహనాత్. ౨౩. సంరబ్ధఇతి. చక్షుషా ప్రదహన్నివేతి లోచనాభ్యాంపిబన్నివేత్యుక్తాదరపాత్రభూతస్య విభీషణస్యైవంవిధదర్శనవిషయతాకరిణం స్వజననిగ్రహాసహిష్ణుత్వాత్, సీతావిషయసమారోపితరోషవిశేషాద్వా ౨౫. నగృహాణీతి తిరస్క్రియాః తిరస్కరిణ్యః-రాజసత్కారాః - ఉత్సారణాదికం - వృత్తంఆచారః. ౨౬. వ్యసనేష్వితి వ్యసనేషు ఇష్టజనవియోగేషు-కృచ్ఛ్రేషు రాజ్యక్షోభాదిషు-యుద్ధేయుద్ధభూమౌ. ౨౭ సైషేతి కృచ్ఛ్రేవక్ష్యమాణాగ్నిప్రవేశే ౨౮—౨౯. ఏవమితి.

తత్త్వమేవ దైన్యరోషయో ర్హేతుః. తత్రరోషశ్చభావిశపథోపయుక్తత్వాదారోపిత ఇతిద్రష్టవ్యం. ౧౮. తతఇతి. సవిమర్శంసవితర్కం - విచార యుక్తసంబంధః. ౨౦. ఋక్షాణామితి. ఉత్సృజుః - ఉపచక్రముః ౨౧ తేషామితి వాయునాహేతునా - ఉద్వర్తమానస్య ఉజ్జృంభమాణస్య. ౨౨. ఉత్సార్యమాణానితి. దాక్షిణ్యాద్వానరేష్వితిశేషః . తిదమర్షాత్తద్ధర్షణాసహనాత్. ౨౪. కిమర్థమితి. స్వజనోబంధుజనః. ౨౫. నగృహాణీతి తిరస్క్రియాః - తిరస్కరిణ్యః. ౨౬. వ్యసనేష్వితి. ఇష్టజనమరణజనితదుఃఖం - వ్యసనం - కృచ్ఛ్రేషు ఆపత్సు ౨౯. ఏవముక్తఇతి. సవిమర్శః సీతావిషయే

వృతం స్థితం. ౨౯. ఏవ ముక్త స్తు రామేణ సవిమర్శో విభీషణః, రామ స్యోపా
నయ త్సీతాం సన్నికర్షం వినీతవత్ ౩౦ తతో లక్ష్మణసుగ్రీవౌ హనుమాంశ్చ
ప్లవంగమః, నిశమ్య వాక్యం రామస్య బభూవు ర్వ్యథితా భృశం ౩౧ కళత్రనిర
పేక్షైశ్చ ఇంగితై రస్య దారుణైః, అప్రీత మివ సీతాయాం తర్కయంతి స్మ రాఘ
వం ౩౨ లజ్జయా త్వవలీయంతీ స్వేషు గాత్రేషు మైథిలీ, విభీషణే నానుగతా భర్తా
రం సాఽభ్యవర్తత ౩౩ సా వస్త్రసంరుద్ధముఖీ లజ్జయా జనసంసది, రురోద ఆసాద్య
భర్తార మార్యపుత్రేతి భాషిణీ ౩౪. విస్మయాచ్చ ప్రహర్షాచ్చ స్నేహాచ్చ పతి
దేవతా, ఉదైక్షత ముఖం భర్తు స్సౌమ్యం సౌమ్యతరాననా ౩౫. అథ సమపనుద
న్మనఃక్లమం సా సుచిర మదృష్ట ముదీక్ష్య వై ప్రియస్య, వదన ముదితపూర్ణచంద్ర
కాంతం విమలశశాంకనిభాననా తదానీం. ౩౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధ
కాణ్డే - సప్తదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అష్టాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

తాం తు పార్శ్వస్థితాం ప్రహ్వాం రామ స్సంప్రేక్ష్య మైథిలీం, హృదయాం
తర్గతక్రోధో వ్యాహర్తు ముపచక్రమే ౧. ఏషాఽసి నిర్జితా భద్రే శత్రుం జిత్వా
మయా రణే, పౌరుషా ద్యదనుష్ఠేయం తదేత దుపపాదితం ౨ గతోఽస్మ్యంత
మమర్షస్య ధర్షణా సంప్రమార్జితా, అవమాన శ్శత్రు శ్చ మయా యుగప దుద్ధృ
తౌ. ౩. అద్య మే పౌరుషం దృష్ట మద్య మే సఫల శ్శ్రమః, అద్య తీర్ణప్రతిజ్ఞత్వా

సవిమర్శః కృచ్ఛ్రశబ్దప్రయోగాత్సాశంకః ౩౦—౩౧ వ్యథాయాం హేతు మాహ—కళత్రేతి
౩౨ లజ్జయేతి అవలీయంతీసంకుచంతీ ౩౪ విస్మయాదితి విస్మయాత్ అఘటితరామపునర్దర్శనా
ద్విస్మయః - ప్రియస్యదర్శనేన ప్రహర్షః - స్నేహఃస్వాభావికః - ఉదీక్షణకాలికముఖప్రసాద
మాహ—సౌమ్యేతి ౩౫ అథేతి. ఉదితపూర్ణచన్ద్రేత్యనేనకోపాభావ ఉక్తః విమలశశాంకేత్య
నేనఉత్తరకాలికతుష్ట్యనుష్ఠానస్య ఉచ్యతే ౩౬ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే -
రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - సప్తదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ రామపరుషోక్తిః తాంతుపార్శ్వస్థితా మిత్యాది ప్రహ్వాంలజ్జయానమ్రాం ౧. ఏషేతి.
ఏషేతిప్రత్యక్షేణదర్శయతి భద్రేఇత్యసంబంధివేదకసంబోధనం పౌరుషాద్యదనుష్ఠేయంతదేవకృతం-
నతుత్వల్లాభాయయత్నః కృతఇతిభావః. ౨ గతోఽస్మీతి అంతంఫలం - ఉద్ధృతౌ నిర్మూ
లితౌ. ౩ అద్యేతి ఆత్మనః ప్రభవామిస్వతంత్రోభవామి. ౪. యాత్వమితి. మయావిరహితా యా

స్వామినః చిత్తంకీదృశమితివిచారః. ౩౪ విస్మయాదితి. అసంభావితదర్శనం జాతమితివిస్మయః -
ప్రియస్యదర్శనేన ప్రహర్షః ౩౫ అథేతి. సమపనుదత్ సమపానుదత్ ౩౬ ఇతి శ్రీమహేశ్వర
తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశో
త్తరశతతమ స్సర్గః.

౨. గతోఽస్మీతి. అంతంఫలం. ౪ యాత్వమితి. మయావిరహితా. యా త్వంచలచిత్తేనరక్షసా

త్ప్రభవామ్యద్య చాత్మనః ౪ యా త్వం విరహితా నీతా చలచిత్తేన రక్షసా,
దైవసంపాదితో దోషో మానుషేణ మయా జితః. ౫ సంప్రాప్తమవమానం య
స్తేజసా న ప్రమార్జతి, కస్తస్య పురుషార్థోఽస్తి పురుషస్యాల్పతేజసః. ౬ లం
ఘనం చ సముద్రస్య లంకాయాశ్చావమర్దనం, సఫలం తస్య తచ్ఛ్లాఘ్యం మహ
త్కర్మ హనూమతః ౭. యుద్ధే విక్రమత శ్చైవ హితం మన్త్రయత శ్చ మే,
సుగ్రీవస్య ససైన్యస్య సఫలోఽద్య పరిశ్రమః ౮. నిర్గుణం భ్రాతరం త్యక్త్వా
యో మాం స్వయ ముపస్థితః, విభీషణస్య భక్తస్య సఫలోఽద్య పరిశ్రమః. ౯.
ఇత్యేవం బ్రువత స్తస్య సీతా రామస్య తద్వచః, మృగీవోత్ఫుల్లనయనా బభూ
వాశ్రుపరిప్లుతా ౧౦ పశ్యత స్తాం తు రామస్య భూయః క్రోధో వ్యవర్ధత, ప్రభూ
తాజ్యావసిక్తస్య పావకస్యేవ దీప్యతః ౧౧ స బద్ధ్వా భ్రుకుటీం వక్త్రే తిర్యక్ప్రే
క్షితలోచనః, అబ్రవీ త్పరుషం సీతాం మధ్యే వానరరక్షసాం ౧౨. యత్కర్తవ్యం
మనుష్యేణ ధర్షణాం పరిమార్జతా, తత్ కృతం సకలం సీతే, ౧౨॥. శత్రుహస్తా
దమర్షణాత్. నిర్జితా జీవలోకస్య తపసా భావితాత్మనా, అగస్త్యేన దురాధర్షా
మునినా దక్షిణేవ దిక్. ౧౩ విదిత శ్చాస్తు తే భద్రే యోఽయం రణపరిశ్రమః,

---

త్వంచలచిత్తేనరక్షసానీతా - తయాత్వయా హేతుభూతయా - దైవసంపాదితః - దోషః అవమానః - మానుషేణ ప్రమార్జితః - దైవకృతంపురుషయత్నేననివారితమితిభావః ౫ ధర్షణాయాఅమార్జనే దోషమాహ—సంప్రాప్తమితి ప్రమార్జతి ప్రమార్ష్టి. ౬ ఇదానీంహనుమదాదిపౌరుషస్యాపిధర్షణాపమార్జనహేతుత్వమాహ—లంఘనంచేత్యాదినా. సముద్రస్యలంఘనంలంకాయా అవమర్దనంఇత్యేవంరూపం హనుమతః శ్లాఘ్యంకర్మచాద్యసఫలం-ధర్షణాపరిమార్జనేన సఫలమిత్యర్థః ౭. యుద్ధఇతి మంత్రయతః చింతయతః. ౮ నిర్గుణమితి, తస్యేత్యధ్యాహార్యం. ౯ ఇత్యేవమితి తద్వచః నైరాశ్యేనోక్తంవచః - తస్యబ్రువతః - తస్మిన్ బ్రువతిసతి ౧౦ పశ్యతఇతి. పావకస్యేతి. పావకస్యక్రోధోఽతీవజ్వలనం. ౧౧ సఇతి. తిర్యక్ప్రేక్షితలోచనః - తిర్యక్ప్రేక్షణం పురతస్సీతాదర్శనాసహిష్ణుత్వకృతం. ౧౨. యత్కర్తవ్యమిత్యాది త్రిపాచ్ఛ్లోకఏకాన్వయః హేసీతేధర్షణాం పరిమార్జతా- 'మృజేరజాదౌవిభాషా వృద్ధి'రితివృద్ధిః. మనుష్యేణయత్కర్తవ్యంతత్ సకలంకృతం ౧౨॥. శత్రుహస్తాదమర్షణాదిత్యుత్తరశేషః. భావితాత్మనాధ్యాతాత్మస్వరూపేణ అగస్త్యేన - ఇల్వలాక్రాంతత్వాజ్జీవలోకస్య - దురాధర్షాదుస్సంచారా - దక్షిణాదిగివ - అమర్షణాత్ అమర్షాద్ధేతోః శత్రుహస్తాన్మయాత్వం నిర్జితేతి

సీతా - త్వయా హేతుభూతయా - దైవసంపాదితోదోషో మానుషేణమయాజితః - మానుషేణ పౌరుషేణేతివాజితః ప్రమృష్టః - దైవకృతంపురుషయత్నేననిరాకృతమితిభావః ౯. ఇత్యేవమితి. తద్వచః నైరాశ్యద్యోతకంవచః-నిశమ్యేతిశేషః ౧౧ సబద్ధ్వేతి. తిర్యక్ప్రేక్షితలోచనః తిర్యగ్భూతం ప్రేక్షితంప్రేక్షణం యయోస్తాదృశేలోచనే యస్యసతథోక్తః. ౧౨. యత్కర్తవ్యమితి శత్రుహస్తాదమర్షణాదిత్యుత్తరశేషః. సీతేధర్షణాం పరిమార్జతా - మనుష్యేణ యత్కర్తవ్యంతత్కృత మితి సంబంధః. ౧౨॥. శత్రుహస్తాదితి. జీవలోకస్యేతినిర్ధారణేషష్ఠీ ప్రాణిజాతస్యమధ్యే - తపసాభావితాత్మనా - తపసాశుద్ధచిత్తేన - అగస్త్యేనదురాధర్షా దక్షిణాదిగివఅమర్షణాత్క్రోధాద్ధేతోః - శత్రు

స తీర్ణ స్సుహృదాం వీర్యా న్న తదర్థం మయా కృతః ౧౫. రక్షతా తు మయా వృత్త మపవాదం చ సర్వశః, ప్రఖ్యాతస్యాత్మవంశస్య న్యంగం చ పరిరక్షతా. ౧౬. ప్రాప్తచారిత్రసందేహా మమ ప్రతిముఖే స్థితా, దీపో నేత్రాతురస్యేవ ప్రతికూలాఽసి మే దృఢం ౧౭. త ద్గచ్ఛ హ్యభ్యనుజ్ఞాతా యథేష్టం జనకాత్మజే, ఏతా దశ దిశో భద్రే కార్యమస్తి న మే త్వయా ౧౮. కః పుమాన్ హి కులే జాతః స్త్రియం పరగృహోషితాం, తేజస్వీ పున రాదద్యా త్సుహృల్లేఖ్యేన చేతసా. ౧౯ రావణాంకపరిభ్రష్టాం దృష్టాం దుష్టేన చక్షుషా, కథం త్వాం పున రాదద్యాం కులం వ్యపదిశన్ మహత్. ౨౦ తదర్థం నిర్జితా మే త్వం యశః ప్రత్యాహృతం మయా, నాస్తి మే త్వ య్యభిష్వంగో యథేష్టం గమ్యతా మితః. ౨౧ ఇతి ప్రవ్యాహృతం భద్రే మ యైతత్ కృతబుద్ధినా, లక్ష్మణే భరతే వా త్వం కురు బుద్ధిం యథాసుఖం సుగ్రీవే వానరేంద్రే వా రాక్షసేంద్రే విభీషణే, నివేశయ మన స్సీతే యథా వా సుఖ మాత్మనః ౨౩. నహి త్వాం రావణో దృష్ట్వా దివ్యరూపాం మనోరమాం, మర్షయేత చిరం సీతే స్వగృహే పరివర్తినీం. ౨౪ తతః

సంబంధః. ౧౪. విదితశ్చేతి యోఽయం రణపరిశ్రమః - సుహృదాం వీర్యాత్తీర్ణః నిర్వ్యూఢః సః త్వదర్థం మయా న కృత ఇతి విదితోఽస్తు ౧౫. తర్హి కిమర్థమేష పరిశ్రమ ఇత్యత ఆహ — రక్షతేతి. అత్ర మయా రణపరిశ్రమః కృత ఇత్యనుషజ్యతే వృత్తం రక్షతా - అపవాదం న్యంగం అయశస్యం చ పరిరక్షతా పరిహరతా నివారయతా - మయా రణపరిశ్రమః కృతః ౧౬ ప్రాప్తేతి. పరగృహవాసేన ప్రాప్తచారిత్రసందేహా త్వం నేత్రాతురస్య దీప ఇవ - ప్రతికూలాఽసి - అనేనోపమానేన వస్తుతస్సీతాయా దోషో నాస్తి స్వసందేహేనాహం ప్రతికూలీకరోమీతి వ్యజ్యతే ౧౭—౧౮ కఃపుమానితి. సుహృల్లేఖ్యేన - సుహృల్లేఖా రణరణకం - సుహృల్లేఖామర్హతీతి సుహృల్లేఖ్యం తేన - రణరణకాతిశయయుక్తేనేత్యర్థః ౧౯ రావణేతి. వ్యపదిశన్ కీర్తయన్ ౨౦ తదర్థమితి. తదర్థం కులార్థం - అభిష్వంగః ఆసక్తిః - అనురాగో వా ౨౧ ఇతి ప్రవ్యాహృతమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. అత్ర లక్ష్మణాదౌ మనఃకరణం నామ. అనాథాయా రక్షకత్వేన - తత్తద్గృహే వర్తనం - భర్త్రా పరిత్యక్తాయాః స్త్రియో బంధుగృహే వాసవిధానాత్ - 'న స్త్రీ స్వాతంత్ర్యమర్హతీ'తి స్మృతేః నత్వత్రాన్యథా గృహీతుం యుక్తం మహాపురుషేణ

హస్తాన్మయా త్వం నిర్జితేతి సంబంధః. ౧౪. విదితశ్చేతి సుహృదాం వీర్యాత్తీర్ణో యోఽయం రణపరిశ్రమః స త్వదర్థం మయా న కృత ఇతి విదితశ్చాస్త్విత్యన్వయః ౧౫ తర్హి కిమర్థం కృత ఇత్యత్రాహ — రక్షతేతి. అత్ర మయా రణపరిశ్రమః కృత ఇత్యనుషజ్యతే వృత్తం చారిత్రం - రక్షతా పాలయతా - అపవాదం అయశస్యం - న్యంగం న్యూనతాం చ పరిరక్షతా - అపనయతా చ ౧౮. కః పుమానితి. సుహృల్లేఖ్యేన - శోభనా హృల్లేఖా రణరణికా యస్య తత్ సుహృల్లేఖ్యం తేన- రణరణికాయుక్తేనేత్యర్థః. ౧౯. రావణాంకేతి వ్యపదిశన్ ప్రఖ్యాపయన్ ౨౦. తదర్థమితి, తదర్థం శత్రుహస్తగతా సీతా ప్రత్యాహృతేతి యశస్సంపాదనార్థం - అభిష్వంగః ఆసక్తిః. ౨౧౪ లక్ష్మణ ఇతి. పుత్రసదృశేషు లక్ష్మణాదిషు మధ్యే యత్ర క్వ త్రాపి మనో నివేశయ - ఆత్మభరణార్థమితి శేషః ౨౪ తత ఇతి ప్రియార్హా శ్రవణా

ప్రియార్హా శ్రవణా త దప్రియం ప్రియా దుపశ్రుత్య చిరస్య మైథిలీ, ముమోచ బాష్పం సుభృశం ప్రవేపితా గజేంద్రహస్తాభిహతేవ సల్లకీ. ౨౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - అష్టాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ పరుషం రోమహర్షణం, రాఘవేణ సరోషేణ భృశం ప్రవ్యథితా భవత్. ౧ సా త దశ్రుతపూర్వం హి జనే మహతి మైథిలీ, శ్రుత్వా భర్తృవచో రూక్షం లజ్జయా వ్రీడితాఽభవత్. ౨. ప్రవిశంతీవ గాత్రాణి స్వాన్యేవ జనకాత్మజా, వాక్ఛల్యై స్తై స్సశల్యేవ భృశ మశ్రూ ణ్యవర్తయత్ ౩ తతో బాష్పపరిక్లిష్టం ప్రమార్జంతీ స్వ మాననం, శనై ర్గద్గదయా వాచా భర్తార మిద మబ్రవీత్ ౪ కిం మా మసదృశం వాక్య మీదృశం శ్రోత్రదారుణం, రూక్షం శ్రావయసే వీర ప్రాకృతః ప్రాకృతా మివ. ౫ న తథాఽస్మి మహాబాహో యథా త్వ మవగచ్ఛసి, ప్రత్యయం గచ్ఛ మే యేన చారిత్రే ణైవ తే శపే. ౬. పృథక్ స్త్రీణాం

తాదృశోక్త్యయోగాత్ ౨౩—౨౪ తత ఇతి సల్లకీగజభక్ష్యలతావిశేషః ౨౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః

అథసీతాగ్నిప్రవేశః. ఏవముక్త్వేతి స్పష్టం ౧. సేతి జనేమహతిమహాజనమధ్యే-లజ్జయా వ్రీడితా - అతినమ్రముఖీబభూవేత్యర్థః ౨ ప్రవిశంతీవేతి గాత్రాణిప్రవిశంతీ-సంకుచంతీత్యర్థః. ౩—౪ కిమితి అసదృశంత్వయావక్తుంమయ శ్రోతుంచాయోగ్యం - రూక్షంపరుషం - అతఏవశ్రోత్రదారుణంశ్రవణకటు ౫. నతథేతి చారిత్రేణ - మమేతిశేషః. తేతుభ్యం - 'శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపా' మితిసంప్రదానత్వం సుకృతేనశపమానాత్వాంశాపంజ్ఞాపయామీత్యర్థః ౬ స్త్రీమాత్రసాధారణ్యేన నాహంద్రష్టవ్యేత్యాహ—పృథక్స్త్రీణామితి. పృథక్స్త్రీణాంప్రాకృతస్త్రీణాం - ప్రచారేణఆచారేణ హేతునా - సర్వామపిస్త్రీజాతింతథాత్వేశంకసే - అహం తేత్వయాయదిపరీక్షితాజ్ఞాతస్వభావా - తర్హీమాంశంకాంత్యజ ౭ త్వయిజ్ఞాతస్వభావాయామపిరావణాంగస్పర్శలక్షణోదోషస్త్యాగహేతురిత్యాశంక్యాహ — యద్యహమిత్యాది. యద్యపిఅహంవివశాసతీగాత్రసంస్పర్శంగతాఽస్మి తథాఽపితత్రమే

ప్రియశ్రవణార్హా - గజేంద్రహస్తాభిహతాసల్లకీలతా - యథాక్షీరంముంచతి — తథాబాష్పంముమోచేత్యర్థః ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧ సేతి మహతిజనేలజ్జయా వ్రీడితాభవత్ - లజ్జయాఅతినమ్రముఖీబభూవేత్యర్థః ౪. కిమితి అసదృశంత్వయావక్తుంమయాశ్రోతుంచాయోగ్యం - రూక్షంపరుషంచతిఏవశ్రోత్రదారుణంశ్రవణకటు. ౫ *తిలకం. యథాత్వమవగచ్ఛసిదుష్టేతి-తథానాస్మి - స్వేనచారిత్రేణపాతివ్రత్యలక్షణేనతే శపేశపథేనతవప్రత్యయంసంపాదయిష్యే - తతోమేప్రత్యయంగచ్ఛ ౬ స్త్రీమాత్రసాధారణ్యేననాహంద్రష్టవ్యేత్యాహ—పృథగితి పృథక్స్త్రీణాందుష్టస్త్రీణాంప్రచారేణవ్యాపారేణ హేతునా - సర్వామపిజాతింత్వంస్త్రీజాతింతథైవేతి పరిశంకసేఅహంతేత్వయాయదిపరీక్షితా - తదాఇమాంస్త్రీజాతిస్వభావ

ప్రచారేణ జాతిం త్వాం పరిశంకసే, పరిత్యజేమాం శంకాం తు యది తేఽహం
పరీక్షితా ౭ యద్యహం గాత్రసంస్పర్శం గతాఽస్మి వివశా ప్రభో, కామకారో
న మే తత్ర దైవం తత్రాపరాధ్యతి ౮ మదధీనం తు య త్తన్మే హృదయం త్వయి
వర్తతే, పరాధీనేషు గాత్రేషు కిం కరిష్యామ్యనీశ్వరా ౯ సహసంవృద్ధభావాచ్చ
సంసర్గేణ చ మానద యద్యహం తే న విజ్ఞాతా హతా తేనాస్మి శాశ్వతం. ౧౦.
ప్రేషిత స్తే యదా వీరో హనుమా నవలోకకః, లంకాస్థాఽహం త్వయా వీర కిం
తదా న విసర్జితా ౧౧ ప్రత్యక్షం వానరేంద్రస్య త్వద్వాక్యసమనంతరం, త్వయా
సంత్యక్తయా వీర త్యక్తం స్యా జ్జీవితం మయా ౧౨ న వృథా తే శ్రమోఽయం
స్యా త్సంశయే న్యస్య జీవితం, సుహృజ్జనపరిక్లేశో న చాయం నిష్ఫల స్తవ. ౧౩.
త్వయా తు నరశార్దూల క్రోధ మేవానువర్తతా, లఘు నేవ మనుష్యేణ స్త్రీత్వ

కామకారః స్వేచ్ఛాచారిత్వం - నాస్తి - తర్హి కస్యాత్రాపరాధ ఇత్యత్రాహ — దైవం తత్రేతి ౮ మదధీనమితి మదధీనం పరైర్గ్రహీతుమశక్యం - యద్ధృదయం తత్తు తస్మిన్ కాలే త్వయి - వర్తతే అనువర్తత - పరాధీనేషు పరైర్గ్రహీతుం శక్యేషు గాత్రేషు విషయే - అనీశ్వరా అస్వతంత్రా - అహం కిం కరిష్యామి కిం కుర్యాం ౯ స్వభావపరిజ్ఞానహేతుభూతసహసంవర్ధనసంసర్గావపి ప్రత్యయం యది నోత్పాదయతః తర్హి నాన్య త్కిమపి తే ప్రత్యయముత్పాదయితుం శక్నుయాదిత్యాశయేనాహ — సహసంవృద్ధేతి సహసంవృద్ధభావాత్ స్వభావపరిజ్ఞానహేతునా సహసంవర్ధనేన - సంసర్గేణ సంశ్లేషేణ చ యద్యహం తే - న విజ్ఞాతా - తతః మత్స్వభావాజ్ఞానేన - శాశ్వతం అత్యర్థం హతాఽస్మి ౧౦ ప్రేషిత ఇతి అవలోకకః అవలోకితుం - అన్వేష్టుమితి యావత్, 'తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయా'మితి ణ్వుల్ ప్రత్యయః. ౧౧ తదా త్వే కో విశేష ఇత్యత ఆహ — ప్రత్యక్షమితి. ౧౨ ఏవం కృతే న కేవలం మమైవ వ్యథాభావః - తవ త్వత్సుహృదాం చ జయార్థప్రయాసోఽపి న స్యాదిత్యాహ — న వృథేతి జీవితం సంశయేఽన్యస్య కృతోఽయం శ్రమ

శంకాం పరిత్యజ. తజ్జాతిస్వభావశంకా మయి న కార్యేత్యర్థః ౭. సత్స్వభావత్వాత్ త్వయి శంకాభావేఽపి గ్రహణసమయే రావణాంగస్పర్శలక్షణో దోషః స్యా త్హేతురిత్యాశంక్యాహ — యద్యహమిత్యాది శ్లోకత్రయేణ వివశా సత్యహం - గాత్రసంస్పర్శం గతాఽస్మి యద్యపి - తథాఽపి తత్ర మే కామకారః స్వేచ్ఛాగ్రహణం నాస్తి - గ్రహణేఽహమనుకూలా నాస్మీతి యావత్. కుతః దైవమితి ౮. మదధీనం పరైర్గ్రహీతుమశక్యం పరాధీనేషు పరైర్గ్రహీతుం శక్యేషు. ౯. సహసంవృద్ధభావాత్ స్వభావపరిజ్ఞానహేతుభూతాత్ సహసంవృద్ధత్వాత్ - సంసర్గేణ సంశ్లేషేణ చ - తే త్వయా - అహం సమ్యఙ్న జ్ఞాతేతి యత్ - తేన మత్స్వభావాపరిజ్ఞానేన - శాశ్వతమిత్యుత్తరశేషః హతాఽస్మీతి సంబంధః. ౧౦. ప్రేషిత ఇతి. అవలోకకః అవలోకితుం అన్వేష్టుమితి యావత్ ౧౧ తదా త్వే కో విశేష ఇత్యత ఆహ — ప్రత్యక్షమితి. తదైవ జీవితత్యాగే సతి ఏతావంతం కాలం - మహతీ త్వద్వియోగవ్యథా న స్యాదితి భావః ఏవం కృతే న కేవలం మమైవ వ్యథాభావః - కింతు తవ - త్వత్సుహృదాం సుగ్రీవాదీనాం చ ప్రాణసందేహకరః - ఇయాన్ ప్రయాసశ్చ న స్యాదిత్యాహ — న వృథేతి జీవితం సంశయేఽన్యస్య కృతోఽయం వృథా పరిశ్రమస్తే న స్యాత్ - నిష్ఫలోఽయం త్వత్సుహృజ్జనపరిక్లేశశ్చ న స్యాదిత్యన్వయః. ౧౩ త్వయా త్వితి. స్త్రీత్వమేవ పురస్కృతం దృష్టం - న తు మమ శీలమితి భావః మమోత్పత్తిస్థానసచ్చారిత్రయోరపి విచార్యమాణయోరియం శంకా న సంభావ్యత

మేవ పురస్కృతం ౧౪ అపదేశేన జనకా న్నోత్పత్తి ర్వసుధాతలాత్, మమ
వృత్తం చ వృత్తజ్ఞ బహు తేన పురస్కృతం. ౧౫ న ప్రమాణీకృతః పాణి ర్బాల్యే
బాలేన పీడితః, మమ భక్తిశ్చ శీలం చ సర్వం తే పృష్ఠతః కృతం. ౧౬. ఏవం బ్రు
వాణా రుదతీ బాష్పగద్గదభాషిణీ అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం సీతా దీనం ధ్యానపరం స్థితం
౧౭ చితాం మే కురు సౌమిత్రే వ్యసన స్యాస్య భేషజం, మిథ్యోపఘాతోపహతా
నాహం జీవితు ముత్సహే ౧౮ అప్రీతస్య గుణై ర్భర్తు స్త్యక్తాయా జనసంసది,
యా క్షమా మే గతి ర్గంతుం ప్రవేక్ష్యే హవ్యవాహనం ౧౯ ఏవ ముక్త స్తు
వైదేహ్యా లక్ష్మణః పరవీరహా, అమర్షవశ మాపన్నో రాఘవానన మైక్షత. ౨౦
స విజ్ఞాయ తత శ్ఛందం రామ స్యాకారసూచితం, చితాం చకార సౌమిత్రి ర్మతే
రామస్య వీర్యవాన్ ౨౧, అధోముఖం తదా రామం శనైః కృత్వా ప్రదక్షిణం,
ఉపాసర్పత వైదేహీ దీప్యమానం హుతాశనం ౨౨ ప్రణమ్య దేవతాభ్య శ్చ
బ్రాహ్మణేభ్య శ్చ మైథిలీ, బద్ధాంజలిపుటా చేద మువా చాగ్నిసమీపతః. ౨౩. య
థా మే హృదయం నిత్యం నాపసర్పతి రాఘవాత్, తథా లోకస్య సాక్షీ మాం సర్వ
తః పాతు పావకః ౨౪ యథా మాం శుద్ధచారిత్రాం దుష్టాం జానాతి రాఘవః,
తథా లోకస్య సాక్షీ మాం సర్వతః పాతు పావకః. ౨౫ కర్మణా మనసా వాచా
యథా నాతిచరా మ్యహం, రాఘవం సర్వధర్మజ్ఞం తథా మాం పాతు పావకః.

ఇత్యర్థః. ౧౩—౧౪. అపదేశేనేతి అపదేశేఽజనకాత్ - జనకవ్యపదేశ్యేత్యర్థః ౧౫—౧౭. చితా
మితి మిథ్యోపఘాతః మిథ్యాపవాదః. ౧౮ అప్రీతస్యేతి. గుణైః ప్రీతస్య విద్యమానైఃపాతి
వ్రత్యాదిగుణైరపి అప్రీతస్య భర్తుస్త్యక్తాయామే యాగంతుంక్షమాగతిః ప్రత్యయజనార్థంయా
యోగ్యాగతిః - తంహవ్యవాహనం - ప్రవేక్ష్యఇతియోజనా. ౧౯ ఏవముక్తస్త్వితి అమర్షవశం
దైన్యవశం. ౨౦ సఇతి ఆకారఃభ్రూసంజ్ఞాదిః - మతేసిద్ధాంతే - స్థితఇతిశేషః ౨౧. అధోముఖ
మితి పతివ్రతాయాః కథంనిర్వ్యాజం ప్రత్యయంపశ్యామీతిలజ్జయా ముఖదర్శనేదాక్షిణ్యంభవిష్య
తీతి బుద్ధ్యాచావనతముఖం - శనై రామానుభవేనమందంయథాతథా ౨౨—౨౪ యథామామితి.
యథాశుద్ధచారిత్రామేవమామన్యాయేనదుష్టాంజానాతి - యదా చేత్ - అదుష్టాందుష్టేతిజానాతిచేత్ -
పావకః పాతు-రామస్య మయిదోషజ్ఞానం యథార్థం చేత్పాత్విత్యర్థః. ౨౫—౨౬ ఆదిత్య ఇత్యాది

ఇత్యాహ—అపదేశేనేతి. జనకాపదేశేనవసుధాతలాదుత్పత్తిః జనకవ్యాజేనవసుధాతలాదుత్పత్తిః -
తేత్వయానపురస్కృతానవిచారితా - వృత్తంబాల్యాత్ప్రభృత్యనువృత్తంసుచరిత్రంచనపురస్కృత
మిత్యర్థః. అపరిత్యాగహేతుత్వేన - సర్వలోకసమ్మతంపాణిగ్రహణమపి పృష్ఠతః కృతంనప్రమాణీకృత
మిత్యర్థః ౧౭ చితామితి మిథ్యోపఘాతఃమిథ్యాభియోగః ౧౮ అప్రీతస్యభర్తుఃభర్త్రాత్యక్తాయామే
గంతుంక్షమాగతిః ప్రత్యయజననార్థంయోగ్యస్థానమిత్యర్థః తతోహవ్యవాహనంప్రవేక్ష్యఇతియోజనా.
౨౦ స ఇతి ఆకారసూచితంభ్రూభంగాదినాసూచితం ౨౪ యథేతి. దుష్టాందుష్టత్వేనశంకితాం-మాం
శుద్ధచారిత్రాం జానాతి మాం సర్వతః పాతు-యద్వా-రాఘవః యథాశుద్ధచారిత్రామేవ - మామన్యాయేన

౨౬. ఆదిత్యో భగవా న్వాయు ర్దిశ శ్చంద్ర స్తథైవ చ, అహ శ్చాపి తథా సంధ్యే రాత్రి శ్చ పృథివీ తథా యథాఽన్యేఽపి విజానంతి తథా చారిత్రసంయుతాం, ౨౭½ ఏవ ముక్త్వా తు వైదేహీ పరిక్రమ్య హుతాశనం. వివేశ జ్వలనం దీప్తం నిస్సంగే నాంతరాత్మనా, ౨౮½ జన స్సుమహాం స్త్రస్తో బాలవృద్ధసమాకులః దదర్శ మైథిలీం తత్ర ప్రవిశంతీం హుతాశనం, ౨౯½ సా తప్తనవహేమాభా తప్తకాంచనభూషణా పపాత జ్వలనం దీప్తం సర్వలోకస్య సన్నిధౌ, ౩౦½. దదృశు స్తాం మహాభాగాం ప్రవిశంతీం హుతాశనం, సీతాం కృత్స్నా స్త్రయో లోకాః పుణ్యా మాజ్యాహుతి మివ, ౩౧½ ప్రచుక్రుశు స్స్త్రియ స్సర్వా స్తాం దృష్ట్వా హవ్యవాహనే. పతంతీం సంస్కృతాం మంత్రై ర్వసో ర్ధారా మి వాధ్వరే, ౩౨½. దదృశు స్తాం త్రయో లోకా దేవగంధర్వదానవాః శప్తాం పతంతీం నిరయే త్రిదివా ద్దేవతా మివ, ౩౩½. తస్యా మగ్నిం విశంత్యాం తు హా హేతి విపుల స్స్వనః. రక్షసాం వానరాణాం చ సంబభూ వాద్భుతోపమః. ౩౪½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

తతో హి దుర్మనా రామః శ్రుత్వైవ వదతాం గిరః, దధ్యౌ ముహూర్తం

సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఆదిత్యాదయోఽన్యే చ యథా మాం చారిత్రసంయుతాం విజానంతి తథా మాం పాతు పావక ఇతి సంబంధః *రామానుజీయం. ఆదిత్య ఇత్యాది. ఏతే యథా మాం చారిత్రసంయుతాం విజానంతి-తథా మాం పాతు పావక ఇత్యనుషక్తేన సంబంధః. ౨౭½. ఏవ మితి పరిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య-నిస్సంగేన శరీరేనిరభిలాషేణ, అంతరాత్మనామానసా-ఉపలక్షణే తృతీయా. ౨౯½—౩౦½. దదృశు రితి ఆజ్యాహుతీ మివేత్యాదిదృష్టాంతేన దేవ్యాః పరమపావనత్వం ద్యోత్యతే. ౩౧½. ప్రచుక్రుశురితి. వసోర్ధారాం సంతతాం ఘృతధారాం- అనేనాగ్నేర్జృంభణం గమ్యతే. ౩౨½ దదృశురితి. దేవాః స్వర్గవాసినః-గంధర్వాః భూలోకవాసినః-దానవాః పాతాళవాసినః - సకలభోగార్హరూపవత్యా స్సీతాయాః అనలప్రవేశస్యానర్హత్వా న్నిరయపతనార్హాస్వర్గీయదేవతా దృష్టాంతః. ౩౩½. తస్యామితి. అద్భుతోపమః అద్భుతతుల్యః-రావణాగమన మారభ్య ఏతావత్పర్యంతం సీతాయాః పరమభాగవతభూతలక్ష్మణాపచారఫల ముపపాదితం. వస్తుత స్సీతాయాః రావణగమనకాలే అగ్నౌ ప్రవిష్టత్వా త్తస్యాః పునరుద్గమనార్థం మాయాసీతాయా రావణగృహీతాయా అగ్నౌ ప్రవేశ ఇత్యప్యాహుః. ౩౪½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

దుష్టాం జానాతి – తథా చేత్ -పావకో మాం సర్వతః పాతు - కేశాంబరాదిష్వపి మాధాక్షీదిత్యర్థః. ౩౧½ ప్రచుక్రుశురితి వసోర్ధారాం సంతతాం ఘృతధారామివ ౩౨ దదృశురితి నిరయే దుఃఖభూయిష్ఠే స్థానే. ౩౪½ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

ధర్మాత్మా బాష్పవ్యాకులలోచనః. ౧. తతో వైశ్రవణో రాజా యమ శ్చామిత్ర కర్శనః, సహస్రాక్షో మహేంద్ర శ్చ వరుణ శ్చ పరంతపః షడర్ధనయన శ్శ్రీమాన్ మహాదేవో వృషధ్వజః, కర్తా సర్వస్య లోకస్య బ్రహ్మా బ్రహ్మవిదాం వరః. ఏతే సర్వే సమాగమ్య విమానై స్సూర్యసన్నిభైః, ఆగమ్య నగరీం లంకా మభిజగ్ము శ్చ రాఘవ, ౪ తత స్సహస్తాభరణాన్ ప్రగృహ్య విపులాన్ భుజాన్, అబ్రువం స్త్రిదశ శ్రేష్ఠాః ప్రాంజలిం రాఘవం స్థితం ౫ కర్తా సర్వస్య లోకస్య శ్రేష్ఠో జ్ఞానవతాం వరః, ఉపేక్షసే కథం సీతాం పతంతీం హవ్యవాహనే ౬. కథం దేవగణశ్రేష్ఠ మాత్మానం నావబుధ్యసే,౬½ ఋతధామా వసుః పూర్వం వసూనాం త్వం ప్రజాపతిః. త్రయాణాం త్వం హి లోకానా మాదికర్తా స్వయంప్రభుః, రుద్రాణా మష్టమో రుద్ర స్సాధ్యానా మసి పంచమః అశ్వినౌ చాపి తే కర్ణౌ చంద్రసూర్యౌ చ చక్షుషీ, అంతే చాదౌ చ లోకానాం దృశ్యసే త్వం పరంతప. ఉపేక్షసే చ వైదేహీం మానుషః ప్రాకృతో యథా, ౯½ ఇత్యుక్తో లోకపాలై స్తై స్స్వామీ

అథ రామ స్తనః తతో హేత్యాది దుర్మనాః దుఃఖితమనః—ఏధ్యామనసా ధ్యానం కృతవాన్ ౧. తత ఇత్యాది శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం ౪. తత ఇతి ప్రగృహ్య ఉద్ధృత్య ౫ కర్తేత్యాది పూర్వం బ్రహ్మణః అద్వారకం కర్తృత్వం - అత్ర సద్వారకం కర్తృత్వ మితి న విరోధః. సర్వజ్ఞ స్త్వం కథమజ్ఞ ఇవోపేక్షస ఇతి భావః దేవగణశ్రేష్ఠం బ్రహ్మాదిదేవగణశ్రేష్ఠం. ౬½. ఆత్మస్వరూప మేవాహ—ఋతిధామేత్యాది శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం ఋతధామ ఖ్యోవసు రిత్యర్థః ప్రజాపతిః ప్రజాస్వామీతి వసువిశేషణం ఆదికర్తా - అండాధిపతిపర్యంతా ద్వారకసృష్టిక ర్తేత్యర్థః స్వయం ప్రభవతీతి స్వయంప్రభుః-అనియామ్య ఇత్యర్థః రుద్రాణాం మధ్యే అష్టమో రుద్రః తథా సాధ్యానా మిత్యత్రాపి అంతేచేతి. అంతే ప్రళయే-ఆదౌ సృష్టేః ప్రాక్ చ - దృశ్యసే అనేనోత్పత్తివినాశరాహి త్య ముక్తం ఏవం సర్వజ్ఞ స్సర్వశక్తి స్సర్వేశ్వరోఽపిసన్ అజ్ఞ ఇవ విదేహకులే ప్రాదుర్భూతాం సీతాం కిమర్థ ముపేక్షస ఇత్యర్థః ౯½ ఇత్యుక్త ఇతి లోకపాలైః లోకరక్షకైః ౧౦½. బ్రహ్మాదిభి

తతఇతి. దధ్యౌ-దారుణం కర్మ కారితి మితి చింతాపరోఽభూదిత్యర్థః ౧—౪ తతఇతి ప్రగృహ్య ఉద్ధృత్య ౬ కథమితి పూర్వం పూర్వస్మిన్ కల్పే - సృష్టేః పూర్వం వా - వసూనాం మధ్యే ఋత ధామా నామవసుః త్రయాణామితి ఆదికర్తా - అండాధిపతిపర్యంతా ద్వారకసృష్టిక ర్తే త్యర్థః. స్వయంప్రభుః-స్వయంప్రభవతీతి వ్యుత్పత్త్యా అనియామకత్వముచ్యతే రుద్రాణామితి రుద్రాణా మష్టమోరుద్రః-రుద్రాణాం అష్టమూర్తీనాంమధ్యే అష్టమోరుద్రః మహాదేవః తదుక్తం—'భవశ్శర్వ స్త థేశానోరుద్రః పశుపతి స్తథా, ఉగ్రోభీమో మహాదేవ ఇత్యష్టౌ మూర్తయః స్మృతా' ఇతి సాధ్యానాం పంచమః - వీర్యవాన్నామ తదుక్తం వాయుపురాణే—'మనోఽనుమంతా ప్రాణశ్చ శ్వేతయానశ్చ వీర్యవాన్, చిత్తిర్జయోనయశ్చైవ హంసో నారాయణ స్తథా ప్రభవోఽథ విధిశ్చైవ సాధ్యాద్వా దశ జజ్ఞిర' ఇతి. విరాడ్రూపతాం వర్ణయతి—అశ్వినౌచేత్యాదినా ౯½.*తిలకం.లోకపాలై రింద్రాది బ్రహ్మాంతైః పూర్వోక్తైః - లోకస్య భూలోకస్యేదానీం సాక్షాత్స్వామీ రాఘవః రఘుకులజః. దిక్పాలై స్తూయమానోఽపి- తైః పూజనీయాత్ చతుర్ముఖాదాత్మస్వరూపగుణవిభూతిం స్వజనేషు

లోకస్య రాఘవః. అబ్రవీ త్త్రిదశశ్రేష్ఠాన్ రామో ధర్మభృతాం వరః, ౧౦॥ ఆత్మానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజం. యోఽహం యస్య యత శ్చాహం భగవాం స్త ద్బ్రవీతు మే, ౧౧॥. ఇతి బ్రువంతం కాకుత్స్థం బ్రహ్మా బ్రహ్మవిదాం వరః. అబ్రవీ చ్ఛృణు మే రామ సత్యం సత్యపరాక్రమ, ౧౨॥. భవా న్నారా

స్సామాన్యతస్తూయమానోఽపి సర్వదేవపూజనీయా చ్చతుర్ముఖాత్ స్వప్రభావం లోకే ప్రఖ్యాపయితుం స్వసౌశీల్యం దర్శయతి—ఆత్మానమితి ఆత్మానం మానుషం మన్యే - పరత్వాపేక్షయా మానుషత్వాభినయ ఏవ మమాభిమత ఇత్యర్థః అత్రాప విశేషమాహ—రామమితి రామం రామనామకం-తతోఽప్యతిశయ మాహ—దశరథాత్మజ మితి. అవతారాపేక్షయా చక్రవర్తిపుత్రత్వమేవ ప్రియతమ మితిభావః. స్వస్య విష్ణ్వవతారత్వం సుగ్రీవాదిభి రనవగత మితి తత్ప్రతిపత్త్యర్థం స్వస్వరూపం పృచ్ఛతి—యోఽహ మితి. యోఽహ మితి స్వరూపప్రశ్నః యస్యేతి సంబంధి ప్రశ్నః యత ఇతి ప్రయోజన ప్రశ్నః. భగవాన్ తత్ బ్రవీత్వితి చక్రవర్తిపుత్రత్వ మేవ మమాత్యంతప్రియతమం-స్వయం సర్వజ్ఞతయా మమానభిమత మపి పరత్వం ప్రకటయత్విత్యర్థః ఆకారగోపనవివరణస్యానభిమతత్వేఽపి స్వయ మనుమతిదానం రావణనిరసనేన నిష్పన్నకార్యతయా. ఏతచ్ఛ్లోకే అత్ర సంప్రదాయోదాహరణం—'శంఖచక్రగదాపాణే' ఇత్యుక్త్వా పరత్వవ్యంజకతయా తత్రానాదరేణాధఃకృతముఖత్వం, 'ద్వారకానిలయే' త్యవతారోల్లేఖనేన కించిదుత్తానముఖత్వం, 'గోవిందపుండరీకాక్షే' తి గోపాలపుత్రత్వశ్రవణేన పరత్వాపేక్షయా వసుదేవపుత్రత్వ మేవాభిమత మితి వికసితాక్షత్వం చ వ్యజ్యత ఇతి. ౧౦॥—౧౧॥. స్వరూపప్రశ్నోత్తరమాహ—భవానితి నారాః అయనం యస్యాసౌ నారాయణః, 'ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపో వై నరసూనవః, తా యద స్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృత' ఇతి మనుస్మరణాత్. తేన జగత్కారణత్వముక్తం 'ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ' ఇతి శ్రుతేః అవాప్తసమస్తకామస్య జగద్వ్యాపారానుపపత్తిం పరిహరతి—దేవ ఇతి దివ్యతీతి దేవః క్రీడాప్రవృత్తః, లీలాయాః ప్రయోజనత్వాత్. పరిపూర్ణస్యాపి వ్యాపార స్సంభవతీతి భావః. ఏవం పరత్వాసాధారణం నామధేయ ముక్త్వా పత్నీ వైశిష్ట్యమాహ—శ్రీమానితి నిత్యం శ్రీరస్యాస్తీతి శ్రీమాన్ - నిత్యయోగే మతుప్ అసాధారణ మాయుధమాహ—చక్రాయుధ ఇతి స్వరూపవైలక్షణ్యమాహ—విభురితి. వ్యాపక ఇత్యర్థః

ప్రఖ్యాపితుం స్వసౌశీల్యంవర్ణయతి—ఆత్మానంమానుషమితి. యోఽహం యత్స్వరూపః - యస్య యదీయః యతః ప్రయోజనాద్ధేతోః - ఉత్పన్నః *తిలకమ్ అథ బ్రహ్మానుగ్రహాదేవ బ్రహ్మవిద్యాఖ్యస్య శ్రుత్యాదిసిద్ధతయాతదాఖ్యస్యాత్మానంనావమధ్యసఇతి బ్రహ్మణైవకృతత్వా త్తజ్జిజ్ఞాసురివస్వీయానాంస్వస్వరూపబోధనాయ బ్రహ్మాణంగురుమజ్ఞ ఇవోపాసద దత్యాహ—ఆత్మానమితి. అహమాత్మానమాత్మస్వరూపంసామాన్యతోఽహంత్వేన ప్రతీయమానం దశరథపుత్రం మనుష్యజాతీయమేవమన్యే-నతుతతోఽతిరిక్తం కించిద్వేద్మి సోఽహమేవంభూతోఽహం-బుద్ధిమాన్ యశ్చపరమార్థతోయత్తత్స్వః-యతః యత్ప్రకృతికశ్చ తత్సర్వం - భగవాన్ సర్వజ్ఞః పరమగురుః- మేమహ్యంజిజ్ఞాసవే-బ్రవీతు ఉపదిశతు. అయమేవబ్రహ్మవిద్యోపదేశమార్గః శ్రుతిస్మృతిషుప్రసిద్ధః ౧౨॥ స్వరూపప్రశ్నస్యోత్తరమాహ—భవాన్నారాయణఇతి. నారాయణః నరాణాంసమూహోనారం తస్యాయనం ప్రాప్యభూతః-దేవః స్వయంప్రకాశఇత్యర్థః. ఏకశృంగోవరాహః ఆదివరాహః- తస్యైకశృంగతాసాకంందేశర్శితా—

యణో దేవః శ్రీమాఞ్ చక్రాయుధో విభుః ఏకశృంగో వరాహ స్త్వం భూత
భవ్యసపత్నజిత్, ౧౩॥ అక్షరం బ్రహ్మ సత్యం చ మధ్యే చాంతే చ రాఘవ
లోకానాం త్వం పరో ధర్మో విష్వక్సేన శ్చతుర్భుజః, ౧౪॥ శార్ఙ్గధన్వా హృషీకేశః

ఫలితం రక్షకత్వమాహ—ఏకశృంగో వరాహ ఇతి. ప్రళయోదధిసంప్లవే-వరాహరూపం కృత్వా భూమే రుద్ధారక ఇత్యర్థః 'ఉద్ధృతాసి వరాహేణే'తి శ్రుతేః అనిష్టనివర్తకత్వమాహ—భూతభవ్యసపత్నజిదితి. భూతాస్సపత్నాః మధుకైటభాదయః భవ్యాస్సపత్నాః శిశుపాలాదయః తాఞ్ జయతీతి తదోక్తః *తనిశ్లోకీ శ్రీమానితి నిత్యయోగే మతుప్ భవాఞ్ శ్రీమానితి. 'సీతాలక్ష్మీర్భవాఞ్ విష్ణు' రిత్యుక్తశ్రియఃపతిత్వం నిత్యానపాయిత్వం చ దర్శితం ఏకశృంగోవరాహః-'సవరాహో రూపంకృత్వే'తి శ్రుత్యుక్తో వరాహ స్త్వం ౧౩॥ అథ సర్వవిద్యోపసంహారార్థమాహ—అక్షర మిత్యాది నక్షరతీత్యక్షరం అశ్నోతివ్యాప్నోతీతి వా అక్షరం 'ఏతద్వై తదక్షరంగార్గి బ్రాహ్మణా అభివదం'తీతిశ్రుతేః. భవానిత్యనుషజ్యతే అక్షరంభవాఞ్ - ఏవముత్తరత్రాప్యనుషంజనీయం బృహతిబృంహయతీతి చ బ్రహ్మ- 'బృహతిబృంహయతితస్మా దుచ్యతేపరం బ్రహ్మే'తి శ్రుతినిర్వచనాత్. సత్యంఅవిపర్యస్తం - షడ్భావవికారశూన్యమిత్యర్థః. అస్తి, జాయతే, పరిణమతే, వివర్ధతే, అపక్షీయతే, వినశ్యతీతి షడ్భావవికారాః. మధ్యేచాంతేచేతి - చకారాదాదౌ చేత్యర్థః వర్తమానమితి శేషః నిత్యత్వముక్తమనేన లోకానాంపరోధర్మః సిద్ధరూపోధర్మః - సర్వలోకశ్రేయస్సాధనీభూత ఇత్యర్థః విష్వద్రీచీసర్వగతా సేనాయస్యసః విష్వక్సేనః - సర్వస్వామీత్యర్థః చతుర్భుజః - యుగపచ్చతుర్విధపురుషార్థప్రద ఇత్యర్థః. *తనిశ్లోకీ ౧౪॥ శార్ఙ్గధన్వేతి శృంగవికారః శార్ఙ్గంధనుర్యస్యస శార్ఙ్గధన్వా - 'ధనుష'శ్చేత్యనజాదేశః అనేనరక్షణోపకరణవత్త్వముక్తం హృషీకాణాం ఇంద్రియాణాంఈశః నియంతా - సర్వేంద్రియాకర్షకదివ్యవిగ్రహ ఇత్యర్థః పురుసనోతీతిపురుషః - 'షణుదాన' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్డప్రత్యయః. బహుప్రద ఇత్యర్థః యద్వా - పురిహృదయగుహాయాం శేత ఇతి పురుషః - 'పురిశయంపురుష మీక్షత' ఇతి నిర్వచనశ్రుతేః యద్వా - యేనజగత్పూర్ణంసపురుషః - 'తేనేదంపూర్ణం పురుషేణ సర్వ'మితిశ్రుతేః యద్వా - పురాతనత్వాత్పురుషః - 'పూర్వమేవాహ మిహాసమితి - తత్పురుషస్య పురుషత్వ' మితిశ్రుతేః. పురుషేభ్యః క్షరాక్షరేభ్యః - ఉత్తమః పురుషోత్తమః - 'యస్మాత్ క్షర మతీతోఽహమక్షరాదపిచోత్తమః, అతోఽస్మిలోకేవేదేచ ప్రథితః పురుషోత్తమ' ఇతిహిగీయతే యద్వా - పురుషేషుఉత్తమః పురుషోత్తమః - సప్తమీతియోగవిభాగాన్నాగోత్తమాదివత్ సమాసః. కైశ్చిదపినజిత ఇత్యజితః - ఆశ్రితసంరక్షణేకదాచిదపిభంగంనప్రాప్నోతీత్యర్థః ఖడ్గంనందకాఖ్యం ధరతీతిఖడ్గధృత్ - విష్ణుః వ్యాపనశీలః - యోదయాపరం ప్రాప్నోతితంతదాతత్రైవ స్థితో రక్షతీత్యర్థః.

'దంష్ట్రయా పర్వతేంద్రాణాం చాలనంకృతవాన్మహత్, తత స్తంతుష్టువుర్దేవాః ఏకశృంగత్వసిద్ధయే. ఏకశృంగోవరాహోఽభూత్తదాప్రభృతి మాధవ'ఇతి భూతభవ్యః భూతభవ్యకాలాత్మకః ౧౩॥ అక్షరమితి. అక్షరంపరంబ్రహ్మ 'తదక్షరంయస్యయోనిం పరిపశ్యంతిధీరా' ఇతి శ్రుతేః సత్యంతత్త్వభూతం-లోకానాంమధ్యేఅంతే చకారాదాదావపి పరోధర్మః - శమదమాదిః- శమదమాదిప్రాప్యత్వాత్తథోచ్యతే. విష్వక్సేనః విష్వద్రీచీసర్వగతాసేనాయస్యసః - చతుర్భుజః శత్రునిరసనదక్షాశ్చత్వారోభుజాయస్యసః. ౧౪॥. శార్ఙ్గేతి. శార్ఙ్గధన్వా - కాలరూపంశార్ఙ్గంధనుర్యస్యసః - హృషీకేశః

పురుషః పురుషోత్తమః అజితః ఖడ్గధృ ద్విష్ణుః కృష్ణ శ్చైవ బృహద్బలః, ౧౫.
సేనానీ ర్గ్రామణీ శ్చ త్వం బుద్ధి స్సత్వం క్షమా దమః. ప్రభవ శ్చాప్యయ శ్చ త్వ
ముపేంద్రో మధుసూదనః, ౧౬. ఇంద్రకర్మా మహేంద్ర స్త్వం పద్మనాభో

కృష్ణః భూనిర్వృతిహేతుః - 'కృషిర్భూవాచకశ్శబ్దోణశ్చ నిర్వృతివాచక' ఇతి నిర్వచనాత్. బృహత్ బలంధారణసామర్థ్యం యస్యసః బృహద్బలః. *తనిశ్లోకీ ౧౫. సేనానిరితి సేనాంనయతీతి సేనానీః - దేవసేనానిర్వాహక ఇత్యర్థః గ్రామంనయతీతి గ్రామణీః - దివ్యజనపదాదిపాలక ఇత్యర్థః 'బుద్ధిస్సత్వంక్షమాదమ' ఇతి బుద్ధ్యాదిప్రవర్తక ఇత్యర్థః 'న దేవాయష్టిమాదాయ రక్షంతి పశుపాలవత్, యంహి రక్షితుమిచ్ఛంతిబుద్ధ్యా సంయోజయంతి త' మితివచనాత్ 'మహాన్ ప్రభుర్వై పురుషస్సత్వస్యైష ప్రవర్తక' ఇతిశ్రుతేశ్చ. ప్రభవత్యస్మాజ్జగదితి ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం - సర్వోపాదానమిత్యర్థః అప్యయః సర్వజగల్లయస్థానం - 'కృష్ణ ఏవహి భూతానాముత్పత్తిరపిచాప్యయ' ఇతిశ్రుతేః ఉపేంద్రః ఇంద్రానుజత్వేన ప్రథమావతీర్ణః - మధుసూదనః వేదాపహారకదైత్యసంహారీ * తనిశ్లోకీ. క్షమా క్షమానిర్వాహకః-'కీర్త్యాః కీర్తిః క్షమాక్ష' మేత్యుక్తత్వాత్ దమః ఇంద్రియజేతా - ప్రభవః ఉత్పత్తిమత్కార్యవర్గశరీరకః - స్థూలచిదచిద్విశిష్టస్య కార్యత్వాత్ - 'బహుస్యా' మిత్యాదిశ్రుతేః ఇంద్రకర్మేతి ఇంద్రస్యకర్మైవకర్మ యస్యస ఇంద్రకర్మా - 'తంవిష్ణురన్వతిష్ఠ' తేతిశ్రుతేః మహేంద్రః నిరతిశయైశ్వర్యసంపన్నః - పద్మంనాభౌయస్యసః పద్మనాభః-మమాపిజనక ఇత్యర్థః. వక్ష్యతిహి—'పద్మే దివ్యేఽర్కసంకాశేనాభ్యాముత్పాద్యమామపి, ప్రాజాపత్యంత్వయాకర్మ సర్వంమయినివేశిత' మితి. రణేఅంతః శత్రునాశం కరోతీతిరణాంతకృత్ - శరణ్యంశరణార్హం - తదుచితజ్ఞానశక్తిదయాదిసంపన్నమిత్యర్థః. శరణంరక్షణోపాయం - 'ఉపాయేగృహరక్షిత్రోశ్శబ్దశ్శరణ మిత్యయ' మితివచనాత్. 'సర్వస్యశరణంసుహృ' దితిశ్రుతేః మహర్షయః అలౌకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః - దివ్యాః మహర్షయస్సనకాదయః - 'యత్రర్షయః ప్రథమజాయేపురాణా' ఇత్యుక్తాః నిత్యసూరయోవా - నిత్యనిర్దోషావేదావా *తనిశ్లోకీ. ఇంద్రస్యేవకర్మ యస్యస ఇంద్రకర్మా - వృత్రాదివధస్యేంద్రాంత

హృషీకాణాం విషయేంద్రియాణాంఈశః-పురుషః పురూణిఫలానిసనోతిదదాతీతితథా - 'షణుదానే' యద్వా - పురిహృదయపుండరీకే శేతఇతివా పురుషః - పూర్ణత్వాద్వా పురుషః * 'తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వ' మితిశ్రుతేః. పురుషోత్తమః - పురుషశబ్దప్రతిపాద్యక్షరాక్షరాద్యపేక్షయా ఉత్తమ ఇత్యర్థః. 'యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపిచోత్తమః, అతోఽస్మిలోకేవేదేచ ప్రథితః పురుషోత్తమ' ఇతి స్మృతేః. అజితః గుణైరైశ్వర్యేణచకేనాప్యజితః - ఖడ్గధృత్ విద్యామయంనందకాఖ్యం ఖడ్గంధారయతీతి ఖడ్గధృత్ - విష్ణుః వ్యాపకః - కృష్ణః - 'కృషిర్భూవాచకశ్శబ్దోణశ్చనిర్వృతివాచకః, తయోరైక్యంపరంబ్రహ్మకృష్ణ ఇత్యభిధీయత' ఇతివచనాత్ బృహద్బలః బృహంతి వానరబలాని యస్యేతితథా సేనానీరితి సేనానీః మహతీంవానరసేనాం నయతీతి సేనానీః - యోధ ఇత్యర్థః గ్రామణీః గ్రామః ప్రాణివర్గః - తంనయతిస్వకర్మఫలం ప్రాపయతీతితథా - బుద్ధిః అధ్యవసాయాత్మికా - క్షమాఆశ్రితానామపరాధసహిష్ణుత్వం - దమః ఇంద్రియనిగ్రహః - ఏతద్ధర్మకత్వాత్ తదాత్మనావ్యపదేశః. ప్రభవత్యస్మాజ్జగదితి ప్రభవః - అప్యేతిలీయతే జగదస్మిన్నిత్యప్యయః - ఉపేంద్రః వాసవానుజః - మధునామానమసురంసూదయతీతి మధుసూదనః ౧౬. ఇంద్రకర్మేతి. ఇంద్రకర్మా ఇంద్రస్య ఈశ్వరస్య కర్మ ఐశ్వర్యంతద్వానిత్యర్థః. మహేంద్రః మహతామీశ్వరాణామింద్రః - ఈశితా సకలజగత్కారణ

రణాంతకృత్ శరణ్యం శరణం చ త్వా మాహు ర్దివ్యా మహర్షయః, ౧౮ సహస్ర శృంగో వేదాత్మా శతజిహ్వో మహర్షభః త్వం త్రయాణాం హి లోకానా మాదికర్తా స్వయంప్రభుః, సిద్ధానా మపి సాధ్యానా మాశ్రయ శ్చాసి పూర్వజః. ౧౯. త్వం యజ్ఞ స్త్వం వషట్కార స్త్వ మోంకారః పరంతపః, ప్రభవం నిధనం వా తే న విదుః కో భవా నితి. ౨౦. దృశ్యసే సర్వభూతేషు బ్రాహ్మణేషు చ గోషు చ,

---

ర్యామికర్తృకత్వాత్ మహర్షయః అలౌకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః - తత్రాపిదివ్యా అవతారరహస్యాదివిశేషజ్ఞానవంతో వాల్మీకిప్రభృతయః - యద్వా-నిత్యసూరయః - 'తద్విప్రాసోవిపన్యవో జాగృవాంసః' ఇతిశ్రుతేః. ౧౮. సహస్రశృంగఇత్యాది సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః సహస్రశృంగః సహస్రశాఖారూపకశృంగః - శతజిహ్వః అనేకవిధచోదనారూపజిహ్వః - ఋషభఃకర్మణాం ఆలోచయితా - 'ఋషఆలోచన' ఇతిధాతుః మహాంశ్చాసావృషభశ్చమహర్షభః - ఏవంభూతో వేదాత్మా త్వమిత్యర్థః. ఆదికర్తాసమష్టికర్తా-అనేనవ్యష్టికర్తుః స్వస్యవ్యావృత్తిః స్వయంప్రభుః అనన్యప్రేర్యః - 'నతస్యేశేకశ్చనేతి' శ్రుతేః. సిద్ధానాంముక్తానాం - సాధ్యానాం - 'యత్రపూర్వేసాధ్యాస్సంతిదేవా' ఇత్యుక్తానాం నిత్యానామాశ్రయః సామ్యభోగప్రదః పూర్వజః ఆశ్రితాపేక్షాయాః పూర్వంతద్రక్షణాయజనితః *తనిశ్లోకీ. వేదాత్మావేదపురుషాంతర్యామీ - పూర్వజః - 'పూర్వమేవాహమిహాస' మితి శ్రుతేః. హిశ్శబ్దో - ఆదికర్తృత్వేపూర్వజత్వం హేతురిత్యర్థః సిద్ధాద్యాశ్రయత్వేచాయమేవ హేతుః. ౧౯. సర్వకర్మసమారాధ్యత్వమాహ—త్వం యజ్ఞ ఇతి త్వంయజ్ఞః 'యజ్ఞోవైవిష్ణు' రితిశ్రుతేః యజ్ఞనిర్వాహకపశుహవిరాజ్యస్రుక్స్రువాదిశరీరకోయజ్ఞారాధ్యేంద్రాదిశరీరకశ్చేత్యర్థః 'బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మహవిర్బ్రహ్మాగ్నౌ బ్రహ్మణాహుత' మితిహిగీయతే వషట్కారఇత్యుపలక్షణం ఆశ్రావయేతిచతురక్షర, మస్తుశ్రౌషడితి చతురక్షరం, యజేతిద్వ్యక్షరం, యేయజామహఇతి పంచాక్షర, మిత్యుక్తానాం సప్తదశాక్షరాణాం-తైరారాధ్యఇత్యర్థః తథోక్తం—'చతుర్భిశ్చచతుర్భిశ్చద్వాభ్యాంపంచభిరేవచ, హూయతేచపునర్ద్వాభ్యాం సనోవిష్ణుః ప్రసీద'త్వితి ఓంకారః ప్రణవవాచ్యః- 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మే'తిశ్రుతేః పరంతపః - ఉత్కృష్టతపఇత్యర్థః. ఉత్కృష్టతపస్సమారాధ్య ఇతియావత్. తేప్రభవంనిధనంవానవిదుః వేదావైదికాశ్చకోభవానితిచనవిదుః - అపరిచ్ఛిన్నమహిమత్వాత్. 'కఇత్థావేదయత్రస' ఇతిశ్రుతేః ౨౦ సర్వాంతర్యామిత్వమాహ—దృశ్యసఇతి యోగిభిరితశేషః. అనేనసంబంధప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం *తనిశ్లోకీ సర్వాంతర్యామిత్వమాహ—దృశ్యసఇతి

మిత్యర్థః పద్మంనాభౌయస్యసః పద్మనాభః - రణాంతకృత్ రణేశత్రూణాంనాశకృత్ శరణ్యమాశ్రయణీయం - శరణముపాయభూతం ౧౮. సహస్రేతి సహస్రశృంగోవేదాత్మాసహస్రశాఖసామవేదస్వరూపః - 'సహస్రంసామవ'ర్త్మేతి ప్రసిద్ధేః 'వేదానాంసామవేదోఽస్మీ'తిస్మృతేశ్చ. శతజిహ్వః నిత్యనైమిత్తికకామ్యరూపసామాన్యవిశేషచోదనారూపశతజిహ్వః-'శతశీర్ష'ఇతివాపాఠః మహర్షభః శ్రేష్ఠతమః - ఆదికర్తాబ్రహ్మాదీనామపికర్తా - స్వయంప్రభుః అనన్యప్రేర్యః - సాధ్యంతేఆరాధ్యంతఇతిసాధ్యాః - తేషాంసిద్ధానాం ముక్తానామప్యాశ్రయః ప్రాప్యః - పూర్వజః సృష్టేః పూర్వమపిస్థితః.౧౯. త్వంయజ్ఞఇత్యాది. నవిదుఃకోభవానితి-ఇదంతయా నవిదురిత్యర్థః ౨౦. సర్వాత్మతయాస్తౌతి—దృశ్యసఇతి సర్వభూతేషుబ్రాహ్మణేషు గోషుచఅంతర్యామితయాదృశ్యసే - గోబ్రాహ్మణయోర్విశ్వాంతర్వర్తిత్వేఽపి పృథగభిధానం విశిష్టావిర్భావస్థానతయా ఏవంసర్వజంగమాంతర్యామితా

దిక్షు సర్వాసు గగనే పర్వతేషు వనేషు చ ౨౧. సహస్రచరణ శ్శ్రీమాన్ శతశీర్ష స్సహస్రదృక్, త్వం ధారయసి భూతాని వసుధాం చ సపర్వతాం ౨౨. అంతే పృథివ్యా స్సలిలే దృశ్యసే త్వం మహోరగః త్రీన్ లోకాన్ ధారయన్ రామ దేవ గంధర్వదానవాన్. ౨౩ అహం తే హృదయం రామ జిహ్వా దేవీ సరస్వతీ, దేవా గాత్రేషు రోమాణి నిర్మితా బ్రహ్మణః ప్రభో ౨౪ నిమేష స్తే భవే ద్రాత్రి రున్మేష స్తే భవే ద్దివా, సంస్కారా స్తేఽభవన్ వేదా న తదస్తి త్వయా వినా ౨౫ జగత్స ర్వం శరీరం తే స్థైర్యం తే వసుధాతలం, అగ్నిః కోపః ప్రసాద స్తే సోమ శ్శ్రీవత్స లక్షణః ౨౬ త్వయా లోకా స్త్రయః క్రాంతాః పురాణే విక్రమై స్త్రిభిః, మహేంద్ర శ్చ

పండితై రితి శేషః 'భూతే ష్వవిష్ణు ర్భువన స్సవిష్ణు ర్వనాని విష్ణు ర్గిరయో దిశశ్చ, నద్య స్సముద్రాశ్చ స ఏవ సర్వం యద స్తి యన్నా స్తి చ విప్ర వర్య' ఇతి హి స్మర్యతే ౨౧ పురుషసూక్తార్థమాహ — సహస్రేతి అత్ర శతశబ్ద స్సహస్రవాచకః 'సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్ష స్సహస్రపా' దితి శ్రుతేః శ్రీమా నితి భూపతిత్వస్యాప్యుపలక్షణం 'హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ' విత్యుత్తరనారాయణోక్తేః అథ సర్వాధారత్వమాహ — త్వమితి భూతానీతి భూవ్యతిరిక్తమహాభూతపరం - అనేనాధారాధేయభావ సంబంధ ఉక్తః. ౨౨. దైనందిన ప్రళయవృత్తాంతమాహ — అంతఇతి పృథివ్యా అంతే వినాశే మహో రగశ్శేషో యస్య సః శేషశాయీ సన్ ధారయన్ కుక్షౌ ధారయన్ దృశ్యసే - మార్కండేయాదిభిరితి శేషః. ౨౩ 'అథ అంగా న్యన్యా దేవతా' ఇత్యుక్తసర్వదేవాద్యాత్మత్వం దర్శయతి — అహం త ఇత్యాదినా. హృదయం పక్షః - బ్రహ్మణః పరబ్రహ్మణః - తే దేవాః గాత్రేషు స్థితాః రోమాణీవ స్థితాః-తద్వద వినా భూతాః. *తని శ్లోకీ. ౨౪ నిమేష ఇతి దివా అహః-వేదా స్సంస్కారాః-నిశ్వసితభూతా ఇత్యర్థః. 'తస్య హవా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసిత మేత ద్యదృగ్వేద' ఇత్యాది శ్రుతేః కిం బహునా? సంగ్రహేణో చ్యత ఇత్యాహ — న తదస్తి వినా త్వయేతి. య త్త్వయా వినా భూతం త్వదనంతర్యామికం-తన్నా స్తీత్యర్థః *తని శ్లోకీ. ౨౫. ఏవం నిషేధశ్రుత్యర్థముక్త్వా 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ-తత్త్వమ' సీత్యాది సామానాధికరణ్య శ్రుత్యర్థమా హ — జగదితి. సర్వం జగత్ తే శరీరం - తవ నియమ్య మేవ - ఆధేయం విధేయం శేషభూతం చేత్యర్థః. ఇద మేవ హి శరీరలక్షణం. ఏవం జగత స్త్వచ్ఛరీరత్వా చ్ఛరీరగతవిశేషణా నిత్వద్విశేషణా నీత్యాహ — స్థైర్య మితి. వసుధాతలం వసుధాతల స్థైర్యం-'కాఠిన్యవాన్ యో బిభ ర్తి తస్మై భూమ్యాత్మనే నమ' ఇతి విష్ణుపురా ణోక్తేః. అగ్నిః అగ్నితాపః-తే కోపః-సోమః సోమగత ప్రసాదః-తే ప్రసాదః-త్వత్ప్రసాద ఇత్యర్థః. *తని శ్లోకీ ౨౬. త్వయేతి. త్వయా త్రివిక్రమేణ - పురాణే పూర్వకాలే- లోకాక్రమణఫలమాహ —

మభిధాయ స్థావరాంతర్యామితామాహ — దిక్ష్వితి ౨౧ పురుషసూక్తాదయోఽపి త్వామేవ ప్రతిపాద యంతీత్యాహ — సహస్రచరణ ఇత్యాదినా. సంప్రత్యాదికూర్మాత్మనా స్తౌతి — త్వం ధారయసీతి. ౨౨. ఇదానీం సంకర్షణాత్మనా స్తౌతి — అంత ఇతి మహోరగః - సంకర్షణ ఇత్యర్థః. ౨౪ అథ విరాడ్రూ పతామాహ — త్రీన్ లోకా నిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయేన. సంస్కారా స్తేఽభవన్ వేదాః - సంస్క్రి యం శ్రేబోధ్యం తే ఏభి ర్లోకా ఇతి సంస్కారాః బోధకాః - ప్రవృత్తి నివృత్తి వ్యవస్థాపకా ఇతియా వత్ న తద స్తి త్వయా వినా-కిం బహునా? సర్వం చిదచిద్వస్తు జాతం త్వదాత్మక మేవేత్యర్థః ౨౫ తదేవాహ — జగత్సర్వం శరీరమితి. ౨౬ పురాణే పూర్వస్మిన్ కాలే. * తిలకమ్ త్వయా వామనాత్మనాఽవతీర్ణేన త్రిభి

కృతో రాజా బలిం బద్ధ్వా మహాసురం. ౨౭. సీతా లక్ష్మీ ర్భవాన్ విష్ణు ర్దేవః
కృష్ణః ప్రజాపతిః, వధార్థం రావణ స్యేహ ప్రవిష్టో మానుషీం తనుం. ౨౮. త
దిదం నః కృతం కార్యం త్వయా ధర్మభృతాం వర, నిహతో రావణో రామ
ప్రహృష్టో దివ మాక్రమ. ౨౯. అమోఘం బలవీర్యం తే అమోఘ స్తే పరా
క్రమః, అమోఘం దర్శనం రామ న చ మోఘ స్తవ స్తవ ౩౦. అమోఘా స్తే
భవిష్యంతి భక్తిమంత శ్చ యే నరాః, ౩౦½ యే త్వాం దేవం ధ్రువం భక్తాః
పురాణం పురుషోత్తమం ప్రాప్నువంతి సదా కామా నిహలోకే పరత్ర చ, ౩౧½
ఇమ మార్షం స్తవం నిత్య మితిహాసం పురాతనం. యే నరాః కీర్తయిష్యంతి

మహేంద్ర ఇతి రాజాకృతః-త్రైలోక్యస్యేతి శేషః *తత్రశ్లోకీ.త్వయా లోకా స్త్రయః క్రాంతా ఇతి. బలేః ప్రతిగృహీ తేత్యర్థః ఏతేన వామనావతారో వ్యంజితః విక్రమైః పాదవిన్యాసై స్త్రిభిః - క్రాంతా ఇతి త్రివిక్రమావతారః కథితః 'ఇదం విష్ణు ర్విచక్రమే త్రేధా నిదధే పద'మితి శ్రుతేః పురాణే పూర్వకాలే-మహేంద్రో రాజాకృతః-బలినాపదాన్నిర్యాసిత ఇంద్రః పున స్త్వయా రాజాకృత ఇత్యర్థః.౨౭ ప్రయోజనప్రశ్నస్యోత్తరమాహ—వధార్థమితి *తనిశ్లోకీ భగవదవతారేషు లక్ష్మ్యా అనువృత్తిమాహ —సీతేతి. కృష్ణః భవిష్యత్కృష్ణావతారశ్చత్వమే వేత్యర్థః ప్రజాపతిః ప్రజాపతిశబ్దవాచ్య స్త్వమేవ - అవతార ప్రయోజనమాహ —వధార్థమితి మానుషీం మనుష్యసంస్థానరూపాంతనుం ప్రాకృతశరీరం ౨౮— ౨౯. *రామానుజీయం. అమోఘమితి. 'నచమోఘ స్తవ స్త'వేతి పాఠః ౩౦ అమోఘా ఇత్యర్థం. అమోఘాః అప్రతిబద్ధఫలాః - యేత్వయిభక్తిమంతః తే అవిళంబేన ఫలమభిమతం లభంతఇతి. ఇదం చావతారస్యైకం ప్రయోజనం ౩౦½ ఇదమేవ వివృణోతి—య ఇతి. త్వాం-ఉద్దిశ్యేతి శేషః అనేన సర్వస్మాదపితపః ప్రభృతేః రామభక్తిరేవ పరోధర్మ ఇత్యుక్తం కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణాని-ఇహలోకే పరత్ర చప్రాప్నువంతి - సదేత్యనేన యావచ్ఛరీరపాత మత్రభోగాన్ భుక్త్వా శరీరావసానే పరలోకే సర్వాన్ కామాన్ ప్రాప్నువంతీత్యర్థః. ౩౧½. యేరామభక్తిం కర్తుమదక్షా స్తేషామిదం స్తోత్ర మేవతాదృశఫలప్రదమిత్యాహ—ఇమమితి ఋషిః వేదః తత్సంబంధ్యార్షం - అతఏవ

ర్విక్రమైః త్రయోలోకాః భూర్భువస్స్వస్స్వరూపాః క్రాంతాః. ౨౭. లక్ష్మీ స్సీతారూపేణావతీర్ణేత్యాహ—సీతాలక్ష్మీరితి. సంప్రత్యవతారఫలమాహ —భవాన్ విష్ణురిత్యాదినా * తిలకం. సీతాలక్ష్మీః ప్రసిద్ధవిష్ణుపత్న్యభిన్నతత్త్వ యోవిష్ణుస్సభవాన్-దేవః ప్రకాశరూపః కృష్ణః కృష్ణవర్ణః-ప్రజాపతి స్తదభిన్నతత్త్వః. ౨౮ తచ్చపర ర్థమిత్యాహ—తదిదం న ఇతి * తిలకం ఏవంతత్త్వేనత్వయా తదిదం రావణవధరూపం నః సర్వేషాం దేవానాం కార్యం కృతం రావణో నిహతః. ఏవం చావతార కార్యం నిర్వృత్తం-అతః పరం మహారాజ్యేన కించిత్కాలం ప్రహృష్టస్సన్ దివం బ్రహ్మలోక మాక్రమ ప్రాప్నుహి ౨౯. * తిలకం. అమోఘ స్తవ సం స్తవః - రామనారాయణేత్యేవంరూప స్తవ సం స్తవః అమోఘః సకలేష్టదః. ౩౧½ స్తోత్రపారస్య ఫలమాహ—ఇమమితి. ఆర్షం వేదసిద్ధం * తిలకం. ఋషిర్వేదః తదుక్తసగుణనిర్గుణబ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకత్వా దార్షః-సచాసౌ స్తవశ్చేత్యార్ష స్తవః తం - అత ఏవ దివ్యం - పురాతనం పురావృత్తప్రతిపాదకం - ఇతిహాసం అనాదిసిద్ధబ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకత్వాత్ -ఏవంభూతం బ్రహ్మవిద్యాస్తవం యేకీర్తయిష్యంతి - తేషాం పరాభవః సర్వైరిహాముత్రలోక

నాస్తి తేషాం పరాభవః ౩౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-వింశత్యుత్తర శతతమస్సర్గః.

ఏకవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః

ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం పితామహసమీరితం, అంకే నాదాయ వైదేహీ ముత్పపాత విభావసుః. ౧ స విధూయ చితాం తాం తు వైదేహీం హవ్యవాహనః, ఉత్తస్థౌ మూర్తిమా నాశు గృహీత్వా జనకాత్మజాం ౨. తరుణాదిత్యసంకాశాం తప్తకాంచనభూషణాం, రక్తాంబరధరాం బాలాం నీలకుంచితమూర్ధజాం అక్లిష్టమాల్యాభరణాం తథారూపాం మనస్వినీం, దదౌ రామాయ వైదేహీ మంకే కృత్వా విభావసుః ౪. అబ్రవీచ్చ తదా రామం సాక్షీ లోకస్య పావకః, ౫. ఏషా తే రామ వైదేహీ పాప మస్యా న విద్యతే. ౬ నైవ వాచా న మనసా నానుధ్యానా న్న చక్షుషా, సువృత్తా వృత్తశౌండీర న త్వా మతిచచార హ ౭. రావణే నాపనీతైషా వీర్యోత్సిక్తేన రక్షసా, త్వయా విరహితా దీనా వివశా నిర్జనా

పురాతనం-పరాభవః పునరావృత్తిః ౩౨౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వేత్యాది. విభావసుః అగ్నిః ౧ సఇతి విధూయ చితాం శిథిలీకృత్య-మూర్తిమాన్ మనుష్యవిగ్రహవాన్ ౨ తరుణాదిత్యేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం తథారూపాం ప్రవేశకాలికరూపవతీం-మనస్వినీం ప్రసన్నమనస్కా మిత్యర్థః. అంకేకృత్వా-అంకేనాదాయేత్యర్థః ౪—౫. ఏషేతి.ఏషా యాపూర్వం మయి ప్రవిష్టాసైషేత్యర్థః ఏతేన మాయాసీతాఽగ్నిం ప్రవిష్టా సాక్షాత్సీతాఽగ్నినాఽనత్తేతి ప్రత్యుక్తం తే-త్వదీయేత్యర్థః ఏనాం-పరిగృహాణేతి శేషః.౬.పాపాభావ మేవోపపాదయతి—నైవేత్యాదినా. అనుధ్యానాత్సంకల్పాత్ -అత్యంతాభిమతాం దేవీం నిర్దోషాం జానన్నపి స్వవృత్తావద్యపరిహారార్థం వహ్నిం ప్రవేశయ దితి సంతోషాతిశయా ద్వృత్తశౌండీరేతి సంబోధనం.౭.

శత్రుభిః-పాపైశ్చ అభిభవః ఆక్రమణం నాస్తి-న భవిష్యతి చ. ౩౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

* తిలకం ఏతదితి.పితామహసమీరితం శుభం పరమశోభనం నిజబ్రహ్మత్వప్రతిపాదకం వాక్యం శ్రుత్వాధ్యాత్వాచ - ప్రసన్నతయాఽవస్థానకాల ఇతి శేషః అంకేనాదాయ - 'రయించ పుత్రాగ్శ్చాదాదగ్నిర్మహ్యా'మితి శ్రుత్యర్థ మపరోక్షమేవ సంపాదయన్నిత్యర్థః ౧ * తిలకం. మూర్తిమాన్ స్రుక్స్రువాదిచిహ్ననిజమూర్తియుక్తః ౨ తరుణేతి తథారూపాగ్నిప్రవేశకాలే-యాదృశవస్త్రాంగరాగస్రక్శోభాయుక్తా తాదృశసౌభాగ్యయుక్తా మిత్యర్థః * తిలకం. తదాదానసమయే - లోకస్య మనోవాక్కాయై ర్లోకకృతపుణ్యపాపకర్మణః సాక్షీసాక్షాద్ద్రష్టా-సర్వదేహాంతర్వైశ్వానరాత్మనానిత్యప్రతిష్ఠితత్వా దితి భావః. ౪౫. *తిలకం ఏషా యా మైరావణహరణకాలే ప్రవిష్టాసైవ - ఏవం హి కూర్మపురాణానుసారేణ వ్యాఖ్యాతం తచ్చప్రాజ్ఞైరూపితం. పాపం రావణస్పర్శరూప మపి. ౬—

ధ్వనాత్ ౭ రుద్ధా చాంతఃపురే గుప్తా త్వచ్చిత్తా త్వత్పరాయణా, రక్షితా రాక్షసీసంఘై ర్వికృతై ర్ఘోరదర్శనైః.౮ ప్రలోభ్యమానా వివిధం భర్త్స్యమానా చ మైథిలీ, నాచింతయత త ద్రక్షః స్త్వద్గతే నాంతరాత్మనా. ౯ విశుద్ధభావాం నిష్పాపాం ప్రతిగృహ్ణీష్వ రాఘవ, న కించి దభిధాతవ్యా మహ మాజ్ఞాపయామి తే. ౧౦. తతః ప్రీతమనా రామః శ్రుత్వైవ తద్వదతాం వరః, దధ్యౌ ముహూర్తం ధర్మాత్మా బాష్పవ్యాకులలోచనః ౧౧ ఏవ ముక్తో మహాతేజా ద్యుతిమాన్ దృఢ విక్రమః, అబ్రవీ త్త్రిదశశ్రేష్ఠం రామో ధర్మభృతాం వరః ౧౨ అవశ్యం త్రిషు లోకేషు న సీతా పాప మర్హతి,దీర్ఘకాలోషితా హీయం రావణాంతఃపురే శుభా. ౧౩. బాలిశః ఖలు కామాత్మా రామో దశరథాత్మజః, ఇతి వక్ష్యంతి మాం సంతో జానకీ మవిశోధ్య హి. ౧౪ అనన్యహృదయాం భక్తాం మచ్చిత్తపరివర్తినీం, అహ మ ప్యవగచ్ఛామి మైథిలీం జనకాత్మజాం ౧౫. ప్రత్యయార్థం తు లోకానాం త్రయాణాం సత్యసంశ్రయః,ఉపేక్షే చాపి వైదేహీం ప్రవిశంతీం హుతాశనం,౧౬ ఇమా మపి విశాలాక్షీం రక్షితాం స్వేన తేజసా,రావణో నాతివర్తేత వేలా మివ మహో

ఏతత్స్మృతిం వినాకథం రావణ స్సమానీతవానిత్యత్రాహ—రావణో నేత్యాది ౭. వివశాసీతేత్యత్రలింగం దర్శయతి—రుద్ధేతి. త్వయిచిత్తం యస్యాః సా త్వచ్చిత్తా త్వమేవ పరాయణ ముత్తమగతిర్యస్యాః సాత్వత్పరాయణా ౮—౯ విశుద్ధభావామితి. విశుద్ధభావాం విశుద్ధహృదయాం-అభిధాతవ్యం-మద్వచనస్యోత్తర మితిశేషః. ౧౦. తతఇతి. దధ్యౌ-అన్యథైవ సీతాత్యక్తేత్యచింతయత్. ౧౨ వస్తుతోనిర్దోషత్వేఽప్యపవాదోఽస్తీత్యాహ—అవశ్యమితి ౧౩. అపవాదపరిహారార్థ మయం మమ ప్రయత్న ఇత్యాహ—బాలిశఇతి అవిశోధ్యేతి పరిగ్రహ ఇతిశేషః ౧౪ అనన్యేతి అనన్యహృదయాం మయ్యేవసక్తహృదయాం - మచ్చిత్తపరివర్తినీం మచ్చిత్తానువర్తినీం - త్యక్తస్వవ్యాపారామిత్యర్థః జనకాత్మజా మితి హేతుగర్భవిశేషణం. జనకపుత్ర్యాః కిమాచార సంపత్తి ర్వక్తవ్యేతి భావః. ౧౫. తర్హి కిమర్థముపేక్షితవానసీత్యత్రాహ—ప్రత్యయార్థమితి. ప్రత్యయార్థం-విశ్వాసజననార్థమిత్యర్థః. సత్యసంశ్రయః సత్యైకాశ్రయః-యథావద్వృత్తప్రవర్తనాకాంక్షీత్యర్థః. ౧౭. ఏతాదృశ

౭ * తిలకం రుద్ధా నిరుద్ధస్వచ్ఛందగమనాదివ్యవహారా-గుప్తాపరిహృతస్వజనదర్శనా - త్వయిచిత్తం యస్యాః సా - అత ఏవ త్వత్పరాయణాత్వద్గతిః. ౮ * తిలకం. త ద్రక్షో నాచింతయత నాగణయత్ - తత్ర హేతురంతరాత్మన స్త్వద్గతత్వం. ఏవం చ యత్ప్రతిబింబస్యాప్యేవంవ్యవస్థా తద్బింబస్య శుద్ధత్వం కిం వక్తవ్య మితి ధ్వనిః ౯. * తిలకం. న కించిదితి. మన్నియోగానంతరం ప్రతిగ్రాహ్యా న వేతి సందేహో నగృహ్ణామీతి నిషేధశ్చ న కర్తవ్య ఇత్యర్థః కుత ఏవం తత్రాహ—జ్ఞాపయామిత ఇతి ఏవ ముక్తిస్తు-రామేణ స్వస్వరూపాజ్ఞాననటనాత్తదనుసారేణ రుద్రమూర్తే ర్భగవతోఽగ్నే రపీతి మంతవ్యం. ౧౦. * తిలకం. దధ్యౌ కిమిహోచితం వక్తు మితి ధ్యాతవాన్ ౧౧—౧౨. అవశ్యమితి. రావణాంతఃపురేదీర్ఘకాలోషితా సీతా-,త్రిషులోకేషు విషయే పాపం శోభనం నార్హతీతి యోజనా. యద్వా-అవశ్య మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రావణాంతఃపురే-దీర్ఘకాలోషితాఽపి పరిశుద్ధా ఇయం సీతా-పాపం నార్హతి - యద్యపి తథాఽపి రామస్తాం జానకీ మవిశోధ్యస్వీకృతవాన్ - తతో

దధిః. ౧౭ నహి శక్త స్స దుష్టాత్మా మనసాఽపి హి మైథిలీం, ప్రధర్షయితు మప్రా
ప్తాం దీప్తా మగ్నిశిఖా మివ ౧౮. నేయ మర్హతి చైశ్వర్యం రావణాంతఃపురే శుభా,
అనన్యా హి మయా సీతా భాస్కరేణ ప్రభా యథా. ౧౯ విశుద్ధా త్రిషు లోకేషు
మైథిలీ జనకాత్మజా, న హి హాతు మియం శక్యా కీర్తి రాత్మవతా యథా. ౨౦.
అవశ్యం తు మయా కార్యం సర్వేషాం వో వచ శ్శుభం, స్నిగ్ధానాం లోకమాన్యా
నా మేవం చ బ్రువతాం హితం ౨౧. ఇ తీద ముక్త్వా విదితం మహాబలైః ప్రశ
స్యమాన స్స్వకృతేన కర్మణా, సమేత్య రామః ప్రియయా మహాబల స్సుఖం
సుఖార్హోఽనుబభూవ రాఘవః ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే -
ఏకవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

ద్వావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఏత చ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం రాఘవేణ సుభాషితం, ఇదం శుభతరం
వాక్యం వ్యాజహార మహేశ్వరః ౧ పుష్కరాక్ష మహాబాహో మహోవక్షః పరం
తప, దిష్ట్యా కృత మిదం కర్మ త్వయా శస్త్రభృతాం వర ౨. దిష్ట్యా సర్వస్య

సుందరీం రావణః కథం నేక్షేతేత్యత్రాహ—ఇమామపీతి ౧౭. దృష్టాంతాంతరమాహ—నహీతి అప్రా
ప్తాం ప్రధర్షణానర్హాం ౧౮ తథాఽప్యేతాదృశ మైశ్వర్యం కథం జహ్యాః తత్రాహ— నేయమితి,
రావణైశ్వర్యం నేయమర్హతి-కింతు మమైశ్వర్య మర్హతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ— అనన్యేతి మయా
అనన్యా అభిన్నా-అవినాభూతేతి యావత్ ౧౯ అహ మపి తయా అనన్య ఇత్యాహ—విశుద్ధేతి.
౨౦ సీతాపరిగ్రహే భవద్వచనం తు ప్రధానహేతు రిత్యాహ—అవశ్యమితి వచనకరణే స్నేహః
సర్వపూజ్యత్వం హితోపదేష్టృత్వం చ హేతు రిత్యర్థః ౨౧ ఇతీతి విదితంస్వేనవిదితం-ఇదముక్తం
వచనం - ఉక్త్వా - స్వకృతేనకర్మణాకరణేన - మహాబలైః కర్తృభిః - ప్రశస్యమానః - ప్రియయా
సమేత్య - సీతాంస్వసమీపమానీయేత్యర్థః ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-
యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

దేవకార్యస్యకృతత్వాత్త్రిదివమాక్రమేతి బ్రహ్మణోక్తత్వా ల్లోకేధర్మసంస్థాపనపరం రామహృ
దయం జానన్ రుద్ర స్తదనుమన్యతే—ఏతచ్ఛ్రుత్వేత్యాద ౧. పుష్కరాక్షేతి. పుష్కరాక్షపుండరీ
కాక్ష - అనేనతస్యయథా 'కప్యాసంపుండరీకే ఇవఅక్షిణీ' 'పురుషః పుండరీకాక్ష'ఇతి - శ్రుతిస్మృతి
భ్యాముదీరితస్య పరంబ్రహ్మసాధారణచిహ్నస్య రామేరుద్రేణ ప్రతిపాదనా ద్రామత్వే నావతీర్ణోవిష్ణు
రేవ వేదాంతవేద్యం పరబ్రహ్మేత్యుక్తం. శ్రీనివాసత్వేన మహావక్షస్త్వం - దిష్ట్యాభాగ్యేన - అస్మా
కమితి శేషః ౨. ఉక్తమేవవివృణోతి—దిష్ట్యేతి సర్వస్యలోకస్య రావణజం భయమేవ ప్రవృద్ధంతమః-

---

రామోబాలిశఃకామాత్మేతిచ త్రిషు లోకేషుసంతోమాం వక్ష్యంతీతిసంబంధః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశత్యుత్తర
శతతమ స్సర్గః.

౨. దిష్ట్యేతి సర్వస్యలోకస్య దిష్ట్యాసర్వలోకభాగ్యేన - రావణజంభయమపావృత్తమితి
సంబంధః. * 'దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతానిచ, వత్స్యామిమానుషేలోకే' - ఇత్యవతారాత్పూర్వం

లోకస్య ప్రవృద్ధం దారుణం తమః, అపావృత్తం త్వయా సంఖ్యే రామ రావణజం
భయం ౩ ఆశ్వాస్య భరతం దీనం కౌసల్యాం చ యశస్వినీం, కైకేయీం చ
సుమిత్రాం చ దృష్ట్వా లక్ష్మణమాతరం. ప్రాప్య రాజ్య మయోధ్యాయాం నంద
యిత్వా సుహృజ్జనం, ఇక్ష్వాకూణాం కులే వంశం స్థాపయిత్వా మహాబల. ఇష్ట్వా
తురగమేధేన ప్రాప్య చానుత్తమం యశః, బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం దత్వా త్రిదివం
గంతు మర్హసి ౬ ఏష రాజా విమానస్థః పితా దశరథ స్తవ, కాకుత్స్థ మానుషే
లోకే గురు స్తవ మహాయశాః ఇంద్రలోకం గత శ్శ్రీమాం స్త్వయా పుత్రేణ
తారితః, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా త్వ మేన మభివాదయ మహాదేవవచ శ్శ్రుత్వా
కాకుత్స్థ స్సహలక్ష్మణః, విమానశిఖరస్థస్య ప్రణామ మకరో త్పితుః ౯ దీప్యమా
నం స్వయా లక్ష్మ్యా విరజోంబరధారిణం, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా దదర్శ పితరం
విభుః. ౧౦ హర్షేణ మహతాఽఽవిష్టో విమానస్థో మహీపతిః, ప్రాణైః ప్రియతరం
దృష్ట్వా పుత్రం దశరథ స్తదా. ఆరోప్యాంకం మహాబాహు ర్వరాసనగతః ప్రభుః,
బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య తతో వాక్యం సమాదదే ౧౨ న మే స్వర్గో బహు
మత స్సమ్మాన శ్చ సురర్షిభిః, త్వయా రామ విహీనస్య సత్యం ప్రతిశృణోమి తే.
౧౩ అద్య త్వాం నిహతామిత్రం దృష్ట్వా సంపూర్ణమానసం, నిస్తీర్ణవనవాసం చ
ప్రీతి రాసీ త్పరా మమ. ౧౪. కైకేయ్యా యాని చోక్తాని వాక్యాని వదతాం వర,
తవ ప్రవ్రాజనార్థాని స్థితాని హృదయే మమ ౧౫ త్వాం తు దృష్ట్వా కుశలినం పరి
ష్వజ్య సలక్ష్మణం, అద్య దుఃఖా ద్విముక్తోఽస్మి నీహారా దివ భాస్కరః. ౧౬. తారితో

అపావృత్తంనిరస్తం ౩. ఆశ్వాస్యేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. యశస్వినీమితికైకేయీవిశేష
ణం. తన్మూలత్వాద్రావణవధస్యతిస్యాః యశస్విత్వం - లక్ష్మణమాతరమిత్యనేన సాలక్ష్మణస్నేహాద్విశేష
తోవంద్యేత్యుక్తం. అయోధ్యాయాంసుహృజ్జనంనందయిత్వేత్యన్వయః. వంశం పుత్రపౌత్రాదపరం
పరాం - ఇక్ష్వాకూణాంకులే ఇక్ష్వాకుకులనిమిత్తం - స్థాపయిత్వా - ప్రాప్యచానుత్తమంయశ ఇతి
తురగమేధఫలోక్తిః. ఆశ్వాస్యేత్యాదినా 'దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతానిచ, వత్స్యామిమానుషే
లోకే'ఇత్యవతారాత్ పూర్వంతత్కృతాం ప్రతిజ్ఞామనుస్మృత్యరుద్రేణోక్తం ౬. ఏషఇత్యాదిశ్లోకద్వయ
మేకాన్వయం దేవదేహపరిగ్రహేణాపరిజ్ఞాయమానత్వాత్ పురస్థితోప్యేష ఇత్యంగుల్యానిర్ది
శ్యతే. మానుషేలోకేగురురిత్యనేన 'పితాపుత్రేణపితృమాన్ యోనియోనా'వితి శ్రుతిరుపబృంహి
తా ౯—౧౦. హర్షేణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం పుత్రంరామం. ౧౨. నమేస్వర్గఇతి. సుర
ర్షిభిస్సంమానః దేవర్షిభిస్సంమానోఽపి ౧౩. కైకేయ్యేతి హృదయేస్థితాని - నవిస్మరామీత్యర్థః.
తేనదుఃఖితోఽభూవమితిసూచితం ౧౪. త్వాంత్వితి. సలక్ష్మణమిత్యనేనద్వితీయపరిష్వంగేలక్ష్మణోఽపి
విషయీకృత ఇత్యుచ్యతే. ౧౫—౧౬ తారితోఽహంత్వితి కహోళోనామఋషి రష్టావక్రేణ

తత్కృతాంప్రతిజ్ఞామనుస్మృత్యాహ — ప్రాప్యరాజ్యమిత్యాది శ్లోకద్వయేన. కులేవంశంసంతానం స్థాప
యిత్వా. ౬ ఏషఇతి. దేవదేహపరిగ్రహం కృత్వా విమానే పురస్థితత్వాదేషఇత్యంగుల్యానిర్దేశః,౧౬.

ఽహం త్వయా పుత్త్ర సుపుత్త్రేణ మహాత్మనా, అష్టావక్రేణ ధర్మాత్మా తారితో
బ్రాహ్మణో యథా ౧౭ ఇదానీం తు విజానామి యథా సౌమ్య సురేశ్వరైః,
వధార్థం రావణ స్యేదం విహితం పురుషోత్తమ ౧౮ సిద్ధార్థా ఖలు కౌసల్యా యా
త్వాం రామ గృహం గతం, వనా న్నివృత్తం సంహృష్టా ద్రక్ష్య త్యరినిషూదన.
౧౯ సిద్ధార్థాః ఖలు తే రామ నరా యే త్వాం పురీం గతం, జలార్ద్ర మభిషిక్తం
చ ద్రక్ష్యంతి వసుధాధిపం. ౨౦ అనురక్తేన బలినా శుచినా ధర్మచారిణా, ఇచ్ఛామి
త్వా మహం ద్రష్టుం భరతేన సమాగతం ౨౧ చతుర్దశసమా స్సౌమ్య వనే నిర్యా
పితా స్త్వయా, వసతా సీతయా సార్ధం లక్ష్మణేన చ ధీమతా ౨౨ నివృత్తవనవా
సోఽసి ప్రతిజ్ఞా సఫలా కృతా, రావణం చ రణే హత్వా దేవా స్తే పరితోషితాః.
౨౩. కృతం కర్మ యశ శ్శ్లాఘ్యం ప్రాప్తం తే శత్త్రుసూదన, భ్రాతృభి స్సహ రాజ్య
స్థో దీర్ఘ మాయు రవాప్నుహి. ౨౪. ఇతి బ్రువాణం రాజానం రామః ప్రాంజలి
రబ్రవీత్, ౨౪½ కురు ప్రసాదం ధర్మజ్ఞ కైకేయ్యా భరతస్య చ సపుత్త్రాం త్వాం
త్యజా మీతి య దుక్తా కైకయీ త్వయా, ౨౫½ స శాపః కైకయీం ఘోర స్సపు
త్త్రాం న స్పృశే త్ప్రభో ౨౬. స తథేతి మహారాజో రామ ముక్త్వా కృతాంజలిం,
లక్ష్మణం చ పరిష్వజ్య పున ర్వాక్య మువాచ హ ౨౭ రామం శుశ్రూషతా భక్త్యా
వైదేహ్యా సహ సీతయా, కృతా మమ మహాప్రీతిః ప్రాప్తం ధర్మఫలం చ తే.
౨౮. ధర్మం ప్రాప్స్యసి ధర్మజ్ఞ యశ శ్చ విపులం భువి, రామే ప్రసన్నే స్వర్గం చ
మహిమానం తథైవ చ. ౨౯ రామం శుశ్రూష భద్రం తే సుమిత్త్రానందవర్ధన,
రామ స్సర్వస్య లోకస్య శుభే ష్వభిరత స్సదా. ౩౦ ఏతే సేంద్రా స్త్రయో లోకా
స్సిద్ధా శ్చ పరమర్షయః, అభిగమ్య మహాత్మాన మర్చంతి పురుషోత్తమం. ౩౧

తారితఇతీయం కథా భారతోక్తా. ౧౭ ఇదానీంత్వితి. రావణస్యవధార్థం సురేశ్వరై రిదమభిషేకవిఘ్నాది
కంకర్మ యథా విహితం తథా ఇదానీమేవజానామి - పురుషోత్తమేత్యనేన భగవాన్ విష్ణురేవరావణవధార్థం
మనుష్యత్వంగతఇత్యుచ్యతే. ౧౮. సిద్ధార్థేతి. సిద్ధార్థాకృతార్థా - మమస్వర్గసుఖాదపితస్యా స్సుఖమధిక
మితిభావః. ౧౯—౨౦ అనురక్తేనేతి. అవశ్యంరామభరతం ప్రాప్నుహీతిభావః. ౨౧—౨౪½
కురుప్రసాదమితి. కైకేయ్యాభరతస్యచ - కైకేయ్యాం భరతేచేత్యర్థః. సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ యస్మా
దుక్తా - తస్మాత్ ప్రసాదంకుర్వితిసంబంధః ౨౫½ సశాపఇత్యర్ధమేకంవాక్యం. శాపః సంబంధవిచ్ఛేద
రూపః. ౨౬—౨౭ రామమితి సీతయా సహ రామం శుశ్రూషతేత్యన్వయః ౨౮ ధర్మమితి స్వర్గం
సుఖం - లక్ష్మణస్యాపివిష్ణ్వవతారత్వంనజానాతిదశరథః - మహిమానంమహత్త్వం. ౨౯—౩౦
రామస్యసర్వోత్తమత్వం శిష్టాచారేణదర్శయతి—ఏతఇతి. అర్చంతీతి ణిజభావఆర్షః ఏతఇతహస్తనిర్దే

తారితోఽహమితి కహోళోనామ ఋషిః అష్టావక్రేణతారిత ఇతి యాభారతకథా ప్రసిద్ధా-సాత్రాను
సంధేయా ౧౭ ఇదానీమితి. రావణస్యవధార్థంసురేశ్వరై రిదమభిషేకరూపం కర్మవిహితమితి ఇదా
నీం విజానామీతిసంబంధః ౨౧. నివృత్తేతి. తేత్వయా. ౨౪½ సఇతి. శాపఃసంతతిచ్ఛేదరూపః. ౩౧.

ఏతత్తదుక్తమవ్యక్త మక్షరం బ్రహ్మ నిర్మితం, దేవానాం హృదయం సౌమ్య గుహ్యం రామః పరంతపః. 3౨. అవాప్తం ధర్మచరణం యశశ్చ విపులం త్వయా, రామం శుశ్రూషతా భక్త్యా వైదేహ్యా సహ సీతయా 33. స తథోక్త్వా మహాబాహు ర్లక్ష్మణం ప్రాంజలిం స్థితం, ఉవాచ రాజా ధర్మాత్మా వైదేహీం వచనం శుభం 3౪. కర్తవ్యో న తు వైదేహి మన్యు స్త్యాగ మిమం ప్రతి, రామేణ త్వద్విశుద్ధ్యర్థం కృత మేత ద్ధితైషిణా. 3౫. న త్వం సుభ్రూ సమాధేయా పతిశుశ్రూషణం ప్రతి, అవశ్యం తు మయా వాచ్య మేష తే దైవతం పరం 3౬. ఇతి ప్రతిసమాదిశ్య పుత్రౌ సీతాంతథా స్నుషాం, ఇంద్రలోకం విమానేన యయౌ దశరథో జ్వలన్. 3౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - ద్వావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

త్రయోవింశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

ప్రతియాతే తు కాకుత్స్థే మహేంద్రః పాకశాసనః, అబ్రవీ త్పరమప్రీతో రాఘవం ప్రాంజలిం స్థితం ౧ అమోఘం దర్శనం రామ త వాస్మాకం పరంతప, ప్రీతియుక్తాః స్మ తేన త్వం బ్రూహి య న్మన సేచ్ఛసి ౨. ఏవముక్తస్తు కాకుత్స్థః ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా సహ భార్యయా. 3. యది

శేవరుద్రోఽప్యంతర్గతః 3౧ ఏతదితి దేవానాంహృదయం సర్వదేవాంతర్యామీ. వేదానామితిపాఠే వేదతాత్పర్యభూతం ఉభయథాఽప్యగ్నీంద్రాదిరూపేణ సర్వకర్మసమారాధ్యమిత్యర్థః. గుహ్యంసాక్షాదుపనిషద్వేద్యం - అవ్యక్తంభక్తిశూన్యై ర్దుర్జ్ఞేయం- అక్షరంషడ్భావవికారరహితం - తదేతత్ బ్రహ్మ- రామః రామరూపేణనిర్మితం రామరూపేణావతీర్ణమితి-ఉక్తం - బ్రహ్మాదిభిరితిశేషః 3౨—3౫ నత్వమితి నసమాధేయా నోపదేష్టవ్యా 3౬—3౭ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథేంద్రానుశాసనం. ప్రతిప్రయాతఇత్యాది. కాకుత్స్థేదశరథే - మహేంద్రః లబ్ధమహేంద్రభావః.౧. అమోఘమితి. తవాస్మాకందర్శనం అస్మత్కర్తృకందర్శనం-దశరథపుత్రకామేష్టికాలికం- అమోఘం-రావణవధపర్యంతం జాతమిత్యర్థః. తేన ప్రీతియుక్తత్వేన యత్ ప్రత్యుపకారరూపం కార్య మిచ్ఛసి తత్ బ్రూహి. కేచిత్తు త్వత్కర్తృక మస్మద్విషయం దర్శన మిత్యర్థ ఇత్యాహుః.

ఏతదితి. బ్రహ్మనిర్మితం వేదప్రతిపాదితం - వేదానాం హృదయం - వేదతాత్పర్యవిషయభూతం - గుహ్యంరహస్యం - ఉక్తంబ్రహ్మాదిభిరితి సంబంధః. 3౨—3౪. కర్తవ్యఇతి. ఇమంత్యాగంప్రతి - 'నాస్తిమేత్వయ్యభిష్వంగో యథేష్టం గమ్యతా'మిత్యుక్తం ఏతత్త్యాగరూపకార్యంప్రతి. 3౫—3౬. *తిలకమ్. యద్యపిభర్తృశుశ్రూషాం ప్రతిత్వం న సమాధేయా ప్రార్థనాపూర్వంననియోజ్యా - తత్ర తే స్వతః ప్రవృత్తిసత్త్వాత్. అథాపిపూజ్యగురుత్వాదవశ్యంవాచ్యం - తదేవాహ — తేదైవంపరమితి. 3౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

*తిలకమ్. మహేంద్రః- తత్సహితో బ్రహ్మేత్యర్థః. సత్యసంకల్పత్వస్యతస్మిన్నేవప్రసిద్ధేః, వానరాణాం సంకల్పమాత్రేణోత్థానస్యశక్యరూపత్వాత్. భారతేఽపి—'తతస్తే బ్రహ్మణా ప్రోక్తే తథేతి

ప్రీతి స్సముత్పన్నా మయి సర్వసురేశ్వర, వక్ష్యామి కురు తే సత్యం వచనం వదతాం
వర ర మమ హేతోః పరాక్రాంతా యే గతా యమసాదనం, తే సర్వే జీవితం
ప్రాప్య సముత్తిష్ఠంతు వానరాః ౫ మత్కృతే విప్రయుక్తా యే పుత్రై ర్దారై శ్చ
వానరాః,మత్ప్రియే ష్వభియుక్తాశ్చ న మృత్యుం గణయంతి చ త్వత్ప్రసాదా త్సమే
యు స్తే వర మేత దహం వృణే,౬॥.నీరుజో నిర్వ్రణాం శ్చైవ సంపన్నబలపౌరుషాన్
గోలాంగులాం స్తథై వర్క్షాన్ ద్రష్టు మిచ్ఛామి మానద, ౭॥ అకాలే చాపి
ముఖ్యాని మూలాని చ ఫలాని చ నద్య శ్చ విమలా స్తత్ర తిష్ఠేయు ర్యత్ర వాన
రాః, ౮॥. శ్రుత్వా తు వచనం తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః మహేంద్రః ప్రత్యు
వా చేదం వచనం ప్రీతిలక్షణం, ౯॥ మహా నయం వర స్తాత త్వ యోక్తో రఘు
నందన ద్వి ర్మయా నోక్తపూర్వం హి తస్మా దేత ద్భవిష్యతి,౧౦॥. సముత్థాస్యంతి
హరయో యే హతా యుధి రాక్షసైః ఋక్షా శ్చ సహగోపుచ్ఛాః నికృత్తానన
బాహవః, ౧౧॥ నీరుజో నిర్వ్రణా శ్చైవ సంపన్నబలపౌరుషాః సముత్థాస్యంతి
హరయ స్సుప్తా నిద్రాక్షయే యథా, ౧౨॥ సుహృద్భి ర్బాంధవై శ్చైవ జ్ఞాతిభి
స్స్వజనై రపి సర్వ ఏవ సమేష్యంతి సంయుక్తాః పరయా ముదా, ౧౩॥ అకాలే
పుష్పశబళాః ఫలవంత శ్చ పాదపాః భవిష్యంతి మహేష్వాస నద్య శ్చ సలిలాయు
తాః, ౧౪॥. సవ్రణైః ప్రథమం గాత్రై స్సంవృత్తై ర్నిర్వ్రణైః పునః ౧౫ తత స్స
ముత్థితా స్సర్వే సు ప్త్వేవ హరిపుంగవాః, బభూవు ర్వానరా స్సర్వే కి మేత దితి
విస్మితాః. ౧౬. తే సర్వే వానరా స్తస్మై రాఘవా యాభ్యవాదయన్, ౧౬॥
కాకుత్స్థం పరిపూర్ణార్థం దృష్ట్వా సర్వే సురోత్తమాః ఊచు స్తే ప్రథమం స్తుత్వా

౪—౫ మత్కృత ఇత్యాది సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. మత్ ప్రియేషు అభియుక్తాః నిరతాః-సమే
యు రిత్యత్ర పుత్రై ర్దారై శ్చేత్యావర్తనీయం. ౬॥. నీరుజ ఇతి. నిష్పీడాన్ ౭॥. అకాల ఇతి. విమ
లాః విమలోదకాః. ౮॥ శ్రుత్వేతి ప్రీతిర్లక్ష్యతేఽనేనేతి ప్రీతిలక్షణం ప్రీతివ్యంజకం ౯॥
మహానయంవర ఇతి. వరస్య మహత్త్వం - ఇత స్తతో విప్రకీర్ణకరచరణ పుచ్ఛాదిస్వస్వసంస్థానసంధాన
లోకాంతరగతానయనాదిరూపాఘటితార్థఘటితత్వం. ద్వి ర్మయా నోక్తపూర్వమితి. ఉక్తవచనస్య విప
రీతం వచనాంతరం నోక్తపూర్వమిత్యర్థః. ౧౦॥—౧౧॥—౧౩॥ అకాలఇతి పుష్పశబళాః పుష్పై
ర్నానావర్ణాః-సలిలాయుతాః సలిలై ర్వ్యాప్తాః. ౧౪॥. యేనిహతాస్సవ్రణా స్తేషాం నిర్వ్రణత్వమను
గృహ్ణాతి—సవ్రణై రితి ప్రథమం వరదానాత్పూర్వం-సవ్రణైః-అథనిర్వ్రణై స్సంవృత్తైః నిర్వ్రణీ
భూతైః-గాత్రై రుపలక్షితాః-వానరాభవిష్యంతీత్యనుకృష్యయోజనా. ౧౫ తత ఇతి. అత్ర క్రియా
భేదాత్సర్వ శబ్దద్వయం. కిమేతదితి. యుద్ధే మృతస్య కథమేవం జీవనమిత్యర్థః ౧౬. *రామానుజీయం.
తఇతి. రాఘవాయాభ్యవాదయన్ - రాఘవమభ్యవాదయ న్నిత్యర్థః వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే చతుర్థీ.

వచనేతదా, సముత్తస్థుర్మహారాజవానరాలబ్ధచేతస ఇత్యుక్తం ౧—౫ మత్కృత ఇతి. సమేయుః
పుత్రై ర్దారై రితి సంబంధః ౬—౯॥ మహానితి. మహానయంవర ఇతీత స్తతో విప్రకీర్ణకరచరణపుచ్ఛాది

స్తవార్హం సహలక్ష్మణం, ౧౯½. గచ్ఛాయోధ్యా మితో వీర విసర్జయ చ వానరాన్. మైథిలీం సాంత్వయ స్వైనా మనురక్తాం తపస్వినీం, శత్రుఘ్నం చ మహాత్మానం మాతౄ స్సర్వాః పరంతప భ్రాతరం పశ్య భరతం త్వచ్ఛోకా ద్వ్రతధారిణం, అభిషేచయ చాత్మానం పౌరాన్ గత్వా ప్రహర్షయ. ౨౦ ఏవ ముక్త్వా త మామంత్ర్య రామం సౌమిత్రిణా సహ, విమానై స్సూర్యసంకాశై ర్హృష్టా జగ్ము స్సురా దివం ౨౧ అభివాద్య చ కాకుత్స్థ స్సర్వాం స్తాం స్త్రిదశోత్తమాన్. లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వాస మాజ్ఞాపయ త్తదా ౨౨ తత స్తు సా లక్ష్మణ రామ పాలితా మహాచమూ ర్హృష్టజనా యశస్వినీ, శ్రియా జ్వలంతీ విరరాజ సర్వతో నిశా ప్రణీతేవ హి శీతరశ్మినా ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-త్రయోవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

చతుర్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

తాం రాత్రి ముషితం రామం సుఖోత్థిత మరిందమం, అబ్రవీత్ ప్రాంజలి ర్వాక్యం జయం పృష్ట్వా విభీషణః ౧. స్నానాని చాంగరాగాణి వస్త్రా ణ్యాభరణాని చ, చందనాని చ దివ్యాని మాల్యాని వివిధాని చ అలంకారవిద శ్చేమాః నార్యః పద్మనిభేక్షణాః, ఉపస్థితా స్త్వాం విధివత్ స్నాపయిష్యంతి రాఘవ ౨ ప్రతిగృహ్ణీష్వ త త్సర్వం మదనుగ్రహకామ్యయా, ౩½ ఏవ ముక్త స్తు కాకుత్స్థః ప్రత్యువాచ విభీషణం ౪ హరీన్ సుగ్రీవముఖ్యాం స్త్వం స్నానే నాభినిమంత్రయ,

ద్వితీయాయాం విభీషణాభిషేకః సీతాప్రాప్తి దేవతా ప్రస్థాపనాని ౧౮½—౧౯½. గచ్ఛాయోధ్యా మిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం త్వచ్ఛోకాత్ త్వద్వియోగశోకాత్ ౨౦—౨౧ అభివాద్యేతి. వాసమాజ్ఞాపయత్ - వానరాణా మితి శేషః. ౨౨ తత స్త్వితి ప్రణీతా ప్రకాశితా ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ రామస్య విభీషణసత్కారః తాం రాత్రి మిత్యాది. తాం రాత్రిం యస్మిన్ దినే బ్రహ్మాదయో నిర్జగ్ముః తాం రాత్రి మిత్యర్థః. ౧. స్నానానీత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స్నానాని స్నానీయజలాని-అత్ర సర్వత్ర మానీత్యుపజ్యతే. అంగరాగాణి కుంకుమాదీని-మాల్యాని స్రజః - విధివత్-సోపచార మిత్యర్థః. ౩½—౪ హరీనితి. సుగ్రీవముఖ్యాన్ సుగ్రీవప్రముఖానేవ-హరీన్ స్నానేన స్నానేన హేతునా-అభినిమంత్రయ. ౪½ త్వాం వినా తే మామామంత్రణే కిం కారణ మిత్యత

స్వస్థానసంధానలోకాంతరగతానయనరూపాఘటితార్థఘటకత్వాద్వరస్య మహత్త్వం ద్వితీయాయాం విభీషణాభిషేకః - తృతీయాయాం సీతాప్రాప్తిః దేవతాప్రస్థాపనంచ. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

•తామితి, యస్మిన్ దినే బ్రహ్మాదయో జగ్ముః తత్సంబంధిన్యాం రాత్రావిత్యర్థః. సుఖోత్థితం సుఖ

౪౫ స తు తామ్యతి ధర్మాత్మా మమ హేతో స్సుఖోచితః. సుకుమారో మహా
బాహుః కుమారః స్సత్యసంశ్రవః, ౫౫. తం వినా కైకయీపుత్త్రం భరతం ధర్మ
చారిణం. న మే స్నానం బహుమతం వస్త్రాణ్యాభరణాని చ, ౬౫. ఇత ఏవ పథా
క్షిప్రం ప్రతిగచ్ఛామి తాం పురీం. అయోధ్యా మాగతో హ్యేష పన్థాః పరమ
దుర్గమః, ౭౫ ఏవ ముక్త స్తు కాకుత్స్థం ప్రత్యువాచ విభీషణః. ౮. అహ్నా త్వాం
ప్రాపయిష్యామి తాం పురీం పార్థివాత్మజ, పుష్పకం నామ భద్రం తే విమానం
సూర్యసన్నిభం మమ భ్రాతుః కుబేరస్య రావణే నాహృతం బలాత్, హృతం
నిర్జిత్య సంగ్రామే కామగం దివ్య ముత్తమం. త్వదర్థే పాలితం చైత త్తిష్ఠ త్యతుల
విక్రమ, త దిదం మేఘసంకాశం విమాన మిహ తిష్ఠతి తేన యాస్యసి యానేన
త్వ మయోధ్యాం గతజ్వరః, ౧౧౫ అహం తే య ద్యనుగ్రాహ్యో యది స్మరసి
మే గుణాన్ వస తావ దిహ ప్రాజ్ఞ య ద్యస్తి మయి సౌహృదం, లక్ష్మణేన సహ
భ్రాత్రా వైదేహ్యా చాపి భార్యయా. అర్చిత స్సర్వకామై స్త్వం తతో రామ గమి
ష్యసి, ప్రీతియుక్తస్య మే రామ ససైన్య స్ససుహృద్గణః. సత్క్రియాం విహితాం

ఆహ — సత్వితి సః సర్వదా మనసి పరివర్తమానః-ధర్మాత్మా తామ్యతి-ధర్మాచరణే నైవతామ్యతీతిభావః.
మమ హేతోః-మల్లాభార్థమిత్యర్థః సత్యసంశ్రవః - 'చతుర్దశేహి సంపూర్ణే వర్షేఽహాని రఘూత్తమ,
నద్రక్ష్యామి యదిత్వాం హి ప్రవేక్ష్యామి హుతాశన'మితి కృతప్రతిజ్ఞః ౫౫ తం వినేతి. తం వినా
స్నానోపకరణం వినా-స్నానం కథం కార్యం కైకయీపుత్త్రం - మధ్యమాంబా తస్మిన్ యద్దుఃఖమక
రోత్ తత్క్రమయాపి కర్తవ్యం-భరతం-రాజ్ఞాజ్ఞయా చ విరహితం రాజ్యం సమ్యక్కృతవంతం-ధర్మ
చారిణం-మద్వియోగేన బహువ్రతపరే తస్మిన్ కథం మయా వ్రతత్యాగః కర్తుం యుక్త ఇతి భావః.
నమేస్నానం బహుమతం ప్రథమం మేస్నానమేవ నేష్టం కథం తదనంతరభావి వస్త్రాదీం ౬౫ ఇత ఏ
వేతి. అనేన పథా యేనాహ మాగత స్తే నేత్యర్థః ఏష ఇతి హస్తనిర్దేశపూర్వకముచ్యతే అయోధ్యాం-
ఆగతః ప్రాప్తః-అయమయోధ్యామార్గః తేన క్షిప్రం తాం ప్రతిగచ్ఛామీత్యర్థః పరమదుర్గమః-అతి
దూరత్వా దితి భావః ౭౫. మార్గస్య పరమదుర్గమత్వమ త్రం పరిహర్తుమాహ—ఏవముక్తస్త్వితి ౮.
అహ్నాత్వా మిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. కిం రావణేన చౌర్యేణాపహృత మిత్యత్రాహ —
హృతం నిర్జిత్యేతి తర్హి కుబేరాయ సమాగతాయ తత్కుమర్థం న దత్త మిత్యత్రాహ—త్వదర్థ ఇతి. త్వదర్థే
త్వద్గమనార్థే-పాలితమితి నదత్తమిత్యర్థః యద్వా - త్వదర్థేత్యుత్ప్రేక్షామేవ - మేఘసంకాశమితి వేగే
దృష్టాంతః. ౧౧౫ స్నానాకరణే ద్విత్రిదినమాత్రస్థితిం యాచతే—అహంతి ఇత్యాదినా. చతుశ్శ్లో
క్యేకాన్వయా. గుణాన్ భక్త్యాదిగుణాన్-సర్వకామైః భూషణాదిభిః-విహితాం మయాకృతాం-ఉద్య
తాం ఇతః పరం నోద్యోగః కార్యః-యేన విళంబః స్యాత్ కింతు పూర్వమేవ సముద్యుక్తా మిత్యర్థః.
నిర్బంధదోషం పరిహరతి — ప్రణయా దితి. ప్రణయాత్ మద్వాక్య మవశ్యం శ్రోష్యతీతి విస్రం

ప్రబుద్ధం-జయం పృష్ట్వా జయశబ్దం ప్రయుజ్య ౧ స్నానానీతి స్నానానిస్నానోపకరణాని ౯౫.
హృతమిత్యాది తదిదమితి. లంకాయాం వర్తమానస్యాపి పుష్పకస్యాత్యున్నతత్వేన బహిస్థితై రపి
దృశ్యమానత్వాదిదమితి ప్రత్యక్షవ న్నిర్దేశః ౧౩౫ ప్రీతియుక్తస్యేతి విహితాం - శాస్త్రవిధినా

తావ ద్గృహాణ త్వం మ యోద్యతాం, ప్రణయా ద్బహుమానాచ్చ సౌహృ దేన చ రాఘవ ప్రసాదయామి ప్రేష్యోఽహం న ఖ ల్వాజ్ఞాపయామి తే, ౧౫. ఏవ ముక్త స్తతో రామః ప్రత్యువాచ విభీషణం. రక్షసాం వానరాణాం చ సర్వేషాం చోపశృణ్వతాం, ౧౬. పూజితో ఽహం త్వయా సౌమ్య సాచివ్యేన పరంతప. సర్వాత్మనా చ చేష్టాభి స్సౌహృదే నోత్తమేన చ, ౧౭. న ఖ ల్వేత న్న కుర్యాం తే వచనం రాక్షసేశ్వర. తం తు మే భ్రాతరం ద్రష్టుం భరతం త్వరతే మనః, మాం నివర్తయితుం యోఽసౌ చిత్రకూట ముపాగతః శిరసా యాచతో యస్య వచనం న కృతం మయా, ౧౯. కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ కైకేయీం చ యశస్వినీం. గురూం శ్చ సుహృద శ్చైవ పౌరాం శ్చ తనయై స్సహ, ౨౦. ఉపస్థాపయ మే క్షిప్రం విమానం రాక్షసేశ్వర కృతకార్యస్య మే వాసః కథం స్వి దిహ సమ్మతః, ౨౧. అనుజానీహి మాం సౌమ్య పూజితో ఽస్మి విభీ షణ. మన్యు ర్న ఖలు కర్తవ్య స్త్వరితం త్వాఽనుమానయే, ౨౨. రాఘవస్య వచః శ్రుత్వా రాక్షసేంద్రో విభీషణః తం విమానం సమాదాయ తూర్ణం ప్రతినివర్తత, తతః కాంచనచిత్రాంగం వైడూర్యమయవేదికం కూటా గారైః పరిక్షిప్తం సర్వతో రజతప్రభం, పాండురాభిః పతాకాభి ర్ధ్వజై శ్చ సమ లంకృతం. శోభితం కాంచనై ర్హర్మ్యై ర్హేమపద్మవిభూషితం, ప్రకీర్ణం కింకిణీజాలై

భాత్ - బహుమానాత్ త్వత్కృతలాలనాత్ - సౌహృదేనభక్త్యా - ప్రసాదయామి ప్రార్థయామి. ౧౫ ఏవ మితి ఉపశృణ్వత్సు - భావలక్షణే షష్ఠీ ౧౬ పూజితోఽహ మితి సాచివ్యేన సాహాయ్యేన - చేష్టాభిః పారుష్యైః-సర్వాత్మనా పూజిత ఇత్యన్వయః ౧౭. నఖల్వేత ఇత్యాది శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. విభీషణవచనాకరణే హేతుమాహ—తం త్వితి. త్వరాయాం హేతుమాహ— శిరసేతి కౌసల్యా మితి. అత్రాపి ద్రష్టుం త్వరతే మేమన ఇతి సంబధ్యతే. 'పౌరాంశ్చ తనయైస్స' హే త్యత్రపౌరై రేవ తనయశబ్దోఽన్వేతి ౨౦. ఉపస్థాపయేతి ద్విత్రిదినాన్యత్రస్థాతవ్య మిత్యస్యో త్తరమాహ--కృతేతి నిర్వర్తితచతుర్దశవర్ష ప్రవ్రాజనస్య - కృతకార్యస్యమే - ఇహలంకాయాం - వాసః సమ్మతః కథంస్విత్ - నసంమతి ఇత్యర్థః అన్యథా భరతస్యాగ్నిప్రవేశా దితిభావః. ౨౧. అనుజానీహీతి పూజితోఽస్మి - విమానప్రదానేనేతిశేషః. ప్రదత్తత్వేనస్వత్వాదుత్తరత్రకుబేరాయ ప్రేషయిష్యతి - మన్యుః దైన్యం - కోపోవా - 'మన్యుర్దైన్యేక్రతౌక్రుధీ'త్యమరః. త్వరితం ఉక్త ప్రకారేణ త్వరావంతం - మామితిసంబంధః. యద్వా - త్వరితం యథాభవతితథా అనుమానయే అనుమతింకారయే. ౨౨ రాఘవస్యవచశ్శ్రుత్వేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయ మేకంవాక్యం. ప్రతినివర్తత ప్రతిన్యవర్తత - కాంచనచిత్రాంగం కాంచనమయచిత్రావయవం - కూటాగారైః మంటపైః పరి క్షిప్తంవ్యాప్తం - రజతప్రభం-రజశ్శబ్దేన అత్రవిశదత్వముచ్యతే పతాకాభిః కేవలధ్వజైః - ధ్వజైః సచిహ్నైః - హర్మ్యైః అవాంతరరాజగృహైః - హేమపద్మానిలంబమానాని తైర్విభూషితం - ప్రకీ

విహితాం - ఉద్యతాం ఉద్ధృతాంసత్క్రియాం - మేమమసకాశాత్ - గృహాణేతిసంబంధః. ౧౫.

ర్ముక్తామణిగవాక్షితం. ఘంటాజాలైః పరిక్షిప్తం సర్వతో మధురస్వనం, ౨౬. య న్మేరుశిఖరాకారం నిర్మితం విశ్వకర్మణా. బహుభి ర్భూషితం హర్మ్యై ర్ముక్తా రజతసన్నిభైః, తలై స్స్ఫాటికచిత్రాంగై ర్వైడూర్యైశ్చ వరాసనైః. మహార్హా స్తరణోపేతై రుపపన్నం మహాధనైః, ఉపస్థిత మనాధృష్యం త ద్విమానం మనో జవం. నివేదయిత్వా రామాయ తస్థౌ తత్ర విభీషణః. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామా యణే-యుద్ధకాణ్డే - చతుర్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

పఞ్చవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఉపస్థితం తు తం దృష్ట్వా పుష్పకం పుష్పభూషితం, అవిదూరస్థితో రా మం ప్రత్యువాచ విభీషణః ౧. స తు బద్ధాంజలిః ప్రహ్వో వినీతో రాక్షసేశ్వరః, అబ్రవీ త్త్వర యోపేతః కిం కరో మీతి రాఘవం ౨. త మబ్రవీ న్మహాతేజా లక్ష్మణ స్యోపశృణ్వతః, విమృశ్య రాఘవో వాక్య మిదం స్నేహపురస్కృతం 3. కృతప్రయత్నకర్మాణో విభీషణవనౌకసః, రత్నై రర్థైశ్చ వివిధై ర్భూషణై శ్చాపి పూజయ ౪ స హైభి రజితా లంకా నిర్జితా రాక్షసేశ్వర, హృష్టైః ప్రాణభయం

ర్ణం వ్యాప్తం-ముక్తామణిగవాక్షితం ముక్తామణినిర్మితగవాక్షయుక్తం-ఘంటాజాలైః పరిక్షిప్తం చతుర్షు పార్శ్వేషు కింకిణీజాలయుక్తం - కోణేషుఘంటాజాలయుక్తం - అతఏవమధురస్వనం ౨౬ యన్మే ర్విత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ముక్తారజతసన్నిభైః - తద్వన్నిర్మలైరిత్యర్థః. స్ఫాటికచిత్రాంగైః స్ఫటికమయచిత్రావయవైః - మహాధనైః మహామూల్యైః *రామానుజీయం 'యన్మేరుశిఖరాకార'మితి పాఠః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధ కాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ వానరసేనాసమ్మానం. ఉపస్థితమిత్యాది తం - దృష్ట్వాదర్శయిత్వా -, తత్కృత్వేతివా పాఠః ప్రత్యువాచవిమాన మాగతమితీతిశేషః. సత్వితి ద్వితీయశ్లోకసంగ్రహోవాఽయంశ్లోకః ౧. సత్వితి త్వరయోపేతః - ఆదరోపేతఇత్యర్థః కింకరోమీతి. ఇతఃపరంకింకరవాణీత్యర్థః ౨ తమితి లక్ష్మణస్యోపశృణ్వతః - లక్ష్మణసంమతిపూర్వకమిత్యర్థః 3 కృతేతి, ప్రయత్నకర్మ - ప్రయత్న సాధ్యంకర్మేత్యర్థః అర్థైః ప్రయోజనైః-వస్త్రాదిభిరిత్యర్థః ౪ సహేతి. అజితాపూర్వంసురాదిభిరప్యజి తా - తవలంకారాజ్యప్రాప్తిరేవతఏధీనేత్యర్థః. హృష్టైః-మయిప్రీతిమద్భిరిత్యర్థః. ౫—౯. తఇమ

కౌసల్యాంచేతి. అత్రాపిద్రష్టుంత్వరితేమన ఇత్యనుషజ్యతే. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

ఉపస్థితమితి. తందృష్ట్వా - తద్దర్శయిత్వా-తత్కృత్వేతివాపాఠః *తిలకమ్, అవిదూరస్థితత్వాది విశేషణోవిభీషణః - పుష్పకముపస్థితమాసన్నం కృత్వా రామమిత్యువాచ ౧ * తిలకమ్. కథమువాచే త్యతఆహ—అబ్రవీదితి ౨—3 *తిలకమ్ కృతంప్రయత్నేన కర్మ యుద్ధకర్మయైస్తే-అర్థైః వివిధా న్నపానవస్త్రాదిభిః. ౪. సహైభిరితి. ఏభిస్సహాలంకానిర్జితేత్యనేన - తవలంకారాజ్యప్రాప్తిరపి వానర

త్యక్త్వా సంగ్రామే ష్వనివర్తిభిః. ౫. త ఇమే కృతకర్మాణః పూజ్యంతాం సర్వవా
నరాః, ౫౹ ధనరత్నప్రదానేన కర్మైషాం సఫలం కురు. ౬. ఏవం సమ్మానితా
శ్చైతే మానార్హా మానద త్వయా, భవిష్యంతి కృతజ్ఞేన నిర్వృతా హరియూథ
పాః ౭ త్యాగినం సంగృహీతారం సానుక్రోశం యశస్వినః, సర్వే త్వా మవగ
చ్ఛంతి తత స్సంబోధయా మ్యహం. ౮. హీనం రతిగుణైః స్సర్వై రభిహంతార
మాహవే, త్యజంతి నృపతిం సైన్యా స్సంవిగ్నా స్తం నరేశ్వరం ౯. ఏవ ముక్తస్తు
రామేణ వానరాం స్తాన్ విభీషణః, రత్నార్థై స్సంవిభాగేన సర్వా నేవాభ్యపూజ
యత్ ౧౦ తత స్తాన్ పూజితాన్ దృష్ట్వా రత్నై రర్థై శ్చ యూథపాన్, ఆరు
రోహ తదా రామ స్తద్విమాన మనుత్తమం అంకే నాదాయ వైదేహీం లజ్జమా
నాం యశస్వినీం, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా విక్రాంతేన ధనుష్మతా ౧౨ అబ్రవీ చ్చ
విమానస్థః పూజయన్ సర్వవానరాన్, సుగ్రీవం చ మహావీర్యం కాకుత్స్థ స్స
విభీషణం. ౧౩. మిత్రకార్యం కృత మిదం భవద్భి ర్వానరోత్తమాః, అనుజ్ఞాతా

ఇత్యర్థోక్తం భంగ్యంతరేణాహ—ధనరత్నేతి ౬ ఏవమితి. నిర్వృతాః సుఖితాః - నివృత్తా ఇతిపాఠే నిష్పన్నాః - పరిపూర్ణా ఇతియావత్. ౭ అర్థవ్యయేన ఖేదో మాభూదిత్యాహ—త్యాగినమితి నిగృహీతారం - ధనప్రదానేన మిత్రసంగ్రహకారిణ మిత్యర్థః సంగ్రహార్థంత్యాగిత్వముక్త్వా దయయా త్యాగిత్వమాహ—సానుక్రోశమితి యశస్వినంత్యాగికృతయశోవంతం సంబోధయామి - నతునోదయామీత్యర్థః ౮ సైనికసమ్మానాకరణే దోషమాహ—హీనమితి. నృపతిం స్వామినమపి - రతిగుణైః ప్రీతికరై రౌదార్యాదిగుణైః - హీనం - అభిహంతారం హింసనశీలం - ప్రసాదంవినా క్రోధైకనిరత మితియావత్ తంనరేశ్వరంసైన్యాః సంవిగ్నాః ఆహవేత్యజంతీతియోజనా ౯ ఏవమితి సంవిభాగేన యథార్హమంశకల్పనయా - సమతయా ప్రదానే అధికానాం కోపప్రసంగాదితిభావః ౧౦. తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తతః పూజానంతరం - తతః పూజాదర్శనాదేవ హేతోరితితతశ్శబ్దద్వయయోజనా. లజ్జమానాం సదస్యంకారోహణాయలజ్జంతీం - రామేణాంకారోపణంచ స్త్రీసహాయరహితత్వాత్ - ధనుష్మతా రామధనుర్ధారిణా. ౧౨—౧౩ అబ్రవీచ్చేత్యత్రసంగ్రహేణోక్తం

పరాక్రమాదేవేత్యుక్తంభవతి *తిలకమ్ ప్రాణభయంత్యక్త్వా హృష్టైః యుద్ధోత్సాహవద్భిః.౫—౭

*తిలకమ్ త్వాంతత్సత్కారసమర్థం తేషాంచసత్కారేప్రియత్వంజ్ఞాత్వైవ త్వాం తత్సత్కారేనియోజయామీత్యాహ—త్యాగినమితి ఉచితవిషయ ఇతిశేషః సంగృహీతారం - యథాన్యాయం రత్నాదేరితిశేషః ౮ హీనమితి నృపతింస్వామినం — సర్వైరపిగుణైః - ఔదార్యాదిగుణైః హీనం - అభిహంతరంహింసనశీలం - ప్రసాదంవినా క్రోధైకనిరతమితియావత్. తన్నరేశ్వరమ్ - సైన్యాస్సంవిగ్నాః-ఆహవేత్యజంతీతియోజనా *తిలకమ్ రతిగుణైః దానమానాదిలక్షణసేనాధమణగుణైర్హీనం-వృధైవాహవేఽభిహంతారం ఘాతయంతంనృపతిం సంవిగ్నాసేనాత్యజత్యేవ. అతోదానాదినైతేసత్కార్యాఏవేతిభావః. ౯. ఏవముక్తఇతి. రత్నార్థైః రత్నైరర్థైశ్చసంవిభాగేన యథార్హమనిశం పరి

మయా సర్వే యథేష్టం ప్రతిగచ్ఛత ౧౪. యత్తు కార్యం వయస్యేన సుహృదా
వా పరంతప, కృతం సుగ్రీవ తత్సర్వం భవతా ఽధర్మభీరుణా కిష్కింధాం ప్రతి
యాహ్యాశు స్వసైన్యే నాభిసంవృతః, ౧౫. స్వరాజ్యే వస లంకాయాం మయా
దత్తే విభీషణ న త్వాం ధర్షయితుం శక్తా స్సేంద్రా అపి దివౌకసః, ౧౬. అయో
ధ్యాం ప్రతి యాస్యామి రాజధానీం పితు ర్మమ. అభ్యనుజ్ఞాతు మిచ్ఛామి సర్వాం
శ్చామంత్రయామి వః, ౧౭. ఏవ ముక్తా స్తు రామేణ వానరా స్తే మహాబలాః.
ఊచుః ప్రాంజలయో రామం రాక్షస శ్చ విభీషణః, ౧౮. అయోధ్యాం గంతు
మిచ్ఛామ స్సర్వా న్నయతు నో భవాన్ ఉద్యుక్తా విచరిష్యామో వనాని నగరాణి
చ, ౧౯. దృష్ట్వా త్వా మభిషేకార్ద్రం కౌసల్యా మభివాద్య చ, అచిరే ణాగమి
ష్యామ స్స్వాన్ గృహాన్ నృపతే స్సుత, ౨౦. ఏవ ముక్త స్తు ధర్మాత్మా వానరై
స్సవిభీషణైః అబ్రవీ ద్రాఘవ శ్శ్రీమాన్ ససుగ్రీవవిభీషణాన్, ౨౧. ప్రియా
త్ప్రియతరం లబ్ధం యదహం ససుహృజ్జనః సర్వై ర్భవద్భి స్సహితః ప్రీతిం లప్స్యే
పురీం గతః, ౨౨. క్షిప్ర మారోహ సుగ్రీవ విమానం వానరై స్సహ. త్వ మధ్యా
రోహ సామాత్యో రాక్షసేంద్ర విభీషణ, ౨౩. తత స్తత్పుష్పకం దివ్యం సుగ్రీవ
స్సహ సేనయా. అధ్యారోహ త్త్వరన్ శీఘ్రం సామాత్య శ్చ విభీషణః, ౨౪.
తే ష్వారూఢేషు సర్వేషు కౌబేరం పరమాసనం రాఘవే ణాభ్యనుజ్ఞాత ముత్పపాత
విహాయసం, ౨౫. యయౌ తేన విమానేన హంసయుక్తేన భాస్వతా. ప్రహృష్ట

వివృణోతి—మిత్రేత్యాది వానరాన్ ప్రత్యాహ—మిత్రేతి ౧౪ సుగ్రీవంప్రత్యాహ—యత్త్వి
త్యాదినా సుహృదాశోభనహృదయేన-వాశబ్దఏవకారార్థః. అధర్మభీరుణేతిచ్ఛేదః ౧౫ విభీషణం
ప్రత్యాహ—స్వేతి స్వరాజ్యేవస - నతుపరకీయం రావణవదాక్రమితవ్యం - అతోజనస్థానరక్షిణ
స్సమానేతవ్యా ఇతిభావః ౧౬—౧౮ అయోధ్యామితి. ఉద్యుక్తాః సావధానాః - జనపదపీడామ
కుర్వంతఇత్యర్థః ౧౯—౨౧ ప్రియాత్ ప్రియతరమితి. సీతాలాభః ప్రియం - భరతదర్శనం
ప్రియాత్ ప్రియం - భవద్భిస్సహాపురప్రవేశః ప్రియాత్ ప్రియతరమిత్యర్థః. ౨౨ —౨౩.
తతఇతి శీఘ్రంశీఘ్రగమితి విమానవిశేషణం, త్వరన్నితిసుగ్రీవవిశేషణాత్ ౨౪ తేష్వితి ఆసనం
వాహనం. ౨౫ యయావితి హంసయుక్తేన ప్రతిమారూపహంసయుక్తేన- ప్రతీతః శ్లాఘితః ౨౬

కల్పేవ్యత్యర్థః. ౧౦ —౧౪. యత్తుకార్యమితి. అధర్మభీరుణేతిచ్ఛేదః ౧౫ స్వరాజ్యఇతి నత్వాంధర్ష
యితుంశక్తాః- త్వయిమత్ప్రసాదా దితిభావః. ౧౬ అయోధ్యామితి అభ్యనుజ్ఞాతు మిచ్ఛామి - భవ
ద్భిరితిశేషః. ౧౭—౧౮. *తిలకమ్ అయోధ్యామితి. ముద్యుక్తాః హర్షయుక్తాః. ౧౯ *తిలక. .
అభిషేకార్ద్రంత్వాం దృష్ట్వా - తవేవసర్వేషామస్మాకం మాతరంకౌసల్యా మభివాద్యచ ౨౧. ప్రియా
దితి. ప్రియాత్ప్రియతరం - కృతకృత్యస్య మమాయోధ్యాప్రవేశః ప్రియం-తత్రస్వజనైః భరతాదిభి
స్సహితో భవద్భిస్సహ అభిషేకప్రీతి మనుభవిష్యామీత్యేతత్తతో ఽపి ప్రియతరమిత్యర్థః. ౨౨—౨౪.
* తిలకమ్. పరమాసనము త్తమయానం ౨౫ యయావితి హంసయుక్తేన – అత్రహంసశబ్దేన

శ్చ ప్రతీత శ్చ బభౌ రామః కుబేరవత్, ౨౬౪. తే సర్వే వానరా హృష్టాః రాక్ష సా శ్చ మహాబలాః యథాసుఖ మసంబాధం దివ్యే తస్మి న్నుపావిశన్. ౨౭౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-పఞ్చవింశత్యు త్తరశతతమస్సర్గః.

⟶ షడ్వింశత్యు త్తరశతతమ స్సర్గః. ⟵

అనుజ్ఞాతం తు రామేణ త ద్విమాన మను త్తమం,ఉత్పపాత మహామేఘ శ్శ్వ సనే నోద్ధతో యథా. ౧ పాతయిత్వా తత శ్చక్షు స్సర్వతో రఘునందనః,అబ్రవీ న్మైథిలీం సీతాం రామ శ్శశినిభాననాం. ౨. కైలాసశిఖరాకారే త్రికూటశిఖరే స్థితాం, లంకా మీక్షస్వ వైదేహి నిర్మితాం విశ్వకర్మణా. ౩. ఏత దాయోధనం పశ్య మాంసశోణితకర్దమం, హరీణాం రాక్షసానాం చ సీతే విశసనం మహత్. ౪ అత్ర దత్తవర శ్శేతే ప్రమాథీ రాక్షసేశ్వరః,తవ హేతో ర్విశాలాక్షి రావణో నిహతో మయా ౫ కుంభకర్ణో ఽత్ర నిహతః ప్రహ స్త శ్చ నిశాచరః,ధూమ్రాక్ష శ్చాత్ర నిహతో వానరేణ హనూమతా. ౬. విద్యున్మాలీ హత శ్చాత్ర సుషేణేన మహా త్మనా,౬౪.లక్ష్మణే నేంద్రజి చ్చాత్ర రావణి ర్నిహతో రణే అంగదే నాత్ర నిహతో వికటో నామ రాక్షసః,౭౪. విరూపాక్ష శ్చ దుర్ధర్షో మహాపార్శ్వ మహోదరౌ.అకం

తే సర్వఇతి. యథాసుఖమసంబాధ మితి పదద్వయేన దివ్యస్య పుష్పకస్య అపేక్షితావకాశ ప్రదత్వం గమ్యతే ౨౭౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే- యుద్ధ కాణ్డవ్యాఖ్యానే-పంచవింశత్యు త్తరశతతమ స్సర్గః

అథ విలాసేన సీతాయై తద్దేశప్రదర్శనం. అనుజ్ఞాతం త్విత్యాది. ౧. పాతయిత్వేతి. మైథిలీం-రాజపుత్రీత్వేన లాలనీయతోక్తిః. ౨—౩. ఏతదితి ఆయోధనం యుద్ధభూమిం - విశస్యంతేఽస్మి న్నితి విశసనం-అధికరణేల్యుట్. ౪ అత్రేతి దత్తవరః బ్రహ్మణా దత్తవరః-ప్రమాథీహింసకః - శేతే భస్మస్వరూపే ణేత్యర్థః. *రామానుజీయం. అత్ర దత్తవర శ్శేత ఇతి పాఠః శేతే అశయిష్ట. ౫ కుంభకర్ణ ఇతి ప్రహ స్తశ్చేత్యత్ర నిహత ఇత్యధ్యాహార్యం ౬. విద్యున్మాలీతి. పూర్వమను క్తమప్యత్రానువాదాత్ గ్రాహ్యం.ఏవం వికట ఇత్యత్రాపి.౬౪ *రామానుజీయం 'అంగదేనాత్ర నిహతో వికటో నామరాక్షస' ఇత్యను క్తస్య వికటస్యాత్ర నిహతత్వానువాదాదస్యే ఽప్యేతాదృశాబహవో నిహతా ఇత్యవగమ్యతే.

హంసవత్ప్రకాశమానత్వాకారేణ నిర్మితాహంసాఇత్యుచ్యంతే ప్రహృష్టఃహృష్టరోమా-ప్రతీతః ప్రహృష్ట చేతాః. * తిలకం. అసంబాధ మిత్యనేన విమానస్య వైపుల్యము క్తం. ౨౭౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశత్యు త్తర శతతమ స్సర్గః.

౧. * తిలకం. పాతయిత్వా సంచార్య. ౩ ఏతదితి. ఆయోధనం-యుద్ధస్థానం-విశసనం విశసన వత్ ౪. అత్రేతి దత్తవరః ప్రాప్తవరః-రావణోమయానిహతః శేతే భస్మస్థిరూపేణ వర్తతే. *తిలకం. ప్రమాథీ ప్రమథనశీలః-ఏవ ఇతితద్దాహభూమి ప్రదర్శనం ఆగ్రేఽపి సర్వత్ర తత్తద్యుద్ధభూమిప్రద ర్శనమేవ అత్యుచ్చస్థత్వాద్విమానస్య సర్వ యుద్ధభూమిప్రదర్శనం యుగపత్. ౫—౬౪. * తిలకం.

పన శ్చ నిహతో బలినో ఽన్యే చ రాక్షసాః, ౮౹ అత్ర మండోదరీ నామ భార్యా తం పర్యదేవయత్. సపత్నీనాం సహస్రేణ సాస్రేణ పరివారితా, ౯౹. ఏత త్తు దృశ్యతే తీర్థం సముద్రస్య వరాననే. యత్ర సాగర ముత్తీర్య తాం రాత్రి ముషితా వయం, ౧౦౹. ఏష సేతు ర్మయా బద్ధ స్సాగరే సలిలార్ణవే తవ హేతో ర్విశాలాక్షి నళసేతు స్సుదుష్కరః, ౧౧౹ పశ్య సాగర మక్షోభ్యం వై దేహి వరుణాలయం అపార మభిగర్జంతం శంఖశుక్తినిషేవితం, ౧౨౹ హిరణ్యనాభం శైలేంద్రం కాంచనం పశ్య మైథిలి విశ్రమార్థం హనుమతో భిత్వా సాగర ముత్థితం, ౧౩౹. ఏత త్కుక్షౌ సముద్రస్య స్కంధావారనివేశనం. ౧౪ ఏతత్తు దృశ్యతే తీర్థం సాగరస్య మహాత్మనః, సేతుబంధ ఇతి ఖ్యాతం త్రైలోక్య నాభిపూజితం.

౭౹—౯౹ ఏతత్త్వితి. తీర్థం ఉత్తరణస్థానం-యత్రతీర్త్వా తాం రాత్రిం సాగరతరణరాత్రిం. ౧౦౹ ఏషఇతి.సాగరే సగరఖానితే-సలిలేతి క్షీరోదాదిర్వ్యావృత్తిః.ఏషసేతుః-నళసేతుః నళబద్ధః-'షిఞ్ బంధనే' ఇతి ధాతుః. ఏతేన నళసేతు స్సేతు రిత్యుక్త్వా పూర్వకల్పకృతసేత్వంతరం వ్యావర్త్యత ఇతి ప్రత్యుక్తం. పూర్వమేవ సేతుసత్త్వే పునస్సేతుకరణవైయర్థ్యాత్. ౧౧౹ పశ్యేతి. అపారం మధ్యేద్వీపభూతపారరహితం.*రామానుజీయం 'శంఖశుక్తినిషేవిత'మిత్యతః పరం 'హిరణ్యనాభ'మితిశ్లోకః-అతః పర'మేతత్కుక్షా'వితి శ్లోకః-అతః పరం'సేతుబంధ'ఇతిశ్లోకః-అతఃపరం'అత్రపూర్వం మహాదేవః ప్రసాదమకరోద్విభు' రిత్యేవం పాఠక్రమః ౧౨౹. హిరణ్యేతి హిరణ్యనాభం మైనాకం ౧౩౹. ఏతదిత్యర్థం. కుక్షౌ మధ్యే-సేతూపరీతి శేషః స్కంధావారనివేశనం స్కంధావారనివేశనరూపస్థానం-స్కంధావారః శిబిరం ౧౪. ఏతత్త్విత్యాది సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం పూజితం పూజితు మర్హం-పూర్వం సేతోర్దక్షిణకోటిరుక్తా-అత్రోత్తరకోటి రితి విజ్ఞేయం అనుగృహ్ణాతి—ఏతదితి పవిత్రం పావనం-మహాపాతకనాశనం చ-భవిష్యతీతిశేషః ౧౫౹ ఏవం లంకామారభ్య సేతుబంధపర్యంత ముక్త్వా తత ఉత్తరే దర్భశయనస్థానం నిర్దిశతి—అత్రపూర్వమితి మహాదేవ ఇతి, సముద్రరాజ ఉచ్యతే, ఔచిత్యాత్. ప్రభుః సముద్ర జలాధిష్ఠాతా - ప్రసాదమకరోత్ - 'సాగరంశోషయిష్యా మీతి కుపితస్యమే - ప్రసాదం

అంగదేన వికటో హతి ఇత్యనువాదాత్తదపి జాతమితి బోధ్యం ౮—౯౹ * తిలకం సాస్రేణ సహాస్రాదప్యధికయు క్తేన. ౯. ఏతత్త్వితి యత్రతీర్థప్రదేశే - తాం రాత్రిం యస్యా ముత్తీర్ణః సాగరః-తత్సంబంధినీం రాత్రిం ౧౦౹. ఏషఇతి నళసేతుః-సేతునిర్మాణేనళః కారణ మితి కథనార్థం నళసేతురిత్యుక్తం. * తిలకం నళసేతుర్మన్నియుక్తనళకృతస్సేతుర్నళసేతుః - సుదుష్కర స్తదతిరిక్తేనేతి భావః. ౧౧—౧౨౹ హిరణ్యనాభమితి హిరణ్యనాభం హిరణ్యనాభనామానం-మైనాకం. * తిలకం. అథ సాగరమధ్యప్రదేశగమనకాలే మైనాకం దర్శయతి—హిరణ్యేతి. కాంచనం కాంచనప్రచురం తద్వర్ణంచ. ౧౩౹ ఏతత్కుక్షావితి కుక్షౌ మధ్యప్రదేశే-స్కంధావారనివేశనం-సేనానివాసస్థానం ౧౪. ఏతదితి తీర్థం పుణ్యక్షేత్రం-సేతుబంధ ఇతి ఖ్యాతం సేతునిర్మాణమూలప్రదేశత్వా త్సేతుబంధ ఇతి ప్రసిద్ధం * తిలకం తన్మైనాకపర్వతస్వరూపం సముద్రస్య కుక్షౌవర్తత ఇతి శేషః. ఏతదిత్యావర్తతే-ఏతత్ స్కంధావారనివేశనం-సముద్రోత్తరతీర్థమితిశేషః ౧౫౹ అత్ర పూర్వమితి మహాదేవః - మహదితి జలంతమాశ్రితో దేవః మహాదేవః-సముద్రః-తథాచ వైజయంతీ—'స్నేహం స్నిహ్యం మహా చ్ఛుద్ధం

ఏతత్పవిత్రం పరమం మహాపాతకనాశనమ్, ౧౯ అత్ర పూర్వం మహాదేవః ప్రసాద

ప్రసన్నత్వం - అకరోత్' 'ప్రసాదస్తు ప్రసన్న'తేత్యమరః. నత్వత్ర రుద్రో మహాదేవః-తేన పూర్వం ప్రసాదకరణానుక్తేః పూర్వోక్తానామేవహ్యత్రానువాదః కృతః నచాంగదేన వికటసిరసనస్య పూర్వమనుక్తత్వేపి యథానువాదాత్తత్సిద్ధిః, తథాఽత్రాపి భవిష్యతీతి వాచ్యం; తద్వదత్రావిరోధాభావాత్. ఉపలభ్యతేహి విరోధః తథాహి—తత్ర ప్రసాదం కిం సేతు నిర్మాణకాలే వా? పునరాగమనకాలేవా? నాద్యః, ప్రసాదకరణహేతురావణవధాదేరభావాత్ పూర్వసిద్ధసముద్రప్రసాదేనైవోపపత్తేశ్చ మహాదేవసమాఖ్యయా స్సముద్రప్రసాదశ్రుత్యా బాధితుం యుక్తత్వాచ్చ న ద్వితీయః, పూర్వశబ్దవిరోధాత్ నచ పూర్వమిత్యస్య పూర్వకల్ప ఇత్యర్థ ఇతి వాచ్యం, 'ఆత్మానం మానుషం మన్య'ఇతి వదతా సుగ్రీవాదిసన్నిధౌ స్వస్యవిష్ణ్వవతారత్వద్యోతకపూర్వవృత్తోద్ఘాటనానౌచిత్యాత్ పూర్వకల్పకృతసేతుసద్భావేపునస్తన్నిర్మాణవైయర్థ్యాత్ కించ - అత్రేతిపదస్య పూర్వశ్లోకోక్తనళకారితసేతుపరామర్శిత్వమేవోచితం నతు పూర్వకల్పకృతసేతుపరామర్శిత్వం తస్య సద్భావేఽప్యంతరితత్వసంభవాత్ నను పురాణాంతరానుసారాత్తదర్థపరత్వం యుక్తం తథాహి—కూర్మపురాణే 'సేతుమధ్యే మహాదేవమీశానం కృత్తివాసనం, స్థాపయామాస వై లింగం పూజయామాస రాఘవః తస్య దేవో మహాదేవః పార్వత్యా సహ శంకరః, ప్రత్యక్షమేవ భగవాన్ దత్తవాన్ వరముత్తమం. యేత్వయా స్థాపితం లింగం ద్రక్ష్యంతీహ ద్విజాతయః, మహాపాతకసంయుక్తాస్తేషాం పాపం వినశ్యతి అన్యాని చైవ పాపాని తీరే తత్ర మహోదధేః, దర్శనాదేవ లింగస్య నాశం యాంతి న సంశయః యావత్ స్థాస్యంతి గిరయో యావదేవ చ మేదినీ, యావత్సేతుశ్చ తావచ్చ స్థాస్యామ్యత్ర తిరోహితః. స్నానం దానం జపశ్శ్రాద్ధం భవిష్యత్యక్షయం తతః, స్మరణాదేవ లింగస్య దినపాపం ప్రణశ్యతి ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ వాచం పరిష్వజ్య చ రాఘవం, సనందీసగణో రుద్రస్తత్రైవాంతరధీయ'తేతి పాద్మే పురాణేఽపి—రామః పుష్పకాదవరుహ్య మహాదేవం ప్రతిష్ఠాపితవాన్ సోఽస్మై ప్రసన్నోఽభూదిత్యుచ్యతే. ఏతాదృశపురాణవచనానుసారేణాయం శ్లోకో లింగప్రతిష్ఠాం బోధయతీతి. మైవం; ఉక్తదోషవిస్తారాత్ ఇతిహాసోహి పరిగ్రహాతిశయాత్ గ్రంథసౌష్ఠవాచ్చ, 'ఇతిహాసపురాణం పంచమ'మిత్యాదౌ అధికారిత్వేఽపి పూర్వప్రయోగేణాభ్యర్హితత్వాచ్చ పురాణేభ్యో గరీయానితి 'వేదః ప్రాచేతసాదాసీ' దితి వేదమయత్వోక్త్యా చతుర్ముఖవరప్రదానమూలతయా చ ప్రబలతరః తద్విరోధే తామసపురాణవచనాని న ప్రమాణాని. కించ పురాణం సర్గప్రతిసర్గాదివ్యవస్థాపరమితి నేతిహాసవత్ పురావృత్తకథనే తాత్పర్యవత్. అథవా - అస్మిన్ సర్గే శ్లోకాః ప్రాయశో వ్యత్యస్తా దృశ్యంత ఇత్యుదారప్రభృతిభిరుక్తం. తథాచేదమర్థం 'అత్ర మండోద'రీతి శ్లోకానంతరం పఠితవ్యం. తత్ర చ మహాదేవప్రసాదస్య వ్యాపిత్వదర్శనమేవ అతఏవ భరితం ప్రతి

వారుణం సర్వతోముఖ'మితి యద్వా—మహాదేవాష్టమూర్తివ్యన్యతమత్వాన్మహాదేవశబ్దేన సముద్ర ఏవోచ్యతే. పూర్వం సేతుబంధాత్పూర్వం-ప్రసాదమకరోత్ జలోపరిసేతుధారణరూపం ప్రసాదమకరోత్ యద్వా-ప్రసాదం సన్నిధానరూపం-'దర్శయామాస చాత్మానం సముద్రస్సరితాం పతి'రిత్యుక్తత్వాన్మహాదేవ స్సముద్ర ఏవ 'అపారమభిగర్జంతం శంఖశుక్తినిషేవిత'మిత్యతః పరం-'హిరణ్యనాభ'మితి శ్లోకః-అతఃపర'మేతత్తు దృశ్యతే'తి శ్లోకః-అతః పరం 'సేతుబంధ'ఇతి శ్లోకః-అతః పర'మత్ర పూర్వం మహాదేవ' ఇతి శ్లోకః ఏవం పాఠక్రమః *తిలకం అత్ర సేతుమధ్యే-పూర్వం సేతుబంధనాత్పూర్వం-విభుర్మహాదేవో మమ ప్రసాదమకరోత్ - మత్స్థాపితత్వేనాత్రస్థితోఽభూత్. సేతోర్నిర్విఘ్నతా సిద్ధ్యై సముద్రప్రసాదానంతరం శివస్థాపనం రామేణ కృతమితి గమ్యతే ఏతత్పవిత్రం - దర్శనాత్సర్వ

మకరో త్రిభుః. ౧౬. అత్ర రాక్షసరాజోఽయ మాజగామ విభీషణః, ౧౬½.
ఏషా సా దృశ్యతే సీతే కిష్కింధా చిత్రకాననా, సుగ్రీవస్య పురీ రమ్యా యత్ర
వాలీ మయా హతః. అథ దృష్ట్వా పురీం సీతా కిష్కింధాం వాలిపాలితాం. అబ్రవీ
త్ప్రశ్రితం వాక్యం రామం ప్రణయసాధ్వసా, ౧౮½ సుగ్రీవప్రియభార్యాభి స్తారా
ప్రముఖతో నృప అన్యేషాం వానరేంద్రాణాం స్త్రీభిః పరివృతాహ్యహం, గంతు
మిచ్ఛే సహాయోధ్యాం రాజధానీం త్వయాఽనఘ ౨౦. ఏవ ముక్తోఽథ వైదే
హ్యా రాఘవః ప్రత్యువాచ తాం, ఏవ మస్త్వితి కిష్కింధాం ప్రాప్య సంస్థాప్య
రాఘవః. విమానం ప్రేక్ష్య సుగ్రీవం వాక్య మేత దువాచహ, ౨౧½. బ్రూ
హి వానరశార్దూల సర్వాన్ వానరపుంగవాన్. స్వదారసహితా స్సర్వే హ్య
యోధ్యాం యాంతు సీతయా, ౨౨½. తథా త్వ మపి సర్వాభిః స్త్రీభి స్సహ మహా
బల అభిత్వరస్వ సుగ్రీవ గచ్ఛామః ప్లవగేశ్వర, ౨౩½ ఏవ ముక్త స్తు సుగ్రీవో
రామే ణామితతేజసా. వానరాధిపతిః శ్రీమాం స్తైశ్చ సర్వై స్సమావృతః,

హనుమత్ప్రేషణావసరే వక్ష్యతి—'మహాదేవప్రసాదాచ్చ పిత్రామమ సమాగమ'మితి. పురాణాంతరంతు మాహాత్మ్యప్రతిపాదనపరంబోధ్య మితి సంక్షేపః ౧౬. అత్రరాక్షసరాజఇతి. అత్ర సముద్రరాజ ప్రసాదప్రదేశాదుత్తరతః ౧౬½ ఏషేతి. పంపావనమధువనాద్యపేక్షయా చిత్రకాననేత్యుక్తిః. ౧౭½. అథేతి. ప్రణయసాధ్వసా ప్రణయయుక్తసాధ్వసవతీ - ప్రణతసాధ్వసేతి పాఠే ఉపనతసాధ్వసా - సుగ్రీవాదిసన్నిధానాత్ ప్రణయసాధ్వసేతి. ప్రథమభాషణరూపత్వా ద్వా. ౧౮½ సుగ్రీవేత్యాది సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః అహంతారాప్రముఖతః తారాప్రముఖాభిః - సుగ్రీవప్రియభార్యాభి స్సహఅన్యేషాం వానరేంద్రాణాంస్త్రీభిః - పరివృతా సతి త్వయాసహ అయోధ్యాంగంతుం - ఇచ్ఛేఇచ్ఛామీతి సంబంధః ఆత్మనేపదమార్షం ౨౦ ఏవమిత్యాది సార్థశ్లోకఏకాన్వయః. ఏవ మస్త్వితిసీతాంప్రత్యువాచ - అథకిష్కింధాం ప్రాప్యవిమానంసంస్థాప్యసుగ్రీవంప్రేక్ష్యోవాచేతి సంబంధః ౨౧½. బ్రూహీతి యాంత్విత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం సీతయానిమిత్తభూతయా-సీతాప్రియార్థమిత్యర్థః. ౨౨½. తథాత్వమపీతి అత్రయాహీతి విపరిణామేనసంబంధః. అభిత్వరస్వ - కిష్కింధాయాంవిళంబోనకార్యఇత్యర్థః ౨౩½. ఏవముక్తఇతి సర్వైస్సమావృతో వానరాధిపతి రుక్తఇత్యన్వయః. ౨౪½ ప్రవిశ్యేతి. అర్ధమేకంవాక్యం. ప్రవేశస్సుగ్రీవస్యైవ - నతువానరాణాం-

పాపవిశోధనం-విశిష్యమాహ — పాతకస్యాపి నాశనం - 'సేతుం దృష్ట్వా సముద్రస్య బ్రహ్మహత్యాం వ్యపోహ'తీతి స్మృతేః. ౧౬½. * తిలకం చిత్రకాననామధువనాదిదివ్యకాననోపేతా. ౧౭½. అథ దృష్ట్వేతి. ప్రణయసాధ్వసా ప్రణయయుక్తసాధ్వసా-'ప్రణతసాధ్వ'సేతి పాఠే-ప్రణేతు మపనేతుం ప్రాప్తం సాధ్వసం యయాసా ౧౮½ సుగ్రీవేత్యాది. తారాప్రముఖతః-తారాప్రముఖాభిః - సుగ్రీవప్రియభార్యాభిస్సహ - అన్యేషాం వానరేంద్రాణాం స్త్రీభిః పరివృతాపరివారితా - త్వయాసహఅయోధ్యాం గంతుమిచ్ఛామీతి సంబంధః. *తిలకం. అత్రైతదర్ధమేకదినవాసః. అతఏవభారతే అంగదస్యయౌవరాజ్యాభిషేకోఽప్యేతస్మిన్ దినేఉక్తః ౨౦. ఏవముక్తఇతి విమానంసంస్థాప్యేతి సంబంధః ౨౧½. బ్రూహీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం యాంత్విత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం సర్వేసీతయాహేతు

౨౫॥ ప్రవిశ్యాంతఃపురం శీఘ్రం తారా ముద్వీక్ష్య భాషత. ౨౬. ప్రియే త్వం
సహ నారీభి ర్వానరాణాం మహాత్మనాం, రాఘవే ణాభ్యనుజ్ఞాతా మైథిలీ ప్రియ
కామ్యయా ౨౭. త్వర త్వమభిగచ్ఛామో గృహ్య వానరయోషితః, అయోధ్యాం
దర్శయిష్యామ స్సర్వా దశరథస్త్రియః. ౨౮ సుగ్రీవస్య వచ శ్శ్రుత్వా తారా
సర్వాంగశోభనా, ఆహూయ చాబ్రవీ త్సర్వా వానరాణాం తు యోషితః ౨౯.
సుగ్రీవే ణాభ్యనుజ్ఞాతాః గంతుం సర్వై శ్చ వానరైః, మమ చాపి ప్రియం
కార్య మయోధ్యాదర్శనేన చ. ప్రవేశం చాపి రామస్య పౌరజానపదై స్సహ,
విభూతిం చైవ సర్వాసాం స్త్రీణాం దశరథస్య చ. ౩౦. తారయా చాభ్యనుజ్ఞాతా
స్సర్వా వానరయోషితః, నైపథ్యం విధిపూర్వేణ కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం
అధ్యారోహ న్విమానం తత్సీతాదర్శనకాంక్షయా, ౩౧॥ తాభి స్సహోత్థితం

భాషతఅభాషత ౨౬ ప్రియేత్వమితి నారీభిః స్త్రీభిస్సహఅనుజ్ఞాతా - అయోధ్యాగమనం ప్రతీతి
శేషః. త్వంచవానర స్త్రియశ్చానుజ్ఞాతా ఇత్యర్థః నారీణామితిపాఠే తృతీయార్థేషష్ఠీ ౨౭. త్వరేతి.
గృహ్యగృహీత్వా - ఆనీయేతియావత్. దర్శయిష్యామః ద్రక్ష్యామః - దశరథస్త్రియః దశరథస్త్రియ
శ్చ ౨౮ సుగ్రీవస్యేతి సర్వాంగశోభనేత్యనేనపూర్వం స్వయమలంకృతవతీతిగమ్యతే. ౨౯. సుగ్రీ
వేణేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం సుగ్రీవేణసర్వై ర్వానరైః స్వస్వభర్తృభిర్వానరైస్సహ -
అయోధ్యాంగంతు మభ్యనుజ్ఞాతాః - యూయమితిశేషః నకేవలంసుగ్రీవానుజ్ఞామాత్రం, మత్ప్రియా
ర్థంచభవతీభిరాగంతవ్య మిత్యాహ—మమచాపీతి అయోధ్యాదర్శనేన మమయత్ ప్రియంతద్భవతీభి
స్సహాగత్యకార్యమిత్యర్థః రామస్యప్రవేశంచ దశరథస్యస్త్రీణాం విభూతింఐశ్వర్యంచ - ద్రక్ష్యామ
ఇతిశేషః * రామానుజీయం సుగ్రీవేణాభ్యనుజ్ఞాతాః యయమితిశేషః. వానరై శ్చాభ్యనుజ్ఞాతా—
యూయమితిశేషః మమచాపి ప్రియం కార్యమయోధ్యాదర్శనేన, చేత్యత్రభవతీభిరితిశేషః ౩౦.
తారయేత్యాద్యర్ధత్రయ మేకాన్వయం నైపథ్యంఅలంకారం - విధిపూర్వేణ - మంగళాలంభనాది
విధిపూర్వకమిత్యర్థః అత్రాలంకరణాహ్వానాదినాదినమేకం గతమిత్యాహుః ప్రదక్షిణంకృత్వా -
విమానస్యేతిశేషః ప్రాదక్షిణ్యేనగమనమాత్రమత్రవివక్షితం అతివిపులస్యతస్యసద్యః ప్రదక్షిణా
సంభవాత్ ౩౧॥. తాభిరితి. ఉత్థితమిత్యనేనతాగమనపర్యంతం భూమావిమానం స్థితమితిజ్ఞాయతే.

భూతయా-సీతాప్రియార్థ మిత్యర్థః స్వదారసహితాస్సంతః ౨౫॥—౨౬ ప్రియఇత్యాది. వానరా
ణాం నారీభిస్సహ త్వం అభ్యనుజ్ఞాతా - అతః-వానరయోషితః గృహ్యగచ్ఛామః - అయోధ్యాందశ
రథస్త్రియశ్చ దర్శయిష్యామః ద్రక్ష్యామః - త్వంఅభిత్వరేతి సంబంధః. * తిలకం. వానరయోషితో
గృహ్యగృహీత్వా - సర్వాభిస్సహగచ్ఛామః-తాసామయోధ్యాం దర్శయిష్యామః. ౨౯ ఏవముక్తఇతి
వచనప్రకారమేవాహ—సుగ్రీవేణేత్యాది శ్లోకద్వయేన సుగ్రీవేణస్వపత్నీభి ర్వానరైశ్చ సహగంతు
మభ్యనుజ్ఞాతాః-యూయమితిశేషః.మమచాపిప్రియంకార్యం-యుష్మాభిరితిశేషః అతః అయోధ్యాదర్శ
నేనహేతునాచ పౌరజానపదైస్సహ రామస్యప్రవేశంచ - పౌరజానపదానాం ప్రవేశంచేత్యన్వయః.
దశరథస్యస్త్రీణాం విభూతించ ద్రష్టుమాగచ్ఛతేత్యధ్యాహారేణయోజనా ౩౦ తారయేతి. నైపథ్య
విధిపూర్వేణ అలంకరణప్రకారపూర్వకం. ౩౧॥ తాభిరితి తాభిస్సహోత్థితమిత్యనేన చతుర్థ్యాం

శీఘ్రం విమానం ప్రేక్ష్య రాఘవః ఋశ్యమూకసమీపే తు వైదేహీం పున రబ్రవీత్, ౩౨½. దృశ్యతేఽసౌ మహాన్ సీతే సవిద్యు దివ తోయదః. ఋశ్యమూకో గిరిశ్రేష్ఠః కాంచనై ర్ధాతుభి ర్వృతః, ౩౩½ అత్రాహం వానరేంద్రేణ సుగ్రీవేణ సమాగతః సమయ శ్చ కృత స్సీతే వధార్థం వాలినో మయా, ౩౪½. ఏషా సా దృశ్యతే పంపా నలినీ చిత్రకాననా త్వయా విహీనో యత్రాహం విలలాప సుదుఃఖితః, ౩౫½. అస్యా స్తీరే మయా దృష్టా శబరీ ధర్మచారిణీ, ౩౬. అత్ర యోజనబాహు శ్చ కబంధో నిహతో మయా, ౩౬½ దృశ్యతే చ జనస్థానే సీతే శ్రీమాన్ వనస్పతిః. యత్ర యుద్ధం మహ ద్వృత్తం తవ హేతో ర్విలాసిని, రావణస్య నృశంసస్య జటాయో శ్చ మహాత్మనః ౩౭. ఖర శ్చ నిహతో యత్ర దూషణ శ్చ నిపాతితః, త్రిశిరా శ్చ మహావీర్యో మయా బాణై రజిహ్మగైః ఏత త్తదాశ్రమపద మస్మాకం వరవర్ణిని, ౩౯½ పర్ణశాలా తథా చిత్రా దృశ్యతే శుభదర్శనా యత్ర త్వం రాక్షసేంద్రేణ రావణేన హృతా బలాత్, ౪౦½ ఏషా గోదావరీ రమ్యా ప్రసన్నసలిలా శివా అగస్త్యస్యాశ్రమో హ్యేష దృశ్యతే పశ్య మైథిలి, ౪౧½ దీప్త శ్చైవాశ్రమో హ్యేష సుతీక్ష్ణస్య మహాత్మనః ౪౨ వైదేహి దృశ్యతే చాత్ర శరభంగాశ్రమో మహాన్, ఉపయాత స్సహస్రాక్షో యత్ర శక్రః పురందరః ౪౩. అస్మిన్ దేశే మహాకాయో విరాధో నిహతో మయా, ౪౩½. ఏతే హి తాపసావాసా దృశ్యంతే తనుమధ్యమే. అత్రిః కులపతి ర్యత్ర సూర్యవైశ్వానరప్రభః, అత్ర సీతే త్వయా దృష్టా తాపసీ ధర్మచారిణీ ౪౫. అసౌ సుతను శైలేంద్ర

౩౨½—౩౩½ అత్రేతి సమయః సంకేతః ౩౪½ ఏషేతి విలలాప - లిడుత్తమైకవచనం ౩౫½ — ౩౬½ దృశ్యతేచేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం శ్రీమాన్ వనస్పతిః జటాయునివాసభూతోవటః - తస్యశ్రీమత్త్వం మహాత్మనాజటాయుషాఽధిష్ఠితత్వాత్ ౩౭ ఖరశ్చేత్యాది-సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః. తత్ పంచవటీతి ప్రసిద్ధం ౩౯½—౪౦½ ఏషాగోదావరీతి అయమేవపాఠస్సమ్యక్. 'ఏషామందాకి' నీతిపాఠేఅగస్త్యాశ్రమసమీపేమందాకినీతి కాచిన్నద్యస్తీతిజ్ఞేయం ఏకశ్లోకాత్పూర్వం పర్ణశాలేతి శ్లోకః పఠనీయః. *రామానుజీయం 'ఏషాగోదావరీర'మ్యేతి పాఠస్సమ్యక్ 'ఏషామందాకి'నీతిపాఠే అగస్త్యాశ్రమసమీపే మందాకినీసంజ్ఞకాకాచిన్నద్యస్తీత్యవంగతవ్యం ౪౧½ దీప్తశ్చేత్యర్థం ౪౨. వైదేహీతి. పురాణిశత్రుశరీరాణి - శత్రుపురాణివా - దారయతీతిపురందరః ౪౩ అస్మిన్ దేశ ఇత్యర్థం. ౪౩½ ఏతేహీత్యాది సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః తాపసావాసాః - అస్మాభిర్దశవర్షాణి యత్రోషిత మితిభావః తాపసీఅనసూయా ౪౫—౪౬ ఏషాసేత్యర్థం ౪౬½ భరద్వాజేత్యర్థం. యత్రభర

కిష్కింధాయా ముషిత్వాపంచమ్యాంశతః ప్రస్థానమిత్యవగమ్యతే, షష్ఠ్యాంపంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ౩౪½ ఏషేతి నళినీపద్మినీ - విలలాప వ్యలపం. ౩౬½ దృశ్యతఇతి వనస్పతిః - జటాయునివాసభూతో న్యగ్రోధః - యత్రవనస్పతిసమీపే వైదేహీ దృశ్యతఇత్యుత్తరేణ సంబంధః ౪౨ వైదేహీతి పురందరః - పురాణిశత్రుశరీరాణి - శత్రుపురాణి

శ్చిత్రకూటః ప్రకాశతే. యత్ర మాం కైకయీపుత్రః ప్రసాదయితు మాగతః ౪౬ ఏషా సా యమునా దూరా ద్దృశ్యతే చిత్రకాననా, ౪౬½. భరద్వాజాశ్రమో యత్ర శ్రీమా నేవ ప్రకాశతే. ౪౭. ఏషా త్రిపథగా గంగా దృశ్యతే వరవర్ణిని, నానాద్విజగణాకీర్ణా సంప్రపుష్పితకాననా ౪౮ శృంగిబేరపురం చైత ద్గుహో యత్ర సమాగతః, ౪౮½ ఏషా సా దృశ్యతే సీతే సరయూ ర్యూపమాలినీ నానాతరుశతాకీర్ణా సంప్రపుష్పితకాననా, ౪౯½. ఏషా సా దృశ్యతేఽయోధ్యా రాజధానీ పితు ర్మమ. అయోధ్యాం కురు వైదేహి ప్రణామం పున రాగతా, ౫౦½. తత స్తే వానరా స్సర్వే రాక్షస శ్చ విభీషణః ఉత్పత్యోత్పత్య దదృశు స్తాం పురీం శుభదర్శనాం, ౫౧½ తత స్తు తాం పాండురహర్మ్యమాలినీం విశాలకక్ష్యాం గజవాజిసంకులాం, పురీ మయోధ్యాం దదృశుః ప్లవంగమాః పురీం మహేంద్రస్య యథా ఽమరావతీం ౫౨½ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-షడ్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

సప్తవింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః.

పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం లక్ష్మణాగ్రజః, భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్య

ద్వాజాశ్రమః - పూర్వం-దృష్టఇతిశేషః శ్రీమాన్ సమీపప్రదేశః - ప్రకాశతే అదూరవర్తితయా సమ్యగ్దృశ్యతే ౪౭. ఏషాత్రిపథగేతి వరవర్ణినీతి సీతాసంబోధనం ౪౮. శృంగిబేరపురమిత్యర్థం. యత్రగుహస్సమాగతః తచ్ఛృంగిబేరపురం ఏతదిత్యన్వయః ౪౮½ ఏషాసేతి. యూపమాలినీ ఇక్ష్వాకుభి స్తీరేయాగానంతరం కీర్త్యర్థం శిలాభిః కృతయూపవతీత్యర్థః. ౪౯½ ఏషాసేతి. అయోధ్యామితి. ఉద్దిశ్యేతిశేషః విమానస్యాకాశగతత్వేనదూరస్థా అపిగంగాశృంగిబేరపురసరయ్వయోధ్యాదృష్టా ఇతి బోధ్యం. భరద్వాజాశ్రమేహితదాస్థితిః ౫౦½—౫౧½ తతస్త్వితి పాండురేత్యాది స్వభావోక్తిః ౫౨½ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ భరద్వాజాశ్రమవాసః పూర్ణ ఇతి పూర్ణే-చైత్రశుద్ధపంచమ్యామయోధ్యాతోనిర్గమనం-తదారభ్యచతుర్దశవర్షే పూర్ణేసతిపంచమ్యాం చైత్రశుద్ధపంచమ్యాం. తథాహి - చైత్రశుద్ధపంచమ్యాం నిర్గమః - తద్రాత్ర్యాంతమసాతీరేనివాసః - షష్ఠ్యాంశృంగిబేరపురే - సప్తమ్యాంవనస్పతిమూలే - అష్టమ్యాంభరద్వాజాశ్రమే - నవమ్యాంయమునాతీరే - దశమ్యాంరామ శ్చిత్రకూటం గమిష్యతీతి గుహచారముఖేన విదితవృత్తాంతస్య సుమంత్రస్య సాయాహ్నే అయోధ్యాప్రవేశః- తద్రాత్రావేవ దశరథస్య నిర్యాణం-ఏకాదశ్యాం రాజ్ఞస్తైలద్రోణ్యాం నిక్షేపః - ద్వాదశ్యాంభరతం ప్రతిమాతప్రేషణం-

---

వా దాకయతీతితదా. ౪౩½. ఏతఇతి, అత్రిరితి తాపసీ అనసూయా. ౩౯½ ఏషేతి. ప్రణామం - అయోధ్యాంప్రతీతి శేషః ౫౨½ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షడ్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

'పూర్ణేచతుర్దశేవర్షే పంచమ్యాంలక్ష్మణాగ్రజః, భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్యేత్యనేనేదం ప్రతిపాద్యతే. - ఫాల్గునపూర్ణిమాయాంసువేలారోహణం — 'అత్ర ప్రమాణం తతోఽస్తమగమత్సూర్య స్సంధ్యయా ప్రతిరంజితః, పూర్ణచంద్రప్రదీపాచక్షపాసమభివర్తత' ఇతివచనం తతోఽపరేద్యుః

వవందే నియతో మునిమ్. ౧. సో ఽపృచ్ఛ దభివాద్యైనం భరద్వాజం తపో
ధనమ్, శృణోషి కచ్చి ద్భగవన్ సుభిక్షానా మయం పురే కచ్చి చ్చ యుక్తో

తేచ దూతా మార్గే త్రయోదశీం చతుర్దశీం చాపనీయ పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ కేకయనగరం ప్రవివిశుః-
ప్రతిపది భరతస్యాయోధ్యాం ప్రత్యాగమనం-తత్ర చ మార్గే సప్తరాత్రీ రుషిత్వా అష్టమేదినే త్వరాతి
శయేనాహోరాత్ర మాగత్య నవమ్యాం సూర్యోదయే భరతస్యాయోధ్యా ప్రవేశః-తస్యామేవ దశరథ
సంస్కారః తదహరారభ్య త్రయోదశదినే వైశాఖశుద్ధపంచమ్యాం తత్పూర్వదినేచ భరతేన రాజ్ఞశ్శ్రాద్ధ
కర్మకరణం షష్ఠ్యాం తద్దేశీయాచారసిద్ధం దహనదేశశోధనం - సప్తమ్యాం మార్గశోధనాయ కర్మాంతిక
ప్రేషణం-కర్మాంతికైశ్చ దశమీపర్యంతం చతుర్దినం మార్గశోధనం - ఏకాదశ్యాం భరతస్య రామసకా
శం ప్రతిగమనం-తద్రాత్రౌ గంగాతీరే నివాసః-ద్వాదశ్యాం భరద్వాజాశ్రమే - త్రయోదశ్యాం రామసమా
గమః-చతుర్దశీ పౌర్ణమాసీ ప్రతిపత్సు చిత్రకూటే భరతస్య నివాసః - వైశాఖబహుళద్వితీయాయాం
భరతస్యాయోధ్యాం ప్రతిప్రయాణం-చతుర్థ్యామయోధ్యాప్రవేశః-ఇత్యేవం సార్ధమాసే గతే వైశాఖ
బహుళపంచమ్యాం రామస్య చిత్రకూటాన్నిర్గమః-అత్ర్యాశ్రమ ప్రవేశశ్చ ఏవమాశ్రమమండల
వాసేన సహసార్ధమాసేషు దశసంవత్సరేషు గతేషు-అవశిష్టకాలే పంచవటీవాసే-తత్ర త్రయోదశవర్షేషు
గతేషు తతశ్చతుర్దశే వర్షే చైత్రమాసే సీతాహరణం - వైశాఖే సుగ్రీవదర్శనం - ఆషాఢే వాలివధః-
ఆశ్వయుజే సైన్యోద్యోగః-ఫాల్గునే ప్రాయోపవేశః-ఫాల్గునశుద్ధచతుర్దశ్యాం లంకాదాహః - ఫాల్గునా
మావాస్యాయాం రావణవధః చైత్రశుద్ధప్రతిపది రావణసంస్కారాది - ద్వితీయాయాం విభీషణాభి
షేకః-సీతాప్రాప్తిదేవతాప్రస్థానానిచ - తృతీయాయాం లంకాతో నిర్గమః-చతుర్థ్యాం కిష్కింధాయాం
వాసః-పంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమే వాసః-అత్ర వక్తవ్యోపపత్తయ స్తత్ర తత్ర ప్రదర్శితాః. అస్మిన్
ప్రకారే హనుమత్సన్నిధానే-'ద్వౌమాసౌ రక్షితవ్యౌ మ' ఇతి రావణవచనం సీతాసాంత్వపరమ్. 'మాసాదూ
ర్ధ్వం న జీవిష్యే' ఇతి సీతావచనం తు సమ్యక్ సంగచ్ఛతే మాసశబ్దస్య వర్తమానమాసపరత్వం చాసకృదు
క్తం రావణేన దశమాసాగతాః అవశిష్టౌ ద్వౌమాసా విత్యుక్తి ర్మధుపానమత్తతయా అవివేకకృతా.
సీతాయా 'మాసా దూర్ధ్వ' మితి వచనం తు వర్తమానమాసపరమితి వివేకః 'భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్యే'
త్యనేన మహతాం స్థానమపి ప్రాప్య మిత్యుక్తం నియతః నియతకరణత్రయః. ౧ స ఇత్యాది సార్ధ

కృష్ణపక్షప్రథమాయాం యుద్ధస్య ప్రారంభః- తస్యామేవ రాత్రౌ నాగపాశబంధమోక్షౌ - ద్వితీయాయాం
ధూమ్రాక్షవధః తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రస్యవధః-చతుర్థ్యాం మకరాక్షస్యవధః-వస్తుతస్తు దశమ్యామేవ
కుంభనికుంభమకరాక్షాణాం వధః-ఏకాదశీ మారభ్య పునరింద్రజిత స్త్రిరాత్రం యుద్ధం లక్ష్మణేన-త్రయో
దశ్యామింద్రజిద్వధః - అత్ర చ ప్రమాణం—'అహోరాత్రై స్త్రిభిర్వీరః కథంచిద్వినిపాతిత' ఇత్యేత
ద్వచనం.చైత్రశుక్లప్రథమాయాం రావణస్య సంస్కారః-ద్వితీయాయాం విభీషణస్యాభిషేకః-తృతీయా
యాం దేవీసమాగమః-'తాం రాత్రిముషితం రామ' మిత్యుక్తత్వాచ్చతుర్థ్యాం ప్రతిప్రయాణం కిష్కింధా
ప్రాప్తిశ్చ-పంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిరితి-అస్యాం పంచమ్యాం చతుర్దశవర్ష స్సంపూర్ణః'-చతుర్ద
శేహి సంపూర్ణే వర్షేఽహని రఘూత్తమ, నద్రక్ష్యామి యదిత్వాం తు ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం తథేతిచ
ప్రతిజ్ఞాయ తం పరిష్వజ్య సాదర' మిత్యేత దత్ర ప్రమాణం షష్ఠ్యాం నందిగ్రామం ప్రాప్య జటావిశోధనం
కృత్వా - అయోధ్యాప్రాప్తిః సప్తమ్యాం పుష్యనక్షత్రే శ్రీరామచంద్రపట్టాభిషేక ఇత్యేవం క్రమో వేది
తవ్యః ౧ స ఇత్యాది సుభిక్షానామయం సుభిక్షం-అన్నానాం సమృద్ధిః-సమృద్ధావవ్యయీభావః. సుభిక్షం

భరతో జీవంత్యపిచ మాతరః, ౨॥ ఏవ ముక్తస్తు రామేణ భరద్వాజో మహా
మునిః. ప్రత్యువాచ రఘుశ్రేష్ఠం స్మితపూర్వం ప్రహృష్టవత్, ౩॥. పంకదిగ్ధస్తు
భరతో జటిలస్త్వాం ప్రతీక్షతే పాదుకే తే పురస్కృత్య సర్వం చ కుశలం
గృహే, ౪॥ త్వాం పురా చీరవసనం ప్రవిశంతం మహావనం స్త్రీతృతీయం
చ్యుతం రాజ్యాద్ధర్మకామంచ కేవలం, పదాతిం త్యక్తసర్వస్వం పితుర్వచన
కారిణం. సర్వభోగైః పరిత్యక్తం స్వర్గచ్యుతమివామరం, దృష్ట్వా తు కరుణా
పూర్వం మమాసీత్సమితింజయ కైకేయీవచనే యుక్తం వన్యమూలఫలాశినం,
౫॥ సాంప్రతం సుసమృద్ధార్థం సమిత్రగణబాంధవం సమీక్ష్య విజితారిం త్వాం
మమ ప్రీతిరనుత్తమా, ౬॥ సర్వం చ సుఖదుఃఖం తే విదితం మమ రాఘవ ౭.
యత్త్వయా విపులం ప్రాప్తం జనస్థానవధాదికం, బ్రాహ్మణార్థే నియుక్తస్య రక్షితు

శ్లోక ఏకాన్వయః సుభిక్షానామయం-భిక్ష్యంత ఇతి భిక్షాః అన్నాని - భిక్షాణాం సమృద్ధిః సుభిక్షం-
సమృద్ధావవ్యయీభావః. ఆమయస్యాభావోఽనామయం-ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి సమాసస్యేష్టత్వాత్సా
ధుః.సుభిక్షం చానామయంచేతి విగ్రహః అనామయం ఆరోగ్యం-'అనామయం స్యాదారోగ్య' మిత్య
మరః యుక్తః ప్రజాపాలనే సమాహితః ఏవమితి ప్రహృష్టవత్ ప్రహృష్టం-క్రియావిశేషణం. స్మిత
పూర్వం-సర్వజ్ఞోఽప్యజానాన ఇవ పృచ్ఛతీతి స్మితం.యద్వా—కిం భరతః ప్రజాపాలనసంతుష్టో వర్తత
ఇతి ప్రశ్నసారం మత్వా పరతంత్రే తస్మిన్ కథ మిత్థం సంభవతీతి స్మితకరణం. ౩॥ అతఏవ తదను
రూపముత్తరయతి—పంకేతి స్నానాభావాత్ పంకదిగ్ధత్వం స్నానాభావేపి నిత్యానుష్ఠానం దీక్షితవత్
గౌణస్నానేన. స్నానాభావే నిమిత్తమాహ—జటిలఇతి జటిలః జటావాన్-పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్.జటిలా
నాం వారుణస్నానం నిషిద్ధమితి భావః 'కథం న్వపరరాత్రేషు సరయూమవగాహత' ఇత్యాద్యుక్తిస్తు
కాదాచిత్కస్నానపరత్వే ఉప్యుపపద్యతే యద్వా-సదా అనాస్తృతభూమిశయనాదినా వా తాదృశ
త్వం ఏవం ప్రతినిష్ఠో భరతస్తే పాదుకే రాజ్యాయపురస్కృత్యత్వాం ప్రతీక్షతే త్వదాగమనాకాంక్ష
యావర్తత ఇత్యర్థః.'కచ్చిచ్చ యుక్తో భరత' ఇత్యస్యోత్తర ముక్త్వా'జీవంత్యపి చ మాతర' ఇత్యస్యోత్తర
మాహ—సర్వంచేతి తవగృహే యద్యదస్తి తత్సర్వం-కుశలం క్షేమయుక్తం-జీవంత్యపి చేతి సముచ్చిత
పృష్టాస్సర్వే మాతృపరిచారకాదయో జీవంతీత్యర్థః ౪॥ త్వాం పురేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వా
క్యం. పురా-చీరవసనం పురాతనచీరవసనం అతోనపూర్వపదేన పౌనరుక్త్యం. కరుణా దుఃఖం-పరదుఃఖ
దుఃఖిత్వం హి కరుణా. ౫॥. సాంప్రతమితి సాంప్రతం ఇదానీం తు త్వాంసమీక్ష్యస్థితస్యేతి శేషః-
ప్రీతిః-జాతేతి శేషః. అనుత్తమేత్యనేన దేవకార్యకరణహేతుత్వాత్ పూర్వమపి కాచిత్ ప్రీతిరాసీదితి
ద్యోత్యతే. ౬॥. సర్వమిత్యర్థం. సుఖం పంచవటీవాసాదికృతం-దుఃఖం సీతాహరణం ౭ యత్త్వ
యేత్యాది సార్ధశ్లోకపట్కమేకాన్వయం బ్రాహ్మణార్థే ఋషిజనరక్షణార్థే-నియుక్తస్య తైర్యాచితస్య-

చానామయంచేతివిగ్రహః యుక్తః సమాహితః-ప్రజాపాలన ఇత్యర్థః ౨॥. ఏవమితి. స్మిత పూర్వం
ప్రత్యువాచ-సర్వజ్ఞోఽపి భగవాన్ అజానన్నివమాం పృచ్ఛతీతి స్మితకారణం-ప్రహృష్టవత్ ప్రహృష్ట
వాన్ ౪॥ *తిలకం ఉచ్యమానవిశేషణం త్వాం దృష్ట్వా మమ పురాకరుణాదైన్య మాసీత్ ౫॥ సాంప్ర
తమితి.మమ ప్రీతిర్జాతేతి శేషః ౭. * తిలకం సర్వంతేసుఖం దుఃఖంచవిదితమిత్యేతత్ ప్రకాశయతి —
యత్త్వయేతి జనస్థాననివాసినా త్వయా యద్విపులం ఖరవధాదిన దుఃఖం ప్రాప్తంతన్మయావిదితం.

స్సర్వ్వతాపసాన్. రావణేన హృతా భార్యా బభూవేయ మనిందితా, మారీచదర్శనం చైవ సీతోన్మథన మేవ చ కబంధదర్శనం చైవ పంపాభిగమనం తథా, సుగ్రీవేణ చ తే సఖ్యం యచ్చ వాలీ హత స్త్వయా మార్గణం చైవ వైదేహ్యాః కర్మ వాతాత్మజస్య చ, విదితాయాం చ వైదేహ్యాం నళసేతు ర్యథా కృతః. యథా వా దీపితా లంకా ప్రహృష్టై ర్హరియూథపైః, సపుత్రబాంధవామాత్య స్సబల స్సహవాహనః యదా వినిహత స్సంఖ్యే రావణో దేవకంటకః, సమాగమ శ్చ త్రిదశై ర్యథా దత్త శ్చ తే వరః సర్వం మ మైత ద్విదితం తపసా ధర్మవత్సల, ౧౫ అహ మప్యత్ర తే దద్మి వరం శస్త్రభృతాంవర అర్ఘ్య మద్య గృహాణేద మయోధ్యాం శ్వో గమిష్యసి, ౧౬. తస్య త చ్ఛిరసా వాక్యం ప్రతిగృహ్య నృపాత్మజః బాఢ మి త్యేవ సంహృష్టో ధీమా న్వర మయాచత, అకాలే ఫలినో వృక్షా స్సర్వే చాపి మధుస్రవాః. ఫలా న్యమృతకల్పాని బహూని వివిధాని చ, భవంతు మార్గే భగవ న్నయోధ్యాం ప్రతిగచ్ఛతః ౧౭ తథేతి చ ప్రతిజ్ఞాతే వచసా త సనంతరం, అభవ న్పాదపా స్తత్ర స్వర్గపాదపసన్నిభాః నిష్ఫలాః ఫలిన శ్చాసన్ విపుష్పాః పుష్పశాలినః, శుష్కా స్సమగ్రపత్రా స్తే నగా శ్చైవ మధుస్రవాః. సర్వతో యోజనా త్రీణి గచ్ఛతా మభవం స్తదా, ౨౦. తతః ప్రహృష్టాః ప్లవగర్షభా స్తే

అతఏవ రక్షితుః ఖరాదివధముఖేన పాలయితుః-తవభార్యాహృతా బభూవేతి యత్ తచ్చేతియోజనా. -హృతాహర్తు మీప్సితా-ఆశంసాయాం క్తః. అతోనసీతోన్మథన మిత్యనేన పౌనరుక్త్యం వరః మృతవానరజీవనాదిః *రామానుజీయం. 'యథాచ నిహతస్సంఖ్యే రావణో దేవకంటక' ఇత్యతః పరం - 'సమాగమశ్చ త్రిదశై' రితి శ్లోకో ద్రష్టవ్యః. ౧౫ అహమితి వరం-దద్మి దదామి - అత్ర ఆశ్రమే-అద్య-అర్ఘ్యం పూజాం-గృహాణేతి సంబంధః. ౧౬ తస్యేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. బాఢమితి ప్రతిగృహ్య-తస్మిన్ దినే తత్ర పూజామంగీకృత్యేత్యర్థః ధీమాన్-అద్యాత్ర స్థిత్వా భరతం ప్రతిదూతప్రేషణ ముచిత మితి జ్ఞానవానిత్యర్థః మధూని స్రవంతీతి మధుస్రవాః-గచ్ఛతః - మమేతి శేషః. మయి గచ్ఛతి సతీత్యర్థః భవంతు - అతేరితికరణం బోధ్యం ఇతి వరమయాచ తేతి సంబంధః. ౧౭ తథేతి చేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం యోజనా యోజనాని- 'సుపాంసులు' గిత్యాదినా పూర్వసవర్ణాదేశః. అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా. గచ్ఛతాం వానరాణాం ఫలినశ్చాసన్నితి క్రమేణాన్వయః ఇదం చోత్తరదినకార్యం సౌకర్యాయ ఋషిణా దర్శితం ౨౦ తతఇతి తే ప్రసిద్ధాః-స్వర్గజితో యథా

మారీచదర్శనం - రావణస్య సీతాపహారార్థ మితిశేషః సీతోన్మథనం సీతాయా రాక్షసీభిర్లంకాయాం క్లేశనం. వాతాత్మజస్యకర్మ సముద్రలంఘనలంకాదహనాది. ప్రహృష్టైర్హరియూథపైర్లంకాదీపితేతి యత్ ఇంద్రజిద్వధానంతరంకృతంతచ్చవిదితం ౧౫ *తిలకం. అహమపీతి త్రిదశాఇవేతిభావః అర్ఘ్యం ప్రతిగృహాణమయాదాతుం ప్రతిజ్ఞాతస్యవరణా త్పూర్వమితి శేషః. ౧౬ *తిలకం అయోధ్యాం ప్రతిగచ్ఛతో మమమార్గఏవ వృక్షాదయోభవంతు - వానరాణాం విశ్రమార్థ మితిశేషః. ౧౭—౨౦. శుష్కాశ్చేతి. యోజనా త్రీణి - 'సుపాంసులు'గిత్యాదినా పూర్వసవర్ణాదేశః. ౨౦.

బహూని దివ్యాని ఫలాని చైవ, కామా దుపాశ్నంతి సహస్రశ స్తే ముదాన్వితాః స్వర్గజితో యథైవ. ౨౨½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే - సప్తవింశత్యుత్తర శతతమస్సర్గః

అష్టావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

అయోధ్యాం తు సమాలోక్య చింతయామాస రాఘవః. ½ చింతయిత్వా హనూమంత మువాచ ప్లవగోత్తమం. ౧ జానీహి కచ్చి త్కుశలీ జనో నృపతిమందిరే, ౧½ శృంగిబేరపురం ప్రాప్య గుహం గహనగోచరం. నిషాదాధిపతిం బ్రూహి కుశలం వచనా న్మమ, ౨½. శ్రుత్వా తు మాం కుశలిన మరోగం విగతజ్వరం భవిష్యతి గుహః ప్రీత స్సమ మాత్మసమ స్సఖా, ౩½ అయోధ్యాయా శ్చ తే మార్గం ప్రవృత్తిం భరతస్య చ. నివేదయిష్యతి ప్రీతో నిషాదాధిపతి ర్గుహః, ౪½. భరత స్తు త్వయా వాచ్యః కుశలం వచనా న్మమ సిద్ధార్థం శంస మాం తస్మై సభార్యం సహలక్ష్మణం, ౫½. హరణం చాపి వైదేహ్యా రావణేన బలీయసా,

---

స్వర్గిణఇవ. *రామానుజీయం తే ప్రసిద్ధాః స్వర్గజిత ఇవ ప్రహృష్టాస్తే ప్లవగర్షభా ఇతి తచ్ఛబ్దయో స్సంబంధః.౨౨½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే-సప్తవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథభరతం ప్రతిహనుమత్ప్రేషణమష్టావింశత్యుత్తరశతతమే.అయోధ్యాంత్వితి.అర్ధమేకం వాక్యం. సమాలోక్య-సమాలోచ్యేత్యర్థః ఆశ్రమస్థస్య తదవలోకనాసంభవాత్. చింతయామాస-కర్తవ్యమితి శేషః.½—౧ జానీహీత్యర్థం.నృపతిమందిరేజనఃమాత్రాదిః ౧½ శృంగిబేరేతి గహనగోచరం వనచారిణం. ౨½. గుహాయనివేదనస్య ప్రయోజనమాహ — శ్రుత్వాత్వితి విగతజ్వరం మద్విశ్లేషచింతాజ్వరరహితం యథా తథేతిభవిష్యతీతిక్రియావిశేషణం ఆత్మసమః-హీనజాతిమనపేక్ష్య ప్రేమాతిశయేనగుహమిత్థ్యాహ కులీన మమన్యత ౩½. అయోధ్యాయాశ్చేతి ప్రవృత్తింవృత్తాంతం ౪½.భరతస్త్వితి సిద్ధార్థంనిర్వ్యూఢ పితృవచనపరిపాలనరూపప్రయోజనం. ౫½. హరణమిత్యాదిశ్లోకపంచకమేకాన్వయం. రణేసుగ్రీవ వాలినోర్యుద్ధే వాలినోవధఇత్యర్థః. యథాచేతి.మహాతోయంఅవ్యయం ఆపగాపతింలంఘయిత్వాత్వయా

తతఇతి. తేఉపాశ్నంతీతి. తేస్వర్గజితోయథా తే స్వర్గజితఇవ - ప్రహృష్టాః ప్లవగర్షభాఇతి తచ్ఛబ్ద ద్వయస్య నిర్వాహః. * తిలకం. జయంతీతిజితః స్వర్గస్యజితః స్వర్గజితః ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

* తిలకం. అయోధ్యాం త్వితి. సమాలోక్య భరద్వాజాశ్రమే విమానాదవతరణసమయ ఇతిభావః. సుగ్రీవాదీనాం సమ్యక్ శిష్టాచారప్రదర్శనాయ సుహృత్పరూపతదాకారజ్ఞానాయచ పూర్వం హనుమత్ప్రేషణం. అతఏవపాద్మే పంచమ్యామేవ విసృష్టహనుమత్ప్రవేశసమయేభరతవర్ణన మేవం కృతం— 'అగ్నిప్రవేశస్యోద్యోగకాలేభ్రాతురనాగమాత్, న్యవేదయత్తదాతస్మై శ్రీరామాగమనోత్సవ'మితి. ౧½ శృంగిబేరేతి. గహనగోచరం వనగోచరంకుశలం మదీయం - మమవచనా ద్బ్రూహీతి సంబంధః ' * తిలకమ్. ఆత్మసమః స్వసదృశస్తత్త్వజ్ఞత్వాత్. ౪½. భరతఇతి సిద్ధార్థం నిర్వ్యూఢపితృవచనపరిపాలనరూపప్రయోజనం. ౫½. హరణమిత్యాది. యథాచాధిగతా - అస్ఖలిత

సుగ్రీవేణ చ సంసర్గం వాలిన శ్చ వధం రణే, మైథిల్యన్వేషణం చైవ యథా చాధి
గతా త్వయా. లంఘయిత్వా మహాతోయ మాపగాపతి మవ్యయం, ఉపయానం
సముద్రస్య సాగరస్య చ దర్శనం. యథా చ కారిత స్సేతూ రావణ శ్చ యథా
హతః, వరదానం మహేంద్రేణ బ్రహ్మణా వరుణేన చ. మహాదేవప్రసాదా చ్చ
పిత్రా మమ సమాగమం, ఉపయాతం చ మాం సౌమ్య భరతస్య నివేదయ సహ
రాక్షసరాజేన హరీణాం ప్రవరేణ చ, ౧౦॥ ఏత చ్ఛ్రుత్వా య మాకారం
భజతే భరత స్తదా స చ తే వేదితవ్య స్స్యా త్సర్వం యచ్చాపి మాం ప్రతి,
౧౧॥. జిత్వా శత్రుగణా రామః ప్రాప్య చానుత్తమం యశః ఉపయాతి సమృద్ధార్థ
స్సహ మిత్రై ర్మహాబలైః, జ్ఞేయా శ్చ సర్వే వృత్తాంతా భరత స్యేంగితాని చ.
తత్త్వేన ముఖవర్ణేన దృష్ట్యా వ్యాభాషణేన చ, ౧౩॥ సర్వకామసమృద్ధం హి
హ స్త్యశ్వరథసంకులం పితృపైతామహం రాజ్యం కస్య నావర్తయే న్మనః,౧౪॥.

సీతా యథా అధిగతా తథా శంసేత్యన్వయః. సముద్రస్యోపయానం - సముద్రం ప్రతిగమనమిత్యర్థః.
సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ సమీపయానం వా సాగరస్యసముద్రరాజస్య - బ్రహ్మణావరుణేనచేతి సహార్థే
తృతీయా. అనేనమహేంద్రేణ వానరసముత్థాపన రూపవరదానే బ్రహ్మాద్యనుమతిర స్తీతిద్యోతితం
పిత్రామమసమాగమమిత్యేతదంతస్యశంసేతి పూర్వేణసంబంధః. ఉపయాతమితి. అన్యదాచతుర్థా
మేవచతుర్దశవర్షాతిక్రమాత్ సోఽగ్నింప్రవిశేదితిభావః. సౌమ్యేత్యనేనమందంమందంకథయ -
అన్యథాహఠాన్మదాగమనశ్రవణేహర్షోఽస్య ఉన్మత్తకోభవేదితిభావః. ౧౦॥. త్వమేవరాజ్యంపాల
యేతిమయోక్తే, భరత స్తదంగీకరోతినవేతితదాకార స్త్వయాజ్ఞాతవ్యఇత్యాహ—ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి. ఏతత్
ఉపయానం - ఆకారంముఖప్రసాదాదికం - మాంప్రతియత్ ఇంగితచేష్టాదికం. ౧౧॥. జిత్వా
శత్రుగణానిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ఏతచ్ఛ్లోకాంతే ఇత్యుక్తేవ్యత్యధ్యాహర్తవ్యం. జ్ఞేయా
ఇతిశ్లోకే, పూర్వోక్తమేవవిశేష్యతే తత్త్వేనేత్యస్యజ్ఞేయా ఇత్యనేనసంబంధః. అత్రాపిపూర్వవ
ద్రాజ్యంపాలయేతి మదుక్తింభరతః కిమంగీకరోతీతి పరీక్షస్వేతిభావః అన్యథాభరతప్రకృతేః రామ
ప్రకృతేశ్చవిరుద్ధంస్యాత్. యావేవమూచతుః — 'నసర్వేభ్రాతరస్తాత భవంతిభరతోపమా' ఇతి;
'యావన్నచరణౌభ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ, శిరసాధారయిష్యామి నమేశాంతిర్భవిష్య'తీతిచ ౧౩॥.
ననుకింపరీక్షణీయం సర్వస్యాపిరాజ్యాధిపత్యకాంక్షిత్వాదిత్యాశంక్యాహ—సర్వేతి. పితృపితామహ
శబ్దా కులపరంపరోపలక్షకౌ. పితృపితామహేభ్యఆగతం - ఉత్తరపదవృద్ధిరార్షః. నావర్తయేత్

ప్రతాయథా దృష్టేత్యర్థః. ఉపయానంవానరసేనయాసహాగమనం - సాగరస్య దివ్యరూపధారిణో
దర్శనం - వరదానమితి బ్రహ్మణావరుణేన చేతిసహార్థే తృతీయా. వరః వానరసముత్థానరూపః -
అతః బ్రహ్మవరుణయోరపివరదానకర్తృత్వాభిధానాత్ - వరదానకాలే బ్రహ్మాద్యనుమత్యామహేంద్రో
వరంప్రాదాదిత్యవగమ్యతే ౧౦॥. ఏతదితి యమాకారంఖేదానందసూచకం - తేత్వయా ౧౧॥
జిత్వేత్యాది. జ్ఞేయాఇతి - తత్త్వేనయాథార్థ్యేన వృత్తాంతా జ్ఞేయా ఇతి సంబంధః. ౧౩॥. త్వయి
తాదృశసౌహృదవతో భరతస్యభావపరీక్షణంనకర్తవ్యమిత్యాశంక్యతాదృశానామపి హృదయస్య ప్రాయ
శోరాజ్యశ్రియాఆకర్షణం సంభావ్యతఇత్యాహ—సర్వకామేతి పితృపైతామహం పితృపితామహేభ్య

సంగత్యా భరత శ్శ్రీమాన్ రాజ్యార్థీ చేత్స్వయం భవేత్. ప్రశాస్తు వసుధాం కృత్స్నా మఖిలాం రఘునందనః, ౧౫॥ తస్య బుద్ధిం చ విజ్ఞాయ వ్యవసాయం చ వానర. యావన్న దూరం యాతస్స్యా క్షిప్ర మాగంతు మర్హసి, ౧౬॥. ఇతి ప్రతిసమాదిష్టో హనుమాన్ మారుతాత్మజః మానుషం ధారయన్ రూప మయోధ్యాం త్వరితో యయౌ, ౧౭॥. అథోత్పపాత వేగేన హనుమాన్ మారుతాత్మజః. గరుత్మా నివ వేగేన జిఘృక్షన్ భుజగోత్తమం, ౧౮॥ లంఘయిత్వా పితృపథం భుజగేంద్రాలయం శుభం, గంగాయమునయో ర్మధ్యం సన్నిపాత మతీత్య చ, శృంగిబేరపురం ప్రాప్య గుహ మాసాద్య వీర్యవాన్. స వాచా శుభయా హృష్టో హనుమా నిద మబ్రవీత్, ౨౦॥ సఖా తు తవ కాకుత్స్థో రామ స్సత్యపరాక్రమః సహ సీత స్ససౌమిత్రి స్స త్వాం కుశల మబ్రవీత్, ౨౧॥ పంచమీ మద్య రజనీ ముషిత్వా

నాకర్షేత్ -కస్య - భరతాదన్యస్యైవేత్యర్థః ౧౪॥ ఏవం భరతేంగితేజ్ఞాతేతవ కింకర్తవ్యమిత్యత్రాహ— సంగత్యేతి. సంగత్యాఅస్మత్సంగత్యా - యద్యపిపూర్వంసర్వాత్మనానరాజ్యపాలనమంగీకరోమీత్యుక్తం - తథాపిచతుర్దశవర్షపర్యంతం మద్విరహాతురతయాసుదర్శనజహర్ష ప్రకర్షాతిరేకేణ త్వమభిషిక్తో భవేతిమదుక్తి మంగీకరిష్యతి కిమితిభావః భరతః మత్ప్రీత్యర్థంపూర్వం రాజ్యభారమంగీకృతవాన్ ఖలు - స్వయం శ్రీమాన్ స్వాభావికపారతంత్ర్య శ్రీమాన్-భవే దిత్యాశంసాయాంలిఙ్. ప్రశాస్తు వసుధాంకృత్స్నాం - తాతోమదభిషేకసంభ్రమంనలబ్ధవాన్ - అహంతు భరతాభిషేకమహోత్సవమనుభవేయం- అతఏవహ్యయోధ్యాకాండేఽపి 'శనైర్జగామసాపేక్షః' ఇత్యుక్తం. భరతాభిషేకదర్శనసాపేక్ష ఇత్యర్థః. అఖిలాంఖిలరహితాం - సమృద్ధజనామిత్యర్థః కథమసౌభరణక్షమఇత్యత్రాహ—రఘునందనఇతి. త్రైలోక్యభరణక్షమకులోద్భూతఇత్యర్థః *రామానుజీయం సంగత్యాఆగత్యా. ౧౫॥. తస్యేతి బుద్ధింమత్సన్నిధానేకథంచిద్రాజ్యమంగీకరిష్యతీతిబుద్ధిం - వ్యవసాయంసర్వాత్మనానాంగీకరిష్యతీతి వ్యవసాయంచ - జ్ఞాత్వా - అంగీకరిష్యతిచేదస్మాద్దేశాద్యావద్దూరంనయాతస్స్యాత్తావదాగంతుమర్హసి - అన్యథానాగచ్ఛేతిభావః అతఏవహనుమానపితస్య వ్యవసాయంజ్ఞాత్వా నాగతవానితిజ్ఞేయం. కేచిత్తు-భరతభావజ్ఞోఽపి రామస్సర్వాత్మనాఽనురక్తోఽపిరాజ్ఞాపరీక్షణీయ ఇతి లోకేరాజనీతిప్రవర్తనాయైవమతిశంకావచనముక్తవాన్ - వస్తుతః స్వస్యర్యుటితిగమనే భరతస్యహర్ష ఉన్మత్తకో భవేదితి.తస్మాత్సత్వాయహనుమంతం ప్రేషితవాన్ తదాశయజ్ఞోహనుమానపి రామాగమనముక్త్వాభరతేనసహైవాగతవానిత్యాహుః ౧౬॥ ఇతీతి ప్రతిసమాదిష్టః ప్రతికూలంసమాదిష్టః - అహృదయం సమాదిష్టఇత్యర్థః యయౌ యాతుముద్యుక్తః ౧౭॥ అథేతి అథఉద్యోగానంతరం - వేగేనజిఘృక్షన్నివేత్యన్వయః ౧౯॥ లంఘయిత్వేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం పితృపథంస్వపితృపథం-వాయుమార్గమిత్యర్థః భుజగేంద్రాలయమితి గంగాయమునాసంగమవిశేషణం ౨౦॥—౨౧॥ పంచమీమితి

ఆగతం - నావర్తయేత్ నాకర్షేత్. ౧౪॥ తస్యరాజ్యకాంక్షాచేత్తర్హ్యంకరిష్య పీత్యాశంక్యతమేవస్థాపయామీత్యాహ—సంగత్యేతి సంగత్యాచిరకాలపరిచయేన రాజ్యేనార్థీభవేత్తర్హి వసుధాం ప్రశాస్త్వితి సంబంధః. ౧౯॥ లంఘయిత్వేత్యాది పితృపథంవాయుపథం - విహగేంద్రాలయం పక్షీంద్రాణాం సంచారస్థానం - మధ్యంమార్గమధ్యస్థితం - గంగాయమునయో స్సన్నిపాతం ప్రయాగం. ౨౧॥. పంచమీమితి. పంచమీంపంచమీసంబంధినీం - అద్యరజనీంఏతాం రజనీ

వచనాన్మునేః భరద్వాజాభ్యనుజ్ఞాతం ద్రక్ష్యస్యద్యైవ రాఘవం, ౨౫. ఏవము
క్త్వా మహాతేజాస్సంప్రహృష్టతనూరుహః. ఉత్పపాత మహావేగో వేగవానవిచా
రయన్, ౨౬. సోఽపశ్య ద్రామతీర్థం చ నదీం వాలుకినీం తదా. గోమతీం తాం చ
సోఽపశ్యత్ భీమం సాలవనం తథా, ప్రజాశ్చ బహుసాహస్రాస్స్ఫీతాన్ జన
పదానపి. ౨౭ స గత్వా దూరమధ్వానం త్వరితః కపికుంజరః, ఆససాద ద్రుమాన్
ఫుల్లాన్ నందిగ్రామసమీపగాన్ స్త్రీభిస్సపుత్త్రైర్వృద్ధైశ్చ రమమాణైరలం
కృతాన్, సురాధిపస్యోపవనే యథా చైత్రరథే ద్రుమాన్ ౨౮. క్రోశమాత్రే
త్వయోధ్యాయాశ్చీరకృష్ణాజినాంబరం, దదర్శ భరతం దీనం కృశమాశ్రమవాసినం.
జటిలం మలదిగ్ధాంగం భ్రాతృవ్యసనకర్శితం, ఫలమూలాశినం దాంతం తాపసం
ధర్మచారిణం సమున్నతజటాభారం వల్కలాజినవాససం, నియతం భావితా
త్మానం బ్రహ్మర్షిసమతేజసం పాదుకే తే పురస్కృత్య శాసంతం వై వసుంధ
రాం, చాతుర్వర్ణ్యస్య లోకస్య త్రాతారం సర్వతోభయాత్ ఉపస్థితమమాత్యై

పంచమీం పంచమీసంబంధినీం - అద్య రజనీం ఏతాం రజనీం - ఉషిత్వా - నిర్గతమితి శేషః భరద్వాజా భ్యనుజ్ఞాతం - ప్రాతరితి శేషః. అద్యైవ అచిరేణైవ ౨౫. ఏవమితి సంప్రహృష్టతనూరుహః-సకల లోకానందకారిరామప్రత్యాగమనం మయా శ్రావయితవ్యం లబ్ధమిత్యస్మాద్ధేతోరితి భావః మహావేగః మహావేగస్వభావః - వేగవాన్ తాదాత్వికవేగవాన్ - అవిచారయన్ - మార్గస్థవనగిరినదీసౌందర్యా దికమగణయన్నితి భావః. ౨౬ సోఽపశ్యదిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం రామతీర్థం పరశురామ తీర్థం - తాం ప్రసిద్ధాం - ప్రజాః కోసలజనపదస్థాః ౨౭ స గత్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. ఫుల్లాన్ ఫుల్లపుష్పాన్ - స్త్రీభిస్సపుత్త్రైర్వృద్ధైశ్చ స్త్రీబాలవృద్ధావిశేషేణ సర్వేషామానందకరత్వా దితి భావః. సురాధిపస్య-ఉపవనే నందనవనే చైత్రరథే చ-స్థితాన్ ద్రుమాన్ యథా తత్సదృశానిత్యర్థః. ౨౮ క్రోశమాత్రే త్విత్యాదిశ్లోకపంచకమేకాన్వయం క్రోశమాత్రే ఘటికాద్వయమాత్రే - ఘటికా ద్వయగంతవ్యభూమౌ-క్రోశలక్షణముక్తం జ్యోతిషదర్పణే — 'యవోదరైరంగులమష్టసంఖ్యైర్హస్తో ఽంగులైష్షడ్గుణితైశ్చతుర్భిః, హస్తైశ్చతుర్భిర్భవతీహ దండః క్రోశస్సహస్రద్వితయేన తేషా'మితి దీనం రామాదర్శనేన - దాంతం బహిరింద్రియనిగ్రహశాలినం - సమున్నతజటాభారమితి - పూర్వం జటావ త్త్వోక్తిః - అత్ర తద్భారస్యసమున్నతత్వోక్తిరితి వైషమ్యం వల్కలాజినవాససమిత్యుత్తరీయోక్తిః అతశ్చీరకృష్ణాజినాంబరమిత్యనేన పునరుక్తిః. నియతం నియతవాచం - భావితాత్మానం ధ్యాతాత్మాన మితి మనోనియమోక్తిః తే పూర్వం రామేణ దత్తే చాతుర్వర్ణ్యస్య చతుర్వర్ణరూపస్య-స్వార్థే ష్యఞ్. లోకస్య జనస్య - యుక్తైః సన్నద్ధైః - 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతి యుక్తి' ష్వత్యమరః

*తిలకం. బలముఖ్యైః-బలాధ్యక్షైః కాషాయాంబరధారిభిః - 'యథా రాజా తథా ప్రజా' ఇతి న్యాయా

ముషిత్వా - ప్రాతః భరద్వాజాభ్యనుజ్ఞాతం సమాయాంతం రామం - అద్యైవ అచిరేణైవ పశ్యసీత్యర్థః ౨౫. ఏవమితి. సంప్రహృష్టతనూరుహః సకలజగదానందకారిరఘునాథప్రత్యాగమనం - మయా శ్రా వయితవ్యమిత్యస్మాద్ధేతోరితి భావః అవిచారయన్ - అధ్వశ్రమమితి శేషః ౨౭. స గత్వేత్యాదిశ్లోక

శ్చ శుచిభి శ్చ పురోహితైః, బలముఖ్యై శ్చ యుక్తై శ్చ కాషాయాంబరధారిభిః. ౩౨. న హి తే రాజపుత్రం తం చీరకృష్ణాజినాంబరం, పరిభోక్తుం వ్యవస్యంతి పౌరా వై ధర్మవత్సలం. ౩౩. తం ధర్మ మివ ధర్మజ్ఞం దేహవంత మివాపరం, ఉవాచ ప్రాంజలి ర్వాక్యం హనుమాన్ మారుతాత్మజః ౩౪ వసంతం దండకారణ్యే యం త్వం చీరజటాధరం, అనుశోచసి కాకుత్స్థం స త్వాం కుశల మబ్రవీత్. ౩౫. ప్రియ మాఖ్యామి తే దేవ శోకం త్యక్ష్యసి దారుణం, అస్మిన్ ముహూర్తే భ్రాత్రా త్వం రామేణ సహ సంగతః ౩౬ నిహత్య రావణం రామః ప్రతిలభ్య చ మైథిలీం, ఉపయాతి సమృద్ధార్థ స్సహ మిత్రై ర్మహాబలైః ౩౭ లక్ష్మణ శ్చ మహాతేజాః వైదేహీ చ యశస్వినీ, సీతా సమగ్రా రామేణ మహేంద్రేణ యథా శచీ. ౩౮. ఏవ ముక్తో హనుమతా భరతో భ్రాతృవత్సలః, పపాత సహసా హృష్టో హర్షా న్మోహం జగామ హ. ౩౯ తతో ముహూర్తా దుత్థాయ ప్రత్యాశ్వస్య చ

దితి భావః ౩౨ భ్రాతృవియోగాద్భరతస్య వల్కలాదిధారణమస్తు - అమాత్యానాంతత్ కిన్నిమిత్త మిత్యాశంక్య తత్ర కారణమాహ—నహీతి రాజపుత్రం భరతం పరివర్జయిత్వా - భోక్తుం సమీచీన వస్త్రాభరణాదీన్యనుభవితుం నవ్యవస్యంతివ్యవసాయం నకుర్వంతి - 'అపపరీవర్జనే' ఇతి పరేః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా. ఆచార్యాః ప్రాహుః—పరిపరితో వర్తమానా అపిపౌరాః - భరతం - భోక్తుం అనుభవితుం-ద్రష్టుమితియావత్. నవ్యవస్యంతి వ్యవసాయం నకుర్వంతి - తద్దర్శనే నిరాశాభవంతీ త్యర్థః తత్ర హేతుమాహ—రాజపుత్రమితి రామవిరహానంతరక్షణే మృతస్యపుత్రః ఖల్వయం - అద్యరామానాగమనేకిమయమస్మాభిర్లభ్యత ఇతి భావః. హేత్వంతరమాహ—ధర్మవత్సలం-ధర్మార్థతయా స్వాత్మత్యాగే పితృసదృశ మిత్యర్థః చతుర్దశేవర్షే పూర్ణేఽపి రామాగమనాదర్శనాత్ ప్రాణత్యాగే వ్యవసితం భరతమాలోకయతాం పౌరాణాం ఖేదాతిశయోఽనేన శ్లోకేనసూచ్యతే ౩౩ తమితి. దేహవంతమపరం ధర్మమివస్థితం - ద్వితీయ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ౩౪—౩౫ ప్రియమితి. సంగతః-భవిష్యసీతి శేషః అత్రాపరిచితత్వాత్ భరతంహనుమానవందత-యద్వా- ప్రాంజలిరితిపదంవందన పూర్వకాంజలిపరం అథవా-భరతదశాదర్శనేన ప్రియాఖ్యానేక్షణవిళంబేఽపి ప్రాణహానిశంకయా- 'సతికుడ్య' ఇతి న్యాయేన వందనోద్దేశ్యవస్తునిశీర్యమాణే కింవందనేనేతి తదుజ్జీవకం ప్రియాఖ్యానమేవాకరోత్. యద్వా - తద్దశాదర్శనేన స్వరూపం విసస్మార ౩౬ నిహత్యేతి సమృద్ధార్థః సంపూర్ణమనోరథః ౩౭. లక్ష్మణశ్చేతి సమగ్రాసంపూర్ణమనోరథా-ఉపయాత ఇతి శేషః. ౩౮ ఏవమితి హృష్టః పపాత-'హర్షాన్మోహం జగామ' హేత్యనేనవార్తా శ్రవణమాత్రేణైతాదృశావస్థే భరతే ఝటితి రామా

ద్వయమేకం వాక్యం సురధిపస్యోపవనే నందనవనే-చైత్రరథం కుబేరోద్యానం. ౩౨ భ్రాతృవియోగాద్భరతస్య వల్కలాదిధారణమస్తు - అమాత్యాదీనాంతు కిన్నిమిత్తమిత్యాశంక్య తత్ర కారణమాహ—నహీతి. అమాత్యాదయః - ధర్మవత్సలాః పౌరాః తేన-రాజపుత్రం భరతం - పరిభోక్తుం-పరిర్వర్జనార్థే భరతంవర్జయిత్వాభోక్తుం నవ్యవస్యంతీ త్యర్థః ౩౩. తమితి ద్వితీయఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩౫. ప్రియమితి. రామేణసహసంగతః - సంగతప్రాయః. ౩౬—౪౧ దేవఇత్యాది.

రాఘవః, హనుమంత మువాచేదం భరతః ప్రియవాదినం. ౪౦ అశోకజైః ప్రీతిమయైః కపి మాలింగ్య సంభ్రమాత్, సిషేచ భరతః శ్రీమా న్విపులై రాస్రబిందుభిః. ౪౧ దేవో వా మానుషో వా త్వ మనుక్రోశా దిహాగతః, ప్రియాఖ్యానస్య తే సౌమ్య దదామి బ్రువతః ప్రియం. గవాం శతసహస్రం చ గ్రామాణాం చ శతం పరం, సుకుండలా శ్శుభాచారాః భార్యాః కన్యాశ్చ షోడశ హేమవర్ణా స్సునాసోరూ శ్శశిసౌమ్యాననాః స్త్రియః, సర్వాభరణసంపన్నాః సంపన్నాః కులజాతిభిః. ౪౪. నిశమ్య రామాగమనం నృపాత్మజః కపిప్రవీరస్య తదద్భుతోపమం, ప్రహర్షితో రామదిదృక్షయా భవ త్పునశ్చ హర్షా దిద మబ్రవీ ద్వచః ౪౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - యుద్ధకాణ్డే - అష్టావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఏకోనత్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః.

బహూని నామ వర్షాణి గతస్య సుమహ ద్వనం, శృణో మ్యహం ప్రీతికరం మమ నాథస్య కీర్తనం. కల్యాణీ బత గాథేయం లౌకికీ ప్రతిభాతి మే, ఏతి జీవంత మానందో నరం వర్షశతా దపి. ౨. రాఘవస్య హరీణాం చ కథ మాసీ త్సమాగమః

గమనేకావస్థాభవేదితిఋషిర్విస్మయతే. ౩౯—౪౦. అశోకజైరితి భరతః కపిమాలింగ్య - అశోకజైః శోకభిన్నైః - ప్రీతిమయైః - ఆనందజైరిత్యర్థః విపులైః గురుభిః. ౪౧ దేవోవేత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం. పరిగృహీతమనుష్యదేహేఽపి హనుమతి తేజోవిశేషాత్ సంశయః - అనుక్రోశాత్ దయయా - ప్రియంబ్రువతస్తే - ప్రియాఖ్యానస్య ప్రియవచనస్య - పారితోషికత్వేనగవాదికం దదామి-భార్యాః భరణార్హాః - కన్యాః అనూఢాః స్త్రియః ౪౪ నిశమ్యేతి. రామదిదృక్షయా ఉపలక్షితోభరతః - అద్భుతా ఉపమా యస్యతత్ అద్భుతోపమం - నిరుపమమిత్యర్థః తద్రామాగమనం-కపిప్రవరస్య కపిప్రవరాత్ - నిశమ్య - నటస్యశృణోతీతివత్ పఞ్చమీ. ప్రహర్షితోఽభవత్. ౪౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే- అష్టావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

బహూనీత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. బహూనివర్షాణివనంగతస్యేతి సంబంధః. వర్షశతాదపీత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. వర్షశతాత్ పరమితిశేషః ౨ రాఘవస్యేతి అత్రవానరసమాగమప్రశ్నేనపూర్వం భరతస్సామాన్యతో వానరసేనాసన్నాహం శ్రుతవానితిగమ్యతే కిమాశ్రిత్యకిం

ప్రియంబ్రువతః - తేత్వత్సంబంధినః- ప్రియాఖ్యానస్య ప్రియకథనస్య-శతసహస్రసంఖ్యాదిగవాదికం దదామీతి సంబంధః. ౪౫ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

బహూనీత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం బహూనివర్షాణివనంగతస్యమమనాథస్య - ప్రీతికరం కీర్తనం యతః శృణోమిఅతః - జీవంతం నరం వర్షశతాదపి ఆనందః ఏతీత్యేవంరూపా లౌకికీ గాథాజనవార్తా - మేమమకల్యాణీ సత్యార్థా - ప్రతిభాతీతి సంబంధః. ౨ రాఘవస్యేతి 'రాఘవస్య హరీణాంచకథమాసీత్సమాగమ' ఇత్యనేన - దేవోవామానుషోవేతి ప్రశ్నస్యానంతరం - 'వానరేం

కస్మి౯ దేశే కి మాశ్రిత్య తత్త్వ మాఖ్యాహి పృచ్ఛతః ౩. స పృష్టో రాజపుత్రేణ బృస్యాం సముపవేశితః, ఆచచక్షే తత స్సర్వం రామస్య చరితం వనే. ౪. యథా ప్రవ్రాజితో రామో మాతు ర్దత్తో వర స్తవ, యథా చ పుత్రశోకేన రాజా దశరథో మృతః యథా దూతై స్త్వ మానీత స్తూర్ణం రాజగృహాత్ ప్రభో, త్వయా ఽయోధ్యాం ప్రవిష్టేన యథా రాజ్యం న చేప్సితం. చిత్రకూటం గిరిం గత్వా రాజ్యే నామిత్రకర్శన, నిమన్త్రిత స్త్వయా భ్రాతా ధర్మ మాచరతా సతాం. స్థితేన రాజ్ఞో వచనే యథా రాజ్యం విసర్జితం, ఆర్యస్య పాదుకే గృహ్య యథాఽపి పున రాగతః, సర్వ మేత న్మహాబాహో యథావ ద్విదితం తవ, త్వయి ప్రతిప్రయాతే తు యద్వృత్తం త న్నిబోధ మే ౯ అపయాతే త్వయి తదా సముద్భ్రాంతమృగద్విజం, పరిద్యూన మి వాత్యర్థం తద్వనం సమపద్యత ౧౦. త ద్ధస్తిమృదితం ఘోరం సింహవ్యాఘ్రమృగాయుతం, ప్రవివే శాథ విజనం సుమహ ద్దండకావనం ౧౧. తేషాం పురస్తా ద్బలవా౯ గచ్ఛతాం గహనే వనే, వినర్ద సుమహానాదం విరాధః ప్రత్యదృశ్యత ౧౨ త ముత్క్షిప్య మహానాద మూర్ధ్వబాహు మధోముఖం, నిఖాతే ప్రక్షిపన్తి స్మ నదన్త మివ కుంజరం ౧౩ తత్కృత్వా దుష్కరం కర్మ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, సాయాహ్నే శరభంగస్య రమ్య మాశ్రమ మీయతుః ౧౪. శరభంగే దివం ప్రాప్తే రామ స్సత్యపరాక్రమః, అభివాద్య మునీ౯ సర్వా౯ జనస్థాన ముపాగమత్ ౧౫ తతః పశ్చా చ్ఛూర్పణఖా రామపార్శ్వ ముపాగతా, ౧౫. తతో రామేణ సందిష్టో లక్ష్మణ స్సహసోత్థితః ప్రగృహ్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబలః, ౧౬. చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమ

ప్రయోజన మవలంబ్య ౩ సఇతి బృస్యాంతపస్విసముచితాసనే-'వ్రతినామాసనం బృ'సీత్యమరః. ౪.వక్ష్యమాణవృత్తాంతే ప్రామాణ్యసిద్ధయే తత్పూర్వవృత్తం సంగ్రహేణానువదతి—యథేత్యాదినా అత్ర యథేత్యస్యయేన ప్రకారేణేత్యర్థః మాతుః మాత్రే- రాజ్యేననిమన్త్రిత ఇత్యన్వయః. అమిత్రకర్శనే త్యనేనరాజ్యకరణసామర్థ్యే స్వస్యసత్యపి జ్యేష్ఠానువృత్త్యర్థం నిమన్త్రిత ఇతిగమ్యతే ౯. అపయాతఇతి సముద్భ్రాంతేతి - అపూర్వపురుషదర్శనేనేతిభావః. పరిద్యూనంపరితప్తం. ౧౦ తదితి తత్ ప్రసిద్ధం-హస్తిభిః వనగజైః - మృదితం ౧౨ తమితి నిఖాతేఅవటే - ప్రక్షిపన్తిస్మేతి బహువచనేన సీతయాఽపితత్రకించిత్ సాహాయ్యంకృత మితిగమ్యతే.౧౩—౧౫ తతఃపశ్చాదిత్యర్థం ౧౫. తతఇతి కర్ణనాసమిత్యత్ర ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః.*రామానుజీయం. 'అభివాద్యమునీ౯ సర్వా౯ జనస్థానముపాగమ'దిత్యనంతరం 'తతః పశ్చాచ్ఛూర్పణఖారామపార్శ్వముపాగతా, అతోరామేణ సందిష్టోలక్ష్మణ స్సహసోత్థితః - ప్రగృహ్యఖడ్గం చిచ్ఛేదకర్ణనాసం మహాబల'ఇత్యనంతరం - 'చతుర్దశసహస్రా'ణీత్యేవం పాఠక్రమోఽవగంతవ్యః అన్యథా పాఠేతు అవివక్షితక్రమఇతిద్రష్టవ్యః ౧౬.

ద్రస్య సుగ్రీవస్య సచివోఽహమితి ప్రతివచనం హనుమతాదత్తమిత్యవగంతవ్యం. ౩. సపృష్ట ఇతి బృస్యాంతపస్విఉచితాసనే ౯. అపయాతేత్వితి పరిద్యూనం పరితప్తమివ. ౧౨. తముత్క్షిప్యేతి.

కర్మణాం. హతాని వసతా తత్ర రాఘవేణ మహాత్మనా, ౧౬॥ ఏకేన సహ సంగ
మ్య రణే రామేణ సంగతాః అహ్నశ్చతుర్థభాగేన నిశ్శేషా రాక్షసాః కృతాః,
౧౭॥. మహాబలా మహావీర్యా స్తపసో విఘ్నకారిణః. నిహతా రాఘవేణాజౌ
దండకారణ్యవాసినః, ౧౮॥ రాక్షసాశ్చ వినిష్పిష్టాః ఖరశ్చ నిహతో రణే. ౨౦
తత స్తే నార్దితా బాలా రావణం సముపాగతా, ౨౦॥ రావణానుచరో ఘోరో
మారీచో నామ రాక్షసః లోభయామాస వైదేహీం భూత్వా రత్నమయో
మృగః, ౨౧॥ అథైన మబ్రవీ ద్రామం వైదేహీ గృహ్యతా మితి. అహో మనో
హరః కాంత ఆశ్రమో నో భవిష్యతి, ౨౨॥. తతో రామో ధనుష్పాణి ర్ధావంత
మనుధావతి. స తం జఘాన ధావంతం శరేణానతపర్వణా, ౨౩॥ అథ సౌమ్య
దశగ్రీవో మృగం యాతే తు రాఘవే. లక్ష్మణే చాపి నిష్క్రాంతే ప్రవివే
శాశ్రమం తదా, ౨౪॥ జగ్రాహ తరసా సీతాం గ్రహః ఖే రోహిణీ మివ త్రాతు
కామం తతో యుద్ధే హత్వా గృధ్రం జటాయుషం, ౨౫॥. ప్రగృహ్య సీతాం
సహసా జగా మాశు స రావణః ౨౬. తత స్త్వద్భుతసంకాశా స్స్థితాః పర్వత
మూర్ధని, సీతాం గృహీత్వా గచ్ఛంతం వానరాః పర్వతోపమాః. దదృశు
ర్విస్మితా స్తత్ర రావణం రాక్షసాధిపం, ౨౭॥ ప్రవివేశ తతో లంకాం రావణో
లోకరావణః. ౨౮ తాం సువర్ణపరిక్రాంతే శుభే మహతి వేశ్మని, ప్రవిశ్య మైథిలీం
వాక్యై స్సాంత్వయామాస రావణః. ౨౯. తృణవ ద్భాషితం తస్య తం చ నైరృత
పుంగవం. అచింతయంతీ వైదేహీ అశోకవనికాం గతా ౩౦ న్యవర్తత తతో

చతుర్దశేతి. స్పష్టం ౧౬॥ ఏకేనేతి.సంగతాః పార్థక్యేనవినాసర్వే రాక్షసాః పరస్పరం మిళితాస్సంతః-ఏకేనరామేణ సహసంగమ్యనిశ్శేషాః కృతా ఇత్యన్వయః. అహ్నశ్చతుర్థభాగే నేత్యత్ర అహ్నశ్చతుర్థో యామః - తస్యభాగః త్రిపాదఘటికాన్యూనార్ధాంశః- తేన- అన్యథా అర్ధాధికముహూర్తేనేతి పూర్వోక్త విరోధః ప్రసజ్యేత. ౧౭॥ మహాబలా ఇతి శ్లోకేతపసోవిఘ్నకారిణ ఇత్యుక్త్యా రాక్షసహననంతపో విఘ్నశాంత్యర్థమితిదర్శితం ౧౮॥. రాక్షసా ఇత్యర్థం బాలా మూర్ఖా-'మూర్ఖేఽర్భకేఽపిబాలస్స్యా'దిత్య మరః. ౨౦॥ —౨౧॥ అథైనమితి ఏవంరామం-గృహ్యతాం-మృగ ఇతి శేషః. ౨౩॥ అథేతి. నిష్క్రాంత ఇతి క్రూరత్వాన్నిష్క్రాంతి కారణానుక్తిః అతఏవాహ కామందకః —'ప్రియంపథ్యంచతథ్యంచ వదేద్ధ ర్మార్థమేవచ, అశ్రావ్యమయశస్యంచపరోక్షేకటుచోత్సృజే'దితి. ౨౪॥ జగ్రాహేతి. తరసాబలాత్కారేణ-గ్రహః అంగారక ఇతియావత్. ౨౫॥ —౨౬. తతస్త్విత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అద్భుతసంకాశాః- అద్భుతాకారాః. ౨౭॥—౨౮ తామితి సువర్ణపరిక్రాంతే సువర్ణానులిప్తే ౨౯ తృణవదితి తస్యరావణస్య భాషితంతృణవత్ - మత్వేతి శేషః తంచనైరృతపుంగవం అచింతయంతీవైదేహీఅశోకవనికాంగతా -

---

నిఖాతేగర్తే ౧౬॥. ఏకేనేతి అహ్నశ్చతుర్థభాగేన ఇదంచ యుద్ధసన్నాహాదివ్యాపారాపేక్షయేతి జ్ఞేయం, అర్ధాధికముహూర్తే నేత్యారణ్యకాణ్డేఽభిహితత్వాత్. ౨౦. తతఇతి. బాలామూర్ఖా ౨౧॥. అథైనమితి. రామమబ్రవీత్ -మృగందృష్ట్వేతి శేషః తదేవాహ —కాంతః అయం మృగోగృహ్యతాం- గ్రహణేనఆశ్రమోనోహరో భవిష్యతీతిసంబంధః. ౨౫॥ ప్రగృహ్యేతి. సహసాబలాత్కారేణ ౨౯-

రామో మృగం హత్వా మహావనే, ౩౦½. నివర్తమానః కాకుత్స్థో ఽదృష్ట్వా గృధ్రం ప్రవివ్యధే ౩౧. గృధ్రం హతం తతో దగ్ధ్వా రామః ప్రియసఖం పితుః, మార్గమాణస్తు వైదేహీం రాఘవ స్సహలక్ష్మణః గోదావరీ మన్వచర ద్వనోద్దేశాంశ్చ పుష్పితాన్, ౩౨½ ఆసేనతు ర్మహారణ్యే కబంధం నామ రాక్షసం. ౩౩. తతః కబంధవచనా ద్రామ స్సత్యపరాక్రమః, ఋశ్యమూకం గిరిం గత్వా సుగ్రీవేణ సమాగతః. ౩౪. తయో స్సమాగమః పూర్వం ప్రీత్యా హార్దోఽప్య జాయత, ౩౪½. భ్రాత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన సుగ్రీవో వాలినా పురా. ౩౫. ఇతరేతరసంవాదా త్ప్రగాఢః ప్రణయ స్తయోః, ౩౫½ రామస్య బాహువీర్యేణ స్వరాజ్యం ప్రత్యపాదయత్ వాలినం సమరే హత్వా మహాకాయం మహాబలం, ౩౬½. సుగ్రీవః స్థాపితో రాజ్యే సహిత స్సర్వవానరైః. ౩౭ రామాయ ప్రతిజానీతే రాజపుత్ర్యా శ్చ మార్గణం, ౩౭½ ఆదిష్టా వానరేంద్రేణ సుగ్రీవేణ మహాత్మనా. దశకోట్యః ప్లవంగానాం సర్వాః ప్రస్థాపితా దిశః, ౩౮½. తేషాం నో విప్రకృష్టానాం వింధ్యే పర్వతసత్తమే భృశం శోకాభితప్తానాం మహాన్ కాలో ఽత్యవర్తత, ౩౯½. భ్రాతా తు గృధ్రరాజస్య సంపాతి ర్నామ వీర్యవాన్. సమా

తత్రైవస్థితేత్యర్థః. ౩౦½. నివర్తమానఇతి. అదృష్ట్వేతిచ్ఛేదః సీతామితిశేషః సీతాం గృధ్రంచాదృష్ట్వా ప్రవివ్యధ ఇత్యన్వయః *రామానుజీయం 'నివర్తమానః కాకుత్స్థోదృష్ట్వా గృధ్రం ప్రవివ్యధే, గృధ్రంహతం తతోదగ్ధ్వారామః ప్రియసఖంపితు'రితిపాఠః ౩౧ గృధ్రమిత్యాతిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః. తతో వైదేహీం మార్గమాణో రాఘవః పితుః ప్రియసఖంహతంగృధ్రందగ్ధ్వా-గోదావరీంతద్వనోద్దేశాంశ్చాన్వచరత్-పుష్పితానిత్యనేనపుష్పలోభేనకింసీతాఽత్రగతేతిమతిర్వ్యజ్యతే. ౩౨½ ఆసేనతురిత్యర్ధమేకంవాక్యం. రాఘవావితిశేషః. ౩౩ — ౩౪ తయోరితి తయోః రామసుగ్రీవయోః-పూర్వంపర్శనాత్ ప్రాగేవ - హార్దస్సమాగమః మానసస్సంబంధః-వ్యజాయత-మనసాపరస్పరంసఖ్యమాచకాంక్షాతేఇత్యర్థః ౩౪½ సుగ్రీవస్యకుతస్సఖ్యాపేక్షేత్యత్రాహ — భ్రాత్రేతి ౩౫ ఇతరేతరేతి. ఇతరేతరసంవాదాత్ అన్యోన్యప్రయోజనకథనాత్ - ప్రణయః ప్రగాఢః - అతిశయితః అభూత్. ౩౫½ రామస్యేతి. అత్ర సుగ్రీవఇతిశేషః. సుగ్రీవః రామస్యబాహువీర్యేణవాలినంహత్వాస్వరాజ్యం - ప్రత్యపాదయత్ సమపాదయదితిసంబంధః ౩౬½ సుగ్రీవఇతి. రాజ్యేస్థాపితస్సుగ్రీవస్సర్వవానరైస్సహితోఽభూత్ ౩౭ రామాయేతి సుగ్రీవఇతిశేషః ప్రతిజానీతే ప్రతిజ్ఞాతవాన్ ౩౭½. ఆదిష్టాఇతి. ఆదిష్టామార్గణాయాదిష్టాః గిశః ప్రస్థాపితాశ్చ. ౩౮. తేషామితి తేషాం ప్రస్థాపితానాం-విప్రకృష్టానాంబహుకాలవిళంబితానాం- యద్వా-స్వయంప్రభాబిలేప్రవిష్టతయా దూరంగతానాం ౩౯½—౪౦½. సోఽహమితి జ్ఞాతినామితిన కారాంతత్వ

తృణవదితి అచింతయంతీఅగణయంతీ ౩౪ తయోరితి. తయోః రామసుగ్రీవయోః-సమాగమాత్పూర్వం దర్శనాత్ప్రాగేవ - హార్దః మానససంబంధోవ్యజాయత - మనసాపరస్పరంసఖ్యమాచకాంక్షాతేఇత్యర్థః ౩౪½. సుగ్రీవస్యరామసఖ్యాపేక్షణేకారణమాహ - భ్రాత్రేతి— యతో వాలినానిరస్తః - అతస్తయోః ప్రణయఆసీదితిశేషః ౩౭. రామాయేతి అత్రక్రమోన వివక్షితః , పూర్వమేవప్రతిజ్ఞాతత్వాత్. ౩౭½. ఆదిష్టాఇతి. ఆదిష్టాఃనియుక్తాః - ప్రస్థాపితాఇతిసంబంధః ౩౮½. తేషామితి. విప్రకృష్టానా

ఖ్యాతిస్స్మ వసతిం సీతాయా రావణాలయే, ౨౦౹ సోఽహం శోకపరీతానాం దుఃఖం
తజ్జ్ఞాతినాం నుదన్. ఆత్మవీర్యం సమాస్థాయ యోజనానాం శతం ప్లుతః, ౨౧౹.
తత్రాహ మేకా మద్రాక్ష మశోకవనికాం గతాం కౌశేయవస్త్రాం మలినాం నిరానం
దాం దృఢవ్రతాం, ౨౨౹. తయా సమేత్య విధివ త్పృష్ట్వా సర్వ మనిందితాం అభి
జ్ఞానం చ మే దత్త మర్చిష్మాన్ స మహామణిః, ౨౩౹ అభిజ్ఞానం మణిం లబ్ధ్వా చరి
తార్థోఽహ మాగతః. ౨౪. మయా చ పున రాగమ్య రామ స్యాక్లిష్టకర్మణః, అభి
జ్ఞానం మయా దత్త మర్చిష్మాన్ స మహామణిః ౨౫ శ్రుత్వా తు మైథిలీం హృష్ట
స్త్వాశశంసే చ జీవితం, జీవితాంత మనుప్రాప్తః పీత్వాఽమృత మివాతురః. ౨౬.
ఉద్యోజయిష్య న్నుద్యోగం దధ్రే కామం వధే మనః, జిఘాంసు రివ లోకాంతే
సర్వాన్ లోకాన్ విభావసుః. ౨౭. తత స్సముద్ర మాసాద్య నళం సేతు మకార
యత్, అతర త్కపివీరాణాం వాహినీ తేన సేతునా ౨౮. ప్రహస్త మవధీ న్నీలః
కుంభకర్ణం తు రాఘవః, లక్ష్మణో రావణసుతం స్వయం రామ స్తు రావణం ౨౯.
స శక్రేణ సమాగమ్య యమేన వరుణేన చ, మహేశ్వరస్వయంభూభ్యాం తథా
దశరథేన చ, తైశ్చ దత్తవరః శ్రీమా నృషిభిశ్చ సమాగతః,సురర్షిభిశ్చ కాకుత్స్థో
వరాన్ లేభే పరంతపః. ౩౦. స తు దత్తవరః ప్రీత్యా వానరైశ్చ సమాగతః, పు
ష్పకేణ విమానేన కిష్కింధా మభ్యుపాగమత్. ౩౧. తం గంగాం పున రాసాద్య

మార్గం. ప్లుతః- సముద్ర ఇతి శేషః ౨౧౹ తత్రాహమితి తత్ర రావణాలయే ౨౨౹ తయేతి. అనింది
తాంసీతాం - సర్వంవృత్తాంతంపృష్ట్వా - ప్రచ్ఛిర్ద్వికర్మకః పృష్ట్వాస్థితాయమేమహ్యం - సః ప్రసి
ద్ధః - మహామణిః - అభిజ్ఞానందత్తం *రామానుజీయం. తయేతి మేమయా - సమహామణిః - రామద
త్తాభిజ్ఞానస్యాంగుళీయకరూపత్వేఽపితద్యుక్తమణిప్రాధాన్యాన్మణిశబ్దప్రయోగః. ౨౩౹. అభిజ్ఞానమిత్య
ర్థం ౨౪. మయాచేతి క్రియాభేదాన్మయాశబ్దద్వయంప్రయుక్తం ౨౫ శ్రుత్వేతి. జీవితమాశశం
సే - తతఃపూర్వంజీవితేనిరాశస్థ్సితఇతివ్యక్తం. జీవితాంతంప్రాప్తఃఆతురః అమృతంపీత్వాయథాజీవిత
మాశాస్తేతథేత్యర్థః ౨౬. ఉద్యోజయిష్యన్నితి ఉద్యోగముద్యోజయిష్యన్ఉద్యోగంకుర్వన్ - ఓదన
పాకంపచతీతివత్ - విభావసుఃఅగ్నిః. ౨౭. తతఇతి నళంసేతుమకారయత్నళేనసేతుమకారయత్.
౨౮—౩౧. తమితి. పునర్గంగామాసాద్య - మునిసన్నిధౌభరద్వాజసమీపే - అద్యవసంతంఅవిఘ్నం
యథాభవతితథాశ్వఃపుష్యయోగేనద్రష్టుమర్హసి - పుష్యయోగలాభార్థంఅద్యగంగాతీరేరామస్థ్సితఇతి

బిలప్రవేశానంతరం నిర్గమమార్గమజానతామిత్యర్థః. ౨౦౹ సోఽహమితి. జ్ఞాతినామిత్యత్ర దీర్ఘాభావ
ఆర్షః. ౨౨౹. తయేతి విధివత్ నీతిశాస్త్రోక్తమార్గేణ-మహామణిః-రామదత్తాభిజ్ఞానస్యాంగుళీయకత్వేఽపి
తత్ర ఖచితమణిప్రాధాన్యాన్మణిశబ్దప్రయోగః. ౨౩ * తిలకం. మణింసీతాసకాశాచ్చూడామణింలబ్ధ్వే
త్యర్థః. ౨౪—౨౬ ఉద్యోజయిష్యన్నితి. ఉద్యుజ్యతేజయోఽనేనేత్యుద్యోగోబలంతదుద్యోజయి
ష్యన్ప్రోత్సాహయిష్యన్. ౨౭—౩౧.*తిలకం. తమితి మునిసన్నిధావద్యవసంతంశ్వోద్రష్టుమర్హసి-ఆ
శ్వినశుక్లచతుర్దశ్యామశ్వినీతద్వర్షే ఇతిపష్ట్యాంపుష్యస్యసంభవః- పూర్ణిమాయామశ్విన్యామపిఏకర్క్షక్షయేణ

వసంతం మునిసన్నిధౌ, అవిఘ్నం పుష్యయోగేన శ్వో రామం ద్రష్టుమర్హసి. ౫౩.
తత స్తు సత్యం హనుమద్వచో మహా న్నిశమ్య హృష్టో భరతః కృతాంజలిః, ఉవాచ
వాణీం మనసః ప్రహర్షిణీం చిరస్య పూర్ణః ఖలు మే మనోరథః ౫౪. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే-యుద్ధకాణ్డే-ఏకోనత్రింశదుత్తరశతతమస్సర్గః.

⟶ త్రింశదుత్తరశతతమస్సర్గః. ⟵

శ్రుత్వా తు పరమానందం భరత స్సత్యవిక్రమః, హృష్ట మాజ్ఞాపయా
మాస శత్రుఘ్నం పరవీరహా. దైవతాని చ సర్వాణి చైత్యాని నగరస్య చ, సుగంధ
మాల్యై ర్వాదిత్రై ర్రర్చంతు శుచయో నరాః ౨ సూతాస్తు స్తుతిపురాణజ్ఞా స్సర్వే వై
తాళికా స్తథా, సర్వే వాదిత్రకుశలాః గణికా శ్చాపి సంఘశః అభినిర్యాంతు రామస్య
ద్రష్టుం శశినిభం ముఖం, ౩౪. భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా శత్రుఘ్నః పరవీరహా. విష్టీ రనేక
సాహస్రా శ్చోదయామాస వీర్యవాన్, సమీకురుత నిమ్నాని విషమాణి సమాని చ.
స్థలాని చ నిరస్యంతాం నందిగ్రామా దితఃపరం, సించంతు పృథివీం కృత్స్నాం హిమ
శీతేన వారిణా. తతో௨భ్యవకిరం త్వన్యే లాజైః పుష్పైశ్చ సర్వశః, సముచ్ఛ్రితపతా
కాస్తు రథ్యాః పురవరోత్తమే శోభయంతు చ వేశ్మాని సూర్య స్యోదయనం ప్రతి,
స్రగ్దామభి ర్ముక్తపుష్పై స్సుగంధైః పంచవర్ణకైః. రాజమార్గ మసంబాధం కిరంతు

భూ. ౫౩. తతఇతి సత్యంఅవిరుద్ధం న్యాయసత్త్వేనజ్ఞాతం - మనోరథఇత్యనంతరమితికరణం ద్రష్ట
వ్యం. ౫౪. ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డ
వ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశదుత్తరశతతమస్సర్గః.

శ్రుత్వేత్యాది పరమానందం పరమానందకరం - వచఇతిశేషః ౧. దైవతానీతి చైత్యానిచతు
ష్పథమంటపాః-అర్చంతుఅర్చయంతు ౨ సూతాఇత్యాదసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సూతాః స్తుతిశీలాః-
వైతాళికాఃవందినః. * రామానుజీయం 'గణికాశ్చాపిసంఘశః' ఇత్యతఃపరం - 'రాజదారా స్తథా௨మా
త్యాస్సైన్యాస్సేనాగణాంగనాః, బ్రాహ్మణాశ్చసరాజన్యా శ్శ్రేణీముఖ్యాస్తథాగణాః అభినిర్యాంతు
రామస్యద్రష్టుంశశినిభంముఖం, భరతస్యవచశ్శ్రుత్వా శత్రుఘ్నః పరవీరహా. విష్టీరనేకసాహస్రా
శ్చోదయామాసవీర్యవా'నితిపాఠక్రమః. వ్యత్యయస్తులేఖకప్రమాదకృతః ౩౪ భరతస్యేత్యాది శ్లోక
పంచకమేకాన్వయం విష్టీః భృతింవినాకర్మకరాన్ - నందిగ్రామాదితఃపరం - అయోధ్యాపర్యంత
మిత్యర్థః. అన్యేపురుషాః - హిమవచ్ఛీతేనవారిణాసించంతు - తతః సేచనానంతరం - లాజాదిభిః

వా. ౫౩. తతఇతి. మేమనోరథఃపూర్ణఇత్యువాచేతిసంబంధః *తిలకం. కృతాంజలిః-రామంస్మృత్వేతిశేషః.
౫౪. ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధకాణ్డ
వ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనత్రింశదుత్తరశతతమస్సర్గః.

శ్రుత్వేతి. పరమానందం పరమానందకరం - వచనమితిశేషః. ౧. * తిలకం. దైవతానికుల
దైవతాని - నగరస్యచైత్యానిసాధారణదేవతాయతనాని. ౨. * తిలకం. స్తుతిపురాణజ్ఞాఇతిసూతలక్షణ
రూపంసూతవిశేషణం. వైతాళికాః వంశావళికీర్తకాః. ౩౪ భరతస్యేత్యాది. విష్టీః భృతికరాన్,

న్నిపుణా శ్శ్మశ్రువర్ధకాః, సుఖహస్తా స్సుశీఘ్రా శ్చ రాఘవం పర్యుపాసత. ౧౩.
పూర్వం తు భరతే స్నాతే లక్ష్మణే చ మహాబలే, సుగ్రీవే వానరేంద్రే చ రాక్ష
సేంద్రే విభీషణే. విశోధితజట స్స్నాత శ్చిత్రమాల్యానులేపనః. మహార్హవసనో
రామ స్తస్థౌ తత్ర శ్రియా జ్వలన్. ౧౪. ప్రతికర్మ చ రామస్య కారయామాస
వీర్యవాన్, లక్ష్మణస్య చ లక్ష్మీవా నిక్ష్వాకుకులవర్ధనః. ౧౫. ప్రతికర్మ చ సీతాయా
స్సర్వా దశరథస్త్రియః, ఆత్మనైవ తదా చక్రు ర్మనస్విన్యో మనోహరం. ౧౬. తతో
వానరపత్నీనాం సర్వాసా మేవ శోభనం, చకార యత్నా త్కౌసల్యా ప్రహృష్టా
పుత్రలాలసా. ౧౭. తత శ్శత్రుఘ్నవచనా త్సుమంత్రో నామ సారథిః, యోజయి
త్వాఽభిచక్రామ రథం సర్వాంగశోభనం. ౧౮. అర్కమండలసంకాశం దివ్యం
దృష్ట్వా రథోత్తమం, ఆరురోహ మహాబాహూ రామ స్సత్యపరాక్రమః ౨౦.
సుగ్రీవో హనుమాం శ్చైవ మహేంద్రసదృశద్యుతీ, స్నాతౌ దివ్యనిభై ర్వస్త్రై
ర్జగ్మతు శ్శుభకుండలౌ. ౨౧. వరాభరణసంపన్నా యయు స్తా శ్శుభకుండలాః,
సుగ్రీవపత్న్య స్సీతా చ ద్రష్టుం నగర ముత్సుకాః. ౨౨ అయోధ్యాయాం తు
సచివా రాజ్ఞో దశరథస్య యే, పురోహితం పురస్కృత్య మంత్రయామాసు రర్థ
వత్. ౨౩ అశోకో విజయ శ్చైవ సుమంత్ర శ్చైవ సంగతాః, మంత్రయన్ రామ

రాఘవమితి భరతలక్ష్మణయోః ప్రదర్శనార్థం ౧౩ పూర్వమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. 'నమే స్నానం బహుమతం తం వినా కైకయీసుత' మిత్యుక్త్యా ప్రథమస్నానం భరతస్య - సుగ్రీవస్యాపి కిష్కింధానిర్గమనప్రభృతిస్నానాభావాదద్యస్నానం - తథావిభీషణస్యాపి లంకానిర్గమనప్రభృతిస్నానాభావాత్ శత్రుఘ్నస్య స్నానాశ్రవణమధికర్తృత్వేన తదానీమవసరాభావాత్ - పూర్వం ప్రత్యగ్రహణా న్నుక్తేశ్చ - 'నందిగ్రామే జటాంహిత్వా భ్రాతృభిస్సహితోఽనఘ' ఇతి సంక్షేపోక్తేరత్రాపి శత్రుఘ్నస్నాన మర్థసిద్ధమిత్యాహుః. జటావిశోధనం శుద్ధకేశీకరణం - స్నాతఇతికర్తరి క్తః. నానావర్ణపుష్పయుక్తత్వేన చిత్రమాల్యత్వం - కుంకుమకర్పూరకస్తూర్యాదివస్తుభేదేన చిత్రానులేపనత్వం - మహార్హవసనం పీతాంబరం - శ్రియా అలంకారశ్రియా - తత్రసింహాసనే - జ్వలన్ ప్రకాశమానః - తస్థౌ. ౧౪. ప్రతికర్మేతి. ప్రతికర్మ హారాద్యలంకరణం - ఇక్ష్వాకుకులవర్ధనః శత్రుఘ్నః ౧౫. ప్రతికర్మేతి ఆత్మనైవస్వయమేవ ౧౬. తతఇతి. శోభనం - ప్రతికర్మేత్యర్థః. ౧౭—౨౦ సుగ్రీవ ఇతి. దివ్యనిభైః దివ్యవస్త్రసదృశైః వస్త్రైః - ఉపలక్షితా వితిశేషః. ౨౨. అయోధ్యాయామితి. గత్వేతిశేషః. మంత్రయామాసుః అభిషేకోపయోగిమంగళద్రవ్యసంపాదనార్థం ఏవం కర్తవ్యమితి మంత్రయామాసుః. ౨౩. ఉక్త

---

*తిలకమ్. అత్ర భరతలక్ష్మణయోః స్నానాద్యభిధానకాలే శత్రుఘ్నస్య తదనభిధానంతు స్నానకారయితృత్వాదుపలక్షణం వా ౧౪ ప్రతికర్మచేతి ప్రతికర్మ అలంకరణం - ఇక్ష్వాకుకులవర్ధనః శత్రుఘ్నః ౧౬. *తిలకమ్. ఆత్మనైవ - నసైరంధ్రీహస్తేనే త్యర్థః. ౧౭. *తిలకం. శోభనమలంకరణం. ౧౮. *తిలకం. అభిచక్రామ సమీప మాజగామ. ౧౯—౨౦. *తిలకమ్ దివ్యనిభైర్దివ్యకాంతిభిః వస్త్రైర్యుక్తౌ జగ్మతుః - రథస్థం రామమనుజగ్మతు రిత్యర్థః. ౨౧—౨౨ అయోధ్యాయామితి. మంత్రయామాసుః - అభిషేకోపయోగిమంగళద్రవ్యసంపాదనార్థమేవ మంత్రయామాసు రిత్యర్థః ౨౩. అశోకఇత్యాది శ్లోకత్రయ

వృద్ధ్యర్థం వృద్ధ్యర్థం నగరస్య చ ౨౪. సర్వ మే వాభిషేకార్థం జయార్హస్య మహా
త్మనః, కర్తు మర్హథ రామస్య యద్య న్మంగళపూర్వకం ఇతి తే మంత్రిణ స్సర్వే
సందిశ్య తు పురోహితం, నగరా న్నిర్యయు స్తూర్ణం రామదర్శనబుద్ధయః ౨౭.
హరియుక్తం సహస్రాక్షో రథ మింద్ర ఇ వానఘః, ప్రయయౌ రథ మాస్థాయ రా
మో నగర ముత్తమం. ౨౮ జగ్రాహ భరతో రశ్మీన్ శత్రుఘ్న శ్ఛత్ర మాదదే,
లక్ష్మణో వ్యజనం తస్య మూర్ధ్ని సంపర్యవీజయత్ శ్వేతం చ వాలవ్యజనం
జగ్రాహ పురత స్స్థితః, అపరం చంద్రసంకాశం రాక్షసేంద్రో విభీషణః. ౨౯.
ఋషిసంఘై స్తదా కాశే దేవై శ్చ సమరుద్గణైః, స్తూయమానస్య రామస్య
శుశ్రువే మధురధ్వనిః. ౩౦. తత శ్శత్రుంజయం నామ కుంజరం పర్వతోపమం, ఆరు
రోహ మహాతేజా స్సుగ్రీవః ప్లవగర్షభః. ౩౧ నవనాగసహస్రాణి యయు రాస్థాయ
వానరాః మానుషం విగ్రహం కృత్వా సర్వాభరణభూషితాః ౩౨ శంఖ
శబ్దప్రణాదై శ్చ దుందుభీనాం చ నిస్వనైః, ప్రయయౌ పురుషవ్యాఘ్ర స్తాం
పురీం హర్మ్యమాలినీం ౩౩ దదృశు స్తే సమాయాంతం రాఘవం సపుర
స్సరం, విరాజమానం వపుషా రథే నాతిరథం తదా ౩౪ తే వర్ధయిత్వా కాకుత్స్థం

మర్థం విజ్ఞాపయంతి—అశోక ఇతి మంత్రయన్ అమంత్రయన్ ౨౪ సర్వమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకా
న్వయం. అర్హథేతి పూజాయాం బహువచనం ౨౭. హరీతి హరియుక్తం హరితవర్ణయుక్తాశ్వయుక్తం.
౨౮. జగ్రాహేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. రశ్మీన్ జగ్రాహ సారథ్య మకరోత్ - లక్ష్మణ ఇతి.
పురస్స్థితో లక్ష్మణః - వ్యజనం తాళవృంతకం - మూర్ధ్ని సంపర్యవీజయత్ - శ్వేతం వాలవ్యజనంచ
జగ్రాహ- 'అహం సర్వం కరిష్యే' మితి త్వరయా ఉభయగ్రహణం 'అపరం చంద్రసంకాశ' మిత్యత్ర
జగ్రాహేత్యనుషజ్యతే ౨౯. ఋషీతి సమరుద్గణైః సవాయుగణైః - రామస్య మధురధ్వనిః రావణ
నిరసనాద్యపదానకథనధ్వనిః. ౩౦—౩౨ శంఖేతి. శంఖశబ్దప్రణాదైః - శంఖశబ్దైః జనహర్ష
ప్రణాదై శ్చే త్యర్థః. ౩౩. దదృశురితి. యే నగరం ప్రవిశ్య వసిష్ఠం పురస్కృత్య - రామాభిషేక మమం

మేకం వాక్యం. అశోకాదయో రామవృద్ధ్యర్థం సంగతాః మంత్రయన్ మంత్రయంతః - మహా
త్మనో రామ స్యాభిషేకార్థం యద్యత్ తత్సర్వం మంగళపూర్వకం కర్తుమర్హథ - పూజాయాం బహు
వచనం. ఇతి తే సర్వే మంత్రిణః పురోహితం సందిశ్య రామదర్శనబుద్ధయస్సంతో నగరా న్నిర్యయు
రితి సంబంధః. *తిలకం కర్తుమర్హథేతి భృత్యాన్ ప్రత్యుక్తిః మంత్రిణః పురోహితశ్చైవం సందిశ్య
నిర్యయుః ౨౮. జగ్రాహేతి. పురతః స్థితో లక్ష్మణః - వ్యజనం తాళవృంతం - తస్య మూర్ధ్ని సంపర్య
వీజయత్ - శ్వేతం వాలవ్యజనం జగ్రాహేతి సంబంధః ౨౯ ఋషిసంఘైరితి స్తూయమానస్య రామస్య
మధురధ్వనిః రావణనిరసనాది రామాపదానరూపధ్వనిరిత్యర్థః ౩౦—౩౧ * తిలకం. నవనాగసహ
స్రాణి నవసహస్రసంఖ్యాకగజానిత్యర్థః. ౩౨ *తిలకమ్ శంఖశబ్దేతి శంఖశబ్దప్రణాదైః - శంఖ
శబ్దైః జనానాం హర్షప్రణాదై శ్చేత్యర్థః తదుక్తం పాద్మే—'ఆగతో రావణద్వేషీ కుంభకర్ణఖరాం
తకః, అతికాయేంద్రజిచ్ఛేత్తా మహర్షిజనరక్షకః సమస్తదేవతాకార్య స్సీతేశో లక్ష్మణానుజః,
సత్యైకనిరతశ్శాస్తా పరదారపరాఙ్ముఖః సుగ్రీవరాజ్యదో ధన్వీ రావణానుజరాజ్యదః, శరణాగత

రామేణ ప్రతినన్దితాః, అనుజగ్ము ర్మహాత్మానం భ్రాతృభిః పరివారితమ్. ౩౫.
అమాత్యై ర్బ్రాహ్మణై శ్చైవ తథా ప్రకృతిభి ర్వృతః, శ్రియా విరురుచే రామో నక్షత్రై రివ చన్ద్రమాః ౩౬ స పురోగామిభి స్తూర్యై స్తాళస్వస్తికపాణిభిః, ప్రవ్యాహరద్భి ర్ముదితై ర్మంగళాని యయౌ వృతః ౩౭. అక్షతం జాతరూపం చ గావః కన్యా స్తథా ద్విజాః, నరా మోదకహస్తా శ్చ రామస్య పురతో యయుః. ౩౮. సఖ్యం చ రామ స్సుగ్రీవే ప్రభావం చానిలాత్మజే, వానరాణాం చ తత్కర్మ రాక్షసానాం చ తద్బలం విభీషణస్య సంయోగ మాచచక్షే చ మన్త్రిణామ్, ౩౯½ శ్రుత్వా తు విస్మయం జగ్ము రయోధ్యాపురవాసినః ౪౦ ద్యుతిమా నేత దాఖ్యాయ రామో వానరసంవృతః, హృష్టపుష్టజనాకీర్ణా మయోధ్యాం ప్రవివేశ హ. ౪౧. తతో హ్యభ్యుచ్ఛ్రియన్ పౌరాః పతాకా స్తే గృహే గృహే, ౪౧½. ఐక్ష్వాకాధ్యుషితం రమ్య మాససాద పితు ర్గృహమ్. ౪౨ అథాబ్రవీ ద్రాజసుతో భరతం ధర్మిణాం వరమ్, అర్థోపహితయా వాచా మధురం రఘునన్దనః. పితు ర్భవన మాసాద్య ప్రవిశ్య చ మహాత్మనః, కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ కైకేయీ మభివాద్య చ ౪౩. యచ్చ మద్భవనం శ్రేష్ఠం సాశోక

త్రియన్ తేసుమన్త్రాదయః ౩౫. అమాత్యైరితి ప్రకృతిభిః పౌరజనైః ౩౬ సఇతి తూర్యైః తూర్యవాదకైః- స్వస్తికో వాద్యవిశేషః-మంగళాని ప్రవ్యాహరద్భిః మంగళపాఠకైః ౩౭. అక్షతంజాతరూపమితి. హారిద్రయా జాతరూపమక్షతం-వహద్భిరితి శేషః. ౩౮. సఖ్యంచేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం సఖ్యం- జాతమపీతి శేషః. మన్త్రిణాంమన్త్రిభ్యః ౩౯½. శ్రుత్వేత్యర్థం శ్రుత్వా-సుగ్రీవసఖ్యాదికమితి శేషః. ౪౦—౪౧ తతఇతి అభ్యుచ్ఛ్రియన్ అభ్యుదశ్రాయయన్ - ఉన్నమ్య స్థాపితవన్తః. ౪౧½. ఐక్ష్వాకేత్యర్థం. రామఇతి శేషః ౪౨. అథాబ్రవీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం అథరఘునన్దనః మహాత్మనః పితుర్భవనమాసాద్య ప్రవిశ్యచకౌసల్యాప్రభృతీరభివాద్యచభరతమబ్రవీదితియోజనా. ౪౪.

సంత్రాతా ధర్మస్థాపనతత్పరః రామో దాశరథి శ్శ్రీమాన్ భగవాన్ భరతాగ్రజః, శరణ్యో రామ ఇత్యేవం శత్రువేకాహాళత్ప్వాని'రితి. ౩౪ *తిలకం. తేనాగరాః వర్ధయిత్వా-ఆశీర్భిరితి శేషః ౩౫—౩౬ *తిలకం. తూర్యై స్తూర్యవాదకైః - స్వస్తికశ్చతాళవదేవ కరతలధార్యః-మంగళాని వ్యాహరద్భి రిత్యన్వయః. ౩౭. *తిలకం అక్షతాదికంమంగళార్థం - జాతరూపమక్షతం - సంపాదితహారిద్రాదివర్ణవిశేషమిత్యర్థః అక్షతాదీనాంపురతోయానంతద్గ్రాహిపురుషద్వారా ౩౮—౪౨ అథాబ్రవీదిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకవాక్యం. పితుర్భవనమాసాద్యకౌసల్యాద్యాఅభివాద్యచ - భరతమబ్రవీదితిపూర్వేణసంబన్ధః. *తిలకం. పితుర్భవనమాసాద్య-తత్రమహాత్మనఃసుగ్రీవాదీన్ ముఖ్యాన్ ప్రవేశ్యకౌసల్యాద్యాఅభివాదయ - వానరైరితి శేషః. ఇతిభరతమబ్రవీదితిసంబన్ధః తత్రపూర్వంసుగ్రీవాదిప్రవేశబీజముక్తం పాద్మే— 'స్వం శ్రీమద్భవనం రామోభక్తపాదాబ్జరేణుభిః, శుద్ధికర్తుమనాః జాహనుమంతమకల్మషం విభీషణంచసుగ్రీవంగృహంప్రావేశయత్త'దేతి. ఆపాతతస్తుకౌసల్యాదిప్రణామకరణంఫలమితిభాతి-ఆంతరంముఖంతుపాద్మోక్తంబోధ్యం

వనికం మహత్, ముక్తా వైడూర్యసంకీర్ణం సుగ్రీవాయ నివేదయ. ౪౫. తస్య త
ద్వచనం శ్రుత్వా భరత స్సత్యవిక్రమః, పాణౌ గృహీత్వా సుగ్రీవం ప్రవివేశ
తమాలయం. ౪౬. తత స్తైలప్రదీపాం శ్చ పర్యంకా స్తరణాని చ, గృహీత్వా
వివిశుః క్షిప్రం శత్రుఘ్నేన ప్రచోదితాః. ౪౭ ఉవాచ చ మహాతేజా స్సుగ్రీ
వం రాఘవానుజః, అభిషేకాయ రామస్య దూతా నాజ్ఞాపయ ప్రభో. ౪౮. సౌవ
ర్ణా న్వానరేంద్రాణాం చతుర్ణాం చతురో ఘటాన్, దదౌ క్షిప్రం ససుగ్రీవ స్సర్వ
రత్నవిభూషితాన్. ౪౯. యథా ప్రత్యూషసమయే చతుర్ణాం సాగరాంభసాం,
పూర్ణై ర్ఘటైః ప్రతీక్షధ్వం తథా కురుత వానరాః. ౫౦. ఏవ ముక్తా మహాత్మానో
వానరా వారణోపమాః, ఉత్పేతు ర్గగనం శీఘ్రం గరుడా ఇవ శీఘ్రగాః. ౫౧. జాంబ
వాం శ్చ హనూమాం శ్చ వేగదర్శీ చ వానరాః, ఋషభ శ్చైవ కలశాన్ జల
పూర్ణా నథానయన్ ౫౨. నదీశతానాం పంచానాం జలకుంభేషు చాహరన్,
౫౨½. పూర్వా త్సముద్రాత్కలశం జలపూర్ణ మథానయత్. సుషేణ స్సత్త్వసంపన్న
స్సర్వరత్నవిభూషితం, ౫౩½. ఋషభో దక్షిణా త్తూర్ణం సముద్రా జ్జల మాహరత్.
రక్తచందనశాఖాభి స్సంవృతం కాంచనం ఘటమ్, ౫౪½. గవయః పశ్చిమా త్తోయ
మాజహార మహార్ణవాత్, రత్నకుంభేన మహతా శీతం మారుతవిక్రమః, ౫౫½.
ఉత్తరాచ్చ జలం శీఘ్రం గరుడానిలవిక్రమః. ఆజహార స ధర్మాత్మా నళ స్సర్వ
గుణాన్వితః, ౫౬½. తత స్తై ర్వానరశ్రేష్ఠై రానీతం ప్రేక్ష్య తజ్జలం, అభిషేకాయ
రామస్య శత్రుఘ్న స్సచివై స్సహ, పురోహితాయ శ్రేష్ఠాయ సుహృద్భ్య శ్చ

యచ్చేతి సాశోకవనికం అంతఃపురోద్యానసహితం ౪౫—౪౬, తతఇతి. వివిశుః - పరిచారకాఇతి శేషః. ౪౭.*రామానుజీయం ఉవాచేతి. 'దూతా నాజ్ఞాపయ ప్రభో' ఇతిపాఠః. ౪౮—౪౯ యథేతి. హేవానరాః చతుర్ణాంసాగరాంభసాంచతుర్భిస్సాగరాంభోభిః - పూర్ణైర్ఘటైః - ఉపలక్షితాః- ప్రత్యూషసమయేయథా ప్రతీక్షధ్వంయథాఽస్మాన్ ప్రతీక్షిష్యధ్వే - తథాకురుతేతియోజనా సాగర జలానయననియోగోనదీజలానయననియోగస్యాప్యుపలక్షకః ౫౦—౫౧ 'జలపూర్ణానథానయ' న్నిత్యు క్తమేవార్థంవివృణోతి —నదీశతానామితి. ౬౨½. ఏవంజాంబవద్ధనుమద్వేగదర్శ్యృషభైర్నదీజలానయన ముక్త్వాసుషేణర్షభగవయనళై స్సాగరజలానయనందర్శయతి —పూర్వాదితి. ౫౩½. ఋషభోదక్షిణా

పూర్వంతురామేణఏకాంతఏవతిష్ఠ్వందనంకృతం - నతుసర్వసమక్షమితిగమ్యతే. ౪౪—౪౯. యథేతి. హేవానరాః - చతుర్ణాంసాగరాంభసాం చతుర్భిస్సాగరాంభోభిః - పూర్ణైః ఘటైః ఉపలక్షితాః- ప్రత్యూషసమయేయథా ప్రతీక్షిష్యధ్వే-అస్మానితిశేషః. తథాకురుతేతియోజనా. ౫౦—౫౫½.*తిలకం. అనిలోహనుమాన్. ౫౬½. తతఇతి. తత్ ప్రసిద్ధం - వానరశ్రేష్ఠైరానీతంతజ్జలంనదీసాగరాణాంజలం,

౧౨౪. భక్త్యా రామస్యయే చేమాం సంహితా మృషిణా కృతాం లేఖయంతీ
హ చ నరా స్తేషాం వాసస్త్రివిష్టపే. ౧౨౫.

ఇత్యార్షే - శ్రీమద్రామాయణే - ఆదికావ్యే - శ్రీమద్వాల్మీకీయే - చతుర్వింశతి
సహస్రికాయాం - సంహితాయాం - శ్రీమద్యుద్ధకాణ్డే -
శ్రీరామపట్టాభిషేకమహోత్సవో నామ - ఏకత్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః.

శ్లో. య దక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనం చ యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ నారాయణ నమోఽస్తు తే

---

౧౨౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నకిరీటాఖ్యానే - యుద్ధకాణ్డ
వ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః

శ్లో. ఇత్థం శ్రీమచ్ఛఠారే శ్చరణసరసిజద్వంద్వసేవాతిరేకా
దుద్భూతోద్దామబోధః శుకిసుతకులాపాంపతే రోపధీశః,
శ్రీమాన్ గోవిందరాజో వరదగురుసుతో భావనాచార్యవర్య
ప్రేమ్ణైవ ప్రేర్యమాణో వ్యతనుత విపులాం యుద్ధకాండస్య టీకామ్.

శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థ విశేషవిషయసహిత శ్రీగోవిందరాజవ్యాఖ్యానే
యుద్ధకాణ్డ స్సమాప్తః.

భువిచార్థసిద్ధిం ఆయుష్యమారోగ్యకరం యశస్యంసౌభ్రాతృకంబుద్ధికరంశుభంచ, శ్రోతవ్యమేతన్నియ
మేనసద్భిరాఖ్యానమోజస్కరమృద్ధికామైః' ఇతి. ఋషిణాకృతాంమునినాకృతాం-రామస్య సంహితాం-
రామాయణమిత్యర్థః. లిఖంతిచ - చాత్ శృణ్వంతిచ- త్రివిష్టపే బ్రహ్మలోకే - 'శృణ్వన్ రామాయణం
భక్త్యాయః పాదంపదమేవవా, సయాతి బ్రహ్మణస్థానంబ్రహ్మణాపూజ్యతేస' దేతివచనాత్ అత్రఫల
శ్రుతిశ్లోకాః కతకవ్యాఖ్యానే నోపలభ్యంతే.౧౨౫.ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమన్నా
రాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - యుద్ధ
కాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః.

శ్లో. మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా, యుద్ధకాణ్డస్య ట యం సమాప్తా తత్త్వదీపికా.

తిలకాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత శ్రీమహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యానే
యుద్ధకాణ్డ స్సమాప్తః

శ్లో. శ్రీవాల్మీకిమహర్షిణా విరచితం రామాయణం మోక్షదం
గోవిందార్యమహేశ్వరాదిరచితవ్యాఖ్యావిభూషోజ్జ్వలం
రామస్వామిసుతై స్సుముద్రిత మిదం వావిళ్లవంశోద్భవైః
జీయా దుప్పల నారసింహవిదుషా సంశోధితం సర్వదా.

శ్రీమద్యుద్ధకాండస్సమాప్తః.

చెన్నపురి వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారి
ఆదిసరస్వతీనిలయముద్రాక్షరశాలయందు ముద్రితము.—1917.